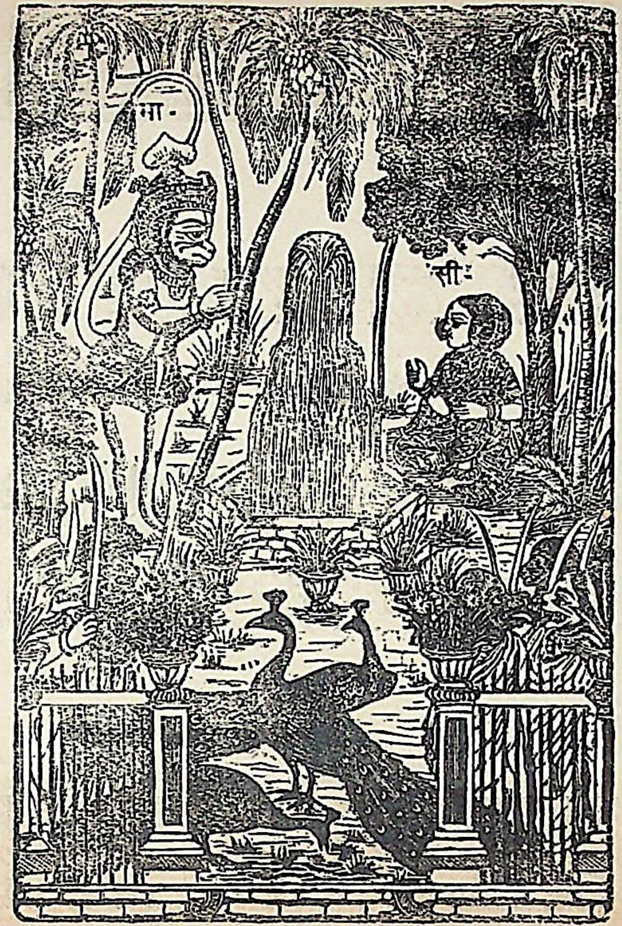
अथ श्रीवाल्मीकिरामायणे सुन्दरकाण्डम् ॥

श्रीभूषणादिव्याख्याचतुष्टयालंकृतं मुनिभावप्रकाशिका-सत्यतीर्थीयादिव्याख्योद्धृतटिप्पणीसंवलितं च ॥

सुन्दरकाण्डम् ॥ ५ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ तत्त्वज्ञानसमुच्चयो घनदयासारस्य सारो महान्निष्कर्षः कमलानिवासचरणद्वन्द्वानुरागस्मृतेः ।
अक्लेशः परिपाक एष जगतामक्षय्यपुण्यावलेरस्माकं निधिरक्षयो विजयते श्रीमान् शठारिर्गुरुः ॥ १ ॥
श्रीरामायणभूषायै प्रवृत्तो रामभक्तितः । व्याख्यां सुन्दरकाण्डस्य तिलकं कलयाम्यहम् ॥ २ ॥

उक्तं परत्वासाधारणं समस्तकल्याणगुणाकरत्वं किष्किन्धाकाण्डे । अत्र सर्वसंहर्तृत्वमुच्यते, वक्ष्यति हि तत् "ब्रह्मा स्वयंभूः" इत्यादिना । यद्वा पूर्वस्मिन् काण्डे सर्वथा मित्रसंरक्षणं कार्यमित्युक्तम् । अत्र दूतेन पतिव्रतया चैवं वर्तितव्यमित्यर्थः प्रतिपाद्यते । यद्वा पूर्वत्र सर्वरक्षणप्रवृत्तस्य विष्णोराचार्यरूपपुरुषकारलाभ उक्तः । अधुना आचार्यकृत्यमुच्यते । तत्र प्रथमे सर्गे शिक्षणीयशिष्यान्वेषणमुपपाद्यते—तत इत्यादि । ततः जाम्बवत्प्रोत्साहना

ततो रावणनीतायास्सीतायाश्शत्रुकर्शनः । इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥ १ ॥

नन्तरम् । चारणाः सञ्चारिणो देवगायकाः तैराचरिते पथि आकाशे रावणनीतायास्सीतायाः पदं स्थानमन्वेष्टुमियेष । शत्रुकर्शनः तदन्वेषणविरोधिनिरसनसमर्थः । यद्वा चारणाचरिते पथि गत्वा सीतायाः पदमन्वेष्टुमियेष । यद्वा यथाप्राप्तमेवान्वयः । आकाशेऽपि पदन्यासान्वेषणसमर्थोऽयमिति बुद्धिचातुर्यातिशय उच्यते । अनेन शिष्यस्थानान्वेषणपरगुरुस्वरूपमुच्यते । ततः मुद्राप्रदानपूर्वकभगवदनुज्ञालाभानन्तरम् । शत्रुकर्शनः "गुशब्दस्त्वन्धकारः स्याद्रुशब्दस्तन्निरोधकः । अन्धकारनिरोधित्वाद्गुरुरित्यभिधीयते॥" इत्युक्तरीत्या अज्ञाननिवर्तनशीलो गुरुः । चारयन्ति आचारयन्ति धर्मानिति चारणाः पूर्वाचार्याः तैराचरिते पथि " महाजनो येन गतस्स पन्थाः" इत्युक्तसदाचारे, स्थित इति शेषः । रावयति असत्प्रलापान्कारयतीति रावणः अविवेकः, तेन नीतायाः स्ववशं प्रापितायाः सीतायाः अनादिभगवत्परतन्त्रचेतनस्य । सीताशब्देनायोनिजत्वोक्तेः स्त्रीलिङ्गेन पारतन्त्र्योक्तेश्च "स्त्रीप्रायमितरत्सर्वम्" इति ह्युक्तम् । पदं स्थानं संसारमण्डलमन्वेष्टुम्, सात्त्विकसंभाषणादिचिह्नं वा । तथोक्तम् "विष्णोः कटाक्षश्चाद्वेष आभिमुख्यं च सात्त्विकैः । संभाषणं षडे

श्रीमत्सुन्दरकाण्डे व्याख्येयानि व्याक्रियन्ते । पूर्वस्मिन् काण्डे " जगाम लङ्कां मनसा मनस्वी " इति मनसा गमनमुक्तम् । इदानीं कायेनापि गमनं कर्तुमैच्छदित्याह-ततो रावणनीताया इति । व इति गायत्र्याः द्वादशाक्षरं ततो रावणनीताया इत्यस्य श्लोकस्य चतुर्थाक्षरेण व इत्यनेन संगृह्णाति । अत्र गन्तुमिति पदमध्याहर्तव्यम् । शत्रुकर्शनो हनुमान् रावणनीतायाः रावणेनापहृतायाः सीतायाः पदं स्थानमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि सुरवर्त्मनि गन्तुमियेषेति योजना ॥ १ ॥

तानि त्वाचार्यप्राप्तिहेतवः" इति । यद्वा पदं व्यवसायमन्वेष्टुं कस्य चेतनस्य भगवत्प्राप्तावध्यवसाय इत्यन्वेष्टुम् इयेष । " पदं व्यवसितत्राणस्थान लक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु " इत्यमरः । अत्रैकादशसहस्रश्लोका गताः । द्वादशसहस्रस्यादिमोऽयं श्लोकः । अत्र गायत्र्याः द्वादशमक्षरं प्रयुक्तं तदव लोकनीयं विद्वद्भिः ॥१॥ रामानु०–श्रीमत्सुन्दरकाण्डे व्याख्येयानि व्याक्रियन्ते । पूर्वस्मिन्काण्डे मनसा गमनं कृतमित्युक्तम् इदानीं कायेनापि गमनं कर्तुमैच्छदित्याशयेनाह–तत इत्यादि । अत्र गन्तुमिति पदमध्याहर्तव्यम् । शत्रुकर्शनो हनुमान् रावणनीतायाः सीतायाः पदं निवासस्थानम् अन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि वर्त्मनि गन्तुमियेषेति योजना ॥ १ ॥

दुष्करं निष्प्रतिद्वन्द्वं चिकीर्षन्कर्म वानरः । समुदग्रशिरोग्रीवो गवां पतिरिवाऽऽबभौ ॥२॥ अथ वैडूर्यवर्णेषु शाद्वलेषु महाबलः । धीरस्सलिलकल्पेषु विचचार यथासुखम् ॥ ३ ॥ द्विजान् वित्रासयन् धीमानुरसा पादपान् हरन् । मृगांश्च सुबहून्निघ्नन् प्रवृद्ध इव केसरी ॥ ४ ॥ नीललोहितमाञ्जिष्ठपत्रवर्णैस्सितासितैः । स्वभावविहितैश्चित्रैर्धातुभिः समलंकृतम् ॥ ५ ॥ कामरूपिभिराविष्टमभीक्ष्णं सपरिच्छदैः । यक्षकिन्नरगन्धर्वैर्देवकल्पैश्च पन्नगैः ॥६॥ स तस्य गिरिवर्यस्य तले नागवरायुते । तिष्ठन् कपिवरस्तत्र ह्रदे नाग इवाबभौ ॥ ७ ॥

दुष्करमिति । निष्प्रतिद्वन्द्वं यथा भवति तथा दुष्करं चिकीर्षन् समुदग्रशिरोग्रीवः समुन्नतशिरोग्रीवः गवां पतिः वृषभः ॥ २ ॥ रामानु०–दुष्करमिति । निष्प्रतिद्वन्द्वं प्रतिद्वन्द्वान्निष्क्रान्तम्, प्रतिबन्धकरहितमित्यर्थः ॥ २ ॥ अथेति । शाद्वलानां सलिलकल्पत्वं वैडूर्यवर्णतया ॥३॥ रामानु०–अथेति । वैडूर्यवर्णेषु हरितत्वसंवलित शौक्ल्यविशिष्टतया वैडूर्यवर्णत्वं शाद्वलानाम्, सलिलकल्पत्वं शैत्यमार्दवादिना ॥ ३ ॥ द्विजानिति । केसरीव बभाविति शेषः ॥ ४ ॥ रामानु०–द्विजानिति । केसरीव विचचारेति पूर्वेणान्वयः॥ ४ ॥ नीलेति, अत्र यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यदेवंविधं तलं तत्र तिष्ठन्नित्यन्वयः । पत्रवर्णैः पत्रश्यामैः । "पलाशो हरितो हरित्" इति हलायुधः । सितासितैः कल्माषैः । स्वभावविहितैः स्वतस्सिद्धैः ॥ ५–७ ॥

दुष्करमिति । निष्प्रतिद्वन्द्वं प्रतिद्वन्द्वान्निष्क्रान्तम्, प्रतिबन्धकरहितमित्यर्थः । कर्म समुद्रलङ्घनकर्म । समुदग्रशिरोग्रीवः समुदग्रे शिरोग्रीवे यस्य स तथोक्तः, अत एव गवां पतिः वृषभ इवाबभौ ॥ २ ॥ अथेति । वैडूर्यवर्णेषु मरकतच्छायेषु सलिलकल्पेषु तद्वत् शीतलेष्वित्यर्थः ॥ ३॥ केसरीव विचचारेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥४॥ नीलेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । अत्र यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । नीलादिपत्रसमानवर्णैः । माञ्जिष्ठः पाटलः । सितासितैः कल्माषवर्णैः । स्वभावविहितैः स्वभावसिद्धैः ।

स सूर्यायेति । स्वयंभुवे चतुर्मुखाय । भूतेभ्यः देवयोनिभ्यः ॥८॥ अञ्जलिमिति । आत्मयोनये स्वकारणभूताय । दक्षिणः समर्थः । हनुमान् प्राङ्मुखः सन् आत्मयोनये पवनाय अञ्जलिं कृत्वा ततो दक्षिणां दिशं गन्तुं ववृध इत्यन्वयः । हिः पादपूरणे । अञ्जलिं प्राङ्मुखः कुर्वन्निति पाठस्त्वयुक्तः, शतृ प्रत्ययेन प्राङ्मुखत्वविशिष्टाञ्जलिकरणदक्षिणदिग्गमनोद्योगयोरेककालिकत्वप्रतीत्या विरोधात् । नहि प्राङ्मुखस्यैव सतो दक्षिणदिग्गमनोद्योगो

स सूर्याय महेन्द्राय पवनाय स्वयंभुवे । भूतेभ्यश्चाञ्जलिं कृत्वा चकार गमने मतिम् ॥ ८ ॥ अञ्जलिं प्राङ्मुखः कृत्वा पवनायात्मयोनये । ततोऽभिववृधे गन्तुं दक्षिणो दक्षिणां दिशम् ॥ ९ ॥ प्लवङ्गप्रवरैर्दृष्टः प्लवने कृतनिश्चयः । ववृधे रामवृद्ध्यर्थं समुद्र इव पर्वसु ॥ १० ॥ निष्प्रमाणशरीरस्सन् लिलङ्घयिषुरर्णवम् । बाहुभ्यां पीडयामास चरणाभ्यां च पर्वतम् ॥ ११ ॥ स चचालाचलश्चापि मुहूर्तं कपिपीडितः । तरूणां पुष्पिताग्राणां सर्वं पुष्पमशातयत् ॥ १२ ॥ तेन पादपमुक्तेन पुष्पौघेण सुगन्धिना । सर्वतः संवृतश्शैलो बभौ पुष्पमयो यथा ॥ १३ ॥ तेन चोत्तमवीर्येण पीड्यमानस्स पर्वतः । सलिलं सम्प्रसुस्राव मदं मत्त इव द्विपः ॥ १४ ॥

युज्यते ॥ ९ ॥ प्लवङ्गेति । रामवृद्ध्यर्थं रामप्रयोजनार्थम् ॥ १० ॥ निष्प्रमाणशरीरः निर्मर्यादशरीरः । बाहुभ्यामित्युक्तिर्वानरस्य चतुर्भिः सञ्चारात् ॥ ११ ॥ स चचालेति । चापीत्येकमव्ययमप्यर्थकम् । अशातयत् अगच्छत् । स्वार्थे णिच् ॥ १२–१४ ॥ रामानु०–स चचालेति । अशातयत् अपातयदित्यर्थः । अत्राप्यचलः

चित्रधातुभिस्समलंकृतम् । सपरिच्छदैः सालङ्कारैर्यक्षादिभिराविष्टं यत तत्र तले तिष्ठन् बभौ ॥ ५–७ ॥ अथेष्टदेवताप्रार्थनापूर्वकं यात्रा समारब्धेत्याह–स सूर्यायेत्यादि ॥ ८ ॥ ९ ॥ रामवृद्ध्यर्थं रामाभ्युदयार्थम् ॥ १० ॥ ११ ॥ मुहूर्तम् अल्पकालम् । अशातयत् अपातयत ॥ १२–१४ ॥

स०–सूर्याय स्वस्य विद्योपदेष्टृत्वाल्लोकदृष्ट्या । महेन्द्राय व्यवहारसिद्ध्यर्थं प्रकृतसीताप्रतिकृतिसंनिहितत्वात् । यथोक्तं भगवत्पादैः–" तस्यास्तु तां प्रतिकृतिं प्रविवेश शक्रः " इत्यादि । पवनाय पितृत्वात् । स्वयंभुवे सर्वगुरुत्वात्स्वस्य वरदानाद्वा । भूतेभ्यः विघ्ननिवारकेभ्यो देवेभ्यः । अञ्जलिं हस्तद्वयमेलनम् ॥ ८ ॥ वृद्ध्यर्थं स्वपितृत्वोपाधिना पुनरपि वायुं प्रणमति–**अञ्जलिमिति** । स्वयोनये स्वकारणाय । अथवा आत्मैव योनिः स्वोत्पत्तिकारणं यस्य तस्मै रामायेति वा ॥ ९ ॥ **रामवृद्ध्यर्थं** रामयशोवृद्ध्यर्थं यो ववृधे स प्लवङ्गप्रवरैर्दृष्ट इत्यन्वयः । तेन न पौनरुक्त्यम् । अथवा अरामवृद्ध्यर्थमिति छेदः । अर्थस्तु न विद्यते रामो येषां स्वपक्षीयत्वेन ते अरामाः । यद्वा अरामाः रामविरुद्धाः तेषां वृद्ध्यर्थं छेदनार्थम् । " वृधु हिंसायाम् " इति धातुव्याख्यानात् । यद्वा वृद्धिरभिवृद्धिः तस्या अर्थो निवृत्तिस्तमुद्दिश्य । " अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु " इत्यमरः ॥ १० ॥

कर्ता ॥ १२ ॥ तेनेति । पुष्पौघेणेत्यत्र "कुमति च" इति णत्वम् । पुष्पमयो यथा पुष्पमय इव ॥ १३ ॥ पीड्यमान इति । रीतीः रेखाः काञ्चनाञ्जनरजतगर्भासु शिलासु विदीर्यमाणासु दृश्यमानास्तास्ता भेदधारा इत्यर्थः ॥ १५ ॥ मुमोचेति । समनःशिलाः धातुविशेषसहिताः । मध्यमेनार्चिषा मध्यमया

पीड्यमानस्तु बलिना महेन्द्रस्तेन पर्वतः । रीतीर्निर्वर्तयामास काञ्चनाञ्जनराजतीः ॥ १५ ॥ मुमोच च शिलाश्शैलो विशालास्समनश्शिलाः । मध्यमेनार्चिषा जुष्टो धूमराजीरिवानलः ॥ १६ ॥ गिरिणा पीड्यमानेन पीड्यमानानि सर्वतः । गुहाविष्टानि भूतानि विनेदुर्विकृतैस्स्वरैः ॥ १७ ॥ स महासत्त्वसन्नादश्शैलपीडा निमित्तजः । पृथिवीं पूरयामास दिशश्चोपवनानि च ॥ १८ ॥ शिरोभिः पृथुभिस्सर्पा व्यक्तस्वस्तिकलक्षणैः । वमन्तः पावकं घोरं ददंशुर्दशनैश्शिलाः ॥ १९ ॥ तास्तदा सविषैर्दष्टाः कुपितैस्तैर्महाशिलाः । जज्वलुः पावकोद्दीप्ता बिभिदुश्च सहस्रधा ॥ २० ॥ यानि चौषधजालानि तस्मिन् जातानि पर्वते । विषघ्नान्यपि नागानां न शेकुश्शमितुं विषम् ॥ २१ ॥ भिद्यतेऽयं गिरिर्भूतैरिति मत्वा तपस्विनः ॥ २२ ॥ त्रस्ता विद्याधरास्तस्मादुत्पेतुः स्त्रीगणैस्सह । पानभूमिगतं हित्वा हैममासवभाजनम् । पात्राणि च महार्हाणि करकांश्च हिरण्मयान् ॥ २३ ॥

ज्वालया, पार्श्वज्वाला हि न धूमनिवर्तिका ॥ १६ ॥ गिरिणेति । विकृतैः विकृतिमद्भिः, दैन्यव्यञ्जकैरित्यर्थः ॥ १७ ॥ स इति । सत्त्वसन्नादः भूतसन्नादः ॥ १८ ॥ शिरोभिरिति । स्वस्तिकं नाम फणोपरि दृश्यमानार्धचन्द्रकम् । ददंशुरिति । दंशनं कोपव्यापारः ॥ १९ ॥ ता इति । बिभिदुः भिन्नाः ॥ २० ॥ यानीति । अत्र तानीत्यध्याहार्यम् । शमितुं शमयितुम् ॥ २१ ॥ भिद्यत इत्यर्धमेकम् । उत्पेतुरित्यनुषज्यते ॥ २२ ॥ त्रस्ता इत्यादिसार्धश्लोकद्वय

महेन्द्रः काञ्चनाञ्जनराजतीः काञ्चनाञ्जनरजतमयीः । रीतीः पद्धतीः, धारा इत्यर्थः । निर्वर्तयामास प्रादुर्भावयामासेत्यर्थः ॥ १५ ॥ समनश्शिलाः धातुविशेष सहिताः । मध्यमेनार्चिषा जुष्टः, कालीकरालीविस्फुलिङ्गिनीधूम्रवर्णाविश्वरुचिलोहितामनोजवाभिधानासु सप्तस्वग्निजिह्वासु मध्यमया धूम्राख्यया विशिष्टः अग्निः धूमराजीरिव धूमनिचयानिव शैलः पर्वतः शिला मुमोचेति सम्बन्धः ॥ १६ ॥ १७ ॥ स इति । महासत्त्वाः महाजन्तवः तेषां सन्नादः ॥ १८ ॥ शिरोभिरुप लक्षिताः । स्वस्तिकः फणस्थो नीलरेखाविशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ यानीति । शमितुं शमयितुम् ॥ २१ ॥ भूतैः पृथिव्यादिभिस्सह ॥ २२ ॥ २३ ॥

मेकान्वयम् । आसवभाजनं मद्यपात्रम् । पात्राणि भोजनपात्राणि । आर्षभाणि चर्माणि ऋषभचर्मपिनद्धानि खेटकानि । त्सरुः मुष्टिबन्धनम् ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ कृतेति । कृतकण्ठगुणाः कृतकण्ठस्रजः । क्षीबाः मत्ताः । रक्ताक्षाः मधुपानात् । पुष्कराक्षाः स्वभावत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ हारेति । पारिहार्यं वलयम् । तस्थुः तस्थुश्च ॥ २६ ॥ दर्शयन्तः प्रयोजयन्तः । महाविद्याम् अणिमाद्यष्टमहासिद्धिम् । विद्याधरमहर्षयः विद्याधराः महर्षय इवेत्युपमित

लेह्यानुच्चावचान् भक्ष्यान् मांसानि विविधानि च । आर्षभाणि च चर्माणि खड्गांश्च कनकत्सरून् ॥२४॥ कृतकण्ठगुणाः क्षीबा रक्तमाल्यानुलेपनाः । रक्ताक्षाः पुष्कराक्षाश्च गगनं प्रतिपेदिरे ॥ २५ ॥ हारनूपुरकेयूरपारिहार्यधराः स्त्रियः । विस्मितास्सस्मितास्तस्थुराकाशे रमणैस्सह ॥२६॥ दर्शयन्तो महाविद्यां विद्याधरमहर्षयः । सहितास्तस्थुराकाशे वीक्षांचक्रुश्च पर्वतम् ॥ २७ ॥ शुश्रुवुश्च तदा शब्दमृषीणां भावितात्मनाम् । चारणानां च सिद्धानां स्थितानां विमलेऽम्बरे ॥२८॥ एष पर्वतसङ्काशो हनूमान् मारुतात्मजः । तितीर्षति महावेगस्समुद्रं मकरालयम् ॥ २९ ॥ रामार्थं वानरार्थं च चिकीर्षन् कर्म दुष्करम् । समुद्रस्य परं पारं दुष्प्रापं प्राप्तुमिच्छति ॥ ३० ॥

समासः । " उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे " इत्यनुशासनात् । विद्याधरश्रेष्ठा इत्यर्थः । विद्याधरा महर्षयश्चेति द्वन्द्वसमासो न युक्तः, इति विद्याधराः श्रुत्वेत्युपरितनश्लोके विद्याधराणामेवोपादानात् ॥ २७ ॥ शुश्रुवुरिति । सा पुनरत्राकाशस्थितिः । शुश्रुवुः, विद्याधरा इति शेषः । इति विद्याधराः श्रुत्वेत्युपसंहारात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ रामानु०-एष इति । तितीर्षति महावेगमिति पाठे क्रियाविशेषणम् ॥ २९ ॥ समुद्रं तितीर्षतीत्युक्तम् । तस्य प्रयोजनकथनायोक्तमनुवदति-रामार्थमिति ॥ ३०-३२ ॥

आर्षभाणि ऋषभचर्मपिनद्धानि । चर्माणि फलकानि । कनकत्सरून् सुवर्णखड्गमुष्टीन् ॥ २४ ॥ कण्ठगुणाः कण्ठस्रजः । क्षीबा मत्ताः ॥ २५ ॥ हारेति । पारिहार्यः वलयः " आवापकः पारिहार्यः कटकं वलयोऽस्त्रियाम् " इत्यमरः ॥ २६ ॥ विद्याधरमहर्षयः विद्याधरश्रेष्ठा इत्यर्थः । महाविद्याम् अणिमादिसिद्धिम् ॥ २७ ॥ शब्दं वाक्यम् ॥ २८ ॥ तमेवाह-एष इत्यादि ॥ २९ ॥ रामार्थमिति । वानरार्थं तेषां रामकार्ये तथाभिमानात् ॥ ३०-३२ ॥

आनुपूर्व्येणेति । आनुपूर्व्येण वृत्तं क्रमेण वृत्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ लङ्घनोद्योगकालिकावस्थां वर्णयति—बाहू इत्यादिना । बाहू संस्तम्भयामास निश्चली चकार । कट्यां ससाद शरीरं संचुकोचेत्यर्थः । चरणौ संचुकोच च ॥ ३५ ॥ रामानु०—बाहू इति । संस्तम्भयामास पर्वतोपरि दृढविन्यासेन निष्पन्दीचकार ।

इति विद्याधराः श्रुत्वा वचस्तेषां महात्मनाम् । तमप्रमेयं ददृशुः पर्वते वानरर्षभम् ॥ ३१ ॥ दुधुवे च स रोमाणि चकम्पे चाचलोपमः । ननाद सुमहानादं सुमहानिव तोयदः ॥ ३२ ॥ आनुपूर्व्येण वृत्तं च लाङ्गूलं रोमभिश्चितम् । उत्पतिष्यन् विचिक्षेप पक्षिराज इवोरगम् ॥ ३३ ॥ तस्य लाङ्गूलमाविद्धमात्तवेगस्य पृष्ठतः । ददृशे गरुडेनेव ह्रियमाणो महोरगः ॥ ३४ ॥ बाहू संस्तम्भयामास महापरिघसन्निभौ । ससाद च कपिः कट्यां चरणौ संचुकोच च ॥ ३५ ॥ संहृत्य च भुजौ श्रीमान् तथैव च शिरोधराम् । तेजस्सत्त्वं तथा वीर्यमाविवेश स वीर्यवान् ॥ ३६ ॥ मार्गमालोकयन् दूरादूर्ध्वं प्रणिहितेक्षणः । रुरोध हृदये प्राणानाकाशमवलोकयन् ॥ ३७ ॥ पद्भ्यां दृढमवस्थानं कृत्वा स कपिकुञ्जरः । निकुञ्च्य कर्णौ हनुमानुत्पतिष्यन् महाबलः । वानरान् वानरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३८ ॥ यथा राघवनिर्मुक्तश्शरः श्वसनविक्रमः । गच्छेत्तद्वद्गमिष्यामि लङ्कां रावणपालिताम् ॥ ३९ ॥

कट्यां ससाद कटिप्रदेशे कृशो बभूव, चरणौ संचुकोच संकोचयामास च ॥ ३५ ॥ संहृत्येति । संहृत्य संकोच्य ॥ ३६ ॥ रामानु०—संहृत्येति । वीर्यवान् वीर्यमाविवेशेत्यभिधानात् पूर्वं विद्यमानमेव वीर्यं विशेषतोऽधिष्ठितवानित्यवगम्यते । तेजःसत्त्वयोरप्येवं द्रष्टव्यम् । तेजः पराभिभवनसामर्थ्यम् । सत्त्वं बलम् । वीर्यम् आकाशाद्यभिनिष्क्रमणसामर्थ्यम् ॥ ३६ ॥ मार्गमिति । प्राणान् उच्छ्वासरूपान् । प्राणनिरोधो व्योमोत्पतनार्थम् ॥ ३७–३९ ॥ रामानु०—यथेति । राघवशरदृष्टान्तेन स्वस्याविलम्बितत्वाप्रतिहतत्वामोघत्वादिकं

आनुपूर्व्यात् वृत्तं लाङ्गूलं विचिक्षेपेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ आविद्धं भ्रामम् ॥ ३४ ॥ बाहू संस्तम्भयामास पर्वतोपरि दृढविन्यासेन निष्पन्दीचकार । ससाद च कपिः कट्याम् इति कायप्रसारणात् कटिप्रदेशे कृशोऽभूदित्यर्थः । चरणौ संचुकोच सङ्कोचयामास ॥ ३५ ॥ तेजः पराभिभवने सामर्थ्यम् । सत्त्वं बलम् ॥ ३६–४० ॥

सूचितवान् ॥ ३९ ॥ नहीति । हिशब्दः पादपूरणे ॥ ४० ॥ यदीति । अकृतश्रमः अप्राप्तश्रमः । राक्षसराजानमित्यत्र टजभाव आर्षः । आनयिष्यामि आनेष्यामि ॥ ४१–४४ ॥ समुत्पततीति । तस्मिन् हनुमति वेगात्समुत्पतति सति । नगरोहिणः शैलरुहा वृक्षाः विटपान् संहृत्य आदाय, समुत्पेतु

नहि द्रक्ष्यामि यदि तां लङ्कायां जनकात्मजाम्। अनेनैव हि वेगेन गमिष्यामि सुरालयम् ॥४०॥ यदि वा त्रिदिवे सीतां न द्रक्ष्याम्यकृतश्रमः । बद्ध्वा राक्षसराजानमानयिष्यामि रावणम् ॥ ४१ ॥ सर्वथा कृतकार्योऽहमेष्यामि सह सीतया । आनयिष्यामि वा लङ्कां समुत्पाट्य सरावणाम् ॥ ४२ ॥ एवमुक्त्वा तु हनुमान् वानरान् वानरोत्तमः ॥ ४३ ॥ उत्पपाताथ वेगेन वेगवानविचारयन् । सुपर्णमिव चात्मानं मेने स कपिकुञ्जरः ॥ ४४ ॥ समुत्पतति तस्मिंस्तु वेगात्ते नगरोहिणः । संहृत्य विटपान् सर्वान् समुत्पेतुस्समन्ततः ॥ ४५ ॥ स मत्तकोयष्टिभकान् पादपान् पुष्पशालिनः । उद्वहन्नूरुवेगेन जगाम विमलेऽम्बरे ॥ ४६ ॥ ऊरुवेगोद्धता वृक्षा मुहूर्तं कपिमन्वयुः । प्रस्थितं दीर्घमध्वानं स्वबन्धुमिव बान्धवाः ॥ ४७ ॥ तमूरुवेगोन्मथितास्सालाश्चान्ये नगोत्तमाः । अनुजग्मुर्हनूमन्तं सैन्या इव महीपतिम् ॥ ४८ ॥ सुपुष्पिताग्रैर्बहुभिः पादपैरन्वितः कपिः । हनुमान् पर्वताकारो बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४९ ॥ सारवन्तोऽथ ये वृक्षा न्यमज्जन् लवणाम्भसि । भयादिव महेन्द्रस्य पर्वता वरुणालये ॥ ५० ॥ स नाना कुसुमैः कीर्णः कपिस्साङ्कुरकोरकैः । शुशुभे मेघसङ्काशः खद्योतैरिव पर्वतः ॥ ५१ ॥

रित्यर्थः ॥ ४५ ॥ संग्रहेणोक्तं विवृणोति–स मत्तेत्यादिना । कोयष्टिभकः कोयष्टिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ तमिति । तमूरुवेगेति पाठः । ऊरुवेगेन उन्मथिताः सालाः सालवृक्षाः । अन्ये नगोत्तमाः अन्ये वृक्षश्रेष्ठाः । सैन्याः सेनायां समवेताः पुरुषाः । "सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते " इत्यमरः ॥४८॥४९॥ सारवन्तः स्थिरांशवन्तः । "सारो बले स्थिरांशे च" इत्यमरः ॥५०॥ स नानाकुसुमैरिति । मेघसङ्काशः स कपिरित्यन्वयः । खद्योतैः

आनयिष्यामि आनेष्यामि ॥ ४१–४४ ॥ समुत्पतति हनूमति समुद्गच्छति सति नगरोहिणः पर्वतस्थवृक्षाः विटपान् संहृत्य संक्षिप्य, वेगात् समुत्पेतुरित्यर्थः ॥ ४५–४९ ॥ सारवन्तः गुरुत्वातिशययुक्ताः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

रात्राविति शेषः ॥ ५१ ॥ विमुक्ता इति । अवशीर्यन्त अवाशीर्यन्त । आगमशासनस्यानित्यत्वादडभावः । स्थितवन्त इत्यर्थः । निवृत्ताः बन्धूननुगम्य निवृत्ताः । सुहृत्पक्षे सलिल इति सामीप्ये सप्तमी । "उदकान्तात् स्निग्धो बन्धुमनुव्रजेत्" इत्युक्तेः ॥ ५२ ॥ रामानु०—विमुक्ता इति । तस्य वेगेन विमुक्ताः दूरगमनहेतुभूतवेगेन हेतुना विमुक्ताः गतसंबन्धाः अवशीर्यन्त । आगमशासनस्यानित्यत्वादडभावः । पुष्पाणि मुक्त्वा सलिले अवशीर्यन्तेत्यनेन प्रस्थितेभ्यः सहृद्भ्यो निवृत्तानामश्रुमोक्षणपूर्वकं शोकसागरे निमग्नानां सुहृदां समाधिर्ध्वन्यते ॥ ५२ ॥ लघुत्वेनोपपन्नं लघुत्वेन युक्तम् ॥ ५३ ॥ रामानु०—हनुमन्तमनुद्रुताः सारवन्तो वृक्षाः प्रथमं सागरे पतिताः अल्पसारास्ततोऽप्यधिकं गत्वा जले विशीर्णा इत्युक्त्वा पुष्पाण्यप्यतिलघुत्ववत्तया महद्दूरं गत्वा पतितानीत्याह लघुत्वेनेति ॥ ५३ ॥ तारेत्यर्धमेकं वाक्यम् । ताराचितमिव आकाशं प्रबभौ स महार्णवः ॥ ५४ ॥ पुष्पौघेणेति । अनुबद्धेन व्याप्तेन ॥ ५५–५७ ॥ रामानु०—तस्येति । बाह्वोः पञ्चशाखत्वात् पञ्चास्यपन्नगदृष्टान्तः ॥ ५७ ॥ पिबन्निवेति । अर्णवं पिबन्निव आकाशं पिपासुरिवेत्याभ्यामस्य महानुद्योगस्सूच्यते । लङ्घनवेगेन सहसा क्षीयमाणे सागरविस्तारे स पीयमान इव भवति एवमम्बरं च । ततोऽतिवेगेन गच्छन् स महार्णवं पिबन्निव बभौ तथा आकाशमपीत्याहुः ॥ ५८ ॥ रामानु०—पिबन्निवेति । सागरप्रत्यासन्नप्रदेशगमनवेलायां महोदधिं

विमुक्तास्तस्य वेगेन मुक्त्वा पुष्पाणि ते द्रुमाः । अवशीर्यन्त सलिले निवृत्ताः सुहृदो यथा ॥ ५२ ॥ लघुत्वेनोपपन्नं तद्विचित्रं सागरेऽपतत् । द्रुमाणां विविधं पुष्पं कपिवायुसमीरितम् ॥ ५३ ॥ ताराचितमिवाकाशं प्रबभौ स महार्णवः ॥ ५४ ॥ पुष्पौघेणानुबद्धेन नानावर्णेन वानरः । बभौ मेघ इवाकाशे विद्युद्गणविभूषितः ॥ ५५ ॥ तस्य वेगसमाधूतैः पुष्पैस्तोयमदृश्यत । ताराभिरभिरामाभिरुदिताभिरिवाम्बरम् ॥ ५६ ॥ तस्याम्बरगतौ बाहू ददृशाते प्रसारितौ । पर्वताग्राद्विनिष्क्रान्तौ पञ्चास्याविव पन्नगौ ॥ ५७ ॥ पिबन्निव बभौ चापि सोर्मिजालं महार्णवम् । पिपासुरिव चाकाशं ददृशे स महाकपिः ॥ ५८ ॥ तस्य विद्युत्प्रभाकारे वायुमार्गानुसारिणः । नयने विप्रकाशेते पर्वतस्थाविवानलौ ॥ ५९ ॥

तस्य हनूमतो वेगेन विमुक्ताः द्रुमाः पुष्पाणि मुक्त्वा सलिले अवशीर्यन्त । अडभाव आर्षः । सुहृदो यथेति । बन्धुप्रस्थापनार्थं गताः सुहृदो बन्धून् प्रस्थाप्य यथा निवर्तन्ते तथा द्रुमा निवृत्ता इत्यर्थः ॥ ५२–५७ ॥ पिबन्निवेति । अर्णवसमीपगमनवेलायामुदधिं पिबन्निव बभौ, उपरि गमनावस्थायाम् आकाशं पिपासुरिव

पिबान्निव बभौ, तदुपरि गमनावस्थायामाकाशं पिपासुरिव ददृशे ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ पिङ्गे पिङ्गलवर्णे । पिङ्गाक्षाणां वानराणां मुख्यस्य । परिमण्डले मण्डलाकारे चन्द्रसूर्याविवेत्यभूतोपमा ॥ ६० ॥ मुखमिति । तत्सूर्यमण्डलं सन्ध्यासूर्यमण्डलम् ॥६१॥ लाङ्गूलमिति । समाविद्धम् उन्नतीकृतम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

पिङ्गे पिङ्गाक्षमुख्यस्य बृहती परिमण्डले । चक्षुषी संप्रकाशेते चन्द्रसूर्याविवोदितौ ॥ ६० ॥ मुखं नासिकया तस्य ताम्रया ताम्रमाबभौ । सन्ध्यया समभिस्पृष्टं यथा तत्सूर्यमण्डलम् ॥ ६१ ॥ लाङ्गूलं च समाविद्धं प्लवमानस्य शोभते । अम्बरे वायुपुत्रस्य शक्रध्वज इवोच्छ्रितः ॥६२॥ लाङ्गूलचक्रेण महान् शुक्लदंष्ट्रोऽनिलात्मजः । व्यरोचत महाप्राज्ञः परिवेषीव भास्करः ॥ ६३ ॥ स्फिग्देशेनाभिताम्रेण रराज स महाकपिः । महता दारितेनेव गिरिर्गैरिकधातुना ॥ ६४ ॥ तस्य वानरसिंहस्य प्लवमानस्य सागरम् । कक्षान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गर्जति ॥ ६५ ॥ खे यथा निपतन्त्युल्का ह्युत्तरान्ताद्विनिःसृता । दृश्यते सानुबन्धा च तथा स कपिकुञ्जरः ॥ ६६ ॥ पतत्पतङ्गसङ्काशो व्यायतः शुशुभे कपिः । प्रवृद्ध इव मातङ्गः कक्ष्यया बद्ध्यमानया ॥ ६७ ॥ उपरिष्टाच्छरीरेण च्छायया चावगाढया । सागरे मारुताविष्टा नौरिवासीत्तदा कपिः ॥ ६८ ॥

स्फिग्देशेन वालमूलप्रदेशेन ॥ ६४ ॥ गर्जति अगर्जत् ॥ ६५ ॥ खे यथेति । सानुबन्धा, सपुच्छा उल्का हि पुच्छयुक्ता निपतति ॥ ६६ ॥ रामानु०–खे यथेति । उल्कापातोपमया रावणस्य भाव्यशुभं सूच्यते ॥ ६६ ॥ पतदिति । पतङ्गः सूर्यः । व्यायतो दीर्घः । प्रवृद्ध इव दीर्घ इव, कक्ष्यायां बद्ध्यमानायां हि मातङ्गो दीर्घो भवति ॥ ६७ ॥ रामानु०–पतदिति । पतत्पतङ्गसंकाशः गच्छत्सूर्यसदृशः व्यायतः कपिः बध्यमानया कक्ष्यया प्रवृद्धः दीर्घभूतो मातङ्ग इव शुशुभ इति योजना । कक्ष्या इभमध्यबन्धनम् । "कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने ।" इत्यमरः॥ ६७ ॥ उपरिष्टादिति । नौर्जलावगाढेनाधोभागेन व्योमावगाढेन चोर्ध्व

ददृशे ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ परिमण्डले वर्तुलाकारे ॥ ६०–६३ ॥ स्फिग्देशेन वालमूलप्रदेशेन ॥ ६४ ॥ गर्जति जगर्ज ॥ ६५ ॥ सानुबन्धा सूक्ष्मोल्कासहिता ॥ ६६ ॥ पततपतङ्गसङ्काशः गच्छत्सूर्यसदृशः । व्यायतः दीर्घाकारः । कपिः बध्यमानया कक्ष्यया गजमध्यबन्धनरज्ज्वा । प्रवृद्धः दीर्घीभूतो मातङ्ग इव शुशुभ इति योजना ॥ ६७ ॥ उपरिष्टात्स्थितशरीरेणावगाढया सागरान्तःप्रविष्टया छायया प्रतिबिम्बेन चैकाकारस्सन् सागरान्तर्मग्नमूला बहिष्ठोर्ध्वभागा मारुताविष्टा

भागेन गच्छति । अयं च उपरिगतशरीरेणाधोजलावगाढच्छायया चैकाकारस्सन् मारुतपूरितकटा नौरिवासीत् ॥ ६८ ॥ यं यमिति । सोन्माद इव समुद्धर्ष इव, समुद्धतजल इत्यर्थः ॥ ६९ ॥ रामानु०—यमिति । समुद्रः सोन्माद इव अपस्मारीव लक्ष्यते, भ्रमणफेनजलोद्गमनक्रोशनादिमत्त्वादियमुपमा ॥ ६९ ॥ सागरस्येति ।

यं यं देशं समुद्रस्य जगाम स महाकपिः । स स तस्योरुवेगेन सोन्माद इव लक्ष्यते ॥६९॥ सागरस्योर्मिजालाना मुरसा शैलवर्ष्मणाम् । अभिघ्नंस्तु महावेगः पुप्लुवे स महाकपिः ॥ ७० ॥ कपिवातश्च बलवान् मेघवातश्च निःसृतः । सागरं भीमनिर्घोषं कम्पयामासतुर्भृशम् ॥७१॥ विकर्षन्नूर्मिजालानि बृहन्ति लवणाम्भसि । पुप्लुवे कपिशार्दूलो विकिरन्निव रोदसी ॥ ७२ ॥ मेरुमन्दरसङ्काशानुद्धतान् स महार्णवे । अतिक्रामन्महावेगस्तरङ्गान् गणयन्निव ॥ ७३ ॥ तस्य वेगसमुद्धूतं जलं सजलदं तदा । अम्बरस्थं विबभ्राज शारदाभ्रमिवाततम् ॥ ७४ ॥ तिमिनक्रझषाः कूर्मा दृश्यन्ते विवृतास्तदा । वस्त्रापकर्षणेनेव शरीराणि शरीरिणाम् ॥ ७५ ॥ प्लवमानं समीक्ष्याथ भुजङ्गाः सागरालयाः । व्योम्नि तं कपिशार्दूलं सुपर्ण इति मेनिरे ॥ ७६ ॥

शैलवर्ष्मणां शैलतुल्यानाम् । "वर्ष्म देहप्रमाणयोः" इति सज्जनः ॥ ७० ॥ रामानु०—सागरस्येति । ऊर्मिजालानामित्यत्र "न लोकाव्यय०—" इति षष्ठ्या निषेधेपि ऋषिप्रयोगात् साधुत्वम् । उरसा उरश्शब्देन उरोवेगजनितो वायुर्लक्ष्यते ॥ ७० ॥ ७१ ॥ विकिरन्निव विभजन्निव । रोदसी द्यावापृथिव्यौ ॥ ७२ ॥ मेर्विति । अतिक्रामत् अत्यक्रामत् ॥ ७३ ॥ तस्येति । तस्य हनुमतः । वेगेन ऊरुवातेन । समुद्धूतं समुत्थापितम् । सजलदं जलं जलदो जलं चोद्धूतमित्यर्थः ॥ ७४ ॥ रामानु०—तस्येति । तस्य वेगसमुद्धूतमिति पाठः । जलं सजलदमित्यनेन समुद्धूतं जलं मेघमण्डलपर्यन्तमभूदित्यवगम्यते ॥७४ ॥ तिमीति । तिमयो महामत्स्याः, नक्राः ग्राहाः,

वायुप्रेरिता नौरिवासीदिति योजना ॥ ६८ ॥ सोन्माद इव समुद्रः अपस्मारीव लक्ष्यते, भ्रमणफेनजलोद्गमनघोषादिमत्त्वादियमुपमा ॥ ६९ ॥ शैलवर्ष्मणा शैलसदृशेन । उरश्शब्देन उरोवेगतो जनितवायुर्लक्ष्यते ॥ ७० ॥ ७१ ॥ विकर्षन्निव रोदसी द्यावापृथिव्यौ ऊर्मिजालानि विकिरन् विक्षिपन्निव पुप्लुव इति सम्बन्धः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ वेगसमुद्धुष्टं वेगेनोत्कीर्णम् अत एवाम्बरस्थम् अत एव सजलदं जलदसहचरं जलं शारदाभ्रमिव स्वयं च जलदविशेषवत् विबभ्राजेत्यर्थः । वेगसमुद्धूतमित्यपि पाठः ॥ ७४ ॥ शरीराणि अवयवाः ॥ ७५-७७ ॥

झषाः मकराः । विवृताः जलविभेदेन प्रकाशिताः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ दशयोजनविस्तीर्णेति । ननु त्रिंशद्योजनायतत्वे चतुर्थपदेपि लङ्काप्राप्तिः स्यात् मैनाकसंवादसुरसासंवादादिकं च विरुद्धयेत । नहि बिम्बादधिकपरिमाणत्वं प्रतिबिम्बस्य संभवतीति न शङ्कनीयम्, छायाशब्दो हि नात्र प्रतिबिम्बपरः किन्त्वनातपपरः । प्रातरेव हि समुद्रतरणमुक्तम्, तदा तस्य छाया समुद्रे तथाप्रमाणा दृश्येतैव ॥ ७७ ॥ श्वेताभ्रेति । अभ्रघनः अभ्र

दशयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता । छाया वानरसिंहस्य जले चारुतराऽभवत् ॥ ७७ ॥ श्वेताभ्रघनराजीव वायुपुत्रानुगामिनी । तस्य सा शुशुभे छाया वितता लवणाम्भसि ॥७८॥ शुशुभे स महातेजा महाकायो महाकपिः । वायुमार्गे निरालम्बे पक्षवानिव पर्वतः ॥ ७९ ॥ येनासौ याति बलवान् वेगेन कपिकुञ्जरः । तेन मार्गेण सहसा द्रोणीकृत इवार्णवः ॥ ८० ॥ आपाते पक्षिसङ्घानां पक्षिराज इव व्रजन् । हनुमान् मेघजालानि प्रकर्षन् मारुतो यथा ॥ ८१ ॥ पाण्डुरारुणवर्णानि नीलमाञ्जिष्ठकानि च । कपिनाऽऽकृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरे ॥ ८२ ॥ प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः । प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव लक्ष्यते ॥ ८३ ॥ प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा प्लवङ्गं त्वरितं तदा । ववर्षुः पुष्पवर्षाणि देवगन्धर्वदानवाः ॥ ८४ ॥ तताप न हि तं सूर्यः प्लवन्तं वानरोत्तमम् । सिषेवे च तदा वायू रामकार्यार्थसिद्धये ॥ ८५ ॥ ऋषयस्तुष्टुवुश्चैनं प्लवमानं विहायसा । जगुश्च देवगन्धर्वाः प्रशंसन्तो महौजसम् ॥ ८६ ॥

मूर्तिः ॥७८॥ रामानु०–श्वेतेति । श्वेताभ्रघनराजीव । अत्र श्वेतशब्देन स्वच्छतोच्यते, घनशब्देन सान्द्रता । "घनं निरन्तरं सान्द्रम्" इत्यमरः । निर्मलाभ्रसान्द्रपंक्तिरिवेत्यर्थः॥७८॥७९॥ येनेति । द्रोणी कटाहः ॥ ८० ॥ आपात इति । आपाते मार्गे ॥ ८१–८४ ॥ ततापेति । रामकार्यं सीतान्वेषणम् तदेवार्थः प्रयोजनं तस्य सिद्धये लाभाय, तद्धेतुभूतहनुमच्छ्रमनिवर्तनायेत्यर्थः ॥ ८५ ॥ रामानु०–ततापेति । सिषेवे इत्यनेन पुत्रत्वेपि रामकार्यप्रवृत्तत्वात् पूज्यतैव द्योत्यते ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

श्वेतेति । श्वेताभ्रघनराजीव, अत्र श्वेतशब्देन स्वच्छतोच्यते, घनशब्देन सान्द्रता, तथाच निर्मलाभ्रसान्द्रपङ्क्तिरित्यर्थः ॥ ७८–८० ॥ आपात इति । आपतन्ति

नागा इति । रक्षांसि दिक्पालकरक्षस्सम्बन्धीनि ॥ ८७ ॥ तस्मिन्निति । मानार्थी बहुमानार्थी । स्वयं सागरत्वादिति भावः ॥ ८८ ॥ साहाय्यमिति । सर्ववाच्यः सर्वप्रकारेण निन्द्यः । विवक्षतां वक्तुमिच्छताम् ॥ ८९-९१ ॥ रामानु०-साहाय्यमिति । विवक्षतां वक्तुमिच्छताम्, वागिन्द्रियवतामित्यर्थः ।

नागाश्च तुष्टुवुर्यक्षा रक्षांसि विबुधाः खगाः । प्रेक्ष्य सर्वे कपिवरं सहसा विगतक्लमम् ॥ ८७॥ तस्मिन् प्लवगशार्दूले प्लवमाने हनूमति । इक्ष्वाकुकुलमानार्थी चिन्तयामास सागरः ॥८८॥ साहाय्यं वानरेन्द्रस्य यदि नाहं हनूमतः । करिष्यामि भविष्यामि सर्ववाच्यो विवक्षताम् ॥८९॥ अहमिक्ष्वाकुनाथेन सगरेण विवर्द्धितः। इक्ष्वाकुसचिवश्चायं नावसीदितुमर्हति ॥९०॥ तथा मया विधातव्यं विश्रमेत यथा कपिः । शेषं च मयि विश्रान्तस्सुखेनातिपतिष्यति ॥ ९१ ॥ इति कृत्वा मतिं साध्वीं समुद्रश्छन्नमम्भसि । हिरण्यनाभं मैनाकमुवाच गिरिसत्तमम् ॥ ९२ ॥ त्वमिहासुरसङ्घानां पातालतलवासिनाम् । देवराज्ञा गिरिश्रेष्ठ परिघः सन्निवेशितः ॥ ९३ ॥ त्वमेषां जातवीर्याणां पुनरेवोत्पतिष्यताम् । पातालस्याप्रमेयस्य द्वारमावृत्य तिष्ठसि ॥ ९४ ॥ तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव शक्तिस्ते शैल वर्द्धितुम् । तस्मात्संचोदयामि त्वामुत्तिष्ठ गिरिसत्तम ॥ ९५ ॥

सर्ववाच्यो भविष्यामि सर्वनिन्दावाग्विषयो भविष्यामीत्यर्थः ॥ ८९ ॥ अहमिति । नावसीदितुमर्हतीति पाठः ॥ ९० ॥ शेषं मार्गशेषम् ॥९१॥ इतीति । हिरण्यनाभं हिरण्यशृङ्गम् नाभिशब्दो ह्यध्यक्षवाची, शृङ्गं च पर्वतस्याध्यक्षमेव । "नाभिरध्यक्षकस्तूर्योः" इति दर्पणः ॥ ९२ ॥ त्वमिति । परिघः अर्गलम् । "परिघो मुद्गरेऽर्गले" इति दर्पणः ॥ ९३ ॥ परिघत्वमेवाह-त्वमेषामिति ॥ ९४ ॥ तिर्यगिति । शक्तिः अस्तीति शेषः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

सञ्चरन्त्यस्मिन्नित्यापातो मार्गः ॥ ८१-८७ ॥ तस्मिन्निति । सागरः सगरसम्बन्धी अत एव इक्ष्वाकुकुलमानार्थी पूजार्थी ॥ ८८ ॥ चिन्ताप्रकारमेवाह-साहाय्यमिति । विवक्षतां वक्तुमिच्छताम्, वागिन्द्रियवतामित्यर्थः । सर्ववाच्यः सर्वनिन्दावाग्विषयो भविष्यामीत्यर्थः ॥ ८९ ॥ ९० ॥ शेषं मार्गशेषम् ॥९१॥ हिरण्यनाभं हिरण्यप्रधानम्, हिरण्मयमित्यर्थः । "नाभिः प्रधाने कस्तूर्याम्" इति विश्वः ॥ ९२ ॥ परिघस्सन्निवेशितः आयुधविशेषत्वेन सन्निवेशितः, अनेन पक्षच्छेदभयात् समुद्रप्रवेशानन्तरं पातालस्थराक्षसनिरोधार्थं देवराजेन मैनाकः स्थापित इत्यवगम्यते ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ तिर्यगिति । वर्द्धितुं, शक्तिरस्तीति शेषः ॥ ९५ ॥

अस्येति । इक्ष्वाकोः कुले वंशे वर्तते शुश्रूषत इति इक्ष्वाकुकुलवर्त्ती तस्य पूज्यतमास्तव मत्सम्बन्धादिति भावः । यद्वा त्वदुपकारकवायुपुत्रमुद्दिश्य
॥ ९७ ॥ रामानु०—अस्येति । साहाय्यं सहायकर्म, सहकारित्वमिति यावत् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । मम इक्ष्वाकवः पूज्या हि मद्वृद्धिहेतुत्वात् । तव परं पूज्यतमाः सगराविवृद्धमदन्तः

स एष कपिशार्दूलस्त्वामुपर्यैति वीर्यवान् । हनूमान् रामकार्यार्थं भीमकर्मा खमाप्लुतः ॥९६॥ अस्य साह्यं मया कार्यमिक्ष्वाकुकुलवर्तिनः । मम हीक्ष्वाकवः पूज्याः परं पूज्यतमास्तव ॥ ९७॥ कुरु साचिव्यमस्माकं न नः कार्यमतिक्रमेत् । कर्तव्यमकृतं कार्यं सतां मन्युमुदीरयेत् ॥९८॥ सलिलादूर्ध्वमुत्तिष्ठ तिष्ठत्वेष कपिस्त्वयि । अस्माकमतिथिश्चैव पूज्यश्च प्लवतां वरः॥९९॥ चामीकरमहानाभ देवगन्धर्वसेवित । हनुमांस्त्वयि विश्रान्तस्ततश्शेषं गमिष्यति ॥ [स एष कपिशार्दूलस्त्वामुपर्यैति वीर्यवान्] ॥ १०० ॥ काकुत्स्थस्यानृशंस्यं च मैथिल्याश्च विवासनम् । श्रमं च प्लवगेन्द्रस्य समीक्ष्योत्थातुमर्हसि ॥ १०१ ॥ हिरण्यनाभो मैनाको निशम्य लवणाम्भसः । उत्पपात जलात्तूर्णं महाद्रुमलतायुतः ॥ १०२ ॥ स सागरजलं भित्त्वा बभूवाभ्युत्थितस्तदा । यथा जलधरं भित्त्वा दीप्तरश्मिर्दिवाकरः ॥ १०३ ॥ स महात्मा मुहूर्तेन पर्वतस्सलिलावृतः । दर्शयामास शृङ्गाणि सागरेण नियोजितः ॥ १०४ ॥ शातकुम्भनिभैश्शृङ्गैस्सकिन्नरमहोरगैः । आदित्योदयसङ्काशैरालिखद्भिरिवाम्बरम् ॥ १०५ ॥

प्रवेशसुखावस्थानादिफलभोक्तृत्वादिति भावः ॥ ९७ ॥ कुर्विति । कार्यं प्रयोजनं विश्रान्त्यादि । कर्तव्यं कार्यमकृतं सतां मन्युं कोपम् उदीरयेत् प्रेरयेत् उत्पादयेत् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ चामीकरेति । चामीकरमहानाभ स्वर्णमयमहाशृङ्ग ॥ १०० ॥ काकुत्स्थस्येति । काकुत्स्थस्यानृशंस्यं रामस्य सीताविषयां दयाम् ॥ १०१ ॥ हिरण्यनाभ इति । निशम्य, वचनमिति शेषः ॥ १०२–१०४ ॥ शातकुम्भेति । शातकुम्भनिभैः स्वर्णसदृशैः आदित्योदयसङ्काशैः आदित्योदयतुल्यैरित्यर्थः । शृङ्गैरुपलक्षितः शृङ्गाणि दर्शयामासेति योजना ॥ १०५ ॥

स एष इति । त्वामुपरि तवोपरि ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ अतः साचिव्यकरणात् अस्माकं कार्यं प्रयोजनं नातिक्रमेत् न लुप्यतामित्यर्थः । कार्यातिक्रमे अरिष्टमाह कर्तव्यमिति ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ चामीकर हिरण्यात्मक ॥ १०० ॥ आनृशंस्यं कृतज्ञत्वम् हिरण्यनाभ इति । निशम्य, वचनमिति शेषः । ॥ १–३ ॥ स महात्मेत्यादि श्लोक

ततेति । शस्त्रसङ्काशं नीलमित्यर्थः । "शस्त्रमायुधलोहयोः" इति विश्वः ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ तमिति । निश्चितः निश्चितवान् । कर्तरि निष्ठा ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ रामानु०–स तमिति । जीमूतमिव मारुत इत्यनेन पर्वतम् अनायासेन पातितवानिति द्योत्यते ॥ १०९ ॥ जहर्ष विसिष्मिये ॥ ११० ॥

ततजाम्बूनदैश्शृङ्गैः पर्वतस्य समुत्थितैः । आकाशं शस्त्रसङ्काशमभवत् काञ्चनप्रभम् ॥ १०६ ॥ जातरूपमयैः शृङ्गैर्भ्राजमानैस्स्वयंप्रभैः । आदित्यशतसङ्काशस्सोऽभवद्गिरिसत्तमः ॥ १०७ ॥ तमुत्थितमसङ्गेन हनुमानग्रतः स्थितम् । मध्ये लवणतोयस्य विघ्नोऽयमिति निश्चितः ॥ १०८ ॥ स तमुच्छ्रितमत्यर्थं महावेगो महाकपिः । उरसा पातयामास जीमूतमिव मारुतः ॥ १०९ ॥ स तदा पातितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः । बुद्ध्वा तस्य कपेर्वेगं जहर्ष च ननन्द च ॥ ११० ॥ तमाकाशगतं वीरमाकाशे समुपस्थितः । प्रीतो हृष्टमना वाक्यमब्रवीत्पर्वतः कपिम् । मानुषं धारयन् रूपमात्मनश्शिखरे स्थितः ॥ १११ ॥ दुष्करं कृतवान् कर्म त्वमिदं वानरोत्तम । निपत्य मम शृङ्गेषु विश्रमस्व यथासुखम् ॥ ११२ ॥ राघवस्य कुले जातैरुदधिः परिवर्द्धितः । स त्वां रामहिते युक्तं प्रत्यर्चयति सागरः ॥ ११३ ॥ कृते च प्रतिकर्तव्यमेष धर्मस्सनातनः । सोऽयं त्वत्प्रतिकारार्थी त्वत्तः सम्मानमर्हति ॥ ११४ ॥ त्वन्निमित्तमनेनाहं बहुमानात्प्रचोदितः । तिष्ठ त्वं कपिशार्दूल मयि विश्रम्य गम्यताम् ॥ ११५ ॥

रामानु०–तदेति । जहर्ष च ननन्द चेति पदद्वयेन कायमनसोर्विकृतिरुच्यते । अस्य वेगेन ग्लानिराहित्यं बुद्ध्वा हृष्टमना बभूवेत्यर्थः ॥ ११० ॥ तमिति । प्रीतः प्रीतिद्योतकव्यापारः ॥ ११ ॥ १२ ॥ रामानु०–तमिति । प्रीतः सुखितः । हृष्टमनाः प्रसन्नमनाः ॥ ११ ॥ दुष्करमिति । विश्रमस्वेति श्रमिरात्मनेपदी कश्चिदस्ति । तथा चोक्तं भट्टमल्लेन–"विश्राम्यतीति विश्रान्तौ कचिद्विश्रमतेपि च" इति ॥ १२ ॥ १३ ॥ कृत इति । कृते उपकारे त्वत्प्रतिकारार्थी त्वदातिथ्यकरणापेक्षी । त्वत्तः संमानमर्हतीति त्वया तत्कृतातिथ्यपरिग्रह इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ ततेति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । शातकुम्भमयैः शृङ्गैरुपलक्षितः ॥ ४ ॥ ५ ॥ शस्त्रसङ्काशं शस्त्रश्याममाकाशम्, काञ्चनप्रभं कनकगौरमासीदित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ असङ्गेन एकाकिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ जहर्ष च ननन्द च इत्यनेन कायमनसोर्विकृतिरुच्यते ॥ ११०–१३ ॥ कृते चेति । कृते उपकारे सोऽयमुदधिः तत्प्रतिकारार्थी इति पाठः । तस्योपकारस्य प्रत्युपकारार्थी त्वत्तस्सम्मानमर्हति, त्वत्सकाशात् त्वत्स्वीकाररूपां पूजां प्राप्तुं योग्यो भवतीत्यर्थः ॥ ११४ ॥ त्वन्निमित्तमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । एष

एवास्य संमानमित्यर्थः ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ चोदनाप्रकारमाह--योजनानामिति । प्रक्रमतामिति प्रचोदित इति पूर्वेणान्वयः ॥ ११६ ॥ रामानु०--त्वन्नि मित्तमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । एष कपिः योजनानां शतं चापि समाप्लुतः समापतितुमुपक्रान्तः तव सानुषु विश्रान्तः शेषं मार्गशेषं प्रक्रमतामिति त्वन्निमित्तम् अहम् अनेन सागरेण बहुमानात् प्रचोदितः, अतः कपिशार्दूल ! त्वं तिष्ठ मयि विश्रम्य गम्यतामित्यन्वयः॥ १५॥ १६॥ तदिति । तत्प्रसिद्धम् । कन्दः करहाटः ।मूलं पादः । तत्तस्मात्॥ ११७॥अस्माक

योजनानां शतं चापि कपिरेष समाप्लुतः । तव सानुषु विश्रान्तश्शेषं प्रक्रमतामिति ॥ ११६ ॥ तदिदं गन्धवत् स्वादु कन्दमूलफलं बहु। तदास्वाद्य हरिश्रेष्ठ विश्रान्तोऽनुगमिष्यसि ॥ ११७ ॥ अस्माकमपि सम्बन्धः कपिमुख्य त्वयाऽस्ति वै। प्रख्यातस्त्रिषु लोकेषु महागुणपरिग्रहः ॥ ११८ ॥ वेगवन्तः प्लवन्तो ये प्लवगा मारुतात्मज । तेषां मुख्यतमं मन्ये त्वामहं कपिकुञ्जर ॥ ११९ ॥ अतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोऽपि विजानता । धर्मं जिज्ञासमानेन किं पुनस्त्वादृशो महान् ॥ १२० ॥ त्वं हि देववरिष्ठस्य मारुतस्य महात्मनः । पुत्रस्तस्यैव वेगेन सदृशः कपि कुञ्जर ॥ १२१ ॥ पूजिते त्वयि धर्मज्ञ पूजां प्राप्नोति मारुतः । तस्मात्त्वं पूजनीयो मे शृणु चाप्यत्र कारणम् ॥ १२२ ॥ पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन् । ते हि जग्मुर्दिशः सर्वा गरुडानिलवेगिनः ॥ १२३ ॥

मिति । प्रख्यात इति सम्बन्धविशेषणम् । महागुणानां परिग्रहो यस्मिन्स तथा॥ ११८॥रामानु०--हनुमतः पूज्यतमत्वे हेत्वन्तरं दर्शयति--अस्माकमपीति। संबन्धः अतिथ्य तिथिमद्भावलक्षणः । महागुणपरिग्रहः, परिगृह्यत इति परिग्रहः, महागुणानां सतां परिग्रहः महागुणपरिग्रहः ॥ १८ ॥ ११९--१२२ ॥ रामानु०--अतिथिरिति । त्वादृशो महानिति पाठः ॥ १२० ॥ किंचातिथेस्तव पूजायां काम्यार्थसिद्धिवद्वायोरपि प्रत्युपकारासिद्धिः स्यादित्याह--त्वं हीत्यादिना ॥ १२१॥ संबन्धं विवृणोति--पूर्वमित्यादिना । पक्षिणः पक्षवन्तः । हिः

कपिः योजनानां शतं समाप्लुतः समाप्लवितुमुपक्रान्तः । शेषं मार्गशेषं प्रक्रमतामिति त्वन्निमित्तमनेन सागरेणाहं बहुमानात्प्रचोदितः, अतः कपिशार्दूल ! त्वं तिष्ठ मयि विश्रम्य गम्यतामित्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ तादिति । तत प्रसिद्धम् ॥ १७ ॥ अस्माकमिति । महागुणपरिग्रहः महागुणेन वायुना परिगृह्यत इति तथा ॥ १८ ॥ १९ ॥ अतिथिरिति । त्वादृशो' महानिति पाठः ॥ १२०--१२८ ॥

पादपूरणे ॥ १२३-१२६ ॥ अस्मिन्निति । समग्रः समग्रपक्षः, गुप्तसमग्रपक्षश्च यथा भवामि तथा अभिरक्षितोऽस्मीत्यर्थः ॥ १२७-१३० ॥
रामानु०-श्रममिति । मोक्षय मुञ्च । "मोक्ष निरसने" इति चौरादिको धातुः ॥ १३० ॥ १३१ ॥ प्रीतोस्मीति । कृतमातिथ्यं तव दर्शनादिनेति भावः । मन्युः कोपः,

ततस्तेषु प्रयातेषु देवसङ्घाः सहर्षिभिः । भूतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशङ्कया ॥ १२४॥ ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतक्रतुः । पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण तत्र तत्र सहस्रशः ॥ १२५ ॥ स मामुपगतः क्रुद्धो वज्रमुद्यम्य देवराट् । ततोऽहं सहसा क्षिप्तः श्वसनेन महात्मना ॥ १२६ ॥ अस्मिँल्लवणतोये च प्रक्षिप्तः प्लवगोत्तम । गुप्तपक्षसमग्रश्च तव पित्राऽभिरक्षितः ॥ १२७ ॥ ततोऽहं मानयामि त्वां मान्यो हि मम मारुतः । त्वया मे ह्येष सम्बन्धः कपिमुख्य महागुणः ॥ १२८ ॥ तस्मिन्नेवंगते कार्ये सागरस्य ममैव च । प्रीतिं प्रीतमनाः कर्तुं त्वमर्हसि महाकपे ॥ १२९ ॥ श्रमं मोक्षय पूजां च गृहाण कपिसत्तम । प्रीतिं च बहु मन्यस्व प्रीतोऽस्मि तव दर्शनात् ॥ १३० ॥ एवमुक्तः कपिश्रेष्ठस्तं नगोत्तममब्रवीत् ॥ १३१ ॥ प्रीतोऽस्मि कृतमातिथ्यं मन्युरेषोऽपनीयताम् । त्वरते कार्यकालो मे अहश्चाप्यतिवर्तते । प्रतिज्ञा च मया दत्ता न स्थातव्यमिहान्तरे ॥ १३२ ॥ इत्युक्त्वा पाणिना शैलमालभ्य हरिपुङ्गवः । जगामाकाशमाविश्य वीर्यवान् प्रहसन्निव ॥ १३३ ॥

मत्कृता पूजा न गृहीतेति कोपो निरस्यतामित्यर्थः । कार्यकालः त्वरते शीघ्रं गच्छेति मां प्रेरयति । अहश्चाप्यतिवर्तते, अत्र विलम्बः क्रियते चेदिद महोऽतिवर्तते इत्यर्थः । इह समुद्रे अन्तरे मध्ये मया न स्थातव्यमिति वानरसन्निधौ प्रतिज्ञा कृता ॥१३२॥ रामानु०-त्वरते कार्यकाल इति । कार्यः करणयोग्यः कालः कार्यकालः त्वरते त्वरयाति । अहश्चाप्यतिवर्तते लङ्काद्वीपप्रवेशयोग्यमहश्चातिवर्तते । प्रतिज्ञा चेति । "यथा राघवनिर्मुक्तश्शरः श्वसनविक्रमः । गच्छेत्तद्वद्गमिष्यामि लङ्कां रावणपालिताम् ।" इति प्रतिज्ञा दत्ता तस्मादिहान्तरे न स्थातव्यम् ॥ १३२ ॥ इत्युक्त्वेति । प्रहसन्निव प्रसन्नमुख इवेत्यर्थः ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ रामानु०-इत्युक्त्वेति । आलभ्य स्पृष्ट्वा ।

एवंगते प्राप्ते सति । कार्ये उपकाररूपकार्ये । प्रीतिं कर्तुमर्हसि, पूजास्वीकारेणेति भावः ॥ २९-१३१ ॥ मन्युः पूजानङ्गीकारनिबन्धनं दैन्यम् । कार्यकालः लङ्काप्रवेशकालः । त्वरते विलम्बं न सहते ॥ ३२ ॥ आलभ्य स्पृष्ट्वा । प्रहसन्निव प्रसन्नमुखस्सन् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

प्रहसन्निवेत्यत्र इवशब्दो हासप्रकर्षस्य पारमार्थ्यपरः प्रीतिसूचकः। मन्दस्मितं कुर्वन्नित्यर्थः॥ १३३ ॥ स इति। उपपन्नाभिः रामकार्यसिद्ध्युचिताभिः ॥ १३४ ॥ अथेति । हित्वा शैलमहार्णवौ मूर्तिमन्तौ तौ हित्वेत्यर्थः। अनेन शैलवत्समुद्रोऽपि मूर्तिमत्तया तत्राद्दश्यतेति सूचितम् ॥१३५॥१३६॥ तद्द्वितीयमिति । द्वितीयं समुद्र

स पर्वतसमुद्राभ्यां बहुमानादवेक्षितः। पूजितश्चोपपन्नाभिराशीर्भिरनिलात्मजः ॥ १३४ ॥ अथोर्ध्वं दूरमुत्पत्य हित्वा शैलमहार्णवौ। पितुः पन्थानमास्थाय जगाम विमलेऽम्बरे ॥ १३५ ॥ भूयश्चोर्ध्वगतिं प्राप्य गिरिं तमव लोकयन्। वायुसूनुर्निरालम्बे जगाम विमलेऽम्बरे ॥ १३६ ॥ तद् द्वितीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम्। प्रशशंसुः सुराः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः॥ १३७ ॥ देवताश्चाभवन् हृष्टास्तत्रस्थास्तस्य कर्मणा। काञ्चनस्य सुनाभस्य सहस्राक्षश्च वासवः॥ १३८ ॥ उवाच वचनं धीमान् परितोषात् सगद्गदम्। सुनाभं पर्वतश्रेष्ठं स्वयमेव शचीपतिः॥ १३९ ॥ हिरण्यनाभ शैलेन्द्र परितुष्टोऽस्मि ते भृशम्। अभयं ते प्रयच्छामि तिष्ठ सौम्य यथा सुखम्॥ १४० ॥ साह्यं कृतं ते सुमहद्विक्रान्तस्य हनूमतः। क्रमतो योजनशतं निर्भयस्य भये सति ॥ १४१ ॥ रामस्यैष हि दूत्येन याति दाशरथेर्हरिः। सत्क्रियां कुर्वता तस्य तोषितोऽस्मि दृढं त्वया॥ १४२ ॥ ततः प्रहर्ष मगमद्विपुलं पर्वतोत्तमः। देवतानां पतिं दृष्ट्वा परितुष्टं शतक्रतुम्॥ १४३ ॥

लङ्घनापेक्षया द्वितीयं तत्पर्वतजयरूपं कर्म॥१३७॥१३८॥ रामानु०–देवताश्चेति। तस्य मैनाकस्य कर्मणा देवता हृष्टा अभवन् सहस्राक्षश्च हृष्टोऽभवदिति वचनविपरिणामेन संबन्धः॥ १३८ ॥ १३९॥१४०॥ साह्यमिति। भये सति समुद्रलङ्घनेऽस्य किं भविष्यतीत्यस्माकं भये सतीत्यर्थः॥१४१॥ रामानु०–साह्यमिति। साह्यं सहायकर्म सहकारित्वमिति यावत्। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। ते त्वया निर्भयस्य भये सति अतिविस्तृतसमुद्रोपर्याकाशगमने समुद्रपतनादिभयनिमित्तसंभावनायामपि निर्भयस्य ॥१४१॥१४२–१४४॥

पितुः पन्थानं वायुमार्गम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तदिति । समुद्रलङ्घनं प्रथमं कर्म, द्वितीयं मैनाकगिरावविश्रम्य गमनम्॥३७॥ देवताश्चेति । वासवश्च हृष्ट इति सम्बन्धः ॥ ३८–१४० ॥ साह्यमिति । साह्यं सहायकर्म, सहकारित्वमिति यावत । ते तव मन्निमित्तभये सत्यपि निर्भयस्य हनूमतः साह्यं कृतम् अतः अभयं प्रयच्छामीति

रामानु०-स इति । बभूवावस्थितस्तदा तस्मिन् काले स्वस्थोऽभूदित्यर्थः । प्रतिप्रयाणवेलायामपि "पर्वतेन्द्रं सुनाभं च समुपस्पृश्य वीर्यवान्" इति मैनाकावस्थानाभिधानात् । सागरं मैनाकाधिष्ठित सागरप्रदेशम् ॥ १४४ ॥ १४५॥१४६ ॥ रामानु०-अयमिति । श्रीमान् अत्र श्रीशब्देन अतिदूरसमुद्रलङ्घनेप्युपर्युपरिबलाभिवृद्धिप्रयुक्ता सुषमोच्यते ॥ १४६ ॥१४७-१५३॥

स वै दत्तवरः शैलो बभूव ावस्थितस्तदा । हनुमांश्च मुहूर्तेन व्यतिचक्राम सागरम् ॥ १४४ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । अब्रुवन् सूर्यसङ्काशां सुरसां नागमातरम् ॥ १४५ ॥ अयं वातात्मजः श्रीमान् प्लवते सागरोपरि । हनुमान्नाम तस्य त्वं मुहूर्तं विघ्नमाचर ॥ १४६ ॥ राक्षसं रूपमास्थाय सुघोरं पर्वतोपमम् । दंष्ट्रा करालं पिङ्गाक्षं वक्रं कृत्वा नभस्समम् ॥ १४७ ॥ बलमिच्छामहे ज्ञातुं भूयश्चास्य पराक्रमम् । त्वां विजेष्य त्युपायेन विषादं वा गमिष्यति ॥ १४८ ॥ एवमुक्ता तु सा देवी दैवतैरभिसत्कृता । समुद्रमध्ये सुरसा बिभ्रती राक्षसं वपुः ॥ १४९ ॥ विकृतं च विरूपं च सर्वस्य च भयावहम् । प्लवमानं हनूमन्तमावृत्येदमुवाच ह ॥ १५० ॥ मम भक्ष्यः(क्षः)प्रदिष्टस्त्वमीश्वरैर्वानरर्षभ । अहं त्वां भक्षयिष्यामि प्रविशेदं ममाननम् ॥ १५१ ॥ एवमुक्तः सुरसया प्राञ्जलिर्वानरर्षभः । प्रहृष्टवदनः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५२ ॥ रामो दाशरथिर्नाम प्रविष्टो दण्डकावनम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ॥ १५३ ॥ अन्यकार्यविषक्तस्य बद्धवैरस्य राक्षसैः । तस्य सीता हृता भार्या रावणेन यशस्विनी ॥ १५४॥ तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशासनात् । कर्तुमर्हसि रामस्य साह्यं विषय वासिनी ॥ १५५॥ अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम् । आगमिष्यामि ते वक्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ १५६ ॥

अन्येति । अन्यकार्यविषक्तस्य मारीचमृगग्रहणव्यासक्तस्य ॥ १५४ ॥ तस्या इति । विषयवासिनी रामराज्यवासिनी ॥ १५५ ॥ १५६ ॥

सम्बन्धः॥४१-४३॥सागरं मैनाकाधिष्ठितसिन्धुप्रदेशम्॥४४-४७॥त्वामुपायेन विजेष्यति वा विषादं दैन्यं गमिष्यति वेति ज्ञातुमिच्छामह इति सम्बन्धः॥४८-१५०॥ ईश्वरैः दैवतैः ॥ ५१-५३ ॥ अस्येति पाठः । कार्यविषक्तस्य मायामृगवधप्रस्थितस्य ॥ ५४ ॥ विषयवासिनि रामराज्यवासिनि ! त्रैलोक्यनाथत्वाद्रघुनाथस्येति

एवमिति । नातिवर्तेन्मां ममाननमप्रविश्य न गच्छेत् । अतिवर्तेदित्यत्र परस्मैपदमार्षम् । अत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् । अब्रवीन्नातिवर्तेन्मां कश्चिदेष वरो ममेत्यस्यानन्तरं तद्दृष्ट्वा व्यादितं वक्त्रं वायुपुत्रः सुबुद्धिमानित्यादिश्लोका द्रष्टव्याः । मध्ये तं प्रयान्तमित्यादयः केचन श्लोकाः प्रक्षिप्ताः असङ्गताश्च, शतयोजनायतत्वे वानरैर्लङ्कावासिभिश्च ज्ञातः स्यादिति विरोधात् । त इमे प्रक्षिप्तश्लोकाः–" तं प्रयान्तं समुद्वीक्ष्य सुरसा वाक्यमब्रवीत् । बलं जिज्ञासमाना वै नागमाता हनूमतः । प्रविश्य वदनं मेऽद्य गन्तव्यं वानरोत्तम । वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरा । व्यादाय विपुलं वक्त्रं स्थिता

एवमुक्त्वा हनुमता सुरसा कामरूपिणी । अब्रवीन्नातिवर्तेन्मां कश्चिदेष वरो मम ॥ १५७ ॥ [तं प्रयान्तं समुद्वीक्ष्य सुरसा वाक्यमब्रवीत् । बलं जिज्ञासमाना वै नागमाता हनूमतः ॥ १ ॥ प्रविश्य वदनं मेऽद्य गन्तव्यं वानरोत्तम । वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरा ॥ २ ॥ व्यादाय वक्त्रं विपुलं स्थिता सा मारुतेः पुरः । एवमुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानरपुङ्गवः ॥ ३ ॥ अब्रवीत् कुरु वै वक्त्रं येन मां विषहिष्यसे । इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो दशयोजनमायतः ॥ ४ ॥ दशयोजनविस्तारो बभूव हनुमांस्तदा । तं दृष्ट्वा मेघसङ्काशं दशयोजनमायतम् ॥ ५ ॥

सा मारुतेः पुरः । एवमुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानरपुङ्गवः । अब्रवीत्कुरु वै वक्त्रं येन मां विषहिष्यसे । इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो दशयोजनमायतः । दशयोजनविस्तारो बभूव हनुमांस्तदा । तं दृष्ट्वा मेघसंकाशं दशयोजनमायतम् । चकार सुरसा चास्यं विंशद्योजनमायतम् । हनूमांस्तु ततः क्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायतः । चकार सुरसा वक्त्रं चत्वारिंशत्तथोच्छ्रितम् । बभूव हनुमान्वीरः पञ्चाशद्योजनोच्छ्रितः । चकार सुरसा वक्त्रं षष्टियोजनमायतम् । तथैव हनुमान्वीरस्सप्ततीयोजनोच्छ्रितः । चकार सुरसा वक्त्रमशीतीयोजनोच्छ्रितम् । हनुमानचलप्रख्यो नवतीयोजनोच्छ्रितः । चकार सुरसा वक्त्रं शतयोजनमायतम् " इति ॥ १५७ ॥ रामानु०–नाग(देव)माता हनूमत इत्यतः परं–प्रविश्य वदनं मेऽद्य गन्तव्यं वानरोत्तम । वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरेति पाठः । एवमिति । विषहिष्यसे अभिभविष्यसि ग्रसिष्यसीत्यर्थः । इत्युक्त्वेति । दशयोजनमायतः दशयोजनविस्तारो बभूव हनुमानित्यनेन " दशयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता । छाया

भावः ॥ ९५॥९६ ॥ एवमिति । कश्चिदपि जनः नातिवर्तेत, मामिति शेषः । नातिवर्तेन्माम् इत्यपि पाठः ॥१५७॥ [अथ वरदानं श्रुत्वापि जिगमिषन्तं प्रत्याह–

वानरसिंहस्य" इत्युक्तच्छायोचितं परिमाणान्तरं सुरसादर्शनात्पूर्वं संक्षिप्तवानित्यवगम्यते । चकार सुरसा चास्यं विंशद्योजनमायतमित्यतः परं हनूमांस्तु ततः क्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायत इत्यादिक्रमेण । चकार सुरसा वक्त्रं शतयोजनमायतमित्येष पाठक्रमः । एते श्लोकाः केषुचित्कोशेषु लेखकप्रमादात्पतिताः । सप्ततीयोजनोच्छ्रित इत्यादौ दीर्घ आर्षः ॥ १५७ ॥ प्रकृतं विलिख्यते-तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः सुबुद्धिमान् । सुसंक्षिप्यात्मनः कायं बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः इति ॥१५८॥ रामानु०-तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यमिति । व्यादितं व्यात्तम् । इडागमस्त्वार्षः । अतिविस्तृतं वक्त्रं सूक्ष्मरूपेण प्रविश्याक्लेशेन निर्गन्तुमयं समीचीनः समय इति ज्ञानयोगात् सुबुद्धिमानिति विशेषणम् ॥ १५८ ॥

चकार सुरसा चास्यं विंशद्योजनमायतम् । तां दृष्ट्वा विस्तृतास्यां तु वायुपुत्रः सुबुद्धिमान् ॥ ६ ॥ हनूमांस्तु ततः क्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायतः । चकार सुरसा वक्त्रं चत्वारिंशत्तथोच्छ्रितम् ॥ ७ ॥ बभूव हनुमान् वीरः पञ्चाशद्योजनोच्छ्रितः । चकार सुरसा वक्त्रं षष्टियोजनमायतम् ॥ ८ ॥ तथैव हनुमान् वीरः सप्ततीयोजनोच्छ्रितः । चकार सुरसा वक्त्रमशीतीयोजनायतम् ॥ ९ ॥ हनुमानचलप्रख्यो नवतीयोजनोच्छ्रितः । चकार सुरसा वक्त्रं शतयोजनमायतम् ॥ १० ॥] तदृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः सुबुद्धिमान् । [दीर्घजिह्वं सुरसया सुघोरं नरकोपमम् ।] सुसंक्षिप्यात्मनः कायं बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ॥ १५८ ॥ सोऽभिपत्याशु तद्वक्त्रं निष्पत्य च महाजवः । अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५९ ॥ प्रविष्टोऽस्मि हि ते वक्त्रं दाक्षायणि नमोऽस्तु ते । गमिष्ये यत्र वैदेही सत्यश्चासीद्वरस्तव ॥ १६० ॥ तं दृष्ट्वा वदनान्मुक्तं चन्द्रं राहुमुखादिव । अब्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण वानरम् ॥ १६१ ॥ अर्थसिद्ध्यै हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम् । समानयस्व वैदेहीं राघवेण महात्मना ॥ १६२ ॥ तत्तृतीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् । साधु साध्विति भूतानि प्रशशंसुस्तदा हरिम् ॥ १६३ ॥

॥ १५९ ॥ प्रविष्टोस्मीति । दक्षस्यापत्यं दाक्षायणी, तत्त्वं च पूर्वं वरप्रदानकथनसमये तथैव कथितमित्यनुवादात् कल्प्यते॥१६०॥रामानु०-प्रविष्टोस्मि हीति । दाक्षायणीत्यनुवादात् स्ववरप्रदानकथनसमये हनुमन्तमुद्दिश्य स्वकीयं दाक्षायणीत्वमपि तथैव कथितमित्यवगन्तव्यम् । सत्यं चासीद्वरं तव, त्वदास्यं प्रविश्य निर्गमनात् ब्रह्मणा दत्तो वरस्सत्य आसीदित्यर्थः । वरशब्दस्य नपुंसकत्वमार्षम् ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ रामानु०-अर्थेति । समानयचेति पाठः। समानय संगमय ॥ १६२॥ १६३ ॥ १६४ ॥ तमिति । एवमिति । विषहिष्यसे अभिभविष्यसि, ग्रसिष्यसीत्यर्थः॥ १-१०॥] तद् दृष्ट्वेति । सुरसया व्यादितमास्यम् ॥१५८-१६१॥समानय संयोजय॥६२॥ तृतीयं

आकाशगमनमतिदुष्करमित्यमुमर्थं कथयितुम् आकाशस्वरूपं वर्ण्यते—सेवित इत्यादिना श्लोकसप्तकेन। कैशिकाचार्यैः कैशिके रागविशेषे आचार्यैः विद्याधरविशेषैरित्यर्थः। वज्राशनिसमाघातैः पावकैः वज्राशनिसमाघातैर्हेतुभिर्जातैः पावकैः। हव्यं वहता देवेभ्यो हव्यवहनार्थं गतेन चित्रभानुना वह्निना। विश्वे विश्वगते, व्यापक इत्यर्थः। देवराजगजाक्रान्ते ऐरावतभिन्नदिग्गजाक्रान्ते। विताने वितानतुल्ये। वितत इति वितानविशेषणम् ॥ १६५–१७३ ॥

स सागरमनाधृष्यमभ्येत्य वरुणालयम्। जगामाकाशमाविश्य वेगेन गरुडोपमः ॥ १६४ ॥ सेविते वारिधाराभिः पतगैश्च निषेविते। चरिते कैशिकाचार्यैरैरावतनिषेविते ॥ १६५ ॥ सिंहकुञ्जरशार्दूलपतगोरगवाहनैः। विमानैः संपतद्भिश्च विमलैः समलंकृते ॥ १६६ ॥ वज्राशनिसमाघातैः पावकैरुपशोभिते। कृतपुण्यैर्महाभागैः स्वर्गजिद्भिरलंकृते ॥ १६७ ॥ वहता हव्यमत्यर्थं सेविते चित्रभानुना। ग्रहनक्षत्रचन्द्रार्कतारागणविभूषिते ॥ १६८ ॥ महर्षिगणगन्धर्वनागयक्षसमाकुले। विविक्ते विमले विश्वे विश्वावसुनिषेविते ॥ १६९ ॥ देवराजगजाक्रान्ते चन्द्रसूर्यपथे शिवे। विताने जीवलोकस्य वितते ब्रह्मनिर्मिते॥ १७० ॥ बहुशः सेविते वीरैर्विद्याधरगणैर्वरैः। जगाम वायुमार्गे तु गरुत्मानिव मारुतिः ॥ १७१ ॥ प्रदृश्यमानस्सर्वत्र हनुमान् मारुतात्मजः। भेजेऽम्बरं निरालम्बं लम्बपक्ष इवाद्रिराट् ॥ १७२ ॥ प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी। मनसा चिन्तयामास प्रवृद्धा कामरूपिणी ॥ १७३ ॥

रामानु०–सेवित इति। कैशिकाचार्यैः। कैशिकं रागविशेषः तदाचार्यैः तुम्बुरुप्रभृतिभिरित्यर्थः। ऐरावतनिषेविते ऐरावतमिति ऋजुदीर्घमिन्द्रधनुरुच्यते। तेन निषेविते युक्ते "इन्द्रायुधं त्विन्द्रधनुस्तद्दीर्घमृजु रोहितम्। ऐरावतं च विद्युत्तु चञ्चला चपलेति च" इति वैजयन्ती। वज्राशनिसमाघातैः वज्राशन्योस्समः तुल्यः आघातः अभिघातः येषां तैः। विविक्त इति। विश्वे विशतीति विश्वः व्यापक इत्यर्थः। विताने उल्लोचभूते। "अस्त्री वितानमुल्लोचः" इत्यमरः। विद्याधरगणैर्वरैरित्यतः परम् जगाम वायुमार्गे तु गरुत्मानिव मारुतिरिति पाठक्रमः। उपरि तु हनुमान् मेघजालानीत्यादिसार्द्धश्लोकद्वयं प्रमादाल्लिखितम्। प्रदृश्यमानः सर्वत्रेति पाठः ॥ १६५–१७२ ॥

कर्म सुरसावक्त्रान्निष्क्रमणम् ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ कैशिकाचार्यैः कैशिकं नृत्तादि तदाचार्यैस्तुम्बुरुप्रभृतिभिः। ऐरावतनिषेविते ऐरावतम् इति ऋजुदीर्घमिन्द्रधनुरुच्यते ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ वज्राशनिसमाघातैः वज्राशन्योस्समः तुल्यः आघातोऽभिघातो येषां तैः पावकैः ॥ १६७ ॥ आकाशस्य एकोनपञ्चाशदग्निसम्बन्धमुक्त्वा तत्प्रधानभूतचित्रभानुसम्बन्धमाह–वहतेति ॥ १६८ ॥ विश्वे विश्वव्यापके। विश्वावसुः गन्धर्वराजः ॥ १६९–१७३ ॥

अद्येति । दीर्घस्य कालस्य दीर्घकाले गते सति अद्य आशिता आशित्री भुक्तवती भविष्यामि ॥ १७४ ॥ इतीति । समाक्षिपत् सम्यग्गृहीतवती ॥ १७५ ॥ समाक्षिप्त इति । पङ्गूकृतपराक्रमः कुण्ठितगतिः । प्रतिलोमेन प्रतिकूलेन ॥ १७६-१७८ ॥ छायाग्राहीति । तदिदं छायाग्राहि कपिराजेन कथितं नात्र संशय इति योजना ॥ १७९॥ १८० ॥ घनराजीवेति । समभिद्रवत् समभ्यद्रवत् ॥ १८१ ॥ स ददर्शेति । कायमात्रं देहप्रमाणम् ॥१८२॥

अद्य दीर्घस्य कालस्य भविष्याम्यहमाशिता । इदं हि मे महत्सत्त्वं चिरस्य वशमागतम् ॥१७४॥ इति संचिन्त्य मनसा छायामस्य समाक्षिपत् । छायायां गृह्यमाणायां चिन्तयामास वानरः ॥ १७५ ॥ समाक्षिप्तोऽस्मि सहसा पङ्गूकृतपराक्रमः । प्रतिलोमेन वातेन महानौरिव सागरे ॥ १७६ ॥ तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव वीक्षमाणस्ततः कपिः । ददर्श स महत्सत्त्वमुत्थितं लवणाम्भसि ॥ १७७ ॥ तद्दृष्ट्वा चिन्तयामास मारुतिर्विकृताननम् । कपिराजेन कथितं सत्त्वमद्भुतदर्शनम् ॥१७८॥ छायाग्राहि महावीर्यं तदिदं नात्र संशयः । स तां बुद्ध्वाऽर्थतत्त्वेन सिंहिकां मतिमान् कपिः । व्यवर्धत महाकायः प्रावृषीव बलाहकः ॥१७९॥ तस्य सा कायमुद्वीक्ष्य वर्धमानं महाकपेः । वक्त्रं प्रसारयामास पातालान्तरसन्निभम् ॥१८०॥ घनराजीव गर्जन्ती वानरं समभिद्रवत् ॥ १८१ ॥ स ददर्श ततस्तस्या विवृतं सुमहन्मुखम् । कायमात्रं च मेधावी मर्माणि च महाकपिः ॥१८२॥ स तस्या विवृते वक्त्रे वज्रसंहननः कपिः । संक्षिप्य मुहुरात्मानं निष्पपात महाबलः ॥ १८३ ॥ आस्ये तस्या निमज्जन्तं ददृशुः सिद्धचारणाः । ग्रस्यमानं यथा चन्द्रं पूर्णं पर्वणि राहुणा ॥१८४॥ ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य वानरः । उत्पपाताथ वेगेन मनस्संपातविक्रमः ॥१८५॥

स इति । मुहुस्संक्षिप्य संनिकर्षानुगुणं सङ्कुच्य ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ तत इति । ततः तेन रूपेण मनस्संपातविक्रमः मनोवेगतुल्यगतिः ॥ १८५ ॥

रामानु०-तत इति । अथ वानरः मनःसंपातविक्रमस्सन् मनोगमनसमानगतिस्सन् तीक्ष्णैर्नखैस्तस्या मर्माण्युत्कृत्य ततः आस्यात् वेगेनोत्पपात आस्यपिधानात् पूर्वमेवोत्पपातेत्यर्थः ॥१८५॥
अद्येति । आशिता भुक्तवती । समाक्षिपत् जग्राह ॥ ७४-१७९ ॥ पातालान्तरसन्निभम् पातालविवरसदृशम् ॥ १८० ॥ ८१ ॥ कायमात्रं शरीरप्रमाणम्, स्वशरीरकवलनपर्याप्तमित्यर्थः । मुखं ददर्श । मर्माणि प्राणस्थानानि संक्षिप्य ॥८२-८४॥ मनस्सम्पातविक्रमः मनोगमनसमानगतिः ॥ १८५ ॥

तामिति । दृष्ट्या दूरादेव दर्शनेन । धृत्या अस्य नियमनजननधार्ष्ट्येन । दाक्षिण्येन पाटवेन ॥ १८६ ॥ हतहृदिति । विधुरा आर्ता ॥ १८७ ॥ भीम मित्यादि । अरिष्टं शुभं यथा भवति तथा । यस्य सिंहिकारूपसत्त्वस्य । दृष्टिः आयतिक्षमसूक्ष्मेक्षणम् । मतिः अर्थतत्त्वनिश्चयः । क्रियावत्त्वं दाक्ष्यम् । यथा तव तथा यस्य चत्वारि सन्ति तत्त्वया हतम् । तान्येव चत्वार्याह धृतिरिति । या धृतिः स्वकर्मसु स्वानुकूलकार्येषु नावसीदति या दृष्टिर्नावसीदति या

तां तु दृष्ट्या च धृत्या च दाक्षिण्येन निपात्य च । स कपिप्रवरो वेगाद्ववृधे पुनरात्मवान् ॥ १८६ ॥ हतहृत् सा हनुमता पपात विधुराऽम्भसि । तां हतां वानरेणाशु पतितां वीक्ष्य सिंहिकाम् । भूतान्याकाशचारीणि तमूचुः प्लव गोत्तमम् ॥ १८७ ॥ भीममद्य कृतं कर्म महत्सत्त्वं त्वया हतम् । साधयार्थमभिप्रेतमरिष्टं प्लवतांवर ॥ १८८ ॥ यस्य त्वेतानि चत्वारि वानरेन्द्र यथा तव । धृतिर्दृष्टिर्मतिर्दाक्ष्यं स्वकर्मसु न सीदति ॥ १८९ ॥ स तैः सम्भावितः पूज्यः प्रतिपन्नप्रयोजनः । जगामाकाशमाविश्य पन्नगाशनवत्कपिः ॥ १९० ॥ प्राप्तभूयिष्ठपारस्तु सर्वतः प्रतिलोकयन् । योजनानां शतस्यान्ते वनराजिं ददर्श सः ॥ १९१ ॥ ददर्श च पतन्नेव विविधद्रुमभूषितम् । द्वीपं शाखामृगश्रेष्ठो मलयोपवनानि च ॥ १९२ ॥ सागरं सागरानूपं सागरानूपजान् द्रुमान् । सागरस्य च पत्नीनां मुखान्यपि विलो कयन् ॥ १९३ ॥ स महामेघसङ्काशं समीक्ष्यात्मानमात्मवान् । निरुन्धन्तमिवाकाशं चकार मतिमान्मतिम् ॥ १९४ ॥

मतिर्नावसीदति यद्दाक्ष्यं नावसीदति एतानि चत्वारि यस्य सन्ति तत्त्वया हतमिति योजना ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ स इति । संभावितः पूजितः । प्रतिपन्न प्रयोजनः प्राक्प्रतिभासितकार्यसारः, स च स्त्रीत्वे दोषे समानेपि सुरसाया जयप्रतिपत्तिः सिंहिकाया वधप्रतिपत्तिश्च ॥ १९० ॥ प्राप्तेति । प्राप्तभूयिष्ठ पारः प्राप्तप्रायतीरः ॥ १९१ ॥ ददर्शेति । मलयोपवनानि लङ्कामलय इति दक्षिणतीरे स्थितमलयः तस्योपवनानि ॥ १९२ ॥ सागरमिति । सागरस्य

दृष्ट्या सूक्ष्मदर्शनेन । धृत्या धैर्येण । दाक्षिण्येन कौशलेन, क्षिप्रकारित्वेनेत्यर्थः । तस्याः संहारवैपुल्येन वा ॥ १८६ ॥ सा सिंहिका । हतहृत् विदारितहृदया, अत एव विधुरा विह्वला ॥ ८७ ॥ अरिष्टं शुभम् ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ प्रतिपन्नप्रयोजनः प्राप्तप्रकृतकार्यः ॥ १९० ॥ प्राप्तं प्राप्तप्रायं भूयिष्ठपारं महातीरं येन ॥ ९१ ॥ पतन् गच्छन् । मलयः लङ्कायां मलयो नाम गिरिः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ मतिं कर्तव्यनिश्चयम् ॥ १९४ ॥

पत्नीनां नदीनां त्रिकूटोत्पन्नानाम् । आत्मानं स्वशरीरम् । मतिं चकार मेन इति यावत् ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ कथं मेन इत्यत्राह-कायवृद्धिमिति । ॥ १९५ ॥ तत इति । पुनः प्रकृतिमापेदे पुनर्निजाकारं प्राप्तवान् ॥ १९६ ॥ उक्तं शरीरसंक्षेपं दृष्टान्तार्थमनुवदति-तद्रूपमिति ॥ १९७ ॥ स चार्विति । प्रतिपन्नरूपः प्रतिपन्नस्वभावशरीरः, अभूदिति शेषः । समीक्षितात्मा समीक्षितदेहः । समवेक्षितार्थः निरूपितकार्यः । पूर्वोक्तोपसंहारश्लोक एषः ॥ १९८ ॥

कायवृद्धिं प्रवेगं च मम दृष्ट्वैव राक्षसाः । मयि कौतूहलं कुर्युरिति मेने महाकपिः ॥ १९५ ॥ ततः शरीरं संक्षिप्य तन्महीधरसन्निभम् । पुनः प्रकृतिमापेदे वीतमोह इवात्मवान् ॥ १९६ ॥ तद्रूपमतिसंक्षिप्य हनुमान् प्रकृतौ स्थितः । त्रीन् क्रमानिव विक्रम्य बलिवीर्यहरो हरिः ॥ १९७ ॥ स चारुनानाविधरूपधारी परं समासाद्य समुद्रतीरम् । परै रशक्यः प्रतिपन्नरूपः समीक्षितात्मा समवेक्षितार्थः ॥ १९८ ॥ ततस्स लम्बस्य गिरेस्समृद्धे विचित्रकूटे निपपात कूटे । सकेतकोद्दालकनालिकेरे महाद्रिकूटप्रतिमो महात्मा ॥ १९९ ॥ ततस्तु संप्राप्य समुद्रतीरं समीक्ष्य लङ्कां गिरिवर्यमूर्ध्नि । कपिस्तु तस्मिन्निपपात पर्वते विधूय रूपं व्यथयन्मृगद्विजान् ॥ २०० ॥

रामानु०-स चार्विति । पूर्वोक्तार्थसङ्ग्रहश्लोकोऽयम् । चारुनानाविधरूपधारी तत्तत्कार्यानुगुण्येन परिगृहीतरमणीयस्थूलसूक्ष्मादिरूपः परैः । सिंहिकादिभिः अशक्यः अप्रधृष्यः । सः परं समुद्रतीरमासाद्य समीक्षितात्मा समालोकितातिप्रमाणस्वशरीरः । समवेक्षितार्थः समालोचितकार्यः । प्रतिपन्नरूपः अङ्गीकृतनिजशरीरः, अभूदिति शेषः ॥ १९८ ॥ तत इति । लम्बस्य लम्बमानस्येव स्थितस्य, अविज्ञाताग्रस्येत्यर्थः । विचित्रकूटे विविधाश्चर्यसमूहे । "कूटस्त्वस्त्रियां पुञ्जपालयोः" इति दर्पणः । उद्दालकाः श्लेष्मातकाः ॥ १९९ ॥ व्यथयन् मृगद्विजानित्यादिविशेषं वक्तुमुक्तमर्थमनुवदति-ततस्त्विति । समुद्रतीरं तीरोपर्याकाशम् । विधूय रूपं पूर्वरूपं विहाय । वृत्तमुपजातिः ॥ २०० ॥

तामेवाह-कायवृद्धिमित्यादि । कौतूहलम् आश्चर्यधिया दिदृक्षाम् ॥ १९५ ॥ प्रकृतिं निजाकारम् । वीतमोहः निवृत्ताविद्यः ॥ ९६ ॥ उक्तशरीरसंक्षेपं दृष्टान्तकथनार्थमनुवदति-तद्रूपमिति ॥ ९७ ॥ नानाविधरूपधारी परैः शत्रुभिः अशक्यः अप्रधृष्यः । समीक्षितात्मा समालोकितातिप्रमाणस्वशरीरः । समवेक्षितार्थः आलोचितानन्तरकार्यः । प्रतिपन्नरूपः अङ्गीकृतपृषदंशदेहः, अभूदिति शेषः ॥ ९८ ॥ लम्बस्य लम्बाख्यस्य गिरेः । विचित्रकूटे विचित्राः कूटाः अवान्तरशिखराणि यस्मिन् तस्मिन् । कूटे शृङ्गे निपपातेति सम्बन्धः ॥ ९९ ॥ उक्तार्थं पुनः श्लोकद्वयेनाह-ततस्त्वित्यादि ॥ २०० ॥

अस्मिन् सर्गे सार्द्धैकाधिकद्विशतश्लोकाः ॥२०१॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥
स सागरमित्यादि ॥ १ ॥ रामानु०—त्रिकूटशिखरे लङ्कां स्थितामिति पाठः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ समुद्रलङ्घने कुतो ग्लानिं नाध्यगच्छदित्यत्राह—शतानीति ॥४॥
रामानु०—समुद्रलङ्घने कुतः श्रमं नाध्यगच्छत्तत्राह—शतान्यहमिति । अहं सुबहून्यपि योजनानां शतानि क्रमेयं शतयोजनसंख्याकं सागरस्यान्तं किं पुनरिति, अमन्यतेति शेषः ॥ ४ ॥

स सागरं दानवपन्नगायुतं बलेन विक्रम्य महोर्मिमालिनम् । निपत्य तीरे च महोदधेस्तदा ददर्श लङ्काममरावतीमिव ॥ २०१ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः । त्रिकूटशिखरे लङ्कां स्थितां स्वस्थो ददर्श ह ॥ १ ॥ ततः पादपमुक्तेन पुष्पवर्षेण वीर्यवान् । अभिवृष्टः स्थितस्तत्र बभौ पुष्पमयो यथा ॥ २ ॥ योजनानां शतं श्रीमांस्तीर्त्वाप्युत्तमविक्रमः । अनिश्वसन् कपिस्तत्र न ग्लानिमधिगच्छति ॥ ३ ॥ शतान्यहं योजनानां क्रमेयं सुबहून्यपि । किं पुनः सागरस्यान्तं सङ्ख्यातं शतयोजनम् ॥ ४ ॥ स तु वीर्यवतां श्रेष्ठः प्लवतामपि चोत्तमः । जगाम वेगवान् लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ॥ ५ ॥ शाद्वलानि च नीलानि गन्धवन्ति वनानि च । गण्डवन्ति च मध्येन जगाम नगवन्ति च ॥ ६ ॥ शैलांश्च तरुसंछन्नान् वनराजीश्च पुष्पिताः । अभिचक्राम तेजस्वी हनुमान् प्लवगर्षभः ॥७॥

॥ ५ ॥ शाद्वलानीति । गण्डवन्ति स्थूलोपलवन्ति । नामैकदेशे नामग्रहणेन गण्डशब्देन गण्डशैल उच्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥ रामानु०—शाद्वलानीति । वनानि पर्वतस्थवनानि । गण्डवन्ति स्थूलपाषाणवन्ति । मध्येन मध्यमार्गेण । नगवन्ति प्रशस्तवृक्षयुक्तानि ॥६॥ शैलानिति । अत्र शैलशब्दः शृङ्गपरः लम्बाख्यगिरेरुपरितनस्योच्यमानत्वात् ॥ ७ ॥

॥२०१॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥१॥ तत इति । पुष्पमयो यथा पुष्पमयकपिरिवेत्यर्थः ॥२॥ अनिश्वसन् श्रमनिबन्धनदीर्घनिश्वासमकुर्वन् । तत्र लङ्घननिमित्ते । नाधिगच्छति नाध्यगच्छत ॥ ३ ॥ अहं सुबहून्यपि योजनानां शतानि क्रमेयं शतयोजनं यथा तथा सङ्ख्यातं सागरस्यान्तं किं पुनरित्यमन्यतेति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ गण्डवन्ति स्थूलपाषाणवन्ति । नगवन्ति क्षुद्रगिरिवन्ति । शाद्वलानि

स इति। स तस्मिन्नित्यर्धं ददर्शेत्यपकृष्यते ॥ ८ ॥ रामानु०-स इति। तस्मिन्नचले लम्बगिरौ तिष्ठन् वनान्युपवनानि च ददर्शेत्यपकृष्य सम्बन्धनीयम् अन्यथा तच्छब्दोऽतिरिच्येत। नगाग्रे त्रिकूटशिखरे ॥ ८ ॥ सरलान् यूपसरलान्। कर्णिकारान् परिव्याधान्। खर्जूरान् कण्टकच्छदान्। प्रियालान् धनुःपटान्। मुचुलिन्दान् जम्बीरान्। प्रियङ्गून् फलिनः। गन्धपूर्णान् नीपान् असनान्। कोविदारान् चमरिकान् ॥ ९-११ ॥ आक्रीडान् सर्वसाधारणक्रीडा

स तस्मिन्नचले तिष्ठन् वनान्युपवनानि च। स नगाग्रे च तां लङ्कां ददर्श पवनात्मजः ॥ ८ ॥ सरलान् कर्णिकारांश्च खर्जूरांश्च सुपुष्पितान्। प्रियालान्मुचुलिन्दांश्च कुटजान् केतकानपि ॥ ९ ॥ प्रियङ्गून् गन्धपूर्णांश्च नीपान् सप्तच्छदांस्तथा। असनान् कोविदारांश्च करवीरांश्च पुष्पितान् ॥ १० ॥ पुष्पभारनिबद्धांश्च तथा मुकुलितानपि। पादपान् विहगाकीर्णान् पवनाधूतमस्तकान् ॥ ११ ॥ हंसकारण्डवाकीर्णा वापीः पद्मोत्पलायुताः। आक्रीडान् विविधान् रम्यान् विविधांश्च जलाशयान् ॥ १२ ॥ सन्ततान् विविधैर्वृक्षैः सर्वर्तुफलपुष्पितैः। उद्यानानि च रम्याणि ददर्श कपिकुञ्जरः ॥ १३ ॥ समासाद्य च लक्ष्मीवान् लङ्कां रावणपालिताम्। परिघाभिः सपद्माभिः सोत्पलाभिरलंकृताम् ॥ १४ ॥ सीतापहरणार्थेन रावणेन सुरक्षिताम्। समन्ताद्विचरद्भिश्च राक्षसैरुग्रधन्विभिः ॥ १५ ॥ काञ्चनेनावृतां रम्यां प्राकारेण महापुरीम्। गृहैश्च ग्रहसङ्काशैः शारदाम्बुदसन्निभैः ॥ १६ ॥

स्थानानि ॥ १२ ॥ उद्यानानि राजयोग्यानि। सर्वर्तुफलपुष्पितैः सर्वर्तुषु फलपुष्पाण्येषां सञ्जातानीति तैः ॥ १३ ॥ समासाद्येति। समासाद्य ददर्शेति क्रियाभेदाल्लङ्कापदावृत्तिः। लक्ष्मीवान् जयहेतुकान्तिमान्। उत्पलानि पद्मव्यतिरिक्तानि सरसिजानि ॥ १४ ॥ सीतापहरणम् अर्थः प्रयोजनं यस्य तेन। सुरक्षितत्वे हेतुरयम्। विचरद्भिश्चेत्यत्र चकारो भिन्नक्रमः। राक्षसैश्च सुरक्षिताम् ॥ १५ ॥ ग्रहसङ्काशैः नवग्रहतुल्यैः ॥ १६ ॥

वनानि च पश्यन्निति शेषः। मध्येन मार्गेण जगामेति सम्बन्धः ॥ ६ ॥ ७ ॥ सनगाग्रे शिखरसहिते अचले लम्बगिरौ तिष्ठन् ॥ ८-११ ॥ हंसेति। आक्रीडान् राजसम्बन्धित्वेपि साधारणोद्यानानि, उद्यानानि राज्ञामसाधारणानि ॥ १२ ॥ १३ ॥ लङ्कां लङ्कासमीपम् ॥ १४ ॥ सीतापहरणार्थेन सीतापहरणहेतुना अपहृत

यिष्यामीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तत इति । चिन्तयामास, वैदेहीदर्शनोपायमिति शेषः ॥ ३२--३४ ॥ लक्ष्यालक्ष्येति । लक्ष्यशरीरत्वे राक्षसा गृह्णीयुः । अलक्ष्यशरीरत्वे सर्वा लङ्का न विचेतुं शक्या । कृत्यं साधयितुं प्रवेष्टुं कृत्यसाधनाय प्रवेष्टुम् प्राप्तकालं युक्तम् ॥ ३५ ॥ तामिति । विनिश्चित्य

ततः स चिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः । गिरिशृङ्गे स्थितस्तस्मिन् रामस्याभ्युदये रतः ॥ ३२ ॥ अनेन रूपेण मया न शक्या रक्षसां पुरी । प्रवेष्टुं राक्षसैर्गुप्ता क्रूरैर्बलसमन्वितैः ॥३३॥ उग्रौजसो महावीर्या बलवन्तश्च राक्षसाः । वञ्चनीया मया सर्वे जानकीं परिमार्गता ॥ ३४ ॥ लक्ष्यालक्ष्येण रूपेण रात्रौ लङ्कापुरी मया । प्रवेष्टुं प्राप्तकालं मे कृत्यं साधयितुं महत् ॥३५॥ तां पुरीं तादृशीं दृष्ट्वा दुराधर्षां सुरासुरैः । हनुमांश्चिन्तयामास विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ॥ ३६ ॥ केनोपायेन पश्येयं मैथिलीं जनकात्मजाम् । अदृष्टो राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ॥३७॥ न विनश्येत् कथं कार्यं रामस्य विदितात्मनः । एकामेकश्च पश्येयं रहिते जनकात्मजाम् ॥ ३८ ॥ भूताश्चार्था विपद्यन्ते देशकालविरोधिताः । विक्लवं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ३९ ॥

सीतान्वेषणप्रकारं विनिश्चित्य, मुहुर्मुहुस्तमेव चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ रामानु०--तामिति । विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुरित्यनेन समुद्रलङ्घनादपि लङ्काप्रवेशस्य दुष्करत्वं द्योत्यते ॥ ३६ ॥ न विनश्येदिति । एकश्च पश्येयमिति । अत्रापि कथमित्यनुषञ्जनीयम् । रहिते एकान्ते ॥ ३८ ॥ रामानु०--रहिते जनराहिते ॥३८॥ पण्डितेन मुहुर्मुहुर्विचार्य कार्याणि कर्तव्यानि नतु पण्डितमानिना सकृद्विचार्य कर्तव्यानि । तथा सति दोषः स्यादित्याह--भूताश्चेति । भूताश्चार्थाः सम्यगुपायप्रयोगान्निष्पन्नप्राया अप्यर्थाः । विक्लवम् अधीरम्, अविमृश्यकारिणम् । दूतमासाद्य देशकालविरोधितास्सन्तः । सूर्योदये तमो यथा तम इव तद्दूतस्याविमृश्यकारित्वेन सद्य एव विपद्यन्ते नश्यन्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

यिष्यामीत्यर्थः ॥३१-३४॥ लक्ष्यालक्ष्येण रूपेण सूक्ष्मशरीरेण महत्कृत्यं सीतान्वेषणरूपं प्राप्तकालम् उचितमिति चिन्तयामासेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥३५॥ तामिति । तां दृष्ट्वा चिन्तयामासेति सम्बन्धः । चिन्ताप्रकारमेवाह--केनेत्यादिना । तां पुरीमित्यादेः विचिन्वन्भवनमित्यन्तस्य ग्रन्थस्य हनुमान चिन्तयामास इत्यनेन सम्बन्धः ॥३६-३८॥ भूताश्चार्थाः निष्पन्नान्यपि प्रयोजनानि । विक्लवम् अविवेकिनम् आसाद्य देशकालविरोधितास्सन्तः विपद्यन्ते नश्यन्तीति सम्बन्धः ॥ ३९ ॥

न केवलं कार्यहानिः किन्तु स्वाम्यादीनां बुद्धिशून्यतापि स्यादित्याह–अर्थेति । अत्रापि विक्लवं दूतमासाद्येत्यनुवर्तते । अर्थानर्थान्तरे अर्थानर्थयोः प्रयोजनसाधनयोः कार्याकार्ययोः अन्तरे विषये, निश्चिता राज्ञा सचिवैश्च निर्णीता बुद्धिः विक्लवं दूतमासाद्य न शोभते, अनर्थ

अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते । घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥४०॥ न विनश्येत्कथं कार्यं वैक्लव्यं न कथं भवेत् । लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत् ॥ ४१ ॥ मयि दृष्टे तु रक्षोभी रामस्य विदितात्मनः । भवेद्व्यर्थमिदं कार्यं रावणानर्थमिच्छतः ॥ ४२ ॥ नहि शक्यं क्वचित् स्थातुमविज्ञातेन राक्षसैः । अपि राक्षसरूपेण किमुतान्येन केनचित् ॥ ४३ ॥ वायुरप्यत्र नाज्ञातश्चरेदिति मतिर्मम । नह्यस्त्यविदितं किंचिद्राक्षसानां बलीयसाम् ॥ ४४ ॥ इहाहं यदि तिष्ठामि स्वेन रूपेण संवृतः । विनाशमुपयास्यामि भर्तुरर्थश्च हीयते ॥ ४५ ॥ तदहं स्वेन रूपेण रजन्यां ह्रस्वतां गतः । लङ्कामधिपतिष्यामि राघवस्यार्थसिद्धये ॥ ४६ ॥ रावणस्य पुरीं रात्रौ प्रविश्य सुदुरासदाम् । विचिन्वन् भवनं सर्वं द्रक्ष्यामि जनकात्मजाम् ॥ ४७ ॥

कारिणी भवतीत्यर्थः । इदमेव समर्थयते घातयन्तीति ॥४०॥ प्रागुक्तदोषाः स्वस्मिन्कथं न स्युरिति चिन्तयति–न विनश्येदिति । कार्यं रामकार्यम् । कथं केनोपायेन । न विनश्येत् किमद्यापराह्ण एव लङ्का प्रवेष्टव्या उत रात्रौ, किमनेनैव महता रूपेण प्रवेष्टव्या उत ह्रस्वेन रूपेणेत्यर्थः । वैक्लव्यं ममापाण्डित्यं कथं न भवेत् ॥४१॥ अपराह्णे प्रवेशदोषमाह–मयीति॥४२॥महता रूपेण प्रवेशं निराचष्टे–नहीति । स्वेन रूपेण स्वाभाविकमहता रूपेण।

किञ्च न केवलं कार्यहानिः किन्तु स्वाम्यादीनां बुद्धिशून्यतापि स्यादित्याह–अर्थेति । अर्थानर्थान्तरे कार्याकार्यविषये । निश्चितापि स्वामिना सचिवैस्सह निश्चितापि बुद्धिः विक्लवं दूतमासाद्येत्यनुकर्षः, न शोभते अकिञ्चित्करा भवतीत्यर्थः । तस्मात् दूतदोषादेव राज्ञां कार्यहानिरित्याह घातयन्ति हीति ॥ ४० ॥ प्रागुक्तदोषाः स्वस्मिन् यथा न स्युः तथा कर्तव्यमित्याह–नेति । कार्यं स्वामिकार्यम् । वैक्लव्यं बुद्धिहीनता । वैक्लव्यमित्यादौ स्वस्येति शेषः । तथा कर्तव्यमिति श्लोकशेषः ॥ ४१ ॥ प्रस्तुतकार्याविरोधाय यावदस्तमयं स्वगोपनमुचितमिति हृदि निधायाह–मयि दृष्ट इत्यादिना ॥ ४२-४५ ॥ स्वेन रूपेण

पाण्डराभिः सुधालिप्तभूमिकत्वात्सिताभिः । प्रतोलीभिः वीथीभिः । अट्टालकाः अट्टाः । पताकाध्वजमालिनीं लतादिरेखाविचित्रितपटविशिष्टाः पताकाः, मत्स्यमकराद्याकारा ध्वजाः । व्रीह्यादित्वादिनिः ॥ १७ ॥ लतापङ्क्तयः लताकाररेखाः ॥ १८–२० ॥ वप्रेति । वप्रेत्यादावपि ददर्श

पाण्डराभिः प्रतोलीभिरुच्चाभिरभिसंवृताम् । अट्टालकशताकीर्णां पताकाध्वजमालिनीम् ॥ १७ ॥ तोरणैः काञ्चनै र्दिव्यैर्लतापङ्क्तिविचित्रितैः । ददर्श हनुमान् लङ्कां दिवि देवपुरीमिव ॥ १८ ॥ गिरिमूर्ध्नि स्थितां लङ्कां पाण्डुरैर्भवनैः शुभैः । ददर्श स कपिश्रेष्ठः पुरमाकाशगं यथा ॥ १९ ॥ पालितां राक्षसेन्द्रेण निर्मितां विश्वकर्मणा । प्लवमाना मिवाकाशे ददर्श हनुमान् पुरीम् ॥ २० ॥ वप्रप्राकारजघनां विपुलाम्बुनवाम्बराम् । शतघ्नीशूलकेशान्तामट्टालक वतंसकाम् । मनसेव कृतां लङ्कां निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ २१ ॥ द्वारमुत्तरमासाद्य चिन्तयामास वानरः ॥ २२ ॥ कैलासशिखरप्रख्यामालिखन्तीमिवाम्बरम् । डीयमानामिवाकाशमुच्छ्रितैर्भवनोत्तमैः ॥ २३ ॥

हनुमान् कपिरित्यनुवर्तते । वप्रं प्राकारमूर्तिकः । प्राकारः सालः । विपुलाम्बु परिघारूपं नवाम्बरं यस्यास्सा । शतघ्नी यन्त्रविशेषः । वतंसः अवतंसः । भागुरिमतेनाल्लोपः । वस्तुतो विश्वकर्मणा निर्मितां विचार्यमाणे केनापि मनसा निर्मितामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा ॥ २१ ॥ रामानु०–वप्रेति । वप्रं चयः, प्राकाराधारवेदिकेति यावत् । "स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम्" इत्यमरः । प्राकारः सालः । विपुलाम्बुनवाम्बराम् अत्राम्बुशब्देन परिघान्तर्गतजलमुच्यते । अट्टालकाः वतंसः कर्णाभरणं यस्याः सा । मनसा कृतामिव स्थिताम् । विश्वकर्मणा निर्मितां लङ्काम्, ददर्शेत्यनुषज्यते ॥ २१ ॥ द्वारमिति । उत्तरं द्वारमासाद्य चिन्तयामास मनसा निरूपयामास, वैदेहीदर्शनोपायमिति शेषः ॥ २२ ॥ कैलासेत्यादि । डीयमानां गच्छन्तीम् "डीङ् विहायसा गतौ" इत्यस्माच्छानच् ॥ २३–३० ॥

द्रव्यत्वेन हेतुना सुरक्षितामित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रतोल्यः रथ्याः, तासां पाण्डुरत्वमुच्चत्वं च तत्रत्यसौधसम्बन्धेन । अट्टालकशताकीर्णां प्राकारवेदिकोपरि युद्धार्थं परिकल्पितमञ्चविशेषशतसङ्कुलाम् । मत्स्याद्याकारा ध्वजाः, ततोऽन्याः पताकाः । लतापङ्क्तयः विचित्ररचनाविशेषाः । ददर्श हनुमान् पुरीम् इति पुनर्दर्शनाभिधानं विशेषान्तरविवक्षया उपमानान्तरविवक्षया च ॥ १७–२० ॥ लङ्कां स्त्रीत्वेन निरूपयति–वप्रेति । वप्रः चयः, प्राकाराधारवेदिकेति यावत् । "स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम्" इत्यमरः । विपुलाम्बुनवाम्बराम्, अत्राम्बुशब्देन परिघान्तर्गतजलमुच्यते । निर्मितामित्यत्र ददर्शेत्यनुषज्यते ॥ २१ ॥ चिन्तयामास, लङ्का केन प्रदेशेन गन्तव्येति चिन्तयामासेति भावः ॥ २२ ॥ डीयमानामिवाकाशं प्रत्युद्गच्छन्तीमिव स्थिताम् । डीयमानत्वादिविशेषणविशिष्टां लङ्कां

रामानु०–कैलासेत्यादि । आलिखन्तमिति लिङ्गव्यत्ययः । डीयमानामिव उद्गच्छन्तीमिव । डीयमानत्वादिविशेषणविशिष्टा या तस्या लङ्काया महतीं गुप्तिम्, सागरं च, रावणं घोरं रिपुं च निरीक्ष्य ज्ञात्वा वानरश्चिन्तयामासेति संबन्धः ॥ २३–२६ ॥ चिन्ताप्रकारमाह–आगत्यापीत्यादिना । अत्र अपिशब्देन दुस्तरसागरलङ्घनपूर्वकमागमनमेव दुर्घटमिति सूच्यते ॥ २७॥ न केवलं वानरैरसाध्या, किन्तु रामेणाप्यसाध्येत्याह--इमामिति । सः सालगिरिभूविदलनादिषु दृष्टपराक्रम इत्यर्थः ॥ २८ ॥ अवकाश इति । सान्त्वस्यावकाशाभावः आसुरप्रकृतित्वात् । दानस्यावकाशाभावः अर्थोपचितत्वात् । भेदस्यावकाशाभावः बलदर्पितत्वात् । युद्धस्यावकाशाभावः बुद्धिपराक्रमयुक्तत्वात् ॥ २९॥ चतुर्णामिति । गतिः प्राप्तिः, संभावितेति शेषः ॥३०॥

संपूर्णां राक्षसैर्घोरैर्नागैर्भोगवतीमिव । अचिन्त्यां सुकृतां स्पष्टां कुबेराध्युषितां पुरा ॥ २४ ॥ दंष्ट्रिभिर्बहुभिः शूरैः शूलपट्टिशपाणिभिः । रक्षितां राक्षसैर्घोरैर्गुहामाशीविषैरिव ॥ २५ ॥ तस्याश्च महतीं गुप्तिं सागरं च निरीक्ष्य सः । रावणं च रिपुं घोरं चिन्तयामास वानरः ॥ २६ ॥ आगत्यापीह हरयो भविष्यन्ति निरर्थकाः । नहि युद्धेन वै लङ्का शक्या जेतुं सुरैरपि ॥ २७ ॥ इमां तु विषमां दुर्गां लङ्कां रावणपालिताम् । प्राप्यापि स महाबाहुः किं करिष्यति राघवः ॥२८॥ अवकाशो न सान्त्वस्य राक्षसेष्वभिगम्यते । न दानस्य न भेदस्य नैव युद्धस्य दृश्यते ॥ २९ ॥ चतुर्णामेव हि गतिर्वानराणां महात्मनाम् । वालिपुत्रस्य नीलस्य मम राज्ञश्च धीमतः ॥ ३० ॥ यावज्जानामि वैदेहीं यदि जीवति वा न वा । तत्रैव चिन्तयिष्यामि दृष्ट्वा तां जनकात्मजाम् ॥ ३१ ॥

एवं विचार्य नायमेतद्विचारकाल इत्यनुशेते--यावदिति । यावत् यदा जीवति वा न वेति वैदेहीं जानामि । तत्रैव काले तां जनकात्मजां दृष्ट्वा चिन्तयिष्यामि । यद्वा यावच्छब्दोऽवधारणे । जानाम्येव जीवति वा नवेति जानाम्येव । यदि जीवति तदा तां जनकात्मजां दृष्ट्वा तत्रैव तत्काल एव चिन्त

तस्याः महतीं गुप्तिं च सागरं च रावणं घोरं रिपुं च निरीक्ष्य ज्ञात्वा वानरः चिन्तयामासेति सम्बन्धः ॥ २३–२६ ॥ चिन्ताप्रकारमेवाह–आगत्यापीत्यादिना ॥ २७ ॥ २८ ॥ अवकाशो नेति । आसुरप्रकृत्या अर्थोपचयबलदर्पपराक्रमसम्पन्नत्वात् सामादीनामवकाशो नास्तीति भावः ॥ २९ ॥ गतिः प्राप्तिः, सम्भावितेति शेषः ॥३०॥ यावदिति । जीवति वा नवेति वैदेहीं जानामि यावत् जानाम्येव । यदि जीवति तां जनकात्मजां दृष्ट्वा तत्रैव तस्मिन् काल एव चिन्तयिष्यामीति योजना । यद्वा जीवति वा जीवतीति वैदेहीं न जानामि यावत् न जानाम्येव वा । उत यदि जीवति तां जनकात्मजां दृष्ट्वा तत्रैव तस्मिन्काल एव चिन्त

परिशेषाद्रात्रौ ह्रस्वरूपेणैव प्रवेष्टव्यमित्याह—तदहमिति ॥ ४३–४८ ॥ सूर्य इति । स्वेन रूपेण (पृ)वृषदंशकमात्रः बिडालप्रमाणः ॥४९॥ प्रदोषकाल इति । प्रविवेश प्रवेष्टुमुपक्रान्तः, चतुर्थे सर्गे प्रवेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् । लङ्कादर्शनं तु त्रिकूटदर्शनस्थित्या ॥ ५० ॥ प्रासादेत्यादि । काञ्चनराजतैः

इति संचिन्त्य हनुमान् सूर्यस्यास्तमयं कपिः । आचकांक्षे तदा वीरो वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ॥ ४८ ॥ सूर्ये चास्तं गते रात्रौ देहं संक्षिप्य मारुतिः । वृषदंशकमात्रः सन् बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४९ ॥ प्रदोषकाले हनुमांस्तूर्णमुत्प्लुत्य वीर्यवान् । प्रविवेश पुरीं रम्यां सुविभक्तमहापथाम् ॥ ५० ॥ प्रासादमालावितताां स्तम्भैः काञ्चनराजतैः । शातकुम्भमयैर्जालैर्गन्धर्वनगरोपमाम् ॥ ५१ ॥ सप्तभूमाष्टभूमैश्च स ददर्श महापुरीम् । तलैः स्फटिकसंकीर्णैः कार्तस्वरविभूषितैः ॥ ५२ ॥ वैडूर्यमणिचित्रैश्च मुक्ताजालविभूषितैः । तलैः शुशुभिरे तानि भवनान्यत्र रक्षसाम् ॥ ५३ ॥ काञ्चनानि विचित्राणि तोरणानि च रक्षसाम् । लङ्कामुद्द्योतयामासुः सर्वतः समलंकृताम् ॥ ५४ ॥

स्तम्भैः शातकुम्भमयैर्जालैश्च उपलक्षिताम् । गन्धर्वनगरोपमामिति । गन्धर्वनगरं नाम नानारत्नमयगोपुरप्रासादादियुक्तनगरादिवद्भासमानमभ्रचित्रम् तद्वदाश्चर्यावहामित्यर्थः । यथोक्तम् –“ अनेकरत्नाकृति खे विराजते पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम् । यदा तदा हस्तिमनुष्यवाजिनां पिबत्यसृग्भूरि रणे वसुन्धरा ॥” इति ॥ ५१ ॥ सप्तभूमाष्टभूमैश्चेति । भूमिशब्देन आसनशयनादियोग्यं तलमुच्यते । सप्त भूमयो येषां ते सप्तभूमाः । “ कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते” इत्यच् समासान्तः । एवमष्टभूमाः । सप्तभूमादिशब्देन तादृशाः प्रासादविशेषा उच्यन्ते । यद्वा प्रासादैरिति शेषः । तैरुपलक्षिताम् ॥५२–५४ ॥ रामानु०—प्रासादेत्यादि । अभ्रंलिहत्वातिविचित्रत्वाभ्यां गन्धर्वनगरौपम्यम् । स्फटिकसंकीर्णैः कार्तस्वरविभूषितैश्च तलैरुपलक्षितैः । सप्तभौमाष्टभौमाः, भूमिषु भवन्तीति भौमानि स्थलानि, सप्त भौमानि येषां ते सप्तभौमाः एवमष्टभौमाः, सप्तभौमाश्चाष्टभौमाश्च तैः, प्रसादैरिति शेषः । तैरुपलक्षितां पुरीं ददर्शेति योजना ॥ ५१॥ ५२ ॥ काञ्चनानीति ।

वानररूपेण ॥ ४६–४८ ॥ पृषदंशकमात्रः, पृषान् मूषिकान् दशतीति पृषदंशः मार्जारः । “ओतुर्बिडालो मार्जारः पृषदंशक आखुभुक् ” इत्यमरः ॥ ४९ ॥ प्रदोषे प्रविवेश प्रवेष्टुमुपक्रान्तः, ‘अद्वारेण महाबाहुः प्राकारमभिपुप्लुवे ’ इति चतुर्थे सर्गे साक्षात्प्रवेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥५०॥ प्रासादेति । स्तम्भादिभिरुपलक्षिताम् । भूमिषु भवन्तीति भौमानि तलानि, सप्त भौमानि येषां ते तथा । एवमष्टभौमाः । तैः प्रासादैरिति शेषः । तैरुपलक्षितां पुरीं स ददर्शेति योजना ॥५१–५३॥ रक्षसां

रक्षसां तोरणानि रक्षोगृहद्वारस्थतोरणानि ॥ ५४ ॥ अचिन्त्येति । विषण्णः हृष्टश्चेति । अचिन्त्या दुष्प्रवेशेति च विषण्णः, यतोऽद्भुताकारा अतो विस्मयनीयतया हृष्टः ॥ ५५ ॥ स इति । पूर्वश्लोकेनायमेकान्वयः । सुधाधवलनिम्नोन्नतविमानाकारभवनमालिनीमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ रामानु०-स पाण्डुरेत्यस्य दृष्ट्वेति पूर्वेण सम्बन्धः । पाण्डुरोद्विद्धविमानमालिनीं सुधाधौतोन्नतसप्तभूमगृहमालिनीम् । "विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमे च सद्मनि" इति वैजयन्ती ॥ ५६ ॥ इदानीं चन्द्रो

अचिन्त्यामद्भुताकारां दृष्ट्वा लङ्कां महाकपिः । आसीद्विषण्णो हृष्टश्च वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ॥ ५५ ॥ स पाण्डुरोद्विद्धविमानमालिनीं महार्हजाम्बूनदजालतोरणाम् । यशस्विनीं रावणबाहुपालितां क्षपाचरैर्भीमबलैः समावृताम् ॥ ५६ ॥ चन्द्रोऽपि साचिव्यमिवास्य कुर्वंस्तारागणैर्मध्यगतो विराजन् । ज्योत्स्नावितानेन वितत्य लोकमुत्तिष्ठते नैकसहस्ररश्मिः ॥५७॥ शङ्खप्रभं क्षीरमृणालवर्णमुद्गच्छमानं व्यवभासमानम् । ददर्श चन्द्रं स हरिप्रवीरः पोप्लूयमानं सरसीव हंसम् ॥५८॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥२॥

दयकाल इत्याह-चन्द्रोपीति । मध्यगतः सन्निधानात्तारागणमध्यगतः । तारागणैरिति सहयोगे तृतीया । ज्योत्स्नावितानेन लोकं वितत्य व्याप्य उत्तिष्ठते आविर्भवति स्म । "उदोऽनूर्ध्वकर्मणि" इत्यात्मनेपदम् ॥ ५७ ॥५८॥ रामानु०-चन्द्र इति । चन्द्रोपि नैकसहस्ररश्मिः ज्योत्स्नावितानेन लोकं वितत्य अस्य साचिव्यं कुर्वन्निव विराजन् मध्यगतः तारागणैः सह उत्तिष्ठते प्रादुरभूदित्यन्वयः । अत्र तिष्ठतेः परस्मैपदित्वात् "उदोनूर्ध्वकर्मणि" इत्यात्मनेपदम् । नैकसहस्ररश्मिरित्यत्र नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । सागरमैनाकदिवाकरादिवच्चन्द्रोपि साचिव्यं कुर्वन् प्रादुरभूदित्यपिशब्देनावगम्यते ॥ ५७ ॥ शङ्खप्रभमिति । पोप्लूयमानम् उड्डीयमानम् ॥ ५८ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तोरणानि रक्षोगृहस्थद्वारतोरणानि ॥ ५४ ॥ विषण्णः लङ्काया दुर्धर्षत्वाद्विषण्णः, अत्यद्भुत[illegible] हृष्टश्च ॥ ५५ ॥ पाण्डुरोद्विद्धविमानमालिनीं धवलोन्नतसप्तभौमप्रासादपङ्क्तिमतीम् ॥ ५६ ॥ ज्योत्स्नावितानेन लोकान्वितत्य विस्तारीकृत्य अस्य हनूमतः मैनाकसिन्धुवत् साचिव्यं कुर्वन्निव कुर्वन्नेव विराजन् मध्यगतः तारागणमध्यगतः तारागणैः सह उत्तिष्ठते प्रादुरभूदित्यन्वयः ॥ ५७ ॥ पोप्लूयमानं भृशं प्लवमानम् ॥ ५८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

स लम्बेत्यादि। लम्बे लम्बाख्ये। लम्बशिखरे लम्बगिरिशिखरे इति चाहुः। यद्वा लम्बे लम्बमान इव स्थिते। लम्बशिखरे त्रिकूटशिखरे। सत्त्वं व्यवसायम्। धैर्यमिति यावत्। विवेश प्राप ॥ १-३ ॥ रामानु०-पूर्वसर्गोक्तं लङ्काप्रवेशोपक्रमं विस्तरेणाह--स लम्बशिखर इत्यादिना। सः सागराक्लेशतरणेन प्रसिद्धः। महासत्त्वः समुद्र

स लम्बशिखरे लम्बे लम्बतोयदसन्निभे। सत्त्वमास्थाय मेधावी हनुमान्मारुतात्मजः॥ १॥ निशि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः। रम्यकाननतोयाढ्यां पुरीं रावणपालिताम्॥ २॥ शारदाम्बुधरप्रख्यैर्भवनैरुपशोभिताम्। सागरोपमनिर्घोषां सागरानिलसेविताम्॥ ३॥ सुपुष्टबलसंघुष्टां यथैव विटपावतीम्। चारुतोरणनिर्यूहां पाण्डुरद्वारतोरणाम्॥४॥ भुजगाचरितां गुप्तां शुभां भोगवतीमिव। तां सविद्युद्घनाकीर्णां ज्योतिर्मार्गनिषेविताम्॥५॥ मन्दमारुतसञ्चारां यथेन्द्रस्यामरावतीम्। शातकुम्भेन महता प्राकारेणाभिसंवृताम्॥ ६॥ किङ्किणीजालघोषाभिः पताकाभिरलंकृताम्। आसाद्य सहसा हृष्टः प्राकारमभिपेदिवान्॥७॥ विस्मयाविष्टहृदयः पुरीमालोक्य सर्वतः॥८॥ जाम्बूनदमयैर्द्वारैर्वैडूर्यकृतवेदिकैः। वज्रस्फटिकमुक्ताभिर्मणिकुट्टिमभूषितैः। तप्तहाटकनिर्यूहै राजतामलपाण्डुरैः॥९॥

लङ्घनादावप्रतिहतशक्तिः हनुमान्। लम्बे लम्बमानाकारे। लम्बतोयदसन्निभे लम्बशिखरे लम्बपर्वतशिखरे। मेधावी तत्कालोचितकर्तव्यविषयप्रज्ञायुक्तः सन्। सत्त्वमास्थाय लङ्काप्राप्तिमात्रोपयुक्तलङ्घनशक्तिमास्थाय निशि विवेशेति सम्बन्धः॥ १॥ २॥ सागरेति। सागरोपमनिर्घोषां सागरनिर्घोषोपमनिर्घोषाम्॥३॥ विटपावतीम् अलकाम्। निर्यूहो मत्तवारणः। पाण्डुरद्वारतोरणां पाण्डुरे द्वारतोरणे यस्यास्ताम्॥४-७॥ रामानु०-विटपावतीम् अलकाम्। "क्षयः पुण्यजनानां स्यादलका विटपावती" इति वचनात्। चारुतोरणनिर्यूहां निर्यूहो मत्तवारणः, तोरणस्य निर्यूहः तोरणनिर्यूहः, चारुः तोरणनिर्यूहो यस्यास्ताम्। पाण्डुरद्वारतोरणां पाण्डुरे सुधाधवलिते द्वारतोरणे यस्यास्ताम्। शातकुम्भेन स्वर्णविकारेण। प्राकारमभिपेदिवानिति। प्राकारशब्देन प्राकारसमीपो लक्ष्यते।' अद्वारेण महाबाहुः प्राकारमभिपुप्लुवे' इत्युपरि वक्ष्यमाणत्वात्॥ ४-७॥ विस्मयाविष्टहृदयः, अभूदिति शेषः॥८॥ पुनर्हर्षहेतूनाह-जाम्बूनदमयैरित्यादिना। जाम्बूनदमयैर्द्वारैरित्यादौ सहयोगे तृतीया। वज्रस्फटिकमुक्ताभिरित्यत्रापि कृतवेदिकैरिति सम्बध्यते।

स इति। लम्बे लम्बाकारे। लम्बशिखरे लम्बगिरिशृङ्गे। सत्त्वमास्थाय बलमास्थाय॥१-३॥ सुपुष्टेति। विटपावतीम् अलकापुरीम्। चारुतोरणनिर्यूहां निर्यूहं मत्तवारणः, तोरणस्य निर्यूहः तोरणनिर्यूहः, चारुः तोरणनिर्यूहो यस्यां ताम्। पाण्डरद्वारतोरणाम् पाण्डरे सुधाधवलिते द्वारे तोरणं यस्यां ताम्॥४-८॥ जाम्बूनद

राजतामलपाण्डुरैः अवयवैः ॥ ९ ॥ रामानु०—जाम्बूनदमयैर्द्वारैरित्युपलक्षणे तृतीया । राजहंसनिषेवितैरित्यन्तविशेषणविशिष्टैर्द्वारैरुपलक्षितां लङ्कां नगरीं समीक्ष्येति संबन्धः । वज्र स्फटिकमुक्ताभिः, भूषितैरिति शेषः । तप्तहाटकनिर्यूहैः तप्तहेममयमत्तवारणैः । राजतामलपाण्डुरैः रजतमयामलपाण्डुरोपरिप्रदेशैरित्यर्थः ॥ ९ ॥ स्फाटिकान्तरपांसुभिः स्फटिक मयाङ्गणपांसुभिः । सञ्जवनं चतुश्शालम् ॥ १०॥११॥ रामानु०—स्फाटिकान्तरपांसुभिः, अन्तरमवकाशः, अङ्गणमिति यावत् । स्फटिकाः अन्तरपांसवो येषां तैः । चारुसञ्ज

वैडूर्यकृतसोपानैः स्फाटिकान्तरपांसुभिः । चारुसञ्जवनोपेतैः खमिवोत्पतितैः शुभैः ॥ १० ॥ क्रौञ्चबर्हिणसंघुष्टे राजहंसनिषेवितैः । तूर्याभरणनिर्घोषैः सर्वतः प्रतिनादिताम् ॥ ११ ॥ वस्वोकसाराप्रतिमां तां वीक्ष्य नगरीं ततः । खमिवोत्पतितुंकामां जहर्ष हनुमान् कपिः ॥ १२ ॥ तां समीक्ष्य पुरीं रम्यां राक्षसाधिपतेः शुभाम् । अनुत्तमा मृद्धियुतां चिन्तयामास वीर्यवान् ॥ १३ ॥ नेयमन्येन नगरी शक्या धर्षयितुं बलात् । रक्षिता रावणबलैरुद्यतायुध धारिभिः ॥ १४ ॥ कुमुदाङ्गदयोर्वापि सुषेणस्य महाकपेः । प्रसिद्धेयं भवेद्भूमिर्मैन्दद्विविदयोरपि ॥१५॥ विवस्वत स्तनूजस्य हरेश्च कुशपर्वणः । ऋक्षस्य केतुमालस्य मम चैव गतिर्भवेत् ॥ १६ ॥

वनोपेतैः रमणीयचतुःशालोपेतैः । " सभा सञ्जवनं त्विदम् । चतुःशालम् " इत्यमरः ॥ १० ॥ वस्वोकसारा अलका । यद्वा वस्वोकसारा पूर्वदिगवस्थिता शक्रपुरी । "वस्वोकसारा शक्रस्य पूर्वस्यां दिशि वै पुरी " इति पुराणवचनात् ॥१२–१४॥ वस्वोकसाराप्रतिमां, यथैव विटपावतीमित्यत्रालकासाम्यस्य पूर्वमुक्तत्वा दत्र वस्वोकसाराप्रतिमामिति पूर्वदिगवस्थितशक्रपुरीसाम्यमुच्यते । " वस्वोकसारा शक्रस्य याम्या संयमनी तथा । पुरी सुखा जलेशस्य सोमस्य च विभावती ॥ " इति श्रीविष्णु पुराणवचनात् वस्वोकसाराशब्दस्य शक्रपुरीवाचकत्वम् ॥ १२ ॥ प्रसिद्धेयमिति । इयं लङ्का विदिता भवेत् ॥ १५ ॥ रामानु०—कुमुदेति । प्रसिद्धा दुष्प्रवेशत्वेन प्रसिद्धेयं नगरी कुमुदाङ्गदयोः महाकपेः सुषेणस्यापि मैन्दद्विविदयोरपि भूमिर्भवेद्विषयो भवेत् ॥ १५ ॥ विवस्वत इति । गतिस्तु सुग्रीवस्य कुशपर्वणः केतुमालस्य मम

मयैर्द्वारैरित्युपलक्षणे तृतीया। राजहंसनिषेवितैरित्यन्तविशेषणविशिष्टैर्द्वारैरुपलक्षितां लङ्कानगरीं समीक्ष्य हनुमान् जहर्षेति सम्बन्धः । वज्रस्फटिकमुक्ताभिः, भूषितैरिति शेषः । राजतामलपाण्डरैः रजतमयामलपाण्डरोपरिप्रदेशैः । चारुसञ्जवनोपेतैः रमणीयचतुश्शालोपेतैः । " सभा सञ्जवनं त्विदम् । चतुःशालम् " इत्यमरः ॥९–११॥ वस्वोकसारा पूर्वदिक्स्थेन्द्रपुरी । उत्पतितुंकामाम् उत्पतितुमिव स्थिताम्॥१२–१४॥ अन्येषामसाध्यत्वेऽप्येतेषां साध्येत्याह–कुमुदाङ्गदयोरिति।

चैव भवेत् । पूर्वं नीलादीनामेव गतिरुक्ता । अत्र त्वन्येषामित्युक्तिश्चिन्ताप्रकारविशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ रामानु०-विवस्वत इति । अत्र इयमित्यनुषज्यते । विवस्वतस्तनूजस्य कुशपर्वणो हरेश्च ऋक्षस्य केतुमालस्य मम चैव गतिर्भवेत् विषयो भवेत् । मम चेति पश्चान्निर्देशेन सर्वोत्तरेणापि हनुमता स्वनैच्यमनुसंहितमित्यवगम्यते ॥ १६ ॥ समीक्ष्येति । विक्रान्तं विक्रमम् । भावे निष्ठा । प्रीतिमानभवत्, रामलक्ष्मणाभ्यामनायासेन जेतुं शक्येति मत्वा प्रीतिमानभूदित्यर्थः ॥ १७ ॥ तां रत्नेत्यत्र ददर्शेत्यपकृष्यते । न त्वेकं वाक्यं

समीक्ष्य तु महाबाहू राघवस्य पराक्रमम् । लक्ष्मणस्य च विक्रान्तमभवत्प्रीतिमान् कपिः ॥ १७ ॥ तां रत्नवसनोपेतां गोष्ठागारावतंसकाम् । यन्त्रागारस्तनीमृद्धां प्रमदामिव भूषिताम् ॥ १८ ॥ तां नष्टतिमिरां दीप्तैर्भास्वरैश्च महागृहैः । नगरीं राक्षसेन्द्रस्य ददर्श स महाकपिः ॥ १९ ॥ अथ सा हरिशार्दूलं प्रविशन्तं महाबलम् । नगरी स्वेन रूपेण ददर्श पवनात्मजम् ॥ २० ॥ सा तं हरिवरं दृष्ट्वा लङ्का रावणपालिता । स्वयमेवोत्थिता तत्र विकृताननदर्शना ॥ २१ ॥ पुरस्तात्कपिवर्यस्य वायुसूनोरतिष्ठत । मुञ्चमाना महानादमब्रवीत्पवनात्मजम् ॥ २२ ॥ कस्त्वं केन च कार्येण इह प्राप्तो वनालय । कथयस्वेह यत्तत्त्वं यावत्प्राणा धरन्ति ते ॥ २३ ॥ न शक्यं खल्वियं लङ्का प्रवेष्टुं वानर त्वया । रक्षिता रावणबलैरभिगुप्ता समन्ततः ॥ २४ ॥

श्लोकद्वयम्, तच्छब्दद्वयप्रयोगात्प्रथमे श्लोके स्त्रीसाम्योक्तेश्च ॥ १८-२३ ॥ रामानु०-तामिति । अत्र ददर्शेत्यपकृष्यते । यद्वा एकस्य तच्छब्दस्य प्रसिद्धिपरत्वेन श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ अथेति । स्वेन रूपेण अधिदेवतारूपेण ॥ २० ॥ पुरस्तादिति । अतिष्ठत तस्मै स्वात्मानं प्रदर्शितवती । " प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च " इत्यात्मनेपदम् ॥ २२ ॥ क इति । ते तव प्राणाः यावद्धरन्ति ध्रियन्ते तावद्यत्तत्त्वं तत्कथयस्व कथय । "धृङ्, अवस्थाने" विकरणादिप्रत्यय आर्षः । यावत् प्राणान् हरामि त इति वा पाठः ॥ २३ ॥ नेति ।

प्रसिद्धा दुष्प्रवेशत्वेन प्रसिद्धेयं नगरी कुमुदाङ्गदादीनामपि भूमिः विषयः भवेत् । विवस्वतस्तनूजस्य सुग्रीवस्य कुशपर्वणः मम च गतिर्भवेत् गम्या भवेत् ॥ १५ ॥ १६ ॥ विक्रान्तं विक्रमम् । रामलक्ष्मणाभ्यामनायासेन जेतुं शक्येति मत्वा प्रीतिमानभूदित्यर्थः ॥ १७ ॥ तां रत्नेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । तत्रैकस्तच्छब्दः प्रसिद्धिपरःअपर प्रकृतपरामर्शी ॥ १८ ॥ १९ ॥ अथेति । स्वेन रूपेण अधिदेवतारूपेण ॥२०॥२१॥ पुरस्तादिति । अतिष्ठत स्वात्मानं प्रकाशितवती॥२२॥ ते तव प्राणा यावद्धरन्ति ध्रियन्ते तावत् यत्तत्त्वं तत्कथयस्व ॥ २३-२७ ॥

अभिगुप्ता समावृतेत्यर्थः । अतो न रक्षितेत्यनेन पुनरुक्तिः ॥ २४-३३ ॥ रामानु०-न शक्यमिति । लिङ्गसामान्ये नपुंसकम् । तथा चोक्तम् भगवता भाष्यकारेण- " श्वमांसेनापि शक्यं क्षुदपहन्तुम् " इति । रावणबलैः समन्ततः अभिगुप्ता समन्ततः संवृता अत एव रक्षिता ॥ २४ ॥ अहमिति । आज्ञाप्रतीक्षा आज्ञानुवर्तिनी ॥ २८ ॥ अहं हि नगरी लङ्का स्वयमेव प्लवङ्गमेति । स्वयमेव सर्वतः सर्वं परिरक्षामीति संबन्धः ॥ ३० ॥ द्रक्ष्यामीति । इत्यर्थम् एतदर्थम् ॥ ३३ ॥ उपवनानि गृहोद्यानानि । काननानि शून्या

अथ तामब्रवीद्वीरो हनूमानग्रतः स्थिताम् । कथयिष्यामि ते तत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २५ ॥ का त्वं विरूप नयना पुरद्वारेऽवतिष्ठसि । किमर्थं चापि मां रुद्ध्वा निर्भर्त्सयसि दारुणा ॥ २६ ॥ हनुमद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी । उवाच वचनं क्रुद्धा परुषं पवनात्मजम् ॥ २७ ॥ अहं राक्षसराजस्य रावणस्य महात्मनः । आज्ञा प्रतीक्षा दुर्धर्षा रक्षामि नगरीमिमाम् ॥ २८ ॥ न शक्या मामवज्ञाय प्रवेष्टुं नगरी त्वया । अद्य प्राणैः परित्यक्तः स्वप्स्यसे निहतो मया ॥ २९ ॥ अहं हि नगरी लङ्का स्वयमेव प्लवङ्गम । सर्वतः परिरक्षामि ह्येतत्ते कथितं मया ॥ ३० ॥ लङ्काया वचनं श्रुत्वा हनुमान् मारुतात्मजः । यत्नवान् स हरिश्रेष्ठः स्थितः शैल इवापरः ॥ ३१ ॥ स तां स्त्रीरूप विकृतां दृष्ट्वा वानरपुङ्गवः । आबभाषेऽथ मेधावी सत्त्ववान् प्लवगर्षभः ॥ ३२ ॥ द्रक्ष्यामि नगरीं लङ्कां साट्टप्राकार तोरणाम् । इत्यर्थमिह संप्राप्तः परं कौतूहलं हि मे ॥ ३३ ॥ वनान्युपवनानीह लंकायाः काननानि च । सर्वतो गृह मुख्यानि द्रष्टुमागमनं हि मे ॥ ३४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लंका सा कामरूपिणी । भूय एव पुनर्वाक्यं बभाषे परुषाक्षरम् ॥ ३५ ॥ मामनिर्जित्य दुर्बुद्धे राक्षसेश्वरपालिताम् । न शक्यमद्य ते द्रष्टुं पुरीयं वानराधम ॥ ३६ ॥

रण्यानि ॥ ३४ ॥ भूयः अतिशयेन परुषाक्षरमित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ मामिति । शक्यमित्येतदव्ययम् । तदाह कालिदासः-" शक्यमरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरङ्गाणाम् । अङ्गैरनङ्गतप्तैरविरलमालिङ्गितुं पवनः ॥" इति । पुरीरूपं वस्तु शक्यमिति शक्यपुर्योस्सामानाधिकरण्यं वा ॥ ३६ ॥

अहमिति । आज्ञाप्रतीक्षा आज्ञानुवर्तिनी ॥ २८-३३ ॥ वनानीति । उपवनानि कृत्रिमवनानि । वनानि क्षुद्राणि ॥ ३४ ॥ भूयः भृशं परुषाक्षरं वाक्यं पुनर्बभाषे

तत इति । यास्ये यास्यामि । इत्युवाचेति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥ वेगिता सञ्जातवेगा ॥ ३८ ॥ संवर्तयामास सङ्कोचयामास ॥ ३९-४४ ॥ प्रसीदेति

ततः स कपिशार्दूलस्तामुवाच निशाचरीम् । दृष्ट्वा पुरीमिमां भद्रे पुनर्यास्ये यथागतम् ॥ ३७ ॥ ततः कृत्वा महानादं सा वै लङ्का भयावहम् । तलेन वानरश्रेष्ठं ताडयामास वेगिता ॥३८॥ ततः स कपिशार्दूलो लङ्कया ताडितो भृशम् । ननाद सुमहानादं वीर्यवान् पवनात्मजः ॥३९॥ ततः संवर्तयामास वामहस्तस्य सोऽङ्गुलीः । मुष्टिनाऽभिजघानैनां हनूमान् क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४० ॥ स्त्री चेति मन्यमानेन नातिक्रोधस्स्वयं कृतः ॥ ४१ ॥ सा तु तेन प्रहारेण विह्वलाङ्गी निशाचरी । पपात सहसा भूमौ विकृताननदर्शना ॥४२॥ ततस्तु हनुमान् प्राज्ञस्तां दृष्ट्वा विनिपातिताम् । कृपां चकार तेजस्वी मन्यमानः स्त्रियं तु ताम् ॥ ४३ ॥ ततो वै भृशसंविग्ना लंका सा गद्गदाक्षरम् । उवाचागर्वितं वाक्यं हनुमन्तं प्लवङ्गमम् ॥ ४४ ॥ प्रसीद सुमहाबाहो त्रायस्व हरिसत्तम । समये सौम्य तिष्ठन्ति सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥ ४५ ॥ अहं तु नगरी लङ्का स्वयमेव प्लवङ्गम । निर्जिताऽहं त्वया वीर विक्रमेण महाबल ॥ ४६ ॥ इदं तु तथ्यं शृणु वै ब्रुवन्त्या मे हरीश्वर । स्वयंभुवा पुरा दत्तं वरदानं यथा मम ॥ ४७ ॥

समये स्त्रीवधवर्जनव्यवस्थायाम् । सत्त्ववन्तः धैर्यवन्तः ॥ ४५ ॥ अहं त्वित्यर्धं भिन्नं वाक्यम्, एकवाक्यत्वेऽहंशब्दस्य पुनरुक्तिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

इति सम्बन्धः ॥ ३५-३७ ॥ वेगिता सञ्जातवेगा ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अङ्गुलीः संवर्तयामास मुष्टिमाबबन्धेत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ विकृताननदर्शना विकृताननदृष्टिः ॥ ४२-४४ ॥ प्रसीदेति । समये स्त्री न हन्तव्येति व्यवस्थायाम् ॥ ४५ ॥ दुर्जयत्वज्ञापनाय स्वस्वरूपं तावदाह-अहं त्विति । अहं स्वयं साक्षात् लङ्कानगर्यैव लङ्कानगर्यधिष्ठात्री देवतैव, अधिष्ठानदेवतात्वादेवाहं दुर्जयेत्यर्थः । ततः किमत आह-निर्जितेति । दुर्जयाऽप्यहं त्वया बलान्निर्जिता अतः सत्यं सर्वे लङ्कान्तर्वर्तिनो राक्षसाः निर्जिता इति भावः ॥ ४६ ॥ स्वनिर्जयेन रक्षसां निर्जितत्वप्रतिपादनस्य कारणमाह-इदमित्यादिना । वरदानं दत्तम् वरदानं कृतमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

वरदानस्वरूपमाह-यदेति। अत्र रावणस्य दिग्विजये नन्दिकेश्वरादिभिर्लङ्कायाः सद्यो विनाशशापे दत्ते सा ब्रह्माणं गत्वा प्रार्थयामास, विनाशो मे मा भूदिति। स च तस्यै वरमदात्, तव सद्यो विनाशो न भविष्यति यदा तु वानरस्त्वामभिभविष्यति तदा तु विनाशो भविष्यतीति कथोन्नीयते

यदा त्वां वानरः कश्चिद्विक्रमाद्वशमानयेत्। तदा त्वया हि विज्ञेयं रक्षसां भयमागतम्॥४८॥ स हि मे समयस्सौम्य प्राप्तोऽद्य तव दर्शनात्। स्वयम्भूविहितस्सत्यो न तस्यास्ति व्यतिक्रमः॥ ४९॥ सीतानिमित्तं राज्ञस्तु रावणस्य दुरात्मनः। रक्षसां चैव सर्वेषां विनाशः समुपागतः॥ ५०॥ तत्प्रविश्य हरिश्रेष्ठ पुरीं रावणपालिताम्। विधत्स्व सर्वकार्याणि यानि यानीह वाञ्छसि॥ ५१॥ प्रविश्य शापोपहतां हरीश्वरः शुभां पुरीं राक्षसमुख्यपालिताम्। यदृच्छया त्वं जनकात्मजां सतीं विमार्ग सर्वत्र गतो यथासुखम्॥ ५२॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे तृतीयः सर्गः॥ ३॥

स निर्जित्य पुरीं श्रेष्ठां लङ्कां तां कामरूपिणीम्। विक्रमेण महातेजा हनूमान् कपिसत्तमः। अद्वारेण महाबाहुः प्राकारमभिपुप्लुवे॥ १॥ प्रविश्य नगरीं लंकां कपिराजहितंकरः। चक्रेऽथ पादं सव्यं च शत्रूणां स तु मूर्धनि॥२॥

॥ ४८-५१॥ प्रविश्येति। शापो नन्दिकेश्वरादिकृतः। यदृच्छयेत्यस्य गत इति सम्बन्धः। यदृच्छयाऽत्र प्राप्तस्त्वमित्यर्थः॥ ५२॥ रामानु०-प्रविश्येति। हरीश्वरस्त्वं यदृच्छया स्वैरं विमार्गेति सम्बन्धः॥ ५२॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः॥३॥

स निर्जित्येत्यादि। अद्वारेणेत्यनेन लङ्कापरिभवो राक्षसैर्न ज्ञातुं शक्य इति द्योत्यते॥ १॥ रामानु०--अद्वारेणेति। "ग्रामं वा नगरं वापि पत्तनं वा परस्य हि। विशेषात्समये सौम्य न द्वारेण विशेन्नृपः॥" इत्युक्तप्रकारेण अद्वारेण प्रविष्टवान्॥ १॥ प्रविश्येति। चक्र इति। शत्रुदेशप्रवेशे प्रथमं सव्यपादः कार्यः स तु शत्रोर्मूर्ध्नि

वरस्वरूपमाह-यदेति। अत्र रावणाधिक्षेपक्षुभितनन्दिकेश्वरशापात् सद्यः प्राप्तो विनाशः स्वयम्भूवरप्रसादात् वानरास्कन्दनपर्यन्तं प्रतिबद्ध इति कथाऽनुसन्धेया॥ ४८-५१॥प्रविश्येति। यदृच्छया स्वैरम्॥ ५२॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां तृतीयः सर्गः॥ ३॥

अद्वारेणेति। शत्रुस्थानमद्वारेण प्रवेष्टव्यमिति शास्त्रादद्वारेणेत्युक्तम्॥ १॥ प्रविश्येति। प्रवेष्टुमुपक्रम्य सव्यं पादं चक्रे, अग्रे इति शेषः। सः अग्रतः कृत

कृतो भवेदिति राजशास्त्रम् । अनेन प्रथमं सव्यं पादं लङ्कायां कृतवानित्यर्थः सिद्धः । तदाह बृहस्पतिः—" प्रयाणकाले च गृहप्रवेशे विवाहकालेऽपि च दक्षिणाङ्घ्रिम् । कृत्वाऽग्रतः शत्रुपुरप्रवेशे वामं निदध्याच्चरणं नृपालः ॥ " इति ॥ २-४ ॥ रामानु०-प्रविश्येति । प्रविश्य प्रवेष्टुमुपक्रम्य । सव्यं पादं चक्रे अग्रत इति शेषः । "प्रयाणकाले च गृहप्रवेशे विवाहकालेपि च दक्षिणाङ्घ्रिम् । कृत्वाऽग्रतः शत्रुपुरप्रवेशे वामं निदध्याच्चरणं नृपालः ॥" इति बृहस्पतिवचनप्रकारेण सव्यं पादमग्रतः कृतवान् । सः अग्रतः

प्रविष्टः सत्त्वसंपन्नो निशायां मारुतात्मजः । स महापथमास्थाय मुक्तापुष्पविराजितम् ॥ ३ ॥ ततस्तु तां पुरीं लङ्कां रम्यामभिययौ कपिः ॥ ४ ॥ हसितोत्कृष्टनिनदैस्तूर्यघोषपुरस्सरैः । वज्राङ्कुशनिकाशैश्च वज्रजालविभूषितैः । गृहमेघैः पुरी रम्या बभासे द्यौरिवाम्बुदैः ॥ ५ ॥ प्रजज्वाल तदा लङ्का रक्षोगणगृहैः शुभैः ॥ ६ ॥ सिताभ्रसदृशैश्चित्रैः पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः । वर्धमानगृहैश्चापि सर्वतः सुविभूषिता । [गृहमुख्यैः पुरी रम्या बभासे द्यौरिवाम्बुदैः] ॥ ७ ॥ तां चित्रमाल्याभरणां कपिराजहितंकरः । राघवार्थं चरन् श्रीमान् ददर्श च ननन्द च ॥ ८ ॥

पादः शत्रूणां मूर्धनि तु मूर्धन्येव कृतो भवति । अग्रतः सव्यपादनिक्षेपे शत्रवः पराभूताः स्युरिति भावः ॥ २ ॥ प्रविष्ट इति । महापथम् आस्थाय गम्यत्वेनावलम्ब्य प्रविष्ट इति संबन्धः ॥ ३ ॥ हसितेति । तूर्यघोषपुरस्सरैः हसितोत्कृष्टनिनदैः हसितानामुत्कृष्टस्वरैः युक्तेत्यर्थः । वज्राङ्कुशनिकाशैः वज्रमङ्कुशो यस्य सः वज्राङ्कुशः ऐरावतः तत्तुल्यैः तद्वदुच्चैरित्यर्थः । वज्राङ्कुशतुल्यसंस्थानैर्वा । वज्रजालविभूषितैः वज्रो रत्नविशेषः । गृहमेघैः गृहश्रेष्ठैः । "उपमितं व्याघ्रादिभिः"इत्युपमितसमासः॥५॥ रामानु०-हसितोद्घुष्टनिनदैः हसितोच्चध्वनिभिः निनदैश्च । उपलक्षणे तृतीयान्तमेतत् गृहमुख्यविशेषणम् । वज्राङ्कुशनिकाशैः वज्रसंस्थानैरङ्कुशसंस्थानैश्च । वज्रजालविभूषितैः वज्राख्यरत्नालंकृतैः । गृहमुख्यैरिति पाठः । गृहमेघैरिति पाठे मेघशब्दः श्रेष्ठवाची ॥ ५ ॥ प्रजज्वालेत्यादि । पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः पद्मस्वस्तिकनामभ्यां संस्थानविशेषाभ्यां

सव्यपादः शत्रूणां मूर्द्धन्येव कृतो भवति । अग्रतः सव्यपादनिक्षेपे शत्रवः पराभूताः स्युरिति भावः ॥२॥ प्रविष्ट इति । महापथमास्थाय गम्यत्वेनावलम्ब्य प्रविष्टः ॥ ३ ॥ ४ ॥ हसितानामुत्कृष्टनिनदैः अट्टहासैः वज्राङ्कुशनिकाशैः वज्रनिकाशैरङ्कुशनिकाशैश्च गृहमेघैः गृहश्रेष्ठैः । गृहमुख्यैरित्यपि पाठः ॥ ५ ॥ प्रजज्वालेति । प्रजज्वाल प्रचकाशे ॥ ६ ॥ पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः पद्मस्वस्तिकनामभ्यां संस्थानविशेषाभ्यां संस्थितैः । वर्द्धमानगृहैः वर्धमाननाम्ना संस्थानेन संस्थितैः । स्वस्तिकाख्यगृहा आकृत्या चतुरश्राः । " चतुश्शाला चतुर्द्वारा सर्वतोभद्रसंज्ञिता । पश्चिमद्वाररहिता मध्यावर्ता हयानना । दक्षिणद्वाररहिता वर्धमाना धनप्रदा ।

संस्थितैः । वर्द्धमानगृहैः वर्द्धमाननाम्ना संस्थानेन संस्थितैः गृहैः । तल्लक्षणानि वराहमिहिरसंहितायां व्यक्तानि विस्तरभयान्न लिख्यन्ते ॥ ६-९ ॥
रामानु०-तामिति । श्रीमान्, अत्र श्रीशब्देन स्वामिकार्यकरणरूपसंपदुच्यते । ददर्श च ननन्द च दुष्प्रवेशामपि लङ्कामक्लेशेन प्रविश्य सर्वतः पश्यामि तस्माद्रामसुग्रीवयोर्मनोरथासिद्धिरवश्यं भाविनीति ननन्देत्यर्थः ॥ ८॥ शुश्रावेति । त्रिस्थानस्वरभूषितं त्रिस्थानेषु उरःकण्ठशिरस्सु भवैः स्वरैर्भूषितम् । ते च मन्द्रमध्यताराः ॥ १० ॥

भवनाद्भवनं गच्छन् ददर्श पवनात्मजः । विविधाकृतिरूपाणि भवनानि ततस्ततः ॥ ९ ॥ शुश्राव मधुरं गीतं त्रिस्थानस्वरभूषितम् । स्त्रीणां मदसमृद्धानां दिवि चाप्सरसामिव ॥ १० ॥ शुश्राव काञ्चीनिनदं नूपुराणां च निस्वनम् । सोपाननिनदांश्चैव भवनेषु महात्मनाम् । आस्फोटितनिनादांश्च क्ष्वेलितांश्च ततस्ततः ॥ ११ ॥ शुश्राव जपतां तत्र मन्त्रान् रक्षोगृहेषु वै ॥ १२ ॥ स्वाध्यायनिरतांश्चैव यातुधानान् ददर्श सः । रावणस्तवसंयुक्तान् गर्जतो राक्षसानपि ॥ १३ ॥ राजमार्गं समावृत्य स्थितं रक्षोबलं महत् । ददर्श मध्यमे गुल्मे रावणस्य चरान् बहून् ॥ १४॥ दीक्षितान् जटिलान् मुण्डान् गोजिनाम्बरवाससः । दर्भमुष्टिप्रहरणानग्निकुण्डायुधांस्तथा ॥ १५ ॥

सोपाननिनदांश्च मणिहेमकृतानां सोपानानां नूपुरादिताडनेन ये निनदाः संभवन्ति तान् । आस्फोटितनिनादान् व्यत्यस्तकरतलाभ्यां भुजाग्रास्फालनशब्दान् । क्ष्वेलितान् सिंहनादान् ॥ ११ ॥ मन्त्रान् ऋग्वेदादीन् ॥ १२ ॥ स्वाध्यायनिरतान् ब्रह्मभागपाठनिरतान् ॥ १३ ॥ राजमार्गमिति । मध्यमे गुल्मे नगरमध्यस्थितसैन्यसमाजे । चरान् स्वजनवृत्तान्तजिज्ञासया प्रधानप्रेरितान् प्रणिधीन् ॥ १४ ॥ दीक्षितानित्यादि । गोजिनाम्बरधारिणः वृषभचर्मरूपवस्त्रधारिणः । दर्भमुष्टिप्रहरणान् " यथा वज्रं हरेः पाणौ तथा विप्रकरे कुशः " इति स्मरणादिति भावः । अग्निकुण्डायुधान् जयार्थ

प्राग्द्वाररहिता स्वस्तिकाख्या पुत्रधनप्रदा ॥ " इत्युक्तेः पद्मस्वस्तिकवर्द्धमानाख्यगृहाः प्रभुगृहभेदा इत्यर्थः ॥ ७-९ ॥ त्रिस्थानस्वरभूषितम्, उरःकण्ठशिरस्स्थानत्रयोत्पन्नैः मन्द्रमध्यमतारकैः स्वरैर्भूषितम् ॥ १० ॥ सोपाननिनदान् सोपानसञ्चरत्कान्ताजनमञ्जीरध्वनीनित्यर्थः । आस्फोटितनिनादान् हर्षोत्पन्नक्रियाविशेषजनितशब्दान् क्ष्वेलितान् । सिंहनादान् ॥ ११-१३ ॥ मध्यमे गुल्मे नगरमध्यस्थसैन्यसङ्घे । चरान् नगरवृत्तान्तनिवेदकान् गूढचारानित्यर्थः ॥ १४॥ गोजिनाम्बरवाससः गोचर्मवाससः विवसनांश्च । दर्भमुष्टिप्रहरणान् अनिष्टनिवारकानुष्ठानसाधनतया दर्भमुष्टीनामायुधत्वम् । अग्निकुण्डायुधान् कृत्याद्युत्पादनद्वारा शत्रु

होमशीलान् ॥ १५ ॥ कूटमुद्गरपाणीन् कूटो नामायस्कारकूटसदृश आयुधविशेषः । "कूटोऽस्त्री पुञ्जमायाद्रिशृङ्गायोघनवेश्मसु । छले बाणान्तरे दम्भे भग्नशृङ्गवृषे तु ना ॥" इति शब्दरत्नाकरे । मुद्गरः द्रुघणः । "मुद्गरो द्रुघणो घनः" इति वैजयन्ती ॥ १६ ॥ करालान् भीमान् । "करालो दन्तुरे तुङ्गे विशाले विकृतेऽपि च" इति भागुरिः । भुग्नवक्रान् कुटिलवक्रान् । "आविद्धं कुटिलं भुग्नम्" इत्यमरः । विकटान् विषमाङ्गान् । शतघ्नी शतशङ्कुः

कूटमुद्गरपाणींश्च दण्डायुधधरानपि । एकाक्षानेककर्णांश्च लम्बोदरपयोधरान् ॥ १६ ॥ करालान् भुग्नवक्त्रांश्च विकटान् वामनांस्तथा । धन्विनः खड्गिनश्चैव शतघ्नीमुसलायुधान् ॥ १७ ॥ परिघोत्तमहस्तांश्च विचित्रकवचोज्ज्वलान् । नातिस्थूलान्नातिकृशान्नातिदीर्घातिहृस्वकान् ॥ १८ ॥ नातिगौरान्नातिकृष्णान्नातिकुब्जान्नवामनान् । विरूपान् बहुरूपांश्च सुरूपांश्च सुवर्चसः । ध्वजीन् पताकिनश्चैव ददर्श विविधायुधान् ॥ १९ ॥ शक्तिवृक्षायुधांश्चैव पट्टिशाशनिधारिणः ॥ २० ॥ क्षेपणीपाशहस्तांश्च ददर्श स महाकपिः । स्रग्विणस्त्वनुलिप्तांश्च वराभरणभूषितान् ॥ २१ ॥ नानावेषसमायुक्तान् यथास्वैरगतान् बहून् । तीक्ष्णशूलधरांश्चैव वज्रिणश्च महाबलान् ॥ २२ ॥ शतसाहस्रमव्यग्रमारक्षं मध्यमं कपिः । रक्षोधिपतिनिर्दिष्टं ददर्शान्तःपुराग्रतः ॥ २३ ॥

अयोगदा । "अयःकण्टकसञ्छन्ना शतघ्नी परिकीर्तिता" इति वैजयन्ती । मुसलम् आयसोऽरत्निप्रमाणको दण्डः । "मुसलं त्वायसो दण्डो धार्योऽरत्निप्रमाणकः" इति शब्दरत्नाकरे ॥ १७ ॥ परिघः दण्डविशेषः । नातिदीर्घातिहृस्वकानित्यत्र हकारोपरि ऋकारोच्चारणं वृत्तभङ्गपरिहाराय । एवं ध्वजिनः इति वक्तव्ये ध्वजीनित्युक्तिश्च छन्दोभङ्गपरिहारायैव ॥ १८ ॥ १९ ॥ शक्तीत्यादि । पट्टिशः तीक्ष्णधारो लोहदण्डः । "पट्टिशो यो दीर्घदण्डस्तीक्ष्णधारः क्षुरोपमः" इति निघण्टुः ॥ २० ॥ क्षेपणी क्षेपणीयः । वेषः अलङ्कारः । यथास्वैरगतान् यथेष्टचारिणः ॥ २१ ॥ २२ ॥ शतेति । शतसहस्रमेव शतसाहस्रम् । स्वार्थे अण् । आरक्षं गुल्मम् । अन्तःपुराग्रतः अन्तर्नगराग्रतः रक्षोधिपतिनिर्दिष्टं मध्यमगुल्मभूतं रावणमूलबलं ददर्शेत्यर्थः ॥ २३ ॥

मारकतया अग्निकुण्डानामायुधत्वम् ॥१५॥१६॥ विकटान् विषमाङ्गान् ॥१७–२०॥ क्षेपणी क्षेपणीयः ॥२१॥२२॥ आरक्षम् आ समन्ताद्रक्षतीत्यारक्षं सैन्यम् । अन्तः

स तदेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। सः कपिः तत् आरक्षं दृष्ट्वा सः राक्षसेन्द्रस्य गृहं ददर्शेत्यन्वयः। क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ त्रिविष्टपेत्यादि। यानैः शिबिकादिभिः। विमानैः व्योमयानैः। हयगजैरित्यत्र गजशब्दः द्विदन्तगजपरः। अतो न वारणैरित्यनेन पुनरुक्तिः। मृगपक्षिभिश्च भूषितमित्यन्वयः। रक्षिभिर्यातुधानैर्गुप्तमिति सम्बन्धः। आविवेश जगाम। गृहप्रवेशस्य दूरे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २६-२८ ॥

स तदा तद्गृहं दृष्ट्वा महाहाटकतोरणम्। राक्षसेन्द्रस्य विख्यातमद्रिमूर्ध्नि प्रतिष्ठितम् ॥२४॥ पुण्डरीकावतंसाभिः परिघाभिरलंकृतम्। प्राकारावृतमत्यन्तं ददर्श स महाकपिः ॥ २५ ॥ त्रिविष्टपनिभं दिव्यं दिव्यनादविनादितम्। वाजिहेषितसंघुष्टं नादितं भूषणैस्तदा ॥२६॥ रथैर्यानैर्विमानैश्च तथा हयगजैः शुभैः। वारणैश्च चतुर्दन्तैः श्वेताभ्रनिचयोपमैः ॥ २७ ॥ भूषितं रुचिरद्वारं मत्तैश्च मृगपक्षिभिः। रक्षितं सुमहावीर्यैर्यातुधानैः सहस्रशः। राक्षसाधिपतेर्गुप्तमाविवेश महाकपिः ॥ २८ ॥ सहेमजाम्बूनदचक्रवालं महार्हमुक्तामणिभूषितान्तम्। परार्ध्यकालागरुचन्दनाक्तं स रावणान्तःपुरमाविवेश॥२९॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥४॥

ततः स मध्यं गतमंशुमन्तं ज्योत्स्नावितानं महदुद्वमन्तम्।
ददर्श धीमान् दिवि भानुमन्तं गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ॥ १ ॥

सहेमेति। हेम अन्यत्र जातं सुवर्णम्। जाम्बूनदं जम्बूनद्यां जातम्। चक्रवालं प्राकारमण्डलम्। रावणान्तःपुरं रावणान्तर्नगरम् ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ततः स मध्यमित्यादि। दिवि आकाशे मध्यं गतम् आकाशमध्यगतमित्यर्थः। लङ्काप्रवेशे चन्द्रोदयोक्तेः रावणनगरप्रवेशे अर्धरात्र इति सूच्यते। उत्तरश्लोके अभियान्तमित्यनेन

पुराग्रतः रावणगृहस्याग्रतः ॥ २३ ॥ स इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। द्वितीयस्तच्छब्दः प्रसिद्धिपरः ॥ २४-२६ ॥ रथैरिति। यानैः शिबिकादिभिः। आविवेश आससाद, साक्षात्प्रवेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २७ ॥२८॥ सहेमेति च्छेदः। हेमसहितं जाम्बूनदचक्रवालसहितं स्वर्णप्राकारमण्डलयुक्तम्। अन्तःपुरम् अन्तर्नगरम् आविवेश ॥ २९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ तत इति। ततः प्रवेशानन्तरम्।

नाभिगमनमुच्यते। दक्षिणां दिशं गच्छतोऽभिमुखत्वासंभवात्, किन्तु गमनमात्रम्। सप्तदशे सर्गेऽपि "प्रजगाम नभश्चन्द्रः" इति प्रकर्षेण गमनवचनं नभोमध्यातीतत्वमाचष्टे। अंशुमन्तमिति चन्द्र एवोच्यते। भानुमन्तं दीप्तिमन्तम्। वृषं श्वेतम्। अस्मिन्सर्गे छेकानुप्रासः न तु यमकम्, अर्थभेदाभावात्। तदुक्तं काव्यप्रकाशे—"भिन्नार्थानां त्र्यादीनां वर्णानां विवृत्तिर्यमकम्" इति ॥ १ ॥ पापानि दुःखानि ॥ २ ॥ भुवि मन्दरो लक्ष्मीवान्।

लोकस्य पापानि विनाशयन्तं महोदधिं चापि समेधयन्तम्। भूतानि सर्वाणि विराजयन्तं ददर्श शीतांशुमथाभियान्तम् ॥ २ ॥ या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था तथा प्रदोषेषु च सागरस्था। तथैव तोयेषु च पुष्करस्था रराज सा चारुनिशाकरस्था ॥ ३ ॥ हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः। वीरो यथा गर्वितकुञ्जरस्थश्चन्द्रो विबभ्राज तथाऽम्बरस्थः ॥ ४ ॥ स्थितः ककुद्मानिव तीक्ष्णशृङ्गो महाचलः श्वेत इवोच्चशृङ्गः। हस्तीव जाम्बूनदबद्धशृङ्गो रराज चन्द्रः परिपूर्णशृङ्गः ॥ ५ ॥ विनष्टशीताम्बुतुषारपङ्को महाग्रहग्राहविनष्टपङ्कः। प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्को रराज चन्द्रो भगवान् शशाङ्कः ॥ ६ ॥

प्रदोषेषु सागरः। तोयेषु पद्मं श्रीमत्। तद्वत्तदानीं चन्द्रो विशिष्टलक्ष्मीको बभूवेत्यर्थः। अत्रान्यस्यान्यत्रासम्बन्धान्मन्दरादिलक्ष्मीरिवास्य लक्ष्मीरिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शनालङ्कारः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे निदर्शनायाम्—"अभिमान्यस्तु सम्बन्ध उपमापरिकल्पकः" इति ॥ ३ ॥ हंस इति। राजतपञ्जरस्थः गगनगर्भस्य ज्योत्स्नाक्षालितत्वात्। मन्दरकन्दरस्थः तस्य श्वेतगिरित्वात्। गर्वितकुञ्जरस्थः नीलरूपस्य नभस उपर्यवस्थानात्। अत्र पुष्टत्वादीनां साधारणधर्माणामनुपादानाल्लुप्तोपमालङ्कारः ॥ ४ ॥ स्थित इति। परिपूर्णशृङ्गः परिपूर्णकलः। अत्र शृङ्गशब्दस्य विषाणाद्यर्थभेदेऽपि बिम्बप्रतिबिम्बभावेनौपम्यम् ॥ ५ ॥ विनष्टेति। शीताम्बु हिमाम्बु, तुषाराः पृषताः, पङ्कः तमः, विनष्टाः शीताम्बुतुषारा एव पङ्काः यस्मिन्

मध्यं गतं, गगनस्येति शेषः। यद्वा तारामध्यं गतम् अंशुमन्तं चन्द्रम्। भानुमन्तं दीप्तिमन्तम् ॥ १ ॥ लोकस्येति। पापशब्देन पापफलं दुःखमुच्यते, लोका-ह्लादकत्वाच्चन्द्रस्य दुःखविनाशकत्वम्। यद्वा सूर्यचन्द्रादीनां लोकपावनत्वादिति भावः ॥ २ ॥ या लक्ष्मीः मन्दरादिस्थानेषु भाति सा लक्ष्मीः चारुनिशाकरस्था भातीति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥ परिपूर्णशृङ्गः परिपूर्णकलः ॥ ५ ॥ महाग्रहग्राहविनष्टपङ्कः महाग्रहः सूर्यः तस्य ग्राहेण किरणसंक्रमेण विनष्टः विनाशितः पङ्कस्तमो

तथा। "तुषारः शीकरे हिमे" इति विश्वः। महाग्रहाणां शुक्रबृहस्पत्यादीनां ग्राहेण ग्रहणेन आच्छादनेन विनष्टः पङ्को मलं यस्य सः महाग्रहग्राहविनष्टपङ्कः, स्वतेजसा महाग्रहतिरस्कारेण व्यक्तनैर्मल्य इत्यर्थः। यद्वा महाग्रहः सूर्यः तस्य ग्राहेण किरणपरिग्रहेण विनष्टः विनाशितः पङ्कः तमः येन सः। तदा तरणिकिरणसङ्क्रमणेन देदीप्यमानमण्डल इत्यर्थः। तदुक्तं वराहमिहिरेण–" सलिल (समे) मये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम्।

शिलातलं प्राप्य यथा मृगेन्द्रो महारणं प्राप्य यथा गजेन्द्रः। राज्यं समासाद्य यथा नरेन्द्रस्तथा प्रकाशो विरराज चन्द्रः ॥ ७ ॥ प्रकाशचन्द्रोदयनष्टदोषः प्रवृद्धरक्षःपिशिताशदोषः। रामाभिरामेरितचित्तदोषः स्वर्गप्रकाशो भगवान् प्रदोषः ॥ ८ ॥

क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः॥" इति। प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्कः तेजस्समृद्धियोगात्स्पष्टकलङ्कः। अतिधवले चन्द्रे परभागयोगेन कलङ्कस्याप्यौज्ज्वल्यं भवतीत्यर्थः। शशाङ्क इति। भूच्छायामयः शशरूपः अङ्कः यस्य स तथा। "लोकच्छायामयं लक्ष्म तवाङ्के शशसन्निभम्" इति हरिवंशोक्तेः। भगवान्महाप्रभाववान् ॥ ६ ॥ शिलेति। प्रकाशः प्रकाशमानः ॥७॥ प्रकाशेन चन्द्रोदयेन नष्टः दोषः तिमिरं यस्मिन् सः। प्रवृद्धः रक्षसां पिशिताशनानां च दोषः सञ्चाररूपो यस्मिन् स तथा। रामाभिः अभिरामैः कान्तैश्च ईरितः त्यक्तः चित्तदोषः कोपाभिमानरूपः यस्मिन्। येन तथोक्तः। चन्द्रस्य सूर्यकिरणसंक्रमणद्वारा तमोविनाशकत्वम्। तदुक्तम्–" सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम्। क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः॥" इति। विनष्टशीताम्बुतुषारपङ्कः शीताम्बु हिमं तस्य तुषाराः पृषतः त एव पङ्कः मालिन्यम्, विनष्टः शीताम्बुतुषारपङ्को यस्मिन् स तथा। एतदपि सूर्यकिरणसंक्रमणादित्यवगन्तव्यम्। प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्कः, प्रकाशसमृद्ध्याश्रयत्वात्सुव्यक्तचिह्नः इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रकाशचन्द्रोदयनष्टदोषः प्रकाशचन्द्रोदयेन नष्टः दोषः तिमिररूपदोषो यस्य स तथा। प्रवृद्धरक्षःपिशिताशदोषः प्रवृद्धः रक्षसां पिशितभक्षणरूपदोषो यस्मिन्। पिशितभक्षणस्य दोषत्वमहितजनहिंसाहेतुत्वात्। रामाभिरामेरितचित्तदोषः रामाः कान्ताः अभिरामाः रमणाः स्त्रीभिः कान्तैश्च ईरितः निरस्तः चित्तदोषः प्रणयकलहरूपो येन

स०–भगवान् पूर्वोक्तरीत्या माहात्म्यवान्। प्रदोषः रात्रिकालः। स्वर्गप्रकाशः स्वर्गस्थानवत्सुखकरः। कीदृशः प्रकाशचन्द्रोदयनष्टदोषः प्रकाशाय जातो यश्चन्द्रोदयस्तेन नष्टो दोषः अन्धकाराख्यः यस्य स तथा। प्रवृद्धः रक्षसां पिशिताशरूपः मांसभक्षणरूपो दोषो यस्मिन्। रामाभिः स्त्रीभिः अभिरामान् पतीन् प्रति इरितेन वचनेन चित्तदस्य चित्तं द्यति खण्डयतीति व्युत्पत्त्या मन्मथस्य उषः दाहः, निवृत्तिरिति यावत्, यस्मिन् कान्तासुरतसँल्लापजनितमन्मथोत्सववानित्यर्थः। अथवा रामाभिरामाणां परस्परमीरितरूपप्रणयकलहाख्यचित्तदोषवानित्यर्थः। "उष दाहे" "घञर्थे कविधानम्" इति कः ॥ ८ ॥

स्वर्गप्रकाशः स्वर्गतुल्यः, तद्वदानन्दावह इत्यर्थः। भगवान् श्रीमान्। "भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु" इत्यमरः। प्रदोषः गत इति शेषः ॥ ८ ॥ तन्त्रीति स्पष्टम् ॥ ९ ॥ मत्ताः मधुमदक्षीबाः। प्रमत्ताः प्रस्तुतकार्यविस्मारिणः। मत्तप्रमत्तजनयोगात् कुलान्यपि तथोच्यन्ते। कुलानि गृहाणि। समाकुलानि समाकुलजनानि। वीरश्रिया वीरलक्ष्म्या। वीरः इति भिन्नं पदं वा कपिविशेषणम् ॥ १० ॥ परस्परं चेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। ददर्शेति सम्बध्यते। आक्षिपन्तीत्यादीनि शत्रन्तानि रक्षोविशेषणानि। आक्षिपन्ति अपहसन्ति। अधिनिक्षिपन्ति अन्योन्यस्योपरि दधन्ति।

तन्त्रीस्वनाः कर्णसुखाः प्रवृत्ताः स्वपन्ति नार्यः पतिभिस्सुवृत्ताः। नक्तञ्चराश्चापि तथा प्रवृत्ता विहर्तुमत्यद्भुतरौद्रवृत्ताः ॥९॥ मत्तप्रमत्तानि समाकुलानि रथाश्वभद्रासनसङ्कुलानि। वीरश्रिया चापि समाकुलानि ददर्श धीमान् स कपिः कुलानि ॥ १० ॥ परस्परं चाधिकमाक्षिपन्ति भुजांश्च पीनानधिनिक्षिपन्ति। मत्तप्रलापानधिकं क्षिपन्ति मत्तानि चान्योन्यमधिक्षिपन्ति ॥ ११ ॥ रक्षांसि वक्षांसि च विक्षिपन्ति गात्राणि कान्तासु च विक्षिपन्ति। रूपाणि चित्राणि च विक्षिपन्ति दृढानि चापानि च विक्षिपन्ति ॥ १२ ॥ ददर्श कान्ताश्च समालभन्त्यस्तथाऽपरास्तत्र पुनः स्वपन्त्यः। सुरूपवक्त्राश्च तथा हसन्त्यः क्रुद्धाः पराश्चापि विनिःश्वसन्त्यः ॥ १३ ॥

अधिविक्षिपन्ति अधिकं मुञ्चन्ति। अधिक्षिपन्ति भर्त्सयन्ति। विक्षिपन्ति विवृण्वन्ति। चित्राणि रूपाणि विविधान् वेषान्। विक्षिपन्ति वितन्वन्ति चापानि चापान् विक्षिपन्ति विस्फारयन्ति ॥११॥१२॥ ददर्शेति। समालभन्त्यः अङ्गरागेणानुलिम्पन्त्यः। समालपन्त्य इति च पाठः। सर्वत्र व्यत्ययेन

स तथोक्तः। स्वर्गप्रकाशः सीतान्वेषणस्यानुकूलत्वेनानन्दहेतुतया प्रदोषकालस्य स्वर्गसदृशत्वोक्तिः, अत एव भगवान् पूज्यः, आदरणीय इति यावत्। अत्र विरराजेत्यनुषज्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ मत्तानि मदजनकद्रव्येण, अत एव प्रमत्तानि अनवहितानि, मत्तप्रमत्तजनयोगात् कुलानि भवनान्यपि तथोच्यन्ते। भद्रा गजाः ॥१०॥ परस्परं चेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। आक्षिपन्तीत्यादीनि शत्रन्तानि रक्षांसीत्यस्य विशेषणानि। आक्षिपन्ति आकर्षन्ति। भुजानधिनिक्षिपन्ति अन्योन्यस्योपरि निक्षिपन्ति। मत्तप्रलापानधिकं क्षिपन्ति मुञ्चन्ति, भर्त्सयन्तीत्यर्थः। अन्योन्यमधिक्षिपन्ति तिरस्कुर्वन्ति। रूपाणि चित्राणि च विक्षिपन्ति विविधान् वेषान्विदधति। चापानि विक्षिपन्ति विष्फारयन्ति। वक्षांसि विक्षिपन्ति विवृण्वन्ति। एतादृशरक्षांसि कपिर्ददर्शेति पूर्वक्रियया सम्बन्धः ॥११॥१२॥ ददर्शेति।

द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ १३ ॥ महागजैरिति । सा पुरीति शेषः । सुसद्भिः सुतरां सद्भिः । विनिःश्वसद्भिः युद्धयोग्यवीरालाभात् ॥ १४ ॥ बुद्धिप्रधानान् बुद्ध्या श्रेष्ठान् प्रधानबुद्धीन्वा, उत्तमबुद्धीनित्यर्थः । रुचिराभिधानान् शोभनव्यवहारान् । संश्रद्दधानान् आस्तिकान् । नानाविधानान्नानाकारान् । रुचिराभिधानान् हृद्यनाम्नः ॥ १५ ॥ आत्मगुणानुरूपान् आत्मगुणानुरूपव्यवहारान् ॥ १६ ॥ वराणां श्रेष्ठानाम् अर्हाः वरार्हाः । सुविशुद्ध

महागजैश्चापि तथा नदद्भिः सुपूजितैश्चापि तथा सुसद्भिः । रराज वीरैश्च विनिःश्वसद्भिर्ह्रदो भुजङ्गैरिव निःश्वसद्भिः ॥ १४ ॥ बुद्धिप्रधानान् रुचिराभिधानान् संश्रद्दधानान् जगतः प्रधानान् । नानाविधानान् रुचिराभिधानान् ददर्श तस्यां पुरि यातुधानान् ॥ १५ ॥ ननन्द दृष्ट्वा स च तान् सुरूपान्नानागुणानात्मगुणानुरूपान् । विद्योतमानान् स तदाऽनुरूपान् ददर्श कांश्चिच्च पुनर्विरूपान् ॥ १६ ॥ ततो वरार्हाः सुविशुद्धभावास्तेषां स्त्रियस्तत्र महानुभावाः । प्रियेषु पानेषु च सक्तभावा ददर्श तारा इव सुप्रभावाः ॥ १७ ॥ श्रिया ज्वलन्तीस्त्रपयोपगूढा निशीथकाले रमणोपगूढाः । ददर्श काश्चित्प्रमदोपगूढा यथा विहङ्गाः कुसुमोपगूढाः ॥ १८ ॥ अन्याः पुनर्हर्म्यतलोपविष्टास्तत्र प्रियाङ्केषु सुखोपविष्टाः । भर्तुः प्रिया धर्मपरा निविष्टा ददर्श धीमान् मदनाभिविष्टाः ॥ १९ ॥

भावाः कान्तेषु निर्मलहृदयाः । महानुभावाः पातिव्रत्यरूपमहाप्रभावाः । यद्वा महानुभावाः अनुभावाः कटाक्षभुजक्षेपादयः सुप्रभावाः । शोभनवैभवाः ॥ १७ ॥ श्रियेति । प्रमदोपगूढाः हर्षोपगूढाः । विहङ्गाः विहङ्गीः ॥१८॥ निविष्टाः ऊढाः, पाणिगृहीता इत्यर्थः । " निवेशः शिबिरोद्वाहविन्यासेषु "

समालभन्त्य इत्यादौ द्वितीयार्थे प्रथमा । समालभन्त्यः चन्दनादिना अनुलिम्पन्त्यः । " समालम्भो विलेपनम् " इत्यमरः ॥ १३ ॥ महागजैरिति । रराज, पूरिति शेषः ॥ १४ ॥ रुचिराभिधानान् रुचिरवचनान्, अन्यत्र रुचिरनामधेयान् । नानाविधानान् नानाव्यापारान् ॥ १५ ॥ ननन्देति । आत्मगुणानुरूपान् आत्मगुणानुरूपव्यापारान् ॥ १६ ॥ वरार्हाः श्रेष्ठभूषणानुलेपनादियोग्याः ॥ १७ ॥ प्रमदोपगूढाः हर्षपूर्णाः । विहङ्गाः विहङ्गीरित्यर्थः ॥ १८ ॥ निविष्टाः

इति विश्वः ॥ १९ ॥ अप्रावृताः अनवकुण्ठिताः । काञ्चनराजिवर्णाः कनकरेखाकाराः । तपनीयवर्णाः तप्तकाञ्चनवर्णाः । शशलक्ष्मवर्णाः चन्द्रपाण्डुराः । कान्तप्रहीणाः विरहिण्यः ॥ २० ॥ प्रियान्प्राप्य अभिसृत्य सुप्रीतियुक्ताः मनोभिरामाः रामाः प्रसमीक्ष्य गृहेषु रामाश्च ददर्श । अभिसारिकाः कुलपालिकाश्च ददर्शेत्यर्थः॥२१॥चन्द्रेति । वक्रनेत्रदर्शनं मानुषीत्वराक्षसीत्वविवेकार्थम् । आभरणदर्शनं स्वदृष्टसीताभरणतुल्याभरणदर्शनार्थम् ॥२२॥

अप्रावृताः काञ्चनराजिवर्णाः काश्चित्परार्ध्यास्तपनीयवर्णाः । पुनश्च काश्चिच्छशलक्ष्मवर्णाः कान्तप्रहीणा रुचिराङ्गवर्णाः ॥ २० ॥ ततः प्रियान् प्राप्य मनोभिरामान् सुप्रीतियुक्ताः प्रसमीक्ष्य रामाः । गृहेषु हृष्टाः परमाभिरामा हरिप्रवीरः स ददर्श रामाः ॥ २१ ॥ चन्द्रप्रकाशाश्च हि वक्रमाला वक्राक्षिपक्ष्माश्च सुनेत्रमालाः । विभूषणानां च ददर्श मालाः शतह्रदानामिव चारुमालाः ॥ २२ ॥ न त्वेव सीतां परमाभिजातां पथि स्थिते राजकुले प्रजाताम् । लतां प्रफुल्लामिव साधुजातां ददर्श तन्वीं मनसाऽभिजाताम् ॥ २३ ॥

रामानु०–चन्द्रप्रकाशाश्च हीति । वक्राणि अक्षिपक्ष्माणि यासां ताः "डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्" इति डाप् । सीतामन्वेषमाणस्य हनुमतः स्त्रीणां मुखनयनादिदर्शनं मानुषीत्वराक्षसीत्वविभागपरिज्ञानार्थम् । आभरणदर्शनं रामोक्तसीताभरणस्वरूपनिरूपणार्थम् । एतच्च--"तां समीक्ष्य विशालाक्षीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् । तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादयन् । वैदेह्या यानि चाङ्गेषु तदा रामोऽन्वकीर्तयत् । तान्याभरणजालानि शाखाशोभीन्यलक्षयत् ॥" इति राजपुत्रीत्वविशालाक्षीत्वाभरणदर्शनैः सीतात्वनिर्णयस्योपरि वक्ष्यमाणत्वादवगम्यते ॥ २२ ॥ **न त्विति । परमाभिजाताम् अत्यन्ताभिरामाम् । साधुजातां सुरूपाम् । मनसाऽभिजाताम् अयोनिजामित्यर्थः ॥ २३ ॥** रामानु०–न त्विति । साधुजातामित्येतल्लताविशेषणम् । मनसाभिजाताम् "यस्मात्तु धर्षिता चाहमपापा चाप्यनाथवत् । तस्मात्तव वधार्थं वै उत्पत्स्येऽहं ध्रुवं पुनः ॥" इत्युत्तरश्रीरामायणोक्तप्रकारेण स्वसंकल्पेनावतीर्णा

ऊढाः, पाणिगृहीता इत्यर्थः । "निवेशः शिबिरोद्वाहविन्यासेषु" इत्यमरः ॥ १९ ॥ अप्रावृता इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । अत्र ददर्शेति क्रियायास्सर्वत्र सम्बन्धः । उत्तरीयरहिताः, काञ्चनराजिवर्णाः कनकरेखाकाराः, तपनीयवर्णाः तप्तस्वर्णवर्णाः, शशलक्ष्मवर्णाः चन्द्रवर्णाः, कान्तप्रहीणाः प्रियवियुक्ताः रामाश्च ददर्श, ततः प्रियान् प्रसमीक्ष्य प्राप्य सुप्रीतियुक्ता रामाश्च ददर्श । गृहेषु हृष्टाः रामाश्च ददर्शेति सम्बन्धः । यद्वा स हरिप्रवीरः मनोभिरामान् प्रियान् प्राप्य अभिसृत्य सुप्रीतियुक्ताः रामाः प्रसमीक्ष्य गृहेषु हृष्टाः स्वगृहेषु रमणं प्राप्य हृष्टाः परमाभिरामाश्च ददर्शेति सम्बन्धः । पूर्वोक्तानियतभर्तृकाभिसारिकासमभिव्याहारादुत्तरार्धेन स्वगृहप्राप्तरमणा वाराङ्गना उच्यन्ते ॥ २०–२२ ॥ न त्विति । साधुजातामित्येतल्लताविशेषणम् । परमाभिजाताम् अत्यन्ताभिरूपां मनसाभि

मित्यर्थः ॥ २३ ॥ सनातन इति । सनातने अविच्छिन्ने वर्त्मनि पातिव्रत्यधर्मे । रामेक्षणे अन्तो निश्चयो यस्यास्ताम् । श्रीमत् सीताचिन्तनश्रीमत् । विशिष्टाम् उत्कृष्टाम् ॥ २४ ॥ उष्णेति । सानुसृतास्रकण्ठीम् अनुगतास्रेण अनुगतबाष्पेण कण्ठेन सह वर्तमानाम् । पुरा रामपार्श्वावस्थान

सनातने वर्त्मनि सन्निविष्टां रामेक्षणान्तां मदनाभिविष्टाम् । भर्तुर्मनः श्रीमदनुप्रविष्टां स्त्रीभ्यो वराभ्यश्च सदा विशिष्टाम् ॥ २४ ॥ उष्णार्दितां सानुसृतास्रकण्ठीं पुरा वरार्होत्तमनिष्ककण्ठीम् । सुजातपक्ष्मामभिरक्तकण्ठीं वने प्रनृत्तामिव नीलकण्ठीम् ॥ २५ ॥ अव्यक्तरेखामिव चन्द्ररेखां पांसुप्रदिग्धामिव हेमरेखाम् । क्षतप्ररूढामिव बाण रेखां वायुप्रभिन्नामिव मेघरेखाम् ॥ २६ ॥

काले । वरार्होत्तमनिष्ककण्ठीं वरार्हः उत्तमश्च निष्कः कण्ठे यस्याः ताम् । उरःकण्ठसम्बन्धी भूषणविशेषो निष्कः । अभिरक्तकण्ठीं स्निग्धकण्ठीम् ॥ २५ ॥ अव्यक्तेति । अव्यक्तरेखाम् अव्यक्तस्वरूपां चन्द्ररेखां चन्द्रकलामिव स्थिताम् । अत्यन्तकृशत्वे कान्तिहीनत्वे च दृष्टान्तोऽयम् । पांसुप्रदिग्धां पांसुकलुषितां हेमरेखां कनकशलाकामिव स्थिताम् । स्वतःशुद्धस्वभावस्य आगन्तुकमालिन्ये दृष्टान्तोयम् । क्षतप्ररूढां क्षतेन प्ररूढाम् औषधादिना समाहिताम् । अन्तःशल्यदोषवतीं बहिस्समाहिताम् । बाणरेखां बाणक्षातिमिव स्थिताम् । अन्तर्वेदनातिशये दृष्टान्तोऽयम् । वायुप्रभिन्नामिव मेघरेखाम्, पुनरसमाधेयशैथिल्ये दृष्टान्तोऽयम् ॥ २६ ॥

जाताम् अयोनिजाम् ॥ २३ ॥ सनातने वर्त्मनि अविच्छेदेन प्रवृत्ते पातिव्रत्यरूपमार्गे । सन्निविष्टां सम्यङ्निष्ठिताम् ॥२४॥ उष्णार्दितां विरहतापपीडिताम् । अनुसृतास्रेण कण्ठेन सह वर्तत इति सानुसृतास्रकण्ठीम् । निष्कम् उरोभूषणम् । अव्यक्तरेखाम् अस्पष्टप्रकाशां चन्द्ररेखां चन्द्रकलाम् । पांसुप्रदिग्धाम् पांसुदूषिताम्,

स०-उष्णार्दितां रामविरहतप्ताम् । अनुसृतम् अस्रम् अश्रु यस्य स चासौ कण्ठश्च तेन सह वर्तत इति तथा ताम् । सानुसृतास्रकण्ठीमित्यादिस्थानत्रयेपि ङीबार्षः । यद्वा "स्वाङ्गाच्च" इति सूत्रस्थचशब्द सूचित "अङ्गगात्रकण्ठेभ्य इति वक्तव्यम्" इति वृत्तिकृदुक्तेर्ङीप् । न च "भाष्यानुक्तेरप्रामाणिका इति प्रामाणिकाः अप्रामाणिका एव" इति भट्टोजिनागोजिभट्टोक्तेः कथमिति शङ्क्यम् । अनुवृत्त्यैव ङीषि सिद्धे चशब्दस्य वैयर्थ्यादेवमादिरूपाणां दुरुपपादनत्वावर्णनाच्च 'अप्रतिषिद्धमनुमतम्' इत्युक्तेर्महाभाष्यकारस्य मतमिति सूचितत्वात् कर्तुर्महत्त्वाच्च । अश्रुकण्ठामिति वा पाठ इति नागोजिभट्टोक्तिरनुप्रासभङ्गभीरुभिरनादरणीया । अभिरक्तकण्ठीं सुस्वराम् । नीलकण्ठीं मयूरीम् ॥ २५ ॥

सीतामिति । चिरस्यापश्यन् चिरकालं निरीक्ष्याप्यपश्यन् । अचिरस्य अचिरेण, सपदीत्यर्थः । मन्दो मुग्ध इव दुःखाभिहतो बभूव । "मुग्धो मन्दो विवर्णश्च" इति हलायुधः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

सीतामपश्यन् मनुजेश्वरस्य रामस्य पत्नीं वदतां वरस्य । बभूव दुःखाभिहतश्चिरस्य प्लवङ्गमो मन्द इवाचिरस्य ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

स निकामं विमानेषु विषण्णः कामरूपधृक् । विचचार पुनर्लङ्कां लाघवेन समन्वितः ॥ १ ॥ आससादाथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् । प्राकारेणार्कवर्णेन भास्वरेणाभिसंवृतम् ॥ २ ॥ रक्षितं राक्षसैर्घोरैः सिंहैरिव महद्वनम् । समीक्षमाणो भवनं चकाशे कपिकुञ्जरः ॥ ३ ॥ रूप्यकोपहितैश्चित्रैस्तोरणैर्हेमभूषितैः । विचित्राभिश्च कक्ष्याभिर्द्वारैश्च रुचिरैर्वृतम् ॥ ४ ॥ गजास्थितैर्महामात्रैः शूरैश्च विगतश्रमैः । उपस्थितमसंहार्यैर्हयैः स्यन्दनयायिभिः ॥ ५ ॥

स निकाममित्यादि । विमानेषु विषण्णः विमानेषु सीतामदृष्ट्वा विषण्ण इत्यर्थः । लाघवेन वेगेन ॥ १ ॥ २ ॥ रामानु०—स इति । स लङ्कायामन्विष्टायामपि वैदेह्या अदर्शनेन विषण्णः । विचचार पुनर्लङ्कामिति सम्यक् । विचचार कपिर्लङ्कामिति पाठेपि वैदेह्या अन्वेषणेन विषण्णस्य हनुमतोऽन्वेषणकर्तृत्वाभिधानात् पुनरन्वेषणं कृतवानित्ययमर्थो लभ्यते ॥ १ ॥ आससादाथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् इति । रावणभवनं प्रविष्टस्य हनुमतः पुनरपि रावणभवनप्राप्त्यभिधानान्मध्ये लङ्कान्वेषणाभिधानाच्च पूर्वं रावणभवनं प्रविष्टो हनुमान् तदानीं जाग्रद्बहुरक्षःसंकीर्णतया सीतान्वेषणावसरोऽयं न भवतीति मत्वा ततो निष्क्रम्य पुनर्लङ्कां विचित्य राक्षसेन्द्रनिवेशनमाससादेत्यवगम्यते ॥ २ ॥ रक्षितमिति । चकाशे जहर्षेत्यर्थः ॥ ३ ॥ रामानु०—रक्षितमिति । समीक्षमाणो भवनं चकाश इति । भवनमितस्ततो निरीक्षमाणः सन्नर्कवर्णभवनप्राकारतेजःसंबन्धात् सम्प्रकाशोऽभूदित्यर्थः । चचार कपिकुञ्जर इति वा पाठः ॥ ३ ॥ रूप्यकेत्यादि । रूप्यकोपहितैः रजतनिर्मितैः । कक्ष्याभिः प्रकोष्ठैः । असंहार्यैः अवध्यैः । स्यन्दनयायिभिः स्यन्दनवाहकैः ॥ ४ ॥ ५ ॥

हेमरेखां स्वर्णशलाकाम् । क्षतप्ररूढां क्षता च सा प्ररूढा च ताम्, अन्तर्व्रणां बहिश्छादितामित्यर्थः । यद्वा क्षते व्रणे प्ररूढां प्रलीनां बाणरेखां बाणशकलमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ सीतामिति । चिरस्यापश्यन् चिरमन्विष्यापश्यन् दुःखाभिभूतः अचिरस्य सद्य एव मन्द इव मूढ इव बभूव ॥ २७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ १ ॥ २ ॥ रक्षितमिति । चकाशे विस्मयादुल्लासेत्यर्थः । चचार कपिकुञ्जरः इति वा पाठः ॥ ३ ॥ रूप्यकोपहितैः रजतनिर्मितैः । कक्ष्याभिः प्रकोष्ठैः । "कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः" इत्यमरः ॥ ४ ॥ महामात्रैः प्रधानैः । "महामात्राः

रामानु०--रूप्यकेति । रूप्यकोपहितैः रजतविहितैः । कक्ष्याभिः प्रकोष्ठैः । " कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः " इत्यमरः । गजास्थितैरिति । महामात्रैः प्रधानैः । "महामात्राः प्रधानानि" इत्यमरः । असंहार्यैः संहर्तुमशक्यैः, अवध्यैरिति यावत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ सिंहव्याघ्रतनुत्राणैः सिंहव्याघ्रचर्मपरिवृतैरित्यर्थः । महारथसमावासं महारथानां रक्षसामाकरम् । महारथमहास्वनं महतां रथानां महान् स्वनः यस्मिन् ॥ ६-८ ॥ रामानु०--सिंहव्याघ्रतनुत्राणैः सिंहव्याघ्रचर्मतनुत्राणः । महारथसमावासं रथिकविशेषाणामावासस्थानम् । महारथसमावापमिति पाठेपि महारथानां रथिकविशेषाणाम् आवापम् आवासभूतमित्यर्थः । महारथमहासनमिति पाठः । महारथं च तन्महासनं च महारथमहासनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ दृश्यैः दर्शनीयैः ।

सिंहव्याघ्रतनुत्राणैर्दान्तकाञ्चनराजतैः । घोषवद्भिर्विचित्रैश्च सदा विचरितं रथैः ॥ ६ ॥ बहुरत्नसमाकीर्णं परार्ध्यासनभाजनम् । महारथसमावासं महारथमहास्वनम् ॥ ७ ॥ दृश्यैश्च परमोदारैस्तैस्तैश्च मृगपक्षिभिः । विविधैर्बहुसाहस्रैः परिपूर्णं समन्ततः ॥ ८ ॥ विनीतैरन्तपालैश्च रक्षोभिश्च सुरक्षितम् । मुख्याभिश्च वरस्त्रीभिः परिपूर्णं समन्ततः ॥ ९ ॥ मुदितप्रमदारत्नं राक्षसेन्द्रनिवेशनम् । वराभरणसंह्रादैः समुद्रस्वननिस्वनम् ॥ १० ॥ तद्राजगुणसंपन्नं मुख्यैश्चागुरुचन्दनैः । महाजनैः समाकीर्णं सिंहैरिव महद्वनम् ॥ ११ ॥ भेरीमृदङ्गाभिरुतं शङ्खघोषनिनादितम् । नित्यार्चितं पर्वहुतं पूजितं राक्षसैः सदा ॥ १२ ॥

परमोदारैः अतिमहद्भिः । " उदारो दातृमहतोः " इत्यमरः ॥ ८ ॥ अन्तपालैः बाह्यरक्षिभिः । राक्षसेन्द्रनिवेशनं राक्षसेन्द्रा राक्षसश्रेष्ठाः निविशन्ते समीपे निवसन्त्यस्मिन्निति राक्षसेन्द्रनिवेशनमित्यर्थः । अन्यथा वक्ष्यमाणवेश्मपदेन पुनरुक्तिः स्यात् । संह्रादः शब्दः । समुद्रस्वनवन्निस्वनतीति समुद्रस्वननिस्वनम् । पचाद्यच् ॥ ९-१० ॥ रामानु०--अन्तपालैः बाह्यरक्षकैः ॥ ९ ॥ राक्षसेन्द्रनिवेशनं राक्षसेन्द्राणां निवेशनानि यस्मिन् तत् । समुद्रस्वननिस्वनं समुद्रस्वनयुक्तम् ॥ १० ॥ तत् प्रसिद्धम् । राजगुणसंपन्नं राजोपचारैर्धूपादिभिः संपन्नम् । अगुरुचन्दनैरित्यत्रापि संपन्नमिति संबध्यते । पर्वसु हुतं होमो यस्मिन् तत् पर्वहुतम् ११ ॥ १२ प्रधानानि " इत्यमरः । असंहार्यैः अवार्यैः ॥ ५ ॥ सिंहव्याघ्रतनुत्राणैः तच्चर्मनिर्मितवर्मभिरित्यर्थः ॥ ६ ॥ महारथसमावासं महारथानां रथिकविशेषाणां समावासं स्थानम् । समावापमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । महारथं च तत् महासनं च महारथमहासनम् ॥ ७ ॥ दृश्यैः दर्शनीयैः । परमोदारैः अतिमहद्भिः । " उदारो दातृमहतोः " इत्यमरः ॥ ८ ॥ अन्तपालैः बाह्यरक्षकैः ॥ ९ ॥ राक्षसेन्द्रनिवेशनम् निवासभूतम् । राजगुणाः राजोपचाराः तैः सम्पन्नम् ॥ १० ॥ ११ ॥ नित्यार्चितं

स०--"एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । अस्त्रशस्त्रप्रवीणश्च स महारथ उच्यते ॥" इत्युक्तलक्षणानां यस्समावापः उपवेशनवेदिका स यस्मिन् " आवापः परिक्षेपालवालयोः " इति विश्वः । महारथानाम् उक्तलक्षणानामपि शत्रूणां महत् असनं गतिनिवृत्तिर्यस्मिन् । " असनं यात्रानिवृत्तिः " इति विश्वः ॥ ७ ॥

रामानु०—राजगुणसंपन्नं राजगुणाश्छत्रचामरादयः तैः समृद्धम् । नित्यार्चितं गन्धपुष्पादिभिर्नित्यमर्चितम् । पर्वसु हुतं होमो यस्मिन् तत् पर्वहुतम् । रावणस्याहिताग्नित्वात्तद्गृहे पर्वसु दर्शपूर्णमासादिहोमसद्भावः । अस्याहिताग्नित्वं युद्धकाण्डे प्रसिद्धम् । पूजितं राक्षसैः सदा । स्वामिगृहत्वाद्राक्षसैः सदा नमस्कृतम् । " पूजा नमस्याऽपचितिः " इत्यमरः । नित्यार्चितं सर्वसुखमूर्जितमिति वा पाठः । पर्वयुतमिति पाठे पर्वशब्देनोत्सव उच्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥ समुद्रमिव निःस्वनं निःशब्दम्, रावणभीत्या जनकोलाहलरहितमित्यर्थः । समुद्रस्वननिस्वनमिति तु बाह्यकक्ष्यापेक्षया ॥ १३ ॥ १४ ॥ रामानु०—समुद्रमिति । समुद्रमिव नितरां स्वनतीति निस्वनम् । पचाद्यच् ॥१३॥ चचारेति । रावणस्य

समुद्रमिव गम्भीरं समुद्रमिव निःस्वनम् । महात्मनो महद्वेश्म महारत्नपरिच्छदम् । महारत्नसमाकीर्णं ददर्श स महाकपिः ॥ १३ ॥ विराजमानं वपुषा गजाश्वरथसङ्कुलम् । लङ्काभरणमित्येव सोऽमन्यत महाकपिः ॥ १४ ॥ चचार हनुमांस्तत्र रावणस्य समीपतः ॥ १५ ॥ गृहाद् गृहं राक्षसानामुद्यानानि च वानरः । वीक्षमाणो ह्यसंत्रस्तः प्रासादांश्च चचार सः ॥ १६ ॥ अवप्लुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् । ततोऽन्यत् पुप्लुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् ॥ १७ ॥ अथ मेघप्रतीकाशं कुम्भकर्णनिवेशनम् । विभीषणस्य च तदा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ १८ ॥ महोदरस्य च गृहं विरूपाक्षस्य चैव हि । विद्युज्जिह्वस्य भवनं विद्युन्मालेस्तथैव च । वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ १९ ॥ शुकस्य च महातेजाः सारणस्य च धीमतः । तथा चेन्द्रजितो वेश्म जगाम हरियूथपः ॥ २० ॥ जम्बुमालेः सुमालेश्च जगाम हरिसत्तमः । रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च ॥ २१ ॥ वज्रकायस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः । धूम्राक्षस्य च संपातेर्भवनं मारुतात्मजः ॥ २२ ॥

रावणगृहस्य ॥ १५-२२ ॥ रामानु०—चचारेति । तत्र पूर्वोक्तप्राकारवेष्टितस्थले । रावणस्य रावणभवनस्य समीपतः ॥ १५ ॥ गृहाद्गृहमिति । राक्षसानां रावणभ्रातृकुमारामात्यादीनां गृहाद्गृहम् । उद्यानानि च चचारेति योजना ॥ १६ ॥

गन्धादिभिः । पर्वहुतं पर्वसु हुतं होमो यस्मिन् तत, रावणस्याहिताग्नित्वात् ॥ १२-१४ ॥ रावणस्य समीपतः रावणभवनस्य समीपतः ॥ १५-२४ ॥

विद्युद्रूपस्येत्यादि । विद्युज्जिह्वेन्द्रजिह्वानामिति बहुवचनं तन्नाम्नां बहूनां सत्त्वात् ॥ २३-२८ ॥ रावणस्येति । उपशायिन्यः पर्यायशायिनीः । रावणे शयाने जाग्रतीरित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ रामानु०-ददर्शेति । गुल्मान् सेनाः । " गुल्मो रुक्स्तम्बसेनासु " इत्यमरः ॥ ३० ॥ सितान् बद्धान् । " षिञ् बन्धने "

विद्युद्रूपस्य भीमस्य घनस्य विघनस्य च ॥ २३ ॥ शुकनासस्य वक्रस्य शठस्य विकटस्य च । ब्रह्मकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः ॥ २४ ॥ युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य नादिनः । विद्युज्जिह्वेन्द्रजिह्वानां तथा हस्तिमुखस्य च ॥२५॥ करालस्य पिशाचस्य शोणिताक्षस्य चैव हि । क्रममाणः क्रमेणैव हनुमान् मारुतात्मजः ॥ २६ ॥ तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायशाः । तेषामृद्धिमतामृद्धिं ददर्श स महाकपिः ॥२७॥ सर्वेषां समतिक्रम्य भवनानि समन्ततः । आससादाथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥२८॥ रावणस्योपशायिन्यो ददर्श हरिसत्तमः । विचरन् हरिशार्दूलो राक्षसीर्विकृतेक्षणाः । शूलमुद्गरहस्ताश्च शक्तितोमरधारिणीः ॥ २९ ॥ ददर्श विविधान् गुल्मांस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे । राक्षसांश्च महाकायान्नानाप्रहरणोद्यतान् ॥ ३० ॥ रक्तान् श्वेतान् सितांश्चैव हरींश्चापि महाजवान् । कुलीनान् रूपसम्पन्नान् गजान् परगजारुजान् ॥ ३१ ॥ निष्ठितान् गजशिक्षायामैरावतसमान् युधि । निहन्तॄन् परसैन्यानां गृहे तस्मिन् ददर्श सः ॥ ३२ ॥ क्षरतश्च यथा मेघान् स्रवतश्च यथा गिरीन् । मेघस्तनितनिर्घोषान् दुर्धर्षान् समरे परैः ॥ ३३ ॥

इत्यस्मात् क्तः । हरीन् अश्वान् । परगजानारुजन्ति पीडयन्तीति परगजारुजान् । क्षरतश्चेति श्लोकः पूर्वोक्तगजविशेषकः । क्षरतः किंचिद्वर्षतः । स्रवन्मदत्वे दृष्टान्तः । स्रवतः निर्झरिणः ॥ ३१-३३ ॥

विद्युज्जिह्वेन्द्रजिह्वानामिति बहुवचनमार्षम् । यद्वा तन्नामानो बहवः सन्ति॥२५-२८॥ उपशायिन्यः समीपशायिन्यः॥२९॥ ददर्शेति । गुल्मान् सेनाः। "गुल्मो रुक्स्तम्बसेनासु" इत्यमरः॥३०॥ हरीन् अश्वान्। कुलीनान् परगजारुजान् परगजानां भञ्जकान् ॥३१॥ निष्ठितान् गजशिक्षायां गजविद्याभ्यासे शिक्षितान् ॥३२-३५॥

सहस्रमिति। वाहिनीः सेनाः, पदातीनित्यर्थः । जाम्बूनदं जम्बूनदीप्रभवं स्वर्णम् । हेम केवलस्वर्णम्, उभयाविधस्वर्णमयाभरणयुक्ता इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शिबिका इत्यादि । दारुपर्वतकान् क्रीडापर्वतकान् । कामस्य गृहकं रतिगृहम्। दिवागृहकं दिवाविनोदस्थानम् । रावणस्य

सहस्रं वाहिनीस्तत्र जाम्बूनदपरिष्कृताः। हेमजालपरिच्छन्नास्तरुणादित्यसन्निभाः ॥ ३४ ॥ ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ ३५ ॥ शिबिका विविधाकाराः स कपिर्मारुतात्मजः । लतागृहाणि चित्राणि चित्रशाला गृहाणि च॥ ३६ ॥ क्रीडागृहाणि चान्यानि दारुपर्वतकानपि। कामस्य गृहकं रम्यं दिवागृहकमेव च । ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ ३७ ॥ स मन्दरगिरिप्रख्यं मयूरस्थानसंकुलम् । ध्वजयष्टिभिराकीर्णं ददर्श भवनोत्तमम् ॥ ३८ ॥ अनेकरत्नसङ्कीर्णं निधिजालं समन्ततः। धीरनिष्ठितकर्मान्तं गृहं भूतपतेरिव ॥ ३९ ॥ अर्चिर्भिश्चापि रत्नानां तेजसा रावणस्य च। विरराजाथ तद्वेश्म रश्मिमानिव रश्मिभिः॥४०॥ जाम्बूनदमयान्येव शयनान्यासनानि च। भाजनानि च मुख्यानि ददर्श हरियूथपः ॥४१॥ मध्वासवकृतक्लेदं मणिभाजनसंकुलम्। मनोरममसम्बाधं कुबेरभवनं यथा। नूपुराणां च घोषेण काञ्चीनां निनदेन च ॥ ४२ ॥

निवेशने इति पाठः ॥३६॥३७॥ स इत्यादि। मयूरस्थानं क्रीडामयूरविश्रमस्थानम्। कपोतानामिव मयूराणामपि स्थानानि शिलाभिः कल्प्यन्त इति प्रसिद्धम्। धीरनिष्ठितकर्मान्तं धीरैः कृतकल्पकर्मकम्। भूतपतेः प्रमथाधिपस्य ॥३८॥३९॥ आर्चिर्भिरिति। रश्मिमान् सूर्यः ॥ ४० ॥४१॥ मध्वासव

लतागृहाणीति। चित्रशालागृहाणि चित्रशालायुक्तगृहाणि। दारुपर्वतकान् दारुमयक्रीडापर्वतान्। कामस्य गृहकं कामोद्दीपकं गृहम्। दिवागृहकं दिवाविहारोचित चित्रगृहम्। मयूरस्थानानि क्रीडामयूरस्थानानि ॥ ३६-३८ ॥ धीरनिष्ठितकर्मान्तं निष्ठिता निष्ठितवन्तः दृढव्रताः। धीराश्च ते निष्ठिताश्च धीरनिष्ठिताः तेषां कर्म तपोरूपं तस्यान्तः फलम्, महातपःफलमिति यावत। भूतपतेः शिवस्य ॥ ३९-४१ ॥ मध्विति। मध्वासवकृतक्लेदं मध्वासवैः क्षौद्रविकारमद्यैः कृतद्रवम्॥ ४२ ॥

विषम०-सहस्रं वाजिनः अनेकानश्वान्। हेमजालैरविच्छन्नाः इतिपाठः। सर्वतो भूषिता इति शिबिकाविशेषणम्॥ ३४ ॥

कृतच्छेदं मध्वासवैः मधुविकारमद्यैः कृतच्छेदं कृतसेकम् । घोषवद्भिः नादवद्भिः । नादश्च दीर्घशब्दस्य विरामसमयसम्भवो ध्वनिः । व्यूढकक्ष्यं विशाल प्रकोष्ठम् । अस्मिन् सर्गे सार्द्धचतुश्चत्वारिंशच्छ्लोकाः॥४२-४४॥ इति श्रीगो० श्रीरामा०शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः॥६॥

मृदङ्गतलघोषैश्च घोषवद्भिर्विनादितम् । प्रासादसङ्घातयुतं स्त्रीरत्नशतसंकुलम् ॥ ४३ ॥ सुव्यूढकक्ष्यं हनुमान् प्रविवेश महागृहम् ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

स वेश्मजालं बलवान् ददर्श व्यासक्तवैडूर्यसुवर्णजालम् । यथा महत् प्रावृषि मेघजालं विद्युत्पिनद्धं सविहङ्ग जालम् ॥ १ ॥ निवेशनानां विविधाश्च शालाः प्रधानशङ्खायुधचापशालाः । मनोहराश्चापि पुनर्विशाला ददर्श वेश्माद्रिषु चन्द्रशालाः ॥ २ ॥ गृहाणि नानावसुराजितानि देवासुरैश्चापि सुपूजितानि । सर्वैश्च दोषैः परिवर्जितानि कपिर्ददर्श स्वबलार्जितानि ॥ ३ ॥

स वेश्मजालमित्यादि । व्यासक्तवैडूर्यसुवर्णजालं वैडूर्यघटितसुवर्णमयजालकरन्ध्रम् ॥ १ ॥ निवेशनानां शालाः गृहान्तःशालाः । प्रधानैर्मुख्यैः शङ्खायुधचापैः शालन्ते प्रकाशन्त इति प्रधानशङ्खायुधचापशालाः । पचाद्यच् । वेश्मादिषु हर्म्यप्रासादादिषु । चन्द्रशालाः शिरोगृहाणि ॥ २ ॥ रामानु०-नानाविधानि कर्माणि यासां ताः नानाविधकर्माणः शालाश्च नानाविधकर्मशालाः । कक्ष्याश्च नानाविधकर्मशाला इत्ययं पाठः । निवेशनानां विविधाश्च शाला इति पाठे प्रधानभवनानां संबन्धिनीर्विविधाः शाला इत्यर्थः । प्रधानशङ्खायुधचापशालाः प्रधानैर्मुख्यैः शङ्खैरायुधैः चापैश्च शालन्त इति प्रधानशङ्खायुधचापशालाः ताः । पचाद्यच् । वेश्मान्यद्रय इव वेश्माद्रयः तेषु । वेश्मादिष्विति पाठे आदिशब्देन प्रासादादय उच्यन्ते । चन्द्रशालाः शिरोगृहाणि । "चन्द्रशाला शिरोगृहम्" इत्यमरः ॥ २ ॥ नानावसुराजितानि

घोषवद्भिः नादविशेषयुक्तैः । अनुक्तैरन्यैश्च । सुव्यूढकक्ष्यं सन्निवेशितप्रकोष्ठम् । व्यूहः पद्मस्वस्तिकादिरचनाविशेषः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ विरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ स वेश्मेति । व्यासक्तवैडूर्यसुवर्णजालं खचितवैडूर्यस्वर्णगवाक्षम् । सविहङ्ग जालमित्युपमेयेपि योज्यम् ॥१॥ निवेशनानां गृहाणां सम्बन्धिनीः शालाः अवान्तरगृहाणि । प्रधानशङ्खायुधचापशालाः प्रधानैर्मुख्यैः शङ्खादिभिः शालन्त इति पचाद्यच् । वेश्माद्रिषु वेश्मान्यद्रय इव तेषु । चन्द्रशालाः शिरोगृहाणि । वेश्मादिष्विति पाठे-आदिशब्देन प्रासादादयश्च लक्ष्यन्ते ॥ २ ॥ स्वबलार्जितानि कुबेर

नानारत्नराजितानि ॥ ३ ॥ प्रयत्नाभिसमाहितानि प्रयत्नेन यथायोगं स्थापितानि । मयेनेति विश्वकर्मा लक्ष्यते । महीतले निर्मितानि । इवशब्देन मयस्य निर्मातृत्वव्याजमात्रम् । रावणप्रयत्नेनैव निर्मितानीत्यर्थः । यद्वा अन्यानि गृहाणि विश्वकर्मनिर्मितानि, इमानि तु मयं व्याजीकृत्य स्वयमुपाय प्रदर्शनमुखेन निर्मितानीति पूर्वगृहेभ्यो विशेष उच्यते ॥ ४ ॥ तदन्तर्वर्तिपुष्पकविमानं दर्शयति—तत इति । अप्रतिरूपरूपम् अप्रतिमसौन्दर्यम् ।

तानि प्रयत्नाभिसमाहितानि मयेन साक्षादिव निर्मितानि । महीतले सर्वगुणोत्तराणि ददर्श लङ्काधिपतेर्गृहाणि ॥ ४ ॥ ततो ददर्शोच्छ्रितमेघरूपं मनोहरं काञ्चनचारुरूपम् । रक्षोधिपस्यात्मबलानुरूपं गृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपम् ॥ ५ ॥ महीतले स्वर्गमिव प्रकीर्णं श्रिया ज्वलन्तं बहुरत्नकीर्णम् । नानातरूणां कुसुमावकीर्णं गिरेरिवाग्रं रजसाऽवकीर्णम् ॥ ६ ॥ नारीप्रवेकैरिव दीप्यमानं तडिद्भिरम्भोदवदर्च्यमानम् । हंसप्रवेकैरिव वाह्यमानं श्रिया युतं खे सुकृतां विमानम् ॥ ७ ॥ यथा नगाग्रं बहुधातुचित्रं यथा नभश्च ग्रहचन्द्रचित्रम् । ददर्श युक्तीकृतमेघचित्रं विमानरत्नं बहुरत्नचित्रम् ॥ ८ ॥

प्रकीर्णं दैवाच्च्युतम् । रजसा पुष्परजसा । नारीप्रवेकैः नारीश्रेष्ठैः । "प्रवेकानुत्तमोत्तमाः" इत्यमरः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । अर्च्यमानं, सर्वैरिति शेषः । हंसप्रवेकैर्वाह्यमानं सुकृतां पुण्यकृतां विमानमिव स्थितमित्यन्वयः । युक्तीकृतमेघचित्रं पुञ्जीकृतमेघचित्रम्, चित्रमेवसङ्घातसदृशमित्यर्थः । विमानरत्नं पुष्पकम् ॥ ५–८ ॥ रामानु०—वैश्रवणं निर्जित्य गृहीतं पुष्पकं वर्ण्यते—तत इत्यादिना । ततः गृहदर्शनानन्तरम् । आत्मबलानुरूपम् आत्मनोऽप्रतिबलस्य सदृशम् । गृहोत्तममिति पुष्पकमुच्यते । पुष्पकस्यापि गृहलक्षणसद्भावात् । एतच्च पुष्पाह्वयमित्यनेन व्यक्तीभविष्यति । रजसा पुष्परजसा । तडिद्भिरिव स्थितैर्नारीप्रवेकैरम्भोदवद्दीप्यमानमिव स्थितमिति माक्रम्य हृतानि ॥ ३ ॥ प्रयत्नाभिसमाहितानि प्रयत्नेनाभितः सम्यगाहितानि, यथायोगं संस्थापितानीत्यर्थः । मयेन निर्मितानीव विश्वकर्मनिर्मितान्यपि मयेन विचित्रविधानेन समाहितत्वात् तेनैव साक्षान्निर्मितानीत्यर्थः ॥ ४ ॥ अथ पुष्पकं वर्णयति—तत इत्यादिना । आत्मबलानुरूपम् आत्मनोऽप्रतिबलस्य सदृशम् । गृहोत्तममिति पुष्पकमुच्यते ॥ ५ ॥ बहुरत्नकीर्णं बहुरत्नपूर्णम् । रजसा पुष्परजसा ॥ ६ ॥ तडिद्भिः अम्भोदवत् । नारीप्रवेकैरिव नारीश्रेष्ठैरिव । इव एवार्थे । दीप्यमानम् अर्च्यमानम् । हंसप्रवेकैः वाह्यमानं सुकृतां विमानमिवेत्यन्वयः । वाह्यमानम् उह्यमानम् । स्वार्थे णिच् ॥ ७ ॥ युक्तीकृतमेघचित्रं समूहीकृतनानावर्णमेघवद्विचित्र

स०—प्रयत्नाभिसमाहितानि प्रयत्नेन, विश्वकर्मण इति शेषः ॥ ४ ॥

संबन्धः । नारीप्रवेकैः नारीश्रेष्ठैः । "प्रवेकानुत्तमोत्तमाः" इत्यमरः । अर्च्यमानं, सर्वैरिति शेषः । हंसप्रवेकैः खे वाह्यमानं सुकृतां विमानमिवेत्यन्वयः । वाह्यमानम् उह्यमानम् । आर्षः स्वार्थे णिच् । अत एव संप्रसारणाभावः । यद्वा हंसप्रवेकैर्वाह्यमानं स्वामिनेति शेषः । युक्तीकृतमेघचित्रं समूहीकृतनानावर्णमेघचित्रमित्यर्थः । विमानरत्नं पुष्पकम् ॥ ५–८ ॥ महीति । यत्रेति शेषः । यत्र विमाने पर्वतराजिपूर्णा मही कृता चित्ररूपेण लिखिता । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । अत्र पूर्वपूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य विशेषवत्त्वादधिका

मही कृता पर्वतराजिपूर्णा शैलाः कृता वृक्षवितानपूर्णाः । वृक्षाः कृताः पुष्पवितानपूर्णाः पुष्पं कृतं केसरपत्रपूर्णम् ॥ ९ ॥ कृतानि वेश्मानि च पाण्डुराणि तथा सुपुष्पाण्यपि पुष्कराणि । पुनश्च पद्मानि सकेसराणि धन्यानि चित्राणि तथा वनानि ॥ १० ॥ पुष्पाह्वयं नाम विराजमानं रत्नप्रभाभिश्च विवर्द्धमानम् । वेश्मोत्तमानामपि चोच्चमानं महाकपिस्तत्र महाविमानम् ॥ ११ ॥ कृताश्च वैडूर्यमया विहङ्गा रूप्यप्रवालैश्च तथा विहङ्गाः । चित्राश्च नानावसुभिर्भुजङ्गा जात्यानुरूपास्तुरगाः शुभाङ्गाः ॥ १२ ॥

लङ्कारः ॥ ९ ॥ रामानु०–महीत्यादि । यत्रेति शेषः । ददर्शेत्यनुषज्यते । मही कृतेत्यारभ्य पद्मिनि पद्महस्तेत्यन्तमेकं वाक्यम् । यत्र मह्यादयो लक्ष्म्यन्ताः पदार्थाः कृताः तत्पुष्पाह्वयं नाम महाविमानं ददर्शेति संबन्धः । मही कृता मही निर्मिता । एवमुत्तरत्रापि कृतशब्दार्थः ॥ ९ ॥ कृतानीति । अत्रापि यत्रेत्यध्याहार्यम् । पुष्कराणि पुष्करिण्यः ॥ १० ॥ पुष्पाह्वयं पुष्पकम् । उच्चमानम् अधिकमानम् । सर्वत्र ददर्शेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ रामानु०–वेश्मोत्तमानामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । वेश्मोत्तमेभ्योऽप्युच्चमानम् । यद्वा पूर्वं गृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपमिति पुष्पकस्य गृहोत्तमत्वप्रतिपादनेन सजातीयत्वान्निर्धारणे षष्ठी । तेषां मध्ये उच्चमानम् उन्नतमिति यावत् । अपिचेति निपातसमुदायो विशेषणान्तरसमुच्चयपरः ॥ ११ ॥ कृताश्चेति । यत्रेति शेषः । नानावसुभिः नानारत्नैः । जात्यानुरूपाः जात्या सदृशाः, स्पष्टजातिस्वभावा इत्यर्थः ॥ १२ ॥ रामानु०–जात्यानुरूपाः आरट्ट

मित्यर्थः । यद्वा इन्द्रचापमिश्रीकृतमेघचित्रम् । विमानरत्नं पुष्पकम् ॥ ८ ॥ महीत्यादि । यत्रेति शेषः । ददर्शेत्यनुषज्यते । मही कृतेत्यारभ्य पद्मिनि पद्महस्तेत्यन्तमेकं वाक्यम् । यत्र मह्यादयो लक्ष्म्यन्ताः पदार्थाः कृताः तत् पुष्पाह्वयं नाम विमानं ददर्शेति सम्बन्धः । यत्र पुष्पके पर्वतराजैः पूर्णा मही कृता चित्ररूपेण लिखिता, तत्र शैलादयोऽप्येवं लिखिता इति ज्ञेयाः ॥ ९ ॥ १० ॥ पुष्पाह्वयमिति । वेश्मोत्तमानामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तेभ्योऽप्युच्चमानम् उन्नतप्रमाणम् ॥ ११ ॥ तत्र कृत्रिमाः पक्ष्यादयश्च

जत्ववनायुजत्वादिविशिष्टाश्वाकारसदृशाः ॥ १२॥ प्रवालजाम्बूनदकृतानि पुष्पाणि पक्षेषु येषां ते प्रवालजाम्बूनदपुष्पपक्षाः । सलीलमावर्जितजिह्मपक्षाः सलीलमालम्बितवक्रपक्षाः । कामस्य पक्षा इव कामस्य सहाया इव ॥ १३ ॥ रामानु०-प्रवालजाम्बूनदमयानि पुष्पाणि पक्षेषु येषां ते तथोक्ताः । सलीलमावर्जित जिह्मपक्षाः सलीलमानमितवक्रपक्षाः । कामस्य साक्षात्पक्षा इव मदनस्य साक्षात्सहाया इव, कामोद्दीपका इति यावत् ॥ १३ ॥ नियुज्यमानाः स्वयमेवात्मानं नियोजयन्तः । कर्म

प्रवालजाम्बूनदपुष्पपक्षाः सलीलमावर्जितजिह्मपक्षाः । कामस्य साक्षादिव भान्ति पक्षाः कृता विहङ्गाः सुमुखाः सुपक्षाः ॥ १३ ॥ नियुज्यमानास्तु गजाः सुहस्ताः सकेसराश्चोत्पलपत्रहस्ताः । बभूव देवी च कृता सुहस्ता लक्ष्मीस्तथा पद्मिनि पद्महस्ता ॥१४॥ इतीव तद् गृहमभिगम्य शोभनं सविस्मयो नगमिव चारुशोभनम् । पुनश्च तत्परमसुगन्धि सुन्दरं हिमात्यये नगमिव चारुकन्दरम् ॥ १५ ॥

कर्तरि यक् । यत्र विमाने । पद्मिनि पद्माकरे । स्वयमेवोत्पलपत्राभिषेककर्मणि प्रवर्तमानाः । सुहस्ताः शोभनशुण्डादण्डाः । सकेसराः कृतजलावगाहत्वेनाङ्गलग्नकिञ्जल्काः । उत्पलपत्रहस्ताः उत्पलपत्रवर्षिणः । गजाश्च कृताः तदभिषिच्यमाना पद्महस्ता अत एव सुहस्ता लक्ष्मीश्च कृता बभूवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ रामानु०-नियुज्यमानाः स्वयमेव व्याप्रियमाणाः । कर्मकर्तरि यक् । सकेसराः पद्माकरविहारिगजाकारनिर्माणात् सकेसरत्वम् । पद्मिनि पद्माकरे ॥ १४ ॥ इतीवेति । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । तद्गृहं तस्य रावणस्य गृहम् । सविस्मयः, अभूदिति शेषः । नगं पर्वतमिव स्थितम् । शोभनं शोभमानम् । चारुशोभनं चारुमङ्गलम् । इतीवेत्येकनिपातो वा प्रकारार्थः । इतीव तद्गृहम् अभिगम्य अभिगत्य । अद्भुतदर्शनात्पुनश्चाभिगम्य सविस्मयोऽभूदिति योजना ।

सन्तीत्याह-कृताश्चेत्यादिना । जात्यानुरूपाः जातितुरङ्गसदृशाः॥१२॥ प्रवालजाम्बूनदमयानि पुष्पाणि पक्षेषु येषां ते तथोक्ताः । सलीलमावर्जितजिह्मपक्षाः सलीलमावर्जिता आकुञ्चिताः जिह्मा वक्राः पक्षा येषां ते । कामस्य पक्षाः सहायाः, कामोद्दीपका इति यावत ॥ १३ ॥ नियुज्यमानाः स्वयमेव व्याप्रियमाणाः यत्र कृत्रिमगजाः, सन्तीति शेषः । कर्मकर्तरि यक् । सकेसराः पद्माकरविहारिगजाकारनिर्माणात सकेसरत्वादिकम् । पद्मिनि पद्माकरे पद्महस्ता लक्ष्मीः यत्र कृता, बभूवेति शेषः ॥१४॥ इतीवेति निपातसमुदायः प्रकाशवाची । इति पूर्वोक्तप्रकारेण रमणीयं चारु शोभनं नगमिव पर्वतमिव स्थितम्, तद्गृहं रावणगृहम् अभिगम्य अभितो गत्वा सविस्मयः, अभूदिति शेषः । अभितो गत्वापि सस्त्रीकरावणावस्थितप्रदेशं नागममिति सविस्मयोऽभूदित्यर्थः । हिमात्यये वसन्तकाले । चारु

स०-हिमात्यये वसन्ते । हिमशब्देन तद्युक्तमासचतुष्टयग्रहणात् ॥ १५ ॥

रुचिरावृत्तमिदम् । " चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभस्जगाः " इति लक्षणात् ॥ १५ ॥ रामानु०--इतीवेति । इतीव शोभनम् । इतीवेति निपातसमुदायः प्रकारवाची । " प्रासाद सङ्घातयुतं स्त्रीरत्नशतसंकुलम् । सुव्यूढकक्ष्यं हनुमान् प्रविवेश महागृहम्" इत्युक्तप्रकारेण रमणीयम् । चारुशोभनं चारुमङ्गलम् । नगमिव स्थितं तत् गृहमभिगम्य अभितो गत्वा सविस्मयः अभूदिति शेषः । अभितश्चरित्वापि सस्त्रीकरावणस्थितप्रदेशानधिगमात् सविस्मयोऽभूदित्यर्थः । हिमात्यये शीतकालात्यये । वसन्तकाल इति यावत् । चारुकन्दरं नगमिव परम सुगन्धि सुन्दरं तद्गृहं पुनश्चाभिगम्य अभितो गत्वा । सविस्मयोऽभूत्, परिच्छेदानधिगमादिति भावः ॥ १५ ॥ तत इति । अदृश्य अदृष्ट्वा । ऋषिनिपातनान्नञ्पूर्वेऽपि ल्यप् ।

ततः स तां कपिरभिपत्य पूजितां चरन् पुरीं दशमुखबाहुपालिताम् । अदृश्य तां जनकसुतां सुपूजितां सुदुःखितः पतिगुणवेगनिर्जिताम् ॥ १६ ॥ ततस्तदा बहुविधभावितात्मनः कृतात्मनो जनकसुतां सुवर्त्मनः । अपश्यतोऽभवदति दुःखितं मनः सुचक्षुषः प्रविचरतो महात्मनः ॥ १७ ॥ इत्यार्षे० श्रीरामायणे श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

सुदुःखितः, अभूदिति शेषः । पतिगुणवेगनिर्जितां भर्तृगुणजवेन वशीकृताम् ॥ १६ ॥ ततस्तदेति । बहुविधभावितात्मनः बहुविधं यथा भवति तथा चिन्तितात्मनः । कृतात्मनः निशितबुद्धेः । सुवर्त्मनः सदाचारसम्पन्नस्य । सुचक्षुषः दूरसूक्ष्मादिदर्शनेषु अप्रतिहतनयनतेजसः । महात्मनः महाधैर्यस्य ॥ १७ रामानु०—ततस्तदेति । बहुविधभावितात्मनः बहुविधभावितमनसः । बहुविधाचिन्तान्वितचित्तस्येति यावत् । कृतात्मनः कृतप्रयत्नस्य । " आत्मा देहे धृतौ यत्ने स्वभावपरमात्मनोः " इति वैजयन्ती । सुवर्त्मनः शोभननीतिमार्गवर्तिन इत्यर्थः । सुचक्षुषः सकृदालोकनेन द्रष्टव्यं सर्वं करतलामलकवत्साक्षात्कर्तुं क्षमस्य ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण भूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

कन्दरं नगमिव परमसुगन्धिसुन्दरं तद्गृहं पुनश्चाभिगम्य अभितो गत्वा सविस्मयोऽभूत्, परिच्छेदानधिगमादिति भावः ॥ १५ ॥ तत इति । तां पुरीं चरन् कपिः पतिगुणवेगनिर्जितां पतिगुणोत्कर्षवशीकृताम् । जनकात्मजाम् अदृश्य अदृष्ट्वा सुदुःखितः, अभूदिति शेषः ॥ १६ ॥ बहुविधभावितात्मनः बहुविधचिन्तान्वित चित्तस्येत्यर्थः । कृतात्मनः कृतप्रयत्नस्य । सुवर्त्मनः शोभननीतिमार्गवर्तिनः । सुचक्षुषः दूरसाक्षात्कारसमर्थस्येत्यर्थः ॥ १७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

स०–दृश्यस्य भावो दृश्यता । न विद्यते दृश्यता यस्यास्सा तथा । तामुद्दिश्य दुःखितोऽभूदिति वा । पतिगुणवेगनिर्जितां पत्युः रामस्य यो गुणवेगः गुणप्रवाहः तेन निर्जिताम् । पत्या रामेण कर्त्रा गुणवेगेन ज्याकर्षणवेगेन धनुर्भङ्गद्वारा निर्जितां नितरां प्राप्ताम् ॥ १६ ॥ बहुविधभावितात्मनः बहुप्रकारं ध्यातरामरूपस्वामिकस्य ॥ १७ ॥

पूर्वोक्तविमानवर्णनं विस्तृणीते—स तस्येत्यादि । प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं निष्टप्तस्वर्णविशेषकृतकृत्रिमपक्ष्यादिकम् ॥ १ ॥ तदिति । अप्रतिमेया प्रतिकारकृत्रिमम् अपरिच्छेद्याप्रतिक्रियकृत्रिमम् । तत्र हेतुमाह कृतं स्वयं साध्विति । विश्वकर्मणा स्वयं निर्मात्रा विश्वकर्मणा इदं साधु सुन्दरमिति श्लाघापूर्वं कृतम् । सर्वत्राप्रतिहतसञ्चारं चैतदित्याह—दिवं गतम् आकाशगतम् । वायुपथप्रतिष्ठितं वायुमार्गभूतान्तरिक्षस्थितम् । मध्ये भवनस्य संस्थितमिति पूर्वमुक्तत्वात् भूतलप्रत्यासन्नान्तरिक्षस्थितामित्यर्थः । आदित्यपथस्य लक्ष्मवत् लक्ष्म लक्षणं व्यावर्तकम्, व्यराजत प्रचकाश इत्यर्थः ॥ २ ॥

स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितं महद्विमानं मणिवज्रचित्रितम् । प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं ददर्श वीरः पवनात्मजः कपिः ॥ १ ॥ तदप्रमेयाऽप्रतिकारकृत्रिमं कृतं स्वयं साध्विति विश्वकर्मणा । दिवं गतं वायुपथप्रतिष्ठितं व्यराजतादित्यपथस्य लक्ष्मवत् ॥ २ ॥ न तत्र किंचिन्नकृतं प्रयत्नतो न तत्र किंचिन्नमहार्हरत्नवत् । न ते विशेषा नियताः सुरेष्वपि न तत्र किंचिन्नमहाविशेषवत् ॥ ३ ॥ तपःसमाधानपराक्रमार्जितं मनःसमाधानविचारचारिणम् । अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितं ततस्ततस्तुल्यविशेषदर्शनम् ॥ ४ ॥

न तत्रेति । ते विशेषाः तद्विमानस्थितविशेषाः । सुरेष्वपि सुरालयेष्वपि ॥ ३ ॥ तपस्समाधानेत्यादि पञ्चश्लोकी कुलकम् । सर्वत्र ददर्शेति संबन्धः । तपस्समाधानपराक्रमार्जितं तपस्समाधानेन तपोनुष्ठानेन पराक्रमेण च अर्जितम् । मनस्समाधानविचारचारिणं समाधानमभिसन्धानम् । कर्मणि चैतत् । विचारो विविधा गतिः । मनोभिसंहितविविधगतिचारिणम् । अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितम् अनेकैस्संस्थानविशेषैः विमानगोपुरादिसन्निवेशैः निर्मितम् ।

भूयः पुष्पकं वर्णयति—स तस्येत्यादिना । प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं तप्तहेमगवाक्षाणां कृत्रिमं निर्माणं यस्मिन् तत्, प्रतप्तजाम्बूनदसमूहैः निष्पन्नमिति वा ॥१॥ अप्रमेयाप्रतिकारकृत्रिमम् अपरिच्छेद्यमप्रतिकारमप्रतिनिर्माणं यथा भवति तथा निर्वृत्तम् । कृतं स्वयं साध्विति विश्वकर्मणा स्वयं साध्विति कृतम्, निर्माणवेलायां प्रशंसापूर्वकं कृतमित्यर्थः । दिवं गतम् आकाशगतं वायुपथप्रतिष्ठितम् अन्तरिक्षस्थितम् । आदित्यपथस्य लक्ष्मवत् आदित्यमार्गचिह्नमिव ॥ २ ॥ नकृतमित्यादौ नञर्थस्य नशब्दस्य "सुप्सुपा" इति समासः । तत्र विमाने । प्रयत्नतो न कृतमकृतम्, सर्वमपि प्रयत्नतः कृतमेवेत्यर्थः । ये विशेषा रचनाविशेषाः तत्र नियताः प्रतिष्ठिताः ते सुरेष्वपि सुरविमानेष्वपि ॥ ३ ॥ तपस्समाधानं तपोनुष्ठानं तेन च पराक्रमेण चार्जितम् । मनस्समाधानविचारचारिणम्,

ततस्ततस्तुल्यविशेषदर्शनम् तत्र तत्र तुल्यं विशेषदर्शनं यस्मिन् ॥ ४ ॥ मनस्समाधाय मन एकाग्रीकृत्य । स्वयं मनस्वीति यावत् । दुरावरं दुर्वारम् । महर्द्धिनां महर्द्धीनाम् । "अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं न कारयेत्" इत्युक्तरीत्या वृत्तभङ्गभिया ह्रस्वोच्चारणम् । अग्र्यमुदाम् इन्द्रादीनाम् ॥५॥ विशेषमिति । विशेषमालम्ब्य विशेषसंस्थितं विशेषं गृहीत्वा विशेषेण संस्थितम् । सविशेषणविशेषसंस्थितमिति यावत् । सविशेषसंस्थानविशेष

मनस्समाधाय तु शीघ्रगामिनं दुरावरं मारुततुल्यगामिनम् । महात्मनां पुण्यकृतां महर्द्धिनां यशस्विनामग्र्यमुदामिवालयम् ॥ ५ ॥ विशेषमालम्ब्य विशेषसंस्थितं विचित्रकूटं बहुकूटमण्डितम् । मनोभिरामं शरदिन्दुनिर्मलं विचित्रकूटं शिखरं गिरेर्यथा ॥ ६ ॥ वहन्ति यं कुण्डलशोभितानना महाशना व्योमचरा निशाचराः । विवृत्तविध्वस्तविशाललोचना महाजवा भूतगणाः सहस्रशः ॥ ७ ॥

विशिष्टमित्यर्थः । कूटानां विचित्रत्वबहुत्वे विशेषणद्वयेन दर्शयति—विचित्रेत्यादिना । विचित्रकूटं शिखरं गिरेर्यथा । कूटम् अवान्तरशृङ्गम्, शिखरं महाशृङ्गमिति प्रयोगादवधार्यते ॥ ६ ॥ वहन्तीति । यं यत् । आर्षो व्यत्ययः । महाशनाः महाकाया इत्यर्थः । व्योमचराः व्योमचरसदृशसंस्थानाः । विवृत्तविध्वस्तविशाललोचनाः विवृत्तानि वर्तुलानि विध्वस्तानि भुग्नानि विशालानि लोचनानि येषां ते तथा । महाजवाः महाजवा इव स्थिताः । भूतगणाः गोपुरवाहका इव प्रतिमारूपेण स्थिताः । अन्यथा रावणान्तःपुरे पुरुषसञ्चारायोगात् कामगस्य विमानस्य वहनासंभवाच्च । यद्वा शिबिकावाहका इव

समाधीयन्त इति समाधानाः मनसः समाधानाः मनोहितसंहिताः ते च ते विचारा विविधमार्गास्तैः सञ्चरणशीलम्, मनोभिलषितसर्वदेशगमनशीलमित्यर्थः । यद्वा मनस्समाधानेन मनोनैश्चल्येन यत्र विचारः चिन्ता तत्र चरणशीलम्, मनस्सङ्कल्पितदेशगमनशीलमित्यर्थः । ततस्ततस्तुल्यविशेषदर्शनं तुल्यानां रमणीयत्वेन सदृशानां विशेषाणां दर्शनं यस्मिन् तत्, सर्वतो रमणीयमित्यर्थः ॥ ४ ॥ मन इति । मनस्समाधाय स्वामिचित्तं स्वहृदि निधाय, स्वामिचित्तं विदित्वेति यावत् । दुरावरं दुर्निवारम् । महर्धिनाम् । दीर्घाभावश्छान्दसः । अग्र्यमुदां महानन्दानामिन्द्रादीनामालयं त्रिविष्टपमिव स्थितमित्यर्थः ॥ ५ ॥ विशेषं विशिष्टं दिव्यरत्नादि वस्तुजातम् । आलम्ब्य अवलम्ब्य विशेषसंस्थितं दिव्यसंस्थानविशेषेणावस्थितम् । बहुकूटमण्डितं बहुभिरवान्तरकूटैरलंकृतम् । विचित्रकूटं विचित्रशिखरम् ॥ ६ ॥ वहन्तीति । महद्दर्शनं येषां ते तथा । विवृत्तविध्वस्तविशाललोचनाः विवृत्तानि विघूर्णितानि विध्वस्तानि विपर्यस्तानि विशालानि लोचनानि येषां ते ।

स०-विवृत्तविध्वस्तविशाललोचनाः वि विरुद्धं स्वामिविरुद्धं वृत्तं चरित्रं विध्वस्तं येषां ते तथा । ते च ते विशाललोचनाश्चेति तथा ॥ ७ ॥

भूतगणा अधोभागे वहन्ति । तद्द्वारेणैव कामगत्वमपि, चेतनप्रेरणं विना अचेतनसञ्चारस्यात्यन्तमनुचितत्वाच्च ॥ ७ ॥ रामानु०—वहन्तीत्यनेन श्लोकेन विमानस्य राक्षसवाह्यत्वं प्रतीयते । कामगस्य दिव्यस्य तन्नोपपद्यते । एतद्विरोधपरिहारार्थं वहतेर्धातोः रक्षणार्थत्वस्वीकारोपि नोपपद्यते । अन्तःपुरमध्ये विमानरक्षणार्थं राक्षसावस्थानायोगात् । अतोऽत्र समाधानं विद्वद्भिश्चिन्त्यम् ॥ ७ ॥ उत्करः समूहः ॥ ८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ तस्येत्यादि । आलयवरिष्ठस्य पुष्पकस्य ॥ १ ॥ रामानु०—तस्यालयवरिष्ठस्य, स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितमिति पुष्पकाधारत्वेन प्रकृतस्वगृह

वसन्तपुष्पोत्करचारुदर्शनं वसन्तमासादपि कान्तदर्शनम् । स पुष्पकं तत्र विमानमुत्तमं ददर्श तद्वानरवीरसत्तमः ॥ ८ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

तस्यालयवरिष्ठस्य मध्ये विपुलमायतम् । ददर्श भवनश्रेष्ठं हनुमान् मारुतात्मजः ॥ १ ॥ अर्द्धयोजनविस्तीर्णमायतं योजनं हि तत् । भवनं राक्षसेन्द्रस्य बहुप्रासादसङ्कुलम् ॥ २ ॥ मार्गमाणस्तु वैदेहीं सीतामायतलोचनाम् । सर्वतः परिचक्राम हनुमानरिसूदनः ॥ ३ ॥ उत्तमं राक्षसावासं हनुमानवलोकयन् । आससादाथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ ४ ॥ चतुर्विषाणैर्द्विरदैस्त्रिविषाणैस्तथैव च । परिक्षिप्तमसंबाधं रक्ष्यमाणमुदायुधैः ॥ ५ ॥

श्रेष्ठस्य । भवनश्रेष्ठं पुष्पकाख्यम् ॥ १ ॥ तद्भवनं कियत्प्रमाणमित्यत्राह—अर्द्धयोजनेति ॥ २ ॥ सर्वतः पुष्पकादन्यत्र सर्वत्र । पुष्पकारोहणस्य पश्चाद् वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३ ॥ रामानु०—मार्गमाण इति । सर्वतः परिचक्राम । रावणभवनपर्यन्तवर्तितद्भ्रातृकुमारामात्यादिभवनेषु परितश्चचारेत्यर्थः । उत्तरश्लोके रावणगृहप्राप्तेरभिधानात् ॥ ३ ॥ उत्तममिति ।

निशाचराः वहन्ति वहन्तीव । इवशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । तथा च विमाने निर्मितनिशाचराकाराः प्रतिमा वहन्तीवेत्यर्थः । तं विमानं ददर्शेत्युत्तरेण सम्बन्धः । अन्यथा कामगमनस्य अन्तःपुरे विद्यमानस्य राक्षसवहनरक्षणयोरयोगात ॥ ७ ॥ वसन्तेति । वसन्तपुष्पोत्करचारुदर्शनं वसन्तकालीनपुष्पसमूहचारुदर्शनम् ॥ ८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ १ ॥ तस्येत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । तस्यालयवरिष्ठस्य पूर्वोक्तपुष्पकस्य मध्ये भवनश्रेष्ठं भवनोत्तमं राक्षसेन्द्रस्य भवनं ददर्शेति सम्बन्धः ॥ २ ॥ मार्गमाण इति । सीतां मार्गमाणः सर्वतः पुष्पकादन्यत्र सर्वत्र परिचक्राम सञ्चचार पुष्पकारोहणस्योपरि वक्ष्यमाणत्वात ॥ ३ ॥ उत्तममित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । राक्षसावासमित्यनेन सर्वोप

राक्षसेन्द्रनिवेशनं पुष्पकमध्यस्थालयादन्यन्मूलस्थानम् ॥४॥५॥ राक्षसीभिरित्यादिश्लोकद्वये आससादेति संबध्यते । रावणस्य निवेशनमिति पुनरुपादानमपूर्वविशेषणविवक्षया ॥ ६ ॥ नक्रः कुम्भीरः । तिमिङ्गिलः महामत्स्यः । झषः केवलमत्स्यः ॥ ७–९ ॥ रामानु०–हनुमता प्राप्तरावणभवनस्य राक्षसभवनानां च सर्वोत्तरतां दर्शयितुं तत्समृद्धिमनुसन्धत्ते–या हि वैश्रवण इत्यादिश्लोकद्वयेन । वैश्रवणेन्द्रयोर्ग्रहणमितरादिक्पालानामप्युपलक्षणम् । " रावणस्य गृहे सर्वा नित्यमेवानपायिनी " इत्यभिधानात् सर्वदिक्पालानामैश्वर्यमेकस्मिन् रावणभवने सर्वदा वर्तत इत्यवगम्यते ॥ ८ ॥ या चेति । तद्विशिष्टा ततोप्यधिका । रक्षोगृहेषु रावणभ्रातृपुत्रामात्यादिराक्षसगृहेषु । अत्र ऋद्धेः सर्वशब्देनाविशेषितत्वात्कुबेराद्येकैकदिक्पालैश्वर्यं रक्षसां गृहेषु प्रत्येकं वर्तत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ तस्य हर्म्यस्येत्यादि । पूर्वमुक्तार्थस्यापि पुनरुपन्यासः पुष्पकस्य मध्ये

राक्षसीभिश्च पत्नीभी रावणस्य निवेशनम् । आहृताभिश्च विक्रम्य राजकन्याभिरावृतम् ॥६॥ तन्नक्रमकराकीर्णं तिमिङ्गिलझषाकुलम् । वायुवेगसमाधूतं पन्नगैरिव सागरम् ॥ ७ ॥ या हि वैश्रवणे लक्ष्मीर्या चेन्द्रे हरिवाहने । सा रावणगृहे सर्वा नित्यमेवानपायिनी ॥ ८ ॥ या च राज्ञः कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च । तादृशी तद्विशिष्टा वा ऋद्धी रक्षोगृहेष्विह ॥ ९ ॥ तस्य हर्म्यस्य मध्यस्थं वेश्म चान्यत्सुनिर्मितम् । बहुनिर्यूहसङ्कीर्णं ददर्श पवनात्मजः ॥ १० ॥ ब्रह्मणोर्थे कृतं दिव्यं दिवि यद्विश्वकर्मणा । विमानं पुष्पकं नाम सर्वरत्नविभूषितम् । परेण तपसा लेभे यत्कुबेरः पितामहात् ॥ ११ ॥

रावणस्य निवासभवनमन्यदस्तीत्यस्यार्थस्य स्पष्टीभावार्थम् । निर्यूहः मत्तवारणः ॥ १० ॥ रामानु०–तस्येति । तस्य हर्म्यस्य पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टस्य रावणभवनस्य । बहुनिर्यूहसंकीर्णम् निर्यूहो मत्तवारणः ॥ १० ॥ ब्रह्मणोऽर्थ इत्यादि । ब्रह्मणोऽर्थे कृतं यत्कुबेरस्तपसा लेभे तद्वेश्म ददर्शेति पूर्वेण सम्बन्धः॥११॥ जीव्यत्वात्सर्वराक्षससाधारणत्वमुक्तम् । राक्षसेन्द्रनिवेशनं रावणभवनम् । परिक्षिप्तं परिवेष्टितम् । उदायुधैः, राक्षसैरिति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ राक्षसीभिरिति । रावणस्य निवेशनं निवेश्यन्ते परिगृह्यन्ते पत्न्योऽत्रेति निवेशनम्, रावणस्थानमित्यर्थः । अपश्यदिति शेषः । अत एव पत्नीभिरावृतम् ॥ ६–८ ॥ या चेत्यादिश्लोकद्वयेन रावणगृहसर्वराक्षसगृहवर्तमानां लक्ष्मीमनुसन्धत्ते । या लक्ष्मीः वैश्रवणादिषु नित्यानपायिनी सा सर्वापि रावणगृहे सर्वराक्षसगृहेषु च तादृशी तद्विशिष्टा ततोप्यधिका वेति सम्बन्धः । लक्ष्मीः शोभा । ऋद्धिः ऐश्वर्यम् ॥ ९ ॥ तस्य हर्म्यस्येत्यादिश्लोकत्रयस्य पवनात्मजः तद्विमानं ददर्शेति सम्बन्धः । निर्यूहो

स०–हरिवाहने " त्वक्केशवालरोमाणि सुवर्णाभानि यस्य तु । हरिः स वर्णतोऽश्वस्तु पीतकौशेयसप्रभः ॥ " इति शालिहोत्रोक्तलक्षणोपेतो योऽश्वः स हरिरित्युच्यते । स वाहनं यस्य तस्मिन् । यद्वा हरिवाहने सूर्ये । " हरिवाहन इत्युक्तिः शचीरतिविवस्वतोः " इति विश्वः । अनपायिनी अविश्लेषा ॥ ८ ॥

कुबेरमित्यादि । ईहामृगसमायुक्तैः वृकप्रतिकृतियुक्तैः । कार्तस्वरहिरण्मयैः कार्तस्वरं सुवर्णम्, हिरण्यं रजतम् । " कृताकृतं हेम रूप्यं हिरण्यमभिधीयते " इति रजतस्यापि हिरण्यत्वाभिधानात् ॥ १२–१५ ॥ रामानु०–कुबेरमित्यारभ्य सर्वतः समलंकृतमित्यन्तमेकं वाक्यम् । अतो वक्ष्यमाणेन कूटागारशब्देन न पौनरुक्त्यम् । ईहामृगसमायुक्तैः कृत्रिमवृकयुक्तैः । कार्तस्वरहिरण्मयैः सुवर्णरजतमयैः । " कृताकृतं हेम रूप्यं हिरण्यमभिधीयते " इति रजतस्यापि हिरण्यत्वाभिधानात् ॥ १२–१४ ॥

कुबेरमोजसा जित्वा लेभे तद्राक्षसेश्वरः ॥ १२ ॥ ईहामृगसमायुक्तैः कार्तस्वरहिरण्मयैः । सुकृतैराचितं स्तम्भैः प्रदीप्तमिव च श्रिया ॥ १३ ॥ मेरुमन्दरसङ्काशैरुल्लिखद्भिरिवाम्बरम् । कूटागारैः शुभाकारैः सर्वतः समलंकृतम् ॥ १४ ॥ ज्वलनार्कप्रतीकाशं सुकृतं विश्वकर्मणा । हेमसोपानसंयुक्तं चारुप्रवरवेदिकम् ॥ १५ ॥ जालवातायनैर्युक्तं काञ्चनैः स्फाटिकैरपि । इन्द्रनीलमहानीलमणिप्रवरवेदिकम् ॥ १६ ॥ विद्रुमेण विचित्रेण मणिभिश्च महाधनैः । निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिस्तलेनाभिविराजितम् ॥ १७ ॥ चन्दनेन च रक्तेन तपनीयनिभेन च । सुपुण्यगन्धिना युक्तमादित्यतरुणोपमम् ॥ १८ ॥ कूटागारैर्वराकारैर्विविधैः समलंकृतम् । विमानं पुष्पकं दिव्यमारुरोह महाकपिः ॥ १९ ॥

जालवातायनैः जालानि तिर्यगूर्ध्वविन्यस्तफलकघटितानि, वातायनानि केवलानि रन्ध्राणि । अर्थवैशद्यार्थमेकार्थे शब्दद्वयप्रयोगो वा । महानीलाः सिंहलद्वीपोद्भवनीलरत्नानि । महाधनैः महामूल्यैः । निस्तुलाभिः सुवृत्ताभिः । तलेन, निर्मितेनेति शेषः । आदित्यतरुणोपमं तरुणादित्योपमम् । एतदन्ते लेभे तद्राक्षसेश्वर इति संबध्यते । अन्यथा कूटागारैरित्यनेन पुनरुक्तिः स्यात् ॥ १६–१९ ॥ रामानु०–ज्वलनार्कप्रतीकाशमित्यारभ्य आरुरोह महाकपिरित्यन्तमेकं वाक्यम् । जालवातायनैर्युक्तं कुडचोपरिभागे अलङ्कारार्थं स्वस्तिकसर्वतोभद्राद्याकारेण यत्नवत्तया कृतं जालम् । वायुसञ्चारार्थं कृतो गवाक्षो वातायनम् । इन्द्रनीलमहानीलेति ।

मत्तवारणः ॥ १०–१२ ॥ ईहामृगसमायुक्तैरित्यादीनामारुरोह महाकपिरित्युत्तरेण सम्बन्धः । ईहामृगाः कृत्रिममृगाः । कार्तस्वरहिरण्मयैः सुवर्णरजतमयैः ॥ १३–१५ ॥ जालवातायनैर्युक्तं कुडचोपरिभागे अलङ्कारार्थं स्वस्तिकसर्वतोभद्राद्याकारेणायामवत्तया कृतं जालम् । वायुसञ्चारार्थं कृतो गवाक्षः वातायनम् । इन्द्रनीलः क्षीरस्य नैल्यप्रकाशोत्पादकः, महानीलः सिंहलद्वीपाकरोद्भूतः । विद्रुमेण महाधनैः मणिभिः निस्तुलाभिः वर्तुलाभिः मुक्ताभिश्च करणैः विचित्रेण तलेन कुट्टिमेन विराजितमिति सम्बन्धः ॥ १६ ॥ १७ ॥ आदित्यतरुणोपमं तरुणादित्योपमम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

" क्षीरमध्ये क्षिपेन्नीलं क्षीरं चेन्नीलतां व्रजेत् । इन्द्रनीलमिति ख्यातमिति चागस्त्यभाषितम् ॥ " इति रत्नशास्त्रोक्तलक्षणमिन्द्रनीलम् । " सिंहलाकरसंभूता महानीला इति स्मृताः " इत्युक्ता महानीला इति तयोर्भेदः । विद्रुमेण महाधनैर्मणिभिः निस्तुलाभिर्मुक्ताभिश्च करणैः विचित्रेण तलेनाभिविराजितमिति संबन्धः । आदित्यतरुणोपमं तरुणादित्योपमम् । उपसर्जनस्य परनिपात आर्षः ॥ १९–१९ ॥ जिघ्रत् अजिघ्रत् ॥ २०–२२ ॥ दन्तान्तरितरूपिकां दन्तैः व्यवहितरूपिकाम् । अन्तरान्तरा कृतदन्तफलकामिति

तत्रस्थः स तदा गन्धं पानभक्ष्यान्नसम्भवम् । दिव्यं संमूर्च्छितं जिघ्रद्रूपवन्तमिवानिलम् ॥ २० ॥ स गन्धस्तं महासत्त्वं बन्धुर्बन्धुमिवोत्तमम् । इत एहीत्युवाचेव तत्र यत्र स रावणः ॥ २१ ॥ ततस्तां प्रस्थितः शालां ददर्श महतीं शुभाम् । रावणस्य मनःकान्तां कान्तामिव वरांस्त्रियम् ॥ २२ ॥ मणिसोपानविकृतां हेमजालविभूषिताम् । स्फाटिकैरावृततलां दन्तान्तरितरूपिकाम् ॥ २३ ॥ मुक्ताभिश्च प्रवालैश्च रूप्यचामीकरैरपि । विभूषितां मणिस्तम्भैः सुबहुस्तम्भभूषिताम् ॥ २४ ॥ समैर्ऋजुभिरत्युच्चैः समन्तात् सुविभूषितैः । स्तम्भैः पक्षैरिवात्युच्चैर्दिवं संप्रस्थितामिव ॥ २५ ॥ महत्या कुथयाऽऽस्तीर्णां पृथिवीलक्षणाङ्कया । पृथिवीमिव विस्तीर्णां सराष्ट्रगृहमालिनीम् ॥ २६ ॥ नादितां मत्तविहगैर्दिव्यगन्धाधिवासिताम् । परार्ध्यास्तरणोपेतां रक्षोधिपनिषेविताम् ॥ २७ ॥

यावत् ॥ २३ ॥ सुबहुस्तम्भभूषिताम् अवान्तरबहुस्तम्भभूषिताम् । सुबहुस्तम्भभूषितैरिति पाठे–सुबहुस्तम्भैः स्तम्भदार्ढ्यकारिपट्टैरलंकृतामित्यर्थः ॥ २४ ॥ अत्युच्चैः अत्यन्तोन्नतैः । दिवम् आकाशम् ॥ २५ ॥ कुथया आस्तरणेन । पृथिवीलक्षणाङ्कया सरित्समुद्रगिरिवनादिभिः पृथिवी

तत्रस्थ इति । जिघ्रत अजिघ्रत । रूपवन्तमिवानिलम् अरूपस्य वायोः गन्धवद्रेणुभूयस्त्वाद्रूपवत्त्वोत्प्रेक्षा ॥२०॥२१॥ ततस्तामित्यारभ्य तां शोकनाशिनीं दिव्यां श्रियस्सञ्जननीमिवेत्यन्तमेकं वाक्यम् । एकस्तच्छब्दः प्रस्थित इत्यनेन सम्बध्यते, अपरो ददर्शेत्यनेन । दन्तान्तरितरूपिकां दन्तैरन्तरितानि मध्ये निर्मितानि रूपाणि यस्यां ताम् । सुबहुस्तम्भभूषितामित्यत्र बहुत्वविधानाय स्तम्भानुवादान्न पौनरुक्त्यम् । पक्षैरिव स्थितैः स्तम्भैर्दिवं सम्प्रस्थितामिवेत्युत्प्रेक्षा । पृथिवीलक्षणाङ्कया सरित्समुद्रगिरिराष्ट्रादिभिः पृथिवीलक्षणैरङ्कितया । कुथया परिस्तोमेन विशालचित्ररत्नकम्बलेनेत्यर्थः । कल्माषीमिव कल्माषीशब्देन वसिष्ठधेनुरुच्यते,

स०–बहूनां शत्रूणां स्तम्भः जडीभावः तेन विभूषितां यदाशया प्रवृत्ताश्शत्रवो जडीभवन्तीत्यर्थः । " स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ " इत्यमरः ॥ २४ ॥

लक्षणैरङ्कितया ॥ २६ ॥ २७॥ कल्माषीं शबलवर्णाम्, वसिष्ठधेनुमिव सर्वकामप्रदत्वेन कल्माषीसादृश्यम् ॥ २८ ॥ वर्णस्यापि प्रसाधिनीम् वर्णोत्कर्षकरीमित्यर्थः । तां शोकनाशिनीमिति । ततस्तामिति वर्तमाने पुनस्तच्छब्द उपसंहारार्थः । तां प्रति प्रस्थितः ददर्शेति वा संबन्धः ॥ २९ ॥ इन्द्रियाणीति, हनुमत इति शेषः ॥ ३० ॥ स्वर्गोऽयमिति । सामान्यतः स्वर्गोऽयम् । तत्रापि देवलोकः त्रयस्त्रिंशद्देवानां लोकः । तत्रापीन्द्रस्य पुरी अमरावती ।

धूम्रामगरुधूपेन विमलां हंसपाण्डुराम् । चित्रां पुष्पोपहारेण कल्माषीमिव सुप्रभाम् ॥ २८ ॥ मनस्संह्लादजननीं वर्णस्यापि प्रसाधिनीम् । तां शोकनाशिनीं दिव्यां श्रियः सञ्जननीमिव ॥ २९ ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थैस्तु पञ्च पञ्चभिरुत्तमैः । तर्पयामास मातेव तदा रावणपालिता ॥३०॥ स्वर्गोऽयं देवलोकोऽयमिन्द्रस्येयं पुरी भवेत् । सिद्धिर्वेयं परा हि स्यादित्यमन्यत मारुतिः ॥३१॥ प्रध्यायत इवापश्यत् प्रदीपांस्तत्र काञ्चनान् । धूर्तानिव महाधूर्तैर्देवनेन पराजितान् ॥ ३२ ॥ दीपानां च प्रकाशेन तेजसा रावणस्य च । अर्चिर्भिर्भूषणानां च प्रदीप्तेत्यभ्यमन्यत ॥ ३३ ॥ ततोऽपश्यत्कुथासीनं नानावर्णाम्बरस्रजम् । सहस्रं वरनारीणां नानावेषविभूषितम् ॥ ३४ ॥ परिवृत्तेऽर्धरात्रे तु पाननिद्रावशं गतम् । क्रीडित्वोपरतं रात्रौ सुष्वाप बलवत्तदा ॥ ३५ ॥ तत्प्रसुप्तं विरुरुचे निःशब्दान्तरभूषणम् । निःशब्दहंसभ्रमरं यथा पद्मवनं महत् ॥ ३६ ॥

परा सिद्धिः ब्रह्मणः स्थानमित्युत्तरोत्तरोत्कर्षः ॥ ३१ ॥ प्रध्यायत इति । प्रध्यायत इव निश्चलतया प्रकृष्टध्यानयुक्तानिव । धूर्तान् अक्षधूर्तान् । देवनेन द्यूतेन ॥ ३२ ॥ प्रदीप्ता शाला दग्धेति अभ्यमन्यत ॥ ३३॥ तत इत्यादि । कुथासीनं कुथशयितम् । नानावर्णाम्बरस्रजमिति हलन्तस्य स्रक्छब्दस्य भागुरिमतेन टाबन्तत्वादजन्तत्वोपपत्तिः ॥ ३४॥३५॥ तदिति । निःशब्दान्तरभूषणं निःशब्दविशेषाणि भूषणानि यस्य । " अथान्तरं रन्ध्रेप्यपरव्यव

अनेन सर्वानन्ददायिनी सूच्यते ॥ २२-२९ ॥ इन्द्रियाणीति । हनुमत इति शेषः । तर्पयामास, उक्तशालेति शेषः ॥ ३० ॥ स्वर्गः पातालादिः । देवलोकः वायुवरुणादिलोकः । इन्द्रपुरी अमरावती । परा सिद्धिः उत्कृष्टतपःफलभूतो ब्रह्मलोकः ॥ ३१ ॥ प्रध्यायत इव ध्याननिष्ठानिव । प्रत्यायत इति पाठे-झटिति प्रकाशसम्भारात प्रत्यागच्छत इव स्थितान् । काञ्चनान्, काञ्चनस्तम्भगतानित्यर्थः । धूर्तान् अक्षधूर्तान् । देवनेन द्यूतेन ॥ ३२ ॥ + कवाटजालैरिति । कवाटजालैः प्रभामुद्वमन्तीव स्थिता शाला प्रदीप्तेत्यभ्यमन्यतेति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ परिवृत्ते प्रवृत्ते सति ॥ ३५ ॥ निश्शब्दान्तरभूषणं निश्शब्दोदराणि भूषणानि

धानयोः। अवकाशावसरयोरवसानविनार्थयोः। विशेषमध्यतादर्थ्येषु" इति दर्पणः। अतिनिद्रापरवशत्वेन निश्चलाङ्गतया निःशब्दभूषणमित्यर्थः ॥३६॥३७॥ प्रबुद्धानीति। अत्र वदनानीत्यनुषज्यते। तासां वदनानि क्षपाक्षये दिवसे पद्मानीव प्रबुद्धानि भूत्वा रात्रौ पुनः संवृतपत्राणि सङ्कुचित पत्राणि पद्मानीव बभुः॥३८॥ इमानीति। प्रार्थयन्ति प्रार्थयेरन्। मधुरसलुब्धतया अत्र पुनः पुनः पतेयुरित्यर्थः। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। अनुदात्तत्वेन

तासां संवृतदन्तानि मीलिताक्षाणि मारुतिः। अपश्यत् पद्मगन्धीनि वदनानि सुयोषिताम् ॥ ३७ ॥ प्रबुद्धानीव पद्मानि तासां भूत्वा क्षपाक्षये। पुनः संवृतपत्राणि रात्राविव बभुस्तदा ॥ ३८ ॥ इमानि मुखपद्मानि नियतं मत्तषट्पदाः। अम्बुजानीव फुल्लानि प्रार्थयन्ति पुनः पुनः ॥ ३९ ॥ इति चामन्यत श्रीमानुपपत्त्या महाकपिः। मेने हि गुणतस्तानि समानि सलिलोद्भवैः ॥४०॥ सा तस्य शुशुभे शाला ताभिः स्त्रीभिर्विराजिता। शारदीव प्रसन्ना द्यौस्ताराभिरभिशोभिता ॥४१॥ स च ताभिः परिवृतः शुशुभे राक्षसाधिपः। यथा ह्युडुपतिः श्रीमांस्ताराभिरभिसंवृतः ॥ ४२ ॥ याश्च्यवन्तेऽम्बरात्ताराः पुण्यशेषसमावृताः। इमास्ताः सङ्गताः कृत्स्ना इति मेने हरिस्तदा ॥ ४३ ॥ ताराणामिव सुव्यक्तं महतीनां शुभार्चिषाम्। प्रभावर्णप्रसादाश्च विरेजुस्तत्र योषिताम् ॥ ४४ ॥ व्यावृत्तगुरुपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः। पानव्यायामकालेषु निद्रापहृतचेतसः ॥ ४५ ॥

आत्मनेपदत्वात्। नियतं नूनम्। उपपत्त्या युक्त्या। उपपत्तिमेवाह मेन इति। तानि मुखानि। गुणतः सौरभादिगुणैः। सलिलोद्भवैः पद्मैः॥३९-४३॥ ताराणामिति। प्रभा कान्तिः। वर्णः रूपम्। प्रसादः प्रसन्नता ॥४४॥ व्यावृत्तेति। पानव्यायामकालेषु पानानन्तरं भाविरतिव्यापारसमयेषु। व्यावृत्त

यस्य तत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ प्रबुद्धानीति। वदनानीत्यनुषज्यते। तासां वदनानि क्षपाक्षये दिवसे पद्मानीव प्रबुद्धानि भूत्वा रात्रौ पुनः संवृतपत्राणि पद्मानीव बभु रित्यन्वयः ॥ ३८ ॥ इमानीति। मत्तषट्पदाः इमानि मुखपद्मानि फुल्लान्यम्बुजानीव पुनः पुनः प्रार्थयन्ति प्रार्थयेरन्। नियतं नूनम्। प्रार्थयन्त इति पाठे प्रार्थय माना भवेयुरिति शेषः ॥ ३९ ॥ उपपत्त्या युक्त्या। इतीव इत्येवामन्यत उत्प्रेक्षितवान्। तामेवाह मेन इति। तानि मुखानि। गुणतः शैत्यसौरभ्यादिगुणैः, सलिलोद्भवैरम्बुजैः समानि मेने हीति योजना ॥ ४०-४३ ॥ ताराणामिति। प्रभा देहकान्तिः। वर्णः रूपम्। प्रसादः औज्ज्वल्यम् ॥ ४४ ॥ व्यावृत्तेति। पान

गुरुपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः विपर्यस्तगुरुपीनस्रजः प्रकीर्णवरभूषणाश्च सत्यः निद्रापहृतचेतसः विरेजुः ॥ ४५ ॥ व्यावृत्ततिलकाः उन्मृष्टतिलकाः । उद्भ्रान्तनूपुराः स्वस्थानानवस्थितनूपुराः ॥ ४६ ॥ मुक्ताहारावृताः मुक्ताहारैरावृताः, छिन्नमुक्ताहारा इत्यर्थः । व्याविद्धरशनादामाः छिन्नकाञ्चीगुणाः । किशोर्यः प्रथमवयस्का वडवाः । वाहिताः मार्गश्रमनिवृत्त्यर्थं भूमौ प्रवेष्टनं कारिताः । सर्वत्र रेजुरित्यन्वयः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ चन्द्रांशुकिरणाभाः अंशुः

व्यावृत्ततिलकाः काश्चित् काश्चिदुद्भ्रान्तनूपुराः । पार्श्वे गलितहाराश्च काश्चित् परमयोषितः ॥ ४६ ॥ मुक्ताहारावृताश्चान्याः काश्चिद्विस्रस्तवाससः । व्याविद्धरशनादामाः किशोर्य इव वाहिताः ॥ ४७ ॥ सुकुण्डलधराश्चान्या विच्छिन्नमृदितस्रजः । गजेन्द्रमृदिताः फुल्ला लता इव महावने ॥४८॥ चन्द्रांशुकिरणाभाश्च हाराः कासांचिदुत्कटाः । हंसा इव बभुः सुप्ताः स्तनमध्येषु योषिताम् ॥ ४९ ॥ अपरासां च वैडूर्याः कादम्बा इव पक्षिणः । हेमसूत्राणि चान्यासां चक्रवाका इवाभवन् ॥ ५० ॥ हंसकारण्डवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः । आपगा इव ता रेजुर्जघनैः पुलिनैरिव ॥५१॥ किङ्किणीजालसङ्कोशास्ता हैमविपुलाम्बुजाः । भावग्राहा यशस्तीराः सुप्ता नद्य इवाबभुः ॥५२॥

सूर्यः । "अथांशुः स्यान्मयूखे सवितर्यपि" इति दर्पणः । चन्द्रसूर्ययोः किरणानामाभेवाभा येषां ते तथा । उत्कटाः स्थूलाः ॥४९–५१॥ अथासां नदीसमाधिं दर्शयति–किङ्किणीति । किङ्किणीजालसङ्कोशाः किङ्किणीजालान्येव संकोशा मुकुलानि यासां ताः । एतत्स्थाने सत्कोशा इति पाठान्तरदर्शनात् संकोशशब्दो मुकुलवाचीत्यवगम्यते । भावाः शृङ्गारचेष्टाः त एव ग्राहाः नक्राः यासां ताः । सुप्तिदशायामपि वासनावशाद्भावाभिव्यञ्जकसंस्थान

व्यायामकालेषु पानानन्तरगीतनृत्तादिव्यापारकालेषु । व्यावृत्तगुरुपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः व्यावृत्ताः विपर्यस्ताः गुरुपीनस्रजश्च प्रकीर्णवरभूषणानि च यासां ताः तथाभूता विरेजुरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥४५॥ उद्भ्रान्तनूपुराः स्वस्थानानवस्थितनूपुराः । व्याविद्धरशनादामाः चलत्काञ्चीगुणाः । किशोर्यः बडवाः । वाहिताः अध्वश्रमनिवृत्त्यर्थं भूवेष्टनं कारिताः श्लथबन्धा भवन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सुकुण्डलेति । अस्मिन्विरेजुरित्यनुषज्यते ॥ ४८ ॥ अंशवः सूक्ष्मरश्मयः । किरणाः स्थूलरश्मयः ॥ ४९–५१ ॥ किङ्किणीजालान्येव सङ्कोशाः मुकुलाः यासां ताः । हैमानि हेमभूषणान्येव विपुलान्यम्बुजानि यासां ताः । भावग्राहाः भावाः

वत्त्वाद्भावग्राहा इत्युक्तम् । यशस्तीराः यशःशब्देन यशोहेतुभूता पर्यन्तप्रसृतप्रभोच्यते सैव तीरं यासां ताः ॥ ५२ ॥ मृदुष्विति । संस्थिताः लग्नाः भूषणराजयः । भ्रमराणीव भ्रमरा इव । व्यत्यय आर्षः । कामुका इव बभूवुः । "भ्रमरः कामुके भृङ्गे" इति दर्पणः । केचित्तु भूषणानीति पाठं कल्पयित्वा भूषणराजयः भूषणविमर्दकृतरेखाः । विस्रस्तभूषणानामपि कासांचिद्भूषणानीव बभूवुरित्यर्थ इत्याहुः ॥ ५३ ॥ रामानु०–मृदुष्विति । भूषण

मृदुष्वङ्गेषु कासांचित् कुचाग्रेषु च संस्थिताः । बभूवुर्भूषणानीव शुभा भूषणराजयः ॥ ५३ ॥ अंशुकान्ताश्च कासांचिन्मुखमारुतकम्पिताः । उपर्युपरि वक्राणां व्याधूयन्ते पुनः पुनः ॥ ५४ ॥ ताः पताका इवोद्धूताः पत्नीनां रुचिरप्रभाः । ननावर्णसुवर्णानां वक्रमूलेषु रेजिरे ॥५५॥ ववल्गुश्चात्र कासांचित् कुण्डलानि शुभार्चिषाम् । मुख मारुतसंसर्गान्मन्दं मन्दं सुयोषिताम् ॥ ५६ ॥ शर्करासवगन्धैश्च प्रकृत्या सुरभिः सुखः । तासां वदननिःश्वासः सिषेवे रावणं तदा ॥५७॥ रावणाननशङ्काश्च काश्चिद्रावणयोषितः । मुखानि स्म सपत्नीनामुपाजिघ्रन् पुनः पुनः ॥ ५८ ॥ अत्यर्थं सक्तमनसो रावणे ता वरस्त्रियः । अस्वतन्त्राः सपत्नीनां प्रियमेवाचरंस्तदा ॥ ५९ ॥

राजयः भूषणविमर्दजनितरेखाः । विस्रस्तभूषणानामपि कासांचिद् भूषणस्थानदेशा भूषणानीव बभूवुरित्यर्थः ॥ ५३॥ अंश्विति । मुखमारुतकम्पिताः अंशुकान्ताः सूक्ष्मवस्त्र दशाः । उपर्युपरि वक्राणां वक्राण्युपर्युपरि । "धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु" इति द्वितीयाभाव आर्षः । व्याधूयन्त इति इयङार्षः । धूनातेः क्र्यादित्वात् ॥ ५४ ॥ ता इति । विधेयत्वात् स्त्रीलिङ्गता । नानावर्णसुवर्णानां नानाविधशोभनवर्णानाम् ॥ ५५ ॥ ववल्गुरिति । उपधान परिसरे घनमणिखचिततया लम्बमानानि कुण्डलानि मन्दं मन्दं चेलुरित्यर्थः ॥ ५६–५८ ॥ अत्यर्थमिति । रावणे अत्यर्थं सक्तमनसः अस्वतन्त्राः पाननिद्रापरवशाः ताः सपत्नीभिराघ्रातमुखाः वरस्त्रियः तदा मुखाघ्राणसमये सपत्नीनां प्रियमेवाचरन् रावणोऽजिघ्रदिति बुद्ध्या स्वयमप्यजिघ्र

विलासा एव ग्राहाः नक्रादयो यासां ताः । यशस्तीराः लक्षणया कान्तिरोधस इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ मृदुष्विति । भूषणराजयः भूषणप्रमर्दनजनितरेखाः । विस्रस्तभूष णानामपि कासाञ्चिद्भूषणस्थानरेखाः भूषणानीव बभूवुरित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ताः अंशुकान्ताः । नानावर्णसुवर्णानां नानावर्णाः सुवर्णाः शोभनवर्णाः यासां ताः ॥ ५५–५८ ॥ ननु ताः सपत्नीभिः कृतमुखाघ्राणं कथं सहन्त इत्यत आह–अत्यर्थमिति । अस्वतन्त्राः रागान्धाः । रावणे अत्यर्थं सक्तमनसः ताः सपत्नीभि

न्नित्यर्थः । अथवा कथं सपत्न्योपि सह स्वपन्तीत्याशङ्क्याह-अत्यर्थमिति ॥ ५९ ॥ पारिहार्यो वलयः । अंशुकानि च, उपनिधायेत्यनुषज्यते ॥ ६० ॥ अन्या वक्षसि चान्यस्या इत्यादिश्लोकद्वये शिशियर इत्येतद्वचनविपरिणामेन यथायोगं सम्बध्यते उपनिधायेति च ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
रामानु०-अन्या वक्षसीत्यादिश्लोकद्वये शिशियर इत्येतद्वचनविपरिणामेन यथायोगं सम्बध्यते उपनिधायेति च ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ मालेव पुष्पमालेव । मत्तषट्पदस्थानीयाः

बाहूनुपनिधायान्याः पारिहार्यविभूषितान् । अंशुकानि च रम्याणि प्रमदास्तत्र शिशियरे ॥ ६० ॥ अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याः काश्चित्पुनर्भुजम् । अपरा त्वङ्कमन्यस्यास्तस्याश्चाप्यपरा भुजौ ॥६१॥ ऊरुपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यस्य समाश्रिताः । परस्परनिविष्टाङ्ग्यो मदस्नेहवशानुगाः ॥६२॥ अन्योन्यभुजसूत्रेण स्त्रीमाला ग्रथिता हि सा । मालेव ग्रथिता सूत्रे शुशुभे मत्तषट्पदा ॥६३॥ लतानां माधवे मासि फुल्लानां वायुसेवनात् । अन्योन्यमालाग्रथितं संसक्तकुसुमोच्चयम् ॥ ६४ ॥ व्यतिवेष्टितसुस्कन्धमन्योन्यभ्रमराकुलम् । आसीद्वनमिवोद्धूतं स्त्रीवनं रावणस्य तत् ॥ ६५ ॥ उचितेष्वपि सुव्यक्तं न तासां योषितां तदा । विवेकः शक्य आधातुं भूषणाङ्गाम्बरस्रजाम् ॥ ६६ ॥

कशाः ॥ ६३ ॥ लतानामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । तत् रावणस्य स्त्रीवनं लतानां वनमिवासीदिति संबन्धः । विशेषणान्युभयत्र योज्यानि । वायुसेवनाद्धेतोः अन्योन्यमालाग्रथितम् अन्योन्यमालारूपेण ग्रथितं सुखसुखमारुतसेवनादन्योन्यमालाग्रथितमिति स्त्रीपक्षे । संसक्तकुसुमोच्चयम् अन्योन्यसंसक्तनीवीकम् संसक्तकुसुमसमूहं चेत्यर्थः । व्यतिवेष्टितसुस्कन्धम् अन्योन्यपरिवेष्टितांसम् अन्योन्यपरिवेष्टितप्रकाण्डं च । अन्योन्यं भ्रमरैश्चिकुरैराकुलम्, भ्रमरैः भृङ्गैराकुलं च । "भ्रमरश्चिकुरे भृङ्गे" इति विश्वः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ उचितेषु स्थानेषु स्थितानामपि भूषणाङ्गाम्बरस्रजां

राघ्रातमुखाः वरस्त्रियः, तदाघ्राणं पत्युः प्रियमिति मत्वा सपत्नीनां प्रियमेवाचरन् । रागान्धाः किं किं न कुर्वन्तीति भावः ॥ ५९ ॥ बाहूनिति । पारिहार्यविभूषितान् पारिहार्यः वलयः । उपनिधाय उपधानं कृत्वा ॥ ६० ॥ अन्येत्यादिश्लोकद्वये शिशियर इत्येतद्यथायोगं वचनविपरिणामेन उपनिधायेति पदं चानुवर्तनीयम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ मालेव पुष्पमालेव । उपमेये मत्तषट्पदस्थानीयाः कचभाराः ॥ ६३ ॥ लतानामित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । तत् रावणस्य स्त्रीवनं लतानां वनमिवासीदिति सम्बन्धः । विशेषणान्युभयत्र योज्यानि ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ उचितेष्विति । तदा तासां योषितामुचितेषु स्थानेषु स्थितानामपि भूषणाङ्गा

साधारण्यादेकतामापन्नानामिति भावः। विवेकः सुव्यक्तमाधातुं न शक्यः। अन्योन्यसंग्रथितत्वेन सुप्तत्वात्। इमा अस्या भूषणाङ्गाम्बरस्रजः इमा अपरस्या इति विवेकः कर्तुं न शक्य इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ रावण इति । सुखसंविष्टे सुखसुप्ते । काञ्चनाः काञ्चनदीपस्तम्भस्था दीपाः अनिमिषास्सन्तः प्रेक्षन्त इव। अनेन रावणस्य जाग्रद्दशायां दीपैरपि ताः स्त्रियो निश्चलं द्रष्टुमशक्या इति गम्यते ॥ ६७ ॥ अथ सीतयैकया अका

रावणे सुखसंविष्टे ताः स्त्रियो विविधप्रभाः। ज्वलन्तः काञ्चना दीपाः प्रैक्षन्तानिमिषा इव ॥ ६७ ॥ राजर्षिपितृदैत्यानां गन्धर्वाणां च योषितः। राक्षसानां च याः कन्यास्तस्य कामवशं गताः ॥ ६८ ॥ युद्धकामेन ताः सर्वा रावणेन हृताः स्त्रियः। समदा मदनेनैव मोहिताः काश्चिदागताः ॥ ६९ ॥ न तत्र काश्चित् प्रमदाः प्रसह्य वीर्योपपन्नेव गुणेन लब्धाः। न चान्यकामापि न चान्यपूर्वा विना वरार्हां जनकात्मजां ताम् ॥ ७० ॥ न चाकुलीना न च हीनरूपा नादक्षिणा नानुपचारयुक्ता। भार्याऽभवत्तस्य न हीनसत्त्वा न चापि कान्तस्य न कामनीया ॥ ७१ ॥

म्यत्वं वक्तुं सर्वस्त्रीकाम्यत्वमाह–राजर्षीत्यादिना श्लोकत्रयेण। तस्य कामवशंगताः तं प्रति यः कामः तस्य वशंगताः। तं कामयित्वा स्वयमेवागतास्ताः न तु तेन कामयित्वा हृता इत्यर्थः ॥ ६८ ॥ हृताश्च काश्चन श्रूयन्ते, तत्र कथमित्यत्राह–युद्धेति। तासु हृतासु तासां संबन्धिभिस्सह युद्धं भविष्यतीति युद्धं कामयित्वाऽनेन हृताः नतु ताः कामयित्वा हृताः ॥६९॥ अमुमेवार्थं विवृणोति–न तत्रेति। तत्र तासु काश्चिदपि प्रमदाः प्रसह्य वीर्येण न लब्धाः। किंतु स्वसंवादेनैवेत्यर्थः। वीर्योपपन्नेन रावणेन न लब्धाः अपि तु गुणेन लब्धाः। अन्यकामा च काचित्तत्र नास्ति। अन्यपूर्वा च न। अन्यत्रासक्ता च न

म्बरस्रजां विवेकः सुव्यक्तमाधातुं न शक्यः, अन्योन्यसंग्रथितत्वेन सुप्तत्वात्। इमा अस्या भूषणाङ्गाम्बरस्रजः इमा अपरस्या इति विवेकः कर्तुं न शक्य इत्यर्थ ॥ ६६ ॥ रावण इति। सुखसंविष्टे सति काञ्चनाः काञ्चनस्तम्भगता दीपाः कर्तारः ताः स्त्रियः कर्म अनिमिषा इव प्रेक्षन्ते, अनेन जाग्रदवस्थायां दीपा अपि निश्चलतयान द्रष्टुमिच्छन्तीति ध्वन्यते ॥ ६७॥ राजर्षीति। तस्य योषितोऽभवन्निति सम्बन्धः ॥६८॥ युद्धकामेन ता हृताः आहृताः, तासु हृतासु तासां बन्धुभिः सह युद्धं भविष्यतीति युद्धं कामयित्वा तेनाहृताः, न तु ताः कामयित्वा ॥ ६९ ॥ एतमेवार्थं विवृणोति–न तत्रेति। तत्र आहृतासु काचिदपि प्रमदा वीर्योप

काचिदित्यर्थः॥७०॥७१॥ बभूवेति । राघवधर्मपत्नी ईदृशी यदि स्वयंवरात्पूर्वमेवास्य धर्मपत्नी चेत् । अस्य सुजातं सुकृतम् । इयमसाध्वी बुद्धिः कापेयत्वप्रमादकृता न तु स्वयं तस्य बुद्धिरिति द्योतयितुं साधुबुद्धेरित्युक्तम् । एवं प्रमादोपस्थितबुद्ध्या पश्चात्तापोऽभूदित्याह—पुनश्च सोऽचिन्तयदार्त रूप इति । यद्वा इमाः राक्षसराजभार्याः यथा स्वभर्त्रा विशिष्टास्सकलभोगयुक्ताश्च तथा राघवधर्मपत्नी ईदृशी यदि स्वभर्त्रा सहिता भोगयुक्ता च यदि

बभूव बुद्धिस्तु हरीश्वरस्य यदीदृशी राघवधर्मपत्नी । इमा यथा राक्षसराजभार्याः सुजातमस्येति हि साधुबुद्धेः॥७२॥

तदाऽस्य रावणस्य सुजातं शोभनं जन्मेति साधुबुद्धेः परसमृद्धिपरस्य हरीश्वरस्य स्वयमाधिपत्यार्हस्य बुद्धिर्बभूव । अयं रावणः राघवधर्मपत्नीं यदि प्रत्यर्पयेत्तदाऽस्य शोभनं जन्म स्यादिति बुद्धिर्जातेत्यर्थः ॥७२॥ रामानु०—बभूवेति । इमा राक्षसराजभार्याः यथा स्वभर्तृविशिष्टाः सकलभोगयुक्ताश्च तथा राघवधर्मपत्नी

पत्नेन रावणेन न लब्धा, किन्तु गुणेन सौन्दर्यादिगुणेन लब्धा ॥ ७० ॥ ७१ ॥ बभूवेति । इमाः राक्षसराजभार्याः यथा स्वभर्तृविशिष्टाः सकलभोगयुक्ताः तथा राघवधर्मपत्नी ईदृशी स्वभर्तृसहिता यदि अस्य रावणस्य सुजातं शोभनम् इति साधुबुद्धेः हरीश्वरस्य हनूमतः बुद्धिः बभूव । अयं रावणः राघवधर्मपत्नीं यदि प्रत्यर्पयेत तदा अस्य जन्म शोभनं स्यादिति हरीश्वरस्य बुद्धिर्जातेत्यर्थः । यद्वा राघवधर्मपत्नी यथा रावणेन बलादानीता इमा राक्षसराजभार्यास्तथा यदि सुग्रीवेण बलाद्धृता यदि तदा हरीश्वरस्य सुग्रीवस्य सुजातं हीति साधुबुद्धेः सन्मन्त्रिबुद्धेः अस्य हनूमतः ईदृशी बुद्धिर्बभूवेत्यन्वयः । यद्वा इमा राक्षसराजभार्याः यथा रावणेनाहृता इत्यर्थः । राघवधर्मपत्नी ईदृशी यदि अनेनाहृता यदि तदा अस्य रावणस्य सुजातं किं सम्यग्भविष्यति किम् ? न भविष्यत्येवेति हरीश्वरस्य बुद्धिर्बभूव " मम दयिततरा हृता वनान्ताद्रजनिचरेण तदा विमथ्य सा । कथय मम रिपुं तमद्य वै प्लवगपते यमसादनं नयामि ॥ " इति रामवाक्याद्रावणस्य न सम्यग्भविष्यतीत्यर्थः । यद्वा इमा राक्षसराजभार्याः यथा, मया दृष्टा इति शेषः । राघवधर्मपत्नी ईदृशी मया दृष्टा यदीत्यर्थः । तदा अस्य मम सुजातम् अस्य मम जन्म सफलमिति हरीश्वरस्य बुद्धिर्बभूव । " यश्च मासान्निवृत्तोऽग्रे दृष्टा सीतेति वक्ष्यति । मत्तुल्यविभवो भोगैस्सुखं स विहरिष्यति ॥ ततः प्रियतरो नास्ति मम प्राणाद्विशेषतः॥ " इति सुग्रीववचनात् प्रभोः सुग्रीवस्य प्रियसम्पादकत्वेन मम जन्म सफलमिति भावः । यद्वा इमा राक्षसराजभार्याः यथा मया दृष्टाः, राघवधर्मपत्नी ईदृशी यदि दृष्टा यदि, अस्य सीताया अदर्शनहेतुना सुग्रीवरामादिभयात् प्रायोपवेशनायोद्युक्ताङ्गदादिवानरसमूहस्येत्यर्थः । सुजातमिति हरीश्वरस्य बुद्धिर्बभूव " अप्रवृत्तौ च सीतायाः पापमेव करिष्यति । तस्मात्क्षममिहैवाद्य प्रायोपविशनं हि नः । त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च धनानि च गृहाणि च ॥ " इति सीताऽदर्शनव्यथिताङ्गदादीनां पुनर्जीवितलाभात् सुजातमिति भावः । यद्वा इमा राक्षसराजभार्या यथा जीवन्तीत्यर्थः । राघवधर्मपत्नी ईदृशी जीवति यदि तदा अस्य रामस्य सुजातमिति हरीश्वरस्य बुद्धिर्बभूव " ज्ञायतां सौम्य वैदेही यदि जीवति वा न वा । नह्यहं जीवितुं शक्तस्तामृते जनकात्मजाम् ॥" इति सीताजीवितसंशयव्यथितस्य रामस्य सीताजीवितनिश्चये सति स्वजीवितलाभात्सुजातमिति भावः । यद्वा हे राक्षसराज ! इमाः स्त्रियो यथा भार्याः एवं राघव

ईदृशी स्वभर्तृसहिता यदि अस्य रावणस्य सुजातमिति साधुबुद्धेर्हरीश्वरस्य बुद्धिर्बभूव । अयं रावणः राघवधर्मपत्नीं यदि प्रत्यर्पयेत् तदा अस्य जन्म शोभनं स्यादिति साधुबुद्धेर्हरीश्वरस्य बुद्धिर्जातेत्यर्थः ॥ ७२ ॥तनि०—रावणः स्वस्त्रीभिस्सह यथा सन्ततसंश्लेषेण तिष्ठति एवं रामः सीतया संश्लेषेण तिष्ठति चेद्रावणस्यैश्वर्यमविच्छिन्नं स्यात् । साधुबुद्धेः शत्रूणामपि हितमन्वेषयतः ॥ ७२ ॥ किंच चिन्तान्तरमाह—पुनश्चेति । अथ सः हनुमान् । सीता गुणतः पातिव्रत्यादिगुणतः ध्रुवं विशिष्टा हि । अस्याम् एतद्विषये । महात्मा महाकुलप्रसूतोपि अयं लङ्केश्वरः । अनार्यकर्म अपहरणरूपं कर्म कृतवान् । कष्टमिति आर्त्तरूपः अत्यन्तमार्तः । "प्रशंसायां रूपप्" । पुनश्चाचिन्तयत् । वैदेह्याः दृढव्रतत्वात्पातिव्रत्यभङ्गो न भवेदेव अपि तु मिथ्यापवादमेवोत्पादितवानिति भृशं दुःखितस्सन् चिन्तितवानित्यर्थः । यद्वा बभूवेत्यादि । राक्षसराजपत्नीवत्सीता स्वभर्त्रा सङ्गता चेत्सीतापहरणं न कृतवांश्चेत्तदाऽस्य सुजातमित्युक्तम् । तत्र निरतिशयसौन्दर्यादिशालिन्याः

पुनश्च सोऽचिन्तयदार्तरूपो ध्रुवं विशिष्टा गुणतो हि सीता। अथायमस्यां कृतवान् महात्मा लङ्केश्वरः कष्टमनार्यं कर्म ॥ ७३ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे श्रीमद्वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

मैथिल्याः रक्षस्त्रीसाम्यं चिन्तयता मया हीनोपमा कृतेति पश्चात्तापयुक्तस्सन् अचिन्तयत् । हि यस्मात्सीता गुणतः विशिष्टा अतः आर्तस्वरूपस्सन् अचिन्तयत् मया हीनोपमैव कृतेत्यचिन्तयत् । अथ अथापि अस्यां सीतायाम् । अनार्यकर्म धर्षणरूपं कर्म कृतवान् । कष्टं सर्वमिदं लङ्कैश्वर्यं भ्रष्टं भविष्यतीत्यचिन्तयच्चेत्यर्थः । यद्वा राघवधर्मपत्नी यथा रावणेन बलादानीता तथा राक्षसराजभार्याः बलात्सुग्रीवेण बन्दीकृताश्चेदस्य हरीश्वरस्य

धर्मपत्नी ईदृशी यदि अस्य तव सर्वसम्पत्समृद्धियुक्तपुत्रपौत्रादिसहितस्यास्य तवेत्यर्थः । सुजातं हि किं सम्यग्भविष्यति किम् ? न भविष्यतीति रावणस्य हितमुपदेष्टव्यमिति हरीश्वरस्य बुद्धिर्बभूव " तद्भवान् दृष्टधर्मार्थः तपःकृतपरिग्रहः । परदारान्महाप्राज्ञ नोपरोद्धुं त्वमर्हसि " इति हितोपदेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा एतासां मध्ये सीता नास्तीति निश्चिनोति—बभूवेति । इमा राक्षसराजभार्या यथा, यादृग्रूपवत्य इत्यर्थः । यदि क्विमित्यर्थे । राघवधर्मपत्नी ईदृशी किम् ईदृग्रूपवती किम् ? किन्तु त्रिलोकसुन्दरीत्यर्थः । अत एवात्र नास्तीति शेषः । इत्यस्य हरीश्वरस्य सुजातं निश्चितं यथा तथा बुद्धिर्बभूव ॥ ७२ ॥ चिन्तान्तरमाह—पुनश्चेति । सीता गुणतः पातिव्रत्यादिगुणतः ध्रुवं विशिष्टा हि । अस्यामेतद्विषये । लङ्केश्वरः अनार्यकर्म अपहरणरूपं कर्म कृतवान् कष्टमिति महात्मा हनुमान्

स०—स महात्मा हनुमान् पुनश्चैवमचिन्तयत् । हि यस्मात् गुणतः पातिव्रत्यादिगुणैः सीता विशिष्टा श्रेष्ठा । अथ तस्मात् अस्यां सीतायां तद्विषये । अयं रावणः अनार्यकर्म अपहरणादिजुगुप्सितं कर्म कृतवान् अतो मृत्वा आर्तरूपस्सन् ध्रुवं कदाप्यनिवर्त्यतया शाश्वतं कष्टं पञ्चकष्टाख्यं तमः, यातीति शेषः । रावणदेहे जीवद्वयसमावेशात्सज्जीवस्य पूर्वश्लोके गतिरुक्ता । द्वितीयस्य त्वत्रेति विवेकः ॥ ७३ ॥

सुग्रीवस्य सुजातं हीति साधुबुद्धेः सन्मन्त्रिबुद्धेः अस्य हनुमतः बुद्धिर्बभूवेत्यर्थः । यद्वा इमा राक्षसराजभार्याः यथा रावणेऽनुरक्ताः ईदृशी राघवधम पत्नी यदि एवमनुरक्ता चेत् अस्य सुजातमिति साधुबुद्धेरपि बुद्धिर्बभूव । ऐश्वर्यातिशयदर्शनविस्मयादिति भावः । अत एव वक्ष्यति—अहो वीर्यमित्या दिना । एवं हठादुक्त्वाऽनुशायितवानित्याह—पुनश्चेति । हि यस्मात् सीता गुणतः पातिव्रत्येन विशिष्टा सर्वोत्कृष्टा अतः आर्तरूपः किं मया व्याहृत मित्यनुतप्तः सन् । अस्यामनार्यकर्म कृतवानित्यचिन्तयत् । अस्मिन्सर्गे त्रिसप्ततिश्लोकाः ॥ ७३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे

तत्र दिव्योपमं मुख्यं स्फाटिकं रत्नभूषितम् । अवेक्षमाणो हनुमान् ददर्श शयनासनम् ॥ १ ॥
दान्तकाञ्चनचित्राङ्गैर्वैडूर्यैश्च वरासनैः । महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥ २ ॥
तस्य चैकतमे देशे सोऽग्र्यमालाविभूषितम् । ददर्श पाण्डुरच्छत्रं ताराधिपतिसन्निभम् ॥ ३ ॥
जातरूपपरिक्षिप्तं चित्रभानुसमप्रभम् । अशोकमालाविततं ददर्श परमासनम् ॥ ४ ॥

शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ तत्र दिव्योपममित्यादि । शयनासनं शयनस्यासनं खट्वामित्यर्थः । दान्तानि दन्तविकारभूतानि । काञ्चनानि काञ्चनमयानि च । अत एव चित्राणि नानावर्णानि अङ्गानि येषां तैः । प्रान्ते दन्तमयैः ततः परं काञ्चनमयैः । सर्वत्र वैडूर्यनिर्मितैरित्यर्थः । महाधनैः महामूल्यैः । वरासनैः शयनावरोहणकाले विश्रमाय स्थापितैः । उपपन्नम् आवृतम् ॥ १ ॥ २ ॥ रामानु०—तत्रेति । शयनासनम् आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनम्, शयनासनं पर्यङ्काधाराधिष्ण्यमिति यावत् ॥ १ ॥ तस्येति । एकतमे देशे शिरोभाग इत्यर्थः ॥ ३ ॥ रामानु०—तस्येति । तस्य चैकतमे देशे पर्यङ्काधारधिष्ण्यस्य कस्मिंश्चित्प्रदेशे ॥ ३ ॥ उक्तमेव पर्यङ्कं पुनर्वर्णयन्नाह—जातरूपपरिक्षिप्तमित्यादिना । चित्रभानोः सूर्यस्य ।

आर्तरूपस्सन् पुनश्चाचिन्तयदिति सम्बन्धः ॥ ७३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां नवमः सर्गः ॥ ९ ॥
तत्रेति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । तत् प्रसिद्धम् । दिव्योपमम् इन्द्रशयनोपमम् । अवेक्षमाणः इतस्ततोऽवलोकयन् । शयनासनं शयनं च तदासनं च शयनासनं पर्यङ्कम्, उभयोपकारादुभयव्यपदेशः । यद्वा आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनं शयनस्यासनं शयनासनम्, शयनगृहमित्यर्थः । वैडूर्यैर्वरासनैः उपपन्नमभित आवृतं शयना सनं ददर्शेति सम्बन्धः ॥ १ ॥ २ ॥ तस्येति । तस्य पर्यङ्कस्य । एकतमे देशे शिरोभागे ॥ ३ ॥ अथात्र रावणदर्शनाय पुनः पर्यङ्कदर्शनमाह—जातरूपेत्यादिश्लोक

आविकाजिनम् ऊर्णायुचर्म तेन पर्यङ्कस्योपरिफलका संधीयते। वरमाल्यानाम् अशोकातिरिक्तपुष्पाणाम् ॥४-६॥ रामानु० -तत्रैव प्रदेशे परमासनं च ददर्शेत्याह-जातरूपपरिक्षिप्तमित्यादिना श्लोकत्रयेण। परमासनं पर्यङ्कम्। अस्माच्छ्लोकात्प्राक् तस्य चैकतमे देश इति श्लोकः। एतस्मादनन्तरं केषुचित्कोशेषु लेखकप्रमादाल्लिखितः। वरमाल्यानां

वालव्यजनहस्ताभिर्वीज्यमानं समन्ततः। गन्धैश्च विविधैर्जुष्टं वरधूपेन धूपितम् ॥ ५ ॥ परमास्तरणास्तीर्ण माविकाजिनसंवृतम्। दामभिर्वरमाल्यानां समन्तादुपशोभितम् ॥६॥ तस्मिन् जीमूतसङ्काशं प्रदीप्तोत्तमकुण्डलम्। लोहिताक्षं महाबाहुं महारजतवाससम् ॥ ७ ॥ लोहितेनानुलिप्ताङ्गं चन्दनेन सुगन्धिना। सन्ध्यारक्तमिवाकाशे तोयदं सतडिद्गणम् ॥ ८ ॥ वृतमाभरणैर्दिव्यैः सुरूपं कामरूपिणम्। सवृक्षवनगुल्माढ्यं प्रसुप्तमिव मन्दरम् ॥९॥ क्रीडित्वोपरतं रात्रौ वराभरणभूषितम्। प्रियं राक्षसकन्यानां राक्षसानां सुखावहम्। पीत्वाप्युपरतं चापि ददर्श स महाकपिः ॥ १० ॥ भास्वरे शयने वीरं प्रसुप्तं राक्षसाधिपम् ॥ ११ ॥ निःश्वसन्तं यथा नागं रावणं वानरर्षभः। आसाद्य परमोद्विग्नः सोऽपासर्पत् सुभीतवत् ॥१२॥ अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः। सुप्तं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स्म महाकपिः ॥ १३ ॥

वरपुष्पाणाम् ॥ ४-६ ॥ तस्मिन्नित्यादि। महारजतवाससं हेमचित्रितवाससम्। महारजतं हेम। महारजनवाससमिति पाठे कुसुम्भरागरञ्जितवस्त्रमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ सवृक्षवनगुल्माढ्यं सवृक्षैर्वनैः गुल्मैश्चाढ्यम्। प्रसुप्तं निश्चलमित्यर्थः ॥९-१२॥ अथ अपसर्पणानन्तरम्। आरोहणं सोपानम्। आसाद्य

त्रयेण। जातरूपपरिक्षिप्तं स्वर्णनिर्मितं गन्धैर्जुष्टं दिव्यगन्धैरधिवासितम्। आविकाजिनसंवृतम् आविकाजिनम् ऊर्णायुचर्म। वरमाल्यानां वरपुष्पाणाम् ॥४-६॥ तस्मिन्निति। महारजतवाससं हेमविचित्रवसनम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ सवृक्षवनगुल्माढ्यं पुष्पसहितवृक्षवरगुल्माढ्यं मन्दरमिव स्थितम्। बाहवो यस्य वृक्षाः नासादयो गुल्माः ॥ ९-११ ॥ यथा नागं गजमिव निश्वसन्तं रावणम् आसाद्य प्राप्य परमोद्विग्नः अयं पापी देवीं हतवानित्येतत्समीपेऽवस्थानमनुचितमिति खिन्नचित्तोऽपासर्पत्सुभीतवत् सुभीतो यथा भयहेतौ पिशाचादिसंमुखे स्थातुमशक्तोऽपसर्पति तद्वत् ॥१२॥ अथेति। आरोहणं सोपानम्। वेदिकान्तरं सोपानपर्वमध्यम् ॥१३॥

अधिरुह्य । वेदिकान्तरं सोपानपर्वमध्यम् ॥१३॥ रामानु०—अथेति । अथ अपसर्पणानन्तरम् आरोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः सोपानमार्गेणान्यवेदिकामारूढ इत्यर्थः ॥१३॥ यस्य गन्धेनान्ये हस्तिनो भीता भवन्ति स गन्धहस्ती । प्रस्रवणं निर्झरम् ॥१४॥ काञ्चनाङ्गदेत्यादि । विक्षिप्तौ प्रसारितौ । विष्णुचक्रपरिक्षतौ विष्णुः

शुशुभे राक्षसेन्द्रस्य स्वपतः शयनोत्तमम् । गन्धहस्तिनि संविष्टे यथा प्रस्रवणं महत् ॥ १४ ॥ काञ्चनाङ्गदनद्धौ च ददर्श स महात्मनः । विक्षिप्तौ राक्षसेन्द्रस्य भुजाविन्द्रध्वजोपमौ ॥ १५ ॥ ऐरावतविषाणाग्रैरापीडनकृतव्रणौ । वज्रोल्लिखितपीनांसौ विष्णुचक्रपरिक्षतौ ॥ १६ ॥ पीनौ समसुजातांसौ सङ्गतौ बलसंयुतौ । सुलक्षणनखाङ्गुष्ठौ स्वङ्गुलीतललक्षितौ ॥ १७ ॥ संहतौ परिघाकारौ वृत्तौ करिकरोपमौ । विक्षिप्तौ शयने शुभ्रे पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ १८ ॥ शशक्षतजकल्पेन सुशीतेन सुगन्धिना । चन्दनेन परार्ध्येन स्वनुलिप्तौ स्वलंकृतौ ॥ १९ ॥ उत्तमस्त्री विमृदितौ गन्धोत्तमनिषेवितौ । यक्षपन्नगगन्धर्वदेवदानवराविणौ ॥ २० ॥ ददर्श स कपिस्तस्य बाहू शयनसंस्थितौ । मन्दरस्यान्तरे सुप्तौ महाही रुषिताविव ॥ २१ ॥ ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः । शुशुभेऽचलसङ्काशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः ॥ २२ ॥

उपेन्द्रः । सङ्गतौ देहानुरूपौ । संहतौ दृढसन्धिबन्धौ । विक्षिप्तौ शयने निहितौ । पञ्चाङ्गुलिमत्तया पञ्चशीर्षावित्युक्तम् । एतदन्तस्य ददर्शेत्यनेनान्वयः । अत्र द्विभुजत्वैकमुखत्वोक्तिः स्त्रीणां कामनीयत्वाय॥१५–१८॥ शशक्षतजेत्यादि । यक्षादीन् रावयितुं शीलमनयोरस्तीति तथा । ददर्शेति पुनरभिधानं विशेषणान्तरविवक्षया ॥ १९–२१ ॥ रामानु०—शशक्षतजकल्पेन शशरुधिरसदृशेन ॥ १९ ॥ ताभ्यामिति । परिपूर्णाभ्याम् दीर्घवृत्ताभ्यामित्यर्थः ॥ २२ ॥

गन्धहस्तिनि यस्य गन्धेन अन्ये गजा बिभ्यति स गन्धहस्ती ॥ १४ ॥ काञ्चनेति । विक्षिप्तौ दीर्घौ ॥ १५ ॥ वज्रोल्लिखितपीनांसौ वज्रेण उल्लिखितौ क्षतौ पीनांसौ ययोस्तौ ॥ १६ ॥ पीनाविति । समौ परस्परसदृशौ । सङ्गतौ दृढसन्धिबन्धौ । संहताविति पाठेऽप्ययमेवार्थः । विक्षिप्तौ प्रसारितौ । एतादृशौ बाहू ददर्शेति पूर्वेण सम्बन्धः । ददर्श स कपिरित्यत्र ददर्शेति क्रियापदावृत्तिर्विशेषणबाहुल्यात् ॥ १७–२१ ॥ ताभ्यामिति । भुजाभ्यामिति द्विभुजत्वं, महामुखादिति वक्ष्यमाण

चूतेत्यादि । निश्वासस्य चूतादिसुरभित्वं तदधिवासितरसावल्यादिमधुसेवनात् । मृष्टान्नरससंयुक्तः षड्रसपदार्थगन्धयुक्तः । पानगन्धपुरस्सरः पीयत इति पानं मधु तद्गन्धयुक्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥ मुक्तामणीति । अपवृत्तेन स्थानात् किञ्चिच्चलितेन । अपविद्धेन पर्यस्तेन । क्षौमेण उत्तरीयरूपेण । विद्युद्गणैरिव विद्युत्समूहैरिव । रावणं तस्य पत्नीश्च ददर्शेत्यन्वयः ॥ २५–२९ ॥ रामानु०–विराजता वक्षसेत्युपलक्षणे तृतीया । वक्षसा विराजितमिति वा पाठः ॥ २६ ॥

चूतपुन्नागसुरभिर्वकुलोत्तमसंयुतः । मृष्टान्नरससंयुक्तः पानगन्धपुरस्सरः ॥ २३ ॥ तस्य राक्षससिंहस्य निश्चक्राम महामुखात् । शयानस्य विनिःश्वासः पूरयन्निव तद्गृहम् ॥ २४ ॥ मुक्तामणिविचित्रेण काञ्चनेन विराजितम् । मुकुटेनापवृत्तेन कुण्डलोज्ज्वलिताननम् ॥ २५ ॥ रक्तचन्दनदिग्धेन तथा हारेण शोभिना । पीनायतविशालेन वक्षसाऽभिविराजितम् ॥ २६ ॥ पाण्डरेणापविद्धेन क्षौमेण क्षतजेक्षणम् । महार्हेण सुसंवीतं पीतेनोत्तमवाससा ॥ २७ ॥ माषराशिप्रतीकाशं निःश्वसन्तं भुजङ्गवत् । गाङ्गे महति तोयान्ते प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥ २८ ॥ चतुर्भिः काञ्चनैर्दीपैर्दीप्यमानचतुर्दिशम् । प्रकाशीकृतसर्वाङ्गं मेघं विद्युद्गणैरिव ॥ २९ ॥ पादमूलगताश्चापि ददर्श सुमहात्मनः । पत्नीः स प्रियभार्यस्य तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ ३० ॥ शशिप्रकाशवदनाश्चारुकुण्डलभूषिताः । अम्लानमाल्याभरणा ददर्श हरियूथपः ॥ ३१ ॥ नृत्तवादित्रकुशला राक्षसेन्द्रभुजाङ्कगाः । वराभरणधारिण्यो निषण्णा ददृशे हरिः ॥ ३२ ॥

पादेति । रक्षःपतेर्गृह इति परशेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ नृत्तेति । राक्षसेन्द्रस्य भुजम् अङ्कं गच्छन्तीति राक्षसेन्द्रभुजाङ्कगाः । उत्सङ्गोपवेशनालिङ्गनाभ्यां मेकमुखत्वं च रावणस्य कामरूपित्वात्सङ्गच्छते ॥ २२ ॥ चूतेति । निश्वासस्य चूतादिसुरभित्वं तदधिवासितवस्तुसेवनादिद्वारा । मृष्टान्नरससंयुक्तः षड्रसपदार्थ गन्धोपेतः । पानगन्धपुरस्सरः पीयत इति पानं मधु तद्गन्धयुक्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥ मुक्तेति । अपवृत्तेन स्वस्थानात्किञ्चिच्चलितेन उपलक्षितम् ॥ २५ ॥ रक्तेति । एतादृशवक्षसा उपलक्षितम् । अपविद्धेन पर्यस्तेन क्षौमेण उत्तरीयतया धृतेनोपलक्षितम् ॥ २६–२८ ॥ चतुर्भिरिति । विद्युल्लतैरिति पाठे लिङ्गव्यत्यय आर्षः । विद्युद्गणैरिति वा पाठः । उक्तविशेषणविशिष्टं रावणं तस्य पादमूलगताः पत्नीश्च ददर्शेति सम्बन्धः । रक्षःपतेर्गृह इति परशेषः ॥ २९–३१ ॥ नृत्तेति ।

ललिता इत्यर्थः । वराभरणधारिण्य इति द्वितीयार्थे प्रथमा । निषण्णाः शयानाः । ददृश इत्यात्मनेपदमार्षम् ॥ ३२ ॥ वज्रेति । श्रवणान्तेष्वङ्गद दर्शनं बाहूनुपधाय शयनात् ॥ ३३–३५ ॥ अङ्गहारः नृत्तविशेषादङ्गविक्षेपविशेषः । तथोक्तं भरतशास्त्रे–" अङ्गानां योग्यदेशेषु हरणेन यथोचितम् । अङ्गनिर्वर्तनीयत्वादङ्गहारस्तथोच्यते ॥ " इत्यादि । कोमलैः सुकुमारैः । नृत्तशालिनी सुषुप्त्यवस्थायामपि वासनाबलेन नृत्तसन्निवेशविशिष्टा स्थिते

वज्रवैडूर्यगर्भाणि श्रवणान्तेषु योषिताम् । ददर्श तापनीयानि कुण्डलान्यङ्गदानि च ॥ ३३ ॥ तासां चन्द्रोपमैर्वक्त्रैः शुभैर्ललितकुण्डलैः । विरराज विमानं तन्नभस्तारागणैरिव ॥ ३४ ॥ मदव्यायामखिन्नास्ता राक्षसेन्द्रस्य योषितः । तेषु तेष्ववकाशेषु प्रसुप्तास्तनुमध्यमाः ॥ ३५ ॥ अङ्गहारैस्तथैवान्या कोमलैर्नृत्तशालिनी । विन्यस्तशुभसर्वाङ्गी प्रसुप्ता वरवर्णिनी ॥ ३६ ॥ काचिद्वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता संप्रकाशते । महानदीप्रकीर्णेव नलिनी पोतमाश्रिता ॥ ३७ ॥ अन्या कक्षगतेनैव मड्डुकेनासितेक्षणा । प्रसुप्ता भामिनी भाति बालपुत्रेव वत्सला ॥ ३८ ॥ पटहं चारु सर्वाङ्गी पीड्य शेते शुभस्तनी । चिरस्य रमणं लब्ध्वा परिष्वज्येव भामिनी ॥ ३९ ॥ काचिद्वंशं परिष्वज्य सुप्ता कमललोचना । रहः प्रियतमं गृह्य सकामेव च कामिनी ॥ ४० ॥

त्युच्यते ॥ ३६ ॥ काचिद्वीणामिति । महानदीप्रकीर्णा महानदीप्रसृता । नलिनी समूलनालदलं पद्मजालकम् । पोतं यानपात्रम् । वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता काचित् नद्यां प्लवमाना यदृच्छया पोतसंयुक्ता नलिनीव प्रकाशत इत्यर्थः॥३७॥ मड्डुकेन वाद्यविशेषेण॥३८॥३९॥ काचिद्वंशमिति । वंशं वेणुम् ॥४०॥

राक्षसेन्द्रस्य भुजाङ्कगाः राक्षसेन्द्रस्य भुजावङ्कश्च गच्छन्तीति तथा, वल्लभा इति यावत् ।धारिण्यः धारिणीः ।.निषण्णाः शयिताः ॥३२–३४॥ मदेति । मदव्यायामः मदाधिक्यम् ॥ ३५ ॥ अङ्गहारैरिति । अङ्गहारैः अङ्गविक्षेपैः । नृत्तशालिनीति विशेषणात्सुषुप्त्यवस्थायामपि वासनाबलेन नृत्तसन्निवेशविशिष्टा स्थितेति सूच यति ॥ ३६ ॥ महानदीप्रकीर्णेव महानद्यां प्लवमाना स्त्री नलिनीपोतं नलिनी समूलनालदलं पद्मजालकं पोतं यदृच्छयाऽऽगतं प्लवमाश्रितवतीव वीणां परिष्वज्य प्रकाशत इति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥ मड्डुको वाद्यभेदः ॥ ३८ ॥ पीड्य आलिङ्ग्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

विपञ्चीमिति । विपञ्ची सप्ततन्त्री । षट्तन्त्री वीणा ॥४१॥४२॥ भुजेति । पणवेन मर्दलेन ॥ ४३ ॥ डिण्डिममिति । यथा पूर्वा तथैवासक्तडिण्डिमा अन्या तं डिण्डिमं परिगृह्य परिष्वज्य प्रसुप्ता । कथमिव ? तरुणं वत्समुपगुह्येव । डिण्डिमः पणवभेदः । यद्वा अन्या भामिनी डिण्डिमं परिगृह्यावलम्ब्य तथैव आसक्तडिण्डिमा आलिङ्गितान्यडिण्डिमा तरुणं रमणमुपगुह्य वत्सं पुत्रं परिगृह्येव प्रसुप्ता । यद्वा डिण्डिमं परिगृह्य वादनार्थं परिगृह्य तथैव

विपञ्चीं परिगृह्यान्या नियता नृत्तशालिनी । निद्रावशमनुप्राप्ता सहकान्तेव भामिनी ॥ ४१ ॥ अन्या कनकसङ्काशैर्मृदुपीनैर्मनोरमैः । मृदङ्गं परिपीड्याङ्गैः प्रसुप्ता मत्तलोचना ॥ ४२ ॥ भुजपार्श्वान्तरस्थेन कक्षगेन कृशोदरी । पणवेन सहानिन्द्या सुप्ता मदकृतश्रमा ॥ ४३ ॥ डिण्डिमं परिगृह्यान्या तथैवासक्तडिण्डिमा । प्रसुप्ता तरुणं वत्समुपगुह्येव भामिनी ॥ ४४ ॥ काचिदाडम्बरं नारी भुजसंयोगपीडितम् । कृत्वा कमलपत्राक्षी प्रसुप्ता मदमोहिता ॥ ४५ ॥ कलशीमपविध्यान्या प्रसुप्ता भाति भामिनी । वसन्ते पुष्पशबला मालेव परिमार्जिता ॥ ४६ ॥ पाणिभ्यां च कुचौ काचित् सुवर्णकलशोपमौ । उपगुह्याबला सुप्ता निद्राबलपराजिता ॥ ४७ ॥ अन्या कमलपत्राक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना । अन्यामालिङ्ग्य सुश्रोणीं प्रसुप्ता मदविह्वला ॥ ४८ ॥

वादनकाल एव आसक्तडिण्डिमा अन्या तरुणं वत्समुपगुह्येव प्रसुप्ता ॥४४॥ काचिदिति । आडम्बरं तूर्यभेदम् । भुजसंभोगपीडितं भुजपरिणाहपीडितम् । भुजपरिश्लेषपीडितं वा ॥ ४५ ॥ रामानु०–आडम्बरस्तूर्यभेदः । "आडम्बरस्समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः" इति विश्वः ॥ ४५ ॥ कलशीमिति । अपविध्य पर्यस्य । अनेन सलिलसम्बन्धः सूच्यते । परिमार्जिता सलिललवसंमार्जिता । अपविद्धकलशनिर्गलितगन्धोदकसिक्ता काचित् वसन्ते म्लानिपरिहाराय सलिललवसमुक्षिता मालेव बभावित्यर्थः । पुष्पशबलेत्यनेन कलशस्थजलस्य कुङ्कुमादिरससिक्तत्वमुच्यते, सर्वाभरणभूषितत्वं वा । इयं च रावणस्य करकधारिणीति

विपञ्चीं वीणाभेदम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ मदकृतश्रमा मदवती वादनेन कृतश्रमा च ॥ ४३ ॥ परिगृह्य अवलम्ब्य । तथैवासक्तडिण्डिमा आलिङ्गितान्यडिण्डिमा । तरुणं रमणं वत्सं पुत्रं च परिगृह्य प्रसुप्ता ॥ ४४ ॥ आडम्बरः तूर्यभेदः । भुजसंयोगः भुजसंश्लेषः ॥ ४५ ॥ कलशीम् सलिलसम्भृतामित्यर्थः । अपविध्य पर्यस्य, परिमार्जिता विपर्यस्तस्वकीयकलशोदकार्द्रीकृतशरीरा नारी वसन्ते म्लानिपरिहाराय परिमार्जिता जलसिक्ता अत एव पुष्पशबला, शबलऽपुष्पेत्यर्थः । मालेव

गम्यते ॥ ४६-४८ ॥ आतोद्यानि "ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम्। वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् । चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम्॥" इत्यमरः ॥ ४९-५१ ॥ किमिव गौरीमित्यत्राह-कनकवर्णाङ्गीमिति । इष्टाम्, रावणस्येति शेषः ॥५२॥५३ ॥ हर्षेणेत्यर्धम् ।

आतोद्यानि विचित्राणि परिष्वज्य वरस्त्रियः। निपीड्य च कुचैः सुप्ताः कामिन्यः कामुकानिव ॥ ४९ ॥ तासामेकान्तविन्यस्ते शयानां शयने शुभे । ददर्श रूपसम्पन्नामपरां स कपिः स्त्रियम् ॥५०॥ मुक्तामणिसमायुक्तैर्भूषणैः सुविभूषिताम् । विभूषयन्तीमिव तत् स्वश्रिया भवनोत्तमम् ॥ ५१ ॥ गौरीं कनकवर्णाङ्गीमिष्टामन्तःपुरेश्वरीम् । कपिर्मन्दोदरीं तत्र शयानां चारुरूपिणीम् ॥ ५२ ॥ स तां दृष्ट्वा महाबाहुर्भूषितां मारुतात्मजः । तर्कयामास सीतेति रूपयौवनसम्पदा ॥ ५३ ॥ हर्षेण महता युक्तो ननन्द हरियूथपः ॥ ५४ ॥ आस्फोटयामास चुचुम्ब पुच्छं ननन्द चिक्रीड जगौ जगाम। स्तम्भानरोहन्निपपात भूमौ निदर्शयन् स्वां प्रकृतिं कपीनाम् ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

हर्षेण युक्तः ननन्द उत्तरोत्तरमानन्दमवापेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ रामानु०-हर्षेण रोमाञ्चेन ॥ ५४ ॥ तदेवोपपादयति-आस्फोटयामासेति । चिक्रीड, ननर्तेति यावत् । स्वां प्रकृतिं स्वासाधारणं चापल्यम् । अस्मिन्सर्गे सार्धचतुष्पञ्चाशच्छ्लोकाः ॥ ५५ ॥ इति० श्रीसुन्दरकाण्डव्याख्याने दशमःसर्गः ॥१०॥

भातीति सम्बन्धः ॥४६-४८॥ आतोद्यानि ततानद्धसुषिरघननामकानि चतुर्विधवाद्यानि । "ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम्। वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् । चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ॥" इत्यमरः ॥ ४९ ॥ अथ प्रधानमहिषीदर्शनम्-तासामिति । एकान्तविन्यस्ते तासां शयनात्पृथग्विन्यस्ते । तां वक्ष्यमाणगुणाम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ गौरीं हरिद्राभाम् । किमिव गौरीमित्यत आह-कनकवर्णाभामिति । इष्टां रावणस्यातिप्रियाम् । अन्तःपुरस्त्रीणामीश्वरीं कपिर्मन्दोदरीं ददर्शेत्यन्वयः ॥ ५२ ॥ तर्कयामास सीतेति रूपयौवनसम्पदा । औचित्यमनालोच्य रूपयौवनसम्पन्मात्रदर्शनेन सीतेति विचारितवानित्यर्थः ॥ ५३ ॥ हर्षो मुखविकासादिः, आनन्दो मानसः ॥ ५४ ॥ सीतेति व्यामोहात्कापेयं प्रदर्शितवानित्याह-आस्फोटयामासेति । जगौ हर्षात् मन्दगानं कृतवानित्यर्थः । आस्फोटपुच्छचुम्बनादिर्जातिधर्मः । जगाम स्तम्भानित्यनुकर्षः । सर्वा अप्येताश्चेष्टाः उपांश्विति बोध्यम् । एवं चेष्टायां हेतुः स्वां कपीनां प्रकृतिं निदर्शयन् इति ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अवधूयेत्यादि । तां बुद्धिं मन्दोदर्यां सीताबुद्धिम् । अवस्थितो बभूव स्वस्थचित्तो बभूव ॥ १ ॥ न रामेणेत्यादि । त्रिदशेष्वपीत्यनन्तरम् अन्येय मित्यर्धम् । पानभूमौ ततोऽन्यत्रेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ रामानु०—सीतां प्रति महाकपिरित्यतः परम् अन्येयमित्यर्धं प्रमादाल्लिखितम् । विद्यते त्रिदशेष्वपीत्यतः परमस्य स्थानम् । अत्र पुनरपि पानभूमौ स्त्रीणां रावणस्य च दर्शनाभिधानात् क्षणमन्यत्रान्विष्य विशेषेण मार्गितुं पुनः पानभूम्यादिकं दृष्टवानित्यवगम्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ क्रीडितेनेत्यादि अपराः

अवधूय च तां बुद्धिं बभूवावस्थितस्तदा । जगाम चापरां चिन्तां सीतां प्रति महाकपिः ॥ १ ॥ न रामेण वियुक्ता सा स्वप्तुमर्हति भामिनी । न भोक्तुं नाप्यलङ्कर्तुं न पानमुपसेवितुम् ॥ २ ॥ नान्यं नरमुपस्थातुं सुराणा मपि चेश्वरम् । नहि रामसमः कश्चिद्विद्यते त्रिदशेष्वपि । अन्येयमिति निश्चित्य पानभूमौ चचार सः ॥ ३ ॥ क्रीडितेनापराः क्लान्ता गीतेन च तथाऽपराः । नृत्तेन चापराः क्लान्ताः पानविप्रहतास्तथा । मुरजेषु मृदङ्गेषु पीठिकासु च संस्थिताः ॥ ४ ॥ तथाऽऽस्तरणमुख्येषु संविष्टाश्चापराः स्त्रियः ॥ ५ ॥ अङ्गनानां सहस्रेण भूषितेन विभूषणैः । रूपसँल्लापशीलेन युक्तगीतार्थभाषिणा । देशकालाभियुक्तेन युक्तवाक्याभिधायिना ॥ ६ ॥

स्त्रिय इत्यन्तमेकं वाक्यम् । ददर्शेत्यनुषज्यते । क्रीडितेन क्रीडया । भावे निष्ठा । विप्रहताः क्लान्ता इत्यर्थः । संस्थिताः उपधानीकृत्य शयिताः । संविष्टाः सुप्ताः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्र सीताया अदर्शनात् पुनरपि रावणस्थानमागत्य ददर्शेत्याह—अङ्गनानामिति । रूपसँल्लापशीलेन स्वसौन्दर्य

अवधूयेति । तां बुद्धिं तस्यां तद्बुद्धिम् । अवस्थितः स्वस्थचित्तः । सीतां प्रति तद्विषयामन्यचिन्तां पूर्वचिन्ताविघटितां जगाम ॥ १ ॥ अविचारान्ममैतादृशी बुद्धिर्जातेत्याह—न रामेणेत्यादिश्लोकद्वयेन । अन्यं नरम् उपस्थातुमङ्गीकर्तुं नार्हति नाध्यवस्यति । तत्र हेतुः नहि रामेति । यद्येवमतोऽन्येयमनुभूतेति निश्चित्य तत्र गृहे पानभूमौ पानशालायां चचार, पुनस्सम्यगन्वेषणायेति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ पानभूमावित्यारभ्य ददर्श हरियूथपः इत्यन्तमेकं वाक्यम् । रताभिरतसंसुप्त मित्यत्र विशेष्यत्वेन रावणमित्यध्याहर्तव्यम् । तथा च हरियूथपः पानभूमिं च उक्तविशेषणविशिष्टाः स्त्रियश्च अङ्गनासहस्रेण सह रावणं च ददर्शेति सम्बन्धः । क्रीडादिभिरुपलक्षिताः, पानविप्रहताः पानेन मत्ताः, संविष्टाः सुप्ताः । रूपसँल्लापशीलेन स्वस्वसौन्दर्यवर्णनस्वभावेनेत्यर्थः । युक्तगीतार्थभाषिणा युक्तमुपपन्नं यथा तथा गीतस्य भरतशास्त्रस्यार्थं भाषितुं शीलमस्येति तथा तेन, भरतशास्त्रार्थव्याख्यानचतुरेणेत्यर्थः । देशकालाभियुक्तेन देशकालाभिज्ञेनेत्यर्थः ।

वर्णनशीलेन, रावणविषयरूपप्रशंसाशीलेन वा । युक्तगीतार्थभाषिणा युक्तम् उपपन्नं गीतार्थं भाषितुं शीलमस्येति युक्तगीतार्थभाषी तेन । देशकालाभियुक्तेन देशकालाभिज्ञेनेत्यर्थः । अङ्गनानां सहस्रेण रताभिरतसंसुप्तमित्यन्वयः । रतशब्देन बाह्यसुरतमुच्यते । अभिरतशब्देन करणबन्धादिकमुच्यते । रताभिरतश्चासौ संसुप्तश्च तथा तम् । स्नातानुलिप्तादिवत्समासः । क्रीडाखेदेन सुप्तमित्यर्थः । रावणमिति शेषः ॥ ६-८ ॥ स इति ।

रताभिरतसंसुप्तं ददर्श हरियूथपः ॥ ७ ॥ तासां मध्ये महाबाहुः शुशुभे राक्षसेश्वरः । गोष्ठे महति मुख्यानां गवां मध्ये यथा वृषः ॥८॥ स राक्षसेन्द्रः शुशुभे ताभिः परिवृतः स्वयम् । करेणुभिर्यथाऽरण्ये परिकीर्णो महाद्विपः ॥९॥ सर्वकामैरुपेतां च पानभूमिं महात्मनः । ददर्श हरिशार्दूलस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ १० ॥ मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च भागशः । तत्र न्यस्तानि मांसानि पानभूमौ ददर्श सः ॥ ११ ॥ रौक्मेषु च विशालेषु भाजनेष्वर्धभक्षितान् । ददर्श हरिशार्दूलो मयूरान् कुक्कुटांस्तथा ॥ १२ ॥ वराहवार्ध्राणसकान् दधिसौवर्चलायुतान् । शल्यान् मृगमयूरांश्च हनुमानन्ववैक्षत ॥ १३ ॥

परिकीर्णः परिवृतः ॥ ९ ॥ सर्वकामैरिति । पानभूमेः पुनर्दर्शनोक्तिस्तत्रत्यपदार्थकथनाय ॥ १० ॥ मृगाणामिति । भागशः पिण्डशः ॥ ११ ॥ रौक्मेष्विति । मयूरादिशब्दाः मयूरादिविकारमांसपराः ॥ १२ ॥ रामानु०—मयूरान् कुक्कुटानिति स्वरूपेण निर्देशात्तत्तदाकारविशिष्टतया ते पक्का इत्यवगम्यते ॥ १२ ॥ वराहेति । वार्ध्राणसाः छागविशेषाः । "त्रिपिबन्त्विन्द्रियक्षीणं यूपस्याग्रचरं तथा । रक्तवर्णं च राजेन्द्र च्छागं वार्ध्राणसं विदुः ॥" इति स्मृतेः । पक्षिविशेष इत्यन्ये । खड्गमृग इत्यपरे । "वार्ध्राणसः खड्गमृगः" इति हलायुधः । दधिसौवर्चलायुतान् दधिसौवर्चलाभ्यां संस्कृतानित्यर्थः । सौवर्चलं

युक्तवाक्याभिधायिना अवसरोचितभाषिणा ॥ ४-६ ॥ रताभिरतसंसुप्तं रताभिरतश्चासौ संसुप्तश्च तम्, रतिश्रान्त्या सुप्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ परिकीर्णः परिवेष्टितः ॥ ९ ॥ सस्त्रीकरावणगृहे पुनस्सम्यगन्विष्य पुनर्बहिः पानभूमिमागत्य विचिनोति—सर्वकामैरिति । पूर्वं नृत्यादियुक्ततत्स्थस्त्रीमात्रदर्शनम्, इदानीं तस्यास्सर्वकामोपेतत्वदर्शनम् ॥ १० ॥ तदेव प्रपञ्चयति—मृगाणामिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ वराहः सूकरः, वार्ध्राणसः पक्षिविशेषः "कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः । स वै वार्ध्राणसः पक्षी" इति विष्णुधर्मोक्तेः । छागविशेषो वा ॥ "त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् । वार्ध्राणसं च तं प्राहुर्याज्ञिकाः श्राद्धकर्मणि ॥"

रुचकाख्यो लवणविशेषः । " सौवर्चलेऽक्षरुचके " इत्यमरः । शल्यान् श्वाविधः । " श्वावित्तु शल्यः " इत्यमरः । मृगमयूरादीनां पुनः कथनं प्रदेश भेदात् ॥ १३ ॥ क्रकरान् पक्षिविशेषान् । "कृकणक्रकरौ समौ" इत्यमरः । सिद्धान् पक्वान् । एकशल्यान्मत्स्यविशेषान् । कृतनिष्ठितान् पर्याप्तपक्वान् । "युगपर्याप्तयोः कृतम्" इत्यमरः ॥१४॥१५॥ तथेत्यादि । आम्ललवणोत्तंसैः आम्लप्रधानैः लवणप्रधानैश्च । रागषाडवैः रागयुक्तैः षाडवैः । रागः श्वेत

क्रकरान् विविधान् सिद्धांश्चकोरानर्धभक्षितान् ॥ १४ ॥ महिषानेकशल्यांश्च च्छागांश्च कृतनिष्ठितान् । लेह्यानुच्चावचान् पेयान् भोज्यानि विविधानि च ॥ १५ ॥ तथाम्ललवणोत्तंसैर्विविधै रागषाडवैः । हारनूपुरकेयूरैरपविद्धैर्महाधनैः ॥ १६ ॥ पानभाजनविक्षिप्तैः फलैश्च विविधैरपि । कृतपुष्पोपहारा भूरधिकं पुष्यति श्रियम् ॥ १७ ॥ तत्र तत्र च विन्यस्तैः सुश्लिष्टैः शयनासनैः । पानभूमिर्विना वह्निं प्रदीप्तेवोपलक्ष्यते ॥ १८ ॥ बहुप्रकारैर्विविधैर्वरसंस्कारसंस्कृतैः । मांसैः कुशलसंयुक्तैः पानभूमिगतैः पृथक् ॥ १९ ॥

सर्षपः । " रागस्सिद्धार्थको ज्ञेयः " इति सूदशास्त्रम् । षाडवाः षड्रससंयोगकृता भक्ष्यविशेषाः । प्रदीपे त्वन्यथोक्तम्–" सितामध्वादिमधुरो द्राक्षादाडिमजो रसः । विरलश्चेत्कृतो रागस्सान्द्रश्चेत् षाडवः स्मृतः॥" इति ॥ १६–१८ ॥ बहुप्रकारैरित्यादि । कुशलसंयुक्तैः समर्थसूदसंयोजितैः । एवंभूतैः

इति स्मरणात् । त्रिपिबं त्रिभिः मुखेन कर्णाभ्यां च पिबतीति त्रिपिबम् । खड्गमृगो वा । " वार्ध्राणसः खड्गमृगः " इति हलायुधः । दधिसौवर्चलायुतान् दधिसौवर्चलाभ्यां संस्कृतानित्यर्थः । सौवर्चलं रुचकाख्यं लवणम् । "सौवर्चलं स्याद्रुचकम्" इत्यमरः । शल्यान्, शल्यः श्वावित् ॥ १३ ॥ क्रकरान् क्रकराख्यपक्षिविशेषान् । कृसरानिति पाठे–तैलादिमिश्रितौदनान् । सिद्धान् पक्वान् ॥ १४ ॥ एकशल्यान् मत्स्यविशेषान् । कृतनिष्ठितान् कृतेन हिङ्गुमरीच्यादिना निष्ठितान् निष्पन्नान् पाकसंस्कारादिना संस्कृतानित्यर्थः ॥ १५ ॥ रागषाडवैः शर्कराक्षौद्रद्राक्षादाडिममधुरद्रव्याणां विकाराः विरलरसाः रागाः त एव वस्त्रगलिताः सान्द्राः षाडवाः । तदुक्तम्–" सितामध्वादिमधुरा रागास्ते स्वच्छतां गताः । ते सान्द्राः षाडवा लेह्यास्ते वस्त्रगलिताः " इति, " सितामध्वादिमधुरो द्राक्षादाडिमजो रसः । विरलश्चेत्कृतो रागः सान्द्रश्चेत्षाडवः स्मृतः॥" इति च ॥ १६ ॥१७॥ तत्र तत्रेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । पानभूमिः तैः प्रदीप्तेवोपलक्ष्यत इति सम्बन्धः ॥१८॥ बहुप्रकारैः बहूपादानभवैः अत एव विविधैः विविधरसवद्भिः, वरसंस्कारेण श्रेष्ठसंस्कारद्रव्ययोगेन संस्कृतैः, कुशलसंयुक्तैः निपुणपाचकपक्वैर्मांसैः ॥१९॥

मांसैः सह दृष्टा इति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ १९ ॥ दिव्याः अमृतमथनोद्धूतवारुणीजातीयाः । प्रसन्नाः निष्कल्मषाः । कृतसुराः कृत्रिमसुराः । कृत्रिमसुरा एवाह शर्करेति । शर्करासवाः शर्करया कृताः । माध्वीकाः मधुना कृताः । पुष्पासवाः पुष्पमकरन्दकृताः । फलासवाः फलरसकृताः । तथोक्तमर्णवे– " पानकं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् । मधूत्थं शीधुमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ॥ " इति ॥२०॥ वासचूर्णैः अधिवासचूर्णैः सह दृष्टाः, हनुमतेति

दिव्याः प्रसन्ना विविधाः सुराः कृतसुरा अपि । शर्करासवमाध्वीकपुष्पासवफलासवाः ॥२०॥ वासचूर्णैश्च विविधै र्दृष्टास्तैस्तैः पृथक् पृथक् । सन्तता शुशुभे भूमिर्माल्यैश्च बहुसंस्थितैः ॥ २१ ॥ हिरण्मयैश्च विविधैर्भाजनैः स्फाटिकै रपि । जाम्बूनदमयैश्चान्यैः करकैरभिसंवृता ॥ २२ ॥ राजतेषु च कुम्भेषु जाम्बूनदमयेषु च । पानश्रेष्ठं तदा भूरि कपिस्तत्र ददर्श सः ॥ २३ ॥ सोऽपश्यच्छातकुम्भानि शीधोर्मणिमयानि च । राजतानि च पूर्णानि भाजनानि महाकपिः ॥ २४ ॥ क्वचिदर्धावशेषाणि क्वचित् पीतानि सर्वशः । क्वचिन्नैव प्रपीतानि पानानि स ददर्श ह ॥ २५ ॥

शेषः । बहुप्रकारैर्मांसैः सह सुराः वासचूर्णैः सह हनुमता तत्र पानभूमौ दृष्टा इति सम्बन्धः । तैस्तैरित्याद्युत्तरशेषः । तैस्तैर्मांसविशेषैस्सुराविशेषैर्वास चूर्णैश्च पृथक्पृथक् सन्ततेति संबन्धः । बहुसंस्थितैः बहुसंस्थानैः ॥२१॥ हिरण्मयैरिति । अत्रापि संततेति पूर्वेणान्वयः । हिरण्मयैः रजतमयैः । "कृताकृतं हेम रूप्यं हिरण्यमभिधीयते" इति वचनात् । तैस्तैः पृथक्पृथक् सन्तता बहुसंस्थितैर्माल्यैर्हिरण्मयैः स्फाटिकैरपि भाजनैस्सन्तता जाम्बूनदमयैरन्यैः करकैश्चाभिसंवृता भूमिः शुशुभ इति सम्बन्धः ॥ २२ ॥ २३ ॥ शीधोः मद्यस्य ॥ २४ ॥ पानानि पानपात्राणि ॥ २५ ॥

दिव्याः सुराः समुद्रमथनोत्पन्नाः सुराः । कृतसुराः कृत्रिमसुराः । ता एवाह–शर्करासवेत्यादिना । शर्करासवाः शर्करया कृताः, माध्वीकाः मधुना कृताः । मार्द्वीका इति पाठे द्राक्षाफलविकारा वा । " मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा " इत्यमरः । पुष्पासवाः पुष्पमकरन्दकृताः । फलासवाः फलरसैः कृताः । वासचूर्णैः अधिवासचूर्णैः, सुगन्धिचूर्णैरित्यर्थः । सह उक्तसुरा दृष्टाः, कपिनेति शेषः । सन्ततेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । हिरण्मयैः रजतमयैः माल्यादिभिः संवृता भूमिः शुशुभ इति सम्बन्धः ॥ २०–२३ ॥ स इति । शीधोः मद्यस्य ॥ २४ ॥ अर्धावशेषाणि अर्धावशिष्टपानानि । पीतानि पीतासवानि । नैवप्रपीतानि पूर्णासवान्येव ।

क्वचिद्भक्ष्यानित्यादि निद्राबलपराजिता इत्यन्तमेकं वाक्यम् । क्वचित्प्रभिन्नैरित्यादिषु सहयोगे तृतीया, हेतौ तृतीया वा । प्रभिन्नत्वादालोलितत्वाच्च संपृक्तमाल्यानि माल्यमिश्राणीत्यर्थः । परस्परमित्यादि । पश्यन्वै विचचारेति पूर्वेणान्वयः ॥२६–२९॥ तासामिति । गात्रजं गात्रस्थम् । मन्दमनिलं

क्वचिद्भक्ष्यांश्च विविधान् क्वचित्पानानि भागशः । क्वचिदन्नावशेषाणि पश्यन् वै विचचार ह ॥ २६ ॥ क्वचित् प्रभिन्नैः करकैः क्वचिदालोलितैर्घटैः । क्वचित्संपृक्तमाल्यानि जलानि च फलानि च ॥ २७ ॥ शयनान्यत्र नारीणां शुभ्राणि बहुधा पुनः । परस्परं समाश्लिष्य काश्चित्सुप्ता वराङ्गनाः ॥ २८ ॥ काश्चिच्च वस्त्रमन्यस्याः स्वपन्त्याः परिधाय च । आहृत्य चाबलाः सुप्ता निद्राबलपराजिताः ॥ २९ ॥ तासामुच्छ्वासवातेन वस्त्रं माल्यं च गात्रजम् । नात्यर्थं स्पन्दते चित्रं प्राप्य मन्दमिवानिलम् ॥३०॥ चन्दनस्य च शीतस्य शीधोर्मधुरसस्य च । विविधस्य च माल्यस्य धूपस्य विविधस्य च । बहुधा मारुतस्तत्र गन्धं विविधमुद्वहन् ॥ ३१ ॥ रसानां चन्दनानां च धूपानां चैव मूर्च्छितः । प्रववौ सुरभिर्गन्धो विमाने पुष्पके तदा ॥३२॥ श्यामा वदातास्तत्रान्याः काश्चित् कृष्णा वराङ्गनाः । काश्चित् काञ्चनवर्णाङ्ग्यः प्रमदा राक्षसालये ॥ ३३ ॥

प्राप्येव अत्यर्थं न स्पन्दत इत्यन्वयः ॥३०॥ चन्दनस्येत्यादि । उद्वहन् प्रववावितयपकृष्यते ॥३१॥ रसादीनां सुरभिर्गन्धः विमाने मूर्च्छितः व्याप्तः सन् प्रववौ चचार॥३२॥रा०–चन्दनस्य अनुलेपनचन्दनस्य । धूपस्य गृहाधिवासार्थधूपस्य । स्नानानां चन्दनानां इति पाठः । स्नानार्हचन्दनानाम् । धूपानां केशाधिवासधूपानाम् । मारुतः एतेषां विविधं गन्धमुद्वहन् प्रववौ । अत एव सुरभिः घ्राणतर्पणो गन्धः विमाने पुष्पके मूर्च्छितः व्याप्त इति संबन्धः॥३१॥३२॥ श्यामा इति । वदाताः अवदाताः । भागुरिमतेनाल्लोपः ।

पानानि पानभाजनानि ॥ २५ ॥ भागशः विभागेन । पानानि ददर्श इदममुकमिदममुकमिति विभज्य ददर्शेत्यर्थः ॥ २६ ॥ क्वचिदिति । करकैर्घटैरिति सहयोगे तृतीया ॥ २७ ॥ शून्यानि बहुधा पुनः इति पाठः । शून्यानि पतिशून्यानि, अत एव परस्परं समाश्लिष्येति । निद्राबलपराजिता इत्यन्तस्य पश्यन्वै विचचारेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २८ ॥ २९ ॥ तासामिति । गात्रजं गात्रस्थम् ॥ ३० ॥ चन्दनस्येत्यादि । मारुतश्चन्दनादेश्च स्नानानां स्नानार्हचन्दनानां धूपानां विविधं गन्ध मुद्वहन् प्रववौ । अत एव सुरभिः घ्राणतर्पणः गन्धः विमाने मूर्च्छितः व्याप्त इति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ श्यामा इति । राक्षसालये अन्तरमध्यबहिःकक्ष्योप

शुभ्रा इत्यर्थः ॥ ३३॥ तासामिति । चकारोऽप्यर्थकः । निद्रापरवशानामपि तासां रूपं प्रसुप्तानां पद्मिनीनां रूपमिव रम्यमासीदित्यर्थः ॥ ३४॥३५॥ निरीक्षमाण इत्यादि । धर्मसाध्वसशङ्कितः धर्मलोपभयाच्छङ्कितः । परदारावरोधस्य परदाररूपान्तःपुरस्य ॥ ३६ ॥ न हीति । मे दृष्टिः कदाचिदपि

तासां निद्रावशत्वाच्च मदनेन विमूर्च्छितम् । पद्मिनीनां प्रसुप्तानां रूपमासीद्यथैव हि ॥ ३४ ॥ एवं सर्वमशेषेण रावणान्तःपुरं कपिः । ददर्श सुमहातेजा न ददर्श च जानकीम् ॥ ३५ ॥ निरीक्षमाणश्च तदा ताः स्त्रियः स महा कपिः । जगाम महतीं चिन्तां धर्मसाध्वसशङ्कितः । परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् ॥ ३६ ॥ इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति । नहि मे परदाराणां दृष्टिर्विषयवर्तिनी ॥ ३७ ॥ अयं चात्र मया दृष्टः परदारपरि ग्रहः ॥ ३८ ॥ तस्य प्रादुरभूच्चिन्ता पुनरन्या मनस्विनः । निश्चितैकान्तचित्तस्य कार्यनिश्चयदर्शिनी ॥ ३९ ॥ कामं दृष्टा मया सर्वा विश्वस्ता रावणस्त्रियः । नहि मे मनसः किंचिद्वैकृत्यमुपपद्यते ॥ ४० ॥ मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तने । शुभाशुभास्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम् ॥ ४१ ॥

परदाराणां विषयवर्तिनी नहि, परदारसम्बन्धिविषयपरा नहीत्यर्थः । तथाप्ययं परदारपरिग्रहः दृष्टः, इदमसङ्गतमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तस्येति । निश्चितैकान्तचित्तस्य नियतैकरूपचित्तस्य ॥ ३९ ॥ रामानु०–तस्येति । निश्चिते निश्चये एकान्तं नियतं चित्तं यस्य तस्य । यद्वा नियतैकचित्तस्य ॥ ३९ ॥ काममिति । वैकृत्यं विकारः । उपपद्यते उत्पद्यते ॥ ४० ॥ रामानु०–विश्वस्ताः विस्रब्धाः ॥ ४० ॥ मन इति । शुभाशुभास्ववस्थासु शुभकरणाशुभकरणेषु विषयेषु ।

लक्षिते सर्वत्र सुप्ता इति शेषः ॥ ३३ ॥ तासामिति । निद्रापरवशत्वाच्च मदनेन मदनहेतुकरतया च । विमूर्च्छितं क्लान्तम् तासां रूपं पद्मिनीनां रूपं यथा रमणीयं तथैवासीदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ निरीक्षमाण इति । धर्मसाध्वसशङ्कितः धर्मलोपभयात् शङ्कितः । परदारपरिग्रहः परदारा एव परिग्रहः ॥३६–३८॥ निश्चितैकान्त चित्तस्य निश्चयनियतचित्तस्य ॥ ३९ ॥ वैकृत्यं विकृतत्वम् ॥ ४०–४२ ॥

ति०–धर्मलोपं दर्शयति–**परदारेति** । परदारावरोधस्य । दारशब्दः स्त्रीसामान्यवाची । अवरोधशब्दः स्वधर्मयुक्तकुलस्त्रीवाची । प्रसुप्तस्येत्यनेन नग्नप्रायत्वं सूचितम् तत्समये वसनानां विपर्यासात् । किञ्च परदारा एव परिग्रहो भार्या यस्य सः अतिपापी रावणश्च दृष्टः । तादृशदर्शनमपि धर्मलोपकारीति भावः ॥ ३६–३८ ॥

इन्द्रियाणां प्रवर्तने मन एव हेतुः। सुव्यवस्थितं न तदभिलाषि जातमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ननु परदारदर्शनमपि परिहरणीयम्, तत्किमर्थं कृतम् ? तत्राह- नान्यत्रेति । अन्यत्र स्त्रीव्यतिरिक्ते । संपरिमार्गणे कर्तव्ये । स्त्रीष्वेव हि स्त्रियो दृश्यन्ते ॥४२॥ यस्येति । योनिः जातिः, सजातीय इत्यर्थः ॥४३॥४४॥

नान्यत्र हि मया शक्या वैदेही परिमार्गितुम्। स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यन्ते सदा सम्परिमार्गणे ॥४२॥ यस्य सत्त्वस्य या योनिस्तस्यां तत् परिमार्ग्यते। न शक्या प्रमदा नष्टा मृगीषु परिमार्गितुम् ॥४३॥ तदिदं मार्गितं तावच्छुद्धेन मनसा मया। रावणान्तःपुरं सर्वं दृश्यते न च जानकी ॥ ४४ ॥ देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च वीर्यवान्। अवेक्षमाणो हनुमान्नैवापश्यत जानकीम् ॥ ४५ ॥ तामपश्यन् कपिस्तत्र पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः। अपक्रम्य तदा वीरः प्रध्यातुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥ स भूयस्तु परं श्रीमान् मारुतिर्यत्नमास्थितः। आपानभूमिमुत्सृज्य तद्विचेतुं प्रचक्रमे ॥ ४७ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

स तस्य मध्ये भवनस्य मारुतिर्लतागृहांश्चित्रगृहान्निशागृहान्। जगाम सीतां प्रति दर्शनोत्सुको न चैव तां पश्यति चारुदर्शनाम् ॥ १ ॥ स चिन्तयामास ततो महाकपिः प्रियामपश्यन् रघुनन्दनस्य ताम्। ध्रुवं हि सीता म्रियते यथा न मे विचिन्वतो दर्शनमेति मैथिली ॥ २ ॥

रामानु०-तत् तस्मात् ॥ ४४ ॥ देवेति । अपश्यत अपश्यत् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ स भूयस्तु परमिति । तत् रावणान्तःपुरम् ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराज विरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ स तस्येत्यादि । निशागृहान् रात्रिनिवासयोग्य गृहान् । "गृहाः पुंसि च भूम्न्येव" इति पुंल्लिङ्गत्वम् । पश्यति अपश्यत् ॥ १ ॥ स इति । यथा यस्मात् कारणात् । विचिन्वतो मे मैथिली दर्शनं

योनिः जातिः ॥ ४३-४६ ॥ स इति । तत् रावणस्य गृहम् ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व० सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ स तस्येति । निशागृहान् रात्रिनिवासयोग्यान् गृहान् । पश्यति अपश्यत् ॥ १ ॥ स इति । जानकी विचिन्वतो मे दर्शनं यथा यस्मान्नैति तथा तस्मात्

नैति तस्मात् म्रियते ममार । यद्वा अथवा नेति वाक्यं पठनीयम् । तदा अपश्यन्निति हेतुगर्भम् । अदर्शनात् मृता वा अथवा दर्शनं नैति । कुत्रचित् गहने प्रदेशे स्थिता वेत्यर्थः ॥ २ ॥ सेति । प्रतिदुष्टकर्मणा अतिदुष्टकर्मणा । वीप्सायां प्रतिः । "प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ" इत्यमरः । परे उत्कृष्टे । आर्यपथे सन्मार्गे ॥ ३ ॥ विरूपाणि न्यूनाधिकानि रूपाणि शरीरावयवाः यासां ताः । विकृताः विकृतवेषाः । विवर्चसो निस्तेजस्काः ।

सा राक्षसानां प्रवरेण जानकी स्वशीलसंरक्षणतत्परा सती । अनेन नूनं प्रतिदुष्टकर्मणा हता भवेदार्यपथे परे स्थिता ॥ ३ ॥ विरूपरूपा विकृता विवर्चसो महानना दीर्घविरूपदर्शनाः । समीक्ष्य सा राक्षसराजयोषितो भयाद्विनष्टा जनकेश्वरात्मजा ॥ ४ ॥ सीतामदृष्ट्वा ह्यनवाप्य पौरुषं विहृत्य कालं सह वानरैश्चिरम् । न मेऽस्ति सुग्रीवसमीपगा गतिः सुतीक्ष्णदण्डो बलवांश्च वानरः ॥ ५ ॥ दृष्टमन्तःपुरं सर्वं दृष्टा रावणयोषितः । न सीता दृश्यते साध्वी वृथा जातो मम श्रमः ॥ ६ ॥ किन्नु मां वानराः सर्वे गतं वक्ष्यन्ति सङ्गताः । गत्वा तत्र त्वया वीर किं कृतं तद्वदस्व नः । अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामि तामहं जनकात्मजाम् ॥ ७ ॥

महाननाः अतिविशालमुखाः । दीर्घाणि विरूपाणि दर्शनानि चक्षूंषि यासां ताः । राक्षसराजयोषितः रावणस्याज्ञाकारिणीः स्त्रियः ॥ ४ ॥ सीतामिति । पौरुषं शत्रुविषयपराक्रमम् । चिरं कालं विहृत्य अतिक्रम्येत्यर्थः । एवम्भूतस्य मे सुग्रीवसमीपगा तत्समीपगामिनी गतिः मार्गः नास्ति । सुग्रीवसमीपगतिः ममायोग्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सुतीक्ष्णेति । यत इति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ किन्विति सामान्येन निर्वेदोक्तिः । विशेषतश्चाह—गत्वेति । इत्युक्त इति शेषः । वदस्व न इत्युक्तः किं प्रवक्ष्यामि । यद्वा किन्त्विति पाठः । पूर्ववदर्धत्रयमेकं वाक्यम् । किन्त्विति पूर्वस्माद्विशेषोक्तिः । मां वानराः वदस्व नः इति वक्ष्यन्ति तदा अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामीति योजना ॥ ७ ॥

ध्रुवं म्रियते ममारेति सम्बन्धः॥२॥ सेति । स्वशीलसंरक्षणं पातिव्रत्यसंरक्षणम् । प्रतिदुष्टकर्मणा अतिदुष्टकर्मणा । आर्यपथे सन्मार्गे ॥३॥ विरूपदर्शनाः विरूपाणि दर्शनानि चक्षूंषि दीर्घाश्च विरूपदर्शनाश्च तास्तथोक्ताः । राक्षसराजयोषितः रावणस्याज्ञाकारिणीः ॥ ४ ॥ सुग्रीवसमीपगा गतिः, गम्यत इति गतिर्मार्गः सुग्रीवसमीपसम्बन्धी मार्गो मे नास्ति, सुग्रीवसमीपं प्रति न गन्तव्यमिति भावः॥५॥६॥ माऽस्तु तत्समीपगमनम्, जाम्बवदादिसमीपगमनमपि दुरन्तमित्याह—किन्न्वित्यादि ।

तर्हि अत्रैव कालविलम्बः क्रियतां तत्राह-ध्रुवमिति । कालस्य व्यतिवर्तने अस्मदागमनकालेऽतीते प्रायमुपैष्यन्ति, जाम्बवत्प्रभृतय इति शेषः ॥ ८ ॥ सामान्येन निर्वेदं प्रतिवक्ति-किं वेति । समुद्रलङ्घनरूपं महत् कर्म कृतवन्तं मां ते किं वक्ष्यन्ति किमपि वक्ष्यन्ति । यद्वा मद्वृत्तान्तं प्रशंसन् जाम्बवान् तदुत्साहकोऽङ्गदस्तदुपश्रृण्वन्तोऽन्ये च मां किं वा जुगुप्सितं वक्ष्यन्ति । "किं पृच्छायां जुगुप्सने" इत्यमरः ॥ ९ ॥ रामानु०-किं मामिति।

ध्रुवं प्रायमुपैष्यन्ति कालस्य व्यतिवर्तने ॥ ८ ॥ किं वा वक्ष्यति वृद्धश्च जाम्बवानङ्गदश्च सः । गतं पारं समुद्रस्य वानराश्च समागताः ॥९॥ अनिर्वेदः श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम् । अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः ॥१०॥ करोति सफलं जन्तोः कर्म यत्तत्करोति सः । तस्मादनिर्वेदकृतं यत्नं चेष्टेऽहमुत्तमम् ॥ ११ ॥ भूयस्तावद्विचेष्यामि देशान् रावणपालितान् । आपानशाला विचितास्तथा पुष्पगृहाणि च ॥ १२ ॥ चित्रशालाश्च विचिता भूयः क्रीडागृहाणि च । निष्कुटान्तररथ्याश्च विमानानि च सर्वशः ॥१३॥ [भूयस्तत्र विचेष्यामि न यत्र विचयः कृतः ।]

समुद्रस्य पारं तीरं गतं मां वृद्धो जाम्बवान् किं वक्ष्यति जुगुप्सितं वक्ष्यति जन्मप्रभृति मत्पराक्रमकथनेन प्रशस्य प्रेषयित्वा जाम्बवान् मां प्रति जुगुप्सितवाक्यो भविष्यति । सोऽङ्गदश्च बिलप्रवेशनोद्योगान्मया विघटितोऽङ्गदश्च जुगुप्सितवाक्यो भविष्यति । समागता वानराश्च सर्वथा कृतकार्योऽहमेष्यामीति मदुक्त्या जनितविश्वासा वानराश्च जुगुप्सितवाक्या भविष्यन्तीत्यर्थः ॥९॥

चिरं निर्वेदे कार्यहानिः स्यादिति मत्वा अनिर्वेदमवलम्बते-अनिर्वेद इति । अनिर्वेद उत्साहः तत्कृतं तत्प्रयुक्तं यत्नम् । चेष्टे, करोमीत्यर्थः । यत्करोति जन्तुरिति सिद्धम् । जन्तोस्सम्बन्धि तत्सर्वं कर्म सः अनिर्वेद एव सफलं करोतीत्यन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ आपानेति । एता विचिताः अथापि पुनर्विचेष्यामीत्यनुषज्यते ॥ १२ ॥ निष्कुटाः गृहारामाः, अन्तररथ्याः अवान्तरवीथ्यः ॥ १३ ॥

तद्वदस्व नः इत्युक्त इति शेषः । तामदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामीति सम्बन्धः । न किमपि वक्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तत्र हेतुमाह-ध्रुवमिति । सीता न दृष्टेति वचनं श्रुत्वा ध्रुवं प्रायोपवेशनेन प्राणांस्त्यक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ हेत्वन्तरमाह-किमिति । समुद्रस्य पारं तीरं गतं मां जाम्बवान् किं कुत्सितं वक्ष्यति । सोऽङ्गदः किं कुत्सितं वक्ष्यति । समागताः सीतान्वेषणार्थमागताः किं कुत्सितं वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं क्षणमात्रं निर्विद्य पुनरुत्साहमवलम्ब्याह-अनिर्वेद इत्यादिना । अनिर्वेदः अलम्बुद्धिराहित्यम्, उत्साह इत्यर्थः । अनिर्वेदकृतम् उत्साहप्रयुक्तम् ॥ १०-१२ ॥ निष्कुटाः गृहारामाः । तन्मध्यगाः वीथीश्च ॥ १३ ॥

भूमीगृहान् भूमीबिलगृहान् । चैत्यगृहान् चतुष्पथमण्डपान् । गृहातिगृहकान् गृहानतीत्य दूरे स्वैरविहारार्थं निर्मितान् गृहान् ॥ १४ ॥ उत्पतन्नि पतन् पूर्वमुच्चस्थानान्यधिरुह्य ततोऽवरोहन् । अवघाटयन् पाटयन् ॥ १५ ॥ निष्पतन् निर्गच्छन् । प्रपतन्नुत्पतन् बिलगृहादीनि नीचस्थानानि प्रथम

इति संचिन्त्य भूयोऽपि विचेतुमुपचक्रमे । भूमीगृहांश्चैत्यगृहान् गृहातिगृहकानपि ॥ १४ ॥ उत्पतन्निपतंश्चापि तिष्ठन् गच्छन् पुनः पुनः । अपावृण्वंश्च द्वाराणि कपाटान्यवघाटयन् ॥ १५ ॥ प्रविशन्निष्पतंश्चापि प्रपतन्नुत्पतन्नपि । सर्वमप्यवकाशं स विचचार महाकपिः ॥ १६ ॥ चतुरङ्गुलमात्रोऽपि नावकाशः स विद्यते । रावणान्तःपुरे तस्मिन् यं कपिर्न जगाम सः ॥ १७ ॥ प्राकारान्तररथ्याश्च वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः । दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च सर्वं तेनावलोकितम् ॥ १८ ॥ राक्षस्यो विविधाकारा विरूपा विकृतास्तथा । दृष्टा हनुमता तत्र न तु सा जनकात्मजा ॥ १९ ॥ रूपेणाप्रतिमा लोके वरा विद्याधरस्त्रियः । दृष्टा हनुमता तत्र न तु राघवनन्दिनी ॥ २० ॥ नागकन्या वरारोहाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः । दृष्टा हनुमता तत्र न तु सीता सुमध्यमा ॥ २१ ॥ प्रमथ्य राक्षसेन्द्रेण नागकन्या बलाद्धृताः । दृष्टा हनुमता तत्र न सा जनकनन्दिनी ॥ २२ ॥ सोऽपश्यंस्तां महाबाहुः पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः । विषसाद मुहुर्धीमान् हनुमान् मारुतात्मजः ॥ २३ ॥

मधिरुह्य ततः समुद्गच्छन् ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्राकारान्तररथ्याः प्राकारमध्यवर्तिवीथ्यः । वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः चैत्यवृक्षमूलपीठिकाबन्धाः ॥ १८–२१ ॥ प्रमथ्य

भूमिगृहान् भूबिलगृहान् । चैत्यगृहान् बुद्धायतनानि । गृहातिगृहकानपि गृहानतीत्य अनतिदूरे स्वैरविहारार्थं निर्मितगृहान् ॥ १४ ॥ उत्पतन् उन्नतमारुहन् । निपतन् ततोऽवरोहन् । निष्पतन् निष्क्रामन् । बिलगृहेष्ववतरन् । उत्पतन् पुनस्तेभ्य उद्गच्छन् ॥ १५–१७ ॥ प्राकारान्तररथ्याः प्राकारान्तरमध्यवर्तिमन्त्रिकुमारादिगृहवीथ्यः । वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः चतुष्पथवर्तिवृक्षाधारभूतवेदिकाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ राघवनन्दिनी रामप्रिया ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रमथ्य नागकन्या बलाद्धृता इत्यनेन बन्दीकृतानां

स०–भूमीगृहान् भूविवरस्थगृहान् । चैत्यगृहान् देवायतनानि ॥ १४ ॥ अपावृण्वन् अपगतावरणानि कुर्वन् ॥ १५ ॥

प्रसह्य । बलाद्धृता नागकन्या इत्यभिधानादत्र बन्दीकृतानां ग्रहणम् । पूर्वश्लोके ऊढानां नागकन्यानामित्यपुनरुक्तिः ॥ २२-२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ विमानादित्यादि । इदानीं विमानादव तरणोक्त्या मध्ये विमानमधिरूढ इत्यवगम्यते । वेगवत्त्वे दृष्टान्तमाह-विद्युदिति ॥ १ ॥ सम्परिक्रम्येति । संपरिक्रम्य, प्राकारमिति शेषः ।

उद्योगं वानरेन्द्राणां प्लवनं सागरस्य च । व्यर्थं वीक्ष्यानिलसुतश्चिन्तां पुनरुपागमत् ॥२४॥ अवतीर्य विमानाच्च हनुमान् मारुतात्मजः । चिन्तामुपजगामाथ शोकोपहतचेतनः ॥२५॥इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२

विमानात्तु सुसंक्रम्य प्राकारं हरियूथपः । हनुमान् वेगवानासीद्यथा विद्युद् घनान्तरे ॥१॥ संपरिक्रम्य हनुमान् रावणस्य निवेशनात् । अदृष्ट्वा जानकीं सीतामब्रवीद्वचनं कपिः ॥ २ ॥ भूयिष्ठं लोलिता लङ्का रामस्य चरता प्रियम् । न हि पश्यामि वैदेहीं सीतां सर्वाङ्गशोभनाम् ॥ ३ ॥ पल्वलानि तटाकानि सरांसि सरितस्तथा । नद्यो ऽनूपवनान्ताश्च दुर्गाश्च धरणीधराः । लोलिता वसुधा सर्वा न तु पश्यामि जानकीम् ॥४॥ इह सम्पातिना सीता रावणस्य निवेशने । आख्याता गृध्रराजेन न च पश्यामि तामहम् ॥ ५ ॥ किन्नु सीताऽथ वैदेही मैथिली जनकात्मजा । उपतिष्ठेत विवशा रावणं दुष्टचारिणम् ॥ ६ ॥

अब्रवीत्, स्वयमिति शेषः ॥ २ ॥ लोलिता बहुशोऽन्विष्टेत्यर्थः ॥ ३ ॥ सरितः क्षुद्रनद्यः । अनूपवनान्ताः जलप्रायवनप्रदेशाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ किन्विति । सीता अयोनिजा । वैदेही जन्मभूमिप्रयुक्तातिशयवती । मैथिली आचारप्रधानकुलोत्कर्षवती । अथशब्दस्समुच्चये । एवंभूता जनकात्मजा

ग्रहणम् । पूर्वं तूढानां नागकन्यानाम् अतो न पुनरुक्तिः ॥ २२-२४ ॥ अवतीर्य विमानाच्चेति पुनरारुह्यावरुह्य चेत्यर्थः । विमान एवैतत्सर्वदर्शनमिति तत्त्वम् ॥२५॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ विमानादिति । स वेगवान् हनुमान् विमानात प्राकारं संक्रम्य घनान्तरे विद्युदिवासीदित्यन्वयः । अनेनौपम्येन प्राकार इन्द्रनीलकृत इत्यवगम्यते ॥ १ ॥ निवेशनात्संपरिक्रम्य, प्राकारमिति शेषः ॥ २ ॥ भूयिष्ठं लोलिता बहुशोऽन्विष्टेत्यर्थः ॥ ३ ॥ सरितः क्षुद्रनद्यः । अनूपवनान्ताः जलप्रचुरप्रदेशाः ॥ ४ ॥ नन्वनुपलब्धिप्रमाणादभावनिश्चय एवास्त्वित्यत आह- इहेति । रावणनिवेशन एवाख्याता तद्वचश्च प्रमाणम् न तु दृश्यतेऽत्र किमिदमिति ॥ ५ ॥ किन्विति । सीतेत्यनेन अयोनिजत्वप्रयुक्तं वैशिष्ट्यं द्योत्यते । अथशब्द

दुष्टचारिणं रावणं विवशा कामपरवशा सती उपतिष्ठेत किंनु ? नेत्यर्थः ॥ ६ ॥ रामानु०–किंन्विति । सीतेत्यनेन अयोनिजत्वप्रयुक्तवैशिष्ट्यं द्योत्यते । अथशब्दार्थो गुणसमुच्चयः । वैदेहीत्यनेन देशसंबन्धकृतवैशिष्ट्यम्, मैथिलीत्यनेन सदाचारयुक्तसत्पुरुषवासभूतनगरसंबन्धकृतवैशिष्ट्यम्, जनकात्मजेत्यनेन "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः" इति प्रसिद्धजनकसंबन्धकृतवैशिष्ट्यम् । एवंगुणविशिष्टा देवी दुष्टचारिणं रावणम् उपतिष्ठेत किन्नु मित्रत्वेन प्राप्नुयात्किंनु ? न प्राप्नुयादेवेत्यर्थः । "उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम्" इत्यात्मनेपदम् ॥ ६ ॥ अथास्या अदर्शने हेतूनुत्प्रेक्षते–क्षिप्रमित्यादिना । रामबाणानां रामबाणेभ्यः ॥ ७ ॥ अथवेति ।

क्षिप्रमुत्पततो मन्ये सीतामादाय रक्षसः । बिभ्यतो रामबाणानामन्तरा पतिता भवेत् ॥ ७ ॥ अथवा ह्रियमाणायाः पथि सिद्धनिषेविते । मन्ये पतितमार्याया हृदयं प्रेक्ष्य सागरम् ॥ ८ ॥ रावणस्योरुवेगेन भुजाभ्यां पीडितेन च । तया मन्ये विशालाक्ष्या त्यक्तं जीवितमार्यया ॥ ९ ॥ उपर्युपरि वा नूनं सागरं क्रमतस्तथा । विचेष्टमाना पतिता समुद्रे जनकात्मजा ॥ १० ॥ अहो क्षुद्रेण वाऽनेन रक्षन्ती शीलमात्मनः । अबन्धुर्भक्षिता सीता रावणेन तपस्विनी ॥ ११ ॥ अथवा राक्षसेन्द्रस्य पत्नीभिरसितेक्षणा । अदुष्टा दुष्टभावाभिर्भक्षिता सा भविष्यति ॥ १२ ॥

सागरं प्रेक्ष्य भीतं हृदयं सागरे पतितमिति मन्ये । हृदयस्य भयस्थानत्वेन तन्मूलतया तच्छरीरं लक्ष्यते ॥ ८ ॥ पीडितेन पीडनेन ॥ ९ ॥ उपर्युपरि सागरं सागरस्य सन्निहितोपरिप्रदेशे । "उपर्यध्यधसस्सामीप्ये" इति द्विर्वचनम् । "धिगुपर्यादिषु त्रिषु" इति द्वितीया ॥ १० ॥ अहो इति खेदे ॥ ११ ॥ दुष्टभावाभिः सापत्न्यप्रयुक्तक्रोधाभिः ॥ १२ ॥ १३ ॥

श्चार्थो गुणसमुच्चयपरः । वैदेहीत्यनेन देशसम्बन्धकृतवैशिष्ट्यम्, मैथिलीत्यनेन सदाचारयुक्तसत्पुरुषावासनगरसम्बन्धनिबन्धनवैशिष्ट्यम्, जनकात्मजेत्यनेन 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इति प्रसिद्धजनकसम्बन्धकृतवैशिष्ट्यम् । एवङ्गुणविशिष्टा देवी दुष्टचारिणं रावणमुपतिष्ठेत किन्नु मित्रत्वेन प्राप्नुयात्किन्नु ? न प्राप्नुयादेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ अदर्शने हेतूनाह–क्षिप्रमित्यादिना । रामबाणानां बाणेभ्यः ॥ ७ ॥ रामपरोक्षं तथा भयायोगात्पक्षान्तरम्–अथवेति । हृदयं पतितं मन उत्क्रान्तम्, मनउत्क्रमणस्यैव मरणत्वात् ॥ ८ ॥ पीडितेन पीडनेन ॥ ९–१४ ॥

स०–क्षिप्रमिति । यद्यपि सम्पातिना लङ्कायां सीताऽस्तीत्यभिधानादेवमाद्युत्प्रेक्षा न शक्या कर्तुम् । तथापि सम्पात्युक्तरीत्याऽन्वेषणेऽपि यतो न दृश्यते अतस्तद्वचनमेव विचारणीयमिति मतिमतो हनुमतः सा युक्तेति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ **अबन्धुः** असन्निहितबन्धुः ॥ ११ ॥

हा रामेति । न्यस्तदेहा त्यक्तदेहा । भविष्यति भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ निहिता भूगृहादौ गूढं स्थापिता । लालप्यते मुहुर्मुहुः प्रलपति ॥ १५ ॥ एवं निरुद्ध्यमानापि सीता रावणस्य वशं न व्रजेदित्याह–जनकस्येति । कथं व्रजेत् ? न व्रजेदेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ननु किं चिन्तया, गत्वा यथावृत्तं निवेद्यतामित्याशङ्क्य तदनुचितमित्याह–विनष्टेति । विनष्टा भूगृहादौ स्थापनेनादर्शनं गता । " णश अदर्शने " इति धातोर्निष्ठा । प्रनष्टा

सम्पूर्णचन्द्रप्रतिमं पद्मपत्रनिभेक्षणम् । रामस्य ध्यायती वक्त्रं पञ्चत्वं कृपणा गता ॥ १३ ॥ हा राम लक्ष्मणेत्येवं हाऽयोध्ये चेति मैथिली । विलप्य बहु वैदेही न्यस्तदेहा भविष्यति ॥ १४ ॥ अथवा निहिता मन्ये रावणस्य निवेशने । नूनं लालप्यते सीता पञ्जरस्थेव शारिका ॥ १५ ॥ जनकस्य सुता सीता रामपत्नी सुमध्यमा । कथमुत्पलपत्राक्षी रावणस्य वशं व्रजेत् ॥ १६ ॥ विनष्टा वा प्र(ण)नष्टा वा मृता वा जनकात्मजा । रामस्य प्रियभार्यस्य न निवेदयितुं क्षमम् ॥ १७ ॥ निवेद्यमाने दोषः स्याद्दोषः स्यादनिवेदने । कथन्नु खलु कर्तव्यं विषमं प्रतिभाति मे ॥ १८ ॥ अस्मिन्नेवं गते कार्ये प्राप्तकालं क्षमं च किम् । भवेदिति मतं भूयो हनुमान् प्रविचारयत् ॥ १९ ॥ यदि सीतामदृष्ट्वाऽहं वानरेन्द्रपुरीमितः । गमिष्यामि ततः को मे पुरुषार्थो भविष्यति ॥ २० ॥

समुद्रपतनादिना त्यक्तजीविता । (" उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य " इति णत्वम् ।) मृता रामविरहदुःखासहिष्णुतया स्वयं मृता ॥ १७ ॥ निवेद्यमाने वक्ष्यमाणो दोषः स्यात् । दोषः स्यादनिवेदने यथावृत्तानिवेदने स्वामिवञ्चनदोषः स्यात् । विषमं परस्परविरुद्धम् ॥ १८ ॥ अस्मिन्निति । हनुमान् अस्मिन्कार्ये एवं गते एवं विषमत्वं प्राप्ते सति । किं प्राप्तकालं कालोचितं क्षमं समर्थं च भवेदिति मतं पक्षम् । भूयः प्रविचारयत् ॥ १९ ॥ २० ॥

निहितां भूगृहादौ स्थापितां मन्ये ॥ १५ ॥ एवं पीड्यमानापि सीता रावणस्य वशं न व्रजेदित्याह–जनकस्येति ॥ १६ ॥ ननु किमेतादृशविचारेण ? गत्वा यथावृत्तं निवेद्यतामित्यत आह–विनष्टेत्यादि । दृश्यदेशे मायया अदर्शनं विनाशः, अदृश्यदेशे अवस्थानं प्रणाशः । रामविश्लेषजनितदुःखेन स्वयं मृता वा ॥ १७ ॥ दोषो वक्ष्यमाणः, अनिवेदने यथावृत्तान्ताकथने दोषः स्वामिवञ्चनकरणरूपः स्यात् ॥ १८ ॥ अस्मिन्निति । प्राप्तकालं कालोचितम् । क्षमं समर्थं किं

स०–रिपुभिर्योधयितुं शक्यो योध्यः । स न भवतीत्ययोध्यः, तस्य सम्बुद्धिः । हाऽयोध्येत्युपपन्नम् । (हाऽयोध्येति च इति पाठो भवितुमर्हति) ॥ १४ ॥

पुरुषार्थाभावमाह--ममेदमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ निवेद्यमाने दोषः स्यादित्येतदुपपादयति–गत्वेत्यादिना । अप्रियमिति च्छेदः ॥ २३ ॥ परुषं श्रवण

ममेदं लङ्घनं व्यर्थं सागरस्य भविष्यति । प्रवेशश्चैव लङ्कायां राक्षसानां च दर्शनम् ॥ २१ ॥ किं मां वक्ष्यति सुग्रीवो हरयो वा समागताः । किष्किन्धां समनुप्राप्तं तौ वा दशरथात्मजौ ॥ २२ ॥ गत्वा तु यदि काकुत्स्थं वक्ष्यामि परमप्रियम् । न दृष्टेति मया सीता ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २३ ॥ परुषं दारुणं क्रूरं तीक्ष्णमिन्द्रिय तापनम् । सीतानिमित्तं दुर्वाक्यं श्रुत्वा स न भविष्यति ॥ २४ ॥ तं तु कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा पञ्चत्वगतमानसम् । भृशानुरक्तो मेधावी न भविष्यति लक्ष्मणः ॥ २५ ॥ विनष्टौ भ्रातरौ श्रुत्वा भरतोऽपि मरिष्यति । भरतं च मृतं दृष्ट्वा शत्रुघ्नो न भविष्यति ॥ २६ ॥ पुत्रान् मृतान् समीक्ष्याथ न भविष्यन्ति मातरः । कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च न संशयः ॥ २७ ॥ कृतज्ञः सत्यसन्धश्च सुग्रीवः प्लवगाधिपः । रामं तथागतं दृष्ट्वा ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २८ ॥ दुर्मना व्यथिता दीना निरानन्दा तपस्विनी । पीडिता भर्तृशोकेन रुमा त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २९ ॥ वालिजेन तु दुःखेन पीडिता शोककर्शिता । पञ्चत्वं च गते राज्ञि तारापि न भविष्यति ॥ ३० ॥ माता पित्रोर्विनाशेन सुग्रीवव्यसनेन च । कुमारोऽप्यङ्गदः कस्माद्धारयिष्यति जीवितम् ॥ ३१ ॥

कटुकम् । दारुणं भयंकरम् । क्रूरम् उग्रम् । तीक्ष्णम् असह्यम् । इन्द्रियतापनम् इन्द्रियक्षोभकम् । सीतानिमित्तं सीताविषयम् ॥ २४ ॥ तं त्विति ।

भवेत इति मतं पक्षं भूयः प्रविचारयत प्रव्यचारयत् ॥ १९--२३ ॥ परुषं कर्णकठोरम् । दारुणं भयङ्करम् । क्रूरमुग्रम् । तीक्ष्णमसह्यम् । इन्द्रियतापनम् इन्द्रिय क्षोभकम् । स रामः ॥ २४ ॥ पञ्चत्वगतमानसं मरणे कृतनिश्चयम् ॥ २५-३३ ॥

स०–सत्यसन्धः प्रागिति शेषः । यद्वा मनसा सीतां सम्बोध्य वदति–सतीति । असन्धः अनिष्पन्नस्वप्रतिज्ञः । अथवा अनुवादेन सीताया अनानयने प्राणांस्त्यक्ष्यामीति वाद ऊह्यः । ततश्च सत्यसन्ध इति यथावस्थितमन्वेति ॥ २८ ॥

पञ्चत्वगतमानसं मरणे कृतनिश्चयम् ॥ २५-३२ ॥ सान्त्वेनेति । मानेन प्रत्युत्थानादिना ॥ ३३ ॥ न वनेष्विति । निरोधेषु गृहादिसंवृत प्रदेशेषु ॥३४॥३५॥ विषमिति । प्रचरिष्यन्ति करिष्यन्तीत्यर्थः । शस्त्रं शस्त्रपतनम् ॥ ३६ ॥ घोरमिति । आरोदनम् आ समन्ताद्रोदनम् ॥ ३७-३९ ॥

भर्तृजेन तु दुःखेन ह्यभिभूता वनौकसः । शिरांस्यभिहनिष्यन्ति तलैर्मुष्टिभिरेव च ॥ ३२ ॥ सान्त्वेनानुप्रदानेन मानेन च यशस्विना । लालिताः कपिराजेन प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति वानराः ॥ ३३ ॥ न वनेषु न शैलेषु न निरोधेषु वा पुनः । क्रीडामनुभविष्यन्ति समेत्य कपिकुञ्जराः ॥ ३४ ॥ सपुत्रदाराः सामात्या भर्तृव्यसनपीडिताः । शैलाग्रेभ्यः पतिष्यन्ति समेत्य विषमेषु च ॥ ३५ ॥ विषमुद्बन्धनं वापि प्रवेशं ज्वलनस्य वा । उपवासमथो शस्त्रं प्रचरिष्यन्ति वानराः ॥ ३६ ॥ घोरमारोदनं मन्ये गते मयि भविष्यति । इक्ष्वाकुकुलनाशश्च नाशश्चैव वनौकसाम् ॥ ३७ ॥ सोऽहं नैव गमिष्यामि किष्किन्धां नगरीमितः । न च शक्ष्याम्यहं द्रष्टुं सुग्रीवं मैथिलीं विना ॥३८॥ मय्यगच्छति चेहस्थे धर्मात्मानौ महारथौ । आशया तौ धरिष्येते वानराश्च मनस्विनः ॥ ३९ ॥ हस्तादानो मुखादानो नियतो वृक्षमूलिकः । वानप्रस्थो भविष्यामि ह्यदृष्ट्वा जनकात्मजाम् ॥ ४० ॥ सागरानूपजे देशे बहुमूलफलोदके । चितां कृत्वा प्रवेक्ष्यामि समिद्धमरणीसुतम् ॥ ४१ ॥ उपविष्टस्य वा सम्यग् लिङ्गिनीं साधयिष्यतः । शरीरं भक्षयिष्यन्ति वायसाः श्वापदानि च ॥ ४२ ॥

हस्तेति । हस्तादानः हस्तपतितभोजी । मुखादानः मुखपतितभोजी । वृक्षमूलिकः वृक्षमूलवासी ॥ ४० ॥ सागरानूपज इति । बहुमूलफलोदक इति स्वरूपकथनम् । अरणीसुतम् अरण्युत्पन्नम् ॥ ४१ ॥ उपविष्टस्य प्रायोपविष्टस्य । लिङ्गिनीम्, लिङ्गं संन्यासः अनशनं तद्वती लिङ्गिनी ताम् साधनेति । निरोधेषु गृहादिसंवृतप्रदेशेषु ॥३४--३८॥ धरिष्यति, प्राणानिति शेषः॥३९॥ हस्तादानः हस्तपतितफलपर्णाद्याशी । मुखादानः मुखपतितभोजी । वृक्षमूलिकः वृक्षमूलवासी ॥ ४० ॥ अरणीसुतम् अग्निम् ॥ ४१ ॥ उपविष्टस्य प्रायोपविष्टस्य । लिङ्गिनं लिङ्गं शरीरमस्यास्तीति लिङ्गी तम्, आत्मानमित्यर्थः । साधयिष्यतः

यिष्यतः। लिङ्गिनमिति क्वचित्पाठः। तत्र लिङ्गं शरीरं तद्वान् लिङ्गी आत्मा तं साधयिष्यतः, शरीरादात्मानं मोचयिष्यत इत्यर्थः। श्वापदानि श्वापदाः व्याघ्रादयः ॥ ४२ ॥ न चैवमात्मत्यागे दोष इत्याह—इदमिति। निर्याणं मरणम्। आपः अपः ॥ ४३ ॥ सुजातेति। सुजातमूला आदौ लङ्काधिदेवता

इदं महर्षिभिर्दृष्टं निर्याणमिति मे मतिः। सम्यगापः प्रवेक्ष्यामि न चेत्पश्यामि जानकीम् ॥४३॥ सुजातमूला सुभगा कीर्तिमाला यशस्विनी। प्रभग्ना चिररात्रीयं मम सीतामपश्यतः ॥ ४४ ॥ तापसो वा भविष्यामि नियतो वृक्षमूलिकः। नेतः प्रतिगमिष्यामि तामदृष्ट्वाऽसितेक्षणाम् ॥ ४५ ॥ यदीतः प्रतिगच्छामि सीतामनधिगम्य ताम्। अङ्गदः सह तैः सर्वैर्वानरैर्न भविष्यति ॥ ४६ ॥ विनाशे बहवो दोषा जीवन् भद्राणि पश्यति। तस्मात्प्राणान् धरिष्यामि ध्रुवो जीवितसङ्गमः ॥ ४७ ॥ एवं बहुविधं दुःखं मनसा धारयन् मुहुः। नाध्यगच्छत्तदा पारं शोकस्य कपिकुञ्जरः ॥ ४८ ॥ रावणं वा वधिष्यामि दशग्रीवं महाबलम्। काममस्तु हृता सीता प्रत्याचीर्णं भविष्यति ॥४९॥

जयेन शोभनप्रारम्भा। सुभगा चन्द्रोदयेन रम्या। कीर्तिमाला मम कीर्तिमयमाला। यशस्विनी हनुमतो लङ्काप्रवेशरात्रिरिति लोके विख्याता। चिररात्री जागरणेन दीर्घभूता रात्रिः। प्रभग्ना समाप्ता। एवं कल्याणीयं रात्रिः सीतामपश्यतो मे व्यर्थैव जातेत्यर्थः। "कृदिकारादक्तिनः" इति दीर्घः ॥ ४४ ॥ आत्मत्यागापेक्षया तापसभाव एव ज्यायानित्याह—तापस इति। वाशब्दोऽवधारणे। "वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये" इति विश्वः ॥४५॥ मा भूत् सुग्रीवसमीपगमनम्। अङ्गदादिभिस्संयुज्यतामित्याशङ्क्याह—यदीत इति ॥ ४६ ॥ विनाश इति। बहवो दोषाः पूर्वोक्तास्सर्वविनाशादयः। संगमः श्रेयस्संगमः ॥ ४७ ॥४८॥ रावणमिति। प्रत्याचीर्णं प्रत्याचरितम्, प्रतिकृतमिति यावत् ॥ ४९ ॥ रामानु०—रावणमिति। वाशब्दोऽवधारणे। हृता सीता काममस्तु यथा

शरीरान्मोचयिष्यतः। श्वापदानि श्वापदाः व्याघ्रादयः ॥ ४२ ॥ न चात्महत्यादोषोऽपीत्याह—इदमिति। निर्याणं मरणम्। आपः अपः ॥ ४३ ॥ सुजातमूला आदित आरभ्य सीतान्वेषणोपयुक्ततया शोभनमूला। सुभगा सीतान्वेषणसौकर्यापादकचन्द्रिकया मनोहरा। कीर्तिमाला कीर्तनं कीर्तिः सीतान्वेषणसहकारिणीति सर्वैः क्रियमाणा कीर्तिरेव माला यस्यास्सा। यशस्विनी हनुमल्लङ्काप्रवेशरात्रिरिति ख्यातिमती। चिररात्रिः चिरकालविशिष्टरात्रिः, दीर्घरात्रिरिति यावत्। अनेन रामकार्यसहायेच्छया रात्रिरपि वर्द्धितवतीत्यवगम्यते। सीतामपश्यतो मम प्रभग्ना निष्फला जातेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ पूर्वोक्तयोः तापसपक्षमरणपक्षयोः प्रथमं पक्षमवलम्ब्याह—तापस इत्यादिना ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ विनाश इति। जीवितसङ्गमः जीविते सङ्गमः श्रेयस्सङ्गमः ध्रुवः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ किं दैन्येन? विक्रमिष्यामी

तथा वा भवतु । रावणं वधिष्याम्येव । वधेन किं भविष्यतीत्यत्राह । प्रत्याचीर्णं भविष्यतीति । प्रत्याचीर्णं प्रत्याचरणम्, वैरनिर्यातनमिति यावत् ॥ ४९ ॥ पशुं पशुपतेरिवेति । पशुपतेः अग्नेः पशुम् अजमिव । "इमं पशुं पशुपते ते अद्य बध्नाम्यग्ने" इति श्रुतेः । अनेन सुप्रापत्वमुक्तम् ॥५०॥ इतीति । प्रथमं चिन्ताविचारः । ततो

अथवैनं समुत्क्षिप्य उपर्युपरि सागरम् । रामायोपहरिष्यामि पशुं पशुपतेरिव ॥ ५० ॥ इति चिन्तां समापन्नः सीतामनधिगम्य ताम् । ध्यानशोकपरीतात्मा चिन्तयामास वानरः ॥ ५१ ॥ यावत्सीतां हि पश्यामि रामपत्नीं यशस्विनीम् । तावदेतां पुरीं लङ्कां विचिनोमि पुनः पुनः ॥ ५२ ॥ संपातिवचनाच्चापि रामं यद्यानयाम्यहम् । अपश्यन् राघवो भार्यां निर्दहेत् सर्ववानरान् ॥ ५३ ॥ इहैव नियताहारो वत्स्यामि नियतेन्द्रियः । न मत्कृते विनश्येयुः सर्वे ते नरवानराः ॥ ५४ ॥ अशोकवनिका चेयं दृश्यते या महाद्रुमा । इमामधिगमिष्यामि न हीयं विचिता मया ॥ ५५ ॥ वसून् रुद्रांस्तथाऽऽदित्यानश्विनौ मरुतोऽपि च । नमस्कृत्वा गमिष्यामि रक्षसां शोकवर्धनः ॥ ५६ ॥ जित्वा तु राक्षसान् सर्वानिक्ष्वाकुकुलनन्दिनीम् । संप्रदास्यामि रामाय यथा सिद्धिं तपस्विने ॥ ५७ ॥ स मुहूर्तमिव ध्यात्वा चिन्तावग्रथितेन्द्रियः । उदतिष्ठन्महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः ॥ ५८ ॥ नमोऽस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै । नमोऽस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोऽस्तु चन्द्रार्कमरुद्गणेभ्यः ॥ ५९ ॥

ध्यानं ज्ञातव्यविषयनिरन्तरप्रत्ययः । ततश्चिन्तेति दुरन्तचिन्तोच्यते ॥ ५१ ॥ चिन्ताप्रकारमाह–यावदिति ॥ ५२ ॥ यदि पूर्वमेव संपातिवचनप्रामाण्येन रामोऽत्रानीयेत तदा महान् प्रमादः स्यादित्याह–संपातीति ॥५३–५६॥ सिद्धिं तपःफलम् ॥५७॥५८॥ "सर्वान् देवान्नमस्यन्ति रामस्यार्थे यशस्विनः"

त्याह–रावणमिति । हता सीता काममस्तु यथा तथा वा भवतु रावणं वधिष्याम्येव, तेन किं ? प्रत्याचीर्णं प्रत्याचरणम्, वैरनिर्यातनमिति यावत् ॥४९–५१॥ चिन्ताप्रकारमेवाह–यावदिति । पश्यामि विचिनोमीति च लट् भविष्यदर्थे ॥ ५२ ॥ सीतामदृष्ट्वैव सम्पातिवचनाद्रामस्समानीयेत तदा महाननर्थो भवेदित्याह–सम्पातीति ॥ ५३ ॥ इहेति । विनश्येयुः सीतामदृष्ट्वा तत्र मद्गमनानन्तरमिति भावः ॥ ५४–५६ ॥ जित्वेति । सिद्धिमिव तपःफलमिव ॥ ५७ ॥ चिन्ताविग्रथितेन्द्रियः

इत्युक्तरीत्या अभिमतलाभत्वरया सर्वान्नमस्करोति--नमोऽस्त्विति ॥ ५९ ॥ स तेभ्यस्त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । नमस्कृत्यालोकनरूपक्रिया भेदात्तच्छब्दद्वयम् । नमस्कृत्य अशोकवनिकां प्रति उद्दिश्य सर्वा दिशस्समालोक्य अशोकवनिकां परिच्छेत्तुं तस्यास्सर्वा दिशो दृष्ट्वा तां स मनसा

स तेभ्यस्तु नमस्कृत्य सुग्रीवाय च मारुतिः । दिशः सर्वाः समालोक्य ह्यशोकवनिकां प्रति ॥ ६० ॥ स गत्वा मनसा पूर्वमशोकवनिकां शुभाम् । उत्तरं चिन्तयामास वानरो मारुतात्मजः ॥ ६१ ॥ ध्रुवं तु रक्षोबहुला भविष्यति वनाकुला । अशोकवनिका चिन्त्या सर्वसंस्कारसंस्कृता ॥ ६२ ॥ रक्षिणश्चात्र विहिता नूनं रक्षन्ति पादपान् । भगवानपि सर्वात्मा नातिक्षोभं प्रवाति वै ॥ ६३ ॥ संक्षिप्तोऽयं मयाऽऽत्मा च रामार्थे रावणस्य च । सिद्धिं मे संविधास्यन्ति देवाः सर्षिगणास्त्विह ॥ ६४ ॥

गत्वा उत्तरं चिन्तयामासेति योजना । अशोकशब्दः संक्षेपे व्याख्यातः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ध्रुवमिति । रक्षोबहुला रक्षकराक्षसबहुला । वनाकुला जलावृता द्रुमषण्डमण्डिता वा । सर्वसंस्कारैः कर्षणतृणनिरसनादिभिः संस्कृता कृतातिशयाधाना अशोकवनिका ध्रुवं चिन्त्या भविष्यति । अवश्यमन्वेषणीया भवेदित्यर्थः ॥ ६२ ॥ रक्षिण इति । अत्र अशोकवनिकायाम् । विहिताः नियुक्ताः । सर्वात्मा सर्वमाप्नोतीति सर्वात्मा वायुः । सोपि नातिक्षोभं प्रवाति । अतिकम्पनपूर्वकं नात्र सञ्चरतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥ एवंभूतप्रदेशे भवतः कथं गमनमित्याशङ्क्याह--संक्षिप्त इति । मया अयमात्मा देहः । रामार्थे रामप्रयोजनसिद्ध्यर्थम् । रावणस्य चार्थे रावणादृश्यत्वार्थं च संक्षिप्तः अल्पीकृतः । एवं मया कार्यानुकूलो यत्नः कृतः, कार्यसिद्धिं तु देवा विधास्यन्ती

व्याकुलेन्द्रियः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ सुग्रीवाय चेत्यत्र नमश्चक्र इति करोतेर्विपरिणामः । अशोकवनिकां गतः, मनसेति शेषः । अशोकवनिकां प्रतीति पाठे--समालोकयदित्यालोकयतेर्विपरिणामः । अन्यथा तच्छब्दोऽतिरिच्यते ॥ ६० ॥ मनसा गत्वा, गन्तुं निश्चित्येत्यर्थः । उत्तरम् उत्तरकर्तव्यम् । वनाकुला काननावृता ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ रक्षिण इति । अत्र अशोकवनिकायाम् । निहिताः नियुक्ताः । सर्वात्मा वायुः ॥ ६३ ॥ संक्षिप्त इति । रामार्थे रावणस्य चेति गूढवृत्त्या सीतादर्शनस्याकाङ्क्षितत्वात रावणदर्शनपरिहारार्थत्वाच्चोभयार्थत्वम् ॥ ६४-६६ ॥

त्याह--सिद्धिमिति। संविधास्यन्ति ददत्वित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ब्रह्मेत्यादि। शर्वः रुद्रः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ उक्तमर्थं पुनः संग्रहेणाह--सिद्धिं सर्वाणि भूतानीति। भूतानां प्रभुः उक्तब्रह्मरुद्राद्यधिपतिः, परिशेषाद्विष्णुरित्यवगम्यते। पन्थाः गोचरः येषां ते पथिगोचराः मार्गवर्तिनः ॥ ६७ ॥ तदिति। तत्तस्मात्

ब्रह्मा स्वयम्भूर्भगवान् देवाश्चैव दिशन्तु मे। सिद्धिमग्निश्च वायुश्च पुरुहूतश्च वज्रभृत् ॥ ६५ ॥ वरुणः पाशहस्तश्च सोमादित्यौ तथैव च। अश्विनौ च महात्मानौ मरुतः शर्व एव च ॥ ६६ ॥ सिद्धिं सर्वाणि भूतानि भूतानां चैव यः प्रभुः। दास्यन्ति मम ये चान्ये ह्यदृष्टाः पथिगोचराः ॥ ६७ ॥ तदुन्नसं पाण्डुरदन्तमव्रणं शुचिस्मितं पद्मपलाशलोचनम्। द्रक्ष्ये तदार्यावदनं कदान्वहं प्रसन्नताराधिपतुल्यदर्शनम् ॥ ६८ ॥ क्षुद्रेण पापेन नृशंसकर्मणा सुदारुणालंकृतवेषधारिणा। बलाभिभूता ह्यबला तपस्विनी कथं नु मे दृष्टिपथेऽद्य सा भवेत् ॥ ६९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा मनसा चाधिगम्य ताम्। अवप्लुतो महातेजाः प्राकारं तस्य वेश्मनः ॥ १ ॥

स तु संहृष्टसर्वाङ्गः प्राकारस्थो महाकपिः। पुष्पिताग्रान् वसन्तादौ ददर्श विविधान् द्रुमान् ॥ २ ॥

कारणात्। उन्नता नासिका यस्य तदुन्नसम्। "उपसर्गाच्च" इति समासान्तोऽच् प्रत्ययः नसादेशश्च। अव्रणम् अनवद्यम्। तत् अभिज्ञातत्वेन रामेण निवेदितम् ॥ ६८ ॥ सुदारुणालंकृतवेषधारिणा सुदारुणत्वेऽप्यापातप्रसन्नवेषधारिणा ॥ ६९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ स मुहूर्तमित्यादि। इवशब्दो वाक्यालङ्कारे। प्राकारम् अशोकवनिकाप्राकारम्। तस्य वेश्मनः रावणस्य गृहात्। अवप्लुतः प्राप्तः ॥१॥ स त्विति। संहृष्टसर्वाङ्गः पुलकितसर्वाङ्गः। वसन्तादौ "पौर्णमास्या मासान् संपाद्य" इति पक्षमनुसृत्य फाल्गुन

दास्यन्ति ददतीत्यर्थः। पथिगोचराः अदृष्टाश्च ये ते सिद्धिं दास्यन्ति ॥ ६७ ॥ तदिति। समुन्नता नासा यस्य तत् समुन्नसम्। अव्रणमनवद्यम् ॥६८॥ क्षुद्रेणेति। सुदारुणत्वेऽप्यलंकृतवेषधारिणा प्रसन्नवेषधारिणा, रावणेनेति शेषः ॥ ६९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां त्रयोदशस्सर्गः ॥१३॥ स इति। ताम् अशोकवनिकाम् मनसा अधिगम्य, तत्र मनो निधायेत्यर्थः। तस्य रावणस्य। वेश्मनः वेश्मप्राकारादित्यर्थः।

पौर्णमासीप्रपूर्वदिनत्वेन वसन्तादावित्युक्तम् ॥ २ ॥ सालान् सर्जकान् । भव्यान् शुभानित्यशोकविशेषणम् । यद्वा भवं रुद्रमर्हन्तीति भव्यान् रुद्रप्रियपुष्पान् वृक्षविशेषान् । उद्दालकान् बहुवारकान् । नागवृक्षान् नागकेसरवृक्षान् । कपिमुखान् मर्कटकान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ स प्रविश्येत्यादि ।

सालानशोकान् भव्यांश्च चम्पकांश्च सुपुष्पितान् । उद्दालकान्नागवृक्षांश्चूतान् कपिमुखानपि ॥ ३ ॥ अथाम्रवणसंछन्नां लताशतसमावृताम् । ज्यामुक्त इव नाराचः पुप्लुवे वृक्षवाटिकाम् ॥ ४ ॥ स प्रविश्य विचित्रां तां विहगैरभिनादिताम् । राजतैः काञ्चनैश्चैव पादपैः सर्वतो वृताम् ॥ ५ ॥ विहगैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् । उदितादित्यसङ्काशां ददर्श हनुमान् कपिः ॥ ६ ॥ वृतां नानाविधैर्वृक्षैः पुष्पोपगफलोपगैः । कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च मत्तैर्नित्यनिषेविताम् ॥ ७ ॥ प्रहृष्टमनुजे काले मृगपक्षिसमाकुले । मत्तबर्हिणसंघुष्टां नानाद्विजगणायुताम् ॥८॥ मार्गमाणो वरारोहां राजपुत्रीमनिन्दिताम् । सुखप्रसुप्तान् विहगान् बोधयामास वानरः ॥९॥ उत्पतद्भिर्द्विजगणैः पक्षैः सालाः समाहताः । अनेकवर्णा विविधा मुमुचुः पुष्पवृष्टयः ॥ १० ॥ पुष्पावकीर्णः शुशुभे हनुमान् मारुतात्मजः । अशोकवनिकामध्ये यथा पुष्पमयो गिरिः ॥ ११ ॥ दिशः सर्वाः प्रधावन्तं वृक्षषण्डगतं कपिम् । दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि वसन्त इति मेनिरे ॥ १२ ॥

काञ्चनैः काञ्चनमयैरिव स्थितैः ॥ ५ ॥ चित्रकाननां चित्रावान्तरवनाम्, चम्पकवनं चूतवनमित्येवंविधवनवतीम् ॥ ६ ॥ पुष्पाण्युपगच्छन्तीति पुष्पोपगाः पुष्पसंपन्नाः तैः, फलोपगैः फलसंपन्नैः ॥ ७ ॥ प्रहृष्टमनुजे काले वसन्ते । वसन्तस्य प्रचुरमन्मथत्वात् प्रहृष्टमनुजत्वम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ सालाः वृक्षाः । " अनोकहः कुटः सालः " इत्यमरः । पुष्पवृष्टयः पुष्पवृष्टीः ॥ १०–१४ ॥

प्राकारं वनप्राकारम्, अवप्लुतः प्राप्तः ॥ १–३ ॥ अथेति । आम्रवणं चूतवनम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ चित्रकाननां चित्रद्रुमषण्डाम् ॥ ६ ॥ पुष्पोपगफलोपगैः पुष्पाण्युपगच्छन्तीति पुष्पोपगाः पुष्पसंपन्नाः । एवं फलोपगाः ॥ ७ ॥ प्रहृष्टमनुजे प्रहृष्टजने काले, वसन्तादावित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ पुष्पवृष्टयः पुष्पवृष्टीः ॥ १०–१४ ॥

धूर्ताः अक्षधूर्ताः ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्कन्धमात्राश्रयाः पुष्पादीनामनाश्रया इत्यर्थः । अत एव अगमाः अगम्याः, असेव्या इत्यर्थः । निर्धुताः कम्पिताः ॥ १७ ॥ निर्धूतेति । मृदितवर्णका मृष्टाङ्गरागा । "अङ्गरागस्समालम्भो वर्णकश्च विलेपनम्" इत्युक्तेः । निष्पीतशुभदन्तोष्ठी निष्पीततया शुभदन्त

वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैरवकीर्णा पृथग्विधैः । रराज वसुधा तत्र प्रमदेव विभूषिता ॥ १३ ॥ तरस्विना ते तरवस्तरसाऽभिप्रकम्पिताः । कुसुमानि विचित्राणि ससृजुः कपिना तदा ॥ १४ ॥ निर्धूतपत्रशिखराः शीर्णपुष्पफलद्रुमाः । निक्षिप्तवस्त्राभरणा धूर्ता इव पराजिताः ॥ १५ ॥ हनूमता वेगवता कम्पितास्ते नगोत्तमाः । पुष्पपर्णफलान्याशु मुमुचुः पुष्पशालिनः ॥ १६ ॥ विहङ्गसङ्घैर्हीनास्ते स्कन्धमात्राश्रया द्रुमाः । बभूवुरगमाः सर्वे मारुतेनेव निर्धुताः ॥ १७ ॥ निर्धूतकेशी युवतिर्यथा मृदितवर्णका । निष्पीतशुभदन्तोष्ठी नखैर्दन्तैश्च विक्षता ॥ १८ ॥ तथा लांगूलहस्तैश्च चरणाभ्यां च मर्दिता । बभूवाशोकवनिका प्रभग्नवरपादपा ॥ १९ ॥ महालतानां दामानि व्यधमत्तरसा कपिः । यथा प्रावृषि विन्ध्यस्य मेघजालानि मारुतः ॥ २० ॥ स तत्र मणिभूमीश्च राजतीश्च मनोरमाः । तथा काञ्चनभूमीश्च ददर्श विचरन् कपिः ॥ २१ ॥ वापीश्च विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणा । महार्हैर्मणिसोपानैरुपपन्नास्ततस्ततः ॥ २२ ॥ मुक्ताप्रवालसिकताः स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः । काञ्चनैस्तरुभिश्चित्रैस्तीरजैरुपशोभिताः ॥ २३ ॥ फुल्लपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपकूजिताः । नत्यूहरुतसंघुष्टा हंससारसनादिताः ॥ २४ ॥ दीर्घाभिर्द्रुमयुक्ताभिः सरिद्भिश्च समन्ततः । अमृतोपमतोयाभिः शिवाभिरुपसंस्कृताः ॥ २५ ॥

तुल्योष्ठी ॥ १८ ॥ १९ ॥ महालतानामिति । लतानां दामानि प्रतानानि ॥ २०-२३ ॥ नत्यूहाः दात्यूहाः ॥ २४ ॥ २५ ॥

निर्द्धूतेति । धूर्ताः अक्षधूर्ताः ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्कन्धमात्राश्रयाः स्कन्धानामेवाश्रयाः न तु पत्रपुष्पादीनाम् । अत एवागमाः अगम्याः, असेव्या इति यावत् । निर्धुताः कम्पिताः ॥ १७ ॥ मृदितवर्णका मृदिताङ्गरागा ॥ १८ ॥ १९ ॥ दामानि समूहान् ॥ २० ॥ २१ ॥ वापीरित्यादि सार्धश्लोकचतुष्टयमेकं वाक्यम् ।

सन्तानकाः कल्पवृक्षास्तैस्समावृताः । घनाः निबिडाः । नानागुल्मावृताश्च ताः घनाश्चेति समासः । करवीरकृतान्तराः करवीरैः कृतविशेषाः ॥२६॥२७॥ जगति लोके रम्यम्, एतत्सदृशं रम्यं किंचिन्नास्तीत्यर्थः । पर्वतं ददर्शेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ रामानु०–शिलागृहैरिति । जगतिपर्वतं जगतीशब्दस्य

लताशतैरवतताः सन्तानकसमावृताः । नानागुल्मावृतघनाः करवीरकृतान्तराः ॥ २६ ॥ ततोऽम्बुधरसङ्काशं प्रवृद्धशिखरं गिरिम् । विचित्रकूटं कूटैश्च सर्वतः परिवारितम् ॥ २७ ॥ शिलागृहैरवततं नानावृक्षैः समावृतम् । ददर्श हरिशार्दूलो रम्यं जगति पर्वतम् ॥ २८ ॥ ददर्श च नगात्तस्मान्नदीं निपतितां कपिः । अङ्कादिव समुत्पत्य प्रियस्य पतितां प्रियाम् ॥ २९ ॥ जले निपतिताग्रैश्च पादपैरुपशोभिताम् । वार्यमाणामिव क्रुद्धां प्रमदां प्रियबन्धुभिः ॥ ३० ॥ पुनरावृत्ततोयां च ददर्श स महाकपिः । प्रसन्नामिव कान्तस्य कान्तां पुनरुपस्थिताम् ॥ ३१ ॥ तस्यादूरात्स पद्मिन्यो नानाद्विजगणायुताः । ददर्श हरिशार्दूलो हनुमान् मारुतात्मजः ॥ ३२ ॥ कृत्रिमां दीर्घिकां चापि पूर्णां शीतेन वारिणा । मणिप्रवरसोपानां मुक्तासिकतशोभिताम् ॥ ३३ ॥

ह्रस्वभाव आर्षः । जगती भूमिः मृदिति यावत् । तत्प्राधान्याज्जगतिपर्वतामित्युक्तम् । यद्वा जगतिपर्वत इति संज्ञा ॥ २८ ॥ अथ नद्याः कुपितया निर्गतया सखीसान्त्वनेन पुनरागतया साम्यं दर्शयति–ददर्श चेति । पुनरावृत्ततोयां वृक्षाग्रप्रतिहत्या पुनः पर्वताभिमुखतोयप्रवाहाम् । उपमाने उपमेये चान्वयाय ददर्शेति पदद्वयम् ॥ २९–३१ ॥ तस्येति । तस्य पर्वतस्य । पद्मिन्यः पद्मिनीः ॥ ३२ ॥ कृत्रिमां क्रियया निर्वृत्ताम्, निर्मितामित्यर्थः ॥ ३३–३९ ॥

उक्तविशेषणविशिष्टा वापीर्ददर्शेति पूर्वेणान्वयः ॥ २२–२५ ॥ लताशतैरिति । सन्तानकुसुमावृताः कल्पवृक्षकुसुमावृताः । करवीरकृतान्तराः करवीरैः कृतविशेषाः ॥ २६ ॥ गिरिं क्रीडापर्वतम् । तस्य विशेषणं जगतिपर्वतमिति । ह्रस्व आर्षः । जगती भूमिः, मृदिति यावत् । तत्प्राधान्याज्जगतिपर्वतमित्युक्तिः ॥ २७ ॥ २८ ॥ ददर्शेति । निपतितां निर्गताम् । अस्या नद्याः कुपितकान्तासाम्यं सार्धश्लोकद्वयेनाह–अङ्कादिति । पतितां क्रोधान्निर्गताम् । जले निपतिताग्रैः पादपैः प्रियबन्धुभिः वार्यमाणां क्रुद्धां प्रमदामिव शोभिताम् अत एव कान्तस्य प्रसन्नामत एव पुनरुपस्थितां कान्तामिव पुनरावृत्ततोयां ददर्शेति सम्बन्धः ॥ २९–३१ ॥ तस्येति । पद्मिन्यः पद्मिनीः ॥ ३२ ॥ कृत्रिमां दीर्घिकामित्यादिसार्धश्लोकद्वयस्य ददर्शेति पूर्वक्रियया सम्बन्धः ॥ ३३–३५ ॥

ये केचिदिति । सच्छत्राः सवितानाः इत्यर्थः । सवितर्दिकाः सवेदिकाः । सौवर्णवेदिकाः वितर्दिकारोहणार्थं सुवर्णमयसोपानवेदिकायुक्ताः ॥ ३६-३९ ॥ तामिति । काञ्चनैस्तरुगणैः उपलक्षितां तां शिंशुपाम् । किङ्किणीशतनिर्घोषाम्, किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिकाः तासां निर्घोषो यस्याः । यद्वा किङ्किणीभिः

विविधैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् । प्रासादैः सुमहद्भिश्च निर्मितैर्विश्वकर्मणा ॥ ३४ ॥ काननैः कृत्रिमैश्चापि सर्वतः समलंकृताम् ॥ ३५ ॥ ये केचित् पादपास्तत्र पुष्पोपगफलोपगाः । सच्छत्राः सवितर्दीकाः सर्वे सौवर्णवेदिकाः ॥ ३६ ॥ लताप्रतानैर्बहुभिः पर्णैश्च बहुभिर्वृताम् । काञ्चनीं शिंशुपामेकां ददर्श हनुमान् कपिः । वृतां हेममयीभिस्तु वेदिकाभिः समन्ततः ॥३७॥ सोऽपश्यद्भूमिभागांश्च गर्तप्रस्रवणानि च । सुवर्णवृक्षानपरान् ददर्श शिखिसन्निभान् ॥३८॥ तेषां द्रुमाणां प्रभया मेरोरिव दिवाकरः । अमन्यत तदा वीरः काञ्चनोऽस्मीति वानरः ॥ ३९ ॥ तां काञ्चनैस्तरुगणैर्मारुतेन च वीजिताम् । किङ्किणीशतनिर्घोषां दृष्ट्वा विस्मयमागमत् ॥ ४० ॥ स पुष्पिताग्रां रुचिरां तरुणाङ्कुरपल्लवाम् । तामारुह्य महाबाहुः शिंशुपां पर्णसंवृताम् ॥ ४१ ॥ इतो द्रक्ष्यामि वैदेहीं रामदर्शनलालसाम् । इतश्चेतश्च दुःखार्तां संपतन्तीं यदृच्छया ॥ ४२ ॥ अशोकवनिका चेयं दृढं रम्या दुरात्मनः । चम्पकैश्चन्दनैश्चापि वकुलैश्च विभूषिता ॥ ४३ ॥

शतमनन्ताः निर्घोषा यस्याः सा ताम् ॥४०॥ स पुष्पिताग्रामित्याद्यासर्गसमाप्त्येकं वाक्यम् ॥ ४१ ॥ इतो द्रक्ष्यामि इमामारुह्य द्रक्ष्यामि । ल्यब्लोपे पञ्चमी ॥ ४२ ॥ दुरात्मनः रावणस्य ॥ ४३-४५ ॥

सच्छत्रा इत्येतत् शयनासनादीनामप्युपलक्षणम् । सवितर्दीकाः सौवर्णवेदिकाश्चेति महावेदिकोपरिकृतकाञ्चनवेदिकाः, आसन्निति शेषः ॥ ३६ ॥ लताप्रतानैरिति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तेषामिति । मेरोः प्रभयेव द्रुमाणां प्रभया काञ्चनः काञ्चनमयोऽस्मीत्यमन्यत ॥ ३९ ॥ तामिति । काञ्चनैस्तरुगणैरुपलक्षितां शिंशुपां दृष्ट्वा ॥ ४० ॥ स पुष्पिताग्रामिति । शिंशुपामारुह्य वक्ष्यमाणमचिन्तयदिति शेषः ॥ ४१ ॥ चिन्ताप्रकारमेवाह-इतो द्रक्ष्यामीत्यादिना ॥ ४२ ॥ चन्दनादिभिर्भूषिता रम्येयमशोकवनिका दुरात्मनो रावणस्य रावणसम्बन्धिनी । दृढं ध्रुवम् ॥ ४३ ॥

अथवेति पक्षान्तरे । विचक्षणा तापापनोदनचतुरा । अस्य वनस्य अशोकवनस्य । इह वनं नलिनीपरिसरवर्तिवनम् । रामचिन्तानुकर्शिता सती एष्यति । रामविश्लेषजनिततापापनोदनार्थमेतद्वनप्रदेशमागमिष्यतीत्यर्थः । सा आर्येति पदच्छेदः ॥ ४६ ॥ एष्यते एष्यति ॥ ४७ ॥ वनेचराणां स्पृहयते

इयं च नलिनी रम्या द्विजसङ्घनिषेविता । इमां सा राममहिषी नूनमेष्यति जानकी ॥ ४४ ॥ सा रामा राममहिषी राघवस्य प्रिया सती । वनसञ्चारकुशला नूनमेष्यति जानकी ॥४५॥ अथवा मृगशावाक्षी वनस्यास्य विचक्षणा । वनमेष्यति साऽऽर्येह रामचिन्तानुकर्शिता ॥ ४६ ॥ रामशोकाभिसंतप्ता सा देवी वामलोचना । वनवासे रता नित्य मेष्यते वनचारिणी ॥ ४७ ॥ वनेचराणां सततं नूनं स्पृहयते पुरा । रामस्य दयिता भार्या जनकस्य सुता सती ॥ ४८ ॥ सन्ध्याकालमनाः श्यामा ध्रुवमेष्यति जानकी । नदीं चेमां शिवजलां सन्ध्यार्थे वरवर्णिनी ॥ ४९ ॥ तस्याश्चाप्यनुरूपेयमशोकवनिका शुभा । शुभा या पार्थिवेन्द्रस्य पत्नी रामस्य सम्मता ॥ ५० ॥ यदि जीवति सा देवी ताराधिपनिभानना । आगमिष्यति साऽवश्यमिमां शिवजलां नदीम् ॥ ५१ ॥

वनेचरेभ्यस्स्पृहयते ॥४८॥ सन्ध्याकाले मनः यस्यास्सा सन्ध्याकालमनाः, सन्ध्योपासनतत्परेत्यर्थः । सन्ध्यार्थे एष्यति, प्रतिदिनमिति शेषः॥४९-५१॥

इयमिति । द्विजसङ्घनिषेविता इयं च नलिनी रम्या, सा राममहिषी इमां नलिनीं नूनमेष्यतीति योजना ॥ ४४ ॥ वनसञ्चारकुशला राममहिषीत्वादुद्यानवनसञ्चार चतुरेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अथवेति पक्षान्तरे । वनस्यास्य अशोकवनस्य विचक्षणा वनसम्बन्धिसुखानुभवचतुरेत्यर्थः । इह वनं नलिनीपरिसरवर्तिवनम् । वने चराणां स्पृहयते, कुशलमिति शेषः ॥ ४६-४८ ॥ सन्ध्याकालमनाः सन्ध्याकाले मनो यस्यास्सा तथा, सन्ध्यावन्दनतत्परेत्यर्थः ॥ ४९-५१ ॥

ति०-सन्ध्या दिनरात्र्योः सन्धिरूपाऽनुष्ठानकालो यस्य कर्मणस्तत्र मनो यस्यास्सा तथा । सन्ध्यार्थे सन्ध्याकालक्रियमाणस्नानाद्यर्थे । पूर्ववदेवात्राप्युक्तस्यैवार्थस्यावृत्तिः । रात्रिशेषे हनुमतोऽस्य वचसः प्रवृत्तेः सन्ध्याशब्देनात्र प्रातःकालो विवक्षितः । तत्र कर्तव्यस्नानादौ चास्त्येव स्त्रीणामप्यधिकार इति कथं स्त्रीणां सन्ध्यावन्दनमिति परास्तं वेदितव्यम् । किञ्च सम्यग्भगवद्ध्यानस्यैव सन्ध्यापदार्थत्वेनास्त्येव तत्र स्त्रिया अधिकारः । गायत्रीमन्त्रेण तदर्थस्मरणपूर्वकध्याने तु द्विजस्यैवाधिकार इत्यन्यत् ॥ ४९ ॥

पर्णघने पर्णसमूहे। महात्मा स हनुमान्। पुष्पिताग्रत्वादिविशिष्टां तामारुह्य इतो द्रक्ष्यामीत्यारभ्य आगमिष्यति साऽवश्यमिमां शिवजलां नदी मित्यन्तेन यः प्रकार उक्तः एवमुक्तप्रकारेण मत्वा मनुजेन्द्रपत्नीं प्रतीक्षमाणः अवेक्षमाणः मार्गमाणः सुपुष्पिते पर्णघने निलीनश्च सन् सर्वं ददर्शे त्यन्वयः ॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

एवं तु मत्वा हनुमान् महात्मा प्रतीक्षमाणो मनुजेन्द्रपत्नीम्। अवेक्षमाणश्च ददर्श सर्वं सुपुष्पिते पर्णघने निलीनः ॥ ५२ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

स वीक्षमाणस्तत्रस्थो मार्गमाणश्च मैथिलीम्। अवेक्षमाणश्च महीं सर्वां तामन्ववैक्षत ॥१॥ सन्तानकलताभिश्च पादपैरुपशोभिताम्। दिव्यगन्धरसोपेतां सर्वतः समलंकृताम् ॥ २ ॥ तां स नन्दनसङ्काशां मृगपक्षिभिरावृताम्। हर्म्यप्रासादसंबाधां कोकिलाकुलनिस्वनाम् ॥ ३ ॥ काञ्चनोत्पलपद्माभिर्वापीभिरुपशोभिताम्। बह्वासनकुथोपेतां बहुभूमिगृहायुताम् ॥४॥ सर्वर्तुकुसुमै रम्यां फलवद्भिश्च पादपैः। पुष्पितानामशोकानां श्रिया सूर्योदयप्रभाम् ॥५॥

स वीक्षमाण इत्यादि। सः तत्रस्थः शिंशुपास्थः। मैथिलीं मार्गमाणः मैथिलीमार्गणाद्धेतोः। "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति शानच्। वीक्षमाणः विविधं चक्षुर्विक्षिपन् महीं चावेक्षमाणः सर्वां ताम् अशोकवनिकाम् अन्ववैक्षतेत्यन्वयः ॥ १–३ ॥ बह्वासनैः कुथैः आस्तरणैश्चोपेताम्। भूमिगृहाणि बिलगृहाणि ॥ ४ ॥ सर्वर्तुकुसुमैः पादपैः रम्यामित्यन्वयः। सूर्योदयप्रभाम् उद्यत्सूर्यप्रभाम् ॥ ५ ॥

एवमिति। पर्णघने पर्णसान्द्रे पूर्वोक्तशिंशुपावृक्षे निलीनः, अभूदिति शेषः ॥५२॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्व सुन्दरकाण्डव्याख्यायां चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

स वीक्षमाण इति। सः हनुमान्। तत्रस्थः शिंशुपापर्णघनस्थः। शिंशुपा तीक्ष्णधारः। मैथिलीं मार्गमाणः मैथिलीमार्गणाद्धेतोः "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति शानच्। वीक्षमाणः विविधं चक्षुर्विक्षिपन्। महीं चावेक्षमाणः महीं प्रत्यधोवीक्षणं कुर्वन् सर्वां तामशोकवनिकामन्ववैक्षतेत्यन्वयः ॥ १–३ ॥ बह्वासनकुथोपेतां बह्वासनैः कुथास्तरणैश्चोपेताम्। भूमिगृहाः भूबिलगृहाः ॥ ४ ॥ सर्वर्तुकुसुमैः सर्वर्तुषु कुसुमानि येषु तैः पादपैरुपलक्षिताम्। सूर्योदयप्रभाम् उद्यत्सूर्यप्रभा

विहगैः निष्पत्रशाखां क्रियमाणामिव स्थिताम्। युगपत्पातिपक्षिपक्षविहतपत्रतया पत्ररहितशाखामिव स्थितामित्यर्थः ॥ ६ ॥ पुष्पावतंसकैः चञ्चुपुटलग्नपुष्पालंकृतैरित्यर्थः। आमूलेति । आमूलं पुष्पैर्निचितैः व्याप्तैः । पुन्नागादौ तथा दृष्टम् ॥ ७ ॥ पुष्पभारः पुष्पसमूहः स एवातिभारो

प्रदीप्तामिव तत्रस्थो मारुतिः समुदैक्षत । निष्पत्रशाखां विहगैः क्रियमाणामिवासकृत् ॥६॥ विनिष्पतद्भिः शतशश्चित्रैः पुष्पावतंसकैः । आमूलपुष्पनिचितैरशोकैः शोकनाशनैः ॥ ७ ॥ पुष्पभारातिभारैश्च स्पृशद्भिरिव मेदिनीम् । कर्णिकारैः कुसुमितैः किंशुकैश्च सुपुष्पितैः ॥ ८ ॥ स देशः प्रभया तेषां प्रदीप्त इव सर्वतः । पुन्नागाः सप्तपर्णाश्च चम्पकोद्दालकास्तथा ॥९॥ विवृद्धमूला बहवः शोभन्ते स्म सुपुष्पिताः । शातकुम्भनिभाः केचित् केचिदग्निशिखोपमाः । नीलाञ्जननिभाः केचित्तत्राशोकाः सहस्रशः ॥ १० ॥ नन्दनं विविधोद्यानं चित्रं चैत्ररथं यथा । अतिवृत्तमिवाचिन्त्यं दिव्यं रम्यं श्रियावृतम् ॥ ११ ॥ द्वितीयमिव चाकाशं पुष्पज्योतिर्गणायुतम् । पुष्परत्नशतैश्चित्रं पञ्चमं सागरं यथा ॥१२॥ सर्वर्तुपुष्पैर्निचितं पादपैर्मधुगन्धिभिः । नानानिनादैरुद्यानं रम्यं मृगगणैर्द्विजैः ॥१३॥

येषां तैः । अशोकैरित्यादावुपलक्षणे तृतीया । अशोकादिभिरुपलक्षितां समुदैक्षतेति पूर्वेणान्वयः ॥ ८-१० ॥ पुनरशोकवनं विविधोपमानदर्शनेन वर्णयति-नन्दनमित्यादिना श्लोकचतुष्टयेन । उद्यानम् अशोकवनम् । अत्र ददर्शेत्यपकृष्यते । नन्दनम् इन्द्रक्रीडावनम् । विविधोद्यानं विविधवृक्षषण्डम् । चैत्ररथं कुबेरक्रीडावनम् । नन्दनमतिवृत्तामिव अतिक्रम्य स्थितामिव । चैत्ररथं यथा चैत्ररथमिव चित्रामित्यन्वयः । आकाशसाम्ये

मित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ पुष्पावतंसकैः पुष्पाण्यवतंसवत् प्रतीयमानानि येषां पक्षिणां तैः, युगपत्पातिबहुपक्षिपक्षपिहितपर्णतया पत्ररहितशाखामिव स्थितामित्यर्थः । किञ्च आमूलपुष्पनिचितैः मूलादारभ्य पुष्पपूर्णैः ॥ ७ ॥ पुष्पभारः पुष्पसमूहः । कुसुमितैः कर्णिकारादिभिरुपलक्षिताम् । अशोकवनिकामन्ववैक्षतेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ८ ॥ स इति । तेषां वृक्षाणाम् प्रदीप्त इव, स्थित इति शेषः । पुन्नागा इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥ अथ पुनः प्रकारान्तरेणाशोकवनं वर्णयति-नन्दनमित्यादिना। विविधोद्यानं नानाविधावान्तरवनं चित्रं यन्नन्दनम् इन्द्रोद्यानं, चैत्ररथं कुबेरोद्यानम्, तदुभयमतिवृत्तमतिक्रान्तमिव स्थितमित्यर्थः ।

साधारणधर्ममाह पुष्पेति । एवं सागरौपम्ये पुष्परत्नेति ॥ ११-१४ ॥ अशोकवनिकायामित्यादि । चैत्यप्रासादं चैत्यं बुद्धमन्दिरं तदाकारं प्रासादम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रांशुभावत्वात् दीर्घस्वभावत्वात् ॥ १७ ॥ मलिनसंवीतां मलिनवस्त्रेणावृताम्, मलिनैरङ्गैः संवीतां वा ॥ १८ ॥

अनेकगन्धप्रवहं पुण्यगन्धं मनोरमम् । शैलेन्द्रमिव गन्धाढ्यं द्वितीयं गन्धमादनम् ॥ १४ ॥ अशोकवनिकायां तु तस्यां वानरपुङ्गवः । स ददर्शाविदूरस्थं चैत्यप्रासादमुच्छ्रितम् ॥ १५ ॥ मध्ये स्तम्भसहस्रेण स्थितं कैलासपाण्डुरम् । प्रवालकृतसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम् ॥ १६ ॥ मुष्णन्तमिव चक्षूंषि द्योतमानमिव श्रिया । विमलं प्रांशुभावत्वादुल्लिखन्तमिवाम्बरम् ॥ १७ ॥ ततो मलिनसंवीतां राक्षसीभिः समावृताम् । उपवासकृशां दीनां निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ॥१८॥ ददर्श शुक्लपक्षादौ चन्द्ररेखामिवामलाम् । मन्दं प्रख्यायमानेन रूपेण रुचिरप्रभाम् ॥ १९ ॥ पिनद्धां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः । पीतेनैकेन संवीतां क्लिष्टेनोत्तमवाससा ॥ २० ॥ सपङ्कामनलङ्कारां विपद्मामिव पद्मिनीम् । व्रीडितां दुःखसंतप्तां परिम्लानां तपस्विनीम् ॥ २१ ॥ ग्रहेणाङ्गारकेणेव पीडितामिव रोहिणीम् । अश्रुपूर्णमुखीं दीनां कृशामनशनेन च ॥ २२ ॥

शुक्लपक्षादावित्यनेन वर्धिष्णुत्वं द्योतितम् । मन्दं प्रख्यायमानेन इदं तदिति कथञ्चित्प्रत्यभिज्ञायमानेन रूपेणोपलक्षिताम् ॥ १९ ॥ पिनद्धामिति मलिनसंवीतत्वे उपमा । पिनद्धां बद्धाम् । उत्तरीयराहित्यं द्योतयितुमेकेनेत्युक्तिः ॥ २० ॥ सपङ्कां भूमेराविर्भवन्तीमिव स्थिताम् । अनलङ्कारां पङ्कं निवर्त्य अलङ्कुर्वतोऽसन्निधानादलङ्काररहिताम् । रामागमनेऽप्ययमाश्रयो नोत्सादयितुमर्हतीत्येवं मन्यमानाम् । विपद्मामिव पद्मिनीं पद्मरहितां सरसीमिव स्थिताम् ॥ २१ ॥ ग्रहेण क्रूरग्रहेण । द्वितीय इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । अश्रिवति । कृशां दीनामिति पुनःपुनरुक्तिः कार्श्यदैन्ययोरतिशय

पुष्पज्योतिर्गणायुतम् पुष्पाण्येव ज्योतिर्गणा नक्षत्रगणाः । उद्यानम् अशोकवनम्, अपश्यदिति शेषः॥११-१४॥ अशोकवनिकायामित्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । चैत्यप्रासादं बुद्धाण्डाकारप्रासादम् । प्रांशुभावत्वात् उन्नतस्वरूपत्वात् ॥१५-१७॥ तत इत्यारभ्य दुःखसन्तप्तां व्यसनानामकोविदाम् इत्यन्तस्य ग्रन्थस्य ददर्शेति क्रियया सम्बन्धः । मलिनसंवीतां मलिनवस्त्रोपेताम् ॥१८॥ मन्दं प्रख्यायमानेन इदं तदिति कथञ्चिदूह्यमानेन रूपेणोपलक्षिताम्॥१९॥ क्लिष्टेन जीर्णेन ॥२०-२३॥

प्रदर्शनाय । अत्र उपवासकृशां कृशामनशनेनेत्युक्त्या पूर्वकाण्डान्ते इन्द्रदत्तपायसाशनवृत्तान्तः कल्पित इति तत्रैवोक्तम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ नीलनागाभया कृष्णसर्पतुल्यया ॥ २४ ॥ नीरदापाये शरदि ॥ २५ ॥ उपपादिभिः उपपादनशीलैः । मन्दं प्रख्यायमानेनेत्यारभ्य सीतां समीक्ष्य उपपादिभिः कारणैस्सीतेति तर्कयामासेत्यन्वयः ॥ २६ ॥ एवं लिङ्गैः सीतेति विचार्य प्रत्यभिज्ञयापि तथा तर्कयामासेत्याह–ह्रियमाणेति । इति तर्कया

शोकध्यानपरां दीनां नित्यं दुःखपरायणाम् । प्रियं जनमपश्यन्तीं पश्यन्तीं राक्षसीगणम् ॥ २३ ॥ स्वगणेन मृगीं हीनां श्वगणाभिवृतामिव । नीलनागाभया वेण्या जघनं गतयैकया ॥ २४ ॥ नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव । सुखार्हां दुःखसंतप्तां व्यसनानामकोविदाम् ॥ २५ ॥ तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् । तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः ॥ २६ ॥ ह्रियमाणा तदा तेन रक्षसा कामरूपिणा । यथारूपा हि दृष्टा वै तथारूपेयमङ्गना ॥ २७ ॥ पूर्णचन्द्राननां सुभ्रूं चारुवृत्तपयोधराम् । कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ॥ २८ ॥ तां नीलकेशीं बिम्बोष्ठीं सुमध्यां सुप्रतिष्ठिताम् । सीतां पद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतिं यथा ॥ २९ ॥ इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव । भूमौ सुतनुमासीनां नियतामिव तापसीम् ॥ ३० ॥ निश्वासबहुलां भीरुं भुजगेन्द्रवधूमिव । शोकजालेन महता विततेन न राजतीम् ॥ ३१ ॥

मासेति शेषः ॥ २७ ॥ पूर्णचन्द्राननामित्यारभ्य विद्यां प्रशिथिलामिवेत्यन्तमेकं वाक्यम् । सुभ्रूं सुभ्रुवम् । उवङभाव आर्षः । कुर्वन्तीमिति । दशमासान् स्नानेन विना मलिनापि प्रभया दिशः वितिमिराः कुर्वन्तीमिति प्रभातिशयोक्तिः ॥ २८ ॥ सुप्रतिष्ठितां सुप्रतिष्ठितपादतलाम् ॥२९॥ ३० ॥ न राजतीं

नीलनागाभया कृष्णसर्पतुल्यया । वनराज्या उपलक्षितां महीमिव स्थिताम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ तामिति । तां पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टाम् । उपपादिभिः उपपादनशीलैर्वक्ष्यमाणलिङ्गैः सीतेति तर्कयामास, संशयितवानित्यर्थः ॥ २६ ॥ कारणान्येवाह–ह्रियमाणेति । अतः सीतेयमिति तर्कयामासेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २७ ॥ पूर्णचन्द्रेत्यादि । सुभ्रूं सुभ्रुवम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ चन्द्रप्रभामिवेति सर्वानन्दकरत्वमुक्तम् ॥ ३० ॥ भुजगेन्द्रवधूमिवेति दुष्प्रधर्षत्वम् ॥ ३१ ॥

न राजन्तीम् । तां प्रसिद्धाम् ॥ ३१ ॥ स्मृतिं मन्वाद्युक्तिम् । सन्दिग्धां सन्दिग्धार्थाम् । ऋद्धिं सम्पदम् । निपतितां क्षीणाम् ॥ ३२ ॥ विहताम् अविश्वासबहुलाम् । प्रतिहताम् अलब्धकार्याम् । सोपसर्गां सविघ्नाम् । सकलुषां सकालुष्याम् । भावप्रधानो निर्देशः ॥ ३३ ॥ अभूतेन

संसक्तां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः । तां स्मृतीमिव सन्दिग्धामृद्धिं निपतितामिव ॥ ३२ ॥ विहतामिव च श्रद्धामाशां प्रतिहतामिव । सोपसर्गां यथा सिद्धिं बुद्धिं सकलुषामिव ॥ ३३ ॥ अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतिता मिव । रामोपरोधव्यथितां रक्षोहरणकर्शिताम् ॥ ३४ ॥ अबलां मृगशावाक्षीं वीक्षमाणां ततस्ततः । बाष्पाम्बु परिपूर्णेन कृष्णवक्राक्षिपक्ष्मणा ॥ ३५ ॥ वदनेनाप्रसन्नेन निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ॥ ३६ ॥ मलपङ्कधरां दीनां मण्ड नार्हाममण्डिताम् । प्रभां नक्षत्रराजस्य कालमेघैरिवावृताम् ॥ ३७ ॥ तस्य सन्दिदिहे बुद्धिर्मुहुः सीतां निरीक्ष्य तु । आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव ॥ ३८ ॥ दुःखेन बुबुधे सीतां हनुमाननलंकृताम् । संस्कारेण यथा हीनां वाचमर्थान्तरं गताम् ॥ ३९ ॥

असत्येन । रामोपरोधव्यथितां रामप्राप्तिनिरोधेन व्यथिताम् ॥ ३४–३७ ॥ पुनः सीताशब्दो व्यवहितानुस्मरणार्थः । आम्नायानां वेदानाम् । अयोगेन असम्बन्धेन । प्रशिथिलाम् अप्राप्तप्रतिष्ठाम् । विद्यां वेदबाह्यविद्याम् । यद्वा आम्नायानाम् अभ्यासानामभावेन प्रशिथिलाम् अस्थिरपदां विद्यामिव सीतां निरीक्ष्य तस्य हनुमतो बुद्धिः सन्दिदिहे इत्यन्वयः । कार्श्यमालिन्यादिना तिरोहितरूपत्वादिति भावः ॥ ३८ ॥ दुःखेनेति । संस्कारः शब्द व्युत्पत्तिः तेन हीनाम् अत एव विवक्षितादर्थान्तरं गतां विपरीतार्थामित्यर्थः । संस्कारहीनतया प्रतिपिपादयिषितार्थं वक्तुमशक्नुवन्तीमविवक्षितमर्थं

शिखामिव विभावसोरिति पातिव्रत्यम् । तां प्रसिद्धाम् । स्मृतिः मन्वादिवाक्यम् । दीर्घस्त्वार्षः । सन्दिग्धां सन्दिग्धार्थाम् ॥ ३२ ॥ सोपसर्गां सान्तरायाम् । सकलुषां सकपटाम् ॥ ३३ ॥ अभूतेनापवादेन मिथ्यापवादेन । रामोपरोधव्यथितां रामप्राप्तिनिरोधेन व्यथिताम् ॥ ३४–३७ ॥ तस्य हनूमतः बुद्धिः सन्दिदिहे कार्श्यमालिन्यादिना तिरोहितत्वादिति भावः । आम्नायानामयोगेन अभ्यासानामभावेन ॥ ३८ ॥ दुःखेनेति । दुःखेन कृच्छ्रेण । संस्कारेण यथा हीनां

स०–रामोपरोधव्यथितां रामाभिः राक्षसस्त्रीभिः य उपरोधः इतस्ततोगमनप्रतिबन्धस्तेन व्यथिताम् ॥ ३४ ॥

बोधयन्तीं वाचमिव । सम्यग्व्युत्पत्त्यभावादर्थान्तरं गतां व्युत्पत्त्यनन्तरं स्वार्थं प्रतिपादयन्तीमिव स्थितामित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ वैदेह्या इति । शाखायां शोभन्त इति शाखाशोभीनि । भर्तृविरहकाले भूषणधारणस्यानुचितत्वात् स्वाङ्गेभ्य उन्मुच्य शाखायां न्यस्तानीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ कर्णवेष्टौ कुण्डले । " कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कर्णवेष्टनम् " इति सज्जनः । श्वदंष्ट्रः त्रिकर्णकाख्यः पुष्पाकारः कर्णपार्श्वभूषणविशेषः । " त्रिकर्णकः

तां समीक्ष्य विशालाक्षीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् । तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः ॥ ४० ॥ वैदेह्या यानि चाङ्गेषु तदा रामोऽन्वकीर्तयत् । तान्याभरणजालानि शाखाशोभीन्यलक्षयत् ॥४१॥ सुकृतौ कर्णवेष्टौ च श्वदंष्ट्रौ च सुसंस्थितौ । मणिविद्रुमचित्राणि हस्तेष्वाभरणानि च । श्यामानि चिरयुक्तत्वात्तथा संस्थानवन्ति च ॥ ४२ ॥ तान्यैवैतानि मन्येऽहं यानि रामोऽन्वकीर्तयत् ॥ ४३ ॥ तत्र यान्यवहीनानि तान्यहं नोपलक्षये । यान्यस्या नाव हीनानि तानीमानि न संशयः ॥ ४४ ॥ पीतं कनकपट्टाभं स्रस्तं तद्वसनं शुभम् । उत्तरीयं नगासक्तं तदा दृष्टं प्लवङ्गमैः ॥ ४५ ॥ भूषणानि च मुख्यानि दृष्टानि धरणीतले । अनयैवापविद्धानि स्वनवन्ति महान्ति च ॥४६॥

श्वदंष्ट्रश्च" इत्यभिधानरत्नमाला । हस्तेषु हस्तावयवेषु । श्यामानि विरहतापौष्ण्यवशाच्छ्यामीभूतानि । तथा चिरयुक्तत्वात् चिरधृतत्वात् संस्थान वन्ति हस्तेषु तत्तदाभरणसंस्थानानि दृश्यन्त इत्यर्थः ॥४२॥ तान्येवेत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ ४३ ॥ तत्र ऋश्यमूके यान्यवहीनानि पतितानि तान्यहं नोप लक्षये, अत्रेति शेषः । अस्याः सीतायाः सकाशाद्यानि नावहीनानि न पतितानि तानीमानि तत्तुल्यत्वात् ॥४४॥ प्लवङ्गमैः सुग्रीवादिप्लवङ्गमैः । यदुत्तरीयं

वाचमर्थान्तरं गताम् संस्कारो व्युत्पत्तिः तया हीनाम् अत एव विवक्षितादर्थान्तरं गतां विपरीतार्थं बोधयन्तीम्, सम्यक् व्युत्पत्त्यभावदशायामर्थान्तरं गता वाग्व्युत्पत्त्यनन्तरं स्वार्थं प्रदर्शयति तद्वत् । सीतां दुःखेन बुबुध इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तामिति । कारणैः लिङ्गैः ॥ ४० ॥ तान्येवाह—वैदेह्या इत्यादि । शाखाशोभीनि शाखायां शोभन्त इति तथा । अनेन रामविश्लेषसमये भूषणधारणस्यानुचितत्वात् वैदेह्या भूषणानि स्वाङ्गेभ्य उन्मुच्य शाखायां न्यस्तानीत्यवगम्यते ॥ ४१ ॥ कर्णवेष्टौ कुण्डले । "कुण्डलं कर्णवेष्टनम्" इत्यमरः । श्वदंष्ट्रौ त्रिकर्णाख्यौ कुसुमाकारकर्णभूषणविशेषौ । "त्रिकर्णकः श्वदंष्ट्रश्च" इत्यभिधानरत्नमालायाम् । हस्तेषु हस्ततदवयवेषु । चिरयुक्तत्वात् चिरधृतत्वात् संस्थानवन्ति चिरमङ्गेष्वेवावस्थानवन्ति च ॥ ४२ ॥ ४३॥ तत्रेति । तत्र ऋश्यमूके । यान्याभरणानि अवहीनानि पतितानि यानि नावहीनानि तत्र न पतितानि अस्याः सकाशात्तानीमानीति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥ स्रस्तमन्तरिक्षाद्भ्रष्टम् । नगासक्तम् वृक्षलग्नम् । प्लवङ्गमैः

दृष्टं यानि भूषणानि दृष्टानि तानि सर्वाण्यनयैव अपविद्धानि पातितानि । नगासक्तमित्यनेन पतनदशायामुत्तरीयाग्रं वृक्षे किञ्चित्सक्तमिति द्योत्यते ॥४५॥४६ ॥ इदमिति । इतरत् उत्सृष्टम् तदुत्तरीयं यथा यादृशवर्णयुक्तं यथा श्रीमत् इदम् इदानीं धार्यमाणं तद्वर्णं तथा श्रीमत् नूनमिति योजना ॥४७॥

इदं चिरगृहीतत्वाद्वसनं क्लिष्टवत्तरम् । तथापि नूनं तद्वर्णं तथा श्रीमद्यथेतरत् ॥ ४७ ॥ इयं कनकवर्णाङ्गी रामस्य महिषी प्रिया । प्रनष्टापि सती याऽस्य मनसो न प्रणश्यति ॥ ४८ ॥ इयं सा यत्कृते रामश्चतुर्भिः परितप्यते । कारुण्येनानृशंस्येन शोकेन मदनेन च ॥ ४९ ॥ स्त्री प्रनष्टेति कारुण्यादाश्रितेत्यानृशंस्यतः । पत्नी नष्टेति शोकेन प्रियेति मदनेन च ॥ ५० ॥ अस्या देव्या यथा रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम् । रामस्य च यथारूपं तस्येयमसितेक्षणा ॥ ५१ ॥

इयमिति । या रामस्य प्रिया सती महिषीति कृत्वा प्रनष्टापि अस्य रामस्य मनसः सकाशात् न प्रणश्यति । सदा मनसा दृष्टा भवतीत्यर्थः । सा कनकवर्णाङ्गी इयम् । मया परिदृश्यमानेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ रामः कारुण्यादिभिश्चतुर्भिः यत्कृते परितप्यते सेयम् ॥ ४९ ॥ कारुण्यादीनां परितापहेतुत्वं विभज्य दर्शयति—स्त्रीति । आपत्काले स्त्रियो रक्षणीयाः, तन्न कृतमिति कारुण्यात्परितप्यते । आनृशंस्यमक्रूरत्वम् । आश्रितसंरक्षणैकस्वभावत्वमिति यावत् । तस्मात् आश्रिता न रक्षितेति परितप्यते । "अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी" इत्युक्तरीत्या आत्मार्धभूता पत्नी नष्टेति शोकेन परितप्यते । प्रिया नष्टेति मदनेन परितप्यत इति योजना ॥५०॥ अथानयोरन्योन्याभिरूप्यानुगुण्यमाह—अस्या इति । अस्याः सीतायाः रूपं शरीरम् अङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च

सुग्रीवादिभिः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ चिरगृहीतत्वात् चिरधृतत्वात् । इतरत् स्रस्तमुत्तरीयं यथा यादृशवर्णयुक्तम् यथा श्रीमत् । इदमिदानीं धार्यमाणं तथावर्णं तथा श्रीमत् नूनमिति योजना ॥ ४७ ॥ इयमिति । इयं रामस्य प्रिया सती महिषीति कृत्वा प्रनष्टापि अस्य रामस्य मनसः सकाशात् न प्रणश्यति, सदानुचिन्तयतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ इयमिति । कारुण्यादिभिश्चतुर्भिर्यत्कृते परितप्यते सेयमिति सम्बन्धः ॥ ४९ ॥ कारुण्यादीनां परितापहेतुत्वं विभज्य दर्शयति—स्त्रीति । स्त्री प्रनष्टेति कारुण्यात् आपत्काले स्त्रियो रक्षणीयाः तन्न कृतमिति कारुण्यात् परितप्यते । आश्रितेत्यानृशंस्यतः, आनृशंस्यमक्रूरत्वम् । आश्रितसंरक्षकस्वभावत्वमिति यावत् । तस्मादाश्रिता न रक्षितेति परितप्यते । पत्नी नष्टेति शोकेन आत्मार्धभूतपत्नीनाशो जात इति शोकेन परितप्यते । प्रियेति मदनेन च प्रिया नष्टेति मदनेन परितप्यत इति योजना ॥ ५० ॥ अथ सीतारामयोरन्योन्याभिरूप्यानुगुण्यमाह—अस्या इति । अस्याः सीतायाः यथा यथाविधं रूपम् अङ्ग

यथा यथाविधम्, तथाविधमेव रामस्यापि रूपम् अङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च । तथा रामस्य रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च यथा यथाविधम्, तथाविधमेवास्या रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च । अतः इयमसितेक्षणा तस्य योग्येति शेषः ॥ ५१ ॥ तथाऽनयोरन्योन्यस्यानुरागमाह–अस्या इति । अस्या देव्याः मनस्तस्मिन् रामे प्रतिष्ठितम्, तेन हेतुना इयं मुहूर्तमपि जीवति । तस्य च मनोऽस्यां प्रतिष्ठितम्, तेन कारणेन स मुहूर्तमपि जीवति । तयोरन्योन्यं मनोनिवेशनाभावे मुहूर्तजीवनमपि न घटत इति भावः ॥ ५२ ॥ माल्यवति शैले रामस्य सीताविरहक्लेशातिशयं निशाम्य हन्त वसिष्ठशिष्यः कस्याश्चित् स्त्रियाः कृते

अस्या देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् । तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति ॥ ५२ ॥ दुष्करं कृतवान् रामो हीनो यदनया प्रभुः । धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥ ५३ ॥ दुष्करं कुरुते रामो य इमां मत्तकाशिनीम् । सीतां विना महाबाहुर्मुहूर्तमपि जीवति ॥ ५४ ॥

कथमेवमभूदिति विनिन्द्य परिहसितवान् स्वयं विरक्ततया, संप्रत्यस्या वैलक्षण्यातिशयदर्शनेन विशेषज्ञतया एतद्विरहे रामस्य देहधारणं सर्वात्मना अशक्यमित्याह–दुष्करमिति । दुष्करं कृतवान् रामः । इमां वियुज्य समाधानपरो रामः प्रकाममशक्यं कृत्यमकरोत् । हीनो यदनया प्रभुः । अनया विना देहं धृत्वाऽवस्थित इति यत्तदत्यन्तमशक्यम् । प्रभुः गजाश्वादिकं शिक्षयितुं राज्यं पालयितुं च जानाति । न प्रणयधारायां प्रथमांशमपि भुक्तवान् । धारयत्यात्मनो देहम् । किमिदं याचितकं शरीरं धारयति स्वस्यैव हि देहोऽयं देहं भोगायतनं हीदं न दुःखायतनम् “ दिह उपचये ” इत्यस्माद्धातोः “इगुपध०” इत्यादिना कः । तेनायमर्थो लभ्यते । सीताशरीरस्य परतन्त्रतया तत्त्यक्तुमयुक्तं नतु स्वाधीनशरीरस्य धारणं युक्तमिति भावः । विशेषज्ञेनापि कथमिदं त्यक्तुं शक्यम् ! तत्राह न शोकेनावसीदति ॥ ५३ ॥ उक्तमर्थं किञ्चिद्विशेषान्तरेण दर्शयति–दुष्करं कुरुत इति ॥ ५४ ॥

प्रत्यङ्गसौष्ठवं तथाविधमेव रामस्यापि रूपं रामस्य यथाविधं रूपं तथाविधमेव अस्या रूपम् । अत एवेयमसितेक्षणा तस्य योग्येति शेषः ॥ ५१ ॥ अथानयोरन्योन्यानुरागमाह–अस्या इति । अस्याः सीतायाः मनः तस्मिन् रामे प्रतिष्ठितम् । तेन हेतुना इयं स च जीवतीति सम्बन्धः ॥ ५२ ॥ सीताविरहेण रामस्य शरीराकार्श्यं प्राणधारणं च विचित्रमित्याह–दुष्करमित्यादिश्लोकद्वयेन । मत्तकाशिनीं वरारोहाम् “ वरारोहा मत्तकाशिनी ” इत्यमरः । रामग्रहणं सीताया अप्युप

एवं दृष्ट्वा मलिनसंवीतत्वोपवासकृशत्वशोकध्यानपरायणत्वादिपतिव्रताधर्मयुक्तां सीतां दृष्ट्वा हृष्टः सन् मनसा रामं जगाम सस्मार । तं प्रभुं बुद्धिस्थं रामं प्रशशंस च पुनःप्राप्त्युपयुक्तपतिव्रताधर्मनिष्ठत्वदर्शनात् भाग्योत्तरो राम इत्यस्तौषीत् । यद्वा एतादृशसौन्दर्यवतीं सीतां दृष्ट्वा एतद्विरहितस्य महान् शोकः प्राप्तः अतः युक्तमेव कृतवान् राम इत्यस्तौषीत् ॥ ५५ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण० शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ प्रशस्य त्वित्यादि । प्रशस्तव्यां प्रशंसितव्याम् । रामं सीतां च प्रशस्येति । अस्या देव्या इत्यादिनोभयोरपि प्रशंसितत्वात् ॥ १ ॥

एवं सीतां तदा दृष्ट्वा हृष्टः पवनसंभवः । जगाम मनसा रामं प्रशशंस च तं प्रभुम् ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

प्रशस्य तु प्रशस्तव्यां सीतां तां हरिपुङ्गवः । गुणाभिरामं रामं च पुनश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ १ ॥
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पपर्याकुलेक्षणः । सीतामाश्रित्य तेजस्वी हनुमान् विललाप ह ॥ २ ॥
मान्या गुरुविनीतस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया । यदि सीतापि दुःखार्ता कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ३ ॥

स इति । सीतामाश्रित्य सीतां विषयीकृत्य ॥ २ ॥ मान्येति । गुरुविनीतस्य गुरुभिः शिक्षितस्य । गुरुप्रिया रामप्रिया । कालो हि दुरतिक्रमः कालो दुरतिक्रम एवेत्ययमर्थः सिद्धो भवतीत्यर्थः । हिशब्दोऽवधारणे अव्ययानामनेकार्थत्वात् । जगद्रक्षकरामलक्ष्मणगुप्तायास्सीताया अपि यदीदृशं दुःखं लक्षणम् । सापि तं विना जीवतीति चित्रमेवेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ एवं मलिनसंवीतत्वोपवासकृशत्वशोकध्यानपरायणत्वादिपतिव्रताधर्मयुक्तां सीतां दृष्ट्वा हृष्टस्सन् मनसा रामं जगाम सस्मार । तं प्रभुं बुद्धिस्थं रामं प्रशशंस च । पुनःप्राप्त्युपयुक्तपतिव्रताधर्मनिष्ठत्वदर्शनात् भाग्योत्तरो राम इत्यस्तौषीदिति भावः ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ प्रशस्येति । प्रशस्तव्यां प्रशंसितव्याम् ॥ १ ॥ स इति । सीतामाश्रित्य सीतामुद्दिश्य ॥ २ ॥ गुरुविनीतस्य गुरुभिः शिक्षितस्य । गुरुप्रिया रामप्रिया । सीतापि यदि दुःखार्ता, कालो दुरतिक्रमो हि,

स०–गुरुविनीतस्य बहुनम्रस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया ज्येष्ठभ्रातृभार्या मान्या । यद्वा गुरुविनीतस्य ब्रह्मादेर्लक्ष्मणस्य चेति व्यधिकरणषष्ठ्यौ । सर्वमान्या यदि सीता दुःखार्ता सेवाभूत् । हि यतः ततः कालो हि दुरतिक्रमः । देव्या देवेन च स्वसमयावनाय कालो दुरतिक्रमः अनुल्लङ्घ्यस्वपराक्रम इव दर्शित इति भावः । यद्वा सुखार्हापि यद्दुःखार्त्तवदात्मानं दर्शयामास स हि ततः कालः रावणमृत्युः दुरतिक्रमः अनुल्लङ्घ्यः रावणेनेति शेषः ॥ ३ ॥

प्राप्तं तदा कालो दुरतिक्रम एवेति भावः ॥ ३ ॥ रामस्येति । व्यवसायज्ञा स्वयत्नं विहाय तद्व्यवसायमेव प्रेक्षमाणा ' एतद्व्रतं मम । अप्यहं जीवितं जह्याम् ' इत्येवं रामव्यवसायं जानन्तीत्यर्थः । लक्ष्मणस्य च धीमतः रामे मायामृगानुसारिण्यपि मारीचोऽयमिति तदानीमपि निश्चितवतो लक्ष्मणस्य । यद्वा सर्वेश्वरादप्याश्रितसंरक्षणे समुद्युक्तस्य । नात्यर्थं क्षुभ्यते अत्यर्थमिति क्षोभाभावविशेषणम्, क्षोभविशेषणत्वे यत्किंचित्क्षोभ प्राप्तः स्यात् । सत्तानाशकाले प्राप्तेपि क्षोभलेशरहितेत्यर्थः । देवी रामेण शिरसा वोढव्यवाल्लभ्यवती । गङ्गेव जलदागमे, क्षोभहेतौ सत्यपि यथा गङ्गा न क्षुभ्यते तथेत्यर्थः ॥ ४ ॥ तुल्येति । तुल्यशीलवयोवृत्ताम्, शीलं स्वभावः, " अस्या देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् " इति प्रक्रियया तुल्य

रामस्य व्यवसायज्ञा लक्ष्मणस्य च धीमतः । नात्यर्थं क्षुभ्यते देवी गङ्गेव जलदागमे ॥ ४ ॥
तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणाम् । राघवोऽर्हति वैदेहीं तं चेयमसितेक्षणा ॥ ५ ॥
तां दृष्ट्वा नवहेमाभां लोककान्तामिव श्रियम् । जगाम मनसा रामं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
अस्या हेतोर्विशालाक्ष्या हतो वाली महाबलः । रावणप्रतिमो वीर्ये कबन्धश्च निपातितः ॥ ७ ॥

स्वभावाम् । तुल्यवयस्काम् षोडशवार्षिकस्य द्वादशवार्षिकी तुल्या अन्यथा वैरस्यापत्तेः शास्त्रविरोधाच्च । अत एव विष्णुः–"वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्वहेत् त्रिगुणो वरः । द्व्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा वयोमात्रावरा च या ॥ " इति । तुल्यवृत्ताम् " दोषो यद्यपि तस्य स्यात् सतामेतदगर्हितम् " इति रामवृत्तम्, " पापानां वा शुभानां वा वधार्हाणां प्लवंगम । कार्यं करुणमार्येण न कश्चिन्नापराध्यति ॥ " इत्युक्तवत्यास्सीतायाः वृत्तेन तुल्यम् । तुल्यशब्दोऽनुरूप परः । रामानुरूपशीलवयश्चारित्रामित्यर्थः । तुल्याभिजनलक्षणाम् अभिजनः कुलम्, लक्षणं सामुद्रिकं, सार्वभौमलक्षणवतो भार्याया यैस्सामुद्रिकलक्षणै र्भाव्यं तैर्युक्तामित्यर्थः । एवंविधत्वाद्राघवो वैदेहीमर्हति, वैदेही राघवमर्हति । लोके सौन्दर्यादिमतः सौन्दर्यादिसर्वसहिता न लभ्यते । सौन्दर्यादिमत्या न सौन्दर्यादिसर्ववान् । अनयोस्तु सर्वं सम्पन्नमिति विस्मयते । असितेक्षणेत्यधिकविशेषणदानाद्रामापेक्षया सीतायाः नयनसौन्दर्यमधिकमित्युच्यते । अत एव रामो वक्ष्यति–"न जीवेयं क्षणमपि विना तामसितेक्षणाम्" इति ॥ ५ ॥ ६ ॥ अस्या हेतोरिति । " सर्वनाम्नस्तृतीया च " इति षष्ठी ॥

सकलजगद्रक्षकरामलक्ष्मणगुप्तायाः सीताया ईदृशं दुःखं प्राप्तं यतः अतः कालो दुरतिक्रम एवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ व्यवसायज्ञा अभिप्रायज्ञा, पराक्रमज्ञेत्यर्थः ॥ ४ ॥ तुल्यशीलवयोवृत्ता रामानुरूपस्वभाववयश्चारित्रा । तुल्याभिजनलक्षणा अभिजनं कुलम्, लक्षणं सामुद्रिकोक्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ अस्या हेतोः अनया हेतुनेत्यर्थः ॥ ७–१० ॥

अनया हेतुनेत्यर्थः ॥७-१०॥ ऐश्वर्यमिति । अस्या निमित्ते "निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्" इति षष्ठी सप्तम्यर्थे। अस्यां निमित्ते सत्यामित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ परिवर्तयेत् अधरोत्तरां कुर्यात्। अस्याः कृते एतदर्थम्। जगच्चापि, न केवलं मेदिनीं सर्वलोकानपि परिवर्तयेदित्यर्थः॥१३॥

विराधश्च हतः सङ्ख्ये राक्षसो भीमविक्रमः । वने रामेण विक्रम्य महेन्द्रेणेव शम्बरः ॥ ८ ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् । निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥ ९ ॥ खरश्च निहतः सङ्ख्ये त्रिशिराश्च निपातितः । दूषणश्च महातेजा रामेण विदितात्मना ॥१०॥ ऐश्वर्यं वानराणां च दुर्लभं वालिपालितम् । अस्या निमित्ते सुग्रीवः प्राप्तवान् लोकसत्कृतम् ॥ ११ ॥ सागरश्च मया क्रान्तः श्रीमान्नदनदीपतिः । अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः पुरी चेयं निरीक्षिता ॥ १२ ॥ यदि रामः समुद्रान्तां मेदिनीं परिवर्तयेत् । अस्याः कृते जगच्चापि युक्तमित्येव मे मतिः ॥ १३ ॥ राज्यं वा त्रिषु लोकेषु सीता वा जनकात्मजा । त्रैलोक्यराज्यं सकलं सीताया नाप्नुयात् कलाम् ॥१४॥ इयं सा धर्मशीलस्य मैथिलस्य महात्मनः । सुता जनकराजस्य सीता भर्तृदृढव्रता ॥१५॥ उत्थिता मेदिनीं भित्त्वा क्षेत्रे हलमुखक्षते । पद्मरेणुनिभैः कीर्णा शुभैः केदारपांसुभिः ॥ १६ ॥ विक्रान्तस्यार्यशीलस्य संयुगेष्वनिवर्तिनः । स्नुषा दशरथस्यैषा ज्येष्ठा राज्ञो यशस्विनी ॥ १७ ॥ धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रामस्य विदितात्मनः । इयं सा दयिता भार्या राक्षसीवशमागता ॥ १८ ॥

राज्यं वेति । राज्यमुत्कृष्टं वा सीता उत्कृष्टा वा, इति विचार्यमाण इति शेषः । कलां लेशम् ॥ १४ ॥ भर्तृदृढव्रता भर्तरि दृढव्रता । केदारपांसुभिः यज्ञक्षेत्रपांसुभिः ॥ १५ ॥ १६ ॥ आर्यशीलस्य श्रेष्ठस्वभावस्य ॥ १७ ॥ १८ ॥

ऐश्वर्यमिति । अस्या निमित्त इति सप्तम्यर्थे षष्ठी । अस्यां निमित्तभूतायां सत्यामित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ रामः मेदिनीं किञ्च जगच्च, सर्वलोकानपीत्यर्थः । अस्याः कृते सीतार्थं परिवर्तयेद्यदि अधरोत्तरां कुर्यात, संहरेदित्यर्थः । युक्तमित्येव मे मतिरिति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ राज्यमुत्कृष्टं वा सीता उत्कृष्टा वा ? इति विचार्यमाणे सतीति शेषः । कलां लेशम् ॥ १४ ॥ भर्तृदृढव्रता भर्तरि दृढव्रता ॥ १५-१८ ॥

सर्वान् भोगान्, भुज्यन्ते इति भोगाः शुकसारिकाकन्तुकप्रभृतिभोगसाधनानि मातृप्रभृतींश्च । परित्यज्य परि विशेषेण पुनस्तत्राशालेशं विनैव त्यक्त्वा । अयं च परित्यागो न स्ववशेनेत्याह भर्तृस्नेहबलात्कृता । अभिमतविषयस्नेहातिरेकस्तादितरमखिलमपि त्याजयति हि । त्यक्तेषु स्मरणा भावेऽपि गन्तव्यदेशीयदुःखं वा किं स्मरति ? नेत्याह अचिन्तयित्वा दुःखानि । रामातिरिक्तवस्त्वनुभवे हि दुःखानुभवसम्भावनेति भावः । प्रविष्टा निर्जनं

सर्वान् भोगान् परित्यज्य भर्तृस्नेहबलात्कृता । अचिन्तयित्वा दुःखानि प्रविष्टा निर्जनं वनम् ॥ १९ ॥ सन्तुष्टा फलमूलेन भर्तृशुश्रूषणे रता । या परां भजते प्रीतिं वनेऽपि भवने यथा ॥ २० ॥ सेयं कनकवर्णाङ्गी नित्यं सुस्मितभाषिणी । सहते यातनामेतामनर्थानामभागिनी ॥२१॥ इमां तु शीलसम्पन्नां द्रष्टुमर्हति राघवः । रावणेन प्रमथितां प्रपामिव पिपासितः ॥ २२ ॥ अस्या नूनं पुनर्लाभाद्राघवः प्रीतिमेष्यति । राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनः प्राप्येव मेदिनीम् ॥ २३ ॥ कामभोगैः परित्यक्ता हीना बन्धुजनेन च । धारयत्यात्मनो देहं तत्समागमकांक्षिणी ॥ २४ ॥ नैषा पश्यति राक्षस्यो नेमान् पुष्पफलद्रुमान् । एकस्थहृदया नूनं राममेवानुपश्यति ॥२५॥ भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणादपि । एषा तु रहिता तेन भूषणार्हा न शोभते ॥२६॥ दुष्करं कुरुते रामो हीनो यदनया प्रभुः । धारयत्यात्मनो देहं न दुःखेनावसीदति ॥ २७ ॥

वनम्, भोगस्यैकान्तस्थलमिति ह्यस्या हृदि लग्नमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ यातनां तीव्रवेदनाम् । अनर्थानामभागिनी आपदामनर्हेत्यर्थः ॥ २१ ॥ प्रपां पानीयशालिकाम् । "प्रपा पानीयशालिका" इत्यमरः ॥ २२ ॥ २३ ॥ काम्यन्त इति कामाः ते च ते भोगाश्च स्रक्चन्दनादयः तैः ॥ २४ ॥ नैषा पश्यति राक्षस्यः राक्षसीर्न पश्यति । नेमान् पुष्पफलद्रुमान्, रामविरहक्लेशातिशयेन राक्षसीदर्शनवत् सुपुष्पफलवतां द्रुमाणामपि दर्शनमस्याः

भर्तृस्नेहबलात्कृता भर्तुः स्नेहबलाज्जीवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ यातनां तीव्रवेदनाम् । अनर्थानामभागिनी आपदामनर्हा ॥ २१ ॥ प्रपां पानीयशालाम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ कामेति । कामभोगैः काम्यन्त इति कामाः ते च ते भोगाः स्रक्चन्दनादयः ॥ २४ ॥ राक्षस्यः राक्षसीः । एकस्थहृदया एकाग्रचित्ता ॥२५॥२६॥ प्रभुः रामः अनया हीनः सन् आत्मनो देहं धारयति शोकेन नावसीदतीति च यत् एतत् दुष्करं कुरुत इति सम्बन्धः ॥ २७ ॥

असह्यमित्यर्थः । एकस्थहृदया एकाग्रचित्ता । राममेवानुपश्यति ध्यायतीत्यर्थः । रामागमनसंभावनावती दिशोऽवलोकयतीति वाऽर्थः। यद्वा निरन्तरेण रामानुभवेन परिसरवर्ती कोऽपि पदार्थो न दृष्टिपथं गच्छतीत्यर्थः ॥ २५–२७ ॥ इमामिति । असितः केशान्तः यस्यास्ताम् । केशानामग्रे नैल्यं स्त्रीणां दुर्लभम् । अतस्तदेवाह असितकेशान्तां गुडालकावृतस्यापि व्यामोहकरीम् । शतपत्रनिभेक्षणां यद्यपीयमसितेक्षणा तथापि संस्थानविशेषे उपमेयम् ।

इमामसितकेशान्तां शतपत्रनिभेक्षणाम् । सुखार्हां दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथितं मनः ॥ २८ ॥ क्षितिक्षमा पुष्करसन्निभाक्षी या रक्षिता राघवलक्ष्मणाभ्याम् । सा राक्षसीभिर्विकृतेक्षणाभिः संरक्ष्यते संप्रति वृक्षमूले ॥ २९ ॥ हिमहतनलिनीव नष्टशोभा व्यसनपरम्परयाऽतिपीड्यमाना । सहचररहितेव चक्रवाकी जनकसुता कृपणां दशां प्रपन्ना ॥ ३० ॥ अस्या हि पुष्पावनताग्रशाखाः शोकं दृढं वै जनयन्त्यशोकाः । हिमव्यपायेन च मन्दरश्मिरभ्युत्थितो नैकसहस्ररश्मिः ॥ ३१ ॥

कमलपत्राक्षस्यापि व्यामोहदायिनीम् । सुखार्हां रामोत्सङ्गे स्थातुमर्हाम् । दुःखितां राक्षसीमध्ये स्थितां दृष्ट्वा ममापि व्यथितं मनः, शाखामृगस्य ममापि मनो व्यथितम्, किमुत परमदयालो रामस्येति भावः । शोकहर्षयोरपदस्य ममापि मनो व्यथितम् किंपुनः कामिन इति वा ॥२८॥२९॥ हिमहतेति । हिमहतेति विशेषणेन नलिन्याः पूर्वं बहुकालशोभितत्वं सिद्धम्, तद्वन्नष्टशोभा द्वादशवर्षं निष्प्रतिबन्धं भोगान् भुञ्जानाया आगन्तुको हि विश्लेषः तेन हि नष्टशोभेत्युक्तम् । व्यसनपरम्परया विरह इव संश्लेषोपि मध्ये मध्ये नागत्य निवृत्तः व्यसनमेव नैरन्तर्येण वृत्तम् । अतिपीड्यमाना अतिक्रम्य पीड्यमाना, आश्रयानुरूपं व्यसनमनुभवन्तीत्यर्थः । सहचररहितेव चक्रवाकी लाभकालमवगम्य दुःखं सोढुमसमर्था । चक्रवाकीसाम्येनायमर्थो लभ्यते–सा हि रात्रिविरामकालं प्रबुध्य दुःखं सोढुमदक्षेति प्रसिद्धम् । जनकसुता एवं व्यसनं भविष्यतीति ज्ञात्वा न संवर्धिता, केवलं सुखसंवर्धितेत्यर्थः । कृपणां दशां प्रपन्ना । पूर्वोक्तनलिन्यादिकं नोपमानं भवितुमर्हति । किञ्चिदुक्तिमात्रम् । वाङ्मनसाऽपरिच्छेद्यां दुर्दशां प्राप्तेत्यर्थः ॥ ३० ॥ हिमव्यपायेन

इमामिति । ममापि, किमुत परमदयालो रामस्येति भावः ॥ २८ ॥ क्षितिरिव क्षमा क्षान्तिर्यस्याः सा क्षितिक्षमा ॥ २९ ॥ ३० ॥ अशोकाः शोकं जनयन्ति । हिमव्यपायेन नैकसहस्ररश्मिः मन्दरश्मिश्च अतीक्ष्णरश्मिः, शीतांशुरिति यावत् । अभ्युत्थितः सन्, शोकं जनयतीति शेषः ॥ ३१ ॥

वसन्तेन । नैकसहस्ररश्मिरभ्युत्थितः । मन्दरश्मिः सूर्यापेक्षया मन्दकरः, चन्द्र इति यावत् । शोकं जनयतीति वचनविपरिणामेन सम्बन्धः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

इत्येवमर्थं कपिरन्ववेक्ष्य सीतेयमित्येव निविष्टबुद्धिः । संश्रित्य तस्मिन्निषसाद वृक्षे बली हरीणामृषभस्तरस्वी ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

ततः कुमुदषण्डाभो निर्मलो निर्मलं स्वयम् । प्रजगाम नभश्चन्द्रो हंसो नीलमिवोदकम् ॥ १ ॥ साचिव्यमिव कुर्वन् स प्रभया निर्मलप्रभः । चन्द्रमा रश्मिभिः शीतैः सिषेवे पवनात्मजम् ॥ २ ॥ स ददर्श ततः सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । शोकभारैरिव न्यस्तां भारैर्नावमिवाम्भसि ॥ ३ ॥ दिदृक्षमाणो वैदेहीं हनुमान् मारुतात्मजः । स ददर्शाविदूरस्था राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ४ ॥ एकाक्षीमेककर्णां च कर्णप्रावरणां तथा । अकर्णां शङ्कुकर्णां च मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ॥ ५ ॥

तत इत्यादि । प्रजगाम प्रकर्षेण जगाम, आकाशपरभागं प्राप्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ स इति । शोकभारैर्न्यस्तामिव आक्रान्तामिव स्थिताम् । अत एव भारैर्न्यस्तां नावमिव स्थिताम् ॥ ३ ॥ दिदृक्षमाण इत्यादि । कर्णौ प्रावरणे शिरस आच्छादकौ यस्याः सा कर्णप्रावरणा ताम् । शङ्कुवत्कर्णौ

इत्येवमिति । सीतेयमित्येव इयं सीतैवेति जातबुद्धिः तामेव बुद्धिं संश्रित्य ततःपरानुष्ठेयचिकीर्षया शिंशपावृक्ष एव निषसाद । तद्रात्रिशेषं परदिनं च स्थित इत्यर्थः । एवञ्च सरावणान्तःपुरा सर्वापि लङ्का यामत्रयेण समुद्रलङ्घनदिनरात्रावेव विचिता । तुर्ये यामे अशोकवनिकाप्रवेश इति बोध्यम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ तत इति । नभः प्रजगाम आकाशपरभागं प्राप्तः ॥ १ ॥ साचिव्यमिति । सीतादर्शनादौ प्रभया स्वकान्त्या साचिव्यमिव साहाय्यमिव, दिवा क्वचिदेकान्तप्रदेशे स्थितत्वान्निद्राव्याकुलत्वाच्च न सम्यग्राक्षसीनां सीतायाश्च दर्शनम्, रात्रौ चन्द्रोदये सति तु पुनः समीपदेशे आगत्य स्थितस्य सम्यक् सर्वदर्शनम् ॥ २ ॥ शोकभारैः न्यस्तामिव अधोनीतामिव मज्जमाना

स०—कुमुदषण्डाभः कुमुदानां श्वेतोत्पलानां षण्डः समूहः तस्यामेवाभा यस्येति वा । तस्य आ सम्यक् भा कान्तिर्यस्मादिति वा । " सिते कुमुदकैरवे " इत्यमरः । निर्मलं स्वच्छम् । नीलमिवोदकमित्यनेन गगने नैल्यमपि ध्वनितम् । आकाशे नैल्यं च " आकाशो नीलिमोदेति " इति श्रुतेः ॥ १ ॥

यस्यास्तां शङ्कुकर्णाम् । मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ऊर्ध्वमुखनासिकामित्यर्थः ॥ ४-६ ॥ अतिकायोत्तमाङ्गीम् । अत्रातिकायशब्देन महत्त्वमुच्यते । महाशिरस्कामित्यर्थः । ध्वस्तकेशीं स्वल्पकेशीम् । अकेशीम् अनुत्पन्नकेशीम् । केशकम्बलधारिणीं कम्बलरूपकेशधारिणीम् । लम्बे कर्णललाटे यस्यास्सा लम्बकर्णललाटा ताम् । चुबुके ओष्ठः यस्याः सा चुबुकोष्ठी ताम् ॥ ७ ॥ ह्रस्वदीर्घाम् अधःकाये ऊर्ध्वकाये च क्वचित् ह्रस्वां क्वचिद्दीर्घा

अतिकायोत्तमाङ्गीं च तनुदीर्घशिरोधराम् । ध्वस्तकेशीं तथाऽकेशीं केशकम्बलधारिणीम् ॥ ६ ॥ लम्बकर्णललाटां च लम्बोदरपयोधराम् । लम्बोष्ठीं चुबुकोष्ठीं च लम्बास्यां लम्बजानुकाम् ॥ ७ ॥ ह्रस्वदीर्घां तथा कुब्जां विकटां वामनां तथा । करालां भुग्नवक्त्रां च पिङ्गाक्षीं विकृताननाम् ॥ ८ ॥ विकृताः पिङ्गलाः कालीः क्रोधनाः कलहप्रियाः । कालायसमहाशूलकूटमुद्गरधारिणीः ॥ ९ ॥ वराहमृगशार्दूलमहिषाजशिवामुखीः । गजोष्ट्रहयपादीश्च निखातशिरसोऽपराः ॥ १० ॥ एकहस्तैकपादाश्च खरकर्ण्यः श्वकर्णिकाः । गोकर्णीर्हस्तिकर्णीश्च हरिकर्णीस्तथाऽपराः ॥ ११ ॥ अनासा अतिनासाश्च तिर्यङ्नासा विनासिकाः । गजसन्निभनासाश्च ललाटोच्छ्वासनासिकाः ॥ १२ ॥ हस्तिपादा महापादा गोपादाः पादचूडिकाः । अतिमात्रशिरोग्रीवा अतिमात्रकुचोदरीः ॥ १३ ॥

मित्यर्थः । कुब्जां स्थगुमतीम् । विकटां स्थूलजङ्घाम् । करालां दन्तुराम् । "करालो दन्तुरे तुङ्गे" इत्यमरः । भुग्नवक्त्रां निम्नवक्त्राम् । विकृताननां नासिकोष्ठविरहिताननामित्यर्थः । एतदन्तस्य पूर्वेण ददर्शेत्यनेनान्वयः ॥ ८ ॥ विकृता इत्यादेरुत्तरेण ददर्शेत्यनेनान्वयः । एता एकाक्ष्यादिराक्षसीभ्योऽन्याः । विकृताः विकृतवेषाः ॥ ९ ॥ निखातशिरसः गात्रान्तर्वर्तिशिरसः ॥ १० ॥ हरिकर्णीः कपिकर्णीः ॥ ११ ॥ १२ ॥ पादे चूडिका यासां मिवेत्यर्थः ॥ ३-५ ॥ अतिकायोत्तमाङ्गीम् अतिकायं महदुत्तमाङ्गं यस्यास्सा । तनुदीर्घशिरोधराम्, अस्थूलदीर्घकण्ठीमित्यर्थः । केशकम्बलधारिणीम्, कम्बला इव केशाः केशकम्बलाः तान् धारयितुं शीलमस्तीति तथा । लम्बकर्णललाटां लम्बे कर्णललाटे यस्यास्ताम् । चुबुकोष्ठीं चुबुके ओष्ठो यस्यास्ताम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ कुब्जां स्थगुमतीम् । करालां दन्तुराम् । पिङ्गाक्षीमित्यन्तस्य पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ८ ॥ विकृता इत्यादि श्लोकनवकमेकं वाक्यम् । निखातशिरसः गात्रान्तर्वर्तिशिरसः ॥ ९-१२ ॥ पादचूडिकाः पादे चूडा शिखा यासां ताः ॥ १३-१५ ॥

ताः पादचूडिकाः । " शिखा चूडा केशपाशी " इत्यमरः ॥ १३–१५ ॥ राक्षसीर्विकृताननाः इत्यत्र पुनः राक्षसीपदमविस्मरणार्थम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ लक्ष्मीवान् सीतादर्शनजनितशोभायुक्तः ॥ १८ ॥ १९ ॥ च्युतां स्थानाच्चलिताम् । चारित्रव्यपदेशाढ्यां पतिव्रताधर्माचरणख्यातिसम्पन्नाम् । भर्तृ

अतिमात्रास्यनेत्राश्च दीर्घजिह्वानखास्तथा । अजामुखीर्हस्तिमुखीर्गोमुखीः सूकरीमुखीः ॥ १४ ॥ हयोष्ट्रखरवक्त्राश्च राक्षसीर्घोरदर्शनाः । शूलमुद्गरहस्ताश्च क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥ १५ ॥ कराला धूम्रकेशीश्च राक्षसीर्विकृताननाः । पिबन्तीः सततं पानं सदा मांससुराप्रियाः ॥१६॥ मांसशोणितदिग्धाङ्गीर्मांसशोणितभोजनाः । ता ददर्श कपिश्रेष्ठो रोमहर्षणदर्शनाः । स्कन्धवन्तमुपासीनाः परिवार्य वनस्पतिम् ॥ १७ ॥ तस्याधस्ताच्च तां देवीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् । लक्षयामास लक्ष्मीवान् हनुमान् जनकात्मजाम् ॥ १८ ॥ निष्प्रभां शोकसन्तप्तां मलसङ्कुलमूर्धजाम्॥१९॥ क्षीणपुण्यां च्युतां भूमौ तारां निपतितामिव। चारित्रव्यपदेशाढ्यां भर्तृदर्शनदुर्गताम् ॥२०॥ भूषणैरुत्तमैर्हीनां भर्तृवात्सल्यभूषणाम् । राक्षसाधिपसंरुद्धां बन्धुभिश्च विनाकृताम्॥२१॥ वियूथां सिंहसंरुद्धां बद्धां गजवधूमिव। चन्द्ररेखां पयोदान्ते शारदाभ्रैरिवावृताम् । क्लिष्टरूपामसंस्पर्शादयुक्तामिव वल्लकीम् ॥२२॥ सीतां भर्तृवशे युक्तामयुक्तां राक्षसीवशे ॥२३॥ अशोकवनिकामध्ये शोकसागरमाप्लुताम् । ताभिः परिवृतां तत्र सग्रहामिव रोहिणीम् ॥ २४ ॥

दर्शनेन दुर्गतां दरिद्राम्, भर्तृदर्शनरहितामित्यर्थः ॥ २० ॥ भर्तृवात्सल्यभूषणां वात्सल्यपदमत्र स्नेहमात्रवाचि ॥ २१ ॥ पयोदान्ते वर्षान्ते । चन्द्ररेखायाः स्पष्टास्पष्टत्वद्योतनायेदं विशेषणम् । असंस्पर्शात् उद्वर्तनादिसंस्कारराहित्यात् । अयुक्ताम् अनारोपिततन्त्रीम् । वल्लकीं वीणाम्॥२२॥ सीता

राक्षसीर्विकृताननाः इत्यत्र अपरा इति शेषः । अतो न पौनरुक्त्यम् ॥१६–१७ ॥ तस्याधस्तादित्यारभ्य वल्लकीमिव इत्यन्तमेकं वाक्यम् ॥१८॥ १९ ॥ क्षीणेति । च्युताम्, दिव इति शेषः । चारित्रव्यपदेशाढ्यां पातिव्रत्यव्रतसम्पन्नाम् । भर्तृदर्शनदुर्गतां भर्तृदर्शनहीनाम् ॥ २० ॥ २१ ॥ पयोदान्ते वर्षान्ते । असंस्पर्शात् उद्वर्तनादिसंस्काराभावात् । अयुक्ताम् अनारोपिततन्त्रीम् ॥ २२ ॥ सीतामित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । रक्षसां वशे अयुक्ताम् अयोग्याम् शोकसागरमाप्लुतां

मित्यादिपरशेषः । राक्षसीवशे अयुक्ताम् अनवस्थिताम्, तद्वचनान्यशृण्वन्तीमित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ लतां कुसुमितामिव तथा दर्शनीया मित्यर्थः ॥ २५ ॥ मलिनेनेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥२६॥२७॥ तामित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । क्षमां क्षमामिव स्थिताम् । निगीर्याध्यवसाना

ददर्श हनुमान् देवीं लतां कुसुमितामिव । सा मलेन च दिग्धाङ्गी वपुषा चाप्यलंकृता । मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति न विभाति च ॥ २५ ॥ मलिनेन तु वस्त्रेण परिक्लिष्टेन भामिनीम् ॥ २६ ॥ संवृतां मृगशावाक्षीं ददर्श हनुमान् कपिः । तां देवीं दीनवदनामदीनां भर्तृतेजसा । रक्षितां स्वेन शीलेन सीतामसितलोचनाम् ॥२७॥ तां दृष्ट्वा हनुमान् सीतां मृगशावनिभेक्षणाम् ॥ २८ ॥ मृगकन्यामिव त्रस्तां वीक्षमाणां समन्ततः । दहन्तीमिव निःश्वासैर्वृक्षान् पल्लवधारिणः ॥२९॥ सङ्घातमिव शोकानां दुःखस्योर्मिमिवोत्थिताम् । तां क्षमां सुविभक्ताङ्गीं विनाभरणशोभिनीम् । प्रहर्षमतुलं लेभे मारुतिः प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥३०॥ हर्षजानि च सोऽश्रूणि तां दृष्ट्वा मदिरेक्षणाम् । मुमोच हनुमांस्तत्र नमश्चक्रे च राघवम् ॥ ३१ ॥ नमस्कृत्वा स रामाय लक्ष्मणाय च वीर्यवान् । सीतादर्शनसंहृष्टो हनुमान् संवृतो ऽभवत् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

दभेदोक्तिः । तां दृष्ट्वा तां प्रेक्ष्येत्यनयोर्विशेषणविशेष्यभेदान्न पौनरुक्त्यम् । दूरप्रयुक्तस्यानुस्मरणार्थं वा पुनरुक्तिः ॥ २८–३० ॥ हर्षजानीति । राघवं नमश्चक्रे । उपपदविभक्त्यपेक्षया कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वान्नमस्करोति देवानित्यादाविव द्वितीया ॥ ३१ ॥ नमस्कृत्वेति । संवृतः राक्षस्यदर्श नाय शिंशुपापर्णैर्गूढोऽभूत् ॥३२॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

तत्र मग्नाम् सग्रहां क्रूरग्रहाविष्टाम् ॥२३॥२४॥ लतामकुसुमामिवेति पाठः । आभरणपरिहारादिति भावः। वपुषाऽलंकृता स्वभावरमणीयेत्यर्थः । विभाति न विभाति चेति । स्वभावसौन्दर्यादसंस्काराच्चेति भावः । अत्र तां तामिति तच्छब्दाम्रेडया तत्तदवस्थाभेदस्य वर्णितत्वादपौनरुक्त्यम् ॥२५॥२६॥ भर्तृतेजसा भर्तृपराक्रमानु सन्धानेन अदीनहृदयाम् ॥२७–२९॥ दुःखस्य दुःखसागरस्य । अत्राधेयेनाधारनिगरणम् । क्षामाम् इति पाठः। क्षामां कृशाम् विनाऽऽभरणशोभिनीम् आभरणानुग्रहमन पेक्ष्यैव स्वसौन्दर्येण शोभमानाम्॥३०॥ नमश्चक्रे च राघवमिति । भगवतो राघवस्यानुग्रहादेवेयं मया दृष्टेति पुनः पुनः स्मृत्वा नमस्कारः॥३१॥ संवृतोऽभवत् राक्ष सीनां दर्शनपरिहाराय सूक्ष्मरूपमवलम्ब्य वृक्षमूलसमीपशाखासु निलीनोऽभवत् ॥३२॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायण०सुन्दरकाण्डव्याख्यायां सप्तदशः सर्गः ॥१७॥

तथेत्यादि । विप्रेक्षमाणस्य विचिन्वतश्च । विप्रेक्षमाणे विचिन्वति च तस्मिन्नित्यर्थः। "यस्य च भावेन०—" इत्यर्थे षष्ठी ॥१॥ विरात्रे अपररात्रे । "अहस्सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः" इत्यत्र चकारादव्ययादुत्तरस्य रात्रिशब्दस्य समासान्तोऽच् प्रत्ययः । ब्रह्मरक्षसां ब्राह्मणत्वविशिष्ट

तथा विप्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पितपादपम् । विचिन्वतश्च वैदेहीं किंचिच्छेषा निशाऽभवत् ॥ १ ॥ षडङ्गवेदविदुषां क्रतुप्रवरयाजिनाम् । शुश्राव ब्रह्मघोषांश्च विरात्रे ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २ ॥ अथ मङ्गलवादित्रैः शब्दैः श्रोत्रमनोहरैः । प्राबुध्यत महाबाहुर्दशग्रीवो महाबलः ॥ ३ ॥ विबुध्य तु यथाकालं राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । स्रस्तमाल्याम्बरधरो वैदेहीमन्वचिन्तयत् ॥ ४ ॥ भृशं नियुक्तस्तस्यां च मदनेन मदोत्कटः । न स तं राक्षसः कामं शशाकात्मनि गूहितुम् ॥ ५ ॥ स सर्वाभरणैर्युक्तो बिभ्रच्छ्रियमनुत्तमाम् । तां नगैर्बहुभिर्जुष्टां सर्वपुष्पफलोपगैः ॥ ६ ॥ वृतां पुष्करिणीभिश्च नानापुष्पोपशोभिताम् । सदामदैश्च विहगैर्विचित्रां परमाद्भुताम् ॥ ७ ॥

रक्षसाम् । ब्रह्मघोषान् वेदघोषान् ॥ २–४ ॥ नियुक्तः प्रेरितः ॥ ५–७ ॥

तथेति । किञ्चिच्छेषा अपरयाममात्रशेषा । विचिन्वतः तस्याः स्पष्टदर्शनाय राक्षसीनिद्रारूपमवसरमन्वेषयतः ॥१॥ षडङ्गानि शिक्षादीनि । विरात्रिः विपर्यस्त रात्रिः, अपररात्र इत्यर्थः । अस्मिन् ब्रह्मरक्षसां ब्राह्मणत्वविशिष्टराक्षसानाम् ॥ २ ॥३॥ निद्रावशादेव स्रस्तमाल्याम्बरधरः ॥४॥ नियुक्तः प्रेरितः वस्तुतस्तु मदने सत्यपि मदेनोत्कटो न अत एव तस्यां सीतायां नियुक्तः नितरां युक्तः, विनीत इत्यर्थः । अत एव राक्षसः तं काममात्मनि गूहितुं न शशाकेति काकुः॥ ५–७ ॥

तिल०–भृशं नियुक्तः गूढाभिनिवेशचित्तः । कामं कामवेगम् । ईदृशेषु तीर्थस्यान्यथायोजनं भ्रान्त्यैव । रक्षसस्तमोगुणाविष्टस्य भगवन्मायामोहितस्याकृत्येष्वेव प्रवृत्तेः । तथा क्रियमाणं भगवद्ध्यानमपि पाप भोगोत्तरं जन्मान्तरे उत्तमफलायेति बोध्यम् । अत एव ऋक्षाश्वमेधनाम्नो राज्ञो दानस्तावकऋङ्मन्त्रः—" न युष्मे वाजबन्धवो निनित्सुश्च न मर्त्यः । अवद्यमधि दीधरत् " इति । अस्यार्थः—वाजमित्यन्ननाम, अन्न दानेन ये सर्वेषां बन्धवस्तेषां सम्बोधनम् । हे वाजबन्धवः ! युष्मे युष्मासु । अविस्पष्टमर्थानुवादी । निनित्सुश्च निन्दनेच्छाशीलोपि मर्त्यः अवद्यं न दीधरत् न धारयति । भवदनुसंधानेनैव निष्पापत्वादिति । एवञ्च भगवतो निन्दावरुद्धभावेन ध्यानमपि नरकभोगोत्तरं जन्मान्तरे उत्तमफलाय, अत एवास्य मरणोत्तरं चतुर्थचतुर्युग्यां चेदिराजकुले जन्म, चतुर्विंशतिचतुर्युग्यां रामावतार इति हरिवंशोक्तेः । तावत्पर्यन्तं चैतत्पापफल भोग इत्यर्थोयतमिति बोध्यम् ॥ ५ ॥

वीथीः उद्यानवीथीः ॥ ८ ॥ ९ ॥ महेन्द्रं देवगन्धर्वयोषित इव व्रजन्तं तम् अङ्गनाशतमात्रम् अनुव्रजत् अन्वव्रजत् ॥ १० ॥ तालवृन्तानि व्यजनानि ॥ ११ ॥ भृङ्गारैः कनकालुकाभिः । " भृङ्गारः कनकालुका " इत्यमरः । मण्डलाग्रान् असिविशेषान् । " मण्डलाग्रो नतार्थकः " इति वैजयन्ती ।

ईहामृगैश्च विविधैर्जुष्टां दृष्टिमनोहरैः । वीथीः संप्रेक्षमाणश्च मणिकाञ्चनतोरणाः ॥ ८ ॥ नानामृगगणाकीर्णां फलैः प्रपतितैर्वृताम् । अशोकवनिकामेव प्राविशत् सन्ततद्रुमाम् ॥ ९ ॥ अङ्गनाशतमात्रं तु तं व्रजन्तमनुव्रजत् । महेन्द्रमिव पौलस्त्यं देवगन्धर्वयोषितः॥१०॥ दीपिकाः काञ्चनीः काश्चिज्जगृहुस्तत्र योषितः । वालव्यजनहस्ताश्च तालवृन्तानि चापराः ॥ ११ ॥ काञ्चनैरपि भृङ्गारैर्जह्रुः सलिलमग्रतः । मण्डलाग्रान् बृसीं चैव गृह्यान्याः पृष्ठतो ययुः ॥ १२ ॥ काचिद्रत्नमयीं स्थालीं पूर्णां पानस्य भामिनी । दक्षिणा दक्षिणेनैव तदा जग्राह पाणिना ॥ १३ ॥ राजहंसप्रतीकाशं छत्रं पूर्णशशिप्रभम् । सौवर्णदण्डमपरा गृहीत्वा पृष्ठतो ययौ ॥ १४ ॥ निद्रामदपरीताक्ष्यो रावणस्योत्तमाः स्त्रियः । अनुजग्मुः पतिं वीरं घनं विद्युल्लता इव ॥ १५ ॥ व्याविद्धहारकेयूराः समामृदितवर्णकाः । समागलितकेशान्ताः सस्वेदवदनास्तथा ॥१६॥ घूर्णन्त्यो मदशेषेण निद्रया च शुभाननाः । स्वेदक्लिष्टाङ्गकुसुमाः सुमाल्याकुलमूर्धजाः॥१७॥ प्रयान्तं नैर्ऋतपतिं नार्यो मदिरलोचनाः । बहुमानाच्च कामाच्च प्रिया भार्यास्तमन्वयुः॥१८

बृसीम् आस्तरणम् । गृह्य गृहीत्वा ॥ १२ ॥ काचिदिति । पानस्य पूर्णां पीयत इति पानं मधु तस्य पूर्णां तेन पूर्णाम् । "पूरणगुण०–" इत्यादिना सुहितार्थयोगे षष्ठीसमासनिषेधज्ञापकादत्र षष्ठी । स्थालीं पात्रीम् ॥ १३–१५ ॥ व्याविद्धेति । व्याविद्धाः व्यत्यस्ततया न्यस्ताः । समामृदित वर्णकाः सम्मृष्टानुलेपनाः । " अङ्गरागः समालम्भो वर्णकश्च विलेपनम् " इति निघण्टुः ॥ १६–१८ ॥

वीथीः अशोकवनिकामार्गगमनवीथीः ॥ ८ ॥ ९ ॥ अङ्गनेति । अनुव्रजत् । अडभाव आर्षः ॥ १० ॥ दीपिकाः काञ्चनीः काञ्चनदण्डारोपितदीपिकाः ॥ ११ ॥ काञ्चनैः भृङ्गारैः कनकालुभिः । भृङ्गाराः धुत्तूरकुसुमसदृशजलपात्राणि । गृह्य गृहीत्वा ॥ १२ ॥ काचिदिति । पानेन पूर्णाम् ॥ १३–१५ ॥ समामृदितवर्णकाः

मदेनाश्चिता गतिर्यस्य स मदाश्चितगतिः ॥ १९ ॥ २० ॥ तं चेत्यादि । द्वारदेशम् अशोकवनद्वारदेशम् ॥ २१ ॥ गन्धतैलं गन्धवासित तैलम् ॥ २२ ॥ समक्षं प्रत्यक्षम् । अपविद्धशरासनम् अधृतशरासनम् ॥ २३ ॥ मथितामृतफेनाभं मथितं तक्रम् अमृतं धारोष्णं तयोर्यत् फेनं तदाभम् । "निरम्बु घोलं मथितं धारोष्णं त्वमृतं पयः" इत्युभयत्र वैजयन्ती । विमुक्तं स्वस्थानात्प्रचलितम् अङ्गदे सक्तं वस्त्रं सलीलं यथा भवति

स च कामपराधीनः पतिस्तासां महाबलः । सीतासक्तमना मन्दो मदाश्चितगतिर्बभौ ॥ १९ ॥ ततः काञ्चीनिनादं च नूपुराणां च निःस्वनम् । शुश्राव परमर्द्धीणां स कपिर्मारुतात्मजः ॥ २० ॥ तं चाप्रतिमकर्माणमचिन्त्यबलपौरुषम् । द्वारदेशमनुप्राप्तं ददर्श हनुमान् कपिः ॥ २१ ॥ दीपिकाभिरनेकाभिः समन्तादवभासितम् । गन्धतैलावसिक्ताभिर्ध्रियमाणाभिरग्रतः ॥ २२ ॥ कामदर्पमदैर्युक्तं जिह्मताम्रायतेक्षणम् । समक्षमिव कन्दर्पमपविद्धशरासनम् ॥ २३ ॥ मथितामृतफेनाभमरजो वस्त्रमुत्तमम् । सलीलमनुकर्षन्तं विमुक्तं सक्तमङ्गदे ॥ २४ ॥ तं पत्रविटपे लीनः पत्रपुष्पघनावृतः । समीपमिव संक्रान्तं निध्यातुमुपचक्रमे ॥ २५ ॥ अवेक्षमाणस्तु ततो ददर्श कपिकुञ्जरः । रूपयौवनसम्पन्ना रावणस्य वरस्त्रियः ॥ २६ ॥ ताभिः परिवृतो राजा सुरूपाभिर्महायशाः । तन्मृगद्विजसंघुष्टं प्रविष्टः प्रमदावनम् ॥ २७ ॥ क्षीबो विचित्राभरणः शङ्कुकर्णो महाबलः । तेन विश्रवसः पुत्रः स दृष्टो राक्षसाधिपः ॥ २८ ॥

तथा अनुकर्षन्तमित्यन्वयः ॥ २४ ॥ तमिति । पत्रविटपे पत्रवति विटपे । लीनः छन्नः । पत्रपुष्पघनावृतः पत्रपुष्पसमूहावृतः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । यद्वा दूरे समागतमपि तेजसा समीपे संक्रान्तमिव स्थितम् । तं निध्यातुं द्रष्टुमुपचक्रमे । "निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्" इत्यमरः ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रमदावनम् अन्तःपुरोद्यानम् ॥ २७ ॥ क्षीब इति । क्षीबः मत्तः । शङ्कुकर्णः गर्वेण स्तब्धकर्ण इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

सम्यगामृष्टाङ्गरागाः ॥ १६–१८ ॥ मन्दो दुर्मतिः । मन्दं यथा तथा अश्चिता गतिर्यस्य ॥ १९ ॥ २० ॥ द्वारदेशम् अशोकवनिकाप्राकारदेशम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ अपविद्धशरासनं त्यक्तेक्षुचापम् । समक्षं प्रत्यक्षं कन्दर्पमिव स्थितम् ॥ २३ ॥ सलीलमनुकर्षन्तमिति । विमुक्तं स्वस्थानाच्चलितम् ॥ २४ ॥ पत्रविटपे पत्रबहुलविटपे । निध्यातुमीक्षितुम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ ताभिरिति । प्रमदावनं प्रमदानां वनम् ॥ २७ ॥ क्षीबो मत्तः ॥ २८ ॥ २९ ॥

अवप्लुतः अवरूढः । रावणचेष्टास्सर्वा द्रष्टुं पूर्वस्थानादधःशाखां समाश्रित इत्यर्थः ॥ ३० ॥ सः हनुमान् । तथा पूर्वोक्तरीत्या । उग्रतेजास्सन्नपि । तस्य रावणस्य। तेजसा निर्धूतः सन् । पत्रगुह्यान्तरे पत्रगूढप्रदेशे । संवृतोऽभवत् गूढोऽभवत् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ तस्मिन्नित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । ततः रावणागमना

वृतः परमनारीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः। तं ददर्श महातेजास्तेजोवन्तं महाकपिः ॥२९॥ रावणोऽयं महाबाहुरिति संचिन्त्य वानरः। अवप्लुतो महातेजा हनुमान् मारुतात्मजः ॥३०॥ स तथा प्युग्रतेजाः सन् निर्धूतस्तस्य तेजसा। पत्रगुह्यान्तरे सक्तो हनुमान् संवृतोऽभवत् ॥३१॥ स तामसितकेशान्तां सुश्रोणीं संहतस्तनीम् । दिदृक्षुरसितापाङ्गा मुपावर्तत रावणः ॥३२॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥१८॥

तस्मिन्नेव ततः काले राजपुत्री त्वनिन्दिता। रूपयौवनसम्पन्नं भूषणोत्तमभूषितम् ॥१॥ ततो दृष्ट्वैव वैदेही रावणं राक्षसाधिपम् । प्रावेपत वरारोहा प्रवाते कदली यथा ॥ २ ॥ आच्छाद्योदरमूरुभ्यां बाहुभ्यां च पयोधरौ । उपविष्टा विशालाक्षी रुदन्ती वरवर्णिनी ॥ ३ ॥ दशग्रीवस्तु वैदेहीं रक्षितां राक्षसीगणैः। ददर्श सीतां दुःखार्तां नावं सन्नामिवार्णवे ॥ ४ ॥ असंवृतायामासीनां धरण्यां संशितव्रताम् । छिन्नां प्रपतितां भूमौ शाखामिव वनस्पतेः ॥ ५ ॥ मलमण्डनचित्राङ्गीं मण्डनार्हाममण्डिताम् । मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति न विभाति च ॥ ६ ॥

नन्तरम् । तस्मिन्नेव काले तदागमनानन्तरकाल एव । भूषणोत्तमभूषितं रूपयौवनसम्पन्नं रावणं ततो दृष्ट्वैव तत्र दूरदेश एव दृष्ट्वा प्रावेपतेति संबन्धः ॥ १-५ ॥ मलमण्डनचित्राङ्गीं मलरूपमण्डनेन चित्राङ्गीम्, मलावृतामप्याश्चर्यावहदेहामित्यर्थः । मृणाली पङ्कदिग्धेवेत्यत्र येत्यध्याहार्यम् ॥ ६-८ ॥

अवप्लुतः रावणरूपचेष्टितावलोकनार्थमग्रविटपारूढ इत्यर्थः ॥ ३० ॥ पत्रगुह्यान्तरे पत्रगूढप्रदेशे ॥ ३१ ॥ उपावर्तत समीपं प्राप्तः ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ विरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायामष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ तस्मिन्नित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । तस्मिन्नेव काले आगमनकाल एव । तं रावणम् ॥ १ ॥ ततो दृष्ट्वा तत्र दूरदेशे एव दृष्ट्वा । ततः दर्शनानन्तरं प्रावेपतेति सम्बन्धः ॥ २ ॥ रुदन्ती उपविष्टाऽभूत । भीतस्वभावोक्त्या स्वभावोक्तिरत्रालङ्कारः ॥३॥ दशग्रीव इति । सन्नां शीर्णाम् नावम् ॥ ४ ॥ संशितव्रताम् अतितीक्ष्णव्रताम् । मलमण्डनचित्राङ्गीं मलमेव मण्डनं तेन चित्राङ्गीं

आविष्टां मणिमन्त्राद्यभिभूताम् । धूप्यमानां सन्तप्यमानाम् । धूमः केतुरिव धूमकेतुः, केतुना ग्रहेणेत्यर्थः । यद्वा ग्रहेण ग्राहकेण आच्छादके नेति धूमकेतुर्विशिष्यते ॥ ९ ॥ वृत्तेति । वृत्तं दृढं शीलं स्वभावो यस्य तत् तच्च तत् कुलं च तस्मिन् । आचारवति समयाचारवति । धार्मिके यज्ञादिधर्मप्रधाने एवंभूते कुले जाताम् । संस्कारमापन्नां विवाहरूपसंस्कारमापन्नाम् । अतः संस्कारद्वारा दुष्कुले पुनर्जातामिव स्थिताम् । कुमाराणा

समीपं राजसिंहस्य रामस्य विदितात्मनः । सङ्कल्पहयसंयुक्तैर्यान्तीमिव मनोरथैः ॥ ७ ॥ शुष्यन्तीं रुदतीमेकां ध्यानशोकपरायणाम् । दुःखस्यान्तमपश्यन्तीं रामां राममनुव्रताम् ॥८॥ वेष्टमानां तथाऽऽविष्टां पन्नगेन्द्रवधूमिव । धूप्यमानां ग्रहेणेव रोहिणीं धूमकेतुना ॥९॥ वृत्तशीलकुले जातामाचारवति धार्मिके। पुनः संस्कारमापन्नां जाता मिव च दुष्कुले ॥१०॥ अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव। आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव ॥ ११ ॥ सन्नामिव महाकीर्तिं श्रद्धामिव विमानिताम् । पूजामिव परिक्षीणामाशां प्रतिहतामिव ॥१२॥ आयतीमिव विध्वस्ता माज्ञां प्रतिहतामिव । दीप्तामिव दिशं काले पूजामपहृतामिव ॥ १३ ॥

मुपनयनमिव कुमारीणां विवाहो द्वितीयं जन्म। "वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः" इति स्मृतेः ॥ १०॥ ११॥ सन्नां क्षीणाम् । श्रद्धामिव विमानिताम् अवमानितामित्यर्थः । अवमाने हि कृते अवमन्तारि श्रद्धा मन्दीभवति । पूजामिव परिक्षीणां स्वल्पपूजाद्रव्यामित्यर्थः । प्रतिहतां निष्फलाम् ॥१२॥ आयतीं धनलाभम् । विध्वस्तां मन्दीभूताम् । प्रतिहताम् अननुष्ठिताम् । दीप्तां दाहयुक्ताम् । काले उत्पातकाले । पूजामपहृतामिव ।

कर्बुरगात्रीम्, तां ददर्शेति पूर्वेण सम्बन्धः॥ ५ ॥ ६ ॥ सङ्कल्पहयसंयुक्तैः सङ्कल्पाः एवमेवं करिष्यामीति विचाराः, त एव हयाः तत्संयुक्तैः मनोरथैः रामस्य समीपं यान्तीं गतामिव स्थिताम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ आविष्टां मणिमन्त्रादिभिरभिभूताम् । धूप्यमानां सन्तप्यमानाम् ॥ ९ ॥ वृत्तशीलकुले जातां वृत्तं मर्यादानुल्लङ्घनम्, शीलं तत्स्वभावः । आचारवति विहितकर्मानुष्ठानवति । दुष्कुले संस्कारमापन्नां दुष्कुले पाणिग्रहणलक्षणं संस्कारं प्राप्ताम् अत एव दुष्कुले पुनर्जातामिव विवाहलक्षणं द्वितीयं जन्म गताम्, सत्कुलप्रसूतां दुष्कुलोढामित्यर्थः । स्त्रीणां विवाहस्योपनयनस्थानत्वात्तदेव द्वितीयं जन्मेति भावः ॥ १० ॥ ११ ॥ सन्नां क्षीणाम् । विमानिताम् अनादृताम् ॥ १२ ॥ आयतीमागामिफलम् । दीप्तां दह्यमानाम् । काले उत्पातकाले ॥ १३ ॥ १४ ॥

स०–धार्मिके एतादृशे पितृकुले जाता । सैव दुष्कुले वृत्तादिरहिते विवाहाख्यसंस्कारेण पुनर्जाता चेत्सा यथा वर्तेत तथा विद्यमानाम् ॥ १० ॥

अत्र पूजाशब्देन पूजाद्रव्यमुच्यते ॥ १३ ॥ विध्वस्तां हिमादिहताम् । तमोध्वस्तां तमस्संवृताम् । उपक्षीणां स्वल्पजलामित्यर्थः ॥ १४ ॥ परामृष्टां, शूद्रादिभिरिति शेषः ॥ १५ ॥ उत्कृष्टपर्णकमलाम् उद्धृतपत्रकमलाम् ॥ १६ ॥ विस्राविताम् रोधोभङ्गादिना अन्यनिर्गमितजलामित्यर्थः । मृजया उद्वर्तनाद्यङ्गशोधनेन ॥ १७ ॥ सुजाताङ्गीं सुन्दराङ्गीम् ॥ १८ ॥ आलितां बद्धाम् ॥ १९ ॥ २० ॥ अल्पाहारां तोयमात्राहारामित्यर्थः । यद्वा

पद्मिनीमिव विध्वस्तां हतशूरां चमूमिव । प्रभामिव तमोध्वस्तामुपक्षीणामिवापगाम् ॥ १४ ॥ वेदीमिव परामृष्टां शान्तामग्निशिखामिव । पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तेन्दुमण्डलाम् ॥ १५ ॥ उत्कृष्टपर्णकमलां वित्रासित विहङ्गमाम् । हस्तिहस्तपरामृष्टामाकुलां पद्मिनीमिव ॥ १६ ॥ पतिशोकातुरां शुष्कां नदीं विस्रावितामिव । परया मृजया हीनां कृष्णपक्षनिशामिव ॥ १७ ॥ सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् । तप्यमानामिवोष्णेन मृणाली मचिरोद्धृताम् ॥ १८ ॥ गृहीतामालितां स्तम्भे यूथपेन विनाकृताम् । निःश्वसन्तीं सुदुःखार्तां गजराजवधूमिव ॥ १९ ॥ एकया दीर्घया वेण्या शोभमानामयत्नतः । नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ॥ २० ॥ उपवासेन शोकेन ध्यानेन च भयेन च । परिक्षीणां कृशां दीनामल्पाहारां तपोधनाम् ॥२१॥ आयाचमानां दुःखार्तां प्राञ्जलिं देवतामिव । भावेन रघुमुख्यस्य दशग्रीवपराभवम् ॥ २२ ॥

अल्पाहारां मितभोजिनीमित्युत्तमस्त्रीलक्षणमुच्यते ॥ २१ ॥ आयाचमानामिति । रघुमुख्यस्य कर्तुः दशग्रीवपराभवं भावेन मनसा आयाचमानां प्रार्थयन्तीमिव स्थिताम् ॥ २२ ॥

परामृष्टाम् अपवित्रैरुपहताम् ॥ १५ ॥ उत्कृष्टपर्णकमलाम् उद्धृतपत्रपद्माम् ॥ १६ ॥ विस्राविताम् रोधोभङ्गादिना निर्जलीकृताम् । मृजया उद्वर्तनाद्यङ्गपरिशोधनेन ॥ १७ ॥ १८ ॥ आलितां बद्धाम् ॥ १९–२१ ॥ आयाचमानामिति । प्राञ्जलिं बद्धाञ्जलिम् । रघुमुख्यस्य कर्तुः दशग्रीवविषयकपराभवं भावेन मनसा देवता

स०–शोकेन रामविश्लेषजेन । ध्यानेन पत्युः । भयेन रावणजन्येन । अल्पाहारां पत्युच्छिष्टं विनाऽन्यस्य स्वीकारायोग्यत्वाच्छरीरयात्रार्थं नीरस्याशितानशितत्वोक्तेस्तद्ग्रहणस्यादोषत्वात् । पत्युर्नारायणावतारत्वेन तत्र तत्सान्निध्यविशेषात्तद्ग्रहो युक्तः । उपेन्द्रावतारत्वाद्रामस्य, इन्द्रस्य तदग्रजत्वात्तद्दत्तपायसाशनं गौरवतः स्वान्नत्वाच्च भोजनं युक्तमिति मन्तव्यम् ॥ २१ ॥

समीक्षमाणां रक्षकं समीक्षमाणाम् । सुपक्ष्मेति अन्ते ताम्रं मध्ये शुक्लमस्या लोचनमित्युच्यते ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ स तामित्यादि । साकारैः सेङ्गितैः । "आकाराविङ्गिताकृती" इत्यमरः ।

समीक्षमाणां रुदतीमनिन्दितां सुपक्ष्मताम्रायतशुक्ललोचनाम् । अनुव्रतां राममतीव मैथिलीं प्रलोभयामास वधाय रावणः ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

स तां पतिव्रतां दीनां निरानन्दां तपस्विनीम् । साकारैर्मधुरैर्वाक्यैर्न्यदर्शयत रावणः ॥ १ ॥ मां दृष्ट्वा नागनासोरु गूहमाना स्तनोदरम् । अदर्शनमिवात्मानं भयान्नेतुं त्वमिच्छसि ॥ २ ॥ कामये त्वां विशालाक्षि बहु मन्यस्व मां प्रिये । सर्वाङ्गगुणसम्पन्ने सर्वलोकमनोहरे ॥ ३ ॥ नेह केचिन्मनुष्या वा राक्षसाः कामरूपिणः । व्यपसर्पतु ते सीते भयं मत्तः समुत्थितम् ॥ ४ ॥ स्वधर्मो रक्षसां भीरु सर्वथैव न संशयः । गमनं वा परस्त्रीणां हरणं संप्रमथ्य वा ॥ ५ ॥ एवं चैतदकामां तु न त्वां स्प्रक्ष्यामि मैथिलि । कामं कामः शरीरे मे यथाकामं प्रवर्तताम् ॥ ६ ॥

न्यदर्शयत, स्वाभिप्रायमिति शेषः । सीतायै स्वाभिप्रायं प्रकाशितवानित्यर्थः ॥ १ ॥ अदर्शनं अदृश्यत्वम् ॥ २ ॥ मां दृष्ट्वा भीतिर्न कर्तव्येत्याह—कामय इति ॥ ३ ॥ अन्ये च भयहेतवोऽत्र न सन्तीत्याह—नेहेति ॥ ४ ॥ परदारेच्छादोष इत्याशङ्क्याह—स्वधर्म इति । संप्रमथ्य बलात्कृत्य । कामम्

मायाचमानामिव प्रार्थयन्तीमिवेति सम्बन्धः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायामेकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

स इति । साकारैः साभिप्रायैः, सेङ्गितैरित्यर्थः । न्यदर्शयत, स्वाभिप्रायमिति शेषः ॥ १ ॥ अदर्शनम् अदृश्यत्वम् । भयादिव नेतुं नाययितुम् । वस्तुतस्तु पुत्रसमभृत्यदर्शनविषये भयादिकं नोचितमिति भावः ॥ २ ॥ कामय इति । वस्तुतस्तु—त्वां कामये, ईश्वरीत्वेनेति शेषः । अतो मां बहुमन्यस्व ॥ ३ ॥ नेहेति । मनुष्या राक्षसा वा, त्वद्भयकर्तार इति शेषः । वस्तुतस्तु—सर्वैश्वर्यास्तव न कुत्रापि भयशङ्केति भावः ॥ ४ ॥ यद्यपि परदाराभिमर्शः स्वधर्मः तथापि नाहं त्वामकामयमानां स्प्रक्ष्यामीत्याह—स्वधर्म इत्यादिश्लोकद्वयेन । काममत्यर्थम् । यथाकामं यथेच्छं मे शरीरे कामः, तवेति शेषः । मयि तव इच्छा प्रवर्ततामिति भावः । स्वधर्म इत्यादिश्लोकद्वयस्य वास्तवार्थस्तु—कामुकः त्वं न विश्वसनीय इत्यत आह—स्वधर्म इत्यादि । यद्यपि रक्षसां परदाराहरणादिः स्वधर्मः स्वभावः । मे

अत्यन्तम् । यथाकामं यथेच्छम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ देवीति । प्रणयस्व स्नेहं कुरु ॥७॥ एकवेणीति । एकवेणी असीमन्तितवेणी । धराशय्या भूशयनम् । औपयिकानि युक्तानि । "युक्तमौपयिकम्" इत्यमरः ॥ ८-१० ॥ स्त्रीरत्नमिति । मां प्राप्य हीति । हिः पादपूरणे अप्यर्थो वा । हे सुविग्रहे मां

देवि नेह भयं कार्यं मयि विश्वसिहि प्रिये । प्रणयस्व च तत्त्वेन मैवं भूः शोकलालसा ॥ ७ ॥ एकवेणी धराशय्या ध्यानं मलिनमम्बरम् । अस्थानेऽप्युपवासश्च नैतान्यौपयिकानि ते ॥ ८ ॥ विचित्राणि च माल्यानि चन्दनान्यगुरूणि च । विविधानि च वासांसि दिव्यान्याभरणानि च ॥९॥ महार्हाणि च पानानि शयनान्यासनानि च । गीतं नृत्तं च वाद्यं च लभ मां प्राप्य मैथिलि ॥ १० ॥ स्त्रीरत्नमसि मैवं भूः कुरु गात्रेषु भूषणम् । मां प्राप्य हि कथं नु स्यास्त्वमनर्हा सुविग्रहे ॥ ११ ॥ इदं ते चारु संजातं यौवनं व्यतिवर्तते । यदतीतं पुनर्नैति स्रोतः शीघ्रमपामिव ॥ १२ ॥ त्वां कृत्वोपरतो मन्ये रूपकर्ता स विश्वसृक् । न हि रूपोपमा त्वन्या तवास्ति शुभदर्शने ॥ १३ ॥

प्राप्यापि कथमनर्हा स्याः ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपरतः निवृत्तः । अत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् । उत्तरोत्तरं सातिशयं रूपं सिसृक्षुर्विधाता त्वां सृष्ट्वा इतःपरं सातिशयं रूपं स्रष्टुं न शक्यत इति धिया सृष्टेरुपरत इति मन्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥

शरीरे काममत्यर्थम् यथाकामं यथेच्छं कामः प्रवर्ततां नाम मन्मथविकारोऽस्तु नाम, तथाप्येतत्सर्वं ममेष्टदेवतायां त्वयि न घटत इति शेषः । अत एव अकामां मयि भृत्यत्वकामनारहिताम् । यद्वा अकामां विष्णुकामां त्वां न स्प्रक्ष्यामि त्वदाज्ञां विना पूजां कर्तुमपि बिभेमीति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ देवीति । प्रणयस्व प्रसीद ॥ ७ ॥ एकेति । धराशय्या भूशयनम् । नौपयिकानि न युक्तानि ॥ ८ ॥ विचित्राणीत्यादिः स्पष्टार्थः । वस्तुतस्तु-विचित्राणीत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । मां प्राप्य, भृत्यत्वेनेति शेषः । माल्यादीनि लभ प्राप्नुहीति सम्बन्धः ॥ ९ ॥ १० ॥ स्त्रीरत्नमिति । मां प्राप्य हि प्राप्यापि भूषणादीनामनर्हा स्या इति सम्बन्धः॥११॥ इदमिति । यदिदं ते सञ्जातं यौवनं तत व्यतिवर्तते अतिक्रम्य गच्छति । अतीतं न पुनरेति । अतो भुङ्क्ष्व भोगानिति शेषः । वस्तुतस्तु-त्वत्पूजाक्षमं मदीयमायुः व्यर्थं गच्छतीति खिद्यति-इदं ते इति । ते तव भृत्यस्य, ममेति शेषः । यौवनं दाढर्यावस्था यद् यतो भृत्यस्य ममायुः व्यर्थं गच्छति, अतो मम तव पूजार्थमनुज्ञां देहीति शेषः ॥१२॥ रूपकर्ता दिव्यरूपस्रष्टा त्वां कृत्वा निर्माय उपरतो दिव्यरूपनिर्माणाद्विरत इति मन्ये । उत्प्रेक्षायां हेतुः हि यतः तव रूपोपमा नास्ति यदि

त्वामिति । कः अतिवर्तेत ? न कोऽपीत्यर्थः ॥ १४–१९ ॥ असकृदिति । विमृदितध्वजाः भग्नध्वजाः । प्रत्यनीकेषु शत्रुषु मध्ये ॥ २० ॥ इच्छयेति ।

त्वां समासाद्य वैदेहि रूपयौवनशालिनीम् । कः पुमानतिवर्तेत साक्षादपि पितामहः ॥ १४ ॥ यद्यत् पश्यामि ते गात्रं शीतांशुसदृशानने । तस्मिंस्तस्मिन् पृथुश्रोणि चक्षुर्मम निबद्ध्यते ॥ १५ ॥ भव मैथिलि भार्या मे मोहमेनं विसर्जय । बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः । सर्वासामेव भद्रं ते ममाग्रमहिषी भव ॥ १६ ॥ लोकेभ्यो यानि रत्नानि सम्प्रमथ्याहृतानि वै । तानि मे भीरु सर्वाणि राज्यं चैतदहं च ते ॥ १७ ॥ विजित्य पृथिवीं सर्वां नाना नगरमालिनीम् । जनकाय प्रदास्यामि तव हेतोर्विलासिनि ॥१८॥ नेह पश्यामि लोकेऽन्यं यो मे प्रतिबलो भवेत् । पश्य मे सुमहद्वीर्यमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ १९ ॥ असकृत् संयुगे भग्ना मया विमृदितध्वजाः । अशक्ताः प्रत्यनीकेषु स्थातुं मम सुरासुराः ॥ २० ॥ इच्छया क्रियतामद्य प्रतिकर्म तवोत्तमम् ॥ २१ ॥ सप्रभाण्यवसज्यन्तां तवाङ्गे भूषणानि च । साधु पश्यामि ते रूपं संयुक्तं प्रतिकर्मणा ॥ २२ ॥

प्रतिकर्म अलङ्कारः । " प्रतिकर्म प्रसाधनम् " इत्यमरः । अवसज्यन्ताम् अर्प्यन्ताम् । प्रतिकर्मणा संयुक्तं पश्यामि पश्येयम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

पुनः स उत्तमरूपनिर्माणे यतेत न तथापि तवोपमेत्याशयः ॥ १३ ॥ त्वामिति । नातिवर्तेत न क्षुभ्येत । कः पुमानतिवर्तेत इति पाठे न कोप्यतिक्रमेतेत्यर्थः । वस्तुतस्तु-मदाराधने तव बुद्धिः कथं स्यादत आह–त्वामिति । त्वां लक्ष्मीम् " सीता लक्ष्मीर्भवान् विष्णुः " इति वक्ष्यमाणत्वात् । समासाद्य साक्षात्पितामहोऽपि नातिवर्तेत अनाराधितुं न शक्नुयात् पुमांस्तु को वा अतिवर्तेतेत्यर्थः ॥ १४ ॥ यद्यदिति । गात्रम् अवयवविशेषम् । तस्मिंस्तस्मिन् अवयवविशेषे चक्षुर्निबध्यते इष्टदेवतायास्तव दर्शनस्य मुक्तिसाधकत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ भवेति प्रकृतार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–भवेति । मैथिली भार्या मया कान्त्या आर्या श्रेष्ठा भव एतं मोहं मयि शत्रुत्वशङ्कां विसर्जय । मे मम उत्तमस्त्रीणां मम या अग्रमहिषी मन्दोदरी तस्याश्च मम च भव, ईश्वरीति शेषः ॥ १६ ॥ लोकेभ्य इत्यस्य वास्तवार्थस्तु–इष्टदेवतायै देव्यै रावणः स्वात्मात्मीयसमर्पणं करोति–लोकेभ्य इति श्लोकद्वयेन । अहमित्यनेनात्मसमर्पणम् । रत्नानीत्यादिना आत्मीयसमर्पणमिति ज्ञेयम् ॥ १७ ॥ तव हेतोः त्वत्प्रीत्यर्थम् ॥ १८ ॥ प्रतिबलो युद्धे जेता ॥ १९ ॥ प्रत्यनीकेषु शत्रुषु ॥ २० ॥ इच्छयेति । वस्तुतस्तु–मां लक्ष्मीम्, सम्पदमित्यर्थः ॥ २१ ॥ प्रतिकर्मणा युक्तं ते रूपं पश्यामि । भाविकमत्रालङ्कारः ॥ २२ ॥

प्रतिकर्मेति । दाक्षिण्येन सरलत्वेन । भुङ्क्ष्व अनुभव । "दक्षिणे सरलोदारौ" इत्यमरः ॥२३॥ यथेष्टमिति । ललस्व प्रीतिं कुरु । "लल ईप्सायाम्" इति धातुः ॥ २४ ॥ २५ ॥ रामानु०—ऋद्धिमित्यादि । ऋद्धिं संपदम् । श्रियं भाम् ॥ २५ ॥ एवमात्मानं प्रशस्य रामं निन्दति—किं करिष्यसीत्यादिना । निक्षिप्त

प्रतिकर्माभिसंयुक्ता दाक्षिण्येन वरानने। भुङ्क्ष्व भोगान् यथाकामं पिब भीरु रमस्व च ॥२३॥ यथेष्टं च प्रयच्छ त्वं पृथिवीं वा धनानि च। ललस्व मयि विस्रब्धा धृष्टमाज्ञापयस्व च। मत्प्रसादाल्ललन्त्याश्च ललन्तां बान्धवास्तव ॥ २४ ॥ ऋद्धिं ममानुपश्य त्वं श्रियं भद्रे यशश्च मे ॥ २५ ॥ किं करिष्यसि रामेण सुभगे चीरवाससा। निक्षिप्त विजयो रामो गतश्रीर्वनगोचरः। व्रती स्थण्डिलशायी च शङ्के जीवति वा न वा ॥ २६ ॥ नहि वैदेहि रामस्त्वां द्रष्टुं वाप्युपलप्स्यते। पुरोबलाकैरसितैर्मेघैर्ज्योत्स्नामिवावृताम् ॥ २७ ॥ न चापि मम हस्तात्त्वां प्राप्तुमर्हति राघवः। हिरण्यकशिपुः कीर्तिमिन्द्रहस्तगतामिव ॥ २८ ॥

विजयः त्यक्तविजय इत्यर्थः । स्थण्डिलशायी भूतलशायी ॥२६॥ नहीति । वाशब्दोऽवधारणे, द्रष्टुमपि नोपलप्स्यत एवेत्यर्थः । दर्शनमात्रफलमपि दर्शनं (च) न प्राप्स्यतीत्यर्थः पुरोऽग्रे बलाका येषां ते पुरोबलाकाः तैः । अनेन मेघानामतिविपुलतोच्यते । महामेघेष्वेव बलाकासञ्चार वर्णनात् ॥ २७ ॥ रामानु०—नहीति । वाशब्दोऽवधारणे । द्रष्टुं वा नोपलप्स्यत एवेत्यर्थः । पुरोबलाकैरसितैरिति विशेषणाद्वर्षासंबन्धिता द्योत्यते ॥ २७ ॥ न चापीति । हिरण्य

प्रतिकर्मेति । दाक्षिण्येन, मयीति शेषः॥२३॥ ललन्तां रमन्ताम् । वस्तुतस्तु—मत्प्रसादात् मयि प्रसादोऽनुग्रहः तस्मात् तव ललन्त्याः रमन्त्याः सत्याः बान्धवाश्च रमन्तामिति सम्बन्धः ॥ २४ ॥ ऋद्धिमित्यादीनां वास्तवार्थस्तु—सरामाऽहं तेऽखिलसम्पत्समृद्धिं ददामि मां रामेण सह संयोजयेत्याशङ्क्य नाहं सम्पदाद्यर्थी किन्तु मोक्षकामी अतो यावन्मोक्षं त्वत्पादाब्जं न त्यजामीत्यभिप्रायेणाह—ऋद्धिं ममेत्यादिश्लोकचतुष्टयेन । हे सुभगे ! मम ऋद्ध्यादिकं पश्य । निक्षिप्तविजयः स्वतस्सिद्धविजय इत्यर्थः । वनगोचरः वनं जलं गोचरं निवासस्थानं यस्य सः नारायण इत्यर्थः । अत एव गतश्रीः गता प्राप्ता श्रीः लक्ष्मीः येन अत एव प्रतिभक्तसंरक्षणव्रतशीलः अत एव पितृवाक्यपरिपालनाय स्थण्डिलशायी यो रामः, अचीरवाससेति छेदः । चीरवासोरहितेन पीताम्बरधारिणेत्यर्थः । एतादृशेन तेन रामेण सह वा त्वम् इदानीं विद्यमानैश्वर्याद्यपेक्षया न किमपि करिष्यसीति शङ्के मन्ये अतो जीवति, मयि सतीति शेषः । रामस्त्वां द्रष्टुमपि नोपलप्स्यते न च मम हस्तात् त्वां राघवः प्राप्तुमर्हति, मद्वधानन्तरं रामस्त्वां द्रष्टुमप्युपलप्स्यते प्राप्तुमप्यर्हतीति भावः । हिरण्यकशिपुः कीर्तिमिन्द्रहस्तगता

काशिपुः कीर्तिमिन्द्रहस्तगतामिवेति वैधर्म्यदृष्टान्तः । अत्र कीर्तिशब्देन भार्या लक्ष्यते । हिरण्यकाशिपुरिन्द्रहस्तगतां भार्यां पुनः प्राप्तवानित्येतत् भागवते प्रसिद्धम् । " व्यलुम्पन् राजशिबिरममरा राज्यकाङ्क्षिणः । इन्द्रस्तु राजमहिषीं मातरं मम चाग्रहीत् ॥ " इत्यादिप्रह्लाद

चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि। मनो हरसि मे भीरु सुपर्णः पन्नगं यथा ॥ २९ ॥ क्लिष्टकौशेयवसनां तन्वीमप्यनलंकृताम् । त्वां दृष्ट्वा स्वेषु दारेषु रतिं नोपलभाम्यहम् ॥ ३० ॥ अन्तःपुरनिवासिन्यः स्त्रियः सर्वगुणान्विताः । यावन्त्यो मम सर्वासामैश्वर्यं कुरु जानकि ॥ ३१ ॥ मम ह्यसितकेशान्ते त्रैलोक्यप्रवराः स्त्रियः । तास्त्वां परिचरिष्यन्ति श्रियमप्सरसो यथा ॥ ३२ ॥ यानि वैश्रवणे सुभ्रु रत्नानि च धनानि च । तानि लोकांश्च सुश्रोणि मां च भुङ्क्ष्व यथासुखम् ॥ ३३ ॥ न रामस्तपसा देवि न बलेन न विक्रमैः । न धनेन मया तुल्यस्तेजसा यशसापि वा ॥ ३४ ॥ पिब विहर रमस्व भुङ्क्ष्व भोगान् धननिचयं प्रदिशामि मेदिनीं च । मयि लल ललने यथासुखं त्वं त्वयि च समेत्य ललन्तु बान्धवास्ते ॥ ३५ ॥

वचनात् ॥ २८-३० ॥ अन्तःपुरेति । ऐश्वर्यम् अन्तःपुरैश्वर्यम् । स्वामिनीत्वं कुरु प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ भुङ्क्ष्व स्वाधीनं कुरु ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ पिब, मद्यमिति शेषः । विहर सञ्चर । विहारशब्दस्य सञ्चारेऽपि प्रयोगात् ॥ ३५ ॥

मिव इति वैधर्म्यदृष्टान्तः । पुरा किल हिरण्यकशिपोर्भार्यां हृत्वा नारदमुखेन प्रार्थितः तस्मै पुनः प्रादादिति भागवते कथाऽस्ति । तथा च भार्याहरणमेव कीर्तिहरणमिति भावः ॥२६-२९॥ क्लिष्टकौशेयेत्यस्य वास्तवार्थस्तु-त्वां ममेष्टदेवतां दृष्ट्वा स्वेषु धनेषु दारेषु च रतिं नोपलभामि, इष्टदेवतायास्तव दर्शनमात्रेणानन्दपूर्णोऽहं सर्वतो निवृत्तोस्मीति भावः ॥ ३० ॥ ऐश्वर्यम् आधिपत्यम् ॥ ३१-३३ ॥ न राम इत्यस्य वास्तवार्थस्तु-रामः तपआदिना मया तुल्यो न भवति किन्तु निरवधिकषड्गुणैश्वर्यसम्पन्नो भगवान् श्रीरामो मत्तोप्यधिक एवेति भावः ॥ ३४ ॥ पिब, मध्विति शेषः । मयि लल रमस्व । वस्तुतस्तु-मयि भृत्ये सति लल ॥ ३५ ॥

स०-अनलंकृतामपि त्वां दृष्ट्वा स्वभार्यासु रतिं नोपलभामि नोपलभे । अलंकृतां पुनर्दृष्ट्वा तत्र रतिं नोपलभे इति किं वक्तव्यमित्यर्थः । एतेन सौन्दर्यातिशयो द्योत्यते ॥ ३० ॥

॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥ तस्येत्यादि ॥ १ ॥ दुःखार्तेत्यादि । तृणमिति । रावणस्य साक्षात्सम्भाषणानर्हत्वात्तृणव्यवधानकरणम् । प्रत्युवाचेति पुनरभिधानं वचनप्रकारविशेषकथनार्थम् । दुःखार्ताया अपि शुचिस्मितत्वाभिधानं वस्तुस्वभावेन सस्मितवत् प्रतीयमानत्वात् ॥ २ ॥ ३ ॥ तनि०-तृणमन्तरतः कृत्वेति । परपुरुषमुखं निरीक्ष्य

कुसुमिततरुजालसन्ततानि भ्रमरयुतानि समुद्रतीरजानि । कनकविमलहारभूषिताङ्गी विहर मया सह भीरु काननानि ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्षसः । आर्ता दीनस्वरा दीनं प्रत्युवाच शनैर्वचः ॥ १ ॥ दुःखार्ता रुदती सीता वेपमाना तपस्विनी । चिन्तयन्ती वरारोहा पतिमेव पतिव्रता । तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिस्मिता ॥ २ ॥ निवर्तय मनो मत्तः स्वजने क्रियतां मनः । न मां प्रार्थयितुं युक्तं सुसिद्धिमिव पापकृत् ॥ ३ ॥

वार्ता न कर्तव्येति मर्यादया वा तृणवदलक्षीकृत्य वा अस्मद्वक्ष्यमाणवचनं तृणसमानमित्ययं न लक्षीकरोतीति बुद्ध्या वा । "स श्लाघ्यः स गुणी धन्यः स कुलीनः स बुद्धिमान् । स शूरः स च विक्रान्तो यं त्वं देवि निरीक्षसे ॥" इत्युक्तकटाक्षपातार्हो मा भूदिति वा । स्वामिना तृणमादाय काकासुरनिरासवत् अनेन तृणेनैत न्निरासः कार्य इति वा । अचेतनं चेतनं कृत्वा सम्बोधनेन वाक्यं वदामीति बुद्ध्या वा । आसन्नस्यास्य व्यवधानेन भाव्यमिति बुद्ध्या वा । पशुसमानस्य तव इदमेव भोग्यमिति बुद्ध्या वा । रामविरोधेन भवान् सानुबन्धो नशिष्यतीति तृणं छित्त्वा निवेदये इति वा तृणं मध्ये स्थापयित्वा ॥ २ ॥

कुसुमितेति । मया सह । वस्तुतस्तु-सह एकदैव मया, संवर्द्धितानीति शेषः । काननानि विहर ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व दीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां विंशस्सर्गः ॥ २० ॥ तस्येति । दीनमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १ ॥ दुःखार्तेत्यादि । तृणमन्तरतः कृत्वा रावणस्य साक्षात्सम्भाषणानर्हत्वात् तृणव्यवधानकरणम् । प्रत्युवाचेति पुनरभिधानं वचनप्रकारविशेषकथनार्थम् । शुचिस्मितेति । वस्तुतः स्वभाववर्णनम् ॥ २ ॥ निवर्तयेति । स्वजने स्वीयभार्यादिजने । सिद्धिं मुक्तिम् ॥ ३ ॥

स०-प्रत्युवाचेति पूर्वं प्रतिज्ञातम् । तत्रेत्थंकारमाह-तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाचेति । अतो न पुनर्वचनम् ॥ २ ॥ युक्तः योग्यः । सिद्धिं मोक्षम् युक्तस्त्वं सिद्धिमिव इति पाठः ॥ ३ ॥

अकार्यमिति । एकः पतिर्यस्यास्सा एकपत्नी तया । "नित्यं सपत्न्यादिषु" इति ङीप् ॥४॥ एवमिति । पृष्ठतः कृत्वा अनादृत्येत्यर्थः ॥५॥ नाहमिति । सती अहं तव औपयिकी युक्ता भार्या न किन्तु परिहार्या । साधूनां सतां धर्मं साधुधर्मम् । साधूनां व्रतं साधुव्रतम् । साधु सम्यक्च चर ॥६॥ आत्मानमुपमां कृत्वा यथा तव दारा रक्ष्यास्तथाऽन्येषां दारा रक्ष्याः । तस्मात् स्वेषु दारेषु रम्यताम् ॥ ७ ॥ अतुष्टम् अतृप्तम् । निकृतिप्रज्ञम् निकृतौ शाठ्ये प्रज्ञा

अकार्यं न मया कार्यमेकपत्न्या विगर्हितम् । कुलं संप्राप्तया पुण्यं कुले महति जातया ॥ ४ ॥ एवमुक्त्वा तु वैदेही रावणं तं यशस्विनी । राक्षसं पृष्ठतः कृत्वा भूयो वचनमब्रवीत् ॥५॥ नाहमौपयिकी भार्या परभार्या सती तव । साधु धर्ममवेक्षस्व साधु साधुव्रतं चर ॥ ६ ॥ यथा तव तथाऽन्येषां दारा रक्ष्या निशाचर । आत्मानमुपमां कृत्वा स्वेषु दारेषु रम्यताम् ॥ ७ ॥ अतुष्टं स्वेषु दारेषु चपलं चलितेन्द्रियम् । नयन्ति निकृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥ ८ ॥ इह सन्तो न वा सन्ति सतो वा नानुवर्तसे । तथाहि विपरीता ते बुद्धिराचारवर्जिता ॥ ९ ॥

यस्य तम् । पराभवम् आयुरैश्वर्यादिक्षयरूपम् ॥८॥ इह अतिविशालेऽपि दुर्जनसङ्कुले देशे । सन्तः त्वामनर्थान्निवारयन्तः । न सन्ति वा न सन्ति किम् ? सन्त्येव । श्रीविभीषणप्रभृतीनां सम्भवान्न सन्तीति कथं वक्तुं शक्यम् ? सतो वा नानुवर्तसे । " तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यन्ति

एकपत्न्या एकः पतिर्यस्यास्तया मया, पतिव्रतयेत्यर्थः । कुलं भर्तृकुलम् । पुण्यं पवित्रम् ॥४॥ पृष्ठतः कृत्वा परावृत्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ परभार्या सती पतिव्रताहम् औपयिकी युक्ता भार्या न, साधूनां धर्मं साधुधर्मम् । साधूनां व्रतं साधुव्रतम् । वस्तुतस्तु—नाहमिति । अहं तव त्वया भार्या भर्तव्या न, किन्तु परभार्या परेण रामेण भार्या भर्तव्या ॥६॥ यथा तव निजदाराणां शुद्धिरिष्टा, एवमन्येषामपीत्यात्मदृष्टान्तादेव निश्चित्य त्वमपि परदारनिस्स्पृहः स्वदारनिरतो भवेत्यर्थः ॥७॥ अतुष्टम् अतृप्तम् । निकृतिप्रज्ञं निकृतौ शाठ्ये प्रज्ञा यस्य तम् । पराभवम् आयुरैश्वर्यादिक्षयरूपम् ॥ ८॥ इहेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । इह सन्तो न सन्ति वा सतो वा

स०—**एकपत्न्या** एकः पतिर्यस्याः सा रामकृतयज्ञफलभोक्त्री, पतिव्रतेति यावत् । तया विगर्हितं विनिन्दितम् । तर्हि कदापि गर्हितं त्वया नानुष्ठितं किमित्यतस्तथैवेत्याह—मयेति । मया यदकारि तत्सर्वं अं मत्पतिं विष्णुमुद्दिश्यैवाकारीति विगर्हितं न कार्यमिति भावः ॥ ४ ॥ **औपयिकी** उपभोगयोग्या न । तत्र हेतुः—परभार्येति । तत्रापि न स्वैरिणीत्युदीरयति—सतीति । साधूनां सतां धर्मं धर्मशास्त्राद्याशंसितम् अवेक्षस्व । साधुव्रतं साधोः साध्व्याः पतिव्रताया मम व्रतं परित्यजनं चर । "वोतो गुणवचनात्" इति साधुस्साधुः ॥ ६ ॥ दाराः रक्ष्याः शीलतः संरक्षणीयाः । आत्मानं स्वम् । उपमां निदर्शनम् । स्वदारधर्षणं दुर्मर्षणं मम यथा तथान्येषामित्यत्र ॥ ७ ॥

ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥" इत्युक्तरीत्या प्रणिपातमन्तरेण न ते उपदिशन्ति । त्वं च तत्पादेषु कदाचिदपि न प्रणतवानसि । कथमिदं भवती जानातीत्याशङ्क्याह तथाहीति । तथाहि विपरीता ते बुद्धिः तव बुद्धिवैपरीत्यमेव तव शिष्टाननुवर्तनं सूचयतीत्यर्थः । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् कथं मदीया बुद्धिस्त्वया ज्ञायत इत्यत्राह आचारवर्जितेति । आचारवर्जिता, तव दुरनुष्ठानमेव तव बुद्धिं द्योतयतीति भावः ॥ ९ ॥ वच इति । पूर्वश्लोके

वचो मिथ्याप्रणीतात्मा पथ्यमुक्तं विचक्षणैः । राक्षसानामभावाय त्वं वा न प्रतिपद्यसे ॥ १० ॥ अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् । समृद्धानि विनश्यन्ति राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ११ ॥ तथेयं त्वां समासाद्य लङ्का रत्नौघसङ्कुला । अपराधात्तवैकस्य नचिराद्विनशिष्यति ॥ १२ ॥ स्वकृतैर्हन्यमानस्य रावणादीर्घदर्शिनः । अभिनन्दन्ति भूतानि विनाशे पापकर्मणः ॥ १३ ॥ एवं त्वां पापकर्माणं वक्ष्यन्ति निकृता जनाः । दिष्ट्यैतद्व्यसनं प्राप्तो रौद्र इत्येव हर्षिताः ॥ १४ ॥ शक्या लोभयितुं नाहमैश्वर्येण धनेन वा । अनन्या राघवेणाहं भास्करेण प्रभा यथा ॥ १५ ॥

रावणस्याभाव उपन्यस्तः । अनेन राक्षसाभावपक्ष उपन्यस्यते । मिथ्याप्रणीतात्मा मिथ्यास्निग्धात्मा, स्नेहीति भावयन्निवेति यावत् । त्वं विचक्षणैः साधुभिरुक्तं पथ्यं हितं वचः राक्षसानामभावाय न प्रतिपद्यसे नाङ्गीकरोषि वा । राक्षसेषु स्नेहं भावयन् तद्विनाशमेव हृदि कृत्वा साधुवचनं न शृणोषीत्यर्थः ॥ १०–१२ ॥ रावणादीर्घदर्शिन इत्यत्र रावणेति संबुद्धिः । निकृताः त्वया वञ्चिताः ॥ १३ ॥ १४ ॥ शक्येति । अनेन रावणोक्तप्रलोभनानामुत्तरमुच्यते । ऐश्वर्येण अन्तःपुरस्त्रीणामीश्वरत्वेन । धनेन आभरणादिना वा । लोभयितुं वञ्चयितुम् । अहं न शक्या । अत्र हेतुमाह

नानुवर्तसे विद्यमानानपि तान् धर्मजिज्ञासया नानुवर्तसे वा ? मिथ्या प्रणीतात्मा मिथ्या विनीतात्मा । त्वं विचक्षणैः विद्वद्भिरुक्तं पथ्यं वचः राक्षसानामभावाय न प्रतिपद्यसे नाङ्गीकरोषि वा ? तथाहि अत एव खलु तव बुद्धिः आचारवर्जिता विहिताचारविमुखा विपरीतानिषिद्धाचारपरेति योजना ॥ ९ ॥ १० ॥ ननु मया सज्जनोपदेशास्वीकारे कुतो राक्षसनाशप्रसङ्ग इत्यत्रोत्तरं वक्तुं लोकस्थितिमाह–अकृतेति । अकृतात्मानं सदुपदेशाग्राहिबुद्धिम् ॥ ११ ॥ तथेयमिति । राजापराधतोऽशेषप्रजानाशस्य लोकप्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ १२ ॥ स्वकृतैरपराधैः । रावणेति सम्बोधनम् । रौद्रः दिष्ट्या व्यसनं प्राप्त इति वक्ष्यन्तीति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ रावणोक्तप्रलोभनवाक्यानामुत्तरमाह–शक्येति । ऐश्वर्येण अन्तःपुरनियन्तृत्वेन ॥ १५ ॥

अनन्येति। अहं नित्यानपायिनी। राघवेण रघुकुलावतीर्णेन विष्णुना अनन्या अविभक्ता। यत्र यत्र कुले विष्णुरवतरति तत्र तत्रावतीर्णा लक्ष्मीरित्यर्थः। तृतीयया तत्परतन्त्रा चास्मीति द्योत्यते। न केवलं तस्य परतन्त्राऽहम्, प्रत्युत तस्याप्यतिशयावहेति दृष्टान्तेन द्योतयति भास्करेणेति। प्रभा हि भास्करस्याप्यतिशयमावहति, तथैव हि मारीचो भवन्तं प्रति निवेदितवान्—"अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा" इति। किं तद्धितवचनमपि मोहेन

उपधाय भुजं तस्य लोकनाथस्य सत्कृतम्। कथं नामोपधास्यामि भुजमन्यस्य कस्यचित्॥ १६॥
अहमौपयिकी भार्या तस्यैव वसुधापतेः। व्रतस्नातस्य धीरस्य विद्येव विदितात्मनः॥ १७॥
साधु रावण रामेण मां समानय दुःखिताम्। वने वाशितया सार्धं करेण्वेव गजाधिपम्॥ १८॥

विस्मृतोऽसीति तत्त्वमाह॥१५॥ उपधायेति। लोकनाथस्य सर्वैर्ब्रह्मादिदेवगणैः स्वस्वपदप्राप्तये नाथ्यमानस्य याच्यमानस्य। "नाथृ याच्ञायाम्" इति धातुः। तस्य रामस्य। सत्कृतं भुजं दक्षिणं भुजमित्यर्थः। उपधाय उपधानीकृत्य। तेन तत्परिष्वक्तत्वं गम्यते। एवं श्लाघिताऽहम् अन्यस्य ततो भोगं याचमानस्य कस्यचिदनामधेयस्य क्षुद्रस्य त्वादृशः भुजम् असत्कृतं कथं नामोपधास्यामि? न कथंचिदपीत्यर्थः॥१६॥ अहं तु शीलवयोवृत्ता तस्यैव तुल्यशीलवयोवृत्तस्य वसुधापतेः औपयिकी उचिता भार्या। "ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ" इति भूमिनाथस्याहं लक्ष्मीदेव्युचितेति हृदयम्। कथमिव? व्रतस्नातस्य वेदव्रतैः स्नातस्य। धीरस्य धीमतः ब्राह्मणस्य। विदितात्मनः आत्मज्ञानवतः विद्येव योगाभ्यासरूपविद्येव॥१७॥ पथिचोरं पानीययाचकवद्रावणमर्थयते-साध्विति। साधु रावण! मद्वियोगेन त्वत्क्रौर्यमधिकं जातमिति भावः। एवमुत्कटक्रौर्यं प्रति याचनात् स्वस्यातिशयो व्यज्यते। रामेण सर्वाङ्ग

उपधाय शीर्षोपधानं कृत्वा॥१६॥ व्रतस्नातस्य विद्याव्रतस्नातस्य। विद्येव साङ्गवेदविद्येव॥१७॥ समानय सङ्गमय। वने वासितया सार्धं करेण्वेव गजाधिपमिति। वने वासितां बद्धां करेणुं गजाधिपेन सार्धमिति विभक्तिविपरिणामेन योज्यम्। अन्यथा विरोधात्॥ १८॥

स०–भुजमित्यनेन मत्परिरम्भणकामनया तव भुजानां छेदः "ये भैम्याः परिरम्भणं चकमिरे तेषां भुजांश्चिच्छिदुः" इत्याद्युक्तेर्भावीति द्योतयति॥ १६॥ **विदितात्मनः** अवगतभगवत्तत्त्वस्य। व्रतस्नातस्य ब्रह्मचर्यादिव्रतसङ्कल्पपूर्वं स्नातस्य अभिषिक्तस्य विप्रस्य विद्येव उपनिषदादिविद्येव। विप्रस्येत्यनेनोत्तरवर्णद्वयापेक्षया पृथग्जातेरेव मुख्याधिकारः यथाऽहं तथा मुख्या तस्यौपयिकीति सूचयति॥ १७॥ यद्यपि नीधातुर्द्विकर्मक इति रामं मां समानयेति वक्तव्यम्, तथापि रामेणेति तृतीयया सहयोगः सार्वकालिकः, त्वया संमेलनं तु लौकदृष्ट्येति सूचयितुम्। गजाधिपेन करिणीमिवेति दार्ष्टान्तिकानुगुण्यार्थं वक्तव्यम्। तथापीत्थमुक्त्या तद्दाम्पत्यमक्लृप्तमिति द्योतयति॥ १८॥

सुन्दरेण। मां तस्यानन्यार्हाम्, तद्वियोगे जीवितं धारयितुमशक्ताम् "नच सीता" इत्यादि। समानय सङ्गमय। तत्र हेतुः दुःखितामिति। करेण्वा गजवध्वा। वाशितया यौवनं गतया। "वाशिता युवतिः प्रोक्ता कलभः करिपोतकः" इति वचनात्। यद्वा वासितयेति पाठः। वने वासितया बद्धया। अत्र विभक्ति व्यत्यासः कार्यः, वने वासितां करेणुं गजाधिपेनेवेति। वस्तुतस्तु यथान्यास एवान्वेति। रामेण सङ्गमनं नाम रामाह्वानम्। नहि पुनरपि रामस्थानं तेन नेतुमीष्टे, किंत्वत्र राममाहूय समर्पणमेव। अत एव करेण्वा गजाधिपमित्युक्तम्॥१८॥एवं रावणे जननीत्वप्रतिपत्तिं विहाय कानिचिदसङ्गतानि जल्पति,

मित्रमौपयिकं कर्तुं रामः स्थानं परीप्सता। वधं चानिच्छता घोरं त्वयाऽसौ पुरुषर्षभः। विदितः स हि धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः॥ १९॥ तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि। प्रसादयस्व त्वं चैनं शरणागतवत्सलम् ॥ २०॥ मां चास्मै प्रयतो भूत्वा निर्यातयितुमर्हसि॥ २१॥

देवी खिन्ना सती कोऽयमस्य स्वभावः कथमस्य कोऽप्युपदेष्टा सेत्स्यतीति इह सन्तो न वा सन्तीत्यादिना विचिन्त्य दयावती स्वयमेवोपदिशति मातृत्व प्रयुक्तवात्सल्येन—मित्रमिति। रामं शरणं गच्छेत्युक्ते तन्न रावणस्सहेत दुर्मानितया, आत्मसहृद्धृद्यनुसारेण मित्रमित्याह। किंच शरणागतं स्वस्याधीनं मन्यते देवी देवश्च। अत एव रामो वक्ष्यति "मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन" इति। इयं च तथाऽऽह मित्रमिति। रामः मित्रं कर्तुं युक्तमित्यर्थः। मित्रशब्दापेक्षया औपयिकमिति नपुंसकनिर्देशः। स्थानं परीप्सता मार्गचोरस्यापि भूमौ पदानि स्थापयित्वा चौर्यं कर्तव्यम्। तवापि यदि स्थान मभीप्सितं तर्हि तमेव भजेत्यर्थः। शरणागतिदैन्यादपि मरणमेव वरमिति यदि मन्यसे तदानीं तद्भजनं कर्तव्यमित्याह—वधं चानिच्छता घोरम्। तव सम्यङ् मरणं न दास्यति त्वां संस्थाप्य त्वत्समक्षं त्वत्सन्तानजान् हिंसित्वा ततस्ते चित्रवधं करिष्यति, तं यदि नेच्छसि तदा प्रपत्तव्य इत्यर्थः। त्वया तत्प्रतीकारावलोकनेन त्वयाऽवश्यं तच्छरणागतिः कर्तव्या। एवं स रक्षक इत्यत्र किं प्रमाणम्? तत्राह—असौ निरन्तरप्रत्ययेनास्या रामः प्रत्यक्ष इव भासते। रावणस्यापि मायामृगानुसरणसमये तदाकारदर्शनजभयेन 'वृक्षेवृक्षे च पश्यामि' इत्युक्तरीत्या पुरःस्थित इव भासते। पुरुषर्षभः मत्कृता

मित्रमिति। स्थानं परीप्सता, लङ्कावासमिच्छतेत्यर्थः। अथवा घोरं वधं बहुविधपीडाकरवधम्। रामेण अनिच्छता वा त्वया पुरुषर्षभो रामः, मित्रं कर्तुं मौपयिकम्, योग्य इत्यर्थः। सापराधं मां शरणागतत्वमात्रेण कथं रक्षिष्यतीति शङ्का न कर्तव्येत्याह—विदित इति ॥१९॥२०॥ निर्यातयितुं प्रत्यर्पयितुम् ॥२१॥

पराधेन कथं मामङ्गीकरिष्यतीत्येवं त्वया न चिन्तनीयम्, आनुकूल्यलेशे सति सर्वमपराधं विस्मरिष्यति पुरुषधौरेयत्वात् । मित्रकरणप्रकारमाह प्रसादयस्वेति । त्वं चेत्यनेनाहमपि प्रसादयिष्यामीति सिद्धम् । प्रयतो भूत्वा मनःकालुष्यं त्यक्त्वेत्यर्थः । निर्यातयितुं प्रत्यर्पयितुम् ॥ १९-२१ ॥ एवमिति । सम्प्रदाय, स्थितायेति शेषः ॥ २२ ॥ उत्सृष्टम् इन्द्रमुक्तं वज्रम्, अन्तकश्च त्वद्विधं वर्जयेत् । राघवस्त्वद्विधं न वर्जयेदिति सम्बन्धः ॥ २३ ॥

एवं हि ते भवेत् स्वस्ति सम्प्रदाय रघूत्तमे । अन्यथा त्वं हि कुर्वाणो वधं प्राप्स्यसि रावण ॥२२॥ वर्जयेद्वज्रमुत्सृष्टं वर्जयेदन्तकश्चिरम् । त्वद्विधं तु न संक्रुद्धो लोकनाथः स राघवः ॥ २३ ॥ रामस्य धनुषः शब्दं श्रोष्यसि त्वं महास्वनम् । शतक्रतुविसृष्टस्य निर्घोषमशनेरिव ॥ २४ ॥ इह शीघ्रं सुपर्वाणो ज्वलितास्या इवोरगाः । इषवो निप तिष्यन्ति रामलक्ष्मणलक्षणाः ॥ २५॥ रक्षांसि परिनिघ्नन्तः पुर्यामस्यां समन्ततः । असम्पातं करिष्यन्ति पतन्तः कङ्कवाससः ॥ २६ ॥ राक्षसेन्द्रमहासर्पान् स रामगरुडो महान् । उद्धरिष्यति वेगेन वैनतेय इवोरगान् ॥ २७ ॥ अपनेष्यति मां भर्ता त्वत्तः शीघ्रमरिन्दमः । असुरेभ्यः श्रियं दीप्तां विष्णुस्त्रिभिरिव क्रमैः ॥ २८ ॥ जनस्थाने हतस्थाने निहते रक्षसां बले । अशक्तेन त्वया रक्षः कृतमेतदसाधु वै ॥ २९ ॥

महास्वनं महानादम्, नादो नाम स्वरावयवविशेषः ॥ २४ ॥ रामलक्ष्मणलक्षणाः रामलक्ष्मणनामाङ्काः ॥ २५ ॥ असम्पातम् अनवकाशम् ॥ २६ ॥ राक्षसेन्द्रमहासर्पानिति रूपकोक्तमेवोपमयाप्याह वैनतेय इति ॥ २७ ॥ न चापि मम हस्तात्त्वां प्राप्तुमर्हतीत्युक्तस्योत्तरमाह—अपनेष्यतीति ॥ २८ ॥ जनस्थान इति । एतत् युद्धं विना चौर्येणापहरणम् ॥ २९ ॥

एवमिति । मामित्यनुवर्तते । मां रघूत्तमे संप्रदाय दत्त्वा, स्थितायेति शेषः ॥ २२ ॥ वर्जयेदिति । उत्सृष्टम् इन्द्रमुक्तं वज्रं कर्तृ, त्वद्विधं वर्जयेत, संक्रुद्धो राघवस्तु न वर्जयेत ॥ २३ ॥ महास्वनं महानादम्, नादो नाम कश्चिच्छब्दधर्मः ॥ २४ ॥ इहेति । रामलक्ष्मणलक्षणाः रामलक्ष्मणनामाङ्काः असंपातम् अनवकाशम् ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ राक्षसेन्द्ररूपान् महासर्पान् । उद्धरणशैघ्र्ये उपमा वैनतेय इवेति ॥२७॥ " न चापि मम हस्तात्वां प्राप्तुमर्हति राघवः " इत्यस्योत्तरमाह—अपनेष्यतीति ॥ २८ ॥ जनस्थान इति । एतत युद्धं विना चौर्येणापहरणम् ॥ २९ ॥

गोचरं गतयोः बाह्यदेशं गतयोः ॥३०॥३१॥ तस्य ते असमर्थतया चोरवृत्तेस्तव ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां विग्रहे सति युद्धे सति । युगग्रहणं संयुगे जयग्रहणम् । अस्थिरम् असम्भावितम् । यद्वा युगग्रहणं युद्धारम्भः। अस्थिरम् अध्रुवम्। किंतु ताभ्यां प्रसह्य वधस्ते सिद्ध इति दृष्टान्तेनाह वृत्रस्येवेति ।

आश्रमं तु तयोः शून्यं प्रविश्य नरसिंहयोः । गोचरं गतयोर्भ्रात्रोरपनीता त्वयाऽधम ॥ ३० ॥ नहि गन्धमुपाघ्राय रामलक्ष्मणयोस्त्वया । शक्यं सन्दर्शने स्थातुं शुना शार्दूलयोरिव ॥ ३१ ॥ तस्य ते विग्रहे ताभ्यां युगग्रहण मस्थिरम् । वृत्रस्येवेन्द्रबाहुभ्यां बाहोरेकस्य निग्रहः ॥ ३२ ॥ क्षिप्रं तव स नाथो मे रामः सौमित्रिणा सह । तोयमल्पमिवादित्यः प्राणानादास्यते शरैः ॥ ३३ ॥ गिरिं कुबेरस्य गतोऽपधाय वा सभां गतो वा वरुणस्य राज्ञः । असंशयं दाशरथेर्न मोक्ष्यसे महाद्रुमः कालहतोऽशनेरिव ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

वृत्रस्य एकस्य बाहोर्द्वाभ्यामिन्द्रस्य बाहुभ्यां सह विग्रहे सति निग्रह इव जय इव वृत्रस्यैकेन बाहुना इन्द्रस्य द्वयोर्बाह्वोरिव एकेन त्वया तयो र्द्वयोर्जयो न शक्य इत्यर्थः ॥३२॥ सः नाथ इति पदच्छेदः॥३३॥ गिरिमिति । अपधाय अपक्रम्य। कुबेरस्य गिरिं कैलासम् । "कैलासः स्थानमलका" इत्यमरः ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

आश्रममिति । गोचरं गतयोः मायामृगरूपमिन्द्रियार्थं गतयोः ॥ ३० ॥ यस्माद्रामलक्ष्मणयोर्गन्धमाघ्राय शार्दूलयोः सन्दर्शने शुनेव समक्षं स्थातुं त्वया न शक्यम् ॥ ३१ ॥ तस्य ते युद्धासमर्थतया चौर्यवृत्तेः तव ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सह विग्रहे युद्धे सति । युगग्रहणं युद्धजयः । अस्थिरम् अध्रुवम् । वृत्रस्यैकस्य बाहोः द्वाभ्यामिन्द्रस्य बाहुभ्यां सह विग्रहे सति निग्रह इव वृत्रस्यैकेन बाहुना इन्द्रस्य द्वयोर्बाह्वोरिव एकेन त्वया तयोः द्वयोः जयो न शक्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ मे नाथः स राम इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ गिरिमिति । कुबेरस्य गिरिं गन्धमादनम् । अपधाय अतिक्रम्य । पुरीमिति पाठे-कुबेरस्य पुरीमित्येतदुपरितनलोकानामुप लक्षणम् । वरुणस्य सभामित्यनेन अधस्तनलोकानामुपलक्षणम् । तत्त्वदृष्ट्या अपरुषवचनं तं रावणमुद्दिश्य सीतयोक्तानां परुषवाक्यानामयमाशयः-रावणेन देवीं प्रति तत्त्वदृष्ट्या सौम्यरूपाण्येव वाक्यान्युक्तानि यद्यपि तथापि बाह्यदृष्ट्या परुषवाक्यवत् प्रतीयमानत्वेन देव्यपि तत्त्वदृष्टिं सङ्गोप्य बाह्यदृष्टिमनुसृत्य परुषवाक्यैरेव तस्योत्तरमाहेति ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

सीताया इत्यादि ॥१॥ सान्त्वयिता अनुनेता ॥२॥ सन्नियच्छति निरुणद्धि । द्रवतः धावतः । अमार्गमिति च्छेदः ॥३॥ वामः प्रतिकूलः । मनुष्याणां प्राणिनाम् । अनुक्रोशः कृपा । परिभवादिप्रदानेन मनुष्याणां प्रतिकूलः कामः यस्मिन् जने निबद्धचते तस्मिंस्त्वनुक्रोशः स्नेहश्च जायते किल ॥ ४ ॥

सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं राक्षसाधिपः । प्रत्युवाच ततः सीतां विप्रियं प्रियदर्शनाम् ॥१॥ यथा यथा सान्त्वयिता वश्यः स्त्रीणां तथा तथा । यथा यथा प्रियं वक्ता परिभूतस्तथा तथा ॥ २ ॥ सन्नियच्छति मे क्रोधं त्वयि कामः समुत्थितः । द्रवतोऽमार्गमासाद्य हयानिव सुसारथिः ॥ ३ ॥ वामः कामो मनुष्याणां यस्मिन् किल निबद्धचते । जने तस्मिंस्त्वनुक्रोशः स्नेहश्च किल जायते ॥४॥ एतस्मात्कारणान्न त्वां घातयामि वरानने । वधार्हामवमानार्हां मिथ्या प्रव्रजिते रताम् ॥ ५ ॥ परुषाणीह वाक्यानि यानि यानि ब्रवीषि माम् । तेषु तेषु वधो युक्तस्तव मैथिलि दारुणः ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा तु वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः । क्रोधसंरम्भसंयुक्तः सीतामुत्तरमब्रवीत् ॥ ७ ॥ द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे योऽवधिस्ते मया कृतः । ततः शयनमारोह मम त्वं वरवर्णिनि ॥ ८ ॥

मिथ्या प्रव्रजिते कपटेन वन्यवृत्तिभाजि रामे । रतां सक्ताम् ॥५॥६॥ क्रोधसंरम्भसंयुक्तः क्रोधप्रणयाभ्यां संयुक्तः ॥७॥ द्वौ मासाविति । ते मया योऽवधिः

सीताया इत्यस्य वास्तवार्थस्तु–राक्षसाधिपः सीतायाः परुषम् अत एव विप्रियं वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचेति सम्बन्धः ॥ १ ॥ सान्त्वयिता अनुनेता । वश्यः वशं गतः ॥ २ ॥ सन्नियच्छति सन्निरुणद्धि । द्रवतः धावतः । अमार्गमिति छेदः । वस्तुतस्तु–इष्टदेवतायां समुत्थितः कामः इच्छा, समुत्पन्ना भक्तिरित्यर्थः । मे क्रोधं राक्षसजातेर्मम सर्वदा विद्यमानं नैजं क्रोधम्, क्रोधशब्देन कामक्रोधाद्यरिषड्वर्ग उच्यते । तं संनियच्छतीति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ मनुष्याणां वामः प्रतिकूलः यस्मिन् जने कामो निबध्यते तस्मिन् जने शिक्षणीये तस्मिन् जने अनुक्रोशश्च स्नेहश्च जायते किलेति योजना ॥ ४ ॥ मिथ्या प्रव्रजिते रतां कपटवृत्ते रामे सक्ताम् । एतस्मादित्यादिश्लोकद्वयस्य वास्तवार्थस्तु–ननु मद्वधोद्युक्तः स्त्रीघातकश्च त्वं न संभाष्य इत्यत्राह–एतस्मादिति । एतस्मात्कारणात् त्वद्भर्तृकारणात् प्रव्रजिते मत्स्वामिनि, राम इति शेषः । रतां त्वां ममेष्टदेवतां त्वां न घातयाम्येव, वधार्हामवमानार्हामपि स्त्रियं घातयामीति मिथ्येति सम्बन्धः ॥ ५ ॥ परुषाणीति । तव मां त्वदीयभृत्यं मामित्यर्थः । यानि यानि परुषवाक्यानि ब्रवीषि तेषु तेषु तेभ्यस्तेभ्यः दारुणो वधो युक्तः, ममेति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ द्वौ मासाविति । ते मया योऽवधिः कृतः "शृणु मैथिलि मद्वाक्यं मासान् द्वादश भामिनि" इत्यारण्यकाण्डे । द्वौ मासौ तत्र अवशिष्टौ द्वौ मासौ मे मया रक्षितव्यौ परिपालनीयौ, ततः तस्मात्कारणात् मम शयनमारोहेति योजना ॥ ८ ॥

कृतः "मासान् द्वादश भामिनि" इत्यारण्यकाण्डोक्तो द्वादशमासात्मकोऽवधिः कल्पितः।अत्र द्वौ मासाववशिष्टौ।तौ द्वौ मासौ मे मया रक्षितव्यौ प्रतीक्षणीयौ। ततः तस्मात्कारणात्। मम शयनमारोहेत्यन्वयः ॥८॥ प्रातराशार्थं मासद्वयान्तर्गतरात्रिसमाप्त्यनन्तरं हिंसायां कालविलम्बं विना प्रातःकालिकाशनार्थ

ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां भर्तारं मामनिच्छतीम्। मम त्वां प्रातराशार्थमारभन्ते महानसे ॥ ९ ॥ तां तर्ज्यमानां संप्रेक्ष्य राक्षसेन्द्रेण जानकीम्। देवगन्धर्वकन्यास्ता विषेदुर्विकृतेक्षणाः ॥ १० ॥ ओष्ठप्रकारैरपरा वक्त्रनेत्रैस्तथाऽपराः। सीतामाश्वासयामासुस्तर्जितां तेन रक्षसा ॥ ११ ॥ ताभिराश्वासिता सीता रावणं राक्षसाधिपम्। उवाचात्महितं वाक्यं वृत्तशौण्डीर्यगर्वितम् ॥ १२ ॥ नूनं न ते जनः कश्चिदस्ति निःश्रेयसे स्थितः। निवारयति यो न त्वां कर्मणोऽस्माद्विगर्हितात् ॥ १३ ॥

मित्यर्थः। आरम्भते आलभन्ते। रलयोरभेदः। "आलम्भस्स्पर्शहिंसयोः" इत्यमरः। महानसे पाकशालायाम् ॥९॥१०॥ ओष्ठप्रकारैः रुरुदिषतामोष्ठेषु भङ्गस्फुरणादयो ये विकारास्ते ओष्ठप्रकाराः, ओष्ठभङ्गादिरूपसंज्ञादिभिरित्यर्थः। एवं वक्त्रनेत्रैः वक्त्रनेत्रसंज्ञादिभिरित्यर्थः ॥११॥ वृत्तशौण्डीर्यगर्वितं वृत्तं पातिव्रत्यं तस्य शौण्डीर्यं बलं तेन गर्वितमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १२ ॥ नूनमिति। ते निःश्रेयसे स्थितः कश्चिज्जनः नास्ति। यः अस्मात्

ऊर्ध्वमिति। प्रातराशार्थमित्यत्र प्रातश्शब्देन मासद्वयसमाप्त्यनन्तरप्रातःकाल उच्यते। एवमुक्त्वेत्यादिश्लोकत्रयस्य वास्तवार्थस्तु–क्रोधसंरम्भसंयुक्त इत्यनेन राक्षसस्वभावो वर्णितः। पतिवियोगदुःखितां निद्राहाररहितां प्रत्याह–द्वौ मासावित्यादिश्लोकद्वयेन। हे मे लक्ष्मि सीते ! मया योऽवधिः कृतः 'मासान् द्वादश भामिनि प्रतीक्षस्व' इति यः समयः प्रार्थितः तन्मध्यतः परं रक्षितव्यौ प्रतीक्षणीयौ द्वौ मासावेव, द्वाभ्यां मासाभ्यामूर्ध्वं न, ततः तदनन्तरम् ते तव भर्तारम् अनिच्छन्तीं मामनङ्गीकुर्वाणाम् मम मां मदीयराज्यलक्ष्मीं च प्राप्स्यसीति शेषः। त्वां प्रार्थय इति शेषः। मम महानसे प्रातराशार्थं आलभन्ते पशून् तान् भक्षयेति शेषः। शयनमारोह शयनं कुर्वित्यर्थः ॥ ९ ॥ तामित्यस्य वास्तवार्थस्तु–तर्ज्यमानामिति। तासां तथा प्रतीतेरिति भावः ॥ १० ॥ ओष्ठेति। ओष्ठप्रकारैः ओष्ठभङ्गादिरूपसंज्ञाभिः वक्त्रनेत्रैः वक्त्रनेत्रसंज्ञाभिः ॥ ११ ॥ वृत्तशौण्डीर्यगर्वितं वृत्तं पातिव्रत्यम्, शौण्डीर्यं बलम्, पातिव्रत्यबलगर्वितमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ते तव। निश्श्रेयसे स्थितः कश्चिज्जनोऽस्ति यः अस्माद्विगर्हितात्कर्मणः त्वां निवारयति। स च नास्ति नूनमिति योजना। तव इष्टप्रापकः अनिष्टनिवर्तकश्च नास्तीति भावः ॥१३॥

विगर्हितात् कर्मणस्त्वां निवारयति स चापि नास्ति नूनमिति योजना। तवेष्टप्रापकः अनिष्टनिवारकश्च नास्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तस्य मोक्ष्यसे तस्मान्मोक्ष्यसे ॥ १५ ॥ यथा मातङ्गः शशश्च, सहितः युयुत्सादिना संगतः तथाऽन्योन्यसङ्गतो रामस्त्वं च। अत्र रावणः स्वस्य मातङ्गसाम्यमुक्त

मां हि धर्मात्मनः पत्नीं शचीमिव शचीपतेः। त्वदन्यास्त्रिषु लोकेषु प्रार्थयेन्मनसाऽपि कः ॥ १४ ॥ राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजसः। उक्तवानसि यच्छापं क्व गतस्तस्य मोक्ष्यसे ॥ १५ ॥ यथा दृप्तश्च मातङ्गः शशश्च सहितो वने। तथा द्विरदवद्रामस्त्वं नीच शशवत् स्मृतः ॥ १६ ॥ स त्वमिक्ष्वाकुनाथं वै क्षिपन्निह न लज्जसे। चक्षुषोर्विषयं तस्य न तावदुपगच्छसि ॥ १७ ॥ इमे ते नयने क्रूरे विरूपे कृष्णपिङ्गले। क्षितौ न पतिते कस्मान्मामनार्य निरीक्षतः ॥ १८ ॥ तस्य धर्मात्मनः पत्नीं स्नुषां दशरथस्य च। कथं व्याहरतो मां ते न जिह्वा व्यवशीर्यते ॥ १९ ॥ असन्देशात्तु रामस्य तपसश्चानुपालनात्। न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्ह तेजसा ॥ २० ॥ नापहर्तुमहं शक्या तस्य रामस्य धीमतः। विधिस्तव वधार्थाय विहितो नात्र संशयः ॥ २१ ॥ शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च। अपोह्य रामं कस्माद्धि दारचौर्यं त्वया कृतम् ॥ २२ ॥

मिति भ्राम्येदिति परिहरति—तथेति। तत्र गज इव रामः। शश इव त्वम् ॥ १६ ॥ इक्ष्वाकुनाथं क्षिपन् मायामृगव्याजेन दूरं निस्सारयन्। इह स्वजनेषु न तावदुपगच्छसि। यद्युपगच्छसि तदा तत्प्रभावं वेत्स्यसीत्यर्थः ॥ १७–१९ ॥ असन्देशादिति। रामस्य भर्तुः। असन्देशात् अपकारिषु शपेथा इति सन्देशाभावात्। तपसः पातिव्रत्यरूपस्य। कुर्मि करोमि। उत्त्वविकरणप्रत्ययलोपावार्षौ। भस्मार्ह भस्मीकरणार्ह !। तेजसा पातिव्रत्यप्रभावेन ॥२०॥ तस्य रामस्य तस्मात् रामात्। विधिः चौर्येणापहरणम्। विहितः, दैवेनेति शेषः ॥२१॥ बलैस्समुदितेन बलेन सर्वश्रेष्ठेनेत्यर्थः। अपोह्य रामं मृग

मनसापि कः प्रार्थयेत् ? किं पुनर्वचसेति भावः ॥१४॥ तस्य तस्मात् ॥१५॥ दृप्तो मातङ्गः शशश्च यथा वने दैवात्। साहितौ इति पाठः, युयुत्सू भवतः तयोश्च शशो यथाऽतिक्षुद्रस्तथा रामेण संयुगे त्वं शशवत् क्षुद्रः रामो गजवदित्यर्थः ॥ १६॥ उपगच्छसि। व्यत्ययेन भूते लट् ॥१७–१९॥ रामस्य असन्देशात् रामानुज्ञाभावात् तपसः पातिव्रत्यतपसः। भस्मार्हा भस्मीकरणार्हा। कुर्मि करोमि। भस्मार्हा भस्म इति पाठः ॥ २० ॥ नेति। रामस्याहं रामसम्बन्धिन्यहम्। विधिः विधानं मदपहरणरूपम् विहितः, दैवेनेति शेषः ॥ २१ ॥ शूरेणेति। अपोह्य मायामृगच्छद्मना अन्यत्र नीत्वा ॥ २२–२५ ॥

च्छद्मनाऽपवाह्य ॥ २२ ॥ विवृत्य विवर्त्य ॥ २३ ॥ सिंहस्येव बलगमने यस्यासौ सिंहसत्त्वगतिः । जिह्वाग्रं लोचने च दीप्तानि यस्य सोऽयं दीप्तजिह्वाग्रलोचनः ॥ २४ ॥ कोपेन चलम् अग्रं यस्य तत् चलाग्रं च तत् मुकुटं च तेन प्रांशुः दीर्घः । चित्रमाल्यवत्त्वेऽपि रक्तमाल्यवत्त्वं तत्प्राचुर्यादुक्तम् ।

सीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः । विवृत्य नयने क्रूरे जानकीमन्ववैक्षत ॥ २३ ॥ नीलजीमूतसङ्काशो महाभुजशिरोधरः । सिंहसत्त्वगतिः श्रीमान् दीप्तजिह्वाग्रलोचनः ॥ २४ ॥ चलाग्रमुकुटप्रांशुश्चित्रमाल्यानुलेपनः । रक्तमाल्याम्बरधरस्तप्ताङ्गदविभूषणः ॥२५॥ श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन सुसंवृतः । अमृतोत्पादनद्धेन भुजगेनेव मन्दरः ॥२६॥ ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः । शुशुभेऽचलसङ्काशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः॥२७॥ तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुण्डलाभ्यां विभूषितः । रक्तपल्लवपुष्पाभ्यामशोकाभ्यामिवाचलः ॥ २८ ॥ स कल्पवृक्षप्रतिमो वसन्त इव मूर्तिमान् । श्मशानचैत्यप्रतिमो भूषितोऽपि भयङ्करः ॥ २९ ॥ अवेक्षमाणो वैदेहीं कोपसंरक्तलोचनः । उवाच रावणः सीतां भुजङ्ग इव निःश्वसन् ॥ ३० ॥ अनयेनाभिसंपन्नमर्थहीनमनुव्रते । नाशयाम्यहमद्य त्वां सूर्यः सन्ध्यामिवौजसा ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः । सन्दिदेश ततः सर्वा राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥३२॥ एकाक्षीमेककर्णां च कर्णप्रावरणां तथा । गोकर्णीं हस्तिकर्णीं च लम्बकर्णीमकर्णिकाम् ॥३३॥

तप्ताङ्गदविभूषणः तप्तशब्देन तेजिष्ठत्वमुक्तम् ॥ २५ ॥ मेचकेन नीलेन । अमृतोत्पादनद्धेन अमृतोत्पादनार्थं नद्धेन ॥ २६ ॥ ताभ्यां प्रसिद्धाभ्याम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ अलंकृतत्वे कल्पकसाम्यम् । भयंकरत्वे पुनश्चैत्यसाम्यम् । चैत्यं श्मशानवृक्षः, श्मशानमण्डपो वा । सीताया अत्यन्तभयंकरत्वज्ञापनाय रावणवर्णनं कृतम्॥२९-३१॥ इत्युक्त्वेत्यादि । प्रधानाप्रधानभूते द्वे एकाक्ष्यौ । अतो न पुनरुक्तिः। अथवा अक्षम् इन्द्रियम्, एकाक्षीम् एकैं

श्रोणीसूत्रेण रशनागुणेन । मेचकेन इन्द्रनीलनद्धमुखत्वान्मेचकत्वम्॥२६-३०॥ अनयेनेति श्लोकः केषुचित्कोशेषु नास्तीति कृत्वा न व्याख्यातः ॥३१॥३२॥ एकाक्षी

स०-अनयेन स्त्रीवधतन्नासिकाच्छेदाद्यन्यायेन । अभिसम्पन्नं युक्तम् । अर्थहीनं निर्भाग्यम् । एतादृशं राममनुव्रते सीते ! त्वां नाशयामि । सन्ध्यां सन्ध्याकालिकं तमः ॥ ३१ ॥

केन्द्रियाम् । श्रोत्रनासादावेकमात्रवतीमित्यर्थः ॥३२–३६॥ प्रतिलोमानुलोमैः प्रतिकूलानुकूलाचरणैः । सामदानादिभेदनैः सामदानमुख्यैर्भेदैः । प्रथम प्रयुक्तसामदानैरित्यर्थः । आवर्जयत वशीकुरुत ॥३७॥३८॥ उपगम्येति । धान्यमालिनी रावणस्य कनिष्ठपत्नी । इदं मन्दोदर्या अप्युपलक्षणम् । उत्तरत्र

हस्तिपाद्यश्वपाद्यौ च गोपादीं पादचूलिकाम् । एकाक्षीमेकपादीं च पृथुपादीमपादिकाम् ॥ ३४ ॥ अतिमात्रशिरो ग्रीवामतिमात्रकुचोदरीम् । अतिमात्रास्यनेत्रां च दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् ॥ ३५ ॥ अनासिकां सिंहमुखीं गोमुखीं सूकरीमुखीम् । यथा मद्वशगा सीता क्षिप्रं भवति जानकी । तथा कुरुत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं समेत्य च ॥३६॥ प्रतिलोमानुलोमैश्च सामदानादिभेदनैः । आवर्जयत वैदेहीं दण्डस्योद्यमनेन च ॥ ३७ ॥ इति प्रतिसमादिश्य राक्षसेन्द्रः पुनः पुनः । काममन्युपरीतात्मा जानकीं पर्यतर्जयत् ॥३८॥ उपगम्य ततः क्षिप्रं राक्षसी धान्यमालिनी । परिष्वज्य दशग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ मया क्रीड महाराज सीतया किं तवानया । विवर्णया कृपणया मानुष्या राक्षसेश्वर ॥ ४० ॥ नूनमस्या महाराज न दिव्यान् भोगसत्तमान् । विदधात्यमरश्रेष्ठस्तव बाहुबलार्जितान् ॥ ४१ ॥ अकामां कामयानस्य शरीरमुपतप्यते । इच्छन्तीं कामयानस्य प्रीतिर्भवति शोभना ॥ ४२ ॥

वानरान् प्रति हनुमद्वचने तथा वक्ष्यमाणत्वात् ॥३९॥४०॥ अस्यास्सीतायाः। अमरश्रेष्ठो ब्रह्मा । दिव्यान् भोगान्न विदधाति, अस्या दिव्यभोगे भाग्यं

मिति द्विरुपादानं व्यक्तिभेदात् ॥ ३३–३६ ॥ प्रतिलोमेति । प्रतिलोमानुलोमैः प्रतिकूलानुकूलाचरणैः सामदानादिभेदनैः ॥ ३७–३९ ॥ मयेति । अकृपणयेति छेदः । अकृपणया पतिव्रतया सीतया किं करिष्यसि । अमानुष्येति छेदः । अमानुष्या अत एव विवर्णया मनुष्यभोगविलक्षणया, उत्तमवर्णयेत्यर्थः । मया सह क्रीडेति सम्बन्धः ॥ ४० ॥ नूनमिति । भोगसत्तमान् उत्तमभोगान् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

स०–पुनरेकाक्षीमित्युपादानं व्यक्तिभेदाभिप्रायेण अथवा पूर्वमेकाक्षीमिति मैथिलीविशेषणम् । एकस्मिन् रामे अक्षिणी यस्यास्सा तामित्यर्थः । एकमक्षि यस्यास्सेत्येकत्र । अपरत्र च एकस्मिन् भागे अक्षिणी यस्याः सापि निर्नासिकाव्यवधानमक्षिद्वयमेकस्मिन् प्रदेशे वर्तत इति नैकाक्षीमिति पुनरुक्तम् ॥ ३४ ॥

नास्तीत्यर्थः॥४१-४५॥ सर्गार्थं संग्रहेण दर्शयति--स इति ॥४६॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे शृङ्गार०सुन्दरकाण्ड०द्वाविंशः सर्गः॥२२॥

एवमुक्तस्तु राक्षस्या समुत्क्षिप्तस्ततो बली । प्रहसन् मेघसङ्काशो राक्षसः स न्यवर्तत ॥ ४३ ॥ प्रस्थितः स दशग्रीवः कम्पयन्निव मेदिनीम् । ज्वलद्भास्करवर्णाभं प्रविवेश निवेशनम् ॥४४॥ देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च सर्वतः । परिवार्य दशग्रीवं विविशुस्तद्गृहोत्तमम् ॥ ४५ ॥ स मैथिलीं धर्मपरामवस्थितां प्रवेपमानां परिभर्त्स्य रावणः । विहाय सीतां मदनेन मोहितः स्वमेव वेश्म प्रविवेश भास्वरम् ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः । संदिश्य च ततः सर्वा राक्षसीर्निर्जगाम ह ॥ १ ॥ निष्क्रान्ते राक्षसेन्द्रे तु पुनरन्तःपुरं गते । राक्षस्यो भीमरूपास्ताः सीतां समभिदुद्रुवुः ॥ २ ॥ ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः । परं परुषया वाचा वैदेहीमिदमब्रुवन् ॥ ३ ॥ पौलस्त्यस्य वरिष्ठस्य रावणस्य महात्मनः । दशग्रीवस्य भार्यात्वं सीते न बहु मन्यसे ॥ ४ ॥ ततस्त्वेकजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । आमन्त्र्य क्रोधताम्राक्षी सीतां करतलोदरीम् ॥ ५ ॥ प्रजापतीनां षण्णां तु चतुर्थो यः प्रजापतिः । मानसो ब्रह्मणः पुत्रः पुलस्त्य इति विश्रुतः ॥ ६ ॥ पुलस्त्यस्य तु तेजस्वी महर्षिर्मानसः सुतः । नाम्ना स विश्रवा नाम प्रजापतिसमप्रभः ॥ ७ ॥

इत्युक्त्वेत्यादि ॥ १-५ ॥ प्रजापतीनामिति । "मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः" इति षट् प्रजापतयः । तेषां चतुर्थः पुलस्त्यः ॥६-१२॥

एवमिति । राक्षस्या धान्यमालिन्या ॥ ४३-४५ ॥ मदनेन मोहित इति तस्य स्वरूपकथनम् ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ अस्मिन् सर्गद्वयेऽपि विद्यमानभार्याशब्दस्य वास्तवार्थस्तु-भार्या भर्तव्या, भार्यात्वं भर्तव्यात्वमित्यर्थः । शत्रून् रावयति महाशब्दं कारयति स शत्रुरावणः ॥ १ ॥ २ ॥ ततः परं रावणगमनानन्तरम् लोकोक्तौ वा परमिति ॥ ३ ॥ भार्यात्वं भार्याभावम् । न बहुमन्यसे, मोहादिति शेषः ॥ ४ ॥ ततस्सर्वसाधारणैतद्वाक्यप्रयोगोत्तरम् एकजटा विशिष्याब्रवीत् । करतलोदरीम् अतुन्दिलमध्यामित्यर्थः ॥५॥ प्रजापतीनामिति " मरीचि

प्रियामिति । सर्वासां मध्ये प्रियां बहुमताम् महाभागां च भार्यां मन्दोदरीं त्यक्त्वा त्वामुपैष्यति ॥ १३–१७ ॥ यस्य यस्मात् । तस्य न तिष्ठसि

तस्य पुत्रो विशालाक्षि रावणः शत्रुरावणः । तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ॥ ८ ॥ मयोक्तं चारु सर्वाङ्गि वाक्यं किन्नानुमन्यसे । ततो हरिजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । विवर्त्य नयने कोपान्मार्जारसदृशेक्षणा ॥ ९ ॥ येन देवास्त्रयस्त्रिंशद्देवराजश्च निर्जिताः । तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ॥ १० ॥ ततस्तु प्रघसा नाम राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता । भर्त्सयन्ती तदा घोरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ वीर्योत्सिक्तस्य शूरस्य सङ्ग्रामेष्वनिवर्तिनः । बलिनो वीर्ययुक्तस्य भार्यात्वं किं न लप्स्यसे ॥ १२ ॥ प्रियां बहुमतां भार्यां त्यक्त्वा राजा महाबलः । सर्वासां च महाभागां त्वामुपैष्यति रावणः ॥ १३ ॥ समृद्धं स्त्रीसहस्रेण नानारत्नोपशोभितम् । अन्तःपुरं समुत्सृज्य त्वामुपैष्यति रावणः ॥ १४ ॥ अन्या तु विकटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥ असकृद्देवता युद्धे नागगन्धर्वदानवाः । निर्जिताः समरे येन स ते पार्श्वमुपागतः ॥ १६ ॥ तस्य सर्वसमृद्धस्य रावणस्य महात्मनः । किमद्य राक्षसेन्द्रस्य भार्यात्वं नेच्छसेऽधमे । ततस्तु दुर्मुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ यस्य सूर्यो न तपति भीतो यस्य च मारुतः । न वाति स्मायतापाङ्गे किं त्वं तस्य न तिष्ठसि ॥ १८ ॥ पुष्पवृष्टिं च तरवो मुमुचुर्यस्य वै भयात् । शैलाश्च सुभ्रूः पानीयं जलदाश्च यदेच्छति ॥ १९ ॥ तस्य नैर्ऋत राजस्य राजराजस्य भामिनि किं त्वं न कुरुषे बुद्धिं भार्यार्थे रावणस्य हि ॥ २० ॥

तस्मै न तिष्ठसे । प्रकाशनार्थेध्यार्षत्वात्परस्मैपदं षष्ठी च ॥ १८ ॥ पुष्पवृष्टिमित्यादि । शैलाश्च जलदाश्च पानीयं रावणः यदेच्छति तदा मुञ्चन्तीति

रत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः '' इति षट् प्रजापतयः, तेषां चतुर्थः पुलस्त्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तस्य पुत्र इत्यनेन कुलीनत्वं सूचितम् ॥ ८-११ ॥ किं किम र्थम् ॥ १२ ॥ प्रियामिति । सर्वासां मध्ये बहुमतां प्रियां भार्या मन्दोदरीमपि त्यक्त्वा त्वामुपैष्यतीति सम्बन्धः ॥ १३–१७ ॥ यस्य यस्मात । तस्य न तिष्ठसे,

विपरिणम्यते ॥ १९ ॥ २० ॥ साधु ते कथितम् साधु गृहाणेति साधुशब्दद्वयस्य निर्वाहः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ तत इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ मानुषीति । न त्वं जातु भविष्यसि, तस्येति शेषः ।

साधु ते तत्त्वतो देवि कथितं साधु भामिनि । गृहाण सुस्मिते वाक्यमन्यथा न भविष्यसि ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो विकृताननाः । परुषं परुषा नार्य ऊचुस्तां वाक्यमप्रियम् ॥ १ ॥ किं त्वमन्तःपुरे सीते सर्वभूतमनोहरे । महार्हशयनोपेते न वासमनुमन्यसे ॥ २ ॥ मानुषी मानुषस्यैव भार्यात्वं बहु मन्यसे । प्रत्याहर मनो रामान्न त्वं जातु भविष्यसि ॥ ३ ॥ त्रैलोक्यवसुभोक्तारं रावणं राक्षसेश्वरम् । भर्तारमुपसङ्गम्य विहरस्व यथासुखम् ॥ ४ ॥ मानुषी मानुषं तं तु राममिच्छसि शोभने । राज्याद् भ्रष्टमसिद्धार्थं विक्लवं त्वमनिन्दिते ॥ ५ ॥ राक्षसीनां वचः श्रुत्वा सीता पद्मनिभेक्षणा । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ यदिदं लोकविद्विष्टमुदाहरथ सङ्गताः । नैतन्मनसि वाक्यं मे किल्बिषं प्रतिभाति वः ॥ ७ ॥

मानुषीति हेतुगर्भम् । मानुषी त्वं मानुषं तमिच्छसि ॥ ३-६ ॥ किल्बिषं पापावहम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

वश इति शेषः । तस्मै न तिष्ठस इति वार्थः ॥ १८-२० ॥ साधु कथितं साधु गृहाण चेति सम्बन्धः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ १ ॥ २ ॥ मानुषीति । प्रत्याहर निवर्तय । न त्वं जातु, भविष्यसि, रामस्येति शेषः । मानुषीत्वस्य वास्तवार्थस्तु-मानुषीत्वं मानुषस्य मनुष्यावतारस्य रामस्य भार्यात्वमनुमन्यसे । तदुक्तम् अतः रामात् मनो न प्रत्याहर त्वं जातु भविष्यसि, रामस्येति शेषः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ मानुषीति । राज्याद्भ्रष्टं पितृवाक्यपरिपालनाय त्यक्तराज्यमित्यर्थः । असिद्धार्थम् अश्वासौ सिद्धार्थश्च असिद्धार्थः तम्, सिद्धसर्वप्रयोजनं विष्णुमित्यर्थः । विक्लवं दयालुम् ॥ ५ ॥ राक्षसीनामिति । नेत्राभ्यामुपलक्षिता ॥ ६ ॥ किल्बिषं किल्बिषविषयम् ॥ ७ ॥

स०-परुषमपि सरुषा पित्रा पुत्रं प्रत्युदीरितं शठ तर्हि न पठेत्येवमादि वाक्यसन्ततो गत्वा प्रायः प्रियपर्यवसायि दृष्टमित्यतोऽप्रियमित्युक्तम् ॥ १ ॥

सुवर्चलेत्यादिबहुदृष्टान्तप्रदर्शनं स्वस्याः पातिव्रत्यदाढर्यद्योतनाय ॥ ९–१३ ॥ अवलीनः छन्नः । राक्षसीरश्रृणोत् राक्षसीवाक्यान्यश्रृणोदित्यर्थः

न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति । कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ८ ॥ दीनो वा राज्यहीनो वा यो मे भर्ता स मे गुरुः । तं नित्यमनुरक्ताऽस्मि यथा सूर्यं सुवर्चला ॥ ९ ॥ यथा शची महाभागा शक्रं समुपतिष्ठति । अरुन्धती वसिष्ठं च रोहिणी शशिनं यथा ॥ १० ॥ लोपामुद्रा यथाऽगस्त्यं सुकन्या च्यवनं यथा । सावित्री सत्यवन्तं च कपिलं श्रीमती यथा ॥ ११ ॥ सौदासं मदयन्तीव केशिनी सगरं यथा । नैषधं दमयन्तीव भैमी पतिमनुव्रता । तथाऽहमिक्ष्वाकुवरं रामं पतिमनुव्रता ॥ १२ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः । भर्त्सयन्ति स्म परुषैर्वाक्यै रावणचोदिताः ॥ १३ ॥ अवलीनः स निर्वाक्यो हनुमान् शिंशुपाद्रुमे । सीतां सन्तर्जयन्तीस्ता राक्षसीरशृणोत् कपिः ॥ १४ ॥ तामभिक्रम्य संक्रुद्धा वेपमानां समन्ततः । भृशं संलिलिहुर्दीप्तान् प्रलम्बान् दशनच्छदान् ॥ १५ ॥ ऊचुश्च परमक्रुद्धाः प्रगृह्याशु परश्वधान् । नेयमर्हति भर्तारं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ १६ ॥ संभर्त्स्यमाना भीमाभी राक्षसीभिर्वरानना । सा बाष्पमुपमार्जन्ती शिंशुपां तामुपागमत् ॥ १७ ॥ ततस्तां शिंशुपां सीता राक्षसीभिः समावृता । अभिगम्य विशालाक्षी तस्थौ शोकपरिप्लुता ॥ १८ ॥ तां कृशां दीनवदनां मलिनाम्बरधारिणीम् । भर्त्सयाञ्चक्रिरे सीतां राक्षस्यस्तां समन्ततः ॥ १९ ॥

॥ १४ ॥ नेयमर्हतीत्यत्रेतिकरणं बोध्यम् । अस्य ऊचुरित्यनेन सम्बन्धः ॥ १५ ॥ १६ ॥ सा भर्त्स्यमानेति पाठे–भर्त्सनोपगमनरूपक्रियाभेदात्

नेति । भार्या भर्तव्या ॥ ८ ॥ तं नित्यमित्यादि । अत्रातिदुर्दशास्वपि दृढव्रतत्वद्योतनाय नानाविधानेकसाध्वीनिदर्शनोपन्यास इत्यनुसन्धेयम् ॥ ९–१३ ॥ अवलीन इति । तर्जयन्तीरश्रृणोत् राक्षसीनां तर्जनवाक्यान्यश्रृणोदित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ ऊचुरिति नेयमर्हतीत्यूचुरिति सम्बन्धः ॥ १६ ॥ सा भर्त्स्यमाना, अभूदिति शेषः । सेति । सा तां हनुमदधिष्ठितां शिंशुपामुपागमदिति योजना ॥ १७–१९ ॥

स०–साभर्त्स्यमाना इति पाठः । साभर्त्स्यमानेति पदमेकम् । सां हिंसामुद्दिश्य भर्त्स्यमाना साभर्त्स्यमाना " सा तु हिंसायाम् " इति विश्वः । या सेत्यन्वयः । उपेत्यनेनातिसामीप्यं सूचयति ॥ १७ ॥

तच्छब्दद्वयम् । तां हनुमदधिष्ठितां शिंशुपाम् ॥ १७--१९ ॥ ततस्तां विनता नामेति । निर्णतोदरी उन्नतोदरी ॥ २० ॥ अतिक्रान्तम् अतिमात्रकृतम्

ततस्तां विनता नाम राक्षसी भीमदर्शना । अब्रवीत् कुपिताकारा कराला निर्णतोदरी ॥ २० ॥ सीते पर्याप्तमेतावद्भर्तुः स्नेहो निदर्शितः । सर्वत्रातिकृतं भद्रे व्यसनायोपकल्पते ॥ २१ ॥ परितुष्टाऽस्मि भद्रं ते मानुषस्ते कृतो विधिः । ममापि तु वचः पथ्यं ब्रुवन्त्याः कुरु मैथिलि ॥ २२ ॥ रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् । विक्रान्तं रूपवन्तं च सुरेशमिव वासवम् ॥ २३ ॥ दक्षिणं त्यागशीलं च सर्वस्य प्रियदर्शनम् ॥ २४ ॥ मानुषं कृपणं रामं त्यक्त्वा रावणमाश्रय । दिव्याङ्गरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता ॥ २५ ॥ अद्यप्रभृति सर्वेषां लोकानामीश्वरी भव । अग्नेः स्वाहा यथा देवी शचीवेन्द्रस्य शोभने ॥ २६ ॥ किं ते रामेण वैदेहि कृपणेन गतायुषा । एतदुक्तं च मे वाक्यं यदि त्वं न करिष्यसि । अस्मिन् मुहूर्ते सर्वास्त्वां भक्षयिष्यामहे वयम् ॥ २७ ॥ अन्या तु विकटा नाम लम्बमानपयोधरा । अब्रवीत् कुपिता सीतां मुष्टिमुद्यम्य गर्जती ॥ २८ ॥ बहून्यप्रियरूपाणि वचनानि सुदुर्मते । अनुक्रोशान्मृदुत्वाच्च सोढानि तव मैथिलि ॥ २९ ॥

॥ २१ ॥ मानुषो विधिः कृतः, मनुष्यजात्युचितपातिव्रत्यप्रकटनं कृतम् एतावत्कालमित्यर्थः ॥ २२–२८ ॥ बहूनीनि । सोढानि, रावणेनेति शेषः ॥ २९ ॥

निर्णतोदरी कृशोदरी ॥ २० ॥ अतिकृतम् अतिमात्राचरणम् ॥ २१ ॥ मानुषो विधिः मनुष्यजात्युचितपातिव्रत्यप्रकटनं कृतम्, किंतु एतावता अलमित्यर्थः । वास्तवार्थस्तु–परितुष्टाऽस्मीत्यादिश्लोकत्रयं कुलकम् । अस्यार्थः–हे मैथिलि ! मानुषं मनुष्यधर्मं भयं त्यक्त्वा । रावयतीति रावणं दशाननम्, तथापि कृपणम् भर्तारं भ्रियते शुश्रूषादिना स्वामिनमिति भर्ता भृत्यः तम् आश्रय, रावणं भृत्यत्वेन अङ्गीकुर्वित्यर्थः । विक्रान्तादिगुणयुक्तं रामं च भजेति सम्बन्धः ॥ २२–२५ ॥ अद्येति । अग्नेः स्वाहा, इन्द्रस्य शची यथा तथा अद्यप्रभृति लोकानामीश्वरी भवेति सम्बन्धः । दिव्याङ्गरागेत्यादि श्लोकत्रयं कुलकम् । तस्य वास्तवार्थस्तु–हे वैदेहि ! गतायुषा प्राप्तायुषा रामेण, सङ्गमो भविष्यतीति शेषः । ते तव, कृपणेन कार्पण्येनेत्यर्थः । किं ? माऽस्तु । अग्नेः स्वाहा इन्द्रस्य शची यथा तथा अद्यप्रभृति

स०–गतायुषा अस्मदाहाररूपत्वाद्गतायुष्ट्वमिति भावः । सर्वास्त्वां भक्षयिष्यामह इत्युक्त्या नैकापि त्वत्पक्षपातिनी वर्तत इति द्योतयति ॥ २७ ॥

न चेति। कालपुरस्सरं कालानुरूपम् ॥ ३०–३३ ॥ प्रीतिं रावणविषयप्रीतिम् । प्रहर्षं कालकृतमनोविकासम् ॥ ३४ ॥ रामानु०–भजेति । प्रीतिं स्नेहम् । प्रहर्षम् आनन्दम् । नित्यदैन्यतां नित्यं दैन्यं यस्याः सा नित्यदैन्या तस्या भावो नित्यदैन्यता ताम् ॥ ३४ ॥ ॥ ३५–३७ ॥ उत्पाद्य वा उत्पाद्यैव ॥ ३८॥३९ ॥ दौर्हृदः

न च नः कुरुषे वाक्यं हितं कालपुरस्सरम् ॥३०॥ आनीतासि समुद्रस्य पारमन्यैर्दुरासदम् । रावणान्तःपुरं घोरं प्रविष्टा चासि मैथिलि ॥ ३१ ॥ रावणस्य गृहे रुद्धामस्माभिस्तु सुरक्षिताम् । न त्वां शक्तः परित्रातुमपि साक्षात् पुरन्दरः ॥ ३२ ॥ कुरुष्व हितवादिन्या वचनं मम मैथिलि । अलमश्रुप्रपातेन त्यज शोकमनर्थकम् ॥ ३३ ॥ भज प्रीतिं प्रहर्षं च त्यजैतां नित्यदैन्यताम् । सीते राक्षसराजेन सह क्रीड यथासुखम् ॥ ३४ ॥ जानासि हि यथा भीरु स्त्रीणां यौवनमध्रुवम् । यावन्न ते व्यतिक्रामेत्तावत् सुखमवाप्नुहि ॥ ३५ ॥ उद्यानानि च रम्याणि पर्वतोपवनानि च । सह राक्षसराजेन चर त्वं मदिरेक्षणे ॥ ३६ ॥ स्त्रीसहस्राणि ते सप्त वशे स्थास्यन्ति सुन्दरि । रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् ॥ ३७ ॥ उत्पाट्य वा ते हृदयं भक्षयिष्यामि मैथिलि । यदि मे व्याहृतं वाक्यं न यथावत् करिष्यसि ॥ ३८ ॥ ततश्चण्डोदरी नाम राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता । भ्रामयन्ती महच्छूलमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ इमां हरिणलोलाक्षीं त्रासोत्कम्पिपयोधराम् । रावणेन हृतां दृष्ट्वा दौर्हृदो मे महानभूत् ॥ ४० ॥ यकृत्प्लीहमथोत्पीडं हृदयं च सबन्धनम् । अन्त्राण्यपि तथा शीर्षं खादेयमिति मे मतिः ॥ ४१ ॥

इच्छा ॥ ४० ॥ कुक्षिदक्षिणभागस्थः कालखण्डाख्यो मांसपिण्डो यकृत् । "स्त्रायुस्त्रियां कालखण्डयकृती तु समे इमे" इत्यमरः । प्लीहा तु गुल्माख्यो

दिव्याङ्गरागादियुक्ता सती, सर्वेषामस्मदादीनां लोकानां चेश्वरी भव । मे मया उक्तमेतद्वाक्यं न करिष्यसि यदि तर्हि त्वामुद्दिश्य अस्मिन्मुहूर्ते सर्वा वयं भक्षयिष्यामहे, विषमिति शेषः । सुदुर्मने वस्तुनस्तु–सुदुष्टेष्वपि मतिः अनुग्राहिका यस्याः सा । कालपुरस्सरं कालोचिनम् नो वाक्यं न च कुरुषे, नैतत्ते हितमिति शेषः ॥ २६–३२ ॥ तुल्यं सहेत्यर्थः । अलमश्रुनिपातेन इत्यपि पाठः ॥ ३३ ॥ प्रीतिं स्नेहम् । प्रहर्षम् आनन्दम् । नित्यदैन्यतां निरन्तरदैन्यत्वम् । सीते इत्यस्य वास्तवार्थस्तु राक्षसराजेन, यत्किञ्चिदुक्तमिति शेषः । सह सहस्व, यथासुखं क्रीड ॥ ३४ ॥ तत्र हेतुः–जानासि हीति ॥ ३५ ॥ उद्यानानीत्यस्य वास्तवार्थस्तु–राक्षसराजेन सह एकदा, संवर्द्धितानीति शेषः । उद्यानानि च रावणं भर्तारं भृत्यत्वेन भज, अङ्गीकुर्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ उत्पाट्य वा उत्पाट्यैव ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ दौर्हृदः इच्छा ॥ ४० ॥ यकृत्प्लीहमित्यादिना दौर्हृदस्य स्वरूपं कथयति–यकृत्प्लीहं महत्क्रोडमिति । यकृन्नाम हृदयस्य दक्षिण

वामभागस्थो मांसपिण्डविशेषः। नकारान्तस्य प्लीहन्शब्दस्य अकारान्तत्वमार्षम्। "अन्त्रं पुरीतद्गुल्मस्तु प्लीहा पुंसि" इत्यमरः। उत्पीडं तस्योपरि स्थितं मांसम्। हृदयम् पद्मकोशप्रतीकाशं मांसम्। बन्धनं तस्य धारणमधोमांसम्। उत्क्रोडमिति पाठे उत्क्रोडो हृदयस्य स्थानम्। अन्त्रं पुरीतत् ॥ ४१-४३ ॥ ततस्त्वजामुखी नामेत्यादि। पीलुकान् मांसखण्डान् ॥ ४४॥ पेयं लेह्यं चास्या उपदंशत्वेनोच्यते ॥ ४५ ॥४६ ॥ निकुम्भिला

ततस्तु प्रघसा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्। कण्ठमस्या नृशंसायाः पीडयाम किमास्यते ॥ ४२ ॥ निवेद्यतां ततो राज्ञे मानुषी सा मृतेति ह। नात्र कश्चन सन्देहः खादतेति स वक्ष्यति ॥४३॥ ततस्त्वजामुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्। विशस्येमां ततः सर्वाः समान् कुरुत पीलुकान् ॥४४॥ विभजाम ततः सर्वा विवादो मे न रोचते। पेयमानीयतां क्षिप्रं लेह्यमुच्चावचं बहु ॥ ४५ ॥ ततः शूर्पणखा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्। अजामुख्या यदुक्तं हि तदेव मम रोचते ॥ ४६ ॥ सुरा चानीयतां क्षिप्रं सर्वशोकविनाशिनी। मानुषं मांसमास्वाद्य नृत्यामोऽथ निकुम्भिलाम् ॥४७॥ एवं संभर्त्स्यमाना सा सीता सुरसुतोपमा। राक्षसीभिः सुघोराभिर्धैर्यमुत्सृज्य रोदिति ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

नाम लङ्कायाः पश्चिमद्वारप्रदेशवासिनी भद्रकाली ॥ ४७ ॥ एवमिति। रोदिति अरुदत् ॥ ४८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

भागस्थो मांसविशेषः। प्लीहा तु हृदि वामभागस्थो मांसविशेषः। "अन्त्रं पुरीतद् गुल्मस्तु प्लीहा पुंस्यथ वस्नसा" इत्यमरः। क्रोडं भुजान्तरम्, वक्षः गोमुखाकृतिर्मांसयुक्तमस्थि हृदयोपरिस्थितमांसविशेषो वा। अथोत्पीडमिति पाठे-उत्पीडं प्लीहोपरिस्थितं मांसम्। हृदयं च सबन्धनं नाडीबन्धनसहितं मुकुलाकारहृत्पद्माख्यं मांसविशेषम् ॥ ४१--४४ ॥ तत इति। पिण्डकान् मांसखण्डान् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सुरेति। निकुम्भिला नाम लङ्कायाः पश्चिमभागवर्तिनी काचन शक्तिः ॥ ४७ ॥ रोदिति अरुदत्। सुरसुतोपमा देवकन्योपमा। "स्त्रीसहस्राणि ते सप्त" इत्यारभ्य सर्गसमाप्तिपर्यन्तस्य वास्तवार्थस्तु-रावणं भर्तारं भज भृत्यत्वेनाङ्गीकुर्वित्यर्थः। उत्पाट्येति। हे मैथिलि! ते तुभ्यं व्याहृतं वाक्यम् रावणं भृत्यत्वेनाङ्गीकुर्विति वाक्यमित्यर्थः। यथावन्न करिष्यसि यदि मे मम हृदयमुत्पाट्य भक्षयिष्यामीति सम्बन्धः। सीतामुद्दिश्योक्तानि विकटायाः परुषवाक्यान्यसहमानानां चण्डोदरीप्रभृतीनां विविधप्रलापानाह--ततश्चण्डोदरी

तथा तासां वदन्तीनामित्यादि । तासां वदन्तीनां तासु वदन्तीषु ॥ १ ॥ एवमुक्तेति । मनस्विनी पातिव्रत्ये दृढमनाः ॥२॥ रामानु०—तथेति । तासां वदन्तीनां तासु वदन्तीषु सतीष्वित्यर्थः । अस्माच्छ्लोकात् परम् एवमुक्तेति श्लोकः । मनस्विनीति । पातिव्रत्ये दृढमनाः । अतः परं न मानुषीति श्लोकः ॥ १ ॥ २ ॥ खादत भक्षयत ॥ ३ ॥ शर्म सुखम् ॥ ४ ॥ रामानु०—न मानुषीति । कामं खादत यथेच्छं भक्षयत । अतः परं सा राक्षसीति श्लोकः । अतः परम् वेपत इति श्लोकः ॥ ३ ॥ ४ ॥ कोकैः ईहामृगैः ।

तथा तासां वदन्तीनां परुषं दारुणं बहु । राक्षसीनामसौम्यानां रुरोद जनकात्मजा ॥ १ ॥ एवमुक्ता तु वैदेही राक्षसीभिर्मनस्विनी । उवाच परमत्रस्ता बाष्पगद्गदया गिरा ॥२॥ न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति । कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ३ ॥ सा राक्षसीमध्यगता सीता सुरसुतोपमा । न शर्म लेभे दुःखार्ता रावणेन च तर्जिता ॥ ४ ॥ वेपते स्माधिकं सीता विशन्तीवाङ्गमात्मनः । वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैरिवार्दिता ॥ ५ ॥ सा त्वशोकस्य विपुलां शाखामालम्ब्य पुष्पिताम् । चिन्तयामास शोकेन भर्तारं भग्नमानसा ॥ ६ ॥ सा स्नापयन्ती विपुलौ स्तनौ नेत्रजलस्रवैः । चिन्तयन्ती न शोकस्य तदाऽन्तमधिगच्छति ॥ ७ ॥

"कोकस्त्वीहामृगो वृकः" इत्यमरः ॥५॥ रामानु०—कोकैः ईहामृगैः । "कोकस्त्वीहामृगो वृकः" इत्यमरः । अतः परम् सा त्विति श्लोकः ॥ ५ ॥ अशोकस्य हनुमदधिष्ठितशिंशुपासन्निहितस्य ॥६॥ अन्तम् अवधिम् । अधिगच्छति अध्यगच्छत् ॥७॥ रामा०—अशोकस्य विपुलां शाखामालम्ब्य । हनुमदधिष्ठितशिंशुपामूलं प्राप्तायास्सीताया

इत्यादिना नृत्यामोऽथ निकुम्भिलामित्यन्तेन । तत इत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । रावणेन हतामिमां सीतां दृष्ट्वा मे मम दौर्हृदः स्नेहः अस्यामभूदिति शेषः । एवं परुषं वदन्त्या विकटायाः यकृत्प्लीहादीनि खादेयमिति मे मतिरिति चण्डोदरी नाम राक्षसी वचनमब्रवीदिति सम्बन्धः । ततस्तु प्रघसेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । नृशंसायाः क्रूरायाः अस्या विकटायाः कण्ठं पीडयामः । अमानुषीति छेदः । अमानुषी विकटा नाम राक्षसी । ततस्त्वजामुखीत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । इमां विकटाम् ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

तथा तासामिति ॥ १ ॥ मनस्विनी पातिव्रत्ये दृढमनाः ॥ २ ॥ कामं यथेच्छम् । सीताविलापस्य वास्तवार्थस्तु--श्रीरामवियोगेन घोरराक्षसपुरावस्थानेन विरूपराक्षसीसमागमेन च विविधप्रलापादिकमिति ज्ञेयम् । अस्मिन् काण्डे यत्र यत्र सीताप्रलापः तत्र तत्र एवमेवोहनीयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ कोकैः वृकैः ॥ ५ ॥ अशोकस्य विपुलां शाखामालम्ब्य हनुमदधिष्ठितशिंशुपामूलं प्राप्तायास्सीताया अशोकशाखालम्बनाभिधानात् अशोकशाखाः शिंशुपाशाखाश्च सम्मिलिता वर्तन्त

अशोकशाखालम्बनाभिधानादशोकाशिंशुपाशाखाः परस्परं संमिलिता वर्तन्त इत्यवगम्यते । अतः परं सा वेपमानेति श्लोकः ॥ ६ ॥ ७ ॥ राक्षसीनां राक्षसीभ्यः ॥ ८ ॥ सीतयेति व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे तृतीया । परिसर्पती परिसर्पन्ती । नुमभाव आर्षः ॥ ९ ॥ दुःखार्ता राक्षसीवचनश्रवणजदुःखार्ता । आर्ता रामविरहार्ता ॥ १० ॥
रामानु०—राक्षसीनां राक्षसीभ्यः । अतः परं तस्या इति श्लोकः । वेपन्त्या सीतयेत्यत्र षष्ठ्यर्थे तृतीया । परिसर्पती परिसर्पन्ती । नुमभाव आर्षः । अतः परं सा निःश्वसन्तीति श्लोकः । अतः

सा वेपमाना पतिता प्रवाते कदली यथा । राक्षसीनां भयत्रस्ता विवर्णवदनाऽभवत् ॥ ८ ॥ तस्याः सा दीर्घ विपुला वेपन्त्या सीतया तदा । ददृशे कम्पिनी वेणी व्यालीव परिसर्पती ॥ ९ ॥ सा निःश्वसन्ती दुःखार्ता शोकोपहतचेतना । आर्ता व्यसृजदश्रूणि मैथिली विललाप ह ॥ १० ॥ हा रामेति च दुःखार्ता हा पुनर्लक्ष्मणेति च । हा श्वश्रु मम कौसल्ये हा सुमित्रेति भामिनी ॥ ११ ॥ लोकप्रवादः सत्योऽयं पण्डितैः समुदाहृतः । अकाले दुर्लभो मृत्युः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ १२ ॥ यत्राहमेवं क्रूराभी राक्षसीभिरिहार्दिता । जीवामि हीना रामेण मुहूर्तमपि दुःखिता ॥ १३ ॥ एषाऽल्पपुण्या कृपणा विनशिष्याम्यनाथवत् । समुद्रमध्ये नौः पूर्णा वायुवेगैरिवाहता ॥ १४ ॥ भर्तारं तमपश्यन्ती राक्षसीवशमागता । सीदामि खलु शोकेन कूलं तोयहतं यथा ॥ १५ ॥ तं पद्मदलपत्राक्षं सिंहविक्रान्तगामिनम् । धन्याः पश्यन्ति मे नाथं कृतज्ञं प्रियवादिनम् ॥ १६ ॥

परं हा रामेति श्लोकः ॥ ८–१० ॥ सुमित्रेत्यत्र सम्बुद्धावाप एकारादेशाभाव आर्षः ॥ ११ ॥ रामानु०—हा सुमित्रेतीत्यत्र एकाराभाव आर्षः ॥ ११ ॥ लोकप्रवाद इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । अकाले अप्राप्तकाले । दुर्लभ इत्यत्र इतिकरणं बोध्यम् ॥ १२ ॥ यत्र यतः ॥ १३ ॥ रामानु०—अतः परं लोकप्रवाद इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । दुर्लभ इत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । यत्र यतः । एवं पाठक्रमः । केषुचित्कोशेषु व्युत्क्रमस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥ १२ ॥ १३ ॥ एषेति । पूर्णा, पदार्थैरिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ मम धनं सर्वेषां स्वं भविष्यतीत्याह—तमिति । तम् "बहवो नृप कल्याणगुणाः पुत्रस्य सन्ति ते" इति प्रसिद्धम् ।

इत्यवगम्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥ राक्षसीनां राक्षसीभ्यः ॥ ८ ॥ वेपन्त्या सीतयेत्यत्र षष्ठ्यर्थे तृतीया । परिसर्पती परिसर्पन्ती ॥ ९ ॥ १० ॥ हा सुमित्रेत्यत्र एकाराभाव आर्षः ॥ ११ ॥ लोकप्रवाद इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम । दुर्लभ इत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् । यत्र यतः ॥ १२ ॥ १३ ॥ पूर्णा पदार्थैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ पद्मदल

आत्मगुणानुक्त्वा विग्रहगुणानाह पद्मदलपत्राक्षम् । दलतीति दलं विकसितपद्माक्षमित्यर्थः । यद्वा दलतीति दलं गर्भपत्रम् । विस्पष्टार्थमेकार्थं शब्दद्वयं वा । सिंहविक्रान्तगामिनं विक्रान्तं विक्रमः गमनं तद्वत् गच्छतीति तथा ॥ १६ ॥ १७ ॥ पुरा जन्मान्तरे पूर्वजन्मनि । घोरं सुदारुणम् अत्यन्तघोर

सर्वथा तेन हीनाया रामेण विदितात्मना । तीक्ष्णं विषमिवास्वाद्य दुर्लभं मम जीवितम् ॥ १७ ॥ कीदृशं तु मया पापं पुरा जन्मान्तरे कृतम् । येनेदं प्राप्यते दुःखं मया घोरं सुदारुणम् ॥ १८ ॥ जीवितं त्यक्तुमिच्छामि शोकेन महता वृता । राक्षसीभिश्च रक्ष्यन्त्या रामो नासाद्यते मया ॥ १९ ॥ धिगस्तु खलु मानुष्यं धिगस्तु परवश्यताम् । न शक्यं यत् परित्यक्तुमात्मच्छन्देन जीवितम् ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

प्रसक्ताश्रुमुखीत्येवं ब्रुवन्ती जनकात्मजा । अधोमुखमुखी बाला विलप्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥
उन्मत्तेव प्रमत्तेव भ्रान्तचित्तेव शोचती । उपावृत्ता किशोरीव विवेष्टन्ती महीतले ॥ २ ॥

मित्यर्थः ॥ १८ ॥ रक्ष्यन्त्या रक्ष्यमाणया ॥ १९ ॥ परवश्यतां भर्तृपरतन्त्रताम् । परस्वभूतं शरीरं न स्वेच्छया त्यक्तुं शक्यमित्यर्थः । आत्मच्छन्देन मदिच्छया ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥
प्रसक्तेत्यादि । उन्मत्ता चित्तविभ्रमवती । "उन्मादश्चित्तविभ्रमः" इत्युक्तेः । प्रमत्ता अनवधाना । "प्रमादोऽनवधानता" इत्यमरः । भ्रान्तचित्ता

पद्माक्षं दलतीति दलं विकसितपद्मम्, तस्य पत्रमिवाक्षं विकसितपद्मपत्राक्षमित्यर्थः ॥ १६ ॥ तीक्ष्णं विषं वत्सनाभादिकमास्वाद्य स्थितस्येव मम मे जीवितं दुर्लभम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ रक्ष्यन्त्या रक्ष्यमाणयेत्यर्थः ॥ १९ ॥ छन्देन इच्छया ॥ २० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ प्रसक्ताश्रुमुखी प्रसक्तानि प्रवृत्तानि अश्रूणि मुखे यस्याः सा । एवं ब्रुवन्ती वक्ष्यमाणरीत्या ब्रुवन्ती । विलप्तुं विलपितुम् ॥ १ ॥ उन्मत्तेव भूताविष्टेव । प्रमत्तेव मदकरद्रव्यसेवनात् प्रकर्षेण मत्तेव । भ्रान्तचित्तेव व्यामूढचित्तेव । उपावृत्ता किशोरीव श्रमापनोदनार्थं वेष्टिता बडवेव ॥ २ ॥

अनवस्थितचित्ता । उपावृत्ता श्रमापनोदनार्थं वेष्टिता । किशोरीव बडवेव ॥ १ ॥२ ॥ राघवस्येत्यादि । प्रमत्तस्य अनवहितस्य ॥ ३॥४ ॥ न हीति । मे जीवितैर्जीवनैः कोऽप्यर्थो नास्ति । केवलजीवितस्यानपेक्षितत्वेप्यर्थसहितत्वेन तदपेक्षा स्यात् नेत्याह नैवार्थैर्न च भूषणैः । भूषणैरर्थैश्च सहितैर्जीवनैर्मे नार्थः । कुत इत्यत्राह वसन्त्या इति । राक्षसीमध्यवासाद्रामविरहाच्च सर्वोपकरणसहितमपि जीवितं नापेक्षितमित्यर्थः ॥ ५-१० ॥ प्रत्याख्यातं प्रत्या

राघवस्य प्रमत्तस्य रक्षसा कामरूपिणा । रावणेन प्रमथ्याहमानीता क्रोशती बलात् ॥३॥ राक्षसीवशमापन्ना भर्त्स्यमाना सुदारुणम् । चिन्तयन्ती सुदुःखार्ता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥ नहि मे जीवितैरर्थो नैवार्थैर्न च भूषणैः । वसन्त्या राक्षसीमध्ये विना रामं महारथम् ॥ ५ ॥ अश्मसारमिदं नूनमथवाप्यजरामरम् । हृदयं मम येनेदं न दुःखेनावशीर्यते ॥ ६ ॥ धिङ्मामनार्यामसतीं याऽहं तेन विना कृता । मुहूर्तमपि रक्षामि जीवितं पापजीविता ॥७॥ का च मे जीविते श्रद्धा सुखे वा तं प्रियं विना । भर्तारं सागरान्ताया वसुधायाः प्रियंवदम् ॥८॥ भिद्यतां भक्ष्यतां वापि शरीरं विसृजाम्यहम् । न चाप्यहं चिरं दुःखं सहेयं प्रियवर्जिता॥९॥ चरणेनापि सव्येन न स्पृशेयं निशाचरम् । रावणं किं पुनरहं कामयेयं विगर्हितम् ॥१०॥ प्रत्याख्यातं न जानाति नात्मानं नात्मनः कुलम् । यो नृशंसस्वभावेन मां प्रार्थयितुमिच्छति ॥ ११ ॥ छिन्ना भिन्ना विभक्ता वा दीप्तेवाग्नौ प्रदीपिता । रावणं नोपतिष्ठेयं किं प्रलापेन वश्चिरम् ॥१२॥ ख्यातः प्राज्ञः कृतज्ञश्च सानुक्रोशश्च राघवः । सद्वृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ १३ ॥

ख्यानम् । भावे निष्ठा । आत्मानं स्वस्वरूपम् ॥ ११ ॥ छिन्नेति । छिन्ना द्विखण्डतया कृता । भिन्ना दलिता । विभक्ता अवयवशः कृता । दीप्तेव अग्नौ प्रदीपिता वा ॥ १२ ॥ एवं पातिव्रत्यदार्ढ्यमुक्त्वा रामस्यानागमने कारणानि बहुधा शङ्कते-ख्यात इत्यादिना । प्राज्ञः दोषवत्यपि गुणदर्शी । "न तेऽम्बा मध्यमा माता गर्हितव्या कथंचन" इत्युक्तम् । कृतज्ञः "कथंचिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति" इत्युक्तरीत्या स्वाश्रितैः कृतं किंचित्कारं सर्वदा मनासि

प्रमत्तस्य अनवहितस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ अर्थैः धनैः ॥ ५ ॥ ६ ॥ असतीम् असतीवत्परगृहस्थाम् ॥ ७-१० ॥ प्रत्याख्यातं निराकरणम् ॥ ११ ॥ छिन्ना लूना । भिन्ना विदारिता । विभक्ता शीर्णा ॥ १२ ॥ प्राज्ञत्वादिगुणो रामः मद्भाग्यसंक्षयान्निरनुक्रोश इति शङ्क इति सम्बन्धः ॥ १३-१८ ॥

कुर्वन्नित्यर्थः। सानुक्रोशः किंचित्कारकरणे "भृशं भवति दुःखितः" इत्युक्तरीत्या तेषां व्यसने सति अतिदुःखितः राघवः, जनित्वार्जितानां गुणान्तराणामुपसंग्रहणमिदम् । सद्वृत्तः परसमृद्ध्येकप्रयोजनः । ख्यातः एवं शत्रुगोष्ठ्यामपि प्रसिद्धः । निरनुक्रोशः शङ्के अस्यामप्यवस्थायां सुखप्रदानाभावात् नृशंसमाशङ्के । मद्भाग्यसंक्षयात् मद्भाग्यविपर्ययेणैवं वैपरीत्यं जातम् ॥ १३ ॥एकमात्रसहायः स किं करिष्यतीत्यत्राह–राक्षसानामिति । जनस्थाने

राक्षसानां सहस्राणि जनस्थाने चतुर्दश । येनैकेन निरस्तानि स मां किं नाभिपद्यते ॥ १४ ॥ निरुद्धा रावणेनाहमल्पवीर्येण रक्षसा । समर्थः खलु मे भर्ता रावणं हन्तुमाहवे ॥ १५ ॥ विराधो दण्डकारण्ये येन राक्षसपुङ्गवः । रणे रामेण निहतः स मां किं नाभिपद्यते ॥ १६ ॥ कामं मध्ये समुद्रस्य लङ्केयं दुष्प्रधर्षणा । न तु राघवबाणानां गतिरोधीह विद्यते ॥१७॥ किं तु तत्कारणं येन रामो दृढपराक्रमः । रक्षसाऽपहृतां भार्यामिष्टां नाभ्यवपद्यते॥१८॥ इहस्थां मां न जानीते शङ्के लक्ष्मणपूर्वजः । जानन्नपि हि तेजस्वी धर्षणं मर्षयिष्यति ॥ १९ ॥ हृतेति योऽधिगत्वा मां राघवाय निवेदयेत् । गृध्रराजोऽपि स रणे रावणेन निपातितः ॥२०॥ कृतं कर्म महत्तेन मां तथाऽभ्यवपद्यता । तिष्ठता रावणद्वन्द्वे वृद्धेनापि जटायुषा ॥ २१ ॥ यदि मामिह जानीयाद्वर्तमानां स राघवः । अद्य बाणैरभिक्रुद्धः कुर्याल्लोकमराक्षसम् ॥ २२ ॥

रक्षसां चतुर्दश सहस्राणि एकेन येन रामेण निरस्तानि घातितानि सः नाभिपद्यते न रक्षति ॥१४॥ प्रबलो रावणः कथं निरस्य इत्यत्राह–निरुद्धेति ॥ १५ ॥ सामर्थ्यं निदर्शयति–विराध इति ॥ १६ ॥ अस्तु रामः समर्थः, तथापि समुद्रमध्यस्था लङ्का दुष्प्रधर्षेत्याशङ्क्याह–काममिति । गतिरोधि गतिप्रतिबन्धकम्, किंचिदिति शेषः ॥ १७ ॥ एतत्फलितमाह-किन्त्विति ॥१८॥ इहेति । लक्ष्मणपूर्वज इत्यनेन निरनुक्रोशत्वादिप्रसक्त्यभावः सूच्यते । मर्षयिष्यतीत्यत्र काकुरनुसन्धेया ॥ १९ ॥ इहास्तीत्यज्ञाने हेतुमाह–हृतेति॥२०॥ प्रसङ्गादाह–कृतमिति । अभ्यवपद्यता रक्षता। रावणद्वन्द्वे

इहस्थामिति। मर्षयिष्यतीत्यत्र काकुरनुसन्धेया। तथा च न सहिष्यतीत्यर्थः॥ १९॥ २०॥ मां तथाऽभ्यवपद्यता मन्मोचनार्थमागतेन। रावणद्वन्द्वे रावणयुद्धे॥ २१–२३॥

रावणद्वन्द्वयुद्धे ॥ २१-२३ ॥ अहं यथा एवं रुदती रुदन्त्यस्मि । तथा निहतनाथानां राक्षसीनां गृहे गृहे भूयः भूरि रुदन्त्यः भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ अन्विष्येति । रक्षसां लङ्कामन्विष्य कुर्यात्, रिपुनाशनमिति शेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ दुष्प्रस्थानः दुर्मार्गः, दुराचार इति यावत् ॥ २७ ॥ अशुभानि अशुभसूचकानि । हतप्रभेत्यत्र लङ्केत्यनुकर्षः । लङ्का अचिरेण कालेन हतप्रभा भविष्यतीत्यत्र यादृशानि सूचकानि स्युः इह

विधमेच्च पुरीं लङ्कां शोषयेच्च महोदधिम् । रावणस्य च नीचस्य कीर्तिं नाम च नाशयेत् ॥ २३ ॥ ततो निहतनाथानां राक्षसीनां गृहे गृहे । यथाऽहमेवं रुदती तथा भूयो न संशयः ॥ २४ ॥ अन्विष्य रक्षसां लङ्कां कुर्याद् रामः सलक्ष्मणः । न हि ताभ्यां रिपुर्दृष्टो मुहूर्तमपि जीवति ॥ २५ ॥ चिताधूमाकुलपथा गृध्रमण्डलसङ्कुला । अचिरेण तु लङ्केयं श्मशानसदृशी भवेत् ॥ २६ ॥ अचिरेणैव कालेन प्राप्स्याम्येव मनोरथम् । दुष्प्रस्थानोऽयमाख्याति सर्वेषां वो विपर्ययम् ॥ २७ ॥ यादृशानीह दृश्यन्ते लङ्कायामशुभानि वै । अचिरेण तु कालेन भविष्यति हतप्रभा ॥२८॥ नूनं लङ्का हते पापे रावणे राक्षसाधमे । शोषं यास्यति दुर्धर्षा प्रमदा विधवा यथा ॥२९॥ पुण्योत्सवसमुत्था च नष्टभर्त्री सराक्षसी । भविष्यति पुरी लङ्का नष्टभर्त्री यथाऽङ्गना ॥ ३० ॥ नूनं राक्षसकन्यानां रुदन्तीनां गृहे गृहे । श्रोष्यामि नचिरादेव दुःखार्तानामिह ध्वनिम् ॥ ३१ ॥

लङ्कायां तादृशान्यशुभानि दृश्यन्त इत्यन्वयः ॥ २८ ॥ नूनमिति । दुर्धर्षेति लङ्काविशेषणम् ॥ २९ ॥ पुण्योत्सवेभ्यस्समुत्था निकृत्तपुण्योत्सवेत्यर्थः । सराक्षसी राक्षसीजनमात्रयुक्तेत्यर्थः । इयं लङ्कापुरी । नष्टभर्त्री सराक्षसी अर्थात् हतराक्षसा नष्टभर्त्री अङ्गना यथा अङ्गनेव पुण्योत्सव

यथाऽहमेवं रुदत्यस्मि तथा तासां गृहे गृहे रुदन्त्यो राक्षस्यो भूयो भूयिष्ठं भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ ननु ज्ञाने खल्विदं सम्भाव्येत, ज्ञानमेव दुर्लभम्, तत्राह- अन्विष्येति । अचिन्त्यसामर्थ्यत्वाद्दैवानुग्रहाच्च लङ्कामप्यन्विष्य मां ज्ञात्वा रक्षसां कुर्यात्, विनाशनमिति शेषः । विनाशस्यैषत्करत्वमाह नहीति ॥ २५॥ २६ ॥ अचिरेणेति । कुतः दुष्प्रस्थानः दुर्मार्गवर्तनं कर्तृ विपर्ययमाख्याति ॥ २७ ॥ यादृशानीति । यादृशानि दृश्यन्ते तैरेव हतप्रभा भविष्यतीति ज्ञायत इत्यर्थः॥ २८ ॥ शोषम्, ऐश्वर्यादेरिति शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ध्वनिं रोदनशब्दम् । दुःखार्तानामिवेति च पाठः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

समुत्था भविष्यतीत्यन्वयः ॥ ३०-३२ ॥ यदीति । रामः रावणस्य निवेशने मां वर्तमानाम् जानीयाद्यदि तदा लङ्का निर्दग्धा भविष्यतीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३३ ॥ समयः द्वादशमासात्मकः सङ्केतः । तस्य कालः आगतः सन्निहितः, मासद्वयमात्रपरिशेषादिति भावः ॥ ३४ ॥ पापकारिणः ये नैर्ऋताः अधर्माद्धेतोः अकार्यं न जानन्ति, तैर्महोत्पातस्संभविष्यति ॥ ३५ ॥ एतदेव विवृणोति-नैत इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यदीति ।

सान्धकारा हतद्योता हतराक्षसपुङ्गवा । भविष्यति पुरी लङ्का निर्दग्धा रामसायकैः ॥ ३२ ॥ यदि नाम स शूरो मां रामो रक्तान्तलोचनः । जानीयाद्वर्तमानां हि रावणस्य निवेशने ॥ ३३ ॥ अनेन तु नृशंसेन रावणेनाधमेन मे । समयो यस्तु निर्दिष्टस्तस्य कालोऽयमागतः ॥ ३४ ॥ अकार्यं ये न जानन्ति नैर्ऋताः पापकारिणः । अधर्मात्तु महोत्पातो भविष्यति हि साम्प्रतम् ॥ ३५ ॥ नैते धर्मं विजानन्ति राक्षसाः पिशिताशनाः । ध्रुवं मां प्रातराशार्थे राक्षसः कल्पयिष्यति ॥ ३६ ॥ साऽहं कथं करिष्यामि तं विना प्रियदर्शनम् । रामं रक्तान्तनयनमपश्यन्ती सुदुःखिता ॥३७॥ यदि कश्चित् प्रदाता मे विषस्याद्य भवेदिह । क्षिप्रं वैवस्वतं देवं पश्येयं पतिना विना ॥ ३८॥ नाजानाज्जीवतीं रामः स मां लक्ष्मणपूर्वजः । जानन्तौ तौ न कुर्यातां नोर्व्यां हि मम मार्गणम् ॥ ३९ ॥ नूनं ममैव शोकेन स वीरो लक्ष्मणाग्रजः । देवलोकमितो यातस्त्यक्त्वा देहं महीतले ॥ ४० ॥ धन्या देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । मम पश्यन्ति ये नाथं रामं राजीवलोचनम् ॥ ४१ ॥

पतिनेति नाभावः आर्षः॥३८॥ नाजानादिति । जीवतीं जीवन्तीम् । न न कुर्यातां कुर्यातामेव । तदाह वामनः-"संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ" यदीति । सः रामः मां रावणस्य निवेशने वर्तमानां जानीयाद्यदि तर्हि लङ्का रामसायकैर्विदग्धा भविष्यतीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३३ ॥ तर्हि जितं त्वयेत्याशङ्क्य सत्यम्, किन्तु ततः प्रागेव मामयं मारयिष्यतीत्याह-अनेनेत्यादिश्लोकत्रयेण । समयः "मासान् द्वादश भामिनि" इत्युक्तसमयः ॥ ३४ ॥ ननु, बिभीषिकामात्रमेतत् कथमकार्यं करिष्यतीत्यत आह-अकार्यमिति । ये पापकारिणो नैर्ऋताः अधर्माद्धेतोरकार्यं न जानन्ति, तैर्महोत्पातः मद्वधरूपमहानर्थः साम्प्रतं भविष्यति हि ॥ ३५ ॥ तदेव विवृणोति-नैत इति ॥ ३६-३८ ॥ तदेवं महावीरस्य मय्यनुरक्तस्य रामस्य ममानन्वेषणे कारणं मज्जीवनापरिज्ञानं वा स्वविपत्तिर्वा तात्त्विकवैराग्यं वा प्रवासदोषान्मयि प्रेमनाशो वा मामकगुणहीनता वा मद्भाग्यविपर्ययो वेति षट्कारणान्युत्प्रेक्षते-नाजानादित्यादिश्लोकषट्केन ॥ ३९-४१ ॥

इति ॥ ३९–४१ ॥ अथवेति । धर्मकामस्य तस्य कामानपेक्षिण इत्यर्थः । मया भार्यया कोऽर्थः । परमात्मनः उत्कृष्टस्वभावस्य ॥ ४२ ॥ दृश्य मान इति । सौहृदं नास्त्यपश्यतः अदृश्यमाने प्रीतिर्न भवति । तस्माददृश्यायां मयि रामस्य किं प्रीतिर्नासीदित्यर्थः । एवमाशङ्कितं प्रतिषेधति–नाश यन्तीति । कृतघ्नाः प्रथममुत्पन्नां प्रीतिं नाशयन्ति । न तु रामो नाशयिष्यति, मयि प्रीतिमिति शेषः ॥४३॥ किन्त्विति । न गुणाः दुष्कृतानि ॥४४॥

अथवा नहि तस्यार्थो धर्मकामस्य धीमतः । मया रामस्य राजर्षेर्भार्यया परमात्मनः ॥ ४२ ॥ दृश्यमाने भवेत् प्रीतिः सौहृदं नास्त्यपश्यतः । नाशयन्ति कृतघ्नास्तु न रामो नाशयिष्यति ॥ ४३ ॥ किन्नु मे न गुणाः केचित् किंवा भाग्यक्षयो मम । याऽहं सीदामि रामेण हीना मुख्येन भामिनी ॥ ४४ ॥ श्रेयो मे जीवितान्मर्तुं विहीनाया महात्मनः । रामादक्लिष्टचारित्राच्छूराच्छत्रुनिबर्हणात् ॥४५॥ अथवा न्यस्तशस्त्रौ तौ वने मूलफलाशिनौ । भ्रातरौ हि नरश्रेष्ठौ संवृत्तौ वनगोचरौ ॥ ४६ ॥ अथवा राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना । छद्मना सादितौ शूरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४७ ॥ साऽहमेवं गते काले मर्तुमिच्छामि सर्वथा । न च मे विहितो मृत्युरस्मिन् दुःखेऽपि वर्तति ॥४८॥ धन्याः खलु महात्मानो मुनयस्त्यक्तकिल्बिषाः । जितात्मानो महाभागा येषां न स्तः प्रियाप्रिये ॥४९

श्रेय इति । मर्तुमिति भावार्थे तुमुन्, मरणमित्यर्थः । महात्मनः रामाद्विहीनायाः महात्मना रामेण हीनायाः । तृतीयार्थे पञ्चमी ॥ ४५ ॥ अथवेति । न्यस्तशस्त्रौ संवृत्तौ किमिति संबन्धः ॥ ४६ ॥ सादितौ हतौ ॥ ४७ ॥ वर्तति वर्तमाने ॥ ४८ ॥ महात्मानः महाधैर्याः । त्यक्तकिल्बिषाः त्यक्तपापाः ।

अथवा नहीत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । धर्मकामस्य न तु कामपरस्य । परमात्मनः आत्मारामस्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अथ रामगुणाभिज्ञतया प्रेमनाशपक्षस्तत्रा सम्भावित इति स्वयमेवाह–दृश्यमान इति । केषाञ्चिद् दृश्यमाने, वस्तुनीति शेषः । सौहृदं यथा भवति तथा प्रीतिर्भवेत् । अपश्यतः अदृश्यमाने सति प्रीतिर्न भवेत् । कुतः ? कृतघ्नाः नाशयन्ति, प्रीतिमिति शेषः । रामस्तु न नाशयतीति सम्बन्धः । यद्वा सौहृदं स्नेहम् अपश्यतः पुंसः दृश्यमानेऽपि, सुहृदीति शेषः । प्रीतिर्न भवेत् किमुत अदृश्यमाने, कुतः ? कृतघ्नाः नाशयन्ति सौहृदमित्यनुकर्षः । कृतज्ञो रामस्तु न नाशयतीति सम्बन्धः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अथास्यामवस्थायां स्वकर्तव्यमाह–श्रेय इति । मर्तुं श्रेयः, मरणमेव श्रेय इत्यर्थः ॥ ४५–४८ ॥ प्रियाप्रिये इष्टानिष्टे ॥ ४९ ॥

जितात्मानः जितान्तःकरणाः । महाभागाः महाभाग्याः ॥ ४९ ॥ प्रियान्न संभवेद्दुःखं किंतु सुखमेव भवेदित्यर्थः । प्रियात् अनुकूलवस्तुनः । अप्रियात् प्रतिकूलवस्तुनः । अधिकं भयम् अधिकं दुःखम् । ताभ्यां प्रियाप्रियाभ्याम् । नमस्तेषां त एव सर्वोत्तमा इत्यर्थः ॥ ५० ॥ साऽहमिति । साऽहं

प्रियान्न संभवेद्दुःखमप्रियादधिकं भयम् । ताभ्यां हि ये वियुज्यन्ते नमस्तेषां महात्मनाम् ॥ ५० ॥
साऽहं त्यक्ता प्रियेणेह रामेण विदितात्मना । प्राणांस्त्यक्ष्यामि पापस्य रावणस्य गता वशम् ॥ ५१ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

इत्युक्ताः सीतया घोरा राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः । काश्चिज्जग्मुस्तदाख्यातुं रावणस्य तरस्विनः ॥ १ ॥
ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो घोरदर्शनाः । पुनः परुषमेकार्थमनर्थार्थमथाब्रुवन् ॥ २ ॥
अद्येदानीं तवानार्ये सीते पापविनिश्चये । राक्षस्यो भक्षयिष्यन्ति मांसमेतद्यथासुखम् ॥ ३ ॥
सीतां ताभिरनार्याभिर्दृष्ट्वा सन्तर्जितां तदा । राक्षसी त्रिजटा वृद्धा शयाना वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥

तद्विलक्षणा अहम्, केवलप्रियपरेत्यर्थः । प्रियेण त्यक्ता अप्रियं प्राप्ता, प्राणांस्त्यक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

इत्युक्ता इत्यादि । तत् मरणाध्यवसायम् ॥१॥ तत इत्यादि । एकार्थं पूर्वोक्तवचनैरेकाभिधेयम् । अनर्थार्थम् अनर्थफलकम् । एकाक्ष्यादयः पूर्वोक्तार्थमेव परुषवचनं पुनरब्रुवन्नित्यर्थः ॥ २ ॥ अद्य अस्मिन् दिने । इदानीम् अस्मिन् क्षणे । भक्षयिष्यन्तीत्यब्रुवन्निति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३ ॥ सीता

प्रियादभिमताद्वस्तुनः दुःखं न सम्भवेत् किन्तु सुखं भवेत् । अप्रियादनभिमताद्वस्तुनः । अधिकं भयं भवेत् ताभ्यां प्रियाप्रियरूपविषयजन्यसुखभयाभ्यामित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

इत्युक्ता इति । तत् मरणाध्यवसायम् ॥ १ ॥ एकार्थम् एकाभिधेयम् । अनर्थम् अनर्थफलकम् ॥२॥ अद्येदानीम् । अद्य अस्मिन् दिने । इदानीमस्मिन् क्षणे । अद्येत्यस्य वास्तवार्थस्तु–हे सीते ! पापनिश्चये अनार्ये अपराधे सति राक्षस्यस्तव मांसं भक्षयिष्यन्तीति काश्चन राक्षस्यः परुषमब्रुवन्निति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३–९ ॥

मित्यादि । त्रिजटा विभीषणपुत्री । शयानेत्यनेन स्वप्नवृत्तान्तकथनत्वरोच्यते ॥४-७॥ निशीत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् । काले उषःकाले यस्स्वप्नः तत्संश्रितम् ॥८॥९॥ आगतः, लङ्कामिति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ राघवश्चेति । महागजमारूढ इति, शिबिकात इति शेषः । तथोक्तम् स्वप्नाध्याये–

आत्मानं खादतानार्या न सीतां भक्षयिष्यथ। जनकस्य सुतामिष्टां स्नुषां दशरथस्य च ॥ ५ ॥ स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः। राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या भवाय च ॥ ६ ॥ एवमुक्तास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः। सर्वा एवाब्रुवन् भीतास्त्रिजटां तामिदं वचः। कथयस्व त्वया दृष्टः स्वप्नोऽयं कीदृशो निशि ॥ ७ ॥ तासां श्रुत्वा तु वचनं राक्षसीनां मुखाच्च्युतम्। उवाच वचनं काले त्रिजटा स्वप्नसंश्रितम् ॥ ८ ॥ गजदन्तमयीं दिव्यां शिबिकामन्तरिक्षगाम् ॥ ९ ॥ युक्तां हंससहस्रेण स्वयमास्थाय राघवः। शुक्लमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन सहागतः ॥ १० ॥ स्वप्ने चाद्य मया दृष्टा सीता शुक्लाम्बरावृता। सागरेण परिक्षिप्तं श्वेतं पर्वतमास्थिता। रामेण सङ्गता सीता भास्करेण प्रभा यथा ॥ ११ ॥ राघवश्च मया दृष्टश्चतुर्दन्तं महागजम्। आरूढः शैलसङ्काशं चचार सह लक्ष्मणः ॥ १२ ॥ ततस्तौ नरशार्दूलौ दीप्यमानौ स्वतेजसा। शुक्लमाल्याम्बरधरौ जानकीं पर्युपस्थितौ ॥ १३ ॥ ततस्तस्य नगस्याग्रे ह्याकाशस्थस्य दन्तिनः। भर्त्रा परिगृहीतस्य जानकी स्कन्धमाश्रिता ॥ १४ ॥

" आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनाम् । विष्ठानुलेपो रुदितं मृतं च स्वप्नेष्वगम्यागमनं च धन्यम् ॥" इति । चचार, सीतां प्रतीति शेषः ॥१२॥१३॥ ततस्तस्य नगस्याग्र इति । अत्र द्वादशसहस्रं श्लोका गताः, त्रयोदशसहस्रस्यादिमोऽयं श्लोकः । गायत्र्यास्त्रयोदशमक्षरमत्र बोध्यम् ॥१४॥

स्वप्न इति । राक्षसानामभावाय विनाशाय । भवाय अभ्युदयाय ॥ ६ ॥ पूर्वं क्रोधमूर्च्छिताः पश्चात्त्रिजटावचनाद्भीता इत्यर्थः । काले प्रातःकाले । स्वप्नसंश्रितं प्रातःकालदृष्टस्वप्नदृष्टार्थविषयकम्, अनेन स्वप्नस्य शीघ्रफलदत्वं सूचितम् ॥ ७-१० ॥ सागरेण क्षीरसागरेण । परिक्षिप्तमावृतम् । सङ्गता, तत्रैव पर्वत इति शेषः । एतेन लङ्कायामेव रामस्य सीतादर्शनं सूचितम् ॥ ११-१३ ॥ तत इति । जानकीं पर्युपस्थितौ जानकीसमीपस्थितौ । तस्य इति गायत्र्यास्त्रयोदशाक्षरं ततस्तस्येत्यस्य श्लोकस्य चतुर्थाक्षरेण स्य इत्यनेन सङ्गृह्णाति । तस्य नगस्य पूर्वोक्तस्य श्वेतपर्वतस्येत्यर्थः । भर्त्रा परिगृहीतस्य रामेणाधिष्ठितस्य ॥ १४ ॥

भर्तुरिति। चन्द्रसूर्यौ पाणिना परिमार्जतीति। अत्र स्वप्नाध्यायवचनम्—"आदित्यमण्डलं वा तु चन्द्रमण्डलमेव वा। स्वप्ने गृह्णाति हस्ताभ्यां राज्यं संप्राप्नुयान्महत्॥" इति॥ १५-१७॥ अयमिह स्वप्नक्रमः—शिबिकास्थितो रामो दृष्टः, श्वेतपर्वतस्था सीता च। ततः शिबिकाया गजमारुह्य

भर्तुरङ्कात् समुत्पत्य ततः कमललोचना। चन्द्रसूर्यौ मया दृष्टा पाणिना परिमार्जती॥ १५॥ ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यामास्थितः स गजोत्तमः। सीतया च विशालाक्ष्या लङ्काया उपरि स्थितः॥ १६॥ पाण्डुरर्षभयुक्तेन रथेनाष्टयुजा स्वयम्। इहोपयातः काकुत्स्थः सीतया सह भार्यया॥ १७॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह वीर्यवान्॥ १८॥ आरुह्य पुष्पकं दिव्यं विमानं सूर्यसन्निभम्। उत्तरां दिशमालोक्य जगाम पुरुषोत्तमः॥ १९॥ एवं स्वप्ने मया दृष्टो रामो विष्णुपराक्रमः। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया * ॥ २०॥

लक्ष्मणेन सह पर्वतमभ्येत्य ततस्सीतां गजस्कन्धेऽधिरोप्य लङ्काया उपरि स्थित्वा ताभ्यां सहाष्टर्षभयुक्तेन रथेनेहागत्य स्वं देशं प्रति ताभ्यां पुष्पकमधिरुह्य गत इति। अन्ये श्लोकाः प्रक्षिप्ताः। तेन ते न व्याख्याता इत्याहुः। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रेति। एतत्पादस्यानन्तरम्—सीतया सह वीर्यवान्।

भर्तुरङ्कादिति। पर्वताग्रे गजस्कन्धे भर्तुरङ्के स्थित्वा तस्मात्समुत्पत्य। कायमूर्ध्वमायम्येत्यर्थः॥ १५॥ १६॥ पाण्डुरर्षभेत्यादि सार्धश्लोकत्रयमेकं वाक्यम्। तस्मिन् गजे लङ्कोपरिस्थिते रामः सीतालक्ष्मणाभ्यां सह पाण्डुरवृषभाष्टयुक्तेन रथेनेहागत्य पुष्पकारूढस्ताभ्यां सहोत्तरां दिशं प्रस्थितो दृष्ट इति सम्बन्धः। इह

* [साण्डं त्रिभुवनं सर्वं सर्वतः सचराचरम्। सर्वं ग्रस्तं मया दृष्टं रामेणाक्लिष्टकर्मणा॥ १॥ क्षीरोदधिजले मध्ये श्वेतः शैलः समुच्छ्रितः। तस्य मूर्ध्नि तलः श्वेतश्चतुर्दन्तो महागजः॥ २॥ तस्य पृष्ठे स्थितः श्रीमान्रामो राजीवलोचनः। ततः सीता समुत्पत्य भर्तुरङ्काश्रिता तदा। बाहुभ्यां सम्परिष्वज्य सम्पूर्णं चन्द्रमण्डलम्॥ ३॥ ततोऽन्यत्र मया दृष्टो रामो राजीवलोचनः। आसीनः प्राङ्मुखः श्रीमानासने परमाद्भुते॥ ४॥ अभिषिक्तस्तु काकुत्स्थः सर्वदेवैर्नमस्कृतः। सब्रह्मर्षिगणैस्सर्वैस्सर्वतीर्थजलेन च॥ ५॥ शुक्लमाल्याम्बरधरा शुक्लमाल्यानुलेपना। साधु सा तत्र सुश्रोणी रराज जनकात्मजा॥ ६॥ ततो देवास्सगन्धर्वास्सिद्धाश्च परमर्षयः। ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा रामं तत्र ववन्दिरे॥ ७॥ पुनरेव मया दृष्टो रामो रमयतां वरः। विष्णुरेव स्वयं भूत्वा तस्मिन्नास्ते वरासने॥ ८॥ परं ब्रह्म परं तत्त्वं परं ज्ञानं परं तपः। परं बीजं परं क्षेत्रं परं कारणकारणम्॥ ९॥ शङ्खचक्रगदः श्रीमान् पुण्डरीकायतेक्षणः। श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजेयः शाश्वतो ध्रुवः॥ १०॥ एवंभूतो महातेजा रामः कमललोचनः। सर्वलोकेश्वरः श्रीमान् ससर्ज रघुनन्दनः॥ ११॥ ततोऽमरेन्द्राः पितरो मुनीन्द्रा गन्धर्वविद्याधरपन्नगेन्द्राः। कृताभिषेकं परिवार्य रामं प्रतुष्टुवुः प्राञ्जलयः प्रहृष्टाः॥ १२॥ ततस्तु सर्वाप्सरसः प्रहृष्टा नृत्यन्ति गायन्ति समेत्य तत्र। वाद्यं प्रकुर्वन्ति समेत्य शङ्खा वंशाश्च वीणा मुरजाश्च भेर्यः॥ १३॥ एते श्लोकाः प्रक्षिप्ताः॥

स०—विष्णुः उपेन्द्ररूपी सन्॥ ८॥ तत्स्वरूपं निरूपयति—परं ब्रह्मेति। कीदृशं ब्रह्म परं तत्त्वम् अत्यन्तानारोपितरूपम्। परं ज्ञानम् उत्तमज्ञानस्वरूपम्। परं तपः फलरूपम्। परं बीजम् अतिशयेन निमित्तकारणम्। परं क्षेत्रं मुख्याश्रयः। कारणकारणं प्रकृतिकालादिरूपकारणानामपि कारणम्॥ ९॥ नित्यश्रीः अनपायलक्ष्मीवान्॥ १०॥ अत्र साण्डं त्रिभुवनमित्याद्येतदन्तं श्लोकजातं प्रक्षिप्तमिति कतकप्रभृतयः। अस्माभिस्तु गङ्गाजलमिश्ररथ्योदकवदुपादेयतया व्याख्यातम्॥]

आरुह्य पुष्पकं दिव्यं विमानं सूर्यसन्निभम् । उत्तरां दिशमालोक्य जगाम पुरुषोत्तमः । एवं स्वप्ने मया दृष्टो रामो विष्णुपराक्रमः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ॥ इति पाठक्रमः । विमाने पुष्पके स्थितः । साण्डं त्रिभुवनमित्यारभ्य रामः सत्यपराक्रम इत्यन्तो ग्रन्थः प्रक्षिप्तः प्रकृतासङ्गतश्च । विष्णुरेव स्वयं भूत्वेति प्रक्षिप्तवचनस्य विष्णुपराक्रम इत्यनेन विरोधात् ॥ १८-२१ ॥ रावणश्चेति । पिबन्निति । तैलसमुक्षित इत्यनेन तैलमित्युप

न हि रामो महातेजाः शक्यो जेतुं सुरासुरैः । राक्षसैर्वापि चान्यैर्वा स्वर्गः पापजनैरिव ॥ २१ ॥ रावणश्च मया दृष्टः क्षितौ तैलसमुक्षितः । रक्तवासाः पिबन् मत्तः करवीरकृतस्रजः ॥२२॥ विमानात् पुष्पकादद्य रावणः पतितो भुवि । कृष्यमाणः स्त्रिया दृष्टो मुण्डः कृष्णाम्बरः पुनः ॥ २३ ॥ रथेन खरयुक्तेन रक्तमाल्यानुलेपनः । पिबंस्तैलं हसन् नृत्यन् भ्रान्तचित्ताकुलेन्द्रियः । गर्दभेन ययौ शीघ्रं दक्षिणां दिशमास्थितः ॥२४॥ पुनरेव मया दृष्टो रावणो राक्षसेश्वरः । पतितोऽवाक्शिरा भूमौ गर्दभाद्भयमोहितः ॥ २५ ॥ सहसोत्थाय सम्भ्रान्तो भयार्तो मदविह्वलः । उन्मत्त इव दिग्वासा दुर्वाक्यं प्रलपन् बहु ॥ २६ ॥ दुर्गन्धं दुस्सहं घोरं तिमिरं नरकोपमम् । मलपङ्कं प्रविश्याशु मग्नस्तत्र स रावणः ॥ २७ ॥ कण्ठे बद्ध्वा दशग्रीवं प्रमदा रक्तवासिनी । काली कर्दमलिप्ताङ्गी दिशं याम्यां प्रकर्षति ॥ २८ ॥ एवं तत्र मया दृष्टः कुम्भकर्णो निशाचरः । रावणस्य सुताः सर्वे दृष्टास्तैलसमुक्षिताः ॥ २९ ॥ वराहेण दशग्रीवः शिंशुमारेण चेन्द्रजित् । उष्ट्रेण कुम्भकर्णश्च प्रयातो दक्षिणां दिशम् ॥ ३० ॥ एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्रो विभीषणः ॥३१॥ शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्नृत्तगीतैरलंकृतः ॥३२॥

स्थाप्यते । करवीरकृतस्रज इत्यकारान्तत्वमार्षम् । "हलन्ताद्वा" इत्यापो विधानात् स्रक्छब्दस्यावन्तत्वेन वा निर्वाहः ॥ २२-३० ॥ एवं रावण

शैलारोहणादीनां शुभावेदकत्वम्--"आरोहणं गोवृषकुञ्जराणाम्" इत्यादिशास्त्रादवगन्तव्यम् ॥ १७--२१ ॥ रावणश्चेति । करवीरकृतस्रज इत्येतद्रथविशेषणम् ॥ २२--२६ ॥ मलानि पङ्कानि यस्मिन् तत् तिमिरम् ॥ २९--३२ ॥

स०-करवीरकृतस्रज इति रावणविशेषणम् । करवीरैः रक्तकरवीरपुष्पैः कृता स्रजा माला यस्य स तथा । "टापञ्चैव" इत्याद्युक्तेः । विमानविशेषणत्वे तु पृथक्साक्षादपशकुनत्वाप्रतीत्यस्वारस्यम् । नच नागोजिभट्टेन टापञ्चैवेत्यादेः शब्देन्दुशेखरेऽनङ्गीकृतत्वेन कथमेतदिति वाच्यम्, बहुप्रयोगविप्लवापत्तेः साहसमात्रं तदित्यवधेयम् । रक्तमाल्यानुलेपन इत्युत्तरग्रन्थानुगुण्याच्च ॥ २२ ॥ स्त्रिया सह मुण्डस्तया कृष्यमाण इत्यन्वयः । सुवासिनीकर्षणस्य हर्षहेतुत्वात् । अत उभयत्र तथाविधता युक्ता । अपशकुनान्तरलाभाच्च । अथवा स्त्रिया नीलवासोदन्तादिमत्या ॥ २३ ॥

विनाशसूचकमुक्त्वा विभीषणस्य राज्यप्राप्तिसूचकमाह—एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्र इत्यादिना ॥ ३१–३२ ॥ वैहायसं विमानम् ॥ ३३–३८ ॥ अपगच्छत अपसरत । नश्यध्वम् अदर्शनं प्राप्नुत । आत्मनेपदमार्षम् । सीतामाप सीतामचिरेणाप्स्यतीत्यर्थः । सर्वैः राक्षसैस्सार्धम् घातयेत्, व इति

आरुह्य शैलसङ्काशं मेघस्तनितनिःस्वनम् । चतुर्दन्तं गजं दिव्यमास्ते तत्र विभीषणः । चतुर्भिः सचिवैः सार्धं वैहायसमुपस्थितः ॥ ३३ ॥ समाजश्च मया दृष्टो गीतवादित्रनिःस्वनः । पिबतां रक्तमाल्यानां रक्षसां रक्तवाससाम् ॥ ३४ ॥ लङ्का चेयं पुरी रम्या सवाजिरथकुञ्जरा । सागरे पतिता दृष्टा भग्नगोपुरतोरणा ॥ ३५ ॥ लङ्का दृष्टा मया स्वप्ने रावणेनाभिरक्षिता । दग्धा रामस्य दूतेन वानरेण तरस्विना ॥ ३६ ॥ पीत्वा तैलं प्रनृत्ताश्च प्रहसन्त्यो महास्वनाः । लङ्कायां भस्मरूक्षायां प्रविष्टा राक्षसस्त्रियः ॥ ३७ ॥ कुम्भकर्णादयश्चेमे सर्वे राक्षसपुङ्गवाः । रक्तं निवसनं गृह्य प्रविष्टा गोमयह्रदे ॥ ३८ ॥ अपगच्छत नश्यध्वं सीतामाप स राघवः । घातयेत् परमामर्षी सर्वैः सार्धं हि राक्षसैः ॥ ३९ ॥ प्रियां बहुमतां भार्यां वनवासमनुव्रताम् । भर्त्सितां तर्जितां वापि नानुमंस्यति राघवः ॥ ४० ॥ तदलं क्रूरवाक्यैर्वः सान्त्वमेवाभिधीयताम् । अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ॥ ४१ ॥ यस्यामेवंविधः स्वप्नो दुःखितायां प्रदृश्यते । सा दुःखैर्विविधैर्मुक्ता प्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ४२ ॥ भर्त्सितामपि याचध्वं राक्षस्यः किं विवक्षया । राघवाद्धि भयं घोरं राक्षसानामुपस्थितम् ॥ ४३ ॥ प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा । अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् ॥ ४४ ॥

सिद्धम् । अपगच्छत नश्यध्वमित्युक्तेः रावणमित्यध्याहारो वा ॥ ३९ ॥ नानुमंस्याति न सहिष्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ अभियाचाम, अभयमिति शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ किं विवक्षया अस्माभिस्तदा भर्त्सिता कथं प्रसन्ना भविष्यतीति वक्तुमिच्छया किम् ? शङ्का न कर्तव्येत्यर्थः ॥ ४३ ॥ कुत

वैहायसं खेचरत्वम् ॥ ३३--३६ ॥ भस्मरूक्षायां भस्मना रूक्षायाम् ॥ ३७--३९ ॥ भर्त्सितां युष्मत्कृतभर्त्सनादिमतीम् । नानुमंस्यति नानुमंस्यते न क्षमिष्यते, अतस्तत्कर्त्रीर्वो घातयेदिति भावः ॥ ४० ॥ तदलमिति । अभियाचाम, अभयमिति शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ भर्त्सितामिति । याचध्वम्, अभयमिति शेषः ।

इत्यत आह–प्रणिपातप्रसन्ना हीति ॥ ४४ ॥ स्वप्नदर्शनकथनेन सीतायाः शोभनं भावीत्यभिधाय शरीरलक्षणप्रदर्शनेनापि शुभं भावीत्याह–अपि चेति । लक्षणं दुःखप्राप्तिहेतुभूतं रेखोपरेखादिकम् ॥ ४५ ॥ तर्हि कुतस्तादृशदुःखानुभव इत्यत्राह–छायेति । छायावैगुण्यमात्रम् उपलक्षय इत्यनुषज्यते । वैहायसं विमानम् । उपस्थितां प्राप्ताम्, दिव्यभोगार्हामिति यावत् । अन्वयस्तु छायावैगुण्यमात्रं तूपलक्षये अतः अदुःखार्हां दिव्यभोगार्हा

अपि चास्या विशालाक्ष्या न किञ्चिदुपलक्षये । विरूपमपि चाङ्गेषु सुसूक्ष्ममपि लक्षणम् ॥ ४५ ॥ छायावैगुण्य मात्रं तु शङ्के दुःखमुपस्थितम् । अदुःखार्हामिमां देवीं वैहायसमुपस्थिताम् ॥ ४६ ॥ अर्थसिद्धिं तु वैदेह्याः पश्या म्यहमुपस्थिताम् । राक्षसेन्द्रविनाशं च विजयं राघवस्य च ॥४७॥ निमित्तभूतमेतत्तु श्रोतुमस्या महत् प्रियम् ॥४८॥ दृश्यते च स्फुरच्चक्षुः पद्मपत्रमिवायतम् । ईषच्च हृषितो वाऽस्या दक्षिणाया ह्यदक्षिणः ॥ ४९ ॥ अकस्मादेव वैदेह्या बाहुरेकः प्रकम्पते । करेणुहस्तप्रतिमः सव्यश्चोरुरनुत्तमः । वेपमानः सूचयति राघवं पुरतः स्थितम् ॥ ५० ॥

मिमां दुःखम् उपस्थितमिति शङ्क इति । अत्र छायावैगुण्यं नाम कान्तिवैकल्यम् । "छाया त्वनातपे कान्तौ" इत्यमरः । यद्वा छायाऽत्रानातपः तद्वैगुण्यं तस्य विषमत्वम् । सर्वलक्षणलक्षिताया अपि छायावैगुण्यमेतावद्दुःखकरमासीदिति भावः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इदानीं रामवार्ताश्रवणसूचक माह–निमित्तभूतमिति ॥ ४८ ॥ चक्षुरिति । अदक्षिणमित्येतदत्राप्यनुषज्यते । हृषितो वा हृष्ट इव पुलकित इव । पद्मपत्रमित्यनेन रोगादिदृष्टहेत्वन्तर राहित्यमुक्तम् ॥ ४९ ॥ अकस्मात् दृष्टहेत्वन्तरं विना ॥ ५० ॥

अभययाचनकारणमाह–राघवादिति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ न केवलं स्वप्नदर्शनमेवास्याः शुभावेदकम् किन्तु प्रत्यक्षदर्शनमपि बह्वस्तीत्यासर्गसमाप्तेराह–अपिचेत्या दिना । अङ्गेषु विरूपं लक्षणं नोपलक्षय इति सम्बन्धः ॥ ४५ ॥ छायावैगुण्यं कान्तिवैकल्यम्, वैवर्ण्यमिति यावत् । तावन्मात्रमुपलक्षय इत्यनुकृष्यते, एतावतैव अदुःखार्हां दुःखानर्हाम् प्रत्युत वैहायसमुपस्थितां दिव्यभोगार्हाम् इमाम् इदं दुःखमुपस्थितं प्राप्तमिति शङ्के, मन्य इत्यर्थः । अर्थसिद्धिं प्रयोजनसिद्धिम् । कुत इत्यत आह–राक्षसेन्द्रेति । राक्षसेन्द्रविनाशराघवविजयरूपम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ महत्प्रियं श्रोतुम् एतत्स्वप्नदर्शनम् अस्या निमित्तभूतमिति सम्बन्धः ॥ ४८ ॥ हृषितो वा हृषित इव ॥ ४९ ॥ ५० ॥

एवं देहनिमित्तमुक्त्वा शाकुनमप्याह—पक्षीति । पक्षी पिङ्गलिका । शाखानिलयः प्रहृष्टः । पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी भूयो भूयो मधुरवादी । उत्तरोत्तरमुत्तमसान्त्वस्वरवादी वा । सुस्वागतां शोभनबन्ध्वागमनामिति यावत् । "बन्धुस्वस्वजनास्समाः" इत्यमरः । वाचं स्वरमुदीरयानः चोदयतीव रामागमनं कथयतीव । यद्वा पूर्वोक्तराघव एव कर्म । राघवमुपपादयतीवेत्यर्थः । आचार्यास्तु—पक्षावस्य स्त इति पक्षी गरुत्मान् । भूम्नि प्रशंसायां च मत्वर्थीयः । तदुक्तम्—"भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः" इति । तथाच पक्षौ विस्तार्य

पक्षी च शाखानिलयः प्रहृष्टः पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी । सुस्वागतां वाचमुदीरयानः पुनः पुनश्चोदयतीव हृष्टः ॥५१॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

प्रदक्षिणं सञ्चरन् । शाखानिलयः कुसुमितपल्लवितशाखायां दृढतरं स्थितः । आर्द्रतरतरुभाग एव शाखात्वव्यपदेशः । प्रदक्षिणभ्रमणम् आर्द्रशाखावरोहणं दृढतरावस्थानं च शुभशंसीत्यर्थः । प्रहृष्टः तत्र फलभोजनादिना सन्तुष्टः । पुनःपुनश्चोत्तमसान्त्ववादी उत्तरोत्तरं सान्त्ववचनं कुर्वन्निव स्थितः । मा शुचः सद्यः समागमिष्यति ते भर्ता नायमवसरश्शोकस्य इत्येवं सान्त्वयन्निव स्थितः । तदुपरि सुस्वागतां वाचमुदीरयानः । एतावन्मात्रं न भवति तस्य सन्तापातिरेक इति कथयन्निव स्थितः । विरहक्लिष्टायास्सुस्वागतवचनं हि नाम प्रतियोगिनः सन्तापातिशयकथनमेव । उक्तं हि—"तपति तनुगात्रि ! मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव । ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथाहि कुमुद्वतीं दिवसः" इति । पुनः पुनश्चोदयतीव प्रियागमने निश्चिते मज्जनालङ्करणादिकं किमर्थं न करोषीत्येवं सीतां चोदयतीवेत्युत्प्रेक्षा । हृष्टः, नायिकागमनकालिकहर्षः स्वस्यैवेत्येतद्वैलक्षण्यं हृषिततनूरुहैस्सूचयन्निव स्थितः ॥ इदं हि रामायणमुत्तमं काव्यम् । तथाहि—काव्यं तावत्त्रिविधम्, उत्तमं मध्यममधमं चेति । यत्र वाच्यातिशायिव्यङ्ग्यं तदुत्तमम् । स एव ध्वनिरित्युच्यते । यत्र वाच्यानतिशायिव्यङ्ग्यं तन्मध्यमं काव्यम् । तदेव गुणीभूतव्यङ्ग्यमित्युच्यते । यत्र व्यङ्ग्यमेव नास्ति तदधमम् । तदेव चित्रमित्युच्यते । व्यङ्ग्यं च पदगतं वाक्यगतं प्रबन्धगतं चेति त्रिविधं भवति । एतत्काण्डरूपप्रबन्धेन अनादिभगवत्सम्बन्धवतश्चेतनस्योज्जीवने प्रवृत्तस्याचार्यस्य प्रवृत्तिरभिव्यज्यते । उक्तश्चायमर्थः "ततो रावणनीतायाः" इति श्लोके । अत्र लङ्कापदेन शरीरं द्योतितम् । एकाक्षीप्रभृतय इन्द्रियाणि । रावणकुम्भकर्णावहङ्कारममकारौ । इन्द्रजित्प्रभृतयः कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यदम्भादयः । तादृशलङ्कानिरुद्धसीतासदृशश्चेतनः । तस्य भगवज्ज्ञानोपदेष्ट्राचार्यतुल्यो

पक्षीति । पक्षी शाखानिलयं शाखास्थनीडं प्रविष्टः । उत्तमसान्त्ववादी उत्तमशान्तस्वरवादी । सुस्वागतां सुष्ठु शोभनमागतमित्येवंरूपां वाचमुदीरयानः उच्चरन्

मारुतिः । तादृशाचार्यलक्षणमनेन श्लोकेन सूच्यते–पक्षी । पक्षिशब्देन गमनसाधनत्वात् ज्ञानकर्मणी उच्येते । तदुक्तम्–"उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः। तथैव ज्ञानकर्मभ्यां नियता परमा गतिः॥" इति । ज्ञानकर्मणोरङ्गाङ्गिभावेनात्र समुच्चयो विवक्षितः। "ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन " इति श्रुतेः । अनेनाचार्यशब्दनिर्वचनमुक्तम्, " आचिनोति हि शास्त्रार्थानाचारे स्थापयत्यपि । स्वयमाचरते यस्मात्तस्मादाचार्य उच्यते ॥" इति । शाखाशब्देन वेदशाखा उच्यन्ते । निलयशब्देन तदेकपरत्वम् त्यागे प्रत्यवायश्रवणात् । तदुक्तं शिक्षायाम्–" अधीतमपि यो वेदं विसृजति नराधमः। भ्रूणहा स तु विज्ञेयो वियोनिमभिगच्छति॥"इति। किंच निलय इत्यनेन तदर्थविषयकश्रवणमननिदिध्यासनरूपतदनुष्ठानान्युच्यन्ते। अनेनाचार्यलक्षणमुक्तम् । तथाहुः–"आचार्यो वेदसंपन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः । मन्त्रज्ञो मन्त्रभक्तश्च सदा मन्त्राश्रयश्शुचिः । गुरुभक्तिसमायुक्तः पुराणज्ञो विशेषतः । एवं लक्षणसंपन्नो गुरुरित्यभिधीयते॥" इति । प्रहृष्टः सदा सन्तुष्टहृदयः । अनेन सर्वदा सेवनीयत्वमुक्तम् । तथोक्तम्–"आह्लादशीत नेत्राम्बुः पुलकीकृतगात्रवान् । सदा परगुणाविष्टो द्रष्टव्यस्सर्वदेहिभिः ॥" इति । पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी । उत्तमः "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः" इत्युक्तः परमात्मा, तद्विषयं सान्त्वं शिष्येभ्यो वदतीत्युत्तमसान्त्ववादी । "त्वं मेऽहं मे कुतस्तत्तदपि कुत इदं वेदमूलप्रमाणादेतच्चानादिसिद्धादनुभवविभवात्तर्हि साक्रोश एव। क्वाक्रोशः कस्य गीतादिषु मम विदितः कोऽत्र साक्षी सुधीस्स्याद्धन्त त्वत्पक्षपाती स इति नृकलहे मृग्यमध्यस्थ वत्त्वम् ॥ " इत्युक्तरीत्या भगवति मनुष्याणां कलहे " यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदि स्थितः । तेन चेदपि वादस्ते मा गङ्गां मा कुरून् गमः ॥" इति सान्त्ववादशील इत्यर्थः। पुनः पुनरित्यनेन कर्षकः कदाचिन्न फलितमित्येतावता यथा कृषिं न परित्यजति पुनः पुनस्तत्रैव प्रवर्तते तथा आचार्योऽपि कदाचित् स्ववचनाश्रवणेपि न निवर्तते इत्युक्तम् । अनेनाचार्यस्य भगवतोऽप्यतिशय उक्तः। स हि पार्थाय गीतामुपदिश्य पुनराश्वमेधिके तेन पूर्वोक्तमर्थं विस्मृत्य पुनः पृष्टे नाहं वक्ष्यामीत्युक्तवान् "नूनमश्रद्दधानोऽसि दुर्मेधाश्चासि पाण्डव" इत्यादिना । किंच सुस्वागतां वाचमुदीरयानः । सुष्ठु संप्रदायाविच्छेदो यथा तथाचार्यपरम्परया स्वस्मै आगतां वाचम् अष्टाक्षरादिमन्त्रराजरूपां निर्हेतुकयैव दयया समुदीरयन् । " आचार्याणामसावसावित्या भगवत्तः" इति गुरुपरम्पराया अनुसन्धेयत्वमनेन सूचितम् ; पुनःपुनश्चोदयतीव । उक्तार्थस्यानुष्ठानाय चोदनां दर्शयति । अन्यथा ह्युपदेशोऽप्यनर्थक एव स्यात् । अत एवाहुर्निगमान्ताचार्याः–"स्वालित्ये शासितारम् " इति । हृष्टः, एतेन शिष्यशिक्षणं स्वप्रयोजनमाचार्यस्येत्युक्तम् ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

पुनः पुनश्चोदयतीव, शोभनमागतं प्रत्युद्गच्छेति सीतां पुनः पुनः प्रेरयतीवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामा० सुन्दरकाण्डव्याख्यायां सप्तविंशः सर्गः ॥२७॥

सा राक्षसेन्द्रस्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ सत्यमिति । यत्र येन किंचिज्जीवामि कुत्सितं जीवामि ॥ ३॥४॥ नन्वात्महनने महान् दोषः स्यादित्याशङ्क्य आह–नैवेति। दोषं दोषः। आर्षं नपुंसकम् । अत्र आत्महनने कथमदोष इत्याशङ्क्य रावणकृतान्मरणादात्मनैव मरणं श्रेय इत्याह वध्येति। अप्रियदर्शनस्य अस्य रावणस्य। दुर्मरणत्वाविशेषेपि दुष्टराक्षसेन मरणमतिकष्टमिति भावः। तर्हि तदनुप्रवेशेनात्मा रक्ष्यताम् "सर्वत आत्मानं

सा राक्षसेन्द्रस्य वचो निशम्य तद्रावणस्याप्रियमप्रियार्ता । सीता वितत्रास यथा वनान्ते सिंहाभिपन्ना गजराज कन्या ॥ १ ॥ सा राक्षसीमध्यगता च भीरुर्वाग्भिर्भृशं रावणतर्जिता च । कान्तारमध्ये विजने विसृष्टा बालेव कन्या विललाप सीता ॥ २ ॥ सत्यं बतेदं प्रवदन्ति लोके नाकालमृत्युर्भवतीति सन्तः । यत्राहमेवं परिभर्त्स्यमाना जीवामि किंचित्क्षणमप्यपुण्या ॥ ३ ॥ सुखाद्विहीनं बहुदुःखपूर्णमिदं तु नूनं हृदयं स्थिरं मे । विशीर्यते यन्न सहस्रधाऽद्य वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ४ ॥ नैवास्ति दोषं मम नूनमत्र वध्याऽहमस्याप्रियदर्शनस्य । भावं न चास्याहमनुप्रदातुमलं द्विजो मन्त्रमिवाद्विजाय ॥ ५ ॥ नूनं ममाङ्गान्यचिरादनार्यः शस्त्रैः शितैश्छेत्स्यति राक्षसेन्द्रः । तस्मिन्ननागच्छति लोकनाथे गर्भस्थजन्तोरिव शल्यकृन्तः ॥ ६ ॥

गोपायेत्" इति श्रुतेरित्याशङ्क्याह–भावमिति। अस्य अस्मिन् रावणे भावं हृदयम् अनुप्रदातुं नालं न शक्ता । रामस्वत्वादस्य, न ह्यन्यस्य स्वमन्योऽन्यस्मै दातुमर्हतीति भावः। अनर्हश्चायं भावोऽन्यप्रदानस्येत्यमुमर्थं दृष्टान्तमुखेनाह द्विज इति। मन्त्रं वेदम् । अद्विजाय शूद्राय ॥ ५ ॥ नूनं

॥ १ ॥ विसृष्टा बाला कन्येव महादुर्भिक्षक्षोभवशात् बालकन्यायाः परित्यागः ॥ २ ॥ यत्र यतः ॥ ३॥४ ॥ आत्महनने दोषः स्यादित्यत आह–नैवेति । अत्र आत्महनने । दोषं दोषः नास्ति । कुतः ? वध्याऽहमिति। आत्महननाभावेपि मम रावणकर्तृकदुर्मरणस्य दुर्वारत्वात् दोषाभावोक्तिरिति भावः। ननु दुर्मरणाभावाय रावणानुकूलत्वं प्राप्यतामत आह–भावमिति । भावं चित्तम् । मन्त्रं वेदम्। अद्विजाय शूद्राय ॥ ५ ॥ स्त्रीणां व्यभिचारान्मरणमेव वरम्, कुलाकीर्तिकरजनापवादादीनामभावादिति भावः। तथाप्यात्मघातदोषस्यातिदोषत्वात्साहसमयुक्तमित्याशङ्क्य सत्यम्, विचित्रवधाद्बिभेमीत्याशयेनाह–नूनमिति । लोकनाथे रामे अनाग

स०–तद्वचः प्रातराशाय कुरुतेत्यादिरूपं वचः। अप्रियार्ता उत्तरत्र किं भविष्यतीति भाव्यप्रियेणार्ता ॥ १ ॥ विसृष्टा मात्रादिभिर्नैर्घृण्यादिना शकुन्तलादिवत्त्यक्ता ॥ २ ॥ यत्र अस्यां दुर्दशायाम् । अपुण्या शीघ्रमरणप्रापकपुण्यरहिता ॥ ३ ॥

मिति । अनागच्छति, मासद्वयादर्वागिति शेषः । गर्भस्थजन्तोः निरुद्धनिर्गमस्य गर्भस्थजन्तोः । शल्यकृन्तः नापितः ॥ ६ ॥ चिराय दुःखिताया मम द्वौ मासौ वधस्यावधिभूतौ अधिगमिष्यतः । इदं दुःखं बत । कस्य दुःखमिव ? राजापराधात् बद्धस्य तथा निशान्ते वध्यस्य तस्करस्येव दुःखम् । यथेति पाठे इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ७ ॥ हा रामेति । मूढो वात्यारूपो वातो यस्यास्सा मूढवाता, वात्याहतेत्यर्थः । "मूढस्तन्द्रितवात्ययोः" इति

दुःखं बतेदं मम दुःखिताया मासौ चिरायाधिगमिष्यतो द्वौ । बद्धस्य वध्यस्य तथा निशान्ते राजापराधादिव तस्करस्य ॥ ७ ॥ हा राम हा लक्ष्मण हा सुमित्रे हा राममातः सह मे जनन्या । एषा विपद्याम्यहमल्पभाग्या महार्णवे नौरिव मूढवाता॥८॥ तरस्विनौ धारयता मृगस्य सत्त्वेन रूपं मनुजेन्द्रपुत्रौ । नूनं विशस्तौ मम कारणात् तौ सिंहर्षभौ द्वाविव वैद्युतेन ॥ ९ ॥ नूनं स कालो मृगरूपधारी मामल्पभाग्यां लुलुभे तदानीम् । यत्रार्यपुत्रं विससर्ज मूढा रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च ॥ १० ॥ हा राम सत्यव्रत दीर्घबाहो हा पूर्णचन्द्रप्रतिमानवक्त्र । हा जीवलोकस्य हितः प्रियश्च वध्यां न मां वेत्सि हि राक्षसानाम् ॥ ११ ॥ अनन्यदेवत्वमियं क्षमा च भूमौ च शय्या नियमश्च धर्मे । पतिव्रतात्वं विफलं ममेदं कृतं कृतघ्नेष्विव मानुषाणाम् ॥ १२ ॥

विश्वः ॥८॥ तरस्विनाविति । मृगस्य रूपं धारयता सत्त्वेन जन्तुना । मम कारणात् मन्निमित्तम् । विशस्तौ हिंसितौ । द्वौ सिंहर्षभाविव द्वौ सिंहाविव द्वौ वृषभाविवेत्यर्थः । वैद्युतेन अशनिना ॥ ९ ॥ लुलुभे प्रलोभयामास । यत्र यस्मिन् काले । विससर्जेति सृजेर्लिट्युत्तमपुरुषैकवचनम् । "रामानुजं लक्ष्मण पूर्वजं च "परस्परस्य सदृशौ" इत्युक्तपरस्परसादृश्यात्, बाल्यात् प्रभृति सुस्निग्धतया च परस्परनिरूपकभूतौ ॥ १० ॥ ११ ॥ अनन्यदेवत्वमिति ।

च्छति सति, मासद्वयादर्वागिति शेषः । गर्भस्थजन्तोः, मृतस्येति शेषः । अङ्गानि शल्यकृन्तः नापित इव राक्षसेन्द्रः मम जीवन्त्या एवाङ्गानि छेत्स्यतीति सम्बन्धः ॥ ६ ॥ दुःखमिति । चिराय दुःखिताया मम इदमेव दुःखम्, यौ द्वौ मासाववधिभूतौ तावागमिष्यतः । राजापराधाद्बद्धस्य । निशान्ते प्रातःकाले वध्यस्य तस्करस्य यथा यादृक् दुःखं तादृङ्ममागतमित्यर्थः ॥७॥ मूढवाता मूढो वात्यारूपो वातो यस्यास्सा तथा ॥८॥ तरस्विनाविति । मृगस्य मायामृगस्य रूपं धारयता सत्त्वेन जन्तुना । वैद्युतेन विद्युदग्निना ॥ ९ ॥ मृगरूपधारी कालः कर्ता । लुलुभे लोभयामास । यत्र यस्मिन् काले । विससर्ज व्यसृजम् ॥१०॥११॥ अनन्यदेवत्वं

अनन्यदेवत्वम् आश्रयणीया देवताऽन्याऽस्ति सा रक्षिष्यतीति बुद्धिर्मे नास्ति । "नारायणमुपागमत्" इत्यत्राप्यप्राधान्येन सह पत्न्येति ह्युक्तम् । नारायणमाराधयतो रामस्य परिचारिकाऽस्मीत्यर्थः । इयं क्षमा च । रावणपरुषाक्षराणि राक्षसीनां तर्जनभर्त्सनादीनि राममधुरालापश्रवणकुतूहलेन ह्यहं क्षान्तवती । भूमौ च शय्या 'तवाङ्के समुपाविशम्' इत्येवंविधभोगः कदाचिदपि किन्न सेत्स्यतीत्याशया हि मया भूमौ शयनं क्रियते । नियमश्च

मोघो हि धर्मश्चरितो मयाऽयं तथैकपत्नीत्वमिदं निरर्थम् । या त्वां न पश्यामि कृशा विवर्णा हीना त्वया सङ्गमने निराशा ॥ १३ ॥ पितुर्निदेशं नियमेन कृत्वा वनान्निवृत्तश्चरितव्रतश्च । स्त्रीभिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभिस्त्वं रंस्यसे वीतभयः कृतार्थः ॥ १४ ॥ अहं तु राम त्वयि जातकामा चिरं विनाशाय निबद्धभावा । मोघं चरित्वाऽथ तपोव्रतं च त्यक्ष्यामि धिग् जीवितमल्पभाग्या ॥ १५ ॥ सा जीवितं क्षिप्रमहं त्यजेयं विषेण शस्त्रेण शितेन वापि । विषस्य दाता नहि मेऽस्ति कश्चिच्छस्त्रस्य वा वेश्मनि राक्षसस्य ॥ १६ ॥ इतीव देवी बहुधा विलप्य सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती । प्रवेपमाना परिशुष्कवक्त्रा नगोत्तमं पुष्पितमाससाद ॥ १७ ॥

धर्मे रक्षकत्वधर्मोऽपि तस्मिन्नेवेति मनीषया हि मया स्थितम् । 'न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्ह तेजसा' इत्युक्तिरपि तं दृष्ट्वैव । पतिव्रतात्वम् "एतद्व्रतं मम" इत्युक्तं व्रतं विना मम किञ्चिद्व्रतं नास्तीत्यर्थः । पत्युर्व्रतमेव व्रतं यस्यास्सा पतिव्रता तस्या भावः पतिव्रतात्वम् । विफलं ममेदम् अमोघमपि मोघमासीत् । कस्येवेति चेत्तत्राह कृतं कृतघ्नेष्विव मानुषाणाम् । "आत्मानं मानुषं मन्ये" इत्युक्तरीत्या मानुषत्वं रामस्याप्यस्ति । अतस्तदितरमानुषाणां मध्ये कृतघ्नेषु कृतं कार्यमिव । अस्य किं मूलमिति चेत्? ममेदं तस्मिन्न काचिन्न्यूनता ममैव दुष्कृतमत्र हेतुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ पितुर्निदेशम् आज्ञाम्, नियमेन अविच्छेदेन कृत्वा चरितव्रतः चरितवन्यवृत्तिव्रतः वनान्निवृत्तश्च सन् । स्त्रीभिस्तु मत्तोऽपि विलक्षणाभिः स्त्रीभिः त्वं रंस्यसे । वीतभयः गतवनवासभयः । कृतार्थः निष्पन्नसर्वपुरुषार्थः । मद्विनाशेन पुनर्बह्वीरूढ्वा रंस्यस इति भावः ॥ १४ ॥ अहं त्विति । त्वयि जातकामा अत एव त्वयि निबद्धभावा निबद्धहृदया । विनाशाय त्वयि निबद्धभावेति दुःखातिरेकोक्तिः । तपः अनशनम् । व्रतं नियमम् । अल्पभाग्या जन्मान्तरसुकृतरहिता । इदानीमनुष्ठितानां तपोव्रतादीनां जन्मान्तरफलदत्वेन मोघत्वोक्तिः । अत एवाल्पभाग्येत्युक्तम् ॥ १५ ॥ सा जीवितमिति । वेश्मनि पत्येकदेवतात्वम् । कृतमुपकृतम् ॥ १२-१७ ॥

राक्षसस्य। एवं सम्यङ्मरणकारी क्रूरस्यास्य गृहे कथं लभ्येत इति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ शोकेति । वेण्युद्ग्रथनं वेणीबन्धनम्। यमस्य मूलं यमस्य समीपम्। अत्रेतिकरणं बोध्यम्। इति विचिन्त्य नगोत्तमं शिंशुपामाससाद। शिंशुपां तामुपागमदिति पूर्वमुक्तम् । तस्य सामीप्येन गमनमद्यो च्यते। पुष्पितं शुभसूचनम् । यद्वा पुष्पितमाससाद अग्निप्रवेशं कुर्वन्तीवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ उपस्थितेत्यर्धमेकं वाक्यम्। नगस्य शाखां गृहीत्वा उप

शोकाभितप्ता बहुधा विचिन्त्य सीताऽथ वेण्युद्ग्रथनं गृहीत्वा। उद्बध्य वेण्युद्ग्रथनेन शीघ्रमहं गमिष्यामि यमस्य मूलम् ॥ १८ ॥ उपस्थिता सा मृदुसर्वगात्रा शाखां गृहीत्वाऽथ नगस्य तस्य ॥ १९ ॥ तस्यास्तु रामं प्रविचिन्तयन्त्या रामानुजं स्वं च कुलं शुभाङ्ग्याः। शोकानिमित्तानि तथा बहूनि धैर्यार्जितानि प्रवराणि लोके। प्रादुर्निमित्तानि तदा बभूवुः पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

स्थिता ॥ १९॥ तस्यास्त्विति। स्वं च कुलं विचिन्तयन्त्या इत्यनेन दुर्मरणात् भीतत्वं व्यज्यते । शोकानिमित्तानि शुभसूचकानीत्यर्थः। धैर्यार्जितानि अर्जितधैर्याणि, धैर्यकराणीत्यर्थः। लोके प्रवराणि लोके प्रसिद्धानीत्यर्थः, प्रवरं हि प्रसिद्धं भवति। प्रादुर्बभूवुरित्यन्वयः। पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि पूर्वमपि फलव्याप्तत्वेन दृष्टानि। तान्युत्तरसर्गे विवरिष्यति ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

शोकाभितप्तेत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम्। शोकाभितप्ता सीता बहुधा विचिन्त्य वेण्युद्ग्रथनं वेणीं गृहीत्वा वेण्युद्ग्रथनेन उद्बध्य उद्बन्धनं कृत्वा यमस्य मूलं गमिष्यामीति नगस्य शाखां गृहीत्वा उपस्थिता अवस्थितेति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तस्या इति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम्। शोकानिमित्तानि शुभसूचकानीत्यर्थः । धैर्यार्जितानि धैर्यसम्पादकानीत्यर्थः । पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि पूर्वमपि लब्धसंवादत्वेन दृष्टानि ॥ २० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

तथागतामित्यादि । तथागतां "रहस्यं च प्रकाशं च" इत्युक्तरीत्या सर्वं यथावत्साक्षात्कृतवतो मुनेरपि तथाशब्दप्रयोगादित्थमिति परिच्छिद्य वक्तुमशक्य दुःखाम् । तां धर्मिस्वरूपातिरिक्तयत्किंचिदतिशयरहिताम् । व्यथिताम् । "आशंसायां भूतवच्च" इति निष्ठा । तथा च पूर्वोक्तं सर्वं धर्मिस्वरूपमात्रम् । इतः परमेव व्यसनानि भविष्यन्तीति मन्यमानाम् । "समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने । भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ॥" इत्युक्तं

तथागतां तां व्यथितामनिन्दितां व्यपेतहर्षां परिदीनमानसाम् । शुभां निमित्तानि शुभानि भेजिरे नरं श्रिया जुष्ट मिवोपजीविनः ॥ १ ॥ तस्याः शुभं वाममरालपक्ष्मराजीवृतं कृष्णविशालशुक्लम् । प्रास्पन्दतैकं नयनं सुकेश्या मीनाहतं पद्ममिवाभिताम्रम् ॥ २ ॥ भुजश्च चार्वञ्चितपीनवृत्तः पराध्यकालागरुचन्दनार्हः । अनुत्तमेनाध्युषितः प्रियेण चिरेण वामः समवेपताशु ॥ ३ ॥

भोगजातं सर्वमकिंचित्करमासीत्, दुःखमेव निरूपकमासीत् । अनिन्दितां रामविरहे यथा स्थातव्यं तथा स्थिताम् । एवमनवस्थाने निन्दितैव भवति । व्यपेतहर्षां हर्षः पूर्वमस्यामुषित्वा गत इति न ज्ञातामित्यर्थः । व्यपाभ्यामुपसर्गाभ्यां तथा प्रतीयते । परिदीनमानसां हर्षे समागतेप्याश्रयरहिताम् । परीत्यनेन तथाऽवगम्यते । शुभां गुणाधिकविषयविरहकृतविकृतित्वेन तद्दशाया एव नीराजना कर्तव्येत्येवं स्थिताम् । निमित्तानि शुभानि भेजिरे । निमित्तानि तद्विषये शुभानि सूचयित्वा स्वसत्तां लेभिरे । नरं श्रिया जुष्टमिवोपजीविनः । अर्थिनो हि लक्ष्मीकटाक्षवद्विषये किंचित्कृत्य स्वप्रयोजनं लभन्ते, इमानि तु साक्षाल्लक्ष्मीविषये किंचित्कृत्य निमित्तस्वामित्वं लेभिर इत्यर्थः ॥ १ ॥ शुभनिमित्तान्येवाह–तस्या इत्यादिना । अरालं वक्रम् । कृष्ण विशालशुक्लं मध्ये कनीनिकायां कृष्णं सर्वतो विशालं शुभ्रं च । अभिताम्रम् अभितस्ताम्रम्, प्रान्तरक्तमित्यर्थः । "प्रान्तरक्ते च नेत्रे" इति पद्मिनी

तथेति । उपजीविनः सेवकाः त इव ॥ १ ॥ अरालानां वक्राणां पक्ष्मणाम् अक्षिरोम्णाम् राज्या पङ्क्त्या वृतम् । "पक्ष्माक्षिलोम्नि किञ्जल्के" इत्यमरः । कृष्ण विशालशुक्लं मध्ये कृष्णं सर्वतो विशालं शुक्लं च । अभितस्ताम्रम् अभिताम्रम्, प्रान्तरक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

स०–जुष्टमिवोपसेविन इति । उपसेविनः योगविभागादादन्तादिनिः । उपसेवितुं शीलमेषामित्यर्थे "सुप्यजातौ" इति वा णिनिः ॥ १ ॥

लक्षणात् ॥ २ ॥ ३ ॥ गजेन्द्रेति । तयोः सुलक्षणवत्तया प्रसिद्धयोः । ऊरुः वाम इत्यनुषज्यते । सुजातः सुन्दरः ॥ ४ ॥ शुभमिति । शिखराग्रदत्याः वृत्ताग्रदन्तयुक्तायाः । "शिखरं निस्तुलं वृत्तम्" इत्युत्पलमाला । "शिखरं दाडिमफलबीजम्" इत्यन्ये नैघण्टुकाः । यद्वा शिखराकाराग्रदन्तायाः "अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च" इति दन्तस्य दत्रादेशः । वासः वस्त्रम् । परिस्रंसत पर्यस्रंसत । अडभाव आर्षः । ऊरुकम्पादिति भावः । स्थितायाः

गजेन्द्रहस्तप्रतिमश्च पीनस्तयोर्द्वयोः संहतयोः सुजातः । प्रस्पन्दमानः पुनरूरुरस्या रामं पुरस्तात् स्थितमाचचक्षे ॥ ४ ॥ शुभं पुनर्हेमसमानवर्णमीषद्रजोध्वस्तमिवामलाक्ष्याः । वासः स्थितायाः शिखराग्रदत्याः किंचित् परिस्रंसत चारुगात्र्याः ॥ ५ ॥ एतैर्निमित्तैरपरैश्च सुभ्रूः संबोधिता प्रागपि साधु सिद्धैः । वातातपक्लान्तमिव प्रनष्टं वर्षेण बीजं प्रतिसंजहर्ष ॥ ६ ॥ तस्याः पुनर्बिम्बफलाधरोष्ठं स्वक्षिभ्रु केशान्तमरालपक्ष्म । वक्त्रं बभासे सितशुक्लदंष्ट्रं राहोर्मुखाच्चन्द्र इव प्रमुक्तः ॥ ७ ॥

तिष्ठन्त्या इति वस्त्रस्रंसनानुगुणावस्थोक्तिः । यद्वा वासस्स्रंसनं कान्तागमनसूचकमिति भावः । शिखरदन्तत्वे सामुद्रिकम्–"स्निग्धास्समानुरूपाः सुपङ्क्तयः शिखरिणः श्लक्ष्णाः । दन्ता भवन्ति यासां तासां पादे जगत्सर्वम् ॥" इति, "यासां शिखरिणो दन्ता दीर्घं जीवन्ति ताः स्त्रियः" इति च ॥ ५ ॥ अपरैः पूर्वोक्तशकुनैः । सम्बोधिता सद्यः कान्तागमवार्ता भविष्यतीति बोधिता । वातातपक्लान्तं सम्यग्वातातपसंशोषितम् । प्रनष्टं भूमावदर्शनं गतम् । यद्वा प्रनष्टं प्रकर्षेण कृशीभूतम् । बीजं वर्षेणेव प्रतिसंजहर्ष । बीजस्य प्रहर्षो नाम अङ्कुरादिभावेन स्थूलीभूय बहिर्निर्गमः ॥ ६ ॥ स्वक्षिभ्रु शोभनाक्षिभ्रूयुक्तम् । केशाः अन्ते यस्य तत् केशान्तम् । उपरिभागप्रकीर्णालकमित्यर्थः । सितशुक्लदंष्ट्रम् अत्यन्तशुक्लदन्तम् । एकार्थे शब्दद्वय प्रयोगोऽतिशयज्ञापनाय । यथा मुग्धमनोज्ञ इति । नीरन्ध्रत्वेन संसक्तशुक्लदंष्ट्रमिति वाऽर्थः । "षिभ् बन्धने" इत्यस्माद्धातोर्निष्ठा ॥ ७ ॥

द्वयोर्मध्ये ऊरुः वाम इत्यनुषज्यते ॥ ४ ॥ शिखराग्रदत्याः शिखराकाराग्रदन्तायाः । वासः परिस्रंसत पर्यस्रंसत ॥ ५ ॥ साधुसिद्धैः सम्यक् सम्बन्धिभिः । संवादिभिरिति पाठान्तरम् ॥ ६ ॥ सितशुक्लदंष्ट्रम् पङ्क्तिबद्धधवलदन्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

स०–संहतयोः मांसलत्वेन श्लिष्टयोः । तयोरूर्वोर्मध्ये ऊरुः प्रस्पन्दमानः रामं पुरःस्थितमाचचक्षे । शकुनप्रस्तावाद्वाम इत्यनुक्तावप्येकवचनेनैक इति प्रतीयते । स च मानान्तरेण वाम एवेत्यवसेयम् ॥ ४ ॥

सेति । व्यपनीततन्द्री निरस्तजाड्या । हर्षविवृद्धसत्त्वा हर्षविकसितचित्ता । शुक्ले शुक्लपक्षे ॥ ८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ हनुमानपीत्यादि । विक्रान्तः पराक्रमशाली । सीतायास्त्रिजटायाश्च सर्वं सर्वं

सा वीतशोका व्यपनीततन्द्री शान्तज्वरा हर्षविवृद्धसत्त्वा । अशोभतार्या वदनेन शुक्ले शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ८ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

हनुमानपि विश्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः । सीतायास्त्रिजटायाश्च राक्षसीनां च तर्जनम् ॥ १ ॥ अवेक्षमाणस्तां देवीं देवतामिव नन्दने । ततो बहुविधां चिन्तां चिन्तयामास वानरः ॥ २ ॥ यां कपीनां सहस्राणि सुबहून्ययुतानि च । दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते सेयमासादिता मया ॥ ३ ॥ चारेण तु सुयुक्तेन शत्रोः शक्तिमवेक्षता । गूढेन चरता तावदवेक्षितमिदं मया ॥ ४ ॥ राक्षसानां विशेषश्च पुरी चेयमवेक्षिता । राक्षसाधिपतेरस्य प्रभावो रावणस्य च ॥ ५ ॥ युक्तं तस्याप्रमेयस्य सर्वसत्त्वदयावतः । समाश्वासयितुं भार्यां पतिदर्शनकांक्षिणीम् ॥ ६ ॥

वृत्तान्तम् । तर्जनं तर्जनवचनम् ॥ १ ॥ अवेक्षमाण इति । चिन्तां चिन्तयामास चिन्तां चकार ॥ २ ॥ यामिति, सर्ववानराभिलषितोऽर्थो मयैकेन लब्ध इति विस्मितवान् ॥ ३ ॥ इदं वक्ष्यमाणम् । तावत् कार्त्स्न्येन ॥ ४ ॥ ५ ॥ समाश्वासयितुं युक्तं न्याय्यम् ॥ ६ ॥

व्यपनीततन्द्री निरस्तजाड्या । हर्षविवृद्धसत्त्वा हर्षेण विकसितचित्ता सा सीता वदनेन कर्त्रा अशोभत । शुक्ले शुक्लपक्षे ॥ ८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ हनुमानिति । विश्रान्तः विगतव्यापारः । सीतायास्त्रिजटायाश्च सर्वं, वृत्तान्तमिति शेषः ॥ १ ॥ चिन्तां चिन्तयामास चिन्तां चकारेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ चारेणेति । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ ४ ॥ राक्षसानां विशेषस्तारतम्यमैश्वर्यादिकृतम् । अस्य रावणस्य प्रभावश्चावेक्षितः ॥ ५ ॥ युक्तं न्याय्यम् ॥ ६ ॥

स०—यथा तस्येति । सर्वसत्त्वदयावतः, सर्वे अरिहिंसाविषये सत्त्ववान् बलवांश्चासौ दयावांश्च तस्य । सर्वबलवान् सर्वदयावांस्तस्येति वा, सर्वप्राणिषु दयावांस्तस्येति वा । समाश्वासयितुं मया, युक्तमिति शेषः ॥ ६ ॥

अहमिति । आश्वासयामि " वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा " इति लट् ॥ ७ ॥ ८ ॥ दोषवत्त्वमुपपादयति-गते हीति ॥ ९ ॥ समाश्वासयितुं न्याय्यः, सीतासन्देशकथनेनेति शेषः ॥ १०-१२ ॥ सीताऽब्रवीद्वच इत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ भर्तारं सुग्रीवम् । व्यर्थम् अनाश्वास्य गमने

अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । अदृष्टदुःखां दुःखार्तां दुःखस्यान्तमगच्छतीम् ॥ ७ ॥ यद्यप्यहमिमां देवीं शोकोपहतचेतनाम् । अनाश्वास्य गमिष्यामि दोषवद् गमनं भवेत् ॥ ८ ॥ गते हि मयि तत्रेयं राजपुत्री यशस्विनी । परित्राणमविन्दन्ती जानकी जीवितं त्यजेत् ॥९॥ मया च स महाबाहुः पूर्णचन्द्रनिभाननः । समाश्वासयितुं न्याय्यः सीतादर्शनलालसः ॥ १० ॥ निशाचरीणां प्रत्यक्षमनर्हं चापि भाषणम् । कथं नु खलु कर्तव्यमिदं कृच्छ्रगतो ह्यहम् ॥११॥ अनेन रात्रिशेषेण यदि नाश्वास्यते मया । सर्वथा नास्ति सन्देहः परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ १२ ॥ रामश्च यदि पृच्छेन्मां किं मां सीताऽब्रवीद्वचः । किमहं तं प्रतिब्रूयामसम्भाष्य सुमध्यमाम् ॥ १३ ॥ सीतासन्देशरहितं मामितस्त्वरया गतम् । निर्दहेदपि काकुत्स्थः क्रुद्धस्तीव्रेण चक्षुषा ॥१४॥ यदि चोद्योजयिष्यामि भर्तारं रामकारणात् । व्यर्थमागमनं तस्य ससैन्यस्य भविष्यति ॥ १५ ॥

तदागमनपर्यन्तं देव्याः प्राणानवस्थानादिति भावः ॥ १५ ॥

आश्वासयामि आश्वासयिष्यामि ॥ ७ ॥ दोषवत् कार्यहानिदोषवत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ समाश्वासयितुं न्याय्यः, सीतासन्देशकथनेनेति शेषः ॥ १० ॥ सीतासमाश्वासनं च कष्टमित्याह-निशाचरीणामिति । तासां प्रत्यक्षं सीतया अभिभाषणमयुक्तम् अयोग्यम्, अत इदं कार्यं कथं कर्तव्यमित्येवं कृच्छ्रगतोऽहमस्मि ॥ ११ ॥ कालविलम्बश्च आश्वासनस्यायुक्त इत्याह-अनेनेति ॥ १२ ॥ सीतामब्रवीदित्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ यदि चेति । भर्तारं सुग्रीवमुद्योजयिष्यामि उद्योगं

स०-आश्वासयामीति वर्तमानसामीप्याल्लृडर्थे लट् । अथवा क्रियाप्रबन्धे लडित्युक्तेर्धात्वर्थमात्रे लड्वन्योग्येऽर्थे लडर्थे भविष्यतीति लट उपपत्तेः । अन्तं पारम् । नाधिगच्छन्तीम् । यद्वा दुःखस्य कर्मणि षष्ठी । दुःखं नह्यन्तं बध्नन्तं क्षणे क्षणे दुःखं नूतनयन्तमिति यावत् । तं रावणं प्रकारं वा । अधिगच्छतीं प्राप्नुवन्तीम् । रामाश्वासनपरतया शेषेण चार्थापयतस्तीर्थस्योत्तरश्लोक इव इतरेषां तदुत्तरश्लोकः साधक इत्युभयव्याकरणे समूले इति ज्ञेयम् । अदृष्टदुःखां दुःखस्य नह्यन्तमधिगच्छतीम् इति पाठः ॥ ७ ॥

राक्षसीनाम् अन्तरम् अवकाशं विच्छेदं वा, राक्षस्यसन्निधानसमयमित्यर्थः ॥ १६ ॥ अहं त्विति । अतितनुः अतिसूक्ष्मतनुः । संस्कृतां प्रयोग सौष्ठवलक्षणसंस्कारयुक्ताम् ॥ १७ ॥ गीर्वाणभाषया व्यवहारे दोषमाह–यदीति ॥ १८ ॥ अथ मानुषभाषया व्यवहर्तव्यत्वं निश्चिनोति–अवश्यमिति ।

अन्तरं त्वहमासाद्य राक्षसीनामिह स्थितः । शनैराश्वासयिष्यामि सन्तापबहुलामिमाम् ॥ १६ ॥ अहं त्वति तनुश्चैव वानरश्च विशेषतः । वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम् ॥ १७ ॥ यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजाति रिव संस्कृताम् । रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति । वानरस्य विशेषेण कथं स्यादभिभाषणम् ॥ १८॥ अवश्यमेव वक्तव्यं मानुषं वाक्यमर्थवत् । मया सान्त्वयितुं शक्या नान्यथेयमनिन्दिता ॥ १९ ॥ सेयमालोक्य मे रूपं जानकी भाषितं तथा । रक्षोभिस्त्रासिता पूर्वं भूयस्त्रासं गमिष्यति ॥ २० ॥ ततो जातपरित्रासा शब्दं कुर्यान्मनस्विनी । जानमाना विशालाक्षी रावणं कामरूपिणम् ॥ २१ ॥ सीतया च कृते शब्दे सहसा राक्षसी गणः । नानाप्रहरणो घोरः समेयादन्तकोपमः ॥ २२ ॥ ततो मां संपरिक्षिप्य सर्वतो विकृताननाः । वधे च ग्रहणे चैव कुर्युर्यत्नं यथाबलम् ॥ २३ ॥ गृह्य शाखाः प्रशाखाश्च स्कन्धांश्चोत्तमशाखिनाम् । दृष्ट्वा विपरिधावन्तं भवेयु र्भयशङ्किताः ॥ २४ ॥ मम रूपं च सम्प्रेक्ष्य वने विचरतो महत् । राक्षस्यो भयवित्रस्ता भवेयुर्विकृताननाः ॥ २५ ॥

अत्र वाक्यस्य मानुषत्वं कोसलदेशवर्तिमनुष्यसंबन्धित्वं विवक्षितम् । तादृग्वाक्यस्यैव देवीपरिचितत्वात् ॥ १९ ॥ एवं मानुषभाषया व्यवहर्तव्यत्वं निश्चित्य संप्रति तयापि भाषयाऽनेन वानररूपेण पुरः स्थित्वाऽभिभाषणे दोषोऽस्तीति विचारयति–सेयमिति ॥ २० ॥ जानमाना जानाना । मुमागम आर्षः ॥ २१–२३ ॥ प्रशाखाः उपशाखाः । विपरिधावन्तं, मामिति शेषः ॥ २४–२६ ॥

करिष्यामि । तस्य सुग्रीवस्यागमनं व्यर्थम्, तदागमनपर्यन्तं देव्याः प्राणानवस्थानादिति भावः ॥ १५ ॥ अन्तरमवकाशम् । तासामनवधानसमयमित्यर्थः ॥१६॥ अतितनुः सूक्ष्मः । संस्कृतां गीर्वाणाम् ॥ १७ ॥ संस्कृतभाषया व्यवहारे दोषमाशङ्क्य मानुषभाषयैव व्यवहर्तव्यमिति निश्चिनोति–यदि वाचमित्यादिश्लोकद्वयेन ॥ १८ ॥ १९ ॥ मानुषभाषया संभाषणेऽपि दोषोऽस्तीति विचारयति–सेयमिति । रूपं वानररूपम्, भाषितं मनुष्यरूपेण भाषितं च ॥ २० ॥ जानमाना मन्वाना । शब्दम् आर्तरवं कुर्यात् ॥ २१–२३ ॥ प्रशाखा उपशाखाः ॥ २४–२६ ॥

उद्विग्नकारिणः उद्वेगकारिणः ॥ २७ ॥ तैः परितः संरुद्धः अत एव रक्षसां बलं विधमन् प्रहरन् अहं महोदधेः परं पारं प्राप्तुं न शक्नुयामित्यन्वयः ॥ २८ ॥ अगृहीतार्था अविदितरामसन्देशार्था ॥ २९ ॥ ३० ॥ उद्देश इति । उद्देशे प्रदेशे । नष्टमार्गे अदृष्टमार्गे । उक्तविशेषणे उद्देशे वसति

ततः कुर्युः समाह्वानं राक्षस्यो रक्षसामपि । राक्षसेन्द्रनियुक्तानां राक्षसेन्द्रनिवेशने ॥ २६ ॥ ते शूलशक्तिनिस्त्रिंश विविधायुधपाणयः । आपतेयुर्विमर्देऽस्मिन् वेगेनोद्विग्नकारिणः ॥ २७ ॥ संरुद्धस्तैस्तु परितो विधमन् रक्षसां बलम् । शक्नुयां न तु संप्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥ २८ ॥ मां वा गृह्णीयुराप्लुत्य बहवः शीघ्रकारिणः । स्यादियं चागृहीतार्था मम च ग्रहणं भवेत् ॥ २९ ॥ हिंसाभिरुचयो हिंस्युरिमां वा जनकात्मजाम् । विपन्नं स्यात्ततः कार्यं रामसुग्रीवयोरिदम् ॥ ३० ॥ उद्देशे नष्टमार्गेऽस्मिन् राक्षसैः परिवारिते । सागरेण परिक्षिप्ते गुप्ते वसति जानकी ॥ ३१ ॥ विशस्ते वा गृहीते वा रक्षोभिर्मयि संयुगे । नान्यं पश्यामि रामस्य साहाय्यं कार्यसाधने ॥ ३२ ॥ विमृशंश्च न पश्यामि यो हते मयि वानरः । शतयोजनविस्तीर्णं लङ्घयेत महोदधिम् ॥ ३३ ॥ कामं हन्तुं समर्थोऽस्मि सहस्राण्यपि रक्षसाम् । नतु शक्ष्यामि संप्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥ ३४ ॥ असत्यानि च युद्धानि संशयो मे न रोचते । कश्च निस्संशयं कार्यं कुर्यात् प्राज्ञः ससंशयम् ॥ ३५ ॥

इत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ विशस्ते वेति । सहाय एव साहाय्यः तम् । कार्यसाधने सीतादर्शननिवेदनलक्षणकार्यसाधने ॥ ३२ ॥ विमृशन्निति । यो लङ्घयेत तं न पश्यामीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ असत्यानि अनिश्चितजयापजयानि । क्लेशस्तु भूयानिति भावः । ततो नैतन्मम मतमित्याह संशय

उद्विग्नकारिणः उद्वेगकारिणः ॥२७॥२८॥ मामिति । मां वा गृह्णीयुः मम ग्रहणं भवेद्यदि इयं च सीता अगृहीतार्था स्यात अविदितरामवृत्तान्ता स्यादिति सम्बन्धः ॥ २९ ॥ ३० ॥ उद्देशे प्रदेशे । नष्टमार्गे अदृष्टमार्गे ॥ ३१ ॥ कार्यसाधने सीतादर्शननिवेदनरूपकार्यकरणे ॥ ३२ ॥३३॥ पारं प्राप्तुं न शक्ष्यामि, युद्धश्रान्तत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥ असत्यानीति । अनिश्चितजयापजयानीत्यर्थः । संशयः संशयितोऽर्थः । संशयरूपकार्यकारी मूढ इत्याशयेनाह क इति । कः प्राज्ञः ससंशयं

इति । संशयः संशयितार्थः । स च सङ्ग्रामः । अथापि तथाकरणे स एव कार्यहन्ता बुद्धिहीनो निन्दाभाजनं चेत्याशयेनाह–कश्चेति । प्राज्ञः कः ससंशयं कार्यं निस्संशयं निर्विचारम् कुर्यात् ? ॥ ३५ ॥ अनभिभाषणे रामसंदेशानिवेदने । एष दोषः पूर्वोक्तसीतासंत्रासाक्रोशतन्निमित्त राक्षसागमनादिः । सीताभिभाषणे वानररूपेण पुरः स्थित्वाऽभिभाषणे ॥३६॥ भूताश्चार्थाः निष्पन्नार्थाः । विक्लवम् अविवेकिनम् दूतमासाद्य देशकाल

प्राणत्यागश्च वैदेह्या भवेदनभिभाषणे । एष दोषो महान् हि स्यान्मम सीताभिभाषणे ॥ ३६ ॥ भूताश्चार्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिताः । विक्लवं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥३७॥ अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चिताऽपि न शोभते । घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥३८॥ न विनश्येत् कथं कार्यं वैक्लव्यं न कथं भवेत् । लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत् ॥ ३९ ॥ कथं नु खलु वाक्यं मे शृणुयान्नोद्विजेत वा । इति संचिन्त्य हनुमांश्चकार मतिमान् मतिम् ॥ ४० ॥

विरोधिताः सन्तः सूर्योदये तमो यथा विनश्यति तथा विनश्यन्तीति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥ अत्र विक्लवं दूतमासाद्येत्यनुषज्यते । अर्थानर्थान्तरे कार्याकार्य विषये । निश्चितापि स्वामिना सचिवैः सह निश्चितापि बुद्धिः विक्लवं दूतमासाद्य न शोभते, अकिंचित्करा भवतीत्यर्थः । एतदेवोपपादयति घात यन्तीति ॥ ३८ ॥ प्रागुक्ता दूतदोषाः स्वस्मिन्यथा न स्युस्तथा कर्तव्यमित्याह–न विनश्येदिति । कार्यं स्वामिकार्यम् । कथं केन प्रकारेण न विन श्येत् । वैक्लव्यं बुद्धिहीनता मम कथं न भवेत् । समुद्रलङ्घनं कथं न वृथा भवेत्, तथा कर्तव्यमिति शेषः ॥३९॥ कथमिति । अत्र सीतेत्यध्याहार्यम् ।

कार्यं निस्संशयः निर्विकारस्सन् कुर्यात ? ॥ ३५ ॥ प्राणेति । एष दोषः पूर्वोक्तजयापजययोः संशयरूपदोषः । अनभिभाषणे रामसन्देशानिवेदने ॥३६॥ भूताश्चार्थाः निष्पन्ना अप्यर्थाः । विक्लवम् अविवेकिनम् दूतमासाद्य देशकालविरोधितास्सन्तः विनश्यन्ते नश्यन्ति, अयुक्तदेशायुक्तकालप्रयुक्तत्वादिति भावः॥३७॥ अर्थानर्थान्तरे कार्याकार्यविषये निश्चितापि स्वामिना सचिवैः सह निश्चितापि बुद्धिः । तत्र विक्लवं दूतमासाद्येत्यनुषज्यते, न शोभते अकिञ्चित्करा भवतीत्यर्थः । एतदेवोप पादयति हीति ॥ ३८ ॥ प्रागुक्ता दूतदोषाः स्वस्मिन् यथा न स्युः तथा कर्तव्यमित्याह–नेति । कार्यं स्वामिकार्यम् । वैक्लव्यं बुद्धिहीनता मम कथं न भवेत, समुद्रस्य लङ्घनं कथं नु वृथा न भवेत, तथा कर्तव्यमिति शेषः ॥ ३९ ॥ कथमिति । शृणुयात, सीतेति शेषः । मतिं चकार सीतासम्भाषणोपायं निश्चितवानित्यर्थः ॥४०॥

हनुमान् मे वाक्यं सीता कथं केन प्रकारेण शृणुयात्कथं नोद्विजेतेति विचार्य मतिमान् प्रशस्तमतिः। मतिं तत्कालोचितकर्तव्यविषयाम्। चकार निष्पादयामास ॥ ४० ॥ राममिति। स्वबन्धुं राममनुकीर्तयन् "लक्षणहेत्वोः–" इति हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः। नैनामुद्वेजयिष्यामि एनां मद्रूपप्रदर्शनमन्तरेण रामस्य कीर्तनेनैवानुद्विग्नां करिष्यामीत्यर्थः। तद्बन्धुगतमानसां स चासौ बन्धुश्च तद्बन्धुः रामः तद्गतमानसाम् ॥ ४१–४३ ॥ इतीति। जगतिपतेः इति दीर्घाभाव आर्षः। जगादेति वक्ष्यमाणसर्गार्थसंग्रहः ॥४४॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा०शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ३०

राममक्लिष्टकर्माणं स्वबन्धुमनुकीर्तयन्। नैनामुद्वेजयिष्यामि तद्बन्धुगतमानसाम् ॥ ४१ ॥ इक्ष्वाकूणां वरिष्ठस्य रामस्य विदितात्मनः। शुभानि धर्मयुक्तानि वचनानि समर्पयन् ॥ ४२ ॥ श्रावयिष्यामि सर्वाणि मधुरां प्रब्रुवन् गिरम्। श्रद्धास्यति यथा हीयं तथा सर्वं समादधे॥४३॥ इति स बहुविधं महानुभावो जगतिपतेः प्रमदामवेक्षमाणः। मधुरमवितथं जगाद वाक्यं द्रुमविटपान्तरमास्थितो हनूमान् ॥४४॥ इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥३०

एवं बहुविधां चिन्तां चिन्तयित्वा महाकपिः। संश्रवे मधुरं वाक्यं वैदेह्या व्याजहार ह ॥ १ ॥

एवमित्यादि। चिन्तां चिन्तयित्वा चिन्तां कृत्वा, कर्तव्यमर्थं निश्चित्येत्यर्थः। संश्रवे सम्यक् श्रूयतेऽस्मिन्निति संश्रवः समीपम्, समीपे व्याजहार। यद्वा "पाठ्ये गेये च मधुरम्" इति संश्रवे श्रवणे मधुरं ज्ञानप्रसरणद्वारा इन्द्रियेभ्यो निस्सृत्य विषयान् गृहीत्वा तदनन्तरं हि रसो जायते लोके,अत्र न तथा यत्र शब्दसंसर्गो जायते तत्र रसो जायत इत्यतिशयोक्तिः। मधुरं ज्ञानमपि तद्द्वारा रसजनकं वाक्यं पूर्वापरनिरूपणं विना स्वयं रसजनकम्। वैदेह्याः वैदेही

तदेवाह–राममिति। स्वबन्धुं स्वस्या देव्याः बन्धुम्। अनुकीर्तयन्। हेतौ शतृप्रत्ययः। अनुकीर्तनाद्धेतोः। नैनामुद्वेजयिष्यामि मद्रूपदर्शनमन्तरेण रामसङ्कीर्तने नैव अनुद्विग्नां करिष्यामीत्यर्थः। स चासौ बन्धुश्च तद्बन्धुः रामः तं गतं मानसं यस्यास्सा ताम् ॥ ४१–४३ ॥ जगतिपतेः। दीर्घाभाव आर्षः। जगाद मनसा ॥४४॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ एवमिति। चिन्तां चिन्तयित्वा, कर्तव्यमर्थं

स०–सुबन्धुमनुकीर्तयन्निति पाठः। सुबन्धुं कदाप्यवियोगिबान्धवम्। तद्बन्धुः सः तद्रूपी बन्धुः रामः। तद्गतचेतनां तस्य रामस्य बन्धुरासः कोवाऽऽगच्छेदिति तद्गतमानसां वा ॥ ४१ ॥ जगतिपतेः भूपतेः। "ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोः" इति संज्ञात्वात् "जाह्नविसर्यकन्ययोः" इत्यादिवद्ध्रस्वः। अजगतिपतेरिति वा छेदः। अजस्य चतुर्मुखस्य गतिः उदरतो निस्सरणं सद्गतिर्वा यया सा अजगतिः रमा तस्याः पतिस्तस्येति वा॥ ४४

निमित्तम् । कुलानुरोधेन देहे निस्स्पृहायाः देहमपि दत्त्वा रसावहत्वमुच्यते ॥ १ ॥ राजेत्यादि । वितरणविक्रमादिजनितत्वेन कीर्तियशसोर्भेदोऽव गन्तव्यः ॥ २-४ ॥ पार्थिवव्यञ्जनैः राजलक्षणैः ॥ ५-७ ॥ तस्य पितुर्वचनाद्वनं प्रव्राजितः गतः । स्वार्थे णिच् ॥८॥ मृगयां परिधावता मृगयामुद्दिश्य

राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् । पुण्यशीलो महाकीर्तिर्ऋजुरासीन्महायशाः ॥२॥ राजर्षीणां गुणश्रेष्ठस्तपसा चर्षिभिः समः । चक्रवर्तिकुले जातः पुरन्दरसमो बले ॥३॥ अहिंसारतिरक्षुद्रो घृणी सत्यपराक्रमः । मुख्यश्चेक्ष्वाकु वंशस्य लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मिवर्धनः ॥४॥ पार्थिवव्यञ्जनैर्युक्तः पृथुश्रीः पार्थिवर्षभः । पृथिव्यां चतुरन्तायां विश्रुतः सुखदः सुखी ॥ ५ ॥ तस्य पुत्रः प्रियो ज्येष्ठस्ताराधिपनिभाननः । रामो नाम विशेषज्ञः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ६ ॥ रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता । रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च परन्तपः ॥ ७ ॥ तस्य सत्याभि सन्धस्य वृद्धस्य वचनात् पितुः । सभार्यः सह च भ्रात्रा वीरः प्रव्राजितो वनम् ॥ ८ ॥ तेन तत्र महारण्ये मृगयां परिधावता । राक्षसा निहताः शूरा बहवः कामरूपिणः ॥ ९ ॥ जनस्थानवधं श्रुत्वा हतौ च खरदूषणौ । ततस्त्व मर्षापहृता जानकी रावणेन तु । वञ्चयित्वा वने रामं मृगरूपेण मायया ॥ १० ॥ स मार्गमाणस्तां देवीं रामः सीतामनिन्दिताम् । आससाद वने मित्रं सुग्रीवं नाम वानरम् ॥ ११ ॥ ततः स वालिनं हत्वा रामः परपुरञ्जयः । प्रायच्छत् कपिराज्यं तत् सुग्रीवाय महाबलः ॥१२॥ सुग्रीवेणापि सन्दिष्टा हरयः कामरूपिणः । दिक्षु सर्वासु तां देवीं विचिन्वन्ति सहस्रशः ॥ १३ ॥ अहं संपातिवचनाच्छतयोजनमायतम् । अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः सागरं वेगवान् प्लुतः १४

परिधावता । अनेन लीलया खरादिवधः सूच्यते ॥ ९ ॥ जनस्थानवधं जनस्थानरक्षोवधम् । अमर्षेणापहृता अमर्षापहृता । मृगरूपेण मृगसौन्दर्येण प्रशस्तमृगेण वा । "प्रशंसायां रूपप्" ॥ १०-१४ ॥

निश्चित्येत्यर्थः । संश्रवे संश्रवणे मधुरम् । वैदेह्याः वैदेहीनिमित्तम् । यद्वा सम्यक् श्रूयते अस्मिन्निति संश्रवः तस्मिन् समीपदेशे, यत्रोक्तं सीतैव शृणुयान्नान्येत्यर्थः ॥१-४॥ पार्थिवेति । पार्थिवव्यञ्जनैः पार्थिवलक्षणैः ॥५-७॥ तस्येति । सत्याभिसन्धस्य सत्यसङ्कल्पस्य ॥ ८ ॥ ९ ॥ मृगरूपेण प्रशस्तमृगरूपेण ॥ १०-१४ ॥

यथारूपां यादृशशरीराम् । यथावर्णां यादृशरूपाम् । यथालक्ष्मीं यादृशकान्तिम् । राघवस्य राघवात् ॥ १५ ॥ १६ ॥ तत इति । सुकेशी नीलसूक्ष्मकेशी, वक्रिम्णः पूर्वमुक्तत्वात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ सेति । पार्श्वम् आकाशं भूमिं चावेक्षमाणा । अधस्तादित्यनेन यथा भूमिं भित्त्वा कश्चिन्नरः रामनामानि कीर्तयेत्तथाऽन्यत्रापीत्यपिना संभावनोच्यते । शिंशुपावृक्षस्याधस्तात्तिर्यगूर्ध्वमिति वा । तमचिन्त्यबुद्धिं ददर्श । तद्वपुरवलोकनात्पूर्वं तस्य

यथारूपां यथावर्णां यथालक्ष्मीं च निश्चिताम् । अश्रौषं राघवस्याहं सेयमासादिता मया ॥ १५ ॥ विररामैव मुक्त्वाऽसौ वाचं वानरपुङ्गवः । जानकी चापि तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं गता ॥ १६ ॥ ततः सा वक्रकेशान्ता सुकेशी केशसंवृतम् । उन्नम्य वदनं भीरुः शिंशुपावृक्षमैक्षत ॥ १७ ॥ निशम्य सीता वचनं कपेश्च दिशश्च सर्वाः प्रदिशश्च वीक्ष्य । स्वयं प्रहर्षं परमं जगाम सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती ॥ १८ ॥ सा तिर्यगूर्ध्वं च तथाप्यधस्तान्निरीक्षमाणा तमचिन्त्यबुद्धिम् । ददर्श पिङ्गाधिपतेरमात्यं वातात्मजं सूर्यमिवोदयस्थम् ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

हृदयमेवं परिच्छिनत्ति स्म । इह लङ्कायां प्रविश्यावरोधाराममध्यप्रवेशेनायं निपुणतरमतिरिति निश्चितवतीत्यर्थः । पिङ्गाधिपतेरमात्यं स्वरविशेषेणायं वानरः, तत्रापि न स्वतन्त्रः, किन्तु स्वसजातीयस्य राज्ञः कस्यचिदमात्योऽयम्, तद्राज्यकार्यमेतद्धस्तगतमिति निश्चितवती । वातात्मजं रामप्राणहेतुभूतमत्प्राणनहेतुत्वेन सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेन वायुपुत्रोऽयमित्यवगतवती । सूर्यमिवोदयस्थं रामदिवाकरस्योदयसूचकमुदयगिरिस्थमरुणमिव स्थितम् । सूरः सूर्यः । "सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः" इत्यमरः । "सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः"इत्युक्तेस्सूरस्य सम्बन्धी सूर्यः । दिगादित्वाद्यत् । भवतापि सम्बन्धः विशेष एव । यद्वा सूर्यशब्देन तत्संबन्ध्यरुणो लक्ष्यते । " सूर्योऽरुणे च सूर्ये च " इति निघण्टुरस्तीत्याहुः । औचित्यादत्र सूर्योऽरुणः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

यथेति । यथारूपां यादृग्रूपाम् । यथावर्णां यादृशवर्णाम् । यथालक्ष्मीं यादृशलक्ष्मीकाम् । राघवस्य राघवात् । अश्रौषं विनिश्चितं नूनम् सेयमासादितेत्यर्थः ॥ १५-१९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

ततः शाखान्तरे लीनमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । दृष्ट्वा पूर्वं सामान्यतो दृष्ट्वा भयाच्चलितमानसा सती विशेषतो ददर्श । वेष्टितार्जुनवस्त्रं वेष्टित धवलवस्त्रम् । तं पूर्वोक्तम् ॥ १--४ ॥ रुरोदेत्यर्द्धम् । मन्दं राक्षस्यः श्रुत्वा किमिदमिति विचारयिष्यन्तीति भयेनेति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ सेति ।

ततः शाखान्तरे लीनं दृष्ट्वा चलितमानसा । वेष्टितार्जुनवस्त्रं तं विद्युत्सङ्घातपिङ्गलम् ॥ १ ॥ सा ददर्श कपिं तत्र प्रश्रितं प्रियवादिनम् । फुल्लाशोकोत्कराभासं तप्तचामीकरेक्षणम् ॥२॥ [साथ दृष्ट्वा हरिश्रेष्ठं विनीतवदवास्थितम् ।] मैथिली चिन्तयामास विस्मयं परमं गता । अहो भीममिदं रूपं वानरस्य दुरासदम् । दुर्निरीक्ष्यमिति ज्ञात्वा पुन रेव मुमोह सा ॥ ३ ॥ विललाप भृशं सीता करुणं भयमोहिता । रामरामेति दुःखार्ता लक्ष्मणेति च भामिनी ॥४॥ रुरोद बहुधा सीता मन्दं मन्दस्वरा सती ॥ ५ ॥ सा तं दृष्ट्वा हरिश्रेष्ठं विनीतवदुपस्थितम् । मैथिली चिन्तयामास स्वप्नोऽयमिति भामिनी ॥ ६ ॥ सा वीक्षमाणा पृथुभुग्नवक्त्रं शाखामृगेन्द्रस्य यथोक्तकारम् । ददर्श पिङ्गाधिपते रमात्यं वातात्मजं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ॥ ७ ॥ सा तं समीक्ष्यैव भृशं विसंज्ञा गतासुकल्पेव बभूव सीता । चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य भूयो विचिन्तयामास विशालनेत्रा ॥ ८ ॥

वीक्षमाणा विचारयन्ती । ददर्श पुनरनुकूलोऽयं स्यादिति ददर्शेत्यर्थः । भुग्नवक्त्रं वक्रमुखम् । यथोक्तकारम् आज्ञाकरम् ॥ ७ ॥ सा तमिति । विसंज्ञा मूर्च्छिता । गतासुकल्पा मृतप्राया । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य कालेनैव प्रबोधकेन प्रबुद्धवतीत्यर्थः । विकृतवानरवेषदर्शनेन

तत इति । चलितमानसा, अभूदिति शेषः । वेष्टितार्जुनवस्त्रं संवेष्टितधवलवस्त्रस्वरूपम् । यद्वा वेष्टितम् अर्जुनं धवलं वस्त्रं यस्य सः वेष्टितार्जुनवस्त्रः तम् ॥ १ ॥ ददर्श विशेषतो ददर्शेत्यर्थः ॥२-६॥ वीक्षमाणा इदं वाक्यं राक्षस्यः श्रुतवत्यः किमिति शङ्कया परितो वीक्षमाणेत्यर्थः । शाखामृगेन्द्रस्य सुग्रीवस्य यथोक्तकारम्

[स०-विनीतवत् स्वार्थे वतिः । विनीताः सन्त्यस्येति विनीतवान् । स चासाववस्थितश्च तं वा । अथवा विनीतं विनीतिः तद्वांश्चासाववस्थितश्च तम् । यद्वा विनीतं विशिष्टनीतं वदतीति स विनीतवद: विनीतवाग्ग्मी । स चासौ वस्थितश्च तम् ॥] ति०-यथोक्तकारं कामाज्ञाकरम् । यद्वा यथोक्तवेष्टितार्जुनवस्त्राद्याकारम् । छान्दसो ह्रस्वः ॥ स०-यथोक्तकारं वेष्टितार्जुनवस्त्राकारं वा । उपसर्गाणां च धातुलीनार्थबोधकत्वेनाङ्किकलोपिकारशब्द एवाकारवाची ॥ ७ ॥

मूर्च्छिता पुनः कालेन प्रबुद्धेत्यर्थः ॥ ८ ॥ स्वप्न इति । स्वप्ने स्वप्नस्थाने । स्वप्ने वानरदर्शनं बन्धुविनाशकरमिति भावः ॥ ९ ॥ एवं दर्शनस्य स्वप्नत्वं संभाव्य पुनर्याथार्थ्यमाह-स्वप्नोऽपीति । स्वप्नाभावे हेतुमाह नहि मेऽस्ति निद्रेति । निद्राभावे हेतुः शोकेनेत्यादिः । एवं प्रतिबन्धकेन निद्राभावमुक्त्वा सुखरूपहेत्वभावाच्च न निद्रेत्याह-सुखं हीति । इन्दुपूर्णप्रतिमाननेन पूर्णेन्दुप्रतिमाननेन ॥ १० ॥ रामेति । सदैव बुद्ध्या विचिन्त्य

स्वप्ने मयाऽयं विकृतोऽद्य दृष्टः शाखामृगः शास्त्रगणैर्निषिद्धः । स्वस्त्यस्तु रामाय सलक्ष्मणाय तथा पितुर्मे जनकस्य राज्ञः ॥ ९ ॥ स्वप्नोऽपि नायं नहि मेऽस्ति निद्रा शोकेन दुःखेन च पीडितायाः । सुखं हि मे नास्ति यतोऽस्मि हीना तेनेन्दुपूर्णप्रतिमाननेन ॥ १० ॥ रामेति रामेति सदैव बुद्ध्या विचिन्त्य वाचा ब्रुवती तमेव । तस्यानुरूपां च कथां तमर्थमेवं प्रपश्यामि तथा शृणोमि ॥ ११ ॥ अहं हि तस्याद्य मनोभवेन संपीडिता तद्गतसर्वभावा । विचिन्तयन्ती सततं तमेव तथैव पश्यामि तथा शृणोमि ॥ १२ ॥ मनोरथः स्यादिति चिन्तयामि तथापि बुद्ध्या च वितर्कयामि । किं कारणं तस्य हि नास्ति रूपं सुव्यक्तरूपश्च वदत्ययं माम् ॥ १३ ॥

तमेव राममेव वाचा ब्रुवती । तस्यानुरूपां विचिन्तितस्याभिवदनस्यानुरूपां कथां तथा शृणोमि । तमर्थं कथार्थमेवं प्रपश्यामि । एवम् उक्तप्रकारेण जानामीत्यन्वयः । तदर्थामिति पाठे अयमर्थः । तस्यानुरूपां रामकीर्तनस्यानुरूपाम् । तदर्था स रामोऽर्थोऽभिधेयो यस्याः ताम् ॥ ११ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति-अहं हीति ॥ १२ ॥ प्रथमम् इदं रामनामकथयितृदर्शनं मनोरथः अभिलाषमात्रमिति चिन्तयामि । तथापि तथा चिन्तायां सत्यामपि बुद्ध्या वितर्कयामि । मनोरथो न भवतीति विचारयामि । किं कारणमिति चेत् तस्य मनोरथस्य रूपं नास्ति । अयं वानरस्तु सुव्यक्तरूपश्च मां वदति च । तस्मान्मनोरथो न भवेदेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

आज्ञाकरम् ॥ ७-९ ॥ इन्दुपूर्णप्रतिमाननेन पूर्णेन्दुप्रतिमाननेन ॥ १० ॥ रामेति रामेति सदैव बुद्ध्या विचिन्त्य तमेव राममेव वाचा ब्रुवती तस्यानुरूपां चिन्तनस्य अभिवदनस्य च अनुरूपां कथां तथा शृणोमि तमर्थं कथार्थम् एवं प्रपश्यामि एतदुक्तप्रकारेणैव जानामीति योजना ॥ ११ ॥ १२ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति-मनोरथः स्यादिति । बुद्ध्या चिन्तयामि तथा वितर्कयामि मनोरथो न भवतीति विचारयामि । किं कारणमिति चेत् तस्य मनोरथस्य रूपं रूप्यते प्राप्यतेऽनेनेति

अनेनोक्तं सत्यमस्त्विति देवताः प्रार्थयते—नम इति । हुताशनाय च अग्नये च ॥ १४ ॥ रामानु०—नमोऽस्त्विति । हुताशनाय चेति सम्यक् । अन्यथा वृत्तभङ्गः स्यात् ॥ १४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

नमोऽस्तु वाचस्पतये सवज्रिणे स्वयम्भुवे चैव हुताशनाय च । अनेन चोक्तं यदिदं ममाग्रतो वनौकसा तच्च तथाऽस्तु नान्यथा ॥१४॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥३२॥
सोऽवतीर्य द्रुमात्तस्माद्विद्रुमप्रतिमाननः । विनीतवेषः कृपणः प्रणिपत्योपसृत्य च ॥ १ ॥ तामब्रवीन्महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः । शिरस्यञ्जलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा ॥ २ ॥ कानु पद्मपलाशाक्षि क्लिष्टकौशेयवासिनि । द्रुमस्य शाखामालम्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिते ॥ ३ ॥ किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकजम् । पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम् ॥ ४ ॥ सुराणामसुराणां वा नागगन्धर्वरक्षसाम् । यक्षाणां किन्नराणां वा का त्वं भवसि शोभने ॥ ५ ॥ का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा वरानने । वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ॥६॥

सोऽवतीर्येत्यादि । सः राक्षसीषु सुप्तासु लब्धावसर इत्यर्थः । कृपणः सीतादौस्थ्यदर्शनेन दीनः । जानन्नपि वैदेह्यैव वाचयितुमब्रवीत् ॥ १–३ ॥ किमर्थमिति । तव नेत्राभ्याम् आनन्दाश्रुयोगार्हाभ्याम् । किमर्थं कस्य कुलच्छेदाय । यद्वा किमर्थं किं चेतसि कृत्वा । पुण्डरीकेत्यादि । हन्तैतत्सौन्दर्यं प्रणयिना रामेण दृष्टमासीदिति भावः ॥ ४ ॥ सुराणामित्यादिषु निर्धारणे षष्ठी । का त्वं कस्य सम्बन्धिनीत्यर्थः ॥ ५–७ ॥ रामानु०—विप्रकीर्णमिवो

रूपं प्रापकं नास्ति हि । कुतः ? अयं वानरः सुव्यक्तरूपश्च मां वदति च, तस्मान्मनोरथो न भवत्येवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२॥ स इति । कृपणः दीनः, सीतादैन्यात् स्वयं कृपण इत्यर्थः । अत्र राक्षसीनां निद्राजाड्यात्, त्रिजटास्वप्नश्रवणजन्यभयानन्तरमात्मत्राणाय सीतैकशरणत्वेनोपेक्षणाच्च सीताहनुमतोरयमप्रत्यूहसँल्लाप इत्यनुसन्धेयम् । अस्यार्थस्य अष्टपञ्चाशसर्गेऽङ्गदाग्रे हनुमतैव ' ततस्तास्सहितास्सर्वाः ' इत्यादिना वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ १ ॥ २ ॥ अथ लिङ्गैरेव सीतेति निश्चित्यापि तयैव वाचयितुमजानन्निव पृच्छति—कान्विति । इयं त्वं काऽसि ॥ ३ ॥ ४ ॥ सुराणां यक्षाणां किन्नराणां का त्वं भवसि, कस्य सम्बन्धिनी भवसीत्यर्थः ॥ ५–७ ॥

दकमित्यन्तः परं सुराणामिति श्लोकः । अयमुपरि प्रमादाल्लिखितः ॥ ९ ॥ का त्वमिति । हे कल्याणि ! त्वं का । अनिन्दितलोचने ! त्वं का भवसीति योजना ॥ ८ ॥ वसिष्ठं कोपयित्वेत्यत्रापि पतिता विबुधालयादित्यनुषज्यते । नासीत्यत्र काकुरनुसन्धेया ॥ ९ ॥ कोन्विति । अमुं लोकं गतम्, यमिति शेषः । परलोकं गतं यं पुत्रं पितरं भ्रातरं भर्तारं वा अनुशोचसि स क इत्यर्थः । गता त्वमित्यपि पाठः। अस्मात् स्वर्गादमुं मनुष्यलोकम् गता या त्वमनुशोचसि । तस्यास्ते

किन्नु चन्द्रमसा हीना पतिता विबुधालयात् । रोहिणी ज्योतिषां श्रेष्ठा श्रेष्ठसर्वगुणान्विता ॥ ७ ॥ का त्वं भवसि कल्याणि त्वमनिन्दितलोचने ॥ ८ ॥ कोपाद्वा यदि वा मोहाद्भर्तारमसितेक्षणे । वसिष्ठं कोपयित्वा त्वं नासि कल्याण्यरुन्धती ॥ ९ ॥ को नु पुत्रः पिता भ्राता भर्ता वा ते सुमध्यमे । अस्माल्लोकादमुं लोकं गतं त्वमनुशोचसि ॥ १० ॥ रोदनादतिनिःश्वासाद्भूमिसंस्पर्शनादपि । न त्वां देवीमहं मन्ये राज्ञः संज्ञावधारणात् ॥ ११ ॥ व्यञ्जनानि च ते यानि लक्षणानि च लक्षये । महिषी भूमिपालस्य राजकन्याऽसि मे मता ॥ १२ ॥ रावणेन जनस्थानाद् बलादपहृता यदि । सीता त्वमसि भद्रं ते तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १३ ॥ यथा हि तव वै दैन्यं रूपं चाप्यतिमानुषम् । तपसा चान्वितो वेषस्त्वं राममहिषी ध्रुवम् ॥ १४ ॥ सा तस्य वचनं श्रुत्वा रामकीर्तनहर्षिता । उवाच वाक्यं वैदेही हनुमन्तं द्रुमाश्रितम् ॥ १५ ॥

को वा पुत्रादिरिति योजना ॥ १० ॥ देवीं देवस्त्रियम् । संज्ञावधारणात् संज्ञायते अनयेति संज्ञा लक्षणम् । राजलक्षणनिश्चयादित्यर्थः ॥ ११ ॥ व्यञ्जनानि स्तनजघनादीनि । "व्यञ्जनं तेमने चिह्ने इमश्रुण्यवयवेऽपि च" इति विश्वः । लक्षणानि शुभावर्तरेखादिसामुद्रिकलक्षणानि ॥ १२ ॥ १३ ॥ यथा यादृशम् ॥ १४ ॥ द्रुमाश्रितं द्रुममूलाश्रितम् । सोऽवतीर्येति द्रुमावतरणस्य पूर्वमुक्तत्वात् । यद्वा पूर्वमग्रादवतरणमुक्तमिति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

का त्वं भवसि कल्याणि त्वमनिन्दितलोचने । हे कल्याणि ! त्वं का ? अनिन्दितलोचने त्वं का भवसीति वाक्यभेदेन युष्मच्छब्दप्रयोगः तज्जिज्ञासातिशयद्योतनार्थः । वसिष्ठं कोपयित्वेत्यत्र पतिता विबुधालयादित्यनुषङ्गः ॥ ८ ॥ ९ ॥ को न्विति । अमुं लोकं परलोकं गतं त्वम् अनुशोचसि किम् ? यं कञ्चन बन्धुमिति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ व्यञ्जनानि संस्थानविशेषविशिष्टतया उत्तमस्त्रीत्वव्यञ्जकानि स्तनजघनादीनि लक्षणानि भाग्यावेदनशुभरेखादीनि ॥१२॥१३॥ यथेति । यथा यादृशम् ॥ १४ ॥ द्रुमाश्रितं द्रुममूलाश्रितम् 'सोऽवतीर्य द्रुमात्' इति पूर्वोक्तत्वात् ॥ १५ ॥ १६ ॥

पृथिव्यामिति । शत्रुसैन्यप्रतापिनः शत्रुषु जीवत्सु न मे श्वशुरो जीवितवान् । स चेदिदानीं वर्तेत कथमहमेतादृशीमवस्थां प्राप्नुयामिति भावः ॥ १६ ॥ दुहितेति । सीता च नामेत्यत्र नामशब्दः प्रसिद्धौ ॥ १७ ॥ समा इति । अहम् एतादृशावस्था अहम् । तत्र मम श्वशुरगृहे । द्वादश समाः द्वादश संवत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तेनाविच्छिन्नैकरूपभोगभोक्तृत्वमुच्यते । मानुषानित्यनेन नात्मनो मानुषत्वं स्वाभाविक

पृथिव्यां राजसिंहानां मुख्यस्य विदितात्मनः । स्नुषा दशरथस्याहं शत्रुसैन्यप्रतापिनः ॥ १६ ॥ दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः । सीता च नाम नाम्नाऽहं भार्या रामस्य धीमतः ॥ १७ ॥ समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने । भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ॥ १८ ॥ तत्र त्रयोदशे वर्षे राज्येनेक्ष्वाकुनन्दनम् । अभिषेचयितुं राजा सोपाध्यायः प्रचक्रमे ॥ १९ ॥ तस्मिन् संभ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने । कैकेयी नाम भर्तारं देवी वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ न पिबेयं न खादेयं प्रत्यहं मम भोजनम् । एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ २१ ॥ यत्तदुक्तं त्वया वाक्यं प्रीत्या नृपतिसत्तम । तच्चेन्न वितथं कार्यं वनं गच्छतु राघवः ॥ २२ ॥

मिति सूच्यते । भोगान् भुञ्जाना अनुभवन्ती । काम्यन्त इति कामाः भोगोपकरणानि स्रक्चन्दनादीनि । तेषां समृद्धं समृद्धिः । भावे निष्ठा । तदस्या अस्तीति सर्वकामसमृद्धिनी । "अत इनिठनौ" इति इनिप्रत्ययः । अभवमिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तस्मिन्निति । संभ्रियमाणे संभारान् संपादयति सति । राघवस्याभिषेचने रामाभिषेकनिमित्तम् । देवी महिषी ॥ २० ॥ न पिबेयमिति । भुज्यत इति भोजनं खाद्यं पेयं च । रामो यद्यभिषिच्यते तदा मम संबन्धि यत् भोजनं तन्न पिबेयं न खादेयम् । एषः अयमभिषेकः जीवितस्यान्तश्च ॥ २१ ॥ यत्तदिति । तत्पूर्वोक्तं यद्वरदानरूपं

सीता च नामेति नामशब्दः प्रसिद्धौ ॥ १७ ॥ समा द्वादशेत्यत्र न्यवसमिति शेषः ॥ १८–२० ॥ मम भोजनमित्यत्र प्रथमार्थे षष्ठी ॥ २१ ॥ वाक्यं त्वदुक्तं सर्वं

स०–अहं प्रत्यहं निरन्तरम् मम भोजनं भोज्यं यद्वर्तते तन्न पिबेयम् न खादेयम् । कुत एतदित्यत आह–एष इति । एष इति बुद्ध्या विवेकेनाभिषेकेऽन्वेति । अथवा एष मे जीवितस्यान्तः एतच्च मम भोजनं पालनम् । तत्किमित्युक्ते, यदि रामोऽभिषिच्यते तर्ह्येषः अभिषेकः मे जीवितस्यान्तः । यदि नाभिषिच्यते तर्हि एतत् मम भोजनं पालनमिति । यदि नाभिषिच्यत इति पदानामावृत्त्याऽन्वयः । " भुज पालनाभ्यवहारयोः " इति धातुव्याख्यानात् ॥ २१ ॥

वाक्यं तन्न वितथं कार्यं चेत्तदा रामो वनं गच्छतु ॥ २२ ॥ स इति । देव्यास्संबन्धि स्वकृतं वरदानं स्मृत्वा कैकेय्याः वचनं श्रुत्वा मुमोह ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ अभिषेकात्परं प्रियं पितुर्वचनं विवासयाचनारूपम्, पूर्वं मनसा आसाद्य अङ्गीकृत्य अथ वाचा प्रतिगृहीतवान्, मनःपूर्वकमङ्गीकृतवा

स राजा सत्यवाग् देव्या वरदानमनुस्मरन् । मुमोह वचनं श्रुत्वा कैकेय्याः क्रूरमप्रियम् ॥ २३ ॥ ततस्तु स्थविरो राजा सत्ये धर्मे व्यवस्थितः । ज्येष्ठं यशस्विनं पुत्रं रुदन् राज्यमयाचत ॥ २४ ॥ स पितुर्वचनं श्रीमानभिषेकात् परं प्रियम् । मनसा पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान् ॥ २५ ॥ दद्यान्न प्रतिगृह्णीयान्न ब्रूयात् किंचिदप्रियम् । अपि जीवितहेतोर्वा रामः सत्यपराक्रमः ॥ २६ ॥ स विहायोत्तरीयाणि महार्हाणि महायशाः । विसृज्य मनसा राज्यं जनन्यै मां समादिशत् ॥ २७ ॥ साऽहं तस्याग्रतस्तूर्णं प्रस्थिता वनचारिणी । न हि मे तेन हीनाया वासः स्वर्गेऽपि रोचते ॥ २८ ॥ प्रागेव तु महाभागः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः । पूर्वजस्यानुयात्रार्थे द्रुमचीरैरलंकृतः ॥ २९ ॥ ते वयं भर्तुरादेशं बहुमान्य दृढव्रताः । प्रविष्टाः स्म पुराऽदृष्टं वनं गम्भीरदर्शनम् ॥ ३० ॥ वसतो दण्डकारण्ये तस्याहममितौजसः । रक्षसाऽपहृता भार्या रावणेन दुरात्मना ॥ ३१ ॥

नित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ उत्तरीयाणि वासांसि । जनन्यै कौसल्यायै । मां समादिशत्, तन्निकटे त्वया स्थातव्यमित्युक्तवानित्यर्थः ॥२७॥ साऽहमिति । अग्रतः प्रस्थाने हेतुमाह—न हीति ॥ २८ ॥ प्रागेवेति । प्रागेव यद्यपि रामानन्तरमेव लक्ष्मणेन द्रुमचीरादिस्वीकारः तथापि तस्य त्वरातिशयव्यञ्जनाय तथोक्तिः । महाभागः "अहं सर्वं करिष्यामि" इति प्रतिज्ञानुसारेण सर्वविधकैङ्कर्यकरणोचिताभिषेकविघ्नहेतुभाग्यसम्पन्नः । सौमित्रिः 'सृष्टस्त्वं वनवासाय' इत्युक्तवत्याः गर्भे सञ्जातः । मित्रनन्दनः स लक्ष्मणः सर्वविधकैङ्कर्यकर्तैत्यनुकूलैराभिनन्दनीयः । पूर्वजस्येत्यादि । रामकैङ्कर्यानुरूपत्वेन द्रुमचीरादीना मलङ्करणत्वमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ते वयमिति । पुराऽदृष्टं पूर्वमदृष्टम् । अत्र गम्भीरशब्देन दुष्प्रवेशत्वम्, दर्शनशब्देन स्वरूपमप्युच्यते ॥ ३० ॥ ३१ ॥

करिष्यामीति शपथपूर्वकमुक्तमित्यर्थः ॥ २२–२६ ॥ स इति । उत्तरीयाणि वासांसीत्यर्थः ॥ २७–२९ ॥ ते वयमिति । पुरा अदृष्टमिति छेदः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

द्वौ मासौ द्विमासरूपः कालः । मे जीवितानुग्रहः जीवितानुग्राहकः, जीवितधारणानुकूलः कृतः । त्यक्ष्यामि, स्वयमेवेति भावः ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः । ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां ततस्त्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ३२ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान् हरियूथपः । दुःखाद्दुःखाभिभूतायाः सान्त्वमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥
अहं रामस्य सन्देशाद्देवि दूतस्तवागतः । वैदेहि कुशली रामस्त्वां च कौशलमब्रवीत् ॥ २ ॥
यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः । स त्वां दाशरथी रामो देवि कौशलमब्रवीत् ॥ ३ ॥
लक्ष्मणश्च महातेजा भर्तुस्तेऽनुचरः प्रियः । कृतवाञ्छोकसन्तप्तः शिरसा तेऽभिवादनम् ॥ ४ ॥

तस्या इत्यादि । दुःखात् दुःखाभिभूतायाः उत्तरोत्तरं दुःखं प्राप्तायाः ॥ १ ॥ अहमिति । तव दूतः त्वां प्रति प्रेषितो दूतः ॥ २ ॥ य इति । वेद वेत्ति ।

जीवितानुग्रहः जीविताभ्यनुज्ञा । त्यक्ष्यामि जीवितं रावणेत्यादिके सतीति भावः ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ तस्या इति । दुःखाद्दुःखाभिभूतायाः सन्ततदुःखाभिभूताया इत्यर्थः ॥ १ ॥ तवागतः, समीपमिति शेषः ॥ २ ॥ ब्राह्ममस्त्रं यो वेद, अनेन सर्वास्त्रपारगत्वमुक्तम् । तदस्त्रस्वामिनः ब्रह्मणस्सर्वजगत्समष्टित्ववत् तदस्त्रस्यापि सर्वास्त्रसमष्टित्वात् । वेदांश्चेत्यनेन सर्वकर्ममार्ग पारगत्वम्, वेदविदां वर इत्यनेन ज्ञानमार्गपारगत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

स०–दुःखाद्दुःखाभिभूतायाः दुःखेनातन्तीति दुःखातस्तेषामिव यद्दुःखं तेनाभिभूतायाः । यद्वा दुःखात् सान्त्वमुत्तरमब्रवीदित्यन्वयः । दुश्च खं च तयोस्समाहारः द्वन्द्वैकवद्भावो वा उत्तरपदलोपिसमासान्तं वा । तस्मात् सीता एवं क्लिश्यतीति दुःखात्, स्वागमनप्रयोजनं जातमिति खात् सुखात् । " दुदुःखमिति संप्रोक्तं खं सुखं चोच्यते बुधैः " इति वचनाद्दुःखशब्द उभयवाची ॥ १ ॥ यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेदेत्यन्वयः । यद्वा वेदवेदेति द्विरभिधानेन उभयोरपि मुख्यतामभिप्रैति । यद्वा वेदान् व्याख्येयानृगादीन् । वेदवेदान् भारतादीन् व्याख्यानरूपान्विदन्ति ते तथा, तेषु वर इति । " इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः " इत्युक्तेः ॥ ३ ॥

वेदविदां वेदार्थज्ञानवताम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ सेति । प्रीतिसंहृष्टसर्वाङ्गी प्रीत्या पुलकितसर्वाङ्गी ॥ ५ ॥ दुःखबाहुल्येपि रामदर्शनप्रत्याशया कृच्छ्रेण जीवन्त्याः देव्याः जीवनफलस्य लब्धत्वात्तत्संवादिनीं गाथां स्तौति–कल्याणीति । कल्याणी सत्यार्था । मा प्रतिभाति मां प्रतिभाति । वर्ष शतादपीत्यन्ते इतिकरणं बोद्धव्यम् ॥ ६ ॥ तया सीतया तस्मिन् हनुमति विषये अद्भुता प्रीतिरुत्पादिता । परस्परेणेत्यादिकं वक्ष्यमाणस्य

सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः । प्रीतिसंहृष्टसर्वाङ्गी हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ ५ ॥ कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मा । एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ ६ ॥ तया समागते तस्मिन् प्रीतिरुत्पादिता ऽद्भुता । परस्परेण चालापं विश्वस्तौ तौ प्रचक्रतुः ॥ ७ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान् हरियूथपः । सीतायाः शोकदीनायाः समीपमुपचक्रमे ॥ ८ ॥ यथा यथा समीपं स हनुमानुपसर्पति । तथा तथा रावणं सा तं सीता परि शङ्कते ॥ ९ ॥ अहो धिग् दुष्कृतमिदं कथितं हि यदस्य मे । रूपान्तरमुपागम्य स एवायं हि रावणः ॥ १० ॥

सर्गस्य संग्रहः ॥ ७ ॥ तस्या इति । उपचक्रमे, गन्तुमिति शेषः । प्रापेति वाऽर्थः ॥ ८ ॥ यथा यथेति । रावणं परिशङ्कते–रामकुशलकथनेन सञ्जात रावणमायास्मरणा पुनः शङ्कितवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ मे मया अस्य पुरतः यत्कथितं तत् दुष्कृतम् अनुचितं कृतम् । इदम् अनालोच्य कथनं धिक् ।

प्रीतिसंहृष्टसर्वाङ्गी पुलकितसर्वगात्री ॥५॥ जीवितहारिदुःखबाहुल्येपि रामदर्शनप्रत्याशया कृच्छ्रेण जीवन्त्या देव्या जीवनफलस्य लब्धत्वात्तत्संवादिनीं गाथां स्तौति–कल्याणीति । जीवन्तं नरं वर्षशतादपि वर्षशतमध्ये वा आनन्द एतीति इयं लौकिकी गाथा जनवार्ता मा मां प्रति कल्याणी सत्यार्था प्रतिभाति । बतेति हर्षे ॥ ६ ॥ समागते तस्मिन् हनुमति तया कल्याणी बतेत्यादि वदन्त्या देव्या अद्भुता प्रीतिरुत्पादितेति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ तस्या इति । समीपमुपचक्रमे, गन्तुमिति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ रामकुशलकथनेन सञ्जातविश्वासापि रावणमायाबाहुल्यं स्मृत्वा पुनरविश्वसन्त्याह–अहो इति । मे अस्य पुरतः यत्कथितं कथनं तद्दुष्कृतम् अनुचितं कृतम् इदमनालोच्य कथनं धिक् । अहो इति खेदे । खेदे हेतुमाह रूपान्तरमिति । यः पूर्वं मायया मामुपाहरत, स एवायं

स०–जीवन्तं नरम् आनन्दः वर्षशतादेतीति लौकिकी लोकसिद्धा गाथा या सेयं मा मां प्रति कल्याणी कल्याणसूचिका प्रतिभाति । बत हर्षः विस्मयो वा । "जीवन्नरो भद्रशतानि पश्यति" इत्युक्तेः । अस्य स्वविषये सीतयोदाहृतत्वाज्जीवन्तीं स्त्रियमिति वक्तव्यम् । तथापि नरं जीवन्तमित्युक्तिः सर्वा अपि योषितः पुरुषे परतन्त्राः, तत्राप्यहं सदा तन्मात्रायत्तमङ्गलेति सूचयितुमिति मन्तव्यम् ॥ ६ ॥

अहो इति खेदे । खेदहेतुमाह—रूपान्तरमिति । वर्तत इति शेषः ॥ १० ॥ यद्यपि पूर्वं शिंशुपाशाखावलम्बनमुक्तं तथापि शिंशुपाशाखा अशोकसंवलितेति क्वचिच्छिंशुपेत्युच्यते क्वचिदशोक इति । अतो न कश्चिद्दोषः ॥ ११ ॥ भयवित्रस्ता भयहेतुना वित्रस्ता ॥ १२ ॥ १३ ॥ मायावी

तामशोकस्य शाखां सा विमुक्ता शोककर्शिता । तस्यामेवानवद्याङ्गी धरण्यां समुपाविशत् ॥ ११ ॥ हनुमानपि दुःखार्तां तां दृष्ट्वा भयमोहिताम् । अवन्दत महाबाहुस्ततस्तां जनकात्मजाम् । सा चैनं भयवित्रस्ता भूयो नैवाभ्युदैक्षत ॥ १२ ॥ तं दृष्ट्वा वन्दमानं तु सीता शशिनिभानना । अब्रवीद्दीर्घमुच्छ्वस्य वानरं मधुरस्वरा ॥ १३ ॥ मायां प्रविष्टो मायावी यदि त्वं रावणः स्वयम् । उत्पादयसि मे भूयः सन्तापं तन्न शोभनम् ॥ १४ ॥ स्वं परित्यज्य रूपं यः परिव्राजकरूपधृत् । जनस्थाने मया दृष्टस्त्वं स एवासि रावणः ॥ १५ ॥ उपवासकृशां दीनां कामरूप निशाचर । सन्तापयसि मां भूयः सन्तप्तां तन्न शोभनम् ॥ १६ ॥ अथवा नैतदेवं हि यन्मया परिशङ्कितम् । मनसो हि मम प्रीतिरुत्पन्ना तव दर्शनात् ॥ १७ ॥ यदि रामस्य दूतस्त्वमागतो भद्रमस्तु ते । पृच्छामि त्वां हरिश्रेष्ठ प्रिया रामकथा हि मे । गुणान् रामस्य कथय प्रियस्य मम वानर ॥ १८ ॥ चित्तं हरसि मे सौम्य नदीकूलं यथा रयः ॥ १९ ॥

स्वत एव मायावान् । "अस्मायामेधास्रजो विनिः" इति विनिप्रत्ययः । इदानीं मायां प्रविष्टः आश्रितः । स्वयं रावणस्सन् मम सन्तापमुत्पादयसीति यदि उत्पादयसीति यत् तत्सन्तापोत्पादनं ते न शोभनम् । तवाप्यभीष्टविरहसन्तापो भविष्यतीत्यर्थः ॥ १४–१६ ॥ हनुमन्तं रावणमाशङ्क्य तज्जनितमनःप्रसादमालोच्य तां शङ्कां निराचष्टे—अथवेति । मया यत् परिशङ्कितम् एतन्नैवं हि नैवमेव । कुत इत्यत आह मनस इति ॥ १७–१९ ॥

रावणः रूपान्तरमुपागम्य, वर्तत इति शेषः ॥ १० ॥ तामिति । अशोकस्य अशोकवनस्थशिंशुपावृक्षस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ तां धरण्युपविष्टाम् । अवन्दत नमस्कृतवान् । एनं दृष्ट्वा भयसन्त्रस्ता भूयः पुनरेनं नापश्यत ॥ १२–१६ ॥ एवं रावणदौरात्म्याद्धनुमन्तं रावणमाशङ्क्य तद्दर्शनजनितमनःप्रसादमालोच्य तां शङ्कां

इह रामदूतागमनमत्यन्तासम्भावितमिति मत्वा पुनर्बहुधा शङ्कते–अहो इत्यादिना ॥ २० ॥ स्वप्नेऽपीति । स्वप्नेऽपि यद्यहं वीरम् । राक्षसीमध्यवास कृतं दुःखं स्वप्नदृष्टोऽपि निवर्तयितुं क्षम इति वीर्यातिशयोक्तिः । राघवं सहलक्ष्मणम् । विश्लेषदशायामुभयोर्दर्शनात् स्वप्नदर्शनेऽप्युभयोर्दर्शनं भवेत् । यद्वा तदानीमुभयोर्विश्लेषात्तौ किं परस्परं संयुक्तौ न वेति शङ्कते । पश्येयं नावसीदेयम् एवमुभयोस्स्वप्ने दर्शनेपि महत् दुःखं निवर्तेत, कथंचिद्

अहो स्वप्नस्य सुखता याऽहमेवं चिराहृता । प्रेषितं नाम पश्यामि राघवेण वनौकसम् ॥ २० ॥ स्वप्नेऽपि यद्यहं वीरं राघवं सहलक्ष्मणम् । पश्येयं नावसीदेयं स्वप्नोऽपि मम मत्सरी ॥ २१ ॥ नाहं स्वप्नमिमं मन्ये स्वप्ने दृष्ट्वा हि वानरम् । न शक्योऽभ्युदयः प्राप्तुं प्राप्तश्चाभ्युदयो मम ॥ २२॥ किन्नु स्याच्चित्तमोहोऽयं भवेद्वातगतिस्त्वियम् । उन्मादजो विकारो वा स्यादियं मृगतृष्णिका ॥ २३ ॥ अथवा नायमुन्मादो मोहोऽप्युन्मादलक्षणः । संबुध्ये चाहमात्मानमिमं चापि वनौकसम् ॥ २४ ॥

जीवितं धारयेयम् । स्वप्नोपि मम मत्सरी । मद्दशां विज्ञाय राम इव स्वप्नोपि मयि मात्सर्यं करोति ॥ २१ ॥ २२ ॥ एवं यथार्थस्वप्नपक्षौ निरस्य पुनश्चतुरो विभ्रमपक्षानुत्प्रेक्षते–किन्नु स्यादिति । चित्तमोहः रामक्षेमवार्ताश्रवणकुतूहलकन्दलितनिरन्तरचिन्तासन्ततिपरिणतिविशेषरूपः कोपि मनसो विभ्रम इत्यर्थः । असत्यश्चित्तसङ्कल्पो वा । वातगतिः उपवासादिप्रयुक्तधातुक्षोभजो वातविकाररूपो भ्रमः । तदध्यारोपो वा यथा त्वरूपस्य वायोः पांसुपुञ्जरूपविशेषोऽध्यारोपः । उन्मादजो विकारो वा । उन्मादो नाम विरहिणां कश्चिदवस्थाविशेषः, तज्जो विकारो भ्रमः । मृगतृष्णिका अन्यस्यान्यरूपेणावभासः । चित्तमोहोन्मादावप्रकृतिस्थप्रतिभासविशेषौ । वातगतिमृगतृष्णिके तु प्रकृतिस्थस्य ॥२३॥ अनन्तरोक्तचतुष्टयं निराकरोति–अथवेत्यादिना ।

निराचष्टे–अथवेति । मया यत्परिशङ्कितम् एतन्नैवं हि नैवमेव । कुतः ? मनस इति ॥१७–१९॥ इह रामदूतागमनमत्यन्तासम्भावितमिति मत्वा पुनर्बहुधा शङ्कते–अहो इत्यादिना ॥ २०–२२ ॥ एवं यथार्थस्वप्नपक्षौ निरस्य पुनश्चतुरो विभ्रमपक्षानुत्प्रेक्षते–किं न्वित्यादि । चित्तमोहः निरन्तररामध्यानजनिततत्प्रेषितदूतदर्शनसम्भाषणादिविषयो भ्रमः । वातगतिः उपवासादिप्रयुक्तधातुक्षोभजातविकाररूपो भ्रम इत्यर्थः । उन्मादजो विकारः, उन्मादो नाम विरहिणां कश्चिदवस्थाविशेषः। मृगतृष्णिका सर्वशरीरिसाधारणो देशकालविशेषजन्यश्चाक्षुषो भ्रम इत्यर्थः ॥ २३ ॥ बाधाराहित्येन भ्रमचतुष्टयपक्षं निराचष्टे–अथवेति । अयं वानरतद्भाषणादि

अथवा अयं वानरतद्भाषणादिप्रतिभासः उन्मादो न । मोहोप्युन्मादलक्षणः उन्मादस्य लक्षणमिव लक्षणं यस्य स तथोक्तः। अतः उन्मादनिराकरणेनैव सोपि निराकृत इत्यर्थः। अनयोर्निराकरणमितरपक्षद्वयनिराकरणस्योपलक्षणं कुत इत्यत आह—संबुध्य इति । अहम् आत्मानमिमं वनौकसं

इत्येवं बहुधा सीता संप्रधार्य बलाबलम् । रक्षसां कामरूपत्वान्मेने तं राक्षसाधिपम् ॥ २५ ॥ एतां बुद्धिं तदा कृत्वा सीता सा तनुमध्यमा । न प्रतिव्याजहाराथ वानरं जनकात्मजा ॥२६॥ सीतायाश्चिन्तितं बुद्ध्वा हनुमान् मारुतात्मजः । श्रोत्रानुकूलैर्वचनैस्तदा तां सम्प्रहर्षयत् ॥ २७ ॥ आदित्य इव तेजस्वी लोककान्तः शशी यथा । राजा सर्वस्य लोकस्य देवो वैश्रवणो यथा । विक्रमेणोपपन्नश्च यथा विष्णुर्महायशाः ॥२८॥ सत्यवादी मधुरवाग् देवो वाचस्पतिर्यथा । रूपवान् सुभगः श्रीमान् कन्दर्प इव मूर्तिमान् ॥ २९ ॥ स्थानक्रोधः प्रहर्ता च श्रेष्ठो लोके महारथः ॥ ३० ॥ बाहुच्छायामवष्टब्धो यस्य लोको महात्मनः ॥ ३१॥

चापि संबुध्ये सम्यक् जानामि ॥ २४ ॥ इत्येवमिति । बलाबलं मोहत्वादीनामबलत्वं रावणत्वस्य बलवत्त्वं च ॥ २५ ॥ २६ ॥ सीताया इति । संप्रहर्षयत् संप्राहर्षयत् ॥ २७ ॥ आदित्य इत्यादि । राजेति कुबेरस्य सर्वलोकराजत्वमुक्तम्—" राजाधिराजाय प्रसह्यसाहिने नमो वयं वैश्रवणाय कुर्महे " इति । सत्यमधुरवाक्त्वं बृहस्पतेर्वाचस्पतित्वादेव । रूपवान् सौन्दर्यवान् । सुभगः रमणीयः । श्रीमान् कान्तिमान् ॥ २८ ॥ २९॥ स्थाने क्रोधस्थाने क्रोधः यस्यासौ स्थानक्रोधः । प्रहर्ता क्रोधविषये प्रहर्ता । आदित्य इवेत्यादिना उक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टो राम इति योज्यम् ॥३०॥ बाहुच्छाया

प्रतिभासः उन्मादो न भवति । मोहोऽप्युन्मादलक्षणः उन्मादस्य लक्षणमिव लक्षणं यस्य मोहस्य स तथोक्तः, अत उन्मादनिराकरणेनैव मोहोऽपि निराकृतः । उन्माद मोहयोर्निराकरणेन चित्तमोहमृगतृष्णिकयोर्निराकरणं कृतमिति द्रष्टव्यम् । सर्वेऽपि पक्षाः उन्मादप्राया एव, भ्रमत्वाविशेषादिति भावः । कुतः ? अत आह सम्बुद्ध्य इति । यतः अहमात्मानम् इमं वनौकसं चापि सम्बुद्ध्ये सम्यक् जानामि, निर्बाधं जानामीत्यर्थः ॥ २४ ॥ बलाबलम् बलं रक्षसां कामरूपधारणं बलम्, अबलं रामदूतस्यापि वानरस्यात्रागमनासामर्थ्यमबलं सम्प्रधार्येत्यर्थः ॥ २५--२९ ॥ स्थानक्रोधः स्थाने क्रोधनीये विषये क्रोधो यस्य सः ॥ ३० ॥ यस्य बाहुच्छायामव

मित्यादि । लोकः महात्मनो यस्य बाहुच्छायाम् अवष्टब्धः आश्रितः । तं मृगरूपेण प्रशस्तमृगेण हेतुना आश्रमपदादपकृष्य शून्ये येनाप नीतासि तस्य रावणस्य यत्फलं मरणरूपं तत् द्रक्ष्यसीति योजना । यद्वा बाहुच्छायामवष्टब्धो यस्य लोको महात्मनः असावादित्य इव तेजस्वीत्येवं

अपकृष्याश्रमपदान्मृगरूपेण राघवम् । शून्ये येनापनीताऽसि तस्य द्रक्ष्यसि यत्फलम् ॥ ३२ ॥ नचिराद्रावणं सङ्ख्ये यो वधिष्यति वीर्यवान् । रोषप्रमुक्तैरिषुभिर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ ३३ ॥ तेनाहं प्रेषितो दूतस्त्वत्सकाशमिहागतः । त्वद्वियोगेन दुःखार्तः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः । अभिवाद्य महाबाहुः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ रामस्य च सखा देवि सुग्रीवो नाम वानरः । राजा वानरमुख्यानां स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ नित्यं स्मरति रामस्त्वां ससुग्रीवः सलक्ष्मणः । दिष्ट्या जीवसि वैदेहि राक्षसीवशमागता ॥ ३७ ॥ नचिराद्द्रक्ष्यसे रामं लक्ष्मणं च महाबलम् । मध्ये वानरकोटीनां सुग्रीवं चामितौजसम् ॥ ३८ ॥ अहं सुग्रीवसचिवो हनुमान्नाम वानरः । प्रविष्टो नगरीं लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ॥ ३९ ॥ कृत्वा मूर्ध्नि पदन्यासं रावणस्य दुरात्मनः । त्वां द्रष्टुमुपयातोऽहं समाश्रित्य पराक्रमम् ॥ ४० ॥ नाहमस्मि तथा देवि यथा मामवगच्छसि । विशङ्का त्यज्यतामेषा श्रद्धत्स्व वदतो मम ॥ ४१ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

योजना ॥ ३१-४० ॥ नाहमिति । वञ्चनार्थं परिगृहीतवेष इति मां यथाऽवगच्छसि तथा नास्मीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः ॥ ३४ ॥

ष्टब्धः आश्रितो लोकः तं राघवं मृगरूपेण आश्रमादपकृष्य शून्ये येन रावणेनापनीताऽसि तस्य यत्फलं मरणरूपं तत् द्रक्ष्यसीति योजना ॥ ३१-४० ॥ नाहमस्मि तथेति नाहं मायावी, वानरोऽस्मीत्यर्थः ॥४१॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥३४॥

तान्त्वित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ तनि०—गुरुकुलवासायोग्यानां वानराणां वसिष्ठशिष्याणां च ईदृशसमागमः कथं जातः ? शास्त्रश्रवणेनैमेव गुरुकुलवासयोग्यत्वात् ॥ २ ॥ यानीति । लिङ्गानि चिह्नानि ॥ ३ ॥ कीदृशमिति । संस्थानम् अवयवसंनिवेशः । रूपम् आकारः वर्णः कान्तिर्वा ॥ ४ ॥ ५ ॥ बतेत्यामन्त्रणे । जानन्ती त्वं दिष्ट्या मां परिपृच्छसीति संबन्धः । लक्षितानि त्वया दृष्टानि । मे मतः ॥ ६ ॥ ७ ॥ रामः सर्वाङ्गसुन्दरः । कमलपत्राक्षः कान्ति

तां तु रामकथां श्रुत्वा वैदेही वानरर्षभात् । उवाच वचनं सान्त्वमिदं मधुरया गिरा ॥ १ ॥ क्व ते रामेण संसर्गः कथं जानासि लक्ष्मणम् । वानराणां नराणां च कथमासीत् समागमः ॥ २ ॥ यानि रामस्य लिङ्गानि लक्ष्मणस्य च वानर । तानि भूयः समाचक्ष्व न मां शोकः समाविशेत् ॥ ३ ॥ कीदृशं तस्य संस्थानं रूपं रामस्य कीदृशम् । कथमूरू कथं बाहू लक्ष्मणस्य च शंस मे ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु वैदेह्या हनुमान् मारुतात्मजः । ततो रामं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५ ॥ जानन्ती बत दिष्ट्या मां वैदेहि परिपृच्छसि । भर्तुः कमलपत्राक्षि संस्थानं लक्ष्मणस्य च ॥ ६ ॥ यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च यानि वै । लक्षितानि विशालाक्षि वदतः शृणु तानि मे ॥ ७ ॥ रामः कमलपत्राक्षः सर्वसत्त्वमनोहरः । रूपदाक्षिण्यसम्पन्नः प्रसूतो जनकात्मजे ॥ ८ ॥

प्रवाहे आवर्त इव अत्यन्तमाकर्षकनयनशोभः । तादृशनयनसौन्दर्यसीमाभूमिमाह—सर्वसत्त्वमनोहरः । तिर्यग्जातितया विटपाद्विटपं प्लवतो ममापि चित्तापहारकः, अविशेषज्ञस्यापि मनोहर इत्यर्थः । रूपदाक्षिण्यसम्पन्नः रूपमित्येतद्विग्रहगुणानामुपलक्षणम् । दाक्षिण्यमित्यात्मगुणानामुपलक्षणम् । देहगुणैरात्मगुणैश्चान्यून इत्यर्थः । संपन्नः प्रसूतः, इदं सर्वं नागन्तुकं किन्तु औत्पत्तिकमित्यर्थः । अत्युत्कटं वदसि किमेवंविधोऽपरोऽप्यस्ति न वेत्यपेक्षायामाह—जनकात्मज इति । भवती च तादृशीत्यर्थः ॥ ८ ॥ तनि०—रामः सर्वाङ्गसुन्दर इत्यर्थः । कमलपत्राक्षः सौन्दर्यप्रवाहमज्जतामावर्तवदाकर्षकनयनशोभावान् ।

तां त्विति आदित्य इवेत्यादिकाम् ॥ १ ॥ २ ॥ यानि लिङ्गानि चिह्नानि ॥ ३ ॥ संस्थानम् अवयवसन्निवेशः । रूपम् आकारः ॥ ४ ॥ ५ ॥ जानन्तीति । बतेत्यामन्त्रणे । मां रामदूत इति जानन्ती सती दिष्ट्या मद्भाग्येन परिपृच्छसीति योजना ॥ ६ ॥ लक्षितानि त्वया दृष्टानि । मे मत्तः ॥ ७ ॥ रूपदाक्षिण्यसम्पन्नः रूपमित्येतद्विग्रहगुणानामुपलक्षणम् । प्रसूत इत्यनेन गुणानामुत्पत्तिविशिष्टत्वमवगम्यते ॥ ८ ॥

नयनशोभाया अवधिः क इत्यपेक्षायामाह सर्वसत्त्वमनोहर इति । तिर्यग्जातीयत्वेन शाखाचङ्क्रमणपरस्य वातात्मजस्यापि मनोहरत्वेन सर्वजनमनोहरः । रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूतः स्वाभाविकानवधिकदिव्यदेहगुणगणः । जनकात्मजे त्वमेव तत्सदृशीति वक्तुं शक्या नान्येत्यर्थः । यद्वा रमयतीति रमन्ते योगिन इति च रामः । रामत्वमेवाह कमलपत्राक्ष इति । अथवा रामस्सौन्दर्यप्रवाहभूतः । कमलपत्राक्षः प्रवाहे आवर्तायमानश्रीनयनः । तेन हृदयाकर्षकत्वं व्यज्ञितम् । तच्च सकलजन्तुसाधारणमित्याह सर्वसत्त्वमनोहर इति । तत्र वानरजातीयमच्चित्ताकर्षणमेव प्रमाणमिति ध्वन्यते । स्वरूपविग्रहगुणैः सकलजन्तुमनोहरत्वं जन्मासिद्धमित्याह रूपदाक्षिण्यसम्पन्नः प्रसूत इति । तर्हि एवंविधः पुमान् विद्यते किमिति चेत् ? नेत्याह जनकात्मजे इति । तुल्यशीलेत्यादिना भवत्येव प्रसिद्धा न पुमान् कश्चिदिति भावः ॥८॥

तेजसाऽऽदित्यसङ्काशः क्षमया पृथिवीसमः । बृहस्पतिसमो बुद्ध्या यशसा वासवोपमः ॥९॥ रक्षिता जीवलोकस्य स्वजनस्याभिरक्षिता । रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य धर्मस्य च परन्तपः ॥ १० ॥ रामो भामिनि लोकस्य चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता । मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः ॥ ११ ॥ अर्चिष्मानर्चितोऽत्यर्थं ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः । साधूनामुपकारज्ञः प्रचारज्ञश्च कर्मणाम् ॥ १२ ॥ राजविद्याविनीतश्च ब्राह्मणानामुपासिता । श्रुतवान् शील सम्पन्नो विनीतश्च परन्तपः ॥ १३ ॥ यजुर्वेदविनीतश्च वेदविद्भिः सुपूजितः । धनुर्वेदे च वेदेषु वेदाङ्गेषु च निष्ठितः ॥ १४ ॥ विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवः शुभाननः । गूढजत्रुः सुताम्राक्षो रामो देवि जनैः श्रुतः ॥ १५ ॥

सङ्ग्रहेणोक्तान् गुणान्विवृणोति–तेजसेत्यादिना ॥ ९–११ ॥ ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः गृहस्थस्यास्य ब्रह्मचर्यं नाम ऋतोरन्यत्र स्त्रीसङ्गमत्यागः । तदाह मनुः–"षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तास्मिन् युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वाद्याश्चतस्रश्च विवर्जयेत् ॥" प्रचारज्ञः प्रयोगज्ञः । ऐहिकामुष्मिकानां कर्मणां प्रचारं गतिं हेतुफलभावव्यवस्थां तत्त्वतो जानातीत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ १२ ॥ राजविद्याविनीतश्च । चतस्रो राजविद्याः–" आन्वीक्षकी त्रयी वार्ता दण्ड नीतिश्च शाश्वती। एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः॥" इत्युक्ताः, तासु विनीतः शिक्षितः । श्रुतवान् अवधृतवान् । शीलसम्पन्नः सदाचारसम्पन्नः । पूर्वं यज्ञादिकर्मानुष्ठातृत्वमुक्तमिति न पुनरुक्तिः ॥१३॥ वेदेषु यजुर्व्यतिरिक्तवेदेषु । अनेन स्वस्य यजुर्वेदत्वं सूचितम् ॥१४॥ एवमात्मगुणानभिधाय

सङ्ग्रहेणोक्तान् गुणान् विवृणोति–तेजसेत्यादिना ॥ ९–११ ॥ अर्चिष्मानिति । अर्चितः, सद्भिरिति शेषः । ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः, तत्र प्रसिद्ध इत्यर्थः । प्रचारज्ञः प्रयोगज्ञः ॥१२॥१३ ॥ यजुर्वेदविनीतः तस्मिन् रत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ पूर्वमात्मगुणानभिधाय इदानीं विग्रहगुणानाह–विपुलांस इत्यादिना ॥ १५ ॥

विग्रहगुणानाशास्ते–विपुलांस इत्यादिना। गूढजत्रुः अस्पष्टभुजसन्ध्यस्थिः ॥ १५ ॥ समः अन्यूनातिरिक्तदेहप्रमाणः ॥ १६ ॥ त्रिस्थिर इति । त्रिषु स्थानेषु स्थिरः। तथोक्तं सामुद्रिके–"उरश्च मणिबन्धश्च मुष्टिश्च नृपतेः स्थिराः" इति। त्रिप्रलम्बः त्रिषु प्रलम्बः। "दीर्घभ्रूबाहुमुष्कस्तु चिरजीवी धनी नरः" इति वचनात्। अन्यत्र तु "त्रयश्च यस्य विद्यन्ते प्रलम्बा मेढ्रबाहवः" इति। त्रिसमः त्रिषु समः। "केशाग्रं वृषणं जानु समा यस्य स भूपतिः" इति वचनात्। त्रिषु चोन्नतः। तदाह वराहमिहिरः–"उन्नतकुक्षिः क्षितिपः परिमण्डलोन्नतनाभयः क्षितिपाः। हृदयं न वेपनं पृथु समोन्नतं

दुन्दुभिस्वननिर्घोषः स्निग्धवर्णः प्रतापवान्। समः समविभक्ताङ्गो वर्णं श्यामं समाश्रितः ॥ १६ ॥
त्रिस्थिरस्त्रिप्रलम्बश्च त्रिसमास्त्रिषु चोन्नतः। त्रिताम्रस्त्रिषु च स्निग्धो गम्भीरस्त्रिषु नित्यशः ॥ १७ ॥
त्रिवलीवांस्त्र्यवनतश्चतुर्व्यङ्गस्त्रिशीर्षवान्। चतुष्कलश्चतुर्लेखश्चतुष्किष्कुश्चतुःसमः ॥ १८ ॥

मांसलं च नृपतीनाम्॥" इति। त्रिताम्रः त्रिषु ताम्रः। "श्लिष्टाङ्गुली रुचिरताम्रनखौ सुपार्ष्णी पादौ करावपि सुरक्तनखात्मरेखौ" इति वचनात्। "नेत्रान्तनखपाण्यङ्घ्रितलैस्ताम्रैस्त्रिभिस्सुखी" इति च। त्रिषु स्निग्धः। "स्निग्धा भवन्ति वै येषां पादरेखाः शिरोरुहाः। तथा लिङ्गमणिस्तेषां महाभाग्यं विनिर्दिशेत्॥" इति सामुद्रिकवचनात्। त्रिषु गम्भीरः। अत्र वररुचिः–"स्वरः सत्त्वं च नाभिश्च गम्भीरः शस्यते बुधैः" इति। ब्राह्मे तु–"स्वरे गतौ च नाभौ च गम्भीरास्त्रिषु शस्यते" इति। नित्यश इति सर्वत्र विशेषणीयम्। तेन रोगाद्युपाधिकृतरागादिनिवृत्तिः ॥१७॥ त्रिवलीवान् उदरे वलित्रयवान्, कण्ठे वलित्रयवान् वा। अत्र गर्गः–"स्थिरा त्रिरेखा सुभगोपपन्ना स्निग्धा सुमांसोपचिता सुवृत्ता। न चातिदीर्घा चतुरङ्गुला च ग्रीवा सुदीर्घा भवतीह धन्या॥"

समः अन्यूनातिरिक्तदेहप्रमाणः ॥ १६ ॥ त्रिस्थिरः त्रिषु स्थानेषु स्थिरः। तदुक्तम्–"उरश्च मणिबन्धश्च मुष्टिश्च नृपतेः स्थिराः" इति। त्रिप्रलम्बः। तदुक्तम्–"प्रलम्बा यस्य स धनी त्रयो भ्रूमुष्कबाहवः" इति। मुष्कः वृषणः। त्रिसमः त्रिषु समः। तदुक्तम्–"केशाग्रं वृषणं जानु समं यस्य स भूपतिः" इति। त्रिषु चोन्नतः। तदुक्तम्–"नाभ्यन्तःकुक्षिवक्षोभिरुन्नतः क्षितिपो भवेत्" इति। त्रिताम्रः। तदुक्तम्–"नेत्रान्तनखपाण्यङ्घ्रितलैस्ताम्रैस्त्रिभिस्सुखी" इति। त्रिषु स्निग्धः तदुक्तम्–"स्निग्धा भवन्ति वै येषां पादरेखाः शिरोरुहाः। तथा लिङ्गमणिस्तेषां महाभाग्यं विनिर्दिशेत" इति। त्रिषु गम्भीरः "स्वरे सत्वे च नाभौ च गम्भीरस्त्रिषु शस्यते" इति ॥ १७ ॥ त्रिवलीवान् उदरे कण्ठे वलित्रयवान्। "स्थिरा त्रिरेखा सुभगोपपन्ना स्निग्धा सुमांसोपचिता सुवृत्ता। न चातिदीर्घा चतुरङ्गुला च ग्रीवा च दीर्घा भवतीह धन्या" इति। त्र्यवनतः त्रीणि अवनतानि निम्नानि यस्य सः। तदुक्तम्–"पीनोपचितैर्निम्नैः क्षितिपतयश्चूचुकैः स्तनैः सुखिनः।

इति । त्र्यवनतः त्रीण्यवनतानि निम्नानि यस्यासौ त्र्यवनतः । तानि स्तनचूचुकपादरेखाः । अत्र मिहिरः–" पीनोपचितैर्निम्नैः क्षितिपतयश्चूचुकैः स्तनैः सुखिनः । स्निग्धा निम्ना रेखा धनिनां तद्व्यत्ययेन निस्स्वानाम् ॥" इति । चत्वारि व्यङ्गानि ह्रस्वानि यस्यासौ चतुर्व्यङ्गः । अत्र वररुचिः–"ग्रीवा प्रजननं पृष्ठं ह्रस्वं जङ्घा च पूज्यते" इति । यद्वा चत्वारो व्यङ्गाः विकलाः यस्य सः चतुर्व्यङ्गः । ते च शिराविकलः पादः, रोमान्तरविकलो रोमकूपः, दैर्घ्य विकलो मेढ्रः, मांसविकलो बस्तिः । अत्र नारदः–"पादैः प्रस्वेदरहितैः शिराहीनैश्च पार्थिवः । एकरोमा भवेद्राजा द्विरोमा पण्डितो भवेत् । त्रिरोमा चतुरोमा च भवेद्भाग्यविवर्जितः । समपादोपविष्टस्य गुल्फं स्पृशति मेहनम् । यस्येश्वरं तं जानीयात्सुखिनं चैव मानवम् । निर्मांसः संहतो बस्तिर्येषां ते सुखभागिनः ॥" इति । त्रिशीर्षवान् त्रिभिर्लक्षणैर्युक्तं शीर्षं तदस्यास्तीति त्रिशीर्षवान् । तानि लक्षणान्यावर्ताः । "आवर्तत्रयरुचिरं यस्य शिरः स क्षितिभृतां नेता " इति कथनात् । यद्वा त्रिप्रकारं समवृत्तं छत्राकारं विशालं च शीर्षमस्यास्तीति त्रिशीर्षवान् । अत्र नारदः–" समवृत्तशिराश्चैव छत्राकारशिरास्तथा । एकछत्रां महीं भुङ्क्ते दीर्घमायुश्च विन्दति ॥" इति । चतस्रः कलाः वेदाः यस्य चतुष्कलः । अत्र शरीरलक्षणप्रकरणे कलाशब्दस्त त्सूचकरेखापरः । अत्र नन्दी–" मूलेऽङ्गुष्ठस्य वेदानां चतस्रस्तिस्र एव वा । एका द्वे वा यथायोगं रेखा ज्ञेया द्विजन्मनाम् ॥" इति । चतुर्लेखः ललाटे पादयोः पाण्योश्चतस्रो लेखा रेखा यस्य स चतुर्लेखः । " ललाटे यस्य दृश्यन्ते चतुस्त्रिद्व्येकरेखिकाः । शतद्वयं शतं षष्टिस्तस्यायुर्विंशतिस्तथा ॥" इति कात्यायनः । " यस्य पादतले वज्रध्वजशङ्खाङ्कुशोपमाः । रेखास्सम्यक् प्रकाशन्ते मनुजेन्द्रं तमादिशेत् ॥ " इति नारदः । " पाणौ चतस्रो रेखाश्च यस्य तिष्ठन्त्यभङ्गुराः " इति ब्रह्मा । चत्वारः किष्कवः यस्य स चतुष्किष्कुः । चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मको हस्तः किष्कुः, षण्णवत्यङ्गुलोत्सेध इत्यर्थः । " षण्णवत्यङ्गुलोत्सेधो यः पुमान् स दिवौकसः " इति ब्राह्मपुराणवचनम् । चतुःसमः चत्वारः समा यस्य स चतुःसमः, ते च बाहुजानूरु

स्निग्धा निम्ना रेखा धनिनां तद्व्यत्ययेन निस्स्वानाम् ॥" इति । चतुर्व्यङ्गः चत्वारि व्यङ्गानि ह्रस्वानि यस्य सः । "ग्रीवा प्रजननं पृष्ठं ह्रस्वं जङ्घा च पूज्यते" इति । त्रिशीर्षवान् त्र्यावर्तयुक्तशीर्षवानित्यर्थः । " आवर्तत्रयरुचिरं यस्य शिरः क्षितिभृतां भवेन्नाथः " इति । चतुष्कलः चतस्रः कलाश्चत्वारो वेदा यस्य सः । अत्र कलाशब्देन तत्प्राप्तिसूचका अङ्गुष्ठमूलगताश्चतस्रो रेखा उच्यन्ते । तदुक्तम्–" मूलेऽङ्गुष्ठस्य वेदानां चतस्रस्तिस्र एव वा । एका द्वे वा यथायोगं रेखा ज्ञेया द्विजन्मनाम् ॥" इति । चतुर्लेखः ललाटे पादयोः पाण्योश्चतस्रो रेखा यस्य सः । "ललाटे यस्य दृश्यन्ते चतुस्त्रिद्व्येकरेखिकाः । शतद्वयं शतं षष्टिस्तस्यायुर्विंशति स्तथा ॥" इति । " यस्य पादतले वज्रध्वजशङ्खाङ्कुशोपमाः । रेखाः सम्यक् प्रजायन्ते मनुजेन्द्रं तमादिशेत् । " इति । "पाण्योश्चतस्रो रेखाश्च यस्य तिष्ठन्त्य भङ्गुराः" इति च । चतुष्किष्कुः चत्वारः किष्कवः प्रमाणं यस्य स तथोक्तः । किष्कुः चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मको हस्तः " षण्णवत्यङ्गुलोत्सेधो यः पुमान् स दिवौ कसः " इति । चतुस्समः । तदुक्तम्–" बाहुजानूरुजङ्घाश्च चत्वार्यथ समानि च । " इति ॥ १८ ॥

गण्डाः। तदुक्तं ब्रह्माण्डे-" बाहुजानूरुगण्डाश्च चत्वार्यथ समानि च " इति ॥ १८ ॥ चतुर्दशसमद्वन्द्वः चतुर्दशसङ्ख्यानि समानि द्वन्द्वानि यस्य सः। तथात्र सामुद्रिकम्-" भ्रुवौ नासापुटे नेत्रे कर्णावोष्ठौ च चूचुकौ। कूर्परौ मणिबन्धौ च जानुनी वृषणौ कटी। करौ पादौ स्फिजौ यस्य समौ ज्ञेयः स भूपतिः॥" इति। चत्वारो दंष्ट्राकारा दन्ता यस्य स चतुर्दंष्ट्रः। तदाह मिहिरः-" स्निग्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च

चतुर्दशसमद्वन्द्वश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्गतिः। महोष्ठहनुनासश्च पञ्चस्निग्धोऽष्टवंशवान् ॥ १९ ॥

शुभाः " इति। चतुर्गतिः चतुर्णां सिंहशार्दूलगजवृषभाणां गतिरिव गतिर्यस्य सः। "गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ " इति बालकाण्डोक्तेः। महोष्ठहनुनासश्च। ओष्ठस्य महत्त्वं बन्धुजीवबिम्बफलारुणमांसलत्वम्, हनोस्तु परिपूर्णमांसलत्वम्, नासिकाया दीर्घतुङ्गत्वम्। तथाच संहिता-" बन्धुजीवकुसुमोपमोऽधरो मांसलो रुचिरबिम्बरूपधृत्। पूर्णमांसलहनुस्तु भूमिपस्तुङ्गतुण्डरुचिराकृतिस्तथा॥" इति। तुण्डशब्देन नासिकोच्यते। पञ्चस्निग्धः। पञ्च स्निग्धाः अवयवाः यस्य सः, ते च वाक्यवक्त्रनखलोमत्वचः केशनेत्रदन्तत्वक्पादतलानि वा। अत्र वररुचिः-" चक्षुःस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन भोजनम्। त्वचः स्नेहेन शयनं पादस्नेहेन वाहनम्॥" इति। " स्निग्धनीलमृदुकुञ्चितास्तथा मूर्धजाः सुखकराः समं शिरः " इति मिहिरः। पूर्वं त्रिषु स्निग्ध इत्युक्तेः अत्र पञ्चस्निग्ध इतीदं मतभेदमाश्रित्योक्तम्। अष्टवंशवान् अष्टौ वंशाः आयतावयवा यस्य सः, आयताष्टावयव इत्यर्थः। अत्र सामुद्रिकम्-"पृष्ठवंशः शरीरं च हस्तपादाङ्गुली करौ। नासिका चक्षुषी कर्णौ प्रजनो यस्य चायताः॥" इति। प्रजनस्यायतत्वमार्जवम् ॥१९॥

चतुर्दशसमद्वन्द्वः समपरिमाणचतुर्दशाङ्गद्वन्द्वयुक्त इत्यर्थः। तदुक्तम्-"भ्रुवौ नासापुटे नेत्रे कर्णावोष्ठौ च चूचुके। कूर्परौ मणिबन्धौ च जानुनी वृषणौ कटी। करौ पादौ स्फिजौ यस्य समौ ज्ञेयः स भूपतिः॥ " इति। " कर्णाक्षिभ्रूगण्डनासादन्तोष्ठस्कन्धजत्रुणी। पादौ करौ स्तनावूरू स्फिजौ द्वन्द्वौ चतुर्दश ॥ " इति। " समाश्च यस्य विद्यन्ते क्रमेणोपचितास्तथा " इति। चतुर्दंष्ट्रः दन्तपङ्क्तिद्वये प्रतिपार्श्वं चतस्रश्चतस्रो दंष्ट्रा दन्तविशेषा यस्य स तथोक्तः। यद्वा दन्तपङ्क्तिद्वयेऽपि मध्यदन्तचतुष्कमभितो द्वौ द्वौ दन्तविशेषा दंष्ट्रा अभिधीयन्ते। चतुर्गतिः चतुर्णां सिंहशार्दूलगजवृषभाणां गतिर्यस्य सः। महोष्ठहनुनासश्च ओष्ठस्य महत्त्वं बन्धुजपाकुसुमबिम्बफलारुणमांसलत्वम्, हनोस्तु परिपूर्णमांसलोन्नतत्वम्, नासिकायाः दीर्घोन्नतरुचिरपुटत्वम्। तदुक्तम्-" बन्धुजीवकुसुमोपमाधरो मांसलो रुचिरबिम्बरूपधृत्। पूर्णमांसलहनुस्तु भूमिपस्तुङ्गतुण्डरुचिराकृतिस्तथा " इति। तुण्डमिति नासिकोच्यते। पञ्चस्निग्धः " वाग्वक्त्रनखलोमानि त्वचश्च" इति। अष्टवंशवान् अष्टौ वंशा आयता अस्य सन्तीत्यष्टवंशवान्। " बाहू च नलकौ चोरू जङ्घे चेत्यष्टवंशकाः " इति। नलका अङ्गुलिः ॥ १९ ॥

दशपद्मः दश पद्माकारावयवाः यस्य सः दशपद्मः । "मुखनेत्रास्यजिह्वोष्ठतालुस्तननखाः करौ। पादौ च दश पद्मानि पद्माकाराणि यस्य च ॥" इति । दशबृहत् दश बृहदवयवा यस्य सः । ते च–" उरः शिरो ललाटं च ग्रीवा बाह्वंसनाभयः । पार्श्वपृष्ठस्वराश्चेति विशालास्ते शुभप्रदाः ॥ " इति सामुद्रिकम् । ब्राह्मे तु–" शिरोललाटे श्रवणे ग्रीवा वक्षश्च हृत्तथा । उदरं पाणिपादौ च पृष्ठं दश बृहन्ति च ॥ " इति । त्रिभिर्व्याप्तः । " त्रिभिर्व्याप्तिश्च यस्य

दशपद्मो दशबृहत् त्रिभिर्व्याप्तो द्विशुक्लवान् । षडुन्नतो नवतनुस्त्रिभिर्व्याप्नोति राघवः ॥ २० ॥
सत्यधर्मपरः श्रीमान् संग्रहानुग्रहे रतः । देशकालविभागज्ञः सर्वलोकप्रियंवदः ॥ २१ ॥

स्यात्तेजसा यशसा श्रिया " इति ब्राह्मोक्तरीत्या त्रिभिर्व्याप्तः । द्विशुक्लवान् द्वे दन्तनेत्रे शुक्ले यस्य सः द्विशुक्लवान् । षडुन्नतः षट् उन्नता अवयवा यस्य सः । ते च–" कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणं स्कन्धो ललाटिका । सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्नताङ्गाः शुभप्रदाः ॥" इति वररुचिः । अत्र मतभेदेनोक्तेर्न पुनरुक्तिः । मतभेदश्रवणं च रामस्य सकलशास्त्रोक्तमहापुरुषलक्षणपरिपूर्णत्वद्योतनाय । नवतनुः नव तनवः सूक्ष्मा यस्य । तानि च केशश्मश्रुनखलोमत्वगङ्गुलिपर्वशेफोबुद्धिदर्शनानि । " सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि केशलोमनखत्वचः । शेफश्च येषां सूक्ष्माणि ते नरा दीर्घजीविनः ॥ " इति वररुचिः । त्रिभिर्व्याप्नोति त्रिभिः पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णैः कालैः धर्मार्थकामान् व्याप्नोति अनुतिष्ठतीति । तदुक्तं ब्राह्मे–" धर्मार्थकामाः कालेषु त्रिषु यस्य स्वनिष्ठिताः " इति ॥ २० ॥ संग्रहानुग्रह इति । संग्रह अर्जनम् । अनुग्रहः फलदानम् ॥ २१ ॥

दशपद्मः दश पद्माकारा अवयवा यस्य सः । तथोक्तम्–" मुखनेत्रास्यजिह्वोष्ठतालुस्तननखाः करौ । पादौ च दश पद्मानि पद्माकाराणि यस्य च ॥ " इति । दशबृहत् " शिरोललाटे श्रवणे ग्रीवा वक्षश्च हृत्तथा । उदरं पाणिपादौ च पृष्ठं दश बृहन्ति च " इति । त्रिभिर्व्याप्तः " त्रिभिर्व्याप्तश्च यश्च स्यात्तेजसा यशसा श्रिया " इति । द्विशुक्लवान् द्वौ शुक्लौ शुद्धौ मातृपितृवंशौ यस्य सः । " द्वौ शुक्लौ तु शुभौ शुद्धौ वंशौ मातुः पितुस्तथा " इति । षडुन्नतः " कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणस्कन्धौ ललाटिका । सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्नताङ्गाः शुभप्रदाः " इति । नवतनुः नवसु स्थानेषु सूक्ष्मः । " सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि केशरोमनखत्वचः । शेफश्च येषां सूक्ष्माणि ते नरा दीर्घजीविनः ॥ अस्फुटिताग्रं सूक्ष्मं श्मश्रु शुभं मृदु च सन्ततं स्निग्धम् । सूक्ष्मदृक् सूक्ष्मबुद्धिश्च यो नरः स सुखी भवेत् । " इति । त्रिभिर्व्याप्नोतीति । त्रिभिः पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णकालैः धर्मार्थकामानवाप्नोति अनुतिष्ठतीति त्रिभिर्व्याप्नोति । ब्राह्मे–"धर्मार्थकामाः कालेषु त्रिषु यस्य स्वनिष्ठिताः" इति । ननु त्रिसमस्त्रिषु चोन्नतः त्रिषु स्निग्धः त्रिभिर्व्याप्त इत्युक्तं प्राक् । इह तु चतुस्समः षडुन्नतः पञ्चस्निग्धः त्रिभिर्व्याप्नोतीत्युच्यते, सत्यम्, मतभेदमाश्रित्योक्तत्वाददोषः । अन्येषामप्येवंविधानां सकलशास्त्रोक्तमहापुरुषलक्षणानाम् एकः सकलगुणारामो राम एव लक्ष्यमिति सूचनाय ॥ २० ॥ सङ्ग्रहानुग्रह इति । संग्रहः

भ्राता च तस्येति । द्वैमात्रः सपत्नीपुत्रः ॥ २२ ॥रामानु०—भ्राता च तस्येति । द्वैमात्रः द्वयोर्मात्रोरपत्यं पुमान् द्वैमात्रः । "मातुरुत्सङ्ख्यासंभद्रपूर्वायाः" इति अण् प्रत्ययः । उकाराभाव आर्षः । सुमित्रापत्यस्य लक्ष्मणस्य द्वैमातुरत्वं जन्मप्रभृति रामवत् कौसल्यया संवर्धितत्वात् ॥ २२ ॥ २३ ॥ मृगपतिं सुग्रीवम् । पूर्वजेन वालिना ।

भ्राता च तस्य द्वैमात्रः सौमित्रिरपराजितः । अनुरागेण रूपेण गुणैश्चैव तथाविधः ॥ २२ ॥ तावुभौ नरशार्दूलौ त्वद्दर्शनसमुत्सुकौ । विचिन्वन्तौ महीं कृत्स्नामस्माभिरभिसङ्गतौ ॥ २३ ॥ त्वामेव मार्गमाणौ तौ विचरन्तौ वसुन्धराम् । ददर्शतुर्मृगपतिं पूर्वजेनावरोपितम् ॥ २४ ॥ ऋश्यमूकस्य पृष्ठे तु बहुपादपसङ्कुले । भ्रातुर्भयार्तमासीनं सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ॥ २५ ॥ वयं तु हरिराजं तं सुग्रीवं सत्यसङ्गरम् । परिचर्यास्महे राज्यात् पूर्वजेनावरोपितम् ॥ २६ ॥ ततस्तौ चीरवसनौ धनुःप्रवरपाणिनौ । ऋश्यमूकस्य शैलस्य रम्यं देशमुपागतौ ॥ २७ ॥ स तौ दृष्ट्वा नरव्याघ्रौ धन्विनौ वानरर्षभः । अवप्लुतो गिरेस्तस्य शिखरं भयमोहितः ॥ २८ ॥ ततः स शिखरे तस्मिन् वानरेन्द्रो व्यवस्थितः । तयोः समीपं मामेव प्रेषयामास सत्वरम् ॥२९॥ तावहं पुरुषव्याघ्रौ सुग्रीववचनात् प्रभू । रूपलक्षणसम्पन्नौ कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥३०॥ तौ परिज्ञाततत्त्वार्थौ मया प्रीतिसमन्वितौ । पृष्ठमारोप्य तं देशं प्रापितौ पुरुषर्षभौ ॥ ३१ ॥ निवेदितौ च तत्त्वेन सुग्रीवाय महात्मने । तयोरन्योन्यसंलापाद्भृशं प्रीतिरजायत ॥३२॥

अवरोपितम्, राज्यादिति शेषः ॥ २४--२६ ॥ रामानु०—वयन्त्विवाति । परिचर्य परिचर्यां कृत्वा । आस्महे तिष्ठाम इत्यर्थः ॥ २६ ॥ तत इति । पाणिनाविति

आर्जनम्, अनुग्रहः फलदानम् ॥ २१ ॥ द्वैमात्रः द्वयोर्मात्रोरपत्यं पुमान् द्वैमात्रः ॥ २२ ॥ अस्माभिः सुग्रीवमन्त्रिभिरित्यर्थः ॥ २३ ॥ मृगपतिं सुग्रीवम् । अवरोपितम् राजासनादिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ वयमिति । परिचर्यास्महे परिचर्यां कृत्वा आस्महे, तिष्ठाम इत्यर्थः ॥ २६ ॥ पाणिनावित्यत्र इन्नन्तत्वमार्षम् ॥ २७–४० ॥

स०—धनुःप्रवरपाणिनौ पणो व्यवहार एव पाणः । धनुःप्रवराभ्यां पाणोऽनयोरस्तीति तथा । धनुःप्रवरपाणिनां नौ नायकावित्यर्थ इति वा । "नेता नश्च समाख्यातः" इति नानार्थपदमञ्जर्याम् । नान्तो वाऽयं शब्दः ॥ २७ ॥

नान्तत्वमार्षम् ॥ २७–३५ ॥ स श्रुत्वेति । अत्यर्थं निष्प्रभ इति । आत्मवद्रामस्यापि दुःखहेतुश्रवणादिति भावः । यद्वा रामापेक्षया अत्यन्त निष्प्रभः । रामः सीताविरहेण निष्प्रभोऽभूत्, सुग्रीवस्तु तयोस्साहित्यादर्शनाद्रामक्लेशदर्शनाच्चात्यर्थं निष्प्रभोऽभूत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तानीत्यादि ।

ततस्तौ प्रीतिसम्पन्नौ हरीश्वरनरेश्वरौ । परस्परकृताश्वासौ कथया पूर्ववृत्तया ॥३३॥ ततः स सान्त्वयामास सुग्रीवं लक्ष्मणाग्रजः । स्त्रीहेतोर्वालिना भ्रात्रा निरस्तमुरुतेजसा ॥ ३४ ॥ ततस्त्वन्नाशजं शोकं रामस्याक्लिष्टकर्मणः । लक्ष्मणो वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयत्॥३५॥ स श्रुत्वा वानरेन्द्रस्तु लक्ष्मणेनेरितं वचः। तदाऽऽसीन्निष्प्रभोऽत्यर्थं ग्रहग्रस्त इवांशुमान् ॥ ३६ ॥ ततस्त्वद्गात्रशोभीनि रक्षसा ह्रियमाणया । यान्याभरणजालानि पातितानि महीतले ॥ ३७ ॥ तानि सर्वाणि रामाय आनीय हरियूथपाः । संहृष्टा दर्शयामासुर्गतिं तु न विदुस्तव ॥ ३८ ॥ तानि रामाय दत्तानि मयैवोपहृतानि च । स्वनवन्त्यवकीर्णानि तस्मिन् विगतचेतसि ॥ ३९ ॥ तान्यङ्के दर्शनीयानि कृत्वा बहुविधं तव । तेन देवप्रकाशेन देवेन परिदेवितम् ॥ ४० ॥ पश्यतस्तानि रुदतस्ताम्यतश्च पुनः पुनः । प्रादीपयन् दाशरथेस्तानि शोकहुताशनम् ॥४१॥ शयितं च चिरं तेन दुःखार्तेन महात्मना । मयापि विविधैर्वाक्यैः कृच्छ्रादुत्थापितः पुनः ॥४२॥ तानि दृष्ट्वा महाबाहुर्दर्शयित्वा मुहुर्मुहुः । राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवे संन्यवेदयत् ॥४३॥

आनीय हरियूथपा इति । पूर्वं सुग्रीवेणानयनमुक्तं तद्धरियूथपद्वारेत्यत्रोच्यते । गतिं रावणस्थानम् ॥ ३८ ॥ तानीति । दत्तानि, सुग्रीवेणेति शेषः । मयैवोपहृतानि, पूर्वं पतनकाल इति शेषः, इदानीं हरियूथपैरानीतत्वोक्तेः । स्वनवन्ति आकाशात्पतनकाले ॥ ३९–४१ ॥ शयितं मूर्च्छितम् ॥ ४२ ॥ सुग्रीवे संन्यवेदयत् सुग्रीवहस्ते न्यस्तवानित्यर्थः ॥ ४३ ॥

पश्यत इति । तान्याभरणानि शोकहुताशनं प्रादीपयन्निति सम्बन्धः ॥ ४१–४३ ॥

स०–त्वन्नाशजं त्वदनुपलम्भजम् । " नाशो निधनानुपलम्भयोः " इति विश्वः ॥ ३५ ॥

अग्निपर्वतो नाम मेरुशिखरवर्ती कश्चिद्गिरिः। उक्तं च भारते—"अत्र माल्यवतः शृङ्गे दृश्यते हव्यवाट् सदा। नाम्ना संवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्षभ॥" इति॥ ४४–५१॥ ननु "वानराणां नराणां च कथमासीत्समागमः" इति वामदक्षिणहस्तवैषम्यमप्यविजानानां शाखायाश्शाखामाप्लुत्य

स तवादर्शनादार्ये राघवः परितप्यते। महता ज्वलता नित्यमग्निनेवाग्निपर्वतः॥ ४४॥ त्वत्कृते तमनिद्रा च शोकश्चिन्ता च राघवम्। तापयन्ति महात्मानमग्न्यगारमिवाग्नयः॥ ४५॥ तवादर्शनशोकेन राघवः प्रविचाल्यते। महता भूमिकम्पेन महानिव शिलोच्चयः॥ ४६॥ काननानि सुरम्याणि नदीः प्रस्रवणानि च। चरन्न रतिमाप्नोति त्वामपश्यन्नृपात्मजे॥ ४७॥ स त्वां मनुजशार्दूलः क्षिप्रं प्राप्स्यति राघवः। समित्रबान्धवं हत्वा रावणं जनकात्मजे॥ ४८॥ सहितौ रामसुग्रीवावुभावकुरुतां तदा। समयं वालिनं हन्तुं तव चान्वेषणं तथा॥ ४९॥ ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यां वीराभ्यां स हरीश्वरः। किष्किन्धां समुपागम्य वाली युद्धे निपातितः॥ ५०॥ ततो निहत्य तरसा रामो वालिनमाहवे। सर्वर्क्षहरिसङ्घानां सुग्रीवमकरोत् पतिम्॥ ५१॥ रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्येवं समजायत। हनुमन्तं च मां विद्धि तयोर्दूतमिहागतम्॥ ५२॥ स्वराज्यं प्राप्य सुग्रीवः समानीय हरीश्वरान्। त्वदर्थं प्रेषयामास दिशो दश महाबलान्॥ ५३॥ आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महौजसा। अद्रिराजप्रतीकाशाः सर्वतः प्रस्थिता महीम्॥ ५४॥

जीवतां तिरश्चां वसिष्ठशिष्यतया निरतिशयाचारसम्पन्नयोश्चक्रवर्तिपुत्रयोश्च कथं समागमो जात इति पृष्टम्, तस्य किमुत्तरमुक्तमित्यत्राह—रामसुग्रीवयोरिति। रामसुग्रीवयोरैक्यमेवं समजायत। एवमिति प्रत्यक्षनिर्देशः, स्वानुजे विद्यमानेऽपि यथाऽहं सुग्रीवदूतोऽन्तःपुरकार्यसमाधानायागतः तथा

स तवेति। अग्निपर्वतः अग्न्यावासपर्वतः॥ ४४–५४॥

स०—ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्याम्। छत्रिन्यायेनेयमुक्तिः। हरीश्वरः वाली॥ ५०॥

तयोरैक्यं मैत्री जातेत्यर्थः । यद्वा एवं समजायत अहमप्येवं दृष्टवान्, न योग्यतामवगच्छामीत्यर्थः ॥५२-५४॥ सुग्रीववचनातुराः सुग्रीवाज्ञाभीताः । सुग्रीववचनात्तुगा इति च पाठः ॥ ५५ ॥ अङ्गद इति । त्रिभागबलसंवृतः तृतीयांशेन बलेन सैन्येन संवृत इत्यर्थः । वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं संख्या

ततस्ते मार्गमाणा वै सुग्रीववचनातुराः । चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः ॥५५॥ अङ्गदो नाम लक्ष्मीवान् वालिसूनुर्महाबलः । प्रस्थितः कपिशार्दूलस्त्रिभागबलसंवृतः ॥५६॥ तेषां नो विप्रनष्टानां विन्ध्ये पर्वतसत्तमे । भृशं शोकपरीतानामहोरात्रगणा गताः ॥ ५७ ॥ ते वयं कार्यनैराश्यात् कालस्यातिक्रमेण च । भयाच्च कपिराजस्य प्राणांस्त्यक्तुं व्यवस्थिताः ॥ ५८॥ विचित्य वनदुर्गाणि गिरिप्रस्रवणानि च । अनासाद्य पदं देव्याः प्राणांस्त्यक्तुं समुद्यताः ॥५९॥ दृष्ट्वा प्रायोपविष्टांश्च सर्वान् वानरपुङ्गवान् । भृशं शोकार्णवे मग्नः पर्यदेवयदङ्गदः ॥ ६० ॥ तव नाशं च वैदेहि वालिनश्च वधं तथा । प्रायोपवेशमस्माकं मरणं च जटायुषः ॥६१॥ तेषां नः स्वामिसन्देशान्निराशानां मुमूर्षताम् । कार्यहेतोरिवायातः शकुनिर्वीर्यवान् महान् ॥६२॥ गृध्रराजस्य सोदर्यः सम्पातिर्नाम गृध्रराट् । श्रुत्वा भ्रातृवधं कोपादिदं वचनमब्रवीत् ॥६३॥ यवीयान् केन मे भ्राता हतः क्व च निपातितः । एतदाख्यातुमिच्छामि भवद्भिर्वानरोत्तमाः ॥ ६४ ॥ अङ्गदोऽकथयत्तस्य जनस्थाने महद्वधम् । रक्षसा भीमरूपेण त्वामुद्दिश्य यथातथम् ॥ ६५ ॥ जटायुषो वधं श्रुत्वा दुःखितः सोऽरुणात्मजः । त्वां शशंस वरारोहे वसन्तीं रावणालये ॥ ६६ ॥

शब्दस्येष्यते ॥ ५६ ॥ तेषामिति । विप्रनष्टानां बिले अदर्शनं गतानाम् ॥ ५७ ॥ ते वयमिति । कालस्य सुग्रीवकल्पितमासस्य । कपिराजस्य सुग्रीवात् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ दृष्ट्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । परिदेवनकर्माह-तवेति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ तेषामिति । स्वामिसन्देशात् मासादूर्ध्वमनागतानां

तत इति । सुग्रीववचनातुराः सुग्रीवाज्ञाभीता इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ विप्रनष्टानां बिलनिर्गमनमार्गाद्विभ्रष्टानामित्यर्थः ॥ ५७ ॥ कालस्य सुग्रीवकल्पितमासरूपकालस्य । कपिराजस्य कपिराजात् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ दृष्ट्वेत्यादिसार्धमेकं वाक्यम् । अत्र द्वितीयान्तात् दृष्ट्वा पर्यदेवयदिति सम्बन्धः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ स्वामिसन्देशात

स०-महद्वधं महतो जटायुषो वधः महद्वधः तम् । परोपकारे प्राणत्यागान्महत्त्वम् ॥ ६५॥ त्वामाह सवरारोहे इति । वरारोहाभ्यां सहिता सवरारोहा तस्यास्सम्बुद्धिः । अतो न स इत्यस्याधिक्यम् ॥६६॥

भयमित्येवंरूपात् । तेषां कार्यहेतोः ॥ ६२–६७ ॥ हृष्टाः उत्साहवन्तः । तुष्टा आनन्दवन्तः ॥ ६८ ॥ वेलोपान्तं वेला सिन्धुपूरः तस्योपान्तम् । "वेला

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्पातेः प्रीतिवर्धनम् । अङ्गदप्रमुखास्तूर्णं ततः संप्रस्थिता वयम् ॥ ६७ ॥ विन्ध्यादुत्थाय संप्राप्ताः सागरस्यान्तमुत्तरम् । त्वद्दर्शनकृतोत्साहा हृष्टास्तुष्टाः प्लवङ्गमाः ॥ ६८ ॥ अङ्गदप्रमुखाः सर्वे वेलोपान्तमुपस्थिताः । चिन्तां जग्मुः पुनर्भीतास्त्वद्दर्शनसमुत्सुकाः ॥ ६९ ॥ तथाऽहं हरिसैन्यस्य सागरं प्रेक्ष्य सीदतः । व्यवधूय भयं तीव्रं योजनानां शतं प्लुतः ॥ ७० ॥ लङ्का चापि मया रात्रौ प्रविष्टा राक्षसाकुला । रावणश्च मया दृष्टस्त्वं च शोकपरिप्लुता ॥ ७१ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथावृत्तमनिन्दिते । अभिभाषस्व मां देवि दूतो दाशरथेरहम् ॥ ७२ ॥ तं मां रामकृतोद्योगं त्वन्निमित्तमिहागतम् । सुग्रीवसचिवं देवि बुध्यस्व पवनात्मजम् ॥ ७३ ॥ कुशली तव काकुत्स्थः सर्वशस्त्रभृतां वरः । गुरोराराधने युक्तो लक्ष्मणश्च सुलक्षणः ॥ ७४ ॥ तस्य वीर्यवतो देवि भर्तुस्तव हिते रतः । अहमेकस्तु संप्राप्तः सुग्रीववचनादिह ॥ ७५ ॥ मयेयमसहायेन चरता कामरूपिणा । दक्षिणा दिगनुक्रान्ता त्वन्मार्गविचयैषिणा ॥ ७६ ॥ दिष्ट्याऽहं हरिसैन्यानां त्वन्नाशमनुशोचताम् । अपनेष्यामि सन्तापं तवाभिगमशंसनात् ॥ ७७ ॥ दिष्ट्या हि मम न व्यर्थं देवि सागरलङ्घनम् । प्राप्स्याम्यहमिदं दिष्ट्या त्वद्दर्शनकृतं यशः ॥ ७८ ॥ राघवश्च महावीर्यः क्षिप्रं त्वामभिपत्स्यते । समित्रबान्धवं हत्वा रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ७९ ॥

ऽम्बुधेस्तीरवृद्ध्योः कालमर्यादयोरपि" इति दर्पणः ॥ ६९–७२ ॥ रामकृतोद्योगं रामकृतोत्साहम् ॥ ७३ ॥ गुरोः ज्येष्ठस्य आराधने शुश्रूषणे रतः लक्ष्मणश्च कुशली ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ मयेयमिति । विचयैषिणा अन्वेषणेच्छुना ॥ ७६ ॥ दिष्ट्येति । तवाभिगमशंसनात् त्वत्समीपप्राप्तिकथनात् ॥ ७७–७९ ॥

मासादूर्ध्वमनागतानां वध एवेति सुग्रीववचनात् । मुमूर्षतां सताम् ॥ ६२–७६ ॥ दिष्ट्याऽहमिति । तवाभिगमशंसनात् तव समीपप्राप्तिशंसनात् । तवाधिगमशंसनादिति पाठे तव दर्शनशंसनात् ॥ ७७–७९ ॥

‘बुद्ध्यस्व पवनात्मजम्’ इति पवनात्मजत्वमुक्तम्, तत्कथं वानरस्येत्यपेक्षायामाह—माल्यवानिति । गच्छति अगच्छत् ॥ ८० ॥ सः गोकर्णं गतः । देवर्षिभिः तत्रत्यैः दिष्टः नियुक्तः । शम्बसादनं तीर्थोपद्रवकारिणमसुरं शम्बसादनाख्यम् । उद्धरत् उदहरत् । देवर्षिप्रार्थनया अवधीदित्यर्थः ॥ ८१ ॥

माल्यवान्नाम वैदेहि गिरीणामुत्तमो गिरिः । ततो गच्छति गोकर्णं पर्वतं केसरी हरिः ॥ ८० ॥ स च देवर्षिभिर्दिष्टः पिता मम महाकपिः । तीर्थे नदीपतेः पुण्ये शम्बसादनमुद्धरत् ॥ ८१ ॥ तस्याहं हरिणः क्षेत्रे जातो वातेन मैथिलि । हनुमानिति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा ॥ ८२ ॥ विश्वासार्थं तु वैदेहि भर्तुरुक्ता मया गुणाः । अचिराद् राघवो देवि त्वामितो नयिताऽनघे ॥ ८३ ॥ एवं विश्वासिता सीता हेतुभिः शोककर्शिता । उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमवगच्छति ॥ ८४ ॥ अतुलं च गता हर्षं प्रहर्षेण च जानकी । नेत्राभ्यां वक्रपक्ष्मभ्यां मुमोचानन्दजं जलम् ॥ ८५ ॥ चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् । अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोडुराट् ॥ ८६ ॥ हनुमन्तं कपिं व्यक्तं मन्यते नान्यथेति सा । अथोवाच हनूमांस्तामुत्तरं प्रियदर्शनाम् ॥ ८७ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं समाश्वसिहि मैथिलि । किं करोमि कथं वा ते रोचते प्रतियाम्यहम् ॥ ८८ ॥ हतेऽसुरे संयति शम्बसादने कपिप्रवीरेण महर्षिचोदनात् । ततोऽस्मि वायुप्रभवो हि मैथिलि प्रभावतस्तत्प्रतिमश्च वानरः ॥ ८९ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

हरिणः हरेः केसरिणः क्षेत्रे पत्न्याम् अञ्जनायां जातः पितुर्देशान्तरगमनकाले जातः । अनेनान्यक्षेत्रे कथमन्येनोत्पादनमिति शङ्का पराकृता ॥ ८२ ॥ नयिता नेता ॥ ८३ ॥ अवगच्छति अवागच्छत् ॥ ८४–८८ ॥ रामानु०—हनुमन्तमिति । मन्यते अमन्यत ॥ ८७ ॥ देवीनियुक्तार्थकरणे स्वस्य शक्तिरस्तीति

‘बुद्ध्यस्व पवनात्मजम्’ इति पवनात्मजत्वं तव प्रतिपादितम्, वानरस्य तव पवनात्मजत्वं कथमित्याकाङ्क्षायामाह—माल्यवानित्यादिना । गच्छति अगच्छत् ॥ ८० ॥ दिष्टः आदिष्टः नियुक्तः । शम्बसादन इति कश्चनासुरः । उद्धरत् उदहरत्, अवधीदित्यर्थः ॥ ८१ ॥ हरिणः हरेः । नकारान्तत्वमार्षम्, केसरिण इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ नयिता नेता ॥ ८३ ॥ अवगच्छति अवागच्छत् ॥ ८४–८६ ॥ मन्यते अमन्यत ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ देवीनियुक्तार्थकरणे स्वस्य शक्तिरस्तीति

स०—ततः मत्पितुस्तद्धननार्थं गमनानन्तरम् । वायुप्रभवोऽस्मि तदवकाशे वायुना जातोऽस्मि ॥ ८९ ॥

द्योतयितुं स्वमाहात्म्यमाह–हत इति । ततः असुरवधोपकारात् ॥८९॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० शृङ्गार० सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः॥३५॥
भूय इत्यादि ॥ १ ॥ इत्थं सन्देशकथनादिना देवीं विश्वास्याभिज्ञानाङ्गुलीयकदानेन दृढं विश्वासयति--वानरोऽहमित्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ गृहीत्वेति । गृहीत्वा देशान्तरादागतं बन्धुं दृष्ट्वेव स्वयं गृहीतवती । प्रेक्षमाणा । वर्तमानार्थेन शानचा दत्तदृष्टिं न विचालितवतीत्युच्यते । सा पूर्वं रावणत्वेन शङ्कितवती । भर्तुः करविभूषणं पाणिग्रहणकाले हस्तस्पृष्टमाभरणम् । करविभूषणमित्यनेन भोगातिशयात् प्रणयकोपे प्रवृत्ते परस्परमालोकनभाषणादि

भूय एव महातेजा हनुमान् मारुतात्मजः । अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं सीताप्रत्ययकारणात् ॥ १ ॥
वानरोऽहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः । रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ॥ २ ॥
प्रत्ययार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना । समाश्वसिहि भद्रं ते क्षीणदुःखफला ह्यसि ॥ ३ ॥
गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषणम् । भर्तारमिव सम्प्राप्ता जानकी मुदिताऽभवत् ॥ ४ ॥
चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् । अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोडुराट् ॥ ५ ॥

विरहदशायां काङ्क्षिते भाषणे मानातिशयेन मौने कृते रामोऽङ्गुलीयकं भूमौ च्यावयति स्म । तदा व्याजेन च्युतमङ्गुलीयकमिति सीतयाऽभिहिते प्रणयकोपशैथिल्यात् परस्परसंश्लेषो भूयोऽप्यभूत् । एवं घटकभूतं करविभूषणं भर्तारमिव संप्राप्ता अङ्गुलीयकदर्शनात्तस्य कान्तस्य करं स्मृतवती, तत्स्मृत्या बाहुं तत्स्मरणेन तद्विग्रहम् । एवं भावनाप्रकर्षेण तं पुरःस्थितमिव मत्वा तमालिङ्गितवती । जननीबुद्ध्या मुनिस्सम्प्राप्तेवेत्याह, जननी कृतभोगस्यावर्ण्यत्वात् । जानकी शोकहर्षाभ्यां क्लेष्टुमनर्हे कुले जाता । मुदिताऽभवत् इयमिदानीं मुदिता उदर्के किं भविष्यतीति न जान

ज्ञापयितुं स्वमाहात्म्यमाह–हतेऽसुर इति ॥८९॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥
अथ दृढतरविश्वासाय रामाङ्गुलीयकं दातुमाह–भूय इति । प्रत्ययः विश्वासः ॥ १ ॥ सन्देशकथनादिना देवीं विश्वास्य अभिज्ञानाङ्गुलीयकप्रदानेनापि दृढं विश्वासयति–वानरोऽहमित्यादिना ॥ २–५ ॥

स०–क्षीणदुःखफला दुःखं तमआदिस्थं फलं येषां ते दुःखफलाः राक्षसाः । क्षीणाः दुःखफला यया निमित्तेन सा तथा । दुःखरूपं यत् फलं तत्क्षीणं यस्यां सा वा । एष्यन्निश्चयेनेदं वचनम् ॥ ३ ॥

इत्याहार्षिः ॥४॥५॥ प्रियं कृत्वा संमानं कृत्वा ॥ ६ ॥ विक्रान्त इत्यादिपदत्रयेण तद्व्युत्क्रमेण ज्ञानशक्तिबलान्युच्यन्ते । इदं राक्षसपदमिति प्रज्ञोक्ता। त्वयैकेनेति सामर्थ्यम् । प्रधर्षितामिति विक्रमः ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्राकृतं क्षुद्रम् । संभ्रमः व्यग्रता ॥ ९ ॥ अर्हस इति । यद्यपीति निपातसमुदायो यस्मा

ततः सा ह्रीमती बाला भर्तृसन्देशहर्षिता। परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रशशंस महाकपिम् ॥६॥ विक्रान्तस्त्वं समर्थस्त्वं प्राज्ञस्त्वं वानरोत्तम। येनेदं राक्षसपदं त्वयैकेन प्रधर्षितम् ॥ ७ ॥ शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयः। विक्रमश्लाघनीयेन क्रमता गोष्पदीकृतः ॥ ८ ॥ नहि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ। यस्य ते नास्ति संत्रासो रावणान्नापि सम्भ्रमः ॥ ९ ॥ अर्हसे च कपिश्रेष्ठ मया समभिभाषितुम् । यद्यपि प्रेषितस्तेन रामेण विदितात्मना ॥ १० ॥ प्रेषयिष्यति दुर्धर्षो रामो न ह्यपरीक्षितम्। पराक्रममविज्ञाय मत्सकाशं विशेषतः ॥ ११ ॥ दिष्ट्या च कुशली रामो धर्मात्मा सत्यसङ्गरः। लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ १२ ॥ कुशली यदि काकुत्स्थः किन्नु सागरमेखलाम्। महीं दहति कोपेन युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १३ ॥

दित्यर्थः। अव्ययानामनेकार्थत्वात् ॥ १०–१२ ॥ अथ प्रणयरोषेण दूतसन्निधौ रामं गर्हते–कुशलीति । काकुत्स्थः परपरिभवासहकुले जातः। अनेन परपरिभव एव परिहरणीयः न स्वीय इति नियमोऽस्ति किम्। किंतु सागरमेखलां महीं दहति। अत्र काकुत्स्थः दहति किंतु न दहतीत्यर्थः। सागरमेखलामिति विशेषणेन द्रवद्रव्यस्यैकेन कठिनद्रव्यस्य चैकेन बाणेन भवितव्यं किम्। सागरं सलिलमेव तैलं कृत्वा महीं दग्धुं समर्थो न किमित्यर्थः। यद्वा स्वपत्नीं वा सुरक्षितपरिधानां करोतीति भावः । अनादिकृतमर्यादा मही कथं दग्धुं शक्येत्यत्राह युगान्तेति । महीमर्यादा

तत इति । प्रियं कृत्वा आदरं कृत्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥ विक्रान्तः शूरः । समर्थः देशकालोचितकृत्यचतुरः । प्राज्ञः सर्वशास्त्रतत्त्वज्ञः । पदं स्थानम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ सन्त्रासः, समुद्रादिति शेषः ॥ ९ ॥ यद्यपीत्यवधारणे । मया समभिभाषितुम् अर्हसे यद्यपि, अर्हस्येवेत्यर्थः । कुतः ? विदितात्मना रामेण प्रेषित इति सम्बन्धः। यद्वा अप्यवधारणे। यदि यस्मात् विदितात्मना रामेण प्रेषितः तस्मात् मया समभिभाषितुमर्हस्येवेति सम्बन्धः ॥ १०–१४ ॥

स०–ह्रीमती पत्यौ यद्रत्यौन्नत्यं कपिरपि ममापश्यदिति लज्जावती । प्रियं कृत्वा रावणादिविकल्पं विधूय प्रेमास्पदमेव कृत्वा मत्वा वा ॥ ६ ॥

तन्नयनरागपर्यन्तैवेति भावः। किं न सागरमेखलामित्यपि पाठः । काकुत्स्थः कुशली यदि तदा महीं किं न दहति । शक्तश्चेद्दहत्येव, न दहति अतो न शक्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥ पक्षान्तरमाह—अथवेति ॥ १४ ॥ कच्चिदिति । न व्यथितः न कृशः । उत्तराणि कार्याणि मत्प्राप्तिसाधकानि

अथवा शक्तिमन्तौ तौ सुराणामपि निग्रहे। ममैव तु न दुःखानामस्ति मन्ये विपर्ययः॥ १४ ॥ कच्चिन्न व्यथितो रामः कच्चिन्न परितप्यते। उत्तराणि च कार्याणि कुरुते पुरुषोत्तमः ॥ १५ ॥ कच्चिन्न दीनः सम्भ्रान्तः कार्येषु च न मुह्यति। कच्चित् पुरुषकार्याणि कुरुते नृपतेः सुतः ॥ १६ ॥ द्विविधं त्रिविधोपायमुपायमपि सेवते। विजिगीषुः सुहृत् कच्चिन्मित्रेषु च परन्तपः ॥ १७ ॥ कच्चिन्मित्राणि लभते मित्रैश्चाप्यभिगम्यते । कच्चित् कल्याणमित्रश्च मित्रैश्चापि पुरस्कृतः ॥१८॥ कच्चिदाशास्ति देवानां प्रसादं पार्थिवात्मजः। कच्चित् पुरुषकारं च दैवं च प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥ कच्चिन्न विगतस्नेहः प्रसादान्मयि राघवः। कच्चिन्मां व्यसनादस्मान्मोक्षयिष्यति वानर ॥ २० ॥

कच्चित्कुरुते ? ॥ १५ ॥ न दीनः कच्चित् सम्भ्रान्तः सन् कार्येषु न मुह्यति कच्चिदित्यन्वयः । पुरुषकार्याणि पुरुषेण कर्तव्यानि ॥ १६ ॥ तान्येवाह—द्विविधमिति। परन्तपो रामः मित्रेषु विषये सुहृत्सन् द्विविधं सामदानरूपमुपायमपि सेवते कच्चित्। चकारेणामित्रास्समुच्चीयन्ते। अमित्रेषु विषये विजिगीषुस्सन् त्रिविधोपायं दानभेददण्डान् सेवते प्रयुङ्क्ते कच्चित् ?। सुहृत्सु कदाचिदपि भेददण्डौ न कार्यौ, शत्रुषु न सामेति भावः। योजनान्तरे विजिगीषुसुहृत्पदयोः प्रयोजनं मृग्यम् ॥ १७ ॥ अभिगम्यते लभ्यते । मित्रस्य कंचिदुपकारं कृत्वा स्वयमुपकारं मित्रादपेक्षते कच्चिदित्यर्थः । कल्याणमित्रः पुरस्कृतमित्र इत्यर्थः ॥ १८ ॥ आशास्ति आशास्ते। पुरुषकारं स्वबलम्। एकैकस्यानर्थहेतुत्वादिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥

कच्चिदिति। उत्तराणि च कार्याणि पुरुषकारान् ॥ १५ ॥ दीनो न सम्भ्रान्त इत्यनुषङ्गः ॥ १६ ॥ द्विविधमिति। सुहृत् परंतपो रामः विजिगीषुः सन् त्रिविधोपायं सामदानभेदरूपमुपायम्। उपायमपि दण्डोपायमपि। मित्रेषु चकारादमित्रेषु च द्विविधं यथा भवति तथा सेवते कच्चित् ?। मित्रेषु सामदाने, अमित्रेषु भेददण्डौ चेत्येवं विभज्य प्रयुङ्क्ते कच्चित् ? ॥ १७ ॥ मित्राणि लभते स्वयत्नेन मित्रैश्च स्वयत्नतोऽभिगम्यते। कल्याणमित्रः सौमित्रः मित्रैः पुरस्कृतः बहुमतः कच्चित् ? ॥१८॥ आशास्ति आशास्ते, प्रार्थयत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

सुखानामिति । अनूचित इति दीर्घ आर्षः । उत्तरम् उत्कृष्टम् ॥२१॥ रामानु०–सुखानामिति। अनुचित एवानौचितः । "प्रज्ञादिभ्यश्च" इति स्वार्थे अण्प्रत्ययः । उत्तरं दुःखम् उत्कृष्टं दुःखम् ॥२१॥ २२ ॥ मन्निमित्तेन मया हेतुना । अन्यमनाः कार्यान्तरासक्तः ॥ २३ ॥ कच्चिदक्षौहिणीमिति । ध्वजिनीं सेनाम् ॥ २४–२७ ॥

सुखानामुचितो नित्यमसुखानामनूचितः । दुःखमुत्तरमासाद्य कच्चिद्रामो न सीदति ॥ २१ ॥ कौसल्यायास्तथा कच्चित् सुमित्रायास्तथैव च । अभीक्ष्णं श्रूयते कच्चित् कुशलं भरतस्य च ॥ २२ ॥ मन्निमित्तेन मानार्हः कच्चिच्छोकेन राघवः । कच्चिन्नान्यमना रामः कच्चिन्मां तारयिष्यति ॥ २३ ॥ कच्चिदक्षौहिणीं भीमां भरतो भ्रातृवत्सलः । ध्वजिनीं मन्त्रिभिर्गुप्तां प्रेषयिष्यति मत्कृते ॥ २४ ॥ वानराधिपतिः श्रीमान् सुग्रीवः कच्चिदेष्यति । मत्कृते हरिभिर्वीरैर्वृतो दन्तनखायुधैः ॥ २५ ॥ कच्चिच्च लक्ष्मणः शूरः सुमित्रानन्दवर्धनः । अस्त्रविच्छरजालेन राक्षसान् विधमिष्यति॥२६॥रौद्रेण कच्चिदस्त्रेण ज्वलता निहतं रणे। द्रक्ष्याम्यल्पेन कालेन रावणं ससुहृज्जनम्॥२७॥ कच्चिन्न तद्धेमसमानवर्णं तस्याननं पद्मसमानगन्धि । मया विना शुष्यति शोकदीनं जलक्षये पद्ममिवातपेन ॥ २८ ॥ धर्मापदेशात्त्यजतश्च राज्यं मां चाप्यरण्यं नयतः पदातिम् । नासीद्व्यथा यस्य न भीर्न शोकः कच्चिच्च धैर्यं हृदये करोति ॥ २९ ॥

हेमशब्देन तद्वर्ण उच्यते । अभेदेन हेमवत्स्पृहणीयामित्यर्थः । मया विनेति जलक्षयस्थानम् । शोकदीनमित्यातपस्थानम् ॥ २८ ॥ धर्मापदेशाद्धर्मोदेशार्थम्, धर्ममुद्दिश्येत्यर्थः । यद्वा धर्मव्याजाद्धेतोः । राज्यत्यागाद्व्यथा नासीत् । अरण्यसञ्चाराद्भीर्नासीत् । मत्पादसञ्चाराच्छोको नासीत् । सः

सुखानामिति । अनुचित एव अनौचितः । उत्तरं दुःखम् उत्कृष्टं दुःखम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ शोकेन राघव इति । परितप्यत इति शेषः ॥ २३–२७ ॥ हेमसमानवर्णं हेमवर्णवत् स्पृहणीयवर्णमित्यर्थः ॥ २८ ॥ धर्मापदेशात् धर्मोद्देशेन, धर्ममुद्दिश्येति यावत् । राज्यत्यागात् व्यथा मनश्चलनम्, अरण्यसञ्चाराद्भीतिः, सीतापादसञ्चाराच्छोकः यस्य नास्ति सः हृदये धैर्यं करोति कच्चिदिति सम्बन्धः ॥ २९ ॥

ताद्दशधैर्ययुक्तो रामो मद्विश्लेषेऽपि हृदये धैर्यं करोति कच्चित् ? ॥ २९ ॥ धैर्याकरणे हेतुमाह—न चास्येति । प्रवृत्तिं मदानयनवार्ताम् । प्रणयरोषपक्षे किमेष पितृवचनपरिपालनाय वनं प्राप्तः ? न, किन्तु ममैव हिंसायै इति भावः । रामस्यैव दोषः न ममेति सीतयोक्ते वयमेव किं सम्यक् स्थितवन्तः रामविश्लेषानन्तरक्षणे न तनुस्त्यक्ता हीत्येवं हनुमदाशयं ज्ञात्वाऽऽह--न चास्येति । रामस्य मात्रादयः अन्यो बन्धुश्च स्नेहाद्विशिष्टा न भवन्ति । लोके

न चास्य माता न पिता च नान्यः स्नेहाद्विशिष्टोऽस्ति मया समो वा । तावत्त्वहं दूत जिजीविषेयं यावत् प्रवृत्तिं शृणुयां प्रियस्य ॥ ३० ॥ इतीव देवी वचनं महार्थं तं वानरेन्द्रं मधुरार्थमुक्त्वा । श्रोतुं पुनस्तस्य वचोऽभिरामं रामार्थ युक्तं विरराम रामा ॥ ३१ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा मारुतिर्भीमविक्रमः । शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२

कस्यचिन्माता पिता भ्रातेत्येवं स्नेहो विसृत्वरो भवति । नचैवं रामस्य मात्रादिषु संभावितः । सर्वोऽपि मय्येकमार्गः कृतः । यावत्प्रियस्य प्रवृत्तिं शृणुयां शृणोमि तावज्जिजीविषेयं जीवेयम् । इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिष्यमाणं जीवनमिहाभिधीयते । रामः ' न मांसं राघवो भुङ्क्ते' इत्युक्तरीत्या भोजनम् ' अनिद्रः सततं रामः' इति निद्रां च हित्वा समुद्रं बद्ध्वा समागच्छन् तापार्तैं प्रपां गते तस्यां भिन्नपानीयपात्रायां सत्यामिव मयि नष्टायां न जीवेत् । अतस्तदागमनपर्यन्तं मया जीवितव्यं परतन्त्रशरीरत्वात् । तदागमनानन्तरमपि यदि जीविष्यामि तदेत्थं वदेदिति भावः । एतावत्पर्यन्तं वानरेति संबोध्य संप्रति दूतेत्याह, रामविषयप्रणयरोषस्य दूतपर्यन्तं व्यापनात् । तेन प्रहितः खलु भवानपीति भावः । प्रणयरोषाभावपक्षेपि—न चास्येति । अस्य माता चास्मिन् स्नेहात् मत्तः न विशिष्टा मया न समा च । यथाऽहमास्मिन् स्निग्धा तथा नान्य इत्यर्थः । एतदेवोत्तरार्धेन समर्थ यति तावदिति ॥ ३० ॥ इतीव पूर्वं कतिपयानर्थान् विविच्योक्तवान्, संप्रति प्रणयधारासूक्ष्ममृषीणामपदं हि, तत इतीवेत्याह । देवी वल्लभाया व्यवहारो बहिष्ठानां न प्रतिभाति हि । वचनं महार्थं न केवलं बहिष्ठानाम् देशिकानामस्माकमपीत्यर्थः, महार्थमित्युक्तेः । तं वानरेन्द्रम् सुग्रीवस्य शेषत्वे ऽभिषिक्तत्वेऽपि पारतन्त्र्ये हनुमानभिषिक्त इत्यर्थः । मधुरार्थं माधुर्येण मध्ये हनुमान्न वक्तुमारभतेति भावः । उक्त्वा स तदीयाश्च यथाऽभिवर्धन्ते

इदानीं धैर्याकरणे किं कारणमित्याशङ्क्य मद्वियोग एव कारणमित्याशयेनाह—न चास्येति । अस्य रामस्य अस्मिन् समये माता च स्नेहान्मत्तो विशिष्टा मया न समा च यथा अहमस्मि तथा पिता च न भवतीत्यर्थः । अत एव प्रवृत्तिं मदानयनोद्योगवार्ताम् ॥ ३० ॥ रामार्थयुक्तं राम एवाभिधेयः तद्युक्तम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तथोक्त्वा । श्रोतुं पुनस्तस्य वचोऽभिरामं स्ववचनानुरूपोत्तरं श्रोतुम् । रामार्थयुक्तं रामप्रयोजनयुक्तम्, रामरूपाभिधेययुक्तं वा । विरराम स्वयं चिर भाषणात् स्वामिन्यां भाषमाणायां मध्ये भृत्येनोक्त्ययोगाच्च तूष्णींभूतस्यावकाशप्रदानमकरोत् । रामा पारम्पर्य्यं विना साक्षाद्वचःसौन्दर्यदर्शनं रामेण न लब्धं हीति मुनिः खिद्यति॥३१॥३२॥ न त्वामिति । रामः "न जीवेयं क्षणमपि विना तामसितेक्षणाम्" इत्यध्यवसायी कथं नागच्छेत् । कमललोचने

न त्वामिहस्थां जानीते रामः कमललोचने। तेन त्वां नानयत्याशु शचीमिव पुरन्दरः ॥ ३३ ॥ श्रुत्वैव तु वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः । चमूं प्रकर्षन् महतीं हर्यृक्षगणसङ्कुलाम् ॥ ३४ ॥ विष्टम्भयित्वा बाणौघैरक्षोभ्यं वरुणालयम् । करिष्यति पुरीं लङ्कां काकुत्स्थः शान्तराक्षसाम् ॥३५॥ तत्र यद्यन्तरा मृत्युर्यदि देवाः सहासुराः । स्थास्यन्ति पथि रामस्य स तानपि वधिष्यति ॥ ३६ ॥ तवादर्शनजेनार्ये शोकेन स परिप्लुतः । न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः ॥ ३७ ॥ मलयेन च विन्ध्येन मेरुणा मन्दरेण च । दर्दुरेण च ते देवि शपे मूलफलेन च ॥ ३८ ॥ यथा सुनयनं वल्गु बिम्बोष्ठं चारुकुण्डलम् । मुखं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ ३९ ॥

त्वन्नयनसौन्दर्यं दर्पणतलेऽपि किन्न दृष्टवती भवती । एतत्सौन्दर्यवतीं कथं त्वां विना स तिष्ठेत् । तेन अनेन हेतुना । आशु त्वां नानयति । शचीं पुरन्दर इव । अनुह्लादहस्तगतां शचीमिन्द्रः कञ्चित्कालमविज्ञाय ज्ञानानन्तरं यथा आनीतवान् तथेति भावः ॥ ३३ ॥ मह्यं मम । व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ ३४ ॥ समुद्रं कथमतिक्रमिष्यतीत्यत्राह–विष्टम्भयित्वेति । विष्टम्भयित्वा स्तब्धं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तत्रेति । स्थास्यन्ति, प्रतिबन्धकतयेति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ गिरीणां स्वजीवनस्थानत्वात्तैः शपति–मलयेनेति । दर्दुरो नाम मलयपरिसरवर्ती चन्दनप्रभवः कश्चित्पर्वतः ॥३८॥ यथेति । तथा

न त्वामिति । शचीं पुरन्दर इवेति । अनुह्लादनीतां शचीं पुरन्दरः कञ्चित्कालमविज्ञाय ततो ज्ञात्वा यथा आनीतवान् तद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ मह्यं मम ॥ ३४ ॥ विष्टम्भयित्वा अपविध्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तत्र त्वदानयनरूपकार्ये । मृत्युर्यदि अन्तरा पथि रामस्य स्थास्यति, देवा यदि स्थास्यन्ति, विघ्नकारित्वेनेति शेषः । तानपि वधिष्यतीति योजना ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ स्वोक्तार्थे देवीविश्वासार्थं स्वोपजीवनिवासफलमूलादिना शपथं करोति–दर्दुरेणेति । दर्दुरेण पर्वतेन यथा रामस्य मुखं द्रक्ष्यसि अस्मिन्नर्थे दर्दुरादिना शपे विश्वासयामीति श्लोकत्रयस्य सम्बन्धः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

शप इति पूर्वेणान्वयः ॥ ३९ ॥ क्षिप्रमिति । नाकपृष्ठो नाम इन्द्रस्यासाधारणस्वर्गस्थानविशेषः ॥ ४० ॥ न मांसमिति । "दृङ्मनःसङ्गसङ्कल्पजागराः कृशताऽरतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥" इति दशावस्थास्वरतिरनेनोच्यते । मांसाद्यभोजनम् अरत्या ततः पूर्वं तद्भोजनोक्तेः । वन्यं वने भवं कन्दमूलादिकम् । सुविहितं वानप्रस्थयोग्यत्वेन विहितम् । भक्तम् अन्नम् । पञ्चमं प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णसायंरूपेषु कालेषु पञ्चमकालिकं

क्षिप्रं द्रक्ष्यसि वैदेहि रामं प्रस्रवणे गिरौ । शतक्रतुमिवासीनं नाकपृष्ठस्य मूर्धनि ॥ ४० ॥ न मांसं राघवो भुङ्क्ते न चापि मधु सेवते । वन्यं सुविहितं नित्यं भक्तमश्नाति पञ्चमम् ॥ ४१ ॥ नैव दंशान्न मशकान् न कीटान्न सरीसृपान् । राघवोऽपनयेद्गात्रात् त्वद्गतेनान्तरात्मना ॥ ४२ ॥ नित्यं ध्यानपरो रामो नित्यं शोकपरायणः । नान्यच्चिन्तयते किञ्चित् स तु कामवशं गतः ॥ ४३ ॥ अनिद्रः सततं रामः सुप्तोऽपि च नरोत्तमः । सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन् प्रतिबुद्ध्यते ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यद्वाऽन्यत् सुमनोहरम् । बहुशो हा प्रियेत्येवं श्वसंस्त्वामभिभाषते ॥ ४५ ॥

शरीरधारणमात्रोपयुक्तं भुङ्क्त इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ अथ मनःसङ्गावस्थामाह—नैवेति । दंशास्तु वनमक्षिकाः तान् । मशकांश्चेत्यनेन दंशमशकापरिज्ञानमुक्तम् । कीटसरीसृपोक्त्या उपरिशरीरं चरतामनिवृत्तिरुच्यते । तत्र हेतुः त्वद्गतेनान्तरात्मना । परकायप्रविष्टस्य कथं त्यक्तशरीरविकृतिज्ञानम् ? तत्र स्थितः खलु तत्रत्यपीडां ज्ञास्यतीति भावः ॥४२॥४३॥ तथाऽस्य जागरावस्थामाह—अनिद्र इति । अनिद्रः सततं रामः निद्रया सर्वदा कालक्षेपार्होऽपि सन्ततमनिद्रोऽभूत् । सुप्तोऽपि चेत्यनेन परगतार्थानुसन्धानाभाव उच्यते । नरोत्तमः अभिमतविश्लेषे तथाऽवस्थानमेव हि पुरुषोत्तमस्य लक्षणमिति

नागराजस्य ऐरावतस्य । नाकपृष्ठस्येति पाठे सर्वोपरीत्यर्थः ॥४०॥ वन्यं मूलफलादिकम् । सुविहितं परिग्राह्यत्वेन आरण्यकशास्त्रचोदितम् । भक्तम् अन्नम् । पञ्चमं पञ्चानामन्नानां पूरणम् । वानप्रस्था हि मूलफलादिकं पञ्चधा कृत्वा देवपित्रतिथिभूतेभ्यस्तद्भागान् दत्त्वा पञ्चमं स्वयं भुञ्जते । पञ्चमकालसिद्धं पञ्चममिति वा । प्रातस्सङ्गवमध्याह्नापराह्णसायाह्नेषु पंचसु कालेषु चतुरो भोजनकालानतीत्य पञ्चमे काले भुङ्क्त इत्यर्थः । यद्वा "षोडशारण्यवासिनः" इत्युक्तवानप्रस्थभोज्यस्य पञ्चमांशं भुङ्क्ते । अनेन रामस्यात्यल्पाहारतोक्ता ॥ ४१–४३ ॥ अनिद्र एव कथञ्चित्सुप्तोऽपीति सम्बन्धः ॥ ४४–४६ ॥

भावः । सीतेति अप्राकृतसौन्दर्याद्यनुसंधानेन वासनावशाद्विलपति । मधुरां वाणीम् वासनावशाद्विलपत्यपि शब्दस्वभावाद्रसना जलस्यन्दिनी भवती त्यर्थः । प्रतिबुद्धचते क्लेशहीनदशाविगमात्पुनरपि बाधकोद्दीपनसन्दर्शनेन बाधार्हः स्थित इत्यर्थः ॥ ४४–४६ ॥ सा रामेति । रामसद्भावातिशङ्कया काश्चिच्छोकः सीतायाः रामविहरेण कश्चिच्छोकः । तत्राद्यो हनुमदुक्त्या निवृत्तः, द्वितीयस्तु वर्तत इत्याह रामस्य शोकेन समानशोका । तद्विरहकृत

स देवि नित्यं परितप्यमानस्त्वामेव सीतेत्यभिभाषमाणः । दृढव्रतो राजसुतो महात्मा तवैव लाभाय कृतप्रयत्नः ॥ ४६ ॥ सा रामसङ्कीर्तनवीतशोका रामस्य शोकेन समानशोका । शरन्मुखे साम्बुदशेषचन्द्रा निशेव वैदेहसुता बभूव ॥ ४७ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सीता तद्वचनं श्रुत्वा पूर्णचन्द्रनिभानना । हनूमन्तमुवाचेदं धर्मार्थसहितं वचः ॥ १ ॥
अमृतं विषसंसृष्टं त्वया वानर भाषितम् । यच्च नान्यमना रामो यच्च शोकपरायणः ॥ २ ॥
ऐश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे । रज्ज्वेव पुरुषं बद्ध्वा कृतान्तः परिकर्षति ॥ ३ ॥

त्वेन, तत्तुल्यशोका । अधिकशोकस्तु निवृत्त इति भावः । यद्वा रामसङ्कीर्तनेन वीतशोकापि 'नैव दंशान्न मशकान्' इत्यादिश्रवणेन रामतुल्यशोका प्रकाशा प्र काशशरन्मुखनिशेवाभूदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥३६॥ सीतेत्यादि ॥ १ ॥ अमृतमिति । यच्च नान्यमना इत्यमृतत्वे हेतुः । यच्च शोकपरायण इति विषसंसृष्टत्वे ॥ २ ॥ रामवियोगो न स्वबुद्धिकृत

सा रामेति । रामसङ्कीर्तनवीतशोका 'अनिद्रः सततं रामः' इति रामसङ्कीर्तनेन वीतशोका । 'न मांसं राघवो भुङ्क्ते' इत्युक्तशोकेन हेतुना समानशोका सा साम्बुदशेषः चन्द्रो यस्यास्सा साम्बुदशेषचन्द्रा प्रकाशाप्रकाशयुक्ता निशेव बभूवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां षड्विंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ १ ॥ यच्च अनन्यमना इति वाक्यमाख्यायते तदमृतं, यच्च शोकपरायण इति वाक्यमाख्यायते तद्विषम् ॥ २ ॥ कृतान्तः दैवम् ॥ ३ ॥

इत्याह—ऐश्वर्य इति। कृतान्तः दैवम् ॥ ३ ॥ विधिः दैवम् । असंहार्यः अनिवार्यः ॥ ४–७ ॥ दशमो मासः दशममासान्तः ॥ ८ ॥ निर्यातनं प्रत्य

विधिर्नूनमसंहार्यः प्राणिनां प्लवगोत्तम। सौमित्रिं मां च रामं च व्यसनैः पश्य मोहितान् ॥ ४ ॥ शोकस्यास्य कदा पारं राघवोऽधिगमिष्यति। प्लवमानः परिश्रान्तो हतनौः सागरे यथा ॥ ५ ॥ राक्षसानां वधं कृत्वा सूदयित्वा च रावणम्। लङ्कामुन्मूलितां कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः ॥ ६ ॥ स वाच्यः सन्त्वरस्वेति यावदेव न पूर्यते। अयं संवत्सरः कालस्तावद्धि मम जीवितम् ॥ ७ ॥ वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवङ्गम। रावणेन नृशंसेन समयो यः कृतो मम ॥ ८ ॥ विभीषणेन च भ्रात्रा मम निर्यातनं प्रति। अनुनीतः प्रयत्नेन न च तत् कुरुते मतिम् ॥ ९ ॥ मम प्रतिप्रदानं हि रावणस्य न रोचते। रावणं मार्गते सङ्ख्ये मृत्युः कालवशं गतम् ॥ १० ॥ ज्येष्ठा कन्याऽनला नाम विभीषणसुता कपे। तया ममेदमाख्यातं मात्रा प्रहितया स्वयम् ॥ ११ ॥ [अविन्ध्यो नाम मेधावी विद्वान् राक्षसपुङ्गवः। द्युतिमाञ्छीलवान् वृद्धो रावणस्य सुसंमतः ॥ रामक्षयमनुप्राप्तं रक्षसां प्रत्यचोदयत्। न च तस्य स दुष्टात्मा शृणोति वचनं हितम् ॥] असंशयं हरिश्रेष्ठ क्षिप्रं मां प्राप्स्यते पतिः। अन्तरात्मा हि मे शुद्धस्तस्मिंश्च बहवो गुणाः ॥ १२ ॥ उत्साहः पौरुषं सत्त्वमानृशंस्यं कृतज्ञता। विक्रमश्च प्रभावश्च सन्ति वानर राघवे ॥ १३ ॥ चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां जघान यः। जनस्थाने विना भ्रात्रा शत्रुः कस्तस्य नोद्विजेत् ॥ १४ ॥

र्पणम् ॥ ९–१२ ॥ उत्साह इति। लोकोत्तरेषु कार्येषु स्थेयान् प्रयत्न उत्साहः। पौरुषं तादृक्कार्यकरणम्। सत्त्वं बलम्। आनृशंस्यम् अक्रूरत्वम्। कृतज्ञता उपकारज्ञत्वम्। विक्रमः शौर्यम्। प्रभावः शक्तिः ॥ १३ ॥ १४ ॥

असंहार्यः अनिवार्यः ॥ ४-८ ॥ निर्यातनं प्रत्यर्पणम्। तत निर्यातनं प्रति ॥ ९-११ ॥ पतिः प्राप्स्यते। कुतः ? अन्तरात्मेति ॥ १२ ॥ गुणानेवाह—उत्साह इति। लोकोत्तरेषु कार्येषु स्थेयान् प्रयत्नः उत्साहः। पौरुषं तादृक्कार्यकरणम्। सत्त्वं बलम्। आनृशंस्यम् अक्रौर्यम्। विक्रमः शौर्यम्। प्रभावः शक्तिः ॥ १३ ॥ तस्य

न स इति । तुलयितुं चालयितुम् ॥ १५-२२ ॥ त्वद्दर्शनेति । नाकराजस्य मूर्धनि नाकपृष्ठसंज्ञस्य मूर्धनि । नगराजस्येति पाठे मेरोरित्यर्थः॥२३॥

न स शक्यस्तुलयितुं व्यसनैः पुरुषर्षभः । अहं तस्य प्रभावज्ञा शक्रस्येव पुलोमजा ॥ १५ ॥ शरजालांशुमाञ्छूरः कपे रामदिवाकरः । शत्रुरक्षोमयं तोयमुपशोषं नयिष्यति ॥ १६ ॥ इति संजल्पमानां तां रामार्थे शोककर्शिताम् । अश्रुसम्पूर्णनयनामुवाच वचनं कपिः ॥१७॥ कृत्वैव तु वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः । चमूं प्रकर्षन् महतीं हर्यृक्ष गणसङ्कुलाम् ॥१८॥ अथवा मोचयिष्यामि त्वामद्यैव वरानने । अस्माद्दुःखादुपारोह मम पृष्ठमनिन्दिते ॥ १९ ॥ त्वां तु पृष्ठगतां कृत्वा सन्तरिष्यामि सागरम् । शक्तिरस्ति हि मे वोढुं लङ्कामपि सरावणाम् ॥ २० ॥ अहं प्रस्रवण स्थाय राघवायाद्य मैथिलि । प्रापयिष्यामि शक्राय हव्यं हुतमिवानलः ॥ २१ ॥ द्रक्ष्यस्यद्यैव वैदेहि राघवं सह लक्ष्मणम् । व्यवसायसमायुक्तं विष्णुं दैत्यवधे यथा ॥ २२ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहमाश्रमस्थं महाबलम् । पुरन्दर मिवासीनं नाकराजस्य मूर्धनि ॥ २३ ॥ पृष्ठमारोह मे देवि मा विकाङ्क्षस्व शोभने । योगमन्विच्छ रामेण शशा ङ्केनेव रोहिणी ॥ २४ ॥ कथयन्तीव चन्द्रेण सूर्येण च महार्चिषा । मत्पृष्ठमधिरुह्य त्वं तराकाशमहार्णवौ ॥ २५ ॥ न हि मे संप्रयातस्य त्वामितो नयतोऽङ्गने । अनुगन्तुं गतिं शक्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः ॥ २६ ॥

मा विकाङ्क्षस्व मोपेक्षिष्ठाः ॥ २४ ॥ कथयन्तीवेति । चन्द्रेण कथयन्तीव चन्द्रेण भाषमाणेव तरेत्यन्वयः ॥ २५-२७ ॥

तस्मात ॥ १४ ॥ तुलयितुं चलयितुम् ॥ १५-१९ ॥ समुद्रलङ्घनपूर्वकं देवीप्रापणे स्वस्य महती शक्तिरस्तीति देवीं विश्वासयति-त्वां हीति ॥ २०-२३ ॥ मा विकाङ्क्षस्व मोपेक्षिष्ठा इत्यर्थः ॥ २४ ॥ मत्पृष्ठमधिरुह्य महार्चिषा चन्द्रेण सूर्येण च कथयन्तीव सम्भाषमाणेव आकाशमहार्णवौ तरेति सम्बन्धः । तथा अत्युन्नत

स०-त्वत्पृष्ठारोहणे किं फलमित्यत आह-कथयन्तीति । त्वं मत्पृष्ठारोहिणीति रोहिणी अतिसुखात्मकत्वाच्छशी रामः । यद्वा शशी रामः "नक्षत्राणामहं शशी" इति श्रीभगवदुक्तेः । कथयन्तीव सङ्गमिष्यसि रामेण सङ्गन्तव्यमित्यालापनसमय एव सङ्गमिष्यसि । अनेनातित्वरा द्योत्यते ॥ २९ ॥

मैथिली त्विति। हर्षविस्मितसर्वाङ्गी हर्षेण पुलकितसर्वाङ्गी ॥ २८–३१ ॥ न मे जानाति सत्त्वं वा प्रभावं वाऽसितेक्षणा । तस्मात्पश्यतु वैदेही

यथैवाहमिह प्राप्तस्तथैवाहमसंशयः । यास्यामि पश्य वैदेहि त्वामुद्यम्य विहायसम् ॥२७॥ मैथिली तु हरिश्रेष्ठात् श्रुत्वा वचनमद्भुतम् । हर्षविस्मितसर्वाङ्गी हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ २८ ॥ हनुमन् दूरमध्वानं कथं मां वोढुमिच्छसि । तदेव खलु ते मन्ये कपित्वं हरियूथप ॥२९॥ कथं वाऽल्पशरीरस्त्वं मामितो नेतुमिच्छसि । सकाशं मानवेन्द्रस्य भर्तुर्मे प्लवगर्षभ ॥३०॥ सीताया वचनं श्रुत्वा हनुमान् मारुतात्मजः। चिन्तयामास लक्ष्मीवान् नवं परिभवं कृतम् ॥३१॥ न मे जानाति सत्त्वं वा प्रभावं वाऽसितेक्षणा। तस्मात् पश्यतु वैदेही यद्रूपं मम कामतः ॥ ३२ ॥ इति सञ्चिन्त्य हनुमांस्तदा प्लवगसत्तमः । दर्शयामास वैदेह्याः स्वरूपमरिमर्दनः ॥ ३३ ॥ स तस्मात् पादपाद्धीमा नाप्लुत्य प्लवगर्षभः । ततो वर्धितुमारेभे सीताप्रत्ययकारणात् ॥ ३४ ॥ मेरुमन्दरसङ्काशो बभौ दीप्तानलप्रभः । अग्रतो व्यवतस्थे च सीताया वानरोत्तमः ॥ ३५ ॥ हरिः पर्वतसङ्काशस्ताम्रवक्त्रो महाबलः । वज्रदंष्ट्रनखो भीमो वैदेहीमिदमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ सपर्वतवनोद्देशां साट्टप्राकारतोरणाम् । लङ्कामिमां सनाथां वा नयितुं शक्तिरस्ति मे ॥ ३७ ॥ तदवस्थाप्यतां बुद्धिरलं देवि विकांक्षया । विशोकं कुरु वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ ३८ ॥

यद्रूपं मम कामतः ॥ इति पाठः । अन्यथापाठे वक्ष्यमाणेन विरोधस्स्यात् ॥३२॥ स्वरूपं स्वस्य शरीरम् ॥ ३३ ॥ एतदेवाह–स तस्मादिति । अयं श्लोको वर्धनार्थं वृक्षादवरोहणं दर्शयति स्म। अनेन सोऽवतीर्य द्रुमादिति पूर्वं द्रुमाग्रात्सीतासमीपस्थशाखायामवतरणमुक्तम्, अत्र भूमाविति बोध्यम् ॥ ३४ ॥ मेरुमन्दरेति । अग्रतो व्यवतस्थे, सम्भाषणाय वृक्षमूलगतो बभूवेत्यर्थः ॥ ३५–३७ ॥ अवस्थाप्यतां निश्चलीक्रियताम् । विकांक्षया

पथा त्वां गृहीत्वा गच्छामीति भावः ॥ २५–२७ ॥ मैथिलीति । हर्षविस्मितसर्वाङ्गी हर्षेण पुलकितसर्वाङ्गीत्यर्थः ॥ २८–३३ ॥ पादपात् पादपमूलात् आप्लुत्य शरीरवर्धनवेगकृतशाखाभङ्गध्वनिना राक्षस्यो ज्ञास्यन्तीति मत्वा अन्यत्रापसृतवानित्यर्थः ॥ ३४ ॥ अग्रतो योग्यप्रदेशे व्यवतस्थे ॥ ३५–३७ ॥ विकाङ्क्षया

उपेक्षया ॥ ३८--४१ ॥ संप्रधार्या विचारणीया ॥ ४२ ॥ स्वप्रापणे प्रधानं दोषं हृदि कृत्वा आपाततो दोषमाह—अयुक्तमिति ॥ ४३ ॥ उपर्युपरि

तं दृष्ट्वा भीमसङ्काशमुवाच जनकात्मजा । पद्मपत्रविशालाक्षी मारुतस्यौरसं सुतम् ॥ ३९ ॥ तव सत्त्वं बलं चैव विजानामि महाकपे। वायोरिव गतिं चापि तेजश्चाग्नेरिवाद्भुतम् ॥४०॥ प्राकृतोऽन्यः कथं चेमां भूमिमागन्तुमर्हति। उदधेरप्रमेयस्य पारं वानरपुङ्गव ॥ ४१ ॥ जानामि गमने शक्तिं नयने चापि ते मम। अवश्यं संप्रधार्याशु कार्यसिद्धिर्महात्मनः ॥ ४२ ॥ अयुक्तं तु कपिश्रेष्ठ मम गन्तुं त्वयाऽनघ । वायुवेगसवेगस्य वेगो मां मोहयेत्तव ॥ ४३ ॥ अहमाकाशमापन्ना ह्युपर्युपरि सागरम् । प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भयाद् वेगेन गच्छतः ॥ ४४ ॥ पतिता सागरे चाहं तिमिनक्रझषाकुले । भवेयमाशु विवशा यादसामन्नमुत्तमम् ॥ ४५ ॥ न च शक्ष्ये त्वया सार्धं गन्तुं शत्रुविनाशन । कलत्रवति सन्देहस्त्वय्यपि स्यादसंशयः ॥४६॥ ह्रियमाणां तु मां दृष्ट्वा राक्षसा भीमविक्रमाः । अनुगच्छेयुरादिष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ ४७ ॥ तैस्त्वं परिवृतः शूरैः शूलमुद्गरपाणिभिः । भवेस्त्वं संशयं प्राप्तो मया वीर कलत्रवान् ॥ ४८ ॥ सायुधा बहवो व्योम्नि राक्षसास्त्वं निरायुधः । कथं शक्ष्यसि संयातुं मां चैव परिरक्षितुम् ॥ ४९ ॥

सागरमिति । "उपर्यध्यधसस्सामीप्ये" इति द्विर्वचनम् । "धिगुपर्यादिषु त्रिषु" इति द्वितीया ॥ ४४ ॥ यादसां जलजन्तूनाम् ॥ ४५ ॥ कलत्रवति रक्ष्यवति त्वयि सन्देहः स्यात्, मयि रक्ष्यायां त्वयि विपत्सन्देहः स्यादित्यर्थः ॥ ४६ ॥ एतदेव प्रपञ्चयति--ह्रियमाणामित्यादिना ॥ ४७ ॥ त्वं तैः परिवृतो भवेः । कलत्रवान् रक्ष्यवान् त्वं संशयं प्राप्तश्च भवेरिति योजना ॥ ४८ ॥ सायुधा इति । संयातुं सम्यग्योद्धुम् ॥ ४९ ॥

उपेक्षया, अश्रद्धयेत्यर्थः ॥ ३८–४३ ॥ अहमिति । सागरं सागरोल्लङ्घनमुद्दिश्येत्यर्थः । उपर्युपरि वेगेन गच्छतस्ते पृष्ठात् आकाशमापन्नाऽहं भयात् प्रपतेयमिति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ कलत्रवति रक्ष्यद्रव्यवति त्वय्यपि सन्देहः प्राणसन्देहः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ तैः परिवृतो भवेः संशयं प्राप्तो भवेरिति वाक्यभेदेन युष्मच्छब्दयोर्निर्वाहः । कलत्रवान् रक्ष्यभारवानित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

पूर्वश्लोकोक्तं समर्थयति-युद्ध्यमानस्येत्यादिना ॥ ५० ॥ अथेति । साम्पराये युद्धे ॥ ५१ ॥ अथवेति । विमुखस्य युद्धपरवशस्येत्यर्थः ॥ ५२-५५ ॥

युद्ध्यमानस्य रक्षोभिस्तव तैः क्रूरकर्मभिः । प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद् भयार्ता कपिसत्तम ॥ ५० ॥ अथ रक्षांसि भीमानि महान्ति बलवन्ति च। कथंचित् साम्पराये त्वां जयेयुः कपिसत्तम ॥ ५१ ॥ अथवा युद्ध्यमानस्य पतेयं विमुखस्य ते । पतितां च गृहीत्वा मां नयेयुः पापराक्षसाः ॥ ५२ ॥ मां वा हरेयुस्त्वद्धस्ताद् विशसेयुरथापि वा । अव्यवस्थौ हि दृश्येते युद्धे जयपराजयौ ॥ ५३ ॥ अहं वापि विपद्येयं रक्षोभिरभितर्जिता । त्वत्प्रयत्नो हरिश्रेष्ठ भवेन्निष्फल एव तु ॥ ५४ ॥ कामं त्वमसि पर्याप्तो निहन्तुं सर्वराक्षसान् । राघवस्य यशो हीयेत्त्वया शस्तैस्तु राक्षसैः॥५५॥ अथवाऽऽदाय रक्षांसि न्यसेयुः संवृते हि माम् । यत्र ते नाभिजानीयुर्हरयो नापि राघवौ । आरम्भस्तु मदर्थोऽयं ततस्तव निरर्थकः ॥ ५६ ॥ त्वया हि सह रामस्य महानागमने गुणः ॥ ५७ ॥ मयि जीवितमायत्तं राघवस्य महात्मनः । भ्रातॄणां च महाबाहो तव राजकुलस्य च ॥५८॥ तौ निराशौ मदर्थं तु शोकसन्तापकर्शितौ । सह सर्वर्क्षहरिभिस्त्यक्ष्यतः प्राणसंग्रहम् ॥ ५९ ॥ भर्तृभक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य वानर । न स्पृशामि शरीरं तु पुंसो वानरपुङ्गव ॥ ६० ॥

संवृते गूढप्रदेशे ॥५६॥५७॥ रामानु०-अतो ममावस्थानं रामाय विज्ञाप्य तेन सहागमने मच्छ्रेयस्स्यादित्याह-त्वया हीति ॥ ५७ ॥ मयीति । तव राजकुलस्य सुग्रीवराज

तथापि साहसकरणं न कर्तव्यमित्याशयेनाह-युध्यमानस्येत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ ५० ॥ ५१ ॥ तत्र पतनपक्षे अनर्थमाह-अथवेति । ते पृष्ठादिति शेषः ॥ ५२॥ पराजयपक्षे अत्यनर्थमाह-मां वेति । पराजयं सम्भावयति अव्यवस्थौ हीति ॥ ५३ ॥ अथ मा भूतां पतनपराजयौ, रक्षस्तर्जनैरेव मे मरणं स्यादित्याह-अहं वेति ॥ ५४ ॥ इदानीं हनुमतः सर्वशक्तिमङ्गीकृत्य युक्त्यन्तरमाह-काममिति । शस्तैः निहतैः ॥५५॥ पराजयपक्षे दोषान्तरमाह-अथवेति । संवृते गूढप्रदेशे । आरम्भः समुद्रलङ्घनादिप्रयत्नः ॥५६॥ किमत्र हितमत आह-त्वयेति ॥५७॥ मम नाशादर्शनयोर्न केवलं त्वदारम्भवैकल्यम्, दुरन्तो महाननर्थः स्यादित्याशयेनाह-मयीत्यादिना । राघवस्य जीवितं मयि आयत्तं मज्जीविताधीनं जीवितमित्यर्थः । राजकुलस्य सुग्रीवकुलस्य ॥ ५८ ॥ प्राणसंग्रहं प्राणसर्वस्वम् ॥ ५९ ॥ ननु रावणाङ्गसंस्पर्शः

कुलस्य॥५८–६०॥अनीशा स्वयं किंचित्कर्तुमसमर्था । विनाथा विगतस्वामिका । विवशा विचेष्टा ॥६१॥६२॥ श्रुता इति । प्रथमहिशब्दो गुणप्रसिद्धौ । द्वितीयो निस्समत्वप्रसिद्धौ ॥६३–६५॥ हर्षितां हर्षमासादिताम्, उत्तरोत्तरहर्षवतीमित्यर्थः । अनया भक्तिकया उपायान्तरं स्वरूपविरुद्धं भगवत्प्राप्तौ

यदहं गात्रसंस्पर्शं रावणस्य बलाद्गता । अनीशा किं करिष्यामि विनाथा विवशा सती ॥६१॥ यदि रामो दशग्रीव मिह हत्वा सबान्धवम् । मामितो गृह्य गच्छेत तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ६२ ॥ श्रुता हि दृष्टाश्च मया पराक्रमा महात्मनस्तस्य रणावमर्दिनः । न देवगन्धर्वभुजङ्गराक्षसा भवन्ति रामेण समा हि संयुगे ॥६३॥ समीक्ष्य तं संयति चित्रकार्मुकं महाबलं वासवतुल्यविक्रमम् । सलक्ष्मणं को विषहेत राघवं हुताशनं दीप्तमिवानिलेरितम् ॥ ६४ ॥ सलक्ष्मणं राघवमाजिमर्दनं दिशागजं मत्तमिव व्यवस्थितम् । सहेत को वानरमुख्य संयुगे युगान्तसूर्यप्रतिमं शरार्चिषम् ॥ ६५ ॥ स मे हरिश्रेष्ठ सलक्ष्मणं पतिं सयूथपं क्षिप्रमिहोपपादय । चिराय रामं प्रति शोककर्शितां कुरुष्व मां वानरमुख्य हर्षिताम् ॥६६॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः॥३७॥

स एवोपाय इति दर्शितः ॥ ६६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७॥

कथं स्यादित्यत आह-भर्तुर्भक्तिमिति । यस्मात्कारणात् । भर्तुर्भक्तिं पुरस्कृत्य भर्तुर्भक्त्या लक्ष्मणः प्रस्थापितः तस्मात् रावणस्य गात्रसंस्पर्शं बलाद्गतेति सम्बन्धः।हा सीते लक्ष्मणेति मारीचवाक्यं श्रुत्वा रामानर्थशङ्कया भर्तृभक्त्या लक्ष्मणप्रस्थापनात् प्राप्तोऽयमनर्थो न कामकृत इति भावः । अनीशा स्वयं किञ्चित्कर्तुमशक्नुवती । विवशा विचेष्टा। विनाथा विगतस्वामिका, असन्निहितनाथेत्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ अथ सिद्धान्तमाविष्करोति--यदीति । राक्षसवधरावणवधपूर्वकं मत्प्रापणं रामस्य सदृशम् अन्यमुखेन मत्प्रापणमनुचितमिति भावः ॥ ६२ ॥ नचाशक्तिचिन्ता रामे कार्येत्याह–श्रुताहीति ॥६३–६५॥ हरिश्रेष्ठ ! स त्वं मे पतिमिहोपपादय, इहानयेत्यर्थः । चिराय चिरकालं शोककर्शितां मां हर्षितां कुरु ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

स०-रणावमर्दिनः रणे वैर्यवमर्दी । रणे अवन्ति रक्षयन्ति आगच्छन्ति स्वानिति वा रणावाः, तान्मर्दयतीति वा ॥ ६३ ॥ **वासवतुल्यविक्रमं** वासवोपि तुल्यविक्रमः योग्यतानुसारिपराक्रमो येन स तथा । इतरोऽर्थः स्फुटः ॥ ६४ ॥ **सयूथपं** ससुग्रीवम् । कपिश्रेष्ठ वानरवीरेति प्रलापकालत्वाद्विरुक्तिः । यद्वा रामं प्रति शोककर्शितां नरवीरेण रामेण हर्षितां कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

ततः स इत्यादि। तच्छ्रुत्वा तेन वाक्येन हर्षितः वाक्यमुवाच ॥ १ ॥ युक्तरूपं युक्ततरमित्यर्थः। "प्रशंसायां रूपप्"। प्राशस्त्यं चात्र प्रकृत्यर्थवैशिष्ट्यम्। स्त्रीस्वभावस्य भीरुत्वादेः। साध्वीनां पतिव्रतानाम्। विनयस्य वृत्तस्य ॥ २ ॥ विस्तीर्णं मामधिष्ठाय शतयोजनमायतं सागरं व्यतिवर्तितुं

ततः स कपिशार्दूलस्तेन वाक्येन हर्षितः। सीतामुवाच तच्छ्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १ ॥ युक्तरूपं त्वया देवि भाषितं शुभदर्शने। सदृशं स्त्रीस्वभावस्य साध्वीनां विनयस्य च ॥ २ ॥ स्त्रीत्वं न तु समर्थं हि सागरं व्यतिवर्तितुम्। मामधिष्ठाय विस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ ३ ॥ द्वितीयं कारणं यच्च ब्रवीषि विनयान्विते। रामादन्यस्य नार्हामि संस्पर्शमिति जानकि ॥४॥ एतत्ते देवि सदृशं पत्न्यास्तस्य महात्मनः। का ह्यन्या त्वामृते देवि ब्रूयाद्वचनमीदृशम् ॥ ५ ॥ श्रोष्यते चैव काकुत्स्थः सर्वं निरवशेषतः। चेष्टितं यत्त्वया देवि भाषितं मम चाग्रतः ॥ ६ ॥ कारणैर्बहुभिर्देवि रामप्रियचिकीर्षया। स्नेहप्रस्कन्नमनसा मयैतत् समुदीरितम् ॥ ७ ॥ लङ्कायां दुष्प्रवेशत्वाद् दुस्तरत्वान्महोदधेः। सामर्थ्यादात्मनश्चैव मयैतत् समुदीरितम् ॥ ८ ॥

तर्तुं स्त्रीत्वं न समर्थं हि। स्त्री न समर्थेत्यर्थः। यद्वा सागरस्य शतयोजनम् आयतं विस्तीर्णं च मामधिष्ठायापि स्त्रीत्वं व्यतिवर्तितुम् अपगन्तुं न समर्थं हि। सागरस्य शतयोजनं यावत्तावदायतं तथा विस्तीर्णं च मामधितिष्ठन्त्या अपि तव स्त्रीत्वं भीरुत्वं नापगच्छतीत्यर्थः ॥ ३–५ ॥ श्रोष्यत इति। त्वया चेष्टितम् उद्बन्धनादिकम्। भाषितं रावणं तृणीकृत्य फणितम्, मम प्रत्युत्तरत्वेन कथितं च ॥ ६ ॥ बहुभिः कारणैः बहुभिरुपायैः। स्नेहप्रस्कन्नमनसा स्नेहशिथिलमनसा ॥७॥ लङ्काया इति। दुष्प्रवेशलङ्काप्रवेशे दुस्तरसागरतरणे च मम शक्तिरस्तीति ज्ञापयितुमेवमुक्तमित्यर्थः ॥८॥

॥ १ ॥ युक्तरूपं युक्ततमम्। प्रशंसायां रूपप्प्रत्ययः। स्त्रीस्वभावस्य भीरुत्वादेः। साध्वीनां त्वादृशीनां पतिव्रतानां विनयस्य वृत्तस्य सदृशम् ॥ २ ॥ संक्षेपेणोक्तमर्थं श्लोकद्वयेन विवृणोति–स्त्रीत्वमित्यादिना। विस्तीर्णमपि मामधिष्ठाय शतयोजनमायतं सागरं व्यतिवर्तितुं तर्तुं स्त्रीत्वं न समर्थं हि स्त्री न समर्थेत्यर्थः। यद्वा स्त्रीत्वमित्यत्र स्त्री इति छेदः। समर्थमिति लिङ्गव्यत्यय आर्षः। स्त्रीभूता त्वं सागरं व्यतिवर्तितुं न समर्था हीत्यर्थः। स्त्रीणां भीरुस्वभावत्वात्तत्तु भूषणमेवेति भावः। सागरस्य निवर्तितुमिति पाठे सागरस्य यादृक्छतयोजनं तावदायतं विस्तीर्णमपि मामधिष्ठाय निवर्तितुमुपगन्तुं स्त्री त्वं न समर्थेति योजना ॥ ३–५ ॥ श्रोष्यते चेति। चेष्टितम् उद्बन्धनादिकं ममाग्रतः भाषितं रावणं तृणीकृत्य कथितं च ॥ ६ ॥ कारणैः त्वद्दुःखहेतून् दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

रघुबन्धुना रघुवंश्येन । " सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनास्समाः " इत्यमरः । रघुवंश्यानां बन्धुना तत्कीर्तिसम्पादकेनेत्यर्थः । समानेतुं सङ्गमयितुम् । इच्छामि ऐच्छम् ॥ ९ ॥ १० ॥ एवमिति । बाष्पप्रग्रथिताक्षरं बाष्पेण विघ्निताक्षरम् । एकान्तवृत्तान्तस्मरणात् बाष्पः ॥ ११ ॥ इद मित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । चित्रकूटस्य पादे चित्रकूटपर्यन्तपर्वते । मन्दाकिन्या अदूरे सिद्धैराश्रिते प्राज्यमूलफलोदके तस्मिन्देशे तापसाश्रम

इच्छामि त्वां समानेतुमद्यैव रघुबन्धुना । गुरुस्नेहेन भक्त्या च नान्यथैतदुदाहृतम् ॥ ९ ॥ यदि नोत्सहसे यातुं मया सार्धमनिन्दिते । अभिज्ञानं प्रयच्छ त्वं जानीयाद्राघवो हि तत् ॥ १० ॥ एवमुक्ता हनुमता सीता सुरसुतोपमा । उवाच वचनं मन्दं बाष्पप्रग्रथिताक्षरम् ॥ ११ ॥ इदं श्रेष्ठमभिज्ञानं ब्रूयास्त्वं तु मम प्रियम् । शैलस्य चित्रकूटस्य पादे पूर्वोत्तरे पुरा ॥ १२ ॥ तापसाश्रमवासिन्याः प्राज्यमूलफलोदके । तस्मिन् सिद्धाश्रमे देशे मन्दाकिन्या ह्यदूरतः ॥ १३ ॥ तस्योपवनषण्डेषु नानापुष्पसुगन्धिषु । विहृत्य सलिलक्लिन्ना तवाङ्के समुपाविशम् ॥ १४ ॥ ततो मांससमायुक्तो वायसः पर्यतुण्डयत् । तमहं लोष्टमुद्यम्य वारयामि स्म वायसम् ॥ १५ ॥ दारयन् स च मां काकस्तत्रैव परिलीयते । न चाप्युपारमन्मांसाद्भक्षार्थी बलिभोजनः ॥ १६ ॥

वासिन्याः तापसाश्रमे वसन्त्याः मम इदं वक्ष्यमाणं श्रेष्ठमभिज्ञानं प्रियं प्रति त्वं ब्रूया इति योजना ॥ १२ ॥ १३ ॥ रामाय सीतया वक्तव्यं वचनं हनुमन्तं प्रत्युच्यते–तस्येत्यादि ॥१४॥ तत इति । मांससमायुक्तः मांसप्रतिलुब्धः । "आयुक्तकुशलाभ्यां च" इत्यत्र आयुक्तशब्दस्य तात्पर्यपरतया व्याख्यानात् । लोष्टं मृत्पिण्डम् । पर्यतुण्डयत्पर्यखण्डयत्, स्तनान्तर इति शेषः । " तुडि तोडने " इत्ययं धातुश्चौरादिकः ॥ १५ ॥ दारयन्निति ।

रघुबन्धुना रघुसगोत्रेण रामेण त्वां समानेतुं सङ्गमयितुमिच्छामीत्युदाहृतम् । एतत् गुरुस्नेहेन अन्यथा नेति सम्बन्धः ॥ ९–११ ॥ इदमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । चित्रकूटस्य पादे चित्रकूटस्य समीपपर्वते पूर्वोत्तरे ईशान्यकोणे मन्दाकिन्या ह्यदूरतः सिद्धाश्रमे प्राज्यं बहु बहुमूलफलोदके तस्मिन् देशे वृत्तं तापसाश्रमवासिन्या मम इदं वक्ष्यमाणं श्रेष्ठमभिज्ञानं प्रियं प्रति त्वं ब्रूया इति योजना ॥ १२ ॥ १३ ॥ तवाङ्के समुपाविशमिति । ननु हनुमन्तमुद्दिश्याभिज्ञानं वक्तुमुपक्रान्ता देवी रामं सम्बोध्य किमर्थं कथयतीति चेत् ? सत्यम्, मह्यमभिज्ञानं वक्तुमुपक्रान्ता त्वामेवाभिमुखीकृत्य एवमुत्तरं प्रादादिति हनुमता रामाय वाचयितुमिति न दोषः ॥ १४ ॥ तत इति । पर्यतुण्डयत पर्यखण्डयत, स्तनान्तर इति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥

परिलीयते अन्तर्हितो भवति स्म । बलिभोजनः काकः ॥ १६ ॥ उत्कर्षन्त्यां च रशनां काकोत्सारणार्थमिति शेषः ॥१७॥ भक्षगृध्नेन भक्षलोलुपेन । दारिता विदारिता । त्वामुपागता पुनरुत्सङ्गमाविशमित्येताभ्यां काकोत्सारणार्थमङ्कादुत्थानमनुधावनं च कृतं देव्येत्यवगम्यते । रामाङ्के

उत्कर्षन्त्यां च रशनां क्रुद्धायां मयि पक्षिणि । स्रस्यमाने च वसने ततो दृष्टा त्वया ह्यहम् ॥ १७ ॥ त्वयाऽपहसिता चाहं क्रुद्धा संलज्जिता तदा । भक्षगृध्नेन काकेन दारिता त्वामुपागता ॥ १८ ॥ आसीनस्य च ते श्रान्ता पुनरुत्सङ्गमाविशम् । क्रुध्यन्ती च प्रहृष्टेन त्वयाऽहं परिसान्त्विता ॥ १९ ॥ बाष्पपूर्णमुखी मन्दं चक्षुषी परिमार्जती । लक्षिताऽहं त्वया नाथ वायसेन प्रकोपिता ॥ २० ॥ परिश्रमात् प्रसुप्ता च राघवाङ्केऽप्यहं चिरम् । पर्यायेण प्रसुप्तश्च ममाङ्के भरताग्रजः । स तत्र पुनरेवाथ वायसः समुपागमत् ॥ २१ ॥ ततः सुप्तप्रबुद्धां मां रामस्याङ्कात् समुत्थिताम् । वायसः सहसाऽऽगम्य विददार स्तनान्तरे ॥ २२ ॥ पुनः पुनरथोत्पत्य विददार स मां भृशम् । ततः समुक्षितो रामो मुक्तैः शोणितबिन्दुभिः ॥ २३ ॥ वायसेन ततस्तेन बलवत्क्लिश्यमानया । स मया बोधितः श्रीमान् सुखसुप्तः परन्तपः ॥ २४ ॥

केवलं स्थिताऽस्मि । तदा काको मां किंचिद्दारयत् । तं दृष्ट्वा तत्पलायनार्थं स्वयमायासं कुर्वन्तीं तदशक्त्या रुदन्तीं मां रामः परिहासपूर्वकं सान्त्वितवानित्यर्थः । अनेन स्वरक्षणे स्वयं प्रवृत्तश्चेदीश्वर उपेक्षते, स्वयमप्रवृत्तौ स रक्षतीति द्योतितम् ॥ १८–२३ ॥ वायसेनेति । सः निखिललोकविदितनिरतिशयसौन्दर्यप्रसिद्धः । मया बोधितः मयैवाहं हता, स्वापकालिकश्रीविशेषाननुभवात् । लोके कश्चित्सञ्चारदशायां सुन्दर इव भाति शयने दुर्लक्षणादिभिर्दोषा दृश्यन्ते न तथाऽयम् । श्रीमान् स्वापकालिकश्रीरुच्यते । सुखसुप्तः तत्त्वानुगुणैव हि सुप्तिरपि । परन्तपः शयनमेव सकलशत्रुनिवर्तनक्षममित्यर्थः । सुप्तः श्रीमान् । लोके स्थानगमनशयनादिदशायां रूपवानिव लक्ष्यते कश्चित् । संशयने प्रकाशितप्रच्छन्नदोषतया

उत्कर्षन्त्यामिति । पक्षिणा वसने स्रस्यमाने सति रशनामुत्कर्षन्त्याम् आकृष्यमाणायां मयि क्रुद्धायां सत्यां ततः तदा त्वया अहं दृष्टाऽस्मीति सम्बन्धः ॥ १७ ॥ भक्षगृध्नेन भक्षलोलुपेन । दारिता विदारिता । त्वामुपागता पुनरुत्सङ्गमाविशमित्येताभ्यां काकोत्सारणार्थम् अङ्कादुत्थानमनुधावनं च देव्या कृतमित्यवगम्यते ॥ १८–२१ ॥ त्वयि स्वपिति मयि जाग्रत्यामित्यर्थः । सुप्तप्रबुद्धां राघवाङ्के सुप्त्वा ततः प्रबुद्धामत एव राघवाङ्कादुत्थितां वायसः पुनरागम्य स्तनान्तरे

जुगुप्सितो भवति । अयं तु शयनावस्थायामेव नीराजना कर्तव्या दृष्टिदोषपरिहारायेत्येवं स्थितः ॥ २४ ॥ वितुन्नां दारिताम् ॥ २५ ॥ पञ्चवक्त्रेण व्यात्तमुखेन । "पचि विस्तारे" इत्यस्मात्पचाद्यच् । कार्यातिशयद्योतनार्थं वा पञ्चसङ्ख्याकवक्त्रत्वोक्तिः । नागनासोरु नागहस्तोरु । कुपितपञ्च

स मां दृष्ट्वा महाबाहुर्वितुन्नां स्तनयोस्तदा। आशीविष इव क्रुद्धः श्वसन् वाक्यमभाषत ॥ २५ ॥ केन ते नागनासोरु विक्षतं वै स्तनान्तरम् । कः क्रीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ २६ ॥ वीक्षमाणस्ततस्तं वै वायसं समुदैक्षत। नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैर्मामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ २७ ॥ पुत्रः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः । धरान्तरगतः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥२८॥ ततस्तस्मिन् महाबाहुः कोपसंवर्तितेक्षणः । वायसे कृतवान् क्रूरां मतिं मतिमतां वरः ॥ २९ ॥ स दर्भं संस्तराद् गृह्य ब्राह्मेणास्त्रेण योजयत् । स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखो द्विजम् ॥३०॥ स तं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति। ततस्तं वायसं दर्भः सोऽम्बरेऽनुजगाम ह ॥३१॥ अनुसृतस्तदा काको जगाम विविधां गतिम् । लोककाम इमं लोकं सर्वं वै विचचार ह ॥ ३२ ॥ स पित्रा च परित्यक्तः सुरैश्च समहर्षिभिः । त्रीँल्लोकान् संपरिक्रम्य तमेव शरणं गतः ॥ ३३ ॥

वक्त्रक्रीडासमं तव स्तनविदारणमिति भावः॥ २६ ॥ २७॥ ननु वायसमात्रे किमर्थमस्त्रं मुक्तमित्याशङ्क्याह-पुत्रः किलेति।इदं रक्षणानन्तरं तेनैवोक्तमिति ज्ञेयम् । किलेति प्रसिद्धौ । इन्द्रपुत्रत्वेन प्रसिद्धो जयन्त एव वायसरूपेणागत इत्याहुः । वायसरूपोऽन्यः पुत्र इत्यप्याहुः ॥ २८ ॥ २९ ॥ स दर्भमिति । संस्तरात् आस्तरणात् । गृह्य गृहीत्वा । अस्त्रेण अस्त्रमन्त्रेण । योजयत् अयोजयत्, अभिमन्त्रितवानित्यर्थः । द्विजं काकम् ॥३०॥३१॥ अनुसृतः अनुसृतः। विविधां गतिं विविधं स्थानम् । लोककामः लोकयितृकामः रक्षकापेक्षीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ भगवद्व्यतिरिक्ता बान्धवाभासा न रक्षका इत्याह-स पित्रेति । सः पुरुषकारभूतायामपि कृतापराधः सः आर्द्रापराधः। पित्रा च परित्यक्तः अस्त्रक्षतिभीततया प्रथमं पितरं रक्षकं

विददार व्यलिखत ॥ २२-२६ ॥ वीक्षमाण इतस्ततः, प्रान्तदेशमित्यर्थः ॥ २७ ॥ धरान्तरगतः भूमिं प्राप्तः ॥२८॥ कोपेन संवर्तिते विवर्तिते ईक्षणे येन सः ॥२९॥ दर्भं संस्तरात गृह्य गृहीत्वा योजयत अयोजयत । द्विजं काकम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अनुसृतः अनुसृतः । लोककामः रक्षकजनाकाङ्क्षी ॥ ३२ ॥ पित्रा परित्यक्तः,

गतः तेन त्रैलोक्याधिपतिना च त्यक्तः। "इन्द्रो महेन्द्रस्सुरनायको वा" इति तस्यासमर्थत्वोक्तेः। परित्यक्तः त्यागोऽपि नापाततः बुद्धिपूर्वं त्यक्तः। "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्" इति न्यायात्। यद्वा परित्यक्तः भार्यापुत्रादिभिस्सह त्यक्तः। चकारेण माता समुच्चीयते। न केवलं हितपरेण पित्रा, प्रियपरया मात्रा च परित्यक्तः; "सीता नारीजनस्यास्य योगक्षेमं विधास्यति" इति स्वरक्षकभूतायामपि सापराधत्वादिति भावः। पित्रपेक्षया मातुर्वात्सल्यातिशयात्तामेव प्रथमं गच्छति स्म ततः पितरम्। पित्रा त्यागवचनान्मात्रा त्यागः सिद्ध एवेति चकारेण सूचितम्।

स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम्। वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत् ॥ ३४ ॥

पितृभ्यां त्यागेऽपि बान्धवा न त्यजन्ति। किं पितरौ सर्वथा त्यक्ष्यत इति तैरपि त्यक्त इत्याह सुरैश्च। "कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे" इति रामनयने रक्ते तेऽपि बिभ्यति हि। एवं पूर्वसजातीयैस्त्यक्तत्वेऽपि परिगृहीतपक्षिरूपसजातीयैः किं त्यक्त इत्यपेक्षायां तथेत्याह चकारेण। "पक्षिणोऽपि प्रयाचन्ते सर्वभूतानुकम्पिनम्" इति पक्षिणामपि शरण्यत्वात्, स्वनायकगरुडस्वामित्वाच्च पक्षिभिरपि परित्यक्तः। समहर्षिभिः पित्रादिबन्धूनामरक्षकत्वेऽपि आनृशंस्यप्रधाना महर्षयो रक्षिष्यन्तीति गतः, तैरपि प्रकामं दूरदर्शिभिः परित्यक्तः। आनृशंस्यविषयव्यवस्थाऽस्तीति तैस्त्यक्त इत्यर्थः। एतदङ्गीकारे वयमपि संसर्गदोषेण नश्येम। अस्माभिस्त्यागेऽनन्यगतिकत्वाद्राम एनं स्वीकरिष्यतीति तैस्त्यक्तः। महर्षिभिः "यो विष्णुं सततं द्वेष्टि तं विद्यादन्त्यरेतसम्" इति विष्णुद्वेषेण चण्डालत्वात् "चण्डालः पक्षिणां काकः" इत्युक्तेश्च चण्डालो नास्मद्वाटमागच्छेदिति त्यक्तः। एवं रक्षकान्तरादर्शनान्नष्टगजो घटमप्यन्वेषत इति न्यायेन स्वैरविवृतद्वारान्सर्वान् गृहान् गत इत्याह त्रीन् लोकान् संपरिक्रम्य। परिक्रम्य एतदेव नवकृत्वो गतः। संपरिक्रम्य गृहस्थैरविज्ञाततया कवाटमूलेषु लीनश्चेत्यर्थः। अपि कदाचित् कृपैषामुत्पद्येतेति मत्वा पुनः पुनर्गत इत्यर्थः। अमुं निष्कास्य कवाटबन्धनं सर्वैः कृतमित्यर्थः। ततः किं कृतमित्यत्राह तमेव शरणं गतः। रक्षकत्वेन प्राप्तापेक्षया हिंसकत्वेन स्थितस्य मुखमेव शीतलमित्यवस्थितः। अतस्तमेव शरणं गतः। "यदि वा रावणस्स्वयम्" इत्येवं स्थितो हि रामः। तमेव सर्वलोकशरण्यमेव। तमेव 'दोषो यद्यपि न त्यजेयम्' इति स्थितम्। शरणं गतः निवासं गतः। न तूपायतया गतः। "निवासवृक्षः साधूनाम्" इत्युक्तेः ॥३३॥ स तमिति। सः रक्षणैकस्वभावः। तं प्रातिकूल्यैकनिरतम्। भूमौ निपतितं

स्वर्गेऽपीति शेषः। पित्रेत्युपलक्षणं ब्रह्मान्तानाम् ॥ ३३ ॥ पर्यपालयत्, प्राणरक्षणेनेति शेषः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

देवजातितया भूमिमस्पृशन्तपि भूमौ पतितम् । भूमौ दुष्पुत्रं पितरि शिक्षमाणे स यथा मातुः पादयोः पतति तथाऽपतत् । शरण्यः सर्वावस्थास्वपि शरणवरणार्हः । शरणागतम् अनन्यगतिकतया स्वमुपागतम् । वधार्हमपि रामसिद्धान्तेनापि वधार्हम् । काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत् कुलोचितस्वभावेन रक्षितवान् । कृपया अस्मदाद्यारब्धं कार्यं प्रबलकर्मणा न समाप्यते तथा तेनारब्धमपि कृपया न पूर्यत इति भावः ॥ ३४ ॥ न शर्मेत्यादि । परिद्यूनं

न शर्म लब्ध्वा लोकेषु तमेव शरणं गतः ॥ ३५ ॥ परिद्यूनं विषण्णं च स तमायान्तमब्रवीत् । मोघं कर्तुं न शक्यं तु ब्राह्ममस्त्रं तदुच्यताम् ॥ ३६ ॥ हिनस्तु दक्षिणाक्षि त्वच्छर इत्यथ सोऽब्रवीत् । ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् । दत्त्वा स दक्षिणं नेत्रं प्राणेभ्यः परिरक्षितः ॥ ३७ ॥ स रामाय नमस्कृत्वा राज्ञे दशरथाय च । विसृष्टस्तेन वीरेण प्रतिपेदे स्वमालयम् ॥ ३८ ॥ मत्कृते काकमात्रे तु ब्रह्मास्त्रं समुदीरितम् । कस्माद्यो मां हरत्त्वत्तः क्षमसे तं महीपते ॥ ३९ ॥ स कुरुष्व महोत्साहः कृपां मयि नरर्षभ । त्वया नाथवती नाथ ह्यनाथा इव दृश्यते ॥ ४० ॥ आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतः ॥ ४१ ॥

परितप्तम् । तदुच्यतामित्यनन्तरम् हिनस्तु दक्षिणाक्षि त्वच्छर इत्यथ सोऽब्रवीदित्यर्धमनुसन्धेयम् ॥ ३५-३७ ॥ रामानु०-तदुच्यतामिति प्रश्नानन्तरं हिनस्ति स्म स दक्षिणमिति वचनादस्त्रलक्ष्यत्वेन दक्षिणाक्षिप्रदानपरं प्रतिवचनं काकेन कृतमित्यवगम्यते ॥ ३७ ॥ दशरथाय स्वलोकस्थतया पूर्वमेव मित्रभूताय ॥ ३८ ॥ समुदीरितं प्रयुक्तम् । हरत् अहरत् ॥ ३९ ॥ सः परदुःखं दृष्ट्वा न सहामहे इत्युक्तवान् । त्वं महोत्साहः एतदनुष्ठानपर्यन्तं कुर्वन् मयि अत्यन्तदुःखितायां कृपां परदुःखासहिष्णुत्वं प्रकाशयितुमर्हसि । नरोत्तम ! एवं न करोषि चेत्तव नरोत्तमत्वस्य हानिरेव स्यात् । तस्मादेतद्वचनमनुष्ठानपर्यन्तं कृत्वा मां जीवयित्वा तव नरोत्तमत्वं परिपालयेति भावः । अनाथा इव अनाथेव । आर्षो गुणाभावः । आनृशंस्यं परो धर्मः । नावारोपणानन्तरं परिद्यूनं परितप्तम् । मोघमिति । उच्यतामिति प्रश्नानन्तरं हिनस्ति स्म स दक्षिणमिति वचनादस्त्रलक्ष्यत्वेन दक्षिणाक्षि काकेन दत्तमित्यवगम्यते ॥ ३६-३८ ॥ एवं हनुमते रामैकसंवेद्यमभिज्ञानमभिधाय दुःखावेशाद्राममेव बुद्धिस्थं सम्बोध्य सोपालम्भं प्रार्थयते-मत्कृतेत्यादिसार्धचतुष्टयेन । यः त्वत्तो मामहरत् तं रावणं कस्मात् क्षमसे, उपेक्षस इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ स त्वम् । आनृशंस्यम् अक्रौर्यम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

वेतनाभ्यर्थनवत्संश्लेषदशायां तवात्यन्ताभिमतो धर्मः क इति मया पृष्टे परदुःखं चेत्तदसाहिष्णुत्वमेव परमो धर्म इति ममाभिमतं तथैव मत्स्वभाव इति त्वया रहस्योद्भेदनं कृतम्। त्वत्त एव न तु दूतमुखेन। मया श्रुतः इदं श्रवणमात्रपर्यवसायि जातम्, न त्वनुष्ठानपर्यवसायीति रामं पृच्छेति भावः। एवं पृच्छन्त्याः सीतायाः प्रत्युत्तरं दिशतो रामस्य च कोऽभिप्राय इति चेदुच्यते। एतस्य संश्लेषस्य विच्छेदो भवति चेत् किं करिष्यामीति

जानामि त्वां महावीर्यं महोत्साहं महाबलम्। अपारपारमक्षोभ्यं गाम्भीर्यात् सागरोपमम्। भर्तारं ससमुद्राया धरण्या वासवोपमम् ॥ ४२ ॥ एवमस्त्रविदां श्रेष्ठः सत्यवान् बलवानपि। किमर्थमस्त्रं रक्षस्सु न योजयति राघवः ॥ ४३ ॥ न नागा नापि गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः। रामस्य समरे वेगं शक्ताः प्रतिसमाधितुम् ॥ ४४ ॥ तस्य वीर्यवतः कश्चिद् यद्यस्ति मयि संभ्रमः। किमर्थं न शरैस्तीक्ष्णैः क्षयं नयति राक्षसान् ॥ ४५ ॥ भ्रातुरादेशमादाय लक्ष्मणो वा परन्तपः। कस्य हेतोर्न मां वीरः परित्राति महाबलः ॥ ४६ ॥ यदि तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्वग्निसमतेजसौ। सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः ॥४७॥ ममैव दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः। समर्थावपि तौ यन्मां नावेक्षेते परन्तपौ ॥ ४८ ॥

कातरतया पृष्टवती। सोऽपि मद्विरहक्लेशेन ताम्यन्तीं त्वां न कदाचिदपि पश्येयमित्युक्तवान्। अयमर्थोऽप्यरण्यकाण्डे "अप्यहं जीवितं जह्याम्" इति श्लोकप्रघट्टिकादौ दर्शितः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ जानामीति। अपारपारं दुरधिगमपारम्, असीममित्यर्थः। दुराधिगमगुणसीममित्यर्थो वा ॥ ४२ ॥

रामा०—जानामीति। अपारपारम् "पार कर्मसमाप्तौ" इति धातोर्निष्पन्नत्वादत्र पारशब्देन कर्मसमाप्तिरुच्यते। अपाराः पाराः कर्मसमाप्तयो यस्य स तथोक्तः। निरवधिकापदान इत्यर्थः ॥४२॥

॥ ४३ ॥ प्रतिसमाधितुं प्रतिबद्धुम् ॥ ४४ ॥ संभ्रमः भाववृत्तिः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ उपेक्षतः उपेक्षेते। यदि तौ, सङ्गताविति शेषः ॥ ४७॥ समर्थौ विरोधिवर्गमुन्मूल्य मद्रक्षणानुगुणशक्तिमन्तौ। परन्तपौ इतः पूर्वं प्रतिपक्षनिर्दहनं कुर्वन्तौ। एवम्भूतावपि तौ मां प्राणपर्यन्तं रक्षणप्रवृत्त्यर्हदशां प्राप्तां मां नावेक्षेते इति यत् न कटाक्षयत इति यत् अस्य निमित्तं तयोर्वा मयि वा किंचिद्भवितुमर्हति। तत्र तद्विषये तादृशनिमित्तप्रसक्तिर्नास्ति सामर्थ्य

अपारपारं दूरपारम्, अप्राप्यगुणसीमान्तम् ॥ ४२–४४ ॥ सम्भ्रमः त्वरा ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ यदि ताविति। सङ्गताविति शेषः। उपेक्षतः उपेक्षेते ॥ ४७ ॥ किञ्चित

परन्तपत्वादिदर्शनात्। परिशेषान्ममैव पापम् अस्य निमित्तं भवितुमर्हति। यद्वा ममैव "द्विषन्तः पापकृत्याम्" इत्युक्तरीत्या अन्यतो नागतमित्यर्थः। किंचित् न हि वयं सर्वज्ञाः अस्माभिरज्ञातं किंचिद्भवितुमर्हति। महत् प्रारब्धफलतयाऽनुभवं विना दुष्परिहरम्। अस्ति न संशयः। कार्ये सति कारणे किमस्ति सन्देहः। यद्वा किंचिदनिर्वचनीयम् महद्दुष्कृतमस्तीत्यनेन "किं त्वाऽमन्यत वैदेहः" इत्यादिनोक्तो भगवदपचारः। उक्तं हि

वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रुभाषितम्। अथाब्रवीन्महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः ॥ ४९ ॥ त्वच्छोक विमुखो रामो देवि सत्येन मे शपे। रामे दुःखाभिपन्ने च लक्ष्मणः परितप्यते ॥ ५० ॥ कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ॥ ५१ ॥ इमं मुहूर्तं दुःखानां द्रक्ष्यस्यन्तमनिन्दिते। तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रौ महाबलौ ॥ ५२ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥५३॥ हत्वा च समरे क्रूरं रावणं सहबान्धवम्। राघवस्त्वां विशालाक्षि नेष्यति स्वां पुरीं प्रति। ब्रूहि यद्राघवो वाच्यो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ ५४ ॥ सुग्रीवो वापि तेजस्वी हरयोऽपि समागताः। इत्युक्तवति तस्मिंश्च सीता सुरसुतोपमा। उवाच शोकसन्तप्ता हनुमन्तं प्लवङ्गमम् ॥५५॥ कौसल्या लोकभर्तारं सुषुवे यं मनस्विनी। तं ममार्थे सुखं पृच्छ शिरसा चाभिवादय ॥ ५६ ॥

"कीदृशं तु मया पापं पुरा देहान्तरे कृतम्" इति। देहान्तरे बालशरीरे ॥ ४८ ॥ वैदेह्या इति। साश्रु यथा तथा भाषितमुक्तम् ॥ ४९ ॥ त्वच्छोकेति। त्वच्छोकाविमुखः त्वच्छोकेन विमुखः विषयान्तरपराङ्मुखः। प्रत्युत त्वय्येव दत्तचित्त इत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इमं मुहूर्तम् अस्मिन् मुहूर्ते। सप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ ५२–५५ ॥ मनस्विनी लोकभर्तारं सुषुवे। लोके स्त्रियः इहलोकपरलोकयोः स्वरक्षणार्थं पुत्रान् सुवते नैवं मे श्वश्रूः। मनस्विनी विपुलमनस्का। सर्वलोकरक्षकः पुत्रो मे भवेदिति व्रतमनुष्ठाय लोकोपकाराय पुत्रं सूतवती। एवंभूतः कौसल्यासङ्कल्पः कथं मोघस्स्यात्। अहमत्र लोके न किमन्तर्भूता। तं ममार्थे सुखं पृच्छ अस्मद्रक्षणं न मया प्रार्थ्यं तच्चिन्ता तस्यैव, अस्मत्त्वरा तु विलम्बासहिष्णुतया, तस्मात्

किमपि ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ त्वच्छोकविमुखः त्वद्विश्लेषशोकेन स्वशरीररक्षणे पराङ्मुखः त्वद्देशगमनायेत्यर्थः ॥ ५० ॥ इमं मुहूर्तम् अस्मिन् मुहूर्ते ॥ ५१-५६ ॥

तत्सत्ता चेन्मद्रक्षणस्य न कापि हानिः। अतस्तत्सत्तैवास्माभिराशास्यते। तेन तस्य सुखमस्ति किमिति मया पृष्टमिति वद। एवंच लोकवदस्माभिश्च तस्मात्किंचिदपेक्षितं चेत् लोकैर्यत्कार्यं तत् कार्यं मयापि कार्यमित्याह शिरसा चाभिवादय। अहं तं शिरसा प्रणतवत्यस्मीति तमभिवादय। प्रणिपातं कुर्वित्यर्थः। कथं नायिका नायकं शिरसा प्रणमेदिति चेत् आचारप्रधानजनककुलनन्दिन्यैवमनुष्ठितमिति किमत्र प्रमाणं प्रष्टव्यम्? । प्रणयरोषेणैवमाहेति चेन्न। हनुमद्वचनेन तस्य शान्तत्वात्। ननु ममार्थे मत्कार्यसिद्ध्यर्थं तं प्रणमेत्यर्थः किं न स्यादिति चेत्, ममार्थ इत्यस्योभयत्रान्वयात्। पूर्व

स्रजश्च सर्वरत्नानि प्रिया याश्च वराङ्गनाः। ऐश्वर्यं च विशालायां पृथिव्यामपि दुर्लभम् ॥५७॥ पितरं मातरं चैव संमान्याभिप्रसाद्य च। अनुप्रव्रजितो रामं सुमित्रा येन सुप्रजाः ॥ ५८ ॥ आनुकूल्येन धर्मात्मा त्यक्त्वा सुख मनुत्तमम्। अनुगच्छति काकुत्स्थं भ्रातरं पालयन् वने ॥ ५९ ॥ सिंहस्कन्धो महाबाहुर्मनस्वी प्रियदर्शनः। पितृवद्वर्तते रामे मातृवन्मां समाचरन् ॥ ६० ॥ ह्रियमाणां तदा वीरो न तु मां वेद लक्ष्मणः ॥ ६१ ॥

मत्र मया पृष्टमिति पृच्छेत्यर्थस्यावश्यकत्वादत्रापि मया प्रणतमिति प्रणमेत्यस्य स्वरसत्वात् ॥ ५६ ॥ तनि०—लोके स्त्रियः स्वजीवनदशायां पोषकं पर त्रोत्तारकं च पुत्रमभिलषन्ति। कौसल्या तु विपुलमनस्कतया सर्वलोकरक्षकं पुत्रं प्रार्थ्य व्रताचरणेन लब्धवती। तत्प्रार्थना विफला किम्। अहं लोकशब्दान्तर्भूता न भवामि किम्। जलसमीपस्थितस्य सस्यस्य शुष्कतावत् सर्वावस्थास्वप्यनुसृताया मम रक्षणे तत्प्रार्थना संकुचिता किम्। तं ममार्थे सुखं पृच्छ मम रक्षणं न प्रार्थनीयम्, तस्य मनसि तिष्ठत्येव, किन्तु त्वया तस्य सुखजननेन भाव्यम्। तस्यावस्थाने अस्मद्रक्षणं भविष्यतीति तदेवाशास्यते। शिरसा चाभिवादय अग्निसाक्षिकं गृहीतपाणिना च रक्षणं कार्यं तन्न क्रियते, इतरसाधारण्येन वा रक्षणं क्रियताम्। तैर्यत्क्रियते तन्मयाप्यभिवादनं क्रियते इत्यस्मदर्थमभिवादनं कुरु ॥ ५६ ॥ स्रजश्चेति, सन्तीति शेषः। स्रगादयः सन्ति पृथिव्यां दुर्लभमैश्वर्यमप्यस्ति। तथा पितरं मातरं चैव संमान्य सुमित्रा येन सुप्रजाः सः राममनु प्रव्र जितः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ आनुकूल्येन भक्त्येत्यर्थः ॥ ५९ ॥ समाचरन् परिचरन् ॥ ६० ॥ ६१ ॥

पृथिव्यामपि दुर्लभमित्यत्र त्यक्त्वेत्याकृष्य योज्यम्। अनुप्रव्राजितो राममित्यत्र स इति शेषः ॥ ५७–५९ ॥ समाचरन् परिचरन् ॥ ६०–६२ ॥

वृद्धोपसेवीत्यादि । यस्यां धुरि यस्मिन्कार्यनिर्वाह इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ यमिति । आर्यं श्वशुरं दशरथं नानुस्मरेत्, पितृवत्सम्यग्रक्षकत्वा दिति भावः ॥ ६४ ॥ रामः यथा दुःखक्षयकरो भवेत्तथा वक्तव्यमित्यर्थः । कार्यनियोंगे कार्यसङ्घटने । प्रमाणं व्यवस्थापकः ॥ ६५ ॥

वृद्धोपसेवी लक्ष्मीवान् शक्तो न बहु भाषिता । राजपुत्रः प्रियः श्रेष्ठः सदृशः श्वशुरस्य मे ॥ ६२ ॥ मम प्रियतरो नित्यं भ्राता रामस्य लक्ष्मणः । नियुक्तो धुरि यस्यां तु तामुद्वहति वीर्यवान् ॥ ६३ ॥ यं दृष्ट्वा राघवो नैव वृत्तमार्यमनुस्मरेत् । स ममार्थाय कुशलं वक्तव्यो वचनान्मम । मृदुर्नित्यं शुचिर्दक्षः प्रियो रामस्य लक्ष्मणः ॥ ६४ ॥ यथा हि वानरश्रेष्ठ दुःखक्षयकरो भवेत् । त्वमस्मिन् कार्यनिर्योगे प्रमाणं हरिसत्तम ॥ ६५ ॥ राघव स्त्वत्समारम्भान्मयि यत्नपरो भवेत् ॥ ६६ ॥ इदं ब्रूयाश्च मे नाथं शूरं रामं पुनः पुनः । जीवितं धारयि ष्यामि मासं दशरथात्मज ॥ ६७ ॥ ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं सत्येनाहं ब्रवीमि ते । रावणेनोपरुद्धां मां निकृत्या पापकर्मणा ॥ ६८ ॥ त्रातुमर्हसि वीर त्वं पातालादिव कौशिकीम् । ततो वस्त्रगतं मुक्त्वा दिव्यं चूडामणिं शुभम् । प्रदेयो राघवायेति सीता हनुमते ददौ ॥ ६९ ॥

त्वत्समारम्भात्त्वदुत्साहात् ॥६६॥ इदमित्यादि । ऊर्ध्वं मासात्, रावणकृतमासद्वयावधिं न सहिष्य इति भावः । निकृत्या वञ्चनेन॥६७॥६८॥ पाताला दिव कौशिकीम् । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । इदं च ब्रूया इति पूर्वेणान्वयः । कौशिकः इन्द्रः तत्सम्बन्धिनी श्रीः कौशिकी तामिव । एवं ब्रह्मपुराणे श्रूयते– पुरा वृत्रवधे ब्रह्महत्याभिभूतं निश्श्रीकमिन्द्रं भगवान्नारायणो देवैस्सह वैष्णवेनाश्वमेधेन निष्कल्मषं कृत्वा त्रैलोक्यराज्येऽभिषिच्य पुरातनीं पौरन्दरीं श्रियमुपाह्वयत् । ततोऽशरीरवाक्याद्गवाक्षतीर्थवर्तिनीं तामुपश्रुत्य स देवदेवो देवाश्च तत्र जग्मुः । ततस्तान् दृष्ट्वा सा श्रीः पातालं प्रविवेश । तत्र प्रवेष्टु

यस्यां धुरि यं लक्ष्मणं नियुज्यैव स्वयं तां धुरं राम उद्वहति ॥६३॥ राघवः यं दृष्ट्वा वृत्तमतीतम् आर्यं दशरथं नानुस्मरेत् पितृवत्सम्यग्रक्षकत्वात् पितरं न स्मर तीति भावः ॥ ६४ ॥ यथेति । दुःखक्षयकरो भवेल्लक्ष्मणः तथा कर्तव्यमिति शेषः । त्वमेव कार्यनियोंगे कार्यसङ्घटने प्रमाणं व्यवस्थापकः यतः अतो राघवः मयि यत्नपरो भवेदिति सम्बन्धः ॥६५–६७॥ ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयमिति । रावणदत्तमासद्वयावधिमपि न सहिष्य इति भावः। निकृत्या तिरस्कारेण॥६८॥ पातालादिव

मशक्नुवन्तो देवाः पुनरप्यशरीरं वाक्यं युष्मासु सर्वलक्षणसम्पन्नस्तां प्रतिनेतुमर्हतीत्युपश्रुत्य तमेव पुरुषोत्तमं प्रार्थयामासुः । स तत्र प्रविश्य पातालात् तां समुद्धृत्य तैस्सह शक्राय प्रादादिति । महाभारते तु–उतथ्यस्य भार्यां यमुनायां स्नान्तीं वरुणो हृत्वा पातालमनयत् । तामुतथ्यो नारदेन याचित्वा तामलब्ध्वा कुपितः पातालह्रदशोषेण तामवापेति श्रूयते । सा कौशिकीति केचित्कथयन्ति ॥ ६९ ॥ प्रतिगृह्येति । मणिरत्नं मणिश्रेष्ठम् ।

प्रतिगृह्य ततो वीरो मणिरत्नमनुत्तमम् । अङ्गुल्या योजयामास न ह्यस्य प्राभवद्भुजः ॥७०॥ मणिरत्नं कपिवरः प्रतिगृह्याभिवाद्य च । सीतां प्रदक्षिणं कृत्वा प्रणतः पार्श्वतः स्थितः ॥ ७१ ॥ हर्षेण महता युक्तः सीतादर्शनजेन सः । हृदयेन गतो रामं शरीरेण तु विष्ठितः ॥७२॥ मणिवरमुपगृह्य तं महार्हं जनकनृपात्मजया धृतं प्रभावात् । गिरिरिव पवनावधूतमुक्तः सुखितमनाः प्रतिसंक्रमं प्रपेदे ॥७३॥ इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टात्रिंशः सर्गः॥ ३८॥

अङ्गुल्या योजयामास, चूडामणेराधिष्ठानस्य पृष्ठे या केशसरणिः तत्राङ्गुलिं प्रावेशयदित्यर्थः । एवं तनीयसी किमङ्गुलिरित्यत्राह–न हीति । अस्य हनुमतः भुजः न प्राभवन्न स्थूलोऽभवत् । न तदानीं स महाकायः भुजश्च न स्थूलः तेनाङ्गुलिस्तनीयसीत्यर्थः । एतेन देव्यै प्रदर्शितं महद्रूपं विहाय पुरप्रवेशकालिकं सूक्ष्मरूपमङ्गीकृतवानित्यवगम्यते ॥ ७० ॥ मणिरत्नमिति । प्रणतः नम्रगात्रः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ मणिवरमिति । पवनावधूतमुक्तः महावातकम्पितः तेन रहितश्चेत्यर्थः । प्रतिसंक्रमं प्रतिप्रयाणं प्रपेदे प्राप्तुमुद्युक्तः । अस्मिन्सर्गे सार्धत्रिसप्ततिश्लोकाः ॥ ७३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

कौशिकीमिति । कौशिकीं देवेन्द्रस्य श्रियम् । पुरा किल वृत्रवधाद्ब्रह्महत्याभिभूतस्येन्द्रस्य लक्ष्मीं पातालप्रविष्टां देवप्रार्थितो भगवानादिनारायणः पातालादुद्धृत्य पुनरिन्द्राय श्रियं प्रायच्छदिति पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया ॥ ६९ ॥ मणिरत्नं मणिश्रेष्ठम् । अङ्गुल्या योजयामास अङ्गुल्या दधार । चूडामणेरधिष्ठानस्य हेमपुष्पस्य केशप्रवेशार्थं यो रन्ध्रः तत्र अङ्गुलीं प्रावेशयदित्यर्थः । ननु तदानीं हनूमतोऽसूक्ष्मरूपत्वात्तन्मणिविवरे सूक्ष्मरूपभूतासञ्जनमेव समञ्जसमत आह–नहीति । अस्य हनुमतो भुजः सूक्ष्मोऽपि न प्राभवन्न माति स्म, तत्र न प्राविशदित्यर्थः । न प्राभवद्भुज इति प्रतिषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वात् प्रसक्तेः सूक्ष्मरूप एव सम्भवात् भुजप्रतिषेधेन देव्यै प्रदर्शितमात्रं रूपं विहाय सूक्ष्मरूपेण स्थितवानित्यवगम्यते ॥ ७०–७२ ॥ मणिवरमिति । पवनावधूतमुक्तः महावातकम्पविक्षिप्तः । प्रतिसंक्रमं प्रतिप्रयाणम् । प्रपेदे प्रारभत ॥७३॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायामष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

मणिमित्यादि । अभिज्ञातं सम्यक् ज्ञातम् ॥ १ ॥ त्रयाणामिति "अधीगर्थदयेशां कर्मणि" इति षष्ठी । विवाहकाले शिरोमणिदातृत्वात्पित्रोः ग्रहीतृत्वाच्च मम स्मरणमिति भावः । पाणिग्रहणोत्सवे मम श्वशुराभ्यां प्रथमं शिरोभूषणतया एष दत्तः । अतः त्रीनस्मान् युगपत् स्मरिष्यतीत्यर्थ इत्याह कश्चित् । तदनुचितम् । " मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे । वधूकाले तथा बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते " इत्युपरि वक्ष्यमाणत्वाद्विवाह

मणिं दत्त्वा ततः सीता हनुमन्तमथाब्रवीत् । अभिज्ञानमभिज्ञातमेतद्रामस्य तत्त्वतः ॥ १ ॥ मणिं तु दृष्ट्वा रामो वै त्रयाणां संस्मरिष्यति । वीरो जनन्या मम च राज्ञो दशरथस्य च ॥ २ ॥ स भूयस्त्वं समुत्साहे चोदितो हरिसत्तम । अस्मिन् कार्यसमारम्भे प्रचिन्तय यदुत्तरम् ॥ ३ ॥ त्वमस्मिन् कार्यनिर्योगे प्रमाणं हरिसत्तम। हनुमन् यत्नमास्थाय दुःखक्षयकरो भव । तस्य चिन्तयतो यत्नो दुःखक्षयकरो भवेत् ॥ ४ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय मारुतिर्भीमविक्रमः । शिरसाऽऽवन्द्य वैदेहीं गमनायोपचक्रमे ॥५॥ ज्ञात्वा संप्रस्थितं देवी वानरं मारुतात्मजम् । बाष्पगद्गदया वाचा मैथिली वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ कुशलं हनुमन् ब्रूयाः सहितौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥ सुग्रीवं च सहामात्यं वृद्धान् सर्वांश्च वानरान् । ब्रूयास्त्वं वानरश्रेष्ठ कुशलं धर्मसंहितम् ॥ ८ ॥ यथा स च महाबाहुर्मां तारयति राघवः । अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि ॥ ९ ॥

काले रामजनन्या अनागमनाच्च ॥ २ ॥ ३ ॥ त्वमिति । कार्यनिर्योगे कार्यसङ्कटने । प्रमाणं व्यवस्थापकः । चिन्तयतस्तस्य, तवेति शेषः ॥ ४ ॥ स तथेति । आवन्द्येति पदच्छेदः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कुशलमिति । ब्रूया इति । धर्मसंहितं धर्मसहितम् । धर्मपुरस्सरम् कुशलं ब्रूया इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ दुःखाम्बुसंरोधात् । अम्बूनि संरुध्यन्ते अनेनेत्यम्बुसंरोधः जलधिः । समाधातुं राममनुकूलयितुम् ॥ ९ ॥

मणिं दत्त्वा रामस्यैतदभिज्ञातमभिज्ञानमित्यब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ १ ॥ त्रयाणां संस्मरिष्यति । त्रयाणामिति कर्मणि षष्ठी । पाणिग्रहणकाले मम जननी इमं मणिं दशरथसन्निधौ जनकहस्तादादाय शिरोभूषणतया मह्यं दत्तवती अतो मम जननीं दशरथं जनकं मां च स्मरिष्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ कार्यनिर्योगे कार्यसङ्कटने । प्रमाणं व्यवस्थापकः ॥ ४–८ ॥ दुःखाम्बुसंरोधात् अम्बुसंरोधो जलधिः । दुःखसागरादित्यर्थः । समाधातुं वक्तुमित्यर्थः ॥ ९–११ ॥

जीवन्तीं सम्भावयति जीवन्तीं करोतीत्यर्थः। तत्तथा अव्ययमेतत् । वचनस्य प्रयोजनमाह–वाचेति । वाचा धर्मं वाचिकधर्मम् ॥ १० ॥ तमेव धर्ममुपपादयति द्वाभ्याम्–नित्यमित्यादि ॥ ११–१५ ॥ पर्जन्यम् इन्द्रम्। " पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ " इत्यमरः ॥ १६ ॥ स हीति। त्वन्निमित्त इति।

जीवन्तीं मां यथा रामः सम्भावयति कीर्तिमान्। तत्तथा हनुमन् वाच्यं वाचा धर्ममवाप्नुहि ॥ १० ॥ नित्यमुत्साहयुक्ताश्च वाचः श्रुत्वा त्वयेरिताः। वर्धिष्यते दाशरथेः पौरुषं मदवाप्तये ॥ ११ ॥ मत्सन्देशयुता वाचस्त्वत्तः श्रुत्वैव राघवः। पराक्रमविधिं वीरो विधिवत् संविधास्यति ॥ १२ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा हनुमान् मारुतात्मजः। शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १३ ॥ क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरैर्वृतः। यस्ते युधि विजित्यारीन् शोकं व्यपनयिष्यति ॥ १४ ॥ नहि पश्यामि मर्त्येषु नासुरेषु सुरेषु वा। यस्तस्य क्षिपतो बाणान् स्थातुमुत्सहतेऽग्रतः ॥ १५ ॥ अप्यर्कमपि पर्जन्यमपि वैवस्वतं यमम्। स हि सोढुं रणे शक्तस्तव हेतोर्विशेषतः ॥ १६ ॥ स हि सागरपर्यन्तां महीं शासितुमीहते। त्वन्निमित्तो हि रामस्य जयो जनकनन्दिनि ॥ १७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्यक् सत्यं सुभाषितम्। जानकी बहुमेनेऽथ वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनः पुनः। भर्तृस्नेहान्वितं वाक्यं सौहार्दादनुमानयत् ॥ १९ ॥ यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम। कस्मिंश्चित् संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ २० ॥

जयः, भविष्यतीति शेषः ॥ १७ ॥ सम्यक् सोपपत्तिकम्। सत्यं परमार्थम्। सुभाषितं श्रुतिमधुरम् ॥ १८ ॥ वचनं चेदमब्रवीदित्युक्तं विवृणोति–ततस्तामिति। भर्तृस्नेहान्वितम् आत्मनि यो भर्तुः स्नेहस्तेनान्वितम्। स्वविषयभर्तृस्नेहप्रकाशकमिति यावत्। अनुमानयदन्वमानयत्। वक्ष्यमाणोक्तिरूपं संमानवचनमब्रवीदित्यर्थः ॥ १९–२२ ॥

उक्तार्थमेवादरेण पुनराह–मत्सन्देशयुता इति ॥ १२–१८ ॥ तत इति। भर्तुः स्नेहान्वितम् आत्मनि यो भर्तुः स्नेहः तेनान्वितम्, रामस्य स्वविषये स्नेहप्रकाशकमिति यावत्। वाक्यं पूर्वोक्तं हनुमतो वचनम्। अनुमानयत सम्मानयन्ती इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १९ ॥ यदीति। एकाहं वस, तेन किम्? कस्मिंश्चिदिति॥२०॥

तवेति । दुःखाद्दुःखपरामृष्टां पूर्वदुःखादधिकेन दुःखेन स्पृष्टाम् । दीपयन्निव वर्धयन्निवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ अयमिति । अयं वक्ष्यमाणः, तिष्ठतीव मूर्तीभूत इत्यर्थः ॥ २४-२६ ॥ समाधानं परिहारम् ॥ २७ ॥ अहमेव साधयिष्यामीत्याशङ्क्याह-काममिति । हे परवीरघ्न ! त्वम् अस्य कार्यस्य सर्व

मम चेदल्पभाग्यायाः सान्निध्यात्तव वानर । अस्य शोकस्य महतो मुहूर्तं मोक्षणं भवेत् ॥ २१ ॥ गते हि हरिशार्दूल पुनरागमनाय तु । प्राणानामपि सन्देहो मम स्यान्नात्र संशयः ॥ २२ ॥ तवादर्शनजः शोको भूयो मां परितापयेत् । दुःखाद्दुःखपरामृष्टां दीपयन्निव वानर ॥ २३ ॥ अयं च वीर सन्देहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः । सुमहांस्त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु हरीश्वर ॥ २४ ॥ कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यन्ति महोदधिम् । तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ॥ २५ ॥ त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यास्य लङ्घने । शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥२६॥ तदस्मिन् कार्यनिर्योगे वीरैवं दुरतिक्रमे । किं पश्यसि समाधानं त्वं हि कार्यविदां वरः ॥२७॥ काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने । पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते फलोदयः ॥२८॥ बलैः समग्रैर्यदि मां रावणं जित्य संयुगे । विजयी स्वपुरीं यायात् तत्तु मे स्याद्यशस्करम् ॥ २९ ॥ शरैस्तु सङ्कुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः । मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ३० ॥

राक्षसवधपूर्वकमत्प्रापणरूपस्य परिसाधने कामं पर्याप्तः शक्तः । एवं चेत्फलोदयः शक्तिसमृद्धिः । ते यशस्यः तव यशस्करः । न तु ममेति भावः ॥२८॥ तर्हि तव किं यशस्यमित्याकाङ्क्षायामाह-बलैरिति । जित्य जित्वा । मां, गृहीत्वेति शेषः । यायात, राम इति च शेषः ॥२९॥ एतन्न केवलं मम,

मम चेदिति श्वो गमिष्यसि चेदित्यर्थः ॥ २१-२२ ॥ तवेति । दुःखाद्दुःखपरामृष्टाम् अतिदुःखं प्राप्तामित्यर्थः । दुःखं दुःखपरामृष्टामिति पाठे-दुःखं मां दीपयत् ज्वलयदिव परितापयेदिति सम्बन्धः ॥ २३ ॥ सन्देहः वक्ष्यमाणः । तिष्ठतीव ममाग्रतः, मूर्तीभूत इति शेषः हर्यृक्षेषु विषये ॥ २४ ॥ सन्देहमेवाह-कथं न्वित्यादि ॥ २५ ॥ २६ ॥ कार्यनिर्योगे कार्यसङ्कटने । समाधानम् उपाय इत्यर्थः ॥ २७ ॥ माऽस्तु रामादीनामत्रागमनम् अहमेव सर्वं साधयिष्यामीत्यत आह-काममिति । अस्य कार्यस्य रावणादिवधपूर्वकमन्मोक्षणस्य कामं पर्याप्तः शक्तः, एवं चेत्फलोदयः शक्तिसमृद्धिः ते तवैव यशस्करः न तु ममेति भावः॥ २८॥ तर्हि तव किं यशस्करमत आह-बलैरिति । माम्, गृहीत्वेति शेषः । यायात, राम इति शेषः ॥ २९ ॥ एतद्रामस्यापि यशस्करमित्याह-शरैरिति ॥ ३० ॥

रामस्यापीत्याह—शरैरिति ॥ ३० ॥ तदिति । तस्य अनुरूपं विक्रान्तं यथा भवेत्तथा उपपादय कुरु ॥ ३१ ॥ अर्थोपहितम् अर्थयुक्तम् । सहितम् परस्परसङ्गतम् । हेतुसंहितं युक्तियुक्तम् । शेषं पूर्वमनुक्तम् उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२–३४ ॥ तस्येति । मनःसङ्कल्पसंपाताः मनोव्यापारतुल्यगमनाः ।

तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः । भवेदाहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥३१॥ तदर्थोपहितं वाक्यं सहितं हेतुसंहितम् । निशम्य हनुमाञ् शेषं वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतां वरः । सुग्रीवः सत्त्वसम्पन्नस्तवार्थे कृतनिश्चयः ॥ ३३ ॥ स वानरसहस्राणां कोटीभिरभिसंवृतः । क्षिप्रमेष्यति वैदेहि राक्षसानां निबर्हणः ॥ ३४ ॥ तस्य विक्रमसम्पन्नास्सत्त्ववन्तो महाबलाः । मनस्सङ्कल्पसंपाता निदेशे हरयः स्थिताः ॥३५॥ येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्यक् सज्जते गतिः । न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ॥ ३६ ॥ असकृत् तैर्महोत्साहैः ससागरधराधरा । प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः ॥ ३७ ॥ मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः । मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ ॥ ३८ ॥ अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः । नहि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥३९॥ तदलं परितापेन देवि शोको व्यपैतु ते । एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः ॥४०॥ मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ । त्वत्सकाशं महासत्त्वौ नृसिंहावागमिष्यतः ॥४१॥ तौ हि वीरौ नरवरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ । आगम्य नगरीं लङ्कां सायकैर्विधमिष्यतः ॥ ४२ ॥

न सज्जते न विलम्बते ॥३५–३७॥ प्रत्यवरः हीनः । पूर्वं चतुर्णामेवात्र गतिरिति विचारप्रकारमात्रमुक्तम् । अत्र तु परमार्थः । यद्यपि बले हनुमानधिकः तथापि वेगे सुग्रीवसन्निहिता नीलादयः सर्वे तुल्या एवेति नानृतोक्तिः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तदलमिति । एकोत्पातेन एकयत्नेन ॥४०॥ ४१ ॥ तौ हीति ।

विक्रान्तं विक्रमः ॥ ३१ ॥ अर्थोपहितम् अर्थयुक्तम् । सहितं परस्परं सङ्गतम् । हेतुसंहितं युक्तियुक्तम् । शेषं प्रागनुक्तम् ॥३२–३४॥ तस्येति । मनःसङ्कल्पसंपाताः मनोवेगसदृशवेगवन्त इत्यर्थः ॥ ३५–३९ ॥ एकोत्पातेन एकप्लुतेन ॥ ४०–४३ ॥

विधमिष्यतः दहिष्यतः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तदिति । कालकांक्षिणी भव दिवसगणनायां तत्परा भवेत्यर्थः । नाचिरात् अचिरात् ॥ ४४-४६ ॥ एवमिति । पुनरब्रवीदिति दार्ढ्याय पुनरुक्तिः ॥४७-४९॥ शैलाम्बुदेति । द्रक्ष्यसीति शेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ मा रुदः रोदनं मा कुरु ॥५२॥५३॥ नास्मिन्निति ।

सगणं रावणं हत्वा राघवो रघुनन्दनः । त्वामादाय वरारोहे स्वपुरं प्रतियास्यति ॥ ४३ ॥ तदाश्वसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकांक्षिणी । नचिराद्द्रक्ष्यसे रामं प्रज्वलन्तमिवानलम् ॥४४॥ निहते राक्षसेन्द्रेऽस्मिन् सपुत्रामात्यबान्धवे । त्वं समेष्यासि रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥४५॥ क्षिप्रं त्वं देवि शोकस्य पारं यास्यासि मैथिलि । रावणं चैव रामेण निहतं द्रक्ष्यसेऽचिरात् ॥४६॥ एवमाश्वास्य वैदेहीं हनुमान् मारुतात्मजः । गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥४७॥ तमरिघ्नं कृतात्मानं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् । लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लङ्काद्वारमुपस्थितम्* ॥४८॥ नखदंष्ट्रायुधान् वीरान् सिंहशार्दूलविक्रमान् । वानरान् वारणेन्द्राभान् क्षिप्रं द्रक्ष्यसि सङ्गतान् ॥४९॥ शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु । नर्दतां कपिमुख्यानामार्ये यूथान्यनेकशः ॥ ५० ॥ स तु मर्मणि घोरेण ताडितो मन्मथेषुणा । न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः ॥ ५१ ॥ मा रुदो देवि शोकेन मा भूत् ते मनसोऽप्रियम् । शचीव पत्या शक्रेण भर्त्रा नाथवती ह्यसि ॥५२॥ रामाद् विशिष्टः कोऽन्योऽस्ति कश्चित् सौमित्रिणा समः । अग्निमारुतकल्पौ तौ भ्रातरौ तव संश्रयौ ॥५३॥ नास्मिंश्चिरं वत्स्यसि देवि देशे रक्षोगणैरध्युषितेऽतिरौद्रे । न ते चिरादागमनं प्रियस्य क्षमस्व मत्सङ्गमकालमात्रम् ॥५४॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मी० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥३९॥

मत्सङ्गमकालमात्रं मम रामेण सङ्गमकालमात्रम् ॥५४॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० शृङ्गारतिल० सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥३९॥

कालकाङ्क्षिणी भव दिवसगणनायां तत्परा भव ॥ ४४-४९ ॥ यूथान्यनेकश इत्यत्र द्रक्ष्यसीत्यनुषङ्गः ॥ ५०-५३ ॥ मत्सङ्गमकालमात्रं मम रामेण सङ्गमकालमात्रमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

* सुग्रीवसहितं शूरं वानरैः परिवारितम् । इत्यधिकं कुत्रचित् दृश्यते ।

श्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥ त्वामिति । अर्धसञ्जातसस्या अर्धोत्पन्नसस्या ॥ २ ॥ ३ ॥ अभिज्ञानं चेति । काकस्यैकाक्षिशातनीं क्षिताम् इषीकाम् इषीकतृण रूपमभिज्ञानं पूर्वोक्तं दद्याः । अन्यच्च वक्ष्यामीति भावः । तदेवाह—मन इति । तिलके पूर्वतिलके प्रनष्टे सति । गण्डपार्श्वे गण्डस्थले गण्डशैलपार्श्वे वा ।

श्रुत्वा तु वचनं तस्य वायुसूनोर्महात्मनः । उवाचात्महितं वाक्यं सीता सुरसुतोपमा ॥ १ ॥ त्वां दृष्ट्वा प्रियवक्तारं संप्रहृष्यामि वानर । अर्धसञ्जातसस्येव वृष्टिं प्राप्य वसुन्धरा ॥ २ ॥ यथा तं पुरुषव्याघ्रं गात्रैः शोकाभिकर्शितैः । संस्पृशेयं सकामाऽहं तथा कुरु दयां मयि ॥३॥ अभिज्ञानं च रामस्य दद्या हरिगणोत्तम । क्षितामिषीकां काकस्य कोपादेकाक्षिशातनीम् ॥ ४ ॥ मनःशिलायास्तिलको गण्डपार्श्वे निवेशितः । त्वया प्रनष्टे तिलके तं किल स्मर्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ स वीर्यवान् कथं सीतां हृतां समनुमन्यसे । वसन्तीं रक्षसां मध्ये महेन्द्रवरुणोपमः ॥ ६ ॥ एष चूडामणिर्दिव्यो मया सुपरिरक्षितः । एतं दृष्ट्वा प्रहृष्यामि व्यसने त्वामिवानघ ॥ ७ ॥ एष निर्यातितः श्रीमान् मया ते वारिसम्भवः । अतः परं न शक्ष्यामि जीवितुं शोकलालसा ॥ ८ ॥ असह्यानि च दुःखानि वाचश्च हृदयच्छिदः । राक्षसीनां सुघोराणां त्वत्कृते मर्षयाम्यहम् ॥९॥ धारयिष्यामि मासं तु जीवितं शत्रुसूदन । मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज ॥ १० ॥

मनःशिलायास्तिलकः मनःशिलाकृततिलकः । तत् मनःशिलातिलकनिर्माणं स्मर्तुमर्हसि । इदमप्यभिज्ञानं दद्या इति योजना ॥ ४-६ ॥ एष इति । प्रहृष्यामीति । अस्य चूडामणेस्त्वया बहुशो लालितत्वेन त्वत्स्मारकत्वादिति भावः ॥ ७ ॥ वारिसम्भवः, रत्नं हि रत्नाकरे उत्पद्यते । अतः परं

आत्महितम् आत्मदुःखोद्धारप्रयोजनम् ॥ १ ॥ अर्धसञ्जातानि अर्धवयःप्राप्तानि । ततः परं जलाभावादन्नशेषाणि सस्यानि यस्यास्सा । यथा दैवात्सम्पन्नवृष्ट्या सम्पन्नसस्या भवति तथा अहमपि प्राप्तजीवितनाशा अमृतोपमात्त्वद्दर्शनाद् धृतजीवितेति भावः ॥ २ ॥ ३ ॥ अभिज्ञानान्तरं दास्यामीत्याह—अभिज्ञानमित्यादि । एकाक्षिशातनीं क्षितामिषीकाम् इषीकामस्त्रं ॥ ४ ॥ तिलके प्रनष्टे मनश्शिलायास्तिलकः त्वया गण्डपार्श्वे निवेशितः किल, तं स्मर्तुमर्हसीत्यभिज्ञानं च रामस्य रामाय दत्तं भवतीति योजना ॥ ५-८ ॥ असह्यानीति । त्वत्कृते त्वत्प्राप्त्याशया ॥ ९ ॥ १० ॥

स०—मासादूर्ध्वमित्युक्तिस्तु कालेऽधिके सत्यपि तीव्रागमनाभिप्रायेण वा दिनेषु सत्स्वपि आत्मघाताभिप्रायेण वेति ज्ञातव्यम् ॥ १० ॥

मासात्परम् ॥ ८-१० ॥ विषज्जन्तं विलम्बमानम् ॥ ११-१३ ॥ कथंचिदिति । इमं मुहूर्तम् अस्मिन्मुहूर्ते ॥ १४-२३ ॥ इमं चेति । शिवश्च

घोरो राक्षसराजोऽयं दृष्टिश्च न सुखा मयि । त्वां च श्रुत्वा विषज्जन्तं न जीवेयमहं क्षणम् ॥ ११ ॥ वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रुभाषितम् । तथाऽब्रवीन्महातेजा हनुमान् मारुतात्मजः ॥ १२ ॥ त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे । रामे दुःखाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ १३ ॥ कथंचिद् भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् । इमं मुहूर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि ॥ १४ ॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रावरिन्दमौ । त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥ १५ ॥ हत्वा तु समरे क्रूरं रावणं सहबान्धवम् । राघवौ त्वां विशालाक्षि स्वां पुरीं प्रापयिष्यतः ॥ १६ ॥ यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते । प्रीतिसञ्जननं तस्य भूयस्त्वं दातुमर्हसि ॥ १७ ॥ साऽब्रवीद्दत्तमेवेति मयाऽभिज्ञानमुत्तमम् । एतदेव हि रामस्य दृष्ट्वा मत्केशभूषणम् । श्रद्धेयं हनुमन् वाक्यं तव वीर भविष्यति ॥ १८ ॥ स तं मणिवरं गृह्य श्रीमान् प्लवगसत्तमः । प्रणम्य शिरसा देवीं गमनायोपचक्रमे ॥ १९ ॥ तमुत्पातकृतोत्साहमवेक्ष्य हरिपुङ्गवम् । वर्धमानं महावेगमुवाच जनकात्मजा ॥ २० ॥ अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २१ ॥ हनुमन् सिंहसङ्काशौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान् ब्रूया ह्यनामयम् ॥ २२ ॥ यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः । अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात् त्वं समाधातुमर्हसि ॥ २३ ॥ इमं च तीव्रं मम शोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च । ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेऽध्वाऽस्तु हरिप्रवीर ॥ २४ ॥

तेऽध्वाऽस्तु हरिप्रवीरेति । शिवः अव्याहत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

विपद्यन्तमिति पाठे क्लिश्यन्तम् ॥ ११-१३ ॥ इमं मुहूर्तम् अस्मिन्मुहूर्ते ॥ १४--१९ ॥ उत्पातकृतोत्साहम् उत्पाते उत्पतने कृतोत्साहम् ॥ २०--२४ ॥

स इति । अल्पावशेषम् अल्पावशिष्टम् । प्रसमीक्ष्य विचार्य ॥२९॥ इतिं श्रीगो० श्रीरामा० शृङ्गार० सुन्दरकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥४०॥
स चेत्यादि ॥ १ ॥ अल्पेति । "अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च" इत्युक्तकार्यद्वये सीतादर्शनरूपं कार्यं जातम् । इदं कार्यं रावणनिलयपरिज्ञान रूपम् । अल्पशेषम् अल्पावशिष्टम् । सान्तःपुरलङ्कायाः सम्यक् परिज्ञातत्वेऽपि राक्षसबलाबलरावणहृदयाद्यपरिज्ञानात्कार्यस्याल्पशेषत्वोक्तिः । इह

स राजपुत्र्या प्रतिवेदितार्थः कपिः कृतार्थः परिहृष्टचेताः । अल्पावशेषं प्रसमीक्ष्य कार्यं दिशं ह्युदीचीं मनसा जगाम ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥
स च वाग्भिः प्रशस्ताभिर्गमिष्यन् पूजितस्तया । तस्माद्देशादपक्रम्य चिन्तयामास वानरः ॥ १ ॥ अल्पशेषमिदं कार्यं दृष्टेयमसितेक्षणा । त्रीनुपायानतिक्रम्य चतुर्थ इह दृश्यते ॥ २ ॥ न साम रक्षस्सु गुणाय कल्पते न दान मर्थोपचितेषु युज्यते । न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः पराक्रमस्त्वेव ममेह रोचते ॥ ३ ॥ न चास्य कार्यस्य परा क्रमादृते विनिश्चयः कश्चिदिहोपपद्यते । हतप्रवीरा हि रणे हि राक्षसाः कथंचिदीयुर्यदिहाद्य मार्दवम् ॥ ४ ॥

राक्षसबलाबलरावणहृदयपरिज्ञानरूपकार्ये । त्रीनुपायानतिक्रम्य सामदानभेदानतिक्रम्य । चतुर्थो लक्ष्यते साधनतया दण्ड एव दृश्यत इत्यर्थः ॥२॥ उपपात्तिपूर्वकमेतदेव विवृणोति—न सामेति । "अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युद्ध्यमानयोः । पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विसर्जयेत् ॥" इति युद्धस्य अव्यवस्थितफलकत्वेऽपि 'सर्वं बलवतः पथ्यम्' इति न्यायेन सर्वातिशायिबलपराक्रमस्य मम पराजयप्रसङ्ग एव नास्तीत्यभिप्रायेणाह पराक्रम

अल्पावशेषम् अल्पावशिष्टम् । प्रसमीक्ष्य विचार्य ॥ २९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां चत्वारिंशः सर्गः ॥४०॥
॥ १ ॥ चिन्ताप्रकारमाह—अल्पशेषमित्यादिना कपीश्वरालयमित्यन्तेन । द्वयमिह कार्यम् देवीदर्शनं परबलादिपरिज्ञानं चेति । तत्र देवीदर्शनस्य महतः प्रधान कृत्यस्य निष्पन्नत्वादितरस्य त्वानुषङ्गिकत्वादल्पशेषमित्यभिप्रायः । तत्र निष्पन्नं सन्दर्शयति दृष्टेयमिति । इतरनिष्पत्तौ उपायं निर्धारयति त्रीनिति । इह राक्षस बलरावणहृदयपरिज्ञानरूपे कार्ये त्रीनुपायान् सामदानभेदानतिक्रम्य चतुर्थो दृश्यते साधनतया दण्डो दृश्यते ॥ २॥ उपपत्तिपूर्वकम् एतदेव विवृणोति—न सामेति । ऋजुषु सामप्रयोगः फलाय कल्पते, न शठेष्वित्याशयेनाह रक्षस्स्विति । जयापजयावव्यवस्थिताविल्याशङ्क्य 'सर्वं बलवतः पथ्यम्' इतिवत्सर्वातिशायि बलपराक्रमस्य मम पराजयप्रसङ्ग एव नास्तीत्यभिप्रायेणाह पराक्रम इति ॥ ३ ॥ उक्तं सामाद्युपायमुपसंहरति—न चेति । विनिश्चयः उपायः । तथापि पराक्रमे किं

इति। मम तु इह रक्षोविषये पराक्रम एव रोचत इति संबन्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥ "अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च" इत्यनुज्ञातस्यातिरिक्तकार्य करणे दोषमाशङ्क्य परिहरति—कार्य इति। कार्ये विहिते कर्तव्ये, बहूनि कार्याणि ॥ ५ ॥ न हीति। अल्पस्यापि कर्मणः एको हेतुस्साधको न किमुत महतः कर्मण इति भावः। बहुधा बहुभिर्हेतुभिः ॥६॥ पूर्वोक्तसमर्थनायाह—इहैवेति। अहमिहैव। परात्मसंमर्दविशेषतत्त्ववित् परात्मनोर्युद्धतारतम्यतत्त्व

कार्ये कर्मणि निर्दिष्टे यो बहून्यपि साधयेत्। पूर्वकार्याविरोधेन स कार्यं कर्तुमर्हति ॥ ५ ॥ न ह्येकः साधको हेतुः स्वल्पस्यापीह कर्मणः। यो ह्यर्थं बहुधा वेद स समर्थोऽर्थसाधने ॥ ६ ॥ इहैव तावत् कृतनिश्चयो ह्यहं यदि व्रजेयं प्लवगेश्वरालयम्। परात्मसंमर्दविशेषतत्त्ववित् ततः कृतं स्यान्मम भर्तृशासनम् ॥ ७ ॥ कथं नु खल्वद्य भवेत् सुखागतं प्रसह्य युद्धं मम राक्षसैः सह। तथैव खल्वात्मबलं च सारवत् संमानयेन्मां च रणे दशाननः ॥८॥

वित् कृतनिश्चयः कृतबलाबलनिश्चयः सन् यदि प्लवगेश्वरालयं व्रजेयं ततः भर्तृशासनं सीतादर्शनरावणनिलयसम्यक्परिज्ञानविषयं शासनम्। तावत् साकल्येन कृतं स्यात्। अन्यथा राक्षसबलाबलं कीदृशमिति भर्त्रा पृष्टे निरुत्तरः स्यामिति भावः ॥ ७ ॥ कथं न्विति। युद्धं कथं सुखागतं सुखेन प्राप्तं भवेत्तथा कर्तव्यमित्यर्थः। युद्धस्य फलमाह—तथैवेत्यादिना सार्द्धश्लोकेन। तथैव खलु युद्धकरणे खलु। सः दशाननः। रणे आत्मबलं स्वपक्षबलं

कारणमत आह हतेति। हताः प्रवीराः मुख्याः येषां ते हतप्रवीराः। यतः कतिपयवधे शेषा मार्दवमीयुः अतः पराक्रम एव रोचत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ "अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च" इत्यनुज्ञातव्यतिरिक्तकार्यकरणे दोषमाशङ्क्य परिहरति—कार्य इति। कार्ये कर्तव्ये कर्मणि, बहूनि कार्याणि ॥ ५ ॥ स्वल्पस्यापि कर्मणः एको हेतुः न साधको भवति, किमुत महतः कर्मण इति भावः। अर्थं कार्यं बहुधा बहूपायसाध्यं यो वेद ॥ ६ ॥ ननु स्वामिना निर्दिष्टसीतादर्शनं कृतमेव, अन्यत्तु सुग्रीवसन्निधौ भविष्यतीत्यत आह—इहैवेति। परात्मसम्मर्दविशेषतत्त्वविदहं परस्य आत्मनश्च सम्मर्दे युद्धतारतम्यं तस्य तत्त्ववित् कृतनिश्चयः कृतबलाबलनिश्चयस्सन् यदि प्लवगेश्वरालयं व्रजेयं ततो मम भर्तृशासनं सीतादर्शनरावणनिलयसम्यक्परिज्ञानविषयं शासनं तावत् साकल्येन कृतं स्यात्, अन्यथा राक्षसबलाबलं कीदृशमिति भर्त्रा पृष्टो निरुत्तरस्स्यामिति भावः ॥७॥ युद्धं सुखागतं सुखेन प्राप्तं भवेत् तथा, कर्तव्यमिति शेषः। युद्धस्य फलमाह—तथैवेत्यादिना

मां च । सारवत् मानयेत्परिच्छिन्द्यात् ॥ ८ ॥ बलप्रयायिना सेनान्या सह वर्तत इति सबलप्रयायी तम् । तस्य हृदि स्थितं मतं सीताविषयाध्यवसायं बलं च मत्वा सुखेन इतः अस्मात् स्थानात् पुनः व्रजे व्रजिष्यामि ॥ ९ ॥ इदमिति । नेत्रमनःकान्तम्, वर्तत इति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ तत

ततः समासाद्य रणे दशाननं समन्त्रिवर्गं सबलप्रयायिनम् । हृदि स्थितं तस्य मतं बलं च वै सुखेन मत्वाऽहमितः पुनर्व्रजे ॥ ९ ॥ इदमस्य नृशंसस्य नन्दनोपममुत्तमम् । वनं नेत्रमनःकान्तं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १० ॥ इदं विध्वंसयिष्यामि शुष्कं वनमिवानलः । अस्मिन् भग्ने ततः कोपं करिष्यति दशाननः ॥ ११ ॥ ततो महत् साश्वमहारथद्विपं बलं समादेक्ष्यति राक्षसाधिपः । त्रिशूलकालायसपट्टसायुधं ततो महद्युद्धमिदं भविष्यति ॥ १२ ॥ अहं तु तैः संयति चण्डविक्रमैः समेत्य रक्षोभिरसह्यविक्रमः । निहत्य तद्रावणचोदितं बलं सुखं गमिष्यामि कपीश्वरालयम् ॥ १३ ॥ ततो मारुतवत् क्रुद्धो मारुतिर्भीमविक्रमः । ऊरुवेगेन महता द्रुमान् क्षेप्तुमथारभत् ॥ १४ ॥ ततस्तु हनुमान् वीरो बभञ्ज प्रमदावनम् । मत्तद्विजसमाघुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १५ ॥ तद्वनं मथितैर्वृक्षैर्भिन्नैश्च सलिलाशयैः । चूर्णितैः पर्वताग्रैश्च बभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १६ ॥ नानाशकुन्तविरुतैः प्रभिन्नैः सलिलाशयैः । ताम्रैः किसलयैः क्लान्तैः क्लान्तद्रुमलतायुतम् । न बभौ तद्वनं तत्र दावानलहतं यथा ॥ १७ ॥

इति । समादेक्ष्यति नियोजयिष्यति । इदम् अव्यवहितोत्तरकालिकम् । कपीश्वरालयमित्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् । इति चिन्तयामासेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ततः तेन चिन्तितेन हेतुना ॥ १४ ॥ प्रमदावनम् अन्तःपुरवनम् । "प्रमदावनमन्तःपुरोचितम्" इत्यमरः ॥ १५ ॥ पर्वताग्रैः क्रीडापर्वताग्रैः ॥ १६ ॥ १७
रामानु०–नानाशकुन्तविरुतैः प्रभिन्नैस्सलिलाशयैरित्यतः परम् ताम्रैः किसलयैः क्लान्तैः क्लान्तद्रुमलतायुतम् । न बभौ तद्वनं तत्र दावानलहतं यथा इति पाठक्रमः ॥ १७ ॥

सार्धेन । तथैव खलु युद्धकरणे खलु, दशाननः आत्मबलं स्वपक्षबलं मां च सारवत् सम्मानयेत् सम्यक् परिच्छिन्द्यात् ॥ ८ ॥ सबलप्रयायिनं ससैन्यम्, हृदि स्थितं मतं हृद्गतनिश्चयम् ॥ ९–१२ ॥ कपीश्वरालयमित्यत्र इतिशब्दो द्रष्टव्यः । तस्य चिन्तयामासेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १३–१९ ॥

व्याकुलावरणाः आवरणादुपप्लवाद्व्याकुलाः । विह्वलाः स्त्रिय इव॥१८॥ व्यालमृगैः श्वापदादिहिंस्रमृगैः । निर्धुतैः पीडितैः । गृहैः केवलगृहैः ॥१९॥सेति । शोच्यत इति शोकः । प्रतानं विततिः । अशोकम् अशोच्यम् लताप्रतानं यस्यास्सा अशोकलताप्रताना । दशास्यप्रमदावनस्य भोगवर्धनेन रावण वनितारक्षकस्य । प्रमदावनस्य अन्तःपुरोद्यानस्य । सा वनस्थली तृणगुल्मलतादिविशिष्टप्रदेशः । कपेर्बलाद्धि विह्वला लुलिता शोकलताप्रताना च

व्याकुलावरणा रेजुर्विह्वला इव ता लताः ॥ १८ ॥ लतागृहैश्चित्रगृहैश्च नाशितैर्महोरगैर्व्यालमृगैश्च निर्धुतैः । शिला गृहैरुन्मथितैस्तथा गृहैः प्रनष्टरूपं तदभून्महद्वनम् ॥ १९ ॥ सा विह्वलाऽशोकलताप्रताना वनस्थली शोकलता प्रताना । जाता दशास्यप्रमदावनस्य कपेर्बलाद्धि प्रमदावनस्य ॥ २० ॥ स तस्य कृत्वाऽर्थपतेर्महाकपिर्महद्व्यलीकं मनसो महात्मनः । युयुत्सुरेको बहुभिर्महाबलैः श्रिया ज्वलंस्तोरणमास्थितः कपिः ॥२१॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

जाता । यद्वा शोकलताऽशोकरताः । रलयोरभेदः । अप्प्रतानाः अप्सु प्रतानाः कमलकल्हारादयोऽस्यां सा शोकलताप्प्रताना । म्लानजलजेति यावत् । दशास्यप्रमदावनस्य रावणप्रमदावनस्य । "ङ्यापोस्संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्" इति बहुलवचनाद्ध्रस्वाभावः । दशास्यप्रमदावनस्य वनस्थलीत्यत्र शिला पुत्रकस्य शरीरमितिवदुपचारात् षष्ठी । प्रमदावनस्य सीतारूपप्रमदापालकस्य । वनस्थली कपेर्बलाद्विह्वला शोकलताप्रताना च जाता । अशोकलते त्युपलक्षणम् ॥ २० ॥ स इति । अर्थपतेः राज्ञो रावणस्य । मनसः व्यलीकम् अप्रियम् पीडनं वा । " अलीकं त्वप्रियाकार्यवैलक्ष्यानृतपीडने " इति निघण्टुः । युयुत्सुः योद्धुमिच्छुः । तोरणम् उद्यानबहिर्द्वारम् । "तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्" इत्यमरः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण भूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

सा विह्वलेति । प्रमदावनस्य अन्तःपुरविहारवनस्येत्यर्थः । " स्यादेतदेव प्रमदावनमन्तःपुरोचितम् " इत्यमरः । " ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् " इति बहुल ग्रहणादनियतो ह्रस्वः । अत एव दशास्यप्रमदावनस्य दशास्यप्रमदानां स्त्रीणां भोगसंवर्द्धनद्वारा अवनस्य रक्षकस्य । अशोकलताप्रताना अशोकलतासमूहा वनस्थली तृणगुल्मलताजलाशयादिभिः पूर्णभूमिः कपेर्बलात् शोकलताप्रताना, शोच्यत इति शोकः शोच्यलताप्रताना जातेति योजना ॥ २० ॥ स इति । अर्थ पतेः राज्ञो रावणस्य । व्यलीकम् अप्रियम् ॥ २१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

ततः पक्षीत्यादि ॥ १–४ ॥ ततस्तमित्यादि । उतशब्दो वार्थे । "उताप्यर्थविकल्पयोः" इत्यमरः । संवादो वा कथं कृत इति पप्रच्छुरिति पूर्वेण सम्बन्धः । कः किन्नामकः । कस्य कस्य सम्बन्धी पुरुषः । कुतः कस्माद्देशादागतः । किन्निमित्तं किं प्रयोजनमुद्दिश्य । संवादं किं कृतवान् किमुद्दिश्य

ततः पक्षिनिनादेन वृक्षभङ्गस्वनेन च । बभूवुस्त्राससंभ्रान्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः ॥ १ ॥ विद्रुताश्च भयत्रस्ता विनेदुर्मृगपक्षिणः । रक्षसां च निमित्तानि क्रूराणि प्रतिपेदिरे ॥ २ ॥ ततो गतायां निद्रायां राक्षस्यो विकृताननाः । तद्वनं ददृशुर्भग्नं तं च वीरं महाकपिम् ॥ ३ ॥ स ता दृष्ट्वा महाबाहुर्महासत्त्वो महाबलः । चकार सुमहद्रूपं राक्षसीनां भयावहम् ॥ ४ ॥ ततस्तं गिरिसङ्काशमतिकायं महाबलम् । राक्षस्यो वानरं दृष्ट्वा पप्रच्छुर्जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥ कोऽयं कस्य कुतो वाऽयं किंनिमित्तमिहागतः । कथं त्वया सहानेन संवादः कृत इत्युत ॥ ६ ॥ आचक्ष्व नो विशालाक्षि मा भूत्ते सुभगे भयम् । संवादमसितापाङ्गे त्वया किं कृतवानयम् ॥ ७ ॥ अथाब्रवीत्तदा साध्वी सीता सर्वाङ्गसुन्दरी । रक्षसां भीमरूपाणां विज्ञाने मम का गतिः ॥ ८ ॥ यूयमेवाभिजानीत योऽयं यद्वा करिष्यति । अहिरेव ह्यहेः पादान् विजानाति न संशयः ॥ ९ ॥

कृतवान् । सर्वस्यापि पप्रच्छुरिति पूर्वेणान्वयः ॥ ५–७ ॥ अथाब्रवीदित्यादि । अयं यः यादृशः । यद्वा कार्यं करिष्यति तद्यूयमेवाभिजानीतेति

॥ १ ॥ प्रतिपेदिरे प्राप्तानि ॥ २ ॥ गतायां निद्रायाम्, वनभङ्गध्वनिनेत्यर्थः ॥ ३–५ ॥ कोयमिति । उतशब्दो वार्थे । संवादो वा कथं कृत इति पप्रच्छुरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ६ ॥ आचक्ष्वेति । त्वया संवादं किं कृतवान् किमुद्दिश्य संवादं कृतवान् । पप्रच्छुरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ७ ॥ का गतिः क उपायः ॥ ८ ॥ योऽयं यद्वा

ति०—त्वयाऽनेन कथं संवादः कृत इति च पप्रच्छुः । यद्यपि ता निद्रिताः वनभङ्गध्वनिना जागरिता इति संवादज्ञानस्यैवाभावात् कथं प्रश्नो निरवसरः । तथापि निद्रामध्ये किञ्चिज्जागरेणेषत्संवादश्रवणेपि देवमायया पुनर्निद्रेति तत्प्रश्नोपपत्तिरित्याहुः । सीतायास्तद्दर्शनेऽपि निर्भयप्रसन्नमुखतयाऽवस्थानदर्शनादयं कश्चिदेतत्परिचित एतद्वृत्तान्तज्ञानार्थमेव प्रायेणागत इति सम्भाव्यानया संवादकरणं च सम्भाव्य तत्प्रश्न निर्वाह इति कतकः ॥ ६ ॥

संबन्धः । नैनं जानामीति । "विवाहकाले रतिसंप्रयोगे प्राणात्यये सर्वधनापहारे । (विप्रस्य) मित्रस्य चार्थेप्यनृतं वदेयुः पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥"

अहमप्यस्य भीताऽस्मि नैनं जानामि कोन्वयम् । वेद्मि राक्षसमेवैनं कामरूपिणमागतम् ॥ १० ॥ वैदेह्या वचनं श्रुत्वा राक्षस्यो विद्रुता दिशः । स्थिताः काश्चिद्गताः काश्चिद्रावणाय निवेदितुम् ॥ ११ ॥ रावणस्य समीपे तु राक्षस्यो विकृताननाः । विरूपं वानरं भीममाख्यातुमुपचक्रमुः ॥ १२ ॥ अशोकवनिकामध्ये राजन् भीमवपुः कपिः । सीतया कृतसंवादस्तिष्ठत्यमितविक्रमः ॥ १३ ॥ न च तं जानकी सीता हरिं हरिणलोचना । अस्माभिर्बहुधा पृष्टा निवेदयितुमिच्छति ॥ १४ ॥ वासवस्य भवेद्दूतो दूतो वैश्रवणस्य वा । प्रेषितो वाऽपि रामेण सीतान्वेषण काङ्क्षया ॥ १५ ॥ तेन त्वद्भुतरूपेण यत्तत्तव मनोहरम् । नानामृगगणाकीर्णं प्रमृष्टं प्रमदावनम् ॥ १६ ॥ न तत्र कश्चिदुद्देशो यस्तेन न विनाशितः । यत्र सा जानकी सीता स तेन न विनाशितः ॥ १७ ॥ जानकीरक्षणार्थं वा श्रमाद्वा नोपलभ्यते । अथवा कः श्रमस्तस्य सैव तेनाभिरक्षिता ॥ १८ ॥ चारुपल्लवपुष्पाढ्यं यं सीता स्वय मास्थिता । प्रवृद्धः शिंशुपावृक्षः स च तेनाभिरक्षितः ॥ १९ ॥ तस्योग्ररूपस्योग्र त्वं दण्डमाज्ञातुमर्हसि । सीता संभाषिता येन तद्वनं च विनाशितम् ॥ २० ॥

इति स्मरणादसत्योक्तिः ॥८-१०॥ वैदेह्या इति । दिशः दिक्षु, वनस्य पार्श्वेष्वित्यर्थः । विद्रुताः विलीनाः । निवेदितुं निवेदयितुम् ॥ ११-१५॥ प्रमृष्टं भग्नमित्यर्थः ॥ १६-१९ ॥ तस्येति । हे उग्र ! त्वम् आज्ञातुम् आज्ञापयितुम् ॥ २० ॥ २१ ॥

करिष्यति तद्यूयमेव जानीतेति सम्बन्धः ॥ ९ ॥ अस्य अस्मात् भीताऽस्मि ॥१०॥ वैदेह्या वचनम् अज्ञानप्रतिपादकम्, अनेनात्मत्राणादौ मृषावादो न दोषायेति ध्वनितम् । काश्चिद्विद्रुताः काश्चिद्दृढं स्थिता एव काश्चिद्रावणाय निवेदितुं गताः॥११-१३॥न निवेदयितुमिच्छति प्रायेणेयं तं जानातीति तासामाशयः॥१४-१६॥ उद्देशः प्रदेशः ॥ १७-१९ ॥ आज्ञातुम् आज्ञापयितुम् ॥ २० ॥

संवर्तितेक्षणः परिवर्तितेक्षणः ॥ २२ ॥ २३ ॥ नाम प्रसिद्धौ । किंकर इति प्रसिद्धानित्यर्थः ॥ २४ ॥ किंकराणां सङ्ख्यां निर्दिशति–तेषामिति ॥२५॥ निर्ययुरिति । सर्व इति विशेष्यम् । कूटो नाम अयस्कारकूटसदृश आयुधविशेषः । मुद्गरः द्रुघणः ॥ २६ ॥ अवस्थितं युद्धाय सन्नद्धमित्यर्थः ॥ २७ ॥

मनःपरिगृहीतां तां तव रक्षोगणेश्वर । कः सीतामभिभाषेत यो न स्यात्त्यक्तजीवितः ॥ २१ ॥ राक्षसीनां वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः । हुताग्निरिव जज्वाल कोपसंवर्तितेक्षणः ॥ २२ ॥ तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नास्त्रबिन्दवः । दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहबिन्दवः ॥२३॥ आत्मनः सदृशाञ्छूरान् किङ्करान्नाम राक्षसान् । व्यादिदेश महातेजा निग्रहार्थं हनूमतः ॥२४॥ तेषामशीतिसाहस्रं किङ्कराणां तरस्विनाम् ॥ २५ ॥ निर्ययुर्भवनात् तस्मात् कूटमुद्गरपाणयः । महोदरा महादंष्ट्रा घोररूपा महाबलाः । युद्धाभिमनसः सर्वे हनुमद्ग्रहणोन्मुखाः ॥ २६ ॥ ते कपीन्द्रं समासाद्य तोरणस्थमवस्थितम् । अभिपेतुर्महावेगाः पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७ ॥ ते गदाभिर्विचित्राभिः परिघैः काञ्चनाङ्गदैः । आजघ्नुर्वानरश्रेष्ठं शरैश्चादित्यसन्निभैः ॥ २८ ॥ मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः प्रासतोमरशक्तिभिः । परिवार्य हनूमन्तं सहसा तस्थुरग्रतः ॥ २९ ॥ हनुमानपि तेजस्वी श्रीमान् पर्वतसन्निभः । क्षितावाविध्य लांगूलं ननाद च महास्वनम् ॥ ३० ॥ स भूत्वा सुमहाकायो हनुमान् मारुतात्मजः । धृष्टमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ॥ ३१ ॥

परिघैः परिघपातनैः । काञ्चनाङ्गदैः काञ्चनपट्टैः ॥ २८ ॥ मुद्गरैरिति । पट्टिशो नाम लोहदण्डः तीक्ष्णधारः क्षुरोपम आयुधविशेषः । अत्रेत्थंभूतलक्षणे तृतीया । प्रासः कुन्तः । तोमरः आयुधविशेषः ॥ २९ ॥ श्रीमानिति तात्कालिकहर्षकृतकान्तिरुच्यते ॥ ३० ॥ धृष्टमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ३१ ॥

सीतया सह सम्भाषणस्य अपराधत्वं साधयन्ति–मनःपरिगृहीतामिति । राजपरिग्रहसम्भाषणं पुंसोऽपराध इति भावः ॥ २१–२४ ॥ व्यादिष्टाः किङ्कराः कियन्त इत्यत आह–तेषामिति । निर्ययुरित्याद्युत्तरशेषः ॥ २५॥२६॥ अवस्थितं युद्धाय सन्नद्धम् ॥ २७ ॥ काञ्चनाङ्गदैः काञ्चनभूषणैः ॥ २८–३१ ॥

तस्येत्यादि । सानुनादिना सप्रतिध्वनिना । यद्वा अनुनादिनः पर्वतगुहादयः तत्सहितेन । यद्वा सानुषु प्रतिध्वनिं कुर्वता । उच्चैश्चेदमघोषयदिति । स हनुमान् इदं वक्ष्यमाणं वचनमुच्चैरघोषयत् ॥ ३२ ॥ घोषणवचनमाह–जयतीत्यादि । अभिपालितः वालिवधेन ॥ ३३ ॥ अक्लिष्टकर्मण इत्यनेन स्वदास्यं न

तस्यास्फोटितशब्देन महता सानुनादिना । पेतुर्विहङ्गा गगनादुच्चैश्चेदमघोषयत् ॥ ३२ ॥ जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ३३ ॥ दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । हनुमान् शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥ ३४ ॥ न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् । शिलाभिस्तु प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥ ३५ ॥ अर्दयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् । समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ३६ ॥ तस्य सन्नादशब्देन तेऽभवन् भयशङ्किताः । ददृशुश्च हनूमन्तं सन्ध्यामेघमिवोन्नतम् ॥ ३७ ॥ स्वामिसन्देशनिश्शङ्कास्ततस्ते राक्षसाः कपिम् । चित्रैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥ ३८ ॥ स तैः परिवृतः शूरैः सर्वतः स महाबलः । आससादायसं भीमं परिघं तोरणाश्रितम् । स तं परिघमादाय जघान रजनीचरान् ॥ ३९ ॥ स पन्नगमिवादाय स्फुरन्तं विनतासुतः । विचचाराम्बरे वीरः परिगृह्य च मारुतिः ॥ ४० ॥

कर्मकृतम्, किन्तु स्वरूपप्रयुक्तमित्युच्यते ॥ ३४ ॥ प्रतिबलं समानबलम् । प्रहरतः, राक्षसानिति शेषः । प्रहारमात्रेण वा हनुमद्विशेषणम् ॥ ३५ ॥ अर्दयित्वेति । मिषतां पश्यताम् । अनादरे षष्ठी ॥ ३६ ॥ सन्ध्यामेघमिवेति रक्तवर्णत्वात् ॥ ३७ ॥ ततस्तत इति । अनेनास्य समीपं सहसा गन्तुमशक्ता इत्यवगम्यते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ स पन्नगमिति सपरिवत्वमात्रे दृष्टान्तः । परिगृह्य, परिघमिति शेषः । स्फुरन्तं पन्नगमादाय विनतासुत इव स वीरो मारुतिः परिघं

तस्येति । आस्फोटितशब्देन क्ष्वेलाशब्देन । सानुनादिना सप्रतिध्वनिना । इन्नन्तो बहुव्रीहिः ॥ ३२ ॥ स्वयं जयार्थं स्वामिनं स्तौति–जयतीति ॥ ३३–३५ ॥ अर्दयित्वेति । मिषतां पश्यताम् । अनादरे षष्ठी ॥ ३६ ॥ तस्येति । सन्नादशब्देन सन्नादजनितशब्देन, आस्फोटितस्वनजनितप्रतिध्वनिनेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ प्रहरणैः अभिपेतुः आयुधैः प्राहरन्नित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ परिगृह्येत्यत्र परिघः कर्म ॥ ४० ॥

परिगृह्याम्बरे विचचारेति सम्बन्धः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तस्मात् भयान्मुक्ताः दूरस्थाः इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ततः स किङ्करानित्यादि ॥ १ ॥ वनमित्यादि । ध्वंसन

[सूदयामास वज्रेण दैत्यानिव सहस्रदृक् ।]स हत्वा राक्षसान् वीरान् किङ्करान् मारुतात्मजः । युद्धकांक्षी पुनर्वीरं स्तोरणं समुपाश्रितः ॥ ४१ ॥ ततस्तस्माद्भयान्मुक्ताः कतिचित्तत्र राक्षसाः । निहतान् किङ्करान् सर्वान् रावणाय न्यवेदयन् ॥४२॥ स राक्षसानां निहतं महद्बलं निशम्य राजा परिवृत्तलोचनः । समादिदेशाप्रतिमं पराक्रमे प्रहस्त पुत्रं समरे सुदुर्जयम् ॥ ४३ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥४२॥ ततः स किङ्करान् हत्वा हनुमान् स्थानमास्थितः ॥ १ ॥ वनं भग्नं मया चैत्यप्रासादो न विनाशितः । तस्मात् प्रासादमप्येव भीमं विध्वंसयाम्यहम् । इति सञ्चिन्त्य मनसा हनुमान् दर्शयन् बलम् ॥ २ ॥ चैत्यप्रासादमाप्लुत्य मेरुशृङ्गमिवोन्नतम् । आरुरोह हरिश्रेष्ठो हनुमान् मारुतात्मजः ॥ ३ ॥ आरुह्य गिरिसङ्काशं प्रासादं हरियूथपः । बभौ स सुमहातेजाः प्रतिसूर्य इवोदितः ॥४॥ संप्रधृष्य च दुर्धर्षं चैत्यप्रासादमुत्तमम् । हनुमान् प्रज्वलन् लक्ष्म्या पारियात्रोपमोऽभवत् ॥ ५ ॥ स भूत्वा सुमहाकायः प्रभावान्मारुतात्मजः । धृष्टमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ॥ ६ ॥ तस्यास्फोटितशब्देन महता श्रोत्रघातिना । पेतुर्विहङ्गमास्तत्र चैत्यपालाश्च मोहिताः ॥ ७॥

फलमाहदर्शयन् बलमिति । बलदर्शनार्थमित्यर्थः ॥ २॥ ध्वंसनप्रकारमाह–चैत्येति । चैत्यं देवायतनम्, तद्रूपः प्रासादः चैत्यप्रासादः तम् । आप्लुत्य तोरणाल्लङ्घयित्वा । हरिश्रेष्ठो हनुमान् मारुतात्मज इत्यस्योत्तरश्लोकेनान्वयः । हरियूथपत्वेप्यहरिर्भविष्यतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं हरिश्रेष्ठ इत्युक्तम् । प्रतिसूर्यः द्वितीयसूर्य इत्यर्थः । अनेन सूर्योदयस्सूचितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ संप्रधृष्येति । संप्रधृष्य आक्रम्य । पारियात्रो नाम कुलपर्वतः ॥ ५–११ ॥

॥ ४१–४३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२॥ अथ रावणसन्दिष्टसेनान्तरागमनात्पूर्वं तूष्णीं स्थित्वा न किञ्चित् प्रयोजनमिति विचार्य प्रासादभङ्गादि चिकीर्षति–तत इति । ध्यानमास्थित इति पाठः । ध्यानं विचारः ॥ १ ॥ चैत्यप्रासादः

चैत्यस्थान् चैत्यपालान् ॥१२-१६॥ प्रासादस्येति । पवनात्मजः भ्रामयामासेत्यन्वयः । शतधारं धारा कोटिः । वज्रवत् स्थितमित्यर्थः, यद्वा शतधा अरमिति च्छेदः । अरं शीघ्रम् ॥ १७ ॥ रामानु॰-प्रासादस्येति । महान्तस्य महाग्रस्य, अत्युन्नतशिखरस्येत्यर्थः । महार्हस्येति वा पाठः ॥ १७ ॥ तत्रेति । अग्निः सम

अस्त्रविज्जयतां रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ८ ॥ दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । हनुमान् शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥ ९ ॥ न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् । शिलाभिस्तु प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥१०॥ अर्दयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् । समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥११॥ एवमुक्त्वा विमानस्थश्चैत्यस्थान् हरियूथपः । ननाद भीमनिर्ह्रादो रक्षसां जनयन् भयम् ॥१२॥ तेन शब्देन महता चैत्यपालाः शतं ययुः । गृहीत्वा विविधानस्त्रान् प्रासान् खड्गान् परश्वधान् । विसृजन्तो महाकाया मारुतिं पर्यवारयन् ॥१३॥ ते गदाभिर्विचित्राभिः परिघैः काञ्चनाङ्गदैः । आजघ्नुर्वानरश्रेष्ठं बाणैश्चादित्यसन्निभैः ॥ १४ ॥ आवर्त इव गङ्गायास्तोयस्य विपुलो महान् । परिक्षिप्य हरिश्रेष्ठं स बभौ रक्षसां गणः ॥ १५ ॥ ततो वातात्मजः क्रुद्धो भीमरूपं समास्थितः ॥ १६ ॥ प्रासादस्य महान्तस्य स्तम्भं हेमपरिष्कृतम् । उत्पाटयित्वा वेगेन हनुमान् पवनात्मजः । ततस्तं भ्रामयामास शतधारं महाबलः ॥ १७ ॥ तत्र चाग्निः समभवत् प्रासादश्चाप्यदह्यत ॥ १८ ॥ दह्यमानं ततो दृष्ट्वा प्रासादं हरियूथपः । स राक्षसशतं हत्वा वज्रेणेन्द्र इवासुरान् । अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥

भवत्, भ्रामितस्तम्भैः स्तम्भान्तरसङ्घट्टनादिति भावः ॥ १८ ॥ १९ ॥

रक्षःकुलदेवताप्रासादः ॥ २-१५ ॥ वातात्मजः पवनात्मजः । भीमरूपं समास्थितः आस्थितवान् ॥ १६ ॥ महान्तस्य महाग्रस्य, अत्युन्नतशिखरस्येत्यर्थः । महार्हस्य इति च पाठः ॥ १७ ॥ तत्र भ्रामितस्तम्भैः स्तम्भान्तरसङ्घट्टनेन अग्निरभूदित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

राक्षसानामुत्साहभङ्गं कारयितुमाह—मादृशानामित्यादि ॥२०-२२॥ ओघबलाः ओघाख्यसङ्ख्याकबलाः ॥ २३-२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥४३॥ संदिष्ट इत्यादि ॥१॥ विवृत्तनयनः मण्डलीकृतनयनः ॥२॥

मादृशानां सहस्राणि विसृष्टानि महात्मनाम् । बलिनां वानरेन्द्राणां सुग्रीववशवर्तिनाम् ॥ २० ॥ अटन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः ॥ २१ ॥ दशनागबलाः केचित् केचिद्दशगुणोत्तराः । केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्य विक्रमाः ॥ २२ ॥ सन्ति चौघबलाः केचित् केचिद्वायुबलोपमाः । अप्रमेयबलाश्चान्ये तत्रासन् हरियूथपाः ॥२३॥ ईदृग्विधैस्तु हरिभिर्वृतो दन्तनखायुधैः । शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिरयुतैरपि । आगमिष्यति सुग्रीवः सर्वेषां वो निषूदनः ॥ २४ ॥ नेयमस्ति पुरी लङ्का न यूयं न च रावणः । यस्मादिक्ष्वाकुनाथेन बद्धं वैरं महात्मना ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

सन्दिष्टो राक्षसेन्द्रेण प्रहस्तस्य सुतो बली । जम्बुमाली महादंष्ट्रो निर्जगाम धनुर्धरः ॥ १ ॥
रक्तमाल्याम्बरधरः स्रग्वी रुचिरकुण्डलः । महान् विवृत्तनयनश्चण्डः समरदुर्जयः ॥ २ ॥
धनुः शक्रधनुःप्रख्यं महद्रुचिरसायकम् । विस्फारयानो वेगेन वज्राशनिसमस्वनम् ॥ ३ ॥
तस्य विस्फारघोषेण धनुषो महता दिशः । प्रदिशश्च नभश्चैव सहसा समपूर्यत ॥ ४ ॥

रुचिरसायकं रुचिरसायकार्हम् । विस्फारयानः विस्फारयमाणः, ज्याकर्षणं कुर्वन्नित्यर्थः । वज्राशनिसमस्वनमिति विस्फारणक्रियाविशेषणम् ॥ ३ ॥ तस्येति । नभस्समपूर्यत, दिशः प्रदिशश्च समपूर्यन्तेति विपरिणामेनानुषङ्गः ॥ ४ ॥ ५ ॥

राक्षसहृदयानि विदारयितुमाह—मादृशानामित्यादि ॥ २०-२२ ॥ सन्ति चेति । ओघबलाः ओघसङ्ख्यासङ्ख्यातगजबलाः ॥ २३-२५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ विरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥४३॥१ ॥ २ ॥ धनुरिति । विस्फारयानः विष्फारयमाणः ॥३॥ समपूर्यत

स०—स्रग्वी सुवर्णमालः । "प्रहस्तपुत्रस्त्विह जम्बुमाली प्राभञ्जनिं प्राप्य सुवर्णमाली ॥ इति संग्रहरामायणोक्तेः ॥ २ ॥ नभः आकाशम् । दिशः प्रदिशश्च यदात्मिकास्तत्समपूर्यत । "साक्षिसिद्धमेव गगनं तद्भागा एव दिशो न द्रव्यान्तरम्" इति सुधोक्तेः ॥ ४ ॥

तोरणविटङ्कं तोरणस्य कपोतपालिका। "कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुन्नपुंसकम्" इत्यमरः। स्तम्भोपरि तिर्यङ्निहितदार्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ एकेनेत्येतदर्धचन्द्रस्यापि विशेषणम्। अर्धचन्द्राकाराग्रशरेणेत्यर्थः। कर्णिना कर्णवच्छरेण ॥ ७ ॥ अम्बुजं रक्तपद्मम्। भास्कररश्मिना विद्धम् अत

रथेन खरयुक्तेन तमागतमुदीक्ष्य सः। हनुमान् वेगसम्पन्नो जहर्ष च ननाद च ॥ ५ ॥ तं तोरणविटङ्कस्थं हनुमन्तं महाकपिम्। जम्बुमाली महाबाहुर्विव्याध निशितैः शरैः ॥ ६ ॥ अर्धचन्द्रेण वदने शिरस्येकेन कर्णिना। बाह्वोर्विव्याध नाराचैर्दशभिस्तं कपीश्वरम् ॥७॥ तस्य तच्छुशुभे ताम्रं शरेणाभिहतं मुखम्। शरदीवाम्बुजं फुल्लं विद्धं भास्कररश्मिना ॥८॥ तत्तस्य रक्तं रक्तेन रञ्जितं शुशुभे मुखम्। यथाऽऽकाशे महापद्मं सिक्तं चन्दनबिन्दुभिः ॥ ९ ॥ चुकोप बाणाभिहतो राक्षसस्य महाकपिः ॥ १० ॥ ततः पार्श्वेऽतिविपुलां ददर्श महतीं शिलाम्। तरसा तां समुत्पाट्य चिक्षेप बलवद्बली। तां शरैर्दशभिः क्रुद्धस्ताडयामास राक्षसः ॥ ११ ॥ विपन्नं कर्म तद् दृष्ट्वा हनुमांश्चण्डविक्रमः। सालं विपुलमुत्पाट्य भ्रामयामास वीर्यवान् ॥ १२ ॥ भ्रामयन्तं कपिं दृष्ट्वा सालवृक्षं महाबलम्। चिक्षेप सुबहून् बाणान् जम्बुमाली महाबलः ॥१३॥ सालं चतुर्भिश्चिच्छेद वानरं पञ्चभिर्भुजे। उरस्येकेन बाणेन दशभिस्तु स्तनान्तरे ॥ १४ ॥ स शरैः पूरिततनुः क्रोधेन महता वृतः। तमेव परिघं गृह्य भ्रामयामास वेगतः ॥ १५ ॥ अतिवेगोऽतिवेगेन भ्रामयित्वा बलोत्कटः। परिघं पातयामास जम्बुमालेर्महोरसि ॥ १६ ॥

एव फुल्लमित्यर्थः ॥ ८ ॥ रक्तं स्वत एव रक्तम्। रक्तेन शोणितेन। महापद्मं रक्तोत्पलम्। चन्दनबिन्दुभिः रक्तचन्दनबिन्दुभिः ॥ ९ ॥ चुकोपेत्यर्धम्। राक्षसस्य राक्षसविषये ॥ १०-१३ ॥ सालमिति। पञ्चभिर्भुजे इत्यादौ विव्याधेत्यध्याहारः ॥ १४-१६ ॥

दिगादिसमुदायगोचरमेकवचनम् ॥ ४ ॥ जहर्ष स्वबलानुरूपशत्रुप्राप्त्या ॥ ५ ॥ तोरणविटङ्कस्थं तोरणकपोतपालिकास्थम्। विटङ्को नाम तोरणस्तम्भयोरुपरि तिर्यङ्निहितदारुः ॥ ६ ॥ कर्णिना अङ्कुशाकाराग्रशरविशेषेण ॥ ७ ॥ अम्बुजं रक्ताम्बुजम् ॥ ८ ॥ चन्दनबिन्दुभिः रक्तचन्दनबिन्दुभिः ॥ ९-१६ ॥

तस्य चैवेति । नाश्वा इति अश्वशब्देनात्र खरा उच्यन्ते । "रथेन खरयुक्तेन" इति पूर्वमुक्तत्वात् ॥ १७-२० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ ततस्त इत्यादि । भवनात् तस्मात् रावणभवनात् ।

तस्य चैव शिरो नास्ति न बाहू न च जानुनी । न धनुर्न रथो नाश्वास्तत्रादृश्यन्त नेषवः ॥१७॥ स हतस्तरसा तेन जम्बुमाली महाबलः । पपात निहतो भूमौ चूर्णिताङ्गविभूषणः ॥ १८ ॥ जम्बुमालिं च निहतं किङ्करांश्च महाबलान् । चुक्रोध रावणः श्रुत्वा कोपसंरक्तलोचनः ॥ १९ ॥ स रोषसंवर्तितताम्रलोचनः प्रहस्तपुत्रे निहते महाबले । अमात्यपुत्रानतिवीर्यविक्रमान् समादिदेशाशु निशाचरेश्वरः ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

ततस्ते राक्षसेन्द्रेण चोदिता मन्त्रिणः सुताः । निर्ययुर्भवनात्तस्मात् सप्त सप्तार्चिवर्चसः ॥ १ ॥
महाबलपरीवारा धनुष्मन्तो महाबलाः । कृतास्त्रास्त्रविदां श्रेष्ठाः परस्परजयैषिणः ॥ २ ॥

सप्तार्चिवर्चस इत्यत्र सप्तार्चीति इकारान्तत्वमार्षम् ॥१॥ कृतास्त्राः शिक्षितास्त्राः । आर्षः सन्धिः । कृतास्त्राणामस्त्रविदां च श्रेष्ठा इति वा । ज्ञानशिक्षे उभे अप्येषां स्त इति भावः । परस्परजयैषिणः प्रत्येकं हनुमज्जयैषिण इत्यर्थः ॥ २ ॥

नाश्वाः 'रथेन खरयुक्तेन' इत्युक्तत्वादश्वशब्देन खरा उच्यन्ते ॥१७-२०॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ तत इति । सप्तार्चिवर्चसः अर्चीति इकारान्तत्वमार्षम् ॥ १ ॥ कृतास्त्रास्त्रविदां श्रेष्ठाः कृतास्त्राणाम् अस्त्रविदां च श्रेष्ठाः । परस्पर

स०– चूर्णिताङ्ग इव द्रुमः इति पाठः । **चूर्णिताङ्गः** चूर्णीकृतशाखः, चूर्णीकृतावयवो राक्षसोऽपि ॥ १८ ॥ **क्रोधसंरक्तलोचनः** पूर्वं किङ्करनाशात् पुनर्जम्बुमालिनं निहतं श्रुत्वा पूर्वापेक्षया बहुकोपं कृतवानित्यर्थः ॥ १९ ॥ **अतिवीर्यविक्रमान्** वीर्यं वैरिपराक्रमः । तदतिक्रम्य पराक्रमो येषां तान् ॥ २० ॥ **सप्तार्चिवर्चसः** सप्तार्चाः प्रतिमारूपाः काली कराली इत्याद्याः अस्य सन्तीति सप्तार्ची वह्निः, तद्वद्वर्चो येषां ते तथा । यद्वा इकारान्तोऽर्चिशब्दोऽर्चिःशब्दपर्यायः । सप्त अर्चयोऽर्चींषि शिखा यस्य सोऽग्निः "अर्चिर्मयूरशिखयोः" इति विश्वः । इकारान्तोऽप्यस्ति । "अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः" इतीति भानुदीक्षितलेखात् ॥ १ ॥ **परस्परजयैषिणः** परस्परमुत्कर्षापेक्षाः ॥ २ ॥

हेमजालपरिक्षिप्तैः सुवर्णजालविनिर्मितैः । स्वासाधारणचिह्नयुक्तं ध्वजम् । केवलचित्रवस्त्रालंकृता पताका । तोयदस्वननिर्घोषैः तोयदस्वनतुल्यनिर्घोषवद्भिः ॥ ३–८ ॥ स शरान् मोघयामास, यथा शराः स्वस्मिन्न पतन्ति तथा चकारेत्यर्थः । रथवेगं च मोघयामासेत्यन्वयः । यथा रथवेगास्स्व

हेमजालपरिक्षिप्तैर्ध्वजवद्भिः पताकिभिः । तोयदस्वननिर्घोषैर्वाजियुक्तैर्महारथैः ॥ ३ ॥ तप्तकाञ्चनचित्राणि चापान्यमितविक्रमाः । विस्फारयन्तः संहृष्टास्तडित्वन्त इवाम्बुदाः ॥ ४॥ जनन्यस्तु ततस्तेषां विदित्वा किङ्करान् हतान् । बभूवुः शोकसम्भ्रान्ताः सबान्धवसुहृज्जनाः ॥५॥ ते परस्परसङ्घर्षात्तप्तकाञ्चनभूषणाः । अभिपेतुर्हनूमन्तं तोरणस्थमवस्थितम् ॥ ६ ॥ सृजन्तो बाणवृष्टिं ते रथगर्जितनिःस्वनाः । वृष्टिमन्त इवाम्भोदा विचेरुर्नैर्ऋताम्बुदाः ॥ ७ ॥ अवकीर्णस्ततस्ताभिर्हनुमाञ्छरवृष्टिभिः । अभवत् संवृताकारः शैलराडिव वृष्टिभिः ॥ ८ ॥ स शरान् मोघयामास तेषामाशुचरः कपिः । रथवेगं च वीराणां विचरन् विमलेऽम्बरे ॥९॥ स तैः क्रीडन् धनुष्मद्भिर्व्योम्नि वीरः प्रकाशते । धनुष्मद्भिर्यथा मेघैर्मारुतः प्रभुरम्बरे ॥ १० ॥ स कृत्वा निनदं घोरं त्रासयंस्तां महाचमूम् । चकार हनुमान् वेगं तेषु रक्षस्सु वीर्यवान् ॥ ११॥ तलेनाभ्यहनत् कांश्चित् पादैः कांश्चित् परन्तपः । मुष्टिनाऽभ्यहनत् कांश्चिन्नखैः कांश्चिद्व्यदारयत् ॥ १२ ॥ प्रममाथोरसा कांश्चिदूरुभ्यामपरान् कपिः । केचित्तस्य निनादेन तत्रैव पतिता भुवि ॥ १३ ॥ ततस्तेष्ववसन्नेषु भूमौ निपतितेषु च । तत्सैन्यमगमत्सर्वं दिशो दश भयार्दितम् ॥ १४ ॥

प्रहाराय न भवन्ति तथा समचरदित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ वेगं संहारोद्योगम् ॥ ११ ॥ पादैः कांश्चिदिति बहुवचनं वानराणां द्विपात्सु चतुष्पात्सु च जयैषिणः अहमहमिकया परस्परोत्कर्षापेक्षिण इत्यर्थः ॥ २--१४ ॥

स०–राक्षसानां शरवर्षेण कार्ष्ण्येन च मेघसमता । पूर्वमखण्डतः शरसारगमनादेकवचनं वृष्टिमिति प्रत्येकं पृथक्पृथगश्चनाद्वृष्टिभिरिति बहुवचनं च सम्भवतः ॥ ७ ॥ ८ ॥

ग्रहणात् ॥ १२-१४ ॥ नीडं ध्वजावयवविशेषः ॥ १५ ॥ स्रवन्त्यः नद्यः । विकृतं यथा तथा ननाद प्रतिध्वानवती बभूव ॥ १६ ॥ १७ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

विनेदुर्विस्वरं नागा निपेतुर्भुवि वाजिनः । भग्ननीडध्वजच्छत्रैर्भूश्च कीर्णाऽभवद्रथैः ॥ १५ ॥ स्रवता रुधिरेणाथ स्रवन्त्यो दर्शिताः पथि । विविधैश्च स्वरैर्लङ्का ननाद विकृतं तदा ॥ १६ ॥ स तान् प्रवृद्धान् विनिहत्य राक्षसान् महाबलश्चण्डपराक्रमः कपिः । युयुत्सुरन्यैः पुनरेव राक्षसैस्तमेव वीरोऽभिजगाम तोरणम् ॥ १७ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

हतान् मन्त्रिसुतान् बुद्ध्वा वानरेण महात्मना । रावणः संवृताकारश्चकार मतिमुत्तमाम् ॥ १ ॥ स विरूपाक्षयूपाक्षौ दुर्धरं चैव राक्षसम् । प्रघसं भासकर्णं च पञ्च सेनाग्रनायकान् ॥ २ ॥ सन्दिदेश दशग्रीवो वीरान्नयविशारदान् । हनुमद्ग्रहणव्यग्रान् वायुवेगसमान् युधि ॥ ३ ॥ यात सेनाग्रगाः सर्वे महाबलपरिग्रहाः । सवाजिरथमातङ्गाः स कपिः शास्यतामिति ॥ ४ ॥ यत्तैश्च खलु भाव्यं स्यात्तमासाद्य वनालयम् । कर्म चापि समाधेयं देशकाल विरोधिनम् ॥ ५ ॥ न ह्यहं तं कपिं मन्ये कर्मणा प्रतितर्कयन् । सर्वथा तन्महद्भूतं महाबलपरिग्रहम् । भवेदिन्द्रेण वा सृष्टमस्मदर्थं तपोबलात् ॥ ६ ॥

हतानित्यादि । संवृताकारः अन्तर्मनाः । मतिं चिन्ताम् ॥ १ ॥ स इति ॥ २॥३ ॥ इति वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ ४ ॥ तमेवाह—यत्तैरित्यादिना । यत्तैः यतमानैः । अप्रमत्तैरिति यावत् । यतेः कर्तरि क्तः । समाधेयं परिहर्तव्यम् । देशकालविरोधिनं देशकालविरोधीत्यर्थः ॥५॥ महद्भूतम्, मन्य इत्यनुषज्यते । विनेदुरिति । नीडो रथावयवविशेषः ॥ १५--१७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥
हतानिति । संवृताकारः गूढाकारः, अतः सञ्जातशङ्क इत्यर्थः । उत्तमां मतिं धैर्यम् ॥ १-३ ॥ इतीत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण कपिः शास्यताम् । यत्तैः यतमानैः, अप्रमत्तैरिति यावत् । किञ्चात्र देशकालाविरुद्धं कर्म कार्यमित्याह—कर्म चेति । देशकालविरोधिनं देशकालविरोधीत्यर्थः । आर्षो लिङ्गविभक्तिव्यत्ययः । कर्म समाधेयं परिहर्तव्यम् । देशकालाविरोधिनमिति पाठे समाधेयं कर्तव्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ अत्र हेतुमाह—हीति । सर्वथेति । इन्द्रेण वेति वाशब्दादन्येन वेत्यर्थः । अस्मदर्थम्

इन्द्रेण वा, अन्यैर्वेति शेषः। वाशब्दस्य विकल्पार्थस्य प्रयोगात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ व्यलीकम् अप्रियम् ॥ ८ ॥ नावमान्य इति । अत्र त्रयोदशसहस्रश्लोकाः

सनागयक्षगन्धर्वा देवासुरमहर्षयः। युष्माभिः सहितैः सर्वैर्मया सह विनिर्जिताः ॥ ७ ॥ तैरवश्यं विधातव्यं व्यलीकं किंचिदेव नः। तदेव नात्र सन्देहः प्रसह्य परिगृह्यताम् ॥ ८ ॥ नावमान्यो भवद्भिश्च हरिर्धीरपराक्रमः। दृष्टा हि हरयः पूर्वं मया विपुलविक्रमाः ॥ ९ ॥ वाली च सहसुग्रीवो जाम्बवांश्च महाबलः । नीलः सेनापतिश्चैव ये चान्ये द्विविदादयः ॥१०॥ नैवं तेषां गतिर्भीमा न तेजो न पराक्रमः। न मतिर्न बलोत्साहौ न रूपपरिकल्पनम् ॥ ११ ॥ महत्सत्त्वमिदं ज्ञेयं कपिरूपं व्यवस्थितम्। प्रयत्नं महदास्थाय क्रियतामस्य निग्रहः ॥ १२ ॥ कामं लोकास्त्रयः सेन्द्राः ससुरासुरमानवाः। भवतामग्रतः स्थातुं न पर्याप्ता रणाजिरे ॥ १३ ॥ तथापि तु नयज्ञेन जयमाकांक्षता रणे। आत्मा रक्ष्यः प्रयत्नेन युद्धसिद्धिर्हि चञ्चला ॥ १४ ॥ ते स्वामिवचनं सर्वे प्रतिगृह्य महौजसः। समुत्पेतुर्महावेगा हुताशसमतेजसः ॥ १५ ॥ रथैर्मत्तैश्च मातङ्गैर्वाजिभिश्च महाजवैः। शस्त्रैश्च विविधैस्तीक्ष्णैः सर्वैश्चोपचिता बलैः ॥ १६ ॥ ततस्तं ददृशुर्वीरा दीप्यमानं महाकपिम् । रश्मिमन्तमिवोद्यन्तं स्वतेजोरश्मिमालिनम् ॥ १७ ॥

गताः। अयं चतुर्दशसहस्रस्यादिः। धीति गायत्र्याश्चतुर्दशाक्षरम् ॥ ९ ॥ १० ॥ गतिः वेगः। रूपपरिकल्पनं यथेष्टरूपग्रहणम् ॥ ११ ॥ महदिति। इत्थं महत्सत्त्वं किमपि कपिरूपं सत् व्यवस्थितमिति ज्ञेयमित्यर्थः ॥ १२–१६ ॥ स्वतेजोरश्मिमालिनं स्वतेजसा सूर्यम् । रश्मिमन्तमिवेत्यत्र उपमा,

अस्मन्निग्रहार्थम् ॥ ६ ॥ अत्र हेतुः–सनागेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। परिगृह्यताम्, कपिरिति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ नावमान्य इत्यस्य श्लोकस्य एकादशाक्षरेण धी इति गायत्र्याश्चतुर्दशाक्षरं सङ्गृह्णाति ॥ ९ ॥ १० ॥ नैव तेषामित्यादौ सर्वत्र ईदृक्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । तथा चेत्थं योजना। तेषां वाल्यादीनां हनुमतो भीमा गतिः तेजआदिकं च यथा तथा ईदृक् नास्तीति सम्बन्धः। रूपपरिकल्पनं यथेप्सितरूपपरिग्रहणम् ॥ ११ ॥ प्रयत्नमित्यार्षं क्लीबत्वम् ॥ १२ ॥ कामं यद्यपीत्यर्थः ॥ १३ ॥ नयज्ञेन नीतिज्ञेन। आत्मा स्वदेहः। युद्धसिद्धिः युद्धे जयः ॥ १४–१७ ॥

अत्र रूपकमिति भिदा ॥ १७ ॥ तोरणस्थमिति । उत्साहः लोकोत्तरकार्येषु स्थेयान् प्रयत्नः । महासत्त्वं महाध्यवसायम् । " द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्व मस्त्री तु जन्तुषु " इत्यमरः । द्वितीयबलशब्दश्शक्तिवचनः । " बलं रूपेऽस्थनि स्थौल्ये शक्तिरेतश्चमूषु च " इति वैजयन्ती ॥ १८ ॥ १९ ॥ तीक्ष्णाः

तोरणस्थं महोत्साहं महासत्त्वं महाबलम् । महामतिं महावेगं महाकायं महाबलम् ॥ १८ ॥ तं समीक्ष्यैव ते सर्वे दिक्षु सर्वास्ववस्थिताः । तैस्तैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥१९॥ तस्य पञ्चायसास्तीक्ष्णाः शिताः पीतमुखाः शराः । शिरस्युत्पलपत्राभा दुर्धरेण निपातिताः ॥ २० ॥ स तैः पञ्चभिराविद्धः शरैः शिरसि वानरः । उत्पपात नदन् व्योम्नि दिशो दश विनादयन् ॥ २१ ॥ ततस्तु दुर्धरो वीरः सरथः सज्यकार्मुकः । किरन् शरशतैस्तीक्ष्णै रभिपेदे महाबलः ॥ २२ ॥ स कपिर्वारयामास तं व्योम्नि शरवर्षिणम् । वृष्टिमन्तं पयोदान्ते पयोदमिव मारुतः ॥ २३ ॥ अर्द्यमानस्ततस्तेन दुर्धरेणानिलात्मजः । चकार कदनं भूयो व्यवर्धत च वेगवान् ॥ २४ ॥ स दूरं सहसोत्पत्य दुर्धरस्य रथे हरिः । निपपात महावेगो विद्युद्राशिर्गिराविव ॥ २५ ॥ ततः स मथिताष्टाश्वं रथं भग्नाक्षकूबरम् । विहाय न्यपतद्भूमौ दुर्धरस्त्यक्तजीवितः ॥ २६ ॥ तं विरूपाक्षयूपाक्षौ दृष्ट्वा निपतितं भुवि । सञ्जातरोषौ दुर्धर्षावुत्पेततुररिन्दमौ ॥ २७ ॥

क्रूराः । शिताः निशिताः । पीतमुखाः समीचीनायसनिर्मितत्वेन पीतरेखाग्राः । उत्पलपत्राभाः, उत्पलपत्राणि यथा निपात्यन्ते तथा निपातिता इत्यर्थः ॥ २०–२२ ॥ वारयामास स्ववेगेन प्रापयामासेत्यर्थः ॥२३॥ कदनं युद्धम् ॥२४॥ विद्युद्राशिः अशनिः ॥२५॥ कूबरः युगन्धरः ॥२६–२८॥

सत्त्वं चित्तम् ॥ १८ ॥ दिक्षु सर्वास्ववस्थिताः द्राक् तत्समीपमागन्तुं चकिता इति भावः ॥ १९ ॥ तीक्ष्णाः मर्मच्छिदः । पीतमुखाः पीतानि रुधिराणि मुखानि शल्यानि येषां ते तथा, शत्रुशोणितरञ्जिता इत्यर्थः । उत्पलपत्राभाः तद्वर्णाः । यद्वा पीतमुखाः फलभागे स्वर्णरूषिताः । उत्पलपत्राभा एव न तु तत्पीडार्हा इत्यर्थः ॥ २०–२२ ॥ कपिर्व्योम्नि स्थित्वा तं स्वनादेन हुङ्कारादिरूपेण वारयामास । पयोदान्ते जलदात्ययवर्षाकालान्ते ॥ २३ ॥ २४ ॥ स दूरमिति । विद्युद्राशिः

वेगं विनिहत्य परिहृत्य ॥ २९-३८ ॥ ध्वजिनीपतीन् सेनापतीन् । कृतक्षणः दत्तावसरः, अभूदिति शेषः ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

स ताभ्यां सहसोत्पत्य विष्ठितो विमलेऽम्बरे । मुद्गराभ्यां महाबाहुर्वक्षस्यभिहतः कपिः ॥ २८ ॥ तयोर्वेगवतोर्वेगं विनिहत्य महाबलः । निपपात पुनर्भूमौ सुपर्णसमविक्रमः ॥ २९ ॥ स सालवृक्षमासाद्य तमुत्पाट्य च वानरः । तावुभौ राक्षसौ वीरौ जघान पवनात्मजः ॥३०॥ ततस्तांस्त्रीन् हतान् ज्ञात्वा वानरेण तरस्विना । अभिपेदे महावेगः प्रसह्य प्रघसो हरिम् ॥३१॥ भासकर्णश्च संक्रुद्धः शूलमादाय वीर्यवान् । एकतः कपिशार्दूलं यशस्विनमवस्थितम् ॥ ३२ ॥ पट्टिशेन शिताग्रेण प्रघसः प्रत्ययोधयत् । भासकर्णश्च शूलेन राक्षसः कपिसत्तमम् ॥ ३३ ॥ स ताभ्यां विक्षतैर्गात्रैरसृग्दिग्धतनूरुहः । अभवद्वानरः क्रुद्धो बालसूर्यसमप्रभः ॥ ३४ ॥ समुत्पाट्य गिरेः शृङ्गं समृगव्यालपादपम् । जघान हनुमान् वीरो राक्षसौ कपिकुञ्जरः ॥ ३५ ॥ ततस्तेष्ववसन्नेषु सेनापतिषु पञ्चसु । बलं तदवशेषं च नाशयामास वानरः ॥ ३६ ॥ अश्वैरश्वान् गजैर्नागान् योधैर्योधान् रथै रथान् । स कपिर्नाशयामास सहस्राक्ष इवासुरान् ॥ ३७ ॥ हतैर्नागैश्च तुरगैर्भग्नाक्षैश्च महारथैः । हतैश्च राक्षसैर्भूमी रुद्धमार्गा समन्ततः ॥ ३८ ॥ ततः कपिस्तान् ध्वजिनीपतीन् रणे निहत्य वीरान् सबलान् सवाहनान् । समीक्ष्य वीरः परिगृह्य तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ॥३९॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६॥

श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

अशनिसङ्काशः ॥ २५-२७ ॥ ताभ्यां कर्तृभ्याम्, मुद्गराभ्यां करणाभ्यामभिहतः ॥ २८-३१ ॥ एकतः अवस्थितावित्यन्वयः । एकत्र स्थितावित्यर्थः ॥ ३२-३८ ॥ ध्वजिनीपतीन् सेनापतीन् परिगृह्य आश्रित्य, स्थित इति शेषः । कृतक्षणः लब्धावसरः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सेनापतीनित्यादि । समीक्ष्य विज्ञाय ॥ १ ॥ रामानु०-सेनापतीनिति । समीक्ष्य विज्ञाय । प्रसमैक्षताग्रत इति पाठः ॥ १ ॥ द्विजातिमुख्यैः हविषा उदीरितः अभिवर्धितः पावक इवेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ ततो महदित्यनेनोक्तं विस्तरेणाह–ततस्तपस्संग्रहेत्यादिना । तपस्सङ्ग्रहसञ्चयार्जितं तपोनुष्ठानसमूहसम्पादितम् ॥ ४ ॥ समाहितं सज्जीकृतम् । अष्टासिनिबद्धबन्धुरम् अष्टासिभिर्निबद्धम् अत एव बन्धुरं सुन्दरम् । "बन्धुरं सुन्दरे नम्रे" इति विश्वः ।

सेनापतीन् पञ्च स तु प्रमापितान् हनूमता सानुचरान् सवाहनान् । समीक्ष्य राजा समरोद्धतोन्मुखं कुमारमक्षं प्रसमैक्षताग्रतः ॥ १ ॥ स तस्य दृष्ट्यर्पणसंप्रचोदितः प्रतापवान् काञ्चनचित्रकार्मुकः । समुत्पपाताथ सदस्युदीरितो द्विजातिमुख्यैर्हविषेव पावकः ॥ २ ॥ ततो महद्बालदिवाकरप्रभं प्रतप्तजाम्बूनदजालसंततम् । रथं समास्थाय ययौ स वीर्यवान् महाहरिं तं प्रति नैर्ऋतर्षभः ॥ ३ ॥ ततस्तपःसंग्रहसञ्चयार्जितं प्रतप्तजाम्बूनदजालशोभितम् । पताकिनं रत्नविभूषितध्वजं मनोजवाष्टाश्ववरैः सुयोजितम् ॥ ४ ॥ सुरासुराधृष्यमसङ्गचारिणं रविप्रभं व्योमचरं समाहितम् । सतूणमष्टासिनिबद्धबन्धुरं यथाक्रमावेशितशक्तितोमरम् ॥ ५ ॥ विराजमानं प्रतिपूर्णवस्तुना सहेमदाम्ना शशिसूर्यवर्चसा । दिवाकराभं रथमास्थितस्ततः स निर्जगामामरतुल्यविक्रमः ॥ ६ ॥

यद्वा अष्टासिभिर्निबद्धं बन्धुरं यस्य स तथा । बन्धुरं फलकासङ्घाट इत्याहुः । अन्ये घण्टा इत्यप्याहुः । तदानीम् अष्टासिश्चासौ निबद्धबन्धुरश्चेति समासः । यथाक्रमावेशितशक्तितोमरं पङ्क्तितया स्थापितशक्तितोमरम् ॥ ५ ॥ प्रतिपूर्णवस्तुना समग्रोपकरणेन । शरधनुःकवचादीन्युपकरणानि ।

प्रमापितान् मारितान् । समरोद्धतोन्मुखं समरोद्धतश्चासौ समरायोन्मुखश्च तम् । आक्षं समक्षमवस्थितम् अक्षाख्यं कुमारम् । निशम्य दृष्ट्वा प्रसमैक्षत युद्धार्थमाज्ञापयामासेत्यर्थः ॥ १ ॥ द्विजातिमुख्यैर्हविषा उदीरितः पावक इति सम्बन्धः ॥ २ ॥ जाम्बूनदजालेन तत्समूहेन सन्ततं व्याप्तम् ॥ ३ ॥ ततो महदित्यादिश्लोकोक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति–ततस्तप इत्यादिश्लोकत्रयेण । तपस्सङ्ग्रहसञ्चयार्जितं तपोनुष्ठानसमूहसम्पादितम् ॥ ४ ॥ समाहितं सज्जीकृतम् । अष्टासिनिबद्धबन्धुरम् अष्टाभिरसिभिर्निबद्धम् अत एव बन्धुरं सुन्दरम् ॥ ५ ॥ परिपूर्णवस्तुना समग्रसमरोपकरणेन । सः अक्षः शशिसूर्यवर्चसा हेमदाम्ना विराजमानं रथमास्थितो

स०-समरोद्धतोन्मुखं समरोद्धताः वैरिणः तदुन्मुखः तदभिमुखः तम् । आक्षम् अक्षाणां नेत्राणामिन्द्रियाणामयं विषयः आक्षः तम् । नेत्रविषयमिति यावत् । प्रसमैक्षताक्षम् इति पाठः ॥ १ ॥

प्रतिपूर्णमस्तिनेति पाठे अस्तिना धनेनेत्यर्थः। हेमदाम्ना हेममयाश्वादिबन्धनरज्जुना। शशिसूर्यवर्चसा दामसु किञ्चित्सितवर्णं किञ्चित्सूर्यवत्पीतवर्णमित्यर्थः। प्रतिपूर्णवस्तुना शशिसूर्यवर्चसा हेमदाम्ना च विराजमानमित्यन्वयः। यद्वा क्वचिच्छशिवर्चसा क्वचित्सूर्यवर्चसा च विराजमानमित्यन्वयः।

स पूरयन् खं च महीं च साचलां तुरङ्गमातङ्गमहारथस्वनैः। बलैः समेतैः स हि तोरणस्थितं समर्थमासीनमुपागमत् कपिम् ॥ ७ ॥ स तं समासाद्य हरिं हरीक्षणो युगान्तकालाग्निमिव प्रजाक्षये। अवस्थितं विस्मितजातसंभ्रमः समैक्षताक्षो बहुमानचक्षुषा ॥ ८ ॥ स तस्य वेगं च कपेर्महात्मनः पराक्रमं चारिषु पार्थिवात्मजः। विधारयन् स्वं च बलं महाबलो हिमक्षये सूर्य इवाभिवर्धते ॥ ९ ॥ स जातमन्युः प्रसमीक्ष्य विक्रमं स्थिरं स्थितः संयति दुर्निवारणम्। समाहितात्मा हनुमन्तमाहवे प्रचोदयामास शरैस्त्रिभिः शितैः ॥ १० ॥ ततः कपिं तं प्रसमीक्ष्य गर्वितं जितश्रमं शत्रुपराजयोर्जितम्। अवैक्षताक्षः समुदीर्णमानसः स बाणपाणिः प्रगृहीतकार्मुकः ॥ ११ ॥ स हेमनिष्काङ्गदचारुकुण्डलः समाससादाशुपराक्रमः कपिम्। तयोर्बभूवाप्रतिमः समागमः सुरासुराणामपि सम्भ्रमप्रदः ॥ १२ ॥ ररास भूमिर्न ततापभानुमान् ववौ न वायुः प्रचचाल चाचलः। कपेः कुमारस्य च वीक्ष्य संयुगं ननाद च द्यौरुदधिश्च चुक्षुभे ॥ १३ ॥

वितानादिषु शशिवर्चसा हेममयरथाङ्गेषु सूर्यवर्चसा। दिवाकराभमित्याकाशचारित्वे दृष्टान्तः। अतो न रविप्रभमित्यनेन पुनरुक्तिः। तच्छन्दद्वयं च पूर्वानुस्मरणार्थम् ॥६॥ सः अक्षः। हिः प्रसिद्धौ ॥ ७॥ हरीक्षणः सिंहप्रेक्षणः। प्रजाक्षये अवस्थितं प्राणिनाशे प्रवृत्तम्। विस्मितश्चासौ जातसम्भ्रमश्च विस्मितजातसम्भ्रमः ॥ ८ ॥ स तस्येति। विधारयन् निर्धारयन्। विचारयन्निति च पाठः ॥ ९-१२ ॥ ररासेति। न ततापभानुमान्। सूर्योदयः पूर्वं निर्जगामेति सम्बन्धः। दिवाकराभमित्यादि पुनर्वचनं रविप्रभमित्यस्यानुस्मरणार्थम् ॥ ६ ॥ तोरणस्थितं तोरणाश्रयम्। आसीनम् उपविष्टम् ॥ ७ ॥ हरीक्षणः सिंहदृष्टिः ॥ ८ ॥ अभिवर्द्धते तेजसा अभ्यवर्धतेत्यर्थः ॥ ९ ॥ स्थिरं स्थितः सः प्रसमीक्ष्यविक्रमं दर्शनीयपराक्रमम्। संयति रणे। दुःखं निवारणं यस्य तम्। त्रिभिः शरैः प्रचोदयामास युद्धाय प्रेरयामास ॥ १० ॥ ११ ॥ आशुपराक्रमः तीक्ष्णपौरुषः। समागमः संप्रहारः ॥१२॥ ररासेति। अक्षयुद्धसमये सूर्योदयाभावात्

सूचितः सः न ततापेत्युच्यते ॥ १३ ॥ समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्ववित् समाधिः लक्ष्यवेदनं संयोगः शरसन्धानं विमोक्षः तद्विसर्गः तेषां तत्त्ववित् यथार्थ वित् ॥ १४ ॥ रक्तसिक्तत्वे दृष्टान्तः नवोदितेति । शराचितत्वे दृष्टान्तः आदित्य इवांशुमालिक इति ॥ १५॥ आपूर्यत व्यवर्धत ॥ १६ ॥ मन्दराग्रस्थः

ततः स वीरः सुमुखान् पतत्रिणः सुवर्णपुङ्खान् सविषानिवोरगान् । समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्वविच्छरानथ त्रीन् कपिमूर्ध्न्यपातयत् ॥ १४ ॥ स तैः शरैर्मूर्ध्नि समं निपातितैः क्षरन्नसृग्दिग्धविवृत्तलोचनः । नवोदितादित्यनिभः शरांशुमान् व्यराजतादित्य इवांशुमालिकः ॥१५॥ ततः स पिङ्गाधिपमन्त्रिसत्तमः समीक्ष्य तं राजवरात्मजं रणे । उदग्रचित्रायुधचित्रकार्मुकं जहर्ष चापूर्यत चाहवोन्मुखः ॥ १६ ॥ स मन्दराग्रस्थ इवांशुमालिको विवृद्धकोपो बलवीर्यसंयुतः । कुमारमक्षं सबलं सवाहनं ददाह नेत्राग्निमरीचिभिस्तदा ॥ १७ ॥ ततः स बाणासनचित्रकार्मुकः शरप्रवर्षो युधि राक्षसाम्बुदः । शरान् मुमोचाशु हरीश्वराचले बलाहको वृष्टिमिवाचलोत्तमे ॥ १८ ॥ ततः कपिस्तं रणचण्डविक्रमं विवृद्धतेजोबलवीर्यसंयुतम् । कुमारमक्षं प्रसमीक्ष्य संयुगे ननाद हर्षाद्घनतुल्यविक्रमः ॥ १९ ॥

मन्दरो नाम भूमध्यपर्वतः । तदग्रे मध्याह्ने वर्तत इत्यौग्र्योक्तिः ॥ १७ ॥ रामानु०—मन्दराग्रस्थः मन्दरो नाम सालग्रामपर्वतोत्तरभागे भारतखण्डमध्ये वर्तमानः कश्चन पर्वतः तदग्रस्थः । अनेन उत्तरायणे मध्याह्नागतत्वमुक्तं भवति ॥ १७ ॥ ततस्स बाणासनेति । बाणासनचित्रकार्मुकः बाणाः अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेनेति बाणासनः बाण विमोक्षकचित्रकार्मुक इत्यर्थः ॥ १८ ॥ रामानु०—तत इति । बाणासनचित्रकार्मुकः बाणानामासनं बाणान् क्षिपत् चित्रं च कार्मुकं यस्य स तथोक्तः । बाणासनचक्रकार्मुक

देशान्तरस्थोऽपि सूर्यः एतज्ज्ञात्वा न ततापेति भावः ॥१३॥ समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्व वित समाधिः लक्ष्ये दृष्टिः, संयोगः शरसन्धानम्, विमोक्षः तद्विसर्गः तेषां तत्त्ववित तेषु विशारद इत्यर्थः ॥ १४ ॥ असृग्दिग्धश्चासौ विवृत्तनेत्रश्च । विवृत्तलोचन इति पाठे अवसरोचितचक्षुरित्यर्थः । नवोदितादित्यनिभः रक्तवर्ण इत्यर्थः । शरांशुमान् स्वमस्तकस्थशररूपांशुमान् । अंशुमालावान् सूर्य इव व्यराजत ॥ १५ ॥ आपूर्यत व्यवर्द्धत ॥ १६ ॥ मन्दराग्रस्थः मन्दराग्रे मध्याह्न कालीनः सूर्यः इत्यर्थः ॥ १७ ॥ बाणासनचित्रकार्मुकः बाणानामासनं बाणान् क्षिपच्चित्रं कार्मुकं यस्य स तथोक्तः । बाणासनचक्रकार्मुक इत्यपि पाठः ॥ १८ ॥ १९॥

इति पाठे बाणान् क्षिपच्चक्राकारं कार्मुकं यस्य सः ॥ १८ ॥ १९-२२ ॥ स तानिति । विमोक्षयन् शरीरे असंयोजयन् । लाघवातिशयेनेति भावः ॥ २३ ॥ आस्तृणन्तम् आच्छादयन्तम् । विशिखैः विविधशिखैः । चिन्तां जगाम कथमेतादृशमेनं वधिष्यामीत्येवम् ॥ २४ ॥ इदमेवोपपादयति-ततश्शरैरित्या

स बालभावाद्युधि वीर्यदर्पितः प्रवृद्धमन्युः क्षतजोपमेक्षणः । समाससादाप्रतिमं कपिं रणे गजो महाकूपमिवावृतं तृणैः ॥ २० ॥ स तेन बाणैः प्रसभं निपातितैश्चकार नादं घननादनिस्वनः । समुत्पपाताशु नभः स मारुतिर्भुजोरुविक्षेपणघोरदर्शनः ॥ २१ ॥ समुत्पतन्तं समभिद्रवद्बली स राक्षसानां प्रवरः प्रतापवान् । रथी रथिश्रेष्ठतमः किरन् शरैः पयोधरः शैलमिवाश्मवृष्टिभिः ॥ २२ ॥ स तान् शरांस्तस्य हरिर्विमोक्षयंश्चचार वीरः पथि वायुसेविते । शरान्तरे मारुतवद्विनिष्पतन् मनोजवः संयति चण्डविक्रमः ॥ २३ ॥ तमात्तबाणासनमाहवोन्मुखं खमास्तृणन्तं विशिखैः शरोत्तमैः । अवैक्षताक्षं बहुमानचक्षुषा जगाम चिन्तां च स मारुतात्मजः ॥ २४ ॥ ततः शरैर्भिन्नभुजान्तरः कपिः कुमारवीरेण महात्मना नदन् । महाभुजः कर्मविशेषतत्त्वविद्विचिन्तयामास रणे पराक्रमम् ॥२५॥ अबालवद्बालदिवाकरप्रभः करोत्ययं कर्म महन्महाबलः । न चास्य सर्वाहवकर्मशोभिनः प्रमापणे मे मतिरत्र जायते ॥ २६ ॥ अयं महात्मा च महांश्च वीर्यतः समाहितश्चातिसहश्च संयुगे । असंशयं कर्मगुणोदयादयं सनागयक्षैर्मुनिभिश्च पूजितः ॥ २७ ॥ पराक्रमोत्साहविवृद्धमानसः समीक्षते मां प्रमुखागतः स्थितः । पराक्रमो ह्यस्य मनांसि कम्पयेत् सुरासुराणामपि शीघ्रगामिनः ॥ २८ ॥

दिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ अतिसहः अतिसोढा । कर्मगुणोदयात् युद्धकर्मोत्कर्षाभिवृद्धेः ॥ २७-२९ ॥

तृणैरावृतं महाकूपं गजपातनार्थं कृतगर्तम् ॥ २० ॥ घननादनिस्वनः मेघशब्दसदृशशब्दः । भुजयोरूर्वोर्विक्षेपणेन घोरं दर्शनं यस्य सः ॥ २१ ॥ समभिद्रवत् अभ्यद्रवत् ॥ २२ ॥ शरान् विमोक्षयन् व्यर्थीकुर्वन् । तदुपायः शरान्तरे इति ॥ २३ ॥ आस्तृणन्तम् आच्छादयन्तम् ॥२४॥२५॥ प्रमापणे हनने ॥२६॥ समाहितः

परस्य शत्रोः। प्रवेगम् तर्कयन् आलोचयन्। स्वकर्मयोगं विधाय युद्धक्रमं च सङ्कल्प्य। पूर्वमश्वान् हत्वा ततो रथं भङ्क्ष्यामीति निश्चित्येत्यर्थः ॥३०॥
रामानु०—स्वकर्मयोगं विधाय स्वकर्तव्यचिन्तां कृत्वा। मतिं च चक्रेऽस्य वधे महाकपिरिति पाठः ॥ ३०॥ विवर्तने सव्यापसव्यभ्रमणेऽपि। भारसहान् रथभारसहान् ॥३१॥

न खल्वयं नाभिभवेदुपेक्षितः पराक्रमो ह्यस्य रणे विवर्धते। प्रमापणं त्वेव ममास्य रोचते न वर्धमानोऽग्निरुपेक्षितुं क्षमः ॥२९॥ इति प्रवेगं तु परस्य तर्कयन् स्वकर्मयोगं च विधाय वीर्यवान्। चकार वेगं तु महाबलस्तदा मतिं च चक्रेऽस्य वधे महाकपिः ॥३०॥ स तस्य तानष्ट हयान् महाजवान् समाहितान् भारसहान् विवर्तने। जघान वीरः पथि वायुसेविते तलप्रहारैः पवनात्मजः कपिः ॥३१॥ ततस्तलेनाभिहतो महारथः स तस्य पिङ्गाधिपमन्त्रिनिर्जितः। प्रभग्ननीडः परिमुक्तकूबरः पपात भूमौ हतवाजिरम्बरात् ॥३२॥ स तं परित्यज्य महारथो रथं सकार्मुकः खड्गधरः खमुत्पतन्। तपोभियोगादृषिरुग्रवीर्यवान् विहाय देहं मरुतामिवालयम् ॥३३॥ ततः कपिस्तं विचरन्तमम्बरे पतत्रिराजानिलसिद्धसेविते। समेत्य तं मारुततुल्यविक्रमः क्रमेण जग्राह स पादयोर्दृढम् ॥ ३४ ॥ स तं समाविध्य सहस्रशः कपिर्महोरगं गृह्य इवाण्डजेश्वरः। मुमोच वेगात् पितृतुल्यविक्रमो महीतले संयति वानरोत्तमः ॥ ३५ ॥ स भग्नबाहूरुकटीशिरोधरः क्षरन्नसृङ्निर्मथितास्थिलोचनः। स भग्नसन्धिः प्रविकीर्णबन्धनो हतः क्षितौ वायुसुतेन राक्षसः। महाकपिर्भूमितले निपीड्य तं चकार रक्षोधिपतेर्महद्भयम् ॥ ३६ ॥

तलेनाभिहतः अत एव पिङ्गाधिपमन्त्रिनिर्जितः, हनुमता निर्जित इत्यर्थः। प्रभग्ननीडः प्रभग्नरथाङ्गः। कूबरः युगन्धरः। वाजिरिति इकारान्तत्व मार्षम् ॥ ३२ ॥ मरुतामालयमुत्पतन् ऋषिरिव, अभवदिति शेषः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ गृह्य इवेत्यत्र गुणाभाव आर्षः ॥ ३५ ॥ प्रविकीर्णबन्धनः

अवहितः। अतिसहः अतिसहिष्णुः ॥ २७–२९ ॥ इतीति। स्वकर्मयोगं विधाय स्वकर्तव्यचिन्तां कृत्वा पूर्वमश्वान् हत्वा पश्चाद्रथं भङ्क्ष्यामीति निश्चित्येत्यर्थः ॥ ३० ॥ विवर्तने रथगतिषु सञ्चरणसमये हयान् जघान ॥ ३१ ॥ प्रभग्ननीडः प्रभग्नरथगर्तः। कूबरः युगन्धरः ॥ ३२ ॥ मरुतामालयमुत्पतन् ऋषिरिव, बभूवेति शेषः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ समाविध्य भ्रामयित्वा गृह्य इव। असन्धिलयबावार्षौ। गृहीत्वेवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

प्रविकीर्णकक्ष्यादिबन्धनः । प्रभिन्नसन्धिरिति सन्धिबन्धभङ्गस्योक्तत्वात् ॥ ३६ ॥ चक्रचरैः ज्योतिश्चक्रचरैः, नभश्चक्रचरैर्वा ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

महर्षिभिश्चक्रचरैर्महाव्रतैः समेत्य भूतैश्च सयक्षपन्नगैः । सुरैश्च सेन्द्रैर्भृशजातविस्मयैर्हते कुमारे स कपिर्निरीक्षितः ॥ ३७ ॥ निहत्य तं वज्रिसुतोपमप्रभं कुमारमक्षं क्षतजोपमेक्षणम् । तमेव वीरोऽभिजगाम तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ॥३८॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥४७॥
ततः स रक्षोधिपतिर्महात्मा हनूमताऽक्षे निहते कुमारे । मनः समाधाय तदेन्द्रकल्पं समादिदेशेन्द्रजितं सरोषम् ॥ १ ॥ त्वमस्त्रविच्छस्त्रविदां वरिष्ठः सुरासुराणामपि शोकदाता । सुरेषु सेन्द्रेषु च दृष्टकर्मा पितामहाराधनसञ्चितास्त्रः ॥२॥ तवास्त्रबलमासाद्य नासुरा न मरुद्गणाः । न शेकुः समरे स्थातुं सुरेश्वरसमाश्रिताः ॥ ३ ॥ न कश्चित् त्रिषु लोकेषु संयुगे नगतश्रमः । भुजवीर्याभिगुप्तश्च तपसा चाभिरक्षितः । देशकालविभागज्ञस्त्वमेव मतिसत्तमः ॥ ४ ॥ न तेऽस्त्यशक्यं समरेषु कर्मणा न तेऽस्त्यकार्यं मतिपूर्वमन्त्रणे । न सोऽस्ति कश्चित् त्रिषु संग्रहेषु वै न वेद यस्तेऽस्त्रबलं बलं च ते ॥ ५ ॥

ततस्त्वित्यादि । मनः समाधाय धैर्यं कृत्वेत्यर्थः ॥ १ ॥ त्वमिति । अस्त्रवित् ब्रह्मास्त्रवित् । सञ्चितास्त्रः सञ्चितास्त्रविशेषः ॥ २ ॥ तव अस्त्रबलमासाद्य असुराः न, नश्यन्तीत्यर्थः ॥ ३॥ त्रिषु लोकेषु तव संयुगे नगतश्रमः अप्राप्तश्रमः कश्चिन्न । "सुप्सुपा" इति समासः । सर्वे प्राप्तश्रमा इत्यर्थः । हर्यादयोऽपि श्रमं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । मतिसत्तमः मतिश्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ४ ॥ समरेषु कर्मणा पुरुषकारेण ते अशक्यं नास्तीत्यर्थः । तथा मतिपूर्वमन्त्रणे

चक्रचरैः ज्योतिश्चक्रवर्तिभिः ॥३७॥ वज्रिसुतः इन्द्रसुतः ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व० सुन्दरकाण्डव्याख्यायां सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥
तत इति । मनस्समाधाय पुत्रनाशखिन्नमपि चेतो धीरतया अप्रकाशितभयं प्रतिष्ठाप्य ॥ १ ॥ पितामहाराधनेन सञ्चितास्त्रः प्राप्तब्रह्मास्त्रोऽसीत्यर्थः ॥ २ ॥ तव अस्त्रबलमासाद्य आभिमुख्येन स्थित्वा सुरेश्वरसमाश्रिताश्च न शेकुः ॥ ३ ॥ कश्चिदपि न गतश्रमो न, सर्वे प्राप्तश्रमा इत्यर्थः ॥ ४ ॥ समरेषु कर्मणा पराक्रमेण ते

विवेकपूर्वविचारे। अकार्यम् अज्ञातकार्यम्, ज्ञातुमशक्यं कार्यं नास्तीत्यर्थः। संग्रहेषु संगृह्यन्ते भोग्यतया स्वीक्रियन्ते भोक्तृभिरिति संग्रहाः लोकाः तेषु त्रिष्वपि यस्तवास्त्रबलं शारीरं बलं च न वेद स नास्ति, सर्वलोकप्रख्यातशस्त्रास्त्रबलसम्पन्नस्त्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥ रणावमर्दे रणसङ्कटे। निश्चितार्थं

ममानुरूपं तपसो बलं च ते पराक्रमश्चास्त्रबलं च संयुगे। न त्वां समासाद्य रणावमर्दे मनः श्रमं गच्छति निश्चितार्थम् ॥ ६ ॥ निहताः किङ्कराः सर्वे जम्बुमाली च राक्षसः। अमात्यपुत्रा वीराश्च पञ्च सेनाग्रयायिनः ॥ ७ ॥ बलानि सुसमृद्धानि साश्वनागरथानि च। सहोदरस्ते दयितः कुमारोऽक्षश्च सूदितः ॥ ८ ॥ न हि तेष्वेव मे सारो यस्त्वय्यरिनिषूदन ॥ ९ ॥ इदं हि दृष्ट्वा मतिमन्महद्बलं कपेः प्रभावं च पराक्रमं च। त्वमात्मनश्चापि समीक्ष्य सारं कुरुष्व वेगं स्वबलानुरूपम् ॥ १० ॥ बलावमर्दस्त्वयि सन्निकृष्टे यथा गते शाम्यति शान्तशत्रौ। तथा समीक्ष्यात्मबलं परं च समारभस्वास्त्रविदां वरिष्ठ ॥ ११ ॥

निश्चितजयरूपार्थम्। त्वाम् आसाद्य विचिन्त्य मे मनः श्रमं न गच्छति विषादं न गच्छतीत्यर्थः ॥ ६–८ ॥ त्वयि मे यस्सारः उत्कर्षप्रत्ययः सः तेषु नास्त्येव हीति योजना ॥ ९ ॥ इदं किङ्कराद्यक्षकुमारान्तमारकम्। मतिमत् प्रशस्तमतियुक्तम्। बलं शारीरम्। प्रभावम् अन्तःशक्तिम्। पराक्रमं पौरुषम् ॥ १० ॥ बलेति। शान्तशत्रौ शमितशत्रौ, शत्रुशमनस्वभावे इति यावत्। "वा दान्तशान्त०–" इत्यादिना निपातनाण्णिलोप इडभावश्च। त्वयि संनिकृष्टे कपेरासन्ने सति। यथा बलावमर्दः सेनाक्षयः शाम्यति तथा आत्मबलं परं परबलं च समीक्ष्य समारभस्व। बलनाशात्पूर्वमेव शत्रुशान्तिं

अशक्यं नास्ति। मतिपूर्वमन्त्रणे बुद्धिपूर्वकं विचारिते। अकार्यम् अकार्यविषयज्ञानं नास्ति। भोक्तृभिः कर्मणा संगृह्यन्त इति सङ्ग्रहा लोकाः तेषु त्रिषु। ते अस्त्रबलं स्वाभाविकं बलं च यो न वेद स कश्चिन्नास्ति, सर्वे जानन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ रणावमर्दे रणसङ्कटविषये मनश्च त्वां समासाद्य चिन्तयित्वा निश्चितार्थं निश्चितविजयरूपप्रयोजनं सत् श्रमं विषादं न गच्छतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ प्रकृतमाह--निहता इति ॥ ७ ॥ ८ ॥ अरिनिषूदन ! त्वयि मे यः सारः उत्कर्षप्रत्ययः स तेषु नास्त्येव हीति योजना ॥ ९ ॥ इदं किङ्कराद्यक्षकुमारान्तमारकम्। मतिमत् प्रश[स्]तमतियुक्तम्। बलं शारीरम्। प्रभावं माहात्म्यम्। पराक्रमं पौरुषम् ॥ १० ॥ अस्त्रविदां वरिष्ठ ! शान्तशत्रौ त्वयि गते इतो निर्गते, सन्निकृष्टे हनुमत्समीपं प्राप्ते सति बलावमर्दः सेनानाशः यथा शाम्यति सेनाक्षयो यथा न स्यात् तथा आत्मबलं परं च समीक्ष्य समारभस्व, स्वसेनानाशात्पूर्वमेव शत्रुसंहारं कुर्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

कुर्वित्यर्थः ॥११॥ न वीरेति । हे वीर ! गणशोचि गणानां शोचयितरि । शोचतेर्ण्यन्तात् क्विप् । एकदाऽनेकप्रहर्तरीत्यर्थः । एवंभूते हनुमति निमित्ते । सेनाः नावन्ति न रक्षन्ति । युगपदनेकविनाशके सेना अप्रयोजिकेत्यर्थः । अतः सेनाभिः सह मा गच्छेत्यर्थः । उपायान्तरं प्रतिषेधति न वज्रमिति । अलसारं

न वीर सेना गणशोच्यवन्ति न वज्रमादाय विशालसारम् ।
न मारुतस्यास्य गतेः प्रमाणं न चाग्निकल्पः करणेन हन्तुम् ॥ १२ ॥

हनुमद्विषये जीर्णसारं वज्रं वज्राख्यमायुधविशेषम् आदाय न विश, तत्समीपमिति शेषः । तत्र हेतुमाह न मारुतस्येति । अस्य गतिप्रमाणं मारुतस्य न चायं सेनाभिर्जेतुं शक्य इत्याह–न वीरेति । हे वीर ! गणशोचि गणान् शोचयतीति गणशोक् हनुमान् तस्मिन्निमित्ते सेनाः नावन्ति न रक्षन्ति । गणशोच्य

स०--हनुमद्बलाकर्णनदीप्तहृदयः सेनादिसत्त्वभ्रमतो न साहसं कुर्विति सुतं प्रति शंसति–नेति । हे वीर आरब्धान्तगामिन् ! गणशः सङ्घीभूताः सेनाः न नोपयुक्ताः । तत्र हेतुश्च्यवन्तीति । स्वामिनं गम यित्वा पलायन्ते । उच्चमार्षम् । विशालसारं वज्रमादायापि न प्रयोजनम्, मारुतस्य हनूमतः गतेः प्रमाणम् इयत्ता न नास्ति । करणेन सेनादिरूपेण । अग्निकल्पोऽयं न च न शक्य इति शेषः । यद्वा नवीर न विद्यते वीरो यस्मादन्य इति नवीरः तत्सम्बुद्धिः । सेनाः गणशः अ च्यवन्ति न च्यवन्ति स्वस्थलाद्रणाङ्गणं प्रति नोपसर्पन्ति । " अमानोनाः प्रतिषेधे " इत्यनुशिष्टम् अ इत्यव्ययम् । ततश्च अ च्यवन्ति इति पदद्वयम् । अथवा नसेना इत्यनेनाक्षेपो ज्ञायते, अतः समासोपपत्तिः । विशालसारं वज्रं तन्नामकायुधमादायापि न नगच्छतस्तत्र कृत्यम्, अतद्गोचर इति भावः । यद्वा हे नवीरगणश स्वसङ्घसुखद ! सेनाः उच्च्यवन्ति परिसर्पन्ति । न च च्यवन्ति उच्च्यवन्तीत्यत्र एकचकारद्विचकारपदयोरुच्चारणवैलक्षण्यावश्यम्भावात्कथमेवं पदमिति वाच्यम् । "असिद्धवदत्राभात्" इति सूत्रमहाभाष्ये "न व्यञ्जनपरस्यैकस्य वाऽनेकस्य वोच्चारणे श्रवणं प्रति विशेषो ऽस्ति " इत्युक्तेः । इदंप्रकारस्तु भाष्यदीपिकायुक्तिवात्यायामस्मत्कृतायां विस्तरत उदञ्चितस्ततोऽनुसन्धेयः । कुतस्सेनाप्रयोजनं नास्तीत्यत आह नेति । विशालसारं वज्रमादाय न नायाति । एकवचनेन एकं वज्र मादाय नायाति किन्तु बहुवज्रानादायायातो वासवापेक्षयाऽयमतिशयितबल इत्यवलेपो न कार्य इति भावः । यथोक्तं संग्रहे–"नन्वेकवज्रो रिपुमेति वज्री दशास्य घोरा नखनामवज्राः ।" इति । यो मारुतः अग्निकल्पः अग्निसदृशः । आवम्येन न " अग्निर्वै देवानामवमः " इति श्रुतेः । अतः करणेन कस्य आत्मनः रणेन युद्धेन अस्मज्जातियुद्धेन, मायामयेनेति यावत् । यद्वा कशब्दः कुत्सितवाची । कपटेत्यत्र कापट्यं कुत्सितपट त्वं च विवक्ष्यत इति श्लेषकविसंप्रदायात् । केन कुत्सितेन रणेन हन्तुं न न हन्तुं योग्य इत्यर्थः । केनापि करणेन हन्तुं न शक्य इति । अलसारं पर्याप्तबलम् । वज्रमिव वज्रं दृढं हनुमन्तम् ।.आदाय विश लङ्कामिति शेषः । हे अलस न्यायमार्गेण युद्धं कर्तुमसमर्थ ! अरम् अलम् अत्यन्तम् । रलयोरभेदात् । वर्जनात् वैरिवर्जनाद्वज्रो हरिः तद्वान् । अर्शआद्यच् । तं हनुमन्तमादायेति पूर्ववत् । यत्तु नागोजिभट्टेन तत्रा वतेस्त्रायतिसमानार्थत्वेन पञ्चमीप्राप्तौ सप्तमी त्वार्षी । अलतेर्गतोः पर्याप्त्यर्थत्वेन पर्याप्तसारमिति व्याख्यातुं योग्यम् । कुण्ठेत्यर्थस्य ततोऽलाभादिति तीर्थोपरि साहसं कृतम्, तत्तु प्रथमपक्षे तदुक्त्यैव द्वितीयपक्षे कुण्ठधारमित्युक्त्यैव न युक्तम् । तथाहि शब्देन्दुशेखरे–"ततश्च सम्बन्धसामान्ये षष्ठ्येव समासः । "भीत्रार्थानाम्" इति हेतुत्वप्रकारकबोधे तृतीयाबाधनार्थं विभक्तिप्रकरणे न कृतम् । कारकत्वप्रयुक्तकार्यानापत्तेरिति भावः । किञ्च हेतुत्वाविवक्षायां सम्बन्धित्वेन विवक्षया षष्ठीसूत्रारम्भेपि बोध्या । अभ्युच्चयेनाहेत्यादि " । " क्षिति च " इत्यादाविव गणशोचीति निमित्तसप्तम्युपपत्तेः । मारुतस्येति । किञ्चिद्भूतमित्युक्तिस्तु तद्बला सहिष्णुतयेति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

नास्ति, मारुतादप्यतिशयितगतिप्रमाण इत्यर्थः। अतस्तरसा यया कयापि दिशा समागम्य प्रहर्तरि न वज्रं किञ्चित्करमिति भावः। यदि समीपमाग मिष्यति तदा मुष्ट्यादिभिरेव निहन्यत इत्याशङ्क्याह न चेति। अग्निकल्पो हनुमान् करणेन मुष्ट्यादिना हन्तुं न शक्यः। अग्नितुल्ये मुष्ट्यादिप्रहारा प्रवृत्तेरिति भावः॥१२॥ तर्हि कथं कर्तव्यम्? तत्राह—तमिति। तं पूर्वोक्तमर्थम् एवं सम्यक् प्रसमीक्ष्य विचार्य। स्वकर्मसाम्यात्स्वकार्यसिद्ध्यर्थम्। फल

तमेवमर्थं प्रसमीक्ष्य सम्यक् स्वकर्मसाम्याद्धि समाहितात्मा। स्मरंश्च दिव्यं धनुषोऽस्त्रवीर्यं व्रजाक्षतं कर्म समारभस्व॥ १३॥ न खल्वियं मतिः श्रेष्ठा यत्त्वां संप्रेषयाम्यहम्। इयं च राजधर्माणां क्षत्रस्य च मतिर्मता॥ १४॥

स्यापि हेतुत्वात्पञ्चमी। साम्यं समत्वम् अन्यूनातिरिक्तत्वम्। समाहितात्मा एकाग्रचित्तः। दिव्यं धनुस्सम्बन्धि अस्त्रवीर्यमस्त्रबलं स्मरन् व्रज। अस्त्रबलं विना स निग्रहीतुमशक्यः। तेन तन्मन्त्रं स्मरन्नेव गच्छेति भावः॥ १३॥ न खल्विति। अहं त्वां संप्रेषयामीति यत् इयं मतिः न श्रेष्ठा खलु नोचितेत्यर्थः। इयं मतिः त्वत्प्रेषणविषया मतिः। राजधर्माणां राजनीतिस्वरूपधर्माणाम्। क्षत्रस्य तदनुष्ठातुः क्षत्रियस्य च मता उचिता।

वन्तीति पाठे सङ्कशोपि नावन्ति। तत्र हेतुः नेति। मारुतस्य मारुतेः। गतेः परसेनाक्रमणार्थगमनस्य। प्रमाणम् इयत्ता नास्ति। मारुतेः सर्वदिग्गमनशीलतया कया दिशा समागत्य सेनाः प्रहरिष्यतीति न ज्ञायत इति भावः। यद्वा अस्य हनुमतो गतेः प्रमाणं मारुतस्य वायोरपि नास्ति, ततोऽप्यधिक इत्यर्थः। किञ्च अग्निकल्पः अग्निसदृशः अत एव करणेन मुष्ट्यादिना हन्तुं न, शक्य इति शेषः। अतः वज्रं वज्रप्रायमप्यायुधम् अलसारं कुण्ठितधारम्, तदादाय न विश रणं न प्रविश॥ १२॥ तर्हि किं कर्तव्यमित्यत आह—तमिति। तमर्थं पूर्वोक्तमर्थम् एवं प्रसमीक्ष्य उक्तप्रकारेण निरूप्य स्वकर्मसाम्यात् स्वकार्यार्जिताद्धेतोः समाहितात्मा समाहितमनाः सन् दिव्यमस्त्रवीर्यं धनुषश्च वीर्यं स्मरन् अक्षतं यथा भवति तथा कर्म समारभस्व व्रजेति योजना॥ १३॥ अहं त्वां प्रेषयामीति यत् इयं मतिर्न श्रेष्ठा खलु नोचितेत्यर्थः। इयं मतिः त्वत्प्रेषणविषया मतिः। राजधर्माणां राजनीतिरूपधर्माणां क्षत्रियस्य तदनुष्ठातुः क्षत्रियस्य च। मता उचितेत्यर्थः॥ १४॥

स०—एवम् एवंविधं तं हनुमन्तम् अर्थं त्वत्प्रयोजनं च प्रसमीक्ष्य स्वकर्मसाम्यात् स्वव्यापारानुगुण्यात्। समाहितात्मा अस्य हनुमतः अस्य धनुषो वीर्यं च स्मरन् व्रज। ते कर्म व्यापारः अक्षतं फलपर्यवसायि यथा स्यात्तथा समारभस्व॥ १३॥ **मतिश्रेष्ठ** बुद्ध्या वरिष्ठ! यदित्यव्ययं तृतीयार्थे। यया मत्या त्वां प्रेषयिष्यामि इयं मतिर्नेत्यर्थः। अथवा संप्रेषयिष्यामीति यत् इयं प्रेरणा न, नोचितेत्यर्थः। इयं प्रेरणविषया मतिः राज्ञां धर्माः राजधर्माः एषां सन्तीति राजधर्माः तेषामस्माकम्। क्षत्रियस्य च मता उचिता, नान्येषामिति भावः। अतो नानिच्प्रसक्तिः। एतेन स्वस्य क्षत्रियत्वाभावेपि क्षत्रधर्मानुष्ठानात् पुत्रप्रेषणं युक्तमिति सूचयति॥ १४॥

यद्यपि बालस्य प्रेषणमनुचितं तथापि स्वीयेषु सत्सु प्रधानगमनं नीतिशास्त्रविरुद्धमिति त्वां प्रेषयामीति भावः ॥ १४ ॥ नानाशस्त्रैः वैशारद्यं प्रहरणसामर्थ्यम् । अवश्यं बोद्धव्यम् स्मर्तव्यमित्यर्थः । रणे विजयश्च काम्यः प्रार्थनीयः । जयार्थं सर्वाण्यस्त्राणि स्मर्तव्यानीत्यर्थः ॥१५॥ तत इति । दक्षसुत

नानाशस्त्रैश्च संग्रामे वैशारद्यमरिन्दम । अवश्यमेव बोद्धव्यं काम्यश्च विजयो रणे ॥ १५ ॥ ततः पितुस्तद्वचनं निशम्य प्रदक्षिणं दक्षसुतप्रभावः । चकार भर्तारमदीनसत्त्वो रणाय वीरः प्रतिपन्नबुद्धिः ॥ १६ ॥ ततस्तैः स्वगणैरिष्टैरिन्द्रजित् प्रतिपूजितः । युद्धोद्धतः कृतोत्साहः संग्रामं प्रत्यपद्यत ॥१७॥ श्रीमान् पद्मपलाशाक्षो राक्षसाधिपतेः सुतः । निर्जगाम महातेजाः समुद्र इव पर्वसु ॥ १८ ॥ स पक्षिराजोपमतुल्यवेगैर्व्यालैश्चतुर्भिः सिततीक्ष्णदंष्ट्रैः । रथं समायुक्तमसङ्गवेगं समारुरोहेन्द्रजिदिन्द्रकल्पः ॥१९॥ स रथी धन्विनां श्रेष्ठः शस्त्रज्ञोऽस्त्रविदां वरः । रथेनाभिययौ क्षिप्रं हनूमान् यत्र सोऽभवत्॥२०॥स तस्य रथनिर्घोषं ज्यास्वनं कार्मुकस्य च । निशम्य हरिवीरोऽसौ संप्रहृष्टतरोऽभवत् ॥ २१ ॥ सुमहच्चापमादाय शितशल्यांश्च सायकान् । हनुमन्तमभिप्रेत्य जगाम रणपण्डितः ॥ २२ ॥

प्रभावः दक्षसुता देवाः । तथोक्तं श्रीविष्णुपुराणे--"मनसा त्वेव भूतानि पूर्वं दक्षोऽसृजत्तथा । देवानृषीन्सगन्धर्वासुरगान् पक्षिणस्तथा॥" इति॥१६॥ततस्तैरिति । युद्धोद्धतः कृतोत्साह इति पाठः ॥ १७ ॥ १८ ॥ स इति । पक्षिराजोपमतुल्यवेगैः पक्षिराजोपमैः अन्योन्यतुल्यवेगैश्च । व्यालैः हिंस्रपशुभिः, सिंहैरिति यावत् । सिंहाश्च रक्षसां वाहनानि भवन्ति । " सर्पहिंस्रपशू व्यालौ " इत्यमरः ॥ १९ ॥ २० ॥ ज्यास्वनमित्यत्र ज्या इति लुप्तषष्ठीविभक्तिकं

हे अरिन्दम ! सङ्ग्रामे नानाशस्त्रैः वैशारद्यं सामर्थ्यम्, तवास्तीति शेषः । अतः अवश्यमेव योद्धव्यम् । रणे विजयः काम्यः प्रार्थनीय एव ॥१५॥ दक्षसुतप्रभावः दक्षसुता देवाः तत्सदृशप्रभावः ॥१६॥ स्वगणैः इष्टैः सभास्थैः राक्षसैः । युद्धे उद्धतश्चासौ कृतोत्साहश्च । संप्रपद्यत सम्प्रापद्यत ॥१७॥१८॥ पक्षिराजोपमतुल्यवेगैः

स०–अथ राज्ञः क्षत्रियस्य च कृत्यमाह—**नानेति** । नानाशास्त्रेषु धर्मार्थनीत्यादिशास्त्रेषु संग्रामे च वैशारद्यं, संपाद्यमिति शेषः । यस्य रणे विजयः काम्यो भवति तेनोक्तं नानाशास्त्रम् अवश्यं बोद्धव्यमेवेत्यर्थः। यद्वा परस्य नानाशास्त्रेषु यद्वैशारद्यमस्ति तद्योद्धाऽवश्यमेव बोद्धव्यम् । बुद्ध्वापि रणे स्वस्य विजयः प्रार्थ्य एव । अहं जेष्याम्येवेति बुद्ध्या युद्धमारभ्यमेव, न तु तादृशशत्रोरपि निवर्तितव्यमित्यर्थः । केचित्तु नानाशस्त्रैरिति योद्धव्यमिति च पठित्वा नानाशस्त्रकरणकसंग्रामे वैशारद्यं सामर्थ्यं तवास्ति, अतस्त्वयाऽवश्यं योद्धव्यमेव रणे जयश्च प्रार्थनीय एवेति व्याचक्षते ॥ १९ ॥

पृथक्पदम् । कार्मुकस्येत्यत्र स्वनमिति वा अध्याहारः ॥ २१ ॥ २२ ॥ तस्मिंस्तत इति । संयति युद्धे । जातहर्षे जातोत्साहे ॥ २३ ॥ चक्रचराः सञ्चारिणः ॥ २४ ॥ २५ ॥ तडिदूर्जितनिःस्वनम् । अत्र तडिच्छब्देन तत्सङ्घातोऽशनिरुच्यते । विद्युत्सङ्घातनिस्वनामिति पूर्वमुक्तत्वात् । अशनिवद्

तस्मिंस्ततः संयति जातहर्षे रणाय निर्गच्छति बाणपाणौ । दिशश्च सर्वाः कलुषा बभूवुर्मृगाश्च रौद्रा बहुधा विनेदुः ॥ २३ ॥ समागतास्तत्र तु नागयक्षा महर्षयश्चक्रचराश्च सिद्धाः । नभः समावृत्य च पक्षिसङ्घा विनेदुरुच्चैः परमप्रहृष्टाः ॥ २४ ॥ आयान्तं सरथं दृष्ट्वा तूर्णमिन्द्रजितं कपिः । विननाद महानादं व्यवर्धत च वेगवान् ॥ २५ ॥ इन्द्रजित्तु रथं दिव्यमास्थितश्चित्रकार्मुकः । धनुर्विस्फारयामास तडिदूर्जितनिःस्वनम् ॥ २६ ॥ ततः समेतावतितीक्ष्णवेगौ महाबलौ तौ रणनिर्विशङ्कौ । कपिश्च रक्षोधिपतेश्च पुत्रः सुरासुरेन्द्राविव बद्धवैरौ ॥ २७ ॥ स तस्य वीरस्य महारथस्य धनुष्मतः संयति संमतस्य । शरप्रवेगं व्यहनत् प्रवृद्धश्चचार मार्गे पितुरप्रमेये ॥२८॥ ततः शरानायततीक्ष्णशल्यान् सुपत्रिणः काञ्चनचित्रपुङ्खान् । मुमोच वीरः परवीरहन्ता सुसन्नतान् वज्रनिपातवेगान् ॥२९॥ ततस्तु तत्स्यन्दननिःस्वनं च मृदङ्गभेरीपटहस्वनं च । विकृष्यमाणस्य च कार्मुकस्य निशम्य घोषं पुनरुत्पपात ॥ ३० ॥ शराणामन्तरेष्वाशु व्यवर्तत महाकपिः । हरिस्तस्याभिलक्ष्यस्य मोघयँल्लक्ष्यसंग्रहम् ॥ ३१ ॥

दृढनिस्वनमित्यर्थः ॥ २६ ॥ तत इति । सुरासुरेन्द्राविव समेतावित्यन्वयः ॥ २७ ॥ स तस्येति । शरप्रवेगं व्यहनत् चचार चेत्यन्वयः ॥ २८–३० ॥ रामानु०--सुपत्रिण इति । पत्रिणः प्रशस्तपत्राः । शोभनाश्च ते पत्रिणश्चेति विग्रहः ॥ २९ ॥ शराणामिति । अभिलक्ष्यस्य लक्ष्यवेधने प्रसिद्धस्य । लक्ष्यसंग्रहं लक्ष्यसंग्रहणम्, लक्ष्यविषयदृष्टिमिति यावत् । मोघयन् वितथयन् ॥ ३१ ॥ रामानु०--शराणामन्तरेष्वाशु व्यवर्तत महाकपिरिति पाठः । आभिलक्ष्यस्य लक्ष्यवेधप्रसिद्धस्य ।

पक्षिराजोपमैः तुल्यवेगैः अन्योन्यसमवेगैश्च । व्यालैः हिंस्रपशुभिः ॥१९–२३॥ चक्रचराः ज्योतिश्चक्रसञ्चारिणः ॥२४॥२५ ॥ तडिदूर्जितनिस्वनं तडिच्छब्देनाशनिरुच्यते ॥ २६–२८ ॥ सुपत्रिणः प्रशस्तपत्राः ॥ २९ ॥ ३० ॥ अभिलक्ष्यस्य लक्ष्यवेधनप्रसिद्धस्य । तस्य इन्द्रजितः । लक्ष्यसंग्रहं लक्ष्यसङ्ग्रहणम् । लक्ष्यविषय

मोघयन् वितथीकुर्वन् । मोहयान्निति पाठे विपर्यासयान्नित्यर्थः । लक्ष्यसंग्रहं लक्ष्यसंग्रहणम्, लक्ष्यविषयदृष्टिमिति यावत् ॥ ३१ ॥ समभिवर्तत समभ्यवर्तत उत्पपात चेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ मनोग्राहि मनआकर्षकम् ॥ ३३ ॥ अन्तरं छिद्रम् ॥ ३४ ॥ अमोघेषु शरेषु संपतत्स्वपि लक्ष्ये लक्ष्यभूते हनुमति विहन्यमाने

शराणामग्रतस्तस्य पुनः समभिवर्तत । प्रसार्य हस्तौ हनुमानुत्पपातानिलात्मजः ॥ ३२ ॥ तावुभौ वेगसम्पन्नौ रणकर्मविशारदौ । सर्वभूतमनोग्राहि चक्रतुर्युद्धमुत्तमम् ॥ ३३ ॥ हनूमतो वेद न राक्षसोऽन्तरं न मारुतिस्तस्य महात्मनोऽन्तरम् । परस्परं निर्विषहौ बभूवतुः समेत्य तौ देवसमानविक्रमौ ॥ ३४ ॥ ततस्तु लक्ष्ये स विहन्यमाने शरेष्वमोघेषु च संपतत्सु । जगाम चिन्तां महतीं महात्मा समाधिसंयोगसमाहितात्मा ॥ ३५ ॥ ततो मतिं राक्षसराजसूनुश्चकार तस्मिन् हरिवीरमुख्ये । अवध्यतां तस्य कपेः समीक्ष्य कथं निगच्छेदिति निग्रहार्थम् ॥ ३६ ॥ ततः पैतामहं वीरः सोऽस्त्रमस्त्रविदां वरः । सन्दधे सुमहातेजास्तं हरिप्रवरं प्रति ॥ ३७ ॥

स्वयं तेभ्यो विमुच्यमाने सति । हन्तेर्गत्यर्थात्कर्मकर्तरि लटइशानजादेशः । समाधिसंयोगसमाहितात्मा सम्यगाधीयत इति समाधिः लक्ष्यं तस्मिन् संयोगे शरसन्धाने समाहितात्मा अप्रमत्तचित्तः । स महात्मा इन्द्रजित् । महतीं चिन्तां जगाम ॥ ३५ ॥ रामानु०–अमोघेषु शरेषु संपतत्स्वपि लक्ष्ये लक्ष्यभूते हनुमति विहन्यमाने स्वयमेव तेभ्यो विमुच्यमाने सति । हन्तेर्गत्यर्थात् कर्मकर्तरि लटइशानजादेशः । समाधिसंयोगसमाहितात्मा समाधीयत इति समाधिः लक्ष्यं तस्मिन् संयोगे शरसन्धाने च समाहितात्मा अप्रमत्तचित्तः महात्मा स इन्द्रजित् महतीं चिन्तां जगामेति योजना । शरेषु मोघेष्विति पाठे–संपतत्सु शरेषु मोघेषु सत्सु लक्ष्ये लक्ष्यभूते हनुमति विहन्यमाने च सति सः चिन्तां जगामेति संबन्धः ॥ ३५ ॥ अवध्यतां तस्य कपेस्समीक्ष्य निग्रहार्थं कथं निगच्छेत् नीचतां गच्छेदिति मतिं चकार ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

दृष्टिमिति यावत् । मोघयन् वितथीकुर्वन् । मोहयन्निति पाठे–विपर्यासयन् व्यवर्ततेति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥ अभिवर्तत अभ्यवर्तत । ततः शरमोक्षसमये पुनरुत्पपात ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अन्तरं रन्ध्रम् ॥३४॥ अमोघेषु शरेषु सम्पतत्स्वपि लक्ष्ये लक्ष्यभूते हनुमति विहन्यमाने स्वयमेव शरेभ्यो विमुच्यमाने सति, शरैरभिद्यमाने सती त्यर्थः । हन्तेर्गत्यर्थात्कर्मकर्तरि लटः शानजादेशः । समाधिसंयोगसमाहितात्मा समाधीयत इति समाधिः लक्ष्यं तस्मिन् संयोगे शरसन्धाने समाहितात्मा अप्रमत्त चित्तः लक्ष्यसन्धानशरसन्धानदत्तचित्त इत्यर्थः । शरेषु मोघेष्वित्यपि पाठः ॥ ३५ ॥ राक्षसराजसूनुः तस्य कपेः अवध्यतां समीक्ष्य निग्रहार्थं बन्धनार्थम् कथं

निजग्राह बबन्ध ॥ ३८–४० ॥ ब्रह्मास्त्रमभिमन्त्रितम्, विज्ञायेति शेषः ॥ ४१ ॥ लोकगुरोः प्रभावात् अस्य बन्धस्य मोक्षणे मे शक्तिर्नास्तीत्येवं मत्वा एवं विहितः इन्द्रजिता अनेन प्रकारेण कृतः आत्मयोनेरस्त्रबन्धः मया अनुवर्तितव्य इत्यन्वयः ॥४२॥ पितामहानुग्रहं विमोक्षहेतुभूतमनुग्रहम्

अवध्योऽयमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणास्त्रतत्त्ववित् । निजग्राह महाबाहुर्मारुतात्मजमिन्द्रजित् ॥ ३८॥ तेन बद्धस्ततोऽस्त्रेण राक्षसेन स वानरः। अभवन्निर्विचेष्टश्च पपात च महीतले ॥३९॥ ततोऽथ बुद्ध्वा स तदस्त्रबन्धं प्रभोः प्रभावाद् विगतात्मवेगः । पितामहानुग्रहमात्मनश्च विचिन्तयामास हरिप्रवीरः ॥ ४० ॥ ततः स्वायम्भुवैर्मन्त्रैर्ब्रह्मास्त्रमभिमन्त्रितम्। हनूमांश्चिन्तयामास वरदानं पितामहात् ॥ ४१ ॥ न मेऽस्य बन्धस्य च शक्तिरस्ति विमोक्षणे लोकगुरोः प्रभावात् । इत्येव मत्वा विहितोऽस्त्रबन्धो मयाऽऽत्मयोनेरनुवर्तितव्यः ॥ ४२ ॥ स वीर्यमस्त्रस्य कपिर्विचार्य पितामहानुग्रहमात्मनश्च। विमोक्षशक्तिं परिचिन्तयित्वा पितामहाज्ञामनुवर्तते स्म ॥ ४३ ॥ अस्त्रेणापि हि बद्धस्य भयं मम न जायते । पितामहमहेन्द्राभ्यां रक्षितस्यानिलेन च ॥ ४४ ॥ ग्रहणे चापि रक्षोभिर्महान् मे गुणदर्शनः । राक्षसेन्द्रेण संवादस्तस्माद्गृह्णन्तु मां परे ॥ ४५ ॥

॥ ४३ ॥ स्वस्यादित्यग्रासानन्तरं पितामहमहेन्द्राभ्यामनिलेन च रक्षितत्वान्न मे भयमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ग्रहण इति । गुणदर्शनः गुणपर्यवसायी

निगच्छेत् निश्चेष्टां गच्छेत् इति तस्मिन् हरिवीरमुख्ये मतिं चकारेति सम्बन्धः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ निजग्राह बबन्ध ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सः हनुमान् स्वस्य तदस्त्रबन्धं ब्रह्मास्त्रबन्धम् । कृतं बुद्ध्वापि प्रभोः ब्रह्मणः प्रभावात् वरदानात् विगताल्पवेगः विगतः अप्राप्तः अल्पोऽपि वेगः पीडा येन तादृशः, अभीतचित्त इति यावत् । आत्मनः पितामहानुग्रहं मुहूर्तमात्रेण मदस्त्रनिरोधमुक्तिरित्येवंरूपम् । विगताल्पवेग इति पाठः ॥ ४० ॥ ब्रह्मास्त्रमभिमन्त्रितम्, विदित्वेति शेषः ॥ ४१ ॥ अथेन्द्रजिदभिप्रायानुवादपूर्वकं स्वकर्तव्यमाह–न म इति । लोकगुरोः प्रभावादस्य बन्धस्य विमोक्षणे मम शक्तिर्नास्ति इत्येवं मत्वा एवं विहितः इन्द्रजिता अनेन प्रकारेण कृतः, तत आत्मयोनेरस्त्रबन्धः मया अनुवर्तितव्य इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ विमोक्षशक्तिं मुहूर्तानन्तरभाविनीं तां परिचिन्तयित्वा मुहूर्तमात्रं पितामहाज्ञामनुवर्तते स्म ॥ ४३ ॥ पितामहमहेन्द्राभ्यां रक्षितस्यानिलेन चेत्युक्तिः आदित्यग्रासप्रवृत्त्यनन्तरमिति ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

संवादः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ततस्तमिति । शणवल्कैः शणत्वग्भिः । संहतैः सज्जीकृतैः । द्रुमचीरैः वल्कलैः ॥ ४७ ॥ स इति । राक्षसेन्द्रः कौतूहलात् मां द्रष्टुं व्यवस्येदिति निश्चितार्थस्सन् बन्धनादिकं रोचयामासेति सम्बन्धः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अन्येन शणवल्कलादिना । बद्धः अस्त्रं नानुवर्तते,

स निश्चितार्थः परवीरहन्ता समीक्ष्यकारी विनिवृत्तचेष्टः । परैः प्रसह्याभिगतैर्निगृह्य ननाद तैस्तैः परिभर्त्स्यमानः ॥ ४६ ॥ ततस्तं राक्षसा दृष्ट्वा निर्विचेष्टमरिन्दमम् । बबन्धुः शणवल्कैश्च द्रुमचीरैश्च संहतैः ॥४७॥ स रोचयामास परैश्च बन्धं प्रसह्य वीरैरभिनिग्रहं च । कौतूहलान्मां यदि राक्षसेन्द्रो द्रष्टुं व्यवस्येदिति निश्चितार्थः ॥ ४८ ॥ स बद्धस्तेन वल्केन विमुक्तोऽस्त्रेण वीर्यवान् । अस्त्रबन्धः स चान्यं हि न बन्धमनुवर्तते ॥ ४९ ॥ अथेन्द्रजित्तु द्रुमचीरबद्धं विचार्य वीरः कपिसत्तमं तम् । विमुक्तमस्त्रेण जगाम चिन्तां नान्येन बद्धो ह्यनुवर्ततेऽस्त्रम् ॥५०॥ अहो महत् कर्म कृतं निरर्थकं न राक्षसैर्मन्त्रगतिर्विमृष्टा । पुनश्च नास्त्रे विहतेऽस्त्रमन्यत् प्रवर्तते संशयिताः स्म सर्वे ॥५१॥ अस्त्रेण हनुमान् मुक्तो नात्मानमवबुध्यत । कृष्यमाणस्तु रक्षोभिस्तैश्च बन्धैर्निपीडितः ॥ ५२ ॥

नास्त्रेण बद्ध इव वर्तत इत्यर्थः ॥ ५० ॥ अहो इति । मन्त्रगतिः ब्रह्मास्त्रमन्त्रपद्धतिः । न विमृष्टा न पर्यालोचितेत्यर्थः । बन्धान्तरेण सहानवस्थानरूपं ब्रह्मास्त्रस्वभावमनालोच्य शणबन्धादिकं राक्षसैः कृतमिति भावः । अस्त्रे विहते ब्रह्मास्त्रे प्रतिहते । अन्यदस्त्रं न प्रवर्तते, न प्रभवतीत्यर्थः । तदेव ब्रह्मास्त्रं प्रयुज्यतामित्याशङ्क्याह–पुनश्चेति । पुनर्न प्रवर्तते, प्रयुक्तं ब्रह्मास्त्रं पुनर्न प्रभवतीत्यर्थः । सर्व इत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् । इति चिन्तां जगामेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ५१ ॥ अस्त्रेणेति । नावबुद्ध्यत नावधृतवान् ॥ ५२–५७ ॥

स इति । समीक्ष्य विचार्य करोतीति समीक्ष्यकारी ॥४६ ॥ शणवल्कैः शणत्वग्भिः । संहतैः त्रिगुणितैः ॥ ४७ ॥ सः हनुमान् राक्षसेन्द्रः कौतूहलान्मां द्रष्टुं व्यवस्येदिति निश्चितार्थस्सन् बन्धनादिकं रोचयामासेति सम्बन्धः ॥ ४८ ॥ अस्त्रबन्धमोक्षोऽपि तथैवाजायतेत्याह–स इति । वल्केन तज्जन्यरज्ज्वैव बद्धः अस्त्रेण तु विमुक्तः । कुतस्तत्राह अस्त्रबन्धो मन्त्रबन्धोऽन्यं बन्धं नानुवर्तते इतरबन्धेन सह न तिष्ठति, तस्मिन् सति मन्त्रबन्धो नश्यतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ द्रुमचीरबद्धम् अत एव अस्त्रेण विमुक्तं विचार्य अन्येन शणवल्कलादिना बद्धो हनुमान् अस्त्रमनुवर्तते अस्त्रेण बद्ध इव वर्तते इत्यपि विचार्य चिन्तां जगामेति सम्बन्धः ॥ ५० ॥ अथात्मानमुपालभते–अहो इति । महत्कर्म ब्रह्मास्त्रेण हनुमद्बन्धनकर्म राक्षसैः निरर्थकं कृतम् । कुतः ? मन्त्रधृतिः न शक्या,

अतीत्येति । परिचारवृद्धान् अमात्यवृद्धान् ॥ ५८-६१ ॥ कार्यार्थं कर्तव्यार्थम् । अर्थस्य कर्तव्यार्थस्य । मूलं निमित्तम्, प्रेषयितारमित्यर्थः । अनयोः

हन्यमानस्ततः क्रूरै राक्षसैः काष्ठमुष्टिभिः । समीपं राक्षसेन्द्रस्य प्राकृष्यत स वानरः ॥५३॥ अथेन्द्रजित्तं प्रसमीक्ष्य मुक्तमस्त्रेण बद्धं द्रुमचीरसूत्रैः । व्यदर्शयत्तत्र महाबलं तं हरिप्रवीरं सगणाय राज्ञे ॥ ५४ ॥ तं मत्तमिव मातङ्गं बद्धं कपिवरोत्तमम् । राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ ५५ ॥ कोऽयं कस्य कुतो वाऽत्र किं कार्यं को व्यपाश्रयः । इति राक्षसवीराणां तत्र संजज्ञिरे कथाः ॥५६॥ हन्यतां दह्यतां वापि भक्ष्यतामिति चापरे । राक्षसास्तत्र संक्रुद्धाः परस्परमथाब्रुवन् ॥ ५७ ॥ अतीत्य मार्गं सहसा महात्मा स तत्र रक्षोधिपपादमूले । ददर्श राज्ञः परिचारवृद्धान् गृहं महारत्नविभूषितं च ॥ ५८ ॥ स ददर्श महातेजा रावणः कपिसत्तमम् । रक्षोभिर्विकृताकारैः कृष्यमाणमितस्ततः ॥ ५९ ॥ राक्षसाधिपतिं चापि ददर्श कपिसत्तमः । तेजोबलसमायुक्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥६०॥ स रोषसंवर्तितताम्रदृष्टिर्दशाननस्तं कपिमन्ववेक्ष्य । अथोपविष्टान् कुलशीलवृद्धान् समादिशत्तं प्रति मन्त्रिमुख्यान् ॥ ६१ ॥ यथाक्रमं तैः स कपिर्विपृष्टः कार्यार्थमर्थस्य च मूलमादौ । निवेदयामास हरीश्वरस्य दूतः सकाशादहमागतोऽस्मि ॥ ६२ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥४८॥

विपृष्ट इत्यनेन संबन्धः । श्लोकान्त इतिकरणं बोध्यम् । वक्ष्यमाणसङ्ग्रहोऽयम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

ब्रह्मास्त्रमन्त्रधारणमशक्यमित्यर्थः । नच पुनः करणं शक्यमित्याह पुनश्चेति । न प्रवर्तते प्रयुक्तं ब्रह्मास्त्रं पुनर्न प्रभवतीत्यर्थः । अतः संशयिताः स्म सर्व इति चिन्तां जगामेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ५१-५५ ॥ कोऽयमिति । अत्र रावणपुरे । को व्यपाश्रयः को वा आश्रयः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अतीत्येति । परिचारवृद्धान् अमात्यवृद्धान् ॥ ५८-६१ ॥ कार्यार्थं कर्तव्यार्थम् । अर्थस्य च मूलम् अर्थकारणम् । कार्यं प्रति प्रेषयितारमिति यावत् । पृष्टस्सन् दूतस्सन् अहमागतोस्मीति निवेदयामासेति सम्बन्धः ॥६२॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

ततः स इत्यादि । कर्मणा तस्य विस्मितः, युद्धार्थं रावणेनागन्तव्यमिति मया यत्नः कृतः । स तु नीतिज्ञ आसनस्थ एव इन्द्रजिन्मुखेन मां निबध्यानीतवा नित्यानयनकर्मणा जातविस्मय इत्यर्थः ॥ १ ॥ भ्राजमानमित्यादि । वज्रसंयोगसंयुक्तैः वज्रकीलनेन संबद्धैः । अत्र भ्राजमानमित्यनुषज्यते ॥ २ ॥ ३ ॥

ततः स कर्मणा तस्य विस्मितो भीमविक्रमः । हनुमान् रोषताम्राक्षो रक्षोधिपमवैक्षत ॥ १ ॥ भ्राजमानं महार्हेण काञ्चनेन विराजता । मुक्ताजालावृतेनाथ मुकुटेन महाद्युतिम् ॥ २ ॥ वज्रसंयोगसंयुक्तैर्महार्हमणिविग्रहैः । हैमैराभरणैश्चित्रैर्मनसेव प्रकल्पितैः ॥ ३ ॥ महार्हक्षौमसंवीतं रक्तचन्दनरूषितम् । स्वनुलिप्तं विचित्राभिर्विविधाभिश्च भक्तिभिः ॥ ४ ॥ विवृतैर्दर्शनीयैश्च रक्ताक्षैर्भीमदर्शनैः । दीप्ततीक्ष्णमहादंष्ट्रैः प्रलम्बदशनच्छदैः ॥ ५ ॥ शिरोभिर्दशभिर्वीरं भ्राजमानं महौजसम् । नानाव्यालसमाकीर्णैः शिखरैरिव मन्दरम् ॥ ६ ॥ नीलाञ्जनचयप्रख्यं हारेणोरसि राजता । पूर्णचन्द्राभवक्त्रेण सबलाकमिवाम्बुदम् ॥ ७ ॥ बाहुभिर्बद्धकेयूरैश्चन्दनोत्तमरूषितैः । भ्राजमानाङ्गदैः पीनैः पञ्चशीर्षैरिवोरगैः ॥८॥ महति स्फाटिके चित्रे रत्नसंयोगसंस्कृते । उत्तमास्तरणास्तीर्णे सूपविष्टं वरासने ॥ ९ ॥ अलंकृताभिरत्यर्थं प्रमदाभिः समन्ततः । वालव्यजनहस्ताभिराराात् समुपसेवितम् ॥ १० ॥ दुर्धरेण प्रहस्तेन महापार्श्वेन रक्षसा । मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैर्निकुम्भेन च मन्त्रिणा ॥ ११ ॥

भक्तिभिः पङ्क्तिभिः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । यथा पङ्क्तयो भवन्ति तथाऽनुलिप्त इत्यर्थः ॥ ४–६ ॥ पूर्णचन्द्राभवक्त्रेण पूर्णचन्द्रतुल्यनायकरत्नेन । वक्त्रं नायकरत्नम् अभितोलग्नमुक्तामणिमण्डलम् ॥ ७ ॥ केयूरं भुजोपरि धार्यमाणमाभरणम् । अङ्गदं बाहुमध्यस्थाभरणम् ॥ ८–१० ॥ मन्त्रिभिः

तत इति । कर्मणा तस्य विस्मितः स्वयं सिंहासनादचालित एव ब्रह्मास्त्रेण स्वबन्धनकर्मविस्मित इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ वज्रसंयोगसंयुक्तैः वज्रकीलेन सम्बद्धैः आभरणैर्भ्राजमानमित्यनुषङ्गः ॥ ३ ॥ भक्तिभिः कस्तूर्यादिरचनाविशेषैः ॥ ४–१० ॥ मन्त्री बुद्धिसहायः ॥ ११ ॥ १२ ॥

स०–तस्य रावणस्य । कर्मणा स्वयं महाराज इति साक्षादसम्भाष्य मन्त्रिमुखेन वाचयामासेत्येवंरूपकर्मणेत्यर्थः ॥ कतक०–तस्य इन्द्रजितः । यत्तु रावणस्येति तन्न । तेन हनूमति कस्यापि कर्मणोऽकृतत्वात् ॥ १ ॥

प्रशस्तमन्त्रैः । अतस्साचिवैरित्यपुनरुक्तिः ॥ ११--१७ ॥ अयं रावणकृतः अधर्मः बलवान्न स्याद्यदि । तदाऽयं राक्षसेश्वरः सशक्रस्य सुरलोकस्यापि रक्षिता स्यात् ॥ १८ ॥ अस्येति । तेन कर्मभिः कृतेन पूर्वोक्तेनाधर्मेण हेतुना ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गार

सुखोपविष्टं रक्षोभिश्चतुर्भिर्बलदर्पितैः । कृत्स्नं परिवृतं लोकं चतुर्भिरिव सागरैः ॥ १२ ॥ सचिवैर्मन्त्रतत्त्वज्ञैरन्यैश्च शुभबुद्धिभिः । अन्वास्यमानं रक्षोभिः सुरैरिव सुरेश्वरम् ॥ १३ ॥ अपश्यद्राक्षसपतिं हनुमानतितेजसम् । विष्ठितं मेरुशिखरे सतोयमिव तोयदम् ॥ १४ ॥ स तैः संपीड्यमानोऽपि रक्षोभिर्भीमविक्रमैः । विस्मयं परमं गत्वा रक्षोधिपमवैक्षत ॥१५॥ भ्राजमानं ततो दृष्ट्वा हनुमान् राक्षसेश्वरम् । मनसा चिन्तयामास तेजसा तस्य मोहितः ॥१६॥ अहो रूपमहो धैर्यमहो सत्त्वमहो द्युतिः । अहो राक्षसराजस्य सर्वलक्षणयुक्तता ॥ १७ ॥ यद्यधर्मो न बलवान् स्यादयं राक्षसेश्वरः । स्यादयं सुरलोकस्य सशक्रस्यापि रक्षिता ॥१८॥ अस्य क्रूरैर्नृशंसैश्च कर्मभिर्लोककुत्सितैः । तेन बिभ्यति खल्वस्माल्लोकाः सामरदानवाः ॥ १९ ॥ अयं ह्युत्सहते क्रुद्धः कर्तुमेकार्णवं जगत् । इति चिन्तां बहुविधामकरोन्मतिमान् हरिः । दृष्ट्वा राक्षसराजस्य प्रभावममितौजसः ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

तिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

सचिवः कार्यसहायः ॥ १३ ॥ १४ ॥ रक्षोधिपमवैक्षत न तु रक्षःकृतपीडामित्यर्थः ॥१५-१७॥ अयमधर्मः रावणकृतोऽधर्मः न स्याद्यदि अयं राक्षसेश्वरः बलवान् स्यात सशक्रस्य सुरलोकस्य रक्षितापि स्यादिति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ क्रूरैः भीषणैः । नृशंसैः परद्रोहाचरणशीलैः । तेन पूर्वोक्तेनाधर्मेण च ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

तमुद्वीक्ष्येत्यादि ॥ १ ॥ २॥ बाणः महाबलिसुतः । अनेन तेनापि किञ्चित् शप्तमिति गम्यते । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ दुरात्मा पृच्छचतामिति । अस्य विवरणम् कुत इत्यादि । कुतः कस्माद्देशादागतः । किं वाऽस्य कारणम् अस्य कः प्रेरकः । मत्पुरीम्, प्रतीति शेषः । आयोधने युद्धे ।

तमुद्वीक्ष्य महाबाहुः पिङ्गाक्षं पुरतः स्थितम् । कोपेन महताऽऽविष्टो रावणो लोकरावणः ॥ १ ॥ शङ्काहतात्मा दध्यौ स कपीन्द्रं तेजसावृतम् । किमेष भगवान्नन्दी भवेत् साक्षादिहागतः ॥२॥ येन शप्तोऽस्मि कैलासे मया सञ्चालिते पुरा । सोऽयं वानरमूर्तिः स्यात् किंस्विद्बाणोपि वाऽसुरः ॥ ३ ॥ स राजा रोषताम्राक्षः प्रहस्तं मन्त्रिसत्तमम् । कालयुक्तमुवाचेदं वचो विपुलमर्थवत् ॥४॥ दुरात्मा पृच्छ्यतामेष कुतः किं वाऽस्य कारणम् । वनभङ्गे च कोऽस्यार्थो राक्षसीनां च तर्जने ॥ ५ ॥ मत्पुरीमप्रधृष्यां वाऽऽगमने किं प्रयोजनम् । आयोधने वा किं कार्यं पृच्छ्यतामेष दुर्मतिः ॥६॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् । समाश्वसिहि भद्रं ते न भीः कार्या त्वया कपे ॥ ७ ॥ यदि तावत्त्वमिन्द्रेण प्रेषितो रावणालयम् । तत्त्वमाख्याहि मा भूत्ते भयं वानर मोक्ष्यसे ॥८॥ यदि वैश्रवणस्य त्वं यमस्य वरुणस्य च । चाररूपमिदं कृत्वा प्रविष्टो नः पुरीमिमाम् । विष्णुना प्रेषितो वापि दूतो विजयकांक्षिणा ॥ ९ ॥ न हि ते वानरं तेजो रूपमात्रं तु वानरम् ॥ १० ॥ तत्त्वतः कथयस्वाद्य ततो वानर मोक्ष्यसे । अनृतं वदतश्चापि दुर्लभं तव जीवितम् । अथवा यन्निमित्तं ते प्रवेशो रावणालये ॥ ११ ॥ एवमुक्तो हरिश्रेष्ठस्तदा रक्षोगणेश्वरम् ॥ १२ ॥

किं कार्यं किं प्रयोजनम् ॥५-७॥ यदि तावत्त्वमिन्द्रेणेत्यादि । यदि वैश्रवणस्येत्यादेः दूतो विजयकाङ्क्षिणेत्यन्तस्य तत्त्वमाख्याहीति पूर्वेण संबन्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥ न हीत्यादि । अथवेति । यन्निमित्तं कृत्वा ते प्रवेशः तन्निमित्तं कथयस्वेति पूर्वेण संबन्धः ॥ १० ॥ ११ ॥ एवमुक्त इत्यादि । रक्षोगणेश्वर

आविष्टः, आसीदिति शेषः ॥१॥ तेजसावृतं, दृष्ट्वेति शेषः । शङ्काहतात्मेत्युक्तां शङ्कामेवाह–नन्दी वानरमुख्य एषः प्रमथगणाधिपः ॥२॥ शप्तः मन्मुखसदृशमुखैस्तव नाशो भविष्यतीति शप्तः । सोऽयमिति । बाणो बलिसुतः महासुरः । इति दध्याविति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३ ॥ कालयुक्तं कालोचितम् ॥४॥ कुतः कस्माद्देशादागतः । किंवाऽस्य कारणम् अस्य को वा प्रेषकः ॥५॥ मत्पुरीमिति, उद्दिश्येति शेषः ॥ ६-१० ॥ यन्निमित्तं कृत्वा ते प्रवेशः तन्निमित्तं कथयस्वेति पूर्वेण सम्बन्धः । अथवा

मित्यनेन प्रहारं प्रहस्तं पृष्ठतः कृतवानिति गम्यते ॥१२॥१३॥ एषा वानरता। राक्षसेन्द्रस्य, तवेति शेषः ॥ १४॥१५॥ प्रतियुद्धाः प्रतिप्रहृताः॥१६॥ ममापीति तवेवेत्यर्थः। तर्हि कथं बद्धोऽसीत्याशङ्क्याह राजानमिति ॥ १७॥ पीडितः बद्धस्सन्। अस्त्रेण विमुक्तः। हिशब्दोऽवधारणे। ब्रह्मास्त्रस्य

अब्रवीन्नास्मि शक्रस्य यमस्य वरुणस्य वा। धनदेन न मे सख्यं विष्णुना नास्मि चोदितः ॥१३॥ जातिरेव मम त्वेषा वानरोऽहमिहागतः। दर्शने राक्षसेन्द्रस्य दुर्लभे तदिदं मया ॥१४॥ वनं राक्षसराजस्य दर्शनार्थे विनाशितम्। ततस्ते राक्षसाः प्राप्ता बलिनो युद्धकांक्षिणः ॥ १५ ॥ रक्षणार्थं तु देहस्य प्रतियुद्धा मया रणे। अस्त्रपाशैर्न शक्योऽहं बद्धुं देवासुरैरपि ॥ १६ ॥ पितामहादेव वरो ममाप्येषोऽभ्युपागतः। राजानं द्रष्टुकामेन मयास्त्रमनुवर्तितम् ॥ १७ ॥ विमुक्तो ह्यहमस्त्रेण राक्षसैस्त्वभिपीडितः। केनचिद्राजकार्येण संप्राप्तोऽस्मि तवान्तिकम् ॥ १८ ॥ दूतोऽहमिति विज्ञेयो राघवस्यामितौजसः। श्रूयतां चापि वचनं मम पथ्यमिदं प्रभो ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

साधनान्तरासहत्वादिति भावः। अस्तु सर्वमेतन्मद्दर्शनार्थम्, मद्दर्शनं वा किमर्थम्? तत्राह--केनचिदिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥५०॥

यन्निमित्तस्ते इति पाठे बहुव्रीहिः ॥ ११-१३ ॥ दर्शन इति। राक्षसेन्द्रस्य, तवेति शेषः। दर्शने दुर्लभे सति। राक्षसेन्द्रस्य तव दर्शनार्थं तदिदं वनं नाशितमिति सम्बन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥ रक्षणार्थमिति। प्रतियुद्धाः प्रहृताः ॥ १६ ॥ ननु तवास्त्रबन्धाभावे किमिति ब्रह्मास्त्रेण बद्धो राक्षसैः पीड्यस इत्यत आह--राजानमिति। अस्त्रविमुक्तोऽपि कार्यवशाद् बुद्धिपूर्वकमेवाहमेभिः पीड्ये एतन्ममाकिञ्चित्करमिति भावः ॥ १७-१९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

तं समीक्ष्येत्यादि । समीक्षणोक्तिक्रियाभेदात्तच्छन्दद्वयम् ॥ १ ॥ अहं रामदूत एव, सन्देशस्तु सुग्रीवस्येति भावः । सुग्रीवसन्देशात् सुग्रीवसन्देशा द्धेतोः, सन्देशप्रापणार्थमित्यर्थः । " सन्देशवाग्वाचिकं स्यात् " इत्यमरः । इह लङ्कायाम् । भ्राता भ्रातृवद्धितकरः । अब्रवीत् अप्राक्षीत् । यद्यपि

तं समीक्ष्य महासत्त्वं सत्त्ववान् हरिसत्तमः । वाक्यमर्थवदव्यग्रस्तमुवाच दशाननम् ॥ १ ॥ अहं सुग्रीवसन्देशा दिह प्राप्तस्तवालयम् । राक्षसेन्द्र हरीशस्त्वां भ्राता कुशलमब्रवीत् ॥ २ ॥ भ्रातुः शृणु समादेशं सुग्रीवस्य महा त्मनः । धर्मार्थोपहितं वाक्यमिह चामुत्र च क्षमम् ॥ ३ ॥ राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् । पितेव बन्धुर्लोकस्य सुरेश्वरसमद्युतिः ॥ ४ ॥ ज्येष्ठस्तस्य महाबाहुः पुत्रः प्रियकरः प्रभुः । पितुर्निदेशान्निष्क्रान्तः प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ५ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया चापि भार्यया । रामो नाम महातेजा धर्म्यं पन्थानमाश्रितः ॥ ६ ॥ तस्य भार्या वने नष्टा सीता पतिमनुव्रता । वैदेहस्य सुता राज्ञो जनकस्य महात्मनः ॥ ७ ॥

सुग्रीवेण न सन्दिष्टं तथापि दूतोक्तं सर्वं स्वाम्युक्तमेवेत्याशयेनोक्तम् ॥ २ ॥ भ्रातुरिति । समादेशं सन्देशरूपमिति वाक्यविशेषणम् । इह अस्मिँल्लोके । अमुत्र परलोके । क्षमम् अभ्युदयसाधनम् ॥ ३–६ ॥ रामानु०–रावणहृदयपरिज्ञानार्थं तत्कालोदितप्रतिभया सुग्रीवसन्देशं कल्पयित्वा वदति–भ्रातुरिति । समादेशं सन्देशम् । सुग्रीवसन्देशस्य रामप्रयोजनपरत्वात्सन्देशोपयोगितया रामसुग्रीवयोस्सख्यादिकं राजा दशरथ इत्यारभ्य–भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजेत्यन्तेन प्रतिपादयन् तद्भवानित्यादिना कृत्वा सुखमवाप्नुयादित्यन्तेन सुग्रीवसन्देशं वदति ॥ ३–५ ॥ धर्म्यं धर्मादनपेतम् । " धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते " इति यत्प्रत्ययः ॥ ६ ॥ ७ ॥ रामानु०–धर्म्यं धर्मादनपेतम् । " धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते " इति यत्प्रत्ययः ॥ ६ ॥

अथ सुग्रीवसन्देशकथनव्याजेन सामदण्डान्यतरविषयत्वनिश्चयाय न्यायानुसारी न वेति जिज्ञासति–तमित्यादि ॥१॥ अहमिति । वालिरावणयोस्सखित्वसम्बन्ध त्वाद्भ्रातृत्वम् । कुशलमब्रवीत् अप्राक्षीदित्यर्थः ॥ २ ॥ समादेशं सन्देशरूपं वाक्यमिति सामानाधिकरण्यम् ॥ ३ ॥ ननु किं तत्सुग्रीवसन्दिष्टमित्याकाङ्क्षायां

स०–राक्षसेभ हरीशः इति पाठः । हे राक्षसेभ राक्षसश्रेष्ठ ! वालिरावणयोर्भ्रातृसौहार्दात्तत्प्रकाशिका मृदूक्तिर्भ्रातेति । हरीशः कुशलमब्रवीत् त्वत्कुशलमुद्दिश्य पृच्छेति मामब्रवीत् । राक्षसेभहरीशः, न शृणोषि तेनोक्तं चेत्तव हननमनायासेन कृत्वा सीतां नेष्यतीत्यान्तरङ्गिकोऽर्थः राक्षसेभस्य हरीशः महासिंह इत्येकपदतायां ज्ञेयः । तथा भ्रातेत्यनेन त्वद्राज्यग्रहणेऽपि योग्यता तस्यास्तीति सूचयति ॥ २ ॥

स मार्गमाण इति । सुग्रीवेण, मयेति शेषः । यद्वा लोके वक्तारः स्वात्मानमन्यमिव निर्दिशन्त्यौद्धत्यातिशयात् । यद्वा अत्रानुवादात् पूर्वं सुग्रीवेणैवं वक्तव्यमिति पठितं तथैव हनुमान् पठतीति समादेशप्राधान्यादन्यवाक्यमपि तथोच्यत इति केचित् प्राहुः । यद्वा सुग्रीवसन्देशस्य रामप्रयोजनपर

स मार्गमाणस्तां देवीं राजपुत्रः सहानुजः । ऋश्यमूकमनुप्राप्तः सुग्रीवेण समागतः ॥ ८ ॥ तस्य तेन प्रतिज्ञातं सीतायाः परिमार्गणम् । सुग्रीवस्यापि रामेण हरिराज्यं निवेदितम् ॥९॥ ततस्तेन मृधे हत्वा राजपुत्रेण वालिनम् । सुग्रीवः स्थापितो राज्ये हर्यृक्षाणां गणेश्वरः ॥१०॥ त्वया विज्ञातपूर्वश्च वाली वानरपुङ्गवः । रामेण निहतः सङ्ख्ये शरेणैकेन वानरः ॥ ११ ॥ स सीतामार्गणे व्यग्रः सुग्रीवः सत्यसङ्गरः । हरीन् संप्रेषयामास दिशः सर्वा हरीश्वरः ॥ १२ ॥ तां हरीणां सहस्राणि शतानि नियुतानि च । दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते ह्यधश्चोपरि चाम्बरे ॥ १३ ॥ वैनतेयसमाः केचित् केचित्तत्रानिलोपमाः । असङ्गगतयः शीघ्रा हरिवीरा महाबलाः ॥ १४ ॥ अहं तु हनुमान्नाम मारुतस्यौरसः सुतः । सीतायास्तु कृते तूर्णं शतयोजनमायतम् ॥ १५ ॥ समुद्रं लङ्घयित्वैव तां दिदृक्षुरिहागतः । भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा ॥ १६ ॥

त्वात्सन्देशोपयोगितया रामसुग्रीवयोस्सख्यादिकं दर्शयति–राजा दशरथ इत्यादिना ॥ ८–११ ॥ स इति । सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः । "कर्बुरे च प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु सङ्गरः" इत्यमरः ॥ १२ ॥ रामानु०–सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः । "कर्बुरे च प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु सङ्गरः" इत्यमरः ॥ १२ ॥ तामिति । अधश्चोपरि चाम्बरे, पाताले भूमौ आकाशे चेत्यर्थः ॥ १३ ॥ वैनतेयेति । असङ्गगतय इति शीघ्रत्वे हेतुः ॥ १४ ॥ अहन्त्विति । औरसस्सुतः क्षेत्रजत्वव्यावृत्तये औरसपदम् । सीतायास्तु कृते सीतालाभाय तां दिदृक्षुरिति योज्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

यन्मयोच्यते तदेव तदीयाशयेन हनुमान् स्वयमेव सर्वं सन्दिशति–राजा दशरथ इत्यादिना जानकी प्रतिदीयतामित्यन्तेन ॥ ४–१० ॥ त्वयेति । त्वया विज्ञात पूर्वश्च वालीति मर्मोक्तिः । स तेन निहत इति पाठः । रामोत्कर्षश्च प्रतिपादित इति ज्ञेयम् ॥ ११–१५ ॥ त्वां दिदृक्षुरिहागत इति पाठः । त्वां सुग्रीवभ्रातरं रावणम्, तस्मिन् दृष्टे सर्वलोकवृत्तान्तज्ञः स सीतागतिं वक्ष्यतीति सुग्रीवेणोक्तत्वात्त्वां दिदृक्षुरिहागतः, दैवात्पङ्गूपरि गङ्गानिपतनवत् तव गृहे भ्रमता मया

एवं सुग्रीवसंबन्धं प्रतिपाद्य सुग्रीवसन्देशं वदति—तद्भवानित्यादिना । दृष्टधर्मार्थः शास्त्रेण विदितधर्मार्थस्वरूप इत्यर्थः । तपःकृतपरिग्रहः तपसि विषये कृतस्वीकारः । यद्वा तपसा स्वयं कृतपरिग्रहः । स्वारसिकतपस्क इति यावत् । हेतुगर्भं विशेषणे ॥ १७ ॥ धर्मविरुद्धेषु धर्मशास्त्र

तद्भवान् दृष्टधर्मार्थस्तपःकृतपरिग्रहः । परदारान् महाप्राज्ञ नोपरोद्धुं त्वमर्हसि ॥१७॥ न हि धर्मविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु । मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १८ ॥ कश्च लक्ष्मणमुक्तानां रामकोपानुवर्तिनाम् । शराणामग्रतः स्थातुं शक्तो देवासुरेष्वपि ॥ १९ ॥ न चापि त्रिषु लोकेषु राजन् विद्येत कश्चन । राघवस्य व्यलीकं यः कृत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥२०॥ तत्त्रिकालहितं वाक्यं धर्म्यमर्थानुबन्धि च । मन्यस्व नरदेवाय जानकी प्रतिदीयताम् ॥ २१ ॥ दृष्टा हीयं मया देवी लब्धं यदिह दुर्लभम् । उत्तरं कर्म यच्छेषं निमित्तं तत्र राघवः ॥ २२ ॥

विरुद्धेषु । धर्मविरुद्धत्वेऽपि यत्सौख्यावहं तत्कार्यमित्यत्राह बह्वपायेष्विति । बहुहानिकरेष्वित्यर्थः । अपायाः कथंचित्परिह्रियन्त इत्याशङ्क्याह मूलघातिष्विति । स्वविनाशकरेष्वित्यर्थः । कर्मसु परदारापहारेषु । न सज्जन्ते नोद्युक्ता भवन्ति ॥ १८ ॥ रामकोपानुवर्तिनां रामकोपानुसारेण निर्गतानामित्यर्थः ॥ १९ ॥ व्यलीकम् अप्रियम् । "व्यलीकं त्वप्रियेऽनृते" इत्यमरः ॥ २० ॥ तादिति । तत्तस्मात् अधर्मावहत्वात् रामापराधस्य परिहर्तव्यत्वाच्च । त्रिकालहितं भूतभविष्यद्वर्तमानकालहितम् । दारुणाधर्मस्य स्वपूर्वपुरुषविनाशकत्वेन तत्परिहारस्य भूतकालहितत्वं मन्यस्व । मत्वा प्रतिदीयतामिति योज्यम् ॥२१॥ जानकीहरणे किं मानं तत्राह—दृष्टा हीति । यत् सीतादर्शनम् दुर्लभम् । इतरवानरालभ्यं

जानकी दृष्टा ॥१६॥ दृष्टधर्मार्थः धर्मार्थशास्त्रपारदृश्वा । तपःकृतपरिग्रहः कृततपःपरिग्रहः, महातपस्सम्पन्न इत्यर्थः । यस्मादेतादृशस्त्वं तस्मात्परदारानुपरोद्धुं नार्हसीति योजना ॥ १७ ॥ अनेन मम का हानिरित्यत आह—नहीति । धर्मविरुद्धेषु अधर्मेष्वित्यर्थः । अधर्मफलमाह बह्वपायेषु बह्वनर्थेषु । ननु सर्वापायप्रतीकारसमर्थस्य किमियं वाचोयुक्तिः ? तत्राह मूलघातिषु । मूलतो विनष्टः किं प्रतिकरिष्यतीति भावः ॥ १८ ॥ ननु सर्वमूलफलच्छेदिनो मे को मूलच्छेदीत्यत आह—कश्चेत्यादि ॥ १९ ॥ व्यलीकम् अपराधम् ॥ २० ॥ तद्वाक्यं सुग्रीवोक्तम् । त्रिकालहितं सीतानुपरोधेन पूर्वापराधनाशात् वर्तमानैश्वर्याविरोधात् भाविशुभहेतुत्वाच्च त्रिकालहितम् । धर्म्यं धर्मादनपेतम् अर्थानुबन्धि च मन्यस्व जानीहि अतो नरदेवाय जानकी प्रतिदीयतामिति सम्बन्धः ॥ २१ ॥ न च सीताऽत्र नास्तीत्यपह्नोतुं शक्यमित्याह—दृष्टा हीति । यत सीतादर्शनरूपं वस्तु दुर्लभं सीतान्वेषणप्रेषितैः सर्वैरपि वानरैः प्राप्तुमशक्यं तदिह मया लब्धम् । यावदाज्ञप्तं तावत्

तल्लब्धम् । तर्हि सा नीयतामित्यत्राह—उत्तरमिति । सीतादर्शनोत्तरं यच्छेषं कर्म सीतानयनं तत्र राघवो निमित्तम् । आज्ञप्तस्यैव मया कर्तव्यत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ दृष्टयाऽपि मद्दर्शनदया सीतया रामः किं करिष्यतीत्याशङ्क्याह—लक्षितेयमिति । तथेति वाचामगोचरत्वोक्तिः । नेयं तव वश्या प्रत्युत पन्नगीव तव प्राणहारिणीति भावः ॥ २३ ॥ नेयमिति । ओजसा अमरपक्षे प्रतापेन । अन्नपक्षे जाठराग्निना ॥ २४ ॥ तपःकृच्छ्रलब्धमिष्टं मह

लक्षितेयं मया सीता तथा शोकपरायणा । गृह्य यां नाभिजानासि पञ्चास्यामिव पन्नगीम् ॥ २३ ॥
नेयं जरयितुं शक्या सासुरैरमरैरपि । विषसंसृष्टमत्यर्थं भुक्तमन्नमिवौजसा ॥ २४ ॥
तपस्सन्तापलब्धस्ते योऽयं धर्मपरिग्रहः । न स नाशयितुं न्याय्यमात्मप्राणपरिग्रहः ॥ २५ ॥
अवध्यतां तपोभिर्यां भवान् समनुपश्यति । आत्मनः सासुरैर्देवैर्हेतुस्तत्राप्ययं महान् ॥ २६ ॥

ज्जीवनं वृथा मा नाशयेत्याह—तप इति । तपस्सन्तापः तपश्चर्या । ओदनपाकं पचतीतिवन्निर्देशः । तेन लब्धः । परिगृह्यत इति परिग्रहः फलं धर्मपरिग्रहः धर्मफलम् । तादृशो योऽयमात्मप्राणपरिग्रहः आत्मनः प्राणानां च परिग्रहः स्वीकारः, जीवनमिति यावत् । स नाशयितुं न न्याय्यं न युक्तम् । अव्ययमेतत् । तपःक्लेशलब्धं तद्व्यतिरिक्तधर्मफलभूतं च यज्जीवनमायुः तन्न विनाशयेत्यर्थः । चकाराभावादित्थमेव योजना ॥ २५ ॥ सर्वावध्यस्येह मे कोऽयमायुर्विनाशक इत्याशङ्क्य परिहरति—अवध्यतामिति । तपोभिरार्जितां सासुरैर्देवैर्याम् आत्मनोऽवध्यतां भवान् समनुपश्यति । तत्रापि

कृतम् । उत्तरकर्तव्यं तु रामायत्तमित्याह उत्तरमिति ॥ २२ ॥ पञ्चास्यां पन्नगीमिव यां गृह्य गृहीत्वा नाभिजानासि तथा शोकपरायणा वाचामगोचरशोकतत्परा इयं सीता मया लक्षितेति सम्बन्धः । परमपतिव्रता सीता शोकपरायणा सती लङ्कायां रुद्धेति कृत्वा लङ्कां विनङ्क्ष्यतीति भावः ॥ २३ ॥ ओजसा आहारशक्ति बलेन ॥ २४ ॥ तपस्सन्तापलब्धः तपश्चर्यालब्धो योऽयं धर्मपरिग्रहः आत्मप्राणपरिग्रहः आत्मप्राणानां परिग्रहः, तवायुर्वर्द्धक इति यावत् । नाशयितुं न न्याय्य इति योजना ॥ २५ ॥ पितामहवरावध्यस्य मे कथं बिभीषिकेत्याशङ्क्याह—अवध्यतामिति । तपोभिर्हेतुभिः सासुरैर्देवैरात्मनो यामवध्यतां भवान् समनुपश्यति तत्रापि यथा अवध्यत्वे तथैव वध्यत्वेपि अयं हेतुरिति योजना ॥ २६ ॥

स०—पञ्चास्यामित्यनेन आस्यस्थानीयानि रामो लक्ष्मणो राजाऽहं चेति चत्वारि स्वयं सीतेत्येकं चेति पञ्च आस्यानि यस्यास्सा ताम्, विस्तृतमुखीं वा ॥ २३ ॥

अवध्यतायां सत्यामपि । अयं वक्ष्यमाणः । हेतुः भवद्वधहेतुरस्ति । महान् अपरिहार्यः ॥ २६ ॥ तमेव हेतुमाह–सुग्रीव इति । न च राक्षस इति पाठस्सम्यक् । न च मानुष इति पाठे प्रतिषेधप्रसक्तिरपि नास्तीत्युच्यते । " तृणभूता हि मे सर्वे प्राणिनो मानुषादयः " इत्युत्तरश्रीरामायणे मनुष्यादिभिरवध्यत्वस्याप्रार्थितत्वात् । न च तिर्यञ्च इति न प्रसज्य च प्रतिषिद्ध्यत इति भावः । तस्मात्सुग्रीवात् ॥ २७ ॥ ननु किमनेनोपदेशेन, कृतानि

सुग्रीवो न हि देवोऽयं नासुरो न च राक्षसः । न दानवो न गन्धर्वो न यक्षो न च पन्नगः । तस्मात् प्राणपरित्राणं कथं राजन् करिष्यसि ॥ २७ ॥ न तु धर्मोपसंहारमधर्मफलसंहितम् । तदेव फलमन्वेति धर्मश्चाधर्मनाशनः ॥ २८ ॥

मया पापानि तैश्चावश्यं फलप्रदैर्भवितव्यमित्याशङ्क्याह–न त्विति । तुशब्द उक्तशङ्काव्यावर्तकः । धर्मः उपसंह्रियतेऽनेनेति धर्मोपसंहारं धर्मफलम् । फलेन धर्मस्योपसंह्रियमाणत्वात् । क्लीबत्वमार्षम् । तत् अधर्मफलसंहितं न भवति । कुत इत्यत्राह–तदेव फलमन्वेतीति । धर्मफलमेवानुवर्तते । नन्वधर्मे च विद्यमाने कथं तत्फलाननुवृत्तिस्तत्राह धर्मश्चाधर्मनाशन इति । च उक्तशङ्कानिवृत्त्यर्थः । विरोधिनि धर्मे जाग्रति कथमधर्मवार्ताऽपीत्यर्थः । " धर्मेण पापमपनुदति " इति श्रुतेः । यद्वा व्यत्ययो वा किं न स्यात्तत्राह धर्मश्चेति । चोऽवधारणे । धर्म एवाधर्मनाशनः तथा श्रुतेः । न त्वधर्मः

कोऽसौ हेतुस्तत्राह–सुग्रीव इत्यादि । यद्यपि मानुषाद्वध्यत्वं न प्रार्थितम् तथाप्यङ्गीकृत्योत्तरमाह–नच मानुष इति । नासुरो नच राक्षसः इति पाठः सम्यक् । फलितमाह–तस्मादिति ॥ २७ ॥ ननु महता पूर्वसञ्चितेनैव धर्मेण मम त्राणं भविष्यतीत्याशङ्क्य रोगराज्यादिवद्धर्माधर्मफलयोः सम्भूयानुभवसिद्धेरात्मत्राणसिद्धिः, उताधर्मबाधेन धर्मफलानुभवश्चेति द्वेधा विकल्प्याद्यस्यासम्भवमाह–न त्विति । धर्मोपसंहारं धर्मस्य फलविनाश्यत्वात् धर्मः उपसंह्रियतेऽनेनेति धर्मोपसंहारं धर्मफलं सुखं तत् अधर्मफलसंहितं न भवति, अधर्मेण सह भोग्यं न भवतीत्यर्थः । तीव्रतपःपरदारापहरणभवदीयधर्माधर्मफलयोरवध्यत्ववध्यत्वयोः जीवनतदभावयोः सहावस्थानविरोधात् रोगराज्यादिवत्सम्भूयानुभवो न सम्भवतीति भावः । द्वितीयं दूषयति तदेवेति । तत् धर्मफलमेवान्वेति, धर्मफलं धर्मफलेन सह तिष्ठतीति यावत् । धर्मो नाधर्मनाशनः अधर्मबाधेन धर्मफलानुभवो न घटत इति भावः । यद्वा ननु, येभ्योऽवध्यत्वं न प्रार्थितं तेभ्योपि पूर्वोपार्जितो महासुकृतसञ्चय एव रक्षिष्यतीत्याशङ्क्य एवञ्चेत्तुल्यन्यायतया त्वत्कृतोऽधर्मनिचयोपि त्वां नाशयिष्यतीत्याह न त्विति । धर्मोपसंहारं धर्मस्य फलविनाश्यत्वात् धर्मः उपसंह्रियतेऽनेनेति धर्मोपसंहारं धर्मफलं सुखं, तत् अधर्मफलसंहितं विरुद्धकारणकत्वाद्दुःखसहितं न भवतीत्यर्थः । किन्तु तदेव फलमन्वेति सुखमेव फलत्वे नानुवर्तते । तुः चार्थे । तेन अधर्मफलमपि धर्मफलसहितं न भवति, अधर्मफलमेव फलत्वेनानुवर्तत इति लभ्यते । नन्वधर्मं धर्मो नाशयिष्यतीत्याशङ्क्याह धर्मश्चेति । अत्र नञ् अनुवर्तते । धर्मोऽधर्मनाशनो न भवति । पूर्वकृतो धर्मः इदानीं कृताधर्मनाशनो न भवतीत्यर्थः । चकारादेवमधर्मोपि धर्मनाशनो न

प्रमाणाभावादिति भावः । ननु यदि धर्मः अधर्मनाशनः तर्हि प्राथमिक एव धर्मः आधुनिकानधर्मान्निवर्तयेदित्याशङ्क्याह-प्राप्तमिति । तावच्छब्दः कात्स्न्र्यवाची । कृत्स्नं धर्मफलम् । फलमस्येति । तथा च क्षिप्रं धर्ममाचर अन्यथा सद्यस्ते विनाशो भविष्यतीति भावः । अत्र कर्तव्यत्वेन विधीय

प्राप्तं धर्मफलं तावद्भवता नात्र संशयः । फलमस्याप्यधर्मस्य क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे ॥ २९ ॥ जनस्थानवधं बुद्ध्वा बुद्ध्वा वालिवधं तथा । रामसुग्रीवसख्यं च बुद्ध्यस्व हितमात्मनः ॥ ३० ॥ कामं खल्वहमप्येकः सवाजिरथकुञ्जराम् । लङ्कां नाशयितुं शक्तस्तस्यैष तु न निश्चयः ॥ ३१ ॥ रामेण हि प्रतिज्ञातं हर्यृक्षगणसन्निधौ । उत्सादनममित्राणां सीता यैस्तु प्रधर्षिता ॥ ३२ ॥ अपकुर्वन् हि रामस्य साक्षादपि पुरन्दरः । न सुखं प्राप्नुयादन्यः किं पुनस्त्वद्विधो जनः ॥ ३३ ॥ यां सीतेत्यभिजानासि येयं तिष्ठति ते वशे । कालरात्रीति तां विद्धि सर्वलङ्काविनाशिनीम् ॥ ३४ ॥ तदलं कालपाशेन सीताविग्रहरूपिणा । स्वयं स्कन्धावसक्तेन क्षममात्मनि चिन्त्यताम् ॥ ३५ ॥

मानो धर्मस्सीताप्रदानपूर्वकरामविषयशरणागतिरेव । शूरस्याशौर्यप्रवृत्त्या धर्मफलं सर्वं क्षीणमिति हनुमताऽवगतमिति मन्तव्यम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ मा भूद्धर्मापेक्षा कार्योपस्थितिरवेक्ष्यतामित्याह—जनस्थानेति । रामसुग्रीवसख्यं चेति परोक्षनिर्देशस्य गतिः पूर्वमुक्ता ॥ ३० ॥ कामम् अत्यन्तम् । अहं सुग्रीवः । एषः तन्नाशनम् । तस्य रामस्य । निश्चयः निश्चयविषयः ॥ ३१ ॥ कथमित्यत्राह—रामेणेति । हर्यृक्षगणसन्निधौ वृद्धसभायां प्रतिज्ञातमनतिक्रमणीयमिति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ कालरात्रीति काचिच्छक्तिरिति वदन्ति । "समी च कालरात्रिश्च भैरवी गणनायिका" इत्यमरशेषः ॥ ३४ ॥ तदिति ।

भवतीति लभ्यते । धर्माधर्मावनुभवैकाविनाश्यावीति भावः ॥ २८ ॥ ननु महतः पुण्यफलानुभवस्य समाप्त्यनन्तरम् अधर्मफलानुभवो भविष्यतीत्यत्राह—प्राप्तमिति । धर्मफलं तावत् साकल्येन प्राप्तं भुक्तम् । अस्याधर्मस्य सीताहरणरूपस्य ॥ २९ ॥ मानुषो रामः किं मां करिष्यतीति मा शङ्केरित्याशयेनाह—जनस्थानेति ॥ ३० ॥ काममिति । एष तु मत्कर्तृकलङ्काविनाशस्तु । तस्य रामस्य । न निश्चयः न सम्मत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ कुत इत्यत आह—रामेणेति ॥ ३२ ॥ अतिबलशालिनो मे सीतापहारेण रामादिभिः किमित्यत आह—अपकुर्वन् हीति ॥ ३३ ॥ कालरात्री महाप्रलयकर्त्री भगवतः शक्तिः ॥ ३४ ॥ विग्रहः शरीरम् । स्कन्धावसक्तेन स्कन्धसम्बन्धकरणेन । आत्मनि आत्मत्राणे ॥ ३५ ॥

कालपाशेन यमपाशेन । अतस्सीतां रामाय देहीति हृदयम् ॥ ३५ ॥ अट्टः अट्टालः । प्रतोलिका वीथिका ॥ ३६ ॥ स्वानीति । मन्त्रीन् मन्त्रिणः । इकारान्तत्वमार्षम् ॥ ३७ ॥ सत्यमिति । रामदासस्येत्यनेन रामसामर्थ्यपरिज्ञानमुक्तम् । दूतस्येत्यनेन हितोपदेशाधिकारः । वानरस्येति माध्यस्थ्यम् ॥ ३८ ॥ सर्वानिति । लोकान् भूरादीन् । सभूतान् पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपपञ्चमहाभूतयुक्तान् । सचराचरान् चतुर्मुखद्वारा सृष्टजङ्गमाजङ्गम

सीतायास्तेजसा दग्धां रामकोपप्रपीडिताम् । दह्यमानामिमां पश्य पुरीं साट्टप्रतोलिकाम् ॥ ३६ ॥ स्वानि मित्राणि मन्त्रींश्च ज्ञातीन् भ्रातॄन् सुतान् हितान् । भोगान् दारांश्च लङ्कां च मा विनाशमुपानय ॥ ३७ ॥ सत्यं राक्षसराजेन्द्र शृणुष्व वचनं मम । रामदासस्य दूतस्य वानरस्य विशेषतः ॥ ३८ ॥ सर्वान् लोकान् सुसंहृत्य सभूतान् सचराचरान् । पुनरेव तथा स्रष्टुं शक्तो रामो महायशाः ॥ ३९ ॥ देवासुरनरेन्द्रेषु यक्षरक्षोगणेषु च । विद्याधरेषु सर्वेषु गन्धर्वेषूरगेषु च ॥ ४० ॥ सिद्धेषु किन्नरेन्द्रेषु पतत्रिषु च सर्वतः ॥ ४१ ॥ सर्वभूतेषु सर्वत्र सर्व कालेषु नास्ति सः । यो रामं प्रतियुद्ध्येत विष्णुतुल्यपराक्रमम् ॥४२॥ सर्वलोकेश्वरस्यैवं कृत्वा विप्रियमुत्तमम् । रामस्य राजसिंहस्य दुर्लभं तव जीवितम् ॥ ४३ ॥ देवाश्च दैत्याश्च निशाचरेन्द्र गन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः । रामस्य लोकत्रयनायकस्य स्थातुं न शक्ताः समरेषु सर्वे ॥ ४४ ॥ ब्रह्मा स्वयम्भूश्चतुराननो वा रुद्रस्त्रिनेत्र स्त्रिपुरान्तको वा । इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा त्रातुं न शक्ता युधि रामवध्यम् ॥ ४५ ॥

युक्तान् । संहृत्य प्रलयावसाने रुद्रद्वारा स्वयं च संहृत्य पुनः कल्पादौ तथैव "धाता यथापूर्वमकल्पयत्" इति श्रुत्युक्तरीत्या स्रष्टुं समर्थः । तत्र प्रमाणमाह महायशा इति । "न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः" इति हि श्रुतिः । श्रुतिस्मृतिषु तथा प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ३९–४४ ॥

रामानु०–सर्वभूतेषु सर्वत्र सर्वकालेषु नास्ति सः । इति पाठस्साधुः ॥ ४२ ॥ मा भूवन् शक्तास्सामान्यदेवाः, ईश्वराश्शक्ताः स्युरित्याशङ्क्याह–ब्रह्मेति । अत्र

प्रतोलिका रथ्या ॥ ३६ ॥ मन्त्रीन् मंत्रिणः ॥ ३७ ॥ सत्यमिति । रामदासस्येत्यादिविशेषणत्रयेण स्वस्य रामसामर्थ्यपरिज्ञानं हितोपदेशाधिकारं माध्यस्थ्यं च सूचितम् ॥ ३८–४४ ॥ ब्रह्मेति । ब्रह्मा स्वयम्भूरित्यादिविशेषणानि तेषां सामर्थ्यविशेषद्योतनार्थम् । इन्द्रः परमैश्वर्यवानिन्द्रः । "इदि परमैश्वर्ये" इति धातुः ।

स०–ब्रह्मेत्यादिपादत्रयेपि त्रिवारमुक्तिर्दार्ढ्याय, भट्टिकाव्ये–"जहिहि जहीहि जहाहि रामभार्याम्" इतिवत् । यद्वा ब्रह्मा बृहस्पतिः "ब्रह्मापि तन्न जानाति" इति गीताभाष्यप्रमेयदीपिकायां 'ब्रह्मा

विशेषणान्तरोपादानं तेषां सामर्थ्यविशेषद्योतनार्थम् । पतत्प्रकर्षत्वपरिहाराय व्युत्क्रमेण योजनीयम् । इन्द्रः परमैश्वर्यवान् । " इदि परमैश्वर्ये " इत्यस्माद्धातोः " ऋज्रेन्द्राग्र–" इत्यादिना निपातनात्साधुत्वम् । त्रैलोक्याधिपतिरपि त्रातुं न शक्त इत्यर्थः । तस्य त्रैलोक्याधिपतित्वेऽपि परनिरसनसामर्थ्याभावादशक्ततेत्यत्राह–महेन्द्र इति । वृत्रहननप्रसिद्धसामर्थ्योऽपि न शक्तः । " यो वृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वम् " इति श्रौतनिर्वचनम् । स्वयं चतुरोऽपि सहायसम्पत्त्यभावान्न शक्त इत्यत्राह सुरनायक इति । स्वतुल्यत्रयस्त्रिंशत्कोटिसुरगणसहायोऽपि न शक्त इत्यर्थः । मा भूत्क्षुद्र इन्द्रश्शक्तः, सर्वसंहारको रुद्रस्तु शक्तस्स्यात्तत्राह रुद्र इति । संहारकाले प्रजाः रोदयतीति रुद्रः । " रोदेर्णिलुक् च " इति रप्रत्ययः । कालविशेषे संहारकोऽपीदानीमप्राप्तकालत्वादशक्त इत्यत्राह त्रिनेत्र इति । निटिलनयनदहनज्वालाविलोपितमदनोऽपीत्यर्थः । काकतालीयत्वशङ्काव्युदासायाह त्रिपुरान्तक इति । प्रबलतरमहासुरसंहारकोऽपीत्यर्थः । मा भूत्तस्य शक्तिः " ब्रह्मणः पुत्राय ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय " इत्युक्तरीत्या रुद्रस्यापि पिता ब्रह्मा शक्तस्स्यात्, तत्राह ब्रह्मेति । बृंहतीति ब्रह्मा । " बृहेरम् नलोपश्च " इति मनिन् अमागमो नकारलोपश्च। रुद्रपिता स्वयं कर्मवश्यः कथं शक्नुयात् तत्राह स्वयंभूरिति । कर्मवश्यत्वेऽपीतरसाधारण्येनानुत्पन्नः स्वयंभूः । स्वयंभूत्वेपि सहायसंपत्त्यभावात्कथं त्रायेतेत्यत्राह चतुरानन इति । युगपदेव सर्ववेदोच्चारणसम्पादितातिशयोऽपि न शक्तः । प्रत्येकमशक्तत्वेऽपि किं संभूयागताश्शक्नुवन्ति ? तत्राह न शक्ता इति । बहुवचनेनायमर्थो लभ्यते–वधमर्हतीति वध्यः । दण्डादित्वाद्यः । रामस्य वध्यो रामवध्यः । तं त्रातुं न शक्ताः । 'स्थानविन्निग्रहस्य च' इत्युचितवधार्हस्य त्राता कः । युधि युद्धे न शक्ताः किन्तु शरणं गत्वा त्रातुं शक्ता इत्यर्थः । अत्र " हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे । न सन्न चासीच्छिव एव केवलः । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते " इति परदेवतात्वेन प्रसक्तात्रिकादधिकत्वमुक्तम् । राम इत्यनेन वेदान्तोदितानां सद्ब्रह्मादिसामान्यशब्दानां हिरण्यगर्भशिवेन्द्रादिविशेषशब्दानां च व्यक्तिविशेषपरत्वं व्यञ्जितम् । त्रातृत्वेन प्रसक्तप्रधानदेवतानिराकरणप्रकरणे विष्णोरनुपादानात् पारिशेष्याद्राम एव विष्णुरिति प्रतिपादितम् ॥ ४९ ॥

यो वृत्रहा स महेन्द्रः " महान्वा अयमभूद्यो वृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वम् " इति श्रुतेः । त्रैलोक्ययन्तृत्ववृत्रहन्तृत्वसर्वसुरसंवृतत्वादिधर्मविशिष्टो वज्रपाणिर्वा । रुद्रः संहारकाले प्रजाः संहरन् रोदयतीति रुद्रः । रुतं शब्दं वेदात्मानं ब्रह्मणे कल्पादौ रातीति वा रुद्रः। यद्वा रुता नादेन सकलं जगदिदं द्रावयतीति

–बृहस्पतिः ' इति व्याख्यानात् । अस्वयंभूः स्वयम्भूभिन्नः स्वयम्भूसदृशो वायुः । चतुराननो विरिञ्चः । वाशब्दस्सर्वत्रान्वेति । रुद्रः क्रूरो यमः । त्रिनेत्रो रुद्रः । त्रिपुरान्तेन रुद्रेण कं शिरो यस्य दक्षस्य विनाशकस्य वा । इन्द्रः शचीपतिः । अमहेन्द्रः वृत्रहेतरः तत्सदृशः कामः । सुरनायकः सुरसेनानायकः षण्मुखः ॥ ४९ ॥

अस्माच्छ्लोकात्परं स सौष्ठवेति श्लोकः। तस्य तद्वचनमिति श्लोकस्तु उत्तरसर्गादिः। अत्र स प्रमादाल्लिखितः ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वेति श्लोकस्सर्गस्य प्रथमः ॥ १ ॥ दौत्यं

स सौष्ठवोपेतमदीनवादिनः कपेर्निशम्याप्रतिमोऽप्रियं वचः। दशाननः कोपविवृत्तलोचनः समादिशत् तस्य वधं महाकपेः ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वानरस्य महात्मनः। आज्ञापयद्वधं तस्य रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १ ॥
वधे तस्य समाज्ञप्ते रावणेन दुरात्मना। निवेदितवतो दौत्यं नानुमेने विभीषणः ॥ २ ॥
तं रक्षोधिपतिं क्रुद्धं तच्च कार्यमुपस्थितम्। विदित्वा चिन्तयामास कार्यं कार्यविधौ स्थितः ॥ ३ ॥

दूतकर्म। ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ्। तन्निवेदितवतः उक्तवतः। नानुमेने, वधमित्यनुवर्तनीयम्। निवेदितमतौ दूत्यमिति पाठान्तरम्। मन्यत इति मतिः कार्यम्। निवेदितमतौ निवेदितकार्यांशे यथार्थवादित्वेनावध्ये हनुमति दूत्यं दूतसंबन्धितया रावणादिष्टं वधम्। "दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यम्" इति भावकर्मणोर्विहितो यप्रत्ययः अर्थानुगुण्यात्सम्बन्धमात्रे गमयितव्यः ॥ २ ॥ तच्च कार्यं दूतवधरूपकार्यम्। कार्यम् अनन्तरानुष्ठेयम्। कार्यविधौ कार्यकरणे। स्थितः निश्चितार्थः, साध्वसाधुविवेकनिश्चितकार्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

रञ्जयतीति नादात्मकत्वाद्रुद्रः। यद्वा रुता नादेन प्रणवरूपेण वेदरूपेण वा दापयतीति इष्टमर्थं गमयतीति वा रुद्रः। यद्वा रुतं संसारदुःखं दुःखहेतुं वा द्रावयतीति रुद्रः। तदुक्तम्–"मद्दुःखं दुःखहेतुं वा तद्द्रावयति यः प्रभुः। रुद्र इत्युच्यते तस्माच्छिवः परमकारणम् ॥" इति। एवं व्युत्पत्तियुक्तरुद्रत्वशत्रुभस्मीकरणसमर्थफाललोचनयुक्तत्वत्रिपुरान्तकत्वादिधर्मविशिष्टो महेश्वरो वा। बृंहति बृंहयतीति वा ब्रह्मा। स्वयम्भूः स्वयमेव स्वतन्त्रो भवति न परतन्त्र इति स्वयम्भूः। बृहत्त्वनित्यस्वतन्त्रत्वबहुमुखत्वकार्यनिर्वाहकत्वादिधर्मविशिष्टो विरिञ्चिर्वा युधि रामवध्यं त्रातुं न शक्ता इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥१॥ वध इति। निवेदितमतौ इति पाठः। मन्यत इति मतिः कार्यम्। निवेदितस्वागमनकार्ये हनुमति। अनेनास्य यथादिष्टार्थवादित्वेनानपराधित्वादवध्यत्वमुक्तम्। अतोऽस्मिन्विषये दूत्यं दूतसम्बन्धिनं रावणनिर्दिष्टं वधं नानुमेने ॥ २ ॥ तच्च

निश्चितार्थ इति । आपूज्येति च्छेदः ॥ ४ ॥ परावरज्ञाः त्याज्योपादेयविवेकयुक्ताः ॥५॥ प्रमापणं मारणम् ॥ ६ ॥ भूतानामिति निर्धारणे षष्ठी । भूतानां मध्ये ॥ ७ ॥ शास्त्रविपश्चित्त्वं विविधं पश्यतीति विपश्चित् तस्य भावः विपश्चित्त्वम्, शास्त्रविषये विविधज्ञानोपेतत्वमिति यावत् ॥८॥ दूतदण्डः दूतयोग्य

निश्चितार्थस्ततः साम्नाऽऽपूज्य शत्रुजिदग्रजम् । उवाच हितमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥ क्षमस्व रोषं त्यज राक्षसेन्द्र प्रसीद मद्वाक्यमिदं शृणुष्व । वधं न कुर्वन्ति परावरज्ञा दूतस्य सन्तो वसुधाधिपेन्द्राः ॥५॥ राजधर्मविरुद्धं च लोकवृत्तेश्च गर्हितम् । तव चासदृशं वीर कपेरस्य प्रमापणम् ॥६॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च राजधर्मविशारदः । परावरज्ञो भूतानां त्वमेव परमार्थवित् ॥७॥ गृह्यन्ते यदि रोषेण त्वादृशोऽपि विपश्चितः । ततः शास्त्रविपश्चित्त्वं श्रम एव हि केवलम् ॥ ८ ॥ तस्मात् प्रसीद शत्रुघ्न राक्षसेन्द्र दुरासद । युक्तायुक्तं विनिश्चित्य दूतदण्डो विधीयताम् ॥९॥ विभीषणवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः । रोषेण महताविष्टो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १० ॥ न पापानां वधे पापं विद्यते शत्रुसूदन । तस्मादेनं वधिष्यामि वानरं पापचारिणम् ॥ ११ ॥ अधर्ममूलं बहुरोषयुक्तमनार्यजुष्टं वचनं निशम्य । उवाच वाक्यं परमार्थतत्त्वं विभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः ॥ १२ ॥ प्रसीद लङ्केश्वर राक्षसेन्द्र धर्मार्थयुक्तं वचनं शृणुष्व । दूता न वध्याः समयेषु राजन् सर्वेषु सर्वत्र वदन्ति सन्तः ॥ १३ ॥ असंशयं शत्रुरयं प्रवृद्धः कृतं ह्यनेनाप्रियमप्रमेयम् । न दूतवध्यां प्रवदन्ति सन्तो दूतस्य दृष्टा बहवो हि दण्डाः ॥ १४ ॥

दण्डः ॥ ९–१२ ॥ प्रसीदेति । सर्वेषु सर्वत्र सर्वदेशेषु सर्वजातिष्वित्यर्थः ॥ १३ ॥ न केवलं दूतोऽयम् अक्षादिवधेन शत्रुश्च, तथाच हन्तव्य

कार्यं दूतवधरूपं कार्यम् । कार्यविधौ कर्तव्यविधाने स्थितः, कार्यकरणे कृतनिश्चय इत्यर्थः ॥ ३ ॥ शत्रुजितं च तमग्रजं च ॥ ४ ॥ रोषं त्यज, परावरज्ञाः त्याज्योपादेयविवेकयुक्ताः ॥ ५ ॥ प्रमापणं मारणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ शास्त्रविपश्चित्त्वं शास्त्रपाण्डित्यसम्पादनम् । श्रमः केवलं श्रम एव, व्यर्थप्रयास एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ दूतदण्डः दूते विहितो दण्डः ॥ ९ ॥ १० ॥ पापचारिणं राजद्रोहिणम् ॥ ११ ॥ अधर्मस्य मूलम् अधर्ममूलम् । दोषः अपकीर्तिरूपः ॥ १२ ॥ समयेषु स्वस्वामि

इत्याशङ्क्याह—असंशयमिति। दूतवध्यां दूतवधम्। स्त्रियां भावे क्यप्। हन्तेर्वधादेश आर्षः ॥१४॥ लक्षणसन्निपातः दूतयोग्याङ्कनसंबन्धः। नः अस्माभिः ॥ १५ ॥ धर्मार्थविनीतबुद्धिः धर्मार्थयोशिशक्षितबुद्धिः। परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः उत्कृष्टापकृष्टपरिज्ञाननिश्चितार्थः। अस्मिन् विषये इदं कार्यं परम्

वैरूप्यमङ्गेषु कशाभिघातो मौण्ड्यं(ढ्यं) तथा लक्षणसन्निपातः। एतान् हि दूते प्रवदन्ति दण्डान् वधस्तु दूतस्य न नः श्रुतोऽपि ॥ १५ ॥ कथं च धर्मार्थविनीतबुद्धिः परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः। भवद्विधः कोपवशे हि तिष्ठेत् कोपं नियच्छन्ति हि सत्त्ववन्तः ॥ १६ ॥ न धर्मवादे न च लोकवृत्ते न शास्त्रबुद्धिग्रहणेषु चापि। विद्येत कश्चित्तव वीर तुल्यस्त्वं ह्युत्तमः सर्वसुरासुराणाम् ॥ १७ ॥ न चाप्यस्य कपेर्घाते कञ्चित् पश्याम्यहं गुणम्। तेष्वयं पात्यतां दण्डो यैरयं प्रेषितः कपिः॥१८॥ साधुर्वा यदिवाऽसाधुः परैरेष समर्पितः। ब्रुवन् परार्थं परवान् न दूतो वधमर्हति ॥१९॥ अपि चास्मिन् हते राजन् नान्यं पश्यामि खेचरम्। इह यः पुनरागच्छेत् परं पारं महोदधेः ॥ २० ॥

इदमवरमिति विवेकानिश्चितकार्य इत्यर्थः। नियच्छन्ति निगृह्णन्ति। सत्त्ववन्तः व्यवसायवन्तः ॥ १६ ॥ धर्मवादे धर्मशास्त्रे। लोकवृत्ते लौकिकाचारे। शास्त्रबुद्धिग्रहणेषु शास्त्रशब्देन शास्त्रार्थ उच्यते। शास्त्रार्थज्ञानतद्धारणेष्वित्यर्थः ॥ १७ ॥ न केवलं दूतस्य वधे शास्त्रविरोधः गुणमपि न कंचित्पश्यामि अतः एतत्प्रेषकेष्वेव वधरूपो दण्डः पात्यतामित्याह—न चेत्यादि ॥ १८ ॥ साधुर्वेति। समर्पितः प्रेषितः ॥ १९ ॥ अस्मिन् हते सति वृत्तान्तनिवेदकाभावाद्रामलक्ष्मणयोरिहागमनाभावेन तव शत्रुक्षयो न स्यात्, विमुक्तेऽस्मिन् एतन्निवेदितवृत्तान्तयोस्तयोरिहागमनादयत्नेन तव शत्रुनाशो भवेदित्यभिप्रेत्याह—अपि चेत्यादिना। इह परं पारम् इह विद्यमानं महोदधेः परं पारम्, इदं दक्षिणकूलमित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

नियोगानुष्ठानकालेषु ॥ १३ ॥ १४ ॥ लक्षणसन्निपातः दूतयोग्याङ्कनसम्बन्धः। न नः श्रुतोऽपि नोऽस्माभिः न श्रुतः ॥ १५ ॥ परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः उत्कृष्टापकृष्टज्ञानेन निश्चितकार्यः। अस्मिन विषये इदं कार्यं परम् इदमवरमिति विवेकेन निश्चितप्रयोजन इत्यर्थः। भवद्विधः त्वादृशः। सत्त्ववन्तः बलवन्तः ॥ १६ ॥ न तु तवान्येनोपदेष्टव्यांशोऽस्तीत्याह—न धर्मवाद इति ॥ १७ ॥ १८ ॥ परुषवक्ताऽयमवश्यं हन्तव्य इत्यत आह—साधुरिति। समर्पितः प्रेषितः ॥ १९ ॥ अस्मिन् हते सति वृत्तान्तनिवेदकाभावाद्रामलक्ष्मणयोरिहागमनाभावेन तव शत्रुक्षयो न स्यात्। विमुक्ते त्वस्मिन्नेतन्निवेदितवृत्तान्तयोस्तयोरिहागमनादयत्नेन तव शत्रु

अस्मिन् विनष्ट इति। दीर्घपथावरुद्धौ दूरमार्गेण निरुद्धगमनावित्यर्थः। एतच्छ्लोकानन्तरं पराक्रमोत्साहमनस्विनां चेति श्लोकः। ततो हिताश्चेति श्लोकः। अथ तदेकदेशेनेति श्लोकः। अथ निशाचराणामिति सर्गान्तश्लोकः। अयमेव पाठक्रमः समीचीनः। अन्येप्यत्र सर्गे श्लोकाः कल्पिता

तस्मान्नास्य वधे यत्नः कार्यः परपुरञ्जय। भवान् सेन्द्रेषु देवेषु यत्नमास्थातुमर्हति ॥ २१ ॥ अस्मिन् विनष्टे नहि दूतमन्यं पश्यामि यस्तौ नरराजपुत्रौ। युद्धाय युद्धप्रिय दुर्विनीतावुद्योजयेद्दीर्घपथावरुद्धौ ॥२२॥ पराक्रमोत्साहमनस्विनां च सुरासुराणामपि दुर्जयेन। त्वया मनोनन्दन नैर्ऋतानां युद्धायतिर्नाशयितुं न युक्ता ॥ २३ ॥ हिताश्च शूराश्च समाहिताश्च कुलेषु जाताश्च महागुणेषु। मनस्विनः शस्त्रभृतां वरिष्ठाः कोट्यग्रतस्ते सुभृताश्च योधाः ॥२४॥ तदेकदेशेन बलस्य तावत् केचित्तवादेशकृतोऽभियान्तु। तौ राजपुत्रौ विनिगृह्य मूढौ परेषु ते भावयितुं प्रभावम् ॥ २५ ॥ निशाचराणामधिपोऽनुजस्य विभीषणस्योत्तमवाक्यमिष्टम्। जग्राह बुद्ध्या सुरलोकशत्रुर्महाबलो राक्षसराजमुख्यः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

दृश्यन्ते ॥ २२–२४ ॥ रामानु०–अस्मिन्निति। उद्योजयेद्दीर्घपथावरुद्धावित्यतः परं पराक्रमोत्साहमनस्विनां चेति श्लोकः। ततः परं हिताश्चेति श्लोकः। तदनन्तरं तदेकदेशेनेति। ततो निशाचराणामिति सर्गान्तश्लोकः। अयमेव समीचीनः पाठक्रमः ॥ २२–२४ ॥ तदिति। तत्तस्मात्कारणात्। एकदेशेनेति सहयोगे तृतीया। बलस्य सैन्यस्य ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

नाशो भवेदित्याशयेनाह–अपिचेत्यादि। इह पारम् इदं पारमित्यर्थः। नान्यं पश्यामि योऽत्रागच्छेदित्यर्थः ॥२०॥ तस्मात् पुनरागन्तुकाभावात ॥ २१ ॥ नन्वस्मिन् हते अन्यस्यानागमने च का मम क्षतिः ? इष्टमेवेदम्, तत्राह–अस्मिन् विनष्ट इति। तौ राजपुत्रौ द्वौ य उद्योजयेत तं न पश्यामि। ननु तदुद्योगाभावोऽपि ममेष्ट एव, नेत्याह युद्धप्रियेति सम्बोधनेन। युद्धप्रियस्य तव तयोरनागमनमेव क्षतिरिति भावः ॥ २२ ॥ महावीरस्य तव न कुत्रापि भयशङ्केत्याशयेनाह–पराक्रमेत्यादिना ॥ २३ ॥ हिताश्चेति। समाहिताः दानमानाभ्यां वशीकृता इत्यर्थः। सुभृताः सद्भृत्याः योधाश्च वर्तन्ते खल्विति शेषः ॥ २४ ॥ तत तस्मात्कारणात बलस्य सैन्यस्य एकदेशेन एकांशेन सह आदेशकृतः आज्ञाकारिणः केचित्कतिचित भावयितुं प्रकाशयितुम् ॥ २५ २६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

तस्येत्यादि । देशकालहितं देशकालोचितमिति विभीषणवचनविशेषणम् ॥ १ ॥ दूतवध्या दूतवधः ॥ २ ॥ ३ ॥ तत इति । समित्रेति । मित्राणि आप्ताः, समसुखदुःखा वा सहाया वा । ज्ञातयः भ्रात्रादयः । बान्धवाः सम्बन्धिनः । सुहृज्जनाः स्निग्धजनाः ॥ ४ ॥ आज्ञापयदिति । प्रदीप्तेन लाङ्गूलेन

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवो महाबलः । देशकालहितं वाक्यं भ्रातुरुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥ सम्यगुक्तं हि भवता दूतवध्या विगर्हिता । अवश्यं तु वधादन्यः क्रियतामस्य निग्रहः ॥ २ ॥ कपीनां किल लाङ्गूलमिष्टं भवति भूषणम् । तदस्य दीप्यतां शीघ्रं तेन दग्धेन गच्छतु ॥ ३ ॥ ततः पश्यन्त्विमं दीनमङ्गवैरूप्यकर्शितम् । समित्रज्ञातयः सर्वे बान्धवाः ससुहृज्जनाः ॥ ४ ॥ आज्ञापयद्राक्षसेन्द्रः पुरं सर्वं सचत्वरम् । लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन रक्षोभिः परिणीयताम् ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपकर्शिताः । वेष्टयन्ति स्म लाङ्गूलं जीर्णैः कार्पासकैः पटैः ॥ ६ ॥ संवेष्ट्यमाने लाङ्गूले व्यवर्धत महाकपिः । शुष्कमिन्धनमासाद्य वनेष्विव हुताशनः । तैलेन परिषिच्याथ तेऽग्निं तत्राभ्यपातयन् ॥ ७ ॥ लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन राक्षसांस्तानपातयत् । रोषामर्षपरीतात्मा बालसूर्यसमाननः ॥ ८ ॥ लाङ्गूलं संप्रदीप्तं तु द्रष्टुं तस्य हनूमतः । सहस्त्रीबालवृद्धाश्च जग्मुः प्रीता निशाचराः ॥ ९ ॥ स भूयः सङ्गतैः क्रूरै राक्षसैर्हरिसत्तमः । निबद्धः कृतवान् वीरस्तत्कालसदृशीं मतिम् ॥ १० ॥

युक्तो हनुमान् सचत्वरं सर्वं पुरं परिणीयतां परितो नीयताम् इत्याज्ञापयदित्यन्वयः ॥ ५-७ ॥ लाङ्गूलेनेति । अपातयत् लाङ्गूलभ्रामणेन

तस्य विभीषणस्य ॥ १ ॥ दूतवध्या दूतवधः २ ॥ दग्धेन लाङ्गूलेनोपलक्षितो गच्छतु, स्वस्वामिसमीपमिति शेषः ॥ ३ ॥ मित्राण्याप्ताः ये समसुखदुःखाः, ज्ञातयः भ्रात्रादयः, बान्धवाः सम्बन्धिनः, सुहृज्जनाः स्निग्धजनाः ॥ ४ ॥ परिणीयतामित्याज्ञापयदिति योजना ॥ ५ ॥ ६ ॥ शुष्कमिति । आरण्यका यथा शुष्कमिन्धनमासाद्य हुताशनमुत्पादयन्ति तथा जीर्णपटवेष्टितं लाङ्गूलं तैलेन परिषिच्य तत्र तेऽग्निमुपपादयन् । हुताशन इति पाठे-वृद्धौ दृष्टान्तोऽयम् । उपपादयन्नित्यस्य समयोजयन्नित्यन्ये । तान् बद्ध्वा नेतॄन् ॥ ७-९ ॥ सङ्गतैः मिलितैः राक्षसैः स भूयः निबद्ध इति सम्बन्धः । बन्धसंहारशक्तावपि स नोचित इत्यचिन्तय

अद्रावयदित्यर्थः ॥ ८–१० ॥ न मे शक्ताः न मे पर्याप्ता इत्यर्थः । मम निग्रहे न समर्था इति यावत् ॥ ११ ॥ यदीति । भर्तृहितार्थाय रामहितार्थाय । चरन्तं प्रवर्तमानम्, मामिति शेषः । भर्तृशासनात् रावणशासनात् यदि बध्नन्ति, तावता मे निष्कृतिः प्रतिक्रिया न कृता । इदं बन्धनमकिञ्चित्करमिति भावः ॥ १२ ॥ रामस्य प्रीत्यर्थमिदं विषहिष्ये । रावणादिवधस्य स्वेनैव कर्तव्यत्वेन रामाभिमतत्वाद्राक्षसानामहमीदृशं

कामं खलु न मे शक्ता निबद्धस्यापि राक्षसाः । छित्त्वा पाशान् समुत्पत्य हन्यामहमिमान् पुनः ॥ ११ ॥ यदि भर्तृहितार्थाय चरन्तं भर्तृशासनात् । बध्नन्त्येते दुरात्मानो न तु मे निष्कृतिः कृता ॥ १२ ॥ सर्वेषामेव पर्याप्तो राक्षसानामहं युधि । किं तु रामस्य प्रीत्यर्थं विषहिष्येऽहमीदृशम् ॥१३॥ लङ्का चारयितव्या वै पुनरेव भवेदिति । रात्रौ न हि सुदृष्टा मे दुर्गकर्मविधानतः ॥ १४ ॥ अवश्यमेव द्रष्टव्या मया लङ्का निशाक्षये ॥१५॥ कामं बद्धस्य मे भूयः पुच्छस्योद्दीपनेन च । पीडां कुर्वन्तु रक्षांसि न मेऽस्ति मनसः श्रमः ॥ १६ ॥ ततस्ते संवृताकारं सत्त्ववन्तं महाकपिम् । परिगृह्य ययुर्हृष्टा राक्षसाः कपिकुञ्जरम् ॥ १७ ॥

बन्धनाकर्षणादिरूपं परिभवं सहिष्य इति भावः । रामस्य प्रीत्यर्थमित्यत्र च्छन्दोभङ्ग आर्षः ॥ १३ ॥ लङ्केति । लङ्का रात्रौ दुर्गकर्मविधानतः दुर्गकर्मविधानाद्धेतोः । न हि सुदृष्टा नैव सुदृष्टा । यद्वा दुर्गकर्मविधानतः नगरगुप्तिविशेषज्ञानपूर्वकमित्यर्थः । न दृष्टेति हेतोर्मया लङ्का पुनश्चारयितव्या भवेत् । विचरित्वा द्रष्टव्या भवेदित्यर्थः । अयं च प्रातःकालः न तूषःकालः । प्रातःकालेऽपि तथा व्यवहारोपपत्तेः ॥ १४ ॥ १५ ॥ काममिति । मनसः श्रम इत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् ॥१६॥ संवृताकारं गूढस्वभावम् । महाकपिमिति बुद्ध्या महत्त्वम् । कपिकुञ्जरमिति सजातीयश्रेष्ठत्वम् ॥१७

दित्याह कृतवानिति ॥१०॥ निबद्धस्यापि मे न शक्ताः मम निग्रहे न समर्था इत्यर्थः ॥ ११ ॥ भर्तुः स्वामिनो रामस्य । भर्तृशासनात रावणशासनात् । निष्कृतिः प्रतिक्रिया न कृता मया कृतस्य कार्यस्य बन्धनमात्रं प्रतिक्रिया न भवतीति भावः ॥१२॥ सर्वेषां, हनन इति शेषः । अहं पर्याप्तः, रामस्य प्रीत्यर्थम् ईदृशमवमानं विषहिष्ये, सर्वराक्षससंहारस्य रामेण प्रतिज्ञातत्वादिति भावः ॥ १३ ॥ दुर्गकर्मविधानतः विधानाद्धेतोः रात्रौ लङ्का न हि सुदृष्टा, अतो मे मया लङ्का पुनश्चारयितव्या भवेत शोधयितव्या भवेदिति योजना । यद्वा दुर्गकर्मविधानतः नगरगुप्तिविशेषज्ञानपूर्वकमित्यर्थः । अनेन उषःकालः सम्प्राप्त इत्यवगम्यते॥१४॥१५॥ मनसः

स्वकर्मभिः आस्फोटनसिंहनादैरित्यर्थः । तां पुरीं घोषयन्तः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । चारयन्ति स्म, तमिति शेषः ॥ १८ ॥ चारयामास शोधयामास ॥ १९ ॥ चत्वरान् गृहबहिरङ्गणानि ॥ २० ॥ शृङ्गाटकानि चतुष्पथानि । रथ्याः महावीथीः । उपरथ्याः अवान्तरवीथीः । गृहकान्तरान्

शङ्खभेरीनिनादैस्तं घोषयन्तः स्वकर्मभिः । राक्षसाः क्रूरकर्माणश्चारयन्ति स्म तां पुरीम् ॥ १८ ॥ अन्वीयमानो रक्षोभिर्ययौ सुखमरिन्दमः । हनुमांश्चारयामास राक्षसानां महापुरीम् ॥ १९ ॥ अथापश्यद्विमानानि विचित्राणि महाकपिः । संवृतान् भूमिभागांश्च सुविभक्तांश्च चत्वरान् ॥ २० ॥ वीथीश्च गृहसंबाधाः कपिः शृङ्गाटकानि च । तथा रथ्योपरथ्याश्च तथैव गृहकान्तरान् । गृहांश्च मेघसङ्काशान् ददर्श पवनात्मजः ॥ २१ ॥ चत्वरेषु चतुष्केषु राजमार्गे तथैव च । घोषयन्ति कपिं सर्वे चारीक इति राक्षसाः ॥ २२ ॥ स्त्रीबालवृद्धा निर्जग्मुस्तत्र तत्र कुतूहलात् । तं प्रदीपितलाङ्गूलं हनुमन्तं दिदृक्षवः ॥२३॥ दीप्यमाने ततस्तस्य लांगूलाग्रे हनूमतः । राक्षस्यस्ता विरूपाक्ष्यः शंसुर्देव्यास्तदप्रियम् ॥ २४ ॥ यस्त्वया कृतसंवादः सीते ताम्रमुखः कपिः । लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन स एष परिणीयते ॥ २५ ॥ श्रुत्वा तद्वचनं क्रूरमात्मापहरणोपमम् । वैदेही शोकसन्तप्ता हुताशनमुपागमत् ॥ २६ ॥

गृहकाणि क्षुद्रगृहाणि, अन्तराणि प्रच्छन्नद्वाराणि अन्तर्द्वाराणीत्यर्थः । "तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं प्रच्छन्नद्वारमन्तरम्" इति वैजयन्ती । अक्लीबत्वमार्षम् ॥ २१ ॥ चत्वरेष्विति । चत्वरेषु चतसृणां रथ्यानां संभेदेषु । चतुष्केषु चतुस्तम्भमण्डपेषु । चार एव चारीकः । स्वार्थे कप्रत्ययः । आर्षो दीर्घः ॥ २२ ॥ २३ ॥ शंसुः शशंसुः । आर्षो द्विर्वचनाभावः ॥ २४ ॥ परिणीयते परितो नीयते ॥ २५ ॥ उपागमत् उपासितवती ॥ २६ ॥

श्रममित्यत्र चिन्तासमाप्तिद्योतकमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ शङ्खेति । स्वकर्मभिः आस्फोटसिंहनादैः तां पुरीं घोषयन्तः तं चारयन्ति स्मेति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ चारयामास चोदयामासेत्यर्थः ॥ १९ ॥ चत्वरान् गृहबहिरङ्गणानि ॥ २० ॥ गृहसम्बाधाः गृहैः सम्बाधाः निबिडाः रथ्याः । शृङ्गाटकानि चतुष्पथानि । उपरथ्याः क्षुद्रवीथीः । चत्वरेषु चतसृणां रथ्यानां सम्बन्धेषु । चतुष्केषु चतुस्तम्भमण्टपेषु । चार एव चारीकः ॥ २१-२३ ॥ शंसुः शशंसुः ॥ २४ ॥ परिणीयते परितो नीयते ॥ २५ ॥ आत्मापहरणोपमं तादृग्दुःखजनकमित्यर्थः । हुताशनमुपागमत उपासितवती ॥ २६ ॥

तस्य हनुमतः। मङ्गलाभिमुखी अदाहपरा। प्रयता शुद्धिमती। "पवित्रः प्रयतः पूतः" इत्यमरः ॥२७॥ यद्यस्तीति। पतिशुश्रूषादिपदं तत्फलपरम्। शीतो भव, तेनेति शेषः। एकपत्नीत्वं पातिव्रत्यम् ॥२८॥ किंचिदनुक्रोश इति समस्तं पदम्। तस्य रामस्य। भाग्यशेषः इदानीं निरन्तरदुःखानुभवात्

मङ्गलाभिमुखी तस्य सा तदाऽऽसीन्महाकपेः। उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता हव्यवाहनम् ॥ २७ ॥ यद्यस्ति पति शुश्रूषा यद्यस्ति चरितं तपः। यदि चास्त्येकपत्नीत्वं शीतो भव हनूमतः ॥ २८ ॥ यदि किंचिदनुक्रोशस्तस्य मय्यस्ति धीमतः। यदि वा भाग्यशेषो मे शीतो भव हनूमतः ॥२९॥ यदि मां वृत्तसम्पन्नां तत्समागमलालसाम्। स विजानाति धर्मात्मा शीतो भव हनूमतः ॥ ३० ॥ यदि मां तारयेदार्यः सुग्रीवः सत्यसङ्गरः। अस्माद्दुःखाम्बु संरोधाच्छीतो भव हनूमतः ॥३१॥ ततस्तीक्ष्णार्चिरव्यग्रः प्रदक्षिणशिखोऽनलः। जज्वाल मृगशावाक्ष्याः शंसन्निव शिवं कपेः ॥ ३२ ॥ हनुमज्जनकश्चापि पुच्छानलयुतोऽनिलः। ववौ स्वास्थ्यकरो देव्याः प्रालेयानिलशीतलः ॥ ३३ ॥ दह्यमाने च लाङ्गूले चिन्तयामास वानरः ॥ ३४ ॥

भाग्यप्रसक्तिरेव नास्तीति मन्यमानाया इदं वचनम् ॥२९॥ मम पातिव्रत्यं यदि हनुमान् जानाति तदा शीतो भवेत्याह–यदि मामिति ॥ ३० ॥ यदि मां तारयेदिति। मत्तारणे इदमेव ज्ञापकमिति भावः ॥३१॥ तत इति। ततः सीतोपगमात्। कपेरनलः कपिवालाग्निः मृगशावाक्ष्याः सीतायाः शुभं शंसन्निव प्रदक्षिणशिखो जज्वालेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ हनुमदिति। अनिलश्च पुच्छानलयुतोऽपि। प्रालेयानिलशीतलः हिममारुतवच्छीतलस्सन्। देव्याः सीतायाः स्वास्थ्यकरः सुखकरः ववौ। अस्मात्परं दह्यमाने च लाङ्गूल इति श्लोकः। अनयोः श्लोकयोर्मध्ये केचन श्लोकाः कतिपयकोशेषु दृश्यन्ते। बहुकोशेषु

प्रयता शुद्धिमती ॥२७॥ यदि एकपत्नीत्वम् एकः पतिर्यस्याः सा एकपत्नी तस्या भावस्तत्त्वम्, पातिव्रत्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥ तस्य रामस्य ॥ २९–३१ ॥ मृगशावाक्ष्याः सीतायाः, महिम्नेति शेषः। अनलः पुच्छानलः। प्रदक्षिणशिखः प्रदक्षिणाकारज्वालस्सन् कपेः शिवं शंसन्निव जज्वालेति सम्बन्धः ॥३२॥ किञ्च हनुमज्जनकः अनिलः पुच्छानलयुतः हनुमत्पुच्छानलसंयुतोऽपि देव्याः, प्रभावादिति शेषः। कपेरित्यनुकर्षः। प्रालेयानिलशीतलः हिममारुतवच्छीतलस्सन् स्वास्थ्यकरः सुखकरः ववाविति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अदर्शनादर्थाधिक्याभावाच्च ते अनादरणीयाः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ रामानु०-हनुमज्जनक इति । अनिलः पुच्छानलयुतोपि । प्रालेयानिलशीतलः हिममारुतवच्छीतलस्सन् । देव्याः स्वास्थ्यकरो ववाविति सम्बन्धः । अस्मात्परतः दह्यमाने च लाङ्गूल इति श्लोकः । अनयोः श्लोकयोर्द्वयोर्मध्ये सरमावाक्यभूताः केचन श्लोकाः कतिपयकोशेषु दृश्यन्ते । बहुकोशेषु अदर्शनादर्थौचित्याभावाच्च ते अनादरणीयाः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ प्रदीप्त इति । रुजं पीडाम् । शिशिरस्येव सम्पातः शिशिरस्य चन्दनोशीरादेः संपातः सङ्घट्ट इव स्थितः । अत्यन्तशीतल इत्यर्थः । एतेन हेतुविशेषं न पश्यामीत्युक्तम् ॥ ३५ ॥ हेतुविशेषान्निश्चिनोति-अथवेत्यादिना । प्लवता मया सरितां पतौ ।

प्रदीप्तोऽग्निरयं कस्मान्न मां दहति सर्वतः । दृश्यते च महाज्वालः करोति न च मे रुजम् । शिशिरस्येव सम्पातो लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितः ॥ ३५ ॥ अथवा तदिदं व्यक्तं यद् दृष्टं प्लवता मया । रामप्रभावादाश्चर्यं पर्वतः सरितां पतौ ॥ ३६ ॥ यदि तावत् समुद्रस्य मैनाकस्य च धीमतः । रामार्थं सम्भ्रमस्तादृक् किमग्निर्न करिष्यति ॥ ३७ ॥ सीतायाश्चानृशंस्येन तेजसा राघवस्य च । पितुश्च मम सख्येन न मां दहति पावकः ॥ ३८ ॥ भूयः स चिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः ॥ ३९ ॥

आर्षं घिसंज्ञाकार्यम् । समुद्रमध्ये पर्वतः पर्वतरूपं यदाश्चर्यम् अद्भुतरूपं वस्तु दृष्टं तद्वदिदमग्नेः शैत्यं रामप्रभावात् सञ्जातं व्यक्तं निश्चितम् ॥ ३६ ॥ एतदेवोपपादयति-यदीति । संभ्रमः त्वरा । किमग्निर्न करिष्यति, संभ्रममिति शेषः । रामार्थं मैनाकस्य संभ्रमो यदि स्यादग्नेस्तादृशस्संभ्रमः कुतो न भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ आनृशंस्येन दयया ॥ ३८ ॥ स चिन्तयामास, अनन्तरकर्तव्यमिति शेषः ॥ ३९ ॥

दृश्यत इति । मे रुजं न करोति प्रत्युत शिशिरस्य सम्पात इव हिमसङ्घात इव वर्तते । अत्र हेतुं न पश्यामीति शेषः ॥ ३५ ॥ हेतुविशेषान् निश्चिनोति-अथवेत्यादि । प्लवता मया सरितां पतौ रामप्रभावात् पर्वतः पर्वतरूपमाश्चर्यं यत् यस्मात्कारणात् दृष्टं तस्मात्कारणात् इदम् अग्नेः शैत्यमपि रामप्रभावात्सञ्जातम् व्यक्तं निश्चितमिति योजना ॥ ३६ ॥ कुत इत्यत आह-यदीति । सम्भ्रमः त्वरा यदि तदा अग्निः किं किमिति न करिष्यति, शैत्यमिति शेषः ॥ ३७ ॥ सीताया इति । आनृशंस्येन कृपया ॥ ३८ ॥ भूयः स चिन्तयामास । अनन्तरकर्तव्यमिति शेषः ॥ ३९ ॥

ति०-ननु समुद्रप्रेरणेन मैनाकोत्थानं युज्यते, अग्नेस्तु स्वभाववैपरीत्यं कुतस्तत्राह-यदीति । तावदिति वाक्यालङ्कारे । रामार्थं रामोपकारार्थम् । तादृक् सम्भ्रमो यदि आदरपूर्वकं त्वरा यदि । तदा रामेण नित्यमुपासितोऽग्निः रामोपकारार्थं कथमपि शैत्यं किं न करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

चिन्तितमेवाह—उत्पपातेति । पुरद्वारमिति । विभक्तरक्षस्सम्बाधं निवृत्तरक्षस्सञ्चारम् ॥ ४० ॥ स इति । अवशातयत् अवाशातयत्, अच्यावय दित्यर्थः ॥ ४१–४३ ॥ निहत्वा निहत्य । ल्यबभाव आर्षः । लाङ्गूलकृतार्चिमाली लाङ्गूले कृतज्वालामालः । अर्चिमाली तेजःपुञ्जवानादित्य इव

उत्पपाताथ वेगेन ननाद च महाकपिः । पुरद्वारं ततः श्रीमान् शैलशृङ्गमिवोन्नतम् । विभक्तरक्षस्सम्बाधमाससादा निलात्मजः ॥ ४० ॥ स भूत्वा शैलसङ्काशः क्षणेन पुनरात्मवान् । ह्रस्वतां परमां प्राप्तो बन्धनान्यवशातयत् ॥ ४१ ॥ विमुक्तश्चाभवच्छ्रीमान् पुनः पर्वतसन्निभः । वीक्षमाणश्च ददृशे परिघं तोरणाश्रितम् ॥ ४२ ॥ स तं गृह्य महाबाहुः कालायसपरिष्कृतम् । रक्षिणस्तान् पुनः सर्वान् सूदयामास मारुतिः ॥ ४३ ॥ स तान्निहत्वा रणचण्ड विक्रमः समीक्षमाणः पुनरेव लङ्काम् । प्रदीप्तलाङ्गूलकृतार्चिमाली प्रकाशतादित्य इवार्चिमाली ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

वीक्षमाणस्ततो लङ्कां कपिः कृतमनोरथः । वर्धमानसमुत्साहः कार्यशेषमचिन्तयत् ॥ १ ॥
किं नु खल्ववशिष्टं मे कर्तव्यमिह साम्प्रतम् । यदेषां रक्षसां भूयः सन्तापजननं भवेत् ॥ २ ॥
वनं तावत् प्रमथितं प्रकृष्टा राक्षसा हताः । बलैकदेशः क्षपितः शेषं दुर्गविनाशनम् ॥ ३ ॥

प्रकाशत प्राकाशत । अनित्यत्वादडभावः । अर्चीतीकारान्तत्वमार्षम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ वीक्षमाण इत्यादि । कृतमनोरथः पर्याप्तमनोरथः ॥ १ ॥ २ ॥ बलैकदेशः सेनैकदेशः । क्षपितः

विभक्तरक्षःसम्बाधं वियुक्तरक्षस्सञ्चारमित्यर्थः ॥ ४० ॥ शैलसङ्काशो महान् भूत्वा ह्रस्वतां प्राप्त इत्यनेन देहसौक्ष्म्यात्स्वयमेव बन्धगलनमुक्तम् । एवं रीत्या बन्धनान्यवशातयत ॥ ४१ ॥ विमुक्तयनन्तरं पुनः पर्वताकारोऽभवत् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ प्रदीप्तलाङ्गूलकृतार्चिमाली पुच्छावृतज्वलन इत्यर्थः । अत्र रेफाभावः आर्षः ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ १ ॥ यदेषां भूयस्सन्तापजननं भवेत् तादृशमेव साम्प्रतं कर्तव्यं किमिति कार्यशेषमचिन्तयादित्यर्थः ॥ २ ॥ तदेव निश्चिनोति शेषं दुर्गविनाशनमिति ॥ ३ ॥

नाशितः । दुर्गविनाशनं पुरविनाशनम् । शेषम् अवशिष्टम् ॥ ३ ॥ कर्म पूर्वोक्तं वनभङ्गादिकम्, समुद्रलङ्घनं दूत्यं वा । सुखपरिश्रमं सफलायासम् । शक्यमेतदित्याह अल्पयत्नेनेति । अस्मिन्कार्ये, कृते सतीति शेषः ॥४॥ केनोपायेनेदं सुकरमित्याशङ्क्य तमाह-यो हीति । यः अग्निः । अतिशीतलतया

दुर्गे विनाशिते कर्म भवेत् सुखपरिश्रमम् । अल्पयत्नेन कार्येऽस्मिन् मम स्यात् सफलः श्रमः ॥ ४ ॥ यो ह्ययं मम लांगूले दीप्यते हव्यवाहनः । अस्य सन्तर्पणं न्याय्यं कर्तुमेभिर्गृहोत्तमैः ॥५॥ ततः प्रदीप्तलाङ्गूलः सविद्युदिव तोयदः । भवनाग्रेषु लङ्काया विचचार महाकपिः ॥ ६ ॥ गृहाद् गृहं राक्षसानामुद्यानानि च वानरः । वीक्षमाणो ह्यसन्त्रस्तः प्रासादांश्च चचार सः ॥ ७ ॥ अवप्लुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् । अग्निं तत्र स निक्षिप्य श्वसनेन समो बली ॥ ८ ॥ ततोऽन्यत् पुप्लुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् । मुमोच हनुमानग्निं कालानल शिखोपमम् ॥ ९ ॥ वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः । शुकस्य च महातेजाः सारणस्य च धीमतः । तथा चेन्द्रजितो वेश्म ददाह हरियूथपः ॥ १० ॥ जम्बुमालेः सुमालेश्च ददाह भवनं ततः ॥ ११ ॥ रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च । ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः ॥ १२ ॥ युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य रक्षसः । विद्युज्जिह्वस्य घोरस्य तथा हस्तिमुखस्य च ॥ १३ ॥ करालस्य पिशाचस्य शोणिताक्षस्य चैव हि । कुम्भ कर्णस्य भवनं मकराक्षस्य चैव हि ॥ १४ ॥

मम महोपकारं कृतवान् । अस्य सन्तर्पणं न्याय्यमित्यर्थः ॥५॥ तत इत्यादि । अत्र बन्धविस्रंसनाय पूर्वं तनुसङ्कोचे कृतेपि कार्यार्थमग्निवर्तिः स्थापितेति बोध्यम् । सविद्युदिव तोयद इति सर्वत आवृत्य सञ्चारे दृष्टान्तः ॥ ६-९ ॥ वज्रदंष्ट्रस्येत्यादि सार्धश्लोकः ॥ १० ॥ जम्बुमालेरित्यर्धम् ॥ ११ ॥ रश्मि

कर्म समुद्रलङ्घनादिकम् । सुखपरिश्रमं सफलप्रयासम् । न चाशक्यमेतदित्याह अल्पयत्नेनेति । अस्मिन् कार्ये दुर्गविनाशकार्ये, कृते सतीति शेषः ॥४ ॥ केनोपायेन दुर्गविनाशनं स्यात् ? अत आह-यो हीति ॥ ५ ॥ तोयदः सन्ध्यातोयदः, हनुमतो रक्तवर्णत्वात् ॥ ६ ॥ उद्यानानि गृहारामाः ॥७॥ प्रहस्तस्य प्रधानमन्त्रित्वा

केतोरित्यादिपञ्चश्लोकी । वर्जयित्वेति । विभीषणगृहं प्रति वर्जयित्वेति सम्बन्धः ॥ १२–१६ ॥ तेषु तेष्विति । भवनेष्विति गृहविशेषणं समृद्धिमत्परम् । ऋद्धिं मणिमुक्ताप्रवालादिकाम् ॥१७॥१८॥ तत इत्यादि । सर्वमङ्गलशोभिते सर्वमङ्गलद्रव्ययुक्ते ॥१९॥२०॥ श्वसनेनेति । पूर्वं रावणादिभीतावग्न्यनिलौ

यज्ञशत्रोश्च भवनं ब्रह्मशत्रोस्तथैव च । नरान्तकस्य कुम्भस्य निकुम्भस्य दुरात्मनः ॥१५॥ वर्जयित्वा महातेजा विभीषणगृहं प्रति । क्रममाणः क्रमेणैव ददाह हरिपुङ्गवः ॥१६॥ तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायशाः । गृहेष्वृद्धिमतामृद्धिं ददाह स महाकपिः ॥ १७ ॥ सर्वेषां समतिक्रम्य राक्षसेन्द्रस्य वीर्यवान् । आससादाथ लक्ष्मीवान् रावणस्य निवेशनम् ॥ १८ ॥ ततस्तस्मिन् गृहे मुख्ये नानारत्नविभूषिते । मेरुमन्दरसङ्काशे सर्वमङ्गलशोभिते ॥ १९ ॥ प्रदीप्तमग्निमुत्सृज्य लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितम् । ननाद हनुमान् वीरो युगान्तजलदो यथा ॥ २० ॥ श्वसनेन च संयोगादतिवेगो महाबलः । कालाग्निरिव जज्वाल प्रावर्धत हुताशनः ॥ २१ ॥ प्रदीप्तमग्निं पवनस्तेषु वेश्मस्ववचारयत् । अभूच्छ्वसनसंयोगादतिवेगो हुताशनः ॥ २२ ॥ तानि काञ्चनजालानि मुक्तामणिमयानि च । भवनान्यवशीर्यन्त रत्नवन्ति महान्ति च ॥ २३ ॥ तानि भग्नविमानानि निपेतुर्वसुधातले । भवनानीव सिद्धानामम्बरात् पुण्यसंक्षये ॥ २४ ॥ संजज्ञे तुमुलः शब्दो राक्षसानां प्रधावताम् । स्वगृहस्य परित्राणे भग्नोत्साहगतश्रियाम् । नूनमेषोऽग्निरायातः कपिरूपेण हा इति ॥ २५ ॥

इदानीं राक्षसक्षयं देवबलोदयं च प्रत्यासन्नं विदित्वा निश्शङ्कावभूतामिति भावः ॥ २१–२४ ॥ संजज्ञ इत्यादि । स्वगृहस्य परित्राणे भग्नोत्साह

दादौ तद्गृहेऽग्निप्रक्षेपः, प्रथमं तत्सम्भावनस्यौचित्यात् ॥ ८–१५ ॥ वर्जयित्वेति । विभीषणगृहं प्रति वर्जयित्वेति सम्बन्धः । ददाहेति । क्रमेणैव ददाहेत्यर्थः । विभीषणेन स्वस्य वधतो रक्षणाद्विभीषणगृहं वर्जयित्वा प्रतिगृहं क्रममाणो ददाहेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ ददाह स महाकपिरिति । पूर्वं रावणाद्भीतोऽप्यग्निः सीतातेजस्सम्बन्धेन निश्शङ्कं ददाहेत्युक्तम् ॥ १७–२० ॥ श्वसनेनेति । पूर्वं रावणादतिभीतावग्न्यनिलौ इदानीं राक्षसबलक्षयं देवबलोदयश्च प्रत्यासन्नं विदित्वा निश्शङ्कावभूतामिति भावः ॥२१॥ अचारयदिति हेतौ, यतश्चारयति स्म ततश्चारणाद्धेतोस्तानि व्यशीर्यन्तेत्यन्वयः ॥२२॥२३॥ भग्नविमानानि भग्नप्रासादानि ॥२४॥ भग्नोत्साहो

गतश्रियामिति पाठः । स्वगृहस्य परित्राणे भग्नोत्साहोर्जिताश्रियामिति पाठे-उत्साहश्च ऊर्जितश्रीश्च उत्साहोर्जितश्रियौ भग्ने उत्साहोर्जितश्रियौ येषा मिति विग्रहः । स्वगृहस्य परित्राणे भग्नोत्साहानां श्रीमतां राक्षसानामित्ति वाऽर्थः । हा इति "निपात एकाजनाङ्" इति प्रकृतिभावः ॥ २५ ॥ क्रन्दन्त्य इति । काश्चित् स्त्रियः हर्म्यैभ्यः पेतुरिति सम्बन्धः । सुकेशवंश्यानां जननमात्रे रुद्रेण मातृतुल्यत्ववरप्रदानेपि तदितरेषु तदभावात् स्तनन्धय

क्रन्दन्त्यः सहसा पेतुः स्तनन्धयधराः स्त्रियः । काश्चिदग्निपरीतेभ्यो हर्म्येभ्यो मुक्तमूर्धजाः ॥ २६ ॥ पतन्त्यो रेजिरे ऽभ्रेभ्यः सौदामिन्य इवाम्बरात् ॥ २७ ॥ वज्रविद्रुमवैदूर्यमुक्तारजतसंहितान् । विचित्रान् भवनान् धातून् स्यन्द मानान् ददर्श सः ॥२८॥ नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां तृणानां हरियूथपः । नाग्नेर्नापि विशस्तानां राक्षसानां वसुन्धरा ॥ २९ ॥ क्वचित् किंशुकसङ्काशाः क्वचिच्छाल्मलिसन्निभाः । क्वचित् कुङ्कुमसङ्काशाः शिखा वह्नेश्चकाशिरे ॥ ३० ॥ हनूमता वेगवता वानरेण महात्मना । लङ्कापुरं प्रदग्धं तद्रुद्रेण त्रिपुरं यथा ॥ ३१ ॥

धरत्वम् । अन्यजातीयाश्च राक्षसास्तत्र सन्त्येव ॥ २६ ॥ अम्बरात् पतन्त्यः अभ्रेभ्यो मेघेभ्यः पतन्त्यः सौदामिन्यः तडित इव रेजिरे ॥ २७ ॥ वज्रेति । भवनानिति पुंल्लिङ्गत्वमार्षम् । धातून् सुवर्णादीन् । "धातुस्तु गैरिके स्वर्णे" इति दर्पः । स्यन्दमानान् स्यन्दतः । अग्नितप्तत्वेन द्रवीभूतस्वर्णादी नित्यर्थः ॥ २८ ॥ नाग्निरिति । काष्ठानां तृणानां चेति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । काष्ठैस्तृणैश्चेत्यर्थः । "पूरणगुण-" इत्यादिना षष्ठी वा । अग्निः काष्ठैः तृणैश्च न तृप्यति । हरियूथपः अग्नेः न तृप्यति अग्निना न तृप्यति, अग्निप्रक्षेपणेन न तृप्यतीत्यर्थः । एवं वसुन्धरा विशस्तानां राक्षसानां विशस्तैः राक्षसैः न तृप्यतीति योज्यम् । अनेन राक्षसशवाकीर्णा भूरभूदित्यर्थः ॥२९॥ रामानु०–नाग्निरिति । तृणानां च यथा तथा । हनुमान् राक्षसेन्द्राणां वधे किंचिन्न तृप्यति । न हनूमद्विशस्तानां राक्षसानां वसुन्धरा ॥ इति पाठः ॥२९॥ शिखाः ज्वालाः ॥ ३० ॥ ननु एतावत्पर्यन्तमल्पबलतया स्थितस्य हनुमतः कथमेतादृशी शक्तिरित्य त्राह रुद्रेण त्रिपुरं यथेति । "विष्णुरात्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः । तस्माद्धनुर्ज्यासंस्पर्शं स विषेहे महेश्वरे ॥" इत्युक्तरीत्या विष्णवाप्यायिततेजसा

जितश्रियां भग्नोत्साहाश्चोर्जितश्रियश्चेति विशेषणसमासः । स्तनन्धयः शिशुः ॥ २५ ॥ २६ ॥ अभ्रेभ्यो मेघेभ्यः ॥ २७ ॥ २८ ॥ नाग्निरिति । तृणानां काष्ठानां

स०–यथा अग्निर्न तृप्यति तथा हनुमान् राक्षसानां वह्निना वधे सति किञ्चिन्न तृप्यति स्वल्पं वा न तृप्यति । यद्वा एवं बहुवधे सत्यपि किञ्चिदिदमिति न तृप्यति ॥ २९ ॥

रुद्रेण त्रिपुरं यथा दग्धं तथाऽनेनेति भावः ॥ ३१ ॥ लङ्कापुरपर्वताग्रे लङ्कापुराधारत्रिकूटशिखरे । तद्वर्तित्वात्तस्यास्तथा निर्देशः । पर्वताग्रस्थलङ्कापुर इति परनिपातो वा । चूडावलयं ज्वालाजालमित्यर्थः । तत प्रसार्य विस्तार्य । प्रदीप्तः विसृष्टः, गृहेष्विति शेषः ॥ ३२ ॥ दिविस्पृक् अभ्रंलिहः

ततस्तु लङ्कापुरपर्वताग्रे समुत्थितो भीमपराक्रमोऽग्निः । प्रसार्य चूडावलयं प्रदीप्तो हनूमता वेगवता विसृष्टः ॥ ३२ ॥ युगान्तकालानलतुल्यवेगः समारुतोऽग्निर्ववृधे दिविस्पृक् । विधूमरश्मिर्भवनेषु सक्तो रक्षश्शरीराज्य समर्पितार्चिः ॥ ३३ ॥ ❋ आदित्यकोटीसदृशः सुतेजा लङ्कां समाप्तां परिवार्य तिष्ठन् । शब्दैरनेकैरशनिप्ररूढै र्भिन्दन्निवाण्डं प्रबभौ महाग्निः ॥ ३४ ॥ तत्राम्बरादग्निरतिप्रवृद्धो रूक्षप्रभः किंशुकपुष्पचूडः । निर्वाणधूमाकुलराजयश्च नीलोत्पलाभाः प्रचकाशिरेऽभ्राः ॥ ३५ ॥

" हृद्द्युभ्यां ङेरलुग्वक्तव्यः " इति सप्तम्या अलुक् । रक्षश्शरीराज्यसमर्पितार्चिः रक्षश्शरीराण्येवाज्यानि तैस्समर्पितार्चिः उत्थापितज्वालः ॥ ३३ ॥ आदित्यकोटीति । समाप्तां निःशेषाम् । अशनिप्ररूढैः अशनिवन्निष्ठुरैः । अण्डं ब्रह्माण्डम् ॥ ३४ ॥ अम्बरात् अम्बरपर्यन्तम् । किंशुकपुष्पचूडः

तृणैः काष्ठैरित्यर्थः ॥ २९–३१ ॥ लङ्कापुरपर्वताग्रे लङ्कापुराधारत्रिकूटशिखरे । चूडावलयं ज्वालासमूहं प्रसार्य समुत्थितोऽग्निः विसृष्टः, गृहेष्विति शेषः । भीमपराक्रमः भयङ्करवेगः ॥ ३२ ॥ दिविस्पृक् अभ्रंलिह इत्यर्थः । रक्षश्शरीराज्यसमर्पितार्चिः रक्षश्शरीराण्येवाज्यानि तैः समर्पितार्चिः उत्थापितज्वालः ॥ ३३ ॥ आदित्येति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । अम्बरात् अम्बरपर्यन्तं प्रवृद्धः । किंशुकपुष्पचूडः तत्सम‍ज्वालः । अग्निः हनुमद्विसृष्टोऽग्निः । अशनिप्ररूढैः अशनिवन्निष्ठुरै रनेकैः शब्दैः समाप्तां निश्शेषां लङ्कां परिवार्य परिवेष्ट्य तिष्ठन् ब्रह्माण्डं भिन्दन् महाग्निः प्रलयोऽग्निरिव प्रबभौ ॥ ३४ ॥ तत्र तदा निर्वाणधूमाकुलराजयः पूर्व

[❋ स तामत्यर्थतो वहिर्लङ्कां राक्षससंकुलाम् । ज्वालामालापरिक्षेपैरदहन्मारुतात्मजः ॥ १ ॥ तेन शब्देन वित्रस्ता धर्षितास्तेन चाग्निना । अभिपेतुस्तदा घोरा हनूमन्तं निशाचराः ॥ २ ॥ तं प्रदीप्तैश्च शूलाग्रैः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः । हनूमन्तं महावेगैराक्षिपन्नैर्ऋतर्षभाः ॥ ३ ॥ ते राक्षसा भीमबला नानाप्रहरणान्विताः । निहत्य च स तांस्तत्र दिवमेवोत्पपात ह ॥ ४ ॥ स च विक्रम्य सहसा संक्रामंश्च गृहाद्गृहम् । लङ्कामादीपयामास वायुपुत्रः प्रतापवान् ॥ ५ ॥ सलाङ्गूलोपसक्ताग्निर्मुक्तो मृत्युगृहादिव । लङ्कां पर्यदहत्कृत्स्नां खे ग्रहः सम्पतन्निव ॥ ६ ॥ तोरणेषु गवाक्षेषु रम्येषु शिखरेषु च । तिष्ठन्ति स्म प्रपश्यन्ति राक्षसाः प्लवगोत्तमम् ॥ ७ ॥ हुताशनज्वालसमावृता सा हतप्रवीरा हतसर्वशोभना । हनूमतः क्रोधबलाभिभूता बभूव कालोपहतेव लङ्का ॥ ८ ॥ स सम्भ्रमत्रस्तविशस्तराक्षसां समुज्ज्वलज्ज्वालहुताशनाङ्किताम् । ददर्श लङ्कां हनुमान् महामनाः स्वयम्भुवः कोपहतामिवावनिम् ॥ ९ ॥ गृहाग्र्यशृङ्गाग्रतले विचित्रे प्रतिष्ठितो वानरराजसिंहः । प्रदीप्तलाङ्गूलकृतार्चिमाली व्यराजतादित्य इवार्चिमाली ॥ १० ॥]

एते श्लोकाः केषुचित्कोशेषु दृश्यन्ते, व्याख्याताश्च महेश्वरतीर्थैः ॥

स तामिति । वह्निः ज्वालामालापरिक्षेपैः ज्वालासमूहानां प्रसारणैः । लङ्काम् अत्यर्थमदहदिति सम्बन्धः । सः हनुमान् ॥ १–४ ॥ **स चेति** । संक्रामन् गच्छन् ॥ ५ ॥ **स** इति । लांगूलोपसक्ताग्निः लांगूलस्थितोऽग्निः । मृत्युगृहान्मुक्त इव, तथा अतिभीकर इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ **हुताशने**ति । कालोपहतेव प्रलयकालोपहतेव ॥ ८–१० ॥

तत्तुल्यशिखः। निर्वाणधूमाकुलराजयः पूर्वपूर्वदग्धभवनाग्निनिर्वाणसमयोत्थितधूमैः व्याप्तपङ्क्तयः। अत एव नीलोत्पलाभाः निर्वाणधूमानां नीलवर्णत्वा दिति भावः। अभ्राः मेघाः। पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् ॥ ३५ ॥ अथ रक्षोवचनम्—वज्रीत्यादि। महेन्द्रः वज्रीत्यादि विशेषणं सामर्थ्यविशेषद्योतनार्थम्। उत्तर

वज्री महेन्द्रस्त्रिदशेश्वरो वा साक्षाद्यमो वा वरुणोऽनिलो वा। रुद्रोऽग्निरर्को धनदश्च सोमो न वानरोऽयं स्वयमेव कालः ॥३६॥ किं ब्रह्मणः सर्वपितामहस्य सर्वस्य धातुश्चतुराननस्य। इहागतो वानररूपधारी रक्षोपसंहारकरः प्रकोपः ॥३७॥ किं वैष्णवं वा कपिरूपमेत्य रक्षोविनाशाय परं सुतेजः। अनन्तमव्यक्तमचिन्त्यमेकं स्वमायया साम्प्रतमागतं वा ॥ ३८ ॥ इत्येवमूचुर्बहवो विशिष्टा रक्षोगणास्तत्र समेत्य सर्वे। सप्राणिसङ्घां सगृहां सवृक्षां दग्धां पुरीं तां सहसा समीक्ष्य ॥ ३९ ॥ ततस्तु लङ्का सहसा प्रदग्धा सराक्षसा साश्वरथा सनागा। सपक्षिसङ्घा समृगा सवृक्षा रुरोद दीना तुमुलं सशब्दम् ॥ ४० ॥

त्राप्येवमेव गतिः। यमकालयोर्मूर्तिभेदान्न पुनरुक्तिः ॥ ३६ ॥ रक्षोपसंहारकर इत्यत्र आर्षस्सलोपः। प्रकोपः प्रकोपकृतमूर्तिविशेषः ॥ ३७ ॥ किं वैष्णवमिति। अत्राद्यो वाशब्दोऽवधारणे। "वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये" इति विश्वः। द्वितीयो वितर्के। अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदरहितम्। अव्यक्तं चक्षुराद्यगोचरम्। अचिन्त्यं केवलमनसोऽप्यविषयम्। एकम् अद्वितीयं यद्वैष्णवं सुतेजः पूज्यं धाम तदेव स्वमायया स्वासाधारणया आश्चर्यशक्त्या कपिरूपमेत्य साम्प्रतमागतं वा इति योजना। वैष्णवमिति स्वार्थे अण्। विष्णुशरीरान्तर्वर्तीति वाऽर्थः ॥ ३८ ॥ विशिष्टाः ज्ञानाधिकाः ॥३९॥ ४० ॥

दग्धभवनात् निर्वाणसमयोत्थितधूमैर्व्याकुलपङ्क्तयः अभ्राः प्रचकाशिरे इति सम्बन्धः। अभ्रा इति पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् ॥३५॥ वज्रीति। वज्रित्वत्रिदशेश्वरत्वविशिष्टो महेन्द्र इत्यर्थः। रुद्रोऽग्निः रुद्रतृतीयनयनसम्बन्ध्यग्निः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदरहितम्। अव्यक्तं चक्षुराद्यगोचरम्। अचिन्त्यं मनसोऽविषयम्। एकमद्वितीयम्। वैष्णवं सुतेजः स्वमायया शक्त्या कपिरूपमेत्य रक्षोविनाशायागतं किं वेति योजना ॥३८॥ विशिष्टा महाबलाः प्रहस्तादय इत्यर्थः। समीक्ष्य

हा तातेति । युगपदेव शोके दूराह्वाने च हाशब्दो वर्तते । हा जीवितमित्यत्र संबुद्ध्यलोप आर्षः । हतमिति शेष इत्यन्ये । "अभितःपरितस्समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि" इति द्वितीया वा । दरिद्रैरशोच्यत्वाद्विशिनष्टि–भोगयुतं सुपुण्यमिति । सुखाढ्यं सुकृतैकफलं चेत्यर्थः । घोरतरः तीव्रतरः । अत एव सुभीमः भयङ्करः ॥ ४१ ॥ परिवृत्तयोधा परिवृत्तभटा ॥४२॥ हनुमान्महामना इति पाठः । हनुमान् महात्मेति पाठे विषमवृत्तं वा । स्वयंभुकोपो

हा तात हा पुत्रक कान्त मित्र हा जीवितं भोगयुतं सुपुण्यम् । रक्षोभिरेवं बहुधा ब्रुवद्भिः शब्दः कृतो घोरतरः सुभीमः ॥ ४१ ॥ हुताशनज्वालसमावृता सा हतप्रवीरा परिवृत्तयोधा । हनूमतः क्रोधबलाभिभूता बभूव शापोपहतेव लङ्का ॥ ४२ ॥ स सम्भ्रमत्रस्तविषण्णराक्षसां समुज्ज्वलज्ज्वालहुताशनाङ्किताम् । ददर्श लङ्कां हनुमान् महामनाः स्वयम्भुकोपोपहतामिवावनिम् ॥ ४३॥ भङ्क्त्वा वनं पादपरत्नसङ्कुलं हत्वा तु रक्षांसि महान्ति संयुगे । दग्ध्वा पुरीं तां गृहरत्नमालिनीं तस्थौ हनूमान् पवनात्मजः कपिः ॥ ४४ ॥ त्रिकूटशृङ्गाग्रतले विचित्रे प्रतिष्ठितो वानरराजसिंहः । प्रदीप्तलाङ्गूलकृतार्चिमाली व्यराजतादित्य इवांशुमाली ॥ ४५ ॥ स राक्षसांस्तान् सुबहूंश्च हत्वा वनं च भङ्क्त्वा बहुपादपं तत् । विसृज्य रक्षोभवनेषु चाग्निं जगाम रामं मनसा महात्मा ॥ [ततो महात्मा हनुमान् मनस्वी निशाचराणां क्षतकृत् कृतार्थः । रामस्य नाथस्य जगत्त्रयाणां श्रीपादमूलं मनसा जगाम ॥] ॥ ४६ ॥ ततस्तु तं वानरवीरमुख्यं महाबलं मारुततुल्यवेगम् । महामतिं वायुसुतं वरिष्ठं प्रतुष्टुवुर्देवगणाश्च सर्वे ॥ ४७ ॥ भङ्क्त्वा वनं महातेजा हत्वा रक्षांसि संयुगे । दग्ध्वा लङ्कापुरीं रम्यां रराज स महाकपिः ॥ ४८ ॥ तत्र देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । दृष्ट्वा लङ्कां प्रदग्धां तां विस्मयं परमं गताः ॥ ४९ ॥

पहतां प्रलये भगवता दग्धामित्यर्थः ॥ ४३ ॥ भङ्क्त्वेति । रत्नशब्दः श्रेष्ठवाची । तस्थौ सङ्कल्पितकार्यस्य परिसमाप्तत्वादुपरतोद्योगोऽभूदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ जगाम रामं मनसेति । कृतकृत्यत्वाद्रामं गन्तुमियेषेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ वरिष्ठामिति, बलवतामिति शेषः ॥ ४७–५० ॥

इत्येवमूचुरित्यन्वयः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सुपुण्यम् अतिशयेनार्जितं पुण्यम् ॥ ४१ ॥ परिवृत्तयोधा परावृत्तभटा ॥ ४२ ॥ ४३॥ तस्थौ सङ्कल्पितकार्यस्य परिसमाप्तत्वा

रामानु०-रराज स महाकपिरित्यतः परमुत्तरसर्गादिभूतो 'लङ्कां समस्तां संदीप्य' इत्ययं श्लोकः केषुचित्कोशेषु प्रमादाल्लिखितः ॥ ४८ ॥ देवाश्चेति । परामित्यस्य विवरणम् अतुल्यरूपामिति । अस्मिन् सर्गे एकपञ्चाशच्छ्लोकाः । ततो महात्मेति श्लोकः स राक्षसानिति श्लोकोक्तार्थकतया बहुकोशेष्वदर्शनाच्च प्रक्षिप्तः ।

तं दृष्ट्वा वानरश्रेष्ठं हनुमन्तं महाकपिम् । कालाग्निरिति सञ्चिन्त्य सर्वभूतानि तत्रसुः ॥ ५० ॥ देवाश्च सर्वे मुनिपुङ्गवाश्च गन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः । भूतानि सर्वाणि महान्ति तत्र जग्मुः परां प्रीतिमतुल्यरूपाम् ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

लङ्कां समस्तां सन्दीप्य लाङ्गूलाग्निं महाबलः । निर्वापयामास तदा समुद्रे हरिसत्तमः ॥ १ ॥ सन्दीप्यमानां विध्वस्तां त्रस्तरक्षोगणां पुरीम् । अवेक्ष्य हनुमान् लङ्कां चिन्तयामास वानरः ॥ २ ॥ तस्याभूत् सुमहांस्त्रासः कुत्सा चात्मन्यजायत । लङ्कां प्रदहता कर्म किंस्वित् कृतमिदं मया ॥ ३ ॥ धन्यास्ते पुरुषश्रेष्ठा ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् । निरुन्धन्ति महात्मानो दीप्तमग्निमिवाम्भसा ॥ ४ ॥ क्रुद्धः पापं न कुर्यात् कः क्रुद्धो हन्याद् गुरूनपि । क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनधिक्षिपेत् ॥ ५ ॥ वाच्यावाच्यं प्रकुपितो न विजानाति कर्हिचित् । नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते क्वचित् ॥ ६ ॥ यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयैव निरस्यति । यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते ॥ ७ ॥

बहुकोशेष्वेतत्सर्गसमाप्तिविपर्ययः उत्तरसर्गारम्भविपर्ययश्च दृश्यते ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा० शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ लङ्कामित्यादि । लाङ्गूलाग्निं समुद्रे निर्वापयामासेत्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ तस्येति । कुत्सा निन्दा ॥ ३-८ ॥

दुष्परतोद्योगोऽभूदित्यर्थः ॥ ४४-५१ ॥ लङ्कामिति । निर्वापयामास लांगूलाग्निं शमयामास ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ १ ॥ २ ॥ 'कुत्सा चात्मन्यजायत' इत्युक्तां कुत्सामाह-लङ्कामिति । किंस्वित् कर्म कृतं कुत्सितमेव कृतमित्यर्थः ॥ ३ ॥ उक्तकुत्सितकार्यमूलं कोप इति निश्चित्य तद्रहितान् स्तौति-धन्या इति । दुःखातिशयादेव महात्मपदपौनरुक्त्यं न दोषाय ॥ ४ ॥ क्रुद्धः पापं न कुर्याद्यः इति पाठे-क्रुद्धो यः कश्चित्पापं कुर्यान्न, नञ् काकुः । अपितु कुर्यादेव, अकरणमशक्यमेवेत्यर्थः । तदेव दर्शयति क्रुद्धो हन्यादिति ॥ ५ ॥ न विजानाती

यदीति । जानक्यपि यदि दग्धेत्यन्वयः ॥९॥१०॥ ईषत्कार्यमिति । इदं कार्यम् अन्वेषणपूर्वकरावणनिलयपरिज्ञानसीतादर्शनतन्निवेदनरूपं महत्कार्यम् ईषत्कार्यम् ईषदवशिष्टकार्यम् असमग्रप्रायमेव कृतमासीत् । रामनिवेदनमात्रावशेषं कृतमासीदित्यर्थः । किन्तु इदानीं क्रोधाभिभूतेन क्रोधान्धेन मया तस्य

धिगस्तु मां सुदुर्बुद्धिं निर्लज्जं पापकृत्तमम् । अचिन्तयित्वा तां सीतामग्निदं स्वामिघातकम् ॥ ८ ॥ यदि दग्धा त्वियं लङ्का नूनमार्यापि जानकी । दग्धा तेन मया भर्तुर्हतं कार्यमजानता ॥ ९ ॥ यदर्थमयमारम्भस्तत्कार्यमवसादितम् । मया हि दहता लङ्कां न सीता परिरक्षिता ॥ १० ॥ ईषत्कार्यमिदं कार्यं कृतमासीन्न संशयः । तस्य क्रोधाभिभूतेन मया मूलक्षयः कृतः ॥ ११ ॥ विनष्टा जानकी नूनं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते । लङ्कायां कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ १२ ॥ यदि तद्विहतं कार्यं मम प्रज्ञाविपर्ययात् । इहैव प्राणसंन्यासो ममापि ह्यद्य रोचते ॥ १३ ॥ किमग्नौ निपताम्यद्य आहोस्विद्वडवामुखे । शरीरमाहो सत्त्वानां दद्मि सागरवासिनाम् ॥ १४ ॥ कथं हि जीवता शक्यो मया द्रष्टुं हरीश्वरः । तौ वा पुरुषशार्दूलौ कार्यसर्वस्वघातिना ॥ १५ ॥ मया खलु तदेवेदं रोषदोषात् प्रदर्शितम् । प्रथितं त्रिषु लोकेषु कपित्वमनवस्थितम् ॥ १६ ॥ धिगस्तु राजसं भावमनीशमनवस्थितम् । ईश्वरेणापि यद्रागान्मया सीता न रक्षिता ॥ १७ ॥

कार्यस्य मूलक्षयः कृतः न संशयः, विफलीकृतमित्यर्थः ॥११॥ सीतानाशे तत्तथैव, स एव तु कुत इत्यत्राह—विनष्टेति ॥१२॥ यदीति । विहतं यदि सीतानाशाद्विनष्टं यदि । प्राणसंन्यासः प्राणत्यागः ॥१३–१५॥ मयेति । कपित्वं कापेयम् । अनवस्थितं चापलात्मकमित्यर्थः ॥१६॥ धिगस्त्विति । राजसं भावं

त्येतदेव स्पष्टयति नाकार्यमिति । क्रुद्धस्याकार्यमयुक्तबुद्ध्या करणीयं न किञ्चिदप्यस्ति, अतो गुरुहननाद्यपि करोत्येवेत्यर्थः ॥ ६–८ ॥ यदीति । यदि जानकी दग्धा भर्तुः कार्यं हतमिति सम्बन्धः ॥ ९ ॥ एतदेव विवृणोति–यदर्थमिति ॥ १० ॥ ईषदिति । अन्वेषणपूर्वकरावणनिलयपरिज्ञानसीतादर्शनतन्निवेदनरूपं महत् कार्यम् ईषत्कार्यं कृतमासीत्, रामनिवेदनमात्रावशिष्टं यथा भवति तथा कृतमासीदित्यर्थः। अतः इदानीं क्रोधाभिभूतेन मया तस्य कार्यस्य मूलक्षयः कृतः न संशय इति योजना ॥ ११ ॥ ननु सीताविनाशनिश्चयस्ते कथम् ? तत्राह-विनष्टेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ दद्मि ददामि ॥१४॥१५॥ अनवस्थितम् अव्यवस्थितम् ॥१६॥ राजसं

रजोगुणनिबन्धनचेष्टाविशेषम् । अनीशं नियामकराहितम् । स्वतन्त्रमिति यावत् । अनवस्थितं कुर्वत्स्वभावम् । ईश्वरेणापि रक्षणसमर्थेनापि । रागात् मात्सर्यात् । "रागोऽनुरागे मात्सर्ये रक्तवर्णे कुसुम्भके" इति यादवः । यद्वा रागात् रजोगुणात् । आग्रहादिति यावत् ॥ १७-२१ ॥ इतीति । निमित्ता

विनष्टायां तु सीतायां तावुभौ विनशिष्यतः । तयोर्विनाशे सुग्रीवः सबन्धुर्विनशिष्यति ॥१८॥ एतदेव वचः श्रुत्वा भरतो भ्रातृवत्सलः । धर्मात्मा सहशत्रुघ्नः कथं शक्ष्यति जीवितुम् ॥१९॥ इक्ष्वाकुवंशे धर्मिष्ठे गते नाशमसंशयम् । भविष्यन्ति प्रजाः सर्वाः शोकसन्तापपीडिताः ॥२०॥ तदहं भाग्यरहितो लुप्तधर्मार्थसंग्रहः। रोषदोषपरीतात्मा व्यक्तं लोकविनाशनः ॥२१॥ इति चिन्तयस्तस्य निमित्तान्युपपेदिरे । पूर्वमप्युपलब्धानि साक्षात्पुनरचिन्तयत् ॥ २२ ॥ अथवा चारुसर्वाङ्गी रक्षिता स्वेन तेजसा । न नशिष्यति कल्याणी नाग्निरग्नौ प्रवर्तते ॥२३॥ न हि धर्मात्मनस्तस्य भार्याममिततेजसः । स्वचारित्राभिगुप्तां तां स्प्रष्टुमर्हति पावकः॥२४॥ नूनं रामप्रभावेन वैदेह्याः सुकृतेन च । यन्मां दहनकर्माऽयं नादहद्धव्यवाहनः ॥२५॥ त्रयाणां भरतादीनां भ्रातॄणां देवता च या । रामस्य च मनःकान्ता सा कथं विनशिष्यति ॥२६॥ यद्वा दहनकर्माऽयं सर्वत्र प्रभुरव्ययः । न मे दहति लाङ्गूलं कथमार्यां प्रधक्ष्यति ॥२७॥

न्युपपेदिरे शुभशंसिनिमित्तानि प्रादुर्बभूवुरित्यर्थः ॥ २२ ॥ एवं लोकदृष्ट्या अनर्थमाशङ्क्य तत्त्वदृष्ट्या समाधत्ते—अथवेत्यादिना। नाग्निरग्नौ प्रवर्तते अग्निरग्निं न दहतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ दहनकर्मा भस्मीकरणस्वभावः । यत्प्रभावादयं मां नादहत् स तामेव कथं दहतीत्यर्थः ॥ २५-३२ ॥

भावं रजोगुणनिबन्धनचेष्टाविशेषम् । अनीशं नियामकरहितम्, स्वतन्त्रमिति यावत् । ईश्वरेणापि रक्षणसमर्थेनापि। रागात् मात्सर्यात्, आग्रहादिति यावत् ॥१७॥ उभौ रामलक्ष्मणौ ॥ १८-२१ ॥ इतीति । निमित्तानि शुभशंसीनि । उपपेदिरे प्रादुर्बभूवुः ॥ २२ ॥ नाग्निरग्नौ प्रवर्तते अग्निरग्निं न दहतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ नूनमिति । दहनकर्मा भस्मीकरणस्वभावः । अयं हव्यवाहनः । मां तत्किङ्करं मां यत यतो नादहत् अतस्तां स्प्रष्टुं नार्हतीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २५ ॥ त्रयाणां भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नानां देवतात्वात्तस्यामगन्यप्रवृत्ती रामभयाच्चेति भावः ॥ २६ ॥ सर्वत्र प्रभुरपि यत्सेवकत्वान्मे लांगूलं न दहति ततस्तां कथं प्रधक्ष्यति ? ॥ २७ ॥

विस्मयोऽद्भुत एव न इति। अयं विस्मयः अद्भुत एव। 'अद्भुतमाश्चर्यं कल्याणं च' इत्युणादिवृत्तिः। यद्वा विस्मयः आश्चर्यम्। अद्भुतः अभूतपूर्व इत्यर्थः। अद्भुतः अद्भुतरसः। तस्य स्थायीभावो विस्मयः। तथा च अद्भुत एव अद्भुतरसतां प्राप्त एव महानयं विस्मयः, न विस्मयमात्र इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

पुनश्चाचिन्तयत्तत्र हनुमान् विस्मितस्तदा। हिरण्यनाभस्य गिरेर्जलमध्ये प्रदर्शनम् ॥ २८ ॥ तपसा सत्यवाक्येन अनन्यत्वाच्च भर्तरि। अपि सा निर्दहेदग्निं न तामग्निः प्रधक्ष्यति ॥ २९ ॥ स तथा चिन्तयंस्तत्र देव्या धर्मपरिग्रहम्। शुश्राव हनुमान् वाक्यं चारणानां महात्मनाम् ॥ ३० ॥ अहो खलु कृतं कर्म दुष्करं हि हनूमता। अग्निं विसृजता ऽभीक्ष्णं भीमं राक्षसवेश्मनि ॥ ३१ ॥ प्रपलायितरक्षःस्त्रीबालवृद्धसमाकुला। जनकोलाहलाध्माता क्रन्दन्तीवाद्रिकन्दरे ॥ ३२ ॥ दग्धेयं नगरी सर्वा साट्टप्राकारतोरणा। जानकी न च दग्धेति विस्मयोऽद्भुत एव नः ॥ ३३ ॥ स निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः। ऋषिवाक्यैश्च हनुमानभवत् प्रीतमानसः ॥ ३४ ॥ ततः कपिः प्राप्तमनोरथार्थस्तामक्षतां राजसुतां विदित्वा। प्रत्यक्षतस्तां पुनरेव दृष्ट्वा प्रतिप्रयाणाय मतिं चकार ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

निमित्तैः दक्षिणाक्षिस्पन्दादिभिः। दृष्टार्थैः दृष्टफलसंवादैः। कारणैः सीतापातिव्रत्यरामप्रभावादिभिः। ऋषिवाक्यैः चारणवाक्यैः ॥ ३४ ॥ पूर्वं

देवीप्रभावात्सिन्धौ मद्विश्रान्तिनिमित्तगिरिदर्शनहेतुनापि देवीमग्निर्न दहतीत्याह—पुनश्चेति। तत्र तस्मिन् समये। विस्मितो हनुमान् जलमध्ये सागरान्तर्देशे। हिरण्यनाभस्य गिरेः प्रदर्शनं पुनरचिन्तयत्। एतेन पर्वतादीनामपि सर्वेषां रामाज्ञावशवर्तित्वं सूचितम्। तेन सीताया नाग्नेर्भीतिरिति सूचितम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ देव्या धर्मपरिग्रहम्, धर्मप्रभावमित्यर्थः। चिन्तयन् हनुमान् चारणानां वाक्यं शुश्रावेति सम्बन्धः ॥ ३०–३२ ॥ विस्मयः आश्चर्यम्। अद्भुतः अभूतपूर्व इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ निमित्तैः दक्षिणाक्षिस्पन्दनादिभिः। कारणैः सीतापातिव्रत्यरामप्रभावादिभिः। ऋषिवाक्यैः चारणवाक्यैरित्यर्थः। दृष्टार्थैः दृष्टफलसंवादैः ॥ ३४ ॥ विदित्वा

स०—सः हनुमान्। **धर्मपरिग्रहं** धारकत्वाद्धर्मो भगवान् रामः, तत्परिग्रहं भार्याम्। चिन्तयन् देव्या विषये चारणानां शुश्राव, वच इति शेषः। धर्मपरिग्रहं रक्षकधर्मसम्पत्तिं वा ॥ ३० ॥
प्राप्तमनोरथार्थः प्राप्तसीतादर्शनरूपमनोरथफलः ॥ ३५ ॥

चारणवाक्यैर्विदित्वा पुनः प्रत्यक्षं दृष्ट्वा ततः प्रतिप्रयाणाय मतिं चकार, प्रतियास्यामीति सङ्कल्पितवानित्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

ततस्तु शिंशुपामूले जानकीं पर्यवस्थिताम् । अभिवाद्याब्रवीद्दिष्ट्या पश्यामि त्वामिहाक्षताम् ॥ १ ॥ ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनः पुनः । भर्तृस्नेहान्वितं वाक्यं हनुमन्तमभाषत ॥ २ ॥ काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने । पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः ॥ ३ ॥ शरैस्तु सङ्कुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः । मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ४ ॥ तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः । भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ ५ ॥ तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् । निशम्य हनुमांस्तस्या वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ६ ॥ क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरैर्वृतः । यस्ते युधि विजित्यारीन् शोकं व्यपनयिष्यति ॥ ७ ॥ एवमाश्वास्य वैदेहीं हनुमान् मारुतात्मजः । गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीमभ्यवादयत् ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ प्रस्थितं प्रस्थानोद्युक्तम् ॥ २ ॥ वनभङ्गाक्षवधादिना हनुमतश्शक्तिं विज्ञाय असौ रामाय निवेद्य स्वयमेव सकलराक्षससंहारपूर्वकं मम नेता मा भूदित्यभिप्रायेणाह–काममिति । अस्य कार्यस्य सर्वराक्षसवधपूर्वकमत्प्रापणरूपकार्यस्य । बलोदयः सत्त्वप्रकर्षः, सैन्योत्थापनं वा । ते यशस्यः यशस्करः । न तु रामस्येति भावः ॥३॥ तर्हि रामस्य किं यशस्करमित्यत्राह–शरैरिति । तत् स्वपराक्रमेण मन्नयनम् । तस्य काकुत्स्थस्य । सदृशम् । एतदेव ममाभिलषितम्, अन्यथा मे कथं वीरपत्नीत्वमिति भावः ॥ ४ ॥ तच्च त्वदायत्तमेवेत्याह–तद्यथेति । विक्रान्तं विक्रमणम् ॥५–८॥

पूर्वं चारणैर्विदित्वा पुनः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा ततः प्रतिप्रयाणाय मतिं चकारेति सम्बन्धः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ १ ॥ २ ॥ काममिति । अस्य कार्यस्य सर्वराक्षससंहारपूर्वकमत्प्रापणरूपकार्यस्य परिसाधने त्वमेक एव कामं पर्याप्तः, तथापि बलोदयः ते तवैव । यशस्यः यशस्करः, न तु रामस्येति शेषः ॥३॥ तर्हि रामस्य किं यशस्करमित्यत्राह–शरैरिति ॥४॥ तदिति । विक्रान्तं विक्रमणम् ॥ ५–८ ॥

अरिष्टम् आरिष्टाख्यम् ॥ ९ ॥ अथैनं गिरिं चतुर्दशधोत्प्रेक्षते—तुङ्गेत्यादिना । पद्मकाः पद्मवर्णवृक्षाः । परिधानालेख्यस्थानीयतया विशेषणमिति बोध्यम् । सपरिधानमिव, स्थितमिति शेषः । उत्तरार्धे सोत्तरीयत्वोत्प्रेक्षणात् ॥१०॥ शुभैः तरुणैः । करैः अंशुभिः हस्तैश्च । बोध्यमानमिव स्थितम् । तत्र ज्ञापकमाह उद्धूतैरिति । उद्धूतैः उद्गतैः लोचनैरिव स्थितैः धातुभिः उन्मिषन्तं पश्यन्तमिव स्थितम् ॥ ११ ॥ तोयौघनिस्वनैः गिरिनदीघोषैः । मन्द्रैः गम्भीरैः । प्राधीतमिव प्राध्येतुं प्रवृत्तमिव । आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । अधीयानमिवेत्यर्थः । प्रस्रवणस्वनैः पर्वतमूलाद्बहिः प्रवहन्ति

ततः स कपिशार्दूलः स्वामिसन्दर्शनोत्सुकः । आरुरोह गिरिश्रेष्ठमरिष्टमरिमर्दनः ॥९॥ तुङ्गपद्मकजुष्टाभिर्नीलाभि र्वनराजिभिः । सोत्तरीयमिवाम्भोदैः शृङ्गान्तरविलम्बिभिः ॥ १० ॥ बोध्यमानमिव प्रीत्या दिवाकरकरैः शुभैः । उन्मिषन्तमिवोद्धूतैर्लोचनैरिव धातुभिः ॥ ११ ॥ तोयौघनिस्वनैर्मन्द्रैः प्राधीतमिव पर्वतम् । प्रगीतमिव विस्पष्टै र्नानाप्रस्रवणस्वनैः ॥१२॥ देवदारुभिरत्युच्चैरूर्ध्वबाहुमिव स्थितम् । प्रपातजलनिर्घोषैः प्राक्रुष्टमिव सर्वतः ॥१३॥ वेपमानमिव श्यामैः कम्पमानैः शरद्घनैः । वेणुभिर्मारुतोद्धूतैः कूजन्तमिव कीचकैः ॥ १४ ॥

जलानि प्रस्रवणानि तेषां स्वनैः । प्रगीतमिव गातुं प्रवृत्तमिव, गायन्तमिवेत्यर्थः । आदिकर्मणि कर्तरि क्तः ॥ १२ ॥ ऊर्ध्वबाहुमिवेति तपोविशेष उच्यते । प्रपातजलनिर्घोषैः प्रपाताः भृगवः । "प्रपातस्त्वतटो भृगुः" इत्यमरः । तेषां जलानि तेभ्यः पतन्तो निर्झरा इत्यर्थः । तेषां निर्घोषैः प्राक्रुष्ट मिव आक्रोशन्तमिव । पूर्ववत् क्तः ॥१३॥ शरदि ये घना भवन्ति ते शरद्घनाः । शरत्कालपुष्पिणस्सप्तच्छदादयः तैः शुभ्रीभूतैः जरया कम्पमानमिव स्थितमित्यर्थः । शरद्घनैरिति पाठे बहुवार्षिकवृक्षैरित्यर्थः । शरवणैरिति वाऽर्थः । तकारान्तोऽप्यस्ति । शरवणे जातस्य कृपाचार्यस्य शारद्वत इति नाम

अरिष्टम् अरिष्टाख्यं पर्वतम् ॥ ९ ॥ पद्मकः वृक्षविशेषः । सोत्तरीयमिव सपरिधानमिव ॥ १० ॥ उद्धूतैः उद्गतैः ॥ ११ ॥ प्राधीतमिव अध्येतुमुपक्रान्त मिव । कर्तरि क्तः । प्रगीतं गातुमुपक्रान्तम्, गायन्तमिवेत्यर्थः । प्रस्रवणस्वनैः पर्वतमूलाद्बहिः प्रवहन्ति जलानि प्रस्रवणानि तेषां स्वनैः ॥ १२ ॥ प्रपातजलनिर्घोषैः प्रपाताः भृगवः तेषां जलानि भृगुदेशेभ्यः पतन्तो निर्झरा इत्यर्थः । तेषां निर्घोषैः उत्क्रुष्टं क्रोशन्तमिवेत्यर्थः । कर्तरि क्तः ॥ १३ ॥ शरदि

दर्शनात् । कीचकैः कीचकाख्यैर्वेणुभिः । तदाहामरः–"वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः" इति ॥ १४ ॥ आशीविषोत्तमैः निश्वसन्तमिव सर्पश्रेष्ठनिश्वासैर्निश्वसन्तमिव । अमर्षात् हनुमति क्रोधादित्यर्थः । नीहारकृतगम्भीरैः नीहारपूर्णैः गम्भीरैश्च । गह्वरैः गुहाभिः ध्याननिरुद्धेन्द्रिय

निःश्वसन्तमिवामर्षाद्घोरैराशीविषोत्तमैः । नीहारकृतगम्भीरैर्ध्यायन्तमिव गह्वरैः ॥ १५ ॥ मेघपादनिभैः पादैः प्रक्रान्तमिव सर्वतः । जृम्भमाणमिवाकाशे शिखरैरभ्रमालिभिः ॥ १६ ॥ कूटैश्च बहुधाकीर्णैः शोभितं बहुकन्दरैः। सालतालाश्वकर्णैश्च वंशैश्च बहुभिर्वृतम् ॥ १७ ॥ लतावितानैर्विततैः पुष्पवद्भिरलंकृतम् । नानामृगगणाकीर्णं धातुनिष्यन्दभूषितम् । बहुप्रस्रवणोपेतं शिलासञ्चयसङ्कटम् ॥ १८ ॥ महर्षियक्षगन्धर्वकिन्नरोरगसेवितम् । लतापादपसङ्घातं सिंहाध्युषितकन्दरम् ॥ १९ ॥ व्याघ्रसङ्घसमाकीर्णं स्वादुमूलफलद्रुमम् ॥ २० ॥ तमारुरोह हनुमान् पर्वतं पवनात्मजः । रामदर्शनशीघ्रेण प्रहर्षेणाभिचोदितः ॥ २१ ॥ तेन पादतलाक्रान्ता रम्येषु गिरिसानुषु । सघोषाः समशीर्यन्त शिलाश्चूर्णीकृतास्ततः ॥ २२ ॥

स्थानीयैः ध्यायन्तमिव स्थितम् । निरुद्धेन्द्रियद्वारा ध्यानारूढमिव स्थितमित्यर्थः ॥१५॥ मेघपादनिभैः मेघावरोहनिभैः पादैः प्रत्यन्तपर्वतैः । प्रक्रान्तमिव गन्तुमुद्युक्तमिव । पूर्ववत् क्तः । जृम्भमाणमिव गात्रभङ्गं कुर्वाणमिव । अभ्रमालिभिः मेघमालावद्भिः ॥ १६ ॥ बहुधाकीर्णैः हनुमत्पादस्पर्शेन शिथिलैरित्यर्थः। धातुनिष्यन्दः धातुस्रावः । लतापादपानां सङ्घातो यस्मिन्निति व्यधिकरणबहुव्रीहिः ॥ १७–२० ॥ रामदर्शनशीघ्रेण रामदर्शनत्वरावता ॥ २१ ॥ चूर्णीकृताः समशीर्यन्त, यथा चूर्णीकृता भवन्ति तथा समशीर्यन्तेत्यर्थः ॥ २२ ॥

वनैः शरद्वनैः सप्तपर्णादिशारदवृक्षसङ्घैरित्यर्थः ॥ १४ ॥ नीहारकृतानि कृतनीहाराणि, नीहाररुद्धानीत्यर्थः । तैर्गम्भीरैश्च गह्वरैर्ध्यायन्तमिव निरुद्धेन्द्रियद्वारा ध्यानारूढमिव स्थितमित्यर्थः ॥१५॥ मेघपादनिभैः पादैः मेघपादाः मेघप्ररोहाः तेषां निभैः पादैः प्रत्यन्तपर्वतैः । प्रक्रान्तमिव गच्छन्तमिव । जृम्भमाणमिव गात्रभङ्गं कुर्वाणमिव । अभ्रमालिभिः अभ्रङ्कषैः ॥ १६ ॥ १७ ॥ धातुनिष्यन्दभूषितं धातुनिष्यन्दाः धातुनिर्गमाः । शिलासञ्चयसङ्कटं शिलाबाहुल्यनीरन्ध्रम् ॥ १८–२० ॥ रामदर्शनशीघ्रेण उत्कटेन । दक्षिणादुत्तरं पारं, जिगमिषुरिति शेषः ॥ २१–२८ ॥

दक्षिणात् दक्षिणपारात् । प्रार्थयन्, गन्तुमिति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ स हरिशार्दूल इति सम्बन्धः । पितृतुल्यवेगवत्त्वं सूचयति—मारुतस्येति ॥ २५ ॥ तैर्भूतैः तत्रत्यजन्तुभिः ॥ २६ ॥ रुग्णाः शीर्णा इति यावत् । शक्रायुधहताः वज्रहताः ॥ २७ ॥ नभो भिन्दन् भिन्दन्निव । महत्तायां

स तमारुह्य शैलेन्द्रं व्यवर्धत महाकपिः । दक्षिणादुत्तरं पारं प्रार्थयन् लवणाम्भसः ॥ २३ ॥ अधिरुह्य ततो वीरः पर्वतं पवनात्मजः । ददर्श सागरं भीमं मीनोरगनिषेवितम् ॥ २४ ॥ स मारुत इवाकाशं मारुतस्यात्मसम्भवः । प्रपेदे हरिशार्दूलो दक्षिणादुत्तरां दिशम् ॥ २५ ॥ स तदा पीडितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः । ररास सह तैर्भूतैः प्रविशन् वसुधातलम् । कम्पमानैश्च शिखरैः पतद्भिरपि च द्रुमैः ॥ २६ ॥ तस्योरुवेगोन्मथिताः पादपाः पुष्पशालिनः । निपेतुर्भूतले रुग्णाः शक्रायुधहता इव ॥ २७ ॥ कन्दरान्तरसंस्थानां पीडितानां महौजसाम् । सिंहानां निनदो भीमो नभो भिन्दन् स शुश्रुवे ॥ २८ ॥ स्रस्तव्याविद्धवसना व्याकुलीकृतभूषणाः । विद्याधर्यः समुत्पेतुः सहसा धरणीधरात् ॥ २९ ॥ अतिप्रमाणा बलिनो दीप्तजिह्वा महाविषाः । निपीडितशिरोग्रीवा व्यवेष्टन्त महाहयः ॥ ३० ॥ किन्नरोरगगन्धर्वयक्षविद्याधरास्तदा । पीडितं तं नगवरं त्यक्त्वा गगनमास्थिताः ॥ ३१ ॥ स च भूमिधरः श्रीमान् बलिना तेन पीडितः । सवृक्षशिखरोदग्रः प्रविवेश रसातलम् ॥ ३२ ॥ दशयोजनविस्तारस्त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः । धरण्यां समतां यातः स बभूव धराधरः ॥ ३३ ॥

तात्पर्यम् ॥ २८ ॥ स्रस्तानि व्याविद्धानि च वसनानि यासां ताः स्रस्तव्याविद्धवसनाः ॥ २९ ॥ निपीडितशिरोग्रीवाः, शिथिलपतिताशिलातलैरिति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सवृक्षशिखरोदग्रः सवृक्षैः शिखरैः उदग्रः श्रेष्ठः ॥ ३२॥ ३३ ॥

त्रस्तव्याविद्धवसना इति पाठः । त्रस्तेन त्रासेन व्याविद्धानि व्यत्यस्तानि वसनानि यासां ताः ॥ २९ ॥ व्यवेष्टन्त कुण्डलीकृतशरीरा अजायन्त । व्यचेष्टन्तेति पाठे–पीडया अलुठन्नित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सवृक्षशिखरोदग्रः सवृक्षैः शिखरैः उदग्रः उन्नतः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

कल्लोलास्फालवेलान्तं तरङ्गैरास्फाल्यमानतीरोपान्तम् ॥३४॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० शृङ्गार० सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥५६॥ 'उत्पपात नभो हरिः' इत्युक्तम् । तल्लङ्घनं रूपकेण चतुर्भिर्वर्णयति—सचन्द्रेत्यादिना । कारण्डवः जलकुक्कुटः । कादम्बः कलहंसः । "कादम्बः कल

स लिलङ्घयिषुर्भीमं सलीलं लवणार्णवम् । कल्लोलास्फालवेलान्तमुत्पपात नभो हरिः ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

[आप्लुत्य च महावेगः पक्षवानिव पर्वतः ।] सचन्द्रकुमुदं रम्यं सार्ककारण्डवं शुभम् । तिष्यश्रवणकादम्बमभ्रशैवालशाद्वलम् ॥ १ ॥ पुनर्वसुमहामीनं लोहिताङ्गमहाग्रहम् । ऐरावतमहाद्वीपं स्वातीहंसविलोलितम् ॥ २ ॥ वातसङ्घातजातोर्मिचन्द्रांशुशिशिराम्बुमत् । भुजङ्गयक्षगन्धर्वप्रबुद्धकमलोत्पलम् ॥ ३ ॥ हनुमान् मारुतगतिर्महानौरिव सागरम् । अपारमपरिश्रान्तः पुप्लुवे गगनार्णवम् ॥ ४ ॥

हंसः स्यात् " इत्यमरः । अभ्रशैवालशाद्वलं मेघस्य शैवालत्वेन पर्यन्तस्थशाद्वलत्वेन च रूपणम् ॥१॥ लोहिताङ्गः अङ्गारकः स एव महाग्रहः महाग्राहः यस्य तम् । ऐरावतस्याभ्रमातङ्गत्वेनाभ्रगामित्वात्तत्र संभवः । विलोलितम् अवगाढम् ॥ २ ॥ वातसङ्घातजातोर्मय एव चन्द्रांशवः तैः शीतलजलवत् । भुजङ्गादीनां कमलोत्पलत्वेन रूपणं तत्तद्वर्णभेदेन । अत्र गगनस्यार्णवत्वेन चन्द्रादीनां तदवयवकुमुदादित्वेन च रूपणात्सावयवरूपकम् । तस्य नौरिव

कल्लोलास्फालवेलान्तम् आस्फाल्यत इत्यास्फालः कल्लोलानामास्फालो वेलान्तो यस्य तम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां षट्पञ्चाशः सर्गः ॥५६॥ [लङ्घनीयं गगनमर्णवत्वेन निरूपयति—आप्लुत्येत्यादिना ।] चन्द्र एव कुमुदम् । कारण्डवः जलपक्षिविशेषः । कादम्बः कलहंसः ॥ १ ॥ लोहिताङ्गः अङ्गारकः । ऐरावतः इन्द्रगजः ॥ २ ॥ चन्द्रांशुशिशिराम्बुमत् चन्द्रांशव एव शिशिराम्बु तदस्यास्तीति तद्वत् । भुजङ्गयक्षगन्धर्वा एव प्रबुद्धकमलोत्पलानि यस्मिन् तत् । अत्र गगनस्यार्णवत्वेन चन्द्रादीनां तदवयवकुमुदादित्वेन च निरूपणात् सावयवरूपकम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

स०-गगनार्णवमिति नपुंसकत्वमार्षम् । नपुंसको वाऽर्णवशब्दः । " अस्मदीयं गुणार्णवम् " इत्यनुव्याख्यानसुधायां पूर्वमाचारक्विबन्ततामाश्रित्यानन्तरं पचाद्यचि अर्णवमिति त्रिलिङ्गः साधुरित्युक्तेः । गगनार्णवः प्रसिद्धार्णव इव । न पुनस्स एवेति आचारक्विबन्ततादिकमुपपन्नम् ॥ ४ ॥

इत्युपमया तिलतण्डुलवत्संसृष्टिः ॥३॥४॥ अथ तदेवोत्प्रेक्षया वर्णयति–ग्रसमान इवेत्यादिना ॥५॥६॥ पाण्डरेति । व्यक्ताव्यक्तवाचित्वेन अरुणशब्दयोः कथंचिदपौनरुक्त्यमुन्नेयम् । यद्वा "अरुणः कृष्णलोहितः" इत्यमरशेषः । महाभ्राणि चकाशिरे, हनुमत्सम्पर्कादित्यर्थः । अन्यथा वाजपेयशरद्वर्णनवत्

ग्रसमान इवाकाशं ताराधिपमिवोल्लिखन् । हरन्निव सनक्षत्रं गगनं सार्कमण्डलम् ॥५॥ मारुतस्यात्मजः श्रीमान् कपिर्व्योमचरो महान् । हनुमान् मेघजालानि विकर्षन्निव गच्छति ॥ ६ ॥ पाण्डरारुणवर्णानि नीलमाञ्जिष्ठकानि च । हरितारुणवर्णानि महाभ्राणि चकाशिरे ॥ ७ ॥ प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः । प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव लक्ष्यते ॥ ८ ॥ विविधाभ्रघनापन्नगोचरो धवलाम्बरः । दृश्यादृश्यतनुर्वीरस्तदा चन्द्रायतेऽम्बरे ॥ ९ ॥ तार्क्ष्यायमाणो गगने बभासे वायुनन्दनः । दारयन् मेघबृन्दानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ १० ॥ नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः । प्रवरान् राक्षसान् हत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ ११ ॥ आकुलां नगरीं कृत्वा व्यथयित्वा च रावणम् । अर्दयित्वा बलं घोरं वैदेहीमभिवाद्य च ॥१२॥ आजगाम महातेजाः पुनर्मध्येन सागरम् ॥१३॥ पर्वतेन्द्रं सुनाभं च समुपस्पृश्य वीर्यवान् । ज्यामुक्त इव नाराचो महावेगोऽभ्युपागतः ॥१४॥ स किंचिदनु संप्राप्तः समालोक्य महागिरिम् । महेन्द्रं मेघसङ्काशं ननाद हरिपुङ्गवः ॥ १५ ॥

अभ्रवर्णनस्यासङ्गतत्वापातः । हनुमतस्तेजस्वीत्यनेन मेघानां नानावर्णत्वापत्तिः सूर्येन्दुसम्पर्कवत्॥७॥८॥ विविधेष्वभ्रघनेषु मेघसङ्घातेषु । आपन्नगोचरः प्राप्तविषयः । लब्धमार्ग इति यावत् । धवलाम्बरः शुक्लवासाः । दृश्यादृश्यतनुः मेघान्तःप्रवेशनिष्क्रमणाभ्यामिति भावः । चन्द्रायते चन्द्र इवाचरति ॥९॥ तार्क्ष्य इवाचरन् तार्क्ष्यायमाणः । उभयत्र " उपमानादाचारे " " कर्तुः क्यङ् स लोपश्च " इति क्यङ् ॥ १०–१३ ॥ सुनाभं मैनाकम् ॥१४॥ किंचि

ताराधिपमुल्लिखन्निव, नखैरिति शेषः । हरन्निव गृह्णन्निव ॥५॥६॥ महाभ्राणीत्यस्य कपिना कृष्यमाणानीति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ विविधेति । विविधाभ्रघनापन्नगोचरः विविधेष्वभ्रघनेषु मेघसङ्घातेष्वापन्नः प्राप्तः गोचरो मार्गो येन सः । दृश्यादृश्यतनुः मेघान्तःप्रवेशनिष्क्रमाभ्यामिति भावः ॥ ९–१३ ॥ सुनाभं मैनाकम्॥१४–१७॥

दनुसंप्राप्तः मैनाकात्परं कंचित् प्रदेशं प्राप्तः ॥ १५ ॥ १६ ॥ लालसः साभिलाषः । तं देशं सुहृदावाससमीपप्रदेशम् ॥ १७ ॥ नानद्यमानस्य पुनः पुनर्भृशं नदत इत्यर्थः । फलतीव दलतीव ॥ १८ ॥ वातनुन्नस्य वातसङ्घट्टितस्य । घोषम् ऊरुवेगमिति, ऊरुवेगजन्यं घोषमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

स पूरयामास कपिर्दिशो दश समन्ततः । नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः ॥ १६ ॥ स तं देशमनुप्राप्तः सुहृद्दर्शनलालसः । ननाद हरिशार्दूलो लाङ्गूलं चाप्यकम्पयत् ॥१७॥ तस्य नानद्यमानस्य सुपर्णचरिते पथि। फलतीवास्य घोषेण गगनं सार्कमण्डलम् ॥ १८ ॥ ये तु तत्रोत्तरे तीरे समुद्रस्य महाबलाः । पूर्वं संविष्ठिताः शूरा वायुपुत्रदिदृक्षवः ॥ १९ ॥ महतो वायुनुन्नस्य तोयदस्येव गर्जितम् । शुश्रुवुस्ते तदा घोषमूरुवेगं हनूमतः ॥ २० ॥ ते दीनमनसः सर्वे शुश्रुवुः काननौकसः । वानरेन्द्रस्य निर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥२१॥ निशम्य नदतो नादं वानरास्ते समन्ततः । बभूवुरुत्सुकाः सर्वे सुहृद्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २२ ॥ जाम्बवान् स हरिश्रेष्ठः प्रीतिसंहृष्टमानसः । उपामन्त्र्य हरीन् सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ॥२३॥ सर्वथा कृतकार्योऽसौ हनूमान्नात्र संशयः । न ह्यस्याकृतकार्यस्य नाद एवंविधो भवेत् ॥२४॥ तस्य बाहूरुवेगं च निनादं च महात्मनः । निशम्य हरयो हृष्टाः समुत्पेतुस्ततस्ततः ॥ २५ ॥ ते नगाग्रान्नगाग्राणि शिखराच्छिखराणि च । प्रहृष्टाः समपद्यन्त हनूमन्तं दिदृक्षवः ॥ २६ ॥ ते प्रीताः पादपाग्रेषु गृह्य शाखाः सुविष्ठिताः । वासांसीव प्रशाखाश्च समाविध्यन्त वानराः ॥ २७ ॥

ते दीनमनस इति । अनिष्टश्रवणशङ्कयेति भावः ॥ २१-२४ ॥ तस्येति । निशम्य ज्ञात्वेत्यर्थः । यद्वा दृष्ट्वा चेत्यध्याहार्यम् । अन्यथा बाहूरुवेगंपदानन्वयात् ॥२५॥ समुत्पेतुरित्युक्तं विवृणोति–ते नगाग्रादिति । नगाग्रात् वृक्षाग्रात् । समपद्यन्त सङ्गीभूताः ॥२६॥ प्रीता इति हेतुगर्भं विशेषणम् ।

फलतीव दलतीव । ये पूर्वं संविष्ठिताः ते तोयदनिस्वनमिव ऊरुवेगं तज्जन्यं घोषं शुश्रुवुरित्यन्वयः ॥ १८-२० ॥ वानरेन्द्रस्य निर्घोषं तदीयसिंहनादम् ॥ २१ ॥ सुहृद्दर्शनकांक्षिणः तेन शब्देन हनुमानेवैतीति निश्चित्य तद्दर्शनलालसाः ॥ २२-२४ ॥ बाहूरुवेगं तज्जन्यशब्दं निनादं च कण्ठशब्दं च ॥ २५ ॥ नगाग्रात् स्वाश्रयादूर्ध्वदेशस्थानि नगाग्राणीत्यर्थः ॥ २६ ॥ पादपाग्रेषु निष्ठिताः प्रशाखाः प्राग्रशाखाः वासांसीव समाविध्यन्त व्याधुन्वन् ॥ २७ ॥ २८ ॥

यथा मनुष्याः दूरस्थस्वकीयानयनाय वासांसि धून्वन्ति तथा वानराश्चान्योन्याह्वानाय पुष्पितशाखाः गृहीत्वा प्रशाखाः प्रागग्रशाखाः समा विद्धयन्त पर्यभ्रामयन् ॥ २७ ॥२८॥ अभ्रघनसङ्काशम् अभ्रसमूहतुल्यम् ॥ २९ ॥ निपपात निर्भरमाक्रान्तवान् ॥ ३० ॥ पपातेति । अच्छिन्नपक्षस्य

गिरिगह्वरसंलीनो यथा गर्जति मारुतः । एवं जगर्ज बलवान् हनूमान् मारुतात्मजः ॥ २८ ॥ तमभ्रघनसङ्काश मापतन्तं महाकपिम् । दृष्ट्वा ते वानराः सर्वे तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा ॥ २९ ॥ ततस्तु वेगवांस्तस्य गिरेर्गिरिनिभः कपिः । निपपात महेन्द्रस्य शिखरे पादपाकुले ॥ ३० ॥ हर्षेणापूर्यमाणोऽसौ रम्ये पर्वतनिर्झरे । छिन्नपक्ष इवाकाशात् पपात धरणीधरः ॥ ३१ ॥ ततस्ते प्रीतमनसः सर्वे वानरपुङ्गवाः । हनुमन्तं महात्मानं परिवार्योप तस्थिरे । परिवार्य च ते सर्वे परां प्रीतिमुपागताः ॥ ३२ ॥ प्रहृष्टवदनाः सर्वे तमरोगमुपागतम् । उपायनानि चादाय मूलानि च फलानि च । प्रत्यर्चयन् हरिश्रेष्ठं हरयो मारुतात्मजम् ॥ ३३ ॥ हनुमांस्तु गुरून् वृद्धान् जाम्बवत्प्रमुखांस्तदा । कुमारमङ्गदं चैव सोऽवन्दत महाकपिः ॥ ३४ ॥ स ताभ्यां पूजितः पूज्यः कपिभिश्च प्रसादितः । दृष्टा सीतेति विक्रान्तः संक्षेपेण न्यवेदयत् ॥ ३५ ॥

पातासम्भवाच्छिन्नपक्ष इत्युक्तम् ॥३१॥३२॥ प्रहृष्टवदनाः प्रसन्नमुखाः, आसन्निति शेषः । अरोगं कुशलिनमित्यर्थः । उपायनानि उपहारान् ॥३३॥ हनुमांस्त्वित्यादि । कुमारमङ्गदं चेति, स्वामित्वादिति भावः ॥ ३४-३५ ॥

अभ्रघनसङ्काशं मेघसमूहसदृशम् ॥ २९ ॥ ततो गिरेः अरिष्टाख्याद्रेः प्लुतः कपिः तस्य महेन्द्रस्य गिरेः शिखरे निपपात, अनेनाविश्रममागमनं ध्वनितम् ॥ ३० ॥ छिन्नपक्षो धरणीधर इवाकाशात्पपात । हर्षेणापूर्यमाणः पूर्यमाणहृदयः । पर्वतनिर्झरे निर्झरप्रवर्तके शिखरे इत्यर्थ इत्येके । श्रमनिवृत्तये जल एव पतित इत्यन्ये ॥ ३१-३४ ॥ ताभ्यां जाम्बवदङ्गदाभ्याम् । प्रसादितः प्रसन्नदृष्ट्या कारितात्मनिरीक्षणः ॥ ३५-४१ ॥

स०-छिन्नपक्षः धरणीधरः पर्वत इव पपात, अनेन मान्द्याभावः सूच्यते । छिदिति भावे सम्पदादिक्विबन्तः । छित् छिदा न यपोस्तौ छिन्नौ । नशब्दो निषेधार्थकः । तस्य छिच्छब्दानन्तरत्वं जन इत्यादिवद् बोध्यम् । ततश्च अच्छिन्नौ पक्षौ यस्य सः । एवञ्चेत् हर्षापूर्यमाणता विवक्षितस्थललाभो विजयेनागमनं चेति बह्वर्थलाभो भवतीति बोध्यम् ॥३१ ॥ परां पूर्वप्रीतितोऽप्युत्कृष्टाम् । सन्तोषातिशयेन सर्वे इति द्विरुक्तिः । सर्वे रुद्रे । लुप्तोपमेयम् । ते दूताः त्रिपुरं हत्वा आयाते रुद्रे इति वा । " सर्वो ह्येष रुद्रः " इति श्रुतेः । " सर्वश्शर्वः कालंजरः शिवः " इति नामनिधानात् ॥ ३२ ॥

भवन् अभवन्। अनित्यत्वादडभावः ॥ ४० ॥ क्ष्वेलन्ति सिंहनादं कुर्वन्ति । नदन्ति अव्यक्तशब्दं कुर्वन्ति । गर्जन्ति वृषभनादं कुर्वन्ति । किलिकिलां स्वजात्युचितकिलिकिलाशब्दम् ॥ ४१ ॥ केचिदिति । अञ्चितायतदीर्घाणि अत्र दीर्घपदसन्निधानादायतपदं स्थूलपरम् । प्रविव्यधुः लाङ्गूला

निषसाद च हस्तेन गृहीत्वा वालिनः सुतम्। रमणीये वनोद्देशे महेन्द्रस्य गिरेस्तदा ॥३६॥ हनुमानब्रवीद्धृष्टस्तदा तान् वानरर्षभान् ॥३७॥ अशोकवनिकासंस्था दृष्टा सा जनकात्मजा । रक्ष्यमाणा सुघोराभी राक्षसीभिरनिन्दिता ॥३८॥ एकवेणीधरा बाला रामदर्शनलालसा । उपवासपरिश्रान्ता जटिला मलिना कृशा ॥३९॥ ततो दृष्टेति वचनं महार्थममृतोपमम् । निशम्य मारुतेः सर्वे मुदिता वानरा भवन् ॥४०॥ क्ष्वेलन्त्यन्ये नदन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये महाबलाः । चक्रुः किलिकिलामन्ये प्रतिगर्जन्ति चापरे ॥४१॥ केचिदुच्छ्रितलाङ्गूलाः प्रहृष्टाः कपिकुञ्जराः । अञ्चितायतदीर्घाणि लांगूलानि प्रविव्यधुः ॥४२॥ अपरे च हनूमन्तं वानरा वारणोपमम् । आप्लुत्य गिरिशृङ्गेभ्यः संस्पृशन्ति स्म हर्षिताः ॥ ४३ ॥ उक्तवाक्यं हनूमन्तमङ्गदस्तमथाब्रवीत् । सर्वेषां हरिवीराणां मध्ये वचनमुत्तमम् ॥ ४४ ॥ सत्त्वे वीर्ये न ते कश्चित् समो वानर विद्यते । यदवप्लुत्य विस्तीर्णं सागरं पुनरागतः ॥ ४५ ॥ [जीवितस्य प्रदाता नस्त्वमेको वानरोत्तम । त्वत्प्रसादात् समेष्यामः सिद्धार्था राघवेण ह ॥] अहो स्वामिनि ते भक्तिरहो वीर्यमहो धृतिः । दिष्ट्या दृष्टा त्वया देवी रामपत्नी यशस्विनी ॥ ४६ ॥ दिष्ट्या त्यक्ष्यति काकुत्स्थः शोकं सीतावियोगजम् । ततोऽङ्गदं हनूमन्तं जाम्बवन्तं च वानराः ॥ ४७ ॥ परिवार्य प्रमुदिता भेजिरे विपुलाः शिलाः । श्रोतुकामाः समुद्रस्य लङ्घनं वानरोत्तमाः ॥ ४८ ॥

न्युद्धृत्य भूमावताडयन्नित्यर्थः ॥ ४२ ॥ अपरे चेति । संस्पृशन्ति आलिङ्गन्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सत्त्व इति । अवप्लुत्य विस्तीर्णमित्यङ्गदेतरव्यावृत्तिः । पुनरागत इत्यङ्गदव्यावृत्तिः ॥ ४५-५० ॥

अञ्चितायतदीर्घाणि दीर्घशब्दसन्निधानादायतशब्देन स्थौल्यमुच्यते ॥ ४२-४५ ॥ अहो इति । तव स्वामिभक्त्यादिकमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ४६-४२ ॥

कीर्तिमतेति हनुमद्विशेषणम् । यशस्विनेत्यङ्गदविशेषणम् । भृत्यकीर्त्या स्वामिनः कीर्तिः । अन्यथा पौनरुक्त्यात् । यद्वा बुद्धिमत्त्वजन्या कीर्तिः । शौर्यजन्यं यशः ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

दर्शनं चापि लङ्कायाः सीताया रावणस्य च । तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे हनुमद्वदनोन्मुखाः ॥ ४९ ॥ तस्थौ तत्राङ्गदः श्रीमान् वानरैर्बहुभिर्वृतः । उपास्यमानो विबुधैर्दिवि देवपतिर्यथा ॥ ५० ॥ हनूमता कीर्तिमता यशस्विना तथाऽङ्गदेनाङ्गदबद्धबाहुना । मुदा तदाध्यासितमुन्नतं महन्महीधराग्रं ज्वलितं श्रियाऽभवत् ॥५१॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

ततस्तस्य गिरेः शृङ्गे महेन्द्रस्य महाबलाः । हनुमत्प्रमुखाः प्रीतिं हरयो जग्मुरुत्तमाम् ॥ १ ॥ तं ततः प्रीतिसंहृष्टः प्रीतिमन्तं महाकपिम् । जाम्बवान् कार्यवृत्तान्तमपृच्छदनिलात्मजम् ॥ २ ॥ कथं दृष्टा त्वया देवी कथं वा तत्र वर्तते । तस्यां वा स कथंवृत्तः क्रूरकर्मा दशाननः ॥ ३ ॥ तत्त्वतः सर्वमेतन्नः प्रब्रूहि त्वं महाकपे । श्रुतार्थाश्चिन्तयिष्यामो भूयः कार्यविनिश्चयम् ॥४॥ यश्चार्थस्तत्र वक्तव्यो गतैरस्माभिरात्मवान् । रक्षितव्यं च यत्तत्र तद्भवान् व्याकरोतु नः ॥ ५ ॥ स नियुक्तस्ततस्तेन संप्रहृष्टतनूरुहः । प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै प्रत्यभाषत ॥ ६ ॥

ततस्तस्येत्यादि ॥ १ ॥ तमिति । कार्यवृत्तान्तं कार्यविषयवृत्तान्तम्, सीतादर्शनविषयवृत्तान्तम् ॥ २ ॥ कथमिति । कथं केन प्रकारेण । कथंवृत्तः कीदृग्व्यापारः ॥ ३ ॥ तत्त्वत इति । तत्त्वकथनस्य प्रयोजनमाह–श्रुतार्था इत्यादि ॥ ४ ॥ यश्चेति । तत्र रामसन्निधौ योऽर्थो वक्तव्यः वक्तुमर्हः

विबुधैर्देवैरुपास्यमान इत्यर्थः ॥ ५० ॥ हनूमतेति । यशस्विनेति अङ्गदविशेषणम् । अतो न पुनरुक्तिः ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ हनुमत्प्रमुखाः, परस्परं मिलिता इति शेषः ॥ १ ॥ कार्यविषयं वृत्तान्तम् ॥ २ ॥ दशाननः कथंवृत्तः कीदृग्व्यापारः ॥ ३ ॥ ४ ॥ यश्चेति । तत्र रामसन्निधौ । रक्षितव्यं गोपनीयम्, अवक्तव्यमिति यावत् । आत्मवान् भवान् ॥ ५–७ ॥

यच्च रक्षितव्यं गोप्तव्यं तत् । आत्मवान् बुद्धिमान् । भवान् व्याकरोतु ॥ ५ ॥ ६॥ प्रत्यक्षमेवेति । इदं न वक्तव्यमेवेति भावः । आप्लुतः आप्लुतोस्मि । पारं, गन्तुमिति शेषः । समाहितः एकाग्रः । इत्येतद्भवतां प्रत्यक्षमेवेति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ गच्छत इत्यादि । विघ्नरूपमिव, वस्तुतो न तथेति भावः ।

प्रत्यक्षमेव भवतां महेन्द्राग्रात् खमाप्लुतः । उदधेर्दक्षिणं पारं कांक्षमाणः समाहितः ॥७॥ गच्छतश्च हि मे घोरं विघ्नरूपमिवाभवत् । काञ्चनं शिखरं दिव्यं पश्यामि सुमनोहरम् ॥ ८ ॥ स्थितं पन्थानमावृत्य मेने विघ्नं च तं नगम् ॥ ९ ॥ उपसङ्गम्य तं दिव्यं काञ्चनं नगसत्तमम् । कृता मे मनसा बुद्धिर्भेत्तव्योऽयं मयेति च ॥१०॥ प्रहतं च मया तस्य लांगूलेन महागिरेः । शिखरं सूर्यसङ्काशं व्यशीर्यत सहस्रधा॥११॥ व्यवसायं च तं बुद्ध्वा स होवाच महागिरिः । पुत्रेति मधुरां वाणीं मनः प्रह्लादयन्निव ॥ १२ ॥ पितृव्यं चापि मां विद्धि सखायं मातरिश्वनः । मैनाक मिति विख्यातं निवसन्तं महोदधौ ॥ १३ ॥ पक्षवन्तः पुरा पुत्र बभूवुः पर्वतोत्तमाः । छन्दतः पृथिवीं चेरुर्बाध मानाः समन्ततः ॥ १४ ॥ श्रुत्वा नगानां चरितं महेन्द्रः पाकशासनः । चिच्छेद भगवान् पक्षान् वज्रेणैषां सहस्रशः ॥ १५ ॥ अहं तु मोक्षितस्तस्मात्तव पित्रा महात्मना । मारुतेन तदा वत्स प्रक्षिप्तोऽस्मि महार्णवे ॥ १६ ॥ रामस्य च मया साह्ये वर्तितव्यमरिन्दम । रामो धर्मभृतां श्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ १७ ॥

पश्यामीत्यादौ व्यत्ययेन लट् । शिखरं विघ्नरूपमिवाभवत् तत् पश्यामीति योजना ॥ ८ ॥ स्थितमिति । मेने इति लिट्युत्तमपुरुषैकवचनं परोक्षत्वाद्य भावेपि च्छान्दसम् । अमनिषीत्यर्थः ॥ ९ ॥ उपसङ्गम्येति । गमनदशायामुरसा पातयामासेति सूचितं विवृणोति भेत्तव्योऽयमित्यादिना ॥ १०–१२ ॥ पितृव्यं चेति । पितृव्यत्वे हेतुमाह सखायमिति । पितृसखत्वात् पितृव्यत्वव्यपदेश इत्यर्थः ॥ १३ ॥ छन्दतः यथेच्छम् ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ मोक्षणप्रकारमाह प्रक्षिप्तोऽस्मि महार्णव इति ॥ १६ ॥ साह्ये साहाय्ये । साहाय्यकरणे हेतुमाह रामो धर्मभृतां श्रेष्ठ इति ॥ १७ ॥

पश्यामि अपश्यम् ॥ ८ ॥ मेने इति लिडुत्तमपुरुषैकवचनम् ॥ ९–११ ॥ व्यवसायं स्वभेदनरूपम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ छन्दतः स्वेच्छयेत्यर्थः ॥ १४ ॥ चरितं प्रजा बाधनरूपम् ॥ १५ ॥ मोचनप्रकारमाह–मारुतेनेति ॥ १६ ॥ साह्ये साहाय्ये । तत्र हेतुः–धर्मभृतां श्रेष्ठ इत्यादि ॥ १७ ॥

उद्यतम् उद्युक्तम् ॥१८॥ अनुज्ञातः, अस्मीति शेषः। वपुष्मता पुष्कलवपुषा। मानुषेण शरीरेणान्तर्हितः। शैलेन तु शरीरेण महोदधौ सागरोपरि, स्थित इति शेषः। 'स वै दत्तवरः शैलो बभूवावस्थितस्तथा' इति प्रथमसर्गोक्तेः। प्रतिप्रयाणे च–'पर्वतेन्द्रं सुनाभं च समुपस्पृश्य वीर्यवान्' इत्युक्तम्।

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मैनाकस्य महात्मनः। कार्यमावेद्य तु गिरेरुद्यतं च मनो मम ॥ १८ ॥ तेन चाहमनुज्ञातो मैनाकेन महात्मना। स चाप्यन्तर्हितः शैलो मानुषेण वपुष्मता। शरीरेण महाशैलः शैलेन च महोदधौ ॥ १९ ॥ उत्तमं जवमास्थाय शेषं पन्थानमास्थितः। ततोऽहं सुचिरं कालं वेगेनाभ्यगमं पथि ॥ २० ॥ ततः पश्याम्यहं देवीं सुरसां नागमातरम्। समुद्रमध्ये सा देवी वचनं मामभाषत ॥ २१ ॥ मम भक्षः प्रदिष्टस्त्वममरैर्हरिसत्तम। अतस्त्वां भक्षयिष्यामि विहितस्त्वं चिरस्य मे ॥ २२ ॥ एवमुक्तः सुरसया प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः। विवर्णवदनो भूत्वा वाक्यं चेदमुदीरयम् ॥ २३ ॥ रामो दाशरथिः श्रीमान् प्रविष्टो दण्डकावनम्। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च परन्तपः ॥ २४ ॥ तस्य सीता हृता भार्या रावणेन दुरात्मना। तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशासनात् ॥ २५ ॥ कर्तुमर्हसि रामस्य साहाय्यं विषये सती। अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ २६ ॥ आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ २७ ॥ एवमुक्ता मया सा तु सुरसा कामरूपिणी। अब्रवीन्नातिवर्तेत कश्चिदेष वरो मम ॥ २८ ॥ एवमुक्तः सुरसया दशयोजनमायतः। ततोऽर्धगुणविस्तारो बभूवाहं क्षणेन तु। मत्प्रमाणानुरूपं च व्यादितं तु मुखं तया ॥ २९ ॥

'हिरण्यनाभं शैलेन्द्रं काञ्चनं पश्य मैथिलि' इति रामेण चोक्तम् ॥ १९–२५॥ कर्तुमिति। विषये सती स्वराज्ये वसन्ती ॥२६–२८॥ एवमुक्त इति। तत

उद्यतम् अग्रे चलितम् ॥ १८ ॥ वपुष्मता पौष्कल्यवता। मानुषेण शरीरेणान्तर्हितः। शैलेन शिलारूपेण शरीरेण तु महोदधौ सागरोपरि, स्थित इति शेषः ॥ १९–२१ ॥ ममेति। प्रदिष्टः दत्तः। विहितः लब्धः ॥ २२–२५ ॥ विषये सती विषयवासिनी ॥ २६ ॥ २७ ॥ नातिवर्तेत नातिक्रमेत। मां प्राप्तो मदाहारतां प्राप्तो न गच्छेदित्यर्थः ॥ २८ ॥ ततोऽर्द्धगुणविस्तारः ततो दशयोजनादर्धस्य पञ्चयोजनस्य गुण आवृत्तिः तद्विस्तारो दशयोजनविस्तारः। प्रथमसर्गे दशयोजन

इति । अर्धगुणविस्तारः अत्रार्धशब्दः एकदेशवाची । किंचिदधिकविस्तारोऽभवमित्यर्थः । एवमेवार्थः, प्रथमसर्गोक्तशतयोजनविस्तारस्तु विरुद्धः । तद्ग्रन्थः कल्पितश्चेत्युक्तम् । मत्प्रमाणेति । व्यादितं व्यात्तम् ॥ २९ ॥ तद्दृष्ट्वेति । ह्रस्वत्वं विशेषयति अङ्गुष्ठमात्रक इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अर्थसिद्ध्यै

तद्दृष्ट्वा व्यादितं चास्यं ह्रस्वं ह्यकरवं वपुः । तस्मिन् मुहूर्ते च पुनर्बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ॥ ३० ॥ अभिपत्याशु तद्वक्त्रं निर्गतोऽहं ततः क्षणात् । अब्रवीत् सुरसा देवी स्वेन रूपेण मां पुनः ॥ ३१ ॥ अर्थसिद्ध्यै हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम् । समानय च वैदेहीं राघवेण महात्मना । सुखी भव महाबाहो प्रीताऽस्मि तव वानर ॥ ३२ ॥ ततोऽहं साधु साध्वीति सर्वभूतैः प्रशंसितः ॥ ३३ ॥ ततोऽन्तरिक्षं विपुलं प्लुतोऽहं गरुडो यथा । छाया मे निगृहीता च न च पश्यामि किंचन ॥ ३४ ॥ सोऽहं विगतवेगस्तु दिशो दश विलोकयन् । न किंचित्तत्र पश्यामि येन मेऽपहृता गतिः ॥ ३५ ॥ ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना किं नाम गगने मम । ईदृशो विघ्न उत्पन्नो रूपं यत्र न दृश्यते ॥ ३६ ॥ अधोभागे न मे दृष्टिः शोचता पातिता मया । ततोऽद्राक्षमहं भीमां राक्षसीं सलिलेशयाम् ॥ ३७ ॥ प्रहस्य च महानादमुक्तोऽहं भीमया तया । अवस्थितमसम्भ्रान्तमिदं वाक्यमशोभनम् ॥ ३८ ॥ क्वासि गन्ता महाकाय क्षुधितायाः ममेप्सितः । भक्षः प्रीणय मे देहं चिरमाहारवर्जितम् ॥ ३९ ॥ बाढमित्येव तां वाणीं प्रत्यगृह्णामहं ततः । आस्यप्रमाणादधिकं तस्याः कायमपूरयम् । तस्याश्चास्यं महद्भीमं वर्धते मम भक्षणे ॥ ४० ॥

इति । समानय संयोजय ॥ ३२ ॥ ततोऽहमिति । साधु साध्वीति दीर्घश्छान्दसः ॥ ३३-३६ ॥ अधोभागे नेति । सलिलेशयां सलिले स्थिताम् ॥ ३७ ॥ अवस्थितं दृढभूतम् । असम्भ्रान्तम् अव्यग्रम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तस्याः आस्यप्रमाणादधिकं यथा तथा कायम् आत्मदेहम् अपूरयम् अवर्धयम् ।

विस्तारोक्त्यानुगुण्येनैवं व्याख्यातम् ॥ २९ ॥ ह्रस्वम्, स्वशरीरमिति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ समानय सङ्गमय ॥ ३२ ॥ साधु साध्वीत्यत्र दीर्घ आर्षः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ न पश्यामि नापश्यम् । येन गतिर्विहता तत्किञ्चिन्न पश्यामि नापश्यमित्यन्वयः ॥ ३५-३७ ॥ अवस्थितं निश्चेष्टम् । तथाप्यसम्भ्रान्तं भयहीनम् मां लक्षीकृत्येदं वाक्यमहमुक्त इत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ममेप्सितः भक्षस्त्वं मतो मे देहं प्रीणयेत्यन्वयः ॥ ३९ ॥ तस्या आस्यप्रमाणादधिकं कायम् आत्मनः कायम् अपूरयम् ।

मयि वृद्धे साप्यवर्धिष्टेत्यर्थः ॥ ४० ॥ अयं कामरूपीति माम्, साधु सम्यक्, न बुबुधे न ज्ञातवती । मम कृतं निकृतं मया कृतां निकृतिं वा न बुबुधे ॥४१॥ निकृतिमेव दर्शयति–ततोऽहमिति ॥४२॥ विसृष्टभुजा विसृष्टसन्धिकभुजा ॥४३॥ शृणोमीति । हतेत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् ॥४४॥ कृत्य

न च मां साधु बुबुधे मम वा निकृतं कृतम् ॥ ४१ ॥ ततोऽहं विपुलं रूपं संक्षिप्य निमिषान्तरात् । तस्या हृदय मादाय प्रपतामि नभःस्थलम् ॥ ४२ ॥ सा विसृष्टभुजा भीमा पपात लवणाम्भसि । मया पर्वतसङ्काशा निकृत्त हृदया सती ॥ ४३ ॥ शृणोमि खगतानां च सिद्धानां चारणैः सह । राक्षसी सिंहिका भीमा क्षिप्रं हनुमता हता ॥ ४४ ॥ तां हत्वा पुनरेवाहं कृत्यमात्ययिकं स्मरन् । गत्वा चाहं महाध्वानं पश्यामि नगमण्डितम् ॥ ४५ ॥ दक्षिणं तीरमुदधेर्लङ्का यत्र च सा पुरी । अस्तं दिनकरे याते रक्षसां निलयं पुरम् । प्रविष्टोऽहमविज्ञातो रक्षोभि र्भीमविक्रमैः ॥ ४६ ॥ तत्र प्रविशतश्चापि कल्पान्तघनसन्निभा । अट्टहासं विमुञ्चन्ती नारी काप्युत्थिता पुरः ॥ ४७ ॥ जिघांसन्तीं ततस्तां तु ज्वलदग्निशिरोरुहाम् । सव्यमुष्टिप्रहारेण पराजित्य सुभैरवाम् ॥ ४८ ॥ प्रदोष काले प्रविशं भीतयाऽहं तयोदितः । अहं लङ्कापुरी वीर निर्जिता विक्रमेण ते ॥ ४९ ॥ यस्मात्तस्माद्विजेतासि सर्व रक्षांस्यशेषतः ॥५०॥ तत्राहं सर्वरात्रं तु विचिन्वन् जनकात्मजाम् । रावणान्तःपुरगतो न चापश्यं सुमध्यमाम्॥५१॥

मात्ययिकं स्मरन् प्राणान्तिकं तत्कर्म विचिन्तयन्नित्यर्थः ॥ ४५–४८ ॥ रामानु०–जिघांसन्तीमित्यादि । प्रविशं प्राविशम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ भीतयेत्यादि । भीतया तया नार्या । अशेषत इत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सर्वरात्रं सर्वां रात्रिम् । "अहःसर्व–" इत्यादिना समासान्तोऽच् । अत्यन्त वर्द्धते अवर्द्धत ॥ ४० ॥ सा मां न बुबुधे अयं कामरूपीति मां न ज्ञातवतीत्यर्थः । मम कृतं विकृतं सा मया कृतं विकारस्वरूपं वा न बुबुधे ॥ ४१ ॥ तद्विकृतं किमित्यत आह–ततोऽहमिति । हृदयमादाय हृदयं निकृत्य । प्रपतामि प्रापतम् ॥ ४२ ॥ विसृष्टभुजा विस्रंसितभुजा ॥ ४३ ॥ शृणोमीति । सिंहिका हनुमता हतेति द्युगतानां देवानां वाचः शृणोमीति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥ कृत्यम् आत्ययिकं प्राणान्तिकं कर्म चिन्तयन्नित्यर्थः ॥ ४५–४७ ॥ मां जिघांसन्तीं ज्वलदग्नितुल्य केशपाशाम् ॥ ४८ ॥ प्रविशं प्राविशम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सर्वरात्रं सर्वां रात्रिम् । तत्राहं मध्यरात्रे तु इति पाठः साधुः ॥ ५१ ॥

संयोगे द्वितीया। तत्र लङ्कायाम्। विचिन्वन् अनन्तरं रावणान्तःपुरमपि गतः सन् सुमध्यमां नापश्यम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ रामानु०–तत्रेति। सर्वरात्रं सर्वां रात्रिम्। "अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः" इत्यच्प्रत्ययः। "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया। तत्राहं मध्यरात्रे त्विति पाठः साधुः ॥ ५१ ॥ तत इति। उपलक्षये

ततः सीतामपश्यंस्तु रावणस्य निवेशने। शोकसागरमासाद्य न पारमुपलक्षये ॥ ५२ ॥ शोचता च मया दृष्टं प्राकारेण समावृतम्। काञ्चनेन विकृष्टेन गृहोपवनमुत्तमम् ॥ ५३ ॥ स प्राकारमवप्लुत्य पश्यामि बहुपादपम् ॥ ५४ ॥ अशोकवनिकामध्ये शिंशुपापादपो महान्। तमारुह्य च पश्यामि काञ्चनं कदलीवनम् ॥ ५५ ॥ अदूरे शिंशुपावृक्षात् पश्यामि वरवर्णिनीम्। श्यामां कमलपत्राक्षीमुपवासकृशाननाम् ॥ ५६ ॥ तदेकवासःसंवीतां रजोध्वस्तशिरोरुहाम्। शोकसन्तापदीनाङ्गीं सीतां भर्तृहिते स्थिताम् ॥ ५७ ॥ राक्षसीभिर्विरूपाभिः क्रूराभिरभिसंवृताम्। मांसशोणितभक्षाभिर्व्याघ्रीभिर्हरिणीमिव ॥ ५८ ॥ सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः। एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा ॥ ५९ ॥ भूमिशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे। रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया। कथंचिन्मृगशावाक्षी तूर्णमासादिता मया ॥ ६० ॥

उपालक्षयम् ॥ ५२ ॥ विकृष्टेन विप्रकृष्टेन। अतिदीर्घेणेति यावत् ॥ ५३ ॥ बहुपादपम् अनेकपादपप्रमाणामिति प्राकारविशेषणम् ॥ ५४ ॥ शिंशुपा पादपः, अस्तीति शेषः ॥ ५५ ॥ शिंशुपावृक्षात् शिंशुपावृक्षस्य। श्यामां यौवनमध्यस्थाम्। तदेकवासस्संवीतां येन वाससा हृता तेनैकवाससा संवीताम्। यद्वा तेन तत्कालदृष्टेन पूर्वदृष्टेन एकेन वाससा संवीताम्, वेषान्तरानिस्स्पृहामित्यर्थः। मानसिकत्वकायिकत्वभेदेन शोकसन्तापयोर्भेदः ॥ ५६–५८ ॥ सामयेति। आमयः खेदः तेन सह वर्तत इति सामया। मर्तव्ये मरणे। "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति साधुः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

उपलक्षये उपालक्षयम् ॥ ५२ ॥ विकृष्टेन विप्रकृष्टेन, अतिदीर्घेणेति यावत् ॥ ५३ ॥ बहुपादपं गृहोपवनं गृहारामं दृष्टमिति सम्बन्धः ॥ ५४–५६ ॥ तदेकवासः संवीतां तेन तत्कालदृष्टेन पूर्वधृतेनैव वाससा संवीताम् ॥ ५७ ॥ राक्षसीभिरिति। व्याघ्रीपरिवृतां हरिणीमिव तामपश्यमिति सम्बन्धः। राक्षसीमध्ये ताभिरेव तर्ज्यमाना सदुःखा मया कथञ्चिदासादितेत्यन्वयः ॥ ५८ ॥ सामया आमयसहिता, दुःखसहितेत्यर्थः, अतस्तूर्णमासादिता मयेत्यनेन न पुनरुक्तिः। मर्तव्यकृत

पश्यन् परामृशन् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ गहने पर्णगूढप्रदेशे । 'पर्णघने निलीनः' इत्यधस्तादप्युक्तेः ॥ ६३--६५ ॥ रामानु०-परिरभ्य, वितत्रासेति शेषः ॥ ६९ ॥ परमोद्विग्नाम् अतीवोद्भ्रान्तहृदयाम् । ततस्ततः वीक्षमाणां नानादिक्षु वीक्षमाणाम् । त्राणमित्यनुषज्यते ॥६६॥ अवाक्छिराः अवनतमूर्द्धा । प्रपतितः,

तां दृष्ट्वा तादृशीं नारीं रामपत्नीं यशस्विनीम् । तत्रैव शिंशुपावृक्षे पश्यन्नहमवस्थितः ॥ ६१ ॥ ततो हलहलाशब्दं काञ्चीनूपुरमिश्रितम् । शृणोम्यधिकगम्भीरं रावणस्य निवेशने ॥६२॥ ततोऽहं परमोद्विग्नः स्वं रूपं प्रतिसंहरन् । अहं तु शिंशुपावृक्षे पक्षीव गहने स्थितः ॥ ६३ ॥ ततो रावणदाराश्च रावणश्च महाबलः । तं देशं समनुप्राप्ता यत्र सीताऽभवत् स्थिता ॥६४॥ तद् दृष्ट्वाऽथ वरारोहा सीता रक्षोमहाबलम् । सङ्कुच्योरू स्तनौ पीनौ बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ ६५ ॥ वित्रस्तां परमोद्विग्नां वीक्षमाणां ततस्ततः । त्राणं किंचिदपश्यन्तीं वेपमानां तपस्विनीम् ॥ ६६ ॥ तामुवाच दशग्रीवः सीतां परमदुःखिताम् । अवाक्छिराः प्रपतितो बहुमन्यस्व मामिति ॥ ६७ ॥ यदि चेत्त्वं तु दर्पान्मां नाभिनन्दसि गर्विते । द्वौ मासावन्तरं सीते पास्यामि रुधिरं तव ॥ ६८ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः । उवाच परमक्रुद्धा सीता वचनमुत्तमम् ॥ ६९ ॥ राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजसः । इक्ष्वाकुकुलनाथस्य स्नुषां दशरथस्य च । अवाच्यं वदतो जिह्वा कथं न पतिता तव ॥ ७० ॥ किंचिद्वीर्यं तवानार्य यो मां भर्तुरसन्निधौ । अपहृत्यागतः पाप तेनादृष्टो महात्मना ॥ ७१ ॥

भूमाविति शेषः ॥ ६७ ॥ द्वौ मासौ अन्तरम् अवधिः । ततः पास्यामीति योज्यम् ॥ ६८–७० ॥ किंचिद्वीर्यं कुत इत्यत्राह–यो मामिति । भर्तुरसन्निधौ

निश्चया मरणकृतनिश्चयेत्यर्थः ॥ ५९–६१ ॥ शृणोमि श्रुतवान् । रावणस्य निवेशने तत्समीपे । यद्वा निवेशने सीतासमीपप्रवेशनकाले ॥ ६२ ॥ गहने स्थितः अत्र गहनशब्देन पर्णसंहतिगूढप्रदेश उच्यते ॥ ६३ ॥ परिरभ्य, वितत्रासेति शेषः ॥ ६४–७० ॥ तदसन्निधौ अपहृत्य तेनादृष्ट इति लङ्कामागतः अन्यथा तदैव

तेन भर्त्रा अदृष्टः सन् यो मामपहृत्यागतः तस्य तव किंचिद्वीर्यमिति योज्यम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ जानक्येति । घोरत्वसिद्धये चितास्थ इत्युक्तम् ॥ ७३ ॥ आरब्धः, रावण इति शेषः । हा हा कृतं हा हेत्येतत्कृतम् ॥ ७४ ॥ समुत्पत्य, रावणसमीपं गतेति शेषः । मण्डोदरी मण्डनभूतोदरी ।

न त्वं रामस्य सदृशो दास्येऽप्यस्य न युज्यसे । यज्ञीयः सत्यवादी च रणश्लाघी च राघवः ॥ ७२ ॥ जानक्या परुषं वाक्यमेवमुक्तो दशाननः । जज्वाल सहसा कोपाच्चितास्थ इव पावकः ॥ ७३ ॥ विवर्त्य नयने क्रूरे मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् । मैथिलीं हन्तुमारब्धः स्त्रीभिर्हा हा कृतं तदा ॥ ७४ ॥ स्त्रीणां मध्यात् समुत्पत्य तस्य भार्या दुरात्मनः । वरा मण्डोदरी नाम तया स प्रतिषेधितः ॥७५॥ उक्तश्च मधुरां वाणीं तया स मदनार्दितः । सीतया तव किं कार्यं महेन्द्रसमविक्रम॥७६॥ [मया सह रमस्वाद्य मद्विशिष्टा न जानकी ।]देवगन्धर्वकन्याभिर्यक्षकन्याभिरेव च । सार्धं प्रभो रमस्वेह सीतया किं करिष्यसि ॥ ७७ ॥ ततस्ताभिः समेताभिर्नारीभिः स महाबलः । प्रसाद्य सहसा नीतो भवनं स्वं निशाचरः॥७८॥ याते तस्मिन् दशग्रीवे राक्षस्यो विकृताननाः। सीतां निर्भर्त्सयामासुर्वाक्यैः क्रूरैः सुदारुणैः ॥७९॥ तृणवद्भाषितं तासां गणयामास जानकी । गर्जितं च तदा तासां सीतां प्राप्य निरर्थकम् ॥८०॥

" मडि भूषायाम् " इत्यस्माद्धातोः पचाद्यच् । मन्दोदरी वा । दडयोरभेदः । दम्भो दाडिममित्यादिवत् । यद्वा मन्दत्वं चाल्पत्वम् । "मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः " इत्यमरः । सूक्ष्मोदरी इत्यर्थः । मन्दा स्थूलपिपीलिकेत्याचक्षते । तस्या इव कृशमस्या उदरमित्यर्थः । ननु पूर्वं धान्यमालिन्या प्रतिषिद्ध इत्युक्तम्, संप्रति मण्डोदर्येत्युच्यते । विप्रतिषिद्धमिदम् । मैवम् । उभाभ्यामपि प्रतिषिद्धत्वेनान्यतरोक्तावविरोधात् । मण्डोदर्यादिनामपरिज्ञानं च हनुमतस्तदीयव्यवहारात् ॥ ७५-७७ ॥ ताभिः देवकन्याभिः । अनेन मण्डोदर्यादिवदन्यासामपि निवारयितृत्वमुक्तम् ॥ ७८ ॥ क्रूरैः क्रूरशब्दैः । सुदारुणैः अर्थतोपि क्रूरैः ॥ ७९ ॥ तृणवत् गणयामासेत्यन्वयः ॥ ८० ॥

ते हननं स्यादित्यर्थः ॥ ७१ ॥ सादृश्यसम्भावनापि दूरापास्तेत्याह दास्येपीति ॥ ७२-७४ ॥ पूर्वं धान्यमालिन्या प्रतिषिद्धमित्युक्तम्, इदानीं मण्डोदरीत्य

वृथागर्जितनिश्चेष्टाः वृथागर्जितेन निर्व्यापाराः ॥८१॥ ततस्ता इति । तूष्णीं रक्षतेति रावणोक्ता इति शेषः । परिक्षिप्य परिवार्य ॥ ८२ ॥ सुदुःखिता प्रशुशोच, उत्तरोत्तरं दुःखितवतीत्यर्थः ॥ ८३-८६ ॥ अलं शक्ता । "अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्" इत्यमरः । परित्रातुम्, एषेति शेषः

वृथागर्जितनिश्चेष्टा राक्षस्यः पिशिताशनाः । रावणाय शशंसुस्ताः सीताध्यवसितं महत् ॥ ८१ ॥ ततस्ताः सहिताः सर्वा विहताशा निरुद्यमाः । परिक्षिप्य समन्तात्तां निद्रावशमुपागताः ॥ ८२ ॥ तासु चैव प्रसुप्तासु सीता भर्तृहिते रता । विलप्य करुणं दीना प्रशुशोच सुदुःखिता ॥ ८३ ॥ तासां मध्यात् समुत्थाय त्रिजटा वाक्यमब्रवीत् । आत्मानं खादत क्षिप्रं न सीता विनशिष्यति ॥ ८४ ॥ जनकस्यात्मजा साध्वी स्नुषा दशरथस्य च । स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ॥ ८५ ॥ रक्षसां च विनाशाय भर्तुरस्या जयाय च ॥ ८६ ॥ अलमस्मात् परित्रातुं राघवाद्राक्षसीगणम् । अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ॥ ८७ ॥ यस्या ह्येवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते । सा दुःखैर्विविधैर्मुक्ता सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ८८ ॥ प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ॥८९॥ ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता । अवोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः ॥ ९० ॥ तां चाहं तादृशीं दृष्ट्वा सीताया दारुणां दशाम् । चिन्तयामास विक्रान्तो न च मे निर्वृतं मनः ॥ ९१ ॥

॥ ८७ ॥ ८८ ॥ अपराधिजनप्राणत्राणे हेतुमाह–प्रणिपातेति ॥ ८९ ॥ ततः त्रिजटावाक्यानन्तरम् । भर्तुर्विजयहर्षिता त्रिजटाकथितस्वप्नसूचितरामविजयहर्षिता । तत् त्रिजटास्वप्नवाक्यम् । शरणं हि व इत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ९० ॥ न च मे निर्वृतम् किन्तु दुःखितमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

भिधानादुभाभ्यामपीति कल्पनीयम् ॥ ७५-८६ ॥ अलमस्मात्परित्रातुमिति । इयं सीतेति शेषः ॥ ८७-८९ ॥ ततः त्रिजटावाक्यानन्तरम् । भर्तुर्विजयहर्षिता त्रिजटाकथितस्वप्नसूचितरामविजयहर्षिता । तत त्रिजटास्वप्नवाक्यम् तथ्यं यदि वः शरणं भवेयमित्यवोचदिति सम्बन्धः ॥ ९० ॥ चिन्तयामासेति लिङ्गत्तम

स०–राक्षसीगणं राघवात्परित्रातुम् अलं समर्था । प्रसादिता सीतेति शेषः । तस्मादभियाचाम प्रार्थयामः ॥ ८७ ॥

तेन भर्त्रा अदृष्टः सन् यो मामपहृत्यागतः तस्य तव किंचिद्वीर्यमिति योज्यम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ जानक्येति । घोरत्वसिद्धये चितास्थ इत्युक्तम् ॥ ७३ ॥ आरब्धः, रावण इति शेषः । हा हा कृतं हा हेत्येतत्कृतम् ॥ ७४ ॥ समुत्पत्य, रावणसमीपं गतेति शेषः । मण्डोदरी मण्डनभूतोदरी ।

न त्वं रामस्य सदृशो दास्येऽप्यस्य न युज्यसे । यज्ञीयः सत्यवादी च रणश्लाघी च राघवः ॥ ७२ ॥ जानक्या परुषं वाक्यमेवमुक्तो दशाननः । जज्वाल सहसा कोपाच्चितास्थ इव पावकः ॥ ७३ ॥ विवर्त्य नयने क्रूरे मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् । मैथिलीं हन्तुमारब्धः स्त्रीभिर्हा हा कृतं तदा ॥ ७४ ॥ स्त्रीणां मध्यात् समुत्पत्य तस्य भार्या दुरात्मनः । वरा मण्डोदरी नाम तया स प्रतिषेधितः ॥७५॥ उक्तश्च मधुरां वाणीं तया स मदनार्दितः । सीतया तव किं कार्यं महेन्द्रसमविक्रम॥७६॥ [मया सह रमस्वाद्य मद्विशिष्टा न जानकी ।]देवगन्धर्वकन्याभिर्यक्षकन्याभिरेव च । सार्धं प्रभो रमस्वेह सीतया किं करिष्यसि ॥ ७७ ॥ ततस्ताभिः समेताभिर्नारीभिः स महाबलः । प्रसाद्य सहसा नीतो भवनं स्वं निशाचरः॥७८॥ याते तस्मिन् दशग्रीवे राक्षस्यो विकृताननाः। सीतां निर्भर्त्सयामासुर्वाक्यैः क्रूरैः सुदारुणैः ॥७९॥ तृणवद्भाषितं तासां गणयामास जानकी । गर्जितं च तदा तासां सीतां प्राप्य निरर्थकम् ॥८०॥

" मडि भूषायाम् " इत्यस्माद्धातोः पचाद्यच् । मन्दोदरी वा । डडयोरभेदः । दम्भो दाडिममित्यादिवत् । यद्वा मन्दत्वं चाल्पत्वम् । "मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः " इत्यमरः । सूक्ष्मोदरी इत्यर्थः । मन्दा स्थूलपिपीलिकेत्याचक्षते । तस्या इव कृशमस्या उदरमित्यर्थः । ननु पूर्वं धान्यमालिन्या प्रतिषिद्ध इत्युक्तम्, संप्रति मण्डोदर्येत्युच्यते । विप्रतिषिद्धमिदम् । मैवम् । उभाभ्यामपि प्रतिषिद्धत्वेनान्यतरोक्तावविरोधात् । मण्डोदर्यादिनामपरिज्ञानं च हनुमतस्तदीयव्यवहारात् ॥ ७५–७७ ॥ ताभिः देवकन्याभिः । अनेन मण्डोदर्यादिवदन्यासामपि निवारयितृत्वमुक्तम् ॥ ७८ ॥ क्रूरैः क्रूरशब्दैः । सुदारुणैः अर्थतोपि क्रूरैः ॥ ७९ ॥ तृणवत् गणयामासेत्यन्वयः ॥ ८० ॥

ते हननं स्यादित्यर्थः ॥ ७१ ॥ सादृश्यसम्भावनापि दूरापास्तेत्याह दास्येपीति ॥ ७२–७४ ॥ पूर्वं धान्यमालिन्या प्रतिषिद्धमित्युक्तम्, इदानीं मण्डोदरीत्य

वृथागर्जितनिश्चेष्टाः वृथागर्जितेन निर्व्यापाराः ॥८१॥ ततस्ता इति । तूष्णीं रक्षतेति रावणोक्ता इति शेषः । परिक्षिप्य परिवार्य ॥ ८२ ॥ सुदुःखिता प्रशुशोच, उत्तरोत्तरं दुःखितवतीत्यर्थः ॥ ८३–८६ ॥ अलं शक्ता । "अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्" इत्यमरः । परित्रातुम्, एषेति शेषः

वृथागर्जितनिश्चेष्टा राक्षस्यः पिशिताशनाः । रावणाय शशंसुस्ताः सीताध्यवसितं महत् ॥ ८१ ॥ ततस्ताः सहिताः सर्वा विहताशा निरुद्यमाः । परिक्षिप्य समन्तात्तां निद्रावशमुपागताः ॥ ८२ ॥ तासु चैव प्रसुप्तासु सीता भर्तृहिते रता । विलप्य करुणं दीना प्रशुशोच सुदुःखिता ॥ ८३ ॥ तासां मध्यात् समुत्थाय त्रिजटा वाक्यमब्रवीत् । आत्मानं खादत क्षिप्रं न सीता विनशिष्यति ॥ ८४ ॥ जनकस्यात्मजा साध्वी स्नुषा दशरथस्य च । स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ॥ ८५ ॥ रक्षसां च विनाशाय भर्तुरस्या जयाय च ॥ ८६ ॥ अलमस्मात् परित्रातुं राघवाद्राक्षसीगणम् । अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ॥ ८७ ॥ यस्या ह्येवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते । सा दुःखैर्विविधैर्मुक्ता सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ८८ ॥ प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ॥८९॥ ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता । अवोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः ॥ ९० ॥ तां चाहं तादृशीं दृष्ट्वा सीताया दारुणां दशाम् । चिन्तयामास विक्रान्तो न च मे निर्वृतं मनः ॥ ९१ ॥

॥ ८७ ॥ ८८ ॥ अपराधिजनप्राणत्राणे हेतुमाह–प्रणिपातेति ॥ ८९ ॥ ततः त्रिजटावाक्यानन्तरम् । भर्तुर्विजयहर्षिता त्रिजटाकथितस्वप्नसूचितरामविजयहर्षिता । तत त्रिजटास्वप्नवाक्यम् । शरणं हि व इत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ९० ॥ न च मे निर्वृतम् किन्तु दुःखितमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

भिधानादुभाभ्यामपीति कल्पनीयम् ॥ ७५–८६ ॥ अलमस्मात्परित्रातुमिति । इयं सीतेति शेषः ॥ ८७–८९ ॥ ततः त्रिजटावाक्यानन्तरम् । भर्तुर्विजयहर्षिता त्रिजटाकथितस्वप्नसूचितरामविजयहर्षिता । तत त्रिजटास्वप्नवाक्यम् तथ्यं यदि वः शरणं भवेयमित्यवोचदिति सम्बन्धः ॥ ९० ॥ चिन्तयामासेति लिङुत्तम

स०–राक्षसीगणं राघवात्परित्रातुम् अलं समर्था । प्रसादिता सीतेति शेषः । तस्मादभियाचाम प्रार्थयामः ॥ ८७ ॥

विधिः उपायः ॥ ९२--१०१ ॥ रामानु०-तन्मे शंसितुमर्हसीत्यतः परं-तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ह्यहमप्यब्रवं वचः । इत्यर्धं द्रष्टव्यम् । केषुचित्कोशेषु प्रमादात्पातितम् ॥ ९४-९५ ॥ तदिति । त्वया आज्ञप्तमिच्छामि त्वत्कर्तृकमाज्ञापनमिच्छामीत्यर्थः । किंशब्दः क्षेपे । रामलक्ष्मणयोः पार्श्वं त्वां नयामि । उत्तरं किम् एवमेवं वदेत्याज्ञापनरूपमुत्तरं किमित्यर्थः ॥ ९८ ॥

सम्भाषणार्थं च मया जानक्याश्चिन्तितो विधिः । इक्ष्वाकूणां हि वंशस्तु ततो मम पुरस्कृतः ॥ ९२ ॥ श्रुत्वा तु गदितां वाचं राजर्षिगणपूजिताम् । प्रत्यभाषत मां देवी बाष्पैः पिहितलोचना ॥ ९३ ॥ कस्त्वं केन कथं चेह प्राप्तो वानरपुङ्गव । का च रामेण ते प्रीतिस्तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ९४ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ह्यहमप्यब्रवं वचः । देवि रामस्य भर्तुस्ते सहायो भीमविक्रमः । सुग्रीवो नाम विक्रान्तो वानरेन्द्रो महाबलः ॥ ९५ ॥ तस्य मां विद्धि भृत्यं त्वं हनुमन्तमिहागतम् । भर्त्राऽहं प्रेषितस्तुभ्यं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ९६ ॥ इदं च पुरुषव्याघ्रः श्रीमान् दाशरथिः स्वयम् । अङ्गुलीयमभिज्ञानमदात्तुभ्यं यशस्विनि ॥ ९७ ॥ तदिच्छामि त्वयाऽऽज्ञप्तं देवि किं करवाण्यहम् । रामलक्ष्मणयोः पार्श्वं नयामि त्वां किमुत्तरम् ॥ ९८ ॥ एतच्छ्रुत्वा विदित्वा च सीता जनकनन्दिनी । आह रावणमुत्साद्य राघवो मां नयत्विति ॥९९॥ प्रणम्य शिरसा देवीमहमार्यामनिन्दिताम् । राघवस्य मनोह्लादमभिज्ञानमयाचिषम् ॥ १०० ॥ अथ मामब्रवीत् सीता गृह्यतामयमुत्तमः । मणिर्येन महाबाहू रामस्त्वां बहुमन्यते ॥१०१॥ इत्युक्त्वा तु वरारोहा मणिप्रवरमद्भुतम् । प्रायच्छत् परमोद्विग्ना वाचा मां संदिदेश ह ॥१०२॥ ततस्तस्यै प्रणम्याहं राजपुत्र्यै समाहितः । प्रदक्षिणं परिक्रामिमिहाभ्युद्गतमानसः ॥ १०३ ॥

इत्युक्त्वेति । वाचा मां संदिदेशेति । स्वरामैकवेद्यं प्रागुक्तं काकासुरवृत्तान्तं तिलकनिर्माणादिकं च सन्दिष्टवतीत्यर्थः ॥ १०२ ॥ परिक्रामं

पुरुषैकवचनम् ॥९१॥ मम मया पुरस्कृतः स्तुतः ॥९२-९७॥ त्वया आज्ञप्तमिच्छामि त्वत्कर्तृकमाज्ञापनमिच्छामीत्यर्थः ॥९८-१०१॥ इत्युक्त्वेति । वाचा मां सन्दिदेश स्वरामैकवेद्यं प्रागुक्तं काकासुरवृत्तान्तं ति लकनिर्माणादिकं च सन्दिष्टवतीत्यर्थः ॥ १०२ ॥ इहाभ्युद्गतमानसः इहागन्तुं निश्चितमानसः ॥ १०३ ॥

पर्यङ्कामम् । इहाभ्युद्गतमानसः इहाभ्युद्गते इहाभ्यागमने मानसं यस्य स तथा ॥ १०३–१०५ ॥ एतत् उपयानं यद्यन्यथा भवेत् यदि नोपेयाता मित्यर्थः । तदा द्वौ मासौ मम जीवितम् ततः परं न जीवामीत्यर्थः । न मां द्रक्ष्यति मासद्वयाभ्यन्तरे मां न द्रक्ष्यति चेत् तदा म्रिय इति योज्यम् ।

उत्तरं पुनरेवेदं निश्चित्य मनसा तथा । हनुमन् मम वृत्तान्तं वक्तुमर्हसि राघवे ॥ १०४ ॥ यथा श्रुत्वैव नचिरात्तावुभौ रामलक्ष्मणौ । सुग्रीवसहितौ वीरावुपेयातां तथा कुरु ॥ १०५ ॥ यद्यन्यथा भवेदेतद्द्वौ मासौ जीवितं मम । न मां द्रक्ष्यति काकुत्स्थो म्रिये साऽहमनाथवत् ॥ १०६ ॥ तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं क्रोधो मामभ्यवर्तत । उत्तरं च मया दृष्टं कार्यशेषमनन्तरम् ॥ १०७ ॥ ततोऽवर्धत मे कायस्तदा पर्वतसन्निभः । युद्धकांक्षी वनं तच्च विनाशयितुमारभे ॥ १०८ ॥ तद्भग्नं वनषण्डं तु भ्रान्तत्रस्तमृगद्विजम् । प्रतिबुद्धा निरीक्षन्ते राक्षस्यो विकृताननाः ॥ १०९ ॥ मां च दृष्ट्वा वने तस्मिन् समागम्य ततस्ततः । ताः समभ्यागताः क्षिप्रं रावणायाचचक्षिरे ॥ ११० ॥ राजन् वनमिदं दुर्गं तव भग्नं दुरात्मना । वानरेण ह्यविज्ञाय तव वीर्यं महाबल ॥ १११ ॥ दुर्बुद्धेस्तस्य राजेन्द्र तव विप्रियकारिणः । वधमाज्ञापय क्षिप्रं यथाऽसौ विलयं व्रजेत् ॥ ११२ ॥ तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रेण विसृष्टा भृशदुर्जयाः । राक्षसाः किङ्करा नाम रावणस्य मनोनुगाः ॥ ११३ ॥ तेषामशीतिसाहस्रं शूलमुद्गरपाणिनाम् । मया तस्मिन् वनोद्देशे परिघेण निषूदितम् ॥ ११४ ॥ तेषां तु हतशेषा ये ते गत्वा लघुविक्रमाः । निहतं च महत्सैन्यं रावणायाचचक्षिरे ॥ ११५ ॥

मासशब्दोऽत्र पक्षपरः । "पक्षा वै मासाः" इति श्रुतेः ॥ १०६ ॥ उत्तरम् अनन्तरम् । अनन्तरम् अनन्तरकर्तव्यम्, उत्तरकार्यमित्यर्थः ॥ १०७–११५ ॥
रामानु०–शूलमुद्गरपाणिनामित्यत्र दीर्घाभाव आर्षः ॥ ११४ ॥

मम वृत्तान्तं त्वयाऽनुभूतं मद्विषयं रावणराक्षसीवृत्तान्तम् ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ यदि यस्मात् अन्यथा अनागमने द्वौ मासौ मम जीवितं भवेत् । अनाथवत् म्रिये राक्षसीकृतवधेनेति भावः ॥ १०६ ॥ उत्तरं कार्यशेषं लङ्कानाशनरूपम् ॥ १०७–१०९ ॥ समागम्य मिलित्वा ॥ ११०–११३ ॥ शूलमुद्गरपाणिनामित्यत्र दीर्घाभाव आर्षः ॥ ११४–१२४ ॥

ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना वक्ष्यमाणकार्यविषयेत्यर्थः । तादृशं बुद्धिकार्यमाह चैत्येत्यादिना । चैत्यप्रासादं नगरमध्यस्थप्रासादम् । ललामभूतः

ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना चैत्यप्रासादमाक्रमम् । तत्रस्थान् राक्षसान् हत्वा शतं स्तम्भेन वै पुनः । ललामभूतो लङ्कायाः स वै विध्वंसितो मया ॥११६॥ ततः प्रहस्तस्य सुतं जम्बुमालिनमादिशत् । राक्षसैर्बहुभिः सार्धं घोररूपैर्भयानकैः ॥ ११७ ॥ तमहं बलसम्पन्नं राक्षसं रणकोविदम् । परिघेणातिघोरेण सूदयामि सहानुगम् ॥ ११८ ॥ तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्तु मन्त्रिपुत्रान् महाबलान् ॥११९॥ पदातिबलसम्पन्नान् प्रेषयामास रावणः । परिघेणैव तान् सर्वान्नयामि यमसादनम् ॥१२०॥ मन्त्रिपुत्रान् हतान्छ्रुत्वा समरे लघुविक्रमान् । पञ्च सेनाग्रगाञ्छूरान् प्रेषयामास रावणः ॥ १२१ ॥ तानहं सहसैन्यान् वै सर्वानेवाभ्यसूदयम् । ततः पुनर्दशग्रीवः पुत्रमक्षं महाबलम् ॥ १२२ ॥ बहुभी राक्षसैः सार्धं प्रेषयामास रावणः । तं तु मन्दोदरीपुत्रं कुमारं रणपण्डितम् ॥ १२३ ॥ सहसा खं समुत्क्रान्तं पादयोश्च गृहीतवान् । चर्मासिनं शतगुणं भ्रामयित्वा व्यपेषयम् । तमक्षमागतं भग्नं निशम्य स दशाननः॥१२४॥ तत इन्द्रजितं नाम द्वितीयं रावणः सुतम् । व्यादिदेश सुसंक्रुद्धो बलिनं युद्धदुर्मदम् ॥ १२५ ॥ तच्चाप्यहं बलं सर्वं तं च राक्षसपुङ्गवम् । नष्टौजसं रणे कृत्वा परं हर्षमुपागमम् ॥ १२६ ॥ महतापि महाबाहुः प्रत्ययेन महाबलः । प्रेषितो रावणेनैव सह वीरैर्मदोत्कटैः॥ १२७ ॥ सोऽविषह्यं हि मां बुद्ध्वा स्वबलं चावमर्दितम् । ब्राह्मेणास्त्रेण स तु मां प्राबध्नाच्चातिवेगितः॥ १२८ ॥

अलङ्कारभूतः ॥ ११६-११९ ॥ पदातिबलसम्पन्नान् पदातिप्रभृतिसैन्यसंपन्नान् ॥ १२०-१२१ ॥ रामानु०-चर्मासिनमित्यत्र इन्नन्तत्वमार्षम् ॥ १२४ ॥
द्वितीयं प्रेषितपुत्रापेक्षया द्वितीयम् ॥ १२५ ॥
द्वितीयं प्रेषितपुत्रापेक्षया द्वितीयम् ॥ १२५-१२८ ॥

अभिवध्नन्ति अभ्यवध्नन् ॥ १२९ ॥ अस्याहमित्यादि । अस्याः सीतायाः । विसन्धिरार्षः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ रामानु०–अस्या इति । अस्याहमित्यत्र अस्याः इति पदच्छेदः । सन्धिरार्षः । अहं प्राप्तः अहं हनुमानित्यहंशब्दद्वयस्य निर्वाहः ॥ १३२ ॥ धर्मार्थकामसहितामिति । तत्र धर्मसाहित्यात् हितं परत्र उप

रज्जुभिश्चाभिवध्नन्ति ततो मां तत्र राक्षसाः । रावणस्य समीपं च गृहीत्वा मामुपानयन् ॥ १२९ ॥ दृष्ट्वा सम्भाषितश्चाहं रावणेन दुरात्मना । पृष्टश्च लङ्कागमनं राक्षसानां च तं वधम् ॥ १३० ॥ तत्सर्वं च मया तत्र सीतार्थमिति जल्पितम् ॥ १३१ ॥ अस्याहं दर्शनाकांक्षी प्राप्तस्त्वद्भवनं विभो । मारुतस्यौरसः पुत्रो वानरो हनुमानहम् ॥ १३२ ॥ * रामदूतं च मां विद्धि सुग्रीवसचिवं कपिम् । सोऽहं दूत्येन रामस्य त्वत्सकाशमिहागतः ॥ १३३ ॥ सुग्रीवश्च महातेजाः स त्वां कुशलमब्रवीत् । धर्मार्थकामसहितं हितं पथ्यमुवाच च ॥ १३४ ॥ वसतो ऋश्यमूके मे पर्वते विपुलद्रुमे । राघवो रणविक्रान्तो मित्रत्वं समुपागतः ॥ १३५ ॥ तेन मे कथितं राज्ञा भार्या मे रक्षसा हृता । तत्र साहाय्यमस्माकं कार्यं सर्वात्मना त्वया ॥ १३६ ॥ मया च कथितं तस्मै वालिनश्च वधं प्रति । तत्र साहाय्यहेतोर्मे समयं कर्तुमर्हसि ॥ १३७ ॥ वालिना हृतराज्येन सुग्रीवेण महाप्रभुः । चक्रेऽग्निसाक्षिकं सख्यं राघवः सहलक्ष्मणः ॥ १३८ ॥ तेन वालिनमुत्पाट्य शरेणैकेन संयुगे । वानराणां महाराजः कृतः स प्लवतां प्रभुः ॥ १३९ ॥

कारकम् अर्थसाहित्यात्पथ्यम् इहोपकारकं चेत्यर्थः ॥ १३४–१३७ ॥ सुग्रीवश्चेत्यादिना सुग्रीवोक्तं कियदनूद्य संप्रति शेषं स्वयं वक्ता सन्नाह–वालिनेति ॥ १३८–१४२ ॥ रामानु०–वालिनेति । सुग्रीवेण, मयेति शेषः । चक्रेऽग्निसाक्षिकं सख्यमिति पाठः ॥ १३८ ॥ वानराणां महाराजः कृतः, अहमिति शेषः ॥ १३९ ॥

अभिवध्नन्ति अभ्यवध्नन् ॥ १२९–१३१ ॥ अस्याहं दर्शनाकाङ्क्षीत्यत्र सन्धिरार्षः । त्वद्भवनं प्राप्तोऽहं हनुमानहमित्यस्मच्छब्दद्वयस्य निर्वाहः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ धर्मकामार्थसहितं धर्मसहितत्वात् हितम् परलोकोपयोगि । अर्थकामयुक्तत्वात्पथ्यम् ॥ १३४–१३७ ॥ सुग्रीवेण, मयेति शेषः ॥ १३८ ॥ वानराणां महाराजः कृतः, अह

---

* [शृणु चापि समादेशं यदहं प्रब्रवीमि ते । राक्षसेश हरीशस्त्वां वाक्यमाह समाहितम् ॥] इत्यधिकः पाठः ।

स०–समोऽहितेन शत्रुणेति समाहितः । पूर्वं वालिमुखतः सख्येपि इदानीं रामसाहाय्येन शत्रुं त्वामित्यर्थः ॥

तस्येति । तेन साहाय्यस्यास्माभिः कर्तव्यत्वेन प्रस्थापितः, दूत इति शेषः ॥ १४० ॥ विधमन्ति यावदिति । "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति लडर्थे लट् ॥ १४१ ॥ वानराणामिति । ये हि निमन्त्रिताः युद्धसाहाय्यार्थमाहूताः देवतानां सकाशं गच्छन्ति तेषां वानराणां प्रभावः पुरा केन न विदितः, त्वया विज्ञात एवेति भावः ॥ १४२ ॥ इदं वचस्सुग्रीवोक्तमेव

तस्य साहाय्यमस्माभिः कार्यं सर्वात्मना त्विह । तेन प्रस्थापितस्तुभ्यं समीपमिह धर्मतः । क्षिप्रमानीयतां सीता दीयतां राघवाय च ॥ १४० ॥ यावन्न हरयो वीरा विधमन्ति बलं तव ॥ १४१ ॥ वानराणां प्रभावो हि न केन विदितः पुरा । देवतानां सकाशं च ये गच्छन्ति निमन्त्रिताः ॥१४२॥ इति वानरराजस्त्वामाहेत्यभिहितो मया । मामैक्षत ततः क्रुद्धश्चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ १४३ ॥ तेन वध्योऽहमाज्ञप्तो रक्षसा रौद्रकर्मणा । मत्प्रभावमविज्ञाय रावणेन दुरात्मना ॥ १४४ ॥ ततो विभीषणो नाम तस्य भ्राता महामतिः । तेन राक्षसराजोऽसौ याचितो मम कारणात् ॥ १४५ ॥ नैवं राक्षसशार्दूल त्यज्यतामेष निश्चयः । राजशास्त्रव्यपेतो हि मार्गः संसेव्यते त्वया ॥ १४६ ॥ दूतवध्या न दृष्टा हि राजशास्त्रेषु राक्षस । दूतेन वेदितव्यं च यथार्थं हितवादिना ॥ १४७ ॥ सुमहत्यपराधेऽपि दूतस्यातुलविक्रम । विरूपकरणं दृष्टं न वधोऽस्तीति शास्त्रतः ॥१४८॥ विभीषणेनैवमुक्तो रावणः संदिदेश तान् । राक्षसानेतदेवास्य लाङ्गूलं दह्यतामिति ॥ १४९ ॥ ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मम पुच्छं समन्ततः । वेष्टितं शणवल्कैश्च जीर्णैः कार्पासजैः पटैः ॥ १५० ॥

मयोक्तमित्याह--इतीति ॥१४३-१४५॥ नैवमिति । कर्तव्यमिति शेषः । राजशास्त्रम् राजधर्मशास्त्रम् ॥१४६॥ वेदितव्यं वक्तव्यमित्यर्थः ॥४७-५०॥

मिति शेषः ॥ १३९ ॥ तस्य रामस्य तेन साहाय्यस्य कर्तव्यत्वेन प्रस्थापितः, दूत इति शेषः । तुभ्यं तव । धर्मतः कलहं विनेत्यर्थः । सीता दीयताम् ॥ १४० ॥ विपक्षे बाधकमाह-यावदिति । विधमन्ति विधमिष्यन्ति ॥ १४१ ॥ लङ्कानाशने वानराणां सामर्थ्यमस्तीत्याशयेनाह-वानराणामिति । ये निमन्त्रिताः युद्धसाहाय्यार्थमाहूताः देवतानां सकाशं गच्छन्ति तेषां वानराणां प्रभावः पुरा त्वया न विदितः न विज्ञातो हीति योजना ॥ १४२॥१४३ ॥ मत्प्रभावं वरदानलब्धावध्यत्वरूपम् ॥ १४४ ॥ तत इत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । शास्त्रेण दूतवध्या न दृष्टा, विरूपकरणं ताडनं वा शास्त्रतः दृष्टमिति राक्षसराजः रावणः तेन विभीषणेन

यन्त्रितस्य आवृतस्य ॥ १५१ ॥ तत इति । नगरद्वारमागतास्सन्तः राजमार्गे अघोषयन्निति योजना ॥ १५२–१५४ ॥ पुच्छेन चेति । अट्टं वलभिः ॥ १५५–१५८ ॥ विस्मयोदन्तभाषितां भाषितविस्मयोदन्ताम्, उक्ताद्भुतवार्तामित्यर्थः । विस्मयवृत्तान्तव्यवहृतामिति वा ॥ १५९ ॥ निमित्तै

राक्षसाः सिद्धसन्नाहास्ततस्ते चण्डविक्रमाः । तदाऽदह्यन्त मे पुच्छं निघ्नन्तः काष्ठमुष्टिभिः । बद्धस्य बहुभिः पाशैर्यन्त्रितस्य च राक्षसैः ॥ १५१ ॥ ततस्ते राक्षसाः शूरा बद्धं मामग्निसंवृतम् । अघोषयन् राजमार्गे नगरद्वार मागताः ॥ १५२ ॥ ततोऽहं सुमहद्रूपं संक्षिप्य पुनरात्मनः ॥ १५३ ॥ विमोचयित्वा तं बन्धं प्रकृतिस्थः स्थितः पुनः । आयसं परिघं गृह्य तानि रक्षांस्यसूदयम् । ततस्तन्नगरद्वारं वेगेनाप्लुतवानहम् ॥ १५४॥ पुच्छेन च प्रदीप्तेन तां पुरीं साट्टगोपुराम् । दहाम्यहमसम्भ्रान्तो युगान्ताग्निरिव प्रजाः ॥ १५५ ॥ विनष्टा जानकी व्यक्तं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते । लङ्कायां कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ १५६ ॥ दहता च मया लङ्कां दग्धा सीता न संशयः । रामस्य हि महत् कार्यं मयेदं वितथीकृतम् ॥ १५७ ॥ इति शोकसमाविष्टश्चिन्तामहमुपागतः ॥ १५८ ॥ अथाहं वाचमश्रौषं चारणानां शुभाक्षराम् । जानकी न च दग्धेति विस्मयोदन्तभाषिताम् ॥१५९॥ ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना श्रुत्वा तामद्भुतां गिरम् । अदग्धा जानकीत्येवं निमित्तैश्चोपलक्षिता ॥१६०॥ दीप्यमाने तु लाङ्गूले न मां दहति पावकः । हृदयं च प्रहृष्टं मे वाताः सुरभिगन्धिनः ॥ १६१ ॥ तैर्निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः । ऋषि वाक्यैश्च सिद्धार्थैरभवं हृष्टमानसः ॥ १६२ ॥

श्चोपलक्षिता शकुनादिभिश्च सीता न दग्धेति ज्ञातेत्यर्थः॥१६०॥ हृदयं प्रहृष्टम्, आसीदिति शेषः । सुरभिगन्धिनः, आसन्निति शेषः ॥१६१॥ दृष्टार्थैः दृष्टफलैः । निमित्तैः शकुनैः । कारणैः नेत्रस्फुरणादिभिः । महागुणैः फलव्याप्तैः । सिद्धार्थैः अबाधितार्थैः । तत्र हेतुत्वेन ऋषिपदोपादानम् ॥ १६२ ॥

याचित इति सम्बन्धः ॥ १४५–१५० ॥ यन्त्रितस्य निरुद्धस्य ॥१५१–१५८॥ विस्मयोदन्तभाषितां विस्मयवृत्तान्तविषयव्यवहाराम् । विस्मयोदन्तभाषिणाम् इति वा पाठः ॥ १५९ ॥ निमित्तैः शुभसूचकैः ॥ १६० ॥ निमित्तान्याह–दीप्यमान इत्यादि ॥ १६१ ॥ दृष्टार्थैः दृष्टसंवादैः । महागुणैः कारणैः मत्प्रवृत्तिकारणैः सीता

पुनरित्यर्धमेकं वाक्यम्। विसृष्टः प्रेषितोऽस्मि ॥ १६३ ॥ तत्र लङ्कासमीपे। सामीप्ये सप्तमी। तत्र वर्तमानम् अरिष्टं पर्वतम् ॥ १६४ ॥ ततइति।

पुनर्दृष्ट्वा च वैदेहीं विसृष्टश्च तया पुनः ॥ १६३ ॥ ततः पर्वतमासाद्य तत्रारिष्टमहं पुनः। प्रतिप्लवनमारेभे युष्मद्दर्शनकांक्षया ॥ १६४ ॥ ततः पवनचन्द्रार्कसिद्धगन्धर्वसेवितम्। पन्थानमहमाक्रम्य भवतो दृष्टवानिह ॥ १६५ ॥ राघवस्य प्रभावेन भवतां चैव तेजसा। सुग्रीवस्य च कार्यार्थं मया सर्वमनुष्ठितम् ॥ १६६ ॥ एतत्सर्वं मया तत्र यथावदुपपादितम्। अत्र यन्न कृतं शेषं तत्सर्वं क्रियतामिति ॥ १६७ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एतदाख्याय तत्सर्वं हनुमान् मारुतात्मजः। भूयः समुपचक्राम वचनं वक्तुमुत्तरम् ॥ १ ॥ सफलो राघवोद्योगः सुग्रीवस्य च संभ्रमः। शीलमासाद्य सीताया मम च प्रवणं मनः ॥ [आर्यायाः सदृशं शीलं सीतायाः प्लवगर्षभाः।]॥२॥

भवतो दृष्टवानिह। भवतः युष्मान्। इह समुद्रतीरे ॥ १६५ ॥ राघवस्येति। भवतां चैव तेजसा भवदनुग्रहेणेत्यर्थः। सुग्रीवस्य च कार्यार्थम्, स्वामिकार्यस्यावश्यकर्तव्यत्वादिति भावः। कार्यार्थं कार्यवस्तु। क्लीबत्वमार्षम्। अस्यानुवादवाक्यविस्तरस्य प्रयोजनं वानराणां श्रवणकुतूहलातिशयप्रकाशनम्। अस्मिन् सर्गे सार्धषट्षष्ट्युत्तरशतश्लोकाः ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ एतदिति। तदेतदाख्याय उत्तरं वचनं वक्तुमुपचक्रामेत्यन्वयः ॥ १ ॥ अथ संप्रत्येव रावणं जित्वा

रामरूपैः ॥१६२॥१६३॥ आरेभे लिडुत्तमपुरुषैकवचनम् ॥१६४॥ तत इत्यनन्तरम्—अहं पन्थानमाक्रम्य भवतो दृष्टवानिह इति पाठः। अन्यथाऽहंशब्दपौनरुक्त्यात ॥ १६५-१६७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥५८ ॥ १ ॥ सफल इति। सम्भ्रमः

स०—राघवोद्योगः सीतावृत्तान्तज्ञानोत्साहः। सुग्रीवस्य सङ्गमः सुग्रीवेण सह सख्यं च। सीतायाः शीलं पातिव्रत्यादिसद्वृत्तम्। आसाद्य प्राप्य। दृष्ट्वा सफल इति ज्ञातः। एतादृश्याः स्त्रिया अन्यस्याः काप्यभावेनास्या विषये बहुलायासोपि यत्नः कर्तव्य एवेति भावः। **आर्यायाः** पार्वत्याः सदृशं शीलं सीतायाः। अथवा आर्यायाः सीतायाः शीलं सीताया एव सदृशमित्यनन्वयालङ्कारः ॥ २ ॥

सीतया सहैवास्माभिः प्रतियातव्यमिति हृदि निधायाह–सफल इति । संभ्रमः त्वरा, उत्साह इति यावत् । कुतस्साफल्यमित्याशङ्क्य सीतापातिव्रत्यो
पलम्भादित्याह–शीलमिति । शीलं वृत्तम्, पातिव्रत्यमिति यावत् । अहं तु प्रागेव तदेकशरण इत्याह–मम चेति । प्रवणं प्रह्वं तत्परमिति यावत् ।
सीताचारित्रस्य न किंचिदसाध्यमस्तीति भावः ॥ २ ॥ तर्हि तं दुरात्मानं रावणं स्पृशन्तमेव किमिति नादहदित्याशङ्क्य तस्यापि तपस्सम्पत्ति

तपसा धारयेल्लोकान् क्रुद्धो वा निर्दहेदपि । सर्वथाऽतिप्रवृद्धोऽसौ रावणो राक्षसाधिपः । तस्य तां स्पृशतो गात्रं तपसा न विनाशितम् ॥ ३ ॥ न तदग्निशिखा कुर्यात् संस्पृष्टा पाणिना सती । जनकस्यात्मजा कुर्याद्यत् क्रोधकलुषीकृता ॥ ४ ॥

सद्भावादित्याह–तपसेत्यादिना । यद्वा रावणतपःकथनद्वारा सीतायाः पातिव्रत्यातिशयमाह–तपसेत्यादिना । तपसा अतिप्रवृद्ध इत्यन्वयः । कोप
प्रसादाभ्यां सर्वलोकनिग्रहानुग्रहसमर्थोऽसौ रावणः सर्वथा महातपस्संपन्नः । अत एव सीतास्पर्शेऽप्यविनाशित इत्यर्थः ॥ ३ ॥ तर्हि सीताशीलं दुर्बल
मस्माकं किमुपकरिष्यतीत्याशङ्क्य नेत्याह–न तदिति । सीताशीलमेव बलीयस्त्वादुपकरिष्यतीत्यर्थः । क्रोधकलुषीकृतेति वचनाद्भर्तृमुखेन वैर
निर्यातनं वीरपत्नीधर्मः । अन्यथा महालाघवं भर्तुरित्यद्यापि पारतन्त्र्यपालनाय तादृक्क्रोधाकरणाद्रावणो जीवतीति गम्यते । एतदेवोक्तं प्राक्–
"असन्देशात्तु रामस्य तपसश्चानुपालनात् । न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्ह तेजसा ॥" इति ॥ ४ ॥

त्वरा, उत्साह इत्यर्थः । कुतः साफल्यमित्याशङ्क्य सीतापातिव्रत्यादित्याह–शीलमिति । शीलं सद्वृत्तम् । पातिव्रत्यमिति यावत् । आसाद्य दृष्ट्वेत्यर्थः । मम मनः
प्रवणं प्रह्वम्, अभूदिति शेषः । सीतापातिव्रत्यस्य न किञ्चिदसाध्यमस्तीति मम निश्चयोऽभूदिति भावः ॥ २ ॥ तर्हि दुरात्मानं रावणं किमिति नादहदित्याशङ्क्य
तस्यापि तपस्सम्पत्तिमत्त्वादित्याह–तपसेति सार्धश्लोकेन । सर्वथाऽसौ तपसाऽतिप्रवृद्धः । कोपप्रसादाभ्यां सर्वलोकनिग्रहानुग्रहसमर्थोऽसौ रावणो महातपस्सम्पन्न
इत्यर्थः । अत एव तां सीतां स्पृशतोऽपि तस्य गात्रं तपसा न विनाशितमिति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ तर्हि सीताशीलं दुर्बलमस्माकं किमुपकरिष्यतीत्याशङ्क्य दुर्बलं
न भवतीत्याह–न तदिति । जनकस्यात्मजा क्रोधकलुषीकृता सती यत्कुर्यात् पाणिना स्पृष्टा अग्निशिखा तन्न कुर्यादिति सम्बन्धः । क्रोधकलुषीकृतेति विशेषणात्
भर्तृमुखेन वैरनिर्यातनं वीरपत्नीधर्मः । अन्यथा महल्लाघवं भर्तुरित्यद्यापि भर्तृवीर्यपरिपालनाय तादृक्क्रोधाकरणात् रावणो जीवति अत एव प्राक् 'असन्देशात्तु

स०–सर्वथा सर्वप्रकारेण तपोबलादिनाऽतिप्रकृष्टः अभिवृद्धः । कथमेवं ज्ञायत इत्यत आह–यस्येति । सर्वथा रावणतपोबलेन सीतायाः कोपातिशयानुदयात्तस्य जीवनमिति फलितार्थः ॥ ३ ॥

एवं स्थिते युष्मदनुमत्या भृत्यविजयोऽपि स्वामिन एवेति कृत्वा सीतारामपदावलम्बादहमेव रावणं निर्जित्य सीतापुरस्कारेणैव राघवौ द्रक्ष्यामीत्याह—जाम्बवदिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ न चाशक्तिशङ्का कार्येति बहुधा प्रपञ्चयन्नाह—अहमित्यादिना ॥ ७–९ ॥ ब्राह्ममित्यादि । अभ्यनुज्ञातः अभ्यनु

जाम्बवत्प्रमुखान् सर्वाननुज्ञाप्य महाहरीन् । अस्मिन्नेवंगते कार्ये भवतां च निवेदिते ॥ ५ ॥ न्याय्यं स्म सह वैदेह्या द्रष्टुं तौ पार्थिवात्मजौ ॥ ६ ॥ अहमेकोऽपि पर्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम् । तां लङ्कां तरसा हन्तुं रावणं च महाबलम् ॥ ७ ॥ किं पुनः सहितो वीरैर्बलवद्भिः कृतात्मभिः । कृतास्त्रैः प्लवगैः शूरैर्भवद्भिर्विजयैषिभिः ॥ ८ ॥ अहं तु रावणं युद्धे ससैन्यं सपुरस्सरम् । सहपुत्रं वधिष्यामि सहोदरयुतं युधि ॥ ९ ॥ ब्राह्ममैन्द्रं च रौद्रं च वायव्यं वारुणं तथा । यदि शक्रजितोऽस्त्राणि दुर्निरीक्षाणि संयुगे ॥ १० ॥ तान्यहं विधमिष्यामि निहनिष्यामि राक्षसान् । भवतामभ्यनुज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि तम् ॥ ११ ॥ मयाऽतुला विसृष्टा हि शैलवृष्टिर्निरन्तरा । देवानपि रणे हन्यात् किं पुनस्तान्निशाचरान् ॥ १२ ॥ सागरोऽप्यतियाद्वेलां मन्दरः प्रचलेदपि । न जाम्बवन्तं समरे कम्पयेदारिवाहिनी ॥ १३ ॥ सर्वराक्षससङ्घानां राक्षसा ये च पूर्वकाः । अलमेको विनाशाय वीरो वालिसुतः कपिः ॥ १४ ॥

ज्ञानात् । पञ्चम्यास्तसिः । मे विक्रमः तं रावणम् रुणद्धि हन्तीत्यर्थः ॥ १०–१२ ॥ अतियात् आर्षं ह्रस्वत्वम् ॥ १३ ॥ सर्वेति । पूर्वकाः,

रामस्य ’ इत्युक्तमिति भावः ॥ ४ ॥ भृत्यजयोऽपि स्वामिन एवेति कृत्वा सीतापातिव्रत्यमहिम्ना रावणं वयमेव जित्वा देव्या सह राघवौ द्रक्ष्याम इत्याह—जाम्बवत्प्रमुखानिति । अस्मिन् कार्ये एवंगते भवतां निवेदिते सति जाम्बवत्प्रमुखान् सर्वाननुज्ञाप्य वैदेह्या सह तौ पार्थिवात्मजौ द्रष्टुं न्याय्यं स्मेति सम्बन्धः । जाम्बवदादयो यद्यनुजानीयुः तदा राक्षसान् हत्वा देव्या सहैव रामसमीपं गमिष्याम इति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ न चाशक्तिशङ्का कार्येत्याह—अहमेकोऽपीत्यादि ॥ ७ ॥ कृतास्त्रैः देवांशत्वादस्त्रप्रयोगसमर्थैः ॥ ८–१० ॥ अभ्यनुज्ञातः अभ्यनुज्ञानादित्यर्थः । मे विक्रमः तम् इन्द्राजितं रुणद्धि वारयति, आक्रमतीत्यर्थः । भवतामनुज्ञया इन्द्रजितमपि वधिष्यामीति भावः ॥ ११ ॥ १२ ॥ इदानीं सर्वेऽपि भवन्तस्तद्वधे समर्था इत्याह—सागरोऽपीति ॥१३॥ ये च पूर्वकाः, तेषामपीति शेषः ॥१४–२१ ॥

तेषामिति शेषः ॥ १४-२१ ॥ मयैवेति । दग्धत्वेप्यङ्गारावस्था भवति साऽपि नास्तीत्याह-भस्मीकृतेति ॥ २२ ॥ नामविश्रावणमेवाह-जयतीति ।

पनसस्योरुवेगेन नीलस्य च महात्मनः । मन्दरोऽप्यवशीर्येत किं पुनर्युधि राक्षसाः ॥ १५ ॥ सदेवासुरयक्षेषु गन्धर्वोरगपक्षिषु । मैन्दस्य प्रतियोद्धारं शंसत द्विविदस्य वा ॥ १६ ॥ अश्विपुत्रौ महाभागावेतौ प्लवगसत्तमौ । एतयोः प्रतियोद्धारं न पश्यामि रणाजिरे ॥ १७ ॥ पितामहवरोत्सेकात् परमं दर्पमास्थितौ । अमृतप्राशिनावेतौ सर्ववानरसत्तमौ ॥ १८ ॥ अश्विनोर्माननार्थं हि सर्वलोकपितामहः । सर्वावध्यत्वमतुलमनयोर्दत्तवान् पुरा ॥ १९ ॥ वरोत्सेकेन मुक्तौ च प्रमथ्य महतीं चमूम् । सुराणाममृतं वीरौ पीतवन्तौ प्लवङ्गमौ ॥ २० ॥ एतावेव हि संक्रुद्धौ सवाजिरथकुञ्जराम् । लङ्कां नाशयितुं शक्तौ सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ॥ २१ ॥ मयैव निहता लङ्का दग्धा भस्मीकृता पुनः । राजमार्गेषु सर्वत्र नाम विश्रावितं मया ॥ २२ ॥ जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ २३ ॥ अहं कोसलराजस्य दासः पवनसम्भवः । हनुमानिति सर्वत्र नाम विश्रावितं मया ॥ २४ ॥ अशोकवनिकामध्ये रावणस्य दुरात्मनः । अधस्ताच्छिंशुपावृक्षे साध्वी करुणमास्थिता ॥ २५ ॥ राक्षसीभिः परिवृता शोकसन्तापकर्शिता । मेघलेखापरिवृता चन्द्रलेखेव निष्प्रभा । अचिन्तयन्ती वैदेही रावणं बलदर्पितम् ॥ २६ ॥ पतिव्रता च सुश्रोणी अवष्टब्धा च जानकी ॥ २७ ॥

जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । तदुक्तं हरिणा—"जयिर्जयाभिभवयोराद्यर्थेऽसावकर्मकः । उत्कर्षप्राप्तिराद्यार्थौ द्वितीयेऽर्थे सकर्मकः ॥" इति ॥ २३ ॥ २४ ॥ अथ सीतादुर्दशाविमर्शेऽपि सम्प्रत्यसौ समानेतव्येत्याशयेन तद्दशां दर्शयति—अशोकेत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ पतिव्रता चेत्यादि ।

मयेति । नाम विश्रावितम्, सुग्रीवादेरिति शेषः ॥ २२ ॥ तदेवाह—जयतीति ॥ २३ ॥ २४ ॥ सीतादुर्दशाविमर्शेऽपि संप्रति सा समानेतव्येत्याशयेन तद्दशां वर्णयति—अशोकवनिकेत्यादि ॥ २५ ॥ अचिन्तयन्ती अगणयन्ती ॥ २६ ॥ अवष्टब्धा निरुद्धा ॥ २७ ॥

पौलोमीव पुरन्दरे इति । नहुषनिर्बन्ध इति भावः ॥२७–२९॥ प्रमदावने अशोकवनिकायाम् । विनिवृत्तार्था त्यक्तप्रयोजना । रावणप्रलोभनवाक्यैरवशी कृतेत्यर्थः । सर्वमर्थं रामोद्योगादिकम् । दर्शिता बोधिता ॥३०–३३॥ समुदाचारः चारित्रमिति यावत् । नन्वेवंमाहात्म्या सीता स्वयमेव रावणं किमिति

अनुरक्ता हि वैदेही रामं सर्वात्मना शुभा । अनन्यचित्ता रामे च पौलोमीव पुरन्दरे ॥ २८ ॥ तदेकवासः संवीता रजोध्वस्ता तथैव च । शोकसन्तापदीनाङ्गी सीता भर्तृहिते रता ॥ २९ ॥ सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्य माना मुहुर्मुहुः । राक्षसीभिर्विरूपाभिर्दृष्टा हि प्रमदावने ॥ ३० ॥ एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा । अधः शय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे ॥ ३१ ॥ रावणाद् विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया । कथंचिन्मृगशावाक्षी विश्वास मुपपादिता ॥ ३२ ॥ ततः सम्भाषिता चैव सर्वमर्थं च दर्शिता । रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता ॥ ३३ ॥ नियतः समुदाचारो भक्तिर्भर्तरि चोत्तमा । यन्न हन्ति दशग्रीवं स महात्मा कृतागसम् । निमित्तमात्रं रामस्तु वधे तस्य भविष्यति ॥ ३४ ॥ सा प्रकृत्यैव तन्वङ्गी तद्वियोगाच्च कर्शिता । प्रतिपत्पाठशीलस्य विद्येव तनुतां गता ॥ ३५ ॥ एवमास्ते महाभागा सीता शोकपरायणा । यदत्र प्रतिकर्तव्यं तत्सर्वमुपपद्यताम् ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीरामा यणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

न हन्तीत्याशङ्क्याह–यन्न हन्तीति । दशग्रीवं न हन्तीति यत् तत्र कारणं स दशाननः महात्मा महानुभावः । शापनिबन्धनदुर्मरणाभावादिति भावः । अतस्तस्य वधे रामस्तु राम एव निमित्तमात्रं भविष्यति । तथा तस्योत्कर्षात् । सीता तु निमित्तकारणमिति शेषः । भर्त्रैव वैरनिर्यातनं वीरपत्नीधर्मः अन्यथा भर्तुर्महल्लाघवमिति मनीषया न स्वयं हन्ति न त्वसामर्थ्यादिति भावः ॥३४॥३५॥ फलितमुपसंहरति–एवमिति । उपपद्यताम् अनुष्ठीयताम् ।

पौलोमीव पुरन्दरे इति, नहुषबद्धापीति भावः ॥ २८--३१ ॥ रावणाद्विनिवृत्तार्था विनिवृत्तः अर्थः प्रयोजनं यस्यास्सा, रावणप्रलोभनवाक्यैरवशीकृतेत्यर्थः ॥३२॥ दर्शिता उक्तेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ नियतः समुदाचारः दृढपातिव्रत्यं भर्तरि उत्तमा भक्तिश्च दशग्रीवं न हन्तीति यत् अतः स दशाननो महात्मा शापनिबन्धनदुर्मरणा

अस्मिन् सर्गे सार्द्धषट्त्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥
तस्येत्यादि ॥ १ ॥ अयुक्तं त्विति । वानरा इति सम्बोधनम् ॥२–६॥ अथ जाम्बवानङ्गदवाक्यं बहुमन्यमानस्सुहृद्भावेन प्रतिषेधति–न तावदिति ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वालिसूनुरभाषत ॥१॥ अयुक्तं तु विना देवीं दृष्टवद्भिश्च वानराः । समीपं गन्तुमस्माभी राघवस्य महात्मनः ॥२॥ दृष्टा देवी न चानीता इति तत्र निवेदनम् । अयुक्तमिव पश्यामि भवद्भिः ख्यातविक्रमैः ॥ ३ ॥ न हि नः प्लवने कश्चिन्नापि कश्चित्पराक्रमे । तुल्यः सामरदैत्येषु लोकेषु हरिसत्तमाः ॥ ४ ॥ तेष्वेवं हतवीरेषु राक्षसेषु हनूमता । किमन्यदत्र कर्तव्यं गृहीत्वा याम जानकीम् ॥ ५ ॥ तमेवं कृतसङ्कल्पं जाम्बवान् हरिसत्तमः । उवाच परमप्रीतो वाक्यमर्थवदर्थवित् ॥ ६ ॥ न तावदेषा मतिरक्षमा नो यथा भवान् पश्यति राजपुत्र । यथा तु रामस्य मतिर्निविष्टा तथा भवान् पश्यतु कार्यसिद्धिम् ॥७॥ इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥६०॥

अक्षमा अयुक्ता न किन्तु युक्तैवेत्यर्थः । यद्यपि सम्यगुक्तं समर्थैश्चापि रामाज्ञानुसारेण कर्तव्यम् न स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । अस्मिन् सर्गे सार्धषट्श्लोकाः ॥ ७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

भावादिति भावः । देव्या तस्य वधाकरणे हेतुमाह निमित्तमात्रमिति । तुशब्दोऽवधारणे, निमित्तमात्रं सीतेति भावः । तस्य वधे राम एव भविष्यति ॥३४–३६॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ १ ॥ २ ॥ दृष्टा देवी न चानीतेति भवद्भिर्निवेदितुं न युक्तमिव पश्यामीति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तेष्विति । हनुमता तेषु राक्षसेषु हतशेषेषु सत्सु । अत्र राक्षसेषु अन्यत् किं कर्तव्यम् ? न किमपि किन्तु जानकीं गृहीत्वा यामेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥ जाम्बवानङ्गदस्य मतं बहुमान्य सुहृद्भावेन निवर्तयति–न तावदिति । हे राजपुत्र ! यथा भवान् पश्यति एषा मतिः नः अस्माकम् अक्षमा न अयुक्ता न किन्तु युक्तैव तथापि यथा रामस्य मतिर्निविष्टा अवस्थिता तथा भवान् कार्यसिद्धिं पश्यत्विति सम्बन्धः ॥७॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

तत इत्यादि ॥ १ ॥ प्रीतिमन्त इत्यादि ॥ २ ॥ ३ ॥ सभाज्यमानं संपूज्यमानम् । वहन्त इव दृष्टिभिरिति । प्रीतिपूर्वकानिमिषदर्शनाद्दृष्टिष्वारोप्य नयन्त इवेत्युत्प्रेक्षा ॥४॥ अर्थनिर्वृत्तिम् अर्थसिद्धिम् । समाधाय निश्चित्य सङ्कल्प्य वा । समृद्धार्थाः सिद्धकार्याः । कर्मसिद्धिभिः कार्यसिद्धिभिः उन्नताः

ततो जाम्बवतो वाक्यमगृह्णन्त वनौकसः । अङ्गदप्रमुखा वीरा हनूमांश्च महाकपिः ॥ १ ॥ प्रीतिमन्तस्ततः सर्वे वायुपुत्रपुरस्सराः । महेन्द्राद्रिं परित्यज्य पुप्लुवुः प्लवगर्षभाः ॥ २ ॥ मेरुमन्दरसङ्काशा मत्ता इव महागजाः । छादयन्त इवाकाशं महाकाया महाबलाः ॥ ३ ॥ सभाज्यमानं भूतैस्तमात्मवन्तं महाबलम् । हनुमन्तं महावेगं वहन्त इव दृष्टिभिः ॥ ४ ॥ राघवे चार्थनिर्वृत्तिं कर्तुं च परमं यशः । समाधाय समृद्धार्थाः कर्मसिद्धिभिरुन्नताः ॥ ५ ॥ प्रियाख्यानोन्मुखाः सर्वे सर्वे युद्धाभिनन्दिनः । सर्वे रामप्रतीकारे निश्चितार्था मनस्विनः ॥ ६ ॥ प्लवमानाः खमाप्लुत्य ततस्ते काननौकसः । नन्दनोपममासेदुर्वनं द्रुमलतायुतम् ॥ ७ ॥ यत्तन्मधुवनं नाम सुग्रीवस्याभिरक्षितम् । अधृष्यं सर्वभूतानां सर्वभूतमनोहरम् ॥ ८ ॥ यद्रक्षति महावीर्यः सदा दधिमुखः कपिः । मातुलः कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ९ ॥ ते तद्वनमुपागम्य बभूवुः परमोत्कटाः । वानरा वानरेन्द्रस्य मनःकान्ततमं महत् ॥१०॥ ततस्ते वानरा हृष्टा दृष्ट्वा मधुवनं महत् । कुमारमभ्ययाचन्त मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥११॥

इतरेभ्य उत्कृष्टाः ॥ ५ ॥ रामप्रतीकारे रामप्रत्युपकारे । पुप्लुवुरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ६–९ ॥ परमोत्कटाः परमोत्सुकाः ॥१०॥ मधुपिङ्गलाः मधुवत्

अगृह्णन्त युक्तियुक्तत्वेनामन्यन्त ॥ १ ॥ पुप्लुवुः प्लवन्तो जग्मुः ॥ २ ॥ आकाशं छादयन्त इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥ सभाज्यमानं पूज्यमानम् । वहन्त इव दृष्टिभिरिति प्रीतिपूर्वकानिमिषदर्शनात् दृष्टीनां वाहकत्वोत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥ अर्थनिर्वृत्तिं कार्यसिद्धिम् । समाधाय निश्चित्य पुप्लुवुरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ५ ॥ रामप्रतीकारे रामस्य प्रत्युपकारे ॥ ६ ॥ वनं सुग्रीवस्य मधुवनम् ॥ ७–९ ॥ परमोत्कटाः परमोत्सुकाः ॥ १० ॥ मधुपिङ्गलाः मधुवत्पिङ्गलवर्णाः ॥ ११ ॥

पिङ्गलवर्णाः वानराः ॥ ११ ॥ अनुमान्य अनुमतिं कारयित्वा । निसर्गं विसर्जनम्, अनुमतिमिति यावत् ॥ १२ ॥ ततश्चेति । पूर्वमेव सीतादर्शनात् प्रहृष्टाः ततः मधुवनभङ्गे अङ्गदेनानुमतास्सन्तस्ततो मुदिताः तत्प्रेरिताः प्रनृत्यन्तोऽभवन् ॥ १३ ॥ रामानु०—मुदिताश्च ततश्चेति पाठः ॥ १३ ॥ मधुवनभङ्गा

ततः कुमारस्तान् वृद्धाञ्जाम्बवत्प्रमुखान् कपीन् । अनुमान्य ददौ तेषां निसर्गं मधुभक्षणे ॥१२॥ ततश्चानुमताः सर्वे सम्प्रहृष्टा वनौकसः । मुदिताः प्रेरिताश्चापि प्रनृत्यन्तोऽभवंस्ततः ॥ १३ ॥ गायन्ति केचित् प्रणमन्ति केचि न्नृत्यन्ति केचित् प्रहसन्ति केचित् । पतन्ति केचिद्विचरन्ति केचित् प्लवन्ति केचित् प्रलपन्ति केचित् ॥ १४ ॥ परस्परं केचिदुपाश्रयन्ते परस्परं केचिदुपाक्रमन्ते । परस्परं केचिदुपब्रुवन्ते परस्परं केचिदुपारमन्ते ॥ १५ ॥ द्रुमाद् द्रुमं केचिदभिद्रवन्ते क्षितौ नगाग्रान्निपतन्ति केचित् । महीतलात् केचिदुदीर्णवेगा महाद्रुमाग्राण्यभिसम्प तन्ति॥१६॥ गायन्तमन्यः प्रहसन्नुपैति हसन्तमन्यः प्ररुदन्नुपैति । रुदन्तमन्यः प्रणुदन्नुपैति नुदन्तमन्यः प्रणदन्नु पैति ॥ १७ ॥ समाकुलं तत्कपिसैन्यमासीन्मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्टम् । न चात्र कश्चिन्न बभूव मत्तो न चात्र कश्चिन्न बभूव तृप्तः ॥ १८ ॥ ततो वनं तत्परिभक्ष्यमाणं द्रुमांश्च विध्वंसितपत्रपुष्पान् । समीक्ष्य कोपाद्दधिवक्त्र नामा निवारयामास कपिः कपींस्तान् ॥ १९ ॥

भ्यनुज्ञानकृतं वानरहर्षविकारमेव वर्णयति सर्गशेषेण—गायन्ति केचित् प्रणमन्ति केचिन्नृत्यन्ति केचित्प्रहसन्ति केचित् । पतन्ति केचिद्विचरन्ति केचित्प्लवन्ति केचित्प्रलपन्ति केचित् ॥ इति पाठः । प्रणमन्ति अवाक्छिरसः पतन्ति । पतन्ति ऊर्ध्वपादाः पृष्ठेन पतन्ति ॥१४-१७॥ समाकुलमिति । मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्टं मत्तचित्तचेष्टम् ॥ १८ ॥ रामानु०—मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्टमिति सम्यक् ॥ १८ ॥ १९-२२ ॥

अनुमान्य अनुमतिं कारयित्वा । निसर्गम् अनुज्ञामित्यर्थः ॥१२॥ अनुमताः मधुपानादौ कृतानुमतिकाः । हर्षमुदोर्बाह्याभ्यन्तरकृतो भेदः ॥१३॥ तत्र बाह्यमानन्द सूचकमाह—गायन्तीति ॥ १४-१७ ॥ मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्टं मधुप्रपाने उत्कटसत्त्वचेष्टम्, मत्तचित्तचेष्टमित्यर्थः ॥ १८-२१ ॥

नखैरिति । निर्विषयं निर्गतमधुमूलादिभोग्यवस्तुकं चक्रुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ रामानु०-इयं संग्रहोक्तिः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकषष्टितमः सर्गः ॥६१॥ तानित्यादि । तान् दधिमुखकलहव्याकुलितान् । अन्ये तु तानुवाचेत्यादिना

स तैः प्रवृद्धैः परिभर्त्स्यमानो वनस्य गोप्ता हरिवीरवृद्धः । चकार भूयो मतिमुग्रतेजा वनस्य रक्षां प्रति वानरेभ्यः ॥ २० ॥ उवाच कांश्चित् परुषाणि धृष्टमसक्तमन्यांश्च तलैर्जघान । समेत्य कैश्चित् कलहं चकार तथैव साम्नोप जगाम कांश्चित् ॥ २१ ॥ स तैर्मदात् सम्परिवार्य वाक्यैर्बलाच्च तेन प्रतिवार्यमाणैः । प्रधर्षितस्त्यक्तभयैः समेत्य प्रकृष्यते चाप्यनवेक्ष्य दोषम् ॥२२॥ नखैस्तुदन्तो दशनैर्दशन्तस्तलैश्च पादैश्च समापयन्तः । मदात् कपिं तं कपयः समग्रा महावनं निर्विषयं च चक्रुः ॥२३॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

तानुवाच हरिश्रेष्ठो हनुमान् वानरर्षभः । अव्यग्रमनसो यूयं मधु सेवत वानराः । अहमावारयिष्यामि युष्माकं परि पन्थिनः ॥ १ ॥ श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं हरीणां प्रवरोऽङ्गदः । प्रत्युवाच प्रसन्नात्मा पिबन्तु हरयो मधु ॥ २ ॥ अवश्यं कृतकार्यस्य वाक्यं हनुमतो मया । अकार्यमपि कर्तव्यं किमङ्ग पुनरीदृशम् ॥ ३ ॥ अङ्गदस्य मुखाच्छ्रुत्वा वचनं वानरर्षभाः । साधु साध्विति संहृष्टा वानराः प्रत्यपूजयन् ॥४॥ पूजयित्वाऽङ्गदं सर्वे वानरा वानरर्षभम् । जग्मु र्मधुवनं यत्र नदीवेगा इव द्रुतम् ॥ ५ ॥

पूर्वसर्गोक्तं संक्षेपेणानूद्य उपरि गच्छतीत्याचक्षते । अपरे तु सर्गमुखे केचिच्छ्लोकाः पतिताः इत्याहुः ॥१॥२॥ अङ्गेति सम्बोधने निपातः ॥ ३ ॥ अङ्ग दस्य स्वामिनः मुखाद्वचनं हनुमदुक्तं श्रुत्वा ॥ ४ ॥ जग्मुर्मधुवनमिति प्रदेशभेदविवक्षया । यद्वा दधिमुखनिवारणेन भीतानां हनुमदङ्गदाभ्यां पुनरनु

स तैरिति । तेन दधिमुखेन । बलाच्च प्रतिवार्यमाणैस्त्यक्तभयैः समेत्य सम्परिवार्य मदाद्वाक्यैः प्रधर्षणदोषमनवेक्ष्य प्रकृष्यत इति सम्बन्धः ॥२२॥ निर्विषयं चक्रुः निर्गतमधुफलादिभोज्यं चक्रुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ पुनरुक्तमेव विस्तरेणाह-तानिति ॥ १॥ श्रुत्वेति । पिबन्त्विति प्रत्युवाचेति सम्बन्धः ॥ २-४ ॥ जग्मुर्मधुवनमिति पुनर्वचनं प्रदेशभेदविवक्षयेति द्रष्टव्यम् ॥ ५॥

ज्ञापनेन पुनर्जग्मुरित्यर्थः ॥ ५ ॥ वीर्यतः बलात् । अतिसर्गादङ्गदाभ्यनुज्ञानात् । दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीं दर्शनश्रवणाभ्यां च हेतुना। वनपालानाक्रम्य आक्षिप्य ॥ ६ ॥ ७ ॥ सक्तान् वनपालने रतान् ॥ ८ ॥ मधूनि मधुपटलानि । द्रोणमात्राणि द्रोणप्रमाणानि आढकप्रमाणानि । निघ्नन्ति स्म पीतावशिष्टानि मधु

ते प्रविष्टा मधुवनं पालानाक्रम्य वीर्यतः ॥ ६ ॥ अतिसर्गाच्च पटवो दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीम् । पपुः सर्वे मधु तदा रसवत् फलमाददुः ॥ ७ ॥ उत्पत्य च ततः सर्वे वनपालान् समागतान् । ताडयन्ति स्म शतशः सक्तान् मधुवने तदा ॥ ८ ॥ मधूनि द्रोणमात्राणि बाहुभिः परिगृह्य ते । पिबन्ति सहिताः सर्वे निघ्नन्ति स्म तथाऽपरे ॥ ९ ॥ केचित्पीत्वाऽपविध्यन्ति मधूनि मधुपिङ्गलाः । मधूच्छिष्टेन केचिच्च जघ्नुरन्योन्यमुत्कटाः ॥ १० ॥ अपरे वृक्षमूले तु शाखां गृह्य व्यवस्थिताः । अत्यर्थं च मदग्लानाः पर्णान्यास्तीर्य शेरते ॥ ११ ॥ उन्मत्तभूताः प्लवगा मधुमत्ताश्च हृष्टवत् । क्षिपन्ति च तदाऽन्योन्यं स्खलन्ति च तथाऽपरे ॥ १२ ॥ केचित् क्ष्वेलां प्रकुर्वन्ति केचित् कूजन्ति हृष्टवत् । हरयो मधुना मत्ताः केचित् सुप्ता महीतले ॥ १३ ॥ कृत्वा केचिद्धसन्त्यन्ये केचित् कुर्वन्ति चेतरत् । कृत्वा केचिद्वदन्त्यन्ये केचिद्बुद्ध्यन्ति चेतरत् ॥ १४ ॥

पटलानि भिन्दन्ति स्म ॥ ९ ॥ अपविध्यन्ति अवक्षिपन्ति । मधूच्छिष्टेन सिक्थकेन । "मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम्" इत्यमरः । उत्कटाः मत्ताः ॥ १० ॥ ११ ॥ हृष्टवत् हर्षयुक्तमिति क्रियाविशेषणम् । हृष्टार्हमिति वार्थः । क्षिपन्ति उत्क्षिप्य पातयन्ति । स्खलन्ति पादेन नुदन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ क्ष्वेलां सिंहनादम् । "क्ष्वेला तु सिंहनादः स्यात्" इत्यमरः । कूजन्ति पक्षिवच्छब्दायन्ते ॥ १३ ॥ अन्ये अवाच्यं किंचिद्ग्राम्यं कर्म कृत्वा हसन्ति । इतरत्

ते प्रविष्टाः पटवः समर्थाः हरयः मैथिलीं दृष्ट्वा स्ववर्गस्थहनुमद्दर्शनेन सर्वे हृष्टवन्तः श्रुत्वा हनुमन्मुखेन अतिसर्गादङ्गदाभ्यनुज्ञानात मधुवनं प्रविष्टाः वीर्यतः बलात्पालानाक्रम्य मधु पपुः रसवत्फलमाददुरिति योजना ॥ ६ ॥ ७ ॥ मधुवने सक्तान् मधुरक्षणार्थं लग्नान् ॥ ८ ॥ मधूनि मधुपटलानि । निघ्नन्ति छिन्दन्ति ॥ ९ ॥ अपविध्यन्ति क्षिपन्ति ॥ १० ॥ मधुमत्ताः अत एव उन्मत्तभूताः उन्मत्तसदृशा इत्यर्थः । हृष्टवत् हृष्टाः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अद्य किंचिदवाच्यं कर्म कृत्वा हसन्ति । केचित

तद्विलक्षणं ग्राम्यं कर्म केचित्कुर्वन्ति । केचिदन्यत् ग्राम्यं कर्म कृत्वा अस्माभिरिदं कृतमिति वदन्ति उच्चारयन्ति । केचिदितरद्बुध्यन्ति एवं करिष्यामीति सङ्कल्पयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ जानुभिः प्रकृष्टाः । जानून्यवलम्ब्य कृष्टा इत्यर्थः । देवमार्गम् अपानद्वारम् । देवशब्दो वायुवाची ।

येऽप्यत्र मधुपालाः स्युः प्रेष्या दधिमुखस्य तु । तेऽपि तैर्वानरैर्भीमैः प्रतिषिद्धा दिशो गताः ॥ १५ ॥ जानुभिस्तु प्रकृष्टाश्च देवमार्गं प्रदर्शिताः । अब्रुवन् परमोद्विग्ना गत्वा दधिमुखं वचः ॥ १६ ॥ हनूमता दत्तवरैर्हतं मधुवनं बलात् । वयं च जानुभिः कृष्टा देवमार्गं च दर्शिताः ॥१७॥ ततो दधिमुखः क्रुद्धो वनपस्तत्र वानरः । हतं मधुवनं श्रुत्वा सान्त्वयामास तान् हरीन् ॥ १८ ॥ इहागच्छत गच्छामो वानरान् बलदर्पितान् । बलेन वारयिष्यामो मधु भक्षयतो वयम् ॥ १९ ॥ श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं वानरर्षभाः । पुनर्वीरा मधुवनं तेनैव सहसा ययुः ॥ २० ॥ मध्ये चैषां दधिमुखः प्रगृह्य तरसा तरुम् । समभ्यधावद्वेगेन ते च सर्वे प्लवङ्गमाः ॥२१॥ ते शिलाः पादपांश्चापि पर्वतांश्चापि वानराः । गृहीत्वाऽभ्यगमन् क्रुद्धा यत्र ते कपिकुञ्जराः ॥ २२ ॥ ते स्वामिवचनं वीरा हृदयेष्ववसज्य तत् । त्वरया ह्यभ्यधावन्त सालतालशिलायुधाः ॥२३॥ वृक्षस्थांश्च तलस्थांश्च वानरान् बलदर्पितान् । अभ्यक्रामंस्ततो वीराः पालास्तत्र सहस्रशः ॥ २४ ॥

उपनिषदि वायुलोके देवलोकशब्दप्रयोगात् । दर्शिताः दर्शनं कारिताः । दृशेरूपसङ्ख्यानादणिकर्तुः कर्मत्वम् । "ण्यन्तात्कर्तुश्च कर्मणः" इति तस्यैवाभिधेयत्वं च ॥ १६–१८ ॥ गच्छाम इति तैः साहित्येन बहुवचनम् । आत्मनि बहुवचनं वा ॥ १९–२३ ॥

इतरत् ग्राम्यकर्म कुर्वन्ति । केचित् अन्यत्कर्म कृत्वा तद्वदन्ति । केचिदन्यत्कर्म बुद्ध्यन्ति मनसा सङ्कल्पयन्ति ॥ १४॥१५ ॥ प्रकृष्टाः महता इत्यर्थः । देवमार्गम् अपानं दर्शिताः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तान् स्वसम्बन्धिनः पालान् ॥ १८–२६ ॥

ति०–जानुभिः प्रघृष्टाः जानुषु गृहीत्वा आकृष्टाः । देवमार्गं दर्शिताः पादौ गृहीत्वोर्ध्वं प्रक्षिप्ता इत्यर्थः ॥ स०–जानुभिः प्रघृष्टाः पश्चात्ताडितास्सन्तो देवमार्गं सुरवर्त्म दर्शिताः पश्चाज्जानुसन्ताडने मुखोर्ध्वीभवनेनाकाशावलोकनस्य जायमानत्वादेवमुक्तिः । पायुद्वारं वा । कपीनां हेलनसमये गुदप्रदर्शनस्य भागवतदशमोत्तरार्धे बलरामद्विविदप्रस्तावे अन्यत्रापि बहुशो दृष्टत्वात् ॥ १६ ॥

गतायुष इत्यधिक्षेपवचनम् ॥ ३४ ॥ वध्या ह्येत इति । अमर्षप्रभवः अक्षमाजन्यः । रोषस्य तज्जन्यत्वं च यो यस्मै न सहते तस्मै क्रुद्ध्यतीति प्रसिद्धम्

अथ दृष्ट्वा दधिमुखं क्रुद्धं वानरपुङ्गवाः । अभ्यधावन्त वेगेन हनुमत्प्रमुखास्तदा ॥२५॥ तं सवृक्षं महाबाहुमापतन्तं महाबलम् । आर्यकं प्राहरत्तत्र बाहुभ्यां कुपितोऽङ्गदः ॥ २६ ॥ मदान्धश्च न वेदैनमार्यकोऽयं ममेति सः । अथैनं निष्पिपेषाशु वेगवद्वसुधातले ॥ २७ ॥ स भग्नबाहूरुभुजो विह्वलः शोणितोक्षितः । मुमोह सहसा वीरो मुहूर्तं कपिकुञ्जरः ॥ २८ ॥ स समाश्वस्य सहसा संक्रुद्धो राजमातुलः । वानरान् वारयामास दण्डेन मधुमोहितान् ॥ २९ ॥ स कथंचिद्विमुक्तस्तैर्वानरैर्वानरर्षभः । उवाचैकान्तमाश्रित्य भृत्यान् स्वान् समुपागतान् ॥ ३० ॥ एते तिष्ठन्तु गच्छामो भर्ता नो यत्र वानरः ।सुग्रीवो विपुलग्रीवः सह रामेण तिष्ठति ॥ ३१ ॥ सर्वं चैवाङ्गदे दोषं श्रावयिष्यामि पार्थिवे । अमर्षी वचनं श्रुत्वा घातयिष्यति वानरान् ॥३२॥ इष्टं मधुवनं ह्येतत् सुग्रीवस्य महात्मनः । पितृपैतामहं दिव्यं देवैरपि दुरासदम् ॥ ३३ ॥ स वानरानिमान् सर्वान् मधुलुब्धान् गतायुषः । घातयिष्यति दण्डेन सुग्रीवः ससुहृज्जनान् ॥ ३४ ॥ वध्या ह्येते दुरात्मानो नृपाज्ञापरिभाविनः । अमर्षप्रभवो रोषः सफलो नो भविष्यति ॥ ३५ ॥ एवमुक्त्वा दधिमुखो वनपालान् महाबलः । जगाम सहसोत्पत्य वनपालैः समन्वितः ॥ ३६ ॥ निमेषान्तरमात्रेण स हि प्राप्तो वनालयः । सहस्रांशुसुतो धीमान् सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ३७ ॥ रामं च लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा सुग्रीवमेव च । समप्रतिष्ठां जगतीमाकाशान्निपपात ह ॥ ३८ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ निमेषान्तरेति । निमेषान्तरमात्रेण निमेषावकाशमात्रेण । वनालयः वानरः ॥ ३७ ॥ रामं चेति । समप्रतिष्ठां समतलाम् । जगतीं

आर्यकः सुग्रीवमातुलत्वात्पूज्यः ॥ २७-३० ॥ भर्ता राजा ॥ ३१-३४ ॥ अमर्षप्रभवः अक्षमाजन्यः ॥ ३५-३७ ॥ समप्रतिष्ठां समास्पदां समतलाम् । जगतीं

भूमिम् ॥३८॥३९॥ अस्मिन्सर्गे चत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥४०॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण० शृङ्गार० सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥६२॥
तत इत्यादि । उद्विग्नहृदयः भीतहृदयः । मातुलस्यापि पादपतनं स्वामित्वानुसारेण ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ नैवेति । न निसृष्टपूर्वं यथेच्छभोगाय न

सन्निपत्य महावीर्यः सर्वैस्तैः परिवारितः । हरिर्दधिमुखः पालैः पालानां परमेश्वरः ॥ ३९ ॥ स दीनवदनो भूत्वा कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् । सुग्रीवस्य शुभौ मूर्ध्ना चरणौ प्रत्यपीडयत् ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

ततो मूर्ध्ना निपतितं वानरं वानरर्षभः । दृष्ट्वैवोद्विग्नहृदयो वाक्यमेतदुवाच ह॥ १॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कस्मात् त्वं पादयोः पतितो मम । अभयं ते भवेद्वीर सर्वमेवाभिधीयताम् ॥ २ ॥ [किं सम्भ्रमाद्धितं कृत्स्नं ब्रूहि यद्वक्तुमर्हसि । कच्चिन्मधुवने स्वस्ति श्रोतुमिच्छामि वानर ॥*] स तु विश्वासितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना । उत्थाय सुमहाप्राज्ञो वाक्यं दधिमुखोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥ नैवर्क्षरजसा राजन्न त्वया नापि वालिना । वनं निसृष्टपूर्वं हि भक्षितं तच्च वानरैः ॥ ४ ॥ एभिः प्रधर्षिताश्चैव वानरा वनरक्षिभिः । मधून्यचिन्तयित्वेमान् भक्षयन्ति पिबन्ति च ॥ ५ ॥ शिष्टमत्रा पविध्यन्ति भक्षयन्ति तथाऽपरे । निवार्यमाणास्ते सर्वे भ्रुवौ वै दर्शयन्ति हि ॥ ६ ॥

दत्तपूर्वम् । वानरैः अङ्गदप्रमुखैः । अन्यथा सुग्रीववाक्ये अङ्गदानुवादविरोधात् । भक्षितमिति वनैकदेशमधुपटलविषयम् ॥ ४ ॥ एभिरिति । अचिन्तयित्वा अगणयित्वा । मधूनीति फलानामुपलक्षणम् । भक्षयन्ति पिबन्ति चेत्युक्तेः । यद्वा मधून्येव भक्षयन्ति भक्षवत्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ शिष्टम्

भुवम् ॥ ३८-४० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ १-३ ॥ नैवेति । निसृष्टपूर्वं सर्वेषां यथेच्छभोगाय पूर्वं त्यक्तं न भवति ॥ ४ ॥ अचिन्तयित्वा इमानविगणय्य भक्षयन्ति पिबन्ति फलानि भक्षयन्ति मधु पिबन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

स०-सम्भ्रमात्किम् किं प्रयोजनम् । यद्वक्तुमर्हसि तद्ब्रूहि । कस्मात्सम्भ्रमः किं सम्भ्रमः तस्मात् । इदं पादयोः पतनम् । यतस्त्वमर्हसि योग्योसि । अर्हत इत्यर्हः स इवाचरतीति व्युत्पत्त्या पूज्योसीत्यर्थ इति वा ॥*

अवशिष्टं मधुपटलम् । अत्र मधुवने । अपविध्यन्ति ध्वंसयन्ति । भक्षयन्ति मधुपटलमित्यर्थः ॥ ६ ॥ हिशब्दः पादपूरणे । सम्प्रधर्षणचिह्नस्य दृश्य मानत्वाभिप्रायेण प्रसिद्धिपरो वा ॥ ७–१३ ॥ आर्येत्यादि । अङ्गदप्रमुखैरिति अत्र विशिष्यानुवादाद्दधिमुखवाक्ये वानरपुङ्गवैरित्यत्रापि विशेषपरत्वं

इमे हि संरब्धतरास्तथा तैः संप्रधर्षिताः । वारयन्तो वनात्तस्मात् क्रुद्धैर्वानरपुङ्गवैः ॥ ७ ॥ ततस्तैर्बहुभिर्वीरैर्वानरै र्वानरर्षभ । संरक्तनयनैः क्रोधाद्धरयः प्रविचालिताः ॥८॥ पाणिभिर्निहताः केचित् केचिज्जानुभिराहताः । प्रकृष्टाश्च यथाकामं देवमार्गं च दर्शिताः ॥ ९ ॥ एवमेते हताः शूरास्त्वयि तिष्ठति भर्तरि । कृत्स्नं मधुवनं चैव प्रकामं तैः प्रभक्ष्यते ॥ १० ॥ एवं विज्ञाप्यमानं तं सुग्रीवं वानरर्षभम् । अपृच्छत्तं महाप्राज्ञो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ११ ॥ किमयं वानरो राजन् वनपः प्रत्युपस्थितः । कं चार्थमभिनिर्दिश्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना । लक्ष्मणं प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १३ ॥ आर्य लक्ष्मण संप्राह वीरो दधिमुखः कपिः । अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्भक्षितं मधु वानरैः ॥ १४ ॥ विचित्य दक्षिणामाशामागतैर्हरिपुङ्गवैः ॥ १५ ॥ नैषामकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः । आगतैश्च प्रमथितं यथा मधुवनं हि तैः ॥ १६ ॥ धर्षितं च वनं कृत्स्न मुपयुक्तं च वानरैः ॥ १७ ॥ वनं यदाभिपन्नास्ते साधितं कर्म वानरैः । दृष्टा देवी न सन्देहो न चान्येन हनूमता । न ह्यन्यः साधने हेतुः कर्मणोऽस्य हनूमतः ॥ १८ ॥ कार्यसिद्धिर्मतिश्चैव तस्मिन् वानरपुङ्गवे । व्यवसायश्च वीर्यं च श्रुतं चापि प्रतिष्ठितम् ॥ १९ ॥

बोध्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ वनं प्रमथितं भग्नम् । धर्षितम् आक्रान्तम् । मधु च भक्षितम् । यथा येन कारणेन । एषामकृतकृत्यानामीदृश उपक्रमो न स्यादिति मन्य इति योजना ॥ १६ ॥ १७॥ कृतकृत्यत्वं विशेषयति–वनमित्यादिना ॥ १८–२३ ॥

इमे मद्भृत्याः ॥ ७–१० ॥ अपृच्छदिति । सहैव वसतो लक्ष्मणस्य " कश्चार्थमभिनिर्दिश्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत " इति प्रश्नकरणात् दधिमुखेन वनभङ्गादिकं स्वजात्युचितभाषयोक्तमित्यवगन्तव्यम् । उपांशूक्तमिति वा द्रष्टव्यम् ॥ ११–१६ ॥ उपयुक्तं भुक्तम् ॥ १७ ॥ वनमिति । अभिपन्नाः प्राप्ताः ॥ १८–२५ ॥

न चेति। वनमिति। मधुवनधर्षणमेव सीतादर्शने लिङ्गमिति भावः। दत्तवरं दिव्यमित्यनेन ऋक्षरजसे ब्रह्मणा दत्तमित्यवगम्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥ श्रुत्वेति। द्वितीयसुग्रीवशब्दस्य शोभनग्रीव इत्यवयवार्थो विवक्षितः। क्रियाभेदेनापुनरुक्तिर्वा ॥ २६ ॥ २७॥ इच्छामीति । हनुमत्प्रधानान् हनुम

जाम्बवान् यत्र नेता स्यादङ्गदश्च महाबलः। हनूमांश्चाप्यधिष्ठाता न तस्य गतिरन्यथा ॥२०॥ अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्हतं मधुवनं किल। वारयन्तश्च सहितास्तथा जानुभिराहताः ॥ २१ ॥ एतदर्थमयं प्राप्तो वक्तुं मधुरवागिह । नाम्ना दधिमुखो नाम हरिः प्रख्यातविक्रमः ॥ २२ ॥ दृष्टा सीता महाबाहो सौमित्रे पश्य तत्त्वतः। अभिगम्य तथा सर्वे पिबन्ति मधु वानराः ॥ २३ ॥ न चाप्यदृष्ट्वा वैदेहीं विश्रुताः पुरुषर्षभ। वनं दत्तवरं दिव्यं धर्षयेयुर्वनौकसः॥२४॥ ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा लक्ष्मणः सहराघवः। श्रुत्वा कर्णसुखां वाणीं सुग्रीववदनाच्च्युताम् । प्राहृष्यत भृशं रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ २५ ॥ श्रुत्वा दधिमुखस्येदं सुग्रीवस्तु प्रहृष्य च। वनपालं पुनर्वाक्यं सुग्रीवः प्रत्यभाषत ॥२६॥ प्रीतोऽस्मि सोऽहं यद्भुक्तं वनं तैः कृतकर्मभिः। मर्षितं मर्षणीयं च चेष्टितं कृतकर्मणाम् ॥२७॥ इच्छामि शीघ्रं हनुमत्प्रधानान् शाखामृगांस्तान् मृगराजदर्पान्। द्रष्टुं कृतार्थान् सह राघवाभ्यां श्रोतुं च सीताधिगमे प्रयत्नम् ॥ २८ ॥ प्रीतिस्फीताक्षौ सम्प्रहृष्टौ कुमारौ दृष्ट्वा सिद्धार्थौ वानराणां च राजा । अङ्गैः संहृष्टैः कर्मसिद्धिं विदित्वा बाह्वोरासन्नां सोऽतिमात्रं ननन्द ॥२९॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः॥६३॥

त्प्रमुखान्। कृतार्थान् कृतकृत्यान्। प्रयत्नं प्रयासम्। तेभ्यः श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ २८ ॥ अथ प्रत्युपकारार्थं सुग्रीवः स्वोद्योगसाफल्यदर्शनात् भृशं ननन्देत्याह–प्रीतिस्फीताक्षाविति । प्रीत्या सन्तोषेण । संप्रहृष्टौ, रोमस्विति शेषः। हृषितरोमाणावित्यर्थः। "हृषेर्लोमसु" इति विकल्पादिड

श्रुत्वेति अत्र द्वितीयसुग्रीवशब्दः शोभनग्रीवपरः ॥ २६ ॥ २७ ॥ इच्छामीति । सीताधिगमप्रयत्नं सीताधिगमे कृतप्रयत्नं च श्रोतुमिच्छामीति सम्बन्धः ॥ २८ ॥ अथ रामप्रत्युपकारार्थी सुग्रीवः स्वोद्योगसाफल्यदर्शनाद्भृशं ननन्देत्याह–प्रीतीति । प्रीतिस्फीताक्षौ प्रीत्या सन्तोषेण विकसितनेत्रौ । सम्प्रहृष्टौ पुलकितगात्रौ ।

स०–स्ववेदनावेदनवागपि रामकार्यसूचकत्वात् मधुरवाक् ॥ २२ ॥

भावः । एवम् अङ्गैः संहृष्टैरित्यत्रापि द्रष्टव्यम् । कर्मसिद्धिं बाह्वोरासन्नां हस्तप्राप्ताम्, । विदित्वा निश्चित्येत्यर्थः । जागतं वैश्वदेवीवृत्तम् । "पञ्चाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ " इति लक्षणात् । अस्मिन्सर्गे एकोनत्रिंशच्छ्लोकाः ॥२९॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० शृङ्गार० सुन्दरकाण्ड० त्रिषष्टितमः सर्गः ॥६३॥

सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु हृष्टो दधिमुखः कपिः । राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं चाभ्यवादयत् ॥ १ ॥ स प्रणम्य च सुग्रीवं राघवौ च महाबलौ । वानरैः सहितैः शूरैर्दिवमेवोत्पपात ह ॥ २ ॥ स यथैवागतः पूर्वं तथैव त्वरितं गतः । निपत्य गगनाद्भूमौ तद्वनं प्रविवेश ह ॥ ३ ॥ स प्रविष्टो मधुवनं ददर्श हरियूथपान् । विमदानुत्थितान् सर्वान् मेहमानान् मधूदकम् ॥ ४ ॥ स तानुपागमद्वीरो बद्ध्वा करपुटाञ्जलिम् । उवाच वचनं श्लक्ष्णमिदं हृष्टवदङ्गदम् ॥ ५ ॥ सौम्य रोषो न कर्तव्यो यदेभिरभिवारितः । अज्ञानाद्रक्षिभिः क्रोधाद्भवन्तः प्रतिषेधिताः ॥ ६ ॥

सुग्रीवेणेत्यादि । सहितैः स्नेहातिरेकेणान्योन्यं युक्तैः । वानरैः सहितैरिति पाठः ॥ १-३ ॥ विमदानित्यत्र हेतुमाह-मेहमानानिति । मेहमानान् मेहयतः, मूत्रयत इत्यर्थः । एतेन मूत्रणान्मधूनि जीर्णानीति गम्यते । अत एव विमदत्वम् । मधूनि च उदकानि च मधूदकमिति द्वन्द्वैकवद्भावः । उदकानि चात्र अनुपानत्वेन पीतानि । तदाह बाहटः-" अनुपानं हिमं वारि यवगोधूमयोर्हितम् । दध्नि मद्ये विसे क्षौद्रे कोष्णं पिष्टमयेषु च ॥" इति ॥४॥ स तानिति । करपुटाञ्जलिं करतलयोरञ्जलिम्, सम्यक् संयुक्तकरतलाञ्जलिमित्यर्थः ॥ ५ ॥ एभिः वानरैः अभिवारितः अभिवारितोऽसीति यत् अत्रार्थे रोषो न कर्तव्यः । भवन्त इति पूजायां बहुवचनम् । न च हनुमदादिकमादाय बहुवचनम्, उत्तरश्लोकेऽपि युवराजस्त्वमित्युक्तेः । अज्ञानात् क्रोधात्, अज्ञानप्रयुक्तक्रोधादित्यर्थः । अभिवारितमिति पाठे लिङ्गव्यत्यय आर्षः । केचित्तु अज्ञानात् क्रोधाच्च भवन्तः प्रतिषेधिता इत्येतत् परि

संहृष्टैः पुलकितैः अङ्गैरुपलक्षितः । कर्मसिद्धिं कार्यसिद्धिम् । बाह्वोरासन्नां हस्तप्राप्ताम् । विदित्वा निश्चित्य ॥ २९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ १-३ ॥ स प्रविष्ट इति । विमदत्वे हेतुमाह मेहमानान्मधूदकमिति । मेहमानान् मूत्रयतः । एतेन मूत्रणान्मधूनां जीर्णता विज्ञेया, अतो विमदान् । मधूनि च उदकानि च मधूदकमिति द्वन्द्वैकवद्भावः । उदकानि चानुपानत्वेन पीतानीति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ हे सौम्य! एभिरज्ञानात्क्रोधाच्च भवन्तः प्रतिषेधिता इति यत् एतत्परिवारितं परितो वारणं प्रति रोषो न कर्तव्य इति योजना ॥ ६ ॥

वारितं परिवारणं प्रति रोषो न कर्तव्य इति योजयन्ति ॥ ६ ॥ क्रोधाद्वारणे कृते कुतो रोषो न कर्तव्यस्स्यादित्याशङ्क्य क्रोधस्याज्ञानकृतत्वादित्याह–युवराज इति । दोषः निवारणरूपापराधः ॥ ७ ॥ आख्यातं हीति । उपयातम् आगमनम् ॥८–११॥ शङ्क इति । अयं वृत्तान्तः अस्मदागमनवृत्तान्तः

युवराजस्त्वमीशश्च वनस्यास्य महाबल । मौर्ख्यात् पूर्वं कृतो दोषस्तं भवान् क्षन्तुमर्हति ॥७॥ आख्यातं हि मया गत्वा पितृव्यस्य तवानघ । इहोपयातं सर्वेषामेतेषां वनचारिणाम् ॥ ८ ॥ स त्वदागमनं श्रुत्वा सहैभिर्हरियूथपैः । प्रहृष्टो न तु रुष्टोऽसौ वनं श्रुत्वा प्रधर्षितम् ॥ ९ ॥ प्रहृष्टो मां पितृव्यस्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः । शीघ्रं प्रेषय सर्वां स्तानिति होवाच पार्थिवः ॥ १० ॥ श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं श्लक्ष्णमङ्गदः । अब्रवीत्तान् हरिश्रेष्ठो वाक्यं वाक्य विशारदः ॥ ११ ॥ शङ्के श्रुतोऽयं वृत्तान्तो रामेण हरियूथपाः । तत्क्षमं नेह नः स्थातुं कृते कार्ये परन्तपाः ॥१२॥ पीत्वा मधु यथाकामं विश्रान्ता वनचारिणः । किं शेषं गमनं तत्र सुग्रीवो यत्र मे गुरुः ॥ १३ ॥ सर्वे यथा मां वक्ष्यन्ति समेत्य हरियूथपाः । तथाऽस्मि कर्ता कर्तव्ये भवद्भिः परवानहम् ॥ १४ ॥ नाज्ञापयितुमीशोऽहं युव राजोऽस्मि यद्यपि । अयुक्तं कृतकर्माणो यूयं धर्षयितुं मया ॥ १५ ॥

॥१२॥ किं शेषं न किंचिदपि शिष्टमित्यर्थः । किन्तु मे गुरुः सुग्रीवो यत्र वर्तते तत्र गमनमेव शेषमित्यर्थः । किंशेषं गमनं तच्च सुग्रीवो यत्र मे गुरुः इति पाठे–अस्माकं गमनं किंशेषं किंचिच्छेषम् । तच्च गमनशेषं च सुग्रीवो यत्र तत्र गमनामिति संबन्धः ॥१३॥ विनयपूर्वकं सर्वसंमेलनं समर्थयते–सर्व इति । तथास्मि कर्ता आह्वानं करिष्यामीत्यर्थः । कर्तव्ये कार्ये । भवद्भिः अहं परवान्, भवद्भिर्यथा नियुक्तं तथा करिष्यामि । गन्तव्यमित्युक्ते गमिष्यामः स्थातव्यमित्युक्ते स्थास्यामः इत्यर्थः ॥ १४ ॥ युवराजत्वात् भवानेव कर्तव्याकर्तव्यनियन्तेत्यत आह–नाज्ञापयितुमिति । ईशः स्वतन्त्रः । कृतकर्माणः

दोषः कृतः, मदीयैरिति शेषः ॥ ७–११ ॥ शङ्के, दधिमुखस्य परावृत्त्यागमनात् ॥ १२ ॥ किं शेषम् न किमपि शिष्टमित्यर्थः । गमनम्, कर्तव्यमिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ नाज्ञापयितुमिति । अयुक्तमित्येतदव्ययम् । अयुक्ताः अनर्हा इत्यर्थः । धर्षयितुं नियन्तुम् ॥ १५–१७ ॥

कृतोपकाराः यूयं मया धर्षयितुम् अनादर्तुम्, परतन्त्रीकर्तुमिति यावत् । अयुक्तम् अयुक्ता इत्यर्थः । आर्षमव्ययमेतत् । शक्यमितिवत्सामान्योपक्रमा न्नपुंसकैकत्वनिर्देश इत्यप्याहुः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अहमिति मन्यते गर्विष्ठो भवतीति यावत् ॥ १७ ॥ सन्नतिः विनयः ॥ १८ ॥ कृतक्षणाः कृताव

ब्रुवतश्चाङ्गदस्यैवं श्रुत्वा वचनमव्ययम् । प्रहृष्टमनसो वाक्यमिदमूचुर्वनौकसः ॥ १६ ॥ एवं वक्ष्यति को राजन् प्रभुः सन् वानरर्षभ । ऐश्वर्यमदमत्तो हि सर्वोऽहमिति मन्यते ॥ १७ ॥ तव चेदं सुसदृशं वाक्यं नान्यस्य कस्यचित् । सन्नतिर्हि तवाख्याति भविष्यच्छुभयोग्यताम् ॥ १८ ॥ सर्वे वयमपि प्राप्तास्तत्र गन्तुं कृतक्षणाः । स यत्र हरिवीराणां सुग्रीवः पतिरव्ययः ॥ १९ ॥ त्वया ह्यनुक्तैर्हरिभिर्नैव शक्यं पदात्पदम् । क्वचिद्गन्तुं हरिश्रेष्ठ ब्रूमः सत्यमिदं तु ते ॥ २० ॥ एवं तु वदतां तेषामङ्गदः प्रत्यभाषत । बाढं गच्छाम इत्युक्त्वा खमुत्पेतुर्महाबलाः ॥ २१ ॥ उत्पतन्तमनूत्पेतुः सर्वे ते हरियूथपाः । कृत्वाऽऽकाशं निराकाशं यन्त्रोत्क्षिप्ता इवाचलाः ॥२२॥ [अङ्गदं पुरतः कृत्वा हनुमन्तं च वानरम् ।] तेऽम्बरं सहसोत्पत्य वेगवन्तः प्लवङ्गमाः । विनदन्तो महानादं घना वातेरिता यथा ॥ २३ ॥ अङ्गदे समनुप्राप्ते सुग्रीवो वानराधिपः । उवाच शोकोपहतं रामं कमललोचनम् ॥ २४ ॥ समाश्वसिहि भद्रं ते दृष्टा देवी न संशयः । नागन्तुमिह शक्यं तैरतीते समये हि नः ॥ २५ ॥

सराः, अवसरप्रतीक्षा इति यावत् ॥ १९ ॥ २० ॥ बाढमित्यङ्गीकारे । इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेन पूर्वापरयोरन्वेति । एवं तेषां वदतां तेषु वदत्सु अङ्गदः बाढमिति प्रत्यभाषत । गच्छाम इत्युक्त्वापि उत्पपात ॥ २१ ॥ निराकाशं निरवकाशम् ॥ २२ ॥ तेऽम्बरमिति । अत्र जग्मुरित्यध्या

सन्नतिः विनयः नम्रता । भविष्यतीं शुभयोग्यतां भाविनीं भाग्योन्नतिमाख्याति सूचयति ॥ १८-२० ॥ एवं वदतां तेषां पुरतः अङ्गदो बाढमित्यभ्यभाषत । महाबलास्ते गच्छाम इत्युक्त्वा खमुत्पेतुरिति योजना ॥ २१ ॥ उत्पतन्तमङ्गदम् । निराकाशं निरवकाशम् ॥ २२ ॥ अङ्गदमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । ते वानराः अङ्गदं हनुमन्तं च पुरतः कृत्वा अम्बरं सहसोत्पत्य, जग्मुरिति शेषः ॥ २३ ॥ अङ्गदे समनुप्राप्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः उवाचेति अङ्गदागमनात्प्रागिति

हार्यम् ॥२३–२५॥ विनिपातितेविघ्निते ॥२६॥ अकृतकृत्यानाम् अकृतकार्याणाम् । ईदृशः मधुवनभङ्गरूपः । उपक्रमः उद्योगः । यदि स्यात्तदाऽङ्गदो दीनवदनत्वादिविशिष्टो भवेत् ॥ २७ ॥ पितृपैतामहमिति । पिता चासौ पितामहश्च । पित्रा ब्रह्मणा ऋक्षरजसे दत्तं पितृपैतामहम् । प्लवगेश्वरः अङ्गदः ॥ २८ ॥ कौसल्येति । हे राम! कौसल्या सुप्रजाः सुप्रजावती । "नित्यमसिच् प्रजामेधयोः" इत्यसिच्प्रत्ययः । एवं देव्यवस्थानज्ञानेन भवतस्सत्ता

न मत्सकाशमागच्छेत् कृत्ये हि विनिपातिते। युवराजो महाबाहुः प्लवतां प्रवरोऽङ्गदः ॥ २६ ॥ यद्यप्यकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः । भवेत् स दीनवदनो भ्रान्तविप्लुतमानसः ॥ २७ ॥ पितृपैतामहं चैतत् पूर्वकैरभिरक्षितम् । न मे मधुवनं हन्यादहृष्टः प्लवगेश्वरः ॥ २८ ॥ कौसल्या सुप्रजा राम समाश्वसिहि सुव्रत । दृष्टा देवी न सन्देहो न चान्येन हनूमता ॥ २९ ॥ न ह्यन्यः कर्मणो हेतुः साधनेऽस्य हनूमतः । हनूमति हि सिद्धिश्च मतिश्च मतिसत्तम । व्यवसायश्च वीर्यं च सूर्ये तेज इव ध्रुवम् ॥३०॥ जाम्बवान् यत्र नेता स्यादङ्गदश्च बलेश्वरः । हनुमांश्चाप्यधिष्ठाता न तस्य गतिरन्यथा॥३१॥ मा भूश्चिन्तासमायुक्तः सम्प्रत्यमितविक्रम ॥३२॥ ततः किलकिलाशब्दं शुश्रावासन्नमम्बरे । हनुमत्कर्मदृप्तानां नर्दतां काननौकसाम् । किष्किन्धामुपयातानां सिद्धिं कथयतामिव ॥ ३३ ॥

लाभादिदानीं कौसल्या सुप्रजावती, अभूदिति शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥ यत्र कार्ये । नेता मन्त्री । बलेश्वरः सेनापतिः । अधिष्ठाता संरक्षक इत्यर्थः । तस्य कार्यस्य । गतिः सिद्धिः । अन्यथा विपरीता न भवेत् । संप्रति चिन्तासंयुक्तो मा भूः ॥३१॥३२॥ सिद्धिं कथयतामिव । उत्साहेनेति शेषः ॥३३॥

द्रष्टव्यम् । आगमनस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ २४–२६ ॥ ननु मधुवनधर्षणमात्रेण कथं कार्यसिद्धिः ? कापेयादिनापि सम्भवादित्याशङ्क्य, सत्यम् अन्येषां तादृशत्वेपि अङ्गदस्तु नैतादृश इत्याशयेनाह–यद्यपीत्यादिश्लोकद्वयेन । अकृतकृत्यानामन्येषां वानराणाम् । ईदृश उपक्रमः मधुवनभङ्गहर्षव्यापारो यद्यपि स्यात् तथापि तत्र अङ्गदस्तु दीनवदनो भ्रान्तविप्लुतमानसश्च भवेत् । कुतः ? पितृपैतामहं पितृपितामहपरम्परागतं मे मधुवनं जनकात्मजामदृष्ट्वा न हन्यात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ हे राम ! कौसल्या सुप्रजाः सीतायाः स्थितिपरिज्ञानेन भवतः सत्तालाभात् इदानीं कौसल्या सुपुत्रवत्यभूदिति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ अधिष्ठाता

आयताञ्चितलाङ्गूलः आयतः दीर्घीकृतः अञ्चितः माल्यवच्छृङ्गे समास्थापितः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ प्रहृष्टाः सञ्जातपुलकाः ॥ ३६ ॥ नियता मिति । अक्षतत्वेप्यनियतत्वे वैयर्थ्यम् नियतत्वेपि क्षतत्वे च तथा । ततः आवश्यकमुभयं संग्रहेण दर्शयति । अस्मिन्सर्गे सार्धैकोनचत्वारिंशत्

ततः श्रुत्वा निनादं तं कपीनां कपिसत्तमः । आयताञ्चितलाङ्गूलः सोऽभवद्धृष्टमानसः ॥ ३४ ॥ आजग्मुस्तेऽपि हरयो रामदर्शनकांक्षिणः । अङ्गदं पुरतः कृत्वा हनूमन्तं च वानरम् ॥ ३५ ॥ तेऽङ्गदप्रमुखा वीराः प्रहृष्टाश्च मुदाऽन्विताः । निपेतुर्हरिराजस्य समीपे राघवस्य च ॥ ३६ ॥ हनुमांश्च महाबाहुः प्रणम्य शिरसा ततः । नियतामक्षतां देवीं राघवाय न्यवेदयत् ॥ ३७ ॥ [दृष्टा देवीति हनुमद्वदनादमृतोपमम् । आकर्ण्य वचनं रामो हर्षमाप सलक्ष्मणः ॥] निश्चितार्थस्ततस्तस्मिन् सुग्रीवः पवनात्मजे । लक्ष्मणः प्रीतिमान् प्रीतं बहुमानादवैक्षत ॥ ३८ ॥ प्रीत्या च रममाणोऽथ राघवः परवीरहा । बहुमानेन महता हनुमन्तमवैक्षत ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

ततः प्रस्रवणं शैलं ते गत्वा चित्रकाननम् । प्रणम्य शिरसा रामं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ १ ॥ युवराजं पुरस्कृत्य सुग्रीवमभिवाद्य च । प्रवृत्तिमथ सीतायाः प्रवक्तुमुपचक्रमुः ॥ २ ॥ रावणान्तःपुरे रोधं राक्षसीभिश्च तर्जनम् । रामे समनुरागं च यश्चायं समयः कृतः । एतदाख्यान्ति ते सर्वे हरयो रामसन्निधौ ॥ ३ ॥ वैदेहीमक्षतां श्रुत्वा रामस्तूत्तरमब्रवीत् ॥ ४ ॥

श्लोकाः ॥ ३७-३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ तत इति ॥ १ ॥ प्रवृत्तिं वार्ताम् ॥ २ ॥ रोधं निरोधम् । यश्चायं समयः कृ ाः, मासद्वयादूर्ध्वं हनिष्यामीति यः सङ्केतो रावणेन कृत इत्यर्थः ।

कार्यकरणोद्योगवान् ॥ ३१-३३ ॥ आयताञ्चितलांगूल इति स्वभावोक्त्यलङ्कारः ॥ ३४-३६ ॥ नियतां पातिव्रत्यव्रतसम्पन्नाम् ॥ ३७-३९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ १ ॥ २ ॥ रावणान्तःपुर इति । समयः मासद्वयावधि

मासशब्दः पक्षपर इत्युक्तं प्राक् । तमिति शेषः ॥ ३–६ ॥ श्रुत्वा त्वित्यादि । प्रणामश्च सीतायाः स्मरणकृत इति बोध्यम् । सीताया दर्शनं यथेति । येन प्रकारेण सीतादर्शनं जातं तेन प्रकारेणोवाचेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ दिदृक्षया न तु श्रोतुमिच्छया मार्गमाण इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तत्र लङ्घने कृते सति ॥ ९ ॥

क्व सीता वर्तते देवी कथं च मयि वर्तते । एतन्मे सर्वमाख्यात वैदेहीं प्रति वानराः ॥ ५ ॥ रामस्य गदितं श्रुत्वा हरयो रामसन्निधौ । चोदयन्ति हनूमन्तं सीतावृत्तान्तकोविदम् ॥६॥ श्रुत्वा तु वचनं तेषां हनुमान् मारुतात्मजः । प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै तां दिशं प्रति । उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः सीताया दर्शनं यथा ॥ ७ ॥ समुद्रं लङ्घयित्वाऽहं शतयोजनमायतम् । अगच्छं जानकीं सीतां मार्गमाणो दिदृक्षया ॥ ८ ॥ तत्र लङ्केति नगरी रावणस्य दुरात्मनः । दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वसति दक्षिणे ॥ ९ ॥ तत्र दृष्टा मया सीता रावणान्तःपुरे सती । संन्यस्य त्वयि जीवन्ती रामा राम मनोरथम् ॥ १० ॥ दृष्टा मे राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः । राक्षसीभिर्विरूपाभी रक्षिता प्रमदावने ॥ ११ ॥ दुःखमासाद्यते देवी तथाऽदुःखोचिता सती ॥ १२ ॥ रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता । एकवेणीधरा दीना त्वयि चिन्तापरायणा ॥ १३ ॥ अधःशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे । रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया । देवी कथंचित् काकुत्स्थ त्वन्मना मार्गिता मया ॥ १४ ॥ इक्ष्वाकुवंशविख्यातिं शनैः कीर्तयताऽनघ । सा मया नरशार्दूल विश्वासमुपपादिता ॥ १५ ॥

हे राम ! रामा सीता त्वयि मनोरथं स्वाभिलाषम् संन्यस्य जीवन्ती, त्वदभिलाषेण धृतजीवितेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ दुःखमित्यर्धम् । आसाद्यते आसीदति । आर्षो यत् ॥ १२ ॥ एकवेणीधरा त्रिधाविभागं विना बद्धः केशपाशः एकवेणीत्युच्यते । अधःशय्या स्थण्डिलशायिनी । मर्तव्ये मरणे कृतरूपसमयः । तं चेति शेषः ॥ ३–५ ॥ चोदयन्ति प्रेरयन्ति स्म ॥ ६ ॥ सीतायै प्रणम्य तां दिशं प्रति प्रणम्येत्याकर्षः । उवाचेति । सीताया दर्शनं यथा येन प्रकारेण जातं तत्सर्वं वाक्यमुवाचेत्यर्थः ॥ ७ ॥ देव्या दिदृक्षया तां मार्गमाणोऽगच्छम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ हे राम ! त्वयि मनोरथं संन्यस्य सम्यङ्न्यस्य जीवन्ती धृतप्राणा ॥ १०–१३ ॥ अधश्शय्या स्थण्डिलशयना ॥ १४ ॥ १५ ॥

निश्चया ॥ १३-१५ ॥ सर्वमर्थं च दर्शिता सुग्रीवसख्यप्रभृतिसर्वमर्थं च बोधिता ॥ १६ ॥ समुदाचारः परपुरुषाचिन्तकत्वादिः । त्वयि भक्तिश्च, वर्तत इति शेषः । तपसा अनशनेन ॥ १७ ॥ १८ ॥ अभिज्ञानं चिह्नभूतं वाक्यम्, तवान्तिके पूर्वं यथा येन प्रकारेण जातं तथा दत्तमित्यर्थः । तदेव दर्शयति

ततः सम्भाषिता देवी सर्वमर्थं च दर्शिता । रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता ॥ १६ ॥ नियतः समुदाचारो भक्तिश्चास्यास्तथा त्वयि ॥ १७ ॥ एवं मया महाभागा दृष्टा जनकनन्दिनी । उग्रेण तपसा युक्ता त्वद्भक्त्या पुरुषर्षभ ॥ १८ ॥ अभिज्ञानं च मे दत्तं यथा वृत्तं तवान्तिके । चित्रकूटे महाप्राज्ञ वायसं प्रति राघव ॥ १९ ॥ विज्ञाप्यश्च नरव्याघ्रो रामो वायुसुत त्वया । अखिलेनेह यद् दृष्टमिति मामाह जानकी ॥ २० ॥ अयं चास्मै प्रदातव्यो यत्नात् सुपरिरक्षितः । ब्रुवता वचनान्येवं सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ २१ ॥ एष चूडामणिः श्रीमान् मया सुपरिरक्षितः । मनःशिलायास्तिलको गण्डपार्श्वे निवेशितः ॥ २२ ॥ त्वया प्रनष्टे तिलके तं किल स्मर्तुमर्हसि । एष निर्यातितः श्रीमान् मया ते वारिसम्भवः ॥ २३ ॥ एतं दृष्ट्वा प्रमोदिष्ये व्यसने त्वामिवानघ । जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज । ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं रक्षसां वशमागता ॥ २४ ॥ इति मामब्रवीत्सीता कृशाङ्गी धर्मचारिणी । रावणान्तःपुरे रुद्धा मृगीवोत्फुल्ललोचना ॥ २५ ॥ एतदेव मयाऽऽख्यातं सर्वं राघव यद्यथा । सर्वथा सागरजले सन्तारः प्रविधीयताम् ॥ २६ ॥

चित्रकूट इति, सदस्यवक्तव्यत्वात् सूचनोक्तिः ॥ १९ ॥ अखिलेनेति । रावणागमनादिकमित्यर्थः ॥ २० ॥ अयं चास्मा इत्यादि । सुग्रीवस्योपशृण्वतः सुग्रीवे समीपे शृण्वति सति । एवम् एष चूडामणिरित्यारभ्य रक्षसां वशमागतेत्यन्तवक्ष्यमाणप्रकारेण । वचनानि रामं प्रति मयोक्तवचनानि । ब्रुवता त्वया ॥ २१ ॥ अयं मणिरित्यर्थः । प्रदातव्यः ॥ २२-२४ ॥ मृगीवोत्फुल्ललोचना, त्रासातिशयादिति भावः ॥ २५ ॥ सन्तीर्यतेऽनेनेति सन्तारः सेतुः ॥ २६ ॥

सर्वमर्थं च दर्शिता ज्ञापिता ॥ १६-२२ ॥ एष इति । निर्यातितः प्रेषितः । वारिसम्भवो मणिः ॥ २३ ॥ एतम् अङ्गुलीयकम् ॥ २४-२६ ॥

स०-मनःशिलायास्तिलकं तत्स्मरस्वेति चाब्रवीत् इति पाठे-स्मरस्व स्मर । स्व स्वतन्त्रेति रामसम्बोधनं वा ॥ २२ ॥

ताविति । पूर्ववद्वैश्वदेवीवृत्तम् । समुद्रतरणे सुरसानिरसनादिकम् अक्षवधलङ्कादहनादिकं सजातीयेभ्यः पूर्वमुक्तमपि प्रभुसन्निधावात्मश्लाघायां पर्यवस्येदिति नोक्तमिति ध्येयम् । स्ववृत्तान्तं सर्वमाख्यातवानिति सामान्येन वक्तुं युक्तत्वेऽप्यङ्गदसन्निधौ प्रपञ्चनं गोप्यविशेषगोपनार्थम् । अत्र त्वप्रपञ्चनम्

तौ जाताश्वासौ राजपुत्रौ विदित्वा तच्चाभिज्ञानं राघवाय प्रदाय । देव्या चाख्यातं सर्वमेवानुपूर्व्याद्वाचा सम्पूर्णं वायुपुत्रः शशंस ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मी० आदि० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥
एवमुक्तो हनुमता रामो दशरथात्मजः । तं मणिं हृदये कृत्वा प्ररुरोद सलक्ष्मणः ॥१॥ तं तु दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं राघवः शोककर्शितः । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ यथैव धेनुः स्रवति स्नेहाद्वत्सस्य वत्सला । तथा ममापि हृदयं मणिरत्नस्य दर्शनात् ॥३॥ मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे । वधूकाले यथा बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते ॥ ४ ॥ अयं हि जलसम्भूतो मणिः सज्जनपूजितः । यज्ञे परमतुष्टेन दत्तः शक्रेण धीमता ॥ ५ ॥

अकथनीयाकथनार्थं चेति ज्ञेयम् । अस्मिन्सर्गे सार्धसप्तविंशतिश्लोकाः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ एवमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ यथा वत्सला वत्से स्नेहवती धेनुः । वत्सस्य स्नेहाद्वत्सविषयकस्नेहात् । स्रवत्येव द्रवत्येव । तथा मणिरत्नस्य मणिश्रेष्ठस्य दर्शनान्मम हृदयं द्रवति ॥ ३ ॥ मणेरागतिमाह–मणिरत्नमिति । मे श्वशुरेण जनकेन । वधूकाले वधूप्रतिग्रहकाले, विवाहकाल इत्यर्थः । यथा शोभते तथा बद्धमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ जनकेनापि कुतस्तल्लब्धम् ? तत्राह–अयं हीति ॥ ५ ॥

॥ २७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ ॥ १ ॥ तमिति । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्याम् उपलक्षितः ॥ २ ॥ स्रवति द्रवति । वत्सस्येत्यत्रापि दर्शनादिति सम्बध्यते । हृदयमित्यत्रापि स्नेहाद्द्रवतीति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ अथ सीताया मणेरागतिमाह–मणिरत्नमिति । मे श्वशुरेण जनकराजेन । वधूकाले विवाहकाले । वैदेह्या मूर्ध्नि शोभतेति सम्बन्धः ॥४॥ जनकस्यापि कुत आगतोऽत आह–अयंहीति ॥५॥

ति०–वधूकाले वधूत्वसम्पादके काले । सीतामातृहस्ताद्गृहीत्वा दशरथहस्ते दत्तम् । तच्च तस्मिन् काले यथाऽधिकं शोभते तथा मूर्ध्नि बद्धमित्यर्थः । स०–वधूकरग्रकाले वैदेह्या मूर्ध्नि बद्धं यथा अधिकं अशोभत तथा इदानीमपि शोभते । कालतस्तत्प्रकाशतिरोधानं नास्तीति महत्त्वं रत्नस्य ध्वन्यते ॥ ४ ॥

'मणिं तु दृष्ट्वा रामो वै त्रयाणां संस्मरिष्यति' इति सीतयोक्तप्रकारेण स्मरति—इममिति। इमं दृष्ट्वा तातस्य दशरथस्य। वैदेहस्य जनकस्य। दर्शन मद्यावगतः प्राप्तोऽस्मि। तदा ताभ्यां तस्या मूर्ध्नि बद्धत्वादिति भावः। इह वैदेहग्रहणं सीताजनन्या अप्युपलक्षणम्। सीतावाक्ये 'वीरो जनन्या

इमं दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं यथा तातस्य दर्शनम्। अद्यास्म्यवगतः सौम्य वैदेहस्य तथा विभोः ॥ ६ ॥ अयं हि शोभते तस्याः प्रियाया मूर्ध्नि मे मणिः। अस्याद्य दर्शनेनाहं प्राप्तां तामिव चिन्तये ॥७॥ किमाह सीता वैदेही ब्रूहि सौम्य पुनः पुनः। पिपासुमिव तोयेन सिञ्चन्ती वाक्यवारिणा॥८॥ इतस्तु किं दुःखतरं यदिमं वारिसम्भवम्। मणिं पश्यामि सौमित्रे वैदेहीमागतं विना ॥ ९ ॥ चिरं जीवति वैदेही यदि मासं धरिष्यति। क्षणं सौम्य न जीवेयं विना ता मसितेक्षणाम् ॥ १० ॥ नय मामपि तं देशं यत्र दृष्टा मम प्रिया। न तिष्ठेयं क्षणमपि प्रवृत्तिमुपलभ्य च ॥ ११ ॥ कथं सा मम सुश्रोणी भीरुभीरुः सती सदा। भयावहानां घोराणां मध्ये तिष्ठति रक्षसाम् ॥ १२ ॥ शारदस्तिमिरोन्मुक्तो नूनं चन्द्र इवाम्बुदैः। आवृतं वदनं तस्या न विराजति राक्षसैः ॥ १३ ॥

मम च' इत्युक्तेः। तत्र त्रयाणां संस्मरिष्यतीति त्रयग्रहणं बहुमात्रोपलक्षणम्। इह वैदेहस्यापि स्मरणोक्तेः ॥ ६–८ ॥ इतस्त्विति। आगतं मणिमित्यन्वयः ॥ ९–११ ॥ भीरुभीरुः अत्यन्तभीरुः ॥ १२ ॥ १३ ॥

यथा सीतादर्शनम् अवगतः प्राप्तस्तथा तातस्य दशरथस्य प्राप्तः तद्धस्ते जनकेन दानात्तस्य स्मरणम्, तथा वैदेहस्य राज्ञो जनकस्य सपत्नीकस्य दर्शनं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ६–८ ॥ वैदेहीं विना आगतं मणिं पश्यामीति सम्बन्धः। इतः किं दुःखतरम् ॥ ९ ॥ यदि मासं धरिष्यति जीविष्यति तदा चिरं जीवति, जीविष्यतीत्यर्थः। तां विना यथाऽहं न जीवेयं तथा मां विना सापि न जीविष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रवृत्तिमुपलभ्य क्षणमपि न तिष्ठेयं स्थातुं न शक्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥ भीरुभीरुः अत्यन्तं भीरुः ॥ १२ ॥ अम्बुदैरावृतस्तिमिरोन्मुक्तः शारदश्चन्द्र इव तस्या वदनं न राजति ॥ १३ ॥

स०—यदि वैदेही चिरं जीवति तर्हि मासं धरिष्यति। यदि मासं धरिष्यति तर्ह्येव चिरं जीवतीति तज्जीवनं मज्जीवनव्याप्तम्। व्यतिरेकेणाह—**क्षण**मिति। तामसितेक्षणां विना क्षणमहं न जीवेयं यथा तथा इयं सीतापि मां विना नजीवा न विद्यते जीवो यस्याःसेति योजना। यद्वा वैदेही यदि मासं धरिष्यति प्राणान् तर्हि चिरं जीवति वार्ताज्ञानानन्तरं मया तु तया जीवितुमशक्यमित्याह—**क्षण**मिति ॥ १० ॥ प्रवृत्तिं वार्ताम्, निराहारत्वादिप्रवृत्तिं वा ॥ ११ ॥

तत्त्वतः, सङ्कोचेन न किंचित् गोपनीयमिति भावः ॥ १४ ॥ मधुरा सुन्दरी । मधुरालापा, येन तद्वचनानुवादेपि भवद्वचनं मधुरं भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ एवमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ पूर्वं

किमाह सीता हनुमंस्तत्त्वतः कथयाद्य मे । एतेन खलु जीविष्ये भेषजेनातुरो यथा ॥ १४ ॥ मधुरा मधुरालापा किमाह मम भामिनी । मद्विहीना वरारोहा हनुमन् कथयस्व मे ॥ [दुःखाद्दुःखतरं प्राप्य कथं जीवति जानकी ।] ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

एवमुक्तस्तु हनुमान् राघवेण महात्मना । सीताया भाषितं सर्वं न्यवेदयत राघवे ॥ १ ॥ इदमुक्तवती देवी जानकी पुरुषर्षभ । पूर्ववृत्तमभिज्ञानं चित्रकूटे यथातथम् ॥ २ ॥ सुखसुप्ता त्वया सार्धं जानकी पूर्वमुत्थिता । वायसः सहसोत्पत्य विरराद स्तनान्तरे ॥ ३ ॥ पर्यायेण च सुप्तस्त्वं देव्यङ्के भरताग्रज । पुनश्च किल पक्षी स देव्या जनयति व्यथाम् ॥ ४ ॥ पुनः पुनरुपागम्य विरराद भृशं किल । ततस्त्वं बोधितस्तस्याः शोणितेन समुक्षितः ॥ ५ ॥ वायसेन च तेनैव सततं बाध्यमानया । बोधितः किल देव्या त्वं सुखसुप्तः परन्तप ॥ ६ ॥ तां तु दृष्ट्वा महाबाहो दारितां च स्तनान्तरे । आशीविष इव क्रुद्धो निःश्वसन्नभ्यभाषथाः ॥ ७ ॥ नखाग्रैः केन ते भीरु दारितं तु स्तनान्तरम् । कः क्रीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ ८ ॥ निरीक्षमाणः सहसा वायसं समवैक्षथाः । नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैस्तामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ ९ ॥

सङ्कुचितं विस्तृणीते—सुखेत्यादिना । उभावपि पर्यायेण सुप्താविति त्वया सार्धमित्युक्तम् ॥ ३–६ ॥ तां त्वित्यादि । दारितां विदारिताम् ॥ ७–१९ ॥
एतेन तद्वाक्यश्रवणरूपेण ॥ १४ ॥ मधुरा मधुराकारा ॥ १९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व० सुन्दरकाण्डव्याख्यायां षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥
एवमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ पूर्वं सङ्कुचितं विस्तृणीते—सुखेत्यादिना । उभावपि पर्यायेण सुप्ताविति त्वया सार्धमित्युक्तम् ॥ ३–६ ॥ दारितां विदारिताम् ॥ ७–१९ ॥

प्रतिसमासितुं प्रतिमुखं स्थातुम् ॥ २०–२५ ॥ त्वच्छोकविमुखः त्वच्छोकेन कार्यान्तरविमुखः ॥ २६–२८ ॥

सुतः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः । धरान्तरचरः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥ १० ॥ ततस्तस्मिन् महाबाहो कोपसंवर्तितेक्षणः । वायसे त्वं कृथाः क्रूरां मतिं मतिमतां वर ॥ ११ ॥ स दर्भं संस्तराद् गृह्य ब्रह्मास्त्रेण ह्ययोजयः । स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखः खगम् ॥ १२ ॥ क्षिप्तवांस्त्वं प्रदीप्तं हि दर्भं तं वायसं प्रति । ततस्तु वायसं दीप्तः स दर्भोऽनुजगाम ह ॥ १३ ॥ स पित्रा च परित्यक्तः सुरैश्च समहर्षिभिः । त्रील्ँलोकान् संपरिक्रम्य त्रातारं नाधिगच्छति ॥१४॥ पुनरेवागतस्त्रस्तस्त्वत्सकाशमरिन्दम । स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् ॥ १५ ॥ वधार्हमपि काकुत्स्थ कृपया पर्यपालयः ॥ १६ ॥ मोघमस्त्रं न शक्यं तु कर्तुमित्येव राघव । भवांस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् ॥१७॥ राम त्वां स नमस्कृत्य राज्ञे दशरथाय च । विसृष्टस्तु तदा काकः प्रतिपेदे स्वमालयम् ॥ १८ ॥ एवमस्त्रविदां श्रेष्ठः सत्त्ववाञ्छीलवानपि । किमर्थमस्त्रं रक्षस्सु न योजयति राघवः ॥ १९ ॥ न नागा नापि गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः । न च सर्वे रणे शक्ता रामं प्रतिसमासितुम् ॥ २० ॥ तस्य वीर्यवतः कश्चिद्यद्यस्ति मयि सम्भ्रमः । क्षिप्रं सुनिशितैर्बाणैर्हन्यतां युधि रावणः ॥ २१ ॥ भ्रातुरादेशमाज्ञाय लक्ष्मणो वा परन्तपः । स किमर्थं नरवरो न मां रक्षति राघवः ॥ २२ ॥ शक्तौ तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्वग्निसमतेजसौ । सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः ॥ २३ ॥ ममैव दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः । समर्थौ सहितौ यन्मां नावेक्षेते परन्तपौ ॥ २४ ॥ वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रुभाषितम् । पुनरप्यहमार्यां तामिदं वचनमब्रुवम् ॥ २५ ॥ त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे । रामे दुःखाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ २६ ॥

न नागा इति । प्रतिसमासितुं प्रतिमुखं स्थातुम् ॥ २०-२५ ॥ त्वच्छोकविमुखः त्वच्छोकेन कार्यान्तरविमुखः ॥ २६ ॥

नयते नेष्यते । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् प्रयोगः ॥ २९ ॥ ३० ॥ साऽभिवीक्ष्य दिश इति । दिगवलोकनं राक्षस्यो दृष्ट्वा रावणाय वक्ष्यन्तीति भयेन ।

कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् । इमं मुहूर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि ॥ २७ ॥ तावुभौ नरशार्दूलौ राजपुत्रावनिन्दितौ । त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥ २८ ॥ हत्वा च समरे रौद्रं रावणं सहबान्धवम् । राघवस्त्वां वरारोहे स्वां पुरीं नयते ध्रुवम् ॥ २९ ॥ यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते । प्रीतिसञ्जननं तस्य प्रदातुं त्वमिहार्हसि ॥ ३० ॥ साऽभिवीक्ष्य दिशः सर्वा वेण्युद्ग्रथनमुत्तमम् । मुक्त्वा वस्त्राद्ददौ मह्यं मणिमेतं महाबल ॥ ३१ ॥ प्रतिगृह्य मणिं दिव्यं तव हेतो रघूद्वह । शिरसा तां प्रणम्यार्यामहमागमने त्वरे ॥ ३२ ॥ गमने च कृतोत्साहमवेक्ष्य वरवर्णिनी । विवर्धमानं च हि मामुवाच जनकात्मजा ॥ ३३ ॥ अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पसन्दिग्धभाषिणी । ममोत्पतनसम्भ्रान्ता शोकवेगसमाहता ॥ ३४ ॥ हनुमन् सिंहसङ्काशावुभौ तौ रामलक्ष्मणौ । सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान् ब्रूया ह्यनामयम् ॥ ३५ ॥ यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः । अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि ॥ ३६ ॥ इमं च तीव्रं मम शोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च । ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेऽध्वाऽस्तु हरिप्रवीर ॥ ३७ ॥ एतत्तवार्या नृपराजसिंह सीता वचः प्राह विषादपूर्वम् । एतच्च बुद्ध्वा गदितं मया त्वं श्रद्धत्स्व सीतां कुशलां समग्राम् ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

वेण्यासुद्ग्रथ्यत इति वेण्युद्ग्रथनम्, वेणीधार्यमित्यर्थः । मुक्त्वा वस्त्रादिति । वस्त्राञ्चलेन ग्रथितं मणिं मुक्त्वा ततः ददावित्यर्थः । अस्मिन् भवती मया दृष्टा अतः परं परिशोचितुं न कालः, तव योग्य इति शेषः । चिरं लङ्कायामासितुं न कालो योग्य इति वा । इमं मुहूर्तम् अस्मिन्नेव मुहूर्ते इत्यर्थः ॥२७--३०॥ वेण्युद्ग्रथितं शिरसि कतिपयकेशरचितवेण्युद्ग्रथितम् । वस्त्रान्मुक्त्वा वस्त्रान्तग्रथितमुन्मुच्य ददावित्यर्थः ॥ ३१ ॥ त्वरे त्वरावान् जात इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ विवर्ध

सर्गे सार्धसप्तत्रिंशच्छ्लोकाः ॥३१--३८॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥
अथेत्यादि। हे नरव्याघ्र ! तव स्नेहात्, मयीति शेषः। सौहार्दात् सुहृद्भावात्, आप्तत्वादिति यावत्। अनुमान्य सम्मान्य। उत्तरं ततः परम् उत्तरं

अथाहमुत्तरं देव्या पुनरुक्तः ससम्भ्रमः। तव स्नेहान्नरव्याघ्र सौहार्दादनुमान्य वै ॥१॥ एवं बहुविधं वाच्यो रामो दाशरथिस्त्वया। यथा मामाप्नुयाच्छीघ्रं हत्वा रावणमाहवे ॥ २ ॥ यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम। कस्मिंश्चित्संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ ३ ॥ मम चाप्यल्पभाग्यायाः सान्निध्यात्तव वीर्यवन्। अस्य शोकविपाकस्य मुहूर्तं स्याद्विमोक्षणम् ॥ ४ ॥ गते हि त्वयि विक्रान्ते पुनरागमनाय वै। प्राणानामपि सन्देहो मम स्यान्नात्र संशयः ॥ ५ ॥ तवादर्शनजः शोको भूयो मां परितापयेत्। दुःखाद्दुःखपराभूतां दुर्गतां दुःखभागिनीम् ॥ ६ ॥ अयं च वीर सन्देहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः। सुमहांस्त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु हरीश्वर ॥ ७ ॥ कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यन्ति महोदधिम्। तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ॥ ८ ॥ त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यास्य लङ्घने। शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ ९ ॥

कार्यं वा। पुनर्देव्याऽहमुक्त इत्यन्वयः। ससम्भ्रमः गमनत्वरान्वित इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ शोकविपाकस्य शोकवृद्धेरित्यर्थः ॥ ३-९ ॥ रामानु०-प्राणानामपि सन्देहो मम स्यान्नात्र संशयः इत्यतः परं तवादर्शनजः शोक इति श्लोकः। अतः परम् अयं च वीर सन्देह इति श्लोकः। केषुचित्कोशेष्वेतच्छ्लोकद्वयं प्रमादात्पतितम् ॥ ५--७ ॥

मानम्, समुद्रतरणायेति शेषः ॥ ३३--३८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥
अथेति। हे नरव्याघ्र ! तव स्नेहात्, मयीति शेषः। सौहार्दात् सुहृद्भावात्, आप्तत्वादिति यावत्। अनुमान्य सम्मान्य च। उत्तरं ततः परम् उत्तरं कार्यं वा पुनः पुनर्देव्या ससम्भ्रमः गमनत्वरान्वितः अहम् उक्त इत्यन्वयः ॥ १ ॥ किमुक्तम् ? तदाह—एवमित्यादि ॥ २ ॥ यदीत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। हे वीर ! यदि वा मन्यसे एकाहं वस। तावता किमायातम् ? अत आह कस्मिंश्चिदिति। अरिन्दम! कस्मिंश्चित्संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि चेत् तव सान्निध्यादल्पभाग्याया मम अस्य महतः शोकविपाकस्य शोकरूपस्य पापपरिणामस्य फलस्येत्यर्थः। मुहूर्तं मोक्षणं स्यादिति योजना ॥ ३ ॥ ४ ॥ पुनरागमनाय प्रतीक्षमाणाया मम

तदस्मिन् कार्यनियोगे वीरैवं दुरतिक्रमे । किं पश्यसि समाधानं ब्रूहि कार्यविदां वर ॥१०॥ काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने । पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः ॥ ११ ॥ बलैः समग्रैर्यदि मां हत्वा रावणमाहवे । विजयी स्वां पुरीं रामो नयेत्तत् स्याद्यशस्करम् ॥१२॥ यथाऽहं तस्य वीरस्य वनादुपधिना हृता । रक्षसा तद्भया देव तथा नार्हति राघवः ॥ १३ ॥ बलैस्तु सङ्कुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः । मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ १४ ॥ तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः । भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ १५ ॥ तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् । निशम्याहं ततः शेषं वाक्यमुत्तरमब्रुवम् ॥ १६ ॥ देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतां वरः । सुग्रीवः सत्त्वसम्पन्नस्तवार्थे कृतनिश्चयः ॥ १७ ॥ तस्य विक्रमसम्पन्नाः सत्त्ववन्तो महाबलाः । मनस्सङ्कल्पसम्पाता निदेशे हरयः स्थिताः ॥१८॥ येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्यक् सज्जते गतिः । न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ॥ १९ ॥ असकृत्तैर्महाभागैर्वानरैर्बलदर्पितैः । प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः ॥२०॥ मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः । मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ ॥ २१ ॥ अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः । न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥२२॥ तदलं परितापेन देवि मन्युर्व्यपैतु ते । एकोत्पातेन वै लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः ॥२३॥ मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ । त्वत्सकाशं महाभागे नृसिंहावागमिष्यतः ॥ २४ ॥

प्राणानामपि सन्देहः स्यादिति सम्बन्धः ॥ ५--१० ॥ यद्यपि त्वमेव पर्याप्तः, सकलराक्षसवधपूर्वं मन्मोचन इति शेषः । तथापि ईदृशो बलोदयस्तवैव यशस्यः यशोवर्धकः स्यात् ॥ ११ ॥ यदि तु रामो रावणं हत्वा मां नयेत् तदा तन्नयनं तस्य यशस्करं स्यात् ॥ १२--२२ ॥ तदलमिति । मन्युः दैन्यम् ॥ २३--२८ ॥

तव शोकेनापि 'नैव दंशान्' इत्यादिमदुक्त्या श्रुतेन । तदा मम पुरस्तादभिपीडिता । अदीनभाषिणा मया । शिवाभिः इष्टाभिः वाग्भिः अभिप्रसादिता

अरिघ्नं सिंहसङ्काशं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् । लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लङ्काद्वारमुपस्थितम् ॥ २५ ॥ नखदंष्ट्रायुधान् वीरान् सिंहशार्दूलविक्रमान् । वानरान् वारणेन्द्राभान् क्षिप्रं द्रक्ष्यसि सङ्गतान् ॥२६॥ शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्का मलयसानुषु । नर्दतां कपिमुख्यानामचिराच्छ्रोष्यसि स्वनम् ॥ २७ ॥ निवृत्तवनवासं च त्वया सार्धमरिन्दमम् । अभिषिक्तमयोध्यायां क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ २८ ॥ ततो मया वाग्भिरदीनभाषिणा शिवाभिरिष्टाभिरभिप्रसादिता । जगाम शान्तिं मम मैथिलात्मजा तवापि शोकेन तदाऽभिपीडिता ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतसहस्रिकायां संहितायां श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥६८॥ सुन्दरकाण्डः समाप्तः ॥

शान्तिं दुःखनिवृत्तिं जगाम ॥२९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टषष्टितमः सर्गः ॥६८॥

इत्थं कौशिकवंशमौक्तिकमणिर्गोविन्दराजाभिधो वात्स्यश्रीशठकोपदेशिकपदद्वन्द्वैकसेवारतः ।
पूर्वाचार्यकृता विलोक्य विविधा व्याख्या मुहुर्जानकीकान्तस्याप्रतिमाज्ञयैव तिलकं सौन्दर्यकाण्डे व्यधात् ॥ १ ॥

तत इति । तव शोकेनापि 'नैव दंशान्' इत्यादिपूर्वमुक्तया मदुक्त्या श्रुतेन त्वच्छोकेनापि मम पुरतस्तदाऽभिपीडिता । अदीनभाषिणा मया शिवाभिरिष्टाभिः वाग्भिरभिप्रसादिता शान्तिं दुःखनिवृत्तिं जगामेति योजना ॥ २९ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीनारायणतीर्थशिष्यश्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

महेशतीर्थरचिता रामपादसमर्पिता । व्याख्या सुन्दरकाण्डस्य समाप्ता तत्त्वदीपिका ॥

श्रीमत्सुन्दरकाण्डपठनश्रवणयोः फलम् । ब्रह्माण्डपुराणे सप्तचत्वारिंशदुत्तरशततमे अध्याये—

काण्डस्य सुन्दराख्यस्य श्रवणात्पठनादपि । मां प्राप्नुयाज्जगद्धेतुं नात्र सन्देह इष्यते ॥

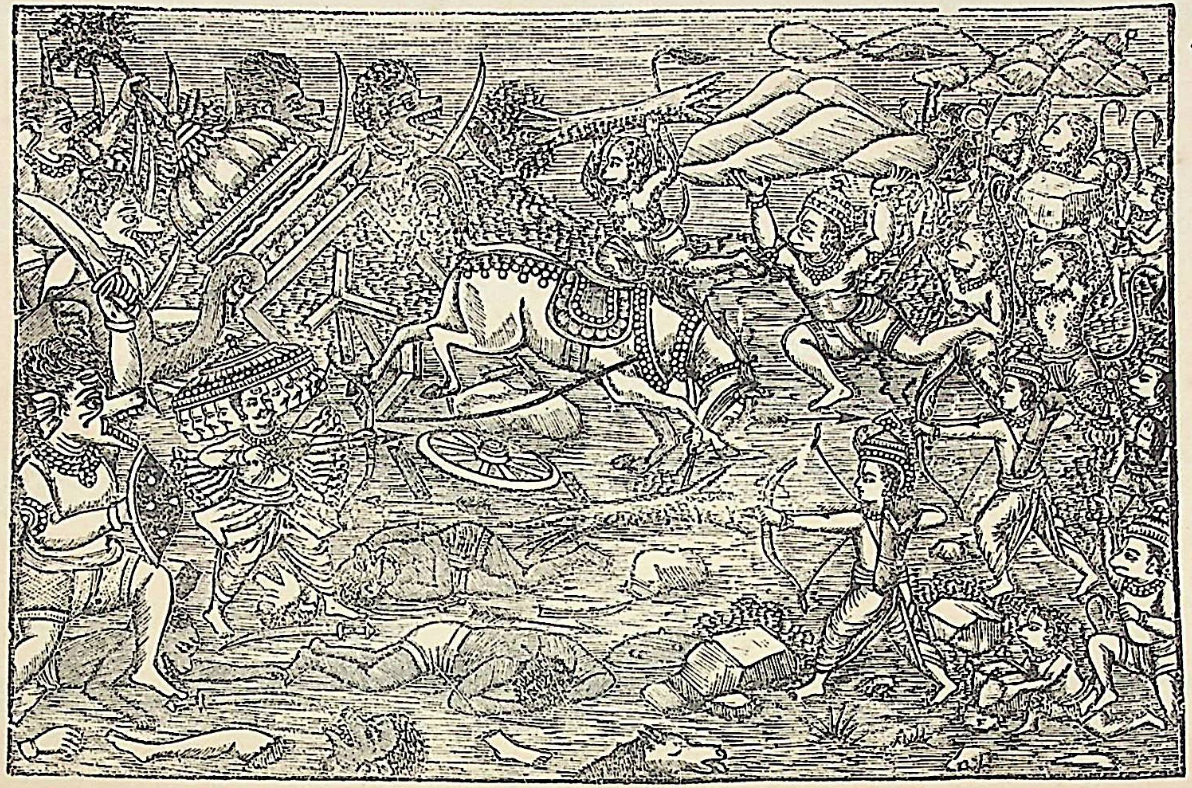
॥ इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे सुन्दरकाण्डम् ॥

श्रीभूषणादिव्याख्याचतुष्टयालंकृतं मुनिभावप्रकाशिका–तिलक-सत्यतीर्थीयादिव्याख्योद्धृतटिप्पणीसंवलितञ्च ।

अथ श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे युद्धकाण्डम् ॥

श्रीभूषणादिव्याख्याचतुष्टयालंकृतं मुनिभावप्रकाशिका-सत्यतीर्थीयादिव्याख्योद्धृतटिप्पणीसंवलितं च ॥

युद्धकाण्डम् ॥ ६ ॥

श्रीरङ्गेशाय नमः ॥ आचार्यं शठकोपदेशिकवरं प्राचार्यपारम्परीमप्यानम्य सनारदं कुशलवाचार्यं मुनीनां वरम् ।
पूर्वाचार्यकृता विलोक्य बहुधा व्याख्याः सतां प्रीतये कुर्वे संप्रति युद्धकाण्डविवृतिं श्रीमत्किरीटाभिधाम् ॥

उक्तं पुरुषकारभूताया लक्ष्म्याः कृत्यं सुन्दरकाण्डे । अथोपायकृत्यं वक्तुं षष्ठः काण्ड आरभ्यते। तत्र स्वामिना कृतकार्ये भृत्ये एवं वर्तितव्यमित्यमु मर्थमुपदेष्टुं सुग्रीवादीनामुत्साहं वर्धयन् समाहृतसीतावृत्तान्तं हनुमन्तं रामः सत्करोति प्रथमे सर्गे—श्रुत्वेति । अत्र गायत्र्यक्षरं मकारः । यथावत्

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदभिभाषितम् । रामः प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥
कृतं हनुमता कार्यं सुमहद्भुवि दुर्लभम् । मनसाऽपि यदन्येन न शक्यं धरणीतले ॥ २ ॥

यथावस्थितप्रकारेण । अभिभाषितम् उक्तम् । उत्तरं प्रियश्रवणोत्तरकालार्हम् ॥ १ ॥ अथ "प्रत्यक्षे गुरवः स्तुत्याः परोक्षे मित्रबान्धवाः । कर्मान्ते दास भृत्याश्च न कदाचन पुत्रकाः ॥" इति वचनात्कर्मान्ते दासं स्तौति—कृतमित्यादिना । अत्र महदित्यनेन सागरतरणमुच्यते । सुमहदित्यनेन लङ्काप्रवेशः । दुर्लभमित्यनेन लङ्काधर्षणम् । मनसापि न शक्यमित्यनेन पुनर्निर्गमः । प्रथमं सागर एव न तर्तुं शक्यः । तीर्त्वापि तं लङ्का न प्रवेष्टुम् । प्रविश्यापि न धर्षयितुम् । धर्षयित्वापि न ततो निर्गन्तुमिति भावः ॥ २ ॥ रामानु०—सीतावृत्तान्तश्रवणजनितहर्षातिशयादुत्तमदूतलक्षणवैशिष्ट्यकथनेन सुग्रीवादीनां पुरतो हनुमन्तं स्तौति—

अथ श्रीमद्युद्धकाण्डे व्याख्येयानि व्याक्रियन्ते । एवमपारं पारावारं गोवत्सपदवत्समुत्तीर्य निरातङ्कं लङ्कां प्रविष्टेन सीतान्वेषणपूर्वकमशोकवनभङ्गादिकमति मानुषं पौरुषं कृत्वा प्रतिनिवृत्तेन हनुमता प्रत्यभिज्ञानपूर्वकमभिभाषितं सीतावृत्तान्तं श्रुत्वा रामस्तदाकर्णनमुदितमनाः कृतकार्ये भृत्यजने स्वामिना एवं भवितव्यमिति सदाचारमुपदेष्टुं सुग्रीवादिहरिवीराणामुत्साहमुत्पादयितुं च समाहृतप्रेयसीवृत्तान्तं हनुमन्तमस्तौषीदित्याह—श्रुत्वेति । गायत्र्याः म इति पञ्चदशा क्षरं श्रुत्वा हनुमत इत्यस्य श्लोकस्य पञ्चमाक्षरेण म इत्यनेन संगृह्णाति । उत्तरं प्रियश्रवणोत्तरकालार्हम् ॥ १ ॥ भुवि दुर्लभं सुमहत् यत्कार्यं हनुमतः कार्यं

स०—मारुतेरीरितं श्रुत्वा राघवः श्लाघापूर्वकमन्यत्तस्मै दातुमचक्षाणः स्वात्मानमेव ददावित्याह—श्रुत्वेत्यादिना । रामः हनुमतो यथावत्सम्यगभिभाषितं वचनम् अवाक्यं निश्शब्दं यथा भवति तथा श्रुत्वा उत्तरं प्रत्युत्तररूपं तत्कालोचिततयोत्तमं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ सुमहतां महात्मनां देवानां या भूः स्वर्गादिरूपं स्थानम् तस्यामपि दुर्लभम् असाध्यं यत्कार्यं सीतासन्दर्शनरूपं तत् धरणीतले हनुमता कृतम् । अन्येन हनुमतो भिन्नेन । न शक्यम्, कर्तुमिति शेषः ॥ २ ॥

कृतमित्यादिना ॥ २ ॥ महत्त्वमुपपादयति–न हीति । गरुडवायू मिलित्वा तरेताम् । अयं त्वेक एवातरदित्यर्थः ॥ ३ ॥ सुमहत् मनसापि न शक्यमित्येत द्वयमप्युपपादयति–देवदानवेत्यादिना सार्द्धश्लोकेन । सत्त्वं बलम् आश्रित्य । श्वसन् जीवन् । निष्क्रमेत् निष्क्रामेत् । लङ्कां प्रविश्य स्वबलेन पुनर्निर्गच्छन् हनुमतोऽन्यः कोपि नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ दुर्लभत्वमुपपादयति–को विशेदिति ॥५॥ न केवलं स्वामिनियुक्तकार्यकरणेन भृत्यकार्यं निर्व्यूढमनेन,

न हि तं परिपश्यामि यस्तरेत महार्णवम् । अन्यत्र गरुडाद्वायोरन्यत्र च हनूमतः ॥३॥ देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । अप्रधृष्यां पुरीं लङ्कां रावणेन सुरक्षिताम् । [यो वीर्यबलसम्पन्नो द्विषद्भिरनिवारितः ।] प्रविष्टः सत्त्वमाश्रित्य श्वसन् को नाम निष्क्रमेत् ॥ ४ ॥ को विशेत् सुदुराधर्षां राक्षसैश्च सुरक्षिताम् । यो वीर्यबलसम्पन्नो न समः स्याद्धनूमतः ॥ ५ ॥ भृत्यकार्यं हनुमता सुग्रीवस्य कृतं महत् । स्वयं विधाय स्वबलं सदृशं विक्रमस्य च ॥ ६ ॥ यो हि भृत्यो नियुक्तस्सन् भर्त्रा कर्मणि दुष्करे । कुर्यात्तदनुरागेण तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥ ७ ॥

किन्त्वनियुक्तमकृतकार्यानुकूलकार्यान्तरकरणेनापि महत्कार्यं संसाधितमित्याह–भृत्येति । विक्रमः अतिशक्तिः । "विक्रमस्त्वतिशक्तिता" इत्यमरः । विक्रमस्य सदृशं स्वबलम् अशोकवनिकाभङ्गादिकं पौरुषम् । स्वयम् आत्मनः स्वामिनियोगं विना विधाय । सुग्रीवस्य भृत्यकार्यं भृत्येन कर्तव्यं महत् अधिकं कृतमित्यर्थः ॥ ६ ॥ हनुमत उत्तमभृत्यत्वं दर्शयितुमुत्तममध्यमाधमभृत्यानां क्रमेण लक्षणमाह–यो हीत्यादिना । यो भृत्यः भर्त्रा स्वामिना । दुष्करे कर्मणि नियुक्तः तत् कृत्वा । अनुरागेण स्वामिभक्त्यतिशयेन । तदपेक्षितमनियुक्तमपि कार्यं कुर्यात् । तं पुरुषोत्तमम् उत्तमभृत्यम् आहुः ॥ ७ ॥ रामानु०–कुर्यात्तदनुरागेणेति पाठः । धातूनामनेकार्थत्वादत्रानुरागशब्दोऽनुबन्धवचनः । तदनुबन्धेन प्रकृतकार्यानुबन्धेन अनियुक्तमपि कार्यं यः कुर्यादित्यर्थः । भृत्यस्तु यः परं कार्यं न कुर्यादित्यधिककार्याकर्तुर्मध्यमभृत्यत्वाभिधानादेवं व्याख्यातम् । तदनसूयुर्य इति पाठे यच्छब्दोऽतिरिच्यते ॥ ७ ॥

तद्धरणीतले अन्येन मनसाऽपि न शक्यम्, कर्तुमिति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ देवदानवयक्षाणामित्यत्र तृतीयार्थे षष्ठी । निष्क्रमेत् निष्क्रामेत् ॥४॥ यो वीर्यबलसम्पन्नोऽपि हनुमतः समो न स्यात् स को वा लङ्कां विशेदित्यन्वयः ॥५॥ हनुमता सुग्रीवस्य महद्भृत्यकार्यं समुद्रलङ्घनलङ्काप्रवेशसीतादर्शनरूपं कृतम् । एवं विधाय इति पाठे उक्तप्रकारेण भृत्यकार्यं कृत्वा विक्रमस्य सदृशं स्वबलं च कृतम्, स्वविक्रमानुरूपम् अनुक्तवनभङ्गादिकं कृतमित्यर्थः ॥६॥ हनुमतो भृत्योत्तमत्वं दर्शयितुमुत्तम

स०–तरेत तरेत् । अन्यत्र अन्यम् ॥ ३ ॥ देवदानवयक्षाणामिति कर्तरि षष्ठी ॥ ४ ॥

नियुक्तो य इति । भर्त्रा नियुक्तः यो भृत्यः युक्तः उत्साहयुक्तः समर्थश्च । नृपतेः स्वामिनः प्रियं परं कार्यं स्वामिनिर्दिष्टादधिकं कार्यं न कुर्यात् तं मध्यमं नरं मध्यमभृत्यम् आहुः । भृत्यस्तु यः परं कार्यं न कुर्यान्नृपतेः प्रियम् । भृत्योऽभृत्यस्समर्थोऽपि तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥ इति पाठान्तरम् । तत्र त्वयमर्थः--यस्तु भृत्यस्समर्थोऽपि परं कार्यं न कुर्यात् उक्तमात्रमेव कुर्यात्स भृत्योऽभृत्यः उक्तानुष्ठानात् भृत्यः, अधिकाकरणादभृत्यः । ततस्तं

नियुक्तो यः परं कार्यं न कुर्यान्नृपतेः प्रियम् । भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥ ८ ॥
नियुक्तो नृपतेः कार्यं न कुर्याद्यः समाहितः । भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ ९ ॥
तन्नियोगे नियुक्तेन कृतं कृत्यं हनूमता । न चात्मा लघुतां नीतः सुग्रीवश्चापि तोषितः ॥ १० ॥

मध्यममाहुरिति ॥ ८ ॥ समाहितः कार्यान्तराव्यग्रः । युक्तः समर्थश्च यो भृत्यो नियुक्तोऽपि नृपतेः कार्यं नृपतेः उक्तमात्रमपि कार्यं सम्यङ्न कुर्यात् तं पुरुषाधमम् अधमभृत्यम् आहुः ॥ ९ ॥ उक्तेषु त्रिविधभृत्येषूत्तमभृत्योऽयमित्याह—तदिति । तत् उत्तमभृत्यलक्षणलक्षितत्वात् । नियुज्यतेऽस्मिन्निति नियोगः कार्यं तस्मिन्नियुक्तेन उत्तमभृत्येन कृत्यं कर्तव्यं कार्यं हनुमता कृतम् । किंचात्मा स्वयं लघुतां न नीतः, राक्षसैरपराजितत्वात् । सुग्रीवश्चापि तोषितः उक्तकार्यातिरिक्तकार्यकरणात् ॥ १० ॥

मध्यमाधमभृत्यानां लक्षणमाह—यो हीत्यादिश्लोकत्रयेण । यो हि भृत्यो भर्त्रा दुष्करे कर्मणि नियुक्तस्तदनुरागेण नियुक्तकार्यानुकूल्येनोपलक्षितम् अनियुक्तमपि कार्यान्तरं कुर्यात् तं पुरुषोत्तममाहुः ॥ ७ ॥ यो भृत्यः नियुक्तः समर्थस्सन्नपि युक्तः उत्साही सन् नृपतेः प्रियं परं कार्यं स्वामिसन्दिष्टात्कार्यादधिकं कार्यं न कुर्यात् किन्तु नियुक्तमेव कुर्यात् तं भृत्यं मध्यममाहुः । भृत्यस्तु यः परं कार्यं न कुर्यान्नृपतेः प्रियम् । भृत्योऽभृत्यः समर्थोऽपि तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥ इत्यपि पाठः क्वचित् । अस्यार्थः—यस्तु भृत्यः समर्थोऽपि परं कार्यं न कुर्यात्, उक्तमात्रमेव कुर्यात् सः भृत्योऽभृत्यः, उक्तानुष्ठानात् भृत्यः, प्रकृतकार्यानुकूलकार्यान्तराननुष्ठानादभृत्यः । ततस्तं मध्यममाहुः ॥ ८ ॥ यो भृत्यः नियुक्तोऽपि नृपतेः कार्यं न कुर्यात् नियुक्तमपि कार्यं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ उत्तमोत्तमभृत्यलक्षणं हनुमति प्रदर्शयति—तन्नियोग इति । तदिति छेदः । नियोगे सीतान्वेषणमात्रे नियुक्तेन हनुमता तत् नियुक्तमपि कृत्यं कृतम् । न चात्मा लघुतां नीतः रक्षोभिरपराजितत्वात् ।

न केवलं सुग्रीवतोषणम्, धर्मपरिरक्षणं चास्माकमासीदित्याह—अहमिति । धर्मतः धर्मे । सप्तम्यर्थे तसिः । धर्मतः परिरक्षिताः धर्मे स्थापिताः । धर्मस्थापनं चात्राधर्मान्मोचनम् । यदि हनुमता सीता न दृश्येत तदाऽहं तावदात्मानं जह्याम्, ततो लक्ष्मणादयश्च । तत आत्महानिरूपोऽधर्मस्सर्वेषां स्यादिति भावः । यद्वा वैदेहीदर्शनरूपेण धर्मेण उपकारेण सर्वे वयं परिरक्षिताः निरपवादाः कृताः स्मेति भावः ॥ ११ ॥ एवं निरतिशयानन्दकरं वचनं

अहं च रघुवंशश्च लक्ष्मणश्च महाबलः । वैदेह्या दर्शनेनाद्य धर्मतः परिरक्षिताः ॥ ११ ॥
इदं तु मम दीनस्य मनो भूयः प्रकर्षति । यदिहास्य प्रियाख्यातुर्न कुर्मि सदृशं प्रियम् ॥ १२ ॥
एष सर्वस्वभूतस्तु परिष्वङ्गो हनूमतः । मया कालमिमं प्राप्य दत्तश्चास्तु महात्मनः ॥ १३ ॥

कथयतो हनुमतः तत्सदृशप्रत्युपकारालाभात् खिद्यते—इदं त्विति । प्रकर्षति व्याकुलयति सन्तापयति वा । कुर्मि करोमि ॥१२॥ स च सन्तापस्सर्वस्व दानरूपेण प्रत्युपकारेण विना न शाम्यति । तस्य सर्वस्वदानस्य मया क्रियमाणः परिष्वङ्ग एव प्रतिनिधिर्भवत्वित्याह—एष इति । तुशब्दोऽवधारणे । इमं प्रत्युपकारार्हं कालं प्राप्य मया दत्तोऽयं परिष्वङ्ग एव सर्वस्वभूतोऽस्तु, सर्वस्वदानसदृशोऽस्त्विति सम्बन्धः । एषः स्वानुभवसिद्धः, इच्छागृहीताभि मतोरुदेहत्वेन स्वस्य निरवधिकभोग्यतया स्थितः । लोके स्वस्य रस्यं हि स्वाभिमताय दिशति । सर्वस्वभूतः एतद्व्यतिरिक्तप्रदाने इदं न दत्तमिति न्यूनता स्यात्, एतत्प्रदाने तु सर्वं दत्तम्, एतद्विग्रहस्य सर्वाश्रयत्वात् । परिष्वङ्गो हनूमतः अमृताशिनो हि तृणकवलादिकं न देयम् । " स्नेहो मे

सुग्रीवश्चापि तोषितः नियुक्तकार्यानुकूलकार्यान्तरकरणादिति भावः ॥ १० ॥ अहमिति । धर्मतः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । धर्मतः परिरक्षिताः धर्मे स्थापिताः अधर्मान्निवर्तिता इति यावत् । यदि हनुमान् वैदेहीं नाद्राक्षीत् तदाऽहं जीवितं जह्याम्, मद्वियोगासहिष्णवो लक्ष्मणादयश्च तथा कुर्युः । तथाचात्महननरूपाधर्मः सर्वेषां सम्भवेदिति भावः॥११॥एवं हनुमत्कर्म मां सुखयत्येव, किन्तु तस्य प्रत्युपकाराकरणजनितविषादः प्रेयसीवृत्तान्तश्रवणानन्दमपि तिरोधाय मां सन्तापयती त्याह—इदंत्वित्यादिना । कुर्मि करोमि ॥ १२॥ स सन्तापः सर्वस्वदानरूपेण प्रत्युपकारेण विना न शाम्यति तस्य चेदानीमसम्भवान्मदीयः परिष्वङ्ग एव प्रतिनिधि

स०—एतत्कालोचितमिदमित्यालोच्य दत्तवान्वानरेन्द्राय राघवेन्द्र इत्याह—एष इत्यादिना । सर्वस्वभूतः सहभोगहेतुत्वात्कृतोपकारसमग्रफलरूपः । एषः परिष्वङ्गः आलिङ्गनरूपः । इमं कालम् एतादृशं समयं प्राप्य । महात्मनः तस्य हनुमतो दत्तः । मया रमया महात्मनो मम च सर्वस्वभूतः एषोपि इमम् अकालं सायुज्यसूचकस्य तस्येदानीमयोग्यत्वात्तत्कालभिन्नं कालं प्राप्यापि मया दत्त इति वा । तुशब्दस्तु राममारुतयोर्विशेषद्योतकः । अनेन कृपापारवश्यं द्योत्यते ॥ १३ ॥

परमो राजन् ” इत्येतद्विग्रहे प्रेमवतः स एव दातव्यः । मया कालमिमं प्राप्य दत्तः । अयं किञ्चिदपि मत्तोऽनपेक्षमाणो वर्त्तते । कदा मयाऽस्मै किञ्चिद्दत्तं स्यादिति सोत्कण्ठेन मया स्थितं संप्रत्यप्रतिषेधसमयलाभाद्दत्तवानस्मि । तस्य महात्मनः महास्वभावस्य, महोदारस्येत्यर्थः । देहद्वयमुपकृतवतः किमेकदेहप्रदानमुचितमिति भावः । वेण्युद्ग्रथनसमये सीतां संरक्ष्य दत्त्वा ‘ अवगाह्यार्णवं स्वप्स्ये ’ इति दशायां रामदेहं च सीतासन्देशवचनेनाजी

इत्युक्त्वा प्रीतिहृष्टाङ्गो रामस्तं परिषस्वजे । हनूमन्तं महात्मानं कृतकार्यमुपागतम् ॥ १४ ॥ ध्यात्वा पुनरुवा चेदं वचनं रघुनन्दनः । हरीणामीश्वरस्यैव सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ १५ ॥ सर्वथा सुकृतं तावत् सीतायाः परिमार्गणम् । सागरं तु समासाद्य पुनर्नष्टं मनो मम ॥ १६ ॥ कथं नाम समुद्रस्य दुष्पारस्य महाम्भसः । हरयो दक्षिणं पारं गमिष्यन्ति समाहिताः ॥ १७ ॥ यद्यप्येष तु वृत्तान्तो वैदेह्या गदितो मम । समुद्रपारगमने हरीणां किमिवोत्तरम् ॥ १८ ॥

वयद्धि । एवं देहद्वयं दत्तवतः किमेकदेहदानमुचितमिति भावः ॥ १३ ॥ रामानु०–मया कालमिमं प्राप्य दत्तश्चास्तु महात्मनः इति पाठः ॥ १३ ॥ प्रीतिहृष्टाङ्गः प्रीत्या पुलकितगात्रः । महात्मानमित्यादिविशेषणानि परिष्वङ्गहेतवः ॥ १४ ॥ एवं हनुमन्तं स्तुत्वा सागरस्य दुस्तरत्वं विचार्य विषण्णस्सन् प्रयासकृतं सीतान्वेषणं निरर्थकमिति मन्वान आह–ध्यात्वेति । एवकारो भिन्नक्रमः । ध्यात्वा दुस्तरं सागरं सर्ववानरवाहिनीसहितोऽहं कथं सन्तरिष्यामीति सञ्चिन्त्य । सुग्रीवस्योपशृण्वतः सुग्रीवे उपशृण्वत्येव । व्यत्ययेन सप्तम्यर्थे षष्ठी ॥ १५ ॥ सर्वथा सर्वप्रकारेण समुद्रतरणान्तःपुरप्रवेशादिना । सुकृतं तावत् सुष्ठु कृतमेव । परिमार्गणम् अन्वेषणम् । किंतु सागरं समासाद्य सागरस्य दुस्तरत्वमालोच्य । पुनर्नष्टं मनो मम, सीतावृत्तान्तश्रवणेन हृष्टमपि मे मनः पुनर्नष्टं प्रकृतं विषादं पुनः प्राप्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥ विषादमेव प्रकटयति–कथमिति । दुष्पारस्य दुष्प्रापतीरस्य । “ पार तीर कर्मसमाप्तौ ” इत्यस्माद्धातोः खच्प्रत्ययः । महाम्भसः अगाधजलस्य । समाहिताः सङ्गताः ॥ १७ ॥ सर्वथेति श्लोकोक्तं विवृणोति–यदीति । वैदेह्याः

र्भवतीत्याह–एष इत्यादि ॥ १३ ॥ प्रीतिहृष्टाङ्गः प्रीत्या पुलकितगात्रः ॥ १४ ॥ ध्यात्वा सर्ववानरसहितोऽहं कथं सिन्धुं तरिष्यामीति सञ्चिन्त्येत्यर्थः । सुग्रीवस्योपशृण्वतः । सप्तम्यर्थे षष्ठी ॥ १५ ॥ सागरं तु समासाद्य, दुस्तरतामालोच्येत्यर्थः । पुनर्नष्टं मनो मम सीतावृत्तान्तश्रवणेन हृष्टं मे मनः प्रकृतविषादं पुनरपि प्राप्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥ समाहिताः मिलिताः ॥ १७ ॥ वैदेह्या वृत्तान्तो गदितो यद्यपि गदित एव, हरीणां समुद्रपारगमने उत्तरं किम् उत्तरकालोचितं साधनं

वृत्तान्तः गदितो यद्यपि गदित एव । हरीणां समुद्रपारगमने उत्तरं किम् उत्तरकालोचितं साधकं किम् ? न किमपीत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वेति । ध्यानमुपागमत् सागरतरणोपायचिन्तामकरोदित्यर्थः । शत्रुनिबर्हणमहाबाहुपदाभ्यां सागरशोषणादिकमेवोपायमचिन्तयदिति द्योत्यते ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

इत्युक्त्वा शोकसम्भ्रान्तो रामः शत्रुनिबर्हणः । हनुमन्तं महाबाहुस्ततो ध्यानमुपागमत् ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

तं तु शोकपरिद्यूनं रामं दशरथात्मजम् । उवाच वचनं श्रीमान् सुग्रीवः शोकनाशनम् ॥ १ ॥
किं त्वं सन्तप्यसे वीर यथाऽन्यः प्राकृतस्तथा । मैवं भूस्त्यज सन्तापं कृतघ्न इव सौहृदम् ॥ २ ॥
सन्तापस्य च ते स्थानं न हि पश्यामि राघव । प्रवृत्तावुपलब्धायां ज्ञाते च निलये रिपोः ॥ ३ ॥

एवं शोकसम्भ्रान्तं राममवलोक्य समदुःखतया तच्छोकमसहमानः सुग्रीवः “ आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च । अपृष्टोऽपि हितान्वेषी ब्रूयात् कल्याणभाषितम् ॥ ” इति नीतिशास्त्रमनुस्मरन् शोकनिवारकं वचनमुवाचेत्याह–तं त्विति । तुशब्दः पूर्वस्माद्वैलक्षण्यपरः । तं तु शोकपरिद्यूनम् रामः प्रीतिसमायुक्त इति प्रीतियुक्तत्वदशायामेव शोकपरिद्यूनं शोकपरितप्तम् । दशरथात्मजं महाराजपुत्रत्वेन शोकलेशानर्हं रामम् । श्रीमान् “ शुचिता त्यागिता शौर्यं समानसुखदुःखता । अनुरागश्च दाक्षिण्यं सत्यता च सुहृद्गुणाः ॥ ” इति कामन्दकोक्तरीत्या मित्रगुणसम्पन्न इत्यर्थः । शोकनाशनं रामहृदयान्तर्गतशोकनिवर्तनक्षमं वचनमुवाच ॥ १ ॥ प्राकृतः क्षुद्रः । मैवं भूः प्राकृत इव मा भूः ॥ २ ॥ निमित्ताभावमुपपादयति–संतापस्य चेति । चोऽवधारणे । सन्तापस्य स्थानमेव निमित्तमेव न पश्यामि । एतावत्पर्यन्तं सीतानुपलम्भनरूपं निमित्तमासीत् इदानीं तु नास्तीत्यर्थः ।

किमित्यर्थः ॥ १८ ॥ शोकसम्भ्रान्तः विदितेऽपि सीतावृत्तान्ते तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकसद्भावात्कलुषितान्तःकरण इत्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ तामिति । शोकपरिद्यूनं शोकपरितप्तम् ॥ १ ॥ २ ॥ चोऽवधारणे । स्थानं च निमित्त

स्थानम् अवकाशः । “अवकाशे स्थितौ स्थानम्” इत्यमरः । प्रवृत्तौ सीतावृत्तान्ते । “वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः” इत्यमरः ॥३॥ त्वद्गुणपर्यालोचनायामपि न शोकावकाश इत्याह–मतिमानित्यादिना । मतिमान् आगामिगोचरज्ञानवान् । शास्त्रवित् नीतिशास्त्रज्ञः । प्रज्ञाऽस्यास्तीति प्राज्ञः । “प्रज्ञादिभ्यश्च” इत्यण्प्रत्ययः । ऊहापोहज्ञ इत्यर्थः । पण्डा निर्णयात्मकं ज्ञानं साऽस्य सञ्जातेति पण्डितः, परिच्छेत्तेत्यर्थः । पापिकां पापयुक्ताम् । अनुत्साहकारिणीमिति यावत् । इमां बुद्धिं त्यज । कृतात्मा योगी । अर्थदूषणीं मोक्षरूपपुरुषार्थनिवर्तिकां बुद्धिमिव ॥ ४ ॥ नापि सागरदुस्तरत्वं सन्तापनिमित्त

मतिमाञ्छास्त्रवित् प्राज्ञः पण्डितश्चासि राघव । त्यजेमां पापिकां बुद्धिं कृतात्मेवार्थदूषणीम् ॥४॥ समुद्रं लङ्घयित्वा तु महानक्रसमाकुलम् । लङ्कामारोहयिष्यामो हनिष्यामश्च ते रिपुम् ॥ ५ ॥ निरुत्साहस्य दीनस्य शोकपर्याकुलात्मनः । सर्वार्था व्यवसीदन्ति व्यसनं चाधिगच्छति ॥ ६ ॥ इमे शूराः समर्थाश्च सर्वे नो हरियूथपाः । त्वत्प्रियार्थं कृतोत्साहाः प्रवेष्टुमपि पावकम् ॥ ७ ॥ एषां हर्षेण जानामि तर्कश्चास्मिन् दृढो मम ॥ ८ ॥

मित्याह–समुद्रमिति । न क्रमन्त इति नक्राः गजग्राहिमत्स्याः । महानक्रसमाकीर्णमपि समुद्रं लङ्घयित्वा लङ्कामारोहयिष्यामः, सेनामिति शेषः । ते रिपुं रावणं हनिष्यामश्च, समुद्रलङ्घनलङ्कारोहणशत्रुवधार्थं न सन्तापः कार्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥ एवं कारणाभावाच्छोकस्य नावकाश इत्युक्तम् । सत्यपि कारणे स त्याज्य इत्याह–निरुत्साहस्येति । शोकपर्याकुलात्मनः शोकव्याकुलमनसः, अत एव निरुत्साहस्य । सर्वार्थाः सर्वप्रयोजनानि । व्यवसीदन्ति नश्यन्ति । सः शोकं व्यसनं चाप्नोति । शोकादनुत्साहः, अनुत्साहाद्दैन्यम्, दैन्यादर्थनाशः, अर्थनाशाच्चापत्प्राप्यत इत्यर्थः । तस्माच्छोकस्त्याज्य इति भावः ॥ ६ ॥ नापि सहायानुपपत्तिश्शोकनिमित्तमित्याह–इम इति । शूराः पराक्रमशालिनः । समर्थाः उपायकुशलाः । नः अस्माकं सम्बन्धिनः । सर्वे इमे हरियूथपाः त्वत्प्रियार्थं पावकमपि प्रवेष्टुं कृतोत्साहाः । किमुतान्यत्कर्तुमिति भावः ॥ ७ ॥ कुत एषामुत्साहस्त्वयामेव न पश्यामि ॥ ३ ॥ त्वदीयगुणविचारणायामपि शोकोऽनुचितस्तवेत्याह–मतिमानित्यादि । शास्त्रवित् नीतिशास्त्रज्ञः । मतिमान् आगामिगोचरार्थज्ञः । प्राज्ञः ऊहापोहकुशलः । पण्डितः परिच्छेत्ता अर्थतत्त्वज्ञो वा । कृतात्मा ज्ञातात्मस्वरूपो योगी । अर्थदूषणीम् अपवर्गदूषणीम् । बुद्धिमिव विषयेषूपादेयत्वबुद्धिमिव । यद्वा अर्थदूषणीं प्रयोजनहानिकरीम् । पापिकाम् अशुभात्मिकाम् । कलुषितां बुद्धिं त्यजेत्यर्थः ॥ ४ ॥ समुद्रतरणेऽपि चिन्ता न कार्येत्याह–समुद्रमिति । आरोहयिष्यामः आरोक्ष्यामः ॥ ५ ॥ शोकस्यानर्थमूलत्वं दर्शयति–निरुत्साहस्येत्यादि । व्यसनं कर्तृ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कुतोऽयं निश्चय इत्यत्राह–एषामित्यादि । हर्षेण

अवगत इत्याह–एषामिति अर्धमेकं वाक्यम् । एषां यूथपानां हर्षेण मुखप्रसादानुमानेन जानामि, एषाम् उत्साहमिति शेषः । अस्मिन्नुत्साहे मम दृढः अप्रशिथिलः तर्कश्चास्ति ॥ ८ ॥ फलितमाह–विक्रमेणेति । पापकर्माणं सीताहरणरूपपापकर्मयुक्तं ते रिपुं रावणं हत्वा सीतां विक्रमेण यथा समानेष्ये तथा त्वमुत्साहं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ रामानु०–शोकाक्रान्तस्य तव दर्शनेन ममाप्युत्तरकर्तव्यं न स्फुरति । तस्माच्छोकं परित्यज्य यथा ममोत्साहो भवेत्तथा यत्नं कुर्वीति भावः ॥ ९ ॥

विक्रमेण समानेष्ये सीतां हत्वा यथा रिपुम् । रावणं पापकर्माणं तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥९॥ सेतुरत्र यथा बद्धयेद्यथा पश्येम तां पुरीम् । तस्य राक्षसराजस्य तथा त्वं कुरु राघव ॥ १० ॥ दृष्ट्वा तां तु पुरीं लङ्कां त्रिकूटशिखरे स्थिताम् । हतं च रावणं युद्धे दर्शनादुपधारय ॥ ११ ॥ अबद्ध्वा सागरे सेतुं घोरे तु वरुणालये । लङ्का न मर्दितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ १२ ॥ सेतुर्बद्धः समुद्रे च यावल्लङ्कासमीपतः । सर्वं तीर्णं च वै सैन्यं जितमित्युपधारय ॥१३॥ इमे हि समरे शूरा हरयः कामरूपिणः ॥ १४ ॥ [शक्ता लङ्कां समानेतुं समुत्पाट्य सराक्षसाम् ।]

तथा त्वं कर्तुमर्हसीत्युक्तं विशिनष्टि–सेतुरिति । अत्र समुद्रे सेतुर्यथा बद्धयेत यथा तां पुरीं पश्येम तथा त्वं कुरु, तथोपायं चिन्तयेत्यर्थः ॥ १० ॥ दर्शनमात्रेण किं सेत्स्यति ? तत्राह–दृष्ट्वेति । तां पुरीं दृष्ट्वा दर्शनादेव हेतोः रावणं हतमवधारय ॥ ११ ॥ सेतुर्बध्य इति कोऽयं निर्बन्ध इत्याशङ्क्य अन्यथा अशक्यत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह–अबद्ध्वेत्यादिश्लोकद्वयेन । अबद्ध्वा सागर इत्यादि स्पष्टम् । सेतुरिति । लङ्कासमीपतः लङ्कासमीपे । यावत् यावत्काले सेतुर्बद्धो भवति तावत्काले सर्वं सैन्यं तीर्णं जितं चेत्युपधारय । कर्तरि निष्ठा ॥ १२ ॥ १३ ॥ तरणमात्रेण जयित्वे हेतुमाह– हर्षकार्येण मुखविकासादिना अस्मिन् एषां पावकप्रवेशाद्युत्साहे मम तर्कं ऊहापोहबुद्धिः । दृढः अव्यभिचरितः । अत्र विक्रमेण रावणं हत्वा सीतां यथा समानये समानेष्यामि तथा त्वं कर्तुमर्हसीति सम्बन्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥ अत्र समुद्रे । बध्येत बध्येत ॥१०॥ त्रिकूटशिखरे स्थितां लङ्कां तां पुरीं दृष्ट्वा तस्मादेव दर्शनात रावणं हतमुपधारयेति योजना ॥ ११ ॥ सेतुबन्धनस्यावश्यकरणीयत्वं व्यतिरेकेणान्वयेन चाह–अबद्ध्वेत्यादिश्लोकद्वयेन । लङ्कासमीपतः लङ्कासमीपाभिव्याप्तसमुद्रे सेतुर्यावद् बद्धो भवति तावदेव सर्वं सैन्यं तीर्णं वै तीर्णमेव । जितमिति चावधार्यताम् । तीर्णं जितमिति कर्तरि निष्ठा । अत्रावधारणचकाराभ्यां राक्षससैन्य कृतविघ्नबाहुल्ये सत्यपि अप्रतिहतं तरिष्यति जेष्यति चेत्युक्तं भवति ॥१२॥१३॥ सैन्यस्य जेतृत्वोपयोगिशक्तिमाह–इमे हीति । अस्योत्तरार्ध–शक्ता लङ्कां समानेतुं

स०–यथा रिपुं हत्वा सीतां विक्रमेण पराक्रमेण । वेः गरुडस्य क्रम इव क्रमस्तेन समानेष्ये । तथेत्युत्साहं कर्तुमर्हसि । यथाऽहं समानेष्ये तथा त्वमुत्साहं मम प्रोत्साहनं कर्तुमर्हसीति वा ॥ ९ ॥

इमे हीति । अर्धमेकं वाक्यम् ॥ १४ ॥ उपसंहरति–तदिति । तत् उक्तरीत्या शोकनिमित्तासम्भवात् । विक्लवा शोकपरवशा । अत एव सर्वार्थ नाशिनी बुद्धिः । अलं मा भूत् । "अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्" इत्यमरः । तत्र हेतुमाह--पुरुषस्येति । शौर्यापकर्षणः शौर्यनाशनः ॥ १५ ॥

रामानु०–शोकस्यानर्थकारित्वप्रदर्शनेन प्रसक्तं शोकं निवारयति–तदलमित्यादिना ॥ १५ ॥ न केवलं शोकत्यागः सत्त्वावलम्बनं च कार्यमित्याह--यत्त्विति । शौण्डीर्यं

तदलं विक्लवा बुद्धी राजन् सर्वार्थनाशिनी । पुरुषस्य हि लोकेऽस्मिन् शोकः शौर्यापकर्षणः ॥ १५ ॥ यत्तु कार्यं मनुष्येण शौण्डीर्यमवलम्बता । अस्मिन् काले महाप्राज्ञ सत्त्वमातिष्ठ तेजसा ॥ १६ ॥ शूराणां हि मनुष्याणां त्वद्विधानां महात्मनाम् । विनष्टे वा प्रनष्टे वा शोकः सर्वार्थनाशनः ॥ १७ ॥ त्वं तु बुद्धिमतां श्रेष्ठः सर्वशास्त्रार्थ कोविदः । मद्विधैः सचिवैः सार्धमरिं जेतुमिहार्हसि ॥ १८ ॥ न हि पश्याम्यहं कंचित्रिषु लोकेषु राघव । गृहीतधनुषो यस्ते तिष्ठेदभिमुखो रणे ॥ १९ ॥ वानरेषु समासक्तं न ते कार्यं विपत्स्यते । अचिराद्द्रक्ष्यसे सीतां तीर्त्वा सागरमक्ष यम् ॥ २० ॥ तदलं शोकमालम्ब्य क्रोधमालम्ब भूपते । निश्चेष्टाः क्षत्रिया मन्दाः सर्वे चण्डस्य बिभ्यति ॥ २१ ॥

शौर्यम् । " शौण्डी गर्वे " इति धातोरौणादिके ईरन्प्रत्यये शौण्डीरश्शूरः अस्य भावश्शौण्डीर्यं तत् अवलम्बता अवलम्बमानेन । शौर्यप्रधानेने त्यर्थः । मनुष्येण पुरुषेण । यत्कार्यं सम्पाद्यं तत्सत्त्वं धैर्यम् बलं वा । तेजसा पराक्रमेण सह अस्मिन्काले आतिष्ठ अवलम्बस्व ॥ १६ ॥ ननु नायं शोकस्सागरतरणादिनिमित्तकः किंतु सीतानवलोकनादिनिमित्त इत्यत्राह--शूराणामिति । विनष्टे अन्तर्हिते । "णश अदर्शने" इति धातोर्निष्ठा ॥ १७ ॥ पुनश्च रामं प्रोत्साहयति--त्वमिति । इह इदानीम् ॥ १८ ॥ न हि तिष्ठेत् स्थातुं न शक्नुयात् ॥ १९ ॥ वानरेषु समासक्तं वानरमूलमित्यर्थः । न विप त्स्यते न विनङ्क्ष्यति ॥ २० ॥ उपसंहरति--तदिति । आलम्ब्यालम् नालम्बस्वेत्यर्थः । "अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा" इति क्त्वाप्रत्ययः ।

समुत्पाट्य सराक्षसाम् इति ॥ १४ ॥ उक्तमर्थमुपसंहरति--तदलमिति । विक्लवा बुद्धिरलं माऽस्तु । रामस्य हृदयस्थशोकं निराकर्तुमुक्तमेवार्थं पुनरप्याह पुरुषस्येति ॥ १५ ॥ शौण्डीर्यं शौर्यम् अवलम्बता मनुष्येण पुरुषेण यत्सत्त्वं यद्धैर्यं तदातिष्ठेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ विनष्टे तिरोहिते । प्रनष्टे प्रध्वस्ते वा, वस्तुनि विषये ॥ १७ ॥ १८ ॥ त्वच्छौर्यपर्यालोचनयाऽपि शोको न कार्य इत्याह–न हीति । तिष्ठेत् स्थातुं शक्नुयात् ॥ १९ ॥ न विपत्स्यते न विनङ्क्ष्यति ॥ २० ॥ शोकमालम्ब्यालं नालम्बस्व ।

क्रोधस्यालम्भ्यत्वे हेतुमाह–निश्चेष्टा इति । निश्चेष्टाः निरुद्योगाः क्षत्रियाः मन्दाः मन्दभाग्याः । चण्डस्य चण्डात् । "चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः" इत्यमरः ॥ २१ ॥ एवं सेतुबन्धेन सर्वार्थसिद्धेः शोको न कार्य इत्युक्त्वा सेतुबन्धोपायो विचार्यतामित्याह–लङ्घनार्थमिति । लङ्घनार्थं लङ्घनहेतुम् । "अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे धनुश्शास्त्रे वस्तुहेतुनिवृत्तिषु ॥" इति वैजयन्ती ॥२२॥ सेतुबन्धोपाये निर्णीते ततः परं सुकरमित्याह–

लङ्घनार्थं च घोरस्य समुद्रस्य नदीपतेः । सहास्माभिरिहोपेतः सूक्ष्मबुद्धिर्विचारय ॥ २२ ॥ सर्वं तीर्णं च मे सैन्यं जितमित्युपधारय ॥ २३ ॥ इमे हि हरयः शूराः समरे कामरूपिणः । तानरीन् विधमिष्यन्ति शिलापादपवृष्टिभिः ॥ २४ ॥ कथंचित् सन्तरिष्यामस्ते वयं वरुणालयम् । हतमित्येव तं मन्ये युद्धे समितिनन्दन ॥ २५ ॥ किमुक्त्वा बहुधा चापि सर्वथा विजयी भवान् । निमित्तानि च पश्यामि मनो मे संप्रहृष्यति ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

सर्वमिति । अर्धमेकं वाक्यम् ॥ २३ ॥ उक्तेऽर्थे पूर्वोक्तं हेतुमनुवदति–इमे हीति । विधमिष्यन्ति धक्ष्यन्ति ॥ २४ ॥ मा भूत्सेतुबन्धः प्रकारान्तरेणापि समुद्रं तीर्त्वा शत्रून् हनिष्यामीत्याह–कथंचिदिति । कथंचित् केनाप्युपायेन । नन्दतीति नन्दनः । नन्द्यादित्वात् ल्युः । समित्यां युद्धे नन्दन युद्धोत्सुकेति यावत् ॥ २५ ॥ निमित्तानुसारेणापि भवतो जयसिद्धिरित्याह–किमुक्त्वेति । सर्वथा सेतुं बद्ध्वा अबद्ध्वा वा । निमित्तानि नेत्रस्फुरणादीनि । मनो मे संप्रहृष्यतीति । मनःसंप्रहर्षश्च कार्यसिद्धिनिमित्तामिति भावः॥२६॥ इति श्रीगोवि० श्रीरामा० रत्नकिरीटा० युद्धकाण्डव्याख्याने द्वितीयः सर्गः॥२॥

क्रोधालम्बने हेतुमाह निश्चेष्टा इति । निश्चेष्टाः निरुद्योगाः क्षत्रियाः । मन्दा मन्दभाग्याः । सर्वे जनाः चण्डस्य चण्डात् अतिकोपनात् बिभ्यति ॥ २१ ॥ तदुक्तप्रकारेण वा प्रकारान्तरेण वा सागरतरणे हेतुं विचारयेत्याह–लङ्घनार्थमित्यादि । लङ्घनार्थं लङ्घनहेतुम् । "अर्थः स्याद्विषये मोक्षे वस्तुहेतुनिवृत्तिषु" इति वैजयन्ती ॥ २२ ॥ सर्वमित्यर्धमेकं वाक्यम् । अत्र यावत्तावच्छब्दावध्याहार्यौ । जितमिति भावे निष्ठा । मे सैन्यं यावत्तीर्णं तावत्तेन जितमित्युपधारय । लङ्घिते तस्य तैस्सैन्यम् इति क्वचित्पाठः । तस्यार्थः–समुद्रे लङ्घिते तैर्वानरैः तस्य रावणस्य सैन्यं जितमित्युपधारयेत्यर्थः ॥२३॥ जेतृत्वशक्तिमाह–इमे हीत्यादि ॥२४॥ कथञ्चित्सन्तरिष्यामः येनकेनाप्युपायेनेत्यर्थः ॥ २५ ॥ निमित्तमेवाह मन इति ॥ २६ ॥ इति श्रीमहेश्वर० श्रीरामायण० युद्धकाण्डव्याख्यायां द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

एवं मानुषभावनानुसारेण समुद्रस्य दुस्तरत्वेन शोकापन्नोऽपि सुहृदुपदेशेन प्रतिष्ठापितधैर्यो रामः नीतिशास्त्रानुसारेण संहार्यशत्रुदुर्गस्वरूपशोधनाय पृच्छति--सुग्रीवस्येत्यादिना । सारग्राहित्वमाह परमार्थविदिति । हेतुमत् युक्तियुक्तम् । वचः श्रुत्वा प्रतिजग्राह ॥ १ ॥ तपसा तपःप्रभावेन । तरसेति पाठे तरसा वेगेन । लङ्घने तरणे ॥ २॥ एवमुपायचिन्तनेन समुद्रस्य दुस्तरत्वमविगणय्य दुर्गस्वरूपं पृच्छति--कतीति । दुर्गाया: दुष्प्रापायाः लङ्कायाः कति

सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत् परमार्थवित् । प्रतिजग्राह काकुत्स्थो हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ तपसा सेतुबन्धेन सागरोच्छोषणेन वा । सर्वथा सुसमर्थोऽस्मि सागरस्यास्य लङ्घने ॥ २ ॥ कति दुर्गाणि दुर्गाया लङ्काया ब्रूहि तानि मे । ज्ञातुमिच्छामि तत्सर्वं दर्शनादिव वानर ॥ ३ ॥ बलस्य परिमाणं च द्वारदुर्गक्रियामपि । गुप्तिकर्म च लङ्कायां रक्षसां सदनानि च ॥ ४ ॥ यथासुखं यथावच्च लङ्कायामसि दृष्टवान् । सर्वमाचक्ष्व तत्त्वेन सर्वथा कुशलो ह्यसि ॥५॥ श्रुत्वा रामस्य वचनं हनूमान् मारुतात्मजः । वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो रामं पुनरथाब्रवीत् ॥ ६ ॥

दुर्गाणि कति दुर्गप्राकाराः सन्तीत्यर्थः । जलगिरिवनस्थलात्मकानि दुर्गाणि । तत् दुर्गविशेषवत्त्वं मे ब्रूहि । पूर्वमेवोक्तमित्यत्राह ज्ञातुमिति । तत्पूर्वं श्रुतं सर्वम् । दर्शनादिव प्रत्यक्षत इव । विशदं ज्ञातुमिच्छामि । बलस्य सेनायाः । परिमाणम् इयत्ताम् । द्वारदुर्गक्रियां द्वारेषु दुर्गक्रियाम् कीलखनन जलौघप्लवनकरणादिभिः दुर्गमत्वकरणम् । गुप्तिकर्म प्राकारपरिघादिनिर्माणम् । सदनानि गृहाणि । ज्ञातुमिच्छामीति पूर्वेणान्वयः ॥३॥ ४ ॥ यथेति । यथासुखं निश्शङ्कम् । यथावत्तत्त्वेन । लङ्कायां पूर्वोक्तं सर्वं दृष्टवानसि । तत्त्वेन दृष्टप्रकारेणैव आचक्ष्व व्यक्तं वद । सर्वथा द्रष्टुं वक्तुं च ॥ ५॥ अथाब्रवीत्

॥ १ ॥ २ ॥ कतीत्यादि । दुर्गाया गन्तुमशक्यायाः लङ्कायाः कति दुर्गाणि जलगिरिवनस्थलात्मकेषु दुर्गेषु कति दुर्गप्राकाराः तानित्यर्थः । ब्रूहि तानीति सम्यक् । दर्शनादिव प्रत्यक्षत इव । बलस्येत्यादि । परिमाणमियत्ताम् । द्वारदुर्गक्रियां द्वारेषु दुर्गक्रियाम् कीलखननपरिघयन्त्रविशेषकरणादिकाम् । गुप्तिकर्म प्राकाराट्टालकादि निर्माणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ यथासुखं विस्रब्धम्, निश्शङ्कमिति यावत् । यथा येन प्रकारेण सर्वथा कुशलोऽसि, वक्तुं द्रष्टुं चेति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥

स०-परमार्थवत् परमार्थः अवतारमुख्यार्थः रावणमारणादिः तद्वत् । तद्घटकमिति यावत् ॥ १ ॥ ति०-तपसा तपःकार्यसङ्कल्पसिद्ध्या, अत एव सकलस्वपुरवर्तिप्राणिनां ब्रह्मलोकनयनं वक्ष्यमाणं सङ्गच्छते । सेतुबन्धेन गङ्गायां गाङ्गेयेन शरैरिव । सागरोच्छोषणेन, दिव्यास्त्रबलतः इति शेषः ॥ २ ॥

कात्स्न्यैनाब्रवीत् । "मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्यैष्वथो अथ" इत्यमरः ॥ ६ ॥ दुर्गकर्मविधानतः दुर्गकर्म प्राकारपरिखाखननादि, तद्विधानतः तन्निर्माणेन गुप्तेति सम्बन्धः । राक्षसाः स्निग्धाः स्वामिनि भक्ताः । तेजसा, संपादितामिति शेषः । विभागं तत्र तत्र विभज्य स्थापनम् । बलौ

श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये दुर्गकर्मविधानतः । गुप्ता पुरी यथा लङ्का रक्षिता च यथा बलैः ॥७॥ राक्षसाश्च यथा स्निग्धा रावणस्य च तेजसा । परां समृद्धिं लङ्कायाः सागरस्य च भीमताम् । विभागं च बलौघस्य निर्देशं वाहनस्य च ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा कपिश्रेष्ठः कथयामास तत्त्वतः ॥ ९ ॥ हृष्टप्रमुदिता लङ्का मत्तद्विपसमाकुला । महती रथसम्पूर्णा रक्षोगणसमाकुला । वाजिभिश्च सुसम्पूर्णा सा पुरी दुर्गमा परैः ॥ १० ॥ दृढबद्धकवाटानि महापरिघवन्ति च । द्वाराणि विपुलान्यस्याश्चत्वारि सुमहान्ति च ॥ ११ ॥ तत्रेषूपलयन्त्राणि बलवन्ति महान्ति च । आगतं परसैन्यं तु तत्र तैः प्रतिहन्यते ॥ १२ ॥ द्वारेषु संस्कृता भीमाः कालायसमयाः शिताः । शतशो रचिता वीरैः शतघ्न्यो रक्षसां गणैः ॥ १३ ॥

घस्य चतुरङ्गबलसमूहस्य । निर्दिश्यते इयत्तया परिच्छिद्यतेऽनेनेति निर्देशः सङ्ख्या ताम् ॥ ७॥ ८ ॥ एवमित्यर्धम् । एवमुक्त्वा उक्तरीत्या वक्ष्यमाणं संग्रहेण प्रतिज्ञाय ॥ ९ ॥ हृष्टप्रमुदिता अत्यन्तहृष्टजना ॥१०॥ दृढेति । आयसकीलादिभिर्दृढघटितकवाटानि । महापरिघवन्ति महार्गलवन्ति । "अर्गले काचके वंशे योगे प्राकारगोपुरे । अस्त्रे घटे मुद्गरे च परिघः परिपठ्यते" इति निघण्टुः । सुमहान्ति उन्नतानि ॥ ११ ॥ तत्र तेषु द्वारेषु । इषूपलयन्त्राणि शरशिलाक्षेपकयन्त्राणि । बलवन्ति दृढानि । महान्ति विपुलानि, सन्तीति शेषः । तैः यन्त्रैः तत्र द्वारेषु प्रतिहन्यते प्रतिबध्यते ॥१२॥ संस्कृताः

दुर्गकर्मविधानतः लङ्का यथा गुप्तेति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ तेजसा, सम्पादितामिति शेषः । विभागमिति । बलौघस्य चतुरङ्गबलसमूहस्य विभागं हस्त्यश्वाद्यवान्तरभेदं तत्र तत्र विभज्य स्थापनम् । निर्देशं निर्दिश्यते इयत्तया अनेनेति निर्देशः सङ्ख्या ताम् ॥ ८ ॥९॥ हृष्टप्रमुदिता मुदितोद्धतराक्षसेत्यर्थः ॥१०॥ महापरिघवन्ति महार्गलवन्ति । "परिघो योगभेदे स्यान्मुद्गरेऽर्गलघातयोः" इति विश्वः । द्वाराणि, सन्तीति शेषः ॥ ११ ॥ तत्र तेषु इषूपलयन्त्राणि बाणशिलामोचनयन्त्राणि ॥ १२ ॥ द्वारेषु द्वारप्रदेशेषु । संस्कृताः सज्जीकृताः । कालायसमयाः अयस्सारमयाः । शतघ्न्यो नाम सकृत्प्रयोगाच्छतमारकाः चतुर्वितस्ति

सज्जीकृताः। शिताः तीक्ष्णाः। कालायसमया अयस्सारमयाः। ङीबभाव आर्षः। " अनोश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः " इति समासान्तः। शतं घ्नन्तीति शतघ्न्यः मुद्गरविशेषाः। " अमनुष्यकर्तृके च " इति ठक्। शतशः बहुशः। रचिताः स्थापिताः॥ १३॥ सौवर्ण इति। तस्याः प्राकारो

सौवर्णश्च महांस्तस्याः प्राकारो दुष्प्रधर्षणः। मणिविद्रुमवैडूर्यमुक्ताविरचितान्तरः॥ १४॥
सर्वतश्च महाभीमाः शीततोयवहाः शुभाः। अगाधा ग्राहवत्यश्च परिखा मीनसेविताः॥ १५॥
द्वारेषु तासां चत्वारः सङ्क्रमाः परमायताः। यन्त्रैरुपेता बहुभिर्महद्भिर्गृहपंक्तिभिः॥ १६॥
त्रायन्ते सङ्क्रमास्तत्र परसैन्यागमे सति। यन्त्रैस्तैरवकीर्यन्ते परिखासु समन्ततः॥ १७॥
एकस्त्वकम्प्यो बलवान् सङ्क्रमः सुमहादृढः। काञ्चनैर्बहुभिस्स्तम्भैर्वेदिकाभिश्च शोभितः॥ १८॥

दुष्प्रधर्षणः, दुरारोह इत्यर्थः। मणयः पद्मरागाः॥ १४॥ सर्वतः प्राकारमभितः। परिखाः, सन्तीति शेषः। शीततोयत्वेन दुष्प्रवेशत्वमुक्तम्॥१५॥ द्वारेषु द्वारसमीपप्रदेशेषु। सामीप्ये सप्तमी। तासां परिखाणां सम्बन्धिनः परिखोपरिक्लृप्ता इत्यर्थः। संक्रमाः दारुफलकानिर्मितसञ्चारमार्गाः। " संक्रमः क्रमणे सम्यक् द्वारसञ्चारयन्त्रके " इति विश्वः। परमायताः अतिविपुलाः। यन्त्रैरिति। यन्त्रैः संक्रमावकीर्यकैः। महद्भिरिति यन्त्रविशेषणम्। गृह पङ्क्तिभिः रक्षिजनावासस्थानपङ्क्तिभिः। उपेताः, सन्तीति शेषः॥ १६॥ संक्रमाणामुपयोगमाह—त्रायन्त इति। तत्र द्वारप्रदेशेषु। परसैन्यागमे सति संक्रमाः त्रायन्ते, पुरीमिति शेषः। कथमित्यत्राह यन्त्रैरिति। यन्त्रैः संक्रमफलकविक्षेपयन्त्रैः। परिखासु परिखोपरि। समन्ततः अवकीर्यन्ते क्षिप्यन्ते। सर्वथा परिखाजलोपरि फलका निक्षिप्यन्ते। शत्रुसैन्यागमे तु ता उत्क्षिप्यन्ते। तेन दुर्गपरिखाजलेन प्राकारसमीपगमनं न शक्यत इति श्लोकतात्पर्यम्॥ १७॥ एक इति। तेषु संक्रमेषु। एकः उत्तरद्वारस्थः। बलवान् स्थौल्यवान्। सुमहादृढः अत्यन्तवृद्धसङ्घटनः। अत एवाकम्प्यः। स्तम्भैः

प्रमाणा मुद्गरविशेषाः। " शतघ्नी च चतुर्हस्ता कथिता लोहकण्टकी " इति वैजयन्ती॥ १३-१५॥ द्वारेषु द्वारप्रदेशेषु तासां संक्रमाः परिखाणां सम्बन्धिनः संक्रमाः, सन्तीति शेषः। संक्रमो नाम पुरद्वारप्रदेशेषु परिखोपरि सञ्चरणार्थं मञ्चरूपेण बद्धो मार्गविशेषः। " संक्रमः क्रमणे सम्यग्द्वारसञ्चारयन्त्रके " इति विश्वः॥ १६॥ संक्रमाणामुपयोगमाह—त्रायन्त इति। तत्र तेषु द्वारप्रदेशेषु परसैन्यागमे सति तानि परसैन्यानि तैः स्वनिष्ठैर्यन्त्रैः परिखासु समन्ततः अवकीर्यन्ते

संक्रमाधारार्थं परिखासु स्थापितैः स्तम्भैः वेदिकाभिः रक्षिजनाधारार्थाभिर्वितर्दिकाभिः ॥ १८ ॥ प्रकृतिसम्पन्नः द्यूतादिव्यसनरूपविचाररहितः। अप्रमत्तः सावधानः। बलानां सैन्यानाम्। अनुदर्शने प्रतिदिनमवलोकननिमित्तम्। उत्थितः जागरूकः। स्वयं युयुत्सुः सर्वदा युद्धोद्यतः, तिष्ठतीति शेषः ॥ १९ ॥ लङ्का पुनः लङ्का तु, निरालम्बा टङ्कच्छेदमसृणीकृतत्रिकूटशिखरस्थितत्वादारोहणालम्बनरहिता। देवदुर्गा देवैरपि दुष्प्रापा। लङ्का

स्वयं प्रकृतिसम्पन्नो युयुत्सू राम रावणः। उत्थितश्चाप्रमत्तश्च बलानामनुदर्शने ॥ १९ ॥ लङ्का पुनर्निरालम्बा देवदुर्गा भयावहा। नादेयं पार्वतं वान्यं कृत्रिमं च चतुर्विधम् ॥ २० ॥ स्थिता पारे समुद्रस्य दूरपारस्य राघव। नौपथोऽपि च नास्त्यत्र निरादेशश्च सर्वतः॥२१॥ शैलाग्रे रचिता दुर्गा सा पूर्देवपुरोपमा। वाजिवारणसम्पूर्णा लङ्का परमदुर्जया ॥ २२ ॥ परिखाश्च शतघ्न्यश्च यन्त्राणि विविधानि च। शोभयन्ति पुरीं लङ्कां रावणस्य दुरात्मनः ॥२३॥

नादेयादिरूपेण चतुर्विधं दुर्गं च चतुर्विधदुर्गप्राकारवतीत्यर्थः। नादेयं नद्यां भवम्, जलदुर्गमित्यर्थः। पार्वतं पर्वतस्थम्। वनानां समूहो वन्या तत्स म्बन्धि वान्यम्। कृत्रिमं क्रियया निर्वृत्तम्। प्राकारपरिखादिमत् स्थलमित्यक्षरार्थः ॥ २० ॥ दूरे पारं यस्य सः दूरपारः तस्य, विशालस्येत्यर्थः। पारे दक्षिणतीरे स्थिता। अत्र समुद्रे। नौपथः नौसञ्चारश्च नास्ति। अत एव सर्वतः निरादेशश्च, आदेशो वार्तासञ्चारः तद्रहितः अयं देश इत्यर्थः ॥ २१ ॥ वनगिरिदुर्गवत्त्वमाह–शैलाग्र इति ॥ २२ ॥ कृत्रिमदुर्गवत्त्वमाह--परिखा इति ॥ २३ ॥

क्षिप्यन्ते, ततस्त्रायन्ते पुरीं रक्षन्तीत्यर्थः। यद्वा तैर्यन्त्रैः परिखासु समन्ततः अवकीर्यन्ते। परेषां परिखामुखेन प्राकारसमीपप्राप्तिनिवारणार्थं शिलादयो विक्षिप्यन्ते अतस्तत्र द्वारेषु संक्रमास्त्रायन्ते, पुरीं रक्षन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रकृतिमापन्नः स्वभावस्थः अक्षोभ्यान्तःकरण इत्यर्थः। उत्थितः जागरूकः। अप्रमत्तः प्रमादरहितः, सावधान इत्यर्थः। यदा रावणो युयुत्सुर्भवति तदा तस्मिन् संक्रमे सेनादर्शनार्थं तिष्ठतीति भावः ॥ १९ ॥ निरालम्बा अतिश्लक्ष्णोत्तुङ्गत्रिकूटस्थितत्वादारोहणालम्बनरहितेत्यर्थः। देवदुर्गा देवैरपि दुष्प्रापा। चतुर्विधदुर्गमत्रास्तीत्याह–नादेयमिति ॥ २० ॥ दूरपारस्य दूरस्थितपरतीरस्य समुद्रस्य पारे स्थिता। नौपथश्चापि नास्ति नौसञ्चारमार्गोऽपि नास्ति, अत एव सर्वशो निरादेशश्च सर्वदिग्वार्ता सञ्चाररहितप्रदेश इत्यर्थः। अनेन जलदुर्गवत्त्वं सूचितम् ॥ २१ ॥ शैलाग्रे रचितेत्यनेन वनगिरिदुर्गवत्त्वं सूचितं भवति ॥ २२ ॥ परिखाश्चेत्यादिना कृत्रिमदुर्गवत्त्वं सूच्यते ॥ २३ ॥

स०--निरालम्बा अम्बरलम्बिनीति निरालम्बेव निरालम्बा नितरां दृढा इति यावत्। आलम्बः पर्वतशिखरादिरूप आश्रयो यस्याः सा। देवदुर्गा देवानामपि दुस्साधगमना। निरालम्बादेव प्रतीयमानाऽऽश्रयाभावादेव दुर्गेति वा। दुर्गो दुष्टां गतिमापन्नो दुःखं प्राप्तो वा तस्याभयावहेति वा ॥ २० ॥

विभागं च बलौघस्येति रामप्रश्नस्योत्तरमाह--अयुतमिति । अत्र लङ्कायां सर्वे पूर्वद्वारस्थाः । अयुतं दशसहस्रम् । अग्रे सेनाग्रे युद्ध्यन्त इत्यग्रयोधिनः । खड्गैरग्रयोधिनः सर्वे अयुतसङ्ख्याकाः । सर्वेऽपि तथाविधा इत्यर्थः ॥२४॥ नियुतमिति । अत्र लङ्कायाम् । चतुरङ्गेण सैन्येन सह रक्षसां नियुतं दक्षिण द्वारमाश्रितम् । तत्र चतुरङ्गबलेषु । योधाः पदातयः । अनुत्तमाः अत्यन्तशूराः । भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ सर्वे पश्चिमद्वारवासिनः । सर्वास्त्रकोविदाः

अयुतं रक्षसामत्र पूर्वद्वारं समाश्रितम् । शूलहस्ता दुराधर्षाः सर्वे खड्गाग्रयोधिनः ॥ २४ ॥ नियुतं रक्षसामत्र दक्षिणद्वारमाश्रितम् । चतुरङ्गेण सैन्येन योधास्तत्राप्यनुत्तमाः ॥ २५ ॥ प्रयुतं रक्षसामत्र पश्चिमद्वारमाश्रितम् । चर्मखड्गधराः सर्वे तथा सर्वास्त्रकोविदाः ॥ २६ ॥ न्यर्बुदं रक्षसामत्र उत्तरद्वारमाश्रितम् । रथिनश्चाश्ववाहाश्च कुलपुत्राः सुपूजिताः ॥ २७ ॥ शतशोऽथ सहस्राणि मध्यमं स्कन्धमाश्रिताः । यातुधाना दुराधर्षाः साग्रकोटिश्च रक्षसाम् ॥ २८ ॥ ते मया सङ्क्रमा भग्नाः परिखाश्चावपूरिताः । दग्धा च नगरी लङ्का प्राकाराश्चावसादिताः ॥२९॥ बलैकदेशः क्षपितो राक्षसानां महात्मनाम् ॥ ३० ॥

समस्तास्त्रज्ञाः ॥२६ ॥ अश्ववाहाश्चेति चकारेण गजवाहास्समुच्चीयन्ते । कुलपुत्राः सत्कुलप्रसूताः, विश्वसनीया इति यावत् । सुपूजिताः रावणेन बहु मताः, किङ्करा इति शेषः ॥२७॥ रामानु०—कुलपुत्राः कुलोद्भूताः पुत्राः । सत्कुलप्रसूता इत्यर्थः ॥ २७ ॥ अथेति कार्त्स्न्ये । शतशः सहस्राणि अनेकसहस्राणि । दुराधर्षाः यातुधानाः राक्षसाः । मध्यमं स्कन्धं नगरमध्यमस्थानम् आश्रिताः। सर्वसङ्ख्यामाह—साग्रेति । रक्षसां साग्रकोटिः पूर्णकोटिः । अत्र लङ्कायाम्, अस्तीति शेषः ॥ २८ ॥ एवं दुर्गप्राकारवर्णनेन लघूनां भीतिर्मा भूदिति स्वकृतं दर्शयति—ते मयेति । परिखा इत्यादावपि तच्छब्दोऽनुसन्धेयः ॥२९॥ बलैकदेश इत्यर्धमेकान्वयम् । बलैकदेशः, सेनाचतुर्थांश इत्यर्थः । महात्मनां महाकायानाम् ॥ ३० ॥

खड्गाग्रयोधिनः खड्गैरग्रयोधिनः ॥ २४ ॥ नियुतमिति । अत्र सैन्येनेति इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । चतुरङ्गसैन्यप्रकारेण योधा इत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ कुलपुत्राः किङ्कराः । यद्वा कुले जाताः पुत्राः किङ्कराः, सत्कुलप्रसूता इत्यर्थः ॥ २७ ॥ स्कन्धं सैन्यस्थानम् ॥ २८ ॥ यद्येवं दुर्गा लङ्का कथमस्मद्बलसाध्येति शङ्कां निराचष्टे—ते मयेति । ते संक्रमाः परिखामार्गा मया भग्नाः । परिखाश्चावपूरिताः, शिलेष्टकादिभिरिति शेषः ॥ २९ ॥ महात्मनां महाधृतीनाम् ॥ ३० ॥

॥ २१ ॥ तपसा सेतुबन्धेनेत्येवं रामोक्तमेव सम्यगित्याह–येनेति । मार्गेण उपायेन । तराम तरिष्यामः । व्यत्ययेन लोट् । वरुणालयं समुद्रम् ॥ २१ ॥ पक्षान्तरमाह–अङ्गद इत्यादिसार्द्धश्लोकद्वयेन । अङ्गदादयः प्लवमानाः समुद्रं लङ्घितवन्तः । सखातां सपरिखाम् । सप्रतोरणां सबाहिर्द्वाराम् । आन यिष्यन्ति, बलशेषेण किम् उक्ताङ्गदादिव्यतिरिक्तबलशेषेण किं प्रयोजनमिति योजना ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ एवमिति । सर्वसंग्रहम् संगृह्यत इति

येन केन च मार्गेण तराम वरुणालयम् । हतेति नगरी लङ्का वानरैरवधार्यताम् ॥ ३१ ॥ अङ्गदो द्विविदो मैन्दो जाम्बवान् पनसो नलः । नीलः सेनापतिश्चैव बलशेषेण किं तव ॥ ३२ ॥ प्लवमाना हि गत्वा तां रावणस्य महापुरीम् । सपर्वतवनां भित्त्वा सखातां सप्रतोरणाम् । सप्राकारां सभवनामानयिष्यन्ति राघव ॥ ३३ ॥ एवमाज्ञापय क्षिप्रं बलानां सर्वसंग्रहम् । मुहूर्तेन तु युक्तेन प्रस्थानमभिरोचय ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदनुपूर्वशः । ततोऽब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ १ ॥
यां निवेदयसे लङ्कां पुरीं भीमस्य रक्षसः । क्षिप्रमेनां मथिष्यामि सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥ २ ॥

संग्रहः, बलानां मध्ये सर्वसारभूतं बलम् अङ्गदादिकम् आज्ञापय । एवं प्लवमाना इत्याद्युक्तरीत्या आज्ञापयेत्यर्थः । युक्तेन यात्रायोग्येन ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ एवं लङ्काया दुर्गकर्मबलपरिमाणादौ हनुमता कथिते रामः कियन्मात्रमिदमिति न्यक्कृत्य तदानीमेव दण्डयात्रामाज्ञापयति–श्रुत्वेति । महातेजाः महाबलः । सत्यपराक्रमः अमोघविक्रमः । आभ्यां निर्भयत्वे हेतुरुक्तः । अब्रवीत्, सुग्रीवमिति शेषः ॥ १ ॥ यामिति । निवेदयसे हनुमन्मुखेन निवेदयासि । मथिष्यामि शरैर्ध्वंसयिष्यामि ॥ २ ॥

मार्गेण उपायेन तराम तरिष्यामः ॥ ३१ ॥ सर्वसैन्यतरणोपायचिन्तया किम् ? कतिपययूथपा एव समुद्रं लङ्घयित्वा पर्वतवनादिविशिष्टां लङ्कामुत्पाट्यानेष्यन्तीत्याह–अङ्गद इत्यादिना । आनयिष्यन्ति आनेष्यन्ति बलशेषेण किं तवेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ बलानां सर्वसंग्रहं सङ्गृह्यत इति सङ्ग्रहः सारः सर्वसारभूतमाज्ञापय, बलानां मध्ये सर्वसारभूतानेवं कुरुतेत्याज्ञापयेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ १ ॥ हनुमतोक्तमङ्गदादिमुखेन कार्यनिर्वहणमङ्गीकुर्वन्नाह–यामिति ॥ २ ॥

कुत इत्यत्राह—युक्त इति । युक्तः यात्रार्हः । तत्र हेतुः । विजयः विजयावहः । विजयावहत्वे हेतुमाह दिवाकरः । मध्यं दिने मध्यं प्राप्तः । अभिजिन्मुहूर्त इत्यर्थः । तदुक्तं विद्यामाधवीये—" आर्द्रोरगमित्रमखावसुजलविश्वाभिजिद्विरिञ्चेन्द्राः । ऐन्द्राग्निमूलवरुणार्यमभगतारा दिवा मुहूर्ताः स्युः " इति । नन्वभिजिन्मुहूर्ता दक्षिणयात्रासु निषिद्धाः । यथा ज्यौतिष्करत्नाकरे—" मुक्तौ दक्षिणयात्रायां प्रतिष्ठायां द्विजन्मनि । आधाने च ध्वजारोहे मृत्युदः स्यात्सदाऽभिजित् ॥" इति । उच्यते—लङ्का हि दक्षिणपूर्वस्यां किष्किन्धायाः, अतो नेयं दक्षिणयात्रेति नोक्तदोषः ॥ ३ ॥ मुहूर्तविशेषे प्रयाणस्य फलं

अस्मिन् मुहूर्ते सुग्रीव प्रयाणमभिरोचये । युक्तो मुहूर्तो विजयः प्राप्तो मध्यं दिवाकरः ॥ ३ ॥ अस्मिन् मुहूर्ते विजये प्राप्ते मध्यं दिवाकरे । सीतां हत्वा तु मे जातु क्वासौ यास्यति यास्यतः ॥ ४ ॥ सीता श्रुत्वाऽभियानं मे आशामेष्यति जीविते । जीवितान्तेऽमृतं स्पृष्ट्वा पीत्वा विषमिवातुरः ॥ ५ ॥

दर्शयति—अस्मिन्निति । दिवाकरे मध्यं प्राप्ते विजयाख्ये अस्मिन्मुहूर्ते यास्यतो मे यास्यति मयि । असौ रावणः । सीतां हत्वा जातु कदाचित् क्व यास्यति, यत्र कुत्रापि यान्तं तं हनिष्यामीत्यर्थः । सीतां हत्वा तु मे यात्विति पाठे यातु राक्षसः । " नैर्ऋतो यातुरक्षसी " इत्यमरः । यद्वा यातु गच्छतु । क्व यास्यतीत्यन्वयः ॥ ४ ॥ अद्यैव सागरतरणोपायचिन्तां विना निर्गमस्य फलमाह—सीतेति । मे अभियानं प्रस्थानं सीता श्रुत्वा जीविते आशामेष्यति । श्रवणं च त्रिजटादिभ्य इति ज्ञेयम् । निर्गमं विना केवलं विचाराकुलेष्वस्मासु जीविते सा निराशा स्यादिति भावः । कथमिव ? विषं पीत्वा आतुरः पीडितः पुरुषः जीवितान्ते प्राणात्यये प्राप्ते अमृतं स्पृष्ट्वेव ॥ ५ ॥

अस्मिन्नेव मुहूर्ते प्रयाणमभिरोचय । कुतः ? युक्त इति । यतो दिवाकरो मध्यं मध्यन्दिनं प्राप्तः अतो मुहूर्तो विजयावहः अभिजित्संज्ञको युक्तः प्राप्तः ॥ ३ ॥ तत्र प्रयाणस्य फलमाह—अस्मिन्निति । अस्मिन्मुहूर्ते यास्यतो मे मयि यात्रां कुर्वति सति, असौ रावणः सीतां हत्वा जातु क यास्यति कदाचिदपि कुत्रापि न यास्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ तदानीमेव यात्रायाः फलमाह—सीतेति । आतुरो व्याधितः जीवितान्ते जीवितान्तसमये । अमृतं स्पृष्ट्वेवेत्यन्वयः ॥ ५ ॥

स०—राजत्वात्सुग्रीवं कटाक्षीकृत्याह—अस्मिन्निति । अस्मिन् अभिजिन्नामके मुहूर्ते प्रयाणमितोऽस्मन्निर्गममभिरोचये । अभिरोचयेति पाठे—अनुमोदस्वेत्यर्थः । सुग्रीवप्रयाणमित्यैकपद्येन हनुमदाभिमुख्येन वचनमित्यङ्गीकारे " अभिप्रयाम सुग्रीव सर्वानीकसमावृताः " इत्यग्रिमग्रन्थानानुगुण्यं स्फुटम् । मध्यं नभोमध्यम् । दिवाकरो यतः प्राप्तः तस्मात् विजये विजयप्रदे मुहूर्ते । युक्तः, निर्गम इति शेषः । युक्तो मुहूर्तो विजयः इति प्रथमान्तपाठः स्फुटार्थः ॥ ३ ॥

तर्हि कदाऽस्माभिः प्रस्थाप्यम् ? तत्राह–उत्तरेति । अद्य दिने उत्तराफल्गुनीनक्षत्रं वर्तते । श्वः उत्तरदिने हस्तेन योक्ष्यते, चन्द्र इति शेषः । हस्तो रामस्य निधनतारा । उत्तराफल्गुनी तु साधनतारा । अतोऽद्यैव सर्वानीकसमावृतास्सन्तः अभिप्रयाम गच्छेम । अत्रोत्तराफल्गुनीत्यनेन स दिवसः फाल्गुन पौर्णमासीत्यवगम्यते । इदमुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते ॥६॥ यानि निमित्तानि धन्यानि तानि प्रादुर्भवन्ति । अतो रावणं निहत्य सीतामानयिष्यामि । जानकीमिति विशेषणेन जनकप्रीत्यर्थं चावश्यं सा अनेतव्येति व्यज्यते ॥ ७ ॥ उपरिष्टादुपरि स्फुरमाणमिदं मम नयनम् । मनोरथं मनोरथविषयभूतं जयम् ।

उत्तराफल्गुनी ह्यद्य श्वस्तु हस्तेन योक्ष्यते । अभिप्रयाम सुग्रीव सर्वानीकसमावृताः ॥ ६ ॥ निमित्तानि च धन्यानि यानि प्रादुर्भवन्ति च । निहत्य रावणं सीतामानयिष्यामि जानकीम् ॥७॥ उपरिष्टाद्धि नयनं स्फुरमाणमिदं मम । विजयं समनुप्राप्तं शंसतीव मनोरथम् ॥ ८ ॥ ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः । उवाच रामो धर्मात्मा पुनरप्यर्थकोविदः ॥ ९ ॥ अग्रे यातु बलस्यास्य नीलो मार्गमवेक्षितुम् । वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ॥ १० ॥ फलमूलवता नील शीतकाननवारिणा । पथा मधुमता चाशु सेनां सेनापते नय ॥ ११ ॥ दूषयेयुर्दुरात्मानः पथि मूलफलोदकम् । राक्षसाः परिरक्षेथास्तेभ्यस्त्वं नित्यमुद्यतः ॥ १२ ॥

समनुप्राप्तं सम्यक् समीपे प्राप्तम् । शंसतीव स्पष्टं बोधयतीत्यर्थः । तथोक्तं जोतिःशास्त्रे–"नेत्रस्याधः स्फुरणमसकृत्सङ्गरे भङ्गहेतुर्नेत्रोपान्ते हरति नयनं नेत्रमूले च मृत्युः । नेत्रस्योर्ध्वं हरति सकलं मानसं दुःखजातं वामे चैवं फलमविकलं दक्षिणे वैपरीत्यम्॥" इति । एवं वचने विद्यमाने दक्षिणनयनमिति व्याख्यानं चिन्त्यम् ॥ ८ ॥ पूजितः युक्तमिति श्लाघितः । अर्थकोविदः नीतिशास्त्रनिपुणः ॥ ९ ॥ नीतिशास्त्रमनुस्मरन् सेनासंविधानं दर्शयति–अग्र इति । स्पष्टम् ॥ १० ॥ मार्गमवेक्षितुं यात्विति सुग्रीवं प्रत्युक्तमात्रेण सन्निहितं नीलं प्रत्याह–फलेति ॥ ११ ॥ मार्गशोधनप्रकारमाह–दूषयेयुरिति ।

पुनर्वसौ जातस्य मम श्वस्तु नैधनतारा, अद्य साधनतारा, अतोऽद्यैव प्रयाणं कर्तव्यमित्याशयेनाह--उत्तरेत्यादि । हस्तेन योक्ष्यते, चन्द्रमा इति शेषः ॥ ६ ॥ यानि निमित्तानि धन्यानि शुभसूचकानि तानि प्रादुर्भवन्ति अतो रावणं निहत्य सीतामानयिष्यामि आनेष्यामीति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ नयनम्, दक्षिणमिति शेषः । मनोरथं मनोरथविषयम् ॥ ८--११ ॥ दूषयेयुः, विषादिनेति शेषः । मूलफलोदकमित्येकवद्भावः । परिरक्षेथाः रक्षेः ॥ १२ ॥

दूषयेयुः, विषादिनेति शेषः। परिरक्षेथा इत्यात्मनेपदमार्षम्। उद्यतः सावधान इत्यर्थः ॥ १२ ॥ शोधनान्तरमाह—निम्नेष्विति। निम्नेषु गर्तप्रदेशेषु। वनदुर्गेषु वनैः जलैः दुर्गेषु दुर्गमप्रदेशेषु। "जीवनं भुवनं वनम्" इत्यमरः। वनेषु काननेषु च। निहितं रन्ध्रे प्रहारार्थं स्थापितम्। बलं परसैन्यम्। वनौकसः वानराः। अभिप्लुत्य अभित उत्प्लुत्य पश्येयुः ॥ १३ ॥ शोधनान्तरमाह—यदिति। यत्किंचिद्बलं फल्गु असारम् तत् अत्रैव किष्किन्धाया

निम्नेषु वनदुर्गेषु वनेषु च वनौकसः। अभिप्लुत्याभिपश्येयुः परेषां निहितं बलम् ॥ १३ ॥ यच्च फल्गु बलं किंचित् तदत्रैवोपयुज्यताम्। एतद्धि कृत्यं घोरं नो विक्रमेण प्रयुद्ध्यताम् ॥ १४ ॥ सागरौघनिभं भीममग्रानीकं महाबलाः। कपिसिंहाः प्रकर्षन्तु शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५ ॥ गजश्च गिरिसङ्काशो गवयश्च महाबलः। गवाक्षश्चाग्रतो यान्तु गवां दृप्ता इवर्षभाः ॥ १६ ॥ यातु वानरवाहिन्या वानरः प्लवतां वरः। पालयन् दक्षिणं पार्श्वमृषभो वानरर्षभः ॥ १७ ॥ गन्धहस्तीव दुर्धर्षस्तरस्वी गन्धमादनः। यातु वानरवाहिन्याः सव्यं पार्श्वमधिष्ठितः ॥ १८ ॥

मेव उपयुज्यतां स्थाप्यताम्। किंचिदित्यनेन तादृशं बलमत्र दुर्लभमिति सूचितम्। अत्र युक्तिं वक्ति एतदिति। एतत् घोरं कृत्यं विक्रमेण प्रयुद्ध्यताम्। आर्षः शतृप्रत्ययः। विक्रमेण शक्त्या ये युद्ध्यन्ते तेषामेव नान्येषामित्यर्थः। विक्रमेणोपयुज्यतामिति पाठे विक्रमेणोपयुज्यमानानाम्, विक्रमयुक्तानामित्यर्थः। क्रियापदत्वे संप्रधारणायां लोट् वेदितव्यः ॥ १४ ॥ अथ "यतश्च बलमाशङ्की ततो विस्तारयेद्बलम्" इत्युक्तरीत्या बहवो बलिनोऽग्रे सेनां कर्षन्त्वित्याह—सागरेति। सागरौघनिभं सागरस्य प्रवाहो यदि भवेत्तत्तुल्यमित्यर्थः। शतशोऽथ सहस्रशः शतशस्सहस्रशश्च सङ्घीभूयेत्यर्थः ॥ १५ ॥ "अथ सेनाबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत्" इत्युक्तरीत्या निवेशयति—गज इति। गवामिति गवामग्रे दृप्ताः वृषभा इवेति संबन्धः ॥ १६ ॥ यात्विति। दक्षिणं पश्चिमपार्श्वमित्यर्थः। "यतश्च भयमाशङ्कि तां प्राचीं परिकल्पयेत्" इति कामन्दकोक्तेः। प्लवतां वानराणाम् ॥ १७ ॥ गन्धेति।

निम्नादिषु निहितं रन्ध्रे प्रहारार्थं लीनम् ॥१३॥ फल्गु बलं निस्सारं सैन्यम्। अत्रैवोपयुज्यतां किष्किन्धायामेव स्थाप्यताम्। अत्र हेतुमाह एतदिति। घोरं भयावहं नः एतद्युद्धरूपं कृत्यम्। विक्रमेण प्रयुज्यतां विक्रमेण प्रयुज्यमानानाम्, विक्रमेण युक्तानामिति नान्येषामित्यर्थः। विक्रमेण प्रयुध्यतामिति पाठे विक्रमेण शक्त्या ये युद्ध्यन्ते तेषामेव एतद्युद्धरूपं कृत्यं नान्येषामित्यर्थः ॥ १४-१७ ॥ गन्धेति। यस्य मदगन्धादितरे हस्तिनो द्रवन्ति स गन्धहस्ती ॥ १८ ॥

गन्धहस्ती मत्तगजः। तरस्वी बलवान्। सव्यं प्राचीभागम्। अधिष्ठितः अधिष्ठाता। कर्तरि क्तः ॥ १८ ॥ यास्यामीति। मध्यगमनप्रयोजनमाह अभिहर्षयन्निति। 'प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य' इत्युक्तेः। ईश्वरः इन्द्रः, तथैवौचित्यात्। गवां पतिमिवेश्वर इति वा पाठः ॥ १९ ॥ अङ्गदेनेति। अङ्गदेन संयातु अङ्गदमारुह्य संयात्वित्यर्थः। सार्वभौमेन उत्तरदिग्गजेन। भूतेशः यक्षेशः। द्रविणाधिपतिः धनाधिपतिः। अत्र त्वं च शिविका

यास्यामि बलमध्येऽहं बलौघमभिहर्षयन्। अधिरुह्य हनूमन्तमैरावतमिवेश्वरः ॥ १९ ॥ अङ्गदेनैष संयातु लक्ष्मणश्चान्तकोपमः। सार्वभौमेन भूतेशो द्रविणाधिपतिर्यथा ॥ २० ॥ जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः। ऋक्षराजो महासत्त्वः कुक्षिं रक्षन्तु ते त्रयः ॥ २१ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः। व्यादिदेश महावीर्यान् वानरान् वानरर्षभः ॥ २२ ॥ ते वानरगणाः सर्वे समुत्पत्य युयुत्सवः। गुहाभ्यः शिखरेभ्यश्च आशु पुप्लुविरे तदा ॥ २३ ॥ ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः। जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ॥ २४ ॥ शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिरयुतैरपि। वारणाभैश्च हरिभिर्ययौ परिवृतस्तदा ॥ २५ ॥ तं यान्तमनुयाति स्म महती हरिवाहिनी ॥ २६ ॥ हृष्टाः प्रमुदिताः सर्वे सुग्रीवेणाभिपालिताः। आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः। क्ष्वेलन्तो निनदन्तस्ते जग्मुर्वै दक्षिणां दिशम् ॥ २७ ॥

मारुह्य आवाभ्यामागच्छेति सिद्धम् ॥ २० ॥ जाम्बवानिति। ऋक्षराजः जाम्बवद्भ्राता। कुक्षिं पश्चाद्भागम्। जाम्बवान् सुषेणः वेगदर्शी चेति त्रयः महासत्त्वः ऋक्षराजश्च कुक्षिं रक्षन्त्वित्यन्वयः ॥ २१ ॥ राघवस्येति। व्यादिदेश रामोक्तं सर्वं कुरुतेत्याज्ञापयामास ॥ २२ ॥ त इति। पुप्लुविरे प्लुतगतिं चक्रिरे ॥ २३ ॥ तत इति। पूजितः पुरस्कृत इत्यर्थः। धर्मात्मा नीतिरूपधर्मज्ञ इत्यर्थः ॥ २४ ॥ शतैरिति। ययौ, राम इति शेषः ॥ २५ ॥ तमिति। हरिवाहिनी पूर्वोक्तबलवानरभिन्ना ॥ २६ ॥ गच्छतामवस्थाविशेषान् दर्शयति-हृष्टाः इत्यादिना। हृष्टा गर्विताः। आप्लवन्तः मण्डलाकारं

ईश्वरः इन्द्रः ॥ १९ ॥ सार्वभौमेन उत्तरदिग्गजेन। भूतेशो यक्षेशः ॥ २० ॥ जाम्बवानित्यस्य विशेषणम् ऋक्षराज इति ॥२१--२५॥ तं यान्तमित्यर्धमेकं वाक्यम् ॥२६॥ आप्लवन्तःआ समन्तात् प्लवमानाः, दूरं पतन्त इत्यर्थः। प्लवन्तः केवलं लङ्घयन्तः। क्ष्वेलन्तः सिंहनादान् कुर्वन्तः। "क्ष्वेला तु सिंहनादः स्यात्" इति

भ्रमन्त इत्यर्थः। गर्जन्तः मेघध्वनिं कुर्वन्तः। घनगर्जितमिति प्रसिद्धिः। क्ष्वेलन्तः सिंहनादं कुर्वन्तः। "क्ष्वेला तु सिंहनादः स्यात्" इत्यमरः। निनदन्तः अव्यक्तं शब्दायमानाः " णद अव्यक्ते शब्दे " इति धातुः ॥ २७ ॥ भक्षयन्तः पिबन्तः। उद्वहन्तः विलासार्थं हस्ते धारयन्तः ॥ २८ ॥ अन्योन्य मिति। सहसा तरसा। निर्वहन्ति उद्वहन्ति। क्षिपन्ति पातयन्ति। अन्ये पतन्तः सन्तः। परान् पातयितॄन्। आक्षिपन्ति प्रतीकारकरणासामर्थ्येन

भक्षयन्तः सुगन्धीनि मधूनि च फलानि च। उद्वहन्तो महावृक्षान् मञ्जरीपुञ्जधारिणः ॥ २८ ॥ अन्योन्यं सहसा दृप्ता निर्वहन्ति क्षिपन्ति च। पततश्चाक्षिपन्त्यन्ये पातयन्त्यपरे परान् ॥२९॥ रावणो नो निहन्तव्यः सर्वे च रजनीचराः। इति गर्जन्ति हरयो राघवस्य समीपतः ॥३०॥ पुरस्तादृषभो वीरो नीलः कुमुद एव च। पन्थानं शोधयन्ति स्म वानरैर्बहुभिः सह ॥ ३१ ॥ मध्ये तु राजा सुग्रीवो रामो लक्ष्मण एव च। बहुभिर्बलिभिर्भीमैर्वृताः शत्रुनिबर्हणाः ॥ ३२ ॥ हरिः शतवलिर्वीरः कोटीभिर्दशभिर्वृतः। सर्वामेको ह्यवष्टभ्य ररक्ष हरिवाहिनीम् ॥ ३३ ॥ कोटीशतपरीवारः केसरी पनसो गजः। अर्कश्चातिबलः पार्श्वमेकं तस्याभिरक्षति ॥ ३४ ॥

परिभाषणं कुर्वन्तीत्यर्थः। अपरे शक्ताः। परान् पातयितॄन् पातयन्ति ॥ २९ ॥ रावण इति। नः अस्माभिरित्यर्थः ॥ ३० ॥ पुरस्तादिति। अत्र पूर्वं रामेण मार्गरक्षणाय ये नीलादयो नियुक्ताः ततोऽन्ये कुमुदादयस्तु रामभक्त्युत्साहेन स्वयमेव प्रवृत्ता इति ज्ञेयम्। ऋषभो दक्षिणपार्श्वरक्षणाय नियुक्तो भक्त्या पराक्रमातिशयेन च अत्रापि रक्षणं कृतवानिति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ मध्ये त्विति। जग्मुरिति शेषः ॥ ३२ ॥ अवष्टभ्य अधिष्ठाय ॥ ३३ ॥ गजस्याग्रभागनियुक्तस्यापि पार्श्वरक्षणं भक्त्यतिशयात्। अत्र कार्यकरणात्केसर्यादयश्च पूर्वं नियुक्ता एवेत्याहुः। अत्र पूर्वनियुक्तानां गन्धमादनादीना

निघण्टुः ॥ २७ ॥ उद्वहन्तः जग्मुरित्यन्वयः ॥ २८ ॥ सहसा बलेन निर्वहन्ति उद्वहन्ति ॥ २९ ॥ ३० ॥ पुरस्तादित्यत्र मार्गशोधकत्वेन कुमुदऋषभयोरप्युपादानात् प्रागपि नीलेन सहैतावपि मार्गशोधने नियुक्ताविति मन्तव्यम्। अत्र ऋषभशब्देन दक्षिणपार्श्वनियुक्तादृषभादन्य उच्यते ॥ ३१ ॥ मध्य इति। बहुभिर्वृताः, जग्मुरिति शेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ गजः पूर्वभागनियुक्तादन्यः। पार्श्वमेकं पश्चाद्भागम् ऋषभगन्धमादनयोः पूर्वमेव दक्षिणसव्यपार्श्वयोर्विनियोगात्। तस्य बलस्य। अभि

मप्युपलक्षणम् । एकं पार्श्वं सव्यं पार्श्वम् । अभिरक्षतीत्यस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः । व्यत्ययेन लट् ॥ ३४ ॥ ऋक्षैरावृतत्वं जाम्बवत एव । तत्सं बन्धात् सुषेणस्यापि । जघनं पश्चाद्भागम् ॥ ३५ ॥ संपतन् । मार्गशोधनाय पुरो गच्छन्नपि पर्यपालयत् सेनापतित्वात् सर्वतो ररक्षेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

सुषेणो जाम्बवांश्चैव ऋक्षैश्च बहुभिर्वृतौ । सुग्रीवं पुरतः कृत्वा जघनं संररक्षतुः ॥ ३५ ॥ तेषां सेनापतिर्वीरो नीलो वानरपुङ्गवः । सम्पतन् पततां श्रेष्ठस्तद्बलं पर्यपालयत् ॥ ३६ ॥ दरीमुखः प्रजङ्घश्च रम्भोऽथ रभसः कपिः । सर्वतश्च ययुर्वीरास्त्वरयन्तः प्लवङ्गमान् ॥ ३७ ॥ एवं ते हरिशार्दूला गच्छन्तो बलदर्पिताः । अपश्यंस्ते गिरिश्रेष्ठं सह्यं द्रुमलतायुतम् । सरांसि च सुफुल्लानि तटाकानि वनानि च ॥ ३८ ॥ रामस्य शासनं ज्ञात्वा भीमकोपस्य भीतवत् । वर्जयन्नगराभ्याशांस्तथा जनपदानपि ॥ ३९ ॥ सागरौघनिभं भीमं तद्वानरबलं महत् । उत्ससर्प महाघोषं भीमघोष इवार्णवः ॥ ४० ॥ तस्य दाशरथेः पार्श्वे शूरास्ते कपिकुञ्जराः । तूर्णमापुप्लुवुः सर्वे सदश्वा इव चोदिताः ॥ ४१ ॥ कपिभ्यामुह्यमानौ तौ शुशुभाते नरोत्तमौ । महद्भ्यामिव संस्पृष्टौ ग्रहाभ्यां चन्द्रभास्करौ ॥ ४२ ॥

दरीमुख इति । स्पष्टम् ॥ ३७ ॥ अपश्यन्, दूरादिति शेषः । सुफुल्लानि सुफुल्लपद्मकह्लाराणि ॥ ३८ ॥ भीतवत् भीतम् । कर्तरि क्त(वतु)प्रत्ययः । वर्जयत् दूरतः परिहरत् उत्ससर्प जगामेति सम्बन्धः । सागरौघनिभमिति विपुलतायां साम्यम् । भीमघोष इवार्णव इति घोषे ॥ ३९ ॥ ४० ॥ दाशरथेः पार्श्वे इति । तन्मुखोल्लासायेति भावः ॥ ४१ ॥ हनुमदङ्गदाभ्यामुह्यमानौ रामलक्ष्मणौ । महाग्रहाभ्यां शुक्रबृहस्पतिभ्याम् । संस्पृष्टौ संयुक्तौ । चन्द्रसूर्या

रक्षति अभ्यरक्षत ॥ ३४ ॥ सुषेण इत्यादि । जाम्बवदादीनां पूर्वं कुक्षिरक्षणे नियुक्तत्वात् सुग्रीवं पुरतः कृत्वा जघनं संररक्षतुरित्यस्य सुग्रीवस्य पृष्ठतः कुक्षिं पश्चिमभागं ररक्षतुरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ नीलः पुरोमार्गशोधकस्सन्नपि प्लवनवेगातिशयवत्तया परितः सर्वतो ररक्षेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ एवमित्यादिसार्धश्लोक मेकं वाक्यम् ॥ ३८ ॥ भीतवत् भीतार्हम् ॥ ३९-४१ ॥ ग्रहाभ्यां राहुकेतुभ्याम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

स०-ग्रहाभ्यां शुक्रबृहस्पतिभ्याम् । " कविकाव्ययुतज्योत्स्नाकान्तवत् स व्यरोचत । " इत्युक्तेः । लक्ष्मणपक्षे चन्द्रो निदर्शनम् । रामपक्षे भास्करः । ततश्च कविकाव्याभ्यां सकान्तिश्चन्द्र इव वाहनसाहित्येन सकान्तिर्लक्ष्मणः । सूर्यप्रकाशाभिभूतप्रकाशस्तयोरिव रामप्रकाशाभिभवो वाहनरुचोरिति निदर्शनविवेको द्रष्टव्यः ॥ ४२ ॥

विव शुशुभाते । अत्र उपमाने चतुर्ग्रहसंयोगस्य बहुजनविनाशहेतुत्वात् हनुमदङ्गदाभ्यां रामलक्ष्मणयोगस्य महासेनाविनाशकत्वं गम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । संस्पृष्टपदेन हनुमदङ्गदयोर्लाघवातिशयकथनात् पदगतवस्तुना वस्तुध्वनिः ॥ ४२ ॥ रामानु०-ग्रहाभ्यां चन्द्रभास्कराविति पाठः ॥ ४२ ॥ पुनः सुदूरगमनसूचनायाह-तत इति । स्पष्टम् ॥ ४३ ॥ परिपूर्णार्थः परिपूर्णमनोरथः । स्मृतिमान् निमित्तशास्त्रार्थस्मरणवान् । प्रतिभानवान् तात्का

ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः । जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ॥ ४३ ॥ तमङ्गदगतो रामं लक्ष्मणः शुभया गिरा । उवाच परिपूर्णार्थः स्मृतिमान् प्रतिभानवान् ॥ ४४ ॥ हृतामवाप्य वैदेहीं क्षिप्रं हत्वा च रावणम् । समृद्धार्थस्समृद्धार्थामयोध्यां प्रतियास्यसि ॥ ४५ ॥ महान्ति च निमित्तानि दिवि भूमौ च राघव । शुभानि तव पश्यामि सर्वाण्येवार्थसिद्धये ॥४६॥ अनुवाति शुभो वायुः सेनां मृदुहितः सुखः । पूर्णवल्गुस्वराश्चेमे प्रवदन्ति मृगद्विजाः॥४७॥ प्रसन्नाश्च दिशः सर्वा विमलश्च दिवाकरः । उशनाश्च प्रसन्नार्चिरनु त्वां भार्गवो गतः॥४८॥

लिकबुद्धिमान् ॥ ४४ ॥ वक्ष्यमाणनिमित्तश्रवणे श्रद्धामुत्पादयितुं प्रथमं तत्फलं दर्शयति-हृतामिति । रावणं हत्वा वैदेहीमवाप्स्यसीति क्रमः ॥ ४५॥ कुतोऽयं निश्चय इत्यत्राह-महान्तीति । महान्ति दुर्लभानि । दिवि भूमौ च यानि शुभानि निमित्तानि सर्वाणि तवार्थसिद्धये पश्यामि, अर्थसिद्धिकराणि पश्यामीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अनुवातीति । सुखः सुखकरः, शीत इत्यर्थः । मृदुहितः मृदुः मार्दवयुक्तः, हितः अनुकूल इत्यर्थः । शुभः भाविशुभसूचकः वायुः सेनाम् अनुवाति अनुसृत्य वाति । पूर्णवल्गुस्वराः अन्यूनापरुषस्वराः सन्तः प्रवदन्ति ॥ ४७ ॥ भौमनिमित्तान्युक्त्वा दिव्यनिमित्तान्याह-प्रसन्ना इत्यादि । त्वामनुगतः तवानुकूलदिशि स्थित इत्यर्थः । यद्वा अनुगतः पश्चाद्भागं गतः । पुरः शुक्रस्य यात्रासु प्रतिषेधादिति भावः । तथोक्तम् ज्योतिषे-"प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतो नृपः । अपि शक्रेण सदृशो हतसैन्यो निवर्तते ॥" इति । उशनाश्च प्रसन्नार्चिरनु त्वां भार्गवो गतः

स्मृतिमान् अनुभूतार्थाविस्मरणशीलः । प्रतिभानवान् तत्कालोचितप्रज्ञः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ कुतोऽयं निश्चय इत्यत्राह-महान्तीति । तवार्थसिद्धये कार्यसिद्धये ॥४६॥ निमित्तान्येवाह-अनुवातीति । शिवः शुभसूचकः । अध्वश्रान्तिहरणात् हितश्च । सुखः सुखस्पर्शो वायुः मृदु मन्दं यथा तथा सेनामनुवाति अनुसृत्य वाति । मृदुहितसुखपदैः क्रमेण शैत्यमान्द्यसौरभ्याण्युच्यन्ते ॥४७॥ भौमानि निमित्तान्युक्त्वा दिव्यान्याह-प्रसन्न इत्यादि । उत्तरश्लोकप्रथमपादोऽप्युशनसो विशेषणम्॥४८॥

इत्यनेनावतारकाले जातकफलसूचनवद्रामस्यानुकूलं गोचारफलं दर्शयति विपरीतफलं राक्षसानां च । तथाहि–किष्किन्धातः आग्नेयदिग्वर्तिनीं लङ्कां प्रति गच्छतो रामस्यानुकूलः शुक्र इत्युच्यते । सूर्यस्थराशेः पुरोराशिस्थो हि भवति शुक्रः । सूर्यश्च तदानीं मीनस्थः । उत्तराफल्गुनी ह्यद्येति प्रयाणदिन कथनात् फाल्गुनपौर्णमास्यां हि रामस्य दण्डयात्रेति पूर्वमुक्तम् । तदा च शुक्रो मेषस्थः । अतो रामस्य कर्कटराशेर्मेषो हि दशमोऽनुकूलः । पूर्वोक्त दिग्वर्तिनीं लङ्कां प्रति गच्छतो रामस्य पश्चात् स्थितत्वाच्च शुक्रोऽनुकूल एव । शुक्रानुकूल्योक्तिर्बृहस्पत्याद्यानुकूल्योपलक्षणम् । स ह्यवतारकाले कर्कट कस्थः । तदपेक्षयाऽष्टात्रिंशद्वर्षयुद्धयात्राकालः । तथा च त्रिरावृत्त्या षट्त्रिंशद्वर्षेषु गतेषु रामस्याष्टात्रिंशद्वर्षे युद्धारम्भे गुरोः सिंहस्थितिः सिद्धा । गुरु द्वितीयता रामस्यानुकूला । शनिश्चावतारकाले तुलावर्गोत्तमस्थः । द्वितीयावृत्तौ तुलावृश्चिकयोः पञ्चवर्षेण गतयोः सार्द्धवर्षद्वयेनातीतेन धनुरतीत्य तदानीं

> ब्रह्मराशिर्विशुद्धश्च शुद्धाश्च परमर्षयः । अर्चिष्मन्तः प्रकाशन्ते ध्रुवं सर्वे प्रदक्षिणम् ॥ ४९ ॥

मकरस्थितियोग्योऽपि कथंचिद्धनुर्वर्गोत्तमस्थ एव शनिः । राहुस्तु अवतारकाले सिंहस्थः । ततोऽष्टात्रिंशद्वर्षेऽस्मिन् कटकस्थितियोग्योप्यतिचारादिभि र्मिथुनस्थः । तत्सप्तमे धनुषि केतुः । उक्तं चात्रापि–"मूलो मूलवता स्पृष्टो धूप्यते धूमकेतुना" इति । धूमाकारः केतुर्धूमकेतुः । तथाच धनुषि शनि केतू रामस्य षष्ठस्थावनुकूलौ । अङ्गारकस्तु रामरावणयुद्धप्रसङ्गे "आक्रम्याङ्गारकस्तस्थौ विशाखे अपि चाम्बरे" इत्युक्त्या विशाखाचतुर्थपादे वृश्चिक राशौ तिष्ठति । रामस्य पञ्चमाङ्गारकत्वफलमिदम्, यदेतद्ब्रह्मास्त्रबन्धरुधिरमोहादि । बुधस्य प्रतिमासं रोहिणीस्थत्वयोगेऽपि रामरावणयुद्धप्रसङ्गे–"प्राजा पत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम् । समाक्रम्य बुधस्तस्थौ प्रजानामशुभावहः ॥" इत्युक्तं प्रजानामशुभावहत्वमतिचारवशादेव । स च रामस्य दशमस्थोऽनुकूलः । चन्द्रश्च उत्तराफल्गुनीस्थत्वात् कन्यास्थः । अतस्तृतीयचन्द्रो रामस्यानुकूलः । सूर्यो नवमस्थो रामस्यानुकूलः । राहुस्तु मिथुन स्थत्वाद् द्वादशस्थ इति किंचिद्बाधकः । राक्षसानामिदं सर्वं विपरीतम् । तथाहि–राक्षसानां हि नक्षत्रं मूलम् । तथाच धनू राशिः । तदपेक्षया पञ्चमस्थः शुक्रः प्रतिकूलः । जन्मराशिस्थौ शनिकेतू च प्रतिकूलौ । राहुस्तु सप्तमस्थः किंचिदनुकूलः । द्वादशस्थाङ्गारकश्च प्रतिकूलः । गुरुस्तु नवमस्थोऽनुकूलः । चतुर्थस्थः सूर्यः पञ्चमस्थो बुधश्च नानुकूलौ । दशमस्थश्चन्द्रः किंचिदनुकूलः । एवं प्रायेण ग्रहगोचारफलं राक्षसानां विपरीतमेवेति ॥ ४८ ॥ ब्रह्मराशिः

ब्रह्मराशिः वेदानां राशिभूतः, अधीतसर्ववेद इत्यर्थः । अत एव विशुद्धः उशनाश्च त्वामनुगतः, अनेन प्रतिशुक्रता नास्तीत्युक्तम् । ब्रह्मराशिरित्यस्य पादस्य

अधीतसर्ववेद इत्यर्थः। विशुद्धः पापग्रहासंयुक्तः। इदं द्वयमपि भार्गवविशेषणम्। परमर्षयः सप्तर्षयः। दक्षिणां दिशं प्रति गताः। प्रदक्षिणम् तिष्ठद्गुप्रभृतित्वात्साधुः। आवर्तमाना इति शेषः॥४९॥ त्रिशङ्कुरिति। पुरोहितः विश्वामित्रः। "सृजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षीनपरान् पुनः।" इति बालकाण्डोक्तरीत्या विश्वामित्रसृष्टसप्तर्ष्यन्तर्गतवसिष्ठो वा। पितामहवरः पितामहेषु कूटस्थेषु श्रेष्ठः। इक्ष्वाकूणां प्रधानकूटस्थ

त्रिशङ्कुर्विमलो भाति राजर्षिः सपुरोहितः। पितामहवरोऽस्माकमिक्ष्वाकूणां महात्मनाम्॥५०॥
विमले च प्रकाशेते विशाखे निरुपद्रवे। नक्षत्रवरमस्माकमिक्ष्वाकूणां महात्मनाम्॥५१॥
नैर्ऋतं नैर्ऋतानां च नक्षत्रमभिपीड्यते। मूलो मूलवता स्पृष्टो धूप्यते धूमकेतुना॥५२॥

इत्यर्थः॥५०॥ विमले चेति। निरुपप्लवे क्रूरग्रहानाक्रान्ते। विशाखे इति द्विवचनं नक्षत्रद्वयात्मकत्वात्। विशाखाख्यं नक्षत्रवरमित्यर्थः। विशाखाया इक्ष्वाकुनक्षत्रत्वं ज्योतिषदर्पणे दर्शितम्—"अश्विन्यां यदि केतुः" इत्यारभ्य "इक्ष्वाकुकुलनाथस्तु ह्यन्यतो यदि भवेद्विशाखास्थस्तु" इति॥५१॥ स्वानुकूल्यमुक्त्वा परप्रातिकूल्यमाह—नैर्ऋतमिति। नैर्ऋतं नैर्ऋतदैवतम्। नैर्ऋतानां राक्षसानाम्। किं तन्नैर्ऋतं तस्य पीडा केनेत्याकाङ्क्षायामाह—मूल इति। मूलवता अन्तिकवता। "मूलं वशीकृतौ स्वीये शीर्षे तारान्तिकादिषु" इति वैजयन्ती। तेन धूमकेतुना स्पृष्टो मूलः मूलनक्षत्रं धूप्यते सन्ताप्यते। "धूप सन्तापे" इति धातुः॥५२॥

पूर्वशेषं विहायान्योऽर्थ उच्यते। ब्रह्मराशिरित्यत्र ब्रह्मराशिशब्देन "तत्रासते महात्मान ऋषयो येऽग्निहोत्रिणः। भूतारम्भकृतं ब्रह्म शंसन्तो ऋत्विगुद्यताः॥ प्रारभन्ते लोककामास्तेषां पन्थास्स दक्षिणः।" इति श्रीविष्णुपुराणोक्ताः पितृयाणमार्गस्था लोकाभिवृद्धिकामा महर्षय उच्यन्ते। तेषां राशिः सङ्घः विशुद्धः प्रसन्नः। परमर्षयः सप्तर्षयः। ध्रुवम् औत्तानपादिम् प्रदक्षिणं यथा तथा, आवर्तमाना इति शेषः। प्रकाशन्त इति सम्बन्धः। सप्तर्षिसन्निवेशप्रकारस्तु—"पूर्वभागे तु भगवान् मरीचिरुपरि स्थितः। वसिष्ठश्च सभार्योऽस्मात्पुरस्तादङ्गिरा मुनिः। ततोऽत्रिस्तस्य चासन्नः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः॥" इति॥४९॥ सपुरोहितः सवसिष्ठः। "सृजन् दक्षिणमार्गस्थान सप्तर्षीनपरान् पुनः" इत्युक्तविश्वामित्रसृष्टसप्तर्षिमण्डलस्थवसिष्ठेन सहित इत्यर्थः। मे पितामहवरः पितामहश्रेष्ठः॥५०॥ विमले निरुपद्रवे अङ्गारकादिदुष्टग्रहाक्रमणरहिते॥५१॥ नैर्ऋतं नैर्ऋतदैवत्यम्। किं तन्नक्षत्रं केन वा पीड्यत इत्याशङ्कायामाह—मूल इति। मूलवता अन्तिकवता। "मूलं वशीकृतौ स्वीये शीर्षे तारान्तिकादिषु" इति वैजयन्ती। तेन सामीप्यवता धूमकेतुना उत्पातग्रहेण स्पृष्टो मूलो मूलनक्षत्रं धूप्यते सन्ताप्यते "अग्न्युत्पातौ धूमकेतू" इत्यमरः॥५२॥

ततः किमित्यत्राह-सर्वमिति । एतन्नक्षत्रपीडनमेव राक्षसानां विनाशाय सर्वम् अशुभसूचकनिमित्तजातं समुपस्थितमित्यर्थः । तदेवोपपादयति-काल इति । कालगृहीतानां मृत्युगृहीतानां नक्षत्रं काले अन्तकाले ग्रहपीडितं भवति ॥ ५३ ॥ पुनरपि विजयसूचकान्याह-प्रसन्ना इत्यादिना । द्रुमाः यथर्तुकुसुमाः ऋतुमनतिक्रम्य जातानि कुसुमानि येषां ते तथोक्ताः । अकालकुसुमोत्पत्तिर्ह्युत्पातः । स इदानीं नास्तीत्यर्थः । तथोक्तं वराह

सर्वं चैतद्विनाशाय राक्षसानामुपस्थितम् । काले कालगृहीतानां नक्षत्रं ग्रहपीडितम् ॥ ५३ ॥
प्रसन्नाः सुरसाश्चापो वनानि फलवन्ति च । प्रवान्त्यभ्यधिकं गन्धान् यथर्तुकुसुमा द्रुमाः ॥ ५४ ॥
व्यूढानि कपिसैन्यानि प्रकाशन्तेऽधिकं प्रभो । देवानामिव सैन्यानि सङ्ग्रामे तारकामये ॥ ५५ ॥
एवमार्य समीक्ष्यैतान् प्रीतो भवितुमर्हसि । इति भ्रातरमाश्वास्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ ५६ ॥
अथावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम महती चमूः । ऋक्षवानरशार्दूलैर्नखदंष्ट्रायुधैर्वृता ॥ ५७ ॥

मिहिरेण-"शीतोष्णानां विपर्यासः फलपुष्पमकालजम् । अशोष्याणां विशोषश्च फलं षाण्मासिकं भवेत् ॥" इति ॥ ५४ ॥ व्यूढानीति । व्यूढानि कृतव्यूहानि । तारकस्य तारकासुरस्य आमयो वधो यस्मिन् सः तारकामयः तस्मिन् । यद्वा तारकाया बृहस्पतिपत्न्याः आमयो मनोव्याधिः यस्मिन् । तादृशसङ्ग्रामसंज्ञेयम् । तथोक्तं श्रीविष्णुपुराणे-"एवं च तयोरतीवोग्रः सङ्ग्रामस्तारकानिमित्तस्तारकामयो नामाभवत्" इति ॥ ५५ ॥ एवमिति । आश्वास्याब्रवीत् आश्वासनपूर्वकमब्रवीत् । अनेन प्रथमसर्गान्तोक्तः श्लोकोऽनुवृत्त इति ज्ञायते ॥ ५६ ॥ पुनरपि सेनायाः दूरगमनमाह-अथेति । ऋक्षवानरशार्दूलैः ऋक्षशार्दूलैः वानरशार्दूलैश्च । शार्दूलशब्दः श्रेष्ठवाची ॥ ५७ ॥

ततः किमित्यत आह-सर्वमिति । काले अन्तकाले प्राप्ते कालगृहीतानां मृत्युगृहीतानां, नक्षत्रं ग्रहपीडितं धूमकेतुग्रहसन्ततं भवतीति यत् एतच्च एतत् नैर्ऋतनक्षत्रपीडनमेव राक्षसानां विनाशाय सर्वमुपस्थितम् राक्षसविनाशसूचकानेकनिमित्तजातं समुपस्थितमित्यर्थः । यद्वा एतत् नैर्ऋतनक्षत्रपीडनं सर्वम् अस्मत्कुलनक्षत्रविशाखौज्ज्वल्यादिकं पूर्वोक्तं सर्वं च राक्षसनाशायोपस्थितमित्यन्वयः ॥ ५३ ॥ पुनरपि विजयसूचकान्याह-प्रसन्ना इति ॥ ५४ ॥ तारकामये आमयशब्देन बाधकत्वाद्वधो लक्ष्यते । तारकस्य तारकासुरस्य आमयो वधो यस्मिन् स तथोक्तः तस्मिन् । यद्वा तारकानाम बृहस्पतिपत्नी, तन्निमित्तत्वात्सङ्ग्रामस्य तारकामय इति संज्ञा । तथाऽऽह श्रीविष्णुपुराणे-"एवं च तयोरतीवोग्रः सङ्ग्रामस्तारकानिमित्तस्तारकामयो नामाभवत्" इति ॥५५॥ एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण भ्रातरमाश्वास्य

करग्रैरिति । अन्तर्दधे आच्छादयामास ॥ ५८ ॥ सपर्वतेति । हरिवाहिनी दक्षिणां महीम् अम्बुदसन्ततिर्द्यामिव छादयन्ती ययाविति संबन्धः ॥५९ ॥ उत्तरन्त्यामिति । सन्ततं निरन्तरं यथा भवति तथा उत्तरन्त्याम् । विपरीतवत् वैपरीत्यवत् । भावप्रधानो निर्देशः । बहुयोजनं च यथा भवति तथा

कराग्रैश्चरणाग्रैश्च वानरैरुत्थितं रजः । भीममन्तर्दधे लोकं निवार्य सवितुः प्रभाम् ॥ ५८ ॥ सपर्वतवनाकाशां दक्षिणां हरिवाहिनी । छादयन्ती ययौ भीमा द्यामिवाम्बुदसन्ततिः ॥ ५९ ॥ उत्तरन्त्यां च सेनायां सततं बहु योजनम् । नदीस्रोतांसि सर्वाणि सस्यन्दुर्विपरीतवत् ॥ ६० ॥ सरांसि विमलाम्भांसि द्रुमाकीर्णांश्च पर्वतान् । समान् भूमिप्रदेशांश्च वनानि फलवन्ति च । मध्येन च समन्ताच्च तिर्यक्चाधश्च साऽविशत् ॥६१॥ समावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम महती चमूः ॥६२॥ ते हृष्टमनसः सर्वे जग्मुर्मारुतरंहसः । हरयो राघवस्यार्थे समारोपितविक्रमाः ॥ ६३ ॥ हर्षवीर्यबलोद्रेकान् दर्शयन्तः परस्परम् । यौवनोत्सेकजान् दर्पान् विविधांश्चक्रुरध्वनि ॥६४॥ तत्र केचिद् द्रुतं जग्मुरुत्पेतुश्च तथाऽपरे । केचित् किलकिलां चक्रुर्वानरा वनगोचराः ॥६५॥ प्रास्फोटयंश्च पुच्छानि सन्निजघ्नुः पदान्यपि । भुजान् विक्षिप्य शैलांश्च द्रुमानन्ये बभञ्जिरे ॥ ६६ ॥

सस्यन्दुः ॥ ६० ॥ सरांसीत्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः । यथायोग्यं च संबन्धः । सरांसि शीतलसलिलतया मध्येनाविशत् । पर्वतान् द्रुमाकीर्णतया तिर्यगाविशत् । समान् भूमिप्रदेशान् समन्तादाविशत् । वनानि फलवत्तया अध आविशत् ॥ ६१ ॥ समावृत्येत्यर्धम् ॥ ६२ ॥ त इत्यादि । मारुत रंहसः वायुवेगाः । समारोपितविक्रमाः, अभिवृद्धविक्रमा इत्यर्थः । उद्रेकशब्दोऽतिशयवाची । दर्पान् दर्पजव्यापारान् ॥६३॥ ६४ ॥ तान् विवृणोति— तत्रेत्यादिना । किलकिलेति वानरशब्दानुकरणम् ॥ ६५ ॥ प्रास्फोटयन् भूमाववास्फालयन् सन्निजघ्नुः, भूमाविति शेषः । भुजानिति । भुजान्

हे आर्य ! एतान् समीक्ष्य प्रीतो भवितुमर्हसीति सौमित्रिरब्रवीदिति सम्बन्धः ॥५६॥५७॥ कराग्रैरिति । अन्तर्दधे अन्तर्धापयत् ॥५८॥५९॥ बहुयोजनमिति क्रिया विशेषणम् । विपरीतवत् वैपरीत्यवत् बहुयोजनं यथा तथा नदीस्रोतांसि सस्यन्दुरिति सम्बन्धः ॥ ६० ॥ सरांसीत्यादिसार्धमेकं वाक्यम् ॥ ६१ ॥ समावृत्येत्यर्ध मेकं वाक्यम् ॥ ६२ ॥ त इति । असाध्यमपि साहसवशात् साधयिष्याम इति समारोपितविक्रमाः ॥ ६३–६५ ॥ प्रास्फोटयन् पुच्छानि भूमावताडयन् । विक्षिप्य

विक्षिप्य प्रसार्य द्रुमान् शैलांश्च बभञ्जिरे ॥ ६६ ॥ गिरिगोचराः गिरिचराः । क्ष्वेलां सिंहनादम् ॥ ६७ ॥ ऊरुवेगैरिति । ममृदुः मर्दनं चक्रुः ॥ ६८ ॥ शतैरिति । श्रीमद्यथा भवति तथा परिवृता आसीदिति सम्बन्धः ॥ ६९ ॥ सा स्मेति । सेना इनेन स्वामिना सहिता, स्वस्वस्वामियुक्तेत्यर्थः ॥ ७० ॥

आरोहन्तश्च शृङ्गाणि गिरीणां गिरिगोचराः । महानादान् विमुञ्चन्ति क्ष्वेलामन्ये प्रचक्रिरे ॥ ६७ ॥ ऊरुवेगैश्च ममृदुर्लताजालान्यनेकशः । जृम्भमाणाश्च विक्रान्ता विचिक्रीडुः शिलाद्रुमैः ॥६८॥ शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिश्च सहस्रशः । वानराणां तु घोराणां श्रीमत्परिवृता मही ॥ ६९ ॥ सा स्म याति दिवारात्रं महती हरिवाहिनी । हृष्टा प्रमुदिता सेना सुग्रीवेणाभिरक्षिता ॥ ७० ॥ वानरास्त्वरितं यान्ति सर्वे युद्धाभिनन्दिनः । प्रमोक्षयिषवः सीतां मुहूर्तं क्वापि नासत ॥७१॥ ततः पादपसम्बाधं नानामृगसमायुतम् । सह्यपर्वतमासेदुर्मलयं च महीधरम् ॥ ७२ ॥ काननानि विचित्राणि नदीप्रस्रवणानि च । पश्यन्नतिययौ रामः सह्यस्य मलयस्य च ॥ ७३ ॥ वकुलांस्तिलकां श्चूतानशोकान् सिन्धुवारकान् । करवीरांश्च तिमिशान् भञ्जन्ति स्म प्लवङ्गमाः ॥ ७४ ॥ अङ्कोलांश्च करञ्जांश्च प्लक्षन्यग्रोधतिन्दुकान् । जम्बूकामलकान्नीपान् भञ्जन्ति स्म प्लवङ्गमाः ॥ ७५ ॥

प्रमोक्षयिषवः मोचयितुमिच्छवः । सनि द्विर्वचनाभाव आर्षः । "मोक्ष निरसने" इत्यस्माद्धातोः सन् ॥ ७१ ॥ ततः दिवारात्रान्ते ॥ ७२ ॥ सह्यस्य मलयस्य च काननानीत्यन्वयः । सह्यमलयौ नाम मार्गवर्तिनौ कौचित्पर्वतौ ॥ ७३ ॥ वकुलान् केसरवृक्षान् । तिलकान् क्षुरकवृक्षान् । चूताः प्रसिद्धाः, अशोकाश्च । सिन्धुवारकान् निर्गुण्डीवृक्षान् । करवीराः प्रसिद्धाः । तिमिशान् नेमिवृक्षान् ॥ ७४ ॥ अङ्कोलान् निकोचकवृक्षान् । करञ्जान् नक्तमालवृक्षान् । प्लक्षान् जटीवृक्षान् । न्यग्रोधान् वटान् । तिन्दुकान् स्फूर्जकवृक्षान् । जम्बूकामलकाः प्रसिद्धाः । नीपाः कदम्बाः ॥ ७५ ॥

प्रसार्य ॥ ६६-६९ ॥ सा स्मेति । सेना इनेन स्वामिना सहिता ॥ ७० ॥ ७१ ॥ सह्यपर्वतमासेदुर्मलयं च महीधरम् इति पाठः ॥ ७२-८३ ॥

स०-श्रीमत्परिवृता श्रीमद्भिः सुघोराणां वानराणां मध्ये श्रीमद्भिः परिवृता । श्रीमत्परिवृता श्रियं राक्षससम्पदं मश्नन्तीति श्रीमथः तैः परिवृतेति सुघोराणां वानराणां मही जातेति वा ॥ ६९ ॥ दिवारात्रम् अहोरात्रम्, याममात्रवास इत्याशयः । उत्तरत्र दिवेति शेष इति च नागोजिभट्टः । अखण्डाहोरात्रमित्यर्थः स्वरसः । 'मुहूर्तं क्वापि नावसन्' इत्युत्तरग्रन्थस्वारस्यात् । शेषं विनाऽन्वयसम्भवाच्च ॥७०॥

प्रस्तरेषु शिलासु, स्थिताः इति शेषः । वायुवेगः वानरसेनावेगजवायुवेगः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ वानराणां धातुरेणुरूषितत्वं वक्तुं पर्वतस्य धातुमत्तामाह— अधिकमिति । अर्धमेकं वाक्यम् । शैलराजः सह्यः ॥ ७८ ॥ विघट्टितः उत्थापितः ॥ ७९ ॥ गिरिप्रस्थेत्यादिसार्धपञ्चश्लोक्येकान्वया । पुष्पिताः

प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः । वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरन्ति तान् ॥ ७६ ॥ मारुतः सुखसंस्पर्शो वाति चन्दनशीतलः । षट्पदैरनुकूजद्भिर्वनेषु मधुगन्धिषु ॥ ७७ ॥ अधिकं शैलराजस्तु धातुभिः सुविभूषितः ॥ ७८ ॥ धातुभ्यः प्रसृतो रेणुर्वायुवेगविघट्टितः । सुमहद्वानरानीकं छादयामास सर्वतः ॥ ७९ ॥ गिरिप्रस्थेषु रम्येषु सर्वतः संप्रपुष्पिताः । केतक्यः सिन्धुवाराश्च वासन्त्यश्च मनोरमाः ॥ ८० ॥ माधव्यो गन्धपूर्णाश्च कुन्दगुल्माश्च पुष्पिताः । चिरिबिल्वा मधूकाश्च वकुलाः प्रियकास्तथा ॥ ८१ ॥ स्फूर्जकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः । चूताः पाटलयश्चैव कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥८२॥ मुचुलिन्दार्जुनाश्चैव शिंशुपाः कुटजास्तथा । धवाः शाल्मलयश्चैव रक्ताः कुरवकास्तथा ॥८३॥ हिन्तालास्तिमिशाश्चैव चूर्णका नीपकास्तथा । नीलाशोकाश्च वरणा अङ्कोलाः पद्मका स्तथा । प्लवमानैः प्लवङ्गैस्तु सर्वे पर्याकुलीकृताः ॥ ८४ ॥

इत्येतत्सर्वविशेषणम् । अतस्तस्य बहुशः प्रयोगः । वसन्ते पुष्प्यन्तीति वासन्त्यः । इदं माधवीविशेषणम् । "कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु" इत्यण् । गन्धैः पूर्णाः गन्धपूर्णाः, कुन्दाः । चिरिबिल्वाः नक्तमालाः । मधूकाः गुडपुष्पाः । वञ्जुलाः वानीराः । प्रियकाः बन्धूकाः । स्फूर्जकाः तिन्दुकवृक्षाः । नागवृक्षाः नागकेसराः । पाटलयः पाटलाः । कोविदाराः चमरिकाः । मुचुलिन्दाः खर्जूरविशेषाः । अर्जुनाः ककुभाः । शिंशुपाः पिच्छिलाः । कुटजाः जयवृक्षाः । धवाः धुन्धुरवृक्षाः । शाल्मलयः मोचाः । " पिच्छिला पूरणी मोचा चिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः " इत्यमरः । हिन्तालाः तालविशेषाः । चूर्णकाः आमलकविशेषाः । नीपकाः कदम्बाः । वरणाः वारुणाः । पद्मकाः सुगन्धिपुष्पा वृक्षविशेषाः । एवम्भूता वृक्षाः प्लवमानैः प्लवङ्गैः पर्याकुलीकृताः इति शेषः ।

प्लवमानैरित्यर्धं भिन्नं वाक्यम् ॥ ८४ ॥

कृता इत्यन्वयः ॥ ८०-८४ ॥ वाप्य इत्यादि जलाशया इत्यन्तमेकं वाक्यम् । जलाशयाः जलपूर्णा इति वापीविशेषणम् । अत्रापि पर्याकुलीकृता इत्यनुषज्यते । कारण्डवाः जलकुक्कुटाः । प्लवैः जलकाकैः । क्रौञ्चैः प्रसिद्धैः । तीरवनमृगानाह—वराहेत्यादिना । तरक्षुभिः मृगादनैः । व्यालैः दुष्टगजैः ।

वाप्यस्तस्मिन् गिरौ शीताः पल्वलानि तथैव च । चक्रवाकानुचरिताः कारण्डवनिषेविताः । प्लवैः क्रौञ्चैश्च सङ्कीर्णा वराहमृगसेविताः ॥ ८५ ॥ ऋक्षैस्तरक्षुभिः सिंहैः शार्दूलैश्च भयावहैः । व्यालैश्च बहुभिर्भीमैः सेव्यमानाः समन्ततः ॥ ८६ ॥ पद्मैः सौगन्धिकैः फुल्लैः कुमुदैश्चोत्पलैस्तथा । वारिजैर्विविधैः पुष्पै रम्यास्तत्र जलाशयाः ॥ ८७ ॥ तस्य सानुषु कूजन्ति नानाद्विजगणास्तथा ॥ ८८ ॥ स्नात्वा पीत्वोदकान्यत्र जले क्रीडन्ति वानराः । अन्योन्यं प्लावयन्ति स्म शैलमारुह्य वानराः ॥ ८९ ॥ फलान्यमृतगन्धीनि मूलानि कुसुमानि च । बुभुजुर्वानरास्तत्र पादपानां मदोत्कटाः ॥ ९० ॥ द्रोणमात्रप्रमाणानि लम्बमानानि वानराः । ययुः पिबन्तो हृष्टास्ते मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ ९१ ॥ पादपानवभञ्जन्तो विकर्षन्तस्तथा लताः । विधमन्तो गिरिवरान् प्रययुः प्लवगर्षभाः ॥९२॥ वृक्षेभ्योऽन्ये तु कपयो नर्दन्तो मधुदर्पिताः । अन्ये वृक्षान् प्रपद्यन्ते प्रपतन्त्यपि चापरे ॥ ९३ ॥

सौगन्धिकैः कह्लारैः । वारिजैरिति । एवमिति शेषः ॥ ८५-८७ ॥ तस्य सानुष्वित्यर्धमेकं वाक्यम् । कूजन्ति चुकूजुः । तत्सैन्यदर्शनादिति भावः ॥ ८८ ॥ स्नात्वेति । अत्र जले वापीजले । प्लावयन्ति सिञ्चन्ति ॥ ८९ ॥ शैलमारुह्येत्युत्तरशेषः । अमृतगन्धीनि अमृतस्वादूनि । मदोत्कटाः मदमत्ताः ॥ ९० ॥ द्रोणमात्रेति । द्रोणमात्रप्रमाणानि द्रोणं शिवद्वयम्, तत्प्रमाणमधुपूर्णानि । मधूनि मधुपटलानि । मधुपिङ्गलाः मधुवत्पिङ्गलवर्णाः ॥ ९१ ॥ पादपानिति । विधमन्तः दहन्तः । "ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः" इति धातुः ॥ ९२ ॥ वृक्षेभ्य इति । अन्ये वृक्षेभ्यः वृक्षेभ्योऽन्यत्र । अत्रापि ययु

वाप्य इत्यादि सार्धमेकं वाक्यम् । तस्मिन् गिरौ सह्यपर्वते वाप्यः चक्रवाकानुचरितत्वविशिष्टा इत्यर्थः । कारण्डवः जलकुक्कुटः । प्लवः बकविशेषः ॥ ८५ ॥ तरक्षुः मृगादनः । ऋक्षादिभिस्सेव्यमानं तदीयं वनं सह्यगिरावासीदिति शेषः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ तस्येति । तस्य सानुषु सह्यगिरिसानुषु ॥ ८८-९० ॥ मधूनि मधुपटलानि ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ अन्ये वृक्षेभ्यः, अन्यत्र ययुरिति शेषः ॥ ९३ ॥

रित्यनुषज्यते ॥ ९३ ॥ बभूवेति । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । अन्ये तु–तत्र तदानीम् पक्वैः कलमकेदारैः पक्वशालिक्षेत्रैः सम्पूर्णा वसुन्धरेव यथा भवेत् तथा तैर्हरिपुङ्गवैः संपूर्णा वसुधा बभूवेति योजयन्ति । अपरे तु–कलमकेदारैर्यथा कलमकेदारसदृशैः हरिपुङ्गवैः संपूर्णा वसुधा वसुन्धरेव कलमकेदारभूरिव बभूवेत्याहुः । उपमानद्वित्वं व्यञ्जयितुमुपमावाचकद्वयं प्रयुञ्जते कवयः । यथा–“ उद्धृत्य मेघैस्तत एव तोयमर्थं मुनीन्द्रैरिव

बभूव वसुधा तैस्तु सम्पूर्णा हरियूथपैः । यथा कलमकेदारैः पक्वैरिव वसुन्धरा ॥ ९४ ॥ महेन्द्रमथ सम्प्राप्य रामो राजीवलोचनः । अध्यारोहन्महाबाहुः शिखरं द्रुमभूषितम् ॥९५॥ ततः शिखरमारुह्य रामो दशरथात्मजः । कूर्ममीनसमाकीर्णमपश्यत् सलिलाकरम् ॥ ९६ ॥ ते सह्यं समतिक्रम्य मलयञ्च महागिरिम् । आसेदुरानुपूर्व्येण समुद्रं भीमनिस्वनम् ॥ ९७ ॥ अवरुह्य जगामाशु वेलावनमनुत्तमम् । रामो रमयतां श्रेष्ठः ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ ९८ ॥ अथ धौतोपलतलां तोयौघैः सहसोत्थितैः । वेलामासाद्य विपुलां रामो वचनमब्रवीत् ॥ ९९ ॥ एते वयमनुप्राप्ताः सुग्रीव वरुणालयम् । इहेदानीं विचिन्ता सा या नः पूर्वं समुत्थिता ॥ १०० ॥ अतः परमतीरोऽयं सागरः सरितां पतिः । न चायमनुपायेन शक्यस्तारितुमर्णवः ॥ १०१ ॥

संप्रणीताः । आलोकयामास हरिः पतन्तीर्नदीः स्मृतीर्वेदमिवाम्बुराशिम् ॥” इति ॥ ९४ ॥ महेन्द्रमिति । अथ सह्यमलयातिक्रमणानन्तरम् । राजीव लोचन इति समुद्रदर्शनाय महेन्द्रशिखरारोहणकुतूहलित्वमुक्तम् ॥ ९५ ॥ तत इति । स्पष्टम् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ वेलावनस्योन्नतत्वादवरुह्येत्युक्तम् । रमयतां श्रेष्ठ इत्यनेन समुद्रसम्भ्रमप्रदर्शनेन लक्ष्मणादिरञ्जकत्वं व्यञ्जितम् ॥ ९८ ॥ अथेति । स्पष्टम् ॥ ९९ ॥ एत इति । विचिन्ता समुद्रतरणोपाय चिन्ता ॥ १०० ॥ अत इति । अतीरः अविद्यमानतीरः । जलप्राय इति यावत् । अनुपायेन उपायं विनेत्यर्थः । प्रसज्यप्रतिषेधे नञ्समासः ॥१०१॥

कलमकेदारैः पक्वशालिक्षेत्रैः सम्पूर्णा वसुन्धरेव यथा भवेत तथा तैर्हरिपुङ्गवैः सम्पूर्णा वसुधा बभूवेत्यन्वयः । यद्वा पक्वैः कलमकेदारैर्यथा पक्वकलमकेदार सदृशैः हरिपुङ्गवैः संपूर्णा वसुधा वसुन्धरेव कलमकेदारभूमिरिव बभूवेत्यन्वयः । यद्वा इवशब्दस्तथार्थे । पक्वैः कलमकेदारैः वसुन्धरा यथा पूर्णा तथा हरिपुङ्गवैः वसुधा पूर्णा बभूवेति योजना ॥ ९४–९६ ॥ अत्रानुक्तमपि वासत्रयमन्यद्बोध्यम्, अग्निवेश्योक्तेः । ते सर्वे वानराः आनुपूर्व्येण सेनासान्निवेशक्रमेण ॥ ९७ ॥ अवरुह्य, महेन्द्रादित्यर्थः ॥ ९८ ॥ तोयौघैः तरङ्गैः ॥ ९९ ॥ विचिन्ता समुद्रतरणोपायचिन्ता ॥ १०० ॥ अतीरः अविद्यमानप्रत्यासन्नतीरः । अनुपायेन उपाया भावेन, उपायं विनेत्यर्थः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

मन्त्रः कार्यविचारः । प्रस्तूयताम् आरभ्यताम् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ १०२ ॥ इतीति । इतीवेत्यनेन सेनानिवेशनियोगे सागरतरणोपायविचारः अहृदयो हेतुः । वस्तुतस्तु सीताहरणक्लेश एव हेतुरिति व्यज्यते ॥ १०३ ॥ सर्वा इति । स्पष्टम् ॥ १०४ ॥ कुतः कुतश्चिद्धेतोः । शूराः वानराः ।

तदिहैव निवेशोऽस्तु मन्त्रः प्रस्तूयतामिति । यथेदं वानरबलं परं पारमवाप्नुयात् ॥ १०२ ॥ इतीव स महाबाहुः सीताहरणकर्शितः । रामः सागरमासाद्य वासमाज्ञापयत्तदा ॥ १०३ ॥ सर्वाः सेना निवेश्यन्तां वेलायां हरिपुङ्गव । सम्प्राप्तो मन्त्रकालो नः सागरस्यास्य लङ्घने ॥ १०४ ॥ स्वां स्वां सेनां समुत्सृज्य मा च कश्चित् कुतो व्रजेत् । गच्छन्तु वानराः शूरा ज्ञेयं छन्नं बलं च नः ॥ १०५ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा सुग्रीवः सहलक्ष्मणः । सेनां न्यवेशयत्तीरे सागरस्य द्रुमायुते ॥ १०६ ॥ विरराज समीपस्थं सागरस्य च तद्बलम् । मधुपाण्डुजलः श्रीमान् द्वितीय इव सागरः ॥ १०७ ॥ वेलावनमुपागम्य ततस्ते हरिपुङ्गवाः । विनिविष्टाः परं पारं काङ्क्षमाणा महोदधेः ॥ १०८ ॥ तेषां निविशमानानां सैन्यसन्नाहनिःस्वनः । अन्तर्धाय महानादमर्णवस्य प्रशुश्रुवे ॥ १०९ ॥

गच्छन्तु सर्वतः सञ्चरन्तु । किमर्थमित्यत्राह–ज्ञेयमिति । नः अस्माकम् भयं भयनिमित्तम् छन्नं ज्ञेयम्, तत्र तत्र निलीनैः शत्रुभिः प्रायशः प्रहारसम्भवादिति भावः ॥ १०५ ॥ रामस्येति । द्रुमायुते द्रुमैर्युक्ते । मिश्रणार्थाद्यौतेर्निष्ठा ॥ १०६ ॥ सागरस्य समीपस्थं तद्बलम् मधुपाण्डुजलः मधुवत्पिङ्गलजलः द्वितीयः सागर इव विरराजेत्युत्प्रेक्षा ॥ १०७ ॥ वेलेति । स्पष्टम् ॥ १०८ ॥ तेषामिति । अन्तर्धाय, स्थित इति शेषः ॥ १०९ ॥

वासमाज्ञापयदित्यस्य इहैव निवेशोऽस्त्वित्युक्तनिवेशनप्रकारविशेषविधानार्थत्वान्न पुनरुक्तिः ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ स्वां स्वामिति । शूराः वानराः गच्छन्तु, बलनिवेशनार्थं गच्छन्त्वित्यर्थः । स्वां स्वां सेनां वानरो वानरसेनाम् ऋक्षः ऋक्षसेनां समुत्सृज्य कश्चिदपि कुतोपि मा व्रजेत । कुतः ? अस्माकं भयनिमित्तं छन्नं ज्ञेयं शङ्कनीयम् । तत्रतत्र लीनैः शत्रुभिः प्रायशः प्रहरणसम्भवादिति भावः ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ विरराजेति । सागरस्य समीपस्थं तद्बलम् । मधुपाण्डुजलः मधुवत्पिङ्गलवर्णजलः द्वितीयः सागर इवेत्युत्प्रेक्षा । "हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः" इत्यमरः । मधुपानोत्कटं श्रीमद्द्वितीय इव सागरः । इति वा पाठः ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ सैन्यसन्नाहनिस्वनः सैन्यसञ्चारध्वनिः ॥ १०९ ॥

सेति । त्रेधा त्रिप्रकारैः । वलयत्रयाकारेणेति यावत् । वानरगोपुच्छभल्लूकभेदेन त्रेधेति वा ॥ ११० ॥ पश्यमाना पश्यन्ती सती । हृष्टा, अभूदिति शेषः ॥ १११ ॥ दूरं पारं यस्य दूरपारम्, विशालमित्यर्थः । असंबाधं संबाधरहितम्, अक्षोभ्यमित्यर्थः । रक्षोगणनिषेवितं समुद्रे रक्षांसि वसन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ११२ ॥ चण्डनक्रैः करणैः ग्रहः ग्रहणं यस्य स तथोक्तः तम् । " सूर्यादौ ग्रहणे युद्धे पूतनादावनुग्रहे । उपरागे च निर्बन्धे स्वर्भानौ च

सा वानराणां ध्वजिनी सुग्रीवेणाभिपालिता । त्रिधा निविष्टा महती रामस्यार्थपराऽभवत् ॥ ११० ॥ सा महार्णव मासाद्य हृष्टा वानरवाहिनी । वायुवेगसमाधूतं पश्यमाना महार्णवम् ॥ १११ ॥ दूरपारमसम्बाधं रक्षोगणनिषेवितम् । पश्यन्तो वरुणावासं निषेदुर्हरियूथपाः ॥ ११२ ॥ चण्डनक्रग्रहं घोरं क्षपादौ दिवसक्षये । हसन्तमिव फेनौघैर्नृत्यन्त मिव चोर्मिभिः ॥ ११३ ॥ चन्द्रोदयसमुद्धूतं प्रतिचन्द्रसमाकुलम् ॥ ११४ ॥ [पिनष्टीव तरङ्गाग्रैरर्णवः फेन चन्दनम् । तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥] चण्डानिलमहाग्राहैः कीर्णं तिमितिमिङ्गिलैः ॥ ११५ ॥

ग्रहः स्मृतः ॥" इति निघण्टुः । दिवसक्षये क्षपादौ, सन्ध्यायामित्यर्थः । घोरं वर्धमानत्वाद्भयङ्करम् ॥ ११३ ॥ समुद्धूतम् उल्ललितम् । प्रतिवीचि प्रतिबिम्बितचन्द्रत्वात् प्रतिचन्द्रैः समाकुलम् । चण्डानिलमहाग्राहैः चण्डानिलसदृशवेगमहाग्राहैरित्यर्थः । तिमयः शतयोजनायता महामत्स्याः । तानपि भक्षयितुं क्षमास्तिमिङ्गिलाः । तिमीन्निगिरन्तीति व्युत्पत्तेः । " गॄ निगरणे " इति धातुः । "ग्रोऽचि" इति लत्वम् । तदुक्तं पुराणे—" अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः । तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति सागरे ॥" इति ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

वानराणां ध्वजिनी, ऋक्षगोलाङ्गूलानामपि वानरावान्तरजातीयत्वात्सर्वेषामपि वानरत्वोक्तिः । त्रिधा निविष्टा ऋक्षवानरगोलाङ्गूलभेदेन त्रिधा निविष्टेत्यर्थः ॥ ११० ॥ पश्यमाना पश्यन्ती । हृष्टा, अभूदिति शेषः । दूरपारमित्यादि सार्धचतुष्टयमेकं वाक्यम् । अगाधमसुरालयमित्यन्तस्य पश्यन्तो निषेदुरित्यनेनान्वयः । असम्बाधं सम्बाधरहितम्, अक्षोभ्यमित्यर्थः । चण्डनक्रग्रहं चण्डनक्रैः करणैः ग्रहः ग्रहणं यस्य स तथोक्तम् । दिवसक्षये सति क्षपादौ निशामुखे घोरं वर्धमान त्वाद्भयङ्करमित्यर्थः । प्रतिचन्द्रसमाकुलं प्रतिबिम्बितचन्द्रत्वात् प्रतिबिम्बसमाकुलत्वम् । चण्डानिलमहाग्राहैः चण्डानिलसदृशमहाग्राहैरित्यर्थः । तिमितिमिङ्गिलैः तिमयः शतयोजनायामा महामत्स्याः । "अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः " इति वचनात् । तिमिङ्गिलाः तन्निगरणशीलाः मत्स्यविशेषाः ॥ ११–१५ ॥

दीप्तभोगैः शिरोरत्नकान्त्या प्रकाशितफणैरिव स्थितैः । महासत्त्वैः जलगजशिंशुमारादिभिः । सुदुर्गं यादोभिः । दुर्गमार्गं दुर्गमम्, नौपथसञ्चारायोग्य मित्यर्थः । योगरूढिभ्यां वरुणावासवरुणालयपदद्वयनिर्वाहः ॥११६॥ रामानु०—अगाधमसुरालयमित्येतदन्तं पश्यन्त इत्यस्य कर्म ॥११६॥ तदानीं सागरमुत्प्रेक्षते—मकरैरिति । नागभोगैः सर्पकायैः । विगाढाः प्रविष्टाः । वातलोलिताः वायुचलिताः । अत एव प्रवृद्धाः जलराशयः तरङ्गाः । उत्पेतुश्च निपेतुश्च, उत्पत्य

दीप्तभोगैरिवाकीर्णं भुजङ्गैर्वरुणालयम् । अवगाढं महासत्त्वैर्नानाशैलसमाकुलम् । सुदुर्गं दुर्गमार्गं तमगाधमसुरालयम् ॥ ११६ ॥ मकरैर्नागभोगैश्च विगाढा वातलोलिताः । उत्पेतुश्च निपेतुश्च प्रवृद्धा जलराशयः ॥ ११७ ॥ अग्निचूर्णमिवाविद्धं भास्वराम्बु महोरगम् । सुरारिविषयं घोरं पातालविषमं सदा ॥ ११८ ॥ सागरं चाम्बरप्रख्यमम्बरं सागरोपमम् । सागरं चाम्बरं चेति निर्विशेषमदृश्यत ॥ ११९ ॥

निपेतुरिति भावः ॥ ११७ ॥ अथ सागराम्बरयोः सर्वथा साम्यं वर्णयति—अग्निचूर्णमित्यादिना । रात्रौ सागरस्य सलिलशीकराः अग्निचूर्णा इव दृश्यन्त इति प्रसिद्धिः, अतो भास्वराण्यम्बूनि शीकररूपाणि यस्य तथोक्तम् । अत एवाविद्धम् आकीर्णम् अग्निचूर्णमिव सागरे दृश्यते । अम्बरं च कीर्णैर्नक्षत्रैस्तथा दृश्यते । भास्वराम्बु विमलतुहिनं च । महान्त उरगा यस्मिन् तन्महोरगम् । इदमप्युभयत्रापि समानम् । आकाशे गन्धर्वादीनामिव नागानामपि सञ्चारसम्भवात्, राह्वादिरूपोरगसम्भवाद्वा । सुरारयः असुरा राक्षसाश्च तेषां विषयम् आवासभूतम् । इदमप्युभयत्र तुल्यम् । पातालविषमं पातालवत् गम्भीरम् । इदमप्युभयत्र तुल्यम् । घोरं भयङ्करम् । इदमप्युभयत्र तुल्यम् । एवमुक्तविशेषणविशिष्टं सागरं सागरः अम्बरप्रख्यम् अम्बराभम्, उक्तविशेषणविशिष्टमम्बरं च सागरोपममदृश्यतेत्याकृष्य योजना ॥ ११८ ॥ न केवलं साम्यम्, सर्वथा साम्यं चेत्याह—सागरमिति । क्लीबत्वमार्षम् ॥ ११९ ॥

दीप्तभोगैरिव तेजोतिशयेनोज्वलदेहैरिव स्थितैः भुजङ्गैराकीर्णं वरुणालयमित्यस्य रूढत्वाद्वरुणावासमित्यनेन न पुनरुक्तिः ॥ ११६ ॥ जलराशयः ऊर्मयः ॥ ११७ ॥ अग्निचूर्णमित्यादिना द्वयेन सागराम्बरयोस्साम्यं प्रतिपाद्यते । भास्वराम्बु चन्द्रकिरणसम्पर्कात् भास्वराणि शीकररूपाम्बूनि यस्य तत । अतः आविद्धम् आकीर्णम् अग्निचूर्णमिव अग्निकणसमूह इव स्थितम् । अम्बरं तु नक्षत्रगणैस्तथा । महोरगं महान्तः उरगा यस्मिन तत इत्येतदुभयत्र समानम् । सुरारिविषयम्, सुरारयोऽसुरा राक्षसाश्च तेषां विषयमावासभूतम्, इदमप्युभयत्र समानम् । पातालविषयमिति पाठः । पातालस्य विषय इव विषयो यस्य तत, पातालवदतिगम्भीरमित्यर्थः । इदमप्युभयत्रापि समानम् । एवमुक्तविशेषणविशिष्टं सागरमम्बरप्रख्यम् उक्तविशेषणविशिष्टमम्बरं च सागरोपमम् अतः सागरं

प्रकारान्तरेणापि उक्तं साम्यं दर्शयति–संपृक्तमिति। संपृक्तं संसृष्टम्, तुल्यवर्णमिति यावत्। हिशब्दो हेतौ। तादृग्रूपे अन्योन्यतुल्यरूपे। तारारत्नसमाकुले सागराम्बरे दृश्येते स्म॥ १२०॥ मेघवीचिमालयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेनोपमानत्वम्॥ १२१॥ अन्योन्यमिति। प्रथमं सक्ताः अथ आहता इत्यन्वयः॥१२२॥ रत्नौघेत्यादिश्लोकद्वयम्। रत्नौघजलयोः सन्नादो यस्मिन्। अनेन वेगवद्वायुजनितक्षोभातिशयादन्तर्गतरत्नानामुद्गमनमवगम्यते।

सम्पृक्तं नभसाप्यम्भः सम्पृक्तं च नभोऽम्भसा। तादृग्रूपे स्म दृश्येते तारारत्नसमाकुले॥ १२०॥ समुत्पतितमेघस्य वीचिमालाकुलस्य च। विशेषो न द्वयोरासीत् सागरस्याम्बरस्य च॥ १२१॥ अन्योन्यमाहताः सक्ताः सस्वनुर्भीमनिस्वनाः। ऊर्मयः सिन्धुराजस्य महाभेर्य इवाहवे॥ १२२॥ रत्नौघजलसन्नादं विषक्तमिव वायुना। उत्पतन्तमिव क्रुद्धं यादोगणसमाकुलम्॥१२३॥ ददृशुस्ते महोत्साहा वाताहतजलाशयम्। अनिलोद्धूतमाकाशे प्रवलगन्तमिवोर्मिभिः॥ १२४॥

वायुना विषक्तमिव वायुना एकीभूतमिव। यादोगणसमाकुलं यादांसि जलजन्तवः, तेषां गणेन समाकुलम्। वाताहतजलाशयं जलाशयः समुद्रः वाताहतश्चासौ जलाशयश्चेति कर्मधारयः तम्। ऊर्मिभिः आकाशे वलगन्तमिव स्थितम्। एतन्निरूपणार्थमेव अनिलोद्धूतमिति पुनरुक्तिः॥१२३॥१२४॥

चाम्बरं च निर्विशेषं निर्भेदमदृश्यत। सागरमिति लिङ्गव्यत्यय आर्षः॥ ११८॥ ११९॥ निर्विशेषत्वमेव प्रकारान्तरेणाह–सम्पृक्तमित्यादिद्वाभ्याम्। संपृक्तं संसृष्टम्, तुल्यमिति यावत्। हिर्हेतौ। हि यस्मात् नभसा तुल्यवर्णमम्भः, अम्भसा तुल्यवर्णं नभश्च यतश्चाम्भोनभसी यथायोगं तारारत्नसमाकुले तस्मात्तादृग्रूपे अन्योन्यतुल्यरूपे दृश्येते॥ १२०॥ समुत्पतितमेघस्याम्बरस्य वीचिमालाकुलस्य सागरस्य चेत्यन्वयः॥ १२१॥ सक्ताः निरन्तराः अन्योन्यैः परस्परमाहताः सस्वनुः॥ १२२॥ रत्नौघेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। अनिलोद्धूतम् अत एव रत्नौघजलसन्नादं रत्नौघजलौघयोः सन्नादो यस्मिन् तम्, अनेन वेगवद्वायुजनितक्षोभातिशयात्तदन्तर्गतरत्नानामुद्गमनमवगम्यते। वायुना विषक्तमिव मिश्रीभूतमिव एकीभूतमिति यावत्। क्रुद्धं यादोगणसमाकुलमित्यनेन क्रूरयादोगणसमाकुलत्वात् क्रुद्धमिव स्थितम्। वाताहतजलाशयं वातोद्धूतह्रदम्, सागरमिति शेषः॥ १२३॥ १२४॥

स०–तारारत्नसमाकुले एकं नभस्तारासमाकुलम्, अपरं रत्नसमाकुलमिति ते। तारारत्नैः नक्षत्रश्रेष्ठैः तथा तारारत्नैः मुक्ताश्रेष्ठैरिति नागोजिभट्टः। तत्पक्षे "तारः शुद्धमौक्तिके" इति विश्वोक्तेः स्त्रीलिङ्गस्ताराशब्दस्तद्वाची मृग्यः। तारेषु मुक्तासु आरत्नैः अतिश्रेष्ठैरिति तद्विनेयैः क्लिष्टकल्पनया समाधेयम्॥ १२०॥

तत इति । विशेषाभिधानार्थत्वान्न पुनरुक्तिः । भ्रान्तोर्मिजलसन्नादमिति । घूर्णिततरङ्गजलसन्नादो यस्मिन् तम् । प्रलोलमिव उद्भ्रान्तमिव ॥ १२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

ततो विस्मयमापन्ना ददृशुर्हरयस्तदा। भ्रान्तोर्मिजलसन्नादं प्रलोलमिव सागरम् ॥ १२५ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥
सा तु नीलेन विधिवत् स्वारक्षा सुसमाहिता। सागरस्योत्तरे तीरे साधु सेना निवेशिता ॥ १ ॥
मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ तत्र वानरपुङ्गवौ । विचेरतुश्च तां सेनां रक्षार्थं सर्वतो दिशम् ॥ २ ॥
निविष्टायां तु सेनायां तीरे नदनदीपतेः । पार्श्वस्थं लक्ष्मणं दृष्ट्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
शोकश्च किल कालेन गच्छता ह्यपगच्छति । मम चापश्यतः कान्तामहन्यहनि वर्धते ॥ ४ ॥

एवं कृतज्ञत्वमित्रानुरोधित्वपरीक्ष्यकारित्वमहोत्साहत्वादिशरण्यत्वौपयिका रामगुणा दर्शिताः । अथ रामस्य कारुण्यरूपं प्रधानगुणं दर्शयितुं सर्गान्तरमारभते–सा त्विति । स्वारक्षा आ समन्ताद्रक्षन्तीत्यारक्षाः, शोभनाः आरक्षाः यस्याः सा तथोक्ता । विधिवत् नीतिशास्त्रोक्तरीत्या । सुसमाहिता निराकुला निवेशिता ॥ १ ॥ मैन्द इति । दिशमिति जात्येकवचनम् । दिश इत्यर्थः । 'उभसर्वतसोः' इत्यादिना द्वितीया । सर्वत इति सप्तम्यर्थे तसिः। दिशां सर्वेषु प्रदेशेष्वित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ समुद्रवेलावनाद्युद्दीपकदर्शनादुद्भूतं विरहशोकं सोढुमशक्नुवन् सौमित्रिं प्रत्याह–शोकश्चेत्यादिना । प्रथमश्चकारोऽवधारणे द्वितीयस्त्वर्थः । शोकः इष्टवस्त्वन्तरवियोगजनितः शोकः । गच्छता कालेन अपगच्छति, किलेत्यैतिह्ये । गच्छत्येवेति प्रसिद्धमिति

प्रलोलमिव उद्भ्रान्तमिव ॥ १२५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुर्थः सर्गः ॥४॥ सा त्विति । स्वारक्षा आ समन्ताद्रक्षन्तीत्यारक्षाः, शोभना आरक्षा यस्यास्सा ॥ १ ॥ मैन्दश्चेति । दिशमिति जात्येकवचनम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । दिशां सर्वतः दिशां सर्वेषु प्रदेशेष्वित्यर्थः ॥ २ ॥ ३॥ समुद्रवेलावनाद्युद्दीपकवस्तुदर्शनादुद्बुद्धविरहवेगं सोढुमशक्नुवन् वाचा विवृणोति–शोकश्चेत्यादि । मम चेत्यत्र चस्त्वर्थे । इष्टवस्त्वन्तरवियोगजनितः शोकः कालेनापगच्छति । प्रियाविरहजनितस्तु न तथेत्यर्थः ॥ ४ ॥

लौकिका वदन्ति । कान्तामपश्यतो मम तु शोकः अहन्यहनि वर्धते । लौकिकशोकविलक्षणो मम शोक इति भावः ॥ ४ ॥ ननु शत्रुहृताया दूरे स्थितायास्तस्याः प्रत्याहरणसमर्थस्य तव किं शोकेनेत्याशङ्क्य न तद्विषयोऽयं शोकः किंतूपभोगयोग्यस्य प्रियावयसो वैफल्यानुस्मरणादित्याह—न म इति । दुःखमिति । प्रिया दूरे स्थितेति मे न दुःखम्, सुग्रीवेण प्रस्थानेन तस्य निवर्त्यत्वात् । प्रबलरक्षसा हृतेति मे दुःखं नास्ति, तस्य तच्छिरः

न मे दुःखं प्रिया दूरे न मे दुःखं हृतेति वा । एतदेवानुशोचामि वयोऽस्या ह्यतिवर्तते ॥ ५ ॥
वाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश । त्वयि मे गात्रसंस्पर्शश्चन्द्रे दृष्टिसमागमः ॥ ६ ॥
तन्मे दहति गात्राणि विषं पीतमिवाशये । हा नाथेति प्रिया सा मां ह्रियमाणा यदब्रवीत् ॥ ७ ॥

कृन्तनापनोद्यत्वात् । एतदेवानुशोचामि इदमेकमेव शोकनिमित्तम् । वयोऽस्या ह्यतिवर्तते, गतं यौवनं न प्रत्याहर्तुं शक्यमिति भावः । अत्र यौवनमतिवर्तत इति नार्थः, नित्ययौवनत्वात्तस्याः । किंतु वयोऽतिवर्तते, व्यर्थतयैव यातीति भावः । मानुषभावानुसारेण चेदं वचनम् ॥ ५ ॥ प्रियास्पृष्टद्रव्यस्पर्शस्य विनोदहेतुत्वात्तत्सम्पादनार्थं वायुं प्रार्थयते—वाहीति । हे वात ! मे कान्ता यतः यत्र वसति तत्र वाहि गच्छ । तत्र गत्वा किं करणीयमित्यत्राह तामिति । न चैतदन्यतः सेत्स्यतीति सदृष्टान्तं दर्शयति—दृष्टिसमागमः चन्द्रे यथा चन्द्राधीनः, तथा मे तद्गात्रसंस्पर्शोऽपि त्वयि त्वदधीनः । यथा तदवलोकितं चन्द्रं पश्यन् तत्प्रणालिकया तां दृष्टवानस्मि तद्वत् तदङ्गस्पृष्टं त्वां स्पृशन् तामेव स्पृष्टवान् भवेयमित्यर्थः ॥६॥ न केवलं वयोतिवर्तनस्मरणमेव व्यथाहेतुः, किंतु कारणान्तरमप्यस्तीत्याह—तदिति । तद्वचनं मे आशये हृदये स्थितं सत्, सदा स्मर्यमाणं सदित्यर्थः । पीतं विषमिव गात्राणि

वयोऽस्या ह्यतिवर्तते मद्भोगसाधनमस्या वयोऽतिवर्तत इत्येतदेवानुशोचामि ॥ ५ ॥ इदानीं प्रियजनस्पृष्टद्रव्यस्पर्शस्य कालविनोदहेतुत्वात्तत्सम्पादनार्थं वायुं प्रार्थयते—वाहीति । हे वात ! कान्ता यतो यत्र वर्तते तं देशं वाहि गच्छ । गत्वा किं करणीयम् ? तत्राह तां स्पृष्ट्वेति । यद्वा यतो यत्र कान्ता वर्तते तत्र वाहि सञ्चर स्वात्मानं स्पृशन्तं वायुं प्रत्येवमुक्तम्, मद्गात्रसंस्पर्शस्तस्यास्सिद्ध्येदिति भावः । तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृशेत्यनेन तस्याः स्पर्शस्सिद्ध्यतीत्युक्तम् । न चैतदन्यतः सेत्स्यतीति सदृष्टान्तं दर्शयति त्वयीति । दृष्टिसमागमः चन्द्रे चन्द्राधीनो यथा तथा मे तद्गात्रसंस्पर्शोऽपि त्वयि त्वदधीनः । यथा चन्द्रं पश्यन् तत्प्रणालिकया तां दृष्टवानस्मि, तद्वत्तदङ्गस्पृष्टं त्वां स्पृशन् तामेव स्पृष्टवान् भवेयमित्यर्थः ॥ ६॥ आशये उदरे, स्थितमिति शेषः । यद्वा आशये हृदये स्थितं हा नाथेति तद्वचनमित्यन्वयः॥७॥

प्रत्यवयवं दहति । किं तद्वचनम् ? तत्राह हा नाथेति । सा सर्वान् भोगान् परित्यज्य मया सहागता । ह्रियमाणा सती रावणेन हरणसमये "न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्ह तेजसा" इत्युक्तरीत्या पातिव्रत्याग्निना भस्मीकर्तुं समर्थापि "तत्तस्य सदृशं भवेत्" इत्युक्तरीत्या हा नाथेति मन्त्रार्थत्वमेव पुरस्कृत्य मां यदब्रवीत् तन्मे गात्राणि दहति । एतेन रामशोकः सीताविषयकारुण्यामित्यवगम्यते । परदुःखदुःखित्वं हि कारुण्यम् ॥ ७ ॥ अथ सन्तापो जलप्रवेशं विना न शाम्यतीति वक्तुं तस्याग्नित्वं सावयवं रूपयति–तद्वियोगेति । मदनाग्निवर्धकत्वेन वियोगस्येन्धनरूपत्वम् । सन्ततत्वेन

तद्वियोगेन्धनवता तच्चिन्ताविपुलार्चिषा । रात्रिंदिवं शरीरं मे दह्यते मदनाग्निना ॥ ८ ॥
अवगाह्यार्णवं स्वप्स्ये सौमित्रे भवता विना । कथंचित् प्रज्वलन् कामः स मा सुप्तं जले दहेत् ॥ ९ ॥
बह्वेतत्कामयानस्य शक्यमेतेन जीवितुम् । यदहं सा च वामोरूरेकां धरणिमाश्रितौ ॥ १० ॥

चिन्ताया ज्वालात्वरूपणम् । रात्रिंदिवमिति । "अचतुर–" इत्यादिना सूत्रेण साधुत्वम् । शीतलाशीतलकालाविशेषेण दह्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ अवगाह्येति । सौमित्रे! कान्तास्मारकेण भवता विना अर्णवमवगाह्य स्वप्स्ये । अनेन लक्ष्मणस्य शेषावतारत्वमुक्तम् । अर्णवशयनं हि शेषिणैव । किं प्रयोजनमित्यत्राह–कथंचिदिति । इदानीं प्रज्वलन् स कामः जले सुप्तं मां कथंचिद्दहेत् कृच्छ्राद्दहेत् । मन्दीभवेदित्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं दुःसहदुःखाक्रान्तस्यापि मम जीवनधारणशक्तिस्तया सह एकधरण्याश्रयणात्तज्जीवनप्रवृत्त्युपलम्भाच्च जायत इत्याह–बह्वित्यादिना श्लोकद्वयेन । अहं सा वामोरूश्च एकां धरणिमाश्रिताविति यत् एतद्बहु भूरि जीवनसाधनम् । अतः एतेन कामयानस्य विरहिणो मम जीवितुं शक्यम् । एकशय्याश्रयणन्यायेन कामिनोरेकधरण्याश्रयणमपि जीवनसाधनं भवतीत्यभिप्रायः ॥ १० ॥ रामानु०–कामयानस्येत्यत्र "ताच्छील्य–" इत्यादिना शानच् ॥ १० ॥

रात्रिंदिवं रात्रौ च दिवा चेत्यर्थः ॥८॥ प्रज्वलन् कामो जले सुप्तं मां कथञ्चिद्दहेत् मन्दीभवेत् । कथञ्चित्प्रज्वलन् कामः स मा सुप्ते जने दहेदिति पाठे–जने सुप्ते सति कथञ्चित्प्रज्वलन् कामः स मा दहेत् स कामः तं जनं न बाधेदित्यर्थः । तस्माद्भवता विना त्वां विहाय अर्णवमवगाह्य स्वप्स्य इति सम्बन्धः ॥ ९ ॥ जीवनहारिहेतुसद्भावेऽपि महज्जीवनकारणमस्तीति चित्तसमाधानं करोति–बह्विति । सा वामोरूरहं च एकां धरणिमाश्रिताविति यत् एतत् बहु भूरिजीवनसाधनम् अत

केदारस्येति। जीवन्तीं तां शृणोमीति यत् तेन। निरूदकः निरुदकः। केदारः वप्रम्। सोदकस्य केदारस्य उपस्नेहेन उपक्लेदेनेव जीवामि॥ ११॥ कदेति। स्पष्टम्॥१२॥ रसायनं शरीरसिद्धिकरमौषधविशेषम्। आतुरः रोगी। "आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः" इत्यमरः॥१३॥ संहतौ श्लिष्टौ॥१४॥

केदारस्येव केदारः सोदकस्य निरूदकः। उपस्नेहेन जीवामि जीवन्तीं यच्छृणोमि ताम्॥ ११॥ कदा नु खलु सुश्रोणीं शतपत्रायतेक्षणाम्। विजित्य शत्रून् द्रक्ष्यामि सीतां स्फीतामिव श्रियम्॥ १२॥ कदा नु चारु बिम्बोष्ठं तस्याः पद्ममिवाननम्। ईषदुन्नम्य पास्यामि रसायनमिवातुरः॥ १३॥ तस्यास्तु संहतौ पीनौ स्तनौ तालफलोपमौ। कदा नु खलु सोत्कम्पौ श्लिष्यन्त्या मां भजिष्यतः॥ १४॥ सा नूनमसितापाङ्गी रक्षोमध्यगता सती। मन्नाथा नाथहीनेव त्रातारं नाधिगच्छति॥ १५॥ कथं जनकराजस्य दुहिता सा मम प्रिया। राक्षसीमध्यगा शेते स्नुषा दशरथस्य च॥ १६॥ कदाऽविक्षोभ्यरक्षांसि सा विधूयोत्पतिष्यति। विधूय जलदान्नीलान् शशिरेखा शरत्स्विव॥ १७॥ स्वभावतनुका नूनं शोकेनानशनेन च। भूयस्तनुतरा सीता देशकालविपर्ययात्॥१८॥ कदा नु राक्षसेन्द्रस्य निधायोरसि सायकान्। सीतां प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्सृज्य मानसम्॥ १९॥

सेति। स्पष्टम्॥ १५॥ कथमिति। स्पष्टम्॥ १६॥ कदेति। अविक्षोभ्यरक्षांसीत्येकं पदम्। अविक्षोभ्याणि दुराधर्षाणि रक्षांसि॥१७॥ स्वभावेति। देशकालविपर्ययात् देशकालयोर्व्यत्यासात्। सुखावहयोर्देशकालयोरपगमात्तद्विरुद्धयोरुपगमाच्चेत्यर्थः॥ १८॥ सीतां प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्सृज्य मानसमिति। सीतां प्रत्याहृत्य कदा नु शोकमुत्स्रक्ष्यामीत्यर्थः। आस्यं व्यादाय स्वपितीतिवत्साधुः॥ १९॥

एतत्कामयानस्य कामिनो ममैतेन जीवितुं शक्यम् कामिनोरेकशय्याश्रयणवत् एकधरण्याश्रयणमपि जीवनसाधनमिति भावः॥ १०॥ जीवनहेत्वन्तरमाह-केदारस्येति। निरूदकः निरुदकः। उपस्नेहेन उपक्लेदेन॥ ११॥ स्फीतां श्रियमिव समृद्धां राज्यलक्ष्मीमिव॥ १२॥ रसायनं शरीरसिद्धिकरमौषधम्। आतुरो रोगी॥ १३॥ संहतौ श्लिष्टौ॥ १४–१६॥ अविक्षोभ्यरक्षांसि इत्येकं पदम्। अविक्षोभ्याणिं दुराधर्षाणि रक्षांसि विधूय उत्पतिष्यतीतिं सम्बन्धः॥ १७॥ स्वभावतनुका प्रकृत्या कृशशरीरा। देशकालविपर्ययात देशकालव्यत्यासात, सुखसाधनभूतदेशकालयोरभावादित्यर्थः॥ १८॥ सीतां प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्सृज्य

कदा न्विति । स्पष्टम् ॥ २० ॥ शुक्लेतरं मलिनम् ॥ २१ ॥ एवमिति । विलपतः विलपति सति ॥ २२ ॥ आश्वासित इत्यर्धम् । उपासत उपास्त । भ्रातुरपि लक्ष्मणस्य पुरतो रघुनाथस्यैवंविधवचनप्रयोगस्तस्य सर्वविधसेवकत्वात् । अतो नानौचित्यम् ॥ २३॥२४ ॥ रामानु०–आश्वासित इति । उपासत उपास्त । वचनव्यत्यय आर्षः । उपागमदिति वा पाठः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

कदा नु खलु मां साध्वी सीता सुरसुतोपमा । सोत्कण्ठा कण्ठमालम्ब्य मोक्ष्यत्यानन्दजं पयः ॥ २० ॥ कदा शोकमिमं घोरं मैथिलीविप्रयोगजम् । सहसा विप्रमोक्ष्यामि वासः शुक्लेतरं यथा ॥ २१ ॥ एवं विलपतस्तस्य तत्र रामस्य धीमतः । दिनक्षयान्मन्दरुचिर्भास्करोऽस्तमुपागमत् ॥ २२ ॥ आश्वासितो लक्ष्मणेन रामः सन्ध्यामुपासत ॥ २३ ॥ स्मरन् कमलपत्राक्षीं सीतां शोकाकुलीकृतः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

लङ्कायां तु कृतं कर्म घोरं दृष्ट्वा भयावहम् । राक्षसेन्द्रो हनुमता शक्रेणेव महात्मना । अब्रवीद्राक्षसान् सर्वान् ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ॥ १ ॥ धर्षिता च प्रविष्टा च लङ्का दुष्प्रसहा पुरी । तेन वानरमात्रेण दृष्टा सीता च जानकी ॥ २ ॥

एवं रामवृत्तान्तमुक्त्वा हनुमन्निर्गमकालानन्तरकालिकं रावणवृत्तान्तं वक्तुमुपक्रमते–लङ्कायामिति । घोरं दुर्दर्शम् । शक्रेणेव शक्रतुल्येन । "इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्" इति विभक्तेरलोपः ॥ १ ॥ वानरमात्रेण वानरजातीयेन । वानरेष्वल्पेनेति यावत् ॥ २ ॥

मानसमिति सीतां प्रत्याहृत्य कदानु शोकमुत्स्रक्ष्यामीत्यर्थः । एतत् मुखं व्यादाय स्वपितीतिवदपूर्वकालेऽपि क्त्वाप्रत्ययस्साधुः ॥ १९ ॥ २० ॥ शुक्लेतरं मलिनम् ॥ २१ ॥ एवमिति । विलपतः सतः ॥ २२ ॥ आश्वासित इत्यस्य श्लोकस्योत्तरार्धं तु–स्मरन् कमलपत्राक्षीं सीतां शोकाकुलीकृतः इत्येतत् । स्मरन्निति हेतौ शतृप्रत्ययः । सीतास्मरणाद्धेतोः शोकाकुलीकृतो रामो लक्ष्मणेनाश्वासितः सन्ध्यामुपासत । उपागमदिति वा पाठः ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ लङ्कायामिति । हनुमता शक्रेणेव कृतं घोरं कर्म दृष्ट्वा राक्षसानब्रवीत् ॥ १ ॥ ह्रीबीजमाह–धर्षितेति ।

स०–महात्मना शक्रेणेवेत्यनेन हनुमत्कृतकर्मणः "इन्द्रो वृत्रꣳहत्वा महानास" इत्युक्तरीत्या महेन्द्रकृतिसाध्यत्वेपि रावणसुतजितेन्द्रप्रयत्नाविषयत्वं सूचयति ॥ १ ॥

चैत्यः प्रासादः नगरप्रधानभूतः प्रासादः । आविला दाहेन आकुला ॥ ३ ॥ अनन्तरं किं वा युक्तं यन्नः समर्थं हितम् । " समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे सम्बन्धार्थे हितेऽपि च " इत्यमरः । यत् कृतम् अनुष्ठितम् । सुकृतं स्वनुष्ठितम् । भवेत्फलवद्भवेत् । तादृशं किम् उच्यतां करिष्यामि । वो भद्रमस्त्वित्यन्वयः ॥ ४ ॥ बलवतस्तव किं मन्त्रेणेत्याशङ्क्य सर्वेषामपि विजयस्य मन्त्रमूलत्वान्मयाऽपि मन्त्रः करणीय इत्याह–मन्त्रमूलमिति ॥ ५ ॥

प्रासादो धर्षितश्चैत्यः प्रवरा राक्षसा हताः । आविला च पुरी लङ्का सर्वा हनुमता कृता ॥ ३ ॥ किं करिष्यामि भद्रं वः किं वा युक्तमनन्तरम् । उच्यतां नः समर्थं यत् कृतं च सुकृतं भवेत् ॥४॥ मन्त्रमूलं हि विजयं प्राहुरार्या मनस्विनः । तस्माद्वै रोचये मन्त्रं रामं प्रति महाबलाः ॥ ५ ॥ त्रिविधाः पुरुषा लोके उत्तमाधममध्यमाः । तेषां तु समवेतानां गुणदोषौ वदाम्यहम् ॥ ६ ॥ मन्त्रिभिर्हितसंयुक्तैः समर्थैर्मन्त्रनिर्णये । मित्रैर्वापि समानार्थैर्बान्धवैरपि वा हितैः॥७॥ सहितो मन्त्रयित्वा यः कर्मारम्भान् प्रवर्तयेत् । दैवे च कुरुते यत्नं तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥८॥ एकोऽर्थं विमृशेदेको धर्मे प्रकुरुते मनः । एकः कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥ ९ ॥ गुणदोषावनिश्चित्य त्यक्त्वा धर्मव्यपाश्रयम् । करिष्यामीति यः कार्यमुपेक्षेत् स नराधमः ॥ १० ॥

मन्त्रस्य करणीयत्वेऽपि स्वयमेव संमन्त्र्यताम्, किं बहुभिरित्याशङ्क्य बहुभिः सह मन्त्रयितुरेवोत्तमत्वं वक्तुं प्रतिज्ञापूर्वकं क्रमेण मन्त्रयितृभेदानाह–त्रिविधा इत्यादिना । समवेतानां सङ्कीर्णस्वरूपाणाम्, लक्षणज्ञानं विना विवेक्तुमशक्यानामित्यर्थः । गुणदोषौ उत्तमलक्षणं गुणम् । अधमलक्षणं दोषम् । मध्यमलक्षणं मिश्रणम् ॥ ६ ॥ हितसंयुक्तैः हितपरैः । समानार्थैः समानसुखदुःखैः । कर्मारम्भान् आरम्भणीयकर्माणि । दैवे दैवसमाश्रयणे कुरुते ॥ ७ ॥ ८ ॥ धर्मे पूर्वोक्तदैवसमाश्रयणे । मनः मनःपूर्वं यत्नम् ॥ ९ ॥ गुणदोषौ हिताहिते । अनिश्चित्य दैवव्यपाश्रयं त्यक्त्वा करिष्यामी

आक्रान्तेत्यर्थः । वानरमात्रेण एकेन निरायुधेन चेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ किं करिष्यामीति । अनन्तरं किं वा युक्तम् अर्हम् यत् नः समर्थं हितं यत्कृतमनुष्ठितं साधु कृतं स्वनुष्ठितं भवेत् तादृशं किम् उच्यतां करिष्यामि वो भद्रमस्त्वित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ त्रिविधा इति । समवेतानां सङ्कीर्णस्वरूपाणां लक्षणज्ञानं विना विवेक्तुमशक्यानामित्यर्थः । गुणदोषौ उत्तमलक्षणं गुणम् । अधमलक्षणं दोषम् । मध्यमलक्षणं मिश्रणम् ॥ ६ ॥ मन्त्रिभिरित्यादि । हितसंयुक्तैः हितपरैः । समानार्थैः समानसुखदुःखैः । कर्मारम्भान् आरम्भणीयकर्माणि ॥ ७ ॥ ८ ॥ एक इति । धर्मे प्रकुरुते मन इत्यनेन दैवाश्रयणमुक्तम् ॥ ९ ॥ गुणदोषौ हिताहिते अनिश्चित्य धर्म

त्युपक्रम्य यः कार्यमुपेक्षेत् उपेक्षेत न समाप्नुयात् ॥ १० ॥ यथेति । स्पष्टम् ॥ ११ ॥ उक्तत्रैविध्यं मन्त्रेऽप्यतिदिशति–ऐकमत्यमिति । ऐकमत्यम् एकां मतिमुपागम्य । शास्त्रदृष्टेन स्वभ्यस्तशास्त्रेण । राजदन्तादित्वात्परनिपातः । तद्रूपेण चक्षुषा उपलक्षिताः मन्त्रिणः यत्र मन्त्रे निरताः तम् उत्तममन्त्रमाहुः ॥ १२ ॥ बह्व्य इति । यत्र मन्त्रे । मन्त्रिणां मतयः बह्व्यः बहुधा भूत्वापि अर्थनिर्णये अर्थनिर्णयरूपफलविषये एकतां प्राप्ता भवन्ति

यथेमे पुरुषा नित्यमुत्तमाधममध्यमाः । एवं मन्त्रा हि विज्ञेया उत्तमाधममध्यमाः ॥ ११ ॥ ऐकमत्यमुपागम्य शास्त्रदृष्टेन चक्षुषा । मन्त्रिणो यत्र निरतास्तमाहुर्मन्त्रमुत्तमम् ॥ १२ ॥ बह्व्योऽपि मतयो भूत्वा मन्त्रिणामर्थ निर्णये । पुनर्यत्रैकतां प्राप्ताः स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः ॥ १३ ॥ अन्योन्यं मतिमास्थाय यत्र सम्प्रतिभाष्यते । न चैकमत्ये श्रेयोऽस्ति मन्त्रः सोऽधम उच्यते ॥ १४ ॥ तस्मात् सुमन्त्रितं साधु भवन्तो मतिमत्तमाः । कार्यं सम्प्रतिपद्यन्तामेतत् कृत्यं मतं मम ॥ १५ ॥

स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः, नीतिज्ञैरिति शेषः ॥ १३ ॥ यत्र मन्त्रे । मन्त्रिभिः अन्योन्यं मतिं स्वां स्वां बुद्धिम् । आस्थाय प्रधानीकृत्य । संप्रतिभाष्यते व्यवह्रियते । अनेनोत्तममन्त्रव्यावृत्तिरुक्ता । मध्यममन्त्रव्यावृत्त्यर्थमाह–न चेति । ऐकमत्ये तेषां मन्त्रिणां श्रेयश्च प्रीतिश्च नास्ति, स मन्त्रोऽधम उच्यते ॥ १४ ॥ सुमन्त्रितं सुनिश्चितम् । साधु समीचीनम् । कार्यं संप्रतिपद्यन्ताम् ऐकमत्येन जानन्तु । एतत् ऐकमत्येन सुनिश्चितं कार्यम् । मम कृत्यम्

व्यपाश्रयश्च त्यक्त्वा करिष्यामीत्युपक्रम्य यः कार्यमुपेक्षेत् उपेक्षेत न समाप्नुयात् स नराधमः ॥ १० ॥ ११ ॥ शास्त्रदृष्टेन स्वदृष्टशास्त्रेण तद्रूपेण चक्षुषा उपलक्षिताः मन्त्रिणः ऐकमत्यम् एकमतित्वं प्राप्य यत्र मन्त्रे निरताः तं मन्त्रमुत्तममाहुरिति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ बह्व्योऽपीति । यत्र मन्त्रे मन्त्रिणां मतयो बह्व्योऽपि बहुमार्गा भूत्वाऽपि पुनः पश्चादर्थनिर्णये अर्थनिश्चयरूपफले एकतामविरोधं प्राप्ताः स मध्यमः । बह्व्योऽपि मतयो गत्वेति पाठे मन्त्रिणो ह्यर्थनिर्णये इति पाठः । तदा यत्र मन्त्रे मन्त्रिणो बह्वयो मतयः बह्वीर्मतीर्गत्वा प्राप्य अर्थनिर्णये पुनरैकमत्यं प्राप्ताः स मध्यम इति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ अन्योन्यमिति । यत्र मन्त्रे अन्योन्यं मति मास्थाय परस्परं भिन्नमतत्वं प्राप्य सम्प्रतिभाष्यते विरुद्धभाषणं क्रियते नचैकमत्ये श्रेयोऽस्ति ऐकमत्यविषयं श्रेयो नास्ति ऐकमत्यजनकप्रतिपादनं नास्तीति यावत् । स मन्त्रोऽधम इति योजना ॥ १४ ॥ उपसंहरति–तस्मादिति । सुमन्त्रितं यथा तथा भवन्तः कार्यं संप्रतिपद्यन्ताम् एतन्मन्त्रणमेव कृत्यं मम मतमिति सम्बन्धः॥१५॥

अतिशयेन कर्तव्यम् ॥ १५ ॥ गतं तु गतमेव, किं मन्त्रकरणे इतः किं नश्छिन्नमित्यत आह—वानराणामिति । अभ्येति अभ्येष्यति । "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इति वर्तमाननिर्देशः । उपरोधकः उपरोद्धुम् । क्रियार्थायां क्रियायां ण्वुल् ॥१६॥ सागरे विद्यमाने कथमस्मानुपरोत्स्यति ? तत्राह—

वानराणां हि वीराणां सहस्रैः परिवारितः । रामोऽभ्येति पुरीं लङ्कामस्माकमुपरोधकः ॥१६॥ तरिष्यति च सुव्यक्तं राघवः सागरं सुखम् ॥ १७ ॥ तरसा युक्तरूपेण सानुजः सबलानुगः । समुद्रमुच्छोषयति वीर्येणान्यत् करोति वा ॥ १८ ॥ अस्मिन्नेवङ्गते कार्ये विरुद्धे वानरैः सह । हितं पुरे च सैन्ये च सर्वं सम्मन्त्र्यतां मम ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसास्ते महाबलाः । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे रावणं राक्षसेश्वरम् । द्विषत्पक्षमविज्ञाय नीतिबाह्यास्त्वबुद्धयः । [अविज्ञायात्मपक्षं च राजानं भीषयन्ति हि] ॥ १ ॥ राजन् परिघशक्त्यृष्टिशूलपट्टिशसङ्कुलम् । सुमहन्नो बलं कस्माद्विषादं भजते भवान् ॥ २ ॥

तरिष्यतीति सार्द्धश्लोकः । उच्छोषयति उच्छोषयिष्यति । अन्यत् सेतुबन्धादिकं वा करोति करिष्यति ॥ १७ ॥ १८ ॥ अस्मिन् लङ्कानिरोधनरूपे कार्ये । एवंगते उक्तरीत्या प्रवृत्ते । वानरैः सह विरुद्धे विरोधे च प्राप्ते । भावे निष्ठा । पुरादिषु हितं यत्तत्सर्वं संमन्त्र्यतामित्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

एवं रावणवचनमाकर्ण्य अविदितरघुनाथप्रभावा मदोद्धता राक्षसास्तद्बलवर्णनपूर्वकं रावणं प्रशंसन्ति—इत्युक्ता इत्यादिना । सार्धश्लोक एकान्वयः । द्विषत्पक्षं द्विषद्बलम् । "पक्षो मासार्धके पार्श्वे गृहे सूर्यविरोधयोः । केशादेः परितो वृन्दे बले सखिसहाययोः ॥" इति विश्वः ॥ १ ॥ परिघः परितो

मन्त्रस्य को विषय इत्याकाङ्क्षायामाह—वानराणामिति । अभ्येति अचिरादेष्यति । उपरोधकः उपरोद्धुम् ॥ १६ ॥ तरसा बलेन युक्तरूपेण अत्यन्तमुचितेन सबलानुगः बलोपेतानुचरसहितः ॥ १७ ॥ सागरं कथं तरिष्यतीत्यत्राह—समुद्रमिति । उच्छोषयति उच्छोषयिष्यति । अन्यत् सेतुबन्धादिकं करिष्यति ॥ १८ ॥ अस्मिन् लङ्कानिरोधरूपे कार्ये एवङ्गते मदुक्तरीत्या प्रवृत्ते वानरैः सह विरुद्धे विरोधे च प्राप्ते मम पुरादिषु हितं यत् तत्सर्वं सम्मन्त्र्यतामित्यन्वयः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ इत्युक्ता इत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । द्विषत्पक्षं द्विषद्बलम् ॥ १ ॥ परिघ

हननक्षमो गदाविशेषः । "परिघः परिघातनः" इत्यमरः । शक्तिः दीर्घयष्टिः । ऋष्टिः असिः । "खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिऋष्टयः" इत्यमरः । शूलं प्रसिद्धम् । पट्टिशः खड्गविशेषः । तैः सङ्कुलं व्याप्तं बलमस्ति । समग्रबले एवं विद्यमाने कस्माद्धेतोः भवान् विषादं भजत इति योजना । अत्र सुमहन्नो बलमित्यत्र बलं नास्तीति प्रामादिका भाव्यनर्थसूचिकाखिलोक्तिः ॥ २ ॥ रामानु०—एवं रावणवचः श्रुत्वा अविदितरामबला राक्षसाः सुरासुरविदितं भवदीयबलं विस्मृत्य मानुषमात्राच्छत्रोः किमर्थं शङ्कस इति प्रशंसापूर्वकं रावणं प्रोत्साहयन्ति—राजन्नित्यादिना ॥ २ ॥ तिष्ठतु सैन्यम्, त्वमेक एव समस्तशत्रुविद्रावणक्षम इत्याशये

त्वया भोगवतीं गत्वा निर्जिताः पन्नगा युधि ॥ ३ ॥ कैलासशिखरावासी यक्षैर्बहुभिरावृतः । सुमहत् कदनं कृत्वा वश्यस्ते धनदः कृतः ॥ ४ ॥ स महेश्वरसख्येन श्लाघमानस्त्वया विभो । निर्जितः समरे रोषाल्लोकपालो महाबलः ॥ ५ ॥ विनिहत्य च यक्षौघान् विक्षोभ्य च विगृह्य च । त्वया कैलासशिखराद्विमानमिदमाहृतम् ॥ ६ ॥ मयेन दानवेन्द्रेण त्वद्भयात् सख्यमिच्छता । दुहिता तव भार्यार्थे दत्ता राक्षसपुङ्गव ॥ ७ ॥ दानवेन्द्रो मधुर्नाम वीर्योत्सिक्तो दुरासदः । विगृह्य वशमानीतः कुम्भीनस्याः सुखावहः ॥ ८ ॥ निर्जितास्ते महाबाहो नागा गत्वा रसातलम् । वासुकिस्तक्षकः शङ्खो जटी च वशमाहृताः ॥ ९ ॥ अक्षया बलवन्तश्च शूरा लब्धवराः पुनः । त्वया संवत्सरं युद्ध्वा समरे दानवा विभो ॥ १० ॥ स्वबलं समुपाश्रित्य नीता वशमरिन्दम । मायाश्चाधिगतास्तत्र बहवो रक्षसाधिप । [निर्जिताः समरे रोषाल्लोकपाला महाबलाः । देवलोकमितो गत्वा शक्रश्चापि विनिर्जितः ॥] ॥ ११ ॥

नाह—त्वयेत्यादिना । सार्धश्लोक एकान्वयः । भोगवतीं सर्पराजनगरीम् । कदनं युद्धम् ॥ ३ ॥ ४ स इति । स्पष्टम् ॥ ५ ॥ विमानं पुष्पकम् ॥ ६ ॥ दुहिता मन्दोदरी । यद्यपि मयेनाभिजात्यभ्रमाद्दत्तेत्युत्तरे वक्ष्यति, तथाप्यत्र प्रशंसायां भयाद्दत्तेत्युक्तम् ॥ ७ ॥ दानवेन्द्रः मधुः । कुम्भीनसी रावणभगिनी । सुखमावहतीति सुखावहः, भर्ता ॥ ८ ॥ जटी सर्पविशेषस्य नाम । त्वया भोगवतीमित्यत्र तक्षकादिभिन्नकर्कोटकादिजयोक्तिरिति न पौनरुक्त्यम् ॥ ९ ॥ अक्षया इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । लब्धवराः, ब्रह्मणेति शेषः । अक्षयाः चूर्णीकरणेऽपि पुनरुत्पत्तिमत्त्वेन क्षयरहिता इत्यर्थः । दानवाः शक्त्यृष्टिशूलपट्टिशसङ्कुलं बलं नः, अस्तीति शेषः ॥ २–५ ॥ विमानं पुष्पकम् ॥ ६ ॥ दुहिता मन्दोदरी ॥ ७ ॥ कुम्भीनस्यास्तव स्वसुः सुखावहः भर्ता ॥ ८ ॥ जटी नागविशेषः ॥ ९ ॥ अक्षया इत्यादि श्लोकद्वयम् । दानवाः कालकेयाः । तत्र तत्संवासान्मायाश्चाधिगता इति सम्बन्धः ॥ १०–१२ ॥

कालकेयाः । तत्र कालकेयसकाशात् । बहवः बह्वयः । "वोतो गुणवचनात्" इति पक्षे ङीषभावः ॥ १० ॥ ११ ॥ चतुर्विधबलानुगाः रथगजतुरग पदातिभेदेन चतुर्विधानि बलानि पृष्ठगानि येषां ते तथा ॥ १२॥ मृत्युदण्डेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । मृत्युदण्डः यमदण्डः स एव महाग्राहः महानक्रः यस्मिन् । शालमलयः कण्टकशाल्मलिवृक्षाकारायुधविशेषाः त एव द्रुमाः तैर्मण्डितम् । मृत्युः यमः । प्रतिषेधितः युद्धादपक्रामितः ॥ १३ ॥ १४ ॥

शूराश्च बलवन्तश्च वरुणस्य सुता रणे । निर्जितास्ते महाबाहो चतुर्विधबलानुगाः ॥ १२ ॥ मृत्युदण्डमहाग्राहं शाल्मलिद्रुममण्डितम् । कालपाशमहावीचिं यमकिङ्करपन्नगम्॥ १३॥ अवगाह्य त्वया राजन् यमस्य बलसागरम् । जयश्च विपुलः प्राप्तो मृत्युश्च प्रतिषेधितः ॥ १४ ॥ सुयुद्धेन च ते सर्वे लोकास्तत्र विलोलिताः ॥ १५ ॥ क्षत्रियै र्बहुभिर्वीरैः शक्रतुल्यपराक्रमैः । आसीद्वसुमती पूर्णा महद्भिरिव पादपैः ॥ १६ ॥ तेषां वीर्यगुणोत्साहैर्न समो राघवो रणे । प्रसह्य ते त्वया राजन् हताः परमदुर्जयाः ॥ १७ ॥ तिष्ठ वा किं महाराज श्रमेण तव वानरान् । अयमेको महाबाहुरिन्द्रजित् क्षपयिष्यति ॥ १८ ॥ अनेन हि महाराज माहेश्वरमनुत्तमम् । इष्ट्वा यज्ञं वरो लब्धो लोके परमदुर्लभः ॥ १९ ॥ शक्तितोमरमीनं च विनिकीर्णान्त्रशैवलम् । गजकच्छपसम्बाधमश्वमण्डूकसङ्कुलम् ॥ २० ॥ रुद्रादित्यमहाग्राहं मरुद्वसुमहोरगम् । रथाश्वगजतोयौघं पदातिपुलिनं महत् ॥ २१ ॥

सुयुद्धेनेत्यर्धम् । सुयुद्धेन स्वल्पयुद्धेनेत्यर्थः । विलोलिताः द्राविताः ॥ १५ ॥ क्षत्रियैः अनरण्यप्रभृतिभिः ॥ १६॥ तेषामिति । न समो राघव इति । तेभ्योऽपि निहीनबलः सुखेन निग्राह्य इति भावः ॥ १७ ॥ तिष्ठ वेति । स्पष्टम् ॥ १८ ॥ माहेश्वरं महेश्वरप्रीतिकरम् ॥ १९ ॥ शक्तितोमरेत्यादिश्लोक

मृत्युदण्डेत्यादि श्लोकद्वयम् । शाल्मलिद्रुमभूषितं शाल्मलयः आयुधविशेषाः त एव द्रुमाः तैर्भूषितम् ॥१३–१८ ॥ माहेश्वरं महेश्वरप्रीतिकरम् । इष्ट्वा कृत्वा ॥१९॥ युद्धं सागरत्वेन निरूपयति–शक्तितोमरेत्यादिना । विनिकीर्णानि व्याप्तानि ॥ २० ॥ महत महान्तम् ॥ २१ ॥

त्रयमेकान्वयम् । दैवतपतिः इन्द्रः ॥ २०–२२ ॥ पितामहेति । स्पष्टम् ॥ २३ ॥ विसृज प्रेषय । यावन्नयति नेष्यति ॥ २४ ॥ अयुक्ता असम्भाविता । प्राकृतात् क्षुद्रात् हनुमतः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अनेन हि समासाद्य देवानां बलसागरम् । गृहीतो दैवतपतिर्लङ्कां चापि प्रवेशितः ॥ २२ ॥ पितामहनियोगाच्च मुक्तः शम्बरवृत्रहा । गतस्त्रिविष्टपं राजन् सर्वदेवनमस्कृतः ॥ २३ ॥ तमेव त्वं महाराज विसृजेन्द्रजितं सुतम् । यावद्वानरसेनां तां सरामां नयति क्षयम् ॥ २४ ॥ राजन्नापदयुक्तेयमागता प्राकृताज्जनात् । हृदि नैव त्वया कार्या त्वं वधिष्यसि राघवम् ॥२५॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदि० श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥७॥

ततो नीलाम्बुदनिभः प्रहस्तो नाम राक्षसः । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं शूरः सेनापतिस्तदा ॥ १ ॥ देवदानवगन्धर्वाः पिशाचपतगोरगाः । न त्वां धर्षयितुं शक्ताः किं पुनर्वानरा रणे ॥ २ ॥ सर्वे प्रमत्ता विश्वस्ता वञ्चिताः स्म हनूमता । न हि मे जीवतो गच्छेज्जीवन् स वनगोचरः ॥ ३ ॥

एवं मन्त्रिभिः सह संमन्त्र्य भूयोऽभिहिते सकलसचिवप्रधानः प्रहस्तः स्वाभिमतमर्थं राज्ञे निवेदयति–तत इति । स्पष्टम् ॥ १ ॥ देवेति । स्पष्टम् ॥ २ ॥ हनुमतः पौरुषं प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा कथमेवमुच्यत इत्यत्राह–सर्व इति । विश्वस्ताः परिभवितुमस्मान् कोऽपि न शक्त इति विश्वस्ताः विस्रब्धाः ।

दैवतपतिः इन्द्रः ॥ २२ ॥ २३ ॥ विसृज प्रेषय । यावन्नयति नेष्यति । " यावत्पुरानिपातयोर्लट् " इति भविष्यदर्थे लट् ॥ २४ ॥ अयुक्ता असम्भाविता ॥२५॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ १ ॥ २ ॥ हनुमतः पौरुषं प्रत्यक्षतो दृष्ट्वापि कथमेवं ब्रूष इत्यत्राह–सर्व इत्यादि । प्रमत्ताः भोगादिपरवशाः । विश्वस्ताः अस्मान् परिभवितुं कोऽपि न शक्तिमानिति विप्रलब्धाः अत एव वञ्चिताः । प्रामादिकः परिभवो न न्यूनतामावहतीति भावः । जीवत इत्यनादरे षष्ठी ॥ ३ ॥

स०–दैवतपतिः इन्द्रः । लङ्कायां तत्रापि कारागृह इति शेषः । सागरमित्यर्धर्चादिः अतो महदिति पूर्वश्लोकस्थविशेषणं युक्तम् । " दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् " इत्यत्र प्रमेयदीपिकायामप्रमेयत्वस्य द्युताविव महदित्यस्य बहुव्रीहिघटकपुलिनपदार्थे वाऽन्वयः । अतो नपुंसकत्वोपपत्तिः । महान्तमिति लिङ्गविपर्यासो वा । दैवतशब्दग्रहणेन तेषां नपुंसकत्वं ध्वन्यते ॥ २२ ॥

प्रामादिकशत्रुपरिभवो न न्यूनतामापादयतीति भावः ॥३॥ रामानु०–प्रमत्ताः अनवहिताः । विश्वस्ताः एको वानरः किं करिष्यतीत्यवज्ञया विस्रब्धाः, अत एव वञ्चिताः । नहीति । जीवत इत्यनादरे षष्ठी ॥ ३ ॥ सर्वामिति । स्पष्टम् ॥ ४ ॥ रामानु०–करोमि अचिरादेव करिष्यामि । "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इति भविष्यदर्थे लट् ॥ ४ ॥

सर्वां सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् । करोम्यवानरां भूमिमाज्ञापयतु मा भवान् ॥ ४ ॥ रक्षां चैव विधास्यामि वानराद्रजनीचर । नागमिष्यति ते दुःखं किञ्चिदात्मापराधजम् ॥ ५ ॥ अब्रवीत्तु सुसंक्रुद्धो दुर्मुखो नाम राक्षसः । इदं न क्षमणीयं हि सर्वेषां नः प्रधर्षणम् ॥ ६ ॥ अयं परिभवो भूयः पुरस्यान्तःपुरस्य च । श्रीमतो राक्षसेन्द्रस्य वानरेण प्रधर्षणम् ॥७॥ अस्मिन् मुहूर्ते हत्वैको निवर्तिष्यामि वानरान् । प्रविष्टान् सागरं भीममम्बरं वा रसातलम् ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत् सुसंक्रुद्धो वज्रदंष्ट्रो महाबलः । प्रगृह्य परिघं घोरं मांसशोणितरूषितम् ॥ ९ ॥ किं वो हनुमता कार्यं कृपणेन तपस्विना । रामे तिष्ठति दुर्धर्षे ससुग्रीवे सलक्ष्मणे ॥१०॥ अद्य रामं ससुग्रीवं परिघेण सलक्ष्मणम् । आगमिष्यामि हत्वैको विक्षोभ्य हरिवाहिनीम् ॥ ११ ॥ इदं ममापरं वाक्यं शृणु राजन् यदीच्छसि । उपाय कुशलो ह्येव जयेच्छत्रूनतन्द्रितः ॥ १२ ॥

आत्मापराधः सीताहरणरूपो व्यतिक्रमः ॥ ५ ॥ हि यस्माद्वानरेण कृतमिदं कर्म सर्वेषां नः प्रधर्षणरूपम् । भूयः तदुपरि पुरस्यान्तःपुरस्य च परिभवरूपम् । अथ च राक्षसेन्द्रस्य प्रधर्षणरूपम् अतो न क्षमणीयमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ततः किं करिष्यसीत्यत आह–अस्मिन्निति । स्पष्टम् ॥ ८ ॥ रामानु०–निवर्तिष्यामि निवर्तिष्ये ॥ ८ ॥ तत इति । स्पष्टम् ॥ ९ ॥ कृपणेन गूढसञ्चारप्रकटितभयेन । तपस्विना शोच्येन ॥ १० ॥ रामानु०–तपस्विना तपस्व्याहारभूतफलाशिनेत्यर्थः ॥ १० ॥ अद्येति । स्पष्टम् ॥ ११ ॥ तद्वाक्यं किमित्याकाङ्क्षायामुपायप्रतिपादकं वाक्यं वक्तुमादावुपायं प्रशंसति–

करोमि करिष्यामि ॥ ४ ॥ आत्मापराधजं सीतापहरणरूपापराधजम् ॥५॥ इदमित्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । हि यस्मात् वानरेण कृतमिदं प्रधर्षणं सर्वेषां ना प्रधर्षणरूपं भूयस्तदुपरि पुरस्यान्तःपुरस्य च परिभवरूपम् अथ राक्षसेन्द्रप्रधर्षणमक्षवधादिरूपम् अतो न क्षमणीयमित्यन्वयः ॥ ६–९ ॥ किमिति । कृपणेन प्रकाशसञ्चरणे भयात् गूढं रात्रौ कृतकार्येण । तपस्विना शोच्येन ॥ १० ॥ अद्य राममित्यस्य वास्तवार्थस्तु–लक्ष्मणं रामं विनेति शेषः । सुग्रीवं हत्वा आगमिष्यामीति

उपायेति ॥ १२ ॥ विवक्षितमुपायमेवाह-कामरूपेत्यादिना । निश्चिताः निश्चितवन्तः । राक्षसा वा सहस्राणीति । सहस्रशब्दस्य सङ्ख्येयपरत्वेऽपि शब्दस्वाभाव्यान्नपुंसकत्वम् । किमिति ब्रूयुस्तत्राह-प्रेषिता इति । अस्यान्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १३-१५ ॥ ते वयं तत्र समीपे याम । यामेति

कामरूपधराः शूराः सुभीमा भीमदर्शनाः । राक्षसा वा सहस्राणि राक्षसाधिप निश्चिताः ॥ १३ ॥ काकुत्स्थमुप सङ्गम्य बिभ्रतो मानुषं वपुः । सर्वे ह्यसम्भ्रमा भूत्वा ब्रुवन्तु रघुसत्तमम् ॥ १४ ॥ प्रेषिता भरतेन स्म भ्रात्रा तव यवीयसा । [तवागमनमुद्दिश्य कृत्यमात्ययिकं त्विति ॥] स हि सेनां समुत्थाप्य क्षिप्रमेवोपयास्यति ॥ १५ ॥ ततो वयमितस्तूर्णं शूलशक्तिगदाधराः । चापबाणासिहस्ताश्च त्वरितास्तत्र याम ह ॥ १६ ॥ आकाशे गणशः स्थित्वा हत्वा तां हरिवाहिनीम् । अश्मशस्त्रमहावृष्ट्या प्रापयाम यमक्षयम् ॥ १७ ॥ एवं चेदुपसर्पेता मनयं रामलक्ष्मणौ । अवश्यमपनीतेन जहतामेव जीवितम् ॥ १८ ॥ कौम्भकर्णिस्ततो वीरो निकुम्भो नाम वीर्य वान् । अब्रवीत् परमक्रुद्धो रावणं लोकरावणम् ॥ १९ ॥ सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु महाराजेन सङ्गताः । अहमेको हनि ष्यामि राघवं सहलक्ष्मणम् । सुग्रीवं च हनूमन्तं सर्वानेव च वानरान् ॥ २० ॥

लोटि रूपम् ॥ १६ ॥ आकाश इति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥ एवं कृते किं स्यादित्यत्राह-एवं चेदिति । रामलक्ष्मणौ अनयम् अस्मत्कृतकैतवापरिज्ञानेन विश्वासं यद्युपसर्पेतां ततस्तेन अपनीतेन अपनयेन जीवितं जहतामेव, जह्यातामेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ कौम्भकर्णिरिति । स्पष्टम् ॥ १९ ॥ सर्व इत्यादि सम्बन्धः ॥ ११ ॥ १२ ॥ राक्षसा वेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । सहस्रशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वाद्राक्षसा इत्यनेन सामानाधिकरण्यम् । निश्चिताः निश्चितवन्तः इति कृत्वा भरतेन प्रेषिता इति ब्रुवन्त्वित्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ स हि सेनामित्यर्धं भिन्नं वाक्यम् । सः रामः ॥ १५ ॥ ततः किम्? तत्राह-तत इति । ते वयं तत्र तत्समीपं यामेत्यन्वयः । यामेति लोडुत्तमपुरुषबहुवचनम् ॥१६॥१७॥ एवं चेदिति । रामलक्ष्मणौ अनयम् एवं चेदुपसर्पेताम् अस्मत्कैतवाज्ञानेन स्वकीयत्व बुद्धिजनितविस्रब्धत्वरूपानीतिम् एवं मदुक्तरीत्या यद्यवगच्छेतामित्यर्थः । अतस्तेनापनीतेन अपनयेन अवश्यं रामलक्ष्मणौ जीवितं जहतामेव, त्यजेतामेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ कौम्भकर्णिः कुम्भकर्णापत्यम् ॥ १९ ॥ सर्व इत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । अहमित्यस्य वास्तवार्थस्तु-राघवादीन्, विनेति शेषः । वानरान् विनेष्यामीति सम्बन्धः ॥ २०-२२ ॥

सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ २० ॥ तत इत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् । मधुवारुणीं मधुरूपां वारुणीम् । रणकुञ्जरं रणाप्रधृष्यम् । स्वःस्था इत्यमङ्गलोक्तिः ॥ २१-२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८॥

ततो वज्रहनुर्नाम राक्षसः पर्वतोपमः । क्रुद्धः परिलिहन् वक्रं जिह्वया वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ स्वैरं कुर्वन्तु कार्याणि भवन्तो विगतज्वराः । एकोऽहं भक्षयिष्यामि तान् सर्वान् हरियूथपान् ॥ २२ ॥ स्वस्थाः क्रीडन्तु निश्चिन्ताः पिबन्तो मधुवारुणीम् ॥२३॥ अहमेको वधिष्यामि सुग्रीवं सहलक्ष्मणम् । अङ्गदं च हनूमन्तं रामं च रणकुञ्जरम् ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

ततो निकुम्भो रभसः सूर्यशत्रुर्महाबलः । सुप्तघ्नो यज्ञहा रक्षो महापार्श्वो महोदरः ॥ १ ॥ अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः । इन्द्रजिच्च महातेजा बलवान् रावणात्मजः ॥ २ ॥ प्रहस्तोऽथ विरूपाक्षो वज्रदंष्ट्रो महाबलः । धूम्राक्षश्चातिकायश्च दुर्मुखश्चैव राक्षसः ॥ ३ ॥ परिघान् पट्टिशान् प्रासान् शक्तिशूलपरश्वधान् । चापानि च सबाणानि खड्गांश्च विपुलान् शितान् ॥ ४ ॥ प्रगृह्य परमक्रुद्धाः समुत्पत्य च राक्षसाः । अब्रुवन् रावणं सर्वे प्रदीप्ता इव तेजसा ॥ ५ ॥ अद्य रामं वधिष्यामः सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् । कृपणं च हनूमन्तं लङ्का येन प्रधर्षिता ॥ ६ ॥

अथ निकुम्भमतमेवानुसरन्तः सर्वेऽपि प्रधाना अहमहमिकया समुत्थाय शत्रुवधोद्युक्ताः । तमुद्योगं नीतिशास्त्रज्ञो विभीषणः प्रतिषिद्धवानित्याह—तत इत्यादि श्लोकषट्कमेकं वाक्यम् । आदौ निकुम्भोपादानं निकुम्भमतानुसरणसूचनार्थम् । समुत्पत्य आसनेभ्यः समुत्थाय । प्रधर्षितेत्यनन्तरमिति

मधुवारुणीं मधुरूपां वारुणीम् । रणकुञ्जरं रणाप्रधृष्यम् ॥२३॥२४॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टमः सर्गः ॥८॥
तत इत्यादि श्लोकषट्कमेकं वाक्यम् । तस्य अद्य रामं वधिष्याम इत्यब्रुवन्निति क्रियया सम्बन्धः । वस्तुतस्तु—लक्ष्मणं रामं विना सुग्रीवादीन् वधिष्याम इति सम्बन्धः।

करणं द्रष्टव्यम् ॥ १-६ ॥ तानिति । क्रियाभेदात्तानित्यस्य न पुनरुक्तिः ॥ ७ ॥ प्रहस्तादीनां प्रधानानां संनिहितत्वाद्रावणिं वा रावणं वा प्रत्युक्तिः । मध्ये क्वचित्सचिवान् प्रति वोक्तिः । विक्रमस्य नायमवसर इति दर्शयितुं सामान्येन विक्रमकालानाह–अप्युपायैरिति । तातेत्यभिमुखीकरणाय सम्बोधनम् । त्रिभिः सामदानभेदरूपैः उपायैरपि योऽर्थः लब्धुं न शक्यते तस्य सिद्धये तान् नीतिशास्त्रप्रसिद्धान् विक्रमकालान् युक्तानाहुः । तदुक्तं कामन्द

तान् गृहीतायुधान् सर्वान् वारयित्वा विभीषणः । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं पुनः प्रत्युपवेश्य तान् ॥ ७ ॥
अप्युपायैस्त्रिभिस्तात योऽर्थः प्राप्तुं न शक्यते । तस्य विक्रमकालांस्तान् युक्तानाहुर्मनीषिणः ॥ ८ ॥
प्रमत्तेष्वभियुक्तेषु दैवेन प्रहृतेषु च । विक्रमास्तात सिद्ध्यन्ति परीक्ष्य विधिना कृताः ॥ ९ ॥
अप्रमत्तं कथं तं तु विजिगीषुं बले स्थितम् । जितरोषं दुराधर्षं प्रधर्षयितुमिच्छथ ॥ १० ॥

केन–" सामादीनामुपायानां त्रयाणां विफले नये । विनयेन्नयसम्पन्नो दण्डं दण्ड्येषु दण्डभृत् ॥" इति । तथा च नायं दण्डस्य काल इत्युक्तम् ॥ ८ ॥ न केवलं दण्डस्याकालिकत्वम्, दण्ड्यत्वं च ते शत्रोर्नास्तीत्यभिप्रायेणाह–प्रमत्तेष्विति । प्रमत्तेषु अनवधानेषु, विषयासक्तेष्वित्यर्थः । अभियुक्तेषु ज्ञानिषु, विरक्तेष्विति यावत् । यद्वा सामन्तैराक्रान्तेषु । दैवेन भाग्येन । प्रहृतेषु क्षीयमाणसम्पत्स्वित्यर्थः । चकाराद्बालवृद्धादिषु । विधिना नीतिशास्त्रोक्तरीत्या । परीक्ष्य मन्त्रिभिर्विचार्य । कृताः विक्रमाः विग्रहाः सिद्ध्यन्ति, नान्यत्रेत्यर्थः । यथाऽऽह कामन्दकः–" बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबहिष्कृतः । भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा । विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् । अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः । दैवोपहतकश्चैव दैवाचिन्तक एव च । दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंयुतः । अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तोऽकालेन यश्च सः । सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी । एतैः सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवलम् ॥" इति ॥ ९ ॥ रामस्तु न तादृश इत्याह–अप्रमत्तमिति । अप्रमत्तं

समुत्पत्य उत्थाय ॥१–७॥ अपीति । त्रिभिरप्युपायैः सामदानभेदैः । तस्य अर्थस्य प्राप्तय इति विपरिणामः । विक्रमकालान् दण्डकालान् । तान् प्रसिद्धान् । उक्तान् शास्त्रचोदितान् ॥८॥ तानेव कालानाह–प्रमत्तेष्वित्यादि । प्रमत्तेषु अनवहितेषु । अभियुक्तेषु शत्रुभिराक्रान्तेषु । दैवेन प्रहृतेषु दैवोपहतेषु । विधिना शास्त्ररीत्या ॥९॥ प्रमादादिदोषराहित्यं रामे दर्शयति–अप्रमत्तमिति । जितरोषमित्यनेन पापाभावात् दैवोपहतत्वाभाव उक्तः । इतरविशेषणत्रयेण अन्योपरुद्धत्वाभावः । राक्षसा

सावधानम् । तुशब्दोऽवधारणे । बले स्थितं स्थिरबलमित्यर्थः । जितरोषम् अकाले रोषरहितमित्यर्थः । इच्छथेति पूर्वं रावणं प्रति वचनम्, अत्र सर्वान् प्रतीति बहुवचनम् ॥ १० ॥ राम इदानीं दैवानुपहत इत्यत्र उदाहरणमाह—समुद्रमिति । स्पष्टम् ॥ ११ ॥ बलानीति । परेषां रामादीनाम् ॥ १२ ॥ अनपराधिनि निष्कारणवैरकरणमप्यपरमनुचितमित्याह—किं चेत्यादि ॥ १३ ॥ रामानु०—किं चेत्यस्य किमिति पदच्छेदः । किन्तु राक्षसराजस्येति वा पाठः ॥ १३ ॥ खरवध एव प्रथमापराध इत्याशङ्क्याह—खर इति । दुर्वृत्ततया स्ववधप्रवृत्तखरवधे रामस्य नापकारगन्धोऽपीति भावः । निहतो यदि,

समुद्रं लङ्घयित्वा तु घोरं नदनदीपतिम् । कृतं हनुमता कर्म दुष्करं तर्कयेत वा ॥ ११ ॥ बलान्यपरिमेयानि वीर्याणि च निशाचराः । परेषां सहसाऽवज्ञा न कर्तव्या कथंचन ॥१२॥ किं च राक्षसराजस्य रामेणापकृतं पुरा । आजहार जनस्थानाद्यस्य भार्यां यशस्विनः ॥ १३ ॥ खरो यद्यतिवृत्तस्तु रामेण निहतो रणे । अवश्यं प्राणिनां प्राणा रक्षितव्या यथाबलम् ॥ १४ ॥ अयशस्यमनायुष्यं परदाराभिमर्शनम् । अर्थक्षयकरं घोरं पापस्य च पुनर्भवम् ॥ १५ ॥ एतन्निमित्तं वैदेह्या भयं नः सुमहद्भवेत् । आहृता सा परित्याज्या कलहार्थे कृतेन किम् ॥ १६ ॥

तत्र को दोष इति शेषः । दोषाभावमाह—अवश्यमिति ॥ १४ ॥ प्रथमं रामेणापकृतत्वेप्यनेकदोषमूलं सीतापहरणं न कार्यमित्याह—अयशस्यमिति । पुनर्भवं जन्मान्तरम्, मूर्त्यन्तरमिति यावत् ॥ १५ ॥ एवं सामान्यतः परदाराभिमर्शनस्यानर्थहेतुत्वमुक्त्वा प्रकृते तद्दर्शयति—एतदिति । एतस्मान्निमित्तादित्यर्थः । "निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्" इति पञ्चम्यर्थे प्रथमा । अयशस्यत्वादिहेतोर्वैदेह्याः सकाशात्सुमहद्भयं भवेत् । तर्हि किमिदानीं कर्तव्यम् ? तत्राह—आहृतेति । उत्तमं वस्तु कथं त्यक्तव्यम् ? तत्राह कलहार्थे कृतेन किमिति । कलहार्थे विषये कृतेन कर्मणा किमित्यर्थः । "अर्थाभिमुख्येन इच्छथेत्युक्तिः । अत एवोपरि निशाचरा इति सम्बोधनम् ॥ १० ॥ समुद्रमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । 'कृतं हनुमता कर्म दुष्करं तर्कयेत वा । इति पाठः । को वा तर्कयेतेत्यर्थः । बलान्यपरिमेयानि, कृतानीति शेषः ॥११॥१२॥ किञ्चेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । किञ्चेत्यत्र किमिति छेदः । खरदूषणादिवधाद्रामस्य पूर्वापकारित्वमाशङ्क्य परिहरति—खर इति । यस्मात्तस्मादित्यध्याहार्यम् । यस्मादवश्यं प्राणिनां प्राणा रक्षितव्याः तस्मादतिवृत्तः । स्वयमेव रामं हन्तुं प्रवृत्तः खरस्तु निहतो यदि, एतावता रामेण पुरा राक्षसराजस्य किमपकृतम् ? नापकृतमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अयशस्यमित्यादि श्लोकद्वयम् । परदाराभिमर्शनम् अयशस्यादिरूपं पुनस्तदुपरि पापस्य च भवम् उत्पत्तिस्थानम् । एतन्निमित्तम् एतस्मात्कारणात आहृता वैदेही नो भयं भयनिमित्तम् । वैदेही भयमिति पाठः ।

स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने। व्यवहारे धने शास्त्रवस्तुहेतुनिवृत्तिषु ॥" इति वैजयन्ती ॥ १६ ॥ बहुदोषप्रदर्शनपूर्वकं सीताप्रदानस्यावश्य कर्तव्यतामाह—न नः क्षममित्यादिना ॥ १७ ॥ यावद्दारयते दारयिष्यति। "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति भविष्यदर्थे लट्। राम इति शेषः ॥१८॥

न नः क्षमं वीर्यवता तेन धर्मानुवर्तिना। वैरं निरर्थकं कर्तुं दीयतामस्य मैथिली ॥ १७ ॥ यावन्न सगजां साश्वां बहुरत्नसमाकुलाम्। पुरीं दारयते बाणैर्दीयतामस्य मैथिली ॥ १८ ॥ यावत् सुघोरा महती दुर्द्धर्षा हरिवाहिनी। नावस्कन्दति नो लङ्कां तावत्सीता प्रदीयताम् ॥ १९ ॥ विनश्येद्धि पुरी लङ्का शूराः सर्वे च राक्षसाः। रामस्य दयिता पत्नी स्वयं न यदि दीयते ॥२०॥ प्रसादये त्वां बन्धुत्वात्कुरुष्व वचनं मम। हितं पथ्यमहं ब्रूमि दीयतामस्य मैथिली ॥ २१ ॥ पुरा शरत्सूर्यमरीचिसन्निभान् नवाग्रपुङ्खान् सुदृढान्नृपात्मजः। सृजत्यमोघान् विशिखान् वधाय ते प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ २२ ॥ त्यज स्वकोपं सुखधर्मनाशनं भजस्व धर्मं रतिकीर्तिवर्द्धनम्। प्रसीद जीवेम सपुत्रबान्धवाः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ २३ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः। विसर्जयित्वा तान् सर्वान् प्रविवेश स्वकं गृहम् ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

यावत् यदा। तावत्तदा। नावस्कन्दति न रुणद्धि ॥ १९ ॥ शूरा इति। विनश्येयुरिति व्यत्ययेन योजनीयम्। स्वयं न यदि दीयत इति पाठः ॥ २० ॥ ब्रूमि ब्रवीमि। अस्य अस्मै ॥ २१ ॥ अग्रं शल्यम्, पुङ्खं शरमूलम्, नवे अग्रपुङ्खे येषां ते। अत एव सुदृढान् पुरा सृजति स्रक्ष्यति। दशरथस्यायं दाशरथः। "तस्येदम्" इति सम्बन्धार्थे अण्। सम्बन्धश्चात्र पुत्रत्वम्। दाशरथाय दाशरथये ॥ २२ ॥ रतिः सुखम् ॥ २३ ॥ विभीषणेति। सर्वे प्रातरालोचयिष्याम इति विभीषणप्रमुखान् विसृज्येत्यर्थः ॥२४॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा०रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः ॥९॥

अतः सा परित्याज्या। कलहार्थे कलहप्रयोजनविषये कृतेन, कर्मणेति शेषः। किमिति योजना ॥ १५ ॥ १६ ॥ अस्य अस्मै ॥ १७ ॥ यावद्दारयते दारयिष्यति "यावत्पुरा—"इत्यादिना भविष्यदर्थे लट्। तावत् दीयताम् ॥ १८ ॥ नावस्कन्दति नारोक्ष्यति ॥ १९ ॥ २० ॥ ब्रूमि ब्रवीमि ॥२१॥ पुरा सृजति स्रक्ष्यति। नवाग्रपुङ्खान् नवानि अग्राणि पुङ्खाश्च येषां तान् ॥ २२-२४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

अथ हितपरो विभीषणः सत्त्वोत्तरकाले रावणस्योपदेष्टुं तद्गृहं गत इत्याह–तत इत्यादि, प्रविवेश महाद्युतिरित्यन्तमेकं वाक्यम्। ततः प्रत्युषसी त्यनेन लङ्कादाहानन्तरमेकमहो गतमित्यवगम्यते। प्राप्तधर्मार्थनिश्चयः सीताप्रदानमेवास्माकं धर्मोऽर्थश्चेति कृतनिश्चयः। भीमकर्मा परमार्थतो रावणस्य हितत्वेऽप्यनभिमतार्थविज्ञापनरूपसाहसकरणात् भीमकर्मेत्युक्तिः। राक्षसाधिपतेः अग्रजस्य। आलयं निवासभूतं वेश्म प्रविवेशेति सम्बन्धः ॥ १ ॥ शैलाग्रचयसङ्काशं गिरिशिखरचयसदृशम्। अनेकशृङ्गयुक्तत्वादिति भावः। शैलशृङ्गमिवोन्नतमित्यौन्नत्ये दृष्टान्तः। सुविभक्तमहाकक्ष्यं सुष्ठु

ततः प्रत्युषसि प्राप्ते प्राप्तधर्मार्थनिश्चयः। राक्षसाधिपतेर्वेश्म भीमकर्मा विभीषणः ॥ १ ॥ शैलाग्रचयसङ्काशं शैलशृङ्गमिवोन्नतम्। सुविभक्तमहाकक्ष्यं महाजनपरिग्रहम् ॥ २ ॥ मतिमद्भिर्महामात्रैरनुरक्तैरधिष्ठितम्। राक्षसैश्चाप्तपर्याप्तैः सर्वतः परिरक्षितम् ॥ ३ ॥ मत्तमातङ्गनिश्वासैर्व्याकुलीकृतमारुतम्। शङ्खघोषमहाघोषं तूर्यनादानुनादितम् ॥ ४ ॥ प्रमदाजनसम्बाधं प्रजल्पितमहापथम्। तप्तकाञ्चननिर्यूहं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ ५॥ गन्धर्वाणामिवावासमालयं मरुतामिव। रत्नसञ्चयसम्बाधं भवनं भोगिनामिव ॥ ६ ॥

विभक्तमहाप्रकोष्ठम्। "कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने" इत्यमरः। महाजनैः विद्वद्भिः परिगृह्यत इति महाजनपरिग्रहम्। तदधिष्ठितमित्यर्थः ॥ २ ॥ महामात्रैः प्रधानैः। "महामात्राः प्रधानाः स्युः" इत्यमरः। आप्तपर्याप्तैः कार्यकरणदक्षैरिति महामात्रविशेषणम् ॥३॥ व्याकुलीकृतमारुतं चक्रवातीकृतवायुम्। शङ्खघोषमहाघोषं शङ्खघोषेण महान् घोषो यस्य तथोक्तम्। तूर्यनादानुनादितं तूर्यनादेन सञ्जातप्रतिध्वनिम् ॥ ४ ॥ प्रजल्पितमहापथं सञ्जातमहाकलकलमहामार्गम्। तप्तकाञ्चननिर्यूहं द्रुतकनकमयमत्तवारणम्। "निर्यूहो मत्तवारणः" इत्यमरः। भूषणोत्तमैः तोरणवितानप्रभृतिभिर्भूषितम् ॥५॥ गन्धर्वाणामिवावासम्, तौर्यत्रिकमुखरितत्वादिति भावः। मरुतां देवानाम् आलयमिव, निरवधिकैश्वर्यसम्पन्नत्वादिति

तत इत्यादि श्लोकसप्तकमेकं वाक्यम्। प्राप्तधर्मार्थनिश्चयः प्राप्तो धर्मार्थनिश्चयो येन सः। राक्षसाधिपतेर्वेश्म प्रविवेश विभीषणः इति पाठे तूत्तरषट्कस्यैतत्प्रपञ्चार्थत्वात् अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महाद्युतिरित्यनेनापौनरुक्त्यम्। राक्षसाधिपतेर्वेश्म भीमकर्मा विभीषणः इति पाठे राक्षसाधिपतेरग्रजस्यालयं नित्यनिवासभूतं वेश्मेत्यन्वयः। अस्मिन् पाठे तु वेश्मालययोरपौनरुक्त्यम्। "आकेशग्रहणान्मित्रमहितेभ्यो निवारयेत्" इति न्यायेन सर्वात्मना हितमेव वक्तव्यमित्यभिप्रेत्य रावणानभिमतहितोपदेशे प्रवृत्तत्वाद्भीमकर्मेत्युक्तिः। शैलाग्रचयसङ्काशं बहुभिः स्वशिखरैः गिरिनिकरसन्निकाशमित्यर्थः। महामात्रैः प्रधानपुरुषैः। आप्तपर्याप्तैः

भावः । रत्नसञ्चयैः सम्बाधं सम्पूर्णम् । अत एव भोगिनां सर्पाणां भवनमिव स्थितम् ॥ ६ ॥ तेजोविस्तृतरश्मिवान् तेजः शरीरकान्तिस्तदेव विस्तृत रश्मिरस्यास्तीति तथा । महाद्युतिः महाप्रभः । अभ्रमिवेत्युपमया तद्भवनं विभीषणस्य तेजोपहारकमिति व्यज्यते । एवं गृहोत्कर्षवर्णनं रावणस्य अनीत्या सर्वमेकपदे नष्टमिति ज्ञापनाय ॥ ७ ॥ पुण्यान् पुण्यकरान् । पुण्याहघोषान् पुण्याहमन्त्रघोषान् । विजयसंश्रितान् विजयफलकानित्यर्थः ।

तं महाभ्रमिवादित्यस्तेजोविस्तृतरश्मि(मा)वान् । अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महाद्युतिः ॥ ७ ॥ पुण्यान् पुण्याह घोषांश्च वेदविद्भिरुदाहृतान् । शुश्राव सुमहातेजा भ्रातुर्विजयसंश्रितान् ॥ ८ ॥ पूजितान् दधिपात्रैश्च सर्पिर्भिः सुमनोक्षतैः । मन्त्रवेदविदो विप्रान् ददर्श सुमहाबलः ॥ ९ ॥ स पूज्यमानो रक्षोभिर्दीप्यमानः स्वतेजसा । आस नस्थं महाबाहुर्ववन्दे धनदानुजम् ॥ १० ॥ स राजदृष्टिसम्पन्नमासनं हेमभूषितम् । जगाम समुदाचारं प्रयुज्या चारकोविदः ॥ ११ ॥ स रावणं महात्मानं विजने मन्त्रिसन्निधौ । उवाच हितमत्यर्थं वचनं हेतुनिश्चितम् ॥ १२ ॥

उदाहृतान् उच्चारितान् ॥ ८ ॥ दधिपात्रैः दधियुक्तपात्रैः । मन्त्रवेदविदः मन्त्रब्राह्मणविदः । मन्त्राः कर्मसु विनियुक्ताः "इषे त्वा" इत्यादयः । कर्म चोदना ब्राह्मणानि ॥ ९ ॥ पूज्यमानः श्लाघ्यमानः ॥ १० ॥ दृष्टिसम्पन्नं दृष्ट्या निवेदितमित्यर्थः । समुदाचारं जयशब्दप्रयोगादिसमुदाचारम् । म आरुरोह ॥ ११ ॥ विजने मन्त्रिव्यतिरिक्तजनरहिते । हेतुनिश्चितं हेतुभिर्युक्तिभिर्निश्चितम् ॥ १२ ॥

आप्तैः हितैः पर्याप्तैः कार्यनिर्वहणसमर्थैः । निर्यूहो द्वारम् । "निर्यूहश्शिखरे द्वारे" इति विश्वः । गन्धर्वाणामिवालयं तौर्यत्रिकमुखरितत्वात् । आलयं मरुतामिव ऐश्वर्यातिशयात् । भवनं भोगिनामिव परैः प्रवेष्टुमशक्यत्वाच्च । आलयापेक्षया तमित्युक्तिः । तेजोविस्तृतरश्मिवान् तेजः स्वशरीरस्थं तेन विस्तृता विसृता विश्रुता वा रश्मयो यस्य । अनेन पाठत्रयं सूचितम् ॥ १-७ ॥ पुण्यानिति । विजयसंश्रितान् विजयमुद्दिश्य प्रवृत्तान् ॥८॥ पूजितांस्ति लपात्रैश्चेति पाठः । तिलपात्रैः दान विशेषैः । सर्पिर्भिः आज्यावेक्षणदानैः । मन्त्रवेदविदः मन्त्रब्राह्मणविदः,कर्मणि विनियुक्तो वेदभागो मन्त्रः, कर्मचोदना ब्राह्मणानि ॥९॥१०॥ राजदृष्टिसम्पन्नं राजदृष्ट्यवे क्षितम् । समुदाचारं प्रयुज्य विजयप्रयोगादिविनयप्रकाशकाचारं कृत्वा ॥ ११ ॥ स रावणमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । हेतुनिश्चितं युक्तिनिश्चितार्थम् ।

प्रसाद्य स्तुतिवचनेन प्रसन्नं कृत्वा सान्त्वेनोवाचेत्यन्वयः । उपस्थितक्रमः ज्ञातवचनक्रमः । देशकालार्थसंवादी देशकालप्रयोजनानुसारी । दृष्टलोकपरावरः लोके ये परावरे उत्कृष्टापकृष्टे ते दृष्टे ज्ञाते येन तथोक्तः, रामस्य धार्मिकत्वं रावणस्याधार्मिकत्वं च जानातीत्यर्थः ॥ १३ ॥ प्रथमं रावणसंवादाय दुर्निमित्तानि दर्शयति—यदेति । यदाप्रभृति यत्कालमारभ्य । क्रियाविशेषणमिदम् । एवं तदाप्रभृतीत्यपि । अशुभानि निमित्तानि अशुभसूचकनिमित्तानि ॥ १४ ॥ सस्फुलिङ्गः अग्निकणसहितः । सधूमार्चिः धूमाकुलज्वालासहितः । सधूमकलुषोदयः धूमेन कलुषः उदयः आवि

प्रसाद्य भ्रातरं ज्येष्ठं सान्त्वेनोपस्थितक्रमः । देशकालार्थसंवादी दृष्टलोकपरावरः ॥ १३ ॥
यदाप्रभृति वैदेही सम्प्राप्तेमां पुरीं तव । तदाप्रभृति दृश्यन्ते निमित्तान्यशुभानि नः ॥ १४ ॥
सस्फुलिङ्गः सधूमार्चिः सधूमकलुषोदयः । मन्त्रसन्धुक्षितोऽप्यग्निर्न सम्यगभिवर्धते ॥ १५ ॥
अग्निष्ठेष्वग्निशालासु तथा ब्रह्मस्थलीषु च । सरीसृपाणि दृश्यन्ते हव्येषु च पिपीलिकाः ॥ १६ ॥
गवां पयांसि स्कन्नानि विमदा वीरकुञ्जराः । दीनमश्वाः प्रहेषन्ते न च ग्रासाभिनन्दिनः ॥ १७ ॥

र्भावो धूमकलुषोदयः, तेन सहितः सधूमकलुषोदयः, । शान्तः शान्तो ज्वलन्नित्यर्थः । मन्त्रसन्धुक्षितः मन्त्रवद्भिर्हविर्भिर्योजितः ॥ १५ ॥ अग्नयस्तिष्ठ न्त्यत्रेत्यग्निष्ठाः महानसाः तेषु । अग्निशालासु अग्निहोत्रशालासु । ब्रह्मस्थलीषु वेदाध्ययनस्थानेषु । सरीसृपाणि सर्पाः । लिङ्गव्यत्यय आर्षः । हविष्येषु देवताभ्यो देयेषु आज्यपुरोडाशादिषु ॥१६॥ स्कन्नानि शुष्काणि "स्कन्दिर् गतिशोषणयोः" इति धातोर्निष्ठा । "रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः"

उपस्थितक्रमः अनुष्ठितवन्दनादिक्रियाक्रमः । देशकालार्थसंवादी देशकालप्राप्यसत्प्रयोजनसंवादीत्यर्थः । दृष्टलोकपरावरः भावप्रधानोऽयं निर्देशः । दृष्टं लोकस्य परत्वमुत्कृष्टत्वम् अवरत्वमपकृष्टत्वं च येन सः ॥ १२–१४ ॥ सस्फुलिङ्ग इति । सधूमकलुषोदयः धूमकलुषस्य उदय आविर्भावो धूमकलुषोदयः तेन सहितस्तथा । मन्त्रसन्धुक्षितः मन्त्रवाद्भिर्हविर्भिर्योजितः ॥ १५ ॥ अग्निस्तिष्ठत्येष्विति अग्निष्ठाः महानसाः तेषु । अग्निशालासु अग्निहोत्रशालासु । ब्रह्मस्थलीषु ब्रह्म वेदः तस्य स्थलीषु, वेदाध्ययनस्थानेष्वित्यर्थः । सरीसृपाणि सर्पाः, लिङ्गव्यत्यय आर्षः ॥ १६ ॥ स्कन्नानि गालेतानि । यद्वा स्कन्नानि शुष्काणि "स्कन्दिर् गतिशोषणयोः",

स०—मन्त्रसङ्घहुतोऽप्यग्निरिति पाठः । मन्त्रसङ्घहुतः विहितमन्त्रसमूहहुतोऽप्यग्निः सधूमार्चिः सस्फुलिङ्गः सधूमकलुषोदयः । मन्त्रसङ्घहुत इत्यनेन कत्रादिवैगुण्यनिमित्तो नाग्नेरयं भावः किन्तु नोऽनर्थसूचक इति सूचयति ॥ १५ ॥

इति नत्वम् । वीरकुञ्जराः मत्तगजाः । प्रहेषन्ते हेषारवं कुर्वन्ति । हेषा अश्वशब्दः ॥ १७ ॥ अश्वतरा महाखराः । भिन्नरोमाः स्वस्थानात् भिन्न रोमाणः गलितरोमाणः ऊर्ध्वरोमाणो वा । अकारान्तत्वमार्षम् । स्रवन्ति अश्रूणि मुञ्चन्ति । विधानैः चिकित्साभिः । चिन्तिताः अनुसंहिताः, चिकित्सिता अपीत्यर्थः । स्वभावे प्रकृतौ । नावतिष्ठन्ते प्रकृतिस्था न भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ वायसा इति । सङ्घशो व्याहरन्ति सङ्घशः समवेता इति च

खरोष्ट्राश्वतरा राजन् भिन्नरोमाः स्रवन्ति नः । न स्वभावेऽवतिष्ठन्ते विधानैरपि चिन्तिताः ॥ १८ ॥ वायसाः सङ्घशः क्रूरा व्याहरन्ति समन्ततः । समवेताश्च दृश्यन्ते विमानाग्रेषु सङ्घशः ॥ १९ ॥ गृध्राश्च परिलीयन्ते पुरीमुपरि पिण्डिताः । उपपन्नाश्च सन्ध्ये द्वे व्याहरन्त्यशिवं शिवाः ॥ २० ॥ क्रव्यादानां मृगाणां च पुरद्वारेषु सङ्घशः । श्रूयन्ते विपुला घोषाः सविस्फूर्जथुनिस्वनाः ॥ २१ ॥ तदेवं प्रस्तुते कार्ये प्रायश्चित्तमिदं क्षमम् । रोचते यदि वैदेही राघवाय प्रदीयताम् ॥ २२ ॥

सम्बन्धः ॥ १९ ॥ पुरीमुपरि उपर्युपरि गृहेष्वित्यर्थः । पिण्डिताः मण्डलीभूताः सन्तः । परिलीयन्ते श्लिष्यन्ति । सन्ध्ये द्वे, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शिवाः जम्बुकाः । उपपन्नाः नगरसमीपं प्राप्ताः ॥ २० ॥ क्रव्यादानां मांसभक्षकाणाम् । मृगाणां श्वादीनामित्यर्थः । सविस्फूर्जथुनिस्वनाः विस्फूर्जथुः अशनिघोषः । तद्रूपस्वनसहिताः ॥ २१ ॥ एवमुपस्थितदुर्निमित्तजातस्य प्रायश्चित्तं सीताप्रदानमेवेत्याह–तदेवमिति । तत् दुर्निमित्तदर्शनात्

इति धातोर्निष्ठा ॥ १७ ॥ भिन्नरोमाः ऊर्ध्वरोमाणः । अकारान्तत्वमार्षम् । स्रवन्ति मुञ्चन्ति, अश्रूणीति शेषः । विधानैः चिकित्साशास्त्रोक्तप्रकारैः चिन्तिताः चिकित्सिता अपि स्वभावेन यथापूर्वं न तिष्ठन्ति ॥ १८ ॥ १९ ॥ पुरीमुपरि पुर्या उपरि । पिण्डिताः मिलिताः । परिलीयन्ते पतन्ति । उपपन्नाः समीपं प्राप्ताः । सन्ध्ये द्वे सन्ध्ययोर्द्वयोः ॥ २० ॥ सविस्फूर्जथुनिस्वनाः विस्फूर्जथुरशनिः तन्निस्वनेन सहिताः ॥ २१ ॥ उक्तस्य दुर्निमित्तस्य प्रायश्चित्तमाह–तदिति । एवं प्रस्तुते संप्राप्ते अकार्ये अनर्थसूचकनिमित्ते जाते इदं वक्ष्यमाणम् क्षमं समर्थम् प्रायश्चित्तं मम मह्यं रोचते । वीरेति पाठे–मह्यमिति शेषः । प्रायश्चित्तमेवाह वैदेहीति ॥ २२ ॥

स०–वायसाः समन्ततो व्याहरन्ति । ते च साधारणाः केचनेत्याह–क्रूराः सङ्घश इति । न केवलं व्याहरन्ति किन्तु सङ्घशः विमानाग्रेषु समवेताश्च दृश्यन्ते । रामरामास्पर्शमात्रमाहात्म्येनासन्नेत्रशातनं जातं त्वं च जागृहीति सूचयितुम्, अदाने च माव्यनर्थं सूचयितुं चैवमिति भावः ॥ १९ ॥

तत्सूच्ये कार्ये पराजये। एवं लङ्कादहनादिरूपेण प्रस्तुते प्रसक्ते सति। क्षमम् अशुभनिवारणसमर्थम् इदं प्रायश्चित्तम्। इदंशब्दार्थमाह—वैदेहीति ॥ २२ ॥ एवमनभिमतभाषणेन राजा कुप्यतीति समाधत्ते—इदमिति। मोहात् कार्यतत्त्वापरिज्ञानात्। लोभात् जीवनलोभाद्वाऽपि। यदि व्याहृतम्। तत्रापि तथापि। मयि दोषम् अपराधं कर्तुं नार्हसि ॥ २३ ॥ अयं दोषः पूर्वोक्तदुर्निमित्तसूचितोऽनर्थः। सर्वस्योपलक्ष्यते। संबन्धसामान्ये षष्ठी।

इदं च यदि वा मोहाल्लोभाद्वा व्याहृतं मया। तत्रापि च महाराज न दोषं कर्तुमर्हसि ॥२३॥ अयं च दोषः सर्वस्य जनस्यास्योपलक्ष्यते। रक्षसां राक्षसीनां च पुरस्यान्तःपुरस्य च ॥ २४ ॥ श्रावणे चास्य मन्त्रस्य निवृत्ताः सर्वे मन्त्रिणः। अवश्यं च मया वाच्यं यद्दृष्टमपि वा श्रुतम् ॥ २५ ॥ सम्प्रधार्य यथान्यायं तद्भवान् कर्तुमर्हति ॥२६॥ इति स्म मन्त्रिणां मध्ये भ्राता भ्रातरमूचिवान्। रावणं राक्षसश्रेष्ठं पथ्यमेतद्विभीषणः ॥ २७ ॥ हितं महार्थं मृदु हेतुसंहितं व्यतीतकालायतिसम्प्रतिक्षमम्। निशम्य तद्वाक्यमुपस्थितज्वरः प्रसङ्गवानुत्तरमेतदब्रवीत् ॥ २८ ॥

सर्वेणापि लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रहस्तादिषु विद्यमानेषु भवतैव किमुच्यते तत्राह—श्रावणे चेति। तेषां त्वच्चित्तमात्रानुसारित्वादिति भावः। श्रावणे त्वां प्रति विज्ञापने च। त्वं पुनः कथं वक्तुं प्रगल्भसे तत्राह—अवश्यमिति। भ्रातृत्वादिति भावः ॥ २५ ॥ सम्प्रधार्येत्यर्धम्। यथान्यायं यथायोग्यम्। संप्रधार्य मनस्येव निश्चित्य। तत् संप्रधारितं कार्यम् ॥ २६ ॥ इत्येतदूचिवानित्यन्वयः। ऊचिवान् उक्तवान्। "क्वसुश्च" इति लिटः क्वस्वादेशः ॥ २७ ॥ महार्थं प्रयोजनव्याप्तम्। मृदु सान्त्वपूर्वम्। हेतुसंहितं युक्तियुक्तम्। व्यतीतकालायतिसंप्रतिक्षमं व्यतीतकालः भूतकालः, आयतिः भविष्यत्कालः, संप्रति वर्तमानकालः तत्र क्षमम्। अकीर्तिनाशकत्वेन सीतापहरणप्रायश्चित्तत्वेन वाऽप्यतीतकालक्षमम्। सुखवर्धकत्वेन वर्तमानकालक्षमम्। धर्मावहत्वेनायतिक्षमम्। उपस्थितज्वरः प्राप्तक्रोध इत्यर्थः। प्रसङ्गवान् परिगृहीतार्थेऽभिनिवेशवान् ॥ २८ ॥

मोहात् कार्यतत्त्वापरिज्ञानात्। लोभात् जीवनलोभाद्वा यदि व्याहृतम् तत्रापि तथापि मयि दोषमपराधम् ॥ २३ ॥ अविद्यमानदुर्निमित्तमुक्त्वा किमर्थं भीषयसे इत्याशङ्क्याह—अयमिति। अयं दोषः पूर्वोक्तदुर्निमित्तरूपः। सर्वस्येत्यादिषु तृतीयार्थे षष्ठी। सर्वस्य जनस्योपलक्ष्यते सर्वैर्जनैर्दृश्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ अयं दोषस्तर्ह्येन्यैर्मन्त्रिभिः किमिति न निवेद्यत इत्याशङ्क्य त्वद्भयान्न श्रावयन्तीत्याह—श्रावणे चेति ॥ २५–२७ ॥ हितमिति। व्यतीतकालायतिसम्प्रतिक्षमं व्यतीत

भयं भयजनकं पुरुषम् । रामो युद्धेन सीतां प्राप्स्यतीति पूर्वं विभीषणोक्तस्य परिहारमाह–सुरैरिति । कथं (तिष्ठति) स्थास्यति ? स्थातुमेव न शक्तः कुतो योत्स्यति, कुतस्तरां सीतां प्राप्स्यतीति भावः ॥ २९ ॥ राघवं तृणीकृत्य कथमेवमाहेत्याशङ्क्य तन्निदानं दर्शयति–इतीति । नाशनः हिंसकः । चण्डविक्रमः उग्रविक्रमः । आप्तवादिनं युक्तवादिनम् ॥३०॥इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण०रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥१०॥

भयं न पश्यामि कुतश्चिदप्यहं न राघवः प्राप्स्यति जातु मैथिलीम् । सुरैः सहेन्द्रैरपि सङ्गतः कथं ममाग्रतः स्थास्यति लक्ष्मणाग्रजः ॥ २९ ॥ इतीदमुक्त्वा सुरसैन्यनाशनो महाबलः संयति चण्डविक्रमः । दशाननो भ्रातर माप्तवादिनं विसर्जयामास तदा विभीषणम् ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे दशमः सर्गः ॥१०॥

स बभूव कृशो राजा मैथिलीकाममोहितः । असम्मानाच्च सुहृदां पापः पापेन कर्मणा ॥१॥ [अतीव कामसंपन्नो वैदेहीमनुचिन्तयन् ।] अतीतसमये काले तस्मिन् वै युधि रावणः । अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च मन्त्रकालममन्यत ॥ २ ॥

अथ परेद्युर्विभीषणाद्युपदेशेऽतिचिन्ताव्याकुलस्य रावणस्य निर्णयहेतुमन्त्रकरणाय सभाप्राप्तिं दर्शयति–स बभूवेत्यादि । पापः पापी । " गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः " इति मतुपो लुक् । असम्मानात् अनादरात् । सुहृदां विभीषणादीनाम् । कर्तरि षष्ठी । विभीषणोक्ते तूष्णीं स्थितत्वेन प्रहस्तादीनामप्यनादरः सिद्ध एव । पापेन कुत्सितेन सीतापहरणरूपेण कर्मणा । हेतौ तृतीया । मैथिलीकाममोहित इति हेतुगर्भविशेषणम् । तथा च मैथिलीविषयकाममोहात् सुहृदनादरात् पापहेतुसीताहरणाच्च कृशः । चिन्ताकुलो बभूवेत्यर्थः ॥ १ ॥ अतीतेति । तस्मिन् काले मन्त्रयोग्यकाले । अतीतसमये अतीतावसरे सति । युधि च सत्यां युद्धे च प्राप्ते सति । अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च मन्त्रस्य प्राप्तकालममन्यत । मुनिहृदयं तु कालेऽतीतसमये

कालः भूतकालः । आयतिः उत्तरकालः । सम्प्रति वर्तमानकालः तत्र क्षमं योग्यम् । उपस्थितज्वरः प्राप्तक्रोधः । प्रसङ्गवान् प्रकृष्टोपसङ्गवान् स्वगृहीतार्थाभिनिवेशवानित्यर्थः ॥२८–३०॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां दशमः सर्गः ॥ १० ॥ स बभूवेति । असम्मानात अनादरात । सुहृदां विभीषणादीनाम् । पापेन कर्मणा पापहेतुभूतसीतापहरणेन । हेतौ तृतीया ॥ १ ॥ मन्त्रकालममन्यत मन्त्रकालं प्राप्तममन्यते

स०–अतीतसमये अतीतो भवति समयः द्वादशमासात्मकः सीताप्राप्तौ सङ्केतरूपो यस्मिंस्तस्मिन् काले । अनुचिन्तयन् तत्प्राप्तिमिति शेषः । युधि युद्धविषये अमात्यादिभिः सह प्राप्तकालं योग्यमालोचनमित्यमन्यत । युधि युद्धे । अतीतसमये विभीषणोक्तदिशा प्रतिबद्धे सति काले तत्काले मन्त्रणं प्राप्तकालं योग्यमित्यमन्यतेति वा ॥ २ ॥

रावणायुःकालेऽतीते सति । युधि अमात्यादिभिः सह आत्मानं प्राप्तकालं प्राप्तमृत्युम् अमन्यतेति । वै प्रसिद्धौ ॥ २ ॥ हेमजालविततं स्वर्णमयगवाक्षव्याप्तम् । स्वर्णसमूहनिर्मितमिति वा । विनीताश्वं शिक्षिताश्वयुक्तम् । उपगम्य प्रदक्षिणीकृत्य ॥ ३ ॥ सभां मन्त्रशालाम् ॥ ४ ॥ चर्म खेटः ॥ ५ ॥

स हेमजालविततं मणिविद्रुमभूषितम् । उपगम्य विनीताश्वमारुरोह महारथम् ॥ ३ ॥ तमास्थाय रथश्रेष्ठं महामेघसमस्वनम् । प्रययौ राक्षसश्रेष्ठो दशग्रीवः सभां प्रति ॥ ४ ॥ असिचर्मधरा योधाः सर्वायुधधरास्तथा । राक्षसा राक्षसेन्द्रस्य पुरतः सम्प्रतस्थिरे ॥५॥ नानाविकृतवेषाश्च नानाभूषणभूषिताः । पार्श्वतः पृष्ठतश्चैनं परिवार्य ययुस्ततः ॥ ६ ॥ रथैश्चातिरथाः शीघ्रं मत्तैश्च वरवारणैः । अनूत्पेतुर्दशग्रीवमाक्रीडद्भिश्च वाजिभिः ॥ ७ ॥ गदापरिघहस्ताश्च शक्तितोमरपाणयः । परश्वधधराश्चान्ये तथाऽन्ये शूलपाणयः ॥ ८ ॥ ततस्तूर्यसहस्राणां सञ्जज्ञे निस्वनो महान् । तुमुलः शङ्खशब्दश्च सभां गच्छति रावणे ॥ ९ ॥ स नेमिघोषेण महान् सहसाऽभिविनादयन् । राजमार्गं श्रिया जुष्टं प्रतिपेदे महारथः ॥ १० ॥ विमलं चातपत्राणं प्रगृहीतमशोभत । पाण्डरं राक्षसेन्द्रस्य पूर्णस्ताराधिपो यथा ॥ ११ ॥ हेममञ्जरिगर्भे च शुद्धस्फटिकविग्रहे । चामरव्यजने चास्य रेजतुः सव्यदक्षिणे ॥ १२ ॥

ततः रावणालयात् । नानाविकृतवेषाः नानाविधतया विशिष्य कृतालङ्काराः, राक्षसा इति शेषः ॥ ६ ॥ आक्रीडद्भिः धारामण्डलगमनादिकं कुर्वद्भिः ॥ ७ ॥ गदेति । अत्र प्रतिपदमन्य इत्यनुषञ्जनीयम् अनूत्पेतुरिति च ॥ ८ ॥ ततः स्वालयात् ॥ ९ ॥ नेमिः रथचक्रधारा ॥ १० ॥ विमलमिति । भासा विमलमित्यर्थः ॥ ११ ॥ हेममञ्जरिगर्भे हेमसूत्रगर्भे । इकारान्तत्वमार्षम् । शुद्धस्फटिकविग्रहे शुद्धस्फटिकसदृशाकारे । चामरव्यजने चामर

त्यर्थः । " अतीतसमये काले तस्मिन् वै युधि रावणः । अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च प्राप्तकालममन्यत ॥" इति पाठे तु मन्त्रस्येति शेषः । तस्मिन् काले मन्त्रयोग्यकाले । अतीतसमये अतीतावसरे युधि च प्राप्ते सति अमात्यैः सुहृद्भिश्च मन्त्रस्य प्राप्तकालममन्यतेति योजना । वास्तवार्थे-स बभूवेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । अतीव कामसम्पन्नः अत एव पापेन कर्मणा । अथापि मैथिलीमनुचिन्तयन्, स्वेष्टदेवतात्वेनेति शेषः । अत एव मैथिलीकाममोहितः मैथिलीभृत्यो भविष्यामीति च सम्बन्धः । काममोहितः सुहृदामसम्मानाच्च कृशो बभूव, मन्त्रकालं चामन्यतेति योजना ॥ २-६ ॥ रथैश्चेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । ॥ ७-१० ॥ आतपत्राणम् आतपत्रम् । हेममञ्जरिगर्भे हेममयपल्लवितलतागर्भे शुद्धस्फटिकसदृशाकारे चामरव्यजने चामरवालनिर्मिते च ते व्यजने च सव्यदक्षिणे

रूपव्यजने। सव्यदक्षिणे सव्यदक्षिणयोः। "सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति" इत्येकवद्भावः ॥ १२ ॥ त इति। स्पष्टम् ॥ १३ ॥ सुविहितां सुष्ठु निर्मिताम् ॥ १४ ॥ सुवर्णेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। विशुद्धस्फटिकान्तरां निर्मलस्फटिकनिर्मितमध्यप्रदेशाम्। रुक्मपट्टोत्तरच्छदां कनकमयपट्टवस्त्रास्तरणाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ वैडूर्यमयं वैडूर्यप्रचुरम्। प्रियकाजिनसंवृतं प्रियकमृगस्याजिनेन संवृतम्। "प्रियको लोमभिर्युक्तो मृदूच्च

ते कृताञ्जलयः सर्वे रथस्थं पृथिवीस्थिताः। राक्षसा राक्षसश्रेष्ठं शिरोभिस्तं ववन्दिरे ॥ १३ ॥ राक्षसैः स्तूयमानः सन् जयाशीर्भिररिन्दमः। आससाद महातेजाः सभां सुविहितां शुभाम् ॥ १४ ॥ सुवर्णरजतस्थूणां विशुद्धस्फटिकान्तराम्। विराजमानो वपुषा रुक्मपट्टोत्तरच्छदाम् ॥ १५ ॥ तां पिशाचशतैः षड्भिरभिगुप्तां सदा शुभाम्। प्रविवेश महातेजाः सुकृतां विश्वकर्मणा ॥ १६ ॥ तस्यां तु वैडूर्यमयं प्रियकाजिनसंवृतम्। महत् सोपाश्रयं भेजे रावणः परमासनम् ॥ १७ ॥ ततः शशासेश्वरवद् दूतान् लघुपराक्रमान्। समानयत मे क्षिप्रमिहैतान् राक्षसानिति ॥ १८ ॥ कृत्यमस्ति महज्जातं समर्थ्यमिह नो महत् ॥ १९ ॥

मसृणैर्घनैः" इति वैजयन्ती। सोपाश्रयं सावष्टम्भम्, सोपधानमिति यावत् ॥ १७ ॥ ईश्वरवत् राजार्हम्। इह सभायाम् एतान् एतन्नगरस्थान्। इति शशासेत्यन्वयः। तमेव प्रकारमाह–कृत्यमित्यर्धेन। महद्यथा तथा समर्थ्यं यत्नेन निर्वाह्यं जातं प्राप्तं महत्कृत्यमस्तीति शशास। महद्भयो रामादिभ्यो जातमिति वा। महदित्यनेन तदानीं चारमुखेन रामादेः समुद्रतीरगमनं रावणो ज्ञातवानिति गम्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥ रामानु०–तत इति। ईश्वरवत् ईशानवत्। कृत्यमिति। एको महच्छब्दः क्रियाविशेषणम्। इह महज्जातं कृत्यमस्ति तत् महद् भूरि यथा तथा समर्थ्यं समर्थनीयम्। कर्मणि घञ्। समर्थ्यमिह नो भवेदिति वा पाठः। पूर्वश्लोकान्तस्थमितिकरणमत्र द्रष्टव्यम्। इति शशासेति संबन्धः। अनेन सैन्यस्य रामलक्ष्मणयोश्च समुद्रतीरगमनं चारमुखेन ज्ञातवानित्यवगम्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥

सव्यदक्षिणपार्श्वयोरित्यर्थः ॥ ११–१३ ॥ राक्षसैरित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। विरचितां, विश्वकर्मणेति शेषः। विशुद्धस्फटिकान्तरां शुद्धस्फटिकनिबद्धमध्यप्रदेशाम्। रुक्मपट्टोत्तरच्छदां रुक्मप्रचुरपट्टवस्त्रोत्तरच्छदाम् ॥ १४–१६ ॥ प्रियकाजिनसंवृतम् प्रियको मृगविशेषः तस्याजिनेन संवृतं सोपाश्रयं सावष्टम्भम्, सोपधानमिति यावत् ॥ १७ ॥ ततः शशासेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम्। एको महच्छब्दः क्रियाविशेषणम्। महद्यथा तथा समर्थ्यं शक्तेन निर्वाह्यं जातं

राक्षसा इत्यादिसार्धश्लोकः। विहरमाणानीति शेषः। विहारो विहारस्थलम्। विहारादिषु आस्थाय विहरमाणानि रक्षांसि। अभीतवत् अभीताः। चोदयन्तः चोदनार्थं लङ्कायामनुगेहं परिचक्रमुरित्यन्वयः ॥२०॥ ते रथान् रुचिरानेके ह्यानेके पृथग्घयान्। नागानन्येऽधिरुरुहुर्जग्मुश्चैके पदातयः॥ इति पाठः। ॥ २१ ॥ रामानु०-त इति। रथान्तचराः रथमध्यस्थिताः। जग्मुरित्यर्थः। हयानित्यत्राप्यधिरुरुहुरिति संबध्यते। जग्मुरेके पदातयः केचित्पदातयः सन्तो जग्मुरिति सम्बन्धः ॥ २१ ॥

राक्षसास्तद्वचः श्रुत्वा लङ्कायां परिचक्रमुः। अनुगेहमवस्थाय विहारशयनेषु च। उद्यानेषु च रक्षांसि चोदयन्तो ह्यभीतवत् ॥ २० ॥ ते रथान् रुचिरानेके ह्यानेके पृथग्घयान्। नागानन्येऽधिरुरुहुर्जग्मुश्चैके पदातयः ॥ २१ ॥ सा पुरी परमाकीर्णा रथकुञ्जरवाजिभिः। सम्पतद्भिर्विरुरुचे गरुत्मद्भिरिवाम्बरम् ॥ २२ ॥ ते वाहनान्यवस्थाप्य यानानि विविधानि च। सभां पद्भिः प्रविविशुः सिंहा गिरिगुहामिव ॥ २३ ॥ राज्ञः पादौ गृहीत्वा तु राज्ञा ते प्रतिपूजिताः। पीठेष्वन्ये बृसीष्वन्ये भूमौ केचिदुपाविशन् ॥ २४ ॥ ते समेत्य सभायां वै राक्षसा राजशासनात्। यथार्हमुपतस्थुस्ते रावणं राक्षसाधिपम् ॥ २५ ॥ मन्त्रिणश्च यथा मुख्या निश्चयार्थेषु पण्डिताः। अमात्याश्च गुणोपेताः सर्वज्ञा बुद्धिदर्शनाः ॥ २६ ॥

गरुत्मद्भिः पक्षिभिः ॥ २२ ॥ वाहनानि शिबिकादीनि। यानानि अश्वादीनि। अवस्थाप्य बहिर्निक्षिप्य ॥ २३ ॥ अन्ये पुरोहितादयः। पीठेषु सुवर्णादिकृतासनेषु। अन्ये श्रोत्रियाः। बृसीषु दर्भमयासनेषु। केचित्पुत्रादयः। भूमौ सामान्यास्तरणमात्रयुक्तायां भूमौ ॥ २४ ॥ त इति। क्रियाभेदात्तच्छन्द्द्वयम्। उपतस्थुः समीपे तस्थुः। यथार्हं यथाक्रमम् ॥ २५ ॥ मन्त्रिणश्चेत्यादिसपादश्लोकः। यथा यथाक्रमम्। यथामुख्या इत्येकं पदं वा। मुख्याननतिक्रम्य स्थिताः। अनव्ययत्वमार्षम्। निश्चयार्थेषु अर्थनिश्चयेषु। अमात्याः कर्मणि सहायाः। मन्त्रिणः बुद्धिसहायाः। यद्वा अमा सह तिष्ठन्तीत्य

प्राप्तं महत्कृत्यमस्ति अतो राक्षसान् समानयतेति दूतानीश्वरवच्छशासेति योजना। अनेन ससैन्यस्य सुग्रीवस्य रामलक्ष्मणयोश्च समुद्रतीरागमनं चारमुखेन ज्ञातवानित्यवगम्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥ राक्षसा इत्यादिसार्धः। अवस्थाय, विहरमाणानीति शेषः। विहारशयनेषु उद्यानेषु च विहरमाणानि रक्षांसि अभीतवत् चोदयन्तः अभीता आह्वयन्तो लङ्कायामनुगेहं परिचक्रमुरित्यन्वयः ॥ २०-२५ ॥ मन्त्रिण इत्यादि सपादश्लोकमेकं वाक्यम्। यथा यथावत्। निश्चयार्थेषु अर्थ

मात्याः । " अव्ययात्त्यप् " । आप्ता इत्यर्थः । बुद्धिदर्शनाः बुद्धिचक्षुषः ॥ २६ ॥ शूरा इत्युत्तरशेषः । अन्यथा क्रियापदपौनरुक्त्यम् । सभाया मिति । सुखाय क्षेमाय । क्षेमं विचारयितुम् । " क्रियार्थोपपदस्य– " इत्यादिना चतुर्थी ॥ २७ ॥ तत इति । युग्या अश्वाः । युगं वहन्तीति " तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् " इति यत् ॥ २८ ॥ स इति । नाम शशंस । अभिवादनमकरोदित्यर्थः । शुकः प्रहस्तश्चेति । ववन्दाते इत्यर्थः ॥ २९ ॥

समेयुस्तत्र शतशः शूराश्च बहवस्तदा । सभायां हेमवर्णायां सर्वार्थस्य सुखाय वै । रम्यायां राक्षसेन्द्रस्य समेयुस्तत्र सङ्घशः । [राक्षसा राक्षसश्रेष्ठं परिवार्योपतस्थिरे] ॥ २७ ॥ ततो महात्मा विपुलं सुयुग्यं वरं रथं हेमविचित्रिताङ्गम् । शुभं समास्थाय ययौ यशस्वी विभीषणः संसदमग्रजस्य ॥ २८ ॥ स पूर्वजायावरजः शशंस नामाथ पश्चाच्चरणौ ववन्दे । शुकः प्रहस्तश्च तथैव तेभ्यो ददौ यथार्हं पृथगासनानि ॥ २९ ॥ सुवर्ण नानामणिभूषणानां सुवाससां संसदि राक्षसानाम् । तेषां परार्ध्यागरुचन्दनानां स्रजश्च गन्धाश्च ववुः समन्तात् ॥३०॥ न चुक्रुशुर्नानृतमाह कश्चित् सभासदो नैव जजल्पुरुच्चैः । संसिद्धार्थाः सर्व एवोग्रवीर्या भर्तुः सर्वे ददृशु श्चाननं ते ॥ ३१ ॥ स रावणः शस्त्रभृतां मनस्विनां महाबलानां समितौ मनस्वी । तस्यां सभायां प्रभया चकाशे मध्ये वसूनामिव वज्रहस्तः ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

स्रजश्च गन्धाः स्रजां गन्धाः ॥ ३० ॥ न चुक्रुशुः न घोषं चक्रुः । न जजल्पुः न क्रमोक्तीश्चक्रुः । सभासदः सभागताः । संसिद्धेत्यर्धे वृत्तभेदश्चिन्त्यः ॥ ३१ ॥ समितौ सङ्घे । " सङ्घे सभायां समितिः " इत्यमरः । सभायाम् आस्थानमण्डपे ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

निर्णयेष्वधिमन्त्रिणः अमात्याश्च उपमन्त्रिणः । बुद्धिदर्शनाः बुद्धिः दर्शनं चक्षुर्येषां ते तथा । यद्वा अमात्याः कर्मणि सहायाः, मन्त्रिणो बुद्धिसहायाः समेयु रित्यन्वयः । शूराश्चेत्युत्तरशेषः । सुखाय क्षेमाय क्षेमं विचारयितुम् ॥ २६–३० ॥ संसिद्धार्थाः पूर्णमनोरथाः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

अथ सर्वमेलनानन्तरं नगररक्षाविधानपूर्वकं स्वाभिमतानुसारेण रावणो मन्त्रमर्थयते—स तामित्यादि। समितौ युद्धे जयतीति समितिंजयः। "संज्ञायां भृतॄवृजि—" इत्यादिना खचि मुमागमः। तां पूर्वोक्ताम्। सेनेति। कृतविद्याः अभ्यस्तधनुर्विद्याः। चतुर्विधाः रथिकहस्तिपकसादिपदातिरूपेण चतुर्विधाः। अधिकरक्षायां पूर्वापेक्षया सावधानरक्षायाम्। यथा स्युः यथा जागरूकाः स्युः। तथा व्यादेष्टुमर्हसि। अत्र इतिकरणं बोध्यम् ॥ १ ॥ २ ॥

स तां परिषदं कृत्स्नां समीक्ष्य समितिंजयः। प्रचोदयामास तदा प्रहस्तं वाहिनीपतिम् ॥ १ ॥ सेनापते यथा ते स्युः कृतविद्याश्चतुर्विधाः। योधानधिकरक्षायां तथा व्यादेष्टुमर्हसि ॥ २ ॥ स प्रहस्तः प्रणीतात्मा चिकीर्षन् राजशासनम्। विनिक्षिपद्बलं सर्वं बहिरन्तश्च मन्दिरे ॥ ३ ॥ ततो विनिक्षिप्य बलं पृथङ्नगरगुप्तये। प्रहस्तः प्रमुखे राज्ञो निषसाद जगाद च ॥ ४ ॥ निहितं बहिरन्तश्च बलं बलवतस्तव। कुरुष्वाविमनाः क्षिप्रं यदभिप्रेतमस्तु ते ॥ ५ ॥ प्रहस्तस्य वचः श्रुत्वा राजा राज्यहिते रतः। सुखेप्सुः सुहृदां मध्ये व्याजहार स रावणः ॥ ६ ॥ प्रियाप्रिये सुखं दुःखं लाभालाभौ हिताहिते। धर्मकामार्थकृच्छ्रेषु यूयमर्हथ वेदितुम् ॥ ७ ॥

स इति। सः सर्वेषु विद्यमानेष्वपि रावणविस्रम्भपात्रभूतः। प्रणीतात्मा निश्चितबुद्धिः। मन्दिरे रावणगृहे। विनिक्षिपत् विन्यक्षिपत् व्यधात् ॥ ३ ॥ प्रमुखे अग्रे ॥ ४ ॥ अविमनाः स्वस्थहृदयः यदभिप्रेतं तत्कुरुष्व। तत् अभीष्टम् ते अस्तु सिद्ध्यतु ॥ ५ ॥ सुखेप्सुः कामपुरुषार्थेच्छुः, न विजयेच्छुः ॥ ६ ॥ मन्त्रणीयं वक्तुमनास्तेषामाभिमुख्यं संपादयितुं प्रथमं तान् प्रशंसति—प्रियाप्रिये इति। धर्मकामार्थकृच्छ्रेषु धर्मकामार्थसङ्कटेषु विषये। धर्मादिष्विदानीं को वा सेव्य इति सन्देहे तदनुष्ठानफलभूते प्रियाप्रिये सुखदुःखसाधने वस्तुनी। सुखं दुःखम्, लाभालाभौ लाभ इष्टप्राप्तिः अलाभः तन्नाशः ॥ १ ॥ सेनापत इति। ये कृतविद्याः अभ्यस्तसर्वविद्याः। चतुर्विधाः रथिकहस्तिपसादिपदातिरूपेण चतुर्विधा योधाः, सन्तीति शेषः। अधिकरक्षायां यथा स्युः यथा जागरूकाः स्युः तान् तथा व्यादेष्टुमर्हसीत्यर्थः। योधान्नगररक्षायामिति च पाठः ॥ २ ॥ प्रणीतात्मा विनीतात्मा प्रहस्तः राजशासनं चिकीर्षन् सर्वबलं मन्दिरे बहिरन्तश्च विनिक्षिप्य ततो नगरगुप्तये बलं पृथक् विनिक्षिप्य, आगत इति शेषः। प्रहस्तो राज्ञः प्रमुखे निषसाद अभिप्रेतं कुरुष्वेति जगाद चेति योजना ॥ ३–६ ॥ प्रियाप्रिये इति। धर्मकामार्थकृच्छ्रेषु धर्मकामार्थसङ्कटेषु विषये। धर्मादिष्विदानीं को वा सेव्य इति सन्देहे तत्तदनुकूलभूते प्रियाप्रिये प्रिया

तौ च । हिताहिते हितम् उत्तरकालफलवत् अहितं तदितरत् ते च । वेदितुमर्हथ । प्रियाप्रियादिफलस्वरूपनिर्धारणाय धर्मादिसन्देहं निराकर्तुं समर्था इत्यर्थः ॥ ७ ॥ कथमर्हाम इत्यपेक्षायां तत्कार्यमुखेन दर्शयति–सर्वेति । स्पष्टम् ॥ ८ ॥ इदानीमपि तथैवास्त्वित्याह–स सोमेति । ग्रहाः सोमभिन्नाः सूर्यादयः । मरुद्भिः सोमादिभिन्नैर्देवैः ॥ ९ ॥ पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य पुनरपि वक्ष्यमाणत्वात्तत्र पुनः कथने हेतुं दर्शयति–अहमिति । तुरवधारणे । सर्वान्

सर्वकृत्यानि युष्माभिः समारब्धानि सर्वदा । मन्त्रकर्मनियुक्तानि न जातु विफलानि मे ॥ ८ ॥ स सोमग्रहनक्षत्रैर्मरुद्भिरिव वासवः । भवद्भिरहमत्यर्थं वृतः श्रियमवाप्नुयाम् ॥ ९ ॥ अहं तु खलु सर्वान् वः समर्थयितुमुद्यतः । कुम्भकर्णस्य तु स्वप्नान्नेममर्थमचोदयम् ॥ १० ॥ अयं हि सुप्तः षण्मासान् कुम्भकर्णो महाबलः । सर्वशस्त्रभृतां मुख्यः स इदानीं समुत्थितः ॥ ११ ॥ इयं च दण्डकारण्याद्रामस्य महिषी प्रिया । रक्षोभिश्चरिताद्देशादानीता जनकात्मजा ॥ १२ ॥ सा मे न शय्यामारोढुमिच्छत्यलसगामिनी । त्रिषु लोकेषु चान्या मे न सीतासदृशी मता ॥ १३ ॥ तनुमध्या पृथुश्रोणी शारदेन्दुनिभानना । हेमबिम्बनिभा सौम्या मायेव मयनिर्मिता ॥ १४ ॥

वः समर्थयितुं ज्ञापयितुम् उद्यत एव पूर्वमेवोद्यतः । किंतु कुम्भकर्णस्य स्वप्नाद्धेतोः इममर्थं नाचोदयं तस्य नावेदयम् । अतः कथ्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥ कुम्भकर्णस्य स्वप्नादित्युक्तमेव स्पष्टयति–अयमिति । षण्मासानित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । इदानीं समुत्थितः । अतः पूर्वं नावेदयमित्यर्थः ॥ ११ ॥ उत्तरत्र सीताप्रत्यर्पणं विना रामजयो विचार्यतामिति वक्तुकामस्तस्या दुस्त्यजत्वं दर्शयितुं तामेव स्तौति–इयमित्यादिना । रक्षोभिश्चरिताद्देशात् जनस्थानादित्यर्थः । सा मयाऽऽनीतेत्युक्तिरजानन्तं कुम्भकर्णं प्रति ॥ १२ ॥ अलसगामिनी मन्दगामिनी । त्यज तामनिच्छन्तीम्, प्रतिगृहाणेतरामित्यत्राह–त्रिष्विति ॥ १३ ॥ असदृशत्वमुपपादयति–तनुमध्येत्यादिना । हेमबिम्बनिभा स्वर्णप्रतिमातुल्या । सौम्या रम्या । मायेव प्रतिक्षणमपूर्ववदाश्चर्यावहवस्तुवत्

प्रियसाधने सुखे सुखकरोपाये दुःखे दुःखकरोपाये । लाभः इष्टप्राप्तिः, अलाभः तदभावः तस्मिन् । हिताहिते इति पाठः ॥ ७–९ ॥ पूर्वेद्युः कथितोऽर्थः इदानीं किमर्थं कथ्यत इत्याशङ्क्य पुनः कथने हेतुमाह–अहं त्विति । तुः अवधारणे । अहं सर्वान् वः समर्थयितुं ज्ञापयितुम् उद्यत एव, निवेदितवानित्यर्थः । किन्तु स्वप्नाद्धेतोरिममर्थं कुम्भकर्णस्य नावेदयम् । अतः कथ्यत इत्यर्थः । अबोधयमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ १० ॥ षण्मासान् षट्सु मासेषु । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ११–१३ ॥ सीताप्रत्यर्पणं विना राघवजयोपायो विचार्यतामिति वक्तुकामस्तस्या दुस्त्यजत्वं दर्शयितुं स्तौति–तनुमध्येत्यादि । हेमबिम्बनिभा सुवर्णप्रतिमा

स्थिता ॥ १४ ॥ क्रमेणारोक्ष्यतीत्याशङ्क्य मन्मथो विलम्बं न सहत इत्याह–सुलोहितेति। सुप्रतिष्ठितौ समतलौ। दृष्ट्वा, स्थितस्येति शेषः। शरीरजः कामः ॥ १५ ॥ सोऽपि निगृह्यतामित्याशङ्क्याह–हुतेत्यादि। अर्धमेकं वाक्यम्। आर्चिश्शब्दस्य इकारान्तत्वमार्षम्। सौरीमिव प्रभामित्यस्य दृष्ट्वेत्यादिशेषपूरणेन सम्बन्धः ॥१६॥ उन्नसमिति। उन्नसम् उन्नतनासिकम्। "उपसर्गाच्च" इति नसादेशः। अवशः विवशः। तदधीनः कथं निगृह्णीया

सुलोहिततलौ श्लक्ष्णौ चरणौ सुप्रतिष्ठितौ। दृष्ट्वा ताम्रनखौ तस्या दीप्यते मे शरीरजः॥१५॥ हुताग्नेरर्चिसङ्काशामेनां सौरीमिव प्रभाम्॥१६॥ [दृष्ट्वा सीतां विशालाक्षीं कामस्य वशमेयिवान्।] उन्नसं वदनं वल्गु विपुलं चारुलोचनम्। पश्यंस्तदा वशस्तस्याः कामस्य वशमेयिवान् ॥ १७ ॥ क्रोधहर्षसमानेन दुर्वर्णकरणेन च। शोकसन्तापनित्येन कामेन कलुषीकृतः ॥१८॥ सा तु संवत्सरं कालं मामयाचत भामिनी। प्रतीक्षमाणा भर्तारं राममायतलोचना ॥ १९ ॥ तन्मया चारुनेत्रायाः प्रतिज्ञातं वचः शुभम्। श्रान्तोऽहं सततं कामाद्यातो हय इवाध्वनि ॥ २० ॥

मिति भावः। वल्गु सुन्दरम् ॥ १७ ॥ कामवश्यत्वमेव विवृणोति–क्रोधेति। क्रोधहर्षयोः समानेन क्रोधे हर्षे चैकरूपेण। दुर्वर्णकरणेन वैवर्ण्यकारिणा। शोकसन्तापनित्येन शोके मनोव्यथायां सन्तापे शरीरपीडायां च नित्येन अनपायेन कामेन। कलुषीकृतः व्याकुलचित्तोऽस्मि ॥ १८ ॥ यद्येवं सा प्रसह्यापि शय्यामारोप्यताम्, तत्राह–सा त्विति। संवत्सरं कालं संवत्सररूपं कालम्। संवत्सराभ्यन्तरे रामो यदि नागतः तदा तथा करिष्यामीत्ययाचतेत्यर्थः। इदं चारोप्योक्तम्। वस्तुतो रावणेनैव तथा प्रतिज्ञानादिति भावः ॥ १९ ॥ चारुनेत्राया इति प्रतिश्रवणहेतुः। नयनसौन्दर्यपारवश्येन

सदृशी। माया प्रतिक्षणमपूर्ववदाश्चर्यावहवस्तुविशेषः ॥ १४ ॥ चरणौ दृष्ट्वा, स्थितस्येति शेषः ॥ १५ ॥ हुताग्नेरित्यर्द्धमेकं वाक्यम्। अत्रापि दृष्ट्वेत्यनुषज्यते ॥१६॥ उन्नसमिति। तस्या वदनं पश्यन् अवशः विवशस्सन् कामस्य वशमेयिवानिति सम्बन्धः ॥ १७ ॥ क्रोधहर्षसमानेन क्रोधहर्षयोस्समानेन क्रोधहर्षावस्थयोर्बाधकत्वेनैकरूपेण। दुर्वर्णकरणेन वैवर्ण्यकारिणा। शोकसन्तापनित्येन शोकसन्तापावस्थयोर्बाधकत्वेन नियतेन, अनेनाक्षवधादिजनितदुःखित्वाद्यवस्थास्वपि कामस्य बाधकत्वमुक्तं भवति ॥ १८ ॥ तर्ह्योदित आरभ्य प्रतिकूलया सीतया किं प्रयोजनम्? सा त्यज्यतामित्याशङ्क्य " सा मे न शय्यामारोढुमिच्छत्यलसगामिनी " इत्यवशादागतसत्यवचनसूचितं तदनुरागाभावं सङ्गोप्य स्वकृतस्यावधेस्तत्प्रार्थनापूर्वकत्वमारोप्याह–सा त्वित्यादिना। कालमवधित्वेनायाचत 'इयं च दण्डकारण्यात्' इत्यारभ्य–'श्रान्तोऽहं सततं कामात्' इत्यन्तस्य ग्रन्थसन्दर्भस्य वास्तवार्थस्तु–पूजार्थमानीतां त्रैलोक्यमोहिनीं ममेष्टदेवतां सीतां स्थण्डिलशायिनीं दुःखाक्रान्तां दृष्ट्वा अहमतिदुःखमनुभवामीत्याशयेनाह–सा मे नेति। मे शय्यां मदर्पितां शय्यामित्यर्थः। एतादृशविशेषणविशिष्टा सीता दुःखार्हा न भवतीति

तद्वचनमङ्गीकृतवानस्मीति भावः । अध्वनि दीर्घमार्गे ॥ २० ॥ कथमेनामुपलप्स्यसे तावुपनेतुमुपागते सपरिकरे दाशरथावित्यत आह–कथमिति । उत्तरन्ति उत्तरिष्यन्ति । सत्त्वानि झषव्यतिरिक्तजन्तवः ॥२१॥ तर्हि किमिदानीं विचार्यम् ? तत्राह–अथवेति। यस्य यथा मतिः तथा ब्रूतेत्यर्थः ॥२२॥ विभीषणमतव्यावृत्त्यर्थं स्वमतमाह–मानुषादिति । सपादश्लोकमेकं वाक्यम् । मानुषात् भयाभावे हेतुमाह तदेति । अजयमिति च्छेदः । लङुत्तमैक

कथं सागरमक्षोभ्यमुत्तरन्ति वनौकसः । बहुसत्त्वझषाकीर्णं तौ वा दशरथात्मजौ ॥ २१ ॥ अथवा कपिनैकेन कृतं नः कदनं महत् । दुर्ज्ञेयाः कार्यगतयो ब्रूत यस्य यथा मतिः ॥ २२ ॥ मानुषान्मे भयं नास्ति तथापि तु विमृश्यताम् । तदा देवासुरे युद्धे युष्माभिः सहितोऽजयम् । ते मे भवन्तश्च तथा सुग्रीवप्रमुखान् हरीन् ॥२३॥ परे पारे समुद्रस्य पुरस्कृत्य नृपात्मजौ । सीतायाः पदवीं प्राप्तौ सम्प्राप्तौ वरुणालयम् ॥ २४ ॥ अदेया च यथा सीता वध्यौ दशरथात्मजौ । भवद्भिर्मन्त्र्यतां मन्त्रः सुनीतं चाभिधीयताम् ॥ २५ ॥

वचनम् । इन्द्रं जितवतो मे मनुष्यः कियानिति भावः । ते मे भवन्तश्च तथा । ते देवासुरे युद्धे जेतारो भवन्तः । तथा सहायभूताः वर्तन्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥ सुग्रीवप्रमुखान् हरीनित्युत्तरशेषः । प्राप्तौ ज्ञातवन्तौ । वरुणालयं समुद्रम् । संप्राप्तौ प्राप्नुतां नाम का नः क्षतिरिति भावः ॥ २४ ॥ विमृश्यतामित्युक्तं विमर्शप्रकारं दर्शयति–अदेयेति । मन्त्रो मन्त्र्यतां मन्त्रः क्रियतामित्यर्थः । सुनीतं सुनिश्चितम् ॥ २५ ॥

सूचयितुं तामनुवर्णयति–त्रिलोकेष्वित्यादिना । किञ्च सुलोहितेति । तस्याः सकलकलुषहरणौ चरणौ दृष्ट्वा हुताग्नेरर्चिस्सङ्काशामेनाम्, दुःखितामिति शेषः । दृष्ट्वा मे शरीरजः सीतानिमित्तजः, अग्निरिति शेषः । दीप्यत इत्यर्थः । रमस्व स्वदारेषु, किमेनाद्दशचिन्तयेत्यत आह–उन्नसमित्यादि श्लोकद्वयेन । उक्तविशेषणविशिष्ट कामेन कलुषीकृतोऽपि अवशोऽपि तस्या दुःखितायाः, सीताया इति शेषः । वदनं पश्यन्नहं कामस्य वशमेयिवान् कामवशं प्राप्स्यामि किमिति काकुः । त्वद्गृहे जगदम्बायास्सीताया विद्यमानायास्सत्यास्तव का हानिरित्याशङ्क्य तस्या मद्गृहावस्थितिकालोऽपि समाप्तप्राय एवेत्याशयेनाह–सा तु संवत्सरमिति ॥१९–२२॥ मानुषान्मे भयमिति सपादश्लोकमेकं वाक्यम् । यदि अप्यर्थे । तदा देवासुरयुद्धे युष्माभिस्सहितो जयं प्राप्तवानस्मि यद्यपि, मे मते भवन्तस्तथा तादृक् सहायाः यद्यपि, मानुषान्मे भयं नास्ति यद्यपि, तथापि तु विमृश्यतामिति सम्बन्धः । सुग्रीवप्रमुखानिति । सीतायाः पदवीं वीरौ संप्राप्तौ वरुणालयम् । इति पाठे–पदवीम्, ज्ञात्वेति शेषः । पदवीं प्राप्तौ सम्प्राप्तौ वरुणालयम् इति पाठे–पदवीं प्राप्तौ ज्ञातवन्तौ सन्तौ वरुणालयं सम्प्राप्ताविति सम्बन्धः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अदेयेत्यादि । सुनीतं सुष्ठु निर्णीतं कार्यम् । वास्तवार्थे–अवध्याविति छेदः ॥ २५ ॥

मा भूद्रामस्य समुद्रतरणे तव जये वा शक्तिः, तत्सहायस्यान्यस्य कस्यचित् स्यात्तत्राह–नहीति। वानरैः सह सागरं तीर्त्वा, आगन्तुमिति शेषः। रामा दन्यस्य शक्तिं न पश्यामि अतो मम निश्चयेन जय इत्यन्वयः ॥ २६ ॥ कामपरीतस्य कामेन विपरीतस्य, कामातुरतया विपरीतबुद्धेरित्यर्थः। पारि देवितं परिदेवनम्, तद्वदसङ्गतभाषणमित्यर्थः ॥ २७॥ "मन्त्रिभिर्हितसंयुक्तैः समर्थैर्मन्त्रनिर्णये। सहितो मन्त्रयित्वा यः कर्मारम्भान् प्रवर्तयेत्" इत्युक्तो

न हि शक्तिं प्रपश्यामि जगत्यन्यस्य कस्यचित्। सागरं वानरैस्तीर्त्वा निश्चयेन जयो मम ॥ २६ ॥ तस्य काम परीतस्य निशम्य परिदेवितम्। कुम्भकर्णः प्रचुक्रोध वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २७ ॥ यदा तु रामस्य सलक्ष्मणस्य प्रसह्य सीता खलु सा इहाहृता। सकृत् समीक्ष्यैव सुनिश्चितं तदा भजेत चित्तं यमुनेव यामुनम् ॥ २८ ॥ सर्वमेत न्महाराज कृतमप्रतिमं तव। विधीयेत सहास्माभिरादावेवास्य कर्मणः ॥ २९ ॥

त्तममन्त्रयितृभावे, "एकोऽर्थं विमृशन्नेको धर्मे प्रकुरुते मनः। एकः कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरम्॥" इत्युक्तमध्यममन्त्रयितृभावेऽपि नावस्थितोऽसी त्याह–यदेति। यदा सकृत्समीक्ष्यैव स्वयमेव विचार्य। रामस्य सीता इहाहृता तदैव चित्तं कर्तृ यमुना यामुनं पर्वतमिव सुनिश्चितं सुनिश्चयं भजेत खलु। स एवास्माभिः सह विचारकालः। इदानीं विचारणं गते जले सेतुबन्धनमिति भावः ॥ २८॥ तदा कृते किं स्यादित्यत्राह–सर्वमिति। कृतमिति कर्मणि

न हीति। अत्रागन्तुमिति शेषः। जगति कस्यचिदन्यस्य शत्रोर्वानरैस्सह सागरं तीर्त्वा अत्रागन्तुं शक्तिं न पश्यामि हि, अतो निश्चयेन मम जयः इत्यन्वयः। निश्चये न जये मम इति पाठे मम जये अन्यस्य कस्यचिदपि निश्चये शक्तिं न पश्यामीति योज्यम्। नहि शक्तिमित्यस्य वास्तवार्थस्तु–अन्यस्य शक्तिं न पश्यामि, रामं विनेति शेषः। एवं निश्चये सति मम जयो नेत्यन्वयः ॥२६॥२७॥ ननु पूर्वमेव करणीयमेतदिदानीं क्रियमाणं गतोदकसेतुबन्धनसदृशमित्याह–यदा त्विति। यदा तु सलक्ष्मणस्य रामस्य सीता सकृत्समीक्ष्यैवास्माभिस्सहाविचार्य स्वयमेव विचारयतेहाहृता तदैव खलु सकृत्समीक्षणवेलायामेवासकृदस्माभिस्सह विचारितं चेच्चित्तं कर्तृ सुनिश्चितं निश्चयं भजेत खलु प्राप्नुयाद्धि। कथमिव यमुना यामुनं यामुनाख्यगिरिमिव। अस्माभिस्सह विचारस्य स एव काल इति फलितार्थः। तदैवैतन्मन्त्रकरणे फलमाह–सर्वमिति। कृतमिति कर्मणि निष्ठा। तव सर्वमेतत्कृतं मन्त्रात्मकं कर्म। अस्य सीताहरणरूपस्य कर्मणः आदावेव प्रागेव अस्माभिः सह विधीयेत विहितं चेदप्रतिममनुत्तमं भवेदित्यर्थः। तदा न कृतम्। अतोऽधुना क्रियमाणो विचारः गतजलसेतुबन्धसदृश इति भावः ॥ २८ ॥ २९ ॥

निष्ठा । एतत्कृतं सर्वं मन्त्रकर्म । अस्य कर्मणः सीताहरणरूपस्य । आदावेव यदि विधीयेत तदा अप्रतिमं समञ्जसं स्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥ आदौ विचार्य कृतस्य साफल्यप्रदर्शनपुरस्सरमविचार्यकृतस्य फलवैपरीत्यं दर्शयति श्लोकद्वयेन—न्यायेनेति । न्यायेन विचारणेन ॥ ३० ॥ अनुपायेन क्रियमाणानि कर्माणि विपरीतानि विपर्यस्तानि यानि तानि च दुष्यन्ति दोषवन्ति च भवन्ति । न केवलं निष्फलानि प्रत्युतानर्थकराण्यपि भवन्तीत्यर्थः । अप्रयतेषु

न्यायेन राजकार्याणि यः करोति दशानन । न स सन्तप्यते पश्चान्निश्चितार्थमतिर्नृपः ॥ ३० ॥
अनुपायेन कर्माणि विपरीतानि यानि च । क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ३१ ॥
यः पश्चात् पूर्वकार्याणि कर्माण्यभिचिकीर्षति । पूर्वं चापरकार्याणि न स वेद नयानयौ ॥ ३२ ॥
चपलस्य तु कृत्येषु प्रसमीक्ष्याधिकं बलम् । क्षिप्रमन्ये प्रपद्यन्ते क्रौञ्चस्य खमिव द्विजाः ॥ ३३ ॥

अशुचिषु अपात्रेषु, दीयमानानीति शेषः ॥ ३१ ॥ अकालकृतं मन्त्रकरणमनुचितमित्याह—य इति । पूर्वकार्याणि पूर्वं कर्तव्यानि मन्त्रकर्माणि । अपरकार्याणि उत्तरकालकर्तव्यकर्मारम्भान् । पूर्वं मन्त्रविचारात्पूर्वम् ॥ ३२ ॥ इदानीमसमीक्ष्यकारिणो बलमपि निरर्थकमित्याह—चपलस्येति । यद्वा प्राप्तामप्यनीतिं बलेन समीकरिष्यामीत्यत्राह चपलस्येति । कृत्येषु क्षिप्रं चपलस्य असमीक्ष्यकारिणः । बलमधिकमाभिमुख्येन जेतुमशक्यम् । समीक्ष्य विचार्य । अन्ये शत्रवः । खं रन्ध्रम् । प्रपद्यन्ते असमीक्ष्यकरणरूपावसरं लब्ध्वा अभिभवन्तीत्यर्थः । द्विजाः हंसाः । अलङ्घ्यस्य क्रौञ्चस्य क्रौञ्चाख्यपर्वतस्य लङ्घनाय खं रन्ध्रं यथा प्रपद्यन्ते तद्वदित्यर्थः । क्रौञ्चस्यौन्नत्येनालङ्घ्यत्वात् सुब्रह्मण्यशक्तिविदारणकृतरन्ध्रेण

आदावेव विचार्य कृतस्य कर्मणस्साफल्यमाह—न्यायेनेति । न्यायेन विचारेण । सन्तप्यते सन्तपति ॥ ३० ॥ विचारविधुरं कालातीतं च कर्म निष्फलं भवतीत्याह—अनुपायेनेति । अनुपायेन अविचारितोपायेन । विपरीतानि व्यस्तानि । अप्रयतेषु अपात्रेषु ॥ ३१ ॥ मन्त्रविचारानन्तरकर्तव्यसीतापहरणं मन्त्रविचारात्पूर्वं कृतवतः सीतापहरणात्पूर्वकर्तव्यमन्त्रविचारमिदानीं चिकीर्षतस्तव नीत्यनीतिज्ञता नास्तीत्याह—यः पश्चादिति । पूर्वकार्याणि पूर्वकर्तव्यानि ॥ ३२ ॥ इदानीमसमीक्ष्यकारिणो बलमपि निरर्थकमित्याह—चपलस्येति । बलवतोऽपि कृत्येषु चपलस्य असमीक्ष्यकारिणः पुरुषस्य अधिकं बलं समीक्ष्य स्वस्मादधिकं बलं समालोच्य तस्य खं रन्ध्रम् अन्ये शत्रवः प्रपद्यन्ते द्वितीयपादस्थखशब्दस्य काकाक्षिवदुभयत्राप्यन्वयः । द्विजाः हंसाः । अलङ्घ्यस्य क्रौञ्चस्य लङ्घनाय खं स्कन्दशक्तिकृतं रन्ध्रं

हंसास्तमतिक्रम्य गच्छन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ३३ ॥ सापायं च त्वत्कृतं कर्मेत्याह–त्वयेति । महत् दुष्करम् । सापायमित्यर्थः । अप्रतिचिन्तितम् अनालोचितम् । इदं सीताहरणरूपं कार्यम् । सापायत्वमेवाह–दिष्ट्येति ॥ ३४ ॥ सर्वमेतन्महाराजेत्युपक्रम्योक्तमुपसंहरति--तस्मादिति । तर्हि का गतिरित्यपेक्षायां मयि जीवति कस्ते भार इत्याह अहमिति । अनघेति । त्वं तु निर्व्यसनो भवेत्यर्थः । समीकरिष्यामि नीत्यनीती तुल्ये करिष्यामीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तदेवाह–अहमिति सार्धश्लोकः । विशांपते प्रजानां पते । अतिमानुषवैभवौ तौ कथं जय्यौ ? तत्राह यदीति । तौ दश

त्वयेदं महदारब्धं कार्यमप्रतिचिन्तितम् । दिष्ट्या त्वां नावधीद्रामो विषमिश्रमिवामिषम् ॥ ३४ ॥ तस्मात्त्वया समारब्धं कर्म ह्यप्रतिमं परैः । अहं समीकरिष्यामि हत्वा शत्रूंस्तवानघ ॥ ३५ ॥ अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्तव विशांपते । यदि शक्रविवस्वन्तौ यदि पावकमारुतौ । तावहं योधयिष्यामि कुबेरवरुणावपि ॥ ३६ ॥ गिरिमात्रशरीरस्य महापरिघयोधिनः । नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य बिभियाद्वै पुरन्दरः ॥ ३७ ॥ पुनर्मां स द्वितीयेन शरेण निहनिष्यति । ततोऽहं तस्य पास्यामि रुधिरं काममाश्वस ॥ ३८ ॥

रथात्मजौ शक्रविवस्वन्तौ यदि स्याताम् तथापीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ स्वस्य योधनसामर्थ्यविशेषं दर्शयति–गिरीति । गिरिमात्रशरीरस्य गिरिप्रमाणदेहस्य । "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः" इति मात्रच् प्रत्ययः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी ॥ ३७ ॥ शरवर्षिणो रामस्य पुरतः कथं स्थातुं शक्तस्तत्राह–पुनरिति । सः रामः । पुनर्मां प्रथममेकेन शरेण निहत्य पुनरपि द्वितीयेन शरेण मां हनिष्यति । ततः तावदेवेत्यर्थः । अत्राश्लीलमपि ध्वन्यते । मां द्विती

यथा प्रपद्यन्ते तद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ भवत्वेवं मया किं चापलं कृतम् ? येन शत्रूणां मयि रन्ध्रं स्यादत आह–त्वयेति । अप्रतिचिन्तितम् अविचारितम् । महत् प्राणावसानपर्यवसायि इदं सीतापहरणरूपकार्यं त्वया धूर्तसहायेनारब्धं कृतम् अतो रन्ध्रं प्राप्तम् । तत् दैववशात्परिहृतमित्याह–दिष्ट्येति ॥ ३४ ॥ त्वत्कृताकृत्यपरिगणनेन किम् ? इदानीं सर्वं मच्छौर्येण प्रतिविधास्यामीत्याह–तस्मादिति । अप्रतिमं तवाननुरूपम् परैर्मद्व्यतिरिक्तैः, अप्रतिसमाधेयमिति शेषः ॥ ३५ ॥ रामस्य अधिकबलं विचिन्त्याह–अहमिति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । यदीति । तौ रामलक्ष्मणौ शक्रविवस्वन्तौ यदि, स्यातामिति शेषः । तथापि योधयिष्यामि योत्स्यामीत्यर्थः ॥ ३६॥ ३७ ॥ पुनरिति । सः रामः मामेकेन शरेण प्रहृत्य पुनर्द्वितीयेन शरेण निहनिष्यति यदि ततः ततःपूर्वमेव तस्य रुधिरम् अहं कामं पास्यामि ।

येन शरेणावश्यं निहनिष्यति । तस्य रामस्य ततस्तस्माद्धननात् । कर्तरि षष्ठी । रुधिरं स्वरुधिरं पास्यामि । कामम् अत्यर्थम् । आश्वस निश्वसेति ॥ ३८ ॥ 'आत्मानमरक्षन् परघाती वीरो न श्लाघ्यः' इति न्यायेन परवत् स्वस्यापि वधे न कोऽप्यतिशय इत्यत्राह—वधेनेति । अत्राप्यर्थान्तरम् । वधेन स्वविनाशेन दाशरथेः सुखावहं जयं तव सकाशादाहर्तुं यतिष्ये । रामं हत्वा रामं गत्वा । "हन हिंसागत्योः" इति धातुः । खादामि किं जीवामि

वधेन वै दाशरथेः सुखावहं जयं तवाहर्तुमहं यतिष्ये । हत्वा च रामं सह लक्ष्मणेन खादामि सर्वान् हरियूथमुख्यान् ॥ ३९ ॥ रमस्व कामं पिब चाग्र्यवारुणीं कुरुष्व कार्याणि हितानि विज्वरः । मया तु रामे गमिते यमक्षयं चिराय सीता वशगा भविष्यति ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये० श्रीमद्युद्धकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

रावणं क्रुद्धमाज्ञाय महापार्श्वो महाबलः । मुहूर्तमनुसञ्चिन्त्य प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

किमिति काकुरनुसन्धेया ॥३९॥ रमस्वेति । अत्राप्यर्थान्तरम् । मया रामे विषये अक्षयं यथा भवति तथा गमिता प्रापिता इयं सीता रामस्य वशगा भविष्यति । रमस्वेत्यादौ काकुः ॥४०॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ अथ रावणस्य दुर्मन्त्रिमतानुसारित्वमाह—रावणमित्यादि । क्रुद्धं कुम्भकर्णोक्तनयापरिज्ञानवचनेनेत्यर्थः । मुहूर्तमनुसञ्चिन्त्य रावणक्रोधनिवारणोपायं

आश्वसेति योजना । पुनरित्यादिश्लोकत्रयस्य वास्तवार्थस्तु—रणमूर्द्धनि स्वकर्तव्यं विज्ञापयति । पुनरिति । सः रामः एकेन शरेण मां प्रहृत्य पुनर्द्वितीयेन शरेण निहनिष्यति ततः ततःप्रागेव तस्य रामस्य सम्बन्धि, वानराणामिति शेषः । रुधिरं पास्यामि काममाश्वस ॥ ३८ ॥ श्रीरामजये मम सामर्थ्यं नास्तीति विज्ञापयति—वधे नेति । दाशरथेर्वधे सति तव सुखावहं जयमाहर्तुं न यतिष्ये किन्तु लक्ष्मणेन सह, रामं विनेति शेषः । सर्वान् हरियूथमुख्यान् हत्वा खादामीति सम्बन्धः ॥ ३९ ॥ रमस्वेति । मया रामे विषये यमक्षयं गमिते सति सीता अवशम् अस्य विष्णुरूपरामस्य वशमागमिष्यतीति सम्बन्धः ॥ ४० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां द्वादशः सर्गः ॥१२॥ रावणमिति । मुहूर्तमनुसञ्चिन्त्य रावणक्रोधनिवारणोपायं विचार्य

स०—मुहूर्तमनुसञ्चिन्त्य अप्रियोक्तौ मम विप्रियं तत्प्रियोक्तौ सर्वप्रियहानिः कथं कर्तव्यमिति ध्यात्वा ॥ १ ॥

विचार्येत्यर्थः ॥१॥ य इति । खलुर्वाक्यालङ्कारे । दुष्करं सीताहरणं श्रमेण कृत्वा तत्सम्भोगमकुर्वाणस्त्वं क्षौद्राकाङ्क्षयाऽतिगहनं वनं प्रविश्य तदपिबन् जन इव मूढोऽसीति भावः ॥ २ ॥ शत्रुषु विद्यमानेष्वधर्मावहमिदं कथं कुर्यामित्यत्राह–ईश्वरस्येति । सर्वनियन्तुस्तव को वा नियन्ताऽस्ति । अतो धर्मान्न भेतव्यमिति भावः । शत्रून् मूर्धस्वाक्रम्य तान् तृणीकृत्येत्यर्थः । अर्थान्तरं तु रामस्येश्वरः कोऽस्ति । स निग्रहीतुं न शक्य इत्यर्थः । शत्रून्

यः खल्वपि वनं प्राप्य मृगव्यालसमाकुलम् । न पिबेन्मधु सम्प्राप्तं स नरो बालिशो भवेत् ॥ २ ॥
ईश्वरस्येश्वरः कोऽस्ति तव शत्रुनिबर्हण । रमस्व सह वैदेह्या शत्रूनाक्रम्य मूर्धसु ॥ ३ ॥
बलात् कुक्कुटवृत्तेन वर्तस्व सुमहाबल । आक्रम्याक्रम्य सीतां वै तथा भुङ्क्ष्व रमस्व च ॥ ४ ॥

रामम् । पूजायां बहुवचनम् । दशस्वपि मूर्धस्वाक्रम्य शिरसा प्रणम्येत्यर्थः । वैदेह्या सह रमस्व वैदेह्यां यथा स्वभर्ता रमते तथा त्वमपि स्वदारेषु रमस्व । वैदेह्या सह रामं प्रणम्येति वा योजना ॥ ३ ॥ किं करोमि सा हि न मामभिलषतीत्यत्राह–बलादिति । कुक्कुटवृत्तेन कुक्कुटवृत्त्या । भावे क्तः । कुक्कुटो वञ्चनामार्गेण स्वदयितामाक्रमते । तथा त्वमपीत्यर्थः । कुक्कुटानां कामुककुक्कुटसङ्गे कोपो जातिधर्मः । तथा सीतामनुभव यथा कुक्कुटाः सुखिनः तद्वदित्यर्थः । यथाऽऽह वात्स्यायनः–"क्रुद्धामाक्रम्य भोगस्तु कौक्कुटः सोऽपि सौख्यदः ।" इति । भुङ्क्ष्व भोगं भज । रमस्व निर्विचारो भवेत्यर्थः । मुनिहृदयं तु कुक्कुटवृत्तेनान्यत्र वर्तस्व सीतां तु बलात् भुङ्क्ष्व रक्ष । "भुज परिपालनाभ्यवहारयोः" इति धातुः । आत्मनेपद

इत्यर्थः ॥ १ ॥ दुष्करं सीताहरणं श्रमेण कृत्वा तत्सम्भोगमकुर्वाणस्त्वं मधुकांक्षया दुर्गमं वनं प्रविश्य तदपिबन् जन इव मूढोऽसीति भावः ॥ २ ॥ ३ ॥ अनङ्गीकारे कथमनुभव इत्यत्राह–बलादिति । रमस्व सह वैदेह्येत्यादिसार्धश्लोकस्य वास्तवार्थस्तु–कुक्कुटवृत्तेनेत्यत्र कुक्कुटवृत्ते न इति छेदः । हे महाबल रावण ! वैदेह्या किम् ? अत आक्रम्याक्रम्य वा प्रकारान्तरेण वा तां वैदेहीं सीतां न भुङ्क्ष्व न रमस्व च । कुक्कुटवृत्ते कुक्कुटव्यापारे, चापलय इति यावत् । न वर्तस्व किन्तु बलात्

स०–प्रथमतः सीतानयनं न कर्तव्यम् । कृतं चेत् सीताननुभवो भवतो न योग्य इति प्रोत्साहयति–य इते ॥ २ ॥ "सा किं न रम्या स च किं न रन्ता गरीयसी केवलमीश्वरेच्छा" इत्यादिवदीश्वरेच्छानुसारिता चेतरस्य, न तवेत्याह–**ईश्वरस्येति** ॥ ३ ॥

मार्षम् ॥ ४ ॥ एतन्निमित्तमागामिभयमनिवार्यं कथमेवं क्रियतामित्यत्राह—लब्धेति । एवं लब्धकामस्य ते पश्चात्कामलाभानन्तरम् यत् भयमागमिष्यति । प्राप्तं तदानीमागतम् । अप्राप्तकालं प्राप्तकालमित्यस्य "प्राप्तापन्ने च द्वितीयया" इति समासः । तथा न भवतीत्यप्राप्तकालम् । आगामीति यावत् । प्रतिसहिष्यसि अभिभविष्यसीत्यर्थः ॥५॥ तिष्ठतु भवान् त्वद्भ्रातृपुत्रावेव प्रतिपक्षप्रतिषेधे शक्तावित्याह—कुम्भकर्ण इति ॥६॥ विभीषणमतं खण्डयति—उपप्रदानमिति । अकुशलैः युद्धासमर्थैः । कृतं दानादिकम् । अतिक्रम्य त्यक्त्वा । दण्डेन बलात्कारेण । अर्थेषु प्रयोजनेषु सिद्धिं रोचय ॥७॥

लब्धकामस्य ते पश्चादागमिष्यति यद्भयम् । प्राप्तमप्राप्तकालं वा सर्वं प्रतिसहिष्यसि ॥ ५ ॥ कुम्भकर्णः सहास्माभिरिन्द्रजिच्च महाबलः । प्रतिषेधयितुं शक्तौ सवज्रमपि वज्रिणम् ॥ ६ ॥ उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदं वा कुशलैः कृतम् । समतिक्रम्य दण्डेन सिद्धिमर्थेषु रोचय ॥७॥ इह प्राप्तान् वयं सर्वान् शत्रूंस्तव महाबल । वशे शस्त्रप्रतापेन करिष्यामो न संशयः ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तदा राजा महापार्श्वेन रावणः । तस्य संपूजयन् वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ महापार्श्व निबोध त्वं रहस्यं किंचिदात्मनः । चिरवृत्तं तदाख्यास्ये यदवाप्तं मया पुरा ॥१०॥ पितामहस्य भवनं गच्छन्तीं पुञ्जिकस्थलाम् । चञ्चूर्यमाणामद्राक्षमाकाशेऽग्निशिखामिव ॥ ११ ॥

रामादयो यत्र वर्तन्ते तत्र गत्वा योद्धव्यमित्युक्तं निकुम्भादिमतं दूषयन्नाह—इहेति । इह लङ्कापरिसरे । शस्त्रप्रतापेन शस्त्रबलेन । वशे करिष्यामः निग्रहीष्याम इत्यर्थः ॥ ८ ॥ एवमिति । संपूजयन् स्वचित्तानुगुणयुक्तमिति श्लाघयन्नित्यर्थः ॥ ९ ॥ महापार्श्वेति संबोधनम् । प्रमुदितोऽस्मीति शेषः । चिरवृत्तं रहस्यं किंचित् । अस्तीति शेषः । यत्पुरा मयाऽवाप्तं तदाख्यास्य इति योजना ॥ १० ॥ पितामहस्येति । गच्छन्तीम्, पितामहवन्दनायेति शत्रून् मूर्द्धस्वाक्रम्य रमस्वेति सम्बन्धः ॥ ४ ॥ सीतानुभवनिमित्तकमागामिभयमनिवार्यं कथमेवं कर्तव्यमित्यत्राह—लब्धकामस्येति । लब्धकामस्य प्राप्तसीतानुभवस्य पश्चात् सीतानुभवानन्तरम् प्राप्तं तदानीमेवागतं प्राप्तकालम् आगामिकाले प्राप्यं वा यद्भयमागमिष्यति तत्सर्वं प्रतिसहिष्यसि प्रतिसहिष्यसे, अभिभविष्यसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ भयाभिभवे शक्तिं प्रदर्शयति—कुम्भकर्ण इति ॥ ६ ॥ उपप्रदानमिति । अकुशलैः युद्धासमर्थैः कृतं सामादिकम् । समतिक्रम्य त्यक्त्वा । दण्डेन दण्डोपायेन । अर्थेषु सिद्धिं रोचय ॥ ७-१० ॥ पितामहस्येति । चञ्चूर्यमाणां मद्भीत्या निलीय चरन्तीम् । शापस्य भीतः शापाद्भीतः ॥ ११-२० ॥

स०—ननूत्तरकाण्डे रम्भानिमित्तं नलकूबरशापः परदाराणां बलात्सङ्गे श्रूयते । यथोक्तम्—"एतस्मिन्नन्तरे तत्र दिव्याभरणभूषिता । सर्वाप्सरोवरा रम्भा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥" इत्यारभ्य "नलकूबरमासाद्य"—

शेषः। पुञ्जिकस्थला नाम काचिदप्सराः। चञ्चूर्यमाणां भीत्या निलीय गच्छन्तीम्। " लुपसदचर-" इत्यादिना भावगर्हायां यङ्। सञ्चरणात्मकस्य भावस्य गर्हा निलयनम्। "चरफलोश्च" इति नुक्। "उत्परस्यातः" इत्युकारः। अग्निशिखामिवेति तेजोविशेषोक्तिः। यद्वा द्रावकत्वोक्तिः। अत एवोक्तम्-"अङ्गारसदृशी नारी घृतकुम्भसमः पुमान्" इति। सञ्चार्यमाणामिति पाठे-परिचारिकादर्शितमार्गामित्यर्थः॥११॥ विवसना कृता सा मया

सा प्रसह्य मया भुक्ता कृता विवसना ततः। स्वयम्भूभवनं प्राप्ता लोलिता नलिनी यथा ॥ १२ ॥
तस्य तच्च तदा मन्ये ज्ञातमासीन्महात्मनः। अथ सङ्कुपितो देवो मामिदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥
अद्यप्रभृति यामन्यां बलान्नारीं गमिष्यसि। तदा ते शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशयः ॥ १४ ॥
इत्यहं तस्य शापस्य भीतः प्रसभमेव ताम्। नारोपये बलात् सीतां वैदेहीं शयने शुभे ॥ १५ ॥

भुक्तेत्यन्वयः॥ १२॥ तत् धर्षणम्। मन्य इत्यनेन शापमात्रं मया श्रुतम्। धर्षणश्रवणं तु मया ऊहितमिति गम्यते ॥ १३ ॥ अद्येत्यादि। अद्यप्रभृति -इत्याद्युक्त्वा " उत्ससर्ज तदा शापं राक्षसेन्द्राय दारुणम्। अकामा तेन यस्मात्त्वं बलाद्भद्रे प्रधर्षिता। तस्मात्स युवतीमन्यां नाकामामुपयास्यति ॥ " इत्यादि। तथा भारते वनपर्वणि रामोपाख्याने सीतां प्रति त्रिजटावाक्यम्-" नलकूबरशापेन रक्षिता ह्यसि नन्दिनि। शापो ह्येष पुरा पापो वधूं रम्भां परामृशन् ॥ " इति। तथाच कथमत्र पुञ्जिकस्थलीनिमित्तं ब्रह्मशापोत्कीर्तनम्? नच पूर्वं रम्भानिमित्तशापः। अनन्तरं पुञ्जिकस्थलीकृतः शापः इत्येकस्यैव शापद्वयाङ्गीकारे बाधकाभाव इति वाच्यम्; तथात्वे नलकूबरशापेन तदनन्तरभाविपुञ्जिकस्थलीधर्षणकाले तच्छिरःस्फोटापत्तेः। ब्रह्मशापानन्तरं रम्भासम्भोगे तु सुतरां तस्य दुर्निवारत्वात्। तस्मात्कथमत्रेति चेत्? उच्यते-कल्पे कल्पे अवान्तरवैचित्र्यस्य बहुलमुपलम्भात्कल्पान्तरवृत्तां ब्रह्मशापकथां समाधौ समीक्ष्य कविरवादीदिति। अथवा नलकूबरशापस्य पतिव्रताधर्षणविषयत्वेन स्वैरिणीविषयत्वाभावेन न पुञ्जिकस्थलीसङ्गात्तच्छिरसस्सहस्रधा भेदः। यथोक्तं तत्रैवोत्तररामायणे-" तेन निस्सीमतां प्रीतिमापुस्सर्वाः प्रतिव्रताः " इति। अन्यथा पतिव्रता इति न स्यात् स्याच्च स्त्रिय इति। यद्वा रम्भानिमित्तशापस्य कामनारहितस्त्रीबलात्कारविषयत्वम्। पुञ्जिकस्थल्या अन्तः कामो वर्तत इति ज्ञायते। अतो न तन्मरणमभूत्। यथोक्तं तत्रैव-" नाकामामुपयास्यसि " इति। अत्र चञ्चूर्यमाणां रावणलज्जया स्वाङ्गे निलीयमानामिवेति। प्रसह्योक्तिस्तु स्त्रीस्वभावेन लज्जयाऽनङ्गीकारप्रदर्शनादिति ज्ञेयम्। यत्तु नागोजिभट्टेन क्वचिदेवमेव कुबेरपुत्रनलकूबरशापोऽपि रम्भानिबन्धनः श्रूयते। तत्रोपपत्तिश्चिन्त्या। अस्य प्रथमत्वे तस्यां बलात्कारासम्भवात्। तस्य प्रथमत्वे अस्यां बलात्कारासम्भवादिति केचित्। नलकूबरशापस्य तपोबलेनाकिञ्चित्करत्वादयमेव शापो ब्रह्मास्त्रवदप्रतिक्रियः पाश्चात्य इत्यन्ये इत्युक्तम्। तत्र नलकूबरशापेनेत्युक्तभारतवचने तस्यैव पुरस्करणम्। " तस्मिन्नुदाहृते शापे ज्वलिताग्निसमप्रभे। देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता। पितामहमुखाश्चैव सर्वे देवाः प्रहर्षिताः। ज्ञात्वा लोकगतिं सर्वे " इत्यत्रैवोत्तरकाण्डे ब्रह्माद्यनुमत्या शापस्य दुष्परिहरतेव " श्रुत्वा तु स दशग्रीवस्तं शापं रोमहर्षणम्। नारीषु मिथुनीभावं नाकामास्वभ्यरोचयत् ॥" इत्यनेन शापेनैवाकामकामिनीसम्भोगविरुचिता च कथं सङ्गत इति विचार्यम्, अत एव तेन केचिदन्ये चेत्युक्तमिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

एतत्क्षणमारभ्य । क्रियाविशेषणमेतत् । तदा गमनकाले एव फलिष्यति विशीर्णो भविष्यति इति एवंप्रकारस्य शापस्य, शापादित्यर्थः । प्रसभं नारो पय इत्यन्वयो न बलादित्यनेन पौनरुक्त्यात् । किंतु प्रसभं शापस्येत्यन्वयः । वैदेहीमित्यनेन महाकुलप्रसूततया तच्छापादपि भीतोऽस्मीत्यवगम्यते ॥ १४ ॥ १५ ॥ रामानु०—अयेत्यादि । तदा ते शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशय इत्यनेन रावणविषये रम्भानिबन्धननलकूबरशापे विद्यमानेऽपि तस्य प्राकृतदेवत्वात्तत्पुत्रत्वाच्च तच्छाप मनादृत्य पुञ्जिकस्थलायामपि प्रवृत्तं रावणं पश्चात्पितामहः शप्तवान् । अत एव रावणोऽप्यनुल्लङ्घनीयं पितामहवाक्यमेवोक्तवानित्यवगम्यते । इत्यहामिति । शापस्य भीतः शापाद्भीतः॥१३–१५॥

सागरस्येव मे वेगो मारुतस्येव मे गतिः । नैतद्दाशरथिर्वेद ह्यासादयति तेन माम् ॥ १६ ॥
यस्तु सिंहमिवासीनं सुप्तं गिरिगुहाशये । क्रुद्धं मृत्युमिवासीनं प्रबोधयितुमिच्छति ॥ १७ ॥
न मत्तो निशितान् बाणान् द्विजिह्वानिव पन्नगान् । रामः पश्यति सङ्ग्रामे तेन मामभिगच्छति ॥ १८ ॥
क्षिप्रं वज्रोपमैर्बाणैः शतधा कार्मुकच्युतैः । राममादीपयिष्यामि उल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ १९ ॥
तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महता वृतः । उदयन् सविता काले नक्षत्राणामिव प्रभाम् ॥ २० ॥

एवं न युक्ता बलात्कर्तुं सीतेत्युक्त्वा अस्माभिः सह कुम्भकर्णेन्द्रजितौ योत्स्यत इति महापार्श्ववचनस्यासहायशूरे मयि विद्यमाने किमन्येनेति परिहारमाह—सागरस्येति । एतत् वेगगतिमत्त्वम् । आसादयति, सेनामिति शेषः । स्वार्थण्यन्तो वा । तेन अवेदनेन ॥ १६ ॥ स्वप्रभाववेदनेनाहित माह—यस्त्विति । सुप्तं सिंहमिवासीनं सिंहमिव स्थितमित्यर्थः । मृत्युमित्यत्रापि सुप्तमित्यनुषज्यते । अन्यथा प्रबोधयितुमिच्छतीत्यनेनानन्वयः । क्रुद्धं क्रोधार्हम् । यथा सुप्तं सिंहं मृत्युं वा प्रबोधयितुमिच्छन् पुरुषोऽनभिज्ञ एव । तद्वत् तूष्णीं स्थितं मां प्रकोपयन् रामोऽपीति भावः ॥१७॥ रामो मत्पराक्रमं न वेत्त्येव तत्तिष्ठतु मद्बाणवेगं वा जानाति, नैवेत्याह—नेति । लेलिहानतादृशां द्योतयितुं द्विजिह्वानित्युक्तम् ॥ १८ ॥ आदीपयिष्यामि सन्तापयिष्यामि । उल्काभिः निर्गतज्वालकाष्ठैः । कुञ्जरपलायनार्थमुल्काः प्रदर्शयन्तीति प्रसिद्धिः ॥ १९ ॥ एवं रामं पराजयित्वा तस्य सेनां हनिष्यामीत्याह—तच्चेति । आदास्ये खण्डयिष्ये । "दो अवखण्डने" इति धातुः ॥ २० ॥

देवानामप्यजय्योऽस्मि कथं मनुष्यादीनां जय्यो भविष्यामीत्याशयेनाह—न वासवेनेति । सहस्रचक्षुषेति तस्याभिमानातिशयोक्तिः । युधा युद्धेन न शक्योऽस्मि । जेतुमिति शेषः । उत्तरार्धेन कुबेरेणापि न जेतुं शक्य इति सिद्धम् । अत्र वंशस्थवृत्तम् ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा युधाऽस्मि शक्यो वरुणेन वा पुनः । मया त्वियं बाहुबलेन निर्जिता पुरी पुरा वैश्रवणेन पालिता ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥
निशाचरेन्द्रस्य निशम्य वाक्यं स कुम्भकर्णस्य च गर्जितानि । विभीषणो राक्षसराजमुख्यमुवाच वाक्यं हितमर्थयुक्तम् ॥ १ ॥ वृतो हि बाह्वन्तरभोगराशिश्चिन्ताविषः सुस्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः । पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिरोऽतिकायः सीतामहाहिस्तव केन राजन् ॥ २ ॥

एवं दुर्मन्त्रिभिः प्रभुचित्तानुसारेण कथिते तदसहमानो विभीषणः परमार्थं हितमुपदिशति—निशेति । स कुम्भकर्णस्येत्यत्र स इति छेदः । गर्जितानि निरर्थकवचनानि । अर्थयुक्तं कर्तव्यार्थबोधयुक्तम् ॥ १ ॥ अदेया न यथा सीतेति रावणवचनं प्रति वक्तुं सीतामहित्वेन रूपयति—वृत इति । बाह्वन्तरं वक्षः तदेव भोगराशिः फणापरिणाहो यस्य स तथा । यद्वा बाह्वन्तरे वक्षसि भोगराशिः सौख्यसम्पत् सैव बाह्वन्तरभोगराशिः तिर्यक् प्रसारितयोर्बाह्वोर्यदन्तरं तत्प्रमाणो भोगराशिः शरीरपरिणाहो यस्येत्यावृत्त्या रूपकनिर्वाहः । चिन्तैव विषं विरोधिप्राणहरत्वात् तत् यस्य सः चिन्ताविषः । सुस्मितं स्वाभाविकमन्दस्मितम् तदेव शुभ्रत्वेन कामुकहृदयहारित्वेन च तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य सः सुस्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः । चिन्तावशेन वदनोपधानीकृतपाणेः पञ्चाङ्गुल्य एव पञ्चशिरोरूपातिकायो यस्य सः पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिरोतिकायः । सीतामहाहिः स्पर्शमात्रेण मारकाहिः । तव त्वया केन हेतुना वृतः, सर्वथा

न वासवेनेति । वासवेन यथा जेतुं न शक्योऽस्मि वरुणेनापि तथैवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायण० युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥
निशाचरेन्द्रस्येति । अर्थयुक्तं कर्तव्यार्थबोधकमित्यर्थः ॥ १ ॥ परावरज्ञो विभीषणः कुम्भकर्णादिप्रजल्पितमसहमानस्सन् परमहितमुपदिशति—वृतो हीति । बाह्वन्तरभोगराशिः बाह्वन्तरं बाहुमध्यं तदेव भोगराशिः सर्पशरीरपरिणाहो यस्य सः । पञ्चाङ्गुल्य एव पञ्च शिरांसि यस्य सः पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिराः अतिकायो यस्य

त्यक्तव्य एवेति भावः । राजन्निति सान्त्वोक्तिः ॥ २ ॥ न केवलं तवैवानर्थहेतुः सीता किंतु तावकीनस्य सर्वस्येत्याह–यावदिति । " यावत्पुरानिपातयोर्लट् " इति लट् । तावदिति शेषः ॥ ३ ॥ यावदिति । स्पष्टम् ॥ ४ ॥ भित्त्वेति । तावच्छब्दो वाक्यालङ्कारे । प्राणान्ते भवाः प्राणान्तिकाः, प्राणहारिण इत्यर्थः । साक्षाद्राजानं प्रत्युक्तेरयुक्तत्वात् प्रहस्तं प्रति प्राणहरत्वोक्तिः । विकत्थसे आत्मानं श्लाघसे । " कत्थ श्लाघायाम् " इति धातुः ॥ ५ ॥

यावन्न लङ्कां समभिद्रवन्ति वलीमुखाः पर्वतकूटमात्राः । दंष्ट्रायुधाश्चैव नखायुधाश्च प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ३ ॥ यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणा रामेरिता राक्षसपुङ्गवानाम् । वज्रोपमा वायुसमानवेगाः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ४ ॥ भित्त्वा न तावत् प्रविशन्ति कायं प्राणान्तिकास्तेऽशनितुल्यवेगाः । शिताः शरा राघवविप्रमुक्ताः प्रहस्त तेनैव विकत्थसे त्वम् ॥ ५ ॥ न कुम्भकर्णेन्द्रजितौ न राजा तथा महापार्श्वमहोदरौ वा । निकुम्भकुम्भौ च तथाऽतिकायः स्थातुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥ ६॥ जीवंस्तु रामस्य न मोक्ष्यसे त्वं गुप्तः सवित्राप्यथवा मरुद्भिः । न वासवस्याङ्कगतो न मृत्योर्नभो न पातालमनुप्रविष्टः ॥ ७ ॥ निशम्य वाक्यं तु विभीषणस्य ततः प्रहस्तो वचनं बभाषे । न नो भयं विद्म न दैवतेभ्यो न दानवेभ्यो ह्यथवा कुतश्चित् ॥ ८ ॥

रामानु०–यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणा इत्यतः परं केषुचित् कोशेषु दृश्यमानः भित्त्वा न तावत् प्रविशन्ति कायमिति श्लोकः प्रहस्तोद्देशेन प्रवृत्तस्य तीक्ष्णा न तावदित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । अन्यथा प्रकरणविरोधः स्यात् ॥ ५ ॥ तर्हि कुम्भकर्णादयो रामं वारयिष्यन्तीत्यत्राह–न कुम्भकर्णेति । इदमपि प्रहस्तं प्रति वचनम् ॥ ६ ॥ राज्ञः असामर्थ्यं विशिष्य दर्शयति–जीवन्निति । रामस्य रामात् । विभक्तिव्यत्ययः । जीवन्न विमोक्ष्यसे प्राणपर्यन्तं न त्वां रामो विमोक्ष्यतीति भावः । अङ्कगतोऽपि पुत्रभावेनाङ्कस्थितोऽपीत्यर्थः । मृत्योरित्यत्रापि अङ्कगत इत्यनुषज्यते । नभः पातालं वाऽनुप्रविष्टः न मोक्ष्यस इति योजना ॥७ ॥ अस्माकं कुतश्चित् भयं न विद्म । विसर्गलोपश्छान्दसः । एवं सामान्येनोक्त्वा विशिष्य दर्शयति न दैवतेभ्य इत्यादिना । भयं न विद्म इति सर्वत्रान्वेति ॥ ८ ॥

सः अतिकायः, पश्चाङ्गुलीपञ्चशिराश्चासौ अतिकायश्च तथाविधः । चिन्ताविषः दुःखकलुषितचिन्तैव विषं यस्य सः । सुस्मितमेव तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य सः एतादृश सीतामहाहिस्त्वया केन हेतुना वृतः, अनर्थसम्पादनाय गृहीत इत्यर्थः ॥ २–४ ॥ भित्त्वेति । प्राणान्तिकाः प्राणान्तकराः ॥ ५–१० ॥

पतगोत्तमेभ्यः गरुडेभ्यः। नरेन्द्रपुत्रात् मानुषबालादित्यर्थः। कथं नो भवितेत्यपि ध्वन्यते॥९॥महात्मा महाबुद्धिः। धर्मार्थकामेषु, स्वामिन इति शेषः॥१०॥ प्रहस्तेति। महोदरोक्तत्वेन पूर्वमनुक्तमप्यनेनावगम्यते पूर्वमुक्तमिति। अर्थजातं यथा ब्रवीथ तथा रामं प्रति तत्कार्यजातं न शक्यम्, कर्तुमिति शेषः। अधर्मबुद्धेः स्वर्गं प्रति गतिर्यथा न शक्या तथैवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अशक्यत्वमेव विशदयति–वधस्त्विति। अर्थविशारदस्य कार्यदक्षस्य रामस्य वधः, अप्लवस्य

न यक्षगन्धर्वमहोरगेभ्यो भयं न सङ्ख्ये पतगोत्तमेभ्यः। कथं नु रामाद् भविता भयं नो नरेन्द्रपुत्रात् समरे कदाचित् ॥ ९ ॥ प्रहस्तवाक्यं त्वहितं निशम्य विभीषणो राजहितानुकांक्षी। ततो महात्मा वचनं बभाषे धर्मार्थकामेषु निविष्टबुद्धिः ॥ १० ॥ प्रहस्त राजा च महोदरश्च त्वं कुम्भकर्णश्च यथाऽर्थजातम्। ब्रवीथ रामं प्रति तन्न शक्यं यथा गतिः स्वर्गमधर्मबुद्धेः ॥११॥ वधस्तु रामस्य मया त्वया वा प्रहस्त सर्वैरपि राक्षसैर्वा। कथं भवेदर्थविशारदस्य महार्णवं तर्तुमिवाप्लवस्य ॥ १२ ॥ धर्मप्रधानस्य महारथस्य इक्ष्वाकुवंशप्रभवस्य राज्ञः। प्रहस्त देवाश्च तथाविधस्य कृत्येषु शक्तस्य भवन्ति मूढाः ॥ १३ ॥ तीक्ष्णा नता यत्तव कङ्कपत्रा दुरासदा राघवविप्रमुक्ताः। भित्त्वा शरीरं प्रविशन्ति बाणाः प्रहस्त तेनैव विकत्थसे त्वम् ॥ १४ ॥

नौरहितस्य महार्णवं तर्तुं तरितुम्, शक्तिरिति शेषः। शक्तिरिव कथं भवेत् न कथंचिदपि संभवतीत्यर्थः। एतेन वध्यौ दशरथात्मजावित्युक्तस्योत्तरमुक्तम् ॥१२॥ उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन द्रढयति–धर्मेति। धर्मप्रधानस्य "अप्यहं जीवितं जह्याम्" इत्युक्तरीत्या धर्मविरोधे तृणीकृतसकलेतरपुरुषार्थस्य। महारथस्य रणे आत्मानं सारथिं च रक्षन् शत्रुसंहारक्षमो महारथः तस्य। "आत्मानं सारथिं चाश्वान् रक्षन् युद्धचेत यो नरः। स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नीतिकोविदाः॥" इत्युक्तेः। इक्ष्वाकुवंशप्रभवस्य जन्मसिद्धनिरतिशयपराक्रमस्य। राज्ञः सकलप्रकृतिमण्डलरञ्जकस्य। तथाविधस्य विराधकबन्धवालिप्रभृतिवधविदितवैभवस्य। शक्तस्य कार्यदक्षस्य। रामस्य कृत्येषु रणव्यापारेषु विषये देवाश्च मूढा भवन्ति अविदिततदीयव्यापारा भवन्तीत्यर्थः। किं पुनर्भवादृशा इति भावः ॥ १३ ॥ तीक्ष्णाः तीक्ष्णाग्राः, झटितिभेदनक्षमा इत्यर्थः। नताः नतपर्वाणः, ऋजव इत्यर्थः। सपदि

प्रहस्तेति। तन्न शक्यम्, कर्तुमिति शेषः। स्वर्गं स्वर्गमुद्दिश्य ॥ ११ ॥ अर्थविशारदस्य कार्यनिपुणस्य। तर्तुम्, शक्तिरिति शेषः ॥ १२–१४ ॥

भित्त्वा निर्गन्तुं क्षमा इति भावः । कङ्कपत्राः कङ्कानां पत्राण्येव पत्राणि येषां ते तथोक्ताः । कङ्कपक्षनिबद्धत्वेन महावेगा इत्यर्थः । अत एव दुरासदाः ॥ १४ ॥ रावणादयः सर्वेऽपि न समर्था इति योज्यम् ॥ १५ ॥ देवान्तक इति । अतिरथः अतिशयितरथः । महात्मा महाशरीरः । अद्रिसमानसारः गिरितुल्यबलः । "सारो बले स्थिरांशे च" इत्यमरः । देवान्तकादयो रावणपुत्राश्च राघवस्य युधि स्थातुं न शक्ताः ॥ १६॥ अमित्रप्रतिमैः कार्यतो

न रावणो नातिबलस्त्रिशीर्षो न कुम्भकर्णोऽस्य सुतो निकुम्भः । न चेन्द्रजिद्दाशरथिं प्रसोढुं त्वं वा रणे शक्रसमं समर्थाः ॥ १५ ॥ देवान्तको वापि नरान्तको वा तथातिकायोऽतिरथो महात्मा । अकम्पनश्चाद्रिसमानसारः स्थातुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥ १६ ॥ अयं हि राजा व्यसनाभिभूतो मित्रैरमित्रप्रतिमैर्भवद्भिः । अन्वास्यते राक्षसनाशनार्थे तीक्ष्णः प्रकृत्या ह्यसमीक्ष्यकारी ॥ १७ ॥ अनन्तभोगेन सहस्रमूर्ध्ना नागेन भीमेन महाबलेन । बलात्परिक्षिप्तमिमं भवन्तो राजानमुत्क्षिप्य विमोचयन्तु ॥ १८ ॥ यावद्धि केशग्रहणात् सुहृद्भिः समेत्य सर्वैः परिपूर्णकामैः । निगृह्य राजा परिरक्षितव्यो भूतैर्यथा भीमबलैर्गृहीतः ॥ १९ ॥

रिपुतुल्यैः नाम्ना मित्रैः भवद्भिः त्वत्प्रमुखैः । व्यसनाभिभूतः सप्तव्यसनैराक्रान्तः । प्रकृत्या तीक्ष्णः उग्रः । असमीक्ष्यकारी अविमृश्यकारी । अयं राजा राक्षसनाशनार्थम् अन्वास्यते अनुस्रियते । अस्य राजत्वासमीक्ष्यकारित्वव्यसनाभिभूतत्वान्यपुरस्कृत्य तीक्ष्णत्वमेव पुरस्कुर्वन्तो भवन्तोऽभिभवन्ति । सर्वराक्षसविनाशं न जानन्तीति भावः । सप्तव्यसनस्वरूपमुक्तं कामन्दकेन—"वाग्दण्डयोस्तु पारुष्यमर्थदूषणमेव च । पानं स्त्री मृगया द्यूतं व्यसनं सप्तधा प्रभोः॥" इति ॥१७॥ एवं प्रहस्तप्रमुखान् मन्त्रिमुख्यान्निर्भर्त्स्य संप्रति कर्तव्यमुपदिशति--अनन्तेति । अनन्तभोगेन अपरिच्छिन्नकायेन। सहस्रमूर्ध्ना अत एव भीमेन । न केवलं भीमत्वमात्रं महाबलेन नागेन, शेषेणेत्यर्थः । परिक्षिप्तं परिवेष्टितम् । रामद्वेषो महासर्पवेष्टनतुल्य इति भावः ॥ १८ ॥ ननु समयोऽतीतः किं कुर्म इत्यत्राह—यावदिति । परिपूर्णकामैः अवाप्तसर्वाभीष्टैरित्यर्थः । राजतो लब्धकामैः राजकार्ये अवश्यं यतितव्यमिति

न रावण इति । दाशरथिं प्रसोढुं दाशरथिपराक्रमं सोढुमित्यर्थः ॥१५॥१६॥ अयम् अन्वास्यते अस्य चित्तानुकरणं क्रियत इत्यर्थः ॥१७॥ परिक्षिप्तं परिवेष्टितम् । रघुनाथेन वैरकरणं महासर्पवेष्टनमिवेति निदर्शनालङ्कारः ॥ १८ ॥ यावत्केशग्रहणं राजा निगृह्य रक्षितव्यः अकार्यप्रवृत्तोऽयं राजा केशेष्वाकृष्यापि निवारणीयः

भावः। सर्वैः सुहृद्भिः समेत्य ऐकमत्यं प्राप्येति यावत्। राजा भीमबलैः भूतैः गृहीतः पुरुष इव निगृह्य बलात्कृत्य यावत्केशग्रहणात् शत्रुभिः केशग्रहणपर्यन्तं परिरक्षितव्यः। "आकेशग्रहणान्मित्रमकृत्येभ्यो निवर्तयेत्" इति प्रसिद्धिं दर्शयति हिशब्दः। यद्वा आकेशग्रहणान्निगृह्य परिरक्षितव्यः अकार्यप्रवृत्तोऽयं राजा केशेष्वाकृष्यापि निवारणीय इत्यर्थः॥ १९॥ संहारिणा विनाशकेन। राघवसागरेण लक्ष्मणसमुद्रेण। प्रच्छाद्यमानः। ततः काकुत्स्थपातालमुखे रामवडवाग्निमुखे। "पातालं वडवाग्नौ च" इति नानार्थरत्नमाला। पतन् सोऽयं राजा तरसा आरम्भकाल एव तारयितुं भवद्भिः

संहारिणा राघवसागरेण प्रच्छाद्यमानस्तरसा भवद्भिः। युक्तस्त्वयं तारयितुं समेत्य काकुत्स्थपातालमुखे पतन् सः॥ २०॥ इदं पुरस्यास्य सराक्षसस्य राज्ञश्च पथ्यं ससुहृज्जनस्य। सम्यग्घि वाक्यं स्वमतं ब्रवीमि नरेन्द्रपुत्राय ददाम पत्नीम्॥ २१॥ परस्य वीर्यं स्वबलं च बुद्ध्वा स्थानं क्षयं चैव तथैव वृद्धिम्। तथा स्वपक्षेऽप्यनुमृश्य बुद्ध्या वदेत् क्षमं स्वामिहितं च मन्त्री॥२२॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मी॰ श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुर्दशः सर्गः॥१४॥

हस्तप्रदानेनोत्तारयितुम्। युक्तः अर्हः। अत्र प्रच्छाद्यमानः पतन्निति प्रयोगौ वर्तमानसामीप्यात्, लक्ष्मणः प्रथमं ग्रहीष्यति ततो रामः अतो न जीवितुं शक्यम्। अतः प्रथममेव राजा निवर्तनीय इति भावः। सुवारिणेति पाठान्तरम्। तत्र सागरपक्षे सुजलेनेत्यर्थः। राघवपक्षे वारः स्यन्दनः। शोभनो वारः सुवारः सोऽस्यास्तीति सुवारी तेन। "सूर्यादिदिवसे वृन्दे कुन्दवृक्षे परिक्रमे। मद्यपात्रे स्यन्दने च वारो वरुणसेनयोः" इति निघण्टुः॥२०॥ मा दिशतु रामाय राजा वैदेहीम्, वयमेव बलाद्धि ददामः यदि हितमाकाङ्क्षितमित्याह—इदमिति। स्वमतं स्वस्य सिद्धान्तभूतम्। इदंशब्दार्थमाह नरेन्द्रेति॥ २१॥ वयमपि सम्यगेव ब्रूमः शत्रुर्हन्तव्य इति तत्राह—परस्येति। मन्त्री परस्य शत्रोः वीर्यं स्वबलं स्वराजबलं च बुद्ध्वा, स्वराजपरराजयोर्बलं परीक्ष्येत्यर्थः। तथैव बलाबलपरीक्षावत् परस्य स्थानं संपदां साम्यम्, क्षयं वृद्धिं च बुद्ध्वा। तथा परस्येव स्वपक्षेऽपि बुद्ध्या सूक्ष्मदृष्ट्या स्थान

इत्यर्थः॥ १९॥ सुवारिणा राघवसागरेणेति पाठः। शोभनो वारः वृन्दं सोऽस्यास्तीति सुवारी तेन। सागरपक्षे तु सुवारिणा शोभनजलेन॥ २०॥ इदमिति। ददामेति प्रार्थनायां लोट्॥ २१॥ परस्येति। स्वबलं स्वबुद्धिबलम्। स्थानं पूर्वावस्थासाम्यम्। क्षयम् पूर्वावस्थातः शक्तिसिद्ध्योरपचयः क्षयः। वृद्धिम् पूर्वावस्थात उपचयो वृद्धिः॥ २२॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुर्दशः सर्गः॥ १४॥

क्षयवृद्धीः अनुसृत्य आलोच्य । क्षमं युक्तं स्वामिहितं च वदेत् । परस्य क्षये स्ववृद्धौ यानम्, परस्य वृद्धौ स्वस्य क्षये सन्धिम् परस्य स्वस्य च साम्ये आसनं च स्वामिने कथयेदित्यर्थः । अत्र प्रकृते परस्य वृद्धेः रावणस्य नगरदहनतनयनाशादिना क्षयस्य दर्शनाच्च सीताप्रदानेन सन्धिरेव साधुरिति मन्त्रिभिर्भवत्स्वामिने निवेदनीयमिति भावः ॥२२॥ इति श्रीगोविन्दराजवि० श्रीरामायण० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः॥१४॥

बृहस्पतेस्तुल्यमतेर्वचस्तन्निशम्य यत्नेन विभीषणस्य । ततो महात्मा वचनं बभाषे तत्रेन्द्रजिन्नैर्ऋतयोधमुख्यः ॥ १ ॥ किं नाम ते तात कनिष्ठवाक्यमनर्थकं चैव सुभीतवच्च । अस्मिन् कुले योऽपि भवेन्न जातः सोऽपीदृशं नैव वदेन्न कुर्यात् ॥ २ ॥ सत्त्वेन वीर्येण पराक्रमेण शौर्येण धैर्येण च तेजसा च । एकः कुलेऽस्मिन् पुरुषो विमुक्तो विभीषणस्तात कनिष्ठ एषः ॥ ३ ॥

अथेन्द्रजितो दुर्बुद्धिमुपन्यस्य दूषयति—बृहस्पतेरिति । ततो विभीषणवचनानन्तरम् । तत्र राक्षसेषु । यत्नेन निशम्य, असह्यतयेति भावः ॥ १ ॥ किन्नामेति । हे तात ते कनिष्ठवाक्यम् । अनर्थकं प्रयोजनशून्यम् । अनुष्ठातुरभावादिति भावः । सुभीतवत् सुभीतिमत् । किन्नाम कीदृशं जुगुप्सितमित्यर्थः । नामशब्दः कुत्सनद्योतकः । "नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने" इति वैजयन्ती । तदेवोपपादयति—अस्मिन्निति । आद्योऽपिशब्दः प्रश्ने । अपि ननु । अस्मिन् कुले पौलस्त्यवंशे । यो जातो न भवेत् । अन्यस्मिन् कुले यो जातः सोऽपि ईदृशं न वदेत् न कुर्यात् । ईदृग्वचनार्थं नानुतिष्ठेत् । ईदृग्वचनं वक्तृश्रोत्रोरुभयोरपि निन्दनीयम् । यद्वा हे तात कनिष्ठ ! ते वाक्यं किं नाम, जुगुप्सितमित्यर्थः । जुगुप्सितत्वमेवाह—अस्मिन्निति । न कुर्यात् न चिन्तयेत् । अत्र करोतिश्चिन्ताक्रियायां वर्तते । मुख्यस्य करणार्थस्यासम्भवात् सर्वधात्वर्थेषु करोत्यर्थस्य सम्भवाच्च ॥ २ ॥ एतद्वाक्यमेतत्स्वभावस्य सदृशमित्याह—सत्त्वेनेति । सत्त्वेन बलेन । वीर्येण प्रभावेन । "वीर्यं बले प्रभावे च" इत्यमरः । पराक्रमेण उद्योगेन । "शौर्योद्योगौ परा

अथेन्द्रजितो दुर्बुद्धिमुपन्यस्य दूषयति—बृहस्पतेरिति ॥ १ ॥ तात ! ते कनिष्ठवाक्यं किं नाम कीदृशम्, गर्हितमित्यर्थः । सुभीतवत् सुभीतिमत्, आद्योऽपिशब्दः प्रश्ने । अपि ननु । अस्मिन् कुले पौलस्त्यवंशे यो जातो न भवेत् अन्यस्मिन् कुले यो जातः सोऽपीदृशं नैव वदेत् न कुर्यात् । करोतेः क्रियासामान्यत्वान्न चिन्तयेदित्यर्थः ॥ २ ॥ सत्त्वेन बलेन, वीर्येण प्रभावेन, शौर्येण उत्साहेन, तेजसा पराभिभवसामर्थ्येन ॥ ३ ॥

क्रमौ" इत्यमरः। शौर्येण साहसिक्येन। धैर्येण स्थैर्येण। तेजसा गर्वेण। पराभिभवासहनेनेति यावत् ॥ ३ ॥ एवं रावणं प्रत्युक्त्वा विभीषणं निर्भर्त्सयति--किन्नामेत्यादिना। राक्षसेति हीनसम्बोधनमाग्रहकृत्यम्। तौ राजपुत्रौ किं नाम न किंचिदपि, अतिदुर्बलावित्यर्थः। कुत इत्यत्राह—अस्माकमेकेनेति। अस्माकं मध्ये सुप्राकृतेन अतिक्षुद्रेणापि एकेन राक्षसेन एतौ निहन्तुं शक्यौ हि। अतः भीरो! कुतोऽस्मान् भीषयसे स्वयं भीतोऽस्मान् भीषयसे। नास्माकं किंचित् भयमिति भावः ॥४॥ भयाभावे पूर्ववृत्तं संवादयति—त्रिलोकेति। नन्वित्यामन्त्रणे। त्रिलोकनाथ इत्यैश्वर्यमुक्तम्। देवराज इति

किं नाम तौ राक्षस राजपुत्रावस्माकमेकेन हि राक्षसेन। सुप्राकृतेनापि रणे निहन्तुं शक्यौ कुतो भीषयसे स्म भीरो ॥ ४ ॥ त्रिलोकनाथो ननु देवराजः शक्रो मया भूमितले निविष्टः। भयार्दिताश्चापि दिशः प्रपन्नाः सर्वे तथा देवगणाः समग्राः ॥ ५ ॥ ऐरावतो विस्वरमुन्नदन् स निपातितो भूमितले मया तु। विकृष्य दन्तौ तु मया प्रसह्य वित्रासिता देवगणाः समग्राः ॥ ६ ॥ सोऽहं सुराणामपि दर्पहन्ता दैत्योत्तमानामपि शोकदाता। कथं नरेन्द्रात्मजयोर्न शक्तो मनुष्ययोः प्राकृतयोः सुवीर्यः ॥ ७ ॥ अथेन्द्रकल्पस्य दुरासदस्य महौजसस्तद्वचनं निशम्य। ततो महार्थं वचनं बभाषे विभीषणः शस्त्रभृतां वरिष्ठः ॥ ८ ॥

सैन्यसामग्री दार्शिता। मया हेतुना। भूमितले निविष्टः स्थितः। निवेशित इत्यर्थ इत्यन्ये ॥५॥ ऐरावत इति। उन्नदन् उद्घुष्यन्। विकृष्य उत्पाट्य। ताभ्यां सर्वे देवगणाः वित्रासिताः। हेतुभेदेन देवानां भयान्तरमत्रोक्तमिति न पुनरुक्तिः ॥६॥ स्ववृत्तप्रदर्शनफलमाह—सोऽहमिति। मनुष्ययोरिति देवासुरव्यावृत्तिः। प्राकृतयोरिति इन्द्रव्यावृत्तिः। नरेन्द्रात्मजयोरिति बाल्योक्तिः। कथं न शक्तोऽस्मि अतः कुतो भीषयसे इति पूर्वेणान्वयः ॥७॥ अथेति। इन्द्रकल्पस्येत्यादिविशेषणत्रयेण पूर्वोक्तस्य यथार्थत्वमुक्तम्। शस्त्रभृतां वरिष्ठ इत्यनेनाभीरुत्वमुक्तम्। महार्थमित्यनेन वक्ष्यमाणार्थस्येन्द्रजिता

हे राक्षस! राजपुत्रौ किंनाम न किञ्चिदपि दुर्बलावित्यर्थः। कुत इत्यत्राह—अस्माकमिति ॥ ४ ॥ भूमितले भूतले। निविष्टः निवेशितः। कारागृहे निबद्ध इत्यर्थः ॥ ५ ॥ विकृष्य उत्कृष्य ॥ ६–९ ॥

दुर्ज्ञेयत्वमुक्तम् ॥ ८ ॥ न तातेति । अनेन निकृष्टवयस्त्वमुक्तम् । बालत्वेऽपि कस्यचित्सुमतिः सम्भवति साऽपि नास्तीत्याह अद्यापीति । अविपक्व बुद्धिः अपरिणतबुद्धिः । निश्चयाभावं दर्शयति तस्मादिति । विप्रलप्तं विप्रलपितम् ॥ ९ ॥ न केवलं स्वाज्ञानस्य स्वविनाश एव फलं किन्तु पितृ विनाशोऽपीत्याह–पुत्रेति । हे इन्द्रजित् ! त्वं पुत्रप्रवादेन पुत्रप्रसिद्ध्या । इत्थंभावे तृतीया । मित्रस्य मुखमिव मुखं यस्य सः तथोक्तः । मित्रवद्भासमान

न तात मन्त्रे तव निश्चयोऽस्ति बालस्त्वमद्याप्यविपक्वबुद्धिः । तस्मात्त्वया ह्यात्मविनाशनाय वचोऽर्थहीनं बहु विप्रलप्तम् ॥ ९ ॥ पुत्रप्रवादेन तु रावणस्य त्वमिन्द्रजिन्मित्रमुखोऽसि शत्रुः । यस्येदृशं राघवतो विनाशं निशम्य मोहादनुमन्यसे त्वम् ॥ १० ॥ त्वमेव वध्यश्च सुदुर्मतिश्च स चापि वध्यो य इहानयत्त्वाम् । बालं दृढं साहसिकं च योऽद्य प्रावेशयन्मन्त्रकृतां समीपम् ॥ ११ ॥ मूढः प्रगल्भोऽविनयोपपन्नस्तीक्ष्णस्वभावोऽल्पमतिर्दुरात्मा । मूर्ख स्त्वमत्यन्तसुदुर्मतिश्च त्वमिन्द्रजिद् बालतया ब्रवीषि ॥ १२ ॥ को ब्रह्मदण्डप्रतिमप्रकाशानर्चिष्मतः कालनिकाश रूपान् । सहेत बाणान् यमदण्डकल्पान् समक्षमुक्तान् युधि राघवेण ॥ १३ ॥

इत्यर्थः । शत्रुरसि । शत्रुत्वमेवोपपादयति–यस्येति । त्वं यस्य रावणस्य ईदृशं पुत्रमित्रविनाशपर्यन्तं राघवतो रामात् विनाशं निशम्य मन्मुखा च्छ्रुत्वा मोहादनुमन्यसे तस्य रावणस्य त्वं शत्रुरसीत्यर्थः । मोहादित्यनेन मित्रमुखत्वमुपपादितम् । अनुमन्यस इत्यनेन शत्रुत्वम् ॥ १० ॥ एवमनु मोदनस्य दण्डमाह–त्वमेवेति । त्वमेव वध्यः दण्ड्यः किमित्यर्थः । किन्तु यस्त्वाम् इह सभायाम् आनयत् प्रावेशयच्च स एव वध्यः ॥ ११ ॥ सुदुर्मति श्चेति चशब्ददर्शितान् दोषानाह–मूढ इति । मूढः कृत्याकृत्यविवेकशून्यः । प्रगल्भः धृष्टः, पण्डितम्मन्य इति यावत् । अविनयोपपन्नः अशिक्षित इत्यर्थः । तीक्ष्णस्वभावः क्रूरप्रकृतिः । दुरात्मा दुष्टान्तःकरणः । मूर्खः अविमृश्यकारी । अत्यन्तसुदुर्मतिः । प्रहस्तो दुर्मतिः महापार्श्वादिः सुदुर्मतिः । त्वमत्यन्त सुदुर्मतिरित्यर्थः । त्वमेवम्भूतोऽसि अतस्त्वं बालतया ब्रवीषि इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ दुर्मतित्वे हेतुमाह–क इति । ब्रह्मदण्डप्रतिमप्रकाशान् ब्रह्मदण्डसदृश

पुत्रप्रवादेन पुत्रव्यपदेशेन रावणस्य त्वं मित्रमुखः मित्रवद्भासमानःशत्रुरसि । कुतः ? यस्येति । यस्य रावणस्य ॥ १० ॥ ११ ॥ मूढः जडः । प्रगल्भः पण्डितम्मन्यः । अविनयोपपन्नः, सद्भिरशिक्षित इत्यर्थः । मूर्खः अविवेकी ॥ १२ ॥ ब्रह्मदण्डप्रतिमप्रकाशान ब्रह्मशापतुल्यप्रभावान् । कालनिकाशरूपान् मृत्युतुल्यरूपान् ॥ १३ ॥

प्रभान्। ब्रह्मदण्डो नाम युगान्तसमुत्थितोऽग्निवर्णो धूमकेतुरित्येके। ब्रह्मशाप इत्यन्ये। अर्चिष्मतः ज्वालावतः। "अर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्" इत्यमरः। कालनिकाशरूपान् अन्तकसदृशरूपान्। समक्षमुक्तान् समीपे मुक्तान् ॥ १३ ॥ कृतस्याकृत्यस्य प्रायश्चित्तं राजानं प्रत्याह—धनानीति। रत्नानि श्रेष्ठ वस्तूनि। "रत्नं स्वजातौ श्रेष्ठेऽपि" इत्यमरः। धनानि द्रव्याणि ॥१४॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० रत्न० युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥१५॥

धनानि रत्नानि विभूषणानि वासांसि दिव्यानि मणींश्च चित्रान्। सीतां च रामाय निवेद्य देवीं वसेम राजन्निह वीतशोकाः ॥ १४ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

सुनिविष्टं हितं वाक्यमुक्तवन्तं विभीषणम्। अब्रवीत् परुषं वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥ १ ॥

इत्थं हितमुक्तवन्तं विभीषणं प्रति रावणस्य परुषभाषणं षोडशे—सुनिविष्टमिति। सुसन्निवेशम् अर्थानुसन्धानविरहेऽपि श्रवणमात्रेणात्यन्तप्रीतिजनकम्। तेनार्थस्याननुकूलत्वेऽपि श्रवणस्यापरित्याज्यत्वमुक्तम्। सुनिविष्टम् उक्तवन्तमिति क्रियाविशेषणं वा। तेन मनस्यलग्नं चेदनादरणीयं वा स्यात्। मनसि सम्यग्लग्नं यथा भवति तथा उक्तवन्तम्। हितं न केवलं श्रवणप्रियम्, अतिदुर्दशानिस्तरणोपायतया पथ्यम्। श्रवणकटुत्वेऽपि पथ्यत्वपर्यालोचनया अपरित्याज्यम्। वाक्यं यावद्वक्तव्यार्थपूर्णम् उक्तवन्तम्। "नासंवत्सरवासिने प्रब्रूयात्" इत्युक्तरीत्या गुरूपसदनयुक्तस्य पादयोः पतितस्य वक्तव्यस्य दुरवस्थां दृष्ट्वोक्तवन्तं विभीषणम्। अन्येन चेदुक्तं परित्याज्यम्। साक्षादनुजतया प्रत्यासन्नेनोक्तं कथं त्याज्यम्। परुषं वाक्यमब्रवीत्। श्रवणसमनन्तरं स्थितोऽस्मि गतसन्देह इति वा वक्तव्यम्। त्वया महोपकारः कृत इति स्तोत्रं वा कर्तव्यम्। सदृशप्रत्युपकाराभावेनानुतापो वा कर्तव्यः। तद्विहाय शत्रून् प्रति वक्तव्यमुक्तवान्। अब्रवीदित्यनेन यथा सुनिविष्टमुक्तं तथा मनसि सुलग्नं यथा भवति तथा व्यक्तमुक्तवान्। एवमुक्तवन्तं प्रत्यपि परुषोक्तौ हेतुद्वयमाह—रावण इत्यादि। रावयति रोदयतीति रावणः। परहिंसायां जगद्विदितः। रौतीति रवणः स एव रा[illegible]ः। स्वार्थेऽण्प्रत्ययः। अस्थाने पदं दत्त्वा स्वयमप्याक्रन्दन्नित्यर्थः। कालचोदितः। भ्राता रामं शरणं गच्छेत्युक्तवान् कालस्तत्र कर्तव्यामिति स्वयं द्विधा भज्येयमिति। अतः स्वप्रकृत्यनुगुणं काल

धनानि श्रेष्ठवस्तूनि निवेद्य समर्प्य ॥ १४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥
सुनिविष्टमिति। सुनिविष्टं सुष्ठु विनीतिनिष्ठमिति यावत् ॥ १ ॥

मनुसृतवानिति भावः ॥ १ ॥ परुषमेवाह--वसेदिति । सपत्नेन बाह्यशत्रुणा । मित्रप्रवादेन मित्रवदवभासमानेनेत्यर्थः । शत्रुसेविना शत्रुपक्षपातिना । सहजशत्रुणेत्यर्थः । शत्रुसर्पसहवासादपि सहजशत्रुसहवासः सुदूरं परिहर्तव्य इति भावः । अतस्त्वया अस्मान्नगरात् सद्यो गन्तव्यमिति द्योत्यते ॥ २ ॥ अत्र शत्रुसेवित्वे हेतून् त्रिभिर्दर्शयति–जानामीत्यादिभिः । सर्वलोकेषु सर्वजनेषु मध्ये । शीलं स्वभावम् । शीलमेवाह हृष्यन्तीति । अस्मद्व्यसनेन लब्धहर्षस्त्वमेवं गर्जसीति भावः ॥ ३ ॥ प्रधानमिति । ज्ञातयः । प्रधानं स्वजातिश्रेष्ठम् । साधनं कार्यसाधकम् । वैद्यं विद्वांसम् । प्राधान्यादिष्वेकैक

वसेत् सह सपत्नेन क्रुद्धेनाशीविषेण वा । न तु मित्रप्रवादेन संवसेच्छत्रुसेविना ॥ २ ॥ जानामि शीलं ज्ञातीनां सर्वलोकेषु राक्षस । हृष्यन्ति व्यसनेष्वेते ज्ञातीनां ज्ञातयः सदा ॥ ३ ॥ प्रधानं साधनं वैद्यं धर्मशीलं च राक्षस । ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते शूरं परिभवन्ति च ॥ ४ ॥ नित्यमन्योन्यसंहृष्टा व्यसनेष्वाततायिनः । प्रच्छन्नहृदया घोरा ज्ञातयस्तु भयावहाः ॥५॥ श्रूयन्ते हस्तिभिर्गीताः श्लोकाः पद्मवने क्वचित् । पाशहस्तान्नरान् दृष्ट्वा शृणु तान् गदतो मम ॥ ६ ॥ नाग्निर्नान्यानि शस्त्राणि न नः पाशा भयावहाः । घोराः स्वार्थप्रयुक्तास्तु ज्ञातयो नो भयावहाः ॥७॥

गुणयोगेऽपि ज्ञातयोऽवमन्यन्ते, न बहुमन्यन्ते अवसरे परिभवन्ति चेत्यर्थः ॥ ४ ॥ एवं ज्ञातीनां ज्ञातिषु व्यसने हर्षः उत्कर्षेऽसूया चेति शीलद्वय मुक्तम् । अथ भयावहत्वरूपं शीलान्तरमाह–नित्यमिति । प्रतिच्छन्नहृदयाः गूढाभिप्रायाः । अत एव नित्यमन्योन्यसंहृष्टाः बहिः स्नेहवन्त इव स्थिताः । घोराः क्रूरकर्माणः । अत एव व्यसनेषु सत्सु आततायिनः द्रोहकारिणः । अतस्त्वमस्मासु व्यसने प्रहर्तुमिच्छसीति भावः ॥ ५ ॥ उक्तं ज्ञातीनां भया वहत्वं हस्तिगीतेन संवादयति–श्रूयन्त इत्यादिना । क्वचित्पद्मवने । पाशहस्तान् पाशाः गजग्रहणरज्जवः ते हस्तेषु येषां ते तथोक्तान् । स्वबन्धनोद्युक्ता निति यावत् । नरान् ज्ञातिगजगोप्तॄन् गजग्राहिपुरुषान् दृष्ट्वा हस्तिभिः गीताः पठिताः श्लोकाः श्रूयन्ते । वक्तृपरम्परया तान् श्लोकान् गदतः वदतः मम मत्तः शृणु ॥ ६ ॥ तानेव त्रीन् श्लोकाननुपादत्ते–नाग्निरित्यादि । नः अस्माकम् । अग्निः आश्रयाशोऽपि न भयावहः । अन्यानि लोकविलक्षणानि

शत्रुसेविना शत्रुपक्षपातिना ॥ २ ॥ ३ ॥ साधनं कार्यसाधकम् । वैद्यं विद्वांसम् । अवमन्यन्ते परिभवन्ति च ॥ ४ ॥ नित्यम् इतरकालेषु व्यसनेष्वापत्सु च । आततायिनः द्रोहकारिणः ॥ ५ ॥ उक्तं ज्ञातीनां भयावहत्वं हस्तिगीतामुखेन संवादयितुमाह–श्रूयन्त इति ॥ ६ ॥ नेति । स्वार्थप्रयुक्ताः स्वार्थपराः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अग्नितोऽपि क्षणान्नाशकराणि। शस्त्राणि आयुधानि च। न भयावहानि। पाशाः मरणादप्यतिदुस्सहपारवश्यक्लेशकराश्च न भयावहाः। किंतु घोराः निर्दयाः स्वार्थप्रयुक्ताः स्वप्रयोजनपराः ज्ञातयः भयावहाः। अग्न्यादिभ्योऽप्यधिकं ज्ञातिभ्यो भयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ उक्तं ज्ञातिभयातिरेकं सयुक्तिकमुपपादयति—उपायमिति। अस्माकं ग्रहणे एते ज्ञातिरूपा हस्तिनः उपायं वक्ष्यन्ति अत्रोपायकथने संशयो नास्ति। अतः कृत्स्नादग्न्यादिभयात् ज्ञातिभयं सुकष्टम्। प्रकृष्टं भयमित्यर्थः, इदमस्माभिः विदितं ज्ञातं च ॥ ८ ॥ स्निग्धेषु ज्ञातिषु कुतो भयसम्भावनेत्याशङ्क्याह—विद्यत इति। गोसम्पत्त्याद्युपादानं दृष्टान्ता

उपायमेते वक्ष्यन्ति ग्रहणे नात्र संशयः। कृत्स्नाद्भयाज्ज्ञातिभयं सुकष्टं विदितं च नः ॥ ८ ॥
विद्यते गोषु सम्पन्नं विद्यते ब्राह्मणे दमः। विद्यते स्त्रीषु चापल्यं विद्यते ज्ञातितो भयम् ॥ ९ ॥
ततो नेष्टमिदं सौम्य यदहं लोकसत्कृतः। ऐश्वर्यमभिजातश्च ज्ञातीनां मूर्ध्न्यवस्थितः ॥ १० ॥
यथा पुष्करपर्णेषु पतितास्तोयबिन्दवः। न श्लेषमुपगच्छन्ति तथाऽनार्येषु सङ्गतम् ॥ ११ ॥
यथा मधुकरस्तर्षाद्रसं विन्दन्न विद्यते। तथा त्वमपि तत्रैव तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १२ ॥

र्थम्। गोषु सम्पन्नं सम्पत्तिः। तद्धेतुत्वमित्यर्थः। विद्यते आस्ति। "विद सत्तायाम्" इति धातुः। दमः इन्द्रियनिग्रहः। चापल्यं चञ्चलत्वम्। ज्ञातितः ज्ञातिषु। भयं भयकरत्वम् ॥९॥ प्रधानं साधनमिति श्लोकोक्तं निदर्शयति—तत इति। अहं लोकसत्कृतः ऐश्वर्यम् अभिजातः प्राप्तः। रिपूणां मूर्ध्न्यवस्थितश्चेति यत् इदं ततः ज्ञातीनामसहिष्णुत्वात् तव नेष्टम् ॥१०॥ रामानु०—सौम्येत्याक्षेपोक्तिः ॥ १० ॥ चिरं सह वसति विभीषणे कथमकार्यमाशङ्कसे इत्यपेक्षाया मनार्यस्य चिरसंवासोऽप्रयोजक इत्याह—यथेति। पुष्करपर्णेषु पद्मपत्रेषु। पतितास्तोयबिन्दवः यथा श्लेषम् ऐक्यं नोपगच्छन्ति तथा अनार्येषु दुष्टेषु विषये। सङ्गतं सम्बन्धः। श्लेषं स्नेहबन्धं नोपयातीत्यर्थः ॥११॥ त्वदुपजीविनस्त्वयि कथं स्नेहबन्धाभाव इत्यत्राह—यथेति। यथा मधुकरः तर्षात् अभि

सम्पन्नं सम्पत्तिः ॥ ९ ॥ अहम् ऐश्वर्यमभिजातः प्राप्तः लोकसत्कृत इति यत् इदं ज्ञातीनामसह्यत्वात्तव नेष्टम् ॥ १० ॥ ११ ॥ तर्षात् अभिलाषात्। रसं मकरन्दं पिबन् तत्र रसाधारे कुसुमे न विद्यते न तिष्ठति। त्वमपि तथा मधुकर इव। अनार्येषु सङ्गतं तथा तादृशमित्यर्थः ॥ १२ ॥

त्लाभात् । रसं मकरन्दम् । विन्दन् पिबन् । तत्र रसाधारे पुष्पे । न विद्यते न तिष्ठति । रसप्रदानोपकारं जानन् तत्र न स्निह्यतीत्यर्थः । त्वमपि तथा मधुकर इव । अनार्येषु दुर्जनेषु सौहृदं तथा हि । उपजीव्यविषये न जायत इत्यर्थान्तरन्यासः ॥ १२ ॥ रामानु०—यथेति । मधुकरः तर्षात् तृष्णातः रसं विन्दन् पिबन् तत्र रसाधारे यथा न सक्तो भवति त्वमपि तथैव । अनार्येषु सौहृदं तथा तथा खल्वित्यर्थः ॥ १२ ॥ तथापि कृतस्नेहः कुतोऽपलप्यते तत्राह—यथेति । अनार्येषु सौहृदं गजस्नानवत्तैरेव दुष्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ रामानु०—यथा पूर्वमिति । गजः पूर्वं स्नात्वा हस्तेन रजो गृह्य गृहीत्वा आत्मनो देहं यथा दूषयति अनार्येषु सौहृदं तथा तादृशम् ।

यथा पूर्वं गजः स्नात्वा गृह्य हस्तेन वै रजः । दूषयत्यात्मनो देहं तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १३ ॥
यथा शरदि मेघानां सिञ्चतामपि गर्जताम् । न भवत्यम्बुसंक्लेदस्तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १४ ॥
अन्यस्त्वेवंविधं ब्रूयाद्वाक्यमेतन्निशाचर । अस्मिन् मुहूर्ते न भवेत्त्वां तु धिक् कुलपांसनम् ॥ १५ ॥
इत्युक्तः परुषं वाक्यं न्यायवादी विभीषणः । उत्पपात गदापाणिश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ १६ ॥

गजा इवानार्याः पूर्वं कृतं स्नेहं स्वयमेव नाशयन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ दृष्टोऽपि स्नेहो न फलपर्यवसायीत्याह—यथेति । शरदि सिञ्चतां वर्षताम् मेघानां सम्बन्धी अम्बुसंक्लेदः अम्बुसेचनं यथा न भवति तथाऽनार्येषु सौहृदम् । शरन्मेघवर्षणवदनार्येषु सौहृदमनुपकारकमित्यर्थः ॥ १४ ॥ रामानु०—यथेति । शरदि सिञ्चतां जलं मुञ्चतां गर्जतां च मेघानां संबन्धी अम्बुसंक्लेदः भुवि सम्यगार्द्रताहेतुस्तोयधारा न भवति यथा । अनार्येषु सौहृदं तथा । शरदि मेघा इव अनार्याः आपातत उपकुर्वन्त इव प्रतीयमाना वस्तुतो नोपकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ एवं सामान्येन विनिन्द्य साक्षादपि निन्दति—अन्य इति । अन्यः अनुजादन्यः एवंविधम् अतिपरुषम् एतत्पूर्वोक्तं वाक्यं ब्रूयात् वदेच्चेत् अस्मिन्मुहूर्तेऽस्मिन् क्षण एव न भवेत् विनश्येत् । नाशयेयमिति यावत् । त्वां तु भ्रात्राभासं धिक् त्यक्ष्यामीत्यर्थः । कुलपांसनं राक्षसकुलावद्यकरम् ॥ १५ ॥ इत्युक्त इति । न्यायवाद्यपि इति पूर्वोक्तरीत्या परुषमुक्तस्सन् उत्पपात सन्तप्तसिकतामयभूमिस्थित इव उद्गतः ॥ १६ ॥

यथेति । गजः पूर्वं स्नात्वा हस्तेन रजो गृह्य गृहीत्वा आत्मनो देहं यथा दूषयति अनार्येषु सङ्गतं तथा तादृशम् । गज इव अनार्याः पूर्वं कृतं स्नेहं स्वयमेव नाशयन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ शरदि सिञ्चतां जललवान् मुञ्चतां मेघानां यथा आर्द्रीभावो न भवति, मेघा इव अनार्याः आपातत उपकुर्वन्त इव प्रतीयमाना अपि वस्तुतो नोपकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १४–१६ ॥

एवमाकाशे उत्पतन्नपि पुनस्तस्मिन्ननुतापेन अपि नाम समुद्भवेत् समीची मतिरिति हितोपदेशे प्रावर्ततेत्याह—अब्रवीदिति । अन्तरिक्षगतः श्रीमान् । "परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च" इति समुत्थितस्य का नाम श्रीः ? उच्यते—प्रतिकूलनिवृत्तिपूर्वकानुकूलरामविषयाभिमुख्यश्रीसमेत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ रामानु०—अत्र श्रीशब्देन सोपाधिकप्रतिकूलसंबन्धपरित्यागपूर्वकनिरुपाधिकस्वामिसंबन्धावलम्बनरूपा श्रीरुच्यते ॥ १७ ॥ स त्वमित्यर्धमेकं वाक्यम् । स त्वं परुषवादी त्वम् । भ्रातासि प्रतिवक्तुमनर्होऽसि अतो यद्यदिच्छसि तद्वद ॥ १८ ॥ तर्हि किमर्थमुद्गतोऽसि प्रतिवचनाभावात्

अब्रवीच्च तदा वाक्यं जातक्रोधो विभीषणः । अन्तरिक्षगतः श्रीमान् भ्रातरं राक्षसाधिपम् ॥ १७ ॥ स त्वं भ्राताऽसि मे राजन् ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ॥ १८ ॥ ज्येष्ठो मान्यः पितृसमो न च धर्मपथे स्थितः । इदं तु परुषं वाक्यं न क्षमाम्यनृतं तव ॥ १९ ॥ सुनीतं हितकामेन वाक्यमुक्तं दशानन । न गृह्णन्त्यकृतात्मानः कालस्य वशमागताः ॥ २० ॥ सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः । अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ २१ ॥ बद्धं कालस्य पाशेन सर्वभूतापहारिणा । न नश्यन्तमुपेक्षेयं प्रदीप्तं शरणं यथा ॥ २२ ॥ दीप्तपावकसङ्काशैः शितैः काञ्चनभूषणैः । न त्वामिच्छाम्यहं द्रष्टुं रामेण निहतं शरैः ॥ २३ ॥

क्षमापि क्रियतां तत्राह—ज्येष्ठ इति । ज्येष्ठस्त्वं पितृसमः मान्यः । किंतु धर्मपथे न स्थितोऽसि । अतस्त्वदुक्तमनृतं परुषं न क्षमामि न क्षमे ॥ १९ ॥ रामानु०—इदमिति । वसेत्सह सपत्नेनेत्यादिना यदुक्तं तदिदम् ॥ १९ ॥ स्ववाक्याश्रवणे निमित्तं सामान्यतो दर्शयति—सुनीतमिति । स्पष्टम् ॥ २० ॥ सुलभा इति । प्रियवादिन इत्युपलक्षणं प्रियश्रोतारश्च ॥ २१ ॥ तर्ह्यश्रोतारं प्रति किमर्थं वदसि ? तत्राह—बद्धमिति । सर्वभूतापहारिणा निर्दयेनेत्यर्थः । नोपेक्षेयम् नोपेक्षेय । शरणं गृहम् ॥ २२ ॥ दीप्तेति । स्पष्टम् ॥ २३ ॥

अब्रवीदित्यादि—ज्येष्ठो मान्य इत्यन्ते वाक्यसमाप्तिः । न च धर्मपथे स्थित इति परशेषः । यतो न धर्मपथे स्थितः अतः इदं न क्षमामीति सम्बन्धः ॥१७-१९॥ सुनीतं सुनिर्मितम् । उपेक्षेयम् उपेक्षेय । शरणं गृहम् ॥ २२-२४ ॥

शौर्यबलास्त्रशालिनो मे कुतो विपदाशङ्केत्यत्राह–शूरा इति । कालाभिपन्नाः मृत्युगृहीताः । सीदन्ति शीर्यन्ति । वालुकाः सिकताः ॥ २४ ॥ तदिति । मर्षयतु, भवानिति शेषः ॥ २५ ॥ स्वस्तीत्यर्धम् ॥ २६ ॥ निवार्यमाणस्येति । स्पष्टम् ॥ २७ ॥ रामानु०–परीतकालाः परीतः प्रत्यासन्नः कालो मृत्युर्येषां ते तथोक्ताः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे । कालाभिपन्नाः सीदन्ति यथा वालुकसेतवः ॥ २४ ॥ तन्मर्षयतु यच्चोक्तं गुरुत्वाद्धितमिच्छता । आत्मानं सर्वथा रक्ष पुरीं चेमां सराक्षसाम् ॥ २५ ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि सुखी भव मया विना ॥ २६ ॥ [नूनं न ते रावण कश्चिदस्ति रक्षोनिकायेषु सुहृत् सखा वा । हितोपदेशस्य स मन्त्रवक्ता यो वारयेत्त्वां स्वयमेव पापात् ॥] निवार्यमाणस्य मया हितैषिणा न रोचते ते वचनं निशाचर । परीतकाला हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम् ॥२७॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे षोडशः सर्गः ॥१६॥

इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः । आजगाम मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ १ ॥

एवमष्टभिः सर्गैः–"आनुकूल्यस्य सङ्कल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् । रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा ॥ आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिः ॥" इत्युक्तेषु शरणागत्यङ्गेषु प्रपित्सोर्विभीषणस्यानुकूल्यसङ्कल्पप्रातिकूल्यवर्जने दर्शिते । पुनः पुनरुपदेशादिना महाविश्वासो दर्शितः । अथ कार्पण्यप्रदर्शनपूर्वकं शरणागतिस्वरूपं दर्शयितुमुपक्रमते–इत्युक्त्वेत्यादिना । तत्र रावणेन तिरस्कारे सत्यस्य देश एवास्माभिस्त्याज्यः । परमधार्मिकश्रीरामाश्रयस्तु कर्तव्य इति धार्मिकस्य विभीषणस्य धर्मे मतिरासीदित्यृषिः प्रस्तौति–इतीति । इत्युक्त्वा "प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली" इति मर्षयतु, भवानिति शेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ परीतकालाः परीतः प्रत्यासन्नः कालो येषां ते । यद्वा परीतः परिवृतः कालः मृत्युरिव अहिः तेन गतान्यायूंषि येषां ते तथोक्ताः ॥२७॥ इति श्रीमहेश्वर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ एवं परावरज्ञो विभीषणः दुर्मानिना रावणेन धिक्कृतः तं परित्यज्य अन्तरिक्षस्थितः सन् रावणस्यानुकूलबुद्ध्युत्पत्तिप्रत्याशया पुनरपि हितोपदेशं कृत्वा तत्रापि रावणाभिमुखमनालोक्य तेन सह संसर्गायोग्यत्वं सम्यङ्गिश्चित्य त्वरया श्रीरामं प्राप्तुकामः श्रीरामनिवासभूमिं प्राप्तवानित्याह–इत्युक्त्वेति । रावणानुजो विभीषणः यत्र सलक्ष्मणो रामः तत्राजगामेति सम्बन्धः ।

कर्तव्यसौकर्यं " यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणाः " इत्यकरणे प्रत्यवायं चोक्त्वा । परुषं सस्त्रीकजनसुखावहस्य मलयमारुतस्य विरहिणि दुःखकरत्व वद्विभीषणोदितं हितम् आश्रयदोषेण परुषम् । वाक्यं हितपरिपूर्णम् । उक्त्वा हितज्ञो भ्राता भ्रातरमापन्नं परितत्याजेत्यपयशो यावता शक्यं परि मार्ष्टुं तावत्पर्यन्तमुक्त्वा । परुषत्वे हेतुः रावणमिति । प्रबलदुर्बलविचारमन्तरेण सर्वरावकस्य शत्रुबलोपवर्णने परुषं भवत्येव । रावणानुजः रावणानु जत्वेऽपि सत्त्वोत्तरतया कथनीयं हितमुक्तवानित्यृषिः स्तौति । हितकथने ज्येष्ठभावोऽप्यप्रयोजकः । अत एवोक्तं मनुना-"पितॄनध्यापयामास शिशुराङ्गि रसः कविः । पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् । अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव च मन्त्रदम् ॥ " इति । आजगाम रावणगोष्ठ्यां स्वस्य सम्बन्धाभावेन रामगोष्ठ्याः स्वगृहत्वेनाजगामेत्युक्तम्, न तु जगामेति । मुहूर्तेन "वरं हुतवहज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः । न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवास वैशसम् ॥ " इति न्यायेनाङ्गारनिकरपरिक्षिप्ते वर्त्मनि पदन्यासवत् रावणसदनावस्थित्यनर्हत्वं विगलितबन्धनरज्जोर्वत्सस्य मातुरूधःस्पर्शमन्तरेण मध्यदेशादर्शनवदतिवेगागमनं चोक्तम् । यत्र रामः रामापेक्षया तद्देशसम्बन्धस्य प्राप्यत्वमुक्तम् । "सुभगश्चित्रकूटोऽसौ गिरिराजोपमो गिरिः । यस्मिन् वसति काकुत्स्थः कुबेर इव नन्दने ॥ " इतिवत् । रामस्य लक्ष्मणो व्यावर्तक इति सलक्ष्मण इत्युक्तम् । यद्वा पुरुषकारसान्निध्यमनेनोच्यते । अनेन श्लोकेन भगवद्विमुखानां देशस्य त्याज्यत्वं तत्सम्बन्धिदेशस्य परमप्राप्यत्वं चोक्तम् । यद्वा " सा काशीति न चाकशीति " इत्याद्युक्तरीत्या भगवद्देश स्यापि भागवताभिमानाभावे परित्याज्यत्वाल्लक्ष्मणसान्निध्यमुक्तम् । ननु विश्रवःपितामहवरप्रदानविभवविदितनिखिलधर्मवृन्देन " विभीषणस्तु धर्मात्मा न तु राक्षसचेष्टितः " इति तत्र तत्र धार्मिकतया प्रशंसितेन विभीषणेन " ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः " इति पितृवदनुवर्तनीयो ज्येष्ठभ्राता बाल्यात् प्रभृति परिपोषकश्च सन् रावणः सपदि सन्निहिते शत्रौ क्षुद्रबुद्धिनेव दूरं कथं परित्यक्तः ? त्यजतु नाम कथंचित् । अथापि न युक्तमभिगन्तुं तस्य प्रहर्ता रम् । अभिगच्छतु नाम नोचितमस्य स्थानमभिलषितुम् । अभिलषतु नाम नौपयिकमस्य वधोपायं निर्देष्टुम् । अत्र केचित्-रावणस्य निरवधिकदोष दूषितत्वात् " गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ " इति स्मरणाद्विभीषणेन त्यक्तो रावण इत्याहुः । त्रय्यन्तगुरवस्तु पितामहवरप्रसादेन लब्धविज्ञानत्वाद्रामं सर्ववेदान्तवेद्यं सर्वलोकेश्वरभूतं सर्वलोकशरण्यं मुक्तप्राप्यं नारायणाख्यं परं ब्रह्म लोका

ननु " ज्येष्ठभ्राता पिता चैव यश्च विद्यां प्रयच्छति । त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मश्चेदत्र कारणम् ॥ " इति स्मृतेः ज्येष्ठभ्रातृत्वेन पितृसमं परित्यागानर्हं रावणं परित्यज्य रामसमीपगमनं विभीषणस्य विरुद्धमिति चेत्, सत्यम्; " गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ " इत्यादिना

नुजिघृक्षयाऽवतीर्णमिति निर्विचिकित्समवगच्छति। यथा मन्दोदरीप्रभृतयः। एवं तत्त्वज्ञानसम्पन्नस्य विशेषसामान्यधर्मप्राबल्यदौर्बल्यविवेकेन सामान्य धर्मपरित्यागो विशेषधर्मपरिग्रहश्चोपपद्यते। ज्येष्ठभ्रात्रनुवर्तनं हि त्रैवर्गिकफलसाधनतया ज्येष्ठानुवर्तनद्वारा परमात्माराधने पर्यवसानस्य वक्तव्यत्वात् मोक्षपर्यवसानेऽपि परमात्मोपासनाङ्गत्वाच्च सामान्यधर्मः। रामानुवर्तनं तु साक्षात्परमात्मसमाराधनत्वात् यज्ञादिधर्मसाध्यत्वेन प्रधानत्वाच्च विशेषधर्मः। उभयोश्चाप्यविरोधे सत्युभयमप्यनुवर्तनीयम्। विरोधे तु सामान्यधर्मं परित्यज्य विशेषधर्मोऽनुवर्तनीयः। अतो विभीषणोऽपि इयन्तं कालं कृतं रावणानुवर्तनमपरित्यज्यैव मम रामानुवर्तनमपि किं सिद्ध्येदित्याशया तस्मै हितं पुनःपुनरुपदिदेश। एवमपि तस्यासुरप्रकृतितयाऽनपनोद्यं रामवैरमिति निश्चित्यातः परम् एतदनुवर्तने स्वात्मविनाशकं रामविषयकं वैरं मय्यपि स्यादिति भीतः सन् "वरं हुतवहज्वाला–" इत्यादिन्यायेनात्यन्तदुस्सहां तत्सङ्गतिं तत्याज। विशेषधर्मं रामानुवर्तनं चाङ्गीचकारेत्यतोऽयं परो धर्म एवेति कृतघ्नशङ्का दूरोत्सारिता। नाप्ययं राज्यकाङ्क्षया रामं शरणमुपजगाम तदपेक्षाया अदर्शनात्। तथाहि शरणागतिसमये "त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः" इत्यन्याविषयवैराग्यस्य तेन कण्ठरवेणोक्तत्वात्। पश्चाद्रामाय विज्ञापने क्रियमाणे "परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च। भवद्गतं मे राज्यं च जीवितं च सुखानि च॥" इति सर्वविधपुरुषार्थत्वेन त्वामेवाहमुपेयिवानिति कथनाच्च। "अहं हत्वा दशग्रीवं सप्रहस्तं सबान्धवम्। राजानं त्वां करिष्यामि सत्यमेतत् ब्रवीमि ते॥" इत्यनाकाङ्क्षित राजत्वकरणोक्तिः कूलङ्कषरामप्रीतिसागरपरीवाहरूपानुषङ्गिकभोगप्रदानपरा। यथाहुः–"आयुरारोग्यमर्थांश्च भोगांश्चैवानुषङ्गिकान्। ददाति ध्यायतां नित्यमपवर्गप्रदो हरिः॥" इति। अतो यदुक्तं हनुमता "राज्यं प्रार्थयमानस्तु बुद्धिपूर्वमिहागतः" इति। यच्च रामेणोक्तं "राज्यकाङ्क्षी विभीषणः" इति तत्सर्वं रामभक्त्याविलाशयस्य सुग्रीवस्य व्यामोहप्रशमनाय नीतिशास्त्रोक्तराजवृत्तान्तप्रदर्शनमात्रपरमिति मन्तव्यम्। हनुमद्रामवाक्यस्य विभीषणवाक्यस्य चान्योन्यविरोधप्रसङ्गे "अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलीयः" इति न्यायेन विभीषणवाक्यस्य प्राबल्यात्। अत एव "राजानं त्वां करिष्यामि" इति ब्रुवतो रामस्य प्रतिवचनमनुक्त्वा परिचरणमात्रमेव विभीषणः प्रार्थयामास "राक्षसानां वधे साह्यं लङ्कायाश्च प्रधर्षणे। करिष्यामि यथाप्राणं प्रवेक्ष्यामि च वाहिनीम्॥" इति। तस्यानुमत्यभावेपि बलाद्राज्यस्वीकार उत्तरकाण्ड उक्तः–"यावत् प्रजा धरिष्यन्ति तावत्त्वं वै विभीषण। राक्षसेन्द्र महावीर्य लङ्कास्थस्त्वं धरिष्यसि। शापितस्त्वं सखित्वेन कार्यं ते मम शासनम्। प्रजाः संरक्ष धर्मेण नोत्तरं वक्तुमर्हसि॥" इति। इत्थमनन्य

उत्पथप्रवृत्तस्य गुरोरपि परित्यागश्रवणात् उत्पथगामिनं सोपाधिकं गुरुं रावणं परित्यज्य निरुपाधिकाखिलजगद्गुरुं स्मृतमात्रेण सकलकलुषहरणप्रवीण

प्रयोजनत्वादेवास्मै रामः कुलधनं श्रीरङ्गनाथं ददौ । धर्मसंस्थापनार्थमेवावतीर्णस्य रामस्य नियोगेनावशिष्टां राक्षसजातिं सन्मार्गे प्रवर्तयितुं तस्य राज्याङ्गीकरणम् । इदमप्याज्ञानुविधायित्वात् कैङ्कर्यकोटावन्तर्भूतमिति विभीषणतात्पर्यम् । अतो यथावद्विदितधर्मो लक्ष्मणोऽपि "अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्षये । भ्राता भर्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः ॥" इति सोपाधिकपितरं दशरथं परित्यज्य निरुपाधिकसकलविधबन्धुं राममेव "अग्रतस्ते गमिष्यामि पन्थानमकुतोभयम् । अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते ॥" इति रामपरिचरणमेव फलं प्रार्थयामास । "स भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीड्य रघुनन्दनः" इति राघवं शरणमुपागतश्च । तथा विभीषणोऽपि सोपाधिकबन्धुं भ्रातरं परित्यज्य कैङ्कर्यापेक्षयैव सर्वविधसहजबन्धुं रामं शरणं गत इति बोध्यम् । अत एव रामप्राप्त्यपेक्षया रावणपरित्यागवेलायामन्तरिक्षगतः श्रीमानिति प्रशंसितः 'स तु नागवरः श्रीमान्' 'लक्ष्मणो लक्ष्मि

तं मेरुशिखराकारं दीप्तामिव शतह्रदाम् । गगनस्थं महीस्थास्ते ददृशुर्वानराधिपाः ॥ २ ॥

सम्पन्नः' इतिवत् । तस्मान्नाधर्मशङ्का विभीषणे । ननु यद्येवं तर्हि "ययोर्वीर्यमुपाश्रित्य प्रतिष्ठा काङ्क्षिता मया । तावुभौ मम नाशाय प्रसुप्तौ पुरुषर्षभौ । जीवन्नपि विपन्नोऽस्मि नष्टराज्यमनोरथः । प्राप्तप्रतिज्ञश्च रिपुः सकामो रावणः कृतः ॥" इति नागपाशबन्धनसमये स्वस्य राज्यनाशकृतनिर्वेदः कथमुपपद्यते इति चेत् ? न; तत्रापि प्रतिष्ठाशब्दस्य रामकैङ्कर्यपरत्वात् । नष्टराज्यमनोरथ इत्यत्रापि राज्यशब्दो "भवद्गतं मे राज्यं च" इत्युक्तकैङ्कर्यसाम्राज्यपरः । एतेन "राज्यं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ लङ्कायां नात्र संशयः" इति सुग्रीववचनं तु तदाशयाज्ञानकृतमिति न कश्चिद्दोष इति प्राहुः । अत एव चतुरशीतौ वक्ष्यति विभीषणः—"यदाज्ञप्तं महाबाहो त्वया गुल्मनिवेशनम् । तत्तथाऽनुष्ठितं वीर त्वद्वाक्यसमनन्तरम् ॥" इति ॥ १ ॥

रावणसमीपादुत्पतनसमय एव सुग्रीवादयो विभीषणमपश्यन्नित्याह—तमिति । तं दवाग्नेर्निर्गत्य शीतलह्रदे पतितुमिवागच्छन्तम् । मेरुशिखराकारम् उन्नतत्वपीवरत्वरत्नबहुलत्वादिभिर्मेरुशिखरतुल्यम् । किञ्च प्रतिपक्षत्यागलाभेन स्थिरतया स्थितत्वं प्रकाशमानत्वं पारतन्त्र्यज्ञापकत्वम्, तेन रामस्य शृङ्गलाभः रावणस्य शृङ्गभङ्गश्चोच्यते । दीप्तामिव शतह्रदाम् तेजिष्ठत्वगगनसञ्चाराभ्यां विद्युद्दृष्टान्तः । रामभक्ता वानरा नास्मान् प्रवेशयिष्यन्तीति कम्पः, अप्रवेशे जीवनं न सिद्ध्यतीति त्वरा चेत्येतद्द्वयं तेन गम्यते । गगनस्थमिति । दूरत एव ददृशुरिति भावः ॥ २ ॥

श्रीरामनामधेयं कौसलेयं राममाजगामेति न दोषः ॥ १ ॥ तमिति । मेरुशिखराकारमिति उन्नतत्वपीवरत्वरत्नबहुलत्वादिभिर्मेरुशिखरदृष्टान्तः । नोद्दिष्टत्व

तनि०—गगनस्थं रावणगोष्ठीतो निर्गमनसमय एव ददृशुः । महीस्थाः भूमौ परितो रक्षणनियुक्ता आकाशस्थमपि ददृशुरिति जागरूकत्वातिरेकः । यद्वा महीस्थाः तत्र तत्र वृक्षादिषु स्थिताः सर्वे तदात्व एव गगनस्थं दृष्ट्वा रामं पर्यवारयन् । वानराधिपाः अत्यन्तं सावधानतया विद्यमानत्वाद्वानरानपि ऋषिः स्तौति वानराधिपा इति । ददृशुः एको दृष्ट्वा अन्यस्मै न दर्शितवान् किंतु युगपदेव सर्वे ददृशुः । अनेन न केवलं प्रतिकूलसमूहान्निर्गमनमेव विभीषणस्य प्रयोजनम् किंतु अनुकूलकटाक्ष विषयत्वं लब्धमित्युक्तम् ॥ २ ॥ अथ सुग्रीवो लङ्कापुरीदेशादागमनमायुधसन्नाहं च दृष्ट्वा प्रहर्तुमेवागच्छतीति विचार्य तमर्थं वानरैः सह चिन्तयामासे त्याह—तमिति । तम् अत्यन्ताभिनिवेशेन शीघ्रमागतम् । आत्मपञ्चमम् आत्मना पञ्चत्वसङ्ख्यापूरकमित्यर्थः । अनलशरभसंपातिप्रघसनामभि

[स हि मेघाचलप्रख्यो महेन्द्रसमविक्रमः । सर्वायुधधरो वीरो दिव्याभरणभूषितः ॥
ये चाप्यनुचरास्तस्य चत्वारो भीमविक्रमाः । तेऽपि सर्वायुधोपेता भूषणैश्चापि भूषिताः ॥]
तमात्मपञ्चमं दृष्ट्वा सुग्रीवो वानराधिपः । वानरैः सह दुर्द्धर्षश्चिन्तयामास बुद्धिमान् ॥ ३ ॥
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु वानरांस्तानुवाच ह । हनुमत्प्रमुखान् सर्वानिदं वचनमुत्तमम् ॥ ४ ॥

श्चतुर्भी राक्षसैर्युक्तमिति यावत् । अनलादिगतसङ्ख्यापूरण एव विभीषणस्य प्राधान्यमुक्तम् । रामविषयप्रेमास्पदत्वं तु समानम् । सुग्रीवः गगनस्थ दर्शनार्थं शीघ्रं शिर उन्नम्य दर्शनेन तात्कालिकश्रीवासौन्दर्यमृषिः स्तौति । वानराधिपः । शीघ्रमुत्थाय दर्शनं वानरसेनाया अपि स्वस्यैव रक्षकत्वेन रामविषयप्रीतेश्च 'राघवार्थे पराक्रान्ताः' इत्युक्तेभ्यो वानरेभ्योऽपि स्वस्यैव निरवधिकप्रीतिमत्ताज्ञापकत्वेन च । दुर्धर्षः शरणागतस्यापि पश्चादाक्रुष्टपाद त्वापादकत्वेन अनभिभवनीयः स्थितः । बुद्धिमान् वानरैः सह चिन्तयामास । स्वयं समर्थत्वेऽपि तानप्यनुसृत्य चिन्तनं कार्यगौरवात् । चारो वा शत्रु र्वेति चिन्तयामास । आगमनमुखविकासादिना निर्दुष्टत्वनिश्चयेऽपि रामविषयप्रेमपारवश्येन चिन्तितवानिति बुद्धेः प्राशस्त्यम् ॥ ३ ॥ विभीषणे सपरि करे सविधस्थे मन्त्रविलम्बो न युक्त इति झटिति मनसा निश्चित्य सचिवादीन् प्रति निर्णीतमाह—चिन्तयित्वेति । चिन्ताया निर्णयान्तत्वादत्र चिन्त यित्वेति निर्णयवाची । नायं चारो नापि दूतः अपितु बाधक एवेति निश्चित्य ॥ ४ ॥ तनि०—मुहूर्तम् अल्पकालेन । रावणः उत्तरकूल अनावृते स्थितं रामं गगनस्थाराभ्यां शतह्रदादृष्टान्तः ॥ २ ॥ आत्मपञ्चमम् आत्मना पञ्चमं पञ्चसङ्ख्यापूरकम् ॥ ३–७ ॥

शीघ्रं हत्वा आगन्तव्यमिति प्रेषितवान् मन्त्रेण विलम्बे कृतेऽयमतिशेत इति झटिति निश्चितवान् । तुशब्दः निश्चयानन्तरं पूर्वावस्थापेक्षया वैलक्षण्यं द्योतयति । तानुवाच प्रेमपरवशानुवाच ह । स्वामिपरिकरसमवायप्रकार आश्चर्यकर इति ऋषिरभिनन्दति हेति । हनुमत्प्रमुखान् । गौरवकाले जाम्बवत्प्रमुखानिति वक्तव्यम् । मन्त्रविचारकाले तु बुद्धिमत्त्वप्राधान्यात् हनुमत्प्रमुखानित्युक्तिः । सर्वान् । रामविषयप्रेमातिशयः सर्वेषामविशेष इति सर्वानित्युक्तिः । इदं वचनम् । अर्थमन्तरेणापि वचनसन्निवेशस्य श्रुतिप्रियत्वमभिनन्दति ऋषिः । उत्तमं सर्वोत्कृष्टम् ॥ ४ ॥ स्वनिर्णीतार्थमाह—एष इति । एषः बाधकतैकान्तक्रौर्यसम्पन्नः । सर्वायुधो

एष सर्वायुधोपेतश्चतुर्भिः सह राक्षसैः । राक्षसोऽभ्येति पश्यध्वमस्मान् हन्तुं न संशयः ॥ ५ ॥
सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमाः । सालानुद्यम्य शैलांश्च इदं वचनमब्रुवन् ॥ ६ ॥
शीघ्रं व्यादिश नो राजन् वधायैषां दुरात्मनाम् । निपतन्तु हताश्चैते धरण्यामल्पतेजसः ॥ ७ ॥

पेतः मनःस्थितक्रौर्यानुकूलहिंसापरिकरसंपूर्णः । अनुकूलस्य प्रतिकूलतानिश्चयवत् रामविषयप्रेमान्धतया एकायुधस्य बहुत्वानिश्चयः । एकायुधग्रहणचातुर्यदर्शनेन सर्वायुधग्रहणेष्वपि नैपुण्यं ज्ञायत इति वा तथोक्तम् । स्वामिपीडने ब्रह्मास्त्रसदृशशरणागतिरेतस्य हस्ते विद्यत इति वा । उत्पपात गदापाणिरित्यत्र सर्वायुधोपलक्षणमित्यन्ये । राक्षसः सर्पजातिरितिवत् क्रौर्यातिशयोक्तिः । पश्यध्वं पश्यत । अस्मान् हन्तुम् । अस्मासु कस्यचिद्धनने हि शेषं जीविष्यति मूलभूतरामहनने सर्वविनाश इति बहुवचनार्थः ॥ ५ ॥ वानराश्च सुग्रीववाक्यानुसारेणोद्योगं चक्रुरित्याह—सुग्रीवस्येत्यादि श्लोकद्वयेन । अल्पतेजस इति । अस्मद्बलस्य गजकवलप्राया इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तनि०—सुग्रीवस्य साहसकृत्यनिर्वाहकस्य । वचः श्रुत्वा अनुमतिं लब्ध्वा । सालानुद्यम्य शैलांश्च शैलवृक्षतारतम्यानादरेण सहसा हस्तसुलभान् स्वीकृत्य । आदरातिशयेन प्रत्येकमुभयपरिकरत्वमुक्तम्, रामकैङ्कर्यानुकूलवृत्तेर्लक्षणस्य युगपच्छत्रचामरग्रहणवत् । राक्षसहननं हि रामकैङ्कर्यम् । इदं वचनं स्वशेषत्वसिद्धये सुग्रीवानुमतिमप्यनवेक्ष्य तेषां वधनिश्चयोपपादकं वचनमब्रुवन् । गुणप्रधानभावमौचित्यं वाऽनपेक्ष्य सर्वे अब्रुवन् । अस्वतन्त्राणामनुमतिविलम्बे स्वतन्त्रप्रहारे च पारतन्त्र्यहानिः स्यात् सा यथा न भवति तथा शीघ्रमाज्ञापय । नः वधोद्युक्तानस्मान् । वधोद्युक्ता यूयं किं ममानुमत्येत्यत्राह—राजन्निति । राजाज्ञा खल्वनुवर्तनीयेति भावः । वधाय गृहीत्वा बद्धाश्चेदत्र स्थित्वा कथंचिदनर्थं कुर्युः अतो वधायैवानुमतिर्देया । एषां दुरात्मनाम् आकारेणैव दौरात्म्यं दृश्यते खलु । निपतन्तु हताः सर्वे हताः पतन्तु । यथा पुनराकाशं नोत्पतन्ति तथा भूमावेव निपातयिष्याम इति भावः । युद्धे जयाजयौ पाक्षिकावित्यत आह अल्पतेजसः अल्पबलाः । अस्मद्बलस्य गजकवलप्राया इति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तेषामिति । अनादरे चेयं षष्ठी । वदन्तु नामैते वानरा यत् किंचित्, सर्वज्ञः परमकारुणिकः सर्वलोकशरण्यो रामो मामवश्यं रक्षिष्यत्येवेति महाविश्वासेन तेषामन्योन्यभाषणमनादृत्य प्रहरणोद्यतानामपि तेषामाभिमुख्येनाजगाम । आगत्यापि निर्विशङ्कः सन् सर्वेषामात्मानं प्रकाशयन्नाकाशे एव स्थितवानित्यर्थः । अत्र खस्थो व्यतिष्ठतेति द्विः प्रयोगो निर्भयत्वेन निष्कम्पावस्थानसूचनार्थः ॥ ८ ॥ अथ पुरुषकारलेशमनपेक्ष्य सर्वानपि प्रातिबन्धिनो निवार्य मां रक्षिष्यतीति महाविश्वासशाल्यपि विभीषणः सहसा रामं शरणं नोपजगाम । किंतु दूरत एव स्थितः प्रातिकूल्यप्रवृत्तानेव सुग्री

तेषां सम्भाषमाणानामन्योन्यं स विभीषणः । उत्तरं तीरमासाद्य खस्थ एव व्यतिष्ठत ॥ ८ ॥
उवाच च महाप्राज्ञः स्वरेण महता महान् । सुग्रीवं तांश्च संप्रेक्ष्य सर्वान् वानरयूथपान् ॥ ९ ॥

वादीन् पुरुषकारभूतान् कृत्वोवाचेत्याह–उवाच चेति । उवाच च चकारेण स्वीकारे स्वागमनमेव पर्याप्तम्, वचनमप्युक्तवान् । पद्भ्यामभिगमाच्चेत्यागमनमपि भारायेति मन्यमानस्य तदुपरि वाक्यं क्षते क्षारवत् । महाप्राज्ञ इत्यनेनान्तरङ्गपुरुषकारेणैव कृपालुरपि राजा शरणमुपगन्तव्य इति परिज्ञानं वानराणां मत्प्रतिकूलसंरम्भोऽपि न मद्द्वेषकृतः किंतु रामभक्तिप्रकर्षकारितः । अतो गुण एवायमिति जानन्, यदि रामपरिचारका एते नाङ्गीकुर्युः किं रामाङ्गीकारेण ? अतो रामाङ्गीकारादप्येतदन्तर्भाव एव मम पुरुषार्थ इति ज्ञानं च विवक्षितम् । स्वरेण महतेति । पुरुषकारभूतानां सर्वेषां सर्वलोक

तेषामित्यनादरे षष्ठी । वानरा यत् किमपि वदन्तु नाम सर्वज्ञः परमकारुणिकः सर्वलोकशरण्यश्च श्रीरामोऽवश्यं मां रक्षिष्यत्येवेति महाविश्वासेन तेषामन्योन्यभाषणमप्यनादृत्य प्रहरणोद्युक्तानामपि तेषामाभिमुख्येनाभिजगाम । आगम्यापि निर्विशङ्कस्सन् सर्वेषामात्मानं प्रकाशयन् आकाश एव स्थितवानित्यर्थः । अत्र खस्थ एव व्यतिष्ठतेति तिष्ठतेर्द्विः प्रयोगः निर्भयत्वेन निष्कम्पावस्थानसूचनार्थः ॥८॥ एते वानरा मदीयमभिप्रायमविज्ञायासौ रावणसम्बन्धीति योद्धुमुद्युञ्जन्ते । रामसमाश्रयणमेतेभ्यो निवेद्य एतत्पुरुषकारमुखेनैव रामलक्ष्मणौ समाश्रयिष्यामीत्यभिप्रेत्याब्रवीदित्याह--उवाचेति । महाप्राज्ञ इत्यनेन अन्तरङ्गपुरुषपुरुषकारेणैव कृपालुरपि राजा शरणमुपगन्तव्य इति परिज्ञानम्, वानराणां मत्प्रातिकूलसंरम्भोऽपि न मद्द्वेषकृतः किन्तु श्रीरामभद्रभक्तिप्रकर्षपारवश्यकारितः, अतो गुण एवायमिति ज्ञानम्, यदि श्रीरामपरिचारका एते नाङ्गीकुर्युः तदा किं रामाङ्गीकारेण ? रामाङ्गीकारादप्येतदङ्गीकार एव मम पुरुषार्थ इति ज्ञानं च विवक्षितम् । स्वरेण महतेति पुरुषकारभूतानां सर्वेषां सर्वलोकशरण्यस्य चार्तरवश्रवणाय महास्वरप्रयोगः । महान् तत्र महत्त्वमौपाधिकसम्बन्धपरित्यागपूर्वकनिरुपाधिकस्वामिसमाश्रयणान्मुख्यकृतम् । " रावणो नाम दुर्वृत्तः " इत्यारभ्य "विभीषणमुपस्थितम्" इत्यन्तेन प्रकरणेन " आनुकूल्यस्य सङ्कल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् ।

शरण्यस्य च स्वार्तस्वश्रवणाय महास्वरप्रयोगः । रामविषये चैवंविधार्तस्वोच्चारणं भाग्याधिकस्यैवेति विवक्षया महानित्युक्तिः । यथोक्तं लक्ष्मीतन्त्रे– "आकिञ्चन्यैकशरणाः केचिद्भाग्याधिकाः पुनः । मामेव शरणं प्राप्य मामेवान्ते समश्नुते" इति ॥ ९ ॥ अत्र प्रथमं स्वदोषान् पुरस्करोति–रावण इति । रावणं लोकरावणमिति न्यायेन रावयतीति व्युत्पत्तिसंभवान्नामैव क्रूरमित्यर्थः । न केवलं नामैव क्रूरम्, व्यापारोऽपि नृशंस इत्याह दुर्वृत्त इति । जातिरपि तथाविधेत्याह राक्षस इति । न केवलं स्वयमेव क्रूरः क्रूरानेकपरिकरसमवेतश्चेत्याह–राक्षसेश्वरः इति । रावणस्यैवंविधत्वे तव किमायातमित्यत्राह–

रावणो नाम दुर्वृत्तो राक्षसो राक्षसेश्वरः । तस्याहमनुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ॥ १० ॥
तेन सीता जनस्थानाद्धृता हत्वा जटायुषम् । रुद्धा च विवशा दीना राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ ११ ॥

तस्याहमिति । यद्यहमग्रजः स्यां तर्हि तदाज्ञाननुवर्तित्वेन धनदवत्तद्दोषैर्न लिप्येयम् । अनुजत्वेन तन्मनीषिताः सर्वे दोषास्तदाज्ञया मया कृता इति भावः ॥ १० ॥ राघवस्य तु प्रियापहारनिरोधादिभिः समाश्रितहननाच्च विशेषतस्तेनापकृतमित्याह–तेनेति । स्पष्टम् ॥ ११ ॥ तनि०–पूर्वोक्तदोषाः प्रायश्चित्तनिवर्त्याः । न क्षमामीत्युक्तभागवतापचारोऽप्यस्तीत्याह–तेनेति । तेन उक्तसकलदोषवता । हृता 'अनन्या राघवेणाहम् । जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ' इत्याद्युक्तरीत्या रामविश्लेषानर्हा हृता । सीता गर्भवासादिक्लेशाभावेन परमपदादजहत्स्वभावतया अत्यन्तसौकुमार्या । जनस्थानात् पुष्पापचयादिभोगानामेकान्तस्थानतया अयोध्यात उत्कृष्टत्वेन सम्मतात् । जटायुषं हत्वा 'मम प्राणा हि' इत्युक्तरीत्यात्यन्ताभिमतं जटायुषमवधीत् । यदि सीतया सह जटायुषमपि कारागारे निवेशितवान् तदा मोचनं स्यात् । तथा न कृतम् । स्वस्य सपरिवारस्य विनाशार्थमेवं कृतवान् । रुद्धा च प्रमादाद्धरणेऽपि पश्चात्तापेन पुनर्न त्यक्ता किंतूच्छ्वासनिश्वासासञ्चारस्थले रुद्धा । विवशा न्यस्तपाणिपादाचलनेन रामविश्लेषदुःखेन आश्वासकान्तराभावेन च स्वबलहानिं प्रकाशयन्ती स्थिता । रामभोगपरम्परया हृष्टामेतादृशावस्थाविशिष्टां कृतवान् । राक्षसीभिः सुरक्षिता

रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा । आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिः ।" इति भगवच्छास्त्रोक्ता षडङ्गा शरणागतिः प्रदर्शिता ॥ ९ ॥ रावणः रावयतीति व्युत्पत्त्या नाम्नैव लोककण्टकत्वं द्योत्यते । दुर्वृत्त इत्यनेन कृत्याकरणाकृत्यकरणरूपदोषवत्त्वमुच्यते । राक्षस इत्यनेन जात्या क्रौर्यमुच्यते । राक्षसेश्वर इत्यनेन भृत्यसम्बन्धप्रयुक्तदोषवत्त्वमुच्यते । तस्याहमनुजो भ्रातेत्यनेन स्वस्य रावणसम्बन्धनिबन्धनदोषवत्त्वमुक्तं भवति । अनेन "उपायेनैव सिद्ध्यन्ति ह्युपाया विविधास्तथा । इति या गर्वहानिस्तद्दैन्यं कार्पण्यमुच्यते ॥" इत्युक्तगर्वहानिलक्षणं कार्पण्यरूपमङ्गं प्रदर्शितम् ॥ १० ॥ ११ ॥

विकृतभयंकरवेषवचोभिरेकाक्ष्येककर्णीप्रभृतिभिः आश्वासकनवव्याकरणपण्डितस्यापि यथा न प्रवेशस्तथा रक्षिता ॥ ११ ॥ अस्त्वेवं ततः किमित्यत्राह–तमिति । हेतुभिर्वाक्यैः हेतुप्रतिपादकैर्वाक्यैः । न्यदर्शयम् अबोधयम् । बोधितमेवार्थमाह साध्विति । निर्यात्यतां प्रत्यर्प्यताम् ॥ १२ ॥ तनि०–सीताहरणसमकालमेवागमनं ममोचितं तथा अकृत्वा तस्य हितं वक्तुं विलम्बितोऽहमेव पापीयानित्याह–तमहमिति । तमुक्तद्रोहयुक्तम् अहं पापिष्ठं ज्ञात्वापि हितवक्ता विविधैः सामादिभिर्वाक्यैः पूर्णार्थैः हेतुभिः खरवधादिभिर्लिङ्गैरबोधयं सुप्तमिव प्राबोधयम् । बोधितमर्थमाह साधु निर्यात्यतां सीतेति । निर्यातनं प्रतिदानम् । साधु अनुतापाकिञ्चन्यादिप्रदर्शनेन । सीता रामाय, तदीय एव वस्तुनि तस्मै दत्तेऽपि स्वकीयं दत्तमिति मन्वानाय । पुनः पुनः तस्येच्छाभावेऽपि मद्वचः कुर्याद्वेति प्रत्याशया प्रलपितम् ॥ १२ ॥

तमहं हेतुभिर्वाक्यैर्विविधैश्च न्यदर्शयम् । साधु निर्यात्यतां सीता रामायेति पुनः पुनः ॥ १२ ॥
स च न प्रतिजग्राह रावणः कालचोदितः । उच्यमानं हितं वाक्यं विपरीत इवौषधम् ॥ १३ ॥
सोऽहं परुषितस्तेन दासवच्चावमानितः । त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः ॥ १४ ॥
सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने । निवेदयत मां क्षिप्रं विभीषणमुपस्थितम् ॥ १५ ॥

स चेति । विपरीतः मुमूर्षुः ॥ १३ ॥ एवमीश्वरस्य निर्हेतुककरुणाकृतेन रावणावमानेन प्रयोजनान्तरवैमुख्यं जातम् । ततश्च परमपुरुषार्थभूतरामप्राप्त्यर्थं राममेव शरणमुपगतोऽस्मीत्याह–सोऽहमिति । अत्र पुत्रान् दारानिति 'परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च' इति वक्ष्यमाणानां लङ्काराज्यादीनामुपलक्षणम् । अत्र फलान्तरानिर्देशात् 'राक्षसानां वधे साह्यम्' इत्यादिवचनस्य स्वेनैव वक्ष्यमाणत्वाच्च रामपरिचरणस्यैव फलत्वपक्षो युक्तः ॥ १४ ॥ एवं शरण्यस्य विज्ञाप्यमर्थमुक्त्वा तद्विज्ञापनाय पुरुषकारभूतान् प्रार्थयते–सर्वलोकशरण्यायेति । शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः । "तत्र

तमहमिति । हेतुभिः हेतुमद्भिः । न्यदर्शयं न्यबोधयम् । बोधितार्थमेवाह साध्विति । निर्यात्यतां प्रत्यर्प्यताम् । अनेन "चराचराणि भूतानि सर्वाणि भगवद्वपुः । ततस्तदानुकूल्यं मे कर्तव्यमिति निश्चयः ॥" इत्युक्तमानुकूल्यसङ्कल्परूपमङ्गं प्रदर्शितम् ॥ १२ ॥ स चेति । विपरीतः मुमूर्षुः ॥१३॥ दासवच्चावमानित इत्यनेन ईश्वरस्य निर्हेतुककरुणापरिपाकभूतेनैव रावणावमानेन प्रयोजनान्तरवैमुख्यं जातम् । ततश्च परमपुरुषार्थरूपरामप्राप्त्यर्थं राममेव शरणमुपगतोस्मीत्याह–त्यक्त्वेति । त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्चेत्यनेन प्रातिकूल्यवर्जनरूपमङ्गं प्रदर्शितम् । राघवं शरणं गत इत्यनेन आत्मनिक्षेपरूपमङ्गं प्रदर्शितम् ॥ १४ ॥ सर्वलोकशरण्याय अधिकारिभेदमन्तरेण सुरनरवानरतिर्यक्स्थावरान्तानां सर्वेषां समाश्रयणीयाय राघवाय । "अन्येऽपि सन्त्येव नृपाः पृथिव्यां मान्धातुरेते तनयाः

साधुः " इति यत्प्रत्ययः। शरणं भवितुमर्हः शरण्य इति निरुक्तिः। अनालोचितकुलविद्यावृत्तादिविशेषाशेषलोकशरण्यायेत्यर्थः। अतः सञ्चित विविधापराधस्य रावणस्यापि युष्माकमिवात्रांशोऽस्ति किमुत तत्सम्बन्धिनः। परंतु रुच्यभावादेव स स्वांशं न लब्धवान्। मम त्वाभिमुख्येनागतस्य दुरपनोदोंऽशलाभ इति भावः। अत्र शरण्याङ्गभूतं सुलभत्वपरत्वरूपं गुणद्वयं प्राधान्येन दर्शयति राघवाय महात्मन इति। सुलभत्वेऽप्यनिष्टानां लोष्टा नाम् उत्कर्षेऽप्यसुलभानां मेरुप्रभृतीनां चानुपादेयत्वादुभयमप्यपेक्षितम्। 'यत्तदनिर्देश्यम्' इत्यादिवेदान्तगोचरस्य परब्रह्मणः सकलमनुजातिर्यङ्ङ्यनसाक्षा

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो लघुविक्रमः। लक्ष्मणस्याग्रतो रामं संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥

त्कारक्षममनुजावतारात् केयमन्या सौलभ्यकाष्ठेति भावः। महात्मने एवमवतारेऽप्यजहत्स्वभावतया निखिलहेयप्रत्यनीकत्वे सति ज्ञानशक्त्याद्यनन्त कल्याणगुणैकतानाय। निवेदयत अत्र प्रत्यक्षस्य स्वागमनस्य निवेदने प्रयोजनाभावात् स्वापराधपरिपूर्तिः इहामुत्रफलभोगविरागः शरणागतिलक्षण निरपायोपायपरिग्रहः रामकैङ्कर्याभिलाषः तत्परिचारकान्तर्भावश्चेत्येतेऽर्था विज्ञापनीया इत्यर्थः। क्षिप्रमित्यनेन यावच्छरण्यः स्वयमेव परिग्रहीष्यति ततः पूर्वमेव विज्ञापनेन युष्माभिः सुहृत्कार्यमाचरणीयमिति भावः। विभीषणम् रावणवन्नाहं प्रतिकूलः किन्तु 'विभीषणस्तु धर्मात्मा' इत्यनुकूल एव। उप स्थितम् अतिहीनस्याप्युपगमनमेव हि रामाङ्गीकारे बीजमिति भावः ॥१५॥ अथ सुग्रीवो रामप्रेमातिशयजनिताद्व्यामोहात् 'अतिस्नेहः पापशङ्की' इति

प्रसूताः। किन्त्वर्थिनामर्थितदानदीक्षाकृतव्रतश्लाघ्यमिदं कुलं तत् ॥ " इत्यादिवचनैः प्रसिद्धवैभवे रघुवंशे अवतीर्णाय। अनेन अर्थिनां प्रार्थनावैफल्यं नास्तीति द्योतितम्। महात्मने परमात्मने। मां राममेव सर्वविधबन्धुत्वेनाश्रितम्। क्षिप्रं क्षिप्रमित्यनेन शीतलसुरभिसलिलं पद्माकरं दृष्टवतस्तृषितस्येव विलम्बासहत्वं द्योत्यते। निवेदयत विज्ञापयत। "वाचा धर्ममवाप्नुहि" इति न्यायेन अक्लेशेन भवतां महानुपकारः सेत्स्यतीति भावः। सर्वलोकशरण्यायेत्यनेन श्लोकेन "अप्रार्थितो न गोपायेदिति तत्प्रार्थनामतिः। गोपायिता भवत्येवं गोप्तृत्ववरणं स्मृतम् ॥ " इत्युक्तं गोप्तृत्ववरणरूपमङ्गं प्रदर्शितम्। उपस्थितं समीपं प्राप्य स्थितम्। अनेन "रक्षिष्यत्यनुकूलान्न इत्येवं सुदृढा मतिः। स विश्वासो भवेच्चात्र सर्वदुष्कृतिनाशनः॥" इत्युक्तं विश्वासरूपमङ्गं प्रदर्शितम्। ननु इक्ष्वाकुवंशस्य राज्ञो रामभद्रस्य सर्वलोकशरण्यत्वं परत्वं च विभीषणेन कथमुक्तमिति चेत्? उच्यते–"परमापद्गतस्यापि धर्मे मम मतिर्भवेत्। या या मे जायते बुद्धिर्येषु येष्वाश्रयेषु च। सा सा भवतु धर्मिष्ठा तं तं धर्मं च पालयेत् ॥" इति प्रार्थितेन ब्रह्मणा–"धर्मिष्ठत्वं तथा वत्स तथा चैतद्भविष्यति।" इति दत्तवरत्वेन रामं सकलजगद्रक्षणार्थमिक्ष्वाकुवंशेऽवतीर्णं परमधर्मरूपं परमपुरुषं नारायणं ज्ञात्वा तथोक्तवानिति सर्वं समञ्जसम् ॥१५॥ क्रूरहृदयोऽयमस्मासु पापमाचरेदतो विभीषणो

न्यायेन तस्य सर्वशक्तित्वमपि विस्मृत्य शरणागतवत्सलो रामः शरणागतिशब्दश्रवणमात्रेण गूढहृदयमेनं परिगृह्णीयात् ॥ १६ ॥ ततः क्रूरहृदयोऽयं रामे किमिव पापमाचरेदित्यस्थानभयशङ्काव्याकुलितः शीघ्रं रामसमीपं गत्वा स्वसमानहृदयं लक्ष्मणमपि सहायीकृत्य विभीषणो निग्राह्य इति विज्ञापयामासेत्याह–एतदिति । तुशब्देन पूर्वोक्तविशेष उच्यते । लघुविक्रमः शीघ्रगमनः । संरब्धं प्रेमभरात् त्वरितोदिताक्षरम् ॥१७॥ मन्त्र इति । मन्त्रः

रावणस्यानुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः । चतुर्भिः सह रक्षोभिर्भवन्तं शरणं गतः ॥ १७ ॥
मन्त्रे व्यूहे नये चारे युक्तो भवितुमर्हसि । वानराणां च भद्रन्ते परेषां च परन्तप ॥ १८ ॥
अन्तर्धानगता ह्येते राक्षसाः कामरूपिणः । शूराश्च निकृतिज्ञाश्च तेषु जातु न विश्वसेत् ॥ १९ ॥
प्रणिधी राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य भवेदयम् । अनुप्रविश्य सोऽस्मासु भेदं कुर्यान्न संशयः ॥ २० ॥
अथवा स्वयमेवैष छिद्रमासाद्य बुद्धिमान् । अनुप्रविश्य विश्वस्ते कदाचित् प्रहरेदपि ॥ २१ ॥

कार्याकार्यविचारः । व्यूहः सेनास्कन्दनिवेशः । नयः विचार्य निश्चितानामुपायानां स्वस्वविषये प्रयोगः । चारः गूढप्रेषणम् । वानराणां परेषां राक्षसानां च मन्त्रादिषु विषये युक्तः अवहितः । भवितुमर्हसि, वानराणां मन्त्रादीन् प्रयोजय । शत्रूणां मन्त्रादींस्तु सम्यक् जानीहि । एवं सति तव भद्रं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ अस्त्वेवम्, ततः किमित्याशङ्क्य प्रकृतं विज्ञापयति–अन्तर्धानेति । अन्तर्धानगताः अदृश्यचारिणः । निकृतिज्ञाः कपटोपायवेदिनः ॥ १९ ॥ विश्वासे वा किमयं करिष्यतीत्याशङ्क्य भेदं दण्डं वा करिष्यतीत्याह–प्रणिधिरिति । प्रणिधिः चारः । " यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः । चारश्च गूढपुरुषः " इत्यमरः । भेदं मित्रभेदम् ॥ २० ॥ अथवेति । अपिः सम्भावनायाम् ॥ २१ ॥

न ग्राह्य इति सुग्रीवः श्रीरामाय विज्ञापयामासेत्याह–एतत्त्वित्यादिना । लघुविक्रमः शीघ्रगमनः । संरब्धं त्वरितोदिताक्षरं यथा तथा ॥ १६ ॥ १७ ॥ मन्त्र इति । एतेषु विषयसप्तमी । मन्त्रे कार्याकार्यविचारे । व्यूहे सेनानिवेशे । नये विचार्य विनिश्चितानामुपायानां तत्तद्विषयप्रयोगे । चारे गूढपुरुषप्रेषणे । वानराणां परेषां राक्षसानां च मन्त्रादिषु विषये युक्तोऽवहितो भवितुमर्हसि । वानराणां मन्त्रादीन् प्रयोजय, शत्रूणां मन्त्रादीन् चारमुखेन सम्यग् जानीहि । एवं सति ते भद्रं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ अन्तर्धानगता अदृश्यसञ्चारस्वभावाः । निकृतिज्ञाः गूढविप्रियकरणाभिज्ञाः ॥ १९ ॥ प्रणिधिः चारः ॥ २० ॥ २१ ॥

शत्रुसकाशादागतस्यास्य परिग्रहे शत्रोर्बलक्षयः अस्माकं बलवृद्धिश्च स्यादित्याशङ्क्य द्विषद्बलव्यतिरिक्तमेव बलं ग्राह्यमित्याह–मित्रेति । मित्रबलं मित्रसम्बन्धिबलम् । अटवीबलम् आटविकजनरूपं बलम् । मौलं परम्परागतं सैन्यम् । भृत्यबलं तादात्विकभृतिप्रदानोपजीविबलम् ॥ २२ ॥ न केवलं द्विषद्बलत्वमात्रम् अन्येऽप्यपरिग्राह्यताहेतवः सन्तीत्याह–प्रकृत्येति । प्रकृत्या जात्येत्यर्थः ॥ २३ ॥ नन्वयं शरणागतः कथं परित्याज्य इत्याशङ्क्य शरणागतिलक्षणमायोपायेन विश्वासमुत्पाद्य त्वयि प्रहर्तुं प्रवृत्तत्वान्नास्यापरिग्राह्यत्वमात्रम्, किंतु सहायैः सह वध्यत्वमित्याह–रावणेनेत्यादि

मित्राटवीबलं चैव मौलं भृत्यबलं तथा । सर्वमेतद्बलं ग्राह्यं वर्जयित्वा द्विषद्बलम् ॥ २२ ॥
प्रकृत्या राक्षसेन्द्रस्य भ्राताऽमित्रस्य ते प्रभो । आगतश्च रिपोः पक्षात् कथमस्मिन् हि विश्वसेत् ॥ २३ ॥
रावणेन प्रणिहितं तमवेहि विभीषणम् । तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं क्षमवतां वर ॥ २४ ॥
राक्षसो जिह्मया बुद्ध्या सन्दिष्टोऽयमुपागतः । प्रहर्तुं मायया च्छन्नो विश्वस्ते त्वयि राघव ॥ २५ ॥
प्रविष्टः शत्रुसैन्यं हि प्राज्ञः शत्रुरतर्कितः । निहन्यादन्तरं लब्ध्वा उलूक इव वायसान् ॥ २६ ॥

श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । प्रणिहितं प्रणिधिकर्मणा नियुक्तम् । अस्य शरणागतिर्विप्रलम्भकृतेति भावः । क्षमवतां युक्तव्यापारवताम् । क्षमं हितम् । "क्षमं शक्ते हिते त्रिषु" इत्यमरः ॥२४॥ प्रणिधिरप्येष नः किं करिष्यतीत्यत्राह–राक्षस इति । सन्दिष्टः, रावणेनेति शेषः । प्रहर्तुं सन्दिष्ट इति सम्बन्धः ॥२५॥ यदा शाठ्यं दृश्यते तदाऽसौ हन्यताम् तत्राह–प्रविष्ट इति । प्राज्ञ इति हेतुगर्भं विशेषणम् । प्राज्ञत्वादतर्कितः अस्मज्जिघांसयाऽयमागत इति तैरविचारितः।

शत्रुकुलादागतस्यास्य परिग्रहे शत्रोर्बलस्य क्षयः, अस्माकं बलवृद्धिश्च स्यादित्याशङ्क्य तस्यापरिग्राह्यत्वमाह–मित्रेति । अटवीबलम् आरण्यजनबलम् । मौलं मूलबलम् । भृत्यबलं भृत्युपजीविबलम् ॥२२॥ न केवलमस्मिन् द्विषद्बलत्वमात्रम्, किन्त्वस्यापरिग्राह्यताहेतवस्सन्तीत्याह–प्रकृत्येति ॥२३॥ नन्वयं शरणागतः कथं परित्याज्य इत्याशङ्क्य शरणागतिलक्षणमायोपायेन विश्वासमुत्पाद्य त्वयि प्रहर्तुं प्रवृत्तत्वान्नास्यापरिग्राह्यत्वमात्रम्, किन्तु सहायैस्सह वध्यत्वं चेत्याह–रावणेनेत्यादिना । तं शरणागतशब्दोच्चारिणं रावणानुजम् । क्षमवतां युक्तव्यापारवताम् ॥२४॥ राक्षस इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । सन्दिष्टः, रावणेनेति शेषः । प्राप्तः स्वनिवासात्

स०–तस्य बलिष्ठस्य कथं निग्रह इत्यत आह **क्षमवतां वर**ेति । क्षमाः शक्ता एषां सन्तीति क्षमवन्तः तेषु वर । एतेन त्वत्सेनानायकैरस्माभिरपि तन्निग्रहः सुसाध्यः किमु त्वयेति सूचयति । " क्षमं युक्ते क्षमान्विते । वाच्यवच्छक्तहितयोः क्षमा भूमितितिक्षयोः ॥" इति विश्वः । एतेन तितिक्षार्थं क्षमशब्दमङ्गीकृत्य ह्रस्वत्वस्यार्षत्ववर्णनं परास्तम् । सति गत्यन्तरे तस्यायुक्तत्वात्क्षमाकथनस्य कथाऽसङ्गतत्वाच्च ॥ २४ ॥

अत एव तेषां सैन्यं प्रविष्टः सन् कदाचित् अन्तरं छिद्रं लब्ध्वा हन्यादित्यर्थः । प्रविष्टोऽप्येकाकी कथं बहून् हनिष्यतीत्याशङ्क्य छिद्रसहितस्य युज्यत इति दृष्टान्तमुखेन प्रकटयति उलूक इति ॥ २६ ॥ तर्हि किं कर्तव्यम् ? तत्राह—वध्यतामिति । वध्यतां केवलनिरसने कृते मारीचवदनर्थकारी स्यादिति भावः । तीव्रेण दण्डेन । वालिवदेकेन बाणेन न हन्तव्यः । किंतु शिरसि वर्तिं कृत्वा दीपारोपणं कार्यम् । सचिवैः सह प्रथमं तेषां शिरांसि छित्त्वा विभीषणहस्ते दत्त्वा ततोऽयं वद्धचताम् । तत्र हेतुमाह रावणस्येत्यादि ॥ २७ ॥ एवं सुग्रीवो विभीषणविषयवक्तव्यमुक्त्वा अतः परमनेन यत्किंचिदुक्तं

वध्यतामेष दण्डेन तीव्रेण सचिवैः सह । रावणस्य नृशंसस्य भ्राता ह्येष विभीषणः ॥ २७ ॥
एवमुक्त्वा तु तं रामं संरब्धो वाहिनीपतिः । वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत् ॥ २८ ॥
सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा रामो महायशाः । समीपस्थानुवाचेदं हनुमत्प्रमुखान् हरीन् ॥ २९ ॥
यदुक्तं कपिराजेन रावणावरजं प्रति । वाक्यं हेतुमदर्थ्यं च भवद्भिरपि तच्छ्रुतम् ॥ ३० ॥
सुहृदा ह्यर्थकृच्छ्रेषु युक्तं बुद्धिमता सता । समर्थेनापि सन्देष्टुं शाश्वतीं भूतिमिच्छता ॥ ३१ ॥

चेदुत्तरं वक्ष्याम इति तूष्णीं स्थित इत्याह--एवमुक्त्वेति ॥ २८ ॥ अथ शरणागतवत्सलो रामः सुग्रीवस्य संरम्भप्रतिक्षेपाय यत्किंचिद्व्याजमपेक्षमाणो विभीषणस्य विश्वासातिरेकेण किंचिद्विलम्बेऽपि भावं निवेदयतेति वदतस्तस्य तदन्तर्भावापेक्षां च सम्यगालोच्य प्रतिक्षेपकमुखेनैव तदानयनं कर्तुं कामो हनुमदादीनुवाचेत्याह--सुग्रीवस्येति । स्पष्टम् ॥२९॥ रामः सुग्रीववचनोपलालनपूर्वकमन्यानपि सचिवान् स्वं स्वं मतं पृच्छति—यदुक्तमित्यादि श्लोकद्वयेन । हेतुमत् युक्तियुक्तम् । अर्थ्यम् अर्थः प्रयोजनं तस्मादनपेतम् ॥ ३० ॥ सुहृदेति । न ह्येकेन सुहृदोपदिष्टे सत्यन्यैस्तूष्णीं स्थातव्यम् ।

शत्रूणां वासमागतः । अतर्कितः प्रवेशवेलायाम् अस्माञ्जिघांसयाऽयमागत इति तैरविचारितः । अत एव तेषां सैन्यं प्रविष्टः स्थितस्सन् कदाचिदन्तरं लब्ध्वा निहन्यादिति सम्बन्धः । प्रविष्टोप्ययमेकाकी कथं बहून् हनिष्यतीत्याशङ्क्य छिद्रे सति तत्सम्भवतीति दृष्टान्तमाह उलूक इति ॥ २५-२९ ॥ श्रीरामस्सुग्रीववचनोपलालनपूर्वकमन्यानपि सचिवान् स्वं स्वं मतं पृच्छति—यदुक्तमित्यादिश्लोकद्वयेन । हेतुमत् युक्तियुक्तम् । अर्थ्यम् अर्थः प्रयोजनम् तस्मादनपेतं वाक्यं भवद्भिरपि विश्रुतम् । अर्थकृच्छ्रेषु कार्यसङ्कटेषु बुद्धिमता समर्थेन श्रेयस्कामेन सुहृदा सुहृदन्तरेणापि सन्देष्टुमुपदेष्टुं युक्तमेव, अतो यूयमपि स्वं स्वं मतं ब्रूतेति

अपि तु बुद्धिमता समर्थेन शाश्वतीं भूतिमिच्छता श्रेयस्कामेन सुहृदा सुहृदन्तरेणापि । अर्थकृच्छ्रेषु कार्यसङ्कटेषु । उपदेष्टुं युक्तमेव । अतो यूयमपि वदतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इत्येवमिति । स्पष्टम् ॥ ३२ ॥ सोपचारप्रशंसावाक्यमेवाह--अज्ञातमिति । अत्र सर्वज्ञ इत्युक्ते प्रायिकत्वशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं व्यतिरेकोक्तिः । त्रिषु लोकेषु कृतकमकृतकं कृतकाकृतकमित्युक्तेषु । आत्मानं सुहृत्तया सूचयन्नस्मान् पृच्छसीत्यन्वयः । अयं वानराणां सुहृदितीमां कीर्तिं लोके ख्यापयितुं तवायं प्रश्न इत्यर्थः । पूजयन्निति पाठे तु अस्मान् प्रत्येकं मानयन्नस्मान् पृच्छसीत्यर्थः । प्रत्येकं माननाभिप्रायेणैव

इत्येवं परिपृष्टास्ते स्वं स्वं मतमतन्द्रिताः । सोपचारं तदा राममूचुर्हितचिकीर्षवः ॥ ३२ ॥
अज्ञातं नास्ति ते किञ्चित् त्रिषु लोकेषु राघव । आत्मानं सूचयन् जानन् पृच्छस्यस्मान् सुहृत्तया ॥ ३३ ॥
त्वं हि सत्यव्रतः शूरो धार्मिको दृढविक्रमः । परीक्ष्यकारी स्मृतिमान् निसृष्टात्मा सुहृत्सु च ॥ ३४ ॥

आत्मानमित्येकवचनप्रयोगः । यद्वा आत्मानम् आत्मस्वभावम् । जानन् राजनीतिमिति यावत् । पूजयन् पालयन् । यद्वा सुहृत्तया शोभनहृदयतया हेतुना आत्मानं स्वं पूजयन् । कार्यविचारेषु अस्मदपेक्षया स्वयमेव शोभनहृदय इति स्वप्रभावमभिव्यञ्जयितुमिति भावः । अस्मन्मतानि पूर्वपक्षीकृत्य स्वमतमेव सिद्धान्तयितुमिति भावः ॥ ३३ ॥ स्वपूजनार्थमस्मान् पृच्छसीत्यत्र हेतुमाह--त्वमिति । सत्यव्रतः शरणागतरक्षणव्रतस्य सापराधरावणादिष्वपि विफलीकर्तुमशक्यत्वात् । परीक्ष्यकारी सर्वज्ञः सन्नपि सम्यग्घेतुभिर्विमृश्याचरणशीलः । सुहृत्सु निसृष्टात्मा सुहृत्परतन्त्रीकृतात्मस्वरूपः । पूर्वश्लोके सुहृत्त्वमात्रमुक्तम् । अत्र तु सुहृत्परतन्त्रत्वमिति भेदः ॥ ३४ ॥

शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सोपचारं सप्रशंसम् ॥ ३२ ॥ तदेवाह--अज्ञातमिति । त्रिषु लोकेष्विति सर्वलोकोपलक्षणम् । आत्मानं सुहृत्तया सूचयन् अस्मान् पृच्छसीत्यन्वयः । अयं वानराणां सुहृदितीमां कीर्तिं लोके ख्यापयितुं तवायं प्रश्न इत्यर्थः । पूजयन्निति पाठे तु--आत्मानम् अस्मान् प्रत्येकं पूजयन् मानयन् अस्मान् पृच्छसि । यद्वा आत्मानं पूजयन् जानन्निति स्वभावं परिपालयन् ॥ ३३ ॥ त्वं हि इति पदद्वयम् अखिलवानरगुणवैलक्षण्यं कथयति । शरणागतव्रतस्य सापराधरावणादिष्वपि विफलीकर्तुमशक्यत्वात्सत्यव्रतः शरणागतरक्षणधर्मनिष्ठान्वितः । परीक्ष्यकारी सर्वज्ञस्सन्नपि सम्यग्घेतुभिर्विमृश्याचरणशीलः । सुहृत्सु

तस्मादिति । तस्मात् भवत उक्तगुणत्वात् । तावत् क्रमेण । हेतुतः युक्तिभिः । ब्रुवन्तु ॥ ३५ ॥ सुग्रीवानन्तरमङ्गदस्य युवराजतया प्रधानत्वात् प्रथममङ्गदो जगादेत्याह-इत्युक्त इति । विभीषणपरीक्षार्थम्, तदुपायप्रतिपादकमिति शेषः ॥ ३६ ॥ शत्रोरिति । असौ शरणागतोऽपि शत्रोः सकाशात् प्राप्तत्वादनुकूलो नेति शङ्कय एव । अतः सहसा परीक्षामन्तरेण विश्वासयोग्यो न कर्तव्यः किन्तु परीक्ष्य प्रवेष्टव्य इति सुग्रीव वचनाद्विशेषः ॥ ३७ ॥ विश्वासकरणे अनिष्टमाह-छादयित्वेति । शठबुद्धयः कुटिलबुद्धयः । आत्मभावं स्वाभिप्रायम् । छादयित्वा स्वाभिप्राय

तस्मादेकैकशस्तावत् ब्रुवन्तु सचिवास्तव । हेतुतो मतिसम्पन्नाः समर्थाश्च पुनः पुनः ॥३५॥ इत्युक्ते राघवायाथ मतिमानङ्गदोऽग्रतः । विभीषणपरीक्षार्थमुवाच वचनं हरिः ॥ ३६ ॥ शत्रोः सकाशात् सम्प्राप्तः सर्वथा शङ्कय एव हि । विश्वासयोग्यः सहसा न कर्तव्यो विभीषणः ॥३७॥ छादयित्वाऽऽत्मभावं हि चरन्ति शठबुद्धयः । प्रहरन्ति च रन्ध्रेषु सोऽनर्थः सुमहान् भवेत् ॥ ३८ ॥ अर्थानर्थौ विनिश्चित्य व्यवसायं भजेत ह । गुणतः सङ्ग्रहं कुर्याद्दोषतस्तु विवर्जयेत् ॥३९॥ यदि दोषो महांस्तस्मिंस्त्यज्यतामविशङ्कितम् । गुणान् वापि बहून् ज्ञात्वा सङ्ग्रहः क्रियतां नृप॥४०॥

सूचकेङ्गितादिकमपि स्थगयित्वेत्यर्थः । चरन्ति यावद्रन्ध्रलाभं स्वैरसञ्चारं कुर्वन्ति । रन्ध्रेषु अनवधानेषु सत्सु । प्रहरन्ति हिंसन्ति ॥ ३८ ॥ त्यागोपादानोपयुक्तं परीक्षाप्रकारमाह-अर्थानर्थाविति । अर्थानर्थौ गुणदोषौ विनिश्चित्य कस्मिंश्चित्कर्मणि नियोगेन निश्चित्य व्यवसायं त्यागसङ्ग्रहोचिताध्यवसायं भजेत । तत्र गुणतः गुणनिश्चयेन सङ्ग्रहम् अङ्गीकारं कुर्यात् । दोषतः दोषनिश्चयेन तु विसर्जयेत् ॥ ३९ ॥ ननु सर्वात्मना गुणी दोषी वा दुर्लभः अतः कथं सङ्ग्रहत्यागव्यवस्थितिरित्यत्राह-यदीति । तस्मिन् विभीषणे महान् दोषो यदि स्यात् तदा असौ अविशङ्कितम् अविशङ्कं त्यज्यताम् ।

निसृष्टात्मा सुहृन्निवेशितान्तःकरणः । सुहृदधीनमनस्क इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ हेतुतः हेतुगर्भितं स्वं स्वं मतं ब्रुवन्तु ॥ ३५ ॥ इत्युक्त इत्यादि श्लोकपञ्चकमेकं वाक्यम् । इत्युक्त इति, सचिवैरिति शेषः । विभीषणपरीक्षा अर्थः प्रयोजनं यस्य तत् ॥ ३६॥३७॥ शीघ्रं विश्वासानर्हत्वे हेतुमाह-छादयित्वेति । सोऽनर्थस्सुमहान् भवेदिति ॥३८ ॥ अतः कस्मिंश्चित्कर्मणि एनं नियुज्य तत्रास्य गुणदोषौ परीक्ष्य पश्चात्सङ्ग्रहः परित्यागो वा क्रियतामित्याह-अर्थानर्थाविति । अर्थानर्थौ गुणदोषौ । व्यवसायं सङ्ग्रहविसर्जनाध्यवसायं भजेत । ततः गुणतः गुणे सति सङ्ग्रहं कुर्यात् । दोषतः दोषे सति विसर्जयेदिति सम्बन्धः ॥ ३९ ॥ उभयोरपि सद्भावे तु

बहून् गुणान् ज्ञात्वा सङ्ग्रहः क्रियतां वा । स्वल्पदोषवत्त्वेऽपि बहुगुणो ग्राह्यः । स्वल्पगुणवत्त्वेऽपि बहुदोषस्त्याज्य इति भावः ॥ ४० ॥ विनियोगं विना गुणदोषपरिज्ञानं न सम्भवति, सहसा विनियोगे च मन्त्रहानिः स्यादिति पूर्वास्वरसाच्छरभ आह—शरभास्त्वति । तुशब्दः पूर्वस्माद्वैलक्षण्यपरः । साध्वयं साध्यार्थकम् । अनेनाङ्गदपक्षस्यासाध्यार्थत्वं द्योतितम् । अस्मिन् विभीषणविषये । प्रतिविधीयतां प्रेष्यताम् ॥ ४१ ॥ प्रणिधायेति । प्रणिधाय चारं

शरभस्त्वथ निश्चित्य साध्वयं वचनमब्रवीत् । क्षिप्रमस्मिन्नरव्याघ्र चारः प्रतिविधीयताम् ॥ ४१ ॥
प्रणिधाय हि चारेण यथावत् सूक्ष्मबुद्धिना । परीक्ष्य च ततः कार्यो यथान्याय्यं परिग्रहः ॥ ४२ ॥
जाम्बवांस्त्वथ सम्प्रेक्ष्य शास्त्रबुद्ध्या विचक्षणः । वाक्यं विज्ञापयामास गुणवद्दोषवर्जितम् ॥ ४३ ॥
बद्धवैराच्च पापाच्च राक्षसेन्द्राद् विभीषणः । अदेशकाले सम्प्राप्तः सर्वथा शङ्क्यतामयम् ॥ ४४ ॥
ततो मैन्दस्तु सम्प्रेक्ष्य नयापनयकोविदः । वाक्यं वचनसम्पन्नो बभाषे हेतुमत्तरम् ॥ ४५ ॥

प्रेषयित्वा । सूक्ष्मबुद्धिना चारेण यथावन्नीतिशास्त्रोक्तरीत्या परीक्ष्य ततो यथान्याय्यं न्यायादनपेतं न्याय्यं निर्णीतार्थमनतिक्रम्य । परिग्रहः विभीषण परिग्रहः कार्यः ॥४२॥ नियोगेन चारेण वा नायं परीक्ष्यः अविस्रम्भहेतूनां बहूनां सम्भवादिति जाम्बवान् पक्षान्तरमुपक्षिपति—जाम्बवानिति । गुणवत् युक्तिमत् । दोषवर्जितम् अनपायमिति पूर्वोक्तमतद्वयव्यावृत्तिः ॥ ४३ ॥ बद्धेति । बद्धवैरात् दृढवैरात् । पापात् पापकर्मणः । अदेशे दूरतया साम्प्रतिकभयाभावेन आगमनप्रयोजनरहिते । अकाले स्वामिपरित्यागानर्हकाले ॥ ४४ ॥ सर्वथा शङ्क्यत्वेऽपि सुकरोपायेन गुणदोषपरीक्षाया अकरणे सुखोपनतमित्रहानिः स्यादिति मैन्दो मतान्तरमाह—तत इति । हेतुमत्तरम् अतिशयेन हेतुयुक्तम् ॥ ४५ ॥

तयोर्भूयस्त्वाल्पत्वे परीक्ष्य परित्यागसङ्ग्रहौ कार्यावित्याह—यदि दोष इति ॥ ४० ॥ अथ शरभः, तिष्ठतु नियोगः इदानीमेव चारमुखेन गुणदोषौ परीक्ष्य सङ्ग्रहः परित्यागो वा कर्तव्य इत्याह—शरभस्त्विति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । अत्र तुशब्दः अङ्गदमताद्वैषम्यं द्योतयति । साध्यं कर्तव्यार्थपरं वचनम् ॥ ४१ ॥ प्रणिधायेति । प्रणिधाय चारं प्रेषयित्वा सूक्ष्मबुद्धिना चारेण यथावत्परीक्ष्य च ततः यथान्याय्यं परिग्रहः कार्यो हीति योजना ॥ ४२ ॥ अथ जाम्बवान् किमस्मिन् परीक्षया अविश्वासे बहुसम्भवात्परित्याज्य एवेत्याह—जाम्बवानित्यादिश्लोकद्वयेन । पापात पापकर्मणः । अदेशकाले अदेशे शत्रुसमीपदेशे अकाले रात्रौ । यद्वा अकाले स्वामिपरित्यागानर्हकाले ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अथ मैन्दः शङ्कनीयत्वमभ्युपगम्यैव गुणदोषपरीक्षायामुपायान्तरमाह—ततो मैन्द इत्यादिश्लोकत्रयेण । हेतुमत्तरम्

वचनमिति । मधुरेण वचसा रावणस्य वचनमयं विभीषणः शनैः पृच्छचतामिति सम्बन्धः । पृच्छचतामित्यत्र अज्ञातपुरुषमुखेनेति शेषः । उत्तरत्र तथैव हनुमताऽनुवादात् ॥४६॥ एवंविधपरीक्षणेनास्य तत्त्वतो भावं विज्ञाय यदि दुष्टः तदा तदनुरूपम् अदुष्टश्चेत्तदनुरूपं च बुद्धिपूर्वं परीक्षापूर्वकं करिष्यसीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ एवं सुग्रीवेणेदानीं वध्यत्वं प्रतिपादितम् । अङ्गदादिभिस्तु गुणदोषपरीक्षापूर्वकं परिग्रहपरित्यागौ सिद्धान्तितौ । अथ सचिवोत्तमो हनुमान् सुग्रीवमतं राजमतत्वादत्यन्ताविचारमूलत्वाच्चोपेक्ष्य अङ्गदादिमतमेकैकानुवादपूर्वकं दूषयित्वा इदानीमेव दोषाभावस्य निर्णेतुं

वचनं नाम तस्यैष रावणस्य विभीषणः । पृच्छचतां मधुरेणायं शनैर्नरवरेश्वर ॥ ४६ ॥ भावमस्य तु विज्ञाय तत स्तत्त्वं करिष्यसि । यदि दुष्टो न दुष्टो वा बुद्धिपूर्वं नरर्षभ ॥४७॥ अथ संस्कारसम्पन्नो हनूमान् सचिवोत्तमः । उवाच वचनं श्लक्ष्णमर्थवन्मधुरं लघु ॥४८॥ न भवन्तं मतिश्रेष्ठं समर्थं वदतां वरम् । अतिशाययितुं शक्तो बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ॥४९॥ न वादान्नापि सङ्घर्षान्नाधिक्यान्न च कामतः । वक्ष्यामि वचनं राजन् यथार्थं राम गौरवात् ॥५०॥

शक्यत्वात् सहसैव परिग्राह्य इति सिद्धान्तयति सर्गशेषेण—अथेति । संस्कारसम्पन्नः शास्त्राभ्यासदृढतरसंस्कारयुक्तः । लघु अविस्तृतम् ॥४८॥ भवतः उपदेशार्थं न मम प्रवृत्तिः भवतः सर्वप्रकारोत्कृष्टत्वात् केनाप्याकारेणातिशायितस्य कस्यचिदभावादित्याह—न भवन्तमिति । स्पष्टम् ॥ ४९ ॥ वादात्

अतिशयेन युक्तियुक्तम् ॥४५॥ मधुरेण वचसा रावणस्य रावणसम्बन्धि वचनम् अयं विभीषणः शनैः पृच्छचतां रावणवृत्तान्तं गूढपुरुषमुखेन पृच्छचतामित्यर्थः । उपरि हनुमता मैन्दमतदूषणप्रस्तावे अज्ञातपुरुषैरित्यनुवादात् ॥ ४६ ॥ भावमिति । एवंविधपरीक्षणेन अस्य तत्त्वं यथार्थं भावमभिप्रायं विज्ञाय यदि दुष्टस्तदा तदनुरूपम्, अदुष्टश्चेत् तदनुरूपं च बुद्धिपूर्वं परीक्षापूर्वकं यत्कर्तव्यं तत्करिष्यसीति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥ एवञ्च सुग्रीवेणेदानीमेव वध्यत्वं प्रतिपादितम् । अङ्गदादिभिस्तु गुणदोषपरीक्षापूर्वकं परिग्रहपरित्यागौ समर्थितौ । अथ सचिवोत्तमो हनुमान् सुग्रीवमतं राजवचनत्वादत्यन्ताविचारमूलत्वाच्चोपेक्ष्याङ्गदादिमतमेकैकानुवादपूर्वकं दूषयित्वेदानीमेव तद्दोषाभावस्य निर्णेतुं शक्यत्वादविलम्बेनास्य परिग्रहो युक्त इति स्वसिद्धान्तमाह—अथेत्यादिसर्गशेषेण । संस्कारसम्पन्नः सकलशास्त्राभ्यासजनितसंस्कारयुक्तः । समर्थं विवक्षितार्थप्रतिपादनशक्तम् । मधुरं श्रवणमात्रेण सुखकरम् । लघु नातिविस्तरं वचनमुवाचेति सम्बन्धः ॥ ४८ ॥ न भवन्तमिति । ब्रुवन् बृहस्पतिरपि मतिश्रेष्ठं समर्थं भवन्तम् अतिशाययितुम् अतिशायितुं न शक्त इत्युवाचेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ४९ ॥ साध्यात्मतर्ककौशलादिप्रदर्शनार्थं न मद्वचनप्रवृत्तिरित्याह—न वादादिति । वादात् तर्ककौशलात् । सङ्घर्षात् साचिवेषु स्पर्धावशात् । आधिक्यादहं धीमान् नीतिमान् वाग्मी च

तर्ककौशलात् । सङ्घर्षात् सचिवेषु स्पर्धावशात् । आधिक्यात् अहं मतिमान् वाग्मी चेत्याधिक्याभिमानात् । कामतः स्वैरभाषणेच्छातः, विभीषण पक्षपाताद्वा । तर्हि किमर्थं प्रवृत्तिस्तत्राह–गौरवादिति । मयि त्वत्कृतात्सम्मानात् ॥५०॥ पूर्वोक्तेषु चतुर्षु मतेषु प्रथममङ्गदमतं दूषयति–अर्थानर्थेति । अर्थानर्थयोर्निमित्तं निर्णयोपायः । सचिवैः अङ्गदेन, तादात्विकसंरम्भपरिहाराय नामानुक्तिर्बहुवचनं च, यदुक्तं तत्र दोषं प्रपश्यामि । कुतः ? क्रिया एवं

अर्थानर्थनिमित्तं हि यदुक्तं सचिवैस्तव । तत्र दोषं प्रपश्यामि क्रिया न ह्युपपद्यते ॥ ५१ ॥
ऋते नियोगात् सामर्थ्यमवबोद्धुं न शक्यते । सहसा विनियोगो हि दोषवान् प्रति भाति मा ॥ ५२ ॥
चारप्रणिहितं युक्तं यदुक्तं सचिवैस्तव । अर्थस्यासम्भवात्तत्र कारणं नोपपद्यते ॥ ५३ ॥

प्रकारेण क्रिया नोपपद्यते हि ॥ ५१ ॥ अनुपपत्तिमेव दर्शयति–ऋत इति । नियोगाद्राजकार्येषु नियोगात् । ऋते विना । " अन्यारादितरर्ते– " इत्यादिना पञ्चमी । सामर्थ्यं साधुत्वम् । सहसा विनियोगः गुणदोषपरीक्षामन्तरेण कुत्रचिन्महति राजकार्ये विनियोजनम् । मा मां प्रति । दोषवान् भाति । तथा च सत्यां गुणदोषपरीक्षायां नियोगः, नियोगे सति गुणदोषपरीक्षणमित्यन्योन्याश्रयः । अतोऽनुपपन्नमङ्गदमतमिति भावः ॥५२॥ अथ शरभमतं प्रयोजनाभावेन खण्डयति–चारेति । अत्रेतिशब्दोऽध्याहर्तव्यः । चारप्रणिहितं चारप्रणिधानं युक्तमिति तव सचिवैर्यदुक्तम्, शरभेण यदुक्तमित्यर्थः । तत्र तस्मिन्मते । अर्थस्य चारप्रयोजनस्य दूरतिरोहितदर्शनादेरसम्भवात् चारप्रणिधानलक्षणं कारणम् उपायः, न युज्यत इत्यर्थः । अत्यासन्ने

इत्याधिक्याभिमानात् । कामतः स्वैरभाषणेच्छातः । तर्हि किमर्थं प्रवृत्तिः ? तत्राह गौरवात् कार्यगौरवाद्धेतोः । यद्वा त्वत्कृतात्सम्मानात् ॥ ५० ॥ तत्र प्रथममङ्गदमतं दूषयति–अर्थेति । अर्थानर्थनिमित्तं विभीषणगुणदोषनिश्चयनिमित्तम् । सचिवैः अङ्गदेन यदुक्तं तत्र तस्मिन्नर्थे दोषं प्रपश्यामि । कुतः क्रिया पूर्वोक्तप्रकारेण परीक्षणक्रिया तदिदानीं नोपपद्यते हि ॥ ५१ ॥ अनुपपत्तिमेवाह–ऋते नियोगादिति । नियोगात्कस्मिंश्चित्कर्मणि नियोजनात् ऋते । सामर्थ्यं सद्गुणवत्त्वम् अवबोद्धुं न शक्यते । अस्तु विनियोगः का हानिरित्यत आह सहसा विनियोगः गुणदोषावपरीक्ष्य महत्सु कार्येषु विनियोगः मा मां प्रति । दोषवान् प्रतिभाति । ततश्च गुणदोषपरीक्षायां सत्यां नियोगः । नियोगे च सति गुणदोषपरीक्षणमित्यन्योन्याश्रयदोषग्रस्तमिदं मतमिति भावः ॥ ५२ ॥ शरभमतं प्रयोजनाभावेन दूषयति–चारेति । चारप्रणिहितं चारप्रेषणं युक्तमिति तव सचिवैः शरभेण यदुक्तम् तत्र तस्मिन्मते तु अर्थस्य चारकर्तव्यप्रयोजनस्यासम्भवात् कारणं चारप्रणिधानलक्षणोपायो नोपपद्यते चारप्रेषणस्य दूरतिरोहितविषयत्वात्परिदृश्यमाने विभीषणे तत्र युक्तमिति भावः । चारणं नोपपद्यते इति पाठे तु–

स्वचक्षुर्विषये सम्यक्परिदृश्यमाने व्यवधानरहिते नभस्स्थलावस्थायिनि चास्मिन् पररन्ध्रादितत्त्वदर्शनलक्षणचारप्रयोजनाभावादयमुपायो न युज्यत इति भावः । चारणं नोपपद्यत इति पाठे तु-चारयितव्यस्यान्तःपुरसमाजतीर्थादिरूपस्य विषयस्याभावाच्चारसञ्चारणं न घटत इत्यर्थः ॥५३ ॥ अदेशकाले संप्राप्त इत्यस्य जाम्बवन्मतस्यासारत्वात्तन्निराकरणेन सर्वं निराकृतप्रायमिति तत्स्वरूपासिद्ध्या दूषयति-अदेशेति सार्द्धश्लोक एकान्वयः । अयं विभीषणः । अदेशकाले संप्राप्त इति यत् । तत्र तद्विषये । यथातथा याथातथ्येन । स एष देशः कालश्च भवतीति मे यथामति इयं विवक्षाऽस्ति तां

अदेशकाले सम्प्राप्त इत्ययं यद्विभीषणः । विवक्षा तत्र मेऽस्तीयं तां निबोध यथामति । स एष देशः कालश्च भवतीति यथातथा ॥ ५४ ॥ पुरुषात् पुरुषं प्राप्य तथा दोषगुणावपि । दौरात्म्यं रावणे दृष्ट्वा विक्रमं च तथा त्वयि । युक्तमागमनं तस्य सदृशं तस्य बुद्धितः ॥ ५५ ॥ अज्ञातरूपैः पुरुषैः स राजन् पृच्छ्यतामिति । यदुक्तमत्र मे प्रेक्षा काचिदस्ति समीक्षिता ॥ ५६ ॥

निबोधेत्यन्वयः ॥ ५४ ॥ विवक्षितमेव सोपपत्तिकं विशदयति-पुरुषादित्यादिसार्धश्लोकेन । पुरुषात् अधमपुरुषाद्रावणात् । पुरुषम् उत्तमपुरुषं भवन्तम् । प्राप्य मनसा विमृश्य । तथा दोषगुणावपि युवयोर्विमृश्य । तथा रावणे दौरात्म्यं राक्षसकुलविनाशहेतुभूतसीतापहरणतत्प्रत्यर्पणानपेक्षित्वादिकम् । त्वयि विक्रमं खरदूषणप्रमुखराक्षसवधादिकम्, वालिवधपूर्वकसुग्रीवराज्यप्रदानम्, अतिदुस्तरसमुद्रतरणोद्योगं च दृष्ट्वा । तस्य बुद्धितः बुद्धेः सदृशं तस्य आगमनं युक्तमिति सम्बन्धः । यदा प्रतिकूले दोषदर्शनमनुकूले गुणज्ञानं च स एव देशः कालश्च भवति । इदं तथ्यमिति भावः ॥ ५५ ॥ मैन्दमतं प्रतिक्षिपति श्लोकत्रयेण-अज्ञातेति । अज्ञातरूपैः अपरिचितस्वरूपस्वभावैः । समीक्षिता सम्यक्परीक्षिता । प्रेक्षा

चारणं चारप्रेषणम् ॥५३॥ जाम्बवतोक्तं शङ्कनीयत्वविषयम् अदेशकालागतत्वहेतुं स्वरूपासिद्ध्या दूषयति--अदेशकाल इत्यादिना । अयं विभीषणः अदेशकाले सम्प्राप्त इति यत् तत्र तद्विषये यथातथा याथार्थ्येन स एष देशः कालश्च भवतीति मे यथामति इयं विवक्षा अस्ति तां निबोधेति सम्बन्धः ॥ ५४ ॥ विवक्षितमेव सोपपत्तिकं विशदयति--पुरुषादिति । पुरुषादधमपुरुषाद्रावणात् । पुरुषम् उत्तमपुरुषं भवन्तं प्राप्य मनसा विमृश्य तथा उभयोः दोषगुणावपि विमृश्य दौरात्म्यं सीताप्रत्यर्पणाभावादिलक्षणं रावणे दृष्ट्वा विक्रमं च तथा त्वयि कबन्धखरदूषणप्रमुखराक्षसवधादिकम् अतिबलपराक्रमवालिवधपूर्वकसुग्रीवराज्यस्थापनम् अतिदुस्तरसागरतरणोद्योगं च त्वयि दृष्ट्वा ज्ञात्वा तस्य बुद्धितः बुद्धिसदृशं तस्यागमनं युक्तमिति योजना ॥ ५५ ॥ चारप्रेषणं मित्रामित्रविषये

युक्तिरूपा बुद्धिः ॥ ५६ ॥ क्वचिद्गुणवत्यपि मित्रे दोषदृष्टिहेतुत्वेनानैकान्तोऽयं गुणदोषनिर्णयोपाय इत्याह–पृच्छ्यमान इति। बुद्धिमानपि पुमान् अपरिचितैः पृच्छ्यमानः सन् अविश्वासादेवैते पृच्छन्ति कस्मिन् वचस्युक्ते को वाऽनर्थः समापद्यत इति प्रतिवचनरूपं वच उद्दिश्य सहसा विविधां शङ्कां प्राप्नुयात्। तथा सति सुखागतं स्वस्मिन्दोषराहित्येन विश्वासोपगतमपि मित्रं मिथ्या पृष्टं सत् तेन प्रश्नेन हेतुना प्रदुष्येत दुष्टं भवेदित्यर्थः ॥ ५७ ॥ क्वचिन्निष्प्रयोजनश्चायमुपाय इत्याह--अशक्य इति। भृशम् अत्यर्थम् । स्वस्मिन्नैपुण्यं पश्यतापि मिथ्या प्रष्ट्रा अन्तःस्वभावैः अन्तर्हित

पृच्छ्यमानो विशङ्केत सहसा बुद्धिमान् वचः। तत्र मित्रं प्रदुष्येत मिथ्या पृष्टं सुखागतम् ॥ ५७ ॥
अशक्यः सहसा राजन् भावो वेत्तुं परस्य वै। अन्तःस्वभावैर्गीतैस्तैर्नैपुण्यं पश्यता भृशम् ॥ ५८ ॥
न त्वस्य ब्रुवतो जातु लक्ष्यते दुष्टभावता। प्रसन्नं वदनं चापि तस्मान्मे नास्ति संशयः ॥ ५९ ॥

स्वाभिप्रायैः। परस्य गीतैः भाषितैः। पराभिप्रायः सहसा ज्ञातुमशक्य इत्यर्थः। छद्मना प्रष्टुर्गूढमभिप्रायं ज्ञात्वा। अहृदयवाचामहृदया एव प्रतिवाचो भवन्तीति न्यायेन परेणापि स्वाभिप्रायानाविष्करणादिति भावः ॥ ५८ ॥ एवं पूर्वोक्तेषु पक्षेषु दोषानुद्भाव्य सम्प्रत्यात्मना परीक्ष्यकक्षीकृतं पक्ष

अकिञ्चित्करम्, मित्रस्य शङ्काजनकत्वात्। अमित्रस्य शठत्वेन तदभिप्रायादर्शनाच्च। अतो मैन्दमतं दुष्टमित्यनूद्य निराकरोति--अज्ञातरूपैरित्यादिश्लोकत्रयेण। अज्ञातरूपैः अपरिचितस्वरूपस्वभावैः स विभीषणः पृच्छ्यतामिति मैन्देन यदुक्तम् अत्र अस्मिन्मते समीक्षिता सम्यक् परीक्षिता प्रेक्षाबुद्धिर्युक्तिर्वा काचिदस्ति ॥ ५६ ॥ का पुनस्तद्बुद्धिरित्यत आह--पृच्छ्यमान इति । बुद्धिमानपि पुमानपरिचितैः पृच्छ्यमानस्सन् विशङ्केत अविश्वासादेते मां पृच्छन्ति कस्मिन् वचस्युक्ते को वाऽनर्थस्समापतेदिति प्रतिवचनरूपं वचनमुद्दिश्य सहसा विविधां शङ्कां प्राप्नुयात् तथा सति सुखागतं स्वस्मिन् दोषराहित्येन विश्वासोपगतम् अयत्नलब्धं मित्रं मिथ्यापृष्टं छद्मना पृष्टं सत् तेन प्रश्नेन हेतुना प्रदुष्येत दुष्टं भवेत्। छद्मना प्रश्ने कृते मित्रहानिर्भवेदित्यर्थः ॥ ५७ ॥ किञ्चिन्निष्प्रयोजनश्चायमुपाय इत्याह--अशक्य इति। भृशमत्यर्थं स्वस्मिन्नैपुण्यं पश्यता निपुणत्वं जानता, नैपुण्यं मन्यतेत्यर्थः। अन्तस्स्वभावैः आपाततः प्रसन्नार्थत्वेऽपि गूढाभिप्रायैः तैर्गीतैः प्रश्नरूपभाषितैः परस्य भावः अभिप्रायः सहसा वेत्तुं न शक्यः । छद्मना प्रष्टुः गूढमभिप्रायं ज्ञात्वा अहृदयवाचामहृदया एव प्रतिवाचो भवन्तीति न्यायेन परेणापि स्वाभिप्रायानाविष्करणादिति भावः ॥ ५८ ॥ एवं मतान्तराणि निराकृत्य इङ्गिताकारभाषणचेष्टितरूपैरुपपत्तिभिस्तस्य निर्दुष्टता ज्ञातुं शक्या, अतोऽयं विभीषणो ग्राह्य एवेत्याह–न त्वस्येत्यादिना। संशयः दुष्टभावत्वसंशयः ॥ ५९ ॥

मुपक्षिपति–न त्वित्यादिना। ब्रुवतो बहुव्याहरतोऽस्य ॥ ५९ ॥ एवमस्येङ्गिताकाराभ्यामदुष्टत्वमुक्त्वा चेष्टाभाषणाभ्यां च तद्दर्शयति–अशङ्कितेति। शठः गूढविप्रियकारी ॥ ६० ॥ ननु परमवञ्चकः पुरुषो भावं निगूहयति, कथं तेन विश्वास इत्यत्राह–आकार इति। आकारः मुखविकारः ॥ ६१ ॥ एवं दोषाभावमुक्त्वा गुणमुचितज्ञत्वरूपं दर्शयितुं नीतिमर्यादां दर्शयति–देशेति। देशकालोपपन्नं देशकालाभ्यां युक्तम् प्रयोगेण उचितपुरुषप्रयोगेण

अशङ्कितमतिः स्वस्थो न शठः परिसर्पति। न चास्य दुष्टा वाक्चापि तस्मान्नास्तीह संशयः ॥ ६० ॥ आकारश्छाद्यमानोऽपि न शक्यो विनिगूहितुम्। बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥ ६१ ॥ देशकालोपपन्नं च कार्यं कार्यविदां वर। स्वफलं कुरुते क्षिप्रं प्रयोगेणाभिसंहितम् ॥ ६२ ॥ उद्योगं तव सम्प्रेक्ष्य मिथ्यावृत्तं च रावणम्। वालिनश्च वधं श्रुत्वा सुग्रीवं चाभिषेचितम्। राज्यं प्रार्थयमानश्च बुद्धिपूर्वमिहागतः ॥ ६३ ॥ एतावत्तु पुरस्कृत्य युज्यते तत्र सङ्ग्रहः। यथाशक्ति मयोक्तं तु राक्षसस्यार्जवं प्रति। त्वं प्रमाणं तु शेषस्य श्रुत्वा बुद्धिमतां वर ॥ ६४ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अभिसंहितं युक्तम्। उचितेषु देशकालपुरुषेषु प्रयुक्तमित्यर्थः। कार्यं क्रिया। स्वफलं स्वोचितफलम्। क्षिप्रम् अप्रतिबन्धम्। कुरुते, कर्तरीति शेषः ॥ ६२ ॥ एतेनाप्येवमेव कार्यं प्रयुक्तमित्याशयेनाह–उद्योगमिति सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ ६३ ॥ फलितमाह–एतावदिति सार्धश्लोकेन। स्ववचनं

किञ्च शठः अशङ्कितमतिः स्वस्थः निर्भयस्सन् न परिसर्पति नागच्छति अयमशङ्कितमतिः स्वस्थः आगच्छति। अतः शठो न भवतीत्यर्थः। किञ्च अस्य वागपि दुष्टा न तस्मादिह विभीषणे संशयो नास्तीत्यर्थः ॥ ६० ॥ दुष्टस्याप्येतादृशधर्मस्स्वाकारगोपनेन सम्भवतीत्याशङ्क्य तन्न घटत इत्याह–आकार इति। सः आकारः भावं विवृणोतीति सम्बन्धः ॥ ६१ ॥ यद्ययमदुष्टः अस्यां वेलायामत्रागमने किमस्य प्रयोजनमित्याशङ्क्य देशकालौचित्यं ज्ञात्वा अयमागत इति वक्तुं सामान्येन नीतिमाह–देशकालेति। देशकालोपपन्नं देशकालाभ्यां युक्तम्। प्रयोगेणाभिसंहितं सम्यगनुष्ठानेनाभिसम्पादितम्। कार्यं क्रियत इति कार्यं कर्म कर्तृ, स्वफलं स्वस्य फलम् क्षिप्रं कुरुते, कर्तुरिति शेषः ॥ ६२ ॥ उद्योगमित्यादि सार्धमेकं वाक्यम् ॥ ६३ ॥ अतो निर्दोषत्वादयं परिग्राह्य इत्याह–एताव

स०–प्रयोगेणाभिसंहितम् प्रयोगेण प्रकृष्टयोगेनोपायेन दैवरूपेणाभिसंहितं सम्बद्धम्। यद्वा प्रयोगोऽनुष्ठानम्। स्वात्मानमेव सफलं कुरुत इति वा। क्षिप्रं प्रयोगेणाभिसंहितम् अदीर्घसमीक्षया कृतं कर्तारं सफलं सविशरणम्। नष्टमिति यावत्। देशकालोपपन्नं च कार्यं सफलं कुरुते विभीषणकार्यं च देशकालोपपन्नमिति सफलमेवेति भावः ॥ ६२ ॥ तवोद्योगं रावणमारणविषयम्। मिथ्यावृत्तम् असदाचारम्। वालिनः रावणादपि बलिनः निष्कम्पप्रवृत्तावयं हेतुः। राज्यं रावणसाम्राज्यम्। ज्येष्ठमारणकनिष्ठाभिषेचनयोः सुग्रीवनिदर्शनेन निश्चित्य रावणमारणस्वस्थापनार्थमयमायात इति नाचातुरी तस्येति भावः ॥ ६३ ॥

निगमयति–यथाशक्तीति। यथाशक्ति बुद्धिशक्तिमनतिक्रम्य । आर्जवं निर्दोषत्वम्। मद्वाक्यं श्रुत्वा यत्कर्तव्यमकर्तव्यं वा तस्य सर्वस्य त्वं तु त्वमेव प्रमाणं प्रमातेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥
एवं सुग्रीवादिभिः स्वस्वमते प्रतिपादिते स्वाभिमतमपि रामो वक्तुं प्रारभते–अथेति। वायुसुतस्य, वचनमिति शेषः। प्रसन्नात्मा सुग्रीवादिवाक्यैः कलुषीकृते मनसि सति हनुमद्वाक्येन प्रसन्नमनाः। दुर्धर्षः पूर्वपक्षैरक्षोभ्यः। तत्र हेतुमाह श्रुतवानिति। वसिष्ठादिभ्यः श्रुतकपोतकण्डूपाख्यानादिमान् ॥

अथ रामः प्रसन्नात्मा श्रुत्वा वायुसुतस्य ह। प्रत्यभाषत दुर्धर्षः श्रुतवानात्मनि स्थितम् ॥ १ ॥
ममापि तु विवक्षाऽस्ति काचित्प्रति विभीषणम्। श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं भवद्भिः श्रेयसि स्थितैः ॥ २ ॥
मित्रभावेन सम्प्राप्तं न त्यजेयं कथंचन। दोषो यद्यपि तस्य स्यात् सतामेतदगर्हितम् ॥ ३ ॥

आत्मनि स्थितं चित्तावस्थितम् ॥ १ ॥ सर्वमतप्रतिक्षेपरूपेण स्ववाक्येन किमेते व्याकुलितमनसो भवेयुरिति शङ्कया रामः सचिवानुपच्छन्दयति–ममापीति। तुशब्दः पक्षान्तरवद्धनुमत्पक्षमपि व्यावर्तयति। ममापि विभीषणं प्रति काचिद्युष्मत्पक्षैः सह परिगणनायोग्या विवक्षा अस्ति। अतः तत्सर्वं मद्विवक्षितं हेतुसाध्यरूपं सर्वमर्थजातम्। श्रेयसि स्थितैः अस्मच्छ्रेयोनिरतैः। भवद्भिः युष्माभिः। श्रोतुमिच्छामि, भवद्भिः श्रुत्वा परीक्षणं कार्यमिति ममेच्छास्तीत्यर्थः ॥२॥ एवं सचिवाननुगुणीकृत्य स्वस्वभावकथनव्याजेन स्वविवक्षितं सहेतुकं दर्शयति–मित्रभावेनेति । मतान्तरेषु सदोषत्वान्न परिग्राह्य

त्विति। एतावत्तु पुरस्कृत्य पूर्वोक्तधर्मजातं पुरस्कृत्य । स्ववचनं निगमयति यथाशक्तीति। आर्जवं निर्दोषत्वम् । मद्वाक्यं श्रुत्वा यत्कर्तव्यं त्वया तस्य सर्वस्य त्वमेव प्रमाणं परिच्छेत्ता ॥ ६४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥
अथ श्रीरामः सुग्रीववाक्यजनिते मनःकालुष्ये हनुमद्वाक्यैः किञ्चित्प्रशमिते सति प्रसन्नचित्तः स्वमतं वक्तुमुपक्रमते–अथेति । वायुसुतस्य, वचनमिति शेषः। श्रुतवान् सामान्यविशेषशास्त्रज्ञः। आत्मनि स्थितं स्वमतम् ॥ १ ॥ अथ सर्वमतप्रतिक्षेपरूपेण स्ववाक्येनेतरे व्याकुलितमनसो भवेयुरिति शङ्कया रामः सचिवानुपलालयति–ममापीति। ममापि विभीषणं प्रति काचिद्युष्मत्पक्षैस्सह परिगणनायोग्या विवक्षाऽस्ति, तत्सर्वं मद्विवक्षितहेतुसाध्यादिरूपमर्थजातं श्रेयसि स्थितैरस्मच्छ्रेयोनिरतैः भवद्भिः श्रोतुमिच्छामि, मन्मतमपि श्रुत्वा भवद्भिः परीक्षणं कार्यमिति ममेच्छाऽस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ एवं सचिवानुपलाल्य स्वकीयस्वभाव

स०–अयं हनुमदुक्तप्रकारेण निर्दोष एव यद्यपि। यदि तस्य दोषः त्यागहेतुस्स्यात्तर्हि तस्यैव दोषः वधरूपः स्यात् नास्माकं कश्चन। यद्यपि तस्य दोषः स्यात्तथापि न त्यजेयमिति वा ॥ ३ ॥

इति हेतुसाध्ये अपि दुष्टे। मारुतिमते तु परिग्राह्यत्वरूपे साध्ये समीचीनेऽपि निर्दोषत्वादिति हेतुरसमीचीनः। किंतु शरणागतोऽहमिति वाक्यप्रयोक्तृत्व मेव तत्र मुख्यहेतुरित्यभिप्रायेण मित्रभावेनेति हेतुनिर्देशः। मित्रभावेन वास्तवमित्रत्वाभावेऽपि मित्रत्वाभिनयमात्रेणापीत्यर्थः। मित्रभावः शरणागत त्वम्। "राघवं शरणं गतः" "शरण्यं शरणं गतः" इति पूर्वोत्तरत्र च तस्यैव कथनात्। अन्यत्रापि–"विदितः स हि धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः" इति शरणागतिशब्देनोपक्रम्य "तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि" इति मैत्रीशब्देन परिसमापनात्। यद्वा मित्रशब्दः स्वाभिप्रायेण शरणा गते गौरवारोपाद्युज्यते। न त्यजेयं त्यक्तुं न शक्नोमि। सर्वशक्तेरपि मम शरणागतशब्दश्राविणः परित्यागे शक्तिसम्भावनामपि न पश्यामीत्यर्थः। कथंचन दृष्टादृष्टानर्थशतानुबन्धित्वे तत्परिग्रहस्य सुहृदामनभिमतत्वे मत्प्राणपरित्यागे प्रस्तुतेऽपीत्यर्थः। दोषो यद्यपि तस्य स्यात् यद्यपि सुग्रीवा दिभिरुक्ता दोषा नास्मिन् सन्ति, सन्तु वा ततोऽपि भूयांसः। अथाप्यशक्यमहं कथं करोमीत्यर्थः। स्याच्छब्दः दुष्टोऽपि शरणागतशब्दप्रयोक्ता मया परिगृहीत इति मम महद्यशो भवेदित्येवमर्थम्। अदुष्टपरिग्रहे गुणो मन्दः, दुष्टपरिग्रहे तु मम शरणागतरक्षणधर्म उत्तेजितो भवतीति भावः। करुणया दुष्टपरिग्रहे शिष्टगर्हा स्यादित्यत्राह सतामेतदिति। एतद्दुष्टस्यापि शरणागतस्य सङ्ग्रहणम्। सतां शिष्टानाम्। अगर्हितं गर्हितादन्यत्, पूजितमित्यर्थः। पूजितत्वं च कपोतोपाख्यानादिभिः प्रपञ्चयिष्यते। एवं च शास्त्रेषु दोषाणां परित्यागहेतुत्वोक्तिः शरणागतव्यतिरिक्तविषयेति विषय व्यवस्थाऽभिप्रेता। अत एव दोषाधिक्येन वधार्हस्यापि शरणागतस्य रक्षणमेव कार्यमिति श्रुतिराह "तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रति प्रयच्छन्ति" इति। आचार्ययोजना–मित्रस्य स्नेहिनो भावो मित्रत्वम्, तेन आशालेशमात्रेण। अद्वेषमाभिमुख्यमात्रं वा अस्मदङ्गीकारे प्रयोजकम् न तु पूर्णभक्तिरिति भावः। तथोक्तम् "त्वामामनन्ति कवयः करुणामृताब्धे ज्ञानक्रियाभजनलभ्यमलभ्यमन्यैः। एतेषु केन वरदोत्तरकोसलस्थाः पूर्वं सदूर्वमभजन्त हि जन्तवस्त्वाम् ॥" इति। यद्वा मित्रभावेन मित्राक्रियया। "भावो लीलास्वभावयोः। जन्त्वभिप्रायचेष्टासु भूतौ विद्वत्पदार्थयोः। क्रियायामात्मनि" इति नानार्थरत्नमाला। मित्रभावनयेति यावत्। अहृदयशरणोक्त्येत्यर्थः। तदप्युक्तम् "शरणवरणवागियं योदिता न भवति बत सापि धीपूर्विका" इति। शरणागतभावेनेति वक्तव्ये मित्रभावेनेत्युक्तिः स्वाश्रयणाय कतिचित्पदानि कुर्वत्यपि स्वसदृशबुद्धिकारिणो भगवतोऽभिप्रायेण। देव्यापि शरणागति

कथनेन स्वमतं दर्शयति–मित्रेति। मित्रभावेन वास्तवामित्रस्वभावेनापि मित्रत्वाभिनयमात्रेण संप्राप्तं कथञ्चन न त्यजेयम्, सर्वदेशकालावस्थास्वपि त्यक्तुं न शक्नुया मित्यर्थः। ननु स्वस्मिन् शरणागतभूमिकामारोप्य शत्रुपक्षादागतोऽयं दुष्ट एव कथमेनमवलम्बस इत्याशङ्क्याह–दोष इति। दोषो यद्यपि तस्य शत्रुपक्षादागतस्य

मभिदधत्या "तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि" इत्युक्तम् । यद्वा मित्रभावेन मित्रत्वेन हेतुना। "सुहृदं सर्वभूतानाम् " इत्युक्तरीत्या अस्मदीय सहजसौहार्दं पुरस्कृत्येत्यर्थः । यद्वा मित्रभावेन आनुकूल्यसङ्कल्पादिपूर्वकमित्यर्थः। यद्वा मितात्त्रायत इति मित्रम् । ईश्वरोपकारं परिच्छिद्य तत्सदृशो पकारप्रवृत्तस्य भावेनेत्यर्थः । यद्वा विश्वसनीयस्थलं मित्रम् "तन्मित्रं यत्र विश्वासः" इत्युक्तत्वात् । विश्वासिनो भावेनेत्यर्थः । सम्प्राप्तं तस्याशालेश मात्रेण " ह्रीरेषा हि ममातुला " इत्युक्तरीत्या मम तन्निवासगमने प्राप्तेऽपि स्वयमेव प्राप्तं कथं त्यजेयम् । सम्प्राप्तं सम्यक्प्राप्तम् । पादुके द्वारि विन्यस्य देववन्दनकारिन्यायेनान्यत्र चित्तप्राप्तिमन्तरेण "परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च" इति विरोधिनिवृत्तिपूर्वकं प्राप्तमित्यर्थः । यद्वा सम्प्राप्तं माता पिता भ्राता निवासः शरणं सुहृद्गतिर्नारायण इति न्यायेन मयि त्यक्तसकलविधबन्धुभावमाचरन्तम् । यद्वा मदन्तरङ्गानुचरपुरस्कारेण प्राप्तम् । यद्वा सम्प्राप्तं लङ्कायां स्थित्वा राघवं शरणं गतोऽस्मीत्युक्तं चेत् "अतन्द्रितचमूपति-" इत्याद्युक्तन्यायेन मम तत्र गन्तव्यतायामपि तस्यागमनेन पङ्गोरुपरि गङ्गानिपतनवदस्मत्प्रयोजनमेव कृतम् । सम्प्राप्तं प्राप्तिरेवास्माकमपेक्षिता, न तु स्तुत्यर्चनध्यानप्रणामादिः। समित्यनेन मानसवाचिककायिकरूपपूर्ण प्रपदनमुच्यते । न त्यजेयं त्यक्तुं न शक्नोमि । सर्वशक्तेरपि मम शरणागतशब्दश्राविणः परित्यागे शक्तिसम्भावनामपि न पश्यामीत्यर्थः । सम्प्राप्तं न त्यजेयम्, "शरणागतसस्यमालिनीयं वृषशैलेशकृषीवलं धिनोति " इत्युक्तरीत्या रक्षापेक्षां प्रतीक्षमाणोऽहं कथं सम्प्राप्तं त्यजेयम् । न त्यजेयं तत्स म्बन्धेन रावणविषयाकारापेक्षी कथं तमेव त्यजेयम् । अत एव हि घण्टाकर्णपक्षपातेन तदनुजस्यापि मुक्तिं ददौ । अत एव च मालाकारविषय पक्षपातेन युष्मत्सन्ततिजातानां दीर्घमायुर्भविष्यतीत्युक्तवान् । न त्यजेयम् आगमनमात्रेण श्लाघनीये त्यागसम्भावना कुतः ? सम्भावनायां लिङ्। त्यागसम्भावनायां खलु साधनोद्योगः । तस्य त्यागे स्वसत्ता चेत् साधनोद्योगः स्यात् । सैव न निर्वहति कथमुद्योगः । तत्स्वीकारा भावे स्वसत्ता न सिद्ध्यति चेत् तत्स्वीकारेऽस्मत्सत्ता न सिद्ध्यतीत्यस्मत्त्यागः स्यात् स कथमुपपद्यत इति चेत्तत्राह कथंचन । " अप्यहं जीवितं जह्याम् " इत्युक्तरीत्या नवप्रसववात्सल्येन वत्सला गौः पूर्ववत्सानिव युष्मानपि त्यक्ष्यामि न त्वाश्रितम् । यद्वा कथंचन सर्वदेशसर्वकाल सर्वावस्थास्वपीत्यर्थः । यद्वा कथंचन शरणागतस्य गुणाभावेऽपि दोषप्राचुर्येऽपि तत्परिग्रहस्य सर्वानभिमतत्वेऽपि दृष्टादृष्टानिष्टशतानुबन्धित्वेऽपि शरणागतस्य दोषो यद्यपि वस्तुतो दोष एव नास्ति । यद्यपि स्यात भवेदस्तु नाम तथापि न त्यजेयमित्यर्थः । यद्वा यद्यस्मिन दोषो नास्ति भवेदपि तस्य दोष स्तस्यैव स्यात तिष्ठतु तद्दोषोऽस्मान किं करिष्यतीति भावः । अतो मित्रभावेन सम्प्राप्तमेनं कथञ्चन न त्यजेयमिति सम्बन्धः । ननु दुष्टजनपरिग्रहस्य शिष्टगर्हि तत्वाच्छास्त्रविरुद्धत्वादयुक्तमेतदित्याशङ्क्य, सत्यमेवैतद् दुष्टजनत्याज्यत्वप्रतिपादकं शास्त्रं सामान्यविषयम् " तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रति प्रयच्छन्ति" इत्येव

मत्प्राणपरित्यागे प्रस्तुतेऽपीत्यर्थः । किंच, दोषो यद्यपि तस्य स्यात् अस्मदभिप्रायेण दोषो नास्त्येव अस्थानभयशङ्किनो भवतोऽभिप्रायेण तस्य दोषोऽस्ति चेत् स्यात् । अङ्गीकारेऽव्ययमिदम् । दोषभोग्यत्वरूपवात्सल्यैकस्वभावस्य मे आश्रितदोषो ह्युपादेय इति भावः । सुकुमारस्य राजकुमारस्य सुगन्धिमूलमृल्लेशवदस्य दोषभोग्यत्वम् । यद्वा दोषो यद्यपि स्यात् तस्य शरणागतस्य न दोषः । "यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" इत्युक्तरीत्या दोषो न श्लिष्येदित्याशयः । यद्वा दोषो यद्यपि स्यात् स तस्य हि शरणागतिरूपनिरतिशयगुणशालिनो दोषो न त्याज्यकोटिमाटीकते सुगन्धिमूलमृल्लेशवत् । यद्वा दोषो यद्यपि तस्य दोषोऽस्ति चेत्तत्सम्बन्धी खलु दोषः । सः

सुग्रीवस्त्वथ तद्वाक्यमाभाष्य च विमृश्य च । ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुङ्गवः ॥ ४ ॥

तस्मादपि श्लाघ्यः स्यात् । प्रार्थनायां लिङ् । अस्माभिः प्रार्थितः खलु । गुणवान् रक्षितश्चेत् गुणवत्ताप्रतिकरः दोषवान् रक्षितश्चेदतिशयोऽस्माकमिति भावः । यद्वा दोषो यद्यपि अस्मद्वधापेक्षया तस्य स्यात् तस्यापेक्षितफलसिद्धिः स्यात् कपोतोपाख्यानानुगुणेयं योजनेति श्रीवत्साङ्कमिश्रा आहुः । कथं तर्ह्येतन्महामन्त्रिणो निन्दन्तीत्यत्राह–सतामेतदगर्हितम् । एतदाश्रितदोषाङ्गीकरणं सताम् अगर्हितम् अनिन्दितम् । अस्मत्पक्षपातिनामस्थानभयशङ्किनां निन्दितत्वेऽपि परमार्थदर्शिनां कपोतादीनां च न निन्दितमिति भावः । यद्वा एवं दुष्टापरित्यागे प्रत्यवायपरिहारो वा पुरुषार्थसिद्धिर्वा पापक्षयो वेति चेन्नैतदित्याह–सतामिति । सद्गोष्ठीष्वस्मद्गर्हापरिहार एव फलं स्वमारणोद्योगवतामपि रक्षकाः कपोतादयः तेषामगर्हितम् । यद्वा दुष्टजनपरिग्रहस्य शिष्टगर्हितत्वाच्छास्त्रनिन्दितत्वाच्चायुक्तमित्याशङ्क्य सत्यमेतद्दुष्टजनत्याज्यत्ववचनं सामान्यविषयम् । 'तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्ति' इत्येवमादिशरणागतापरित्यागविषयविशेषशास्त्रस्य सद्भावात् । दुष्टस्यापि शरणागतस्य संरक्षणे शिष्टगर्हणा नास्ति प्रत्युत श्रेय एवेत्याह सतामेतदगर्हितमिति । एतत् दुष्टशरणागतपरिग्रहणम् । सतां सामान्यविशेषशास्त्रविदाम् । अगर्हितं गर्हितादन्यत्, पूजनीयमित्यर्थः । सर्वशक्तेः काचिदशक्तिः, सर्वज्ञस्य किञ्चिदज्ञानं च मित्रभावेनेति श्लोकेन दर्शितमिति गोविन्दयतिनः प्रत्यवदन् ॥ ३ ॥ अथ सुग्रीवो रामप्रकृतिमाकर्ण्य

मादिशरणागतापरित्यागविषये विशेषशास्त्रस्य सद्भावात् दुष्टजनस्यापि शरणागतस्य रक्षणे शिष्टगर्हणा नास्ति, प्रत्युत श्रेय एवेत्याह सतामेतदगर्हितम् । एतच्छरणागतदुष्टजनपरिग्रहणं सतां सामान्यविशेषशास्त्रविदाम् अगर्हितम् गर्हितादन्यत्, पूजनीयमित्यर्थः ॥ ३ ॥ एवं श्रीरामेण स्वमते कथितेऽपि सुग्रीवः पुनरपि विभीषणं प्रति शङ्कमानस्तत्परित्याज्यतामाह–सुग्रीवस्त्विति । तद्वाक्यं रामवाक्यम् । आभाष्य अनूद्य । ततः विमर्शानन्तरम् ॥ ४ ॥

अतिसाहसमेतदित्यत्यन्तं भीतभीतः प्राह–सुग्रीव इति । आभाष्य अनूद्य । शुभतरं नीतिशास्त्ररहस्यमूलत्वात्स्वामिविषयप्रेमातिशयनिबन्धनत्वाच्च शुभतरं वाक्यमुवाच । अत्र लक्ष्मणमित्युक्तत्वादुपसंहारे सहलक्ष्मण इत्युक्तत्वाच्चोभयोरपि वचनमुभावपिप्रति प्रतिवचनं च बोध्यम् ॥४॥ सुदुष्ट इत्यर्धमेकं वाक्यम् । अस्माभिः पूर्वमुक्तैश्छिद्रान्वेषित्वादिदोषैर्युक्तो भवतु वा मा वा, कृतघ्नः स एष रजनीचरः । किं किमर्थम् ? परित्याज्य एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

सुदुष्टो वाप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः ॥५॥ ईदृशं व्यसनं प्राप्तं भ्रातरं यः परित्यजेत् । को नाम स भवेत्तस्य यमेष न परित्यजेत् ॥ ६ ॥ वानराधिपतेर्वाक्यं श्रुत्वा सर्वानुदीक्ष्य च । ईषदुत्स्मयमानस्तु लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् । इति होवाच काकुत्स्थो वाक्यं सत्यपराक्रमः ॥ ७ ॥ अनधीत्य च शास्त्राणि वृद्धाननुपसेव्य च । न शक्यमीदृशं वक्तुं यदुवाच हरीश्वरः ॥ ८ ॥ अस्ति सूक्ष्मतरं किंचिद्यदत्र प्रतिभाति मे । प्रत्यक्षं लौकिकं वापि विद्यते सर्वराजसु ॥ ९ ॥

रामानु०–दुष्टत्वाद्दुष्टत्वयोर्ग्राह्योऽयमिति वदन्तं रामं प्रति उभयथाऽपि त्याज्य इति सोपपत्तिकमाह–सुदुष्ट इत्यादिना । सुदुष्टो वाप्यदुष्टो वा एष रजनीचरः । किं किमर्थम् ? अनेन साध्यं प्रयोजनं किमपि नास्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ कृतघ्नतामेवाह–ईदृशमिति । यं बन्धुम् । एष व्यसने प्राप्ते न परित्यजेत्स कस्तस्य भवेत् न कोऽपीत्यर्थः । भ्रातरं परित्यजन् सर्वानपि परित्यजेदेवेति भावः । ईदृशं व्यसनम् लङ्कादहनपुत्रवधादिकमारभ्य समुद्रतीरनिवेशपर्यन्तं व्यसनमित्यर्थः ॥ ६ ॥ अथ सूक्ष्मधर्मानभिज्ञस्य सुग्रीवस्य नीतिमर्यादयैवोत्तरं वक्तुमारभते–वानराधिपतेरिति । सार्द्धश्लोकः । ईषदुत्स्मयमानः धर्मरहस्यमिदं मम परमशक्तिं शरणागतसंरक्षणव्रतं च सम्यगपरिज्ञाय यत्किंचिद्वदत्ययमिति मन्दस्मयं कुर्वन् ॥ ७ ॥ प्रथमं तद्वचनमुपलालयति–अनधीत्येति ॥ ८ ॥ अस्तीति । सूक्ष्मतरं

सुदुष्ट इत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । सुदुष्टो वा अस्माभिः पूर्वमुक्तच्छिद्रहन्तृत्वादिदोषयुक्तो वा । अदुष्टः उक्तदोषैरयुक्तो वा कृतघ्नस्स एष रजनीचरः, किं किमर्थम् ? परित्याज्य एवेत्यर्थः ॥५॥ कृतघ्नतामेवाह–ईदृशमिति । यो विभीषणः ईदृशं व्यसनं प्राप्तं भ्रातरं परित्यजेत् तस्य विभीषणस्य को नाम भवेत् न कोऽपीत्यर्थः । ईदृशस्साक्षाज्ज्येष्ठभ्रातृपरित्यागी सर्वानपि व्यसने परित्यजेदिति भावः । यद्वा यः विभीषणः ईदृशं व्यसनं प्राप्तं भ्रातरं परित्यजेत् त्यक्तवान् स एषः यं कमित्यर्थः स एष विभीषणः कं न परित्यजेत् तस्य को नाम भवेत् । एवंविधमेनं को वा परिगृह्णीयादित्यर्थः ॥६॥ अथ रामस्सुग्रीववाक्यं श्रुत्वा तत्प्रशंसन् लक्ष्मणादीनवलोक्य राजनीतिमर्यादयैतद्वाक्यस्योत्तरं वक्तुमारभते–वानराधिपतेरित्यादिसार्धश्लोकद्वयेन । ईषदुत्स्मयमानः मम परमां शक्तिं शरणागतसंरक्षणवृत्तं च सम्यगपरिज्ञाय यत्किञ्चिद्वदतीति मन्दस्मितं कुर्वन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अथ रामः स्वयुक्तेरुपरि नीतिशास्त्रानुसारेण कक्ष्यान्तरमारूढत्वात् सुग्रीववाक्यं प्रशस्य

किंचित्, अर्थस्वरूपमिति शेषः । तदेवार्थस्वरूपं विशिनष्टि प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षं दृष्टम् । लौकिकं लोकसिद्धम् । यत्सर्वेष्वपि राजसु विद्यते मे प्रतिभाति च तत्सूक्ष्मतरं किंचिद्धर्मस्वरूपमस्तीति सम्बन्धः ॥ ९ ॥ तदेवार्थस्वरूपमाह–अमित्रा इति । तत्कुलीनाः ज्ञातयः । प्रातिदेश्याः समनन्तरदेशाधिपाश्च । व्यसनेषु समुपस्थितेषु प्रहर्तारः अमित्राः शत्रवः कीर्तिताः । तस्माद्व्यसनप्रहर्तृज्ञातित्वात् ॥ १० ॥ व्यसनिनं रावणं परित्यज्यागमने कारणान्तरमस्तीत्याह–अपापा इति । अपापास्तत्कुलीना नरेन्द्राः । हितान् हितपरान् । स्वकान् ज्ञातीन् मानयन्त्येव । तेषामपि नरेन्द्राणां

अमित्रास्तत्कुलीनाश्च प्रातिदेश्याश्च कीर्तिताः । व्यसनेषु प्रहर्तारस्तस्मादयमिहागतः ॥ १० ॥ अपापास्तत्कुलीनाश्च मानयन्ति स्वकान् हितान् । एष प्रायो नरेन्द्राणां शङ्कनीयस्तु शोभनः ॥ ११ ॥ यस्तु दोषस्त्वया प्रोक्तो ह्यादानेऽरिबलस्य च । तत्र ते कीर्तयिष्यामि यथाशास्त्रमिदं शृणु । न वयं तत्कुलीनाश्च राज्यकाङ्क्षी च राक्षसः ॥ १२

शोभनो गुणवानेष ज्ञातिः प्रायः शङ्कनीयः । लोके पापभूयिष्ठतया शोभनोऽपि प्रायेण शङ्कनीयः । पापिनस्तु नरेन्द्रस्य तादृशो ज्ञातिः शङ्कनीय इति किमु वक्तव्यम् । अतोऽयं रावणेन शङ्कितस्तेन सह विरुद्ध्यैवागत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवं रावणपरित्यागे हेतुमुक्त्वा स्वापरित्यागे हेतुं वक्तुं प्रतिजानीते–यस्त्विति । अरिबलस्य विभीषणस्य दोषः 'को नाम स भवेत्तस्य' इत्यादिनोक्तः । तत्र विषये । यथाशास्त्रं नीतिशास्त्रमनतिक्रम्य ।

भ्रातृपरित्यागिविभीषणागमने नीतिशास्त्रानुसारं राजधर्मोऽस्तीत्याह–अस्तीति । अत्र विभीषणागमनरूपकार्ये प्रत्यक्षं परिदृश्यमानं लौकिकं लोकव्यवहारसिद्धं यद्राजसु विद्यते मे प्रतिभाति च तत्सूक्ष्मतरं किञ्चिदर्थरूपम् अस्तीति सम्बन्धः ॥९॥ तदेव प्रदर्शयति–अमित्रा इति । तत्कुलीनाः ज्ञातयः । प्रातिदेश्याः प्रतिदेशे वसन्तीति प्रातिदेश्याः, समनन्तरदेशवर्तिनो राजानश्च व्यसनेषूपस्थितेषु प्रहर्तारः सन्तः अमित्राः शत्रव इति कीर्तिताः । तस्माद्व्यसनप्रहर्तृज्ञातित्वात् व्यसनिनं रावणं प्रहर्तुमयं विभीषण इहागत इत्यर्थः ॥१०॥ एवं ज्ञातयो व्यसनेषु राजानं प्रहरन्तीत्युक्त्वा ये धर्मिष्ठा राजानो ज्ञातीन् परिपालयन्ति तेऽपि प्रज्ञाशौर्याद्युन्मेषशालिनं ज्ञातिं शङ्कन्त इत्याह–अपापा इति । अपापास्तत्कुलीनाश्च नरेन्द्राः स्वकान् हितान् ज्ञातीन् मानयन्ति तेषामपि नरेन्द्राणां शोभनः प्रज्ञाशौर्याद्युन्मेषशाली ज्ञातिस्तु प्रायो बहुलं शङ्कनीय एव । पापकर्मणस्तु नरेन्द्रस्य तादृशो ज्ञातिश्शङ्कनीय इति किमु वक्तव्यम् । अतश्शङ्कितेन रावणेन सह विरुद्ध्य अयं विभिषणोऽत्रागत इति निश्चितार्थः ॥११॥ एवमुक्तप्रकारेण विभीषणस्य रावणपरित्यागे व्यसनिज्ञातिप्रहर्तृत्वं शोभनज्ञातित्वं च हेतुद्वयमस्ति, बान्धवपरित्यागे तु हेतुर्नास्तीति कृत्वा ' को नाम स भवेत्तस्य ' इति सुग्रीवोक्तं न युक्तियुक्तमिति भावः । शत्रुसम्बन्धित्वमात्रमवलम्ब्यास्मिन् यो दोषः कथितः स दोषोऽप्यस्मिन्

इदमुत्तरम् । न वयमिति । न वयं तत्कुलीनाः राक्षसराज्यानर्हाः, अस्माकं तद्राज्ये आकाङ्क्षाभावात् । मम रावणस्येव तस्मिन्नरित्वशङ्काप्रसक्ति नास्ति । अतो नास्मान् त्यक्ष्यतीति भावः । किंच राक्षसो विभीषणस्तु राज्यकाङ्क्षी अस्मन्मुखेन रावणं घातयति । अतः स्वकार्यविघातभयादपि नास्माकमपकारं करोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ ननु मूर्खा राक्षसाः कथमेवं विमृश्यकारिण इत्याशङ्क्य नायं नियम इत्याह–पण्डिता इति । अर्धमेकं वाक्यम् । राक्षसा अपीत्यर्थः ॥१३॥ पुनरप्यस्य रावणेन विरुध्यागमनमेव प्रतिपादयन् परिग्राह्यत्वं निगमयति--अव्यग्रा इति सार्धश्लोकेन । ते ज्ञातयः

पण्डिता हि भविष्यन्ति तस्माद्ग्राह्यो विभीषणः ॥ १३ ॥ अव्यग्राश्च प्रहृष्टाश्च न भविष्यन्ति सङ्गताः । प्रवादश्च
महानेष ततोऽस्य भयमागतम् । इति भेदं गमिष्यन्ति तस्माद्ग्राह्यो विभीषणः ॥ १४ ॥ न सर्वे भ्रातरस्तात भवन्ति
भरतोपमाः । मद्विधा वा पितुः पुत्राः सुहृदो वा भवद्विधाः ॥ १५ ॥

अव्यग्राः प्रहृष्टाश्च सन्तः कदाचिदप्यन्योन्यसङ्गताः न भविष्यन्ति न भवन्तीति । अनेनैव हेतुना ज्ञातयोऽवसरे भेदं गमिष्यन्ति गच्छन्ति । अस्य च भीतस्यैव महान् प्रणादः श्रूयते । अतो बलीयसो रावणात् अस्य भयमागतं तेन च भयेनात्मत्राणार्थमागत इति परिग्राह्योऽयमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु दुष्टोऽपि ज्येष्ठोऽनुवर्तनीय एवेत्याशङ्क्य यद्यप्ययं धर्मः तथापि न सर्वत्र सम्भवतीत्याह--न सर्व इति । माद्विधा वा पितुः पुत्राः इति भूतार्थकथनत्वात्

नास्तीत्यतोऽयं परिग्राह्य इत्याह–यस्त्वित्यादिना । अखिलस्य विभीषणस्य । यथाशास्त्रं राजनीतिशास्त्रमनतिक्रम्य । नेति । न वयं तत्कुलीनाः । चकारात्प्रातिदेश्याश्च न भवाम इत्यर्थः । अतो नास्मानयं छिद्रेषु प्रहराति अस्मत्सापेक्षश्चायम्, यतो राज्यकांक्षी अस्मन्मुखेन रावणं घातयामीति वीक्षते । अतः स्वकार्यविघातभयादपि नास्माकमपकारं करोतीति भावः ॥ १२ ॥ ननु मूर्खा राक्षसाः कथमेवं विमृश्यकारिण इत्याशङ्क्य नायं नियम इत्याह–पण्डिता हीति । राक्षसा अपि पण्डिता भविष्यन्ति तस्माद्विभीषणो ग्राह्य इति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ पुनरप्यस्य रावणेन विरुध्यागमनमेव प्रतिपादयन् परिग्राह्यत्वं निगमयति–अव्यग्राश्चेत्यादिना सार्धश्लोकेन । ते पण्डिताः ज्ञातयः अव्यग्राः अपर्याकुलाः तुष्टाश्च सन्तः कदाचिदपि अन्योन्यं सङ्गताः न भविष्यन्तीति अनेनैव हेतुना ज्ञातयोऽवसरे भेदं च गमिष्यन्ति । किञ्च अस्य च भीतस्यैव महान् प्रणादः श्रूयते । अतः बलीयसो रावणात् अस्य विभीषणस्य भयमागतम् । तेन भयेन चात्मत्राणार्थमिहागतः, तस्मात्परिग्राह्यो विभीषण इत्यर्थः । प्रवादश्च महानेष इति पाठे तु–ज्ञातिभ्यो भयागमने अपवादश्च ‘ घोराः स्वार्थप्रयुक्ताश्च ज्ञातयो नो भयावहाः ’ इति हस्तिगीतादिरूपो लोकप्रवादोऽपीत्यर्थः ॥ १४ ॥ इत्युक्तप्रकारेण ज्ञातित्वप्रयुक्तदोषस्य शङ्कनीयत्वं शोभन इत्युक्तप्रकारेण राजदोषस्य च सार्वत्रिकत्व

स०–भ्रातृषु सौभ्रात्रं दुर्मिलमिति न वक्तुं युक्तम् । भरते भक्तिभरितता त्वयि त्वदनुभूतैव वर्तत इत्यतः क्वाचित्क एवैवंभावो भ्रात्रादिष्वित्याह–नेति । सर्वे भ्रातरो भरतोपमा न भवन्ति । स लोकविलक्षण

नात्मप्रशंसादोषः । यथा 'कृपावानविकत्थनः' इत्युक्तलक्षणेन धीरोदात्तेन दुष्यन्तेन "सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः" इत्युक्तम् । यथा च हनुमता "पन्नगाशनमाकाशे पतन्तं पक्षिसेविते । वैनतेयमहं शक्तः परिगन्तुं सहस्रधा ॥" इति । दण्डिना च काव्यादर्शे प्रथमपरिच्छेदे—"स्वगुणाविष्क्रियादोषो नात्र भूतार्थशंसिनः । अपि त्वनियमो दृष्टस्तथा त्वन्यैरुदीरणात् ॥" इति । यद्वा पूर्वश्लोकार्थस्य भरतेऽतिप्रसङ्गं परिहरति--सर्व इति । तातेति सान्त्वोक्तिः । सर्वे भ्रातरः भरतोपमा न भवन्ति । कैकेयीवरप्राप्तं पित्रा दत्तमपि राज्यं परित्यज्य वनं गतं मामनुसृत्य तवैव

एवमुक्तस्तु रामेण सुग्रीवः सहलक्ष्मणः । उत्थायेदं महाप्राज्ञः प्रणतो वाक्यमब्रवीत् ॥ १६ ॥
रावणेन प्रणिहितं तमवेमि विभीषणम् । तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं क्षमवतां वर ॥ १७ ॥

राज्यं त्वमेव गृहाण, अहं त्वद्दास्यं करिष्यामीति वदन् भरतादन्यः कश्चिदस्ति किमिति भावः । एवंविधप्रसक्त्यभावाल्लक्ष्मणस्यानुपादानम् । अत्र दृष्टान्तमाह मद्विधा इत्यादिना । मद्विरहमात्रेण लोकान्तरं गतः पिता । तत्तुल्यपितृमानस्मत्सदृशः कश्चिदस्ति किमित्यर्थः । यद्वा मद्विधाः पितुः पुत्राः सन्तु वा मा वा भरतसमा भ्रातरस्त्वत्समाः सुहृदश्च न सन्तीत्यर्थः । सुहृदो वा भवद्विधाः । वर्षरात्रसमये स्थितेन मया अत्यन्तकुपितेन लक्ष्मणेन चात्यन्तं परुषमुक्तेऽपि अस्मासु प्रेमातिशयमेव प्रकटयन् त्वत्समः को वाऽस्तीति भावः । यद्वा मद्विधा वा पितुः पुत्रा न भवन्ति । निरतिशयपितृवात्सल्यभूतोऽस्मत्तुल्यो नास्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ अथ सुग्रीवो नीतिमुखेन विभीषणस्य त्याज्यतां प्रतिपादयितुमशक्तः परिग्रहे चाविदितभावोऽयं रामे

माशङ्क्य परिहरति—न सर्व इति । सर्वे भ्रातरः भरतोपमा न भवन्ति । पितृदत्तराज्यप्राप्तिसद्भावेऽपि तदनङ्गीकारेण ज्ञातित्वप्रयुक्तदोषं परिहृतवान् । राज्यप्राप्तिशङ्कागन्धमात्रस्याप्यसम्भवात् लक्ष्मणस्यानुपादानम् । ज्येष्ठत्वेन स्वस्यैव राज्यप्राप्तेरसाधारणत्वेऽपि पितृवचनगौरवेण कनिष्ठे भरते राज्यप्रदानात् मद्विधा वा पितुः पुत्रा न भवन्तीत्युक्तवान् । भूतार्थकथनरूपत्वान्नात्मप्रशंसादोषः । तदुक्तं दण्डिना—"स्वगुणाविष्क्रियादोषो नात्र भूतार्थशंसिनः" इति । 'शङ्कनीयस्तु शोभनः' इत्युक्तदोषविषयशङ्का सुग्रीवस्य मा भूदिति सुहृदो वा भवद्विधाः इत्युक्तवान् । यद्वा मद्विधा वा पितुः पुत्रास्सन्तु वा । भरतसमा भ्रातरः भवद्विधाः सुहृदश्च न सन्तीति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ अथ सुग्रीवो नीतिमुखेन शरणागतविभीषणस्य त्याज्यतां प्रतिपादयितुमशक्तः परिग्रहे विभीषणोऽस्मासु कथं अनर्थमुत्पादयिष्यतीति भिया एतस्य विभीषणस्य शरणागतेरुपेक्षया स्वेन लक्ष्मणेन च क्रियमाणं शरणागतिद्वयं प्रबलं मन्यमानः शरणागतिपूर्वकं

—इति भावः । लक्ष्मणस्य च स्वसमखेदमोदत्वेन सहैवावस्थानाद्राज्यप्राप्तेरहन्ताहेतोरभावेन चानुक्तिः नतु सौहार्दावमर्देनेति हृदयम् । भ्रातृप्रस्तावे पितापुत्राचारोक्तिः प्रसङ्गसङ्गत्या । सर्वे भ्रातरो भरतोपमा नेत्यनेन मारिततारारमणस्य मर्मोत्कीर्तनं मन्यमानस्तं सुमुखीकर्तुं सुहृद इत्याद्युक्तिश्चेति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

कमनर्थमुत्पादयिष्यतीति प्रेमवशेन व्याकुलो विभीषणशरणागतेरेकस्याः सलक्ष्मणेन स्वेन क्रियमाणं शरणागतिद्वयं प्रबलमभिमन्यमानः शरणागतिपूर्वकं विभीषणनिग्रहं प्रार्थयते--एवमित्यादिचतुःश्लोकैः ॥ १६ ॥ १७ ॥ राक्षस इत्यादि । अत्र मयि लक्ष्मण इति स्वस्य लक्ष्मणस्य चानर्थकथनं स्वव्यसनादपि स्वाश्रितव्यसनं रामस्यात्यन्तारुन्तुदमिति तत्प्रदर्शनेन विभीषणापरिग्रहसमर्थनार्थम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वेति । मौनमुपागमत्, प्रणयरोषादिति भावः ॥ २० ॥ अथ रामः स्वस्य सर्वशक्तित्वप्रदर्शनेन सुग्रीवस्यातिशङ्कां निवार्य शरणागतरक्षणरूपस्य स्वव्रतस्य धर्मशास्त्र

राक्षसो जिह्मया बुद्ध्या सन्दिष्टोऽयमिहागतः । प्रहर्तुं त्वयि विश्वस्ते प्रच्छन्नो मयि वाऽनघ ॥ १८ ॥ लक्ष्मणे वा महाबाहो स वध्यः सचिवैः सह । रावणस्य नृशंसस्य भ्राता ह्येष विभीषणः ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा रघुश्रेष्ठं सुग्रीवो वाहिनीपतिः । वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत् ॥ २० ॥ सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं रामः श्रुत्वा विमृश्य च । ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुङ्गवम् ॥ २१ ॥ सुदुष्टो वाप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः । सूक्ष्ममप्यहितं कर्तुं ममाशक्तः कथंचन ॥ २२ ॥ पिशाचान् दानवान् यक्षान् पृथिव्यां चैव राक्षसान् । अङ्गुल्यग्रेण तान् हन्यामिच्छन् हरिगणेश्वर ॥ २३ ॥

सिद्धत्वात्तस्यापरित्याज्यतां प्रतिपादयति--सुग्रीवस्य त्वित्यादिना । विमृश्य मयि प्रेमातिशयेनैवमुक्तमिति विचार्य ॥ २१ ॥ सुग्रीवस्य भयं निवर्तयति--सुदुष्ट इति । स एष रजनीचरः सुदुष्टो वा अदुष्टो वा भवतु किं करिष्यति । तदेव विवृणोति--सूक्ष्ममिति । सूक्ष्ममपीत्यनेन साक्षान्मयि मदाश्रितेषु मत्सम्बन्धिसम्बन्धिष्वपि न शक्त इति भावः ॥ २२ ॥ कथं न शक्त इत्याकाङ्क्षायां स्वशक्तिं दर्शयति--पिशाचानिति । पृथिव्याम्, विद्यमाना

विभीषणनिग्रहं प्रार्थयते--एवमुक्त इत्यादि मौनमुपागमदित्यन्तेन । अत्र मयि लक्ष्मणे वेति स्वस्य लक्ष्मणस्य च विभीषणेन करिष्यमाणानर्थकथनं स्वव्यसनादपि स्वाश्रितव्यसनं रामस्यात्यन्तमरुन्तुदमिति मत्वा विभीषणेन करिष्यमाणानर्थमुक्त्वा तत्परिग्रहमसहमानः प्रणयरोषात् मौनमुपागमदित्यर्थः ॥ १६-२० ॥ अथ रामः स्वस्य सर्वशक्तित्वप्रदर्शनेन सुग्रीवस्यातिशङ्कां निवार्य शरणागतरक्षणरूपस्वमतस्य धर्मशास्त्रसिद्धत्वात्तस्यापरित्याज्यतां प्रतिपादयति--सुग्रीवस्य त्विति । सुग्रीवस्य वाक्यं श्रुत्वा तद्विमृश्य । अस्यायमर्थः--प्रथमतः कृतविभीषणशरणागत्यपेक्षया पश्चात्कृतसुग्रीवलक्ष्मणशरणागतेर्दौर्बल्यं च " तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रति प्रयच्छन्ति " इति श्रुत्यर्थानुसारिशरणागतरक्षणरूपस्वधर्मं च पर्यालोच्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ असौ राक्षसोऽन्तःप्रविष्टस्सन् अनवहितायां

निति शेषः । त्वं तावत्सकलैः स्वबलैः सह तिष्ठ। अहमेक एव पर्याप्त इत्यभिप्रायेणाह हरिगणेश्वरेति । अङ्गुल्यग्रेण शस्त्रास्त्रादिप्रसङ्गशून्येन अङ्गुल्यन्तरनिरपेक्षेण एकस्यामप्यङ्गुल्यामंशान्तरव्यापारवर्जितेन। तत्रापि हस्तपादादिविशेषविवक्षाशून्येन अग्रमात्रेण । हन्यां हन्तुं शक्तः । न केवलं लङ्कामात्रनिवासिनो राक्षसान् किन्तु स्थानान्तरनिवासिनोऽपीति विवक्षया पृथिव्यां चैवेति निर्देशः । न केवलमेकजातीयानामेव लक्ष्यत्वम् किन्तु सर्वेषामपीत्यभिप्रायेणाह--तानिति । तर्हि लङ्कामात्रनिवासिनो राक्षसान् किमिति न हंसीत्यत्राह इच्छन्निति । इच्छाभावादेव तद्वधाभावः, न त्वशक्त्येति

श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः । अर्चितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः ॥ २४ ॥

भावः ॥ २३ ॥ एवमस्मादपकारशङ्का नास्तीत्युक्त्वा भवतु वाऽयमपकारी तस्मादेवापकारान्मम प्राणा गच्छन्तु वा । अथापि नायं निग्राह्यः नापि परित्याज्यः, किन्त्ववश्यं रक्ष्य एवेति कपोतोपाख्यानेन प्रतिपादयति–श्रूयते हीति, प्रसिद्धेयमाख्यायिकेत्यर्थः । कपोतेन धर्माधिकारशून्येन तिर्यङ्मात्रेण, एतेनाप्यनुष्ठितत्वे किमु वक्तव्यमस्माकम् । कपोतेन एकेनासहायेन कृतं किमुत ससहायैरस्माभिः । शत्रुः कपोतस्य मृगयुः स्वयं भार्यापहारी वैरी, विभीषणस्त्वस्माकं न तथा । तथाप्यरक्षणे किमस्मत्पौरुषेण । शरणमागतः कपोताध्युषितद्रुमस्थलं यदृच्छया प्राप्तः । "सोऽञ्जलिं शिरसा बद्ध्वा वाक्यमाह वनस्पतिम् । शरणं हि गतोऽस्म्यद्य देवतामिहवासिनीम् ॥" इति स्वावासवनस्पतिदेवतां प्रत्युक्तवान् न तु कपोतम् । विभीषणस्तु 'राघवं शरणं गतः' इति अस्मत्कूटस्थरघुराक्षससंवादोक्तशरणागतराक्षसरक्षणं पुरस्कृत्य मां प्राप्तः । यद्वा शरणं "शाखिनः पक्षिणां गृहम्" इत्युक्तरीत्या वनस्पतिरूपं गृहं प्राप्तः, न तु शरणागतिं चक्रे । "शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः । अर्चितश्च लुब्धकत्वात्सहजशत्रुत्वात् भार्यापहर्तृत्वाच्चापन्नोऽप्यसावित्युपेक्षणस्य तद्वधोपायान्वेषणस्य च कर्तव्यत्वे प्राप्तेऽप्यतिथिं देवत्वेन मत्वा शीतनिवारणायाग्निमानीय पूजितः । वयं तु "वध्यतामेष तीव्रेण दण्डेन सचिवैः सह" इत्यनुबन्धिपर्यन्तं सम्यगर्चयामः । यथान्यायम् यावत्क्षुन्निवृत्ति सन्मित्रागम इव

मवस्थायामस्मान् वधिष्यतीति सुग्रीवोक्तदोषस्यावकाशो नास्तीत्याह–सुदुष्ट इति । किं किमप्यहितम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ एवं विभीषणस्य परिग्राह्यत्वे नीतिशास्त्रं लोकव्यवहारं स्वशक्तिं च प्रदर्श्य अशक्तेनापि पुरुषेण स्वप्राणव्ययेनापि शरणागतः संरक्षणीय इत्यत्रेतिहासं प्रमाणयति–श्रूयते हीत्यादिना । कपोतेन शास्त्रानधिकारिणा क्षुद्रजन्तुना । शत्रुः, अत्र शत्रुशब्देन भार्याहर्तृत्वेन शत्रुभूतो व्याध उच्यते । शरणं गृहम्, स्वनिवासभूतवृक्षमित्यर्थः । यथान्यायमर्चितः यथोचितं पूजितः, कपोतोपाख्यानकथिताग्न्यानयनशीतनिवारणाद्युपचारेणार्चित इत्यर्थः । स्वैश्च मांसैः स्वशरीरमांसैर्निमन्त्रितो भोजनार्थं नियोजितः ॥ २४ ॥

समग्रादरेणान्तर्विषादलेशं विना आदृतः। यद्वा प्रियवचनादिभिः वञ्चनां विनेत्यर्थः। स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः। बहिः कतिचिदाहारानानीय स्वकीय द्रव्यान्तराणि कतिपयानि शरीरैकदेशान्वा दत्त्वा नोपचचार, किन्त्वज्ञैरात्मत्वेनाभिमन्यमानैः प्राज्ञैरप्याद्यं धर्मसाधनमित्यादरणीयैः शरीरमांसैः शरभङ्ग इव 'इदमेकं महत्तपः' इति मत्वा वह्नावह्नाय पतति स्म। निमन्त्रितः भोजनार्थं नियोजितः ॥ २४ ॥ उक्तमेवार्थं दृढीकुर्वन् स्वस्य कैमुत्यमाह—स हि तमिति। स कपोतः वयमिव धर्मानुष्ठानयोग्यजातौ शरण्यवंशे वा नोत्पन्नः। तं जात्या स्वभावेन च क्षुद्रसमाचारम्

स हि तं प्रतिजग्राह भार्याहर्तारमागतम्। कपोतो वानरश्रेष्ठ किं पुनर्मद्विधो जनः ॥ २५ ॥

'पक्षिणां कालसंमितः' इत्यखिलपक्षिजातिविरोधिनं तस्य कपोतस्यान्तिकं प्रति यदृच्छयाऽभ्येत्य पतितम् उपायान्तरशून्यं विपरीतानुष्ठानैक निरतम् अनुतापलेशेन वा अनुकूलवादप्रसङ्गेन वाऽनन्वितं प्रतिजग्राह। स्वात्मत्यागेनाङ्गीकृत्यावति स्म। पूर्वश्लोके शत्रुरिति सामान्येनोक्तमर्थं तद्वृत्ति प्रदर्शनेन विशिनष्टि—भार्याहर्तारमिति। एवमेव रावण आगतश्चेदस्माभिः कार्यं इत्यभिप्रायः। आगतम् अस्याङ्गीकाराय कृतमुपायानुष्ठानं कपोता वासद्रुमस्थलं प्रत्यागमनमात्रमेव। तद्विना वनस्पतिदेवतां प्रत्युक्तं शरणशब्दं कपोतो नाशृणोत्। अत्र स हीत्यनेनैव कपोतानुवादे लब्धेऽपि पुनः कपोतग्रहणं श्येनकपोतोपाख्यान इव नायं परिगृहीतकपोतशरीरो देवो मुनिर्वा, किन्तु प्राकृतः कपोत इति ज्ञापनार्थम्। अयं कपोतः प्राक्तनधर्म विशेषैर्गजेन्द्रादिवत्तिर्यक्त्वेऽप्येवंधर्मानुष्ठानयोग्यो बभूव। कपोत इत्यनेन तिर्यक्त्वं शास्त्रानधिकारित्वं बुद्धिमान्द्यं च सूचितम्। वानरश्रेष्ठ! पुनरप्येक स्तिर्यङ् शत्रुं किरातं ररक्षेत्येनां कथां शृणु। वानरः कश्चिद्व्याघ्राद्भीतं स्वावासद्रुममागतं किरातं ररक्ष। तदानीं वृक्षमूलस्थो व्याघ्रस्तस्मिन्वानरे

उक्तार्थदृढीकरणाय स्वस्य कैमुत्यमाह—स हि तमिति। सः हतभार्यः कपोतः। कपोत इत्यनेन तिर्यक्त्वाच्छास्त्रानाधिकारित्वं बुद्धिमान्द्यञ्च सूचितम्। भार्या हर्तारमप्यागतं किरातं प्रतिजग्राह आभिमुख्येनाङ्गीचकार, किम्पुनर्मद्विधो जनः सकलशास्त्राधिकारी सकलधर्मरहस्यवेदी सकलधर्मानुष्ठानपरश्च मादृशो जनः

स०—स हि सोऽपि अनेनापकृतोऽपीत्यर्थः। प्रतिजग्राह प्रतिहृतभार्यावचनश्रवणानन्तरमपि प्रीतिपूर्वकं जग्राहेति सूचयति। **सहितं** हितेन सहितं यथा भवति तथेति वा। तिर्यक्समाधानं तिर्यङ्ङिदर्शनेन शीघ्रं भवतीति वा भार्यापहर्तृभ्रातृग्रहणे भार्यापहर्तृसत्कारकर्तृनिदर्शनमुचितमिति वा आदौ कपोतेतिहासो बोधितो रामेणेति ज्ञेयम्। "मुनिरुवाच। धर्मनिश्चयसंयुक्तां कामार्थसहितां कथाम्। शृणुष्वावहितो राजन् गदतो मे महाभुज ॥" इत्यारभ्य पञ्चाध्याय्या शान्तिपर्वण्यापद्धर्मोक्ता कपोतव्याधकथाऽत्रानुसन्धेया ॥ २५ ॥

सुप्ते निषादं समीक्ष्य त्वां रक्षामि वानरं पातयेत्युवाच। ततः पापैकनिरतः किरातः स्वरक्षणकारिणं वानरं पातयामास। अनन्तरं वानरं पतितं गृहीत्वा व्याघ्रः त्वां जह्यां स्वोपकारिद्रोहिणं निषादं जहीति मनुष्यमांसलुब्धत्वादुवाच। ततो धर्मवित्स वानरः प्राणात्ययदशात्वादहृदयं तत्त्यागमङ्गीकृत्य व्याघ्रमुक्तस्तरुमारुह्य स्वस्यापकर्तारं किरातं पश्चादपि गत्यन्तराभावान्निजवासद्रुमस्थितिहेतुना शरणागत इत्यरक्षत्। भवान्वानराधिपत्ये स्थितः सन् स्वजातिधर्म इति शरणागतरक्षणं किन्नावलम्बते। किं पुनर्मद्विधो जनः कपोतचरितं पश्यतां मादृशां किं वक्तव्यम्। मद्विधः शरणागतरक्षणाय

ऋषेः कण्वस्य पुत्रेण कण्डुना परमर्षिणा। शृणु गाथां पुरा गीतां धर्मिष्ठां सत्यवादिना ॥ २६ ॥

समुच्छ्रितध्वजे रघुवंशे जातः "षष्टिर्वर्षसहस्राणि लोकस्य चरता हितम्। पाण्डरस्यातपत्रस्य च्छायायां जरितं मया ॥" इत्युक्तरीत्या लोकरक्षणदीक्षितस्य दशरथस्य पुत्रः वसिष्ठविश्वामित्रादिशिष्यः महायोगिना जनकेन कृतसम्बन्धः 'रामो विग्रहवान् धर्मः' इति प्रसिद्धः "मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः" इति सर्वलोकानुकृतधर्मानुष्ठानः अहं सम्प्रति शरणागतहिंसां कुर्यां चेल्लोकः कीदृग्विधः स्यात्। मद्विधः मम वृत्तं पश्चाद्वक्ष्यते। सामान्येन 'धर्मसेतुर्नृपाणाम्' इति मादृशानां संमतत्वेन स्थितः मद्विधः मादृशः शरणागतत्यागं न करोति। अवध्यवधोन्मुखानां रावणादीनां खल्वीदृशं कार्यं रोचते। जनः शरणागतत्यागकृत्कीदृशोत्पत्तिमान् स्यात् ॥ २५ ॥ ननु शास्त्रानधिकारिणस्तिरश्चोऽनुष्ठानमनुपादेयम् न च चोदनामन्तरेण प्रकृतिमात्रेण धर्मत्वं सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य कण्डुमुनिगाथया विधानं दर्शयति—ऋषेरिति। कण्वस्य पुत्रेणेत्यनेन महाकुलप्रसूतत्वम्, परमर्षिणेति यथार्थदर्शित्वम्, सत्यवादिनेति यथादृष्टार्थवादित्वं चोच्यते। तेन परमाप्तत्वं दर्शितम् वेदवचनादिसिद्धम्। पुरा गीतां कण्डुकल्पितेयमिति न मन्तव्यम्। ऋच एव सामत्वात्पुरा विद्यमानामेवेदानीं गीयमानां गीताम्। एतत्कृतत्वेऽपि सामध्वनिवत्समस्तपापापनोदनक्षमाम्। धर्मिष्ठां वेदोक्तधर्मोपमेयस्मृत्युक्तप्रतिपादिकाम्। अनेन परमप्रयोजनत्वमुक्तम्। सत्यवादिनीमिति पाठे—अबाधितार्थप्रतिपादिनीं गाथाम् अनेकार्थोचितसुलभाभ्यस

अकृतापकारमयमेव शरण्य इति प्राप्तं पुरुषं प्रतिगृह्णीयादिति किमुतेति भावः ॥ २५ ॥ स वध्यः सचिवैः सह इति सुग्रीवोक्तं शरणागतस्य विभीषणस्य

स०—पिपीलिकालिपिवद्यादृच्छिकत्वान्न तच्चेष्टा धर्मे प्रमाणीस्यादित्यतो महर्षिगीतां गाथां कथयति—ऋषेरिति। रामोक्तेस्तिर्यगतिर्यगादिविषयत्वादेवमादिनिदर्शनं युक्तमिति भावः। "नहि पितुः पाण्डित्येन पुत्रः पण्डितो भवति" इति न्यायेनातत्सदृशपुत्रगीतेत्यतस्तं विशिनष्टि—परमर्षिणेति। पितुः ऋषित्वम् एतस्य परमर्षित्वमिति तद्गीता(गाथा)कथा आदर्तव्येत्यनेन सूचयति ॥ २६ ॥

नीयत्वाय सङ्कुचितशब्दां शृणु, इतः पूर्वमेतद्गाथानाकर्णनेन खलु त्वमेवमाविलात्माऽसि एनामवहितमनाः शृणु ॥ २६ ॥ अथ कण्डुगाथायां चतुः श्लोक्यामाद्यश्लोकेन पूर्णप्रपत्त्यसिद्धावपि गत्यन्तरशून्यतया आत्मनिक्षेपाभिप्रायव्यञ्जकशरणागतिशकलतुल्याञ्जलिबन्धादिमात्रविधानमपि हानिं न नयेत् तत्करणमनुग्रहावहमित्याह–बद्धाञ्जलिपुटमिति । अनुकूलबुद्धिवाग्वृत्त्यभावेऽप्यञ्जलिमात्रमेवालम् । "अञ्जलिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादिनी" इति स्वतन्त्रस्याप्याशु दयाजननी मुद्रा खल्वियम् । दीनम् एवमञ्जलिबन्धमात्रं विनापि कार्पण्यद्योतनावस्थानमेवालम् । याचन्तम् अञ्जल्याद्य

बद्धाञ्जलिपुटं दीनं याचन्तं शरणागतम् । न हन्यादानृशंस्यार्थमपि शत्रुं परन्तप ॥ २७ ॥
आर्तो वा यदि वा दृप्तः परेषां शरणागतः । अरिः प्राणान् परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥ २८ ॥

भावेऽपि कार्पण्याद्योतनेप्यहृदयप्रार्थनैवालम् । शरणागतम् अञ्जलिबन्धादित्रयेप्यविद्यमाने रक्षकनिवासस्थलाभिगमनमेवालम् । पूर्वं स्वरक्षाभरनिक्षेपरूप शरणागतिशकलान्युक्त्वा शरणागतमिति पूर्णप्रपत्तिरुक्तेति वा स्यात् । अपि शत्रुं साक्षाच्छत्रुमपि न हन्यात् । अयं शास्त्रार्थ ऐहिकाभ्युदयार्थो वा पर लोकार्थो वा प्रत्यवायपरिहारार्थो वेत्युक्ते सति तेभ्यः प्राक्प्रयोजनान्तरमाह आनृशंस्यार्थमिति । अघातुकत्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । नृशंसोऽयमिति लोकाप वादपरिहारार्थमिति यावत् । यद्वा आनृशंस्यं सकलधर्मसारभूतो दयागुणः तद्रक्षणार्थं वा । यथोक्तं सीतया "आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतः" इति । परन्तपेति । कण्डुरपि कंचिद्राजानं प्रत्युक्तवानिति गम्यते । परन्तप ! शरणागते किं पौरुषप्रकटनेन प्रत्यर्थिषु खलु तत्कर्तव्यमिति भावः ॥ २७ ॥ पूर्वं न हन्यादिति स्वेन क्रियमाणं हननमात्रं प्रतिषिद्धम् । अत्र स्वेतरक्रियमाणशरणागतपीडायामपि शरणागते आर्तत्वदृप्तत्वविभागा नालोचनेन प्राणान् हित्वा तद्रक्षणं कार्यमित्याह–आर्तो, वेति । आर्तः स्वाभिमतसम्भवे विलम्बाक्षमतीव्रसंवेगवान् वा, शरणागमनवेलायामपि स्वाप राधनिमित्तभयादिमान् वेत्यर्थः । दृप्तस्तु विलम्बाविलम्बावनादृत्य फलसिद्धिमात्रसक्तः । अस्यां वेलायां विनयस्वापराधभयशून्यो वा । मुमुक्षुपक्षे संसारजुगुप्सानुसन्धानेन सद्य एव देहनिवृत्तिकाम आर्तः । दृप्तः शरीरावसाने मुक्तिकामः । यद्वा आकिञ्चन्यानन्यगतित्वपुरस्सरं प्रपन्न आर्तः । स्तोभ

त्याज्यत्वं परिहर्तुं कण्डुमहर्षिगीतगाथामाह–ऋषेरित्यादि । धर्मिष्ठां धर्मपराम् । सत्यवादिनीमबाधितार्थप्रतिपादिनीम् ॥ २६ ॥ आनृशंस्यार्थमघातुकत्वसिद्ध्यर्थं न हन्यादिति सम्बन्धः । परंतपेति कण्डुरपि यं कश्चित्सम्बोध्योपदिशति ॥ २७ ॥ आर्त इति । परेषां शत्रूणां मध्ये आर्तः स्वाभिमते विलम्बाक्षमावान् ।

हेलनादिरूपेण शरणागतोऽस्मीति ब्रुवन् दृप्तः । परेषां शरणागतः स्वव्यतिरिक्तशरणागतः । यद्वा परेषामिति निर्धारणे षष्ठी । परेषां मध्ये शरणागतोऽरिः वैरे हृदि विद्यमानेपि शरणागतिशब्दमात्रमभिदधानः पुरुषः । कृतात्मना निश्चितमनस्केन, धर्मशास्त्रविश्वासशालिनेत्यर्थः । प्राणान् परित्यज्य रक्षितव्यः, अस्थिरान् प्राणान्परित्यज्य स्थिरं शरणागतरक्षणं कर्तव्यम् । कृतात्मनेति विशेषणेन विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वमुक्तम् । शरणागतरक्षणशास्त्रस्य निरवकाशत्वात् "सर्वथैवात्मानं गोपायेत्" इति शास्त्रस्य सावकाशत्वात् तद्व्यतिरिक्तविषयेऽप्यवस्थाप्यमिति भावः ॥ २८ ॥

स चेद्भयाद्वा मोहाद्वा कामाद्वापि न रक्षति । स्वया शक्त्या यथासत्त्वं तत्पापं लोकगर्हितम् ॥ २९ ॥
विनष्टः पश्यतस्तस्यारक्षिणः शरणागतः । आदाय सुकृतं तस्य सर्वं गच्छेदरक्षितः ॥ ३० ॥

एवं शरणागतरक्षणधर्मे चोदनामभिधाय तदरक्षणे प्रत्यवायमाह—स चेदिति । भयात् तद्रक्षणे तच्छत्रुसकाशात् तस्माद्वा । किरातन्यायेन स्वस्यापि भयमुत्प्रेक्ष्य ततो हेतोः । मोहात् शास्त्रार्थापरिज्ञानात् । कामात् स्वच्छन्दवृत्तिस्वाभाव्यात्, तच्छत्रुसकाशात्किंचिल्लाभापेक्षणाद्वा । स्वया शक्त्या स्वकीयेन केनचित्सामर्थ्यप्रकारेण । स्वसहायसम्पादनस्वकीयद्रव्यदानादिना शरीरत्यागपर्यन्तेनोपायकलापेनेत्यर्थः । यथासत्त्वं सत्त्वमनतिक्रम्य शक्तौ सत्यामपि येन केनचिच्छलेन शक्तिवञ्चनामकृत्वा । तत् अरक्षणम् । पापं प्रत्यवायहेतुः । अनेन निरयहेतुत्वमुक्तम् । न केवलं परलोकबाधकम्, इह लोकेऽपि सर्वजनगर्हितमित्याह लोकगर्हितमिति ॥ २९ ॥ न केवलमैहिकानर्थहेतुत्वमात्रम् पूर्वसञ्चितसकलसुकृत विनाशकमपीत्याह—विनष्ट इति । यः कश्चिद्यं कञ्चिच्छरणमागतः । तमरक्षिणस्तस्य पश्यतः रक्षकत्वेन वृते समर्थे च तस्मिन् पश्यति ।

दृप्तः शरणागमनवेलायामपि गूढहृदयतयाऽनुपशान्तशत्रुभावः । अरिः कृतात्मना प्राणानपि परित्यज्य रक्षितव्य इति सम्बन्धः ॥ २८ ॥ सः भयात्तद्रक्षणे शत्रोः सकाशात्तस्माद्वा स्वस्यापि भयमुत्प्रेक्ष्य ततो हेतोर्वा मोहाच्छास्त्रार्थापरिज्ञानाद्वा कामात्तच्छत्रोस्सकाशात्किञ्चित्फलापेक्षणाद्वा स्वया शक्त्या स्वकीयेन केन चित्सामर्थ्येन सहायसम्पादनस्वकीयद्रव्यदानादिना वा यथान्यायं न्यायमनतिक्रम्य न रक्षति, शरणागतमिति शेषः। तत् पापं तच्छरणागतारक्षणं पापं पापहेतुः। न केवलं पापहेतुः,इह लोकेऽपि सर्वजनगर्हितमित्याह लोकगर्हितमिति॥२९॥ न केवलमैहिकामुष्मिकानर्थहेतुत्वमात्रम्, पूर्वसञ्चितसकलसुकृतविनाशकत्वमपीत्याह—विनष्ट इति । यः कश्चित् यं कञ्चिच्छरणमुपगतः रक्षिणस्तस्य पश्यतः रक्षकत्वेन वृते समर्थे च तस्मिन् पश्यत्येव तेनारक्षितः तदरक्षणेनैव स्वशत्रुसकाशात्

तेनारक्षणेनैव स्वशत्रुसकाशाद्विनष्टश्चेत् तस्य अरक्षकस्य सम्बन्धि अनादिकालसञ्चितं सर्वं सुकृतमादाय गच्छति । अस्यारक्षकस्य समार्जित सकलसुकृतक्षयो भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ कण्डुवचनचतुःश्लोकीतात्पर्यं सङ्ग्रहेणाह–एवं दोषो महानत्र प्रपन्नानामरक्षणे इत्यर्धेन ॥ ३१ ॥ विस्तरेणाह–अस्वर्ग्यमित्यादिना । अस्वर्ग्यं स्वर्गविरुद्धम्, नरकहेतुभूतमित्यर्थः । अयशस्यम् अकीर्तिकरम् । बलवीर्यविनाशनम्, ययोः शारीरबलवीर्ययोः सतो रेव शरणागतो न रक्षितः तयोर्विनाशकमित्यर्थः । अत्र अरक्षणमिति विशेष्यमनुषज्यते ॥ ३२ ॥ एवं शरणागतरक्षणे कण्डुवचनं प्रमाणयित्वा धर्म

एवं दोषो महानत्र प्रपन्नानामरक्षणे ॥ ३१ ॥ अस्वर्ग्यं चायशस्यं च बलवीर्यविनाशनम् ॥ ३२ ॥ करिष्यामि यथार्थं तु कण्डोर्वचनमुत्तमम् ॥ ३३ ॥ धर्मिष्ठं च यशस्यं च स्वर्ग्यं स्यात्तु फलोदये ॥ ३४ ॥ सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं मम ॥ ३५ ॥

संस्थापनप्रवृत्तस्य ममैतदवश्यं पालनीयमित्याह–करिष्यामीति । उत्तमं लोकाहतम् ॥ ३३ ॥ न केवलमकरणे प्रत्यवायबाहुल्यम्, करणे दृष्टादृष्टाभ्यु दया बहवः सन्तीत्यपि कण्डुवचनतात्पर्यमिति रामः स्वयमाह–धर्मिष्ठमिति । पापनिवर्तकधर्मोपेतत्वं विवक्षितम् । फलहेतुधर्मोपेतत्वस्य स्वर्ग्यमित्य नेनैव सिद्धत्वात् । फलोदये फलप्रदानकाले समुपस्थिते । स्वर्ग्यं स्वर्गहेतुरित्यर्थः । अत्र प्रतिपाद्यगतं धर्मिष्ठत्वादिकं प्रतिपादकवचने समुपचर्यते ॥३४॥ एवं " श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ " इति याज्ञवल्क्योक्तधर्मप्रमाणेषु श्रूयत इत्यनेन " तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्ति " इत्यादिना श्रुतिः, कण्डुगाथामुखेन स्मृतिः, कपोतादिना शिष्टाचारः, प्रतिपक्षनिरसनपूर्वकं बलवदुपपादनेन स्वप्रियत्वं चेत्येवं चतुर्षु प्रमाणेषु प्रपन्नरक्षणरूपपरमधर्मविषयेषु दर्शितेषु सम्प्रति तत्र प्रमाणं पञ्चमं दर्शयति–सकृदेवेति ।

विनष्टश्चेत्तस्यारक्षकस्य सम्बन्धि अनादिकालसञ्चितं सर्वं सुकृतमादाय गच्छति तत्प्राप्यपुण्यलोकान् स्वयमध्यास्ते ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अस्वर्ग्यमित्यादिसार्ध श्लोकमेकं वाक्यम् । कण्डोर्वचनम् । अस्वर्ग्यम् अयशस्यं बलवीर्यविनाशनं च, अरक्षितमिति शेषः । धर्मिष्ठं पापनिवर्तकधर्महेतुकम् । यशस्यं कीर्तिकरम् । फलोदये फलप्रदानकाले समुपस्थिते स्वर्ग्यं स्वर्गप्रदं च स्यात्, रक्षितुरिति शेषः । अतस्तद्वचनं यथार्थं करिष्यामि, कण्डुनोक्तप्रकारेणावश्यमार्तरक्षणं करिष्यामीत्यर्थः । एवं धर्मशास्त्रप्रसिद्धं शरणागतरक्षणरूपं धर्ममवश्यमनुतिष्ठामीत्युक्तम् ॥ ३२–३४ ॥ तिष्ठतु नामैतत्, सर्वलोकस्वामिनस्सर्वलोकशरण्यस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः परमकारुणिकस्य ममानादिसङ्कल्पसिद्धतया सहजव्रतविशेषोऽप्यस्तीत्याह–सकृदेवेति । एकवारमेव प्रपन्नायेति गत्यर्थस्य पदेः ज्ञानार्थत्वान्मानसप्रपत्तिरुक्ता ।

सकृदेव एकवारमेव । उपायान्तरेष्वावृत्तिः शास्त्रार्थः प्रपत्तौ त्वनावृत्तिः । " सकृदेव हि शास्त्रार्थः कृतोऽयं तारयेन्नरम् " इत्युक्तेः । प्रपन्नाय "गत्यर्था ज्ञानार्थाः" इति न्यायेनात्र मानसप्रपत्तिरुच्यते । तवास्मीति तु वाचिकी । उभयोरन्यतरेण युक्तायापीत्यर्थः । यद्वा प्रपन्नायेत्युपायः कथ्यते । तवास्मीति च याचत इति तच्छेषवृत्तिलक्षणफलविशेषप्रार्थना । एँवम्भूतायाधिकारिणे । सर्वभूतेभ्य इति " भीत्रार्थानां भयहेतुः " इत्यपादानत्वम् । भयहेतुतया शङ्कितेभ्यः सर्वभूतेभ्यः । अभयं भयाभावं ददामि । अभयमेव मोक्षो नाम । "अथ सोऽभयं गतो भवति । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति" इति ब्रह्मविद्याफलत्वेन श्रवणात् । एतत् तवास्मीति फलविशेषयाच्ञेति पक्षस्यानुकूलम् । पक्षान्तरे त्रैवर्गिकफलानामप्येतदुपलक्षणम् । स्वस्य सकल

आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया । विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम् ॥ ३६ ॥

फलप्रदत्वात् । एतद्व्रतं मम व्रतवदिदं कस्यांचिदपि दशायां परित्यागायोग्यमित्यर्थः । अत्र सर्वभूतेभ्य इत्यपि चतुर्थी । प्रपन्नसम्बन्धिभ्योऽपि सर्वभूतेभ्यो ऽभयं ददामि । " पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः । तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ " इत्युक्तेः ॥ ३५ ॥ एवमुक्ते सत्यसम्भव दुत्तरं प्रशान्तप्रेमान्ध्यतया प्रसन्नमुखं विभीषणाभिमुखं सुग्रीवमालोक्य तमेव तदानयने नियुङ्क्ते–आनयैनमिति । निवेदयतेति सपरिवारान् युष्मान् पुरुष कारतया वृतवन्तमेनं यूयमेवानयत तथा सत्येतावत्पर्यन्तमस्वीकारकृतदुःखमस्य निवर्तेत । हरिश्रेष्ठ ! तस्य दुःखनिवृत्तये त्वमेव गत्वाऽऽनयसि चेन्मयि स्नेहवद्वचो हरिभ्यः श्रेष्ठं भवन्तमतिक्रम्य किमहं स्वीकरोमि । दत्तमस्याभयं मया अस्य स्वबन्धुत्यागपूर्वकं स्वनिकर्षकीर्तनपुरस्सरं चागतस्य

तवास्मीति च याचते उभयोरन्यतरेणापि युक्तायेत्यर्थः । यद्वा प्रपन्नायेत्युपायः कथ्यते । तवास्मीति तच्छेषवृत्तिलक्षणा फलविशेषप्रार्थना । एवंविधायाधिकारिणे । सर्वभूतेभ्य इति " भीत्रार्थानां भयहेतुः " इति पञ्चमी । भयहेतुतया शङ्कितेभ्यो भूतेभ्यः ब्रह्मपर्यन्तसर्वभूतेभ्योऽभयं भयाभावं ददामि । अभयमेव मोक्षो नाम " अथ सोऽभयं गतो भवति, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति " इति ब्रह्मविद्याफलत्वेन श्रवणात्तवास्मीति फलविशेषमाप्नोति । पक्षस्यानुकूलं पक्षान्तरं चातुर्वर्गिकफलानामप्येतदुपलक्षणम् । स्वस्य सकलफलप्रदत्वादेतद्व्रतं मम सत्यसन्धस्य कस्याश्चिद्दशायामपरित्यागयोग्यमादाय सिद्धं सदाचरण शीलमित्यर्थः । ददामीति वर्तमानप्रयोगेणाभयप्रदानस्य यावदात्मभावित्वं द्योत्यते ॥३५॥ स्वयं विभीषणो वा अन्यो वेति न ज्ञायते, कथमेवमविचार्याभयं दीयत इत्याशङ्क्याह विभीषणो वा भवतु यदि वा रावणो वा भवतु । राघवं शरणं गत इति वाक्यश्रवणानन्तरमेव अभयमस्मै दत्तम्, किं विचारेणेत्याह–आनयैन मिति । अयं विभीषणो वा भवतु यदि वा रावणः स्वयम्, विभीषणवेषधारी तादृशापराधी साक्षाद्रावणो वा भवतु अस्य मया शरणागतरक्षणव्रतैकदीक्षादक्षेण

मया मित्रभावेनैवालमिति मन्यमानेन अभयं दत्तम्, शरणशब्दश्रवणकाल एवेति शेषः । कथमानयेयमित्याकुलितं समाधत्ते विभीषणो वेत्यादिना। विभीषणोवा "विभीषणस्तु धर्मात्मा" इति विभीषणस्वीकारो धर्मवत्स्वीकारतया नोत्कर्षाय। रावणस्य नृशंसस्येति रावणस्वीकार एवोत्कर्षः स्यादिति । विभीषणस्वीकारे तत्परिकराश्चत्वार एव रक्षिताः स्युः। रावणस्वीकारे तु लङ्कास्थाः सर्वेऽपि रक्षिताः स्युरिति महान् लाभः। सुग्रीव ! अस्माकमागतोऽतिशयो युष्माकं तुल्यः खलु, 'एकं दुःखं सुखं च नौ' इत्युक्तेः। यदि वा रावणः स्वयं यत्सम्बन्धेन विभीषणेऽप्यतिशङ्का स एवास्तु।

रामस्य तु वचः श्रुत्वा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः। प्रत्यभाषत काकुत्स्थं सौहार्देन प्रचोदितः ॥ ३७ ॥
किमत्र चित्रं धर्मज्ञ लोकनाथ सुखावह। यत्त्वमार्यं प्रभाषेथाः सत्त्ववान् सत्पथे स्थितः ॥ ३८ ॥

स्वयम् सीतामपुरस्कृत्य स्वयमागतो रावणो वाऽस्तु। यद्वा स्वयम् अयं यदि विभीषणो न भवति किंतु कामरूपी रावण एव विभीषणभूमिकां परिगृह्य यद्यागतः तथाप्यस्याभयं मया दत्तम्। त्वमपि रावणोऽयं न तु विभीषण इति विज्ञापनायापि पुनर्नागच्छेः, किंत्वानयैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अथ सुग्रीवः क्वचिदप्यसम्भावितं रामस्य शरणागते स्वस्मिंश्च सौहार्दातिशयमालोच्य विस्मयपरवश आह–रामस्येति । सौहार्देन प्रचोदितः सर्वानपि दोषाननालोच्य विपरीतप्रवृत्तान् पूर्वसुहृदो नानाप्रकारैरनुनीय 'यदि वा रावणः स्वयम्' इति वदतो रामचन्द्रस्य कोऽयं सौहार्दातिशय इति विस्मयेन प्रेरित इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ एवं विस्मयातिशयाद्वक्तुमुपक्रान्तो रामस्य स्वाभाविकान् कल्याणगुणौघानालोच्य सहजधर्मत्वादेतद्रामे नाश्चर्यकरमित्याह–किमिति। धर्मज्ञ! धर्मसूक्ष्मतत्त्वज्ञस्य तव धर्मानुष्ठानं किमाश्चर्यम्। लोकनाथ ! भृत्यवर्गसंरक्षणं स्वामिनः किं चित्रम्। सुखावह! स्वयमवाप्तसमस्तकामत्वेन परप्रयोजनैकपरायणस्य सर्वसुखकारिणस्तव शरणागतेषु समाश्रितेष्वस्मासु सुखकारित्वे को वा विस्मयः। आर्यं समीचीनम् । सत्त्ववान् प्रशस्ताध्यवसायवान्। "द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु" इत्यमरः। दृढव्रतस्य व्रतपरिपालनं किमद्भुतम्। यद्वा सत्त्वं बलम्, सर्वशक्तेस्तव

अभयं दत्तम्, त्वमपि रावणोऽयं न तु विभीषण इति विज्ञापनाय पुनः पुनर्नागच्छेः किन्त्वानयैवेत्यर्थः ॥३६॥३७॥ अथ सुग्रीवः कुत्रचिदप्यसम्भावितशरणागतरक्षणं स्वस्मिन् सौहार्दातिशयं चालोच्य विस्मयपरवश आह–किमत्रेति । धर्मज्ञ शरणागतरक्षणधर्मरहस्यज्ञ ! लोकनाथ सर्वजनस्वामिन् ! सुखावह सर्वजनानन्दकारिन् ! त्वं सत्त्ववान् सत्त्वगुणैकनिष्ठः सत्पथे स्थितस्सन् आर्यं कल्याणं प्रभाषेथा इति यत् अत्र किं चित्रम् ? धर्मसंस्थापनार्थमेवावतीर्णस्य तव शरणागत

समाश्रितभयनिवारणं किमाश्चर्यम्। सत्पथे स्थितः, धर्मसंस्थापनार्थमेवावतीर्णस्य शरणागतरक्षणरूपविशेषधर्मानुष्ठानं नाश्चर्यमित्यर्थः । प्रपन्न संरक्षणे धर्मज्ञत्वादिष्वन्यतम एव गुणः पर्याप्तः, किमुत सर्वेऽपि समुदिता इति भावः ॥३८॥ किमस्मत्प्रशंसनेन त्वन्मनःप्रवृत्तौ खलु विभीषणो ग्राह्यः स्यात्तत्राह–ममेति। मम 'वध्यतामेष तीव्रेण दण्डेन' इत्युक्तवतोऽपि। न केवलमस्मिन्नर्थे मदन्तःकरणप्रवृत्तिरेकमेव प्रमाणम्, प्रमाणान्तराण्यपि सन्तीत्याह अनुमानादिति। अनुमानात् त्वया हनुमता चोक्तयुक्तिकदम्बात् भावात् भावबोधकान्मुखप्रसादादिलिङ्गात्। सर्वतः सर्वत्र, अन्तर्बहिश्च

मम चाप्यन्तरात्माऽयं शुद्धं वेत्ति विभीषणम्। अनुमानाच्च भावाच्च सर्वतः सुपरीक्षितः ॥ ३९ ॥ तस्मात् क्षिप्रं सहास्माभिस्तुल्यो भवतु राघव। विभीषणो महाप्राज्ञः सखित्वं चाभ्युपैतु नः ॥४०॥ ततस्तु सुग्रीववचो निशम्य तद्धरीश्वरेणाभिहितं नरेश्वरः। विभीषणेनाशु जगाम सङ्गमं पतत्रिराजेन यथा पुरन्दरः ॥ ४१ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

इत्यर्थः। यद्वा अनुमानात् हृदयप्रकाशकमुखविकासादिलिङ्गात्। भावादार्तध्वनिप्रकाशितमृदुस्वभावात्। चशब्देन वध्यतामपीत्युक्तावस्थायां न त्यजेयमिति कालेऽप्येकरूपत्वं समुच्चीयते। सुपरीक्षितः संशयविपर्ययराहित्येन परीक्षितः। अन्तरात्मा अन्तःकरणम्। चापीति रामान्तःकरणसमुच्चयार्थः ॥ ३९ ॥ पूर्वमानयैनमिति नियुक्तमनुतिष्ठति–तस्मादिति। क्षिप्रं पूर्वमज्ञानवशान्मया पापमाचरितम्। तत्त्वविचारे त्वयं क्षणमात्रं विलम्बानर्ह इति भावः। तुल्यो भवतु निवेदयत मामिति पुरुषकारकरणायाभ्यर्थितानां नृशंसानामस्माकं पुरुषकारत्वं सम्पादयितुमेव तवायं प्रयासश्च सिद्धः। इतः परमस्माभिः पुरुषकारव्यापारः क्रियत इत्यर्थः। एवं विभीषणस्य पुरुषार्थमर्थयित्वा तत्सख्यरूपं स्वेषां पुरुषार्थमर्थयते–विभीषण इति। महाप्राज्ञः फलसाधनोपयोगिज्ञानवान्। न केवलं ममैव, सर्वेषामिदं फलं समानमिति दर्शयितुं नः सखित्वमित्युक्तम् ॥ ४० ॥ एवं सुहृत्तरसुग्रीवा

रक्षणरूपविशेषधर्मानुष्ठानं नाश्चर्यमेवेत्यर्थः। प्रपन्नसंरक्षणे धर्मज्ञत्वादिष्वन्यतम एव गुणः पर्याप्तः किमुत सर्वेऽपि समुदिताश्चेदिति भावः ॥३८॥ मम "वध्यतामेष तीव्रेण दण्डेन" इत्युक्तवतः अन्तरात्मा अन्तःकरणं विभीषणं शुद्धं वेत्ति। किञ्चानुमानात् त्वदुक्तयुक्तिसमूहात्, भावात् अभिप्रायबोधकमुखप्रसादाल्लिङ्गात्। सर्वतः अन्तर्बहिश्च सुपरीक्षितः शुद्धत्वेन सम्यङ्निश्चितः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तत इति। नरेश्वरः यथोक्तं यथावदुक्तं तद्वचनं 'मम चाप्यन्तरात्माऽयं शुद्धं वेत्ति विभीषणम्'

स०–हरीश्वरेण हनुमताऽभिहितं विभीषणेन सङ्गमं सख्यं जगाम, मनसेति शेषः। पतत्रिराजेन गरुडेन पुरन्दरो यथा अमृतहरणकाले सख्यं जगाम तद्वत् ॥ ४१ ॥

भ्यनुज्ञानानन्तरं शरण्यस्य शरणागतसङ्गमविशेषं दर्शयति—तत इति । सुग्रीववचो निशम्य ततो हरीश्वरेणाभिहितं विभीषणेन सङ्गमं जगामेत्यन्वयः । अभिहितं हे विभीषण ! राघवस्तवाभयं दत्तवान् राघवमुपयाहीत्येवं सुग्रीवोक्तम् । नरेश्वरः सङ्गमं जगामेति सङ्गमोऽपि कर्तुरीप्सिततमत्वकथनेन रामस्यायं लाभ इति गम्यते । न त्यजेयं कथंचनेत्यादिभिः सुग्रीवादिवाक्यरूपविरोधिनिरसनपूर्वकं श्रीविभीषणस्वीकारं प्रतिश्रुत्य कथंचित्सुग्रीवादिवाक्यजनितं विलम्बमविषह्य त्वरया रक्षितुं स्वयमेव तेन सङ्गत इत्याह विभीषणेनाशु जगाम सङ्गममिति । आशु त्वरितम् । आश्रितसंश्लेषे स्वयं त्वरातिशयवानिति भावः । पुरन्दरो यथा पतत्रिराजेन सङ्गमं स्वलाभममन्यत तथाऽयमपीति दृष्टान्ताभिप्रायः । यद्वा सुग्रीवस्य बुद्धिः पुनर्विपरीता चेत्कार्यहानिरिति शीघ्रं जगाम ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥१८॥

राघवेणाभये दत्ते सन्नतो रावणानुजः । विभीषणो महाप्राज्ञो भूमिं समवलोकयन् ।
खात्पपातावनीं हृष्टो भक्तैरनुचरैः सह ॥ १ ॥

एवं शरण्यस्य शरणागतसङ्गमरूपफलमुक्त्वा शरणागतस्य शरण्यसेवाख्यपुरुषार्थलाभमाह—राघवेणेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । अभये स्वापेक्षिते सर्वभूताभये दत्ते । सन्नतः 'गुणैर्दास्यमुपागतः' इति न्यायेन पूर्वश्रुतेभ्योऽप्यधिकानां रामकल्याणगुणानां साक्षात्कारेण सम्यक्प्रह्वीभूताङ्गः । महाप्राज्ञः निरपायोपायपरिग्रहेण परमपुरुषार्थलाभाद्वेदशास्त्राभ्यासातिशयजनितप्रज्ञातिशयस्य फलमिदानीं निर्वृत्तमिति भावः । भूमिं समवलोकयन् अन्तरङ्गसचिवसमूहसम्मर्दनिरवकाशेऽपि रामपुरोदेशे सचिवैरेव सयूथ्यतामापन्नस्य विभीषणस्य स्वपरिषन्मध्ये दत्तं भूतलावकाशं सम्यक्पश्यन् । खादवनीं पपातेति प्राथमिको दूरप्रणाम उच्यते । प्रणामाद्ययोग्यस्थानमाकाशं परित्यज्य पाणिपादशिरःप्रभृतिभिरष्टाङ्गैर्भूमिं प्राप्तवानित्यर्थः ।

इत्यादि सुग्रीववचनं निशम्य ततः हरीश्वरेणाभिहितं विभीषणसङ्गमं जगामेति सम्बन्धः ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामा० युद्धकाण्ड० अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥
राघवेणेति । सन्नतः स्वामिसन्निधौ पादपुरस्सरावरोहणमनुचितमिति मत्वा प्रह्वीभूतशिरस्कस्सन्नित्यर्थः । भूमिम् आनयनोद्युक्तैः सुग्रीवादिभिरित आगच्छेति

स०—सन्नतः प्रवणः । सत्स्वभावत्वात्सत्सु नत इति वा । भूमिं समवलोकयत्, अवतरणायेति भावः । हृष्टः महालाभो जात इति प्रीतमनाः । रामस्य पादयोः, अनेन न केवलमयमम्बरचर ऐहिकफलावलम्बी, किन्तु मोक्षज्ञानानन्दाद्यर्थी चेति सूचयति । यथोक्तं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ययोः "सुवरिति प्रतिष्ठे द्वे एते प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे" " स्वित्यानन्दसमुद्दिष्टो वरिति ज्ञानमुच्यते । मोक्षदानेन तद्दानात्सुवरस्य पदद्वयम् ।

नन्वपेक्षितमभयं दत्तमेव पुनः किमर्थं प्रणनामेत्यत्राह हृष्ट इति । रामस्य स्वरूपरूपगुणानुभवजनितहर्षविवशीकृतशरीर एव प्रणतः । न तु किमपि प्रयोजनमुद्दिश्येत्यर्थः । भक्तैरनुचरैः सहेति " राघवं शरणं गतः । निवेदयत माम् " इति विभीषणस्यैकस्यैवोपायानुष्ठानश्रवणेऽपि तदनुबन्धिनां तद्भक्तिवशादेव रामपरिचरणं समानमित्युच्यते। उक्तं हि "पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः । तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥" इति ॥ १ ॥ पूर्वं वाचिका प्रपत्तिः कृता, सम्प्रति कायिकशरणागतिं प्रयुङ्क्ते–स त्विति । स तु पूर्वस्माद्विलक्षणः, संशयविपर्ययनिवृत्त्या अनुकूलत्व

स तु रामस्य धर्मात्मा निपपात विभीषणः । पादयोः शरणान्वेषी चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ २ ॥
अब्रवीच्च तदा रामं वाक्यं तत्र विभीषणः । धर्मयुक्तं च युक्तं च साम्प्रतं सम्प्रहर्षणम् ॥ ३ ॥

निर्णयविषय इत्यर्थः । धर्मात्मा सर्वावस्थास्वप्यप्रच्युतशरणागतिधर्मनिष्ठावान् । वध्यतामिति शङ्क्यतामिति न त्यजेयमिति आनयैनमिति अस्माभिस्तुल्यो भवत्विति चोक्तासु सर्वावस्थास्वप्यविचारेणैकरूपचित्त इत्यर्थः । अनेन विभीषणस्य महाविश्वास उक्तः । शरणान्वेषी कृतशरणवरणः । विभीषणः, रामस्य स्वस्मिन् पक्षपातातिशयद्योतकाभिरामाकारस्य । पादयोः स्तनन्धयस्य मातृस्तनवत् श्रीपादावेव स्वस्य भोग्यभूताविति पपात, अन्यैरागत्य प्रशिथिलानवयवान् सम्यग्योजयित्वा यथोत्थाप्येत तथा पपात । चतुर्भिः सह राक्षसैः, करचरणाद्यवयववत्तत्परतन्त्रैरित्यर्थः । तत्रानुकूल्यसङ्कल्पप्रातिकूल्यवर्जनवत्त्वमुक्तम् । धर्मात्मेति महाविश्वासः शरणान्वेषीति गोप्तृत्ववरणं पपातेत्यात्मनिक्षेप इति साङ्गशरणागतिः कृता भवति ॥ २ ॥ एवं कायिकी शरणागतिरुक्ता, अथ वाचिकीं दर्शयति–अब्रवीदिति । तदा पादपतनसमये । तत्र सुग्रीवादीनां सर्वेषामैकमत्यवति सदसि ।

निर्दिष्टां भुवम् । हृष्टः अभिमतवस्तुलाभजनितप्रीतियुक्तः ॥ १ ॥ पादयोर्निपपातेत्यनेन स्तनन्धयस्य मातुः स्तनाविव शरणागतस्य शरण्यस्य पादारविन्दद्वयमेव भोग्यत्वेन परमप्राप्यमिति द्योत्यते ॥ २ ॥ अब्रवीदिति । तत्र सुग्रीवादिसचिवसमेतरामसन्निधौ । युक्तं युक्तियुक्तम् । साम्प्रतं संप्रहर्षणं सद्यस्सन्तोषकरम् ॥ ३ ॥

–दक्षिणश्चेति सव्यश्च " इति । अथ अवतरणानन्तरम् । चतुर्भिस्सचिवैः सह सहितः । यः निपपाता नितरां पान्ति जगदिति निपाः ब्रह्माद्याः तान् पाति स्वभावेन न फलाशयेति निपपाता । तं रामं प्रति विभीषणोऽब्रवीदिति श्लोकद्वयस्यैकान्वयः । अथवा स्वयं पादयोर्निपपात । स्वामित्वात्स्वस्य प्रथमतः प्रणामः । अथ अनन्तरं स विभीषणः चतुर्भिः सचिवैस्सह निपपात । अथवा खात्पपातेति पूर्वम् । अनन्तरं रामस्य समीपत इति शेषः । अथ तदनन्तरं चतुर्भी राक्षसैस्सह रामस्य पादयोर्निपपात । एतं विशेषं तुशब्द उद्बोधयति । अथ विभीषणस्य रामपादनिपतनानन्तरम् । स रावणः चतुर्भी राक्षसैः कुम्भकर्णमहापार्श्वेन्द्रजित्प्रहस्तैस्सह निपपातेति मध्य एष्यन्नयेन कविवचनं वा चतुर्भिरभिहितैस्सहेतरराक्षसैर्वा रामप्रणिपातस्तन्निपातहेतुरिति भावः ॥ १ ॥ २ ॥

रामं पूर्वं सुग्रीवादिपुरुषकारभूतान् प्रति, सम्प्रति शरण्यमेव। धर्मयुक्तं शरणागत्यङ्गानुकूलसङ्कल्पादिधर्मयुक्तम् । युक्तं समर्थकारुणिकशरण्यविषयतया योग्यम् । साम्प्रतं सम्प्रहर्षणम् पूर्वं 'राघवं शरणं गतः' इत्युक्तिदशायां सुग्रीवादीनां श्रुतिकटुकं जातम्, इदानीं सर्वसम्प्रहर्षणम् ॥ ३ ॥ अनुज इति। पूर्वं निवेदयतेत्यत्र पुरुषकारभूतान् प्रत्युक्तम्, इदानीं साक्षाच्छरण्यं प्रतीति न पुनरुक्तिः । पूर्वार्धेन स्वदोषख्यापनादाकिञ्चन्यमुक्तम् । सर्वभूतानां शरण्यं रावणस्यापि शरणं भवामीति कृतसङ्कल्पम् । भवन्तं ज्ञानशक्त्यादिपरिपूर्णम् ॥ ४ ॥ अनन्तरं प्राप्यान्तरनिरसनपूर्वकं त्वमेव प्राप्य इत्याह–

अनुजो रावणस्याहं तेन चाप्यवमानितः। भवन्तं सर्वभूतानां शरण्यं शरणागतः ॥ ४ ॥
परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि वै। भवद्गतं मे राज्यं च जीवितं च सुखानि च ॥ ५ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत्। वचसा सान्त्वयित्वैनं लोचनाभ्यां पिबन्निव ॥ ६ ॥

परित्यक्तेति । लङ्का वासस्थानम् । मित्राणि सुहृदः । धनानि तद्द्वारा समागतानि, सोपाधिकानि वस्तूनि प्राप्यान्तराणि त्यक्तानीत्यर्थः । भवद्गतं त्वदधीनम् । राज्यमिति सर्वपरिग्रहोपलक्षणम् । जीवितमिति धारकपोषकभोग्योपलक्षणम् । सुखानि ऐहिकामुष्मिकरूपाणि । इदं सर्वं भवद्गतं भवत्कैङ्कर्यान्तर्गतम्, भवत्कैङ्कर्यं विना अन्यन्नाहमभ्यर्थयामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ तस्येति । तस्य सर्वपरिग्रहत्यागपूर्वकं रामे न्यस्तभरस्य । तद्वचनं रामकैङ्कर्यमेव सकलभोग्यजातमिति वाक्यम् । सान्त्वयित्वा शरणं गत इत्युक्तिसमय एव स्वीकार्योऽसि एतावत्पर्यन्तं विलम्बः क्षन्तव्य इति सान्त्ववचनान्युक्त्वा

'त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणङ्गतः' इत्यादि सुग्रीवादिसर्ववानरसन्निधौ कृतं प्रलपनं शरण्यरामप्रीतिवर्द्धनाय पुनरप्यनुसन्धत्ते–अनुज इति ॥ ४ ॥ परित्यक्तेति । मे राज्यादिकं सर्वं भवद्गतं वै भवदधीनमेव ॥ ५–११ ॥

स०–भवन्तं सर्वभूतानां शरण्यम् अनेनाग्रजस्य महाद्रोहेण सहवासायोग्यतां स्वस्य श्रीरामे भगवदवतारतामतिं च सूचयति ॥४॥ **मित्राणि** पूर्वं मित्रवदनुक्तानि । परित्यक्तानीति लिङ्गवचनव्यत्यासेन वा यस्यां मित्राणि धनानि च सा लङ्का परित्यक्तेति वाऽन्वयः। मे राज्यम् । जीवितं जीवनम् । सुखानि ऐहलौकिकानि पारलौकिकानि च भवद्गतानि पूर्वस्मात्परित्यक्ता मया लङ्केत्यावृत्तं सद्भवद्गतेति विपरिणतेनान्वेति। परित्यक्तः आमयो रोगरूपी प्राकाराद्यङ्गभङ्गकारित्वाद्रावणः यया सा लङ्का भवद्गता । एतेन एकां मूलनगरीं स्थापयित्वा वा स्वस्यास्त्विति रामेण गृहीत्वा राज्यप्रदानं नाभिप्रेतं विभीषणेन रामबदान्यताज्ञेनेति भावः ॥ ५ ॥

लोचनाभ्यां पिबन्निव सान्त्ववचनेन तस्य हृदयमार्द्रं कृत्वा अत्यादरेण विलोकयन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं विभीषणेन कायिककैङ्कर्ये प्रार्थिते कायिककैङ्कर्यं पश्चात् भविष्यतीति सम्प्रति वाचिककैङ्कर्यं कुर्विति दर्शयति–आख्याहीति । अत्र भवदीयानामित्यनुक्त्वा राक्षसानामित्युक्तेरयं राक्षसजातिर्न भवति किन्त्विक्ष्वाकुवंश्य इति रामो मेने इति गम्यते। भ्रमरकीटन्यायेन सद्यः स्वसाम्यप्रदं हि भगवदाश्रयणवैभवम् ॥ ७ ॥ एवमिति ।

आख्याहि मम तत्त्वेन राक्षसानां बलाबलम् ॥ ७ ॥ एवमुक्तं तदा रक्षो रामेणाक्लिष्टकर्मणा । रावणस्य बलं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ८ ॥ अवध्यः सर्वभूतानां गन्धर्वासुररक्षसाम्। राजपुत्र दशग्रीवो वरदानात् स्वयम्भुवः ॥ ९ ॥ रावणानन्तरो भ्राता मम ज्येष्ठश्च वीर्यवान् । कुम्भकर्णो महातेजाः शक्रप्रतिबलो युधि ॥ १० ॥ राम सेनापतिस्तस्य प्रहस्तो यदि वा श्रुतः। कैलासे येन सङ्ग्रामे माणिभद्रः पराजितः ॥ ११ ॥ बद्धगोधाङ्गुलित्राणस्त्ववध्यकवचो युधि । धनुरादाय यस्तिष्ठन्नदृश्यो भवतीन्द्रजित् ॥१२॥ संग्रामसमयव्यूहे तर्पयित्वा हुताशनम् । अन्तर्धानगतः शत्रूनिन्द्रजिद्धन्ति राघव ॥ १३ ॥ महोदरमहापार्श्वौ राक्षसश्चाप्यकम्पनः । अनीकस्थास्तु तस्यैते लोकपालसमा युधि ॥ १४ ॥

स्पष्टम् ॥ ८ ॥ अवध्य इति । सर्वभूतानामित्येतद्गन्धर्वादिव्यतिरिक्तपरम् । राजपुत्रेति सम्बुद्ध्या मानुषवध्यत्वं द्योतयति ॥ ९ ॥ प्रतिबलः समानबलः ॥ १० ॥ कैलासे, वर्तमान इति शेषः । माणिभद्रः कुबेरसेनापतिः । यदि वा श्रुत इति, हनुमत इति शेषः ॥ ११॥ बद्धेति । अङ्गुलीस्त्रायत इत्यङ्गुलित्राणम् अङ्गुलिकवचम् । " गोधा तलं ज्याघातवारणे " इत्यमरः । अनेन निरन्तरशरसन्धायीति गम्यते । अवध्यकवचः अभेद्यकवचः । युधि अदृश्यो भवतीत्यन्वयः । हनुमद्ग्राहकत्वेन प्रसिद्धत्वात्तस्य रावणपुत्रत्वानुक्तिः ॥ १२ ॥ कुतोऽस्यादृश्यत्वशक्तिः अदृश्यश्च किं करोतीत्याह–सङ्ग्रामेति । सङ्ग्रामसमयकृतव्यूहे । तर्पयित्वा होमैः प्रीणयित्वा ॥ १३ ॥ महोदर इत्यादि श्लोकद्वयम् । अनीकस्थाः सेनापतयः । एते महोदरादयः ।

बद्धगोधाङ्गुलित्राणः गोधा ज्याघातवारणम् । अङ्गुलित्राणमङ्गुलिवारणम् ॥ १२ ॥ सङ्ग्रामसमयव्यूहे सङ्ग्रामसमयकृतव्यूहे ॥ १३ ॥ १४ ॥

दशकोटिसहस्राणि, सन्तीति शेषः॥१४॥१५॥ स तैरित्यर्द्धम्॥१६॥ न केवलं योधनम्, पराजिताश्च ते लोकपाला इत्याह—सह देवैरित्यर्धमेकं वाक्यम्। देवैः लोकपालभिन्नैः। ते लोकपालाः। महात्मना महाधैर्येण ॥ १७ ॥ अन्वीक्ष्य आलोच्य। सर्वं कर्तव्याकर्तव्यम् ॥ १८ ॥ यानीति । कर्मापदानानि "अपदानं कर्मवृत्तम्" इत्यमरः। कारिकलभ इत्यत्रेव कर्मशब्दप्रयोगः। शौर्यकृतव्यापारा इत्यर्थः। अवगच्छामि अवधारयामीत्यर्थः ॥ १९॥ आलो

दशकोटिसहस्राणि रक्षसां कामरूपिणाम्। मांसशोणितभक्षाणां लङ्कापुरनिवासिनाम् ॥ १५ ॥ स तैस्तु सहितो राजा लोकपालानयोधयत् ॥ १६ ॥ सह देवैस्तु ते भग्ना रावणेन महात्मना ॥ १७ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा रामो दृढपराक्रमः। अन्वीक्ष्य मनसा सर्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥ यानि कर्मापदानानि रावणस्य विभीषण। आख्यातानि च तत्त्वेन ह्यवगच्छामि तान्यहम् ॥ १९ ॥ अहं हत्वा दशग्रीवं सप्रहस्तं सबान्धवम्। राजानं त्वां करिष्यामि सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥ २० ॥ रसातलं वा प्रविशेत् पातालं वापि रावणः। पितामहसकाशं वा न मे जीवन् विमोक्ष्यते ॥ २१ ॥ अहत्वा रावणं सङ्ख्ये सपुत्रबलबान्धवम्। अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि त्रिभिस्तैर्भ्रातृभिः शपे ॥ २२ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः। शिरसाऽऽवन्द्य धर्मात्मा वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ २३ ॥

चितमर्थमाह—अहमित्यादिना ॥ २० ॥ रसातलं भूविवरम्। पातालम् अधोलोकम्। पितामहसकाशं स्ववरप्रदसमीपम्। उपरितनलोकावधिभूतं सत्य लोकं वा। मे मत्तः ॥ २१ ॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन द्रढयन् सत्यमेतद्ब्रवीमि त इत्युक्तं विवृणोति—अहत्वेति। सङ्ख्ये युद्धे। तैः प्रसिद्धैः। भ्रातृभि रिति हेतुविवक्षया तृतीया ॥ २२ ॥ स्वानभिमतराज्यप्रदानप्रतिज्ञानात् वन्दनपूर्वकं स्वाभिमतं कैङ्कर्यमेव प्रयोजनान्तरनिवृत्तयेऽर्थयते—श्रुत्वेत्या

दशकोटीति प्रधानराक्षसविवक्षया ॥ १५-२० ॥ रसातलं भूमिसान्निहितलोकम्। पातालम् अधोलोकावधिभूतं लोकम्। पितामहसकाशं ब्रह्मलोकम्। मे, पुरतः इति शेषः ॥ २१ ॥ अहत्वेति। तैस्सौभ्रात्रसम्पन्नतया प्रसिद्धैः ॥ २२ ॥ २३ ॥

स०—रामप्रतिज्ञां श्रुत्वा विभीषणोऽपि प्रतिश्रृणोतीत्याह—वक्तुमेवेति। एवकारेण सर्वस्वामिनो रामस्य साहाय्यकरणवचनमुपहास्यम्, तथापि लौकिकरीत्यनुपालनार्थमिदमिति सूचयति ॥ २३ ॥

दिना । आवन्द्येति च्छेदः ॥ २३ ॥ राक्षसानामिति । साह्यं साहाय्यम् । सहशब्दः सहायवाची । यथाप्राणं यथाबलम् ॥ २४ ॥ एवं कैङ्कर्य व्यतिरिक्तफलमनाकाङ्क्षमाणं विभीषणं परिष्वङ्गेन वशीकृत्यानुषङ्गिकमपि फलं मत्प्रदत्तमङ्गीकर्तव्यमित्यभिप्रायेण लक्ष्मणमादिशति-इतीति । तेनेति । तेन समुद्रजलेन । महाप्राज्ञं कैङ्कर्यपर्यन्तस्वशेषत्वस्वरूपज्ञम् । मयि प्रसन्ने सतीत्यनेन अभिषेको विभीषणेनानाकाङ्क्षित इति गम्यते । मानद बहुमानप्रद, मत्प्रसादे सति फलप्रदस्त्वमिति भावः ॥ २५ ॥ २६ ॥ एवमिति । मध्ये वानरमुख्यानामित्यनेन महत्समाजे

राक्षसानां वधे साह्यं लङ्कायाश्च प्रधर्षणम् । करिष्यामि यथाप्राणं प्रवेक्ष्यामि च वाहिनीम् ॥ २४ ॥ इति ब्रुवाणं रामस्तु परिष्वज्य विभीषणम् । अब्रवील्लक्ष्मणं प्रीतः समुद्राज्जलमानय ॥ २५ ॥ तेन चेमं महाप्राज्ञमभिषिञ्च विभीषणम् । राजानं रक्षसां क्षिप्रं प्रसन्ने मयि मानद ॥ २६ ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्विभीषणम् । मध्ये वानरमुख्यानां राजानं राजशासनात् ॥ २७ ॥ तं प्रसादं तु रामस्य दृष्ट्वा सद्यः प्लवङ्गमाः । प्रचुक्रुशुर्महात्मानं साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ २८ ॥ अब्रवीच्च हनूमांश्च सुग्रीवश्च विभीषणम् ॥ २९ ॥ कथं सागरमक्षोभ्यं तराम वरुणालयम् । सैन्यैः परिवृताः सर्वे वानराणां महौजसाम् ॥ ३० ॥

कृतमलङ्घनीयमिति द्योत्यते । राजशासनादित्यनेनालङ्घनीयं राजशासनमिति विभीषणोऽनुमेन इति भाव्यते ॥ २७ ॥ प्रचुक्रुशुः हर्षनादं चक्रुः । महात्मानं रामम् । अब्रुवन् प्राशंसन्नित्यर्थः ॥ २८ ॥ अथ समयान्तरे कुत्रचिदेकान्ते प्रदेशे हनुमत्सुग्रीवौ स्थलज्ञं विभीषणं वानरसेनातरणोपाय मपृच्छतामित्याह-अब्रवीच्चेति । इदमर्धमेकं वाक्यम् ॥ २९ ॥ कथमिति । दुस्तरत्वे हेतुः अक्षोभ्यमिति । तत्रापि हेतुः वरुणालयमिति ॥ ३० ॥

राक्षसानामिति । साह्यं साहाय्यम् ॥ २४-३० ॥

स०-राजानं लङ्कायाः । राजशासनात् रामाज्ञायाः । रावणावरजस्य स्वावरजेनाभिषेचनं युक्तमिति वा इदानीं रावणमारणदीक्षाबन्धाद्व्यापारान्तरस्याकरणीयतया वा साक्षात्पितामह एवाभिषेकयोग्यो नान्य इति वा लक्ष्मणेनाभिषेचनमिति मन्तव्यम् । राजशासनात् राजा रावणः तच्छासनं शिक्षां तृणीकृत्येति वा । ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी ॥ २७ ॥

बुद्धिमन्तो भवन्त एव विचारयन्तीत्यत्राह–उपायं नाधिगच्छाम इति। सर्वे, वयमिति शेषः॥ ३१॥ समुद्रमित्यर्धम्। लक्ष्मणव्यावृत्तये राजेत्युक्तिः ॥ ३२॥ शरणवरणं व्याजीकृत्य समुद्रः प्रत्यासक्त्यतिशयात्सद्य उपायं दिशेदित्यभिप्रायेणाह–खानित इति। खानितः, स्वपुत्रैरिति शेषः। न केवल मुत्पत्तिमात्रं तन्मूलम्, किंत्वतिशयोऽपि तदधीन इत्याह अप्रमेयो महोदधिरिति। सगरेण रामकूटस्थेन। महामतिः उपकारज्ञ इत्यर्थः ॥ ३३॥

उपायं नाधिगच्छामो यथा नदनदीपतिम्। तराम तरसा सर्वे ससैन्या वरुणालयम्। एवमुक्तस्तु धर्मज्ञः प्रत्युवाच विभीषणः॥ ३१॥ समुद्रं राघवो राजा शरणं गन्तुमर्हति॥ ३२॥ खानितः सगरेणायमप्रमेयो महोदधिः। कर्तु मर्हति रामस्य ज्ञात्वा कार्यं महामतिः॥ ३३॥ एवं विभीषणेनोक्तो राक्षसेन विपश्चिता। आजगामाथ सुग्रीवो यत्र रामः सलक्ष्मणः॥ ३४॥ ततश्चाख्यातुमारेभे विभीषणवचः शुभम्। सुग्रीवो विपुलग्रीवः सागरस्योपवेशनम् ॥ ३५॥ प्रकृत्या धर्मशीलस्य राघवस्याप्यरोचत॥ ३६॥ स लक्ष्मणं महातेजाः सुग्रीवं च हरीश्वरम्। सत्क्रियार्थं क्रियादक्षः स्मितपूर्वमुवाच ह॥ ३७॥

एवमिति। राक्षसेनेति स्थलज्ञतोक्ता। विपश्चितेति तात्कालिकबुद्धिमत्ता। आजगामेत्यनेन कालान्तरे देशान्तरे सुग्रीवादिप्रश्न इति गम्यते॥ ३४॥ ततश्चेति। विपुलग्रीव इत्यनेन कुतूहलित्वमुक्तम्। आरेभ इत्यनेन आरम्भमात्र एव सूक्ष्मज्ञतया रामेण सहसा सुग्रीवविवक्षितं ज्ञातमित्युच्यते। उपवेशनम् उपासनम्॥ ३५॥ प्रकृत्येत्यर्द्धमेकं वाक्यम्। अरोचत तदुपवेशनमित्यनुषङ्गः॥ ३६॥ स इति। महातेजाः तात्कालिकहर्षप्रकाशक।

उपायैरिति। उपायैः कैश्चिदुपायैः नदनदीपतिमधिगच्छामः अधिगमिष्यामः। ससैन्याः सर्वे तरसा वरुणालयं यथा तराम तद्दशोपायान् वदेति शेषः उपायं नाधिगच्छामः इति पाठे–ससैन्या नदनदीपतिं वरुणालयं यथा तराम तादृशमुपायं नाधिगच्छामः, न जानीम इत्यर्थः॥ ३१॥ ३२॥ शरणवरण मात्रेण कथमसौ कार्यं करिष्यतीत्याशङ्क्य कार्यकरणोपयुक्तं राघवसमुद्रयोः सम्बन्धं दर्शयति–खानित इति॥ ३३॥ यत्र रामो वर्तते तं देशं लक्ष्मणस्सुग्रीव श्चाजगामेति सम्बन्धः॥ ३४॥ ततश्चेति। सागरस्योपवेशनम् उपासनं राघवस्याप्यरोचत ॥ ३५॥ ३६॥ स इति। सत्क्रियार्थं लक्ष्मणसुग्रीवयोस्सम्मानार्थं

देहकान्तिमान् । अन्यान्विहाय सुग्रीवं प्रति वचने हेतुः हरीश्वरमिति । सत्क्रियार्थं विभीषणमन्त्रबहुमानार्थम् । क्रियादक्षः स्वयं कार्यकरणसमर्थोऽपि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ पण्डितः मन्त्रसमर्थः । उभाभ्यामिति चतुर्थी । अर्थं प्रयोजनम् । सम्प्रधार्य निश्चित्य । यत्कार्यमुभाभ्यां रोचते तदुच्यतामिति सम्बन्धः ॥ ३९ ॥ समुदाचारः अञ्जलिबन्धाद्युपचारः तत्संयुक्तमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ४० ॥ अस्मिन्काले उपायमन्तरा दर्शनकाले । सुखावहम्

विभीषणस्य मन्त्रोऽयं मम लक्ष्मण रोचते । ब्रूहि त्वं सहसुग्रीवस्तवापि यदि रोचते ॥ ३८ ॥ सुग्रीवः पण्डितो नित्यं भवान् मन्त्रविचक्षणः । उभाभ्यां संप्रधार्यार्थं रोचते यत्तदुच्यताम् ॥ ३९ ॥ एवमुक्तौ तु तौ वीरावुभौ सुग्रीवलक्ष्मणौ । समुदाचारसंयुक्तमिदं वचनमूचतुः॥४०॥ किमर्थं नौ नरव्याघ्र न रोचिष्यति राघव । विभीषणेन यत्त्वोक्तमस्मिन् काले सुखावहम् ॥ ४१ ॥ अबद्ध्वा सागरे सेतुं घोरेऽस्मिन् वरुणालये । लङ्का नासादितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥४२॥ विभीषणस्य शूरस्य यथार्थं क्रियतां वचः । अलं कालात्ययं कृत्वा समुद्रोऽयं नियुज्यताम् । यथा सैन्येन गच्छामः पुरीं रावणपालिताम् ॥ ४३ ॥ एवमुक्तः कुशास्तीर्णे तीरे नदनदीपतेः । संविवेश तदा रामो वेद्यामिव हुताशनः ॥४४॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मी० श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

अयत्नेन कार्यसाधकम् । नौ आवयोः ॥ ४१ ॥ रामशरणागतेः फलं सेतुबन्धनमित्याशयेनाह—अबद्ध्वेति । घोरे तिमितिमिङ्गिलादिसत्त्वाधिष्ठितत्वेन दुस्तरे । सेन्द्रैरिति । किंपुनरस्माभिरिति भावः ॥ ४२ ॥ शूरस्य मन्त्रशूरस्य । यथार्थं परमाप्तोक्तत्वादिति भावः । नियुज्यतां प्रार्थ्यताम् । यथेति । तथा नियुज्यतामिति पूर्वेणान्वयः ॥ ४३ ॥ संविवेश संवेशनमकरोत् । वेद्यामिव हुताशन इत्यनेन ज्वलिष्यमाणत्वं व्यज्यते ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

स्मितपूर्वमुवाचेति सम्बन्धः ॥ ३७–३९ ॥ एवमिति । समुदाचारसंयुक्तं सोपचारमित्यर्थः ॥ ४०–४२ ॥ विभीषणस्येति । समुद्रोऽयं नियुज्यताम् समुद्रस्सेतुबन्धाय प्रार्थ्यताम् ॥ ४३ ॥ एवमिति । हुताशनदृष्टान्तेन तत्तेजोयुक्ततया कार्पण्याभावः सूचितः ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

अथ विभीषणनिर्गमनानन्तरं लङ्कावृत्तान्तं प्रस्तौति—तत इत्यादिना । निविष्टां समुद्रतीरस्थाम् । ध्वजिनीं सेनाम् । वीर्यवानिति दर्शनसामर्थ्योक्तिः ॥ १ ॥ चार इत्यादि सार्द्धश्लोकः । दुरात्मनः दुर्बुद्धेः, अकाले चारप्रेषितुरित्यर्थः ॥ २ ॥ एष इति । अगाधः सेनापक्षे दुष्प्रवेश इत्यर्थः । अप्रमेयः अपरिच्छेद्यः ॥ ३ ॥ पुत्राविति । पदं स्थानम् प्रति आगतौ ॥ ४ ॥ एतावित्यर्द्धमेकम् ॥ ५ ॥ बलमिति । पूर्वं सेनासन्निवेशमात्रमुक्तम् ।

ततो निविष्टां ध्वजिनीं सुग्रीवेणाभिपालिताम् । ददर्श राक्षसोऽभ्येत्य शार्दूलो नाम वीर्यवान् ॥ १ ॥ चारो राक्षसराजस्य रावणस्य दुरात्मनः । तां दृष्ट्वा सर्वतोऽव्यग्रं प्रतिगम्य स राक्षसः । प्रविश्य लङ्कां वेगेन रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ एष वानरऋक्षौघो लङ्कां समभिवर्तते । अगाधश्चाप्रमेयश्च द्वितीय इव सागरः ॥ ३ ॥ पुत्रौ दशरथस्येमौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । उत्तमायुधसम्पन्नौ सीतायाः पदमागतौ ॥ ४ ॥ एतौ सागरमासाद्य सन्निविष्टौ महाद्युती ॥ ५ ॥ बलमाकाशमावृत्य सर्वतो दशयोजनम् ॥ ६ ॥ तत्त्वभूतं महाराज क्षिप्रं वेदितुमर्हसि । तव दूता महाराज क्षिप्रमर्हन्त्यवेक्षितुम् ॥ ७ ॥ उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदो वाऽत्र प्रयुज्यताम् ॥ ८ ॥

अत्र तद्विस्तार उच्यते । आकाशम् अवकाशम् । सर्वतः चतुःपार्श्वेषु । दशयोजनपरिमितमवकाशमावृत्य स्थितम् ॥ ६ ॥ तत्त्वभूतमिति । मया सामान्यतो ज्ञातं यथार्थभूतं यथा भवति तथा ज्ञातुमर्हसीत्यर्थः ॥ ७ ॥ उपप्रदानमित्यर्द्धमेकं वाक्यम् । दण्डस्य त्ववकाश एव नास्तीति भावः ।

॥ १ ॥ चार इति । सर्वतः सर्वां तां वानरध्वजिनीम् अव्यग्रं यथा तथा दृष्ट्वा वेगेन लङ्कामाविश्य राजानमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ २ ॥ एष इति सेनापक्षे अगाधत्वं दुष्प्रवेशत्वम् ॥ ३ ॥ पुत्राविति । सीतायाः पदमागतौ सीतास्थानमुद्दिश्यागतौ ॥ ४ ॥ ५॥ बलं चेत्यत्र सन्निविष्टमिति व्यत्ययेनानुषङ्गः । आकाशमवकाशम् ॥६॥ तत्त्वभूतमेतन्मदुक्तं यथार्थमित्यर्थः । समनन्तरकर्तव्यमेवाह तव दूता इति ॥ ७–१० ॥

स०—सीतायाः पदं त्राणमुद्दिश्य अत्र वर्तत इति चिह्नं ज्ञात्वा वा शब्दं हनुमद्बोधितं श्रुत्वा वा । "पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु" इत्यमरः ॥ ४ ॥ **उपप्रदानं** सीताया रामसमीपं गत्वा दानम् । **सान्त्वं** सीतादानं विना अमूल्यरत्नादिदानेन समाधानम् । भेदः मित्रभेदः । चतुर्थोपायभूतो दण्डस्तु रामसेनावलोकनानन्तरम् अयमशक्य इति शार्दूलेन नोपन्यस्तः ॥ ८ ॥

अत्र रामविषये ॥ ८ ॥ शार्दूलस्येत्यर्द्धत्रयमेकान्वयम् । अर्थः कर्तव्यार्थः ॥ ९ ॥ भेदप्रयोगमुपदर्शयति–सुग्रीवमिति । मम वचनाद्ब्रूहि मयोक्तमिति ब्रूहि । अक्लीबं सधाष्टर्यमित्यर्थः । श्लक्ष्णया पारुष्यरहितया । परया श्राव्यया ॥ १० ॥ वचनमेवाह--त्वमिति । वचनगाम्भीर्यव्यञ्जनाय गुरुवृत्तारम्भः । हे महाराज! त्वं कुलप्रसूतः । सूर्यपुत्रत्वादिति भावः । तेन निष्कारणवैरं त्वया कर्तुमनुचितमिति व्यज्यते । महाबलः अल्पबलं राममवलम्बितुं नार्हसी

शार्दूलस्य वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः । उवाच सहसा व्यग्रः संप्रधार्यार्थमात्मनः । शुकं नाम तदा रक्षो वाक्यमर्थविदांवरम् ॥ ९ ॥ सुग्रीवं ब्रूहि गत्वा त्वं राजानं वचनान्मम । यथासन्देशमक्लीबं श्लक्ष्णया परया गिरा ॥ १० ॥ त्वं वै महाराज कुलप्रसूतो महाबलश्चर्क्षरजस्सुतश्च । न कश्चिदर्थस्तव नास्त्यनर्थस्तथा हि मे भ्रातृसमो हरीश ॥ ११ ॥ अहं यद्यहरं भार्यां राजपुत्रस्य धीमतः । किं तत्र तव सुग्रीव किष्किन्धां प्रति गम्यताम् ॥ १२ ॥ न हीयं हरिभिर्लङ्का शक्या प्राप्तुं कथंचन । देवैरपि सगन्धर्वैः किं पुनर्नरवानरैः ॥ १३ ॥ स तथा राक्षसेन्द्रेण सन्दिष्टो रजनीचरः । शुको विहङ्गमो भूत्वा तूर्णमाप्लुत्य चाम्बरम् ॥ १४ ॥

त्यर्थः । ऋक्षरजस्सुतः ब्रह्मपौत्रत्वेन मम बन्धुभूतोऽसीत्यर्थः । तव रामावलम्बने कश्चिदर्थो नास्ति । अनवलम्बने अनर्थश्च नास्ति । अफलं वैरं तव नोचितमिति भावः । वालिसम्बन्धेन भ्रातृसमत्वान्मय्येव प्रणयं कुर्वित्यभिप्रायेणाह--तथा हीति ॥ ११ ॥ सीतापहरणमेव त्वत्कृतो महाननर्थ इत्यत्राह–अहमिति । राजपुत्रस्य तवेति पदाभ्यां नरवानरयोः कः सम्बन्ध इत्युक्तम् । धीमत इति सुग्रीवविशेषणम् । तत्र हरणविषये । किम् का हानिरित्यर्थः ॥ १२ ॥ "आरब्धस्यान्तगमनम्" इति न्यायेन प्रक्रान्तं कार्यं कथं त्यज्यतामित्यत्राह--न हीति । उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन द्रढयति–देवैरिति । अत्र नरग्रहणात् पूर्वार्धे हरिपदं नरोपलक्षकं बोध्यम् । त्वमेवामुमर्थमालोचयेति भावः । इयं लङ्का प्राप्तुं न शक्येत्युत्तरार्धेऽनुषज्यते ॥ १३ ॥ अम्बरमाप्लुत्य,

त्वमिति । अर्थः उपकारः । अनर्थः अपकारः । अर्थानर्थयोरभावेऽपि भ्रातृसमः ॥ ११ ॥ १२ ॥ मद्वचनमनादृत्यागतेनापि त्वया किमपि कर्तुं न शक्यमित्याह–न हीयमिति ॥ १३ ॥ स तथेति । आप्लुत्य चाम्बरम्, जगामेति शेषः ॥ १४ ॥

स०–त्वं मे भ्रातृसमः वालिरावणयोः सख्यान्मदनुजसम इत्युक्तिः । एवं दैवान्निस्सृतया वाण्या वालिन इव रावणस्यापि वधो रामाद्भविष्यतीति सूच्यते ॥ ११ ॥

आजगामेति शेषः ॥१४॥ उपर्युपरि सागरं सागरस्याव्यवहितोपरि प्रदेशे। "उपर्यध्यधसः सामीप्ये" इति द्विर्वचनम्। आम्रेडितान्तत्वात् "उभसर्वतसोः—" इति द्वितीया ॥ १५ ॥ तमिति। प्रापयन्तं श्रावयन्तम्। प्रापद्यन्त पर्यवारयन् ॥ १६ ॥ निगृहीतः बद्धः ॥ १७ ॥ वानरैरित्यादि । दूतोऽप्यनुक्त

स गत्वा दूरमध्वानमुपर्युपरि सागरम् । संस्थितो ह्यम्बरे वाक्यं सुग्रीवमिदमब्रवीत् । सर्वमुक्तं यथादिष्टं रावणेन दुरात्मना ॥ १५ ॥ तं प्रापयन्तं वचनं तूर्णमाप्लुत्य वानराः । प्रापद्यन्त दिवं क्षिप्रं लोप्तुं हन्तुं च मुष्टिभिः ॥ १६ ॥ स तैः प्लवङ्गैः प्रसभं निगृहीतो निशाचरः । गगनाद्भूतले चाशु परिगृह्य निपातितः ॥ १७ ॥ वानरैः पीड्यमानस्तु शुको वचनमब्रवीत् । न दूतान् घ्नन्ति काकुत्स्थ वार्यन्तां साधु वानराः ॥ १८ ॥ यस्तु हित्वा मतं भर्तुः स्वमतं सम्प्रभाषते । अनुक्तवादी दूतः सन् स दूतो वधमर्हति ॥ १९ ॥ शुकस्य वचनं श्रुत्वा रामस्तु परिदेवितम् । उवाच मा वधिष्टेति घ्नतः शाखामृगर्षभान् ॥२०॥ स च पत्रलघुर्भूत्वा हरिभिर्दर्शिते भये । अन्तरिक्षस्थितो भूत्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ॥२१॥ सुग्रीव सत्त्वसम्पन्न महाबलपराक्रम। किं मया खलु वक्तव्यो रावणो लोकरावणः ॥२२॥

कारी वध्य एवेत्याशङ्क्य नाहं तथा अनुक्तकारीत्याशयेनाह—यस्त्विति ॥ १८ ॥ १९ ॥ परिदेवितं परिदेवनरूपं वचनम्। मा वधिष्टेति प्रत्येकोक्त्यभिप्रायेणैकवचनम्। वधिष्टेतीत्यत्र आर्षः सन्धिः ॥ २० ॥ पत्रलघुः लघुपत्त्रः। वानरैः प्रायेण लूनपक्ष इत्यर्थः। भये दर्शिते दार्शितेऽपि ॥२१॥ रामानु०—पक्षलघुः पक्षैर्लघुः। लूनपक्ष इति यावत्। दार्शितेभय इत्यत्र अभय इति पदच्छेदः ॥ २१ ॥ स्ववाक्यश्रवणाय सुग्रीवं प्रशंसति—सुग्रीवेति । लोकरावणः

स गत्वेति। उपर्युपरि सागरं सागरस्य समीपोपरिप्रदेशे। रावणेनोक्तं सर्वमिदं वाक्यं यथादिष्टमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ लोप्तुम्, पक्षाविति शेषः॥१६–१९॥ परिदेवितं वचनं परिदेवनरूपं वाक्यम् ॥ २० ॥ स च पक्षलघुरिति। पक्षलघुः, पक्षैर्लघुः लूनपक्ष इति यावत् ॥ २१–२५ ॥

स०—पक्षलघुः कपिभिर्लुप्ताल्पपक्षः पूर्वं भूत्वा अनन्तरं रामाज्ञया हरिभिरभये दार्शिते दत्ते सति पक्षैः छिन्नप्ररूढैः लघुः शीघ्रगामी भूत्वेत्यर्थो वा। यत्तु लूनपक्षत्वेऽन्तरिक्षगमनासम्भवः। रामाज्ञाननुष्ठानप्रसङ्गश्चेति कैश्चिदभिहितम्, तत्तु शुकरूपस्य मायिकत्वेन पक्षच्छेदेऽपि मायया पुनः प्ररोहणस्य सम्भवादन्तरिक्षगमनसम्भवेन रामाज्ञातः पूर्वमेव कतिपयतल्लोपनेन तदाज्ञाभङ्गस्याप्यभावेन चायुक्तमिति ज्ञेयम् ॥२१॥

इत्यनेन प्रतिवचनानादाने मां हनिष्यतीति भावः ॥ २२ ॥ स एवमिति । लोके कश्चिदधिपतिरपि तज्जातीयो न भवति । तद्व्यावर्तनाय प्लवङ्गमाना मृषभ इत्युक्तम् । महाबलः तृणीकृतरावण इत्यर्थः । अदीनसत्त्वः अदीनमनस्कः । अत्र वंशस्थोपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रायोगादुपजातिवृत्तभेदः ॥ २३ ॥ भ्रातृसमोऽसीत्यस्योत्तरमाह—न मेऽसीति । मे मित्रं नासीत्यर्थः । अनुकम्प्यः दयनीयश्च नासि । मे उपकर्ता च नासि । मे प्रियोऽपि नासि । अतः

स एवमुक्तः प्लवगाधिपस्तदा प्लवङ्गमानामृषभो महाबलः । उवाच वाक्यं रजनीचरस्य चारं शुकं तूर्णमदीन सत्त्वः ॥२३॥ न मेऽसि मित्रं न तथाऽनुकम्प्यो न चोपकर्ताऽसि न मे प्रियोऽसि । अरिश्च रामस्य सहानुबन्धः स मेऽसि वालीव वधार्ह वध्यः ॥ २४ ॥ निहन्म्यहं त्वां ससुतं सबन्धुं सज्ञातिवर्गं रजनीचरेश । लङ्कां च सर्वां महता बलेन क्षिप्रं करिष्यामि समेत्य भस्म ॥ २५ ॥ न मोक्ष्यसे रावण राघवस्य सुरैः सहेन्द्रैरपि मूढ गुप्तः । अन्तर्हितः सूर्यपथं गतो वा तथैव पातालमनुप्रविष्टः [गिरीश पादाम्बुजसङ्गतो वा हतोऽसि रामेण सहानुज स्त्वम्] ॥ २६ ॥ तस्य ते त्रिषु लोकेषु न पिशाचं न राक्षसम् । त्रातारमनुपश्यामि न गन्धर्वं न चासुरम् ॥ २७ ॥

कथं भ्रातृसमोऽसीति भावः । प्रत्युत मित्रशत्रुत्वाच्छत्रुरेवासीत्याह अरिश्चेति । ननु नोपकर्तृत्वादिना मित्रम्, किन्तु सख्युर्वालिनो भ्रातृत्वादित्यत आह स मेऽसीति । सः अरिभूतस्त्वमपि वालीव मे वध्योऽसि । अरिमित्रस्याप्यरित्वादिति भावः । इदमेव मनसि कृत्वोक्तं वधार्हेति । अनेन 'अहं यद्यहरं भार्याम्' इत्येतद्दत्तोत्तरम् ॥२४॥ न हीयं हरिभिर्लङ्केत्यस्योत्तरमाह—निहन्मीति । ज्ञातिवर्गः कुम्भकर्णादिः । विभीषणस्तु न ज्ञातिरिति भावः । सुतादयः किमर्थं हन्तव्या इत्यपेक्षायां राजापराधादित्याह रजनीचरेशेति । बलेन सेनया ॥ २५ ॥ मयि लङ्कास्थे खल्वेवं करिष्यसि स्थलान्तरं गमिष्यामीति शङ्कायामाह—न मोक्ष्यस इति । राघवस्य राघवात् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । मूढेति सम्बुद्धिः । सूर्यपथं सूर्यद्वारं गतः सन् अन्तर्हितोऽपि न मोक्ष्यसे ॥ २६ ॥ त्रिदशेश्वरेऽपि त्रातुमनीश्वरे का वार्ता क्षुद्राणामित्याह—तस्येति । तस्य रामशरविद्धस्य ॥ २७ ॥

नेति । राघवस्य राघवात् ॥ २६–३३ ॥

स०--प्लवगाधिपः एवमुक्तोऽभूत् । एवमुक्तः प्लवङ्गमानामृषभः सुग्रीवः । रजनीचरस्य रावणस्य चारं दूतं दीनं शुकं प्रत्युवाच । प्लवगान् आधितः मनोव्यथातः पातीति वा । तथा प्लवङ्गेषु मानः चित्तोन्नतिर्यस्य सः प्लवङ्गमानः । स चासौ न विद्यते मृषा मिथ्यावचनं येषां ते अमृषाः तेषां भ इव भः, इन्द्र इति यावत् । "भः स्यान्मयूखे शक्रे च" इति "मानश्चित्तोन्नतौ" इति च विश्वः । अदीनसत्त्वः अदीनान्तःकरणः ॥२३॥

यदि रामसहाये स्थितोऽसि तर्हि ते जटायुषोऽवस्था स्यादित्यत्राह—अवधीरिति। अर्द्धमेकं वाक्यम्। जरया वृद्धम् अत एवाक्षमम् असमर्थम्। जटायुष मवधीरिति यत्तत्र ते किं,वीर्यमिति शेषः। नाहं तादृश इति भावः॥२८॥ भार्याहरणकाले किमप्यकुर्वन् रामः किमिदानीं करिष्यतीत्यत्राह—किं न्विति। ते त्वया। सन्निधिरेव सान्निध्यम्। विशालाक्षीत्यनेन सीताहरणं रामस्यात्यन्तासह्यमित्युच्यते। गृह्य गृहीत्वा। न बुध्यसे, भाव्यनर्थमिति शेषः ॥ २९ ॥ न बुध्यस इत्युक्तं विवृणोति—महाबलमिति। महात्मानं महाबुद्धिम् ॥ ३० ॥ तत इति। हरिसत्तमः इङ्गितप्रेक्षणादिज्ञ इति यावत् ॥ ३१ ॥

अवधीर्यज्जरावृद्धमक्षमं किं जटायुषम्॥२८॥ किं नु ते रामसान्निध्ये सकाशे लक्ष्मणस्य वा। हृता सीता विशालाक्षी यां त्वं गृह्य न बुद्धयसे ॥२९॥ महाबलं महात्मानं दुर्द्धर्षममरैरपि। न बुद्धयसे रघुश्रेष्ठं यस्ते प्राणान् हरिष्यति ॥ ३० ॥ ततोऽब्रवीद्वालिसुतस्त्वङ्गदो हरिसत्तमः ॥ ३१ ॥ नायं दूतो महाराज चारिकः प्रतिभाति मे। तुलितं हि बलं सर्वमनेनात्रैव तिष्ठता। गृह्यतां मा गमल्लङ्कामेतद्धि मम रोचते ॥ ३२ ॥ ततो राज्ञा समादिष्टाः समुत्प्लुत्य वलीमुखाः। जगृहुश्च बबन्धुश्च विलपन्तमनाथवत्॥३३॥ शुकस्तु वानरैश्चण्डैस्तत्र तैः सम्प्रपीडितः। व्याक्रोशत महात्मानं रामं दशरथात्मजम्। लुप्येते मे बलात्पक्षौ भिद्येते च तथाऽक्षिणी ॥ ३४ ॥ यां च रात्रिं मरिष्यामि जाये रात्रिं च यामहम्। एतस्मिन्नन्तरे काले यन्मया ह्यशुभं कृतम्। सर्वं तदुपपद्येथा जह्यां चेद्यदि जीवितम् ॥ ३५॥

नायमिति। चारिकः चारः। स्वार्थे ठक्। दूतो हि न वध्यः चारस्तु वध्य एवेति भावः। तुलितं तुलया मितम्, परिच्छिद्य ज्ञातमिति यावत् ॥ ३२ ॥ रामानु०—नायमिति। चारः चरणं तदस्यास्तीति चारिकः। "अत इनिठनौ" इति ठन्। तुलितम् इयत्तया परिच्छिन्नम् ॥ ३२ ॥ राज्ञा सुग्रीवेण ॥ ३३ ॥ शुकस्त्वित्यादि सार्द्धश्लोक एकान्वयः। चण्डैः अत्यन्तकोपनैः। पितृसम्बन्धकीर्तने दया भवेदिति दशरथात्मजमित्युक्तम्। पक्षौ पूर्वलुप्तशेषौ॥३४॥ यामित्यादि सार्द्धश्लोक एकान्वयः। रात्रिशब्दोऽहोरात्रवचनः। यां च रात्रिं यस्मिंश्च दिवसे मरिष्यामि। यस्मिंश्च जाये अजाये। "अनित्यमागमशासनम्" लुप्येते इत्यादिश्लोकद्वयम्। यां च रात्रिमित्यत्र रात्रिशब्दः अहोरात्रवचनः। अहमेवं वानरपीडया यदि जीवितं जह्यां तदा यां च रात्रिं यस्यां रात्र्यां जाये जातवानस्मि यां च रात्रिं यस्यां रात्र्यां मरिष्यामि एतस्मिन्नन्तरे काले जन्ममरणयोर्मध्यवर्तिनि काले मया यदशुभं कर्म कृतम् तत्सर्वं त्वमुपपद्येथाः

इत्यडभावः । जातोऽस्मि । एतस्मिन्नन्तरे जननमरणयोर्मध्यकाले । मया यदशुभं कृतं तत्सर्वं निरपराधस्य मे घातयिता त्वम् उपपद्येथाः प्राप्नुहि । चेदिति प्रसिद्धचर्थमव्ययम् ॥ ३५ ॥ नाघातयदिति । नाघातयद्वधान्न्यवर्तयत् । मुच्यतां बन्धनान्मुच्यताम् । निर्यापणं तु दक्षिणकूले ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥

नाघातयत्तदा रामः श्रुत्वा तत्परिदेवनम् । वानरानब्रवीद्रामो मुच्यतां दूत आगतः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

ततः सागरवेलायां दर्भानास्तीर्य राघवः । अञ्जलिं प्राङ्मुखः कृत्वा प्रतिशिश्ये महोदधेः । बाहुं भुजगभोगाभमुपधायारिसूदनः ॥ १ ॥ जातरूपमयैश्चैव भूषणैर्भूषितं पुरा ॥ २ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य एकान्तरितपूर्वसर्गान्तोदितकथाशेषमुपक्षिपति—तत इत्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः । ततः शुकमोक्षणानन्तरम् । सागरवेलायां शर्कराप्रचुरायाम् । दर्भान् शिताग्रकुशान् आस्तीर्य । राघवः सर्वशरण्यकुलप्रसूतः । महोदधेः अञ्जलिं कृत्वा भुजगभोगाभम् अहिकायवदतिमृदुलं बाहुम् उपधाय उपधानीकृत्य । प्राङ्मुखः सन् प्रतिशिश्ये । प्रतीत्यनेन तदानीं सागराभिमुखमपरः सागर इव स्थित इत्यवगम्यते । अरिसूदन इत्यनेन तादृशदशायामपि शत्रूणामधृष्यतया स्थित इत्युच्यते । अत्र विशेषणमहिम्ना अतिसुकुमारस्य कथमतिकठिनावनितलशयनम्, अखिलरक्षकस्य कथमन्यतो रक्षापेक्षेति वाल्मीकेः खेदो द्योत्यते ॥१॥ असुमेवार्थं प्रपञ्चयति सार्द्धसप्तश्लोकैः—जातरूपमयैरित्यादिभिः । जातरूपमयैः चकारात्

प्राप्नुहीत्यर्थः ॥३४॥३५॥ नेति । मुच्यतां दूत आगत इति बन्धमोक्षणं दक्षिणकूले ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामा० युद्धकाण्डव्याख्यायां विंशः सर्गः ॥ २० ॥ तत इत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । अरिसूदनो राघवः प्राङ्मुखस्सन् महोदधेरञ्जलिं कृत्वा भुजगभोगाभं बाहुमुपधाय प्रतिशिश्य इति सम्बन्धः । प्रतिशिश्ये आभिमुख्येन शयितवान् ॥ १ ॥ २ ॥

स०—सागरवेलायां समुद्रतीरे । महोदधेः अञ्जलिं कृत्वा बद्ध्वा । प्राङ्मुखस्सन् प्रतिशिश्ये । शयनप्रतिनिधिं कृतवान् । प्रतिना निर्दोषस्य रामस्य स्वाभाविकी निद्रा न वक्तुं शक्येति तत्प्रतिनिधिभूतं चक्षुर्निमीलनमात्रमिति सूचयति ॥ १ ॥

रत्नमयैः । एवकारो योगव्यवच्छेदार्थः । पुरा अयोध्यावासकाले अवतारात्पूर्वं वा ॥ २ ॥ वरकाञ्चनेति परमनारीभुजविशेषणम् । भुजैः हस्तैः । तदेक देशलक्षणा । परमनारीणां सैरन्ध्रिकाणाम् । अनेकधा स्नानालङ्करणादिषु चन्दनागरुकुङ्कुमप्रभृतिभिः बहुप्रकारेण । अभिमृष्टम् संमृष्टम् ॥ ३ ॥ अधि वासितं सञ्जातगन्धम् । बालसूर्यैति विशेषणात् द्वितीयचन्दनशब्दो रक्तचन्दनपरः । तच्च कुङ्कुमम् । "कुङ्कुमं घुसृणं प्रोक्तं लोहितं रक्तचन्दनम् " इति हलायुधः । आदौ चन्दनागरुभ्यां चर्चितम् अथ कुङ्कुमैरिति बोध्यम् । कश्चिदाह–परमनारीणामित्यनेन सीताव्यतिरिक्ताश्च भार्याः सन्तीति । तन्न;

वरकाञ्चनकेयूरमुक्ताप्रवरभूषणैः । भुजैः परमनारीणामभिमृष्टमनेकधा ॥ ३ ॥
चन्दनागरुभिश्चैव पुरस्तादधिवासितम् । बालसूर्यप्रतीकाशैश्चन्दनैरुपशोभितम् ॥ ४ ॥

नहि बालकाण्डे कुत्रचिद्रामस्य दारान्तरोद्वाहः प्रतिपाद्यते, प्रत्युत " रामस्तु सीतया सार्द्धं विजहार बहूनृतून् । मनस्वी तद्गतस्तस्या नित्यं हृदि समर्पितः ॥" इति सीतया सह निरन्तरभोग एवोच्यते । अत एव सीताप्याह " समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने । भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्व कामसमृद्धिनी ॥ " इति अत्यन्तसंयोगे द्वितीयया निरन्तरभोगम् । तत्कुतोऽस्य दारान्तरावकाशः ? ननु " रामस्य दयिता भार्या " इति विशेषणा द्रोहिणी यथेति ताराणामन्यतमया रोहिण्या दृष्टान्तीकरणाच्च भार्यान्तरं तस्य व्यज्यत इति चेन्न; दयितो भ्रातुरितिवदनुगमनानर्हत्वाय तथा विशेषि तत्वात् । किं भरतो रामस्य न दयितः ? " तामेवेक्ष्वाकुनाथस्य भरतस्य कथां कुरु । " " न सर्वे भ्रातरस्तात भवन्ति भरतोपमाः । " इत्यादि विरोधात् रामवाल्लभ्यातिशयेन सौकुमार्यातिशयेन च राजगृह एवावस्थाय दिव्यसुखानुभवयोग्यावपि सीतालक्ष्मणौ राममनुगताविति हि तत्र मुनिहृदयम् । रोहिणी चेयमन्या, प्रसिद्धाया नित्यानुगमनासम्भवात् । ननु च " हृष्टाः खलु भविष्यन्ति रामस्य परमाः स्त्रियः । अप्रहृष्टा भवि ष्यन्ति स्नुषास्ते भरतक्षये॥ " इति स्नुषासाहचर्याद्रामस्य स्त्रियः पत्न्यो बह्व्यः सन्तीति गम्यते । सुन्दरकाण्डेऽपि " स्त्रीभिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभि

वरकाञ्चनेति । तदेव विशिनष्टि–भुजैरित्यादिना । भुजैः परमनारीणामभिमृष्टमिति रामस्यैकदारत्वात् परमनारीशब्देन श्रेष्ठपरिचारिका विवक्षिताः ।

स०–परमनारीणां कौसल्यादीनाम् । परमाश्च ते अरयो न भवन्तीति नारयो ब्रह्माद्या भक्ताः तेषाम् । अथवा स्वदत्तपारम्यो वरुणस्तस्य नार्यो गङ्गाद्याः तासां बाहुभिस्तरङ्गैः । स्वेष्ववतारेषु रमाया अप्य वतारबाहुविध्येन नारीणामिति बहुवचनबोधितबहुविधता सम्भवतीति नैककामिनीव्रततोपहतिरिति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

स्त्वं रंस्यसे वीतभयः कृतार्थः" इति सीतया चोच्यते। अत्रापि 'भुजैः परमनारीणामभिमृष्टमनेकधा' इत्युक्तम्। तस्माद्बह्व्यः पत्न्यो रामस्य सन्तीत्यवगम्यते। मैवम्; रामस्य परमाः स्त्रिय इति रामसम्बन्धिन्यः कौसल्यासीतातद्दासीप्रभृतय उच्यन्ते। पूजायां बहुवचनेन सीतैवोच्यते। ते स्नुषा इतिवत्। न हि भरतस्यानेकाः स्त्रियः सन्तीत्यत्र प्रमाणमस्ति। त्वं रंस्यस इत्यत्रापि लौकिकरीतिमनुसृत्य सीतोक्तवती। परमनारीणामित्यत्रापि अलङ्कर्त्रीणामित्यर्थ उक्तः। यद्वा अभिमृष्टम् अभिमर्शनार्हम्। आशंसायां क्तः। परमनार्यः श्रीभूमिनीलाः। आत्मानं मानुषं राम एव हि मन्यते

शयने चोत्तमाङ्गेन सीतायाः शोभितं पुरा। तक्षकस्येव सम्भोगं गङ्गाजलनिषेवितम्॥ ५॥

ऋषिस्तु रामस्य विष्णुत्वं व्यक्तीकरोत्येव। "जज्ञे विष्णुः सनातनः" इत्याह। ननु राजसूयाश्वमेधाद्यनुष्ठानान्यथानुपपत्त्या रामस्यानेकपत्न्यः कल्प्यन्ते, कामं कल्प्यन्तां न ता इह सम्बध्यन्ते। तासां केवलं धर्मार्थं वृतानां परिग्रहीतुं रन्तुं चायोग्यत्वात्। वस्तुतो न ताः कल्प्याः, सीतयैव प्रतिमया यज्ञे पत्नीकार्यनिर्वाहस्योत्तरकाण्डे दर्शितत्वात्। न च पत्नीप्रतिनिधिभावो न भट्टाचार्येण कथ्यत इति वाच्यम्, न हि वचनविरोधे न्यायः प्रभवतीति न्यायात्। वचनं च हेमाद्रिस्मृतिनिबन्धने दर्शितम् "यदि दुष्टभार्यो दूरभार्यो वा स्यात्तदा दर्भपुञ्जीलं तत्स्थाने निधायाग्निमाधाय कुर्यात्" इति। धर्मसंस्थापनार्थं प्रवृत्तस्य रामस्याचारादपरं किं नाम मानमपेक्षणीयम्। वस्तुत आचार एव प्रथमं प्रमाणं श्रुत्या पूर्वाचारं प्रदर्श्यैव कर्मविधानात्। आपस्तम्बोऽप्यत एव "धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्च" इत्याचारमेव प्रथमं प्रमाणमाह। अत एव स्मरन्ति च स्मर्तारः–"श्रुतिर्विभिन्ना स्मृतयो विभिन्ना न चानृषेर्दर्शनमस्ति किंचित्। धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः॥" इति। तस्मात् "चातुर्वर्ण्यं च लोकेऽस्मिन् स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति।" इत्युक्तरामाचार एव समीचीनं प्रमाणम्, तद्विरुद्धाश्च न्याया न प्रभवन्ति। यद्यपि राजसूयाश्वमेधानां महिषीवद्वावातापरिवृत्तिभ्यामपि भवितव्यम्। तथापि तल्लोपे तत्कार्याननुष्ठानमेव। तस्य कर्मवैकल्याहेतुत्वात्। यथा पङ्ग्वन्धादेर्यज्ञे विष्णुक्रमाज्यावेक्षणादिलोपेन न यज्ञलोपः। तत्तन्मन्त्रोच्चारणस्यैव कार्यत्वात्। तस्मात्केवलन्यायसञ्चारेणापन्यायमार्गो नानुसरणीयः। किन्तु सर्वाचारप्रवर्तकसर्वकर्मधुरन्धरभगवदवतार रामचन्द्राचार एव विवेकिभिरनुवर्तनीय इति सर्वमवदातम्॥ ४॥ शयने हंसतूलिकामये तल्पे। गङ्गानिषेवितं गङ्गाजले वर्तमानम्। तक्षकस्य चन्दनागरुभिः स्नानीयभूतैः बालसूर्यप्रतीकाशैश्चन्दनैः, कुङ्कुमैरिति यावत। सीताया उत्तमाङ्गेन पुरा शोभितम्। तक्षकस्येति। सम्भोगं सम्यग् भोगम्।

सम्भोगं कायमिव स्थितम् । सीताया उत्तमाङ्गेन शोभितं चेति योजना ॥ ५ ॥ संयुगे युद्धे । युगसङ्काशं गोपुरार्गलवत् प्रतिभटनिवारकम् । अत एव शत्रूणां शोकवर्धनम् । सागरोऽन्ते यस्यासौ सागरान्तः भूमण्डलम्, तस्य व्यपाश्रयम् आलम्बनभूतम् ॥ ६ ॥ सव्यम् अप्रदक्षिणं यथा भवति तथा । अस्यता इषून् क्षिपता । स्वेनैव हेतुना ज्याघातेन करणेन विगतत्वचं ज्याकिणाङ्कितमित्यर्थः । महापरिघसन्निभम् उत्तमपरिघाख्यायुधवत् दृढम् ॥ ७ ॥ गोसहस्रप्रदातारम्, करणे कर्तृत्वोपचारः । महद्भुजं भुजोत्तमम् । तथैव प्रायशः पाठः । आत्वाभाव आर्षः । एवंभूतं दक्षिणं बाहुमुपधाय । दक्षिणः

संयुगे युगसङ्काशं शत्रूणां शोकवर्द्धनम् । सुहृदानन्दनं दीर्घं सागरान्तव्यपाश्रयम् ॥ ६ ॥ अस्यता च पुनः सव्यं ज्याघातविगतत्वचम् । दक्षिणो दक्षिणं बाहुं महापरिघसन्निभम् ॥७॥ गोसहस्रप्रदातारमुपधाय महद्भुजम् । अद्य मे मरणं वाऽथ तरणं सागरस्य वा ॥ ८ ॥ इति रामो मतिं कृत्वा महाबाहुर्महोदधिम् । अधिशिश्ये स विधिवत् प्रयतो नियतो मुनिः॥९॥ तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशास्तीर्णे महीतले । नियमादप्रमत्तस्य निशास्तिस्रोऽतिचक्रमुः ॥ १० ॥ स त्रिरात्रोषितस्तत्र नयज्ञो धर्मवत्सलः । उपासत तदा रामः सागरं सरितां पतिम् ॥ ११ ॥

दाक्षिण्यवान् । महाबाहुः सर्वाभयप्रदः रामः, अद्य मे तरणं वा सागरस्य, मरणं वा भवत्विति मतिं कृत्वा । विधिवत् शास्त्रोक्तरीत्या । प्रयतः कायिकनियमयुक्तः । नियतः वाचिकनियमवान् । मुनिः मानसनियमोपेतश्च सन् । महोदधिमुद्दिश्याधिशिश्य इति योजना ॥ ८ ॥ ९ ॥ सुप्तस्य शयानस्य । नियमादप्रमत्तस्य अत एवाप्रच्युतनियमस्येत्यर्थः । तिस्रो निशाः त्रीण्यहानि ॥ १० ॥ तिसृष्वपि रात्रिषूपासनमविच्छिन्नमित्याह—स इति । त्रिरात्रोषितः त्रिरात्रं शयानः । तत्र समुद्रतीरे । सर्वशक्तेः कुत एवं निर्बन्ध इत्याशङ्क्य धर्मप्रवर्तनार्थमित्याशयेनाह नयज्ञो धर्मवत्सल इति । शरणागतधर्मे

सागरान्तव्यपाश्रयं सागरान्तं भूचक्रं तस्य व्यपाश्रयमाश्रयम् ॥३–६॥ अस्यतेति । पुनर्मुहुर्मुहुः सव्यं यथा तथा अस्यता स्वेन कृता ये ज्याघातास्तैर्विहतत्वचम्, ज्याघातकिणाङ्कितमित्यर्थः । जातरूपमयैर्भूषितमित्यादि भुजोत्तममित्यन्तविशेषणविशिष्टं दक्षिणं बाहुमुपधाय रामः 'अद्य मे मरणं वाऽथ तरणं सागरस्य वा' इति मतिं कृत्वा महोदधिमुदिश्य अधिशिश्य इति सम्बन्धः । विशेषणान्तरवैशिष्ट्यकथनार्थमधिशिश्य इति पुनरभिधानम् । प्रयतः परिशुद्धः । मुनिः मौनी ॥ ७–९ ॥ अप्रमत्तस्य अस्खलितस्य॥ १०॥ सः 'अङ्गुल्यग्रेण तान् हन्याम्' इत्यादिभिः प्रकटितवीर्यः । नयज्ञः आदौ साम प्रयोज्यमिति नीतिज्ञः । धर्मवत्सलः अनपराधिन्याक्रमण

स०--अत्र बाहुं भुजगभोगाभमित्युपक्रम्य गोसहस्रप्रदातारमित्येतच्छ्लोकपर्यन्तं प्रतिश्लोकं विशेष्येण बाह्वादिशब्देन भवितव्यमिति दर्शयितुं बाहुं भुजगभोगाभं दक्षिणं बाहुं भुजोत्तममिति त्रिवारमुक्तिः ॥ ७ ॥

प्रीतिमान् । सरितां पतिं स्वगोष्ठयां कान्तापुरुषकारमुखेन समाश्रयणदर्शनात् स्वयमपि तथैवाचरदिति भावः ॥ ११ ॥ न च दर्शयते, आत्मानमिति शेषः । मन्दः अज्ञः । ननु रामेण सम्यक्कृता शरणागतिः कुतो न फलिता ? उच्यते—अनधिकारिणा कृतत्वात् ब्राह्मणकृतराजसूयवत् ।

न च दर्शयते मन्दस्तदा रामस्य सागरः । प्रयतेनापि रामेण यथार्हमभिपूजितः ॥ १२ ॥ समुद्रस्य ततः क्रुद्धो रामो रक्तान्तलोचनः । समीपस्थमुवाचेदं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ १३ ॥ अवलेपः समुद्रस्य न दर्शयति यत्स्वयम् ॥ १४ ॥ प्रशमश्च क्षमा चैव आर्जवं प्रियवादिता । असामर्थ्यं फलन्त्येते निर्गुणेषु सतां गुणाः ॥ १५ ॥ आत्मप्रशंसिनं दुष्टं धृष्टं विपरिधावकम् । सर्वत्रोत्सृष्टदण्डं च लोकः सत्कुरुते नरम् ॥ १६ ॥ न साम्ना शक्यते कीर्तिर्न साम्ना शक्यते यशः । प्राप्तुं लक्ष्मण लोकेऽस्मिन् जयो वा रणमूर्द्धनि ॥ १७ ॥

न च शरणागतावधिकारी रामः, अकिञ्चनो हि तत्राधिकारी ॥ १२ ॥ समुद्रस्य समुद्रविषये । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । रक्तान्ते लोचने यस्य सः रक्तान्तलोचनः । अनेन मन्दकोपत्वमुक्तम् । शुभलक्षणं स्वस्य हृदयकोपमवगम्य कृतमन्दहासम् ॥ १३ ॥ अवलेप इति । स्वयं न दर्शयतीति यत् अयं समुद्रस्यावलेप इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ प्रशमः अक्रोधता । क्षमा अपराधसहिष्णुता । आर्जवं परचित्तानुसारित्वम्, अकौटिल्यं वा । प्रियभाषिता प्रियवादित्वमित्येते गुणाः निर्गुणेषु असामर्थ्यं फलन्ति, असमर्थत्वबुद्धिं जनयन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ कं पुनः समर्थं निर्गुणो मन्यते ? तत्राह—आत्मेति । आत्मप्रशंसिनम् आत्मस्तुतिपरम् । दुष्टं वञ्चकम् । धृष्टं निर्दयमित्यर्थः । विपरिधावकं सर्वपलायनकरम् । सर्वत्र सगुणेषु निर्गुणेषु च । उत्सृष्टदण्डं क्लृप्तदण्डम् । लोकः अज्ञो जनः ॥ १६ ॥ न साम्नेति । बलकृता प्रथा यशः । पराक्रमकृता कीर्तिः । जयो वेत्यत्रापि न साम्ना प्राप्तुं शक्यते

मनुचितमिति यो धर्मः तस्मिन् वत्सलः । उपासत उपास्त ॥ ११ ॥ एवं यथाशास्त्रं शरणागतत्वेऽपि फलप्रदानाभिमुख्याभावात् सागरस्य सापराधत्वं दर्शयति—न च दर्शयत इति । न दर्शयते, आत्मानमिति शेषः ॥१२॥ समुद्रस्य समुद्राय क्रुद्धः ॥ १३ ॥ अवलेप इत्यर्धं भिन्नं वाक्यम् । स्वयमात्मानं न दर्शयतीति यत् अयं समुद्रस्यावलेपो गर्वः, दृश्यतामिति शेषः ॥ १४ ॥ प्रशमः चित्तप्रसादः । क्षमा अपराधसहिष्णुत्वम् । आर्जवं करणत्रयैकरूप्यम् । प्रियवादिता चेत्येते सतां गुणा निर्गुणेषु पुरुषेषु विषये असामर्थ्यं फलन्ति, दुष्टजनाः सर्वशक्तियुक्तोऽपि प्रशमादिपरश्चेत् तमसमर्थं मन्यन्त इत्यर्थः । अतोऽयं दण्डस्यैव विषय इति भावः ॥ १५ ॥ विपरिधावकम् अमार्गवर्तिनम् ॥ १६ ॥ कीर्तिः गुणवत्ताप्रथा । यशः दानजनिता ख्यातिः ॥ १७ ॥ १८ ॥

इत्यनुषञ्जनीयम् ॥ १७ ॥ मद्बाणनिर्भिन्नैः अत एव जलोपरि प्लवद्भिः मकरैः । निरुद्धतोयं व्याप्ततोयम् ॥ १८ ॥ भोगिनां महाकायानाम् । भूम्नि मतुप् । "भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः" इत्यमरः । नागानां सर्पाणाम् । महाभोगानि महाशरीराणि । क्लीबत्वमार्षम् । करिणां मत्स्यानां गजाकारमत्स्यानाम् । छिन्नानीति लिङ्गव्यत्ययेनानुषङ्गः । करान् शुण्डादण्डान् । "मत्स्यविशेषो मकरः करिमकरो भवति तद्विशेषश्च" इति

अद्य मद्बाणनिर्भिन्नैर्मकरैर्मकरालयम् । निरुद्धतोयं सौमित्रे प्लवद्भिः पश्य सर्वतः ॥१८॥ महाभोगानि मत्स्यानां करिणां च करानिह । भोगिनां पश्य नागानां मया छिन्नानि लक्ष्मण ॥ १९ ॥ सशङ्खशुक्तिकाजालं समीनमकरं शरैः । अद्य युद्धेन महता समुद्रं परिशोषये ॥२०॥ क्षमया हि समायुक्तं मामयं मकरालयः । असमर्थं विजानाति धिक् क्षमामीदृशे जने ॥ २१ ॥ न दर्शयति साम्ना मे सागरो रूपमात्मनः ॥२२॥ चापमानय सौमित्रे शरांश्चाशीविषोपमान् । सागरं शोषयिष्यामि पद्भ्यां यान्तु प्लवङ्गमाः ॥ २३ ॥

हलायुधः ॥१९॥ सशङ्खेति । स्पष्टः ॥२०॥ क्षमैकसाराणां भवतामीदृशी फणितिरनुचितेत्याशङ्क्याह–क्षमयेति । सागरशोषणे प्रवृत्तोऽप्येतावत्पर्यन्तं क्षमया गृहीतचरणोऽस्मि । सुप्तप्रमत्तकुपितानां भावज्ञानं दृष्टमिति न्यायेन स्वरूपं प्रकटयति मामिति । माम् इतरनैरपेक्ष्येण स्थितम् । असमर्थं विजानाति कार्यकरणाक्षमं मन्यते । विजानाति मकरालयः । अयोध्याधिपतिः कोसलाधिपतिरितिवत् स्वमात्मानं मन्यते, कतिपयमीनग्रहणगर्त्त इति न जानाति । धिक् क्षमाम् इतः परं क्षमां नाङ्गीकुर्मः । विनियोगकाले हि क्षमा स्वीकार्या । अद्य क्रोध एवाङ्गीकर्तव्यः । इक्ष्वाकूणां कदाचिदपि क्षमा किं त्याज्येत्यत्राह ईदृशे जन इति । ईदृशे जने प्राप्तरक्षःसहवासदोषे ॥ २१ ॥ न दर्शयतीत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ २२ ॥ अपि कदाचिदात्मानं दर्शयेदिति करुणया समुद्रं वाचा निर्भर्त्स्य कर्मणाऽपि निर्भर्त्सयितुमुपक्रमते–चापमानयेति । एवं विलम्ब्य करणं क्रमेण निर्भर्त्स्य कार्यं कारयितुम् । अन्यथा सद्य एव शोषयेत् । चापमानय निर्गुणं वशीकर्तुं सगुणमानयेत्याशयः । चापमानय अस्यानम्रत्वं निवर्तयितुं नम्रं चापमानय ।

भोगिनां महाशरीराणां नागानां सर्पाणां महाभोगानि महाभोगान् । लिङ्गव्यत्यय आर्षः ॥ १९ ॥ युद्धेन बाणप्रहारेण ॥ २०–२४ ॥

समुद्रस्य शेषशय्यात्वेन तस्मिन्किंचित्सौहार्दवता लक्ष्मणेन क्षणं विलम्बः कृतः । अत आह सौमित्र इति । सुमित्रावचनमेव कर्तव्यम् ज्येष्ठवचनं तु न कर्तव्यमिति नियमोऽस्ति । यद्वा सौमित्रे ! "रामे प्रमादं माकार्षीः" इति मात्रोपदिष्टं मा विस्मार्षीः । अथ चापमात्र मानीतं तदाह शरांश्चेति । लीलाप्रयोगार्हेषु केषुचिदानीतेष्वाह आशीविषोपमानिति । दृष्टिविषाः सर्पा आशीविषा इत्युच्यन्ते । किमर्थं शरा नयनमिति विलम्ब्य सौमित्रिणा पृष्ट आह सागरमिति । एकेनैव दग्धुं सामर्थ्येऽपि शरानित्युक्तिस्तत्सम्बन्धेन सप्तसागरानपि शोषयितुमिच्छया ।

अद्याक्षोभ्यमपि क्रुद्धः क्षोभयिष्यामि सागरम् ॥ २४ ॥ वेलासु कृतमर्यादं सहसोर्मिसमाकुलम् । निर्मर्यादं करिष्यामि सायकैर्वरुणालयम् ॥ २५ ॥ महार्णवं क्षोभयिष्ये महादानवसङ्कुलम् ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा धनुष्पाणिः क्रोधविस्फारितेक्षणः । बभूव रामो दुर्धर्षो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ २७॥ सम्पीड्य च धनुर्घोरं कम्पयित्वा शरै र्जगत् । मुमोच विशिखानुग्रान् वज्रानिव शतक्रतुः ॥ २८ ॥

कोपातिशयेन स्वबलमज्ञात्वा वा तादृशोक्तिः । शोषयिष्यामीति वदतः किं शरेणेति न शङ्कनीयम् । "छिन्नं भिन्नं शरैर्दग्धम्" इति राम शराणां दाहकत्वसंभवात् । अन्तरेणापि चतुर्थभूतजगन्निर्वाहं करिष्यामीति भावः । सागरम्, यद्ययं ज्ञातिविरोधमाचरति तर्हि वयमपि ज्ञाति कृत्यं कुर्म इति भावः । सागरं शोषयिष्यामि अनेकसहस्रखातमेक एव हरिष्यामि । किं तत इत्यत्राह–पद्भ्यामिति । एकैकस्य पदद्वयं गमन साधनमिति द्विवचनम् । वानराणां हि द्वावेव पादौ द्वौ हस्तौ ग्रहणभक्षणादीनां ताभ्यामेव दर्शनात् । अनेन कृतस्य कार्यविच्छेदस्यानुरूपमसुं वानरपादाभ्यामेव दर्शयिष्यामीति भावः ॥ २३ ॥ पक्षान्तरमाह–अद्येति । अर्धमेकं वाक्यम् ॥ २४ ॥ पुनः पक्षान्तरमेवाह–वेलास्विति । वेलासु चतुर्षु तीरेषु । कृतमर्यादं कृतव्यवस्थम्, कदाचिदपि वेलाम् अनतिवर्तमानमित्यर्थः । निर्मर्यादं करिष्यामि अव्यवस्थं करिष्यामि । भूतले प्लाव यिष्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥ समुद्रेण चिरपरिपोषिता दानवादय एतं रक्षिष्यन्तीत्यत्राह–महार्णवमिति । दानवैः सह क्षोभयिष्यामीत्यर्थः ॥ २६ ॥ एव मिति । विस्फारितेक्षणः विवर्तितनयनः ॥ २७ ॥ संपीड्य दृढमुष्टिना मध्यमवलम्ब्य । कम्पयित्वा भयकम्पितं कृत्वा । जगत् जगत्स्थजन्तून् । वज्रा

वेलास्विति । वेलासु कृतमर्यादं वेलासु प्रागादिदिक्चतुष्टयतीरेषु कृतमर्यादं कृतव्यवस्थम् । वेलानामलङ्घने कृतनियममित्यर्थः । निर्मर्यादं लङ्घितवेलं

नित्यभूतोपमा ॥ २८ ॥ तेजसा ज्वलन्त इत्यन्वयः । प्रविशन्ति प्राविशन् । त्रस्तपन्नगमिति क्रियाविशेषणम् ॥ २९ ॥ तोयवेगः तरङ्गवितितिः । मारुतरवः वातजन्यरवः । समारुतरवः वातसङ्घट्टनजन्यरवसहित इत्यर्थः ॥ ३० ॥ तीरे महोर्मिमालाविततः । अन्तस्तरङ्गजालाकृष्टशङ्खशुक्तिसमावृतः । सज्वालशरप्रवेशेन सधूमः । मध्ये शराग्निशोषणेन परिवृत्तोर्मिश्चासीदित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ व्यथिता इति । आपातालं शराः प्रविष्टा इति भावः ॥ ३२ ॥

ते ज्वलन्तो महावेगास्तेजसा सायकोत्तमाः । प्रविशन्ति समुद्रस्य सलिलं त्रस्तपन्नगम् ॥२९॥ तोयवेगः समुद्रस्य सनक्रमकरो महान् । सम्बभूव महाघोरः समारुतरवस्तदा ॥ ३० ॥ महोर्मिमालाविततः शङ्खशुक्तिसमावृतः । सधूमपरिवृत्तोर्मिः सहसाऽऽसीन्महोदधिः ॥ ३१ ॥ व्यथिताः पन्नगाश्चासन् दीप्तास्या दीप्तलोचनाः । दानवाश्च महावीर्याः पातालतलवासिनः ॥३२॥ ऊर्मयः सिन्धुराजस्य सनक्रमकरास्तदा । विन्ध्यमन्दरसङ्काशाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ३३ ॥ आघूर्णिततरङ्गौघः सम्भ्रान्तोरगराक्षसः । उद्वर्तितमहाग्राहः संवृत्तः सलिलाशयः ॥ ३४ ॥ ततस्तु तं राघवमुग्रवेगं प्रकर्षमाणं धनुरप्रमेयम् । सौमित्रिरुत्पत्य समुच्छ्वसन्तं मा मेति चोक्त्वा धनुराललम्बे ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

तात्कालिकतरङ्गौन्नत्यं वर्णयति—ऊर्मय इति ॥ ३३ ॥ उक्तानुवादेन विशेषान्तरमाह—आघूर्णितेति । आघूर्णितसम्भ्रान्तोद्वर्तितपदान्येकार्थानि ॥ ३४ ॥ ततस्त्विति । तुशब्देन पूर्वसन्धानाद्वैषम्यमुक्तम् । अप्रमेयम् अपरिच्छेद्यवैभवम् । प्रकर्षमाणम्, अमोघशरसन्धानायेति भावः । समुच्छ्वसन्तम्, कोपेनेति शेषः । तं राघवम् ! उत्पत्य झटित्यागत्य । मा मेत्युक्त्वा एतादृशं धनुराकर्षणं मा कुर्वित्युक्त्वा । भयातिशयाद्वीप्सा । अनिवर्तमाने तस्मिन् धनुराललम्बे ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

करिष्यामि ॥ २५–३५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

प्रथमं वानरसेनातरणाय सागरं शरणं गत्वा तस्मिन्ननागते चापमानयेति वाचा भीषयित्वा तथाप्यनाविष्कृतनिजरूपं तं शरैः प्रक्षोभ्य तावताप्यनागतस्य तस्य भीतिमुत्पादयितुं ब्रह्मास्त्रसन्धानायोपक्रमत इत्याह—अथेत्यादिना। सपातालं पातालपर्यन्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ शरेति । शरनिर्दग्धतोयस्य निर्जलस्येत्यर्थः । परिशुष्कस्य भूम्यन्तर्गतजलशून्यस्य । शोषितसत्त्वस्य दग्धसत्त्वस्येत्यर्थः । ते महान् पांसुः अतिसूक्ष्मो रेणुः उत्पद्यते । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रयोगः । महावर्षेऽपि पुनर्यथा जललवोऽपि न तिष्ठति तथा करिष्यामीति भावः ॥ २ ॥ ननु सकलजलशोषणेन पातालमात्रपरिशोषात्तत्र गमना

अथोवाच रघुश्रेष्ठः सागरं दारुणं वचः । अद्य त्वां शोषयिष्यामि सपातालं महार्णव ॥ १ ॥ शरनिर्दग्धतोयस्य परिशुष्कस्य सागर । मया शोषितसत्त्वस्य पांसुरुत्पद्यते महान् ॥ २ ॥ मत्कार्मुकविसृष्टेन शरवर्षेण सागर । पारं तेऽद्य गमिष्यन्ति पद्भिरेव प्लवङ्गमाः ॥३॥ विचिन्वन्नाभिजानासि पौरुषं वापि विक्रमम् । दानवालय सन्तापं मत्तो नाधिगमिष्यसि ॥४॥ ब्राह्मेणास्त्रेण संयोज्य ब्रह्मदण्डनिभं शरम् । संयोज्य धनुषि श्रेष्ठे विचकर्ष महाबलः॥५॥

सम्भवादाकाशेन गन्तव्यं ततो वरमिदानीं तथा गमनं किं कोपेनेत्यत्राह—मत्कार्मुकेति । शरवर्षेण शरजालेन सेतुस्थानीयेन । सेतुबन्धादिक्लेशो मे न भवतीति भावः ॥ ३ ॥ पौरुषं बलं विक्रमं पराक्रमं च विचिन्वन् विशेषेण पर्यालोचयितुं नाभिजानासि । "लक्षणहेत्वोः—" इति शतृप्रत्ययः । इदमज्ञानं सहवासकृतमित्याशयेन दानवालयेति संबोधनम् । मत्तो भाविनं सन्तापं च नाधिगमिष्यसि न ज्ञास्यसि । मत्पराक्रममजानन् मत्तो भाविब्रह्मास्त्रपीडामपि न ज्ञास्यस्येवेति भावः ॥ ४ ॥ ब्रह्मदण्डः ब्रह्मशापः । तद्वदमोघमित्यर्थः । यद्वा ब्रह्मदण्डः केतुविशेषः । तथोक्तं नारदसंहितायां—"पितामहात्मजः क्रूरस्त्रिवर्णः शिखरान्वितः । ब्रह्मदण्डाह्वयः केतुः सर्वभूतविनाशनः॥" इति । ब्राह्मेणास्त्रेण ब्रह्मास्त्रमन्त्रेण । संयोज्य अभिमन्त्र्य । तद्धनुर्विचकर्ष ॥५॥

॥ १ ॥ शरनिर्दग्धतोयस्य शरवर्षेण शोषितस्य, तवेति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ विचिन्वन्निति । विक्रमं जलोपरि शरसेतुबन्धनजलस्तम्भनतच्छोषणादिशक्तित्वरूपम् । विचिन्वन् विशेषेण पर्यालोचयन् । नाभिजानासि पौरुषं शास्त्रवश्यत्वसौजन्यनिबन्धनं शरणवरणरूपं पुरुषकृत्यं नाभिजानासि । मत्तो भाविनं सन्तापं नावगमिष्यसि न ज्ञास्यसि, सर्वशक्तेरपि धर्मशीलतया शरणागतस्य फलप्रदानाभावे महाननर्थो भविष्यतीत्यमुमर्थं न जानासीत्यर्थः ॥४॥ ब्रह्मदण्डनिभं

अथास्त्रसन्धानस्य मरुकान्तारवर्तिनां युगपद्विनाशहेतुत्वात्तत्काले तदुचितमहोत्पातान् दर्शयति–तस्मिन्नित्यादिना। शरसन्धानकालिकं लोकस्य भयं दर्शयतीत्यप्याहुः। रोदसी द्यावापृथिव्यौ। सम्पफालेव भिन्ने इव। एकवचनमार्षम्। "द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी" इत्यमरः॥६॥७॥ तिर्यक् चेति श्लोकद्वयमेकान्वयम्। चन्द्रभास्करौ नक्षत्रैः सह तिर्यक् वक्रं यथा भवति तथा सङ्गतौ तिर्यग्जग्मतुः, भयादिति भावः।

तस्मिन् विकृष्टे सहसा राघवेण शरासने। रोदसी सम्पफालेव पर्वताश्च चकम्पिरे ॥ ६ ॥ तमश्च लोकमावव्रे दिशश्च न चकाशिरे। परिचुक्षुभिरे चाशु सरांसि सरितस्तथा ॥ ७ ॥ तिर्यक् च सह नक्षत्रैः सङ्गतौ चन्द्रभास्करौ। भास्करांशुभिरादीप्तं तमसा च समावृतम् ॥८॥ प्रचकाशे तदाऽऽकाशमुल्काशतविदीपितम्। अन्तरिक्षाच्च निर्घाता निर्जग्मुरतुलस्वनाः ॥ ९ ॥ पुस्फुरुश्च घना दिव्या दिवि मारुतपङ्क्तयः ॥ १० ॥ बभञ्ज च तदा वृक्षान् जलदानुद्वहन्नपि। अरुजंश्चैव शैलाग्रान् शिखराणि प्रभञ्जनः ॥ ११ ॥

आदीप्तम् ईषद्दीप्तम्, मन्दरश्मित्वात्तमसावृतत्वाच्च सूर्यस्येति भावः। समावृतं सम्यगावृतम्। उल्काशतविदीपितम्। उल्कालक्षणमुक्तं वराहमिहिरेण–"उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्द्धते च तनुपुच्छा" इति। निर्घातलक्षणं तेनैवोक्तम्–"पवनः पवनाभिहतो गगनादवनौ यदा समापतति। भवति तदा निर्घातः स च पापो दीर्घखगविरुतः॥" इति॥ ८॥ ९॥ पुस्फुरुः चेरुः। मारुतपङ्क्तयः आवहोद्वहादिवातस्कन्धाः। दिव्याः श्लाघ्याः॥ १०॥ उद्वहन् ऊर्ध्वं नयन्। शैलाग्रान् पर्वताग्रप्रदेशान्। शिखराणि खण्डपर्वतान्। अरुजन् अपीडयत्। बहुवचनमार्षम्॥ ११॥

शरं ब्राह्मेणास्त्रेण ब्रह्मास्त्रमन्त्रेण संयोज्याभिमन्त्र्येति सम्बन्धः॥ ५॥ रोदसी द्यावाभूमी॥ ६॥ ७॥ चन्द्रभास्करौ नक्षत्रैस्सह तिर्यक् सङ्गतौ तिर्यग्यथा तथा सङ्गतौ व्युत्क्रमेण पथा गन्तुमुपक्रान्तावित्यर्थः। "भास्करांशुभिरादीप्तं तमसा च समावृतम्" इत्यनेन विरुद्धयोस्तेजस्तिमिरयोस्सामानाधिकरण्यमभूदिति सूच्यते॥ ८॥ ९॥ मारुतपङ्क्तयः वातस्कन्धाः। पुस्फुरुश्चेति वा पाठः॥ १०॥ शैलाग्रान् शैलोच्चप्रदेशान्॥ ११॥

स०–रोदसी द्यावापृथिव्यौ। सम्पफाल विशीर्णे। एकवचनमार्षमिति नागोजिभट्टादयः। वस्तुतस्तु "रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक्। सहप्रयोगेऽप्यनयो रोदः स्यादपि रोदसी" इति विश्वोक्तेः रोदसी तन्त्रन्यायेन द्यौः पृथिवी च। संपफाल विशीर्णेत्यर्थः। रोदसीत्यव्ययमप्यस्तीति भानुदीक्षितः॥६॥ विषम०–प्रास्फुटन् प्रचेलुः। बभञ्ज चेति। मारुतपंक्तिरिति शेषः। उद्वहन्, मारुतसमूह इति शेषः। अग्रेऽप्येष एव कर्ता, शैलाग्रान् पर्वतप्रदेशान्। अरुजन् अपीडयत्। बहुवचनमार्षम्। शिखराणि खण्डपर्वतान् बभञ्ज चेत्यन्वयः॥ १०॥ ११॥

ते वैद्युताग्नयः तदा महाशनयोऽभवन् । अशनिस्वरूपं मिहिरेणोक्तम्—" अशनिः स्वनेन महता युक्ता नृगजाश्वतरुपशुमुखेषु । निपतति विदारयन्ती धरातलं चक्रसंस्थाना ॥" इति ॥१२॥ यानीत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । यानि भूतानि दृश्यानि मनुष्यादीनि । अदृश्यानि पिशाचादीनि । तानि सर्वाणि भूतानि सन्त्रस्तानि । अत एवोद्विजन्ति कम्पमानानि सन्ति । अशनेः समम् अशनिस्वरसमं यथा तथा चुक्रुशुः तथा भैरवस्वनं मुमुचुः । ततः शिशियरे

दिविस्पृशो महामेघाः सङ्गताः समहास्वनाः । मुमुचुर्वैद्युतानग्नींस्ते महाशनयस्तदा ॥ १२ ॥ यानि भूतानि दृश्यानि चुक्रुशुश्चाशनेः समम् । अदृश्यानि च भूतानि मुमुचुर्भैरवस्वनम् ॥ १३ ॥ शिशियरे चापि भूतानि सन्त्रस्तान्युद्विजन्ति च । सम्प्रविव्यथिरे चापि न च पस्पन्दिरे भयात् ॥ १४ ॥ सह भूतैः सतोयोर्मिः सनागः सह राक्षसः । सहसाऽभूत्ततो वेगाद्भीमवेगो महोदधिः ॥ १५ ॥ योजनं व्यतिचक्राम वेलामन्यत्र सम्प्लवात् । तं तदा समतिक्रान्तं नातिचक्राम राघवः । समुद्धतममित्रघ्नो रामो नदनदीपतिम् ॥ १६ ॥ ततो मध्यात् समुद्रस्य सागरः स्वयमुत्थितः । उदयन् हि महाशैलान्मेरोरिव दिवाकरः ॥ १७ ॥

सुप्तानि, सुप्तवद्भूमौ पतितानीत्यर्थः । तत्रापि सम्प्रविव्यथिरे चिन्तया दुःखितानि । भयान्न पस्पन्दिरे न चलितानि ॥ १३ ॥ १४ ॥ अथ समुद्रराजस्योत्थानं सूचयति—सह भूतैरित्यादिना । ततो वेगात्पूर्वसर्गान्तोक्ताद्रामवेगात् । सहसा शरसन्धानसमय एव । भीमवेगोऽभूत् भीमप्रवाहवेगोऽभूत् । केवलशरमोक्षकृतात् क्षोभात् ब्रह्मास्त्रमोक्षारम्भे महान् क्षोभोऽभूदित्यर्थः ॥ १५ ॥ वेगफलं दर्शयति—योजनमित्यादिना । सार्धश्लोक एकान्वयः । संप्लवात् वारिपूरेण वेलामन्यत्र वेलां विनेत्यर्थः । अथवा संप्लवादन्यत्र प्रलयं विना । वेलां योजनं योजनपर्यन्तं व्यतिचक्राम अतिक्रान्तवान् । योजनमन्तर्जीर्णोऽभूदित्यप्याहुः । तं समतिक्रान्तं पलायमानं नातिचक्राम पलायमानं प्रति शस्त्रप्रयोगरूपातिक्रमं न चकार ॥ १६ ॥ तत इति । समुद्रस्य मध्यात्

वैद्युतान् विद्युत्सङ्घातान् ॥ १२ ॥ अशनेः समम् अशनिघोषतुल्यं यथा तथा चुक्रुशुः ॥ १३ ॥ उद्विजन्ति आकम्पन्ति ॥ १४ ॥ सहेति । ततो वेगात् प्रथमप्रयुक्तकेवलबाणप्रयोगकृतात् । क्षोभात् उदधिः भीमवेगोऽभूत् ब्रह्मास्त्रसन्धानेनातिभयङ्करक्षोभोऽभूदित्यर्थः ॥ १५ ॥ महोदधिः संप्लवात् वारिपूरेण वेलामन्यत्र योजनं

स०-तथाशब्द उपमायाम् । तं तथा चोरमिव स्थितम् । चोरं स्वगृहे स्थापयिता यथा चोरसदृशो भवति तथा स्वदारचोरस्य रावणस्य स्वगर्भे स्थापनात् समुद्रश्चोरसदृशस्तम् । द्वितीयेन तमित्यनेन समुद्रपरामर्शः । " तकारः कीर्तितश्चोरे " इति विश्वः । एतेन न पौनरुक्त्यम् । समतिक्रान्तम् अतिक्रान्तवेलम् अत एवोद्धतम् उत्कृष्टमपि तं नदनदीपतिम् । रामः नातिचक्राम नावधीत् । भीषणार्थमेवास्त्रसंयोजनं न वस्तुतः सत्यसङ्कल्पत्वात् । नातिचक्राम स्वधैर्यान्न चचालेति वा, अत्र पक्षे दृष्ट्वेति शेषः ॥ १६ ॥ सागरः वरुणः मेरोरिव विद्यमानात् उदयाद्रेर्महाशैलात् शृङ्गात् दिवाकर इव । मेरोर्धनुषो–

उन्नतात्। स्वयं सागरः समुद्राभिमानिदेवता। दिवाकर इव, बभाविति शेषः ॥ १७॥ जाम्बूनदं जम्बूनदीप्रभवं स्वर्णम् । रक्तमाल्यं रक्तवैकक्ष्यमाला। जातरूपमयैः आकरजसुवर्णप्रचुरैः। तपनीयविभूषितैः रत्नकीलनार्हद्रुतकनकविभूषितैः। रत्नानां संबन्धिभिर्भूषणोत्तमैः। एकावली मुक्तावली। तरलं नायकरत्नम्। आघूर्णितः चलितः। कालिका मेघपङ्क्तिः। "मेघजालेऽपि कालिका" इत्यमरः। तया अनिलेन च सङ्कुलः क्षुभितः। मेघानिलौ समुद्रस्य सहचरा

पन्नगैः सह दीप्तास्यैः समुद्रः प्रत्यदृश्यत। स्निग्धवैडूर्यसङ्काशो जाम्बूनदविभूषितः ॥ १८ ॥ रक्तमाल्याम्बरधरः पद्मपत्रनिभेक्षणः। सर्वपुष्पमयीं दिव्यां शिरसा धारयन् स्रजम् ॥ १९ ॥ जातरूपमयैश्चैव तपनीयविभूषितैः। आत्मजानां च रत्नानां भूषितो भूषणोत्तमैः ॥२०॥ धातुभिर्मण्डितः शैलो विविधैर्हिमवानिव। एकावलीमध्यगतं तरलं पाण्डरप्रभम् ॥२१॥ विपुलेनोरसा बिभ्रत् कौस्तुभस्य सहोदरम्। आघूर्णिततरङ्गौघः कालिकानिलसङ्कुलः ॥२२॥ [देवतानां सुरूपाणां नानारूपाभिरीश्वरः। गङ्गासिन्धुप्रधानाभिरापगाभिः समावृतः ॥] उद्वर्तितमहाग्राहः सम्भ्रान्तोरगराक्षसः। सागरः समुपक्रम्य पूर्वमामन्त्र्य वीर्यवान्। अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं शरपाणिनम् ॥२३॥

विति प्रसिद्धिः ॥१८–२२॥ उद्वर्तितेत्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः। उद्वर्तितः उद्भ्रामितः। समुपक्रम्य समुपागम्य। स्वसौजन्यं पुरस्कर्तुं पूर्वम् आमन्त्र्य

व्यतिचक्राम रामशरसन्धानक्षुब्धं सत्सागरजलं वेलां विसृज्य योजनमात्रं परावृत्तम् वेलामुल्लङ्घ्य योजनमात्रं बहिर्गतं वेत्यर्थः। तं सापराधं सागरं नातिचक्राम नाभ्यभवत, नावधीदित्यर्थः। परमकारुणिकेन श्रीरामेण समुद्रभयोत्पादनार्थमेव ब्रह्मास्त्रं संहितम्, नतु तद्वधार्थमिति भावः ॥ १६–१९ ॥ जातरूपेति। तपनीयविभूषणैः रत्नकीलितस्वर्णभूषणैः। आत्मजानां स्वस्मिन्नुत्पन्नानाम् ॥ २० ॥ २१ ॥ कालिकानिलसङ्कुलः मेघपटलसम्मिलितवायुना सङ्कुलः "मेघजालेऽपि कालिका" इत्यमरः ॥ २२ ॥ समुपक्रम्य समुपागम्य ॥ २३ ॥

—भयादुत्थित इति वा "मेरुर्भूधरधन्वनोः" इति विश्वः ॥ १७ ॥ **सर्वपुष्पमयीं** यावत्पुष्पयुक्ताम्। शिरसि धारयन्नित्यनेन रामसत्कारार्थमिति ज्ञायते। एकैकस्य देवस्य एकैकं पुष्पं युक्तम्, अयुक्तं चैकं श्रीनारायणरूपिणो रामस्य। समस्तकुसुमयुक्ता युक्ता माला। यथोक्तं भागवते नवमे। रुक्मिणीशविजये च प्रमाणान्तरोक्तार्थसंग्राहके—"सिन्धुः शिरस्यर्हणं प्रतिगृह्य रूपी" इति। "या वै चम्पकसम्पदाञ्जवसतेर्दूर्वाश्रिया स्वात्मनः केतक्या विभवेन कृत्तिवसनस्याम्भोजकान्त्या विधोः। सन्नीलोत्पलशोभया दिनमणेः श्रीमत्तुलस्याऽमता हेरम्बस्य हरेः परं समुचिता सा मालिका शोभते ॥" इति। यद्वा वरुणाभरणप्रस्तावात्तत्स्रग्वा ॥ १९ ॥ **समुपक्रम्य** पादाभ्यामागत्य पूर्वमामन्त्र्य अहं भो रामाम्भोनिधिर्देवं वन्दे त्वामिति सम्बोध्य। शरपाणिनं बाणपाणिम्। पणो श्लहः, स एव पाणः प्रज्ञादिः। शरैः पाणः—

आहूय । प्रकृष्टो मूर्ध्नि कृतोऽञ्जलिः यस्यासौ प्राञ्जलिः । शरपाणिनमिति नकारान्तत्वमार्षम् । स्वविरोधिनो मरुवासिनो रामेण घातयितुं स्वयं रावण भीतत्वेन तत्संहारक्षममस्य पराक्रमं परीक्षितुं च समुद्र एतावत्पर्यन्तं विलम्बितवानिति बोध्यम् ॥ २३ ॥ किं विभोस्तव मया कर्तव्यम्, किं गाधत्वम्, उत जलस्तम्भनम्, आहोस्वित्सेतुबन्धनानुकूल्यमित्याशङ्क्य न तावदाद्यः पक्ष इत्याह श्लोकद्वयेन—पृथिवीति । सौम्य प्रसन्न ! अनेनाञ्जलिकरणान

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च राघव । स्वभावे सौम्य तिष्ठन्ति शाश्वतं मार्गमाश्रिताः ॥ २४ ॥
तत्स्वभावो ममाप्येष यदगाधोऽहमप्लवः । विकारस्तु भवेद्गाध एतत्ते प्रवदाम्यहम् ॥ २५ ॥
न कामान्न च लोभाद्वा न भयात् पार्थिवात्मज । ग्राहनक्राकुलजलं स्तम्भयेयं कथंचन ॥ २६ ॥

न्तरमेव रामः प्रसन्न इति गम्यते । पृथिव्यादयः पञ्च पदार्थाः शाश्वतं नित्यं मार्गं मर्यादाम् आश्रिताः सन्तः स्वभावे काठिन्यतिर्यग्गमनावकाशप्रदाना गाधत्वोर्ध्वज्वलनादिस्वस्वभावे तिष्ठन्ति, स्वस्वभावं नातिक्रामन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ एषु कस्ते स्वभाव इत्यत आह—तदिति । तत् तस्मात् सर्वेषां पृथिव्यादीनां स्वस्वभावानतिलङ्घित्वात् । अहम् अगाधः अप्लवः अलङ्घ्यश्चेति यत् एषः ममापि स्वभावः । तस्मादेवमेव मया स्थातव्यम् । गाधः प्लवविषयोऽहमिति यत् एषः मम विकारः अन्यथाभावः । तथा मया न स्थातुं युक्तम् । एतत् उक्तस्वरूपं मे प्रवदामि प्रावदम् । प्रददामीति पाठेऽप्यय मेवार्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ २५ ॥ द्वितीयपक्षोऽप्यनुपपन्न इत्याह—न कामादिति । कामात् अर्थेच्छया । लोभात् लब्धवस्तुत्यागासहिष्णुतया । स्वकीयापराधं परिहर्तुं पातनिकामाह—पृथिवीत्यादि । स्वभावे स्वस्याधिकारे ॥२४॥ तव स्वभावः कीदृश इत्यत आह—तत्स्वभाव इति । अहमप्लवः अगाध इति यत् एष ममापि स्वभावः, गाधस्तु विकारो भवेत् । एतत्ते प्रवदामि प्रावदम् । तत्तस्मात्कारणात् तव समक्षं नागममिति शेषः ॥२५॥ तर्हि मा भूत्स्वभावहानिः, घनीभवनेनास्माकं मार्गं प्रयच्छेत्याशङ्क्य तथात्वे जलचरजन्तुपीडा स्यात् । प्रकारान्तरेण मार्गं करिष्यामीत्याह—न कामादित्यादिश्लोकद्वयेन । कामात् अभिलाषात् ।

—रिपुप्राणरूपः सोऽस्यास्तीति स तथा वा तम् । न च भारते वनपर्वणि "सागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवम्" इति स्वप्ने रामस्य सागर आत्मानं दर्शयामासेत्युक्त्या अत्र च समुत्थितः प्राञ्जलिरिति वचः पूर्वम् अत्र च "सागरः समुपक्रम्य पूर्वमामन्त्र्य वीर्यवान् । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यम्" इति वाक्यं विरुद्धमिति वाच्यम्; भागवते नवमे "सिन्धुः शिरस्यर्हणं प्रतिगृह्य रूपी पादारविन्दमुपगम्य बभाष एतत्" इत्युक्तेः प्रत्यक्षत एव जाग्रद्दशायामेव दर्शनम् । भागवतस्योत्तरत्वेनैतदनुरोधेन प्रतिशिष्य इति पूर्वोदीरिते स्वप्ने स्वापे कृते सति नदनदीभर्त्ता राघवं स्वं दर्शयामासेति भारतश्लोकार्थोपपत्तेः । अत्रैव यादोगणैर्वृत इत्युक्तिस्वारस्याच्च । स्वप्ने चेदेकमात्रदर्शनेन भाविकार्यसिद्धेस्तत्संवृततयाऽऽगमनमनुपयुक्तम् । प्रत्यक्षतस्तत्सहनयनं त्वद्रोषोष्मणा यादसां दशेदृशीति प्रदर्शनेन देवदयोदयहेतुरिति सहनयनं युक्तम् ॥ २३ ॥

भयात् दण्डभयात् । पार्थिवात्मजेत्यनेन सर्वमर्यादास्थापकोऽसीति द्योतयति । न स्तम्भयेयं पीडाकरत्वादिति भावः ॥ २६ ॥ तृतीयं तु पक्षं कक्षीकरोमीत्याह–विधास्य इत्यादिसार्धश्लोकेन । येन यथाऽहं विषहिष्ये शक्ष्यामि तथा विधास्ये । किं तच्छक्यमित्यपेक्षायामाह ग्राहेत्यादि । यावत्सेना तरिष्यति तावत् ग्राहा न प्रहरिष्यन्ति । जलेऽपि हि केचिद्गमिष्यन्ति । हरीणां तरणे विषये । यथा स्थलं भवति यथा सेतुमार्गो भवति तथा करिष्यामि

विधास्ये राम येनापि विषहिष्ये ह्यहं तथा । ग्राहा न प्रहरिष्यन्ति यावत् सेना तरिष्यति ॥ २७ ॥ हरीणां तरणे राम करिष्यामि यथा स्थलम् ॥ २८ ॥ तमब्रवीत्तदा राम उद्यतो हि नदीपते । अमोघोऽयं महाबाणः कस्मिन् देशे निपात्यताम् ॥ २९ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा महाशरम् । महोदधिर्महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३० ॥ उत्तरेणावकाशोऽस्ति कश्चित् पुण्यतमो मम । द्रुमकुल्य इति ख्यातो लोके ख्यातो यथा भवान् ॥ ३१ ॥ उग्रदर्शनकर्माणो बहवस्तत्र दस्यवः । आभीरप्रमुखाः पापाः पिबन्ति सलिलं मम ॥ ३२ ॥

सेतुबन्धद्रव्यापकर्षणादिविघ्नं न करिष्यामीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ उद्यतः कृतसन्धानः ॥ २९ ॥ महातेजाः स्वाभिमतलाभेन जनितकान्तिः ॥ ३० ॥ उत्तरेण समीपवर्तिन्युत्तरभागे । " एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः " इत्येनप् । ममावकाशः मध्यप्रदेश इत्यर्थः । पुण्यतमः चारुतमः । " पुण्यं तु चार्वपि" इत्यमरः । द्रुमेषु कुल्या यस्यासौ द्रुमकुल्यः । "कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित्" इत्यमरः ॥ ३१ ॥ उग्रे दर्शनकर्मणी येषां ते उग्रदर्शनकर्माणः ।

लोभात् स्वकीयवस्तुपरित्यागासहिष्णुत्वात् । रागादनुरागाच्च नक्राकुलजलं न स्तम्भयेयं भयाद्वा न स्तम्भयेयम्, कथञ्चन अन्येन हेतुना न स्तम्भयेयम्, किन्तु अहमपि येन विषहिष्ये यावत्सेना तरिष्यति तावद्ग्राहा अपि यथा सेनां न प्रहरिष्यन्ति तथा विधास्य इति योजना ॥ २६ ॥ २७ ॥ तमेव प्रकारमाह–हरीणामिति । हरीणां तरणे विषये स्थलं यथा करिष्यामि, सेतुबन्धनसमये सेतुबन्धनसाधनखातमृद्दारुपर्वतादीनां निमज्जनं यथा न भवति तथा करिष्यामीत्यर्थः । यद्वा सेनातरणमार्गप्रकाशनप्रकारमाह–न कामादित्यादिसार्धद्वाभ्याम् । कामात् यत्किञ्चिद्वस्त्वभिलाषात् नक्राकुलजलं न स्तम्भयेयम्, लोभात् स्वकीयवस्तुपरित्यागासहिष्णुत्वान्न स्तम्भयेयम्, कथञ्चन प्रकारान्तरेणापि न स्तम्भयेयम्, किन्तु हे पार्थिवात्मजेत्यनेन दशरथेऽवतीर्णेश्वरेत्युक्तं भवति । ईश्वरत्वादेव भयात् त्वद्भयात् रागात् त्वयि भक्त्या च वानररूपान्तरङ्गभक्तसहितत्वत्पादारविन्दरजोवहनभाग्यं मया लब्धमिति भक्त्या जलं स्तम्भयेयमित्यर्थः । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं शरपाणिनम् इत्युक्त्या भयान्मार्गप्रदत्वोक्तिः ॥ २८ ॥ उद्यतः संयोजितः ॥ २९ ॥ ३० ॥ उत्तरेणेति । उत्तरतीरसमीपदेशवर्तिद्रुमकुल्याख्योऽवकाशो देशः अस्तीति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥ उग्रदर्शनकर्माणः उग्रे दर्शनकर्मणी येषां ते तथा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

दस्यवः शत्रवः । "दस्युशात्रवशत्रवः" इत्यमरः । दस्यवः चोरा वा । आभीराः महाशूद्राः ॥ ३२ ॥ तत्र द्रुमकुल्ये । तेषु आभीरप्रमुखेषु ॥ ३३ ॥ सागरदर्शनात्सागरमतेन । यद्वा अङ्गुल्या निर्दिश्य सागरेण प्रदर्शनात् ॥ ३४ ॥ तेन शरमोक्षणेन ॥ ३५ ॥ ननाद जलनिर्गमेनेति भावः । व्रण मुखात् व्रणमुखद्वारेण ॥ ३६ ॥ सः व्रणमुखं व्रणकूपः इत्यभिविश्रुतो बभूव । सततमिति । तस्येति शेषः ॥ ३७ ॥ अवदारणशब्दः, बाणस्येति

तैस्तु संस्पर्शनं प्राप्तैर्न सहे पापकर्मभिः । अमोघः क्रियतां राम तत्र तेषु शरोत्तमः ॥ ३३ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सागरस्य स राघवः । मुमोच तं शरं दीप्तं वीरः सागरदर्शनात् ॥ ३४ ॥ तेन तं मरुकान्तारं पृथिव्यां खलु विश्रुतम् । निपातितः शरो यत्र दीप्ताशनिसमप्रभः ॥ ३५ ॥ ननाद च तदा तत्र वसुधा शल्यपीडिता । तस्माद्व्रणमुखात्तोयमुत्पपात रसातलात् ॥ ३६ ॥ स बभूव तदा कूपो व्रण इत्यभिविश्रुतः । सततं चोत्थितं तोयं समुद्रस्येव दृश्यते ॥ ३७ ॥ अवदारणशब्दश्च दारुणः समपद्यत ॥ ३८ ॥ तस्मात्तद्बाणपातेन त्वपः कुक्षिष्व शोषयत् ॥ ३९ ॥ विख्यातं त्रिषु लोकेषु मरुकान्तारमेव तत् ॥ ४० ॥ शोषयित्वा ततः कुक्षिं रामो दशरथात्मजः । वरं तस्मै ददौ विद्वान् मरवेऽमरविक्रमः ॥ ४१ ॥

शेषः ॥ ३८ ॥ तस्मादित्यर्धम् । तद्बाणपातेन तस्य बाणस्य पातेन । कुक्षिषु अवटेषु स्थिता अपः पूर्वं पापस्पृष्टानि जलानि । तस्मात् द्रुमकुल्यात् । अशोषयत् न्यवारयदित्यर्थः ॥३९॥ पूर्वं रामबाणपातेन पृथिव्यां विश्रुतत्वमुक्तम्, सम्प्रति विरोधिनिरसनात् त्रिषु लोकेषु विख्यातत्वमाह—विख्यातमिति । मरुकान्तारमेव मरुकान्तारनामैव । विख्यातं प्रसिद्धमभूदित्यर्थः ॥४०॥ शोषयित्वेति । कुक्षिं समुद्रमध्यप्रदेशम् । मरुकान्तारं शोषयित्वा दग्ध्वा । कथं

सागरदर्शनात् सागरोपदेशात् ॥ ३४ ॥ तेन रामेण । दीप्ताशनिसमप्रभः शरो यत्र निपातितः तत्स्थलं पृथिव्यां मरुकान्तारमिति विश्रुतं खलु पूर्वमेव प्रसिद्धं हीत्यर्थः ॥३५॥ सततमिति । मरुभूमौ रामबाणव्रणादुत्थितं तोयं स्वादूदकं समुद्रस्येव समुद्रसलिलमिव दृश्यत इत्यर्थः ॥ ३६–३८ ॥ तस्मादिति । तद्बाणपातेन कुक्षिष्ववटेष्वपः आभीरादीनां जीवनसाधनभूताः पुरातनीरपः तस्माद्देशादशोषयत निरासयत, राम इति शेषः । यद्वा पूर्वमपः पापिष्ठाभिस्पृष्टाः ताः तस्मात्पापिष्ठाभिस्पर्शनाद्धेतोः तद्बाणपातेनाशोषयत, राम इति शेषः । कुक्षिं समुद्रकुक्षिं ततो मोक्षयित्वा पुरातनपापिष्ठानाभीरजनान्मोचयित्वा ॥ ३९–४१ ॥

मनुष्यत्वं भावयतो वरदानमित्यत्राह अमरविक्रम इति । "सत्येन लोकान् जयति" इति न्यायेन वशीकृतसर्वलोक इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ वरं सिद्धिमुखेन दर्शयति श्लोकद्वयेन—पशव्य इत्यादि। पशव्यः पशुभ्यो हितः पशूपभोग्यबालतृणादिसमृद्ध इत्यर्थः। अल्परोगः आरम्भ एव विनष्टरोगः। रसः मधु। आयुतः समन्ताद्युक्तः। स्नेहः घृतम्। औषधमोषधिसमूहः। एवमेतैः एवम्प्रकारैः। गुणैः भोग्यैः। युक्तः संयुक्तः। शिवः पन्थाः शोभनप्रदेश इत्यर्थः ॥४२॥४३॥

पशव्यश्चाल्परोगश्च फलमूलरसायुतः । बहुस्नेहो बहुक्षीरस्सुगन्धिर्विविधौषधः ॥ ४२ ॥ एवमेतैर्गुणैर्युक्तो बहुभिः सततं मरुः। रामस्य वरदानाच्च शिवः पन्था बभूव ह ॥४३॥ तस्मिन् दग्धे तदा कुक्षौ समुद्रः सरितां पतिः । राघवं सर्वशास्त्रज्ञमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४४ ॥ अयं सौम्य नलो नाम तनुजो विश्वकर्मणः। पित्रा दत्तवरः श्रीमान् प्रतिमो विश्वकर्मणा ॥४५॥ एष सेतुं महोत्साहः करोतु मयि वानरः । तमहं धारयिष्यामि तथा ह्येष यथा पिता ॥४६॥ एवमुक्त्वोदधिर्नष्टः समुत्थाय नलस्तदा । अब्रवीद्वानरश्रेष्ठो वाक्यं रामं महाबलः ॥ ४७ ॥ अहं सेतुं करिष्यामि विस्तीर्णे वरुणालये । पितुः सामर्थ्यमास्थाय तत्त्वमाह महोदधिः॥४८॥ दण्ड एव वरो लोके पुरुषस्येति मे मतिः। धिक् क्षमामकृतज्ञेषु सान्त्वं दानमथापि वा ॥ ४९ ॥

तस्मिन्निति । स्पष्टम् ॥ ४४ ॥ एवं सेतुनिर्माणानुकूलं स्थास्यामीत्युक्तवान्, सम्प्रति वरदानसन्तुष्टो वाक्सहायमाचरति—अयमिति । दत्तवरः मत्तुल्यं पुत्रस्ते भविष्यतीति मात्रे दत्तवरः ॥ ४५ ॥ एष इति । तं सेतुम् तथा ह्येष यथा पितेति । पिता यथा यादृशशक्तिमान् तादृशोऽयमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ एवमिति । उदधिः नष्टः अन्तर्हितः ॥ ४७ ॥ अहमिति । पितुः सामर्थ्यं पित्रा दत्तं सामर्थ्यम् ॥ ४८ ॥ अथ वानरान् प्रत्याह—दण्ड इत्यादिश्लोकद्वयेन ।

पशव्य इति । पशव्यः पशुभ्यो हितः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कुक्षौ दग्धे शोषितजले ॥ ४४ ॥ पित्रा विश्वकर्मणा दत्तवरः आकाशजलोपरिस्थायिगमनशीलविमानादिनिर्माणादिस्वकर्मकुशलेन सदृशसामर्थ्यः ॥ ४५ ॥ एष इति । नलः सेतुं बहुं कथं शक्नुयात्तत्राह—यथेति । यथा पिता विश्वकर्मा एष नलस्तथेति सम्बन्धः ॥ ४६ ॥ नष्टः अन्तर्हितः ॥ ४७-४९ ॥

अतो राघवायेति परोक्षनिर्देशः। "हिमवान् मन्दरो मेरुः" इत्यादिवत्। मध्ये कविवाक्यं वा। दण्ड एव परः समीचीनोपायः। क्षमां सान्त्वं साम दानं वा धिक्, क्षमादयो नोपाया इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ उक्तेऽर्थे हेतुमाह–अयं हीति। हि यस्मात्सागरः सगरखानितः प्रत्युपकारानभिज्ञ इत्यर्थः। दण्डभयात् सेतुकर्मदिदृक्षया गाधं ददावित्यन्वयः। सेतुकर्मदिदृक्षा च दण्डभयादेवास्य जातेत्यर्थः ॥ ५० ॥ पूर्वोक्तस्य पितृतुल्यसामर्थ्यलाभस्य हेतुं दर्शयति–

अयं हि सागरो भीमः सेतुकर्मदिदृक्षया। ददौ दण्डभयाद्गाधं राघवाय महोदधिः ॥ ५० ॥ मम मातुर्वरो दत्तो मन्दरे विश्वकर्मणा। औरसस्तस्य पुत्रोऽहं सदृशो विश्वकर्मणा ॥५१॥ स्मारितोऽस्म्यहमेतेन तत्त्वमाह महोदधिः। न चाप्यहमनुक्तो वै प्रब्रूयामात्मनो गुणान् ॥ ५२ ॥ समर्थश्चाप्यहं सेतुं कर्तुं वै वरुणालये। काममद्यैव बध्नन्तु सेतुं वानरपुङ्गवाः ॥५३॥ ततोऽतिसृष्टा रामेण सर्वतो हरियूथपाः। अभिपेतुर्महारण्यं हृष्टाः शतसहस्रशः ॥५४॥ ते नगान्नगसङ्काशाः शाखामृगगणर्षभाः। बभञ्जुर्वानरास्तत्र प्रचकर्षुश्च सागरम् ॥ ५५ ॥

ममेति। मया सदृशः पुत्रस्तव भविष्यतीत्येवंरूपो वरः। अयं चार्थः 'औरसस्तस्य पुत्रोऽहं सदृशो विश्वकर्मणा' इत्यनुवादात्सिद्धः ॥ ५१ ॥ तर्हि तावत्पर्यन्तं किमर्थं नोक्तवानसीत्यत्राह–स्मारित इति। एतेन समुद्रेण। अनुक्तौ निमित्तान्तरमप्याह–नचेति। अनुक्तः अन्येनानुक्तः। स्वेनैवोक्तौ महा कर्मारम्भे विश्वासो न भवेदिति भावः ॥५२॥ न केवलमुक्तिमात्रं समर्थश्चापीत्याह–समर्थश्चेति। बध्नन्तु बन्धनाय शिलादिकमानयन्त्वित्यर्थः ॥ ५३ ॥ अतिसृष्टाः नियुक्ताः ॥ ५४ ॥ नगान् वृक्षान्। नगसङ्काशाः गिरिसङ्काशाः। वानराधिपतित्वेऽपि मनुष्यत्वं सम्भवति निषादस्थपत्यधिकरणपूर्वपक्ष

अयमिति। अयं सागरः दण्डभयात्सेतुकर्मदिदृक्षया गाधं ददावित्यन्वयः। ननु रामसम्बन्धित्वमात्रेण हनुमते मैनाकद्वारेण कृतोपकारः सागरस्साक्षाद्रामे समागत्य प्रसन्ने सति असुमुपायं प्रथमत एवाविलम्बेन किमर्थं नोपदिष्टवानिति चेत्? सत्यम्; मया च विलम्बे क्रियमाणे विलम्बमसहमानो रामो मयि कोपादस्त्रं सन्धास्यति एतस्मिन्नन्तरे तं प्रसादयित्वा संहितेनास्त्रेण मम शत्रून्मारयित्वा पश्चादुपकरिष्यामीति धिया स्थित इति न दोषः ॥ ५० ॥ स्वस्य पितृसदृशत्वं दर्शयितुं वरागमनप्रकारमाह–मम मातुरिति। मम मातुर्वरो दत्तः मया सदृशस्तव पुत्रो भविष्यतीत्येवंरूपः ॥ ५१ ॥ नलस्समुद्रोपदेशात्प्रागेवैतत्सामर्थ्यं किं नावदत? तत्राह–न चेति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत इति। सागरं, प्रतीति शेषः ॥ ५४–५७ ॥

न्यायात् अत आह वानरा इति । तत्र तदानीम् । प्रचकर्षुः आनयन्ति स्म ॥ ५५ ॥ सेतुबन्धनसाह्यकृतां वृक्षाणां कृतार्थतां व्यञ्जयितुं तान् परिगणयति श्लोकद्वयेन–ते सालैरित्यादिना ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अथैषामानयनशैघ्र्यमाह–समूलानिति । हरयस्तरूनित्युत्तरशेषः ॥ ५८ ॥ वृक्षेषून्मूलितेषु गुल्मादीनाजह्रुरित्याह–तालानिति । तालान् क्षुद्रतालान् । खदिरान् अरिमेदकान् ॥ ५९ ॥ भूरुहेषु लुप्तेषु पाषाणपर्वतादीनाजह्रुरित्याह–हस्तीति ।

ते सालैश्चाश्वकर्णैश्च धवैर्वंशैश्च वानराः । कुटजैरर्जुनैस्तालैस्तिलकैस्तिमिशैरपि ॥ ५६ ॥ बिल्वैश्च सप्तपर्णैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः । चूतैश्चाशोकवृक्षैश्च सागरं समपूरयन् ॥५७॥ समूलांश्च विमूलांश्च पादपान् हरिसत्तमाः । इन्द्रकेतूनिवोद्यम्य प्रजह्रुर्हरयस्तरून् ॥५८॥ तालान् दाडिमगुल्मांश्च नारिकेलान् विभीतकान् । वकुलान् खदिरान्निम्बान् समाजह्रुः समन्ततः ॥५९॥ हस्तिमात्रान् महाकायाः पाषाणांश्च महाबलाः । पर्वतांश्च समुत्पाट्य यन्त्रैः परिवहन्ति च ॥ ६० ॥ प्रक्षिप्यमाणैरचलैः सहसा जलमुद्धतम् । समुत्पतितमाकाशमुपासर्पत्ततस्ततः ॥ ६१ ॥ समुद्रं क्षोभयामासुर्वानराश्च समन्ततः । सूत्राण्यन्ये प्रगृह्णन्ति व्यायतं शतयोजनम् ॥ ६२ ॥ नलश्चक्रे महासेतुं मध्ये नदनदीपतेः । स तथा क्रियते सेतुर्वानरैर्घोरकर्मभिः ॥६३ ॥ दण्डानन्ये प्रगृह्णन्ति विचिन्वन्ति तथा परे ॥६४॥

हस्तिमात्रान् गजप्रमाणान् । "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः" इति मात्रच्प्रत्ययः । यन्त्रैः शकटादिभिः ॥ ६० ॥ प्रक्षिप्यमाणैरिति । उद्धतम् उत्पतितम् आसीत् । समुत्पतितं सत् आकाशं ततस्ततः तत्र तत्र उपासर्पत् प्रससार ॥ ६१ ॥ समुद्रमिति । सूत्राणि शतयोजनं व्यायतम् आकृष्टं यथा भवति तथा प्रगृह्णन्ति प्रागृह्णन्, आर्जवार्थम् । व्यत्ययेन लकारः ॥ ६२ ॥ घोरकर्मभिः युगपदनेकपर्वतानयनकर्मभिः । तथा नलक्रियानुसारेण ॥६३॥ दण्डान् सूत्रबद्धदण्डान्, वानरत्वराकरणदण्डान् वा । विचिन्वन्ति विशेषेण चयनं कुर्वन्ति । नलबद्धसेतोरुपरि शिलाश्चितवन्त इत्यर्थः॥६४॥

समूलानिति । हरयस्तरूनित्यस्योत्तरेण सम्बन्धः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ यन्त्रैः आनयनसाधनैः । समुद्रं क्षोभयामासुर्वानराश्च समन्ततः इति पाठः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ सूत्राणीति । शतयोजनं व्यायतं सूत्राणि प्रगृह्णन्ति। व्यायतं व्यायामः। शतयोजनदीर्घपर्यन्तस्य न्यूनातिरिक्तपरिहारार्थं सूत्राण्यगृह्णन्नित्यर्थः ॥६२॥६३॥ दण्डानिति

वानरा इति । बबन्धिरे, सेतुप्रदेशानिति शेषः ॥ ६५ ॥ पुष्पिताग्रैरिति । मार्दवार्थमुपरि बबन्धुरित्यर्थः ॥ ६६ ॥ अथ वानराणां पर्वतानयनं वर्णयति–पाषाणांश्चेति । गृह्य गृहीत्वा ॥ ६७ ॥ शिलानामिति । निपात्यताम् आर्षं परस्मैपदम् । तुमुलः सङ्कुलः ॥ ६८ ॥ चतुर्दशयोजनपरिमित

वानराः शतशस्तत्र रामस्याज्ञापुरस्सराः । मेघाभैः पर्वताग्रैश्च तृणैः काष्ठैर्बबन्धिरे ॥ ६५ ॥ पुष्पिताग्रैश्च तरुभिः सेतुं बध्नन्ति वानराः ॥६६॥ पाषाणांश्च गिरिप्रख्यान् गिरीणां शिखराणि च । दृश्यन्ते परिधावन्तो गृह्य वारणसन्निभाः ॥ ६७ ॥ शिलानां क्षिप्यमाणानां शैलानां च निपात्यताम् । बभूव तुमुलः शब्दस्तदा तस्मिन् महोदधौ ॥ ६८ ॥ कृतानि प्रथमेनाह्ना योजनानि चतुर्दश । प्रहृष्टैर्गजसङ्काशैस्त्वरमाणैः प्लवङ्गमैः ॥ ६९ ॥ द्वितीयेन तथा चाह्ना योजनानि तु विंशतिः । कृतानि प्लवगैस्तूर्णं भीमकायैर्महाबलैः ॥ ७० ॥ अह्ना तृतीयेन तथा योजनानि कृतानि तु । त्वरमाणैर्महाकायैरेकविंशतिरेव च ॥ ७१ ॥ चतुर्थेन तथा चाह्ना द्वाविंशतिरथापि च । योजनानि महावेगैः कृतानि त्वरितैस्तु तैः ॥ ७२ ॥ पञ्चमेन तथा चाह्ना प्लवगैः क्षिप्रकारिभिः । योजनानि त्रयोविंशत्सुवेलमधिकृत्य वै ॥ ७३ ॥

सेतुर्बद्ध इत्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् ॥ ६९ ॥ द्वितीयेनेति । प्रतिदिनं योजनाधिक्यमुत्साहातिरेकात् ॥ ७०–७२ ॥ पञ्चमेनेति । त्रयोविंशत्

प्रत्येकं बन्धनीयसेतुविभागार्थं मानदण्डान् गृह्णन्ति । विचिन्वन्ति समविषमभागं परीक्षन्ते । यद्वा सेतुबन्धनार्थं पर्वताद्यानेतॄन् वानरान् त्वरयितुं दण्डान् यष्टीः गृह्णन्ति धारयन्ति । विचिन्वन्ति श्रमात्तत्र तत्र छायासु लीनान्वानरानन्वेषयन्ति ॥ ६४ ॥ बबन्धिरे, सेतुप्रदेशानिति शेषः । नलबद्धसेतोरुपरिप्रदेशा वानरैः सज्जीकृता इत्यर्थः॥ ६५–६७॥ निपात्यतां पात्यमानानाम् ॥ ६८ ॥ योजनानि चतुर्दशेत्यत्र चतुर्दशयोजनप्रमाणस्सेतुर्विरचित इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ६९–७२ ॥ पञ्चदिनैः शतयोजनं बबन्ध । सुवेलं वेलासमीपम् । सामीप्येऽव्ययीभावः । परपारसमीपमधिकृत्येत्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

स०–सुवेलं सुशोभना प्राप्यावान्तरवेला यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा । अधिकृत्येति केचित् । वस्तुतस्तु सुवेलं तन्नामकं पर्वतम् । यद्वक्ष्यति "ते सुवेलस्य शैलस्य" इति । ननु वनपर्वणि "दशयोजनविस्तरं त्रिंशद्योजनमायतम् । बबन्धुर्वानरास्सेतुं प्रथमे दिवसे तदा । सन्ध्यामर्वाग् द्वितीये तु त्रिंशद्योजनविस्तरः । एवं त्रिभिर्दिनैर्वीरैः सेतुर्नवतियोजनम् । चतुर्थे तु दिने सार्धे यामे ते च वलीमुखाः । दृष्टा

त्रयोविंशतिः । आर्षो व्यत्ययः । अधिकृत्य अवधिं कृत्वा ॥ ७३ ॥ अस्य पिता यथा यादृशशक्तिविशिष्टः तथा तादृशशक्तिविशिष्ट इत्यर्थः ॥ ७४ ॥
स नलेनेति । सुभगः शोभनमाहात्म्यवान् । स्वातीपथः छायापथः । स्वातीवीथिर्वा । सा चाकाशे सूर्यादीनां मध्यमार्गे मध्यमा वीथिः । तदुक्तं वायु
पुराणे–"सूर्यादीनां त्रयो मार्गा दक्षिणोत्तरमध्यमाः" इति प्रक्रम्य "तथा द्वे चापि फल्गुन्यौ मघा चैवार्षभी मता । हस्तश्चित्रा तथा स्वाती मध्यवीथ्यभि

स वानरवरः श्रीमान् विश्वकर्मात्मजो बली । बबन्ध सागरे सेतुं यथा चास्य पिता तथा ॥ ७४ ॥
स नलेन कृतः सेतुः सागरे मकरालये । शुशुभे सुभगः श्रीमान् स्वातीपथ इवाम्बरे ॥ ७५ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । आगम्य गगने तस्थुर्द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ ७६ ॥
दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् । ददृशुर्देवगन्धर्वा नलसेतुं सुदुष्करम् ॥ ७७ ॥

विश्रुता । ज्येष्ठा विशाखाऽनूराधा वीथिराजगवी मता । एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥" इति ॥ ७५ ॥ तत इति । स्पष्टः ॥ ७६ ॥ नल

स नलेनेति । स्वातीपथः छायापथः, स्वातीवीथिर्वा । सा चाकाशे सूर्यादीनां मध्यमे मार्गे मध्यमा वीथिः । सूर्यादीनामारोहणावरोहणस्थानानि वायव्यपुराणे दर्शितानि–" सर्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः । स्थानं जारद्गवं मध्यं तथैरावतमुत्तरम् । वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥" इति । तदेवं मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथित्रयेण त्रिधा भिद्यते । "अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति शब्दिता । रोहिण्यार्द्रा मृगशिरा गजवीथ्यभिधीयते । पुष्याश्लेषे तथाऽऽदित्यो वीथी चैरावती स्मृता । एतास्तु वीथयस्तिस्र उत्तरो मार्ग उच्यते । तथा द्वे चापि फल्गुन्यौ मघा चैवार्षभी मता । हस्तश्चित्रा तथा स्वाती गोवीथीति तु शब्दिता । ज्येष्ठा विशाखानूराधा वीथिराजगवी मता । एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते । मूलाषाढोत्तराषाढा अजवीथ्यभिशब्दिता । श्रवणं च धनिष्ठा च मार्गी शतभिषक् तथा । वैश्वानरी भाद्रपदी रेवती चैव कीर्तिता । एतास्तु वीथयस्तिस्रो दक्षिणो मार्ग उच्यते ॥ " इति ॥ ७५–७७ ॥

–लङ्केति रामाय शशंसुः" इति चतुर्थे दिने दशयोजनानीत्याहत्य शतयोजनो भवति सेतुर्दशयोजनविस्तारश्चेति दिनचतुष्टये सेतुसमाप्त्युक्तेः । तथा पद्मपुराणे पुष्करखण्डे त्रिंशेऽध्याये "एष सेतुर्मया बद्धस्समुद्रे वरुणालये । त्रिभिर्दिनैस्समाप्तिं मे नीतो वानरसत्तमैः ॥" इति त्रिभिर्दिनैस्सेतुसमाप्त्युक्तेश्च भारते चतुर्दिन्युक्तिश्च कथम्, कथञ्चात्र पञ्चदिन्युक्तिरिति चेन्न । हिरण्याक्षवधस्य भागवते तृतीयस्कन्धे कर्णमूलताडनेन तथा पुनस्तत्रैव दंष्ट्रयेति यथा कथनं कल्पभेदेनेति व्यवस्था श्रीतात्पर्येण कृता कृता च वामाङ्गुष्ठनखनिर्भिन्नेति भागवतस्य दक्षिणाङ्गुष्ठनखनिर्भिन्नेति पुराणान्तरस्य च वाराहादिकल्पभेदेनेति तथा भारतरामायणयोरपि विरोधसमाधिरवधेयः । अवधेयश्च पद्मपुराणाविरोधः । तथो चोक्तं स्कान्दे उमासंहिताद्वादशाध्याये " कदाचिद्धनुषा सेतुः कदाचिद्विशिखेन च । दार्वादिना कदाचिच्च कल्पे कल्पे व्यवस्थितिः ॥" इति । एवं दिनेष्वपि कल्पभेदेन समाधानं ज्ञेयम् । अथवा पञ्चषासु पुस्तकसम्पुटीषु नैते श्लोकास्सन्ति सन्ति च क्वचिदेवेत्येते प्रक्षिप्ता इति ज्ञेयम् ॥ ७३ ॥

संबन्धी सेतुर्नलसेतुः तम् ॥ ७७ ॥ निर्विघ्नसेतुबन्धेन जातं वानरहर्षं दर्शयति—आप्लवन्त इति । अर्द्धमेकं वाक्यम् । आप्लवन्तः आभिमुख्येन प्लवन्तः दूरं प्लवन्तः, आसन्निति शेषः ॥ ७८ ॥ रामानु०—आप्लवन्त इति । प्लवङ्गमाश्च ददृशुरिति संबन्धः । यद्वा अभूवन्निति शेषः ॥ ७८ ॥ अचिन्त्यम् इतः पूर्वं मनसापि चिन्तयितुमनर्हम् । असह्यं कस्यापि यत्नाविषयम् । अद्भुतम् आश्चर्यकरम् । रोमहर्षणं पुलकावहम् ॥ ७९ ॥ तानीति । सेतुं बध्नन्तः सेतुबन्धनसह

आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ॥७८॥ तदचिन्त्यमसह्यं च अद्भुतं रोमहर्षणम् । ददृशुः सर्वभूतानि सागरे सेतुबन्धनम् ॥ ७९ ॥ तानि कोटिसहस्राणि वानराणां महौजसाम् । बध्नन्तः सागरे सेतुं जग्मुः पारं महोदधेः ॥ ८० ॥ विशालः सुकृतः श्रीमान् सुभूमिः सुसमाहितः । अशोभत महासेतुः सीमन्त इव सागरे ॥८१॥ ततः पारे समुद्रस्य गदापाणिर्विभीषणः । परेषामभिघातार्थमतिष्ठत् सचिवैः सह ॥ ८२ ॥ सुग्रीवस्तु ततः प्राह रामं सत्यपराक्रमम् । हनुमन्तं त्वमारोह अङ्गदं चापि लक्ष्मणः ॥ ८३ ॥ अयं हि विपुलो वीर सागरो मकरालयः । वैहायसौ युवामेतौ वानरौ तारयिष्यतः ॥८४॥ अग्रतस्तस्य सैन्यस्य श्रीमान् रामः सलक्ष्मणः । जगाम धन्वी धर्मात्मा सुग्रीवेण समन्वितः ॥ ८५ ॥ अन्ये मध्येन गच्छन्ति पार्श्वतोऽन्ये प्लवङ्गमाः । सलिले प्रपतन्त्यन्ये मार्गमन्ये न लेभिरे ॥ ८६ ॥

कारिणः ॥ ८० ॥ सुकृतः दृढतया कृतः सुकृतकरो वा । श्रीमान् ऋजुत्वेन कान्तिमान् । सुभूमिः निम्नोन्नतत्वरहितः । सुसमाहितः निर्विवरः ॥ ८१ ॥ पारे दक्षिणतीरे ॥ ८२ ॥ लक्ष्मण इत्यत्र आरोहत्विति पुरुषविपरिणामः कर्तव्यः ॥ ८३ ॥ आरोहणहेतुमाह—अयमिति । विपुलः शतयोजनं पद्भ्यां गमने बहुकालविलम्बो भविष्यतीति भावः । वैहायसौ अपादचारिणौ । इति सुग्रीवः प्राहेति पूर्वेणान्वयः ॥ ८४ ॥ अग्रत इति । स्पष्टः ॥ ८५ ॥ रामानु०—अग्रत इति । सुग्रीवेण समन्वितो जगामेत्यनेन सुग्रीवस्यापि विहायसा गमनं द्योत्यते ॥ ८५ ॥ अन्य इति । न लेभिरे मार्गालाभात्तीर एव कंचित् कालं स्थिताः

आप्लवन्तः प्लवन्त इत्यत्र, अभूवन्निति शेषः । गर्जन्तः प्लवङ्गमाश्च ददृशुः ॥ ७८ ॥ अचिन्त्यम् अचिन्त्यरचनम् । असह्यं भगवत्सम्बन्धं विना केनापि कर्तुमशक्यम् ॥ ७९ ॥ बध्नन्त इत्यत्र लिङ्गव्यत्यय आर्षः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ परेषां राक्षसानाम् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ वैहायसौ विहायसा गच्छन्तौ ॥ ८४–८६ ॥

इत्यर्थः ॥८६॥ केचिदित्यर्द्धमेकं वाक्यम् । वैहायसं विहायस्सम्बन्धि गतं गमनं येषां ते तथोक्ताः । सुपर्णाः गरुडाः॥८७॥ अन्तर्दधे तिरश्चकार ॥८८॥ वानराणां राज्ञो वाहिनीत्यन्वयः । राज्ञेति पाठे राज्ञा सुग्रीवेण सहेत्यर्थः । तीरे दक्षिणतीरे ॥ ८९ ॥ इत्थमकुण्ठदशकण्ठकण्ठाटवीत्रुटनानिदर्शनभूतं सेतुनिर्माणनैपुण्यमालोक्य समुपजातमानन्दसन्दोहमा रावणनिबर्हणादनुद्घाटनीयमप्यन्तर्नियन्तुमशक्नुवन्तस्तादृशहर्षप्रकर्षबलात्कारेण देवा यथोचितं

केचिद्वैहायसगताः सुपर्णा इव पुप्लुवुः ॥ ८७ ॥ घोषेण महता तस्य सिन्धोर्घोषं समुच्छ्रितम् । भीममन्तर्दधे भीमा तरन्ती हरिवाहिनी ॥ ८८ ॥ वानराणां हि सा तीर्णा वाहिनी नलसेतुना । तीरे निविविशे राज्ञो बहुमूलफलोदके ॥ ८९ ॥ तदद्भुतं राघवकर्म दुष्करं समीक्ष्य देवाः सह सिद्धचारणैः । उपेत्य रामं सहसा महर्षिभिः समभ्यषिञ्चन् सुशुभैर्जलैः पृथक् ॥ ९० ॥ जय स्वशत्रून् नरदेव मेदिनीं ससागरां पालय शाश्वतीः समाः । इतीव रामं नरदेवसत्कृतं शुभैर्वचोभिर्विविधैरपूजयन् ॥९१॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

राममपूजयन्नित्याह–तदित्यादिना श्लोकद्वयेन । दुष्करं रामादन्यैर्मनसापि कर्तुमशक्यम् । पृथक् प्रत्येकं समभ्यषिञ्चन् ॥ ९० ॥ जयेति च्छेदः । स्वशत्रून् आश्रितशत्रूणामेवास्य शत्रुत्वादिति भावः । नरदेवसत्कृतं नरैश्च देवैश्च सत्कृतम् । अपूजयन् अस्तुवन् । स्तुतिर्हि वाचिका पूजा ॥ ९१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

वैहायसगताः बिहायस्सम्बन्धि गतं गमनं येषां ते तथोक्ताः ॥ ८७ ॥ हरिवाहिनी सागरस्य घोषम् अन्तर्दधे अन्तरधापयदिति सम्बन्धः ॥ ८८ ॥ वाहिनी राज्ञा सुग्रीवेण निविविशे निविष्टा ॥ ८९ ॥ अथ समुद्रे सेतुबन्धनहृष्टैर्देवैस्तदानीमेव रामस्य राज्याभिषेकः रामेण विभीषणस्येवेत्याह–तदद्भुतमिति । राघवकर्म राघवाज्ञाजन्यत्वात् । सुशुभैर्जलैः आकाशगङ्गादिजलैः ॥ ९० ॥ नरदेवसत्कृतं नरैर्देवैश्च सत्कृतम् ॥ ९१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ (कतकरीत्याऽयमेकविंशः सर्गः ॥)

एवं रामो नलसेतुना तीर्णमहार्णवो महासमरसूचकान् महोत्पातान् दृष्ट्वा चिरप्रार्थिताभीष्टसिद्धिर्भविष्यतीति सन्तुष्टो दृष्टानि निमित्तानि निमित्तज्ञाय लक्ष्मणाय दर्शयति–निमित्तानीति । निमित्तज्ञत्वे लक्ष्मणादप्याधिक्यं दर्शयितुं लक्ष्मणपूर्वज इत्युक्तम् । सम्परिष्वङ्गश्चिरप्रार्थितसमरस्यासन्नत्वात् । निमित्तापेक्षणस्यावश्यकत्वमुक्तं कामन्दके–" निमित्तान्येव शंसन्ति शुभाशुभफलोदयम् । तस्मादेतानि शास्त्रज्ञो राजा समुपलक्षयेत् ॥" इति ॥ १ ॥

निमित्तानि निमित्तज्ञो दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः । सौमित्रिं सम्परिष्वज्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ परिगृह्योदकं शीतं वनानि फलवन्ति च । बलौघं संविभज्येमं व्यूह्य तिष्ठेम लक्ष्मण ॥२॥ लोकक्षयकरं भीमं भयं पश्याम्युपस्थितम् । निबर्हणं प्रवीराणामृक्षवानररक्षसाम् ॥३॥ वाताश्च कलुषा वान्ति कम्पते च वसुन्धरा । पर्वताग्राणि वेपन्ते पतन्ति च महीरुहाः ॥ ४ ॥ मेघाः क्रव्यादसङ्काशाः परुषाः परुषस्वनाः । क्रूराः क्रूरं प्रवर्षन्ति मिश्रं शोणितबिन्दुभिः ॥ ५ ॥

शीतमुदकं शीतोदकवत्प्रदेशम् । वनानि जलसमीपस्थानि । परिगृह्य वासार्थं स्वीकृत्य । व्यूह्य गरुडरूपेण सन्निवेश्य । तथा व्यक्तीभविष्यति ॥ २ ॥ लोकक्षयकरं क्षुद्रजनक्षयकरम् । विशिष्य प्रवीराणां निबर्हणं विनाशकम् । भयमिति युद्धमुच्यते ॥ ३ ॥ भयदर्शने लिङ्गान्याह–वाता इत्यादि । महीरुहाः पतन्ति अकस्मादिति भावः । अत्रात्यन्तानिष्टकरो भूकम्पः सन्ध्याकालिक इति ज्ञेयम् । तथोक्तं वसिष्ठेन–"यामत्रयाच्च भूकम्पो द्विजातीना मरिष्टदः । अरिष्टदः क्षितीशानां सन्ध्ययोरुभयोरपि ॥" इति ॥ ४ ॥ मेघा इति । क्रव्यादसङ्काशाः वृकवर्णाः, श्येनादिसंस्थाना इति वा । परुषाः दुर्दर्शाः, रूक्षा इति यावत् । परुषस्वनाः श्रुतिकटुस्वनाः । अत एव क्रूराः भयङ्कराः । मिश्रम्, उदकमिति शेषः । क्रूरमिति क्रियाविशेषणम् । अत्र

॥ १ ॥ परिगृह्येति । शीतोदक फलवन्ति वनानि च परिगृह्य आश्रित्य च बलौघं संविभज्य व्यूह्य तिष्ठेमेति सम्बन्धः । सशीतोदकसफलवनप्रदेशे बलौघं गरुडादिव्यूहं कृत्वा तिष्ठेमेत्यर्थः ॥ २ ॥ भीमं महत् ॥ ३ ॥ कलुषाः रजोव्याप्ताः ॥ ४ ॥ क्रव्यादसङ्काशाः गृध्रश्येनादिसदृशाः । शोणितबिन्दुभिर्मिश्रं यथा

स०–भयं तत्साधनम् । निबर्हणं नाशश्च । योग्यतया भयम् ऋक्षवानराणाम् । राक्षसानां निबर्हणमित्यन्वेतव्यम् । अन्यथा सर्वज्ञस्य रामस्य निमित्तोपन्यासो निर्मरणवानरऋक्षविषये मोघः स्यात् । अथवा "तारापिता तान्निरुजश्चकार" इति तद्गन्धमादनानिलोज्जीविताः ब्रह्मवराच्च जीविताश्चेत्येतत्पूर्वतनीं मृतिं विवक्षित्वा प्रबर्हणवचनमर्हति ऋक्षवानरपक्षेऽपि ॥ ३ ॥ परुषस्वराः प्रखरस्वराः । अत एव परुषाः श्रोत्रोल्बणाः । क्रूराः मनउद्वेजकाः ॥ ५ ॥

मिहिरः—"दिव्युल्कापतनं चैव दिवा नक्षत्रदर्शनम् । दिवाऽशनिस्तथा काष्ठतृणरक्तप्रवर्षणम् ॥" इति ॥ ९ ॥ रक्तचन्दनं कुङ्कुमम्, रक्तचन्दनतुल्यमेघ वतीत्यर्थः । परमदारुणा, भवतीति शेषः । अग्निमण्डलम् अग्निपिण्डः ॥ ६ ॥ दीनाः दीनाकृतयः । जनयन्तः सूचयन्तः ॥ ७ ॥ रजन्यामिति । अर्धमेकं वाक्यम् । अप्रकाशः निष्प्रभः । सन्तापयति, शीतस्य सन्तापकरणं ह्युत्पात इति भावः ॥ ८ ॥ कृष्णा रक्ताश्चांशवः पर्यन्ते यस्य सः तथोक्तः । सर्वान्ते

रक्तचन्दनसङ्काशा सन्ध्या परमदारुणा । ज्वलतः प्रपतत्येतदादित्यादग्निमण्डलम् ॥ ६ ॥ दीना दीनस्वराः क्रूराः सर्वतो मृगपक्षिणः । प्रत्यादित्यं विनर्दन्ति जनयन्तो महद्भयम् ॥ ७ ॥ रजन्यामप्रकाशस्तु सन्तापयति चन्द्रमाः ॥ ८ ॥ कृष्णरक्तांशुपर्यन्तो लोकक्षय इवोदितः । ह्रस्वो रूक्षोऽप्रशस्तश्च परिवेषः सुलोहितः ॥ ९ ॥ आदित्ये विमले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते ॥ १० ॥ रजसा महता चापि नक्षत्राणि हतानि च । युगान्तमिव लोकानां पश्य शंसन्ति लक्ष्मण ॥ ११ ॥ काकाः श्येनास्तथा गृध्रा नीचैः परिपतन्ति च । शिवाश्चाप्यशिवान्नादान्नदन्ति सुमहाभयान् ॥ १२ ॥

कृष्णमण्डलः तदनन्तरं रक्तमण्डल इत्यर्थः । सुलोहितः मध्ये अत्यन्तरक्तवर्णः । लोकक्षये प्रलये उदितः परिवेष इव स्थितः । रूक्षः क्रूरः । अप्रशस्तः अप्रसिद्धः, इतः पूर्वमदृष्ट इत्यर्थः । परिवेषः, दृश्यत इति शेषः । अत्र वर्णत्रयकथनेन मण्डलत्रयकथनात्सायङ्कालिकत्वाच्च परिवेषस्य नृपक्षयकरत्वं सूच्यते । तथाह काश्यपः—" द्विमण्डलश्चमूपघ्नो नृपघ्नो यस्त्रिमण्डलः " इति । " दिनकरपरिवेषः पूर्वयामे तु पीडा दिनकरपरिवेषो वृष्टियुद्धं द्वितीये । दिनकरपरिवेषं क्षेममाहुस्तृतीये दिनकरपरिवेषः सर्वनाशश्चतुर्थे ॥" इति ॥ ९ ॥ नीलं लक्ष्म छिद्ररूपम् । तदाह वराहः—"अपर्वणि तथा राहुग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः । चन्द्रार्कमण्डलच्छिद्रं दृष्ट्वा जनपदक्षयः ॥" इति । यद्वा नीलं लक्ष्म चन्द्र इव कलङ्को दृश्यते । एतदेवौत्पातिकं नैल्यमधिकृत्य 'यदादित्यस्य रोहितं रूपम्' इत्यारभ्य 'यत् कृष्णं तदन्नस्य' इत्युच्यते ॥ १० ॥ रजसा मालिन्येन । युगान्तं प्रलयम् ॥ ११ ॥ नीचैः दुर्बलैः । आधिक

तथा ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रत्यादित्यं सूर्यसम्मुखम् ॥ ७ ॥ रजन्यामित्यर्धं भिन्नं वाक्यम् ॥ ८ ॥ कृष्णरक्तांशुपर्यन्तः कृष्णाश्च रक्ताश्च अंशवो येषां ते कृष्णरक्तांशवः तादृशाः पर्यन्ताः यस्य स तथोक्तः । लोकक्षय इव लोकनाशसमय इव परिवेष उदित इति सम्बन्धः ॥ ९ ॥ १० ॥ रजसा मालिन्येन ॥ ११–१६ ॥

बलानां दुर्बलैः परिभवोऽप्युत्पात इति । शिवाः गोमायवः । " स्त्रियां शिवा भूरिमायुर्गोमायुः " इत्यमरः । नादान् नदन्ति नादान्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ उक्तोत्पातफलमाह-शैलैरिति । मांसशोणितकर्दमा मांसशोणितरूपकर्दमवती ॥ १३ ॥ क्षिप्रं सत्वरम् । जवेन वेगेन ॥ १४ ॥

शैलैः शूलैश्च खड्गैश्च विसृष्टैः कपिराक्षसैः । भविष्यत्यावृता भूमिर्मांसशोणितकर्दमा ॥ १३ ॥ क्षिप्रमद्यैव दुर्धर्षां पुरीं रावणपालिताम् । अभियाम जवेनैव सर्वतो हरिभिर्वृताः ॥ १४ ॥ इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धन्वी सङ्ग्रामहर्षणः । प्रतस्थे पुरतो रामो लङ्कामभिमुखो विभुः ॥ १५ ॥ सविभीषणसुग्रीवास्ततस्ते वानरर्षभाः । प्रतस्थिरे विनर्दन्तो निश्चिता द्विषतां वधे ॥ १६ ॥ राघवस्य प्रियार्थं तु धृतानां वीर्यशालिनाम् । हरीणां कर्मचेष्टाभिस्तुतोष रघुनन्दनः ॥ १७ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

इत्येवमिति । पुरतः प्रतस्थ इति उत्साहातिशयोक्तिः । विभुः समर्थः ॥ १५ ॥ निश्चिताः निश्चयवन्तः । अत्र प्रस्थानं शीतोदकफलवद्वनपरिग्रहार्थं परिगृह्योदकमित्यादिना प्रथमं तस्य कर्तव्यतया अभिहितत्वात् ॥ १६ ॥ धृतानां धैर्यवताम् । कर्मचेष्टाभिः युद्धकर्मादिविषयचेष्टाभिः लाङ्गूलोत्थापनादिभिः । तुतोषेत्यनेन इदं दुर्गप्रदेशं दृष्ट्वा वानरा निरुत्साहा भवेयुरिति पूर्वं राममनसि स्थितमित्यवगम्यते ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

राघवस्येति । धृतानामवहितानाम् ॥ १७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

स०-अरामः पुत्रत्वेन तत्सदृशः तद्भिन्नो लक्ष्मणः । पुरतो रामः । अपुरतः तत्पश्चाल्लक्ष्मणः । सरैः मुक्ताहारादिभिर्न विद्यते मा शोभा इदानीं यस्येति वा सरामः इदानीं दूरितभार्यात्वेनारामः सर्वाभिरामोपि रिपूणाममनोहर इति वा अरामः । धर्मात्मेति क्वचित्पाठो व्याख्यातृसाहसासहः । इत्येवमुक्त्वा धन्वी स रामः संग्रामधर्षणः । इति पाठः ॥ १५ ॥ राघवस्य स्वस्य प्रियार्थं भार्यार्थम् । यत्कर्म अन्वेषणरूपं तदनुरूपाभिश्चेष्टाभिः । रघुनन्दनो रामस्तुतोष राघवशब्देन मुखतो गृहीतस्य पुना रघुनन्दनपदेन ग्रहणम् " अनुग्रहार्थं स ऋषेरवाप सलक्ष्मणोऽस्त्रं मुनितो हि केवलम् । " इत्यादिवत्सम्भवति । राघवस्य लक्ष्मणस्य । प्रियार्थं प्रियावहप्रयोजनमुद्दिश्य यत्कर्म तदनुरूपचेष्टाभिः रघुनन्दनो रामः । राघवस्य रामस्य । रघुनन्दनो लक्ष्मण इति वा ॥ १७ ॥

अथ रावणस्य वानरसेनागमनश्रवणम्--सेत्यादि। राज्ञा रामेण। व्यवस्थिता शीतोदकादिकं परिगृह्य स्थिता। वीरसमितिः वीरसङ्घः। "सङ्घे सभायां समितिः" इत्यमरः। शशिना व्यवस्थिता कृतमर्यादा ॥१॥ सागरवर्चसा सागरवदपरिच्छिन्नेनेत्यर्थः ॥ २॥ ततः सेनानिवेशानन्तरम्, निष्कोला हले सतीत्यर्थः। आक्रुष्टं सेनाक्रोशम्। भावे क्तः। भेरीमृदङ्गसंघुष्टमिति समुच्चयः ॥ ३ ॥ घोषवत्तरं राक्षसघोषादधिकघोषवत्, क्रियाविशेषणम् ॥४॥ दृप्तानां पूर्णानाम्। आकाशस्यैव शब्दाश्रयत्वादम्बर इत्युक्तम्। यद्वा "प्लवगसैन्यमुलूकजिताजितम्" इतिवदम्बरशब्दस्तत्पर्यायं नभश्शब्दं लक्ष

सा वीरसमिती राज्ञा विरराज व्यवस्थिता। शशिना शुभनक्षत्रा पौर्णमासीव शारदी ॥ १ ॥ प्रचचाल च वेगेन त्रस्ता चैव वसुन्धरा। पीड्यमाना बलौघेन तेन सागरवर्चसा ॥ २ ॥ ततः शुश्रुवुराक्रुष्टं लङ्कायां काननौकसः। भेरीमृदङ्गसंघुष्टं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥३॥ बभूवुस्तेन घोषेण संहृष्टा हरियूथपाः। अमृष्यमाणास्तं घोषं विनेदुर्घोष वत्तरम् ॥ ४ ॥ राक्षसास्तु प्लवङ्गानां शुश्रुवुश्चापि गर्जितम्। नर्दतामिव दृप्तानां मेघानामम्बरे स्वनम् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा दाशरथिर्लङ्कां चित्रध्वजपताकिनीम्। जगाम मनसा सीतां दूयमानेन चेतसा ॥ ६ ॥ अत्र सा मृगशावाक्षी रावणेनोपरुद्ध्यते। अभिभूता ग्रहेणेव लोहिताङ्गेन रोहिणी ॥ ७ ॥

यित्वा श्रावणमासमाह ॥ ५ ॥ दृष्ट्वेति। चिह्नयुक्तो ध्वजः, केवलचेला पताकेति भिदा। चेतसा उपलक्षितः मनसा जगाम, सस्मारेत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्मरणप्रकारमाह-अत्रेति। एतच्छ्लोकान्ते प्रकारवचनमितिकरणं द्रष्टव्यम्। सा साकेते सकलभोगार्हा। मृगशावाक्षी मृगानुसरणसमये यद्धारिणदर्शन कुतूहलेन मृगशिशुवत्तरलतरं विलोचनयुगलं तदेवाद्यापि मनसि परिवर्तते तदाह। यद्वा मृगशावे मारीचमये अक्षिणी यस्या इति विग्रहः ॥ ७ ॥

सेति। समितिः सभा। "सभासमितिसंसदः" इत्यमरः। राज्ञा रामेण। व्यवस्थिता निर्व्यूढा ॥ १ ॥ सागरवर्चसा सागरनिभेन ॥ २ ॥ आक्रुष्टम् आक्रोशम्, कोलाहलमिति यावत्। सङ्घुष्टं सङ्घोषम्। दूयमानेन चेतसा उपलक्षितः सीतां मनसा जगाम, सस्मारेत्यर्थः ॥ ३-६ ॥ स्मरणप्रकारमाह-अत्र सेति। अस्यान्ते

स०-सागरस्य वर्चो येन सः तेन। बलौघेन सेनासङ्घेन वसुन्धरा वेगेन पीड्यमाना त्रस्तेव प्रचचाल ॥ २ ॥ **दूयमानेनेति** मनःपदेन चेतःपदेनाप्यन्वेति। ततश्च दूयमानेन चेतसा सहितां सीतां दूय मानेन मनसा जगामेत्यन्वयः कृतो ज्ञेयः। "वृद्धो यूना-" इत्यादिवत्सहेति लाभः। दूयमानेन मनसा विशिष्टाम्। वैशिष्ट्यं तृतीयार्थ इति वा ॥ ६ ॥

दीर्घमिति। अद्य युद्धयात्रासमये कान्तास्मरणव्यसनमनुचितमिति तन्नियमितवानिति सूचयति दीर्घमुष्णं च निश्वस्येत्यनेन। तत्कालहितं युद्धयात्रासमये हितम्। शोकविस्मारकनगरशोभावर्णनरूपं वचनम्। यद्वा अङ्गदः सह नीलेनेत्यादि वाक्यं तत्कालहितम्। तत्साहचर्यादाढ्यं नगरमितिवत् आलिखन्तीमित्यादिकं सर्वं वाक्यजातं तत्कालहितमित्युक्तम् ॥ ८ ॥ आलिखन्तीं स्पृशन्तीम्। उत्थिताम् उन्नताम्। नगाग्रे त्रिकूटशिखरे ॥ ९ ॥ रामानु०-मनसेव कृतां लङ्कां नगाग्रे विश्वकर्मणेति पाठः ॥ ९ ॥ विष्णोः आदित्यस्य पदं स्थानम्, आकाशमध्यमिति भावः। विमानम् अनेकतलप्रासादः ॥ १० ॥ रामानु०-विष्णोः पदं विष्णुपादभूतम् ॥ १० ॥ फलभूतानि पुष्पाणि यासां ताः फलपुष्पाः मल्लिकादयः ताभिरुपगम्यन्त इति तथा। अतो न पुष्पितैरित्यनेन पौनरुक्त्यम्। संघुष्टं सङ्घोषः। भावे क्तः। नानाविधानि पतङ्गसंघुष्टानि येषां तैः ॥ ११ ॥ मत्तविहङ्गानि। विहङ्गशब्दोऽत्र कोकिलपरः। अनेन सदा फलवत्त्वमुक्तम्। प्रलीनभ्रमराणि मधुपानपरवशतया निष्पन्दभ्रमराणि। अनेन सदा पुष्पवत्त्वमुक्तम्। कोकिलाकुलं षण्डं पुष्पसमूहो येषां तानि कोकिलाकुलषण्डानि। अनेन सदा पल्लवितत्वमुक्तम्। कोकिलानां पल्लवप्रियत्वात्। वनानीत्यनुषञ्जनीयम्। दोधवीति पुनः पुनः कम्पयति। "धूञ् कम्पने" इत्यस्माद्यङ्लुक् ॥ १२ ॥

दीर्घमुष्णं च निश्वस्य समुद्वीक्ष्य च लक्ष्मणम्। उवाच वचनं वीरस्तत्कालहितमात्मनः ॥ ८ ॥ आलिखन्तीमिवाकाशमुत्थितां पश्य लक्ष्मण। मनसेव कृतां लङ्कां नगाग्रे विश्वकर्मणा ॥ ९ ॥ विमानैर्बहुभिर्लङ्का सङ्कीर्णा भुवि राजते। विष्णोः पदमिवाकाशं छादितं पाण्डरैर्घनैः ॥ १० ॥ पुष्पितैः शोभिता लङ्का वनैश्चैत्ररथोपमैः। नानापतङ्गसंघुष्टैः फलपुष्पोपगैः शुभैः ॥ ११ ॥ पश्य मत्तविहङ्गानि प्रलीनभ्रमराणि च। कोकिलाकुलषण्डानि दोधवीति शिवोऽनिलः ॥ १२ ॥

इतिकरणं द्रष्टव्यम्। लोहिताङ्गेन अङ्गारकेण ॥ ७ ॥ यद्यप्यालिखन्तीमिवेत्यादिलङ्कावर्णनावाक्यस्य तत्कालहितत्वं नास्ति, तथाप्येतद्वाक्यानन्तरमङ्गदस्सह नीलेनेत्यादिना तत्कालहितेन सेनारक्षणनियोगवाक्येन साहचर्यादालिखन्तीमिवेत्यादि सर्वं वाक्यं तत्कालहितमिति मन्तव्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ विमानैः सप्तभूमिकप्रासादैः सङ्कीर्णा निबिडा। अत्रोपमा। पाण्डरैर्घनैस्सङ्कीर्णं विष्णोर्व्यापनशीलस्य वायुमयस्य ब्रह्मणः पदं प्रचारस्थानमाकाशमिव ॥ १० ॥ ११ ॥ दोधवीति

इतीत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ १३ ॥ शास्त्रदृष्टेन नीतिशास्त्रज्ञानेन । कर्मणा प्रयोगेन । बलं सेनाम् । विभजन् व्यूहयन् व्यूहहेतोः । शशास कपिसेनाया इत्याद्युत्तरशेषः ॥ १४ ॥ शासनप्रकारमाह—कपिसेनाया इत्यादि । अङ्गदो नीलेन सह स्वबलमादाय कपिसेनायाः उरसि उरःस्थाने तिष्ठेदित्यन्वयः ॥ १५ ॥ वानरौघसमावृतः कपिसमूहसहितः ॥ १६ ॥ गन्धहस्ती मत्तगजः ॥ १७ ॥ मूर्ध्नीत्यर्धमेकं वाक्यम् । युक्तः सावधानः ॥ १८ ॥ वानर

इति दाशरथी रामो लक्ष्मणं समभाषत ॥ १३ ॥ बलं च तद्वै विभजन् शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । शशास कपिसेनाया बलमादाय वीर्यवान् ॥ १४ ॥ अङ्गदः सह नीलेन तिष्ठेदुरसि दुर्जयः ॥ १५ ॥ तिष्ठेद्वानरवाहिन्या वानरौघसमावृतः । आश्रित्य दक्षिणं पार्श्वमृषभो वानरर्षभः ॥ १६ ॥ गन्धहस्तीव दुर्धर्षस्तरस्वी गन्धमादनः । तिष्ठेद्वानरवाहिन्याः सव्यं पार्श्वं समाश्रितः ॥ १७ ॥ मूर्ध्नि स्थास्याम्यहं युक्तो लक्ष्मणेन समन्वितः ॥ १८ ॥ जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः । ऋक्षमुख्या महात्मानः कुक्षिं रक्षन्तु ते त्रयः ॥ १९ ॥ जघनं कपिसेनायाः कपिराजोऽभिरक्षतु पश्चार्धमिव लोकस्य प्रचेतास्तेजसा वृतः ॥ २० ॥ सुविभक्तमहाव्यूहा महावानररक्षिता । अनीकिनी सा विबभौ यथा द्यौः साभ्रसम्प्लवा ॥ २१ ॥

इति वेगदर्शिविशेषणम् । ऋक्षमुख्यपदं वानराणामप्युपलक्षणम् । महात्मानः महाबुद्धयः । कुक्षिं कुक्षिस्थानम् ॥१९॥ जघनं चरमभागम्, पुच्छमिति यावत् । कपिराजः सुग्रीवः । पश्चार्धमिति । "अपरस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्यः" इत्यपरशब्दस्य पश्चादेशः । अर्धशब्दोंऽशवाची । पश्चिमां दिशमित्यर्थः ॥२०॥ सुविभक्तमहाव्यूहा सुष्ठु कृतगरुडव्यूहा । उत्तरत्र शार्दूलवचने 'गारुडं व्यूहमाश्रित्य' इति वक्ष्यमाणत्वात् । साभ्रसम्प्लवा समेघसञ्चारा ॥२१॥

पुनः पुनः कम्पयते ॥ १२ ॥ १३ ॥ शास्त्रदृष्टेन कर्मणा सेनाविभजनशास्त्रोक्तप्रकारेण । बलं स्वबलमादाय कपिसेनाया उरसि तिष्ठेदित्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ वानरौघसमावृतः ऋषभः वानरवाहिन्या दक्षिणं पार्श्वमाश्रित्य तिष्ठेदित्यन्वयः ॥ १६–१९ ॥ पश्चार्द्धं पश्चिमां दिशम् । लोकस्य भूलोकस्य ॥ २० ॥ साभ्रसंप्लवा

आसेदुः आसादितुमुद्युक्ताः । विमर्दयिषवः मर्दयितुमिच्छवः । सनि द्वित्वाभाव आर्षः ॥२२॥ शिखरैः साधनैः विकिराम चूर्णयाम । मनांसि दधिरे निश्चयं चक्रुरित्यर्थः ॥ २३–२६ ॥ सितौ बद्धौ । " षिञ् बन्धने " इत्यस्माद्धातोर्निष्ठा । तत्र हेतुमाह लूनपक्षश्च दृश्यस इति । चो हेत्वर्थः । यस्माल्लून पक्षो दृश्यसे तस्मात् सिताविति सम्बन्धः । अनेकचित्तानां चञ्चलचित्तानामित्यर्थः । अनेन पुनः पुनर्बन्धविसर्जने ध्वन्येते । तेषां वानराणां वशमागतो

प्रगृह्य गिरिशृङ्गाणि महतश्च महीरुहान् । आसेदुर्वानरा लङ्कां विमर्दयिषवो रणे ॥२२॥ शिखरैर्विकिरामैनां लङ्कां मुष्टिभिरेव वा । इति स्म दधिरे सर्वे मनांसि हरिसत्तमाः ॥ २३ ॥ ततो रामो महातेजाः सुग्रीवमिदमब्रवीत् । सुविभक्तानि सैन्यानि शुक एष विमुच्यताम् ॥ २४ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा वानरेन्द्रो महाबलः । मोचयामास तं दूतं शुकं रामस्य शासनात् ॥२५॥ मोचितो रामवाक्येन वानरैश्चाभिपीडितः । शुकः परमसन्त्रस्तो रक्षोधिपमुपागमत् ॥ २६ ॥ रावणः प्रहसन्नेव शुकं वाक्यमभाषत । किमिमौ ते सितौ पक्षौ लूनपक्षश्च दृश्यसे । कच्चिन्नानेकचित्तानां तेषां त्वं वशमागतः ॥ २७ ॥ ततः स भयसंविग्नस्तथा राज्ञाऽभिचोदितः । वचनं प्रत्युवाचेदं राक्षसाधिपमुत्तमम् ॥ २८ ॥ सागरस्योत्तरे तीरे ब्रुवंस्ते वचनं तथा । यथासन्देशमक्लिष्टं सान्त्वयं श्लक्ष्णया गिरा ॥२९ ॥

न कच्चिदित्यन्वयः ॥ २७ ॥ संविग्नः सम्भ्रान्तः । तथापि चोदितः मत्सन्देशस्य किमुत्तरं सुग्रीवेण दत्तं वदेति चोदित इत्यर्थः ॥ २८ ॥ सान्त्वयम् असान्त्वयम्, सुग्रीवमिति शेषः ॥ २९ ॥

अभ्रसञ्चारसहिता ॥ २१ ॥ विमर्दयिषवः विमर्दयितुमिच्छवः ॥२२॥२३॥ शुक एष विमुच्यतामिति । पूर्वं 'मुच्यतां दूत आगतः' इत्यत्र ताडनादिदुःखान्मुच्यतामित्येवार्थः । तेन बद्ध्वा स्थापित इत्यवगम्यते॥२४-२६॥ किमिति । पक्षौ सितौ बद्धौ किम् ? अत एव लूनपक्षश्च दृश्यसे । अनेकचित्तानां चलचित्तानां वशं नागतः कच्चिदिति सम्बन्धः ॥२७॥२८॥ सागरस्योत्तरे तीरे, स्थित्वेति शेषः । श्लक्ष्णया गिरा सान्त्वयन्, वानरानिति शेषः । सन्देशवचनं यथा तथा अब्रुवमिति सम्बन्धः २९

स०–विमुच्यताम् बन्धनात् । पूर्वं विमुच्यतामित्युक्तिस्ताडनादिविमोचनविषयिणी । इयं तु लङ्कां प्रतिगन्तुं मुच्यतामित्येतत्परेति मुक्त्युक्तिविवेकः ॥ २४ ॥ वानरैश्च निपीडितः प्राक् । परमसन्त्रस्तः पुरस्सरकपयस्ताडयेयुरिति वा इयदालस्यं कृत इति रावणः क्रुद्धो हनिष्यतीति वा तथा । अत एव पुनर्मायया लूनपक्षत्वमुच्यमानं युज्यते । इतः परं रामाज्ञानन्तरम् असन्त्रस्तः कपिपीडनभयरहितः ॥ २६ ॥

लोप्तुं विनाशयितुम् ॥ ३० ॥ अत्र वानरेषु । विषये (स)प्तमी । तीक्ष्णाः क्रूराः । उक्तेरेवावकाशो नास्ति । प्रत्युक्तेः का कथेति भावः । रावणप्रसादार्थं मध्ये राक्षसाधिपेति सम्बुद्धिः । त्वत्तोऽप्येतेऽतिशयितेति इति ज्ञापनार्थं वा ॥ ३१ ॥ वक्ष्यमाणयोः सीताप्रदानयुद्धयोर्मध्ये सीताप्रदानस्य साधिष्ठत्वं दर्शयितुं

क्रुद्धैस्तैरहमुत्प्लुत्य दृष्टमात्रैः प्लवङ्गमैः । गृहीतोऽस्म्यपि चारब्धो हन्तुं लोप्तुं च मुष्टिभिः ॥ ३० ॥ नैव सम्भाषितुं शक्याः सम्प्रश्नोऽत्र न लभ्यते । प्रकृत्या कोपनास्तीक्ष्णा वानरा राक्षसाधिप ॥ ३१ ॥ स च हन्ता विराधस्य कबन्धस्य खरस्य च । सुग्रीवसहितो रामः सीतायाः पदमागतः ॥ ३२ ॥ स कृत्वा सागरे सेतुं तीर्त्वा च लवणोदधिम् । एष रक्षांसि निर्धूय धन्वी तिष्ठति राघवः ॥ ३३ ॥ ऋक्षवानरसङ्घानामनीकानि सहस्रशः । गिरिमेघनिकाशानां छादयन्ति वसुन्धराम् ॥ ३४ ॥ राक्षसानां बलौघस्य वानरेन्द्रबलस्य च । नैतयोर्विद्यते सन्धिर्देवदानवयोरिव ॥ ३५ ॥ पुरा प्राकारमायान्ति क्षिप्रमेकतरं कुरु । सीतां वाऽस्मै प्रयच्छाशु सुयुद्धं वा प्रदीयताम् ॥ ३६ ॥ शुकस्य वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् । रोषसंरक्तनयनो निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ३७ ॥ यदि मां प्रति युद्ध्येरन् देवगन्धर्वदानवाः । नैव सीतां प्रयच्छामि सर्वलोकभयादपि ॥ ३८ ॥

रामपराक्रमं वर्णयति–स चेति । तदव्याहतपराक्रमस्य भूयः सन्दर्शनादस्मानवश्यं हनिष्यत्येवेति भावः ॥ ३२ ॥ निर्धूय तृणीकृत्य । एष इत्यतिसन्निहितत्वमुच्यते ॥ ३३ ॥ सङ्घानामनीकानीत्यनेन सङ्घारब्धत्वोक्त्या महानीकत्वं सूचितम् ॥ ३४ ॥ इदानीं तव वचनावकाशाभावेऽपि पुनः प्रकारान्तरेण गच्छेत्याशङ्क्याह–राक्षसानामिति । सन्धिः योगमात्रम् ॥ ३५ ॥ सम्प्रति कर्तव्यमुपदिशति–पुरेति । पुरा आयान्ति आयास्यन्ति । "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति भविष्यदर्थे लट् । एकतरमित्युक्तं विशदयति सीतामिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यदीति । सर्वलोकभयात् सर्वलोकेभ्यो भयात् ॥ ३८ ॥

अहं तथा ब्रुवन् लोप्तुं पक्षभागे छेत्तुं मुष्टिभिर्हन्तुं चारब्धः ॥ ३० ॥ संप्रश्नः सम्यक् प्रश्नः, मिथः संवादः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ निर्धूय तृणीकृत्य ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सन्धिः सन्धानं नास्त्येव ॥ ३५ ॥ पुरा आयान्ति आयास्यन्ति । "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति भविष्यदर्थे लट् । एकतरं वक्ष्यमाणयोरन्यतरत् । तदेवाह सीतामिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सर्वलोक

स०–सर्वलोकः सर्वज्ञः हरो वा हरिर्वा हिरण्यगर्भो वा, तस्माद्भयादपि नैव प्रदास्यामीत्यन्वयः । सर्वलोकभयात् पुत्रादिलोकनाशभयादपीति वा ॥ ३८ ॥

स्वमनोरथं दर्शयति–कदेत्यादिना॥३९॥ तूणीशयैः चिरात् समराभावेन केवलतूणीरस्थैः। गणशः सङ्घशः। उल्काभिः निर्गतज्वाला(ल)काष्ठैः । ताभिः कुञ्जरमभिद्रावयन्तीति प्रसिद्धिः ॥४०॥ तच्चेति । तत् बलं 'स च हन्ता विराधस्य' इत्यादिना भवदुक्तबलम्। आदास्ये तिरस्करोमीत्यर्थः ॥४१–४३॥ रामानु०--सागरस्य जगदाप्लवनोद्यतस्य ॥ ४२ ॥ न जानातीत्यर्धमम् । पुरा न जानाति इतः परं ज्ञास्यतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ अथ रूपकव्याजेन युद्धस्यात्मनो

कदा नामाभिधावन्ति राघवं मामकाः शराः । वसन्ते पुष्पितं मत्ता भ्रमरा इव पादपम् ॥ ३९ ॥ कदा तूणीशयैर्दीप्तैर्गणशः कार्मुकच्युतैः । शरैरादीपयाम्येनमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ ४० ॥ तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महता वृतः । ज्योतिषामिव सर्वेषां प्रभामुद्यन् दिवाकरः ॥ ४१ ॥ सागरस्येव मे वेगो मारुतस्येव मे गतिः । न हि दाशरथिर्वेद तेन मां योद्धुमिच्छति ॥ ४२ ॥ न मे तूणीशयान् बाणान् सविषानिव पन्नगान् । रामः पश्यति सङ्ग्रामे तेन मां योद्धुमिच्छति ॥ ४३ ॥ न जानाति पुरा वीर्यं मम युद्धे स राघवः ॥ ४४ ॥ मम चापमयीं वीणां शरकोणैः प्रवादिताम् । ज्याशब्दतुमुलां घोरामार्तभीतमहास्वनाम् ॥ ४५ ॥ नाराचतलसन्नादां तां ममाहितवाहिनीम् । अवगाह्य महारङ्गं वादयिष्याम्यहं रणे ॥ ४६ ॥

विनोदनकरत्वमाह–ममेत्यादिना । ममाहितवाहिनीमेव महारङ्गं विपुलनृत्तशालाम् अवगाह्य प्रविश्य । शरैरेव कोणैः वीणावादनदण्डैः । प्रवादितां शब्दिताम् । ज्याशब्द एव तुमुलः तुमुलस्वनो यस्यास्ताम् । आर्तभीतमहास्वनाम् आर्तभीतशब्देन तत्स्वनो लक्ष्यते । एवं नाराचतलशब्देनापि तत्स्वनः । आर्तभीतानां स्वन एव महास्वनो यस्यास्ताम् । नाराचतलस्वन एव सन्नादो यस्यास्ताम् । घोराम् अन्यैर्वादयितुमशक्याम् । मम चापमयीं वीणामिति व्यस्तरूपकम् । रणे रणस्थजने, शृण्वतीति शेषः । वीणाया मन्द्रमध्यतारभेदेन स्वरत्रयसम्भवादत्रापि स्वरत्रयमुक्तम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

भयात् सर्वलोकनिमित्तभयात् ॥ ३८ ॥ अभिधावन्ति धाविष्यन्ति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अस्य रामस्य बलमादास्ये तिरस्करिष्यामि ॥ ४१–४३ ॥ न जानातीत्यर्धं भिन्नं वाक्यम् ॥ ४४ ॥ मम चापीत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । ममाहितवाहिनीं नाम महारङ्गमवगाह्य प्रविश्य शरकोणैः शरवादनदण्डैः प्रवादिताम् ।

न वासवेनेति। सहस्रचक्षुष्ट्वं गर्वहेतुत्वेनोक्तम्। दिग्विजये वरुणपुत्रैरेव युद्धकरणात् स्वयमित्युक्तम्। वासवादिभिः शराग्निना यथा धर्षयितुं न शक्यो ऽस्मीति योजना ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥
अथ शुकसारणप्रेषणं पञ्चविंशे—सबल इत्यादि। दशरथात्मज इति मनुष्यत्वोक्तिः। श्रीमानिति मदातिशयोक्तिः। शुकः पूर्वस्मादन्यः, सारण

न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा यथाऽस्मि शक्यो वरुणेन वा स्वयम्। यमेन वा धर्षयितुं शराग्निना महाहवे वैश्रवणेन वा पुनः ॥ ४७ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

सबले सागरं तीर्णे रामे दशरथात्मजे। अमात्यौ रावणः श्रीमानब्रवीच्छुकसारणौ ॥ १ ॥
समग्रं सागरं तीर्णं दुस्तरं वानरं बलम्। अभूतपूर्वं रामेण सागरे सेतुबन्धनम् ॥ २ ॥
सागरे सेतुबन्धं तु न श्रद्दध्यां कथंचन। अवश्यं चापि सङ्ख्येयं तन्मया वानरं बलम् ॥ ३ ॥

साहित्यात् ॥१॥ समग्रं विशालम्। दुस्तरं तरितुमशक्यम्। सागरं कर्म। वानरं वानरसम्बन्धि बलं कर्तृ। तीर्णम् अतरत्। कर्तरि क्तः। सेतुबन्धनम्, रामेण कृतमिति शेषः ॥ २ ॥ सेतुबन्धं रामेण कृतम्। कथंचन आप्तपुरुषोदितत्वेऽपि। अपि च तथापि। सङ्ख्येयं ज्ञातव्यम् ॥ ३ ॥

ज्याशब्दतुमुलां ज्याशब्द एव तुमुलः शब्दो यस्यास्ताम्। आर्तभीतमहास्वनाम् आर्तभीतशब्दौ तदारवे उपचर्येते। आर्तानां रव एव महास्वनो यस्यास्ताम्। नाराचतलसन्नादां नाराचतलशब्दौ तदारवे उपचर्येते। नाराचतलरव एव सन्नादो यस्यास्ताम्। मम चापमयीं वीणां वादयिष्यामीत्यन्वयः। तुमुलमहास्वरसन्नाद शब्दैर्वीणाया मन्द्रमध्यमतारा उच्यन्ते तेऽत्र सूचिताः ॥ ४५-४७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्ध० चतुर्विंशः सर्गः ॥२४॥
सबल इति। पूर्वप्रेषितशुकोक्तवृत्तान्तज्ञापनपूर्वकं प्रेषणादमात्यत्वेन विशेषणाच्चात्र शुकोऽन्य इत्यवगम्यते ॥ १ ॥ वानरं बलं दुस्तरं सागरं तीर्णमिति, रामेण

स० -चारात्प्राचीनादयमन्योऽमात्यत्वेनोक्तेः, अथवाऽयं स एव। परिचितसैन्यकत्वात्। अमात्यस्यात्याप्तत्वेन प्रथमप्रतिपत्त्यर्थं प्रेषणस्यौचित्यात्। अत एव पक्षीभूय प्रतिपक्षिसेनाप्रवेशोऽपि सम्भवति। न च चारः इत्युक्त्याऽयमन्य इति वाच्यम्; चतुर्दशश्लोके—" राक्षसेन्द्रस्य मन्त्रिणौ। लङ्कायास्समनुप्राप्तौ चारौ " इत्युक्तेर्मन्त्रिणोऽपि चारतासम्भवात्। छत्रिन्यायेन वा अमात्यत्वोक्तिरिति भवतु चार एवायम् "अवश्यं चापि सङ्ख्येयम्" इत्युत्तरत्र सेनासङ्ख्यारूपादिविशेषविवित्सानुज्ञानात्सामान्यतस्तज्ज्ञानिना सहान्यप्रेषणस्य न्याय्यत्वात् ॥ १ ॥

भवन्तावित्यादि चतुःश्लोक्येकान्वया। तस्माद्भवन्तौ अनुपलक्षितौ परैरविज्ञातौ सन्तौ। वानरं सैन्यं प्रविश्य। परिमाणं वानराणामियत्ताम् । तेषां वीर्यं बलपरिच्छेदम्। ये प्लवङ्गमाः मुख्याः प्रधानभूताः तान् ॥ ४ ॥ ये रामस्य सुग्रीवस्य च सम्मता मन्त्रिणः। ये नासीरभटाः पूर्वमभिवर्तन्ते। ये च प्लवङ्गमाः वस्तुतः शूराः तान् सर्वान् ॥५॥ सागरे सगरखानिते। सलिलार्णवे लवणजलसमुद्रे। स सेतुः वानरतरणार्थसेतुश्च। यथा येन प्रकारेण बद्धः तं

भवन्तौ वानरं सैन्यं प्रविश्यानुपलक्षितौ। परिमाणं च वीर्यं च ये च मुख्याः प्लवङ्गमाः ॥ ४ ॥ मन्त्रिणो ये च रामस्य सुग्रीवस्य च सम्मताः। ये पूर्वमभिवर्तन्ते ये च शूराः प्लवङ्गमाः ॥ ५ ॥ स च सेतुर्यथा बद्धः सागरे सलिलार्णवे। निवेशं यद्यथा तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ ६ ॥ रामस्य व्यवसायं च वीर्यं प्रहरणानि च। लक्ष्मणस्य च वीर्यं च तत्त्वतो ज्ञातुमर्हथः ॥ ७ ॥ कश्च सेनापतिस्तेषां वानराणां महौजसाम्। एतज्ज्ञात्वा यथा तत्त्वं शीघ्रमागन्तुमर्हथः ॥ ८ ॥ इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुकसारणौ। हरिरूपधरौ वीरौ प्रविष्टौ वानरं बलम् ॥ ९ ॥ ततस्तद्वानरं सैन्यमचिन्त्यं रोमहर्षणम्। सङ्ख्यातुं नाध्यगच्छेतां तदा तौ शुकसारणौ ॥१०॥ संस्थितं पर्वताग्रेषु निर्दरेषु गुहासु च। समुद्रस्य च तीरेषु वनेषूपवनेषु च ॥११॥ तरमाणं च तीर्णं च तर्तुकामं च सर्वशः। निविष्टं निविशच्चैव भीमनादं महाबलम्। तद्बलार्णवमक्षोभ्यं ददृशाते निशाचरौ ॥ १२ ॥

प्रकारम्। तेषां निवेशं निवासम्। उत्पत्तिस्थानं वा। क्लीबत्वमार्षम्। यद्यथा यादृशप्रकारः ॥ ६ ॥ रामस्य व्यवसायं कर्तव्यविषयनिश्चयम् । वीर्यं बलम्। प्रहरणानि आयुधानि। लक्ष्मणस्य व्यवसायं बलं च तत्त्वतः पारमार्थ्येन ज्ञातुमर्हथ इत्यन्वयः ॥ ७-९ ॥ नाध्यगच्छेतां नाज्ञासिष्टाम् ॥१०॥ अज्ञानहेतुमाह सार्द्धश्लोकद्वयेन–संस्थितमिति। निर्दरेषु दलितपर्वतप्रदेशेषु। उपवनेषु आरामेषु। "आरामः स्यादुपवनम्" इत्यमरः ॥ ११ ॥ १२ ॥

सागरे सेतुबन्धनं कृतमिति चैतदुभयमपि अभूतपूर्वमिति सम्बन्धः ॥ २ ॥३॥ परिमाणं चेत्यादिना तत्त्वतो ज्ञातुमर्हथ इत्यनेन सम्बन्धः। ये च मुख्याः प्लवङ्गमाः तांश्च ये पूर्वमभिवर्तन्ते, युद्धायेति शेषः। ये च शूरास्तांश्च सागरे सगरविरचिते सलिलार्णवे लवणजलसमुद्रे ॥ ४-९ ॥ तत इति । नाध्यगच्छेतां नाशक्नुताम् ॥ १० ॥ तत्र हेतुमाह–संस्थितमित्यादिश्लोकद्वयेन। तत महाबलम् । शुकसारणनिरीक्षणवेलायामुक्तप्रकारमभूदित्यर्थः ॥ ११ ॥ तद्बलार्णवमित्यर्धं भिन्नं

स०–सागरे सगरपुत्रखातत्वात्तत्सम्बन्धिनि। अर्णवशब्दो रूढः समुद्र इत्येतन्मात्रार्थकः। सलिलार्णवे जलसमुद्रे इत्यर्थः। "सल गतौ" इलजन्तः। तथा च सलिलानि गच्छन्ति अर्णांसि सन्त्यत्रेति स वा तस्मिन् ॥६

रामानु०–तादिति । तद्बलार्णवमित्येकं पदम् । ददृशाते ददृशतुः ॥ १२ ॥ ताविति । अथ विभीषणः ददर्श आचचक्षे चेत्यन्वयः ॥ १३ ॥ लङ्कायाः इति पञ्चमी । परपुरं जयतीति परपुरंजयः । " संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः " इति खच् ॥ १४–१६ ॥ दशरथात्मजः महापुरुषप्रसूतत्वेन सहजकारुण्यः ।

तौ ददर्श महातेजाः प्रच्छन्नौ च विभीषणः । आचचक्षेऽथ रामाय गृहीत्वा शुकसारणौ ॥ १३ ॥ तस्येमौ राक्षसेन्द्रस्य मन्त्रिणौ शुकसारणौ । लङ्कायाः समनुप्राप्तौ चारौ परपुरञ्जय ॥१४॥ तौ दृष्ट्वा व्यथितौ रामं निराशौ जीविते तदा । कृताञ्जलिपुटौ भीतौ वचनं चेदमूचतुः ॥१५॥ आवामिहागतौ सौम्य रावणप्रहिताबुभौ । परिज्ञातुं बलं कृत्स्नं तवेदं रघुनन्दन ॥ १६ ॥ तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः । अब्रवीत् प्रहसन् वाक्यं सर्वभूतहिते रतः ॥१७॥ यदि दृष्टं बलं कृत्स्नं वयं वा सुपरीक्षिताः । यथोक्तं वा कृतं कार्यं छन्दतः प्रतिगम्यताम् ॥१८॥ अथ किंचिददृष्टं वा भूयस्तद्द्रष्टुमर्हथः । विभीषणो वा कात्स्न्येन भूयः सन्दर्शयिष्यति॥१९॥ न चेदं ग्रहणं प्राप्य भेतव्यं जीवितं प्रति । न्यस्तशस्त्रौ गृहीतौ वा न दूतौ वधमर्हथः ॥२०॥ पृच्छमानौ विमुञ्चैतौ चारौ रात्रिंचरावुभौ । शत्रुपक्षस्य सततं विभीषण विकर्षणौ ॥ २१ ॥ प्रविश्य नगरीं लङ्कां भवद्भ्यां धनदानुजः । वक्तव्यो रक्षसां राजा यथोक्तं वचनं मम ॥२२॥ यद्बलं च समाश्रित्य सीतां मे हृतवानसि । तद्दर्शय यथाकामं ससैन्यः सहबान्धवः॥२३॥

प्रहसन् रावणबुद्धिमान्द्यस्मरणात् प्रहासः । सर्वभूतहिते रतः रिपूणामपि वत्सलः ॥ १७ ॥ यथोक्तं रावणेन यथोक्तम् । छन्दतः यथेच्छातः ॥ १८ ॥ अथेति पक्षान्तरे । भूयः अतिशयेन । दूतौ, युवामिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ विभीषणं प्रत्याह–पृच्छमानाविति । सततं पृच्छमानत्वदशायामपि शत्रुपक्षस्य विकर्षणौ बाधकाविति यावत् ॥२१॥ पुनर्दूतौ प्रत्याह–प्रविश्येति ॥२२॥ यदिति । यथाकामं यथेच्छम् । शरणं वा आगच्छेति भावः ॥२३ ॥

वाक्यम् । ददृशाते ददृशतुः ॥ १२–२० ॥ विभीषणं प्रत्याह–पृच्छमानाविति । हे विभीषण ! शत्रुपक्षस्य विकर्षणौ विविधं कर्षणं सामादिना इतस्ततः कर्षणं ययोस्तौ । सततं पृच्छमानौ अभयं पृच्छन्तौ एतौ विमुञ्चेत्यर्थः ॥ २१ ॥ पुनश्चारौ प्रत्याह–प्रविश्येत्यादिना ॥ २२–२४ ॥

स०–वयं वा सुसमीक्षिताः इति पाठः । सुसमीक्षिताः अतिसम्यगवलोकिताः । वयं वा सुसमाहिता इति पाठे–सुसमाहिताः स्वस्थचित्ताः, प्रतिभटभीतिरहिता इति यावत् । दृष्टमिति विपरिणतं सत् दृष्टाः–

श्वः काल्ये परेद्युः प्रातःकाले ॥ २४ ॥ क्रोधं मोक्ष्ये क्रोधकार्यं करिष्य इत्यर्थः । वज्रवान् अभ्यस्तवज्र इत्यर्थः ॥ २५ ॥ रामानु०—श्वः काले वज्रवान् वज्र मिति पाठः ॥ २५ ॥ इतीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । प्रतिनन्द्य अभिष्टुत्य ॥ २६ ॥ मुक्तौ, आवामिति शेषः । धर्मात्मना दूतवधमनिच्छतेत्यर्थः । अमिततेजसेत्यनेन अस्मत्त्यागे भीतिहेतुता न शङ्क्येत्यर्थः ॥ २७ ॥ एकस्थानेत्यादि श्लोकत्रयमेकान्वयम् । यत्र एकस्थानम् ऐकमत्यम्, एकप्रदेशं

श्वः काल्ये नगरीं लङ्कां सप्राकारां सतोरणाम् । राक्षसं च बलं पश्य शरैर्विध्वंसितं मया ॥ २४ ॥ क्रोधं भीममहं मोक्ष्ये ससैन्ये त्वयि रावण । श्वः काल्ये वज्रवान् वज्रं दानवेष्विव वासवः ॥२५॥ इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुक सारणौ । जयेति प्रतिनन्द्यैतौ राघवं धर्मवत्सलम् । आगम्य नगरीं लङ्कामब्रूतां राक्षसाधिपम् ॥ २६ ॥ विभीषण गृहीतौ तु वधार्हौ राक्षसेश्वर । दृष्ट्वा धर्मात्मना मुक्तौ रामेणामिततेजसा ॥२७॥ एकस्थानगता यत्र चत्वारः पुरुष र्षभाः । लोकपालोपमाः शूराः कृतास्त्रा दृढविक्रमाः ॥ २८ ॥ रामो दाशरथिः श्रीमान् लक्ष्मणश्च विभीषणः । सुग्रीवश्च महातेजा महेन्द्रसमविक्रमः ॥ २९ ॥ एते शक्ताः पुरीं लङ्कां सप्राकारां सतोरणाम् । उत्पाट्य सङ्क्रामयितुं सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ॥ ३० ॥

वा गताः । एते शक्ताः पुरीं लङ्कामित्याद्यन्वयः । कृतास्त्राः शिक्षितास्त्राः । छत्रिणो गच्छन्तीतिवदयं निर्देशः, सुग्रीवस्याकृतास्त्रत्वात् ॥२८॥२९॥ उत्पाट्य श्वः काले इति पाठः । श्व इत्यर्थः ॥ २५--२७ ॥ एकस्थानगता इत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । यत्र लङ्कामर्दनरूपकार्ये । एकस्थानगताः ऐकमत्यं प्राप्ताः । तत्र कार्ये विषये । सर्वे वानरास्तिष्ठन्तु, उक्तविशेषणा रामादयश्चत्वार एव लङ्कामुत्पाट्य संक्रामयितुमन्यत्र क्षेप्तुं शक्ता इति सम्बन्धः ॥ २८--३० ॥ —इत्यन्वेति । "अस्मदो द्वयोश्च" इति वयमिति सम्भवति । ननु न सम्भवति सविशेषणत्वादिति चेन्न; "नच विदितवेद्या अपि वयम्" "शैवा वयं न खलु तत्र विचारणीयं पञ्चाक्षरीजपपरा नितराम्" इत्यादिव द्विधेयविशेषणत्वाददोषः । असुसमाहिताः रावणं सगणं तृणीकृत्यानवधानेनैव स्थिता इति वा । प्रति गम्यतां स्वस्वामिसन्निधिम् ॥ १८ ॥

स०—ननु "वधं न कुर्वन्ति परावरज्ञा दूतस्य" इत्यारभ्य "युक्तायुक्तं विनिश्चित्य दूतदण्डो विधीयताम् । विभीषणवचः श्रुत्वा" इत्यन्तेन ग्रन्थेन विभीषणकृतदूतवातप्रतिषेधबोधनावगतेः अत्र पुनः "विभीषणगृहीतौ तु वधार्थम्" इत्युक्तिः कथमिति चेत्, सत्यम्—शङ्केरंस्तत्त्यागे कपयो मयीति तथाऽऽत्मानं दर्शयामासेति युक्ततोक्तेर्ज्ञेया । मरिष्यन्नयनस्य परिभ्रमन्नर एव यमदूत इति नीतेरभावादारभ्य्याऽतथाकार्यपि तथेति वा ॥ २७ ॥

उद्धृत्य । संक्रामयितुम् अन्यत्र क्षेप्तुम् । सर्वं एतच्चतुष्टयभिन्नाः ॥ ३० ॥ प्रहरणादिकं यादृशं तदवलोकने राम एको वधिष्यतीति मन्यावहे इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ नन्वसहायशूरोऽपि रामः सेनाहननादनुत्साहः स्यात्, तत् क्रियतामित्यत्राह-रामलक्ष्मणेति । सुग्रीवेण च अङ्गदादिना च सहिता सा अपरिच्छिन्ना । हरिवाहिनी चपलकपिसेना । रामलक्ष्मणगुप्ता रामेण 'रामस्य दक्षिणो बाहुः' इति रामदक्षिणबाहुभूतेन लक्ष्मणेन च गुप्ता सती ।

यादृशं तस्य रामस्य रूपं प्रहरणानि च । वधिष्यति पुरीं लङ्कामेकस्तिष्ठन्तु ते त्रयः ॥ ३१ ॥ रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी । बभूव दुर्धर्षतरा सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥३२॥ [व्यक्तः सेतुस्तथा बद्धो दशयोजनविस्तृतः । शतयोजनमायामस्तीर्णा सेना च सागरम् । निविष्टो दक्षिणे तीरे रामः स च नदीपतेः । तीर्णस्य तरमाणस्य बलस्यान्तो न विद्यते ॥] प्रहृष्टरूपा ध्वजिनी वनौकसां महात्मनां सम्प्रति योद्धुमिच्छताम् । अलं विरोधेन शमो विधीयतां प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

सुग्रीवस्य रक्ष्यकोटावेवान्वयः, न तु रक्षककोटौ । तन्मन्त्रिणा हनुमतैव "जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ " इत्युक्तेः । दुर्धर्षतरा बभूव तरसा मनसापि धर्षयितुमशक्येत्यवगम्यते । न केवलं मनुष्यादिभिः किन्तु सुरैरपि । न केवलं सुरैरेव किन्तु सुरासुरैः विरोधं विहाय कृतसौहार्दैरपि । न केवलमनायकैस्तैः, किन्तु सेन्द्रैरपि । स्वस्वातन्त्र्यं विहाय नायकाज्ञानुवर्तिभिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ महात्मनां दृढमनस्कानाम् । सम्प्रति सद्य एव । योद्धुमिच्छताम् । प्रहृष्टरूपा हर्षद्योतकाकारयुक्ता, भवतीति शेषः । अतस्तद्विरोधेनालम् । शमः क्रोधनिवृत्तिः । विधीयतां क्रियताम्, मैथिली प्रदीयतां च ॥ ३३ ॥ रामानु०--प्रहृष्टरूपा अत्यन्तं प्रहृष्टा । " प्रशंसायां रूपप् " ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

यादृशं रामस्य रूपं प्रमाणानि च यादृशानि तद्विमर्शे स एव वधिष्यतीति मन्यावहे इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रहृष्टरूपा अत्यन्तं प्रहृष्टा ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

अथ रावणाय सारणेन वानरयूथपतीनां वीर्यादिकथनपूर्वकं तत्प्रदर्शनं षड्विंशे--तदिति। अक्लीबम् अकातरम्। प्रत्यभाषत अनिन्ददित्यर्थः॥ १ ॥ यदीति। अभियुञ्जीरन् युद्ध्येरन्। सर्वलोकभयात् सर्वलोकेभ्यो भयात्॥ २ ॥ त्वमित्यादिसार्द्धश्लोकः। सपत्नः शत्रुः॥ ३ ॥ इत्युक्त्वेत्यादिसार्ध

तद्वचः पथ्यमक्लीबं सारणेनाभिभाषितम्। निशम्य रावणो राजा प्रत्यभाषत सारणम्॥१॥ यदि मामभियुञ्जीरन् देवगन्धर्वदानवाः। नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि॥ २ ॥ त्वं तु सौम्य परित्रस्तो हरिभिर्निर्जितो भृशम्। प्रतिप्रदानमद्यैव सीतायाः साधु मन्यसे। को हि नाम सपत्नो मां समरे जेतुमर्हति॥ ३ ॥ इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः॥ ४ ॥ आरुरोह ततः श्रीमान् प्रासादं हिमपाण्डरम्। बहुतालसमुत्सेधं रावणोऽथ दिदृक्षया॥ ५ ॥ ताभ्यां चराभ्यां सहितो रावणः क्रोधमूर्च्छितः। पश्यमानः समुद्रं च पर्वतांश्च वनानि च। ददर्श पृथिवीदेशं सुसम्पूर्णं प्लवङ्गमैः॥ ६ ॥ तदपारमसङ्ख्येयं वानराणां महद्बलम्। आलोक्य रावणो राजा परिपप्रच्छ सारणम्॥ ७॥ एषां वानरमुख्यानां के शूराः के महाबलाः। के पूर्वमभिवर्तन्ते महोत्साहाः समन्ततः॥ ८ ॥ केषां शृणोति सुग्रीवः के वा यूथपयूथपाः। सारणाचक्ष्व तत्त्वेन के प्रधानाः प्लवङ्गमाः॥९॥ सारणो राक्षसेन्द्रस्य वचनं परिपृच्छतः। आचचक्षेऽथ मुख्यज्ञो मुख्यांस्तांस्तु वनौकसः॥ १० ॥

श्लोकः। ततः तस्मात्पूर्वस्थानात्। बहुतालसमुत्सेधम् अनेकतालवृक्षतुल्यौन्नत्यम्। यद्वा विततांङ्गुष्ठमध्यमामितस्तालः। तदाह सज्जनः—"प्रादेश तालगोकर्णवितस्त्यश्च यथाक्रमम्। भवन्ति विततांङ्गुष्ठप्रदेशिन्यादिभिः सह॥" इति। अत्र द्वितीयो रावणशब्दो रावयतीति व्युत्पत्त्या क्रियानिमित्तकः। दिदृक्षया वानरबलदिदृक्षया॥ ४ ॥ ५ ॥ चराभ्यां चाराभ्याम्। क्रोधमूर्च्छितः क्रोधेन व्याप्तः। पृथिवीदेशं त्रिकूटाधःप्रदेशम्॥ ६ ॥ अपारम् उत्तरावधिरहितम्॥७॥ येषामिति। इयं निर्धारणे षष्ठी॥८॥ केषामिति। वचनमिति शेषः। प्रधानाः सेनापतयः॥९॥ वचनं, निशम्येति शेषः॥१०॥

॥१-३॥ इत्युक्त्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। बहुतालसमुत्सेधं बहुतालौन्नत्यसमानौन्नत्यम्। दिदृक्षया वानरबलदर्शनेच्छया॥४॥५॥ पश्यमानः पश्यन्॥६-८॥ केषां

त्रिभिर्नीलं वर्णयति—एष इत्यादि । य एष इत्यन्वयः । तिष्ठते तिष्ठति ॥ ११-१३ ॥ अथाङ्गदं वर्णयति—बाहू इत्यादिना स्वेनानीकेन दुर्जयः इत्यन्तेन । बाहू प्रगृह्य उत्क्षिप्य । अभि उद्दिश्य मुखं यस्यासावभिमुखः । विजृम्भते जृम्भणं करोति ॥ १४ ॥ पद्मकिञ्जल्कसन्निभः पद्मकेसरवत्

एष योऽभिमुखो लङ्कां मर्दंस्तिष्ठति वानरः । यूथपानां सहस्राणां शतेन परिवारितः ॥११॥ यस्य घोषेण महता सप्राकारा सतोरणा । लङ्का प्रवेपते सर्वा सशैलवनकानना ॥ १२ ॥ सर्वशाखामृगेन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः । बलाग्रे तिष्ठते वीरो नीलो नामैष यूथपः ॥ १३ ॥ बाहू प्रगृह्य यः पद्भ्यां महीं गच्छति वीर्यवान् । लङ्कामभिमुखः क्रोधादभीक्ष्णं च विजृम्भते ॥ १४ ॥ गिरिशृङ्गप्रतीकाशः पद्मकिञ्जल्कसन्निभः ॥ १५ ॥ स्फोटयत्यभिसंरब्धो लाङ्गूलं च पुनः पुनः। यस्य लाङ्गूलशब्देन स्वनन्ति प्र दिशो दश ॥१६॥ एष वानरराजेन सुग्रीवेणाभिषेचितः। यौवराज्येऽङ्गदो नाम त्वामाह्वयति संयुगे ॥१७॥ वालिनः सदृशः पुत्रः सुग्रीवस्य सदा प्रियः। राघवार्थे पराक्रान्तः शक्रार्थे वरुणो यथा ॥ १८ ॥ एतस्य सा मतिः सर्वा यद् दृष्टा जनकात्मजा । हनूमता वेगवता राघवस्य हितैषिणा ॥ १९ ॥ बहूनि वानरेन्द्राणामेष यूथानि वीर्यवान् । परिगृह्याभियाति त्वां स्वेनानीकेन दुर्जयः ॥ २० ॥

पीतवर्ण इत्यर्थः ॥ १५ ॥ स्फोटयति भूमौ ताडयति । अभिसंरब्धः कुपितः । प्रस्वनन्तीत्यन्वयः ॥ १६ ॥ अभिषेचितः अभिषिक्तः । आह्वयति आह्वयते । स्पर्धाविषयेऽप्यात्मनेपदाभाव आर्षः ॥ १७ ॥ पराक्रान्तः पराक्रमितुमुद्यतः ॥ १८ ॥ हनूमता सीता दृष्टेति यत् सा मतिः एतस्याङ्गदस्य एतद्बुद्धिमूलं हनुमतः सीतादर्शनमिति भावः । अङ्गदपुरस्कारेण हनुमतः समागमात् ॥ १९ ॥ बहूनीति । स्वेनानीकेनेति दुर्जयत्वकारणोक्तिः

शृणोति, वाक्यमिति शेषः ॥ ९--१२ ॥ तिष्ठते तिष्ठति ॥ १३ ॥ बाहू प्रगृह्येत्यादि स्वेनानीकेन दुर्जयः इत्येतदन्तम् अङ्गदवर्णनम् । बाहू प्रगृह्य उत्क्षिप्य । अभिषेचितः अभिषिक्तः । पराक्रान्तः पराक्रमितुमुद्यतः ॥१४–१८॥ एतस्य अङ्गदस्य । हनुमता जनकात्मजा दृष्टेति यत् सा सर्वा मतिरेतस्येति, अङ्गदोपदेशादेव हनुमता सीता दृष्टेति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥

अतो न पुनरुक्तिः ॥ २० ॥ अनु वालीति । एतस्योत्तरार्धं वीरस्तिष्ठति सङ्ग्राम इति। वालिसुतस्य अनु पश्चात्। सेतुहेतुः सेतुकर्ता। सङ्ग्रामे सङ्ग्राम निमित्तम् ॥ २१ ॥ नलपरिवारानाह—ये त्वित्यादिना मर्दितुमित्यन्तेन । श्लोकत्रयमेकान्वयम् । विष्टभ्य उन्नम्य। क्ष्वेलयन्ति सिंहनादं कुर्वन्ति । नदन्ति गर्जन्ति । उत्थाय, आसनादिति शेषः । विजृम्भन्ते कोपेन गात्रविनामं कुर्वन्ति । य एवंविधा वानराः ये च चन्दनवासिनः चन्दनवनवासिनः ।

अनु वालिसुतस्यापि बलेन महता वृतः । वीरस्तिष्ठति सङ्ग्रामे सेतुहेतुरयं नलः ॥२१॥ ये तु विष्टभ्य गात्राणि क्ष्वेलयन्ति नदन्ति च । उत्थाय च विजृम्भन्ते क्रोधेन हरिपुङ्गवाः ॥ २२ ॥ एते दुष्प्रसहा घोराश्चण्डाश्चण्डपराक्रमाः । अष्टौ शतसहस्राणि दशकोटिशतानि च ॥ २३ ॥ य एनमनुगच्छन्ति वीराश्चन्दनवासिनः । एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥२४॥ श्वेतो रजतसङ्काशश्चपलो भीमविक्रमः । बुद्धिमान् वानरो वीरस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २५ ॥ तूर्णं सुग्रीवमागम्य पुनर्गच्छति सत्वरः । विभजन् वानरीं सेनामनीकानि प्रहर्षयन् ॥ २६ ॥

एते एनं नलमनुगच्छन्तीति सम्बन्धः । चन्दनवानरा इति पाठे मध्यमपदलोपिसमासः । चन्दनवासिनो वानरा इति । एषैवेति सन्धिरार्षः । आशंसते प्रार्थयते ॥ २२–२४ ॥ अथ द्वाभ्यां श्वेताख्यं वानरं वर्णयति—श्वेत इत्यादि । अन्वर्थनामेत्याह रजतेति । चपलः युद्धचपलः ॥ २५ ॥ रामानु०—श्वेतः श्वेताख्यः ॥ २५ ॥ अनीकानि पुनर्गच्छतीत्यन्वयः । विभजन् निबिडां सेनां भित्त्वा गच्छन्नित्यर्थः । अत्र चपल इत्यनेन अद्यैव लङ्कां ध्वंसयामीति निवेदनार्थं गत्वा तेन सान्त्वितः पुनर्गच्छतीत्यवगम्यते ॥ २६ ॥

अनु वालिसुतस्य वालिसुतस्यानु अनन्तरम् ॥ २१ ॥ ये तु विष्टभ्येत्यादि अनीकानि प्रहर्षयन्नित्यन्तं श्वेताख्यवानरवर्णनम् । ये गात्राणि विष्टभ्य क्ष्वेलयन्ति य एनं श्वेताख्यमनुगच्छन्ति एते दुष्प्रसहाः चन्दनवासिनः चन्दनवनवासिन इति सम्बन्धः ॥ २२–२५ ॥ यः अनीकानि प्रहर्षयन् वानरीं सेनां विभजन् सुग्रीवमागम्य पुनर्गच्छति एष श्वेत एव वानरः स्वेनानीकेन लङ्कां मर्दितुम् आशंसते प्रार्थयतीति सम्बन्धः ॥ २६ ॥

स०—चन्दनवासिनः तन्नामकगिरिविशेषवासिनः । अथवा चन्दनभूयिष्ठत्वान्मलयः तत्र वासिनो वा । एषैव एष एव । सन्धिरार्षः । एषा या प्रसिद्धा त्वदावासभूता तां लङ्कां मर्दितुमिति वा ॥ २४ ॥

चतुर्भिः कुमुदं वर्णयति--यः पुरेत्यादि । पुरेत्यनेनाद्य सुग्रीवसमीप एव वसतीति गम्यते । पर्यैति परितः सञ्चरति । नाम्ना सङ्कोचनो नाम यः प्रसिद्धं तं पर्वतमित्यन्वयः । तत्र गोमतीतीरे ॥२७॥ परिकर्षति आनयति ॥ २८ ॥ घोरकर्मणो यस्य लाङ्गूलमाश्रिताः वालाः रोमाणि । दैर्घ्यस्यावधिमाह

यः पुरा गोमतीतीरे रम्यं पर्यैति पर्वतम् । नाम्ना सङ्कोचनो नाम नानानगयुतो गिरिः । तत्र राज्यं प्रशास्त्येष कुमुदो नाम यूथपः ॥ २७ ॥ योऽसौ शतसहस्राणां सहस्रं परिकर्षति ॥ २८ ॥ यस्य वाला बहुव्यामा दीर्घा लाङ्गूलमाश्रिताः । ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णा घोरकर्मणः ॥ २९ ॥ अदीनो रोषणश्चण्डः सङ्ग्राममभिकांक्षति । एषोऽप्याशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥३०॥ यस्त्वेष सिंहसङ्काशः कपिलो दीर्घलोचनः । निभृतः प्रेक्षते लङ्कां दिधक्षन्निव चक्षुषा ॥ ३१ ॥ विन्ध्यं कृष्णगिरिं सह्यं पर्वतं च सुदर्शनम् । राजन् सततमध्यास्ते रम्भो नामैष यूथपः॥३२॥ शतं शतसहस्राणां त्रिंशच्च हरिपुङ्गवाः । यमेते वानराः शूराश्चण्डाश्चण्डपराक्रमाः । परिवार्यानुगच्छन्ति लङ्कां मर्दितुमोजसा ॥ ३३ ॥ यस्तु कर्णौ विवृणुते जृम्भते च पुनः पुनः । न च संविजते मृत्योर्न च युद्धाद्विधावति ॥ ३४ ॥ प्रकम्पते च रोषेण तिर्यक् च पुनरीक्षते । पश्यन् लाङ्गूलमपि च क्ष्वेलते च महाबलः ॥ ३५ ॥ महाजवो वीतभयो रम्यं साल्वेयपर्वतम् । राजन् सततमध्यास्ते शरभो नाम यूथपः ॥ ३६ ॥

बहुव्यामा इति । "व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम्" इत्यमरः । अदीन इत्यत्र य इत्युपस्कार्यम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ अथ सार्द्धैस्त्रिभी रम्भं वर्णयति--यस्त्वेष इत्यादि ॥ ३१--३३ ॥ अथ शरभं वर्णयति--यस्तु कर्णावित्यादि । संविजते बिभेति ॥ ३४--३७ ॥

यः पुरेत्यादिना सार्धेन कुमुदवर्णनम् ॥ २७ ॥ योऽसावित्यारभ्य स्वेनानीकेनेत्यन्तं चण्डाख्यवर्णनम् । यस्य वालाः रोमाणि बहुव्यामाः दीर्घबाहुद्वयप्रमाणाः । सिताश्वेताः अश्वेता नीलाश्च सिताश्वेताः पीताश्च ॥ २८ ॥ २९ ॥ चण्डः चण्डाख्यः ॥ ३० ॥ यस्त्वेष इत्यारभ्य लङ्कां मर्दितुमोजसा इत्यन्तं रम्भाख्यवर्णनम् । निभृतः एकाग्रः ॥ ३१--३३ ॥ यस्तु कर्णावित्यारभ्य चत्वारिंशत्तथैव चेत्यन्तं शरभाख्यवर्णनम् । न संविजते न बिभेति ॥ ३४--३७ ॥

रामानु०--एतस्येति। चत्वारिंशत्तथैव चेति पाठः । एतदुत्तरशेषः ॥ ३७ ॥ अथ पनसं वर्णयति--यस्तु मेघ इत्यादिना ॥ ३८--४० ॥ रामानु०-भेरीणामिति । घोषः शाखामृगेन्द्राणामिति पाठः ॥ ३९ ॥ एनं पनसम् । येषां यूथपानां यूथानि च भागशः स्वस्वांशासङ्करेण एनं पर्युपासत इति संबन्धः ॥ ४१ ॥ विनतं वर्णयति--यस्त्वित्यादि । प्रवलगन्तीम् उत्साहेन प्लवमानाम् । समुद्रस्य पारे स्थिताम् । अत एव द्वितीयः सागर इव, स्थितामिति शेषः । विनतविशेषणं

एतस्य बलिनः सर्वे विहारा नाम यूथपाः । राजन् शतसहस्राणि चत्वारिंशत्तथैव च ॥ ३७ ॥ यस्तु मेघ इवाकाशं महानावृत्य तिष्ठति । मध्ये वानरवीराणां सुराणामिव वासवः ॥३८॥ भेरीणामिव सन्नादो यस्यैष श्रूयते महान् । घोषः शाखामृगेन्द्राणां सङ्ग्राममभिकांक्षताम् ॥ ३९ ॥ एष पर्वतमध्यास्ते पारियात्रमनुत्तमम् । युद्धे दुष्प्रसहो नित्यं पनसो नाम यूथपः ॥४०॥ एनं शतसहस्राणां शतार्धं पर्युपासते । यूथपा यूथपश्रेष्ठं येषां यूथानि भागशः ॥ ४१ ॥ यस्तु भीमां प्रवलगन्तीं चमूं तिष्ठति शोभयन् । स्थितां तीरे समुद्रस्य द्वितीय इव सागरः ॥ ४२ ॥ एष दर्दरसङ्काशो विनतो नाम यूथपः । पिबंश्चरति पर्णासां नदीनामुत्तमां नदीम् ॥४३॥ षष्टिः शतसहस्राणि बलमस्य प्लवङ्गमाः ॥ ४४ ॥ त्वामाह्वयति युद्धाय क्रोधनो नाम यूथपः । विक्रान्ता बलवन्तश्च यथायूथानि भागशः ॥४५॥ यस्तु गैरिकवर्णाभं वपुः पुष्यति वानरः । अवमत्य सदा सर्वान् वानरान् बलदर्पितान् ॥ ४६ ॥

वा ॥४२॥ दर्दरो नाम गङ्गासमीपस्थः पर्वतः । पर्णासां पर्णासाख्यां नदीम् ॥ ४३ ॥ विनतसेनासङ्ख्यामाह--षष्टिरिति । षष्टिः शतसहस्राणि प्लवङ्गमाः अस्य विनतस्य बलं सेनेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ एकेन क्रोधनमाह--त्वामिति । उत्तरार्धे अस्येत्यध्याहार्यम् । यथायूथानि यथायूथम् । अमभावश्छान्दसः । भागशः भागत्वेन स्थिताः वानराः विक्रान्ता बलवन्तश्चेति योजना ॥ ४५ ॥ शेषेण गवयं वर्णयति--यस्त्वित्यादिना । गैरिकं रक्तवर्णधातुविशेषः । यस्तु मेघ इत्यारभ्य येषां यूथानि भागशः इत्यन्तं पनसाख्यवानरवर्णनम् ॥ ३८ ॥ शाखामृगेन्द्राणां मध्ये यस्य घोषो भेरीणां सन्नाद इव श्रूयत इति सम्बन्धः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ एनमिति । येषां यूथपानां यूथानि भागशः प्रत्येकं वर्तन्ते तेऽर्धशतसहस्राणि शतार्धं सहस्राणि यूथपा एनं पनसं पर्युपासत इति सम्बन्धः ॥४१॥ यस्तु भीमामित्यादिसार्धश्लोक एकं वाक्यम् । पिबंश्चरतीत्यारभ्य यथायूथानि भागशः इत्यन्तं क्रोधनाख्यवानरवर्णनम् । वपुः पुष्यति पोषयति, युद्धहर्षादभि

" धातुर्मनश्शिलाद्यद्रेर्गैरिकं तु विशेषतः " इत्यमरः। तद्वर्ण इवाभा यस्येति विग्रहः। गैरिकवर्ण इवाभातीति गैरिकवर्णाभमिति वा। पुष्यति युद्धहर्षादभिवर्धयतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ उपसंहरति—एत इति। यूथपाः अङ्गदादयः। यूथपश्रेष्ठाः सुग्रीवादयः। एषां यूथपानां यूथानि भागशः पृथक् विद्यन्त इति शेषः ॥ ४८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

गवयो नाम तेजस्वी त्वां क्रोधादभिवर्तते। एनं शतसहस्राणि सप्ततिः पर्युपासते। एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ ४७ ॥ एते दुष्प्रसहा घोरा बलिनः कामरूपिणः। यूथपा यूथपश्रेष्ठा एषां यूथानि भागशः ॥ ४८ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

तांस्तु तेऽहं प्रवक्ष्यामि प्रेक्षमाणस्य यूथपान्। राघवार्थे पराक्रान्ता ये न रक्षन्ति जीवितम् ॥ १ ॥
स्निग्धा यस्य बहुव्यामा वाला लांगूलमाश्रिताः। ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णा घोरकर्मणः ॥ २ ॥
प्रगृहीताः प्रकाशन्ते सूर्यस्येव मरीचयः। पृथिव्यां चानुकृष्यन्ते हरो नामैष यूथपः ॥ ३ ॥

पुनरुक्तेभ्योऽप्युत्कृष्टान् प्रधानयूथपतीन् वक्तुं प्रतिजानीते-तांस्त्वित्यादि। ये राघवार्थे पराक्रान्ताः सन्तः जीवितं न रक्षन्ति तान् यूथपान् ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ १ ॥ द्वाभ्यां हरं वर्णयति—वाला इति। वालाः रोमाणि बहुव्यामाः बहुव्यामप्रमाणाः। व्यामो नाम प्रसारितबाहुद्वयप्रमाणम्। प्रगृहीताः उत्क्षिप्ताः। प्रकीर्णाः विरलाः सूर्यस्य मरीचय इव मेघेषु शक्रचापादिरूपेण प्रसृता रश्मय इव प्रकाशन्ते। कदाचित् पृथिव्यामनुकृष्यन्ते। एष

वर्धयतीति यावत् ॥ ४२--४८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ (अत्र सर्गच्छेदोऽपाङ्गो वृत्तभेदाभावादेकप्रकरणत्वाच्चेति कतकः ॥) तांस्त्विति। तेषां प्रसिद्धानां वानराणां मध्ये ये राघवार्थे जीवितं न रक्षन्ति तान् यूथपान् प्रेक्षमाणस्य ते प्रवक्ष्यामि ॥ १ ॥ बहुव्यामाः अतिदीर्घाः वालाः। सिताः श्लिष्टाः। प्रकीर्णाः विश्लिष्टाः ॥ २ ॥ प्रगृहीता उत्क्षिप्ताः। एष हरो नामेत्यन्वयः। हरो

यूथपो हरो नाम ॥ २ ॥ ३ ॥ यमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । यं हरम् । हरस्य हरिराजकिङ्करत्वेन तदीया अपि यूथपा हरिराजकिङ्करा एवेति न विरोधः ॥ ४ ॥ ऋक्षसेनां वर्णयति—नीलानित्यादि । अनिर्देश्यान् प्रत्येकं निर्देष्टुमशक्यान् । परं पारमिवोदधेः समुद्रस्यापरं तीरमिव स्थितमित्यर्थः । विषमेषु निम्नोन्नतप्रदेशेषु ॥ ५–७ ॥ पर्जन्यः वर्षदेवता ॥ ८ ॥ ९ ॥ यवीयान् कनिष्ठः, अयमिति शेषः । विशिष्टः अधिकः ॥ १० ॥ गुरुवर्ती गुरु

यं पृष्ठतोऽनुगच्छन्ति शतशोऽथ सहस्रशः । द्रुमानुद्यम्य सहसा लङ्कारोहणतत्पराः । यूथपा हरिराजस्य किङ्कराः समुपस्थिताः ॥ [एष कोटिसहस्रेण वानराणां महौजसाम् । आकांक्षते त्वां सङ्ग्रामे जेतुं परपुरंजय ।] ॥४॥ नीलानिव महामेघांस्तिष्ठतो यांस्तु पश्यसि ॥५॥ असिताञ्जनसङ्काशान् युद्धे सत्यपराक्रमान् । असङ्ख्येयाननिर्देश्यान् परं पारमिवोदधेः ॥ ६ ॥ पर्वतेषु च ये केचिद्विषमेषु नदीषु च । एते त्वामभिवर्तन्ते राजन्नृक्षाः सुदारुणाः ॥ ७ ॥ एषां मध्ये स्थितो राजन् भीमाक्षो भीमदर्शनः । पर्जन्य इव जीमूतैः समन्तात् परिवारितः ॥ ८ ॥ ऋक्षवन्तं गिरिश्रेष्ठमध्यास्ते नर्मदां पिबन् । सर्वर्क्षाणामधिपतिर्धूम्रो नामैष यूथपः ॥ ९ ॥ यवीयानस्य तु भ्राता पश्यैनं पर्वतोपमम् । भ्रात्रा समानो रूपेण विशिष्टस्तु पराक्रमैः ॥१०॥ स एष जाम्बवान्नाम महायूथपयूथपः । प्रक्रान्तो गुरुवर्ती च संप्रहारेष्वमर्षणः ॥ ११ ॥ एतेन साह्यं सुमहत् कृतं शक्रस्य धीमता । दैवासुरे जाम्बवता लब्धाश्च बहवो वराः ॥१२॥ आरुह्य पर्वताग्रेभ्यो महाभ्रविपुलाः शिलाः । मुञ्चन्ति विपुलाकारा न मृत्योरुद्विजन्ति च ॥ १३॥

शुश्रूषकः ॥११॥ रामानु०-संप्रहारेषु युद्धेषु । " संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः " इत्यमरः ॥ ११ ॥ दैवासुरे देवासुरयुद्धे ॥१२॥ जाम्बवतः सैनिकान् वर्णयति

लाङ्गूलजातिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ नीलानित्यादि ऋक्षास्सुदारुणा इत्यन्तमेकं वाक्यम् । महोदधेः परं पारमिव अनिर्देश्यान् नीलान् महामेघानिव तिष्ठतः असिताञ्जनसङ्काशान् यान् पश्यसि ये केचित्पर्वतेषु नदीषु च वर्तन्ते एतेषु दारुणा ऋक्षास्त्वामभिवर्तन्ते त्वदभिमुखं वर्तन्त इति सम्बन्धः ॥ ५–७ ॥ एषामित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ यवीयानस्येत्यारभ्य लब्धाश्च बहवो वरा इत्यन्तमेकं वाक्यम् । अस्य धूम्रस्य । यवीयान् कनिष्ठः । गुरुवर्ती गुरुशुश्रूषकः । सम्प्रहारेषु युद्धेषु । साह्यं साहाय्यम् ॥ १०–१२ ॥ अथ तत्सैन्यवर्णनम्—आरुह्येति । उद्विजन्ति बिभ्यति ॥ १३ ॥ स०–अस्य धूम्रस्य । यवीयान् कनिष्ठः । रूपेण ऋक्षाकारेण । विशिष्टः उत्तमः । एतेन जाम्बवन्त इव धूम्रस्यापि ब्रह्मजातत्वं ज्ञायते । बालकाण्डे अंशावतरणप्रस्तावे गुणज्येष्ठत्वाज्जाम्बवत एवोक्तिः । सौहार्दाद्भ्रातेव वा ॥ १० ॥

द्वाभ्याम्–आरुह्येत्यादि। पर्वताग्राणीत्यर्थात्सिद्धम्। मुञ्चन्ति च्यावयन्ति। नोद्विजन्ति न बिभ्यति। राक्षसानां पिशाचानां च सदृशा इत्यन्वयः ॥ १३॥ १४॥ द्वाभ्यां दम्भं वर्णयति–यं त्विति। अभिसंरब्धं कुपितम्। प्लवमानमिव सदा प्लवमानमिव स्थितं प्रेक्षन्ते, आश्चर्येणेति शेषः। बलेन पर्युपास्ते बलेन प्रीणयतीत्यर्थः ॥१५॥१६॥ त्रिभिः सन्नादनं वर्णयति–यः स्थितमिति। यो गच्छन् योजने योजनदूरे स्थितं शैलं पार्श्वेन (सेवते) गच्छति,

राक्षसानां च सदृशाः पिशाचानां च लोमशाः। एतस्य सैन्या बहवो विचरन्त्यग्नितेजसः ॥ १४॥ यं त्वेनमभिसंरब्धं प्लवमानमिव स्थितम्। प्रेक्षन्ते वानराः सर्वे स्थिता यूथपयूथपम् ॥ १५ ॥ एष राजन् सहस्राक्षं पर्युपास्ते हरीश्वरः। बलेन बलसम्पन्नो दम्भो नामैष यूथपः ॥ १६ ॥ यः स्थितं योजने शैलं गच्छन् पार्श्वेन सेवते। ऊर्ध्वं तथैव कायेन गतः प्राप्नोति योजनम् ॥ १७ ॥ यस्मान्न परमं रूपं चतुष्पादेषु विद्यते। श्रुतः सन्नादनो नाम वानराणां पितामहः ॥ १८ ॥ येन युद्धं पुरा दत्तं रणे शक्रस्य धीमता। पराजयश्च न प्राप्तः सोऽयं यूथपयूथपः ॥ १९ ॥ यस्य विक्रममाणस्य शक्रस्येव पराक्रमः। एष गन्धर्वकन्यायामुत्पन्नः कृष्णवर्त्मनः ॥ २० ॥

अस्य गमनकाले एकपदप्रक्षेपदशायाम् एकयोजनपरिमितः पर्वतः पार्श्वस्थो भवति, योजनायतशरीर इत्यर्थः। कायेनोर्ध्वं गतः सन् योजनं प्राप्नोति, योजनोन्नतकाय इत्यर्थः। अत एव चतुष्पादेषु यस्मात् परमं परं रूपं शरीरं न विद्यते। शक्रस्य रणे शक्रस्यासुरैः सह युद्धे। येनासुरेभ्यो युद्धं दत्तं तदा पराजयश्चासुरेभ्यो न प्राप्तः सोऽयं सन्नादन इति श्रुतो नाम ॥१७–१९॥ कस्यायं पुत्र इत्यत्राह–यस्येति। विक्रममाणस्य पराक्रमं कुर्वतः। यस्य पराक्रमः शक्रस्येव, तत्पराक्रमसदृशपराक्रम इत्यर्थः ॥ २० ॥ रामानु०–यस्य विक्रममाणस्येत्यारभ्य स्वेनानीकेन मर्दितुमित्यन्तं कथनाख्यवानरविषयम् ॥ २० ॥

लोमशाः अधिकरोमवन्तः ॥ १४ ॥ प्लवमानमिव स्थितं प्लवमानत्वेन वर्तमानम्। स्थिता यूथपयूथपा इति च पाठः ॥ १५ ॥ १६ ॥ यः सन्नादनाख्यो गच्छन् योजने स्थितं शैलं पार्श्वेन सेवते स्पृशति। अनेन योजनपरिमितमस्य स्थौल्यमित्युक्तं भवति। तथैव गतः गमनवेलायां कायेन ऊर्ध्वमुपरि योजनं प्राप्नोति स्पृशति, अनेन योजनोन्नतवानित्युक्तं भवति ॥ १७ ॥ १८ ॥ पुरा युद्धकाले ॥ १९ ॥ यस्य विक्रममाणस्य इत्यारभ्य स्वेनानीकेन मर्दितुमित्यन्तं कथनाख्य

किमर्थमुत्पादित इत्यत्राह-तदेत्यर्धम् । तदा प्रसिद्धे ॥ २१ ॥ क्रथनं वर्णयति सार्द्धैस्त्रिभिः-यस्येत्यादिना । यस्य गिरेः वैश्रवणः कुबेरो राजा । यो गिरिः जम्बूं जम्बूवृक्षम् उपनिषेवते, जम्बूयुक्त इत्यर्थः । यः ते भ्रातुः कुबेरस्य विहारसुखदः । तत्र पर्वते युद्धेष्वकत्थनः क्रथनो नामैष यूथपो वसतीति संबन्धः ॥ २२-२४ ॥ यो गङ्गामित्यादि सार्द्धश्लोकसप्तकं प्रमाथिविषयम् । हस्तिनां वानराणां च अन्योन्यं पूर्ववैरमनुस्मरन् यः गङ्गामनु

तदा दैवासुरे युद्धे साह्यार्थं त्रिदिवौकसाम् ॥ २१ ॥ यस्य वैश्रवणो राजा जम्बूमुपनिषेवते । यो राजा पर्वतेन्द्राणां बहुकिन्नरसेविनाम् ॥ २२ ॥ विहारसुखदो नित्यं भ्रातुस्ते राक्षसाधिप । तत्रैष वसति श्रीमान् बलवान् वानरर्षभः ॥२३॥ युद्धेष्वकत्थनो नित्यं क्रथनो नाम यूथपः । वृतः कोटिसहस्रेण हरीणां समुपस्थितः । एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥२४॥ यो गङ्गामनु पर्यैति त्रासयन् हस्तियूथपान् । हस्तिनां वानराणां च पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥२५॥ एष यूथपतिर्नेता गच्छन् गिरिगुहाशयः । गजान् योधयते वन्यान् गिरींश्चैव महीरुहान् ॥ २६ ॥ हरीणां वाहिनीमुख्यो नदीं हैमवतीमनु । उशीरबीजमाश्रित्य पर्वतं मन्दरोपमम् ॥ २७ ॥

गङ्गासमीपे । "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" इति द्वितीया । हस्तियूथपान् त्रासयन् पर्यैति परितश्चरति । अत्रेयं पौराणिकी कथा-पुरा किल शम्बसादनो नामासुरो गजरूपेण मुनीन् बाधमानस्तैर्मुनिभिश्चोदितेन केसरिणा हनुमत्पित्रा हतः । तत्सन्तुष्टैर्मुनिभिर्महापराक्रमो हनुमान् पुत्रस्ते भविष्यतीति केसरिणे वरो दत्तः । ततः प्रभृति हस्तिनां वानराणां च परस्परं वैरमभूदिति । गच्छन्नेव गमनकाल एव रिपूणां नाशयिता । गिरिगुहायां शेते वर्तत इति गिरिगुहाशयः । गजानिति । गजैर्वृक्षान् वृक्षैर्गजांश्च हन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ हैमवतीमनु गङ्गासमीपे स्थितम् उशीरबीजाख्यं

वानरवर्णनम् । कृष्णवर्त्मनः अग्नेः त्रिदिवौकसां साह्यार्थमुत्पन्न इत्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ यस्येति । यस्य गिरेः वैश्रवणः कुबेरो राजा । यो गिरिः जम्बूमुपनिषेवते, जम्बूवृक्षयुक्त इत्यर्थः ॥२२॥ यो गिरिः ते भ्रातुः कुबेरस्य विहारसुखदः । तत्र पर्वते एष क्रथनो नाम वानरः वसतीति सम्बन्धः ॥२३॥२४॥ यो गङ्गामित्यारभ्य यत्रैतद्बहुलं रजः इत्यन्तं प्रमाथिवानरवर्णनम् । हस्तिनां वानराणां च पूर्ववैरमनुस्मरन्निति । पुरा किल सागरतीरे हस्त्याकारः शम्बसादनो नाम राक्षसः स मुनीनबाधत तैर्मुनिभिश्चोदितो हनुमत्पिता केसरी हस्तिरूपं तमसुरं हतवान् । तत आरभ्य करिणां वानराणां च विरोधस्समभूदिति पौराणिकी कथा ॥ २५ ॥ २६ ॥ नदीं हैमवतीमनु शीतलजलां गङ्गां प्राप्य स्थितमुशीरबीजाख्यं पर्वतमाश्रित्य रमत इति सम्बन्धः ॥ २७-२९ ॥

पर्वतमाश्रित्य रमत इति योजना । हरिवाहिनीमुख्यत्वेऽपि भिन्नजातीयत्वभ्रमव्युदासार्थं वानरश्रेष्ठ इत्युक्तम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ रामानु०-"कर्म प्रवचनीययुक्ते द्वितीया" इति हैमवतीमिति द्वितीया ॥ २७ ॥ वीरस्य भावो वीर्यम्, उत्साह इत्यर्थः । विक्रमः परान्प्रत्यभिभवः । बलशालिनां वानराणा मित्यर्थसिद्धम् । शतसहस्राणां सहस्रम् सहस्रलक्षमित्यर्थः । नेता नायकः ॥ २९ ॥ प्रमाथिनं वर्णयति-स एष इति । दुर्धरः दुर्धर्षः । प्रमाथी नाम

रमते वानरश्रेष्ठो दिवि शक्र इव स्वयम् । एनं शतसहस्राणां सहस्रमनुवर्तते ॥ २८ ॥ वीर्यविक्रमदृप्तानां नर्दतां बलशालिनाम् । स एष नेता चैतेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २९ ॥ स एष दुर्धरो राजन् प्रमाथी नाम यूथपः । वातेनेवोद्धतं मेघं यमेनमनुपश्यसि ॥ ३० ॥ अनीकमपि संरब्धं वानराणां तरस्विनाम् । उद्धूतमरुणाभासं पवनेन समन्ततः । विवर्तमानं बहुधा यत्रैतद्बहुलं रजः ॥ ३१ ॥ एतेऽसितमुखा घोरा गोलांगूला महाबलाः । शतं शतसहस्राणि दृष्ट्वा वै सेतुबन्धनम् ॥ ३२ ॥ गोलांगूलं महावेगं गवाक्षं नाम यूथपम् । परिवार्याभिवर्तन्ते लङ्कां मर्दितुमोजसा ॥ ३३ ॥ भ्रमराचरिता यत्र सर्वकामफलद्रुमाः । यं सूर्यस्तुल्यवर्णाभमनु पर्येति पर्वतम् ॥ ३४ ॥

प्रमाथिनामकः । वातेनोद्धतं मेघमिव यमेनमनुपश्यसि एष प्रमाथीति सम्बन्धः ॥ ३० ॥ यत्र अनीके । समन्ततः पवनेनोद्धूतम् अरुणाभासम् अरुणकान्ति बहुलम् एतद्रजः बहुधा विवर्तमानं भवति, संरब्धं तत् तरस्विनां वानराणामनीकमपि पश्यसि । तदप्यस्य प्रमाथिन इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ गवाक्षमाह श्लोकद्वयेन-एत इति । असितमुखाः गोलाङ्गूलाः सेतुबन्धनं दृष्ट्वा उत्साहेन शतं शतसहस्राणि च सन्तः गवाक्षं नाम स्वयूथपतिं परिवार्य लङ्काम् ओजसा स्वतेजसा मर्दितुमभिवर्तन्ते । अत्र यूथपत्यपेक्षया यूथानां बलोत्साहाधिक्यं व्यज्यते ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अथ चतुर्भिः केसरिणं वर्णयति-भ्रमरेति । यत्र पर्वते । सर्वकामफलाः सर्वैः काम्यन्त इति सर्वकामाः सर्वाभीष्टार्थाः तान् फलन्तीति सर्वकामफलाः, ते च ते द्रुमाश्च

यत्रानीकेषु पवनेन उद्धूतं बहुलं रजो दृश्यते तदनीकं वातेनोद्धतं मेघमिव यमेनमनुपश्यसि स एष प्रमाथी नाम यूथप इत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एत इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । शतसहस्राणि गोलाङ्गूलाः सेतुबन्धनं दृष्ट्वा गोलाङ्गूलं गवाक्षं नाम यूथपं परिवार्य लङ्कां मर्दितुमभिवर्तन्त इति सम्बन्धः । शतं शत सहस्राणि, शतलक्षमित्यर्थः । सेतुबन्धनं नलसमीपे तत्सहायतया स्थित्वा सेतुबन्धनकर्तारम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ भ्रमराचरिता इत्यारभ्य केसरी नाम यूथप इत्यन्तं

सर्वकामफलद्रुमाः । भ्रमरैः आचरिताः व्याप्ताः भवन्ति, अनेन वृक्षाणां सर्वापेक्षितप्रदत्वं सदा पुष्पितत्वं चोक्तम् । यं पर्वतं सूर्यः तुल्यवर्णाभं तुल्यप्रकारकान्तिकं यथा तथा अनु समीपे पर्येति सञ्चरति । दृश्यते हि सूर्यस्तत्सन्निधाने काञ्चनवर्णः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ यस्मिन्पर्वतसत्तमे सर्वकामफलाः सर्वैः काम्यमानफलाः । अनेन स्वादुफलत्वमुक्तम् । सदा फलसमन्विताः सर्वकालं फलयुक्ता इत्यर्थः । काञ्चनपर्वते मेरौ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अथ शतवलि

यस्य भासा सदा भान्ति तद्वर्णा मृगपक्षिणः । यस्य प्रस्थं महात्मानो न त्यजन्ति महर्षयः ॥ ३५ ॥ सर्वकामफला वृक्षाः सदा फलसमन्विताः । मधूनि च महार्हाणि यस्मिन् पर्वतसत्तमे ॥ ३६ ॥ तत्रैष रमते राजन् रम्ये काञ्चनपर्वते । मुख्यो वानरमुख्यानां केसरी नाम यूथपः ॥ ३७ ॥ षष्टिर्गिरिसहस्राणां रम्याः काञ्चनपर्वताः । तेषां मध्ये गिरिवरस्त्वमिवानघ रक्षसाम् ॥ ३८ ॥ तत्रैते कपिलाः श्वेतास्ताम्रास्या मधुपिङ्गलाः । निवसन्त्युत्तमगिरौ तीक्ष्णदंष्ट्रा नखायुधाः ॥ ३९ ॥ सिंहा इव चतुर्दंष्ट्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः । सर्वे वैश्वानरसमा ज्वलिताशीविषोपमाः ॥ ४० ॥ सुदीर्घाञ्चितलाङ्गूला मत्तमातङ्गसन्निभाः । महापर्वतसङ्काशा महाजीमूतनिस्वनाः ॥ ४१ ॥

वानरसेनाश्लाघनपूर्वकं वर्णयति–षष्टिरित्यारभ्य हारिरित्यन्तेन । गिरिसहस्राणां षष्टिरस्ति । ते रम्याः काञ्चनपर्वता भवन्ति । गिरिवरः मेरुः । अस्तिह्यस्तगिरेः पूर्वतश्चापरो मेरुः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ वैश्वानरसमाः वैश्वानरः अग्निः तद्वद्दुग्रा इत्यर्थः । ज्वलिताशीविषाः कुपितसर्पाः आशिषि दंष्ट्रायां विषं येषां ते आशीविषाः । " आशीरुरगदंष्ट्रायां प्रियवाक्याभिलाषयोः " इत्यमरः । पृषोदरादित्वात् सलोपः । तद्वत्कोपना इत्यर्थः ॥ ४० ॥ अञ्चितलाङ्गूलाः उदञ्चितलाङ्गूलाः । मत्तेत्यादिना महाकायत्वमुक्तम् । पर्वतसङ्काशा इत्यनेन दार्ढ्यमुक्तम् ॥ ४१ ॥

केसर्याख्यवानरवर्णनम् । यत्र यस्मिन् काञ्चनपर्वते । सर्वकामफलद्रुमः सर्वैः काम्यन्त इति सर्वकामानि फलानि येषां ते तथोक्ताः ते च ते द्रुमाश्च सर्वकामफलद्रुमाः । यं काञ्चनपर्वतम् । यस्य काञ्चनपर्वतस्य । यस्मिन् काञ्चनपर्वते । अस्ताद्रिसमीपवर्तिनि सावर्णिनिवासमेरौ ॥ ३४–३७ ॥ तमेव विशिनष्टि–षष्टिरिति । गिरिसहस्राणां षष्टिरस्ति ते काञ्चनपर्वताः तेषां मध्ये गिरिवरो मेरुरस्तीति सम्बन्धः ॥ ३८ ॥ मेरुस्थवानरान् वर्णयति–तत्रैत इत्यादिना ॥ ३९–४१ ॥

भीमभीमाः भीमप्रकाराः, प्रकारः सादृश्यम्, भीमसदृशाः ईषद्भीमा इत्यर्थः । "प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विर्भावः । तादृशगमनस्वराः ते वानराः । ते तव लङ्कां समीक्ष्य मर्दयन्तीव तस्थुः मर्दयन्त इव तिष्ठन्ति । आर्षो लिङ्गव्यत्ययः ॥ ४२ ॥ उपतिष्ठति उपतिष्ठते । एषैवेति सन्धिरार्षः । पौरुषे

वृत्तपिङ्गलरक्ताक्षा भीमभीमगतिस्वराः । मर्दयन्तीव ते सर्वे तस्थुर्लङ्कां समीक्ष्य ते ॥४२॥ एष चैषामधिपतिर्मध्ये तिष्ठति वीर्यवान् । जयार्थी नित्यमादित्यमुपतिष्ठति बुद्धिमान् ॥ ४३ ॥ नाम्ना पृथिव्यां विख्यातो राजन् शत वलीति यः । एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ ४४ ॥ विक्रान्तो बलवान् शूरः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः । रामप्रियार्थं प्राणानां दयां न कुरुते हरिः ॥ ४५ ॥ गजो गवाक्षो गवयो नलो नीलश्च वानरः । एकैक एव यूथानां कोटीभिर्दशभिर्वृतः ॥ ४६ ॥ तथाऽन्ये वानरश्रेष्ठा विन्ध्यपर्वतवासिनः । न शक्यन्ते बहुत्वात्तु सङ्ख्यातुं लघु विक्रमाः ॥ ४७ ॥ सर्वे महाराज महाप्रभावाः सर्वे महाशैलनिकाशकायाः । सर्वे समर्थाः पृथिवीं क्षणेन कर्तुं प्रवि ध्वस्तविकीर्णशैलाम् ॥४८॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तविंशः सर्गः॥२७॥

सारणस्य वचः श्रुत्वा रावणं राक्षसाधिपम् । बलमादिश्य तत्सर्वं शुको वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १ ॥

पराक्रमे । प्राणानां प्राणेषु ॥ ४३-४७ ॥ सर्व इति । प्रविध्वस्तविकीर्णशैलां प्रविध्वस्ताः चूर्णिताः विकीर्णा विक्षिप्ताः शैलाः यस्याः सा तां तथा ॥ ४८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

एवं सारणेनोक्तं श्रुत्वा शुकस्तेन कार्त्स्न्येनानुक्तः स्वयं तत् सर्वं दर्शयत्यष्टाविंशे सर्गे—सारणस्येति । शुकः सारणस्य वचः श्रुत्वा तेन कार्त्स्न्येनानुक्तः स्वयं तत्सर्वं बलम् आदिश्य अङ्गुल्या निर्दिश्य । रावणम् । अथ कार्त्स्न्येन अब्रवीत् । "मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ" इत्यमरः ।

ते वानराः । ते तव लङ्कां समीक्ष्य मर्दयन्तीव मर्दयन्त इव तस्थुरिति सम्बन्धः । आर्षो लिङ्गव्यत्ययः ॥ ४२-४८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायण तत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ सारणस्येति । आदिश्य निर्दिश्य ॥ १ ॥

सविनयोक्तिद्योतनाय राक्षसाधिपमित्युक्तम् ॥ १ ॥ न्यग्रोधान् वटान् । गाङ्गेयान् गङ्गातटरुहान् । हैमवतान् हिमवत्पर्वतोद्भवान् । दैत्यदानवसङ्काशाः दैत्यदानवतुल्यबलाः ॥२॥३॥ शङ्खवृन्दादिस्वरूपमुत्तरत्र स्वयमेव वक्ष्यति । वृन्दशतादिसङ्ख्याः, सन्तीति शेषः ॥४ ॥ सुग्रीवसचिवाः सुग्रीवसहायाः "मन्त्री सहायः सचिवः" इत्यमरः । देवगन्धर्वैः देवेभ्यो गन्धर्वेभ्यश्चेत्यर्थः । उत्पन्नाः कामरूपिण इति । कामरूपित्वेन उत्पन्ना इत्यर्थः । पूर्वं कामरूपित्व

स्थितान् पश्यसि यानेतान् मत्तानिव महाद्विपान् । न्यग्रोधानिव गाङ्गेयान् सालान् हैमवतानिव ॥ २ ॥ एते दुष्प्रसहा राजन् बलिनः कामरूपिणः । दैत्यदानवसङ्काशा युद्धे देवपराक्रमाः ॥ ३ ॥ एषां कोटिसहस्राणि नव पञ्च च सप्त च । तथा शङ्खसहस्राणि तथा वृन्दशतानि च ॥ ४ ॥ एते सुग्रीवसचिवाः किष्किन्धानिलयाः सदा । हरयो देवगन्धर्वैरुत्पन्नाः कामरूपिणः ॥ ५ ॥ यौ तौ पश्यसि तिष्ठन्तौ कुमारौ देव रूपिणौ । मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ ताभ्यां नास्ति समो युधि ॥ ६ ॥ ब्रह्मणा समनुज्ञातावमृतप्राशिनावुभौ । आशंसेते युधा लङ्कामेतौ मर्दितुमोजसा ॥७॥ [यावेतावेतयोः पार्श्वे स्थितौ पर्वतसन्निभौ । सुमुखोऽसुमुखश्चैव मृत्युपुत्रौ पितुः समौ । प्रेक्षन्तौ नगरीं लङ्कां कोटिभिर्दशभिर्वृतौ ॥] यं तु पश्यसि तिष्ठन्तं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् । यो बलात् क्षोभयेत् क्रुद्धः समुद्रमपि वानरः ॥ ८ ॥ एषोऽभिगन्ता लङ्काया वैदेह्यास्तव च प्रभो । एनं पश्य पुरा दृष्टं वानरं पुनरागतम् ॥ ९ ॥

मुक्तम् । तस्य इदानीमौत्पत्तिकत्वमुच्यत इति न पुनरुक्तिः ॥५॥ कुमारौ युवानौ । देवेति रावणं प्रति संबुद्धिः । रूपिणौ प्रशस्तरूपौ । प्रशंसायां मत्वर्थीय इनिप्रत्ययः । यौ पश्यसि तौ मैन्दश्च द्विविदश्चेत्युच्येते इत्यर्थः । युधि ताभ्यां समो नास्तीत्यत्र हेतुं दर्शयति–ब्रह्मणेति । समनुज्ञातौ सन्तौ अमृतप्राशिनावित्यर्थः ॥६॥७॥ हनुमन्तं वर्णयति–यं त्वित्यादिना । प्रभिन्नं मत्तम् । "प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः" इत्यमरः ॥८॥ अभिगन्तेति । वैदेहीपक्षे अभिगमनम्

गाङ्गेयान् गङ्गातटरुहान् ॥ २ ॥ ३ ॥ एषां कोटीति सुग्रीवसचिवसङ्ख्या । सर्वबलसङ्ख्यां तु सर्गान्ते वक्ष्यति ॥ ४ ॥ ५ ॥ याविति । कुमारौ तरुणौ ॥ ६॥ ७॥ प्रभिन्नं मत्तम् ॥ ८ ॥ एष हनुमान् तव लङ्कायाः अभिगन्ता, वैदेह्या आभिगन्ता अन्वेषी ॥ ९ ॥ १० ॥

अन्वेषणम् । रावणपक्षे दर्शनम् ॥९॥ ज्येष्ठ इति । अत्र एष इत्यध्याहार्यम् । केसरिणः पुत्रः तस्य क्षेत्रजः पुत्रः ॥ १० ॥ बलरूपसमन्वितः प्रशस्त बलसमन्वितः । प्रशंसायां रूपप् प्रत्ययः । यथा सततगः सततग इव । सततगः वायुः ॥ ११ ॥ उद्यन्तामित्यादि । बालः बाल्यावस्थः । किलेत्यैतिह्ये । पिपासितः स्तन्यापेक्षः, क्षुधित इति यावत् । त्रियोजनसहस्रं त्रियोजनसहस्रपरिमाणम् । "द्विगोर्नित्यम्" इति प्रमाणप्रत्ययस्य लुक् । हनुमतिपितुः

ज्येष्ठः केसरिणः पुत्रो वातात्मज इति श्रुतः । हनुमानिति विख्यातो लङ्घितो येन सागरः॥१०॥ कामरूपी हरिश्रेष्ठो बलरूपसमन्वितः । अनिवार्यगतिश्चैव यथा सततगः प्रभुः ॥ ११ ॥ उद्यन्तं भास्करं दृष्ट्वा बालः किल पिपासितः । त्रियोजनसहस्रं तु अध्वानमवतीर्य हि॥१२॥ आदित्यमाहरिष्यामि न मे क्षुत् प्रतियास्यति । इति सञ्चिन्त्य मनसा पुरैष बलदर्पितः ॥ १३ ॥ अनाधृष्यतमं देवमपि देवर्षिदानवैः । अनासाद्यैव पतितो भास्करोदयने गिरौ ॥ १४ ॥ पतितस्य कपेरस्य हनुरेका शिलातले । किंचिद्भिन्ना दृढहनोर्हनुमानेष तेन वै॥१५॥ सत्यमागमयोगेन ममैष विदितो हरिः । नास्य शक्यं बलं रूपं प्रभावो वाऽपि भाषितुम् ॥ १६ ॥ एष आशंसते लङ्कामेको मर्दितुमोजसा ॥ १७ ॥

केसरिणः कनकाचलवासित्वात्तस्य चात्युन्नतत्वादादित्यस्य तच्छिखरस्य च मध्यमाद्वा त्रिसहस्रयोजनपरिमित इत्युक्तम् । अत एव अवतीर्येत्युक्तम्, नतूत्पत्येति । यद्वा आदित्यस्य भूमेरुपरि लक्षयोजनान्तरत्वात् त्रियोजनसहस्रमित्येतदनेकसहस्रोपलक्षणम् ॥१२॥ आहरिष्यामि भक्षयिष्यामि । इति संचिन्त्य मनसा पुरैष बलदर्पित इत्यनन्तरं त्रियोजनसहस्रमित्यर्धं योज्यम् ॥ १३ ॥ देवं सूर्यम् । भास्कर उदयतेऽस्मिन्निति भास्करोदयनः तस्मिन् गिरौ । हनुः तालुप्रदेशः । अनासाद्येत्यत्र तत्तेजसेत्युपस्कार्यम् । "तेजसा तस्य निर्धूतः" इति किष्किन्धाकाण्डोक्तेः । यद्यप्युत्तरकाण्डे इन्द्रवज्रेण पतनमुक्तम् तथापि तदपि हेत्वन्तरमिति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ कथमियं कथा त्वया विदितेत्यत्राह--सत्यमिति । आगमः आप्तवाक्यम्, तदेव

सततगः वायुः ॥ ११ ॥ पिपासितः स्तन्यपानापेक्षी, क्षुधित इति यावत् । त्रियोजनसहस्रमादित्यस्य भूमेरुपरि लक्षयोजनान्तरत्वात्त्रियोजनसहस्रमित्येतदनेक योजनसहस्रोपलक्षणम् ॥ १२ ॥ प्रतियास्यति, भूलोकवर्तिफलैरिति शेषः ॥ १३ ॥ अनासाद्य, भास्करमिति शेषः । भास्करोदयने इति बहुव्रीहिः ॥१४॥१५॥ सत्यमिति । आगमयोगेन आगमः आप्तोपदेशः स एव योग उपायः, आप्तवाक्यश्रवणेनेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

योग उपायः तन। यद्वा आप्तवाक्यश्रवणेन। मम मया। रूपं वपुः। भाषितुं न शक्यम्, कामरूपदर्शनादिति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अथ रामं वर्णयति-यश्चैष इत्यादिना। अनन्तरः अन्तरम् अवकाशः तद्रहितः स्कन्धारूढत्वेन पूर्वोक्तहनुमतोऽत्यन्तसन्निहित इत्यर्थः। शूरः हनुमदारूढत्वेन प्रकटितशौर्यः। श्यामः कनकमयशिखरारूढकालाम्बुदकमनीयविग्रहः। पद्मनिभेक्षणः दिव्यविग्रहमहातटाकस्थविकसितकमललोभनीय

यश्चैषोऽनन्तरः शूरः श्यामः पद्मनिभेक्षणः। इक्ष्वाकूणामतिरथो लोके विख्यातपौरुषः ॥ १८ ॥ यस्मिन्न चलते धर्मो यो धर्मं नातिवर्तते। यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः ॥ १९ ॥ यो भिन्द्याद्गगनं बाणैः पर्वतानपि दारयेत्। यस्य मृत्योरिव क्रोधः शक्रस्येव पराक्रमः ॥ २० ॥ यस्य भार्या जनस्थानात् सीता चापहृता त्वया। स एष रामस्त्वां योद्धुं राजन् समभिवर्तते ॥ २१ ॥ यस्यैष दक्षिणे पार्श्वे शुद्धजाम्बूनदप्रभः। विशालवक्षास्ताम्राक्षो नीलकुञ्चितमूर्धजः ॥ २२ ॥

विलोचनः। अनरण्यादिवदयं न मन्तव्यः। किंत्विक्ष्वाकूणां मध्ये अतिरथः अतिशयितरथः, अपराजितरथ इत्यर्थः। अत्र न वयमेव प्रमाणम्, लोके विख्यातपौरुषः खरवधादिना ख्यातं भवद्वैरिवालिवधेन विशेषेण ख्यातं पौरुषं यस्य तथोक्तः ॥१८॥ न केवलं पौरुषम्, धर्मोप्यस्यैव स्वमित्याह-यस्मिन्निति। यस्मिन् धर्मो न चलति जाबालिप्रभृतिभिराकुलितोऽप्यप्रकम्पितः। यो धर्मं नातिवर्तते भरतसीतादिभिः कृतेऽपि प्रतिबन्धे पितृवचनमुनिप्रतिज्ञाधर्मं नातिवर्तते। खरयुद्धेऽपसर्पणं बाणपातावकाशलाभार्थम्। छद्मना वालिवधस्त्वन्यथानुपपत्त्या अवश्यमाश्रितविषयप्रतिज्ञाया निर्वोढव्यतया च। न केवलं पौरुषधर्मौ, अस्त्रबलं चास्यैवेत्याह-य इति। ब्राह्ममस्त्रं ब्रह्मास्त्रमन्त्रं वेदांश्च वेद जानाति। ब्रह्मास्त्रमन्त्रस्य वेदान्तर्गतत्वेऽपि प्राधान्यात् पृथगुक्तिः। वेदविदां वेदार्थविदां वरः उपदेष्टृभ्यो वसिष्ठादिभ्योऽप्युत्कृष्टः। ॥ १९ ॥ उक्तं पौरुषमेव प्रपञ्चयति-यो भिन्द्यादित्यादि। गगनं गगनस्थविमानादि। आदिशब्देन पातालादिकमुच्यते ॥२०॥ संप्रति कोपोद्भवे मूलमाह-यस्य भार्येति ॥ २१॥ अथ लक्ष्मणं वर्णयति-यस्यैष

रामं वर्णयति-यस्यैष इति। यस्य दर्शितस्य हनुमतः। अनन्तरः समीपवर्ती ॥१८॥१९॥ गगनं बाणैर्भिन्द्यात्, सर्वदुष्करमपि तस्य सुकरमिति तात्पर्यम्॥२०--२५॥

इत्यादिना । दक्षिणे, रामस्येति शेषः । शुद्धजाम्बूनदप्रभः स्वर्णवर्णः । ताम्राक्षः त्वद्विषयकोपेनेति भावः ॥ २२ ॥ सर्वेति । शास्त्रशब्दो नीतिशास्त्रव्यतिरिक्तपरः ॥ २३ ॥ प्राणो बहिश्चर इत्यनेन प्राणसंरक्षकत्वमुच्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥ यस्त्विति । पक्षं पार्श्वम् । रक्षोगणेति । चतुर्णामेव रक्षसां गणतुल्यविक्रमत्वात्तथोक्तम् । राजा, त्वद्राज्यस्येति शेषः । अत्र हीति गायत्र्याः षोडशाक्षरम् ॥ २६ ॥ राजत्वं कुत इत्यत्राह–

एषोऽस्य लक्ष्मणो नाम भ्राता प्राणसमः प्रियः । नये युद्धे च कुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २३ ॥ अमर्षी दुर्जयो जेता विक्रान्तो बुद्धिमान् बली । रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चरः ॥ २४ ॥ न ह्येष राघवस्यार्थे जीवितं परिरक्षति । एषैवाशंसते युद्धे निहन्तुं सर्वराक्षसान् ॥ २५ ॥ यस्तु सव्यमसौ पक्षं रामस्याश्रित्य तिष्ठति । रक्षोगणपरिक्षिप्तो राजा ह्येष विभीषणः ॥ २६ ॥ श्रीमता राजराजेन लङ्कायामभिषेचितः । त्वामेव प्रतिसंरब्धो युद्धायैषोऽभिवर्तते ॥ २७ ॥ यं तु पश्यसि तिष्ठन्तं मध्ये गिरिमिवाचलम् । सर्वशाखामृगेन्द्राणां भर्तारमपराजितम् ॥ २८ ॥ तेजसा यशसा बुद्ध्या ज्ञानेनाभिजनेन च । यः कपीनतिबभ्राज हिमवानिव पर्वतान् ॥ २९ ॥ किष्किन्धां यः समध्यास्ते गुहां सगहनद्रुमाम् । दुर्गां पर्वतदुर्गस्थां प्रधानैः सह यूथपैः ॥ ३० ॥ यस्यैषा काञ्चनी माला शोभते शतपुष्करा । कान्ता देवमनुष्याणां यस्यां लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता ॥ ३१ ॥

श्रीमतेति । श्रीमता अवाप्तसमस्तकामत्वेन लङ्काराज्यानभिलाषिणेत्यर्थः । राजराजेन विभीषणादिराजत्वानिर्वाहे स्वस्य राजराजत्वं न निर्वहेदिति मन्वानेन । लङ्कायां निमित्ते । लङ्कायां राजेति वाऽन्वयः ॥ २७ ॥ अथ सुग्रीवं वर्णयति–यं त्वित्यादि । मध्ये रामविभीषणयोर्मध्ये । अचलं निश्चलम् ॥ २८ ॥ बुद्ध्या ऊहापोहरूपज्ञानेन । ज्ञानेन शास्त्रजन्यज्ञानेन । अभिजनेन कुलेन । अतिबभ्राज अतिशय्य बभ्राज ॥ २९ ॥ गहनं वनम् । दुर्गां प्राकारादिना दुर्गमाम् । पर्वतदुर्गस्थां पर्वतरूपदुर्गे स्थिताम् ॥ ३० ॥ शतपुष्करा शतपद्मा । कान्ता काम्यमाना । लक्ष्मीः वीरलक्ष्मीः । तद्धारणे कदाचिदपि

हीति गायत्र्याः षोडशाक्षरं रक्षोगणपरिक्षिप्त इत्यस्य श्लोकस्य एकादशाक्षरेण 'हि' इत्यनेन संगृह्णाति । राक्षोगणपरिक्षितः गणशब्देन चत्वार एवोच्यन्ते । परिक्षिप्तः व्याप्तः ॥ २६ ॥ राजराजेन श्रीरामेण ॥ २७ ॥ सुग्रीवं वर्णयति–यं त्विति ॥ २८ ॥ अतिबभ्राज अतिक्रम्यातिशयेन बभ्राजेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ पुष्करं पद्मम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

पराजयो न भवतीति सदा वाली तां वहति स्मेति प्रसिद्धिः । तद्धारणादेव हि रामस्तदनभिमुख एव वालिनं हतवान् ॥३१॥ प्रतिपादितः प्रापितः ॥३२॥ उक्तानुक्तसकलवानरसङ्ख्यां वक्तुं प्रथमतः सङ्ख्यामेव दर्शयति–शतमित्यादिना । शतपर्यन्तसङ्ख्यायाः स्फुटत्वात्तदूर्ध्वसङ्ख्या अत्र सङ्कीर्त्यन्ते ।

एतां च मालां तारां च कपिराज्यं च शाश्वतम् । सुग्रीवो वालिनं हत्वा रामेण प्रतिपादितः ॥ ३२ ॥ शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः । शतं कोटिसहस्राणां शङ्ख इत्यभिधीयते ॥ ३३ ॥ शतं शङ्खसहस्राणां महाशङ्ख इति स्मृतः । महाशङ्खसहस्राणां शतं वृन्दमिति स्मृतम् ॥ ३४ ॥ शतं वृन्दसहस्राणां महावृन्दमिति स्मृतम् । महावृन्दसहस्राणां शतं पद्ममिति स्मृतम् ॥ ३५ ॥ शतं पद्मसहस्राणां महापद्ममिति स्मृतम् । महापद्मसहस्राणां शतं खर्वमिहोच्यते ॥ ३६ ॥ शतं खर्वसहस्राणां महाखर्वमिति स्मृतम् । महाखर्वसहस्राणां समुद्रमभिधीयते ॥ ३७ ॥ शतं समुद्रसाहस्रमोघ इत्यभिधीयते । शतमोघसहस्राणां महौघ इति विश्रुतः ॥ ३८ ॥ एवं कोटिसहस्रेण शङ्खानां च शतेन च । महाशङ्खसहस्रेण तथा वृन्दशतेन च ॥ ३९ ॥ महावृन्दसहस्रेण तथा पद्मशतेन च । महापद्मसहस्रेण तथा खर्वशतेन च ॥ ४० ॥ समुद्रेण शतेनैव महौघेन तथैव च । एष कोटिमहौघेन समुद्रसदृशेन च ॥ ४१ ॥ विभीषणेन सचिवै राक्षसैः परिवारितः । सुग्रीवो वानरेन्द्रस्त्वां युद्धार्थमभि वर्तते ॥४२॥ महाबलवृतो नित्यं महाबलपराक्रमः ॥ ४३ ॥

शतसहस्राणां लक्षाणां शतं कोटिरित्याहुः ॥ ३३–३८ ॥ एवं कोटिसहस्रेणेत्याद्यवान्तरसङ्ख्याभेदकीर्तनमवान्तरसेनाप्रतिभेदात् । समुद्रसदृशेन सागरसदृशेन । विभीषणेनेति । सचिवैः राक्षसैरुपलक्षितेन विभीषणेन परिवारितः सुग्रीवः त्वामभि त्वां प्रति युद्धार्थं वर्तते ॥ ३९–४३ ॥ रामानु०–एष इति । समुद्रसदृशेन सागरवदपरिच्छेद्येनेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अथ सर्वबलसङ्ख्यां दर्शयितुं सङ्ख्यास्वरूपं दर्शयति–शतमिति ॥ ३३–३८ ॥ अथ बलसङ्ख्यामाह–एवं कोटीति ॥ ३९–४३ ॥

इमामिति । प्रज्वलितग्रहोपमां क्रूरग्रहोपमाम् । यथेति । यथा ते जयो न स्यात् प्रत्युत परैः पराजय एव स्यात् तथा यत्नः क्रियतामिति ध्वन्यते ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

इमां महाराज समीक्ष्य वाहिनीमुपस्थितां प्रज्वलितग्रहोपमाम् । ततः प्रयत्नः परमो विधीयतां यथा जयः स्यान्न परैः पराजयः ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥
शुकेन तु समाख्यातांस्तान् दृष्ट्वा हरियूथपान् । समीपस्थं च रामस्य भ्रातरं स्वं विभीषणम् ॥ १ ॥ लक्ष्मणं च महावीर्यं भुजं रामस्य दक्षिणम् । सर्ववानरराजं च सुग्रीवं भीमविक्रमम् ॥ २ ॥ [गजं गवाक्षं गवयं मैन्दं द्विविदमेव च । अङ्गदं चैव बलिनं वज्रहस्तात्मजात्मजम् । हनूमन्तं च विक्रान्तं जाम्बवन्तं च दुर्जयम् । सुषेणं कुमुदं नीलं नलं च प्लवगर्षभम् ॥] किंचिदाविग्नहृदयो जातक्रोधश्च रावणः । भर्त्सयामास तौ वीरौ कथान्ते शुकसारणौ ॥ ३ ॥ अधोमुखौ तौ प्रणतावब्रवीच्छुकसारणौ । रोषगद्गदया वाचा संरब्धः परुषं वचः ॥ ४ ॥ न तावत् सदृशं नाम सचिवैरुपजीविभिः । विप्रियं नृपतेर्वक्तुं निग्रहप्रग्रहे प्रभोः ॥ ५ ॥

अथ रावणेन चारप्रेषणादि प्रतिपाद्यत एकोनत्रिंशे–शुकेनेत्यादिश्लोकत्रयम् । सर्ववानरराजं चेत्यत्र चकारो हनुमदादिसमुच्चयार्थः । आविग्नहृदयः भीतहृदयः । तथापि जातक्रोधः परस्तवाकर्णनेन कुपित इत्यर्थः । कथान्ते वचनान्ते ॥ १–३ ॥ रोषगद्गदया कोपस्खलितया । संरब्धः कुपितः ॥४॥ न तावदिति । तावत् प्रथमतः । निग्रहप्रग्रहे निग्रहानुग्रहयोः । प्रभोः शक्तस्य । नृपतेः विप्रियं वक्तुं न सदृशं नाम । नामेति नीतिशास्त्रप्रसिद्धिः ॥ ५ ॥

प्रज्वलितग्रहोपमां प्रज्वलितग्रहज्वालोपमाम् ॥४४॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टाविंशः सर्गः ॥२८॥
॥१॥२॥ कथान्ते वृत्तान्तश्रवणसमाप्तिसमये । भर्त्सयामास स्वकीयभीताकारगोपनार्थोऽयं व्यापारः ॥३॥ अधोमुखौ, भर्त्सनेनेति शेषः ॥४॥ प्रग्रहे अनुग्रहे ॥ ५ ॥

विप्रियपदोक्तं विशदयति—रिपूणामिति । अभिवर्ततताम् अभिवर्तमानानाम् । अप्रस्तवे अनवसरे । स्तवं वक्तुं सदृशं नाम सदृशं किमु ? युद्धारम्भसमयो हि परस्तुत्यनर्ह इति भावः ॥ ६ ॥ आचार्या इति । यद्यस्मात् राजशास्त्राणां सारं प्रतिपाद्यसारभूतम् अनुजीव्यम् अनुजीविकृत्यम् । न गृह्यते न ज्ञायते । अतः वां युवाभ्याम् । गुरवः महान्तः । वृद्धाः ज्ञानवयःशीलसम्पन्नाः । आचार्याः नीतिशास्त्रोपदेष्टारः । वृथा पर्युपासिताः,

रिपूणां प्रतिकूलानां युद्धार्थमभिवर्ततताम् । उभाभ्यां सदृशं नाम वक्तुमप्रस्तवे स्तवम् ॥ ६ ॥ आचार्या गुरवो वृद्धा वृथा वां पर्युपासिताः । सारं यद्राजशास्त्राणामनुजीव्यं न गृह्यते । गृहीतो वा न विज्ञातो भारो ज्ञानस्य वोह्यते ॥ ७ ॥ ईदृशैः सचिवैर्युक्तो मूर्खैर्दिष्ट्या धराम्यहम् ॥ ८ ॥

तदुपासनफलादर्शनान्निरर्थकमाराधिता इत्यर्थः । ननु चिरोपासितगुरोरज्ञानं न साम्प्रतम्, तत्राह गृहीतो वेति । गृहीतो वाऽर्थः । न विज्ञातः न विशेषेण ज्ञातः, विस्मृत इत्यर्थः । तर्हि कथं ज्ञातृत्वप्रवाद इत्यत्राह भार इति । ज्ञानस्य भारः उह्यते वा । जातमपि ज्ञानं नानुष्ठानपर्यवसायीत्यर्थः । यद्वा ज्ञानस्य भार उह्यते । ज्ञानभारभरणाभिमान एव क्रियते न तु तत्कार्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ आवयोरज्ञत्वे कथमेतावत्पर्यन्तमस्मन्मत्यनुसारेण तव राज्यभरणम् ? तत्राह—ईदृशैरिति । ईदृशैः एवं नीतिशास्त्रलेशानभिज्ञैरित्यर्थः । धरामि, राज्यमिति शेषः । " धृञ् धारणे " इति

अप्रस्तवे स्तुत्यनर्हकाले । सदृशं नाम सदृशं किमु ? अभिवर्ततताम् अभितो वर्तमानानाम् ॥ ६ ॥ यद्यस्मात् राजशास्त्राणां सारं सारभूतम् अनुजीव्यम् अनुजीविकर्म । न गृह्यते न ज्ञायते, अत आचार्यादयो वां युवाभ्याम् वृथा पर्युपासिताः तदुपासनफलादर्शनान्निरर्थकमाराधिताः इत्यर्थः । आचार्या उपनयनपूर्वकं साङ्गवेदाध्यापकाः । गुरवः पित्रादयः । वृद्धाः ज्ञानवयोवृद्धाः । एतच्छास्त्रधारणं भारायैव कल्पत इत्याह :गृहीत इति । गृहीतो वा अभ्यस्तोऽपि न विज्ञातः औचित्यापर्यालोचनया सम्यङ्न चिन्तितः । ज्ञानस्य ज्ञानसाधनस्य शास्त्रस्य । भारो वा भार एव । उह्यत इति भारशब्दावृत्त्या योजनीयम् ॥ ७ ॥ धरामि,

स०–**रिपूणां** शत्रूणाम् । ननु " रिपोरपि गुणा वाच्याः " इत्याद्युक्तेस्तत्स्तुतिर्युक्तेत्यतो वक्ति–**प्रतिकूलाना**मिति । विरुद्धाचरणवतामित्यर्थः । स्तुतिस्तु अप्रतिकूलशत्रुजातीयविषयेति भावः । तत्प्राह–**युद्धार्थ**मिति । अप्रस्तवे तद्विषयकप्रश्नाभावे । स्तवं गुणकीर्तनम् । वक्तुं सदृशं नाम सदृशं किल काकुः । यद्वा उभाभ्यामेवाप्रस्तवे स्तवं वक्तुं सदृशं नाम नान्येषामिति वा । स्तवशब्दार्थीभूतगुणकीर्तनस्य नपुंसकविवक्षया " अजानता महिमानं तवेदं ' उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ' ' मातुरुत्सङ्ख्यासंभद्रपूर्वायाः " इत्यादिवच्च स्तवमित्युक्तिस्सम्भवतीति मन्तव्यमिति केचित् । वस्तुतस्तु " सम्बन्धमनुवर्तिष्यते " इति भाष्याल्लिङ्गानामतन्त्रत्वाद्वा ॥ ६ ॥

भौवादिको धातुः । धरामि जीवामीति वा ॥ ८ ॥ मां परुषं वचो वक्तुं युवयोर्मृत्योः सकाशात् भयं नास्ति किन्नु ? वक्तुम्, उद्यतयोर्युवयोरिति शेष इत्यप्याहुः । परुषोक्तिमात्रे कुतो मृत्युरित्यत्राह–यस्येति । शासतो मे जिह्वैव शुभाशुभं प्रयच्छति । शासने प्रवृत्तस्य मे जिह्वाचलनमेव मृत्युं श्रेयो वा प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ राजदोषः राजकोपः । दहनस्पृष्टवनपादपस्थितिसम्भवादप्यसम्भाविता राजदोषस्पृष्टजनस्थितिरिति भावः । तिष्ठन्ते

किन्नु मृत्योर्भयं नास्ति वक्तुं मां परुषं वचः । यस्य मे शासतो जिह्वा प्रयच्छति शुभाशुभम् ॥ ९ ॥ अप्येव दहनं स्पृष्ट्वा वने तिष्ठन्ति पादपाः । राजदोषपरामृष्टास्तिष्ठन्ते नापराधिनः ॥ १० ॥ हन्यामहं त्विमौ पापौ शत्रुपक्षप्रशंसकौ । यदि पूर्वोपकारैस्तु न क्रोधो मृदुतां व्रजेत् ॥ ११ ॥ अपध्वंसत गच्छध्वं सन्निकर्षादितो मम । नहि वां हन्तुमिच्छामि स्मराम्युपकृतानि वाम् ॥ १२ ॥ हतावेव कृतघ्नौ तौ मयि स्नेहपराङ्मुखौ ॥ १३ ॥ एवमुक्तौ तु सव्रीडौ तावुभौ शुकसारणौ । रावणं जयशब्देन प्रतिनन्द्याभिनिस्सृतौ ॥ १४ ॥ अब्रवीत्तु दशग्रीवः समीपस्थं महोदरम् । उपस्थापय मे शीघ्रं चारान्नीतिविशारदान् । महोदरस्तथोक्तस्तु शीघ्रमाज्ञापयच्चरान् ॥ १५ ॥ ततश्चाराः संत्वरिताः प्राप्ताः पार्थिवशासनात् । उपस्थिताः प्राञ्जलयो वर्धयित्वा जयाशिषा ॥ १६ ॥ तानब्रवीत्ततो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः । चारान् प्रत्यायितान् शूरान् भक्तान् विगतसाध्वसान् ॥ १७ ॥

तिष्ठन्ति ॥ १० ॥ स्वमनः प्रत्याह–हन्यामिति ॥ ११ ॥ अपध्वंसत स्थानात् प्रच्यवध्वम् । परस्मैपदं बहुवचनं चार्षम् । गच्छध्वं गच्छत । सन्निकर्षात् दृष्टिविषयात् ॥ १२ ॥ हतावित्यर्धम् । कृतघ्नत्वस्नेहपराङ्मुखत्वे एव तयोर्वध इति भावः ॥ १३ ॥ प्रतिनन्द्य प्रशस्य । अभिनिस्सृतौ निर्गतौ ॥ १४ ॥ अब्रवीदिति । चारानुपस्थापयेत्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ तानिति । प्रत्यय एव प्रत्यायः तं प्राप्ताः प्रत्यायिताः तान्, विश्वसनीयानित्यर्थः ।
राज्यमिति शेषः । दिष्ट्या जीवामीति वा ॥ ८ ॥ किन्न्विति । वक्तुम्, उद्यतयोः युवयोरिति शेषः ॥ ९ ॥ अपीति । राजदोषपरामृष्टाः राजक्रोधविषयीभूताः । तिष्ठन्ते तिष्ठन्ति ॥ १० ॥ पूर्वोपकारैः युद्धादौ कृतैः मे क्रोधो मृदुतां न व्रजेद्यदि तदा इमौ पापौ हन्यामिति सम्बन्धः ॥ ११ ॥ अपध्वंसत अधिकारात् भ्रश्यत । परस्मैपदबहुवचनप्रयोगश्छान्दसः ॥ १२ ॥ हतावेवेति । कृतघ्नत्वस्नेहपराङ्मुखत्वे एव युवयोर्वध इत्यर्थः ॥ १३ ॥ प्रतिनन्द्याभिनिस्सृतौ । अयमेव तयोः राक्षसत्वप्रापकशापस्यान्त इत्यन्यत्र स्पष्टम् ॥ १४–१६ ॥ प्रत्यायितान् प्रत्ययो विश्वासः प्राप्तप्रत्ययान्, विश्वसनीयानित्यर्थः ॥ १७ ॥

विगतसाध्वसान् विगतशत्रुभयान् ॥ १७ ॥ इत इति । व्यवसायं कर्तव्यनिश्चयम् । परीक्षथ परीक्षध्वम् । शिथिलव्यवसायश्चेदमुं भीषयाम इति भावः । अस्य रामस्य मन्त्रिषु ये अभ्यन्तराः अन्तरङ्गभूता इत्यर्थः । तेन रामेण प्रीत्या सङ्गताः, मित्रभूता इत्यर्थः । तानपि परीक्षध्वम् । तच्छैथिल्ये तान् भेत्स्याम इत्याशयः ॥१८॥ कथं स्वपिति किमेकः स्वपिति उत जाग्रद्भिरनेकैरावृतः स्वपिति ? आद्ये सुप्ते युद्धं प्रवर्तयिष्याम इति हृदयम् । कथं जागर्ति किं चिन्ताकुलः उतानाकुल इत्यर्थः । आद्ये व्याक्षिप्तं प्रहरिष्यामीत्याकूतम् । किमन्यच्च करिष्यति किं कञ्चित्कालं विलम्ब्य नगरमुपरोत्स्यति

इतो गच्छत रामस्य व्यवसायं परीक्षथ । मन्त्रिष्वभ्यन्तरा येऽस्य प्रीत्या तेन समागताः ॥ १८ ॥ कथं स्वपिति जागर्ति किमन्यच्च करिष्यति । विज्ञाय निपुणं सर्वमागन्तव्यमशेषतः ॥ १९ ॥ चारेण विदितः शत्रुः पण्डितैर्वसुधाधिपैः । युद्धे स्वल्पेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते ॥ २० ॥ चारास्तु ते तथेत्युक्त्वा प्रहृष्टा राक्षसेश्वरम् । शार्दूलमग्रतः कृत्वा ततश्चक्रुः प्रदक्षिणम् ॥ २१ ॥ ततस्ते तं महात्मानं चारा राक्षससत्तमम् । कृत्वा प्रदक्षिणं जग्मुर्यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ २२ ॥ ते सुवेलस्य शैलस्य समीपे रामलक्ष्मणौ । प्रच्छन्ना ददृशुर्गत्वा ससुग्रीवविभीषणौ ॥ २३ ॥ प्रेक्षमाणाश्चमूं तां च बभूवुर्भयविक्लवाः ॥ २४ ॥ ते तु धर्मात्मना दृष्टा राक्षसेन्द्रेण राक्षसाः ॥ २५ ॥ विभीषणेन तत्रस्था निगृहीता यदृच्छया । शार्दूलो ग्राहितस्त्वेकः पापोऽयमिति राक्षसः ॥ २६ ॥

उत सद्य इति । आद्ये क्रमेण वञ्चयिष्यामीति तात्पर्यम् । निपुणं प्रच्छन्नमिति यावत् । क्रियाविशेषणमिदम् । सर्वम् उक्तं स्वापादिकम् अशेषतः सर्वप्रकारेण विज्ञायागन्तव्यम् । अशेषतः अशेषैश्चारैरिति वाऽर्थः । अशेषत इत्युत्तरशेषो वा ॥ १९ ॥ उक्तमाशयं विवृणोति–चारेणेति । पण्डितैः निपुणैः वसुधाधिपैः । चारेण चारद्वारेण । अशेषतो विदितः शत्रुः युद्धे स्वल्पेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते ॥ २० ॥ चाराः शार्दूलमग्रतः कृत्वा प्रधानीकृत्य । राक्षसेश्वरं रावणम् । प्रदक्षिणं चक्रुः ॥ २१ ॥ कृत्वा प्रदक्षिणमित्यनुवादो मध्ये विलम्बाभावद्योतनार्थम् ॥ २२ ॥ प्रच्छन्नाः वेषान्तरधारिणः ॥ २३ ॥ भयविक्लवाः भयेन दीनाः ॥ २४ ॥ धर्मात्मना राक्षसेन्द्रेण, विभीषणेनेत्यर्थः ॥ २५ ॥ निगृहीताः तर्जिता इत्यर्थः । मन्त्रेषु विचारेषु अभ्यन्तराः परमान्तरङ्गाः मन्त्रिणः ॥ १८-२५ ॥ शार्दूलः प्रधानचारो गृहीतः । एको ग्राहितः इत्यत्र हेतुः पापोऽयमिति । अतिदुष्ट इत्यर्थः ॥२६॥

ग्राहितः ग्रहणं प्रापितः ॥ २६ ॥ मोचित इति । मोचितः, प्रहारादिति शेषः ॥ २७॥ वानरैरिति । आर्दिताः पीडिताः । विक्रान्तैरित्यत्र विक्रममात्रोक्तेः लघुविक्रमैरित्यत्र जवमात्रं विक्रमस्य विशेष्यते ॥ २८ ॥ तत इति । बहिर्नित्यचराः परराष्ट्रेषु वृत्तान्तज्ञानाय सदा सञ्चारशीलाः । समीपवासिनमिति पुंस्त्वमार्षम् ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

मोचितः सोऽपि रामेण वध्यमानः प्लवङ्गमैः । आनृशंस्येन रामस्य मोचिता राक्षसाः परे ॥२७॥ वानरैरर्दितास्ते तु विक्रान्तैर्लघुविक्रमैः । पुनर्लङ्कामनुप्राप्ताः श्वसन्तो नष्टचेतसः ॥ २८ ॥ ततो दशग्रीवमुपस्थितास्तु ते चारा बहिर्नित्यचरा निशाचराः । गिरेः सुवेलस्य समीपवासिनं न्यवेदयन् भीमबलं महाबलाः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

ततस्तमक्षोभ्यबलं लङ्काधिपतये चराः। सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १ ॥ चाराणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलम् । जातोद्वेगोऽभवत् किंचिच्छार्दूलं वाक्यमब्रवीत् ॥२॥ अयथावच्च ते वर्णो दीनश्चासि निशाचर । नासि कच्चिदमित्राणां क्रुद्धानां वशमागतः ॥ ३ ॥ इति तेनानुशिष्टस्तु वाचं मन्दमुदीरयत् । तदा राक्षसशार्दूलं शार्दूलो भयविह्वलः ॥ ४ ॥ न ते चारयितुं शक्या राजन् वानरपुङ्गवाः ॥ ५ ॥

अथशार्दूलादिचारवचनं त्रिंशे—तत इति । सुवेले सुवेलसमीपे । सामीप्ये सप्तमी । सुवेलस्य समीप इति पूर्वमुक्तत्वात् ॥ १ ॥ चाराणां चारेभ्यः ॥२॥ रामानु०—प्राप्तं रामं महाबलमिति पाठः ॥ २ ॥ शत्रुगृहीतत्वेन तेषां स्वरूपं किं न ज्ञातमिति भावः ॥३॥ अनुशिष्टः पृष्टः । उदीरयत् । अडभाव आर्षः ॥४॥ चारयितुं चारविषयीकर्तुम् । न शक्याः चारसञ्चारविषया न भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

सोऽपि शार्दूलोऽपि । परे शार्दूलसहायभूतास्ते च मोचिताः ॥ २७ ॥ २८ ॥ बहिर्नित्यचराः परराष्ट्रेषु तत्रत्यवृत्तान्तजिज्ञासया सदा सञ्चरणशीलाः ॥ २९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ॥ १ ॥ चाराणां चारेभ्यः ॥ २ ॥ ३ ॥ उदीरयदिति अडभाव आर्षः ॥ ४ ॥ चारयितुम् चारविषयीकर्तुम् ॥ ५-२ ॥

सम्प्रश्नः परीक्षणम् । अत्र वानरेषु ॥ ६ ॥ प्रविष्टमात्रे प्रविष्ट एव । अचारिते चाराविषयीकृते ॥ ७ ॥ बलादित्यादि । रक्षोभिः विभीषणसाचिवैः । विचालितः भुवि परिवर्तितः ॥ ८ ॥ परिणीतः परितो नीतः । सर्वतः परिणीय सर्वेषां निकटे चारोऽयमिति घोषणपूर्वकं परिणीयेत्यर्थः । रामसंसदं रामसभाम् ॥ ९ ॥ विह्वलः मूर्च्छितः । मूर्च्छानिवृत्तावपि चलितेन्द्रियः । याचमानः, त्राणमिति शेषः । परित्रात इत्यनुवादात् ॥ १० ॥ राघवे

विक्रान्ता बलवन्तश्च राघवेण च रक्षिताः । नापि सम्भाषितुं शक्याः सम्प्रश्नोऽत्र न लभ्यते ॥६॥ सर्वतो रक्ष्यते पन्था वानरैः पर्वतोपमैः । प्रविष्टमात्रे ज्ञातोऽहं बले तस्मिन्नचारिते ॥ ७ ॥ बलाद्‍ गृहीतो रक्षोभिर्बहुधाऽस्मि विचालितः । जानुभिर्मुष्टिभिर्दन्तैस्तलैश्चाभिहतो भृशम् ॥ ८ ॥ परिणीतोऽस्मि हरिभिर्बलवद्भिरमर्षणैः । परिणीय च सर्वत्र नीतोऽहं रामसंसदम् ॥ ९ ॥ रुधिरादिग्धसर्वाङ्गो विह्वलश्चलितेन्द्रियः । हरिभिर्वध्यमानश्च याचमानः कृताञ्जलिः ॥१०॥ राघवेण परित्रातो जीवामीति यदृच्छया ॥११॥ एष शैलैः शिलाभिश्च पूरयित्वा महार्णवम् । द्वारमाश्रित्य लङ्काया रामस्तिष्ठति सायुधः ॥१२॥ गरुडव्यूहमास्थाय सर्वतो हरिभिर्वृतः । मां विसृज्य महातेजा लङ्कामेवाभिवर्तते ॥१३॥ पुरा प्राकारमायाति क्षिप्रमेकतरं कुरु । सीतां वाऽस्मै प्रयच्छाशु सुयुद्धं वा प्रदीयताम् ॥१४॥

णेत्यर्धम् । जीवामीति यदृच्छया, इदानीं जीवनं यादृच्छिकमित्यर्थः । यद्वा इतीति स्वशरीरप्रदर्शनम् । 'अयथावच्च ते वर्णो दीनश्चासि निशाचर' इति ह्युक्तम् ॥ ११ ॥ एष इति । द्वारमाश्रित्य तिष्ठतीति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रयोगः ॥ १२ ॥ गरुडेति । स्पष्टः ॥ १३ ॥ पुरा प्राकारम् आयाति, आयास्यतीत्यर्थः । "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" । एकतरं द्वयोरेकम् । "एकाच्च प्राचाम्" इति तरप् । एकतरमित्युक्तं विवृणोति सीतामिति ॥ १४ ॥

हरिभिरिति । हरिभिर्वध्यमानो जीवामीति कृताञ्जलिस्सन् याचमानोऽहं यदृच्छया राघवेण परित्रात इति सम्बन्धः ॥ १०-१३ ॥ पुरेति । प्राकारं पुरा आयाति

स०-गरुडव्यूहमास्थाय प्रस्थानसमयत्वात् साक्षाद्गरुडारोहे ज्ञातभगवत्त्वो रावणः प्रपन्नश्चेदवतारव्यापारानिष्पादनं स्यादिति व्यूहमिषेण तं विरचय्य तत्र स्थित इति ध्वनिः ॥ १३ ॥

मनसा प्रेक्ष्य आलोच्य तं शार्दूलमुवाचेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ सीताऽस्मै प्रदीयतामित्यस्योत्तरमाह—यदीति । युद्धयेरन् तथापि सीतां न प्रदास्यामि । सर्वलोकेभ्यो भयादपि न प्रदास्यामीति योजना ॥ १६ ॥ एवं प्रथमपक्षस्यानुपपत्त्या द्वितीयपक्षं करिष्यमाणः तत्र ज्ञातव्यविशेषं पृच्छति—एव मित्यादि श्लोकत्रयम् । भवता सेना चारिता चारविषयीकृता, सम्यक् दृष्टेत्यर्थः । अत्र सेनायाम् । के शूराः ॥ १७ ॥ ये दुरासदाः ते कीदृशाः

मनसा तं तदा प्रेक्ष्य तच्छ्रुत्वा राक्षसाधिपः । शार्दूलं सुमहद्वाक्यमथोवाच स रावणः ॥ १५ ॥ यदि मां प्रति युद्धयेरन् देवगन्धर्वदानवाः । नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा रावणः पुनरब्रवीत् । चारिता भवता सेना केऽत्र शूराः प्लवङ्गमाः ॥ १७ ॥ कीदृशाः किंप्रभाः सौम्य वानरा ये दुरासदाः । कस्य पुत्राश्च पौत्राश्च तत्त्वमाख्याहि राक्षस ॥ १८ ॥ तथाऽत्र प्रतिपत्स्यामि ज्ञात्वा तेषां बलाबलम् । अवश्यं बलसङ्ख्यानं कर्तव्यं युद्धमिच्छताम् ॥ १९ ॥ तथैवमुक्तः शार्दूलो रावणेनोत्तमश्चरः । इदं वचनमारेभे वक्तुं रावण सन्निधौ ॥ २० ॥ अथर्क्षरजसः पुत्रो युधि राजा सुदुर्जयः । गद्गदस्याथ पुत्रोऽत्र जाम्बवानिति विश्रुतः ॥ २१ ॥

कीदृशाकाराः । किंप्रभाः किंप्रभावाः । कस्य पुत्राः कस्य पौत्राश्च । तत्त्वं तेषां वानराणां भावमाख्याहि ॥ १८ ॥ १९ ॥ कथने किं प्रयोजनमित्यत्राह—तथेति । तथा एवमाख्याते सति । तेषां बलाबलं ज्ञात्वा अत्र वानरेषु प्रतिपत्स्यामि प्रतिपत्स्ये, कर्तव्यं ज्ञास्यामीत्यर्थः ॥ २० ॥ अथेत्युत्तरवचनारम्भे । द्वितीयोऽथशब्दः पादपूरणे । राजा सुग्रीवः । पाञ्चालीन्यायेन गद्गदेन पोषितत्वात्तत्पुत्रो जाम्बवान् । तस्य ब्रह्मणो जृम्भारम्भसम्भूतत्वात् ॥ २१ ॥

आयास्यति । "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति भविष्यदर्थे लट् । एकतरम् अन्यतरत् । तदेवाह सीतामिति ॥ १४–१६ ॥ चारितेति । वानराणां सेनेति योजना ॥ १७ ॥ १९ ॥ कथने किमित्यत आह--तथेति । तथा एवमाख्याते सति । तेषां बलाबलं ज्ञात्वा प्रतिपत्स्यामि प्रतिपत्स्ये, कर्तव्यं ज्ञास्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ राजा सुग्रीवः । गद्गदः क्षेत्रद्वारा जाम्बवतः पिता । यद्यपि जाम्बवतः 'जृम्भमाणस्य सहसा मम वक्त्रादजायत' इति ब्रह्ममुखादुत्पत्तिरुक्ता, तथापि जृम्भणसमये उद्गताया ब्रह्मशक्तेर्गद्गदक्षेत्रमाविश्य तद्रूपेण परिणामाददोषः ॥ २१ ॥

स०-आद्याहि सुव्रतेति पाठः । अनेन अनृतभाषणे प्रत्ययेयामिति परिज्ञानमस्तीति सूच्यते ॥ १८ ॥ गद्गदस्य द्वितीयजन्मनि । नचैवं वचने किं कल्पकमिति वाच्यम् । देवानामुत्पत्तेर्नानाविधाया भारतभागवतादौ प्रोक्तिरेवेत्यवेहि । अत्रापि "जाम्बवान् जृम्भमाणस्य मम वक्त्रादजायत" इत्येकत्र निर्भ्रातृकस्यैकस्य ब्रह्मजत्वजल्पनं अन्यत्र धूम्रानुजत्वेन गद्गदपुत्रत्वजल्पनं च कल्पयिष्यतोऽमुमर्थ मितिज्ञेयम् ॥ २१ ॥

गद्गदस्यैवेति । अन्यः पुत्रः धूम्रः । जाम्बवान् धूम्रश्चेति गद्गदस्य द्वौ पुत्रावित्यर्थः । यस्य पुत्रेणैकेन महता रक्षसाम् अक्षादीनां कदनं हननं कृतम्, स केसरी शतक्रतोर्गुरुः बृहस्पतिः तस्य पुत्रः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः ॥ २२ ॥ धर्मस्य देवतायाः । ननु "वरुणो जनयामास सुषेणं नाम वानरम्" इति बालकाण्डोक्तम् । सत्यमुक्तम् । स एवात्र धर्मशब्देनोच्यते । शार्दूलो वा भयाकुलोऽन्यथा श्रुतवान् । अन्योऽयं सुषेण इत्यप्याहुः ।

गद्गदस्यैव पुत्रोऽन्यो गुरुपुत्रः शतक्रतोः । कदनं यस्य पुत्रेण कृतमेकेन रक्षसाम् ॥ २२ ॥ सुषेणश्चापि धर्मात्मा पुत्रो धर्मस्य वीर्यवान् । सौम्यः सोमात्मजश्चात्र राजन् दधिमुखः कपिः ॥ २३ ॥ सुमुखो दुर्मुखश्चात्र वेगदर्शी च वानरः । मृत्युर्वानररूपेण नूनं सृष्टः स्वयंभुवा ॥ २४ ॥ पुत्रो हुतवहस्याथ नीलः सेनापतिः स्वयम् । अनिलस्य च पुत्रोऽत्र हनुमानिति विश्रुतः ॥२५॥ नप्ता शक्रस्य दुर्धर्षो बलवानङ्गदो युवा । मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ बलिनावश्विसम्भवौ ॥ २६ ॥ पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः । गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ २७ ॥ दश वानरकोटयश्च शूराणां युद्धकांक्षिणाम् । श्रीमतां देवपुत्राणां शेषं नाख्यातुमुत्सहे ॥ २८ ॥

एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ मृत्युरेव स्वयंभुवा सुमुखादिवानररूपेण सृष्टः, सुमुखादयो मृत्युतुल्या इत्यर्थः । यद्वा सुमुखादयो मृत्युपुत्रा इत्यर्थः ॥ २४ ॥ रामानु०—मृत्युर्वानररूपेण नूनं सृष्टः स्वयंभुवा । सुमुखादयो मृत्युपुत्रा इति यावत् ॥ २४ ॥ पुत्रो हुतवहस्येति । अनिलस्य पुत्रः औरसः । एवं तत्र तत्र पितृद्वयनिर्देशो बीजित्वक्षेत्रित्वाभ्यामिति मन्तव्यम् ॥ २५ ॥ अत्र नप्तृशब्दोऽर्थसामर्थ्यात् पौत्रे वर्तते ॥२६॥ पुत्रा इति । स्पष्टः ॥ २७ ॥ दशेति । वानरकोटय इत्यत्र वानरेत्यविभक्तिकनिर्देशः । "सुपां सुलुक्" इत्यादिना षष्ठ्या लुक् । वानराणामित्यर्थः । शेषं जन्मस्थानादि । नोत्सहे न शक्नोमि ॥२८॥

गद्गदस्यैवेति । अन्यः पुत्रः धूम्राख्यः । यस्य केसरिणः पुत्रेण हनुमता रक्षसां कदनं कृतम् । केसरी शतक्रतोर्गुरुः बृहस्पतिः तस्य पुत्र इति ॥ २२ ॥ २३ ॥ मृत्युरेव स्वयम्भुवा सुमुखादिवानररूपेण सृष्टः, सुमुखादयो मृत्युतुल्या इति भावः ॥ २४–२७ ॥ दशवानरकोटय इत्यत्र वानरेति लुप्तविभक्तिकं षष्ठ्यन्तं पदम् । आख्यातुं नोत्सहे न शक्नोमि ॥ २८–३० ॥

सिंहसंहननः रमणीयावयवसन्निवेशवान् । " वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः " इत्यमरः ॥ २९ ॥ ३० ॥ वक्तुमिति । ये जनस्थानगताः ते यावन्तः ते सर्वेऽपि हता इत्यर्थः । "यावत्तावच्च साकल्ये" इत्यमरः ॥३१॥ लक्ष्मण इति । चशब्देन दशरथस्य पुत्र इत्याकृष्यते । मातङ्गानामिवर्षभः

पुत्रो दशरथस्यैष सिंहसंहननो युवा । दूषणो निहतो येन खरश्च त्रिशिरास्तथा ॥ २९ ॥ नास्ति रामस्य सदृशो विक्रमे भुवि कश्चन । विराधो निहतो येन कबन्धश्चान्तकोपमः ॥ ३० ॥ वक्तुं न शक्तो रामस्य नरः कश्चिद् गुणान् क्षितौ । जनस्थानगता येन यावन्तो राक्षसा हताः ॥ ३१ ॥ लक्ष्मणश्चात्र धर्मात्मा मातङ्गानामिवर्षभः । यस्य बाणपथं प्राप्य न जीवेदपि वासवः ॥ ३२॥ श्वेतो ज्योतिर्मुखश्चात्र भास्करस्यात्मसम्भवौ । वरुणस्य च पुत्रोऽन्यो हेमकूटः प्लवङ्गमः ॥३३॥ विश्वकर्मसुतो वीरो नलः प्लवगसत्तमः । विक्रान्तो बलवानत्र वसुपुत्रः सुदुर्धरः ॥३४॥ राक्षसानां वरिष्ठश्च तव भ्राता विभीषणः । परिगृह्य पुरीं लङ्कां राघवस्य हिते रतः ॥ ३५ ॥ इति सर्वं समाख्यातं तवेदं वानरं बलम् । सुवेलेऽधिष्ठितं शैले शेषकार्ये भवान् गतिः ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

गजश्रेष्ठ इव स्थितः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सुदुर्धरः सुदुर्धरनामा ॥ ३४ ॥ राक्षसानामिति । लङ्कां रामात् परिगृह्य तस्य हिते रतो विभीषणस्तव भ्रातेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ गतिः प्रमाणम् । अत्र वानरजन्मोक्तेः प्रायशो बालकाण्डोक्तविरोधादेतत्सर्गं विनापि पूर्वोत्तरकथासङ्घट्टनाच्च सर्गोऽयं कल्पित इत्याहुः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

वक्तुमिति । जनस्थानगता यावन्तो राक्षसाः ते सर्वे येन निहताः तस्य गुणान् वक्तुं न शक्त इति सम्बन्धः ॥ ३१--३३ ॥ विश्वकर्मेति । दुर्धरः दुर्धराख्यः ॥ ३४ ॥३५ ॥ गतिः प्रमाणम् । नन्वत्र सर्गे धर्मस्य पुत्रः सुषेणः । वैवस्वतपुत्रौ शरभगन्धमादनावित्युच्येते । बालकाण्डे तु " वरुणो जनयामास सुषेणं नाम वानरम् । शरभं जनयामास पर्जन्यस्तु महाबलम् । धनदस्य सुतः श्रीमान् वानरो गन्धमादनः ॥ " इति त्रयाणामन्यत उत्पत्तिरुक्ता । सत्यम्; सुषेणादिसंज्ञावतामनेकेषामपि सत्त्वान्न विरोधः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

अथ सीतामोहनमेकत्रिंशे । कथासङ्घटनाय पूर्वसर्गोक्तमनुवदति-तत इति । स्पष्टः ॥ १ ॥ रामानु०-ततस्तमक्षोभ्यबलमित्यनुवादः पूर्वसर्गादौ च कृतः । पूर्वमेव मया सृष्टो जाम्बवानृक्षपुङ्गवः । जृम्भमाणस्य सहसा मम वक्त्रादजायत ॥ इति जृम्भमाणपितामहवक्त्राद्दुत्पन्नत्वेन प्रसिद्धस्य जाम्बवतः पूर्वसर्गे गद्गदपुत्रत्वेनाभिधानाद्विरोधः स्फुरति । पूर्वसर्गमन्तरेणापि कथा सङ्गच्छते । तथापि स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेति न्यायेन पूर्वसर्गो व्याख्यातः ॥ १ ॥ चाराणां चारेभ्यः । जातोद्वेगः जातसम्भ्रमः । सचिवान् मन्त्रिणः

ततस्तमक्षोभ्यबलं लङ्काधिपतये चराः । सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १ ॥ चाराणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलम् । जातोद्वेगोऽभवत् किञ्चित् सचिवानिदमब्रवीत् ॥२॥ मन्त्रिणः शीघ्रमायान्तु सर्वे वै सुसमाहिताः । अयं नो मन्त्रकालो हि संप्राप्त इति राक्षसाः ॥ ३ ॥ तस्य तच्छासनं श्रुत्वा मन्त्रिणोऽभ्यागमन् द्रुतम् । ततः स मन्त्रयामास सचिवै राक्षसैः सह ॥ ४ ॥ मन्त्रयित्वा स दुर्धर्षः क्षमं यत् समनन्तरम् । विसर्जयित्वा सचिवान् प्रविवेश स्वमालयम् ॥ ५ ॥ ततो राक्षसमाहूय विद्युज्जिह्वं महाबलम् । मायाविदं महामायः प्राविशद्यत्र मैथिली ॥ ६ ॥ विद्युज्जिह्वं च मायाज्ञमब्रवीद्राक्षसाधिपः । मोहयिष्यावहे सीतां मायया जनकात्मजाम् ॥ ७ ॥ शिरो मायामयं गृह्य राघवस्य निशाचर । त्वं मां समुपतिष्ठस्व महच्च सशरं धनुः ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तथेत्याह विद्युज्जिह्वो निशाचरः । [दर्शयामास तां मायां सुप्रयुक्तां स रावणे ।] तस्य तुष्टोऽभवद्राजा प्रददौ च विभूषणम् ॥ ९ ॥ अशोकवनिकायां तु सीतादर्शनलालसः । नैर्ऋतानामधिपतिः संविवेश महाबलः ॥ १० ॥

समीपस्थान् ॥ २ ॥ हे राक्षसाः ! अयं नो मन्त्रकालः संप्राप्तः इति हेतोः मन्त्रिणः समायान्त्विति इदं वाक्यमब्रवीदिति पूर्वेण सम्बन्धः । यद्वा इदमब्रवीदित्यस्य वाक्यान्तस्थेनेतिशब्देन संबन्धः । राक्षसा इत्युत्तरशेषः । अथवा हे मन्त्रिणः ! भवन्तः आयान्तु समीपमिति सचिवानब्रवीत् । राक्षसा इति मन्त्रिविशेषणम् । सचिवै राक्षसैरित्यनुवादात् । सुसमाहिताः नीतिकुशला इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ मन्त्रयित्वेति । समनन्तरं रामस्य समीपागमनानन्तरम् । यत् क्षमं कर्तुमुचितं तन्मन्त्रयित्वेति योजना ॥५-७॥ शिर इति । गृह्य गृहीत्वा ॥ ८ ॥ तस्य तस्मिन् ॥ ९ ॥ लालसः साभिलाषः ॥ १० ॥ ११ ॥
॥ १ ॥ चाराणामिति । चाराणां चारेभ्यः ॥ २ ॥ हे राक्षसाः ! अयं नो मन्त्रकालः सम्प्राप्त इति हेतोः मन्त्रिणः समायान्त्वितीदं वाक्यमब्रवीदिति पूर्वेण

उपास्यमानाम् अनुव्रताम् ॥ १२ ॥ उपसृत्येति । प्रहर्षं नाम कीर्तयन् प्रहर्षवार्तां कीर्तयन्निव । नामेत्यपरमार्थे ॥ १३ ॥ वलगसे जल्पसि, मां निष्ठुरमवद इत्यर्थः ॥१४॥ मूलम् आधारभूतम् । सर्वतः कात्स्न्येन । व्यसनेन निमित्तेन, प्रार्थनां विनेत्यर्थः॥१५॥मृतेन रामेण । भवस्वेत्यात्मनेपद

ततो दीनामदैन्यार्हां ददर्श धनदानुजः । अधोमुखीं शोकपरामुपविष्टां महीतले ॥ ११ ॥ भर्तारमेव ध्यायन्ती मशोकवनिकां गताम् । उपास्यमानां घोराभी राक्षसीभिरितस्ततः * ॥ १२ ॥ उपसृत्य ततः सीतां प्रहर्षं नाम कीर्तयन् । इदं च वचनं धृष्टमुवाच जनकात्मजाम् ॥१३॥ सान्त्व्यमाना मया भद्रे यमुपाश्रित्य वल्गसे । खरहन्ता स ते भर्ता राघवः समरे हतः ॥१४॥ छिन्नं ते सर्वतो मूलं दर्पस्ते विहतो मया । व्यसनेनात्मनः सीते मम भार्या भविष्यसि ॥ १५ ॥ विसृजेमां मतिं मूढे किं मृतेन करिष्यसि । भवस्व भद्रे भार्याणां सर्वासामीश्वरी मम ॥१६॥ अल्पपुण्ये निवृत्तार्थे मूढे पण्डितमानिनि । शृणु भर्तृवधं सीते घोरं वृत्रवधं यथा ॥ १७ ॥ समायातः समुद्रान्तं मां हन्तुं किल राघवः । वानरेन्द्रप्रणीतेन बलेन महता वृतः ॥ १८ ॥

मार्थम् ॥ १६ ॥ निवृत्तार्थे एतावत्पर्यन्तं निवृत्तपुरुषार्थे । पण्डितमानिनि । "क्यङ्मानिनोश्च" इति ह्रस्वत्वम् ॥ १७ ॥ समुद्रान्तं समुद्रतीरम् ।

सम्बन्धः ॥ ३–१२ ॥ उपसृत्योति । प्रहर्षं नाम कीर्तयन् प्रहर्षं कीर्तयन् हे सीते ! इति सम्बोधयन् ॥१३॥१४॥ छिन्नमिति । सर्वतः कात्स्न्येन, आत्मनः तव व्यसनेनैव हेतुना मम भार्या भविष्यसि, मत्प्रार्थनां विना त्वमेव मम भार्या भविष्यसीति भावः ॥ टीका–ते मूलम् असमदपरिग्रहनिदानं सर्वथा सर्वप्रकारेण छिन्नम् । ते दर्पश्च मया विहतः । एवं करणेन किं ते जातं तत्राह–आत्मनस्तव व्यसनेन मम भार्या भविष्यसि, गत्यन्तराभावात्स्वयमेवेति शेषः ॥ १५ ॥ एनां मतिं रामविषयां मतिम् । भवस्व भवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ निवृत्तार्थे निवृत्तपुरुषार्थे । कथमिदं त्वया साधितमिति चेदुपायेनेत्याह शृण्विति ॥ १७ ॥ वानरेन्द्रेण प्रणीतेन आनीतेन ॥ १८ ॥ १९ ॥

---

* राक्षसीभिर्वृतां सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । उत्पातमेघजालाभिश्चन्द्ररेखामिवावृताम् ॥ भूषणैरुत्तमैः केश्चिन्मङ्गलार्थमलंकृताम् । चरन्तीं मारुतोद्धूतां क्षितां पुष्पलतामिव ॥ हर्षशोकान्तरे मग्नां विषादस्य विलक्षणाम् । स्तिमितामिव गाम्भीर्यान्नदीं भागीरथीमिव ॥ इत्यधिकः पाठः केषुचित्पुस्तकेषु दृश्यते ॥

प्रणीतेन आनीतेन ॥ १८ ॥ स रामः समुद्रस्योत्तरं तीरं महता बलेन पीडच पीडयित्वा दिवाकरे अस्तं प्रयाति सति निविष्टः ॥१९॥ अथेति । कात्स्न्यें अथशब्दः । अध्वनि परिश्रान्तमत एव स्थितम् । अर्द्धरात्रे सुखसंसुप्तं बलं प्रथममासाद्य चारैश्चारितमभूत् ॥२०॥ यत्र बले । रामः सलक्ष्मणोऽवस्थितः । तदस्य बलं प्रहस्तप्रणीतेन महता बलेन हतम् ॥ २१ ॥ पट्टिशानित्यादिश्लोकद्वयम् । पट्टिशान् असिविशेषान् । परिघान् अर्गलानि । चक्रान् क्षुद्र

स निविष्टः समुद्रस्य पीडच तीरमथोत्तरम् । बलेन महता रामो व्रजत्यस्तं दिवाकरे ॥ १९ ॥ अथाध्वनि परिश्रान्तमर्धरात्रे स्थितं बलम् । सुखसंसुप्तमासाद्य चारितं प्रथमं चरैः ॥ २० ॥ तत्प्रहस्तप्रणीतेन बलेन महता मम । बलमस्य हतं रात्रौ यत्र रामः सलक्ष्मणः॥२१॥ पट्टिशान् परिघांश्चक्रान् दण्डान् खड्गान् महायसान् । बाणजालानि शूलानि भास्वरान् कूटमुद्गरान् ॥२२॥ यष्टीश्च तोमरान् शक्तीश्चक्राणि मुसलानि च । उद्यम्योद्यम्य रक्षोभिर्वानरेषु निपातिताः ॥ २३ ॥ अथ सुप्तस्य रामस्य प्रहस्तेन प्रमाथिना । असक्तं कृतहस्तेन शिरश्छिन्नं महासिना ॥ २४ ॥ विभीषणः समुत्पत्य निगृहीतो यदृच्छया । दिशः प्रव्राजितः सर्वैर्लक्ष्मणः प्लवगैः सह ॥ २५ ॥ सुग्रीवो ग्रीवया सीते भग्नया प्लवगाधिपः । निरस्तहनुकः शेते हनुमान् राक्षसैर्हतः ॥ २६ ॥ जाम्बवानथ जानुभ्यामुत्पतन्निहतो युधि । पट्टिशैर्बहुभिश्छिन्नो निकृत्तः पादपो यथा ॥ २७ ॥

चक्राणि । महायसान् महायसानीर्मितान् । दण्डविशेषणमेतत् । कूटमुद्गरान् अयःकीलकीलितगदाः । यष्टीः केवलदण्डान् । तोमरान् स्थूलाग्रगदाः । प्रासान् क्षेपणीः । चक्राणि महाचक्राणि । पट्टिशादीनुद्यम्योद्यम्य वानरेषु निपातिताः, त इति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रमथ्नाति प्रहरतीति प्रमाथिः तेन । कृतहस्तेन शिक्षितहस्तेन कर्त्रा । महासिना करणेन । असक्तम् अविलम्बितं यथा भवति तथा छिन्नमित्यन्वयः ॥ २४ ॥ विभीषणः समुत्पत्य गतोऽपि निगृहीत इत्यर्थः । प्रव्राजितः पलायितः ॥ २५ ॥ सुग्रीव इति । ग्रीवया, उपलक्षित इति शेषः ॥ २६ ॥ जानुभ्यां जानुनोः निहतः । अथ पट्टिशैश्छिन्नः

अध्वनि परिश्रान्तं स्थितम् । अर्धरात्रे सुखसंसुप्तं बलं समासाद्य । चरैः चारितम्, अभूदिति शेषः । पट्टसादीनुद्यम्योद्यम्य पट्टसादयो वानरेषु निपातिता इत्यर्थः ॥ २०-२३ ॥ अथेति । प्रमाथिना प्रमथनशीलेन । कृतहस्तेन सुशिक्षितहस्तेन । असक्तं यथा तथा शिरश्छिन्नमिति सम्बन्धः ॥ २४-२९ ॥

जाम्बवान् निकृत्तः पादप इवाभूत् ॥ २७ ॥ व्यायतौ दीर्घशरीरौ । मध्ये कटिस्थाने ॥ २८ ॥ अनुतिष्ठति शेते । पनसः पनसफलम् । तथा खण्डित इत्यर्थः ॥ २९ ॥ निष्कूजः निःशब्दः ॥ ३० ॥ राक्षसैरासाद्य शरैश्छिन्नः निपतिताङ्गदोऽङ्गदः क्षितौ पतितः ॥ ३१ ॥ शायिताः शयानाः । अपरे हरयः

मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ निहतौ वानरर्षभौ । निश्वसन्तौ रुदन्तौ च रुधिरेण परिप्लुतौ । असिना व्यायतौ छिन्नौ मध्ये ह्यरिनिषूदनौ ॥ २८ ॥ अनुतिष्ठति मेदिन्यां पनसः पनसो यथा ॥२९॥ नाराचैर्बहुभिश्छिन्नः शेते दर्यां दरीमुखः । कुमुदस्तु महातेजा निष्कूजः सायकैः कृतः ॥ ३० ॥ अङ्गदो बहुभिश्छिन्नः शरैरासाद्य राक्षसैः । पतितो रुधिरोद्गारी क्षितौ निपतिताङ्गदः ॥ ३१ ॥ हरयो मथिता नागै रथजातैस्तथाऽपरे । शायिता मृदिताश्चाश्वैर्वायुवेगैरिवाम्बुदाः ॥ ३२ ॥ प्रहताश्चापरे त्रस्ता हन्यमाना जघन्यतः । अभिद्रुतास्तु रक्षोभिः सिंहैरिव महाद्विपाः ॥ ३३ ॥ सागरे पतिताः केचित् केचिद्गगनमाश्रिताः । ऋक्षा वृक्षानुपारूढा वानरीं वृत्तिमाश्रिताः ॥ ३४ ॥ सागरस्य च तीरेषु शैलेषु च वनेषु च । पिङ्गलास्ते विरूपाक्षैर्बहुभिर्बहवो हताः ॥ ३५ ॥ एवं तव हतो भर्ता ससैन्यो मम सेनया । क्षतजार्द्रं रजोध्वस्तमिदं चास्याहृतं शिरः ॥ ३६ ॥ ततः परमदुर्धर्षो रावणो राक्षसाधिपः । सीतायामुपशृण्वन्त्यां राक्षसीमिदमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ राक्षसं क्रूरकर्माणं विद्युज्जिह्वं त्वमानय । येन तद्राघवशिरः सङ्ग्रामात् स्वयमाहृतम् ॥ ३८ ॥ विद्युज्जिह्वस्ततो गृह्य शिरस्तत् सशरासनम् । प्रणामं शिरसा कृत्वा रावणस्याग्रतः स्थितः ॥ ३९ ॥ तमब्रवीत्ततो राजा रावणो राक्षसं स्थितम् । विद्युज्जिह्वं महाजिह्वं समीपपरिवर्त्तिनम् ॥ ४० ॥

वायुवेगैरम्बुदा इव नागै रथजातैश्च मृदिताः ॥ ३२ ॥ त्रस्ताः अत एवाभिद्रुताः । जघन्यतः पृष्ठतः । हन्यमानाः अपरे हरयः सिंहैः द्विपा इव प्रहृताः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ पिङ्गलाः वानराः । विरूपाक्षैः वानरैः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ राक्षसीं समीपवर्तिनीं कांचित् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ विद्युज्जिह्व इति । ततः राक्षसीं

निष्कूजः निश्शब्दः ॥ ३०–३६ ॥ राक्षसीं सीतासमीपवर्तिनीम् ॥ ३७–४१ ॥

प्रत्याज्ञापनवचनश्रवणानन्तरमेव ॥ ३९ ॥ ४० ॥ पश्चिमामवस्थाम्, मरणमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ उप समीपे । अन्तरधीयत अपागच्छत् ॥ ४२ ॥ चिक्षेप आचकर्ष । विद्युज्जिह्वहस्तादित्यर्थः । त्रिषु लोकेषु विख्यातम्, वैष्णवत्वादिति भावः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ स इति । विद्युज्जिह्वेत्यत्र तलोप आर्षः । सहैव

अग्रतः कुरु सीतायाः शीघ्रं दाशरथेः शिरः । अवस्थां पश्चिमां भर्तुः कृपणा साधु पश्यतु ॥ ४१ ॥ एवमुक्तं तु तद्रक्षः शिरस्तत् प्रियदर्शनम् । उपनिक्षिप्य सीतायाः क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ ४२ ॥ रावणश्चापि चिक्षेप भास्वरं कार्मुकं महत् । त्रिषु लोकेषु विख्यातं सीतामिदमुवाच च ॥ ४३ ॥ इदं तत्तव रामस्य कार्मुकं ज्यासमायुतम् । इह प्रहस्तेनानीतं हत्वा तं निशि मानुषम् ॥ ४४ ॥ स विद्युज्जिह्वेन सहैव तच्छिरो धनुश्च भूमौ विनीकीर्य रावणः । विदेहराजस्य सुतां यशस्विनीं ततोऽब्रवीत्तां भव मे वशानुगा ॥ ४५ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

युगपदेव । विनिकीर्य शिरो धनुश्च युगपत् सीतायाः पुरतः स्थापयित्वेत्यर्थः । विद्युज्जिह्वः शिरः प्रक्षिप्तवान्, स्वयं धनुरिति ज्ञेयम् । वशानुगेत्यनन्तर मितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

एवमुक्तमिति । अन्तरधीयत अपागच्छत् ॥ ४२ ॥ चिक्षेप आचकर्ष ॥४३॥४४॥ सहैव युगपदेव । विनिकीर्य सीतायाः पुरतः स्थापयित्वा ॥ ' उपसृत्य ततस्सीतां प्रहर्षन्नाम कीर्तयन् ' इत्यारभ्य सर्गसमाप्तिपर्यन्तस्य वास्तवार्थस्तु–रावणस्तु देवीं स्पष्टं देवतात्वेन ज्ञात्वाऽपि रामहस्ताद्वधेच्छुरपि रावणो रामेण सह वैरं सम्पाद्य मृत इति इतरराक्षसवञ्चनाय देवीमोहनार्थमिव श्रीराममायाशिरआदिकं प्रदर्श्य रामवधशङ्कया मोहितां देवीं रहसि प्रियवचनैस्समाश्वासयति–उपसृत्येत्यारभ्य सर्गसमाप्तिपर्यन्तेन । उपसृत्य समीपं प्राप्य प्रहर्षन् प्रहर्षयन् दुष्टं वचनम् इतरराक्षसदृष्ट्या दुष्टमित्यर्थः । सान्त्व्यमानेति । रामस्य कापि हानिर्नास्तीति मया सान्त्व्यमानाऽपि यं राममुपाश्रित्य उद्दिश्य वलगसे दुःखेन धावसीत्यर्थः । खरहन्ता स ते भर्ता समरे हतोऽथ किम्, न हत एवेत्यर्थः । अतो दुःखं मा प्राप्नुहीति शेषः । मम दुःखेन तव का हानिरित्याशङ्क्याह–छिन्नमिति । हे सीते ! आत्मनस्तव व्यसनेन हेतुना ते त्वया ते मम त्वदीयभृत्यस्य ममेत्यर्थः । दर्पः मया लक्ष्म्या सह सर्वतः सर्वप्रकारेण निहतः मूलं च लक्ष्म्यागमननिमित्तमपि छिन्नम्, अतो भार्या भर्तव्या भविष्यसि, रामेणैवेति शेषः । अतो दुःखं मा प्राप्नुहीत्यर्थः । विसृजे

अथ सीताप्रलापो द्वात्रिंशे—सा सीतेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । हनुमता पूर्वं कथितम् । सुग्रीवप्रतिसंसर्गं रामस्य सुग्रीवप्रतिसम्बन्धम् । रावणमुखाच्छ्रुत्वेति शेषः । यद्वा दृष्ट्वा ज्ञात्वेत्यर्थः । ज्ञानं च सुग्रीवप्रतिसम्बन्धस्य स्मरणम् । अन्यत्र साक्षात्कारः ॥ १ ॥ नयने इति द्वितीया । भर्तुः सदृशम् भर्तुर्मुखसदृशमित्यर्थः । इदं नयनादावप्यन्वेति । केशान्तदेशं ललाटम् ॥ २ ॥ अभिज्ञानैः चिह्नैः । "प्रज्ञानं चाप्यभिज्ञानम्" इत्यमरः । अभि

सा सीता तच्छिरो दृष्ट्वा तच्च कार्मुकमुत्तमम् । सुग्रीवप्रतिसंसर्गमाख्यातं च हनूमता ॥ १ ॥
नयने मुखवर्णं च भर्तुस्तत्सदृशं मुखम् । केशान् केशान्तदेशं च तं च चूडामणिं शुभम् ॥ २ ॥
एतैः सर्वैरभिज्ञानैरभिज्ञाय सुदुःखिता । विजगर्हेऽत्र कैकेयीं क्रोशन्ती कुररी यथा ॥ ३ ॥
सकामा भव कैकेयि हतोऽयं कुलनन्दनः । कुलमुत्सादितं सर्वं त्वया कलहशीलया ॥ ४ ॥

ज्ञाय तदेव शिर इति प्रत्यभिज्ञायेत्यर्थः । अत्र रामविषये ॥ ३ ॥ सकामेति । हे कैकेयि ! सकामा भव, सम्पूर्णकामा भवेत्यर्थः । कः काम इत्यत्राह

त्यादि सार्धश्लोक एकं वाक्यम् । हे भद्रे हे अमूढे हे सर्वज्ञे ! एतां मिथ्याकल्पितरामविपद्विषयिणीं मतिं विसृज । मम मद्भार्याणां च ईश्वरी भव । अल्पपुण्ये निवृत्तार्थे नष्टपुरुषार्थे । पण्डितमानिनि मूढे मृते मृतकल्पे एतादृशविशेषणविशिष्टे मयि, कृपयेति शेषः । किं यद्यर्थे । एवं न करिष्यसि यदि दुःखं न त्यजसि यदीत्यर्थः । तर्ह्यहं सद्यो मरिष्यामीति शेषः । नन्वेता राक्षस्यः किमिति रामविपत्तिं कथयन्तीत्याशङ्क्य तदसहमानः कुपित आह—शृण्विति । भर्तृवधं भर्तृवधविषयवचनमित्यर्थः । त्वं शृणु, अहं त्वेतादृशमिथ्यावचनं श्रोतुं न सहे इति शेषः । रामवधविषयराक्षस्युक्तिरसङ्गतेति दर्शयितुं राक्षस्युक्तिं स्वयमनुवदति—'समायातः समुद्रान्तं मां हन्तुं किल राघवः' इत्यारभ्य 'क्षतजार्द्रं रजोध्वस्तमिदं चास्याहृतं शिरः' इत्यन्तेन । मां हन्तुं किल राघव इत्यत्र किलशब्दो 'वानरेन्द्रप्रणीतेन' इत्यारभ्य 'एवं तव हतो भर्ता ससैन्यो मम सेनया' इत्यन्तं सर्वत्र योज्यः। तर्हि राक्षस्युक्तिः सर्वात्मना मिथ्या किमित्याशङ्क्य, नहि; त्वन्मोहनार्थं राक्षसैर्मायया रामशिरआदिकं कल्पितमित्याशयेनाह—क्षतजार्द्रमिति । देव्यास्तच्छिरोदिदृक्षायां तदानेतुं राक्षसस्याह्वाने राक्षसीं नियोजयति—ततः परमदुर्द्धर्ष इत्यादिना । अग्रतः कुर्विति अवस्थां पश्चिमां भर्तुः इत्याद्युक्तिरितरराक्षसवञ्चनाय ज्ञातव्या । स विद्युज्जिह्वेनेत्यस्य वास्तवार्थस्तु—मे वशानुगेत्यत्र अवशानुगेति छेदः । हे मे लक्ष्मीः ! अवशानुगा अस्य विष्णो रामस्य वशमनुगच्छतीत्यवशानुगा भवेत्यर्थः ॥४५॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व० युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकत्रिंशः सर्गः॥३१॥
सेति । सुग्रीवप्रतिसंसर्गं हनुमता पूर्वं कथितसुग्रीवरामसम्बन्धं दृष्ट्वा ज्ञात्वा, रावणाच्छ्रुत्वेति वा शेषः ॥१॥ केशान्तदेशं ललाटम् । अभिज्ञानैर्लक्षणैरभिज्ञाय ॥२–४॥

हत इति । कलहशीलया कलहस्वभावया, कलहप्रयोजनयेति यावत् । त्वया सर्वं कुलं रघुवंशः उत्सादितं भवति । तथा कुलनन्दनोऽयं रामो हतः । प्रव्राजनव्याजेन रामहननमेव त्वया सङ्कल्पितं तदिदानीं विपरीतफलं ते जातम् । कुलतन्तुभूतरामहननेन तदेकपराः सर्वे भरतादयो हता एव । कलह एव ते प्रयोजनं फलितमिति भावः ॥ ४ ॥ हेत्वन्तराभावादिदमेव रामवनप्रव्राजने हेतुरित्याह–आर्येणेति । आर्येण सर्वप्रियकारिणेत्यर्थः ।

आर्येण किं ते कैकेयि कृतं रामेण विप्रियम् । यन्मया चीरवसनस्त्वया प्रस्थापितो वनम् ॥ ५ ॥
एवमुक्त्वा तु वैदेही वेपमाना तपस्विनी । जगाम जगतीं बाला छिन्ना तु कदली यथा ॥ ६ ॥
सा मुहूर्तात् समाश्वस्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् । तच्छिरः समुपाघ्राय विललापायतेक्षणा ॥ ७ ॥
हा हतास्मि महाबाहो वीरव्रतमनुव्रत । इमां ते पश्चिमावस्थां गतास्मि विधवा कृता ॥ ८ ॥
प्रथमं मरणं नार्या भर्तुर्वैगुण्यमुच्यते । सुवृत्त साधुवृत्तायाः संवृत्तस्त्वं ममाग्रतः ॥ ९ ॥

यत् येन कारणेन मया सह चीरवसनो रामः प्रस्थापितः तादृशं विप्रियं किं कृतम् ॥ ५ ॥ एवमिति । तपस्विनी शोचनीया । जगतीं भूमिं जगाम । मूर्च्छितेत्यर्थः । बाला मृदुबुद्धिरित्यर्थः ॥ ६ ॥ समाश्वस्य उच्छ्वासं प्राप्य । चेतनां ज्ञानम् । आयतेक्षणा अश्रुमिश्रत्वेन शिरोवलोकनार्थं विस्तृत विलोचनेत्यर्थः ॥७॥ वीरव्रतं शत्रुमहत्वा न निवर्तिष्य इति सङ्कल्पम् । अनुव्रत अनुप्राप्त । गताऽस्मि दृष्टवत्यस्मि । गत्यर्था ज्ञानार्था इति न्यायात् । अतो विधवा कृता ॥८॥ प्रथमं भर्तुर्मरणं भार्यादोषनिमित्तकं भवति तत्त्वत्र न पश्यामीत्याह–प्रथममिति । प्रथमं भर्तुर्मरणं नार्या वैगुण्यं वैगुण्यहेतुकम् । सुवृत्तस्त्वं साधुवृत्ताया ममाग्रतः संवृत्तः मृतः, कथमिदं सङ्गच्छत इति भावः । अस्मिन् पक्षे न सुवृत्तपदस्वारस्यम् । यद्वा भवन्मरणस्य मद्दोष एव हेतुरित्याह–प्रथममिति । विगुण एव वैगुण्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । प्रथमं भर्तृमरणं भार्यादोषनिमित्तकमिति सुप्रसिद्धम् । अतो हे सुवृत्त साधुवृत्त !

आर्येण रामेणेत्यन्वयः । चीरवसनं दत्त्वा मया सह प्रव्राजित इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ तच्छिरस्समुपास्थाय इति पाठः । समुपास्थाय स्वसमीपे स्थापयित्वा ॥ ७ ॥ वीरव्रतमनुव्रत वीरव्रतस्याचरणशील । गताऽस्मि दृष्टवत्यस्मि ॥ ८ ॥ प्रथमं भर्तृमरणं नार्या वैगुण्यं दुश्चारित्रहेतुकमुच्यते । तथा सति साधुवृत्ताया मम

साधुवृत्तायाः सम्यग्जीवनवत्याः । ममाग्रतस्त्वं मृतोऽसि । मद्वैगुण्यहेतुकं त्वन्मरणमिति भावः । सुवृत्तेत्यनेन त्वद्वैगुण्यहेतुकं न भवतीति ज्ञापितम् ॥ ९ ॥ स्वस्य वैगुण्यसद्भावे निदर्शनमाह—दुःखादिति । दुखाद्दुःखम् अत्यन्तदुःखम् । प्रपन्नायाः वनप्रस्थानं प्रथमं दुःखम्, तस्मादपि दुःखं रावणेनापहरणम्, तत् प्राप्ताया इत्यर्थः । सम्प्रति भर्तृमरणेन शोकसागरे निमग्नायाः । इयं च षष्ठी "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इत्यस्मि

दुःखाद्दुःखं प्रपन्नाया मग्नायाः शोकसागरे । यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोऽपि त्वं विनिपातितः ॥ १० ॥
सा श्वश्रूर्मम कौसल्या त्वया पुत्रेण राघव । वत्सेनेव यथा धेनुर्विवत्सा वत्सला कृता ॥ ११ ॥
आदिष्टं दीर्घमायुस्ते यैरचिन्त्यपराक्रम । अनृतं वचनं तेषामल्पायुरसि राघव ॥ १२ ॥
अथवा नश्यति प्रज्ञा प्राज्ञस्यापि सतस्तव । पचत्येनं यथा कालो भूतानां प्रभवो ह्ययम् ॥ १३ ॥

न्नर्थे । शोकसागरे मग्नायाः शोकसागरे मग्नायां मयि । दुःखाद्दुःखं प्रपन्नायाः प्रपन्नायां सत्याम् । यो मां त्रातुमुद्यतः स त्वमपि विनिपातित इति सम्बन्धः ॥ १० ॥ न केवलं ममैव दुःखम्, मातुश्चेत्याह—सेति । सा मम श्वश्रूः कौसल्या वत्सला धेनुर्यथा धेनुरिव त्वया हतेन पुत्रेण वत्सेनेव विवत्सा कृता ॥ ११ ॥ रामानु०—वत्सेनेव त्वया धेनुर्यथा धेनुरिव सेति यथेवशब्दयोर्निर्वाहः ॥ ११ ॥ यैः ब्राह्मणैः दीर्घमायुरित्यादिष्टम् उपदिष्टम् । तेषां वचन मनृतमासीत् । अनृतत्वे हेतुमाह अल्पायुरसीति । अचिन्त्यपराक्रमेत्यनेन ते पराक्रमं दृष्ट्वा तैरुक्तम्, न तु शास्त्रं दृष्ट्वेति गम्यते ॥ १२ ॥ अथवा तेषामनृतवादित्वं नास्त्येव किन्तु तवैव भाग्यविपर्यासात्तेषामपि प्रज्ञा नष्टेति पक्षान्तरमवलम्बते—अथवेति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । भूतानां

अग्रतः संवृत्तः, ममापचारं विनैव कथं मृतोऽसीत्यर्थः ॥ ९ ॥ दुःखादित्यादिसार्धश्लोक एकं वाक्यम् । यस्त्वं मां त्रातुमुद्यतः सोऽपि त्वं संहत्य राक्षसैर्विनिपातितस्सन् मम कारणान्निहतः । अतो दुःखाद् दुःखं प्रपन्नायाः शोकसागरे मग्नायाः मम, इतः परं मरणमेव वरमिति शेषः ॥१०॥ वत्सला कौसल्या वत्सेन त्वया धेनुर्यथा धेनुरिव विवत्सा कृतेति योजना ॥ ११ ॥ आदिष्टमिति । अनृतत्वे हेतुमाह अल्पायुरसीति ॥ १२ ॥ अथवा न तेषामनृतवादित्वम्, तव भाग्यविपर्ययात

स०—**प्राज्ञस्यापि सतस्तव** बुद्धिमत्त्वेन सम्प्रतिपन्नस्यापि तव प्रज्ञा नश्यत्यथवा नष्टा किमित्यर्थः । अव्ययानामनेकार्थत्वादथवेति किमर्थः । एतादृशस्यापि बुद्धिभ्रंश ईशायत्त इत्याह—**पचती**ति । हि यतः भूतानां कालः प्रभवः उत्पादकः । भूतानां कालः संहारकश्च । तत एनं भूतसङ्घं पचति पाचयति । तत्तत्कर्मानुरोधेन बुद्धिभ्रंशं वा सद्बुद्धिं वा दत्त्वा तत्तत्फलं भोजयति । अथवा अथवेति श्लोकः पूर्वोक्तपक्ष एव

कारणभूतः । अयं कालः परमात्मा । यथा येन प्रकारेण । एनं पचनविषयभूतम् । पचति पक्वकर्माणं करोति । तथा प्राज्ञस्य भविष्यदर्थवेदिनोऽपि सतः सत्पुरुषस्य प्रज्ञा । तव त्वयि विषये । नश्यति नष्टेत्यर्थः । यद्वा पूर्वमचिन्त्यपराक्रमेति तव कथं विपत्तिरित्यभिप्रायेण सम्बोधितम् । तत्र पक्षान्तरमाह-अथवेति । एनं रामम् । येन प्रकारेण कालः पचति तथाऽस्य प्राज्ञस्यापि प्रज्ञा नश्यति । अतो विपत्तिरियमिति भावः ॥ १३ ॥ हि यस्माद् व्यसनानां वर्जने प्रतिरोधे कुशलोऽसि । अतः अदृष्टम् अचिन्तितं सौप्तिकत्वेनादृष्टं वा मृत्युम् । कस्मादापन्नः कथमापन्नोऽसीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अदृष्टं मृत्युमापन्नः कस्मात्त्वं नयशास्त्रवित् । व्यसनानामुपायज्ञः कुशलो ह्यसि वर्जने ॥ १४ ॥
तथा त्वं सम्परिष्वज्य रौद्रयाऽतिनृशंसया । कालरात्र्या ममाच्छिद्य हृतः कमललोचन ॥ १५ ॥
उपशेषे महाबाहो मां विहाय तपस्विनीम् । प्रियामिव समाश्लिष्य पृथिवीं पुरुषर्षभ ॥ १६ ॥

रौद्रया क्रूरया । कालरात्र्या यस्यां रात्रौ समुद्रतीरे निविष्टोऽसि तया रात्र्या । सम्परिष्वज्य । मम मत्तः । आच्छिद्य अपहृत्य । तथा हृतोऽसीति सम्बन्धः । यद्वा मयेतिं पाठः । रौद्रया अतिनृशंसया । अत्यन्तनिर्दययया कालरात्र्या कर्त्र्या । मया करणभूतया । संपरिष्वज्य आच्छिद्य बलात्कृत्य । तथा हृत इति । कालरात्रिर्नाम सर्वभूतापहारिणी काचन शक्तिः । यद्वा मया कालरात्र्येति व्यस्तरूपकम् । सम्परिष्वज्य त्वमाच्छिद्य बलाद्धृतोऽसीति, घोरवैधव्यलक्षणयुक्तत्वेन क्रूराया मे परिष्वङ्ग एव तेऽन्तहेतुरासीदित्यर्थः । शिरश्छेदादेरश्लीलत्वेन तथेत्युक्तम् । कमललोचनेति हेतुगर्भम् । कमललोचनत्वात् त्वं कालरात्र्या हृतोऽसि । परिकरानुप्राणितरूपकालङ्कारः ॥१५॥ उपशेष इति । तपस्विनीं शोचनीयाम् । प्रियां मत्तः प्रियाम् ।

तेषामपि प्रज्ञा नष्टेति पक्षान्तरमवलम्बते-अथवेति । भूतानां प्रभवः कालो यथा येन कारणेन एनं त्वां पचति मारयति तेन कारणेन प्राज्ञस्यापि सतः भविष्यदर्थज्ञानवतोऽपि सत्पुरुषस्य त्वद्विषये प्रज्ञा नश्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ अदृष्टमिति । व्यसनानां वर्जने प्रतिरोधे कुशलोऽसि अथवाप्येतादृशोपायज्ञः । अदृष्टमचिन्तितं मृत्युं कस्मादापन्नः कथं प्राप्नोषीति योजना ॥ १४ ॥ कमललोचन ! मया हेतुना, रौद्रया नृशंसया कालरात्र्या सम्परिष्वज्य आच्छिद्य

-पक्षान्तरमाश्रित्य प्रवृत्तः । प्राज्ञस्यापि सतः दैवज्ञसङ्घस्य तव विषये प्रज्ञा नश्यति नष्टा, अतस्तद्वचनानृतीभवनमुचितम् । तन्नाशे निमित्तमाह पचतीति । एनं दैवज्ञं भूतानां प्रभवः कालः प्रभवोऽस्यास्तीत्यच् प्रभवत्यस्मिन्निति वा उत्पत्तिकालः । तथा यथावचनमनृतं भवेत्तथा पचति परिपाकं नयति, तस्यातिसूक्ष्मत्वादिति भावः । पूर्वं दैवज्ञैरिति बहुवचनम् अत्र प्राज्ञस्येत्येकवचनं च वक्तारो बहुलाः, प्रज्ञा तु त्वदेकोच्छ्रायविषयेति सम्भवतः ॥ १३

स०-प्रियामिव मदपेक्षया पृथिवीं नारीं तद्रूपां रमणीम्, आलिङ्ग्येति शेषः । यद्वा प्रियां तपस्विनीं नारीं भार्यां स्वामिव पृथिवीं पितृपितामहादिपालितामपि विहाय इह रक्षोरक्षितक्षितौ शेष इत्यर्थः ॥ १६

पुरुषर्षभेत्यनेन दक्षिणस्य शठत्वमनुचितमिति द्योत्यते ॥ १६॥ अर्चितमिति । मया सह । तव त्वया । यदर्चितं तत्ते धनुः इदम् एतादृशंजातमित्यर्थः ॥ १७॥ पित्रेति । सर्वैः पितृभिः सार्धं स्थितेन दशरथेन समागत इति संबन्धः ॥१८॥ दिवीति । महत्कर्मकृतां महाकर्मकृताम् । आत्वाभाव आर्षः । प्रियं कर्मफलत्वेन काङ्क्षणीयं पुण्यम् । आत्मनो राजर्षिवंशम् इक्ष्वाकुप्रमुखम्, दिवि नक्षत्रभूतः विमानस्थः सन् समवेक्षसे पश्यसि ॥ १९ ॥ किमिति ।

अर्चितं सततं यत्तत् गन्धमाल्यैर्मया तव । इदं ते मत्प्रियं वीर धनुः काञ्चनभूषणम् ॥ १७ ॥
पित्रा दशरथेन त्वं श्वशुरेण ममानघ । सर्वैश्च पितृभिः सार्धं नूनं स्वर्गे समागतः ॥ १८ ॥
दिवि नक्षत्रभूतस्त्वं महत्कर्मकृतां प्रियम् । पुण्यं राजर्षिवंशं त्वमात्मनः समवेक्षसे ॥ १९ ॥
किं मां न प्रेक्षसे राजन् किं मां न प्रतिभाषसे । बालां बाल्येन सम्प्राप्तां भार्यां मां सहचारिणीम् ॥ २० ॥
संश्रुतं गृह्णता पाणिं चरिष्यामीति यत्त्वया । स्मर तन्मम काकुत्स्थ नय मामपि दुःखिताम् ॥ २१ ॥

बालां बाल्येन संप्राप्ताम् बाल्य एव त्वयोढामित्यर्थः । भार्यां सदा भर्तुं योग्याम् । माम् एतादृशावस्थामापन्नां सहचारिणीं मां किं न प्रेक्षसे किं न प्रतिभाषस इति सम्बन्धः ॥ २० ॥ संश्रुतमिति । मम पाणिं गृह्णता त्वया चरिष्यामि सहचरिष्यामीति यत् संश्रुतं प्रतिज्ञातम् तत् स्मर । स्मृत्वा

बलात्कृत्य त्वं तथा हत इति योजना । कालरात्रिः सर्वभूतापहारिणी काचन शक्तिः ॥ १५ ॥ १६ ॥ मया सह तव त्वया अर्चितं धनुरिदमेतादृशं जातमित्यर्थः ॥ १७ ॥ सर्वैः पितृभिस्सार्धं स्थितेन दशरथेन समागत इति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ महत्कर्मकृतां महान्तश्च ते कर्मकृतश्च तेषां प्रियं कर्मफलत्वेन काङ्क्षणीयम् आत्मनः पुण्यं राजर्षिवंशं दिवि नक्षत्रभूतस्त्वं समुपेक्षस इति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ २० ॥ त्वया सह चरिष्यामीति मम पाणिं गृह्णता भवता यत्संश्रुतं

स०–सर्वैः पितृभिः पितामहादिभिस्सार्धं स्थितेन, त्वदपेक्षया पूर्वं गतत्वात् । पित्रा श्वशुरेण दशरथेन स्वर्गे समागतः मिलितः । "पितामहाद्याश्च पितरो नाम कीर्तिताः" इत्यैतरेयभाष्योक्तेः पितामहादीनां पितृशब्दवाच्यता सम्भवति । अनघेत्यनेन पुण्यलभ्यस्वर्गगतियोग्यतां सूचयति ॥ १८ ॥ **दिवि नक्षत्रभूतस्त्वं** महत्कर्मकृतं महतां कर्म महत्कर्म तत्कृतं महात्मनां पुण्यकर्मफलत्वेन प्राप्यं राजर्षिवंशम् इक्ष्वाकुवंशम् किमुपेक्षसे । बहुकर्म कृत्वाऽस्माकमिक्ष्वाकुवंशसम्भवः स्यादिति कांक्षितं वंशं किमुपेक्षसे, उपेक्ष्य गत इति यावत् । दिवि नक्षत्रभूतं प्रकाशमानमिति यावत् । महत्कर्मकृतं पुण्यं राजर्षिवंशं पित्रादिकं यथा राम ईक्षसे पश्यसि तत्र गतः । तथा पुण्यम् आत्मनो मम राजर्षिवंशं जनकवंशम् किमुपेक्षसे मदनयनेनेति वा ॥ १९ ॥

मामपि त्वत्समीपं नय ॥ २१ ॥ कस्मादिति । त्यक्त्वा त्वां विहाय दुःखितां मामपि प्रेयसीमपि माम्। अपहाय अस्माल्लोकात् अमुं लोकं परलोकम्। कस्माद्धेतोः गतोऽसि ॥ २२ ॥ कल्याणैरिति । यदित्यर्थे यत्तदित्यपि प्रयुज्यते । कल्याणैः मङ्गलैः । शुभैश्चन्दनादिभिर्वा सुवर्णाभरणैर्वा । उचितम् अभ्यस्तं यत्तच्छरीरं मयैव परिष्वक्तं नान्यया । एतदद्य क्रव्यादैः श्येनादिभिः विपरिकृष्यते । अत्र मयैवेत्यनेन रामस्य दारान्तरं नास्तीति गम्यते ॥ २३ ॥ अग्निष्टोमेति । वनवासनिवृत्त्यनन्तरं त्वम् आप्तदक्षिणैः पर्याप्तदक्षिणैः अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैः । इष्टवान् कृतदेवपूजनो भूत्वा । अग्नि

कस्मान्मामपहाय त्वं गतो गतिमतां वर । अस्माल्लोकादमुं लोकं त्यक्त्वा मामपि दुःखिताम् ॥ २२ ॥
कल्याणैरुचितं यत्तत् परिष्वक्तं मयैव तु । क्रव्यादैस्तच्छरीरं ते नूनं विपरिकृष्यते ॥ २३ ॥
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः । अग्निहोत्रेण संस्कारं केन त्वं तु न लप्स्यसे ॥ २४ ॥
प्रव्रज्यामुपपन्नानां त्रयाणामेकमागतम् । परिप्रक्ष्यति कौसल्या लक्ष्मणं शोकलालसा ॥ २५ ॥
स तस्याः परिपृच्छन्त्या वधं मित्रबलस्य ते । तव चाख्यास्यते नूनं निशायां राक्षसैर्वधम् ॥ २६ ॥

होत्रेण यज्ञीयवह्निना संस्कारं केन हेतुना न लप्स्यसे ? अत्र वनवासात्पूर्वमग्न्याधानाद्यभावात्तन्निवृत्त्यनन्तरमाधानाग्निष्टोमादिकमनुष्ठाय पश्चात् क्रमप्राप्तायुरवसाने यज्ञीयाग्निभिः संस्कारं प्राप्तुं योग्यस्त्वं कथमेवं मध्ये मरणं प्राप्तोऽसीति भावः । अनेन वनवासात्पूर्वं रामेण यज्ञादिकं नानुष्ठितमिति सूच्यते । अयमर्थोऽयोध्याकाण्डे सम्यक्प्रतिपादितः ॥ २४ ॥ प्रव्रज्यामिति । प्रव्रज्यां प्रवासम् । "व्रजयजोर्भावे क्यप्" इति क्यप् । उपपन्नानां प्राप्तानाम् । त्रयाणां रामादीनां मध्ये एकं लक्ष्मणमागतम् । शोकलालसा शोकमन्दा कौसल्या परिप्रक्ष्यति ॥२५॥ स इति । सः लक्ष्मणः ।

तत् स्मर । हे काकुत्स्थ ! दुःखितां मामपि नयेति सम्बन्धः ॥ २१ ॥ २२ ॥ कल्याणैरिति । यत्त्वदीयं कल्याणैर्मङ्गलैरुचितं यत् तच्छरीरं मयैव परिष्वक्तं तदेवाद्य क्रव्यादैर्विपरिकृष्यत इति सम्बन्धः ॥ २३ ॥ अग्निहोत्रेण वैतानाग्निना ॥ २४ ॥ प्रव्रज्यां प्रवासम् ॥ २५ ॥ मित्रबलस्य वानरबलस्य ॥ २६ ॥

स०-त्वामपहाय अगतिमताम् अगतिरिति मतां गतिरहितेति सम्मतां मां रमारूपिणीं माम् । दुःखितां तद्वद्द्रियमानां मां कस्मात्त्यक्त्वा गत इत्यन्वयः । दुःखातिशयाद्वा पुनरुक्तिः । "परिहासे प्रलापे च वागनर्थापि दृश्यते ।" अनर्था निरर्था । चरितार्थत्वेनानधिकार्थेति दीपिकाव्याख्यानात् ॥ २२ ॥

परिपृच्छन्त्यास्तस्याः ते मित्रबलस्य वधं तव वधं चाख्यास्यते ॥२६॥ सेति । सुप्तं हतं सुप्तत्वदशायां हतमित्यर्थः । अवदीर्णेन भिन्नेन हृदयेनोपलक्षिता सा न भविष्यति न जीविष्यति ॥ २७ ॥ ममेति । अनार्यायाः दुःशीलायाः मम हेतोः मन्निमित्तम् । अनर्हः एतादृशसौतिकवधानर्हः । सागरमुत्तीर्य गोष्पदे हतः, खरतरखरादीन् हत्वा क्षुद्रेण प्रहस्तेन हत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ रामानु०—अनर्हः एतादृशवधानर्हः । गोष्पदे हतः । अतिबलपराक्रमखरदूषणादिचतुर्दशसहस्र राक्षसापेक्षया हन्तुः प्रहस्तस्य गोष्पदत्वोक्तिः ॥ २८ ॥ स्वकुलपांसनी स्वकुलदूषणी । अहं मोहात् अज्ञानात् दाशरथेनोढाऽस्मि । अतो रामस्य भार्यैव मृत्यु

सा त्वां सुप्तं हतं श्रुत्वा मां च रक्षोगृहं गताम् । हृदयेनावदीर्णेन न भविष्यति राघव ॥ २७ ॥ मम हेतोरनार्याया ह्यनर्हः पार्थिवात्मजः । रामः सागरमुत्तीर्य सत्त्ववान् गोष्पदे हतः॥२८॥ अहं दाशरथेनोढा मोहात् स्वकुलपांसनी। आर्यपुत्रस्य रामस्य भार्या मृत्युरजायत ॥२९॥ नूनमन्यां मया जातिं वारितं दानमुत्तमम् । याऽहमद्येह शोचामि भार्या सर्वातिथेरपि ॥३०॥ साधु पातय मां क्षिप्रं रामस्योपरि रावण । समानय पतिं पत्न्या कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ३१ ॥ शिरसा मे शिरश्चास्य कायं कायेन योजय । रावणानुगमिष्यामि गतिं भर्तुर्महात्मनः * ॥ ३२ ॥

रजायत ॥ २९ ॥ नूनमिति । मया अन्यां जातिं प्राप्य । यद्वा अन्यां जातिम् अन्यस्मिन् जन्मनि । उत्तमं दानं वारितम्, कन्यादानं वारितमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह येति । सर्वे अतिथयो यस्य तस्य सर्वातिथेः । सर्वरक्षितुरित्यर्थः । सर्वातिथिपूजकस्येति वाऽर्थः । भार्यापि याऽहम् इह जन्मनि अद्य भोगकाल एव शोचामि ॥ ३० ॥ साध्विति । समानय योजय । उत्तमं कल्याणं पतिसंयोगरूपम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

न भविष्यति न जीविष्यति ॥ २७ ॥ अनर्हः । एवंविधवधानर्हः । सागरमुत्तीर्य गोष्पदे हतः, दुर्धरान् खरादीन् हत्वा दुर्बलेन प्रहस्तेन हत इत्यर्थः ॥२८॥ स्वकुलपांसनी अहं दाशरथेन रामेण यस्मादूढा आर्यपुत्रस्य रामस्य भार्या भार्यैव मृत्युरजायतेति सम्बन्धः ॥२९॥ अन्यां जातिम् अन्यस्मिन्नपि जन्मनीत्यर्थः । उत्तमं दानमित्यनेन कन्यादानं विवक्षितम् । सर्वातिथेः सर्वे अतिथयो यस्य तस्य सर्वातिथिपूजकस्य भार्याऽहं शोचामीति सम्बन्धः॥३०॥ समानय योजय ॥३१–३३॥

---

* मुहूर्तमपि नेच्छामि जीवितुं पापजीविता । श्रुतं मया वेदविदां ब्राह्मणानां पितुर्गृहे ॥ यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः । क्षमा यस्मिन् दमस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता ॥ अहिंसा चैव भूतानां तमृते का गतिर्मम ॥ इत्यधिकः पाठः केषुचित्पुस्तकेषु दृश्यते ॥

शिरः धनुश्च । तत्र पुरोदेशे ॥ ३३ ॥ एवमिति । लालप्यमानायां प्रलपन्त्याम् । भर्तारं रावणम् । अनीकस्थः द्वाररक्षी । ननु लौकिकीषु काचिदिव सीता भर्तृशिरस्साक्षात्कारेऽपि चिरं रुदित्वा विलप्य कथं जीवितं धारयति स्म ? उच्यते-अनयोर्दिव्यदम्पत्योः परस्परसत्तैव जीवितधारणे निमित्तम्, नतु ज्ञानाज्ञाने । अतो भर्तुर्जीवितवैकल्याभावात्सा जीवति स्म ॥ ३४ ॥ विजयस्वेति । अनुप्रातम्, द्वारीति शेषः ॥ ३५ ॥ वयमिति ।

इति सा दुःखसन्तप्ता विललापायतेक्षणा । भर्तुः शिरो धनुस्तत्र समीक्ष्य च पुनः पुनः ॥ ३३ ॥ एवं लालप्यमानायां सीतायां तत्र राक्षसः । अभिचक्राम भर्त्तारमनीकस्थः कृताञ्जलिः ॥ ३४ ॥ विजयस्वार्यपुत्रेति सोऽभिवाद्य प्रसाद्य च । न्यवेदयदनुप्राप्तं प्रहस्तं वाहिनीपतिम् ॥ ३५ ॥ अमात्यैः सहितैः सर्वैः प्रहस्तः समुपस्थितः । तेन दर्शनकामेन वयं प्रस्थापिताः प्रभो ॥३६॥ नूनमस्ति महाराज राजभावात् क्षमान्वितम् । किंचिदात्ययिकं कार्यं तेषां त्वं दर्शनं कुरु ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वा दशग्रीवो राक्षसप्रतिवेदितम् । अशोकवनिकां त्यक्त्वा मन्त्रिणां दर्शनं ययौ ॥ ३८ ॥ स तु सर्वं समर्थ्यैव मन्त्रिभिः कृत्यमात्मनः । सभां प्रविश्य विदधे विदित्वा रामविक्रमम् ॥३९॥

भयेन बहुवचनम्, बहूनामन्तःपुरे समागमासम्भवात् ॥ ३६ ॥ प्रहस्तेन प्रेषितोऽपि कथमनवसरे समागतोऽसीत्याशङ्क्याह-नूनमिति । राजभावात् राजत्वाद्धेतोः । क्षमान्वितम्, तदानीमेव कर्तव्यत्वेऽपि तव राजभावात् क्षमया त्वदाज्ञाप्रतीक्षणेनान्वितम् । आत्ययिकम् आतिपातिकम् । किंचित् कार्यमस्ति नूनम् । तत्तस्मात्तेषां प्रहस्तादीनां दर्शनं कुर्वित्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ स रावणः । रामविक्रमं विदित्वा सभां प्रविश्य आत्मनः सर्वं कृत्यं मन्त्रिभिः सह समर्थ्य निश्चित्य विदधे, प्रकृतकार्यमिति शेषः ॥ ३९ ॥

एवमिति । भर्तारं रावणम् । अनीकस्थः द्वाररक्षी राक्षसः॥३४॥ आर्यपुत्रशब्दो यद्यपि स्त्रीभिर्भर्तरि प्रयोज्यते प्रायेण, तथापि पूज्यमात्रे सामान्यतः प्रयोगोऽपि बोध्यः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ प्रहस्तेन प्रेषितोऽपि कथमनवसरे समागतोऽसीत्याशङ्क्याह-नूनमिति । हे महाराज ! राजभावात् क्षमान्वितं तदानीमेव कर्तव्यत्वेऽपि तव राजभावात् राजत्वाद्धेतोः क्षमया त्वदाज्ञाप्रतीक्षणेनान्वितम्, आत्ययिकं प्रयाससाध्यं किञ्चित्कार्यमस्ति नूनम्, तस्मात्तेषां प्रहस्तादीनां दर्शनं कुर्विति योजना ॥३७॥ मन्त्रिणां दर्शनम्, उद्दिश्येति शेषः ॥ ३८ ॥ समर्थ्य निश्चित्य ॥ ३९ ॥ ४० ॥

निर्याणं निर्गमनम् ॥ ४० ॥ समर्थयैत्युक्तं विवृणोति–राक्षसेन्द्र इति । रामकार्यविनिश्चयं रामविषये स्वकृत्यानिश्चयम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ स्फुटकोणाहतेन उल्बणवादनदण्डाहतिजनितेन । कार्ये कारणोपचारः । वक्तव्यं च न कारणमिति । युद्धार्थं निर्यातेति पुरे प्रवदन्ति चेद्बलाध्यक्षाः तदानीं देव्याः सन्निधौ

अन्तर्धानं तु तच्छीर्षं तच्च कार्मुकमुत्तमम् । जगाम रावणस्यैव निर्याणसमनन्तरम् ॥ ४० ॥ राक्षसेन्द्रस्तु तैः सार्धं मन्त्रिभिर्भीमविक्रमैः । समर्थयामास तदा रामकार्यविनिश्चयम् ॥ ४१ ॥ अविदूरस्थितान् सर्वान् बलाध्यक्षान् हितैषिणः । अब्रवीत् कालसदृशो रावणो राक्षसाधिपः ॥ ४२ ॥ शीघ्रं भेरीनिनादेन स्फुटकोणाहतेन मे । समानयध्वं सैन्यानि वक्तव्यं च न कारणम् ॥ ४३ ॥ ततस्तथेति प्रतिगृह्य तद्वचो बलाधिपास्ते महदात्मनो बलम् । समानयंश्चैव समागमं च ते न्यवेदयन् भर्तरि युद्धकांक्षिणि ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

कथितं स्वकीयं रामसैन्यवधवृत्तान्तवाक्यमसत्यमिति तस्याः विदितं स्यादिति भावः ॥ ४३ ॥ आत्मनः आत्मनाम् । भर्तरि विषये ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

राक्षसेन्द्र इति । रामकार्यविनिश्चयं रामविषयस्वकर्तव्यनिश्चयमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ शीघ्रमिति । स्फुटकोणाहतेन उल्बणवादनदण्डहतेन । न च वक्तव्यं कारणं देव्याः पुरतः स्वोक्तं रामहननविषयवाक्यमसत्यमिति सीता ज्ञास्यतीति शङ्कया वक्तव्यं च न कारणमित्युक्तम् । "सा सीता तच्छिरो दृष्ट्वा तच्च कार्मुकमुत्तमम् " इत्यारभ्य "इति सा दुःखसन्तप्ता विललापायतेक्षणा " इत्यन्तानां सीताप्रलापवाक्यानां वास्तवार्थेऽयमाशयः–सीताऽपि रामशिरआदिकं माया कल्पितमिति ज्ञात्वाऽपि तत्सत्यमिति मत्वेव मिथ्याप्रलापादिना राक्षसान् वञ्चयितुं बहुविधं प्रलपति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

अथ सरमा सीतां समाश्वासयति त्रयस्त्रिंशे—सीतामिति। मोहितां रामविषयविपरीतज्ञानवतीम्। सरमा विभीषणभार्या। प्रणयिनीं स्नेहवतीम्। ॥ १ ॥ २ ॥ ननु राक्षस्यास्तस्याः कथं सख्यमाश्वासनं वेत्यत्राह—सा हीति। हि यस्माद्रावणादिष्टा रक्षन्ती सा आत्मना रक्ष्यमाणया मित्रं सखी कृता अत इत्यर्थः। रक्षन्ती तत्रतत्रावसरे सीताया योगक्षेमविधानं कुर्वतीत्यर्थः। रावणादिष्टा योगक्षेमे रावणेनादिष्टा। सानुक्रोशा सदया। अनेन सख्य

सीतां तु मोहितां दृष्ट्वा सरमा नाम राक्षसी। आससादाथ वैदेहीं प्रियां प्रणयिनीं सखीम् ॥ १ ॥ मोहितां राक्षसेन्द्रेण सीतां परमदुःखिताम्। आश्वासयामास तदा सरमा मृदुभाषिणी ॥ २ ॥ सा हि तत्र कृता मित्रं सीतया रक्ष्यमाणया। रक्षन्ती रावणादिष्टा सानुक्रोशा दृढव्रता ॥ ३ ॥ सा ददर्श ततः सीतां सरमा नष्टचेतनाम्। उपावृत्योत्थितां ध्वस्तां वडवामिव पांसुलाम् ॥ ४ ॥ तां समाश्वासयामास सखीस्नेहेन सुव्रता ॥ ५ ॥

करणे हेतुरुक्तः। दृढव्रता दृढप्रतिज्ञा। अनेन सख्यस्याप्रच्युतिर्दर्शिता ॥ ३ ॥ रामानु०—सा हीति। विभीषणभार्यायाः सरमायाः रक्षन्ती रावणादिष्टेति सीतारक्षणे रावणनियोगः प्रतीयते। उपरि "सखीस्नेहेन तद्भीरु मया सर्वं प्रतिश्रुतम्। लीनया गहने शून्ये भयमुत्सृज्य रावणात् ॥" इति रावणभयाद् गूढावस्थानेन रावणोक्तवाक्यश्रवणं च प्रतीयते। विभीषणभार्याया रावणेन नियोगोऽनुचित इव प्रतिभाति। रावणनियुक्तत्वे तद्भयाद्गूढावस्थानमनुपपन्नमिति प्रतीयते। अत्र परिहारो विद्वद्भिश्चिन्तनीयः ॥ ३ ॥ आसादनानन्तरं तदवस्थादर्शनमाह—सेति। नष्टचेतनां विपरीतज्ञानवतीम्। उपावृत्य लुठित्वा। ध्वस्तां धूल्युपहताम्। वडवाम् अश्वस्त्रियम्। पांसुलां पांसुमतीम् ॥ ४ ॥ तामिति। पूर्वं करस्पर्शादिना समाश्वासनमुक्तम्। इदानीं रावणवृत्तान्तप्रदर्शनेनेति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

सीतामिति। सरमा विभीषणभार्या। विभीषणपत्नीयं सरमा सीतायां भक्तिमती। सा हि रावणेन ज्ञातसात्त्विकभावा अतिभर्त्सनेन नाशमाशङ्क्य सीताश्वासनार्थं सन्दिष्टेति बोध्यम्। प्रणयिनी स्नेहवती ॥ १ ॥ २ ॥ ननु विभीषणभार्यायाः सरमायाः कथं सख्यम् आश्वासनं वा? तत्राह—सा हीति। हि यस्माद्रावणादिष्टा सीतां रक्षन्ती सा आत्मना रक्ष्यमाणया सीतया मित्रं सखी कृता। "ज्येष्ठा कन्याऽनला नाम विभीषणसुता कपे। तया ममेदमाख्यातं मात्रा प्रहितया स्वयम्" इति सुन्दरकाण्डे सीतयोक्तत्वात् अत्रापि सानुक्रोशेत्युक्तत्वाच्च विभीषणभार्यायास्सरमायास्सीतायास्सखित्वं तत्समाश्वासनञ्च युक्तमिति भावः। तत्र अशोकवनिकायाम्। सानुक्रोशा दुःखितेषु सदया। दृढव्रता प्राणैरपि मयेयं रक्षणीयेति दृढप्रतिज्ञा ॥ ३ ॥ उपावृत्य लुठित्वा। ध्वस्तां पीडिताम्। अध्वश्रमेण

समाश्वसिहीत्यादि । स्वयं साक्षात् प्रत्युक्तं प्रलापरूपम्, सखीस्नेहेन सखीविषयस्नेहेन प्रतिश्रुतम् । प्रतिरुपसर्गमात्रम् ॥ ६ ॥ तदानीमसन्निहितया त्वया कथं श्रुतमित्यत्राह–लीनयेति । लीनया छन्नया । गगने कुत्रचित्तरुरन्ध्रे । गहन इति पाठे आवृत इत्यर्थः । शून्ये निर्जने । कथं घोराद्रावणाद्भयं त्यक्तम् ? तत्राह–तवेति । तव हेतोः त्वन्निमित्तम् । मे जीवितमपि न प्रियम् । तत्र हेतुर्विशालाक्षीति । तव नयनसौन्दर्यं पश्यन्त्या मे कथं त्वत्पीडा सोढव्येति भावः । ननु विभीषणभार्या कथं सीतारक्षणे रावणेन नियोगार्हा, नियोगे वा कथं तस्याः रावणभयाद्गूढावस्थानम् ? उच्यते–विभीषणा

समाश्वसिहि वैदेहि मा भूत्ते मनसो व्यथा । उक्ता यद्रावणेन त्वं प्रत्युक्तं च स्वयं त्वया । सखीस्नेहेन तद्भीरु मया सर्वं प्रतिश्रुतम् ॥ ६ ॥ लीनया गगने शून्ये भयमुत्सृज्य रावणात् । तव हेतोर्विशालाक्षि न हि मे जीवितं प्रियम् ॥ ७ ॥ स सम्भ्रान्तश्च निष्क्रान्तो यत्कृते राक्षसाधिपः । तच्च मे विदितं सर्वमभिनिष्क्रम्य मैथिलि ॥ ८ ॥ न शक्यं सौप्तिकं कर्तुं रामस्य विदितात्मनः । वधश्च पुरुषव्याघ्रे तस्मिन्नैवोपपद्यते ॥ ९ ॥

वस्थानकाले सीतायोगक्षेमपरामर्शायान्तरङ्गभूता सरमा नियुक्ता । तन्निर्गमनादिदानीमन्तरङ्गवार्ताश्रवणे भीताऽऽसीदिति न विरोधः । नियोगश्च दासीमुखेन । अदर्शनं च स्नुषात्वादिति च बोध्यम् । अन्येयं सरमेत्येके ॥ ७ ॥ मे मया । यत्कृते यन्निमित्तम् । अभिनिष्क्रम्य बहिर्निर्गम्य ॥ ८ ॥ मा भूदस्मदवगमः उपपत्तिश्च तत्र नास्तीत्याह–न शक्यमिति । सौप्तिकं सुप्तौ मारणम् । न केवलमशक्यत्वम्, रामस्य पुरुषधौरेयतया वधयोग्यतापि

शोकेन च ॥४॥५॥ स्वयं रावणः त्वया प्रत्युक्त इति सम्बन्धः । सखीस्नेहेन हेतौ तृतीया ॥ ६ ॥ लीनयेति रावणाद्भयमुत्सृज्य गहने आवृतप्रदेशे शून्ये निर्जने लीनया तत् रावणेनोक्तं श्रुतमिति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ सः रावणः यत्कृते निष्क्रान्तः तच्च तदपि विदितमिति सम्बन्धः ॥ ८ ॥ सौप्तिकं कर्म सुप्तमारणम् । वधः जाग्रदवस्थायां हननम् ॥ ९ ॥

स०–अत्यनावश्यकत्वादनन्तरं वदिष्यामीत्यादौ धववार्ताजीवातुं सीताया वदिष्यन्ती ततोऽप्यादौ मोहमपहन्तीत्याह–**न शक्य**मिति । सौप्तिकं स्वापसमयव्यापारः । तत्र निमित्तमाह–विजितेति । विजितात्मनः जितमनस्कस्य । विदितात्मन इति पाठे–विदितः अयं फलिष्यतीति ज्ञातः आत्मा यत्नो येन स तथेत्यर्थः । पुरुषव्याघ्रे जाग्रति सति वधश्च स्वप्नो वा जाग्रत्कालिको वा नोपपद्यते ॥ ९ ॥

नास्तीत्याह वधश्चेति ॥ ९ ॥ एवं वानरवधोऽप्यनुपपन्न इत्याह—न त्विति । स्वबलाद्रामबलाच्च न वानरा हन्तुं शक्या इत्यर्थः ॥ १० ॥ न केवलं बला दिना, सौभाग्यलक्षणादिभिरप्यतदर्हो राम इत्याह श्लोकत्रयेण—दीर्घेत्यादिना । श्रीमान् कान्तिमान् । प्रतापवान् तेजिष्ठः । संहननोपेतः शोभनावयव संस्थानः । लक्ष्मणेन सह रक्षितेत्यन्वयः । श्रीमान् विजयश्रीमान् ॥ ११-१३ ॥ कथं तर्हि शिरःप्रभृतिप्रापणम् ? तत्राह—अयुक्तेति । अयुक्तबुद्धि

न त्वेव वानरा हन्तुं शक्याः पादपयोधिनः । सुरा देवर्षभेणेव रामेण हि सुरक्षिताः ॥ १० ॥ दीर्घवृत्तभुजः श्रीमान् महोरस्कः प्रतापवान् । धन्वी संहननोपेतो धर्मात्मा भुवि विश्रुतः ॥ ११ ॥ विक्रान्तो रक्षिता नित्यमात्मनश्च परस्य च । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा कुलीनो नयशास्त्रवित् ॥ १२ ॥ हन्ता परबलौघानामचिन्त्यबलपौरुषः । न हतो राघवः श्रीमान् सीते शत्रुनिबर्हणः ॥ १३ ॥ अयुक्तबुद्धिकृत्येन सर्वभूतविरोधिना । इयं प्रयुक्ता रौद्रेण माया मायाविदा त्वयि ॥१४॥ शोकस्ते विगतः सर्वः कल्याणं त्वामुपस्थितम् । ध्रुवं त्वां भजते लक्ष्मीः प्रियं प्रीतिकरं शृणु ॥ १५ ॥ उत्तीर्य सागरं रामः सह वानरसेनया । सन्निविष्टः समुद्रस्य तीरमासाद्य दक्षिणम् ॥ १६ ॥

कृत्येन अनर्हबुद्धिव्यापारेण । मायाशिरोदर्शनबुद्धेस्तत्कृत्यस्य चात्मलाघवहेतुत्वादिति भावः ॥ १४ ॥ भजते, भविष्यत्सामीप्ये लट्प्रयोगः । प्रियं प्रियवचनम् ॥ १५ ॥ सन्निविष्टः स्थितः ॥ १६ ॥

सर्ववानरहननमप्यशक्यमित्याह—न त्वेवेति ॥ १० ॥ आजानुबाहुत्वादिभाग्यलक्षणे धार्मिकत्वे पौरुषे नयज्ञतायां चेत्येतेषु विचारितेषु तस्य वध्यत्वमिह नास्ती त्याह—दीर्घवृत्तभुज इत्यादिश्लोकत्रयेण ॥ ११-१३ ॥ कथं तर्हि तदीयधनुश्शिरसोरानयनम् ? तत्राह—अयुक्तेति । अयुक्तबुद्धिकृत्येन अनर्हबुद्धिव्यापारेण ॥ १४ ॥ तव भाग्यलक्षणे विचार्यमाणे तव शोकोऽनर्ह इत्याशयेनाह—शोक इति । प्रियं प्रियवचनम् । भजते भजिष्यति ॥ १५ ॥ १६ ॥

स०—**देवर्षभेण** नारायणेन सुरा इव वानराः रामेण हि यतः सुरक्षिताः अतो न हन्तुं शक्या इत्यन्वयः ॥ १० ॥ **प्रियं** प्रियवचनम् । ते त्वां भजते, सर्वेऽपि प्रियवक्तारो भविष्यन्तीति भावः । ते तव विषये । प्रियं मम वचनं शृणु । त्वां ध्रुवं भजते, धव इति शेषः । लक्ष्मीश्च भजते । हे भवति ! ते प्रियवचनमिति नागोजिभट्टव्याख्यानं मूलकोशेषु पञ्चषेषु भवतिपाठादर्शनात् । "श्रुवः शृ च" इति श्रादेशे शृणुशब्दो लघ्वादिरिति भवतीकारगौरवानापादक इति चासमञ्जसम् ॥ १५ ॥

सागरान्तस्थैः सागरतीरस्थैः ॥१७॥ तीर्णः तीर्णवान् । प्रवृत्तिर्वार्ता ॥१८॥ एष मन्त्रयत इति सान्निध्यद्योतनाय॥१९॥ सीतया सह शुश्रावेत्यन्वयः सर्वोद्योगेन सर्वप्रयत्नेन, जनितमिति शेषः । शब्दं सिंहनादम् ॥ २० ॥ दण्डनिर्घातवादिन्याः दण्डाहत्या शब्दायमानायाः ॥ २१ ॥ भेरिका, ताडचत इति शेषः । तोयदनिस्वनं तोयदनिस्वनतुल्यम् ॥ २२ ॥ कल्प्यन्ते आकल्प्यन्ते, अलंक्रियन्त इत्यर्थः । युज्यन्ते रथवाजिनः रथेषु वाजिनो

दृष्टो मे परिपूर्णार्थः काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः । स हितैः सागरान्तस्थैर्बलैस्तिष्ठति रक्षितः ॥ १७ ॥ अनेन प्रेषिता ये च राक्षसा लघुविक्रमाः । राघवस्तीर्ण इत्येव प्रवृत्तिस्तैरिहाहृता ॥१८॥ स तां श्रुत्वा विशालाक्षि प्रवृत्तिं राक्षसाधिपः । एष मन्त्रयते सर्वैः सचिवैः सह रावणः ॥ १९ ॥ इति ब्रुवाणा सरमा राक्षसी सीतया सह । सर्वोद्योगेन सैन्यानां शब्दं शुश्राव भैरवम् ॥ २० ॥ दण्डनिर्घातवादिन्याः श्रुत्वा भेर्या महास्वनम् । उवाच सरमा सीतामिदं मधुरभाषिणी ॥२१॥ सन्नाहजननी ह्येषा भैरवा भीरु भेरिका । भेरीनादं च गम्भीरं शृणु तोयदनिस्वनम् ॥२२॥ कल्प्यन्ते मत्तमातङ्गा युज्यन्ते रथवाजिनः । हृष्यन्ते तुरगारूढाः प्रासहस्ताः सहस्रशः ॥ २३ ॥ तत्र तत्र च सन्नद्धाः सम्पतन्ति पदातयः । आपूर्यन्ते राजमार्गाः सैन्यैरद्भुतदर्शनैः । वेगवद्भिर्नदद्भिश्च तोयौघैरिव सागरः ॥ २४ ॥ शस्त्राणां च प्रसन्नानां चर्मणां वर्मणां तथा । रथवाजिगजानां च भूषितानां च रक्षसाम् ॥ २५ ॥

युज्यन्त इत्यर्थः । रथेत्यविभक्तिकनिर्देशो वा । हृष्यन्ते हर्षव्यापारं कुर्वन्ति ॥ २३ ॥ तत्र तत्रेति सार्धश्लोकः । सम्पतन्ति सङ्घीभवन्ति । सैन्यैः सेनासमवेतरथगजतुरगपदातिभिः । अद्भुतदर्शनैः, अलङ्कारविशेषैरिति शेषः । वेगवद्भिर्नदद्भिश्चेति पाठः॥२४॥ शस्त्राणामित्यादिश्लोकद्वयम् । प्रसन्नानां

सागरान्तस्थैः सागरतीरस्थैः ॥१७॥१८॥ तां प्रवृत्तिं राघवस्य सबलोत्तरणवार्ताम् । इतो निर्गत्येति शेषः । मन्त्रयते विचारयति ॥१९॥ शब्दं सिंहनादम्॥२०॥२१॥ सन्नाहो युद्धाय सन्नहनम् ॥ २२-२४ ॥ चर्मणां फलकानाम् । प्रसन्नानां शाणोल्लेखेन निर्मलानाम् । चर्म फलकम् । वर्म कवचम् ॥ २५ ॥

स०-परिपूर्णार्थः अलक्ष्यीकृतरक्षोध्यक्षत्वात् । सहितैः मिलितैः सक्षेमैर्वा तिष्ठति यः स दृष्टः ॥१७॥ यदर्थं रावणः प्रहस्ताहूतो गतः तन्मे विदितमित्युक्तं, तदिदानीमावेदयति-अनेनेति । प्रवृत्तिः वार्ता ॥१८॥

निर्मलानाम् । चमणां फलकानाम् । भूषितानाम् अत एव प्रभां विसृजताम् उत्पादयताम् । उत्थिताम् ऊर्ध्वं प्रसृताम् । रूपं तेजः । नानौषधीवनदाहेन नानावर्णत्वं सिद्धम् । पश्येत्यत्रापि प्रभैव कर्म । यद्वा विसृज तामिति च्छेदः । तां प्रसिद्धाम् प्रभां पश्य । विसृज, शोकमिति शेषः ॥ २६ ॥ २६ ॥ घण्टानां गजघण्टानाम् । रथानां निस्वनं नेमिसङ्घट्टनजम् । हेषम् आणानामिति च्छेदः । आङ्पूर्वात् "अण शब्दे" इत्यस्माद्धातोः पचाद्यच् । आणानां शब्दायमानानाम् । हेषं शब्दम् । स्त्रीलिङ्गाभावः आर्षः । निस्वनमिति वा अनुवर्त्यते । तूर्यध्वनिं यथा तूर्यध्वनिमिव ॥२७॥ सम्भ्रमः सन्नाहः ।

प्रभां विसृजतां पश्य नानावर्णां समुत्थिताम् । वनं निर्दहतो घर्मे यथा रूपं विभावसोः ॥ २६ ॥ घण्टानां शृणु निर्घोषं रथानां शृणु निस्वनम् । हयानां हेषमाणानां शृणु तूर्यध्वनिं यथा ॥ २७ ॥ उद्यतायुधहस्तानां राक्षसेन्द्रानुयायिनाम् । सम्भ्रमो रक्षसामेष तुमुलो रोमहर्षणः ॥ २८ ॥ श्रीस्त्वां भजति शोकघ्नी रक्षसां भयमागतम् ॥ २९ ॥ रामः कमलपत्राक्षोऽदैत्यानामिव वासवः । विनिर्जित्य जितक्रोधस्त्वामचिन्त्यपराक्रमः । रावणं समरे हत्वा भर्ता त्वाऽधिगमिष्यति ॥ ३० ॥

तुमुलः सान्द्रः, दृश्यत इति शेषः ॥ २८ ॥ ध्रुवं त्वां भजते लक्ष्मीरित्युपक्रान्तमुपसंहरति—श्रीरिति । शोकघ्नी श्रीः विजयलक्ष्मीः भजति । भविष्यत्सामीप्ये लट्प्रयोगः ॥ २९ ॥ राम इत्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः । कमलपत्राक्षः "श्रीर्न त्यजति रक्ताक्षम्" इति सामुद्रिकोक्तरीत्याऽवश्यं श्रीरुपतिष्ठति । तत्रापि श्रेष्ठे तत्रापि चक्षुषी इति नयनसौभाग्यलक्षणमव्यभिचारीति भावः । न केवलं सौभाग्यलक्षणेन श्रीः, प्रभावादपीत्याह अदैत्यानामिति । अदैत्यानां देवानां मध्ये वासव इव स्थितः । सर्वश्रेष्ठ इत्यर्थः । अचिन्त्यपराक्रमः एकेन शरेण मरुकान्तारवासिसकलदस्युवारणादप्रमेयपराक्रमः । तर्हि तादृशः किमिदानीं विलम्बत इत्यत्राह—जितक्रोध इति । रावणस्याभिमुखमनागमनात् क्रोधावकाशमलभमानस्तिष्ठतीति भावः । दैत्यानामिति द्वितीयार्थे षष्ठी वा । दैत्यान् वासव इव रावणं समरे हत्वा विनिर्जित्य शत्रुगृहादपनीय त्वामभिगमिष्यतीति योजना ॥ ३० ॥

प्रभां विसृजताम् उत्पादयताम् । पश्येत्यत्रापि प्रभैव कर्म ॥ २६–२९ ॥ राम इत्यादिसार्धश्लोक एकं वाक्यम् । वासवो यथा दैत्यानां निकटस्थां स्वीयलक्ष्मीमाहृतवान् एवं रामः रावणं समरे हत्वा विनिर्जित्य शत्रुगृहादपनीय त्वा त्वामधिगमिष्यतीति योजना ॥ ३० ॥

रामानु०—दैत्यानामित्यत्रापि समरशब्दो योजनीयः ॥३०॥ विष्णुना उपेन्द्रेण॥३१॥एवं शंसन्त्यास्ते किं फलम् ? तत्राह—आगतस्येति। चिरप्रवासादागतस्य दयिता दर्शने कोऽपि विकासो भवेत्स मया द्रष्टव्य इति भावः ॥ ३२ ॥ महोरस इत्यत्र समासान्तविधेरनित्यत्वात् कबभावः । समागम्य परिष्वज्य स्थितस्य तस्योरसि अश्रूणि वर्तयिष्यसीति योजना ॥ ३३ ॥ जघनं गतां नितम्बावलम्बिनीम् । बहून् मासान् धृतां बहुमासैर्धृताम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

विक्रमिष्यति रक्षस्सु भर्ता ते सहलक्ष्मणः। यथा शत्रुषु शत्रुघ्नो विष्णुना सह वासवः ॥३१॥ आगतस्य हि रामस्य क्षिप्रमङ्कगतां सतीम् । अहं द्रक्ष्यामि सिद्धार्थां त्वां शत्रौ विनिपातिते ॥३२॥ अश्रूण्यानन्दजानि त्वं वर्तयिष्यसि शोभने। समागम्य परिष्वज्य तस्योरसि महोरसः ॥३३॥ अचिरान्मोक्ष्यते सीते देवि ते जघनं गताम् । धृतामेतां बहून् मासान् वेणीं रामो महाबलः ॥ ३४ ॥ तस्य दृष्ट्वा मुखं देवि पूर्णचन्द्रमिवोदितम् । मोक्ष्यसे शोकजं वारि निर्मोकमिव पन्नगी ॥ ३५ ॥ रावणं समरे हत्वा नाचिरादेव मैथिलि । त्वया समग्रः प्रियया सुखार्हो लप्स्यते सुखम् ॥ ३६ ॥ समागता त्वं वीर्येण मोदिष्यसि महात्मना । सुवर्षेण समायुक्ता यथा सस्येन मेदिनी ॥ ३७॥ गिरिवरमभितोऽनुवर्तमानो हय इव मण्डलमाशु यः करोति । तमिह शरणमभ्युपेहि देवं दिवसकरं प्रभवो ह्ययं प्रजानाम् ॥ ३८॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

रामवियोगात्प्रभृति बद्धामेतां वेणीं मोक्ष्यते मोक्षयिष्यति । आर्षमात्मनेपदम् ॥ ३४ ॥ निर्मोकं त्वचम् । निर्मोकदृष्टान्तेन शोकाश्रुणो निःशेष निवृत्तिरुच्यते । अश्रुमूलं शोकं त्यक्ष्यसीति भावः ॥ ३५ ॥ समग्रः संपूर्णमनोरथः ॥ ३६ ॥ सस्येन समायुक्ता मेदिनी सुवर्षेण यथा तथा महात्मना रामेण समायुक्ता त्वं वीर्येण तच्छौर्येण मोदिष्यसि ॥ ३७ ॥ अथानिष्टनिवारणाय इष्टप्राप्तये च सूर्यनमस्कारं विदधाति—गिरिवरमिति । यः देवः ।

विष्णुना उपेन्द्रेण ॥ ३१–३३ ॥ मोक्ष्यते मोक्ष्यति। जघनं गतां नितम्बपर्यन्तावलम्बिनीम् ॥३४॥ निर्मोकं त्वचम् ॥३५॥ समग्रः सम्पूर्णमनोरथः ॥ ३६ ॥ सस्येन समायुक्ता मेदिनी सुवर्षेण यथेति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥ गिरिवरं मेरुम् । मण्डलं प्रदक्षिणम् ॥ ३८॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

गिरिवरं मेरुम् । अभितः परितः । "अभितःपरितः–" इत्यादिना द्वितीया । अनुवर्तमानः आनुकूल्येन चरन्, प्रादक्षिण्येन चरन्नित्यर्थः । ह्योऽश्व इव मण्डलं मण्डलगतिम् आशु त्रिंशन्मुहूर्तेनैव करोति । देवं द्योतमानम् । दिवसकरं शरणं रक्षणम् । अभ्युपेहि गच्छ । वरणीयत्वे हेतुमाह प्रभव इति । अयं दिवसकरः प्रजानां देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावराणां प्रभवः कारणम् । हिः प्रसिद्धौ । वर्षादिद्वारा जगदाप्यायक इत्यर्थः । "अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥" इत्युक्तेः । न पुनरत्र जगत्कारणत्वोक्तिः । अश्वोपमानेन स्वातिरिक्तपुरुषप्रेर्यत्वाभिधानात् । "भीषाऽस्माद्वातः पवते, भीषोदेति सूर्यः" इति श्रुतेः ॥३८॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० रत्न० युद्धकाण्ड० त्रयस्त्रिंशः सर्गः॥३३॥

अथ तां जातसन्तापां तेन वाक्येन मोहिताम् । सरमा ह्लादयामास पृथिवीं द्यौरिवाम्भसा ॥ १ ॥ ततस्तस्या हितं सख्याश्चिकीर्षन्ती सखी वचः । उवाच काले कालज्ञा स्मितपूर्वाभिभाषिणी ॥ २ ॥ उत्सहेयमहं गत्वा त्वद्वाक्यमसितेक्षणे । निवेद्य कुशलं रामे प्रतिच्छन्ना निवर्तितुम् ॥ ३॥ न हि मे क्रममाणाया निरालम्बे विहायसि । समर्थो गतिमन्वेतुं पवनो गरुडोऽपि वा ॥४॥ एवं ब्रुवाणां तां सीता सरमां पुनरब्रवीत् । मधुरं श्लक्ष्णया वाचा पूर्वं शोकाभिपन्नया ॥ ५ ॥ समर्था गगनं गन्तुमपि वा त्वं रसातलम् । अवगच्छाम्यकर्तव्यं कर्तव्यं ते मदन्तरे ॥ ६ ॥

अथ सरमया रावणाशयपरिज्ञानं चतुस्त्रिंशे–अथ तामित्यादि । अथेति प्रथमश्लोकेन पूर्वसर्गोक्तानुवादः । तेन वाक्येन ह्लादयामासेत्यन्वयः । यद्वा तेन वाक्येन रावणवाक्येन ॥ १ ॥ सख्याः सीतायाः । सखी सरमा ॥ २ ॥ कुशलं कुशलप्रतिपादकं त्वद्वाक्यमित्यन्वयः । निवर्तितुमुत्सहेयं समर्थेत्यर्थः ॥ ३ ॥ बहुदूरं कथं गन्तुमर्हसीत्यत्राह–न हीति । क्रममाणायाः गच्छन्त्याः ॥ ४ ॥ मधुरं मधुरार्थकम् । श्लक्ष्णयेति वाङ्माधुर्योक्तिः । पूर्वं शोकाभिपन्नया सम्प्रति हृष्टयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ सन्देशमाहरिष्यामीति वदन्तीं सरमां प्रति न गन्तव्यमित्युक्ते सख्यहानिः, रामं प्रति प्रेषणं

अथेति । तेन वाक्येन ह्लादयामासेति सम्बन्धः ॥ १ ॥ सख्यं सखीकृत्यम् ॥ २ ॥ कुशलं कुशलप्रश्नरूपं त्वद्वाक्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ एवमिति । पूर्वं समाश्वासनात् पूर्वम् । शोकाभिपन्नया वाचाऽब्रवीदिति ॥ ५ ॥ मदन्तरे मद्विषये । अकर्तव्यमपि कर्तुमशक्यमपि । ते त्वया कर्तव्यमित्यवगच्छामीति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

"तत्तस्य सदृशं भवेत्" इति स्थितायाः सीताया न युक्तम्, अतो व्याजेन निपुणं परिहरति—समर्थेति । मदन्तरे मद्विषये । अन्यैरकर्तव्यं कर्तुमशक्यं कार्यं त्वया कर्तव्यं कर्तुं शक्यमित्यवगच्छामि । यद्वा मद्विषये ते कर्तव्यम् अवश्यकरणीयं जानामीत्यर्थः ॥ ६ ॥ रावणं गत्वा स किं करोतीति ज्ञातुमिच्छामि, त्वत्कर्तृकं रावणज्ञानमिच्छामीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तस्य ज्ञानस्य किं प्रयोजनमित्यत्राह—स हीति । पीतमात्रा सद्यः पीता । वारुणी

मत्प्रियं यदि कर्तव्यं यदि बुद्धिः स्थिरा तव । ज्ञातुमिच्छामि तं गत्वा किं करोतीति रावणः ॥ ७ ॥
स हि मायाबलः क्रूरो रावणः शत्रुरावणः । मां मोहयति दुष्टात्मा पीतमात्रेव वारुणी ॥ ८ ॥ तर्जापयति मां नित्यं भर्त्सापयति चासकृत् । राक्षसीभिः सुघोराभिर्या मां रक्षन्ति नित्यशः ॥ ९ ॥ उद्विग्ना शङ्किता चास्मि न स्वस्थं च मनो मम । तद्भयाच्चाहमुद्विग्ना अशोकवनिकां गता ॥ १० ॥ यदि नाम कथा तस्य निश्चितं वापि यद्भवेत् । निवेदयेथाः सर्वं तत् परो मे स्यादनुग्रहः ॥ ११ ॥ सा त्वेवं ब्रुवतीं सीतां सरमा वल्गुभाषिणी । उवाच वदनं तस्याः स्पृशन्ती बाष्पविक्लवम् ॥ १२ ॥

मद्यम् ॥ ८ ॥ तर्जापयति तर्जनं कारयति । भर्त्सापयति भर्त्सनं कारयति । आत्वपुगागमावार्षौ । या राक्षस्यो मां रक्षन्ति ताभिस्तर्जापयतीति सम्बन्धः । नासाग्रे अङ्गुलिन्यासनयनभ्रामणदन्तदर्शनप्रभृतिमुखचेष्टाभिर्भीजननं तर्जनम् । हनिष्यति दहिष्यतीत्यादिवाचा भीजननं भर्त्सनम् ॥ ९ ॥ कुत उद्विग्नेत्यत्राह तद्भयाच्चेति । कुतः शङ्कितेत्यत्राह अशोकवनिकां गतेति ॥ १० ॥ तस्य रावणस्य यदि नाम कथा यदि वार्ताऽस्ति । यच्च तस्य निश्चितम् अध्यवसाय इति यावत् । तत्सर्वं निवेदयेथाः । तलश्च मे परोऽनुग्रहः उपकारः कृतः स्यात् । या हि नामेति पाठः सम्यक् ॥ ११ ॥ सा त्विति । वल्गु सुन्दरं यथा तथा भाषितुं शीलमस्या अस्तीति वल्गुभाषिणी । बाष्पविक्लवं बाष्पव्याकुलम्, वदनं स्पृशन्ती परिमृजन्ती ॥१२॥ रामानु०—उवाच

कर्तव्यमेवाह—मत्प्रियमिति । तं रावणं गत्वा रावणः किं करोतीति ज्ञातुमिच्छामि, त्वत्कर्तृकं रावणवृत्तान्तज्ञानमिच्छामीत्यर्थः ॥ ७ ॥ पीतमात्रेव वारुणी सद्यः पीता वारुणी, वारुणीपानहेतुना रावणो मां मोहयतीत्यर्थः ॥८–११॥ सा त्विति । बाष्पविक्लवं स्पृशन्ती बाष्पमोचनमपमार्जयन्ती ॥ १२–१९ ॥

वदनं तस्याः स्पृशन्ती बाष्पविक्लवमिति पाठः ॥ १२ ॥ एष त इति । तदा गच्छामीति पाठः । गृह्य ज्ञात्वा । उपावृत्तां च पुनरागतामेव पश्य तत्र सन्देहो नास्तीत्यर्थः ॥ १३-१५ ॥ स्वामेव आत्मानमेव, सरमामित्यर्थः । आत्मवाचिनः स्वशब्दस्य आबन्तत्वमार्षम् । भ्रष्टपद्मां पद्मासनहीनामित्यर्थः ॥ १६ ॥

एष ते यद्यभिप्रायस्तदा गच्छामि जानकि । गृह्य शत्रोरभिप्रायमुपावृत्तां च पश्य माम् ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा ततो गत्वा समीपं तस्य रक्षसः । शुश्राव कथितं तस्य रावणस्य समन्त्रिणः ॥१४॥ सा श्रुत्वा निश्चयं तस्य निश्चयज्ञा दुरात्मनः । पुनरेवागमत् क्षिप्रमशोकवनिकां तदा ॥१५॥ सा प्रविष्टा पुनस्तत्र ददर्श जनकात्मजाम् । प्रतीक्षमाणां स्वामेव भ्रष्टपद्मामिव श्रियम् ॥ १६ ॥ तां तु सीता पुनः प्राप्तां सरमां वल्गुभाषिणीम् । परिष्वज्य च सुस्निग्धं ददौ च स्वयमासनम् ॥ १७ ॥ इहासीना सुखं सर्वमाख्याहि मम तत्त्वतः । क्रूरस्य निश्चयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥१८॥ एवमुक्ता तु सरमा सीतया वेपमानया । कथितं सर्वमाचष्ट रावणस्य समन्त्रिणः ॥१९॥ जनन्या राक्षसेन्द्रो वै त्वन्मोक्षार्थं बृहद्वचः । अविद्धेन च वैदेहि मन्त्रिवृद्धेन बोधितः ॥ २० ॥ दीयतामभिसत्कृत्य मनुजेन्द्राय मैथिली । निदर्शनं ते पर्याप्तं जनस्थाने यदद्भुतम् ॥ २१ ॥

सुस्निग्धं स्नेहयुक्तं यथा तथा ॥ १७ ॥ इहेति । सुखमासीनेत्यन्वयः ॥ १८ ॥ वेपमानया किंवा भयं वक्ष्यतीति कम्पमानया ॥ १९ ॥ जनन्या कैकसीनाम्न्या अविद्धेन अविद्धाख्येन मन्त्रिवृद्धेन च राक्षसेन्द्रस्त्वन्मोक्षार्थं बृहद्वचनं बोधितः ॥ २० ॥ तदेव वचनं दर्शयति-दीयतामिति । जनस्थाने यदद्भुतं खरवधादिकं कृतं तदेव पर्याप्तं प्रमाणान्तरनिरपेक्षं निदर्शनं दृष्टान्तः, करिष्यमाणस्य रामपराक्रमस्येति शेषः ॥ २१ ॥

जनन्येति । जनन्या कैकस्या । अविद्धेन अविद्धाख्येन च मैथिली दीयतामिति बोधित इति सम्बन्धः ॥ २० ॥ जनस्थाने अद्भुतं खरादिवधं यत्कृतं तदेव पर्याप्तं

स०-स्वामेव आत्मीयामागतिम् । "आत्मीयायामिति । आत्मज्ञातिधनेषु तु स्त्रीत्वमेव नास्तीति भावः" इति मनोरमोक्तेरात्मवाचकत्वे स्वशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वासम्भवात् । स्विकायामित्यादिश्रीहर्षादिप्रयोगाणामात्मीयत्वसंज्ञात्वादिना निर्वाहस्य तत्रैवोक्तेश्च । "अर्थान्तरे तु न स्त्री" इति कौमुदीवाक्यं धृत्वा आत्मज्ञातिधनेष्वित्यर्थ इति तत्त्वसुबोधिन्यभिधानाच्च । भ्रष्टपद्मां कमलं कन्दुकीकृत्य खेलनसमये हस्तविच्युतलतादिलीननालिकां श्रियं लक्ष्मीमिव ॥ १६ ॥

तिष्ठतु रामः तद्भृत्यो हनुमानेव सर्वान् राक्षसान् जेतुं समर्थ इत्याशयेन तत्पराक्रमं वर्णयति—लङ्घनमिति । दर्शनं सीतादर्शनम् । मानुषः मनुष्यसम्बन्धी पुरुषः । कः कुर्यात् । "तस्येदम्" इत्यण् । स्वदूतमुखेनानेककार्यकारी रामो देव एवेति भावः ॥२२॥ अविद्धेन तन्नाम्ना । मन्त्रिवृद्धैरिति पूजायां बहुवचनम् । बह्विति क्रियाविशेषणम् ॥२३॥ हि यस्मात्सामात्यस्य एष निश्चयो वर्तते इति तस्मात् युद्धे अमृतः सन् त्वां मोक्तुं नोत्सहतीति । इतिहेतौ ।

लङ्घनं च समुद्रस्य दर्शनं च हनूमतः । वधं च रक्षसां युद्धे कः कुर्यान्मानुषो भुवि ॥ २२ ॥ एवं स मन्त्रिवृद्धैश्चाविद्धेन बहु भाषितः । न त्वामुत्सहते मोक्तुमर्थमर्थपरो यथा ॥ २३ ॥ नोत्सहत्यमृतो मोक्तुं युद्धे त्वामिति मैथिलि । सामात्यस्य नृशंसस्य निश्चयो ह्येष वर्तते ॥ २४ ॥ तदेषा निश्चिता बुद्धिर्मृत्युलोभादुपस्थिता । भयान्न शक्तस्त्वां मोक्तुमनिरस्तस्तु संयुगे । राक्षसानां च सर्वेषामात्मनश्च वधेन हि ॥२५॥ निहत्य रावणं सङ्ख्ये सर्वथा निशितैः शरैः । प्रतिनेष्यति रामस्त्वामयोध्यामसितेक्षणे ॥ २६ ॥

इति निश्चय इत्यन्वय इत्येके । इति मन्य इत्यपरे । इह मैथिलीति केषुचित्पाठः ॥ २४ ॥ रामानु०—नोत्सहतीति । इति मैथिलीत्यत्र इतिशब्दस्य निश्चय इत्यनेन सम्बन्धः ॥ २४ ॥ एतादृशाध्यवसायस्य किं निमित्तमित्यपेक्षायां मरणलोभ एवेत्याह—तदेषेत्यादिसार्द्धश्लोकः । तत् तस्येत्यर्थः । राक्षसानामात्मनश्च वधेन अनिरस्तः अनिराकृतः केवलभयात्त्वां मोक्तुं न शक्तः, नोत्सहत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ कथं तर्हि मे निर्गमनमित्यत आह—निहत्येति । एतत्सर्वं

प्रमाणान्तरानपेक्षम् । निदर्शनं करिष्यमाणस्य रघुनाथपराक्रमस्य दृष्टान्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥ तिष्ठतु रघुनाथः, तदनुचरो हनुमानेव सर्वान राक्षसान जेतुं समर्थः इत्याशयेन तत्पराक्रमं वर्णयति—लङ्घनमिति । दर्शनम्, सीताया इति शेषः । मानुषः पुरुषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ नोत्सहतीति । हि यस्मात् तस्य सामात्यस्य एष निश्चयः न त्यक्ष्यामीति निश्चयो वर्तते तस्माद्युद्धे अमृतस्सन् त्वां त्यक्तुं नोत्सहतीति मन्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥ राक्षसानाम् आत्मनश्च वधेनानिरस्तः अनिराकृतः भयात्त्वां मोक्तुं न शक्तः नोत्सहत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ तर्हि मम निर्गमो न सम्भवेदित्यत आह—निहत्येति ॥ २६ ॥ २७ ॥

स०-नोत्सहति । चुरादिरयमाधृषीयः परस्मैपदे वर्तते " स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम् " इत्यादिप्रयोगात् । सामात्यस्य अविन्ध्यादिव्यतिरिक्तमन्त्रिसहितस्य ॥ २४ ॥ मृत्युलोभात मृत्युदेव्या एपु विद्यमानाद्गार्ध्यात् ॥ २५ ॥

तव नेत्रसौभाग्यलक्षणादित्यभिप्रायेणाह—असितेक्षण इति ॥ २६ ॥ सरमोक्तस्योपश्रुतिनिमित्तं दर्शयन्नेव कथाशेषं दर्शयति—एतस्मिन्निति । अत्र भेर्यादिशब्दो भेर्यादिशब्दपरः । वानरसैन्यानामपि भेर्यादिकमस्तीति किष्किन्धाकाण्डे दर्शितम् ॥ २७ ॥ श्रुत्वेति । श्रेयो न पश्यन्ति नृपस्य दोष इति । रावणस्य दोषे निमित्तभूते जीवनभूतमात्मनः श्रेयो न पश्यन्ति॥२८॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० रत्न० युद्धकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः॥३४॥

एतस्मिन्नन्तरे शब्दो भेरीशङ्खसमाकुलः । श्रुतो वानरसैन्यानां कम्पयन् धरणीतलम् ॥ २७ ॥ श्रुत्वा तु तद्वानर सैन्यशब्दं लङ्कागता राक्षसराजभृत्याः । नष्टौजसो दैन्यपरीतचेष्टाः श्रेयो न पश्यन्ति नृपस्य दोषे ॥ २८ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥
तेन शङ्खविमिश्रेण भेरीशब्देन राघवः । उपयाति महाबाहू रामः परपुरञ्जयः ॥ १ ॥ तं निनादं निशम्याथ रावणो राक्षसेश्वरः । मुहूर्तं ध्यानमास्थाय सचिवानभ्युदैक्षत ॥ २ ॥ अथ तान् सचिवांस्तत्र सर्वानाभाष्य रावणः । सभां सन्नादयन् सर्वामित्युवाच महाबलः । जगत्सन्तापनः क्रूरो गर्हयन् राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥

अथ माल्यवदुपदेशः पञ्चत्रिंशे—तेनेति । शङ्खविमिश्रेण शङ्खशब्दविमिश्रेण । उपयाति उपाययौ ॥१॥ ध्यानमास्थाय किं मयेदानीं कर्तव्यमिति ध्यानं कृत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ अथेत्यादि । आभाष्य सम्बोध्य । सभाम् आस्थानमण्डपम् । उदीक्षणाशयमुद्घाटयति—गर्हयन्निति । गर्हयन्नुवाच गर्हात्मिकां वाच

श्रेयो न पश्यन्ति । नृपस्य रावणस्य दोषैः निमित्तभूतैः जीवनभूतमात्मनः श्रेयो नास्तीति मेनिर इत्यर्थः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ तेनेति । उपयाति उपयातः ॥ १ ॥ २ ॥ अथ तानित्यादिसार्धश्लोक एकं वाक्यम् । आभाष्य सम्बोध्य । गर्हयन्नुवाच सचिवगर्हात्मिकां वाचमुवाचेत्यर्थः ॥ ३ ॥

स०—भेरीशब्देन नादिना इति पाठः । **नादिना** प्रतिध्वनिमता । नादिना न विद्यन्ते आदिनो राक्षसा येन तादृशेन “ आदिनो राक्षसाः प्रोक्ताः ” इति भागवतदशमस्कन्धतात्पर्यात् । **परपुरं** वैरिनगरम् । महाबाहू राम उपयाति । जयश्च तमुपयाति । पुरमिति शेषो वा । एतत्पक्षे परपुरञ्जयेति समस्तम् ॥ १ ॥

सुवाचेत्यर्थः॥३॥ गर्हाप्रकारमाह श्लोकद्वयेन–तरणमिति। तूष्णीकान् तूष्णींशीलान्। "शीले को मलोपश्च" इति कप्रत्ययो मलोपश्च। "तूष्णींशीलस्तु तूष्णीकः" इत्यमरः। निरुत्साहानित्यर्थः॥४॥५॥ पितामहस्य पुत्रः पैतामहः। पितृव्य इत्यर्थः। कैकसी सुमालिपुत्रीत्युत्तररामायणेऽभिधानान्माल्यवत स्तद्भ्रातृत्वाच्च पितामहशब्दस्य नियतसापेक्षत्वान्नासामर्थ्यदोषः। पितेत्यर्थ इत्येके। वृद्धो मातामहोऽब्रवीदिति क्वचित्पाठः॥६॥ नीतिमार्गपर्यालोच

तरणं सागरस्यापि विक्रमं बलसञ्चयम्। यदुक्तवन्तो रामस्य भवन्तस्तन्मया श्रुतम्॥ ४॥
भवतश्चाप्यहं वेद्मि युद्धे सत्यपराक्रमान्। तूष्णीकानीक्षतोऽन्योन्यं विदित्वा रामविक्रमम्॥ ५॥
ततस्तु सुमहाप्राज्ञो माल्यवान् नाम राक्षसः। रावणस्य वचः श्रुत्वा मातुः पैतामहोऽब्रवीत्॥ ६॥
विद्यास्वभिविनीतो यो राजा राजन्नयानुगः। स शास्ति चिरमैश्वर्यमरींश्च कुरुते वशे॥ ७॥

नायां बलवता रामेण सन्धिः करणीय इत्यभिप्रायेण प्रथमं नयस्य श्रेयोहेतुत्वं दर्शयति–विद्येति। विद्यासु आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीत्याख्यासु चतसृषु विद्यासु। अभिविनीतः अभितः शिक्षितः। अत एव नयानुगः नीतिशास्त्रानुसारी यो राजा सः चिरम् ऐश्वर्यम् ईश्वरत्वं शास्ति अधितिष्ठति। तमिममर्थं विशदमुक्तवान् कामन्दकः–"आन्वीक्षिकीं त्रयीं वार्तां दण्डनीतिं च पार्थिवः। तद्विद्भिस्तत्क्रियोपेतैश्चिन्तयेद्विनयान्वितः॥ आन्वीक्षिक्यात्म विज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ। अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीत्यां नयानयौ॥ विद्याश्चतस्र एवैता योगक्षेमाय देहिनाम्। विद्याविनीतो नृपतिर्न कृच्छ्रे

गर्हाप्रकारमेवाह–तरणमित्यादिश्लोकद्वयेन। तूष्णीकान् निरुत्साहान्। वेद्मीत्युवाचेति पूर्वेण सम्बन्धः॥ ४॥ ५॥ मातुः पैतामहः पितामहस्य पुत्रः पैतामहः, मातुः पितेति यावत्। रावणस्य वचः श्रुत्वा इति मातामहोऽब्रवीत्। इति क्वचित्पाठः। तत्र सन्ध्यभाव आर्षः॥ ६॥ नीतिमार्गपर्यालोचनायां बलवता रामेण सन्धिः करणीय इत्यभिप्रायेण प्रथमं नयस्य श्रेयोहेतुत्वं दर्शयति–विद्यास्विति। विद्यासु आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीत्याख्यासु। नयानुगः नीतिमार्गानुसारी।

स०–**अस्य** रामस्य। सागरस्य तरणविक्रमं बलेन सहितं पौरुषं चेति यदुक्तवन्तः तच्छ्रुतमिति गर्हयन्। गर्हणं चोक्तस्याप्यनुक्तप्रायीकरणम्। सागरस्यास्य इति पाठः॥ ४॥ अद्य आरामविक्रमं राम विषये वने मया कृतं भार्याहरणविक्रमम्। विदित्वा ज्ञात्वापि तूष्णीकान् तूष्णीं स्थितान् निरुत्साहानिति यावत्। अन्योन्यम् ईक्षतः ईक्षमाणान् वेद्मि, इदं किमिति शेषः। रामविक्रमं रामस्य विक्रमं लङ्काभूमिकापादविक्षेपम्, तन्मात्रमिति यावत्। युद्धमुखमनवलोक्यैवंभावो न काप्यवलोकित इति भावः॥ ५॥

ष्ववसीदति ॥" इति ॥ ७ ॥ नयानुग इत्युक्तं तत्र नयस्वरूपमाह–सन्दधान इति । कालेन स्वबलक्षयकालेन । सन्दधानः सन्धानं कुर्वन् । स्वबलवृद्धिकालेन विगृह्णन् विग्रहं कुर्वन् । ऐश्वर्यैच्छुना कालानुरूपं सन्धिविग्रहौ कार्यावित्यर्थः । एवं कुर्वतः फलमाह स्वपक्षेति ॥ ८ ॥ सन्धेर्विग्रहस्य च कालं विविच्य दर्शयति–हीयमानेनेति । हीयमानेन हीयमानबलेन, समेन समबलेन च राज्ञा स्वशत्रुणा सह सन्धिः कर्तव्यः । न शत्रुमिति । ज्यायान्

सन्दधानो हि कालेन विगृह्णंश्चारिभिः सह । स्वपक्षवर्धनं कुर्वन् महदैश्वर्यमश्नुते ॥ ८ ॥ हीयमानेन कर्तव्यो राज्ञा सन्धिः समेन च । न शत्रुमवमन्येत ज्यायान् कुर्वीत विग्रहम् ॥९॥ तन्मह्यं रोचते सन्धिः सह रामेण रावण । यदर्थमभियुक्ताः स्म सीता तस्मै प्रदीयताम् ॥ १० ॥ यस्य देवर्षयः सर्वे गन्धर्वाश्च जयैषिणः । विरोधं मा गमस्तेन सन्धिस्ते तेन रोचताम् ॥११॥ असृजद्भगवान् पक्षौ द्वावेव हि पितामहः । सुराणामसुराणां च धर्माधर्मौ तदाश्रयौ ॥१२॥

अधिकबलस्तु शत्रुं नावमन्येत नोपेक्षेत । किन्तु तेन सह विग्रहं कुर्वीत । हीयमानः समः सन्धिं कुर्यात् । अधिको विग्रहं कुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ अस्त्वेवं प्रस्तुते किमुपन्यस्तं तत्राह–तदिति । तत्तस्मात् । एवं नीतिशास्त्रस्थितेः हीयमानस्य तव बलवता रामेण सन्धिर्मह्यं रोचत इत्यर्थः । बलवता सन्धिदानेन विना न फलति । तच्च सीताप्रत्यर्पणादेव सेत्स्यतीत्याह–यदर्थमिति । यदर्थम् अभियुक्ताः स्म विरुद्धाः स्म । सा सीता तस्मै रामाय प्रदीयताम् ॥ १० ॥ कथं रामस्य बलवत्त्वम् ? तत्राह–यस्येति । देवाश्च ऋषयश्च देवर्षयः । ते तुभ्यम् । रामस्य देवबलवत्त्वात् बलवत्त्वमित्यर्थः ॥११॥ देवादीनां रामजयकाङ्क्षित्वे को हेतुरित्याशङ्क्य देवादीनां धर्मपक्षपातित्वाद्धर्मस्य रामाश्रयत्वादित्यभिप्रेत्याह–असृजदित्यादिना । भगवान् सर्वज्ञः पितामहः ।

शास्ति अधितिष्ठति ॥७॥ नयः कीदृश इत्यपेक्षायामाह–सन्दधान इति । कालेन सन्दधानः स्वबलक्षयकालेन सन्धानं कुर्वन् । कालेन विगृह्णन् स्वबलवृद्धिकालेन विग्रहं कुर्वन् । एवं कुर्वतः फलमाह स्वपक्षवर्द्धनमिति ॥८॥ संक्षेपोक्तं नयं विवृणोति–हीयमानेनेति । हीयमानेन समेन च राज्ञा शत्रुणा सह सन्धिः कर्तव्यः । सः राजा ज्यायान् अधिकश्चेत् शत्रुमवमन्येत तिरस्कुर्यात्, तेन सह विग्रहं च कुर्यादित्यर्थः । न शत्रुमवमन्येतेति पाठे–दुर्बलमपि शत्रुं नावमन्येतेत्यर्थः ॥ ९ ॥ प्रकृते किं कृतमित्यत्राह–तन्मह्यमिति । तस्मादेवं नीतिशास्त्रे स्थिते हीयमानस्य तव बलवता रामेण सन्धिः मह्यं रोचत इत्यर्थः । बलवता सह सन्धानं कथं घटत इत्याशङ्क्य तच्च सीताप्रत्यर्पणात् सेत्स्यतीत्याह यदर्थमिति । यदर्थं सीतार्थम् । अभियुक्ताः अभिनिवेशयुक्ताः । सा सीता तस्मै प्रदीयताम् । रामेण सन्धिर्मह्यं रोचत इत्यनेन रामस्य समुद्रबन्धनादिहेतुभूतपौरुषशक्तिवृद्धिः सूचिता ॥ १० ॥ न केवलं पौरुषबलम्, दैवबलमप्यस्तीत्याह–यस्येति । तेन दैवपौरुषबलयुक्तेन रामेण सन्धिस्तु रोचताम् । ते तुभ्यं दैवपुरुषबलहीनाय रोचताम् ॥११॥ अस्मान्विहाय देवानां तस्मिन्नेव पक्षपातः कथमित्याशङ्क्य स्वपक्षभूतधर्माश्रयणादिति प्रतिपाद

हि यस्मात् । सुराणाम् असुराणां च पक्षौ अवलम्बभूतौ । द्वावेव धर्माधर्मौ असृजत् । अतः धर्माधर्मौ तदाश्रयौ सुरासुराश्रयौ । असुरशब्देनात्रासुरप्रकृतयो राक्षसादयश्च विवक्षिताः ॥ १२ ॥ अनयोः कतरः केषां पक्ष इत्यत्राह–धर्मो हीति । महात्मनामिति हेतुगर्भविशेषणम् । महास्वभावानामित्यर्थः । समीचीनप्रकृतीनामिति यावत् । अमहात्मनामित्यसुरादिविशेषणं चार्थसिद्धम् । तथा च धर्मस्य देवपक्षत्वाद्रामस्य तदाश्रयत्वाद्देवादयो रामपक्षपातिन

धर्मो हि श्रूयते पक्षो ह्यमराणां महात्मनाम् । अधर्मो रक्षसां पक्षो ह्यसुराणां च रावण ॥ १३ ॥
धर्मो वै ग्रसतेऽधर्मं ततः कृतमभूद्युगम् । अधर्मो ग्रसते धर्मं ततस्तिष्यः प्रवर्तते ॥ १४ ॥
तत्त्वया चरता लोकान् धर्मो विनिहतो महान् । अधर्मः प्रगृहीतश्च तेनास्मद्बलिनः परे ॥ १५ ॥

इति भावः ॥ १३ ॥ एवं देवादिपक्षपाताद्रामस्य बलीयस्त्वमुपपाद्य धर्मस्य प्राबल्यादपि तदाह–धर्म इति । अत्र यदेति शेषः । धर्मः अधर्मं यदा ग्रसते अभिभवति तदा कृतं युगम् अभूत् भवति पुरुषेषु प्रवर्तते । आर्षः कालव्यत्ययः । अधर्मो यदा धर्मं ग्रसते तदा तिष्यः कलिः प्रवर्तते । "तिष्यः कलौ च पुष्ये च" इत्यमरः ॥१४॥ रामानु०–ततस्तिष्यः प्रवर्तत इति पाठः । अत्र यदेत्यध्याहार्यम् । यदा कृतं युगमभूत् । "तपः शौचं दया सत्यम्" इति श्रीभागवतोक्तप्रकारेण धर्मपादचतुष्टयविशिष्टं कृतयुगं भवति । धर्मवृद्धिर्भवतीत्यर्थः । तदा धर्मः अधर्मं ग्रसते । अनेन धर्मपक्षपातिनां वृद्धिरधर्मपक्षपातिनां हानिश्च सूचिता । यदा तिष्यः प्रवर्तते । "अधर्मं गौः" इत्यादिना श्रीभागवतोक्तसङ्गमदानृताद्यधर्मपादचतुष्टयविशिष्टं कलियुगं प्रवर्तते। अधर्मवृद्धिर्भवतीत्यर्थः। ततः तदा । अधर्मः अभिवृद्धाधर्मः धर्मं ग्रसते । अनेनाधर्मपक्षपातिनां वृद्धिः धर्मपक्षपातिनां हानिश्च सूचिता ॥१४॥ ततः किमित्यपेक्षायां त्वय्यधर्मेण कलेः प्रवेशात्कृतापेक्षया कलेर्दुर्बलत्वादस्मदपेक्षया रामो बलवानित्याह–तदिति । लोकान् चरता, दिग्विजयार्थमिति शेषः । विनिहतः, परदारपरिग्रहार्थमिति शेषः । अस्मदिति पञ्चमीबहुवचनम् । परे शत्रवो रामादयो धार्मिकाः । यद्वा कृतं युगमिति

यितुं धर्माधर्मयोस्सुरासुरपक्षत्वं दर्शयति–असृजदित्यादिना । भगवान् पितामहः धर्माधर्मौ सुराणामसुराणां च द्वौ पक्षावसृजत् अतो धर्माधर्मौ तदाश्रयौ तेषां सुराणामसुराणां च आश्रयावित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ धर्माधर्मयोः को वा श्रेयानित्याकांक्षायामाह–धर्म इति । अत्र यदाशब्दोऽध्याहर्तव्यः । धर्मो यदा अधर्मं ग्रसते नाशयति ततस्तदा कृतयुगमभूत्, अनेन धर्मपक्षपातिनां वृद्धिः अधर्मपक्षपातिनां हानिश्च सूचिता । यदा अधर्मो धर्मं ग्रसते तदा तिष्यः कलियुगं प्रवर्तते, अनेन अधर्मपक्षपातिनां वृद्धिः धर्मपक्षपातिनां हानिश्च सूचिता । अतो धर्म एव श्रेयानिति भावः ॥ १४ ॥ अधर्मवृद्ध्या राक्षसानां प्राबल्यम्, धर्मवृद्ध्या सुराणां प्राबल्यं च क्रमेण प्रदर्शयति–तत्त्वयेत्यादिश्लोकद्वयेन । लोकान् चरता दिग्विजयार्थं लोकान् सञ्चरता त्वया धर्मो विनिहतः धर्मवृद्धिहेतुभूतयज्ञ

शब्दसमुदायेन शुभं लक्ष्यते । तिष्य इत्यनेनाशुभम् । यदा धर्मः अधर्मं ग्रसते तदा शुभं भवति । यदा अधर्मो धर्मं ग्रसते तदा अशुभं भवतीत्यर्थः । एवं भवतु मया किं कृतमित्यत्राह तदिति । तत् धर्माधर्मयोरेवंरूपत्वात् त्वया शुभहेतुधर्मो विनिहतः अशुभहेतुरधर्मश्च परिगृहीतः । तेन पराजयरूपा शुभहेत्वधर्मकृद्भ्योऽस्मज्जयरूपशुभहेतुधर्मपराः परे बलिन इत्यर्थः॥१५॥अधर्मं स्वीकृत्य धर्मे निहते तेषां सुराणां बलवत्त्वं कथमित्याशङ्क्याधर्मस्याश्रयनाशकत्वादित्यभिप्रायेणाह—स इति । सः अधर्मः । ते प्रमादात् अविमृश्यकरणात् । विवृद्धः । नः अस्मान् । ग्रसते नाशयति । सुरभावनः सुरा

स प्रमादाद्विवृद्धस्तेऽधर्मोऽभिग्रसते हि नः । विवर्धयति पक्षं च सुराणां सुरभावनः ॥ १६ ॥ विषयेषु प्रसक्तेन यत्किञ्चित्कारिणा त्वया । ऋषीणामग्निकल्पानामुद्वेगो जनितो महान् ॥ १७ ॥ तेषां प्रभावो दुर्धर्षः प्रदीप्त इव पावकः ॥ १८ ॥ तपसा भावितात्मानो धर्मस्यानुग्रहे रताः । मुख्यैर्यज्ञैर्यजन्त्येते नित्यं तैस्तैर्द्विजातयः ॥१९॥ जुह्वत्यग्नींश्च विधिवद्वेदांश्चोच्चैरधीयते । अभिभूय च रक्षांसि ब्रह्मघोषानुदैरयन् ॥ २० ॥

नुकूलः सन् सुराणां पक्षं विवर्धयति ॥ १६ ॥ स्वकृतस्याधर्मस्य सुरपक्षवृद्धिहेतुत्वं कथमित्याशङ्क्य ऋषीणामुद्वेगजननद्वारा धर्मप्रवर्तकत्वादित्याह—विषयेष्विति । विषयेषु प्रसक्तेन अत एव यत्किञ्चित्कारिणा देवर्षिप्रमुखानां कन्यापत्नीहरणादिकं कुर्वता । ऋषीणामुद्वेगः मनस्तापः । जनितः कृतः ॥ १७ ॥ अग्निकल्पत्वमुपपादयति—तेषामिति ॥ १८ ॥ उद्वेगात्किं कृतवन्तस्तत्राह—तपसेति । भावितात्मानः पूतात्मानः । धर्मस्यानुग्रहे संवर्धने

दानतपःप्रभृतयो विनाशिता इत्यर्थः । अधर्मः स्वपक्षभूताधर्मः प्रगृहीतः परहिंसापरदारपरद्रव्यापहरणादिना संवर्द्धितः इत्यर्थः । तत् तस्मात् परे त्वच्छत्रवः अस्मद्बलिनः अस्मत्तो बलिनोऽभूवन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥ सुरभावनः सुरान् भावयति वर्धयतीति तथा । सः अधर्मः ते विषयासक्तस्य तव प्रमादात् यज्ञदानादीनां विघ्नकरणाद्धेतोः विवृद्धः स्यात् । इदानीं नः अधर्माश्रयानस्मान् ग्रसते हि ग्रसत एव सुराणां पक्षं विवर्द्धयति चेति योजना ॥ १६ ॥ रावणप्रमादजनिताधर्मवृद्धिप्रकारं विवृणोति—विषयेष्वित्यादिना । यत्किञ्चित्कारणात् यस्मात्कस्माच्चित्कारणात् विषयेषु प्रसक्तेन देवर्षिप्रमुखानां कन्यापत्नीहरणादिकं कुर्वता त्वया तेषामृषीणां प्रदीप्तः पावक इव दुर्द्धर्षः दुस्सहः उद्वेगः क्रोधो जनित इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ उद्वेगात् किं कृतवन्तस्तत्राह--तपसेत्यादिना । तपसा भावितात्मानः पूतात्मानः धर्मस्यानुग्रहे धर्मसंवर्धने रताः ॥ १९ ॥ उदीरयन्निति पाठे अडभाव आर्षः । ब्रह्मघोषान् वेदघोषान् ॥ २० ॥

रताः । मुख्यैः श्रेष्ठैः । तैस्तैः अग्निष्टोममारभ्य विश्वसृजामयनपर्यन्तैः । अग्नीनुद्दिश्य जुह्वति होमं कुर्वन्ति । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः । त्यक्तस्याग्नौ प्रक्षेपो होम इत्यनयोर्भेदः । अभिभूय अगणयित्वा । ब्रह्मघोषान् उदैरयन् उच्चारयन्ति स्म । वेदांश्चोच्चैरधीयत इत्यस्य विवरणमिदम् ॥ १९ ॥ २० ॥ तपःप्रभृतिकर्मणः फलमाह–दिश इत्यादिना । सर्वा दिशः प्रति विद्रुताः, राक्षसा इति शेषः । उष्णगे ग्रीष्मे । स्तनयित्नुरिव मेघ इव । जातावेकवचनम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ बलिनोऽपि देवाः ब्रह्मदत्तवरमहिम्नापि न प्रहर्तुं शक्नुयुरिति चेत्तत्राह–देवदानवेत्यादिना । देवदानवयक्षेभ्य एवावध्यत्ववरो गृहीतः ।

दिशोऽपि विद्रुताः सर्वाः स्तनयित्नुरिवोष्णगे । ऋषीणामग्निकल्पानामग्निहोत्रसमुत्थितः ॥ २१ ॥ आदत्ते रक्षसां तेजो धूमो व्याप्य दिशो दश । तेषु तेषु च देशेषु पुण्येष्वेव दृढव्रतैः । चर्यमाणं तपस्तीव्रं सन्तापयति राक्षसान् ॥ २२ ॥ देवदानवयक्षेभ्यो गृहीतश्च वरस्त्वया ॥ २३ ॥ मानुषा वानरा ऋक्षा गोलाङ्गूला महाबलाः । बलवन्त इहागम्य गर्जन्ति दृढविक्रमाः ॥ २४ ॥ उत्पातान् विविधान् दृष्ट्वा घोरान् बहुविधांस्तथा । विनाशमनुपश्यामि सर्वेषां रक्षसामहम् ॥२५॥ खराभिस्तनिता घोरा मेघाः प्रतिभयङ्कराः । शोणितेनाभिवर्षन्ति लङ्कामुष्णेन सर्वतः ॥२६॥

न तु मानुषादिभ्य इति भावः ॥ २३ ॥ तर्हि किमायातमित्यत्राह–मानुषा इति । द्वयोरपि बहुवचनं पूजायाम् । महाबलाः महासैन्याः । इह लङ्कायाम् ॥ २४ ॥ न केवलं परागमनेन किंत्वशुभनिमित्तदर्शनेनापि भयमुत्प्रेक्ष्यमित्याह–उत्पातानिति । उत्पातान् विविधान् दिव्यान्तरिक्षभौमभेदभिन्नान् । बहुविधान् भौमादिषु प्रत्येकं विविधान् । अनुपश्यामि तर्कयामि ॥ २५ ॥ खराभिस्तनिताः परुषगर्जिताः । घोराः विरूपाः । प्रतिभय

सर्वा दिशः विप्रद्रुताः, राक्षसा इति शेषः । विद्रवणे दृष्टान्तः स्तनयित्नुरिति । मेघ इव, जातावेकवचनम् । उष्णगे उष्णकाले ॥ २१ ॥ २२ ॥ तपोयागादिकं कामं कुर्वन्तु, ब्रह्मदत्तं सुरासुरैरवध्यत्वमस्ति खल्वित्याशङ्क्य, सत्यम्, रामसुग्रीवादयो न सुरासुरा इत्यभिप्रेत्याह–देवदानवेत्यादिसार्धेन । देवदानवेभ्य एवावध्यत्वं गृहीतम्, न मानुषादिभ्य इत्यभिप्रायः ॥ २३ ॥ २४ ॥ न केवलं परबलानुगमनेन भयम् किन्त्वशुभनिमित्तदर्शनेनापीत्याह–उत्पातानिति । विविधान् दिव्यन्तरिक्षभौमभेदभिन्नान बहुविधान् ॥ २५–२७ ॥

स०–उष्णगे ग्रीष्मर्तुगते सूर्ये स्तनयित्नुर्वलाहक इव विप्रद्रुताः विप्रद्रुतानि रक्षांसि । पलायन एव पुरुषकार इति पुंशक्तिप्रयुक्तः पुँल्लिङ्गनिर्देशः रक्षांसीति प्रकृतत्वात् । राक्षसा इति शेषो वा ॥ २१ ॥

ङ्कराः प्रतीत्युपसर्गमात्रम्, भयंकरा इत्यर्थः ॥ २६ ॥ ध्वस्ताः धूसराः । अत एव विवर्णाः विगतवर्णाः ॥ २७ ॥ व्याला दुष्टाः । वाश्यन्ति वाशितं कुर्वन्ति, कुत्सितरुतं कुर्वन्तीत्यर्थः । समवायान् सङ्घान् ॥ २८ ॥ कालिकाः नीलवर्णाः स्त्रियः पूतनाप्रमुखा इति यावत् । शक्तय इत्येके । पाण्डरैर्दन्तैरुपलक्षिताः सत्यः । प्रतिभाष्य प्रतिकूलमाभाष्य । गृहाणि गृहस्थितवस्तूनि मुष्णन्त्यः हसन्ति । एवं दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ २९ ॥ रामानु०-कालिकाः

रुदतां वाहनानां च प्रपतन्त्यस्रबिन्दवः । ध्वजा ध्वस्ता विवर्णाश्च न प्रभान्ति यथा पुरा ॥२७॥ व्याला गोमायवो गृध्रा वाश्यन्ति च सुभैरवम् । प्रविश्य लङ्कामनिशं समवायांश्च कुर्वते ॥ २८ ॥ कालिकाः पाण्डरैर्दन्तैः प्रहसन्त्यग्रतः स्थिताः । स्त्रियः स्वप्नेषु मुष्णन्त्यो गृहाणि प्रतिभाष्य च ॥ २९ ॥ गृहाणां बलिकर्माणि श्वानः पर्युपभुञ्जते । खरा गोषु प्रजायन्ते मूषिका नकुलैः सह ॥ ३० ॥ मार्जारा द्वीपिभिः सार्धं सूकराः शुनकैः सह । किन्नरा राक्षसैश्चापि समीयुर्मानुषैः सह ॥ ३१ ॥

शक्तयः । स्त्रियः स्त्रीः । प्रतिभाष्य प्रतिकूलमाभाष्य । स्वप्नेषु गृहाणि मुष्णन्ति अग्रतः स्थिता हसन्ति चेति सम्बन्धः ॥ २९ ॥ बलिकर्माणि बलिकर्मसाधनानि हवींषि । नकुलैः सह, वर्तन्त इति शेषः ॥ ३० ॥ समीयुः संयन्ति । द्वीपिभिः व्याघ्रैः । मानुषैः, राक्षसा इति शेषः । मानुषाश्चात्रोत्पातजनिता एव ॥ ३१ ॥ रामानु०-बलिकर्माणि बलिद्रव्याणि । किन्नरा राक्षसैश्चापि समीयुर्मानुषैः सहेत्यर्धं केषुचित्कोशेषु दृश्यते । तस्मिन्विरोधोस्ति लङ्कायां मानुषाभावात् ॥ ३१ ॥

तेषामेव प्रत्येकं बहुविधत्वं दर्शयति-व्याला इति । समवायान् समूहान् ॥ २८ ॥ कालिकाः पूतनाप्रमुखशक्तयः । पाण्डरैः दन्तैः उपलक्षिताः स्त्रियः स्त्रीः प्रतिभाष्य प्रतिकूलमाभाष्य प्रत्याख्याय । स्वप्नेषु गृहाणि गृहवर्तीनि द्रव्याणि मुष्णन्त्योऽग्रतः स्थिता हसन्तीति सम्बन्धः ॥ २९ ॥ बलिकर्माणि बलिकर्म

स०-कालिकाः ग्रामस्थाः महाकालीभद्रकालीत्यादयः । प्रतिभाष्य श्रोतृभयदायिभाषां कृत्वा । पाण्डरैर्दन्तैः अग्रतः स्थिताः सत्यः प्रहसन्ति । दन्तानां पाण्डरत्वोक्त्या उक्त्या च विरुद्धभाषणमोषणहसनादीनां निश्चितं मरणम् । किञ्चिद्व्यवधानेन भविष्यतीति सूचयति ॥ २९ ॥ श्वानः सारमेयाः । पर्युपसेवत इति पाठः । उपसेवते उपसेवन्ते न वायसाः । " पुनः श्वानो भविष्यति " " श्वानसूकरमार्जार-" इत्यादि प्रयोगादकारान्तो वा श्वानशब्दः । श्वा नः अस्माकमिदमिति पर्युपसेवते । नः बलिकर्माणि श्वा उपसेवते इति वा ॥ ३० ॥

कालचोदिताः दैवप्रेरिताः। विनाशाय विनाशसूचनायेत्यर्थः। "वाताय कपिला विद्युत्" इत्यादिवत्। कपोताः कपोताख्या विहङ्गा इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ वेश्मसु मधुरसँल्लापार्थं पोषिताः शारिकाः मधुरभाषणानि विहाय वीचीकूचीति क्रूरं वाश्यन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ पक्षिणः काकादयः मृगाश्च पूर्वं निर्जिता अपि पुनः कलहैषिणः सन्तः। ग्रथिताः पुञ्जीभूताः। पतन्ति धावन्ति। प्रत्यादित्यं रुदन्ति चेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ कराल इति। करालः

पाण्डुरा रक्तपादाश्च विहङ्गाः कालचोदिताः। राक्षसानां विनाशाय कपोता विचरन्ति च ॥ ३२ ॥ वीचीकूचीति वाश्यन्त्यः शारिका वेश्मसु स्थिताः ॥ ३३ ॥ पतन्ति ग्रथिताश्चापि निर्जिताः कलहैषिणः। पक्षिणश्च मृगाः सर्वे प्रत्यादित्यं रुदन्ति च ॥ ३४ ॥ करालो विकटो मुण्डः परुषः कृष्णपिङ्गलः। कालो गृहाणि सर्वेषां काले कालेऽन्ववेक्षते ॥ ३५ ॥ एतान्यन्यानि दुष्टानि निमित्तान्युत्पतन्ति च। ज्ञात्वा प्रधार्य कार्याणि क्रियतामायतिक्षमम् ॥३६॥* इदं वचस्तत्र निशम्य माल्यवान् परीक्ष्य रक्षोधिपतेर्मनः पुनः। अनुत्तमेषूत्तमपौरुषो बली बभूव तूष्णीं समवेक्ष्य रावणम् ॥३७॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥३५॥

भयङ्करः। विकटः विकटाङ्गः। विकल इति पाठे हीनाङ्ग इत्यर्थः। परुषः परुषवर्णः। कालः मृत्युः। काले काले सायं प्रातश्च। गृहाण्यन्ववेक्षते, अन्वीक्षमाण इव दृश्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ एतानि ज्ञात्वा कर्माणि कर्तव्यानि। प्रधार्य निर्धार्य। यत् आयतिक्षमम् उत्तरकालार्हम् तत्क्रियताम्। कर्माणि च सीताप्रदानादीनि ॥ ३६ ॥ इदमिति। अनुत्तमेषु मन्त्रिश्रेष्ठेषु। उत्तमपौरुषो माल्यवान्। इदं वचः तत्र सभायाम्। निशम्य श्रावयित्वा।

साधनद्रव्याणि ॥ ३०–३३ ॥ प्रत्यादित्यं रुदन्ति आदित्यमवलोक्य रुदन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ करालो भयङ्करः। विकलः विकलाङ्गः। कालो मृत्युः ॥ ३५ ॥ एतानि ज्ञात्वा कार्याणि कर्तव्यानि। प्रधार्य निर्धार्य। यदायतिक्षमम् उत्तरकालोचितम् तत् क्रियतामित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इदमितिं। अनुत्तमेषु निकृष्टेषु राक्षसेषु। उत्तम

स०–इदं वचः रावणं प्रति निगद्य तस्य रक्षोधिपतेः मनः पुनः पुनः परीक्ष्य अनिवर्तनं ज्ञात्वा रावणं समवेक्ष्य तूष्णीं बभूवेत्यन्वयः। "अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा" इत्युक्तेः वचो रावणं निगद्येति द्विकर्मकता। अनुत्तमेषु असदृशेषु राक्षसेषु। यद्वा अनुत्तमेषु नीचेषु रक्षोधिपतेः मनः परीक्ष्य स्वयमुत्तमपौरुष इति तूष्णीं बभूव ॥ ३७ ॥

---

* विष्णुं मन्यामहे रामं मानुषं रूपमास्थितम्। न हि मानुषमात्रोऽसौ राघवो दृढविक्रमः ॥ येन बद्धः समुद्रस्य स सेतुः परमाद्भुतः। कुरुष्व नरराजेन सन्धिं रामेण रावण ॥ इति श्लोकद्वयं प्राक्षप्तमिति प्राचीनैर्न व्याख्यातमिति कतकः ॥ सत्यतीर्थैस्तु–सः चारैः कथितः। येन सेतुर्बद्धः तेन रामेण सन्धिं कुरुष्व ॥ इति व्याख्यातम् ॥

अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । रावणं रावणाकारम् । समवेक्ष्य इङ्गितादिदर्शनपुरःसरं दृष्ट्वा रक्षोधिपतेर्मनः परीक्ष्य अनिवर्त्यं ज्ञात्वा तूष्णीं बभूव । उपदेशाद्विरराममेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

अथ लङ्कागुप्तिकरणं षट्त्रिंशे–तत्त्विति । हितमुक्तं हितं यथा भवति तथा उक्तम् । न मर्षयति नामर्षयत् ॥ १ ॥ परिवृत्ताक्षः घूर्णिताक्षः ॥ २ ॥ पर

तत्तु माल्यवतो वाक्यं हितमुक्तं दशाननः । न मर्षयति दुष्टात्मा कालस्य वशमागतः ॥ १ ॥ स बद्ध्वा भ्रुकुटिं वक्त्रे क्रोधस्य वशमागतः । अमर्षात् परिवृत्ताक्षो माल्यवन्तमथाब्रवीत् ॥ २ ॥ हितबुद्ध्या यदहितं वचः परुषमुच्यते । परपक्षं प्रविश्यैव नैतच्छ्रोत्रं गतं मम ॥ ३ ॥ मानुषं कृपणं राममेकं शाखामृगाश्रयम् । समर्थं मन्यसे केन त्यक्तं पित्रा वनालयम् ॥ ४ ॥ रक्षसामीश्वरं मां च देवतानां भयङ्करम् । हीनं मां मन्यसे केन ह्यहीनं सर्वविक्रमैः ॥ ५ ॥ वीरद्वेषेण वा शङ्के पक्षपातेन वा रिपोः । त्वयाऽहं परुषाण्युक्तः परप्रोत्साहनेन वा ॥ ६ ॥

पक्षं प्रविश्यैव शत्रुषु स्नेहमनुसृत्यैव । हितबुद्ध्या हितमित्ययं ज्ञास्यतीति बुद्ध्या । अहितं परुषं च यद्वच उक्तम् एतत् मम श्रोत्रं न गतमित्यन्वयः ॥ ३ ॥ भवतः परपक्षानुसारश्च न युक्त इत्याह–मानुषमिति । मानुषं जात्या हीनबलम् । कृपणं प्रकृत्या हीनम् । एकम् असहायम् । शाखामृगाश्रयं क्षुद्रसहायम् । पित्रा त्यक्तं निर्धनम् । वनालयं राज्यहीनम् । रामं केन कथंप्रकारेण समर्थं प्रबलं मन्यसे ॥ ४ ॥ स्वस्मिन् तद्वैपरीत्यमाह–रक्षसामिति । हीनं दुर्बलम् ॥ ५ ॥ एवं परप्राबल्यस्वदौर्बल्ययोरभावेऽपि परुषोक्तौ हेतुमाशङ्कते–वीरद्वेषेणेति । वीरद्वेषेण सजातियविरद्वेषेण । रिपोः पक्ष

पौरुषो माल्यवान् । तत्र सभायाम् । निगद्येति पाठेऽपि श्रावयित्वा रावणं समवेक्ष्य रक्षोधिपतेर्मनः परीक्ष्य अनिवर्तनं ज्ञात्वा तूष्णीं बभूव, किमपि नोवाचेत्यर्थः ॥३७॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥३५॥ १ ॥ २ ॥ हितबुद्ध्येति । परपक्षं प्रविश्य अनुसृत्य ॥ ३ ॥ मानुषमित्यादिश्लोकद्वयस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–वनालयं वनं जलमुदधिः आलयः शयनस्थानं यस्य तम्, वटपत्रशायिनं नारायणमित्यर्थः । अत एव पित्रा त्यक्तम्, जन्मादिरहितमित्यर्थः । ईश्वरस्य जन्माद्यभावादेव पित्राद्यभावः । अत एव एकम् अद्वितीयम् । अत एव शाखामृगाश्रयं शाखाभिः वेदशाखाभिर्मृग्यत इति शाखामृगः वेदवेद्यः सर्वेश्वरः स चासावाश्रयश्चेति तम् । तथापि केनापि हेतुना मानुषं मनुष्यरूपेणावतीर्णम् अत एव कृपणं कृपालुं रामं समर्थं मन्यसे किल, तद्युक्तमेव । केन हेतुना रक्षसामीश्वरं सर्वपराक्रमैर्हीनं मामहीनं मन्यस इत्यर्थः ॥ ४–७ ॥

पातेन शत्रौ पक्षपातेन ॥ ६ ॥ परप्रोत्साहनेनेत्येतदुपपादयति—प्रभवन्तमिति । प्रभवन्तं प्रभावयुक्तम् । पदस्थं परिपक्वबुद्धिम् । परप्रोत्साहनाभावे पण्डितस्य पदस्थविषयकपरुषवचनं नोपपद्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अस्तु त्वदुक्तं परमार्थः, तथापि दुर्लभवस्तुविशेषः कथं त्याज्य इत्याह—आनीयेति।

प्रभवन्तं पदस्थं हि परुषं कोऽभिधास्यति । पण्डितः शास्त्रतत्त्वज्ञो विना प्रोत्साहनाद्रिपोः ॥७॥ आनीय च वनात् सीतां पद्महीनामिव श्रियम् । किमर्थं प्रतिदास्यामि राघवस्य भयादहम् ॥८॥ वृतं वानरकोटीभिः ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् । पश्य कैश्चिदहोभिस्त्वं राघवं निहतं मया ॥ ९ ॥ द्वन्द्वे यस्य न तिष्ठन्ति दैवतान्यपि संयुगे । स कस्माद्रावणो युद्धे भयमाहारयिष्यति ॥१०॥ द्विधा भज्येयमप्येवं न नमेयं तु कस्यचित् । एष मे सहजो दोषः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥ ११ ॥ यदि तावत् समुद्रे तु सेतुर्बद्धो यदृच्छया । रामेण विस्मयः कोऽत्र येन ते भयमागतम् ॥ १२ ॥

किमर्थं केन हेतुना । राघवस्य राघवात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ द्वन्द्वे द्वन्द्वयुद्धे । युद्धे रामयुद्धे ॥ १० ॥ अत्यन्तहितपरं वृद्धं मातामहं कथमेवं परुषमुक्तवानस्मीत्यनुतापेनाह—द्विधेति । राम आगत्य भयं जनयिष्यतीति त्वयोक्तम् । न केवलं भयमात्रम् । द्विधा भज्येयं शिरश्छेदं प्राप्नुयाम् । एवमपि न नमेयम् । कस्यचित् न केवलं रामस्य ततोऽपि शतगुणबलवतोऽपि द्विधा भङ्गादपि कस्यचिन्नमनमत्यन्तदुस्सहमित्यर्थः । तर्हि हीयमानेन सन्धिः कार्यः इति नीतिशास्त्रविरोधः स्यात्तत्राह एष मे सहजो दोष इति । यदि दोषत्वमनुमतं तर्हि स त्याज्य एवेत्याशङ्क्याह स्वभाव इति । न हि तिक्तो निम्बो मधुरायत इति भावः ॥ ११ ॥ अथ सेतुबन्धेन विस्मयसे चेत् तदपि काकतालीयम् अतो मा भूत्ते भयमित्याह—यदीति । तावत् समुद्रे स्वल्पसमुद्रे

आनिय च वनादित्यादिश्लोकद्वयस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । रामहस्ताद्वधेच्छयैव वनात्सीतामानीय राघवस्य भयात् किमर्थं प्रतिदास्यामीत्यर्थः ॥ ८ ॥ एवं चेदत्र राम आयास्यति किम् ? तत्राह—वृतमिति । कैश्चिदहोभिः मया हेतुना निहतम् आगतमित्यर्थः । “ हन हिंसागत्योः ” इति धातोरेवमर्थः । वानरकोटीभिर्वृतं ससुग्रीवं सलक्ष्मणं राघवं पश्य, द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं चेत्तर्हि कथं न बिभेषीत्यत्राह—द्वन्द्व इति । यस्य मम ॥ १० ॥ मानहानिकरं त्वद्वाक्यं न ग्राह्यमित्याशयेनाह—द्विधेति । एवमनया रीत्या द्विधा भज्येयमपि शत्रुणा भज्यमानोऽपि कस्यचिदपि न नमेयं तु न नमेयमेव । तदेतन्नयविरुद्धम्, तत्राह एष

इत्यर्थः ॥ १२ ॥ अर्णवं तीर्त्वा स्थितो राम इत्यर्थः ॥ १३ ॥ संरब्धम् अहङ्कारयुक्तम् । व्रीडित इति । स्वोपदेशवैफल्यादिति भावः ॥ १४ ॥ यथोचितमिति । प्रत्युत्थानादिनेति भावः ॥ १५ ॥ मन्त्रयित्वा कर्तव्यं विचार्य । विमृश्य निश्चित्य ॥ १६ ॥ स इति । व्यादिदेश, रक्षणायेति

स तु तीर्त्वार्णवं रामः सह वानरसेनया । प्रतिजानामि ते सत्यं न जीवन् प्रतियास्यति ॥ १३ ॥ एवं ब्रुवाणं संरब्धं रुष्टं विज्ञाय रावणम् । व्रीडितो माल्यवान् वाक्यं नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ १४ ॥ जयाशिषा च राजानं वर्धयित्वा यथोचितम् । माल्यवानभ्यनुज्ञातो जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १५ ॥ रावणस्तु सहामात्यो मन्त्रयित्वा विमृश्य च । लङ्कायामतुलां गुप्तिं कारयामास राक्षसः ॥ १६ ॥ स व्यादिदेश पूर्वस्यां प्रहस्तं द्वारि राक्षसम् । दक्षिणस्यां महावीर्यौ महापार्श्वमहोदरौ ॥ १७ ॥ पश्चिमायामथो द्वारि पुत्रमिन्द्रजितं तथा । व्यादिदेश महामायं बहुभी राक्षसैर्वृतम् ॥ १८ ॥ उत्तरस्यां पुरद्वारि व्यादिश्य शुकसारणौ । स्वयं चात्र भविष्यामि मन्त्रिणस्तानुवाच ह ॥ १९ ॥ राक्षसं तु विरूपाक्षं महावीर्यपराक्रमम् । मध्यमेऽस्थापयद् गुल्मे बहुभिः सह राक्षसैः ॥ २० ॥ एवं विधानं लङ्कायाः कृत्वा राक्षसपुङ्गवः । कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥ २१ ॥ विसर्जयामास ततः स मन्त्रिणो विधानमाज्ञाप्य पुरस्य पुष्कलम् । जयाशिषा मन्त्रिगणेन पूजितो विवेश चान्तःपुरमृद्धिमन्महत् ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ उत्तरस्यामिति । भविष्यामीत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ मध्यमे गुल्म इति । गुल्मो नाम नगरमध्यचैत्यस्थानम् ॥ २० ॥ विधानं रक्षणसंविधानम् ॥ २१ ॥ पुष्कलं समग्रम् ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

इति । दोषश्चेत् किमिति न त्यज्यते ? तत्राह स्वभाव इति ॥ ११ ॥ १२ ॥ स त्वित्यस्य वास्तवार्थस्तु—रामः वानरसेनया सह अर्णवं तीर्त्वा जीवन् प्रतियास्यतीति ते सत्यं प्रतिजानामि न सन्देहः । अथापि मे स्वभावो दुरतिक्रमः इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १३–१८ ॥ उत्तरस्यामिति । स्वयं चात्र भविष्यामीत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १९–२२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

अथ रामस्य सेनागुप्तिविधानं सप्तत्रिंशे—नरवानरेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । सहदायादः सबान्धवः । "दायादौ सुतबान्धवौ" इत्यमरः । इदं विशेषणं सर्वत्र यथार्हमन्वेति । अमित्रविषयं शत्रुदेशम् । समर्थयन् अमन्त्रयन् ॥ १–३ ॥ रामानु०–समर्थयन् अमन्त्रयन् । अडभाव आर्षः ॥ ३ ॥ अथ विचारप्रकार मेवाह–इयमित्यादिना । सा हनुमता पूर्वमुक्ता । कार्यसिद्धिं विजयसिद्धिम् । पुरस्कृत्य प्रधानीकृत्य । विनिर्णये निमित्ते मन्त्रयध्वम् । विजयसाधक

नरवानरराजौ तौ स च वायुसुतः कपिः । जाम्बवानृक्षराजश्च राक्षसश्च विभीषणः ॥ १ ॥ अङ्गदो वालिपुत्रश्च सौमित्रिः शरभः कपिः । सुषेणः सहदायादो मैन्दो द्विविद एव च ॥ २ ॥ गजो गवाक्षः कुमुदो नलोऽथ पनस स्तथा । अमित्रविषयं प्राप्ताः समवेताः समर्थयन् ॥ ३ ॥ इयं सा लक्ष्यते लङ्का पुरी रावणपालिता । सासुरोरग गन्धर्वैरमरैरपि दुर्जया ॥ ४ ॥ कार्यसिद्धिं पुरस्कृत्य मन्त्रयध्वं विनिर्णये । नित्यं सन्निहितो ह्यत्र रावणो राक्षसा धिपः ॥ ५ ॥ तथा तेषु ब्रुवाणेषु रावणावरजोऽब्रवीत् । वाक्यमग्राम्यपदवत् पुष्कलार्थं विभीषणः ॥ ६ ॥ अनलः शरभश्चैव सम्पातिः प्रघसस्तथा । गत्वा लङ्कां ममामात्याः पुरीं पुनरिहागताः ॥ ७ ॥ भूत्वा शकुनयः सर्वे प्रविष्टाश्च रिपोर्बलम् । विधानं विहितं यच्च तद्दृष्ट्वा समुपस्थिताः ॥ ८ ॥ संविधानं यदाहुस्ते रावणस्य दुरात्मनः । राम तद्ब्रुवतः सर्वं यथातत्त्वेन मे शृणु ॥ ९ ॥ पूर्वं प्रहस्तः सबलो द्वारमासाद्य तिष्ठति । दक्षिणं च महावीर्यौ महापार्श्वमहोदरौ ॥ १० ॥

कार्यनिर्णयाय मन्त्रः प्रवर्त्यतामित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ अग्राम्यपदवत् संस्कृतपदवत् । सर्वेषां स्फुटप्रतिपत्तये स्वदेशभाषापदरहितमुक्तवानित्यर्थः ॥६॥ अनल इत्यादिश्लोकत्रयम् । विधानं नगररक्षणसंविधानम् । ते दुरात्मनो रावणस्य यत्संविधानमाहुः तद्यथातत्त्वेन याथार्थ्येन ब्रुवतः मे मत्तः शृणु ॥ ७–९ ॥ पूर्वमिति । स्पष्टः ॥ १० ॥

॥ १ ॥ सहदायादः सबन्धुवर्गः ॥ २ ॥ अमित्रविषयं शत्रुदेशम् । समर्थयन् अमन्त्रयन् ॥ ३ ॥ या दुरासदेति श्रूयते सेयं लङ्केत्यर्थः ॥ ४ ॥ कार्यसिद्धिं पुरस्कृत्य विनिर्णये निमित्ते मन्त्रयध्वं शत्रुहननकार्यनिश्चयाय मन्त्रः क्रियतामित्यर्थः ॥ ५ ॥ अग्राम्यपदवत् अग्राम्यार्थपदवत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ विधानं लङ्कारक्षणम् ॥ ८–१४ ॥

पट्टिशासिधनुष्मद्भिः शूलमुद्गरपाणिभिः । बहुभी राक्षसैः प्रधानराक्षसैर्वृतः । नानाप्रहरणैः शूरैरावृतः । रावणात्मजः इन्द्रजित् पश्चिमद्वारम्, आसाद्य तिष्ठतीत्यनुकृष्यते ॥ ११ ॥ असंविग्नः अकम्पितहृदयः । राक्षसैः प्रधानभूतैः ॥ १२ ॥ १३ ॥ बलेन सेनया । राक्षसैः मुख्यैः ॥ १४ ॥

इन्द्रजित् पश्चिमद्वारं राक्षसैर्बहुभिर्वृतः । पट्टिशासिधनुष्मद्भिः शूलमुद्गरपाणिभिः । नानाप्रहरणैः शूरैरावृतो रावणात्मजः ॥ ११ ॥ राक्षसानां सहस्रैस्तु बहुभिः शस्त्रपाणिभिः । युक्तः परमसंविग्नो राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ १२ ॥ उत्तरं नगरद्वारं रावणः स्वयमास्थितः ॥ १३ ॥ विरूपाक्षस्तु महता शूलखड्गधनुष्मता । बलेन राक्षसैः सार्धं मध्यमं गुल्ममास्थितः ॥ १४ ॥ एतानेवंविधान् गुल्मान् लङ्कायां समुदीक्ष्य ते । मामकाः सचिवाः सर्वे पुनः शीघ्रमिहागताः ॥ १५ ॥ गजानां च सहस्रं च रथानामयुतं पुरे । हयानामयुते द्वे च साग्रकोटिश्च रक्षसाम् ॥ १६ ॥ विक्रान्ता बलवन्तश्च संयुगेष्वाततायिनः । इष्टा राक्षसराजस्य नित्यमेते निशाचराः ॥ १७ ॥

गुल्मान् सेनाः । " गुल्मो रुक्स्तम्बसेनासु " इत्यमरः ॥ १५ ॥ गजानां गजयोधिनाम् । रथानां हयानामित्यत्राप्येवं द्रष्टव्यम् । हयानां साग्रकोटिः द्वे अयुते चेत्यन्वयः । एते एतावन्तः । यद्वा गजानामित्यादिशब्दा गजादिपराः । एवमुत्तरोत्तराधिकसङ्ख्योच्यते । हयानां द्वे अयुते । रक्षसां साग्रकोटिः पूर्णा कोटिः । एते रावणस्येष्टा अन्तरङ्गाः, स्वसेविन इत्यर्थः ॥ १६ ॥ आततायिनः क्रूरा इत्यर्थः ॥ १७ ॥

एतानिति । गुल्मान् गणान् ॥ १५ ॥ गजानां गजयोधिनाम् । सहस्रं, सन्नद्धमिति शेषः । रथानां रथिनाम् अयुतम्, अत्रापि सन्नद्धमिति शेषः । हयानामयुते द्वे सन्नद्धे रक्षसां साग्रकोटिस्सन्नद्धेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

स०–परमसंविग्नः परं यथा भवति तथा असंविग्नः विभीः तिष्ठतीत्यन्वयः । शुकसारणावेदितमहाबलस्मरणादन्तःकरणे भीत इति व्याख्या स्तुतिप्रस्तावाननुगुणा । यदि वक्तव्या भीतिस्तर्हि हनुमतैकलेन कृतस्य कर्मणो दृष्टत्वेन वक्तव्या । श्रवणापेक्षया स्वसाक्षिणः प्राबल्यात् ॥ १२ ॥ आततायिनः स्वयमेव सीतोपरोधापराधं कृत्वा शस्त्रपाणय इत्याततायिनः । यद्वा संयुगे युद्धे इषवः आत्यन्ते सदा सम्यक् क्षिप्यन्ते येन तदिष्वातं धनुः तेन तायन्ते पालयन्ति जनानिति संयुगेष्वाततायिनः । " तायृ सन्तानपालनयोः " इति धातोः । यद्वा परदारापहर्तृसम्बन्धित्वादाततायिनः । " क्षेत्रदारापहर्ता च " इत्युक्तेः । निशाचराः यूथपाः ॥ १७ ॥

अत्र राक्षसेषु । एकैकस्य राक्षसस्य । सहस्राणां सहस्रं दशलक्षसङ्ख्याविशिष्टः परिवारः । इदानीं युद्धार्थे युद्धनिमित्तम् उपतिष्ठत इत्यन्वयः ॥ १८ ॥ एतामिति सार्धश्लोकः । तान् मन्त्रिभूतान् । दर्शनानन्तरं सचिवैः प्रयोज्यकर्तृभिः । लङ्कायां सर्वां प्रवृत्तिमित्यनुषज्यते । रामाय प्रत्यवेदयत्, सचिवैरपि तं वृत्तान्तमावेदयदित्यर्थः ॥ १९ ॥ राममित्यादि श्लोकत्रयम् । उत्तरम् अनन्तरवक्तव्यम् ॥ २० ॥ दिग्विजयकालिकबलादाधुनिक

एकैकस्यात्र युद्धार्थे राक्षसस्य विशांपते । परिवारः सहस्राणां सहस्रमुपतिष्ठते ॥ १८ ॥ एतां प्रवृत्तिं लङ्कायां मन्त्रिप्रोक्तां विभीषणः । एवमुक्त्वा महाबाहू राक्षसांस्तानदर्शयत् । लङ्कायां सचिवैः सर्वां रामाय प्रत्यवेदयत् ॥ १९ ॥ रामं कमलपत्राक्षमिदमुत्तरमब्रवीत् । रावणावरजः श्रीमान् रामप्रियचिकीर्षया ॥ २० ॥ कुबेरं तु यदा राम रावणः प्रत्ययुद्ध्यत । षष्टिः शतसहस्राणि तदा निर्यान्ति राक्षसाः ॥ २१ ॥ पराक्रमेण वीर्येण तेजसा सत्त्वगौरवात् । सदृशा येऽत्र दर्पेण रावणस्य दुरात्मनः ॥ २२ ॥ अत्र मन्युर्न कर्तव्यो रोषये त्वां न भीषये । समर्थो ह्यसि वीर्येण सुराणामपि निग्रहे ॥ २३ ॥

बलमधिकमिति कथयितुं पूर्वबलं परिगणयति—कुबेरमिति । निर्यान्ति निययुः । पराक्रमेण पराभिभवसामर्थ्येन । वीर्येण युद्धे स्वयमविकृतत्वेन । तेजसा प्रतापेन । सत्त्वगौरवात् धैर्यातिशयेनेत्यर्थः । दर्पेण च । रावणस्य अत्र ये सदृशास्तादृशा राक्षसा इति पूर्वेणान्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ स्वामिसन्निधौ शत्रुबलवर्णनमयुक्तमित्याशङ्क्य परिहरति—अत्रेति । अत्र बलवर्णने सति । मन्युः क्रोधः न कर्तव्यः । रोषये शत्रुनिरसनाय रोष

एकैकस्येति । अत्र परिगणितगजयोधिप्रभृतिचतुर्विधराक्षसेषु एकैकस्य राक्षसस्य सहस्राणां सहस्रं परिवारो युद्धार्थमुपतिष्ठते उपतिष्ठतीति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ विभीषणः मन्त्रिप्रोक्तां लङ्कायां प्रवृत्तिम् एवमुक्त्वा तान् राक्षसान् मन्त्रीन् अदर्शयदित्यर्थः । लङ्कायां सर्वां, प्रवृत्तिमिति शेषः । सचिवैस्तैरेव मन्त्रिभिः रामाय प्रत्यवेदयत् ॥ १९ ॥ राममिति । ततो राममिदमुत्तरमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ २० ॥ स्वोक्तमिदानीन्तनबलं प्रभूततरमिति ज्ञापयितुं तस्य पुरातनबलस्य इयत्तामाह—कुबेरमिति द्वाभ्याम् । सत्त्वगौरवात् धैर्यातिशयेन । अत्र लङ्कायाम्, स्थिता इति शेषः ॥२१॥२२॥ अत्र रावणबलवर्णनविषये मन्युर्न कर्तव्यः । रोषये रोषमुत्पादये ।

मुत्पादये । न भीषये शत्रुबलवर्णनेन न भीतिमुत्पादये । रोषोत्पादनस्य फलमाह समर्थो हीति ॥ २३ ॥ तत् राक्षसबलस्य व्यूढत्वात् । महता बलेन वृतो भवानपि । चतुरङ्गेण रावणसेनावच्चतुरवयवेन । व्यूह्य विभज्य । निर्मथिष्यसि । मध्यमपुरुषत्वमार्षम् । चतुरङ्गकार्यकरत्वाच्चतुरङ्गत्व

तद्भवांश्चतुरङ्गेण बलेन महता वृतः । व्यूह्येदं वानरानीकं निर्मथिष्यसि रावणम् ॥ २४ ॥ रावणावरजे वाक्यमेवं ब्रुवति राघवः । शत्रूणां प्रतिघातार्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २५ ॥ पूर्वद्वारे तु लङ्कायां नीलो वानरपुङ्गवः । प्रहस्तप्रतियोद्धा स्याद्वानरैर्बहुभिर्वृतः ॥ २६ ॥ अङ्गदो वालिपुत्रस्तु बलेन महता वृतः । दक्षिणे बाधतां द्वारे महापार्श्वमहोदरौ ॥ २७ ॥ हनुमान् पश्चिमद्वारं निपीड्य पवनात्मजः । प्रविशत्वप्रमेयात्मा बहुभिः कपिभि र्वृतः ॥ २८ ॥ दैत्यदानवसङ्घानामृषीणां च महात्मनाम् । विप्रकारप्रियः क्षुद्रो वरदानबलान्वितः ॥ २९ ॥ परिक्रामति यः सर्वान् लोकान् सन्तापयन् प्रजाः । तस्याहं राक्षसेन्द्रस्य स्वयमेव वधे धृतः ॥ ३० ॥ उत्तरं नगरद्वारमहं सौमित्रिणा सह । निपीड्याभिप्रवेक्ष्यामि सबलो यत्र रावणः ॥ ३१ ॥ वानरेन्द्रश्च बलवानृक्षराजश्च वीर्यवान् । राक्षसेन्द्रानुजश्चैव गुल्मो भवतु मध्यमः ॥ ३२ ॥

मित्यन्ये ॥२४॥ प्रतिघातार्थं प्रतिक्रियार्थम् ॥२५॥ पूर्वद्वारे, स्थित्वेति शेषः ॥ २६॥२७॥ अप्रमेयात्मेति । मायाविन इन्द्रजितोऽयमेवाहं इति भावः ॥ २८ ॥ स्वस्य चोत्तरद्वारनिरोधहेतुमाह-दैत्यदानवेत्यादि श्लोकत्रयम् । विप्रकारप्रियः प्रियविप्रकारः । "वा प्रियस्य" इति पूर्वनिपातः । विप्रकारः पीडा क्षुद्रः क्षुद्रबुद्धिः । प्रजाः सन्तापयन् लोकान् परिक्रामतीत्यन्वयः । तस्याहमिति श्लोके यत्तच्छब्दाध्याहारेणाहंशब्दद्वयनिर्वाहः । योऽहं धृतः निश्चितः सोऽहं प्रवेक्ष्यामीत्यन्वयः । स्वयमेव अद्वारेण । यद्वा तस्याहमित्यर्धान्तमेकं वाक्यम् । उत्तरमित्यादि भिन्नं वाक्यम् ॥२९-३१॥ गुल्मो भवतु

रोषोत्पादनफलमाह-समर्थो हीति ॥ २३ ॥ चतुरङ्गेण बलेन चतुरङ्गनिर्वाह्यकार्यकरणसद्भावाद्वानरबलस्य चतुरङ्गत्वोक्तिः ॥ २४ ॥ २५ ॥ पूर्वद्वारे नीलः, तिष्ठत्विति शेषः ॥ २६-३१ ॥ वानरेन्द्र इति । गुल्मो भवतु मध्यमः बलवद्भ्यां रावणेन्द्रजिद्भ्यामधिष्ठितयोरुत्तरपश्चिमयोर्मध्ये भवत्वित्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥

मध्यमः, मध्यमसेना भवत्वित्यर्थः । बलवद्भ्यां रावणेन्द्रजिद्भ्यामधिष्ठितयोरुत्तरपश्चिमयोः मध्यमगुल्मो भवत्वित्यर्थः ॥ ३२ ॥ न चैवेति । संज्ञा सङ्केतः ॥ ३३ ॥ अस्य प्रयोजनमाह—वानरा इति । नः अस्माकम् । वानरा एवास्मिन् स्वजने चिह्नं भविष्यतीति, अस्माकं वानरत्वमेवात्मीयत्व ज्ञापकं भविष्यतीत्यर्थः । यदि वानरा अपि कामरूपधारणेन युद्ध्येयुः । राक्षसानामपि तादृशत्वादात्मपरविवेको न स्यात् । वानरत्वन्तु जघन्यतया

न चैव मानुषं रूपं कार्यं हरिभिराहवे । एषा भवतु संज्ञा नो युद्धेऽस्मिन् वानरे बले ॥ ३३ ॥ वानरा एव नश्चिह्नं स्वजनेऽस्मिन् भविष्यति ॥ ३४ ॥ वयं तु मानुषेणैव सप्त योत्स्यामहे परान् । अहमेष सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन महौजसा । आत्मना पञ्चमश्चायं सखा मम विभीषणः ॥ ३५ ॥ स रामः कृत्यसिद्ध्यर्थमेवमुक्त्वा विभीषणम् । सुवेलारोहणे बुद्धिश्चकार मतिमान् मतिम् । रमणीयतरं दृष्ट्वा सुवेलस्य गिरेस्तटम् ॥ ३६ ॥ ततस्तु रामो महता बलेन प्रच्छाद्य सर्वां पृथिवीं महात्मा । प्रहृष्टरूपोऽभिजगाम लङ्कां कृत्वा मतिं सोऽरिवधे महात्मा ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

न ते भजिष्यन्तीति भावः । इदानीं मानुषरूपपरिग्रहप्रतिषेधसामर्थ्यादितः पूर्वं मानुषरूपं परिगृह्य स्थिता इति गम्यते ॥ ३४ ॥ वयं त्विति । मानुषेण मनुष्यसंबन्धिना, रूपेणेति शेषः । विभीषणादीनामपि मानुषरूपसंस्थानसादृश्यादेवमुच्यते ॥ ३५ ॥ स राम इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । कृत्यसिद्ध्यर्थं कार्यसिद्ध्यर्थम् । सुवेलारोहणे विषये बुद्धिः बुद्धिमान् । मतुब्लोप आर्षः । मतिम् इच्छाम् । सुवेलारोहणे बुद्धिं चकार मतिमान् मतिमिति च पाठः । सुवेलारोहणबुद्धिमेव मतिं चकार, नान्यामित्यर्थः । आरोहणेच्छाहेतुमाह रमणीयतरमिति । सौन्दर्यावलोकनमेव तदारोहण

संज्ञा सङ्केतः ॥ ३३ ॥ किमर्थमत आह—वानरा इति । नः अस्माकं वानरा एव अस्मिन् स्वजने चिह्नं भविष्यति अस्माकं वानरत्वमेवात्मीयत्वज्ञापकं भविष्यतीत्यर्थः । यदि वानरा अपि कामरूपधारणेन युद्ध्येयुः राक्षसानामपि तादृक्त्वादात्मपरबलविवेको न स्यादिति भावः ॥ ३४ ॥ वयमिति । मानुषेण, रूपेणेति शेषः । विभीषणादीनां मानुषरूपसंस्थानसादृश्यादेवमुच्यते ॥ ३५ ॥ कृत्यसिद्ध्यर्थं कृत्यं कर्तव्यमेव सिद्धिः प्रयोजनं यस्य तम् । विभीषणविशेषणमिदम् । सुवेलारोहणेबुद्धिश्चकार मतिमान् मतिं सुवेलारोहणे प्रवृत्ता बुद्धिर्यस्य सः सुवलारोहणेबुद्धिः । अलुक्त्वमार्षम् । मतिमान् आगामिगोचरबुद्धिमान् ।

हेतुः, नतु लङ्काप्राप्तिः । अत एव लङ्कोपरोधायावरोहणं वक्ष्यति ततस्त्विति । पृथिवीं सुवेलकटकभूमिम् । महात्मा महाबुद्धिः । प्रहृष्टरूपः अतिशयेन प्रहृष्टः । "प्रशंसायां रूपप्" । लङ्कां लङ्कैकदेशसुवेलम् । महात्मा महाधृतिरिति द्वितीयमहात्मशब्दार्थः । अभिजगाम आरोहणायेति भावः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

स तु कृत्वा सुवेलस्य मतिमारोहणं प्रति । लक्ष्मणानुगतो रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
विभीषणं च धर्मज्ञमनुरक्तं निशाचरम् । मन्त्रज्ञं च विधिज्ञं च श्लक्ष्णया परया गिरा ॥ २ ॥
सुवेलं साधुशैलेन्द्रमिमं धातुशतैश्चितम् । अध्यारोहामहे सर्वे वत्स्यामोऽत्र निशामिमाम् ॥ ३ ॥
लङ्कां चालोकयिष्यामो निलयं तस्य रक्षसः । येन मे मरणान्ताय हृता भार्या दुरात्मना ॥ ४ ॥
येन धर्मो न विज्ञातो न तद्वृत्तं कुलं तथा । राक्षस्या नीचया बुद्ध्या येन तद् गर्हितं कृतम् ॥ ५ ॥

अथ लङ्कादर्शनार्थं सुवेलारोहणमष्टात्रिंशे–स त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । धर्मज्ञत्वादि सुग्रीवस्यापि विशेषणम् । सुवेलो नाम लङ्कासमतुङ्गताको गिरिविशेषः ॥ १ ॥ विधिज्ञं कार्यज्ञम् ॥ २ ॥ चितं व्याप्तम् । अध्यारोहामहे आरोक्ष्यामः । अयं च समुद्रतरणदिवसवृत्तान्तः पूर्वं सङ्ग्रहेणोक्तः, अद्य सविशेषमुच्यते ॥ ३ ॥ लङ्कामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । लङ्कालोकने निमित्तमाह–निलयमिति । मे भार्येति सम्बन्धः । मरणान्ताय मरणरूपफलाय । तत् प्रसिद्धम् । वृत्तं धर्मशास्त्रविहितस्वकुलाचारः । कुलं स्वकुलातिशयः । एतत्सर्वं भार्यापहरणनिवृत्तिहेतुः तन्नासीदित्यर्थः ॥४॥ तर्हि केन

मतिं चकार सुवेलारोहणेच्छां चकारेत्यर्थः। बुद्धिमिति द्वितीयान्तपाठे तु सुवेलारोहणे मतिं मननात्मिकाम् । बुद्धिं निश्चयात्मिकां चकारेत्यर्थः । यद्वा बुद्धिं तात्कालिकरूपां मतिं चकार अर्थनिर्धारणरूपां चकारेत्यर्थः । 'अर्थनिर्धारणं मतिः' इति तज्ज्ञाः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ १ ॥ विधिज्ञं कार्यविदम् ॥ २ ॥ अध्यारोहामहे आरोक्ष्यामहे ॥ ३ ॥ मरणान्ताय मरणरूपफलायेत्यर्थः ॥ ४ ॥ नीचया क्रूरया । राक्षस्या राक्षससम्बन्धिन्या । बुद्ध्या हेतुना येन रावणेन धर्मादिकं न ज्ञातं तेन तत्कुलं गर्हितमिति सम्बन्धः ॥ ५–१२ ॥

स०–मरणान्ताय मरणेन रक्षःकुलस्य सहितोऽन्तो नाशः स्वस्य तस्मै ॥४॥ वृत्तं सदाचारः असमद्वलिष्ठतावार्ता वा । राक्षस्या राक्षससम्बन्धिन्या । तत्रापि नीचया । विभीषणं सुमुखीकर्तुमियमुक्तिः ॥५॥

हेतुना कृतमित्यत्राह राक्षस्येति । तत् भार्यापहरणम् ॥ ५ ॥ एतादृशस्य निलयदर्शने किं फलम् ? तत्राह—तस्मिन्निति । वर्तते उत्पद्यते । तर्हि तन्मात्रवधे यत्नः क्रियतामित्यत्राह—यस्येति ॥ ६ ॥ अन्यस्य दोषेणान्यवधः किमर्थं क्रियत इत्यत्राह—एक इति । एकः पापं कुरुते नीचेन तेन कर्त्रा आत्मापचारेण तद्दोषेण कारणेन कुलं तत्संबन्धिनः सर्वे विनश्यन्ति ॥ ७ ॥ संमन्त्रयन् वदन् । उपारुहत् उपारुक्षत् ॥ ८ ॥ पृष्ठत इत्यादि सार्धश्लोकः ।

तस्मिन् मे वर्तते रोषः कीर्तिते राक्षसाधमे । यस्यापराधान्नीचस्य वधं द्रक्ष्यामि रक्षसाम् ॥ ६ ॥ एको हि कुरुते पापं कालपाशवशं गतः । नीचेनात्मापचारेण कुलं तेन विनश्यति ॥ ७ ॥ एवं सम्मन्त्रयन्नेव सक्रोधो रावणं प्रति । रामः सुवेलं वासाय चित्रसानुमुपारुहत् ॥ ८ ॥ पृष्ठतो लक्ष्मणश्चैनमन्वगच्छत् समाहितः । सशरं चापमुद्यम्य सुमहद्विक्रमे रतः । तमन्वरोहत् सुग्रीवः सामात्यः स विभीषणः ॥ ९ ॥ हनुमानङ्गदो नीलो मैन्दो द्विविद एव च ॥ १० ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः । पनसः कुमुदश्चैव हरो रम्भश्च यूथपः ॥ ११ ॥ जाम्बवांश्च सुषेणश्च ऋषभश्च महामतिः । दुर्मुखश्च महातेजास्तथा शतवलिः कपिः ॥ १२ ॥ एते चान्ये च बहवो वानराः शीघ्रगामिनः । ते वायुवेगप्रवणास्तं गिरिं गिरिचारिणः । अध्यारोहन्त शतशः सुवेलं यत्र राघवः ॥ १३ ॥ ते त्वदीर्घेण कालेन गिरिमारुह्य सर्वतः । ददृशुः शिखरे तस्य विषक्तामिव खे पुरीम् ॥ १४ ॥

समाहितः सावधानः ॥ ९ ॥ सामात्य इत्युक्तं विवृणोति—हनुमानित्यादिचतुःश्लोकी । हनुमानिति पृथगुक्त्या रामलक्ष्मणौ पद्भ्यामेवारूढाविति गम्यते ॥ १०–१२ ॥ ते प्रसिद्धाः । एते चान्ये च । वायुवेगप्रवणाः वायुवेगेन गच्छन्तः । "प्रुङ् गतौ" इति धातोर्बहुलग्रहणात्कर्तरि ल्युट् । अत एव शीघ्रगामिनः सन्तः अध्यारोहन्त ॥ १३ ॥ ते रामादयः । तस्य प्रसिद्धस्य त्रिकूटस्य । खे विषक्ताम् आकाशे लम्बमानामिव स्थिताम् । पुरीं लङ्कां

वायुवेगप्रवणाः वायुवेगगतयः "प्रुङ् गतौ" इति धातोः रूपम् ॥ १३ ॥ तस्य प्रसिद्धस्य त्रिकूटाद्रेः शिखरे विषक्तां खे चरन्तीमिव स्थितां पुरीं ददृशुरिति

सर्वतो ददृशुः ॥ १४ ॥ वानराश्च ददृशुरित्याह–तामिति । स्पष्टः ॥ १५ ॥ प्राकारस्य चयः वप्रम्, तत्र स्थितैः । "स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम्" इत्यमरः ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रतिरञ्जितः रक्तवर्णीकृतः । पूर्णचन्द्रप्रदीप्तेति । अनेन पौर्णमास्यां सुवेलारोहणमित्युक्तम् । प्रथमायां युद्धारम्भ इत्याहुः । यद्वा पूर्णचन्द्रतुल्यप्रदीपवतीति वाऽर्थः । सम्भवन्ति हि वानरसेनायामपि प्रकाशार्थमारोपिता दीपाः ॥१८॥ हरि वाहिनीपतिः । वानरसेनानिर्वाहकः ॥१९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

तां शुभां प्रवरद्वारां प्राकारपरिशोभिताम् । लङ्कां राक्षससम्पूर्णां ददृशुर्हरियूथपाः ॥ १५ ॥ प्राकारचयसंस्थैश्च तदा नीलैर्निशाचरैः । ददृशुस्ते हरिश्रेष्ठाः प्राकारमपरं कृतम् ॥१६॥ ते दृष्ट्वा वानराः सर्वे राक्षसान् युद्धकांक्षिणः । मुमुचुर्विविधान्नादांस्तत्र रामस्य पश्यतः ॥ १७ ॥ ततोऽस्तमगमत् सूर्यः सन्ध्यया प्रतिरञ्जितः । पूर्णचन्द्रप्रदीप्ता च क्षपा समभिवर्तते ॥ १८ ॥ ततः स रामो हरिवाहिनीपतिर्विभीषणेन प्रतिनन्द्य सत्कृतः । सलक्ष्मणो यूथपयूथसंवृतः सुवेलपृष्ठे न्यवसद्यथासुखम् ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

तां रात्रिमुषितास्तत्र सुवेले हरिपुङ्गवाः । लङ्कायां ददृशुर्वीरा वनान्युपवनानि च ॥ १ ॥
समसौम्यानि रम्याणि विशालान्यायतानि च । दृष्टिरम्याणि ते दृष्ट्वा बभूवुर्जातविस्मयाः ॥ २ ॥

अथ लङ्कादर्शनमेकोनचत्वारिंशे–तामिति । तां रात्रिमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ददृशुः प्रातरिति सिद्धम् । वनानि अकृत्रिमाणि । उपवनानि कृत्रिमाणि ॥ १ ॥ समानि च तानि सौम्यानि च समसौम्यानि निम्नोन्नतत्वरहितानि स्निग्धानि चेत्यर्थः । अत एव रम्याणि रमणीयानि । विशालानि विपुलानि ।

सम्बन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्राकारचयसंस्थैः प्राकारस्य चयो वप्रं तत्र संस्थैः नीलैर्निशाचरैः कृतमपरं प्राकारमिव ददृशुः, प्राकारचयस्थान् निशाचरान् प्राकारबुद्ध्या ददृशुरित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ पूर्णचन्द्रप्रदीप्तेति विशेषणात्सुवेलारोहणं पौर्णमास्यामित्यवगम्यते, तेन प्रतिपदि युद्धारम्भः ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व० युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ १ ॥ समसौम्यानि समानि सौम्यानीत्यर्थः । दैर्घ्यविशालैस्समानि दुष्टमृगाद्युपद्रवराहित्येन

आयतानि दीर्घाणि । दृष्टिरम्याणि नयनाकर्षणानि वनान्युपवनानि चेत्याकृष्यान्वयः ॥२॥ चम्पकेत्यादिश्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् । नागमाला नागकेसर माला॥ ३॥ हिन्तालैरित्यादि। उपलक्षितेति शेषः ॥४॥ दिव्यैः पारिजातादिभिः। अत्राप्युपलक्षितेति शेषः। विचित्रेत्यादि पदद्वयमपि दिव्यद्रुम विशेषणम् । शाद्वलैरित्यादावप्युपलक्षणे तृतीया। लङ्काशब्दश्चात्र सुवेलपरः। उत्तरत्र वानरप्रवेशोक्तेः। शुशुभे शोभमाना दृश्यत इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

चम्पकाशोकपुन्नागसालतालसमाकुला । तमालवनसञ्छन्ना नागमालासमावृता ॥ ३ ॥ हिन्तालैरर्जुनैर्नीपैः सप्तपर्णैश्च पुष्पितैः । तिलकैः कर्णिकारैश्च पाटलैश्च समन्ततः ॥ ४ ॥ शुशुभे पुष्पिताग्रैश्च लतापरिगतैर्द्रुमैः । लङ्का बहुविधैर्दिव्यैर्यथेन्द्रस्यामरावती ॥ ५ ॥ विचित्रकुसुमोपेतै रक्तकोमलपल्लवैः । शाद्वलैश्च तथा नीलैश्चित्राभिर्वनराजिभिः ॥ ६ ॥ गन्धाढ्यान्यभिरम्याणि पुष्पाणि च फलानि च । धारयन्त्यगमास्तत्र भूषणानीव मानवाः ॥७॥ तच्चैत्ररथसङ्काशं मनोज्ञं नन्दनोपमम् । वनं सर्वर्तुकं रम्यं शुशुभे षट्पदायुतम् ॥ ८ ॥ नत्यूहकोयष्टिभकैर्नृत्यमानैश्च बर्हिभिः । रुतं परभृतानां च शुश्रुवुर्वननिर्झरे ॥ ९ ॥ नित्यमत्तविहङ्गानि भ्रमराचरितानि च । कोकिलाकुलषण्डानि विहगाभिरुतानि च ॥ १० ॥ भृङ्गराजाभिगीतानि भ्रमरैः सेवितानि च । कोणालकविघुष्टानि सारसाभिरुतानि च ॥११॥ विविशुस्ते ततस्तानि वनान्युपवनानि च । हृष्टाः प्रमुदिता वीरा हरयः कामरूपिणः॥ १२

गन्धेति। तत्र वनेषु धारयन्ति अधारयन्। अगमाः वृक्षाः ॥७॥ सर्वे ऋतवो यस्मिन् तत्सर्वर्तुकम्। "शेषाद्विभाषा" इति कप्प्रत्ययः। षट्पदायुतं षट्पदैः आ समन्ताद्युतम् ॥८॥ वननिर्झरे नत्यूहैः कोयष्टिभकैः जलकुक्कुटविशेषैः नृत्यमानैः नृत्यद्भिः बार्हिणैश्च सहितानां परभृतानां रुतं शुश्रुवुरिति योजना॥९॥ वनरामणीयकाकृष्टास्तत्र विविशुरित्याह–नित्येत्यादिना कामरूपिण इत्यन्तेन श्लोकत्रयेण । विहङ्गाः वक्ष्यमाणकोकिलादिव्यतिरिक्ताः। षण्डाः वृक्षसमूहाः । विहङ्गभृङ्गसञ्चारस्य तन्नादस्य च वनशोभाहेतुत्वात्तत्सञ्चारमुक्त्वा तन्नादमाह–विहगेत्यादिना । विहगानामभिरुतं येषु तानि विहगाभिरुतानि । एवमुत्तरत्रापि विग्रहः॥ १० ॥ कोणालकः खञ्जनः । सारसाभिरुतानीत्यनेन वनादीनां सरस्समीपवर्तित्वमुक्तम् ॥ ११ ॥ हृष्टाः पुलकिताः।

सौम्यानीति यावत् ॥२–७॥ सर्वर्तुकं सर्वे ऋतवो यस्मिन् तत् सर्वर्तुकम्॥८॥ नृत्यमानैः नृत्यद्भिः बर्हिणैर्युक्तं वनं शुशुभ इति सम्बन्धः॥९॥ कोकिलाकुलषण्डानि

प्रमुदिताः सन्तुष्टाः । वीराः शत्रुवनप्रवेशेऽपि निर्भयाः । कामरूपिणः सूक्ष्मविपुलप्रवेशात्गुणस्थूलसूक्ष्मशरीरवन्तः ॥ १२ ॥ तेषामिति । स्पष्टः ॥ १३ ॥ अन्ये त्वित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । स्पष्टम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ रजश्चेत्यर्धमेकं वाक्यम् । चरणोत्थितं वानरपादाहतिजनितम् । रजः ऊर्ध्वं जगाम उत्थितमित्यर्थः ॥ १६ ॥ अत्र ऋक्षादयो लङ्कावनवासिनः । भीताः दर्शनादेव भीताः । तेन शब्देन वित्रस्ताः विशेषेण त्रस्ताः । दश दिशो जग्मुः, यथायथं

तेषां प्रविशतां तत्र वानराणां महौजसाम् । पुष्पसंसर्गसुरभिर्ववौ घ्राणसुखोऽनिलः ॥ १३ ॥ अन्ये तु हरिवीराणां यूथान्निष्क्रम्य यूथपाः । सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता लङ्कां जग्मुः पताकिनीम् ॥ १४ ॥ वित्रासयन्तो विहगांस्त्रासयन्तो मृगद्विपान् । कम्पयन्तश्च तां लङ्कां नादैस्ते नदतां वराः । कुर्वन्तस्ते महावेगा महीं चरणपीडिताम् ॥ १५ ॥ रजश्च सहसैवोर्ध्वं जगाम चरणोत्थितम् ॥ १६ ॥ ऋक्षाः सिंहा वराहाश्च महिषा वारणा मृगाः । तेन शब्देन वित्रस्ता जग्मुर्भीता दिशो दश ॥ १७ ॥ शिखरं तत् त्रिकूटस्य प्रांशु चैकं दिविस्पृशम् । समन्तात् पुष्पसञ्छन्नं महारजत सन्निभम् ॥ १८ ॥ शतयोजनविस्तीर्णं विमलं चारुदर्शनम् । श्लक्ष्णं श्रीमन्महच्चैव दुष्प्रापं शकुनैरपि । मनसाऽपि दुरारोहं किं पुनः कर्मणा जनैः ॥ १९ ॥

जग्मुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ एवं त्रिकूटस्य प्रथमशिखरं सुवेलाख्यमुक्त्वा मध्यमशिखरं वर्णयति-शिखरं तदित्यादिना । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । तत् प्रसिद्धम् । प्रांशु पार्श्ववर्तिशिखरद्वयापेक्षया उन्नतम् । एकम् अद्वितीयम्, मध्यममित्यर्थः । स्पृशतीति स्पृशम् । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । समन्तात् पुष्पसञ्छन्नम् अत एव महारजतसन्निभं पृथुरजतसन्निभम् । यद्वा सुवर्णसन्निभमिति स्वरूपोक्तिः । चारुदर्शनं सुन्दरदर्शनम् । एवंभूतं शिखरम् अदृश्य तेत्यध्याहारः ॥ १८ ॥ १९ ॥

कोकिलाकुलाः षण्डा वृक्षषण्डा येषु तानि ॥ १०-१७ ॥ दिवं स्पृशतीति दिविस्पृशम् । समन्तात्पुष्पसञ्छन्नम् अत एव महारजतसन्निभं, महारजतं काञ्चनम् ॥ १८-२ ॥

निविष्टेत्यादिश्लोकपञ्चकमेकान्वयम् । सालेन प्राकारेण । प्रासादैरिति । प्रासादादिलक्षणं प्रागेव लिखितम् । आतपापाये वर्षारम्भसमये । मध्यमं वैष्णवं पदमिति । त्रिविक्रमावतारे त्रिभिः पदैः सर्वलोकक्रमणे मध्यमपदेनान्तरिक्षं क्रान्तमिति आकाशं मध्यमं वैष्णवं पदमित्युच्यते ॥ २०-२२ ॥

निविष्टा तत्र शिखरे लङ्का रावणपालिता । शतयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता ॥ २० ॥ सा पुरी गोपुरैरुच्चैः पाण्डराम्बुदसन्निभैः । काञ्चनेन च सालेन राजतेन च शोभिता ॥ २१ ॥ प्रासादैश्च विमानैश्च लङ्का परम भूषिता । घनैरिवातपापाये मध्यमं वैष्णवं पदम् ॥२२॥ यस्यां स्तम्भसहस्रेण प्रासादः समलंकृतः । कैलासशिखराकारो दृश्यते खमिवोल्लिखन् ॥ २३ ॥ चैत्यः स राक्षसेन्द्रस्य बभूव पुरभूषणम् । बलेन रक्षसां नित्यं यः समग्रेण रक्ष्यते ॥२४॥ मनोज्ञां काननवतीं पर्वतैरुपशोभिताम् । नानाधातुविचित्रैश्च उद्यानैरुपशोभिताम् ॥२५॥ नानाविहगसंघुष्टां नानामृगनिषेविताम् । नानाकाननसन्तानां नानाराक्षससेविताम् ॥ २६ ॥ तां समृद्धां समृद्धार्थां लक्ष्मीवान् लक्ष्मणाग्रजः । रावणस्य पुरीं रामो ददर्श सह वानरैः ॥२७॥ तां महागृहसम्बाधां दृष्ट्वा लक्ष्मण पूर्वजः । नगरीममरप्रख्यो विस्मयं प्राप वीर्यवान् ॥ २८ ॥

यस्यामिति । उल्लिखन् व्याप्नुवन् ॥ २३ ॥ चैत्य इति । नगरमध्यचतुष्पथं चैत्यम्, तत्र भवश्चैत्यः । राक्षसेन्द्रस्य पुरभूषणमित्यन्वयः । यः समग्रेण रक्षसां शतेन नित्यं रक्ष्यते । यश्च राक्षसेन्द्रस्य पुरभूषणं बभूव । स्तम्भसहस्रेण समलंकृतः कैलासशिखराकारः खमुल्लिखन्निव स्थितः चैत्यः स प्रासादः यस्यां दृश्यते तादृशी रावणपालितत्वादिविशेषणविशिष्टा तत्र शिखरे निविष्टा लङ्का अदृश्यतेत्यध्याहारेणान्वयः ॥ २४ ॥ एवं वानराणामग्रगतानां लङ्कादर्शनमुक्त्वा रामस्यापि तद्दर्शनमाह—मनोज्ञामित्यादि श्लोकत्रयमेकान्वयम् । पर्वतैः क्रीडाशैलैः । नानाधातुविचित्रैः इति पर्वतविशेषणम् । उद्यानैः कृत्रिमवनैः ॥ २५ ॥ नानाकाननेति । पूर्वं काननवत्त्वमुक्तम्, अत्र तन्नानात्वमिति भिदा ॥ २६ ॥ समृद्धाम् उन्नताम् । समृद्धार्थां समृद्धद्रव्याम् । लक्ष्मीवान् नगरदर्शनजप्रीतिविकसितकान्तिः ॥ २७ ॥ अमरप्रख्यः देवसदृशः ॥ २८ ॥

सा पुरीति । सालेन प्राकारेण ॥ २१ ॥ प्रासादैरिति । आतपापाये वर्षाकाले । मध्यमं वैष्णवं पदम् आकाशम् ॥ २२-२८ ॥

पुनः सङ्ग्रहेणाह—तामिति। रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि। संविधानं रक्षणम् ॥२९॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० रत्न० युद्धकाण्ड० एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥३९॥ अथ सुग्रीवरावणयोर्द्वन्द्वयुद्धकथनं चत्वारिंशे। अत्र प्रथमश्लोकः पूर्वोक्तानुवादः—तत इति। योजनद्वयमण्डलं योजनद्वयविस्तारमण्डलम् ॥१॥ स्थित्वे त्यादि। सुन्यस्तां सुष्ठु निवेशिताम् ॥ २ ॥ तस्यामित्यादि सार्द्धश्लोकत्रयमेकान्वयम्। अत्र ददर्शेत्यनुषज्यते। श्वेते चामरे पर्यन्ते पार्श्वद्वये यस्य सः

तां रत्नपूर्णां बहुसंविधानां प्रासादमालाभिरलंकृतां च। पुरीं महायन्त्रकवाटमुख्यां ददर्श रामो महता बलेन ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

ततो रामः सुवेलाग्रं योजनद्वयमण्डलम्। आरुरोह ससुग्रीवो हरियूथपसंवृतः ॥ १ ॥ स्थित्वा मुहूर्तं तत्रैव दिशो दश विलोकयन्। त्रिकूटशिखरे रम्ये निर्मितां विश्वकर्मणा। ददर्श लङ्कां सुन्यस्तां रम्यकाननशोभिताम् ॥ २ ॥ तस्यां गोपुरशृङ्गस्थं राक्षसेन्द्रं दुरासदम् ॥ ३ ॥ श्वेतचामरपर्यन्तं विजयच्छत्रशोभितम्। रक्तचन्दनसंलिप्तं रत्नाभरणभूषितम् ॥ ४ ॥ नीलजीमूतसङ्काशं हेमसञ्छादिताम्बरम्। ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टकिणवक्षसम् ॥ ५ ॥ शशलोहितरागेण संवीतं रक्तवाससा। सन्ध्यातपेन संवीतं मेघराशिमिवाम्बरे ॥ ६ ॥ पश्यतां वानरेन्द्राणां राघवस्यापि पश्यतः। दर्शनाद्राक्षसेन्द्रस्य सुग्रीवः सहसोत्थितः ॥ ७ ॥

श्वेतचामरपर्यन्तः, उभयतो वीज्यमानचामर इत्यर्थः। विजयच्छत्रं विजयसूचकच्छत्रम्। रत्नाभरणं पद्मरागाभरणम्। हेमसञ्छादिताम्बरं तत्र तत्र सुवर्णचित्राम्बरम्। सुवर्णसूत्रिताम्बरमिति वाऽर्थः। उत्कृष्टकिणवक्षसम् उपपादितकिणवक्षसम्। उत्कृष्टस्य उल्लिखितस्य किणः वक्षसि यस्य स तथेति वाऽर्थः। शशलोहितरागेण शशरुधिरसमानरागेण। रक्तशब्दविवरणमिदम्। रक्तवाससा उत्तरीयेण संवीतं परिवीतम् ॥३-६॥ " हतं च रावणं सङ्ख्ये

॥ २९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायामेकोनचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ३९ ॥ तत इति। योजनद्वयमण्डलं योजनद्वयप्रमाणविस्तारम् ॥१-४॥ हेमसञ्छादिताम्बरं तत्रतत्र हेमचित्रिताम्बरम्। उत्कृष्टकिणवक्षसम् उत्कृष्टा उत्पादिताः किणाः प्रहारकिणाः वक्षसि यस्य तम् ॥ ५ ॥ शशलोहितं शशरुधिरम्। एतादृशविशेषणविशिष्टं राक्षसेन्द्रं, दृष्ट्वेति शेषः ॥६॥ पश्यतामिति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। पश्यतामित्यादावनादरे षष्ठी ॥७॥

दर्शनादवधारय" इति रामसन्निधौ पूर्वं प्रतिज्ञातमर्थं साधयितुमुत्थितः सुग्रीव इत्याह—पश्यतामित्यादिना। पश्यतामित्यनादरे षष्ठी। अत्रानादरणमनुक्त्वा गमनम्। सतम्यर्थे षष्ठी वा। दर्शनात् दर्शनमात्रात् ॥ ७॥ क्रोधवेगेन, कथं मत्स्वामिनोऽग्रे स्वयं राजोपचारेण तिष्ठति दुरात्मेति कोपातिशयेनेत्यर्थः। सत्त्वेन मनोबलेन। बलेन कायबलेन। पुप्लुवे, गोपुरमुद्दिश्येति शेषः ॥ ८ ॥ गोपुरस्थले स्थित्वेत्यन्वयः। अन्तरात्मना मनसा ॥९॥ रामाभिप्रायेण

क्रोधवेगेन संयुक्तः सत्त्वेन च बलेन च। अचलाग्रादथोत्थाय पुप्लुवे गोपुरस्थले ॥ ८ ॥ स्थित्वा मुहूर्तं सम्प्रेक्ष्य निर्भयेनान्तरात्मना। तृणीकृत्य च तद्रक्षः सोऽब्रवीत् परुषं वचः ॥ ९ ॥ लोकनाथस्य रामस्य सखा दासोऽस्मि राक्षस। न मया मोक्ष्यसेऽद्य त्वं पार्थिवेन्द्रस्य तेजसा ॥ १० ॥ इत्युक्त्वा सहसोत्पत्य पुप्लुवे तस्य चोपरि। आकृष्य मुकुटं चित्रं पातयित्वाऽपतद्भुवि ॥ ११ ॥ समीक्ष्य तूर्णमायान्तमाबभाषे निशाचरः। सुग्रीवस्त्वं परोक्षं मे हीनग्रीवो भविष्यसि ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वोत्थाय तं क्षिप्रं बाहुभ्यामाक्षिपत्तले। कन्तुवत्तं समुत्थाय बाहुभ्यामाक्षिपद्धरिः ॥ १३ ॥ परस्परं स्वेदविदिग्धगात्रौ परस्परं शोणितदिग्धदेहौ। परस्परं श्लिष्टनिरुद्धचेष्टौ परस्परं शाल्मलिकिंशुकौ यथा ॥ १४ ॥

सखा, वस्तुतो दासोऽस्मीति भावः। मया मत्तः। औद्धत्यं परिहरति पार्थिवेन्द्रस्य तेजसेति ॥ १० ॥ ११ ॥ आयान्तं, सुग्रीवमिति शेषः। परोक्षं ममासन्निधाने त्वं सुग्रीवः शोभनग्रीवः, प्रत्यक्षं तु हीनग्रीवो भविष्यसीत्यर्थः ॥१२॥ तले गोपुरतले। आक्षिपत् अपातयत्। कन्तुवत्समुत्थाय कन्तुकवज्झटित्युत्पत्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ परस्परमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम्। आरम्भे दृढपरीरम्भेण स्वेदसिक्तगात्रौ। ततः खरतरनखक्षतेन शोणितलिप्त

पुप्लुवे, गोपुरमुद्दिश्येति शेषः। गोपुरस्थल इत्यस्य स्थित्वेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥ लोकनाथस्येति। रामाभिप्रायेण सखित्वम्, सुग्रीवाभिप्रायेण दासत्वमिति भावः ॥१०॥११॥ त्वं मे परोक्षे असन्निधाने सुग्रीवः शोभनग्रीवः। इदानीं सन्निधाने तु हीनग्रीवो भविष्यसीत्यर्थः ॥ १२ ॥ कन्तुवत समुत्थायेति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ परस्परं शाल्मलिकिंशुकौ यथा शाल्मलिकिंशुकाविव ॥ १४ ॥

शरीरौ। ततो दृढाश्लिष्टतया निरुद्धचेष्टौ निष्पन्दौ। ततः परस्परत्यागे कुसुमितशाल्मलीकिंशुकाविव स्थितौ। तौ वानरराक्षसेन्द्रौ। मुष्टिप्रहारैः। मुष्टीनां व्यथायां तलप्रहारैः। तत्पीडायाम् अरत्निघातैः निष्कनिष्ठमुष्टियुक्तप्रकोष्ठप्रहारैः। "अरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना" इत्यमरः। तद्बाधायां कराग्रघातैः। असह्यरूपम् अत्यन्तासह्यम्। प्रशंसायां रूपप्प्रत्ययः। युद्धं चक्रतुः॥ १४॥ १५॥ कृत्वेत्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः। नियुद्धं मल्लयुद्धं

मुष्टिप्रहारैश्च तलप्रहारैररत्निघातैश्च कराग्रघातैः। तौ चक्रतुर्युद्धमसह्यरूपं महाबलौ वानरराक्षसेन्द्रौ ॥ १५ ॥
कृत्वा नियुद्धं भृशमुग्रवेगौ कालं चिरं गोपुरवेदिमध्ये। उत्क्षिप्य चाक्षिप्य विनम्य देहौ पादक्रमाद्गोपुरवेदिलग्नौ।
अन्योन्यमाविध्य विलग्नदेहौ तौ पेततुः सालनिखातमध्ये ॥ १६ ॥ उत्पेततुर्भूतलमस्पृशन्तौ स्थित्वा मुहूर्तं त्वभि
निश्वसन्तौ। आलिङ्ग्य चावलग्य च बाहुयोक्त्रैः संयोजयामासतुराहवे तौ ॥ १७ ॥ संरम्भशिक्षाबलसम्प्रयुक्तौ
सञ्चेरतुः सम्प्रतियुद्धमार्गैः। शार्दूलसिंहाविव जातदर्पौ गजेन्द्रपोताविव सम्प्रयुक्तौ ॥ १८ ॥

बाहुयुद्धं वा। "नियुद्धं बाहुयुद्धं स्यात्" इत्यमरः। गोपुरवेदिमध्ये चिरं कालं नियुद्धं कृत्वा। तत उत्क्षिप्य परस्परमूर्ध्वं क्षिप्त्वा। आक्षिप्य आकृष्य। परस्परं देहौ विनम्य विनाम्य। पादक्रमात् पादविन्यासविशेषात्। गोपुरवेदिलग्नौ पदात्पदं पश्चाच्चलित्वा पुनर्युद्धार्थमवसरप्रतीक्षतया गोपुरवेदिकायां निश्चलं स्थितावित्यर्थः। आविध्य बाहुभ्यां संवेष्ट्य विलग्नदेहौ श्लिष्टदेहौ सन्तौ। सालनिखातयोः प्राकारपरिखयोर्मध्ये पेततुः॥ १६॥ लाघवातिशयेन भूतलमस्पृष्ट्वैव उत्पेततुः। ततो मुहूर्तं तूष्णीं स्थित्वा श्रमवशादभिनिश्वसन्तौ पुनरालिङ्ग्य स्वयमेव स्वशरीरमालिङ्ग्य आवलग्य आप्लुत्य बाहुयोक्त्रैः बाहुपाशैः संयोजयामासतुः, देहाविति शेषः। निबिडं बबन्धतुरित्यर्थः॥ १७॥ संरम्भः अभिनिवेशः। शिक्षा अभ्यासः। बलं शक्तिः। एतैः संप्रयुक्तौ संयुक्तौ सन्तौ सम्प्रतियुद्धमार्गैः चातुर्येण परस्परग्रहणानुकूलक्रमैरित्यर्थः। सम्प्रति तदानीमित्यर्थ इत्येके। शार्दूलसिंहौ शार्दूलश्रेष्ठौ।

अरत्निघातैः निष्कनिष्ठमुष्टियुक्तप्रकोष्ठप्रहारैः। असह्यरूपम् अत्यन्तासह्यम्। प्रशंसायां रूपप्॥१५॥ नियुद्धं बाहुयुद्धम्। विनम्य विनाम्य। पदक्रमात् पादविन्यासविशेषात् ॥ १६ ॥ उत्पेततुरिति। निपातानन्तरं लाघवातिशयेन भूतलमस्पृशन्तावेवोत्प्लुत्य तदनन्तरं श्रमात् श्रमवशादभिनिश्वसन्तौ मुहूर्तं तूष्णीं स्थित्वा पुनरावलग्य आलिङ्ग्य च बाहुयोक्त्रैः बहुपाशैः परस्परं संयोजयामासतुः निबिडं बबन्धतुरित्यर्थः॥ १७॥ संरम्भोऽभिनिवेशः। शिक्षा अभ्यासः। बलं शक्तिः।

संप्रयुक्तौ सन्तौ । गजेन्द्रपोतौ कलभौ ॥१८॥ संहृत्य संयोज्य । उरोभ्यामन्योन्यमापीड्य धरण्यां युगपन्निपेततुः । अथ उद्यम्य उद्धृत्य अधिक्षिपन्तौ पातयन्तौ । एवं बहुयुद्धमार्गैः बहुयुद्धप्रकारैः संचक्रमाते सञ्चेरतुः॥ १९॥ खुरल्यां श्रमजयाय कृतोऽभ्यासो व्यायामः, तद्रूपा या शिक्षा तद्बलेन तदतिशयेन संप्रयुक्तौ संयुक्तौ । वार्यन्ते एभिरिति वारणाः आलानस्तम्भाः । वारणवारणाभैः बाहूत्तमैः अन्योन्यमाशु निवारयन्तावपि क्लमं श्रमं न जग्मतुः ॥ २० ॥ चिरेणेत्यर्द्धम् । चिरेण कालेन बहुकालेन । संप्रयुक्तौ युद्ध्यमानौ तौ । मण्डलमार्गं चक्राकारमार्गम् । चेरतुः चक्रतुरित्यर्थः । अयं च वक्ष्यमाण

संहृत्य चापीड्य च तावुरोभ्यां निपेततुर्वै युगपद्धरण्याम् । उद्यम्य चान्योन्यमधिक्षिपन्तौ सञ्चक्रमाते बहुयुद्धमार्गैः ॥ १९ ॥ व्यायामशिक्षाबलसम्प्रयुक्तौ क्लमं न तौ जग्मतुराशु वीरौ । बाहूत्तमैर्वारणवारणाभैर्निवारयन्तौ वरवारणाभौ ॥ २० ॥ चिरेण कालेन तु सम्प्रयुक्तौ सञ्चेरतुर्मण्डलमार्गमाशु ॥ २१ ॥ तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्योन्यसूदने । मार्जाराविव भक्षार्थे वितस्थाते मुहुर्मुहुः ॥२२॥ मण्डलानि विचित्राणि स्थानानि विविधानि च । गोमूत्रिकाणि चित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥ २३ ॥

मार्गान्तराणामप्युपलक्षणम् ॥२१॥ तदेव प्रपञ्चयति—तावित्यादिना । परस्परमासाद्य अन्योन्यसूदने अन्योन्यहिंसने यत्तौ यत्नवन्तौ । भक्ष्यत इति भक्षः भक्ष्यद्रव्यम् । तदर्थे तन्निमित्तम् । मार्जाराविव वितस्थाते विशेषेण तस्थतुः । "समवप्रविभ्यः स्थः" इत्यात्मनेपदम् । भक्षग्रहणदत्तावधानौ मार्जाराविव निश्चलं तस्थतुरित्यर्थः । मुहुर्मुहुरित्यनेन मध्ये मध्ये मण्डलादिसञ्चारो व्यज्यते ॥२२ ॥ मण्डलानीत्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया । मण्डलानि परिभ्रमणविशेषान् । यथाह भरतः—" एकपादप्रचारो यः स चारीत्यभिधीयते । द्विपादक्रमणं यत्तु करणं नाम तद्भवेत् । करणानां समायोगात् खण्डमित्यभिधीयते । खण्डैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा संयुक्तं मण्डलं भवेत् ॥" इति । विचित्राणि सव्यमपसव्यं सव्यापसव्यमर्द्धभ्रमणमित्यादिभेदाद्भिन्नानि ।

एतैस्संयुक्तौ ॥ १८ ॥ व्यायामशिक्षाबलसंप्रयुक्तौ युद्धसञ्चाराभ्यासबलयुक्तौ । वारणवारणाभैः वारणा गजाः तेषां वारणानि अर्गलानि तत्सदृशैः । मण्डलमार्गं पादभ्रमणविशेषमार्गं सञ्चेरतुः । मण्डलस्य लक्षणं भरतेनोक्तम्—" एकपादप्रचारो यस्स चारीत्यभिधीयते । द्विपादक्रमणं यत्तु करणं नाम तद्भवेत् । करणानां समायोगात्खण्डमित्यभिधीयते । खण्डैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा संयुक्तं मण्डलं भवेत् । गदायुद्धे नियुद्धे च चक्रशक्त्यादिमोचने ॥" इति ॥१९–२२ ॥ स्थानानि विविधानि

स्थानानि व्याघ्रसिंहादितुल्यावस्थानानि वैष्णवादिस्थानानि। पादयोः पूर्वापरतिर्यग्विक्षेपादिका विन्यासविशेषा इति यावत्। तदाह भरतः–"वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा। प्रत्यालीढमथालीढं स्थानान्येतानि षण्नृणाम् ॥" इति। पञ्चेति धनुर्वेदे। एषां लक्षणादिकथने ग्रन्थगौरवं स्यादिति तन्नाद्रियते। गोमूत्रिकाणि गोमूत्रसरणिसदृशानि गमनानि। गोमूत्रशब्दात्तदाकारगमनवाचकान्मत्वर्थे ठन्प्रत्ययः। गोमूत्रिकाणां चित्रत्वं गमनागमनादिभेदात्। गतप्रत्यागतानि उपसर्पणापसर्पणानि। एते उभयगतिप्रचारभेदाः ॥ २३ ॥ तिरश्चीनगतानि तिर्यग्गमनानि। वक्रगतानि सव्याप

तिरश्चीनगतान्येव तथा वक्रगतानि च। परिमोक्षं प्रहाराणां वर्जनं परिधावनम् ॥ २४ ॥
अभिद्रवणमाप्लावमास्थानं च सविग्रहम्। परावृत्तमपावृत्तमवद्रुतमवप्लुतम् ॥ २५ ॥
उपन्यस्तमपन्यस्तं युद्धमार्गविशारदौ। तौ सञ्चेरतुरन्योन्यं वानरेन्द्रश्च रावणः ॥ २६ ॥

सव्यसञ्चरणानि। परिमोक्षं स्थानचालनेन प्रहाराणां मोघकरणम्। वर्जनं प्रतिप्रयोगेन परिहरणम्। परिधावनम् एकस्य तिष्ठतः समन्तादन्यस्य गमनागमनम् ॥ २४ ॥ अभिद्रवणम् आभिमुख्येन शीघ्रं गमनम्। आप्लावम् अल्पाङ्गत्वानल्पाङ्गत्वादिभिर्विनम्य गमनम्, ईषद्गमनं वा मण्डूकवद्गमनमित्यर्थः। आस्थानं च सविग्रहं विग्रहसहितमास्थानम्। विगृह्य केवलासनं प्रगृह्य निर्भयावस्थानमिति वाऽर्थः। परावृत्तं पराङ्मुखगमनम्। अपावृत्तं स्थित्वैव पश्चाच्चलनम्। अवद्रुतं जिघृक्षया शरीरं सङ्कुच्यावनम्य गमनम्। अवप्लुतं प्रतियोधिनं पादेन प्रहर्तुमधोमुखेन प्लवनम् ॥ २५ ॥ उपन्यस्तं प्रतियोधिबाहुग्रहणार्थं स्वबाहुप्रसारणम्। अपन्यस्तं प्रतियोधिग्रहणवञ्चनार्थं स्वबाह्वोरपक्षेपणम्। एवं खड्गविद्या मल्लशास्त्रादिषूपदिश्यते।

पादयोः पूर्वापरविक्षेपादिविन्यासविशेषाः। तदुक्तं भरतेन–" वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा। प्रत्यालीढमनाविद्धं स्थानान्येतानि षण्नृणाम् ॥" इति। गोमूत्रिकाणि गोमूत्ररेखाकारकुटिलगमनविशेषान्। गतप्रत्यागतानि उपसर्पणापसर्पणानि ॥ २३ ॥ तिरश्चीनगतानि तिर्यग्गमनानि। वक्रगतानि सव्यापसव्यसंचरणानि। परिमोक्षं प्रहाराणां परप्रयुक्तप्रहाराणां स्थानचलनादिना वितथीकरणम्। वर्जनं स्वप्रहारवैफल्यापादकस्थाने स्वकर्तृकप्रहारवर्जनम्। परिधावनम् एकस्य तिष्ठतः समन्तादन्यस्य भ्रमणम् ॥२४॥ अभिद्रवणम् आभिमुख्येन शीघ्रगमनम्। आप्लावमीषद्गमनम्, अवस्थानं कृत्वा गमनमिति यावत्। आस्थानं च सविग्रहं विगृह्याभिमुख्येनावस्थानम्। परावृत्तं पराङ्मुखगमनम्। अपावृत्तं स्थित्वैव पार्श्वतोऽपसर्पणम्। अवद्रुतं जिघृक्षया झटिति नम्रीभूय गमनम्। अवप्लुतं प्रतियोधिनं पादे प्रहर्तुमधोमुखेन प्लवनम् ॥२५॥ उपन्यस्तं प्रतियोधिबाहुग्रहणार्थं स्वबाहुप्रसारणम्। अपन्यस्तं प्रतियोधिग्रहणवञ्चनार्थं स्वबाह्वोरपक्षेपणम् ॥२६॥

तत्तन्निदर्शने नितान्तं ग्रन्थगौरवं स्यात् । अतस्तदुपेक्ष्यते ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अन्तरे अवकाशे । मायाबलं परितोऽनेक रावणप्रदर्शनम् । आरब्धुमुपसंपेदे कर्तुमुपचक्रमे । तं मायोपक्रमम् । जितेन जयेन काशते प्रकाशत इति जितकाशी । रावणस्य मायाबलोपक्रम एव निर्मायं युद्ध्यमानस्य सुग्रीवस्य जय इति ज्ञेयम् । जितक्लमः जितश्रमः । बलिना चिरं मल्लयुद्धकरणादिति भावः । अत्र प्रासादे स्थित एव रावणो वञ्चितः

एतस्मिन्नन्तरे रक्षो मायाबलमथात्मनः । आरब्धुमुपसम्पेदे ज्ञात्वा तं वानराधिपः ॥ २७ ॥ उत्पपात तदाऽऽकाशं जितकाशी जितक्लमः । रावणः स्थित एवात्र हरिराजेन वञ्चितः ॥ २८ ॥ अथ हरिवरनाथः प्राप्य सङ्ग्रामकीर्तिं निशिचरपतिमाजौ योजयित्वा श्रमेण । गगनमतिविशालं लङ्घयित्वाऽर्कसूनुर्हरिवरगणमध्ये रामपार्श्वं जगाम ॥२९॥ इति स सवितृसूनुस्तत्र तत्कर्म कृत्वा पवनगतिरनीकं प्राविशत् सम्प्रहृष्टः । रघुवरनृपसूनोर्वर्धयन् युद्धहर्षं तरुमृगगणमुख्यैः पूज्यमानो हरीन्द्रः ॥३०॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

पुनरागमने प्रतारितः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अथेति । हरिवरनाथः क्षणेन रावणहरणार्हपरिकरनियन्ता । रामभक्तिरेव स्वयंगमनहेतुरिति भावः । प्राप्य सङ्ग्रामकीर्तिम्, रामस्य युद्धादागतां कीर्तिं स्वयमाजहारेति भावः । निशिचरपतिम्, तत्सदृशेष्वनेकेषु विद्यमानेष्वपि तान् तृणीकृत्य तेनैव युद्धं कृतवानिति भावः । आजौ, रावणवन्न च्छद्मना युद्धकृत् किन्तु मर्यादयेति भावः । योजयित्वा श्रमेण इतः पूर्वं तदज्ञातेन श्रमेण योजयित्वा । योजनं हि पूर्वमसम्भावितस्यैव रावणस्य श्रमफलम् । आत्मनस्तु कीर्तिरिति भावः । गगनमतिविशालं लङ्घयित्वाऽर्कसूनुः स्वस्यादित्यपुत्रत्वज्ञापनायाकाशमय तेनालङ्घयत् । अर्कसूनुः अज्ञातगमनवेगः । हरिवरगणमध्ये विनयेन स्वातिशयमप्रकाशयन् वानरेष्वन्यतम इति स्थितः । रामपार्श्वं जगाम रावणाशिरो ऽनादायागतोऽहं कथमस्याग्रे तिष्ठयमिति पार्श्वे स्थितः । निशिचरपतिं श्रमेण योजयित्वा जगामेत्यनेन रामस्य प्रतिज्ञाहानिर्मा प्रसाक्षीदिति रावणमहत्वैवागत इति सूचितम् । मायाप्रयोगारम्भे समागमनं स्वेनापि मायाप्रयोगे रामस्य कोपः स्यादित्याशयात् ॥ २९ ॥ इतीति । रघुवरनृपसूनोः रामस्य । तरुमृगगणमुख्यैः वानरगणमुख्यैः ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामाय० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

आरब्धुमुपसम्पेदे कर्तुमुद्युक्तवान् ॥२७–३०॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

अथ लङ्कावरोध एकचत्वारिंशे—अथेति । तस्मिन्सुग्रीवे । निमित्तानि युद्धचिह्नानि । "निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः" इत्यमरः ॥ १ ॥ असंमन्त्र्येति । जनेश्वराः राजानः । न कुर्वन्ति अस्मादृशपरिजने विद्यमाने न कुर्वन्तीत्यादरोक्तिः ॥ २ ॥ संशये संशयपदे । त्वत्साहसेऽस्मदादीनां जीवनं दुर्लभमिति भावः ॥ ३ ॥ इदानीमित्यादि श्लोकद्वयम् । इदानीम् अद्यप्रभृति । अचिन्तितम् अविचारितम् । एवंविधं साहसं मा कृथाः । कुत इत्यत्राह त्वयीति । त्वयि

अथ तस्मिन्निमित्तानि दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः । सुग्रीवं सम्परिष्वज्य तदा वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ असंमन्त्र्य मया सार्द्धं तदिदं साहसं कृतम् । एवं साहसकर्माणि न कुर्वन्ति जनेश्वराः ॥ २ ॥ संशये स्थाप्य मां चेदं बलं च सविभीषणम् । कष्टं कृतमिदं वीर साहसं साहसप्रिय ॥ ३ ॥ इदानीं मा कृथा वीर एवंविधमचिन्तितम् । त्वयि किंचित् समापन्ने किं कार्यं सीतया मम ॥४॥ भरतेन महाबाहो लक्ष्मणेन यवीयसा । शत्रुघ्नेन च शत्रुघ्न स्वशरीरेण वा पुनः ॥ ५ ॥ त्वयि चानागते पूर्वमिति मे निश्चिता मतिः । जानतश्चापि ते वीर्यं महेन्द्रवरुणोपम ॥६॥ हत्वाऽहं रावणं युद्धे सपुत्रबलवाहनम् । अभिषिच्य च लङ्कायां विभीषणमथापि च । भरते राज्यमावेश्य त्यक्ष्ये देहं महाबल ॥७॥

किञ्चित्समापन्ने, वानरेति संबोधनं प्राप्ते मम सीतया किं कार्यं किं प्रयोजनम् ? अभिनववत्सवात्सल्येन पूर्ववत्समनभिलषन्ती वत्सला गौरिव नित्यानपायिनीमपि सीतामनादृत्य तदानीमाश्रिते वानरमात्रेऽत्यभिनिवेशं कुर्वतो रामस्य वात्सल्यातिशय उच्यते । सीतया "अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी" इत्यर्धशरीरभूतया न मे किञ्चित्कार्यम् ॥ ४ ॥ भरतेन यवीयसेति कनिष्ठत्वमुच्यते । "भ्राता स्वा मूर्तिरात्मनः" इत्युक्तभरतादिनाऽपि न मे किञ्चित्प्रयोजनम् । स्वशरीरेण वा, "आत्मानं सर्वथा रक्षेद्दारैरपि धनैरपि" इत्युक्तशरीरेण वा किं क्रियते ? ॥५॥ एतदेव प्रपञ्चयति—त्वयीत्यादिना । पूर्वं त्वय्यनागते सति । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण मे मतिः निश्चिता आसीत् । जानतश्चापीति विशेषणेन अस्थाने भयशङ्कित्वोक्त्या वात्सल्यातिशय उक्तः ॥६॥ इतिशब्दार्थमाह—हत्वेति । प्रतिज्ञानिर्वाहार्थमिति भावः । अभिषिच्येति । अन्यथा शरणागतिवैफल्यादिति भवः । भरत इति । अन्यथा कुलधर्मोच्छेदा

अथेति । तस्मिन् सुग्रीवे । निमित्तानि युद्धलक्षणानि दृष्ट्वा । "निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः" इत्यमरः ॥ १ ॥ २ ॥ संशये सन्देहपदे ॥ ३ ॥ इदानीमद्यप्रभृति । त्वयि किञ्चित्समापन्ने हानिं गते सतीत्यर्थः ॥४॥५॥ त्वयि अनागते रावणवधादिकं कृत्वा देहं त्यक्ष्य इति ते वीर्यं जानतश्चापि मे मतिः पूर्वं निश्चितेत्यन्वयः ॥ ६–८ ॥

दिति भावः । महाबलेत्यनन्तरमितिकरणस्यान्वयः ॥ ७ ॥ तमेवमित्यादिसार्धश्लोकः । पौरुषं त्वद्दास्यरूपं पुरुषधर्ममित्यर्थः । अत एवं हि पूर्वं रावणान्तिके दासोस्मीत्युक्तवान् । जानन्नित्यनेन दासस्य कर्मैवेदं न तु साहसमित्युच्यते ॥ ८॥ ९॥ अथ रामस्योत्साहविशेषं दर्शयति—इत्येवमिति । लक्ष्मिसम्पन्नमित्यत्र " इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य " इति ह्रस्वः । लक्ष्मीरत्र निमित्तदर्शनजः सन्तोषः ॥ १० ॥ परिगृह्येति । संविभज्य तत्तद्यूथपा

तमेवंवादिनं रामं सुग्रीवः प्रत्यभाषत ॥ ८ ॥ तव भार्यापहर्तारं दृष्ट्वा राघव रावणम् । मर्षयामि कथं वीर जानन् पौरुषमात्मनः ॥९॥ इत्येवंवादिनं वीरमभिनन्द्य स राघवः । लक्ष्मणं लक्ष्मिसम्पन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ परिगृह्योदकं शीतं वनानि फलवन्ति च । बलौघं संविभज्येमं व्यूह्य तिष्ठेम लक्ष्मण ॥११॥ लोकक्षयकरं भीमं भयं पश्याम्युपस्थितम् । निबर्हणं प्रवीराणामृक्षवानररक्षसाम् ॥ १२ ॥ वाताश्च परुषा वान्ति कम्पते च वसुन्धरा । पर्वताग्राणि वेपन्ते पतन्ति धरणीरुहाः ॥ १३ ॥ मेघाः क्रव्यादसङ्काशाः परुषाः परुषस्वनाः । क्रूराः क्रूरं प्रवर्षन्ति मिश्रं शोणितबिन्दुभिः ॥ १४ ॥ रक्तचन्दनसङ्काशा सन्ध्या परमदारुणा । ज्वलच्च निपतत्येतदादित्यादग्निमण्डलम् ॥ १५ ॥ आदित्यमभिवाश्यन्ति जनयन्तो महद्भयम् । दीना दीनस्वरा घोरा अप्रशस्ता मृगद्विजाः ॥ १६ ॥ रजन्यामप्रकाशश्च सन्तापयति चन्द्रमाः । कृष्णरक्तान्तपर्यन्तो यथा लोकस्य संक्षये ॥ १७ ॥

धीनं कृत्वा । व्यूह्य गरुडादिरूपेण स्थापयित्वा ॥ ११ ॥ लोकक्षयकरं लोकक्षयसूचकम् । भीमं भयंकरम् । भयं भयनिमित्तम् । न केवलं लोकस्य, प्रवीराणां चेत्याह—निबर्हणमिति । विनाशसूचकमित्यर्थः ॥ १२ ॥ तदेव भयनिमित्तं प्रपञ्चयति—वाता इति । पतन्ति, अनिमित्तामिति शेषः ॥ १३ ॥ क्रव्यादसङ्काशाः श्येनादिसदृशसंस्थानाः । परुषाः क्रूरवेषाः । क्रूराः लोकक्षयसूचकाः । मिश्रं, जलमिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ आदित्यमभि आदित्याभिमुखम् । दीनाः दीनवेषाः । दीनस्वराः दैन्यसूचकस्वरवन्तः । अत एव घोराः भयङ्कराः । अप्रशस्ताः हीनाः शिवादयः ॥ १६ ॥ कृष्णरक्तान्त

जानन्विक्रममात्मनः स्वस्य परपराक्रमसंहारसामर्थ्यं जानन् स्वानुभवेनावगच्छन् कथं मर्षयामि ? ॥९॥ अभिनन्द्य सौहृदस्यातिबलसम्पत्तेरिदमेव युक्तमिति श्लाघां कृत्वेत्यर्थः ॥ १० ॥ शीतमुदकम्, तद्वतो जलाशयान् ॥ ११–१८ ॥

पर्यन्तः कृष्णान्तो रक्तपर्यन्तश्चेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ह्रस्वः व्याममात्रः । रूक्षः भयङ्करः । अप्रशस्तः अशुभकरः । सुलोहितः रक्तमध्यः । परिवेषः लोकस्य संक्षये यथा, तथा दृश्यत इति शेषः ॥ १८ ॥ आदित्येत्यादिसार्धश्लोकः । लक्ष्म चन्द्रकलङ्क इवेत्यर्थः । तथैव छान्दोग्ये-- "यदादित्यस्य कृष्णं रूपम्" इत्यत्र उत्पातकाले तथा दृश्यत इति व्याख्यातम् । नक्षत्राणि यथावत् यथाप्रकारेण न दृश्यन्ते, मलिनानि दृश्यन्त इत्यर्थः । उक्तं निमित्तजातं लोकस्य युगान्तं शंसतीवाभिवर्तत इति योजना ॥ १९ ॥ नीचैः ह्रस्वं वेदिकास्थानं परिपतन्ति प्राप्नुवन्ति । शिवा इति अप्रशस्तमृग

ह्रस्वो रूक्षोऽप्रशस्तश्च परिवेषः सुलोहितः ॥ १८ ॥ आदित्यमण्डले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते । दृश्यन्ते न यथावच्च नक्षत्राण्यभिवर्तते । युगान्तमिव लोकस्य पश्य लक्ष्मण शंसति ॥ १९ ॥ काकाः श्येनास्तथा गृध्रा नीचैः परिपतन्ति च । शिवाश्चाप्यशिवा वाचः प्रवदन्ति महास्वनाः ॥ २० ॥ क्षिप्रमद्य दुराधर्षां लङ्कां रावणपालिताम् । अभियाम जवेनैव सर्वतो हरिभिर्वृताः ॥ २१ ॥ इत्येवं संवदन् वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः । तस्मादवातरच्छीघ्रं पर्वताग्रान्महाबलः ॥ २२ ॥ अवतीर्य च धर्मात्मा तस्माच्छैलात् स राघवः । परैः परमदुर्धर्षं ददर्श बलमात्मनः ॥ २३ ॥ सन्नह्य तु ससुग्रीवः कपिराजबलं महत् । कालज्ञो राघवः काले संयुगायाभ्यचोदयत् ॥ २४ ॥ ततः काले महाबाहुर्बलेन महता वृतः । प्रस्थितः पुरतो धन्वी लङ्कामभिमुखः पुरीम् ॥ २५ ॥ तं विभीषणसुग्रीवौ हनुमान् जाम्बवान्नलः । ऋक्षराजस्तथा नीलो लक्ष्मणश्चान्वयुस्तदा ॥ २६ ॥

जात्युक्तावपि पुनरुक्तिरशुभाधिक्यात् ॥ २० ॥ क्षिप्रमिति । अभियामेति वर्तमानकाले लोट् ॥ २१ ॥ २२ ॥ तस्मात्सुवेलात् । बलमित्यनेन सर्वं बलं न सुवेलमारुहदिति गम्यते ॥ २३ ॥ राघवः ससुग्रीवः सन् । कपिराजबलं कपिश्रेष्ठानां बलम् । सन्नह्य प्रोत्साह्य । काले युद्धकाले । संयुगाय युद्धाय अभ्यचोदयत् ॥ २४ ॥ काले प्रातःकाले ॥ २५ ॥ २६ ॥

नक्षत्राणि यथावत् स्वरूपेण न दृश्यन्ते । उक्तं दुर्निमित्तजातं लोकस्य युगान्तं शंसतीव अभिवर्तत इति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ नीचैः क्षुद्रजन्तुभिस्सह ॥ २०--२३ ॥ सन्नह्येति । सन्नह्य युद्धसन्नाहं कृत्वा । काले युद्धयोग्यसमये ॥ २४--२६ ॥

पृतना सेना ॥ २७ ॥ कुञ्जरप्रख्याः गजतुल्याः । परवारणाः शत्रुवारकाः ॥ २८ ॥ २९ ॥ पताकेत्यादिश्लोकद्वयम् । पताकमालिनीमित्यत्र "ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्" इति ह्रस्वः । उद्यानं कृत्रिमवनम् । चित्रवप्रां चित्रचयाम् । यथानिवेशं यथास्थानम्, रामवचोऽन्यूनं स्वं स्वं

ततः पश्चात् सुमहती पृतनर्क्षवनौकसाम् । प्रच्छाद्य महतीं भूमिमनुयाति स्म राघवम् ॥ २७ ॥ शैलशृङ्गाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् । जगृहुः कुञ्जरप्रख्या वानराः परवारणाः ॥ २८ ॥ तौ तु दीर्घेण कालेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । रावणस्य पुरीं लङ्कामासेदतुररिन्दमौ ॥२९॥ पताकमालिनीं रम्यामुद्यानवनशोभिताम् । चित्रवप्रां सुदुष्प्रापामुच्चैःप्राकारतोरणाम् ॥ ३० ॥ तां सुरैरपि दुर्धर्षां रामवाक्यप्रचोदिताः । यथानिवेशं सम्पीड्य न्यविशन्त वनौकसः ॥ ३१ ॥ लङ्कायास्तूत्तरद्वारं शैलशृङ्गमिवोन्नतम् । रामः सहानुजो धन्वी जुगोप च रुरोध च ॥ ३२ ॥ लङ्कामुपनिविष्टश्च रामो दशरथात्मजः । लक्ष्मणानुचरो वीरः पुरीं रावणपालिताम् । उत्तरद्वारमासाद्य यत्र तिष्ठति रावणः ॥ ३३ ॥ नान्यो रामाद्धि तद्द्वारं समर्थः परिरक्षितुम् । रावणाधिष्ठितं भीमं वरुणेनेव सागरम् ॥३४॥ सायुधै राक्षसैर्भीमैरभिगुप्तं समन्ततः । लघूनां त्रासजननं पातालमिव दानवैः ॥ ३५ ॥

स्थानमनतिक्रम्येत्यर्थः । संपीड्य उपरुध्य ॥ ३० ॥ ३१ ॥ जुगोप परपरिभवादात्मीयं बलं ररक्षेत्यर्थः । रुरोधेत्यनेन 'शिखरं तत्त्रिकूटस्य प्रांशु चैकं दिविस्पृशम्' इत्युक्तत्रिकूटशिखरारोहणमर्थसिद्धम् ॥ ३२ ॥ लङ्कामित्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः । लक्ष्मणानुचरो वीर इति पाठः । रावणो यत्र तिष्ठति तदुत्तरद्वारमासाद्य लङ्कामुपनिविष्ट इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ रामानु०–लक्ष्मणानुचरो राम इति पाठे रमयतीति व्युत्पत्त्या रामविशेषणम् ॥ ३३ ॥ रामेणैव निरोद्धव्यत्वे हेतुमाह–नान्य इत्यादिश्लोकद्वयेन । लघूनाम् अल्पसाराणाम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

ऋक्षवनौकसां पृतना ॥ २७–३० ॥ यथानिवेशं रामनिदेशमनतिक्रम्य । सम्पीड्य लङ्कां रुद्ध्वा ॥ ३१ ॥ उत्तरद्वारं रुरोध । जुगोप, आत्मीयबलमिति शेषः ॥ ३२–३४ ॥ तद्द्वारं तद्द्वाररोधिकां सेनाम् । लघूनाम् अधीराणाम् ॥ ३५ ॥

विन्यस्तानि, द्वारोपान्तवेदिकादिष्विति शेषः ॥ ३६ ॥ मैन्देन द्विविदेन चेत्यादिना प्रतिद्वारमधिकयूथपतिगमनस्यात्रोक्तत्वात् पूर्वं रामेण ते नियुक्ताः इति ज्ञेयम् ॥ ३७-३९ ॥ मध्यम इति । दुर्जयरावणेन्द्रजिदधिष्ठितयोरुत्तरपश्चिमद्वारयोर्मध्ये तदुभयद्वारनिरोधकानां काकाक्षिन्यायेन साहाय्यं कर्तुं सुग्रीवः स्वयमतिष्ठदिति ज्ञेयम् । " पश्चिमेन तु रामस्य सुग्रीवः सहजाम्बवान् । अदूरान्मध्यमे गुल्मे तस्थौ बहुबलानुगः ॥ " इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

विन्यस्तानि च योधानां बहूनि विविधानि च । ददर्शायुधजालानि तत्रैव कवचानि च ॥ ३६ ॥ पूर्वं तु द्वारमासाद्य नीलो हरिचमूपतिः । अतिष्ठत् सह मैन्देन द्विविदेन च वीर्यवान् ॥३७॥ अङ्गदो दक्षिणद्वारं जग्राह सुमहाबलः । ऋषभेण गवाक्षेण गजेन गवयेन च ॥ ३८ ॥ हनुमान् पश्चिमद्वारं ररक्ष बलवान् कपिः । प्रमाथिप्रघसाभ्यां च वीरैरन्यैश्च सङ्गतः ॥ ३९ ॥ मध्यमे च स्वयं गुल्मे सुग्रीवः समतिष्ठत । सह सर्वैर्हरिश्रेष्ठैः सुपर्णश्वसनोपमैः ॥ ४० ॥ वानराणां तु षट्त्रिंशत् कोट्यः प्रख्यातयूथपाः । निपीड्योपनिविष्टाश्च सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ४१ ॥ शासनेन तु रामस्य लक्ष्मणः सविभीषणः । द्वारे द्वारे हरीणां तु कोटिं कोटिं न्यवेशयत् ॥ ४२ ॥ पश्चिमेन तु रामस्य सुग्रीवः सहजाम्बवान् । अदूरान्मध्यमे गुल्मे तस्थौ बहुबलानुगः ॥ ४३ ॥ ते तु वानरशार्दूलाः शार्दूला इव दंष्ट्रिणः । गृहीत्वा द्रुमशैलाग्रान् हृष्टा युद्धाय तस्थिरे ॥ ४४ ॥ सर्वे विकृतलाङ्गूलाः सर्वे दंष्ट्रानखायुधाः । सर्वे विकृतचित्राङ्गाः सर्वे च विकृताननाः ॥ ४५ ॥

सुपर्णः गरुडः ॥ ४०-४३ ॥ वानरशार्दूलाः वानरश्रेष्ठाः । शैलाग्रानिति पुंस्त्वमार्षम् ॥ ४४ ॥ विकृतलाङ्गूलाः ऊर्ध्वं प्रसारितपुच्छाः । विकृत

विन्यस्तानि, प्राकारोपरिप्रदेशेष्विति शेषः ॥ ३६--३९ ॥ मध्यमे गुल्म इति । अतिदुर्जयरावणेन्द्रजिदधिष्ठितयोरुत्तरपश्चिमद्वारयोर्मध्ये वायुदिशि तदुभयद्वारनिरोधकानां काकाक्षिन्यायेन साहाय्यं कर्तुं सुग्रीवः स्वयं समतिष्ठतेत्यर्थः ॥ ४० ॥ प्रख्यातयूथपाः षट्त्रिंशत्कोट्यः । अप्रख्यातानां यूथपानां तत्सेनानां च गणनाभाव इति भावः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अदूरात्पश्चिमेन आसन्नपृष्ठभागावष्टम्भेन ॥ ४३--४५ ॥

चित्राङ्गा इत्यत्र विकृतत्वं कोपरक्तमुखनेत्रत्वम् । अत एव चित्रं चित्रवर्णम् अङ्गं येषां ते तथोक्ता इति विग्रहः । विकृताननाः राक्षसविडम्बनाय कुटिलितमुखाः ॥ ४५ ॥ दशगुणोत्तराः शतनागबला इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ सन्तीति । ओघबलाः ओघसङ्ख्याकनागबलाः । शतगुणोत्तराः ओघसङ्ख्याकनागबलेभ्यः शतगुणेन उत्तराः श्रेष्ठा इत्यर्थः । अप्रमेयबलाः अपरिच्छेद्यबलाः ॥४७॥ अद्भुतः आश्चर्यभूतः । विचित्रः वानरगोपुच्छभल्लूकजुष्टतया

दशनागबलाः केचित् केचिद्दशगुणोत्तराः । केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः ॥ ४६ ॥ सन्ति चौघबलाः केचित् केचिच्छतगुणोत्तराः । अप्रमेयबलाश्चान्ये तत्रासन् हरियूथपाः ॥ ४७ ॥ अद्भुतश्च विचित्रश्च तेषामासीत् समागमः । तत्र वानरसैन्यानां शलभानामिवोद्यमः ॥ ४८ ॥ परिपूर्णमिवाकाशं सञ्छन्नेव च मेदिनी । लङ्कामुपनिविष्टैश्च सम्पतद्भिश्च वानरैः ॥ ४९ ॥ शतं शतसहस्राणां पृथगृक्षवनौकसाम् । लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुरन्ये योद्धुं समन्ततः ॥५०॥ आवृतः स गिरिः सर्वैस्तैः समन्तात् प्लवङ्गमैः ॥ ५१ ॥ अयुतानां सहस्रं च पुरीं तामभ्यवर्तत ॥ ५२ ॥ वानरैर्बलवद्भिश्च बभूव द्रुमपाणिभिः । संवृता सर्वतो लङ्का दुष्प्रवेशापि वायुना ॥ ५३ ॥

नानावर्णः । तत्र लङ्कायाम् । तेषां वानरसैन्यानां समागमः आगमनं शलभानां शरभाणाम् अष्टापदमृगाणाम् उद्यमः समागम इव आसीत्, तथा भयङ्करोऽभूदित्यर्थः । यद्वा यथा शलभानां समागमो युगपत् भवति तथेति युगपत्पतने दृष्टान्तः ॥ ४८ ॥ परिपूर्णमिति । अत्र इवशब्दद्वयमपि वाक्यालङ्कारे । उपनिविष्टैः पृथिवी पूर्णा । सम्पतद्भिः आगच्छद्भिस्तु आकाशं पूर्णम् । भूमाववकाशाभावादिति भावः ॥ ४९ ॥ शतसहस्राणाम् ऋक्षवनौकसां शतं पूर्वनियुक्तेभ्योऽतिरिक्तं लङ्काद्वाराण्युपाजगाम । अन्ये वानराः समन्ततः युद्धार्थमुपाजग्मुरित्यन्वयः ॥५०॥ आवृत इत्यर्धमेकं वाक्यम् । स गिरिः त्रिकूटः ॥ ५१ ॥ अयुतानामित्यर्धम् । अयुतानां सहस्रं च तां पुरीमभ्यवर्ततेत्यनेन पूर्वोक्तस्य द्वारावरणस्यानन्तरम् अयुतानां सहस्रं च पुरीं तां पर्यवारयदित्युच्यते ॥ ५२ ॥ दुष्प्रवेशा बभूवेत्यन्वयः ॥ ५३ ॥

दशगुणोत्तराः दशगुणाधिकाः ॥ ४६ ॥ ओघबलाः ओघसङ्ख्याकनागबलाः ॥ ४७–४९ ॥ शतसहस्राणां शतम् ऋक्षवनौकसः पूर्वनियुक्तव्यतिरिक्ताः । योद्धुं लङ्काद्वाराणि पृथक् पृथगुपाजग्मुः, अन्ये समन्तत उपाजग्मुरिति योजना ॥ ५० ॥ आवृत इति । स गिरिः त्रिकूटः ॥ ५१–५४ ॥

अभिनिपीडिताः उपरुद्धाः राक्षसाः । विस्मयमाश्चर्यं जग्मुः ॥ ५४ ॥ तत्र त्रिकूटशिखरे । भिन्नस्य भिन्नमर्यादस्य सागरस्येव अभिवर्ततः अभिवर्तमानस्य बलौघस्य । सलिलस्वनो यथा स्यात् तथा महाञ्छब्दो बभूवेति योजना । अतो न यथाशब्दवैयर्थ्यम् ॥ ५५ ॥ तेनेति । सशैलवन काननेत्यत्र वनम् उद्यानम् ॥ ५६ ॥ सुग्रीवेणेति रक्ष्यसाहित्यमुच्यते ॥ ५७ ॥ राघव इत्यादि सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । वधे विषये । आनन्तर्यम्

राक्षसा विस्मयं जग्मुः सहसाऽभिनिपीडिताः । वानरैर्मेघसङ्काशैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ॥ ५४ ॥ महान् शब्दोऽभवत्तत्र बलौघस्याभिवर्ततः । सागरस्येव भिन्नस्य यथा स्यात् सलिलस्वनः ॥ ५५ ॥ तेन शब्देन महता सप्राकारा सतोरणा । लङ्का प्रचलिता सर्वा सशैलवनकानना ॥ ५६ ॥ रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी । बभूव दुर्धर्षतरा सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ५७ ॥ राघवः सन्निवेश्यैव सैन्यं स्वं रक्षसां वधे । सम्मन्त्र्य मन्त्रिभिः सार्धं निश्चित्य च पुनः पुनः । आनन्तर्यमभिप्रेप्सुः क्रमयोगार्थतत्त्ववित् ॥ ५८ ॥ विभीषणस्यानुमते राजधर्ममनुस्मरन् । अङ्गदं वालितनयं समाहूयेदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥

अनन्तरकर्तव्यम् । अभिप्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः । संमन्त्र्य दूतः प्रेषणीय इति विचार्य । निश्चित्य अङ्गद एव प्रेषणीय इति निर्धार्य । क्रमयोगार्थतत्त्ववित् क्रमयुक्ता योगाः सामाद्युपायाः तेषामर्थः फलं तस्य तत्त्वं याथार्थ्यं वेत्तीति तथोक्तः । राजधर्ममनुस्मरन् युयुत्सया शत्रुपुरं प्रत्यागता राजानः युद्धार्थं दूतमुखेन प्रथममाह्वयन्तीत्येवंरूपं राजधर्ममनुस्मरन् । विभीषणस्यानुमते अनुमतौ सत्याम् अङ्गदं समाहूयेदमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

महानिति । तत्र त्रिकूटशिखरे । भिन्नस्य सागरस्येवाभिवर्ततः अभिवर्तमानस्य बलौघस्य सलिलस्वनो यथा स्यात् तथा महान्निस्वनोऽभवदिति योजना ॥५५–५७॥ राघव इत्यादि सार्धश्लोकद्वयमेकम् । आनन्तर्यम् अनन्तरकर्तव्यम् । अभिप्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः । क्रमयोगार्थतत्त्ववित् क्रमो नीतिः, योगाः सामाद्युपायाः, तेषामर्थं फलम्, तस्य तत्त्वं याथार्थ्यं च वेत्तीति तथा । राजधर्ममनुस्मरन् युयुत्सया शत्रुपुरं प्रत्यागता राजानो युद्धार्थं दूतमुखेन प्रथमं शत्रुमाह्वयन्तीत्येवंरूपं राजधर्ममनुस्मरन्नित्यर्थः । धर्मराजमनुस्मरन्निति पाठे–राजदन्तादित्वात् धर्मशब्दस्य पूर्वनिपातः । विभीषणस्य अनुमते अनुमतौ सत्याम् अङ्गदं समाहूयेदमब्रवीदिति सम्बन्धः । विभीषणमते स्थित्वेति पाठे–युद्धे रावणो भवन्तं शरणं प्राप्नुयाद्यदि तदा लङ्काराज्यं तस्यैव दातव्यमित्येवंरूपे विभीषणमते स्थित्वेत्यर्थः ॥५८–५९॥

हे सौम्य ! गतव्यथः गतश्रमः सन् । लङ्कां पुरीं तत्प्राकारं लङ्घयित्वा भयं त्यक्त्वा दशग्रीवं मद्वचनात् ब्रूहि, मयोक्तमिति ब्रूहीत्यर्थः । कपे इत्यनेन लङ्घनसामर्थ्यं द्योतयति ॥ ६० ॥ भ्रष्टश्रीक भ्रष्टप्रायद्रविण ! गतैश्वर्य गतप्रायनियन्तृत्व ! सम्पदि भ्रष्टायामपि लोके नियन्तृत्वं सम्भवति तदपि नास्तीत्यर्थः । तदुभयाभावेपि जीवनाशा सम्भवति सापि नास्तीत्याह मुमूर्षो इति । तदानीमपि ज्ञानं संभवति तदपि नास्तीत्याह नष्टचेतनेति ॥ ६१ ॥

गत्वा सौम्य दशग्रीवं ब्रूहि मद्वचनात् कपे। लङ्घयित्वा पुरीं लङ्कां भयं त्यक्त्वा गतव्यथः ॥ ६० ॥ भ्रष्टश्रीक गतैश्वर्य मुमूर्षो नष्टचेतन। ऋषीणां देवतानां च गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ६१ ॥ नागानामथ यक्षाणां राज्ञां च रजनीचर। यच्च पापं कृतं मोहादवलिप्तेन राक्षस ॥ [तस्य पापस्य सम्प्राप्ता व्युष्टिरद्य दुरासदा]॥ ६२ ॥ नूनमद्य गतो दर्पः स्वयम्भूवरदानजः। यस्य दण्डधरस्तेऽहं दाराहरणकर्शितः। दण्डं धारयमाणस्तु लङ्काद्वारे व्यवस्थितः ॥ ६३ ॥ पदवीं देवतानां च महर्षीणां च राक्षस। राजर्षीणां च सर्वेषां गमिष्यसि मया हतः ॥ ६४ ॥ बलेन येन वै सीतां मायया राक्षसाधम। मामतिक्रामयित्वा त्वं हृतवांस्तन्निदर्शय ॥ ६५ ॥

नागानां सर्पाणाम् । अवलिप्तेन गर्वितेन त्वया ऋषिप्रमुखानां यत्पापं कृतं यो द्रोहः कृतः । तस्य कारणभूतः स्वयंभूवरदानजो दर्पो गतः गतप्राय इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह यस्येति । दण्डधरः नियन्ता अहं यस्य ते दण्डं धारयमाणः कारिष्यमाण इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ एवंविधस्य नियमने तव किं भविष्यतीत्यत्राह–पदवीमिति । पदवीं तेषु कृतं परिभवं तमपि गमिष्यसीत्यर्थः । यद्वा पदवीं लोकम् । युद्धे स्थितः सन् तेषां लोकं गमिष्यसि । युद्धे स्थित्वा सर्वपापविशुद्धः सन् गतिं गमिष्यसि । ततस्तूर्णमागच्छेति भावः ॥ ६४ ॥ मायया मारीचमायया । माम् अतिक्रामयित्वा अपवाह्य । ल्यबभाव आर्षः । येन बलेन यद्बलमवलम्ब्य सीतां हृतवानसि तद्बलं निदर्शयेत्यन्वयः ॥ ६५ ॥

गतव्यथः गतश्रमः ॥ ६० ॥ नागानामित्यादिसार्धश्लोक एकं वाक्यम् । हे रजनीचर ! नागानां यक्षाणां च अवलिप्तेन त्वया यच्च पापं कृतं यो द्रोहः कृतः, तस्य कारणभूतः स्वयम्भूवरदानजो यो दर्पः अद्य गत इति योजना । तत्र हेतुमाह यस्येति । यस्य ते तव दण्डं धारयमाणः करिष्यमाणः लङ्काद्वारे व्यवस्थित इति सम्बन्धः ॥ ६१–६३ ॥ एवंविधस्य मम नियमने तव किं भविष्यतीत्यत्राह–पदवीमिति । युद्धे स्थितस्सन् देवतादीनां पदवीं पुण्यलोकं गमिष्यसीति सम्बन्धः ।

मैथिलीमुपादाय समर्प्य मां शरणं नाभ्येषि चेदिमं लोकमराक्षसं कर्तास्मि । शरणागतौ तु सर्वं क्षमिष्य इति भावः । मैथिलीमुपादायेत्यनेन स्वर्ण स्तेये स्वर्णप्रत्यर्पणमन्तरेण प्रायश्चित्तानधिकारवत्सीताप्रत्यर्पणाभावे शरणागतौ तु नाधिकार इत्युक्तम् । रावणेन शरणागतौ कृतायां विभीषणाय कोसलराज्यं दास्यामीत्यभिप्रायः ॥ ६६ ॥ शरणागत्यकरणे स्वकर्तव्यमाह-धर्मात्मेति । यद्वा शरणागतौ प्राणत्राणं करिष्यामि न तु राज्यं

अराक्षसमिमं लोकं कर्तास्मि निशितैः शरैः । न चेच्छरणमभ्येषि मामुपादाय मैथिलीम् ॥ ६६ ॥
धर्मात्मा रक्षसां श्रेष्ठः सम्प्राप्तोऽयं विभीषणः । लङ्कैश्वर्यं ध्रुवं श्रीमानयं प्राप्नोत्यकण्टकम् ॥ ६७ ॥
न हि राज्यमधर्मेण भोक्तुं क्षणमपि त्वया । शक्यं मूर्खसहायेन पापेनाविदितात्मना ॥ ६८ ॥
युद्धयस्व वा धृतिं कृत्वा शौर्यमालम्ब्य राक्षस । मच्छरैस्त्वं रणे शान्तस्ततः पूतो भविष्यसि ॥ ६९ ॥
यद्यपि विशसि लोकांस्त्रीन् पक्षिभूतो मनोजवः । मम चक्षुष्पथं प्राप्य न जीवन् प्रतियास्यसि ॥ ७० ॥

दास्यामीत्यभिप्रायेणाह धर्मात्मेति । धर्मात्मा धर्मबुद्धिः । रक्षसां श्रेष्ठः राक्षसनायक इत्यर्थः । अयं विभीषणः । सम्प्राप्तः मां प्रपन्नः । तस्मात् लङ्कैश्वर्यमयं प्राप्नोति उत्तरक्षणे प्राप्स्यतीत्यर्थः । श्रीमान् तदनुगुणानुकूल्यवान् । एवं क्रियाभेदादयंशब्दद्वयोपपत्तिः ॥ ६७ ॥ एवं विभीषणस्य राज्ययोग्यतामुक्त्वा रावणस्य तदभावमाह-न हीति । अधर्मेण धर्मरहितेन । अत एव पापेन पापिष्ठेन । अत एवाविदितात्मना अस्वाधीनमनस्केन । मूर्खसहायेन त्वया न शक्यमित्यन्वयः ॥ ६८ ॥ सीतामादाय शरणमागतोऽसि चेद्विभीषणाय राज्यं दत्त्वा त्वत्प्राणान् रक्षामि अन्यथा युद्धयस्वेत्याह-

"राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा । राजा त्वशासन् पापस्य तदवाप्नोति किल्बिषम् ॥" इति वचनात् उभयोरपि रूपं फलं भविष्यतीति भावः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ यदि मरणभीत्या युयुत्सा नास्ति तदापि ते हितं ब्रवीमीत्याह-अराक्षसमिति ॥ ६६ ॥ शरणागतिरपि राज्यकाङ्क्षया न कर्तव्येत्यभिप्रायेणाह-धर्मात्मेति । अयं विभीषणः सम्प्राप्तः, मामिति शेषः । लङ्कैश्वर्यं श्रीमानयम् अकण्टकं ध्रुवं प्राप्तो हि प्राप्त एवेति वाक्यभेदेन अयंशब्दद्वयनिर्वाहः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ यदि शरणव्रजनं तवानभिमतं तर्हि युद्धयस्वेत्याह-युद्धयस्वेति । शान्तः हतः ॥ ६९ ॥ ७० ॥

स०-मूर्खसहायेन अनेन महान्तो न सन्ति वक्तारस्तव समीप इति सूच्यते । एतावत्कालपर्यन्तं राज्यभोजकादृष्टेन भुक्तं नक्तञ्चरराज्यम् । इतः परमधर्मशासके मय्युपायाते तद्भोगयोगस्तव कथं स्यादिति भावः ॥ ६७ ॥

युद्ध्यस्वेति । शान्तः मृतः । पूत इति । युद्धे अपरावृत्त्या मृतेः सर्वपापप्रायश्चित्तत्वादिति भावः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ क्रियतामौर्ध्वदैहिकमिति अराक्षसकरणेन श्राद्धकर्त्रभावात्स्वयमेव जीवच्छ्राद्धं कुर्वित्यर्थः । सुदृष्टेति । म्रियमाणा हि चापलेन पुत्रकलत्रादिमुखदर्शनं कुर्वन्ति तद्वदिति भावः । मयि स्थितं मदायत्तम्, अवश्यं त्वां नाशयामीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ मूर्तिमान् करचरणादिसंस्थानवान् । हव्यवाट् अग्निः ॥ ७२ ॥ अतिपत्य

ब्रवीमि त्वां हितं वाक्यं क्रियतामौर्ध्वदैहिकम् । सुदृष्टा क्रियतां लङ्का जीवितं ते मयि स्थितम् ॥ ७१ ॥ इत्युक्तः
स तु तारेयो रामेणाक्लिष्टकर्मणा । जगामाकाशमाविश्य मूर्तिमानिव हव्यवाट् ॥ ७२ ॥ सोऽतिपत्य मुहूर्तेन
श्रीमान्रावणमन्दिरम् । ददर्शासीनमव्यग्रं रावणं सचिवैः सह ॥ ७३ ॥ ततस्तस्याविदूरे स निपत्य हरिपुङ्गवः ।
दीप्ताग्निसदृशस्तस्थावङ्गदः कनकाङ्गदः ॥ ७४ ॥ तद्रामवचनं सर्वमन्यूनाधिकमुत्तमम् । सामात्यं श्रावयामास
निवेद्यात्मानमात्मना ॥ ७५ ॥ दूतोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । वालिपुत्रोऽङ्गदो नाम यदि ते श्रोत्र
मागतः ॥ ७६ ॥ आह त्वां राघवो रामः कौसल्यानन्दवर्धनः । निष्पत्य प्रतियुद्ध्यस्व नृशंस पुरुषो भव ॥७७॥

प्राप्य । अव्यग्रं ददर्शेत्यन्वयः । श्रीमानित्यनेन हर्षवत्त्वमुच्यते ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ तदिति । उत्तमं पथ्यम् । सामात्यं, रावणमिति शेषः । आत्मना स्वयम् । आत्मानं निवेद्य आत्मनो वालिपुत्रत्वादिनिवेदनपूर्वकं रामवचनं कथयामासेत्यर्थः ॥ ७५ ॥ दूत इति । यदि ते श्रोत्रमागतः, मां श्रुतवानसि किमित्यर्थः ॥७६॥ आह त्वामिति । राघव इत्यादिना छद्मना न योत्स्यत इत्युक्तम् । कौसल्यानन्दवर्धन इत्यनेन बहुतपःप्रभावजनिततया धार्मिकत्वमुक्तम् । निष्पत्य पुरान्निर्गत्य। पुरुषो भव शूरो भवेत्यर्थः। पुरुषाधमेति पाठे—पुरोपरोधेऽप्यनिर्गमने नूनं पुरुषाधम एवासीति भावः ॥ ७७ ॥

सुदृष्टा क्रियताम्, दुर्गसंरक्षणादिभिरिति शेषः ॥ ७१ ॥ मूर्तिमान् हव्यवाट्, वानरवेषोऽग्निरित्यर्थः ॥ ७२ ॥ अतिपत्य अतिक्रम्य, मार्गमिति शेषः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ तद्रामवचनमिति संक्षेपकथनं वक्ष्यमाणस्य ॥ ७५ ॥ तस्यैव प्रपञ्चः—दूतोऽहमिति । यदीत्यसन्दिग्धे सन्दिग्धवचनं वेदाः प्रमाणं चेदितिवत् । श्रोत्रमागत एव, एतेन स्वस्य स्वीयानां च बलादि तुभ्यं न वाच्यमेव, त्वया ज्ञातत्वादिति भावः ॥ ७६ ॥ निष्पत्य पुराद्विनिष्क्रम्य । पुरुषो भव शूरो भव ॥ ७७ ॥

स०–और्ध्वदैहिकं मृत्यनन्तरं लोकान्तरे सुखप्रापकं दानादिकं क्रियताम् । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । अनेन पुत्रा अभ्यसन्त इति सर्वनाशे कर्ता कोऽपि न जीविष्यतीति द्योत्यते । "प्रियैर्दत्तं प्रियं भवेत्" इति दशरथोक्तेर्विभीषणेन कृतं सदपि तव सम्मतं न भवेदित्येवमुक्तिः ॥ ७१ ॥

हन्तेति, अहमिति शेषः। निरुद्विग्नाः निर्भयाः ॥७८॥ उद्धरिष्यामि उन्मूलयिष्यामि। कण्टकं बाधकमित्यर्थः ॥७९॥८०॥ आपन्नः प्राप्तः बभूव ॥८१॥ दुर्मेधाः दुर्बुद्धिः, न दूतो वध्य इति शास्त्रानभिज्ञ इत्यर्थः। असकृच्छशासेत्यन्वयः। यद्वा दुर्मेधा इत्यङ्गदमेवाह ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ यातुधानगणे विषये

हन्तास्मि त्वां सहामात्यं सपुत्रज्ञातिबान्धवम्। निरुद्विग्नास्त्रयो लोका भविष्यन्ति हते त्वयि ॥ ७८ ॥ देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम्। शत्रुमद्योद्धरिष्यामि त्वामृषीणां च कण्टकम् ॥ ७९ ॥ विभीषणस्य चैश्वर्यं भविष्यति हते त्वयि। न चेत् सत्कृत्य वैदेहीं प्रणिपत्य प्रदास्यसि ॥ ८० ॥ इत्येवं परुषं वाक्यं ब्रुवाणे हरिपुङ्गवे। अमर्षवशमापन्नो निशाचरगणेश्वरः ॥ ८१ ॥ ततः स रोषताम्राक्षः शशास सचिवांस्तदा। गृह्यतामेष दुर्मेधा वध्यतामिति चासकृत् ॥ ८२ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा दीप्ताग्निसमतेजसः। जगृहुस्तं ततो घोराश्चत्वारो रजनीचराः ॥ ८३ ॥ ग्राहयामास तारेयः स्वयमात्मानमात्मवान्। बलं दर्शयितुं वीरो यातुधानगणे तदा ॥ ८४ ॥ स तान् बाहुद्वये सक्तानादाय पतगानिव। प्रासादं शैलसङ्काशमुत्पपाताङ्गदस्तदा ॥ ८५ ॥ तेऽन्तरिक्षाद्विनिर्धूतास्तस्य वेगेन राक्षसाः। भूमौ निपतिताः सर्वे राक्षसेन्द्रस्य पश्यतः ॥ ८६ ॥ ततः प्रासादशिखरं शैलशृङ्गमिवोन्नतम्। ददर्श राक्षसेन्द्रस्य वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ ८७ ॥ तत्पफाल पदाक्रान्तं दशग्रीवस्य पश्यतः। पुरा हिमवतः शृङ्गं वज्रिणेव विदारितम् ॥ ८८ ॥

स्वबलं दर्शयितुम्। आत्मवान् धृतिमान्। स्वयम् आत्मानं ग्राहयामास ग्रहीतुमनुमेने ॥ ८४–८७ ॥ पफाल व्यशीर्यत ॥ ८८ ॥

निरुद्विग्नाः निर्भयाः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ सत्कृत्य प्रणिपत्य, मामिति शेषः। वैदेहीं न प्रदास्यसि चेत् त्वयि हते विभीषणस्यैश्वर्यं भविष्यतीति योजना। वैदेहीं न प्रदास्यसि चेत्त्वां हत्वा विभीषणाय राज्यं दास्यामीत्यर्थः ॥ ८०–८६ ॥ प्रासादशिखरं, ददर्शेति शेषः। दृष्ट्वा तच्चक्राम पदाक्रान्तवान्। चक्राम राक्षसेन्द्रस्य इति पाठः ॥ ७ ॥ तदाक्रान्तं च प्रासादशिखरं पफाल शतधा विशीर्णमभूत् ॥ ८८–९० ॥

विश्राव्य विशेषेण श्रावयित्वा ॥ ८९ ॥ ९० ॥ प्रासादधर्षणात् प्रासादभञ्जनात् । पश्यन् तर्कयन् । निश्वासपरमः अधिकनिश्वासः ॥९१॥ राम इति । अङ्गदागमनं, दृष्ट्वेति शेषः ॥ ९२ ॥ संवृतः, बभूवेति शेषः । उत्तरश्लोकेनैकवाक्यत्वे हरिकपिशब्दयोः पौनरुक्त्यं स्यात् ॥ ९३ ॥ न्यूनताव्यावृत्त्यर्थं सर्वाणीत्युक्तम् । कपिः सुषेणः । पर्यक्रामत परितश्चचार । नक्षत्राणि नक्षत्रनिरूपितराशीनित्यर्थः ॥ ९४ ॥ तेषामित्यादि । अक्षौहिणिशतमित्यत्र

भङ्क्त्वा प्रासादशिखरं नाम विश्राव्य चात्मनः । विनद्य सुमहानादमुत्पपात विहायसम् ॥ ८९ ॥ व्यथयन् राक्षसान् सर्वान् हर्षयंश्चापि वानरान् । स वानराणां मध्ये तु रामपार्श्वमुपागतः ॥ ९० ॥ रावणस्तु परं चक्रे क्रोधं प्रासादधर्षणात् । विनाशं चात्मनः पश्यन्निश्वासपरमोऽभवत् ॥ ९१ ॥ रामस्तु बहुभिर्हृष्टैर्निनदद्भिः प्लवङ्गमैः । वृतो रिपुवधाकाङ्क्षी युद्धायैवाभ्यवर्तत ॥ ९२ ॥ सुषेणस्तु महावीर्यो गिरिकूटोपमो हरिः । बहुभिः संवृतस्तत्र वानरैः कामरूपिभिः ॥९३॥ चतुर्द्वाराणि सर्वाणि सुग्रीववचनात् कपिः । पर्यक्रामत दुर्धर्षो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ९४ ॥ तेषामक्षौहिणिशतं समवेक्ष्य वनौकसाम् । लङ्कामुपनिविष्टानां सागरं चाभिवर्तताम् ॥ ९५ ॥ राक्षसा विस्मयं जग्मुस्त्रासं जग्मुस्तथाऽपरे । अपरे समरोद्धर्षाद्धर्षमेव प्रपेदिरे ॥ ९६ ॥ कृत्स्नं हि कपिभिर्व्याप्तं प्राकारपरिखान्तरम् । ददृशू राक्षसा दीनाः प्राकारं वानरीकृतम् ॥ ९७ ॥

" ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् " इति ह्रस्वः । अनेकाक्षौहिणीमित्यर्थः । सागरं चाभिवर्ततां सागरसमीपे वर्तमानानामित्यर्थः ॥ ९५ ॥ राक्षसाः, धीरा इति शेषः । अपरे अधीरा इत्यर्थः । उद्धर्षात् गर्वात् ॥ ९६ ॥ कृत्स्नमिति । हरिभिर्व्याप्तं प्राकारपरिखान्तरं प्राकारपरिखयोरन्तरालम् । वानरीकृतं वानरप्रचुरतया कृतम्, अपरमिव प्राकारं ददृशुरित्यर्थः ॥ ९७ ॥

पश्यन् एकोऽपि समग्रं मम बलं पराभूय निर्भयं गच्छति । एवंविधेष्वनेकेषु मन्नाशोद्यतेषु कथं जीवनमिति पर्यालोचयन्नित्यर्थः ॥ ९१–९३ ॥ पर्यक्रामत सर्वे बलरक्षार्थं सर्वद्वारवृत्तान्तग्रहणार्थं च परितश्चचार ॥ ९४ ॥ अक्षौहिणिशतम् " अक्षादूहिन्याम्–" इति वृद्धिः । आर्षो ह्रस्वः । यावन्तोऽक्षौहिण्यां गजाश्वरथ

हाहेत्यर्धम् ॥ ९८ ॥ तस्मिन्निति । स्पष्टः ॥९९॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥४१॥
अथ युद्धारम्भो द्विचत्वारिंशे–तत इति । तत्र तस्मिन् काले ॥ १ ॥ विधानं रक्षणविधिम् । द्विगुणं पूर्वस्मादधिकम् ॥ २ ॥ स इति ।

हाहाकारं प्रकुर्वन्ति राक्षसा भयमोहिताः ॥ ९८ ॥ तस्मिन् महाभीषणके प्रवृत्ते कोलाहले राक्षसराजधान्याम् । प्रगृह्य रक्षांसि महायुधानि युगान्तवाता इव संविचेरुः ॥९९॥ इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥४१॥
ततस्ते राक्षसास्तत्र गत्वा रावणमन्दिरम् । न्यवेदयन् पुरीं रुद्धां रामेण सह वानरैः ॥ १ ॥ रुद्धां तु नगरीं श्रुत्वा जातक्रोधो निशाचरः । विधानं द्विगुणं कृत्वा प्रासादं सोऽध्यरोहत ॥ २ ॥ स ददर्शावृतां लङ्कां सशैलवनकाननाम् । असङ्ख्येयैर्हरिगणैः सर्वतो युद्धकाङ्क्षिभिः ॥ ३ ॥ स दृष्ट्वा वानरैः सर्वां वसुधां कवलीकृताम् । कथं क्षपयितव्याः स्युरिति चिन्तापरोऽभवत् ॥ ४ ॥ स चिन्तयित्वा सुचिरं धैर्यमालम्ब्य रावणः । राघवं हरियूथांश्च ददर्शायतलोचनः ॥ ५ ॥ राघवः सह सैन्येन मुदितो नाम पुप्लुवे । लङ्कां ददर्श गुप्तां वै सर्वतो राक्षसैर्वृताम् ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा दाशरथिर्लङ्कां चित्रध्वजपताकिनीम् । जगाम सहसा सीतां दूयमानेन चेतसा ॥ ७ ॥ अत्र सा मृगशावाक्षी मत्कृते जनकात्मजा । पीड्यते शोकसन्तप्ता कृशा स्थण्डिलशायिनी ॥ ८ ॥

सर्वत आवृतामित्यन्वयः ॥ ३ ॥ कवलीकृताम् आच्छादितम् । कपिलीकृतामिति पाठे–वानरवर्णेन कपिलीकृताम् । क्षपयितव्याः नाशयितव्याः, एत इति शेषः ॥ ४ ॥ आयतलोचन इत्यनेन विस्मयातिशय उच्यते ॥ ५ ॥ पुप्लुवे नाम पूर्वस्थानात् प्राकारसन्निकृष्टं प्रदेशं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥ दूयमानेनेति । सीतां स्मृत्वा दुःखितोऽभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ मृगशावाक्षीत्यनेन शोकानर्हत्वमुच्यते । स्थण्डिलशायिनी भूतलशायिनी ॥ ८ ॥
पदातयस्तत्सङ्ख्या वानरा इत्यर्थः । शतशब्दोऽनन्तवाची । सागरं चाभिवर्ततां सागरपर्यन्तमभिव्याप्य वर्तमानानामित्यर्थः ॥ ९५--९९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायण० युद्धकाण्ड० एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ १ ॥ रुद्धामिति । विधानं दुर्गसंरक्षणम् ॥ २ ॥ ३ ॥ कपिलीकृताम् कपिलवर्णसदृशीकृताम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ पुप्लुवे वेगेन प्राकारसमीपं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥ दूयमानेन सन्तप्यमानेन चेतसा उपलक्षितः । मनसा जगाम सस्मारेत्यर्थः ॥ ७ ॥ मत्कृते

पीडयमानां, राक्षसीभिरिति शेषः । धर्मात्मेत्यनेन दयालुत्वमुच्यते ॥ ९ ॥ वचने आज्ञापनरूपे । सङ्घर्षमाणाः स्पर्धमानाः । अनादयन् लङ्कामिति शेषः ॥ १० ॥ विकिराम चूर्णयाम । मनांसि दधिरे निश्चयं चक्रुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ शिखराणि पर्वतखण्डान् । 'शिखरं शैलखण्डकम्' इति सङ्ग्रहकारः । तिष्ठन्ति अतिष्ठन् ॥ १२ ॥ प्रेक्षतः प्रेक्षमाणमनादृत्य तान्यनीकानि वानरानीकानि । भागशः स्वस्वनियुक्तप्रदेशे । लङ्कां लङ्काप्राकारम् । राघवप्रिय

पीडयमानां स धर्मात्मा वैदेहीमनुचिन्तयन् । क्षिप्रमाज्ञापयामास वानरान् द्विषतां वधे ॥ ९ ॥ एवमुक्ते तु वचने रामेणाक्लिष्टकर्मणा । सङ्घर्षमाणाः प्लवगाः सिंहनादैरनादयन् ॥ १० ॥ शिखरैर्विकिरामैनां लङ्कां मुष्टिभिरेव वा । इति स्म दधिरे सर्वे मनांसि हरियूथपाः ॥ ११ ॥ उद्यम्य गिरिशृङ्गाणि शिखराणि महान्ति च । तरूंश्चोत्पाट्य विविधांस्तिष्ठन्ति हरियूथपाः ॥ १२ ॥ प्रेक्षतो राक्षसेन्द्रस्य तान्यनीकानि भागशः । राघवप्रियकामार्थं लङ्कामारुरुहुस्तदा ॥ १३ ॥ ते ताम्रवक्त्रा हेमाभा रामार्थे त्यक्तजीविताः । लङ्कामेवाभ्यवर्तन्त सालतालशिलायुधाः ॥ १४ ॥ ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च मुष्टिभिश्च प्लवङ्गमाः । प्राकाराग्राण्यरण्यानि ममन्थुस्तोरणानि च ॥ १५ ॥ परिखाः पूरयन्ति स्म प्रसन्नसलिलायुताः । पांसुभिः पर्वताग्रैश्च तृणैः काष्ठैश्च वानराः ॥ १६ ॥ ततः सहस्रयूथाश्च कोटीयूथाश्च वानराः । कोटीशतयुताश्चान्ये लङ्कामारुरुहुस्तदा ॥ १७ ॥ काञ्चनानि प्रमृद्नन्तस्तोरणानि प्लवङ्गमाः । कैलासशिखराभाणि गोपुराणि प्रमथ्य च ॥ १८ ॥

कामार्थं रामप्रीतिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥ त्यक्तजीविताः "आशंसायां भूतवच्च" इति क्तः ॥ १४ ॥ अरण्यानि उद्यानानि । तोरणानि बहिर्द्वाराणि । ममन्थुः बभञ्जुरित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ कोटीशतयुताः कोटीशतयूथयुताः ॥ १७ ॥ काञ्चनानीत्यादिश्लोकद्वयम् । काञ्चनानि काञ्चनमन्निमित्तम् । शोकसन्तप्ताऽपि पीडयते मदर्थं रामस्य महान् क्लेशो जायत इति खिन्ना भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ सङ्घर्षमाणाः अग्रे भवितुं परस्परं स्पर्धमानाः ॥ १० ॥ विकिराम विदारयाम ॥ ११ ॥ शिखराणि पर्वतखण्डान् "शृङ्गं स्यात्पर्वतस्याग्रं शिखरं खण्डशैलकम्" इति यादवः ॥ १२ ॥ राघवप्रियकामार्थं प्रियविषयः कामो मनोरथः तत्सिद्ध्यर्थम्, राघवस्य प्रियविषयमनोरथसिद्धये इत्यर्थः ॥ १३–१८ ॥

कृतानि । प्रमृद्नन्तः चूर्णयन्तः । आप्लवन्तः प्लुवन्तश्च गमनागमने कुर्वन्तः ॥ १८-२० ॥ इत्येवमिति । घोषयन्तः घुष्यन्तः । गर्जन्तः सिंहनादं कुर्वन्तः ॥ २१ ॥ वीरबाहुरित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । एतस्मिन्नन्तरे प्रसिद्धाः वीरबाह्वादयः प्राकारं निपीड्योपनिविष्टाः सन्तः । स्कन्धावारस्य

आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः । लङ्कां तामभिधावन्ति महावारणसन्निभाः ॥ १९ ॥ जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ २० ॥ इत्येवं घोषयन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः । अभ्यधावन्त लङ्कायाः प्राकारं कामरूपिणः ॥ २१ ॥ वीरबाहुः सुबाहुश्च नलश्च वनगोचरः । निपीड्योपनिविष्टास्ते प्राकारं हरियूथपाः । एतस्मिन्नन्तरे चक्रुः स्कन्धावारनिवेशनम् ॥ २२ ॥ पूर्वद्वारं तु कुमुदः कोटीभिर्दशभिर्वृतः । आवृत्य बलवांस्तस्थौ हरिभिर्जितकाशिभिः ॥ २३ ॥ साहाय्यार्थं तु तस्यैव निविष्टः प्रघसो हरिः । पनसश्च महाबाहुर्वानरैर्बहुभिर्वृतः ॥ २४ ॥ दक्षिणं द्वारमागम्य वीरः शतवलिः कपिः । आवृत्य बलवांस्तस्थौ विंशत्या कोटिभिर्वृतः ॥ २५ ॥ सुषेणः पश्चिमद्वारं गतस्तारापिता हरिः । आवृत्य बलवांस्तस्थौ षष्टिकोटिभिरावृतः ॥ २६ ॥

शिबिरस्य, निवेशनं निर्माणं चक्रुः । युद्धेऽन्तरान्तरा विश्रमार्थं वासस्थानं स्कन्धावारः । यद्वा व्यूहीभावेन सेनास्थापनं स्कन्धावारः ॥ २२ ॥ निवेशनप्रकारमेवाह—पूर्वद्वारमित्यादिना । कुमुदः पूर्वद्वारमावृत्य तस्थौ । ईशानकोणे स्थित्वा पूर्वद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ शतवलिः दक्षिणद्वारमावृत्य तस्थौ । आग्नेयकोणे स्थित्वा दक्षिणद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ सुषेणः पश्चिमद्वारं गतः आवृत्य तस्थौ ।

आप्लवन्तः समन्तात्प्लवन्तः । प्लवन्तः प्राकाराभिमुखं प्लवन्तः ॥ १९-२१ ॥ स्कन्धावारनिवेशनं स्कन्धावारस्य सेनानिवेशस्य निवेशनं व्यूहीभावेन स्थापनम् ॥ २२ ॥ स्कन्धावारनिवेशप्रकारमाह—पूर्वद्वारमित्यादिना । कुमुदः पूर्वद्वारमावृत्य तस्थौ, ईशानकोणे स्थित्वा पूर्वद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ शतवलिर्दक्षिणद्वारमावृत्य तस्थौ आग्नेयकोणे स्थित्वा दक्षिणद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ सुषेणः पश्चिमद्वारं प्राप्तः आवृत्य तस्थौ नैर्ऋतकोणे स्थित्वा

नैर्ऋतकोणे स्थित्वा पश्चिमद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २६ ॥ सुग्रीवश्चोत्तरं द्वारमावृत्य तस्थौ । "पश्चिमेन तु रामस्य सुग्रीवः सहजाम्बवान् अदूरान्मध्यमे गुल्मे तस्थौ बहुबलानुगः ॥" इत्युक्तप्रकारेण वायव्यकोणे स्थितस्य सुग्रीवस्य उत्तरद्वारनिरोधकत्वाभिधानादेतदनुसारेण कुमुदादीनां तत्तत्कोणावस्थितत्वेन तत्तद्वारनिरोधकत्वमिति व्याख्यातम् ॥ २७–३० ॥ गजो गवाक्ष इति । रामपार्श्वस्थात् गवाक्षादन्यो ज्ञेयः ॥ ३१ ॥ ततः

उत्तरं द्वारमासाद्य रामः सौमित्रिणा सह । आवृत्य बलवांस्तस्थौ सुग्रीवश्च हरीश्वरः ॥ २७ ॥ गोलाङ्गूलो महाकायो गवाक्षो भीमदर्शनः । वृतः कोट्या महावीर्यस्तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २८ ॥ ऋक्षाणां भीमवेगानां धूम्रः शत्रुनिबर्हणः । वृतः कोट्या महावीर्यस्तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २९ ॥ सन्नद्धस्तु महावीर्यो गदापाणिर्विभीषणः । वृतो यत्तैस्तु सचिवैस्तस्थौ तत्र महाबलः ॥ ३० ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः । समन्तात् परिधावन्तो ररक्षुर्हरिवाहिनीम् ॥ ३१ ॥ ततः कोपपरीतात्मा रावणो राक्षसेश्वरः । निर्याणं सर्वसैन्यानां द्रुतमाज्ञापयत्तदा ॥ ३२ ॥ एतच्छ्रुत्वा ततो वाक्यं रावणस्य मुखोद्गतम् । सहसा भीमनिर्घोषमुद्घुष्टं रजनीचरैः ॥ ३३ ॥ ततः प्रचोदिता भेर्यश्चन्द्रपाण्डरपुष्कराः । हेमकोणाहता भीमा राक्षसानां समन्ततः ॥ ३४ ॥ विनेदुश्च महाघोषाः शङ्खाः शतसहस्रशः । राक्षसानां सुघोराणां मुखमारुतपूरिताः ॥ ३५ ॥

वानरसेनासन्निवेशाद्धेतोः । तदा तस्मिन् सन्निवेशकाले ॥ ३२ ॥ एतदिति । भीमनिर्घोषं यथा भवति तथा उद्घुष्टम् उच्चैः सिंहनादः कृत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ प्रचोदिताः सेनाग्रे प्रेरिताः । चन्द्रपाण्डरपुष्कराः चन्द्रशुभ्रमुखाः । संमार्जनसंस्कारविशेषेण तासां शुभ्रत्वम् । " पुष्करं करिहस्ताग्रे

पश्चिमद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २६ ॥ सुग्रीवश्चोत्तरद्वारमागत्य आवृत्य 'पश्चिमेन तु रामस्य सुग्रीवस्सहजाम्बवान्' इत्याद्युक्तप्रकारेण वायव्यकोणे स्थितः । सुग्रीवस्योत्तरद्वारनिरोधकत्वाभिधानात्तदनुसारेण कुमुदादीनां तत्तत्कोणावस्थितत्वेन तत्तद्वारनिरोधकत्वमाख्यातम् ॥ २७–२९ ॥ यत्र महाबलो रामस्तत्र तस्थावित्यन्वयः ॥ ३० ॥ गजो गवाक्ष इति । अयं गवाक्षो रामपार्श्वस्थगवाक्षादन्यः ॥ ३१–३३ ॥ चन्द्रपाण्डरपुष्कराः चन्द्रवत्पाण्डरमुखाः । " पुष्करं करिहस्ताग्रे

वाद्यभाण्डमुखे जले" इत्यमरः । कोणो वाद्यताडनदण्डः । विनेदुरित्यनुकर्षः । अथवा प्रचोदिताः सस्वनुरित्यर्थः ॥३४॥३५॥ शुभनीलाङ्गाः आभरणप्रभाभिः शोभमानानि नीलानि चाङ्गानि येषां ते । अत एव विद्युन्मण्डलसन्नद्धा इति नाधिकोपमा । विद्युन्मण्डलसन्नद्धा इत्युपमानविशेषणेन उपमेयेषु राक्षसेषु सभूषणत्वं गम्यत इत्यप्याहुः ॥ ३६ ॥ सैन्याः सेनायां समवेता जनाः । "सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते" इत्यमरः ।

ते बभुः शुभनीलाङ्गाः सशङ्खा रजनीचराः । विद्युन्मण्डलसन्नद्धाः सबलाका इवाम्बुदाः ॥ ३६ ॥ निष्पतन्ति ततः सैन्या हृष्टा रावणचोदिताः । समये पूर्यमाणस्य वेगा इव महोदधेः ॥ ३७ ॥ ततो वानरसैन्येन मुक्तो नादः समन्ततः । मलयः पूरितो येन स सानुप्रस्थकन्दरः ॥३८॥ शङ्खदुन्दुभिसंघुष्टः सिंहनादस्तरस्विनाम् । पृथिवीं चान्तरिक्षं च सागरं चैव नादयन् ॥ ३९ ॥ गजानां बृंहितैः सार्धं हयानां हेषितैरपि । रथानां नेमिघोषैश्च रक्षसां वदनस्वनः ॥४०॥ एतस्मिन्नन्तरे घोरः सङ्ग्रामः समवर्तत । रक्षसां वानराणां च यथा देवासुरे पुरा ॥४१॥ ते गदाभिः प्रदीप्ताभिः शक्तिशूलपरश्वधैः । निजघ्नुर्वानरान् घोराः कथयन्तः स्वविक्रमान् ॥ ४२ ॥ [वानराश्च महावीर्या राक्षसान् जघ्नुराहवे । जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः] राजा जयति सुग्रीव इति शब्दो महानभूत् ॥४३॥

समये प्रलये, चन्द्रोदये वा । वेगाः पूराः ॥ ३७ ॥ मलयः त्रिकूटः । सः प्रसिद्धः । सानुप्रस्थकन्दरः अनुप्रस्थं प्रस्थे प्रस्थे स्थिताः याः कन्दराः ताभिः सह वर्तत इति विग्रहः । यद्वा सानुः वप्रः प्रस्थः तटः कन्दरा गुहेत्यर्थः । सानुः महाप्रस्थः प्रस्थः क्षुद्रतटः कन्दरः दरी तैः सह वर्तत इति ससानुप्रस्थकन्दर इत्यप्याहुः ॥ ३८ ॥ शङ्खदुन्दुभीत्यादिश्लोकद्वयम् । शङ्खदुन्दुभिसंघुष्टः शङ्खदुन्दुभिसङ्घोषयुक्तः । तरस्विनां बलवताम् । सिंहनादः गजबृंहितादिभिः सह पृथिव्यादिकं नादयन् अनादयत् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ देवासुरे यथा देवासुरविरोधे देवानामसुराणामिवेत्यर्थः । यद्वा षष्ठीबहुवचनस्य

वाद्यभाण्डमुखे जले" इत्यमरः । हेमकोणाहताः सुवर्णमयवादनदण्डाहताः ॥ ३४--३६ ॥ सैन्याः "सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते" इत्यमरः । समये प्रलयकाले ॥ ३७ ॥ ससानुप्रस्थकन्दरः सानुर्महाप्रस्थः, प्रस्थः क्षुद्रतटः । कन्दरः दरी ॥ ३८ ॥ नादयन्, उदभूदिति शेषः ॥ ३९ ॥ गजानामित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । एतस्मिन् समये गजानां बृंहितादिभिस्सह रक्षसां वानराणां च पुरा देवासुराणां विरोधे सति यथा तथा घोरस्सङ्ग्रामः समपद्यतेति

"सुपां सुलुक्–" इत्यादिना शेआदेशः ॥ राजेत्यर्धम् । स्पष्टम् ॥४१–४३॥ राजन्नित्यादिसार्धश्लोकः । स्वस्वनामकथां तत इति । नामकथां चोक्त्वा ततो निजघ्नुरित्युत्तरत्रान्वयः । नामकथानाम् अन्ततः अन्ते इति वा योजना । वेगिताः सञ्जातवेगाः । वेपिता इति पाठे-कोपेन कम्पमाना इत्यर्थः ॥४४॥ भिन्दिपालैः गदाभेदैः ॥ ४५ ॥ समाप्लुत्य प्राकाराग्रपर्यन्तमुत्पत्य । प्लवनं प्लुतगतिं गच्छन्तीति प्लवङ्गमाः । असंज्ञायामपि खशार्षः । अनेन प्लुतगति

राजन् जय जयेत्युक्त्वा स्वस्वनामकथान्ततः । तथा वृक्षैर्महाकायाः पर्वताग्रैश्च वानराः । निजघ्नुस्तानि रक्षांसि नखैर्दन्तैश्च वेगिताः ॥ ४४ ॥ राक्षसास्त्वपरे भीमाः प्राकारस्था महीगतान् । भिन्दिपालैश्च खड्गैश्च शूलैश्चैव व्यदारयन् ॥४५॥ वानराश्चापि संक्रुद्धाः प्राकारस्थान् महीगताः । राक्षसान् पातयामासुः समाप्लुत्य प्लवङ्गमाः ॥ ४६ ॥ स सम्प्रहारस्तुमुलो मांसशोणितकर्दमः । रक्षसां वानराणां च सम्बभूवाद्भुतोपमः ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

मत्त्वमुक्तम् । अतो न वानरशब्देन पुनरुक्तिः ॥ ४६ ॥ सम्प्रहारः युद्धम् । तुमुलः परस्परसङ्कुलः । मांसशोणितान्येव कर्दमो यस्मिन् स मांसशोणित कर्दमः । अद्भुतोपमः दुर्लभोपम इति यावत् ॥४७॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥४२॥

सम्बन्धः ॥ ४०-४३ ॥ स्वस्वनामकथान्ततः स्वस्वनामकथान्ते निजघ्नुरिति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥ (राक्षसास्त्वपरे इत्यर्धं प्रक्षिप्तमिति कतकः ॥ ४५ ॥) प्लवङ्गमाः प्लवैर्गमनशीलाः ॥ ४६ ॥ स सम्प्रहार इति । एतद्युद्धोत्तरं प्रत्यवहारस्सेनाया इति भारताल्लभ्यते । " ततः प्रत्यवहारोऽभूत्सैन्यानां राघवाज्ञया " इत्यादि तत्रोक्तम् ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

स०—सेनाप्रत्यवहारोऽत्रानुक्तोऽपि " ततः प्रत्यवहारोऽभूत्सैन्यानां राघवाज्ञया ॥ ततो निविशमानांस्तान् सैनिकान्रावणानुगाः । अभिजग्मुर्गणा एके पिशाचक्षुद्ररक्षसाम् ॥ ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् । अन्तर्धानवधं तज्ज्ञश्चकार स विभीषणः ॥ " इति भारतवनपर्वोक्तोऽनुसन्धेयः ॥ ४७ ॥

अथ द्वन्द्वयुद्धं वर्णयति त्रिचत्वारिंशे—युद्ध्यतां त्वित्यादि। वानराणां युद्ध्यतां वानरेषु युद्ध्यमानेषु। बलकोपः सेनायाः कोपः। बलेत्यविभक्तिक निर्देशः ॥ १ ॥ ते हयैरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। काञ्चनापीडैः स्वर्णमयशेखरैः। हयैरित्याद्युपलक्षणे तृतीया। राक्षसव्याघ्राः राक्षसश्रेष्ठाः। राक्षस

युद्ध्यतां तु ततस्तेषां वानराणां महात्मनाम्। रक्षसां सम्बभूवाथ बलकोपः सुदारुणः ॥१॥ ते हयैः काञ्चनापीडै र्ध्वजैश्चाग्निशिखोपमैः। रथैश्चादित्यसङ्काशैः कवचैश्च मनोरमैः ॥ २ ॥ निर्ययू राक्षसव्याघ्रा नादयन्तो दिशो दश। राक्षसा भीमकर्माणो रावणस्य जयैषिणः ॥ ३ ॥ वानराणामपि चमूर्बृहती जयमिच्छताम्। अभ्यधावत तां सेनां रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नन्तरे तेषामन्योन्यमभिधावताम्। रक्षसां वानराणां च द्वन्द्वयुद्ध मवर्तत ॥ ५ ॥ अङ्गदेनेन्द्रजित् सार्धं वालिपुत्रेण राक्षसः। अयुध्यत महातेजास्त्र्यम्बकेण यथाऽन्तकः ॥६॥ प्रज ङ्घेन च सम्पातिर्नित्यं दुर्मर्षणो रणे। जम्बुमालिनमारब्धो हनुमानपि वानरः ॥ ७ ॥ सङ्गतः सुमहाक्रोधो राक्षसो रावणानुजः। समरे तीक्ष्णवेगेन मित्रघ्नेन विभीषणः ॥ ८ ॥ तपनेन गजः सार्धं राक्षसेन महाबलः। निकुम्भेन महातेजा नीलोऽपि समयुद्ध्यत ॥९॥ वानरेन्द्रस्तु सुग्रीवः प्रघसेन समागतः। सङ्गतः समरे श्रीमान् विरूपाक्षेण लक्ष्मणः ॥ १० ॥ अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः। सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च रामेण सह सङ्गताः ॥ ११ ॥ वज्रमुष्टिस्तु मैन्देन द्विविदेनाशनिप्रभः। राक्षसाभ्यां सुघोराभ्यां कपिमुख्यौ समागतौ ॥ १२ ॥

श्रेष्ठत्वेऽपि जात्यन्तरत्वं संभवतीति राक्षसा इत्युक्तम् ॥ २-६ ॥ दुर्मर्षणः दुःसहः। प्रजङ्घो राक्षसः। सम्पातिः विभीषणसाचिवः। आरब्धः, हन्तुमिति शेषः ॥७-१०॥ सुप्तघ्नयज्ञकोपौ चेति वा पाठः॥११॥ राक्षसाभ्यां वज्रमुष्ट्यशनिप्रभाभ्याम्। कपिमुख्यौ मैन्दद्विविदौ। अनेन परस्परसङ्गतिरुक्ता॥१२॥

युद्ध्यतामिति। बलकोपः बलस्य कोपः ॥ १ ॥ काञ्चनापीडैः काञ्चनभूषणवद्भिः। अग्निशिखोपमैः तद्वद्दुर्द्धर्षैः ॥ २-४ ॥ अन्योन्यमभिधावतां द्वन्द्वयुद्धार्थमिति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ दुर्मर्षणः दुस्सहः। आरब्धः, प्रहर्तुमिति शेषः ॥ ७-१६ ॥

रणदुर्धरः रणे दुर्निग्रहः ॥ १३ ॥ १४ ॥ द्वन्द्वं द्वन्द्वत्वम् । बहुधा युद्धाय शस्त्रास्त्रबाहुचरणप्रभृतिभिर्युद्धाय । बहुभिरिति राक्षसविशेषणाद्वानराश्चेत्यत्रापि बहव इति विशेषणं विज्ञेयम् ॥ १५ ॥ तुमुलं व्याकुलम् ॥ १६ ॥ केशशाद्वलाः केशैः शाद्वलवत्यः । सङ्घाटः काष्ठसञ्चयः ॥ १७ ॥ आजघान

वीरः प्रतपनो घोरो राक्षसो रणदुर्धरः । समरे तीक्ष्णवेगेन नलेन समयुद्ध्यत ॥ १३ ॥ धर्मस्य पुत्रो बलवान् सुषेण इति विश्रुतः । स विद्युन्मालिना सार्धमयुध्यत महाकपिः ॥ १४ ॥ वानराश्चापरे भीमा राक्षसैरपरैः सह । द्वन्द्वं समीयुर्बहुधा युद्धाय बहुभिः सह ॥ १५ ॥ तत्रासीत् सुमहद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् । रक्षसां वानराणां च वीराणां जयमिच्छताम् ॥१६॥ हरिराक्षसदेहेभ्यः प्रभूताः केशशाद्वलाः । शरीरसङ्घाटवहाः प्रसस्रुः शोणितापगाः ॥१७॥ आजघानेन्द्रजित् क्रुद्धो वज्रेणेव शतक्रतुः । अङ्गदं गदया वीरं शत्रुसैन्यविदारणम् ॥१८॥ तस्य काञ्चनचित्राङ्गं रथं साश्वं ससारथिम् । जघान समरे श्रीमानङ्गदो वेगवान् कपिः ॥ १९ ॥ सम्पातिस्तु त्रिभिर्बाणैः प्रजङ्घेन समाहतः । निजघानाश्वकर्णेन प्रजङ्घं रणमूर्धनि ॥ २० ॥ जम्बुमाली रथस्थस्तु रथशक्त्या महाबलः । बिभेद समरे क्रुद्धो हनूमन्तं स्तनान्तरे ॥ २१ ॥ तस्य तं रथमास्थाय हनूमान् मारुतात्मजः । प्रममाथ तलेनाशु सह तेनैव रक्षसा ॥ २२ ॥ नदन् प्रतपनो घोरो नलं सोऽप्यन्वधावत ॥२३॥ नलः प्रतपनस्याशु पातयामास चक्षुषी । भिन्नगात्रः शरैस्तीक्ष्णैः क्षिप्रहस्तेन रक्षसा ॥ २४ ॥

ताडयामास ॥ १८–२० ॥ रथशक्त्या रथ एव सदा वर्तमानया शक्त्या ॥ २१ ॥ आस्थाय आरुह्य ॥ २२ ॥ नदन्नित्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ २३ ॥ रक्षसा प्रतपनेन । भिन्नगात्र इत्यस्य पूर्वेणान्वयः ॥ २४ ॥

हरिराक्षसेति । केशैः शाद्वलाः शाद्वलवत्यः । शरीरसङ्घाटवहाः शरीराण्येव सङ्घाटाः काष्ठसञ्चयाः तान् वहन्तीति तथा ॥ १७--२० ॥ रथशक्त्या रथस्थशक्त्या ॥ २१--२३ ॥ रक्षसा भिन्नगात्रो नलः प्रतपनस्य चक्षुषी पातयामासेति सम्बन्धः ॥ २४--३७ ॥

सप्तपर्णेन सप्तपर्णवृक्षेण ॥ २५ ॥ २६ ॥ अग्निशिखोपमैः अग्निज्वालोपमैः ॥ २७ ॥ पुराट्टः पुरवलभिः ॥ २८ ॥ २९ ॥ क्षिप्रहस्तः क्षिप्रकारिहस्तः । निकुम्भः प्रजहास चेति पाठः सम्यक् ॥ ३० ॥ शिरश्चिच्छेद सारथेरित्यनन्तरं वज्राशनिसमस्पर्श इति श्लोकः । ततो द्विविदं वानरेन्द्रं त्विति

ग्रसन्तमिव सैन्यानि प्रघसं वानराधिपः । सुग्रीवः सप्तपर्णेन निर्बिभेद जघान च ॥२५॥ अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः । सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च रामं निर्बिभिदुः शरैः ॥ २६ ॥ तेषां चतुर्णां रामस्तु शिरांसि निशितैः शरैः । क्रुद्धश्चतुर्भिश्चिच्छेद घोरैरग्निशिखोपमैः ॥२७॥ वज्रमुष्टिस्तु मैन्देन मुष्टिना निहतो रणे । पपात सरथः साश्वः पुराट्ट इव भूतले ॥ २८ ॥ निकुम्भस्तु रणे नीलं नीलाञ्जनचयप्रभम् । निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः करैर्मेघमिवांशुमान् ॥ २९ ॥ पुनः शरशतेनाथ क्षिप्रहस्तो निशाचरः । बिभेद समरे नीलं निकुम्भः प्रजहास च ॥ ३० ॥ तस्यैव रथचक्रेण नीलो विष्णुरिवाहवे । शिरश्चिच्छेद समरे निकुम्भस्य च सारथेः ॥ ३१ ॥ वज्राशनिसमस्पर्शो द्विविदोऽप्यशनिप्रभम् । जघान गिरिशृङ्गेण मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥३२॥ द्विविदं वानरेन्द्रं तु नगयोधिनमाहवे । शरैरशनिसङ्काशैः स विव्याधाशनिप्रभः ॥ ३३ ॥ स शरैरतिविद्धाङ्गो द्विविदः क्रोधमूर्च्छितः । सालेन सरथं साश्वं निजघानाशनिप्रभम् ॥ ३४ ॥ विद्युन्माली रथस्थस्तु शरैः काञ्चनभूषणैः । सुषेणं ताडयामास ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ ३५ ॥ तं रथस्थमथो दृष्ट्वा सुषेणो वानरोत्तमः । गिरिशृङ्गेण महता रथमाशु न्यपातयत् ॥ ३६ ॥ लाघवेन तु संयुक्तो विद्युन्माली निशाचरः । अपक्रम्य रथात्तूर्णं गदापाणिः क्षितौ स्थितः ॥ ३७ ॥ ततः क्रोधसमाविष्टः सुषेणो हरिपुङ्गवः । शिलां सुमहतीं गृह्य निशाचरमभिद्रवत् ॥ ३८ ॥

श्लोकः ॥ ३१–३६ ॥ अपक्रम्य अवप्लुत्य ॥ ३७ ॥ अभिद्रवत् अभ्यद्रवत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

ततः क्रोधेति । अभिद्रवत अभ्यद्रवत् ॥ ३८–४१ ॥ स०—आहवे चक्रेण विष्णुरिव समरे निकुम्भस्य सारथेः शिरश्चिच्छेदेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

अचिन्त्य अचिन्तयित्वा ॥ ४० ॥ ४१ ॥ दिवौकसैरित्यकारान्तत्वमार्षम् ॥ ४२ ॥ भग्नैरित्यादि सार्द्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अपविद्धैरिति रथविशेषणम् । भिन्नैरिति हयविशेषणम् । साङ्ग्रामिकैः सङ्ग्रामे साधुभिः । अक्षं चक्ररन्ध्रम् । युगदण्डः अश्वबन्धनदण्डः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ कबन्धानि शिरो

तमापतन्तं गदया विद्युन्माली निशाचरः । वक्षस्यभिजघानाशु सुषेणं हरिसत्तमम् ॥ ३९ ॥ गदाप्रहारं तं घोरमचिन्त्य प्लवगोत्तमः । तां शिलां पातयामास तस्योरसि महामृधे ॥ ४० ॥ शिलाप्रहाराभिहतो विद्युन्माली निशाचरः । निष्पिष्टहृदयो भूमौ गतासुर्निपपात ह ॥ ४१ ॥ एवं तैर्वानरैः शूरैः शूरास्ते रजनीचराः । द्वन्द्वे विमृदितास्तत्र दैत्या इव दिवौकसैः ॥ ४२ ॥ भग्नैः खड्गैर्गदाभिश्च शक्तितोमरपट्टिशैः । अपविद्धैश्च भिन्नैश्च रथैः साङ्ग्रामिकैर्हयैः ॥ ४३ ॥ निहतैः कुञ्जरैर्मत्तैस्तथा वानरराक्षसैः । चक्राक्षयुगदण्डैश्च भग्नैर्धरणिसंश्रितैः । बभूवायोधनं घोरं गोमायुगणसङ्कुलम् ॥ ४४ ॥ कबन्धानि समुत्पेतुर्दिक्षु वानररक्षसाम् । विमर्दे तुमुले तस्मिन् देवासुररणोपमे ॥ ४५ ॥ विदार्यमाणा हरिपुङ्गवैस्तदा निशाचराः शोणितदिग्धगात्राः । पुनः सुयुद्धं तरसा समास्थिता दिवाकरस्यास्तमयाभिकाङ्क्षिणः ॥४६॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥४३॥

युद्ध्यतामेव तेषां तु तदा वानररक्षसाम् । रविरस्तं गतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राणहारिणी ॥ १ ॥

हीनशरीराणि । विमर्दे युद्धे ॥ ४५ ॥ दिवाकरस्येति । रात्रौ राक्षसानां बलाधिक्यादिति भावः ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ अथ रात्रियुद्धप्रवृत्तिश्चतुश्चत्वारिंशे—युद्ध्यतामेवेत्यादि । युद्ध्यतां युद्ध्यमानेषु । एवमिति । दिवौकसैरिति अकारान्तत्वमार्षम् ॥४२--४६॥ इति श्रीमहेश्वर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥४३॥१--४॥

स०–प्राणहारिणी " पौषपौर्णमास्यां सुवेलारोहः, समग्रपौषातिक्रमणं सेनाविभागकरणम् । प्रतिपदि मध्याह्ने युद्धप्रारम्भः । बहुदिनं युद्धकरणम् । तदुपरि निशायुद्धमिति सान्धकारतया परस्परादर्शनात् " ततो जज्ञे महायुद्धं सङ्कुलं कपिरक्षसाम् । मध्याह्ने प्रथमं युद्धं प्रारब्धं प्रतिपद्यभूत् ॥ " इति पाद्मोक्तेः । अत्र तत्त्वं वक्ष्यामः" इति नागोजिभट्टः । पद्मपुराणे पञ्चषेषु पुस्तकेषु एतत्पद्यादर्शनेन " अत्र युद्धं महद्वृत्तं चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् । अष्टचत्वारिंशद्दिनं यत्रासौ रावणो हतः " इत्यन्यथादर्शनेन च तच्चिन्त्यम् । चैत्रशुक्लचतुर्दशीतः प्राक् सप्तचत्वारिंशद्दिनी प्राह्या । चतुर्दश्या सहाष्टचत्वारिंशद्दिनी भवति । भवति फाल्गुनकृष्णे रात्रियुद्धमित्यन्ये ॥ १ ॥

प्राणहारिणी, वानराणामिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ हरिश्चासीति राक्षसा इति । दारुणतमस्कत्वेन रक्षसामपि मोहोऽभूदिति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ कालाः नीलाः । काञ्चनसन्नाहाः काञ्चनकवचाः । दीप्तौषधिवनाः दीप्ततृणज्योतिर्वनाः ॥ ५ ॥ परिपेतुः सञ्चेरुः ॥ ६ ॥ ते वानराः काञ्चनापीडान्

अन्योन्यं बद्धवैराणां घोराणां जयमिच्छताम् । सम्प्रवृत्तं निशायुद्धं तदा वानररक्षसाम् ॥२॥ राक्षसोऽसीति हरयो हरिश्चासीति राक्षसाः । अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तस्मिंस्तमसि दारुणे ॥ ३ ॥ जहि दारय चैहीति कथं विद्रवसीति च । एवं सुतुमुलः शब्दस्तस्मिंस्तमसि शुश्रुवे ॥ ४ ॥ कालाः काञ्चनसन्नाहास्तस्मिंस्तमसि राक्षसाः । सम्प्रादृश्यन्त शैलेन्द्रा दीप्तौषधिवना इव ॥ ५ ॥ तस्मिंस्तमसि दुष्पारे राक्षसाः क्रोधमूर्च्छिताः । परिपेतुर्महावेगा भक्षयन्तः प्लवङ्गमान् ॥ ६ ॥ ते हयान् काञ्चनापीडान् ध्वजांश्चाग्निशिखोपमान् । आप्लुत्य दशनैस्तीक्ष्णैर्भीमकोपा व्यदारयन् ॥७॥ वानरा बलिनो युद्धेऽक्षोभयन् राक्षसीं चमूम् । कुञ्जरान् कुञ्जरारोहान् पताकाध्वजिनो रथान् । चकर्षुश्च ददंशुश्च दशनैः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ ८ ॥ लक्ष्मणश्चापि रामश्च शरैराशीविषोपमैः । दृश्यादृश्यानि रक्षांसि प्रवराणि निजघ्नतुः ॥ ९ ॥ तुरङ्गखुरविध्वस्तं रथनेमिसमुत्थितम् । रुरोध कर्णनेत्राणि युध्यतां धरणीरजः ॥ १० ॥ वर्तमाने महाघोरे सङ्ग्रामे रोमहर्षणे । रुधिरोदा महाघोरा नद्यस्तत्र प्रसुस्रुवुः ॥ ११ ॥ ततो भेरीमृदङ्गानां पणवानां च निस्वनः । शङ्खवेणुस्वनोन्मिश्रः सम्बभूवाद्भुतोपमः ॥ [विमर्दे तुमुले तस्मिन् देवासुररणोपमे ।] ॥ १२॥ हतानां स्तनमानानां राक्षसानां च निस्वनः । शस्तानां वानराणां च सम्बभूवातिदारुणः ॥ १३ ॥

सुवर्णशेखरान् ॥ ७ ॥ वानरा इत्यादिसार्द्धश्लोकः । युद्धेक्षोभयन्नित्यत्र अक्षोभयन्निति पदच्छेदः ॥ ८ ॥ दृश्यादृश्यानि ईषद्दृश्यानीत्यर्थः ॥ ९ ॥ विध्वस्तं चूर्णितम् ॥१०॥ रुधिरोदाः । असंज्ञायामप्युदकशब्दस्योदादेशः आर्षः ॥११॥१२॥ स्तनमानानां स्तनताम् । शस्तानां हिंसितानाम् ॥१३॥

कालाः नीलाः । काञ्चनसन्नाहाः सुवर्णकवचाः ॥ ५--७ ॥ वानरा इति । युद्धे अक्षोभयन्निति च्छेदः ॥ ८--१४ ॥

हतैरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । निहतैरिति राक्षसविशेषणम् । पर्वताग्रैः वानरप्रेरितैः । उपलक्षणे तृतीया । शस्त्राण्येव पुष्पोपहाराः पुष्पबलयो यस्यां सा । तत्र तदा । दुर्ज्ञेया कृच्छ्रज्ञेया । प्रतियोधिनः दुर्निवेशा दुष्प्रवेशा ॥ १४ ॥ १५ ॥ कालरात्रिः भीमरथिरात्रिः, " रात्रिर्भीमरथिर्नाम

हतैर्वानरवीरैश्च शक्तिशूलपरश्वधैः । निहतैः पर्वताग्रैश्च राक्षसैः कामरूपिभिः ॥ १४ ॥ शस्त्रपुष्पोपहारा च तत्रा सीद्युद्धमेदिनी । दुर्ज्ञेया दुर्निवेशा च शोणितास्रावकर्दमा ॥ १५ ॥ सा बभूव निशा घोरा हरिराक्षसहारिणी । कालरात्रीव भूतानां सर्वेषां दुरतिक्रमा ॥ १६ ॥ ततस्ते राक्षसास्तत्र तस्मिंस्तमसि दारुणे । राममेवाभ्यवर्तन्त संसृष्टाः शरवृष्टिभिः ॥ १७ ॥ तेषामापततां शब्दः क्रुद्धानामपि गर्जताम् । उद्वर्त इव सप्तानां समुद्राणां प्रशुश्रुवे ॥ १८ ॥ तेषां रामः शरैःषड्भिःषड् जघान निशाचरान् । निमेषान्तरमात्रेण शितैरग्निशिखोपमैः ॥ १९ ॥ यम शत्रुश्च दुर्धर्षो महापार्श्वमहोदरौ । वज्रदंष्ट्रो महाकायस्तौ चोभौ शुकसारणौ ॥ २० ॥ ते तु रामेण बाणौघैः सर्वे मर्मसु ताडिताः । युद्धादपसृतास्तत्र सावशेषायुषोऽभवन् ॥ २१ ॥ तत्र काञ्चनचित्राङ्गैः शरैरग्निशिखोपमैः । दिशश्चकार विमलाः प्रदिशश्च महाबलः ॥ [रामनामाङ्कितैर्बाणैर्व्याप्तं तद्रणमण्डलम्] ॥ २२ ॥

सर्वप्राणिभयावहा" इत्युक्तेः । शक्तिर्वा, " सती च कालरात्रिश्च भैरवी गणनायिका " इत्युक्तेः ॥ १६ ॥ तत इति । संसृष्टाः संमिलिताः ॥ १७ ॥ तेषामिति । उद्वर्ते अभिवृद्धौ प्रलये वा ॥ १८ ॥ रामानु०-उद्वर्ते संवर्ते ॥ १८ ॥ तेषां राक्षसानां मध्ये षट् निशाचरान् अग्निशिखोपमैः शितैः शरैः जघान ॥ १९ ॥ रामानु०-शितैरग्निशिखोपमैरिति पाठः ॥ १९ ॥ के ते षडित्यपेक्षायामाह-यमेति । दुर्धर्षः धर्षितुमशक्यः यमशत्रुः । महोदरमहापार्श्वौ । महाकायः वज्रदंष्ट्रः । तौ उत्तरद्वाररक्षकत्वेन पूर्वोक्तौ उभौ शुकसारणौ चेति षट् । अत्र महाकाय इति वज्रदंष्ट्रविशेषणम् । अपसृताः पलायिताः । सावशेषायुषः आयुश्शेषयुक्ता इति जीवने हेतुः ॥ २० ॥ २१ ॥ तत्रेति । महाबलः रामः ॥ २२ ॥

शस्त्रपुष्पोपहारा शस्त्राण्येव पुष्पोपहाराः यस्यास्सा ॥ १५--१७ ॥ उद्वर्ते प्रलयकाले ॥ १८--२५ ॥

ये त्विति । पावकं समासाद्येत्यन्वयः ॥२३॥२४॥ राक्षसानामिति । पूर्वमेव घोरा सा भूयः विशिष्य घोरतरा बभूव ॥ २५ ॥ प्रव्याहरदिव प्रतिव्याहरदिवेत्यर्थः ॥२६॥ भक्षयन् अभक्षयन् ॥ २७ ॥ पूर्वप्रसक्तस्याङ्गदेन्द्रजितोर्द्वन्द्वयुद्धस्य शेषं वक्तुमुपक्रमते–अङ्गदस्त्वित्यादिना ॥ २८ ॥ तत्रैव तस्मिन्

ये त्वन्ये राक्षसा भीमा रामस्याभिमुखे स्थिताः । तेऽपि नष्टाः समासाद्य पतङ्गा इव पावकम् ॥ २३ ॥ सुवर्णपुङ्खैर्विशिखैः सम्पतद्भिः सहस्रशः । बभूव रजनी चित्रा खद्योतैरिव शारदी ॥ २४ ॥ राक्षसानां च निनदैर्हरीणां चापि निस्वनैः । सा बभूव निशा घोरा भूयो घोरतरा तदा ॥२५॥ तेन शब्देन महता प्रवृद्धेन समन्ततः । त्रिकूटः कन्दराकीर्णः प्रव्याहरदिवाचलः ॥ २६ ॥ गोलाङ्गूला महाकायास्तमसा तुल्यवर्चसः । सम्परिष्वज्य बाहुभ्यां भक्षयन् रजनीचरान् ॥२७॥ अङ्गदस्तु रणे शत्रुं निहन्तुं समुपस्थितः । रावणिं निजघानाशु सारथिं च हयानपि ॥ २८ ॥ वर्तमाने तदा घोरे सङ्ग्रामे भृशदारुणे । इन्द्रजित्तु रथं त्यक्त्वा हताश्वो हतसारथिः । अङ्गदेन महाकायस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९ ॥ तत्कर्म वालिपुत्रस्य सर्वे देवाः सहर्षिभिः । तुष्टुवुः पूजनार्हस्य तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३० ॥ प्रभावं सर्वभूतानि विदुरिन्द्रजितो युधि । [अदृश्यः सर्वभूतानां योऽभवद्युधि दुर्जयः ।] तेन ते तं महात्मानं तुष्टा दृष्ट्वा प्रधर्षितम् ॥ ३१ ॥ ततः प्रहृष्टाः कपयः ससुग्रीवविभीषणाः । साधु साध्विति नेदुश्च दृष्ट्वा शत्रुं प्रधर्षितम् ॥३२॥ इन्द्रजित्तु तदा तेन निर्जितो भीमकर्मणा । संयुगे वालिपुत्रेण क्रोधं चक्रे सुदारुणम् ॥३३॥ एतस्मिन्नन्तरे रामो वानरान् वाक्यमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु कपिराजेन सङ्गताः ॥ ३५ ॥

देश एव ॥ २९ ॥ पूजनार्हस्य स्तुत्यर्हस्य ॥ ३० ॥ ते तानि । लिङ्गव्यत्यय आर्षः । महात्मानं महाधैर्यम् । तेन अङ्गदेन । प्रधर्षितं पराजितम् । दृष्ट्वा तुष्टाः ॥ ३१–३३ ॥ एतस्मिन्नित्यर्धम् ॥ ३४ ॥ सर्वे इत्यर्धम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

तेन शब्देनेति । प्रव्याहरत् प्रतिव्याहरदिव ॥ २६–३५ ॥

स इति । अन्तर्धानगतः अन्तर्धानविद्यां प्राप्तः ॥ ३७ ॥ सर्वगात्रेषु सर्वावयवेषु ॥ ३८ ॥ मायया संवृतः मायया युक्तः । अत एव अदृश्यः । कूटयोधी कपटयोधी । राघवौ रघुकुलोद्भवौ रामलक्ष्मणौ । शरबन्धेन शररूपबन्धकेन बबन्ध । वेष्टनदंशनादिना नागमयत्वम् । वेदनादिना शरमयत्वम्

स ब्रह्मणा दत्तवरस्त्रैलोक्यं बाधते भृशम् । भवतामर्थसिद्ध्यर्थं कालेन स समागतः । अद्यैव क्षमितव्यं मे भवन्तो विगतज्वराः ॥ ३६ ॥ सोऽन्तर्धानगतः पापो रावणी रणकर्कशः । अदृश्यो निशितान् बाणान् मुमोचाशनिवर्चसः ॥३७॥ स रामं लक्ष्मणं चैव घोरैर्नागमयैः शरैः । बिभेद समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राक्षसः ॥३८॥ मायया संवृतस्तत्र मोहयन् राघवौ युधि । अदृश्यः सर्वभूतानां कूटयोधी निशाचरः । बबन्ध शरबन्धेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥३९॥ तौ तेन पुरुषव्याघ्रौ क्रुद्धेनाशीविषैः शरैः । सहसा निहतौ वीरौ तदा प्रैक्षन्त वानराः ॥ ४० ॥ प्रकाशरूपस्तु यदा न शक्तस्तौ बाधितुं राक्षसराजपुत्रः । मायां प्रयोक्तुं समुपाजगाम बबन्ध तौ राजसुतौ महात्मा ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ मायाप्रयोगः किमर्थस्तत्राह–प्रकाशेति । समुपाजगाम उपचक्रमे । बबन्ध च । महात्मा महाबुद्धिः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

सः इन्द्रजित् ब्रह्मणा दत्तवरस्सन् त्रैलोक्यं बाधते । किञ्च कालेन कालबलेन भवतामर्थसिद्ध्यर्थं समागतः कालबलेन भवतो जेतुं समागत इत्यर्थः । अद्यैव मे मया क्षमितव्यं ब्रह्मणो मान्यत्वादिति भावः । भवन्तो विगतज्वरास्तिष्ठन्त्विति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३६--४० ॥ समुपाजगाम उपचक्रमे । रामकर्तृकेन्द्रजित्प्रयुक्तनागपाशबन्धनसहनस्यायमाशयः–ईषद्भ्रूभङ्गमात्रेण सर्वजगत्संहर्तुस्सर्वेश्वरस्य श्रीरामस्य इन्द्रजित्प्रयुक्तनागपाशबन्धनसहनं स्वकृतमर्यादारूपब्रह्मवरदानपालनार्थं ब्रह्मणो मान्यतार्थं चेति ज्ञातव्यम् । अस्मिन् काण्डेऽन्यत्राप्येतादृशस्थलेष्वेवमेवानुसन्धेयम् ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

अथ नागपाशबन्धः पञ्चचत्वारिंशे—स तस्येत्यादि । गम्यत इति गतिः स्थानम् ॥ १ ॥ तानेव दश यूथपान् दर्शयति—द्वावित्यादिना । दायादौ पुत्रौ । "दायादौ सुतबान्धवौ" इत्यमरः ॥ २ ॥ ३ ॥ मार्गमाणाः मार्गितुमित्यर्थः ॥ ४ ॥ परमास्त्रैरिषुभिः परमास्त्ररूपैरिषुभिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ रामेति । भृशं सर्वदेहभिदः शरान् रामलक्ष्मणयोरेवाधिकरणयोरावेशयामास ॥ ७ ॥ निरन्तरशरीरौ, कृताविति शेषः । शरतां गतैः शरकार्यं भेदनादिकं कुर्वद्भि रित्यर्थः ॥ ८ ॥ रामानु०—पन्नगैः शरतां गतैः । शरकार्यं भेदनं पन्नगकार्यं संवेष्टनं च कुर्वद्भिरित्यर्थः ॥ ८ ॥ तयोरिति । क्षतेन जातो मार्गः क्षतजमार्गः । ननु "न भूत

स तस्य गतिमन्विच्छन् राजपुत्रः प्रतापवान् । दिदेशातिबलो रामो दश वानरयूथपान् ॥ १ ॥ द्वौ सुषेणस्य दायादौ नीलं च प्लवगर्षभम् । अङ्गदं वालिपुत्रं च शरभं च तरस्विनम् ॥ २ ॥ विनतं जाम्बवन्तं च सानुप्रस्थं महाबलम् । ऋषभं चर्षभस्कन्धमादिदेश परन्तपः ॥ ३ ॥ ते सम्प्रहृष्टा हरयो भीमानुद्यम्य पादपान् । आकाशं विविशुः सर्वे मार्गमाणा दिशो दश ॥ ४ ॥ तेषां वेगवतां वेगमिषुभिर्वेगवत्तरैः । अस्त्रवित् परमास्त्रैस्तु वारयामास रावणिः ॥ ५ ॥ तं भीमवेगा हरयो नाराचैः क्षतविग्रहाः । अन्धकारे न ददृशुर्मेघैः सूर्यमिवावृतम् ॥ ६ ॥ रामलक्ष्मणयोरेव सर्वदेहभिदः शरान् । भृशमावेशयामास रावणिः समितिञ्जयः ॥ ७ ॥ निरन्तरशरीरौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । क्रुद्धेनेन्द्रजिता वीरौ पन्नगैः शरतां गतैः ॥ ८ ॥ तयोः क्षतजमार्गेण सुस्राव रुधिरं बहु । तावुभौ च प्रकाशेते पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ९ ॥

सङ्घस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः।न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोऽस्थिसम्भवा॥" इत्यादिभिः रामलक्ष्मणयोर्दिव्यविग्रहस्याप्राकृतत्वस्मरणात्कथं रुधिरोद्गम इति चेदत्राहुः। वस्तुतोऽनयो रुधिराभावेऽपि मनुष्यभावनानुरोधेन नट इव रुधिराणि दर्शयतः स्म। नन्वेवं निर्बन्धेन मनुष्यभावं भावयतः किं प्रयोजनम् ? शृणु; सर्वात्मना मनुष्यभावनाननुरोधे जन एवं मन्येत—नायं मर्त्यः किं तु देवः तेन तद्वदस्माकं न शक्यमनुष्ठातुं धर्मानिति । सर्वथा मनुष्य स इति । तस्य इन्द्रजितः गतिम् अवस्थानप्रदेशम् अन्विच्छन् ज्ञातुमिच्छन् दिदेश आदिदेश ॥ १-४ ॥ तेषामिति। परमास्त्रेण ब्रह्मास्त्रमन्त्रेण अभिमन्त्रितैरिषुभि र्वारयामासेति सम्बन्धः ॥ ५-८ ॥ तयोरिति । क्षतजमार्गेण क्षतेन व्रणेन जातो मार्गः तेन ॥ ९ ॥ १० ॥

भावनायां तु महाजनानुष्ठानदर्शनेन स्वयमनुष्ठास्यति लोक इति रहस्यम् । रावणस्य मनुष्यैकवध्यत्वेन तद्भावनेत्यप्याहुः । नागपाशबद्धतयाऽवस्थानं तु धर्मनिरतानामपि कदाचिदापदुपतिष्ठति निवर्तते च झटितीति लोकानां प्रदर्शनायेति । एवं मोहादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ पर्यन्तरक्ताक्ष इत्यनेन ईषत्कोपवत्त्वं लक्ष्यते ॥ १० ॥ अनालक्ष्यं यथा भवति तथा युद्ध्यमानं मां शक्रस्त्रिदशेश्वरोऽपि द्रष्टुं मायया बलान्तरेण आसादितुं वापि न शक्तः । किं पुनर्युवां मानुषावित्यर्थः ॥११॥ राघवाविति संबोधनम् । अत्रापि युवामिति द्वितीयान्ततया विपरिणम्यानुषञ्जनीयम् । कङ्कपत्त्रिणा कङ्कपत्त्रवता ।

ततः पर्यन्तरक्ताक्षो भिन्नाञ्जनचयोपमः । रावणिर्भ्रातरौ वाक्यमन्तर्धानगतोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ युद्ध्यमानमनालक्ष्यं शक्रोऽपि त्रिदशेश्वरः । द्रष्टुमासादितुं वापि न शक्तः किं पुनर्युवाम् ॥ ११ ॥ प्रावृताविषुजालेन राघवौ कङ्कपत्त्रिणा । एष रोषपरीतात्मा नयामि यमसादनम् ॥१२॥ एवमुक्त्वा तु धर्मज्ञौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । निर्बिभेद शितैर्बाणैः प्रजहर्ष ननाद च ॥ १३ ॥ भिन्नाञ्जनचयश्यामो विस्फार्य विपुलं धनुः । भूयो भूयः शरान् घोरान् विससर्ज महामृधे ॥ १४ ॥ ततो मर्मसु मर्मज्ञो मज्जयन्निशितान् शरान् । रामलक्ष्मणयोर्वीरो ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ १५ ॥ बद्धौ तु शरबन्धेन तावुभौ रणमूर्धनि । निमेषान्तरमात्रेण न शेकतुरुदीक्षितुम् ॥ १६ ॥ ततो विभिन्नसर्वाङ्गौ शरशल्याचितावुभौ । ध्वजाविव महेन्द्रस्य रज्जुमुक्तौ प्रकम्पितौ ॥ १७ ॥ तौ सम्प्रचलितौ वीरौ मर्मभेदेन कर्शितौ । निपेततुर्महेष्वासौ जगत्यां जगतीपती ॥ १८ ॥

एष इत्यव्यवधानद्योतनाय ॥ १२ ॥ एवमिति । धर्मज्ञाविति शब्दवेधप्रयोगासहिष्णू इत्यर्थः ॥१३॥ अञ्जनोपरिप्रदेशस्य धूसरत्वसंभवात् भिन्नेत्युक्तम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ निमेषान्तरमात्रेण निमेषावकाशमात्रेण, क्षणमात्रेणेत्यर्थः ॥ १६ ॥ शरशल्याचितौ शराग्रप्रोतौ कृतौ । रज्जुमुक्तौ मुक्तरज्जू । अत एव प्रकम्पितौ महेन्द्रस्य ध्वजाविव कृतौ । जगत्यां भूमौ । जगतीपती भूपती ॥ १७ ॥ १८ ॥

अनालक्ष्य अन्तर्धाय ॥ ११ ॥ प्रावृताविषुजालेनेत्यस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः ॥ वस्तुतस्तु–राघवौ इषुजालेन प्रावृतौ केवलम्, यमसादनं नयामि, वानरानिति

ताविति । वीराः शेरतेऽस्मिन्निति वीरशयनं रणभूमिः, शरतल्पं वा । शरवेष्टितसर्वाङ्गौ शरभूतसर्पवेष्टितसर्वाङ्गौ । आर्तौ मनःपीडावन्तौ । परमपीडितौ शारीरकपीडावन्तौ, अभूतामिति शेषः ॥ १९ ॥ अङ्गुलम् अङ्गुलिप्रमाणम् । अथवा "अङ्गुलिरङ्गुलम्" इति त्रिकाण्डीस्मरणात् अङ्गुलिप्रमाणवाच्यङ्गुलशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति । तयोर्गात्रमङ्गुलमात्रेऽप्यवकाशे अविद्धं नाभूदिति भावः । यद्वा तयोर्गात्रम् अङ्गुलम् अङ्गुलसम्बन्ध्यपि

तौ वीरशयने वीरौ शयानौ रुधिरोक्षितौ शरवेष्टितसर्वाङ्गावार्तौ परमपीडितौ ॥ १९ ॥ न ह्यविद्धं तयोर्गात्रे बभूवाङ्गुलमन्तरम् । नानिर्भिन्नं न चास्तब्धमाकराग्रादजिह्मगैः ॥ २० ॥ तौ तु क्रूरेण निहतौ रक्षसा कामरूपिणा । असृक् सुस्रुवतुस्तीव्रं जलं प्रस्रवणाविव ॥ २१ ॥ पपात प्रथमं रामो विद्धो मर्मसु मार्गणैः । क्रोधादिन्द्रजिता येन पुरा शक्रो विनिर्जितः ॥२२॥ रुक्मपुङ्खैः प्रसन्नाग्रैरधोगतिभिराशुगैः । नाराचैरर्धनाराचैर्भल्लैरञ्जलिकैरपि । विव्याध वत्सदन्तैश्च सिंहदंष्ट्रैः क्षुरैस्तथा ॥ २३ ॥

अन्तरमवकाशः । आकराग्रात्कराग्रपर्यन्तम् । अजिह्मगैः सर्परूपशरैः । अविद्धं न बभूव । अस्तब्धम् अनिश्चलं च न बभूव । अनिर्भिन्नं च न बभूव ॥ २० ॥ तीव्रम् अत्यन्तम् । प्रस्रवणौ गिरिविशेषौ ॥ २१ ॥ पपातेति । इन्द्रजित्त्वं निर्वक्ति येनेति ॥ २२ ॥ नागास्त्रप्रयोगानन्तरं केवलशरैरपि विव्याधेत्याह–रुक्मपुङ्खैरित्यादिना । प्रसन्नाग्रैः उन्मृष्टाग्रैरित्यर्थः । प्रहर्तुराकाशस्थत्वेनाधोगतिभिः । आशुगैः वक्ष्यमाणविशेषभिन्नैः । नाराचैः ऋजुवृत्ताग्रैः । अर्धनाराचैः मध्ये भिन्ननाराचतुल्यैः । भल्लैः परश्वधाग्रैः । अञ्जलिकैः अञ्जलिसदृशाग्रैः । वत्सदन्तैः वत्सदन्तसदृशाग्रैः । सिंहदंष्ट्रैः सिंहदंष्ट्रासदृशाग्रैः । क्षुरैः क्षुराग्रैः । अत्रेन्द्रजिदित्यध्याहार्यम् ॥ २३ ॥ रामानु०–क्षुरैः क्षुराकारमुखैः ॥ २३ ॥

शेषः ॥ १२–१८ ॥ वीरशयने वीरा अस्मिन् शेरत इति वीरशयनम्, युद्धभूमावित्यर्थः । शरवेष्टितसर्वाङ्गौ शरभूतसर्पवेष्टितसर्वगात्रौ ॥ १९ ॥ अङ्गुलम् अङ्गुलप्रमाणम् । अस्तब्धं चेष्टावत् । जिह्मगैः बाणैः ॥ २० ॥ प्रस्रवणौ प्रस्रवणाख्यपर्वतौ ॥ २१ ॥ २२ ॥ रजोगतिभिः वायुना विस्तार्यमाणरजोवन्नीरन्ध्रं सम्पतद्भिरित्यर्थः । प्रसन्नाग्रै रजोगतिभिः इति पाठः । अञ्जलिकैः अञ्जलिसदृशानि कानि शिरांस्यग्राणि येषां तैः । वत्सदन्तैः वत्सदन्ताकारैः ॥ २३ ॥

भिन्नमुष्टिपरीणाहं शिथिलमुष्टिबन्धम् । त्रिनतं त्रिषु स्थानेषु पार्श्वयोर्मध्ये च नतम् । रुक्मभूषितं रुक्मपट्टबन्धम् । विज्यं शरसन्धानप्रसङ्गाभावाद्विगतज्यम् । कार्मुकं धनुः । आदाय अवलम्ब्य । वीरशयने रणभूमौ शिश्ये ॥ २४ ॥ बाणेति । बाणपातान्तरे शरतल्पे ॥ २५ ॥ राममिति । शरबन्धपरिक्षतम् । बन्धः क्षतश्चेति द्वयमत्र शरकार्यमुच्यते ॥ २६ ॥ हरयश्चेत्यर्धम् ॥ २७ ॥ बद्धाविति । आदौ नागपाशबद्धौ । अथ शयानौ

स वीरशयने शिश्ये विज्यमादाय कार्मुकम् । भिन्नमुष्टिपरीणाहं त्रिनतं रत्नभूषितम् ॥ २४ ॥ बाणपातान्तरे रामं पतितं पुरुषर्षभम् । स तत्र लक्ष्मणो दृष्ट्वा निराशो जीवितेऽभवत् ॥ २५ ॥ रामं कमलपत्राक्षं शरबन्धपरिक्षतम् । शुशोच भ्रातरं दृष्ट्वा पतितं धरणीतले ॥ २६ ॥ हरयश्चापि तं दृष्ट्वा सन्तापं परमं गताः ॥ २७ ॥ बद्धौ तु वीरौ पतितौ शयानौ तौ वानराः सम्परिवार्य तस्थुः । समागता वायुसुतप्रमुख्या विषादमार्ताः परमं च जग्मुः ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

ततो द्यां पृथिवीं चैव वीक्षमाणा वनौकसः । ददृशुः सन्ततौ बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १ ॥
वृष्ट्वेवोपरते देवे कृतकर्मणि राक्षसे । आजगामाथ तं देशं ससुग्रीवो विभीषणः ॥ २ ॥
नीलद्विविदमैन्दाश्च सुषेणकुमुदाङ्गदाः तूर्णं हनुमता सार्धमन्वशोचन्त राघवौ ॥ ३ ॥

तु तौ वीरौ सम्परिवार्य वायुसुतादयो वानरास्तस्थुः । विषादं दुःखं जग्मुश्चेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥४५॥ अथ पूर्वसर्गोक्तमनुवदति—तत इत्यादि । द्याम् आकाशम् । सन्ततौ व्याप्तौ ॥१॥ वृष्ट्वा उपरते देव इव स्थिते राक्षसे । कृतकर्मणि कृतशरवर्षरूपकर्मणि सति । तं देशं रामस्थानम् ॥ २ ॥ नीलादयः सुग्रीवात्पूर्वमेवागताः ॥ ३ ॥

भिन्नमुष्टिपरीणाहं भिन्नः मुष्टिपरीणाहो मुष्टिग्रहणप्रदेशो यस्य तम् ॥ २४ ॥ बाणपातान्तरे बाणतल्पमध्ये ॥ २५–२८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ १–९ ॥

अचेष्टावित्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया । अचेष्टौ अत एव स्तब्धौ निश्चलौ । मध्ये मध्ये मन्दनिश्वासौ मध्ये मध्ये निश्चेष्टौ । कदाचित्सर्पाविव निश्वसन्तौ कदाचिन्मन्दचेष्टितौ च । अत्र पुनरुक्तयो दुःखातिरेकात् । यद्वा अचेष्टाविति श्लोकः पूर्वश्लोकेनान्वितः ॥ ४-७ ॥ अन्तरिक्षमिति । स्पष्टः ॥ ८ ॥

अचेष्टौ मन्दनिश्वासौ शोणितौघपरिप्लुतौ । शरजालाचितौ स्तब्धौ शयानौ शरतल्पयोः ॥ ४ ॥ निश्वसन्तौ यथा सर्पौ निश्चेष्टौ मन्दविक्रमौ । रुधिरस्रावदिग्धाङ्गौ तापनीयाविव ध्वजौ ॥ ५ ॥ तौ वीरशयने वीरौ शयानौ मन्दचेष्टितौ । यूथपैस्तैः परिवृतौ बाष्पव्याकुललोचनैः ॥ ६ ॥ राघवौ पतितौ दृष्ट्वा शरजालसमावृतौ । बभूवुर्व्यथिताः सर्वे वानराः सविभीषणाः ॥ ७ ॥ अन्तरिक्षं निरीक्षन्तो दिशः सर्वाश्च वानराः । न चैनं मायया च्छन्नं ददृशू रावणिं रणे ॥ ८ ॥ तं तु मायाप्रतिच्छन्नं माययैव विभीषणः । वीक्षमाणो ददर्शाथ भ्रातुः पुत्रमवस्थितम् ॥ ९ ॥ तमप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे । ददर्शान्तर्हितं वीरं वरदानाद् विभीषणः ॥ १० ॥ तेजसा यशसा चैव विक्रमेण च संयुतम् ॥ ११ ॥ इन्द्रजित्त्वात्मनः कर्म तौ शयानौ समीक्ष्य च । उवाच परमप्रीतो हर्षयन् सर्वनैर्ऋतान् ॥ १२ ॥ दूषणस्य च हन्तारौ खरस्य च महाबलौ । सादितौ मामकैर्बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ नेमौ मोक्षयितुं शक्यावेतस्मादिषुबन्धनात् । सर्वैरपि समागम्य सर्षिसङ्घैः सुरासुरैः ॥ १४ ॥

तं त्विति । माययैवेति अन्तर्हितवस्तुदर्शनहेतुभूतया विद्ययेत्यर्थः ॥ ९ ॥ तमिति । अप्रतिद्वन्द्वं निस्समम् । वरदानादन्तर्हितमित्यन्वयः । तेजसेत्यर्धं पूर्वेणान्वेति ॥ १० ॥ ११ ॥ आत्मनः कर्म नागास्त्रबन्धरूपम् । शयानौ तौ च वीक्ष्येत्यन्वयः ॥ १२ ॥ दूषणस्येति । सादितौ, पश्यतेति शेषः ॥ १३ ॥ नेमाविति । समागम्य सङ्घीभूय ॥ १४ ॥

तमप्रतिमकर्माणमिति । अदर्शनहेतुभूतया विद्यया वरदानादन्तर्हितमिति सम्बन्धः ॥ १०-१४ ॥

स०-दूषणस्य च हन्तारावित्याद्युक्तिश्छत्रिन्यायेन । रामस्यैतद्धन्तृत्वात् ॥ १३ ॥

यत्कृते यन्निमित्तम् । गात्रैः शयनमस्पृष्ट्वा चिन्तयानस्यैव मम पितुः त्रियामा याति । यत्पौरुषभयान्मम पिता शर्वर्यामेकस्मिन्नपि यामे न निद्राती त्यर्थः ॥ १५ ॥ लङ्का लङ्कास्थजनः । आकुला नदीपक्षे आविलेत्यर्थः । लङ्कापक्षे व्यग्रेत्यर्थः । सर्वेषामस्माकं मूलहरः अनर्थः अनर्थकरो रामः ॥ १६ ॥

यत्कृते चिन्तयानस्य शोकार्तस्य पितुर्मम । अस्पृष्ट्वा शयनं गात्रैस्त्रियामा याति शर्वरी ॥ १५ ॥ कृत्स्नेयं यत्कृते लङ्का नदी वर्षास्विवाकुला । सोऽयं मूलहरोऽनर्थः सर्वेषां निहतो मया ॥ १६ ॥ रामस्य लक्ष्मणस्यापि सर्वेषां च वनौकसाम् । विक्रमा निष्फलाः सर्वे यथा शरदि तोयदाः ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा तु तान् सर्वान् राक्षसान् परिपार्श्वतः । यूथपानपि तान् सर्वांस्ताडयामास रावणिः ॥ १८ ॥ नीलं नवभिराहत्य मैन्दं च द्विविदं तथा । त्रिभिस्त्रिभिरमित्रघ्नस्ततापं प्रवरेषुभिः ॥ १९ ॥ जाम्बवन्तं महेष्वासो विद्ध्वा बाणेन वक्षसि । हनूमतो वेगवतो विससर्ज शरान् दश ॥ २० ॥ गवाक्षं शरभं चैव द्वावप्यमिततेजसौ । द्वाभ्यां द्वाभ्यां महावेगो विव्याध युधि रावणिः ॥ २१ ॥ गोलाङ्गूलेश्वरं चैव वालिपुत्रमथाङ्गदम् । विव्याध बहुभिर्बाणैस्त्वरमाणोऽथ रावणिः ॥ २२ ॥ तान् वानरवरान् भित्त्वा शरैरग्निशिखोपमैः । ननाद बलवांस्तत्र महासत्त्वः स रावणिः ॥ २३ ॥ तानर्दयित्वा बाणौघैस्त्रासयित्वा च वानरान् । प्रजहास महाबाहुर्वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ शरबन्धेन घोरेण मया बद्धौ चमूमुखे । सहितौ भ्रातरावेतौ निशामयत राक्षसाः ॥ २५ ॥

विक्रमाः सेतुबन्धनादयः ॥ १७ ॥ परिपार्श्वतः समीपतः ॥ १८ ॥ १९ ॥ हनूमतः हनूमदर्थमित्यर्थः । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥२०॥२१॥ गोलाङ्गूलेश्वरं गवाक्षम् ॥ २२–२४ ॥ निशामयत पश्यत ॥ २५ ॥

यत्कृते यस्य कृतं करणं पौरुषमिति यावत् । तस्मिन्निमित्ते सति गात्रैः शयनमस्पृष्ट्वा चिन्तयानस्य मत्पितुः त्रियामा रात्रिः याति यत्पौरुषभयाच्छर्वर्यामेकस्मिन्नपि यामे न निद्रातीत्यर्थः ॥ १५–२१ ॥ गोलाङ्गूलेश्वरं गवाक्षम् ॥ २२–२४ ॥ निशामयत पश्यत ॥ २५–२९ ॥

स०–यत्कृते यस्य रामस्य निमित्तं शोकार्तस्य । त्रिया मन्दोदर्या अमा सह शयनं शय्यां गात्रैरस्पृष्ट्वेव चिन्तयानस्य मम पितुः शर्वरी याति । शार्वरीत्यपि क्वचित्पाठः । प्रज्ञायणि शार्वर्यपि “ शार्वरी शर्वरी शर्या ” इति शब्दार्णवः इत्यमरव्याख्यायां भानुदीक्षितः । “अमा सहार्थान्तिकयोः ” इति विश्वः ॥ १५ ॥

एवमिति । कूटयोधिनः कपटयोधिनः ॥ २६-२९ ॥ शरीरे इति प्रत्येकापेक्षया द्विवचनम् । अङ्गानि करादीनि । उपाङ्गानि अङ्गुल्यादीनि । अत्रापि शरैश्चितानीति योज्यम् । दृष्ट्वा स्थित इति सुग्रीवो विशेषणीयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अलमिति । एवंप्रायाणि एवंविधानि । " प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्य

एवमुक्तास्तु ते सर्वे राक्षसाः कूटयोधिनः । परं विस्मयमाजग्मुः कर्मणा तेन हर्षिताः ॥ २६ ॥ विनेदुश्च महानादान् सर्वतो जलदोपमाः । हतो राम इति ज्ञात्वा रावणिं समपूजयन् ॥ २७ ॥ निष्पन्दौ तु तदा दृष्ट्वा तावुभौ रामलक्ष्मणौ । वसुधायां निरुच्छ्वासौ हतावित्यन्वमन्यत ॥ २८ ॥ हर्षेण तु समाविष्ट इन्द्रजित् समितिञ्जयः । प्रविवेश पुरीं लङ्कां हर्षयन् सर्वराक्षसान् ॥ २९ ॥ रामलक्ष्मणयोर्दृष्ट्वा शरीरे सायकैश्चिते । सर्वाणि चाङ्गोपाङ्गानि सुग्रीवं भयमाविशत् ॥ ३० ॥ तमुवाच परित्रस्तं वानरेन्द्रं विभीषणः । सबाष्पवदनं दीनं शोकव्याकुललोचनम् ॥ ३१ ॥ अलं त्रासेन सुग्रीव बाष्पवेगो निगृह्यताम् । एवंप्रायाणि युद्धानि विजयो नास्ति नैष्ठिकः ॥ ३२ ॥ सशेषभाग्यताऽस्माकं यदि वीर भविष्यति । मोहमेतौ प्रहास्येते महात्मानौ महाबलौ ॥ ३३ ॥ पर्यवस्थापयात्मानमनाथं मां च वानर । सत्यधर्माभिरक्तानां नास्ति मृत्युकृतं भयम् ॥ ३४ ॥ एवमुक्त्वा ततस्तस्य जलक्लिन्नेन पाणिना । सुग्रीवस्य शुभे नेत्रे प्रममार्ज विभीषणः ॥ ३५ ॥

बाहुल्ययोरपि" इति विश्वः । नैष्ठिकः नियतः ॥ ३२ ॥ सशेषभाग्यतेति । अस्माकं भाग्यशेषं यद्यस्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ पर्यवस्थापयात्मानं मनो निश्चलं कुरु । स्वात्मपर्यवस्थापनेन मां च पर्यवस्थापय, धैर्यं कारयेत्यर्थः । पर्यवस्थापने हेतुमाह सत्येति । मृत्युकृतम् अपमृत्युकृतम् ॥ ३४ ॥ जल

रामलक्ष्मणयोरिति । सायकैः चिते शरीरे सायकचितान्यङ्गोपाङ्गानि च दृष्ट्वेति वचनव्यत्ययेन योजनीयम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एवंप्रायाणि एवंविधः प्रायो बाहुल्यं येषां तानि, प्रायेणैवंविधानीत्यर्थः । नैष्ठिकः नियतः विजयो नास्तीति सम्बन्धः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पर्यवस्थापय स्थैर्यवन्तं कुरु । रघुसिंहयोरेवं स्थितयोः पर्यवस्थापनं कथमित्यत्राह-सत्यधर्मेति ॥ स०-अनाथमित्यनेन पलायितस्य तव राज्यमस्ति न तथा ममेति सूचयति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

क्लिन्नेन जलसिक्तेन ॥ ३५ ॥ एवममाङ्गल्यनिवृत्त्यर्थं श्रान्तिनिवृत्त्यर्थं वा नेत्रे प्रमृज्य राक्षसमायापरिज्ञानेनाप्यस्य धैर्यसम्पादनाभिप्रायेण विद्याभिमन्त्रितजलेनापि ममार्जेत्याह—तत इति । विद्यया राक्षसमायादर्शनहेतुमन्त्रेण । परिजप्य अभिमन्त्र्य ॥ ३६ ॥ कालसम्प्राप्तं तत्कालोचितम् । असंभ्रमम् अव्याकुलमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ३७ ॥ वैक्लव्यम् अधैर्यम् । किं करोमि अतिस्नेह एवं बाधत इत्यत्राह अतिस्नेहोऽपीति ॥ ३८ ॥ एवं

ततः सलिलमादाय विद्यया परिजप्य च । सुग्रीवनेत्रे धर्मात्मा स ममार्ज विभीषणः ॥ ३६ ॥ प्रमृज्य वदनं तस्य कपिराजस्य धीमतः। अब्रवीत् कालसम्प्राप्तमसम्भ्रममिदं वचः ॥ ३७ ॥ न कालः कपिराजेन्द्र वैक्लव्यमनुवर्तितुम् । अतिस्नेहोऽप्यकालेऽस्मिन् मरणायोपकल्पते ॥ ३८ ॥ तस्मादुत्सृज्य वैक्लव्यं सर्वकार्यविनाशनम् । हितं रामपुरोगाणां सैन्यानामनुचिन्त्यताम् ॥ ३९ ॥ अथवा रक्ष्यतां रामो यावत् संज्ञाविपर्ययः । लब्धसंज्ञौ हि काकुत्स्थौ भयं नो व्यपनेष्यतः ॥ ४० ॥ नैतत् किंचन रामस्य न च रामो मुमूर्षति । न ह्येनं हास्यते लक्ष्मी दुर्लभा या गतायुषाम् ॥ ४१ ॥

त्यक्तव्यमुक्त्वा कर्तव्यमुपदिशति—तस्मादिति । वैक्लव्यमिति स्नेहस्याप्युपलक्षणम् । रामपुरोगाणां रामप्रभृतीनाम् । रामशरण्यानामित्यर्थः ॥३९॥ संज्ञाविपर्ययः मूर्च्छा यावदनुवर्तते तावद्रक्ष्यतामित्यर्थः ॥ ४० ॥ एवंभूतयोः कथं संज्ञाप्राप्तिस्तत्राह—नैतदिति । एतत् शस्त्रबन्धनम् । रामस्य न किंचन । इदमसत्प्रायम्, बाधकं न भवतीत्यर्थः । अतो न मुमूर्षति, मरिष्यतीति शङ्का न कर्तव्येत्यर्थः । "आशङ्कायामुपसङ्ख्यानम्" इति म्रियतेः सन् । एतच्च जीवनलिङ्गशरीरसौभाग्येन निश्चीयत इत्याह—न हीति । गतायुषां मृतानां या लक्ष्मीः मुखकान्तिः दुर्लभा । सा च एनं न हास्यते, न जहातीत्यर्थः । जीवनानुकूला लक्ष्मीर्दृश्यत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

प्रथममङ्गल्यनिरासार्थम् अद्भिः प्रमृज्य पश्चाद्राक्षसमायापरिज्ञानेनास्य धैर्यसम्पादनाभिप्रायेण विद्याभिमन्त्रितजलेन ममार्जेत्याह—तत इति । विद्यया शोकनिवारकविद्यया ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अकाले विषमकाले ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अथवेति । रामः यावत्कालं संज्ञाविपर्ययः संज्ञया विपरीतः तावत् रक्ष्यताम् । ततो लब्धसंज्ञौ नो भयं व्यपनेष्यत इति सम्बन्धः ॥ ४० ॥ ननु मुमूर्षुं रामः कथमस्मान् रक्षिष्यतीत्यत आह—नैतदिति । मुमूर्षाभावे लिङ्गमाह न ह्येनमिति ॥ ४१ ॥

यावत् यावत्पर्यन्तम् । सर्वाणि कार्याणि कर्तव्यानि पुनः संस्थापयामि तावत्पर्यन्तमाश्वासयेत्यन्वयः । केचित्तु यावत्कार्याणि यावन्ति कर्तव्यानि तानि सर्वाणीत्याहुः ॥४२॥ पर्यवस्थापनं किमर्थमित्यत्राह–एते हीति । आगतसाध्वसाः प्राप्तभयविकाराः । ते च विकाराः पुलकादयः । प्रकथिताः पलायनार्थं प्रवृत्तकथा इत्यर्थः ॥४३॥ संप्रहर्षितुमित्यनन्तरम् अर्हसीत्यध्याहार्यम् । प्रधावन्तम् इन्द्रजिद्भ्रमेणेति भावः । इदमनीकविशेषणम् । गच्छामीति

तस्मादाश्वासयात्मानं बलं चाश्वासय स्वकम् । यावत् कार्याणि सर्वाणि पुनः संस्थापयाम्यहम् ॥ ४२ ॥ एते हि फुल्लनयनास्त्रासादागतसाध्वसाः । कर्णे कर्णे प्रकथिता हरयो हरिसत्तम ॥ ४३ ॥ मां तु दृष्ट्वा प्रधावन्तमनीकं सम्प्रहर्षितुम् । त्यजन्तु हरयस्त्रासं भुक्तपूर्वामिव स्रजम् ॥ ४४ ॥ समाश्वास्य तु सुग्रीवं राक्षसेन्द्रो विभीषणः । विद्रुतं वानरानीकं तत्समाश्वासयत् पुनः ॥ ४५ ॥ इन्द्रजित्तु महामायः सर्वसैन्यसमावृतः । विवेश नगरीं लङ्कां पितरं चाभ्युपागमत् ॥ ४६ ॥ तत्र रावणमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः । आचचक्षे प्रियं पित्रे निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥४७॥ उत्पपात ततो हृष्टः पुत्रं च परिषस्वजे । रावणो रक्षसां मध्ये श्रुत्वा शत्रू निपातितौ । उपाघ्राय स मूर्ध्न्येनं पप्रच्छ प्रीतमानसः ॥४८॥ पृच्छते च यथावृत्तं पित्रे सर्वं न्यवेदयत् । यथा तौ शरबन्धेन निश्चेष्टौ निष्प्रभौ कृतौ ॥४९॥ स हर्षवेगानुगतान्तरात्मा श्रुत्वा वचस्तस्य महारथस्य । जहौ ज्वरं दाशरथेः समुत्थितं प्रहृष्य वाचाऽभिननन्द पुत्रम् ॥५०॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

वाऽध्याहार्यम् । संप्रहर्षितुं भयान्निवर्त्तयितुमिति यावत् । तदेवाह त्यजन्त्विति ॥ ४४ ॥ समाश्वासयत् नाहमिन्द्रजित्, किन्तु विभीषण इति समाश्वासयदित्यर्थः ॥४५ ॥ कथासङ्घट्टनाय पूर्वोक्तमनुवदति–इन्द्रजित्त्विति ॥ ४६ ॥ रामलक्ष्मणावित्यनन्तरमितिकरणं ज्ञेयम् ॥ ४७॥ उत्पपात, आसनादिति शेषः ॥ ४८ ॥ यथावृत्तं वृत्तमनतिक्रम्य । इदमेव विवृणोति यथा ताविति ॥ ४९ ॥ हर्षवेगः हर्षातिशयः तेनानुगतो व्याप्तः अन्तरात्मा मनो यस्य सः

यावत्कार्याणि यावन्ति कर्तव्यानि तानि सर्वाणि, पुनस्संस्थापयामीत्यर्थः ॥४२॥ अनीकं सम्प्रहर्षितुं धावन्तं मां दृष्ट्वा आगतसाध्वसाः प्राप्तभयविकाराः हरयः कर्णे कर्णे प्रकथिताः पलायनार्थं प्रवृत्तकथा अभवन्नित्यर्थः ॥ ४३–४९ ॥ स हर्षवेगानुगतेत्यस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–स रावणः यः हर्षवेगानुगतान्तरात्मा

तथोक्तः । दाशरथेः निमित्तात् । ज्वरं चिन्तासन्तापम् । अनया रात्र्या प्रतिपद्गतेत्यूचुः ॥५०॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ अथ सीतायै वीरशयनस्थरामलक्ष्मणप्रदर्शनं सप्तचत्वारिंशे—प्रतिप्रविष्ट इत्यादि ॥ १ ॥

प्रतिप्रविष्टे लङ्कां तु कृतार्थे रावणात्मजे । राघवं परिवार्यार्ता ररक्षुर्वानरर्षभाः ॥ १ ॥ हनुमानङ्गदो नीलः सुषेणः कुमुदो नलः । गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः । जाम्बवानृषभः स्कन्धो रम्भः शतबलिः पृथुः ॥ २ ॥ व्यूढानीकाश्च यत्ताश्च द्रुमानादाय सर्वतः । वीक्षमाणा दिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्वं च वानराः । तृणेष्वपि च चेष्टत्सु राक्षसा इति मेनिरे ॥ ३ ॥ रावणश्चापि संहृष्टो विसृज्येन्द्रजितं सुतम् । आजुहाव ततः सीतारक्षिणी राक्षसीस्तदा ॥ ४ ॥ राक्षस्यस्त्रिजटा चैव शासनात् समुपस्थिताः ॥ ५ ॥ ता उवाच ततो हृष्टो राक्षसी राक्षसाधिपः ॥६॥ हताविन्द्रजिताऽऽख्यात वैदेह्या रामलक्ष्मणौ । पुष्पकं च समारोप्य दर्शयध्वं हतौ रणे ॥ ७ ॥ यदाश्रयादवष्टब्धा नेयं मामुपतिष्ठति । सोऽस्या भर्ता सह भ्रात्रा निरस्तो रणमूर्धनि ॥ ८ ॥ निर्विशङ्का निरुद्विग्ना निरपेक्षा च मैथिली । मामुपस्थास्यते सीता सर्वाभरणभूषिता ॥ ९ ॥

ये ररक्षुस्तानाह—हनुमानित्यादिना ॥ २ ॥ अन्यान् वानरानाह—व्यूढानीकाश्चेति । व्यूढानीकाः कृतव्यूहसेनावन्तः । चेष्टत्सु चेष्टमानेषु ॥ ३ ॥ ४ ॥ राक्षस्य इत्यर्धम् ॥ ५ ॥ ता उवाचेत्यर्धम् ॥ ६ ॥ आख्यात कथयत ॥ ७ ॥ अवष्टब्धा गर्विता ॥ ८ ॥ निर्विशङ्का निर्विचारा । निरुद्विग्ना निःशोका ।

दाशरथेः समुत्थितं ज्वरं जहौ तस्य वचः श्रुत्वा तं पुत्रमिन्द्रजितं प्रहृष्य वाचाऽभिननन्द पुत्रप्रीत्यै केवलं तं वाङ्मात्रेण ननन्द न तु परमार्थतः । " कालज्ञो राघवः काले संयुगायाभ्यचोदयत " इत्यारभ्य " इन्द्रजित्तु महामायस्सर्वसैन्यसमावृतः । विवेश नगरीं लङ्काम् " इत्यन्तेन वानररक्षसां प्रतिपत्प्रवृत्तं युद्धमुक्तम् ॥५०॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ व्यूढानीकाः व्यूढानि गरुडादिव्यूहाकाराणि अनीकानि येषां ते ॥ ३ ॥ रावणश्चापीत्यस्य वास्तवार्थे संहृष्टः इतरराक्षसदृष्ट्या ॥ ४–७ ॥ अवष्टब्धा गर्विता ॥ ८ ॥ निर्विशङ्का निर्विकारा ।

भावे निष्ठा। निरपेक्षा रामः समेष्यतीत्याशारहिता ॥ ९ ॥ अद्येत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। अन्यां गतिं चापश्यती। आगमशासनस्यानित्यत्वान्नु मभावः। अन्यां मत्तोऽन्याम्। गम्यत इति गतिः प्राप्यम्। विनिवृत्ताशा रामाद्विनिवृत्तभावा ॥ १० ॥ रामानु०–अद्येति। अन्यां गतिं चापश्यती। अन्यां मत्तोऽन्याम्। गम्यत इति गतिः प्राप्यम्। रामरूपं प्रियं प्राप्यमपश्यतीति यावत्। राममवेक्ष्य विनिवृत्ताशा सा स्वयं मामुपस्थास्यत इति संबन्धः॥ १० ॥ तस्येत्यादिः स्पष्टः

अद्य कालवशं प्राप्तं रणे रामं सलक्ष्मणम्। अवेक्ष्य विनिवृत्ताशा चान्यां गतिमपश्यती। निरपेक्षा विशालाक्षी मामुपस्थास्यते स्वयम् ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं च श्रुत्वा रावणस्य दुरात्मनः। राक्षस्यस्तास्तथेत्युक्त्वा जग्मुर्वै यत्र पुष्पकम् ॥ ११ ॥ ततः पुष्पकमादाय राक्षस्यो रावणाज्ञया। अशोकवनिकास्थां तां मैथिलीं समुपानयन् ॥ १२ ॥ तामादाय तु राक्षस्यो भर्तृशोकपराजिताम्। सीतामारोपयामासुर्विमानं पुष्पकं तदा ॥ १३ ॥ ततः पुष्पकमारोप्य सीतां त्रिजटया सह। जग्मुर्दर्शयितुं तस्यै राक्षस्यो रामलक्ष्मणौ ॥ १४ ॥ रावणोऽकारयल्लङ्कां पताकाध्वजमालिनीम्। प्राघोषयत हृष्टश्च लङ्कायां राक्षसेश्वरः। राघवो लक्ष्मणश्चैव हताविन्द्रजिता रणे ॥ १५ ॥

॥११–१३॥ त्रिजटया सह सीतामारोप्य। उभयोरेव विमानारोहणमनुज्ञायेत्यर्थः। पुत्रीत्वान्निपुणतया च त्रिजटाया विमानारोहणानुज्ञा॥१४॥ इन्द्रजिता

निरुद्विग्ना निश्शोका। निरपेक्षा रामस्समेष्यतीत्याशारहिता ॥ ९ ॥ अन्यां गतिं चापश्यती अन्यां मत्तोऽन्यां गम्यत इति गतिः प्राप्यम्, रामरूपं प्रियं न पश्यतीति यावत्। राममवेक्ष्य विनिवृत्ताशा सा स्वयं मामुपस्थास्यत इति सम्बन्धः ॥ "ता उवाच ततो हृष्टा राक्षसीः–" इत्यारभ्य "अनपेक्षा विशालाक्षी मामुपस्थास्यते स्वयम्" इत्यन्तस्य वास्तवार्थस्तु–वैदेह्या रामलक्ष्मणवृत्तान्तजिज्ञासायां तद्वृत्तान्तं तस्यै कथयतेति रावणो राक्षसीर्नियोजयति–ता उवाचेत्या रभ्य अनपेक्षा विशालाक्षीत्यन्तेन। रणे रामलक्ष्मणौ इन्द्रजिता सह, युद्धायेति शेषः। हतौ आगतावित्यर्थः। "हन हिंसागत्योः" इति धातोरेवमर्थः। वैदेह्या आख्यात तस्यास्तद्दर्शनेच्छायां सत्यां पुष्पकं समारोप्य हतौ आगतौ तौ दर्शयध्वं चेत्यर्थः। तस्यै पतिदर्शनेन किं भविष्यतीति चेत्तत्राह–यदाश्रया दित्यादिश्लोकद्वयेन। हे अवष्टब्धाः गर्विताः राक्षस्यः! इयं यदाश्रयात् यस्य रामस्याश्रयाद्धेतोः। मां लक्ष्मीं, मदीयामिति शेषः। नोपतिष्ठति नानुभवतीत्यर्थः। अस्या भर्ता रणमूर्द्धनि भ्रात्रा सह निहतः आगतः खलु, तं दृष्ट्वा इतः परं निर्विशङ्का निरुद्विग्ना एतावत्पर्यन्तं निरपेक्षापि मैथिली

रणे इत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् ॥ १६-१७ ॥ ततः सीतेत्यादिश्लोकद्वयम् । विप्रविद्धशरासनौ भ्रष्टचापौ । सायकैश्छिन्नसर्वाङ्गौ अत एव शरस्तम्बमयौ शरगुल्ममयौ । स्तम्बः समूह इत्येके । क्षितौ शरतल्पयोः शयानाविति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तावित्यादिश्लोकद्वयम् । पावकी

विमानेनापि सीता तु गत्वा त्रिजटया सह । ददर्श वानराणां तु सर्वं सैन्यं निपातितम् ॥ १६ ॥ प्रहृष्टमनसश्चापि ददर्श पिशिताशनान् । वानरांश्चापि दुःखार्तान् रामलक्ष्मणपार्श्वतः ॥ १७ ॥ ततः सीता ददर्शोभौ शयानौ शरतल्पयोः । लक्ष्मणं चापि रामं च विसंज्ञौ शरपीडितौ ॥ १८ ॥ विध्वस्तकवचौ वीरौ विप्रविद्धशरासनौ । सायकैश्छिन्नसर्वाङ्गौ शरस्तम्बमयौ क्षितौ ॥ १९ ॥ तौ दृष्ट्वा भ्रातरौ तत्र वीरौ सा पुरुषर्षभौ । शयानौ पुण्डरीकाक्षौ कुमाराविव पावकी ॥ २० ॥ शरतल्पगतौ वीरौ तथाभूतौ नरर्षभौ । दुःखार्ता सुभृशं सीता सुचिरं विललाप ह । ॥ २१ ॥ भर्तारमनवद्याङ्गी लक्ष्मणं चासितेक्षणा । प्रेक्ष्य पांसुषु वेष्टन्तौ रुरोद जनकात्मजा ॥ २२ ॥ सा बाष्पशोकाभिहता समीक्ष्य तौ भ्रातरौ देवसमप्रभावौ । वितर्कयन्ती निधनं तयोः सा दुःखान्विता वाक्यमिदं जगाद ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

पावकपुत्रौ स्कन्दविशाखौ । अत्रोत्तरो वीरशब्दः कुमारावित्यस्य विशेषणम् ॥ २० ॥ २१ ॥ भर्तारमिति । स्पष्टः ॥ २२ ॥ सेति । अत्र वीक्षणगदनरूपक्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयम् ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

सर्वाभरणभूषिता सती मां मदीयां लक्ष्मीं निवेदितां लक्ष्मीमित्यर्थः । उपस्थास्यते अनुभविष्यतीत्यर्थः । ननु कथं तत्समागमं विना तस्य दर्शनमात्रेण सीता त्वदर्पितैश्वर्यमनुभविष्यतीत्यत्राह—अद्येत्यादिसार्धश्लोकेन । कालवशं कालो वशो यस्य तम् । सलक्ष्मणं रणे प्राप्तं राममवेक्ष्य अन्यां गतिमपश्यती रामव्यतिरिक्तं प्राप्यं न पश्यती सती, परमपतिव्रतेत्यर्थः । अत एवानपेक्षा अत एव विनिवृत्ताशा एतादृश्यपि । 'सर्वं वाक्यं सावधारणम्' इति न्यायात् अद्यैव स्वयमेव मां लक्ष्मीम्, मदर्पितां लक्ष्मीमुपस्थास्यतीत्यर्थः ॥ १०-१८ ॥ विप्रविद्धशरासनौ भ्रष्टधनुष्कौ । शरस्तम्बमयौ शरस्तम्बः शरसमूहः तन्मयौ ॥ १९-२३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अथ सीताप्रलापोऽष्टचत्वारिंशे–भर्तारमिति । करुणं यथा तथा विललाप ॥ १ ॥ लक्षणिन इति । लक्षणशब्देनात्र लक्षणज्ञानं लक्ष्यते तदेषामस्तीति लक्षणिनः । षडुत्तरषष्टिलक्षणसामुद्रिकशास्त्रज्ञा इत्यर्थः । "षष्टिष्षडुत्तरा योषिदङ्गलक्षणमीरितम्" इत्युक्तेः । अत एवाविधवा विधवालक्षणरहिता । "निर्लोम हृदयं यस्याः समं निम्नत्ववर्जितम् । ऐश्वर्यं चाप्यवैधव्यं प्रियप्रेम च सा लभेत् ॥" इत्युक्तलक्षणेत्यर्थः । पुत्रिणी पुत्रलाभलक्षणवती । "दीर्घाङ्गुलिश्च या नारी दीर्घकेशी च या भवेत् । दीर्घमायुरवाप्नोति पुत्रैश्च सह वर्तते ॥" इत्युक्तलक्षणवतीत्यर्थः । ज्ञानिनो लक्षणज्ञानवन्तः । अनृतवादिनः,

भर्तारं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम् । विललाप भृशं सीता करुणं शोककर्शिता ॥ १ ॥
ऊचुर्लक्षणिनो ये मां पुत्रिण्यविधवेति च । तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ २ ॥
यज्वनो महिषीं ये मामूचुः पत्नीं च सत्रिणः । तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ३ ॥
ऊचुः संश्रवणे ये मां द्विजाः कार्तान्तिकाः शुभाम् । तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ४ ॥

आसन्निति शेषः ॥ २ ॥ यज्वन इति । यज्वनः कृताश्वमेधादिकस्य । "यज्वा तु विधिनेष्टवान्" इत्यमरः । बहुयजमानकानि गवामयनप्रभृतीनि सत्राणि तत्कर्ता सत्री तस्य महिषीं कृताभिषेकाम् । "कृताभिषेका महिषी" इत्यमरः । पत्नीं यज्ञसंयोगवतीम् । "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" इति पतिशब्दस्य नकारान्तादेशः । ततो "ऋन्नेभ्यो ङीप्" इति ङीप् ॥ ३ ॥ ऊचुरिति । संश्रवणे मम सम्यक् श्रवणे, मयि शृण्वन्त्यामित्यर्थः । यद्वा सम्यक् श्रवणमस्मिन्निति संश्रवणः सन्निधिः, मत्सन्निधावित्यर्थः । मात्रादिसमीप इति शेषः । कृतान्तः कालः तद्विदः कार्तान्तिकाः । "स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि" इत्यमरः । शुभां नित्यमङ्गलाम् । "स्मितं प्रशस्तं सुदृशामनिमीलितलोचनम् । समवृत्तपुटा नासा लघुच्छिद्रा शुभावहा ॥" इत्याद्युक्तलक्षणैः

भर्तारं निहतमित्यादिसीताप्रलापवाक्यानां वास्तवार्थेऽयमाशयः–सर्वेश्वरा सर्वज्ञा देवी रामलक्ष्मणयोः कापि हानिर्नास्तीति ज्ञात्वाऽपि राक्षसान् वञ्चयितुं बहुविधं प्रलपतीति । निहतं निहतमिव स्थितमित्यर्थः ॥ १ ॥ तेऽद्य सर्वे हते राम इत्यादिसर्वस्थलेषु रामे हते, हत इव स्थित इत्यर्थः । लक्षणिनः सामुद्रिकाः ॥ २ ॥ यज्वनः पत्नीं कृताश्वमेधादिकस्य महिषीम् । सत्रिणः बहुवर्षसाध्यो बहुकर्तृको यागः सत्रम्, तत्कर्तुः ॥ ३ ॥ संश्रवणे सम्यक् श्रवणमस्मिन्निति संश्रवणं सन्निधिः तस्मिन्, मत्सन्निधावित्यर्थः । कार्तान्तिकाः कृतान्तः कालः तद्विदः कार्तान्तिकाः, मौहूर्तिका इति यावत् । शुभां मङ्गलात्मिकामाहुः ॥ ४ ॥ ५ ॥

इति शेषः ॥ ४ ॥ वीरेति । त्वं वीरपार्थिवपत्नी धन्या चेति ये विदुः, विदित्वा ऊचुरित्यर्थः । तेऽप्यनृतवादिन इति पूर्वेणान्वयः ॥५॥ इमानीति । यैः पद्मैरुपलक्षिताः स्त्रियः आधिराज्येऽभिषिच्यन्ते किलेत्यैतिह्ये । तानीमानि पद्मानि रेखारूपाणि, दृश्यन्त इति शेषः । खल्विति प्रसिद्धौ । स्पष्टं दृश्यन्त इत्यर्थः । कथमेषां निष्फलत्वमिति भावः ॥६॥ वैधव्यमिति । भाग्यदुर्लभाः दुर्लभभाग्याः नार्यः यैर्लक्षणैर्वैधव्यं यान्ति तानि लक्षणानि पश्यन्ती विमृशन्ती

वीरपार्थिवपत्नी त्वं ये धन्येति च मां विदुः । तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ५ ॥
इमानि खलु पद्मानि पादयोर्यैः किल स्त्रियः । आधिराज्येऽभिषिच्यन्ते नरेन्द्रैः पतिभिः सह ॥ ६ ॥
वैधव्यं यान्ति यैर्नार्यो लक्षणैर्भाग्यदुर्लभाः । नात्मनस्तानि पश्यामि पश्यन्ती हतलक्षणा ॥ ७ ॥
सत्यनामानि पद्मानि स्त्रीणामुक्तानि लक्षणैः । तान्यद्य निहते रामे वितथानि भवन्ति मे ॥ ८ ॥
केशाः सूक्ष्माः समा नीला भ्रुवौ चासङ्गते मम । वृत्ते चारोमशे जङ्घे दन्ताश्चाविरला मम ॥ ९ ॥

न पश्यामि, कुत्रापि वैधव्यहेतुदुर्लक्षणं न पश्यामीत्यर्थः । किंतु केवलं हतलक्षणा निष्फलक्षणाऽस्मीत्यर्थः । तादृशलक्षणानि च सामुद्रिकोक्तानि— "परस्परं समारूढाः पादाङ्गुल्यो भवन्ति चेत् । हत्वा बहूनपि पतीन् परप्रेष्या तथा भवेत् ॥ यस्याः कनिष्ठिका भूमिं न गच्छन्त्याः परिस्पृशेत् । पतिद्वयं निहन्त्याद्या द्वितीया च पतित्रयम् ॥ एकरोमा राजपत्नी द्विरोमाऽतिसुखान्विता । त्रिरोमा रोमकूपेषु भवेद्वैधव्यदुःखभाक्" इत्यादिना ॥ ७ ॥ पदि पदे मा श्रीर्येषां तानि पद्मानीत्येवं सत्यनामानि, पदश्रीकराणीत्यर्थः । यद्वा पद्मावत्त्वात् पद्मशब्दवाच्यानि रेखारूपाणि यानि पद्मानि । सत्य नामानि अन्वर्थनामानि । पद्माशब्दादर्शआद्यचि कृते रूपम् । केचित्सत्यनामानि अमोघफलानीत्याहुः । लक्षणैः ध्वजादिलक्षणैः सह यानि सत्यनामानि पद्मान्युक्तानि तानि मे वितथानि निष्फलानि भवन्तीति योजना ॥ ८ ॥ केशा इत्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया । अहं सूक्ष्मकेशत्वादिलक्षणलक्षिताऽस्मि,

यैर्लक्षणैः स्त्रियः नरेन्द्रैः पतिभिः सह आधिराज्ये अभिषिच्यन्ते किल तानीमानि पद्मानि खलु, पादयोर्वर्तन्त इति शेषः ॥६॥ वैधव्यमिति । लक्षणैरिति छेदः । भाग्यदुर्लभाः दुर्लभभाग्याः नार्यः यैर्लक्षणैर्वैधव्यं यान्ति तानि आत्मनो न पश्यामि सुलक्षणान्येव पश्यन्त्यहं हतलक्षणा निष्फललक्षणा, जाताऽस्मीति शेषः॥७॥ सत्यनामानि अमोघफलानि पद्मानि पद्माकाररेखाः लक्षणैः लक्षणशास्त्रैरुक्तानि ॥ ८ ॥ ९ ॥

अतो मां शुभलक्षणामूचुरित्यन्वयः । समाः न्यूनाधिक्यरहिताः । असङ्गते परस्परमसंयुक्ते । अरोमशे रोमरहिते । वृत्ते वर्तुले । अत्र स्कान्दम्–"रोमहीने शुभे स्निग्धे यज्जङ्घे क्रमवर्तुले । सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरा ॥" इति ॥ ९ ॥ शङ्खे नेत्रोपान्तभूतललाटपार्श्वे । चितौ उपचितौ । एतच्छङ्खे नेत्रे इत्यत्र लिङ्गव्यत्ययेन योजनीयम् । अनुवृत्तनखाः वृत्तनखाः । अङ्गुलयः पादहस्ताङ्गुलयः । तदुक्तं स्कान्दे–"स्निग्धाः समुन्नतास्तत्र वृत्ताः पाद

शङ्खे नेत्रे करौ पादौ गुल्फावूरू च मे चितौ । अनुवृत्तनखाः स्निग्धाः समाश्चाङ्गुलयो मम ॥ १० ॥ स्तनौ चाविरलौ पीनौ ममेमौ मग्नचूचुकौ । मग्ना चोत्सङ्गिनी नाभिः पार्श्वोरस्काश्च मे चिताः ॥ ११ ॥ मम वर्णो मणिनिभो मृदून्यङ्गरुहाणि च । प्रतिष्ठितां द्वादशभिर्मामूचुः शुभलक्षणाम् ॥ १२ ॥ समग्रयवमच्छिद्रं पाणिपादं च वर्णवत् । मन्दस्मितेत्येव च मां कन्यालक्षणिनो द्विजाः ॥ १३ ॥ आधिराज्येऽभिषेको मे ब्राह्मणैः पतिना सह । कृतान्तकुशलैरुक्तं तत्सर्वं वितथीकृतम् ॥ १४ ॥

नखाः शुभाः" इति । समाः हस्तपरिमाणसदृशाः । नातिदीर्घा नातिह्रस्वा इत्यर्थः । यद्वा एकहस्तवद्धस्तान्तरेऽपि तुल्यपरिमाणा इत्यर्थः । अन्यूनाधिकसङ्ख्याका इति वाऽर्थः ॥ १० ॥ अविरलौ निरन्तरौ । मग्नचूचुकौ ईषन्मग्नाग्रौ । मग्ना गम्भीरा । उत्सङ्गिनी उन्नतपर्यन्तप्रदेशः । पार्श्वोरस्काः पार्श्वे च उरस्कं च । आर्षो लिङ्गव्यत्ययः । चिताः उचिताः ॥ ११ ॥ मणिनिभः मणिवत्स्निग्धवर्णः । प्रतिष्ठितां द्वादशभिः, दशभिः पादाङ्गुलिभिः द्वाभ्यां पादतलाभ्यां च भूमौ सुप्रतिष्ठिताम् ॥ १२ ॥ समग्रयवं सम्पूर्णयवाकाररेखम् । अच्छिद्रं श्लिष्टाङ्गुल्यन्तरालम् । वर्णवत् अरुणवर्णम् । मामूचुरित्यनुषञ्जनीयम् । मन्दस्मितेत्येवेत्येवकारः अयोगव्यवच्छेदार्थः । नित्यमन्दस्मितेत्यर्थः ॥ १३ ॥ कृतान्तकुशलैः ज्यौतिषिकसिद्धान्तनिपुणैः । अत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् ।

शङ्खे नयनोपान्तभागे । चितौ, चितावित्येतत् नेत्रादिष्वपि लिङ्गव्यत्ययेन योजनीयम् । अनुवृत्तनखाः अनुवृत्ताः अनुपूर्वाः नखा येषां ते तथोक्ताः । समाः अन्यूनाधिकाः ॥ १० ॥ उत्सङ्गिनी उन्नतपर्यन्तप्रदेशः । पार्श्वे च उरश्च पार्श्वोरस्काः । प्राण्यङ्गत्वेऽप्यार्षो लिङ्गवचनव्यत्ययः । चिताः उचिताः ॥ ११ ॥ प्रतिष्ठितां द्वादशभिः पादतलाभ्यां दशभिः पादाङ्गुलिभिश्च भूमौ प्रतिष्ठितां मामूचुः ॥ १२ ॥ समग्रयवं सम्पूर्णयवाकाररेखम् । अच्छिद्रं नीरन्ध्राङ्गुल्यन्तरालम् । वर्णवत् प्रशस्तवर्णम् ॥ १३ ॥ कृतान्तकुशलैः ज्योतिश्शास्त्रसिद्धान्तनिपुणैः ॥ १४ ॥

स०–पतिना पत्या । पतिरित्याख्यातः पतिरिति लाक्षणिकः, न प्रतिपदोक्तोऽतः पतिसूत्रागृहीत इति पतिनेति 'पतिते पतौ' 'कृष्णस्य सखिरर्जुनः' इत्यादिवत्सम्भवतीति वा ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

अभिषेक इत्युक्तमित्यन्वयः। "चक्रवर्तीस्त्रियः पाणौ नन्द्यावर्तः प्रदक्षिणः" इत्याद्युक्तनन्द्यावर्तादिलक्षणैरिति भावः। सर्वं वितथीकृतमित्यतः परं "यज्वनो महिषीं ये माम्" इत्यधस्तनश्लोकः केषुचित्कोशेषु दृश्यते। स तु लेखकप्रमादकृतः॥ १४॥ शोधयित्वा अन्विष्य। प्रवृत्तिं वृत्तान्तम्। गोष्पदे इन्द्रजिन्मायामात्र इति भावः॥१५॥ ब्रह्मशिरः अस्त्रविशेषः। प्रत्यपद्यतां नन्वित्यन्वयः। परस्मैपदमार्षम्। नन्विति प्रसिद्धौ आमन्त्रणे वा। "प्रश्ना

शोधयित्वा जनस्थानं प्रवृत्तिमुपलभ्य च। तीर्त्वा सागरमक्षोभ्यं भ्रातरौ गोष्पदे हतौ॥ १५॥ ननु वारुणमाग्नेय मैन्द्रं वायव्यमेव च। अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव राघवौ प्रत्यपद्यताम्॥ १६॥ अदृश्यमानेन रणे मायया वासवोपमौ। मम नाथावनाथाया निहतौ रामलक्ष्मणौ॥ १७॥ न हि दृष्टिपथं प्राप्य राघवस्य रणे रिपुः। जीवन् प्रतिनिवर्तेत यद्यपि स्यान्मनोजवः॥ १८॥ न कालस्यातिभारोऽस्ति कृतान्तश्च सुदुर्जयः। यत्र रामः सह भ्रात्रा शेते युधि निपातितः॥ १९॥ न शोचामि तथा रामं लक्ष्मणं च महाबलम्। नात्मानं जननीं वापि यथा श्वश्रूं तपस्विनीम्॥२०॥ साऽनुचिन्तयते नित्यं समाप्तव्रतमागतम्। कदा द्रक्ष्यामि सीतां च लक्ष्मणं च सराघवम्॥ २१॥

वधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु" इत्यमरः। प्रलापे निर्निमित्तमामन्त्रणं सम्भवति॥१६॥१७॥ दृश्यमानत्वे नैवं हन्तुं शक्नुयादित्याह—न हीति॥१८॥ नेति। शुभाशुभप्रापकस्य कालस्यातिभारो नास्ति, अशक्यार्थो नास्तीत्यर्थः। कृतान्तः दैवम्। यत्र यतः। रामः अतिबलपराक्रमशाल्यपीति भावः॥ १९॥ जननीं मन्मातरम्॥ २०॥ उक्तार्थे हेतुमाह—सेति। समाप्तव्रतम् अथ आगतं सराघवं लक्ष्मणं सीतां च कदा द्रक्ष्यामीति अनु

जनस्थानं शोधयित्वा नाशं नीत्वा॥१५॥ प्रत्यपद्यतां प्रत्यपद्येताम्॥१६–१८॥ न कालस्यातिभारोऽस्ति शुभाशुभप्रापककालस्याशक्योऽर्थो नास्तीत्यर्थः। कृतान्तो यमः। यत्र यस्मात्॥ १९–२३॥

स०—राघवौ रामलक्ष्मणौ प्रत्यपद्यत प्रत्यपद्येताम्। विश्वामित्रादिति शेषः। राघवश्च राघवश्चेति एतद्विग्रहवाक्यैकवचनापेक्षया पृथक्पृथगन्वयो वा। विश्वामित्रो वसिष्ठो वा राघवौ प्रत्यपद्यत प्रत्यपादयत् ग्राहया मासेति वा। ननुना सर्वम् एतदादि विस्मृतं वा माया प्रबलेति वा कल्पनां सूचयति॥ १६॥

चिन्तयत इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ परिदेवयमानां विलपन्तीम् ॥ २२ ॥ मा विषादमित्यर्धम् ॥ २३ ॥ इमौ रामलक्ष्मणौ जीवत इति यथा ज्ञातुं शक्यते तथा । महान्ति स्फुटानि । सदृशानि पूर्वानुभूततुल्यानि । दृष्टसंवादानीति यावत् । कारणानि हेतून् वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥ तान्येव कारणानि

परिदेवयमानां तां राक्षसी त्रिजटाऽब्रवीत् ॥ २२ ॥ मा विषादं कृथा देवि भर्ताऽयं तव जीवति ॥ २३ ॥ कारणानि च वक्ष्यामि महान्ति सदृशानि च । यथेमौ जीवतो देवि भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ २४ ॥ नहि कोपपरीतानि हर्षपर्युत्सुकानि च । भवन्ति युधि योधानां मुखानि निहते पतौ ॥ २५ ॥ इदं विमानं वैदेहि पुष्पकं नाम नामतः । दिव्यं त्वां धारयेन्नैवं यद्येतौ गतजीवितौ ॥ २६ ॥ हतवीरप्रधाना हि हतोत्साहा निरुद्यमा । सेना भ्रमति सङ्ख्येषु हतकर्णेव नौर्जले ॥ २७ ॥ इयं पुनरसम्भ्रान्ता निरुद्विग्ना तरस्विनी । सेना रक्षति काकुत्स्थौ मया प्रीत्या निवेदितौ ॥ २८ ॥ सा त्वं भव सुविस्रब्धा अनुमानैः सुखोदयैः । अहतौ पश्य काकुत्स्थौ स्नेहादेतद् ब्रवीमि ते ॥ २९ ॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन । चारित्रसुखशीलत्वात् प्रविष्टाऽसि मनो मम ॥ ३० ॥ नेमौ शक्यौ रणे जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः । तादृशं दर्शनं दृष्ट्वा मया चावेदितं तव । इदं च सुमहच्चिह्नं शनैः पश्यस्व मैथिलि ॥ ३१ ॥

व्यतिरेकमुखेनाह—न हीति । हर्षेण पर्युत्सुकानि, प्रसन्नानीति यावत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ हतकर्णा हतकर्णधारा ॥ २७ ॥ निवेदितौ निवेदितजीवितौ ॥ २८ ॥ सा त्वमित्यादि । अनुमानैः चिह्नैः । सुखोदयैः सुखज्ञैरित्यर्थः ॥ २९ ॥ चारित्रसुखशीलत्वात् । चरित्रमेव चारित्रं पातिव्रत्यम्, तदेव सुखप्रियं शीलं स्वभावः यस्याः सा तस्या भावश्चारित्रसुखशीलत्वं तस्मात् । यद्वा चारित्रेणाह्लादकस्वभावत्वादित्यर्थः । प्रविष्टासि मनो मम, त्वयि मम स्नेहो वर्तत इत्यर्थः ॥ ३० ॥ तादृशं तादृग्विधम्, जीवनव्यञ्जकमिति यावत् । दृश्यते ज्ञायतेऽनेनेति दर्शनं सैन्यमुखप्रसादादिकम् । पूर्वदृष्टं

रामलक्ष्मणौ जीवत इति यथा यैः ज्ञातुं शक्यते महान्ति स्फुटानि सदृशानि अनुभूततुल्यानि, दृष्टसंवादानीति यावत् । कारणानि हेतून् पश्यामीत्यर्थः ॥२४॥ तान्येव कारणानि व्यतिरेकमुखेनाह—नहीति ॥ २५ ॥ २६ ॥ हतकर्णा हतकर्णधारा ॥ २७ ॥ निवेदितौ निवेदितजीविताविर्त्यर्थः ॥ २८ ॥ अनुमानैर्लक्षणैः । चारित्रसुखशीलत्वात् चरित्रमेव चारित्रं पातिव्रत्यं तदेव सुखं प्रियं शीलं स्वभावो यस्यास्सा तस्या भावश्चारित्रसुखशीलत्वं तस्मात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ तादृशं

स्वप्नमिति वाऽर्थः । शनैः पश्यस्व सावधानेन पश्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥ न वियुज्यते न जहाति । गतायुषाम् अत एव गतसत्त्वानां गतप्राणानाम् । "द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु" इत्यमरः । वैकृतं विकृतिः ॥ ३२ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे शोकं शोककृतं मुखविकारम् । मोहं विपरीतबुद्धिम् । दुःखं मनोव्यथां च त्यज । अजीवितुं न शक्यं जीवितुं शक्यमेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ कृताञ्जलिरित्यनेन भगवद्विषयोपदेष्टा योपि कोप्यादरणीय इत्युक्तम् ।

निस्संज्ञावप्युभावेतौ नैव लक्ष्मीर्वियुज्यते । प्रायेण गतसत्त्वानां पुरुषाणां गतायुषाम् । दृश्यमानेषु वक्त्रेषु परं भवति वैकृतम् ॥ ३२ ॥ त्यज शोकं च मोहं च दुःखं च जनकात्मजे । रामलक्ष्मणयोरर्थे नाद्य शक्यमजीवितुम् ॥ ३३ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्याः सीता सुरसुतोपमा । कृताञ्जलिरुवाचेदमेवमस्त्विति मैथिली ॥ ३४ ॥ विमानं पुष्पकं तत्तु सन्निवर्त्य मनोजवम् । दीना त्रिजटया सीता लङ्कामेव प्रवेशिता ॥ ३५ ॥ ततस्त्रिजटया सार्धं पुष्पकादवरुह्य सा । अशोकवनिकामेव राक्षसीभिः प्रवेशिता ॥ ३६ ॥ प्रविश्य सीता बहुवृक्षषण्डां तां राक्षसेन्द्रस्य विहारभूमिम् । सम्प्रेक्ष्य सञ्चिन्त्य च राजपुत्री परं विषादं समुपाजगाम ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

इदंशब्दविवरणम् एवमस्त्विति ॥ ३४ ॥ विमानमिति । सन्निवर्तने प्रवेशने च त्रिजटैव कर्त्री ॥ ३५ ॥ राक्षसीभिरित्यनेन त्रिजटादर्शनायानीतेति गम्यते ॥ ३६ ॥ विहारभूमिं प्रमदावनम् । सम्प्रेक्ष्य संचिन्त्य । प्रेक्षितप्रकारेण संचिन्त्येत्यर्थः । यद्वा भावनाप्रकर्षात्पुरःस्थितौ सम्प्रेक्ष्येत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

तथाविधम्, जीवनव्यञ्जकमिति यावत् । दृश्यतेऽनेनेति दर्शनम्, सैन्यमुखप्रसादादिकम् । शनैः पश्यस्व सावधानेन पश्येत्यर्थः । एतौ लक्ष्मीर्न वियुज्यते न विमुञ्चति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे शोकादिकं त्यज, एतावजीवितुम् अजीवयितुं न शक्यमिति सम्बन्धः ॥ ३३–३७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

अथ रामप्रबोधनमेकोनपञ्चाशे–घोरेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । नागौ यथा नागाविव निश्वसन्तावित्यन्वयः । शोकपरिप्लुताः शोकपूर्णाः ॥१॥२॥ स्थिरत्वात् धीरत्वात् । सत्त्वयोगाद्बलयोगात् । सन्दानितोऽपि बद्धोऽपि । "बद्धे सन्दानितं मूतम्" इत्यमरः ॥ ३ ॥ अर्पितं, शरैरिति शेषः ॥ ४ ॥

घोरेण शरबन्धेन बद्धौ दशरथात्मजौ । निश्वसन्तौ यथा नागौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ १ ॥ सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः ससुग्रीवा महाबलाः । परिवार्य महात्मानौ तस्थुः शोकपरिप्लुताः ॥ २ ॥ एतस्मिन्नन्तरे रामः प्रत्यबुध्यत वीर्यवान् । स्थिरत्वात् सत्त्वयोगाच्च शरैः सन्दानितोऽपि सन् ॥ ३ ॥ ततो दृष्ट्वा सरुधिरं विषण्णं गाढमर्पितम् । भ्रातरं दीनवदनं पर्यदेवयदातुरः ॥४॥ किं नु मे सीतया कार्यं किं कार्यं जीवितेन वा । शयानं योऽद्य पश्यामि भ्रातरं युधि निर्जितम् ॥५॥ शक्या सीतासमा नारी मर्त्यलोके विचिन्वता । न लक्ष्मणसमो भ्राता सचिवः साम्परायिकः ॥ ६ ॥ परित्यक्ष्याम्यहं प्राणं वानराणां तु पश्यताम् । यदि पञ्चत्वमापन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ ७ ॥ किं नु वक्ष्यामि कौसल्यां मातरं किं नु कैकयीम् । कथमम्बां सुमित्रां च पुत्रदर्शनलालसाम् ॥ ८ ॥ विवत्सां वेपमानां च क्रोशन्तीं कुररीमिव । कथमाश्वासयिष्यामि यदा यास्यामि तं विना ॥९॥ कथं वक्ष्यामि शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनम् ॥ १० ॥ मया सह वनं यातो विना तेन गतः पुनः । उपालम्भं न शक्ष्यामि सोढुं बत सुमित्रया ॥ ११ ॥

किं न्वित्यादिश्लोकद्वयम् । विचिन्वता, मयेति शेषः । सचिवः सहायः । साम्परायिकः युद्धे साधुः । "युद्धायत्योः सम्परायः" इत्यमरः ॥५॥६॥ पञ्चत्वं मृतिम् ॥ ७ ॥ किं न्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अहं तं लक्ष्मणं विना अयोध्यां यदा यास्यामि तदा कौसल्यां कैकयीं च किं वक्ष्यामि । सुमित्रां कथमाश्वासयिष्यामि ॥ ८ ॥ ९ ॥ कथमित्यर्धम् । यशस्विनमित्यनेन तद्यशो मया न लब्धमिति खिद्यति ॥ १० ॥ यो मया सह वनं यातः तेन विना ॥ १ ॥ २ ॥ एतस्मिन्निति । सन्दानितो बद्धोऽपि "बद्धे सन्दानितं मूतम्" इत्यमरः। स्थिरत्वात धीरत्वात ॥ ३–५ ॥ साम्परायिकः सम्पराये युद्धे साधुः। "युद्धा

स०–प्रत्यबुध्यत । तत्र निमित्तमाह–स्थिरत्वात् प्रलयादावप्येकस्यैव स्थैर्यात् नित्यनित्यत्वादिति यावत् । सत्त्वयोगात् बलोपायात् सन्दानितो बद्धस्सन् । एतेन असुरमोहनाय रामः स्वेच्छयैव सन्दानित इति ज्ञायते ॥ ३ ॥

अयोध्यां गतोऽहं सुमित्रया कृतमुपालम्भम् उक्तप्रकारं सोढुं कथं शक्ष्यामि ॥ ११ ॥ इहैवेत्यर्धम् ॥ १२ ॥ धिगिति । दुष्कृतकर्माणं लक्ष्मणवनानयनमेव दुष्कृतं कर्म ॥ १३ ॥ त्वामिति । स त्वमित्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ शयान इति । अयमिति शेषः । अत्र शरतल्पस्थानीयोऽस्तगिरिः । शरस्थाने किरणाः । शोणितस्थाने रक्तवर्णत्वम् ॥ १६ ॥ रुजा व्यथा । दृष्टिरागेण वीक्षणप्रेम्णा ॥ १७ ॥ तथैव तेन प्रकारेण, मात्रादिस्नेहमविचार्यैत्यर्थः ।

इहैव देहं त्यक्ष्यामि न हि जीवितुमुत्सहे ॥ १२ ॥ धिङ् मां दुष्कृतकर्माणमनार्यं यत्कृते ह्यसौ । लक्ष्मणः पतितः शेते शरतल्पे गतासुवत् ॥ १३ ॥ त्वं नित्यं स विषण्णं मामाश्वासयसि लक्ष्मण । गतासुर्नाद्य शक्नोषि मामार्तमभिभाषितुम् ॥ १४ ॥ येनाद्य निहता युद्धे राक्षसा विनिपातिताः । तस्यामेव क्षितौ वीरः स शेते निहतः परैः ॥ १५ ॥ शयानः शरतल्पेऽस्मिन् स्वशोणितपरिप्लुतः । शरजालैश्चितो भाति भास्करोऽस्तमिव व्रजन् ॥ १६ ॥ बाणाभिहतमर्मत्वान्न शक्नोत्यभिभाषितुम् । रुजा चाब्रुवतोऽप्यस्य दृष्टिरागेण सूच्यते ॥ १७ ॥ यथैव मां वनं यान्तमनुयातो महाद्युतिः । अहमप्यनुयास्यामि तथैवैनं यमक्षयम् ॥ १८ ॥ इष्टबन्धुजनो नित्यं मां च नित्यमनुव्रतः । इमामद्य गतोऽवस्थां ममानार्यस्य दुर्नयैः ॥ १९ ॥ सुरुष्टेनापि वीरेण लक्ष्मणेन न संस्मरे । परुषं विप्रियं वापि श्रावितं तु कदाचन ॥ २० ॥

यमक्षयमित्यत्रापि यान्तमित्यनुषज्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥ सुरुष्टेनेति । विप्रियम् अहितम् । सुरुष्टेनापि लक्ष्मणेन श्रावितं विप्रियं परुषं वाक्यं न स्मरामि

यत्योस्सम्परायः " इत्यमरः ॥ ६–१६ ॥ बाणाभिहतेति । रुजा व्यथा ॥ १७ ॥ वनं यान्तं मां यथैव मात्रादिषु स्नेहमकृत्वैव अनुयातः अहमपि एनमनु तथैव मात्रादिस्नेहमकृत्वैव यास्यामीति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ १९ ॥ विप्रियम् अहितम् ॥ २० ॥

स०-सुरुष्टेनापि येनकेनचित् । परुषं निष्ठुरम् अप्रियं कदाचन, उक्तमिति शेषः । न संस्मरे न संस्मरामीत्येव श्रावितम् । अन्यथा परुषाप्रियश्रावणापेक्षयाऽन्तर्निगूढस्य रोषस्याल्पता प्रतीयेत । तच्च वैदिकलौकिकानुकूलमित्येवमेवान्वयः समञ्जसः ॥ २० ॥

इत्यर्थः ॥२०॥ यः कार्तवीर्यः । एकेन वेगेन एकप्रयत्नेन । सहस्रबाहुः कार्तवीर्यः । यावता कालेन पञ्चबाणशतानि विससर्ज प्रायुङ्क्त । द्विभुजोऽप्ययं लक्ष्मणः तावतैव कालेन तावतो बाणान् विसृजन्, इष्वस्त्रेषु विषये तस्मात्कार्तवीर्यादधिक इत्यर्थः ॥२१॥ हन्यात् हन्तुं शक्तः । शकि लिङ् ॥२२॥ यत् यस्मात् । विभीषणो राक्षसानां राजा न कृतः । तस्मात् मिथ्याप्रलतम् " राजानं त्वां करिष्यामि " इति मिथ्याप्रलपितं मां प्रधक्ष्यति दहतीत्यर्थः ।

विससर्जैकवेगेन पञ्चबाणशतानि यः । इष्वस्त्रेष्वधिकस्तस्मात् कार्तवीर्याच्च लक्ष्मणः ॥ २१ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि यो हन्याच्छक्रस्यापि महात्मनः । सोऽयमुर्व्यां हतः शेते महार्हशयनोचितः ॥ २२ ॥ यन्मया न कृतो राजा राक्षसानां विभीषणः । तच्च मिथ्याप्रलप्तं मां प्रधक्ष्यति न संशयः ॥ २३ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीव प्रतियातुमितोऽर्हसि । मत्वा हीनं मया राजन् रावणोऽभिद्रवेद्बली ॥ २४ ॥ अङ्गदं तु पुरस्कृत्य ससैन्यः ससुहृज्जनः । सागरं तर सुग्रीव नीलेन च नलेन च ॥२५॥ कृतं हनुमता कार्यं यदन्यैर्दुष्करं रणे । ऋक्षराजेन तुष्यामि गोलाङ्गूलाधिपेन च ॥ २६ ॥ अङ्गदेन कृतं कर्म मैन्देन द्विविदेन च । युद्धं केसरिणा सङ्ख्ये घोरं सम्पातिना कृतम् ॥ २७ ॥ गवयेन गवाक्षेण शरभेण गजेन च । अन्यैश्च हरिभिर्युद्धं मदर्थे त्यक्तजीवितैः । न चातिक्रमितुं शक्यं दैवं सुग्रीव मानुषैः ॥ २८ ॥ यत्तु शक्यं वयस्येन सुहृदा च परन्तप । कृतं सुग्रीव तत्सर्वं भवता धर्मभीरुणा ॥ २९ ॥ मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्भिर्वानरर्षभाः । अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं गन्तुमर्हथ ॥ ३० ॥

आश्रुतकार्यनिर्वाहाभावेन मिथ्येत्युच्यते । आश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥२३॥ अस्मिन्निति । प्रतियातुं, किष्किन्धामिति शेषः । हीनं, त्वामिति शेषः ॥२४॥२५॥ कृतमित्यादिसार्धश्लोकत्रयम् । सम्पातिना वानरेण ॥ २६–२८ ॥ वयस्येन मित्रेण । सुहृदा च शोभनहृदयेन वा । चशब्दो वाशब्दार्थकः । धर्म

यः कार्तवीर्यः एकेन वेगेन एकप्रयत्नेन इष्वस्त्रेषु विषये सहस्रबाहुर्यावता कालेन पञ्चबाणशतानि प्रायुङ्क्त अयं द्विबाहुस्तावता कालेन तावतो बाणान् विसृजन् तस्मादधिक इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ तन्मिथ्या प्रलप्तं विभीषणमभिषेक्ष्यामीत्येवंरूपो मिथ्याप्रलापः कर्ता ॥ २३ ॥ २४ ॥ अङ्गदमिति । नीलेन नलेन च सहेत्यर्थः ॥ २५–२७ ॥ हरिभिर्युद्धं कृतमिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २८ ॥ यत्त्विति । अधर्मभीरुणेति छेदः ॥ २९ ॥ ३० ॥

भीरुणा धर्मो नश्यतीति भीरुणेत्यर्थः । अधर्मभीरुणेति वा पदच्छेदः ॥ २९ ॥ ३० ॥ शुश्रुवुरिति । वर्तयांचक्रुः प्रवर्तयांचक्रुः । कृष्णतरेक्षणाः रक्तेक्षणा इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥४९॥ अथ रामस्य नागपाशविमोचनं पञ्चाशे–अथोवाचेत्यादि । तादात्विकसेनापलायननिमित्तमजानानः पृच्छति–किमिति ।

शुश्रुवुस्तस्य ते सर्वे वानराः परिदेवनम् । वर्तयाञ्चक्रुरश्रूणि नेत्रैः कृष्णेतरेक्षणाः ॥ ३१ ॥ ततः सर्वाण्यनीकानि स्थापयित्वा विभीषणः । आजगाम गदापाणिस्त्वरितो यत्र राघवः ॥ ३२ ॥ तं दृष्ट्वा त्वरितं यान्तंनीलाञ्जनचयोपमम् । वानरा दुद्रुवुः सर्वे मन्यमानास्तु रावणिम्* ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

अथोवाच महातेजा हरिराजो महाबलः । किमियं व्यथिता सेना मूढवातेव नौर्जले ॥ १ ॥ सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा वालिपुत्रोऽङ्गदोऽब्रवीत् ॥ २ ॥ न त्वं पश्यसि रामं च लक्ष्मणं च महाबलम् । शरजालाचितौ वीरावुभौ दशरथात्मजौ । शरतल्पे महात्मानौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ ३ ॥ अथाब्रवीद्वानरेन्द्रः सुग्रीवः पुत्रमङ्गदम् । नानिमित्तमिदं मन्ये भवितव्यं भयेन तु ॥ ४ ॥

किं किमर्थम् । उवाच, वानरानिति शेषः । मूढः मूर्च्छितः । विरुद्धदिग्वाय्वन्तराभिहत इत्यर्थः । वात्याहतेति यावत् ॥१॥ सुग्रीवस्येत्यर्धम् ॥२॥ रामव्यथां विना किमन्यन्निमित्तमित्युत्तरयति–न त्वमिति । अत्र काकुः । त्वं न पश्यसि किमित्यर्थः । रामं लक्ष्मणं चेत्युभावित्यन्वयः ॥ ३ ॥ स्वयमुद्भाटयति–

तस्य रामस्य । कृष्णेतरेक्षणा रक्तेक्षणा इत्यर्थः । नेत्रैरश्रूणि वर्तयाञ्चक्रुः नेत्रैरश्रूणि मुमुचुरित्यर्थः ॥ ३१–३३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायामेकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ अथेति । मूढवातेन मूढो मूर्च्छितो विरुद्धदिग्वायुः तादृशो यस्यास्सा, वात्याभिहतेति यावत ॥ १ ॥ २ ॥ त्वं न पश्यसि किं ? पश्यता त्वयैवं वक्तुमयुक्तमिति भावः ॥३॥ तदानीन्तनकपिपलायनहेतुप्रश्नरूपवाक्याभिप्रायमजानताऽङ्गदेन विपरीतोत्तरे

स०–इदं कपिपलायनम् अनिमित्तम् अकारणकं न मन्ये । पलायनप्रयोजकेन भयेन त्वदुक्तेतरेण भवितव्यमित्यङ्गदमब्रवीत् ॥ ४ ॥

---

* निश्चेष्टौ विगतज्ञानौ रणरेणुसमुक्षितौ । शयानौ शरतल्पस्थौ द्रष्टुमायाद्विभीषणः ॥ तं राक्षसेन्द्रात्मजशङ्कया ते निपातितौ राजसुतौ च दृष्ट्वा । विभीषणं विव्यथिरे च दृष्ट्वा मेघा यथा वायुहताः प्लवङ्गमाः ॥ इ०अ० ।

अथेत्यादिना । इदं रघुसिंहयोः शरतलपशयनम् अनिमित्तं न भवतीति मन्ये । अन्येन भयनिमित्तेन भवितव्यमित्यर्थः ॥४॥ तत्र हेतुमाह–विषण्णेत्यादिना ।

विषण्णवदना ह्येते त्यक्तप्रहरणा दिशः । प्रपलायन्ति हरयस्त्रासादुत्फुल्ललोचनाः ॥ ५ ॥ अन्योन्यस्य न लज्जन्ते न निरीक्षन्ति पृष्ठतः । विप्रकर्षन्ति चान्योन्यं पतितं लङ्घयन्ति च ॥ ६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरो गदापाणिर्विभीषणः । सुग्रीवं वर्धयामास राघवं च निरैक्षत ॥ ७ ॥ विभीषणं तं सुग्रीवो दृष्ट्वा वानरभीषणम् । ऋक्षराजं समीपस्थं जाम्बवन्तमुवाच ह ॥ ८ ॥ विभीषणोऽयं सम्प्राप्तो यं दृष्ट्वा वानरर्षभाः । विद्रवन्ति परित्रस्ता रावणात्मजशङ्कया ॥ ९ ॥ शीघ्रमेतान् सुसन्त्रस्तान् बहुधा विप्रधावितान् । पर्यवस्थापयाख्याहि विभीषणमुपस्थितम् ॥ १० ॥ सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु जाम्बवानृक्षपार्थिवः । वानरान् सान्त्वयामास सन्निरुध्य प्रधावतः ॥ ११ ॥ ते निवृत्ताः पुनः सर्वे वानरास्त्यक्तसम्भ्रमाः । ऋक्षराजवचः श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ १२ ॥ विभीषणस्तु रामस्य दृष्ट्वा गात्रं शरैश्चितम् । लक्ष्मणस्य च धर्मात्मा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १३ ॥ जलक्लिन्नेन हस्तेन तयोर्नेत्रे प्रमृज्य च । शोकसम्पीडितमना रुरोद विललाप च ॥१४॥ इमौ तौ सत्त्वसम्पन्नौ विक्रान्तौ प्रियसंयुगौ । इमामवस्थां गमितौ राक्षसैः कूटयोधिभिः ॥ १५ ॥ भ्रातुः पुत्रेण मे तेन दुष्पुत्रेण दुरात्मना । राक्षस्या जिह्मया बुद्ध्या चालितावृजुविक्रमौ ॥ १६ ॥

त्यक्तप्रहरणाः त्यक्तशिलाद्यायुधाः । अन्योन्यस्य अन्योन्यम् । विप्रकर्षन्ति द्रुतगमनार्थमाकर्षन्ति ॥५–९॥ विप्रधावितान् पलायमानान् ॥ १०–१५ ॥ दुष्पुत्रेण कपटयुद्धेन पितुरवद्यावहेन । चालितौ वञ्चितौ । ऋजुविक्रमौ अकपटविक्रमौ ॥ १६ ॥

दत्ते सुग्रीवः स्वाभिप्रायमुद्धाटयति–अथेत्यादि । इदं रघुसिंहयोश्शरतलपशयनमनिमित्तं न भवतीति मन्ये किन्तु भयेनान्यभयहेतुनाऽत्र भवितव्यमित्यर्थः । यद्वा इदं पलायनमनिमित्तं न मन्ये निमित्तशून्यं न मन्ये, किन्तु भयेन अपूर्वभयनिमित्तेनात्र भवितव्यमित्यर्थः ॥ ४–२१ ॥

स०–त्रासात् नूतनभीतेः ॥ ९ ॥ वानरभीषणम् इन्द्रजिद्भ्रमजनकतया ॥ ८ ॥ भ्रातुः रावणस्य पुत्रेण । नोभयोः पितापुत्रयोरेवैतादृक्कूटयोधित्वं किन्तु परम्परैवेदृशीत्याह–दुष्पुत्रेणेति । दुर्दुष्टः पुत्रो यस्यासौ तथा ॥ १६ ॥

सुप्तौ सुप्तसदृशौ। शल्यकौ कण्टकिवराहौ ॥ १७ ॥ ययोरित्यादिचतुःश्लोकी। अत्र वक्तव्यं सर्वमभयप्रदाने दर्शितम् ॥ १८-२१ ॥ न रुजापीडितौ

शरैरिमावलं विद्धौ रुधिरेण समुक्षितौ। वसुधायामिमौ सुप्तौ दृश्येते शल्यकाविव ॥ १७ ॥ ययोर्वीर्यमुपाश्रित्य प्रतिष्ठा काङ्क्षिता मया। तावुभौ देहनाशाय प्रसुप्तौ पुरुषर्षभौ ॥ १८ ॥ जीवन्नद्य विपन्नोऽस्मि नष्टराज्यमनोरथः। प्राप्तप्रतिज्ञश्च रिपुः सकामो रावणः कृतः ॥ १९ ॥ एवं विलपमानं तं परिष्वज्य विभीषणम्। सुग्रीवः सत्त्वसम्पन्नो हरिराजोऽब्रवीदिदम् ॥ २० ॥ राज्यं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ लङ्कायां नात्र संशयः। रावणः सह पुत्रेण सकामं नेह लप्स्यते ॥ २१ ॥ न रुजापीडितावेतावुभौ राघवलक्ष्मणौ। त्यक्त्वा मोहं वधिष्येते सगणं रावणं रणे ॥ २२ ॥ तमेनं सान्त्वयित्वा तु समाश्वास्य च राक्षसम्। सुषेणं श्वशुरं पार्श्वे सुग्रीवस्तमुवाच ह ॥ २३ ॥ सह शूरैर्हरिगणैर्लब्धसंज्ञावरिन्दमौ। गच्छ त्वं भ्रातरौ गृह्य किष्किन्धां रामलक्ष्मणौ ॥ २४ ॥

इयं रुजा अनयोरात्यन्तिकहानिकरी न भवति। किंतु मोहमात्रकारिणीत्यर्थः ॥ २२-२५ ॥

न रुजा पीडितौ मरणपर्यवसायिरुजा पीडितौ न भवतः, किन्तु मोहमात्रं प्राप्तावित्यर्थः ॥२२॥२३॥ हरिगणैस्सह लब्धसंज्ञौ भ्रातरौ गृह्य गच्छेति सम्बन्धः ॥२४॥ २५॥

स०—इमौ अलं विद्धौ इमौ सुप्तावित्यन्वयः पृथक्पृथगिति नान्यतरवैयर्थ्यम्। यद्वा इः कामः तस्यापि मा शोभा याभ्यां तौ। एवमपि शोभा गता नेति भावः। छत्रिन्यायेनेमाविति वा। कामात्कामपालस्योत्तमत्वात्तत्त्वाल्लक्ष्मणस्य वा इमाविति सम्भवति। "इः कामदेवे त्वनव्ययम्" इति विश्वः ॥ १७ ॥ **देहनाशाय** स्वदेहनाशाय। यद्वा मद्देहनाशाय। एतयोरियाननर्थो यदि तर्हि मम राज्याशैकत्र तिष्ठतु रावणोऽपितु प्राक्तनकोपेन मारयेदिति द्योतयत्यनेनेति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ प्रतिज्ञायत इति प्रतिज्ञा प्रतिज्ञातोऽर्थः सीतापरित्यागाभावरूपः प्राप्तो येन स तथा। सकामः मन्नाशेन निष्कण्टकराज्यप्राप्त्या कृतः। अनयोरेवं स्वापेनेति शेषः ॥ १९ ॥ **विलपमानं** विलपन्तम्। पदव्यत्यासेन विलापफलकस्य विभीषणोत्प्रेक्षितस्य व्यत्यासं कविरवगमयामासेति ज्ञेयम् ॥ २० ॥ गरुडाधिष्ठितावेतौ इति पाठः। **गरुडाधिष्ठितौ** गरुडे अधिष्ठितो गरुडवाहनो रामश्च। अधिष्ठानमधिष्ठितं गरुडस्येवाधिष्ठानं यस्येति चान्यश्चेति गरुडाधिष्ठितौ रामलक्ष्मणौ। मोहं नागपाशासादनजम्। अयमेव पाठो न्याय्यः। गरुडागमनेन नागपाशवियोगस्यात्रोत्तरत्रैव बहुपुराणेषु श्रवणात्। तानि च स्वावसरे वक्ष्यामः। 'न रुजा पीडिताविति पठित्वा' इति तीर्थपाठस्य तदुत्प्रेक्षितत्वं सूचयन्नागोजिभट्टः स्वयं पाङ्क्तं गरुडाधिष्ठितौ इति पठित्वा 'गरुडोपासकतया विदितौ' इति निर्मूलमर्थं वदंस्तादृश एवेति सन्तोष्टव्यम् ॥ २२ ॥ उत्तरश्लोकद्वयमेकान्वयि। राक्षसं विभीषणम्। सान्त्वयित्वा सुषेणं च समाश्वास्य च गच्छेत्यब्रवीदिति च सम्बन्धः। एतेनान्यतरातिरेकशङ्कया 'सान्त्वयित्वेत्यस्यैवार्थकथनं समाश्वास्य त्विति' इति वदतो नागोजिभट्टस्य बहुस्थलेषु द्वित्रादीनां श्लोकानामेकान्वयं ब्रुवतोऽन्वयज्ञानदारिद्र्यं द्योत्यते। 'सान्त्वयित्वा गरुडानुग्रहसम्भावनयेत्यर्थः। अनेन सुग्रीववाक्येन रामविषये स्वस्य भगवदवतारत्वज्ञानं सूचितम्' इति तद्वचनं 'गरुडोपासकतया विदितौ' इति 'गरुडानुग्रहसम्भावनया' इति स्ववचनव्याहतमित्युपेक्ष्यम्। तेन भगवदवतारत्वहेतोरुपासकत्वस्य तदनुग्रहपात्रत्वस्यैव च प्रतीतेः ॥ २३ ॥ २४ ॥

अनुभूतं मया ज्ञातम् । शरसंस्पर्शकोविदाः शरप्रयोगसमर्थाः । स्पर्शो दानमिति पर्यायः ॥ २६ ॥ २७ ॥ तानिति । मन्त्रयुक्ताभिः मन्त्रप्रचुराभिः । विद्याभिर्मृतसञ्जीविनीप्रभृतिभिः । चिकित्सति अचिकित्सत ॥ २८ ॥ तान्यौषधानीत्यादिसार्धश्लोकः । स्पष्टः ॥ २९ ॥ संजीवकरणीमित्यर्धमेकं वाक्यम् । अत्रानयितुं यान्त्वित्यनुषज्यते । पूर्वोक्तक्षीरोदमध्ये संजीवकरणीं विशल्यां चानयितुं यान्त्वित्यर्थः । तयोरेवात्रोपयोगा

अहं तु रावणं हत्वा सपुत्रं सहबान्धवम् । मैथिलीमानयिष्यामि शक्रो नष्टामिव श्रियम् । श्रुत्वैतद्वानरेन्द्रस्य सुषेणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २५ ॥ देवासुरं महद्युद्धमनुभूतं सुदारुणम् । तदा स्म दानवा देवान् शरसंस्पर्शकोविदाः ॥ २६ ॥ निजघ्नुः शस्त्रविदुषश्छादयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ २७ ॥ तानार्तान्नष्टसंज्ञांश्च परासूंश्च बृहस्पतिः । विद्याभिर्मन्त्रयुक्ताभिरोषधीभिश्चिकित्सति ॥ २८ ॥ तान्यौषधान्यानयितुं क्षीरोदं यान्तु सागरम् । जवेन वानराः शीघ्रं सम्पातिपनसादयः । हरयस्तु विजानन्ति पार्वतीस्ता महौषधीः ॥ २९ ॥ सञ्जीवकरणीं दिव्यां विशल्यां देवनिर्मिताम् ॥ ३० ॥ चन्द्रश्च नाम द्रोणश्च क्षीरोदे सागरोत्तमे । अमृतं यत्र मथितं तत्र ते परमौषधी ॥ ३१ ॥ अयं वायुसुतो राजन् हनुमांस्तत्र गच्छतु ॥ ३२ ॥

दिति भावः ॥ ३० ॥ ते कुत्र विद्येते इत्यत्राह—चन्द्रश्चेत्यादिना । सागरोत्तमे क्षीरोदे यत्र प्रदेशे अमृतं मथितं तत्र चन्द्रद्रोणाख्यौ पर्वतौ स्तः तयोस्ते महौषधी स्त इत्यर्थः । तत्रावस्थाने हेतुमाह ते तत्रेति । पर्वते पर्वतयोः जात्येकवचनम् ॥ ३१ ॥ अयमित्यर्धम् । औषध्यन्तरानयने पनसादयो गच्छन्तु । संजीवविशल्यानयने तु हनुमान् गच्छत्विति विज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

शरसंस्पर्शकोविदाः शरैः संस्पर्शो लक्ष्यवेधनं तत्र कोविदाः ॥ २६ ॥ २७ ॥ मन्त्रयुक्ताभिः मन्त्रप्रचुराभिरित्यर्थः । विद्याभिः मृतसञ्जीविनीप्रभृतिभिर्विद्याभिः परासून्नष्टप्राणान् चिकित्सति अचिकित्सत ॥ २८ ॥ २९ ॥ सञ्जीवकरणीमित्यर्धमेकं वाक्यम् । अत्रानयितुं यान्त्वित्यनुषज्यते । तत्र तयोरेवोपयोगादिति भावः ॥ ३० ॥ ते कुत्र विद्येते इत्यत्राह—चन्द्रश्चेत्यादि । सागरोत्तमे क्षीरोदे । यत्र प्रदेशे अमृतं मथितं तत्र चन्द्रद्रोणपर्वतौ स्तः तयोस्ते ओषधी स्त इत्यर्थः । तत्रावस्थाने हेतुमाह ते तत्रेति । पर्वते पर्वतप्रदेशे ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

मेघान् सागरतोयं च पर्यस्यन् पर्वतान् कम्पयन्निव, गरुडपक्षवायुरुदभूदिति शेषः ॥ ३३ ॥ सर्वद्वीपमहाद्रुमाः, सर्वपदं द्रुमविशेषणम् । द्वीपं च लङ्का । लवणाम्भसि लवणसमुद्रे ॥ ३४ ॥ भोगिनः प्रशस्तकायाः । तत्रवासिनः लङ्काद्वीपवासिनः । यादांसि जलजन्तवश्च । लवणार्णवं लवणार्णवमध्यम् ।

एतस्मिन्नन्तरे वायुर्मेघांश्चापि सविद्युतः । पर्यस्यन् सागरे तोयं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ३३ ॥ महता पक्षवातेन सर्वद्वीपमहाद्रुमाः । निपेतुर्भिन्नविटपाः समूला लवणाम्भसि ॥३४॥ अभवन् पन्नगास्त्रस्ता भोगिनस्तत्रवासिनः । शीघ्रं सर्वाणि यादांसि जग्मुश्च लवणार्णवम् ॥ ३५ ॥ ततो मुहूर्ताद्गरुडं वैनतेयं महाबलम् । वानरा ददृशुः सर्वे ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ३६ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य नागास्ते विप्रदुद्रुवुः । यैस्तौ सत्पुरुषौ बद्धौ शरभूतैर्महाबलौ ॥३७॥ ततः सुपर्णः काकुत्स्थौ दृष्ट्वा प्रत्यभिनन्दितः । विममर्श च पाणिभ्यां मुखे चन्द्रसमप्रभे ॥३८॥ वैनतेयेन संस्पृष्टास्तयोः संरुरुहुर्व्रणाः । सुवर्णे च तनू स्निग्धे तयोराशु बभूवतुः ॥ ३९ ॥ तेजो वीर्यं बलं चौज उत्साहश्च महागुणः । प्रदर्शनं च बुद्धिश्च स्मृतिश्च द्विगुणं तयोः ॥ ४० ॥

भयादन्तर्मग्नाः इत्यर्थः ॥ ३५–३८ ॥ व्रणाः क्षतानि । संरुरुहुः संरूढाः, अज्ञातस्वरूपा बभूवुरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तेजः पराभिभवनसामर्थ्यम् पराधिक्षेपासहनं वा । वीर्यं पराक्रमः । बलं शारीरम् । ओजः कान्तिः । उत्साहः लोकोत्तरकार्येषु स्थिरतरप्रयत्नः । प्रदर्शनं सूक्ष्मार्थपरिज्ञानम् । बुद्धिः विवेकः । स्मृतिः अनुभूतार्थाविस्मरणम् । एतत् सर्वं द्विगुणं वैनतेयसंस्पर्शवशात् पूर्वतोऽप्यधिकं जातमित्यर्थः । अत्र धिरिति गायत्र्याः सप्तदशा

एतस्मिन्निति । सविद्युतो मेघान सागरे तोयं च पर्यस्य परित उत्क्षिप्य पर्वतान् कम्पयन्निव, पक्षवायुरुदभूदिति शेषः ॥३३॥ पक्षवातेन निमित्तेन द्रुमाः निपेतुरिति सम्बन्धः ॥३४॥ भोगिनो महाकायाः । तत्रवासिनः समुद्रवासिनः । लवणार्णवमाजग्मुः, भयादन्तर्मग्ना इत्यर्थः ॥३५–३८॥ व्रणाः क्षतानि । संरुरुहुः संरूढाः तयोस्तनू सुवर्णे स्निग्धे च बभूवतुः । तयोस्तच्छरीरे व्रणात्यन्ताभावाधिकरणे इवाभूतामित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तेजः पराभिभवनसामर्थ्यम् । वीर्यं पराक्रमः । बलं शारीरबलम् । ओजः कान्तिः । उत्साहः उत्तरोत्तरकार्येषु स्थिरतरप्रयत्नः । अत्र धिरिति गायत्र्याः सप्तदशाक्षरं प्रदर्शनं चेत्यस्य श्लोकस्य सप्तमाक्षरेण धीत्यनेन

क्षरम् । षोडशसहस्रश्लोका गताः ॥ ४० ॥ ताविति । क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयम् ॥ ४१ ॥ व्यतिक्रान्तौ लङ्घितवन्तौ । गत्यर्थत्वात् कर्तरि क्तः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ विरजे निर्मले ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ सखा वाहनत्वेन सहाय इति गूढोक्तिः । युवाभ्यां युवयोः । षष्ठ्यर्थे तृतीया । साह्यकारणात् साहाय्या

तावुत्थाप्य महावीर्यौ गरुडो वासवोपमौ । उभौ तौ सस्वजे हृष्टौ रामश्चैनमुवाच ह ॥ ४१ ॥ भवत्प्रसादाद्व्यसनं रावणिप्रभवं महत् । आवामिह व्यतिक्रान्तौ पूर्ववद्बलिनौ कृतौ ॥ ४२ ॥ यथा तातं दशरथं यथाऽजं च पितामहम् । तथा भवन्तमासाद्य हृदयं मे प्रसीदति ॥ ४३ ॥ को भवान् रूपसम्पन्नो दिव्यस्रगनुलेपनः । वसानो विरजे वस्त्रे दिव्याभरणभूषितः ॥४४॥ तमुवाच महातेजा वैनतेयो महाबलः । पतत्रिराजः प्रीतात्मा हर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ ४५ ॥ अहं सखा ते काकुत्स्थ प्रियः प्राणो बहिश्चरः । गरुत्मानिह सम्प्राप्तो युवाभ्यां साह्यकारणात् ॥ ४६ ॥ असुरा वा महावीर्या दानवा वा महाबलाः । सुराश्चापि सगन्धर्वाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम् ॥ ४७ ॥ नेमं मोक्षयितुं शक्ताः शरबन्धं सुदारुणम् । मायाबलादिन्द्रजिता निर्मितं क्रूरकर्मणा ॥ ४८ ॥ एते नागाः काद्रवेयास्तीक्ष्णदंष्ट्रा विषोल्बणाः । रक्षोमायाप्रभावेन शरा भूत्वा त्वदाश्रिताः ॥ ४९ ॥

र्थम् ॥ ४६–४८ ॥ काद्रवेयाः कद्रूपुत्राः । मायाबलात् आश्चर्यशक्तिरूपबलात् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

सङ्गृह्णाति । प्रदर्शनं सूक्ष्मार्थविषयज्ञानम् । बुद्धिः अध्यवसायः, स्मृतिरनुभूतार्थाविस्मरणम् । एतदादिकं सर्वं द्विगुणं वैनतेयस्पर्शात्पूर्वतोप्यधिकं जातमित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ व्यतिक्रान्तौ लङ्घितवन्तौ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ विरजे निर्मले वस्त्रे वसानः ॥ ४४॥४५ ॥ युवाभ्यामिति षष्ठ्यर्थे तृतीया ॥ ४६–४८ ॥ काद्रवेयाः

स०–तं ते इति पूर्वमुक्तवतो गरुडस्य सेवकस्य त इत्युक्तौ जिह्वा जिह्वेतीति सूचयति युवयोरित्युक्त्या । एवं सति सति च च्छत्रिन्यायावकाशे न प्रत्यवेयाद्वैनतेय इति भावोऽपि कवेर्ज्ञातव्यः । सखित्वं त्वत्रोत्तरत्रैव–" विष्णुना च तदाकाशे वैनतेयस्समेयिवान् । तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्मणा । तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् । स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरिक्षगः । उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः । अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम् । एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् । प्रतिगृह्य वरौ तौ तु गरुडो विष्णुमब्रवीत् । भवतेऽपि वरं दद्मि वृणोतु भगवानपि । तं वव्रे वाहनं विष्णुर्गरुत्मन्तं महाबलम् । ध्वजं च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यसीति तम् । एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं खगः । वव्राज" इति भारतादिपर्वसौपर्णाख्याने चोक्तमनुसन्धेयम् । इदं सर्वं भक्तभक्तिपारवश्येनेति मन्तव्यम् ॥ ४६ ॥

सहसा जवेन ॥ ६१ ॥ अप्रमादश्च कर्तव्य इति । तत्तदस्त्रानुगुणप्रत्यस्त्रप्रयोगेषु सावधानाभ्यां भवितव्यमित्यर्थः ॥ ६२ ॥ प्रकृत्येत्यादिश्लोकद्वयम् । एतेनैवोपमानेनेति । अनेन दृष्टान्तेन राक्षसा जिह्मा ज्ञेया इत्यर्थः ॥ ६३–६६ ॥ सख इति । रिपूणामपि वत्सलेत्यनेन इन्द्रजिद्वधोपायो

सभाग्यश्चासि धर्मज्ञ राम सत्यपराक्रम । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा समरे रिपुघातिना ॥ ६० ॥ इमं श्रुत्वा तु वृत्तान्तं त्वरमाणोऽहमागतः । सहसा युवयोः स्नेहात् सखित्वमनुपालयन् ॥ ६१ ॥ मोक्षितौ च महाघोरादस्मात् सायकबन्धनात् । अप्रमादश्च कर्तव्यो युवाभ्यां नित्यमेव हि ॥ ६२ ॥ प्रकृत्या राक्षसाः सर्वे सङ्ग्रामे कूटयोधिनः । शूराणां शुद्धभावानां भवतामार्जवं बलम् ॥ ६३ ॥ तन्न विश्वसितव्यं वो राक्षसानां रणाजिरे । एतेनैवोपमानेन नित्यं जिह्मा हि राक्षसाः ॥ ६४ ॥ एवमुक्त्वा ततो रामं सुपर्णः सुमहाबलः । परिष्वज्य सुहृत् स्निग्धमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ ६५ ॥ सखे राघव धर्मज्ञ रिपूणामपि वत्सल । अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि गमिष्यामि यथागतम् ॥ ६६ ॥ न च कौतूहलं कार्यं सखित्वं प्रति राघव । कृतकर्मा रणे वीरः सखित्वमनुवेत्स्यसि ॥ ६७ ॥ बालवृद्धावशेषां तु लङ्कां कृत्वा शरोर्मिभिः । रावणं च रिपुं हत्वा सीतां समुपलप्स्यसे ॥ ६८ ॥

न ज्ञात इति द्योत्यते ॥ ६६ ॥ "अहं सखा ते काकुत्स्थ" इत्यादिनोक्तं सखित्वं कथमिति रामाशयमाशङ्क्य रहस्यत्वादिदानीं तद्विषयप्रश्नो न कर्तव्यः, रावणवधानन्तरं स्वयमेव ज्ञास्यसीत्याह—न चेति । सखित्वं प्रति सखित्वप्रश्नं प्रतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ रामस्योत्साहवर्धनाय भाविनमर्थं

कद्रूपुत्राः ॥ ४९–५१ ॥ अप्रमादश्च कर्तव्यः तत्रतत्रानुगुणप्रत्यस्त्रप्रयोगेषु सावधानाभ्यां भवितव्यमित्यर्थः । एतेनैवोपमानेन दृष्टान्तेन राक्षसा जिह्मा इति ज्ञेया इत्यर्थः ॥ ५२–५६ ॥ 'अहं सखा ते काकुत्स्थ' इत्यादिनोक्तं सखित्वं कथमिति रामाभिप्रायमाशङ्क्य रहस्यत्वादिदानीं तद्विषयप्रश्नो न कर्तव्यः । रावणवधानन्तरं स्वयमेव ज्ञास्यसीत्याह—न चेति ॥ ५७–६१ ॥

कथयति—बालेत्यादिना । शरोर्मिभिः शरपरम्पराभिः ॥ ५८ ॥ शीघ्रविक्रमः शीघ्रगतिः । क्रियाभेदेन सुपर्णपदद्वयान्वयः ॥ ५९॥६० ॥ विरुजाविति । सिंहनादं नेदुः सिंहनादं चक्रुरित्यर्थः । दुधुवुः अकम्पयन् ॥ ६१ ॥ तत इति । यथापुरं यथापूर्वम् । ननु "पिशाचान् दानवान् यक्षान् पृथिव्यां चैव राक्षसान् । अङ्गुल्यग्रेण तान् हन्याम्" इत्युक्तनिरवधिकशक्तिसम्पन्नः सर्वज्ञो रामः कथमज्ञ इवाशक्त इवेन्द्रजिता हतो लोहिताक्तो भूमौ स्थित इवाभाव

इत्येवमुक्त्वा वचनं सुपर्णः शीघ्रविक्रमः । रामं च विरुजं कृत्वा मध्ये तेषां वनौकसाम् ॥५९॥ प्रदक्षिणं ततः कृत्वा परिष्वज्य च वीर्यवान् । जगामाकाशमाविश्य सुपर्णः पवनो यथा ॥६०॥ विरुजौ राघवौ दृष्ट्वा ततो वानरयूथपाः । सिंहनादांस्तदा नेदुर्लाङ्गूलान् दुधुवुस्तदा ॥ ६१ ॥ ततो भेरीः समाजघ्नुर्मृदङ्गांश्चाप्यनादयन् । दध्मुः शङ्खान् सम्प्रहृष्टाः क्ष्वेलन्त्यपि यथापुरम् ॥ ६२ ॥ आस्फोट्यास्फोट्य विक्रान्ता वानरा नगयोधिनः । द्रुमानुत्पाट्य विविधांस्तस्थुः शतसहस्रशः ॥ ६३ ॥ विसृजन्तो महानादांस्त्रासयन्तो निशाचरान् । लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुर्योद्धुकामाः प्लवङ्गमाः ॥६४॥ ततस्तु भीमस्तुमुलो निनादो बभूव शाखामृगयूथपानाम् । क्षये निदाघस्य यथा घनानां नादः सुभीमो नदतां निशीथे ॥ ६५ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये० श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

यत्? उच्यते; लोके समाचारप्रवर्तनायैवं स्थितः । इन्द्रजित्पराजयेन ह्ययमर्थोऽवगम्यते—शुचीनां शुद्धभावानामृजूनां प्राणसन्देहदायिविपद्यपि न विनाशः । विपरीतानां पापिष्ठानां तु करतलगताऽपि कार्यसिद्धिर्विगलति । अतः शुचित्वार्जवादिगुणयुक्तैः पुम्भिर्भवितव्यमिति सतां धर्मनिश्चयप्रतिपत्तिर्जायते । ननु रावणवधार्थं दैवतैरर्थितो हि विष्णू रामत्वेनावतीर्णः । सत्यम्, दुष्कृद्विनाशवद्धर्मसंस्थापनमपि ह्यवतारप्रयोजनम् । रावणवधमात्रस्य प्रयोजनत्वे ह्येतावान् प्रयासो व्यर्थः स्यात् । अत एवोक्तम्—" चातुर्वर्ण्यं च लोकेऽस्मिन् स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति " इति । नच धर्मोपदेशमात्रेण तत्सिद्धिः । तादृशोपदेशस्य श्रुतिस्मृतिभिरेव कृतत्वात् । स्वाचारमुखेन धर्मप्रवचनाय हि मानुषभावना च कृता । अतः स्वाचारमुखेन धर्मप्रवर्तनमित्यादि प्रबन्धादावेवोक्तम् ॥ ६२–६५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

यथापुरं यथापूर्वम् ॥ ६२–६४ ॥ निशीथे अर्धरात्रे ॥६५॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

अथ धूम्राक्षनिर्गम एकपञ्चाशे—तेषामित्यादि । राक्षसैः सह शुश्रावेत्यन्वयः ॥ १ ॥ निर्घोषः ध्वनिः ॥ २ ॥ यथाऽसावित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । यथा येन प्रकारेण । सुमहानादः समुत्थितः ततः एतेषां सुमहती प्रीतिः, अस्तीति शेषः ॥ ३ ॥ तथा हीत्यर्धम् । तथा प्रसिद्धप्रकारः ॥ ४ ॥ तौ त्विति ।

तेषां सुतुमुलं शब्दं वानराणां तरस्विनाम् । नदतां राक्षसैः सार्धं तदा शुश्राव रावणः ॥ १ ॥ स्निग्धगम्भीरनिर्घोषं श्रुत्वा स निनदं भृशम् । सचिवानां ततस्तेषां मध्ये वचनमब्रवीत् ॥२॥ यथाऽसौ सम्प्रहृष्टानां वानराणां समुत्थितः । बहूनां सुमहानादो मेघानामिव गर्जताम् । व्यक्तं सुमहती प्रीतिरेतेषां नात्र संशयः ॥ ३ ॥ तथा हि विपुलैर्नादैश्चुक्षुभे वरुणालयः ॥ ४ ॥ तौ तु बद्धौ शरैस्तीक्ष्णैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । अयं च सुमहान्नादः शङ्कां जनयतीव मे ॥ ५ ॥ एतत्तु वचनं चोक्त्वा मन्त्रिणो राक्षसेश्वरः । उवाच नैर्ऋतांस्तत्र समीपपरिवर्तिनः ॥ ६ ॥ ज्ञायतां तूर्णमेतेषां सर्वेषां वनचारिणाम् । शोककाले समुत्पन्ने हर्षकारणमुत्थितम् ॥ ७ ॥ तथोक्तास्तेन सम्भ्रान्ताः प्राकारमधिरुह्य ते । ददृशुः पालितां सेनां सुग्रीवेण महात्मना ॥ ८ ॥ तौ च मुक्तौ सुघोरेण शरबन्धेन राघवौ । समुत्थितौ महावेगौ विषेदुः प्रेक्ष्य राक्षसाः ॥ ९ ॥ सन्त्रस्तहृदयाः सर्वे प्राकारादवरुह्य ते । विषण्णवदना घोरा राक्षसेन्द्रमुपस्थिताः ॥ १० ॥ तदप्रियं दीनमुखा रावणस्य निशाचराः । कृत्स्नं निवेदयामासुर्यथावद्वाक्यकोविदाः ॥ ११ ॥

तुशब्दश्चार्थः । तौ च बद्धौ नादश्च श्रूयते । स च प्रकृतविरुद्धो नादः । शङ्कां राजपुत्रयोः शरबन्धापगमशङ्काम् जनयतीव । इवशब्दः सम्भावनायाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ज्ञायतामिति । उत्थितं हर्षकारणं ज्ञायतामित्यन्वयः ॥ ७–९ ॥ उपस्थिताः प्राप्ताः ॥ १० ॥ ११ ॥

तेषामिति । राक्षसैः विभीषणादिभिः ॥ १ ॥ स्निग्धगम्भीरनिर्घोषम् एतेन सीतापतिपतनकालिकदुःखशब्दो व्यावर्त्यते । निनदं निरस्तो नदोऽर्णवो येन तम् । तदपेक्षया गम्भीरमिति यावत् ॥ २ ॥ यथा यतः कारणादित्यर्थः । संप्रहृष्टानां बहूनां वानराणां महान् असौ नादः समुत्थितः अतः कारणादेतेषां व्यक्तं सुमहती प्रीतिः, जातेति शेषः । नात्र संशयः ॥ ३ ॥ नादश्रवणमात्रेण कथं तेषां प्रीतिरनुमीयत इत्यत आह—तथा हीत्यादिसार्धश्लोकेन । यतः रामलक्ष्मणौ शरैर्बद्धौ

यौ तौ, यावित्यर्थः । पाशानिति । पाशान् छित्त्वा स्थितौ गजाविव भासमानावित्यर्थः ॥ १२–१४ ॥ घोरैरित्यादि । दत्तवरैः वरदत्तैः । प्रमथ्य बलात्कृत्य । बद्धौ, अभूतामिति शेषः । संशयस्थं प्राणसंशयस्थम् । आदत्तम् आत्तम् ॥ १५–१८ ॥ बलेनेति । त्वं वधायाभिनिर्याहीत्यमङ्गलसूचकं

यौ ताविन्द्रजिता युद्धे भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । निबद्धौ शरबन्धेन निष्प्रकम्पभुजौ कृतौ ॥ १२ ॥ विमुक्तौ शरबन्धेन तौ दृश्येते रणाजिरे । पाशानिव गजौ छित्त्वा गजेन्द्रसमविक्रमौ ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां राक्षसेन्द्रो महाबलः । चिन्ताशोकसमाक्रान्तो विषण्णवदनोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥ घोरैर्दत्तवरैर्बद्धौ शरैराशीविषोपमैः । अमोघैः सूर्यसङ्काशैः प्रमथ्येन्द्रजिता युधि ॥ १५ ॥ तदस्त्रबन्धमासाद्य यदि मुक्तौ रिपू मम । संशयस्थमिदं सर्वमनुपश्याम्यहं बलम् ॥ १६ ॥ निष्फलाः खलु संवृत्ताः शरा वासुकितेजसः । आदत्तं यैः सुसङ्ग्रामे रिपूणां मम जीवितम् ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धो निःश्वसन्नुरगो यथा । अब्रवीद्रक्षसां मध्ये धूम्राक्षं नाम राक्षसम् ॥ १८ ॥ बलेन महता युक्तो रक्षसां भीमविक्रम । त्वं वधायाभिनिर्याहि रामस्य सह वानरैः ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु धूम्राक्षो राक्षसेन्द्रेण धीमता । कृत्वा प्रणामं संहृष्टो निर्जगाम नृपालयात् ॥ २० ॥ अभिनिष्क्रम्य तद्द्वारं बलाध्यक्षमुवाच ह । त्वरयस्व बलं तूर्णं किं चिरेण युयुत्सतः ॥ २१ ॥ धूम्राक्षवचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो बलानुगः । बलमुद्योजयामास रावणस्याज्ञया द्रुतम् ॥ २२ ॥

वचः ॥ १९ ॥ २० ॥ द्वारमभिनिष्क्रम्य द्वारान्निष्क्रम्य । युयुत्सतः, ममेति शेषः । किं चिरेण किं विलम्बेन ॥ २१ ॥ रावणस्याज्ञया रावणाज्ञाकृतं धूम्राक्षवचनं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥

विपुलैर्नादैः वरुणालयश्च चुक्षुभे अतोऽयं नादः शङ्कां रामलक्ष्मणयोर्बन्धविमोचनशङ्काम् । जनयतीव जनयत्येवेत्यर्थः ॥ ४–१५ ॥ संशयस्थं प्राणसंशयस्थम् ॥ १६ ॥ यैः शरैर्मम रिपूणां जीवितमादत्तं ते निष्फलाः संवृत्ताः इति सम्बन्धः ॥ १७ ॥ १८ ॥ बलेनेत्यस्य प्राकृतार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–बलेन युक्तस्सन् रक्षसां च तव चेत्यध्याहार्यम् । एकदैव रामस्य वानरैः रामसम्बन्धिवानरैरित्यर्थः । वधाय त्वमभिनिर्याहीति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ २० ॥ अभिनिष्क्रम्य तद्द्वारं गृहद्वार

बद्धघण्टाः शूरत्वज्ञापनाय कटिबद्धघण्टा इत्यर्थः । ते पूर्वोक्तसेनास्थाः । विविधेति । आयुधानि शूलादिभिन्नानि । अस्यार्धस्य पूर्वेणान्वयः ॥२३॥ गदा प्रसिद्धा । पट्टिशः दण्डविशेषः । परिघः भिन्दिपालः । भल्लः अयोमयः शरः । प्रासैः परश्वधैः । दिग्भ्यो जलदा इवेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ अन्ये

ते बद्धघण्टा बलिनो घोररूपा निशाचराः । विगर्जमानाः संहृष्टा धूम्राक्षं पर्यवारयन् । विविधायुधहस्ताश्च शूल मुद्गरपाणयः ॥ २३ ॥ गदाभिः पट्टिशैर्दण्डैरायसैर्मुसलैर्भृशम् ॥ २४ ॥ परिघैर्भिन्दिपालैश्च भल्लैः प्रासैः परश्वधैः । निर्ययू राक्षसा दिग्भ्यो नर्दन्तो जलदा यथा ॥२५॥ रथैः कवचिनस्त्वन्ये ध्वजैश्च समलंकृतैः । सुवर्णजालविहितैः खरैश्च विविधाननैः ॥ २६ ॥ हयैः परमशीघ्रैश्च गजेन्द्रैश्च मदोत्कटैः । निर्ययू राक्षसव्याघ्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥२७॥ वृकसिंहमुखैर्युक्तं खरैः कनकभूषणैः । आरुरोह रथं दिव्यं धूम्राक्षः खरनिस्वनः ॥ २८ ॥ स निर्यातो महा वीर्यो धूम्राक्षो राक्षसैर्वृतः । प्रहसन् पश्चिमद्वारं हनूमान् यत्र यूथपः । रथप्रवरमास्थाय खरयुक्तं खरस्वनम् ॥२९॥ प्रयान्तं तु महाघोरं राक्षसं भीमविक्रमम् । अन्तरिक्षगता घोराः शकुनाः प्रत्यवारयन् ॥ ३० ॥ रथशीर्षे महान् भीमो गृध्रश्च निपपात ह । ध्वजाग्रे ग्रथिताश्चैव निपेतुः कुणपाशनाः ॥ ३१ ॥ रुधिरार्द्रो महान् श्वेतः कबन्धः पतितो भुवि । विस्वरं चोत्सृजन्नादं धूम्राक्षस्य समीपतः ॥ ३२ ॥ ववर्ष रुधिरं देवः सञ्चचाल च मेदिनी । प्रति लोमं ववौ वायुर्निर्घातसमनिस्वनः ॥ ३३ ॥ तिमिरौघावृतास्तत्र दिशश्च न चकाशिरे ॥ ३४ ॥ स तूत्पातांस्तदा दृष्ट्वा राक्षसानां भयावहान् । प्रादुर्भूतान् सुघोरांश्च धूम्राक्षो व्यथितोऽभवत् ॥ ३५ ॥

कवचिनः । ध्वजैः विविधाननैः खरैश्च समलङ्कृतैः रथैर्निर्ययुः । अन्ये हयैः अन्ये गजैश्च निर्ययुरित्यन्वयः ॥२६–२९॥ शकुनाः निमित्तसूचकाः पक्षिणः ॥३०॥ कुणपाशनाः गृध्राः । ग्रथिताः मिलिताः ॥३१॥ रुधिरेति । विस्वरमिति क्रियाविशेषणम् ॥३२॥ देवः पर्जन्यः । प्रतिलोमं प्रतिकूलम् ॥३३–३५॥

मतिक्रम्येत्यर्थः । किं चिरेण किं विलम्बेन । गदाभिरित्याद्युपलक्षणे तृतीया ॥ २१–२९ ॥ प्रयान्तमिति । शकुनाः दुश्शकुनाः ॥ ३० ॥ ग्रथिताः मिलिताः

मुमुहुरित्यर्थम् । पुरस्सराः अग्रगाः ॥ ३६ ॥ अभिनिष्क्रम्य, पुरादिति शेषः । महौघकल्पां महानोघोऽस्मिन्निति महौघः सागरः तत्कल्पाम् । बहुवानरीम्, ङीबत्रार्षः । द्वितीयायां प्रातर्धूम्राक्षनिर्गमः ॥ ३७॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० रत्नकिरी० युद्धकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः॥५१॥

मुमुहू राक्षसाः सर्वे धूम्राक्षस्य पुरस्सराः ॥ ३६ ॥ ततः सुभीमो बहुभिर्निशाचरैर्वृतोऽभिनिष्क्रम्य रणोत्सुको बली । ददर्श तां राघवबाहुपालितां महौघकल्पां बहुवानरीं चमूम् ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

धूम्राक्षं प्रेक्ष्य निर्यान्तं राक्षसं भीमविक्रमम् । विनेदुर्वानराः सर्वे प्रहृष्टा युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥ तेषां सुतुमुलं युद्धं सञ्जज्ञे हरिरक्षसाम् । अन्योन्यं पादपैर्घोरं निघ्नतां शूलमुद्गरैः ॥ २ ॥ घोरैश्च परिघैश्चित्रैस्त्रिशूलैश्चापि संहतैः । राक्षसैर्वानरा घोरैर्विनिकृत्ताः समन्ततः ॥ ३ ॥ वानरै राक्षसाश्चापि द्रुमैर्भूमौ समीकृताः । राक्षसाश्चापि संक्रुद्धा वानरान्निशितैः शरैः । विव्यधुर्घोरसङ्काशैः कङ्कपत्रैरजिह्मगैः ॥ ४ ॥ ते गदाभिश्च भीमाभिः पट्टिशैः कूटमुद्गरैः ॥ ५ ॥ विदार्यमाणा रक्षोभिर्वानरास्ते महाबलाः । अमर्षाज्जनितोद्धर्षाश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ६ ॥ शरनिर्भिन्न गात्रास्ते शूलनिर्भिन्नदेहिनः । जगृहुस्ते द्रुमांस्तत्र शिलाश्च हरियूथपाः ॥ ७ ॥

अथ धूम्राक्षवधो द्विपञ्चाशे—धूम्राक्षमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ संहतैः सङ्गतैः । राक्षसविशेषणमेतत् ॥ ३ ॥ वानरैरित्यादि । समीकृताः पातिताः । घोर सङ्काशैः घोरकालाग्न्यादितुल्यैः । अजिह्मगैः अवक्रगैः । कङ्कपत्रैः कङ्कपत्राण्येव पत्राणि येषां ते कङ्कपत्राः तैः ॥ ४ ॥ जनितोद्धर्षा जनितोत्साहाः ॥ ५ ॥ ६ ॥ शूलनिर्भिन्नदेहिनः । कर्मधारयादिनिरार्षः ॥ ७ ॥

कुणपाशनाः गृध्राः । प्रतिलोमं प्रतिकूलम् ॥ ३१-३६ ॥ अभिनिष्क्रम्य, पुरादिति शेषः । महौघकल्पां महान् ओघो जलवेगो यस्मिन् सः महौघः सागरः तत्कल्पाम् ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ संहतैरित्येतत् राक्षसविशेषणम् ॥ ३ ॥ समीकृताः पातिता इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ जनितोद्धर्षाः जनितोत्साहाः ॥ ६ ॥ शूलनिर्भिन्नदेहिनः शूलनिर्भिन्नदेहाः । इन्नन्तत्वमार्षम् ॥ ७-९ ॥

नामानि स्वनामानि ॥ ८-११ ॥ वनौकसां पर्वताग्रैः वानरप्रेरितपर्वताग्रैः । तैर्मथितैः गजेन्द्रैः । सारोहैः साधिष्ठातृभिः । वसुधातलं कीर्णमभूत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ भीमविक्रान्तैः भीमविक्रमैः । वेगितैः सञ्जातवेगैः । वानरैः कर्तृभिः । करजैः नखैः करणैः । आक्रम्याक्रम्य मुखेषु विनिकर्तिताः

ते भीमवेगा हरयो नर्दमानास्ततस्ततः । ममन्थू राक्षसान् भीमान्नामानि च बभाषिरे ॥ ८ ॥ तद्बभूवाद्भुतं घोरं युद्धं वानररक्षसाम् । शिलाभिर्विविधाभिश्च बहुभिश्चैव पादपैः ॥ ९ ॥ राक्षसा मथिताः केचिद्वानरैर्जित काशिभिः । ववमू रुधिरं केचिन्मुखै रुधिरभोजनाः ॥ १० ॥ पार्श्वेषु दारिताः केचित् केचिद्राशीकृता द्रुमैः । शिलाभि श्चूर्णिताः केचित् केचिद्दन्तैर्विदारिताः ॥ ११ ॥ ध्वजैर्विमथितैर्भग्नैः खरैश्च विनिपातितैः । रथैर्विध्वंसितैश्चापि पतितै रजनीचरैः ॥ १२ ॥ गजेन्द्रैः पर्वताकारैः पर्वताग्रैर्वनौकसाम् । मथितैर्वाजिभिः कीर्णं सारोहैर्वसुधातलम् ॥ १३ ॥ वानरैर्भीमविक्रान्तैराप्लुत्याप्लुत्य वेगितैः । राक्षसाः करजैस्तीक्ष्णैर्मुखेषु विनिकर्तिताः ॥ १४ ॥ विवर्ण वदना भूयो विप्रकीर्णशिरोरुहाः । मूढाः शोणितगन्धेन निपेतुर्धरणीतले ॥ १५ ॥ अन्ये परमसंक्रुद्धा राक्षसा भीमनिस्वनाः । तलैरेवाभिधावन्ति वज्रस्पर्शसमैर्हरीन् ॥ १६ ॥ वानरैरापतन्तस्ते वेगिता वेगवत्तरैः । मुष्टिभिश्चरणै र्दन्तैः पादपैश्चावपोथिताः । वानरैर्हन्यमानास्ते राक्षसा विप्रदुद्रुवुः ॥ १७ ॥ सैन्यं तु विद्रुतं दृष्ट्वा धूम्राक्षो राक्षस र्षभः । क्रोधेन कदनं चक्रे वानराणां युयुत्सताम् ॥ १८ ॥

खण्डिताः । मूढाः मूर्च्छिताः ॥ १४ ॥ १५ ॥ अन्य इति । तलैरेवाभिधावन्ति, हस्ततलान्येवायुधस्थाने कृत्वा अभ्यधावन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ वानरै रिति । अवपोथिताः हिंसिताः । " पुथ हिंसायाम् " इति धातुः ॥ १७ ॥ सैन्यं त्विति । कदनं हिंसनम् ॥ १८ ॥

जितकाशिभिः जितभयैर्जितश्वासैर्वा ॥ १० ॥ द्रुमैः राशीकृताः द्रुमप्रहारैर्हत्वा राशीकृता इत्यर्थः ॥ ११-१३ ॥ करजैः नखैः ॥१४॥ मूढाः मूर्च्छिताः ॥१५॥ १६॥ अवपोथिताः हिंसिताः ॥ १७-१९ ॥

प्रासैरित्यादिचतुःश्लोकी । विह्वलन्तः विवशाः । गतासवः, अभवन्निति शेषः । आन्त्रैर्विनिःसृताः विनिःसृतान्त्रा इत्यर्थः ॥ १९-२३ ॥ धनुरिति । तन्त्री वीणा । आर्षो ह्रस्वः । तया मधुरं रम्यम् । हिक्का विरम्य विरम्य कण्ठात् पवनोद्गमः । मन्दस्तनितम् अशक्त्या मन्दभाषणं तदेव सङ्गीतं

प्रासैः प्रमथिताः केचिद्वानराः शोणितस्रवाः । मुद्गरैराहताः केचित् पतिता धरणीतले ॥ १९ ॥ परिघैर्मथिताः केचिद्भिन्दिपालैर्विदारिताः । पट्टिशैराहताः केचिद्विह्वलन्तो गतासवः ॥ २० ॥ केचिद्विनिहताः शूलै रुधिरार्द्रा वनौकसः । केचिद्विद्राविता नष्टाः सबलै राक्षसैर्युधि ॥ २१ ॥ विभिन्नहृदयाः केचिदेकपार्श्वेन दारिताः । विदारिता त्रिशूलैश्च केचिदान्त्रैर्विनिःसृताः ॥ २२ ॥ तत्सुभीमं महायुद्धं हरिराक्षससङ्कुलम् । प्रबभौ शब्दबहुलं शिलापादपसङ्कुलम् ॥ २३ ॥ धनुर्ज्यातन्त्रिमधुरं हिक्कातालसमन्वितम् । मन्दस्तनितसङ्गीतं युद्धगान्धर्वमाबभौ ॥ २४ ॥ धूम्राक्षस्तु धनुष्पाणिर्वानरान् रणमूर्धनि । हसन् विद्रावयामास दिशस्तु शरवृष्टिभिः ॥ २५ ॥ धूम्राक्षेणार्दितं सैन्यं व्यथितं दृश्य मारुतिः । अभ्यवर्तत संक्रुद्धः प्रगृह्य विपुलां शिलाम् ॥ २६ ॥ क्रोधाद्द्विगुणताम्राक्षः पितृतुल्यपराक्रमः । शिलां तां पातयामास धूम्राक्षस्य रथं प्रति ॥२७॥ आपतन्तीं शिलां दृष्ट्वा गदामुद्यम्य सम्भ्रमात् । रथादाप्लुत्य वेगेन वसुधायां व्यतिष्ठत ॥ २८ ॥

सम्यग्गानं यस्मिन् तत् तथोक्तम् । युद्धगान्धर्वं युद्धसङ्गीतम् । सङ्गीतं नृत्तगीतवाद्यम् ॥ २४ ॥ धूम्राक्ष इति । दिशः दिशः प्रति ॥ २५ ॥ धूम्राक्षेणेति । व्यथितं दुःखितम् । दृश्य दृष्ट्वा । मारुतिः हनुमान् ॥ २६ ॥ क्रोधादिति । पिता वायुः ॥ २७ ॥ २८ ॥

विह्वलन्तः विवशाः ॥ २० ॥ २१ ॥ आन्त्रैर्विनिस्सृताः विनिस्सृतान्त्रा इत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ युद्धगान्धर्वं युद्धसङ्गीतम् ॥ २४-२८ ॥

स०-धनुर्ज्या धनुर्गुणः सैव तन्त्रिः तन्त्री वीणा । संज्ञात्वात् "ङ्यापोः संज्ञा-" इति ह्रस्वः । हिक्का हेषा तद्रूपतालयुक्तमिति नागोजिभट्टः । हिक्का ऊर्ध्ववातप्रवर्तितशब्दविशेषः । "सारिका हिक्का" इति अमरव्याख्यायां "हिक्क अव्यक्ते शब्दे" "गुरोश्च" इत्यकारप्रत्ययः । ऊर्ध्ववातप्रयुक्तशब्दविशेष इत्युक्तेः । मन्दस्तनितसंगीतं मन्दाः गजविशेषाः । तत्स्तनितरूपसंगीतम् "मन्दः खरगजजातिप्रभेदयोः" इति विश्वः ॥ २४ ॥

सेति । कूबरः युगन्धरः । "कूबरस्तु युगन्धरः" इत्यमरः ॥ २९-३२ ॥ अभिद्रवत् अभ्यद्रवत् । आगमशासनस्यानित्यत्वादडभावः ॥ ३३ ॥ बहुकण्टकां बहुकीलाम् ॥ ३४ ॥ ताडितः, आसीदिति शेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विह्वलितानि विवशीकृतानि ॥ ३७ ॥३८॥ वहन्तीति वहाः क्षतजस्य

सा प्रमथ्य रथं तस्य निपपात शिला भुवि । सचक्रकूबरं साश्वं सध्वजं सशरासनम् ॥ २९ ॥ स भङ्क्त्वा तु रथं तस्य हनुमान् मारुतात्मजः । रक्षसां कदनं चक्रे सस्कन्धविटपैर्द्रुमैः ॥ ३० ॥ विभिन्नशिरसो भूत्वा राक्षसाः शोणितोक्षिताः । द्रुमैः प्रव्यथिताश्चान्ये निपेतुर्धरणीतले ॥ ३१॥ विद्राव्य राक्षसं सैन्यं हनुमान् मारुतात्मजः । गिरेः शिखरमादाय धूम्राक्षमभिदुद्रुवे ॥ ३२ ॥ तमापतन्तं धूम्राक्षो गदामुद्यम्य वीर्यवान् । विनर्दमानः सहसा हनुमन्तमभिद्रवत् ॥ ३३ ॥ ततः क्रुद्धस्तु वेगेन गदां तां बहुकण्टकाम् । पातयामास धूम्राक्षो मस्तके तु हनूमतः ॥ ३४ ॥ ताडितः स तया तत्र गदया भीमरूपया ॥ ३५ ॥ स कपिर्मारुतबलस्तं प्रहारमचिन्तयन् । धूम्राक्षस्य शिरोमध्ये गिरिशृङ्गमपातयत् ॥ ३६ ॥ स विह्वलितसर्वाङ्गो गिरिशृङ्गेण ताडितः । पपात सहसा भूमौ विकीर्ण इव पर्वतः ॥ ३७ ॥ धूम्राक्षं निहतं दृष्ट्वा हतशेषा निशाचराः । त्रस्ताः प्रविविशुर्लङ्कां वध्यमानाः प्लवङ्गमैः ॥ ३८ ॥ स तु पवनसुतो निहत्य शत्रुं क्षतजवहाः सरितश्च सन्निकीर्य । रिपुवधजनितश्रमो महात्मा मुदमगमत् कपिभिश्च पूज्यमानः ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

वहाः क्षतजवहाः सन्निकीर्य उत्सार्येत्यर्थः । द्वितीयायां धूम्राक्षवधः ॥३९॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० रत्न० युद्धकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

सा शिला तस्य चक्रादिसहितं रथं प्रमथ्य भुवि निपपात । कूबरः युगन्धरः । अवप्लुतिकाले रथे त्यक्तशरासनसहितम् ॥ २९ ॥ रक्षसां कदनं चक्रे स्वसेनारक्षणार्थमिति भावः । स्कन्धः स्थूलशाखा । विटपः सूक्ष्मशाखा ॥ ३०-३२ ॥ तमिति । अभिद्रवत अभ्यद्रवत ॥ ३३-३८ ॥ क्षतजस्य वहाः क्षतजवहाः । द्वितीयायां धूम्राक्षवधः । धूम्राक्षवधो भाद्रशुक्लद्वितीयायामित्याहुः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्व० युद्धकाण्डव्याख्यायां द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

स०-रिपुवधजनितश्रमः वधश्च जनितश्रमश्च तौ, रिपूणां वधजनितश्रमौ येन स तथा । स्थितानां वधः । विद्रुतानां च श्रम इति विवेकः ॥ ३९ ॥

अथ वज्रदंष्ट्रयुद्धं त्रिपञ्चाशे–धूम्राक्षमित्यादि । आविष्टः, अभूदिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ गच्छ त्वं वीर निर्याहीति इतो गच्छ पुरान्निर्याहीत्यर्थः ॥ ३ ॥ तथेत्युक्त्वेति । बहुभिः, बलाध्यक्षैरिति शेषः ॥ ४ ॥ रथैरित्यस्य संयुक्त इत्यनेनान्वयः । समलंकृतः चन्दनकुसुमादिभिरलङ्कृतः । तनुत्राणि कवच

धूम्राक्षं निहतं श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः । क्रोधेन महताऽऽविष्टो निश्वसन्नुरगो यथा ॥ १ ॥ दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य क्रोधेन कलुषीकृतः । अब्रवीद्राक्षसं शूरं वज्रदंष्ट्रं महाबलम् ॥ २ ॥ गच्छ त्वं वीर निर्याहि राक्षसैः परिवारितः । जहि दाशरथिं रामं सुग्रीवं वानरैः सह ॥३॥ तथेत्युक्त्वा द्रुततरं मायावी राक्षसेश्वरः । निर्जगाम बलैः सार्धं बहुभिः परिवारितः ॥ ४ ॥ नागैरश्वैः खरैरुष्ट्रैः संयुक्तः सुसमाहितः । पताकाध्वजचित्रैश्च रथैश्च समलंकृतः ॥ ५ ॥ ततो विचित्रकेयूरमुकुटैश्च विभूषितः । तनुत्राणि च संरुह्य सधनुर्निर्ययौ द्रुतम् ॥६॥ पताकालंकृतं दीप्तं तप्तकाञ्चनभूषणम् । रथं प्रदक्षिणं कृत्वा समारोहच्चमूपतिः ॥ ७ ॥ यष्टिभिस्तोमरैश्चित्रैः शूलैश्च मुसलैरपि । भिन्दिपालैश्च पाशैश्च शक्तिभिः पट्टिशैरपि ॥ ८ ॥ खड्गैश्चक्रैर्गदाभिश्च निशितैश्च परश्वधैः । पदातयश्च निर्यान्ति विविधाः शस्त्रपाणयः । विचित्रवाससः सर्वे दीप्ता राक्षसपुङ्गवाः ॥ ९ ॥ गजा मदोत्कटाः शूराश्चलन्त इव पर्वताः । ते युद्धकुशलै रूढास्तोमराङ्कुशपाणिभिः ॥ १० ॥ अन्ये लक्षणसंयुक्ताः शूरा रूढा महाबलाः ॥ ११ ॥ तद्राक्षसबलं घोरं विप्रस्थितमशोभत । प्रावृट्काले यथा मेघा नर्दमानाः सविद्युतः ॥ १२ ॥

तलत्रकण्ठत्रशिरस्त्राणानि । संरुह्य संबध्य, धृत्वेत्यर्थः ॥ ५–७ ॥ यष्टिभिरित्यादिसार्धश्लोकद्वयम् ॥ ८॥ ९ ॥ गजा इति । अत्र निर्यान्तीत्यनुषज्यते । गजानेव विशिनष्टि–ते युद्धेत्यादिना । तोमराङ्कुशपाणिभिः यन्तृभिः । रूढाः आरूढा इत्यर्थः ॥ १० ॥ अन्ये लक्षणसंयुक्ता इति । अत्रापि गजाः ॥ १ ॥ २ ॥ गच्छ निर्याहि इत्याभ्यां सर्वथा गन्तव्यमिति बोध्यते ॥ ३ ॥ बहुभिः, बलाध्यक्षैरिति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तनुत्राणि संवृत्य आमुच्य ॥ ६–९ ॥ गजा इत्यादिसार्धश्लोक एकं वाक्यम् । तोमराङ्कुशपाणिभिः रूढाः आरूढाः ये युद्धकुशलाः लक्षणसंयुक्ताः अन्ये ये गजाः ते गजाः, निर्यान्तीति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ विप्रस्थितं विशेषेण कृतप्रस्थानम् । सविद्युतः नीलस्य रक्षोबलस्य स्वर्णभूषणबहुलत्वात्सविद्युन्मेघोपमेयत्वम् ॥ १२ ॥

निर्यान्तीत्यनुषङ्गः ॥ ११–१३ ॥ विघनात् घनशून्यात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ औत्पातिकान् अशुभसूचकान् ॥ १६ ॥ पूरयन् अपूरयंश्चेत्यर्थः । केचित्तु

निस्सृता दक्षिणद्वारादङ्गदो यत्र यूथपः । तेषां निष्क्रममाणानामशुभं समजायत ॥ १३ ॥ आकाशाद्विघनात्तीव्रा उल्काश्चाभ्यपतंस्तदा । वमन्त्यः पावकज्वालाः शिवा घोरं ववाशिरे ॥ १४ ॥ व्याहरन्ति मृगा घोरा रक्षसां निधनं तदा । समापतन्तो योधास्तु प्रास्खलन् भयमोहिताः ॥ १५ ॥ एतानौत्पातिकान् दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रो महाबलः । धैर्यमालम्ब्य तेजस्वी निर्जगाम रणोत्सुकः ॥ १६ ॥ तांस्तु निष्क्रमतो दृष्ट्वा वानरा जितकाशिनः । प्रणेदुः सुमहानादान् पूरयंश्च दिशो दश ॥ १७ ॥ ततः प्रवृत्तं तुमुलं हरीणां राक्षसैः सह । घोराणां भीमरूपाणामन्योन्यवधकांक्षिणाम् ॥ १८ ॥ निष्पतन्तो महोत्साहा भिन्नदेहशिरोधराः । रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा न्यपतन् जगतीतले ॥ १९ ॥ केचिदन्योन्यमासाद्य शूराः परिघपाणयः । चिक्षिपुर्विविधं शस्त्रं समरेष्वनिवर्तिनः ॥ २० ॥ द्रुमाणां च शिलानां च शस्त्राणां चापि निस्वनः । श्रूयते सुमहांस्तत्र घोरो हृदयभेदनः ॥ २१ ॥ रथनेमिस्वनस्तत्र धनुषश्चापि निस्वनः । शङ्खभेरीमृदङ्गानां बभूव तुमुलः स्वनः ॥ २२ ॥ केचिदस्त्राणि संसृज्य बाहुयुद्धमकुर्वत ॥ २३ ॥ तलैश्च चरणैश्चापि मुष्टिभिश्च द्रुमैरपि । जानुभिश्च हताः केचिद् भिन्नदेहाश्च राक्षसाः । शिलाभिश्चूर्णिताः केचिद्वानरैर्युद्धदुर्मदैः ॥ २४ ॥

पूरयन् पूरयन्त इत्यर्थः, वचनव्यत्यय आर्ष इत्याहुः ॥ १७ ॥ तत इति । तुमुलं रणसङ्कुलम् । "तुमुलं रणसङ्कुले" इत्यमरः ॥ १८–२२ ॥ केचिदिति । अस्त्राणि संसृज्य सर्वाण्यस्त्राणि प्रयुज्य । तदनन्तरमस्त्राभावात् बाहुयुद्धमकुर्वतेत्यर्थः ॥ २३–२५ ॥

निस्सृताः, राक्षसा इति शेषः ॥ १३ ॥ आकाशादिति । विघनात् निर्मेघात ॥ १४ ॥ १५ ॥ औत्पातिकान अशुभसूचकान् ॥ १६ ॥ जितकाशिनः जितेन जयेन काशन्ते प्रकाशन्ते इति तथा । नादयन् नादयन्तः । वचनव्यत्यय आर्षः ॥ १७ ॥ तुमुलं रणसङ्कटम् । "तुमुलं रणसङ्कटे" इति विश्वः ॥ १८–२० ॥ हृदयभेदनः भयङ्कर इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ अस्त्राणि संसृज्य सर्वाण्यप्यस्त्राणि प्रयुज्य तदनन्तरमस्त्राभावाद्बाहुयुद्धमकुर्वतेत्यर्थः ॥ २३–२५ ॥

बलवन्त इति । अस्त्रविदुषः अस्त्रविद्वांसः । प्रथमार्थे द्वितीया ॥ २६ ॥ निघ्नत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । संवर्तके प्रलयकाले । तान् राक्षसगणानित्यत्र निजघानेति विपरिणामः ॥ २७-३० ॥ हारेति । शारदीव यथा निशेत्यत्र इवशब्दयथाशब्दावेकार्थकौ, अपिचेतिवत् । इवशब्दः पादपूरण इत्येके ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

वज्रदंष्ट्रो भृशं बाणै रणे वित्रासयन् हरीन् । चचार लोकसंहारे पाशहस्त इवान्तकः ॥ २५ ॥ बलवन्तोऽस्त्रविदुषो नानाप्रहरणा रणे । जघ्नुर्वानरसैन्यानि राक्षसाः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ २६ ॥ निघ्नतो राक्षसान् दृष्ट्वा सर्वान् वालिसुतो रणे। क्रोधेन द्विगुणाविष्टः संवर्तक इवानलः ॥ २७ ॥ तान् राक्षसगणान् सर्वान् वृक्षमुद्यम्य वीर्यवान् । अङ्गदः क्रोधताम्राक्षः सिंहः क्षुद्रमृगानिव । चकार कदनं घोरं शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ २८ ॥ अङ्गदाभिहतास्तत्र राक्षसा भीमविक्रमाः । विभिन्नशिरसः पेतुर्विकृत्ता इव पादपाः ॥ २९ ॥ रथैरश्वैर्ध्वजैश्चित्रैः शरीरैर्हरिरक्षसाम् । रुधिरेण च सञ्छन्ना भूमिर्भयकरी तदा ॥ ३० ॥ हारकेयूरवस्त्रैश्च शस्त्रैश्च समलंकृता । भूमिर्भाति रणे तत्र शारदीव यथा निशा ॥ ३१ ॥ अङ्गदस्य च वेगेन तद्राक्षसबलं महत् । प्राकम्पत तदा तत्र पवनेनाम्बुदो यथा ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

बलस्य च निघातेन अङ्गदस्य जयेन च । राक्षसः क्रोधमाविष्टो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ १ ॥
स विस्फार्य धनुर्घोरं शक्राशनिसमस्वनम् । वानराणामनीकानि प्राकिरच्छरवृष्टिभिः ॥ २ ॥

अथ वज्रदंष्ट्रवधश्चतुष्पञ्चाशे-बलस्य चेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ १-२ ॥

अस्त्रविदुषः अस्त्रविद्वांसः ॥ २६ ॥ संवर्तके प्रलयकाले ॥ २७ ॥ तान् राक्षसगणान्, निजघानेति शेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥ भयकरी भयङ्करी, अभूदिति शेषः । मुमभाव आर्षः ॥ ३०-३२॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ (पवनेनाम्बुदो यथेत्युत्तरं सर्गच्छेदः क्वचित, सोऽयुक्तः । वृत्तभेदप्रकरणभेदाद्यभावादिति कतकः ।) ॥ १-२ ॥

वानराणामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ ४ ॥ तत्र कपिमुख्येष्वित्यन्वयः । आयोधने युद्धे ॥ ५ ॥ ६ ॥ तद्राक्षसगणानां चेति । ते च राक्षसगणाश्च तद्राक्षसगणाः तेषाम् । तच्छब्देन वानरा उच्यन्ते । युद्ध्यमानानां सुयुद्धं समवर्ततेत्यनेन उत्तरोत्तरयुद्धाधिक्यमुच्यते ॥ ७ ॥ पादैश्च बाहुभिरित्युपलक्षणे तृतीया ।

राक्षसाश्चापि मुख्यास्ते रथेषु समवस्थिताः । नानाप्रहरणाः शूराः प्रायुद्ध्यन्त तदा रणे ॥ ३ ॥ वानराणां तु शूरा ये सर्वे ते प्लवगर्षभाः । आयुद्ध्यन्त शिलाहस्ताः समवेताः समन्ततः ॥ ४ ॥ तत्रायुधसहस्राणि तस्मिन्नायोधने भृशम् । राक्षसाः कपिमुख्येषु पातयाञ्चक्रिरे तदा ॥ ५ ॥ वानराश्चापि रक्षस्सु गिरीन् वृक्षान् महाशिलाः । प्रवीराः पातयामासुर्मत्तवारणसन्निभाः ॥ ६ ॥ शूराणां युद्ध्यमानानां समरेष्वनिवर्तिनाम् । तद्राक्षसगणानां च सुयुद्धं समवर्तत ॥ ७॥ प्रभिन्नशिरसः केचिद्भिन्नैः पादैश्च बाहुभिः । शस्त्रैरर्पितदेहास्तु रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ८ ॥ हरयो राक्षसाश्चैव शेरते गां समाश्रिताः । कङ्कगृध्रबलैराढ्या गोमायुगणसङ्कुलाः ॥ ९ ॥ कबन्धानि समुत्पेतु र्भीरूणां भीषणानि वै ॥१०॥ भुजपाणिशिरश्छिन्नाश्छिन्नकायाश्च भूतले। वानरा राक्षसाश्चापि निपेतुस्तत्र वै रणे ॥ ११ ॥ ततो वानरसैन्येन हन्यमानं निशाचरम् । प्राभज्यत बलं सर्वं वज्रदंष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १२ ॥

अर्पितदेहाः आरोपितदेहाः । गां भूमिम् । कङ्कः अवटः स च श्येनविशेषः । गृध्रः दूरदर्शी । बलः श्येनविशेषः काकश्च, तैराढ्याः व्याप्ताः ॥ ८॥९॥ कबन्धानीत्यर्धम् ॥ १० ॥ पुनः केषांचित्पतनमाह–भुजेति । भुजपाणिशिरस्सु छिन्नाः । छिन्नकायाः छिन्नमध्यकायाः ॥ ११ ॥ तत इति । निशाचरं निशाचरसम्बन्धि । अण् वृद्ध्यभाव आर्षः । यद्वा निशायां चरतीति योगमात्रविवक्षा ॥ १२ ॥

वानराणामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ ४ ॥ तत्र कपिमुख्येषु । तस्मिन्नायोधने युद्धे ॥ ५–७ ॥ तदिति । पादैश्च बाहुभिरित्येतदुपलक्षणे तृतीया ॥ ८ ॥ हरय इति । बलः काकः श्येनविशेषो वा, कङ्कगृध्रबलैराढ्या व्याप्ता इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ निशाचरं वृद्ध्यभाव आर्षः । यद्वा निशि चरतीति निशाचरम् । प्राभज्यत

१ अङ्गदेन शिला ... -इति पा०।

भयवित्रस्तान् भयहेतुभ्यो वित्रस्तान् ॥ १३ ॥ १४ ॥ बिभेदेति । सप्ताष्टौ नव पञ्च चेति, एकैकप्रयोगेणेति शेषः ॥ १५–१७ ॥ रामानु०–तत इति । उदीक्षन्तम् उदीक्षमाणम् ॥ १७ ॥ वज्रदंष्ट्र इति । हरिमत्तगजौ सिंहमत्तगजौ ॥ १८–२३ ॥ सा वज्रदंष्ट्रधृता गदा आक्षिप्ता अपहृता ॥ २४ ॥

राक्षसान् भयवित्रस्तान् हन्यमानान् प्लवङ्गमैः । दृष्ट्वा स रोषताम्राक्षो वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १३ ॥ प्रविवेश धनुष्पाणिस्त्रासयन् हरिवाहिनीम् । शरैर्विदारयामास कङ्कपत्रैरजिह्मगैः ॥ १४ ॥ बिभेद वानरांस्तत्र सप्ताष्टौ नव पञ्च च । विव्याध परमक्रुद्धो वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १५ ॥ त्रस्ताः सर्वे हरिगणाः शरैः संकृत्तकन्धराः । अङ्गदं सम्प्रधावन्ति प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ १६ ॥ ततो हरिगणान् भग्नान् दृष्ट्वा वालिसुतस्तदा । क्रोधेन वज्रदंष्ट्रं तमुदीक्षन्तमुदैक्षत ॥ १७ ॥ वज्रदंष्ट्रोऽङ्गदश्चोभौ सङ्गतौ हरिराक्षसौ । चेरतुः परमक्रुद्धौ हरिमत्तगजाविव ॥ १८ ॥ ततः शरसहस्रेण वालिपुत्रं महाबलः । जघान मर्मदेशेषु मातङ्गमिव तोमरैः ॥ १९ ॥ रुधिरोक्षितसर्वाङ्गो वालिसूनुर्महाबलः । चिक्षेप वज्रदंष्ट्राय वृक्षं भीमपराक्रमः ॥२०॥ दृष्ट्वाऽऽपतन्तं तं वृक्षमसम्भ्रान्तश्च राक्षसः । चिच्छेद बहुधा सोऽपि निकृत्तः पतितो भुवि ॥२१॥ तं दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रस्य विक्रमं प्लवगर्षभः । प्रगृह्य विपुलं शैलं[1] चिक्षेप च ननाद च ॥ २२ ॥ समापतन्तं तं दृष्ट्वा रथादाप्लुत्य वीर्यवान् । गदापाणिरसम्भ्रान्तः पृथिव्यां समतिष्ठत ॥ २३ ॥ साऽङ्गदेन गदाऽऽक्षिप्ता गत्वा तु रणमूर्धनि ॥ २४ ॥ सचक्रकूबरं साश्वं प्रममाथ रथं तदा ॥ २५ ॥ ततोऽन्यं गिरिमाक्षिप्य विपुलं द्रुमभूषितम् । वज्रदंष्ट्रस्य शिरसि पातयामास सोऽङ्गदः ॥२६॥ अभवच्छोणितोद्गारी वज्रदंष्ट्रः स मूर्च्छितः । मुहूर्तमभवन्मूढो गदामालिङ्ग्य निःश्वसन् ॥ २७ ॥

सः अङ्गदक्षिप्तशैलः ॥ २५ ॥ २६ ॥ शोणितोद्गारी रक्तोद्गारी । गदाम् अन्याम् । यद्वा "जघान परमक्रुद्धो वक्षोदेशे निशाचरः" इत्यस्यानन्तरं भग्नमभूत ॥ ११–१४ ॥ सप्ताष्ट नव पञ्च बिभेद, एकैकेन शरेणेति शेषः ॥ १५ ॥ संप्रधावन्ति धावन्ति स्म ॥ १६ ॥ १७ ॥ हरिमत्तगजाविव हरिरिह शार्दूलः सिंहेन गजस्य युद्धासंभवात् । (स्वप्नेऽपि सिंहदर्शनेन गजानां मरणमिति कतकः) ॥ १८–३० ॥

"साऽङ्गदेन गदाऽऽक्षिप्ता गत्वा तु रणमूर्धनि" इत्यर्धं योज्यम् ॥२७॥ अवर्तत अवर्त्तयत् ॥२८॥२९॥ ततः परमतेजस्वीत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । वृक्षोत्पाटनार्षभचर्मखड्गग्रहणादिकमङ्गदस्योच्यमानमितरस्याप्युपलक्षणम् । विचित्रांश्चेरतुर्मार्गानिति वक्ष्यमाणयुद्धस्य उभयोरविशेषेण वर्णनात् ।

स लब्धसंज्ञो गदया वालिपुत्रमवस्थितम् । जघान परमक्रुद्धो वक्षोदेशे निशाचरः । गदां त्यक्त्वा ततस्तत्र मुष्टियुद्धमवर्तत ॥ २८ ॥ अन्योन्यं जघ्नतुस्तत्र तावुभौ हरिराक्षसौ । रुधिरोद्गारिणौ तौ तु प्रहारैर्जनितश्रमौ । बभूवतुः सुविक्रान्तावङ्गारकबुधाविव ॥ २९ ॥ ततः परमतेजस्वी अङ्गदः कपिकुञ्जरः । उत्पाट्य वृक्षं स्थितवान् बहुपुष्पफलान्वितम् ॥ ३० ॥ जग्राह चार्षभं चर्म खड्गं च विपुलं शुभम् । किङ्किणीजालसञ्छन्नं चर्मणा च परिष्कृतम् ॥ ३१ ॥ [वज्रदंष्ट्रोऽथ जग्राह सोऽङ्गदोऽप्यसिचर्मणी ।] विचित्रांश्चेरतुर्मार्गान् रुषितौ कपिराक्षसौ । जघ्नतुश्च तदाऽन्योन्यं निर्दयं जयकाङ्क्षिणौ ॥ ३२ ॥ व्रणैः सास्त्रैरशोभेतां पुष्पिताविव किंशुकौ । युद्ध्यमानौ परिश्रान्तौ जानुभ्यामवनीं गतौ ॥ ३३ ॥ निमेषान्तरमात्रेण अङ्गदः कपिकुञ्जरः । उदतिष्ठत दीप्ताक्षो दण्डाहत इवोरगः ॥ ३४ ॥ निर्मलेन सुधौतेन खड्गेनास्य महच्छिरः । जघान वज्रदंष्ट्रस्य वालिसूनुर्महाबलः ॥ ३५ ॥ रुधिरोक्षितगात्रस्य बभूव पतितं द्विधा । सरोषपरिवृत्ताक्षं शुभं खड्गहतं शिरः ॥ ३६ ॥

अङ्गदेन वृक्षे गृहीते राक्षसोऽपि वृक्षं जग्राह । अङ्गदेन खड्गादौ गृहीते राक्षसोऽपि खड्गादिकं जग्राहेति भावः । आर्षभं चर्म ऋषभचर्मपिनद्धं फलकम् । चर्मणा खड्गकोशेन ॥ ३० ॥ ३१ ॥ रामानु०—स जग्राहार्षभं चर्मेति पाठः । सः वज्रदंष्ट्रः ॥ ३१ ॥ विचित्रानिति । मार्गान् पूर्वोक्तमण्डलादिमार्गान् । निर्दयं जघ्नतुरित्यन्वयः ॥ ३२ ॥ व्रणैरिति । सास्त्रैः सरुधिरैः । " अस्रमश्रुणि शोणिते " इत्यमरः । अवनीं गतौ, अभूतामिति शेषः ॥ ३३ ॥ निमेषेति । निमेषान्तरमात्रेण निमेषावकाशमात्रेण ॥ ३४ ॥ निर्मलेनेति । सुधौतेन शाणोल्लिखितेन अत एव निर्मलेन । अस्य वज्रदंष्ट्रस्येत्यन्वयः । केचित्तु—स जग्राहार्षभं चर्म एतदङ्गदस्य कथनमितरस्याप्युपलक्षणम् । विचित्रांश्चेरतुर्मार्गानिति वक्ष्यमाणयुद्धे ह्युभयोरविशेषवर्णनात ॥ ३१-३७ ॥

स जग्राहार्षभं चर्मेति पठित्वा सः वज्रदंष्ट्रः खड्गं जग्राह अङ्गदो वृक्षं जग्राहेति व्याख्याय, खड्गेनास्य महच्छिर इत्यत्र वृक्षे प्रतिहतेऽङ्गदोऽपि चर्मासी जग्राहेति अनेनावगम्यत इत्यपि वर्णयन्ति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ रामानु०—खड्गेनास्य वज्रदंष्ट्रस्य शिरो जघानेत्यनेन वृक्षे प्रतिहतेऽङ्गदोऽपि चर्मासी जग्राहेत्यवगम्यते ॥ ३५ ॥

वज्रदंष्ट्रं हतं दृष्ट्वा राक्षसा भयमोहिताः । त्रस्ताः प्रत्यपतन् लङ्कां वध्यमानाः प्लवङ्गमैः । विषण्णवदना दीना ह्रिया किंचिदवाङ्मुखाः ॥ ३७ ॥ निहत्य तं वज्रधरप्रभावः स वालिसूनुः कपिसैन्यमध्ये । जगाम हर्षं महितो महाबलः सहस्रनेत्रस्त्रिदशैरिवावृतः ॥३८॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये० श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

वज्रदंष्ट्रं हतं श्रुत्वा वालिपुत्रेण रावणः । बलाध्यक्षमुवाचेदं कृताञ्जलिमवस्थितम् ॥१॥ शीघ्रं निर्यान्तु दुर्धर्षा राक्षसा भीमविक्रमाः । अकम्पनं पुरस्कृत्य सर्वशस्त्रप्रकोविदम् ॥ २ ॥ एष शास्ता च गोप्ता च नेता च युधि संमतः । भूतिकामश्च मे नित्यं नित्यं च समरप्रियः ॥ ३ ॥ एष जेष्यति काकुत्स्थौ सुग्रीवं च महाबलम् । वानरांश्चापरान् घोरान् हनिष्यति परन्तपः ॥ ४ ॥ परिगृह्य स तामाज्ञां रावणस्य महाबलः । बलं सन्त्वरयामास तदा लघुपराक्रमः ॥ ५ ॥ ततो नानाप्रहरणा भीमाक्षा भीमदर्शनाः । निष्पेतू रक्षसां मुख्या बलाध्यक्षप्रचोदिताः ॥ ६ ॥

विषण्णवदनाः शुष्कवदनाः । तृतीयायां वज्रदंष्ट्रवधः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ अथाकम्पनयुद्धं पञ्चपञ्चाशे—वज्रदंष्ट्रमित्यादि । बलाध्यक्षं प्रहस्तम् ॥ १ ॥ २ ॥ एष इति । शास्ता परसैन्यनिग्राहकः । गोप्ता स्वबलरक्षकः । नेता नायकः, सेनापतिरित्यर्थः । संमतः प्रसिद्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥ परिगृह्येति । बलचोदनेन स्वचोदनमर्थसिद्धं मत्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥ तत इति । निष्पेतुः पुरात् निर्ययुः ॥ ६ ॥

महितः पूजितः ॥ तृतीयायां वज्रदंष्ट्रवधः ॥३८॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥५४॥ वज्रदंष्ट्रमिति । बलाध्यक्षं प्रहस्तम् ॥ १--६ ॥

मेघाभः मेघवत् स्थूलः । मेघस्वनमहास्वनः । " सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य " इत्यादिना उत्तरपदलोपस्य वैकल्पिकत्वे प्रथमस्वनपदश्रवणम् ॥ ७ ॥
प्रसङ्गादाह—न हीति । हि यस्मात् महामृधे महायुद्धेऽपि कम्पयितुं न शक्यते अतो हेतोरकम्पनः अकम्पनशब्दवाच्यः । तेषां रक्षसाम् मध्ये

रथमास्थाय विपुलं तप्तकाञ्चनकुण्डलः । मेघाभो मेघवर्णश्च मेघस्वनमहास्वनः । राक्षसैः संवृतो भीमैस्तदा निर्यात्यकम्पनः ॥ ७ ॥ न हि कम्पयितुं शक्यः सुरैरपि महामृधे । अकम्पनस्ततस्तेषामादित्य इव तेजसा ॥ ८ ॥ तस्य निर्धावमानस्य संरब्धस्य युयुत्सया । अकस्माद्दैन्यमागच्छद्धयानां रथवाहिनाम् ॥ ९ ॥ व्यस्फुरन्नयनं चास्य सव्यं युद्धाभिनन्दिनः । विवर्णो मुखवर्णश्च गद्गदश्चाभवत् स्वनः ॥ १० ॥ अभवत् सुदिने चापि दुर्दिनं रूक्ष मारुतम् । ऊचुः खगा मृगाः सर्वे वाचः क्रूरा भयावहाः ॥ ११ ॥ स सिंहोपचितस्कन्धः शार्दूलसमविक्रमः । तानुत्पातानचिन्त्यैव निर्जगाम रणाजिरम् ॥ १२ ॥ तदा निर्गच्छतस्तस्य रक्षसः सह राक्षसैः । बभूव सुमहान्नादः क्षोभयन्निव सागरम् ॥ १३ ॥ तेन शब्देन वित्रस्ता वानराणां महाचमूः । द्रुमशैलप्रहरणा योद्धुं समवतिष्ठत ॥ १४ ॥ तेषां युद्धं महारौद्रं सञ्जज्ञे हरिरक्षसाम् । रामरावणयोरर्थे समभित्यक्तजीविनाम् ॥ १५ ॥ सर्वे ह्यतिबलाः शूराः सर्वे पर्वतसन्निभाः । हरयो राक्षसाश्चैव परस्परजिघांसवः ॥ १६ ॥ तेषां विनर्दतां शब्दः संयुगेऽतितरस्विनाम् । शुश्रुवे सुमहान् क्रोधादन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ १७ ॥

तेजसा आदित्य इव स्थित इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ रामानु०—हयानां रथवाहिनामिति पाठः ॥ ९ ॥ व्यस्फुरदित्यादि । विवर्णः विपरीतवर्णः । दुर्दिनं मेघच्छन्न दिनम् । "मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्" इत्यमरः ॥१०॥११॥ सिंहोपचितस्कन्धः सिंहस्येवोन्नतस्कन्धवान् ॥१२—१४॥ तेषामिति । समभित्यक्तजीविनां तृणीकृतशरीराणामित्यर्थः ॥ १५ ॥ सर्व इति । परस्परजिघांसवः, आसन्निति शेषः ॥ १६ ॥ तेषामिति । विनर्दतां सिंहनादं कुर्वताम् । अभिगर्जताम्

रथ मिति । परिमाणतो मेघतुल्यः । मेघवर्णः मेघवन्नीलवर्णः । मेघाभः मेघसमानदेहप्रमाणः । मेघस्य स्वन इव महान् स्वनो यस्य सः तथा । निर्याति याति स्म ॥ ७ ॥ ८ ॥ रथवहनकर्तॄणां हयानाम् अकस्मान्निर्हेतुकमेव दैन्यमागच्छत, मन इति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ अभवदिति । सुदिने चापि मेघावरणायोग्यदिवसेऽपि दुर्दिनं मेघावरणमभवत् ॥११—१४॥ समभित्यक्तदेहिनाम् इति पाठः । समभित्यक्ता देहिनः आत्मानो यैस्ते तेषाम्, आत्मरक्षानिरपेक्षाणाम् इति यावत् ॥१५—१७॥

आभिमुख्येन गर्जनं कुर्वताम् ॥ १७ ॥ रजश्चेति । अरुणवर्णेन रक्तिम्ना आभातीत्यरुणवर्णाभम् ॥ १८ ॥ अन्योन्यमिति । कौशेयोद्धूतपाण्डुना, उद्धूत कौशेयपाण्डुना । आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः । रजसो रक्तत्वपाण्डुत्वे भूभेदादिति ज्ञेयम् । संवृतानि छन्नानि । भूतानि वस्तूनि न ददृशुः, वानराः

रजश्चारुणवर्णाभं सुभीममभवद्भृशम् । उद्धूतं हरिरक्षोभिः संरुरोध दिशो दश ॥ १८ ॥ अन्योन्यं रजसा तेन कौशेयोद्धूतपाण्डुना । संवृतानि च भूतानि ददृशुर्न रणाजिरे ॥ १९ ॥ न ध्वजा न पताका वा वर्म वा तुरगोऽपि वा । आयुधं स्यन्दनं वाऽपि ददृशे तेन रेणुना ॥ २० ॥ शब्दश्च सुमहांस्तेषां नर्दतामभिधावताम् । श्रूयते तुमुले युद्धे न रूपाणि चकाशिरे ॥ २१ ॥ हरीनेव सुसंक्रुद्धा हरयो जघ्नुराहवे । राक्षसाश्चापि रक्षांसि निजघ्नुस्तिमिरे तदा ॥२२॥ परांश्चैव विनिघ्नन्तः स्वांश्च वानरराक्षसाः। रुधिरार्द्रां तदा चक्रुर्महीं पङ्कानुलेपनाम् ॥२३॥ ततस्तु रुधिरौघेण सिक्तं व्यपगतं रजः । शरीरशवसङ्कीर्णा बभूव च वसुन्धरा ॥ २४ ॥ द्रुमशक्तिशिलाप्रासैर्गदापरिघतोमरैः । हरयो राक्षसाश्चैव जघ्नुरन्योन्यमोजसा ॥२५॥ बाहुभिः परिघाकारैर्युद्धयन्तः पर्वतोपमाः । हरयो भीमकर्माणो राक्षसान् जघ्नुराहवे ॥ २६ ॥ राक्षसास्त्वपि संक्रुद्धाः प्रासतोमरपाणयः । कपीन्निजघ्निरे तत्र शस्त्रैः परमदारुणैः ॥ २७ ॥

राक्षसाश्चेति शेषः ॥ १९ ॥ उक्तं विवृणोति—न ध्वजा इति । वर्मादिष्वपि नञनुवर्तनीयः ॥ २० ॥ परस्परादर्शनादिजन्यं शब्दान्तरमाह—शब्दश्चेति । रूपाणि पदार्थान्तराणि ॥ २१ ॥ अदर्शनफलमाह—हरीनिति ॥ २२ ॥ परानिति । प्रथमं रक्तार्द्राम् अथ चरणक्षोदेन पङ्किलामित्यर्थः । पङ्कानुलेपनां पङ्कानुलिप्ताम् । कर्मणि ल्युट् ॥ २३ ॥ तत इति । शरीरशवसङ्कीर्णा शवभूतशरीरसङ्कीर्णा ॥ २४ ॥ द्रुमेति । द्रुमशैला वानरीयाः । शक्त्यादयो राक्षसीयाः ॥ २५ ॥ बाहुभिरिति । बाहुभिः परिघाकारैरित्यस्योत्तरार्धः—हरयो भीमकर्माणो राक्षसान् जघ्नुराहवे इति ॥ २६ ॥ राक्षसास्त्वपीति ।

अरुणवर्णाभं धूम्रवर्णस्य वस्तुन आभा यस्मिन् तत् । अरुणशब्दो धूम्रपर्यायोऽपि ॥ १८ ॥ कौशेयोद्धूतपाण्डुना धौतकौशेयपाण्डुनेत्यर्थः । भूतानि कपिरक्षोलक्षणप्राणिनः ॥ १९-२७ ॥

शस्त्रैः उक्तप्रासादिभिः ॥ २७ ॥ अकम्पन इति । संहर्षयति उत्साहयति ॥ २८ ॥ रामानु०–संहर्षयति समहर्षयत, संभावयामासेत्यर्थः । तान् कपीन्निघ्नतः ॥ २८ ॥ अभिक्रम्य अभिमुखीभूय । आच्छिद्य अपहृत्य ॥ २९ ॥ एतस्मिन्निति । स्पष्टः ॥ ३० ॥ ते त्वित्यादिसार्धश्लोकः । लीलया अनायासेन ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

अकम्पनः सुसंक्रुद्धो राक्षसानां चमूपतिः । संहर्षयति तान् सर्वान् राक्षसान् भीमविक्रमान् ॥ २८ ॥ हरयस्त्वपि रक्षांसि महाद्रुममहाश्मभिः । विदारयन्त्यभिक्रम्य शस्त्राण्याच्छिद्य वीर्यतः ॥ २९ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरा हरयः कुमुदो नलः । मैन्दश्च द्विविदः क्रुद्धाश्चक्रुर्वेगमनुत्तमम् ॥ ३० ॥ ते तु वृक्षैर्महावेगा राक्षसानां चमूमुखे । कदनं सुमहच्चक्रुर्लीलया हरियूथपाः । ममन्थू राक्षसान् सर्वे वानरा गणशो भृशम् ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

तद्दृष्ट्वा सुमहत् कर्म कृतं वानरसत्तमैः । क्रोधमाहारयामास युधि तीव्रमकम्पनः ॥ १ ॥ क्रोधमूर्च्छितरूपस्तु धून्वन् परमकार्मुकम् । दृष्ट्वा तु कर्म शत्रूणां सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ तत्रैव तावत्त्वरितं रथं प्रापय सारथे । यत्रैते बहवो घ्नन्ति सुबहून् राक्षसान् रणे ॥ ३ ॥ एतेऽत्र बलवन्तो हि भीमकायाश्च वानराः । द्रुमशैलप्रहरणास्तिष्ठन्ति प्रमुखे मम ॥ ४ ॥ एतान्निहन्तुमिच्छामि समरश्लाघिनो ह्यहम् । एतैः प्रमथितं सर्वं दृश्यते राक्षसं बलम् ॥ ५ ॥ ततः प्रजवनाश्वेन रथेन रथिनां वरः । हरीनभ्यहनत् क्रोधाच्छरजालैरकम्पनः ॥ ६ ॥ न स्थातुं वानराः शेकुः किं पुनर्योद्धुमाहवे । अकम्पनशरैर्भग्नाः सर्व एव विदुद्रुवुः ॥ ७ ॥

अथाकम्पनवधः षट्पञ्चाशे–तद्दृष्ट्वेत्यादि ॥ १–३ ॥ एत इति । प्रमुखे अग्रे ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत इति । प्रजवनाश्वेन वेगवदश्वेन ॥ ६ ॥ ७ ॥

अकम्पन इति । संहर्षयति संभावयामासेत्यर्थः ॥ २८ ॥ शस्त्राण्याच्छिद्य वानराः, परहस्तादिति शेषः ॥ २९–३१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ (अत्र सर्गावच्छेदः प्रमादादिति कतकः ॥) ॥ १–१४ ॥

तानिति। उपतस्थे अकम्पनसमीपमाजगाम ॥८–११॥ अकम्पनवधार्थाय अकम्पनवधरूपप्रयोजनाय ॥१२॥१३॥ तस्य हनुमतः ॥१४॥ अप्रहरणम्

तान् मृत्युवशमापन्नानकम्पनवशं गतान्। समीक्ष्य हनुमान् ज्ञातीनुपतस्थे महाबलः ॥ ८ ॥ तं महाप्लवगं दृष्ट्वा सर्वे प्लवगयूथपाः। समेत्य समरे वीराः संहृष्टाः पर्यवारयन् ॥ ९ ॥ अवस्थितं हनूमन्तं ते दृष्ट्वा हरियूथपाः। बभूवुर्बलवन्तो हि बलवन्तं समाश्रिताः ॥ १० ॥ अकम्पनस्तु शैलाभं हनूमन्तमवस्थितम्। महेन्द्र इव धाराभिः शरैरभिववर्ष ह ॥११॥ अचिन्तयित्वा बाणौघान् शरीरे पतितान् शितान्। अकम्पनवधार्थाय मनो दध्रे महाबलः ॥ १२ ॥ स प्रसह्य महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः। अभिदुद्राव तद्रक्षः कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ १३ ॥ तस्याभिनर्दमानस्य दीप्यमानस्य तेजसा। बभूव रूपं दुर्धर्षं दीप्तस्येव विभावसोः ॥ १४ ॥ आत्मानमप्रहरणं ज्ञात्वा क्रोधसमन्वितः। शैलमुत्पाटयामास वेगेन हरिपुङ्गवः ॥ १५ ॥ तं गृहीत्वा महाशैलं पाणिनैकेन मारुतिः। स विनद्य महानादं भ्रामयामास वीर्यवान् ॥ १६ ॥ ततस्तमभिदुद्राव राक्षसेन्द्रमकम्पनम्। पुरा हि नमुचिं सङ्ख्ये वज्रेणेव पुरन्दरः ॥ १७ ॥ अकम्पनस्तु तद्दृष्ट्वा गिरिशृङ्गं समुद्यतम्। दूरादेव महाबाणैरर्धचन्द्रैर्व्यदारयत् ॥१८॥ तत्पर्वताग्रमाकाशे रक्षोबाणविदारितम्। विशीर्णं पतितं दृष्ट्वा हनुमान् क्रोधमूर्च्छितः ॥१९॥ सोऽश्वकर्णं समासाद्य रोषदर्पान्वितो हरिः। तूर्णमुत्पाटयामास महागिरिमिवोच्छ्रितम् ॥ २० ॥ तं गृहीत्वा महास्कन्धं सोऽश्वकर्णं महाद्युतिः। प्रहस्य परया प्रीत्या भ्रामयामास संयुगे ॥ २१ ॥

अनायुधम् ॥ १५ ॥ महानादं विनद्य महानादं कृत्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत इति। तत्र सः शैलेनेत्यध्याहार्यम्। स हनुमान् अकम्पनं पुरन्दरो नमुचिं यथा तथा शैलेन वज्रेणेवाभिदुद्राव ॥ १७ ॥ १८ ॥ क्रोधमूर्च्छितः, अभूदिति शेषः ॥ १९–२१ ॥

आत्मानमिति। अप्रहरणम् अनायुधम् ॥ १५–१८ ॥ तत्पर्वताग्रमिति। क्रोध मूर्च्छितः, अभूदिति शेषः ॥ १९–२१ ॥

चरणैः चरणन्यासैः । दारयत् अदारयत् ॥ २२ ॥ पदातितया गच्छन्तीति पदातिगाः तान् ॥ २३–२६ ॥ प्ररूढः प्ररूढवृक्षः ॥२७–२९॥ वानरेन्द्रेण

प्रधावन्नूरुवेगेन प्रभञ्जंस्तरसा द्रुमान् । हनुमान् परमक्रुद्धश्चरणैर्दारयत् क्षितिम् ॥ २२ ॥ गजांश्च सगजारोहान् सरथान् रथिनस्तथा । जघान हनुमान् धीमान् राक्षसांश्च पदातिगान् ॥ २३ ॥ तमन्तकमिव क्रुद्धं समरे प्राण हारिणम् । हनुमन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसा विप्रदुद्रुवुः ॥२४॥ तमापतन्तं संक्रुद्धं राक्षसानां भयावहम् । ददर्शाकम्पनो वीरश्चुक्रोध च ननाद च ॥ २५ ॥ स चतुर्दशभिर्बाणैः शितैर्देहविदारणैः । निर्बिभेद हनूमन्तं महावीर्यमकम्पनः ॥ २६ ॥ स तदा प्रतिविद्धस्तु बह्वीभिः शरवृष्टिभिः । हनुमान् ददृशे वीरः प्ररूढ इव सानुमान् ॥ २७ ॥ विरराज महाकायो महावीर्यो महामनाः । पुष्पिताशोकसङ्काशो विधूम इव पावकः ॥ २८ ॥ ततोऽन्यं वृक्षमुत्पाट्य कृत्वा वेगमनुत्तमम् । शिरस्यभिजघानाशु राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥२९॥ स वृक्षेण हतस्तेन सक्रोधेन महात्मना । राक्षसो वानरेन्द्रेण पपात च ममार च ॥ ३० ॥ तं दृष्ट्वा निहतं भूमौ राक्षसेन्द्रमकम्पनम् । व्यथिता राक्षसाः सर्वे क्षितिकम्प इव द्रुमाः ॥ ३१ ॥ त्यक्तप्रहरणाः सर्वे राक्षसास्ते पराजिताः । लङ्कामभिययुस्त्रस्ता वानरैस्तैरभिद्रुताः ॥ ३२ ॥ ते मुक्तकेशाः सम्भ्रान्ता भग्नमानाः पराजिताः । स्रवच्छ्रमजलैरङ्गैः श्वसन्तो विप्रदुद्रुवुः ॥३३॥ अन्योन्यं प्रममन्थुस्ते विविशुर्नगरं भयात् । पृष्ठतस्ते सुसंमूढाः प्रेक्षमाणा मुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥ तेषु लङ्कां प्रविष्टेषु राक्षसेषु महाबलाः । समेत्य हरयः सर्वे हनुमन्तमपूजयन् ॥ ३५ ॥

कर्त्रा । तेन वृक्षेण हत इत्यन्वयः ॥ ३० ॥ क्षितिकम्पे भूकम्पे ॥ ३१–३५ ॥

चरणैः चरणन्यासैः ॥ २२–२६ ॥ स इति । प्ररूढः प्ररूढवृक्षः ॥ २७–२९ ॥ स वृक्षेणेति । चतुर्थ्यामकम्पनवधः ॥ ३०–३५ ॥

सोऽपीति । प्रत्यभ्यपूजयत् भवत्साहाय्येनैव मया जितमित्येवमिति भावः ॥ ३६-३९ ॥ चतुर्थ्यामकम्पनवधः ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सोऽपि प्रहृष्टस्तान् सर्वान् हरीन् प्रत्यभ्यपूजयत् । हनुमान् सत्त्वसम्पन्नो यथार्हमनुकूलतः ॥ ३६ ॥ विनेदुश्च यथाप्राणं हरयो जितकाशिनः । चकर्षुश्च पुनस्तत्र सप्राणानपि राक्षसान् ॥ ३७ ॥ स वीरशोभामभजन्महाकपिः समेत्य रक्षांसि निहत्य मारुतिः । महासुरं भीममममित्रनाशनं यथैव विष्णुर्बलिनं चमूमुखे ॥ ३८ ॥ अपूजयन् देवगणास्तदा कपिं स्वयं च रामोऽतिबलश्च लक्ष्मणः । तथैव सुग्रीवमुखाः प्लवङ्गमा विभीषणश्चैव महाबलस्तथा ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

अकम्पनवधं श्रुत्वा क्रुद्धो वै राक्षसेश्वरः । किंचिद्दीनमुखश्चापि सचिवांस्तानुदैक्षत ॥ १ ॥ स तु ध्यात्वा मुहूर्तं तु मन्त्रिभिः संविचार्य च । ततस्तु रावणः पूर्वदिवसे राक्षसाधिपः । पुरीं परिययौ लङ्कां सर्वान् गुल्मानवेक्षितुम् ॥ २ ॥ तां राक्षसगणैर्गुप्तां गुल्मैर्बहुभिरावृताम् । ददर्श नगरीं लङ्कां पताकाध्वजमालिनीम् ॥ ३ ॥ रुद्धां तु नगरीं दृष्ट्वा रावणो राक्षसेश्वरः । उवाचामर्षतः काले प्रहस्तं युद्धकोविदम् ॥ ४ ॥ पुरस्योपनिविष्टस्य सहसा पीडितस्य वा । नान्यं युद्धात् प्रपश्यामि मोक्षं युद्धविशारद ॥ ५ ॥

अथ युद्धाय प्रहस्तनिर्याणं सप्तपञ्चाशे-अकम्पनवधमित्यादि ॥ १ ॥ स त्वित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । ततः स रावणः पुरीं परिययौ । पूर्वदिवसे दिवसस्य पूर्वभागे, पूर्वाह्ण इत्यर्थः । गुल्मान् सेनाव्यूहान् ॥ २ ॥ ३ ॥ काले निदेशार्हसमये ॥ ४ ॥ उप समीपे निविष्टं परसेनानिवेशो यस्य

॥३६-३९॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ १ ॥ पूर्वदिवसे पूर्वाह्णे ॥ २-४ ॥ उपनिविष्टस्य

तस्य, उपरुद्धस्येत्यर्थः। अत एव वाशब्दश्चार्थे। पीडितस्य च मोक्षं मोक्षोपायम् ॥ ५ ॥ वहेयुरिति शकि लिङ् ॥ ६ ॥ स इति। शीघ्रमादाय। परिगृह्य स्वाधीनं कृत्वा। यत्र वनौकसो वर्तन्ते तत्र इतो निर्याहीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ चपला धैर्यरहिता ॥ ८ ॥ ९ ॥ अवशः प्रभुत्वरहितः। "वश

अहं वा कुम्भकर्णो वा त्वं वा सेनापतिर्मम। इन्द्रजिद्वा निकुम्भो वा वहेयुर्भारमीदृशम् ॥ ६ ॥ स त्वं बलमतः शीघ्रमादाय परिगृह्य च। विजयायाभिनिर्याहि यत्र सर्वे वनौकसः ॥ ७ ॥ निर्याणादेव ते नूनं चपला हरिवाहिनी। नर्दतां राक्षसेन्द्राणां श्रुत्वा नादं द्रविष्यति ॥ ८ ॥ चपला ह्यविनीताश्च चलचित्ताश्च वानराः। न सहिष्यन्ति ते नादं सिंहनादमिव द्विपाः ॥ ९ ॥ विद्रुते च बले तस्मिन् रामः सौमित्रिणा सह। अवशस्ते निरालम्बः प्रहस्त वशमेष्यति ॥ १० ॥ आपत् संशयिता श्रेयो न तु निस्संशयीकृता। प्रतिलोमानुलोमं वा यद्वा नो मन्यसे हितम् ॥ ११ ॥ रावणेनैवमुक्तस्तु प्रहस्तो वाहिनीपतिः। राक्षसेन्द्रमुवाचेदमसुरेन्द्रमिवोशना ॥ १२ ॥

मिच्छाप्रभुत्वयोः" इति विश्वः। हे प्रहस्त। ते तव वशमेष्यतीत्यन्वयः ॥ १० ॥ ननु युद्धे सत्यात्महानेरपि सम्भवात्तदकरणमेव श्रेय इत्याशङ्क्य तथात्वे शत्रुकृताया हानेर्निश्चितत्वात् युद्धकरणे तस्याः सन्देहात् "यत्रायुद्धे ध्रुवो मृत्युर्युद्धे जीवितसंशयः। तमेव कालं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः॥" इत्युक्तरीत्या इदानीं युद्धमेव श्रेय इत्याह—आपदिति। संशयिता वितर्किता। आपत् मृतिः। श्रेयः युद्धे मृतिः श्रेयस्करीत्यर्थः। जयापजययो र्व्यवस्थितत्वेन पाक्षिकजयस्यापि सम्भवादिति भावः। पक्षान्तरं प्रतिक्षिपति—न त्विति। निस्संशयीकृता निश्चिता मृतिस्तु युद्धं विना शत्रुभिर्मरणं तु न श्रेयः एतन्मम मतम्। त्वन्मतं तु किमित्याह—प्रतिलोमेति। प्रतिलोमं मदुक्तप्रकारविपरीतप्रकारम्। अनुलोमं वा नोऽस्माकं यद्धितं मन्यसे,

उप समीपे निविष्टं परसेनानिवेशो यस्य तत्तथोक्तं तस्य, उपरुद्धस्येति यावत्। अत एव वाशब्दश्चार्थे। पीडितस्य च। मोक्षं मोक्षोपायम् ॥ ५-९ ॥ विद्रुत इति। अवशः वशं प्रभुत्वम् तद्रहितः। "वशमिच्छाप्रभुत्वयोः" इति विश्वः ॥ १० ॥ "अवशस्तु निरालम्बः प्रहस्त वशमेष्यति" इत्युक्त्यनन्तरं प्रत्युत्तराप्र दानेन युद्धानुत्सुकं मत्वा "यत्रायुद्धे ध्रुवो मृत्युर्युद्धे जीवितसंशयः। तमेव कालं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥" इति नीतिशास्त्रमवलम्ब्याह—आपदिति। निस्संशयीकृता युद्धाकरणेऽपि निश्चिता आपत येन श्रेयः श्रेयस्करी न भवति किन्तु निस्संशयीकृता आपत मृतिः श्रेयः श्रेयस्करी युद्धे असन्दिग्धा मृतिः

तद्वदेति शेषः। वेति पक्षान्तरे। अहं तदेव श्रेयो मन्ये त्वमन्यच्च यदि मन्यसे तद्वद। तदेवास्माकं हितमित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ मन्त्रसमये मया यथा निर्धारितं तत्तथा प्रवृत्तमित्याह—राजन्नित्यादिना। कुशलैर्मन्त्रिभिः विभीषणादिभिः सह नः अस्माभिः इदं वक्ष्यमाणं मन्त्रितपूर्वम्। तर्हि मन्त्रितत्वे तथा किमिति नानुष्ठितम्? तत्राह विवाद इति। परस्परं समवेक्ष्य बहुमतितया आलोच्य। नः अस्माकं विवादश्चापि वृत्तः। येन विभीषणो निरगच्छ

राजन् मन्त्रितपूर्वं नः कुशलैः सह मन्त्रिभिः। विवादश्चापि नो वृत्तः समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १३ ॥ प्रदानेन तु सीतायाः श्रेयो व्यवसितं मया। अप्रदाने पुनर्युद्धं दृष्टमेतत्तथैव नः ॥ १४ ॥ सोऽहं दानैश्च मानैश्च सततं पूजितस्त्वया। सान्त्वैश्च विविधैः काले किं न कुर्यां प्रियं तव ॥ १५ ॥ न हि मे जीवितं रक्ष्यं पुत्रदारधनानि वा। त्वं पश्य मां जुहूषन्तं त्वदर्थे जीवितं युधि ॥१६॥ एवमुक्त्वा तु भर्तारं रावणं वाहिनीपतिः। उवाचेदं बलाध्यक्षान् प्रहस्तः पुरतः स्थितान् ॥१७॥ समानयत मे शीघ्रं राक्षसानां महद्बलम् ॥ १८ ॥

दिति भावः ॥ १३ ॥ मन्त्रितमर्थमाह—प्रदानेन त्विति। सीतायाः प्रदानेन तु श्रेयः, अप्रदाने तु युद्धमिति च मम व्यवसितमित्यर्थः। सर्वमरणं युद्धशब्देनोपचर्यते। यथैव व्यवसितं तथैव नः अस्माभिः दृष्टं च ॥ १४ ॥ एवं स्वमतमुक्त्वा सम्प्रति त्वन्मतानुसारेण युद्धमेव करिष्यामीत्याह—सोऽहमित्यादिना। दानैः भूषणादिप्रदानैः। मानैः त्वदधीनं जीवितमित्यादिप्रियभाषणैः। पूजितः उत्कर्षमापादितः। काले आपत्काले। किं न कुर्याम्, जीवितत्यागमपि कुर्यामित्यर्थः ॥ १५ ॥ उक्तमेव विशदयति—न हीति। जुहूषन्तं होतुमिच्छन्तम्। जुहोतेः सन् प्रत्ययः। अनेन जीवितस्य हविष्ट्वं युद्धस्याग्निरूपत्वं च गम्यते। तेन चात्महविःप्रदानस्य महाफलत्वं युद्धसङ्गतिमात्रेण स्वविनाशश्च द्योत्यते। गतानुगतिकास्तु जुहूषन्तं त्यक्तुमिच्छन्तमित्यर्थः, जुहोतेर्दानार्थत्वादित्याहुः ॥ १६–१८ ॥

श्रेयः, युद्धे सति जयपराजययोरव्यवस्थितत्वेन पाक्षिकजयसद्भावाद्युद्धमेव श्रेय इत्यर्थः। अत्र मदुक्तार्थविषये प्रतिलोमानुलोमं वा प्रतिलोमं वा अनुलोमं वा अनयोर्यद्धितं मन्यसे, तद्वदेति शेषः। यद्वा प्रतिलोमं प्रतिकूलमिति यन्मन्यसे। अनुलोममनुकूलमिति यन्मन्यसे अन्यद्वा एतद्व्यतिरिक्तम् यद्वेतरन्मन्यसे, तद्वदेति शेषः। प्रतिलोमेत्यविभक्तिको निर्देशः ॥ ११–१३ ॥ मन्त्रसमये यथा निर्धारितं तत्तथैव दृश्यत इत्याह—प्रदानेन त्विति ॥ १४ ॥ त्वन्मतानुसारेण युद्धमेव करिष्यामीत्याशयेनाह—सोऽहमिति ॥ १५ ॥ जुहूषन्तं त्यक्तुमिच्छन्तम् ॥ १६–२२ ॥

मद्बाणेति। हतानां काननौकसां तृप्यन्त्वित्यन्वयः। "पूरणगुण–" इत्यादिना समासप्रतिषेधेन सुहितार्थयोगे ज्ञापिता षष्ठी ॥१९–२१॥ हुताशनमिति। हुताशनं तर्पयताम् अग्नौ बहुधा शान्तिहोमानाचरताम्। ब्राह्मणांश्च नमस्यतां गन्धपुष्पादिभिरर्चयतां सम्बन्धी आज्यगन्धप्रतिवहः ब्राह्मणार्चनकुसुमा

मद्बाणशतवेगेन हतानां च रणाजिरे। अद्य तृप्यन्तु मांसादाः पक्षिणः काननौकसाम् ॥१९॥ इत्युक्तास्ते प्रहस्तेन बलाध्यक्षाः कृतत्वराः। बलमुद्योजयामासुस्तस्मिन् राक्षसमन्दिरे ॥२०॥ सा बभूव मुहूर्तेन तिग्मनानाविधायुधैः। लङ्का राक्षसवीरैस्तैर्गजैरिव समाकुला ॥ २१ ॥ हुताशनं तर्पयतां ब्राह्मणांश्च नमस्यताम्। आज्यगन्धप्रतिवहः सुरभिर्मारुतो ववौ ॥ २२ ॥ स्रजश्च विविधाकारा जगृहुस्त्वभिमन्त्रिताः। सङ्ग्रामसज्जाः संहृष्टा धारयन् राक्षसास्तदा ॥ २३ ॥ सधनुष्काः कवचिनो वेगादाप्लुत्य राक्षसाः। रावणं प्रेक्ष्य राजानं प्रहस्तं पर्यवारयन् ॥ २४ ॥ अथामन्त्र्य च राजानं भेरीमाहत्य भैरवाम्। आरुरोह रथं दिव्यं प्रहस्तः सज्जकल्पितम् ॥ २५ ॥ हयैर्महाजवैर्युक्तं सम्यक्सूतसुसंयतम्। महाजलदनिर्घोषं साक्षाच्चन्द्रार्कभास्वरम् ॥ २६ ॥ उरगध्वजदुर्धर्षं सुवरूथं स्वपस्करम्। सुवर्णजालसंयुक्तं प्रहसन्तमिव श्रिया ॥ २७ ॥

दिना सुरभिर्मारुतो ववौ ॥ २२ ॥ सङ्ग्रामसज्जाः सङ्ग्रामायोद्युक्ता राक्षसाः अभिमन्त्रिताः विजयमन्त्रेणाभिमन्त्रिताः स्रजः जगृहुः। धारयन् अधारयंश्च ॥ २३ ॥ रावणं प्रेक्ष्य स्वामितया प्रधानं रावणमभिवन्द्येत्यर्थः ॥ २४ ॥ अथेत्यादिश्लोकत्रयम्। सज्जकल्पितं सज्जमुद्युक्तम्, सर्वायुधादिसमवेतत्वेन कल्पितमित्यर्थः। सुसंयतं नियमितम्। साक्षाच्चन्द्रार्कभास्वरं चन्द्रार्कतुल्यं भास्वरं च। "साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः" इत्यमरः। आह्लादकत्वेन चन्द्रसाम्यम्। तेजसाऽर्कसाम्यम्। सुवरूथं शोभनरथगुप्तिकम्। "रथगुप्तिर्वरूथो ना" इत्यमरः। स्वपस्करं शोभनरथाङ्गम्। "अपस्करो रथाङ्गम्" इति

स्रजश्चेति। सङ्ग्रामसज्जाः सङ्ग्रामार्थं सन्नद्धा इत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ सज्जकल्पितं सन्नद्धत्वेन कल्पितम्, सर्वायुधादिसमेतं कल्पितमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ सुवरूथं शोभनरथगुप्तिकम्। "रथगुप्तिर्वरूथो ना" इत्यमरः। स्वपस्करं शोभनरथाङ्गम्। "अपस्करो रथाङ्गं स्यात्" इति निघण्टुः ॥ २७–३८ ॥

निपातनात् सुडागमः । जालं गवाक्षम् । प्रहसन्तमिव श्रिया स्वकान्त्या सर्वकान्तिमद्वस्तु परिहसन्तमिव स्थितम् ॥२५-२७॥ ततस्तमिति । ततः आरोहणानन्तरम् ॥ २८ ॥ तत इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । पर्जन्यः मेघविशेषः ॥२९॥ पुरस्सराः अग्रगाः ॥३०॥३१॥ व्यूढेन सन्नद्धकङ्कटेन । "व्यूढः

ततस्तं रथमास्थाय रावणार्पितशासनः । लङ्काया निर्ययौ तूर्णं बलेन महता वृतः ॥ २८ ॥ ततो दुन्दुभिनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः । वादित्राणां च निनदः पूरयन्निव सागरम् । शुश्रुवे शङ्खशब्दश्च प्रयाते वाहिनीपतौ ॥ २९ ॥ निनदन्तः स्वरान् घोरान् राक्षसा जग्मुरग्रतः । भीमरूपा महाकायाः प्रहस्तस्य पुरस्सराः ॥ ३० ॥ नरान्तकः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नतः । प्रहस्तसचिवा ह्येते निर्ययुः परिवार्य तम् ॥ ३१ ॥ व्यूढेनैव सुघोरेण पूर्वद्वारात् स निर्ययौ । गजयूथनिकाशेन बलेन महता वृतः॥३२॥ सागरप्रतिमौघेन वृतस्तेन बलेन सः । प्रहस्तो निर्ययौ तूर्णं कालान्तकयमोपमः ॥३३॥ तस्य निर्याणघोषेण राक्षसानां च नर्दताम् । लङ्कायां सर्वभूतानि विनेदुर्विकृतैः स्वरैः ॥ ३४ ॥ व्यभ्रमाकाशमाविश्य मांसशोणितभोजनाः । मण्डलान्यपसव्यानि खगाश्चक्रू रथं प्रति ॥३५॥ वमन्त्यः पावकज्वालाः शिवा घोरं ववाशिरे । अन्तरिक्षात् पपातोल्का वायुश्च परुषो ववौ ॥ ३६ ॥ अन्योन्यमभिसंरब्धा ग्रहाश्च न चकाशिरे ॥ ३७ ॥ मेघाश्च खरनिर्घोषा रथस्योपरि रक्षसः । ववृषू रुधिरं चास्य सिषिचुश्च पुरस्सरान् ॥ ३८ ॥ केतुमूर्धनि गृध्रोऽस्य निलीनो दक्षिणामुखः । तुदन्नुभयतःपार्श्वं समग्रामहरत् प्रभाम् ॥ ३९ ॥

सन्नद्धकङ्कटः" इत्यमरशेषे ॥३२॥ कालान्तकयमोपमः काले प्रलयकाले अन्तको विनाशको यो यमस्तदुपमः ॥३३॥ तस्य प्रहस्तस्य निर्याणघोषेण निर्गमकालिकसिंहनादेन राक्षसानां निर्याणघोषेण च प्रयोजनेन सर्वभूतानि विकृतैः सर्वैरुपलक्षितानि सन्ति विनेदुरिति सम्बन्धः ॥ ३४ ॥ अपसव्यानि अप्रदक्षिणानि । व्यभ्रमित्यनेन मण्डलकरणस्याकालिकत्वमुक्तम् । साभ्रकाले हि पक्षिणो मण्डलान्याचरन्ति । यद्वाऽत्र खगाः गरुडाः । अपसव्यं प्रदक्षिणम् । "अपसव्यन्तु दक्षिणम्" इत्यमरः । गरुडानां ह्यप्रदक्षिणं शोभनम् ॥ ३५ ॥ वमन्त्य इत्यादि । ग्रहाः चन्द्रसूर्यादयः । तत्काले ग्रहयुद्धमासीदित्यर्थः ॥३६-३८॥ केत्विति । तुदन्नुभयतःपार्श्वम् उभौ पक्षौ मुखेन कण्डूयमानः । समग्रामहरत् प्रभाम्, प्रहस्तस्येति शेषः । ध्वजाग्रारूढगृध्रदर्शनेन प्रहस्त

केत्विति । तुदन उभयतःपार्श्वम् उभावपि पार्श्वौ चञ्चुना व्यथयन् प्रभामहरत, प्रहस्तस्येति शेषः ॥ ३९ ॥

मुखं विवर्णमासीदित्यर्थः ॥३९॥ सूतस्य सूतजातस्य । हयसादिनः हयप्रस्थापकस्य । प्रतोदः तोत्रम् । यद्वा सूतस्य सूतकुलोत्पन्नस्य, अभ्यस्तप्रतोद धारणस्यापीत्यर्थः । हयसादिनः अश्वगतिशिक्षकस्य ॥४०॥ वसुदुर्लभा अष्टवसुदुर्लभा । भास्वरा वसुदुर्लभेति पाठः । निर्याणश्रीः निर्गमकालिकश्रीः ।

सारथेर्बहुशश्चास्य सङ्ग्राममवगाहतः । प्रतोदो न्यपतद्धस्तात् सूतस्य हयसादिनः ॥४०॥ निर्याणश्रीश्च याऽस्यासीद्भास्वरा वसुदुर्लभा । सा ननाश मुहूर्तेन समे च स्खलिता हयाः ॥ ४१ ॥ प्रहस्तं त्वभिनिर्यान्तं प्रख्यातबलपौरुषम् । युधि नानाप्रहरणा कपिसेनाऽभ्यवर्तत ॥ ४२ ॥ अथ घोषः सुतुमुलो हरीणां समजायत । वृक्षानारुजतां चैव गुर्वीरागृह्णतां शिलाः ॥ ४३ ॥ नदतां राक्षसानां च वानराणां च गर्जताम् । उभे प्रमुदिते सैन्ये रक्षोगणवनौकसाम् ॥ ४४ ॥ वेगितानां समर्थानामन्योन्यवधकांक्षिणाम् । परस्परं चाह्वयतां निनादः श्रूयते महान् ॥ ४५ ॥ ततः प्रहस्तः कपिराजवाहिनीमभिप्रतस्थे विजयाय दुर्मतिः । विवृद्धवेगां च विवेश तां चमूं यथा मुमूर्षुः शलभो विभावसुम् ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥५७॥

निरुत्साहः प्रहस्तोऽभूदित्यर्थः । स्खलिताः चस्खलुः । कर्तरि क्तः ॥ ४१ ॥ नानाप्रहरणा शिलावृक्षादिनानाप्रहरणा ॥ ४२ ॥ अथेति । आरुजताम् उन्मूलयताम् । आगृह्णताम् आ समन्तात् गृह्णताम् ॥ ४३ ॥ नदतामिति त्रिपादश्लोकः । रक्षोगणवनौकसामित्युत्तरशेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ कपिराजवाहिनीमभिप्रतस्थे तां चमूं विवेश च ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायण० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥५७॥

सारथेरिति । प्रतोदः तोत्रम् । सूतस्य सूतवंशोत्पन्नस्य । हयसादिनः अश्वगतिशिक्षाविचक्षणस्य ॥ ४०–४३ ॥ नदतामिति । रक्षोगणवनौकसामित्यस्य निनादः श्रूयते इत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ४४–४६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

स०–सूतस्य तद्वंश्यस्य । हयसादिनः हयानश्वान् सादयति गमयति यथेष्टमिति स तथा । तादृशस्यापि सारथेः हस्तात् प्रतोदः तोत्रम् । न्यपतत् पपात । थम् अन्नमस्यास्तीति मत्वर्थे इकारः । "अन्नं थम्" इति हि श्रुतिः । सारेण अरसहितेन चक्रेण थिः सारथिः तस्येति वा । हयैरेवानुबन्धनिमित्तैः आदिभिः राक्षसैः सहितः स तथा तस्य सूतस्य सारथेः । " आदिनो राक्षसाः प्रोक्ताः " इति भागवततात्पर्यात् । सूतः सुष्ठु ऊतः प्रतोदो यस्येति वा । सुदुर्लभा उत्तरत्रानेवमागमनात् ॥ ४० ॥ **विजयाय दुर्मतिः** अपशकुनैरिव गतमृतैः स्त्रीयैर्दृष्टैः श्रुतैरपि विजयभ्रमोऽस्यास्तीति दुर्मतिरिति मन्तव्यम् ॥ ४६ ॥

अथ प्रहस्तवधोऽष्टपञ्चाशे—ततः प्रहस्तमित्यादि । सस्मितमिति । बलवच्छत्रुदर्शनहर्षेणेति भावः । तदेव व्यञ्जयति अरिन्दम इति ॥ १ ॥ क एष इति । ननु प्रहस्तः पूर्वद्वारान्निर्गतः, रामस्तु उत्तरद्वारि तिष्ठति स्म, कथमस्यानेकयोजनस्थसाक्षात्कारः ? उच्यते; आप्तवचनेन प्रत्यक्षतुल्येन महाकायः कश्चन गच्छतीति विदित्वा एष इत्याह । आचक्ष्व, तमिति शेषः ॥२॥३॥ एष इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । तस्य रावणस्य असह्यतया नामा

ततः प्रहस्तं निर्यान्तं दृष्ट्वा भीमपराक्रमम् । उवाच सस्मितं रामो विभीषणमरिन्दमः ॥ १ ॥ क एष सुमहाकायो बलेन महता वृतः । [आगच्छति महावेगः किंरूपबलपौरुषः ।] आचक्ष्व मे महाबाहो वीर्यवन्तं निशाचरम् ॥ २ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३ ॥ एष सेनापतिस्तस्य प्रहस्तो नाम राक्षसः । लङ्कायां राक्षसेन्द्रस्य त्रिभागबलसंवृतः । वीर्यवानस्त्रविच्छूरः प्रख्यातश्च पराक्रमे ॥ ४ ॥ ततः प्रहस्तं निर्यान्तं भीमं भीमपराक्रमम् । गर्जन्तं सुमहाकायं राक्षसैरभिसंवृतम् ॥ ५ ॥ ददर्श महती सेना वानराणां बलीयसाम् । अति सञ्जातरोषाणां प्रहस्तमभिगर्जताम् ॥ ६ ॥ खड्गशक्त्यृष्टिबाणाश्च शूलानि मुसलानि च । गदाश्च परिघाः प्रासा विविधाश्च परश्वधाः ॥ ७ ॥ धनूंषि च विचित्राणि राक्षसानां जयैषिणाम् । प्रगृहीतान्यशोभन्त वानरानभिधावताम् ॥ ८ ॥ जगृहुः पादपांश्चापि पुष्पितान् वानरर्षभाः । शिलाश्च विपुला दीर्घा योद्धुकामाः प्लवङ्गमाः ॥ ९ ॥

ग्रहणम् । संवृतशब्दोऽन्तर्भावितण्यर्थः । रावणेन लङ्कायां स्वबलस्य तृतीयभागेन संवारित इत्यर्थः । लङ्कायां राक्षसेन्द्रस्य त्रिभागबलसंवृत इति पाठः । रावणस्य सैन्येषु भागत्रयमस्याधीनमिति भावः । वीर्यवान् बलवान् । "वीर्यं बले प्रभावे च" इत्यमरः । शूरः रणेष्वपरावृत्तः । पराक्रमे परपरिभवने । अत्रेति करणं बोध्यम् ॥ ४ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयम् । भीमं भयङ्करवेषम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ खड्गेत्यादिश्लोकद्वयम् । राक्षसानामिति तृतीयार्थे षष्ठी । राक्षसैरित्यर्थः ॥७॥८॥ जगृहुरिति । वानरश्रेष्ठत्वेऽप्यवानरत्ववारणाय प्लवङ्गमा इत्युक्तम् । यद्वा प्लवङ्गमाः युद्धोत्साहेन प्लवगतया गच्छन्तः । असंज्ञायां खशार्षः ॥९–११॥

॥ १–३ ॥ लङ्कायां राक्षसेन्द्रस्य त्रिभागबलसंवृतः लङ्कास्थराक्षसेन्द्रसंबन्धिबलतृतीयभागेन संवृत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ततः प्रहस्तमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । प्रहस्तमभिगर्जतां बलीयसां वानराणां महती सेना निर्यान्तं प्रहस्तं ददर्शेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥ खड्गशक्त्यृष्टीत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । वानरानभि

शूलैरित्यादि । परमायुधैः चक्रैः । "चक्रं तु परमायुधम्" इति निघण्टुः ॥१२॥ शूलपातादिकार्यं दर्शयति–निरुच्छ्वासा इत्यादि । निरुच्छ्वासाः कृताः । इषुसन्धानसन्दिताः इषव एव सन्धानानि बन्धनरज्जवः तैः सन्दिताः संस्यूताः । स्फुरन्तः लुठन्तः । अवदारिताः भिन्नाः ॥ १३॥१४॥ वानरैरित्यादि ।

तेषामन्योन्यमासाद्य सङ्ग्रामः सुमहानभूत् । बहूनामश्मवृष्टिं च शरवृष्टिं च वर्षताम् ॥ १० ॥ बहवो राक्षसा युद्धे बहून् वानरयूथपान् । वानरा राक्षसांश्चापि निजघ्नुर्बहवो बहून् ॥ ११ ॥ शूलैः प्रमथिताः केचित् केचिच्च परमायुधैः । परिघैराहताः केचित् केचिच्छिन्नाः परश्वधैः ॥ १२ ॥ निरुच्छ्वासाः कृताः केचित् पतिता धरणीतले । विभिन्नहृदयाः केचिदिषुसन्धानसन्दिताः ॥१३॥ केचिद्द्विधा कृताः खड्गैः स्फुरन्तः पतिता भुवि । वानरा राक्षसैः शूलैः पार्श्वतश्चावदारिताः ॥ १४ ॥ वानरैश्चापि संक्रुद्धै राक्षसौघाः समन्ततः । पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च सम्पिष्टा वसुधातले ॥१५॥ वज्रस्पर्शतलैर्हस्तैर्मुष्टिभिश्च हता भृशम् । वेमुः शोणितमास्येभ्यो विशीर्णदशनेक्षणाः ॥१६॥ आर्तस्वनं च स्वनतां सिंहनादं च नर्दताम् । बभूव तुमुलः शब्दो हरीणां रक्षसां युधि ॥ १७ ॥ वानरा राक्षसाः क्रुद्धा वीरमार्गमनुव्रताः । विवृत्तनयनाः क्रूराश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ १८ ॥ नरान्तकः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नतः । एते प्रहस्तसचिवाः सर्वे जघ्नुर्वनौकसः ॥ १९ ॥ तेषामापततां शीघ्रं निघ्नतां चापि वानरान् । द्विविदो गिरिशृङ्गेण जघानैकं नरान्तकम् ॥ २० ॥

सम्पिष्टाः चूर्णिताः । वेमुः वमनं चक्रुः ॥१५ ॥१६॥ स्वनतां नर्दतामित्यत्र कुर्वतामित्यर्थः । तुमुलः निबिडितः । रक्षसां वानराणां च ॥ १७ ॥ वानरा इति । वीरमार्गं युद्धकौशलम् । विवृत्तनयनाः भ्रान्तनेत्राः । कर्माणि युद्धकर्माणि । अभीतवत् भयरहितं यथा भवति तथा ॥१८॥१९॥ तेषामिति । इयं

धावतां जयैषिणां राक्षसानां खड्गादीनि अशोभन्तेति सम्बन्धः ॥७--११॥ शूलैरिति । परमायुधैः चक्रैः । " चक्रं तु परमायुधम् " इति निघण्टुः ॥१२॥ इषुसन्धानसन्दिताः इषव एव सन्धानानि बन्धनरज्जवस्तैः सन्दिताः संस्यूताः ॥ १३--१५ ॥ वज्रेति । वेमुः वमनं चक्रुः ॥ १६--१९ ॥ तेषामिति निर्धारणे षष्ठी ॥२०--२२॥

निर्धारणे षष्ठी। एकं मुरुयम्॥२०॥ दुर्मुख इति। उत्थाय उद्धृत्य। समुन्नताख्यं राक्षसम् अपोथयत् अमारयत्। "पुथ हिंसायाम्" इति धातुः॥२१॥ ॥२२॥ अथेति। तत्र प्रहस्तसचिवेषु। सन्त्याजयत् सन्तत्याज। स्वार्थिको णिच्प्रत्ययः॥ २३॥ २४॥ आवर्ते संवर्ते। प्रलय इव स्थिते तस्मिन् युद्धे

दुर्मुखः पुनरुत्थाय कपिः स विपुलद्रुमम्। राक्षसं क्षिप्रहस्तस्तु समुन्नतमपोथयत्॥ २१॥ जाम्बवांस्तु सुसंक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं शिलाम्। पातयामास तेजस्वी महानादस्य वक्षसि॥ २२॥ अथ कुम्भहनुस्तत्र तारेणासाद्य वीर्यवान्। वृक्षेणाभिहतो मूर्ध्नि प्राणान् सन्त्याजयद्रणे॥ २३॥ अमृष्यमाणस्तत्कर्म प्रहस्तो रथमास्थितः। चकार कदनं घोरं धनुष्पाणिर्वनौकसाम्॥ २४॥ आवर्त इव सञ्जज्ञे उभयोः सेनयोस्तदा। क्षुभितस्याप्रमेयस्य सागरस्येव निस्वनः॥ २५॥ महता हि शरौघेण प्रहस्तो युद्धकोविदः। अर्दयामास संक्रुद्धो वानरान् परमाहवे॥ २६॥ वानराणां शरीरैश्च राक्षसानां च मेदिनी। बभूव निचिता घोरा पतितैरिव पर्वतैः॥ २७॥ सा मही रुधिरौघेण प्रच्छन्ना सम्प्रकाशते। सञ्छन्ना माधवे मासि पलाशैरिव पुष्पितैः॥ २८॥ हतवीरौघवप्रां तु भग्नायुधमहाद्रुमाम्। शोणितौघमहातोयां यमसागरगामिनीम्॥ २९॥ यकृत्प्लीहमहापङ्कां विनिकीर्णान्त्रशैवलाम्। भिन्नकायशिरोमीनामङ्गावयवशाद्वलाम्॥ ३०॥

क्षुभितस्य सागरस्य निस्वन इव सेनाया निस्वनः संजज्ञे॥ २५॥ तेषु प्रहस्तप्रकर्षं प्रतिपादयितुं पुनराह-महतेत्यादि॥२६॥ निचिता व्याप्ता॥२७॥ ॥२८॥ अपरिच्छिन्नवानरवधो वृत्त इति द्योतयितुं युद्धभूमिं नदीत्वेन वर्णयति-हतेत्यादिना। उभयसेनाग्रयोर्हतवीराणामोघः समूह एव वप्रं तटं यस्यास्ताम्। भग्नायुधान्येव महाद्रुमाः भग्नाः तीरमहाद्रुमा यस्यास्ताम्। शोणितौघा एव महातोयानि कलुषजलानि यस्यास्ताम्। यमसागरगामिनीं युद्धभूमौ यमो जीवग्रहणाय सन्निधत्त इति प्रसिद्धिः। तद्रूपसागरगामिनीम्॥ २९॥ यकृत्प्लीहशब्दौ हृदयस्य दक्षिणवामभागस्थमांसविशेषपरौ। अन्त्राणां

कुम्भहनुः तारेणासाद्य तस्य तारस्य वृक्षेण स्वप्राणान् सन्त्याजयदिति सम्बन्धः॥ २३॥ २४॥ आवर्त इति। उभयोस्सेनयोरितस्ततो भ्रमणेन आवर्त इव सञ्जज्ञे निस्वनश्च क्षुभितस्य सागरस्य निस्वन इव संजज्ञ इत्यर्थः॥ २५-२८॥ तामेव युद्धभूमिं सावयवरूपकेण वर्णयति--हतवीरौघेत्यादिना। हतवीरौघवप्रां

शैवलत्वनिरूपणं स्तम्भमयत्वात् । भिन्नकायशिरसोर्मीनत्वनिरूपणं स्फुरितवत्त्वात् । अङ्गावयवाः करचरणाद्यङ्गानामवयवाः अङ्गुलय इत्यर्थः । त एव शाद्वलानि शाद्वलभूजन्यतृणानि यस्यास्ताम् ॥ ३० ॥ कङ्कः धवलवर्णः श्येनः । सारसो हंसविशेषः । मेदः रुधिरमण्डलम् । आर्तानां स्तनितः शब्द इति यावत् । तदेव निम्नोन्नतपतनजनितस्वनो यस्यास्ताम् । यद्यपि रुधिरप्रवाहस्यापि स्वत एव घोषोऽस्ति तथापि रूपकत्वायैवमुक्तम् । कापुरुषाः

गृध्रहंसगणाकीर्णां कङ्कसारससेविताम् । मेदःफेनसमाकीर्णामार्तस्तनितनिस्वनाम् । तां कापुरुषदुस्तारां युद्धभूमिमयीं नदीम् ॥ ३१ ॥ नदीमिव घनापाये हंससारससेविताम् । राक्षसाः कपिमुख्याश्च तेरुस्तां दुस्तरां नदीम् ॥ ३२ ॥ यथा पद्मरजोध्वस्तां नलिनीं गजयूथपाः ॥ ३३ ॥ ततः सृजन्तं बाणौघान् प्रहस्तं स्यन्दने स्थितम् । ददर्श तरसा नीलो विनिघ्नन्तं प्लवङ्गमान् ॥ ३४ ॥ उद्धूत इव वायुः खे महदभ्रबलं बलात् । समीक्ष्याभिद्रुतं युद्धे प्रहस्तो वाहिनीपतिः । रथेनादित्यवर्णेन नीलमेवाभिदुद्रुवे ॥ ३५ ॥ स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठो विकृष्य परमाहवे । नीलाय व्यसृजद्बाणान् प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥ ३६ ॥

भीरवः तैः दुस्ताराम् । वृद्धिरार्षी । युद्धभूमिमयीमिति स्वार्थे मयट् । व्यस्तरूपकम् । प्रावर्तयन्नित्यध्याहार्यम् । यद्वा तेरुरिति वक्ष्यमाणमत्राप्यनुषज्यते । अत्र सावयवरूपकालङ्कारः ॥ ३१ ॥ उपमानमुखेनापि तत्तरणं दर्शयति—नदीमिति । घनापाये वर्षान्ते । तां पूर्वत्र रूपकेण दर्शिताम् । केचित्तु अत्रोत्तरश्लोकस्थनदीपदवैयर्थ्यभयेन युद्धभूमिमयीं नदीं प्रवर्तयित्वेत्यध्याहरन्ति ॥ ३२ ॥ उक्तानां रक्षोवानराणामुपमामाह—यथेति । पद्मरजोभिः ध्वस्तां वर्णान्तरं प्राप्तां नलिनीं सरसीं यथा गजयूथपास्तरन्ति । तीर्त्वा रक्ततनवो भवन्तीति यावत् । तथा अरुणशरीरा उत्तेरुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ तत इति । स्यन्दने रथे स्थितम् । बाणौघान् सृजन्तं मुञ्चन्तम् । तरसा वेगेन । प्लवङ्गमान् विनिघ्नन्तं प्रहस्तं ददर्श ॥ ३४ ॥ उद्धूत इत्यादिसार्धश्लोक

हतवीरसमूहतटाम् । यकृत्प्लीहमहापङ्कां यकृत्प्लीहशब्दाभ्यां हृदयदक्षिणवामभागस्थमांसविशेषावुच्येते ॥ २९ ॥ ३० ॥ तामिति । राक्षसाः कपिमुख्याश्च कापुरुषदुस्तारां कापुरुषाः भीरवः तैः दुस्ताराम् । वृद्धिरार्षः । युद्धभूमिमयीं युद्धभूमिप्रचुराम् । तां नदीं तादृशीं नदीम्, प्रवर्तयित्वेति शेषः ॥ ३१ ॥ घनापाये हंससारससेवितां नदीमेतामुक्तविशेषणविशिष्टां नदीं तेरुरिति योजना ॥ ३२--३४ ॥ उद्धूत इत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । उद्धूतो वायुः खे महत

मेकं वाक्यम् । खे स्वदेशभूते । उद्धूतः उल्बणः वायुः अभ्रबलम् अभ्रजालमिव । युद्धे बलादभिद्रुतम् आभिमुख्येनायान्तं नीलं समीक्ष्य रथेन नीलमेवा भिदुद्रुवे इति योजना ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ त इति । रुषिताः पन्नगा इव स्थिताः समाहिताः ऋजवः नीलं विनिर्भिद्य महीं जग्मुः विविशुरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ते प्राप्य विशिखा नीलं विनिर्भिद्य समाहिताः । महीं जग्मुर्महावेगा रुषिता इव पन्नगाः ॥ ३७ ॥ नीलः शरैरभिहतो निशितैर्ज्वलनोपमैः । स तं परमदुर्धर्षमापतन्तं महाकपिः ॥ ३८ ॥ प्रहस्तं ताडयामास वृक्षमुत्पाट्य वीर्यवान् ॥ ३९ ॥ स तेनाभिहतः क्रुद्धो नदन् राक्षसपुङ्गवः । ववर्ष शरवर्षाणि प्लवङ्गानां चमूपतौ ॥ ४० ॥ तस्य बाण गणान् घोरान् राक्षसस्य महाबलः । अपारयन् वारयितुं प्रत्यगृह्णान्निमीलितः ॥ ४१ ॥ यथैव गोवृषो वर्षं शारदं शीघ्रमागतम् । एवमेव प्रहस्तस्य शरवर्षं दुरासदम् । निमीलिताक्षः सहसा नीलः सेहे सुदारुणम् ॥ ४२ ॥ रोषितः शरवर्षेण सालेन महता महान् । प्रजघान हयान्नीलः प्रहस्तस्य मनोजवान् ॥ ४३ ॥ ततः स चापमुद्गृह्य प्रहस्तस्य महाबलः । बभञ्ज तरसा नीलो ननाद च पुनः पुनः ॥४४॥ विधनुस्तु कृतस्तेन प्रहस्तो वाहिनीपतिः । प्रगृह्य मुसलं घोरं स्यन्दनादवपुप्लुवे ॥४५॥ तावुभौ वाहिनीमुख्यौ जातवैरौ तरस्विनौ । स्थितौ क्षतजदिग्धाङ्गौ प्रभिन्नाविव कुञ्जरौ ॥ ४६ ॥ उल्लिखन्तौ सुतीक्ष्णाभिर्दंष्ट्राभिरितरेतरम् । सिंहशार्दूलसदृशौ सिंहशार्दूलचेष्टितौ ॥ ४७ ॥ विक्रान्तविजयौ वीरौ समरेष्वनिवर्तिनौ । काङ्क्षमाणौ यशः प्राप्तुं वृत्रवासवयोः समौ ॥ ४८ ॥

नील इत्यादिसार्धश्लोकः ॥३८–४० ॥ तस्येति । अपारयन् अशक्नुवन् ॥ ४१ ॥ यथैवेत्यादिसार्धश्लोकः । यथैवेत्यत्र एवकारोऽत्यन्तायोगव्यवच्छे दार्थकः । शारदमित्यनेन शरपातस्य क्षयित्वं व्यनक्ति ॥ ४२–४५ ॥ तावुभावित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । प्रभिन्नौ मत्तौ । सिंहशार्दूलसदृशाविति बले साम्यम् । विक्रान्तविजयौ सर्वत्र प्राप्तविजयौ । काङ्क्षमाणौ, अभूतामिति शेषः ॥ ४६–४८ ॥

अभ्रबलमिव युद्धे बलादभिद्रुतम् आभिमुख्येनायान्तं नीलं समीक्ष्य नीलमेवाभिदुद्रुव इति सम्बन्धः ॥ ३९–४० ॥ तस्येति । अपारयन् अशक्नुवन् ॥४१–४८॥

आजघानेति । परमायत्तः परमोद्युक्तः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ तमिति । अचिन्त्य अचिन्तयित्वा ॥ ५१-५५ ॥ प्रभिन्नशिरसः प्रभिन्नाच्छिरसः । शरीरादपीति समुच्चयः । प्रस्रवणं निर्झरः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ विकीर्णं भग्नम् ॥ ५८ ॥ हत इत्यादिसार्द्धश्लोकः । ध्यानमूकत्वं ध्यानेन वाग्व्यापारशून्यत्वम् ।

आजघान तदा नीलं ललाटे मुसलेन सः । प्रहस्तः परमायत्तस्तस्य सुस्राव शोणितम् ॥ ४९ ॥ ततः शोणितदिग्धाङ्गः प्रगृह्य सुमहातरुम् । प्रहस्तस्योरसि क्रुद्धो विससर्ज महाकपिः ॥ ५० ॥ तमचिन्त्य प्रहारं स प्रगृह्य मुसलं महत् । अभिदुद्राव बलिनं बलान्नीलं प्लवङ्गमम् ॥ ५१ ॥ तमुग्रवेगं संरब्धमापतन्तं महाकपिः । ततः सम्प्रेक्ष्य जग्राह महावेगो महाशिलाम् ॥ ५२ ॥ तस्य युद्धाभिकामस्य मृधे मुसलयोधिनः । प्रहस्तस्य शिलां नीलो मूर्ध्नि तूर्णमपातयत् ॥ ५३ ॥ सा तेन कपिमुख्येन विमुक्ता महती शिला । बिभेद बहुधा घोरा प्रहस्तस्य शिरस्तदा ॥ ५४ ॥ स गतासुर्गतश्रीको गतसत्त्वो गतेन्द्रियः । पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ५५ ॥ प्रभिन्नशिरसस्तस्य बहु सुस्राव शोणितम् । शरीरादपि सुस्राव गिरेः प्रस्रवणं यथा ॥ ५६ ॥ हते प्रहस्ते नीलेन तदकम्प्यं महद्बलम् । रक्षसामप्रहृष्टानां लङ्कामभिजगाम ह ॥ ५७ ॥ न शेकुः समरे स्थातुं निहते वाहिनीपतौ । सेतुबन्धं समासाद्य विकीर्णं सलिलं यथा ॥५८॥ हते तस्मिंश्चमूमुख्ये राक्षसास्ते निरुद्यमाः । रक्षःपतिगृहं गत्वा ध्यानमूकत्वमास्थिताः । प्राप्ताः शोकार्णवं तीव्रं निस्संज्ञा इव तेऽभवन् ॥ ५९ ॥ ततस्तु नीलो विजयी महाबलः प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणा । समेत्य रामेण सलक्ष्मणेन च प्रहृष्टरूपस्तु बभूव यूथपः ॥ ६० ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

तीव्रं घोरम् । शोकार्णवं प्राप्ताः, शोकार्णवे मग्ना इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ स्वकृतेन कर्मणा रिपुवधेन प्रहृष्टरूपः अतिशयेन प्रहृष्टः । प्रशंसायां रूपप् ।
आजघानेति । परमायत्तः परमोद्युक्तः ॥ ४९-५५ ॥ विभिन्नशिरस इति । विभिन्नाच्छिरस इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ विकीर्णं भग्नम् । पञ्चम्यां प्रहस्तवधः ॥५८॥५९॥

पञ्चम्यां प्रहस्तवधः ॥ ६० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ अथ रावणमुकुटभङ्ग एकोनषष्टितमे–तस्मिन् हत इत्यादि ॥ १ ॥ गत्वेति। पावकसूनुशस्तं पावकसूनुना नीलेन शस्तं हतम् । तच्चापीत्यनेन रावणेन स्वप्नेऽपि न तच्चिन्तितमिति सूच्यते। यद्वा 'शत्रोरुपचये स्वस्यापचये समाश्रयः कार्यः' इति नीतिः, तथापि रावणः कालचोदिततया समाश्रयणं

तस्मिन् हते राक्षससैन्यपाले प्लवङ्गमानामृषभेण युद्धे । भीमायुधं सागरतुल्यवेगं विदुद्रुवे राक्षसराजसैन्यम् ॥ १ ॥ गत्वाऽथ रक्षोधिपतेः शशंसुः सेनापतिं पावकसूनुशस्तम् । तच्चापि तेषां वचनं निशम्य रक्षोधिपः क्रोध वशं जगाम ॥ २ ॥ सङ्ख्ये प्रहस्तं निहतं निशम्य शोकार्दितः क्रोधपरीतचेताः । उवाच तान्नैर्ऋतयोधमुख्यानिन्द्रो यथा चामरयोधमुख्यान् ॥ ३ ॥ नावज्ञा रिपवे कार्या यैरिन्द्रबलसूदनः । सूदितः सैन्यपालो मे सानुयात्रः सकु ञ्जरः ॥ ४ ॥ सोऽहं रिपुविनाशाय विजयायाविचारयन् । स्वयमेव गमिष्यामि रणशीर्षं तदद्भुतम् ॥ ५ ॥ अद्य तद्वानरानीकं रामं च सहलक्ष्मणम् । निर्दहिष्यामि बाणौघैर्वनं दीप्तैरिवाग्निभिः ॥ ६ ॥ [अद्य सन्तर्पयिष्यामि पृथिवीं कपिशोणितैः । रामं च लक्ष्मणं चैव प्रेषयिष्ये यमक्षयम् ॥]

विहाय अस्थाने क्रोधवशं गत इत्यपिशब्देन सूच्यते ॥२॥ ३॥ नावज्ञेति। रिपवे रामाय। नावज्ञा कार्या उपेक्षा न कर्तव्या। "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति चतुर्थी। यैश्च वानरैर्हेतुभिः मम सैन्यपालः प्रहस्तः सानुयात्रः सानुचरः सकुञ्जरश्च सूदितः, तेभ्योऽपि नावज्ञा कार्येत्यर्थः। केचित्तु रिपवे रिपुभ्यः, अवज्ञा एते कपयः किं करिष्यन्तीत्येवंरूपा न कार्या। कुत इत्यत्राह यैरित्यादीत्याहुः ॥४॥ अद्भुतं दुर्बलैः प्रबलविनाशनादाश्चर्यम् ॥५॥६॥

॥६०॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥५८॥१॥ गत्वेति । पावकसूनुशस्तं नीलेन हतम् ॥२॥३॥ रिपवे रिपुभ्यः अवज्ञा एते कपयः किं करिष्यन्तीत्येवंरूपा न कार्या । कुतः ? यैः वानरैः इन्द्रबलसूदनो मे सैन्यपालः सूदितः तैर्वानरैर्हेतुभिः अवज्ञा न कार्येति योजना ॥ ४ ॥ अविचारयन् रिपुबलं तृणीकुर्वन् । रणशीर्षं रणमूर्द्धानम्, युद्धभूमिमित्यर्थः ॥ ५ ॥ अद्येत्यस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–सहलक्ष्मणं रामं,

स एवमिति । तुरङ्गोत्तमराजैः तुरङ्गश्रेष्ठतमैः युक्तम् । प्रकाशमानम् अलङ्कारैर्भासमानम् । वपुषा ज्वलन्तं स्वरूपत एव प्रकाशमानम् ॥ ७ ॥ स शङ्खेति । आस्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादैः आस्फोटितं भुजास्फालनम् । क्ष्वेलितशब्दः शब्दमात्रपरः । आस्फोटितजनितशब्दैः सिंहनादैश्चेत्यर्थः । पुण्यैः चारुभिः ॥८॥ स इति । काठिन्यसिद्ध्यै शैलौपम्यम् । सङ्कोचविकासार्हत्वसिद्ध्यै मेघौपम्यम् । रूपं शरीरम् । रुद्रस्यासुरेश्वरत्वं तामसप्रकृतित्वात् । तदुक्तं

स एवमुक्त्वा ज्वलनप्रकाशं रथं तुरङ्गोत्तमराजयुक्तम् । प्रकाशमानं वपुषा ज्वलन्तं समारुरोहामरराजशत्रुः ॥ ७ ॥
स शङ्खभेरीपणवप्रणादैरास्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादैः । पुण्यैः स्तवैश्चाप्यभिपूज्यमानस्तदा ययौ राक्षसराजमुख्यः ॥ ८ ॥ स शैलजीमूतनिकाशरूपैर्मांसादनैः पावकदीप्तनेत्रैः । बभौ वृतो राक्षसराजमुख्यो भूतैर्वृतो रुद्र इवासुरेशः ॥ ९ ॥ ततो नगर्याः सहसा महौजा निष्क्रम्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् । महार्णवाभ्रस्तनितं ददर्श समुद्यतं पादपशैलहस्तम् ॥ १० ॥ तद्राक्षसानीकमतिप्रचण्डमालोक्य रामो भुजगेन्द्रबाहुः । विभीषणं शस्त्रभृतां वरिष्ठमुवाच सेनानुगतः पृथुश्रीः ॥ ११ ॥ नानापताकाध्वजशस्त्रजुष्टं प्रासासिशूलायुधशस्त्रजुष्टम् । सैन्यं गजेन्द्रोपमनागजुष्टं कस्येदमक्षोभ्यमभीरुजुष्टम् ॥ १२ ॥

मैत्रायणीयानामुपनिषदि—"यो ह वा अस्य तामसोऽंशः सोऽसौ रुद्रः" इति ॥९॥ महार्णवाभ्रस्तनितं महार्णवाभ्रयोरिव स्तनितं घोषो यस्येति तथा ॥१०॥ अतिप्रचण्डम् अत्यन्तकोपनम् । भुजगेन्द्रबाहुः युद्धोत्सुक्येन प्रवर्धमानबाहुरित्यर्थः । पृथुश्रीः युद्धहर्षेण सञ्जातलक्ष्मीकः । सेनानुगतः स्वामिसंरक्षणाय सर्वतः समवेतसेनापरिवृतः । शस्त्रभृतां वरिष्ठं वीरभटतारतम्यज्ञमिति भावः ॥११॥ नानेति । पताकाध्वजयोर्मात्रया भेदः । प्रथमं शस्त्रशब्द उपात्तः प्रासादिभिन्नपरः । आयुधं धनुः, इन्द्रायुधमित्यादौ तथा प्रयोगात् । प्रासासिशूलायुधरूपैः शस्त्रैर्जुष्टमित्यर्थः । वज्रजुष्टमिति पाठान्तरम् ॥ १२ ॥ रामानु०—नानाविनेति शेषः । बाणौघैः वानरानीकं निर्दहिष्यामीति सम्बन्धः ॥ ६ ॥ तुरङ्गोत्तमराजयुक्तं तुरङ्गोत्तमराजाः श्रेष्ठतमतुरङ्गाः तैर्युक्तम् अतः प्रकाशमानं वपुषा च ज्वलन्तम्, तुरङ्गोत्तमभासा स्वभासा च प्रकाशमानमित्यर्थः ॥७॥ आस्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादैः आस्फोटितैः भुजास्फालनैः क्ष्वेलितसिंहनादैः मृगेन्द्रध्वनिसदृशैः क्ष्वेलितैः । उपमितसमासोऽयम् । सहार्थे तृतीया ॥ ८–१० ॥ सेनया अनुगतः सेनानुगतः ॥ ११ ॥ प्रासासिशूलायुधशस्त्रजुष्टम् आयुधानि धनूंषि प्रासासिशूला

पताकाध्वजशस्त्रजुष्टमिति पाठः । शस्त्रशब्देन पठितव्यतिरिक्तान्यायुधान्युच्यन्ते ॥ १२ ॥ शक्रसमानवीर्य इत्यनेन वक्ष्यमाणं न भीतिमूलमिति द्योत्यते । बलप्रवेकं बलप्रवरम् । "प्रवेकानुत्तमोत्तमाः" इत्यमरः । महात्मनां महाधैर्याणाम् ॥१३॥ योऽसाविति । महात्मा महाकायः । नवोदितार्कोपमं ताम्रवक्रं यस्य स तथा । बालसूर्यमुखरागतुल्योऽस्य मुखराग इत्यर्थः । योऽसौ गजस्कन्धगतो दृश्यते स गजस्कन्धगतः स्वशरीरभारान्नागशिरः कम्पयन्नुपैति, एनमकम्पनं रावण

ततस्तु रामस्य निशम्य वाक्यं विभीषणः शक्रसमानवीर्यः । शशंस रामस्य बलप्रवेकं महात्मनां राक्षसपुङ्गवानाम् ॥ १३ ॥ योऽसौ गजस्कन्धगतो महात्मा नवोदितार्कोपमताम्रवक्त्रः । प्रकम्पयन्नागशिरोऽभ्युपैति ह्यकम्पनं त्वेनमवेहि राजन् ॥ १४ ॥ योऽसौ रथस्थो मृगराजकेतुर्धून्वन् धनुः शक्रधनुःप्रकाशम् । करीव भात्युग्रविवृत्तदंष्ट्रः स इन्द्रजिन्नाम वरप्रधानः ॥ १५ ॥ यश्चैष विन्ध्यास्तमहेन्द्रकल्पो धन्वी रथस्थोऽतिरथोऽतिवीरः । विस्फारयंश्चापमतुल्यमानं नाम्नाऽतिकायोऽतिविवृद्धकायः ॥ १६ ॥ योऽसौ नवार्कोदितताम्रचक्षुरारुह्य घण्टानिनदप्रणादम् । गजं खरं गर्जति वै महात्मा महोदरो नाम स एष वीरः ॥ १७ ॥

पुत्रमवेहि ॥ १४ ॥ मृगराजकेतुः सिंहध्वजः । धनुः धून्वन्नित्यनेन भुजबलाधिक्यमुच्यते । करीवेत्यनेन कायबलम् । करितुल्यत्वे हेतुरुग्रविवृत्तदंष्ट्र इति । वरप्रधानः ब्रह्मदत्तान्तर्धानवरप्रधानः । अनेन वरबलमुक्तम् ॥ १५ ॥ यश्चेति । विन्ध्यादित्रयौपम्येन उन्नतत्वपरतेजोभिभावकत्वानिश्चलत्वान्युच्यन्ते । अतिरथः सहस्राश्वयुक्तत्वेनातिशयितरथः । अतिवीरः मायाबलाभावेऽपीन्द्रजितोऽप्यतिशयितवीर्यः । अतुल्यमानम् अतिशयितपरिमाणं चापम् । विस्फारयन् आकर्षन्नित्यर्थः । अत्रासावित्यध्याहार्यम् ॥ १६ ॥ योऽसौ नवेति । नवार्कोदितताम्रचक्षुः नवोदितार्कताम्रचक्षुः । घण्टानिनदप्रणादं घण्टानिनदेन प्रकृष्टो नादः स्वनो यस्य तम् । खरमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १७ ॥ रामानु०—योऽसाविति । योऽसौ नवार्कोपमताम्रचक्षुरिति पाठः । घण्टानिनदप्रणादं घण्टा

युधान्येव शस्त्राणि तैर्जुष्टम् । महेन्द्रोपमनागजुष्टामिति पाठे—महेन्द्रपर्वतसदृशगजयुक्तम् । अभीरुभिः रक्षोभिः ॥ १२ ॥ बलप्रवेकं बलश्रेष्ठम् ॥ १३ ॥ प्रकम्पयन्नागशिरः स्वशरीरभारादात्मारूढगजशिरः प्रकम्पयन्नित्यर्थः । अकम्पनम्—अयमकम्पनः पूर्वहतादन्य इति बोध्यम् ॥ १४ ॥ वरप्रधानः वरो ब्रह्मदत्तः प्रधानं यस्य स तथोक्तः ॥१५॥ अतुल्यमानम् असदृशपरिमाणम् ॥१६॥ घण्टानिनदप्रणादं घण्टानिनदेन प्रभूतनादम् । गजमारुह्य खरं यथा तथा गर्जतीति सम्बन्धः ॥१७॥

निनदेन प्रभूतो नादो यस्य तम् ॥ १७ ॥ योऽसौ हयमिति । काञ्चनचित्रभाण्डं काञ्चनमयनानाविधाश्वाभरणम् । "स्याद्भाण्डमश्वाभरणे" इत्यमरः । अत एव सन्ध्याभ्रगिरिप्रकाशं सन्ध्याभ्रयुक्तगिरिप्रकाशं हयमारुह्य । मरीचिनद्धं किरणैर्बद्धं प्रासमुद्यम्य गर्जतीति पूर्वश्लोकादनुषज्यते । एष पिशाचः पिशाच नामकः ॥१८॥ यश्चेति । किङ्करो वज्रवेगो यस्य तत् किङ्करवज्रवेगम्, वज्रवेगादप्यधिकवेगमित्यर्थः । वृषेन्द्रं वृषभेन्द्रम् । योऽसौ प्रसिद्धोऽसावित्यर्थः।

योऽसौ हयं काञ्चनचित्रभाण्डमारुह्य सन्ध्याभ्रगिरिप्रकाशम् । प्रासं समुद्यम्य मरीचिनद्धं पिशाच एषोऽशनितुल्य वेगः ॥ १८ ॥ यश्चैष शूलं निशितं प्रगृह्य विद्युत्प्रभं किङ्करवज्रवेगम् । वृषेन्द्रमास्थाय गिरिप्रकाशमायाति योऽसौ त्रिशिरा यशस्वी ॥ १९ ॥ असौ च जीमूतनिकाशरूपः कुम्भः पृथुव्यूढसुजातवक्षाः । समाहितः पन्नग राजकेतुर्विस्फारयन् भाति धनुर्विधून्वन् ॥ २० ॥ यश्चैष जाम्बूनदवज्रजुष्टं दीप्तं सधूमं परिघं प्रगृह्य । आयाति रक्षोबलकेतुभूतस्त्वसौ निकुम्भोऽद्भुतघोरकर्मा ॥ २१ ॥ यश्चैष चापासिशरौघजुष्टं पताकिनं पावकदीप्तरूपम् । रथं समास्थाय विभात्युदग्रो नरान्तकोऽसौ नगशृङ्गयोधी ॥ २२ ॥

आयाति सोऽसौ त्रिशिरा इत्यपि पठन्ति ॥ १९ ॥ रामानु०—आयाति सोऽसौ त्रिशिरा यशस्वीति पाठः ॥ १९ ॥ असाविति । पृथुव्यूढसुजातवक्षाः पृथु पीनं व्यूढं विशालं सुजातं सुन्दरं च वक्षो यस्य स तथोक्तः समाहितः सन्नद्धः। धनुर्विस्फारयन् ज्यामवलम्ब्य कर्षन् । पुनर्लीलया विधून्वन् असौ कुम्भो भाति । अत्र यच्छब्दाप्रयोगः सन्निहितत्वादिति भाव्यम् ॥ २० ॥ जाम्बूनदवज्राभ्यामन्योन्यमिलिताभ्यां जुष्टम् अत एव दीप्तं ज्वाला युक्तम् । सधूमं सधूममिव स्थितम् । अभेदनिर्देशः सर्वथा सादृश्यप्रतिपत्तये। रक्षोबलकेतुभूतः रक्षोबलप्रधानभूत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ उदग्रः उन्नतः। नगशृङ्गैः साधनैः युद्ध्यत इति नगशृङ्गयोधी । प्रतियोद्धभावात् भुजकण्डूनिवृत्त्यर्थं नगैः सह युध्यत इति वाऽर्थः ॥ २२ ॥

काञ्चनचित्रभाण्डं काञ्चनरूपाणि चित्रभाण्डानि अश्वाभरणानि यस्य तम् । " स्याद्भाण्डमश्वाभरणे " इत्यमरः । सन्ध्याभ्रगिरिप्रकाशं सन्ध्याभ्रयुक्तगिरिप्रकाशं प्रासमुद्यम्य, आयातीति शेषः ॥१८॥ किङ्करवज्रवेगं किङ्करवद्यथोक्तकारिवज्रम् तत्समानवेगम् । त्रिशिराः अत्रापि कश्चित्त्रिशिराः ॥ १९ ॥ कुम्भः तन्नामा ॥ २० ॥ सधूमं नीलमणिकान्त्या सधूममिव स्थितम् ॥ २१ ॥ नगैश्च शृङ्गैश्च युध्यत इति नगशृङ्गयोधी ॥ २२ ॥ २३ ॥

अथ त्रिभी रावणं दर्शयति–यश्चेति । विवृत्तनेत्रैः घूर्णितनेत्रैः ॥ २३ ॥ २४ ॥ नगेन्द्रः हिमवान् ॥ २५ ॥ दीप्तः कान्तिमान् । महातेजाः महाप्रतापः ॥ २६ ॥ आदित्य इव रश्मिभिः दुष्प्रेक्षः प्रेक्षितुमशक्यः । अनयोरर्थयोर्भिन्नवाक्यत्वान्न पुनरुक्तिशङ्का ॥ २७ ॥ देवेत्यर्धद्वयमेकं वाक्यम् ॥२८॥२९॥

यश्चैष नानाविधघोररूपैर्व्याघ्रोष्ट्रनागेन्द्रमृगाश्ववक्त्रैः । भूतैर्वृतो भाति विवृत्तनेत्रैः सोऽसौ सुराणामपि दर्पहन्ता ॥ २३ ॥ यत्रैतदिन्दुप्रतिमं विभाति च्छत्रं सितं सूक्ष्मशलाकमग्र्यम् । अत्रैष रक्षोधिपतिर्महात्मा भूतैर्वृतो रुद्र इवावभाति ॥ २४ ॥ असौ किरीटी चलकुण्डलास्यो नगेन्द्रविन्ध्योपमभीमकायः । महेन्द्रवैवस्वतदर्पहन्ता रक्षोधिपः सूर्य इवावभाति ॥२५॥ प्रत्युवाच ततो रामो विभीषणमरिन्दमम् । अहो दीप्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥२६॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्षो रश्मिभिर्भाति रावणः। सुव्यक्तं लक्षये ह्यस्य रूपं तेजस्समावृतम् ॥२७॥ देवदानववीराणां वपुर्नैवंविधं भवेत् । यादृशं राक्षसेन्द्रस्य वपुरेतत् प्रकाशते ॥२८॥ सर्वे पर्वतसङ्काशाः सर्वे पर्वतयोधिनः । सर्वे दीप्तायुधधरा योधाश्चास्य महौजसः ॥ २९ ॥ भाति राक्षसराजोऽसौ प्रदीप्तैर्भीमविक्रमैः । भूतैः परिवृतस्तीक्ष्णैर्देहवद्भिरिवान्तकः ॥ ३० ॥ दिष्ट्याऽयमद्य पापात्मा मम दृष्टिपथं गतः । अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि सीताहरणसम्भवम् ॥ ३१ ॥ एवमुक्त्वा ततो रामो धनुरादाय वीर्यवान्। लक्ष्मणानुचरस्तस्थौ समुद्धृत्य शरोत्तमम् ॥ ३२ ॥ ततः स रक्षोधिपतिर्महात्मा रक्षांसि तान्याह महाबलानि । द्वारेषु चर्यागृहगोपुरेषु सुनिर्वृतास्तिष्ठत निर्विशङ्काः ॥३३॥

देहवद्भिः प्रशस्तदेहैः ॥ ३० ॥ क्रोधं विमोक्ष्यामि क्रोधं कार्यकरं करिष्यामीत्यर्थः । मम दृष्टिपथं गत इति पाठः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ द्वारेषु अन्तर्द्वारेषु ।

क्वासौ ? तत्राह–यत्रेति । यत्र देशे इन्दुप्रतिमत्वादिगुणकं छत्रं भाति तत्रैव रक्षोधिपतिः । भूतैः भूतगणैः ॥ २४ ॥ नगेन्द्रो यो विन्ध्यः तद्वद्भीमः कायो यस्य सः ॥ २५ ॥ २६ ॥ सुव्यक्तं लक्षये इत्यत्र हेतुः तेजस्समावृतमिति । रूपं सूक्ष्मावयवसंस्थानम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ पर्वतयोधिनः पर्वतैः सह योद्धुं शीलमेषामस्तीति पर्वतयोधिनः । प्रतियोद्धभावात् भुजकण्डूतिनिवृत्त्यर्थं पर्वतैस्सह युध्यन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ देहवद्भिः प्रशस्तदेहैः ॥ ३०–३२ ॥ द्वारेषु आन्तरप्राकारद्वारेषु ।

चर्यायुक्ताः पुरद्वारेषु गोपुरपार्श्वयोः भटनिवासार्थं निर्मिता विशङ्कटा गृहाः चर्यागृहाः । सुनिर्वृताः अतिसुखिताः ॥ ३३ ॥ इहागतं मां विदित्वा इदं छिद्रं विदित्वेत्यन्वयः । प्रमथ्य ध्वंसित्वा । प्रधर्षयेयुः अभिभवेयुः ॥ ३४ ॥ सहितान् संमिलितान् । महाझषः महामत्स्यः ॥ ३५ ॥ दीप्ते इषु चापे यस्य स तथोक्तः । युधि संयुगनिमित्तं सहसा आपतन्तं राक्षसेन्द्रं समीक्ष्य महीधराग्रं पर्वतशृङ्गं समुत्पाट्य हरीशः सुग्रीवः रक्षोधिपतिं दुद्राव ॥ ३६ ॥

इहागतं मां सहितं भवद्भिर्वनौकसश्छिद्रमिदं विदित्वा । शून्यां पुरीं दुष्प्रसहां प्रमथ्य प्रधर्षयेयुः सहसा समेताः ॥ ३४ ॥ विसर्जयित्वा सहितांस्ततस्तान् गतेषु रक्षस्सु यथानियोगम् । व्यदारयद्वानरसागरौघं महाझषः पूर्णमिवार्णवौघम् ॥ ३५ ॥ तमापतन्तं सहसा समीक्ष्य दीप्तेषुचापं युधि राक्षसेन्द्रम् । महत् समुत्पाट्य महीधराग्रं दुद्राव रक्षोधिपतिं हरीशः ॥ ३६ ॥ तच्छैलशृङ्गं बहुवृक्षसानुं प्रगृह्य चिक्षेप निशाचराय । तमापतन्तं सहसा समीक्ष्य बिभेद बाणैस्तपनीयपुङ्खैः ॥ ३७ ॥ तस्मिन् प्रवृद्धोत्तमसानुवृक्षे शृङ्गे विकीर्णे पतिते पृथिव्याम् । महाहिकल्पं शरमन्तकाभं समाददे राक्षसलोकनाथः ॥ ३८ ॥ स तं गृहीत्वाऽनिलतुल्यवेगं सविस्फुलिङ्गज्वलनप्रकाशम् । बाणं महेन्द्राशनितुल्यवेगं चिक्षेप सुग्रीववधाय रुष्टः ॥ ३९ ॥

बहुवृक्षसानुं बहुतरुयुततटम् । तपनीयं स्वर्णम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ महेन्द्राशनिः वज्रम् । औत्पातिकाशनिव्यावृत्तये महेन्द्रपदम् । यद्वा महेन्द्रसम्बन्धोक्तिः

चर्यागृहगोपुरेषु चर्यागृहेषु गोपुरेषु च । चर्यागृहाः चतुष्पथनिर्मितगृहाः । गोपुराणि पुरद्वाराणि ॥ ३३ ॥ इदं छिद्रं रणभूमौ सपरिवारस्य गमनरूपम् ॥ ३४ ॥ अर्णवौघं समुद्रजलसमूहम् ॥ ३५ ॥ दीप्तेषुचापं दीप्ता इषवश्चापाश्च यस्य तम् ॥ ३६–४० ॥

स०—तच्छैलशृङ्गं स चासौ शैलश्च तस्य शृङ्गं यस्मिन् स तथा । बहुवृक्षैरुपेतश्चासौ सानुः स्नुः । “ स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् ” इत्यमरः । “ शृङ्गार्घनिदाघोद्यमशल्यदृढाः ” इति पुंनपुंसकाधिकारलिङ्गानुशासनाच्च प्रवृद्धोत्तमसानुवृक्षे शृङ्गे इति द्वितीयव्याख्याने सुलग्नम् । प्रथमव्याख्याने सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वात्सानोः शृङ्गसाहित्यवच्छृङ्गस्य तत्साहित्यमपि सम्भवतीति पदं लग्नम् । “ शृङ्गशब्दोऽर्धर्चादिरिति पुंल्लिङ्गतोपपत्तिः ” इति नागोजिभट्टोक्तिस्तु एतदनिभालनमूलेति प्रपञ्चार्थैतैतस्येति वा ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

अभ्यासवता मुक्तत्वेनातिवेगद्योतनाय ॥ ३९ ॥ शक्राशनिप्रख्यं शक्राशनितुल्यं वपुः यस्य। गुहः स्कन्दः ॥ ४० ॥ स सायकेति । विपरीतचेताः भ्रान्तचित्तः ॥ ४१ ॥ तत इति । ज्योतिमुखः ज्योतिर्मुखः ॥ ४२–४४ ॥ ते वध्यमाना इति । ते प्रसिद्धाः वानरेन्द्राः न तु क्षुद्राः । वध्यमानाः प्रथमं हिंस्यमानाः । ततः पतिताः रावणवेगेन भूमौ पतिताः । तदानीं रक्षकान्तरादर्शनान्नानद्यमानाः अतिशयेन नदन्तः । नदतेर्यङि "सन्यङोः" इत्यभ्यास

स सायको रावणबाहुमुक्तः शक्राशनिप्रख्यवपुः शिताग्रः। सुग्रीवमासाद्य बिभेद वेगाद् गुहेरिता क्रौञ्चमिवोग्रशक्तिः ॥ ४० ॥ स सायकार्तो विपरीतचेताः कूजन् पृथिव्यां निपपात वीरः । तं प्रेक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं नेदुः प्रहृष्टा युधि यातुधानाः ॥४१॥ ततो गवाक्षो गवयः सुदंष्ट्रस्तथर्षभो ज्योतिमुखो नभश्च। शैलान् समुद्यम्य विवृद्धकायाः प्रदुद्रुवुस्तं प्रति राक्षसेन्द्रम् ॥ ४२ ॥ तेषां प्रहारान् स चकार मोघान् रक्षोधिपो बाणगणैः शिताग्रैः । तान् वानरेन्द्रानपि बाणजालैर्बिभेद जाम्बूनदचित्रपुङ्खैः ॥ ४३ ॥ ते वानरेन्द्रास्त्रिदशारिबाणैर्भिन्ना निपेतुर्भुवि भीमकायाः । ततस्तु तद्वानरसैन्यमुग्रं प्रच्छादयामास स बाणजालैः ॥ ४४ ॥ ते वध्यमानाः पतिताः प्रवीरा नानद्यमाना भयशल्यविद्धाः । शाखामृगा रावणसायकार्ता जग्मुः शरण्यं शरणं स्म रामम् ॥ ४५ ॥ ततो महात्मा स धनुर्धनुष्मानादाय रामः सहसा जगाम । तं लक्ष्मणः प्राञ्जलिरभ्युपेत्य उवाच वाक्यं परमार्थयुक्तम् ॥ ४६ ॥

दीर्घादिः । भयशल्यविद्धाः तादृशहेतुना भयरूपशल्येन विद्धाः । शाखामृगाः वनचारित्वेनैतादृशभयानभिज्ञाः । उक्तप्रकारेण सायकार्ताः सन्तः शरण्यं सर्वलोकशरणार्हं रामं शरणं जग्मुः । एतेनार्तिरेव शरणागतिप्रयोजिका, नतु देशकालाधिकारिफलनियमा इत्युक्तम् ॥ ४५ ॥ शरणागतकृत्यमुक्त्वा शरण्यकृत्यमाह–तत इति । अत्र प्रपत्तेरार्तप्रपत्तिरूपतया तस्याः सद्यः फलद्योतनाय तत इत्युक्तम् । प्रपत्त्युत्तरक्षण इत्यर्थः । महात्मा शरणागतितारतम्यज्ञः । धनुष्मान् प्रशस्तधनुष्कः, धनुर्युद्धसमर्थ इत्यर्थः । सहसेत्यनेन लक्ष्मणः स्वयं गमिष्यामीति, तत्पूर्वमेवाश्रितत्राणत्वरया सधनुः सन् जगा

विपरीतचेताः अचेता इति यावत् ॥ ४१–४४ ॥ ते वध्यमाना इति । भयशल्यविद्धाः भयमेव शल्यं तेन विद्धाः ॥ ४५ ॥ धनुष्मान् प्रशस्तधनुः । सधनु

मेत्युक्तम् । तथैव पट्टकुट्यां प्रभातमित्याह तामिति । तम् आर्तत्राणत्वरया व्रजन्तम् । लक्ष्मणः रामकैङ्कर्यलक्ष्मीसम्पन्नः । अनतिक्रमणाय नाथं निगलयति प्राञ्जलिरिति । अभ्युपेत्य अभितः उपेत्य । अनेन लक्ष्मणागमनमजानन्निव नानापार्श्वेषु रामोऽनेकधा जगामेत्यवगम्यते । परमार्थयुक्तं न तूपचारयुक्तम् । यद्वा परमार्थयुक्तं परमप्रयोजनयुक्तम् । शेषिविषये कैङ्कर्यस्य शेषभूतं प्रति परमप्रयोजनत्वात् ॥ ४६ ॥ काममिति । हे आर्य !

काममार्यः सुपर्याप्तो वधायास्य दुरात्मनः । विधमिष्याम्यहं नीचमनुजानीहि मां प्रभो ॥४७॥ तमब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ ४८ ॥ गच्छ यत्नपरश्चापि भव लक्ष्मण संयुगे । रावणो हि महावीर्यो रणेऽद्भुतपराक्रमः । त्रैलोक्येनापि संक्रुद्धो दुष्प्रसह्यो न संशयः ॥ ४९ ॥ तस्य च्छिद्राणि मार्गस्व स्वच्छिद्राणि च लक्षय । चक्षुषा धनुषा यत्नाद्रक्षात्मानं समाहितः ॥ ५० ॥

अस्य दुरात्मनः परदारापहरणविषयदुर्बुद्धेः कामं प्रकामं वधाय सुपर्याप्तः सुशक्तोऽस्मि । तथापि नीचं भवता योद्धुमनर्हम् । अहं वधिष्यामि । महाबलेन भवता नीचोऽयं न योद्धुमर्ह इति भावः । यद्वा अस्य वधायाहं पर्याप्तोऽस्मीत्यर्थः । तर्हि स्वयमेव गम्यतामित्यत्राह अनुजानीहीति । प्रभो शेषिन् ! त्वं मां शेषभूतमनुजानीहि । भवदनुज्ञामन्तरेण मे कार्यकरणं स्वरूपहानिकरमिति भावः ॥ ४७ ॥ तं विनयेनोक्तवन्तम् महातेजाः तादात्विकहर्षप्रकर्षावेदकसुषमाविशेषशाली । सति कस्मिंश्चिद्विधेये सति । अपराक्रमः निवृत्तपराक्रमः, अब्रवीत् ॥ ४८ ॥ नीचपदसूचितमनादरं वारयति-यत्नपर इति । युद्धे यत्नपरश्चापि भव, यथा युद्धपरोऽसि एवं यत्नपरो भव । यत्नस्यावश्यकर्तव्यत्वे हेतुमाह रावण इति । अद्भुतपराक्रमः एकमस्त्रमाददान इवापरं सन्धत्ते, तत्सन्दधान इवापरं मोक्षयतीत्यर्थः । त्रिलोक्येव त्रैलोक्यं तेन, युगपद्युद्धप्रवृत्तेनेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ यत्नपरत्वं दर्शयति-तस्येति । चक्षुषा तस्य रावणस्य । छिद्राणि अनवधानादीनि । यत्नान्मार्गस्व अन्वेषयस्व । स्वच्छिद्राणि लक्षय काकान् पश्येतिवत् स्वस्य

रित्यत्र स इति छेदः ॥ ४६--४८ ॥ त्रैलोक्येनापि तद्वर्तिदेवादिसमूहैरित्यर्थः ॥ ४९ ॥ छिद्राणि प्रहारावसरान् । स्वच्छिद्राणि चेत्यस्य गोपयेति शेषः । ततो

स०-छिद्राणि मर्माणि मार्गस्व परीक्षस्व । स्वच्छिद्राणि गोपय रक्ष । चक्षुषा तं लक्षय । स्वसमाहितः स्वेनैव समाहितः । समसमरे वक्ता नान्योऽस्तीति भावः । एतावत्युक्तिः कुत इत्यतो वाऽह—स्वसमाहितः सु अत्यन्तम् असमो विषमः अहितो वैरी यस्य स तथा त्वमित्यर्थः ॥ ५० ॥

छिद्राणि यथा न भवन्ति तथा पश्येत्यर्थः । यद्वा लक्ष्य लक्षित्वा प्रच्छादयेत्यर्थः । एवं समाहितः सावधानः सन् धनुषा आत्मानं रक्ष ॥५०॥ अभिपूज्य प्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः ॥५१॥५२॥ तमालोक्येति । भृत्ये मयि विद्यमाने कथमसौ समासीदतीति जगामेत्यर्थः ॥५३॥५४॥ भयं, प्राप्तमिति शेषः ॥५५॥

राघवस्य वचः श्रुत्वा परिष्वज्याभिपूज्य च । अभिवाद्य ततो रामं ययौ सौमित्रिराहवम् ॥५१॥ स रावणं वारण हस्तबाहुर्ददर्श दीप्तोद्यतभीमचापम् । प्रच्छादयन्तं शरवृष्टिजालैस्तान् वानरान् भिन्नविकीर्णदेहान् ॥ ५२ ॥ तमालोक्य महातेजा हनुमान् मारुतात्मजः । निवार्य शरजालानि प्रदुद्राव स रावणम् ॥५३॥ रथं तस्य समासाद्य भुजमुद्यम्य दक्षिणम् । त्रासयन् रावणं धीमान् हनुमान् वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ देवदानवगन्धर्वैर्यक्षैश्च सह राक्षसैः । अवध्यत्वं त्वया प्राप्तं वानरेभ्यस्तु ते भयम् ॥ ५५ ॥ एष मे दक्षिणो बाहुः पञ्चशाखः समुद्यतः । विधमिष्यति ते देहाद्भूतात्मानं चिरोषितम् ॥ ५६ ॥ श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं रावणो भीमविक्रमः । संरक्तनयनः क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥५७॥ क्षिप्रं प्रहर निश्शङ्कं स्थिरां कीर्तिमवाप्नुहि । ततस्त्वां ज्ञातविक्रान्तं नाशयिष्यामि वानर ॥५८॥

एष इति । पञ्चशाखः पञ्चाङ्गुलिकः भूतात्मानं विधमिष्यति निष्क्रामयिष्यति । धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ क्षिप्रमिति । स्थिरां कीर्तिमवाप्नुहीति सोपालम्भोक्तिः । हनुमान् रावणमुपसृत्य प्रहृतवानित्येतादृशीं कीर्तिमवाप्स्यसीत्यर्थः । ज्ञातविक्रान्तं ज्ञातविक्रमम् । भावे क्तः ॥ ५८ ॥

धनुषा धनुर्व्यापारेणात्मानं रक्ष ॥ ५०--५५ ॥ एष म इति । पञ्चशाखः पञ्च शाखाः अङ्गुलयो यस्मिन् सः । भूतात्मानं जीवात्मानम् । विधमिष्यति निष्कासयिष्यति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ स्थिरां कीर्तिमवाप्नुहीति । इयमुपालम्भोक्तिः । हनुमान्रावणमुपसृत्य प्रहृतवानित्येतादृशीं कीर्तिमाप्नुहीत्यर्थः । ज्ञातविक्रान्तं विज्ञातपराक्रमम् ॥ ५८ ॥

स०–वानरेभ्यः कपिभ्यः । तेभ्योऽवृतत्वाद्भयस्येति भावः । नरेभ्य इत्यपि कपिसाम्याद्वक्तव्यम् । तथापि स्वस्यैव पुरःस्थितेः 'स्वजातेर्ग्रहणमित्यवगन्तव्यम् । वानरेभ्य इत्यत्रावृत्त्या तत्रापि पदच्छेदेन वानरेभ्यो वा तेभ्य इव नरेभ्योपि भयमित्यन्वयकरणेन तदुक्तिर्ज्ञेयेति अस्मत्तः कपिभ्य इत्यनुक्त्वा उक्त्वा च वानरेभ्य इति कविर्ध्वनयाञ्चक्रे ॥ ५५ ॥ **यतो** येन । मुत् सन्तोषः । स ते बाहुः अदक्षिणः ताडनाकुशलः । असमर्थ इति यावत् । एष मे पञ्चशाखो हस्तः ते देहे चिरोषितं भूतात्मानं प्राणं विधमिष्यति बहिर्निस्सारयति । अभूतात्मानं मुख्यप्राणमिति वा । विधमिष्यति ते देहे भूतात्मानमिति पाठः ॥ ५६ ॥

रावणस्येति । रावणवचनं ज्ञात्वा तदुचितमुत्तरमाह प्रहतं हीति ॥ ५९ ॥ रामानु०—ज्ञातविक्रान्तमिति वचनं सोल्लुण्ठनं ज्ञात्वा तदुचितमुत्तरमाह—प्रहतमिति ॥ ५९ ॥ एवमुक्त इति । मर्मोद्घाटनेन सञ्जातरोष इत्यर्थः ॥ ६० ॥ स इत्यादि । तलेनेति । रावणेन तलेन प्रहरणात् स्वयमपि तलेनैव प्राहरदिति भावः ॥ ६१ ॥

रावणस्य वचः श्रुत्वा वायुसूनुर्वचोऽब्रवीत् । प्रहतं हि मया पूर्वमक्षं स्मर सुतं तव ॥ ५९ ॥ एवमुक्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः । आजघानानिलसुतं तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ६० ॥ स तलाभिहतस्तेन चचाल च मुहुर्मुहुः । स्थित्वा मुहूर्तं तेजस्वी स्थैर्यं कृत्वा महामतिः । आजघानाभिसंक्रुद्धस्तलेनैवामरद्विषम् ॥ ६१ ॥ ततस्तलेनाभिहतो वानरेण महात्मना । दशग्रीवः समाधूतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ ६२ ॥ सङ्ग्रामे तं तथा दृष्ट्वा रावणं तलताडितम् । ऋषयो वानराः सिद्धा नेदुर्देवाः सहासुरैः ॥ ६३ ॥ अथाश्वास्य महातेजा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६४ ॥ साधु वानर वीर्येण श्लाघनीयोऽसि मे रिपुः । रावणेनैवमुक्तस्तु मारुतिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ६५ ॥ धिगस्तु मम वीर्येण यस्त्वं जीवसि रावण । सकृत्तु प्रहरेदानीं दुर्बुद्धे किं विकत्थसे । ततस्त्वां मामिका मुष्टिर्नयिष्यति यमक्षयम् ॥ ६६ ॥ ततो मारुतिवाक्येन क्रोधस्तस्य तदाऽज्वलत् ॥ ६७ ॥ संरक्तनयनो यत्नान्मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् । पातयामास वेगेन वानरोरसि वीर्यवान् ॥ ६८ ॥

तत इति । समाधूतः कम्पितः अभूत् । भूमिचले भूकम्पे सति अचलः गिरिर्यथा ॥ ६२--६५ ॥ धिगस्त्विवति । वीर्येणेति द्वितीयाभाव आर्षः । यस्त्वं जीवसि, मया प्रहतोऽपीति शेषः । सकृत्तु प्रहर । शत्रुणा प्रहृते पुनरात्मनः प्रहारो विक्रमपरिपाटीमाटीकत इति हनुमतो हृदयम् । इदानीमिति, पूर्वं मदनवधानाज्जीवसीति भावः । दुर्बुद्धे प्रहारतारतम्यानभिज्ञ ! किं किमर्थं विकत्थसे श्लाघसे ? "कत्थ श्लाघायाम्" इति धातुः । यमक्षयं यमनिलयम् । "निलयापचयौ क्षयौ" इत्यमरः ॥६६॥ तत इति । ततः तेनेत्यर्थः । अन्यथा तदाशब्दोऽतिरिच्येत । अज्वलत् ववृध इत्यर्थः ॥६७॥ संरक्तेति । वीर्यवान्

अक्षं तन्नामानं सुतं स्मर, मत्पराक्रमज्ञानायेति शेषः ॥ ५९--६५ ॥ धिगिति । धिक् वीर्येण, वीर्यमित्यर्थः । यस्त्वं जीवसि, मया हतोऽपीत्यर्थः ॥ ६६--७१ ॥

बलवान् । "वीर्यं बले च" इत्यमरः ॥ ६८ ॥ हनुमानित्यर्धम् । व्यूढे विशाले ॥६९॥ विह्वलमिति । विह्वलं मूर्च्छितम् । महाबलं तदानीमपि परैरनभिभवनीयम् ॥ ७० ॥ राक्षसानामिति । आदीपयामास आ समन्ताज्ज्वालयामास ॥ ७१ ॥ समायस्तः आयासवान् । एकेनेत्यनेन इतरेण शरवारणं गम्यते

हनुमान् वक्षसि व्यूढे सञ्चचाल हतः पुनः ॥ ६९ ॥ विह्वलं तु तदा दृष्ट्वा हनुमन्तं महाबलम् । रथेनातिरथः शीघ्रं नीलं प्रति समभ्यगात् ॥ ७० ॥ राक्षसानामधिपतिर्दशग्रीवः प्रतापवान् । पन्नगप्रतिमैर्भीमैः परमर्मातिभेदिभिः । शरैरादीपयामास नीलं हरिचमूपतिम् ॥ ७१ ॥ स शरौघसमायस्तो नीलः कपिचमूपतिः । करेणैकेन शैलाग्रं रक्षोधिपतयेऽसृजत् ॥७२॥ हनुमानपि तेजस्वी समाश्वस्तो महामनाः । विप्रेक्षमाणो युद्धेप्सुः सरोषमिदमब्रवीत् ॥ ७३ ॥ नीलेन सह संयुक्तं रावणं राक्षसेश्वरम् । अन्येन युद्ध्यमानस्य न युक्तमभिधावनम् ॥ ७४॥ रावणोऽपि महातेजास्तच्छृङ्गं सप्तभिः शरैः । आजघान सुतीक्ष्णाग्रैस्तद्विकीर्णं पपात ह ॥ ७५ ॥ तद्विकीर्णं गिरेः शृङ्गं दृष्ट्वा हरिचमूपतिः । कालाग्निरिव जज्वाल क्रोधेन परवीरहा ॥७६॥ सोऽश्वकर्णान् धवान् सालांश्चूतांश्चापि सुपुष्पितान् । अन्यांश्च विविधान् वृक्षान्नीलश्चिक्षेप संयुगे ॥७७॥ स तान् वृक्षान् समासाद्य प्रतिचिच्छेद रावणः । अभ्यवर्षत् सुघोरेण शरवर्षेण पावकिम् ॥७८॥ अभिवृष्टः शरौघेण मेघेनेव महाचलः । ह्रस्वं कृत्वा तदा रूपं ध्वजाग्रे निपपात ह ॥ ७९ ॥ पावकात्मजमालोक्य ध्वजाग्रे समुपस्थितम् । जज्वाल रावणः क्रोधात्ततो नीलो ननाद च ॥ ८० ॥ ध्वजाग्रे धनुषश्चाग्रे किरीटाग्रे च तं हरिम् । लक्ष्मणोऽथ हनूमांश्च दृष्ट्वा रामश्च विस्मिताः ॥ ८१ ॥

॥ ७२ ॥ हनुमानपीत्यादि । रावणम् अब्रवीदिति सम्बन्धः । अभिधावनम् अन्येन युद्ध्यमानं प्रत्यभिधावनमित्यर्थः । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ७३--७७ ॥ स तानिति । समासाद्य समीपं प्राप्य । पावकिं पावकपुत्रम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ जज्वाल चुक्रोधेत्यर्थः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ रामानु०–ध्वजाग्र स इति । शरौघसमायस्तः शरौघपीडितः ॥ ७२ ॥ हनुमानपीत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । युद्धेप्सुः हनुमान् नीलेन संयुक्तं रावणं विप्रेक्षमाणः अन्येन युध्यमानस्य युध्यमाने सति अभिधावनं न युक्तमित्यब्रवीदिति योजना ॥ ७३--८० ॥ ध्वजाग्र इति । रावणकिरीटे स्थितेः केनापि दुष्करत्वाल्लक्ष्मणादयस्त्रयोऽपि

इति। हनुमांश्च विस्मितः। "न मारुतेरस्ति गतिप्रमाणम्" इति प्रसिद्धगतिलाघवो हनुमानपि संजातविस्मयोऽभूदित्यर्थः ॥ ८१ ॥ रावणोऽपीति। आहारयामास आददे ॥ ८२ ॥ लब्धलक्षाः लब्धहर्षविषयाः। नीलमेव पश्यन्त इति वाऽर्थः ॥ ८३ ॥ वानराणां चेति। चशब्देन नीललाघवं समुच्चीयते। सम्भ्रमः व्यग्रता। प्रत्यपद्यत अजानात्। आग्नेयेन आग्नेयमन्त्रेण। संयुक्तम् अभिमन्त्रितम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ कप इत्यादि। कपे चञ्चलप्रकृते इत्यर्थः। अतो न वानर

रावणोऽपि महातेजाः कपिलाघवविस्मितः। अस्त्रमाहारयामास दीप्तमाग्नेयमद्भुतम् ॥ ८२ ॥ ततस्ते चुक्रुशुर्हृष्टा लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः। नीललाघवसम्भ्रान्तं दृष्ट्वा रावणमाहवे ॥८३॥ वानराणां च नादेन संरब्धो रावणस्तदा। सम्भ्रमाविष्टहृदयो न किञ्चित् प्रत्यपद्यत ॥ ८४ ॥ आग्नेयेनाथ संयुक्तं गृहीत्वा रावणः शरम्। ध्वजशीर्षस्थितं नीलमुदैक्षत निशाचरः। ततोऽब्रवीन्महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥८५॥ कपे लाघवयुक्तोऽसि मायया परयाऽनया। जीवितं खलु रक्षस्व यदि शक्तोऽसि वानर ॥ ८६॥ तानि तान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकशः ॥ ८७ ॥ तथापि त्वां मया युक्तः सायकोऽस्त्रप्रयोजितः। जीवितं परिरक्षन्तं जीविताद् भ्रंशयिष्यति ॥८८॥ एवमुक्त्वा महाबाहू रावणो राक्षसेश्वरः। सन्धाय बाणमस्त्रेण चमूपतिमताडयत् ॥ ८९ ॥ सोऽस्त्रयुक्तेन बाणेन नीलो वक्षसि ताडितः। निर्दह्यमानः सहसा निपपात महीतले ॥ ९० ॥

पदेन पौनरुक्त्यम्। तानि तान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकश इति। लाघवातिशयेन सृजसीव दृश्यस इत्यर्थः। ननु तानि तानीत्यनेन रावणो नीलं नानातनुपरिग्रहयुक्तं मन्यत इत्यवगम्यत इति चेन्न; कपे लाघवयुक्तोऽसीति पूर्वोक्तिविरोधात्। युक्तः प्रयुक्तः। अस्त्रप्रयोजितः अस्त्रमन्त्रेणाभिमन्त्रितः। जीवितं परिरक्षन्तं त्वां जीवितात् भ्रंशयिष्यतीत्यन्वयः ॥ ८६–९० ॥ रामानु०–तानि तान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकश इत्यभिधानात् ध्वजाकिरीटादिषु विस्मिताः ॥ ८१ ॥ न केवलं स्वपक्षा एव, अपितु शत्रू रावणोऽपि विस्मित इत्याह–रावणोऽपीति ॥ ८२ ॥ लब्धलक्षाः लब्धहर्षविषयाः। नीलमेव पश्यन्त इति वाऽर्थः ॥ ८३ ॥ संरब्धः क्रुद्धः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ मायया वञ्चनया ॥ ८६ ॥ आत्मरूपाणि आत्मयोग्यानि स्वपराक्रमोचितानि कर्माणि यद्यपि सृजसि तथापि मया मुक्तोऽस्त्रप्रयोजितोऽयं सायकः त्वां जीविताद् भ्रंशयिष्यति ॥ ८७–९२ ॥

नीलस्य वेगातिशयकृतमवस्थानं युगपदनेकशरीरपरिग्रहकृतमिति रावणो भ्रान्तवानित्यवगम्यते ॥ ८७ ॥ पितृमाहात्म्यम् अग्नेः पुत्रतया दयालुत्ववैभवम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ सौमित्रिमासाद्य । वारयित्वा सुग्रीवादीन् वारयित्वा । रणमध्ये ज्वलन् स्थितः धनुर्विस्फारयामासेत्यन्वयः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ रक्षः रक्षोरूपः राजेत्य

पितृमाहात्म्यसंयोगादात्मनश्चापि तेजसा । जानुभ्यामपतद्भूमौ न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥९१॥ विसंज्ञं वानरं दृष्ट्वा दशग्रीवो रणोत्सुकः । रथेनाम्बुदनादेन सौमित्रिमभिदुद्रुवे ॥९२॥ आसाद्य रणमध्ये तु वारयित्वा स्थितो ज्वलन् । धनुर्विस्फारयामास कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥९३॥ तमाह सौमित्रिरदीनसत्त्वो विस्फारयन्तं धनुरप्रमेयम् । अभ्येहि मामेव निशाचरेन्द्र न वानरांस्त्वं प्रतियोद्धुमर्हः ॥ ९४ ॥ स तस्य वाक्यं प्रतिपूर्णघोषं ज्याशब्दमुग्रं च निशम्य राजा । आसाद्य सौमित्रिमवस्थितं तं कोपान्वितो वाक्यमुवाच रक्षः ॥ ९५ ॥ दिष्ट्याऽसि मे राघव दृष्टिमार्गं प्राप्तोऽन्तगामी विपरीतबुद्धिः । अस्मिन् क्षणे यास्यसि मृत्युदेशं संसाद्यमानो मम बाणजालैः ॥ ९६ ॥ तमाह सौमित्रिरविस्मयानो गर्जन्तमुद्वृत्तसिताग्रदंष्ट्रम् । राजन्न गर्जन्ति महाप्रभावा विकत्थसे पापकृतां वरिष्ठ ॥९७॥

त्यन्वयः ॥ ९५ ॥ दिष्ट्येति । अन्तगामी विनाशेच्छुः अत एव विपरीतबुद्धिः त्वं दिष्ट्या यदृच्छया दृष्टिमार्गं प्राप्तोऽसि । संसाद्यमानः पीड्यमानः ॥ ९६ ॥ तमिति । अविस्मयानः तूष्णींकुर्वन्नित्यर्थः । उद्वृत्तसिताग्रदंष्ट्रम् उन्नतधवलाग्रदंष्ट्रम् । न गर्जन्ति नात्मश्लाघां कुर्वन्तीत्यर्थः । पापकृतां

आसाद्य, सौमित्रिमिति शेषः । सुग्रीवादीन् वारयित्वा रणमध्ये ज्वलन् स्थित इत्यर्थः ॥९३॥९४॥ स तस्य वाक्यमित्यारभ्य किं मोघविकत्थनेनेत्येतदन्तस्य प्राती तिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु—लक्ष्मणस्य रावणेन किमुत्तरं दत्तमत आह स तस्येत्यादिश्लोकद्वयेन । रक्षः राजा स तु लक्ष्मणस्य वाक्यम् उग्रं ज्याशब्दं च निशम्य कोपान्वितोऽपि विपरीतबुद्धिरपि अन्तगाम्यपि अवस्थितं तं सौमित्रिमासाद्य हे राघव! मे पापिष्ठस्यापि मम दिष्ट्या भाग्यवशेन दृष्टिमार्गं प्राप्तोऽसीति वाक्यमुवा चेति सम्बन्धः । स लक्ष्मणः किमुवाचेत्यत आह—अस्मिन् क्षण इत्यादिसार्धश्लोकेन । हे राजन् रावण! महाप्रभावाः न गर्जन्ति । हे पापकृतां वरिष्ठ ! त्वं विकत्थसे, अत एव मम बाणजालैः सम्पात्यमानस्सन् अस्मिन् क्षणे मृत्युदेशं यास्यसि । अविस्मयानः सौमित्रिः उद्वृत्तसितोग्रदंष्ट्रं गर्जन्तं तमाहेति सम्बन्धः ॥९५–९७॥

वरिष्ठेति हेतुगर्भितविशेषणम् । पापकृद्वरिष्ठत्वाद्विकत्थस इत्यर्थः ॥ ९७ ॥ जानामीति सोपहासोक्तिः । तव विजने यतिवेषेण सीतामपहृतवतः । प्रतापं शत्रुभीषणत्वम् पराक्रमं शौर्यम् । " शौर्योद्योगौ पराक्रमौ " इत्यमरः । मोघविकत्थनेन निष्फलश्लाघनेन ॥ ९८ ॥ स इति । निशिते अग्रधारे अग्रपार्श्वे येषां तैः ॥ ९९ ॥ तानिति । पृषत्कान् बाणान् ॥ १०० ॥ कार्मुकसंप्रयुक्तं चापसंहितम् । क्षुरेति । क्षुरैः नापितशस्त्राकारैः । अर्धचन्द्रैः अर्धचन्द्रा

जानामि वीर्यं तव राक्षसेन्द्र बलं प्रतापं च पराक्रमं च । अवस्थितोऽहं शरचापपाणिरागच्छ किं मोघविकत्थनेन ॥ ९८ ॥ स एवमुक्तः कुपितः ससर्ज रक्षोधिपः सप्त शरान् सुपुङ्खान् । तान् लक्ष्मणः काञ्चनचित्रपुङ्खैश्चिच्छेद बाणैर्निशिताग्रधारैः ॥ ९९ ॥ तान् प्रेक्षमाणः सहसा निकृत्तान्निकृत्तभोगानिव पन्नगेन्द्रान् । लङ्केश्वरः क्रोधवशं जगाम ससर्ज चान्यान्निशितान् पृषत्कान् ॥ १०० ॥ स बाणवर्षं तु ववर्ष तीव्रं रामानुजः कार्मुकसम्प्रयुक्तम् । क्षुरार्धचन्द्रोत्तमकर्णिभल्लैः शरांश्च चिच्छेद न चुक्षुभे च ॥ १०१ ॥ स बाणजालान्यथ तानि तानि मोघानि पश्यं स्त्रिदशारिराजः । विसिष्मिये लक्ष्मणलाघवेन पुनश्च बाणान्निशितान् मुमोच ॥ १०२ ॥ स लक्ष्मणश्चाशु शरान् शिताग्रान् महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगान् । सन्धाय चापे ज्वलनप्रकाशान् ससर्ज रक्षोधिपतेर्वधाय ॥ १०३ ॥ स तान् प्रचिच्छेद हि राक्षसेन्द्रश्छित्त्वा च ताँल्लक्ष्मणमाजघान । शरेण कालाग्निसमप्रभेण स्वयम्भुदत्तेन ललाट देशे ॥ १०४ ॥ स लक्ष्मणो रावणसायकार्तश्चचाल चापं शिथिलं प्रगृह्य । पुनश्च संज्ञां प्रतिलभ्य कृच्छ्राच्चिच्छेद चापं त्रिदशेन्द्रशत्रोः ॥ १०५ ॥

कारमुखैः । उत्तमैः कर्णिभिः कर्णिशरैः । भल्लैः उभयपार्श्वधारैः । शरान् रावणशरान् चिच्छेद । तथापि न चुक्षुभे न कलुषितहृदयोऽभूत् ॥ १०१ ॥ स इति । त्रिदशारिराजः राक्षसराजः ॥ १०२ ॥ स लक्ष्मण इति । महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगान् महेन्द्रवज्रस्याशनेश्च तुल्यवेगान् ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ स लक्ष्मण इति ।

तर्हि रणगम्भीरोऽहं त्वां क्षत्रधर्मेणाराधयिष्यामीत्यत आह–जानामीत्यादिना ॥ ९८ ॥ स इति । कुपितः वस्तुतस्तु कुपित इव ॥ ९९ ॥ तानिति । क्रोधवशं

नीलस्य वेगातिशयकृतमवस्थानं युगपदनेकशरीरपरिग्रहकृतमिति रावणो भ्रान्तवानित्यवगम्यते ॥ ८७ ॥ पितृमाहात्म्यम् अग्नेः पुत्रतया दयालुत्ववैभवम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ सौमित्रिमासाद्य । वारयित्वा सुग्रीवादीन् वारयित्वा । रणमध्ये ज्वलन् स्थितः धनुर्विस्फारयामासेत्यन्वयः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ रक्षः रक्षोरूपः राजेत्य

पितृमाहात्म्यसंयोगादात्मनश्चापि तेजसा । जानुभ्यामपतद्भूमौ न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥९१॥ विसंज्ञं वानरं दृष्ट्वा दशग्रीवो रणोत्सुकः । रथेनाम्बुदनादेन सौमित्रिमभिदुद्रुवे ॥९२॥ आसाद्य रणमध्ये तु वारयित्वा स्थितो ज्वलन् । धनुर्विस्फारयामास कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥९३॥ तमाह सौमित्रिरदीनसत्त्वो विस्फारयन्तं धनुरप्रमेयम् । अभ्येहि मामेव निशाचरेन्द्र न वानरांस्त्वं प्रतियोद्धुमर्हः ॥ ९४ ॥ स तस्य वाक्यं प्रतिपूर्णघोषं ज्याशब्दमुग्रं च निशम्य राजा । आसाद्य सौमित्रिमवस्थितं तं कोपान्वितो वाक्यमुवाच रक्षः ॥ ९५ ॥ दिष्ट्याऽसि मे राघव दृष्टिमार्गं प्राप्तोऽन्तगामी विपरीतबुद्धिः । अस्मिन् क्षणे यास्यसि मृत्युदेशं संसाद्यमानो मम बाणजालैः ॥ ९६ ॥ तमाह सौमित्रिरविस्मयानो गर्जन्तमुद्वृत्तसिताग्रदंष्ट्रम् । राजन्न गर्जन्ति महाप्रभावा विकत्थसे पापकृतां वरिष्ठ ॥९७॥

त्यन्वयः ॥ ९५ ॥ दिष्ट्येति । अन्तगामी विनाशेच्छुः अत एव विपरीतबुद्धिः त्वं दिष्ट्या यदृच्छया दृष्टिमार्गं प्राप्तोऽसि । संसाद्यमानः पीड्यमानः ॥ ९६ ॥ तमिति । अविस्मयानः तूष्णींकुर्वन्नित्यर्थः । उद्वृत्तसिताग्रदंष्ट्रम् उन्नतधवलाग्रदंष्ट्रम् । न गर्जन्ति नात्मश्लाघां कुर्वन्तीत्यर्थः । पापकृतां

आसाद्य, सौमित्रिमिति शेषः । सुग्रीवादीन् वारयित्वा रणमध्ये ज्वलन् स्थित इत्यर्थः ॥९३॥९४॥ स तस्य वाक्यमित्यारभ्य किं मोघविकत्थनेनेत्येतदन्तस्य प्राती तिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–लक्ष्मणस्य रावणेन किमुत्तरं दत्तमत आह स तस्येत्यादिश्लोकद्वयेन । रक्षः राजा स तु लक्ष्मणस्य वाक्यम् उग्रं ज्याशब्दं च निशम्य कोपान्वितोऽपि विपरीतबुद्धिरपि अन्तगाम्यपि अवस्थितं तं सौमित्रिमासाद्य हे राघव! मे पापिष्ठस्यापि मम दिष्ट्या भाग्यवशेन दृष्टिमार्गं प्राप्तोऽसीति वाक्यमुवा चेति सम्बन्धः । स लक्ष्मणः किमुवाचेत्यत आह–अस्मिन् क्षण इत्यादिसार्धश्लोकेन । हे राजन् रावण ! महाप्रभावाः न गर्जन्ति । हे पापकृतां वरिष्ठ ! त्वं विकत्थसे, अत एव मम बाणजालैः सम्पात्यमानस्सन् अस्मिन् क्षणे मृत्युदेशं यास्यसि । अविस्मयानः सौमित्रिः उद्वृत्तसितोग्रदंष्ट्रं गर्जन्तं तमाहेति सम्बन्धः ॥९५–९७॥

वरिष्ठेति हेतुगर्भितविशेषणम्। पापकृद्वरिष्ठत्वाद्विकत्थस इत्यर्थः ॥ ९७ ॥ जानामीति सोपहासोक्तिः। तव विजने यतिवेषेण सीतामपहृतवतः। प्रतापं शत्रुभीषणत्वम् पराक्रमं शौर्यम्। "शौर्योद्योगौ पराक्रमौ" इत्यमरः। मोघविकत्थनेन निष्फलश्लाघनेन ॥ ९८ ॥ स इति। निशिते अग्रधारे अग्रपार्श्वे येषां तैः ॥ ९९ ॥ तानिति। पृषत्कान् बाणान् ॥ १०० ॥ कार्मुकसंप्रयुक्तं चापसंहितम्। क्षुरेति। क्षुरैः नापितशस्त्राकारैः। अर्धचन्द्रैः अर्धचन्द्रा

जानामि वीर्यं तव राक्षसेन्द्र बलं प्रतापं च पराक्रमं च। अवस्थितोऽहं शरचापपाणिरागच्छ किं मोघविकत्थनेन ॥ ९८ ॥ स एवमुक्तः कुपितः ससर्ज रक्षोधिपः सप्त शरान् सुपुङ्खान्। तान् लक्ष्मणः काञ्चनचित्रपुङ्खैश्चिच्छेद बाणैर्निशिताग्रधारैः ॥ ९९ ॥ तान् प्रेक्षमाणः सहसा निकृत्तान्निकृत्तभोगानिव पन्नगेन्द्रान्। लङ्केश्वरः क्रोधवशं जगाम ससर्ज चान्यान्निशितान् पृषत्कान् ॥ १०० ॥ स बाणवर्षं तु ववर्ष तीव्रं रामानुजः कार्मुकसम्प्रयुक्तम्। क्षुरार्धचन्द्रोत्तमकर्णिभल्लैः शरांश्च चिच्छेद न चुक्षुभे च ॥ १०१ ॥ स बाणजालान्यथ तानि तानि मोघानि पश्यं स्त्रिदशारिराजः। विसिष्मिये लक्ष्मणलाघवेन पुनश्च बाणान्निशितान् मुमोच ॥ १०२ ॥ स लक्ष्मणश्चाशु शरान् शिताग्रान् महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगान्। सन्धाय चापे ज्वलनप्रकाशान् ससर्ज रक्षोधिपतेर्वधाय ॥ १०३ ॥ स तान् प्रचिच्छेद हि राक्षसेन्द्रश्छित्त्वा च ताँल्लक्ष्मणमाजघान। शरेण कालाग्निसमप्रभेण स्वयम्भुदत्तेन ललाट देशे ॥ १०४ ॥ स लक्ष्मणो रावणसायकार्तश्चचाल चापं शिथिलं प्रगृह्य। पुनश्च संज्ञां प्रतिलभ्य कृच्छ्राच्चिच्छेद चापं त्रिदशेन्द्रशत्रोः ॥ १०५ ॥

कारमुखैः। उत्तमैः कर्णिभिः कर्णिशरैः। भल्लैः उभयपार्श्वधारैः। शरान् रावणशरान् चिच्छेद। तथापि न चुक्षुभे न कलुषितहृदयोऽभूत् ॥ १०१ ॥ स इति। त्रिदशारिराजः राक्षसराजः ॥ १०२ ॥ स लक्ष्मण इति। महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगान् महेन्द्रवज्रस्याशनेश्च तुल्यवेगान् ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ स लक्ष्मण इति।

तर्हि रणगम्भीरोऽहं त्वां क्षत्रधर्मेणाराधयिष्यामीत्यत आह-जानामीत्यादिना ॥ ९८ ॥ स इति। कुपितः वस्तुतस्तु कुपित इव ॥ ९९ ॥ तानिति। क्रोधवशं

शिथिलं यथा भवति तथा प्रगृह्य ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ मेदेत्यकारान्तत्वमार्षम् । समुदग्रशक्तिः समधिकसामर्थ्यः ॥ १०७ ॥ राक्षसराष्ट्रनाथः राक्षससमूहनाथः ॥ १०८ ॥ बाह्वन्तरं वक्षः ॥ १०९ ॥ विह्वलन्तं मुह्यन्तम् ॥ ११० ॥ लक्ष्मणं भुजाभ्यामुद्धर्तुमुद्युक्तं रावणमृषिः परिहसति—हिमवानिति । शक्यमित्यव्ययम् । हिमवान् "धैर्येण हिमवानिव" इति समस्तधीरोपमानभूतो हिमवानपि रावणस्य भुजाभ्यामुद्धर्तुं शक्यम् । तदेक

निकृत्तचापं त्रिभिराजघान बाणैस्तदा दाशरथिः शिताग्रैः । स सायकार्तो विचचाल राजा कृच्छ्राच्च संज्ञां पुनराससाद ॥ १०६ ॥ स कृत्तचापः शरताडितश्च मेदार्द्रगात्रो रुधिरावसिक्तः । जग्राह शक्तिं समुदग्रशक्तिः स्वयम्भुदत्तां युधि देवशत्रुः ॥ १०७ ॥ स तां विधूमानलसन्निकाशां वित्रासिनीं वानरवाहिनीनाम् । चिक्षेप शक्तिं तरसा ज्वलन्तीं सौमित्रये राक्षसराष्ट्रनाथः ॥ १०८॥ तामापतन्तीं भरतानुजोऽग्रैर्जघान बाणैश्च हुताग्निकल्पैः । तथापि सा तस्य विवेश शक्तिर्बाह्वन्तरं दाशरथेर्विशालम् ॥ १०९ ॥ स शक्तिमान् शक्तिसमाहतः सन् मुहुः प्रजज्वाल रघुप्रवीरः । तं विह्वलन्तं सहसाऽभ्युपेत्य जग्राह राजा तरसा भुजाभ्याम् ॥ ११० ॥ हिमवान् मन्दरो मेरुस्त्रैलोक्यं वा सहामरैः । शक्यं भुजाभ्यामुद्धर्तुं न सङ्ख्ये भरतानुजः ॥ १११ ॥

देशस्य कैलासस्य पुरा चालितत्वात् । मन्दरः सकलसागरप्रधानगभीरतरक्षीरोदक्षोभणक्षमोऽपि मन्दरो वा भुजाभ्यामुद्धर्तुं शक्यम् । स्वनिर्जितैरेव निर्जरैरमृतमथने जर्झरितत्वात् । मेरुः सकलकुलाचलवलयललामभूतोऽपि मेरुस्तथा कर्तुं शक्यम् । वायुनैव तच्छिखरस्य लङ्कायाः अकूपारकुक्षौ निक्षिप्तत्वात् । त्रैलोक्यं पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णमुत्तीर्णपरिमाणान्तरं त्रैलोक्यमपि तथा कर्तुं शक्यम् । तदेकदेशधरण्या हिरण्याक्षेण कक्षीकृतत्वात् । सहामरैः त्रैलोक्यनिर्वाहकगीर्वाणैः सहितमपि तथा कर्तुं शक्यम् । तदधिपतेर्निजतनुजेनैव निगृहीतत्वात् । भरतानुजः रामानुजानुजः रामचतुर्थभाग

जगामेव । रावणविषये एतादृशस्थलेषु सर्वत्रैवमेव इवशब्दादिर्योजनीयः ॥ १००–१०६ ॥ स कृत्तचाप इति । मेदार्द्रगात्र इत्यत्र सन्धिरार्षः ॥ १०७–१०९ ॥ शक्तिमान् बलवानपि शक्तिसमाहतस्सन् । जज्वाल पपातेति पाठान्तरम् । विह्वलन्तं विकलं भवन्तम् । राजा रावणः तरसा बलेन लक्ष्मणं जग्राह इन्द्रजिद्वधूयो रपि पुनरुत्थानदर्शनादिदानीमपि पुनरुज्जीवनभयेन गृहीत्वा समुद्रे प्रक्षेपणीयस्ततो रामोऽसहायो नङ्क्ष्यतीत्येवाशयेनायमारम्भः ॥ ११० ॥ हिमवानिति । हिमव

इत्यर्थः। रामचतुर्थभागोद्धरणेऽप्यशक्तः कथं रामेण योद्धुं शक्नोतीति भावः। अयोध्याकाण्डे पञ्चपञ्चाशे—“सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरताग्रज” इति वचनं बहुव्रीह्योक्तम्। भुजाभ्यामित्यनेन हिमवदादयो द्वाभ्यामेवोद्धर्तुं शक्यम्। अयं तु विंशतिभुजैरपि न शक्यत इति सूच्यते। रिपूणामप्रकम्प्योऽपीत्यनुवादात् सपरिकरेणापि रावणेन न शक्यमित्यपि सिद्धम्। कथं तर्हि हनुमतोद्धृत इत्यत्राह—सङ्ख्ये इति। दुर्हृदयैर्नोद्धर्तुं शक्य इत्यर्थः। अत एव वक्ष्यति वायुसूनोः सुहृत्त्वेनेति। अनेन हिमवदादिभ्योऽपि सङ्ख्ये पतितस्य लक्ष्मणशरीरस्य गरीयस्तोक्ता ॥ १११॥ कुतोऽस्यैतादृशी गरीयस्तेत्यत्राह—शक्त्येति। ब्राह्म्या ब्रह्मसम्बन्धिन्या शक्त्या। स्तनान्तरे वक्षसि सौमित्रिस्ताडितः सन् विष्णोर्भागम् अंशभूतम् अचिन्त्यम् ईदृक्तया

शक्त्या ब्राह्म्याऽपि सौमित्रिस्ताडितस्तु स्तनान्तरे। विष्णोरचिन्त्यं स्वं भागमात्मानं प्रत्यनुस्मरत् ॥ ११२ ॥

इयत्तया च चिन्तयितुमशक्यम्। स्वमात्मानं स्वस्वरूपम्, “स्वात्माप्येनं विगर्हते” इति तथा प्रयोगात्। स्वात्मांश इति गुरुव्यवहाराच्च। प्रत्यनुस्मरत् स्मृतवान्। स्वस्वरूपस्मरणातिरिक्तव्यापाराकरणोक्त्या स्वाभाविकमेवास्येदं गुरुत्वमित्युक्तम्। यत्तु-स्वकीयांशस्मरणेन हेतुना लक्ष्मणेन स्वशरीरस्य गरीयस्त्वं सम्पादितमित्यनेनोक्तमिति तन्न, अपदार्थत्वादवाक्यार्थत्वाच्च। स्वरूपस्मरणस्य गरीयस्त्वं प्रति कारणताग्राहकप्रमाणाभावाच्च। यदपि-विपत्परिहारार्थं भगवन्तं स्वमूलकारणं विष्णुमस्मरदित्यर्थः इति। तदपि न; स्वस्यैव विष्णुरूपत्वेन विपत्परिहारान्तराभावात्। ननु मनुष्यभावना क्रियमाणा विरुध्येत, यदि स्वतो गौरवं भजेत। अतो विष्णुस्मरणमिति चेन्न। मानसभावनाया अपि लौकिकैरज्ञातत्वेन एवमपि मनुष्यभावनाया अन(नु)पायात्। अतः अपर्यनुयोज्यवस्तुस्वभावेनैव भक्ताभक्तेषु गरीयस्तागरीयस्ते। अत एवाचिन्त्यमित्युक्तम् ॥ ११२ ॥

दादिकं भुजाभ्यामुद्धर्तुं शक्यम्, रावणस्येति शेषः। सङ्ख्ये भरतानुजः उद्धर्तुमशक्य इत्यर्थः ॥ १११ ॥ इतरशरीरसाधारणस्य लक्ष्मणशरीरस्योद्धरणाशक्तित्वे हेतुमाह—शक्त्येति। ब्राह्म्या ब्रह्मदत्तया। ताडनानन्तरं स्वमात्मानं विष्णोस्सर्वव्यापकस्याचिन्त्यम् इयत्तया चिन्तितुमशक्यम्। भागमंशं प्रत्यनुस्मरत तद्विपत्परिहारार्थं भगवन्तं स्वमूलकारणं विष्णुमस्मरदित्यर्थः। अन्यथा सर्वथैतादृशस्मरणे विद्यमाने सति सर्वथाऽनुवर्तमाना मनुष्यबुद्धिर्बाध्येत। तस्यां च बाधितायां तया साध्यं रावणसंहारादिरूपं कार्यं न शक्येतेत्यभिप्रायः। एतेन स्वकीयांशस्मरणेन हेतुना लक्ष्मणेन स्वशरीरस्य गरीयस्त्वमुपात्तमित्युक्तं

वस्तुस्वरूपस्यैवंविधत्वात्तोलयितुमशक्तोऽभवदित्युपसंहरति—तत इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । यतः स्वाभाविकमेव गरीयस्त्वं ततो हेतोः लङ्घने उद्धरणे अप्रभुः असमर्थः । अथ रणे पतनानन्तरं देवकण्टकः रावणः मानुषं देहमास्थितं दानवदर्पघ्नं वैष्णवं भागं सौमित्रिं भुजाभ्यां पीडयित्वा ततः वैष्णवभागरूपत्वाद्धेतोः लङ्घने अप्रभुरभवदित्यन्वयः । अत्रापि विशेषणसामर्थ्याद्वस्तुस्वरूपकृतमेवाकम्प्यत्वमित्युक्तम् । ननु च कथमंशसम्भवः?

ततो दानवदर्पघ्नं सौमित्रिं देवकण्टकः । तं पीडयित्वा बाहुभ्यामप्रभुर्लङ्घनेऽभवत् । अथैवं वैष्णवं भागं मानुषं देहमास्थितम् ॥ ११३ ॥ अथ वायुसुतः क्रुद्धो रावणं समभिद्रवत् । आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ ११४ ॥ तेन मुष्टिप्रहारेण रावणो राक्षसेश्वरः । जानुभ्यामपतद्भूमौ चचाल च पपात च ॥ ११५॥ आस्यैः सनेत्रश्रवणैर्ववाम रुधिरं बहु ॥ ११६ ॥ विघूर्णमानो निश्चेष्टो रथोपस्थ उपाविशत् । विसंज्ञो मूर्च्छितश्चासीन्न च स्थानं समालभत् ॥११७॥ विसंज्ञं रावणं दृष्ट्वा समरे भीमविक्रमम् । ऋषयो वानराः सर्वे नेदुर्देवाः सवासवाः ॥ ११८ ॥

विष्णुस्वरूपस्य निरवयवत्वात् । सत्यम्, स्वरूपेण नांशत्वमुच्यते, किन्तु गुणाविर्भावतारतम्यात् । "गुणैः षड्भिस्त्वेतैः प्रथमतरमूर्तिस्तव बभौ ततस्तिस्रस्तेषां त्रियुगयुगलैर्हि त्रिभिरभूत् । व्यवस्थायां चैषां ननु वरद साविष्कृतिवशात् भवान् सर्वत्रैव त्वगणितमहामङ्गलगुणः ॥" इत्यभियुक्तैरुक्तत्वात् । मानुषरूपत्वं चास्य मानुषसमानाकृतिकत्वम् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ तेनेत्यादि । जानुभ्यां रथभूमावपतत् । अथ चचाल । ततः पपात अशयिष्ट । दशभिरास्यैः रुधिरं ववाम । सनेत्रश्रवणैरित्यनेन नेत्रेभ्यः श्रवणेभ्यश्च रुधिरं ववामेत्युच्यते ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ विघूर्णमान इति । किञ्चित्कालं विघूर्णमानः भ्रमन् । पुनर्निश्चेष्टः सन् रथोपस्थे रथमध्ये । उपाविशत् स्थितः । ततो मूर्च्छितः अत एव विसंज्ञः संज्ञाशून्यश्चासीत् । पुनः संज्ञां लब्ध्वाऽपि स्थानं स्थितिम् । नालभत् नालभत, चचालेत्यर्थः॥११७॥ रामानु०—रथोपस्थ उपाविशदिति । रथोपर्यवस्थानाभिधानात्पुना रथारोहणमवगम्यते ॥११७॥ नेदुः

भवति ॥ ११२ ॥ ततो दानवेत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । मानुषं देहमास्थितं वैष्णवं भागं तं सौमित्रिम् । अथ वैष्णवभागस्मरणानन्तरम् । बाहुभ्यां पीडयित्वा ततः विष्ण्वंशस्मरणहेतुनैव लङ्घने उद्धरणे तोलने वा अप्रभुः असमर्थोऽभवदित्यर्थः ॥ ११३–११५ ॥ आस्यैरिति बहुत्वं दशाननत्वात् । अस्येति शेषः ॥ ११६ ॥ रथोपस्थे रथोपरिभागे ॥ ११७ ॥ नेदुः, सन्तोषादिति भावः । सहासुराः इति पाठः । रावणस्य देववदसुरेष्वपि क्लेशकरत्वेन तेषामपि वैरित्वात् ॥११८॥ ११९॥

हर्षेणेति शेषः ॥ ११८ ॥ अभ्याशं समीपम् ॥ ११९ ॥ ननु पूर्वं हिमवानित्यादिना लक्ष्मणस्याकम्प्यत्वमुक्तम्, तादृशस्य कपिना रामसमीप प्रापणं कथमित्याशङ्क्य विरोधं परिहरति-वायुसूनोरिति । सुहृत्त्वेन शोभनहृदयत्वेन, अनुकूलहृदयत्वेनेत्यर्थः । हृदयानुकूल्यमेवालम्, भक्तिस्त्व धिकेत्याह भक्त्या परमया चेति । चशब्दोऽन्वाचये । सः लक्ष्मणः । शत्रूणां रावणस्य तत्परिकराणां चेत्यर्थः । अप्रकम्प्योऽपि कम्पितुमशक्योऽपि ।

हनुमानपि तेजस्वी लक्ष्मणं रावणार्दितम् । अनयद्राघवाभ्याशं बाहुभ्यां परिगृह्य तम् ॥ ११९ ॥
वायुसूनोः सुहृत्त्वेन भक्त्या परमया च सः । शत्रूणामप्रकम्प्योऽपि लघुत्वमगमत् कपेः ॥ १२० ॥
तं समुत्सृज्य सा शक्तिः सौमित्रिं युधि दुर्जयम् । रावणस्य रथे तस्मिन् स्थानं पुनरुपागता ॥ १२१ ॥
आश्वस्तश्च विशल्यश्च लक्ष्मणः शत्रुसूदनः । विष्णोर्भागममीमांस्यमात्मानं प्रत्यनुस्मरन् ॥ १२२ ॥

कपेः कपेरपि । हनुमत एकस्य लघुत्वमगमत् लघुत्वमकरोत् । अनेन लघुत्वस्य बुद्धिपूर्वकत्वमुक्तम् । शत्रुमित्रयोर्दुष्प्रापत्वसुप्रापत्वे स्वरूपप्रयुक्ते अस्येति भावः । मूर्च्छितस्यापि लक्ष्मणस्य ज्ञानशक्तिप्रतिपादनेन तत्र तत्र राघवयोरज्ञानाशक्तिप्रत्यायकानि वचनानि मानुषवेषनिर्वहणपराणीति मन्तव्यानि ॥ १२० ॥ तमिति । दुर्जयमिति हेतुगर्भम् । तस्य दुर्जयस्वरूपत्वाच्छक्तिस्तं त्यक्त्वा गतेति भावः । एतच्छ्लोकानन्तरमाश्वस्त इति श्लोकः । ततो रावणोऽपीति श्लोकः पठनीयः ॥ १२१ ॥ आश्वस्त इति । आश्वस्तः लब्धसंज्ञः । विशल्यः प्ररूढव्रणमुखः, अभवदिति शेषः । अकाण्डे शक्ति निर्गमाश्वासनविशल्यत्वेषु को हेतुरत आह-विष्णोरिति । विरोधिप्रत्यनीकस्वभावत्वादिति भावः । अमीमांस्यम् अचिन्त्यम् । अनुस्मरन्नित्यनेन

पूर्वं हिमवानित्यादिना लक्ष्मणस्याप्रकम्प्यत्वमुक्तम्, तादृशस्य कपिना तोलनं राघवसमीपप्रापणं च कथमित्याशङ्क्य विरोधं परिहरति-वायुसूनोरिति । शत्रूणा मिति बहुवचनेन लक्ष्मणोद्धरणसमये रावणस्यानुचरैस्साहाय्यं कृतमिति गम्यते । मूर्च्छितस्यापि सौमित्रेर्ज्ञानशक्तिप्रतिपादनेन तत्र तत्र रामलक्ष्मणयोरज्ञाना शक्तिप्रत्यायकानि वचनानि मानुषवेषनिर्वहणपराणीति मन्तव्यानि । तत्र श्रीशुकः-"मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः । कुतोऽन्यथा स्यू रमतः स्व आत्मन् सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ॥" इत्यनेनाप्रकम्प्यस्यापि हनुमद्भक्तिसौहार्दाभ्यां तं प्रति लघुत्वप्राप्तिर्न विरुद्धयत इत्युक्तं भवति लघुत्व मिति ॥ १२० ॥ तं समुत्सृज्य ब्रह्मत्वेन ध्यानात्तत्समुत्सर्गः । स्थानं स्थितिम् ॥ १२१ ॥ यत्नं विनैव लक्ष्मणमपहाय कथं शक्तिर्गतवतीत्याशङ्क्य तत्रापि स्वांश

साधनानुष्ठानं किमपि न कृतवानित्युक्तम् ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ निपातितेति । द्रवन्तीमिति रावणस्य बाणसन्धानदर्शनादिति भावः ॥ १२४ ॥ अथेति । अर्हसीत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १२५ ॥ विष्णुर्यथेति सार्धश्लोक एकान्वयः । वायुपुत्रेण भाषितं तद्वाक्यं श्रुत्वा समाहितः सन् विष्णुर्गरुत्मन्तं यथा तथा महाकपिं हनुमन्तमारुरोहेति योजना ॥ १२६ ॥ रथस्थमित्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ १२७ ॥ तमालोक्येत्यनुवादः अव्यवहितपूर्व

रावणोऽपि महातेजाः प्राप्य संज्ञां महाहवे । आददे निशितान् बाणान् जग्राह च महद्धनुः ॥ १२३ ॥ निपातित महावीरां द्रवन्तीं वानरीं चमूम् । राघवस्तु रणे दृष्ट्वा रावणं समभिद्रवत् ॥ १२४ ॥ अथैनमुपसङ्गम्य हनुमान् वाक्यमब्रवीत् । मम पृष्ठं समारुह्य राक्षसं शास्तुमर्हसि ॥ १२५ ॥ विष्णुर्यथा गरुत्मन्तं बलवन्तं समाहितः । तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं वायुपुत्रेण भाषितम् । आरुरोह महाशूरो बलवन्तं महाकपिम् ॥ १२६ ॥ रथस्थं रावणं सङ्ख्ये ददर्श मनुजाधिपः ॥१२७॥ तमालोक्य महातेजाः प्रदुद्राव स राघवः । वैरोचनमिव क्रुद्धो विष्णुरभ्युद्यतायुधः ॥ १२८ ॥ ज्याशब्दमकरोत्तीव्रं वज्रनिष्पेषनिस्वनम् ॥ १२९ ॥ गिरा गम्भीरया रामो राक्षसेन्द्रमुवाच ह ॥ १३० ॥ तिष्ठ तिष्ठ मम त्वं हि कृत्वा विप्रियमीदृशम् । क्व नु राक्षसशार्दूल गतो मोक्षमवाप्स्यसि ॥ १३१ ॥ यदीन्द्रवैवस्वतभास्करान् वा स्वयम्भुवैश्वानरशङ्करान् वा । गमिष्यसि त्वं दश वा दिशोऽथवा तथापि मे नाद्य गतो विमोक्ष्यसे ॥ १३२ ॥

कालद्योतनार्थः । अभ्युद्यतायुधः क्रुद्धो राघवः विष्णुर्वैरोचनं बलिमिव प्रदुद्राव । साग्रहगमनमात्रे दृष्टान्तः ॥ १२८ ॥ ज्याशब्दमित्यर्धम् । वज्रनिष्पेषः स्फूर्जथुः । "स्फूर्जथुर्वज्रनिष्पेषः" इत्यमरः ॥ १२९ ॥ गिरेत्यर्धम् ॥१३०॥ तिष्ठ तिष्ठेति । ईदृशं लक्ष्मणप्रहाररूपं सीताहरणरूपं वा । मोक्षं, मत्त इति शेषः ॥१३१॥ यदीति । इन्द्रादीन् वा स्वयम्भ्वादीन् वा यदि गमिष्यसि यद्यपि गमिष्यसि तथापि अद्य मत्समीपं गतस्त्वं मे मत्तः न विमोक्ष्यसे ।

स्मरणमेव कारणमित्याह—आश्वस्त इति । यतो लक्ष्मणोऽमीमांस्यं मीमांसाया अविषयं विष्णोर्भागमात्मानं प्रत्यनुस्मरत तत आश्वस्तो विशल्यश्चेत्यर्थः॥१२२–१३२॥

दश वा दिशो वेत्यत्र एको वाकारश्चार्थः ॥ १३२ ॥ यश्चैवेति । अद्य य एष त्वया शक्त्याऽभिहतः स एषः तव विषादमिच्छन् सन् सपुत्रदारस्य तव मृत्युः सन् सहसा अभ्युपेतः अभ्युपागतप्रायः, अचिरादागमिष्यतीत्यर्थः । यद्वा अभेदेनोच्यते । यः शक्त्याऽभिहतः स एवाहमागतवानस्मि । लक्ष्मणं प्राहरमिति मागा गर्वमिति भावः ॥ १३३ ॥ लक्ष्मणेनाप्रहृतः कथं त्वया प्रहृतः स्यामित्याशङ्क्य स्वपराक्रमविशेषं दर्शयति—एतेनेति ।

यश्चैव शक्त्याऽभिहतस्त्वयाऽद्य इच्छन् विषादं सहसाऽभ्युपेतः । स एव रक्षोगणराज मृत्युः सपुत्रदारस्य तवाद्य युद्धे ॥ १३३ ॥ एतेन चात्यद्भुतदर्शनानि शरैर्जनस्थानकृतालयानि । चतुर्दशान्यात्तवरायुधानि रक्षस्सहस्राणि निषूदितानि ॥ १३४ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो महाकपिम् । वायुपुत्रं महावीर्यं वहन्तं राघवं रणे । [रोषेण महताऽऽविष्टः पूर्ववैरमनुस्मरन् ।] आजघान शरैस्तीक्ष्णैः कालानलशिखोपमैः ॥ १३५ ॥ राक्षसेनाहवे तस्य ताडितस्यापि सायकैः । स्वभावतेजोयुक्तस्य भूयस्तेजोऽभ्यवर्धत ॥ १३६ ॥ ततो रामो महातेजा रावणेन कृतव्रणम् । दृष्ट्वा प्लवगशार्दूलं कोपस्य वशमेयिवान् ॥ १३७ ॥ तस्याभिचङ्क्रम्य रथं सचक्रं साश्वध्वजच्छत्रमहापताकम् । ससारथिं साशनिशूलखड्गं रामः प्रचिच्छेद शरैः सुपुङ्खैः ॥ १३८ ॥ अथेन्द्रशत्रुं तरसा जघान बाणेन वज्राशनिसन्निभेन । भुजान्तरे व्यूढसुजातरूपे वज्रेण मेरुं भगवानिवेन्द्रः ॥ १३९ ॥

एतच्छन्दः सन्निहितपरः । एषोऽस्मीत्यादिप्रयोगात् अयं जन इति प्रयोगाच्च । मयेत्यर्थः । मृत्युशब्दापेक्षया वा एतेनेत्युक्तिः । चतुर्दशानि चतुर्दशशब्दादर्शआद्यचि टिलोपे कृते जसि रूपम् । यद्वा एतेनेति स्वाभेदेन लक्ष्मणो निर्दिश्यते ॥ १३४ ॥ राघवस्येत्याद्यर्धत्रयमेकं वाक्यम् । वहन्तमिति । आत्मानं प्रहृत्य पुनरपि रामं वहतीति क्रोधादिति भावः ॥ १३५ ॥ राक्षसेनेति । स्वभावतेजः स्वाभाविकतेजः ॥ १३६ ॥ तत इति । एयिवान् प्राप्तः ॥ १३७ ॥ अभिचङ्क्रम्य पौनःपुन्येन समीपं गत्वा ॥ १३८ ॥ वज्राशनिसन्निभेनेति बाणस्य वज्रसाम्यमुच्यते । वज्रेण मेरुं भगवानिवेन्द्र इति

इच्छन् योद्धुमिच्छन् ॥ १३३ ॥ एतेन लक्ष्मणेन शरैः चतुर्दशानि चतुर्दशसङ्ख्यावन्ति रक्षसां सहस्राणि निषूदितानीति सम्बन्धः । उभयोरैक्यविवक्षया लक्ष्मणेन निषूदितानीत्युक्तम् ॥ १३४-१३७ ॥ अभिसंक्रम्य संयुक्तो भूत्वा ॥ १३८ ॥ व्यूढं विशालम् सुजातरूपं राजार्हमहाभरणचन्दनादिभिः प्रशस्त

प्रहर्तृ रामस्येन्द्रसाम्यमित्यपुनरुक्तिः । भगवान् वीर्यवान् । "भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु" इत्यमरः ॥१३९॥ य इति । यः पुरा । वज्रपातयुक्ताशनिसन्निपातादिति मध्यमपदलोपिसमासः । वज्रम् इन्द्रायुधम् । अशनिः औत्पातिकः । न चुक्षुभे नार्तिं प्राप्तः । नापि चचाल नार्तिनिमित्तं चलनं प्राप्तः । राजा अन्यूनराजभावश्च स्थितः । सः रामबाणाभिहतः । भृशार्तः भृशमार्तः क्षुब्धः चचाल । वीरोऽपि चापं मुचोच । स्वस्य स्वरक्ष्य

यो वज्रपाताशनिसन्निपातान्न चुक्षुभे नापि चचाल राजा । स रामबाणाभिहतो भृशार्तश्चचाल चापं च मुमोच वीरः ॥ १४० ॥ तं विह्वलन्तं प्रसमीक्ष्य रामः समाददे दीप्तमथार्धचन्द्रम् । तेनार्कवर्णं सहसा किरीटं चिच्छेद रक्षोधिपतेर्महात्मा ॥ १४१ ॥ तं निर्विषाशीविषसन्निकाशं शान्तार्चिषं सूर्यमिवाप्रकाशम् । गतश्रियं कृत्तकिरीटकूटमुवाच रामो युधि राक्षसेन्द्रम् ॥ १४२ ॥ कृतं त्वया कर्म महत् सुभीमं हतप्रवीरश्च कृतस्त्वयाऽहम् । तस्मात् परिश्रान्त इव व्यवस्य न त्वां शरैर्मृत्युवशं नयामि ॥ १४३ ॥

त्वात्स्वयं त्यक्तवान् रामैकरक्ष्यत्वद्योतनाय ॥ १४० ॥ तमिति । विह्वलन्तं मूर्च्छितम् । प्रसमीक्ष्य तस्यानन्यशरणत्वमवलोक्य । अर्धचन्द्रम् अर्धचन्द्राकाराग्रं बाणम् आददे । तेन मुकुटं चिच्छेद मानभङ्गमकरोदित्यर्थः । महात्मा महामनाः, दयालुरित्यर्थः । आभ्यां श्लोकाभ्यां भगवद्रक्षणे निमित्तं स्वयत्ननिवृत्तिरेवेत्युक्तम् ॥ १४१ ॥ तमिति । तं त्यक्तचापम् अत एव निर्विषाशीविषसन्निकाशं निर्विषसर्पतुल्यम् । अप्रकाशं निस्तेजस्कम् अत एव शान्तार्चिषं शान्तकिरणं सूर्यमिव स्थितम् । कृत्तकिरीटकूटं छिन्नकिरीटसमूहम् । "मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु । अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम्" इत्यमरः । अत एव गतश्रियं निष्प्रभम् उवाच ॥१४२॥ कृतमिति । महत् अनितरदुष्करम् । सुभीमं कर्म युद्धं कृतम् ।

रूपं तस्मिन् ॥ १३९ ॥ वज्रपातश्चाशनिसन्निपातश्चेति समाहारैकवत् ॥ १४०–१४२ ॥ हताः प्रवीरा यस्य तथा । तस्मात् युद्धधर्मज्ञानात् । व्यवस्य ज्ञात्वा ॥१४३॥

स०–सुभीमं कर्म समरे त्वया कृतम् । अहं हतप्रवीरः हताः हतप्रायाः प्रवीराः नीलाद्या यस्य स तथा कृतः । यद्वा त्वया निमित्तभूतेन अहं हताः प्रवीरास्तावकाः येन स तथा कृत इति वा । एतेनैकलापराधेन बहूनां घातो जात इति सूच्यते । सुभीमकर्मकर्तृत्वात्प्रहस्तादीनां सहायभूतानामभावाच्च परिश्रान्त इति व्यवस्य निश्चित्य त्वां न मृत्युवशं नयामि । किरीटत्रोटनेन त्वयाऽपि शिरःकर्तनसामर्थ्यं ममास्तीति ज्ञातमेवेति भावः ॥ १४३ ॥

किञ्च अहं हतलक्ष्मणादिप्रवीरश्च कृतोऽस्मि । तस्मात् अनेकवीरपतनावधिकरणकरणात् । त्वं परिश्रान्तः आयुधधारणेऽपि श्रान्त इति व्यवस्य निश्चित्य त्वां मृत्युवशं मृत्योरधीनतां न नयामि, चिररणपरिश्रान्तकुन्तनकृतापवादापनोदाय सम्प्रति भवतः प्राणापहरणकर्मणो विरमामीत्यर्थः ॥ १४३ ॥ गच्छेति । रिपौ पुरो विलसति कथं गच्छेयमित्यत्राह अनुजानामीति । रणार्दितः युद्धे श्रान्तः । रात्रिंचरराज कूटयोधिन् ! इति सापहा

गच्छानुजानामि रणार्दितस्त्वं प्रविश्य रात्रिंचरराज लङ्काम् । आश्वास्य निर्याहि रथी च धन्वी तदा बलं द्रक्ष्यसि मे रथस्थः ॥ १४४ ॥ स एवमुक्तो हतदर्पहर्षो निकृत्तचापः स हताश्वसूतः । शरार्दितः कृत्तमहाकिरीटो विवेश लङ्कां सहसा स राजा ॥१४५॥ तस्मिन् प्रविष्टे रजनीचरेन्द्रे महाबले दानवदेवशत्रौ । हरीन् विशल्यान् सह लक्ष्मणेन चकार रामः परमाहवाग्रे ॥ १४६ ॥ तस्मिन् प्रभिन्ने त्रिदशेन्द्रशत्रौ सुरासुरा भूतगणा दिशश्च । ससागराः सर्षिमहोरगाश्च तथैव भूम्यम्बुचराश्च हृष्टाः ॥ १४७ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

सोक्तिः । आश्वास्य विश्रम्य । रथी धन्वी च सन्निर्याहि । स त्वं तदा तादृशं मे बलं रथस्थ इत्युपलक्षणम् धानुष्कश्च सन् द्रक्ष्यसीत्यन्वयः ॥१४४॥ स इति । अत्र क्रियाभेदात्तच्छब्दत्रयमिति न तद्वैयर्थ्यम् । सहसा मुकुटभङ्गकृतलज्जयेति भावः ॥ १४५ ॥ तस्मिन्निति । प्रविष्टे, लङ्कामिति शेषः । दानवदेवशत्रावित्यनेन रावणनिर्गमो देवदानवहर्षहेतुरिति सूच्यते । सह लक्ष्मणेनेति । लक्ष्मणस्य पूर्वमेव विशल्यत्वेप्यादरात् पुनः करणम् । परमाहवाग्र इत्यनेन विशल्यकरणं विना सुग्रीवादीनां हरीणामन्यत्रानयनासंभवः सूच्यते ॥ १४६ ॥ पूर्वसूचितं देवादिहर्षं प्रपञ्चयति–तस्मिन्निति । प्रभिन्ने पराजिते । दिशः दिक्पालाः । सागराः सागरवासिनः । अम्बुचराः सागरभिन्नाम्बुचराः । हृष्टाः, बभूवुरिति शेषः । षष्ठ्यां रावणमुकुटभङ्गः ॥ १४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

गच्छानुजानामीत्याश्वास्य विश्रम्य ॥ षष्ठ्यां रावणस्य प्रथमपराजयः ॥१४४–१४७॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायण० युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकोनषष्टितमः सर्गः ॥५९॥

स०–इतो रणात् रणमण्डलात् प्रयाहि । जानामि अनुजानामि । प्रयाहि जानामि इति पाठः । उपसर्गाश्च धातुलीनार्थद्योतका इत्युपपद्यते अनुजानामीति । रथी सहायातानेकरथवान् । सधन्वीत्यप्येवमेव स त्वं धन्वीति वा । प्रेक्ष्यसि प्रेक्षिष्यसि ॥ १४४ ॥ **भूम्यम्बुचराः** भूमिचराः अम्बुचराः मनुष्यादयो यादांसि च । प्रहृष्टाः सर्वोपद्रवकर्तृपराभवस्य सर्वापेक्षितत्वादिति भावः ॥ १४७ ॥

अथ कुम्भकर्णप्रबोधनं षष्टौ–स प्रविश्येत्यादि । रामबाणभयार्दितः किमिदानीमपि रामबाणाः पतेयुरिति भयपीडितः । व्यथितेन्द्रियः दुःखित मनस्कः ॥ १ ॥ मनोव्यथामुपपादयितुं तद्धेतुं सदृष्टान्तमनुवदति–मातङ्ग इवेति । महात्मना महास्वभावेन, बलवतेत्यर्थः ॥ २ ॥ ब्रह्मदण्डेति । ब्रह्मदण्डः ब्रह्मशापः, सर्वास्त्रनिगरणक्षमो वसिष्ठदण्डो वा ब्रह्मास्त्रं वा । युगान्तकालसमुत्थितोऽग्निवर्णो धूमकेतुरित्येके । तत्प्रकाशानां बाणानामिति

स प्रविश्य पुरीं लङ्कां रामबाणभयार्दितः । भग्नदर्पस्तदा राजा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १ ॥ मातङ्ग इव सिंहेन गरुडेनेव पन्नगः । अभिभूतोऽभवद्राजा राघवेण महात्मना ॥ २ ॥ ब्रह्मदण्डप्रकाशानां विद्युत्सदृशवर्चसाम् । स्मरन् राघवबाणानां विव्यथे राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥ स काञ्चनमयं दिव्यमाश्रित्य परमासनम् । विप्रेक्षमाणो रक्षांसि रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥४॥ सर्वं तत् खलु मे मोघं यत्तप्तं परमं तपः । यत् समानो महेन्द्रेण मानुषेणास्मि निर्जितः ॥ ५ ॥ इदं तद्ब्रह्मणो घोरं वाक्यं मामभ्युपस्थितम् । मानुषेभ्यो विजानीहि भयं त्वमिति तत्तथा ॥ ६ ॥ देव दानवगन्धर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः । अवध्यत्वं मया प्राप्तं मानुषेभ्यो न याचितम् ॥ ७ ॥ विदितं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् । इक्ष्वाकुकुलनाथेन अनरण्येन यत्पुरा ॥ ८ ॥ उत्पत्स्यते हि मद्वंशे पुरुषो राक्षसाधम । यस्त्वां सपुत्रं सामात्यं सबलं साश्वसारथिम् । निहनिष्यति सङ्ग्रामे त्वां कुलाधम दुर्मते ॥ ९ ॥

“अधीगर्थदयेशां कर्मणि” इति षष्ठी ॥ ३ ॥ ४ ॥ सर्वमिति । मे मया यत्तपस्तप्तं तत् सर्वं मोघम्, जातमिति शेषः ॥ ५ ॥ ब्रह्मवाक्यं तु फलित मित्याह–इदमिति । त्वं मानुषेभ्यो भयं विजानीहीति यत् ब्रह्मणो घोरं वाक्यं तदिदं मामभि मां प्रति उपस्थितं मयि फलितमित्यर्थः । यतस्तत् ब्रह्म वाक्यं तथा । न तु मोघं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ देवेति । प्राप्तं याचित्वा प्राप्तम्, मानुषेभ्योऽवध्यत्वं नैव याचितमित्यर्थः ॥ ७ ॥ विदितमित्यादि सार्ध श्लोकद्वयमेकान्वयम् । यस्त्वामित्यत्र तु आमिति छेदः । आमित्यङ्गीकारे । यस्तु पुरुषस्त्वां सङ्ग्रामे निहनिष्यति सः मद्वंशे उत्पत्स्यते । आं निश्चितम् ।

॥ १ ॥ २ ॥ ब्रह्मेति । ब्रह्मदण्डप्रकाशानां ब्रह्मदण्डो नाम युगान्तकालसमुत्थितोऽग्निवर्णो धूमकेतुः । यद्वा ब्रह्मदण्डो ब्रह्मास्त्रम् । राघवबाणानामिति कर्मणि षष्ठी ॥ ३–५ ॥ इदमिति । त्वं मानुषेभ्यो भयं विजानीहीति ब्रह्मणो घोरं यद्वाक्यं तदिदं मामभ्युपस्थितम्, तद्वाक्यं तथा अमोघमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ विदितमित्यादि सार्धश्लोकद्वयमेकम् । शप्तोऽहमित्येतदुपरितनं काकाक्षिन्यायेनात्रापि सम्बध्यते । हे राक्षसाधम ! यः सपुत्रं सामात्यं त्वां सङ्ग्रामे निहनिष्यति

इति एवंप्रकारेण इक्ष्वाकुकुलनाथेन अनरण्येन यत् यस्मात् पुरा विदितं प्रतिज्ञातम्। "विदितौ ज्ञातविश्रुतौ" इति नानार्थरत्नमाला। तस्मात् मानुषं रामं दशरथात्मजं दशरथपुत्रत्वेन जातं मन्ये। राक्षसाधम कुलाधमेति जातितः कुलतश्च नीचत्वमुच्यते। दुःखातिरेकादनरण्योक्तपरुषानुवादः। अन्ये तु त्वामिति द्विरुक्तिरनुस्मरणार्थेत्याहुः। अपरे त्वाग्रहातिशयेन द्विरुक्तिरिति। त्वां प्रत्युत्पत्स्यत इति द्वितीयत्वांशब्दान्वय इत्येके ॥८॥९॥

शप्तोऽहं वेदवत्या च यदा सा धर्षिता पुरा। सेयं सीता महाभागा जाता जनकनन्दिनी ॥ १० ॥
उमा नन्दीश्वरश्चापि रम्भा वरुणकन्यका। यथोक्तास्तपसा प्राप्तं न मिथ्या ऋषिभाषितम् ॥ ११ ॥
एतदेवाभ्युपागम्य यत्नं कर्तुमिहार्हथ। राक्षसाश्चापि तिष्ठन्तु चर्यागोपुरमूर्द्धसु ॥ १२ ॥

किंचाहं पुरा वेदवत्या शप्तोऽस्मि। मत्कृते तव विनाशो भविष्यतीति। कदेत्यत्राह यदेति। सा वेदवती यदा धर्षिता बलात्कृता तदा। अद्य तया किं क्रियते? सीता ह्येतदुपद्रवमूलमित्यत्राह सेयमिति। सा वेदवती स्वशापनिर्वाहार्थं सीता जाता ॥ १० ॥ उमादयश्चत्वारः तपसा तपःप्रभावेन यथोक्ताः यथोक्तवन्तः तथा प्राप्तं सिद्धम्। ऋषिभाषितं न मिथ्या भवति हि। नन्दीश्वररम्भाशापावुत्तररामायणे प्रोक्तौ। उमावरुणकन्यकाशापौ चानेनैव सिद्धौ ॥ ११ ॥ एतत् शापस्वरूपम्। अभ्युपागम्य ज्ञात्वा। इह प्रकृते शत्रुविजये कार्ये। यत्नम् अवधानं कर्तुमर्हथ। चर्याः गोपुरपार्श्वस्थभटसञ्चार

स पुरुषो मद्वंशे त्वां प्रत्युत्पत्स्यते हि इति। यद्यस्मात्कारणादिक्ष्वाकुकुलजातेन अनरण्येन पुरा शप्तोऽहं तस्मान्मया पूर्वमेव विदितं दशरथात्मजं रामं मानुषं मन्य इति सम्बन्धः। त्वामिति द्विरुक्तिराग्रहातिशयेन ॥ ८ ॥ ९ ॥ शप्तोऽहमिति। वेदवत्या चाहं शप्तः। कुतः? पुरा यदा यस्मात्कारणात् सा वेदवती धर्षिता। अस्तु, प्रकृते किमायातमत आह सेयमिति। महाभागा सैव वेदवत्येव जनकनन्दिनी सीता जातेत्यर्थः ॥ १० ॥ उमेति। तपसा तपोबलेन यथोक्तं तत्तथैव मया प्राप्तम् अतस्तदृषिभाषितं न मिथ्येति सम्बन्धः। यथोक्तं तन्मया प्राप्तमिति वा पाठः। एतैर्यथा उक्तं तन्मया प्राप्तमित्यर्थः। उमाशापस्तु कैलासगिरिचालनवेलायां रावण! ते स्त्रीनिमित्तं वध इत्येवंरूप इति ज्ञेयम्। नन्दीश्वरशापस्तु उत्तररामायणे 'यस्माद्वानरमूर्तिं मां दृष्ट्वा राक्षस दुर्मते। मौर्ख्यान्मामवजानीषे परिहासं च मुञ्चसि। तस्मान्मद्रूपसंयुक्ता मद्वीर्यसमतेजसः। उत्पत्स्यन्ते वधार्थं हि कुलस्य तव वानराः ॥" इति। रम्भाशब्देन रम्भा निर्बन्धकृतनलकूबरशाप उच्यते। तदुक्तमुत्तरकाण्डे—"यदा त्वकामां कामार्तो धर्षयिष्यति योषितम्। मूर्द्धा तु शतधा तस्य शकलीभविता तदा ॥" इति। वरुणकन्यका पुञ्जिकस्थला। तेन च तन्निबन्धनब्रह्मशापो विवक्षितः। सोऽपि स्त्रीधर्षणनिमित्तवधरूपः ॥ ११ ॥ एतदेव एतच्छापनिमित्तमेव अभ्युपागम्य

प्रदेशाः ॥ १२ ॥ ब्रह्मशापाभिभूतः ब्रह्मशापकृतनिद्रापरवश इत्यर्थः ॥ १३ ॥ किमर्थं कुम्भकर्णो विबोध्यत इत्याशङ्क्य कविराह–स पराजितमिति । आदिदेश, कुम्भकर्णविबोधनार्थमिति शेषः ॥ १४ ॥ द्वारेषु अवान्तरद्वारेषु । यत्नः क्रियताम्, प्राकारश्चाधिरुह्यताम्, वानरानारोहार्थमिति भावः । निद्रावशसमाविष्टः निद्रावशेन शयानः । सद्यः कर्तव्यत्वाय पुनरुक्तिः ॥१५॥ सुखमिति । दुःखिते चिन्ताकुले अनवाप्तकामे मयि जाग्रति सतीति शेषः ।

स चाप्रतिमगम्भीरो देवदानवदर्पहा । ब्रह्मशापाभिभूतस्तु कुम्भकर्णो विबोध्यताम् ॥ १३ ॥
स पराजितमात्मानं प्रहस्तं च निषूदितम् । ज्ञात्वा रक्षोबलं भीममादिदेश महाबलः ॥ १४ ॥
द्वारेषु यत्नः क्रियतां प्राकारश्चाधिरुह्यताम् । निद्रावशसमाविष्टः कुम्भकर्णो विबोध्यताम् ॥ १५ ॥
सुखं स्वपिति निश्चिन्तः कालोपहतचेतनः । नव षट् सप्त चाष्टौ च मासान् स्वपिति राक्षसः ॥ १६ ॥

न केवलमिदानीमेव, सर्वदाप्येवमेवेत्याह नवेति । कदाचिन्नवमासान् कदाचित् षण्मासान् कदाचित्सप्तमासान् कदाचिदष्टमासांश्चानियमेन स्वपितीत्यर्थः । अत एवोत्तरकाण्डे अविशेषेण वरप्रार्थना कुम्भकर्णेन क्रियते–"स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ममेप्सितम्" इति । उत्तरत्र रामं प्रति विभीषणवचने–"शयिता ह्येष षण्मासानेकाहं जागरिष्यति" इति वचनं तु पक्षान्तराणामप्युपलक्षकम्, अन्यूनाभिप्रायं वा । सप्तमासादिस्वापसंभवेपि षण्मासस्वापः संभवत्येव । यद्वा नवसप्तदशाष्टौ च मासान् स्वपिति राक्षस इति पाठः । दशाष्टौ दशमासहानौ सत्यां नवसप्तमासान् षण्मासानित्यर्थः । अष्टिरशनम्, नाश इति यावत् । नवसप्तमासाः षोडशमासाः तेषु दशमासलोपे हि षण्मासा एवावशिष्यन्ते । अथवा "षडहैर्मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्ति षडहैर्हि मासान्त्संपश्यन्त्यर्धमासैर्मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्त्यर्धमासैर्हि मासान्त्संपश्यन्त्यमावास्यया मासान् संपाद्याहरुत्सृजन्त्यमावास्यया हि मासान् ज्ञात्वा । यत्नं कर्तुमर्हथ, लङ्कारक्षण इति शेषः । तत्प्रकारमेवाह राक्षसाश्चेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ अकाले रावणः किमिति कुम्भकर्णं बोधितवानित्यपेक्षायां कविराह–स पराजितमिति । सः महाबलो रावणः प्रहस्तं निषूदितम् आत्मानं च पराजितम्, विचार्येति शेषः । रक्षः कुम्भकर्णं भीमबलं ज्ञात्वा आदिदेश,

स०–ब्रह्मशापाभिभूतः ब्रह्मणा इन्द्रवाक्यश्रवणानन्तरं कुम्भकर्णाय शापो दत्त इति तेनाभिभूतः । "तस्मात्त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसे ।" इत्यत्रैवाग्रे व्यक्तम् । न च तस्य वरादेव स्वापसिद्धेः शापो व्यर्थ इति वाच्यम्; सरस्वत्या स्वानुकूलं वाचयित्वा ब्रह्मणि गते सति देवैरहं वञ्चित इति ज्ञात्वा स्वच्छन्दत्वात्स्वापस्य नाहं तथा करोमीति निश्चित्य पुनश्च कुम्भकर्णेन प्रजाबाधे सति कथितशापसार्थक्यसम्भवात् । अभिभूतः तिरस्कृतः । यथोक्तमुत्तरकाण्डे "वरव्याजेन मोहोऽस्मै दीयताममितप्रभ" इति ॥ १३ ॥

संपश्यन्ति पौर्णमास्या मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्ति पौर्णमास्या हि मासान्त्संपश्यन्ति " इत्युक्तमासविकल्पेषु षडहानामपि मासत्वश्रवणात्तत्प्रकारेण नवषडित्युक्तत्रिंशन्मासा अपि अशीत्युत्तरशतदिनतया अमावास्यया पौर्णमास्या वा परिगणनेन षण्मासा एव संपद्यन्त इति न कश्चिद्विरोधः। तथा हि—अस्ति किंचित् उत्सर्गिणामयनं नाम सत्रं गवामयनस्य विकृतिः। तत्र प्रकृतौ द्वादशमासेष्वनुष्ठेयानां सोमयागविशेषाणां त्रिंशतोऽनुष्ठेयत्वान्न किंचिदहरुत्स्रष्टुं शक्यते। तद्विकृतावत्र प्रतिमासमेकस्मिन्नहनि सोमयागपरित्यागो विधीयते। तत्र कतममहस्त्यज्यतामित्यपेक्षायामुच्यते—' अमावास्यया मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्त्यमावास्यया हि मासान्त्संपश्यन्ति पौर्णमास्या मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्ति पौर्णमास्या हि मासान्त्संपश्यन्ति' इति।

मन्त्रयित्वा प्रसुप्तोऽयमितस्तु नवमेऽहनि। तं तु बोधयत क्षिप्रं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ १७ ॥

अस्यार्थः—अमावास्यायामनुष्ठेयेन यागेन पूर्वमासं परिसमाप्य उत्तरस्यादिभूतमहस्त्यज्यतामिति। पौर्णमास्यामनुष्ठेयेन यागेन पूर्वमासं परिसमाप्य उत्तरस्यादिभूतमहस्त्यज्यतामिति च। अस्मिन् विधाने अर्थवादे प्रसिद्धिवाचिना हिशब्देन अमावास्याया मासान्तत्वम्। उत्तरवाक्ये पौर्णमास्या मासान्तत्वं च श्रुतम्। एवम् 'अर्धमासैर्मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्त्यर्धमासैर्हि मासान् संपश्यन्ति षडहैर्मासान् संपाद्याहरुत्सृजन्ति षडहैर्हि मासान्त्संपश्यन्ति' इत्यत्रापि पक्षात्मकः षडहात्मकोऽपि मासोऽस्तीति हिशब्देन दर्शितम्। ननु च षडहैरिति बहुवचननिर्देशात् पञ्चभिः षडहैरिति व्याख्यानेन त्रिंशद्दिनात्मको मास एवात्र कथ्यत इति चेन्न; अर्धमासैरित्यत्रापि तथात्वापत्तेः। तदानीं बह्वर्धमासानां मासत्वस्वीकारे पक्षत्रयस्यापि मासत्वप्रसङ्गः। तत्र " पक्षा वै मासाः " इत्युक्तरीत्या एकैकस्य पक्षस्य मासत्वस्वीकारे अत्राप्येकैकस्यैव षडहस्य मासत्वस्वीकारो युक्तः। पूर्वकल्पेष्विव अत्रापि प्रसिद्धिवाचकहिशब्दप्रयोगात्। अन्यथा उत्तरानुवाके "षडहैर्मासान्त्संपाद्य यत्सप्तममहस्तस्मिन्नुत्सृजेयुः" इति वाक्यविरोधः स्यात्। सप्तमत्वं ह्यत्र विशिष्यते। षडहैर्मासानित्यत्र मासशब्दस्य मासैकदेशलक्षणाङ्गीकारे स एव दोषः। तस्मात् षडहात्मकोऽपि मासोऽस्तीति सिद्धम्। तमिमं श्रौतं षडहमासत्वपक्षमनुस्मरन्तः षण्मासानेव वदन्ति—नव षट् सप्त चाष्टौ च मासान् स्वपिति राक्षसः इति ॥ १६ ॥ ननु सुप्तः कथं बोधयितुं शक्य इत्याशङ्क्य इदानीमेव स्वापारम्भात् सुप्रबोधोऽयमित्याशयेनाह—मन्त्रयित्वेति। अत्र केचित्—' एकाहं जागरिष्यति ' इति कुम्भबोधनं प्रतीति शेषः ॥ १४-१६ ॥ मन्त्रं कृत्वा प्रसुप्तोऽयमितस्तु नवमेऽहनीत्यनेनायमर्थो दर्शितः—इतः लङ्कावरोधदिवसात् नवमेऽहनि प्रसुप्त इत्यर्थः। तथाहि—

कर्णस्य स्वापोत्सर्जनानन्तरमेकस्मिन् दिन एव प्रबोधनियमस्योक्तत्वान्मन्त्रकरणदिनसमनन्तरादिन एव कुम्भकर्णस्य स्वापारम्भः। 'आजगाम मुहूर्तेन' इत्यनेन विभीषणागमनमपि मन्त्रदिन एव। "विभीषणेनाशु जगाम सङ्गमम्" इत्यनेन तदागमनानन्तरमेव तस्य स्वीकारः । तद्दिवसप्रभृति दिवसत्रये समुद्रप्रार्थनार्थं रामस्य दर्भशयनम् । तदनन्तरं पञ्चदिनेषु सेतुबन्धः । सेतुबन्धपूर्तिदिवसे एव सायंकाले सुवेलारोहणम् । तस्यामेव रात्रौ सुग्रीवरावणयो र्द्वन्द्वयुद्धम् । समनन्तरादिने तुमुलयुद्धम् । तत्रैव रात्रौ नागपाशबन्धमोक्षौ । धूम्राक्षवज्रदंष्ट्राकम्पनवधश्च । अनन्तरदिने प्रहस्तवधः रावणमुकुटभङ्गश्च । एवं दिवसगणनोपपत्तिरिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् ।सुवेलारोहणरात्रौ पूर्णचन्द्रोदयवर्णनेन सुवेलारोहणदिनं पौर्णमासीति सिद्धम् । रावणमरणदिनं चामा वास्येति स्फुटम्।एवं च त्वदुक्तरीत्या द्वितीयायामेव मुकुटभङ्गे रावणस्य दर्शपर्यन्तं विलम्ब्य युद्धकरणं चिन्त्यम् । वस्तुतस्तु इतः प्रसक्ताद्युद्धारम्भ दिनादित्यर्थः । तद्दिनमपहाय तत्पूर्वदिनापेक्षया नवमेऽहनि तत्पूर्वदिनकृतमन्त्रः प्रसुप्तः । तथा च पौर्णमास्यां सुवेलारोहणं प्रथमायां युद्धारम्भः ।तत्पूर्वं नवमदिनं सप्तमी । तस्यां कुम्भकर्णः सुप्तः, रामस्य दर्भशयनारम्भश्च। षष्ठ्यां कुम्भकर्णादिभिर्मन्त्रविचारः । तस्यामेव विभीषणनिर्गम इति । इत्थं चाहुः—सीताहरणात् पूर्वं त्रयोदशसंवत्सरा गताः। चतुर्दशवर्षारम्भे सीता हृता, पम्पातीरे वसन्तवर्णनात्। आषाढे वालिवधः। तदनन्तरं वर्षर्तुवर्णनात्। आश्वयुजे सीतान्वेषणसमुत्साहनमिति स्फुटम्। स्वयंप्रभाबिले बहुकालो गतः । फाल्गुनशुद्धत्रयोदश्यां हनुमतो लङ्काप्रवेशः । "पुष्पिताग्रान् वसन्तादौ ददर्श विविधान् द्रुमान्" इति वसन्तादिभूतफाल्गुनमासतासूचकवृक्षाग्रपुष्पितत्वोक्त्या तथा प्रतीतेः। "स्थितः ककुद्मानिव तीक्ष्णशृङ्गः" इति श्लोके प्रतिपूर्णशृङ्ग इति पदेन प्रतिपूर्णशृङ्गवच्चन्द्रवर्णनस्य तस्यामेव संभवात् । यस्मिन्दिने रात्रौ लङ्कायां सीतान्वेषणं तदनन्तरादिन एव प्रातर्लङ्कादाहः । "अवश्यमेव द्रष्टव्या मया लङ्का निशाक्षये" इत्युक्तत्वात्। अनन्तरं तस्मिन्नेव दिने अविलम्बेन प्रत्यागमनम् । "यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम" इति सीतया पृष्टे "एवमाश्वास्य वैदेहीं हनुमान्मारुतात्मजः । गमनाय मतिं चक्रे" इत्युक्तेः । उषसि लङ्कादाहानन्तरं तस्मिन्नेव दिने मध्याह्नात् पूर्वमेवाङ्गदा दिभिर्मधुवनविधमनपूर्वकं रामप्राप्तिः, अरिष्टपर्वतारोहणे तद्वर्णनव्याजेन "बोध्यमानमिव प्रीत्या दिवाकरकरैः सुखैः" इति सूर्योदयसमयमुक्त्वा अनन्तर मस्तमयानुक्तेः। तस्मिन्नेव दिवसे चतुर्दशीशेषयुक्तपौर्णमासीयुते मध्याह्ने युद्धयात्रा। "अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीव प्रयाणमभिरोचये। युक्तो मुहूर्तो विजयः प्राप्तो

"एकाहं जागरिष्यति" इति ब्रह्मवाक्येन एकस्मिन्नेव दिवसे प्रबोधनियमस्योक्तत्वात् "नव षट् सप्त चाष्टौ च मासान् स्वपिति राक्षसः" इत्यनेन निद्रा नियमस्यानुक्तत्वात् मन्त्रकरणदिनसमनन्तरदिन एव कुम्भकर्णस्य स्वापारम्भः । 'जगाम स मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः' इत्यनेन विभीषणानुगमनमपि मन्त्र

मध्यं दिवाकरः" इत्युक्तेः। यस्मिन्दिनेऽभिजिति प्रस्थानं तत्परेद्युरेव समुद्रतीरे सेनानिवेशः। "सा स्म याति दिवारात्रं महती हरिवाहिनी" इत्यारभ्य "मुहूर्तं क्वापि नासत" इत्युक्तेः। यत्र दिने लङ्कादाहस्तत्रैव दिवसे सभायां मन्त्रिभिः सह किंचिद्विचारमुक्त्वा "विसर्जयित्वा तान् सर्वान् प्रविवेश स्वकं गृहम्" इत्यन्तेन लङ्कादाहदिनवृत्तान्तं परिसमाप्य 'ततः प्रत्युषसि प्राप्ते' इत्यादिना अनन्तरदिने उषःकाले विभीषणोपदेशं द्वितीयमुक्त्वा ततो मन्त्रविचाराय रावणे कुम्भकर्णविभीषणादिभिः सभां प्रविष्टे विभीषणस्य तृतीयमुपदेशमुक्त्वा "इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः। आजगाम मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः॥" इत्यविच्छेदेन लङ्कादाहदिनानन्तरदिन एव समुद्रतीरे रामसकाशागमवर्णनेन च द्वितीयदिने रामेण समुद्रतीरं प्राप्तमित्यवगम्यते। समुद्रतीरप्राप्तिदिनं च शिष्टफाल्गुनपौर्णमासी। अत एव 'उत्तराफल्गुनी ह्यद्य' इति चतुर्थसर्गश्लोके प्रस्थानदिनस्य पौर्णमासीयुक्तत्ववचनमप्यविरुद्धम्। समुद्रतीरप्राप्तिदिनस्य पौर्णमासीयुक्तत्वं च "चण्डनक्रग्रहं घोरं क्षपादौ दिवसक्षये। चन्द्रोदयसमुद्भूतं प्रतिचन्द्रसमाकुलम्" इति सन्ध्यासमय एव चन्द्रोदयप्रतिपादनात् सिद्धम्। सेनानिवेशवृत्तान्तो विभीषणागमनवृत्तान्तश्च एकदिनभाव्यपि वाचः क्रमवर्तित्वात् क्रमेणोक्तः। प्रथमायां रामस्य दर्भशयनारम्भः कुम्भकर्णस्वापारम्भश्च। चतुर्थीपञ्चमीषष्ठीसप्तम्यष्टमीषु सेतुबन्धः। अष्टम्यां रात्रौ सुवेलारोहणम्। यत्तु सुवेले "पूर्णचन्द्रप्रदीपा च निशा समभिवर्तत" इति वचनम्, तत्पूर्णचन्द्र इव प्रदीपा यस्यां निशायामित्येवमर्थकं व्याख्येयम्। सुग्रीवसेनायां भेर्यादीनामिव प्रदीपादीनामपि संभवात्। सुवेलारोहणानन्तरदिने दिवा लङ्कानिरोधः। "तां रात्रिमुषितास्तत्र सुवेले हरिपुङ्गवाः। लङ्कायां ददृशुर्वीरा वनान्युपवनानि च" इत्युपक्रम्य युद्धवर्णनात्। तत्रैव प्रथमदिनयुद्धे रात्रौ नागास्त्रबन्धतद्विमोक्षादि। "युद्ध्यतामेव तेषां तु तथा वानररक्षसाम्। रविरस्तं गतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राणहारिणी" इत्यारभ्य "सा बभूव निशा घोरा हरिराक्षसहारिणी। ततस्ते राक्षसास्तत्र तस्मिंस्तमसि दारुणे। राममेवाभ्यवर्तन्त–" "तं भीमवेगा हरयो नाराचैः क्षतविग्रहाः। अन्धकारे न ददृशुः" इत्यादिभिस्तामेव रात्रिं प्रत्यभिज्ञाप्य "निरन्तरशरीरौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। क्रुद्धेनेन्द्रजिता वीरौ पन्नगैः शरतां गतैः" इत्यादिप्रतिपादनात्। तत्रैव निशीथे वानरहर्षनादकुपितेन रावणेन प्रेषितयोर्धूम्राक्षवज्रदंष्ट्रयोर्युद्धं तद्वधश्च। तयोर्युद्धे दिवा ज्ञापकाभावात् वानरहर्षानन्तर्यश्रवणाच्च। रात्रिशेषेण तयोर्वधानन्तरं द्वितीयदिने अकम्पनयुद्धम्। तन्निर्गमनवेलायाम्–"अभवत् सुदिने चापि दुर्दिनं रूक्षमारुतम्" इति दिवा ज्ञापकसत्त्वात्। अकम्पनवधानन्तरमेव रावणस्य पूर्वाह्न एव पुरीपर्यटनम्। अकम्पनवधादिन एव।

'विभीषणेनाशु जगाम सङ्गमम्' इति तदागमनानन्तरमेव विभीषणस्य स्वीकारः, तदिनमारभ्य दिनत्रयं समुद्रप्रार्थनार्थं राघवस्य दर्भशयनम्।

नन्तरं प्रहस्तयुद्धमविलम्बेन तस्मिन्नेव दिने मध्याह्ने। ननु, 'अन्योन्यमभिसंरब्धा ग्रहाश्च न चकाशिरे' इति ग्रहाणां प्रकाशप्रतिषेधेन प्रहस्तयुद्धं रात्राविति चेन्न; उत्तरत्र दिवायुद्धेषु दिवादर्शनायोग्यानामप्यर्थानां प्रतिपादनात्। यथा रावणयुद्धे–"प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम्। समाक्रम्य बुधस्तस्थौ प्रजानामशुभावहः" इत्यादि। न च 'सर्वरात्रमवर्तत' इति पाठानुरोधाद्रात्रावेव तत्प्रतिपादनमिति वक्तुं शक्यम्; तदप पाठत्वस्यान्ते वक्ष्यमाणत्वात्। तस्मिन्नेव द्वितीयदिने रावणपराजयकुम्भकर्णप्रबोधनकुम्भकर्णयुद्धानि। कालविशेषमसङ्कीर्त्यानन्तरमविच्छेदेन तदुक्ति पूर्वकमग्रिमकृत्ये ब्रह्मास्त्रबन्धनतद्विमोक्षरूपे कालविशेषकीर्तनात्। दृश्यते हि–"सप्तषष्टिर्हताः कोट्यो वानराणां तरस्विनाम्। अह्नः पञ्चमशेषेण वल्लभेन स्वयम्भुवः" इति। अत्र अह्नः पञ्चमशेषो नाम सायंकाल एव। "प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णाः सायमित्यमी। एकस्याह्नः पञ्च भागा विहिताः कालचिन्तकैः॥" इति वचनात्। तस्यामेव द्वितीयायां रात्रौ ब्रह्मास्त्रविमोक्षानन्तरं पुनर्लङ्कानिरोधतद्दाहकुम्भनिकुम्भयूपाक्षशोणिताक्षप्रजङ्घाकम्पन मकराक्षवधाः। "ततोऽस्तङ्गत आदित्ये रात्रौ तस्मिन्निशामुखे। लङ्कामभिमुखास्सोल्का जग्मुस्ते प्लवगर्षभाः॥" इत्युक्तेः। एवं परिपूर्णदिनद्वयेन मूल बलेन्द्रजिद्रावणव्यतिरिक्तेषु व्यपदिष्टराक्षसेषु हतेषु तृतीयदिनमारभ्य दिनत्रयेणेन्द्रजिद्युद्धम्, "अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरः कथंचिद्विनिपातितः" इत्युक्त त्वात्। अथ षष्ठदिने मूलबलवधः। तस्मिन् दिने सायंकालमारभ्य दिवारात्रं रावणयुद्धम्। सप्तमदिने रावणवधः। अथवा सप्तमदिने रावणयुद्धम्। अष्टमदिने प्रातःकाले रावणवधः। "अभ्युत्थानं त्वमद्यैव कृष्णपक्षचतुर्दशीम्। कृत्वा निर्याह्यमावास्यां विजयाय बलैर्वृतः॥" इत्यादिसन्दर्भस्योभय थापि योजयितुं शक्यत्वात्। पुच्छामावास्यायां रावणवध इति कृत्वा अमावास्यायां रावणवध इति प्रवादः। एवं सति "रामरावणयोर्युद्धं सप्तरात्रमवर्तत" इत्यादिपाठोऽपि सेनासहितरावणयुद्धापेक्षया सङ्गच्छते। "मन्त्रयित्वा प्रसुप्तोऽयमितस्तु नवमेऽहनि" इति सकलकोशस्थितवचनं च सङ्गच्छते। इतः अस्माद्दिनात् मम मुकुटभङ्गदिनादित्यर्थः। नवमेऽहनि एतद्दिनमपहाय एतत्पूर्वदिनापेक्षया नवमेऽहनि। मन्त्रयित्वा प्रसुप्तः। तत्पूर्वदिने मन्त्रं कृत्वा तस्मिन् दिने प्रसुप्त इत्यर्थः। ननु हनुमतो लङ्काप्रवेशकालो दशममास इत्यवगम्यते। तथाहि सीतां प्रति रावणवचनम्–"द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे योऽवधिस्ते मया कृतः" इति। हनुमन्तं प्रति सीतावचनं च–"द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः। वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवङ्गम" इत्यादि। अतः

'निशास्तिस्रोऽतिचक्रमुः' इत्युक्तत्वात्। तदनन्तरं पञ्चसु दिनेषु सेतुबन्धः। सेतुबन्धपरिपूर्तिदिवस एव सायंकाले समुद्रतरणम् 'गरुडव्यूहमास्थाय। तीरे निविविशे राजा' इत्याद्युक्तत्वात्। तदनन्तरदिने सुवेलारोहणम्, रात्रौ तत्रावस्थानं च "तां रात्रिमुषितास्तत्र सुवेले हरिपुङ्गवाः" इत्युक्तत्वात्। तदनन्तर

कथमुक्तप्रक्रियासङ्गतिरिति चेत्, मैवम्; "ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयम्' 'मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज" इत्यादिवचनविरोधेन तादृशवचनस्य रावणाभिप्रायविषयत्वात्। रावणो हि सीतासान्त्वनाय तथोक्तवान्। सीता तु वर्तमानमासमात्रेण चतुर्दशवर्षपूर्तिं जानन्ती "मासादूर्ध्वं न जीविष्ये" इति सन्दिदेशेति सर्वं सुस्थम् ॥१७॥ स तु अहमिव न शापग्रस्त इत्यर्थः। ककुदः प्रधानम्। "प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः ॥ १८-२० ॥ अकाले तत्प्रबोधनमनुचितमित्यत्राह-किं करिष्यामीति। साह्याय साहाय्याय ॥२१॥ ते त्विति। परमसम्भ्रान्ताः कथमेनमकाले प्रबोध

स तु सङ्ख्ये महाबाहुः ककुदः सर्वरक्षसाम्। वानरान् राजपुत्रौ च क्षिप्रमेव वधिष्यति ॥ १८ ॥ एष केतुः परः सङ्ख्ये मुख्यो वै सर्वरक्षसाम्। कुम्भकर्णः सदा शेते मूढो ग्राम्यसुखे रतः ॥ १९ ॥ रामेण हि निरस्तस्य सङ्ग्रामेऽस्मिन् सुदारुणे। भविष्यति न मे शोकः कुम्भकर्णे विबोधिते ॥ २० ॥ किं करिष्याम्यहं तेन शक्रतुल्यबलेन हि। ईदृशे व्यसने प्राप्ते यो न साह्याय कल्पते ॥ २१ ॥ ते तु तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः। जग्मुः परमसम्भ्रान्ताः कुम्भकर्णनिवेशनम् ॥ २२ ॥ ते रावणसमादिष्टा मांसशोणितभोजनाः। गन्धमाल्यांस्तथा भक्ष्यानादाय सहसा ययुः ॥ २३ ॥ तां प्रविश्य महाद्वारां सर्वतो योजनायताम्। कुम्भकर्णगुहां रम्यां सर्वगन्धप्रवाहिनीम् ॥ २४ ॥ कुम्भकर्णस्य निश्वासादवधूता महाबलाः। प्रतिष्ठमानाः कृच्छ्रेण यत्नात् प्रविविशुर्गुहाम् ॥ २५ ॥

यिष्याम इति व्याकुलाः ॥ २२ ॥ त इति। प्रबोधशक्तिविवृद्ध्यर्थं मांसादिकं भुक्त्वा कुम्भकर्णस्य प्रबोधकालिकक्षुत्तापादिशान्तये गन्धमाल्यादिकं गृहीत्वा ययुरित्यर्थः ॥२३॥ तामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। सर्वतः चतसृषु दिक्षु। सर्वगन्धप्रवाहिनीं कुम्भकर्णानुलिप्तचन्दनादिगन्धप्रवाहवतीम्।

दिने सुग्रीवेण रावणमुकुटभङ्गः सुवेलादवरुह्य लङ्कावरोधोऽङ्गदप्रेषणं च। तदनेन प्रकारेण दिवसगणनोपपत्तिरिति ॥ १७ ॥ स त्विति। ककुदः प्रधानम्। वानरान् राजपुत्रौ वधिष्यति। वस्तुतस्तु राजपुत्रौ, विनेति शेषः। वानरान् वधिष्यतीत्यर्थः ॥१८-२०॥ एवमुक्ते सत्यपि तूष्णीं तिष्ठतो राक्षसान् प्रति बिभ्य(दा)न्नाह-किं करिष्यामीति। शक्रतुल्यबलेन तेन रामेण व्यसने प्राप्ते यः क इत्यर्थः। कोऽपि न साह्याय कल्पते अतः किं करिष्यामीति सम्बन्धः। यद्वा नायं प्रबोधस्य समय इत्याशङ्क्य इदानीमीदृशसमये नोपकरिष्यति चेत्तेन किं प्रयोजनमित्याह-किमिति। ईदृशे व्यसने प्राप्ते सति यः कुम्भकर्णः न साह्याय कल्पते तेन किं

कुम्भकर्णगुहां प्रविश्य निश्वासादवधूताः सन्तः कृच्छ्रेण प्रतिष्ठमानाः अभिमुखं गच्छन्तः यत्नात्तां गुहां विविशुरिति योजना ॥ २४ ॥ २५ ॥ काञ्चन कुट्टिमां स्वर्णमयनिबद्धभूमिम् ॥ २६ ॥ विकृतं निद्राकालिकविकारयुक्तम् । विकीर्णं शिथिलम् ॥ २७ ॥ ऊर्ध्वेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । ऊर्ध्व

तां प्रविश्य गुहां रम्यां शुभां काञ्चनकुट्टिमाम् । ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्रं शयानं भीमदर्शनम् ॥ २६ ॥ ते तु तं विकृतं सुप्तं विकीर्णमिव पर्वतम् । कुम्भकर्णं महानिद्रं सहिताः प्रत्यबोधयन् ॥ २७ ॥ ऊर्ध्वरोमाञ्चिततनुं श्वसन्तमिव पन्नगम् । त्रासयन्तं महाश्वासैः शयानं भीमदर्शनम् ॥२८॥ भीमनासापुटं तं तु पातालविपुलाननम् । शय्यायां न्यस्तसर्वाङ्गं मेदोरुधिरगन्धिनम् ॥२९॥ काञ्चनाङ्गदनद्धाङ्गं किरीटिनमरिन्दमम् । ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्रं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ३० ॥ ततश्चक्रुर्महात्मानः कुम्भकर्णाग्रतस्तदा । मांसानां मेरुसङ्काशं राशिं परमतर्पणम् ॥ ३१ ॥ मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च सञ्चयान् । चक्रुर्नैर्ऋतशार्दूला राशिमन्नस्य चाद्भुतम् ॥ ३२ ॥ ततः शोणित कुम्भांश्च मद्यानि विविधानि च ॥३३॥ पुरस्तात् कुम्भकर्णस्य चक्रुस्त्रिदशशत्रवः । लिलिपुश्च परार्ध्येन चन्दनेन परन्तपम् ॥३४॥ दिव्यैराच्छादयामासुर्माल्यैर्गन्धैः सुगन्धिभिः । धूपं सुगन्धं ससृजुस्तुष्टुवुश्च परन्तपम् ॥३५॥ जलदा इव चोन्नेदुर्यातुधानास्ततस्ततः । शङ्खानापूरयामासुः शशाङ्कसदृशप्रभान् । तुमुलं युगपच्चापि विनेदुश्चाप्यमर्षिताः ॥ ३६ ॥ नेदुरास्फोटयामासुश्चिक्षिपुस्ते निशाचराः । कुम्भकर्णविबोधार्थं चक्रुस्ते विपुलं स्वनम् ॥ ३७ ॥

रोमाञ्चिततनुम् ऊर्ध्वभूतरोमव्याप्ततनुम् । भीमनासापुटं भयङ्करनासारन्ध्रम् । मेदोरुधिरेति, पीतावशिष्टेति शेषः ॥ २८-३० ॥ अग्रतश्चक्रुः पुरत श्चिक्षिपुरित्यर्थः । परमतर्पणम् अत्यन्ततृप्तिकरम् ॥३१॥ राशिं चक्रुः अग्रतो राशिं चक्रुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ मद्यानि मद्यकुम्भानीत्यर्थः ॥३३॥ लिलिपुः लेपनं चक्रुः । परार्ध्येन श्लाघ्यगन्धेन ॥ ३४ ॥ माल्यगन्धैः माल्यचन्दनैः ॥ ३५ ॥ ततस्ततः पुनः पुनरित्यर्थः । तुमुलं निरन्तरं यथा तथा । युगपद्विनेदुः अमर्षिताः महता प्रयत्नेनाप्यनुत्थानाज्जातक्रोधाः सन्तः नेदुः ॥ ३६ ॥ आस्फोटयामासुः ताडयामासुः । चिक्षिपुः शरीरं कम्पयामासुः । कुम्भेति । करिष्यामीति सम्बन्धः ॥ २१-२५ ॥ काञ्चनकुट्टिमां काञ्चननिबद्धभुवम् ॥ २६-३३ ॥ लिलिपुः लेपनं चक्रुः, कुम्भकर्णशरीरं लेपयामासुरित्यर्थः ॥ ३४-३७ ॥

इत्थं कुम्भकर्णविबोधार्थं विपुलं स्वनं चक्रुरिति सङ्ग्रहः ॥३७॥ आस्फोटितं बाहुताडनजन्यशब्दः । क्ष्वेलितशब्देन गर्जितमात्रमुच्यते । सिंहनादमित्येक वद्भावः । तत् विहङ्गाः श्रुत्वा भयेन सर्वा दिशो द्रवन्तः गच्छन्तः । तत्रापि भयनिवृत्त्यदर्शनात् त्रिदिवम् आकाशम् किरन्तः विशन्तः । तत्रापि भय शान्तिमलभमानाः सहसा निपेतुः भूमौ निपतन्ति स्म ॥ ३८ ॥ यदेति । भृशार्तैः अत्यन्तार्तिपूर्वकैः, उच्चावचैरित्यर्थः । भृशं तैरिति पाठान्तरम् ।

सशङ्खभेरीपणवप्रणादमास्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादम् । दिशो द्रवन्तस्त्रिदिवं किरन्तः श्रुत्वा विहङ्गाः सहसा निपेतुः ॥ ३८ ॥ यदा भृशार्तैर्निनदैर्महात्मा न कुम्भकर्णो बुबुधे प्रसुप्तः । ततो मुसुण्ठीर्मुसलानि सर्वे रक्षोगणास्ते जगृहु र्गदाश्च ॥ ३९ ॥ तं शैलशृङ्गैर्मुसलैर्गदाभिर्वृक्षैस्तलैर्मुद्गरमुष्टिभिश्च । सुखप्रसुप्तं भुवि कुम्भकर्णं रक्षांस्युदग्राणि तदा निजघ्नुः ॥ ४० ॥ तस्य निःश्वासवातेन कुम्भकर्णस्य रक्षसः । राक्षसा बलवन्तोऽपि स्थातुं नाशक्नुवन् पुरः ॥४१॥ ततः परिहिता गाढं राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ ४२ ॥ मृदङ्गपणवान् भेरीः शङ्खकुम्भगणांस्तदा । दशराक्षस साहस्रा युगपत् पर्यवादयन् ॥४३॥ नीलाञ्जनचयाकारास्ते तु तं प्रत्यबोधयन् । अभिघ्नन्तो नदन्तश्च नैव संवि विदे तु सः ॥ ४४ ॥ यदा चैनं न शेकुस्ते प्रतिबोधयितुं तदा । ततो गुरुतरं यत्नं दारुणं समुपाक्रमन् ॥ ४५ ॥

महात्मा महाशरीरः । ततः तदा । मुसुण्ठी मुद्गरविशेषः ॥ ३९ ॥ गृहीत्वा प्रजघ्नुश्चेत्याह—तमिति ॥ ४० ॥ रक्षस इति विशेषणं निश्वासातिशयद्योत नाय ॥ ४१ ॥ तत इत्यर्धमेकं वाक्यम् । परिहिताः दृढीकृतपरिधानाः आसन्, वक्ष्यमाणकार्ये सावधाना आसन्नित्यर्थः ॥ ४२ ॥ शङ्खकुम्भगणान् शङ्खकुम्भवाद्यगणान् । दशराक्षससाहस्राः दश राक्षससहस्राणि परिवारभूता येषां ते तथोक्ताः ॥ ४३ ॥ ते राक्षसाः अभिघ्नन्तो नदन्तश्च सन्तः तं प्रत्य बोधयन्नित्यनुवादः । प्रतिबोधनेऽपि स न संविविदे न बुबुधे । नीलाञ्जनचयाकारा इति परितः सञ्चारित्वद्योतनायोक्तम् ॥ ४४ ॥ गुरुतरं यत्नमुपाक्रमन्

सशङ्खेति । त्रिदिवमाकाशम् । किरन्तः व्याप्नुवन्तः ॥ ३८ ॥ मुसुण्ठीः मुद्गरविशेषान् ॥ ३९–४१ ॥ ततः परिहिताः गाढं, बभूवुरिति शेषः । अन्यथा राक्षस शब्दोऽतिरिच्येत ॥ ४२ ॥ दशराक्षससाहस्राः दशराक्षससहस्राणि ॥ ४३–४५ ॥

प्रबलं बोधनोपायमारेभिर इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ तमेव यत्नं दर्शयति—अश्वानिति । तस्योपरि धावनायेति भावः । सर्वप्राणैः सर्वबलैः ॥ ४६ ॥ महा काष्ठकटङ्करैः महाकाष्ठाग्रस्तम्भैः, काष्ठाग्रस्थकशाभिरित्यर्थः । कटङ्करः स्तम्भभेद इति केचित् । सर्वप्राणसमुद्यतैः सर्वबलेन समुद्यतैः ॥ ४७ ॥

अश्वानुष्ट्रान् खरान्नागान् जघ्नुर्दण्डकशाङ्कुशैः । भेरीशङ्खमृदङ्गांश्च सर्वप्राणैरवादयन् ॥ ४६ ॥ निजघ्नुश्चास्य गात्राणि महाकाष्ठकटङ्करैः । मुद्गरैर्मुसलैश्चैव सर्वप्राणसमुद्यतैः ॥ ४७ ॥ तेन शब्देन महता लङ्का समभिपूरिता । सपर्वतवना सर्वा सोऽपि नैव प्रबुध्यते ॥ ४८ ॥ ततः सहस्रं भेरीणां युगपत् समहन्यत । मृष्टकाञ्चनकोणाना मासक्तानां समन्ततः ॥ ४९ ॥ एवमप्यतिनिद्रस्तु यदा नैव प्रबुध्यते । शापस्य वशमापन्नस्ततः क्रुद्धा निशाचराः । महाक्रोधसमाविष्टाः सर्वे भीमपराक्रमाः ॥ ५० ॥ तद्रक्षो बोधयिष्यन्तश्चक्रुरन्ये पराक्रमम् ॥ ५१ ॥ अन्ये भेरीः समाजघ्नुरन्ये चक्रुर्महास्वनम् । केशानन्ये प्रलुलुपुः कर्णावन्ये दशन्ति च ॥५२॥ उदकुम्भशतान्यन्ये समसिञ्चन्त कर्णयोः । न कुम्भकर्णः पस्पन्दे महानिद्रावशं गतः ॥ ५३ ॥ अन्ये च बलिनस्तस्य कूटमुद्गरपाणयः । मूर्ध्नि वक्षसि गात्रेषु पातयन् कूटमुद्गरान् ॥ ५४ ॥ रज्जुबन्धनबद्धाभिः शतघ्नीभिश्च सर्वतः । वध्यमानो महाकायो न प्राबुध्यत राक्षसः ॥ ५५ ॥

प्रबुद्ध्यते प्राबुध्यत ॥ ४८ ॥ मृष्टकाञ्चनकोणानां मृष्टकाञ्चनं शोधितकाञ्चनं तन्निर्मिताः कोणाः वादनदण्डाः यासां ताः तथोक्ताः । आसक्तानां संह तानाम् ॥ ४९ ॥ एवमपीत्यादि । शापस्य ब्रह्मशापस्य । क्रुद्धाः पूर्वमेव कुपिताः । पुनरपि महाक्रोधसमाविष्टाः अभवन् ॥ ५० ॥ तद्रक्ष इत्यादि । पराक्रमं मुष्टिप्रहारादिकम् । महास्वनं महागर्जितम् । प्रलुलुपुः लुप्तवन्तः । दशन्ति अदशन् । उदकुम्भशतानि, आदायेति शेषः ॥ ५१–५३ ॥ अन्य इति । कूटमुद्गरपाणय इत्यनेन तत्प्रहारपरिचयो लक्ष्यते । पातयन् अपातयन् ॥ ५४ ॥ बध्यन्ते एभिरिति बन्धनानि चर्मादीनि रज्जवश्च

सर्वप्राणैः सर्वबलैः ॥ ४६ ॥ महाकाष्ठकटङ्करैश्च । कटङ्करः स्तम्भभेदः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ मृष्टकाञ्चनकोणानां मृष्टकाञ्चननिर्मिताः कोणाः वादनदण्डाः यासां ताः ।

बन्धनानि च तैर्बद्धाभिः, रज्जुबन्धनादिना दृढीकृताभिरित्यर्थः । शतघ्नीभिः गदाविशेषैः । वध्यमानः पीड्यमानः ॥५५॥ वारणानामिति । स्पर्शं परमबुध्यत वारणप्रधावनं केवलस्पर्शमबुध्यत, कीटादिस्पर्शोऽयमिति मन्यते स्म । बुद्धः विरतनिद्रः ॥ ५६ ॥ स पात्यमानैरिति । पात्यमानैः प्रबोधे प्युत्थानाय पुनः क्षिप्यमाणैः । क्षुद्भयपीडितः क्षुद्भयाभ्यां पीडितः । भयमत्राकालबोधनकृतम् । क्षुद्रूपभयपीडित इति वा । विजृम्भमाणः गात्रभङ्गं

वारणानां सहस्रं तु शरीरेऽस्य प्रधावितम् । कुम्भकर्णस्ततो बुद्धः स्पर्शं परमबुध्यत ॥ ५६ ॥ स पात्यमानैर्गिरिशृङ्गवृक्षैरचिन्तयंस्तान् विपुलान् प्रहारान् । निद्राक्षयात् क्षुद्भयपीडितश्च विजृम्भमाणः सहसोत्पपात ॥ ५७ ॥ स नागभोगाचलशृङ्गकल्पौ विक्षिप्य बाहू गिरिशृङ्गसारौ । विवृत्य वक्त्रं वडवामुखाभं निशाचरोऽसौ विकृतं जजृम्भे ॥ ५८ ॥ तस्य जाजृम्भमाणस्य वक्त्रं पातालसन्निभम् । ददृशे मेरुशृङ्गाग्रे दिवाकर इवोदितः ॥ ५९ ॥ स जृम्भमाणोऽतिबलः प्रतिबुद्धो निशाचरः । निःश्वासश्चास्य सञ्जज्ञे पर्वतादिव मारुतः ॥ ६० ॥ रूपमुत्तिष्ठतस्तस्य कुम्भकर्णस्य तद्बभौ । तपान्ते सबलाकस्य मेघस्येव विवर्षतः ॥ ६१ ॥ तस्य दीप्ताग्निसदृशे विद्युत्सदृशवर्चसी । ददृशाते महानेत्रे दीप्ताविव महाग्रहौ ॥ ६२ ॥

कुर्वाणः । उत्पपात उदतिष्ठत् ॥ ५७ ॥ विजृम्भमाण इत्युक्तं विवृणोति—स इति । दैर्घ्ये नागभोगदृष्टान्तः, काठिन्ये अचलशृङ्गदृष्टान्तः । यद्वा पीनत्वे दृष्टान्तः । गिरिशृङ्गसारौ गिरिशृङ्गबलौ । "सारो बले स्थिरांशे च" इत्यमरः । विवृत्य व्यादाय । वडवा समुद्रमध्यवर्तिन्यश्वस्त्री । विकृतं भयङ्करं यथा भवति तथा ॥ ५८ ॥ जाजृम्भमाणस्य । यङ्लुक्यात्मनेपदरुगागमाभावावार्षौ । मेरुशृङ्गाग्रे । मेरुरत्र सावर्णिमेरुः तदग्रस्यैव सूर्यसम्बन्धसम्भवात् । अत्र दिवाकरस्योदितत्वं महामेरोरुत्तरभागस्थपुर्यपेक्षया । यद्वा उदितः दृष्ट इत्यर्थः । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वात् ॥ ५९ ॥ प्रतिबुद्धः, अभूदिति शेषः । सम्यक् प्रबोधोऽत्र विवक्षितः ॥ ६० ॥ तस्य साभरणस्येत्यर्थः । अतः सबलाकस्येति नाधिकोपमा । विवर्षत इति नीलरूपातिशयोक्तिः ॥ ६१ ॥ विद्युत्सदृशवर्चसी इति निद्राविरामकालिकचाञ्चल्योक्तिः । महाग्रहौ शन्यङ्गारकाविति परपीडकत्वोक्तिः । दीप्ताग्निसदृशे इति क्रौर्यातिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥

आसक्तानां राक्षसगृहीतानाम् ॥ ४९-५८ ॥ तस्येति । जाजृम्भमाणस्य पुनः पुनर्जृम्भमाणस्य ॥ ५९-६९ ॥

ततस्त्वित्यादि। अदर्शयन्, राक्षसा इति शेषः। सर्वान् सर्वविधान्। तदवान्तरभेदतो विविधान् बहून् विपुलान्। वराहान् वराहविकारान्। बभक्ष भक्षयामास। बुभुक्षितो मांसमदन् बुभुक्षाशान्त्यर्थं मांसमदन्नित्यर्थः। तृषितः शोणितं पिबन् तृष्णाशान्त्यर्थं शोणितं पिबन्नित्यर्थः। पुनराप्याय नार्थं मेदःकुम्भान् मद्यं च पपौ। कुम्भपरिमितमेदांसीत्यर्थः॥ ६३॥ ६४॥ समुत्पेतुरिति। पूर्वं कुम्भकर्णभयादन्तर्धाय स्थिताः, इदानीं तृप्तत्वेन

ततस्त्वदर्शयन् सर्वान् भक्ष्यांश्च विविधान् बहून्। वराहान् महिषांश्चैव स बभक्ष महाबलः ॥ ६३॥ अदन् बुभुक्षितो मांसं शोणितं तृषितः पिबन्। मेदःकुम्भांश्च मद्यं च पपौ शक्ररिपुस्तदा ॥ ६४॥ ततस्तृप्त इति ज्ञात्वा समुत्पेतुर्निशाचराः। शिरोभिश्च प्रणम्यैनं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ६५॥ निद्राविशदनेत्रस्तु कलुषीकृतलोचनः। चारयन् सर्वतो दृष्टिं तान् ददर्श निशाचरान् ॥ ६६॥ स सर्वान् सान्त्वयामास नैर्ऋतान्नैर्ऋतर्षभः। बोधनाद्विस्मितश्चापि राक्षसानिदमब्रवीत् ॥ ६७॥ किमर्थमहमादृत्य भवद्भिः प्रतिबोधितः। कच्चित् सुकुशलं राज्ञो भयवानेष वा न किम् ॥ ६८॥ अथवा ध्रुवमन्येभ्यो भयं परमुपस्थितम्। यदर्थमेवं त्वरितैर्भवद्भिः प्रतिबोधितः ॥ ६९॥ अद्य राक्षसराजस्य भयमुत्पाटयाम्यहम्। पातयिष्ये महेन्द्रं वा शातयिष्ये तथाऽनलम् ॥ ७०॥ न ह्यल्पकारणे सुप्तं बोधयिष्यति मां गुरुः। तदाख्यातार्थतत्त्वेन मत्प्रबोधनकारणम् ॥ ७१॥

शान्तक्रोधत्वात् प्रकाशमाजग्मुरित्यर्थः॥ ६५॥ निद्रया अविशदे अप्रसन्ने ईषदुन्मीलिते नेत्रे यस्य स तथोक्तः॥ ६६॥ स इति। बोधनात् अप्रबोध्य बोधनात् ॥६७॥ राज्ञः रावणस्य सुकुशलं कच्चित्, एष राजा च भयवान्न किम् भययुक्तो न भवति हि? ॥६८॥ एवं संशय्य पुनर्निश्चिनोति—अथवेति। तत्र हेतुमाह यदर्थमिति। यदर्थं यद्भयनिवृत्त्यर्थम् ॥६९॥ शातयिष्ये शातयिष्यामि, छेत्स्यामीत्यर्थः। "शद्लृ शातने" इति धातोर्णिचि "शदेरगतौ तः" इति तादेशः ॥७०॥ अल्पकारणे अल्पकार्यनिमित्तम्। गुरुः अग्रजः। आख्यात कथयत। अर्थतत्त्वेन तत्त्वार्थेन, याथार्थ्येनेति यावत् ॥ ७१॥ ७२॥

निद्रेति। निद्राविशदनेत्रः निद्रया अविशदे ईषदुन्मीलिते नेत्रे यस्य सः॥ ६६-६८॥ अन्येभ्यः शत्रुभ्यः। यदर्थं यद्व्यसननिवृत्तये॥ ६९॥ ७०॥ अर्थतत्त्वेन

देवकृतम् इन्द्रादिकृतम् । मानुषादिति । नः अस्मान् मानुषाज्जातं तुमुलं भयं संप्रबाधत इत्यन्वयः ॥ ७३ ॥ न दैत्येति । वाशब्दार्थोऽनुक्त समुच्चयार्थः । देवेभ्यश्चेत्यर्थः । मानुषं मनुष्यादागतम् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ इन्द्रादिभिरपि दुष्पीडमिदं नगरं कथं वानरैः पीड्यत इत्यत्राह–एकेनेत्यादि । सानुयात्रः सानुगः । एकेनैव महती पीडा कृता किं पुनरनेकैरिहागतैरिति भावः ॥ ७६ ॥ मृतेति । हे मृतेत्युक्त्वा । वस्तुतस्तु मृतेत्यविभक्तिक

एवं ब्रुवाणं संरब्धं कुम्भकर्णं महाबलम् । यूपाक्षः सचिवो राज्ञः कृताञ्जलिरुवाच ह ॥ ७२ ॥ न नो दैवकृतं किंचिद्भयमस्ति कदाचन । मानुषान्नो भयं राजंस्तुमुलं सम्प्रबाधते ॥ ७३ ॥ न दैत्यदानवेभ्यो वा भयमस्ति हि तादृशम् । यादृशं मानुषं राजन् भयमस्मानुपस्थितम् ॥ ७४ ॥ वानरैः पर्वताकारैर्लङ्केयं परिवारिता । सीता हरणसन्तप्ताद्रामान्नस्तुमुलं भयम् ॥ ७५ ॥ एकेन वानरेणेयं पूर्वं दग्धा महापुरी । कुमारो निहतश्चाक्षः सानुयात्रः सकुञ्जरः ॥ ७६ ॥ स्वयं रक्षोधिपश्चापि पौलस्त्यो देवकण्टकः । मृतेति संयुगे मुक्तो रामेणादित्यतेजसा ॥ ७७ ॥ यन्न देवैः कृतो राजा नापि दैत्यैर्न दानवैः । कृतः स इह रामेण विमुक्तः प्राणसंशयात् ॥ ७८ ॥ स यूपाक्षवचः श्रुत्वा भ्रातुर्युधि पराजयम् । कुम्भकर्णो विवृत्ताक्षो यूपाक्षमिदमब्रवीत् ॥ ७९ ॥ सर्वमद्यैव यूपाक्ष हरिसैन्यं सलक्ष्मणम् । राघवं च रणे हत्वा पश्चाद्द्रक्ष्यामि रावणम् ॥ ८० ॥

निर्देशः, मृत इति कृत्वेत्यर्थः । मृतप्राय इति मत्वेत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ ७७ ॥ यत् य इत्यर्थः । प्राणसंशयादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । यो राजा देवा दिभिरपि प्राणसंशयं नीत्वा मुक्तो न कृतः स रावणो रामेण प्राणसंशयं नीत्वा अद्य विमुक्तः कृत इत्यर्थः । यद्वा राजा देवादिभिरपि यत् न कृतः न प्रापितः तत् रामेण कृतः प्राणसंशयाद्विमुक्तश्चेत्यर्थः ॥ ७८ ॥ पराजयं पराजयबोधकम् ॥ ७९–८१ ॥

याथार्थ्येनेत्यर्थः ॥ ७१–७५ ॥ इन्द्रादिभिरपि दुष्करपीडनमेतन्नगरं वानरैः कथं वा पीडितमित्यत्राह–एकेनेत्यादि ॥ ७६ ॥ मृतेति मृतप्राय इति मत्वे त्यर्थः ॥ ७७ ॥ यत् य इत्यर्थः । प्राणसंशयादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । यो राजा देवादिभिरपि प्राणसंशयं प्राप्य विमुक्तो न कृतः स रावणो रामेण प्राणसंशयं नीत्वा विमुक्तः कृत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥ पराजयं पराजयप्रतिपादकं वचः ॥ ७९ ॥ सलक्ष्मणं राघवं हरिसैन्यं च हत्वा । वस्तुतस्तु–सलक्ष्मणं राघवम्, विनेति

सगर्वितं सगर्वम् । रोषविवृद्धदोषं क्रोधविवृद्धदुर्नयम्, कुम्भकर्णमिति शेषः ॥८२॥८३॥ महोदरेति । सम्प्रतस्थे प्रस्थातुमुपचक्रमे । शयनादुत्पपातह इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ गत्वा रावणनिवेशनं गत्वा । तत ऊचुरित्यन्वयः ॥ ८६ ॥ तत्रैव निर्यातु वा इहागतमेनं द्रक्ष्यसि वा ? कथं

राक्षसांस्तर्पयिष्यामि हरीणां मांसशोणितैः । रामलक्ष्मणयोश्चापि स्वयं पास्यामि शोणितम् ॥ ८१ ॥ तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य सगर्वितं रोषविवृद्धदोषम् । महोदरो नैर्ऋतयोधमुख्यः कृताञ्जलिर्वाक्यमिदं बभाषे ॥ ८२ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा गुणदोषौ विमृश्य च । पश्चादपि महाबाहो शत्रून् युधि विजेष्यसि ॥ ८३ ॥ महोदरवचः श्रुत्वा राक्षसैः परिवारितः । कुम्भकर्णो महातेजाः सम्प्रतस्थे महाबलः ॥ ८४ ॥ तं समुत्थाप्य भीमाक्षं भीमरूप पराक्रमम् । राक्षसास्त्वरिता जग्मुर्दशग्रीवनिवेशनम् ॥ ८५ ॥ ततो गत्वा दशग्रीवमासीनं परमासने । ऊचुर्बद्धा ञ्जलिपुटाः सर्व एव निशाचराः ॥ ८६ ॥ प्रबुद्धः कुम्भकर्णोऽयं भ्राता ते राक्षसर्षभ । कथं तत्रैव निर्यातु द्रक्ष्यस्येन मिहागतम् ॥८७॥ रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टो राक्षसांस्तानुपस्थितान् । द्रष्टुमेनमिहेच्छामि यथान्यायं च पूज्यताम् ॥८८॥ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे पुनरागम्य राक्षसाः । कुम्भकर्णमिदं वाक्यमूचू रावणचोदिताः ॥८९॥ द्रष्टुं त्वां काङ्क्षते राजा सर्वराक्षसपुङ्गवः । गमने क्रियतां बुद्धिर्भ्रातरं सम्प्रहर्षय ॥ ९० ॥ कुम्भकर्णस्तु दुर्धर्षो भ्रातुराज्ञाय शासनम् । तथे त्युक्त्वा महाबाहुः शयनादुत्पपात ह ॥ ९१ ॥

कथं करोत्विति सम्बन्धः ॥ ८७ ॥ पूज्यताम्, एष इति शेषः ॥ ८८-९१ ॥

शेषः । हरिसैन्यं हत्वा रावणं द्रक्ष्यामीति सम्बन्धः ॥ ८० ॥ राक्षसानित्यस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु-रामलक्ष्मणयोरिति सम्बन्धार्थे षष्ठी । राम लक्ष्मणसम्बन्धिहरीणां मांसशोणितैः राक्षसान् तर्पयिष्यामि, स्वयमपि हरीणां शोणितं पास्यामीति सम्बन्धः ॥ ८१ ॥ सगर्वितं सगर्वम् । रोषविवृद्धदोषं रोषेण विवृद्धो दोषः अनयः दुर्नयरूपो यस्य तम्, कुम्भकर्णमिति शेषः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ संप्रतस्थे प्रस्थातुमुपक्रान्तः ॥ ८४-८६ ॥ तत्रैव निर्यातु वा इहागतं द्रक्ष्यसि वा ? कथं कथं करोत्वित्यर्थः ॥ ८७ ॥ पूज्यताम्, एष इति शेषः ॥ ८८-९१ ॥

बलसमीरणं बलवर्धनम् ॥ ९२ ॥ रावणाज्ञया त्वरितास्ते क्षिप्रम् उपहारयन् उपाहारयन्निति संबन्धः ॥ ९३ ॥ ईषत्समुत्कटः पानेन ईषन्मदोत्कटः । मत्तः स्वभावेनोन्मत्तश्चेत्यर्थः । कालान्तकयमोपमः काले प्रलयकाले योऽन्तकः संहारको यमस्तत्सदृश इत्यर्थः ॥ ९४ ॥ रक्षोबलं राक्षससेना ॥ ९५ ॥

प्रक्षाल्य वदनं हृष्टः स्नातः परमभूषितः । पिपासुस्त्वरयामास पानं बलसमीरणम् ॥ ९२ ॥ ततस्ते त्वरितास्तस्य राक्षसा रावणाज्ञया । मद्यकुम्भांश्च विविधान् क्षिप्रमेवोपहारयन् ॥ ९३ ॥ पीत्वा घटसहस्रे द्वे गमनायोपचक्रमे । ईषत्समुत्कटो मत्तस्तेजोबलसमन्वितः । कुम्भकर्णो बभौ हृष्टः कालान्तकयमोपमः ॥ ९४ ॥ भ्रातुः स भवनं गच्छन् रक्षोगणसमन्वितः । कुम्भकर्णः पदन्यासैरकम्पयत मेदिनीम् ॥ ९५ ॥ स राजमार्गं वपुषा प्रकाशयन् सहस्ररश्मिर्धरणीमिवांशुभिः । जगाम तत्राञ्जलिमालया वृतः शतक्रतुर्गेहमिव स्वयम्भुवः ॥९६॥ तं राजमार्गस्थममित्रघातिनं वनौकसस्ते सहसा बहिः स्थिताः । दृष्ट्वाऽप्रमेयं गिरिशृङ्गकल्पं वितत्रसुस्ते हरियूथपालाः ॥ ९७ ॥ केचिच्छरण्यं शरणं स्म रामं व्रजन्ति केचिद्व्यथिताः पतन्ति । केचिद्दिशः स्म व्यथिताः प्रयान्ति केचिद्भयार्ता भुवि शेरते स्म ॥९८॥ तमद्रिशृङ्गप्रतिमं किरीटिनं स्पृशन्तमादित्यमिवात्मतेजसा । वनौकसः प्रेक्ष्य विवृद्धमद्भुतं भयार्दिता दुद्रुविरे ततस्ततः ॥ ९९ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये० श्रीमद्युद्धकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

तत्र राजमार्गे । अञ्जलिमालया, पौरजनकृतयेति शेषः ॥ ९६ ॥ यूथपाला इत्यत्र चकारो द्रष्टव्यः । अन्यथा तच्छन्दोऽतिरिच्येत ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ आत्मतेजसा शरीरकान्त्या ॥ ९९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

प्रक्षाल्येति । बलसमीरणं बलप्रवृद्धिकरम् ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ईषत्समुत्कटो मत्तः मधुपानेन ईषदेव समुत्कटो मत्तश्चेत्यर्थः ॥ ९४–९६ ॥ तं राजमार्गस्थमिति । अत्र चशब्दोऽध्याहर्तव्यः, अन्यथा तच्छन्दोऽतिरिच्येत । ते वनौकसः ते हरियूथपाश्च तं दृष्ट्वा वितत्रसुरिति सम्बन्धः ॥ ९७–९९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

अथ रामेण कुम्भकर्णस्वरूपप्रश्नः विभीषणेन तदुत्तरं च क्रियत एकषष्टितमे—तत इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । तं दृष्ट्वा धनुरादाय पुनर्विशेषेण ददर्शेति योजना । महाकायम् उन्नतकायम् । पर्वताकारदर्शनम् दृश्यत इति दर्शनं शरीरम्, पर्वतवत् स्थूलशरीरमित्यर्थः । काञ्चनाङ्गदभूषणं काञ्चनमयाङ्गदभूषणम् । अत एव सतोयाम्बुदः वर्षुकमेघः तत्सदृशम् ॥ १ ॥ २ ॥ दृष्ट्वेत्यर्धम् । कुम्भकर्णमिति शेषः ॥ ३ ॥ सविस्मयमिति क्रिया

ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् । किरीटिनं महाकायं कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं पर्वताकारदर्शनम् । क्रममाणमिवाकाशं पुरा नारायणं प्रभुम् । सतोयाम्बुदसङ्काशं काञ्चनाङ्गदभूषणम् ॥ २ ॥ दृष्ट्वा पुनः प्रदुद्राव वानराणां महाचमूः ॥ ३ ॥ विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वर्धमानं च राक्षसम् । सविस्मयमिदं रामो विभीषणमुवाच ह ॥ ४ ॥ कोऽसौ पर्वतसङ्काशः किरीटी हरिलोचनः । लङ्कायां दृश्यते वीर सविद्युदिव तोयदः ॥ ५ ॥ पृथिव्याः केतुभूतोऽसौ महानेकोऽत्र दृश्यते । यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे विद्रवन्ति ततस्ततः ॥ ६ ॥ आचक्ष्व मे महान् कोऽसौ रक्षो वा यदि वाऽसुरः । न मयैवंविधं भूतं दृष्टपूर्वं कदाचन ॥ ७ ॥ स पृष्टो राजपुत्रेण रामेणाक्लिष्टकर्मणा । विभीषणो महाप्राज्ञः काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ येन वैवस्वतो युद्धे वासवश्च पराजितः । सैष विश्रवसः पुत्रः कुम्भकर्णः प्रतापवान् । अस्य प्रमाणात् सदृशो राक्षसोऽन्यो न विद्यते ॥ ९ ॥ एतेन देवा युधि दानवाश्च यक्षा भुजङ्गाः पिशिताशनाश्च । गन्धर्वविद्याधरकिन्नराश्च सहस्रशो राघव सम्प्रभग्नाः ॥ १० ॥

विशेषणम् । वर्धमानमिति । कामरूपत्वादिति भावः ॥ ४ ॥ हरिलोचनः कपिलेक्षणः । " हारिर्ना कपिले त्रिषु " इत्यमरः ॥ ५-८ ॥ येनेत्यादि । सैष इत्यत्र " सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् " इति सुलोपः । प्रमाणं स्थौल्यौन्नत्ये ॥ ९ ॥ सम्प्रभग्नाः अभज्यन्त ॥ १० ॥

ततो राम इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । रामः पुरा आकाशं क्रममाणं नारायणमिव पर्वताकारदर्शनं तं राक्षसश्रेष्ठं दृष्ट्वा धनुरादाय किरीटिनं महाकायं कुम्भकर्णं ददर्शेति योजना । यद्वा तं दृष्ट्वेति श्लोको भिन्नं वाक्यम् । आकाशं क्रममाणं प्रभुं नारायणमिव पर्वताकारदर्शनं तं राक्षसश्रेष्ठं दृष्ट्वा रामः, यत्तो बभूवेति शेषः ॥ १-४ ॥ कोऽसाविति । हरिलोचनः कपिलेक्षणः ॥ ५-११ ॥

विरूपाक्षं विकटाक्षम् । मोहिताः भ्रान्ताः ॥ ११ ॥ प्रकृत्या तेजस्वी स्वप्रभावेन बलवान्, न तु वरप्रदानेनेत्यर्थः । अन्येषां रावणादीनाम्, भवतीति शेषः ॥ १२ ॥ प्रकृत्या तेजस्वित्वमुपपादयति—एतेनेत्यादिना ॥ १३–१६ ॥ तस्येति । नानद्यमानस्य अतिशयेन नदतः । वित्रस्ता भूमिः भूयो

शूलपाणिं विरूपाक्षं कुम्भकर्णं महाबलम् । हन्तुं न शेकुस्त्रिदशाः कालोऽयमिति मोहिताः ॥ ११ ॥ प्रकृत्या ह्येष तेजस्वी कुम्भकर्णो महाबलः । अन्येषां राक्षसेन्द्राणां वरदानकृतं बलम् ॥ १२ ॥ एतेन जातमात्रेण क्षुधार्तेन महात्मना । भक्षितानि सहस्राणि सत्त्वानां सुबहून्यपि ॥ १३ ॥ तेषु सम्भक्ष्यमाणेषु प्रजा भयनिपीडिताः । यान्ति स्म शरणं शक्रं तमप्यर्थं न्यवेदयन् ॥ १४ ॥ स कुम्भकर्णं कुपितो महेन्द्रो जघान वज्रेण शितेन वज्री । स शक्रवज्राभिहतो महात्मा चचाल कोपाच्च भृशं ननाद ॥ १५ ॥ तस्य नानद्यमानस्य कुम्भकर्णस्य धीमतः । श्रुत्वाऽतिनादं वित्रस्ता भूयो भूमिर्वितत्रसे ॥१६॥ तत्र कोपान्महेन्द्रस्य कुम्भकर्णो महाबलः । विकृष्यैरावताद्दन्तं जघानोरसि वासवम् ॥ १७ ॥ कुम्भकर्णप्रहारार्तो विजज्वाल स वासवः । ततो विषेदुः सहसा देवब्रह्मर्षिदानवाः ॥१८॥ प्रजाभिः सह शक्रश्च ययौ स्थानं स्वयम्भुवः । कुम्भकर्णस्य दौरात्म्यं शशंसुस्ते प्रजापतेः ॥१९॥ प्रजानां भक्षणं चापि देवानां चापि धर्षणम् । आश्रमध्वंसनं चापि परस्त्रीहरणं भृशम् ॥ २० ॥ एवं प्रजा यदि त्वेष भक्षयिष्यति नित्यशः । अचिरेणैव कालेन शून्यो लोको भविष्यति ॥ २१ ॥

वितत्रसे उत्तरोत्तरं भीताऽभूत् ॥ १६ ॥ तत्र तदानीम् । विकृष्य उत्पाट्य ॥ १७ ॥ विजज्वाल, चुकोपेति यावत् ॥ १८ ॥ ते शक्रादयः । प्रजापतेः प्रजापतये ॥ १९ ॥ दौरात्म्यं प्रपञ्चयति—प्रजानामित्यादि ॥ २० ॥ एवम् इदानीं क्रियमाणप्रकारेण यदि भक्षयिष्यतीत्यन्वयः ॥ २१ ॥

प्रकृत्या ह्येष तेजस्वी स्वभावतः पराभिभवनसामर्थ्यवान ॥ १२--२३ ॥

स०—शूलपाणिं विरूपाक्षं विरूपे विकृते अक्षिणी यस्य स तथा तम् । विरूपाक्षं शूलपाणिं रुद्रमिवेति वा ॥ ११ ॥

वासवस्येति । प्राधान्याद्वासवग्रहणम् । कुम्भकर्णम्, तेष्विति शेषः ॥ २२ ॥ इदं रक्षः इदं वक्ष्यमाणमिति इदंशब्दद्वयनिर्वाहः । विश्वास्य प्रलोभ्य, सान्त्वपूर्वकं समीपमानीयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ पौलस्त्येन विश्रवसा । तस्मात्त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसे इत्ययं शापः "स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि

वासवस्य वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः । रक्षांस्यावाहयामास कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥ २२ ॥ कुम्भकर्णं समीक्ष्यैव वितत्रास प्रजापतिः । दृष्ट्वा विश्वास्य चैवेदं स्वयम्भूरिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ ध्रुवं लोकविनाशाय पौलस्त्येनासि निर्मितः । तस्मात्त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसे ॥ २४ ॥ ब्रह्मशापाभिभूतोऽथ निपपाताग्रतः प्रभोः । ततः परमसम्भ्रान्तो रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥२५॥ विवृद्धः काञ्चनो वृक्षः फलकाले निकृत्यते । न नप्तारं स्वकं न्याय्यं शप्तुमेवं प्रजापते ॥ २६ ॥ न मिथ्यावचनश्च त्वं स्वप्स्यत्येष न संशयः । कालस्तु क्रियतामस्य शयने जागरे तथा ॥ २७ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा स्वयम्भूरिदमब्रवीत् ॥ २८ ॥

देवदेव ममेप्सितम् । एवमस्त्विति तच्चोक्त्वा प्रहृष्टास्ते दिवौकसः ॥" इति तपश्चर्यानन्तरप्रार्थनालब्धबहुवार्षिकनिद्रासमनन्तरकालभावीत्यवगन्तव्यम् । अन्यथा मृतकल्पः शयिष्यस इति शप्तस्य तपश्चर्याद्यसम्भवात् ॥ २४ ॥ प्रभोः रावणस्य ॥ २५ ॥ काञ्चनः काञ्चनवत् स्पृहणीयः । चम्पकवृक्षो वा । विवृद्धः वर्धितः । फलकाले पुष्पकाले । निकृत्यते छिद्यते । नप्तारं पौत्रम् ॥ २६ ॥ कालः कालनियमः ॥ २७ ॥ २८ ॥

ध्रुवमिति । पौलस्त्येन विश्रवसा त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यस इत्युक्तोऽयं शापः " स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ममेप्सितम् । एवमस्त्विति तच्चोक्त्वा प्रहृष्टास्ते दिवौकसः" इति तपश्चर्यानन्तरप्रार्थनालब्धबहुवार्षिकनिद्रासमनन्तरकालभावीत्यवगन्तव्यम् । अन्यथा मृतकल्पः शयिष्यसे इति शप्तस्य तपश्चर्याद्यसम्भवात ॥ २४ ॥ २५ ॥ विवृद्ध इति । काञ्चनः काञ्चनवत्स्पृहणीयः ॥ २६-२८ ॥

स०--काञ्चनो वृक्षः उदुम्बरादिः फलकाले यद्यपि नीरसं जन्त्वादिदूषितं च फलम् । तथापि वृद्धः वार्धितः न निकृत्यते यथा तन्निकर्तनमन्याय्यं तथा स्वकं नप्तारं पौत्रम एवं शप्तुमन्याय्यं न्यायादनपेतम । " काञ्चनः काञ्चनारे स्याच्चम्पके नागकेसरे । उदुम्बरे च पुन्नागे " इति विश्वः । " विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् " इत्यादेस्तादृशोऽपि न च्छेद्यः । अयं तु काञ्चनमयो वृक्षः फलकाले फलद्वारा काञ्चनदानकाल इति वा ॥ २६ ॥

१ संक्रुद्ध इव पावकः – इति पा॰

षण्मासानित्येतदर्वाङ्गनिषेधपरम् । अन्यथा 'नव षट् सप्त चाष्टौ च मासान्' इति पूर्वोक्तविरोधात् ॥ २९ ॥ सोऽसौ रावणः ॥ ३० ॥ शिबिरात् स्वनिलयात् । भक्षयन् परिधावति भक्षणहेतोः परिधाविष्यति । "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति शतृप्रत्ययः । वर्तमानसामीप्यादिना भविष्यदर्थे

शयिता ह्येष षण्मासानेकाहं जागरिष्यति । एकेनाह्ना त्वसौ वीरश्चरन् भूमिं बुभुक्षितः । व्यात्तास्यो भक्षये ल्लोकान् संक्रुद्ध इव पावकः ॥ २९ ॥ सोऽसौ व्यसनमापन्नः कुम्भकर्णमबोधयत् । त्वत्पराक्रमभीतश्च राजा सम्प्रति रावणः ॥ ३० ॥ स एष निर्गतो वीरः शिबिराद्भीमविक्रमः । वानरान् भृशसंक्रुद्धो भक्षयन् परिधावति ॥ ३१ ॥ कुम्भकर्णं समीक्ष्यैव हरयोऽद्य प्रविद्रुताः । कथमेनं रणे क्रुद्धं वारयिष्यन्ति वानराः ॥ ३२ ॥ उच्यन्तां वानराः सर्वे यन्त्रमेतत् समुच्छ्रितम् । इति विज्ञाय हरयो भविष्यन्तीह निर्भयाः ॥ ३३ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा हेतुमत् सुमुखेरितम् । उवाच राघवो वाक्यं नीलं सेनापतिं तदा ॥ ३४ ॥ गच्छ सैन्यानि सर्वाणि व्यूह्य तिष्ठस्व पावके । द्वाराण्यादाय लङ्कायाश्चर्याश्चाप्यथ सङ्क्रमान् ॥३५॥ शैलशृङ्गाणि वृक्षांश्च शिलाश्चाप्युपसंहर । तिष्ठन्तु वानराः सर्वे सायुधाः शैलपाणयः ॥ ३६ ॥ राघवेण समादिष्टो नीलो हरिचमूपतिः । शशास वानरानीकं यथावत् कपिकुञ्जरः ॥ ३७ ॥ ततो गवाक्षः शरभो हनुमानङ्गदस्तथा । शैलशृङ्गाणि शैलाभा गृहीत्वा द्वारमभ्ययुः ॥ ३८ ॥

लट् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ उच्यन्तामिति । यन्त्रं बिभीषिका । समुच्छ्रितमुन्नतम् ॥ ३३ ॥ सुमुखेरितं सुमुखं यथा भवति तथा ईरितम् उक्तम् ॥ ३४ ॥ गच्छेत्यादिश्लोकद्वयम् । आदाय स्वीकृत्य, आवृत्येति यावत् ॥३५॥ उपसंहर राशीकुरु । युद्धसाधनशिलादिकमिदानीमेव सम्पादयेत्यर्थः । तिष्ठन्तु वानराः

शयितेति । षण्मासान् शयिता, एकाहं जागरिष्यति इत्यनेन 'नव षट् सप्त चाष्टौ च मासान् स्वपिति राक्षसः' इत्युक्तप्रकारेण निद्रायाः कालानियमस्यानुक्तत्वात् निद्रायाः मासषट्काद्न्यूनता नास्तीत्युक्तम् । 'एकाहं जागरिष्यति' "एकेनाह्ना त्वसौ वीरश्चरन् भूमिं बुभुक्षितः । व्यात्तास्यो भक्षयेल्लोकान्" इत्यनेन जागरणकाल नियमस्योक्तत्वादेकाहजागरणमित्युक्तं भवति ॥ २९ ॥ ३० ॥ स एष इति । भक्षयन् "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति हेतौ शतृप्रत्ययः । शिबिरात् स्वगृहात् परि धावति परिधाविष्यति । "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इति भविष्यदर्थे लट् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ यन्त्रं बिभीषिका ॥ ३३–३५ ॥ उपसंहर सञ्चिनु ॥ ३६–३८ ॥

सर्वे सायुधाः शैलपाणयः इति पाठः। सायुधाः खङ्गाद्यायुधवन्तः ॥ ३६–३८ ॥ रामेति। परवाहिनीं नगररक्षार्थं बहिश्चरन्तीम्। यद्वा कुम्भकर्णं दृष्ट्वा पलायमानान् वानरान् प्रत्युद्गतां परवाहिनीमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ शैलोद्यतदीप्तहस्तं शैलोद्यताः उद्यतशैलाः । महन्महाम्भोधरजालम्, महत् गुरु महाम्भोधरजालं मेघजालमित्यर्थः ॥४०॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकषष्टितमः सर्गः ॥६१॥

रामवाक्यमुपश्रुत्य हरयो जितकाशिनः। पादपैरर्दयन् वीरा वानराः परवाहिनीम् ॥ ३९ ॥ ततो हरीणां तदनीकमुग्रं रराज शैलोद्यतदीप्तहस्तम् । गिरेः समीपानुगतं यथैव महन्महाम्भोधरजालमुग्रम् ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

स तु राक्षसशार्दूलो निद्रामदसमाकुलः। राजमार्गं श्रिया जुष्टं ययौ विपुलविक्रमः ॥ १ ॥ राक्षसानां सहस्रैश्च वृतः परमदुर्जयः। गृहेभ्यः पुष्पवर्षेण कीर्यमाणस्तदा ययौ ॥ २ ॥ स हेमजालविततं भानुभास्वरदर्शनम्। ददर्श विपुलं रम्यं राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ ३ ॥ स तत्तदा सूर्य इवाभ्रजालं प्रविश्य रक्षोधिपतेर्निवेशम्। ददर्श दूरेऽग्रजमासनस्थं स्वयम्भुवं शक्र इवासनस्थम् ॥ ४ ॥

अथ कुम्भकर्णं प्रति रावणस्य सान्त्ववचनं द्विषष्टितमे–स त्वित्यादि। निद्रामदसमाकुलः निद्रया अकालोत्थितत्वेनानुवर्तमानया, मदेन मद्यपानकृतेन च समाकुलः। गृहेभ्यः, निर्गतेनेति शेषः ॥१॥२॥ हेमजालविततं स्वर्णमयगवाक्षविततम्। भानुभास्वरदर्शनम्, दृश्यत इति दर्शनं रूपम् । भानुवत् प्रकाशमानमित्यर्थः ॥ ३ ॥ स इति। दूरे कक्ष्यान्तरप्रदेशे ददर्श। उन्नतपुष्पकवत्त्वादिति भावः ॥ ४–६ ॥

परवाहिनीं पुराद्बहिर्निर्गत्य पुरीपरिसररक्षिणीं राक्षससेनामित्यर्थः ॥ ३९ ॥ शैलोद्यतदीप्तहस्तम् उद्यतशैलदीप्तहस्तम् ॥ ४० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ १ ॥ राक्षसानामिति। गृहेभ्यः, निर्गतेनेति शेषः ॥ २–६ ॥

स०–गृहेभ्यः तत्स्थितस्त्रीकरेभ्यः। यद्वा गृहेभ्यः परभार्याभ्यः "गृहिणी गृहमुच्यते" इति वचनात्। राक्षसानां गृहेभ्यः इत्यप्यन्वयो वा ॥ २ ॥ अभ्रजालं जलसत्त्वादशायामिन्द्रनीलखचनात् तदभावदशायां वज्रैश्च तन्निदर्शनतोचितेति न भानुभास्वरेति विरोधः। अथवा अग्रजं रावणम् अभ्रजालमिव ददर्शेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

अथेति । सन्निकर्षं समीपम् ॥ ७ ॥ कृत्यं मया कर्तव्यम् ॥ ८–१० ॥ किमर्थमिति । आहृत्य, स्थितेनेति शेषः । शंसेति । तमिति शेषः । प्रेतो भविष्यति मृतो भविष्यति ॥ ११ ॥ भ्रातरमिति । ईषत् परिवृत्ताभ्यामित्यनेन ईषत् कोपो लक्ष्यते ॥ १२ ॥ ईषत्त्वमेव विवृणोति–अद्येत्यादिना ।

भ्रातुः स भवनं गच्छन् रक्षोगणसमन्वितम् । कुम्भकर्णः पदन्यासैरकम्पयत मेदिनीम् ॥ ५ ॥ सोऽभिगम्य गृहं भ्रातुः कक्ष्यामभिविगाह्य च । ददर्शोद्विग्नमासीनं विमाने पुष्पके गुरुम् ॥ ६ ॥ अथ दृष्ट्वा दशग्रीवः कुम्भकर्णमुपस्थितम् । तूर्णमुत्थाय संहृष्टः सन्निकर्षमुपानयत् ॥ ७ ॥ अथासीनस्य पर्यङ्के कुम्भकर्णो महाबलः । भ्रातुर्ववन्दे चरणौ किं कृत्यमिति चाब्रवीत् ॥ ८ ॥ उत्पत्य चैनं मुदितो रावणः परिषस्वजे । स भ्रात्रा सम्परिष्वक्तो यथावच्चाभिनन्दितः ॥९॥ कुम्भकर्णः शुभं दिव्यं प्रतिपेदे वरासनम् । स तदासनमाश्रित्य कुम्भकर्णो महाबलः । संरक्तनयनः कोपाद्रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ १० ॥ किमर्थमहमादृत्य त्वया राजन् विबोधितः । शंस कस्माद्भयं तेऽस्ति कोऽद्य प्रेतो भविष्यति ॥ ११ ॥ भ्रातरं रावणः क्रुद्धं कुम्भकर्णमवस्थितम् । ईषत्तु परिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ अद्य ते सुमहान् कालः शयानस्य महाबल । सुखितस्त्वं न जानीषे मम रामकृतं भयम् ॥ १३ ॥ एष दाशरथी रामः सुग्रीवसहितो बली । समुद्रं सबलस्तीर्त्वा मूलं नः परिकृन्तति ॥ १४ ॥

सुमहान् कालः नवदिनपरिमितः, गतः इति शेषः ॥ १३ ॥ मूलं मूलबलम् । परिकृन्तति बाधत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

कक्ष्यामभिविगाह्य द्वारं तीर्त्वा ॥ ६ ॥ उपस्थितम् अवस्थितम्, प्राप्तमिति यावत् ॥ ७–१२ ॥ सुमहान् कालः, अतीत इति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

स०–पुनस्समुदितोत्पत्य रावणः इति पाठः । **समुदितो रावणः** । उत्पत्य आसनादुत्थायेत्यर्थः । सन्धिरार्ष इति नागोजिभट्टः । समुदितं यथा भवति तथा उत्पत्य " सुप् सुपा " इति समासे ऐकपद्यं ज्ञेयम् । मुदितः अत् पत्येति छेदः । अत् आश्चर्यं यथा भवति तथा पतित्वाऽत्पत्य । व्याख्यातं चाद्भुतपदव्याख्यानावसरे अदित्याश्चर्यार्थकमव्ययमिति वा ॥ ९ ॥ रोषेण परिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यामुपलक्षितं क्रुद्धं भ्रातरं कुम्भकर्णं रावणोऽब्रवीदिति नागोजिभट्टः । रोषेण परिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां पार्श्वद्वयवर्तिनेत्रत्वेन द्विवचनं पूर्वं भुजाभ्यामितिवत् । तदुपलक्षितो रावणो वाक्यमुवाचेत्यन्वयो वा । अस्मिन् पक्षे क्रुद्धपदं नाधिकम् ॥ १२ ॥

मूलकृन्तनमुपपादयति–हन्तेति। लङ्कायां वनान्युपवनानि च सर्वम्। सेतुना सुखमागम्य स्वनिर्मितसेतुमात्रेण सुखमागम्य। रामेण वानरैकार्णवीकृतं वानररूपैकार्णवीकृतम्। पश्यस्व। आत्मनेपदमार्षम्। यद्वा स्वलङ्कायामिति छेदः। आत्मीयलङ्काद्वीप इत्यर्थः ॥ १५-१७ ॥ तदेतत् एतादृशम्।

हन्त पश्यस्व लङ्कायां वनान्युपवनानि च। सेतुना सुखमागम्य वानरैकार्णवीकृतम् ॥ १५ ॥ ये रक्षसां मुख्यतमा हतास्ते वानरैर्युधि। वानराणां क्षयं युद्धे न पश्यामि कदाचन ॥ १६ ॥ न चापि वानरा युद्धे जितपूर्वाः कदाचन ॥ १७ ॥ तदेतद्भयमुत्पन्नं त्रायस्वेमां महाबल। नाशय त्वमिमानद्य तदर्थं बोधितो भवान् ॥ १८ ॥ सर्वक्षपितकोशं च स त्वमभ्यवपद्य माम्। त्रायस्वेमां पुरीं लङ्कां बालवृद्धावशेषिताम् ॥१९॥ भ्रातुरर्थे महाबाहो कुरु कर्म सुदुष्करम्। मयैवं नोक्तपूर्वो हि कश्चिद्भ्रातः परन्तप ॥ २० ॥ त्वय्यस्ति तु मम स्नेहः परा सम्भावना च मे। दैवासुरेषु युद्धेषु बहुशो राक्षसर्षभ। त्वया देवाः प्रतिव्यूह्य निर्जिताश्चासुरा युधि ॥ २१ ॥ तदेतत् सर्वमातिष्ठ वीर्यं भीमपराक्रम। न हि ते सर्वभूतेषु दृश्यते सदृशो बली ॥ २२ ॥ कुरुष्व मे प्रियहितमेतदुत्तमं यथाप्रियं प्रियरण बान्धवप्रिय। स्वतेजसा विधम सपत्नवाहिनीं शरद्घनं पवन इवोद्यतो महान् ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

भयमुत्पन्नम्। अस्माद्भयादिमां पुरीं त्रायस्व। इमान् वानरान् नाशय। तदर्थं नाशनार्थम् ॥ १८ ॥ सर्वक्षपितेति। सर्वक्षपितकोशं क्षपितसर्वैश्वर्यम्। "कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः" इत्यमरः। अभ्यवपद्य जानीहीत्यर्थः। बालवृद्धावशेषितामित्यतिशयोक्तिः। मूलबलाद्युत्सादनस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १९ ॥ कच्चिदिति प्रश्ने। कदाचिदपि नोक्तपूर्वोऽसीत्यर्थः। कश्चिदिति पाठे त्वदन्यः कश्चिदपि नैवमुक्तपूर्व इत्यर्थः ॥ २० ॥ सम्भावना आदरः। दैवासुरेषु देवासुरसम्बन्धिषु। प्रतिव्यूह्य विभज्य। असुराः असुरा अपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ आतिष्ठ अवलम्बस्व ॥ २२ ॥ यथाप्रियं

स्वलङ्कायाम् आत्मीयलङ्काद्वीपे। वानरैकार्णवीकृतम्, एतत्सर्वमिति शेषः ॥ १५-१८ ॥ सर्वक्षपितकोशं क्षपितसर्वैश्वर्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥ परा सम्भावना अत्यादरः ॥ २१ ॥ वीर्यमातिष्ठ वीर्यमवलम्बस्व ॥ २२ ॥ कुरुष्वेति। हे प्रियरण! एतदुत्तमं हितं यथाप्रियं यथास्नेहम्, आवयोः स्नेहानुरूपमिति यावत्।

यथास्नेहम् । आवयोः प्रीत्यनुरूपमित्यर्थः॥२३॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा॰रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः॥६२॥
अथ कुम्भकर्णबुद्धिस्त्रिषष्टितमे–तस्येत्यादि । परिदेवितं पूर्वोक्तवचनानां परिदेवनतुल्यत्वात् परिदेवितत्वम् । कुम्भकर्णो वचनं बभाषे जहास चेत्यत्र व्यत्ययः कार्यः । उक्त्वा जहासेति वाऽर्थः ॥ १ ॥ पुरा मन्त्रनिर्णये क्रियमाणे । अस्माभिः यो दोषो दृष्टः शत्रुभिस्तवापत् भविष्यतीति निश्चितः । हितेषु हितपरेषु । अनभिरक्तेन असक्तेन, हितपरवचनमशृण्वतेत्यर्थः । त्वया सोऽयं दोष आसादितः, पूर्वमेव चिन्तिता विपत् प्राप्तेत्यर्थः ॥ २ ॥

तस्य राक्षसराजस्य निशम्य परिदेवितम् । कुम्भकर्णो बभाषेदं वचनं प्रजहास च ॥१॥ दृष्टो दोषो हि योऽस्माभिः पुरा मन्त्रविनिर्णये । हितेष्वनभिरक्तेन सोऽयमासादितस्त्वया ॥२॥ शीघ्रं खल्वभ्युपेतं त्वां फलं पापस्य कर्मणः । निरयेष्वेव पतनं यथा दुष्कृतकर्मणः ॥ ३ ॥ प्रथमं वै महाराज कृत्यमेतदचिन्तितम् । केवलं वीर्यदर्पेण नानुबन्धो विचारितः ॥ ४ ॥ यः पश्चात् पूर्वकार्याणि कुर्यादैश्वर्यमास्थितः । पूर्वं चापरकार्याणि न स वेद नयानयौ ॥ ५ ॥

पापस्य सीताहरणरूपस्य कर्मणः फलं त्वां शीघ्रम् अभ्युपेतं प्राप्तम् । "अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुते" इति न्यायात् । अत्रोदाहरणमाह निरयेष्विति । दुष्कृतकर्मणः महापातकिनः पुरुषान् । निरयेष्वेव पतनं यथा प्राप्नोति तद्वत् । एवकारेणापरिहार्यत्वमुच्यते ॥ ३ ॥ प्रथममिति । हे महाराज ! केवलं वीर्यदर्पेण एतत्कृत्यं सीताहरणरूपं कार्यं वै । प्रथमं सीताहरणात् पूर्वम् । न चिन्तितम् साध्वसाधु वेति त्वया न विचारितम् । अनुबध्नातीत्यनुबन्धः दोषोत्पादः । "दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्" इत्यमरः ॥ ४ ॥ प्रथमं विचार्य पश्चात् कर्म कर्तव्यमिति प्रेक्षावतां कृत्यम्, त्वया तु तद्विपरीतं कृतमित्याह–य इति । ऐश्वर्यम् आस्थितः प्राप्तः यः पुमान् पूर्वकार्याणि कार्यारम्भात् पूर्वं कर्तव्यानि मन्त्रणादीनि कुर्यात् । कुरुष्वेति योजना ॥ २३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ शीघ्रमिति । दुष्कृतकर्मणः पुरुषस्य निरयेष्वेव पतनं यथा तथा पापस्य कर्मणः सीताहरणरूपस्य फलं शीघ्रं त्वामभ्युपेतं प्राप्तम् ॥ ३॥ प्रथमं पापस्य कर्मणो विधानात्प्रागेवैतत्कृत्यफलभूतमेतद्रामागमनलङ्कादाहादिकं न चिन्तितम्, फलत्वेन न विचारितमित्यर्थः । अनुबन्धोऽपि न विचारितः, अनुबध्नातीत्यनुबन्धो दोषोत्पादः । "दोषोत्पादोऽनुबन्धः स्यात्" इत्यमरः । तत्कृतदोषो न विचारित इत्यर्थः ॥४॥ प्रेक्षावता पुरुषेण प्रथमं विचार्य पश्चात्कर्तव्यम्,

स॰–दं दातारं रावणं प्रति बभाषे जहास च । विभीषणमाल्यवदाद्युक्तं न श्रुतमत इयं दशेति दशाननं निरीक्ष्य हास इति भावः । "दं दाने छेदे च दातरि" इति विश्वः । बभाषेऽथेत्यपि क्वचित्पाठः ॥१॥

अपरकार्याणि उत्तरकाले विचार्याणि च पूर्वं कुर्यात् । सः नयानयौ नीत्यनीती न वेद ॥ ५ ॥ एवं देशकालानुरोधेन कर्म कर्तव्यमित्युक्तम् । तदननुरोधे दोषमाह—देशेति । देशकालविहीनानि क्रियमाणानि । अदेशे अकाले च कृतानि कर्माणि । विपरीतवत् देशकालवैकल्याद्विपरीतकर्माणीव । अप्रयतेषु मन्त्रानध्ययनादिना अपूतेषु अपात्रेषु हवींषीव दुष्यन्ति विफलानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ देशकालानुरोधस्य फलमाह—त्रयाणामिति । सचिवैः मन्त्रिभिः सह । समयं निश्चयरूपं सिद्धान्तं कृत्वा । "समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः" इत्यमरः । त्रयाणाम् उत्तममध्यमाधम

देशकालविहीनानि कर्माणि विपरीतवत् । क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ६ ॥
त्रयाणां पञ्चधा योगं कर्मणां यः प्रपश्यति । सचिवैः समयं कृत्वा स सभ्ये वर्तते पथि ॥ ७ ॥

कर्मणाम् । तत्र आत्मोदयपरज्यानिसम्भवसमये क्रियमाणं दण्डोपयोगि यानमुत्तमं कर्म । आत्मपरयोः बलसाम्ये क्रियमाणं सन्धानं मध्यमं कर्म । परोदयात्मज्यानिसमये क्रियमाणं दानपूर्वसमाश्रयणमधमं कर्म । तेषां पञ्चधा योगम्—कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसंपत्, देशकालविभागः, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्चेत्युक्तैः पञ्चभिर्योगम् । यद्वा त्रयाणाम् उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधानां कर्मणाम् । पञ्चधा योगं देशकालात्मद्रव्यप्रयोजनसम्बन्धवशात् पञ्चविधं संबन्धम् । यः पश्यति सः सभ्ये साधौ । "सभ्यः सामाजिके साधौ" इति रत्नमाला । पथि नीतिमार्गे वर्तते सम्यङ्नीति

त्वया तु तद्विपरीतमेव कृतमित्यभिप्रेत्याह—यः पश्चादिति । पूर्वकार्याणि पूर्वस्मिन् काले कर्तव्यानि पश्चात्कुर्यात् । उत्तरकार्याणि उत्तरस्मिन् काले कर्तव्यानि पूर्वं कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ ५ ॥ देशकालवैपरीत्येन कृतस्य कर्मणो दोषं प्रदर्शयति—देशकालेति । अनुकूलान्यपि कर्माणि स्वोचितदेशकालवियुक्तानि क्रियमाणानि चेत् विपरीतवद्दुष्यन्ति प्रतिकूलकर्मभिस्तुल्यं विरुद्धफलानि भवन्तीत्यर्थः । हवींषि च पुरोडाशादीनि । अप्रयतेष्विव असावधानजनेष्विव, अशुचिजनेष्विति यावत् ॥ ६ ॥ देशकालविरोधे फलवैपरीत्यमुक्त्वा इदानीं तदविरोधे फलमाह—त्रयाणामिति । सचिवैः समयं निश्चयम् । त्रयाणाम् उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधानां कर्मणाम् । एषूत्तमं कर्म नीतिशास्त्रोक्तम् आत्मोपचयपरज्यानिसम्भवसमये क्रियमाणं दण्डोपयोगि यानमुत्तमं कर्म । आत्मपरयोः बलसाम्ये क्रियमाणं सामसाध्यं सन्धानं मध्यमं कर्म । परोपचयात्मग्लानिसमये क्रियमाणं दानपूर्वकसमाश्रयणमधमं कर्म । एतादृशत्रिविधकर्मणां पञ्चधा योगं देशकालात्मद्रव्यप्रयोजनसम्बन्धवशात् पञ्चविधं सम्बन्धम् यः पश्यति स सभ्ये पथि वर्तते, साधीयान् भवतीत्यर्थः । यद्वा एवं पञ्चधा योगः—कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसम्पत्,

फलं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ यथागमं नीतिशास्त्रमनतिक्रम्य । यो राजा समयं कार्यनिर्णयं चिकीर्षति सचिवांश्च बुध्यते सचिवैः सहालोचयतीति यावत् । सुहृदश्चानुपश्यति सुहृद्भिः सह विचारयतीति यावत् । स सभ्ये पथि वर्तत इति पूर्वेणान्वयः ॥ ८ ॥ धर्ममर्थं कामं च प्रत्येकं वा । त्रीणि द्वन्द्वानि वा धर्मार्थौ अर्थधर्मौ कामार्थौ वा, सर्वान् वा । कालेषु विहितेषु प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेषु भजेत अकाले न सेवेतेति भावः । एतदुक्तं भवति ।

यथागमं च यो राजा समयं विचिकीर्षति । बुध्यते सचिवान् बुद्ध्या सुहृदश्चानुपश्यति ॥ ८ ॥
धर्ममर्थं च कामं च सर्वान् वा रक्षसां पते । भजेत पुरुषः काले त्रीणि द्वन्द्वानि वा पुनः ॥ ९ ॥
त्रिषु चैतेषु यच्छ्रेष्ठं श्रुत्वा तन्नावबुध्यते । राजा वा राजमात्रो वा व्यर्थं तस्य बहुश्रुतम् ॥ १० ॥

प्रातःकाले धर्मो विहितः, तं तदा सेवेत । मध्याह्ने अर्थो विहितः, तं तदा सेवेत । सायंकाले कामो विहितः, तं तदा सेवेतेति । यद्वा प्रातःकाले स्वकालविहितं धर्मं मध्याह्ने विहितमर्थं च सेवेत । मध्याह्ने स्वकालविहितमर्थं प्रातर्विहितं धर्मं च सेवेत । सायंकाले स्वकालविहितं कामं मध्याह्नविहितमर्थं च सेवेत । अथवा सायंकाले स्वविहितं कामं प्रातर्मध्याह्नयोर्विहितौ धर्मार्थौ च सेवेतेति । केवलकामं सर्वकालेष्वपि सेवमानः पुरुषाधम एवेत्यभिसन्धिः ॥ ९ ॥ एवं कर्तव्यमुक्त्वा तदकर्तारं निन्दति—त्रिष्विति । एतेषु पूर्वोक्तेषु त्रिषु भजनेषु धर्मार्थकामेषु वा । यच्छ्रेष्ठं प्रत्येकभजनम्, धर्मो वा । तच्छ्रुत्वा यो राजा वा राजमात्रो वा राजसदृशो वा न बुध्यते आचरितुं न जानाति । तस्य बहुश्रुतं शास्त्रश्रवणं व्यर्थम्, अनुष्ठानपर्यवसानाभावादिति भावः । एवं सामान्यरूपया अप्रस्तुतप्रशंसया त्रिवर्गेषु श्रेष्ठं धर्मं परित्यज्य जघन्यं काममेवाश्रितस्य ते शास्त्रश्रवणं समुद्रघोषमात्रमासीदिति प्रस्तुतोऽर्थोऽव

देशकालविभागः, विपत्तेश्च प्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्चेति ॥ ७ ॥ यो राजा यथागमं यथानीतिशास्त्रम् । समयं कार्यनिर्णयं विचिकीर्षति सचिवांश्च बुद्ध्यते, सचिवैस्सहालोचयतीत्यर्थः । सुहृदश्चानुपश्यति सुहृदश्चावेक्षते । यद्वा सुहृद्भिः सह विचारयति स सभ्ये पथि वर्तत इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ८ ॥ धर्ममिति । काले विहितपूर्वाह्णमध्याह्नसायाह्नकाले धर्मम् अर्थं च कामं च प्रत्येकं पुरुषो भजेत । त्रीणि द्वन्द्वानि वा प्रातःकालविहितं धर्मं मध्याह्नविहितमर्थं च प्रातःकाले भजेत, मध्याह्नविहितमर्थं प्रातःकालविहितं धर्मं च मध्याह्ने भजेत, सायंकालविहितं कामं मध्याह्नविहितमर्थं च सायङ्काले भजेत, सर्वान्वा सायङ्कालविहितं कामं प्रातर्मध्याह्नविहितौ धर्मार्थौ च सायङ्काले अवैषम्येण भजेत, कालव्यत्ययेन भजेतेत्यर्थः ॥ ९ ॥ त्रिषु चैतेषु धर्मार्थकामेषु यच्छ्रेष्ठं धर्मरूपं वस्तु । यद्वा त्रिषु त्रिविधेष्वेतेषु पूर्वोक्तपक्षेषु यच्छ्रेष्ठं प्रशस्ततरं तच्छ्रुत्वा राजा वा राजमात्रो वा राजसदृशो वा नावबुध्यते आचरितुं न जानाति तस्य बहुश्रुतं व्यर्थमित्यर्थः ॥ १० ॥

गम्यते ॥ १० ॥ अकाले काम इवाकाले विक्रमोऽपि त्याज्य इत्याह—उपप्रदानमित्यादिश्लोकद्वयेन । काले तत्तदुचितकाले । उपप्रदानं प्रतिपक्षिणः समीपं गत्वा द्रविणादिप्रदानम् । सान्त्वं समीचीनभाषणम् । भेदं मित्रादिवर्गस्य द्वैधीकरणम् । विक्रमं दण्डं च । प्रत्येकं तेषां योगं समवायं च । तौ पूर्वोक्तौ नयानयौ । तेषां निर्वाहप्रकारान् धर्मार्थकामांश्च सचिवैः संमन्त्र्य । काले पूर्वोक्तकाले । आत्मवान् वशीकृतमनस्कः । यो निषेवेत स लोके व्यसनं नाप्नु

उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदं काले च विक्रमम् । योगं च रक्षसां श्रेष्ठ तावुभौ च नयानयौ ॥ ११ ॥ काले धर्मार्थकामान् यः संमन्त्र्य सचिवैः सह । निषेवेतात्मवान् लोके न स व्यसनमाप्नुयात् ॥ १२ ॥ हितानुबन्धमालोच्य कार्याकार्यमिहात्मनः । राजा सहार्थतत्त्वज्ञैः सचिवैः स हि जीवति ॥ १३ ॥ अनभिज्ञाय शास्त्रार्थान् पुरुषाः पशुबुद्धयः । प्रागल्भ्याद्वक्तुमिच्छन्ति मन्त्रेष्वभ्यन्तरीकृताः ॥ १४ ॥

यात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ हितेति । अत्र कार्यमित्यध्याहारः । निषेवेतेत्यनुषङ्गः । यो राजा अर्थतत्त्वज्ञैः सचिवैः सह । हितानुबन्धं हितोदर्कम् । आत्मनः कार्याकार्यं कर्तव्याकर्तव्यम् । आलोच्य निश्चित्य । कार्यमेव निषेवेत सः इह लोके जीवतीत्यर्थः । हीत्यनेनायमर्थो लोकप्रसिद्ध इत्यवगम्यते । हितानुबन्ध कार्याकार्यानालोचनात्त्वेदं व्यसनमापन्नमिति भावः ॥ १३ ॥ एवं सामान्येन राजानमधिक्षिप्य मन्त्रिणोप्यधिक्षिपति—अनभिज्ञायेति । शास्त्रार्थान् नीतिशास्त्रार्थान् । अनभिज्ञाय गुरुमुखादश्रुत्वा । वेषेण पुरुषाः पशुबुद्धयः आहारनिद्रादिमात्राभिज्ञाः । भ्रान्तेन राज्ञा । मन्त्रेषु राजकार्यविचारेषु । अभ्यन्तरीकृता मन्त्रयितृत्वेन वृताः सन्तः । प्रागल्भ्यात् ऊहापोहौ विना केवलधाष्ट्र्यात् वक्तुमिच्छन्ति, नतु सम्यक् सङ्गतं निश्चित्य वदन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

उपप्रदानमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । उपप्रदानं सान्त्वं भेदं च काले तदुचितकाले विक्रमं दण्डं च सामादीनुपायानेकैकं योगं तेषां समुदायं च नयानयौ तेषां निर्वाह्यनिर्वाहप्रकारौ । धर्मार्थकामांश्च-धर्मः तपश्चर्यादिः, अर्थः लब्धव्यं धनम्, कामः प्राप्तव्यवस्त्रादि एतान् सचिवैः सह सम्मन्त्र्य काले तत्तदुचित काले आत्मवान् वशीकृतमनस्कः यो निषेवेत सः लोके व्यसनं नाप्नुयादिति योजना ॥ ११ ॥ १२ ॥ हितानुबन्धमिति । अत्र निषेवेतेत्यनुषङ्गः । यो राजा सचिवैस्सह कार्याकार्यमालोच्य कर्तव्याकर्तव्यं विचार्य हितानुबन्धं शुभोदर्कफलं निषेवेत स जीवतीति सम्बन्धः । हितानुबन्धमालोक्य कुर्यात्कार्यमिहात्मनः इति वा पाठः ॥ १३ ॥ व्युत्क्रमो न कर्तव्य इत्यभिधाय नीतिबाह्यं मन्त्रिवाक्यमपि न परिग्राह्यमित्याह—अनभिज्ञायेत्यादिना ॥ १४ ॥ १९ ॥

अशास्त्रेति । शास्त्रानभिज्ञानां तेषां मन्त्रिणाम् । अहितं वचः अर्थशास्त्रानभिज्ञानाम् अथापि विपुलां श्रियमिच्छतां राज्ञां न कार्यम्, राजभिस्तदुक्तप्रकारो नानुष्ठेय इत्यर्थः ॥ १५ ॥ न केवलं तद्वचनाश्रवणम्, मन्त्रेषु बहिष्कार्याश्च त इत्याह—अहितमिति । वस्तुतः अहितं हिताकारं हितमिवापाततः प्रतीयमानमर्थम् । धाष्टर्यात् शास्त्रज्ञानं विना केवलप्रागल्भ्यात् । ये जल्पन्ति अक्रमेण वदन्ति । कृत्यदूषणाः कार्यदूषकास्ते । अवेक्ष्य पूर्वमेव परीक्ष्य ।

अशास्त्रविदुषां तेषां न कार्यमहितं वचः । अर्थशास्त्रानभिज्ञानां विपुलां श्रियमिच्छताम् ॥ १५ ॥ अहितं च हिताकारं धाष्टर्याज्जल्पन्ति ये नराः । अवेक्ष्य मन्त्रबाह्यास्ते कर्तव्याः कृत्यदूषणाः ॥ १६ ॥ विनाशयन्तो भर्तारं सहिताः शत्रुभिर्बुधैः । विपरीतानि कृत्यानि कारयन्तीह मन्त्रिणः ॥ १७ ॥ तान् भर्ता मित्रसङ्काशानमित्रान् मन्त्रनिर्णये । व्यवहारेण जानीयात् सचिवानुपसंहितान् ॥ १८ ॥ चपलस्येह कृत्यानि सहसानुप्रधावतः । छिद्रमन्ये प्रपद्यन्ते क्रौञ्चस्य खमिव द्विजाः ॥ १९ ॥

मन्त्रबाह्याः मन्त्रबहिर्भूताः कर्तव्याः ॥ १६ ॥ न केवलमहितवचनम्, विपरीतं च कुर्वन्तीत्याह—विनाशयन्त इत्यादि । मन्त्रिणः दुर्मन्त्रिणः । बुधैः उपायज्ञैः । शत्रुभिः सहिताः प्रेरिताः । विनाशयन्तः विनाशार्थम् । इह प्रयोजनविषये । विपरीतानि विपरीतफलकानि कृत्यानि । भर्तारं कारयन्ति ॥ १७ ॥ दुर्मन्त्रित्वनिर्णयोपायमाह—तानिति । उपसंहितानुपजापितान् उत्कोचप्रदानादिना शत्रुभिर्भेदं प्रापितान् । मित्रसङ्काशान् मित्रवद्भावयतः कार्यतोऽमित्रान् सचिवान् । व्यवहारेण व्यामिश्रभाषणेन जानीयात् ॥१८॥ स्वयमसमर्था विपरीतबुद्धयो मन्त्रिणः किं करिष्यन्तीत्यत्राह—चपलस्येति ।

अहितमिति । कृत्यदूषणाः सिद्धार्थदूषकाः ॥ १६ ॥ विनाशयन्त इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । बुधैः उपायज्ञैः । उपसंहितान् उत्कोचादिना शत्रुभिर्वशीकृतान् ॥ १७ ॥ १८ ॥ चपलस्येति । इह प्रस्तुतकार्यविषये कृत्यानि उपसंहितमन्त्रिप्रेरितानि कार्याणि सहसा अनुधावतः कुर्वतः । चपलस्य राज्ञः छिद्रं रन्ध्रम् ।

स०—अधुनापि वर्जनीयानेवाह—**विनाशयन्त** इति । शता हेतौ । भर्तारं स्वस्वामिनम् । बुधैः अविज्ञमन्त्रिकत्वज्ञानैः शत्रुभिः स्वराजविद्वेषिभिः । विपरीतानि राजमरणराज्यहरणादिकारणानि कृत्यानि कारयन्ति । ते मन्त्रिणो निन्दितमन्त्रिणः, मन्त्रबाह्याः कर्तव्या इत्यर्थः । " भूमनिन्दाप्रशंसासु " इत्युक्तेर्निन्दायामयमिनिः । " केचित्सुमन्त्रिणः " इत्यादि नागोजिभट्टव्याख्यानं बुधमन्त्रिमुखशब्दयोजनाज्ञानदारिद्र्येणेति ज्ञेयम् । तथा स्वरक्षणं कुर्वन्तीति शेष इति विशेषोऽपि तन्मूलक एव । प्रकरणाननुकूलता च बालानामपि भासत इत्यनादरणीयं तदिति दिक् ॥ १७ ॥

इह प्रस्तुते कार्यें विषये । कृत्यानि उपसंहितमन्त्रिप्रेरितानि कार्याणि । सहसा अचिरेण । अनुप्रधावतः दुर्मन्त्रिषु मन्त्रित्वमनुसरतः । चपलस्य झटिति कार्यें प्रवर्तमानस्य राज्ञः । छिद्रं रन्ध्रम् । अन्ये शत्रवः । क्षिप्रं प्रपद्यन्ते स्वीकुर्वन्ति । कथमिव ? द्विजाः पक्षिणः । " दन्तविप्राण्डजा द्विजाः " इत्यमरः । क्रौञ्चस्य स्कन्दशक्तिविदारितस्य क्रौञ्चाख्यपर्वतस्य । खमिव रन्ध्रमिव । पण्डिताः शत्रवः उत्कोचप्रदानादिना वशीकृतैर्मन्त्रिभिः कुत्रचिच्चापलकार्यें राजानं

यो हि शत्रुमविज्ञाय नात्मानमभिरक्षति । अवाप्नोति हि सोऽनर्थान् स्थानाच्च व्यवरोप्यते ॥ २० ॥
यदुक्तमिह ते पूर्वं क्रियतामनुजेन च । तदेव नो हितं कार्यं यदिच्छसि च तत् कुरु ॥ २१ ॥
तत्तु श्रुत्वा दशग्रीवः कुम्भकर्णस्य भाषितम् । भ्रुकुटिं चैव संचक्रे क्रुद्धश्चैनमभाषत ॥ २२ ॥
मान्यो गुरुरिवाचार्यः किं मां त्वमनुशाससि । किमेवं वाक्छ्रमं कृत्वा काले युक्तं विधीयताम् ॥ २३ ॥
विभ्रमाच्चित्तमोहाद्वा बलवीर्याश्रयेण वा । नाभिपन्नमिदानीं यद्व्यर्थास्तस्य पुनः कथाः ॥ २४ ॥

प्रापय्य तदेव रन्ध्रमासाद्य अन्तः प्रविशन्तीति भावः ॥ १९ ॥ एवं कपटवृत्तेः शत्रोः स्वरूपापरिज्ञाने राजा विपद्यत इत्याह–यो हीति । यो हि राजा । शत्रुं वञ्चनपरम् । अविज्ञाय मन्त्रव्यवहारादिना अविज्ञाय । आत्मानं च नाभिरक्षति दुर्मन्त्रिनिरासादिना नात्मानं प्रकृतौ स्थापयति । सोऽनर्थानवाप्नोति । स्थानात् राजासनात् । व्यवरोप्यते प्रच्याव्यते । इयता ग्रन्थेन तव कामव्यसनात् कुमन्त्रिवचनाच्चेयमापदिति दर्शितम् ॥ २० ॥ २१ ॥ क्रुद्धः सन् भ्रुकुटिम् ऊर्ध्वीकृतभ्रुवं चक्रे । एनमभाषत चेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ मान्य इति । हे कुम्भकर्ण त्वं मान्यः बहुमानार्हः । आचार्यः आचारप्रवर्तकः गुरुरिव मां मान्यमाचार्यं गुरुम् । अनुशाससि शिक्षसे । आर्षः शप् । वैपरीत्यमेवाचरसीत्यर्थः । एवं वचनं तवायुक्तमिति भावः । अफलं चेदं वचनमित्याह किमेवमिति । एवम् उक्तप्रकारेण । वाक्छ्रमं कृत्वा, प्रयासैकफलां वाचमुक्त्वेत्यर्थः । किं फलम् ? किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । नीतिकालस्यातीतत्वादिति भावः । काले नयमार्गातीतकाले । यद्युक्तं पराक्रमरूपम्, तत् विधीयतां क्रियताम् ॥ २३ ॥ पूर्वमनालोच्य कृतस्य निमित्तमाह– विभ्रमादिति । विभ्रमात् अनीतौ नीतिबुद्ध्या । चित्तमोहात् ज्ञानानुदयात् । बलवीर्याश्रयेण बलवीर्ययोराश्रयणेन, गर्वेणेति यावत् । यत्कार्यं नाभिपन्नं

अन्ये शत्रवः प्रपद्यन्ते । कथमिव ? द्विजाः क्रौञ्चस्य स्कन्दशक्तिविदारितक्रौञ्चाख्यस्य पर्वतस्य । खमिव रन्ध्रमिव ॥ १९–२३ ॥ कुम्भकर्णोक्तं दोषमङ्गीकृत्योत्तर

न कृतम् । तस्य पुनः कथाः पुनः पुनः कथनानि । इदानीमतीतकाले व्यर्थाः ॥ २४ ॥ इदानीं सद्यः । गतं तु गतमेव, न तत्पुनरायास्यतीति भावः ॥ २५ ॥ ममेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । दोषं वैषम्यम्, शत्रुभिराक्रमणमिति यावत् । समीकुरु समतया कुरु । वैषम्यसमता नाम वैषम्यनाश एव । खलु

अस्मिन् काले तु यद्युक्तं तदिदानीं विधीयताम् । गतं तु नानुशोचन्ति गतं तु गतमेव हि ॥ २५ ॥ ममापनयजं दोषं विक्रमेण समीकुरु । यदि खल्वस्ति मे स्नेहो विक्रमं वाऽवगच्छसि । यदि वा कार्यमेतत्ते हृदि कार्यतमं मतम् ॥ २६ ॥ स सुहृद् यो विपन्नार्थं दीनमभ्यवपद्यते । स बन्धुर्योऽपनीतेषु साहाय्यायोपकल्पते ॥२७॥ तमथैवं ब्रुवाणं तु वचनं धीरदारुणम् । रुष्टोऽयमिति विज्ञाय शनैः श्लक्ष्णमुवाच ह ॥ २८ ॥ अतीव हि समालक्ष्य भ्रातरं क्षुभितेन्द्रियम् । कुम्भकर्णः शनैर्वाक्यं बभाषे परिसान्त्वयन् ॥ २९ ॥

वाक्यालङ्कारे । मे मयि यदि स्नेहोऽस्ति स्वकीयं विक्रमं यदि वा अवगच्छसि । स्वपराक्रममज्ञात्वैव नीत्युपन्यासस्त्वया कृत इति भावः । एतत् युद्धरूपं कार्यं ते हृदि कार्यतमम् अवश्यकर्तव्यम् । मतम् इष्टम्, अवश्यकर्तव्यत्वेन मन्यसे चेदित्यर्थः । तदा समीकुर्वित्यन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीं साहाय्याकरणे तव बन्धुत्वमेव भज्येतेति सदृष्टान्तमाह—स इति । विपन्नार्थं विपन्नः शङ्कितापायः अर्थः प्रयोजनं यस्य तम् । दीनं मलिनमनस्कं पुरुषम् । यः सुहृत् अभ्यवपद्यते अभितः प्राप्नोति, सदा सन्निधत्त इत्यर्थः । स एव सुहृत् । यो बन्धुः अपनीतेषु विषमितनीतिषु पुरुषेषु साहाय्यायोपकल्पते साहाय्याय प्रभवति स एव बन्धुः । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् ॥ २७ ॥ तमिति । धीरदारुणम् । यदि वा कार्यमित्युक्त्या धीरम्, सुहृदित्याद्युक्त्या दारुणं निष्ठुरम् । रुष्टोऽयमिति विज्ञाय, भ्रुकुटिबन्धनेनानुमायेत्यर्थः ॥ २८ ॥ उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयन्नाह—अतीवेति । अतीव

माह—विभ्रमादिति । विभ्रमात् विपरीतज्ञानात् । चित्तमोहादज्ञानात् । नाभिपन्नं न कृतम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ ममापनयजं दोषमित्यादि सार्धश्लोक एकं वाक्यम् । मे मयि । विक्रमं पराक्रमम् । कार्यतमम् अवश्यकर्तव्यं यदि तर्हि मम दोषं विक्रमेण समीकुर्वित्यर्थः ॥ २६ ॥ स सुहृदिति । विपन्नार्थं नष्टसर्वप्रयोजनं दीनम्, सखायमिति शेषः । यः अभ्यवपद्यते स सुहृत् । अपनीतेषु अपनीतिमत्सु ॥२७॥ धीरदारुणं, यदि ते कर्तव्यं तर्हि कुर्वित्युक्तेः धैर्ययुक्तत्वम्, स सुहृत् यो विपन्नार्थं

क्षुभितेन्द्रियमित्यनेन रुष्टपदं व्याख्यातम् । परिसान्त्वयन्नित्यनेन श्लक्ष्णपदम् ॥ २९ ॥ अलमिति । ते त्वया सन्तापम् उपपद्य प्राप्य अलम्, सन्तापो न कर्तव्य इत्यर्थः । "अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा" इति क्त्वाप्रत्ययः । स्वस्थो भव, स्वर्गस्थो भवेत्यर्थान्तरम् ॥ ३० ॥ नैतदिति । नैतन्मनसि कर्तव्यम्, विभ्रमाच्चित्तमोहाद्धेत्युक्तं मनसि न कर्तव्यमित्यर्थः । यत्कृते यस्य रामस्य कृते । अर्थान्तरं तु मयि जीवति सति

अलं राक्षसराजेन्द्र सन्तापमुपपद्य ते । रोषं च सम्परित्यज्य स्वस्थो भवितुमर्हसि ॥ ३० ॥ नैतन्मनसि कर्तव्यं मयि जीवति पार्थिव । तमहं नाशयिष्यामि यत्कृते परितप्यसे ॥ ३१ ॥ अवश्यं तु हितं वाच्यं सर्वावस्थं मया तव । बन्धुभावादभिहितं भ्रातृस्नेहाच्च पार्थिव ॥ ३२ ॥ सदृशं यत्तु कालेऽस्मिन् कर्तुं स्निग्धेन बन्धुना । शत्रूणां कदनं पश्य क्रियमाणं मया रणे ॥ ३३ ॥ अद्य पश्य महाबाहो मया समरमूर्धनि । हते रामे सह भ्रात्रा द्रवन्तीं परवाहिनीम् ॥ ३४ ॥ अद्य रामस्य तद् दृष्ट्वा मयाऽऽनीतं रणाच्छिरः । सुखी भव महाबाहो सीता भवतु दुःखिता ॥ ३५ ॥ अद्य रामस्य पश्यन्तु निधनं सुमहत् प्रियम् । लङ्कायां राक्षसाः सर्वे ये ते निहतबान्धवाः ॥ ३६ ॥

एतन्मनसि न कर्तव्यम् । यद्यहं जीविष्यामि तदा एवं न कर्तव्यम् । अहमेव न जीविष्यामीत्यर्थः । यत्कृते यस्य मम कृते । परितप्यसे अयं सुखेन जीवन् मत्कार्यं न करोतीति परितप्तोऽसि । तं मां रामेण नाशयिष्यामीति ॥ ३१ ॥ तर्हि किमर्थमेवमुक्तमित्यत्राह–अवश्यमित्यादि । बन्धुभावात् सामान्यस्नेहात् विशेषतो भ्रातृस्नेहाच्च । सर्वावस्थं रोषहर्षादिसर्वावस्थावस्थितमित्यर्थः । अवश्यं वाच्यं ते हितं मयाऽभिहितम् ॥ ३२ ॥ अस्मिन् काले आपत्काले । स्निग्धेन बन्धुना यत्कर्तुं सदृशं युक्तम् तादृशं कदनं मया क्रियमाणं पश्य । अत्र शत्रुकर्तृकं कदनमित्यर्थान्तरम् ॥ ३३ ॥ अद्येति । अर्थान्तरम्–हे पर ज्येष्ठ ! मया सह समरमूर्धनि हते भग्ने सति रामे रामनिमित्तम्, द्रवन्तीम् आगच्छन्तीम् वाहिनीं पश्येति ॥ ३४ ॥ अद्य रामस्येति । अर्थान्तरम्–मया सह रामस्य रणाद्धेतोः आनीतं दूरे क्षिप्तम् । शिरः मच्छिरः । दृष्ट्वा सुखी भव, तदानीं मयि रोषत्यागादिति भावः । सीता दुःखिता भवतु, सर्वलोकमातृत्वादिति भावः ॥ ३५ ॥ अद्य रामस्य पश्यन्त्विति । अर्थान्तरम्–रामस्येति कर्तरि षष्ठी । रामकर्तृकं मन्निधनं मित्युक्तेर्दारुणत्वम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ अलमिति । ते त्वया सन्तापमुपपद्य प्राप्य अलम्, सन्तापो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तर्हि किमेवमुक्तमित्यत्राह–

ये निहतबान्धवाः ते राक्षसाः पश्यन्तु । " न दुःखं पञ्चभिः सह " इति न्यायादिति भावः । उत्तरश्लोकेऽप्येवमेव योजना ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अद्येति । ससूर्यमिव तोयदमिति । रुधिरारक्ततया ससूर्यप्रकाशं मेघमिव स्थितमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ कथमिति । ससैन्यं दाशरथिं जिघांसुभिः एभिः राक्षसैः मया च परिरक्षितस्त्वं कथं वध्यस इति योजना । अर्थान्तरम्—जिघांसुभिः हननेच्छामात्रवद्भिः, पराक्रमासमर्थैरित्यर्थः । कथं परिरक्षितः ? प्रत्युत

अद्य शोकपरीतानां स्वबन्धुवधकारणात् । शत्रोर्युधि विनाशेन करोम्यास्रप्रमार्जनम् ॥ ३७ ॥ अद्य पर्वतसङ्काशं ससूर्यमिव तोयदम् । विकीर्णं पश्य समरे सुग्रीवं प्लवगोत्तमम् ॥ ३८ ॥ कथं त्वं राक्षसैरेभिर्मया च परिरक्षितः । जिघांसुभिर्दाशरथिं वध्यसे त्वमिहानघ ॥ ३९ ॥ अथ पूर्वं हते तेन मयि त्वां हन्ति राघवः । नाहमात्मनि सन्तापं गच्छेयं राक्षसाधिप ॥ ४० ॥ कामं त्विदानीमपि मां व्यादिश त्वं परन्तप । न परः प्रेषणीयस्ते युद्धायातुलविक्रम ॥ ४१ ॥ अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्तव महाबल ॥ ४२ ॥ यदि शक्रो यदि यमो यदि पावकमारुतौ । तानहं योधयिष्यामि कुबेरवरुणावपि ॥ ४३ ॥

वध्यस इति । अत्र विभीषणः क्व गत इति कुम्भकर्णस्य प्रश्नः, मया धिक्कृतो गत इति रावणस्योत्तरं च क्वचित् कोशे दृश्यते तत्पूर्वापरविरुद्धम् ॥ ३९ ॥ अथेति । अत्र अथशब्दः प्रक्रमान्तरे । मयि हते सति हि पश्चात्त्वां रामो हन्ति हनिष्यति । अहं च आत्मनि स्वस्मिन् सन्तापं शत्रुपरिभवजं न कदाचिदपि गच्छेयम्, न केनचिद्धन्तुं शक्य इत्यर्थः । अतः कुतस्ते भयमिति भावः । अर्थान्तरम्—अहमात्मनि विषये सन्तापं न गच्छेयं न गच्छामि । " व्यत्ययो बहुलम् " इति लकारव्यत्ययः । मन्निधनं नानुशोचामीत्यर्थः । किन्तु मयि हते सति । अथ राघवस्त्वां हन्ति हनिष्यतीति सन्तापं गच्छामीति ॥ ४० ॥ काममिति । इदानीमपि इदानीमेव युद्धाय व्यादिश । ते त्वया परः अन्यः न प्रेषणीयः ॥ ४१ ॥ अहमित्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ ४२ ॥ उक्तं विवृणोति—यदीति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अवश्यमिति । सर्वावस्थं रोषहर्षादिसर्वावस्थास्वित्यर्थः ॥ ३२–३८ ॥ दाशरथिं जिघांसुभिः राक्षसैः परिरक्षितः कथं वध्यस इति सम्बन्धः ॥ ३९ ॥ अथ पूर्वमिति । अहमात्मनि विषये सन्तापं न गच्छामि किन्तु तेन मयि पूर्वं हते सति अद्यैव राघवस्त्वां हन्ति हनिष्यतीति सन्तापं गच्छामीत्यर्थः ॥ ४०–४६ ॥

अथवेति । मृद्नतः प्रहरतः । प्रतिमुखे अग्रे ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ यदीति । रामः प्रथमं मे मुष्टिप्रहारमेव न सहिष्यते, कुतो मां प्रहरिष्यतीति भावः ॥ ४७ ॥ रामानु०-यदीति । राघवो मुष्टिवेगं यदि सहिष्यति ततः राघवस्य बाणौघाः मे रुधिरं पास्यन्ति । राघवो मुष्टिवेगं न सहिष्यत इति भावः ॥ ४७ ॥ चिन्तयेति । उद्यतः,

गिरिमात्रशरीरस्य शितशूलधरस्य मे । नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य बिभीयाच्च पुरन्दरः ॥ ४४ ॥ अथवा त्यक्तशस्त्रस्य मृद्नतस्तरसा रिपून् । न मे प्रतिमुखे स्थातुं कश्चिच्छक्तो जिजीविषुः ॥ ४५ ॥ नैव शक्त्या न गदया नासिना निशितैः शरैः । हस्ताभ्यामेव संरब्धो हनिष्याम्यपि वज्रिणम् ॥ ४६ ॥ यदि मे मुष्टिवेगं स राघवोऽद्य सहिष्यते । ततः पास्यन्ति बाणौघा रुधिरं राघवस्य तु ॥ ४७ ॥ चिन्तया बाध्यसे राजन् किमर्थं मयि तिष्ठति । सोऽहं शत्रुविनाशाय तव निर्यातुमुद्यतः ॥ ४८ ॥ मुञ्च रामाद्भयं राजन् हनिष्यामीह संयुगे । राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं च महाबलम् । हनुमन्तं च रक्षोघ्नं लङ्का येन प्रदीपिता ॥ ४९ ॥ हरींश्चापि हनिष्यामि संयुगे समवस्थितान् । असाधारणमिच्छामि तव दातुं महद्यशः ॥ ५० ॥ यदि चेन्द्राद्भयं राजन् यदि वापि स्वयम्भुवः ॥ ५१ ॥ अपि देवाः शयिष्यन्ते क्रुद्धे मयि महीतले । यमं च शमयिष्यामि भक्षयिष्यामि पावकम् आदित्यं पातयिष्यामि सनक्षत्रं महीतले ॥ ५२ ॥ शतक्रतुं वधिष्यामि पास्यामि वरुणालयम् । पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् ॥ ५३ ॥ दीर्घकालं प्रसुप्तस्य कुम्भकर्णस्य विक्रमम् । अद्य पश्यन्तु भूतानि भक्ष्यमाणानि सर्वशः ॥५४॥

अस्मीति शेषः ॥ ४८ ॥ मुञ्चेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अर्थान्तरम्-रामात् भयम्, अस्तीति शेषः । हनिष्यामीत्येतन्मुञ्चेति । दातुं खण्डितु मित्यर्थान्तरम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ यदि चेत्यर्धम् । इन्द्रात् स्वयम्भुवश्च भयं यद्यस्ति तदपि मोचयिष्यामीत्युपस्कार्यम् ॥ ५१-५४ ॥

यदीति । स राघवो यदि मे मुष्टिवेगं सहिष्यति ततः राघवस्य बाणौघाः मे रुधिरं पास्यन्तीति । राघवो मे मुष्टिवेगं न सहिष्यत इति भावः ॥ ४७-५० ॥ यदि चेन्द्रादिति । इन्द्रात्स्वयम्भुवश्च भयं यद्यस्ति, तदपि मोचयिष्यामीति शेषः ॥ ५१-५५ ॥

नन्विति । त्रिदिवं त्रिलोकी । आहारस्य न पूर्यते आहाराय न पूर्यते, न पर्याप्तमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ वधेनेति । सुखार्हम् उत्तरोत्तरसुखावहम् । ते वधेन

नन्विदं त्रिदिवं सर्वमाहारस्य न पूर्यते ॥ ५५ ॥ वधेन ते दाशरथेः सुखार्हं सुखं समाहर्तुमहं व्रजामि । निहत्य रामं सह लक्ष्मणेन खादामि सर्वान् हरियूथमुख्यान् ॥ ५६ ॥ रमस्व कामं पिब चाग्र्यवारुणीं कुरुष्व कृत्यानि विनीयतां ज्वरः । मयाऽद्य रामे गमिते यमक्षयं चिराय सीता वशगा भविष्यति ॥ ५७ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

दाशरथेः सुखावहमित्यर्थान्तरम् ॥ ५६ ॥ रमस्वेति । मया निमित्तेन रमस्वेत्यादौ काकुः । इयम् अक्षयमिति च्छेदः । रामे विषये गमिता इयं सीता

अद्य पश्य महाबाहो मया समरमूर्द्धनि–इत्यारभ्य श्रीराममुद्दिश्य कुम्भकर्णोक्तपरुषवाक्यानां प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–यद्यपि कुम्भकर्णो रावणप्रीतयेऽपिवा श्रीरामनिष्ठुरभाषणे प्रीतयेऽपिवा प्रवृत्तः, तथापि कुम्भकर्णवाणी प्रकारान्तरेण निस्सरति–अद्य पश्य महाबाहो मया इत्यादिना । 'शत्रूणां कदनं पश्य क्रियमाणं मया' इत्युक्तं त्वया । तदयुक्तं किन्तु सीतादुःखसंपादकरामहननेनास्मदादीन् विशोकान् कुर्विति रावणशङ्कायां तन्न शक्यमिति व्यङ्ग्योक्त्या परिहरति–अद्य पश्येति सार्धश्लोकचतुष्टयेन । व्यङ्ग्योक्त्यर्थमेषु श्लोकेषु विद्यमानक्रियापदानां वीप्साऽनुसन्धेया । तदित्थं योजना–रामे हते सति द्रवन्तीं हरिवाहिनीम् अद्य पश्य पश्य । रणादानीतं रामस्य शिरो दृष्ट्वा त्वं सुखी भव सुखी भव । सीता दुःखिता भवतु भवतु । शत्रुपक्षे हते सति ते शोको न भविष्यति न भविष्यति । लङ्कायां ये हतबान्धवा राक्षसाः ते रामनिधनं पश्यन्तु पश्यन्तु । शोकपरीतानाम् आस्रप्रमार्जनं करोमि करोमि । अतः हे भ्रातः रावण ! एतत्सर्वं न सङ्गतमिति भावः । किञ्चायं दुष्टराक्षससमागमः त्वद्वधाय भविष्यतीत्याशयेनाह–कथमिति । कथं कथञ्चिदित्यर्थः । मया रक्षितोऽपि त्वं दाशरथिं जिघांसुभिः राक्षसैः वध्यस एवेति सम्बन्धः ॥ मम रामेण सह योद्धुं सामर्थ्यं नास्तीत्याशयेनाह–यदि मे मुष्टिवेगमिति । यदिशब्दो नूनमित्यर्थे । राघवो मे मुष्टिवेगं नूनं सहिष्यति ततो राघवस्य बाणौघाः मम रुधिरं पास्यन्तीत्यन्वयः । चिन्तयेति । उपरितनश्लोकस्था मुञ्चेति क्रिया आकृष्यात्र श्लोके योजनीया । हे राजन् ! किमर्थं चिन्तया बाध्यसे ? तव शत्रुविनाशायाहमुद्यतोऽतो मुञ्च, चिन्तामिति शेषः ॥ तर्हि रामं संहरेत्याशङ्क्य तदशक्यमिति परिहरति–मुञ्च रामादिति । रामाद्भयम्, अस्तीति शेषः । अतो रामं लक्ष्मणं च, विनेति शेषः । सुग्रीवं हनुमन्तं हनिष्यामीति सम्बन्धः ॥ पूर्वोक्तमेतत्सर्वं करिष्यामि किन्तु तव तत्त्वं वदामीत्याह–वधेनेति । अत्र वधे इति सप्तमी । दाशरथेः रामस्य वधे सति तव सुखं न, किन्तु अहं सुखार्हं समाहर्तुं व्रजामि । तत्किमत आह–निहत्येति । लक्ष्मणेन सह वर्तमानं रामं, विनेति शेषः । हरियूथमुख्यान्निहत्य सर्वान् खादामीति सम्बन्धः । रामहननस्याशक्यत्वात हरियूथमुख्यसंहारजनितसुखं तव सम्पादयिष्यामीति भावः ॥ ५६ ॥ ततः किमत आह–रमस्वेति । रामे गमितेयमक्षय

चिराय वशगा भविष्यतीत्यर्थान्तरम् ॥५७॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥६३॥ अथ मन्त्रिकृतानयमसहमानो महोदरः कुम्भकर्णं निर्भर्त्सयति–तदुक्तमित्यादिना। उक्तं सूचनं विना कण्ठरवेण दर्शितम्। अतिकायस्य महाशरीरस्य। प्रतिवचनानर्हत्वद्योतनाय विशेषणानि ॥ १ ॥ मन्त्रिभिः सहाविचार्यैव रावणेनाकार्यं कृतमिति, अहमसहाय एव रामादिभिर्योत्स्यामीति च यदुक्तं

तदुक्तमतिकायस्य बलिनो बाहुशालिनः। कुम्भकर्णस्य वचनं श्रुत्वोवाच महोदरः ॥ १ ॥
कुम्भकर्ण कुले जातो धृष्टः प्राकृतदर्शनः। अवलिप्तो न शक्नोषि कृत्यं सर्वत्र वेदितुम् ॥ २ ॥
न हि राजा न जानीते कुम्भकर्ण नयानयौ। त्वं तु कैशोरकाद्धृष्टः केवलं वक्तुमिच्छसि ॥ ३ ॥
स्थानं वृद्धिं च हानिं च देशकालविभागवित्। आत्मनश्च परेषां च बुध्यते राक्षसर्षभः ॥ ४ ॥

कुम्भकर्णेन तदुभयं दूषयितुमाह–कुम्भकर्णेत्यादिना। कुले जातोऽपि प्राकृतदर्शनः क्षुद्रबुद्धिः। केवलं धृष्टः, न तु शास्त्रज्ञ इत्यर्थः। अवलिप्तः गर्वितः। त्वं सर्वत्र कार्ये। कृत्यं मन्त्ररूपम्। तद्वेदितुं न शक्नोषि ॥ २ ॥ 'केवलं वीर्यदर्पेण नानुबन्धो विचारितः' 'न स वेद नयानयौ' इत्यादिना रावणोद्देशेन कुम्भकर्णोक्तं दूषयति–न हीत्यादिना। राजा नयानयौ न जानीत इति न, जानीत एवेत्यर्थः। किशोरः बालः तस्य भावः कैशोरकं तस्मात् बाल्यात्। केवलं धृष्टः, न तु शास्त्रज्ञानेनेति भावः ॥ ३ ॥ स्थानमिति। देशकालविभागवित् विविक्तादिमन्त्रोचिततद्भिन्नयोः देशयोः तथा मन्त्रोचितानुचितयोश्च कालयोर्विभागं वेत्तीति तथोक्तः। राक्षसर्षभः रावणः। आत्मनः शत्रूणां च वृद्धिं हानिं स्थानं समतां च बुध्यते। रावणो देशकाल

मित्यत्र गमिते अयम् अक्षयम् इति छेदः। मया रामे अक्षयं यथा तथा चिराय सीतावशं गमिते सति अयं रामः अद्य आगमिष्यति, बन्धुभूतस्सन् अस्मद्गृहं प्रतीति शेषः। अतः ज्वरो विनीयताम्। त्वं कामं रमस्व। वारुणीं पिबेति सम्बन्धः ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ तदिति। अतिकायस्येति कुम्भकर्णविशेषणम् ॥ १ ॥ मन्त्रिभिस्सहाविचार्यैव रावणेनाकार्यं कृतमिति, असहाय एव रामादिभिर्योत्स्यामीति च कुम्भकर्णेन यदुक्तं तदुभयं दूषयितुमाह–कुम्भकर्णेति। हे कुम्भकर्ण! कुले जातः राजकुले जातोऽपि प्राकृतदर्शनो दृष्टः। कुतः? सर्वत्र सर्वदा अवलिप्तः सन् कृत्यं कर्तव्यं वेदितुं न शक्नोषीति सम्बन्धः ॥ २ ॥ 'न स वेद नयानयौ' इत्यादिना रावणोद्देशेन कुम्भकर्णोक्तं दूषयति–नहीत्यादिश्लोकद्वयेन। हिशब्दः काक्वर्थः। राजा नयानयौ न जानीते हि न विजानीते किम्? विजानीत एवेत्यर्थः। कैशोरकात् बालभावात् ॥ ३॥४ ॥

विभागाद्यनभिज्ञ इति त्वयोक्तं न युक्तमिति भावः ॥ ४ ॥ लोके कापुरुषेणापि यत् कर्तुमनर्हं तादृशं कर्म विवेकी रावणः कथं कुर्यादित्यभिप्रेत्याह—यत्त्विति । बलवता केवलशौर्यावलम्बिना प्राकृतबुद्धिना यत् कर्तुं शक्यं तादृशं कर्म बुधः कः कुर्यात् ? न कोऽपि कुर्यात्, किमुत रावण इति भावः ॥ ५ ॥ धर्माधर्मयोर्हिताहितसाधनत्वं निश्चित्य "शीघ्रं खल्वभ्युपेतं त्वां फलं पापस्य कर्मणः" इत्यादिना सीताहरणरूपात् पापात्तवायमनर्थः

यत्तु शक्यं बलवता कर्तुं प्राकृतबुद्धिना । अनुपासितवृद्धेन कः कुर्यात्तादृशं बुधः ॥ ५ ॥
यांस्तु धर्मार्थकामांस्त्वं ब्रवीषि पृथगाश्रयान् । अनुबोद्धुं स्वभावे तान्नहि लक्षणमस्ति ते ॥ ६ ॥

प्राप्त इति यदुक्तं कुम्भकर्णेन तदपि धर्माधर्मयोर्हिताहितफलनियमाभावान्न सङ्गच्छत इति प्रतिपादयितुमाह—यांस्त्वित्यादिना । पृथगाश्रयान् पृथक्कारणान् भिन्नफलान् । धर्मार्थकामान् ब्रवीषि । तान् स्वभावे अनुबोद्धुं स्वरूपतो ज्ञातुम् । लक्षणं लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं प्रमाणम् । तव नास्तीत्यर्थः । सुखफलदयागादिधर्मानुष्ठानदशायां तात्कालिकशरीरायासजनितदुःखदर्शनात् दुःखजनकपरद्रव्यापहरणाद्यधर्माचरणसमये तात्कालिकसुखदर्शनाच्च अर्थकामयोरप्येवं दर्शनाच्च कर्मणामनियतफलकत्वान्नियतफलकत्वे न किंचित् प्रमाणमुपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

लोके कापुरुषेणापि यत्कर्तुमनर्हं तादृशं कर्म विवेकी रावणः कथं कुर्यादित्यभिप्रेत्याह—यत्त्वशक्यमिति । बलवता केवलशौर्यावलम्बिना अनुपासितवृद्धेन प्राकृतबुद्धिनाऽपि यत्कर्तुमशक्यम्, अनर्हमित्यर्थः । तादृशं कर्म को वा बुधः बुद्धिमान् कुर्यात्, न कोऽपीत्यर्थः । किमुत रावण इति भावः । यत्तु शक्यमिति पाठे—बलवता बलमात्रमवलम्ब्य स्थितेन पुरुषेण यत्कर्तुं शक्यं योग्यं तादृशं को वा बुधः कुर्यात् ॥ ५ ॥ धर्माधर्मयोर्हिताहितसाधनत्वं निश्चित्य "शीघ्रं खल्वभ्युपेतं त्वां फलं पापस्य कर्मणः" इत्यादिना सीताहरणरूपात्पापात्तवायमनर्थः प्राप्त इति यदुक्तं कुम्भकर्णेन तद्धर्माधर्मयोर्हिताहितरूपफलनियमाभावान्न सङ्गच्छत इति प्रतिपादयितुमाह—यांस्त्वित्यादिना । यान् धर्मार्थकामान् । पृथगाश्रयान् पृथग्भूतफलाश्रयान्, व्यवस्थितफलानिति यावत् । ब्रवीषि तान् स्वभावेन अनुबोद्धुं स्वरूपतो ज्ञातुम् । लक्षणं लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं कारणं प्रमाणं वा नास्तीति योजना । स्वभावेन नहि लक्षणमिति पाठः ॥ ६ ॥

स०—बलवता बलवानहमित्यभिमानवता । प्राकृतबुद्धिनाऽपि यत्कर्तुमशक्यम् अयोग्यम् । हे अनुपासितवृद्ध कुम्भकर्ण ! इनकः इन एवेनकः अस्मत्स्वामी । बुधः ज्ञानी तादृशं प्राकृतबुद्धिभिरनुष्ठीयमानं स्वयोग्यं कुर्यात् । शक्यमिति पाठे—तादृशेनापि कर्तुं शक्यं बुधः कस्तादृशं कुर्यादित्यर्थः । अनुपासितवृद्धश्चासाविनश्च तत्सम्बुद्धिः । स्वाम्यनुजत्वान्मध्ये कोपेन स्वध्वंससाध्वसाद्वा तमभिमुखीकर्तुमेवमुक्तिः । अनुपासितवृद्धेन अत एव प्राकृतबुद्धिनेति तीर्थो नागोजिभट्टश्च ॥ ५ ॥

तदेव प्रदर्शयति–कर्म चेत्यादिना । सर्वेषां कारणानां स्वर्गनरकरूपाणां फलानां कर्मैव प्रयोजकं साधकम् । जात्येकवचनम् । किन्तु अत्र कर्मजाते पापीयसामपि कर्मणां श्रेयः फलं भवति ॥ ७ ॥ उक्तमेवार्थं विशदयति–निश्श्रेयसेति । धर्मार्थौ धर्मार्थसाधनभूते कर्मणी । इतरौ अधर्मानर्थसाधन भूते कर्मणी च । निश्श्रेयसफलौ एतानि चतुर्विधानि निश्श्रेयसकराण्येव । किन्तु कदाचिदधर्मानर्थयोः प्रत्यवायिकम्, अश्रेय इति यावत् । प्रत्यवायो ऽस्मिन् कारणतयाऽस्तीति प्रत्यवायिकम् । "अत इनिठनौ" इति ठन् । प्राप्यत इति प्राप्तिः फलम् । कर्मणि क्तिन् प्रत्ययः । एतेनाधर्मानर्थयोः

कर्म चैव हि सर्वेषां कारणानां प्रयोजकम् । श्रेयः पापीयसां चात्र फलं भवति कर्मणाम् ॥ ७ ॥
निश्श्रेयसफलावेव धर्मार्थावितरावपि । अधर्मानर्थयोः प्राप्तिः फलं च प्रत्यवायिकम् ॥ ८ ॥
ऐहलौकिकपारत्रं कर्म पुम्भिर्निषेव्यते । कर्माण्यपि तु कल्याणि लभते काममास्थितः ॥ ९ ॥

श्रेयस्तदितरच्चोभयं फलं भवतीत्युक्तम् ॥ ८ ॥ एवं धर्माधर्मयोरव्यवस्थितफलत्वमुक्त्वा कामस्यापि तदाह–ऐहलौकिकेति । ऐहलौकिकम् इहलोको पयोगि । पारत्रं परलोकोपयोगि च कर्म पुम्भिर्निषेव्यते । तत्फलं चानुभूयते । तथैव काममास्थितः यथेच्छाचारोऽपि कल्याणि कर्माणि कल्याणानि

सुखफलकयागानुष्ठानादिधर्मानुष्ठानदशायां तात्कालिकशरीरायासदर्शनात् दुःखजनकपरद्रव्यापहरणाद्यधर्माचरणसमये तात्कालिकसुखदर्शनाच्च अर्थकामयो रप्येवं दर्शनाच्च कर्मणामनियतफलत्वं मन्वानस्तदेव प्रदर्शयति–कर्म चैव हीति । सर्वेषां कारणानामुद्देश्यत्वेन कारणानां सुखानामित्यर्थः । कर्म पुण्यकर्म, प्रयोजकम् साधकमिति यावत् । कर्मेति जातावेकवचनम् । अत्रास्मिन् पुण्यकर्मणि फलं भवति, अश्रेयोऽपीति शेषः । पापीयसां कर्मणां श्रेयश्च सुखं फलं भवतीति योजना ॥ ७ ॥ अमुमेवार्थं विशदयति–निश्श्रेयसफलाविति । धर्मार्थौ धर्मार्थसाधनभूते कर्मणी इतरावपि अधर्मानर्थभूते ते कर्मणी च निश्श्रेयस फलावेव एतानि चतुर्विधान्यपि कर्माणि निश्श्रेयसकराण्येवेत्यर्थः । किन्तु कदाचिदधर्मानर्थयोः प्रत्यवायिकं प्रत्यवायोऽस्य कारणतया विद्यत इति प्रत्यवायिकं दुःखफलं च सुखं च प्राप्तिः प्राप्यत इति प्राप्तिः । कर्मणि क्तिन् । प्राप्यं भवतीत्यर्थः । एतेनाधर्मानर्थयोः श्रेयः तदितरच्च उभयमपि फलं भवतीत्युक्तं भवति ॥ ८ ॥ धर्मार्थयोरव्यवस्थितफलत्वमुक्त्वा कामस्याप्याह–ऐहलौकिकेति । ऐहलौकिकपारत्रं कर्म ऐहलौकिकम् इहलोकोपयोगि कर्म, पारत्रं परलोकोपयोगि कर्म । धर्मार्थकामरूपं पुम्भिर्निषेव्यते तत्फलं चानुभूयते, किन्तु तथैव काममास्थितोऽपि यथेच्छाचारोऽपि कल्याणि कल्याणानि कर्माणि कर्मफलानि लभते अतो विहितमेव शुभप्रदम्, निषिद्धं तु न भवतीति नियमो नास्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्मफलानि लभते। अतो विहितमेव शुभप्रदम्, निषिद्धं तु तथा न भवतीति नियमो नास्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ धर्मादीनां फलनियमो नास्ति, सर्वं सर्वस्य फलमित्यस्मिन् पक्षे स्थित्वा रावणेन सीताहरणं कृतमस्माभिश्चानुमतमित्याह–तत्र क्लृप्तमिति। तत्र राज्ञा कामसेव्यपि सुखानि लभत इति मते स्थितेन राज्ञा। इदं कार्यं सीताहरणरूपं कार्यम्। हृदि क्लृप्तं हृदि चिन्तितम्। नः अस्माकमपि। मतं संमतम्। शत्रौ शत्रुविषये यत् साहसं स्यात्। अत्र अस्मिन् साहसकर्मणि किमिवापनीयते, न किञ्चित् क्रियते इत्यर्थः ॥ १० ॥ एवं रावणस्याविमृश्यकारित्वपक्षं प्रतिक्षिप्य कुम्भकर्णस्यैकस्यैव

तत्र क्लृप्तमिदं राज्ञा हृदि कार्यं मतं च नः। शत्रौ हि साहसं यत् स्यात् किमिवात्रापनीयताम् ॥ १० ॥
एकस्यैवाभियाने तु हेतुर्यः प्रकृतस्त्वया। तत्राप्यनुपपन्नं ते वक्ष्यामि यदसाधु च ॥ ११ ॥
येन पूर्वं जनस्थाने बहवोऽतिबला हताः। राक्षसा राघवं तं त्वं कथमेको जयिष्यसि ॥ १२ ॥
ये पुरा निर्जितास्तेन जनस्थाने महौजसः। राक्षसांस्तान् पुरे सर्वान् भीतानद्यापि पश्यसि ॥ १३ ॥
तं सिंहमिव संक्रुद्धं रामं दशरथात्मजम्। सर्पं सुप्तमिवाबुध्य प्रबोधयितुमिच्छसि ॥ १४ ॥

अभियानपक्षं निरस्यति–एकस्येत्यादिना। एकस्यासहायस्य। अभियाने युद्धाय निर्गमे। यो हेतुः बलपराक्रमरूपः। त्वया प्रकृतः प्रस्तावितः। तत्रापीत्यपिशब्देन पूर्वं निराकृतः पक्षः समुच्चीयते। यदनुपपन्नम् अयुक्तम्। असाधु अहितं च। तद्वक्ष्यामि ॥ ११ ॥ अनुपपत्तिमुपपादयति–येनेति। ॥ १२ ॥ असाधुत्वं दर्शयति–ये पुरेति। तान् तज्जातीयानित्यर्थः ॥ १३ ॥ तमिति। संक्रुद्धं सिंहमिव संक्रुद्धसिंहसदृशम्। तमबुध्य अबुद्ध्वा। सुप्तं

धर्मादीनां फलनियमो नास्तीति सर्वं सर्वस्य फलमित्यस्मिन् पक्षे स्थित्वा रावणेन कृतं सीतापहरणं राज्ञा हृदि क्लृप्तं कर्तव्यतया निश्चितम्। नः अस्माकमपि मतम् अनुमतम्। शत्रौ शत्रुविषये यत्साहसं कृतं स्यात् तत् किमिव किमिति। अत्र साहसे। अपनीयतां पृथक्कृत्य प्रदर्श्यताम्। अस्मिन् पक्षे रावणेन अविचार्यकृतं किमपि दर्शयितुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥ एवं रावणस्याविमृश्यकारितापक्षं प्रतिक्षिप्य कुम्भकर्णस्यैकस्याभियानपक्षं निरस्यति–एकस्येति। एकस्यैवाभियाने यो हेतुः पराक्रमरूपः कथितः उक्तः तत्र यदनुपपन्नम् अयुक्तं यच्चासाधु अहितं तदुभयमपि ते वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ११–१३ ॥ तमिति। तं रामं सिंहमिव सिंहसदृशम्। अबुध्य अबुद्ध्वा। सुप्तं सर्पमिव प्रबोधयितुमिच्छसीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥

सर्पमिव प्रबोधयितुमिच्छसीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ ज्वलन्तमिति । असह्यं सोढुमशक्यम् । अपरिहार्यपराक्रममित्यर्थः । आसादयितुमासादितुम् ॥ १५ ॥ संशयस्थमिति । यत्र शत्रोः प्रतिसमासने प्रतिमुखस्थितौ इदं सर्वं बलं संशयस्थं भवति । तत्र एकस्य तव गमनं न रोचते ॥ १६ ॥ हीनार्थ इति । हीनार्थः हीयमानबलः । कः पुमान् जीवितत्यागे विषये । निश्चित्य निश्चयं कृत्वा । सुसमृद्धार्थं वर्धमानबलं रिपुम्, प्राकृतं यथा क्षुद्रपुरुषमिव । वश

ज्वलन्तं तेजसा नित्यं क्रोधेन च दुरासदम् । कस्तं मृत्युमिवासह्यमासादयितुमर्हति ॥ १५ ॥ संशयस्थमिदं सर्वं शत्रोः प्रतिसमासने । एकस्य गमनं तत्र नहि मे रोचते भृशम् ॥ १६ ॥ हीनार्थः सुसमृद्धार्थं को रिपुं प्राकृतं यथा । निश्चित्य जीवितत्यागे वशमानेतुमिच्छति ॥ १७ ॥ यस्य नास्ति मनुष्येषु सदृशो राक्षसोत्तम । कथमाशंससे योद्धुं तुल्येनेन्द्रविवस्वतोः ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा तु संरब्धः कुम्भकर्णं महोदरः । उवाच रक्षसां मध्ये रावणं लोकरावणम् ॥ १९ ॥ लब्ध्वा पुनस्त्वं वैदेहीं किमर्थं सम्प्रजल्पसि । यदीच्छसि तदा सीता वशगा ते भविष्यति ॥ २० ॥ दृष्टः कश्चिदुपायो मे सीतोपस्थानकारकः । रुचिरश्चेत् स्वया बुद्ध्या राक्षसेश्वर तं शृणु ॥ २१ ॥ अहं द्विजिह्वः संह्रादी कुम्भकर्णो वितर्दनः । पञ्च रामवधायैते निर्यान्तीत्यवघोषय ॥ २२ ॥ ततो गत्वा वयं युद्धं दास्यामस्तस्य यत्नतः । जेष्यामो यदि ते शत्रून्नोपायैः कृत्यमस्ति नः ॥ २३ ॥

मानेतुमिच्छतीत्यन्वयः । जीवितत्यागे निश्चयोऽस्ति चेत्तं प्रति युद्धाय याहीत्यर्थः ॥ १७ ॥ यस्येति । यस्य मनुष्येषु सदृशो नास्ति । किन्तु देवयोः इन्द्रविवस्वतोः इन्द्रसूर्ययोस्तुल्येन, तेन रामेणेति शेषः । योद्धुं कथमाशंससे ? वक्तुमेव न शक्यम्, किमुत कर्तुमिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ लब्ध्वे त्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सम्प्रजल्पसि बहुविधं भाषसे, अद्येति शेषः । यदीच्छसि, वक्ष्यमाणोपायमिति शेषः । तदा तदैव । मे मया । उप स्थानं स्वयमेव समीपागमनम् । रुचिरः प्रियः । स्वया बुद्ध्या शृणु, न तु परबुद्धिमनुसरेत्यर्थः ॥ २०–२२ ॥ तत इति । उपायैः सीताहरणोपायैः ।

संशयस्थमिति । शत्रोः प्रतिसमासने शत्रोः प्रतिमुखस्थितौ सत्याम् इदं सर्वं संशयस्थम् अतः तत्र शत्रुसमीपे एकस्य गमनं मे न रोचत इति सम्बन्धः ॥ १६–२२ ॥ तत इति । उपायैः सीतावशीकरणोपायैः । कृत्यं साध्यं नास्ति ॥ २३ ॥

कृत्यं साध्यं नास्ति, सिद्धे साधनायोगादिति भावः ॥ २३ ॥ अथेति । अथ जीवति यदि जीवतीत्यर्थः । ततः तदा समीक्षितमालोचितं यत् तत् अभिपत्स्यामः, करिष्याम इति यावत् ॥ २४ ॥ तत् किमित्यत्राह–वयमित्यादि । वयं बाणैः स्वतनुं विदार्य रामेण विदारितां कारयित्वा । रुधिरेण समुक्षिताः रामनामाङ्कितैः शरैः सह युद्धादिहैष्याम इति योजना । इदं च रामयुद्धं कृतमिति सीतासमाश्वासाय ॥ २५ ॥ भक्षित इति ।

अथ जीवति नः शत्रुर्वयं च कृतसंयुगाः । ततस्तदभिपत्स्यामो मनसा यत् समीक्षितम् ॥ २४ ॥ वयं युद्धादिहैष्यामो रुधिरेण समुक्षिताः । विदार्य स्वतनुं बाणै रामनामाङ्कितैः शितैः ॥ २५ ॥ भक्षितो राघवोऽस्माभिर्लक्ष्मणश्चेति वादिनः । तव पादौ ग्रहीष्यामस्त्वं नः कामं प्रपूरय ॥ २६ ॥ ततोऽवघोषय पुरे गजस्कन्धेन पार्थिव । हतो रामः सह भ्रात्रा ससैन्य इति सर्वतः ॥ २७॥ प्रीतो नाम ततो भूत्वा भृत्यानां त्वमरिन्दम । भोगांश्च परिवारांश्च कामांश्च वसु दापय ॥२८॥ ततो माल्यानि वासांसि वीराणामनुलेपनम् । पेयं च बहु योधेभ्यः स्वयं च मुदितः पिब ॥ २९ ॥ ततोऽस्मिन् बहुलीभूते कौलीने सर्वतो गते । भक्षितः ससुहृद्रामो राक्षसैरिति विश्रुते ॥ ३० ॥ प्रविश्याश्वास्य चापि त्वं सीतां रहसि सान्त्वय । धनधान्यैश्च कामैश्च रत्नैश्चैनां प्रलोभय ॥ ३१ ॥

ततः आगमनानन्तरम् । रामो लक्ष्मणश्च रिपुः निश्शेषं भक्षित इति तव पादौ ग्रहीष्यामः । त्वं सन्तोषातिशयव्यञ्जनार्थं नः कामं प्रपूरय अभीष्टं पारितोषिकं देहीत्यर्थः ॥ २६ ॥ तत इति । गजस्कन्धेन गजस्कन्धगतपुरुषेण ॥ २७ ॥ प्रीत इति । नामेत्यलीके । परिवारान् दासदासीः गजाश्वादीन् परिच्छदान् वा । "स्याज्जङ्गमे परीवारः" इत्यमरः । कामान् काम्यमानानभीष्टान् । वसु सुवर्णम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयम् । कौलीने लोकवादे । "स्यात्कौलीनं लोकवादे" इत्यमरः । कौलीनमेव विशदयति–भक्षित इति । प्रविश्य समीपं गत्वेत्यर्थः । आश्वास्य रामात्ययजं

मनसा समीक्षितम्, उपायजातमिति शेषः । अभिपत्स्यामः प्राप्स्याम इति सम्बन्धः ॥ २४ ॥ तत्किमित्यपेक्षायामाह–वयमिति । वयं बाणैः स्वतनुं विदार्य रामेण विदारितां कारयित्वा रुधिरेण समुक्षिताः रामनामाङ्कितैः शरैस्सह युद्धादिहैष्याम इति योजना ॥ २५ ॥ २६ ॥ गजस्कन्धेन गजस्कन्धस्थितेन पुरुषेणेत्यर्थः ॥ २७ ॥ प्रीतो नाम नामेत्यपरमार्थे । परिवारान् दासदासीः गजाश्वादीन् परिच्छदान् वा ॥ २८ ॥ २९ ॥ कौलीने लोकवादे । "स्यात्कौलीनं लोकवादे"

शोकं निवार्य। सान्त्वय मयि प्रीतिं कुर्वित्येवं सान्त्ववादं कथयेत्यर्थः। धनैः सुवर्णैः ॥३०॥३१॥ अनयेति। उपधया कपटोपायेन। भयशोकानुबन्धया सम्पादितसीताभयशोकेनेत्यर्थः। अकामा पूर्वं त्वदनभिलाषिणी ॥ ३२ ॥ रञ्जनीयमिति। स्त्रीलघुत्वात् स्त्रीचापलात् ॥ ३३ ॥ सेति। त्वय्यधीनं त्वयि विषये अधीनं परतन्त्रम्। उपगमिष्यति, त्वामिति शेषः ॥३४॥ उक्तमर्थं निगमयति–एतदिति। एतत् मम दर्शनेन बुद्ध्या। सुनीतं निर्णीतम्।

अनयोपधया राजन् भयशोकानुबन्धया। अकामा त्वद्वशं सीता नष्टनाथा गमिष्यति ॥ ३२ ॥ रञ्जनीयं हि भर्तारं विनष्टमवगम्य सा। नैराश्यात् स्त्रीलघुत्वाच्च त्वद्वशं प्रतिपत्स्यते ॥३३॥ सा पुरा सुखसंवृद्धा सुखार्हा दुःखकर्शिता। त्वय्यधीनं सुखं ज्ञात्वा सर्वथोपगमिष्यति ॥ ३४ ॥ एतत् सुनीतं मम दर्शनेन रामं हि दृष्ट्वैव भवेदनर्थः। इहैव ते सेत्स्यति मोत्सुको भूर्महानयुद्धेन सुखस्य लाभः ॥ ३५॥ अदृष्टसैन्यो ह्यनवाप्तसंशयो रिपूनयुद्धेन जयन् नराधिपः। यशश्च पुण्यं च महन्महीपते श्रियं च कीर्तिं च चिरं समश्नुते ॥३६॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

रामं दृष्ट्वा स्थितस्य तव अनर्थो भवेत्। मोत्सुको भूः मा रणोत्सुको भूः। अयुद्धेन युद्धव्यतिरिक्तासनबलेन। प्रसज्य प्रतिषेधेऽपि समासस्येष्टत्वात् साधुः ॥ ३५ ॥ तदेवायुद्धं स्तौति–अदृष्टेति। अदृष्टसैन्यः अदृष्टशत्रुसैन्यः। अत एवानवाप्तसंशयः अप्राप्तप्राणसन्देहः। अयुद्धेन जयन् युद्धव्यति

इत्यमरः। सर्वतोगते सर्वव्याप्ते ॥३०॥३१॥ अनयोपधया अनेन कपटोपायेन। भयशोकानुबन्धया सम्पादितभयशोकयेत्यर्थः। अनयोपधयेत्यादिश्लोकत्रयस्य वास्तवार्थे महोदरवाणी प्रकारान्तरेण निस्सरति–अनयेति। नष्टनाथागमिष्यतीत्यत्र नष्ट न अथ आगमिष्यति इति छेदः। अथेत्यप्यर्थे। हे नष्ट रावण! अकामा विष्णुकामा सीता। अनयोपधयाऽपि त्वद्वशं नागमिष्यतीत्यर्थः ॥३२॥ रञ्जनीयमिति। हीति किमित्यर्थे। चाप्यर्थे। सा प्रसिद्धा परमपतिव्रता सीता भर्तारं विनष्टमवगम्यापि नैराश्यादपि स्त्रीलघुत्वात् स्त्रीचापल्यादपि त्वद्वशं प्रतिपत्स्यते हि ! न प्रतिपत्स्यत एवेति योजना ॥ ३३ ॥ सेति। पुरा सुखसंवृद्धाऽपि इदानीं दुःखकर्शिताऽपि सा परमपतिव्रता सीता त्वदधीनं सुखं ज्ञात्वा, दुरितावहमिति शेषः। सर्वथोपगमिष्यति, राममेवेति शेषः ॥ ३४ ॥ उक्तमर्थं निगमयति–एतदिति। मम दर्शनेन मम बुद्ध्या सुनीतं सुनिर्णीतम्। मोत्सुकः रणार्थमुत्सुको मा भूत्, भवानिति शेषः ॥ ३५ ॥ तदेवायुद्धं स्तौति–अदृष्टसैन्य इति। अन

रिक्तोपायेन जयन्नित्यर्थः । महत् पुण्यं पुण्यफलं सुखम् । श्रियं श्रीमत्प्रियालाभेन जनितां सम्पदम् । कीर्तिं प्रसादम् विस्तारं वा । "कीर्तिः प्रसादे यशसि कर्दमे विस्तृतावपि" इति रत्नमाला । महीपते इति संबोधनम् । सीतानुरागाभावेन नैराश्याद्रामः स्वयं विनश्यतीति महोदरहृदयम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

स तथोक्तस्तु निर्भर्त्स्य कुम्भकर्णो महोदरम् । अब्रवीद्राक्षसश्रेष्ठं भ्रातरं रावणं ततः ॥ १ ॥
सोऽहं तव भयं घोरं वधात्तस्य दुरात्मनः । रामस्याद्य प्रमार्जामि निर्वैरो हि सुखी भव ॥ २ ॥
गर्जन्ति न वृथा शूरा निर्जला इव तोयदाः । पश्य सम्पाद्यमानं तु गर्जितं युधि कर्मणा ॥ ३ ॥
न मर्षयति चात्मानं सम्भावयति नात्मना । अदर्शयित्वा शूरास्तु कर्म कुर्वन्ति दुष्करम् ॥ ४ ॥

अथ युद्धाय कुम्भकर्णनिर्याणं पञ्चषष्टितमे—स तथोक्तस्त्वित्यादि । निर्भर्त्स्य, गर्जन्तीत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेणेति शेषः ॥ १ ॥ सोऽहमिति । प्रमार्जामि निवर्तयिष्यामीत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् प्रयोगः ॥ २ ॥ गर्जन्तीति । वृथा कर्मणा विना । मया तु कर्मणा सम्पाद्यमानं गर्जितं पश्य, गर्जितानुसारेण कर्म करोमीत्यर्थः ॥ ३ ॥ न मर्षयतीति । शूराः परकृतामवमानोक्तिं न मर्षयति न मर्षयन्ति, न सहन्ते । आत्मना स्वयम् आत्मानं न सम्भावयति न सम्भावयन्ति, न बहुमन्यन्ते । उभयत्रापि व्यत्ययेनैकवचनम् । किंतु अदर्शयित्वा अप्रकाश्य, आत्मपौरुषमनुक्त्वेत्यर्थः । दुष्करमपि

बाप्तसंशयः अप्राप्तप्राणसन्देहः । अयुद्धेन रिपून् जयन् युद्धव्यतिरिक्तोपायेन रिपून् जयन्नित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ १ ॥ सोऽहमिति । प्रमार्जामि प्रमार्जयामि । सोऽहमित्यस्य वास्तवार्थस्तु—दुरात्मनः दुःखेष्वप्यात्मा बुद्धिरनुग्रहरूपा यस्य रामस्य अहं रामदासोऽहं यद्यपि तथापि तस्य प्रसिद्धस्य, प्रहस्तमुखराक्षससमूहस्येत्यर्थः । वधात्तव घोरं भयम्, उपस्थितमिति शेषः । तत प्रमार्जामि अपनयामि स त्वं निर्वैरस्सन् सुखी भवेति सम्बन्धः ॥ न मर्षयतीति । शूरा आत्मानं न मर्षयति, क्रुद्धमात्मानं पौरुषमकृत्वा न शमयन्तीत्यर्थः । आत्मना आत्मानं न सम्भावयति न श्लाघन्ते । उभयत्रैकवचनमार्षम् । किन्तु अदर्शयित्वा अप्रकाश्य प्रथममात्मपौरुषमनुक्त्वेत्यर्थः । कर्म कुर्वन्तीति सम्बन्धः ॥ २–४ ॥

कर्म कुर्वन्ति ॥४॥ विक्लवानामिति । अत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी । सादितमिति भावे निष्ठा । विक्लवेभ्यः कातरेभ्यः । अबुद्धिभ्यः पण्डितमानिभ्यः त्वद्विधेभ्यः शृण्वता राज्ञा । इदमीदृशम् । सादितं प्राप्तं भवति ॥ ५ ॥ इदंशब्दनिर्दिष्टं दर्शयति–युद्ध इति । युद्धे कापुरुषैः युद्धभीरुभिरित्यर्थः । राजानमनुगच्छद्भिः राजेच्छानुसारिभिरित्यर्थः । एतत् प्रकृतयुद्धपर्यवसायि सीताहरणकृत्यं सादितं संपादितम् ॥ ६ ॥ राजशेषेति । अत्राप्यनुगच्छद्भिः भवद्भिरित्यनु

विक्लवानामबुद्धीनां राज्ञा पण्डितमानिनाम् । शृण्वता सादितमिदं त्वद्विधानां महोदर ॥ ५ ॥ युद्धे कापुरुषैर्नित्यं भवद्भिः प्रियवादिभिः । राजानमनुगच्छद्भिः कृत्यमेतद्धि सादितम् ॥६॥ राजशेषा कृता लङ्का क्षीणः कोशो बलं हतम् । राजानमिममासाद्य सुहृच्चिह्नममित्रकम् ॥ ७ ॥ एष निर्याम्यहं युद्धमुद्यतः शत्रुनिर्जये । दुर्नयं भवतामद्य समीकर्तुमिहाहवे ॥ ८ ॥ एवमुक्तवतो वाक्यं कुम्भकर्णस्य धीमतः । प्रत्युवाच ततो वाक्यं प्रहसन् राक्षसाधिपः ॥९॥ महोदरोऽयं रामात्तु परित्रस्तो न संशयः । न हि रोचयते तात युद्धं युद्धविशारद ॥१०॥ कश्चिन्मे त्वत्समो नास्ति सौहृदेन बलेन च । गच्छ शत्रुवधाय त्वं कुम्भकर्ण जयाय च ॥ ११ ॥ तस्मात्तु भयनाशार्थं भवान् संबोधितो मया । अयं हि कालः सुहृदां राक्षसानामरिन्दम ॥ १२ ॥

षञ्जनीयम् । सुहृच्चिह्नं सुहृद्व्यपदेश्यम् । अमित्रकं भवतामामित्रभूतम् । इमं राजानमासाद्य अनुगच्छद्भिः भवद्भिः लङ्का राजशेषा कृता । अकार्यप्रवृत्तो राजा यैर्न निवार्यते स तेषाममित्र इत्यभिप्रायेण अमित्रकमित्युक्तम् ॥७॥ एष इति । दुर्नयं समीकर्तुम् । शत्रुनिर्जये, तद्विनाश इत्यर्थः । उद्यतः उद्युक्तः सन् । युद्धं युद्धभूमिं प्रति । एष निर्यामि अद्यैव निर्यास्यामीत्यर्थः ॥ ८–११ ॥ तस्मात् भवतो निस्समत्वात् । सम्बोधितः प्रबोधितः । अयं हि

विक्लवानामिति । अत्र वच इत्यध्याहर्तव्यम् । विक्लवानामबुद्धीनां पण्डितमानिनां च त्वद्विधानां वचः शृण्वता राज्ञा यत्सादितमवसादनमस्ति तदिद मिति योजना ॥ ५ ॥ इदंशब्दनिर्दिष्टं किमित्याकाङ्क्षायामाह–युद्धे कापुरुषैरित्यादि श्लोकद्वयेन । कापुरुषैः युद्धभीरुभिरित्यर्थः । राजानमनुगच्छद्भिः राजेच्छानुसारिभिः । एतत्कृत्यं राजकार्यम् । सादितं विनाशितम् ॥ ६ ॥ सुहृच्चिह्नं सुहृद्व्यपदेशम् अमित्रकं भवताममित्रभूतम् । इमं राजानमासाद्यानुगच्छद्भि भवद्भिः लङ्का राजशेषा कृता, कोशश्च क्षीणः, बलं च हतमिति सम्बन्धः ॥ ७–११ ॥ अयं हीति । सुहृदां राक्षसानाम् । अयं हि कालः, युद्धगमनायेति

काल:, युद्धायेति शेषः ॥ १२–१४ ॥ एवमिति । पुनर्जातमिव मेने । जेष्यत्ययमिति विश्वासादिति भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ इत्येवमित्यर्धम् । निर्जगाम निर्गन्तुमुद्युक्तः ॥ १७ ॥ राज्ञस्त्वित्यादि । सर्वकालायसम् बहुकार्ष्णायसमयमित्यर्थः । महाधाम महातेजः । स्वतश्चोद्गतपावकं क्रौर्यात् स्वत

तद्गच्छ शूलमादाय पाशहस्त इवान्तकः । वानरान् राजपुत्रौ च भक्षयादित्यतेजसौ ॥ १३ ॥ समालोक्य तु ते रूपं विद्रविष्यन्ति वानराः । रामलक्ष्मणयोश्चापि हृदये प्रस्फुटिष्यतः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा महाराजः कुम्भकर्णं महाबलम् । पुनर्जातमिवात्मानं मेने राक्षसपुङ्गवः ॥ १५ ॥ कुम्भकर्णबलाभिज्ञो जानंस्तस्य पराक्रमम् । बभूव मुदितो राजा शशाङ्क इव निर्मलः ॥ १६ ॥ इत्येवमुक्तः संहृष्टो निर्जगाम महाबलः ॥ १७ ॥ राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा कुम्भकर्णः समुद्यतः । आददे निशितं शूलं वेगाच्छत्रुनिबर्हणम् ॥ १८ ॥ सर्वकालायसं दीप्तं तप्तकाञ्चनभूषणम् । इन्द्राशनिसमं भीमं वज्रप्रतिमगौरवम् ॥ १९ ॥ देवदानवगन्धर्वयक्षकिन्नरसूदनम् । रक्तमाल्यं महाधाम स्वतश्चोद्गतपावकम् ॥ २० ॥ आदाय निशितं शूलं शत्रुशोणितरञ्जितम् । कुम्भकर्णो महातेजा रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ गमिष्याम्यहमेकाकी तिष्ठत्विह बलं मम । अद्य तान् क्षुभितान् क्रुद्धो भक्षयिष्यामि वानरान् । कुम्भकर्णवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥ सैन्यैः परिवृतो गच्छ शूलमुद्गरपाणिभिः । वानरा हि महात्मानः शीघ्राः सुव्यवसायिनः ॥ २३ ॥ एकाकिनं प्रमत्तं वा नयेयुर्दशनैः क्षयम् । तस्मात् परमदुर्धर्षैः सैन्यैः परिवृतो व्रज । रक्षसामहितं सर्वं शत्रुपक्षं निषूदय ॥ २४ ॥

एवोत्पन्नाग्निकणम् ॥ १८–२२ ॥ सैन्यैरित्यादि । महात्मानः महाबुद्धयः । शीघ्राः वेगवन्तः । सुव्यवसायिनः दृढनिश्चयाः ॥ २३ ॥ २४ ॥

शेषः ॥ १२ ॥ वानरान् राजपुत्रौ च भक्षय । वस्तुतस्तु राजपुत्रौ, विनेति शेषः ॥ १३ ॥ समालोक्येत्यस्य वास्तवार्थस्तु–ते रूपं समालोक्य रामलक्ष्मणयोस्सम्बन्धिनो वानरा विद्रविष्यन्ति । प्रस्फुटिष्यतः, द्यावापृथिवी इति शेषः । अतो हृदये युद्धगमनाय मतिं कुर्वित्यर्थः ॥ १४ ॥ पुनर्जातमिव मेने, जेष्यत्ययमिति विश्वासादिति भावः ॥ १५–१८ ॥ सर्वेति । सर्वकालायसं सर्वकालायसनिर्मितस्वरूपम् ॥ १९ ॥ रक्तमाल्यमहाधाम रक्तमाल्यं च तत महा

स्रजं काञ्चनमालाम् । कुम्भकर्णस्य आबबन्ध कुम्भकर्णे आबबन्धेत्यर्थः ॥२५॥ अङ्गुलीवेष्टान् अङ्गुलीयकानि ॥२६॥ आसञ्जयामास बबन्धेत्यर्थः । अत्र केयूरादीनामप्युपलक्षणम् । काञ्चनाङ्गदकेयूरेत्यनुवादात् ॥२७॥२८॥ श्रोणीसूत्रेणेति । अमृतोत्पादने नद्ध इति निमित्तसप्तमी । भुजङ्गेन वासु

अथासनात् समुत्पत्य स्रजं मणिकृतान्तराम् । आबबन्ध महातेजाः कुम्भकर्णस्य रावणः ॥२५॥ अङ्गदान्यङ्गुली वेष्टान् वराण्याभरणानि च । हारं च शशिसङ्काशमाबबन्ध महात्मनः ॥ २६ ॥ दिव्यानि च सुगन्धीनि माल्य दामानि रावणः । श्रोत्रे चासञ्जयामास श्रीमती चास्य कुण्डले ॥ २७ ॥ काञ्चनाङ्गदकेयूरनिष्काभरणभूषितः । कुम्भकर्णो बृहत्कर्णः सुहुतोऽग्निरिवाबभौ ॥ २८ ॥ श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन व्यराजत । अमृतोत्पादने नद्धो भुजङ्गेनेव मन्दरः ॥ २९ ॥ स काञ्चनं भारसहं निवातं विद्युत्प्रभं दीप्तमिवात्मभासा । आबध्यमानः कवचं रराज सन्ध्याभ्रसंवीत इवाद्रिराजः ॥ ३० ॥ सर्वाभरणसर्वाङ्गः शूलपाणिः स राक्षसः । त्रिविक्रमकृतोत्साहो नारायण इवाबभौ ॥३१॥ भ्रातरं सम्परिष्वज्य कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् । प्रणम्य शिरसा तस्मै सम्प्रतस्थे महाबलः ॥३२॥ निष्पतन्तं महाकायं महानादं महाबलम् । तमाशीर्भिः प्रशस्ताभिः प्रेषयामास रावणः ॥३३॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः सैन्यैश्चापि वरायुधैः । तं गजैश्च तुरङ्गैश्च स्यन्दनैश्चाम्बुदस्वनैः ॥३४॥ अनुजग्मुर्महात्मानं रथिनो रथिनां वरम् ॥३५॥

किना ॥ २९ ॥ भारसहम् आयुधादिभिः प्रहारेप्यशिथिलमित्यर्थः । दृढमिति वाऽर्थः । यद्वा उपनीतायां तुलायां स्थाप्यमानान् बहून् भारान् सहत इति भारसहः, अनेकभारपरिमाण इत्यर्थः । निवातं वातप्रवेशनिवारकम्, निरन्तरमिति यावत् । आत्मभासा कवचकान्त्या । यद्वा निवातं शस्त्रा भेद्यम् । "निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत्" इत्यमरः । आबध्यमानः आबध्नन् । आर्षविकरणव्यत्ययेन इयन्प्रत्ययः ॥ ३० ॥ सर्वाभरण

धामेति विग्रहः ॥२०–२५॥ स्रजं काञ्चनस्रजम् । मणिकृतान्तरां मणिखचितमध्यप्रदेशाम् ॥२६॥ माल्यदामानि माल्यरूपाणि दामानि । श्रोत्रे श्रोत्रयोः ॥ २७–२९ ॥ भारसहं पर्वतायुधादिप्रहारभारक्षमम् । यद्वा तुलायां स्थाप्यमानान् बहून् भारान् सहत इति तथा । अनेकपलभारनिर्मितमित्यर्थः । निवातम् अच्छिद्रम् । आबध्य मानः आबध्नन् । आर्षो विकरणव्यत्ययः॥३०॥ सर्वाभरणसर्वाङ्गः सर्वाभरणयुक्तसर्वाङ्गः । त्रिविक्रमकृतोत्साहः त्रिषु विक्रमेषु पादन्यासेषु कृतोत्साहः ॥३१–३९॥

सर्वाङ्गः सर्वाभरणयुक्तसर्वाङ्गः। त्रिविक्रमकृतोत्साहः त्रिषु विक्रमेषु पदन्यासेषु कृतोत्साहः ॥ ३१-३५ ॥ सर्पैरिति। सर्पादीनां महाशरीराणां वाहनत्वं सम्भवतीति बोध्यम्। द्विपाः गजाः। द्विजाः हंसादयः ॥३६॥ मदोत्कटः स्वाभाविकमदेन मत्तः। "मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः" इत्यमरः ॥३७॥ पदातय

सर्पैरुष्ट्रैः खरैरश्वैः सिंहद्विपमृगद्विजैः। अनुजग्मुश्च तं घोरं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥३६॥ स पुष्पवर्षैरवकीर्यमाणो धृतातपत्रः शितशूलपाणिः। मदोत्कटः शोणितगन्धमत्तो विनिर्ययौ दानवदेवशत्रुः ॥ ३७ ॥ पदातयश्च बहवो महानादा महाबलाः। अन्वयू राक्षसा भीमा भीमाक्षाः शस्त्रपाणयः ॥ ३८ ॥ रक्ताक्षाः सुमहाकाया नीलाञ्जन चयोपमाः। शूलानुद्यम्य खड्गांश्च निशितांश्च परश्वधान् ॥ ३९ ॥ बहुव्यामांश्च परिघान् गदाश्च मुसलानि च। तालस्कन्धांश्च विपुलान् क्षेपणीयान् दुरासदान् ॥ ४० ॥ अथान्यद्वपुरादाय दारुणं रोमहर्षणम्। निष्पपात महातेजाः कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ४१ ॥ धनुश्शतपरीणाहः स षट्छतसमुच्छ्रितः। रौद्रः शकटचक्राक्षो महापर्वतसन्निभः ॥ ४२ ॥ सन्निपत्य च रक्षांसि दग्धशैलोपमो महान्। कुम्भकर्णो महावक्त्रः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ अद्य वानरमुख्यानां तानि यूथानि भागशः। निर्दहिष्यामि संक्रुद्धः शलभानिव पावकः ॥ ४४ ॥ नापराध्यन्ति मे कामं वानरा वनचारिणः। जातिरस्मद्विधानां सा पुरोद्यानविभूषणम् ॥ ४५ ॥

श्चेत्यादि। बहुव्यामान् अनेकव्यामप्रमाणान्। "व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम्" इत्यमरः। तालस्कन्धान् तालकाण्डान् ॥ ३८-४१ ॥ धनुःशतेत्यादि। धनुःशतपरीणाहः धनुःशतविशालः। षट्छतसमुच्छ्रितः षट्छतधनुरुच्छ्रायः। सन्निपत्य स्वानुगमनायोद्युक्तानां राक्षसानां समीपं गत्वेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अद्येत्यादि। सा जातिः वानरजातिः। अस्मद्विधानां क्रीडापराणाम् ॥ ४४-४७ ॥

बहुव्यामान् बहुव्यामप्रमाणान् "व्यामो बाह्वोस्सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम्" इत्यमरः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ धनुश्शतपरीणाहः धनुश्शतविशालवान्। षट्छतसमुच्छ्रितः षट्छतधनुरुन्नतः ॥ ४२-४५ ॥

घोररूपाणि अत्यन्तघोराणि ॥ ४८ ॥ गर्दभारुणाः गर्दभवदव्यक्तरागाः । "अव्यक्तरागस्त्वरुणः" इत्यमरः । निष्पपातेति । गच्छतोऽस्य उपरिप्रदेशे गृध्रो मालेव निष्पपातेत्यन्वयः । गृध्र इति जात्येकवचनम् । सव्यशब्दो लिङ्गव्यत्ययेन नयनशब्देनापि संबध्यते । कम्पते अकम्पत । उल्का मेघ

पुररोधस्य मूलं तु राघवः सहलक्ष्मणः । हते तस्मिन् हतं सर्वं तं वधिष्यामि संयुगे ॥ ४६ ॥ एवं तस्य ब्रुवाणस्य कुम्भकर्णस्य राक्षसाः । नादं चक्रुर्महाघोरं कम्पयन्त इवार्णवम् ॥ ४७ ॥ तस्य निष्पततस्तूर्णं कुम्भकर्णस्य धीमतः । बभूवुर्घोररूपाणि निमित्तानि समन्ततः ॥ ४८ ॥ उल्काशनियुता मेघा बभूवुर्गर्दभारुणाः । ससागरवना चैव वसुधा समकम्पत ॥ ४९ ॥ घोररूपाः शिवा नेदुः सज्वालकवलैर्मुखैः । मण्डलान्यपसव्यानि बबन्धुश्च विहङ्गमाः ॥ ५० ॥ निष्पपात च मालेव गृध्रोऽस्य पथि गच्छतः । प्रास्फुरन्नयनं चास्य सव्यो बाहुश्च कम्पते ॥ ५१ ॥ निपपात तदा चोल्का ज्वलन्ती भीमनिस्वना । आदित्यो निष्प्रभश्चासीन्न प्रवाति सुखोऽनिलः ॥ ५२ ॥ अचिन्तयन् महोत्पातानुत्थितान् रोमहर्षणान् । निर्ययौ कुम्भकर्णस्तु कृतान्तबलचोदितः ॥ ५३ ॥ स लङ्घयित्वा प्राकारं पद्भ्यां पर्वतसन्निभः । ददर्शाभ्रघनप्रख्यं वानरानीकमद्भुतम् ॥ ५४ ॥ ते दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं वानराः पर्वतोपमम् । वायुनुन्ना इव घना ययुः सर्वा दिशस्तदा ॥ ५५ ॥ तद्वानरानीकमतिप्रचण्डं दिशो द्रवद्भिन्नमिवाभ्रजालम् । स कुम्भकर्णः समवेक्ष्य हर्षान्ननाद भूयो घनवद् घनाभः ॥५६॥ ते तस्य घोरं निनदं निशम्य यथा निनादं दिवि वारिदस्य । पेतुर्धरण्यां बहवः प्लवङ्गा निकृत्तमूला इव सालवृक्षाः ॥ ५७ ॥

निर्गतज्वालाविशेषः ॥ ४९–५३ ॥ स इति । अभ्रघनः अभ्रसङ्घातः ॥ ५४–५७ ॥

पुररोधस्येत्यस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–पुररोधस्य मूलं सलक्ष्मणो राघवः खलु स तु तिष्ठतु । येन सर्वम्, अस्मदीयमिति शेषः । हतं संयुगे वधिष्यामि । कुतः ? तस्मिन् हते तदीयं सर्वं हतं स्यादित्यावृत्त्या पुनर्योजनीयम् ॥ ४६–५० ॥ प्रास्फुरत् नयनं सव्यम् ॥ ५१–५३ ॥ अभ्रघनप्रख्यम् अभ्र

विपुलेति । प्रभुः अन्तकः । किंकरदण्डवान् किं करोमीत्यवस्थायी सचेतनो दण्डः तद्वान् ॥ ९८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥६५॥ अथ कुम्भकर्णयुद्धप्रवृत्तिः—स इत्यादि ॥ १ ॥ स विधमन् दहन् ॥२–४॥

विपुलपरिघवान् स कुम्भकर्णो रिपुनिधनाय विनिस्सृतो महात्मा । कपिगणभयमाददत् सुभीमं प्रभुरिव किङ्करदण्डवान् युगान्ते ॥९८॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥
स लङ्घयित्वा प्राकारं गिरिकूटोपमो महान् । निर्ययौ नगरात्तूर्णं कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १ ॥ स ननाद महानादं समुद्रमभिनादयन् । जनयन्निव निर्घातान् विधमन्निव पर्वतान् ॥ २ ॥ तमवध्यं मघवता यमेन वरुणेन वा । प्रेक्ष्य भीमाक्षमायान्तं वानरा विप्रदुद्रुवुः ॥ ३ ॥ तांस्तु विप्रद्रुतान् दृष्ट्वा वालिपुत्रोऽङ्गदोऽब्रवीत् । नलं नीलं गवाक्षं च कुमुदं च महाबलम् ॥ ४ ॥ आत्मानमत्र विस्मृत्य वीर्याण्यभिजनानि च । क्व गच्छत भयत्रस्ताः प्राकृता हरयो यथा ॥ ५ ॥ साधु सौम्या निवर्तध्वं किं प्राणान् परिरक्षथ । नालं युद्धाय वै रक्षो महतीयं बिभीषिका ॥ ६ ॥

अभिजनानि प्रशस्तकुलानि ॥ ५ ॥ बिभीषिका भयजनकः कृत्रिमपुरुषवेषः ॥ ६–८ ॥

सङ्घातत्तुल्यम् ॥ ९४–९७ ॥ प्रभुः अन्तकः किङ्करदण्डवान् किं करोमीत्यवस्थितो दण्डोऽस्यास्तीति तथोक्तः ॥ ९८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ १–१५ ॥

स०—विपुलपरिघवान् विपुलं परिघादपीति विपुलपरिघं शूलम्, तद्वान् । परिघो रोषः । " रोषे च परिघो मतः " इति विश्वः । तद्वानिति वा । इदमप्यस्यायुधमिति नागोजिभट्टव्याकरणं तथा प्रभुविशेषणमिति तीर्थव्याख्यानं चानुक्तानुवादत्वेन दण्डस्य नियतायुधस्य पृथग्ग्रहणानैरर्थक्याच्च क्रमादुपेक्ष्ये । दण्डोऽस्यास्तीति दण्डवान् । करो दण्डवान् यस्येति बहुव्रीहिः । प्रभुः संहारसमर्थो यमः । किम् ? इति कपिगणभयम् आददिव सुभीमं द्रष्टॄणामपि यथा भवति तथा निस्सृत इति सम्बन्धः । "किङ्कराः संहारपरिकराः कलदण्डा अस्य सन्तीति किङ्करदण्डवान्" । "किङ्करोमीत्युपस्थितदण्डोऽस्यास्तीति" इति क्रमान्नागोजिभट्टतीर्थौ विन्दुसन्दोहविचार्यव्याख्यावक्तारावित्यलम् ॥ ९८ ॥ विजयन्निवेति पाठः । विजयमानः । जयतीति जयन् । विशिष्टश्चासौ जयंश्चेतिं स तथेति वा ॥ २ ॥ हे सौम्याः ! क्रौर्यप्रदर्शनकालेपि तदप्रकाशका इतीर्ष्यया सम्बोधनम् । प्राणान् किं परिरक्षथ स्वामिकामिताकरणेन जीवनं धिगिति भावः । इदं रक्षः । अस्माभिस्सह युद्धं कर्तुं नालं न समर्थम् । महती बिभीषिका महद्विभीषणम् । भावे ण्वुल् ॥ ६ ॥

त इति। परमक्रुद्धा इति कुञ्जरविशेषणम् ॥ ९ ॥ प्रांशुभिः उन्नतैः। महाबलः कुम्भकर्णः ॥ १० ॥ ११ ॥ ममन्थ ददाहेत्यर्थः ॥ १२ ॥ निरस्ताः उत्क्षिप्ताः ॥ १३ ॥ लङ्घयन्त इत्यर्धम्। नावलोकयन् नावालोकयन्। पृष्ठदेशमित्यर्थः ॥ १४ ॥ केचित्ते वानरा इति योजना ॥ १५ ॥

महतीमुत्थितामेनां राक्षसानां बिभीषिकाम्। विक्रमाद्विधमिष्यामो निवर्तध्वं प्लवङ्गमाः ॥ ७ ॥ कृच्छ्रेण तु समाश्वस्य सङ्गम्य च ततस्ततः। वृक्षाद्रिहस्ता हरयः सम्प्रतस्थू रणाजिरम् ॥ ८ ॥ ते निवृत्य तु संक्रुद्धाः कुम्भकर्णं वनौकसः। निजघ्नुः परमक्रुद्धाः समदा इव कुञ्जराः ॥ ९ ॥ प्रांशुभिर्गिरिशृङ्गैश्च शिलाभिश्च महाबलः। पादपैः पुष्पिताग्रैश्च हन्यमानो न कम्पते ॥ १० ॥ तस्य गात्रेषु पतिता भिद्यन्ते शतशः शिलाः। पादपाः पुष्पिताग्राश्च भग्नाः पेतुर्महीतले ॥ ११ ॥ सोऽपि सैन्यानि संक्रुद्धो वानराणां महौजसाम्। ममन्थ परमायत्तो वनान्यग्निरिवोत्थितः ॥ १२ ॥ लोहिताद्रास्तु बहवः शेरते वानरर्षभाः। निरस्ताः पतिता भूमौ ताम्रपुष्पा इव द्रुमाः ॥ १३ ॥ लङ्घयन्तः प्रधावन्तो वानरा नावलोकयन् ॥ १४ ॥ केचित्समुद्रे पतिताः केचिद्गगनमाश्रिताः। वध्यमानास्तु ते वीरा राक्षसेन बलीयसा ॥ १५ ॥ सागरं येन ते तीर्णाः पथा तेन प्रदुद्रुवुः ॥ १६ ॥ ते स्थलानि तथा निम्नं विषण्णवदना भयात्। ऋक्षा वृक्षान् समारूढाः केचित् पर्वतमाश्रिताः ॥१७॥ ममज्जुरर्णवे केचिद् गुहाः केचित् समाश्रिताः। निषेदुः प्लवगाः केचित् केचिन्नैवावतस्थिरे। [केचिद्भूमौ निपतिताः केचित् सुप्ता मृता इव।] तान् समीक्ष्याङ्गदो भग्नान् वानरानिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥

सागरमित्यर्धम्। ते वानराः ॥ १६ ॥ स्थलानि अतिधावनयोग्यान् देशान् उन्नतप्रदेशान् वा आश्रिता इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ ममज्जुरित्यादि। निषेदुः

सागरमिति। स्थलानीत्यत्रापि प्रदुद्रुवुरिति सम्बध्यते ॥ १६ ॥ १७ ॥ ममज्जुः निपेतुः ॥ १८ ॥ १९ ॥

स०—भिद्यन्ते बहवः शिलाः इति पाठः। "वोतो गुणवचनात्" इत्युकारान्तस्त्रीलिङ्गो बहुशब्दः ॥ ११ ॥

भूमौ पतिता इव तस्थुः ॥ १८ ॥ अवतिष्ठतेत्यादि । परिगम्य प्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः । स्थानं न पश्यामीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ असङ्गगतिपौरुषाः अप्रतिबद्धपराक्रमा इति वानरसंबोधनम् । निरायुधानां द्रवतां निरायुधेषु द्रवत्सु । यद्वा निरायुधानां द्रवतां दारास्तान् अपहसिष्यन्तीति । सः

अवतिष्ठत युध्यामो निवर्तध्वं प्लवङ्गमाः । भग्नानां वो न पश्यामि परिगम्य महीमिमाम् । स्थानं सर्वे निवर्तध्वं किं प्राणान् परिरक्षथ ॥ १९॥ निरायुधानां द्रवतामसङ्गगतिपौरुषाः । दारा ह्यपहसिष्यन्ति स वै घातस्तु जीविनाम् ॥ २० ॥ कुलेषु जाताः सर्वे स्म विस्तीर्णेषु महत्सु च । क्व गच्छथ भयत्रस्ता हरयः प्राकृता यथा ॥ २१॥ अनार्याः खलु यद्भीतास्त्यक्त्वा वीर्यं प्रधावत ॥ २२ ॥ विकत्थनानि वो यानि तदा वै जनसंसदि । तानि वः क्व नु यातानि सोदग्राणि महान्ति च ॥ २३॥ भीरुप्रवादाः श्रूयन्ते यस्तु जीवति धिक्कृतः । मार्गः सत्पुरुषैर्जुष्टः सेव्यतां त्यज्यतां भयम् ॥ २४ ॥ शयामहेऽथ निहताः पृथिव्यामल्पजीविताः । दुष्प्रापं ब्रह्मलोकं वा प्राप्नुमो युधि सूदिताः ॥ २५॥

अपहासः । घातः मृतिः ॥ २० ॥ सर्वे, वयमिति शेषः । विस्तीर्णेषु ज्ञातिपरम्परया विततेषु । महत्सु प्रशस्तेषु ॥ २१ ॥ अनार्या इत्यर्धम् । यद्यस्मात् भीताः प्रधावत पलायथ । तस्मादनार्याः खलु ॥ २२ ॥ सोदग्राणि उदग्रतायुक्तानि । महान्ति भूयांसीत्यर्थः ॥ २३ ॥ भीरु प्रवादा इति । यस्तु धिक्कृतो जीवति तद्विषये भीरुप्रवादाः भीरुत्वापवादाः श्रूयन्ते । सत्पुरुषैः शूरैः । जुष्टः सेवितः ॥ २४॥ सत्पुरुषजुष्टो मार्गः कः ? निरायुधानामिति । स वै घातस्तु जीविनां सः दारकृतापहासः घातः मरणम् । जीविनां जीवताम् ॥ २० ॥ २१ ॥ यद्यस्माद्भीताः पलायत तस्मादनार्याः खलु ॥ २२ ॥ सोदग्राणि औद्धत्यप्रयुक्तानि । महान्ति भूयांसि ॥ २३ ॥ यस्तु धिक्कृतो जीवति तद्विषयभीरुप्रवादाः श्रूयन्ते, तं सर्वे भीरुरिति वदन्तीत्यर्थः । सत्पुरुषैः शूरैः ॥ २४॥ कस्तर्हि सत्पुरुषजुष्टो मार्ग इत्यपेक्षायामाह–शयामह इति । युद्धमरणं सत्पुरुषजुष्टो मार्गः, मरणस्यावश्यम्भावित्वप्रदर्शनार्थमल्पजीविताः

स०–इमां महीं परिक्रम्यापि स्थितानां स्थानं निर्भयस्थलं न पश्यामि । राज्ञ आज्ञा तादृशीत्यत्रावस्थाने कुम्भकर्णतो मरणम् । गतवतां सुग्रीवत इति नानिवर्तने निर्वृतिर्भवतामिति भावः ॥ १९ ॥ **निरायुधानां** रिपुमुक्तायुधानङ्कितानाम् । क्रमतां गृहं प्रति द्रवताम् । सुजीवतां सञ्जीवनवताम् ॥ २० ॥ **ब्रह्मलोकं** वीरस्वर्गसंज्ञम् । एतेन "हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्" इति गीता चैतदुक्तमेवार्थं वदतीति सूचितम् । शत्रुमिति जातावेकवचनम् । मुख्यदशमुखविवक्षयैकवचनं वा । आहव इत्युभयत्रान्वयि । तैर्निहताः वीरलोकस्य वीरप्राप्यस्वर्गस्य । वसु तत्र भोग्यं धनादि तेनाधिकमानन्दं भोक्ष्यामः । पूर्वमव्यवहितकपिवरान् प्रति वचनम् । इदं तदपेक्षया दूरवर्तिन उपागतान् प्रति वचनमित्यधिकारिभेदान्न पुनर्वचनदोषः । यत्परिहारार्थं दार्ढ्यार्थमित्युक्तिरप्यपेक्षिता स्यादिति मन्तव्यम् ॥ २५ ॥

इत्यपेक्षायामाह–शयामह इत्यादि । युद्धमरणं हि सत्पुरुषजुष्टो मार्ग इत्यर्थः । समरान्निवृत्य पलायितानामपि मरणस्यावश्यंभावित्वप्रदर्शनार्थमल्प जीविता इत्युक्तम् । समरानिवर्तिनां वीराणां तु मरणजीवनयोरुभयोरपि श्रेयस्करत्वं प्रतिपादयति दुष्प्रापमिति । निहत्वा निहत्य । जीवितमिति । वीरलोकस्य वीराणां लोको ब्रह्मलोकः तस्य वसु मूल्यभूतं जीवितं मोक्ष्यामः ॥ २५ ॥ २६ ॥ दीप्यमानं ज्वलनमिव राममासाद्य कुम्भकर्णः पतङ्गो

सम्प्राप्नुयामः कीर्तिं वा निहत्वा शत्रुमाहवे । जीवितं वीरलोकस्य मोक्ष्यामो वसु वानराः ॥ २६ ॥ न कुम्भकर्णः काकुत्स्थं दृष्ट्वा जीवन् गमिष्यति । दीप्यमानमिवासाद्य पतङ्गो ज्वलनं यथा ॥ २७ ॥ पलायनेन चोद्दिष्टाः प्राणान्न रक्षामहे वयम् । एकेन बहवो भग्ना यशो नाशं गमिष्यति ॥२८॥ एवं ब्रुवाणं तं शूरमङ्गदं कनकाङ्गदम् । द्रवमाणा स्ततो वाक्यमूचुः शूरविगर्हितम् ॥ २९॥ कृतं नः कदनं घोरं कुम्भकर्णेन रक्षसा । न स्थानकालो गच्छामो दयितं जीवितं हि नः ॥ ३० ॥ एतावदुक्त्वा वचनं सर्वे ते भेजिरे दिशः । भीमं भीमाक्षमायान्तं दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ ३१ ॥ द्रवमाणास्तु ते वीरा अङ्गदेन वलीमुखाः । सान्त्वैश्चैवानुमानैश्च ततः सर्वे निवर्तिताः ॥ ३२ ॥ प्रहर्ष मुपनीताश्च वालिपुत्रेण धीमता । आज्ञाप्रतीक्षास्तस्थुश्च सर्वे वानरयूथपाः ॥ ३३ ॥

यथेति यथेवशब्दयोर्निर्वाहः ॥ २७ ॥ उद्दिष्टाः व्यपदिष्टाः । बहवो वयमनेन कुम्भकर्णेन भग्नाः पलायनेन प्राणान् रक्षामहे यदि ततो यशो नाशं गमि ष्यतीति योजना ॥ २८ ॥ शूरं पराक्रमवन्तम् । कनकाङ्गदम् उत्साहातिशयेन प्रकाशितस्वर्णाङ्गदम् ॥२९॥ कदनं मर्दनम् । दयितम् इष्टम् ॥३०॥ ॥ ३१ ॥ अनुमानैः सालगिरिभेदनादिदृष्टान्तपुरस्कृतैर्युक्तिविशेषैः ॥ ३२ ॥ प्रहर्षमिति । आज्ञाप्रतीक्षाः सुग्रीवाद्याज्ञाप्रतीक्षाः ॥ ३३ ॥

इत्युक्तम् । समरानिवर्तिनां वीराणां मरणजीवितयोरुभयोरपि श्रेयस्करत्वं प्रतिपादयति दुष्प्रापमिति ॥ २५ ॥ जीवितमिति । वीरलोकस्य वीराणां लोको ब्रह्मलोकः तस्य वसु मूल्यभूतं जीवितं मोक्ष्यामः ॥ २६ ॥ नेति । पतङ्ग इव कुम्भकर्णः दीप्यमानं पावकमिव काकुत्स्थं दृष्ट्वा जीवन् न गमिष्यतीति सम्बन्धः ॥ २७ ॥ बहवो वयमेकेन कुम्भकर्णेन भग्नाः, पलायनेन अनेन भङ्गेनोद्दिष्टाः एते पलायिता इति जनैर्निर्दिष्टाः ज्ञापिताश्च प्राणान् रक्ष्यामहे यदि तदा अस्माकं यशः नाशं गमिष्यतीति सम्बन्धः ॥ २८–३१ ॥ द्रवमाणा इति । अनुमानैः सालगिरिभेदनादिदृष्टान्तैः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

ऋषभशरभेति । त्वरिततराभिमुखं त्वरिततरम् अभिमुखं चेति क्रियाविशेषणम् । अत्र वायुपुत्रस्तु न पलाय्य निवृत्तः । किंतु ऋषभादिभिर्मिलित्वा कुम्भकर्णेन सह युद्धार्थं निवृत्त इति ज्ञेयम् ॥३४॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

ऋषभशरभमैन्दधूम्रनीलाः कुमुदसुषेणगवाक्षरम्भताराः । द्विविदपनसवायुपुत्रमुख्यास्त्वरिततराभिमुखं रणं प्रयाताः ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

ते निवृत्ता महाकायाः श्रुत्वाऽङ्गदवचस्तदा । नैष्ठिकीं बुद्धिमासाद्य सर्वे सङ्ग्रामकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥ समुदीरितवीर्याश्च समारोपितविक्रमाः । पर्यवस्थापिता वाक्यैरङ्गदेन वलीमुखाः ॥ २ ॥ प्रयाताश्च गता हर्षं मरणे कृतनिश्चयाः । चक्रुः सुतुमुलं युद्धं वानरास्त्यक्तजीविताः ॥ ३ ॥ अथ वृक्षान् महाकायाः सानूनि सुमहान्ति च । वानरास्तूर्णमुद्यम्य कुम्भकर्णमभिद्रुताः ॥ ४ ॥ स कुम्भकर्णः संक्रुद्धो गदामुद्यम्य वीर्यवान् । अर्दयन् सुमहाकायः समन्ताद्व्याक्षिपद्रिपून् ॥५॥ शतानि सप्त चाष्टौ च सहस्राणि च वानराः । प्रकीर्णाः शेरते भूमौ कुम्भकर्णेन पोथिताः ॥ ६ ॥ षोडशाष्टौ च दश च विंशत्त्रिंशत्तथैव च । परिक्षिप्य च बाहुभ्यां खादन् विपरिधावति । भक्षयन् भृशसंक्रुद्धो गरुडः पन्नगानिव ॥७॥ कृच्छ्रेण च समाश्वस्ताः सङ्गम्य च ततस्ततः । वृक्षाद्रिहस्ता हरयस्तस्थुः सङ्ग्राममूर्धनि ॥८॥

ते निवृत्ता इत्यादि चक्रुः सुतुमुलं युद्धं वानरास्त्यक्तजीविता इत्यन्तमेकं वाक्यम् । नैष्ठिकीं निष्ठा नाशः तत्संबन्धिनीम्, मरणव्यवसायिनीमित्यर्थः । समुदीरितवीर्याः कथितात्मपराक्रमाः । समारोपितविक्रमाः समवलम्बितपराक्रमाः । मरणनिश्चयहेतुमाह—त्यक्तजीविता इति । जीवनाशारहिता इत्यर्थः ॥ १-४ ॥ व्याक्षिपत् अपातयत् ॥ ५ ॥ प्रकीर्णाः शिथिलावयवाः । पोथिताः हिंसिताः । कुम्भकर्णस्यैकेन व्यापारेण शतादिसङ्घरूपेण पतिता इत्यर्थः ॥६॥ परिक्षिप्य परिगृह्य । खादन् भक्षयन् । पन्नगान् भक्षयन्निवेति गरुडविशेषणम् ॥ ७ ॥ हरयः, बलवन्तः इति शेषः । सङ्गम्य सम्भूय ॥ ८ ॥

ऋषभशरभेति । वायुपुत्रस्तु न पलाय्य निवृत्तः, किन्तु ऋषभशरभादिभिर्मिलित्वा कुम्भकर्णेन सह युद्धार्थं निवृत्त इति ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिका० युद्धकाण्डव्याख्यायां षट्षष्टितमः सर्गः ॥६६॥ (अत्र सर्गविच्छेदोऽसाम्प्रदायिकः । एकप्रकरणत्वाद् वृत्तभेदाभावाच्च इति कतकः ॥)

त इति श्लोकत्रयम् । नैष्ठिकीं निष्ठा नाशः तत्सम्बन्धिनीम्, मरणपर्यवसायिनीमिति यावत् ॥ १ ॥ समुदीरितवीर्याः कथितात्मीयप्राक्पराक्रमा इत्यर्थः ॥ २-८ ॥

विशेषेण लम्बत इति विलम्बः । पचाद्यच् । गिरिशृङ्गाभं गिरिशृङ्गवदुन्नतम् ॥९॥ तं कुम्भकर्णं समुत्पत्य समीपमागत्य । कुम्भकर्णस्य कुम्भकर्णाय ॥१०॥ ममर्देत्यादि त्रिपादश्लोकः । तानि प्रसिद्धानि । रक्षांसि ममर्देति पूर्वेणान्वयः । पुनश्चेति पादश्लोकः । अन्यत् गिरेः शृङ्गं चिक्षेपेति योज्यम् ॥११॥

ततः पर्वतमुत्पाट्य द्विविदः प्लवगर्षभः । दुद्राव गिरिशृङ्गाभं विलम्ब इव तोयदः ॥ ९ ॥ तं समुत्पत्य चिक्षेप कुम्भकर्णस्य वानरः । तमप्राप्तो महाकायं तस्य सैन्येऽपतत्तदा ॥ १० ॥ ममर्दाश्वान् गजांश्चापि रथांश्चैव नगोत्तमः । तानि चान्यानि रक्षांसि पुनश्चान्यद्गिरेः शिरः ॥ ११ ॥ तच्छैलशृङ्गाभिहतं हताश्वं हतसारथि । रक्षसां रुधिरक्लिन्नं बभूवायोधनं महत् ॥ १२ ॥ रथिनो वानरेन्द्राणां शरैः कालान्तकोपमैः । शिरांसि नदतां जह्रुः सहसा भीमनिस्वनाः ॥ १३ ॥ वानराश्च महात्मानः समुत्पाट्य महाद्रुमान् । रथानश्वान् गजानुष्ट्रान् राक्षसानभ्यसूदयन् ॥ १४ ॥ हनुमान् शैलशृङ्गाणि वृक्षांश्च विविधान् बहून् । ववर्ष कुम्भकर्णस्य शिरस्यम्बरमास्थितः ॥१५॥ तानि पर्वतशृङ्गाणि शूलेन स बिभेद ह । बभञ्ज वृक्षवर्षं च कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १६ ॥ ततो हरीणां तदनीकमुग्रं दुद्राव शूलं निशितं प्रगृह्य । तस्थौ ततोऽस्यापततः पुरस्तान्महीधराग्रं हनुमान् प्रगृह्य ॥ १७ ॥ स कुम्भकर्णं कुपितो जघान वेगेन शैलोत्तमभीमकायम् । स चुक्षुभे तेन तदाऽभिभूतो मेदार्द्रगात्रो रुधिरावसिक्तः ॥ १८ ॥ स शूलमाविध्य तडित्प्रकाशं गिरिं यथा प्रज्वलिताग्रशृङ्गम् । बाह्वन्तरे मारुतिमाजघान गुहोऽचलं क्रौञ्चमिवोग्रशक्त्या ॥ १९ ॥ स शूलनिर्भिन्नमहाभुजान्तरः प्रविह्वलः शोणितमुद्वमन् मुखात् । ननाद भीमं हनुमान् महाहवे युगान्तमेघस्तनितस्वनोपमम् ॥ २० ॥

तच्छैलशृङ्गाभिहतम् अनन्तरप्रयुक्तशैलशृङ्गाभिहतसैन्यम् । आयोधनं युद्धम् ॥ १२ ॥ कालान्तकः प्रलयकालरुद्रः ॥ १३ ॥ अभ्यसूदयन् अघ्नन् ॥ १४–१६ ॥ दुद्राव द्रावयामास ॥ १७ ॥ मेदार्द्रेत्यत्र सन्धिरार्षः ॥ १८ ॥ आविध्य भ्रामयित्वा । गुहः स्कन्दः ॥ १९ ॥ प्रविह्वलः प्रमुह्यन् । विलम्बः विशेषेण लम्बत इति विलम्बः । पचाद्यच् ॥ ९ ॥ १० ॥ तानि प्रसिद्धानि । अन्यद्गिरेः शिरः । अत्रापि चिक्षेपेति योजनीयम् ॥ ११–१३ ॥

युगान्तेति । युगान्तमेघस्य स्तनितरूपो यः स्वनः तत्तुल्यमिति क्रियाविशेषणम् ॥ २० ॥ कुम्भकर्णात् भयार्ता इत्यन्वयः । संयति युद्धे ॥ २१ ॥ पर्यवस्थापयन् बलमिति पलायमानान् सन्निवर्तयन्नित्यर्थः ॥ २२ ॥ व्यशीर्यत शीर्णमभूत ॥ २३–२५ ॥ पादैः प्रहारोद्यतैः । सर्वत्रोपलक्षणे तृतीया

ततो विनेदुः सहसा प्रहृष्टा रक्षोगणास्तं व्यथितं समीक्ष्य । प्लवङ्गमास्तु व्यथिता भयार्ताः प्रदुद्रुवुः संयति कुम्भकर्णात् ॥२१॥ ततस्तु नीलो बलवान् पर्यवस्थापयन् बलम् । प्रविचिक्षेप शैलाग्रं कुम्भकर्णाय धीमते॥२२॥ तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य मुष्टिनाऽभिजघान ह । मुष्टिप्रहाराभिहतं तच्छैलाग्रं व्यशीर्यत ॥ २३ ॥ सविस्फुलिङ्गं सज्वालं निपपात महीतले । ऋषभः शरभो नीलो गवाक्षो गन्धमादनः ॥ २४ ॥ पञ्च वानरशार्दूलाः कुम्भकर्ण मुपाद्रवन् ॥ २५ ॥ शैलैर्वृक्षैस्तलैः पादैर्मुष्टिभिश्च महाबलाः । कुम्भकर्णं महाकायं सर्वतोऽभिप्रदुद्रुवुः ॥ २६ ॥ स्पर्शानिव प्रहारांस्तान् वेदयानो न विव्यथे । ऋषभं तु महावेगं बाहुभ्यां परिषस्वजे ॥ २७ ॥ कुम्भकर्णभुजाभ्यां तु पीडितो वानरर्षभः । निपपातर्षभो भीमः प्र मुखाद्वान्तशोणितः ॥ २८ ॥ मुष्टिना शरभं हत्वा जानुना नील माहवे । आजघान गवाक्षं तु तलेनेन्द्ररिपुस्तदा ॥ २९ ॥ पादेनाभ्यहनत् क्रुद्धस्तरसा गन्धमादनम् । दत्तप्रहार व्यथिता मुमुहुः शोणितोक्षिताः ॥३०॥ निपेतुस्ते तु मेदिन्यां निकृत्ता इव किंशुकाः । तेषु वानरमुख्येषु पतितेषु महा त्मसु । वानराणां सहस्राणि कुम्भकर्णं प्रदुद्रुवुः ॥३१॥ तं शैलमिव शैलाभाः सर्वे ते प्लवगर्षभाः । समारुह्य समुत्पत्य ददंशुश्च महाबलाः ॥३२॥ तं नखैर्दशनैश्चापि मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा । कुम्भकर्णं महाकायं ते जघ्नुः प्लवगर्षभाः ॥३३॥

॥ २६ ॥ स्पर्शानिव सुखस्पर्शानिव, सुखमर्दनमिव जानन्नित्यर्थः ॥ २७ ॥ प्र इति छेदः । मुखात् वान्तशोणितः प्रणिपपातेत्यन्वयः । "व्यवहिताश्च" इत्युपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगः । वान्तशोणितः उद्गीर्णरक्तः ॥ २८–३१ ॥ समारुह्य समुत्पत्य, समुत्पत्य समारुह्येति क्रमः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

आचितः व्याप्तः । आत्मरुहैः वृक्षैः ॥ ३४–३६ ॥ भक्षयन् बभञ्ज, भक्षणार्थं बभञ्जेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ मांसशोणितसंक्लेदां मांसशोणितसंसिक्तामित्यर्थः

स वानरसहस्रैस्तैराचितः पर्वतोपमः । रराज राक्षसव्याघ्रो गिरिरात्मरुहैरिव ॥ ३४ ॥ बाहुभ्यां वानरान् सर्वान् प्रगृह्य सुमहाबलः । भक्षयामास संक्रुद्धो गरुडः पन्नगानिव ॥ ३५ ॥ प्रक्षिप्ताः कुम्भकर्णेन वक्त्रे पातालसन्निभे । नासापुटाभ्यां निर्जग्मुः कर्णाभ्यां चैव वानराः ॥ ३६ ॥ भक्षयन् भृशसंक्रुद्धो हरीन् पर्वतसन्निभः । बभञ्ज वानरान् सर्वान् संक्रुद्धो राक्षसोत्तमः ॥ ३७ ॥ मांसशोणितसंक्लेदां भूमिं कुर्वन् स राक्षसः । चचार हरिसैन्येषु कालाग्निरिव मूर्च्छितः ॥३८॥ वज्रहस्तो यथा शक्रः पाशहस्त इवान्तकः । शूलहस्तो बभौ सङ्ख्ये कुम्भकर्णो महाबलः ॥३९॥ यथा शुष्काण्यरण्यानि ग्रीष्मे दहति पावकः । तथा वानरसैन्यानि कुम्भकर्णो विनिर्दहत् ॥ ४० ॥ ततस्ते वध्यमानास्तु हतयूथा विनायकाः । वानरा भयसंविग्ना विनेदुर्विस्वरं भृशम् ॥ ४१ ॥ अनेकशो वध्यमानाः कुम्भकर्णेन वानराः । राघवं शरणं जग्मुर्व्यथिताः खिन्नचेतसः ॥४२॥ प्रभग्नान् वानरान् दृष्ट्वा वज्रहस्तसुतात्मजः । अभ्यधावत वेगेन कुम्भकर्णं महाहवे ॥ ४३ ॥ शैलशृङ्गं महद्गृह्य विनदंश्च मुहुर्मुहुः । त्रासयन् राक्षसान् सर्वान् कुम्भकर्णपदानुगान् ॥४४॥ चिक्षेप शैलशिखरं कुम्भकर्णस्य मूर्धनि । स तेनाभिहतोऽत्यर्थं गिरिशृङ्गेण मूर्धनि ॥ ४५ ॥ कुम्भकर्णः प्रजज्वाल कोपेन महता तदा । सोऽभ्यधावत वेगेन वालिपुत्रममर्षणः ॥ ४६ ॥ कुम्भकर्णो महानादस्त्रासयन् सर्ववानरान् । शूलं ससर्ज वै रोषादङ्गदे स महाबलः ॥ ४७ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ विनिर्दहत् विनिरदहत् ॥ ४० ॥ विनायकाः विगतनायकाः ॥ ४१–६३ ॥

स इति । आचितः व्याप्तः । आत्मरुहैः वृक्षैः ॥ ३४–४२ ॥ वज्रहस्तसुतात्मजः अङ्गद इत्यर्थः ॥ ४३–५८ ॥

तमिति। सम्मुन्मुखः अभिमुखः ॥ ५४–५८ ॥ प्रजापतेरिति । इदमत्रैतिह्यमनुसन्धेयम्–पुरा किल ब्रह्मणो जृम्भमाणस्य वदनादृक्षरजा नाम वानरो जातः । स कदाचित् पर्यटन् ब्रह्मलोकेऽप्सरोरूपकारिणि कस्मिंश्चित् सरसि निमज्ज्याप्सरोरूपमभजत् । तां दृष्ट्वा काममोहिताविन्द्रादित्यौ हस्तेन

तमापतन्तं बुद्ध्वा तु युद्धमार्गविशारदः । लाघवान्मोचयामास बलवान् वानरर्षभः ॥ ४८ ॥ उत्पत्य चैनं सहसा तलेनोरस्यताडयत् । स तेनाभिहतः कोपात् प्रमुमोहाचलोपमः ॥४९॥ स लब्धसंज्ञो बलवान् मुष्टिमावर्त्त्य राक्षसः । अपहासेन चिक्षेप विसंज्ञः स पपात ह ॥ ५० ॥ तस्मिन् प्लवगशार्दूले विसंज्ञे पतिते भुवि । तच्छूलं समुपादाय सुग्रीवमभिदुद्रुवे ॥ ५१ ॥ तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य कुम्भकर्णं महाबलम् । उत्पपात तदा वीरः सुग्रीवो वानराधिपः ॥५२॥ पर्वताग्रं समुत्क्षिप्य समाविध्य महाकपिः । अभिदुद्राव वेगेन कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ५३ ॥ तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य कुम्भकर्णः प्लवङ्गमम् । तस्थौ विकृतसर्वाङ्गो वानरेन्द्रसमुन्मुखः ॥ ५४ ॥ कपिशोणितदिग्धाङ्गं भक्षयन्तं प्लवङ्गमान् । कुम्भकर्णं स्थितं दृष्ट्वा सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५५ ॥ पातिताश्च त्वया वीराः कृतं कर्म सुदुष्करम् । भक्षितानि च सैन्यानि प्राप्तं ते परमं यशः ॥ ५६ ॥ त्यज तद्वानरानीकं प्राकृतैः किं करिष्यसि । सहस्वैकनिपातं मे पर्वतस्यास्य राक्षस ॥ ५७ ॥ तद्वाक्यं हरिराजस्य सत्त्वधैर्यसमन्वितम् । श्रुत्वा राक्षसशार्दूलः कुम्भकर्णोऽब्रवीद्वचः ॥५८॥ प्रजापतेस्तु पौत्रस्त्वं तथैवर्क्षरजस्सुतः। श्रुतपौरुषसम्पन्नः कस्माद्गर्जसि वानर॥५९॥

युगपद्गृहीताम् । तत्रान्तरे तयोः क्षुभितं रेतोऽपतत् । तत्र द्वौ कुमारावभवताम् । वाले पतनाद्वाली । ग्रीवायां पतनात् सुग्रीवः । तं दृष्ट्वा प्रहस्य ब्रह्मा अप्सरोरूपधारिणम् ऋक्षरजसं यथापूर्वरूपप्राप्तये कुमारौ गृहीत्वा अन्यस्मिन् वानररूपकारिणि सरसि निमज्जेत्यभ्यधात् । सोऽपि तथा कृत्वा कुमाराभ्यां सह वानररूपमभजदृक्षरजाः । तत्पुत्रौ वालिसुग्रीवाविति । तदनेन प्रकारेण सुग्रीवः प्रजापतेः पौत्रः ऋक्षरजसः पुत्रश्च । काश्यपात् प्रजापतेस्तु पौत्र इति । चतुर्मुखब्रह्मजृम्भणजनितऋक्षरजःपुत्रत्वात्सुग्रीवस्य ब्रह्मपौत्रत्वम् ॥ ५९–६१ ॥

प्रजापतेर्विवस्वान् विवस्वतः सुग्रीव इत्यन्ये ॥ ५९ ॥ स इति । व्याविध्य तोलयित्वा ॥ ६०-६३ ॥ भारसहस्रस्य भारसहस्रेण कृतं जानुन्यारोप्य बभञ्जेत्यन्वयः ॥ ६४ ॥ सर्वतः सर्वस्मात् प्रदेशात् दुद्रुवे आजगाम ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ सुग्रीवमुपेत्य तेन शृङ्गेण जघान । त्रिकूटशिखरस्थलङ्काद्वारे

स कुम्भकर्णस्य वचो निशम्य व्याविध्य शैलं सहसा मुमोच । तेनाजघानोरसि कुम्भकर्णं शैलेन वज्राशनिसन्निभेन ॥६०॥ तच्छैलशृङ्गं सहसा विशीर्णं भुजान्तरे तस्य तदा विशाले । ततो विषेदुः सहसा प्लवङ्गा रक्षोगणाश्चापि मुदा विनेदुः ॥६१॥ स शैलशृङ्गाभिहतश्चुकोप ननाद कोपाच्च विवृत्य वक्त्रम् । व्याविध्य शूलं च तडित्प्रकाशं चिक्षेप हर्यृक्षपतेर्वधाय ॥६२॥ तत् कुम्भकर्णस्य भुजप्रविद्धं शूलं शितं काञ्चनधामजुष्टम् । क्षिप्रं समुत्पत्य निगृह्य दोर्भ्यां बभञ्ज वेगेन सुतोऽनिलस्य ॥६३॥ कृतं भारसहस्रस्य शूलं कालायसं महत् । बभञ्ज जानुन्यारोप्य प्रहृष्टः प्लवगर्षभः ॥ ६४ ॥ शूलं भग्नं हनुमता दृष्ट्वा वानरवाहिनी । हृष्टा ननाद बहुशः सर्वतश्चापि दुद्रुवे ॥ ६५ ॥ सिंहनादं च ते चक्रुः प्रहृष्टा वनगोचराः । मारुतिं पूजयाञ्चक्रुर्दृष्ट्वा शूलं तथागतम् ॥ ६६ ॥ स तत्तदा भग्नमवेक्ष्य शूलं चुकोप रक्षोधिपतिर्महात्मा । उत्पाट्य लङ्कामलयात् स शृङ्गं जघान सुग्रीवमुपेत्य तेन ॥ ६७ ॥ स शैलशृङ्गाभिहतो विसंज्ञः पपात भूमौ युधि वानरेन्द्रः । तं प्रेक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं नेदुः प्रहृष्टास्त्वथ यातुधानाः ॥ ६८ ॥

स्थित्वा युध्यतः कुम्भकर्णस्य प्रदेशान्तरस्थलङ्कामलयशृङ्गोत्पाटनं कथमुपपद्यते ? इति चेत्; तदनुगुणप्रमाणशरीरत्वान्न दोषः । लङ्कामलयशब्देन त्रिकूटं स इति । व्याविध्य तोलयित्वा ॥ ६२-६९ ॥

स०-जानु मा आरोप्य तत् आहृष्टः इति छेदः । तत् शूलं जानु आरोप्य जानुनि निधाय । तत् सुग्रीवोपरिपतनं मा इति बभञ्ज । प्लवङ्गमो हनुमान् आहृष्टः अतिहृष्टः ॥ बहुपुराणादिष्वियं कथा सुग्रीवतो ग्रहणानन्तरं कक्ष्यानिक्षिप्तकपिपतिर्यदा लङ्कानिलयास्त्रीपुंसजनैस्तुहिनसलिलमाल्यैः सेचितः तस्मान्मोचितः सुग्रीवः करोत्कृत्तगृहीतघोणाकर्ण उत्पपात तदा मक्षिकोपमः पाक्षिकनीतिं लौकिकीमनुसृत्यानुसृत्य च तं गतो हनुमांस्तदा तन्मुक्तं सुग्रीवाशक्यपरिहारं शूलं बभञ्जेति श्रूयते । अत्र व्यत्यस्य कथनं लेखकप्रमादतः । श्लोकाश्चैतेऽनन्तरं पठनीया इति वा "कुर्युः क्वचिच्च व्यत्यासम्" इति कविकृत एवायं हनुमत्पराक्रमक्रमवर्णनपरायत्तचित्ततया व्यत्यास इति वा ज्ञेयम् । ननु भारते वनपर्वणि "हृत्वा कर्णोष्ठनासिकम्" इत्युक्तेरत्र कर्णनासिकोक्तिः कथमिति चेन्न; नासिकोत्कर्तनकाल एवौष्ठद्वयस्य तया सहागमनं ज्ञातुं सुशकमित्यत्रानुक्तिः, स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तत्रोक्तिरिति सम्भवात् ॥ ६४ ॥

वोपचर्यंते ॥ ६७--६९ ॥ अभ्युच्छ्रितम् उन्नतम् । स्वाकारसादृश्याय प्रथमं मेरूपादानम् । द्वितीयं तु सुग्रीवधारणकालिकसादृश्याय ॥७०॥ उत्पाटच उद्धृत्य । त्रिदशालयानां स्वर्गिणाम् ॥ ७१ ॥ बलवान् कुम्भकर्णो युद्धे पतितं सुग्रीवं किमर्थं हृतवानित्यत्राह--ततस्तमादायेति ॥ ७२--७६ ॥

तमभ्युपेत्याद्भुतघोरवीर्यं स कुम्भकर्णो युधि वानरेन्द्रम् । जहार सुग्रीवमभिप्रगृह्य यथाऽनिलो मेघमतिप्रचण्डः॥६९॥ स तं महामेघनिकाशरूपमुत्पाटच गच्छन् युधि कुम्भकर्णः । रराज मेरुप्रतिमानरूपो मेरुर्यथाऽभ्युच्छ्रितघोरशृङ्गः ॥७०॥ ततस्तमुत्पाटच जगाम वीरः संस्तूयमानो युधि राक्षसेन्द्रैः । शृण्वन्निनादं त्रिदशालयानां प्लवङ्गराजग्रह विस्मितानाम् ॥ ७१ ॥ ततस्तमादाय तदा स मेने हरीन्द्रमिन्द्रोपममिन्द्रवीर्यः । अस्मिन् हृते सर्वमिदं हृतं स्यात् सराघवं सैन्यमितीन्द्रशत्रुः ॥ ७२ ॥ विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वानराणां ततस्ततः । कुम्भकर्णेन सुग्रीवं गृहीतं चापि वानरम् ॥ ७३ ॥ हनुमांश्चिन्तयामास मतिमान् मारुतात्मजः । एवं गृहीते सुग्रीवे किं कर्तव्यं मया भवेत् ॥७४॥ यद्वै न्याय्यं मया कर्तुं तत् करिष्यामि सर्वथा । भूत्वा पर्वतसङ्काशो नाशयिष्यामि राक्षसम् ॥ ७५ ॥ मया हते संयति कुम्भकर्णे महाबले मुष्टिविकीर्णदेहे । विमोचिते वानरपार्थिवे च भवन्तु हृष्टाः प्लवगाः समस्ताः ॥ ७६ ॥ अथवा स्वयमप्येष मोक्षं प्राप्स्यति पार्थिवः । गृहीतोऽयं यदि भवेत्त्रिदशैः सासुरोरगैः ॥ ७७ ॥ मन्ये न तावदात्मानं बुद्धचते वानराधिपः । शैलप्रहाराभिहतः कुम्भकर्णेन संयुगे ॥ ७८ ॥ अयं मुहूर्तात् सुग्रीवो लब्ध संज्ञो महाहवे । आत्मनो वानराणां च यत् पथ्यं तत् करिष्यति ॥ ७९ ॥

अथवेति । सासुरोरगैः सुरैः गृहीतोऽप्ययं मोक्षं प्राप्तुं शक्नोति । किं पुनरनेन राक्षसापसदेनेति भावः ॥ ७७ ॥ तर्हि मोचयित्वाऽऽत्मानं किमिति न उच्छ्रितघोरशृङ्गः उच्छ्रितानि उन्नतानि घोराणि शृङ्गाणि यस्य सः ॥ ७० ॥ त्रिदशालयानां त्रिदशालयस्थानाम् ॥ ७१-७६ ॥ अथवेति । सासुरोरगैः त्रिदशै र्गृहीतोऽपि अयं मोक्षं प्राप्तुं शक्नोति किं पुनरनेन राक्षसापसदेनेति भावः ॥ ७७ ॥ तर्ह्यात्मानं मोचयित्वा किमिति न निवर्तते ? इत्यत्राह–मन्य इति ॥७८॥ ७९ ॥

निवर्तत इत्यत्राह–मन्य इत्यादिना । तावदित्यवधारणे । आत्मानमेव न बुध्यत इत्यर्थः । पथ्यं हितम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ कृच्छ्रगतः स्वामी भृत्येनावश्यं मोचनीय एवेत्याशङ्क्याह–मया त्विति ॥ ८० ॥ तावत् सुग्रीवागमनपर्यन्तम् ॥ ८१ ॥ संस्तम्भयामास गमनान्निवर्तयामास ॥ ८२ ॥ पुष्पाग्र्यवर्षैः

मया तु मोक्षितस्यास्य सुग्रीवस्य महात्मनः । अप्रीतिश्च भवेत् कष्टा कीर्तिनाशश्च शाश्वतः ॥ ८० ॥ तस्मान्मुहूर्तं कांक्षिष्ये विक्रमं पार्थिवस्य तु । भिन्नं च वानरानीकं तावदाश्वासयाम्यहम् ॥८१॥ इत्येवं चिन्तयित्वा तु हनुमान् मारुतात्मजः । भूयः संस्तम्भयामास वानराणां महाचमूम् ॥८२॥ स कुम्भकर्णोऽथ विवेश लङ्कां स्फुरन्तमादाय महाकपिं तम् । विमानचर्यागृहगोपुरस्थैः पुष्पाग्र्यवर्षैरवकीर्यमाणः ॥ ८३ ॥ लाजगन्धोदवर्षैस्तु सिच्यमानः शनैः शनैः । राजमार्गस्य शीतत्वात् संज्ञामाप महाबलः ॥८४॥ ततः स संज्ञामुपलभ्य कृच्छ्राद्बलीयसस्तस्य भुजान्तरस्थः । अवेक्षमाणः पुरराजमार्गं विचिन्तयामास मुहुर्महात्मा ॥ ८५ ॥ एवं गृहीतेन कथं नु नाम शक्यं मया सम्प्रतिकर्तुमद्य । तथा करिष्यामि यथा हरीणां भविष्यतीष्टं च हितं च कार्यम् ॥ ८६ ॥ ततः कराग्रैः सहसा समेत्य राजा हरीणाममरेन्द्रशत्रुम् । खरैश्च कर्णौ दशनैश्च नासां ददंश पार्श्वेषु च कुम्भकर्णम् ॥८७॥ स कुम्भकर्णो हृतकर्णनासो विदारितस्तेन विमर्दितश्च । रोषाभिभूतः क्षतजार्द्रगात्रः सुग्रीवमाविध्य पिपेष भूमौ ॥ ८८ ॥ स भूतले भीमबलाभिपिष्टः सुरारिभिस्तैरभिहन्यमानः । जगाम खं वेगवदभ्युपेत्य पुनश्च रामेण समाजगाम ॥८९॥

श्लाघ्यपुष्पवृष्टिभिः ॥ ८३–८५ ॥ एवमिति । सम्प्रतिकर्तुं सम्यक् प्रतिकर्तुम्, अन्यथा अद्येति पुनरुक्तिः स्यात् ॥ ८६ ॥ तत इति । खरैः तीक्ष्णैः कराग्रैः कर्णौ समेत्य संहृत्य । दशनैः नासां च ददंश । पार्श्वेषु कपोलयोरंसयोरुदरान्तरयोश्च, पादाभ्यां विददारेति शेषः ॥ ८७ ॥ स इति ।

तथापि कृच्छ्रगतः स्वामी भृत्येनावश्यं मोचयितव्य इत्याशङ्क्याह–मया त्विति ॥ ८०–८२ ॥ पुष्पाग्र्यवर्षैः उत्तमकुसुमवृष्टिभिः ॥ ८३–८५ ॥ सम्प्रतिकर्तुं सम्यक् प्रतिकर्तुम् ॥ ८६ ॥ खरैः तीक्ष्णैः । कराग्रैः करनखैः कर्णौ समेत्य संहृत्येत्यर्थः । पादैः पादनखैः । ददंश पार्श्वेषु च कुम्भकर्णमिति पाठे–पार्श्वेषु कपोलयोरंसयो

विमर्दितः सम्पीडितः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ प्रस्रवणैः निर्दरैः ॥ ९० ॥ अभिमुखः सन् युद्धाय मनश्चक्र इति सम्बन्धः ॥ ९१-९४ ॥ बुभुक्षित इति । शोणितमांसगृध्नुः शोणितमांसलोलुपः ॥ ९५-९७ ॥ सम्प्रस्रवन्निति । सम्प्रस्रवन् तालुभ्यामुद्वमन् । शोणितं मेदश्च भक्षितवानरसंबन्धि ॥ ९८ ॥

कर्णनासाविहीनस्तु कुम्भकर्णो महाबलः । रराज शोणितैः सिक्तो गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ९० ॥ शोणितार्द्रो महाकायो राक्षसो भीमविक्रमः । युद्धायाभिमुखो भूयो मनश्चक्रे महाबलः ॥९१॥ अमर्षाच्छोणितोद्गारी शुशुभे रावणानुजः । नीलाञ्जनचयप्रख्यः ससन्ध्य इव तोयदः ॥ ९२ ॥ गते तु तस्मिन् सुरराजशत्रुः क्रोधात् प्रदुद्राव रणाय भूयः । अनायुधोऽस्मीति विचिन्त्य रौद्रो घोरं तदा मुद्गरमाससाद ॥ ९३ ॥ ततः स पुर्याः सहसा महोजा निष्क्रम्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् । बभक्ष रक्षो युधि कुम्भकर्णः प्रजा युगान्ताग्निरिव प्रदीप्तः ॥ ९४ ॥ बुभुक्षितः शोणितमांसगृध्नुः प्रविश्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् । चखाद रक्षांसि हरीन् पिशाचानृक्षांश्च मोहाद्युधि कुम्भकर्णः ॥ ९५ ॥ यथैव मृत्युर्हरते युगान्ते स भक्षयामास हरींश्च मुख्यान् ॥ ९६ ॥ एकं द्वे त्रीन् बहून् क्रुद्धो वानरान् सह राक्षसैः । समादायैकहस्तेन प्रचिक्षेप त्वरन् मुखे ॥ ९७ ॥ सम्प्रस्रवंस्तदा मेदः शोणितं च महाबलः । वध्यमानो नगेन्द्राग्रैर्भक्षयामास वानरान् ॥ ९८ ॥ ते भक्ष्यमाणा हरयो रामं जग्मुस्तदा गतिम् ॥ ९९ ॥ कुम्भकर्णो भृशं क्रुद्धः कपीन् खादन् प्रधावति ॥ १०० ॥ शतानि सप्त चाष्टौ च विंशत्त्रिंशत्तथैव च । सम्परिष्वज्य बाहुभ्यां खादन् विपरिधावति ॥ १०१ ॥ तस्मिन् काले सुमित्रायाः पुत्रः परबलार्दनः । चकार लक्ष्मणः क्रुद्धो युद्धं परपुरञ्जयः ॥ १०२ ॥ स कुम्भकर्णस्य शरान् शरीरे सप्त वीर्यवान् । निचखानाददे बाणान् विससर्ज च लक्ष्मणः ॥ १०३ ॥

त इत्यर्धम् । गतिं शरणम् ॥ ९९ ॥ कुम्भकर्ण इत्यर्धम् । प्रधावति प्राधावत् । उत्तरश्लोकेऽप्येवमेव ॥ १०० ॥ १०१ ॥ तस्मिन् काल इत्यादि ।

रुदरपार्श्वयोश्च, पादाभ्यां विददारेति शेषः ॥८७-९७॥ शोणितं भक्षितानां वानरादीनां सम्बन्धि । संप्रस्रवन् ओष्ठाभ्यामुद्वमन् ॥९८॥ गतिं शरणम् ॥९९-११७॥

स्पष्टम् ॥ १०२-१०५ ॥ अर्चिषः ज्वालाः ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ तस्येति सार्धः । बर्हिणवाससः बर्हिणं बर्हिपत्रं वासो वासःस्थानं येषां ते तथोक्ताः ।

अतिक्रम्य च सौमित्रिं कुम्भकर्णो महाबलः । राममेवाभिदुद्राव दारयन्निव मेदिनीम् ॥ १०४ ॥ अथ दाशरथी रामो रौद्रमस्त्रं प्रयोजयन् । कुम्भकर्णस्य हृदये ससर्ज निशितान् शरान् ॥ १०५ ॥ तस्य रामेण विद्धस्य सहसाऽभिप्रधावतः । अङ्गारमिश्राः क्रुद्धस्य मुखान्निश्चेरुरर्चिषः ॥ १०६ ॥ रामास्त्रविद्धो घोरं वै नदन् राक्षसपुङ्गवः । अभ्यधावत संक्रुद्धो हरीन् विद्रावयन् रणे ॥ १०७ ॥ तस्योरसि निमग्नाश्च शरा बर्हिणवाससः । हस्ताच्चापि परिभ्रष्टा पपातोर्व्यां महागदा । आयुधानि च सर्वाणि विप्राकीर्यन्त भूतले ॥ १०८ ॥ स निरायुधमात्मानं यदा मेने महाबलः । मुष्टिभ्यां चरणाभ्यां च चकार कदनं महत् ॥१०९॥ स बाणैरतिविद्धाङ्गः क्षतजेन समुक्षितः । रुधिरं प्रतिसुस्राव गिरिः प्रस्रवणं यथा ॥११०॥ स तीव्रेण च कोपेन रुधिरेण च मूर्च्छितः । वानरान् राक्षसानृक्षान् खादन् विपरिधावति ॥१११॥ अथ शृङ्गं समाविध्य भीमं भीमपराक्रमः । चिक्षेप राममुद्दिश्य बलवानन्तकोपमः॥११२॥ अप्राप्तमन्तरा रामः सप्तभिस्तैरजिह्मगैः । शरैः काञ्चनचित्राङ्गैश्चिच्छेद पुरुषर्षभः ॥ ११३ ॥ तन्मेरुशिखराकारं द्योतमानमिव श्रिया । द्वे शते वानरेन्द्राणां पतमानमपातयत् ॥ ११४ ॥ तस्मिन् काले स धर्मात्मा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् । कुम्भकर्णवधे युक्तो योगान् परिमृशन् बहून् ॥ ११५ ॥ नैवायं वानरान् राजन्नापि जानाति राक्षसान् । मत्तः शोणितगन्धेन स्वान् परांश्चैव खादति ॥ ११६ ॥ साध्वेनमधिरोहन्तु सर्वे ते वानरर्षभाः । यूथपाश्च यथा मुख्यास्तिष्ठन्त्वस्य समन्ततः ॥ ११७ ॥

आयुधानि खड्गादीनि ॥१०८॥ कदनम्, वानराणामिति शेषः ॥ १०९ ॥ ११० ॥स तीव्रेणेति । मूर्च्छितः व्याप्तः ॥ १११-११३ ॥ द्वे शते उद्दिश्य पतमानं गच्छन्तम् अपातयत्, शरैरिति शेषः॥११४॥ योगान् परिमृशन् उपायान् विचारयन् ॥११५॥११६॥ साध्विति । यथा यथायोग्यम् ॥११७॥

अप्ययमिति । भारः वानरारोहणरूपः ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ कुम्भकर्णस्त्विति । स्पष्टः ॥ १२० ॥ तानिति । निर्धुतानिति ह्रस्व आर्षः ॥ १२१ ॥ क्रोधताम्रेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥१२२॥ स चापमिति । निबद्धोत्तमतूणबाणः निबद्धोत्तमबाणतूण इत्यर्थः ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ स ददर्शेत्यादि

अप्ययं दुर्मतिः काले गुरुभारप्रपीडितः । प्रपतन् राक्षसो भूमौ नान्यान् हन्यात् प्लवङ्गमान् ॥ ११८ ॥ तस्य तद्व चनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः । ते समारुरुहुर्हृष्टाः कुम्भकर्णं प्लवङ्गमाः ॥ ११९ ॥ कुम्भकर्णस्तु संक्रुद्धः समारूढः प्लवङ्गमैः । व्यधूनयत्तान् वेगेन दुष्टहस्तीव हस्तिपान् ॥ १२० ॥ तान् दृष्ट्वा निर्धुतान् रामो दुष्टोऽयमिति राक्षसः । समुत्पपात वेगेन धनुरुत्तममाददे ॥ १२१ ॥ क्रोधताम्रेक्षणो वीरो निर्दहन्निव चक्षुषा । राघवो राक्षसं रोषादभिदुद्राव वेगितः । यूथपान् हर्षयन् सर्वान् कुम्भकर्णभयार्दितान् ॥ १२२ ॥ स चापमादाय भुजङ्गकल्पं दृढज्यमुग्रं तपनीयचित्रम् । हरीन् समाश्वास्य समुत्पपात रामो निबद्धोत्तमतूणबाणः ॥ १२३ ॥ स वानरगणैस्तैस्तु वृतः परमदुर्जयः । लक्ष्मणानुचरो रामः सम्प्रतस्थे महाबलः ॥ १२४ ॥ स ददर्श महात्मानं किरीटिनमरिन्दमम् । शोणिताप्लुतसर्वाङ्गं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ १२५ ॥ सर्वान् समभिधावन्तं यथा रुष्टं दिशागजम् । मार्गमाणं हरीन् क्रुद्धं राक्षसैः परिवारितम् ॥ १२६ ॥ विन्ध्यमन्दरसङ्काशं काञ्चनाङ्गदभूषणम् । स्रवन्तं रुधिरं वक्त्राद्वर्षमेघमिवोत्थितम् ॥ १२७ ॥ जिह्वया परिलिह्यन्तं शोणितं शोणितेक्षणम् । मृद्नन्तं वानरानीकं कालान्तकयमोपमम् ॥ १२८ ॥ तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं प्रदीप्तानलवर्चसम् । विस्फारयामास तदा कार्मुकं पुरुषर्षभः ॥ १२९ ॥ स तस्य चापनिर्घोषात् कुपितो राक्षसर्षभः । अमृष्यमाणस्तं घोषमभिदुद्राव राघवम् ॥१३०॥

चतुःश्लोक्येकान्वया । कालान्तकयमोपमम्, रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वेतिवत् एकस्यैवावस्थाभेदात् कालादिनामभेदः । यद्वा काले युगान्तकाले अन्तको नाशको यमः उपमा यस्य स तथोक्तः ॥ १२५--१३१ ॥

भारप्रपीडितः भारः वानरारोहणभारः ॥ ११८--१२७ ॥ कालान्तकयमोपमं 'रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तकः' इतिवदेकस्यैवावस्थाभेदात्कालादिनामभेदः ॥१२८--१३१॥

आगच्छेति । मा माम् अविषादम् आगच्छेत्यन्वयः । यद्वा विषादं मा गच्छ । मरणेन शरीरभरणक्लेशं त्यजेर्थः । आङ् उपसर्गमात्रम्॥१३२--१३४॥ प्रहस्येति । विकृतमित्यादिविशेषणत्रयं क्रियाविशेषणम् ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ पश्य मे मुद्गरमिति । यद्यपि निरायुधत्वं पूर्वमुक्तं तथाप्यद्य मुद्गरं गृहीत

ततस्तु वातोद्धतमेघकल्पं भुजङ्गराजोत्तमभोगबाहुम् । तमापतन्तं धरणीधराभमुवाच रामो युधि कुम्भकर्णम् ॥१३१॥ आगच्छ रक्षोधिप मा विषादमवस्थितोऽहं प्रगृहीतचापः । अवेहि मां शक्रसपत्न रामं मया मुहूर्ताद्भविता विचेताः ॥ १३२ ॥ रामोऽयमिति विज्ञाय जहास विकृतस्वनम् । अभ्यधावत संक्रुद्धो हरीन् विद्रावयन् रणे ॥ १३३ ॥ पातयन्निव सर्वेषां हृदयानि वनौकसाम् ॥ १३४ ॥ प्रहस्य विकृतं भीमं स मेघस्तनितोपमम् । कुम्भकर्णो महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३५ ॥ नाहं विराधो विज्ञेयो न कबन्धः खरो न च । न वाली न च मारीचः कुम्भकर्णोऽहमागतः ॥ १३६ ॥ पश्य मे मुद्गरं घोरं सर्वकालायसं महत् । अनेन निर्जिता देवा दानवाश्च पुरा मया ॥ १३७ ॥ विकर्णनास इति मां नावज्ञातुं त्वमर्हसि । स्वल्पाऽपि हि न मे पीडा कर्णनासाविनाशनात् ॥ १३८ ॥ दर्शयेक्ष्वाकुशार्दूल वीर्यं गात्रेषु मे लघु । ततस्त्वां भक्षयिष्यामि दृष्टपौरुषविक्रमम् ॥ १३९ ॥ स कुम्भकर्णस्य वचो निशम्य रामः सुपुङ्खान् विससर्ज बाणान् । तैराहतो वज्रसमप्रवेगैर्न चुक्षुभे न व्यथते सुरारिः ॥ १४० ॥ यैः सायकैः सालवरा निकृत्ता वाली हतो वानरपुङ्गवश्च । ते कुम्भकर्णस्य तदा शरीरे वज्रोपमा न व्यथयांप्रचक्रुः ॥ १४१ ॥

वानिति ज्ञेयम् । सर्वकालायसं बहुलायसमयमित्यर्थः ॥ १३७ ॥ विकर्णनास इति ॥ १३८ ॥ दर्शयेति । लघु क्षिप्रम् । दृष्टपौरुषविक्रमं दृष्टबलपराक्रमम् ॥ १३९ ॥ चुक्षुभ इति । क्षोभोऽत्र मानसः ॥ १४० ॥ यैः सायकैरिति । सालभेदकस्य वालिविनाशकस्य च बाणस्यैकत्वेऽपि बहुवचनं तद्वर्ग्याणा

आगच्छेति । मा माम् । अविषादं विषादरहितम् ॥ १३२--१३८ ॥ दर्शयेक्ष्वाकुशार्दूलेत्यस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु-हे इक्ष्वाकुशार्दूल ! मे गात्रेषु वीर्यं

मनेकत्वादुपपद्यते ॥ १४१ ॥ स इति । शरीरेण पिबन्, शरीरनिमग्नबाण इत्यर्थः । जघान मोघीचकार ॥ १४२ ॥ ततस्त्विति । विव्याध अचालयत् ॥ १४३–१४५ ॥ सन्निपातं द्वन्द्वयुद्धम् ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ ऐन्द्रास्त्रयुक्तेन ऐन्द्रास्त्रमन्त्राभिमन्त्रितेन ॥ १४८ ॥ विवेष्टमानः विवर्तमानः ॥ १४९ ॥

स वारिधारा इव सायकांस्तान् पिबन् शरीरेण महेन्द्रशत्रुः । जघान रामस्य शरप्रवेगं व्याविध्य तं मुद्गरमुग्रवेगम् ॥ १४२ ॥ ततस्तु रक्षः क्षतजानुलिप्तं वित्रासनं देवमहाचमूनाम् । विव्याध तं मुद्गरमुग्रवेगं विद्रावयामास चमूं हरीणाम् ॥ १४३ ॥ वायव्यमादाय ततो वरास्त्रं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय । समुद्गरं तेन जघान बाहुं स कृत्तबाहुस्तुमुलं ननाद ॥ १४४ ॥ स तस्य बाहुर्गिरिशृङ्गकल्पः समुद्गरो राघवबाणकृत्तः । पपात तस्मिन् हरिराजसैन्ये जघान तां वानरवाहिनीं च ॥ १४५ ॥ ते वानरा भग्नहतावशेषाः पर्यन्तमाश्रित्य तदा विषण्णाः । प्रवेपिताङ्गा ददृशुः सुघोरं नरेन्द्ररक्षोधिपसन्निपातम् ॥ १४६ ॥ स कुम्भकर्णोऽस्त्रनिकृत्तबाहुर्महान्निकृत्ताग्र इवाचलेन्द्रः । उत्पाटयामास करेण वृक्षं ततोऽभिदुद्राव रणे नरेन्द्रम् ॥ १४७॥ स तस्य बाहुं सहसालवृक्षं समुद्यतं पन्नगभोगकल्पम् । ऐन्द्रास्त्रयुक्तेन जघान रामो बाणेन जाम्बूनदचित्रितेन ॥ १४८ ॥ स कुम्भकर्णस्य भुजो निकृत्तः पपात भूमौ गिरिसन्निकाशः । विवेष्टमानोऽभिजघान वृक्षान् शैलान् शिला वानरराक्षसांश्च ॥ १४९ ॥ तं छिन्नबाहुं समवेक्ष्य रामः समापतन्तं सहसा नदन्तम् । द्वावर्धचन्द्रौ निशितौ प्रगृह्य चिच्छेद पादौ युधि राक्षसस्य ॥ १५० ॥ तौ तस्य पादौ प्रदिशो दिशश्च गिरीन् गुहाश्चैव महार्णवं च । लङ्कां च सेनां कपिराक्षसानां विनादयन्तौ विनिपेततुश्च ॥ १५१ ॥ निकृत्तबाहुर्विनिकृत्तपादो विदार्य वक्त्रं वडवामुखाभम् । दुद्राव रामं सहसाऽभिगर्जन् राहुर्यथा चन्द्रमिवान्तरिक्षे ॥ १५२ ॥

प्रगृह्य युगपत् सन्धाय ॥१५०॥ विनाशयन्तौ दिगादीन् प्रतिध्वनयन्तौ ॥ १५१ ॥ दुद्राव राममिति । ऊरुशेषाभ्यामिदम् । अन्यथेदं गमनं वक्ष्यमाणं दर्शय । ततः दृष्टपौरुषविक्रमं त्वाम्, असाध्यं मन्वान इति शेषः । भक्षयिष्यामि' यथापूर्वं वानरानिति शेषः ॥ १३९–१५० ॥ ताविति । विनादयन्तौ दिगादीन्

पतनं च न सम्भवतः। राहुर्यथेति । चन्द्रमिव स्थितं रामं राहुर्यथा तथा कुम्भकर्ण इत्यर्थः ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ अरिष्टं रिपूणामशुभप्रदम् ।

अपूरयत्तस्य मुखं शिताग्रै रामः शरैर्हेमपिनद्धपुङ्खैः । स पूर्णवक्त्रो न शशाक वक्तुं चुकूज कृच्छ्रेण मुमोह चापि ॥ १५३ ॥ अथाददे सूर्यमरीचिकल्पं स ब्रह्मदण्डान्तककालकल्पम् । अरिष्टमैन्द्रं निशितं सुपुङ्खं रामः शरं मारुततुल्यवेगम् ॥ १५४ ॥ तं वज्रजाम्बूनदचारुपुङ्खं प्रदीप्तसूर्यज्वलनप्रकाशम् । महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय ॥ १५५ ॥ स सायको राघवबाहुचोदितो दिशः स्वभासा दश सम्प्रकाशयन् । सधूमवैश्वानरदीप्तदर्शनो जगाम शक्राशनिवीर्यविक्रमः ॥ १५६ ॥ स तन्महापर्वतकूटसन्निभं विवृत्तदंष्ट्रं चलचारुकुण्डलम् । चकर्त रक्षोधिपतेः शिरस्तथा यथैव वृत्रस्य पुरा पुरन्दरः ॥ १५७ ॥ कुम्भकर्णशिरो भाति कुण्डलालङ्कृतं महत् । आदित्येऽभ्युदिते रात्रौ मध्यस्थ इव चन्द्रमाः ॥ १५८ ॥

"अरिष्टे तु शुभाशुभे" इत्यमरः ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ वैश्वानरः अग्निः ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ कुम्भकर्णेति । कर्तनवेगादुद्गतं गगने स्थितम् । रात्रौ मतिध्वनयन्तावित्यर्थः ॥ १५१--१५३ ॥ अरिष्टं रिपूणामशुभप्रदम् । " अरिष्टे तु शुभाशुभे " इत्यमरः ॥ १५४--१५७ ॥ कुम्भकर्णशिर इति । कर्तनवेगाद्गगने स्थितं सत् कुम्भकर्णशिरः आदित्ये अदितिदेवताके पुनर्वसुनक्षत्रे रात्रावभ्युदिते तन्मध्यगश्चन्द्रमा इवाभातीत्यर्थः । कुण्डलस्थानव्यतिरिक्तकर्णप्रदेशयोः सुग्रीवेण गृहीतत्वात्कुम्भकर्णशिरः कुण्डलालंकृतं भातीति भावः । यद्वा महत्कुम्भकर्णशिरः कुण्डलालंकृतं कुण्डलाभ्याम् अलं निवारणं कृतम् कुण्डलरहितं सत् भाति । अत्र दृष्टान्तः-आदित्य इति । आदित्ये सूर्ये अभ्युदिते सति । अभ्युदितेरात्रावित्यत्र अरात्राविति छेदः । अरात्रावहनि मध्यस्थः गगनमध्यस्थः चन्द्रमा इवेत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे पूर्वश्लोके चलचारुकुण्डलमित्यस्य चले चलिते गते चारुकुण्डले यस्य तदित्यर्थः ॥ १५८ ॥ १५९ ॥

स०–भातिकुण्डलालङ्कृतं भया कान्त्या कुण्डलालङ्कृतं यदन्यच्छिरः तदतिक्रम्य वर्तते तत्तथा । सद्यः पातात्कान्तिर्न गतेति भावः । " अति लङ्घनेऽपिच " इति विश्वः । यद्वा कुण्डलालं कुण्ड इति कुण्डे आस्यपिठरे लाला यस्य तत् । पातालसंनिभमिति पूर्वमुक्तेः । " कुण्डं पिठरे " इति विश्वः । कृतं कालविशेषेण, अत एवाप्रकाशो युज्यते । कुण्डलाभ्यां विना कृतमिति द्वावपि । यत् रात्रौ मध्यस्थः योग्यतया गगनमध्यस्थः चन्द्रमा इवाभात् । तदिदानीम् आदित्ये सूर्येऽभ्युदिते मध्यस्थोऽधमः कान्त्या चन्द्रमा इव भाति । मध्यस्थे न्यायमार्गस्थे । आदित्य इवादित्ये रामरूपे वा । तदंशसम्भूतत्वात्तस्मिन् रामेऽभ्युदिते सति चन्द्रमा इव, भातीति शेषः । कुण्डलवत् सर्पवदलङ्कृतं भाति । यथाऽहिः कुण्डली कुण्डलं चेति वचनात् कर्णशून्यत्वेनोचितं तदौपम्यम् । आदित्ये अदितिदेवताके पुनर्वसुनक्षत्रे रात्रावभ्युदिते सति तन्मध्यस्थश्चन्द्रमा इव भातीति, तथा अरात्रौ दिवेति तीर्थनागोजिव्याख्याने प्रक्रमानानुगुण्यात्, एवं द्वितीयमपि आदित्योदयानन्तरम् अरात्रावहनीत्यवक्तव्यत्वादुपेक्षणीये ॥ १९८ ॥

आदित्ये अदितिदेवताके पुनर्वसुनक्षत्रे तारकाद्वयात्मके अभ्युदिते तन्मध्यगतश्चन्द्रमा इव बभावित्यर्थः ॥ १५८ ॥ चर्याः प्राकारोपान्तक्लृप्तभट

तद्रामबाणाभिहतं पपात रक्षश्शिरः पर्वतसन्निकाशम् । बभञ्ज चर्यागृहगोपुराणि प्राकारमुच्चं तमपातयच्च ॥ १५९ ॥ न्यपतत् कुम्भकर्णोऽथ स्वकायेन निपातयन् । प्लवङ्गमानां कोटयश्च परितः सम्प्रधावताम् ॥ १६० ॥ तच्चातिकायं हिमवत्प्रकाशं रक्षस्ततस्तोयनिधौ पपात । ग्राहान् वरान् मीनवरान् भुजङ्गान् ममर्द भूमिं च तदा विवेश ॥ १६१ ॥ तस्मिन् हते ब्राह्मणदेवशत्रौ महाबले संयति कुम्भकर्णे । चचाल भूर्भूमिधराश्च सर्वे हर्षाच्च देवास्तुमुलं प्रणेदुः ॥ १६२ ॥ ततस्तु देवर्षिमहर्षिपन्नगाः सुराश्च भूतानि सुपर्णगुह्यकाः । सयक्षगन्धर्वगणा नभोगताः प्रहर्षिता रामपराक्रमेण ॥ १६३ ॥ ततस्तु ते तस्य वधेन भूरिणा मनस्विनो नैर्ऋतराजबान्धवाः । विनेदुरुच्चैर्व्यथिता रघूत्तमं हरिं समीक्ष्यैव यथा सुरार्दिताः ॥ १६४ ॥ स देवलोकस्य तमो निहत्य सूर्यो यथा राहुमुखाद्विमुक्तः । तथा व्यभासीद्भुवि वानरौघे निहत्य रामो युधि कुम्भकर्णम् ॥ १६५ ॥

सञ्चारार्हप्रदेशाः ॥ १५९ ॥ कोट्यः कोटीः ॥ १६० ॥ रक्षः कबन्धरूपं भूमिं तदा विवेश भूमिमस्पृशदित्यर्थः ॥ १६१–१६४ ॥ स इति । वानरौघे

प्लवङ्गमानां कोटयः कोटीः कायेन निपातयन् कुम्भकर्णो न्यपतदिति सम्बन्धः ॥ १६०–१६३ ॥ सुरार्दिताः राक्षसाः हरिं समीक्ष्यैव नैर्ऋतबान्धवाः रघूत्तमं समीक्ष्य व्यथिता विनेदुरिति सम्बन्धः ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

स०–" ब्राह्मेणास्त्रेण सौमित्रिर्ददाराद्रिवरोपमम् " इति भारते वनपर्वणि मार्कण्डेयोपाख्याने लक्ष्मणात्कुम्भकर्णवध उक्तोऽत्र तु रामादतो विरोध इति चेत् सत्यम्; सुमित्राया अपत्यं हि सौमित्रिः । तस्याश्च लक्ष्मणादपि प्रेमपदं राम इति तदपत्यत्वेनोक्तो व्यासेन दाशरथिरिति वा भाषात्रयेगोकेर्भारत इवान्यत्राभावाद्गुह्यभाषया राममाबोधयदिति वा पुंव्यत्यासोपि " शतं दुर्योधनादींस्ते धनञ्जयशरैर्हतान् । दर्शयिष्यामि " इति कृष्णेन कृष्णां प्रत्युदीरिते वचसि भीमसेनशरैर्हतानिति वक्तव्ये धनञ्जयेत्युक्तिवद्वा ज्ञेयः । " मयैव वध्यौ भवतं त्रिजन्मसु " इति भगवतोक्तत्वात् हिरण्याक्षहिरण्यकशिप्वोः शिशुपालदन्तवक्त्रयोश्च नृसिंहयदुसिंहाभ्यां हतत्वदर्शनाच्च " रामलक्ष्मणाभ्यां मिलित्वा तद्वधकरणात् " इत्यादिनागोजिभट्टविरोधसमाधिकथनं कथमिति चिन्त्यम् ॥ १५९ ॥

वानरौघमध्ये ॥ १६५ ॥ प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरिति । प्रतिमाशब्दोऽत्र रूपवचनः, नतु सदृशवचनः इवशब्दप्रयोगात् । इष्टभागिनं जयरूपेष्टभाजम् ॥१६६॥ पराजितश्रमं त्यक्तश्रमम् । अत्र सर्गे अधिकाः केचन श्लोकाः क्वापि क्वापि दृश्यन्ते ते न व्याख्याताः । अस्मिन्सर्गे सार्धपञ्चषष्ट्युत्तरशतश्लोकाः ॥ १६७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

प्रहर्षमीयुर्बहवस्तु वानराः प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरिवाननैः । अपूजयन् राघवमिष्टभागिनं हते रिपौ भीमबले दुरासदे ॥ १६६ ॥ स कुम्भकर्णं सुरसङ्घमर्दनं महत्सु युद्धेषु पराजितश्रमम् । ननन्द हत्वा भरताग्रजो रणे महासुरं वृत्रमिवामराधिपः ॥१६७॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः॥६७॥

कुम्भकर्णं हतं दृष्ट्वा राघवेण महात्मना । राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ १ ॥ राजन् स कालसङ्काशः संयुक्तः कालकर्मणा । विद्राव्य वानरीं सेनां भक्षयित्वा च वानरान् ॥ २ ॥ प्रतपित्वा मुहूर्तं च प्रशान्तो रामतेजसा । कायेनार्धप्रविष्टेन समुद्रं भीमदर्शनम् ॥ ३ ॥ निकृत्तकण्ठोरुभुजो विक्षरन् रुधिरं बहु । रुद्ध्वा द्वारं शरीरेण लङ्कायाः पर्वतोपमः ॥ ४ ॥ कुम्भकर्णस्तव भ्राता काकुत्स्थशरपीडितः । लगण्डभूतो विकृतो दावदग्ध इव द्रुमः ॥५॥ तं श्रुत्वा निहतं सङ्ख्ये कुम्भकर्णं महाबलम् । रावणः शोकसन्तप्तो मुमोह च पपात च ॥ ६ ॥

कुम्भकर्णवधश्रवणेन रावणस्य प्रलापः–कुम्भकर्णमित्यादि । अत्र रावणायेत्यत्र यकारो गायत्र्या अष्टादशाक्षरम् । सप्तदशसहस्रश्लोका गताः ॥ १ ॥ कालकर्मणा कालस्य मृत्योः कर्मणा, मरणरूपक्रिययेति यावत् । यद्वा काले कर्मणा कालकर्मणा, परिपक्वकर्मणेत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रतपित्वा पराक्रम्य, एतदारभ्य श्लोकत्रयमेकान्वयम् । अर्धप्रविष्टेन अर्धेन कबन्धमात्रेण प्रविष्टेन कायेन समुद्रं रुद्ध्वा । शरीरेण उत्तमाङ्गेन द्वारं रुद्ध्वा । लगण्ड

प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरित्यत्र प्रतिमाशब्दो रूपवाचकः, अन्यथा इवशब्दोऽतिरिच्येत ॥ सप्तम्यां कुम्भकर्णवधः ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

कुम्भकर्णमिति । य इति गायत्र्या अष्टादशाक्षरं कुम्भकर्णं हतमिति श्लोकस्यास्य चतुर्विंशतितमाक्षरेण य इत्यनेन संगृह्णाति ॥ १ ॥ २ ॥ प्रतपित्वेत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । पर्वतोपमः कुम्भकर्णः मुहूर्तं प्रतपित्वा विक्रम्य निकृत्तकण्ठोरुभुजः विक्षरद्रुधिरं यथा भवति तथा काकुत्स्थशरपीडितः दावदग्धो वृक्ष

भूतः पिण्डीभूतः। लगण्डोऽजगर इत्येके। विकृतः विकृतशरीरः। रामतेजसा प्रशान्त इत्यन्वयः॥ ३-१०॥ मम बान्धवानां च शल्यं शोकमित्यर्थः

पितृव्यं निहतं दृष्ट्वा देवान्तकनरान्तकौ। त्रिशिराश्चातिकायश्च रुरुदुः शोकपीडिताः॥ ७॥ भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा। महोदरमहापार्श्वौ शोकाक्रान्तौ बभूवतुः॥ ८॥ ततः कृच्छ्रात् समासाद्य संज्ञां राक्षसपुङ्गवः। कुम्भकर्णवधाद्दीनो विललाप स रावणः॥ ९॥ हा वीर रिपुदर्पघ्न कुम्भकर्ण महाबल। त्वं मां विहाय वै दैवाद्यातोऽसि यमसादनम्॥ १०॥ मम शल्यमनुद्धृत्य बान्धवानां महाबल। शत्रुसैन्यं प्रताप्यैकस्त्वं मां सन्त्यज्य गच्छसि॥ ११॥ इदानीं खल्वहं नास्मि यस्य मे दक्षिणो भुजः। पतितो यं समाश्रित्य न बिभेमि सुरासुरात्॥ १२॥ कथमेवंविधो वीरो देवदानवदर्पहा। कालाग्निरुद्रप्रतिमो रणे रामेण वै हतः॥ १३॥ यस्य ते वज्रनिष्पेषो न कुर्याद्व्यसनं सदा। स कथं रामबाणार्तः प्रसुप्तोऽसि महीतले॥ १४॥ एते देवगणाः सार्धमृषिभिर्गगने स्थिताः। निहतं त्वां रणे दृष्ट्वा निनदन्ति प्रहर्षिताः॥ १५॥

॥ ११॥ इदानीमिति। सुरासुरात् सुरासुरेभ्यः॥ १२-१५॥

इव लगण्डभूतः पिण्डीभूतः अजगरसदृशो वा। "लगण्डोऽजगरो ज्ञेयः" इति जयदेवः। विकृतः विकृतशरीरः। अर्धप्रविष्टेन कायेन समुद्रं रुद्ध्वा शरीरेण शरीरोपरिभागेन लङ्काया द्वारं रुद्ध्वा रामतेजसा प्रशान्त इत्यन्वयः॥ ३-११॥ सुरासुरात् सुरासुरेभ्यः॥ १२-१५॥

स०-मम शल्यं रामरूपम्। बान्धवानां मध्ये महाबल! 'बान्धवानां च शल्यमनुद्धृत्येत्यन्वयः' इति नागोजिभट्टव्याख्यायामश्रुतचशब्दाध्याहार इव मम शल्यमित्यनेन मुख्यरावणशल्येन सशल्यानाममुख्यानां पृथग्ग्रहणायोगश्चेति दोषौ प्रादुःष्यातामिति ज्ञेयम्॥ ११॥ अहं ना पुमान् नास्मि, नपुंसकप्राय इत्यर्थः। सुरासुरात् सुराश्चासुराश्च सुरासुरम् तस्मात्। "येषां च विरोधः शाश्वतिकः" इत्येकवद्भावः। समाहारो वा। नेत्यावर्तते न बिभेमि। नास्मि मृतप्राय इति वा॥ १२॥ **दर्पहा** दर्पं हन्ति हनिष्यति वा दर्पहा। "नियमे भूत इत्याश्रयणाद्वर्तमाने भविष्यति वा काले चोपपदान्तरेऽपि भवत्येव पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा" इति तत्त्वबोधिन्युक्तेः। प्रकृतिनियमपक्षे अदेवदानवदर्प! न विद्यते देवदानवानां दर्पो येन तत्सम्बुद्धिः अदेवदानवदर्प! हा शोकप्रकाशकः शब्दः॥ १३॥

लब्धलक्षाः लब्धावसराः ॥ १६ ॥ १७ ॥ भ्रातृहन्तारं न हन्मि यदि तदा इदं व्यर्थजीवितं श्रेयः न च, नैवेत्यर्थः । किन्तु मरणमेव श्रेयो नन्विति

ध्रुवमद्यैव संहृष्टा लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः । आरोक्ष्यन्ति हि दुर्गाणि लङ्काद्वाराणि सर्वशः ॥ १६ ॥ राज्येन नास्ति मे कार्यं किं करिष्यामि सीतया । कुम्भकर्णविहीनस्य जीविते नास्ति मे रतिः ॥ १७ ॥ यद्यहं भ्रातृहन्तारं न हन्मि युधि राघवम् । ननु मे मरणं श्रेयो न चेदं व्यर्थजीवितम् ॥ १८ ॥ अद्यैव तं गमिष्यामि देशं यत्रानुजो मम । नहि भ्रातॄन् समुत्सृज्य क्षणं जीवितुमुत्सहे ॥ १९ ॥ देवा हि मां हसिष्यन्ति दृष्ट्वा पूर्वापकारिणम् । कथमिन्द्रं जयिष्यामि कुम्भकर्ण हते त्वयि ॥२०॥ तदिदं मामनुप्राप्तं विभीषणवचः शुभम् । यदज्ञानान्मया तस्य न गृहीतं महात्मनः ॥ २१ ॥ विभीषणवचो यावत् कुम्भकर्णप्रहस्तयोः । विनाशोऽयं समुत्पन्नो मां व्रीडयति दारुणः ॥२२॥ तस्यायं कर्मणः प्राप्तो विपाको मम शोकदः । यन्मया धार्मिकः श्रीमान् स निरस्तो विभीषणः॥२३॥

सम्बन्धः ॥ १८ ॥ भ्रातॄनिति बहुवचनं पूजार्थम् ॥ १९–२१ ॥ विभीषणेति । कुम्भकर्णप्रहस्तयोरयं दारुणो विनाशः यावत् यदा समुत्पन्नः तत

ध्रुवमिति । लब्धलक्षाः लब्धावसरा इत्यर्थः ॥ १६ ॥१७॥ यद्यहमिति । भ्रातृहन्तारं न हन्मि यदि तदा इदं व्यर्थजीवितं श्रेयो न च, नैवेत्यर्थः । किन्तु मरणमेव श्रेयो नन्विति सम्बन्धः । यद्यहमित्यस्य वास्तवार्थस्तु–भ्रातृहन्तारं हत्वा सुखेन जीवेयमित्यत आह–यदीति । भ्रातृहन्तारं राघवं हन्मि यदि तदा मे मम मरणं नास्ति, अत एव श्रेयः मरणानन्तरभाविभगवत्पार्षदताप्राप्तिरूपश्रेयश्च नास्ति, अत एवेदं जीवितं व्यर्थमिति सम्बन्धः॥१८॥ अद्यैवेति । भ्रातॄनिति बहुवचनं पूजायाम् ॥१९–२१॥ विभीषणवच इति । प्रहस्तकुम्भकर्णयोर्दारुणोऽयं विनाशो यावत् यदा समुत्पन्नस्तत आरभ्य विभीषणवचो व्रीडयतीति सम्बन्धः ॥ २२ ॥२३॥

स०–भ्रातॄन् इति । एकस्य मुख्यस्य भ्रातुर्गमनेनानेकप्रकारेण स्वदौर्बल्यमायातमिति द्योतयति बहुवचनेन । खरादीन् मृतान् स्मृत्वा वा विभीषणकुबेराभ्यां बहिष्कृताभ्यां सह मृतमेकं संस्मृत्य वा बहुवचनम् । उत्सृज्यपदस्वारस्यादिवोत्तरत्र ' स निरस्तो विभीषणः ' इति तदनुतापस्वारस्याच्च ॥ १९ ॥

आरभ्य विभीषणवचो मां व्रीडयति पीडयतीत्यर्थः ॥ २२–२४ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० रत्न० युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८॥
अथातिकायनिर्गमः–एवमित्यादि ॥ १ ॥ एवमिति । तातमध्यमः तातेषु मध्यमः, मध्यमपितेत्यर्थः । एवमेव महावीर्यः त्वदुक्तप्रकारेणैव महावीर्यः

इति बहुविधमाकुलान्तरात्मा कृपणमतीव विलप्य कुम्भकर्णम् । न्यपतदथ दशाननो भृशार्तस्तमनुजमिन्द्ररिपुं हतं विदित्वा ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥
एवं विलपमानस्य रावणस्य दुरात्मनः । श्रुत्वा शोकाभितप्तस्य त्रिशिरा वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ एवमेव महावीर्यो हतो नस्तातमध्यमः । न तु सत्पुरुषा राजन् विलपन्ति यथा भवान् ॥ २ ॥ नूनं त्रिभुवनस्यापि पर्याप्तस्त्वमसि प्रभो । स कस्मात् प्राकृत इव शोचस्यात्मानमीदृशम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मदत्ताऽस्ति ते शक्तिः कवचः सायको धनुः । सहस्रखरसंयुक्तो रथो मेघस्वनो महान् ॥ ४ ॥ त्वयाऽसकृद्विशस्त्रेण विशस्ता देवदानवाः । स सर्वायुधसम्पन्नो राघवं शास्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ कामं तिष्ठ महाराज निर्गमिष्याम्यहं रणम् । उद्धरिष्यामि ते शत्रून् गरुडः पन्नगानिव ॥ ६ ॥ शम्बरो देवराजेन नरको विष्णुना यथा । तथाऽद्य शयिता रामो मया युधि निपातितः ॥ ७ ॥ श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः । पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥ ८ ॥

हतः, दैवादिति शेषः ॥ २ ॥ ईदृशमिति शोकक्रियाविशेषणम् । आत्मानम्, उद्दिश्येति शेषः ॥ ३ ॥ ब्रह्मदत्तेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । विशस्त्रेण निरायुधेन ॥ ४–६॥ शम्बर इति । नरकोऽत्र सिंहिकायां विप्रचित्तेर्जातेषु वातापिप्रमुखेष्वन्यतमः । "वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः सृमरस्तथा । अन्धको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥ " इत्युक्तेः । न तु कृष्णहतो भूसुतो नरकासुरः । तस्य वाल्मीकिप्रबन्धनिर्माणकाले असञ्जातत्वात् ॥ ७ ॥ ८ ॥
इतीति । कुम्भकर्णं हतं 'निकृत्तकण्ठोरुभुजः' इत्याद्युक्तप्रकारेण विचित्रवधं प्राप्तं विदित्वा बहु विलप्य न्यपतदिति सम्बन्धः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ १ ॥ एवमेव महावीर्यः 'देवदानवदर्पहा । कालाग्निरुद्रप्रतिमः' इत्याद्युक्तप्रकारेण महावीर्यः हतः, दैवादिति शेषः । सत्पुरुषाः शूराः ॥ २–६ ॥ शम्बर इति । नरको विष्णुना यथा, अयं नरकः सिंहिकायां विप्रचित्तेर्जातेषु पुत्रेष्वन्यतमः । तदुक्तं विष्णुपुराणे–" वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः सृमरस्तथा । अन्धको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥ " इति स उच्यते । ननु यदुनायकेन

श्रुत्वेति । त्रिशिरसो वचनं स्वेषामपि तुलयत्वाद्देवान्तकादयोऽपि युद्धोद्युक्ता बभूवुरित्यर्थः॥९॥१०॥ अन्तरिक्षे गतं गमनं येषां तेऽन्तरिक्षगताः॥११॥ देवादिभिः सह समरमासाद्य पराजिता न श्रूयन्त इत्यन्वयः ॥१२॥ विदुषः विद्यावन्तः । प्रवरविज्ञानाः उत्कृष्टशास्त्रज्ञानाः ॥१३ ॥ तुल्यवर्चसैरित्यत्र

श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं देवान्तकनरान्तकौ । अतिकायश्च तेजस्वी बभूवुर्युद्धहर्षिताः ॥ ९ ॥ ततोऽहमहमित्येवं गर्जन्तो नैर्ऋतर्षभाः । रावणस्य सुता वीराः शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥१०॥ अन्तरिक्षगताः सर्वे सर्वे मायाविशारदाः । सर्वे त्रिदशदर्पघ्नाः सर्वे च रणदुर्जयाः ॥ ११ ॥ सर्वे सुबलसम्पन्नाः सर्वे विस्तीर्णकीर्तयः । सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते पराजिताः । देवैरपि सगन्धर्वैः सकिन्नरमहोरगैः ॥ १२ ॥ सर्वे च विदुषो वीराः सर्वे युद्धविशारदाः । सर्वे प्रवरविज्ञानाः सर्वे लब्धवरास्तथा ॥ १३ ॥ स तैस्तदा भास्करतुल्यवर्चसैः सुतैर्वृतः शत्रुबलप्रमर्दनैः । रराज राजा मघवान् यथाऽमरैर्वृतो महादानवदर्पनाशनैः ॥ १४ ॥ स पुत्रान् सम्परिष्वज्य भूषयित्वा च भूषणैः । आशीर्भिश्च प्रशस्ताभिः प्रेषयामास संयुगे ॥ १५ ॥ युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ चापि रावणः । रक्षणार्थं कुमाराणां प्रेषयामास संयुगे ॥ १६ ॥ तेऽभिवाद्य महात्मानं रावणं रिपुरावणम् । कृत्वा प्रदक्षिणं चैव महाकायाः प्रतस्थिरे ॥१७॥ सर्वौषधीभिर्गन्धैश्च समालभ्य महाबलाः । निर्जग्मुर्नैर्ऋतश्रेष्ठाः षडेते युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १८ ॥

समासान्त आर्षः ॥ १४ ॥ स इति । आशीर्भिः, सहेति शेषः ॥ १५ ॥ युद्धोन्मत्तमिति । अत्र युद्धोन्मत्तमत्तौ महोदरमहापार्श्वपर्यायनामानौ रावणभ्रातरौ । एतौ परत्र प्रकाशयिष्येते ॥ १६ ॥ रिपून् रावयतीति रिपुरावणः ॥ १७ ॥ सर्वौषधीभिः " कोष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेयचन्दने ।

हतो भौमः । शम्बर इत्यस्य वास्तवार्थस्तु–अराम इति छेदः । अरामो रामव्यतिरिक्तः कश्चनाद्य मया युद्धे निपातितः शयिता । रामस्यासाद्यत्वादिति भावः ॥ ७–१० ॥ अन्तरिक्षगताः अन्तरिक्षे गतं गमनं येषां ते ॥ ११–१५ ॥ युद्धोन्मत्तमत्तशब्दौ महोदरमहापार्श्वयोः पर्यायनामनी ॥ १६–१७ ॥ सर्वौषधीभिरिति ।

त्वचाचम्पकमुस्ताश्च सर्वौषध्यो दश स्मृताः ॥ " इत्युक्ताभिः आयुधप्रहारनिवर्तिकाभिः ओषधीभिरित्याहुः । समालभ्य समालिप्य ॥ १८–२० ॥ अस्तमूर्धनीत्येतदुत्तरक्षणे विनाशसूचनाय॥२१–२३॥ त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः शिखरभूतैर्हिमवानिवेत्यर्थः॥२४॥ अतिकाय इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ।

त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ । महोदरमहापार्श्वौ निर्जग्मुः कालचोदिताः ॥ १९ ॥ ततः सुदर्शनं नाम नीलजीमूतसन्निभम् । ऐरावतकुले जातमारुरोह महोदरः ॥ २० ॥ सर्वायुधसमायुक्तं तूणीभिश्च स्वलंकृतम् । रराज गजमास्थाय सवितेवास्तमूर्धनि ॥ २१ ॥ हयोत्तमसमायुक्तं सर्वायुधसमाकुलम् । आरुरोह रथश्रेष्ठं त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ २२ ॥ त्रिशिरा रथमास्थाय विरराज धनुर्धरः । सविद्युदुल्कः शैलाग्रे सेन्द्रचाप इवाम्बुदः ॥ २३ ॥ त्रिभिः किरीटैः शुशुभे त्रिशिराः स रथोत्तमे । हिमवानिव शैलेन्द्रस्त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः ॥ २४ ॥ अति कायोऽपि तेजस्वी राक्षसेन्द्रसुतस्तदा । आरुरोह रथश्रेष्ठं श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ २५ ॥ सुचक्राक्षं सुसंयुक्तं स्वनु कर्षं सुकूबरम् । तूणीबाणासनैर्दीप्तं प्रासासिपरिघाकुलम् ॥२६॥ स काञ्चनविचित्रेण मुकुटेन विराजता । भूषणैश्च बभौ मेरुः किरणैरिव भासयन् ॥ २७ ॥ स रराज रथे तस्मिन् राजसूनुर्महाबलः । वृतो नैर्ऋतशार्दूलैर्वज्रपाणि रिवामरैः ॥ २८ ॥ हयमुच्चैःश्रवःप्रख्यं श्वेतं कनकभूषणम् । मनोजवं महाकायमारुरोह नरान्तकः ॥ २९ ॥ गृहीत्वा प्रासमुल्काभं विरराज नरान्तकः । शक्तिमादाय तेजस्वी गुहः शिखिगतो यथा ॥ ३० ॥

सुसंयुक्तं सुदृढम् । स्वनुकर्षम् । "अनुकर्षो दार्वधःस्थम्" इत्यमरः । सुकूबरं शोभनयुगंधरम् । "कूबरस्तु युगन्धरः" इत्यमरः ॥२५॥२६ ॥ किरणैः

ओषधीभिः आयुधप्रहारनिवारकौषधविशेषैः । ओषधयस्तु–" कोष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेयचन्दने । त्वचाचम्पकमुस्ताश्च सर्वौषध्यो दश स्मृताः ॥" इति ॥ १८–२३ ॥ त्रिभिरिति । त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः शिखरभूतैः हिमवानिवेत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ सुचक्राक्षमिति । स्वनुकर्षम् "अनुकर्षो दार्वधःस्थम्" इत्यमरः । सुकूबरं शोभनयुगन्धरम् ॥ २६–३० ॥

भासयन् भासमानः मेरुरिव बभावित्यन्वयः ॥ २७--३० ॥ देवान्तक इति । अत्रापि विरराजेति संबध्यते । देवान्तकः परिघमादाय समुद्रमथने गिरिं मन्दरगिरिम् परिगृह्य तिष्ठतो विष्णोर्वपुर्विडम्बयन् विरराज ॥ ३१--३६ ॥ मरणं वेत्यर्धे निर्जग्मुरित्युपस्कार्यम् ॥ ३७ ॥ इति कृत्वेत्यर्धम् । इत्थं

देवान्तकः समादाय परिघं वज्रभूषणम् । परिगृह्य गिरिं दोर्भ्यां वपुर्विष्णोर्विडम्बयन् ॥ ३१ ॥ महापार्श्वो महाकायो गदामादाय वीर्यवान् । विरराज गदापाणिः कुबेर इव संयुगे ॥ ३२ ॥ प्रतस्थिरे महात्मानो बलैरप्रतिमैर्वृताः । सुरा इवामरावत्या बलैरप्रतिमैर्वृताः ॥ ३३ ॥ तान् गजैश्च तुरङ्गैश्च रथैश्चाम्बुदनिस्वनैः । अनुजग्मुर्महात्मानो राक्षसाः प्रवरायुधाः ॥ ३४ ॥ ते विरेजुर्महात्मानः कुमाराः सूर्यवर्चसः । किरीटिनः श्रिया जुष्टा ग्रहा दीप्ता इवाम्बरे ॥ ३५ ॥ प्रगृहीता बभौ तेषां शस्त्राणामावलिः सिता । शारदाभ्रप्रतीकाशा हंसावलिरिवाम्बरे ॥ ३६ ॥ मरणं वापि निश्चित्य शत्रूणां वा पराजयम् ॥ ३७ ॥ इति कृत्वा मतिं वीरा निर्जग्मुः संयुगार्थिनः ॥ ३८ ॥ जगर्जुश्च प्रणेदुश्च चिक्षिपुश्चापि सायकान् । जगृहुश्चापि ते वीरा निर्यान्तो युद्धदुर्मदाः ॥३९॥ क्ष्वेलितास्फोटनिनदैश्चचाल च वसुन्धरा । रक्षसां सिंहनादैश्च पुस्फोटेव तदाऽम्बरम् ॥४०॥ तेऽभिनिष्क्रम्य मुदिता राक्षसेन्द्रा महाबलाः । ददृशुर्वानरानीकं समुद्यतशिलानगम् ॥४१॥ हरयोऽपि महात्मानो ददृशुर्नैर्ऋतं बलम् । हस्त्यश्वरथसम्बाधं किङ्किणीशतनादितम् ॥ ४२ ॥ नीलजीमूतसङ्काशं समुद्यतमहायुधम् । दीप्तानलरविप्रख्यैः सर्वतो नैर्ऋतैर्वृतम् ॥ ४३ ॥

कर्तव्यमित्येवंरूपां मतिं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ जगर्जुः मेघध्वनिं चक्रुः । प्रणेदुः सिंहनादं चक्रुः । चिक्षिपुः क्षेपवचनान्यूचुः । सायकान् जगृहु

देवान्तक इत्यत्रापि विरराजेति सम्बध्यते । परिघं परिगृह्य समुद्रमथने मन्दरागिरिं परिगृह्य स्थितस्य विष्णोर्वपुर्विडम्बयन् रराजेत्यर्थः ॥ ३१--३६ ॥ मरणं स्वमरणं वा शत्रूणां पराजयं वा भवत्विति मतिं कृत्वा तां निश्चित्य निर्जग्मुरिति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ चिक्षिपुः शत्रुविषये आक्षेपवचनान्यूचुः ॥ ३९--४६ ॥

रित्यन्वयः ॥३९-४३ ॥ लब्धलक्षाः लब्धपराक्रमविषयाः ॥४४-४६॥ सञ्चारप्रकारमेवाह-केचिदित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । द्रुमशिलायुधाः इति

तद् दृष्ट्वा बलमायान्तं लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः । समुद्यतमहाशैलाः सम्प्रणेदुर्महाबलाः । अमृष्यमाणा रक्षांसि प्रतिनर्दन्ति वानराः ॥ ४४ ॥ ततः समुद्घुष्टरवं निशम्य रक्षोगणा वानरयूथपानाम् । अमृष्यमाणाः परहर्ष मुग्रं महाबला भीमतरं विनेदुः ॥ ४५ ॥ ते राक्षसबलं घोरं प्रविश्य हरियूथपाः । विचेरुरुद्यतैः शैलैर्नगाः शिखरिणो यथा ॥ ४६ ॥ केचिदाकाशमाविश्य केचिदुर्व्यां प्लवङ्गमाः । रक्षस्सैन्येषु संक्रुद्धाश्चेरुर्द्रुमाशिलायुधाः ॥ ४७ ॥ द्रुमांश्च विपुलस्कन्धान् गृह्य वानरपुङ्गवाः । तद्युद्धमभवद् घोरं रक्षोवानरसङ्कुलम् ॥ ४८ ॥ ते पादप शिलाशैलैश्चक्रुर्वृष्टिमनूपमाम् । बाणौघैर्वार्यमाणाश्च हरयो भीमविक्रमाः ॥४९॥ सिंहनादान् विनेदुश्च रणे वानर राक्षसाः । शिलाभिश्चूर्णयामासुर्यातुधानान् प्लवङ्गमाः ॥ ५० ॥ निजघ्नुः संयुगे क्रुद्धाः कवचाभरणावृतान् । केचिद्रथगतान् वीरान् गजवाजिगतानपि ॥५१॥ निजघ्नुः सहसाऽऽप्लुत्य यातुधानान् प्लवङ्गमाः । शैलशृङ्गाचि ताङ्गाश्च मुष्टिभिर्वान्तलोचनाः ॥ ५२ ॥ चेरुः पेतुश्च नेदुश्च तत्र राक्षसपुङ्गवाः । राक्षसाश्च शरैस्तीक्ष्णैर्बिभिदुः कपिकुञ्जरान् ॥५३॥ शूलमुद्गरखड्गैश्च जघ्नुः प्रासैश्च शक्तिभिः ।अन्योन्यं पातयामासुः परस्परजयैषिणः ॥५४॥ रिपुशोणितदिग्धाङ्गास्तत्र वानरराक्षसाः । ततः शैलैश्च खड्गैश्च विसृष्टैर्हरिराक्षसैः ॥ ५५ ॥ मुहूर्तेनावृता भूमि रभवच्छोणिताप्लुता । विकीर्णपर्वताकारै रक्षोभिरारिमर्दनैः । आसीद्वसुमती पूर्णा तदा युद्धमदान्वितैः ॥ ५६ ॥

स्वभावोक्तिः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अनूपमाम् अनुपमाम् ॥ ४९-५६ ॥

केचिदित्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । द्रुमशिलायुधा इति स्वभावोक्तिः । रक्षस्सैन्येषु विषये । संक्रुद्धाः केचित्प्लवङ्गमाः द्रुमशिलायुधास्सन्तः आकाशमाविश्य चेरुः केचिद्वानरपुङ्गवाः विपुलस्कन्धान् द्रुमान् गृह्य गृहीत्वा उर्व्यां चेरुरिति योजना ॥ ४७-५१ ॥ शैलशृङ्गाचिताङ्गाः गिरिशिखरैर्व्याप्तदेहाः । मुष्टिभिः मुष्टि प्रहारैः वान्तलोचनाः बहिर्निर्गतलोचनाः ॥ ५२-५६ ॥

आक्षिताः क्षिप्यमाणाश्चेति नियुद्धप्रकारकथनम् । अङ्गैः हस्तपादादिभिः ॥ ५७–६० ॥ छिन्नेति । छिन्नवर्मतनुत्राणाः छिन्नवर्मरूपतनुत्राणाः । रुधिरं प्रस्रुताः स्रुतवन्तः । मुमुचुरिति यावत् । रससारं निर्यासम् ॥ ६१–६४ ॥ क्षुरप्रैरिति । शिलाः शिलाश्चेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ गर्वितं हृष्टं च

आक्षिप्ताः क्षिप्यमाणाश्च भग्नशूलाश्च वानरैः । पुनरङ्गैस्तथा चक्रुरासन्ना युद्धमद्भुतम् ॥ ५७ ॥ वानरान् वानरैरेव जघ्नुस्ते रजनीचराः । राक्षसान् राक्षसैरेव जघ्नुस्ते वानरा अपि ॥ ५८ ॥ आक्षिप्य च शिलास्तेषां निजघ्नू राक्षसा हरीन् । तेषां चाच्छिद्य शस्त्राणि जघ्नू रक्षांसि वानराः ॥५९॥ निजघ्नुः शैलशूलास्त्रैर्बिभिदुश्च परस्परम् । सिंहनादान् विनेदुश्च रणे वानरराक्षसाः ॥ ६० ॥ छिन्नवर्मतनुत्राणा राक्षसा वानरैर्हताः । रुधिरं प्रस्रुतास्तत्र रससारमिव द्रुमाः ॥ ६१ ॥ रथेन च रथं चापि वारणेनैव वारणम् ॥ ६२ ॥ हयेन च हयं केचिन्निजघ्नुर्वानरा रणे । प्रहृष्टमनसः सर्वे प्रगृहीतमनःशिलाः ॥६३॥ हरयो राक्षसान् जघ्नुर्द्रुमैश्च बहुशाखिभिः । तद्युद्धमभवद् घोरं रक्षोवानरसङ्कुलम् ॥ ६४ ॥ क्षुरप्रैरर्धचन्द्रैश्च भल्लैश्च निशितैः शरैः । राक्षसा वानरेन्द्राणां चिच्छिदुः पादपान् शिलाः ॥ ६५ ॥ विकीर्णैः पर्वताग्रैश्च द्रुमैश्छिन्नैश्च संयुगे । हतैश्च कपिरक्षोभिर्दुर्गमा वसुधाऽभवत् ॥ ६६ ॥ ते वानरा गर्वितहृष्टचेष्टाः सङ्ग्राममासाद्य भयं विमुच्य । युद्धं तु सर्वे सह राक्षसैस्तैर्नानायुधाश्चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥६७॥ तस्मिन् प्रवृत्ते तुमुले विमर्दे प्रहृष्यमाणेषु वलीमुखेषु । निपात्यमानेषु च राक्षसेषु महर्षयो देवगणाश्च नेदुः ॥ ६८॥ ततो हयं मारुततुल्यवेगमारुह्य शक्तिं निशितां प्रगृह्य । नरान्तको वानरराजसैन्यं महार्णवं मीन इवाविवेश॥६९॥

यथा भवति तथा चेष्टन्त इति गर्वितहृष्टचेष्टाः । नानायुधाः गृहीतराक्षसायुधा इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ विमर्दे युद्धे ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

आक्षिप्ताः क्षिप्यमाणा इति नियुद्धप्रकारकथनम् । अङ्गैः हस्तपादादिभिः ॥ ५७–६० ॥ रससारं निर्यासम् ॥ ६१–७१ ॥

जघानेति । इत्थमिति शेषः ॥ ७०-७३ ॥ ज्वलन्तं ज्वलन्तमिव स्थितम् । विभावसुः वह्निः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ प्रमृद्नन् मर्दयन् ॥ ७६ ॥ न शेकुरिति ।

स वानरान् सप्त शतानि वीरः प्रासेन दीप्तेन विनिर्बिभेद । एकक्षणेनेन्द्ररिपुर्महात्मा जघान सैन्यं हरिपुङ्गवानाम् ॥ ७० ॥ ददृशुश्च महात्मानं हयपृष्ठे प्रतिष्ठितम् । चरन्तं हरिसैन्येषु विद्याधरमहर्षयः ॥ ७१ ॥ स तस्य ददृशे मार्गो मांसशोणितकर्दमः । पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसंवृतः ॥७२॥ यावद्विक्रमितुं बुद्धिं चक्रुः प्लवगपुङ्गवाः । तावदेतानतिक्रम्य निर्बिभेद नरान्तकः ॥ ७३ ॥ ज्वलन्तं प्रासमुद्यम्य सङ्ग्रामाग्रे नरान्तकः । ददाह हरिसैन्यानि वनानीव विभावसुः ॥ ७४ ॥ यावदुत्पाटयामासुर्वृक्षाञ् शैलान् वनौकसः । तावत् प्रासहताः पेतुर्वज्रकृत्ता इवाचलाः ॥ ७५ ॥ दिक्षु सर्वासु बलवान् विचचार नरान्तकः । प्रमृद्नन् सर्वतो युद्धे प्रावृट्काले यथाऽनिलः ॥ ७६ ॥ न शेकुर्धावितुं वीरा न स्थातुं स्पन्दितुं भयात् । उत्पतन्तं स्थितं यान्तं सर्वान् विव्याध वीर्यवान् ॥७७॥ एकेनान्तककल्पेन प्रासेनादित्यतेजसा । भिन्नानि हरिसैन्यानि निपेतुर्धरणीतले ॥ ७८ ॥ वज्रनिष्पेषसदृशं प्रासस्याभिनिपातनम् । न शेकुर्वानराः सोढुं ते विनेदुर्महास्वनम् ॥ ७९ ॥ पततां हरिवीराणां रूपाणि प्रचकाशिरे । वज्रभिन्नाग्रकूटानां शैलानां पततामिव ॥८०॥ ये तु पूर्वं महात्मानः कुम्भकर्णेन पातिताः । ते स्वस्था वानरश्रेष्ठाः सुग्रीवमुपतस्थिरे ॥ ८१ ॥ विप्रेक्षमाणः सुग्रीवो ददर्श हरिवाहिनीम् । नरान्तकभयत्रस्तां विद्रवन्तीमितस्ततः ॥ ८२ ॥ विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा स ददर्श नरान्तकम् । गृहीतप्रासमायान्तं हयपृष्ठे प्रतिष्ठितम् ॥ ८३ ॥ अथोवाच महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः । कुमारमङ्गदं वीरं शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥ ८४ ॥

यतो हेतोरुत्पतन्तं स्थितं यान्तं च विव्याध अतः स्पन्दनादौ न शेकुरित्यर्थः ॥ ७७-८० ॥ कुम्भकर्णेन पातितानां नीलादीनामुत्तरत्र पौरुष इति । तस्य मार्गः तेन युद्धार्थं गतो मार्ग इत्यर्थः । पतितैर्वानरैरभिसंवृतस्सन् मांसशोणितकर्दमस्सन् ददृश इति सम्बन्धः ॥ ७२-८६ ॥

कथनसाङ्गत्यायैषां लब्धसंज्ञत्वमाह—ये त्विति ॥ ८१–८५ ॥ स इति । मेघसङ्काशादिति निबिडत्वलक्षणसमानधर्मप्रयुक्तेयमुपमा । मेघानीकादित्यत्र

गच्छ त्वं राक्षसं वीरो योऽसौ तुरगमास्थितः । क्षोभयन्तं हरिबलं क्षिप्रं प्राणैर्वियोजय ॥ ८५ ॥ स भर्तुर्वचनं श्रुत्वा निष्पपाताङ्गदस्ततः । अनीकान्मेघसङ्काशान्मेघानीकादिवांशुमान् ॥ ८६ ॥ शैलसङ्घातसङ्काशो हरीणामुत्तमोऽङ्गदः । रराजाङ्गदसन्नद्धः सधातुरिव पर्वतः ॥ ८७ ॥ निरायुधो महातेजाः केवलं नखदंष्ट्रवान् । नरान्तकमभिक्रम्य वालिपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥ ८८ ॥ तिष्ठ किं प्राकृतैरेभिर्हरिभिस्त्वं करिष्यसि । अस्मिन् वज्रसमस्पर्शं प्रासं क्षिप ममोरसि ॥ ८९ ॥ अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा प्रचुक्रोध नरान्तकः । सन्दश्य दशनैरोष्ठं विनिश्वस्य भुजङ्गवत् ॥ ९० ॥ अभिगम्याङ्गदं क्रुद्धो वालिपुत्रं नरान्तकः ॥ ९१ ॥ प्रासं समाविध्य तदाऽङ्गदाय समुज्ज्वलन्तं सहसोत्ससर्ज । स वालिपुत्रोरसि वज्रकल्पे बभूव भग्नो न्यपतच्च भूमौ ॥ ९२ ॥ तं प्रासमालोक्य तदा विभग्नं सुपर्णकृत्तोरगभोगकल्पम् । तलं समुद्यम्य स वालिपुत्रस्तुरङ्गमं तस्य जघान मूर्ध्नि ॥ ९३ ॥ निमग्नतालुः स्फुटिताक्षितारो निष्क्रान्तजिह्वोऽचलसन्निकाशः । स तस्य वाजी निपपात भूमौ तलप्रहारेण विशीर्णमूर्धा ॥ ९४ ॥ नरान्तकः क्रोधवशं जगाम हतं तुरङ्गं पतितं निरीक्ष्य । स मुष्टिमुद्यम्य महाप्रभावो जघान शीर्षे युधि वालिपुत्रम् ॥ ९५ ॥ अथाङ्गदो मुष्टिविभिन्नमूर्धा सुस्राव तीव्रं रुधिरं भृशोष्णम् । मुहुर्विजज्वाल मुमोह चापि संज्ञां समासाद्य विसिष्मिये च ॥ ९६ ॥ अथाङ्गदो वज्रसमानवेगं संवर्त्य मुष्टिं गिरिशृङ्गकल्पम् । निपातयामास तदा महात्मा नरान्तकस्योरसि वालिपुत्रः ॥ ९७ ॥

तु निष्क्रमणापादानत्वधर्मप्रयुक्तेत्युपमाद्वयस्य निर्वाहः ॥ ८६ ॥ शैलेति । सङ्घातः निबिडसंवेशः । अङ्गदसन्नद्धः सन्नद्धाङ्गदः ॥ ८७–९० ॥ अभिगम्येति । अयमुत्तरशेषः ॥ ९१–९७ ॥

अङ्गदसन्नद्धः सन्नद्धाङ्गदः ॥८७–९०॥ अभिगम्याङ्गदमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । वालिपुत्रमभिगम्य प्रासमुत्ससर्ज, स भूमौ न्यपतदिति सम्बन्धः ॥९१–९७॥

स मुष्टीति । ज्वालारूपेण वमता उद्गच्छता शोणितेन दिग्धगात्रः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ अथेति । तत् कृतवानित्यत्र तदित्यव्ययं पदम् । तस्मादित्यर्थः । अङ्गदः हि यस्मात् सुदुष्करम् अत एव राममनःप्रहर्षणं विक्रमं कृतवान् । तस्मादित्यर्थः । विसिष्मिये सोऽपीत्यत्र तच्छब्देन राममनःप्रहर्षण

स मुष्टिनिष्पिष्टविभिन्नवक्षा ज्वालावमच्छोणितदिग्धगात्रः । नरान्तको भूमितले पपात यथाऽचलो वज्रनिपात भग्नः ॥ ९८ ॥ अथान्तरिक्षे त्रिदशोत्तमानां वनौकसां चैव महाप्रणादः । बभूव तस्मिन्निहतेऽग्र्यवीरे नरान्तके वालिसुतेन सङ्ख्ये ॥ ९९ ॥ अथाङ्गदो राममनःप्रहर्षणं सुदुष्करं तत् कृतवान् हि विक्रमम् । विसिष्मिये सोऽप्यति वीर्यविक्रमः पुनश्च युद्धे स बभूव हर्षितः ॥ १०० ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्ध काण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

नरान्तकं हतं दृष्ट्वा चुक्रुशुर्नैर्ऋतर्षभाः । देवान्तकस्त्रिमूर्धा च पौलस्त्यश्च महोदरः ॥ १ ॥
आरूढो मेघसङ्काशं वारणेन्द्रं महोदरः । वालिपुत्रं महावीर्यमभिदुद्राव वीर्यवान् ॥ २ ॥
भ्रातृव्यसनसन्तप्तस्तथा देवान्तको बली । आदाय परिघं दीप्तमङ्गदं समभिद्रवत् ॥ ३ ॥
रथमादित्यसङ्काशं युक्तं परमवाजिभिः । आस्थाय त्रिशिरा वीरो वालिपुत्रमथाभ्ययात् ॥४ ॥

मित्यत्र गुणीभूतो रामशब्दः परामृश्यते । हर्षितः विस्मितेन रामेण श्लाघया तोषितः । स च अङ्गदश्च पुनः युद्धे बभूव, युद्धविषये सन्नद्धो बभूवेत्यर्थः ॥ १०० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

नरान्तकमित्यादि । पौलस्त्य इति त्रिमूर्धविशेषणम्, न तु महोदरस्य । देवान्तकादयस्त्रयश्चुक्रुशुरिति संबन्धः ॥ १ ॥ २ ॥ भ्रातृव्यसनेति । समभि

॥ ९८-१०० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥६९ ॥ (अत्र सर्गविच्छेदो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते इत्यस्माभिरपि न कृतः । पूर्वोत्तरवाक्ययोरेककर्तृकयुद्धवर्णनात । इति कतकः) ॥ १-१८ ॥

द्रवत् समभ्यद्रवत ॥ ३-१० ॥ देवान्तकश्चेति । व्यपचक्राम पश्चादाजगाम ॥ ११ ॥ १२ ॥ अस्य महोदरस्य ॥ १३ ॥ तस्य अङ्गदस्य । तस्य

स त्रिभिर्देवदर्पघ्नैर्नैर्ऋतेन्द्रैरभिद्रुतः । वृक्षमुत्पाटयामास महाविटपमङ्गदः ॥ ५ ॥ देवान्तकाय तं वीरश्चिक्षेप सहसाऽङ्गदः । महावृक्षं महाशाखं शक्रो दीप्तमिवाशनिम् ॥ ६ ॥ त्रिशिरास्तं प्रचिच्छेद शरैराशीविषोपमैः । स वृक्षं कृत्तमालोक्य उत्पपात तदाऽङ्गदः ॥ ७ ॥ स ववर्ष ततो वृक्षान् शैलांश्च कपिकुञ्जरः । तान् प्रचिच्छेद संक्रुद्ध स्त्रिशिरा निशितैः शरैः ॥८॥ परिघाग्रेण तान् वृक्षान् बभञ्ज च सुरान्तकः । त्रिशिराश्चाङ्गदं वीरमभिदुद्राव सायकैः ॥ ९ ॥ गजेन समभिद्रुत्य वालिपुत्रं महोदरः । जघानोरसि संक्रुद्धस्तोमरैर्वज्रसन्निभैः ॥ १० ॥ देवान्तकश्च संक्रुद्धः परिघेण तदाऽङ्गदम् । उपगम्याभिहत्याशु व्यपचक्राम वेगवान् ॥११॥ स त्रिभिर्नैर्ऋतश्रेष्ठैर्युगपत् समभिद्रुतः । न विव्यथे महातेजा वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ १२ ॥ स वेगवान् महावेगं कृत्वा परमदुर्जयः । तलेन भृश मुत्पत्य जघानास्य महागजम् ॥ १३ ॥ तस्य तेन प्रहारेण नागराजस्य संयुगे । पेततुर्लोचने तस्य विननाद स वारणः ॥ १४ ॥ विषाणं चास्य निष्कृष्य वालिपुत्रो महाबलः । देवान्तकमभिप्लुत्य ताडयामास संयुगे ॥ १५ ॥ स विह्वलितसर्वाङ्गो वातोद्धूत इव द्रुमः । लाक्षारससवर्णं च सुस्राव रुधिरं मुखात् ॥१६ ॥ अथाश्वास्य महातेजाः कृच्छ्राद्देवान्तको बली । आविध्य परिघं घोरमाजघान तदाऽङ्गदम् ॥ १७ ॥ परिघाभिहतश्चापि वानरेन्द्रात्मज स्तदा । जानुभ्यां पतितो भूमौ पुनरेवोत्पपात ह ॥ १८ ॥ तमुत्पतन्तं त्रिशिरास्त्रिभिर्बाणैरजिह्मगैः । घोरैर्हरिपतेः पुत्रं ललाटेऽभिजघान ह ॥ १९ ॥

नागराजस्येति द्वितीयतच्छब्दान्वयः ॥ १४ ॥ विषाणमिति । महाबलः वालिपुत्रः अस्य महोदरवाहनस्य गजस्य विषाणं निष्कृष्य अभिप्लुत्य वेगेन तमुत्पतन्तमिति । अजिह्मगैः ऋजुगामिभिः ॥ १९-२२ ॥

सन्निपत्य देवान्तकं ताडयामासेति संबन्धः ॥ १९-२२ ॥ जृम्भितं भग्नमिति यावत्, जृम्भितं तद्धनुर्दृष्ट्वेत्यादिवत् ॥ २३-२९ ॥ तत इति । निसृष्ट

ततोऽङ्गदं परिक्षितं त्रिभिर्नैर्ऋतपुङ्गवैः । हनुमानपि विज्ञाय नीलश्चापि प्रतस्थतुः ॥ २० ॥ ततश्चिक्षेप शैलाग्रं नीलस्त्रिशिरसे तदा । तद्रावणसुतो धीमान् बिभेद निशितैः शरैः ॥ २१ ॥ तद्बाणशतनिर्भिन्नं विदारितशिलातलम् । सविस्फुलिङ्गं सज्वालं निपपात गिरेः शिरः ॥ २२ ॥ ततो जृम्भितमालोक्य हर्षाद्देवान्तकस्तदा । परिघेणाभिदुद्राव मारुतात्मजमाहवे ॥ २३ ॥ तमापतन्तमुत्प्लुत्य हनुमान् मारुतात्मजः । आजघान तदा मूर्ध्नि वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ २४ ॥ शिरसि प्रहरन् वीरस्तदा वायुसुतो बली । नादेनाकम्पयच्चैव राक्षसान् स महाकपिः ॥ २५ ॥ स मुष्टिनिष्पिष्टविकीर्णमूर्धा निर्वान्तदन्ताक्षिविलम्बिजिह्वः । देवान्तको राक्षसराजसूनुर्गतासुरुर्व्यां सहसा पपात ॥ २६ ॥ तस्मिन् हते राक्षसयोधमुख्ये महाबले संयति देवशत्रौ । क्रुद्धस्त्रिमूर्धा निशिताग्रमुग्रं ववर्ष नीलोरसि बाणवर्षम् ॥ २७ ॥ महोदरस्तु संक्रुद्धः कुञ्जरं पर्वतोपमम् । भूयः समधिरुह्याशु मन्दरं रश्मिमानिव ॥ २८ ॥ ततो बाणमयं वर्षं नीलस्योरस्यपातयत् । गिरौ वर्षं तडिच्चक्रचापवानिव तोयदः ॥ २९ ॥ ततः शरौघैरभिवर्ष्यमाणो विभिन्नगात्रः कपिसैन्यपालः । नीलो बभूवाथ निसृष्टगात्रो विष्टम्भितस्तेन महाबलेन ॥ ३० ॥ ततस्तु नीलः प्रतिलभ्य संज्ञां शैलं समुत्पाट्य सवृक्षषण्डम् । ततः समुत्पत्य भृशोग्रवेगो महोदरं तेन जघान मूर्ध्नि ॥ ३१ ॥ ततः स शैलेन्द्रनिपातभग्नो महोदरस्तेन महाद्रिपेन । विपोथितो भूमितले गतासुः पपात वज्राभिहतो यथाऽद्रिः ॥ ३२ ॥

गात्रः शिथिलगात्रः । विष्टम्भितः स्तब्धीकृतः, एतन्निसृष्टत्वे हेतुः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विपोथितः हिंसितः ॥ ३२-३९ ॥

तत इति । जृम्भितं भग्नम् ॥ २३-२५ ॥ निर्वान्तदन्ताक्षिविलम्बिजिह्वः दन्ताश्च अक्षिणी च विलम्बिजिह्वा च तथा निर्वान्ताः बहिर्निर्गता दन्तादयो यस्येति तथा ॥ २६-२९ ॥ विभिन्नगात्रः श्लथावयवः परवशगात्रो वा । विष्टम्भितः स्तम्भीकृतः ॥ ३०-३८ ॥

तामिति । घोरसङ्काशां भयङ्करप्रकाशाम् ॥ ४० ॥ व्यूढे विशाले ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ स इति । त्यक्तचेतनः मूर्च्छित इत्यर्थः ॥ ४३-४६ ॥

पितृव्यं निहतं दृष्ट्वा त्रिशिराश्चापमाददे । हनुमन्तं च संक्रुद्धो विव्याध निशितैः शरैः ॥ ३३ ॥ स वायुसूनुः कुपितश्चिक्षेप शिखरं गिरेः । त्रिशिरास्तच्छरैस्तीक्ष्णैर्बिभेद बहुधा बली ॥ ३४ ॥ तद्व्यर्थं शिखरं दृष्ट्वा द्रुमवर्षं महाकपिः । विससर्ज रणे तस्मिन् रावणस्य सुतं प्रति ॥ ३५ ॥ तमापतन्तमाकाशे द्रुमवर्षं प्रतापवान् । त्रिशिरा निशितैर्बाणैश्चिच्छेद च ननाद च ॥ ३६ ॥ ततो हनूमानुत्प्लुत्य हयांस्त्रिशिरसस्तदा । विददार नखैः क्रुद्धो गजेन्द्रं मृगराडिव ॥ ३७ ॥ अथ शक्तिं समादाय कालरात्रिमिवान्तकः । चिक्षेपानिलपुत्राय त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ ३८ ॥ दिवः क्षिप्तामिवोल्कां तां शक्तिं क्षिप्तामसङ्गताम् । गृहीत्वा हरिशार्दूलो बभञ्ज च ननाद च ॥ ३९ ॥ तां दृष्ट्वा घोरसङ्काशां शक्तिं भग्नां हनूमता । प्रहृष्टा वानरगणा विनेदुर्जलदा इव ॥ ४० ॥ ततः खड्गं समुद्यम्य त्रिशिरा राक्षसोत्तमः । निजघान तदा व्यूढे वायुपुत्रस्य वक्षसि ॥४१॥ खड्गप्रहाराभिहतो हनूमान् मारुतात्मजः । आजघान त्रिशिरसं तलेनोरसि वीर्यवान् ॥४२॥ स तलाभिहतस्तेन स्रस्तहस्तायुधो भुवि । निपपात महातेजास्त्रिशिरास्त्यक्तचेतनः ॥ ४३ ॥ स तस्य पततः खड्गं समाच्छिद्य महाकपिः । ननाद गिरिसङ्काशस्त्रासयन् सर्वनैर्ऋतान् ॥ ४४ ॥ अमृष्यमाणस्तं घोषमुत्पपात निशाचरः । उत्पत्य च हनूमन्तं ताडयामास मुष्टिना ॥ ४५ ॥ तेन मुष्टिप्रहारेण संचुकोप महाकपिः । कुपितश्च निजग्राह किरीटे राक्षसर्षभम् ॥ ४६ ॥ स तस्य शीर्षाण्यसिना शितेन किरीटजुष्टानि सकुण्डलानि । क्रुद्धः प्रचिच्छेद सुतोऽनिलस्य त्वष्टुः सुतस्येव शिरांसि शक्रः ॥ ४७ ॥

स तस्येति । त्वष्टुः सुतः विश्वरूपः । "विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितः" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः ॥ ४७ ॥

दिव इति । असङ्गताम् अनिवारिताम् ॥ ३९ ॥ घोरसङ्काशां भयङ्करप्रकाशाम् ॥ ४०-४२ ॥ त्यक्तचेतनः विसंज्ञः, मूर्च्छित इत्यर्थः ॥ ४३-४६ ॥ त्वष्टुः सुतस्य

तानीति । मुक्तानि अनुभूतपुण्यफलानि । अर्कमार्गात् आकाशात् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ हतं त्रिशिरसमित्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया । मत्तः महापार्श्वः । मत्त इति महापार्श्वस्य नामान्तरम् । मांसशोणितफेनिलामिति युद्धकालिकरूपम् । शत्रुशोणितराञ्जितामिति पूर्वकालिकरूपम् । महापद्मः पुण्डरीका

तान्यायताक्षाण्यगसन्निभानि प्रदीप्तवैश्वानरलोचनानि । पेतुः शिरांसीन्द्ररिपोर्धरण्यां ज्योतींषि मुक्तानि यथाऽर्कमार्गात् ॥ ४८ ॥ तस्मिन् हते देवरिपौ त्रिशीर्षे हनूमता शक्रपराक्रमेण । नेदुः प्लवङ्गाः प्रचचाल भूमी रक्षांस्यथो दुद्रुविरे समन्तात् ॥ ४९ ॥ हतं त्रिशिरसं दृष्ट्वा तथैव च महोदरम् । हतौ प्रेक्ष्य दुराधर्षौ देवान्तकनरान्तकौ ॥ ५० ॥ चुकोप परमामर्षी मत्तो राक्षसपुङ्गवः । जग्राहार्चिष्मतीं घोरां गदां सर्वायसीं शुभाम् ॥ ५१ ॥ हेमपट्टपरिक्षिप्तां मांसशोणितफेनिलाम् । विराजमानां वपुषा शत्रुशोणितरञ्जिताम् ॥ ५२ ॥ तेजसा सम्प्रदीप्ताग्रां रक्तमाल्यविभूषिताम् । ऐरावतमहापद्मसार्वभौमभयावहाम् ॥ ५३ ॥ गदामादाय संक्रुद्धो मत्तो राक्षसपुङ्गवः । हरीन् समभिदुद्राव युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥५४ ॥ अथर्षभः समुत्पत्य वानरो रावणानुजम् । मत्तानीकमुपागम्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ ५५ ॥ तं पुरस्तात् स्थितं दृष्ट्वा वानरं पर्वतोपमम् । आजघानोरसि क्रुद्धो गदया वज्रकल्पया ॥ ५६ ॥ स तयाऽभिहतस्तेन गदया वानरर्षभः । भिन्नवक्षाः समाधूतः सुस्राव रुधिरं बहु ॥ ५७ ॥ स सम्प्राप्य चिरात् संज्ञामृषभो वानरर्षभः । अभिदुद्राव वेगेन गदां तस्य महात्मनः ॥ ५८ ॥ गृहीत्वा तां गदां भीमामाविध्य च पुनः पुनः । मत्तानीकं महात्मानं जघान रणमूर्धनि ॥ ५९ ॥ स स्वया गदया भग्नो विशीर्णदशनेक्षणः । निपपात ततो मत्तो वज्राहत इवाचलः ॥ ६० ॥

ख्यदिग्गजः ॥५०–५४॥ अथेति । मत्तानीकम्, मत्तानीक इति च महापार्श्वस्य नामान्तरम् ॥५५॥५६॥ स तयेति । समाधूतः कम्पितः ॥५७॥ स इति ।

विश्वरूपस्य ॥ ४७--५२ ॥ महापद्मः पुण्डरीकाख्यो दिग्गजः ॥ ५३--६१ ॥

गदामभिदुद्राव गदां ग्रहीतुं दुद्रावेत्यर्थः ॥ ५८–६१ ॥ तस्मिन्निति। केवलजीवितार्थं यशोरहितजीवनार्थम्। भिन्नार्णवसन्निकाशमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

विशीर्णनयने भूमौ गतसत्त्वे गतायुषि। पतिते राक्षसे तस्मिन् विद्रुतं राक्षसं बलम् ॥६१ ॥* तस्मिन् हते भ्रातरि रावणस्य तन्नैर्ऋतानां बलमर्णवाभम्। त्यक्तायुधं केवलजीवितार्थं दुद्राव भिन्नार्णवसन्निकाशम् ॥ ६२ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

स्वबलं व्यथितं दृष्ट्वा तुमुलं रोमहर्षणम्। भ्रातॄंश्च निहतान् दृष्ट्वा शक्रतुल्यपराक्रमान् ॥ १ ॥ पितृव्यौ चापि सन्दृश्य समरे सन्निषूदितौ। युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ राक्षसर्षभौ ॥ २ ॥ चुकोप च महातेजा ब्रह्मदत्तवरो युधि। अतिकायोऽद्रिसङ्काशो देवदानवदर्पहा ॥ ३ ॥ स भास्करसहस्रस्य सङ्घातमिव भास्वरम्। रथमास्थाय शक्रारिरभिदुद्राव वानरान् ॥ ४ ॥ स विस्फार्य महच्चापं किरीटी मृष्टकुण्डलः। नाम विश्रावयामास ननाद च महास्वनम् ॥ ५ ॥ तेन सिंहप्रणादेन नामविश्रावणेन च। ज्याशब्देन च भीमेन त्रासयामास वानरान् ॥ ६ ॥

स्वबलमित्यादि। भ्रातरौ अन्योन्यं भ्रातरौ ॥ १–४ ॥ स इति। मृष्टकुण्डलः शुद्धकुण्डलः ॥ ५ ॥ ६ ॥

भिन्नार्णवसन्निकाशम् इत्येतत् क्रियाविशेषणम् ॥६२॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्ततितमः सर्गः ॥७०॥१–७॥

* उन्मत्तस्तु तदा दृष्ट्वा गतासुं भ्रातरं रणे। चुकोप परमक्रुद्धः प्रलयाग्निसमद्युतिः ॥ ततः समादाय गदां स वीरो वित्रासयन् वानरसैन्यमुग्रम्। दुद्राव वेगेन तु सैन्यमध्ये दहन् यथा वह्निरतिप्रचण्डः ॥ आपतन्तं तदा दृष्ट्वा राक्षसं भीमविक्रमम्। शैलमादाय दुद्राव गवाक्षः पर्वतोपमः ॥ जिघांसू राक्षसं भीमं तं शैलेन महाबलः। आपतन्तं तदा दृष्ट्वा उन्मत्तोऽपि महागिरिम् ॥ चिच्छेद गदया वीरः शतधा तत्र संयुगे। चूर्णीकृतं गिरिं दृष्ट्वा रक्षसा कपिकुञ्जरः ॥ विस्मितोऽभून्महाबाहुर्जगर्ज च मुहुर्मुहुः। उन्मत्तस्तु सुसंक्रुद्धो ज्वलन्तीं राक्षसोत्तमः ॥ गदामादाय वेगेन कपेर्वक्षस्यताडयत्। स तया गदया वीरस्ताडितः कपिकुञ्जरः ॥ पपात भूमौ निःसंज्ञः सुस्राव रुधिरं बहु। पुनः संज्ञामथास्थाय वानरः स समुत्थितः ॥ तलेन ताडयामास ततस्तस्य शिरः कपिः। तेन प्रताडितो वीरो राक्षसः पर्वतोपमः ॥ विस्रस्तदन्तनयनो निपपात महीतले। सुस्राव रुधिरं सोष्णं गतासुश्च ततोऽभवत् ॥ एते श्लोकाः औत्तराहपाठ एवोपलभ्यन्ते ॥

त इति । माहात्म्यं महत्त्वम् । उत्थित इत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥७–११॥ कोऽसावित्यादि । हरिलोचनः सिंहदृष्टिः॥१२॥१३॥रथशक्तीभिः रथ

ते दृष्ट्वा देहमाहात्म्यं कुम्भकर्णोऽयमुत्थितः । भयार्ता वानराः सर्वे संश्रयन्ते परस्परम् ॥ ७ ॥ ते तस्य रूप मालोक्य यथा विष्णोस्त्रिविक्रमे । भयाद्वानरयूथास्ते विद्रवन्ति ततस्ततः ॥ ८ ॥ तेऽतिकायं समासाद्य वानरा मूढ चेतसः । शरण्यं शरणं जग्मुर्लक्ष्मणाग्रजमाहवे ॥९॥ ततोऽतिकायं काकुत्स्थो रथस्थं पर्वतोपमम् । ददर्श धन्विनं दूराद्गर्जन्तं कालमेघवत् ॥ १० ॥ स तं दृष्ट्वा महात्मानं राघवस्तु विसिष्मिये । वानरान् सान्त्वयित्वाऽथ विभीषण मुवाच ह ॥११॥ कोऽसौ पर्वतसङ्काशो धनुष्मान् हरिलोचनः । युक्ते हयसहस्रेण विशाले स्यन्दने स्थितः ॥१२॥ य एष निशितैः शूलैः सुतीक्ष्णैः प्रासतोमरैः । अर्चिष्मद्भिर्वृतो भाति भूतैरिव महेश्वरः ॥१३॥ कालजिह्वाप्रकाशाभिर्य एषोऽतिविराजते । आवृतो रथशक्तीभिर्विद्युद्भिरिव तोयदः ॥१४॥ धनूंषि चास्य सज्यानि हेमपृष्ठानि सर्वशः । शोभ यन्ति रथश्रेष्ठं शक्रचाप इवाम्बरम् ॥१५॥ क एष रक्षश्शार्दूलो रणभूमिं विराजयन् । अभ्येति रथिनां श्रेष्ठो रथेना दित्यतेजसा ॥ १६ ॥ ध्वजशृङ्गप्रतिष्ठेन राहुणाऽभिविराजते । सूर्यरश्मिनिभैर्बाणैर्दिशो दश विराजयन् ॥ १७ ॥

स्थिताभिः शक्तिभिः ॥ १४–१६ ॥ ध्वजशृङ्गप्रतिष्ठेनेति । अनेन राहुध्वजोऽयमित्युक्तम् ॥ १७ ॥

ते तस्य रूपमिति । ते तस्य रूपमालोक्य ते विद्रवन्तीति तच्छब्दद्वयस्य निर्वाहः ॥ ८–११ ॥ कोऽसाविति । हरिलोचनः सिंहदृष्टिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ रथशक्तीभिः रथस्थिताभिः ॥ १४–१६ ॥ ध्वजशृङ्गप्रतिष्ठेनेत्यनेन राहुध्वज इत्युक्तं भवति ॥ १७ ॥

स०–ते वानराः विद्रवन्ति व्यद्रवन् । वानरयोधास्ते वानरयोधा अस्ता यस्मिंस्तस्मिन्रणमण्डले । अस्तं भावे क्तः । वानरयोधानामसने सति त्रायकाभावात्ततस्ततो व्यद्रवन्निति भावः । ये ये तस्य रूपमालोक्य स्थितास्ते ते सर्वे ततस्ततो विद्रवन्तीत्यन्वयेन तेद्वयं सार्थकमिति वा । न च भिन्नार्धगतयोस्तेशब्दयोः कथमैकस्थल्यसम्पादनेन वीप्सात्वमिति वाच्यम्, "ये यजत्रा य ईड्याः" इत्यादिवदन्वयमुखेनैकस्थल्योपपत्तेः । 'ते रूपमालोक्य त इव वानरा इव विद्रवन्तीति तच्छब्दद्वयनिर्वाहः । इवेति शेषः ।' इति नागोजिभट्टः । 'ते तस्य रूपमालोक्य ते विद्रवन्तीति तच्छब्दद्वयनिर्वाहः' इति तीर्थश्च । द्वयोर्भावो बिन्दुविभावनीयः ॥ ८ ॥ **हरिलोचनः** सिंहदृष्टिः मर्कटदृष्टिर्वा । हरिष्वेव लोचनं यस्येति वा ॥ १२ ॥ यः क इत्यर्थः । "यतश्चोदेति सूर्यः" इत्यादिवद्यच्छब्दः किमर्थे ॥ १३ ॥

त्रिणतमिति। त्रिणतं त्रिषु आद्यन्तयोर्मध्ये च नतम्। मेघनिर्ह्रादं मेघतुल्यज्यास्वनम्। हेमपृष्ठं हेमलिप्तपार्श्वमित्यर्थः। धनुः रथस्थेभ्यः अन्यत् करधृतमिदम् ॥ १८॥ सध्वज इति। ध्वजः असाधारणकेतनम्। पताका साधारणी। अनुकर्षः रथाधःस्थदारु। चतुस्सादिसमायुक्तः चतुस्सारथि

त्रिणतं मेघनिर्ह्रादं हेमपृष्ठमलङ्कृतम्। शतक्रतुधनुःप्रख्यं धनुश्चास्य विराजते ॥ १८ ॥ सध्वजः सपताकश्च सानुकर्षो महारथः। चतुस्सादिसमायुक्तो मेघस्तनितनिस्वनः ॥ १९ ॥ विंशतिर्दश चाष्टौ च तूण्योऽस्य रथमास्थिताः। कार्मुकानि च भीमानि ज्याश्च काञ्चनपिङ्गलाः ॥२०॥ द्वौ च खड्गौ रथगतौ पार्श्वस्थौ पार्श्वशोभितौ। चतुर्हस्तत्सरुयुतौ व्यक्तहस्तदशायतौ ॥ २१ ॥ रक्तकण्ठगुणो धीरो महापर्वतसन्निभः। कालः कालमहावक्त्रो मेघस्थ इव भास्करः ॥ २२ ॥ काञ्चनाङ्गदनद्धाभ्यां भुजाभ्यामेष शोभते। शृङ्गाभ्यामिव तुङ्गाभ्यां हिमवान् पर्वतोत्तमः ॥ २३ ॥ कुण्डलाभ्यां तु यस्यैतद्भाति वक्त्रं शुभेक्षणम्। पुनर्वस्वन्तरगतं पूर्णं बिम्बमिवैन्दवम् ॥ २४ ॥ आचक्ष्व मे महाबाहो त्वमेनं राक्षसोत्तमम्। यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे भयार्ता विद्रुता दिशः ॥ २५ ॥ स पृष्टो राजपुत्रेण रामेणामिततेजसा। आचचक्षे महातेजा राघवाय विभीषणः ॥ २६ ॥ दशग्रीवो महातेजा राजा वैश्रवणानुजः। भीमकर्मा महोत्साहो रावणो राक्षसाधिपः ॥ २७ ॥

युक्तः ॥ १९ ॥ विंशतिरिति। कार्मुकाणि धनुर्भेदा इति न पौनरुक्त्यम् ॥ २० ॥ द्वौ चेति। पार्श्वशोभितौ पार्श्वाभ्यां शोभितौ। चतुर्हस्तत्सरुयुतौ चतुर्हस्तप्रमाणत्सरुयुक्तौ। "त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यात्" इत्यमरः। व्यक्तहस्तदशायतौ व्यक्तौ च तौ हस्तदशायतौ चेति तथा ॥ २१ ॥ रक्तेति। रक्तकण्ठगुणः रक्तकण्ठमाल्यः। कालमहावक्त्रः कालस्येव महावक्त्रं यस्य स तथोक्तः। काल इव महावक्त्र इति वा ॥ २२-२७ ॥

हेमपृष्ठं हेमसदृशपृष्ठभागम् ॥ १८ ॥ चतुस्सादिसमायुक्तः चतुर्भिः सादिभिः सह युक्तः ॥ १९-२० ॥ द्वाविति। पार्श्वशोभितौ पार्श्वाभ्यां शोभितौ। चतुर्हस्तत्सरुयुतौ चतुर्हस्तप्रमाणाभ्यां त्सरुभ्यां खड्गमुष्टिभ्यां चितौ। व्यक्तहस्तदशायतौ व्यक्तौ च तौ हस्तदशायतौ चेति तथा ॥२१॥ रक्तकण्ठगुणः रक्तकण्ठमाल्यः। कालमहावक्त्रः कालस्येव महावक्त्रं यस्य स तथोक्तः ॥ २२--२८ ॥

स०—उभाभ्यां कुण्डलाभ्याम् एकैकस्मिन् कर्णे उभाभ्याम्। अतो नोभाभ्यामधिकम्। कुण्डलाभ्यामुभाभ्यां च भातिवक्त्रं सुभीषणम्। इति पाठः ॥ २४ ॥

तस्येत्यादि श्लोकद्वयम् । नये युक्तौ । मन्त्रे विचारे ॥ २८-३३ ॥ वज्रमित्यादि श्लोकद्वयम् । विष्टम्भितं निश्चलीकृतम् । राक्षसानामथर्षभः

तस्यासीद्वीर्यवान् पुत्रो रावणप्रतिमो रणे । वृद्धसेवी श्रुतिधरः सर्वास्त्रविदुषां वरः ॥ २८ ॥ अश्वपृष्ठे रथे नागे खड्गे धनुषि कर्षणे । भेदे सान्त्वे च दाने च नये मन्त्रे च सम्मतः ॥ २९ ॥ यस्य बाहू समाश्रित्य लङ्का वसति निर्भया । तनयं धान्यमालिन्या अतिकायमिमं विदुः ॥ ३० ॥ एतेनाराधितो ब्रह्मा तपसा भावितात्मना । अस्त्राणि चाप्यवाप्तानि रिपवश्च पराजिताः ॥ ३१ ॥ सुरासुरैरवध्यत्वं दत्तमस्मै स्वयम्भुवा । एतच्च कवचं दिव्यं रथश्चैषोऽर्क भास्वरः ॥ ३२ ॥ एतेन शतशो देवा दानवाश्च पराजिताः । रक्षितानि च रक्षांसि यक्षाश्चापि निषूदिताः ॥ ३३ ॥ वज्रं विष्टम्भितं येन बाणैरिन्द्रस्य धीमतः । पाशः सलिलराजस्य रणे प्रतिहतस्तथा ॥ ३४ ॥ एषोऽतिकायो बलवान् राक्षसानामथर्षभः । रावणस्य सुतो धीमान् देवदानवदर्पहा ॥ ३५ ॥ तदस्मिन् क्रियतां यत्नः क्षिप्रं पुरुषपुङ्गव । पुरा वानरसैन्यानि क्षयं नयति सायकैः ॥ ३६ ॥ ततोऽतिकायो बलवान् प्रविश्य हरिवाहिनीम् । विस्फारयामास धनुर्ननाद च पुनः पुनः ॥ ३७ ॥ तं भीमवपुषं दृष्ट्वा रथस्थं रथिनां वरम् । अभिपेतुर्महात्मानो ये प्रधाना वनौकसः ॥ ३८ ॥ कुमुदो द्विविदो मैन्दो नीलः शरभ एव च । पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च युगपत् समभिद्रवन् ॥ ३९ ॥ तेषां वृक्षांश्च शैलांश्च शरैः काञ्चनभूषणैः । अतिकायो महातेजाश्चिच्छेदास्त्रविदां वरः ॥ ४० ॥ तांश्चैव सर्वान् स हरीन् शरैः सर्वायसैर्बली । विव्याधाभिमुखः सङ्ख्ये भीमकायो निशाचरः ॥ ४१ ॥

इत्यत्राथशब्दः कार्त्स्न्ये ॥३४॥३५॥ तदस्मिन्निति । पुरा नयति, नेष्यन्तीत्यर्थः ॥३६–३८॥ कुमुद इति । समभिद्रवन् आगमशासनस्यानित्यत्वादड भावः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तांश्चेति । अभिमुखः, स्थित इति शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

अश्वेति । अश्वरथगजस्थानानां क्रमेण प्रतिनियतायुधान्याह खड्गे धनुषि कर्षण इति । कृष्यतेऽनेनेति कर्षणः पाशादिः, तोमरभेदो वा ॥ २९--३८ ॥ कुमुद इति ।

तेऽर्दिता बाणवर्षेण भग्नगात्राः प्लवङ्गमाः। न शेकुरतिकायस्य प्रतिकर्तुं महारणे ॥ ४२ ॥ तत्सैन्यं हरिवीराणां त्रासयामास राक्षसः। मृगयूथमिव क्रुद्धो हरिर्यौवनदर्पितः ॥ ४३ ॥ स राक्षसेन्द्रो हरिसैन्यमध्ये नायुध्यमानं निजघान कञ्चित्। उपेत्य रामं सधनुः कलापी सगर्वितं वाक्यमिदं बभाषे ॥४४॥ रथे स्थितोऽहं शरचापपाणिर्न प्राकृतं कञ्चन योधयामि। यश्चास्ति कश्चिद्व्यवसाययुक्तो ददातु मे क्षिप्रमिहाद्य युद्धम् ॥ ४५ ॥ तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य चुकोप सौमित्रिरमित्रहन्ता। अमृष्यमाणश्च समुत्पपात जग्राह चापं च ततः स्मयित्वा ॥ ४६ ॥ क्रुद्धः सौमित्रिरुत्पत्य तूणादाक्षिप्य सायकम्। पुरस्तादतिकायस्य विचकर्ष महद्धनुः ॥ ४७ ॥ पूरयन् स महीं शैलानाकाशं सागरं दिशः। ज्याशब्दो लक्ष्मणस्योग्रस्त्रासयन् रजनीचरान् ॥ ४८ ॥ सौमित्रेश्चापनिर्घोषं श्रुत्वा प्रतिभयं तदा। विसिष्मिये महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली ॥ ४९ ॥ अथातिकायः कुपितो दृष्ट्वा लक्ष्मणमुत्थितम्। आदाय निशितं बाणमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५० ॥ बालस्त्वमसि सौमित्रे विक्रमेष्वविचक्षणः। गच्छ किं कालसदृशं मां योधयितुमिच्छसि ॥ ५१ ॥ नहि मद्बाहुसृष्टानामस्त्राणां हिमवानपि। सोढुमुत्सहते वेगमन्तरिक्षमथो मही ॥ ५२ ॥

व्यवसायः उत्साहः ॥ ४५ ॥ तत्तस्येति। स्मयित्वा अनादृत्य। "ष्मिङ् अनादरे" इति धातुः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ पूरयन्निति। त्रासयन्, अभूदिति शेषः ॥ ४८ ॥ सौमित्रेरिति। प्रतिभयम्। "भयङ्करं प्रतिभयम्" इत्यमरः ॥ ४९–५२ ॥

अभिद्रवन् अडभाव आर्षः ॥ ३९--४३ ॥ स इति। कलापी तूणीरवान्। "कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि" इत्यमरः। सगर्वितं सगर्वम् ॥ ४४ ॥ व्यवसायः उत्साहः ॥ ४५ ॥ स्मयित्वा अनादृत्य स्मितं कृत्वा "ष्मिङ् अनादरे" इति धातुः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ त्रासयन्, अभूदिति शेषः ॥ ४८ ॥ प्रतिभयं

सुखप्रसुप्तमिति । निबोधयितुं ज्वलयितुम् । मा जहि मा हिंसीः । "हन्तेर्जः" इति जादेशः । मद्गतः मां प्राप्तः ॥ ५३ ॥ अथवेति । प्रतिष्टब्धः प्रतिमुखं

सुखप्रसुप्तं कालाग्निं निबोधयितुमिच्छसि । न्यस्य चापं निवर्तस्व मा प्राणान् जहि मद्गतः ॥ ५३ ॥ अथवा त्वं प्रतिष्टब्धो न निवर्तितुमिच्छसि । तिष्ठ प्राणान् परित्यज्य गमिष्यसि यमक्षयम् ॥ ५४ ॥ पश्य मे निशितान् बाणानरिदर्पनिषूदनान् । ईश्वरायुधसङ्काशांस्तप्तकाञ्चनभूषणान् ॥ ५५ ॥ एष ते सर्पसङ्काशो बाणः पास्यति शोणितम् । मृगराज इव क्रुद्धो नागराजस्य शोणितम् । इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धः शरं धनुषि सन्दधे ॥ ५६ ॥ श्रुत्वाऽतिकायस्य वचः सरोषं सगर्वितं संयति राजपुत्रः । स सञ्चुकोपातिबलो बृहच्छ्रीरुवाच वाक्यं च ततो महार्थम् ॥ ५६ ॥ न वाक्यमात्रेण भवान् प्रधानो न कत्थनात् सत्पुरुषा भवन्ति । मयि स्थिते धन्विनि बाणपाणौ निदर्शय स्वात्मबलं दुरात्मन् ॥ ५८ ॥ कर्मणा सूचयात्मानं न विकत्थितुमर्हसि । पौरुषेण तु यो युक्तः स तु शूर इति स्मृतः ॥ ५९ ॥ सर्वायुधसमायुक्तो धन्वी त्वं रथमास्थितः । शरैर्वा यदि वाप्यस्त्रैर्दर्शयस्व पराक्रमम् ॥ ६० ॥ ततः शिरस्ते निशितैः पातयिष्याम्यहं शरैः । मारुतः कालसम्पक्वं वृन्तात्तालफलं यथा ॥ ६१ ॥ अद्य ते मामका बाणास्तप्तकाञ्चनभूषणाः । पास्यन्ति रुधिरं गात्राद्बाणशल्यान्तरोत्थितम् ॥ ६२ ॥

स्थितः ॥ ५४ ॥ पश्येति । ईश्वरायुधं त्रिशूलम् ॥ ५५-५७ ॥ न वाक्यमात्रेणेति । कत्थनात् आत्मश्लाघनात् । सत्पुरुषाः शूरपुरुषाः ॥ ५८-६० ॥ तत इति । वृन्तात् प्रसवबन्धनात् । "वृन्तं प्रसवबन्धनम्" इत्यमरः ॥ ६१ ॥ अद्य त इति । बाणशल्यान्तरोत्थितमिति । बाणशल्यान्तराणि

भयङ्करम् ॥ ४९-५३ ॥ प्रतिष्टब्धः अभिमुखं स्थितः यमक्षयं गमिष्यसि । वस्तुतस्तु--निवर्तितुं नेच्छसि यदि त्वं तिष्ठ । गमिष्यासि, जयं प्राप्योति शेषः । प्राणान् परित्यज्याहं गमिष्यामीति क्रियाविपरिणामः ॥ ५४ ॥ ईश्वरायुधं त्रिशूलम् ॥ ५५ ॥ एष इति । ते तव शोणितं पास्यति । वस्तुतस्तु--ते तव बाणः शोणितं पास्यति, ममेति शेषः ॥ ५६-६१ ॥ अद्य त इति । बाणशल्यान्तरोत्थितं बाणशल्यकृतप्रदेशादुत्थितम् ॥ ६२-६६ ॥

बाणशल्यकृतान्यन्तराणि ॥ ६२ ॥ बाल इति । मृत्युं जानीहि, मामिति शेषः ॥६३-६६॥ तत इति । सायकं चापमारोप्य बाणं धनुषि संधायेत्यर्थः ।

बालोऽयमिति विज्ञाय न माऽवज्ञातुमर्हसि ॥६३॥ बालो वा यदि वा वृद्धो मृत्युं जानीहि संयुगे । बालेन विष्णुना लोकास्त्रयः क्रान्तास्त्रिभिः क्रमैः ॥ ६४ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत् परमार्थवत् । अतिकायः प्रचुक्रोध बाणं चोत्तममाददे ॥६५॥ ततो विद्याधरा भूता देवा दैत्या महर्षयः । गुह्यकाश्च महात्मानस्तद्युद्धं द्रष्टुमागमन् ॥६६॥ ततोऽतिकायः कुपितश्चापमारोप्य सायकम् । लक्ष्मणाय प्रचिक्षेप संक्षिपन्निव चाम्बरम् ॥६७॥ तमापतन्तं निशितं शरमाशीविषोपमम् । अर्धचन्द्रेण चिच्छेद लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ६८ ॥ तं निकृत्तं शरं दृष्ट्वा कृत्तभोगमिवोरगम् । अतिकायो भृशं क्रुद्धः पञ्च बाणान् समाददे ॥६९॥ तान् शरान् सम्प्रचिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः । तानप्राप्तान् शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भरतानुजः ॥[पञ्चभिः पञ्च चिच्छेद पावकार्कसमप्रभैः॥] ॥७०॥ स तांश्छित्त्वा शरैस्तीक्ष्णै र्लक्ष्मणः परवीरहा । आददे निशितं बाणं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥७१ ॥ तमादाय धनुःश्रेष्ठे योजयामास लक्ष्मणः । विचकर्ष च वेगेन विससर्ज च वीर्यवान् ॥ ७२ ॥ पूर्णायतविसृष्टेन शरेण नतपर्वणा । ललाटे राक्षसश्रेष्ठमाजघान स वीर्यवान् ॥ ७३ ॥ स ललाटे शरो मग्नस्तस्य भीमस्य रक्षसः । ददृशे शोणितेनाक्तः पन्नगेन्द्र इवाचले ॥ ७४ ॥ राक्षसः प्रचकम्पे च लक्ष्मणेषुप्रपीडितः । रुद्रबाणहतं घोरं यथा त्रिपुरगोपुरम् ॥ ७५ ॥

संक्षिपन्निव बाणवेगेनान्तरावस्थितमाकाशं ग्रसन्निवेत्यर्थः ॥ ६७-७२ ॥ पूर्णायतेति । पूर्णायतेन पूर्णाकृष्टेन । विसृष्टेन क्षिप्तेन । नतपर्वणा निलीन पर्वणा, ऋजुनेति यावत् ॥ ७३ ॥ अक्तः लिप्तः ॥ ७४ ॥ राक्षस इति । त्रिपुरगोपुरं त्रिपुरद्वारम् ॥ ७५ ॥

तत इति । सायकं चापमरोप्य बाणं धनुषि सन्धाय संक्षिपन्निव चाम्बरं बाणवेगेन अन्तरालस्थितमाकाशं ग्रसन्निवेत्यर्थः ॥ ६७-७२ ॥ पूर्णायतेति । पूर्णायतेन पूर्णाकृष्टेन नतपर्वणा, विलीनपर्वणा ऋजुनेति यावत ॥ ७३-७५ ॥

चिन्तयामासेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । विमृश्य करणीयं निर्धार्य । बाणनिपातेन मे साधु श्लाघनीयो रिपुरसीति । एवं लक्ष्मणं विधाय अभिधाय । आस्यं विनम्य भुजौ नियम्य वशे स्थापयित्वा । रथोपस्थमास्थाय रथेन प्रचचार हेति संबन्धः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ एकमिति । इति उक्तप्रकारेण

चिन्तयामास चाश्वास्य विमृश्य च महाबलः । साधु बाणनिपातेन श्लाघनीयोऽसि मे रिपुः ॥ ७६ ॥ विधायैवं विनम्यास्यं नियम्य च भुजावुभौ । स रथोपस्थमास्थाय रथे च प्रचचार ह ॥७७॥ एकं त्रीन् पञ्च सप्तेति सायकान् राक्षसर्षभः । आददे सन्दधे चापि विचकर्षोत्ससर्ज च ॥ ७८ ॥ ते बाणाः कालसङ्काशा राक्षसेन्द्रधनुश्च्युताः । हेमपुङ्खा रविप्रख्याश्चक्रुर्दीप्तमिवाम्बरम् ॥ ७९ ॥ ततस्तान् राक्षसोत्सृष्टान् शरौघान् राघवानुजः । असम्भ्रान्तः प्रचिच्छेद निशितैर्बहुभिः शरैः ॥८०॥ तान् शरान् युधि सम्प्रेक्ष्य निकृत्तान् रावणात्मजः । चुकोप त्रिदशेन्द्रारिर्जग्राह निशितं शरम् ॥ ८१ ॥ स सन्धाय महातेजास्तं बाणं सहसोत्सृजत् । ततः सौमित्रिमायान्तमाजघान स्तनान्तरे ॥ ८२ ॥ अतिकायेन सौमित्रिस्ताडितो युधि वक्षसि । सुस्राव रुधिरं तीव्रं मदं मत्त इव द्विपः ॥ ८३ ॥ स चकार तदाऽऽत्मानं विशल्यं सहसा विभुः । जग्राह च शरं तीक्ष्णमस्त्रेणापि च सन्दधे ॥ ८४ ॥ आग्नेयेन तदाऽस्त्रेण योजयामास सायकम् । स जज्वाल तदा बाणो धनुष्यस्य महात्मनः ॥ ८५ ॥ अतिकायोऽपि तेजस्वी सौरमस्त्रं समादधे । तेन बाणं भुजङ्गाभं हेमपुङ्खमयोजयत् ॥ ८६ ॥

॥ ७८-८३ ॥ स चकारेति । अस्त्रेण अस्त्रमन्त्रेण । सन्दधे योजयामास ॥८४॥ आग्नेयेनेत्यादि । पूर्वोक्तस्यैव विवरणम् ॥८५॥ अतिकायोऽपीति ।

चिन्तयामास चिन्तित्वा आश्वास्य विमृश्य करणीयं कार्यं निर्द्धार्य बाणनिपातेन मे साधु श्लाघनीयो रिपुरसीत्येवं विधाय अभिधाय आस्यं विनम्य भुजौ नियम्य वशे स्थापयित्वा रथोपस्थमास्थाय रथेन प्रचचार हेत्यन्वयः ॥७६-८३॥ स इति । अस्त्रेण अस्त्रमन्त्रेण ॥८४॥ आग्नेयेनेत्यादि पूर्वोक्तस्यैव विवरणम् ॥ ८५-११० ॥

समादधे अनुसन्दधे ॥ ८६ ॥ तदस्त्रमिति । आहितं संहितम् ॥ ८७-८९ ॥ तावन्योन्यमिति । भस्मकृतौ भस्मतया कृतौ ॥ ९०-९१ ॥

तदस्त्रं ज्वलितं घोरं लक्ष्मणः शरमाहितम् । अतिकायाय चिक्षेप कालदण्डमिवान्तकः ॥ ८७ ॥ आग्नेयेनाभिसंयुक्तं दृष्ट्वा बाणं निशाचरः । उत्ससर्ज तदा बाणं दीप्तं सूर्यास्त्रयोजितम् ॥ ८८ ॥ तावुभावम्बरे बाणावन्योन्यमभिजघ्नतुः । तेजसा सम्प्रदीप्ताग्रौ क्रुद्धाविव भुजङ्गमौ ॥८९॥ तावन्योन्यं विनिर्दह्य पेततुः पृथिवीतले । निरार्चिषौ भस्मकृतौ न भ्राजेते शरोत्तमौ ॥९०॥ ततोऽतिकायः संक्रुद्धस्त्वस्त्रमैषीकमुत्सृजत् । तत् प्रचिच्छेद सौमित्रिरस्त्रेणैन्द्रेण वीर्यवान् ॥ ९१ ॥ ऐषीकं निहतं दृष्ट्वा रुषितो रावणात्मजः । याम्येनास्त्रेण संक्रुद्धो योजयामास सायकम् ॥ ९२ ॥ ततस्तदस्त्रं चिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः । वायव्येन तदस्त्रेण निजघान स लक्ष्मणः ॥ ९३ ॥ अथैनं शरधाराभिर्धाराभिरिव तोयदः । अभ्यवर्षत् सुसंक्रुद्धो लक्ष्मणो रावणात्मजम् ॥ ९४ ॥ तेऽतिकायं समासाद्य कवचे वज्रभूषिते । भग्नाग्रशल्याः सहसा पेतुर्बाणा महीतले ॥९५॥ तान् मोघानभिसम्प्रेक्ष्य लक्ष्मणः परवीरहा । अभ्यवर्षन्महेषूणां सहस्रेण महायशाः ॥ ९६ ॥ स वृष्यमाणो बाणौघैरतिकायो महाबलः । अवध्यकवचः सङ्ख्ये राक्षसो नैव विव्यथे ।* न शशाक रुजं कर्तुं युधि तस्य शरोत्तमः ॥ ९७ ॥ अथैनमभ्युपागम्य वायुर्वाक्यमुवाच ह । ब्रह्मदत्तवरो ह्येष अवध्यकवचावृतः ॥ ९८ ॥

स०-**निरार्चिषौ** निष्प्रभौ । **भस्मकृतौ** भस्म कुर्वाते इति तथा । पृथिवीतले पतितौ न भ्राजेते । महीतले विद्यमानौ तौ मोक्तारौ लक्ष्मणातिकायावपि दीप्यमानौ प्राक् हतोऽयमिति परस्परं जयप्रकाशौ न भ्राजेतेस्म मोघीभूतबाणावित्यभ्राजनं युक्तमिति भावः । अतो न पुनरुक्तिः । महाहवे इत्यपि क्वचित्पाठः ॥ ९० ॥

* शरं चाशीविषाकारं लक्ष्मणाय व्यपासृजत् । स तेन विद्धः सौमित्रिर्मर्मदेशे शरेण ह । मुहूर्तमात्रं निःसंज्ञो ह्यभवच्छत्रुतापनः । ततः संज्ञामुपालभ्य चतुर्भिः सायकोत्तमैः । निजघान हयान् सङ्ख्ये सारथिं च महाबलः । ध्वजस्योन्मथनं कृत्वा शरवर्षैररिन्दमः । असंभ्रान्तः स सौमित्रिस्तान् शरानभिलक्षितान् । मुमोच लक्ष्मणो बाणान् वधार्थं तस्य रक्षसः ॥ इत्यधिकः पाठः ।

ततस्त्वति । ब्राह्ममस्त्रं ब्रह्मास्त्रमन्त्रम् । नियोज्य जपित्वेति यावत् ॥ १०० ॥ तस्मिन्निति । दिशश्चेत्यादौ तत्रसुरिति विपरिणम्यानुषज्यते ॥ १०१ ॥

ब्राह्मेणास्त्रेण भिन्ध्द्येनमेष वध्यो हि नान्यथा । अवध्य एष ह्यन्येषामस्त्राणां कवची बली ॥९९॥ ततस्तु वायोर्वचनं निशम्य सौमित्रिरिन्द्रप्रतिमानवीर्यः । समाददे बाणममोघवेगं तद्ब्राह्ममस्त्रं सहसा नियोज्य ॥ १०० ॥ तस्मिन् महास्त्रे तु नियुज्यमाने सौमित्रिणा बाणवरे शिताग्रे । दिशश्च चन्द्रार्कमहाग्रहाश्च नभश्च तत्रास चचाल चोर्वी ॥ १०१ ॥ तं ब्रह्मणोऽस्त्रेण नियोज्य चापे शरं सुपुङ्खं यमदूतकल्पम् । सौमित्रिरिन्द्रारिसुतस्य तस्य ससर्ज बाणं युधि वज्रकल्पम् ॥ १०२ ॥ तं लक्ष्मणोत्सृष्टममोघवेगं समापतन्तं ज्वलनप्रकाशम् । सुवर्णवज्रोत्तमचित्रपुङ्खं तदाऽतिकायः समरे ददर्श ॥ १०३ ॥ तं प्रेक्षमाणः सहसाऽतिकायो जघान बाणैर्निशितैरनेकैः । स सायकस्तस्य सुपर्णवेगस्तदाऽतिकायस्य जगाम पार्श्वम् ॥१०४॥ तमागतं प्रेक्ष्य तदाऽतिकायो बाणं प्रदीप्तान्तककालकल्पम् । जघान शक्त्यृष्टिगदाकुठारैः शूलैर्हुलैश्चाप्यविपन्नचेताः ॥ १०५ ॥ तान्यायुधान्यद्भुतविग्रहाणि मोघानि कृत्वा स शरोऽग्निदीप्तः । प्रगृह्य तस्यैव किरीटजुष्टं ततोऽतिकायस्य शिरो जहार ॥१०६॥ तच्छिरः सशिरस्त्राणं लक्ष्मणेषु प्रपीडितम् । पपात सहसा भूमौ शृङ्गं हिमवतो यथा ॥ १०७ ॥

तमिति । नियोज्य जपित्वा । तस्य यमदूतकल्पमित्यन्वयः ॥१०२–१०४॥ तमागतमिति । हुलैः द्विफलपत्राग्रायुधविशेषैः । "हुलं द्विफलपत्राग्रम्"

स०–सशिरस्त्राणं समुकुटम् । अयमेव भारतोक्तकुम्भकर्णाभिधो लक्ष्मणहतः । " बृहत्तनुः कुम्भवदेव कर्णावस्येत्यतो नाम च कुम्भकर्णः " इत्यारभ्य–" तेनातिकायः प्रवरोऽस्त्रवित्सु " इत्यन्तेन तात्पर्यमाचार्यवर्याः प्रत्यपीपदन्निति तथैव भारतार्थोऽनुसन्धेयः । प्रपञ्चितश्चायमर्थोऽस्माभिः प्रक्रमतोऽनुसन्धेयः ॥ १०७ ॥ [त्रिशिरोऽतिकायदेवान्तकनरान्तकमहोदरमहापार्श्वानां षड्भिर्दिनैर्माद्राश्विनकृष्णषष्ठ्यन्तेन वध इति अग्रे स्पष्टम् ॥]

इति वैजयन्ती ॥ १०५-१०८ ॥ त इति । विस्वरैः विस्वररूपैः ॥१०९॥ तत इति । निरपेक्षाः युद्धानपेक्षाः ॥ ११० ॥ प्रहर्षेति । प्रबुद्धेत्यत्र प्रसन्नत्वे

तं तु भूमौ निपतितं दृष्ट्वा विक्षिप्तभूषणम् । बभूवुर्व्यथिताः सर्वे हतशेषा निशाचराः ॥ १०८ ॥ ते विषण्णमुखा दीनाः प्रहारजनितश्रमाः । विनेदुरुच्चैर्बहवः सहसा विस्वरैः स्वरैः ॥ १०९ ॥ ततस्ते त्वरितं याता निरपेक्षा निशाचराः । पुरीमभिमुखा भीता द्रवन्तो नायके हते ॥ ११० ॥ प्रहर्षयुक्ता बहवस्तु वानराः प्रबुद्धपद्मप्रतिमानना स्तदा । अपूजयन् लक्ष्मणमिष्टभागिनं हते रिपौ भीमबले दुरासदे ॥ [अतिबलमतिकायमभ्रकल्पं युधि विनिपात्य स लक्ष्मणः प्रहृष्टः । त्वरितमथ तदा स रामपार्श्वं कपिनिवहैश्च सुपूजितो जगाम] ॥१११॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

अतिकायं हतं श्रुत्वा लक्ष्मणेन महौजसा । उद्वेगमगमद्राजा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ धूम्राक्षः परमामर्षी धन्वी शस्त्रभृतां वरः । अकम्पनः प्रहस्तश्च कुम्भकर्णस्तथैव च ॥ २ ॥ एते महाबला वीरा राक्षसा युद्धकांक्षिणः । जेतारः परसैन्यानां परैर्नित्यापराजिताः ॥ ३ ॥ निहतास्ते महावीर्या रामेणाक्लिष्टकर्मणा । राक्षसाः सुमहाकाया नानाशस्त्रविशारदाः । अन्ये च बहवः शूरा महात्मानो निपातिताः ॥४॥ प्रख्यातबलवीर्येण पुत्रेणेन्द्रजिता मम । यौ हि तौ भ्रातरौ वीरौ बद्धौ दत्तवरैः शरैः ॥ ५ ॥

तात्पर्यम् । इष्टस्य जयस्य भागः प्राप्तिः सोऽस्यास्तीतीष्टभागी तम् ॥ १११ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ अथ रावणचिन्ता—अतिकायमित्यादि ॥ १-४ ॥ प्रख्यातेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । वीरौ

प्रहर्षयुक्ता इति । इष्टभागिनम् इष्टस्य भागः प्राप्तिः तद्वन्तम् । इष्टमतिकायवधं प्राप्तवन्तमित्यर्थः ॥ १११ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व दीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ १-४ ॥ प्रख्यातबलवीर्येणेत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । यौ खरदूषणादिनिरासकौ वीरौ तौ

यौ भ्रातरौ खरदूषणादिवधेन प्रसिद्धौ तावपि बद्धौ। तदेव बन्धनं वर्णयति यदिति। यद्बन्धनं सुरादिभिः मोक्तुं मोचयितुम् अशक्यं तद्बन्धनं घोरम्। भ्रातरौ तौ शरबन्धाद्विमुक्ताविति यत् तत् प्रभावादिषु केन वा जातं न जान इत्यन्वयः। प्रभावः सामर्थ्यम्। माया व्यामोहकारिणी विद्या। मोहनम्

यन्न शक्यं सुरैः सर्वैरसुरैर्वा महाबलैः। मोक्तुं तद्बन्धनं घोरं यक्षगन्धर्वकिन्नरैः ॥६॥ तन्न जाने प्रभावैर्वा मायया मोहनेन वा। शरबन्धाद्विमुक्तौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥ ये योधा निर्गताः शूरा राक्षसा मम शासनात्। ते सर्वे निहता युद्धे वानरैः सुमहाबलैः ॥८॥ तं न पश्याम्यहं युद्धे योऽद्य रामं सलक्ष्मणम्। शासयेत् सबलं वीरं ससुग्रीवविभीषणम् ॥९॥ अहो नु बलवान् रामो महदस्त्रबलं च वै। यस्य विक्रममासाद्य राक्षसा निधनं गताः ॥ १० ॥ तं मन्ये राघवं वीरं नारायणमनामयम्। तद्भयाद्धि पुरी लङ्का पिहितद्वारतोरणा ॥ ११ ॥ अप्रमत्तैश्च सर्वत्र गुप्तै रक्ष्या पुरी त्वियम् ॥१२॥ अशोकवनिकायां च यत्र सीताऽभिरक्ष्यते। निष्क्रामो वा प्रवेशो वा ज्ञातव्यः सर्वथैव नः ॥ १३ ॥ यत्र यत्र भवेद् गुल्मस्तत्र तत्र पुनः पुनः। सर्वतश्चापि तिष्ठध्वं स्वैः स्वैः परिवृता बलैः ॥१४॥

औषधादिकम् ॥ ६–९ ॥ अहो न्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। पिहितद्वारतोरणा द्वारम् अन्तर्द्वारम्, तोरणं बहिर्द्वारम् ॥१०॥११॥ एवं रामप्रभावं सप्रपञ्चमुक्त्वा सैन्यं प्रति पुरीरक्षणं नियमयति–अप्रमत्तैरित्यादिना। गुप्तैः स्वयं कृतरक्षणैः। गुल्मैरिति वा पाठः ॥ १२ ॥ अशोकेति। यत्र सीता अभिरक्ष्यते तत्र अशोकवनिकायाम्। निष्क्रामः निर्गमः प्रवेशो वा। नः अस्माभिः ज्ञातव्यः। मदनुज्ञां विना न कोऽपि जनो निर्गमयितव्यो नापि प्रवेष्टव्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥ यत्र यत्रेति। गुल्मः सेनासन्निवेशः ॥ १४ ॥

भ्रातरौ इन्द्रजिता दत्तवरैः शरैर्बद्धौ, यद्बन्धनं सुरासुरादिभिः प्रत्येकं मोक्तुं मोचयितुं न शक्यं तद्बन्धनं घोरं प्रचण्डं सर्वैस्समेतैरपि मोक्तुं न शक्यं तौ रामलक्ष्मणौ प्रभावैः सहजमाहात्म्यैः। मायया विचित्रशक्त्या। मोहनेन वा बन्धकनागपाशमोहनेन वा। शरबन्धाद्विमुक्तौ तन्न जान इति योजना ॥ ५–१२ ॥ अशोकवनिकायां यत्र प्रदेशे सीताऽभिरक्ष्यते तत्र निष्क्रामः प्रवेशो वा नः अस्माभिर्ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

स०–अनामयं कार्यवाचकपदेन कारणं दोषो गृह्यते। निर्दोषं नारायणम् ॥ ११ ॥

द्रष्टव्यमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । पदं व्यवसितम् । दर्शनप्रकारमाह-द्विषतामिति । द्विषतां बलं स्थितं किम् ? उद्युक्तम् उद्यतं किम् ? आपतन्तम् । लिङ्गादिव्यत्यय आर्षः । आपतत् किमिति सदा द्रष्टव्यमित्यर्थः । आपतत् किमिति पाठः सुशोभनः ॥ १५-१९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

द्रष्टव्यं च पदं तेषां वानराणां निशाचराः । प्रदोषे वाऽर्धरात्रे वा प्रत्यूषे वापि सर्वतः ॥१५॥ नावज्ञा तत्र कर्तव्या वानरेषु कदाचन । द्विषतां बलमुद्युक्तमापतत् किं स्थितं सदा ॥ १६ ॥ ततस्ते राक्षसाः सर्वे श्रुत्वा लङ्काधिपस्य तत् । वचनं सर्वमातिष्ठन् यथावत्तु महाबलाः ॥१७॥ स तान् सर्वान् समादिश्य रावणो राक्षसाधिपः । मन्युशल्यं वहन् दीनः प्रविवेश स्वमालयम् ॥१८॥ ततः स सन्दीपितकोपवह्निर्निशाचराणामधिपो महाबलः । तदेव पुत्रव्यसनं विचिन्तयन् मुहुर्मुहुश्चैव तदा व्यनिश्वसत् ॥१९॥ इत्यार्षे श्रीरामा० श्रीमद्युद्धकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥७२॥

ततो हतान् राक्षसपुङ्गवांस्तान् देवान्तकादित्रिशिरोतिकायान् । रक्षोगणास्तत्र हतावशिष्टास्ते रावणाय त्वरितं शशंसुः ॥ १ ॥ ततो हतांस्तान् सहसा निशम्य राजा मुमोहाश्रुपरिप्लुताक्षः । पुत्रक्षयं भ्रातृवधं च घोरं विचिन्त्य राजा विपुलं प्रदध्यौ ॥ २ ॥ ततस्तु राजानमुदीक्ष्य दीनं शोकार्णवे सम्परिपुप्लुवानम् । रथर्षभो राक्षसराजसूनुस्तमिन्द्रजिद्वाक्यमिदं बभाषे ॥ ३ ॥

अथ ब्रह्मास्त्रबन्धस्त्रिसप्ततितमे-ततो हतानित्यादि ॥ १ ॥ पूर्वं कुम्भकर्णादिवधः सामान्येन श्रुतः सम्प्रत्यात्तैः सविशेषं श्रुत इत्याह तत इति । पूर्वोक्तसर्वानुवादो वा ॥ २ ॥ रामानु०-अत्र देवान्तकादित्रिशिरोतिकायान् हतान् त्वरितं शशंसुः, घोरं पुत्रक्षयं भ्रातृवधं च विचिन्त्य विपुलं प्रदध्याविति चाभिधानात् पूर्वं रावणेन अतिकायवध एव श्रुत इत्यवगम्यते यद्वा पूर्वोक्तानुवादः ॥ १ ॥ तत इति । संपरिपुप्लुवानम् । लटः शानजादेशः ॥ ३ ॥

द्रष्टव्यमिति । दर्शनप्रकारमेवाह द्विषतामिति । द्विषतां बलं किमुद्युक्तं किमापतत् । किं स्थितं किं तिष्ठतीति सदा द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ १५-१९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां द्विसप्ततितमः सर्गः ॥७२॥ १ ॥ उक्तमेवार्थमनुवदति । ततो हतानिति ॥२॥ संपरिपुप्लुवानं

यत्र यदा। इन्द्रारिः इन्द्रजित् ॥ ४ ॥ ५ ॥ पौरुषदैवयुक्तां पुरुषबलदैवबलयुक्ताम्। सन्तर्पयिष्यामि पूरयिष्यामि ॥ ६ ॥ ७ ॥ स इति। खरश्रेष्ठसमाधियुक्तं खरश्रेष्ठसम्बन्धयुक्तम्। खरश्रेष्ठैः समाधिना समाधानेन च युक्तमिति वा ॥ ८ ॥ तमिति। हरिरथः सूर्यरथः। "यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु। शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु॥" इत्यमरः। युद्धमिति, कर्तव्यमिति शेषः॥९॥ तं प्रस्थितमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥१०–१३॥

न तात मोहं प्रतिगन्तुमर्हसि यत्रेन्द्रजिज्जीवति राक्षसेन्द्र। नेन्द्रारिबाणाभिहतो हि कश्चित् प्राणान् समर्थः समरेऽभिपातुम् ॥ ४ ॥ पश्याद्य रामं सह लक्ष्मणेन मद्बाणनिर्भिन्नविकीर्णदेहम्। गतायुषं भूमितले शयानं शितैः शरैराचितसर्वगात्रम् ॥ ५ ॥ इमां प्रतिज्ञां शृणु शक्रशत्रोः सुनिश्चितां पौरुषदैवयुक्ताम्। अद्यैव रामं सह लक्ष्मणेन सन्तर्पयिष्यामि शरैरमोघैः ॥ ६ ॥ अद्येन्द्रवैवस्वतविष्णुमित्रसाध्याश्विवैश्वानरचन्द्रसूर्याः। द्रक्ष्यन्तु मे विक्रममप्रमेयं विष्णोरिवोग्रं बलियज्ञवाटे ॥ ७ ॥ स एवमुक्त्वा त्रिदशेन्द्रशत्रुरापृच्छ्य राजानमदीनसत्त्वः। समारुरोहानिलतुल्यवेगं रथं खरश्रेष्ठसमाधियुक्तम् ॥ ८ ॥ तमास्थाय महातेजा रथं हरिरथोपमम्। जगाम सहसा तत्र यत्र युद्धमरिन्दमः ॥९॥ तं प्रस्थितं महात्मानमनुजग्मुर्महाबलाः। संहर्षमाणा बहवो धनुःप्रवरपाणयः ॥ १० ॥ गजस्कन्धगताः केचित् केचित् प्रवरवाजिभिः। * प्रासमुद्गरनिस्त्रिंशपरश्वधगदाधराः ॥ ११ ॥ स शङ्खनिनदैः पूर्णैर्भेरीणां चापि निस्वनैः। जगाम त्रिदशेन्द्रारिः स्तूयमानो निशाचरैः ॥ १२ ॥

शोकार्णवमग्नमित्यर्थः। रथर्षभः रथस्थानां श्रेष्ठः, महारथ इत्यर्थः। तं रावणम् ॥ ३ ॥ यत्र यतः। इन्द्रारिः इन्द्रजित् ॥ ४ ॥ पश्याद्य राममित्यादिश्लोकद्वयस्य वास्तवार्थस्तु–अतिबलपराक्रमशालिनो रामस्य हनने तु नाहं समर्थः। अथाप्येतावत् करिष्यामि पश्येत्याह–पश्येति। मद्बाणविकीर्णदेहमपि गतायुषं प्राप्तायुषं शरैराचितसर्वगात्रं रामं पश्येति सम्बन्धः। उक्तमेव प्रतिज्ञापूर्वकमाह–इमामिति। पौरुषदैवयुक्तां पुरुषदैवबलोपेताम्। सन्तर्पयिष्यामि पूरयिष्यामि ॥ ५–७ ॥ स एवमिति। खरश्रेष्ठसमाधियुक्तं समाधिः सम्बन्धः, खरश्रेष्ठसम्बन्धवन्तम् ॥ ८–१३ ॥

---

* व्याघ्रवृश्चिकमार्जारैः खरोष्ट्रैश्च भुजङ्गमैः। वराहश्वापदैः सिंहैर्जम्बुकैः पर्वतोपमैः। शशहंसमयूरैश्च राक्षसा भीमविक्रमाः॥ इत्यधिकः पाठः केषुचित्पुस्तकेषु दृश्यते।

अवीज्यतेति । हैमैः हेमदण्डैः । हेमविभूषितैः हेमशलाकायुक्तैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ रथं प्रति रथसिद्धिमुद्दिश्य ॥१६॥ विधिवत् क्रमवत् ॥१७॥ हविर्लाज संस्कारैः संस्कृतहविर्लाजैः ॥ १८ ॥ शस्त्राणि आयुधानि । शरपत्राणि काशपत्रस्थानीयानि । तानि परिस्तरणान्यासन्नित्यर्थः । "शरमयं बर्हिः

स शङ्खशशिवर्णेन छत्रेण रिपुसूदनः । रराज प्रतिपूर्णेन नभश्चन्द्रमसा यथा ॥ १३ ॥ अवीज्यत ततो वीरो हैमैर्हेम विभूषितैः । चारुचामरमुख्यैश्च मुख्यः सर्वधनुष्मताम् * ॥१४॥ ततस्त्विन्द्रजिता लङ्का सूर्यप्रतिमतेजसा । रराजा प्रतिवीरेण द्यौरिवार्केण भास्वता ॥ १५ ॥ स सम्प्राप्य महातेजा युद्धभूमिमरिन्दमः । स्थापयामास रक्षांसि रथं प्रति समन्ततः ॥ १६ ॥ ततस्तु हुतभोक्तारं हुतभुक्सदृशप्रभः । जुहाव राक्षसश्रेष्ठो मन्त्रवद्विधिवत्तदा ॥ १७॥ स हविर्लाजसंस्कारैर्माल्यगन्धपुरस्कृतैः । जुहुवे पावकं तत्र राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ १८ ॥ शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽथ विभीतकाः । लोहितानि च वासांसि स्रुवं कार्ष्णायसं तथा ॥ १९ ॥ स तत्राग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः । छागस्य कृष्णवर्णस्य गलं जग्राह जीवतः ॥ २० ॥ सकृदेव समिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः । बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं यान्यदर्शयन् ॥ २१ ॥

स्तृणाति" इत्यभिचारे काशश्चोदितः । अत्र त्वभिचारविशेषे तत्स्थाने शस्त्राणि कृतानीति बोध्यम् । विभीतकाः कलिद्रुमविकाराः । "वैभीतक इध्मः" इति श्रुतेः । वासांसि स्वधार्याणि । यद्वा शस्त्राणि तोमरादीनि शरपत्राणि च, बर्हींष्यासन्निति शेषः । शरपत्रैः सतोमरैरित्यनुवादात् । कार्ष्णायसं स्रुवम् । कृतमिति शेषः ॥ १९ ॥ तत्र युद्धभूमौ । आस्तीर्य परिस्तीर्य ॥ २० ॥ सकृत् समिद्धस्य एकदा समिद्भिर्ज्वलितस्य । लिङ्गानि उक्तसकृत्समिद्धत्वविधूमत्वमहार्चिष्ट्वानि । विजयं यान्यदर्शयन्, पूर्वमिति शेषः ॥ २१ ॥

अवीज्यतेति । हैमैः हिरण्मयदण्डैः ॥ १४–१७ ॥ लाजसंस्कारैः संस्कृतहविर्लाजैरित्यर्थः ॥ १८ ॥ शस्त्राण्येव शरपत्राणि समास्तरणानि । शराः काशविशेषाः,

* स तु दृष्ट्वा विनिर्यान्तं बलेन महता वृतम् । राक्षसाधिपतिः श्रीमान् रावणः पुत्रमब्रवीत् ॥ त्वमप्रतिरथः पुत्र त्वया वै वासवो जितः । किं पुनर्मानुषं धृष्यं निहनिष्यसि राघवम् । तथोक्तो राक्षसेन्द्रेण प्रत्यगृह्णान्महाशिषः ॥ इदं श्लोकद्वयम् औत्तराहपाठ एव दृश्यते, नतु दाक्षिणात्यप्राचीनकोशेषु ॥

प्रदक्षिणेति। प्रदक्षिण आवर्ता भ्रमिर्यासां ताः शिखा यस्येति विग्रहः। स्वयमास्थितः स्वयमास्थावान्। स्वयमुत्थित इति पाठे पुरुषरूपेणोत्थितः इत्यर्थः ॥ २२ ॥ आहारयामास आजुहाव। अभ्यमन्त्रयत् अभिमन्त्रितवान् ॥ २३ ॥ वितत्रास चचाल ॥ २४ ॥ आत्मानम् अन्तर्दधे अन्तर्धापयामास।

प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तकाञ्चनभूषणः। हविस्तत् प्रतिजग्राह पावकः स्वयमास्थितः ॥२२॥ सोऽस्त्रमाहारयामास ब्राह्ममिन्द्ररिपुस्तदा। धनुश्चात्मरथं चैव सर्वं तत्राभ्यमन्त्रयत् ॥ २३ ॥ तस्मिन्नाहूयमानेऽस्त्रे हूयमाने च पावके। सार्धं ग्रहेन्दुनक्षत्रैर्वितत्रास नभःस्थलम् ॥ २४ ॥ स पावकं पावकदीप्ततेजा हुत्वा महेन्द्रप्रतिमप्रभावः। सचापबाणासिरथाश्वसूतः खेऽन्तर्दधेत्मानमचिन्त्यरूपः ॥ २५ ॥ ततो हयरथाकीर्णं पताकाध्वजशोभितम्। निर्ययौ राक्षसबलं नर्दमानं युयुत्सया ॥ २६ ॥ ते शरैर्बहुभिश्चित्रैस्तीक्ष्णवेगैरलंकृतैः। तोमरैरङ्कुशैश्चापि वानरान् जघ्नुराहवे ॥ २७ ॥ रावणिस्तु ततः क्रुद्धस्तान्निरीक्ष्य निशाचरान्। हृष्टा भवन्तो युद्धयन्तु वानराणां जिघांसया ॥ २८ ॥ ततस्ते राक्षसाः सर्वे नर्दन्तो जयकांक्षिणः। अभ्यवर्षंस्ततो घोरान् वानरान् शरवृष्टिभिः ॥ २९ ॥ स तु नालीकनाराचैर्गदाभिर्मुसलैरपि। रक्षोभिः संवृतः सङ्ख्ये वानरान् विचकर्त ह ॥ ३० ॥

अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम्। खेऽन्तर्दधेत्मानमित्यत्र आर्षं पूर्वरूपत्वम्। अचिन्त्यरूपः अचिन्त्यमन्त्रशक्तिः ॥२५–२७॥ रावणिस्त्विति। उवाचेति शेषः ॥ २८ ॥ ततः तस्मात् रावणिवचनात्। द्वितीयस्ततःशब्दः पश्चाच्छब्दार्थः ॥ २९ ॥ नालीकः विशालाग्रशरः। रक्षोभिः संवृतः रक्षोगणमध्यत उपरिस्थित इत्यर्थः। अन्यथा खेऽन्तर्दध इति पूर्वोक्तं विरुध्येत। विचकर्त हिंसितवान् ॥ ३० ॥ रामानु०–रक्षोभिः सहितः। इति वा पाठः ॥ ३० ॥

रौद्रकर्मणि तेषां विनियुक्तत्वात् ॥ १९–२२ ॥ सोऽस्त्रमिति। आहारयामास आजुहाव ॥ २३ ॥ २४ ॥ खेऽन्तर्दधेत्मानमित्यत्राकारलोपश्छान्दसः आत्मानमन्तर्दधे, अन्तर्धापयामासेत्यर्थः ॥ २५–२७ ॥ युद्धयन्तु, इत्यादिदेशेति शेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥ रक्षोभिः संवृतः राक्षससैन्योपरि प्रत्यासन्नाकाशप्रदेशे स्थित इत्यर्थः। अन्यथा खेऽन्तर्दध इत्येतद्विरुध्येत। रक्षोभिस्सहित इति वा पाठः ॥ ३०–३४ ॥

त इति । रावणिं रावणिमुक्तायुधागमनप्रदेशम् ॥ ३१–३४ ॥ रामानु०–रावणिं रावणिमुक्तायुधागमनप्रदेशम् । खेऽन्तर्दधे इत्यभिधानात् ॥ ३१ ॥ मथितसङ्कल्पाः

ते वध्यमानाः समरे वानराः पादपायुधाः । अभ्यद्रवन्त सहिता रावणिं रणकर्कशम् ॥ ३१ ॥ इन्द्रजित्तु ततः क्रुद्धो महातेजा महाबलः । वानराणां शरीराणि व्यधमद्रावणात्मजः ॥ ३२ ॥ शरेणैकेन च हरीन् नव पञ्च च सप्त च । चिच्छेद समरे क्रुद्धो राक्षसान् सम्प्रहर्षयन् ॥ ३३ ॥ स शरैः सूर्यसङ्काशैः शातकुम्भविभूषितैः । वानरान् समरे वीरः प्रममाथ सुदुर्जयः ॥ ३४ ॥ ते भिन्नगात्राः समरे वानराः शरपीडिताः । पेतुर्मथितसङ्कल्पाः सुरैरिव महासुराः ॥ ३५ ॥ तं तपन्तमिवादित्यं घोरैर्बाणगभस्तिभिः । अभ्यधावन्त संक्रुद्धाः संयुगे वानरर्षभाः ॥ ३६ ॥ ततस्तु वानराः सर्वे भिन्नदेहा विचेतसः । व्यथिता विद्रवन्ति स्म रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ३७ ॥ रामस्यार्थे पराक्रम्य वानरास्त्यक्तजीविताः । नर्दन्तस्तेऽभिवृत्तास्तु समरे सशिलायुधाः ॥३८॥ ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च शिलाभिश्च प्लवङ्गमाः । अभ्यवर्षन्त समरे रावणिं पर्यवस्थिताः ॥ ३९ ॥ तद्द्रुमाणां शिलानां च वर्षं प्राणहरं महत् । व्यपोहत महातेजा रावणिः समितिञ्जयः ॥ ४० ॥ ततः पावकसङ्काशैः शरैराशीविषोपमैः । वानराणामनीकानि बिभेद समरे प्रभुः ॥ ४१ ॥

नाशितमनोरथाः ॥ ३५–३७ ॥ रामस्येति । त्यक्तजीविताः त्यक्तजीवितेच्छाः । अभिवृत्ताः अभिमुखं प्रवृत्ताः । तुरवधारणे ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ व्यपोहत वारयामास ॥ ४० ॥ ४१ ॥

मथितसङ्कल्पाः नाशितमनोरथाः ॥ ३५–३७ ॥ त्यक्तजीविताः त्यक्तजीवितेच्छाः । अभिवृत्ताः अभिमुखं प्रवृत्ताः ॥ ३८ ॥ रावणिं तत्सञ्चारप्रदेशमित्यर्थः । तस्यादर्शनात ॥ ३९ ॥ व्यपोहत अपासारयत ॥ ४०–४३ ॥

अष्टादशेत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् । दत्तवरैः वरदत्तैः ॥ ४२-४४ ॥ मूर्च्छितः प्रवृद्धः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ परया प्रीत्या हृष्टः उद्धतः ॥ ४७ ॥ पुनरेवेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । खड्गादीनि शस्त्राणि । अत्र द्वितीयबलिशब्दो वरदानबलवत्तावाचकः । प्रथमो वीर्यवत्तावाचकः ॥ ४८ ॥

अष्टादशशरैस्तीक्ष्णैः स विद्ध्वा गन्धमादनम् । विव्याध नवभिश्चैव नलं दूरादवस्थितम् ॥ ४२ ॥ सप्तभिस्तु महावीर्यो मैन्दं मर्मविदारणैः । पञ्चभिर्विशिखैश्चैव गजं विव्याध संयुगे ॥ ४३ ॥ जाम्बवन्तं तु दशभिर्नीलं त्रिंशद्भिरेव च । सुग्रीवमृषभं चैव सोऽङ्गदं द्विविदं तथा । घोरैर्दत्तवरैस्तीक्ष्णैर्निष्प्राणानकरोत्तदा ॥ ४४ ॥ अन्यानपि तदा मुख्यान् वानरान् बहुभिः शरैः । अर्दयामास संक्रुद्धः कालाग्निरिव मूर्च्छितः॥४५॥ स शरैः सूर्यसङ्काशैः सुमुक्तैः शीघ्रगामिभिः । वानराणामनीकानि निर्ममन्थ महारणे ॥ ४६॥ आकुलां वानरीं सेनां शरजालेन मोहिताम् । हृष्टः स परया प्रीत्या ददर्श क्षतजोक्षिताम् ॥ ४७ ॥ पुनरेव महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली । संसृज्य बाणवर्षं च शस्त्रवर्षं च दारुणम् । ममर्द वानरानीकमिन्द्रजित्त्वरितो बली ॥ ४८ ॥ स्वसैन्यमुत्सृज्य समेत्य तूर्णं महारणे वानरवाहिनीषु । अदृश्यमानः शरजालमुग्रं ववर्ष नीलाम्बुधरो यथाऽम्बु ॥४९॥ ते शक्रजिद्बाणविशीर्णदेहा मायाहता विस्वरमुन्नदन्तः । रणे निपेतुर्हरयोऽद्रिकल्पा यथेन्द्रवज्राभिहता नगेन्द्राः ॥५०॥ ते केवलं सन्ददृशुः शिताग्रान् बाणान् रणे वानरवाहिनीषु । मायानिगूढं तु सुरेन्द्रशत्रुं न चावृतं राक्षसमभ्यपश्यन् ॥ ५१ ॥ ततः स रक्षोधिपतिर्महात्मा सर्वा दिशो बाणगणैः शिताग्रैः । प्रच्छादयामास रविप्रकाशैर्विषादयामास च वानरेन्द्रान् ॥ ५२ ॥

स्वसैन्यं स्वसैन्योपरिभागम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मायानिगूढम् अत एव आवृतम् अप्रकाशम् ॥ ५१-५३ ॥

दत्तवरैः वरलब्धैरित्यर्थः ॥ ४४-४८ ॥ स्वसैन्यमुत्सृज्य स्वसैन्यस्योपरिभागमुत्सृज्य ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ते केवलमिति । मायानिगूढम् अत एव आवृतम् अप्रकाशम् ॥ ५१-६६ ॥

ततो ज्वलनेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । शरैः तीक्ष्णैरित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ विविशुरन्योन्यम् अन्योन्योपर्यालम्बनार्थं पेतुरित्यर्थः ॥ ५६ ॥ हनुमन्त मित्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया । केसरिमित्यार्षम् ॥ ५७–६०॥ स वा इति । गदाभिरित्येतत् पूर्वोक्तप्रासादीनामुपलक्षणम् ॥६१॥ बाणवर्षैः बाणनिरन्तर पातैः । अभिवर्ष्यमाणः अभितः पात्यमानः स रामः । तान् बाणवर्षान् । धारानिपातानिव लघूनचिन्त्य, बाणवर्षं तृणीकृत्येत्यर्थः । अत्र हेतुमाह

स शूलनिस्त्रिंशपरश्वधानि व्याविध्य दीप्तानलसन्निभानि । सविस्फुलिङ्गोज्ज्वलपावकानि ववर्ष तीव्रं प्लवगेन्द्र सैन्ये ॥ ५३ ॥ ततो ज्वलनसङ्काशैः शरैर्वानरयूथपाः । ताडिताः शक्रजिद्बाणैः प्रफुल्ला इव किंशुकाः ॥ ५४ ॥ तेऽन्योन्यमभिसर्पन्तो निनदन्तश्च विस्वरम् । राक्षसेन्द्रास्त्रनिर्भिन्ना निपेतुर्वानरर्षभाः ॥ ५५ ॥ उदीक्षमाणा गगनं केचिन्नेत्रेषु ताडिताः । शरैर्विविशुरन्योन्यं पेतुश्च जगतीतले ॥ ५६ ॥ हनुमन्तं च सुग्रीवमङ्गदं गन्धमादनम् । जाम्बवन्तं सुषेणं च वेगदर्शिनमेव च ॥ ५७ ॥ मैन्दं च द्विविदं नीलं गवाक्षं गजगोमुखौ । केसरिं हरिलोमानं विद्युद्दंष्ट्रं च वानरम् ॥ ५८ ॥ सूर्याननं ज्योतिमुखं तथा दधिमुखं हरिम् । पावकाक्षं नलं चैव कुमुदं चैव वानरम् ॥ ५९ ॥ प्रासैः शूलैः शितैर्बाणैरिन्द्रजिन्मन्त्रसंहितैः । विव्याध हरिशार्दूलान् सर्वांस्तान् राक्षसोत्तमः ॥६०॥ स वै गदाभि र्हरियूथमुख्यान् निर्भिद्य बाणैस्तपनीयपुङ्खैः । ववर्ष रामं शरवृष्टिजालैः सलक्ष्मणं भास्कररश्मिकल्पैः ॥ ६१ ॥ स बाणवर्षैरभिवर्ष्यमाणो धारानिपातानिव तानचिन्त्य । समीक्षमाणः परमाद्भुतश्री रामस्तदा लक्ष्मण मित्युवाच ॥ ६२ ॥ असौ पुनर्लक्ष्मण राक्षसेन्द्रो ब्रह्मास्त्रमाश्रित्य सुरेन्द्रशत्रुः । निपातयित्वा हरिसैन्यमुग्र मस्मान् शरैरर्दयति प्रसक्तः ॥६३॥ स्वयम्भुवा दत्तवरो महात्मा खमास्थितोऽन्तर्हितभीमकायः । कथं नु शक्यो युधि नष्टदेहो निहन्तुमद्येन्द्रजिदुद्यतास्त्रः ॥ ६४ ॥

परमेति । अत्यन्ताश्चर्यकरधैर्यसमृद्धिः सन् लक्ष्मणं समीक्षमाणः स्वस्वभावावलम्बनेन ब्रह्मास्त्रप्रतिक्रियां कर्तुमुद्युक्तमिङ्गितैरभिवीक्षमाणः सन्नित्यु वाच ॥ ६२ ॥ असाविति । असौ ब्रह्मास्त्रं ब्रह्मास्त्रमन्त्रम् आश्रित्य, प्रहरन्निति शेषः ॥ ६३ ॥ स्वयम्भुवेति । नष्टदेहः अदृष्टदेहः । तत्र हेतुः अन्तर्हित

भीमकाय इति ॥ ६४ ॥ तर्हि तत्र प्रतिक्रिया कर्तव्येत्यत्राह—मन्य इति । स्वयम्भूः अचिन्त्यः अचिन्त्यप्रभाव इति मन्ये । तत्र हेतुमाह यस्येति । एतदस्त्रं यस्य यद्देवताकं यः अस्यास्त्रस्य प्रभवः उत्पत्तिकारणम्, सोऽचिन्त्यः । तर्ह्यावाभ्यां किं कर्तव्यमित्यत्राह बाणेति । धीमन् आपत्सु न चलितव्यमिति ज्ञानिन् ! ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ आवामिति । गतरोषहर्षौ मूर्च्छिताविति यावत् । अमरारिवासं लङ्काम् । रणाग्रलक्ष्मीं

मन्ये स्वयम्भूर्भगवानचिन्त्यो यस्यैतदस्त्रं प्रभवश्च योऽस्य । बाणावपातांस्त्वमिहाद्य धीमन् मया सहाव्यग्रमनाः सहस्व ॥ ६५ ॥ प्रच्छादयत्येष हि राक्षसेन्द्रः सर्वा दिशः सायकवृष्टिजालैः । एतच्च सर्वं पतिताग्र्यशूरं न भ्राजते वानरराजसैन्यम् ॥ ६६ ॥ आवां तु दृष्ट्वा पतितौ विसंज्ञौ निवृत्तयुद्धौ गतरोषहर्षौ । ध्रुवं प्रवेक्ष्यत्यमरारिवासमसौ समादाय रणाग्रलक्ष्मीम् ॥ ६७ ॥ ततस्तु ताविन्द्रजिदस्त्रजालैर्बभूवतुस्तत्र तथा विशस्तौ । स चापि तौ तत्र विदर्शयित्वा ननाद हर्षाद्युधि राक्षसेन्द्रः ॥ ६८ ॥ स तत्तदा वानरसैन्यमेवं रामं च सङ्ख्ये सह लक्ष्मणेन । विषादयित्वा सहसा विवेश पुरीं दशग्रीवभुजाभिगुप्ताम् ॥ [संस्तूयमानः स तु यातुधानैः पित्रे च सर्वं हृषितोऽभ्युवाच ॥] ॥ ६९ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

तयोस्तदा सादितयो रणाग्रे मुमोह सैन्यं हरिपुङ्गवानाम् ।
सुग्रीवनीलाङ्गदजाम्बवन्तो न चापि किञ्चित् प्रतिपेदिरे ते ॥ १ ॥

विजयलक्ष्मीम् । अग्रपदेन रणमूललक्ष्मीर्न ग्रहीतुं शक्येत्युच्यते । एतेन मूलघातः कर्तुं न शक्यत इत्युच्यते ॥ ६७ ॥ ततस्त्विति । विशस्तौ पीडितौ तौ पतितौ विदर्शयित्वा दृष्ट्वा ननाद ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि० श्रीरामा० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥
अथ ब्रह्मास्त्रबन्धविमुक्तिश्चतुस्सप्ततौ—तयोरित्यादि । सादितयोः अवसादितयोः । किंचिन्न प्रतिपेदिरे, मूढा बभूवुरित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥
आवामिति । अमरारिवासं लङ्काम् । रणाग्रलक्ष्मीम्, नतु समूलाम् । एतेन समूलं हन्तुं न शक्यत इति सूचितम् ॥ ६७–६९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ तयोरिति । सादितयोः प्रहृतयोः ॥ १ ॥

मा भैष्टेति । आर्यपुत्रौ अवशौ विषण्णाविति यत् अत्र विषादकालो नास्ति विषादहेतुकालो नास्ति । कुतः ? स्वयम्भुवो वाक्यम् उद्वहन्तौ मानयन्तौ इन्द्रजिदस्त्रजालैः सादितौ सादिताविव वर्तमानाविति यत् । तत् ततः मा भैष्टेत्यर्थः ॥ ३ ॥ उक्तमेवार्थं विशदयति–तस्मा इति ॥ ४ ॥ मानयित्वा

ततो विषण्णं समवेक्ष्य सैन्यं विभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः । उवाच शाखामृगराजवीरानाश्वासयन्नप्रतिमैर्वचोभिः ॥ २ ॥ मा भैष्ट नास्त्यत्र विषादकालो यदार्यपुत्रौ ह्यवशौ विषण्णौ । स्वयम्भुवो वाक्यमथोद्वहन्तौ यत् सादिताविन्द्रजिदस्त्रजालैः ॥ ३ ॥ तस्मै तु दत्तं परमास्त्रमेतत् स्वयम्भुवा ब्राह्ममोघवेगम् । तन्मानयन्तौ युधि राजपुत्रौ निपातितौ कोऽत्र विषादकालः ॥ ४ ॥ ब्राह्ममस्त्रं ततो धीमान् मानयित्वा तु मारुतिः । विभीषणवचः श्रुत्वा हनुमांस्तमथाब्रवीत् ॥ ५ ॥ एतस्मिन्निहते सैन्ये वानराणां तरस्विनाम् । यो यो धारयते प्राणांस्तं तमाश्वासयावहे ॥ ६ ॥ तावुभौ युगपद्वीरौ हनुमद्राक्षसोत्तमौ । उल्काहस्तौ तदा रात्रौ रणशीर्षे विचेरतुः ॥ ७ ॥ भिन्नलाङ्गूलहस्तोरुपादाङ्गुलिशिरोधरैः । स्रवद्भिः क्षतजं गात्रैः प्रस्रवद्भिस्ततस्ततः ॥ ८ ॥ पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसङ्कुलाम् । शस्त्रैश्च पतितैर्दीप्तैर्ददृशाते वसुन्धराम् ॥ ९ ॥ सुग्रीवमङ्गदं नीलं शरभं गन्धमादनम् । गवाक्षं च सुषेणं च वेगदर्शिनमाहुकम् ॥ १० ॥ मैन्दं नलं ज्योतिमुखं द्विविदं पनसं तथा । एतांश्चान्यांस्ततो वीरौ ददृशाते हतान् रणे ॥ ११ ॥

मुहूर्तमात्रं ब्रह्मास्त्रपरवशः स्थित्वा ॥ ५–७ ॥ भिन्नलाङ्गूलेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । स्रवद्भिः मूत्रयद्भिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ सुग्रीवमित्यादिश्लोकद्वय

बुद्धिमतां ज्ञानवताम् ॥ २ ॥ मा भैष्टेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । आर्यपुत्रौ विवशौ, विषण्णाविति यत् । अत्र विषये मा भैष्ट, एतयोर्विषण्णयोरस्मान् को वा रक्षिष्यतीति शत्रुभ्यो भयं मा भूदित्यर्थः । नास्त्यत्र विषादकालः विषादजनककालो नास्ति, एतयोर्विषादेन भवतां विषादो माऽस्त्वित्यर्थः । कुत इत्यत्राह स्वयम्भुव इति । वाक्यं मन्त्ररूपवाक्यमुद्वहन्तौ मानयन्तौ इन्द्रजिदस्त्रजालैः सादितौ सादिताविव वर्तमानावित्यर्थः । यत् यस्मात् ब्रह्मसम्माननार्थं स्वयमेव पतितौ, तस्मात् मा भैष्टेत्यर्थः ॥ ३–७ ॥ भिन्नेति । स्रवद्भिः मूत्रयद्भिः । ददृशाते, तावित्यध्याहार्यः ॥ ८–१० ॥ हतान् हतप्रायान् ॥ ११ ॥ स०–शाखामृगराजाश्च ते वीराश्च तान् । शाखामृगराजेषु वीराश्चेति वा " सप्तमी शौण्डैः " इति योगविभागात्समासः । तेन न " पूर्वापर–" इति वीरशब्दस्य पूर्वनिपातः । आद्यपक्षे तु एकवीर इतिवद्बाहुलकात्परनिपातः ॥ २ ॥

मेकान्वयम् । आहुक इति कश्चिद्यूथपः । गवाक्षं च सुषेणं च वेगदर्शिनमाहुकमिति पाठः । हतान् हतप्रायान् । प्रहतानिति वा ॥ १० ॥ ११ ॥ सप्तषष्टिरिति । वानराणां यूथपवानराणामित्यर्थः । सुग्रीवाङ्गदादिभिः सह पाठात् । अह्नः पञ्चमशेषेण पञ्चमभागेन, प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णसायाह्नसंज्ञाः

सप्तषष्टिर्हताः कोट्यो वानराणां तरस्विनाम् । अह्नः पञ्चमशेषेण वल्लभेन स्वयम्भुवः ॥ १२ ॥ सागरौघनिभं भीमं दृष्ट्वा बाणार्दितं बलम् । मार्गते जाम्बवन्तं स हनुमान् सविभीषणः ॥ १३ ॥ स्वभावजरया युक्तं वृद्धं शरशतैश्चितम् । प्रजापतिसुतं वीरं शाम्यन्तमिव पावकम् ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा तमुपसङ्गम्य पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् । कच्चिदार्य शरैस्तीक्ष्णैः प्राणा न ध्वंसितास्तव ॥ १५ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवानृक्षपुङ्गवः । कृच्छ्रादभ्युद्गिरन् वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ नैर्ऋतेन्द्र महावीर्य स्वरेण त्वाऽभिलक्षये । पीड्यमानः शितैर्बाणैर्न त्वां पश्यामि चक्षुषा ॥ १७ ॥ अञ्जना सुप्रजा येन मातरिश्वा च नैर्ऋत । हनुमान् वानरश्रेष्ठः प्राणान् धारयते क्वचित् ॥ १८ ॥ श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यमुवाचेदं विभीषणः । आर्यपुत्रावतिक्रम्य कस्मात् पृच्छसि मारुतिम् ॥ १९ ॥ नैव राजनि सुग्रीवे नाङ्गदे नापि राघवे । आर्य सन्दर्शितः स्नेहो यथा वायुसुते परः ॥ २० ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवान् वाक्यमब्रवीत् । शृणु नैर्ऋतशार्दूल यस्मात् पृच्छामि मारुतिम् ॥ २१ ॥ तस्मिन् जीवति वीरे तु हतमप्यहतं बलम् । हनुमत्युज्झितप्राणे जीवन्तोऽपि वयं हताः ॥ २२ ॥ धरते मारुतिस्तात मारुतप्रतिमो यदि । वैश्वानरसमो वीर्ये जीविताशा ततो भवेत् ॥ २३ ॥

षण्नाडिकात्मकाः अह्नः पञ्च भागाः सन्ति । तेषु पञ्चमेन सायाह्नसंज्ञेन नाडीषट्केनेत्यर्थः । स्वयम्भुवो वल्लभेन इन्द्रजिता, ब्रह्मास्त्रेण वा ॥ १२–१५ ॥ विभीषणेति । वाक्यं वाक्योपयोगि स्वरम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ अञ्जनेति । धारयत इत्यत्र काकुः, किं धारयत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ श्रुत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकं

वानराणां यूथपवानराणामित्यर्थः । अह्नः पञ्चमशेषेण पञ्चमभागेन प्रातस्सङ्गवमध्याह्नापराह्णसायाह्नसंज्ञितेषु षण्नाडिकात्मसु पञ्चभागेषु सायाह्नसंज्ञितेन

वाक्यम् ॥१९-२३॥ तत इति । मारुतात्मजः हनुमान् । वृद्धं जाम्बवन्तम् उपागम्य । नियमेन श्रोत्रहस्तसंस्पर्शव्यत्यस्तहस्तत्वादिरूपेण सह । जाम्बवतः पादौ गृह्य गृहीत्वा अभ्यवादयत्, स्वनामोच्चारणपूर्वकं युगपत् पादावगृह्णादित्यर्थः॥२४॥ वाक्यं हनुमानहमस्मीत्यभिवादनवाक्यम् । तथा व्यथितेन्द्रियोऽपि हनुमतो वाक्यं श्रुत्वा ऋक्षपुङ्गवः जाम्बवान् आत्मानं पुनर्जातं मन्यते स्मेति संबन्धः ॥ २५ ॥ २६ ॥ आगच्छेति । विक्रमपर्याप्तः

ततो वृद्धमुपागम्य नियमेनाभ्यवादयत् । गृह्य जाम्बवतः पादौ हनुमान् मारुतात्मजः ॥ २४ ॥ श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं तथापि व्यथितेन्द्रियः । पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते स्मर्क्षपुङ्गवः ॥ २५ ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा हनुमन्तं स जाम्बवान् ॥२६॥ आगच्छ हरिशार्दूल वानरांस्त्रातुमर्हसि । नान्यो विक्रमपर्याप्तस्त्वमेषां परमः सखा ॥ २७ ॥ त्वत्पराक्रमकालोऽयं नान्यं पश्यामि कञ्चन । ऋक्षवानरवीराणामनीकानि प्रहर्षय । विशल्यौ कुरु चाप्येतौ सादितौ रामलक्ष्मणौ ॥ २८ ॥ गत्वा परममध्वानमुपर्युपरि सागरम् । हिमवन्तं नगश्रेष्ठं हनुमन् गन्तुमर्हसि ॥ २९ ॥ ततः काञ्चनमत्युच्चमृषभं पर्वतोत्तमम् । कैलासशिखरं चापि द्रक्ष्यस्यरिनिषूदन ॥३०॥ तयोः शिखरयो र्मध्ये प्रदीप्तमतुलप्रभम् । सर्वौषधियुतं वीर द्रक्ष्यस्योषधिपर्वतम् ॥ ३१ ॥ तस्य वानरशार्दूल चतस्रो मूर्ध्नि सम्भवाः । द्रक्ष्यस्योषधयो दीप्ता दीपयन्त्यो दिशो दश ॥ ३२ ॥ मृतसञ्जीवनीं चैव विशल्यकरणीमपि । सावर्ण्यकरणीं चैव सन्धानकरणीं तथा ॥ ३३ ॥

पर्याप्तविक्रमः । विक्रमपूर्ण इति यावत् ॥२७॥ अन्यं पराक्रमितारम्॥२८॥ परमं दीर्घम् । उपर्युपरि सागरं सागरस्य समीपोपरि प्रदेशे । "उपर्यध्यधसः सामीप्ये" इति सामीप्ये द्विर्वचनम् । "धिगुपर्यादिषु त्रिषु द्वितीया " इति द्वितीया॥ २९ ॥ ऋषभम् ऋषभाख्यम् । पर्वतोत्तमं शिखरमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तस्येत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । ओषधयः ओषधीः । दीपयन्त्यः दीपयन्तीः । व्यत्ययेन द्वितीयार्थे प्रथमा । मृतं सञ्जीवयतीति

भागेनेत्यर्थः । स्वयम्भुवः वह्लमेन ब्रह्मास्त्रेणेत्यर्थः ॥ १२--२६ ॥ आगच्छेति । विक्रमपर्याप्तः पर्याप्तविक्रमः ॥२७--३१॥ तस्येति । ओषधयः ओषधीः । दीपयन्त्यः

मृतसञ्जीवनी। जीवनानन्तरं सञ्चारक्षमतायै विशल्यं करोतीति विशल्यकरणी। विशल्ये कृते त्वचः सन्धानं करोतीति सन्धानकरणी। ततो व्रण कृतवैवर्ण्यं विहाय प्रदेशान्तरसावर्ण्यं करोतीति सावर्ण्यकरणी ॥ ३२–३४ ॥ बलोद्धर्षैः बलोत्कर्षैः। आपूर्यत पूर्णोऽभूत् ॥ ३५ ॥ पर्वततटाग्रस्थः त्रिकूटशिखरस्थः। पर्वतोत्तमं त्रिकूटम् ॥ ३६ ॥ हरीति। हरिः हनुमान् ॥ ३७॥ तस्य त्रिकूटस्य। नगाः वृक्षाः। हरिवेगात् हनुमतो हिमवदुत्तरप्रदेश

ताः सर्वा हनुमन् गृह्य क्षिप्रमागन्तुमर्हसि। आश्वासय हरीन् प्राणैर्योज्य गन्धवहात्मज ॥ ३४ ॥ श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यं हनुमान् हरिपुङ्गवः। आपूर्यत बलोद्धर्षैस्तोयवेगैरिवार्णवः ॥ ३५ ॥ स पर्वततटाग्रस्थः पीडयन् पर्वतोत्तमम्। हनुमान् दृश्यते वीरो द्वितीय इव पर्वतः ॥ ३६ ॥ हरिपादविनिर्भग्नो निषसाद स पर्वतः। न शशाक तदाऽऽत्मानं सोढुं भृशनिपीडितः ॥ ३७ ॥ तस्य पेतुर्नगा भूमौ हरिवेगाच्च जज्वलुः। शृङ्गाणि च व्यशीर्यन्त पीडितस्य हनूमता ॥ ३८॥ तस्मिन् सम्पीड्यमाने तु भग्नद्रुमशिलातले। न शेकुर्वानराः स्थातुं घूर्णमाने नगोत्तमे ॥ ३९ ॥ सा घूर्णितमहाद्वारा प्रभग्नगृहगोपुरा। लङ्का त्रासाकुला रात्रौ प्रनृत्तेवाभवत्तदा ॥ ४० ॥ पृथिवीधरसङ्काशो निपीड्य धरणीधरम्। पृथिवीं क्षोभयामास सार्णवां मारुतात्मजः ॥ ४१ ॥ आरुरोह तदा तस्माद्धरिर्मलयपर्वतम्। मेरुमन्दरसङ्काशं नानाप्रस्रवणाकुलम् ॥ ४२ ॥ नानाद्रुमलताकीर्णं विकासिकमलोत्पलम्। सेवितं देवगन्धर्वैः षष्टियोजनमुच्छ्रितम् ॥ ४३ ॥ विद्याधरैर्मुनिगणैरप्सरोभिर्निषेवितम्। नानामृगगणाकीर्णं बहुकन्दरशोभितम् ॥ ४४ ॥ सर्वानाकुलयंस्तत्र यक्षगन्धर्वकिन्नरान्। हनुमान् मेघसङ्काशो ववृधे मारुतात्मजः ॥ ४५ ॥

स्थौषधिपर्वतपर्यन्तगमनोचितशक्त्यास्थानवेगात्। जज्वलुश्च, वेगोद्धर्षजवह्निनेत्यर्थः। पीडितस्य, पर्वतस्येति शेषः ॥ ३८ ॥ तस्मिन्निति। न शेकुरिति। त्रिकूटतटस्य युद्धरङ्गत्वात्। घूर्णमाने कम्पमाने ॥ ३९ ॥ प्रनृत्तेवाभवत् त्रिकूटाग्रनिर्मितत्वात्तस्याः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ आरुरोहेत्यादि

दीपयन्तीः ॥ ३२–३४ ॥ श्रुत्वेति। बलोद्धर्षैः बलोत्कर्षैः। आपूर्यत पूर्णोऽभूत् ॥ ३५ ॥ पर्वततटाग्रस्थः त्रिकूटशिखरस्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तस्य त्रिकूटपर्वतस्य।

श्लोकत्रयमेकान्वयम् । मलयपर्वतमित्यत्र लङ्कामलय उच्यते ॥ ४२-४५ ॥ त्रासयन् त्रासनार्थं ननाद । " लक्षणहेत्वोः " इति शतृप्रत्ययः । स्वागमनपर्यन्तं राक्षसानिर्गमनं मा भूदिति तेषां त्रासनार्थं ननादेति भावः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ नमस्कृत्वाऽथ रामायेति । अयं प्रारिप्सितकर्मसमाप्तये सम्यगिष्टदेवतानमस्कारः ॥ ४८ ॥ स पुच्छमिति । पुच्छोद्यमनेनोत्साहातिरेक उक्तः । पृष्ठविनमनेनाकाशगमनानुकूलप्राण

पद्भ्यां तु शैलमापीड्य वडवामुखवन्मुखम् । विवृत्योग्रं ननादोच्चैस्त्रासयन्निव राक्षसान् ॥४६॥ तस्य नानद्यमानस्य श्रुत्वा निनदमद्भुतम् । लङ्कास्था राक्षसाः सर्वे न शेकुः स्पन्दितुं भयात् ॥ ४७ ॥ नमस्कृत्वाऽथ रामाय मारुतिर्भीम विक्रमः । राघवार्थे परं कर्म समीहत परन्तपः ॥ ४८ ॥ स पुच्छमुद्यम्य भुजङ्गकल्पं विनम्य पृष्ठं श्रवणे निकुञ्च्य । विवृत्य वक्त्रं वडवामुखाभमापुप्लुवे व्योमनि चण्डवेगः ॥ ४९ ॥ स वृक्षषण्डांस्तरसा जहार शैलान् शिलाः प्राकृतवानरांश्च । बाहूरुवेगोद्धतसम्प्रणुन्नास्ते क्षीणवेगाः सलिले निपेतुः ॥ ५० ॥ स तौ प्रसार्योरगभोगकल्पौ भुजौ भुजङ्गारिनिकाशवीर्यः । जगाम मेरुं नगराजमग्र्यं दिशः प्रकर्षन्निव वायुसूनुः ॥ ५१ ॥ स सागरं घूर्णित वीचिमालं तदा भृशं भ्रामितसर्वसत्त्वम् । समीक्षमाणः सहसा जगाम चक्रं यथा विष्णुकराग्रमुक्तम् ॥ ५२ ॥

वायुनिरोध उक्तः । श्रवणनिकुञ्चनेन बलोद्दीपनम् । मुखव्यादानेनाभिनिवेशः ॥ ४९ ॥ स इति । प्राकृतवानरान् त्रिकूटवननित्यवासिनः । आजहार उज्जहार । अस्यैवानुवादो बाह्विति । बाहूरुवेगोद्धतसंप्रणुन्नाः बाहूर्वोर्वेगेन उद्धताः उन्मूलिताः सम्प्रणुन्नाः दूरं प्रेरिताः । क्षीणवेगाः क्रमेण क्षीणवेगाः सन्तः ॥ ५० ॥ मेरुं कैलासपार्श्ववर्तिनम् । अस्ति ह्यन्यो हिमवदन्तर्वर्ती मेरुः । यद्वा मेरुं मेरूपलक्षितदिशि स्थितं नगराजं हिमवन्तम् । यद्वा मेरु

नगाः वृक्षाः । जज्वलुः परस्परसङ्घर्षादिति भावः ॥ ३८--४५ ॥ पद्भ्यामिति । त्रासयन् ननाद " लक्षणहेत्वोः क्रियायाः " इति हेतौ शतृप्रत्ययः । यावदौषधानयनं तावद्राक्षसनिर्गमनं मा भूदिति तेषां त्रासनार्थं ननादेति भावः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ४६-४९ ॥ प्राकृतवानरान् त्रिकूटशिखरवने नित्यवास्तव्यप्राकृत वानरानित्यर्थः ॥ ५० ॥ जगाम मेरुं कैलासपार्श्ववर्तिनम् । अस्ति ह्यन्यो हिमवदनन्तरपर्वतो मेरुः । यद्वा मेरूपलक्षितदिशि स्थितं नगराजं हिमवन्तम् । यद्वा

मुद्दिश्य जगाम, उत्तरां दिशमुद्दिश्य जगामेत्यर्थः । यद्वा मेरुं मेरुसदृशम् । प्रकर्षन् कम्पयन् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ जनान्तान् जनपदान् ॥ ५३ ॥ पूर्व मुपर्युपरि सागरमित्युक्त्या आदित्यपथमाकाशम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ स्मरन् जाम्बवत इति । जाम्बवद्वाक्यस्मरणम् औषधिपर्वतमतीत्य वेगातिशयेना न्यत्र गमननिवृत्त्यर्थम् । वातरंहसा, उपलक्षित इति शेषः ॥ ५६-५८ ॥ दृष्टानामाश्रमाणां नामान्यनुक्रामति-स ब्रह्मकोशमित्यादिना । ब्रह्मणश्चतु

स पर्वतान् वृक्षगणान् सरांसि नदीस्तटाकानि पुरोत्तमानि । स्फीतान् जनान्तानपि सम्प्रवीक्ष्य जगाम वेगात् पितृतुल्यवेगः ॥ ५३ ॥ आदित्यपथमाश्रित्य जगाम स गतक्लमः । हनुमांस्त्वरितो वीरः पितृतुल्यपराक्रमः ॥ ५४ ॥ जवेन महता युक्तो मारुतिर्मारुतो यथा । जगाम हरिशार्दूलो दिशः शब्देन पूरयन् ॥ ५५ ॥ स्मरन् जाम्बवतो वाक्यं मारुतिर्वातरंहसा । ददर्श सहसा चापि हिमवन्तं महाकपिः ॥ ५६ ॥ नानाप्रस्रवणोपेतं बहुकन्दरनिर्झरम् । श्वेताभ्रचयसङ्काशैः शिखरैश्चारुदर्शनैः । शोभितं विविधैर्वृक्षैरगमत् पर्वतोत्तमम् ॥ ५७ ॥ स तं समासाद्य महानगेन्द्रमतिप्रवृद्धोत्तमघोरशृङ्गम् । ददर्श पुण्यानि महाश्रमाणि सुरर्षिसङ्घोत्तमसेवितानि ॥ ५८ ॥ स ब्रह्मकोशं रजतालयं च शक्रालयं रुद्रशरप्रमोक्षम् । हयाननं ब्रह्मशिरश्च दीप्तं ददर्श वैवस्वतकिङ्करांश्च ॥ ५९ ॥ वज्रालयं वैश्रवणालयं च सूर्यप्रभं सूर्यनिबन्धनं च । ब्रह्मासनं शङ्करकार्मुकं च ददर्श नाभिं च वसुन्धरायाः ॥ ६० ॥

र्मुखस्य कोशो गृहम् । "कोशोऽस्त्री कुड्मलेऽर्थौघे गुह्यदेशेऽण्डशीर्षयोः । गृहे देहे पुस्तकौघे पेट्यामसिपिधानके ॥" इति रत्नमाला । रजतालयं कैलासम् । शक्रस्य इन्द्रस्य । स्थानम् आश्रमस्थानम् । रुद्रशराः प्रमोक्ष्यन्ते लीलार्थं यस्मिन् तद्रुद्रशरप्रमोक्षं स्थानम् । हयाननं हयग्रीवाराधनस्थानम् । ब्रह्मशिरः रुद्रनिकृत्तब्रह्मशिरःप्रक्षेपस्थानम् । वैवस्वतकिङ्करान् विवस्वत्सम्बन्धिकिङ्करान्, ग्रामण्यादीन् मासान्तपरिचारकान् विश्रमार्थमत्र स्थितान् ॥ ५९ ॥ वज्रालयमिति । इन्द्राय ब्रह्मणा वज्रप्रदानस्थानम् । सूर्यप्रभमिति वैश्रवणालयविशेषणम् । सूर्यनिबन्धनं छायादेवीप्रीतये विश्व

मेरुतुल्यं हिमवन्तम् । सिंहो माणवक इतिवद्गौणप्रयोगः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ जनान्तान जनपदान् ॥ ५३-५५ ॥ स्मरन् जाम्बवतो वाक्यं जाम्बवद्वाक्यस्मरण मोषधिपर्वतमतीत्य वेगातिशयेनान्यत्र गमननिवृत्त्यर्थम् ॥ ५६-५८ ॥ दृष्टानामाश्रमाणां नामान्यनुक्रामति-स ब्रह्मकोशमित्यादिना । ब्रह्मकोशादीन्या

कर्मणा शाणारोपणाय सूर्यनिबन्धनस्थानम् । ब्रह्मासनं देवगणसन्दर्शनाय कृतं ब्रह्मणः सिंहासनम् । ब्रह्मणामृषीणामासनं स्थानं वा । शङ्करकार्मुकं तत्स्थानमित्यर्थः । नाभिं पातालप्रवेशरन्ध्रम् ॥ ६० ॥ ब्रह्मादिस्थानेषु रजतालयमिति परिगणितमपि जाम्बवदुपदिष्टप्रकारेण दर्शनाय पुनराह– कैलासमिति । हिमवच्छिला नाम कैलासपार्श्वे काश्चिच्छिलाविशेषः । ऋषभम् ऋषभाख्यमौषधिपर्वतम् । काञ्चनशैलं पूर्वं मेरुमित्युक्तम् । सन्दीप्तसर्वौ

कैलासमग्र्यं हिमवच्छिलां च तथर्षभं काञ्चनशैलमग्र्यम् । सन्दीप्तसर्वौषधिसम्प्रदीप्तं ददर्श सर्वौषधिपर्वतेन्द्रम् ॥ ६१ ॥ स तं समीक्ष्यानलरश्मिदीप्तं विसिष्मिये वासवदूतसूनुः । आप्लुत्य तं चौषधिपर्वतेन्द्रं तत्रौषधीनां विचयं चकार ॥ ६२ ॥ स योजनसहस्राणि समतीत्य महाकपिः । दिव्यौषधिधरं शैलं व्यचरन्मारुतात्मजः ॥६३॥ महौषध्यस्ततः सर्वास्तस्मिन् पर्वतसत्तमे । विज्ञायार्थिनमायान्तं ततो जग्मुरदर्शनम् ॥ ६४ ॥ स ता महात्मा हनुमानपश्यन् चुकोप कोपाच्च भृशं ननाद । अमृष्यमाणोऽग्निनिकाशचक्षुर्महीधरेन्द्रं तमुवाच वाक्यम् ॥ ६५ ॥ किमेतदेवं सुविनिश्चितं ते यद्राघवे नासि कृतानुकम्पः । पश्याद्य मद्बाहुबलाभिभूतो विकीर्णमात्मानमथो नगेन्द्र ॥६६॥

षधिसम्प्रदीप्तम् सन्दीप्ताभिः रात्रौ ज्वलन्तीभिः सर्वाभिः ओषधीभिः तृणज्योतिर्भिः सम्प्रदीप्तं सम्यक्प्रकाशमानम् । सर्वौषधिपर्वतेन्द्रं मृतसञ्जीवन्यादिसर्वौषधियुक्तपर्वतेन्द्रं ददर्श ॥ ६१ ॥ वासवदूतः वायुः वासवादेशेन मेघप्रेरकत्वात् । अत एवाभिषेकसमये इन्द्रेण प्रेरितो हारं रामायोपाहरत् । विचयम् अन्वेषणम् ॥ ६२ ॥ अतीत्य अतीत्यापीत्यर्थः । अनेन श्रमरहितत्वमुक्तम् ॥ ६३ ॥ महौषध्य इति । ततः तस्य हनुमतः अदर्शनम् ॥ ६४ ॥ ताः ओषधीः ॥ ६५ ॥ राघवे कृतानुकम्पो नासीति यत् एतत् एवं सुविनिश्चितं यदि तर्हि आत्मानमथो विकीर्णं पश्येति सम्बन्धः ॥ ६६ ॥

श्रमाणि ॥ ५९ ॥ ६० ॥ हिमवच्छिलां, कैलासपार्श्वे काश्चिच्छिलाविशेषः । यस्याश्चित्रशिलेति इतिहासप्रसिद्धिः ॥ ६१ ॥ वासवदूतसूनुः वायुसुतः । वायोर्वासवदूतत्वं वासवादेशेन मेघादिप्रेरकत्वात् ॥ ६२–६५ ॥ किमिति । यद्यस्मात् राघवे कृतानुकम्पो नासि तस्मादेतदोषध्यदर्शनम्, ते त्वया सुनिश्चितं किम् ?

एतच्छ्लोकानन्तरमित्युक्त्वेत्यध्याहार्यम् । स इति । सनागं सगजम् । उन्ममाथ उत्पाटयामास ॥ ६७॥६८॥ भास्कराध्वानम् अन्तरिक्षम्, भास्कराभ शिखरग्रहणात् स्वयं भास्करसन्निकाशत्वाच्च । सूर्यसमीपस्थः प्रतिसूर्य इव बभावित्यर्थः॥ ६९॥ सहस्रधारेण अर्पितेन हस्तेऽर्पितेन । सपावकेन अग्निज्वालावता । चक्रेण विष्णुरिव रराज ॥७०॥ तं वानरा इत्यनेन दूरादेव गन्धाघ्राणेन सर्वे जीविता इति गम्यते ॥७१॥ शैलोत्तमे त्रिकूटशिखरे ॥७२॥७३॥

स तस्य शृङ्गं सनगं सनागं सकाञ्चनं धातुसहस्रजुष्टम् । विकीर्णकूटज्वलिताग्रसानुं प्रगृह्य वेगात् सहसोन्ममाथ ॥ ६७ ॥ स तं समुत्पाट्य खमुत्पपात वित्रास्य लोकान् ससुरासुरेन्द्रान् । संस्तूयमानः खचरैरनेकैर्जगाम वेगाद् गरुडोग्रवेगः ॥ ६८ ॥ स भास्कराध्वानमनुप्रपन्नस्तं भास्कराभं शिखरं प्रगृह्य । बभौ तदा भास्करसन्निकाशो रवेः समीपे प्रतिभास्कराभः ॥ ६९ ॥ स तेन शैलेन भृशं रराज शैलोपमो गन्धवहात्मजस्तु । सहस्रधारेण सपावकेन चक्रेण खे विष्णुरिवार्पितेन ॥ ७० ॥ तं वानराः प्रेक्ष्य विनेदुरुच्चैः स तानपि प्रेक्ष्य मुदा ननाद । तेषां समुद्घुष्टरवं निशम्य लङ्कालया भीमतरं विनेदुः ॥ ७१ ॥ ततो महात्मा निपपात तस्मिन् शैलोत्तमे वानरसैन्यमध्ये । हर्युत्तमेभ्यः शिरसाऽभिवाद्य विभीषणं तत्र स सस्वजे च ॥ ७२ ॥ तावप्युभौ मानुषराजपुत्रौ तं गन्धमाघ्राय महौषधीनाम् । बभूवतुस्तत्र तदा विशल्यावुत्तस्थुरन्ये च हरिप्रवीराः ॥ ७३ ॥ सर्वे विशल्या विरुजः क्षणेन हरिप्रवीरा निहताश्च ये स्युः । गन्धेन तासां प्रवरौषधीनां सुप्ता निशान्तेष्विव सम्प्रबुद्धाः ॥ ७४ ॥ यदाप्रभृति लङ्कायां युद्ध्यन्ते कपिराक्षसाः । तदाप्रभृति मानार्थमाज्ञया रावणस्य च ॥ ७५ ॥

विशल्यकरण्या विशल्याः, सन्धानकरण्या विरुजः, ये पूर्वं निहतास्तेऽपि सुप्ता निशान्तेष्विव सम्प्रबुद्धाः । अनेन सावर्ण्यसिद्धिरप्युक्ता ॥ ७४ ॥ तर्हि निहता राक्षसाः किं न प्रबुद्धाः ? इत्यत्राह–यदाप्रभृतीति । मानार्थं हतानां राक्षसानाम् इयत्तया अपरिज्ञानार्थम्, मृतशरीरसङ्ख्याप्रतिपत्त्यर्थं वा । तर्हि विकीर्णमात्मानं पश्येति सम्बन्धः ॥ ६६ ॥ सनागं सगजम् । उन्ममाथ उत्पाटयामास ॥ ६७–६९ ॥ सहस्रधारेण सहस्रारेण अर्पितेन ॥७०–७४॥ यथा हताः

स०–विनेदुः अनेन वातमात्रस्पर्शेन गात्रस्मृतिररोगता च कपीनां जाते इति ध्वन्यते । तेषां स च ते च ते । तेषां हनुमद्वानराणाम् ॥ ७१ ॥

पूर्वयोजनायामर्थशब्दो निवृत्तिपरः। "अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः। परैः परिच्छिद्य ज्ञानं मा भूदित्येवमर्थमिति भावः। हताहताः मुमूर्षावस्थाः । किं पुनर्मृता इति भावः । "क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्" इति कर्मधारयः । यद्वा यदा यदा ये ये हताः तदा तदा ते ते क्षिप्ता इत्यर्थः ॥ ७५–७७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

ये हन्यन्ते रणे तत्र राक्षसाः कपिकुञ्जरैः। हताहतास्तु क्षिप्यन्ते सर्वं एव तु सागरे ॥ ७६ ॥ ततो हरिर्गन्धवहात्मजस्तु तमोषधीशैलमुदग्रवीर्यः। निनाय वेगाद्धिमवन्तमेव पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ७७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

ततोऽब्रवीन्महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः। अर्थ्यं विज्ञापयंश्चापि हनुमन्तमिदं वचः ॥ १ ॥

एवं हनुमदानीतौषधिपर्वतगन्धमात्रेण समागतप्राणेषु सर्वेषु विशल्येषु समुत्थितेषु सुग्रीवः स्वातिसन्धानजनितकोपातिरेकेण सद्यो निश्शेषं लङ्कानिर्दहनं हनुमते नियमयति–तत इत्यादि । अर्थ्यम् अर्थादनपेतम्। प्रयोजननियतं वाक्यं विज्ञापयन्, रामायेति शेषः। ततो हनुमन्तमब्रवीदिति योजना।

वानराः प्रतिबुद्धाः, एवं राक्षसाः किमिति न प्रतिबुद्धास्तत्राह–यद्प्रभृतीत्यादिश्लोकद्वयेन। मानार्थं मानं हतानां राक्षसानामियत्ता तदर्थं तत्परिज्ञानार्थम्। यद्वा मानः अभिमानः तदर्थं राक्षसा बहवो हता इति सर्वे ज्ञास्यन्ति तदभिमानादप्रकटनायेत्यर्थः। हताहतास्तु मुमूर्षावस्थापन्ना अपीत्यर्थः ॥ ७५–७७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ तत इति । अर्थ्यम् अर्थादनपेतम्, कर्तव्य

स०-सागरोपरि गिरिशिखरं परिगृह्योत्प्लवने तदन्तःस्थानां रक्षसामनुज्जीवनं च न गन्धस्यान्तःप्रवेशासामर्थ्यात्। किं नाम यादोभी रक्षसां भक्षितत्वात् । निलयनमात्रेण हनुमत्कृतपर्वतोत्पाटनतः एतदनिष्टकार्यसाधनेऽयमुत्तरत्र किं कुर्यादिति भीतेर्वा । " भीषास्माद्वातः पवते " इत्यादेः रामविरुद्धकार्यकरणभीतेरिवात्मजप्रीतेर्वा वायुर्न निनाय नीरनायकमध्ये गन्धमिति वेति ज्ञेयम् । ओषधीनामर्थिनं ज्ञात्वाऽदर्शनं गता इत्यनेन ज्ञानित्वोक्तेरनुसन्धानादिकं सम्भवतीति सुघटोऽयमर्थः ॥ ७६ ॥ ओषधीशैलः तद्वत्पर्वतः, तम् । तत्रत्य एव वेगात् हिमवन्तं स्वस्थानं तम् उत्क्रान्तशैलभागं निनाय प्रापयामास । ' संस्थित एव तत्र ' इत्यन्यत्रोक्तेः । पुनः प्रक्षेपानन्तरं रामेण समाजगाम सङ्गतोऽभूत् । प्रथमेन्द्रजिद्युद्ध एवादृष्टतद्दृष्टयै ' इदमम्भो गृहीत्वा तु ' इत्यारभ्य ' चकार नेत्रयोः शौचम ' इति गर्भीकृत्य ' क्षणेनातीन्द्रियाण्येषां चक्षूंषि ' इत्यनेन वनपर्वोक्ता ' अनेन दृष्टोऽहमिति स्म दुष्टः ' इत्यन्यत्र रीत्यन्तरेणोक्ता च कथानुक्तिर्न दोषायेति नीतेरविरुद्धेति च संग्राह्येति ज्ञेयम् । ओषधीति दीर्घार्षतालेखनं निर्बीजम् । अत्रैव बहुस्थलेषु ओषध्य इति पूर्वमुक्तेः । लेखनं यदि कर्तव्यं तर्हि तत्रैव कर्तव्यम् । ईकारान्तत्वेन समाधानं तत्रेवात्रापि सममिति न स्वरसम ॥ ७७ ॥

यद्वा अर्थ्यं विज्ञापयन् विशेषेण ज्ञापयन् ॥ १ ॥ इदानीं लङ्कादाहोपदेशे निमित्तमाह—यत इति । उपनिर्हारम् उपनिष्क्रमणम् । युद्धाय निर्गमनमिति यावत् । हतपुत्रादित्वेनानुत्साहाद्रावणो न निर्गमिष्यतीति भावः । अत्र आग्रहेण प्रेतनिर्यापनरूढनिर्हारपदप्रयोगः । दातुं कर्तुमिति यावत् । धातूनामनेकार्थत्वात् । उपनिर्हारशब्दः उपनिष्क्रम्य युद्धपरो वा ॥ २ ॥ लघवः वेगवन्तः । उत्पतन्तु प्राकारमुत्प्लुत्य गच्छन्तु ॥ ३ ॥ तत इति । ननु

यतो हतः कुम्भकर्णः कुमाराश्च निषूदिताः । नेदानीमुपनिर्हारं रावणो दातुमर्हति ॥ २ ॥ ये ये महाबलाः सन्ति लघवश्च प्लवङ्गमाः । लङ्कामभ्युत्पतन्त्वाशु गृह्योल्काः प्लवगर्षभाः ॥ [हरयो हरिसङ्काशाः प्रदग्धुं रावणालयम् ।] ॥ ३ ॥ ततोऽस्तं गत आदित्ये रौद्रे तस्मिन्निशामुखे । लङ्कामभिमुखाः सोल्का जग्मुस्ते प्लवगर्षभाः ॥ ४ ॥ उल्काहस्तैर्हरिगणैः सर्वतः समभिद्रुताः । आरक्षस्था विरूपाक्षाः सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ ५ ॥ गोपुराट्टप्रतोलीषु चर्यासु विविधासु च । प्रासादेषु च संहृष्टाः ससृजुस्ते हुताशनम् । तेषां गृहसहस्राणि ददाह हुतभुक् तदा ॥ ६ ॥

पूर्वम् 'उल्काहस्तौ तदा रात्रौ' इत्युक्तम्, अत्र आदित्यास्तमयसमय इति गम्यते, अतो विरुद्धमिति चेन्न विरोधः । आदित्येऽस्तं गत इति प्रकाशाभावोक्तिः । निशामुख इति रात्रेः प्रथमयाम उच्यते । रौद्र इति विशेषणात् यामान्तत्वेन गाढान्धकारत्वमुच्यते । हनुमांश्च महाद्भुतवेगशालितया मुहूर्तमात्रेण प्रस्थायौषधिपर्वतमानीय तं पुनस्तत्र निक्षिप्यागतवानिति तस्य वेगातिशयश्च प्रतिपादितो भवति ॥ ४ ॥ आरक्षस्थाः गुल्मस्थाः नगररक्षिणो वा । आरक्षो दुर्गरक्षिणां स्थानम्, तत्रस्था वा । "त्रिष्वारक्षस्तु रक्षणे" इति रत्नमाला । विरूपाक्षाः राक्षसाः ॥ ५ ॥ गोपुरं पुरद्वारम् । अट्टन्तिमित्यर्थः । विज्ञापयन् कर्तव्यं बोधयन्नित्यर्थः ॥ १ ॥ उपनिर्हारम् उपनिष्क्रम्य युद्धप्रदानम् ॥ २ ॥ ३ ॥ निशामुखे निशायाः पूर्वयामे । "उल्काहस्तौ तदा तौ तु रणशीर्षे विचेरतुः" इति पूर्वसर्गोक्तिः सन्ध्याकालानन्तरं प्रस्थायौषधिपर्वतमानीय पुनस्तत्र निक्षिप्य आगतं हनुमन्तमुद्दिश्य "ये ये महाबलास्सन्ति लघवश्च प्लवङ्गमाः । लङ्कामभ्युत्पतन्तु" इति सुग्रीवादेशानन्तरं प्लवगर्षभाः निशायां लङ्कां जग्मुरित्यभिधानात् हनुमतः अचिन्त्यवेगातिशयस्सूच्यते । ततोऽस्तङ्गत आदित्य इति पूर्वसिद्धस्यैव अस्तमयस्यानुवादः, न त्विदानीमस्तमयः । यद्वा 'ततोऽस्तं गत आदित्ये रौद्रे तस्मिन्निशामुखे' इति परदिनवृत्तान्तः ॥ ४ ॥ आरक्षस्थाः गुल्मस्थाः । विरूपाक्षा राक्षसाः ॥ ५ ॥ तेषां वानराणां सम्बन्धी हुतभुक् ॥ ६ ॥

कतक०—तस्मादिदानीम् उपनिर्हारं पुररक्षाम् । दातुं सम्पादयितुम् नार्हति ॥ २ ॥ स०—आरक्षं रक्षणीयं द्वारादि । तत्र तिष्ठन्तीत्यारक्षस्थाः । "आरक्षं रक्षणीये स्यात्" इति विश्वः ॥ ५ ॥

हिंसन्ति योधा एषु स्थित्वेत्यट्टाः प्राकाराग्रस्थितगृहाणि । "स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम्" इत्यमरः । प्रतोलयः वीथ्यः । चर्या अवान्तरवीथ्यः । ते वानराः । ससृजुः क्षिप्तवन्तः । तेषां वानराणां सम्बन्धी हुतभुगित्यन्वयः ॥ ६ ॥ दहनकार्यं प्रपञ्चयति-प्रासादा इत्यादि । तत्र प्रासादेषु । दह्यते अदह्यत । व्यत्ययेन भूतार्थे लट् । वरं सुगन्धम् ॥ ७ ॥ मौक्तिका इत्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया । सर्वत्र अदह्यतेत्यस्य यथायथं विपरिणामेनान्वयः । मणयः

प्रासादाः पर्वताकाराः पतन्ति धरणीतले । अगरुर्दह्यते तत्र वरं च हरिचन्दनम् ॥ ७ ॥ मौक्तिका मणयः स्निग्धा वज्रं चापि प्रवालकम् । क्षौमं च दह्यते तत्र कौशेयं चापि शोभनम् ॥ ८ ॥ आविकं विविधं चौर्णं काञ्चनं भाण्डमायुधम् । नानाविकृतसंस्थानं वाजिभाण्डपरिच्छदौ ॥ ९ ॥ गजग्रैवेयकक्ष्याश्च रथभाण्डाश्च संस्कृताः । तनुत्राणि च योधानां हस्त्यश्वानां च वर्म च ॥ १० ॥

उपात्तमौक्तिकादिव्यतिरिक्ताः । क्षौमकौशेययोरुपादानभेदात् भेदः । "वाल्कं क्षौमादि" "कौशेयं कृमिकोशोत्थम्" इत्युभयत्राप्यमरः । शोभनं शोभमानम् । आविकम् अविरोमनिर्मितं कम्बलम् । और्णं मेषादिरोमनिर्मितं कम्बलम् । "ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यात्" इत्यमरः । भाण्डम् उपकरणम् । आभरणादि वा । "भाण्डं तु भूषायां नादे पात्राश्वभूषयोः । मार्जने कलशादौ च वणिङ्मूलधनेऽपि च ॥" इति रत्नमाला । नानाविकृतसंस्थानं नानाविधविकारवद्विचित्रसन्निवेशमिति भूषणादिसर्वविशेषणम् । वाजिभाण्डपरिच्छदौ अश्वालङ्कारपल्ययनादिपरिबर्हौ । भाण्डशब्देनैवाश्वाभरणसिद्धावपि कर्णावतंसादिवत् साहित्यबोधनार्थं वाजिपदम् । गजानां ग्रैवेयकानि कण्ठभूषणानि । कक्ष्याः इभबन्धिन्यः । "ग्रैवेयकं कण्ठभूषा" "कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने ।" इत्युभयत्राप्यमरः । संस्कृताः उत्तेजिताः । योधानां तनुत्राणि वर्माणि । हस्त्यश्वानां वर्म अयः

पतन्ति अपतन् । दह्यते अदह्यत । भूतार्थे लट् ॥ ७ ॥ ८ ॥ आविकम् अविरोमनिर्मितम् । और्णम् ऊर्णा मेषादिलोम, तज्जन्यकम्बलादि । काञ्चनं भाण्डं सौवर्णमुपकरणम् । नानाविकृतसंस्थानं नाना अनेकं विकृतसंस्थानं विचित्रविन्यासम् । वाजिभाण्डपरिच्छदौ वाजिभाण्डमश्वालङ्कारः, परिच्छदः पल्ययनादिपरिकरः । भाण्डशब्देनैव

स०-"भाण्डशब्दोऽलङ्कारमात्रवाची रथभाण्डेत्युक्तेः । अत एव वाजिभाण्डेत्यत्र वाजिग्रहणं चरितार्थम् । अश्वालङ्कारवाचित्वे तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तत्त्वेऽपि कर्णावतंसादिवत्साहित्यबोधनार्थं तत्र सः । रथभाण्डेत्यत्र तु लाक्षणिक इत्यन्ये" इति नागोजिभट्टव्याख्याया भिन्नानुपूर्वीमत्या अपि वस्तुतोऽर्थेनैकतावत्यास्तीर्थव्याख्याया अपि "भाण्डं भूषणमात्रेऽपि-नादे पात्रे तुरङ्गाणां भूषणे" इति विश्वः स्वानवलोकननिमित्ततां स्पष्टमाचष्ट इति न न आयासोऽपेक्षितः ॥ १० ॥

कांस्यादिनिर्मितम् । रोमजम् अविमेषादिरोमभिन्नरोमानिर्मितं कम्बलादि । वालजं चामरादि । चर्म संस्तरणं खेटकं वा । व्याघ्रजं वैयाघ्रं नखवालादि । अण्डजं कस्तूरिकादि द्रव्यम् ॥ ८-११ ॥ मुक्तेति । प्रासादाः पर्वताकारा इत्यत्र केवलप्रासादाः, अत्र मुक्तादिखचिताः । अस्त्रसंयोगान् संयुज्यन्त इति संयोगाः सञ्जाताः तान् । तत्र लङ्कायाम् ॥ १२ ॥ गृहच्छन्दान् स्वस्तिकादिगृहविन्यासान् । गृहगर्धिनां गृहस्थानाम् ॥ १३ ॥ हठोपनततत्वेन

खड्गा धनूंषि ज्या बाणास्तोमराङ्कुशशक्तयः । रोमजं वालजं चर्म व्याघ्रजं चाण्डजं बहु ॥ ११ ॥ मुक्तामणिविचित्रांश्च प्रासादांश्च समन्ततः । विविधानस्त्रसंयोगानग्निर्दहति तत्र वै ॥ १२ ॥ नानाविधान् गृहच्छन्दान् ददाह हुतभुक् तदा । आवासान् राक्षसानां च सर्वेषां गृहगर्धिनाम् ॥ १३ ॥ हेमचित्रतनुत्राणां स्रग्दामाम्बरधारिणाम् । शीधुपानचलाक्षाणां मदविह्वलगामिनाम् ॥ १४ ॥ कान्तालम्बितवस्त्राणां शत्रुसञ्जातमन्युनाम् । गदाशूलासिहस्तानां खादतां पिबतामपि ॥ १५ ॥ शयनेषु महार्हेषु प्रसुप्तानां प्रियैः सह । त्रस्तानां गच्छतां तूर्णं पुत्रानादाय सर्वतः ॥ १६ ॥

खेदातिशयं व्यञ्जयितुं तेषां व्यासङ्गं दर्शयति-हेमेत्यादिना । हेमचित्रतनुत्राणां हेममयाद्भुतवर्मणाम् । "आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्" इत्यमरः । वर्म ग्रहणव्यासक्तानामित्यर्थः । स्रग्दामानि पुष्पमालाः । दामशब्दो हारपरः । स्रग्दामशब्देनानेकसरानिर्मितपुष्पमालोच्यत इत्याचार्याः । अत्र सर्वत्रापि व्यासङ्ग एव तात्पर्यम् । शीधुपानचलाक्षाणां मद्यपानलोलदृष्टीनाम् । अत एव मदविह्वलगामिनां मदेन मन्दगामिनाम् ॥ १४ ॥ कान्तालम्बितवस्त्रा णाम् आलम्बितवस्त्रकान्तानाम्, रतिपराणामिति यावत् । शत्रुषु सञ्जातमन्युनां सञ्जातक्रोधानाम् । दीर्घाभाव आर्षः । खादतां मांसादिकं भक्षय ताम् । पिबतां मद्यपानं कुर्वताम् । शीधुपानेत्यत्र मद्यपानकार्यमुक्तम् । क्षीरादिकं पिबतामिति वा ॥ १५ ॥ महार्हेष्विति विशेषणेन सुप्त्यतिशयहेतु

अश्वाभरणप्रतीतेः पुनर्वाजिग्रहणं कर्णावतंसवत्साहित्यावबोधनार्थम् । रथभाण्डाः रथोपकरणानि । संस्कृताः सम्यग्ग्रथिताः । रोमजं कम्बलादि । वालजं चामरादि । व्याघ्रजं व्याघ्रचर्म । अण्डजं कस्तूरिकादि ॥ ९-११ ॥ अस्त्रसंयोगान् अस्त्रसङ्घातान् ॥ १२ ॥ गृहच्छन्दान् स्वस्तिकादिगृहसन्निवेशविशेषान् । गृहगर्धिनां गृहस्थानाम् ॥ १३ ॥ दामानि हाराः ॥ १४ ॥ शत्रुसञ्जातमन्युनामित्यत्र दीर्घाभाव आर्षः ॥ १५ ॥ प्रियैः प्रियाभिस्सहेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

स०-प्रियैः प्रियाश्च प्रियाणि च प्रियाणि कान्तापत्यानि तैः । "नपुंसकमनपुंसकेन" इत्येकशेषः । **पुत्रानादाय गच्छतां** निरग्निकस्थलं प्रति ॥ १६ ॥

रुक्तः । प्रियैः दारैरिति विशेष्यम् ॥ १६ ॥ तेषाम् एवं व्यासक्तानां शतसहस्राणीति सङ्ख्यासङ्ख्येययोरभेदेन निर्देशः, अनेकशतसहस्रराक्षसानित्यर्थः । पुनः पुनरित्यनेन तद्रुधिरवसास्नेहेनाधिकज्वालोच्यते ॥ १७ ॥ रावणस्य पुनर्धननाशं व्यञ्जयितुमुत्तमगृहदहनं दर्शयति–सारवन्तीत्यादिना । सारवन्ति श्रेष्ठधनवन्ति । "सारो बले स्थिरांशेऽर्थे पुमान् न्याये वरे त्रिषु" इति रत्नमाला । गम्भीराणि महातलपवन्ति । गुणवन्ति सौन्दर्यवन्ति । हेमचन्द्रार्ध

तेषां शतसहस्राणि तदा लङ्कानिवासिनाम् । अदहत् पावकस्तत्र जज्वाल च पुनः पुनः ॥१७॥ सारवन्ति महार्हाणि गम्भीरगुणवन्ति च । हेमचन्द्रार्धचन्द्राणि चन्द्रशालोन्नतानि च ॥१८॥ रत्नचित्रगवाक्षाणि साधिष्ठानानि सर्वशः । मणिविद्रुमचित्राणि स्पृशन्तीव दिवाकरम् ॥ १९ ॥ क्रौञ्चबर्हिणवीणानां भूषणानां च निस्वनैः । नादितान्यचलाभानि वेश्मान्यग्निर्ददाह सः ॥ २० ॥ ज्वलनेन परीतानि तोरणानि चकाशिरे । विद्युद्भिरिव नद्धानि मेघजालानि घर्मगे ॥ २१ ॥ ज्वलनेन परीतानि निपेतुर्भवनान्यथ । वज्रिवज्रहतानीव शिखराणि महागिरेः ॥ २२ ॥ विमानेषु प्रसुप्ताश्च दह्यमाना वराङ्गनाः । त्यक्ताभरणसर्वाङ्गा हा हेत्युच्चैर्विचुक्रुशुः ॥ २३ ॥ तानि निर्दह्यमानानि दूरतः प्रचकाशिरे । हिमवच्छिखराणीव दीप्तौषधिवनानि च ॥ २४ ॥

चन्द्राणि हेमकृतानि चन्द्राकाराण्यर्धचन्द्राकाराणि चेत्यर्थः । चन्द्रशालाभिः शिरोगृहैः उन्नतानि । "चन्द्रशाला शिरोगृहम्" इत्यमरः ॥ १८ ॥ साधिष्ठानानि शय्यासनादिसहितानि । स्पृशन्तीव दिवाकरम् सूर्यपथपर्यन्तोन्नतानीत्यर्थः ॥ १९ ॥ क्रौञ्चादयो लीलार्थं गृहेषु संवर्धिताः ॥ २० ॥ ज्वलनेनेति । घर्मोऽस्माद्गच्छतीति घर्मगः वर्षाकाल इत्यर्थः । घर्मगे निदाघे गच्छतीति शेष इत्यप्याहुः । घर्मशब्देन घर्मान्तो लक्ष्यते । तं गच्छति प्राप्नोतीति घर्मगः वर्षादिरित्यपरे । वस्तुतो घर्मगे ग्रीष्म इत्येवार्थः । लङ्कायां दह्यमानायां सन्तापे च समन्ततः प्रसरति दह्यमानतोरणादीनि निदाघप्ररूढसविद्युन्मेघतुल्यानीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ज्वलनेन परीतानि निपेतुरित्यस्य वज्रिवज्रहतानीवेत्युत्तरार्धम् ॥ २२ ॥ विमानेष्विति । त्यक्ताभरणसर्वाङ्गाः सर्वाङ्गाभरणान्यपि त्यक्त्वेत्यर्थः ॥ २३ ॥ तानि पूर्वश्लोके प्रस्वापाधिकरणतयोपात्तानि विमानानि । दीप्तौषधिवनानि प्रकाशिततृणज्योति

हेमचन्द्रार्धचन्द्राणि हेमनिर्मितानि चन्द्राकाराणि अर्धचन्द्राकाराणि च । चन्द्रशालोन्नतानि शिरोगृहैः उन्नतानि वेश्मान्यग्निर्ददाहेति सम्बन्धः ॥ १८-२० ॥ घर्मगे घर्मोऽस्माद्गच्छतीति घर्मगः वर्षाकालः ॥ २१ ॥ २२ ॥ विमानेषु सप्तभूमप्रासादेषु ॥ २३-२५ ॥ स०- लङ्कानिवासिनां शतसहस्राणि गृहाण्यदहत् ॥ १७ ॥

र्वनानि ॥ २४ ॥ हर्म्याग्रैरिति । ज्वालाप्रज्वलितैः ज्वालाविशिष्टैरित्यर्थः ॥ २५ ॥ हस्त्यध्यक्षैः हस्तिपकैः । मुक्तैः निगलान्मोचितैः । मुक्तैश्च तुरगैरपीत्यत्राप्यश्वाध्यक्षैरित्यध्याहार्यम् । लोकान्ते प्रलये ॥ २६ ॥ २७ ॥ छायासंसक्तसलिलः प्रतिबिम्बसंक्रान्तजलः । लोहितोदः लोहितोदकः ।

हर्म्याग्रैर्दह्यमानैश्च ज्वालाप्रज्वलितैरपि । रात्रौ सा दृश्यते लङ्का पुष्पितैरिव किंशुकैः ॥२५॥ हस्त्यध्यक्षैर्गजैर्मुक्तैर्मुक्तैश्च तुरगैरपि । बभूव लङ्का लोकान्ते भ्रान्तग्राह इवार्णवः ॥ २६ ॥ अश्वं मुक्तं गजो दृष्ट्वा क्वचिद्भीतोऽपसर्पति । भीतो भीतं गजं दृष्ट्वा क्वचिदश्वो निवर्तते ॥२७॥ लङ्कायां दह्यमानायां शुशुभे स महार्णवः । छायासंसक्तसलिलो लोहितोद इवार्णवः ॥ २८ ॥ सा बभूव मुहूर्तेन हरिभिर्दीपिता पुरी । लोकस्यास्य क्षये घोरे प्रदीप्तेव वसुन्धरा ॥ २९ ॥ नारीजनस्य धूमेन व्याप्तस्योच्चैर्विनेदुषः । स्वनो ज्वलनतप्तस्य शुश्रुवे दशयोजनम् ॥३०॥ प्रदग्धकायानपरान् राक्षसान्निर्गतान् बहिः । सहसाऽभ्युत्पतन्ति स्म हरयोऽथ युयुत्सवः ॥ ३१ ॥ उद्घुष्टं वानराणां च राक्षसानां च निस्वनः । दिशो दश समुद्रं च पृथिवीं चान्वनादयत् ॥३२॥ विशल्यौ तु महात्मानौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ । असम्भ्रान्तौ जगृहतुस्तदोभे धनुषी वरे ॥ ३३ ॥ ततो विष्फारयानस्य रामस्य धनुरुत्तमम् । बभूव तुमुलः शब्दो राक्षसानां भयावहः ॥ ३४ ॥

उदादेश आर्षः ॥ २८ ॥ २९ ॥ नारीति । नारीजनस्यातिसाहसिकत्वाद्दशयोजनस्वनश्रवणम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उद्घुष्टम् उद्घोषः । भावे क्तः ॥ ३२ ॥ विशल्यौ निर्गलितशरीरनिमग्नशरफलकौ । तदोभे धनुषी वरे इति पाठः ॥ ३३ ॥ तत इति । विष्फारयानस्य ध्वनयतः । "विस्फारो धनुषः स्वानः" इत्यमरः । "स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः" इति षत्वम् । मुगभाव आ र्षः ॥ ३४

लोकान्ते प्रलये । भ्रान्ता घूर्णमानाः ग्राहा यस्य सः ॥ २६ ॥ २७ ॥ छाया वह्निज्वालाप्रतिबिम्बम् ॥ २८-३४ ॥

स०-लोहितोदः लोहितं रक्तवर्णम् उदं यस्य सः । उदकशब्दपर्यायोऽयमुदशब्दः । तेनासंज्ञात्वात्कथमुदादेश इति शङ्कानवकाशः ॥ २८ ॥

अशोभतेति । वेदमयं धनुः वेदोक्तलक्षणं धनुः । "कृत्तिवासाः पिनाकी" इति श्रुत्या प्रतिपादितमहिमेति वाऽर्थः ॥ ३५ ॥ उद्घुष्टमिति । रामस्य ज्याशब्दः वानराणामुद्घुष्टं राक्षसानां निस्वनं च तावुभावतीत्य शुश्रुवे ॥ ३६ ॥ वानरेति । वानरोद्घुष्टघोषः वानरोत्पादितघोषः

अशोभत तदा रामो धनुर्विष्फारयन् महत् । भगवानिव संक्रुद्धो भवो वेदमयं धनुः ॥ ३५ ॥ उद्घुष्टं वानराणां च राक्षसानां च निस्वनम् । ज्याशब्दस्तावुभौ शब्दावति रामस्य शुश्रुवे ॥ ३६ ॥ वानरोदघुष्टघोषश्च राक्षसानां च निस्वनः । ज्याशब्दश्चापि रामस्य त्रयं व्याप दिशो दश ॥ ३७ ॥ तस्य कार्मुकमुक्तैश्च शरैस्तत्पुरगोपुरम् । कैलासशृङ्गप्रतिमं विकीर्णमपतद्भुवि ॥ ३८ ॥ ततो रामशरान् दृष्ट्वा विमानेषु गृहेषु च । सन्नाहो राक्षसेन्द्राणां तुमुलः समपद्यत ॥ ३९ ॥ तेषां सन्नह्यमानानां सिंहनादं च कुर्वताम् । शर्वरी राक्षसेन्द्राणां रौद्रीव समपद्यत ॥ ४० ॥ आदिष्टा वानरेन्द्रास्तु सुग्रीवेण महात्मना । आसन्नद्वारमासाद्य युध्यध्वं प्लवगर्षभाः ॥ ४१ ॥ यश्च वो वितथं कुर्यात्तत्र तत्र ह्युपस्थितः । स हन्तव्यो हि सम्प्लुत्य राजशासनदूषकः ॥ ४२ ॥ तेषु वानरमुख्येषु दीप्तोल्कोज्ज्वलपाणिषु । स्थितेषु द्वारमासाद्य रावणं मन्युराविशत् ॥ ४३ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तुमुलः अधिकः ॥ ३९ ॥ तेषामिति । सन्नह्यमानानां कक्ष्याबन्धनादि युद्धसन्नाहं कुर्वताम् । रौद्री प्रलयरात्रिः ॥ ४० ॥ आदिष्टा इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अन्ते इतिकरणं बोध्यम् । व इति निर्धारणे षष्ठी । वितथं कुर्यात्, मच्छासनमिति शेषः । आसन्नद्वारं रावणान्तः

संहारकाले संक्रुद्धो भवः । वेदमयं शब्दब्रह्मात्मकम् ॥ ३५--३८ ॥ सन्नाहः उद्योगः ॥ ३९ ॥ रौद्रीव कालरात्रिरिव ॥ ४० ॥ आदिष्टा इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । वः युष्माकं मध्ये यः तत्र तत्र व्यवस्थितस्सन् वितथं कुर्यात, मच्छासनमिति शेषः । राजशासनदूषकः सः हन्तव्यः, अतो युद्ध्यध्वमिति सुग्रीवेण

स०–वेदमयं वेदात्मकं तदभिमान्यभिमानिकम् । भारते कर्णपर्वान्तर्गतशल्यदुर्योधनसंवादे "संवत्सरो धनुस्तद्वै" "तस्य संवत्सरो धनुः" इत्युक्तिस्त्वेकस्यानेकेऽभिमानिनो भवन्तीति न विरुणद्धि ॥ ३५ ॥ वानरोद्घुष्टशब्दो वानरकृतशब्दजशब्दः । राक्षसानां च निस्वनः रामस्य ज्याशब्दश्चेत्येतत्त्रितयं दश दिशो व्याप व्यापत् । एतच्छब्दद्वयाधरीकरणं च द्वयोस्तस्य च समव्यापनाभावेऽसम्भावितम् । सति तस्मिन्नौत्कट्यानौत्कट्ये विदिते भवत इति अतिक्रमणव्यापने सम्भवत इति न पूर्वोत्तरविरोधः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

पुरासन्नमध्यकक्ष्याद्वारम् । तत्र तत्र युद्धभूमौ उपस्थितः ॥ ४१–४३ ॥ तस्येति । जृम्भितविक्षेपात् गात्रविनामविस्तारात् । व्यामिश्राः व्याकुलाः, अभवन्निति शेषः । दिशः दिक्स्थिताः । रुद्रस्य कालाग्निरुद्रस्य गात्रे यो रूपवान् मन्युः स इव रावणोऽलक्ष्यत ॥ ४४–४६ ॥ शशासेति । अत्रैव

तस्य जृम्भितविक्षेपाद्व्यामिश्रा वै दिशो दश । रूपवानिव रुद्रस्य मन्युर्गात्रेष्वदृश्यत ॥ ४४ ॥ स निकुम्भं च कुम्भं च कुम्भकर्णात्मजावुभौ । प्रेषयामास संक्रुद्धो राक्षसैर्बहुभिः सह ॥४५॥ यूपाक्षः शोणिताक्षश्च प्रजङ्घः कम्पन स्तथा । निर्ययुः कौम्भकर्णिभ्यां सह रावणशासनात् ॥ ४६ ॥ शशास चैव तान् सर्वान् राक्षसान् सुमहाबलान् । नादयन् गच्छतात्रैव जयध्वं शीघ्रमेव च ॥ ४७ ॥ ततस्तु चोदितास्तेन राक्षसा ज्वलितायुधाः । लङ्काया निर्ययु वीराः प्रणदन्तः पुनः पुनः ॥ ४८ ॥ रक्षसां भूषणस्थाभिर्भाभिः स्वाभिश्च सर्वशः । चक्रुस्ते सप्रभं व्योम हरय श्चाग्निभिः सह ॥ ४९ ॥ तत्र ताराधिपस्याभा ताराणां च तथैव च । तयोराभरणस्था च बलयोर्द्यामभासयन् ॥ ५० ॥ चन्द्राभा भूषणाभा च गृहाणां ज्वलतां च भा । हरिराक्षससैन्यानि भ्राजयामास सर्वतः ॥ ५१ ॥

अस्मिन् गृह एवारभ्य । सिंहनादं नादयन् नादयन्तः कुर्वन्तः गच्छत । नादयन्नित्यत्र "व्यत्ययो बहुलम्" इति बहुवचनविषये एकवचनम् ॥ ४७ ॥ ज्वलितेति । आयुधानां ज्वलितत्वं युद्धयात्रासु शिक्षाविशेषप्रदर्शनात् । लङ्काया इति पञ्चमी ॥ ४८ ॥ स्वाभिः स्वासाधारणीभिः । रक्षसां भूषण स्थाभिः भाभिश्च । व्योम सेनामध्याकाशम् ॥ ४९ ॥ तदानीं चन्द्रोदयात् पुनः प्रकाशातिशयमाह–तत्रेति । तत्र तदानीम् । ताराधिपस्याभा ताराणां चाभा तयोर्बलयोराभरणस्था भा च द्याम् आकाशम् अभासयन् ॥ ५० ॥ दह्यमानलङ्कागृहप्रकाशैः पुनरपि स प्रकाशोऽवर्धतेत्याह–चन्द्रेति ॥५१॥

आदिष्टा इति सम्बन्धः ॥ ४१–४३ ॥ तस्येति । जृम्भितविक्षोभाद्धेतोः दश दिशो व्यामिश्राः व्याकुलाः । रुद्रस्य मन्युः रूपवानिव गात्रेष्वदृश्यतेति च सम्बन्धः ॥ ४४–४६ ॥ हे राक्षसाः ! अत्रास्मिन् स्थल एवागच्छतेति सिंहनादं नादयन् नादयतः राक्षसान् शशासेति सम्बन्धः । नादयन्निति विभक्ति व्यत्ययेन बहुवचने एकवचनप्रयोगः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ सप्रभं सविस्तरम् ॥ ४९ ॥ तयोर्बलयोः द्याम् अत्र प्रभा कर्त्री बलयोर्द्याम् उभयसेनामध्यगताकाशप्रदेशम् अभासयदिति सम्बन्धः ॥ ५० ॥ (ति०–उक्तश्लोकस्यैव व्याख्यानं–चन्द्राभेति । ग्रहाणां नक्षत्राणाम् ॥ ५१ ॥)

स०–ग्रहाणां नवानाम् । "उक्तश्लोकस्यैव व्याख्यानं चन्द्राभेत्यादि" इति नागोजिभट्टव्याख्यानं पूर्वश्लोके ताराधिपतारातद्बलद्वयभाकर्तृकाकाशकर्मकभासनोक्तेः, अत्र च चन्द्रभूषणग्रहभाकर्तृकहरिराक्षस सैन्यकर्मकभासनोक्तेरसङ्गतम् ॥ ५१ ॥

तत्र चेति । संसक्तपातालः पातालपर्यन्तं संसक्तः ॥ ५२ ॥ पताकेत्यादिसार्धचतुःश्लोक्येकान्वया । चलत्पटा पताका । मत्स्यादिचिह्नितं ध्वजम् । उत्तमासिपरश्वधम् परश्वधोऽसिरूपः कुठाररूपश्चास्ति, तत्रासिरूपपरश्वधोऽसिपरश्वधः । तेन वक्ष्यमाणयोः खड्गपरश्वधयोर्न पौनरुक्त्यम् । ज्वलितप्रासमित्यत्र प्रासशब्दः क्षेप्तव्ये ह्रस्वकुन्ते वर्तते, तेन तस्यापि न पौनरुक्त्यम् । पत्तयः पदातयः । तेषां नानात्वं वेषायुधादिभेदात् । प्रासस्य ज्वलितत्वं

तत्र चोर्ध्वं प्रदीप्तानां गृहाणां सागरः पुनः । भाभिः संसक्तपातालश्चलोर्मिः शुशुभेऽधिकम् ॥ ५२ ॥ पताकाध्वजसंसक्तमुत्तमासिपरश्वधम् । भीमाश्वरथमातङ्गं नानापत्तिसमाकुलम् ॥ ५३ ॥ दीप्तशूलगदाखड्गप्रासतोमरकार्मुकम् । तद्राक्षसबलं घोरं भीमविक्रमपौरुषम् ॥ ५४ ॥ ददृशे ज्वलितप्रासं किङ्किणीशतनादितम् । हेमजालाचितभुजं व्यामिश्रितपरश्वधम् ॥ ५५ ॥ व्याघूर्णितमहाशस्त्रं बाणसंसक्तकार्मुकम् । गन्धमाल्यमधूत्सेकसंमोदितमहानिलम् ॥ ५६ ॥ घोरं शूरजनाकीर्णं महाम्बुधरनिस्वनम् ॥ ५७ ॥ तद्दृष्ट्वा बलमायान्तं राक्षसानां सुदारुणम् । सञ्चचाल प्लवङ्गानां बलमुच्चैर्ननाद च ॥ ५८ ॥ जवेनाप्लुत्य च पुनस्तद्बलं रक्षसां महत् । अभ्ययात् प्रत्यरिबलं पतङ्गा इव पावकम् ॥ ५९ ॥

युद्धागमनसमये शिक्षाविशेषप्रदर्शकक्रियासंबन्धात् । किङ्किणीशतनादितं रथगजादिकिङ्किणीशतनादितम् । हेमजालाचितभुजं हेमाभरणजालबद्धभुजम् । व्यावेष्टितपरश्वधं मदेन चालितपरश्वधम् । शस्त्रम् उक्तव्यतिरिक्तायुधम् । बाणसंसक्तकार्मुकमिति । दीप्तशूलगदाखड्गप्रासतोमरकार्मुकमित्यत्र यत् पूर्वोक्तं कार्मुकं तद्रङ्गे पुनरादातुं पृष्ठे बद्धमपरमिदं कार्मुकमिति ज्ञेयम् । गन्धेति । गन्धः चन्दनादिः गन्धमाल्याभ्यां मधूत्सेकेन वीरपाणरूपमधुसेवनेन च संमोदितमहानिलं वासितमहावातम् ॥ ५३–५७ ॥ आयान्तमिति पुँल्लिङ्गमार्षम् । सञ्चचाल अभिमुखं जगाम ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

संसक्तः पातालो येन सः सागरः भाभिः अधिकं शुशुभे इति सम्बन्धः ॥ ५२ ॥ पताकेत्यादि सार्धपञ्चकमेकान्वयम् । उत्तमासिपरश्वधम्-परश्वधो द्विविधः असिरूपः कुठाररूपश्च, तत्रासिरूपः परश्वधोऽसिपरश्वधः । अनेनोत्तरत्र खड्गपरश्वधाभ्यां न पौनरुक्त्यम् । व्यामिश्रिताः उत्तेजिताः परश्वधाः यस्य तत् ॥ ५३–६४ ॥

भुजपरामर्शव्यामृष्टपरिघाशनि सन्ततभुजस्पर्शेन उत्तेजितपरिघवज्रम् ॥ ६०–६३ ॥ कपीनाम् अभिलक्षिताः प्रसिद्धाः । कपिप्रवरा इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ तथैवेति । कपीनां मध्ये हरिवीरान् वीरहरीन् निजघ्नुः ॥६५॥६६॥ देहीति । अन्यो वीरः प्रहरणमत्र देहीति बभाषे । अन्यो ददातीति बभाषे । अपरः

तेषां भुजपरामर्शव्यामृष्टपरिघाशनि । राक्षसानां बलं श्रेष्ठं भूयस्तरमशोभत ॥६०॥ तत्रोन्मत्ता इवोत्पेतुर्हरयोऽथ युयुत्सवः । तरुशैलैरभिघ्नन्तो मुष्टिभिश्च निशाचरान् ॥ ६१ ॥ तथैवापततां तेषां कपीनामसिभिः शितैः । शिरांसि सहसा जह्रू राक्षसा भीमदर्शनाः ॥ ६२ ॥ दशनैर्हृतकर्णाश्च मुष्टिनिष्कीर्णमस्तकाः । शिलाप्रहारभग्नाङ्गा विचेरुस्तत्र राक्षसाः ॥६३॥ तथैवाप्यपरे तेषां कपीनामभिलक्षिताः । प्रवीरानभितो जघ्नू राक्षसानां तरस्विनाम् ॥६४॥ तथैवाप्यपरे तेषां कपीनामसिभिः शितैः । हरिवीरान्निजघ्नुश्च घोररूपा निशाचराः ॥६५॥ घ्नन्तमन्यं जघानान्यः पातयन्तमपातयत् । गर्हमाणं जगर्हेऽन्यो दशन्तमपरोऽदशत् ॥६६॥ देहीत्यन्यो ददात्यन्यो ददामीत्यपरः पुनः । किं क्लेशयसि तिष्ठेति तत्रान्योन्यं बभाषिरे ॥६७॥ विप्रलम्बितवस्त्रं च विमुक्तकवचायुधम् । समुद्यतमहाप्रासं यष्टिशूलासिसङ्कुलम् । प्रावर्तत महारौद्रं युद्धं वानररक्षसाम् ॥ ६८ ॥ वानरान् दश सप्तेति राक्षसा जघ्नुराहवे । राक्षसान् दश सप्तेति वानराश्चाभ्यपातयन् ॥६९॥ विस्रस्तकेशवसनं विध्वस्तकवचध्वजम् । बलं राक्षसमालम्ब्य वानराः पर्यवारयन् ॥ ७० ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदि० श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥७५॥

पुनः ददामीति बभाषे । आत्मानम् आयासेन किं क्लेशयसि ? तिष्ठेत्यन्यो बभाषे । तत्रैवमन्योन्यं बभाषिरे ॥ ६७ ॥ विप्रलम्बितवस्त्रमित्यादि सर्वं क्रियाविशेषणम् ॥ ६८ ॥ वानरान् दश सप्तेति । राक्षसाः दश सप्तेत्यनेन प्रकारेण वानरान् जघ्नुः । वानराश्च दश सप्तेत्यनेन प्रकारेण राक्षसानभ्यपातयन्निति सम्बन्धः ॥ ६९ ॥ विस्रस्तेति । आलम्ब्य वेगेन धावमानं प्रतिष्टभ्य ततः परितोऽवारयन् ॥ ७० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

तथैवेति । अपरे निशाचराः तेषां कपीनां मध्ये हरिवीरान् वीरहरीन् निजघ्नुरिति सम्बन्धः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ देहीत्यादौ युद्धमित्यध्याहार्यम् ॥६७॥ ६८ ॥ वानरानित्यनेन प्रकारेण वानरा राक्षसाश्चान्योन्यं जघ्नुरिति सम्बन्धः ॥६९॥७०॥ इति श्रीमहेश्वर० श्रीरामायण० युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

अथ कुम्भवधः षट्सप्ततितमे–प्रवृत्त इत्यादि । सङ्कुले निरन्तरे ॥ १ ॥ आहूयेति । आहूय स्पर्धयित्वा । "ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च" इति धातोर्ल्यप् । वेगितः सञ्जातवेगः । तारकादित्वादितच् । सः अङ्गदः ॥ २ ॥ स इति । चिक्षेप, कम्पनोरसीति शेषः ॥ ३ ॥ ततस्त्विति । कम्पनं हत

प्रवृत्ते सङ्कुले तस्मिन् घोरे वीरजनक्षये । अङ्गदः कम्पनं वीरमाससाद रणोत्सुकः ॥१॥ आहूय सोऽङ्गदं कोपात् ताडयामास वेगितः । गदया कम्पनः पूर्वं स चचाल भृशाहतः ॥ २ ॥ स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी चिक्षेप शिखरं गिरेः । अर्दितश्च प्रहारेण कम्पनः पतितो भुवि ॥३॥ ततस्तु कम्पनं दृष्ट्वा शोणिताक्षो हतं रणे । रथेनाभ्यपतत् क्षिप्रं तत्राङ्गदमभीतवत् ॥ ४ ॥ सोऽङ्गदं निशितैर्बाणैस्तदा विव्याध वेगितः । शरीरदारणैस्तीक्ष्णैः कालाग्निसमविग्रहैः ॥ ५ ॥ क्षुरक्षुरप्रैर्नाराचैर्वत्सदन्तैः शिलीमुखैः । कर्णिशल्यविपाठैश्च बहुभिर्निशितैः शरैः ॥ ६ ॥ अङ्गदः प्रतिविद्धाङ्गो वालिपुत्रः प्रतापवान् । धनुरुग्रं रथं बाणान् ममर्द तरसा बली ॥७॥ शोणिताक्षस्ततः क्षिप्रमसिचर्म समाददे । उत्पपात दिवं क्रुद्धो वेगवानविचारयन् ॥८॥ तं क्षिप्रतरमाप्लुत्य परामृश्याङ्गदो बली । करेण तस्य तं खड्गं समाच्छिद्य ननाद च ॥९॥ तस्यांसफलके खड्गं निजघान ततोऽङ्गदः । यज्ञोपवीतवच्चैनं चिच्छेद कपिकुञ्जरः॥१०॥

मित्यन्वयः । तत्र कम्पनयुद्धस्थाने । अभीतवत् अभीतमिति क्रियाविशेषणम् ॥४॥ स इत्यादि । कालाग्निसमविग्रहैः कालाग्नितुल्याकारैरित्यर्थः॥५॥ क्षुरः नापितशस्त्राकारमुखः । क्षुरप्रः अर्धचन्द्राकृतिः । नाराचः शल्यकः । वत्सदन्तैः वत्सदन्ताकारमुखैः । शिलीमुखैः कङ्कपत्राकारमुखैः । उभयपार्श्वकृतकर्णः कर्णी । अर्धनाराचः शल्यः । विपाठः करवीरपत्राग्रसदृशः ॥ ६ ॥ ७ ॥ शोणिताक्ष इति । असिश्चर्म चेत्यसिचर्म । एकवद्भावः । उत्पपात, रथादिति शेषः ॥ ८ ॥ तमिति । परामृश्य प्रगृह्य ॥ ९ ॥ तस्येति । चिच्छेद, छिन्नस्तु न मृतः ॥ १० ॥

॥ १–५ ॥ क्षुरक्षुरप्रैरिति । क्षुरः नापितशस्त्राकारमुखः, क्षुरप्रस्तु अर्धचन्द्राकृतिः, नाराचस्तु आयसशरः वत्सदन्ताकारः, शिलीमुखस्तु कङ्कपत्रसदृशः, कर्णिशरस्तु उभयपार्श्वकृतकर्णालङ्कारावयवः, शल्यस्तु अर्धनाराचाकृतिः, शल्यभूयस्त्वाद्दीर्घफलको बाणः शल्य इत्युच्यते । विपाठस्तु करवीरपत्राग्रसदृशमुखः॥६–८॥ तमिति । परामृश्य प्रगृह्य ॥ ९–१४ ॥

अपरान् प्रजङ्घादीन् ॥ ११ ॥ तमेव अङ्गदमेव ॥ १२ ॥ १३ ॥ तयोरिति । यूपाक्षस्य दूरस्थत्वादनुक्तिः ॥ १४ ॥ अङ्गदमिति । परिरक्षन्तौ, मातुलत्वादिति भावः । परस्परदिदृक्षया स्वानुरूपप्रतिभटराक्षसजिज्ञासयेत्यर्थः ॥ १५ ॥ अभिपेतुरिति । प्रतियत्ताः प्रतियत्नवन्तः । गुणाधानं

तं प्रगृह्य महाखड्गं विनद्य च पुनः पुनः । वालिपुत्रोऽभिदुद्राव रणशीर्षे परानरीन् ॥ ११ ॥ आयसीं तु गदां वीरः प्रगृह्य कनकाङ्गदः । शोणिताक्षः समाविध्य तमेवानु पपात ह ॥ १२ ॥ प्रजङ्घसहितो वीरो यूपाक्षस्तु ततो बली । रथेनाभिययौ क्रुद्धो वालिपुत्रं महाबलम् ॥ १३ ॥ तयोर्मध्ये कपिश्रेष्ठः शोणिताक्षप्रजङ्घयोः । विशाखयोर्मध्यगतः पूर्णचन्द्र इवाभवत् ॥ १४ ॥ अङ्गदं परिरक्षन्तौ मैन्दो द्विविद एव च । तस्य तस्थतुरभ्याशे परस्परदिदृक्षया ॥ १५ ॥ अभिपेतुर्महाकायाः प्रतियत्ता महाबलाः । राक्षसा वानरान् रोषादसिचर्मगदाधराः ॥ १६ ॥ त्रयाणां वानरेन्द्राणां त्रिभी राक्षसपुङ्गवैः । संसक्तानां महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ १७॥ ते तु वृक्षान् समादाय सम्प्रचिक्षिपुराहवे । खड्गेन प्रतिचिच्छेद तान् प्रजङ्घो महाबलः ॥ १८ ॥ रथानश्वान् द्रुमैः शैलैस्ते प्रचिक्षिपुराहवे । शरौघैः प्रतिचिच्छेद तान् यूपाक्षो निशाचरः ॥ १९ ॥ सृष्टान् द्विविदमैन्दाभ्यां द्रुमानुत्पाट्य वीर्यवान् । बभञ्ज गदया मध्ये शोणिताक्षः प्रतापवान् ॥ २० ॥ उद्यम्य विपुलं खड्गं परमर्मनिकृन्तनम् । प्रजङ्घो वालिपुत्राय अभिदुद्राव वेगितः ॥२१॥ तमभ्याशगतं दृष्ट्वा वानरेन्द्रो महाबलः । आजघानाश्वकर्णेन द्रुमेणातिबलस्तदा ॥ २२ ॥ बाहुं चास्य सनिस्त्रिंशमाजघान स मुष्टिना । वालिपुत्रस्य घातेन स पपात क्षितावसिः ॥ २३ ॥

प्रतियत्नः । आरोपितवीर्या इत्यर्थः ॥ १६–१८ ॥ रथानश्वान्, प्रतीति शेषः ॥ १९ ॥ सृष्टानिति । उत्पाट्य सृष्टानित्यन्वयः ॥ २० ॥ वालिपुत्राय वालिपुत्रं हन्तुम् । "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति चतुर्थी ॥ २१ ॥ वानरेन्द्रः अङ्गदः ॥ २२ ॥ सनिस्त्रिंशं सखड्गम् ॥ २३ ॥

अङ्गदमिति । परस्परदिदृक्षया युद्धार्थं स्वानुरूपप्रतिभटराक्षसजिज्ञासयेत्यर्थः ॥ १५–२० ॥ उद्यम्येति । वालिपुत्राय वालिपुत्रं हन्तुम् ॥ २१–३१ ॥

उत्पलसन्निभम्, नीलोत्पलसमानकान्तिमित्यर्थः। महाबलः प्रजङ्घः ॥ २४-३१ ॥ प्लवङ्गाभ्यां मैन्दद्विविदाभ्याम् । आकर्षोत्पाटनम् आकर्षण

तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ खड्गमुत्पलसन्निभम्। मुष्टिं संवर्तयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥ २४ ॥ ललाटे स महावीर्यमङ्गदं वानरर्षभम्। आजघान महातेजाः स मुहूर्तं चचाल ह ॥२५॥ स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी वालिपुत्रः प्रतापवान्। प्रजङ्घस्य शिरः कायात् खड्गेनापातयत् क्षितौ ॥ २६ ॥ स यूपाक्षोऽश्रुपूर्णाक्षः पितृव्ये निहते रणे । अवरुह्य रथात् क्षिप्रं क्षीणेषुः खड्गमाददे ॥ २७ ॥ तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य यूपाक्षं द्विविदस्त्वरन् । आजघानोरसि क्रुद्धो जग्राह च बलाद्बली ॥ २८ ॥ गृहीतं भ्रातरं दृष्ट्वा शोणिताक्षो महाबलः। आजघान गदाग्रेण वक्षसि द्विविदं ततः ॥ २९ ॥ स गदाभिहतस्तेन चचाल च महाबलः। उद्यतां च पुनस्तस्य जहार द्विविदो गदाम् ॥ ३० ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरो मैन्दो वानरयूथपः। यूपाक्षं ताडयामास तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ३१ ॥ तौ शोणिताक्षयूपाक्षौ प्लवङ्गाभ्यां तरस्विनौ। चक्रतुः समरे तीव्रमाकर्षोत्पाटनं भृशम् ॥ ३२ ॥ द्विविदः शोणिताक्षं तु विददार नखैर्मुखे। निष्पिपेष च वेगेन क्षिताववाविध्य वीर्यवान् ॥ ३३ ॥ यूपाक्षमपि संक्रुद्धो मैन्दो वानरयूथपः। पीडयामास बाहुभ्यां स पपात हतः क्षितौ ॥ ३४ ॥ हतप्रवीरा व्यथिता राक्षसेन्द्रचमूस्तदा । जगामाभिमुखी सा तु कुम्भकर्णसुतो यतः ॥ ३५ ॥ आपतन्तीं च वेगेन कुम्भस्तां सान्त्वयच्चमूम् ॥ ३६ ॥ अथोत्कृष्टं महावीर्यैर्लब्धलक्षैः प्लवङ्गमैः। निपातितमहावीरां दृष्ट्वा रक्षश्चमूं ततः। कुम्भः प्रचक्रे तेजस्वी रणे कर्म सुदुष्करम् ॥ ३७ ॥

ताडने, अन्योन्यमिति शेषः ॥ ३२-३५ ॥ आपतन्तीमित्यर्धम्। सान्त्वयत् असान्त्वयत् ॥ ३६ ॥ अथेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । लब्धलक्षैः

ताविति। प्लवङ्गाभ्यां मैन्दद्विविदाभ्याम् ॥ ३२-३५ ॥ आपतन्तीमित्यर्धं भिन्नं वाक्यम्। कुम्भः आपतन्तीं चमूं सान्त्वयत । अडभाव आर्षः ॥ ३६ ॥ अथेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम्। उत्कृष्टं रक्षः कुम्भः । महावीर्यैः तेजस्विभिः । लब्धलक्षैः अप्रतिद्वन्द्वैः प्लवङ्गमैः । निपातितमहावीरां चमूं दृष्ट्वा रणे

अप्रतिद्वन्द्विभिः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तस्येति । विद्युदैरावताभ्याम् अर्चिष्मत् । ज्यास्थानीया विद्युत् । बाणस्थानीयमैरावतम् । ऐरावतं नाम दीर्घेन्द्र धनुः । " इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तद्दीर्घमृजुरोहितम् । ऐरावतं च " इति वैजयन्ती । एवंभूतं द्वितीयमिन्द्रधनुरिव स्थितम् । ऐरावतादिसंयोग उत्पात

स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः प्रगृह्य सुसमाहितः । मुमोचाशीविषप्रख्यान् शरान् देहविदारणान् ॥ ३८ ॥ तस्य तच्छुशुभे भूयः सशरं धनुरुत्तमम् । विद्युदैरावतार्चिष्मद्द्वितीयेन्द्रधनुर्यथा ॥ ३९ ॥ आकर्णाकृष्टमुक्तेन जघान द्विविदं तदा । तेन हाटकपुङ्खेन पत्रिणा पत्रवाससा ॥ ४० ॥ सहसाऽभिहतस्तेन विप्रमुक्तपदः स्फुरन् । निपपाताद्रिकूटाभो विह्वलः प्लवगोत्तमः ॥ ४१ ॥ मैन्दस्तु भ्रातरं दृष्ट्वा भग्नं तत्र महाहवे । अभिदुद्राव वेगेन प्रगृह्य महतीं शिलाम् ॥ ४२ ॥ तां शिलां तु प्रचिक्षेप राक्षसाय महाबलः । बिभेद तां शिलां कुम्भः प्रसन्नैः पञ्चभिः शरैः ॥ ४३ ॥ सन्धाय चान्यं सुमुखं शरमाशीविषोपमम् । आजघान महातेजा वक्षसि द्विविदाग्रजम् ॥ ४४ ॥ स तु तेन प्रहारेण मैन्दो वानरयूथपः । मर्मण्यभिहतस्तेन पपात भुवि मूर्च्छितः ॥ ४५ ॥ अङ्गदो मातुलौ दृष्ट्वा पतितौ तु महाबलौ । अभिदुद्राव वेगेन कुम्भमुद्यतकार्मुकम् ॥ ४६ ॥ तमापतन्तं विव्याध कुम्भः पञ्चभिरायसैः । त्रिभिश्चान्यैः शितैर्बाणैर्मातङ्गमिव तोमरैः ॥ ४७ ॥

काले भवति । अभूतोपमा वा ॥ ३९ ॥ आकर्णेति । हाटकं स्वर्णम् । पत्रिणा बाणेन । पत्रवाससा वासःस्थानीयकङ्कपत्रेण ॥ ४० ॥ विप्रमुक्तपदः शिथिलपदविन्यासः । स्फुरन् चलन् । विह्वलः विवशः सन् ॥ ४१–४६ ॥ तमिति । तोमरैः अङ्कुशैः ॥ ४७ ॥

सुदुष्करं कर्म प्रचक्र इति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तस्येति । तस्य कुम्भस्य सशरं धनुः विद्युदैरावतार्चिष्मत्सत् अत एव तद्युक्तेन्द्रधनुरिव शुशुभ इति सम्बन्धः । ऐरावतं नाम ऋजुदीर्घमिन्द्रधनुः । " इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तद्दीर्घमृजुरोहितम् । ऐरावतं च विद्युत्तु चञ्चला चपला चला ॥" इति वैजयन्ती । ज्यास्थानीया विद्युत्, बाणस्थानीयमैरावतम् । अयं भावः–विद्युत्सहितैरावतसदृशद्युतिमत्कुम्भधनुः विद्युत्सहितैरावतसहितद्वितीयेन्द्रधनुरिव चकाश इति । विद्युत्सहितै

अकुण्ठधारैः अभग्नाग्रैः । निशितैः उत्कृष्टैः । तीक्ष्णैः अयोमयैः । " तीक्ष्णं गरे मृधे लोहे " इति रत्नमाला ॥ ४८ ॥ न कम्पते नाकम्पत ॥ ४९ ॥ तान् वृक्षान् प्रचिच्छेद शिलाः बिभेदेत्यन्वयः ॥ ५०–५२ ॥ सम्पीडयेति । एकहस्तस्य नेत्रपिधानव्यापृतत्वादेकहस्तेनोत्पाटनासम्भवादुरसि

सोऽङ्गदं विविधैर्बाणैः कुम्भो विव्याध वीर्यवान् । अकुण्ठधारैर्निशितैस्तीक्ष्णैः कनकभूषणैः ॥ ४८ ॥ अङ्गदः प्रतिविद्धाङ्गो वालिपुत्रो न कम्पते । शिलापादपवर्षाणि तस्य मूर्ध्नि ववर्ष ह ॥ ४९ ॥ स प्रचिच्छेद तान् सर्वान् बिभेद च पुनः शिलाः । कुम्भकर्णात्मजः श्रीमान् वालिपुत्रसमीरितान् ॥ ५० ॥ आपतन्तं च सम्प्रेक्ष्य कुम्भो वानरयूथपम् । भ्रुवोर्विव्याध बाणाभ्यामुल्काभ्यामिव कुञ्जरम् । तस्य सुस्राव रुधिरं पिहिते चास्य लोचने ॥५१ ॥ अङ्गदः पाणिना नेत्रे पिधाय रुधिरोक्षिते । सालमासन्नमेकेन परिजग्राह पाणिना ॥ ५२ ॥ सम्पीडच चोरसि स्कन्धं करेणाभिनिवेश्य च । किञ्चिदभ्यवनम्यैनमुन्ममाथ यथा गजः ॥ ५३ ॥ तमिन्द्रकेतुप्रतिमं वृक्षं मन्दर सन्निभम् । समुत्सृजन्तं वेगेन पश्यतां सर्वरक्षसाम् ॥ ५४ ॥ स बिभेद शितैर्बाणैः सप्तभिः कायभेदनैः ॥ ५५ ॥ अङ्गदो विव्यथेऽभीक्ष्णं ससाद च मुमोह च ॥ ५६ ॥ अङ्गदं व्यथितं दृष्ट्वा सीदन्तमिव सागरे । दुरासदं हरिश्रेष्ठं रामायान्ये न्यवेदयन् ॥५७॥ रामस्तु व्यथितं श्रुत्वा वालिपुत्रं रणाजिरे । व्यादिदेश हरिश्रेष्ठान् जाम्बवत्प्रमुखां स्ततः ॥ ५८ ॥ ते तु वानरशार्दूलाः श्रुत्वा रामस्य शासनम् । अभिपेतुः सुसंक्रुद्धाः कुम्भमुद्यतकार्मुकम् ॥५९॥ ततो द्रुमशिलाहस्ताः कोपसंरक्तलोचनाः । रिरक्षिषन्तोऽभ्यपतन्नङ्गदं वानरर्षभाः ॥ ६० ॥ जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः । कुम्भकर्णात्मजं वीरं क्रुद्धाः समभिदुद्रुवुः ॥ ६१ ॥

सम्पीडयेत्युक्तम् । अभिनिवेश्य अभिगृह्येत्यर्थः ॥ ५३–५८ ॥ तत इति । रिरक्षिषन्तः रक्षितुमिच्छन्तः ॥ ५९–६१ ॥

रावतेन्द्रचापयोस्संयोगः उत्पातकाले सम्भवति, अभूतोपमा वा ॥ ३९–६१ ॥

जलाशयं जलप्रवाहम् । नगेनेव वृक्षेणेव । वृक्षौघपरोऽयं शब्दः ॥ ६२ ॥ अतिवर्तितुम् अतिक्रम्याभिमुख्येन गन्तुम् ॥ ६३ ॥ तांस्त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अङ्गदं पृष्ठतः कृत्वा, अन्यथा हन्यादिति भावः । शैलसानुचरं शैलसानुचरत्वेनातिबलम् । " गिरिचर इव नागः प्राणसारं बिभर्ति " इति कालि

समीक्ष्यापततस्तांस्तु वानरेन्द्रान् महाबलान् । आववार शरौघेण नगेनेव जलाशयम् ॥ ६२ ॥ तस्य बाणपथं प्राप्य न शेकुरतिवर्तितुम् । वानरेन्द्रा महात्मानो वेलामिव महोदधिः ॥ ६३ ॥ तांस्तु दृष्ट्वा हरिगणान् शरवृष्टिभिरर्दितान् । अङ्गदं पृष्ठतः कृत्वा भ्रातृजं प्लवगेश्वरः ॥ ६४ ॥ अभिदुद्राव वेगेन सुग्रीवः कुम्भमाहवे । शैलसानुचरं नागं वेगवानिव केसरी ॥ ६५ ॥ उत्पाट्य च महाशैलानश्वकर्णान् धवान् बहून् । अन्यांश्च विविधान् वृक्षांश्चिक्षेप च महाबलः ॥ ६६ ॥ तां छादयन्तीमाकाशं वृक्षवृष्टिं दुरासदाम् । कुम्भकर्णात्मजः शीघ्रं चिच्छेद निशितैः शरैः ॥ ६७ ॥ अभिलक्ष्येण तीव्रेण कुम्भेन निशितैः शरैः । आचितास्ते द्रुमा रेजुर्यथा घोराः शतघ्नयः ॥ ६८ ॥ द्रुमवर्षं तु तच्छिन्नं दृष्ट्वा कुम्भेन वीर्यवान् । वानराधिपतिः श्रीमान् महासत्त्वो न विव्यथे ॥ ६९ ॥ निर्भिद्यमानः सहसा सहमानश्च तान् शरान् । कुम्भस्य धनुराक्षिप्य बभञ्जेन्द्रधनुष्प्रभम् ॥ ७० ॥ अवप्लुत्य ततः शीघ्रं कृत्वा कर्म सुदुष्करम् । अब्रवीत् कुपितः कुम्भं भग्नशृङ्गमिव द्विपम् ॥ ७१ ॥ निकुम्भाग्रज वीर्यं ते बाणवेगवदद्भुतम् । सन्नतिश्च प्रभावश्च तव वा रावणस्य वा ॥ ७२ ॥

दासोक्तेः ॥ ६४-६७ ॥ अभिलक्ष्येणेति । अभिलक्ष्येण अभिगतलक्ष्येण । आचिताः सर्वतो नीरन्ध्रतया व्याप्ताः । शतघ्नयः शतघ्न्यः । शङ्कुचिता आयुधविशेषाः ॥ ६८-७१ ॥ वीर्यस्य बाणवेगवत्त्वं तद्धेतुत्वात् । सन्नतिः राक्षसेषु विनयः राक्षसप्रावण्यं वा । कम्पनप्रजङ्घयूपाक्षशोणिताक्षमारकाणामङ्गद

समीक्ष्येति । जलाशयं प्रवाहम् ॥ ६२-७१ ॥ निकुम्भाग्रजेति । सन्नतिः राक्षसेषु विनयः ॥ ७२ ॥

मैन्दद्विविदानां निराकरणाद्राक्षसप्रावण्योक्तिः। तव वा रावणस्य वा, रावणतुल्या तव सन्ततिरित्यर्थः॥ ७२॥ पितरमनुजातोऽसि पित्रा सदृशोऽसीत्यर्थः। बलवृत्ततः बलव्यापारेण॥ ७३॥ नातिवर्तन्ते न धर्षयन्तीत्यर्थः॥ ७४॥ विक्रमस्वेत्यर्धम्। कर्माणि युद्धकर्माणि प्रति। विक्रमस्व पराक्रमं

प्रह्लादबलिवृत्रघ्नकुबेरवरुणोपम। एकस्त्वमनुजातोऽसि पितरं बलवृत्ततः॥ ७३॥ त्वामेवैकं महाबाहुं चापहस्तमरिन्दमम्। त्रिदशा नातिवर्तन्ते जितेन्द्रियमिवाधयः॥७४॥ विक्रमस्व महाबुद्धे कर्माणि मम पश्यतः॥ ७५॥ वरदानात् पितृव्यस्ते सहते देवदानवान्। कुम्भकर्णस्तु वीर्येण सहते च सुरासुरान्॥७६॥ धनुषीन्द्रजितस्तुल्यः प्रतापे रावणस्य च। त्वमद्य रक्षसां लोके श्रेष्ठोऽसि बलवीर्यतः॥ ७७॥ महाविमर्दं समरे मया सह तवाद्भुतम्। अद्य भूतानि पश्यन्तु शक्रशम्बरयोरिव॥ ७८॥ कृतमप्रतिमं कर्म दर्शितं चास्त्रकौशलम्। पातिता हरिवीराश्च त्वया वै भीमविक्रमाः॥७९॥ उपालम्भभयाच्चापि नासि वीर मया हतः। कृतकर्मा परिश्रान्तो विश्रान्तः पश्य मे बलम्॥ ८०॥ तेन सुग्रीववाक्येन सावमानेन मानितः। अग्नेराज्याहुतस्येव तेजस्तस्याभ्यवर्धत। ततः कुम्भस्तु सुग्रीवं बाहुभ्यां जगृहे तदा॥ ८१॥

कुरु, युद्धकर्मसिद्ध्यर्थं पराक्रमं कुर्वित्यर्थः॥ ७५॥ पितृव्यः रावणः वरदानात् देवदानवान् सहते। कुम्भकर्णस्तु वीर्येण शारीरबलेन सुरासुरान् सहते, रोद्धुं शक्नोतीत्यर्थः। त्वं तु ताभ्यामुभाभ्यां तान् सहस इति भावः॥ ७६॥ ७७॥ महाविमर्दं महाप्रहारम्॥ ७८॥ ७९॥ उपालम्भभयात् बहुभिः सह युद्धेन श्रान्तो हत इत्यपवादभयात्॥ ८०॥ तेनेत्यादि। सावमानेन मानितः बहुमानेन व्याजेनावमानित इत्यर्थः। तस्य तथाऽवमानितस्य

पितरम् अनुजातोऽसि पित्रा सदृशोऽसीत्यर्थः॥७३–७५॥वरदानादिति। पितृव्यो रावणः वरदानात् देवदानवान् सहते, कुम्भकर्णस्तु वीर्येण शरीरबलेन सुरासुरान् सहते, त्वं तु उभाभ्यां तान् सहस इत्यर्थः। महाविमर्दं महायुद्धम्॥ ७६–७९॥ उपालम्भभयात् बहुभिस्सह युद्धश्रान्तो हत इति परीवादभयात्॥८०॥८१॥

स०–पित्रपेक्षया कीर्तिरधिकेति वक्तुं पितामहपौत्रयोः प्रह्लादबल्योर्ग्रहणम्। वैरिसंहारे वृत्रघ्नोपमा। धनिकत्वाप्रधृष्यत्वयोः कुबेरवरुणोपमतेति ज्ञेयम्॥ ७३॥

कुम्भस्य ॥ ८१ ॥ गजावित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । आहितमदौ आहितमदचेष्टौ । अन्योन्यगात्रग्रथितौ अन्योन्यसंश्लिष्टगात्रौ । परिश्रमात् युद्धजनितश्रमात् मुखतः सधूमां ज्वालां विसृजन्तौ, बभूवतुरिति शेषः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ दर्शयन्नुदधेस्तलम्, निकुम्भो यथा उदधितलं पश्येत्तथा

गजाविवाहितमदौ निश्वसन्तौ मुहुर्मुहुः । अन्योन्यगात्रग्रथितौ कर्षन्तावितरेतरम् । सधूमां मुखतो ज्वालां विसृजन्तौ परिश्रमात् ॥ ८२ ॥ तयोः पादाभिघाताच्च निमग्ना चाभवन्मही । व्याघूर्णिततरङ्गश्च चुक्षुभे वरुणालयः ॥ ८३ ॥ ततः कुम्भं समुत्क्षिप्य सुग्रीवो लवणाम्भसि । पातयामास वेगेन दर्शयन्नुदधेस्तलम् ॥ ८४ ॥ ततः कुम्भ निपातेन जलराशिः समुत्थितः । विन्ध्यमन्दरसङ्काशो विससर्प समन्ततः ॥ ८५ ॥ ततः कुम्भः समुत्पत्य सुग्रीव मभिपत्य च । आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रवेगेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥ तस्य चर्म च पुस्फोट बहु सुस्राव शोणितम् । स च मुष्टिर्महावेगः प्रतिजघ्नेऽस्थिमण्डले ॥ ८७ ॥ तदा वेगेन तत्रासीत्तेजः प्रज्वलितं मुहुः । वज्रनिष्पेषसञ्जाता ज्वाला मेरौ यथा गिरौ ॥ ८८ ॥ स तत्राभिहतस्तेन सुग्रीवो वानरर्षभः । मुष्टिं संवर्तयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥ ८९ ॥ अर्चिस्सहस्रविकचं रविमण्डलसप्रभम् । स मुष्टिं पातयामास कुम्भस्योरसि वीर्यवान् ॥ ९० ॥

वेगेन पातयामासेत्यर्थः ॥ ८४ ॥ रामानु०–तत इति । शतयोजनविस्तीर्णत्रिकूटशिखरमध्ये युद्धचन् सुग्रीवः कुम्भं लङ्काद्वीपतले लवणाम्भसि पातयामासेत्यभिधानात् सुग्रीवस्य अपरिमेयबलवत्ता द्योत्यते ॥ ८४ ॥ तत इति । विससर्प अभ्यवर्धत ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ पुस्फोट विभिन्नम् । स चेति । सः मुष्टिः सुग्रीवस्यास्थिमण्डले । प्रतिजघ्ने प्रतिहतः, मोघो बभूवेत्यर्थः । स च मुष्टिर्महावेग इति पाठः ॥ ८७ ॥ वेगेन कुम्भवेगेन । तत्र सुग्रीववक्षसि । तेजः सङ्घट्टजं प्रज्वलितमासीत् । वज्रनिष्पेषसञ्जाता इन्द्रेण पक्षच्छेदकाले वज्रसङ्घट्टजन्येत्यर्थः ॥ ८८ ॥ संवर्तयामास चकारेत्यर्थः ॥ ८९ ॥ अर्चिःसहस्रविकचम् अर्चिः

अन्योन्यगात्रग्रथितौ, बभूवतुरिति शेषः ॥ ८२–८६ ॥ तस्येति । पुस्फोट भिन्नम् स त्विति । सः सुग्रीवो मुष्टिमुद्यम्य अस्थिमण्डले प्रतिजघ्ने पुनर्हत इत्यर्थः ।

स०–समुत्थितः ऊर्ध्वमुत्थितः । विन्ध्यमन्दरसङ्काशः तत्सदृशतरङ्गवान् । समन्ततो विससर्प । विन्ध्यमन्दरसङ्काशः कुम्भः ततो जलात्समुत्पत्येत्यन्वय इति नागोजिभट्टव्याख्या त्वर्थाप्रतिपत्त्या ॥ ८९ ॥

सहस्रावृतमित्यर्थः । अत एव रविमण्डलसप्रभम् ॥ ९०-९२ ॥ गवां पतेः सूर्यस्य ॥ ९३ ॥ तस्मिन्निति । स्पष्टः ॥ ९४ ॥ इति श्रीगोविन्दराज विरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

स तु तेन प्रहारेण विह्वलो भृशताडितः । निपपात तदा कुम्भो गतार्चिरिव पावकः ॥ ९१ ॥ मुष्टिनाऽभिहतस्तेन निपपाताशु राक्षसः । लोहिताङ्ग इवाकाशाद्दीप्तरश्मिर्यदृच्छया ॥९२॥ कुम्भस्य पततो रूपं भग्नस्योरसि मुष्टिना । बभौ रुद्राभिपन्नस्य यथा रूपं गवां पतेः ॥ ९३ ॥ तस्मिन् हते भीमपराक्रमेण प्लवङ्गमानामृषभेण युद्धे । मही सशैला सवना चचाल भयं च रक्षांस्यधिकं विवेश ॥९४॥ इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

निकुम्भो भ्रातरं दृष्ट्वा सुग्रीवेण निपातितम् । प्रदहन्निव कोपेन वानरेन्द्रमवैक्षत ॥१॥ ततः स्रग्दामसन्नद्धं दत्तपञ्चाङ्गुलं शुभम् । आददे परिघं वीरो नगेन्द्रशिखरोपमम् ॥ २ ॥ हेमपट्टपरिक्षिप्तं वज्रविद्रुमभूषितम् । यमदण्डोपमं भीमं रक्षसां भयनाशनम् ॥ ३ ॥ तमाविध्य महातेजाः शक्रध्वजसमं तदा । विननाद विवृत्तास्यो निकुम्भो भीमविक्रमः ॥ ४ ॥ उरोगतेन निष्केण भुजस्थैरङ्गदैरपि । कुण्डलाभ्यां च चित्राभ्यां मालया च विचित्रया ॥ ५ ॥

अथ निकुम्भवधः सप्तसप्ततितमे-निकुम्भ इत्यादि ॥ १ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । स्रग्दामसन्नद्धं स्रक्समूहनिबद्धम् । दत्तपञ्चाङ्गुलं चन्दन कुङ्कुमादिनार्पितपञ्चाङ्गुलमुद्रामुद्रितम् । अथवा क्रियाविशेषणमेतत् । दत्तपञ्चाङ्गुलं यथा तथा आददे । परिक्षिप्तं परिणद्धम् ॥ २-४ ॥ उरोगतेनेत्यादि

स तु मुष्टिम् इति पाठः ॥ ८७-९२ ॥ मुष्टिनोरसि भग्नस्य पततः कुम्भस्य रूपं रुद्राभिपन्नस्य रुद्रेणाभि भूतस्य गवां पतेः सूर्यस्य ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

॥ १ ॥ तत इति । स्रग्दामसन्नद्धं स्रक्समूहनिबद्धम् । दत्तपञ्चाङ्गुलं चन्दनकुङ्कुमादिना अर्पितपञ्चाङ्गुलमुद्रामुद्रितम् ॥ २ ॥ हेमपट्टपरिक्षिप्तमिति । परिक्षिप्तं

स०-रुद्राभिपन्नस्य स्वरतः सूर्यमनु विमानेन गच्छतोऽसुरस्य याने तेनासहमानेन पातिते सति सतीपतिस्तं पातयामासेति पौराणिक्या कथया रुद्राभिपन्नता ज्ञेया ॥ ९३ ॥

श्लोकद्वयमेकान्वयम् । निष्कः पदकम् । भूषणैः हारादिभिः भाति स्म । "लट् स्मे" इति भूते लट् । स्तनयित्नुमान् गर्जितवान् । "स्तनयित्नुस्तु गर्जिते मेघे" इति रत्नमाला । इन्द्रधनुःस्थाने परिघः । विद्युत्स्थाने भूषणानि । विननादेति पूर्वश्लोकोक्तो विनादः स्तनयित्नुस्थान इति नोपमेयन्यूनता ॥ ५ ॥ ६ ॥ परिघाग्रेणेति । वातग्रन्थिः आवहादिसप्तवातस्कन्धः । सघोषः ससिंहनाद इति निकुम्भविशेषणम् । परिघविशेषणं वा ॥७॥

निकुम्भो भूषणैर्भाति तेन स्म परिघेण च । यथेन्द्रधनुषा मेघः सविद्युत् स्तनयित्नुमान् ॥ ६ ॥ परिघाग्रेण पुस्फोट वातग्रन्थिर्महात्मनः । प्रजज्वाल सघोषश्च विधूम इव पावकः ॥ ७ ॥ नगर्या विटपावत्या गन्धर्वभवनोत्तमैः । सह चैवामरावत्या सर्वैश्च भवनैः सह ॥ ८ ॥ सतारग्रहनक्षत्रं सचन्द्रं समहाग्रहम् । निकुम्भपरिघाघूर्णं भ्रमतीव नभस्स्थलम् ॥ ९ ॥ दुरासदश्च संजज्ञे परिघाभरणप्रभः । कपीनां स निकुम्भाग्निर्युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १० ॥ राक्षसा वानराश्चापि न शेकुः स्पन्दितुं भयात् । हनुमांस्तु विवृत्योरस्तस्थौ प्रमुखतो बली ॥ ११ ॥ परिघोपमबाहुस्तु परिघं भास्करप्रभम् । बली बलवतस्तस्य पातयामास वक्षसि ॥ १२ ॥ स्थिरे तस्योरसि व्यूढे परिघः शतधा कृतः । विशीर्यमाणः सहसा उल्काशतमिवाम्बरे ॥ १३ ॥ स तु तेन प्रहारेण विचचाल महाकपिः । परिघेण समाधूतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ १४ ॥ स तदाऽभिहतस्तेन हनुमान् प्लवगोत्तमः । मुष्टिं संवर्तयामास बलेनातिमहाबलः ॥ १५ ॥

नगर्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । विटपावत्या अलकया । अत्रापि सहेति शेषः । भवनैः अमरभवनैः । ताराः अश्विन्यादयः । ग्रहाः बुधादयः । नक्षत्राणि अश्विन्यादिभिन्नानि । महाग्रहाः शुक्रादयः । अत्र रात्रित्वात् सूर्यो नोक्तः । निकुम्भपरिघाघूर्णम्, अत्र परिघशब्देन तद्वात उपलक्ष्यते । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ८ ॥ ९ ॥ दुरासदश्चेति । परिघेणाभरणैश्च प्रभातीति परिघाभरणप्रभः । यद्वा परिघाभरणान्येव प्रभा यस्य स तथा । कपीनां दुरासदो जज्ञ इति सम्बन्धः ॥ १० ॥ राक्षसा इति । प्रबलेषु प्रजङ्घादिषु हतेषु दुर्बलैर्भवद्भिः किमर्थं युद्धाय प्रयतः कृत इति निकुम्भः कुप्येदिति राक्षसानां भयं वेदितव्यम् । विवृत्य विस्तार्य । प्रमुखतः अग्रे ॥ ११ ॥ परिघोपमबाहुः निकुम्भः ॥ १२ ॥ व्यूढे विशाले । उल्काशतमिव बभाविति ॥ १३ ॥ स त्विति । भूमिचले भूकम्पे ॥ १४ ॥ संवर्तयामास चकारेत्यर्थः ॥ १५–१८ ॥

परिवेष्टितम् ॥ ३–६ ॥ वातग्रन्थिः आवहप्रवहादिसप्तवायुसन्धिः ॥ ७ ॥ विटपावत्या अलकया ॥ ८ ॥ ९ ॥ परिघान्तरणप्रभः परिघान्तकृतरणरक्तप्रभ इत्यर्थः ।

भीमं विचुक्रुशुः । हनुमद्ग्रहणहर्षादिति भावः । उद्यतं गृहीतम् ॥ १९ ॥ २० ॥ आत्मानमिति । क्षितावभ्यवपद्यत स्थितः ॥ २१ ॥ निक्षिप्य भूमौ पातयित्वा । परमायत्तः अतिप्रयाससुक्तः । उत्पत्य ऊर्ध्वमुद्गत्य । उरसि वेगेन पपात ॥ २२ ॥ बाहुभ्यां शिरोधरां परिगृह्य परिवर्त्य शिर उत्पाटया

तमुद्यम्य महातेजा निकुम्भोरसि वीर्यवान् । अभिचिक्षेप वेगेन वेगवान् वायुविक्रमः ॥ १६ ॥ ततः पुस्फोट चर्मास्य प्रसुस्राव च शोणितम् । मुष्टिना तेन संजज्ञे ज्वाला विद्युदिवोत्थिता ॥ १७ ॥ स तु तेन प्रहारेण निकुम्भो विचचाल ह । स्वस्थश्चापि निजग्राह हनुमन्तं महाबलम् ॥ १८ ॥ विचुक्रुशुस्तदा सङ्ख्ये भीमं लङ्कानिवासिनः । निकुम्भेनोद्यतं दृष्ट्वा हनुमन्तं महाबलम् ॥ १९ ॥ स तदा ह्रियमाणोऽपि कुम्भकर्णात्मजेन ह । आजघानानिलसुतो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ २० ॥ आत्मानं मोचयित्वाऽथ क्षितावभ्यवपद्यत । हनुमानुन्ममाथाशु निकुम्भं मारुतात्मजः ॥ २१ ॥ निक्षिप्य परमायत्तो निकुम्भं निष्पिपेष ह । उत्पत्य चास्य वेगेन पपातोरसि वीर्यवान् ॥ २२ ॥ परिगृह्य च बाहुभ्यां परिवृत्य शिरोधराम् । उत्पाटयामास शिरो भैरवं नदतो महत् ॥ २३ ॥ अथ विनदति सादिते निकुम्भे पवनसुतेन रणे बभूव युद्धम् । दशरथसुतराक्षसेन्द्रसून्वोर्भृशतरमागतरोषयोः सुभीमम् ॥ २४

मास ॥ २३ ॥ उत्तरसर्गद्वयार्थं संग्रहेण दर्शयति–अथेति । विनदति निकुम्भे पवनसुतेन सादिते सति । दशरथसुतराक्षसेन्द्रसून्वोः राममकराक्षयोः युद्धं

परिघान्तरणप्रभ इति पाठः ॥१०–२३॥ अथेति । विनदति निकुम्भे सादित इति सम्बन्धः । राक्षसेन्द्रसूनुर्मकराक्षः । अनेन वक्ष्यमाणस्य रघुनाथमकराक्षयोर्युद्धस्य

स०–विनदति नानाप्रकारेण कथयति निकुम्भे दशरथसुतराक्षसेन्द्रसून्वोः दशसु दिक्षु रथो गमनम् अप्रतिहतं यस्य तस्य वायोः । " रथः स्यात्स्यन्दने काये चरणे च " इति विश्वः । सुतो हनुमान् । राक्षसेन्द्रसूनुः निकुम्भः तयोः भृशतरमागतरोषयोः यद्युद्धं बभूव तस्मिन्रणे पवनसुतेन सादिते सति राक्षसानां बलं भयमाविवेशेत्याकर्षः । ' अनेन वक्ष्यमाणकथोपक्षेपः ' इत्युभौ । तत्र ' व्यपेते तु जीवे ' इत्यादिक मसङ्गतमिव दृश्यते । अस्मत्पक्षे दशरथशब्द एक एव गौणार्थ इति मन्तव्यम् । दशरथसुतोऽस्यास्तीति दशरथसुत इति वा । पवनसुतेन रणे निकुम्भे सादिते सति युद्धं नञ्मात्राध्याहारः । न बभूव । परपक्षे रणकर्तुरभावादिति वा ॥ २४ ॥

बभूव । पुष्पिताग्रावृत्तम् । उत्तरत्र भुजङ्गप्रयातम् ॥ २४ ॥ व्यपेते त्विति । दिशः सस्वनुः प्रतिध्वानिं चक्रुः । पफालेव पुस्फोटेव । बलं कर्म भयं कर्तृ ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

व्यपेते तु जीवे निकुम्भस्य हृष्टा विनेदुः प्लवङ्गा दिशः सस्वनुश्च । चचालेव चोर्वी पफालेव च द्यौर्भयं राक्षसानां बलं चाविवेश ॥२५॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥७७॥ निकुम्भं च हतं श्रुत्वा कुम्भं च विनिपातितम् । रावणः परमामर्षी प्रजज्वालानलो यथा ॥ १ ॥ नैर्ऋतः क्रोध शोकाभ्यां द्वाभ्यां तु परिमूर्च्छितः । खरपुत्रं विशालाक्षं मकराक्षमचोदयत् ॥२॥ गच्छ पुत्र मयाऽऽज्ञतो बलेनाभि समन्वितः । राघवं लक्ष्मणं चैव जहि तांश्च वनौकसः ॥ ३ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा शूरमानी खरात्मजः । बाढ मित्यब्रवीद्धृष्टो मकराक्षो निशाचरः ॥ ४ ॥ सोऽभिवाद्य दशग्रीवं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । निर्जगाम गृहाच्छुभ्रा द्रावणस्याज्ञया बली ॥५॥ समीपस्थं बलाध्यक्षं खरपुत्रोऽब्रवीदिदम् । रथश्चानीयतां शीघ्रं सैन्यं चाहूयतां त्वरात् ॥ ६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो निशाचरः । स्यन्दनं च बलं चैव समीपं प्रत्यपादयत् ॥ ७ ॥

अथ मकराक्षनिर्गमोऽष्टसप्ततितमे । प्रथमपक्षे अयं दशम्यां प्रातः, द्वितीयपक्षे तु दशम्यां प्रातरारभ्य कम्पनवधप्रहस्तवधरावणमुकुटभङ्गकुम्भकर्ण प्रबोधतद्वधाः, अथापराह्णे ब्रह्मास्त्रबन्धः, रात्रौ तन्मोक्षलङ्कादहनकुम्भनिकुम्भयूपाक्षशोणिताक्षप्रजङ्घकम्पनमकराक्षवधाः । निकुम्भं चेत्यादि ॥ १ ॥ परिमूर्च्छितः व्याप्तः ॥ २–५ ॥ त्वरात् त्वरया ॥ ६ ॥ प्रत्यपादयत् प्रापयत् ॥ ७ ॥

संक्षेपः कृतः । नवम्यां रात्रियुद्धे कुम्भादीनां वधः॥२४॥२५॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ॰ श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥७७॥ ॥१॥ परिमूर्च्छितः व्याप्तः ॥ २ ॥ गच्छेति । राघवं लक्ष्मणं च जहि । वस्तुतस्तु–राघवं लक्ष्मणं च, विनेति शेषः । वनौकसः जहीति सम्बन्धः ॥३–५॥ त्वरात्

स०–सामान्यतो भयमित्युक्तम् । तत्र विशेषमाह–व्यपेत इति । जीवे व्यपेते शरीरादपगते ॥ २५ ॥ यद्यपि कुम्भवधः प्रागिति कुम्भं निकुम्भं चेति वक्तव्यम् । तथापि निकुम्भोऽतिबलवानिति वाऽव्यवहितो निकुम्भवध इति वा निकुम्भग्रहणं प्रागिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥ त्वरात् त्वरया,'त्वरया अततीति त्वरात् तस्य सम्बुद्धिरिति वा ॥ ६ ॥

आवह चोदय। अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥ अथ तानित्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ ९–१२ ॥ मकराक्षस्येति । समागताः समाजग्मुः ॥ १३ ॥ ते कामरूपिण इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। स्पष्टम् ॥ १४–१६ ॥ प्रभ्रष्ट इति । करात्तस्य आर्त्तकरस्य वशीकृतकरस्य, लघुहस्तस्येति यावत्

प्रदक्षिणं रथं कृत्वा आरुरोह निशाचरः। सूतं संचोदयामास शीघ्रं मे रथमावह ॥८॥ अथ तान् राक्षसान् सर्वान् मकराक्षोऽब्रवीदिदम्। यूयं सर्वे प्रयुद्ध्यध्वं पुरस्तान्मम राक्षसाः ॥ ९ ॥ अहं राक्षसराजेन रावणेन महात्मना। आज्ञप्तः समरे हन्तुं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ १० ॥ अद्य रामं वधिष्यामि लक्ष्मणं च निशाचराः। शाखामृगं च सुग्रीवं वानरांश्च शरोत्तमैः ॥ ११ ॥ अद्य शूलनिपातैश्च वानराणां महाचमूम्। प्रदहिष्यामि संप्राप्तः शुष्केन्धनमिवानलः ॥ १२ ॥ मकराक्षस्य तच्छ्रुत्वा वचनं ते निशाचराः। सर्वे नानायुधोपेता बलवन्तः समागताः ॥ १३ ॥ ते कामरूपिणः सर्वे दंष्ट्रिणः पिङ्गलेक्षणाः। मातङ्गा इव नर्दन्तो ध्वस्तकेशा भयानकाः ॥ १४ ॥ परिवार्य महाकाया महाकायं खरात्मजम्। अभिजग्मुस्ततो हृष्टाश्चालयन्तो वसुन्धराम् ॥ १५ ॥ शङ्खभेरीसहस्राणामाहतानां समन्ततः। क्ष्वेलितास्फोटितानां च ततः शब्दो महानभूत् ॥ १६ ॥ प्रभ्रष्टोऽथ करात्तस्य प्रतोदः सारथेस्तदा। पपात सहसा चैव ध्वजस्तस्य च रक्षसः ॥ १७ ॥ तस्य ते रथयुक्ताश्च हया विक्रमवर्जिताः। चरणैराकुलैर्गत्वा दीनाः सास्रमुखा ययुः ॥ १८ ॥ प्रवाति पवनस्तस्मिन् सपांसुः खरदारुणः। निर्याणे तस्य रौद्रस्य मकराक्षस्य दुर्मतेः॥ १९॥

॥ १७ ॥ विक्रमवर्जिताः विविधपदन्यासविरहिताः । प्रथममाकुलैश्चरणैर्गत्वा पश्चाद्ययुरित्यर्थः ॥ १८ ॥ सपांसुः अत एव खरदारुणः खरः परुषः

त्वरया ॥ ६–९ ॥ अहं राक्षसराजेनेत्यादिश्लोकद्वयस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–अहं रावणेन रामलक्ष्मणौ हन्तुमद्याज्ञप्तो यद्यपि तथापि लक्ष्मणं रामं, विनेति शेषः। वानरान् वधिष्यामीति सम्बन्धः ॥ १०–१३ ॥ ध्वस्तकेशाः विप्रकीर्णकेशाः अत एव भयावहाः ॥ १४–१७ ॥ तस्येति । विक्रमवर्जिताः विविधपादविन्यासरहिताः। प्रथममाकुलैश्चरणैर्गत्वा पश्चाद्ययुरित्यर्थः ॥ १८ ॥ सपांसुः अत एव खरः परुषः ॥ १९ ॥ २० ॥

दारुणो भयङ्करश्च ॥१९॥ तानीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । असकृद्गदासिभिन्ना इत्यनेन शौर्यातिशयः सूचितः । युद्धकौशलाः युद्धकुशलाः । स्वार्थेऽण् । अहमहमिति वदन्तः अचिन्त्य निर्गता इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥२०॥२१॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० रत्न० युद्धकाण्ड० अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥७८॥

तानि दृष्ट्वा निमित्तानि राक्षसा वीर्यवत्तमाः । अचिन्त्य निर्गताः सर्वे यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥ घनगजमहिषाङ्गतुल्यवर्णाः समरमुखेष्वसकृद्गदासिभिन्नाः । अहमहमिति युद्धकौशलास्ते रजनिचराः परितः समुन्नदन्तः ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

निर्गतं मकराक्षं ते दृष्ट्वा वानरयूथपाः । आप्लुत्य सहसा सर्वे योद्धुकामा व्यवस्थिताः ॥ १ ॥ ततः प्रवृत्तं सुमहत् तद्युद्धं रोमहर्षणम् । निशाचरैः प्लवङ्गानां देवानां दानवैरिव ॥ २ ॥ वृक्षशूलनिपातैश्च शिलापरिघपातनैः । अन्योन्यं मर्दयन्ति स्म तदा कपिनिशाचराः ॥ ३ ॥ शक्तिखड्गगदाकुन्तैस्तोमरैश्च निशाचराः । पट्टिशैर्भिन्दिपालैश्च निर्घातैश्च समन्ततः ॥ ४ ॥ पाशमुद्गरदण्डैश्च निखातैश्चापरे तदा । कदनं कपिवीराणां चक्रुस्ते रजनीचराः ॥ ५ ॥ बाणौघैरर्दिताश्चापि खरपुत्रेण वानराः । सम्भ्रान्तमनसः सर्वे दुद्रुवुर्भयपीडिताः ॥ ६ ॥ तान् दृष्ट्वा राक्षसाः सर्वे द्रवमाणान् वलीमुखान् । नेदुस्ते सिंहवद्धृष्टा राक्षसा जितकाशिनः ॥ ७ ॥ विद्रवत्सु तदा तेषु वानरेषु समन्ततः । रामस्तान् वारयामास शरवर्षेण राक्षसान् ॥ ८ ॥

अथ मकराक्षवध एकोनाशीतौ—निर्गतमिति ॥ १–३ ॥ शक्तीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । निखातैः आयुधविशेषैः । निर्घातैरिति पाठे अशनिभिरित्यर्थः । केचिन्निशाचराः शक्तिखड्गादिभिः अपरे रजनीचराः पाशमुद्गरादिभिश्च कदनं चक्रुरिति योजना ॥ ४–६ ॥ तान् दृष्ट्वेति । राक्षसाः जित

घनेति । अहमहमिति वदन्त इति सम्बन्धः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥
॥ १–३ ॥ निर्घातैः निर्घातसंज्ञकायुधविशेषैः ॥४–६॥ तानिति । जितेन जयेन काशन्त इति जितकाशिनः । राक्षसाः जितकाशिनः, अभूवन्निति शेषः ॥७–१०॥

काशिन इति भिन्नं वाक्यम्। जितं जयः तेन काशन्त इति तथोक्ता जितकाशिनः, बभूवुरिति शेषः। अन्यथा द्वितीयराक्षसपदवैयर्थ्यं स्यात् ॥७-१०॥
रामानु०-तिष्ठेति। द्वन्द्वयुद्धं ददामि त इति पाठः ॥ १० ॥ यत्तदेति। स्वकर्मस्थं वधकर्मस्थम्। यथा पिता हतस्तथा वध्यमित्यर्थः। यद्वा क्षात्रधर्मकर्मानुतिष्ठन्त

वारितान् राक्षसान् दृष्ट्वा मकराक्षो निशाचरः। क्रोधानलसमाविष्टो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
तिष्ठ राम मया सार्धं द्वन्द्वयुद्धं ददामि ते। त्याजयिष्यामि ते प्राणान् धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः ॥ १० ॥
यत्तदा दण्डकारण्ये पितरं हतवान् मम। मदग्रतः स्वकर्मस्थं दृष्ट्वा रोषोऽभिवर्धते ॥ ११ ॥
दह्यन्ते भृशमङ्गानि दुरात्मन् मम राघव। यन्मयाऽसि न दृष्टस्त्वं तस्मिन् काले महावने ॥ १२ ॥
दिष्ट्याऽसि दर्शनं राम मम त्वं प्राप्तवानिह। कांक्षितोऽसि क्षुधार्तस्य सिंहस्येवेतरो मृगः ॥ १३ ॥

मित्यर्थः। स्वकर्मस्थमिति सुतरामकृत्यनिरतमिति वाऽर्थः ॥ ११ ॥ दह्यन्त इति। तस्मिन् काले महावने यद्यस्मान्न दृष्टोऽसि तस्मान्ममाङ्गानि दह्यन्ते। तदानीमेव दृष्टश्चेत्प्रतिकारेण तापः शाम्येदित्यर्थः ॥ १२-१६ ॥

यत्तदेति। यस्मान्मम पितरं हतवान् तस्मान्मदग्रतः तिष्ठन्तम्। स्वकर्मस्थमित्यत्र सु अकर्मस्थमिति छेदः। सुतरामकृत्यनिरतं दृष्ट्वा, त्वामिति शेषः ॥ ११ ॥ दह्यन्त इति। तस्मिन् काले पितृवधसमये यस्मान्न दृष्टोऽसि अतो ममाङ्गानि दह्यन्ते, तदानीमेव दृष्टश्चेत्प्रतीकारेण तापश्शाम्येदित्यर्थः ॥ "वारितान् राक्षसान् दृष्ट्वा" इत्यारभ्य-"ये त्वया निहता वीराः" इत्यन्तस्य वास्तवार्थस्तु-मकराक्षो रामनिष्ठुरभाषणप्रवृत्तोऽपि मकराक्षवाणी रामं प्रकारान्तरेणाह-वारिता नित्यारभ्य श्लोकषट्केन। क्रोधानलसमाविष्ट इत्येतत्तस्य स्वरूपकथनम् ॥ तिष्ठेति। हे राम! ते तव धनुर्मुक्तैः शरैः मे मम प्राणान् त्याजयिष्यामि। मया सार्धं तिष्ठ द्वन्द्वयुद्धे जहीति सम्बन्धः ॥ यत्तदेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। हे दुरात्मन्! दुष्टेष्वप्यात्मा अन्तःकरणं दयासारं यस्य हे राघव! यत् यस्मात् मदग्रतः मत् मत्तः अग्रतः पूर्वमेव, मद्वधात्पूर्वमेवेत्यर्थः। दण्डकारण्ये मम पितरं स्वकर्मस्थं सुतरामकृत्यनिरतं दृष्ट्वा हतवान् तस्मात्तस्मिन् काले महावने मया त्वं न दृष्टः, तस्मात्त्वद्धस्तवधाभावादिति शेषः। अङ्गानि दह्यन्ते रोषश्चाभिवर्द्धत इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ दिष्ट्येत्यस्य इवशब्दो वाक्यालङ्कारे। सिंहस्य सिंहसदृशस्य क्षुधार्तस्य त्वद्दर्शनं कदा भविष्यतीति क्षुधया आर्तस्य मृग इव मृग्यते ब्रह्मादिभिरिति मृगः सर्वेश्वरः अत एव इतरः प्रपञ्चातीतः अत एव कांक्षितः, ब्रह्मादिभि

अस्त्रैरिति । महाहवे निमित्ते । येन वा अन्येनायुधेनाभ्यस्तं तेनैव युधि वर्तताम्, भवानिति शेषः ॥ १६ ॥ उत्तरोत्तरवादिनम्, बहुप्रलापिनमित्यर्थः ॥ १७ ॥ युद्धेन विना प्रहारेण विना ॥ १८ ॥ १९ ॥ स्वाशिताः सुष्ठु आशितवन्तः ॥ २०–२३ ॥ ज्यातलयोः शब्दः ज्यातलयोः संघर्षजः शब्दः ।

अद्य मद्बाणवेगेन प्रेतराड्विषयं गतः । ये त्वया निहता वीराः सह तैश्च समेष्यसि ॥ १४ ॥ बहुनाऽत्र किमुक्तेन शृणु राम वचो मम । पश्यन्तु सकला लोकास्त्वां मां चैव रणाजिरे ॥ १५ ॥ अस्त्रैर्वा गदया वापि बाहुभ्यां वा महाहवे । अभ्यस्तं येन वा राम तेनैव युधि वर्तताम् ॥ १६ ॥ मकराक्षवचः श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः । अब्रवीत् प्रहसन् वाक्यमुत्तरोत्तरवादिनम् ॥ १७ ॥ कत्थसे किं वृथा रक्षो बहून्यसदृशानि तु । न रणे शक्यते जेतुं विना युद्धेन वाग्बलात् ॥ १८ ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां त्वत्पिता च यः । त्रिशिरा दूषणश्चैव दण्डके निहता मया ॥ १९ ॥ स्वाशितास्तव मांसेन गृध्रगोमायुवायसाः । भविष्यन्त्यद्य वै पाप तीक्ष्णतुण्डनखाङ्कुराः ॥ २० ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु खरपुत्रो निशाचरः । बाणौघानमुचत्तस्मै राघवाय रणाजिरे ॥ २१ ॥ तान् शरान् शरवर्षेण रामश्चिच्छेद नैकधा । निपेतुर्भुवि ते च्छिन्ना रुक्मपुङ्खाः सहस्रशः ॥ २२ ॥ तद्युद्धमभवत्तत्र समेत्यान्योन्यमोजसा । रक्षसः खरपुत्रस्य सूनोर्दशरथस्य च ॥ २३ ॥ जीमूतयोरिवाकाशे शब्दो ज्यातलयोस्तदा । धनुर्मुक्तः स्वनोत्कृष्टः श्रूयते च रणाजिरे ॥ २४ ॥ देवदानवगन्धर्वाः किन्नराश्च महोरगाः । अन्तरिक्षगताः सर्वे द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २५ ॥ विद्धमन्योन्यगात्रेषु द्विगुणं वर्धते परम् । कृतप्रतिकृतान्योन्यं कुरुतां तौ रणाजिरे ॥ २६ ॥

स्वनोत्कृष्टः स्वनेषूत्कृष्टः ॥ २४ ॥ २५ ॥ विद्धं वेधनम् । वर्धते अवर्धत । कृतप्रतिकृतान्योन्यं कृतस्य प्रतिकृतं ययोस्तौ तादृशावन्योन्यं यस्मिन्

रिति शेषः । एतादृशस्त्वं दिष्ट्या मद्भाग्येन दर्शनं प्राप्तोऽसि, अतो मद्भाग्यं किं वर्ण्यत इति भावः ॥ १३ ॥ अद्येति । त्वया बाणवेगेन अद्य प्रेतराड्विषयं गतो भवेयमिति शेषः । अतो मत मत्सकाशात ये शूराः सुग्रीवादयः अनिहताः तैस्सह समेष्यसीति सम्बन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥ अस्त्रैरिति । महाहवे निमित्ते येन वा येन केन वा अभ्यस्तं तेनैव युधि वर्तताम्, भवानिति शेषः ॥ १६ ॥ उत्तरोत्तरवादिनं बहुप्रलापिनमित्यर्थः ॥ १७–१९ ॥ स्वाशिता इति । सुष्ठ्वाशितवन्तः ॥ २०–२२ ॥ राक्षस इत्यादिसार्धमेकं वाक्यम् । धनुर्मुक्तस्वनः धनुर्गुणस्वनः ॥ २३–२९ ॥ विद्धं वेधनं वर्धते अवर्धत । कृतप्रतिकृतान्योन्यं कृतस्य प्रतिकृतं

युद्धकर्मणि तत्तथोक्तम् । कुरुताम् अकुरुताम्, युद्धमिति शेषः ॥२६-२९॥ वसुधां तिष्ठत् वसुधायामतिष्ठत् ॥ ३० ॥ वसुधां वसुधायाम् ॥ ३१-३४॥

राममुक्तांस्तु बाणौघान् राक्षसस्त्वच्छिनद्रणे। रक्षोमुक्तांस्तु रामो वै नैकधा प्राच्छिनच्छरैः ॥२७॥ बाणौघैर्वितताः सर्वा दिशश्च प्रदिशस्तथा। सञ्छन्ना वसुधा चैव समन्तान्न प्रकाशते ॥ २८ ॥ ततः क्रुद्धो महाबाहुर्धनुश्चिच्छेद रक्षसः। अष्टाभिरथ नाराचैः सूतं विव्याध राघवः ॥ २९ ॥ भित्त्वा शरै रथं रामो रथाश्वान् समपातयत् । विरथो वसुधां तिष्ठन् मकराक्षो निशाचरः ॥३०॥ तत्तिष्ठद्वसुधां रक्षः शूलं जग्राह पाणिना । त्रासनं सर्वभूतानां युगान्ताग्नि समप्रभम् ॥ ३१ ॥ विभ्राम्य तु महच्छूलं प्रज्वलत्तन्निशाचरः। स क्रोधात् प्राहिणोत्तस्मै राघवाय महाहवे ॥३२॥ तमापतन्तं ज्वलितं खरपुत्रकराच्च्युतम् । बाणैस्तु त्रिभिराकाशे शूलं चिच्छेद राघवः ॥ ३३ ॥ सच्छिन्नो नैकधा शूलो दिव्यहाटकमण्डितः। व्यशीर्यत महोल्केव रामबाणार्दितो भुवि ॥ ३४ ॥ तच्छूलं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्ट कर्मणा। साधु साध्विति भूतानि व्याहरन्ति नभोगता ॥ ३५ ॥ तं दृष्ट्वा निहतं शूलं मकराक्षो निशाचरः। मुष्टिमुद्यम्य काकुत्स्थं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३६ ॥ स तं दृष्ट्वा पतन्तं वै प्रहस्य रघुनन्दनः । पावकास्त्रं ततो रामः सन्दधे तु शरासने ॥ ३७ ॥ तेनास्त्रेण हतं रक्षः काकुत्स्थेन तदा रणे। सञ्छिन्नहृदयं तत्र पपात च ममार च ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वा ते राक्षसाः सर्वे मकराक्षस्य पातनम्। लङ्कामेवाभ्यधावन्त रामबाणार्दितास्तदा ॥ ३९ ॥ दशरथ नृपपुत्रबाणवेगै रजनिचरं निहतं खरात्मजं तम्। ददृशुरथ सुरा भृशं प्रहृष्टा गिरिमिव वज्रहतं यथा विकीर्णम् ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

तच्छूलमिति । नभोगता नभोगतानि । "सुपां सुलुक्–" इत्यादिना आकारादेशः ॥ ३५-३९ ॥ दशरथेति । गिरिमिव वज्रहतं यथेति । द्वे अप्यव्यय ययोस्तादृशमन्योन्यं यस्मिन् युद्धकर्मणि तत्तथोक्तम् । कुरुताम् अकुरुताम् ॥ २६-२९ ॥ विरथ इति । वसुधास्थः, अभूदिति शेषः ॥ ३० ॥ तत रक्षः वसुधां

पदे संभूयैकार्थमेवाचक्षाते । पक्षद्वयेऽपि मकराक्षवधेन दशममहः समाप्तम् ॥४०॥ इति श्रीगो॰श्रीरामा॰ रत्न॰ युद्ध॰ एकोनाशीतितमः सर्गः ॥७९॥
अथेन्द्रजिन्निर्गमोऽशीतितमे—मकराक्षमित्यादि । आविष्टः, अभूदिति शेषः ॥ १–३ ॥ त्वमिति । जयसि अजैषीः । पुनःशब्दस्त्वर्थे । मानुषौ पुनः

मकराक्षं हतं श्रुत्वा रावणः समितिञ्जयः । क्रोधेन महताऽऽविष्टो दन्तान् कटकटापयन् ॥ १ ॥ कुपितश्च तदा तत्र किं कार्यमिति चिन्तयन् । आदिदेशाथ संक्रुद्धो रणायेन्द्रजितं सुतम् ॥ २ ॥ जहि वीर महावीर्यौ भ्रातरौ राम लक्ष्मणौ । अदृश्यो दृश्यमानो वा सर्वथा त्वं बलाधिकः ॥ ३ ॥ त्वमप्रतिमकर्माणमिन्द्रं जयसि संयुगे । किं पुन र्मानुषौ दृष्ट्वा न वधिष्यसि संयुगे ॥ ४ ॥ तथोक्तो राक्षसेन्द्रेण प्रतिगृह्य पितुर्वचः । यज्ञभूमौ स विधिवत् पावकं जुह वेन्द्रजित् ॥ ५ ॥ जुह्वतश्चापि तत्राग्निं रक्तोष्णीषधराः स्त्रियः । आजग्मुस्तत्र सम्भ्रान्ता राक्षस्यो यत्र रावणिः ॥६॥ शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽथ विभीतकाः । लोहितानि च वासांसि स्रुवं कार्ष्णायसं तथा ॥ ७ ॥ सर्वतोऽग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः । छागस्य कृष्णवर्णस्य गलं जग्राह जीवतः ॥ ८ ॥

मानुषौ तु । संयुगे दृष्ट्वाऽपि न वधिष्यसि किम् ? दर्शनमात्रेण वधिष्यस्येवेत्यर्थः ॥४॥ तथोक्त इति । जुहव जुहाव । वृद्ध्यभाव आर्षः ॥५॥ जुह्वत इति भावलक्षणे षष्ठी । रक्तोष्णीषधराः ऋत्विग्धारणार्थं रक्तोष्णीषाण्यानयन्त्य इत्यर्थः । “ लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति ” इति श्रुतेः । सम्भ्रान्ताः त्वरावत्यः । समयातिक्रमो मा भूदिति त्वरया उष्णीषाण्यानिन्युरित्यर्थः ॥ ६ ॥ शस्त्राणि, अभवन्निति शेषः । शरपत्राणि गुन्द्रपत्राणि । गुन्द्रश्च काश

वसुधायाम् तिष्ठत्सत् शूलं जग्राहेति सम्बन्धः ॥ दशम्यां मकराक्षवधः ॥ ३१–४० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्ड व्याख्यायाम् एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥ १ ॥ २ ॥ जहि वीरेत्यादिश्लोकद्वयस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–इन्द्रं जितवतो मम मानुषजयः को वा गरीयानिति गर्विष्ठमिन्द्रजितं प्रत्याह–जहि वीरेत्यादिश्लोकद्वयेन । बलाधिकस्त्वं संयुगे अदृश्यो दृश्यमानो वा सर्वथा इन्द्रं दृष्ट्वा जयसि तथापि मानुषावपि राम लक्ष्मणौ संयुगे वधिष्यसि किम् ? न वधिष्यसि अतः तौ जहि त्यज । “ ओहाक् त्यागे ” इति धातोः । तयोरसाध्यत्वात्तज्जयविषयाशां त्यजेति भावः ॥३॥४॥ तथोक्त इति । जुहव जुहाव, वृद्ध्यभाव आर्षः ॥ ५ ॥ ६ ॥ शस्त्राणीति । शस्त्रादीन्यभवन्निति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

जातीयः। 'शुन्द्रस्तेजनकः शरः'' इत्यमरः। शस्त्राणि तोमराणि। सतोमरैरित्यनुवादात्। शस्त्राणि शरपत्राणि च परिस्तरणान्यभवन् विभीतकाः समिधः इध्मानि अभवन्। वासांसि ऋत्विग्गुष्णीषवासांसि। लोहितान्यभवन्। कार्ष्णायसं स्रुवमासीत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ सकृद्देवेति। विजयं दर्शयन्ति विजय

सकृदेव समिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः। बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं दर्शयन्ति च ॥ ९ ॥ प्रदक्षिणावर्तशिख स्तप्तहाटकसन्निभः। हविस्तत् प्रतिजग्राह पावकः स्वयमुत्थितः ॥ १० ॥ हुत्वाऽग्निं तर्पयित्वा च देवदानवराक्ष सान्। आरुरोह रथश्रेष्ठमन्तर्धानगतं शुभम् ॥ ११ ॥ स वाजिभिश्चतुर्भिश्च बाणैश्च निशितैर्युतः। आरोपितमहा चापः शुशुभे स्यन्दनोत्तमः ॥ १२ ॥ जाज्वल्यमानो वपुषा तपनीयपरिच्छदः। मृगैश्चन्द्रार्धचन्द्रैश्च स रथः समलंकृतः ॥ १३ ॥ जाम्बूनदमहाकम्बुर्दीप्तपावकसन्निभः। बभूवेन्द्रजितः केतुर्वैडूर्यसमलंकृतः ॥ १४ ॥ तेन चादित्यकल्पेन ब्रह्मास्त्रेण च पालितः। स बभूव दुराधर्षो रावणिः सुमहाबलः ॥ १५ ॥ सोऽभिनिर्याय नगरा दिन्द्रजित् समितिञ्जयः। हुत्वाऽग्निं राक्षसैर्मन्त्रैरन्तर्धानगतोऽब्रवीत् ॥ १६ ॥ अद्य हत्वा रणे यौ तौ मिथ्या प्रव्रा जितौ वने। जयं पित्रे प्रदास्यामि रावणाय रणार्जितम् ॥ १७ ॥

सूचकानि ॥ ९ ॥ १० ॥ हुत्वेति। अन्तर्धानगतम् अन्तर्धानशक्तियुक्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ जाज्वल्यमान इति। मृगैः मृगाकारप्रतिमाभिः। चन्द्रैः चन्द्राकारैः। अर्धचन्द्रैः रचनाविशेषैः ॥ १३ ॥ जाम्बूनदमहाकम्बुः सौवर्णमहावलययुक्तः। "कम्बुर्ना वलये शङ्खे" इत्यमरः ॥ १४ ॥ १५ ॥ राक्षसैः निर्ऋतिदेवताकैः। अन्तर्धानगतः अन्तर्धानशक्तिं प्राप्तः अतः इत्युक्त्वाऽन्तरधीयतेत्यनेन न विरोधः ॥ १६ ॥ अद्य हत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्।

शरहोमे विजयं दर्शयन्ति, अन्यत्र युद्धे विजयो नास्ति तथापि जीवतः पुनर्लङ्काप्रवेश एव जय इत्यवगन्तव्यम् ॥९॥१०॥ अन्तर्धानगतम् अन्तर्धानशक्तियुक्तम् ॥११॥१२॥ मृगैः प्रतिमारूपैः चन्द्रार्धचन्द्रैश्च चन्द्रार्धचन्द्राकाररचनाविशेषैः॥१३॥जाम्बूनदमहाकम्बुः सौवर्णवलयसंयुक्तः।"कम्बुर्ना वलये शङ्खे"इत्यमरः॥१४॥१५॥ सोऽभिनिर्याय राक्षसैः मन्त्रैः निर्ऋतिदेवताकैः मन्त्रैः। अन्तर्धानगतः अन्तर्धानशक्तिं प्राप्तः अतः इत्युक्त्वाऽन्तरधीयतेत्युपरितनेन न विरोधः॥१६॥ अद्य हत्वेत्यादि

अद्य निर्वानरामिति । पितुरित्यध्याहारः । पितुः परमप्रीतिं परमप्रीतिं प्रति, पितुः प्रीतिमुद्दिश्येत्यर्थः । अद्य सलक्ष्मणं रामं हत्वा उर्वीं निर्वानरां करिष्य इति संबन्धः ॥१७-१९॥ स ददर्शेति । नागौ त्रिशिरसाविवेति दृष्टान्तेन रामलक्ष्मणयोर्महापुरुषलक्षणपृथुलोन्नतभुजशिरस्कत्वं द्योत्यते ।

अद्य निर्वानरामुर्वीं हत्वा रामं सलक्ष्मणम् । करिष्ये परमप्रीतिमित्युक्त्वाऽन्तरधीयत ॥ १८ ॥ आपपाताथ संक्रुद्धो दशग्रीवेण चोदितः । तीक्ष्णकार्मुकनाराचैस्तीक्ष्णस्त्विन्द्ररिपू रणे ॥ १९ ॥ स ददर्श महावीर्यौ नागौ त्रिशिरसाविव । सृजन्ताविषुजालानि वीरौ वानरमध्यगौ ॥ २० ॥ इमौ ताविति सञ्चिन्त्य सज्यं कृत्वा च कार्मुकम् । सन्ततानेषुधाराभिः पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ २१ ॥ स तु वैहायसं प्राप्य सरथो रामलक्ष्मणौ । अचक्षुर्विषये तिष्ठन् विव्याध निशितैः शरैः ॥२२॥ तौ तस्य शरवेगेन परीतौ रामलक्ष्मणौ । धनुषी सशरे कृत्वा दिव्यमस्त्रं प्रचक्रतुः ॥२३॥ प्रच्छादयन्तौ गगनं शरजालैर्महाबलौ । तमस्त्रैः सूर्यसङ्काशैर्नैव पस्पृशतुः शरैः ॥२४॥ स हि धूमान्धकारं च चक्रे प्रच्छादयन्नभः । दिशश्चान्तर्दधे श्रीमान्नीहारतमसावृताः ॥ २५ ॥ नैव ज्यातलनिर्घोषो न च नेमिखुरस्वनः । शुश्रुवे चरतस्तस्य न च रूपं प्रकाशते ॥ २६ ॥

सृजन्तौ स्रक्ष्यन्तौ । सकलराक्षसक्षयकारिणावित्यर्थः ॥२०॥ इमौ ताविति । सन्ततान ववर्ष ॥२१॥ वैहायसं विहायसा गमनम् ॥२२-२४॥ स हीति । नभः प्रच्छादयन् । हेतौ शतृप्रत्ययः । अन्तर्धापयामासेत्यर्थः । धूमान्धकारमिति नीहारतमसावृता इति च पूर्वमेवोत्पातकलुषत्वमुच्यते ॥२५॥२६॥

श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । तस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । रणे सलक्ष्मणं रामं हत्वा गत्वा वने यौ मिथ्या प्रव्राजितौ रामलक्ष्मणौ, विनेति शेषः । आहवे हत्वा, वानरानिति शेषः । उर्वीं निर्वानरां कृत्वा रावणाय जयं प्रदास्यामीति एवं पित्रे प्रीतिं करिष्यामि चेत्युक्त्वा अन्तरधीयतेति सम्बन्धः ॥ १७-१९ ॥ सृजन्तौ स्रक्ष्यन्तौ ॥ २० ॥ सन्ततानेषुधाराभिः निरन्तरबाणधाराभिः ॥ २१ ॥ वैहायसं विहायसम्बन्धिमार्गम् ॥ २२-२४ ॥ स हीति । नभः प्रच्छादयन्निति हेतौ शतृप्रत्ययः । दिशम् अन्तर्दधे अन्तर्धापयामास ॥ २५ ॥ २६ ॥

घनान्धकार इति । घनान्धकारे घनकालिमवति ॥ २७–२९ ॥ रामानु०–घनान्धकारे घनयुक्तान्धकारवन्निबिडे ॥ २७ ॥ पतगाः पक्षिणो भूत्वा । तथा

घनान्धकारे तिमिरे शरवर्षमिवाद्भुतम् । स ववर्ष महाबाहुर्नाराचशरवृष्टिभिः ॥ २७ ॥ स रामं सूर्यसङ्काशैः शरैर्दत्तवरो भृशम् । विव्याध समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु रावणिः ॥ २८ ॥ तौ हन्यमानौ नाराचैर्धाराभिरिव पर्वतौ । हेमपुङ्खान्नरव्याघ्रौ तिग्मान् मुमुचतुः शरान् ॥ २९ ॥ अन्तरिक्षे समासाद्य रावणिं कङ्कपत्रिणः । निकृत्य पतगा भूमौ पेतुस्ते शोणितोक्षिताः ॥ ३० ॥ अतिमात्रं शरौघेण पीड्यमानौ नरोत्तमौ । तानिषून् पततो भल्लैरनेकैर्निच कृन्ततुः ॥ ३१ ॥ यतो हि ददृशाते तौ शरान्निपततः शितान् । ततस्तु तौ दाशरथी ससृजातेऽस्त्रमुत्तमम् ॥३२॥ रावणिस्तु दिशः सर्वा रथेनातिरथः पतन् । विव्याध तौ दाशरथी लघ्वस्त्रो निशितैः शरैः ॥ ३३ ॥ तेनातिविद्धौ तौ वीरौ रुक्मपुङ्खैः सुसंहितैः । बभूवतुर्दाशरथी पुष्पिताविव किंशुकौ ॥३४॥ नास्य वेद गतिं कश्चिन्न च रूपं धनुः शरान् । न चान्यद्विदितं किंचित् सूर्यस्येवाभ्रसम्प्लवे ॥ ३५ ॥ तेन विद्धाश्च हरयो निहताश्च गतासवः । बभूवुः शतशस्तत्र पतिता धरणीतले ॥ ३६ ॥ लक्ष्मणस्तु सुसंक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् । ब्राह्ममस्त्रं प्रयोक्ष्यामि वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ३७ ॥ तमुवाच ततो रामो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ३८ ॥ नैकस्य हेतो रक्षांसि पृथिव्यां हन्तुमर्हसि । अयुध्यमानं प्रच्छन्नं प्राञ्जलिं शरणागतम् । पलायन्तं प्रमत्तं वा न त्वं हन्तुमिहार्हसि ॥ ३९ ॥ अस्यैव तु वधे यत्नं करिष्यावो महाबल । आदेक्ष्यावो महावेगानस्त्रानाशीविषोपमान् ॥ ४० ॥

वेगवन्तः इत्यर्थः ॥ ३०–३३ ॥ तेनेति । सुसंहितैः सुष्ठु निर्मितैः ॥ ३४ ॥ नास्येति । अभ्रसम्प्लवे मेघावरणे ॥ ३५–३८ ॥ नैकस्येत्यादि । प्रच्छन्नं युद्धभीत्या प्रच्छन्नम् । पलायन्तं पलायमानम् ॥३९॥ अस्यैव त्विति । आदेक्ष्यावः प्रयोक्ष्यावः । अस्त्रान् अस्त्राणि । लिङ्गव्यत्यय आर्षः ॥४०॥४१॥

घनान्धकारे सान्द्रतिमिरे । शरवर्षमिव उदकवर्षमिव ॥२७–२९॥ अन्तरिक्ष इति । पतगाः शराः ॥३०–३२॥ अस्त्रान् अस्त्राणि । आदेक्ष्यावः प्रयोक्ष्यावः ॥४०॥४१॥

यद्येष इति । भूमिं भूविवरम् विशते । आत्मनेपदमार्षम् । दिवं स्वर्गम् ॥ ४२ ॥ रामानु०-यदीति । भूमिं भूविवरम् विशते । आत्मनेपदमार्षम् । दिवं स्वर्गम् । एतदुपरितनलोकानामुपलक्षणम् । रसातलम् एतदधस्तनलोकानामुपलक्षणम् ॥ ४२ ॥ इत्येवमिति । प्लवगर्षभैः वृतः निरीक्षते । उपायं चिन्तयति स्मेत्यर्थः ॥ ४३ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

तमेनं मायिनं क्षुद्रमन्तर्हितरथं बलात् । राक्षसं निहनिष्यन्ति दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ ४१ ॥ यद्येष भूमिं विशते दिवं वा रसातलं वापि नभस्स्थलं वा । एवं निगूढोऽपि ममास्त्रदग्धः पतिष्यते भूमितले गतासुः ॥ ४२ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा रघुप्रवीरः प्लवगर्षभैर्वृतः । वधाय रौद्रस्य नृशंसकर्मणस्तदा महात्मा त्वरितं निरीक्षते ॥ ४३ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

विज्ञाय तु मनस्तस्य राघवस्य महात्मनः । सन्निवृत्याहवात्तस्मात् संविवेश पुरं ततः ॥ १ ॥
सोऽनुस्मृत्य वधं तेषां राक्षसानां तरस्विनाम् । क्रोधताम्रेक्षणः शूरो निर्जगाम महाद्युतिः ॥ २ ॥
स पश्चिमेन द्वारेण निर्ययौ राक्षसैर्वृतः । इन्द्रजित्तु महावीर्यः पौलस्त्यो देवकण्टकः ॥ ३ ॥

अथ मायासीतावधः एकाशीतितमे-विज्ञाय त्वित्यादि । अत्र तृतीयाक्षरभूतो यकारो गायत्र्या एकोनविंशतितमाक्षरम् । अष्टादशसहस्रश्लोकाः गताः ॥ १ ॥ तेषां कुम्भकर्णादीनाम् ॥ २ ॥ निकुम्भिलायां दुर्जयास्त्रबललाभाय होतुकामस्तावत्पर्यन्तं रामलक्ष्मणयोर्युद्धोद्योगं मन्दीकर्तुं मायामारिप्समाणो(नो) रामलक्ष्मणयोः कुपितत्वेन दुरासदत्वात् सीतास्वरूपाभिज्ञस्यान्यस्याभावाद्धनुमते मायां दर्शयितुं पश्चिमद्वारेण निर्गत इत्याह-स

भूमिं भूविवरम् । दिवं स्वर्गम् । एतदुपरितनलोकानामुपलक्षणम् । रसातलम् एतदधस्तनलोकानामुपलक्षणम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥ गायत्र्या य इत्येकोनविंशतितमाक्षरं विज्ञाय तु मनस्तस्य इति श्लोकस्य तृतीयाक्षरेण य इत्यनेन संगृह्णाति ॥ १ ॥ सोऽनुस्मृत्येति । तेषां कुम्भकर्णादीनाम् ॥ २ ॥ ३ ॥

पश्चिमेनेत्यादिना ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा विचिन्त्य । पश्चिमद्वारनिष्क्रान्तस्य रामलक्ष्मणदर्शनासम्भवात् । मायां परव्यामोहकरीं शक्तिम् । प्रादुष्करोत् प्रादुर्भावयामास ॥ ४ ॥ आवृत्य स्थितेन बलेन, युक्त इति शेषः । युक्ते रथे सीतां स्थाप्य ततस्तस्या वधमरोचयदिति सम्बन्धः ॥ ५-८ ॥ स ददर्शेत्यादि

इन्द्रजित्तु ततो दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । रणायाभ्युद्यतौ वीरौ मायां प्रादुष्करोत्तदा ॥४॥ इन्द्रजित्तु रथे स्थाप्य सीतां मायामयीं ततः । बलेन महताऽऽवृत्य तस्या वधमरोचयत् ॥५॥ मोहनार्थं तु सर्वेषां बुद्धिं कृत्वा सुदुर्मतिः । हन्तुं सीतां व्यवसितो वानराभिमुखो ययौ ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वा त्वभिनिर्यान्तं नगर्याः काननौकसः । उत्पेतुरभिसंक्रुद्धाः शिलाहस्ता युयुत्सवः ॥ ७ ॥ हनुमान् पुरतस्तेषां जगाम कपिकुञ्जरः । प्रगृह्य सुमहच्छृङ्गं पर्वतस्य दुरासदम् ॥ ८ ॥ स ददर्श हतानन्दां सीतामिन्द्रजितो रथे । एकवेणीधरां दीनामुपवासकृशाननाम् ॥ ९ ॥ परिक्लिष्टैकवसनाममृजां राघवप्रियाम् । रजोमलाभ्यामालिप्तैः सर्वगात्रैर्वरस्त्रियम् ॥१०॥ तां निरीक्ष्य मुहूर्तं तु मैथिलीत्यध्यवस्य तु । बभूवाचिरदृष्टा हि तेन सा जनकात्मजा ॥ ११ ॥ तां दीनां मलदिग्धाङ्गीं रथस्थां दृश्य मैथिलीम् । बाष्पपर्याकुलमुखो हनुमान् व्यथितोऽभवत् ॥ १२ ॥ अब्रवीत्तां तु शोकार्तां निरानन्दां तपस्विनीम् । सीतां रथस्थितां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रसुताश्रिताम् । किं समर्थितमस्येति चिन्तयन् स महाकपिः ॥ १३ ॥

श्लोकद्वयमेकान्वयम् । अमृजाम् अनुद्वर्तनाम् । अनलङ्कारामिति वा । "मृजू शौचालङ्कारयोः" इति धातोर्भिदादित्वादङ् । सर्वगात्रैः उपलक्षिताम् ॥ ९ ॥ १० ॥ अध्यवस्य निश्चित्य, विषण्ण इति शेषः । निश्चये हेतुमाह बभूवेति ॥ ११ ॥ दृश्य दृष्ट्वा ॥ १२ ॥ अब्रवीदित्याद्यर्धत्रयमेकान्वयम् ।

मायां परव्यामोहकरीं शक्तिम् । प्रादुष्करोत प्रादुर्भावयामासेत्यर्थः ॥ ४ ॥ निकुम्भिलायां होतुकामः पश्चिमद्वारे निर्गच्छन् इन्द्रजित स्वगमनविघातुकं रामलक्ष्मणयोर्युद्धोद्योगं दृष्ट्वा तन्निवारणार्थं मायासीतां प्रकटितवानिति मन्तव्यम् ॥ ५-९ ॥ परिक्लिष्टां मलिनाम् । अमृजाम् उद्वर्तनरहिताम् । सर्वगात्रैरुपलक्षिताम् ॥ १० ॥ तां मुहूर्तमात्रं निरीक्ष्य । अचिरदृष्टत्वात् मैथिलीति अध्यवस्य निश्चित्य बभूव, विषण्ण इति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अब्रवीदित्यादि सार्धश्लोकः

स०–या पूर्वम् आचिरदृष्टा बहुतिथमवलोकिता । सा जनकात्मजा वा नेति मुहूर्तं निरीक्ष्य आलोच्य तामध्यवस्य सैवेति निश्चित्य अहिते दुःखे बभूव, दुःखितोऽभूदिति यावत् । अचिरदृष्टा अल्पकालव्यवधानेन दृष्टेति वा ॥ ११ ॥

सीतां रथे स्थापितवतोऽस्य किं समर्थितं को वाऽभिप्राय इति चिन्तयन्नब्रवीत्। इतिर्वचनचिन्तनयोः साधारणः ॥ १३ ॥ सह तैरित्यर्धम् । हनुमानिति शेषः ॥ १४ ॥ मूर्च्छितः व्याप्तः ॥१५॥ पश्यतां तेषाम् । अनादरे षष्ठी । मायया परमोहनशक्त्या ॥ १६–१८ ॥ केशपक्षे केशसमूहे । "पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे" इत्यमरः । परामृशः अस्पृशः ॥ १९ ॥ धिगित्यादिसार्धश्लोकः एकान्वयः । ईदृशी जुगुप्सितेत्यर्थः । नृशंस निर्दय !

सह तैर्वानरश्रेष्ठैरभ्यधावत रावणिम् ॥१४॥ तद्वानरबलं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः । कृत्वा विकोशं निस्त्रिंशं मूर्ध्नि सीतां परामृशत् ॥१५॥ तां स्त्रियं पश्यतां तेषां ताडयामास रावणिः । क्रोशन्तीं राम रामेति मायया योजितां रथे ॥ १६ ॥ गृहीतमूर्धजां दृष्ट्वा हनुमान् दैन्यमागतः । शोकजं वारि नेत्राभ्यामसृजन्मारुतात्मजः ॥ १७ ॥ तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं रामस्य महिषीं प्रियाम् । अब्रवीत् परुषं वाक्यं क्रोधाद्रक्षोधिपात्मजम् ॥ १८ ॥ दुरात्मन्नात्मनाशाय केशपक्षे परामृशः । ब्रह्मर्षीणां कुले जातो राक्षसीं योनिमाश्रितः ॥ १९ ॥ धिक् त्वां पापसमाचारं यस्य ते मतिरीदृशी ॥ २० ॥ नृशंसानार्य दुर्वृत्त क्षुद्र पापपराक्रम । अनार्यस्येदृशं कर्म घृणा ते नास्ति निर्घृण ॥ २१ ॥ च्युता गृहाच्च राज्याच्च रामहस्ताच्च मैथिली । किं तवैषाऽपराद्धा हि यदेनां हन्तुमिच्छसि ॥ २२ ॥ सीतां च हत्वा न चिरं जीविष्यसि कथंचन । वधार्हं कर्मणाऽनेन मम हस्तगतो ह्यसि ॥ २३ ॥

अनार्य असज्जन ! दुर्वृत्त दुराचार ! क्षुद्र अल्पबुद्धे ! पापः अधर्म्यः पराक्रमो यस्य स पापपराक्रमः । उक्तमनार्यत्वं कार्यतो दर्शयति—अनार्यस्येति । ईदृशं जुगुप्सितं कर्म अनार्यस्यैव भवति । हे निर्घृण निर्दय ! ते घृणा जुगुप्सा नास्ति । "जुगुप्सा करुणा घृणा" इत्यमरः ॥ २० ॥ २१ ॥ अपराधिषु घृणा न कर्तव्या अत एव एनां हन्मीत्याशङ्क्यापराधलेशोऽप्यस्यां नास्तीत्याह—च्युतेति । गृहात् स्वसद्मनात् । चकारात् परिचारकेभ्यश्च । अनेन बन्धुमुखादपराधकरणं नास्तीत्युक्तम् । राज्यात् राज्योपकरणाच्च । अनेन सेनामुखेन नापराध इत्युक्तम् । रामहस्तात् रक्षकहस्ताच्च । तन्मुखादप्यपराध

एकान्वयः । सीतां रथे स्थापितवतोऽस्य किं समर्थितम् को वा अभिप्राय इति चिन्तयन्नब्रवीदिति योजना ॥ १३–१८ ॥ दुरात्मन्निति । केशपक्षे केशसमूहे ॥१९॥ ॥ २० ॥ ईदृशं जुगुप्सितम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ हे वधार्ह ! अनेन कर्मणा न चिरं जीविष्यसि । हि यतो मम हस्तगतोऽसि ॥ २३ ॥

१ लोकवध्येष्व कुत्सिताः - इति पाठान्तरम् ।

प्रसक्तिर्नास्तीत्युक्तम् । मैथिली आचारप्रधानकुले जाता । अनेनापराधस्वरूपमेव न जानातीत्युक्तम् । यत् येनापराधकार्येण एनां हन्तुमिच्छसि तादृशं किं प्रयोजनमुद्दिश्य । अपराद्धा अपराधं कृतवती । कर्तरि क्तः ॥ २२ ॥ २३ ॥ ये चेति । हे लोकवध्य ! एषु चतुर्दशलोकेषु स्त्रीघातिनां ये कुत्सिताः लोकाः तान् इह जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य यातनाशरीरं प्राप्य प्रतिपत्स्यसे प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २४ ॥ सायुधैः सहननसाधनैः ॥ २५ ॥ आपतन्तमिति।

ये च स्त्रीघातिनां लोका लोकवध्येषु[1] कुत्सिताः । इह जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य तान् प्रतिपत्स्यसे ॥ २४ ॥ इति ब्रुवाणो हनुमान् सायुधैर्हरिभिर्वृतः । अभ्यधावत संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ॥ २५ ॥ आपतन्तं महावीर्यं तदनीकं वनौकसाम् । रक्षसां भीमवेगानामनीकं तु न्यवारयत् ॥ २६ ॥ स तां बाणसहस्रेण विक्षोभ्य हरिवाहिनीम् । हरिश्रेष्ठं हनूमन्तमिन्द्रजित् प्रत्युवाच ह ॥२७॥ सुग्रीवस्त्वं च रामश्च यन्निमित्तमिहागताः । तां हनिष्यामि वैदेहीमद्यैव तव पश्यतः ॥ २८ ॥ इमां हत्वा ततो रामं लक्ष्मणं त्वां च वानर । सुग्रीवं च वधिष्यामि तं चानार्यं विभीषणम् ॥२९॥ न हन्तव्याः स्त्रियश्चेति यदब्रवीषि प्लवङ्गम । पीडाकरममित्राणां यत् स्यात् कर्तव्यमेव तत् ॥३०॥ तमेवमुक्त्वा रुदतीं सीतां मायामयीं तदा । शितधारेण खड्गेन निजघानेन्द्रजित् स्वयम् ॥ ३१ ॥ यज्ञोपवीतमार्गेण भिन्ना तेन तपस्विनी । सा पृथिव्यां पृथुश्रोणी पपात प्रियदर्शना । तामिन्द्रजित्स्वयं हत्वा हनुमन्तमुवाच ह ॥३२॥

अनीकम् अनीकं च ॥ २६-२९ ॥ न हन्तव्या इति यत् ब्रवीषि तत्रोत्तरं शृण्विति वाक्यशेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ यज्ञोपवीतमार्गेण भिन्ना । मार्गशब्दः प्रकारवचनः, यज्ञोपवीतधारणप्रकारेण भिन्नेत्यर्थः । यज्ञोपवीतमादाय भिन्नेति पाठान्तरम् । पूर्वं मूर्धजेषु गृहीतामादाय । यज्ञोपवीतं भिन्ना

ये चेति । हे लोकवध्य ! एषु लोकेषु चतुर्दशभुवनेषु । स्त्रीघातिनां ये कुत्सिता लोकाः तान् इह जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य यातनाशरीरमेत्य प्रतिपत्स्यसे प्रतिपद्यसे इति योजना ॥२४॥२५॥ आपतन्तमित्यत्रार्षो लिङ्गव्यत्ययः । रक्षसामनीकं कर्तृ ॥२६-२८॥ इमामित्यस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु-लक्ष्मणं रामं च आश्रितामिति शेषः । इमां हत्वा त्वां चानार्यं विभीषणं च हनिष्यामीति सम्बन्धः ॥२९॥ अमित्राणां शत्रूणां यत्पीडाकरं तत्पापमपि कर्तव्यमेव ॥३०॥३१॥ यज्ञोपवीतमार्गेण

यज्ञोपवीतं यथा भवति तथा भिन्ना, यज्ञोपवीतप्रकारेण भिन्नेत्यर्थः ॥ ३२–३४ ॥ रामानु०–यज्ञोपवीतेति । तेन इन्द्रजिता । आधूय मूर्धजेषु गृहीत्वा आधूय । यज्ञोपवीतं यथा भवति तथा भिन्ना यज्ञोपवीतमार्गेण भिन्नेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ मयेति । रामस्येमां रामसम्बन्धिनीम् । राममहिषीमिति यावत् ॥ ३३ ॥ वानरा इति । व्यादितास्यस्य

मया रामस्य पश्येमां कोपेन च निषूदिताम् । एषा विशस्ता वैदेही विफलो वः परिश्रमः ॥ ३३ ॥ ततः खड्गेन महता हत्वा तामिन्द्रजित् स्वयम् । हृष्टः स रथमास्थाय विननाद महास्वनम् ॥ ३४ ॥ वानराः शुश्रुवुः शब्द मदूरे प्रत्यवस्थिताः । व्यादितास्यस्य नदतस्तद्दुर्गं संश्रितस्य च ॥ ३५ ॥ तथा तु सीतां विनिहत्य दुर्मतिः प्रहृष्टचेताः स बभूव रावणिः । तं हृष्टरूपं समुदीक्ष्य वानरा विषण्णरूपाः सहसा प्रदुद्रुवुः ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

श्रुत्वा तु भीमनिर्ह्रादं शक्राशनिसमस्वनम् । वीक्षमाणा दिशः सर्वा दुद्रुवुर्वानरर्षभाः ॥ १ ॥
तानुवाच ततः सर्वान् हनुमान् मारुतात्मजः । विषण्णवदनान् दीनांस्त्रस्तान् विद्रवतः पृथक् ॥ २ ॥
कस्माद्विषण्णवदना विद्रवध्वे प्लवङ्गमाः । त्यक्तयुद्धसमुत्साहाः शूरत्वं क्व नु वो गतम् ॥ ३ ॥

व्यात्तास्यस्य । तद्दुर्गं व्यूहीकृतराक्षसपरिवेष्टनरूपम् ॥ ३५ ॥ हृष्टरूपम् अत्यन्तहृष्टम् । विषण्णरूपाः अत्यन्तं विषण्णाः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्द राजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

अथेन्द्रजितो निकुम्भिलायां होमारम्भः–श्रुत्वेत्यादि । शक्राशनिसमस्वनम् शक्राशनिस्वनसममित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ कस्मादिति । विद्रवध्वे विद्रवथ ।

भिन्ना । मार्गशब्दः प्रकारवचनः । यज्ञोपवीतधारणप्रकारेण भिन्नेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एषा वैदेही विशस्ता अतो वः परिश्रमो निष्फलः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ वानरा इति । तद्दुर्गं व्यूहीकृतराक्षसपरिवेष्टनरूपं दुर्गं सीतामुद्दिश्योक्तेन्द्रजित्परुषवाक्यानां वानरव्यामोहनाय सम्पादितमायासीताविषयत्वात्तेषामर्थान्तरं नोक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ ३५ ॥ हृष्टरूपम् अतिशयेन हृष्टम् । प्रशंसायां रूपप् ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥
श्रुत्वेति । भीमो यो निर्ह्रादः शब्दः तं श्रुत्वा, इन्द्रजित इति शेषः । शक्राशनिसमस्वनं तमिन्द्रजितं वीक्षमाणा दिशो दुद्रुवुः ॥ १–९ ॥

आत्मनेपदमार्षम् ॥ ३ ॥ पृष्ठत इति । अनुव्रजध्वम् अनुव्रजत । पदव्यत्यय आर्षः ॥ ४-१० ॥ तमिति । व्यर्थमुद्यता व्यर्थं प्रयुक्ता ॥ ११-१२ ॥

पृष्ठतोऽनुव्रजध्वं मामग्रतो यान्तमाहवे । शूरैरभिजनोपेतैरयुक्तं हि निवर्तितुम् ॥४॥ एवमुक्ताः सुसंहृष्टा वायुपुत्रेण वानराः । शैलशृङ्गाण्यगांश्चैव जगृहुर्हृष्टमानसाः ॥ ५ ॥ अभिपेतुश्च गर्जन्तो राक्षसान् वानरर्षभाः । परिवार्य हनूमन्तमन्वयुश्च महाहवे ॥६॥ स तैर्वानरमुख्यैश्च हनुमान् सर्वतो वृतः । हुताशन इवार्चिष्मानदहच्छत्रुवाहिनीम् ॥ ७ ॥ स राक्षसानां कदनं चकार सुमहाकपिः । वृतो वानरसैन्येन कालान्तकयमोपमः ॥ ८ ॥ स तु कोपेन चाविष्टः शोकेन च महाकपिः । हनुमान् रावणिरथेऽपातयन्महतीं शिलाम् ॥ ९ ॥ तामापतन्तीं दृष्ट्वैव रथः सारथिना तदा । विधेयाश्वसमायुक्तः सुदूरमपवाहितः ॥१०॥ तमिन्द्रजितमप्राप्य रथस्थं सहसारथिम् । विवेश धरणीं भित्त्वा सा शिला व्यर्थमुद्यता॥ ११ ॥ पातितायां शिलायां तु रक्षसां व्यथिता चमूः । निपतन्त्या च शिलया राक्षसा मथिता भृशम् ॥ १२ ॥ तमभ्यधावञ्छतशो नदन्तः काननौकसः ॥ १३ ॥ ते द्रुमांश्च महावीर्या गिरिशृङ्गाणि चोद्यताः । क्षिपन्तीन्द्रजितः सङ्ख्ये वानरा भीमविक्रमाः ॥ १४ ॥ वृक्षशैलमहावर्षं विसृजन्तः प्लवङ्गमाः । शत्रूणां कदनं चक्रुर्नेदुश्च विविधैः स्वरैः ॥ १५ ॥

ते द्रुमानिति । इन्द्रजितः इन्द्रजितं प्रति ॥ १४-१८ ॥

विधेयाश्वैः सारथ्यधीनाश्वैः समायुक्तः ॥ १० ॥ तमप्राप्य धरणिं विवेश अत एव सा शिला व्यर्थमुद्यता उद्युक्ता, अभवदिति शेषः ॥ ११-१३ ॥ गिरिशृङ्गाणि

स०—धरणीं भित्त्वा व्यर्थम् इन्द्रजिद्धननरूपार्थरहितं यथा भवति तथा । तामेव या विवेश सा शिला पुनरुद्यता उपर्यायाता । एवं शिलायां पातितायां सत्यां रक्षसां चमूः सेना व्यथिता अन्तर्गता चोत्थिता पुनः किं करोतीति व्यथां प्राप्ता भृशं निपतन्त्या तया शिलया च राक्षसा भृशं मथिता इत्यन्वयः । एके तु व्यर्थमुद्यता सा शिलाऽभूत् धरणीं चाविवेश । हनुमता शिलायां पातितायां रक्षसां चमूर्व्यथिता । तया च निपतन्त्या शिलया राक्षसा मथिता इत्यन्वयं मन्वते ॥ ११ ॥

शूलैरशनिभिरिति। अशनेरायुधत्वं शक्तिविशेषात् ॥१९॥२०॥ स निवार्येत्यादि। न साध्यं साधयितुमयोग्यम्, प्रयोजनाभावादिति भावः॥२१॥ तदेवाह–

वानरैस्तैर्महावीर्यैर्घोररूपा निशाचराः। वीर्यादभिहता वृक्षैर्व्यवेष्टन्त रणाजिरे ॥ १६॥ स्वसैन्यमभिवीक्ष्याथ वानरार्दितमिन्द्रजित्। प्रगृहीतायुधः क्रुद्धः परानभिमुखो ययौ ॥ १७ ॥ स शरौघानवसृजन् स्वसैन्येनाभिसंवृतः। जघान कपिशार्दूलान् स बहून् दृष्टविक्रमः ॥१८॥ शूलैरशनिभिः खड्गैः पट्टिशैः कूटमुद्गरैः। ते चाप्यनुचरास्तस्य वानरान् जघ्नुरोजसा ॥ १९ ॥ सस्कन्धविटपैः सालैः शिलाभिश्च महाबलः। हनुमान् कदनं चक्रे रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ २० ॥ स निवार्य परानीकमब्रवीत्तान् वनौकसः। हनुमान् सन्निवर्तध्वं न नः साध्यमिदं बलम् ॥२१॥ त्यक्त्वा प्राणान् विवेष्टन्तो रामप्रियचिकीर्षवः। यन्निमित्तं हि युद्ध्यामो हता सा जनकात्मजा ॥ २२ ॥ इममर्थं हि विज्ञाप्य रामं सुग्रीवमेव च। तौ यत् प्रतिविधास्येते तत् करिष्यामहे वयम् ॥ २३ ॥ इत्युक्त्वा वानरश्रेष्ठो वारयन् सर्ववानरान्। शनैः शनैरसंत्रस्तः सबलः सन्न्यवर्तत ॥२४॥ ततः प्रेक्ष्य हनूमन्तं व्रजन्तं यत्र राघवः। स होतुकामो दुष्टात्मा गतश्चैत्यनिकुम्भिलाम् ॥२५॥ निकुम्भिलामधिष्ठाय पावकं जुहवेन्द्रजित् ॥ २६ ॥ यज्ञभूम्यां तु विधिवत् पावकस्तेन रक्षसा। हूयमानः प्रजज्वाल मांसशोणितभुक् तदा ॥ २७ ॥

त्यक्त्वेति ॥२२–२४॥ चैत्यनिकुम्भिलां चैत्ये विद्यमानं निकुम्भिलाख्यदेवतायतनमित्यर्थः ॥२५॥ निकुम्भिलामित्यर्धम्। जुहव जुहाव ॥२६॥२७॥

चोद्यताः, गृहीत्वेति शेषः। गृहीत्वा युद्धार्थमुद्यता बभूवुरित्यर्थः। इन्द्रजितं क्षिपन्ति आक्षिपन्ति स्म। तिरस्कृतं चक्रुरिति यावत् ॥ १४–२० ॥ परानीकं राक्षससेनाम् प्राणांस्त्यक्त्वा प्राणस्नेहमपि त्यक्त्वा विचेष्टन्तस्सन्तो यन्निमित्तं युद्ध्यामः सा हतेति व्यर्थोऽयं श्रम इति भावः। तौ रामसुग्रीवौ। प्रतिविधास्येते प्रतिक्रियानुष्ठाने नियोक्ष्येते तत्करिष्यामहे ॥ २१–२५ ॥ निकुम्भिलामिति। जुहव जुहाव ॥ दशम्यां पूर्वाह्णे निकुम्भिलागमनम् ॥ २६ ॥ होमशोणितभुक् होमार्थमाहुतित्वेन प्रक्षिप्तशोणितभुक् ॥ २७ ॥

स इति। होमशोणितं शोणितहोमः ॥ २८॥ नयानयज्ञाः शास्त्रीयाशास्त्रीयविदः ॥ २९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

सोऽर्चिःपिनद्धो ददृशे होमशोणिततर्पितः। सन्ध्यागत इवादित्यः सुतीव्रोऽग्निः समुत्थितः ॥ २८ ॥ अथेन्द्रजिद्राक्षसभूतये तु जुहाव हव्यं विधिना विधानवित्। दृष्ट्वा व्यतिष्ठन्त च राक्षसास्ते महासमूहेषु नयानयज्ञाः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

राघवश्चापि विपुलं तं राक्षसवनौकसाम्। श्रुत्वा सङ्ग्रामनिर्घोषं जाम्बवन्तमुवाच ह ॥ १ ॥ सौम्य नूनं हनुमता क्रियते कर्म दुष्करम्। श्रूयते हि यथा भीमः सुमहानायुधस्वनः ॥ २ ॥ तद्गच्छ कुरु साहाय्यं स्वबलेनाभिसंवृतः। क्षिप्रमृक्षपते तस्य कपिश्रेष्ठस्य युध्यतः ॥ ३ ॥ ऋक्षराजस्तथोक्तस्तु स्वेनानीकेन संवृतः। आगच्छत् पश्चिमं द्वारं हनुमान् यत्र वानरः ॥ ४ ॥ अथायान्तं हनूमन्तं ददर्शर्क्षपतिः पथि। वानरैः कृतसङ्ग्रामैः श्वसद्भिरभिसंवृतम् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा पथि हनूमांश्च तदृक्षबलमुद्यतम्। नीलमेघनिभं भीमं सन्निवार्य न्यवर्तत ॥ ६ ॥ स तेन हरिसैन्येन सन्निकर्षं महायशाः। शीघ्रमागम्य रामाय दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७॥ समरे युद्ध्यमानानामस्माकं प्रेक्षतां पुरः। जघान रुदतीं सीतामिन्द्रजिद्रावणात्मजः ॥ ८ ॥ उद्भ्रान्तचित्तस्तां दृष्ट्वा विषण्णोऽहमरिन्दम। तदहं भवतो वृत्तं विज्ञापयितुमागतः ॥ ९ ॥

अथ मायासीतावधमूर्च्छितरामसान्त्वनं त्र्यशीतितमे–राघवश्चापीत्यादि। जाम्बवन्तं यदृच्छया सन्निहितम् ॥ १ ॥ सौम्येति। यथा यतः ॥ २–६ ॥

रामानु०–अथेति। वानरैः कृतसङ्ग्रामैरिति पाठः ॥ ५ ॥ स तेनेति। हरिसैन्येन सह। सन्निकर्षम्, रामस्येति शेषः ॥ ७–११ ॥

होमशोणिततर्पितः शोणितहोमेन तर्पित इत्यर्थः ॥ २८॥ २९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥ १–४ ॥ अथेति। श्वसद्भिः सीताविपत्तिस्मृतिजदुःखान्निश्वसद्भिरित्यर्थः ॥ ५॥ उद्यतं युद्धायोद्युक्तम् ॥ ६ ॥ स इति। हरिसैन्येन सह

असिञ्चन्निति । उच्छिखम् उद्गतज्वालम् । "अर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्" इत्यमरः ॥१२॥ हेत्वर्थसंयुतं हेतुरुपपत्तिः अर्थः प्रयोजनम् । हेतुरूपोऽर्थोऽभिधेयो हेत्वर्थ इति वा ॥१३॥ एवं सीताहननश्रवणजनितमनवधिकमधैर्यमाश्रयन्तं राममाश्वासयितुं लक्ष्मणोऽन्वारुह्यवादेन धर्माधर्मयोः स्वरूपं खण्डयन् नीतिशास्त्रानुसारेण बलमेव प्रधानतयाऽऽलम्ब्यतामित्याह–शुभ इत्यादिना सर्गशेषेण । पितृवाक्यपरिपालनादिरूपे शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्तम्, स्थिरतया

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोकमूर्च्छितः । निपपात तदा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १० ॥
तं भूमौ देवसङ्काशं पतितं प्रेक्ष्य राघवम् । अभिपेतुः समुत्पत्य सर्वतः कपिसत्तमाः ॥ ११ ॥
असिञ्चन् सलिलैश्चैनं पद्मोत्पलसुगन्धिभिः । प्रदहन्तमनासाद्यं सहसाऽग्निमिवोच्छिखम् ॥ १२ ॥
तं लक्ष्मणोऽथ बाहुभ्यां परिष्वज्य सुदुःखितः । उवाच राममस्वस्थं वाक्यं हेत्वर्थसंयुतम् ॥ १३ ॥
शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्तं त्वामार्य विजितेन्द्रियम् । अनर्थेभ्यो न शक्नोति त्रातुं धर्मो निरर्थकः ॥ १४ ॥

तदनुतिष्ठन्तमित्यर्थः । विजितेन्द्रियं हस्तप्राप्तराज्यपरित्याजकयोः कैकेयीदशरथयोरुपर्यपि मनःकालुष्याभावेन विजितेन्द्रियं त्वाम् । निरर्थकः अवस्तुभूतः, अप्रामाणिक इति यावत् । शशविषाणवत् केवलव्यवहारमात्रावलम्बनो धर्मः अनर्थेभ्यः व्यसनेभ्यः त्रातुं व्यसनानि निवारयितुम् न शक्नोति । 'सति धर्मिणि धर्माश्चिन्त्यन्ते' इति न्यायादिति भावः । निरर्थकमेव त्वया पितृवचनपरिपालनमारब्धम् । आदावेव मयोक्तमिति भावः । धर्म इत्युपलक्षणम् ।

सन्निकर्षम्, रामस्येति शेषः ॥ ७–१२ ॥ तमिति । हेत्वर्थसंयुतं हेतुरूपार्थयुक्तम्, युक्तियुक्तमिति यावत् ॥१३॥ अथ लक्ष्मणो रावणस्याधर्मिष्ठस्य विनाशादर्शनात् प्राप्तराज्यपरित्यागपूर्वकपितृवचनपरिपालनरूपधर्मविशिष्टस्य श्रीरामस्य तत्फलभूतसौख्यादर्शनात् सीतावधरूपदुःखप्रदर्शनाच्च स्वयं व्यसनातिशयेन कलुषितान्तःकरणस्सन् धर्म एव नास्तीत्याह–शुभे वर्त्मनीत्यादिना । यद्वा लक्ष्मणो धर्माधर्मयोर्हिताहितसाधनत्वं जानन्नपि सीताहननश्रवणजशोकाक्रान्तचित्तस्सन्

स०–शुभे वेदविहिते वर्त्मनि मार्गे तिष्ठन्तं त्वाम् अनर्थेभ्यः दुःखेभ्यः । त्रातुं धर्मो यस्मान्न शक्नोति तस्मान्निरर्थक इति योजना । आर्यविजितेन्द्रियमिति पदमेकं वा । आर्यार्थं पित्रर्थं विजितेन्द्रियं राज्यादिविषयस्पृहारहितत्वाद्विजितमनस्कं "नाहमर्थपरो देवि लोकमावस्तुमुत्सहे । विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं केवलं धर्ममास्थितम्" इत्युक्तेः केवलं धर्मावलम्बिनं त्वां स धर्मः । उर्वरितं पूर्ववत् । इदानीं धर्म एवंविधोऽपि स्वसमये रक्षतीति स कर्तव्य एवेत्यान्तरङ्गिकभावपक्षेऽप्यन्वेतुं शक्यते श्लोकः । तथाहि–अनर्थेभ्यः एवंविधेभ्यः धर्मस्त्वां त्रातुं शक्नोति यतः स न निरर्थक इति ॥ १४ ॥

अधर्मोऽपि निरर्थकः सन् रावणमर्थेभ्यो न निवारयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥१४॥ ननु कथमनयोरप्रामाणिकत्वमित्यपेक्षायां तत्र किं प्रत्यक्षं प्रमाणम्, उतानुमानम्, अथ शब्दो वा? नाद्य इत्याह–भूतानामिति। स्थावराणां जङ्गमानां च भूतानां पदार्थानाम् यथा दर्शनं प्रत्यक्षत उपलम्भनम् अस्ति। तथा धर्माधर्मयोः दर्शनं न अस्तीत्यनुषङ्गः। तेन अदर्शनेन धर्मोऽधर्मश्च नास्तीति मे मतिः निर्णयः॥१५॥ उक्तमेवार्थं प्रत्यक्षानुग्राहकेण तर्केण द्रढयति–यथेति। यथैव स्थावरं व्यक्तं प्रत्यक्षत उपलब्धम्। जङ्गमं च तथाविधं व्यक्तं भवति। अयं धर्माधर्मरूपोऽर्थः तथा युक्तो न भवति, तथा प्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः।

भूतानां स्थावराणां च जङ्गमानां च दर्शनम्। यथाऽस्ति न तथा धर्मस्तेन नास्तीति मे मतिः ॥ १५ ॥
यथैव स्थावरं व्यक्तं जङ्गमं च तथाविधम्। नायमर्थस्तथा युक्तस्त्वद्विधो न विपद्यते ॥ १६ ॥

अनवरतधर्मसेविना रघुनाथेन 'अयुद्ध्यमानं समरे न हन्तुं त्वमिहार्हसि' इत्यादिना ब्रह्मास्त्रप्रयोगनिवारणेन क्रोधाविष्टस्सन् धर्माधर्मयोरर्थानर्थहेतुत्वनियमं निराकरोति–शुभे वर्त्मनीत्यादिना। पितृवाक्यपरिपालनरूपे शुभे वर्त्मनि धर्ममार्गे तिष्ठन्तं तत्रापि विजितेन्द्रियं हस्तप्राप्तराज्यपरित्याजकयोः कैकेयीदशरथयोरुपरि मनःकालुष्याभावेन जितेन्द्रियम्। 'नाहमर्थपरो देवि लोकमावस्तुमुत्सहे। विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं केवलं धर्ममास्थितम्॥'' इत्युक्तप्रकारेण केवलधर्मैकप्रवणं त्वां धर्मः अनर्थेभ्यस्त्रातुं न शक्नोतीति यत् ततोऽभ्युदयफलत्वेनानुमातुमशक्यत्वान्निरर्थकोऽनुपादेय इत्यर्थः। निष्प्रमाणको वा ॥ १४ ॥ ननु प्रामाणिकस्य धर्मस्य कथमनुपादेयत्वमित्याशङ्क्य तत्सद्भावे किमनुमानं प्रमाणम्, उत प्रत्यक्षम्? इति द्वेधा विकल्प्य धर्मोऽस्ति फलदर्शनादित्यनुमानपक्षं फलादर्शनान्नास्तीति पूर्वश्लोके निराकृत्येदानीं प्रत्यक्षं निराकर्तुमाह–भूतानामिति। भूतत्वं सत्यत्वम्। भूतानां सत्यानामित्यर्थः। स्थावराणां जङ्गमानां च दर्शनं प्रत्यक्षत उपलम्भनं यथाऽस्ति तथा धर्मस्य दर्शनं नास्ति यतः तेन कारणेन धर्मो नास्तीति मे मतिरिति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ उक्तमेवार्थं सतर्कं विशदयति–यथैवेति। स्थावरं यथैव व्यक्तं प्रत्यक्षत उपलब्धं जङ्गमं च तथाविधं व्यक्तं भवति, अयं धर्मरूपोऽर्थः तथा युक्तो न भवति प्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः। तेन नास्तीति मे मतिरित्यनुषङ्गः।

स०–धर्मो वर्तत इति प्रवादमात्रतस्तं सिद्धवत्कृत्य वैफल्यमात्रं तस्योक्त्वा वस्तुतस्तु यतस्स फलानुमेयस्तदेव नास्तीति स एव नास्तीत्याह–**भूताना**मिति। स्थावराणां महीरुहादीनाम्। जङ्गमानां प्राणिनाम् एतदादीनां भूतानाम्। यथा प्रत्यक्षतो दर्शनं यथाऽस्तीति सन्तः। एतेन तथा धर्मः प्रात्यक्षिक इति स नास्त्येवेति चार्वाकमतं प्रसञ्जयतो मे मतिः। यत्तु स्वयं सुखापरोक्षदर्शनं यथाऽस्तीति व्याख्याय "यत्तु यथा स्थावरादीनां दर्शनात्तथा धर्मस्य दर्शनाभावाद्धर्मो नास्तीति" व्याचक्षते तन्न; योग्यानुपलम्भस्यैवाभावसाधकत्वाद्धर्मस्य पिशाचादिवदयोग्यत्वादिति नागोजिभट्टेन व्याख्यातं तत्तु चार्वाकमतावलम्बनेन पूर्वपक्षप्रसञ्जनमेव तीर्थाभिप्रेतमिति न समञ्जसमिवाश्रुतसुखशब्दाध्याहारेणाध्याहृतस्यापि स्थावरपदार्थान्वयायोग्यत्वेन मौलदर्शनपदास्वारस्याच्चाप्ययुक्तम्। न तथा दर्शनमित्येतावता धर्मस्ते त्वद्विषये न नास्तीति मे मतिः। तेन पिशितलोचनानवगमेन धर्मो नास्तीति मे मतिः। पूर्वपक्षमात्रं प्रसज्जितम्। वस्तुतस्तु कालसहाये व्यक्तो भवति धर्म इति भावः ॥ १९ ॥

यदि कश्चिद्धर्मोऽधर्मो वाऽर्थः प्रत्यक्षसिद्धः स्यात् तर्हि स जङ्गमतया वा स्थावरतया दृश्येत । न च दृश्यते । तस्मान्नासौ प्रत्यक्ष इति भावः । किं च त्वद्विधो न विपद्यते । धर्मस्य प्रत्यक्षसिद्धतया सद्भावे त्वद्विधः धार्मिकः विपत्तिं नाप्नुयात् । रावणश्चार्थं न प्राप्नुयादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥ नाप्यनुमानं धर्माधर्मयोः प्रमाणमित्याह—यदीति । यद्यधर्मो भूतो भवेत् तदा अधर्मयुक्तो रावणः नरकं व्रजेत् व्यसनं गच्छेत् । यदि धर्मो भूतो भवेत् तदा धर्मयुक्तो भवांश्च एवं व्यसनं नाप्नुयात् । व्यसनाव्यसनरूपकार्याभ्यां हि धर्माधर्मावनुमेयौ । न तथा संभवति । धार्मिकतयाऽभिमते त्वयि व्यसनदर्श

यद्यधर्मो भवेद्भूतो रावणो नरकं व्रजेत् । भवांश्च धर्मयुक्तो वै नैवं व्यसनमाप्नुयात् ॥ १७ ॥
तस्य च व्यसनाभावाद् व्यसनं च गते त्वयि । धर्मो भवत्यधर्मश्च परस्परविरोधिनौ ॥ १८ ॥
धर्मेणोपलभेद्धर्ममधर्मं चाप्यधर्मतः । यद्यधर्मेण युज्येयुर्येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः ॥ १९ ॥

नात् । अधार्मिकतयाऽभिमते रावणे व्यसनादर्शनाच्च । साध्यवति पक्षे हेत्वभावात् स्वरूपासिद्धो हेतुरित्यर्थः ॥१७॥ विरुद्धत्वाच्च सुखदुःखयोः कार्ययोर्न धर्माधर्मानुमापकत्वमित्याह—तस्य चेति । तस्य चाधार्मिष्ठस्य रावणस्य व्यसनाभावात् । व्यसनाभावशब्देन सुखं लक्ष्यते, सुखसद्भावादित्यर्थः । त्वयि च परमधार्मिके व्यसनं दुःखं गते सति धर्मः अधर्मो भवति अधर्मफलप्रदो भवति । चकारादधर्मोऽपि धर्मफलाभ्युदयप्रदो भवतीति लभ्यते । अत एव परस्परविरोधिनौ स्वाभावव्याप्तहेतुकावित्यर्थः ॥ १८ ॥ व्यभिचाराद्व्याप्यत्वासिद्धत्वाद्वा न ताभ्यां तदनुमानमित्याह—धर्मेणेत्यादिना निरर्थका

नन्व प्रत्यक्षमात्रेण धर्मनिरासो नोपपद्यते, अतीन्द्रियस्यापि वस्तुनः सद्भावादित्याशङ्क्य बाधकतर्केण निराकरोति त्वद्विध इति । अतीन्द्रियोऽपि धर्मो यदि स्यात् तर्हि त्वद्विधो न विपद्यते । न चैवम्, तस्मान्नास्ति धर्म इत्यर्थः ॥ १६ ॥ एवं धर्ममात्रसद्भावे बाधकमभिधायेदानीं धर्माधर्मयोरुभयोरपि सद्भावे बाधकमाह—यद्यधर्म इति । यद्यधर्मो भूतो भवेत् सत्यो भवेत् तदा अधर्मयुक्तो रावणो नरकं व्रजेत् व्यसनं प्राप्नुयात् । न चैवं दृश्यते । धर्मयुक्तो धर्मेणैव युक्तो भवांश्च एवं व्यसनं नाप्नुयात् । न चैवं दृश्यते । तस्मात्फलान्वयव्यतिरेकाभावाद्धर्माधर्मौ न स्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रतिनियतफलप्रदत्वाभावाद्धर्माधर्मौ न स्त इत्युक्त्वा फलविपर्यासेनापि तौ न स्त इत्याह—तस्य चेति । तस्याधर्मिष्ठस्य रावणस्य व्यसनाभावाद् व्यसनाभावशब्देन सुखं लक्ष्यते, सुखसद्भावादित्यर्थः । त्वयि च परमधार्मिके व्यसनं गते सति धर्मः अधर्मो भवति, अधर्मफलप्रदो भवति । चकारादधर्मोऽपि धर्मफलप्रदो भवतीति लभ्यते, अत एव परस्परविरोधिनौ प्रत्येकं शास्त्रप्रतिपन्नस्वभावाद्विरुद्धस्वभावावित्यर्थः । भवतीति वचनव्यत्ययः । धर्मोऽधर्मश्च परस्परविरोधिनौ भवत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ अस्तु वा अनियमः, एतावता कथं नानुमातुं शक्यते ?

वित्यन्तेन। उपलभेदित्यत्र काकुः। धर्मेण धर्मानुष्ठानेन धर्मं धर्मफलं सुखम् उपलभेत्। अधर्मतः अधर्मानुष्ठानेन अधर्मफलं दुःखम् उपलभेत्, उपलभेतेति मन्यसे किमित्यर्थः। एवमनूद्य तत्र दूषणमाह—यदीति। येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः, ये अधार्मिका इति यावत्। ते अधर्मेण अधर्मफलेन यदि युज्येयुः युज्येरन्। नाधर्मरुचयो जनाः, धर्मरुचय इति यावत्। "द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः" इति न्यायात्। ते धर्मेण धर्मफलेन यदि युज्येरन्, तदा धर्मेण चरतामेषां जनानां धर्मः धर्मफलं सुखं भवेत्। चकारात् अधर्मेण चरतां दुःखं भवेदिति सिद्धम्। न चैवमित्याह—यस्मादिति। अनेन

यदि धर्मेण युज्येरन्नाधर्मरुचयो जनाः। धर्मेण चरतां धर्मस्तथा चैषां फलं भवेत् ॥ २० ॥
यस्मादर्था विवर्धन्ते येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः। क्लिश्यन्ते धर्मशीलाश्च तस्मादेतौ निरर्थकौ ॥ २१ ॥
वध्यन्ते पापकर्माणो यद्यधर्मेण राघव। वधकर्म हतोऽधर्मः स हतः कं वधिष्यति ॥ २२ ॥

च हिताहितप्राप्तिलक्षणकार्ययोरनियतत्वेन व्याप्त्यभावान्न ताभ्यां धर्माधर्मावनुमातुं शक्याविति व्याप्यत्वासिद्धिर्व्यभिचारो वा दर्शितः ॥ १९–२१ ॥ शब्दोऽपि न धर्माधर्मयोः प्रमाणमित्याह—वध्यन्त इति। हे राघव! पापकर्माणः पापिनः। अधर्मेण कर्मरूपेण। वध्यन्ते यदि बाध्यन्ते चेत्! वधकर्म वधकर्मरूपोऽधर्मः। धर्मस्याप्युपलक्षणम्। हतः त्रिक्षणावस्थायित्वेन ध्वस्तो भवति। शब्दबुद्धिकर्मणां त्रिक्षणावस्थायित्वात्। हतः सः कं वधिष्यति

इत्याशङ्क्य व्याप्तिभङ्गादित्याह—धर्मेणोपलभेदित्यादिना। उपलभेदित्यत्र काकुरनुसन्धेया। धर्मेण धर्मानुष्ठानेन। धर्मं धर्मफलं सुखमुपलभेत् अधर्मतः अधर्मानुष्ठानतः अधर्ममधर्मफलं दुःखमुपलभेदिति मन्यसे किमित्यर्थः। एवमस्तु किमित्याशङ्क्य एतन्न सम्भवतीति दूषयितुं सार्धश्लोकेनोक्तमेवानूद्यैकेन श्लोकेन दूषयति—यद्यधर्मेणेत्यादिना। येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः ते अधर्मेण अधर्मफलेन युज्येयुर्यदि नाधर्मरुचयो जनाः अधर्मरुचयो न भवन्तीति नाधर्मरुचयः, धर्मिष्ठ जना इति यावत्। ते धर्मेण धर्मफलेन युज्येरन् यदि तथा धर्मेण चरतामेषां जनानां धर्मः धर्मफलं भवेत् सुखं भवेत्। चकाराद्धर्मेण चरतां दुःखफलं भवेत ॥ १९ ॥ २० ॥ न चैवं दृश्यत इत्याह—यस्मादिति। येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः, तेषामित्यध्याहार्यम्। अर्था विवर्द्धन्ते धर्मशीलाश्च क्लिश्यन्ते यस्मात्तस्मादेतौ निरर्थकौ, अव्यवस्थितफलावित्यर्थः। अनेन हिताहितप्राप्तिलक्षणकार्ययोरनियतत्वेन व्याप्त्यभावान्न ताभ्यां धर्माधर्मावनुमातुं शक्याविति भावः ॥२१॥ किञ्च कर्मस्वरूपावेव धर्माधर्मौ कर्मजन्यातिशयौ वेति विकल्प्याद्यं दूषयति—वध्यन्त इत्यादिश्लोकद्वयेन। हे राघव! पापकर्माणः पापिष्ठाः अधर्मेण कर्मस्वरूपेण वध्यन्ते यदि बाध्यन्ते चेत् वधकर्मस्वरूपाधर्मः हतः त्रिक्षणावस्थायित्वाद्धतस्सन्। सः कर्मस्वरूपाधर्मः कं वधिष्यति स्वयं हतः सन् कमपि न वधिष्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

कं श्रेयसि नियोक्ष्यतीत्यपि द्रष्टव्यम् । धर्माधर्मयोः क्रियारूपयोः क्षणिकत्वेन कालान्तरभाविफलजनकत्वासम्भवात् बाधितविषयो वेदो ग्रावप्लवनादिवाक्यवदुपचरितार्थक इति भावः ॥ २२ ॥ कर्मणः क्षणध्वंसित्वेऽपि तदाराधिता देवतैव फलप्रदेत्यत्राह—अथवेति । विहितेन विधिना, देवतयेत्यर्थः । अयं जनः । हन्यते बाध्यते । परम् अन्यम् । हन्ति वा बाधते वा । एवं यदि तेन पापेन कर्मणा पापफलभूतदुःखेन विधिरेव आलिप्यते सम्बध्यते । सः प्रयोज्यकर्ता नालिप्यते । अस्य न्यायस्य पुण्यकर्मण्यपि तुल्यत्वात् सुखेनापि प्रयोज्यो न सम्बध्यते । यदि हि सत्कर्माराधितः असत्कर्माप्रीतो वा ईश्वरः धर्माधर्मशब्दवाच्यः स्यात्, तर्हि स एव सुखदुःखभागी कारयिता स्यात् । न तु प्रयोज्य इति भावः ॥ २३ ॥ ननु यथा स्वतन्त्रो राजा लीलार्थं कामापि

अथवा विहितेनायं हन्यते हन्ति वा परम् । विधिरालिप्यते तेन न स पापेन कर्मणा ॥ २३ ॥
अदृष्टप्रतिकारेण त्वव्यक्तेनासता सता । कथं शक्यं परं प्राप्तुं धर्मेणारिविकर्शन ॥ २४ ॥

मर्यादां प्रवर्त्य तदनुवर्तिनमनुगृह्णाति तदतिलङ्घिनं निगृह्णाति च, तथेश्वरोऽपि स्वाज्ञारूपकर्मानुष्ठायिनमनुगृह्णाति । तदननुष्ठायिनं विपरीतानुष्ठायिनं च निगृह्णातीति चेन्न । स हि किं स्वार्थमनुगृह्णाति उत परार्थम् ? नाद्यः—अवाप्तसमस्तकामस्यावाप्तव्याभावात् । न द्वितीयः—कञ्चन विरिञ्चनं कञ्चनाकिञ्चनं च वितन्वतस्तस्य पक्षपातनैर्घृण्यापत्तेः । तत्तत्कर्मानुगुणतया सृष्टेर्न पक्षपातादिप्रसक्तिरिति चेन्न । समीचीने कर्मण्यप्रवर्तयतस्तस्य सर्वज्ञस्य निर्दयत्वापत्तेः । अनादिकर्मप्रवाहकृतपूर्वपूर्वकर्मानुगुण्येन पुनः पुनः सदसतोः कर्मणोः पुरुषं प्रवर्तयतीति चेत्, तर्हि कस्यचिन्नियमेन दुःखं कस्यचिन्नियमेन सुखं च स्यात् । नच तथा दृश्यते, अनियमदर्शनात् । तर्हि कर्मजन्योऽपूर्वरूपोऽतिशयः फलप्रदो धर्म इत्याशङ्क्याह—अदृष्टेति । हे अरिविकर्शन ! प्रतिक्रियते परप्रतिपत्तिर्जन्यत इति प्रतिकारो लिङ्गम् । अदृष्टप्रतिकारेण अदृष्टलिङ्गेन, अनुमानागम्येनेत्यर्थः । अव्यक्तेन अप्रत्यक्षेण । असता सता

कर्मणः पाक्षिकतया फलप्रदत्वं मा भूत् सदसत्कर्मकारयितृसाक्षिभूतं दैवं दास्यतीत्याशङ्कामनूद्य परिहरति—अथवेति । विहितेन विधिना कारयित्रा दैवेनेत्यर्थः । अयं जनः हन्यते बाध्यते । अपरं हन्ति वा बाधते वा तेन पापेन कर्मणा पापफलदुःखेन विधिरेवालिप्यते सम्बध्यते न स प्रयोज्यकर्ता आलिप्यते अस्य न्यायस्य पुण्यकर्मण्यपि तुल्यत्वात्सुखेनापि प्रयोज्यकर्ता न सम्बध्यते, अतः कर्मस्वरूपस्याधर्मत्वं च न सम्भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ कर्मजन्यातिशयरूपो धर्मः श्रेयस्साधन इति द्वितीयपक्षे स्वतन्त्र एव श्रेयो जनयति, उत परापेक्षयेति द्वेधा विकल्प्य आद्यं दूषयति—अदृष्टेति । प्रतिक्रियते प्रतिपाद्यते इति प्रतिकारं फलम् अदृष्टप्रतिकारेण

असद्भूतेन अग्नीन्द्रादिवदर्थवादवाक्येनागम्येन। धर्मेण अपूर्वाख्येन परं श्रेयः कथं प्राप्तुं शक्यम् ? न शक्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ उक्तमेवार्थं पुनस्तर्केण दृढीकरोति–यदीति। हे सतां मुख्य! यदि सत् स्यात्, धर्माख्यं वस्त्विति शेषः। धार्मिकस्य तव असत् अनिष्टम् किंचन न स्यात्। तर्कस्य विपर्यये पर्यवसानमाह त्वयेति। यत् यस्मात्कारणात्, त्वया ईदृशं दुःसहं व्यसनं प्राप्तम्, तस्मात्सन्नोपपद्यते। असदेव भवतीत्यर्थः। कार्यानुपलम्भादपूर्वाख्य धर्मो न कल्प्य इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ननु न कार्यानुपलम्भमात्रादर्थस्याभावो निश्चेतुं शक्यः, अतीन्द्रियोच्छेदापत्तेः। किन्तु सहकारिसम्पत्तौ सत्यां

यदि सत् स्यात् सतां मुख्य नासत् स्यात्तव किंचन। त्वया यदीदृशं प्राप्तं तस्मात् सन्नोपपद्यते ॥ २५ ॥
अथवा दुर्बलः क्लीबो बलं धर्मोऽनुवर्तते। दुर्बलो हतमर्यादो न सेव्य इति मे मतिः ॥ २६ ॥
बलस्य यदि चेद्धर्मो गुणभूतः पराक्रमे। धर्ममुत्सृज्य वर्तस्व यथा धर्मे तथा बले ॥ २७ ॥

कार्यानुपलम्भः कारणत्वाभावं साधयति। सहकारि च पौरुषम्। अतस्तदभावात्फलानुदय इत्यत आह–अथवेति। दुर्बलः बलरहितः निरपेक्षतया कार्याक्षमः। अत एव क्लीबः कातरः स्वतः कार्यकरणासमर्थः। धर्मः बलमनुवर्तते, कार्योत्पादने पौरुषमपेक्षत इत्यर्थः। एवं चेद्दुर्बलो हतमर्यादः स्वात न्त्र्येण फलप्रदत्वमर्यादाहीनो धर्मः प्राधान्येन न सेव्य इति मे मतिः ॥ २६ ॥ प्रधानभूतं बलमेवाश्रयणीयमित्याह–बलस्येति। पराक्रमे कार्यसाधने विषये, बलस्य धर्मः गुणभूतो यदि चेत् उपसर्जनभूतो यदि स्यात्, तदा यथेदानीं धर्मे वर्तसे, तथा धर्ममुत्सृज्य धर्मप्राधान्यमुत्सृज्य, धर्म इव बलेऽपि

अप्रत्यक्षफलेन अव्यक्तेन स्वयमप्रत्यक्षेण असता सता असद्भूतेन धर्मेण परं श्रेयः कथं प्राप्तुं शक्यम्, न शक्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ तदेवासत्त्वं विपक्षे बाधकतर्क प्रदर्शनमुखेनापि दृढीकरोति–यदीत्यादिना। भो सतां मुख्य! यदि सत्स्यात् धर्माख्यवस्त्विति शेषः। तर्हि धर्मिष्ठस्य तव असत् अनिष्टम् किञ्चन न स्यात्। तर्कस्य विपर्यये पर्यवसानमाह त्वयेति। यत् यस्मात्त्वया ईदृशं दुस्सहं व्यसनं प्राप्तम् तस्मान्नोपपद्यते, असदेव सदित्यर्थः ॥ २५ ॥ धर्मः पौरुषमाश्रित्यैव फलं प्रयच्छतीत्याशङ्कामनूद्य परिहरति–अथवेति। दुर्बलः बलरहितः अत एव क्लीबः कातरः स्वतः कार्यकरणासमर्थ इति यावत्। धर्मः बलमनुवर्तते, कार्योत्पादने पौरुषं प्रतीक्षत इत्यर्थः। एवं चेद् दुर्बलो हतमर्यादः धर्मः हितमेव साधयतीत्येतादृशमर्यादारहितः न सेव्य इति मे मतिरिति योजना ॥ २६ ॥ उपसर्जनभूतं धर्ममुत्सृज्य प्रधानभूतं बलमेवाश्रयणीयमित्याह–बलस्येति। बलस्य धर्मो गुणभूतः उपसर्जनभूतो यदि स्यात्तदा यथेदानीं धर्मे वर्तसे तथा धर्ममुत्सृज्य बले बलसाध्ये पराक्रमे वर्तस्वेत्यन्वयः ॥ २७ ॥

वर्तस्व ॥ २७ ॥ एवं सामान्येन धर्मं दूषितेऽपि सत्यवचनरूपधर्मविशेषस्य रामेण प्राधान्येनानुरोधात्तत्पृथक् दूषयति—अथेति । हे परंतप ! सत्यवचनं धर्मः किल । अथ चेदेवं चेत्, अनृतः त्वामभिषेक्ष्यामीत्युक्त्वा तदकरणेन सत्यत्वराहितः । अनृतमिति पाठे वदन्नितिशेषः । त्वयि सकलकल्याण गुणाश्रये ज्येष्ठपुत्रे अकरुणः राज्याद्वनं प्रति निष्कासनान्निर्दयः अतो बन्धयोग्यः पिता त्वया पितृवचनं करिष्यामीति कृतप्रतिज्ञेन त्वया किन्न बद्धः किं न नियमितः ? सर्वप्रजासन्निधौ राममभिषेक्ष्यामीत्युक्तं प्राथमिकं पितृवचनं परित्यज्य पाश्चात्त्यं वनगमनविषयं पितृवचनं करिष्यामीति कृतप्रतिज्ञेन

अथ चेत् सत्यवचनं धर्मः किल परन्तप । अनृतस्त्वय्यकरुणः किं न बद्धस्त्वया पिता ॥ २८ ॥
यदि धर्मो भवेद्भूतो अधर्मो वा परन्तप । न स्म हत्वा मुनिं वज्री कुर्यादिज्यां शतक्रतुः ॥ २९ ॥

त्वया पालयता सत्यवचनमपि सम्यक् न पालितमिति भावः ॥२८॥ धर्माधर्मयोः सद्भावेऽपि राज्ञा धर्मोऽधर्मो वा नियमेन नानुष्ठातव्यः, किन्तु तत्तत्काल प्रयोजनानुगुण्येनोभावपि कर्तव्यावित्यत्र शिष्टाचारं प्रमाणयति—यदीति । भूतो अधर्मो वेत्यत्र वृत्तानुरोधाय सन्ध्यभावः । यदि धर्मो भवेद्भूतः । यदि केवलं धर्म एवानुष्ठेयत्वेन प्राप्तो भवेत्, तदा वज्री शतक्रतुः मुनिं विश्वरूपं हत्वा इज्यां न कुर्यात्, किन्त्विज्यामेव कुर्यात् । अधर्मो वा केवलमधर्मो वा यद्यनुष्ठेयः स्यात्, तदा शतक्रतुः वज्री मुनिं हत्वा इज्यां न कुर्यात्, किंतु हननमेव कुर्यात् । क्षत्रधर्मनिष्ठेनेन्द्रेण धर्माधर्मयोरनुष्ठितत्वाद्राज्ञा

ननु सर्वोऽपि न धर्मो भवति, किन्तु तत्रैकदेशस्सत्यं धर्मः तस्मान्मया वने वत्स्यामीति पितरि प्रतिज्ञातं सत्यवचनमनुष्ठेयं तदर्थमेवमनुभूतमिति सत्याभिनिवेशिनं रामं प्रति धर्ममात्रसाधर्म्ये दूषितेऽपि सत्यवचनस्यापि धर्मतां सार्थक्येन निराकरोति—अथ चेदिति । हे परंतप ! सत्यवचनं धर्मः किल । अथचेदेवं चेत् अनृतः त्वामभिषेक्ष्यामीत्युक्त्वा तदकरणेन सत्यरहितः त्वयि सद्गुणाश्रये ज्येष्ठपुत्रे त्वयि अकरुणः राज्याद्वनं प्रति निष्कासनमकारुण्यम् अतो बन्धयोग्यः पिता त्वया पितृवचनं करिष्यामीति कृतप्रतिज्ञेन किं न बद्धः किमर्थं न नियमितः, सर्वप्रजासन्निधौ राममभिषेक्ष्यामीत्युक्तं प्राथमिकं पितृवचनं परित्यज्य पश्चाद्वनगमन विषयं पितृवचनं करिष्यामीति पालयता त्वया न सत्यवचनमपि सम्यक्परिपालितमिति भावः । अनृतमिति पाठे—अनृतं त्वयि वदन्निति शेषः॥२८॥ धर्माधर्मयोस्सद्भावे ऽपि राज्ञा धर्मो वा अधर्मो वा न नियमेनानुष्ठातव्यः, किन्तु तत्तत्कालप्रयोजनानुगुण्येनोभावपि कर्तव्यावित्यत्र शिष्टाचरणं प्रमाणयति—यदीति । यदि धर्मो भवेद् भूतः केवलं धर्म एव अनुष्ठेयत्वेन प्राप्तो भवेत्तर्हि वज्री शतक्रतुः मुनिं विश्वरूपं हत्वा इज्यां न कुर्यात किन्तु हननमकृत्वा इज्यामेव कुर्यात । अधर्मो वा केवलमधर्मो वा यद्यनुष्ठेयः स्यात तर्हि शतक्रतुर्वज्री मुनिं हत्वा इज्यां न कुर्यात किन्तु हननमेव कुर्यात, क्षत्रधर्मनिष्ठेनेन्द्रेण धर्माधर्मयोरुभयोरप्यनुष्ठितत्वाद्राज्ञा

यथाकालमुभयमपि कर्तव्यमिति भावः। "यान्येतानि देवक्षत्राणीन्द्रो वरुणः पर्जन्यो यम ईशानः" इतीन्द्रस्य क्षत्रियत्वं श्रूयते ॥ २९ ॥ इदानीमभ्युपगमवादेनैकान्ततो धर्माधर्मयोरेकस्याश्रयणमनर्थपर्यवसायीत्याह–अधर्मेति। अधर्मसंश्रितो धर्मः अधर्मसहितो धर्मः, धर्मश्चाधर्मश्चेत्यर्थः। विनाशयति, कर्तारमिति शेषः। नियमेन पृथक् पृथगनुष्ठीयमानौ धर्माधर्मौ कर्तारं विनाशयतः। अत एवैतत्सर्वं धर्माधर्मात्मकं सर्वं कर्मजातम् यथाकामं तत्तत्कालोचितम् अनियमेन नरः कुरुते, कुर्यादित्यर्थः ॥ ३० ॥ अस्मिन्नर्थे न मे सन्देह इत्याह–ममेति। हे तात अनुकम्प्य! "तातोऽनुकम्प्ये

अधर्मसंश्रितो धर्मो विनाशयति राघव। सर्वमेतद्यथाकामं काकुत्स्थ कुरुते नरः ॥ ३० ॥
मम चेदं मतं तात धर्मोऽयमिति राघव। धर्ममूलं त्वया छिन्नं राज्यमुत्सृजता तदा ॥ ३१ ॥
अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः। क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ ३२ ॥
अर्थेन हि वियुक्तस्य पुरुषस्याल्पतेजसः। व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ ३३ ॥

पितरि" इति रत्नमाला। इदं याथाकाम्येनाचरणं यदस्ति अयं धर्म इति मम मतं सिद्धान्त इत्यर्थः। एवं प्रथमं धर्म एवाप्रामाणिक इत्युक्तम्। पश्चात् कथञ्चित् प्रामाणिकत्वसम्भवेऽपि न तस्य प्राधान्यमित्युक्तम्। इदानीमप्राधान्येनापि धर्मस्तव न सम्भवति, मूलाभावादित्याह धर्ममूलमित्यादिना। धर्मस्य मूलं कारणम् अर्थरूपम्, तदा प्राप्तकाले, राज्यमुत्सृजता त्वया छिन्नम्। मूलच्छेदात्तव कथं धर्म इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ तदेव धर्ममूलत्वमर्थस्य प्रतिपादयति–अर्थेभ्य इति। ततस्ततः प्रजापालनाय प्रदेयषड्भागकरप्रदानादिकारणात् संवृत्तेभ्यः प्राप्तेभ्यः क्रमाद्विवृद्धेभ्यः अर्थेभ्यः सर्वाः क्रियाः यज्ञदानादिक्रियाः प्रवर्तन्ते। पर्वतेभ्य इत्युपमानेन मूलधनव्ययमकृत्वैवार्थमूलतया दानादिक्रियाः कार्या इत्युक्तम् ॥ ३२ ॥ व्यतिरेकमुखेनापि

यथाकालमुभयमपि कर्तव्यमिति भावः ॥ २९ ॥ इदानीं धर्माधर्मयोरेकतरस्याश्रयणमनर्थपर्यवसायीत्याह–अधर्मसंश्रित इति। अधर्मसंश्रितो धर्मः अधर्मसहितो धर्मः, धर्मश्चाधर्मश्चेत्यर्थः। विनाशयति, कर्तारमिति शेषः। नियमेन पृथक्पृथगनुष्ठीयमानौ धर्माधर्मौ विनाशयतः, कर्तारमित्यर्थः। अत एवैतत्सर्वं धर्माधर्मात्मकं कर्मजातं यथाकामं तत्तत्कालोचितम् अनियमेन नरः कुरुते, कुर्यादित्यर्थः ॥ ३० ॥ एतदेव मम धर्मत्वेन मतमित्याह–ममेति। इदं याथाकाम्येनोभयाचरणं यत् अयमेव धर्म इति मम मतमित्यर्थः। इदानीमर्थस्य श्रेयोहेतुत्वं केवलं प्रतिपादयन् केवलं धर्म एवाचरणीय इति मन्वानेन त्वया तन्मूलमेव छिन्नमित्याह धर्ममूलमिति। तदा तस्मिन्नेव वनवासारम्भकाल एव धर्मस्य मूलं कारणम्, अर्थात्मकमिति शेषः ॥ ३१ ॥ तदेव धर्ममूलत्वमर्थस्य प्रतिपादयति–अर्थेभ्य इति।

तदेव प्रतिपादयति–अर्थेनेत्यादिना। कुसरितः अल्पसरितः ॥ ३३ ॥ न केवलमर्थपरित्यागेन धर्मासम्भवः, किंतु दोषप्राप्तिरपीत्याह-सोऽयमिति। सुखैधितः पूर्वं सुखेन संवर्धितः, सोऽयम् अर्थपरित्यागी अर्थं प्राप्तं परित्यज्य सुखकामः सन्, पापम् अन्यायेनार्थार्जनम् सुखसाधनभूतधन सम्पादनार्थं स्तेयादिपापम् आरभते। ततः तेन कर्मणा दोषः प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ यस्यार्थास्तस्य मित्राणीत्यादिश्लोकद्वयं क्वचित्पठ्यते।

सोऽयमर्थं परित्यज्य सुखकामः सुखैधितः। पापमारभते कर्तुं ततो दोषः प्रवर्तते ॥ ३४ ॥ यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः। यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ ३५ ॥ यस्यार्थाः स च विक्रान्तो यस्यार्थाः स च बुद्धिमान्। यस्यार्थाः स महाभागो यस्यार्थाः स महागुणः ॥ ३६ ॥ अर्थस्यैते परित्यागे दोषाः प्रव्याहृता मया। राज्यमुत्सृजता वीर येन बुद्धिस्त्वया कृता ॥ ३७ ॥ यस्यार्था धर्मकामार्था स्तस्य सर्वं प्रदक्षिणम्। अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विचिन्वता ॥ ३८ ॥

पुमान् पुंस्त्ववान्। अन्यः स्त्रीप्राय इत्यर्थः। महाभागः महाभाग्यः। महागुणः शीलादिगुणवान् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अर्थस्येति। अर्थस्य परित्यागे एते पूर्वोक्तगुणप्रतियोगिनो निर्मित्रत्वादयो दोषाः, प्रव्याहृताः स्पष्टमुक्ताः। राज्यमुत्सृजता त्वया येन गुणेन बुद्धिः अर्थपरित्यागविषया कृता तं गुणं न जान इत्यर्थः। यद्वा राज्यमुत्सृजता त्वया येन कारणेनार्थपरित्यागे बुद्धिः कृता तेन कारणेन एते दोषाः मया प्रव्याहृता इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ यस्येति। धर्मकामार्थाः धर्मकामप्रयोजनानि। प्रदक्षिणम् अनुकूलम्। प्रतिष्ठितमिति वा पाठः। व्यतिरेकमुखेनाप्याह–अधनेनेति। अधनेन धनं विना अर्थकामेनापि। विचिन्वता अर्थार्जनव्यापारं कुर्वता पुरुषेण। अर्थः श्रेयः। न शक्यं न साधयितुं शक्यम्। अव्ययमेतत्। "शक्यमरविन्दसुरभि"

संवृत्तेभ्यः संप्राप्तेभ्यः। क्रियाः धर्ममूलभूताक्रियाः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ न केवलमर्थपरित्यागे धर्माभावः, किन्तु दोषप्राप्तिरपीत्याह–सोऽयमिति। सोऽयमर्थपरित्यागी अर्थं परित्यज्य प्राप्तमैश्वर्यं त्यक्त्वा सुखैधितः। पापमनार्जवम्। ततः तेन पापेन दोषः प्रवर्तते ॥ ३४–३६ ॥ अर्थस्य परित्यागे एते दोषाः प्रव्याहृताः स्पष्टमुक्ताः, राज्यमुत्सृजता त्वया येन गुणेन बुद्धिः अर्थपरित्यागविषया कृता, तन्न जान इति शेषः ॥ ३७ ॥ प्रदक्षिणम् अनुकूलम्। अर्थकामेन श्रेयोर्थिना, अर्थः श्रेयः ॥ ३८ ॥

इति प्रयोगात् ॥ ३८ ॥ न केवलमर्थकामावेव धनमूलौ, अन्येऽपि तथेत्याह—हर्ष इति । प्रवर्तन्ते प्रकृष्टानि वर्तन्ते, शोभन्त इत्यर्थः । अस्तो निर्धनस्य शमदमौ हि धनलाभे निवर्तेते ॥ ३९ ॥ न केवलमामुष्मिकश्रेयःसाधनभूतोऽर्थः, किन्तु ऐहिकश्रेयःसाधनं चेति व्यतिरेकमुखेन प्रतिपादयन् तादृशो ऽर्थस्त्वयि नास्तीत्याह—येषामिति । येषां चरतामित्यनादरे षष्ठी । येषां चरतां यान् चरतो विद्यमानानर्थाननादृत्य धर्मचारिणां केवलं धर्ममाचरताम्

हर्षः कामश्च दर्पश्च धर्मः क्रोधः शमो दमः । अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप ॥ ३९ ॥
येषां नश्यत्ययं लोकश्चरतां धर्मचारिणाम् । तेऽर्थास्त्वयि न दृश्यन्ते दुर्दिनेषु यथा ग्रहाः ॥ ४० ॥
त्वयि प्रव्राजिते वीर गुरोश्च वचने स्थिते । रक्षसाऽपहृता भार्या प्राणैः प्रियतरा तव ॥ ४१ ॥
तदद्य विपुलं वीर दुःखमिन्द्रजिता कृतम् । कर्मणा व्यपनेष्यामि तस्मादुत्तिष्ठ राघव ॥ ४२ ॥

अयं लोको नश्यति, ऐहिकसुखं नास्तीत्यर्थः । ते तादृशाः सुखसाधनभूताः अर्थाः दुर्दिनेषु मेघच्छन्नदिनेषु । "मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्" इत्यमरः । सूर्यादयो ग्रहाः यथा न दृश्यन्ते, तथा त्वयि न दृश्यन्ते । सकलश्रेयःसाधनभूता अर्थास्त्वया नादृता इत्यर्थः ॥ ४० ॥ अर्थहेतुभूतराज्यपरित्यागेन पितृवचनपरिपालनरूपकेवलधर्मावलम्बनेन च प्राप्तं दोषमाह—त्वयीति । प्राणैः प्राणेभ्यः । प्राणैस्तुल्यं प्रियतरेति वाऽर्थः ॥४१॥ एवं गते किं करणीय मित्यत्राह—तदद्येति । भवत्कर्मणा प्राप्तं दुःखं मत्कर्मणा व्यपनेष्यामीत्यर्थः । कृतप्रतिक्रियया तद्दुःखं निवारयिष्यामीति भावः ॥ ४२ ॥

प्रवर्तन्ते शोभन्ते इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ न केवलमामुष्मिकश्रेयस्साधनभूतोऽर्थः, किन्तु ऐहिकश्रेयस्साधनभूतोऽपीति व्यतिरेकं प्रतिपादयन् तादृशोऽर्थस्त्वयि नास्तीत्याह—येषामिति । चरतामित्यनादरे षष्ठी । येषां चरताम् यान् चरतः पुरतो विद्यमानानर्थान् अनादृत्य धर्मचारिणां धर्ममाचरतां पुरुषाणाम् अयं लोको नश्यति ऐहिकसुखं नास्तीत्यर्थः । एतादृशैहिकसुखसाधनभूतार्थाः दुर्दिनेषु ग्रहा यथा तथा त्वयि न दृश्यन्ते सकलश्रेयस्साधनभूतार्थास्त्वया नादृता इत्यर्थः ॥ ४० ॥ अर्थपरित्यागेन धर्मं चरतामनर्थौ भवतीत्यस्मिन् पक्षे रघुनाथमेव दृष्टान्तयति—त्वयीति । प्राणैः प्राणेभ्यः ॥ ४१ ॥ तद्विपुलं दुःखं कर्मणा व्यप

स०-चरतां "चर गतिभक्षणयोः" गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वाज्ज्ञानिनाम् । धर्मचारिणामपि तेषामृष्यादिजनानां येषामर्थानामभावादयं लोकः ऐहिकसुखं नश्यति, तेऽर्थास्त्वय्यपि न दृश्यन्ते । चरतां भक्षयतां राक्षसानाम् अयं लोको जनः धर्मचारिणां तेषां येभ्यो नश्यति तेऽर्थास्त्वयि न दृश्यन्त इति वा । दुर्दिनं मेघच्छन्नदिनम् ॥ ४० ॥ राज्यत्यागाचातुर्यमूलमेतदित्याह—त्वयीति ॥ ४१ ॥

एवं भक्तिवादानुक्त्वा क्षमापणं विदधाति—उत्तिष्ठेति । आत्मानं स्वम् । महात्मानम् महाबुद्धिम् । आत्मानं परमात्मानम् । किं नावबुध्यसे ? तस्मात् भवतः शोककारणं नास्तीति हृदयम् ॥४३॥ अयमिति । अयम् अहं तव विधेयत्वेन सन्निहितः, तव प्रियार्थम् उदितः उद्युक्तः उत्पन्नो वा । अनेन दुःखं व्यपनेष्यामीत्येतद्विवृतम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

उत्तिष्ठ नरशार्दूल दीर्घबाहो दृढव्रत । किमात्मानं महात्मानमात्मानं नावबुध्यसे ॥ ४३ ॥ अयमनघ तवोदितः प्रियार्थं जनकसुतानिधनं निरीक्ष्य रुष्टः । सहयगजरथां सराक्षसेन्द्रां भृशमिषुभिर्विनिपातयामि लङ्काम् ॥४४॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

रामममाश्वासयाने तु लक्ष्मणे भ्रातृवत्सले । निक्षिप्य गुल्मान् स्वस्थाने तत्रागच्छद्विभीषणः ॥ १ ॥
नानाप्रहरणैर्वीरैश्चतुर्भिः सचिवैर्वृतः । नीलाञ्जनचयाकारैर्मातङ्गैरिव यूथपः ॥ २ ॥
सोऽभिगम्य महात्मानं राघवं शोकलालसम् । वानरांश्चैव ददृशे बाष्पपर्याकुलेक्षणान् ॥ ३ ॥

अथेन्द्रजिद्वधोपायदर्शनम्—रामममाश्वासयान इत्यादि । आश्वासयाने आश्वासयमाने । आगमशासनस्यानित्यत्वान्मुगभावः । अनेन पूर्वोक्तवादा भ्रातृवात्सल्यात्तदाश्वासनार्थाः, न तु परमार्था इत्युक्तम् । पूर्वोक्तयुक्तिपरिहारस्तु "हैतुकान् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्" इति मनूक्तरीत्या प्रेक्षणीयः । गुल्मान् सेनासन्निवेशान् । स्वस्थाने स्वकार्यकरणार्थम् ॥ १ ॥ २ ॥ सोऽभिगम्येति । अत्र राघवपदं लक्ष्मणपरम् । उत्तरश्लोके रामदर्शनस्य वक्ष्यमाण

नेष्यामि भवत्कर्मणा प्राप्तं दुःखं मच्छौर्यकर्मणा व्यपनेष्यामीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ आत्मानं परमात्मानम् ॥ ४३ ॥ सीतानिधनश्रवणजनितदुःखार्दितोऽहम् इतःपरं किमपि कर्तुं न शक्नोमीत्याशङ्क्य तर्ह्यहमेव करिष्यामि मां नियोजयेत्याशयेनाह—अयमिति । अयमहं तव प्रियार्थमुदितः उत्पन्नः, त्वन्नियोजितकार्यं कर्तुमेवाहमुत्पन्न इत्यर्थः । अतः जनकसुतानिधनं निरीक्ष्य रुष्टस्सन् लङ्कां विनिपातयामीत्यर्थः । यद्वा सकलशास्त्रतत्त्वज्ञस्त्वं किमर्थमेवं धर्माधर्मखण्डनं करोषि, शक्तश्चेच्छौर्यं प्रदर्शयेत्यत आह—अयमिति । जनकसुतानिधनं निरीक्ष्य रुष्टस्सन् अयमहं धर्माधर्मखण्डनरूपमर्थम् उदितः उक्तवानस्मि, इतःपरं तव प्रियार्थं तव प्रिया या सीता तदर्थं सीतानिधनप्रतिकारार्थं लङ्कां विनिपातयामीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥ राममिति । आश्वासयाने आश्वासयमाने ॥ १-११ ॥

त्वात् । ददृशे ददर्श ॥३॥४॥ सः विभीषणः रामं दृष्ट्वा दीनात्मा दीनमनस्कः सन्, अन्तर्दुःखेन अबहिःप्रकटितदुःखविकारेण उपलक्षितः सन् अब्रवीत्॥५॥ लक्ष्मणोवाचेत्यत्र छान्दसः सुलोपः । मन्दार्थम् अल्पार्थम्, संगृहीतार्थमित्यर्थः ॥ ६॥ ७ ॥ कथयन्तमित्यर्धम् । मध्ये निवारणोक्तिः सर्वस्य वृत्तान्तस्य

राघवं च महात्मानमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् । ददर्श मोहमापन्नं लक्ष्मणस्याङ्कमाश्रितम् ॥ ४ ॥ व्रीडितं शोकसन्तप्तं दृष्ट्वा रामं विभीषणः । अन्तर्दुःखेन दीनात्मा किमेतदिति सोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ विभीषणमुखं दृष्ट्वा सुग्रीवं तांश्च वानरान् । लक्ष्मणोवाच मन्दार्थमिदं बाष्पपरिप्लुतः ॥६॥ हतामिन्द्रजिता सीतामिह श्रुत्वैव राघवः । हनुमद्वचनात् सौम्य ततो मोहमुपागतः ॥ ७ ॥ कथयन्तं तु सौमित्रिं सन्निवार्य विभीषणः+ ॥८॥ मनुजेन्द्रार्तरूपेण यदुक्तं च हनूमता । तदयुक्तमहं मन्ये सागरस्येव शोषणम् ॥ ९ ॥ अभिप्रायं तु जानामि रावणस्य दुरात्मनः । सीतां प्रति महाबाहो न च घातं करिष्यति ॥ १० ॥ याच्यमानस्तु बहुशो मया हितचिकीर्षुणा । वैदेहीमुत्सृजस्वेति न च तत् कृतवान् वचः ॥ ११ ॥ नैव साम्ना न दानेन न भेदेन कुतो युधा । सा द्रष्टुमपि शक्येत नैव चान्येन केनचित्*॥ १२ ॥

स्वेनावगतत्वात् । विभीषणः, उवाचेति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ अभिप्रायं त्विति । करिष्यति, रावण इति शेषः ॥ १० ॥ तत्र हेतुमाह–याच्यमान इत्यादिना ॥ ११ ॥ सा साम्ना द्रष्टुमपि नैव शक्येत । दानेनापि द्रष्टुं न शक्येत । भेदेनापि द्रष्टुं न शक्येत । युधा दण्डेन कुतो द्रष्टुमपि शक्येत । अन्येन नैवेति । अन्येन मायोपायेन, केनाचिदपि पुरुषेणेत्यर्थः ॥ १२ ॥

स०–**आर्तरूपेण** दीनसदृशेन । सागरस्य शोषणम् अगस्त्यादिसमावेशाभावदशायां यथाऽयुक्तं तथेदमयुक्तं मन्ये ॥ ९ ॥ हता सीतेत्यभिहितं श्रुतवतो दुःखं कथय कथमयुक्तमित्यतो वक्ति–अभिप्रायमिति । सीतां प्रति तामुद्दिश्य दुरात्मनोऽपि रावणस्याभिप्रायं जानामि । कोऽसावभिप्राय इत्यत आह–न चेति । सीताया इति शेषः । सीतां प्रति सीताया घातं न च करिष्यतीति दुरात्मनो रावणस्याभिप्रायं जानामि, अद्य वा श्वो वाऽहमपि हतः स्यां न त्यजेयं जानकीं पाक्षिक्या दुराशयाऽपि दुराशयो न नाशयतीति तदभिप्रायं जानामीति भावः ॥ १० ॥ हे स्व स्वकीय ! भ्रातरिति यावत् । सीतामुत्सृजेति याच्यमानः नच तत् मद्याचितप्रमेयकं वचः कृतवान् ॥ ११ ॥ सा तु स्वनिमित्तमशेषनक्तञ्चरनाशो भावीत्येव रावणकरग्रहं प्राप्ता कुपिता चेत्सद्यो नाशयेदिति वक्तुं तद्गुणानाह–नैवेति । युधा युद्धेन । किवन्तः । अन्येन केनापि वञ्चनाद्युपायेन । किञ्च सीता अन्येन केनापि केनाप्युपायेन द्रष्टुमेवाशक्या कुतस्तस्या हरणपूर्वकं वध इत्याहेति पद्यमवतारयता नागोजिभट्टेन समग्रं रामायणं द्वादशवारं श्रुतवतः सीताया रामस्य च कोऽनुबन्ध इति प्रश्ननीतिरुपार्जितेति सन्तोष्टव्यम् ॥ १२ ॥ + पुष्कलार्थमिदं वाक्यं विसंज्ञं राममब्रवीत् ॥ * मायामयीं महाबाहो तां विद्धि जनकात्मजाम् ॥ इतिचाधिकः पाठः ।

मायोपायेन केनाचिद्द्रष्टुमपि नैव शक्येत ॥ १२ ॥ कथं तर्हीन्द्रजिता हतेत्याशङ्क्य मायेयमित्याह—वानरानित्यादिना । मोहयित्वा, लङ्कायां स्वव्यतिरिक्तस्य योद्धुरभावात् स्वस्मिन् कर्मव्याकुले वानराः प्रहरेयुः यज्ञश्च विच्छिद्येत विच्छिन्ने च तस्मिन् ब्रह्मवरानुसारेण स्वस्य विनाशो भविष्यतीति

वानरान् मोहयित्वा तु प्रतियातः स राक्षसः । चैत्यं निकुम्भिलां नाम यत्र होमं करिष्यति ॥ १३ ॥ हुतवानुपयातो हि देवैरपि सवासवैः । दुराधर्षो भवत्येव सङ्ग्रामे रावणात्मजः ॥ १४ ॥ तेन मोहयता नूनमेषा माया प्रयोजिता । विघ्नमन्विच्छता तत्र वानराणां पराक्रमे ॥१५॥ ससैन्यास्तत्र गच्छामो यावत्तन्न समाप्यते । त्यजेमं नरशार्दूल मिथ्या सन्तापमागतम् । सीदते हि बलं सर्वं दृष्ट्वा त्वां शोककर्शितम् ॥१६॥ इह त्वं स्वस्थहृदयस्तिष्ठ सत्त्वसमुच्छ्रितः । लक्ष्मणं प्रेषयास्माभिः सह सैन्यानुकर्षिभिः ॥ १७ ॥ एष तं नरशार्दूलो रावणिं निशितैः शरैः । त्याजयिष्यति तत् कर्म ततो वध्यो भविष्यति ॥ १८ ॥ तस्यैते निशितास्तीक्ष्णाः पत्रिपत्राङ्गवाजिनः । पतत्रिण इवासौम्याः शराः पास्यन्ति शोणितम् ॥ १९ ॥ तं सन्दिश महाबाहो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । राक्षसस्य विनाशाय वज्रं वज्रधरो यथा ॥ २० ॥ मनुजवर न कालविप्रकर्षो रिपुनिधनं प्रति यत् क्षमोऽद्य कर्तुम् । त्वमतिसृज रिपोर्वधाय वाणीममररिपोर्मथने यथा महेन्द्रः ॥ २१ ॥

मत्वा वञ्चनमिति भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अन्विच्छता चिन्तयता ॥ १५ ॥ ससैन्या इत्यादि । तत् होमरूपं कर्म ॥ १६ ॥ इहेति । सैन्यानुकर्षिभिः सैन्यपालैः ॥ १७ ॥ तत् कर्म होमकर्म । णिजन्तत्वाद्विकर्मकत्वम् ॥ १८ ॥ एते लक्ष्मणीयाः । पत्रिपत्राणि पक्षिपक्षाः तेषामङ्गानि बर्हाणि तैः वाजिनः वेगवन्तः ॥ १९ ॥ २० ॥ यद्यस्मात्कारणात् रिपुनिधनं प्रति कालविप्रकर्षः कालविलम्बः अद्य कर्तुं न क्षमः । तत्तस्मात् त्वं रिपुवधाय

तर्हि कथं हननमित्याशङ्क्य तदिन्द्रजितो मायेत्याह—वानरानिति ॥ १३–१५ ॥ ससैन्या इति । तत होमकर्म ॥ १६ ॥ सैन्यानुकर्षिभिः सैन्यपालैः ॥ १७ ॥ तत्कर्म होमकर्म ॥ १८ ॥ पत्रिपत्राङ्गवाजिनः पत्रिपत्राणि पक्षिपक्षाः तेषामङ्गानि बर्हाणि तैर्वाजिनः पक्षवन्तः । पत्रिपत्राङ्गवाजिता इति पाठे–पत्रिणां पत्ररूपाङ्गैः सञ्जातवेगाः ॥१९॥२०॥ मनुजवरेति । यद्यस्मात्कारणात् रिपुनिधनं प्रति कालविप्रकर्षोऽद्य कर्तुं न क्षमः तस्मात्त्वं रिपोर्वधाय वाणीमतिसृजेत्यन्वयः ॥ २१ ॥

वाणीमतिसृज, आज्ञापयेत्यर्थः । यथा महेन्द्र इत्यापन्मात्रे दृष्टान्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

समाप्तकर्मा हि स राक्षसाधिपो भवत्यदृश्यः समरे सुरासुरैः। युयुत्सता तेन समाप्तकर्मणा भवेत् सुराणामपि संशयो महान् ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोककर्शितः । नोपधारयते व्यक्तं यदुक्तं तेन रक्षसा ॥ १ ॥ ततो धैर्यमवष्टभ्य रामः परपुरञ्जयः । विभीषणमुपासीनमुवाच कपिसन्निधौ ॥ २ ॥ नैर्ऋताधिपते वाक्यं यदुक्तं ते विभीषण । भूयस्तच्छ्रोतुमिच्छामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ ३ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः । यत्तत्पुनरिदं वाक्यं बभाषे स विभीषणः ॥ ४ ॥ यथाज्ञप्तं महाबाहो त्वया गुल्मनिवेशनम् । तत्तथाऽनुष्ठितं वीर त्वद्वाक्यसमनन्तरम् ॥ ५ ॥ तान्यनीकानि सर्वाणि विभक्तानि समन्ततः । विन्यस्ता यूथपाश्चैव यथान्यायं विभागशः ॥ ६ ॥ भूयस्तु मम विज्ञाप्यं तच्छृणुष्व महायशः ॥ ७ ॥

अथेन्द्रजिद्वधाय लक्ष्मणनिर्गमनम्–तस्य तद्वचनमित्यादि । व्यक्तं नोपधारयते हृदि सम्यङ्निधातुं नाशकदित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ते त्वया ॥ ३ ॥ यत्तत् पुनरिति । यद्वाक्यं पूर्वमुक्तवान् तदिदं पुनर्बभाष इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ यथाज्ञप्तमित्याद्युक्तिः रामस्य व्याकुलत्वनिवारणाय ॥ ५–७ ॥

॥ २२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥ १ ॥ तत इति । उपासीनं उपसमीपे ॥ २ ॥ ३ ॥ राघवस्येति । यद्वाक्यं पूर्वमुक्तवान् तदिदं पुनर्बभाष इति सम्बन्धः ॥ ४–१२ ॥

स०–प्रेष्यप्रेषणावश्यम्भाविता सूचनाय पुनरुक्तीकरोति–समाप्तकर्मेति । सुराणामपि संशयः प्राणसंशयः । पूर्वं सुरासुरैरिति प्रकृतत्वात्सुरासुराणां संशय इति वाच्यम्, तथापि केचिदेव देवपक्षिणोऽसुरा एतद्द्वेष्याः । इतरे त्वेतत्कूटघटिता एवेति सुराणामित्येवोक्तमिति मन्तव्यम् ॥ २२ ॥

सन्तापं सन्तापं च। मिथ्येति शोकसन्तापयोर्विशेषणम्। सन्तापः शोककार्यमिति तयोर्भेदः ॥८॥ उद्यमः उत्साहः ॥९-१२॥ ब्रह्मशिरः ब्रह्मशिरःसंज्ञक मन्त्रम्। तुरङ्गमशब्दो रथस्याप्युपलक्षणम्। प्राप्तम्, होमद्वारेति शेषः ॥ १३ ॥ यदीति। यदि च निकुम्भिलाया उत्तिष्ठेत्, यदि कर्म कृतं स्यात्,

त्वय्यकारणसन्तप्ते सन्तप्तहृदया वयम्। त्यज राजन्निमं शोकं मिथ्या सन्तापमागतम् ॥ ८ ॥ तदियं त्यज्यतां चिन्ता शत्रुहर्षविवर्धनी। उद्यमः क्रियतां वीर हर्षः समुपसेव्यताम् ॥ ९ ॥ प्राप्तव्या यदि ते सीता हन्तव्याश्च निशाचराः। रघुनन्दन वक्ष्यामि श्रूयतां मे हितं वचः ॥ १० ॥ साध्वयं यातु सौमित्रिर्बलेन महता वृतः। निकुम्भिलायां सम्प्राप्य हन्तुं रावणिमाहवे॥ ११॥ धनुर्मण्डलनिर्मुक्तैराशीविषविषोपमैः। शरैर्हन्तुं महेष्वासो रावणिं समितिञ्जयः॥ १२ ॥ तेन वीर्येण तपसा वरदानात् स्वयम्भुवः। अस्त्रं ब्रह्मशिरः प्राप्तं कामगाश्च तुरङ्गमाः ॥ १३ ॥ स एष सह सैन्येन प्राप्तः किल निकुम्भिलाम्। यद्युत्तिष्ठेत् कृतं कर्म हतान् सर्वांश्च विद्धि नः ॥ १४ ॥ निकुम्भिलामसम्प्राप्तमहुताग्निं च यो रिपुः। त्वामाततायिनं हन्यादिन्द्रशत्रोः स ते वधः। वरो दत्तो महाबाहो सर्वलोकेश्वरेण वै ॥ १५ ॥

तदा हतान् विद्धीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तर्हि कथं स वध्य इत्यत्राह–निकुम्भिलामित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। यो रिपुः। अहुताग्निम् असमाप्तहोमम्, तेनेत्यादि। तपसा ब्रह्मशिरः ब्रह्मशिरस्संज्ञकमस्त्रम्। तेन वीरेण प्राप्तं निकुम्भिलायां होमकर्मणि परिसमाप्ते कामगतुरगयुक्तो रथः अग्नेस्सकाशादुत्पत्स्यते तद्रथस्थस्य तवावध्यत्वं भविष्यतीति वरदानात्कामगास्तुरङ्गमाः प्राप्ताः। तुरङ्गमशब्दो रथस्याप्युपलक्षणम् ॥१३॥ सः एषः एवंप्रकारेण किल लब्धवरः स इन्द्रजित्सैन्येन सह निकुम्भिलां प्राप्तः होमकर्मणा रथादिकं प्राप्नुवन् निकुम्भिलां गत इत्यर्थः। कृतार्थः कृतकर्मा समाप्तहोमो यद्युत्तिष्ठेत्सर्वान्नः हतान्विद्धीत्यर्थः ॥ १४ ॥ निकुम्भिला

स०–अकारणसन्तप्ते मिथ्या वार्तोत्थितेति अकारणं सन्तप्ते सति। वयं सन्तप्तहृदयाः "अस्मदो द्वयोश्च" इति वयमिति बहुवचनम्। अस्मदादय इत्याद्यर्थो वा। मिथ्येति भिन्नं पदम्। सन्तापं सम् अत्यन्तं तापयति पार्श्वस्थानस्मानिति स तथा तम्। मिथ्या मिथ्याभूतसीतावधश्रवणजत्वान्मिथ्याभूतम् आगतं शोकं त्यज ॥ ८ ॥ यदि सीता प्राप्तव्या निशाचराश्च यदि हन्तव्यास्तर्हि हे वीर! उद्यमः क्रियताम्। त्वया हर्षस्समुपसेव्यताम् ॥ १० ॥ यदि कृतं कर्म निमित्तीकृत्योत्तिष्ठेत् तदा नः सर्वान् हतान् विद्धि ॥ १४ ॥

निकुम्भिलामसम्प्राप्तं निकुम्भिलाख्यन्यग्रोधमूलस्थानमसम्प्राप्तं च। "तमप्रविष्टन्यग्रोधम्" इत्युत्तरसर्गे वक्ष्यति। आततायिनं शस्त्रपाणिम्, रिपुवधोद्यतं च त्वां यो हन्यात् हिंस्यात्, सः इन्द्रशत्रोस्ते वधो मारक इति सर्वलोकेश्वरेण ब्रह्मणा वरो दत्त इति योजना। "वध हतौ" इति धातोः पचाद्यचि वध इति रूपम्। यद्यप्येतच्छापवचनमिव प्रतिभाति, तथापि निकुम्भिलाप्राप्तिहोमयोर्विघ्नाभावे अवध्य इति पर्यवसानाद्वररूपत्वं द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥ इत्येव

इत्येवं विहितो राजन् वधस्तस्यैष धीमतः। वधायेन्द्रजितो राम सन्दिशस्व महाबल । हते तस्मिन् हतं विद्धि रावणं ससुहृज्जनम् ॥ १६ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ जानामि तस्य रौद्रस्य मायां सत्यपराक्रम। स हि ब्रह्मास्त्रवित् प्राज्ञो महामायो महाबलः। करोत्यसंज्ञान् सङ्ग्रामे देवान् सवरुणानपि ॥ १८ ॥ तस्यान्तरिक्षे चरतो रथस्थस्य महायशः। न गतिर्ज्ञायते तस्य सूर्यस्येवाभ्रसम्प्लवे ॥१९॥ राघवस्तु रिपोर्ज्ञात्वा मायावीर्यं दुरात्मनः। लक्ष्मणं कीर्तिसम्पन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ यद्वानरेन्द्रस्य बलं तेन सर्वेण संवृतः । हनुमत्प्रमुखैश्चैव यूथपैः सह लक्ष्मण ॥ २१ ॥ जाम्बवेनर्क्षपतिना सहसैन्येन संवृतः। जहि तं राक्षससुतं मायाबलविशारदम् ॥ २२ ॥ अयं त्वां सचिवैः सार्द्धं महात्मा रजनीचरः । अभिज्ञस्तस्य देशस्य पृष्ठतोऽनुगमिष्यति ॥ २३ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः सविभीषणः। जग्राह कार्मुकश्रेष्ठमत्यद्भुतपराक्रमः ॥ २४ ॥

मित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। इत्येवंप्रकारेण। एषः होमविघ्नकारी तस्य इन्द्रजितः वधः मारकः विहितः ब्रह्मणा कृतः। तस्मात् तस्य इन्द्रजितो वधाय सन्दिशस्व, अस्मासु कञ्चिदिति शेषः ॥१६–१८॥ तस्य प्रसिद्धस्येति सूर्यविशेषणं द्वितीयं तस्येति पदम्। अभ्रसंप्लवे मेघावरणे ॥१९ ॥ २०॥ यद्वानरेन्द्रस्येत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम्। जाम्बवेन जाम्बवता। सहसैन्येन सैन्यसहितेन। "वोपसर्जनस्य" इति विकल्पेन सभावाभावः। संवृतः, त्वमिति

मित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। अहुताग्निमसमाप्तहोमम्। निकुम्भिलां निकुम्भिलाख्यं न्यग्रोधमूलस्थानमसंप्राप्तम् आततायिनं शस्त्रपाणिं च हन्यात् हिंस्यात् इन्द्रशत्रोस्ते स एव वधः मारक इति वरः सर्वलोकेश्वरेण ब्रह्मणा दत्तः। राजन्! धीमतस्तस्यैवं वधो विहित इति योजना। एवमुत्तरश्रीरामायणे इन्द्रजिद्वरप्रकारस्योक्तत्वात्तदानुगुण्येन व्याख्यातम् ॥ १५–१८ ॥ तस्यान्तरिक्ष इति। अभ्रसंप्लवे मेघसमूहे ॥ १९–२७ ॥

शेषः ॥२१-२७॥ स एवमिति। असत्यपि कर्तृभेदे क्रियाभेदमाश्रित्य स इति द्विरुक्तिः। स एवमुक्त्वा स ययाविति निर्वाहः। वस्तुतस्तु स लक्ष्मणः। सः तादृशवीरवेषविशिष्ट एवेत्यर्थः। यद्वा सरावणिवधाकाङ्क्षीत्येकं पदम्। रावणिना सह वर्तन्त इति सरावणयः निकुम्भिलास्था राक्षसाः तेषां

सन्नद्धः कवची खड्गी सशरो हेमचापधृत्। रामपादावुपस्पृश्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ २५ ॥ अद्य मत्कार्मुकोन्मुक्ताः शरा निर्भिद्य रावणिम्। लङ्कामभिपतिष्यन्ति हंसाः पुष्करिणीमिव ॥ २६ ॥ अद्यैव तस्य रौद्रस्य शरीरं मामकाः शराः। विधमिष्यन्ति भित्त्वा तं महाचापगुणच्युताः ॥ २७ ॥ स एवमुक्त्वा द्युतिमान् वचनं भ्रातुरग्रतः। स रावणिवधाकांक्षी लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥२८॥ सोऽभिवाद्य गुरोः पादौ कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्। निकुम्भिलामभिययौ चैत्यं रावणिपालितम् ॥ २९ ॥ विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान्। कृतस्वस्त्ययनो भ्रात्रा लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥ ३० ॥ वानराणां सहस्रैस्तु हनुमान् बहुभिर्वृतः। विभीषणश्च सामात्यस्तदा लक्ष्मणमन्वगात् ॥ ३१ ॥ महता हरिसैन्येन सवेगमभिसंवृतः। ऋक्षराजबलं चैव ददर्श पथि विष्ठितम् ॥ ३२ ॥ स गत्वा दूरमध्वानं सौमित्रिर्मित्रनन्दनः। राक्षसेन्द्रबलं दूरादपश्यद् व्यूहमास्थितम् ॥ ३३ ॥ स तं प्राप्य धनुष्पाणिर्मायायोगमरिन्दमः। तस्थौ ब्रह्मविधानेन विजेतुं रघुनन्दनः ॥ ३४ ॥ विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान्। अङ्गदेन च वीरेण तथाऽनिलसुतेन च॥ ३५ ॥

वधाकांक्षीत्यर्थः ॥ २८-३३ ॥ स तं प्राप्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। ब्रह्मविधानेन 'निकुम्भिलामसंप्राप्तम्' इत्यादिनोक्तब्रह्मवरदानप्रकारेण, माया

स एवमुक्त्वेति। स लक्ष्मणः एवमुक्त्वा स एव लक्ष्मणः ययाविति तच्छब्दद्वयस्य निर्वाहः। एवमुक्त्वा तु वचनमिति पाठः सम्यक्॥२८-३३॥स तमिति। सः रघुनन्दनः मायायोगं मायैव योग उपायो यस्य तमिन्द्रजितं प्राप्य ब्रह्मविधानेन 'निकुम्भिलामसंप्राप्तम्' इत्यादिनोक्तब्रह्मवरदानप्रकारेण विजेतुं तस्थाविति सम्बन्धः॥३४॥३५॥

कतक०-तस्थौ ब्रह्मविमानेनेति पाठान्तरम्। ब्रह्मविमानेन ब्रह्मणो भगवतस्तेजोंऽशोऽहमस्मीति विशिष्य जायमानेन ध्यानेन शत्रुं जेतुं तस्थौ। सङ्कटकाले तादृशध्यानस्य निसर्गसिद्धत्वात् ॥ ३४ ॥

योगं मायारूपोपायम्, तम् इन्द्रजितम्, विजेतुं प्राप्य तस्थौ । मायायागमिति पाठे मायायागं जेतुं नाशयितुं तं देशं प्राप्य तस्थावित्यन्वयः ॥३४॥३५॥ विविधमिति । प्रतिभयतमम् अतिशयेन भयङ्करम् ॥३६॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० रत्नकिरी० युद्धकाण्ड० पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥८५॥

विविधममलशस्त्रभास्वरं तद् ध्वजगहनं विपुलं महारथैश्च । प्रतिभयतममप्रमेयवेगं तिमिरमिव द्विषतां बलं विवेश ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

अथ तस्यामवस्थायां लक्ष्मणं रावणानुजः । परेषामहितं वाक्यमर्थसाधकमब्रवीत् ॥ १ ॥ यदेतद्राक्षसानीकं मेघश्यामं विलोक्यते । एतदायोध्यतां शीघ्रं कपिभिः पादपायुधैः ॥ २ ॥ अस्यानीकस्य महतो भेदने यत लक्ष्मण । राक्षसेन्द्रसुतोऽप्यत्र भिन्ने दृश्यो भविष्यति ॥ ३ ॥ स त्वमिन्द्राशनिप्रख्यैः शरैरवकिरन् परान् । अभिद्रवाशु यावद्वै नैतत् कर्म समाप्यते ॥ ४ ॥ जहि वीर दुरात्मानं मायापरमधार्मिकम् । रावणिं क्रूरकर्माणं सर्वलोकभयावहम् ॥ ५ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः । ववर्ष शरवर्षाणि राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ॥ ६ ॥ ऋक्षाः शाखामृगाश्चापि द्रुमाद्रिनखयोधिनः । अभ्यधावन्त सहितास्तदनीकमवस्थितम् ॥ ७ ॥

अथेन्द्रजिद्युद्धारम्भः–अथ तस्यामित्यादि । तस्यामवस्थायां निकुम्भिलासमीपगमनावसरे । अर्थसाधकम्, स्वानामिति शेषः ॥ १ ॥ यदेतदिति । आयोध्यतां हन्यताम् । शीघ्रमिति । विलम्बे यागः समाप्येतेति भावः ॥ २ ॥ अस्येति । यत यतस्व । अत्र राक्षसानीके ॥ ३–५ ॥ विभीषणेति । शुभलक्षणः सुहृद्वचनसारग्राहित्वलक्षणयुक्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥

प्रतिभयतमम् अतिशयेन भयङ्करम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥ ॥ १ ॥ यदेतदिति । आयोध्यतां प्रहार्यताम् ॥ २ ॥ यत यतस्व ॥ ३ ॥ ४ ॥ मायापरमधार्मिकं परमधार्मिकवत्प्रतीयमानम् ॥ ५ ॥ राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ववर्ष तमुद्दिश्य तत्सेनायां ववर्षेत्यर्थः ॥ ६–९ ॥

स०–मायापरमधार्मिकं मायया परमधनुर्धारिणं वा । मायापरम् अधार्मिकमिति वा ॥ ९ ॥

राक्षसा इति । कपिसैन्यजिघांसवः कपिसैन्यं हन्तुमिच्छवः ॥ ८ ॥ स इति । संप्रहारः युद्धम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ते राक्षसा इति । शस्त्रनिवेशन विकृताननबाहुत्वरूपक्रियाभेदात् तच्छब्दद्वयनिर्वाहः ॥ ११–१३ ॥ स्वमनीकमिति । तत्कर्मणि तस्मिन् होमकर्मणि ॥ १४ ॥ वृक्षान्धकारात्

राक्षसाश्च शितैर्बाणैरसिभिः शक्तितोमरैः । उद्यतैः समवर्तन्त कपिसैन्यजिघांसवः ॥ ८ ॥ स सम्प्रहारस्तुमुलः सञ्जज्ञे कपिरक्षसाम् । शब्देन महता लङ्कां नादयन् वै समन्ततः ॥ ९ ॥ शस्त्रैश्च बहुधाकारैः शितैर्बाणैश्च पादपैः । उद्यतैर्गिरिशृङ्गैश्च घोरैराकाशमावृतम् ॥ १० ॥ ते राक्षसा वानरेषु विकृताननबाहवः । निवेशयन्तः शस्त्राणि चक्रुस्ते सुमहद्भयम् ॥ ११ ॥ तथैव सकलैर्वृक्षैर्गिरिशृङ्गैश्च वानराः । अभिजघ्नुर्निजघ्नुश्च समरे राक्षसर्षभान् ॥ १२ ॥ ऋक्षवानरमुख्यैश्च महाकायैर्महाबलैः । रक्षसां वध्यमानानां महद्भयमजायत ॥ १३ ॥ स्वमनीकं विषण्णं तु श्रुत्वा शत्रुभिरर्दितम् । उदतिष्ठत दुर्धर्षस्तत्कर्मण्यननुष्ठिते ॥ १४ ॥ वृक्षान्धकारान्निर्गत्य जातक्रोधः स रावणिः । आरुरोह रथं सज्जं पूर्वयुक्तं सराक्षसः ॥ १५ ॥ स भीमकार्मुकधरः कालमेघसमप्रभः । रक्तास्यनयनः क्रुद्धो बभौ मृत्युरिवान्तकः ॥ १६ ॥ दृष्ट्वैव तु रथस्थं तं पर्यवर्तत तद्बलम् । रक्षसां भीमवेगानां लक्ष्मणेन युयुत्सताम् ॥ १७ ॥ तस्मिन् काले तु हनुमानुद्यम्य सुदुरासदम् । धरणीधरसङ्काशो महावृक्षमरिन्दमः ॥ १८ ॥ स राक्षसानां तत्सैन्यं कालाग्निरिव निर्दहन् । चकार बहुभिर्वृक्षैर्निस्संज्ञं युधि वानरः ॥ १९ ॥

नीरन्ध्रवृक्षषण्डादित्यर्थः । सज्जम् आयुधादिभिः, पूर्वयुक्तं पूर्वमेव युक्ताश्वम् । सराक्षसः राक्षससहितः ॥ १५ ॥ अन्तकः अन्तकरः ॥ १६ ॥ पर्य वर्तत परितोऽतिष्ठत् ॥ १७ ॥ तस्मिन्नित्यादि । आदावेकं वृक्षमुद्यम्य निर्दहन् सन् पश्चात् बहुभिर्वृक्षैस्तद्रक्षोबलं निःसंज्ञं चकारेत्यन्वयः ॥ १८–२० ॥

शस्त्रैरिति । बहुधाकारैः बहुप्रकारैः ॥ १० ॥ राक्षसाः वानरेषु शस्त्राणि निवेशयन्तः विकृताननबाहवस्सन्तः ते सुमहद्भयं चक्रुरिति सम्बन्धः । अतस्तच्छब्द द्वयस्य न पौनरुक्त्यम् ॥ ११–१३ ॥ स्वमनीकमिति । अननुष्ठिते असमाप्ते सति ॥ १४ ॥ वृक्षान्धकारान्नीरन्ध्रवृक्षसम्बाधात ॥ १५–२७ ॥

अवाकिरन्नित्युक्तं प्रपञ्चयति–शितेत्यादि । शितशूलधरा इत्यादिविशेषणेन येषां येष्वस्त्रेष्वत्यन्तपाटवमस्ति तैस्ते अवाकिरन्निति गम्यते ॥ २१ ॥ परिघैरित्यादौ परिघपाणय इत्याद्यूह्यम् । शुभदर्शनैरित्यनेन तैक्ष्ण्यमुपलक्ष्यते ॥ २२ ॥ पर्वतोपमम्, हनुमन्तमिति शेषः ॥ २३ ॥ तेषामित्यर्धम् ।

विध्वंसयन्तं तरसा दृष्ट्वैव पवनात्मजम् । राक्षसानां सहस्राणि हनुमन्तमवाकिरन् ॥ २० ॥ शितशूलधराः शूलै रसिभिश्चासिपाणयः । शक्तिभिः शक्तिहस्ताश्च पट्टिशैः पट्टिशायुधाः ॥२१॥ परिघैश्च गदाभिश्च चक्रैश्च शुभदर्शनैः । शतशश्च शतघ्नीभिरायसैरपि मुद्गरैः ॥२२॥ घोरैः परश्वधैश्चैव भिन्दिपालैश्च राक्षसाः । मुष्टिभिर्वज्रकल्पैश्च तलैरशनिसन्निभैः । अभिजघ्नुः समासाद्य समन्तात् पर्वतोपमम् ॥ २३ ॥ तेषामपि च संक्रुद्धश्चकार कदनं महत् ॥ २४ ॥ स ददर्श कपिश्रेष्ठमचलोपममिन्द्रजित् । सूदयन्तममित्रघ्नममित्रान् पवनात्मजम् ॥ २५ ॥ स सारथिमुवाचेदं याहि यत्रैष वानरः । क्षयमेष हि नः कुर्याद्राक्षसानामुपेक्षितः ॥२६॥ इत्युक्तः सारथिस्तेन ययौ यत्र स मारुतिः । वहन् परमदुर्धर्षं स्थितमिन्द्रजितं रथे ॥२७॥ सोऽभ्युपेत्य शरान् खड्गान् पट्टिशांश्च परश्वधान् । अभ्यवर्षत दुर्द्धर्षः कपिमूर्ध्नि स राक्षसः ॥२८॥ तानि शस्त्राणि घोराणि प्रतिगृह्य स मारुतिः । रोषेण महताऽऽविष्टो वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २९ ॥ युद्धचस्व यदि शूरोऽसि रावणात्मज दुर्मते । वायुपुत्रं समासाद्य जीवन्न प्रतियास्यसि ॥३०॥ बाहुभ्यां प्रतियुध्यस्व यदि मे द्वन्द्वमाहवे । वेगं सहस्व दुर्बुद्धे ततस्त्वं रक्षसां वरः ॥ ३१ ॥

संक्रुद्धः, हनुमानिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ हि यस्मात् कारणात् उपेक्षितः एषः नः अस्माकं सम्बन्धिनां राक्षसानां क्षयं कुर्यात् । अतः एष वानरो यत्र, वर्तत इति शेषः । तत्र याहीतीदं वचः सारथिमुवाचेत्यन्वयः ॥ २६ ॥ इत्युक्त इति । वहन् प्रापयन् ॥ २७ ॥ सोऽभ्युपेत्येति । अत्रापि क्रियाभेदात् तच्छब्दस्य द्विः प्रयोगः ॥ २८–३० ॥ द्वन्द्वं द्वन्द्वयुद्धम्, ददासीति शेषः । यदि ददासि तर्हि शस्त्राणि त्यक्त्वा बाहुभ्यां

सोऽभ्युपेत्येत्यत्रापि क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयस्य प्रयोगः ॥ २८–३० ॥ बाहुभ्यामिति । द्वन्द्वं, ददासीति शेषः । तर्हि बाहुभ्यां युध्यस्व ॥ ३१–३३ ॥

प्रतियुध्यस्वेत्यन्वयः । ततः तदानीं द्वन्द्वयुद्धकाले ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ यः सः प्रसिद्धो य इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तमिति । अप्रतिमसंस्थानैः अनुपम सन्निवेशैः, करवीरपत्राद्याकारैरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ इत्येवमिति । अरिविभीषणेन शत्रुभयङ्करेण ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

हनुमन्तं जिघांसन्तं समुद्यतशरासनम् । रावणात्मजमाचष्टे लक्ष्मणाय विभीषणः ॥ ३२ ॥ यः स वासवनिर्जेता रावणस्यात्मसम्भवः । स एष रथमास्थाय हनुमन्तं जिघांसति ॥ ३३ ॥ तमप्रतिमसंस्थानैः शरैः शत्रुविदारणैः । जीवितान्तकरैर्घोरैः सौमित्रे रावणिं जहि ॥३४॥ इत्येवमुक्तस्तु तदा महात्मा विभीषणेनारिविभीषणेन । ददर्श तं पर्वतसन्निकाशं रणे स्थितं भीमबलं नदन्तम् ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं जातहर्षो विभीषणः । धनुष्पाणिनमादाय त्वरमाणो जगाम ह ॥ १ ॥ अविदूरं ततो गत्वा प्रविश्य च महद्वनम् । दर्शयामास तत्कर्म लक्ष्मणाय विभीषणः ॥२॥ नीलजीमूतसङ्काशं न्यग्रोधं भीमदर्शनम् । तेजस्वी रावणभ्राता लक्ष्मणाय न्यवेदयत् ॥ ३ ॥ इहोपहारं भूतानां बलवान् रावणात्मजः । उपहृत्य ततः पश्चात् सङ्ग्राममभिवर्तते ॥ ४ ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां ततो भवति राक्षसः । निहन्ति समरे शत्रून् बध्नाति च शरोत्तमैः ॥ ५ ॥ तमप्रविष्टन्यग्रोधं बलिनं रावणात्मजम् । विध्वंसय शरैस्तीक्ष्णैः सरथं साश्वसारथिम् ॥ ६ ॥

अथेन्द्रजिद्विभीषणसंवादः—एवमुक्त्वेत्यादि । धनुष्पाणिनमिति नकारान्तत्वमार्षम् ॥ १ ॥ तत्कर्म होमकर्मस्थानम् ॥२॥३॥ इहेति । उपहारं बलिम् । उपहृत्य कृत्वा । ओदनपाकं पचतीतिवत् । ततः तस्माद्देशात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ अप्रविष्टन्यग्रोधं रावणात्मजं विध्वंसय । पुनः प्रवेशात्पूर्वमेव विध्वंसये

अप्रतिमसंस्थानैः अनुपमैरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥
॥ १ ॥ अविदूरमिति । तत्कर्म होमस्थानम् ॥ २-५ ॥ तमिति । अप्रविष्टन्यग्रोधं रावणात्मजं विध्वंसय, न्यग्रोधमूलप्रवेशो दुस्साध्यो भवतीति भावः ॥ ६ ॥

त्यर्थः ॥ ६-८ ॥ तमिति । महातेजा इति लक्ष्मणो विशेष्यः । सम्यग्युद्धम् अमायायुद्धम् ॥ ९ ॥ एवमिति । मनस्वी दृढमनस्कः ॥ १० ॥ इहेति । इह लङ्कायां जातसंवृद्धः । "पूर्वकाल-" इत्यादिना पूर्वकालार्थवाचिनो जातशब्दस्य उत्तरकालार्थवाचिना संवृद्धशब्देन सह समासः । पुत्रस्य

तथेत्युक्त्वा महातेजाः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः । बभूवावस्थितस्तत्र चित्रं विस्फारयन् धनुः ॥ ७ ॥ स रथेनाग्निवर्णेन बलवान् रावणात्मजः । इन्द्रजित् कवची धन्वी सध्वजः प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥ तमुवाच महातेजाः पौलस्त्यमपराजितम् । समाह्वये त्वां समरे सम्यग्युद्धं प्रयच्छ मे ॥ ९ ॥ एवमुक्तो महातेजा मनस्वी रावणात्मजः । अब्रवीत् परुषं वाक्यं तत्र दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ १० ॥ इह त्वं जातसंवृद्धः साक्षाद्भ्राता पितुर्मम । कथं द्रुह्यसि पुत्रस्य पितृव्यो मम राक्षस ॥ ११ ॥ न ज्ञातित्वं न सौहार्दं न जातिस्तव दुर्मते । प्रमाणं न च सोदर्यं न धर्मो धर्मदूषण ॥ १२ ॥ शोच्यस्त्वमसि दुर्बुद्धे निन्दनीयश्च साधुभिः । यस्त्वं स्वजनमुत्सृज्य परभृत्यत्वमागतः ॥ १३ ॥ नैतच्छिथिलया बुद्ध्या त्वं वेत्सि महदन्तरम् । क्व च स्वजनसंवासः क्व च नीचपराश्रयः ॥ १४ ॥ गुणवान् वा परजनः स्वजनो निर्गुणोऽपि वा । निर्गुणः स्वजनः श्रेयान् यः परः पर एव सः ॥ १५ ॥

पुत्राय । "क्रुधद्रुह-" इत्यादिना चतुर्थीनियमात् । राक्षसेत्यनेन साजात्यमपि न दृष्टवानसीति व्यज्यते ॥ ११ ॥ न ज्ञातित्वमिति । प्रमाणं मर्यादा नियामकम् ॥ १२ ॥ शोच्यत्वादौ हेतुमाह-यस्त्वमिति ॥ १३ ॥ नैतदिति । शिथिलया कोमलया, तुच्छया वा । अन्तरं तारतम्यम् ॥ १४ ॥ ननु परस्य

तत्र न्यग्रोधमूले ॥ ७ ॥ ८ ॥ महातेजाः लक्ष्मणः ॥ ९-१० ॥ इह अस्मिन् राक्षसकुले जातः संवृद्धः तत्रैवोत्पन्नस्तत्रैव वृद्धिं प्राप्त इत्यर्थः । पुत्रस्य पुत्राय ॥ ११ ॥ प्रमाणं मर्यादा ॥ १२ ॥ १३ ॥ शिथिलया तुच्छया । महदन्तरं महद्वैषम्यम् । स्वजनपरित्यागपरभृत्यत्वयोः महद्वैषम्यमस्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ परस्य नीचत्वे भवदुक्तं

स०-एकैक एव प्रयोजकः प्रीतावेतन्मध्येऽन्यत्र । ते सर्वेऽपि त्वय्यन्यथा जाता इत्याह-न ज्ञातित्वमित्यादिना । जातिः राक्षसजातिः । प्रमाणं ज्येष्ठविरोधेन विरोध्याश्रयो न सम्पाद्य इति प्रवेदयत्प्रमाणम् । सौदर्यं सोदरत्वम् । त्रयाणामपि कैकसीपुत्रत्वात् । न च पद्मपुराणे "निकषापुत्रमाहूय । निकषा चाब्रवीद्रामम्" इत्युक्तेः भागवतोत्तरकाण्डादौ कैकसीपुत्रत्वं कथितम्, तदसङ्गतमिति वाच्यम्; तस्या एव नामान्तरं तदित्यविरोधः ॥ १२ ॥ टीका-निर्गुणोपि स्वजनः श्रेयान् भवति । परो यः सगुणोपि स पर एव । स्वकुलेन सह विरोधे भिन्न एव भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

नीचत्वाभावान्न भवदुक्तदोष इत्यत्राह—गुणवानिति ॥ १५ ॥ तदेव वैषम्यं स्वरूपतो दर्शयति—य इति ॥ १६ ॥ निरनुक्रोशतोति । इयं होमविघात पूर्वकं लक्ष्मणस्य न्यग्रोधप्रवेशकरणरूपा निरनुक्रोशता निर्दयता, यादृशी यथा घोरा, तादृशं परुषं निर्दयत्वं स्वजनेन बन्धुभूतेन त्वयैव कर्तुं शक्यम्, नान्येनेत्यर्थः । यद्वा स्वजने विषये त्वया न शक्यं न कर्तव्यम्, अनुचितं कृतमिति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ गौरवात् गुरोर्भावो गौरवम्, पितृव्यत्वा

यः स्वपक्षं परित्यज्य परपक्षं निषेवते । स स्वपक्षे क्षयं प्राप्ते पश्चात्तैरेव हन्यते ॥१६॥ निरनुक्रोशता चेयं यादृशी ते निशाचर । स्वजनेन त्वया शक्यं परुषं रावणानुज ॥ १७ ॥ इत्युक्तो भ्रातृपुत्रेण प्रत्युवाच विभीषणः ॥१८॥ अजानन्निव मच्छीलं किं राक्षस विकत्थसे । राक्षसेन्द्रसुतासाधो पारुष्यं त्यज गौरवात् ॥ १९ ॥ कुले यद्यप्यहं जातो रक्षसां क्रूरकर्मणाम् । गुणोऽयं प्रथमो नृणां तन्मे शीलमराक्षसम् ॥ २० ॥ न रमे दारुणेनाहं न चाधर्मेण वै रमे । भ्रात्रा विषमशीलेन कथं भ्राता निरस्यते ॥ २१ ॥ धर्मात् प्रच्युतशीलं हि पुरुषं पापनिश्चयम् । त्यक्त्वा सुखमवाप्नोति हस्तादाशीविषं यथा ॥ २२ ॥

दित्यर्थः ॥ १९ ॥ रक्षसां कुले यद्यप्यहं जातः, तत् तथापि मे शीलम् अराक्षसम् अक्रूरम् । अयं मे शीलाख्यो गुणः नृणां सत्पुरुषाणां प्रथमः मुख्यः ॥ २० ॥ तन्मे शीलमराक्षसमित्युक्तमेव दर्शयति—न रम इति । दारुणेन कर्मणा न रमे । अधर्मेण परपीडाकरेण च कर्मणा न रमे । न केवलं मय्येव दोषः रावणेऽपीत्याह—भ्रात्रेति । निरस्यते 'त्वां तु धिक्कुलपांसनम्' इति वचनेनेत्यर्थः ॥ २१ ॥ इन्द्रजिदुक्तस्वदोषपरिहाराय परित्यागहेतून्

वैषम्यम्, गुणवत्त्वे तु तन्नास्तीत्यत्राह—गुणवान्वेति ॥१५॥ तदेव वैषम्यं स्वरूपतो दर्शयति—यस्स्वपक्षमिति । अतः स्वपक्षाश्रयणमेव श्रेयस्करमिति भावः ॥१६ ॥ निरनुक्रोशतेति । सेयं होमविघातपूर्वकं लक्ष्मणस्य न्यग्रोधप्रवेशकरणरूपा निरनुक्रोशता निर्दयता यादृशी यथा घोरा ईदृशं परुषम्, निदर्शयेति शेषः । स्वजनेन बन्धुभूतेन त्वयैव कर्तुं शक्यम्, नान्येनेत्यर्थः । यद्वा स्वजने विषये त्वया न शक्यं न कर्तव्यम्, अनुचितं कृतमिति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ गौरवात् पितृव्यत्वात् । यद्वा शूरोऽहमिति गौरवाद्धेतोर्यत्पारुष्यं तत्त्यजेत्यर्थः ॥ १९ ॥ नृणां सज्जनानां यः प्रथमः मुख्यो गुणः सात्त्विकं तत् मे अराक्षसम् अक्रूरम् । शीलं गुण इत्यर्थः ॥ २० ॥ न रम इति । दारुणेन कर्मणा न रमे अधर्मेण च न रमे अन्यथा विषमशीलेन रावणशीलाद्विलक्षणशीलेन भ्रात्रा कथमयं भ्राता रावणो

रावणदोषानाह—धर्मादित्यादिना ॥ २२ ॥ हिंसा च परस्वहरणं च ते हिंसापरस्वहरणे । हिंसादिरूपं दुराचाररूपं कर्म त्याज्यमाहुः तद्युक्तस्त्याज्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥ परस्वानामिति । सुहृदामतिशङ्का सुहृत्स्वविश्वासः ॥ २४ ॥ दोषवत्तया यदि त्याज्यत्वम्, तर्ह्यभिजनविद्यादिगुणवत्तया किमिति न ग्राह्यत्वमित्यत आह—महर्षीणामिति सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अभिमानः गर्वः । वैरित्वं बद्धवैरत्वम् । प्रतिकूलता परश्रेयोद्वेषित्वम् । तथा च

हिंसापरस्वहरणे परदाराभिमर्शनम् । त्याज्यमाहुर्दुराचारं वेश्म प्रज्वलितं यथा ॥ २३ ॥ परस्वानां च हरणं परदाराभिमर्शनम् । सुहृदामतिशङ्का च त्रयो दोषाः क्षयावहाः ॥ २४ ॥ महर्षीणां वधो घोरः सर्वदेवैश्च विग्रहः । अभिमानश्च कोपश्च वैरित्वं प्रतिकूलता ॥२५॥ एते दोषा मम भ्रातुर्जीवितैश्वर्यनाशनाः । गुणान्प्रच्छादयामासुः पर्वतानिव तोयदाः । दोषैरेतैः परित्यक्तो मया भ्राता पिता तव ॥ २६ ॥ नेयमस्ति पुरी लङ्का न च त्वं न च ते पिता ॥ २७ ॥ अतिमानी च बालश्च दुर्विनीतश्च राक्षस । बद्धस्त्वं कालपाशेन ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ॥ २८ ॥ अद्य ते व्यसनं प्राप्तं किं मां त्वमिह वक्ष्यसि । प्रवेष्टुं न त्वया शक्यो न्यग्रोधो राक्षसाधम ॥ २९ ॥

अभिजनविद्यादिगुणवत्त्वेऽपि परस्त्रीहरणादिदोषदूषिततया विषसंपृक्तमधुवन्न ग्राह्योऽयमिति भावः ॥ २५ ॥ २६ ॥ नेयमित्यादि । उत्तरक्षणे अवश्यं नशिष्यतीत्यर्थः ॥ २७–२९ ॥

निरस्यते हिंस्यते ॥ २१॥२२॥ हिंसा च परस्वहरणं च हिंसापरस्वहरणे । दुराचारं हिंसादिरूपदुराचारम् ॥ २३ ॥ इन्द्रजिदुक्तदोषपरिजिहीर्षया परित्यागहेतून् रावण दोषानाह—परस्वानामित्यादिना । सुहृदामतिशङ्का सुहृत्स्वविश्वास इत्यर्थः ॥ २४ ॥ दोषवत्तया यद्यपि त्याज्यत्वं तर्ह्यभिजनविद्यादिगुणवत्तया किमिति न ग्राह्यत्वमित्यत आह—महर्षीणामिति । अभिमानो गर्वः । वैरित्वं बद्धवैरित्वम् । प्रतिकूलता परश्रेयोद्वेषित्वम् । अभिजनविद्यादिगुणवत्त्वेऽपि परस्त्रीहरणादिदोषदूषिततया विषसम्पृक्तान्नवत्तस्य न ग्राह्यत्वमिति भावः ॥ २५–२९ ॥

देवताकार्यं यमदूतरूपदेवताकार्यम् । नरकयातनानुभवं वा ॥३०॥३१॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० रत्न० युद्धकाण्डव्याख्याने सप्ताशीतितमः सर्गः॥८७॥
अथेन्द्रजिल्लक्ष्मणयुद्धम्–विभीषणवच इत्यादि । अभ्युत्पपात अभिमुखमुज्जगाम ॥ १ ॥ कीदृग्भूतोऽभ्युज्जगामेत्यत्राह–उद्यतेत्यादिश्लोकद्वयेन । सुस मलंकृते सुष्ठु समन्तात् अलंकृते । महाप्रमाणं महादीर्घम्, धनुरुद्यम्य शरान् परामृश्य गृहीत्वा अभ्युज्जगाम अब्रवीच्चेत्यन्वयः । अमित्रान् शत्रून्

धर्षयित्वा च काकुत्स्थौ न शक्यं जीवितुं त्वया । युद्धयस्व नरदेवेन लक्ष्मणेन रणे सह । हतस्त्वं देवताकार्यं करिष्यसि यमक्षये ॥ ३० ॥ निदर्शयस्वात्मबलं समुद्यतं कुरुष्व सर्वायुधसायकव्ययम् । न लक्ष्मणस्यैत्य हि बाणगोचरं त्वमद्य जीवन् सबलो गमिष्यसि ॥३१॥ इत्यार्षे श्रीरामा० श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः॥८७॥
विभीषणवचः श्रुत्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः । अब्रवीत् परुषं वाक्यं वेगेनाभ्युत्पपात ह ॥ १ ॥ उद्यतायुधनिस्त्रिंशो रथे सुसमलङ्कृते । कालाश्वयुक्ते महति स्थितः कालान्तकोपमः ॥२ ॥ महाप्रमाणमुद्यम्य विपुलं वेगवद्दृढम् । धनुर्भीमं परामृश्य शरांश्चामित्रशातनान् ॥३॥ तं ददर्श महेष्वासो रथे सुसमलंकृतः । अलंकृतममित्रघ्नं राघवस्यानुजं बली । हनुमत्पृष्ठमासीनमुदयस्थरविप्रभम् ॥४॥ उवाचैनं समारब्धः सौमित्रिं सविभीषणम् । तांश्च वानरशार्दूलान् पश्यध्वं मे पराक्रमम् ॥५॥ अद्य मत्कार्मुकोत्सृष्टं शरवर्षं दुरासदम् । मुक्तं वर्षमिवाकाशे वारयिष्यथ संयुगे ॥६॥

शातयन्ति खण्डयन्तीत्यमित्रशातनान् ॥ २ ॥ ३ ॥ रथे, स्थित इति शेषः । अलंकृतं स्वतेजसा भूषितम् । हनुमत्पृष्ठमासीनमित्यनुवादेन हनुमान् पूर्वं राक्षसैर्युद्धा इन्द्रजित्यागते लक्ष्मणं स्वपृष्ठभागमारोप्य स्थितवानिति गम्यते । उदयस्थरविप्रभमित्यनेन हनुमतः काञ्चनाकृतित्वं लक्ष्मणस्य रविवर्णत्वं चोक्तम् ॥ ४ ॥ उवाचैनमिति त्रिपादश्लोक एकान्वयः । एतदब्रवीत् परुषमिति पूर्वोक्तस्य विवरणं न भवति । तद्विभीषणमात्रं प्रति । इदं तु सर्वान् युद्धयस्वेति । देवताकार्यं करिष्यसि यमदूतरूपदेवतादीष्टकार्यं करिष्यसीत्यर्थः । यमक्षये यमनिलये । यमदूतकिङ्करो भविष्यसीति यावत ॥ ३० ॥ ३१ ॥
इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥ विभीषणवच इत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । परुषं वाक्यमित्येतद्वक्ष्यमाणमिति ज्ञेयम् । कालाश्वाः नीलाश्वाः । रथे स्थितस्सन् महाप्रमाणं धनुरुद्यम्य शरान् परामृश्य अभ्युत्पपात अभ्युज्जगाम, अब्रवीच्चेति सम्बन्धः ॥ १–३ ॥ अलंकृतं स्वतेजोभूषितम् ॥ ४ ॥ उवाचैनमित्यादिना पूर्वोक्तमब्रवीत परुषं वाक्यमित्येतदेव विवृणोति ॥ ५ ॥ मुक्तं वर्षं मेघोत्सृष्टं

प्रति। तच्च परुषम्। इदं तु पराक्रमविषयम्। समारब्धः संरब्धः। पश्यध्वमिति। मुक्तं मेघमुक्तम्। वारयिष्यथेत्येतत् सापहासोक्तिः॥ ५॥ ६॥
अद्येति। वः युष्माकम्। विधमिष्यन्ति धक्ष्यन्ति॥ ७॥ तीक्ष्णेति। तीक्ष्णसायकेति लुप्तविभक्तिकं पदम्। तीक्ष्णसायकैरित्यर्थः। शूलशक्त्यृष्टि

अद्य वो मामका बाणा महाकार्मुकनिस्सृताः। विधमिष्यन्ति गात्राणि तूलराशिमिवानलः॥ ७॥ तीक्ष्णसायक निर्भिन्नान् शूलशक्त्यृष्टितोमरैः। अद्य वो गमयिष्यामि सर्वानेव यमक्षयम्॥ ८॥ क्षिपतः शरवर्षाणि क्षिप्र हस्तस्य मे युधि। जीमूतस्येव नदतः कः स्थास्यति ममाग्रतः॥ ९॥ रात्रियुद्धे मया पूर्वं वज्राशनिसमैः शरैः। शायितौ स्थो मया भूमौ विसंज्ञौ सपुरस्सरौ॥ १०॥ स्मृतिर्न तेऽस्ति वा मन्ये व्यक्तं वा यमसादनम्। आशीविषमिव क्रुद्धं यन्मां योद्धुं व्यवस्थितः॥ ११॥ तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य गर्जितं लक्ष्मणस्तदा। अभीत वदनः क्रुद्धो रावणिं वाक्यमब्रवीत्॥ १२॥ उक्तश्च दुर्गमः पारः कार्याणां राक्षस त्वया। कार्याणां कर्मणा पारं यो गच्छति स बुद्धिमान्॥ १३॥

तोमरैः इत्यत्र शक्तियष्टितोमरैरित्यर्थः। सन्धिरार्षः।तीक्ष्णसायकैः शूलशक्त्यष्टितोमरैश्च निर्भिन्नान् वः युष्मान्,यमक्षयं यमनिलयम्,गमयिष्यामीत्यन्वयः॥ ८॥ क्षिपत इति। जीमूतस्येति नादमात्रे दृष्टान्तः॥ ९॥ रात्रीति। आग्रहातिशयेन मयेति द्विरुक्तिः॥१०॥ रामानु०-रात्रीति। शायितौ, युवामिति शेषः॥१०॥ स्मृतिरिति। यन्मां योद्धुं व्यवस्थितः, अतः स्मृतिर्नास्तीति वा मन्ये। अथवा यमसादनं यमप्रापणम्। व्यक्तं प्रत्यक्षम् प्रत्यासन्नमिति यावत्। यद्वा सादनं सदनम्। स्वार्थेऽण् प्रत्ययः॥ ११॥ तच्छ्रुत्वेति। अभीतवदनः भयविकृतिशून्यवदनः॥ १२॥ दुर्गमः दुर्लभः। कार्याणां यमप्रापणादीनाम्। पारः

वर्षम्॥ ६-८॥ क्षिपत इति। मे युधि ममाग्रत इति सम्बन्धः॥ ९॥ शायितौ, युवामिति शेषः॥ १०॥ यन्मां योद्धुं व्यवस्थितः अतस्ते स्मृतिर्नास्ति वा यमसादनं यमलोकप्रापणं व्यक्तं प्रकाशं सन्निहितं त इति सम्बन्धः॥ रात्रियुद्ध इत्यादिश्लोकद्वयस्य वास्तवार्थस्तु-रात्रियुद्धे मया शरैर्विसंज्ञौ भूमौ शायितौ अथापि ते तव यमसादनं वा यमलोकप्रापणं च अत एव स्मृतिर्वा, भयरूपेति शेषः। भयरूपा स्मृतिश्च नास्तीति व्यक्तं मन्ये। कुतः? आशीविषमिव क्रुद्धं मां योद्धुं व्यवस्थित इति सम्बन्धः॥ ११-१२॥ उक्तश्चेति। कार्याणां शत्रुविजयरूपकर्तव्यानां दुर्गमः अपारः दुष्प्रापान्तः त्वया उक्तश्च उक्तः। एतदुक्तिमात्रेण

निर्वाहः। उक्तश्च उक्त एव, न कृतः। अतो दुर्बुद्धिरसीत्यर्थः। कस्तर्हि बुद्धिमानित्यत आह–कार्याणामिति। कार्याणां कर्मणा, आचरणेनेत्यर्थः ॥ १३ ॥ स त्वमिति। अर्थस्येति तादर्थ्यसंबन्धे षष्ठी। अर्थस्य वचः प्रयोजनार्थं वचः ॥ १४ ॥ दृष्टेऽप्यस्मत्पराक्रमे कथमित्थं कथ्यत इत्याशङ्क्य मायामयत्वान्न स वीरसंमत इत्याह–अन्तर्धानेति। आजौ युद्धे ॥ १५ ॥ प्रत्यक्षेणापि योद्धुं शक्तोऽस्मीत्यत आह–यथेति। यथा स्थितोऽस्मि तथैव,

स त्वमर्थस्य हीनार्थो दुरवापस्य केनचित्। वचो व्याहृत्य जानीषे कृतार्थोऽस्मीति दुर्मते ॥ १४॥ अन्तर्धानगतेनाजौ यस्त्वयाऽऽचरितस्तदा। तस्कराचरितो मार्गो नैष वीरनिषेवितः ॥ १५ ॥ यथा बाणपथं प्राप्य स्थितोऽहं तव राक्षस। दर्शयस्वाद्य तत्तेजो वाचा त्वं किं विकत्थसे ॥ १६ ॥ एवमुक्तो धनुर्भीमं परामृश्य महाबलः। ससर्ज निशितान् बाणानिन्द्रजित् समितिंजयः ॥ १७ ॥ ते निसृष्टा महावेगाः शराः सर्पविषोपमाः। संप्राप्य लक्ष्मणं पेतुः श्वसन्त इव पन्नगाः ॥ १८ ॥ शरैरतिमहावेगैर्वेगवान् रावणात्मजः। सौमित्रिमिन्द्रजिद्युद्धे विव्याध शुभलक्षणम् ॥ १९ ॥ स शरैरतिविद्धाङ्गो रुधिरेण समुक्षितः। शुशुभे लक्ष्मणः श्रीमान् विधूम इव पावकः ॥ २० ॥ इन्द्रजित्त्वात्मनः कर्म प्रसमीक्ष्याधिगम्य च। विनद्य सुमहानादमिदं वचनमब्रवीत् ॥२१॥ पत्रिणः शितधारास्ते शरा मत्कार्मुकच्युताः। आदास्यन्तेऽद्य सौमित्रे जीवितं जीवितान्तगाः ॥ २२ ॥

तत्तेजः पूर्वकृतं तेजः दर्शयस्वेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ सर्पविषोपमाः सर्पविषवत् घोराः। पेतुः, भूमाविति शेषः ॥ १८ ॥ शरैरिति। अतिविव्याधेत्यन्वयः। "व्यवहिताश्च" इति व्यवहितप्रयोगः ॥ १९ ॥ २० ॥ अधिगम्य फलवत्त्वेन दृष्ट्वा ॥ २१–२४ ॥

किमायातमिति भावः। यस्तु कार्याणां पारं कर्मणा आचरणेन गच्छति प्राप्नोति स बुद्धिमान् स एव समर्थ इत्यर्थः ॥ १३ ॥ स त्वमिति। दुर्मते ! हीनार्थः शत्रुविजयरूपप्रयोजनहीनः स त्वं केनचित् केनापि दुरवाप्यस्यार्थस्य विजयप्रयोजनस्य सम्बन्धि वचो व्याहृत्य कृतार्थोऽस्मि कृतकृत्योऽस्मीति जानीष इति योजना ॥ १४ ॥ मत्कृतं पराक्रमं सम्यगनुभूयापि किमर्थमेवमुच्यत इत्यत्राह–अन्तर्धानगतेनेति ॥ १५ ॥ विनाप्यन्तर्धानेन पराक्रमितुं शक्यमित्यत्राह–यथेति। यथा यत्तेजः पूर्वं कृतं तत्तेजः ॥ १६–२१ ॥ पत्रिणश्शितधारा इत्यादिश्लोकचतुष्टयस्य प्रकृतार्थः स्पष्टः। वास्तवार्थस्तु–हे सौमित्रे ! मत्कार्मुकच्युताः

विशस्तेति । विशस्तं भिन्नं कवचं यस्य तं त्वां रामो द्रक्ष्यतीत्यनुषङ्गेण योजना ॥ २५ ॥ २६ ॥ अथ इदानीम् ॥२७-३०॥ सुपत्रवाजिताः सुपत्रैः

अद्य गोमायुसङ्घाश्च श्येनसङ्घाश्च लक्ष्मण । गृध्राश्च निपतन्तु त्वां गतासुं निहतं मया ॥ २३ ॥ क्षत्रबन्धुं सदानार्यं रामः परमदुर्मतिः । भक्तं भ्रातरमद्यैव त्वां द्रक्ष्यति मया हतम् ॥ २४ ॥ विशस्तकवचं भूमौ व्यपविद्धशरासनम् । हृतोत्तमाङ्गं सौमित्रे त्वामद्य निहतं मया ॥ २५ ॥ इति ब्रुवाणं संरब्धं परुषं रावणात्मजम् । हेतुमद्वाक्यमत्यर्थं लक्ष्मणः प्रत्युवाच ह ॥२६॥ वाग्बलं त्यज दुर्बुद्धे क्रूरकर्माऽसि राक्षस । अथ कस्माद्वदस्येतत् सम्पादय सुकर्मणा ॥२७॥ अकृत्वा कत्थसे कर्म किमर्थमिह राक्षस । कुरु तत्कर्म येनाहं श्रद्दध्यां तव कत्थनम् ॥२८॥ अनुक्त्वा परुषं वाक्यं किंचिदप्यनवक्षिपन् । अविकत्थन् वधिष्यामि त्वां पश्य पुरुषाधम ॥२९॥ इत्युक्त्वा पञ्च नाराचानाकर्णापूरितान् शितान् । निजघान महावेगान् लक्ष्मणो राक्षसोरसि ॥ ३० ॥ सुपत्रवाजिता बाणा ज्वलिता इव पन्नगाः । नैर्ऋतोरस्यभासन्त सवितू रश्मयो यथा ॥ ३१ ॥ स शरैराहतस्तेन सरोषो रावणात्मजः । सुप्रयुक्तैस्त्रिभिर्बाणैः प्रतिविव्याध लक्ष्मणम् ॥ ३२ ॥ स बभूव तदा भीमो नरराक्षससिंहयोः । विमर्दस्तुमुलो युद्धे परस्परजयैषिणोः ॥ ३३ ॥

सञ्जातवेगाः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ स बभूवेति । विमर्दः सङ्घर्षः ॥ ३३ ॥

अशराः, अप्रयोजकशरा इत्यर्थः । ते तव शितधाराः जीवितान्तगाः पत्रिणः मत्तः जीवितमादास्यन्त इति सम्बन्धः ॥ २२ ॥ हे लक्ष्मण ! त्वां त्वामुद्दिश्य । मया लक्ष्म्या लङ्कैश्वर्येण सह गतासुम्, मामिति शेषः । गोमाय्वादयः निपतन्त्विति सम्बन्धः ॥ २३ ॥ सदानार्यमित्यत्र सदान आर्यमिति छेदः । हे सदान दानसहित ! दानशीलेत्यर्थः । क्षत्रबन्धुं क्षत्रस्य राघवस्य बन्धुम् । कुतः भ्रातरम् अत एव आर्यं मया अहतं त्वां परमदुर्मतिः परमदुष्टेष्वपि मतिः अनुग्रहरूपा यस्य सः रामः, अद्य द्रक्ष्यतीति सम्बन्धः ॥ २४ ॥ विशस्तेति । हे सौमित्रे ! त्वां विनेति शेषः । विशस्तकवचं हृतोत्तमाङ्गं मया निहतं, सैन्यं त्विति शेषः । रामो द्रक्ष्यतीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २५-३० ॥ सुपत्रेति । सुपत्रवाजिताः सुपत्रैस्सञ्जातवेगाः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ विमर्दः सङ्घर्षः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

उभौ हीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । सुविक्रान्तौ सुष्ठुपराक्रमौ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ युयुधाते इत्याद्यर्धम् ॥३६॥ बलेति । बलशब्दो बलशत्रिवन्द्रपरः । नामैकदेशे नामग्रहणात् ॥ ३७॥ ३८॥ सुसंप्रहृष्टाविति । शरौघः, मेघपक्षे जलौघः । शरशब्दो हि जलवाची, शरधिरिति समुद्रपर्यायात् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

उभौ हि बलसम्पन्नावुभौ विक्रमशालिनौ ॥ ३४ ॥ उभावपि सुविक्रान्तौ सर्वशस्त्रास्त्रकोविदौ । उभौ परमदुर्जेया वतुल्यबलतेजसौ ॥ ३५ ॥ युयुधाते तदा वीरौ ग्रहाविव नभोगतौ ॥३६॥ बलवृत्राविवाभीतौ युधि तौ दुष्प्रधर्षणौ । युयुधाते महात्मानौ तदा केसरिणाविव ॥ ३७॥ बहूनवसृजन्तौ हि मार्गणौघानवस्थितौ । नरराक्षससिंहौ तौ प्रहृष्टावभ्ययुध्यताम् ॥ ३८ ॥ सुसंप्रहृष्टौ नरराक्षसोत्तमौ जयैषिणौ मार्गणचापधारिणौ । परस्परं तौ प्रववर्षतुर्भृशं शरौघवर्षेण बलाहकाविव ॥ ३९ ॥ अभिप्रवृद्धौ युधि युद्धकोविदौ शरासिचण्डौ शितशस्त्रधारिणौ । अभीक्ष्ण माविव्यधतुर्महाबलौ महाहवे शम्बरवासवाविव ॥ ४० ॥ इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥८८॥

ततः शरं दाशरथिः सन्धायामित्रकर्शनः । ससर्ज राक्षसेन्द्राय क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥ १ ॥ तस्य ज्यातलनिर्घोषं स श्रुत्वा रावणात्मजः । विवर्णवदनो भूत्वा लक्ष्मणं समुदैक्षत ॥ २ ॥ तं विवर्णमुखं दृष्ट्वा राक्षसं रावणात्मजम् । सौमित्रिं युद्धसंयुक्तं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३ ॥ निमित्तान्यनुपश्यामि यान्यस्मिन् रावणात्मजे । त्वर तेन महा बाहो भग्न एष न संशयः ॥ ४ ॥

अथ लक्ष्मणेन्द्रजितोः सुमहान् संप्रहारः—ततः शरमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ तमिति । सौमित्रिं प्रति उद्दिश्य ॥ ३ ॥ निमित्तानीति । अस्मिन् यानि सुख

अतिविक्रान्तौ कृतपराक्रमौ ॥ ३५ ॥३६ ॥ बलवृत्राविवेत्यत्र बलशब्दः पुरन्दरवाची ॥३७–४०॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व० युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥ [सुसंप्रहृष्टावित्यादिश्लोकद्वयं सर्गव्यवच्छेदकत्वेन प्रक्षिप्तमिति सम्प्रदायः] ॥१॥२॥ युद्धसंयुक्तं युद्धजनकहर्षसंयुक्तम् ॥ ३ ॥ निमित्तानीति । अस्मिन

वैवर्ण्यस्तब्धत्वादीनि निमित्तानि अनुपश्यामि, तैरयं भग्न इति जाने । तेन कारणेन त्वर त्वरस्व ॥ ४ ॥ ५ ॥ शक्राशनीति । सर्वसंक्षुभितेन्द्रियः संक्षुभितसर्वेन्द्रियः ॥६–८॥ किमिति । त्वं भ्रात्रा सह निबद्ध इति यत्, प्रथमे तद्युद्धे तस्मिन् युद्धे मत्पराक्रमं त्वन्निबन्धनरूपं न स्मरसि किम् ? यदा यत्र

ततः सन्धाय सौमित्रिर्बाणानग्निशिखोपमान् । मुमोच निशितांस्तस्मिन् सर्पानिव महाविषान् ॥५॥ शक्राशनिसमस्पर्शैर्लक्ष्मणेनाहतः शरैः । मुहूर्तमभवन्मूढः सर्वसंक्षुभितेन्द्रियः ॥ ६ ॥ उपलभ्य मुहूर्तेन संज्ञां प्रत्यागतेन्द्रियः । ददर्शावस्थितं वीरं वीरो दशरथात्मजम् ॥ ७ ॥ सोऽभिचक्राम सौमित्रिं रोषात् संरक्तलोचनः । अब्रवीच्चैनमासाद्य पुनः स परुषं वचः ॥ ८ ॥ किं न स्मरसि तद्युद्धे प्रथमे मत्पराक्रमम् । निबद्धस्त्वं सह भ्रात्रा यदा भुवि विवेष्टसे ॥ ९ ॥ युवां खलु महायुद्धे शक्राशनिसमैः शरैः । शायितौ प्रथमं भूमौ विसंज्ञौ सपुरस्सरौ ॥१०॥ स्मृतिर्वा नास्ति ते मन्ये व्यक्तं वा यमसादनम् । गन्तुमिच्छसि यस्मात्त्वं मां धर्षयितुमिच्छसि ॥ ११ ॥ यदि ते प्रथमे युद्धे न दृष्टो मत्पराक्रमः । अद्य ते दर्शयिष्यामि तिष्ठेदानीं व्यवस्थितः ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वा सप्तभिर्बाणैरभिविव्याध लक्ष्मणम् । दशभिस्तु हनूमन्तं तीक्ष्णधारैः शरोत्तमैः ॥ १३ ॥ ततः शरशतेनैव सुप्रयुक्तेन वीर्यवान् । क्रोधाद्द्विगुणसंरब्धो निर्बिभेद विभीषणम् ॥ १४ ॥

युद्धकाले, विवेष्टसे विवेष्टितवानसि ॥ ९॥ तमेव पराक्रमं विशिनष्टि--युवामिति ॥१०॥ स्मृतिरिति । व्यक्तं नूनमित्यर्थः ॥११–१३॥ तत इति । क्रोधा

यानि मुखवैवर्ण्यादीनि निमित्तान्यनुपश्यामि तैरयं भग्न इति जाने, तेन कारणेन त्वर त्वरस्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ सर्वसंक्षुभितेन्द्रियः संक्षुभितसर्वेन्द्रियः ॥ ६–८ ॥ किमिति । प्रथमे तद्युद्धे भ्रात्रा सह बद्ध इति यत् तत्पराक्रमं न स्मरसि किम् ? ॥ ९ ॥ तमेव पराक्रमं विशिनष्टि–युवामिति । युवामिति श्लोकद्वयस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–शरैर्युवां विसंज्ञौ भूमौ शायितौ तथापि ते तव यमसादनं वा यमलोकगमनं च स्मृतिर्वा भयरूपा स्मृतिश्च नास्तीति व्यक्तं मन्ये । कुतः ? यस्मान्मां धर्षयितुमिच्छसीति सम्बन्धः ॥ १०–१४ ॥

द्विगुणसंरन्ध इति । लक्ष्मणादिविषयरोषापेक्षया विभीषणविषये द्विगुणं कुपित इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तद्दृष्ट्वेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । नैतत्किञ्चिदिति ब्रुवन् एतदकिञ्चित्करमिति ब्रुवन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥ अभीतवदन इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अकिञ्चित्करत्वमेवाह–नैवमिति ॥ १६–१९ ॥

तद्दृष्ट्वेन्द्रजिता कर्म कृतं रामानुजस्तदा । अचिन्तयित्वा प्रहसन् नैतत् किञ्चिदिति ब्रुवन् । मुमोच स शरान् घोरान् संगृह्य नरपुङ्गवः ॥ १५ ॥ अभीतवदनः क्रुद्धो रावणिं लक्ष्मणो युधि । नैवं रणगताः शूराः प्रहरन्ते निशाचर ॥ १६ ॥ लघवश्चाल्पवीर्याश्च सुखा हीमे शरास्तव । नैवं शूरास्तु युध्यन्ते समरे जयकांक्षिणः ॥ १७ ॥ इत्येवं तं ब्रुवाणस्तु शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १८ ॥ तस्य बाणैः सुविध्वस्तं कवचं हेमभूषितम् । व्यशीर्यत रथोपस्थे ताराजालमिवाम्बरात् ॥ १९ ॥ विधूतवर्मा नाराचैर्बभूव स कृतव्रणः । इन्द्रजित् समरे वीरः प्ररूढ इव सानुमान् ॥ २० ॥ ततः शरसहस्रेण संक्रुद्धो रावणात्मजः । बिभेद समरे वीरं लक्ष्मणं भीमविक्रमः ॥ २१ ॥ व्यशीर्यत महादिव्यं कवचं लक्ष्मणस्य च । कृतप्रतिकृतान्योन्यं बभूवतुरभिद्रुतौ ॥ २२ ॥ अभीक्ष्णं निश्वसन्तौ तौ युद्ध्येतां तुमुलं युधि । शरसंकृत्तसर्वाङ्गौ सर्वतो रुधिरोक्षितौ ॥ २३ ॥ सुदीर्घकालं तौ वीरावन्योन्यं निशितैः शरैः । ततक्षतुर्महात्मानौ रणकर्मविशारदौ ॥ २४ ॥ बभूवतुश्चात्मजये यत्तौ भीमपराक्रमौ । तौ शरौघैस्तदा कीर्णौ निकृत्तकवचध्वजौ । स्रवन्तौ रुधिरं चोष्णं जलं प्रस्रवणाविव ॥ २५ ॥ शरवर्षं ततो घोरं मुञ्चतोर्भीमनिस्वनम् । सासारयोरिवाकाशे नीलयोः कालमेघयोः ॥ २६ ॥

विधूतेति । प्ररूढः प्ररूढवृक्षः ॥ २० ॥ २१ ॥ व्यशीर्यतेति । कृते प्रतिकृतम् अन्योन्यं यस्मिन् कर्मणि तत्तथोक्तम् ॥ २२ ॥ युद्ध्येताम् अयुद्ध्येताम् ॥ २३ ॥ सुदीर्घकालमिति । ततक्षतुः अन्योन्यं बभञ्जतुः ॥ २४ ॥ बभूवतुरित्यादि । यत्तौ यत्नवन्तौ ॥ २५ ॥ शरवर्षमित्यादिश्लोकद्वयमेका
नैतत्किञ्चित्तदाऽब्रवीत् एतन्न किञ्चिदकिञ्चित्करमित्यब्रवीदित्यर्थः ॥ १५ ॥ अकिञ्चित्करत्वमेवाह–नैवमिति ॥ १६ ॥ एवंशब्दार्थो लघव इति । पुष्पमालावल्लघव इमे तव शरा मे सुखाः, न तु क्लेशदा इत्यर्थः ॥ १७–१९ ॥ प्ररूढ इव सानुमान् सानुमानिव प्ररूढः निश्चलः बभूव ॥ २० ॥ २१ ॥ कृतप्रतिकृतान्योन्यं कृते

न्वयम् । सासारयोः सधारापातयोः । "धारासंपात आसारः" इत्यमरः ॥ २६-२८ ॥ व्यपेतदोषं व्यपगतमोहत्वदोषम् । अस्यन्तौ बाणान् क्षिपन्तौ ॥ २९-३१ ॥ धृतौ अवहितौ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अन्य इति । तयोः अन्ये केचन बाणाः आकाशे सुनिशितैः शस्त्रैः सञ्जघट्टिरे सङ्घट्टिताः । अन्ये बाणाः

तयोरथ महान् कालो व्यत्ययाद्युध्यमानयोः । न च तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं वाप्युपजग्मतुः ॥२७॥ अस्त्राण्यस्त्रविदां श्रेष्ठौ दर्शयन्तौ पुनः पुनः । शरानुच्चावचाकारानन्तरिक्षे बबन्धतुः॥२८॥ व्यपेतदोषमस्यन्तौ लघु चित्रं च सुष्ठु च । उभौ तौ तुमुलं घोरं चक्रतुर्नरराक्षसौ ॥ २९ ॥ तयोः पृथक्पृथग् भीमः शुश्रुवे तलनिस्वनः । प्रकम्पयन् जनं घोरो निर्घात इव दारुणः ॥ ३० ॥ स तयोर्भ्राजते शब्दस्तदा समरसक्तयोः । सुघोरयोर्निष्टनतोर्गगने मेघयोर्यथा ॥ ३१ ॥ सुवर्णपुङ्खैर्नाराचैर्बलवन्तौ कृतव्रणौ । प्रसुस्रुवाते रुधिरं कीर्तिमन्तौ जये धृतौ ॥ ३२ ॥ ते गात्रयोर्निपतिता रुक्मपुङ्खाः शरा युधि । असृग्दिग्धा विनिष्पत्य विविशुर्धरणीतलम् ॥ ३३ ॥ अन्ये सुनिशितैः शस्त्रैराकाशे सञ्जघट्टिरे । बभञ्जुश्चिच्छिदुश्चान्ये तयोर्बाणाः सहस्रशः ॥३४॥ स बभूव रणो घोरस्तयोर्बाणमयश्चयः । अग्निभ्यामिव दीप्ताभ्यां सत्रे कुशमयश्चयः ॥ ३५ ॥ तयोः कृतव्रणौ देहौ शुशुभाते महात्मनोः । सपुष्पाविव निष्पत्रौ वने शाल्मलिकिंशुकौ ॥ ३६ ॥ चक्रतुस्तुमुलं घोरं सन्निपातं मुहुर्मुहुः । इन्द्रजिल्लक्ष्मणश्चैव परस्परवधैषिणौ ॥ ३७ ॥ लक्ष्मणो रावणिं युद्धे रावणिश्चापि लक्ष्मणम् । अन्योन्यं तावभिघ्नन्तौ न श्रमं प्रत्यपद्यताम् ॥ ३८ ॥

बाणान् सहस्रशः बभञ्जुः चिच्छिदुश्चेति सम्बन्धः ॥ ३४ ॥ सः रणः घोरो बभूव । यस्मिन् तयोर्बाणमयश्चयः सत्रे दीप्ताभ्यामग्निभ्यां सहितः कुशमयश्चय इवासीत् । अग्नी गार्हपत्याहवनीयौ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सन्निपातं युद्धम् ॥ ३७ ॥ प्रत्यपद्यतां प्रत्यपद्येताम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

प्रतिकृतम् अन्योन्यं यस्मिन् कर्मणि तत्तथा ॥ २२-२६ ॥ महान् कालः अनेकदिनरूपः ॥ २७-३१ ॥ जये धृतौ दृढोत्साहौ ॥ ३२-३४ ॥ स रावणिः घोरो बभूव । तस्मिन् रणे तयोर्बाणमयः चयः सत्रे दीप्ताभ्यामग्निभ्यां सहितः कुशमयश्चय इव आरुते ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सन्निपातं युद्धम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

तयोरिति । बभ्राजुः । आर्षं परस्मैपदम् ॥४०-४२॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायणभू० रत्नकिरी० युद्धकाण्डव्याख्याने एकोननवतितमः सर्गः ॥८९॥
अथेन्द्रजितो रथभङ्गः—युध्यमानौ त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । प्रभिन्नौ मत्तमातङ्गाविव परस्परगतौ परस्परं युद्धार्थं सङ्गतौ तौ लक्ष्मणेन्द्रजितौ

बाणजालैः शरीरस्थैरवगाढैस्तरस्विनौ । शुशुभाते महावीर्यौ प्ररूढाविव पर्वतौ ॥ ३९ ॥ तयो रुधिरसिक्तानि संवृतानि शरैर्भृशम् । बभ्राजुः सर्वगात्राणि ज्वलन्त इव पावकाः ॥ ४० ॥ तयोरथ महान् कालो व्यत्ययाद्युध्यमानयोः । न च तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं वाप्युपजग्मतुः ॥ ४१ ॥ अथ समरपरिश्रमं निहन्तुं समरमुखेष्वजितस्य लक्ष्मणस्य । प्रियहितमुपपादयन् महौजाः समरमुपेत्य विभीषणोऽवतस्थे ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

युध्यमानौ तु तौ दृष्ट्वा प्रसक्तौ नरराक्षसौ । प्रभिन्नाविव मातङ्गौ परस्परवधैषिणौ ॥ १ ॥
तौ द्रष्टुकामः सङ्ग्रामे परस्परगतौ बली । शूरः स रावणभ्राता तस्थौ सङ्ग्राममूर्धनि ॥ २ ॥
ततो विस्फारयामास महद्धनुरवस्थितः । उत्ससर्ज च तीक्ष्णाग्रान् राक्षसेषु महाशरान् ॥ ३ ॥

प्रथमं द्रष्टुकामः स विभीषणस्तौ दृष्ट्वा संग्राममूर्धनि योद्धुं तस्थावित्यन्वयः । स्वयं प्रथमं युद्धं कर्तुमुद्युक्तोऽपि तयोर्बलाधिक्यं द्रष्टुं तूष्णीं स्थितः । तयोर्बलतौल्ये दृष्टे स्वस्य रामविषयकिञ्चित्कारार्थमिदानीं युद्धाय तस्थावित्यर्थः ॥ १॥२॥ तत इति । धनुः तादात्विकं किंचित् । विभीषणस्य केवलगदा

प्ररूढौ रूढवृक्षौ ॥ ३९-४१ ॥ समरपरिश्रमम्, इन्द्रजितमिति शेषः ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥ युद्धयमानावित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । प्रभिन्नौ मत्तौ । परस्परगतौ परस्परं युद्धार्थं सङ्गतौ । लक्ष्मणेन्द्रजितौ प्रथमं द्रष्टुकामः स विभीषणः तौ दृष्ट्वा सङ्गाममूर्धनि योद्धुं तस्थावित्यर्थः ॥ १-३ ॥

पाणित्वात् ॥ ३ ॥ ते शरा इति । वज्राणि अशनयः ॥ ४–७ ॥ परायणं गतिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ उक्तानुक्तांश्च राक्षसान् युद्धे हतान् कांश्चित्परिगणयत्यु त्साहनाय-प्रहस्त इत्यादिना श्लोकपञ्चकेन । अकम्पनः कम्पनश्च राक्षसौ सर्वत्र निहत इत्यनेनान्वयः । देवान्तकनरान्तकावित्यत्र निहताविति विपरि

ते शराः शिखिसङ्काशा निपतन्तः समाहिताः । राक्षसान् दारयामासुर्वज्राणीव महागिरीन् ॥४॥ विभीषणस्यानु चरास्तेऽपि शूलासिपट्टिशैः । चिच्छिदुः समरे वीरान् राक्षसान् राक्षसोत्तमाः ॥ ५ ॥ राक्षसैस्तैः परिवृतः स तदा तु विभीषणः । बभौ मध्ये प्रहृष्टानां कलभानामिव द्विपः ॥ ६ ॥ ततः सञ्चोदयानो वै हरीन् रक्षो रणप्रियान् । उवाच वचनं काले कालज्ञो रक्षसां वरः ॥ ७ ॥ एकोऽयं राक्षसेन्द्रस्य परायणमिव स्थितः । एतच्छेषं बलं तस्य किं तिष्ठत हरीश्वराः॥८॥ अस्मिन् विनिहते पापे राक्षसे रणमूर्धनि । रावणं वर्जयित्वा तु शेषमस्य हतं बलम् ॥९॥ प्रहस्तो निहतो वीरो निकुम्भश्च महाबलः। कुम्भकर्णश्च कुम्भश्च धूम्राक्षश्च निशाचरः॥ १०॥ जम्बुमाली महामाली तीक्ष्णवेगोऽशनिप्रभः। सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च वज्रदंष्ट्रश्च राक्षसः ॥ ११ ॥ संह्रादी विकटो निघ्नस्तपनो दम एव च । प्रघासः प्रघसश्चैव प्रजङ्घो जङ्घ एव च ॥ १२ ॥ अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च वीर्यवान् । विद्युज्जिह्वो द्विजिह्वश्च सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥१३॥ अकम्पनः सुपार्श्वश्च चक्रमाली च राक्षसः । कम्पनः सत्त्ववन्तौ तौ देवान्तकनरान्तकौ ॥ १४ ॥ एतान्निहत्यातिबलान् बहून् राक्षससत्तमान् । बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा लङ्घ्यतां गोष्पदं लघु ॥ १५ ॥

णामः कार्यः ॥ १०–१४ ॥ एतान् राक्षससत्तमान् निहत्य स्थितानां भवताम् इन्द्रजितो हननम्, बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा स्थितस्य पुंसो गोष्पदतरण मिव सुकरमिति निदर्शना । बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वैव एतानतिबलान् बहून् राक्षससत्तमान् निहत्य स्थितैः भवद्भिः गोष्पदमिव लघु इन्द्रजिद्धननरूपं

वज्राणि अशनयः ॥ ४–१५ ॥

स्वल्पं कार्यं लङ्घ्यतामित्यन्वयः ॥ १५ ॥ एतावदेव इन्द्रजिन्मात्रमेव ॥ १६ ॥ जनितुः जनयितुः, पितृव्यस्येत्यर्थः ॥ १७ ॥ हन्तुकामस्येति । बाष्पं

एतावदेव शेषं वो जेतव्यमिह वानराः । हताः सर्वे समागम्य राक्षसा बलदर्पिताः ॥ १६ ॥ अयुक्तं निधनं कर्तुं पुत्रस्य जनितुर्मम । घृणामपास्य रामार्थे निहन्यां भ्रातुरात्मजम् ॥ १७ ॥ हन्तुकामस्य मे बाष्पं चक्षुश्चैव निरुद्धयति । तमेवैष महाबाहुर्लक्ष्मणः शमयिष्यति । वानरा घ्नत सम्भूय भृत्यानस्य समीपगान् ॥ १८ ॥ इति तेनातियशसा राक्षसेनाभिचोदिताः । वानरेन्द्रा जहृषिरे लाङ्गूलानि च विव्यधुः ॥ १९ ॥ ततस्ते कपिशार्दूलाः क्ष्वेलन्तश्च मुहुर्मुहुः । मुमुचुर्विविधान्नादान् मेघान् दृष्ट्वेव बर्हिणः ॥ २० ॥ जाम्बवानपि तैः सर्वैः स्वयूथैरपि संवृतः । अश्मभिस्ताडयामास नखैर्दन्तैश्च राक्षसान् ॥ २१ ॥ निघ्नन्तमृक्षाधिपतिं राक्षसास्ते महाबलाः । परिवव्रुर्भयं त्यक्त्वा तमनेकविधायुधाः ॥ २२ ॥ शरैः परशुभिस्तीक्ष्णैः पट्टिशैर्यष्टितोमरैः । जाम्बवन्तं मृधे जघ्नुर्निघ्नन्तं राक्षसीं चमूम् ॥ २३ ॥ स सम्प्रहारस्तुमुलः सञ्जज्ञे कपिरक्षसाम् । देवासुराणां क्रुद्धानां यथा भीमो महास्वनः ॥ २४ ॥ हनुमानपि संक्रुद्धः सालमुत्पाट्य वीर्यवान् । [स लक्ष्मणं स्वयं पृष्ठादवरोप्य महामनाः ॥] रक्षसां कदनं चक्रे समासाद्य सहस्रशः ॥ २५ ॥ स दत्त्वा तुमुलं युद्धं पितृव्यस्येन्द्रजिद्युधि । लक्ष्मणं परवीरघ्नं पुनरेवाभ्यधावत ॥ २६ ॥ तौ प्रयुद्धौ तदा वीरौ मृधे लक्ष्मणराक्षसौ । शरौघानभिवर्षन्तौ जघ्नतुस्तौ परस्परम् ॥ २७ ॥ अभीक्ष्णमन्तर्दधतुः शरजालैर्महाबलौ । चन्द्रादित्याविवोष्णान्ते यथा मेघैस्तरस्विनौ ॥ २८ ॥

कर्तृ, चक्षुः निरुद्धयति निरुणद्धि ॥ १८–२३ ॥ यथा भीम इति । महास्वनो देवानां संप्रहारो यथा तथेत्यर्थः ॥ २४ ॥ हनुमानिति । अत्र हनुमतो

एतावदेवेति । एतावदेव इन्द्रजिन्मात्रमेव शेषम् ॥ १६ ॥ जनितुः पितृव्यस्य ॥ १७ ॥ हन्तुकामस्येति । बाष्पं कर्तृ । निरुध्यति निरुणद्धि ॥ १८–२४ ॥ हनुमानपीति । अत्र हनुमतो युद्धकथनात् विश्रमार्थं स्वस्मिन् स्थितो लक्ष्मणोऽवरोपित इत्यवगम्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रयुद्धौ योद्धुमुपक्रान्तौ ॥२७॥ उष्णान्ते वर्षादौ ।

युद्धकथनात् किंचिद्विश्रमार्थं तस्य पृष्ठादवरूढो लक्ष्मणं इत्यवगम्यते। सहस्रशः कदनमित्यन्वयः ॥ २५-२८ ॥ न ह्यादानमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। आदानं बाणस्य तूणादुद्धरणम्। सन्धानम् उद्धृतस्य बाणस्य धनुष्यवस्थापनम्। धनुषो वा परिग्रहः सव्यापसव्यत्वेन कार्मुकग्रहणम्। बाणानां

न ह्यादानं न सन्धानं धनुषो वा परिग्रहः। न विप्रमोक्षो बाणानां न विकर्षो न विग्रहः ॥२९॥ न मुष्टिप्रतिसन्धानं न लक्ष्यप्रतिपादनम्। अदृश्यत तयोस्तत्र युध्यतोः पाणिलाघवात् ॥ ३० ॥ चापवेगविनिर्मुक्तबाणजालैः समन्ततः। अन्तरिक्षे हि सञ्छन्ने न रूपाणि चकाशिरे ॥ ३१ ॥ लक्ष्मणो रावणिं प्राप्य रावणिश्चापि लक्ष्मणम्। अव्यवस्था भवत्युग्रा ताभ्यामन्योन्यविग्रहे ॥ ३२ ॥ ताभ्यामुभाभ्यां तरसा विसृष्टैर्विशिखैः शितैः। निरन्तरमिवाकाशं बभूव तमसावृतम् ॥ ३३ ॥

विप्रमोक्षः विसर्जनम्। विकर्षः आकर्णग्रहणम्। विग्रहः आलीढाद्यवस्थानविशेषः, सावष्टम्भावस्थानं वा, धनुर्ज्यादीनां प्रविभागो वा। "विग्रहः समरे काये विरोधप्रविभागयोः" इति विश्वः। मुष्टिप्रतिसन्धानं ज्याकार्मुकयोर्मुष्टिबन्धनम्। लक्ष्यप्रतिपादनं लक्ष्यप्रापणम्, लक्ष्यवेध इति यावत् ॥२९॥३०॥ चापवेगेति। रूप्यन्त इति रूपाणि वस्तूनि। बाणव्यतिरेकेण न किंचित्तदानीं दृश्यत इति भावः ॥ ३१ ॥ लक्ष्मण इति। लोकव्यवहारानुसारेणात्र क्रियाकारकसम्बन्धः। लक्ष्मणो रावणिं रावणिश्चापि लक्ष्मणं प्राप्य ताभ्यामन्योन्यविग्रहे अन्योन्याभिभवे उग्रा अव्यवस्था भवति। अन्योन्यप्राप्तावय

चन्द्रादित्याविव स्थितौ महाबलौ मेघैर्यथा मेघैरिव शरजालैः अभीक्ष्णम् अन्तर्दधतुः अदृश्यौ बभूवतुः ॥२८॥ न ह्यादानमिति। धनुषो वा परिग्रहः सव्यापसव्येन कार्मुकग्रहणम्। विग्रहः आलीढाद्यवस्थानविशेषः। मुष्टेः प्रतिसन्धानं ज्याकार्मुकयोर्मुष्टिबन्धनम्। लक्ष्यप्रतिपादनं लक्ष्यवेधः ॥ २९ ॥ ३० ॥ चापवेगेति। रूप्यन्त इति रूपाणि। बाणव्यतिरेकेण न किञ्चित्तदानीमदृश्यतेति भावः ॥ ३१ ॥ लक्ष्मण इति। लक्ष्मणश्च रावणिं रावणिश्चापि लक्ष्मणं प्राप्य, अयुद्ध्येतामिति शेषः।

स०–लक्ष्मणो रावणिं प्राप्य रावणिरपि लक्ष्मणं प्राप्येत्येवं स्थिताभ्यां ताभ्याम् अन्योन्यविग्रहे युद्धे उग्रा दुःखकारणत्वात्क्रूरा अव्यवस्था इममिदानीं जेष्यामीति सङ्कल्पासिद्धिरूपा भवति अभूत्। एवं चोक्तरीत्याऽव्यवस्थाया उग्रत्वे सम्भवति सति 'उग्रत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्' इति यन्नागोजिभट्टेनोक्तं तदसङ्गतम्। उग्रत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वादित्यनेनैव वैयर्थ्यलाभे उग्रेति विशेषणवैयर्थ्याच्चेति दूषणान्तरतया कथनं त्वसङ्गततरमिति ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

मेनं निगृह्णाति अयं वा एनमिति निश्चयो नाभवदित्यर्थः । यद्वा रावणिं लक्ष्मणो रावणिश्चापि लक्ष्मणं प्राप्य, अयुध्येतामिति शेषः । ताभ्यां तथा युद्धं कुर्वद्भ्याम्, अन्योन्यविग्रहे परस्परप्रहारे क्रियमाणे उग्रा अव्यवस्था भवति, क्षणे क्षणे जयपराजयनियमो नाभूदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तैः पतद्भि

तैः पतद्भिश्च बहुभिस्तयोः शरशतैः शितैः । दिशश्च प्रदिशश्चैव बभूवुः शरसङ्कुलाः ॥ ३४ ॥ तमसा संवृतं सर्वमासीद्भीमतरं महत् । अस्तं गते सहस्रांशौ संवृतं तमसेव हि ॥ ३५ ॥ रुधिरौघमहानद्यः प्रावर्तन्त सहस्रशः । क्रव्यादा दारुणा वाग्भिश्चिक्षिपुर्भीमनिस्वनम् ॥ ३६ ॥ न तदानीं ववौ वायुर्न च जज्वाल पावकः । स्वस्त्यस्तु लोकेभ्य इति जजल्पुश्च महर्षयः ॥ ३७ ॥ सम्पेतुश्चात्र सम्प्राप्ता गन्धर्वाः सह चारणैः ॥ ३८ ॥ अथ राक्षससिंहस्य कृष्णान् कनकभूषणान् । शरैश्चतुर्भिः सौमित्रिर्विव्याध चतुरो हयान् ॥ ३९ ॥ ततोऽपरेण भल्लेन शितेन निशितेन च । सम्पूर्णायतमुक्तेन सुपत्रेण सुवर्चसा ॥ ४० ॥ महेन्द्राशनिकल्पेन सूतस्य विचरिष्यतः । स तेन बाणाशनिना तलशब्दानुनादिना ॥ ४१ ॥ लाघवाद्राघवः श्रीमान् शिरः कायादपाहरत् ॥ ४२ ॥ स यन्तरि महातेजा हते मन्दोदरीसुतः ॥ ४३ ॥ स्वयं सारथ्यमकरोत् पुनश्च धनुरस्पृशत् । तदद्भुतमभूत्तत्र सामर्थ्यं पश्यतां युधि ॥ ४४ ॥ हयेषु व्यग्रहस्तं तं विव्याध निशितैः शरैः । धनुष्यथ पुनर्व्यग्रे हयेषु मुमुचे शरान् ॥ ४५ ॥

रित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । शरशतैः निमित्तभूतैः । महत् अत्यन्तम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ रुधिरौघेति । चिक्षिपुः चक्रुः ॥ ३६ ॥ न तदानीमित्यादि । अत्र युद्धस्थले पूर्वं संप्राप्ताः गन्धर्वाः चारणैः सह संपेतुः, अन्यत्र गता इत्यर्थः । अतिघोरयुद्धदर्शनभयादिति भावः ॥ ३७–३९ ॥ ततोऽपरेणेत्यादि

तथा युद्धं कुर्वद्भ्याम् अन्योन्यविग्रहे अन्योन्याभिभवे उग्रा अव्यवस्था भवति अभूत्, अन्योन्यप्राप्तौ अयमेनं निगृह्णाति अयं वा एनं निगृह्णातीति निश्चयो नाभवदित्यर्थः ॥ ३२–३९ ॥ तत इति । सम्पूर्णायतमुक्तेन संपूर्णाकृष्टमुक्तेन ॥ ४० ॥ विचरिष्यतः रथसञ्चारं करिष्यतः । तलशब्दानुनादिना तलं ज्याघातवारणं तस्य ज्याघट्टनजो यः शब्दः तस्यानुनादो यस्यास्ति तेन ॥ ४१–४४ ॥ हयेषु हयप्रेरणविषये । व्यग्रहस्तं, दृष्ट्वा तत्समय इति शेषः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । संपूर्णायतमुक्तेन संपूर्णाकृष्टमुक्तेन ॥ ४०–४५ ॥ छिद्रेषु रन्ध्रेषु बाणेषु बाणप्रयोगेषु शीघ्रविक्रम इत्यन्वयः ॥ ४६ ॥ समरोद्धर्षं युद्धगर्वम् ॥ ४७–४९ ॥ समहावीर्याः महावीर्यसहिताः ॥ ५० ॥ रक्तं शोणितम् ॥ ५१–५३ ॥ तत इति । पदातिनं पदाभ्यामापतन्तं

छिद्रेषु तेषु बाणेषु सौमित्रिः शीघ्रविक्रमः । अर्दयामास बाणौघैर्विचरन्तमभीतवत् ॥ ४६ ॥ निहतं सारथिं दृष्ट्वा समरे रावणात्मजः । प्रजहौ समरोद्धर्षं विषण्णः स बभूव ह ॥ ४७ ॥ विषण्णवदनं दृष्ट्वा राक्षसं हरियूथपाः । ततः परमसंहृष्टा लक्ष्मणं चाभ्यपूजयन् ॥४८॥ ततः प्रमाथी शरभो रभसो गन्धमादनः । अमृष्यमाणाश्चत्वारश्चक्रुर्वेगं हरीश्वराः ॥ ४९ ॥ ते चास्य हयमुख्येषु तूर्णमुत्प्लुत्य वानराः । चतुर्षु समहावीर्या निपेतुर्भीमविक्रमाः ॥ ५० ॥ तेषामधिष्ठितानां तैर्वानरैः पर्वतोपमैः । मुखेभ्यो रुधिरं रक्तं हयानां समवर्तत ॥ ५१ ॥ ते हया मथिता भग्ना व्यसवो धरणीं गताः । ते निहत्य हयांस्तस्य प्रमथ्य च महारथम् ॥५२॥ पुनरुत्पत्य वेगेन तस्थुर्लक्ष्मणपार्श्वतः । स हताश्वादवप्लुत्य रथान्मथितसारथेः । शरवर्षेण सौमित्रिमभ्यधावत रावणिः ॥ ५३ ॥ ततो महेन्द्रप्रतिमः स लक्ष्मणः पदातिनं तं निशितैः शरोत्तमैः । सृजन्तमाजौ निशितान् शरोत्तमान् भृशं तदा बाणगणैर्न्यवारयत् ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

स हताश्वो महातेजा भूमौ तिष्ठन्निशाचरः । इन्द्रजित् परमक्रुद्धः सम्प्रजज्वाल तेजसा ॥ १ ॥
तौ धन्विनौ जिघांसन्तावन्योन्यमिषुभिर्भृशम् । विजयेनाभिनिष्क्रान्तौ वने गजवृषाविव ॥ २ ॥

गच्छन्तम् । "अत सातत्यगमने" इत्यस्माण्णिनिः॥५४॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने नवतितमः सर्गः॥९०॥ अथेन्द्रजिद्वधः–स हताश्व इत्यादि ॥ १ ॥ विजयेनेति प्रयोजने तृतीया । विजयायेत्यर्थः । अभिनिष्क्रान्तौ, बभूवतुरिति शेषः । गजवृषाविव गज

समरोद्धर्षं समरोत्साहम् । प्रजहौ त्यक्तवान्॥४७–५४॥इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां नवतितमः सर्गः॥९०॥ ॥ १ ॥ ताविति । विजयेन विजयहेतुना । अभिनिष्क्रान्तौ अभिमुखमधावताम् ॥ २ ॥

श्रेष्ठाविव । यद्वा किंचिद्धीनबलत्वादिन्द्रजितो वृषभतुल्यत्वम् ॥२॥ सम्पतन्तः परितः सञ्चरन्त इत्यर्थः ॥३॥ स्तुवानः स्तुवन् । हर्षमाणः, आर्षः शानच्

निबर्हयन्तश्चान्योन्यं ते राक्षसवनौकसः । भर्तारं न जहुर्युद्धे सम्पतन्तस्ततस्ततः ॥ ३ ॥ ततस्तान् राक्षसान् सर्वान् हर्षयन् रावणात्मजः । स्तुवानो हर्षमाणश्च इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥ तमसा बहुलेनेमाः संसक्ताः सर्वतो दिशः । नेह विज्ञायते स्वो वा परो वा राक्षसोत्तमाः ॥ ५ ॥ धृष्टं भवन्तो युध्यन्तु हरीणां मोहनाय वै । अहं तु रथमास्थाय आगमिष्यामि संयुगम् ॥६॥ तथा भवन्तः कुर्वन्तु यथेमे काननौकसः । न युद्ध्येयुर्दुरात्मानः प्रविष्टे नगरं मयि ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा रावणसुतो वञ्चयित्वा वनौकसः । प्रविवेश पुरीं लङ्कां रथहेतोरमित्रहा ॥ ८ ॥ स रथं भूषयित्वा तु रुचिरं हेमभूषितम् । प्रासासिशतसम्पूर्णं युक्तं परमवाजिभिः ॥ ९ ॥ अधिष्ठितं हयज्ञेन सूतेनाप्तोपदेशिना । आरुरोह महातेजा रावणिः समितिंजयः ॥ १० ॥ स राक्षसगणैर्मुख्यैर्वृतो मन्दोदरीसुतः । निर्ययौ नगरात्तूर्णं कृतान्तबलचोदितः ॥ ११ ॥ सोऽभिनिष्क्रम्य नगरादिन्द्रजित् परवीरहा । अभ्ययाज्जवनैरश्वै र्लक्ष्मणं सविभीषणम् ॥ १२ ॥ ततो रथस्थमालोक्य सौमित्री रावणात्मजम् । वानराश्च महावीर्या राक्षसश्च विभीषणः । विस्मयं परमं जग्मुर्लाघवात्तस्य धीमतः ॥ १३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ धृष्टमिति । मोहनाय मन्निर्गमनापरिज्ञानाय ॥ ६–८ ॥ स रथमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । भूषयित्वा स्वतेजसा भूषयित्वा । आप्तोपदेशिना हितोपदेशिना ॥ ९–१२ ॥ तत इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । ततः तस्माद्युद्धप्रदेशात् ॥ १३–१७ ॥

निबर्हयन्तः मारयन्तः ॥ ३ ॥ स्तुवानः स्तुवन् ॥ ४ ॥ बहुलेन तमसा दिशः संसक्ताः संवृताः । एवं चास्माकं बलकरी रात्रिरागतेति भावः ॥ ५ ॥ धृष्टमिति । मोहनाय गमनापरिज्ञानाय ॥ ६ ॥ प्रविष्टे प्रवेष्टुमुपक्रान्ते, न युध्येयुः मम नगरप्रवेशविघातार्थं मया सह वानरा यथा युद्धं न कुर्युः तथा भवन्तः कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ७–९ ॥ हयज्ञेन अश्वहृदयज्ञेन । आप्तं हितमुपदेष्टुं शीलमस्त्यस्य, तेन ॥ १०–१६ ॥

त्वरन्निवेति । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । निरकृन्तत अच्छिनत् ॥१८–२३॥ रामानु०–स भिन्नवर्मेति । अनेन पुनश्च कवचान्तरमपि स्वीकृतवानित्यवगम्यते ॥ २१ ॥

रावणिश्चापि संक्रुद्धो रणे वानरयूथपान् । पातयामास बाणौघैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४ ॥ स मण्डलीकृतधनू रावणिः समितिञ्जयः । हरीनभ्यहनत् क्रुद्धः परं लाघवमास्थितः ॥१५॥ ते वध्यमाना हरयो नाराचैर्भीमविक्रमाः । सौमित्रिं शरणं प्राप्ताः प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ १६ ॥ ततः समरकोपेन ज्वलितो रघुनन्दनः । चिच्छेद कार्मुकं तस्य दर्शयन् पाणिलाघवम् ॥ १७ ॥ सोऽन्यत् कार्मुकमादाय सज्यं चक्रे त्वरन्निव । तदप्यस्य त्रिभिर्बाणैर्लक्ष्मणो निरकृन्तत ॥ १८ ॥ अथैनं छिन्नधन्वानमाशीविषविषोपमैः । विव्याधोरसि सौमित्री रावणिं पञ्चभिः शरैः ॥१९॥ ते तस्य कायं निर्भिद्य महाकार्मुकनिस्सृताः । निपेतुर्धरणीं बाणा रक्ता इव महोरगाः ॥ २० ॥ स भिन्नवर्मा रुधिरं वमन् वक्त्रेण रावणिः । जग्राह कार्मुकश्रेष्ठं दृढज्यं बलवत्तरम् ॥२१॥ स लक्ष्मणं समुद्दिश्य परं लाघवमास्थितः । ववर्ष शरवर्षाणि वर्षाणीव पुरन्दरः ॥ २२ ॥ मुक्तमिन्द्रजिता तत्तु शरवर्षमरिन्दमः । अवारयदसम्भ्रान्तो लक्ष्मणः सुदुरासदम् ॥ २३ ॥ दर्शयामास च तदा रावणिं रघुनन्दनः । असम्भ्रान्तो महातेजास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥२४॥ ततस्तान् राक्षसान् सर्वांस्त्रिभिरेकैकमाहवे ॥२५॥ अविध्यत् परमक्रुद्धः शीघ्रास्त्रं सम्प्रदर्शयन् । राक्षसेन्द्रसुतं चापि बाणौघैः समताडयत् ॥२६॥ सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुघातिना । असक्तं प्रेषयामास लक्ष्मणाय बहून् शरान् २७

दर्शयामास, पराक्रममिति शेषः ॥ २४ ॥ रामानु०–स दर्शयामासेति । हस्तलाघवमिति शेषः । रावणिं हस्तलाघवं दर्शयामासेति सम्बन्धः ॥ २४ ॥ ततस्तानित्यादिसार्ध श्लोक एकान्वयः । शीघ्रास्त्रं शीघ्रमन्त्रम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ असक्तम् अव्यासङ्गम्, अविलम्बितं वा ॥ २७ ॥

समरकोपेन रावणिसमरजन्यकोपेन ॥ १७ ॥ त्वरान्निव शीघ्रमेव ॥ १८ ॥ १९ ॥ रक्ताः, बाणानामपि रुधिरसम्बन्धाद्रक्तत्वम् ॥ २०–२३ ॥ दर्शयामास, आत्म पौरुषमिति शेषः ॥ २४–२६ ॥ असक्तं सन्ततम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

तानप्राप्तानित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। रथिनोऽस्य रावणेः सारथेरित्यन्वयः ॥ २८ ॥ अविक्लवाः अनाकुलाः। शिक्षापाटवातिशयादिति मन्तव्यम् ॥ २९-३१ ॥ विलयं नाशम् ॥ ३२ ॥ अभेद्येत्यादिसार्धश्लोकः । अभेद्यकवचमित्यनेन पूर्वकवचस्य भग्नत्वात् कवचान्तरं धृतमिति गम्यते ।

तानप्राप्तान् शितैर्बाणैश्चिच्छेद रघुनन्दनः। सारथेरस्य च रणे रथिनो रथसत्तमः। शिरो जहार धर्मात्मा भल्लेनानत पर्वणा ॥ २८ ॥ असूतास्ते हयास्तत्र रथमूहुरविक्लवाः। मण्डलान्यभिधावन्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९ ॥ अमर्ष वशमापन्नः सौमित्रिर्दृढविक्रमः। प्रत्यविद्ध्यद्धयांस्तस्य शरैर्वित्रासयन् रणे ॥३०॥ अमृष्यमाणस्तत्कर्म रावणस्य सुतो बली। विव्याध दशभिर्बाणैः सौमित्रिं तममर्षणम् ॥ ३१ ॥ ते तस्य वज्रप्रतिमाः शराः सर्पविषोपमाः। विलयं जग्मुराहत्य कवचं काञ्चनप्रभम् ॥ ३२ ॥ अभेद्यकवचं मत्वा लक्ष्मणं रावणात्मजः। ललाटे लक्ष्मणं बाणैः सुपुङ्खैस्त्रिभिरिन्द्रजित्। अविध्यत् परमक्रुद्धः शीघ्रास्त्रं च प्रदर्शयन् ॥ ३३ ॥ तैः पृषत्कैर्ललाटस्थैः शुशुभे रघु नन्दनः। रणाग्रे समरश्लाघी त्रिशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ३४ ॥ स तथा ह्यर्दितो बाणै राक्षसेन महामृधे। तमाशु प्रति विव्याध लक्ष्मणः पञ्चभिः शरैः। विकृष्येन्द्रजितो युद्धे वदने शुभकुण्डले ॥ ३५ ॥ लक्ष्मणेन्द्रजितौ वीरौ महाबल शरासनौ। अन्योन्यं जघ्नतुर्बाणैर्विशिखैर्भीमविक्रमौ ॥ ३६ ॥ ततः शोणितदिग्धाङ्गौ लक्ष्मणेन्द्रजितावुभौ। रणे तौ रेजतुर्वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३७ ॥

शीघ्रास्त्रं च प्रदर्शयन् आत्मनः शीघ्रास्त्रत्वं प्रदर्शयन्नित्यर्थः ॥३३॥ समरं श्लाघत इति समरश्लाघी, समरप्रिय इत्यर्थः। पृषत्कैः बाणैः ॥ ३४ ॥ स तथेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। विकृष्य धनुराकृष्य ॥३५॥ लक्ष्मणेन्द्रजिताविति। विशिखैः विविधशिखैः, करवीरपत्राद्याकाराग्रैरित्यर्थः॥३६॥३७॥

असूताः असारथयः । अविक्लवाः अनाकुलाः ॥ २९-३२ ॥ अभेद्यकवचमित्यनेन पूर्वं धृतकवचस्य विशीर्णत्वात्कवचान्तरं धृतवानित्यवगम्यते ॥ ३३ ॥ समरश्लाघी समरं श्लाघत इति, समरप्रिय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ स इति । युद्धे धनुर्विकृष्य शरैरिन्द्रजितो वदने विव्याधेति सम्बन्धः ॥ ३५ ॥ विशिखैः विशिष्टशिखैः, निशितैरिति यावत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तावविति । जये कृतभावावित्यन्वयः ॥ ३८-४१ ॥ रथशक्तिं रथेऽवस्थितां शक्तिम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ दृढधनुः दृढधन्वा । समासान्तविधेरनित्यत्वात् साधुः ॥ ४४ ॥ निमित्तगाः लक्ष्यगाः । "वेध्यं लक्ष्यं शरव्यं च निमित्तं च समं विदुः" इति निघण्टुः ॥ ४५ ॥ रक्षसां मध्ये आदद इत्यन्वयः ॥४६॥

तौ परस्परमभ्येत्य सर्वगात्रेषु धन्विनौ । घोरैर्विव्यधतुर्बाणैः कृतभावावुभौ जये ॥ ३८ ॥ ततः समरकोपेन संयुक्तो रावणात्मजः । विभीषणं त्रिभिर्बाणैर्विव्याध वदने शुभे ॥ ३९ ॥ अयोमुखैस्त्रिभिर्विद्ध्वा राक्षसेन्द्रं विभीषणम् । एकैकेनाभिविव्याध तान् सर्वान् हरियूथपान् ॥ ४० ॥ तस्मै दृढतरं क्रुद्धो जघान गदया हयान् । विभीषणो महातेजा रावणेः स दुरात्मनः ॥ ४१ ॥ स हताश्वादवप्लुत्य रथान्निहतसारथेः । रथशक्तिं महातेजाः पितृव्याय मुमोच ह ॥ ४२ ॥ तामापतन्तीं सम्प्रेक्ष्य सुमित्रानन्दवर्धनः । चिच्छेद निशितैर्बाणैर्दशधा साऽपतद्भुवि ॥ ४३ ॥ तस्मै दृढधनुः क्रुद्धो हताश्वाय विभीषणः । वज्रस्पर्शसमान् पञ्च ससर्जोरसि मार्गणान् ॥ ४४ ॥ ते तस्य कायं निर्भिद्य रुक्मपुङ्खा निमित्तगाः । बभूवुर्लोहितादिग्धा रक्ता इव महोरगाः ॥ ४५ ॥ स पितृव्याय संक्रुद्ध इन्द्रजिच्छरमाददे । उत्तमं रक्षसां मध्ये यमदत्तं महाबलः ॥ ४६ ॥ तं समीक्ष्य महातेजा महेषुं तेन संहितम् । लक्ष्मणोऽप्याददे बाणमन्यं भीमपराक्रमः ॥ ४७ ॥ कुबेरेण स्वयं स्वप्ने स्वस्मै दत्तं महात्मना । दुर्जयं दुर्विषह्यं च सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ४८ ॥ तयोस्ते धनुषी श्रेष्ठे बाहुभिः परिघोपमैः । विकृष्यमाणे बलवत् क्रौञ्चाविव चुकूजतुः ॥ ४९ ॥ ताभ्यां तौ धनुषि श्रेष्ठे संहितौ सायकोत्तमौ । विकृष्यमाणौ वीराभ्यां भृशं जज्वलतुः श्रिया ॥ ५० ॥

तं समीक्ष्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । महात्मना अप्रमेयबुद्धिना । भाविवृत्तान्तज्ञेनेति यावत् ॥ ४७-५० ॥

जये कृतभावौ कृताभिप्रायौ ॥ ३८-४४ ॥ ते तस्येति । निमित्तगाः निमित्तं लक्ष्यं गच्छन्तीति निमित्तगाः । "वेध्यं लक्ष्यं शरव्यं च निमित्तं च समं विदुः" इति शासनात् ॥ ४५ ॥ स पितृव्यायेति । रक्षसां मध्ये आदद इति सम्बन्धः ॥ ४६-४९ ॥ संहितौ योजितौ ॥ ५० ॥

ताविति । सन्निपेततुः सङ्घर्षं प्राप्तौ ॥ ५१ ॥ तज्जः सन्निपातजः ॥ ५२-५६ ॥ संक्षिपन् संहरन् ॥ ५७ ॥ सौरेण सूर्यदेवताकेन । " सूर्यतिष्या गस्त्य-" इत्यादिना यलोपः ॥५८॥५९॥ तस्मादिति । असुरास्त्रप्रयोगाद्धेतोः चापात् इन्द्रजिद्धनुषोऽपादानात् कूटमुद्गरादयो विनिष्पेतुरित्यन्वयः ।

तौ भासयन्तावाकाशं धनुर्भ्यां विशिखौ च्युतौ । मुखेन मुखमाहत्य संनिपेततुरोजसा ॥ ५१ ॥ सन्निपातस्तयो रासीच्छरयोर्घोररूपयोः । सधूमविस्फुलिङ्गश्च तज्जोऽग्निर्दारुणोऽभवत् ॥ ५२ ॥ तौ महाग्रहसङ्काशावन्योन्यं सन्निपत्य च । सङ्ग्रामे शतधा यान्तौ मेदिन्यां विनिपेततुः ॥५३॥ शरौ प्रतिहतौ दृष्ट्वा तावुभौ रणमूर्धनि । व्रीडितौ जातरोषौ च लक्ष्मणेन्द्रजितौ तदा ॥ ५४ ॥ सुसंरब्धस्तु सौमित्रिरस्त्रं वारुणमाददे ॥ ५५ ॥ रौद्रं महेन्द्रजिद्युद्धे व्यसृजद्युधि निष्ठितः । तेन तद्विहतं त्वस्त्रं वारुणं परमाद्भुतम् ॥५६॥ ततः क्रुद्धो महातेजा इन्द्रजित् समितिञ्जयः । आग्नेयं सन्दधे दीप्तं स लोकं संक्षिपन्निव ॥५७॥ सौरेणास्त्रेण तद्वीरो लक्ष्मणः प्रत्यवारयत् ॥५८॥ अस्त्रं निवारितं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः । आसुरं शत्रुनाशाय घोरमस्त्रं समाददे ॥ ५९ ॥ तस्माच्चापाद्विनिष्पेतुर्भास्वराः कूट मुद्गराः । शूलानि च भुशुण्डयश्च गदाः खड्गाः परश्वधाः ॥ ६० ॥ तद्दृष्ट्वा लक्ष्मणः सङ्ख्ये घोरमस्त्रमथासुरम् । अवार्यं सर्वभूतानां सर्वशत्रुविनाशनम् । माहेश्वरेण द्युतिमांस्तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ६१ ॥ तयोः सुतुमुलं युद्धं संबभूवाद्भुतोपमम् । गगनस्थानि भूतानि लक्ष्मणं पर्यवारयन् ॥ ६२ ॥

भुशुण्ड्यः मुसलविशेषाः ॥६०॥ तद्दृष्ट्वेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । क्रियाद्वयार्थं तदस्त्रमिति द्विरुक्तिः ॥ ६१ ॥ तयोरिति । स्पष्टः ॥ ६२ ॥

संनिपेततुः सङ्घर्षं प्राप्तौ ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ महाग्रहः अङ्गारकशन्यादिः ॥ ५३ ॥ व्रीडितौ स्वस्वप्रयुक्तशरस्य मोघत्वदर्शनेन सञ्जातलज्जौ । यद्यपि रावणे रपि व्रीडा युक्ता, लक्ष्मणस्य तु तद्बाणनिवारणाय प्रयोक्तुस्सार्थक्यसत्त्वेन व्रीडाभावस्तथापि तन्निराकरणपूर्वकं रिपुवधपर्यन्तव्यापारेणोपादानात् तदभावेन तस्यापि लज्जेति बोध्यम् । [छत्रिन्यायेन द्विवचनप्रयोग इति कतकः ।] जातरोषौ रामाविशेषे विभीषणे बाधः प्रयुक्त इति लक्ष्मणस्य रोषः, लक्ष्मणस्तं परिहतवानिति

भैरवाभिरुते भयंकरशब्दे ॥ ६३ ॥ ऋषय इति । ररक्षुः जय जयेत्याद्युक्तिभिरित्यर्थः ॥ ६४॥६५ ॥ सुपत्रमित्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया । अनुवृत्ताङ्गं वर्तुलस्वरूपम् । सुसंस्थितं सुसंस्थानम् । सुवर्णविकृतं सुवर्णविचित्रितम् । हरिवाहनः हरितवर्णाश्वः ऐन्द्रमस्त्रम् ऐन्द्रास्त्रमन्त्रयोजितम् ॥६६-६९॥

भैरवाभिरुते भीमे युद्धे वानररक्षसाम् । भूतैर्बहुभिराकाशं विस्मितैरावृतं बभौ ॥६३॥ ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वा गरुडोरगाः । शतक्रतुं पुरस्कृत्य ररक्षुर्लक्ष्मणं रणे ॥ ६४ ॥ अथान्यं मार्गणश्रेष्ठं सन्दधे राघवानुजः । हुताशनसमस्पर्शं रावणात्मजदारणम् ॥ ६५ ॥ सुपत्रमनुवृत्ताङ्गं सुपर्वाणं सुसंस्थितम् । सुवर्णविकृतं वीरः शरीरान्तकरं शरम् ॥ ६६ ॥ दुरावारं दुर्विषह्यं राक्षसानां भयावहम् । आशीविषविषप्रख्यं देवसङ्घैः समर्चितम् ॥ ६७ ॥ येन शक्रो महातेजा दानवानजयत् प्रभुः । पुरा दैवासुरे युद्धे वीर्यवान् हरिवाहनः ॥ ६८ ॥ तदैन्द्रमस्त्रं सौमित्रिः संयुगेष्वपराजितम् । शरश्रेष्ठं धनुःश्रेष्ठे नरश्रेष्ठोऽभिसन्दधे ॥६९॥ सन्धायामित्रदलनं विचकर्ष शरासनम् । सज्यमायम्य दुर्धर्षं कालो लोकक्षये यथा ॥ ७० ॥ सन्धाय धनुषि श्रेष्ठे विकर्षन्निदमब्रवीत् । लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणो वाक्यमर्थसाधकमात्मनः ॥ ७१ ॥ धर्मात्मा सत्यसन्धश्च रामो दाशरथिर्यदि । पौरुषे चाप्रतिद्वन्द्वः शरैनं जहि रावणिम् ॥ ७२ ॥ इत्युक्त्वा बाणमाकर्णं विकृष्य तमजिह्मगम् । लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति । ऐन्द्रास्त्रेण समायोज्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ७३ ॥

अमित्रदलनं शत्रुनाशनम् । कालः यमः ॥ ७०-७२ ॥ इत्युक्त्वेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । बाणमैन्द्रास्त्रमन्त्रेण समायोज्य ससर्जेत्यन्वयः । एको लक्ष्मणशब्दो लक्ष्मीयुक्तवचनः । "लक्ष्मीवान् लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्" इत्यमरः ॥ ७३ ॥

रावणेः रोषः ॥ ५४-६२ ॥ भैरवाभिरुते भैरवमभिरुतं यस्मिंस्तादृशे । भूतैः प्राणिभिः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ सन्निहितैतदस्त्रेणैवायं वध्य इति निश्चित्यैन्द्रास्त्रं सन्दध इत्याह-अथेति । अत्र प्रत्यस्त्रं रावणेर्ब्रह्मशापवशान्न बुद्ध्यारूढम् ॥ ६५ ॥ सुसंस्थितं संस्थिताङ्गम् । सुवर्णविकृतं सुवर्णालंकृतम् ॥ ६६-७२ ॥ इत्युक्त्वेत्यादि

स०-पौरुषे पराक्रमे । अप्रतिद्वन्द्वः असदृशो यदि तर्हि तेन सत्येन तमेनं जहि । अनेन रामगुणशपथपुरःसरमस्त्रमोचनादस्यास्त्रस्याप्रतिहतता ज्ञेया ॥ ७२ ॥

स शिरः सशिरस्त्राणमिति । स बाणः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ कवचीति । कवचादिभिः सह विध्वस्तः हतः धरण्यां निपपातेत्यन्वयः ॥ ७६-८४ ॥

स शिरः सशिरस्त्राणं श्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् । प्रमथ्येन्द्रजितः कायात् पातयामास भूतले ॥ ७४ ॥ तद्राक्षस तनूजस्य छिन्नस्कन्धं शिरो महत् । तपनीयनिभं भूमौ ददृशे रुधिरोक्षितम् ॥ ७५ ॥ हतस्तु निपपाताशु धरण्यां रावणात्मजः । कवची सशिरस्त्राणो विध्वस्तः सशरासनः ॥ ७६ ॥ चुक्रुशुस्ते ततः सर्वे वानराः सविभीषणाः । हृष्यन्तो निहते तस्मिन् देवा वृत्रवधे यथा ॥ ७७ ॥ अथान्तरिक्षे देवानामृषीणां च महात्मनाम् । अभिजज्ञे च सन्नादो गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ७८ ॥ पतितं तमभिज्ञाय राक्षसी सा महाचमूः । वध्यमाना दिशो भेजे हरिभिर्जित काशिभिः ॥ ७९ ॥ वानरैर्वध्यमानास्ते शस्त्राण्युत्सृज्य राक्षसाः । लङ्कामभिमुखाः सस्रुर्नष्टसंज्ञाः प्रधाविताः ॥८०॥ दुद्रुवुर्बहुधा भीता राक्षसाः शतशो दिशः । त्यक्त्वा प्रहरणान् सर्वे पट्टिशासिपरश्वधान् ॥८१॥ केचिल्लङ्कां परित्रस्ताः प्रविष्टा वानरार्दिताः । समुद्रे पतिताः केचित् केचित् पर्वतमाश्रिताः ॥८२॥ हतमिन्द्रजितं दृष्ट्वा शयानं समरक्षितौ । राक्षसानां सहस्रेषु न कश्चित् प्रत्यदृश्यत ॥ ८३ ॥ यथाऽस्तं गत आदित्ये नावतिष्ठन्ति रश्मयः । तथा तस्मिन्निपतिते राक्षसास्ते गता दिशः ॥८४॥ शान्तरश्मिरिवादित्यो निर्वाण इव पावकः । स बभूव महातेजा व्यपास्तगतजीवितः ॥८५॥ प्रशान्तपीडाबहुलो नष्टारिष्टः प्रतापवान् । बभूव लोकः पतिते राक्षसेन्द्रसुते तदा ॥८६॥

व्यपास्तगतजीवितः व्यपास्तो विक्षिप्ताङ्गो गतजीवितश्च, सः शान्तरश्मिरादित्य इव, निर्वाणः शान्तः पावक इव च बभूव, निस्तेजस्कोऽभूदित्यर्थः ॥८५॥

रामानु०—शान्तरश्मिरिति । गतजीवितः सः शान्तरश्मिरादित्य इव बभूव । निर्वाणः पावक इव व्यपास्तः अतिष्ठदिति संबन्धः ॥ ८५ ॥ प्रशान्तेति । इदमारभ्य लोकविशेषणम् ।

सपादमेकं वाक्यम् । लक्ष्मणः परवीरहेत्येतदुत्तरशेषः । एकवाक्यत्वे एको लक्ष्मणशब्दः लक्ष्मीवद्वचनः । "लक्ष्मीवान् लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्" इत्यमरः । बाणमैन्द्रास्त्रेण समायोज्य ससर्जेति सम्बन्धः ॥ ७३-८४ ॥ शान्तरश्मिरिति । व्यपास्तगतजीवितः व्यपास्तो विक्षिप्ताङ्गो गतजीवितश्च स रावणिः शान्तरश्मि रादित्य इव निर्वाणः पावक इव च बभूवेत्यर्थः ॥ ८५ ॥ प्रशान्तपीडाबहुलः प्रशान्तबहुलपीडः । एकादश्यां द्वादश्यां त्रयोदश्यां चेन्द्रजिद्युद्धम् । "अहोरात्रै

प्रशान्तपीडाबहुलः प्रशान्तबहुलपीडः । प्रतापवान् सूर्यप्रकाशवान्, पूर्वं भयेन मन्दसूर्यत्वात् ॥८६॥८७॥ आकाश इत्यर्थम् ॥ ८८॥ नृत्यद्भिरिति । अप्सरोभिर्गन्धर्वैश्च कृतनर्तनगानजन्यस्वनः शुश्रुव इत्यर्थः । नृत्यद्भिरित्यत्र ङीबभाव आर्षः ॥८९॥ ववृषुरिति । अत्रापि देवाः कर्तारः । ववृषुः प्रशशं

हर्षं च शक्रो भगवान् सह सर्वैः सुरर्षभैः । जगाम निहते तस्मिन् राक्षसे पापकर्मणि ॥ ८७ ॥ आकाशे चापि देवानां शुश्रुवे दुन्दुभिस्वनः ॥ ८८ ॥ नृत्यद्भिरप्सरोभिश्च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ॥ ८९ ॥ ववृषुः पुष्पवर्षाणि तदद्भुतमभूत्तदा । प्रशशंसुर्हते तस्मिन् राक्षसे क्रूरकर्मणि ॥ ९० ॥ शुद्धा आपो दिशश्चैव जहृषुर्दैत्यदानवाः ॥ ९१ ॥ आजग्मुः पतिते तस्मिन् सर्वलोकभयावहे । ऊचुश्च सहिताः सर्वे देवगन्धर्वदानवाः । विज्वराः शान्तकलुषा ब्राह्मणा विचरन्त्विति ॥ ९२ ॥ ततोऽभ्यनन्दन् संहृष्टाः समरे हरियूथपाः । तमप्रतिबलं दृष्ट्वा हतं नैर्ऋतपुङ्गवम् ॥९३॥ विभीषणो हनूमांश्च जाम्बवांश्चर्क्षयूथपः । विजयेनाभिनन्दन्तस्तुष्टुवुश्चापि लक्ष्मणम् ॥९४॥ क्ष्वेलन्तश्च नदन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः । लब्धलक्षा रघुसुतं परिवार्योपतस्थिरे ॥९५॥ लाङ्गूलानि प्रविध्यन्तः स्फोटयन्तश्च वानराः । लक्ष्मणो जयतीत्येवं वाक्यं विश्रावयंस्तदा ॥ ९६ ॥ अन्योन्यं च समाश्लिष्य कपयो हृष्टमानसाः । चक्रुरुच्चावचगुणा राघवाश्रयजाः कथाः ॥ ९७ ॥ तदसुकरमथाभिवीक्ष्य हृष्टाः प्रियसुहृदो युधि लक्ष्मणस्य कर्म । परममुपलभन् मनःप्रहर्षं विनिहतमिन्द्ररिपुं निशम्य देवाः ॥ ९८ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

सुश्च ॥९० ॥ ९१ ॥ आजग्मुरित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । देवगन्धर्वदानवाः आजग्मुः विचरन्त्वित्यूचुश्चेति संबन्धः ॥ ९२–९५ ॥ विश्रावयन् व्यश्रावयन् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ असुकरं दुष्करम्, सर्वेषां प्राणप्रतिष्ठापकमिति वा । प्रियसुहृदः सर्वप्रियसुहृदः । उपलभन्नित्यत्र अडात्मनेपदाभावावार्षौ । त्रिभिर्वीरः कथञ्चिद्विनिपातितः" इत्युत्तरत्राभिधानात् ॥८६–९८॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व० युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

देवाः इन्द्ररिपुं विनिहतं निशम्य परमं मनःप्रहर्षम् उपलभन् उपालभन्त । अथ असुकरं तत् इन्द्रजिद्धननं प्रियसुहृदः लक्ष्मणस्य, कर्म कृतिविषयभूतम् अभिवीक्ष्य हृष्टाः विस्मिताः, आसन्निति शेषः । "विस्मितप्रतिघातयोश्चेति वक्तव्यम्" इति हृषेः पाक्षिक इडभावः । देवाश्चारणादिमुखेन प्रथममिन्द्रजिद्धननं श्रुत्वा सन्तुष्टाः सन्तः पश्चात्तस्यात्यन्ताशक्यत्वादतथ्यं मन्वाना युद्धभूमिमागत्य तत्प्रत्यक्षीकृत्य विस्मिता आसन्निति भावः॥९८॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

रुधिरक्लिन्नगात्रस्तु लक्ष्मणः शुभलक्षणः । बभूव हृष्टस्तं हत्वा शक्रजेतारमाहवे ॥ १ ॥ ततः स जाम्बवन्तं च हनुमन्तं च वीर्यवान् । सन्निहत्य महातेजास्तांश्च सर्वान् वनौकसः ॥ २ ॥ आजगाम ततस्तीव्रं यत्र सुग्रीवराघवौ । विभीषणमवष्टभ्य हनूमन्तं च लक्ष्मणः ॥ ३ ॥ ततो राममभिक्रम्य सौमित्रिरभिवाद्य च । तस्थौ भ्रातृसमीपस्थ इन्द्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ४ ॥ निष्टनन्निव चागम्य राघवाय महात्मने । आचचक्षे तदा वीरो घोरमिन्द्रजितो वधम् ॥ ५ ॥ रावणेस्तु शिरश्छिन्नं लक्ष्मणेन महात्मना । न्यवेदयत रामाय तदा हृष्टो विभीषणः ॥ ६ ॥ श्रुत्वैतत्तु महावीर्यो लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्वधम् । प्रहर्षमतुलं लेभे रामो वाक्यमुवाच ह ॥ ७ ॥ साधु लक्ष्मण तुष्टोऽस्मि कर्मणा सुकृतं कृतम् । रावणेर्हि विनाशेन जितमित्युपधारय ॥ ८ ॥

अथ लक्ष्मणश्लाघनं—रुधिरक्लिन्नगात्रेत्यादि ॥ १ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सन्निहत्य सङ्गीभूय । अवष्टभ्य युद्धपारवश्यादवलम्ब्य ॥ २ ॥ ३ ॥ तत इति । इन्द्रस्येव बृहस्पतिरिति पारतन्त्र्यमात्रे साम्यम् ॥ ४ ॥ निष्टनन् अव्यक्ताक्षरं वदन्नित्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । आयासस्याभिनयनमात्रेणालीकत्वद्योतनाय वा ॥ ५ ॥ रामसन्निधौ सङ्कोचवता लक्ष्मणेनाविशेषेणेन्द्रजिद्वधकथनाद्विभीषणः स्पष्टतयाऽऽह—रावणेरिति । यद्वा लक्ष्मणेन सूचनयोक्तावपि हर्षप्रकर्षेण विभीषणः पुनराह—रावणेरिति ॥ ६ ॥ महावीर्यो राम इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ सुकृतं कृतं सुकर्तव्यं कृतम् । कर्मणा

॥ १ ॥ २ ॥ आजगामेति । अवष्टभ्य अवलम्ब्य, युद्धपारवश्यादिति भावः ॥ ३ ॥ इन्द्रस्येव बृहस्पतिः प्रधानोपसर्जनभावेनावस्थानमात्रे दृष्टान्तः ॥ ४ ॥ निश्वसन्निवेत्यत्र इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ५ ॥ स्वपौरुषकथनव्रीडितेन लक्ष्मणेन सर्वकर्तृकत्वाभिधानेन कथितमिन्द्रजिद्वधं लक्ष्मणकर्तृकनिर्देशपूर्वकं विभीषणो

युद्धकर्मणा ॥ ८ ॥ स तमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । आरोप्य आरोपणायाकृष्य । अवपीडितं शल्यपीडितम्, गाढं यथा भवति तथेति वा । क्रियाभेदात्तमिति द्विरुक्तिः ॥ ९ ॥ १० ॥ शल्यसंपीडितमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । शस्तं प्रहृतम्, निश्वसितः स्वयंकृतनिश्वासः, त्वरन्

स तं शिरस्युपाघ्राय लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् । लज्जमानं बलात् स्नेहादङ्कमारोप्य वीर्यवान् ॥ ९ ॥ उपवेश्य तमुत्सङ्गे परिष्वज्यावपीडितम् । भ्रातरं लक्ष्मणं स्निग्धं पुनः पुनरुदैक्षत ॥ १० ॥ शल्यसंपीडितं शस्तं निश्वसन्तं तु लक्ष्मणम् । रामस्तु दुःखसन्तप्तस्तदा निश्वसितो भृशम् ॥ ११ ॥ मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय भूयः संस्पृश्य च त्वरन् । उवाच लक्ष्मणं वाक्यमाश्वास्य पुरुषर्षभः ॥ १२ ॥ कृतं परमकल्याणं कर्म दुष्करकर्मणा । अद्य मन्ये हते पुत्रे रावणं निहतं युधि । अद्याहं विजयी शत्रौ हते तस्मिन् दुरात्मनि ॥ १३ ॥ रावणस्य नृशंसस्य दिष्ट्या वीर त्वया रणे । छिन्नो हि दक्षिणो बाहुः स हि तस्य व्यपाश्रयः ॥ १४ ॥ विभीषणहनूमद्भ्यां कृतं कर्म महद्रणे । अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरः कथञ्चिद्विनिपातितः ॥ १५ ॥ निरमित्रः कृतोऽस्म्यद्य निर्यास्यति हि रावणः । बलव्यूहेन महता श्रुत्वा पुत्रं निपातितम् ॥ १६ ॥ तं पुत्रवधसन्तप्तं निर्यान्तं राक्षसाधिपम् । बलेनावृत्य महता निहनिष्यामि दुर्जयम् ॥ १७ ॥ त्वया लक्ष्मण नाथेन सीता च पृथिवी च मे । न दुष्प्रापा हते त्वद्य शक्रजेतरि चाहवे ॥ १८ ॥

संस्पृश्य, त्वरा च प्रहारव्यथापनयनायेति भावः ॥ ११ ॥ १२ ॥ कृतमित्यादिसार्धश्लोकः । दुष्करकर्मणा, त्वयेति शेषः ॥ १३ ॥ रावणस्येति । व्यपाश्रयः आलम्बनम् ॥ १४ ॥ विभीषणेति । अहोरात्रैस्त्रिभिरिति एकादशीद्वादशीत्रयोदशीभिरित्यर्थः ॥ १५ ॥ निरमित्र इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ त्वयेति । नाथेन याचमानेन । "नाथृ याच्ञायाम्" इत्यस्मात्पचाद्यच् ॥ १८ ॥

ऽनुवदति–रावणेस्त्विति ॥ ६–८ ॥ स तमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । क्रियाबाहुल्यात्तमिति द्विरुक्तिः । अङ्कमारोप्य अङ्कं प्रत्यारोपणायाकृष्य उत्सङ्गे उपवेश्य अवपीडितं गाढं यथा तथा परिष्वज्य तं पुनः पुनरुदैक्षतेत्यन्वयः ॥ ९–१२ ॥ दुष्करकर्मणा दुष्करपौरुषेण, त्वयेति शेषः ॥ १३ ॥ व्यपाश्रयः अवलम्ब

स तमिति । समाभाष्य आमन्त्र्य ॥ १९ ॥ सशल्योऽयमिति । समुपाचर चिकित्सां कुरु ॥ २० ॥ विशल्य इति श्लोकद्वयमेकान्वयम् । ऋक्षवानर सैन्यानामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ २१ ॥ २२ ॥ एवमिति । नस्तः नासिकायाम् ॥ २३ ॥ निर्वेदनः वेदनारहितः ॥ २४-२६ ॥ तथैवेति । मुदा, युक्तमिति

स तं भ्रातरमाश्वास्य परिष्वज्य च राघवः । रामः सुषेणं मुदितः समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ सशल्योऽयं महाप्राज्ञ सौमित्रिर्मित्रवत्सलः । यथा भवति सुस्वस्थस्तथा त्वं समुपाचर ॥ २० ॥ विशल्यः क्रियतां क्षिप्रं सौमित्रिः सविभीषणः । ऋक्षवानरसैन्यानां शूराणां द्रुमयोधिनाम् ॥ २१ ॥ ये चाप्यन्येऽत्र युध्यन्ति सशल्या व्रणिनस्तथा । तेऽपि सर्वे प्रयत्नेन क्रियन्तां सुखिनस्त्वया ॥ २२ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण महात्मा हरियूथपः । लक्ष्मणाय ददौ नस्तः सुषेणः परमौषधिम् ॥ २३ ॥ स तस्या गन्धमाघ्राय विशल्यः समपद्यत । तथा निर्वेदनश्चैव संरूढव्रण एव च ॥ २४ ॥ विभीषणमुखानां च सुहृदां राघवाज्ञया । सर्ववानरमुख्यानां चिकित्सां स तदाऽकरोत् ॥ २५ ॥ ततः प्रकृतिमापन्नो हृतशल्यो गतव्यथः । सौमित्रिर्मुदितस्तत्र क्षणेन विगतज्वरः ॥ २६ ॥ तथैव रामः प्लवगाधिप स्तदा विभीषणश्चर्क्षपतिश्च जाम्बवान् । अवेक्ष्य सौमित्रिमरोगमुत्थितं मुदा ससैन्याः सुचिरं जहर्षिरे ॥ २७ ॥ अपूजयत् कर्म स लक्ष्मणस्य सुदुष्करं दाशरथिर्महात्मा । हृष्टा बभूवुर्युधि यूथपेन्द्रा निपातितं शक्रजितं निशम्य ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

शेषः । मुदा युक्तं सौमित्रिमवेक्ष्य जहर्षिर इति सम्बन्धः । जहर्षिर इत्यत्र गुण आर्षः ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

भूतः ॥ १४-१८ ॥ समाभाष्य सम्बोध्य ॥ १९ ॥ २० ॥ ऋक्षवानरसैन्यानामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ २१ ॥ २२ ॥ नस्तः नासिकायाम् ॥ २३-२८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ विरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

अथ सीतावधोद्योगपर्यन्तो रावणस्य पुत्रशोकातिशय उच्यते—ततः पौलस्त्यसचिवा इत्यादि । पौलस्त्यसचिवाः रावणागारवर्तिनः सहायभूताः, इन्द्रजितं हतं श्रुत्वा स्वयमभिज्ञाय साभिज्ञानं दृष्ट्वा, सव्यथाः सन्तो रावणाय आचचक्षुः आचचक्षिरे । अथवा अभिज्ञायेति चतुर्थी । पूर्वमेव यज्ञविघ्नेन निश्चिततद्वधायेत्यर्थः । अवज्ञायेति पाठेऽपि चतुर्थीपक्षे अयमेवार्थः । पक्षान्तरे साक्षात्कारपर्यन्तदर्शनं प्राप्येत्यर्थः ॥ १ ॥ मिषतां नः अस्मासु पश्यत्सु

ततः पौलस्त्यसचिवाः श्रुत्वा चेन्द्रजितं हतम् । आचचक्षुरभिज्ञाय दशग्रीवाय सव्यथाः ॥ १ ॥ युद्धे हतो महाराज लक्ष्मणेन तवात्मजः । विभीषणसहायेन मिषतां नो महाद्युतिः ॥ २ ॥ शूरः शूरेण सङ्गम्य संयुगेष्वपराजितः । लक्ष्मणेन हतः शूरः पुत्रस्तु विबुधेन्द्रजित् । गतः स परमान् लोकान् शरैः सन्ताप्य लक्ष्मणम् ॥ ३ ॥ स तं प्रतिभयं श्रुत्वा वधं पुत्रस्य दारुणम् । घोरमिन्द्रजितः सङ्ख्ये कश्मलं चाविशन्महत् ॥ ४ ॥ उपलभ्य चिरात् संज्ञां राजा राक्षसपुङ्गवः । पुत्रशोकार्दितो दीनो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ५ ॥ हा राक्षसचमूमुख्य मम वत्स महारथ । जित्वेन्द्रं कथमद्य त्वं लक्ष्मणस्य वशं गतः ॥ ६ ॥ ननु त्वमिषुभिः क्रुद्धो भिन्द्याः कालान्तकावपि । मन्दरस्यापि शृङ्गाणि किं पुनर्लक्ष्मणं युधि ॥ ७ ॥ अद्य वैवस्वतो राजा भूयो बहुमतो मम । येनाद्य त्वं महाबाहो संयुक्तः कालधर्मणा ॥ ८ ॥

सत्स्वित्यर्थः । अनन्तरयोजनायामस्मासु जीवत्स्वित्यर्थः । अनादरे षष्ठी ॥ २ ॥ शूर इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । क्रियाभेदाच्छूरपदद्वयम् । विबुधेन्द्रजित् देवेन्द्रजित् ॥ ३ ॥ दारुणं करुणम् । घोरं तीक्ष्णम् । कश्मलं मूर्च्छाम् । "मूर्च्छा तु कश्मलं मोहः" इत्यमरः ॥ ४–६ ॥ ननु त्वामिति । नन्वित्यामन्त्रणे । कालान्तकौ यमस्य मूर्तिभेदौ ॥ ७ ॥ भूयः अतिशयेन । कालधर्मणा मरणेन । आर्षोऽनिच् समासान्तः । संयुक्तः संयोजितः ॥ ८ ॥

तत इति । स्वेनस्वेन सैन्येन परिवृताः ततस्ततो वानरैस्सह युद्ध्यन्तः पौलस्त्यसचिवास्तत्रेन्द्रजितं हतं श्रुत्वा अभिज्ञाय दृष्ट्वा सव्यथा रावणायाचचक्षुः आचचक्षिरे इत्यवगन्तव्यम् । मिषतां नो महाद्युतिरित्यनुपदमेवाभिधानात ॥ १–३ ॥ दारुणं करुणम् । घोरं तीक्ष्णम् । प्रतिभयं भयङ्करम् । कश्मलं मूर्च्छाम् ॥ ४–६ ॥ कालान्तकावपि कालः सर्वसंहारकः, अन्तकः कालाभिमानी पुरुषः ॥ ७ ॥ अद्येति । भूयो बहुमतः, अतिशयेन सम्मत इति दुःखातिशयोक्तिः । येन वैवस्वतेन

युद्धमरणस्य सर्वाकाङ्क्षितत्वाद्युद्धहतं त्वां न शोचामीत्याह–एष इति। एषः युद्धमरणरूपः पन्थाः ॥ ९ ॥ एवं यशस्यत्वादशोच्यत्वमुक्त्वा स्वर्ग्यत्वादशोच्यत्वमाह–य इति ॥ १० ॥ ११ ॥ लोकास्त्रय इत्युक्तावपि पृथिव्याः पृथगुपादानं प्राधान्यात् । यथा ब्राह्मणा आगता वसिष्ठोऽप्यागत

एष पन्थाः सुयोधानां सर्वामरगणेष्वपि ॥ ९ ॥ यः कृते हन्यते भर्तुः स पुमान् स्वर्गमृच्छति । अद्य देवगणाः सर्वे लोकपालास्तथर्षयः । हतमिन्द्रजितं श्रुत्वा सुखं स्वप्स्यन्ति निर्भयाः ॥ १० ॥ अद्य लोकास्त्रयः कृत्स्ना पृथिवी च सकानना । एकेनेन्द्रजिता हीना शून्येव प्रतिभाति मे ॥ ११ ॥ अद्य नैर्ऋतकन्यानां श्रोष्याम्यन्तःपुरे रवम् । करेणुसङ्घस्य यथा निनादं गिरिगह्वरे ॥ १२ ॥ यौवराज्यं च लङ्कां च रक्षांसि च परन्तप । मातरं मां च भार्यां च क्व गतोऽसि विहाय नः ॥ १३ ॥ मम नाम त्वया वीर गतस्य यमसादनम् । प्रेतकार्याणि कार्याणि विपरीते हि वर्तसे ॥ १४ ॥ स त्वं जीवति सुग्रीवे लक्ष्मणे च सराघवे । मम शल्यमनुद्धृत्य क्व गतोऽसि विहाय नः ॥ १५ ॥ एवमादिविलापार्तं रावणं राक्षसाधिपम् । आविवेश महान् कोपः पुत्रव्यसनसम्भवः ॥ १६ ॥ प्रकृत्या कोपनं ह्येनं पुत्रस्य पुनराधयः । दीप्तं सन्दीपयामासुर्घर्मेऽर्कमिव रश्मयः ॥ १७ ॥

इत्यादौ ॥१२॥ नः सर्वानिति योजनीयम् ॥१३–१६॥ प्रकृत्या कोपनमित्यस्य विवरणं दीप्तमिति। पुत्रस्य पुत्रसंबन्धिन्यः, पुत्रविषया इत्यर्थः। आधयः

कालधर्मणा संयोजितः ॥ ८ ॥ युद्धमरणस्य सकलशूरजनकाङ्क्षिततया युद्धहतं त्वां न शोचामीत्याह–एष इति । सुयोधानां मरणाय एष पन्थाः । सर्वामरगणेष्वपीति । न केवलं मनुष्येषु सर्वामरगणेष्वपि स श्लाघ्य इति भावः ॥ ९ ॥ एतेन यशस्करत्वादशोच्यत्वमुक्तम्। इदानीं स्वर्गहेतुत्वादप्यशोच्यत्वमाह–यः कृत इति । भर्तुः कृते यः हन्यते सः स्वर्गमृच्छतीति सम्बन्धः ॥ १० ॥ त्रयो लोकाः पातालान्तरिक्षस्वर्गाः, पृथिव्याः पृथगभिधानात् ॥ ११–१३ ॥ मम त्वया प्रेतकार्याणि कर्तव्यानि, विपरीते व्युत्क्रमे वर्तस इति सम्बन्धः ॥१४॥ स त्वामित्यस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः। वस्तुतस्तु–सलक्ष्मणे रामे जीवति सति यस्त्वं जीवितं कस्माद्व्रजसि, तयोरसाध्यत्वादिति भावः ॥ १९ ॥ १६ ॥ प्रकृत्येति । पुत्रस्याधयः पुत्रसम्बन्ध्याधयः, पुत्रमरणजनितमनःपीडेति यावत् ॥ १७–१९ ॥

शोकाः । पुनः भूयः । सन्दीपयामासुः कोपयामासुः । अकर्मपक्षे क्रूरयामासुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ ललाट इति । भ्रुकुटीभिरिति बहुवचनं दशशिरस्कत्वात् ॥ १८–२३ ॥ आवेष्टयमानस्य भ्राम्यमाणस्य, यन्त्रस्य तिलपीडनयन्त्रस्य । दानवैर्बलवद्भिरित्यर्थः ॥ २४ ॥ संविलिलियिरे स्तम्भादिव्यव

ललाटे भ्रुकुटीभिश्च सङ्गताभिर्व्यरोचत । युगान्ते सह नक्रैस्तु महोर्मिभिरिवोदधिः ॥ १८ ॥ कोपाद्विजृम्भमाणस्य वक्राद् व्यक्तमभिज्वलन् । उत्पपात स भूयोऽग्निर्वृत्रस्य वदनादिव ॥१९॥ स पुत्रवधसन्तप्तः शूरः क्रोधवशं गतः । समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या वैदेह्या रोचयद्वधम् ॥२०॥ तस्य प्रकृत्या रक्ते च रक्ते क्रोधाग्निनाऽपि च । रावणस्य महाघोरे दीप्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ २१ ॥ घोरं प्रकृत्या रूपं तत्तस्य क्रोधाग्निमूर्च्छितम् । बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव दुरासदम् ॥ २२ ॥ तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नस्रबिन्दवः । दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहबिन्दवः ॥ २३ ॥ दन्तान् विदशतस्तस्य श्रूयते दशनस्वनः । यन्त्रस्यावेष्ट्यमानस्य महतो दानवैरिव ॥२४॥ कालाग्निरिव संक्रुद्धो यां यां दिशमवैक्षत । तस्यां तस्यां भयत्रस्ता राक्षसाः संविलिलियिरे ॥ २५ ॥ तमन्तकमिव क्रुद्धं चराचरचिखादिषुम् । वीक्षमाणं दिशः सर्वा राक्षसा नोपचक्रमुः ॥ २६ ॥ ततः परमसंक्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः । अब्रवीद्रक्षसां मध्ये संस्तम्भयिषुराहवे ॥ २७ ॥ मया वर्षसहस्राणि चरित्वा दुश्चरं तपः । तेषु तेष्ववकाशेषु स्वयम्भूः परितोषितः ॥२८॥ तस्यैव तपसो व्युष्ट्या प्रसादाच्च स्वयम्भुवः । नासुरेभ्यो न देवेभ्यो भयं मम कदाचन ॥२९॥

हिता बभूवुरित्यर्थः ॥ २५ ॥ तमिति । चिखादिषुं संहर्तुमिच्छुमित्यर्थः । नोपचक्रमुः नोपसेदुः ॥ २६ ॥ संस्तम्भयिषुराहवे युद्धभीतान् राक्षसान् युद्धे स्थापयितुकामः । सनि द्विर्वचनाभाव आर्षः ॥२७॥ अवकाशेषु तपःसमाप्तिषु ॥२८॥ तस्यैवेत्यादि । व्युष्ट्या समृद्ध्या । "व्युष्टिः फले समृद्धौ च"

स पुत्रवधेत्यस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–रावणो वैदेह्या हेतुभूतया वधं स्ववधं बुद्ध्या समीक्ष्य इतः परं रामो मामवश्यं वधिष्यतीति निश्चित्येत्यर्थः । अरोचयत स्ववधमित्यनुषङ्गः । रावणक्रोधावेशस्य सीताहननोद्योगस्य चायमाशयः–स्वस्य रामहस्तवधेच्छया सकलराक्षसकुलनाशं मतमितीतरराक्षसानामप्रकटनाय क्रोधावेशादिकमित्यर्थः ॥ २०–२३ ॥ दन्तानिति । यन्त्रस्य घटयन्त्रस्य दानवैरावेष्टयमानस्य भ्राम्यमाणस्य ॥२४॥२५॥ नोपचक्रमुः नोपसेदुः ॥२६॥ तत इति । संस्तम्भयितुमाहवे इति पाठः । युद्धभीतान् राक्षसान् युद्धे पातयितुमित्यर्थः ॥ २७ ॥ अवकाशेषु तपस्समाप्तिसमयेषु ॥२८॥ व्युष्ट्या वृद्ध्या ॥ २९ ॥

इत्यमरः । भयाभावे हेतुमाह–कवचमिति । यत् यस्मात् कवचमस्ति तस्मादिति पूर्वेणान्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ तेन कवचेन संयुक्तं रथस्थं माम् इह संयुगे कः प्रतीयात् आभिमुख्येनागच्छेत् ? अद्य मामाजौ साक्षात्पुरन्दरोऽपि न प्रतीयादिति च योज्यम् । अर्थसिद्धौ नञ् । क्रियापदमस्त्येव ।

कवचं ब्रह्मदत्तं मे यदादित्यसमप्रभम् । देवासुरविमर्देषु न भिन्नं वज्रशक्तिभिः ॥ ३० ॥ तेन मामद्य संयुक्तं रथस्थमिह संयुगे । प्रतीयात् कोऽद्य मामाजौ साक्षादपि पुरन्दरः ॥ ३१ ॥ यत्तदाऽभिप्रसन्नेन सशरं कार्मुकं महत् । देवासुरविमर्देषु मम दत्तं स्वयम्भुवा ॥ ३२ ॥ अद्य तूर्यशतैर्भीमं धनुरुत्थाप्यतां मम । रामलक्ष्मणयोरेव वधाय परमाहवे ॥ ३३ ॥ स पुत्रवधसन्तप्तः शूरः क्रोधवशं गतः । समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या सीतां हन्तुं व्यवस्यत ॥ ३४ ॥ प्रत्यवेक्ष्य तु ताम्राक्षः सुघोरो घोरदर्शनः । दीनो दीनस्वरान् सर्वांस्तानुवाच निशाचरान् ॥ ३५ ॥ मायया मम वत्सेन वञ्चनार्थं वनौकसाम् । किञ्चिदेव हतं तत्र सीतेयमिति दर्शितम् ॥ ३६ ॥ तदिदं तथ्यमेवाहं करिष्ये प्रियमात्मनः । वैदेहीं नाशयिष्यामि क्षत्रबन्धुमनुव्रताम् ॥ ३७ ॥ इत्येवमुक्त्वा सचिवान् खड्गमाशु परामृशत् ॥ ३८ ॥

अनेवंव्याख्याने अद्य मामाजाविति पुनरुक्तं स्यात् ॥ ३१ ॥ यत्तदेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । देवासुरविमर्देषु विमर्दकाले इत्यर्थः । अद्य तूर्यशतैरित्यनेन इतःपूर्वमिदं धनुर्न नीतमिति गम्यते ॥ ३२–३४ ॥ प्रत्यवेक्ष्येति । सुघोरः सुघोरप्रकृतिः ॥ ३५ ॥ माययेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सीतेयमिति दर्शितं किञ्चित् अलीकमेवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इत्येवमित्यर्धम् । परामृशत् आददे ॥ ३८ ॥

भयाभावे हेतुमाह–कवचमित्यर्धेन । आदित्यसदृशप्रभं यत्कवचं ब्रह्मदत्तं तस्मिन् सति मम सुरेभ्यो भयं नास्तीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३० ॥ तेन कवचेन संयुक्तं मं कः प्रतीयात् को वा आभिमुख्येनागच्छेत् ? साक्षात्पुरन्दरोऽप्याजौ मां, न प्रतीयादिति शेषः ॥ ३१ ॥ देवासुरविमर्देषु विषये स्वयम्भुवा मम दत्तम् ॥ ३२ ॥ अद्य तूर्येत्यस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–रामलक्ष्मणयोस्सम्बन्ध्याहवे वधाय, वानराणामिति शेषः । मम भीमं धनुः तूर्यशतैस्सहोत्थाप्यतामिति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥ सीतां हन्तुं व्यवस्यत निश्चितवान् । वस्तुतस्तु–सीतां हन्तुं गन्तुम्, सीतादर्शनार्थं गन्तुं व्यवस्यतेत्यर्थः । “ हन हिंसागत्योः ” इति धातुः ॥ ३४–३५ ॥ वनौकसां वञ्चनाय इयं सीतेति किञ्चिदेव व्यलीकमेव वस्तु हतमिति दर्शितम् ॥ ३६ ॥ तत् हननं तथ्यमेव करिष्ये । तदेवाह वैदेहीमिति । माययेत्यादिश्लोक

उद्धृत्येत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । गुणसम्पन्नं माल्यालंकृतम्, विमलाम्बरवर्चसं विमलाकाशसदृशम् खड्गमादाय कोशादुद्धृत्य यत्र मैथिली तं देशं प्रति निष्पपातेत्यन्वयः ॥३९॥४०॥ व्रजन्तमित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् । रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि । "रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि" इत्यमरः॥४१-४५॥

उद्धृत्य गुणसम्पन्नं विमलाम्बरवर्चसम् । निष्पपात स वेगेन सभार्यः सचिवैर्वृतः ॥ ३९ ॥ रावणः पुत्रशोकेन भृशमाकुलचेतनः । संक्रुद्धः खड्गमादाय सहसा यत्र मैथिली ॥ ४० ॥ व्रजन्तं राक्षसं प्रेक्ष्य सिंहनादं प्रचुक्रुशुः । ऊचुश्चान्योन्यमाश्लिष्य संक्रुद्धं प्रेक्ष्य राक्षसाः ॥ ४१ ॥ अद्यैनं तावुभौ दृष्ट्वा भ्रातरौ प्रव्यथिष्यतः । लोकपाला हि चत्वारः क्रुद्धेनानेन निर्जिताः॥४२॥ बहवः शत्रवश्चापि संयुगेषु निपातिताः । त्रिषु लोकेषु रत्नानि भुङ्क्ते चाहृत्य रावणः ॥ ४३ ॥ विक्रमे च बले चैव नास्त्यस्य सदृशो भुवि ॥ ४४ ॥ तेषां सञ्जल्पमानानामशोकवनिकां गताम् । अभिदुद्राव वैदेहीं रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥४५॥ वार्यमाणः सुसंक्रुद्धः सुहृद्भिर्हितबुद्धिभिः । अभ्यधावत संक्रुद्धः खे ग्रहो रोहिणीमिव ॥ ४६ ॥ मैथिली रक्ष्यमाणा तु राक्षसीभिरनिन्दिता । ददर्श राक्षसं क्रुद्धं निस्त्रिंशवरधारिणम् ॥ ४७ ॥ तं निशाम्य सनिस्त्रिंशं व्यथिता जनकात्मजा । निवार्यमाणं बहुशः सुहृद्भिरनुवर्तिनम् । सीता दुःखसमाविष्टा विलपन्तीदमब्रवीत् ॥४८॥ यथाऽयं मामभिक्रुद्धः समभिद्रवति स्वयम् । वधिष्यति सनाथां मामनाथामिव दुर्मतिः ॥ ४९ ॥ बहुशश्चोदयामास भर्तारं मामनुव्रताम् । भार्या भव रमस्वेति प्रत्याख्यातो ध्रुवं मया ॥ ५० ॥

ग्रहः अङ्गारकः ॥ ४६-४८ ॥ रामानु०-तमिति । निशाम्य दृष्ट्वा ॥ ४८ ॥ यथेति । यथा यस्मादित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

द्वयस्य वास्तवार्थस्तु-मम वत्सेन बालेनापि सतेन्द्रजिता वनौकसां वञ्चनार्थम् इयं सीतेति किञ्चिदेव अलीकमेव हतं दर्शितम् । अहं क्षत्रबन्धुं क्षत्राणां बन्धुं परमार्तं राममनुव्रतां वैदेहीं तथ्यं यथा तथा नाशयिष्यामि यदि तदिदम् आत्मनः अप्रियम् एव स्यात् अतः करिष्ये, इतरराक्षससन्तोषार्थं तस्याः किञ्चिद्दुःखमिति शेषः ॥३७॥३८॥ उद्धृत्येत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । विमलाम्बरवर्चसं निर्मलाकाशसदृशं खड्गमादाय उद्धृत्य कोशादुद्धृत्य यत्र मैथिली तं देशं प्रति सचिवैर्वृतस्सन निष्पपातेति सम्बन्धः ॥ ३९-४२ ॥ त्रिषु लोकेषु रत्नानि आहृत्य रावणः भुङ्क्ते । विक्रमे च बले चैव नास्त्यस्य सदृशो भुवि इति पाठः । आवृत्येति पाठे-आवृत्य आक्रम्य ॥ ४३-४७ ॥ अनुवर्तिनम् अभिमुखमागच्छन्तम् ॥ ४८ ॥ यथा यस्मात्कारणात् ॥ ४९ ॥ वधिष्यतीत्यत्र कारणमाह-बहुश इति ॥ ५० ॥

सोऽयमिति । अनुपस्थाने अनुपस्थानात् ॥ ५१ ॥ रामानु०—सोऽयं ममानुपस्थाने व्यक्तं नैराश्यमागत इति पाठः । अनुपस्थाने अनुपस्थाने सति ॥ ५१ ॥ तौ निहत्य तेन निस्त्रिंशेन सह प्रवेशनमपि संभवतीत्यभिप्रायेणाह--अथवेत्यादि ॥ ५२ ॥ अत्र निमित्तान्तरमाशङ्कते--अथवा पुत्रशोकेनेति । अहत्वा हन्तुमशक्तो

सोऽयं ममानुपस्थाने व्यक्तं नैराश्यमागतः । क्रोधमोहसमाविष्टो निहन्तुं मां समुद्यतः ॥ ५१ ॥ अथवा तौ नरव्याघ्रौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । मन्निमित्तमनार्येण समरेऽद्य निपातितौ । अहो धिङ्मन्निमित्तोऽयं विनाशो राजपुत्रयोः ॥ ५२ ॥ अथवा पुत्रशोकेन अहत्वा रामलक्ष्मणौ । विधमिष्यति मां रौद्रो राक्षसः पापनिश्चयः ॥ ५३ ॥ हनूमतोऽपि यद्वाक्यं न कृतं क्षुद्रया मया ॥ ५४ ॥ यद्यहं तस्य पृष्ठेन तदा यायामनिन्दिता । नाद्यैवमनुशोचेयं भर्तुरङ्कगता सती ॥ ५५ ॥ मन्ये तु हृदयं तस्याः कौसल्यायाः फलिष्यति । एकपुत्रा यदा पुत्रं विनष्टं श्रोष्यते युधि ॥ ५६ ॥ सा हि जन्म च बाल्यं च यौवनं च महात्मनः । धर्मकार्यानुरूपं च रुदन्ती संस्मरिष्यति ॥५७॥ निराशा निहते पुत्रे दत्त्वा श्राद्धमचेतना । अग्निमारोक्ष्यते नूनमपो वाऽपि प्रवेक्ष्यति ॥५८॥ धिगस्तु कुब्जामसतीं मन्थरां पापनिश्चयाम् । यन्निमित्तमिदं दुःखं कौसल्या प्रतिपत्स्यते ॥ ५९ ॥ इत्येवं मैथिलीं दृष्ट्वा विलपन्तीं तपस्विनीम् । रोहिणीमिव चन्द्रेण विना ग्रहवशं गताम् ॥ ६० ॥ एतस्मिन्नन्तरे तस्य अमात्यो बुद्धिमान् शुचिः । सुपार्श्वो नाम मेधावी राक्षसो राक्षसेश्वरम् । निवार्यमाणं सचिवैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६१ ॥

भूत्वा ॥ ५३ ॥ हनूमत इत्यर्धम् । क्षुद्रया विचारमूढया ॥ ५४ ॥ यदीति । यायामनुशोचेयमिति "हेतुहेतुमतोर्लिङ्" इति लिङ् ॥ ५५ ॥ प्रथमपक्षानुसारेण शोचति--मन्य इति ॥ ५६ ॥ सा हीति । धर्मकार्यानुरूपं धर्मकार्यानुरूपत्वम् ॥ ५७ ॥ अचेतना मूर्च्छिता ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इत्येवमित्यादि । मैथिलीं दृष्ट्वा रावणमब्रवीदित्यन्वयः ॥ ६०--६४ ॥

अनुपस्थाने सति अनङ्गीकारे सति ॥ ५१ ॥ पुत्रशोकेन रामलक्ष्मणवधोद्युक्तस्सन् तौ अहत्वा हन्तुमशक्नुवन् ॥ ५२--५५ ॥ मन्ये त्विति । यदा श्रोष्यते तदैव

अभ्युत्थानं युद्धनिर्याणप्रारम्भम् । चतुर्दशीं चतुर्दश्याम् । अमावास्याम् अमावास्यायाम् । अनेन त्रयोदशयुद्धदिनान्यतीतानीत्यवगम्यते । तथा हि–"ततोऽस्तमगमत्सूर्यः सन्ध्यया प्रतिरञ्जितः । पूर्णचन्द्रप्रदीपा च क्षपा समभिवर्तत ॥" इति वचनात् पौर्णमास्यां सुवेलाप्रवेशः, ततः कृष्णपक्षप्रथमायां युद्धस्यारम्भः, तस्यामेव रात्रौ नागपाशबन्धतद्विमोक्षौ, द्वितीयायां धूम्राक्षस्य वधः, तृतीयायां वज्रदंष्ट्रस्य, चतुर्थ्या

कथं नाम दशग्रीव साक्षाद्वैश्रवणानुज । हन्तुमिच्छसि वैदेहीं क्रोधाद्धर्ममपास्य हि ॥ ६२ ॥ वेदविद्याव्रतस्नातः स्वकर्मनिरतः सदा । स्त्रियाः कस्माद्वधं वीर मन्यसे राक्षसेश्वर ॥६३॥ मैथिलीं रूपसम्पन्नां प्रत्यवेक्षस्व पार्थिव । त्वमेव तु सहास्माभी राघवे क्रोधमुत्सृज ॥ ६४ ॥ अभ्युत्थानं त्वमद्यैव कृष्णपक्षचतुर्दशीम् । कृत्वा निर्याह्यमावास्यां विजयाय बलैर्वृतः ॥ ६५ ॥ शूरो धीमान् रथी खड्गी रथप्रवरमास्थितः । हत्वा दाशरथिं रामं भवान् प्राप्स्यति मैथिलीम् ॥ ६६ ॥ स तद्दुरात्मा सुहृदा निवेदितं वचः सुधर्म्यं प्रतिगृह्य रावणः । गृहं जगामाथ ततश्च वीर्यवान् पुनः सभां च प्रययौ सुहृद्वृतः ॥६७॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः॥९३॥

मकम्पनस्य, प्रहस्तस्य पञ्चम्याम्, षष्ठ्यां रावणमुकुटभङ्गः, सप्तम्यां कुम्भकर्णस्य वधः, अष्टम्यामतिकायादीनाम्, नवम्यां पुनरिन्द्रजिद्युद्धम्, तस्यामेव रात्रौ कुम्भनिकुम्भादीनां वधः, दशम्यां मकराक्षस्य, एकादश्यां द्वादश्यां त्रयोदश्यां चेन्द्रजिद्वधः । वस्तुतस्तु नवम्यां युद्धारम्भात्तदारभ्य दिनद्वयेन रावणेन्द्रजिन्मूलबलव्यतिरिक्तराक्षसनिबर्हणात् एकादशीद्वादशीत्रयोदशीभिरिन्द्रजिद्वध इति चतुर्दश्यामभ्युत्थानवचनं युज्यत एव ॥६५–६७॥ रामानु०–शूर इति । रथी महारथ इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायण० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

फलिष्यति स्फुटिष्यति ॥ ९६–६३ ॥ मैथिलीमिति । प्रत्यवेक्षस्व कालान्तरे मैथिली वशगा भविष्यतीति प्रत्यवेक्षस्वेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ अद्य चतुर्दशीं चतुर्दश्याम् अभ्युत्थानं समरोद्योगं युद्धाय प्रस्थानं कृत्वा अमावास्यायां विजयाय निर्याहि ॥ ६५ ॥ शूर इत्यस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–दाशरथिं प्रति गत्वा, दाशरथिं मैथिलीं भवान् प्राप्स्यति, रणे हतस्सन् तयोः पार्षदतां प्राप्स्यतीत्यर्थः॥६६॥६७॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायण०युद्धकाण्ड० त्रिनवतितमः सर्गः॥९३॥

अथ मूलबलयुद्धम्—स प्रविश्येत्यादि ॥१॥ अब्रवीदिति । रावणः प्राञ्जलिरिति । अनुनयार्थमञ्जलिकरणम् ॥२॥३॥ रामानु०—अब्रवीदिति । रावणः प्राञ्जलि वाक्यमिति पाठः ॥ २ ॥ एकमिति । परिक्षिप्य आवार्य, शरवर्षेण वृष्ट्वा हन्तुमर्हथेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ स रामो यदि हन्तुं न शक्येत तथापि भवतां शरैः

स प्रविश्य सभां राजा दीनः परमदुःखितः । निषसादासने मुख्ये सिंहः क्रुद्ध इव श्वसन् ॥ १ ॥ अब्रवीच्च स तान् सर्वान् बलमुख्यान् महाबलः । रावणः प्राञ्जलिर्वाक्यं पुत्रव्यसनकर्शितः ॥ २ ॥ सर्वे भवन्तः सर्वेण हस्त्यश्वेन समावृताः । निर्यान्तु रथसङ्घैश्च पादातैश्चोपशोभिताः ॥ ३ ॥ एकं रामं परिक्षिप्य समरे हन्तुमर्हथ । वर्षन्तः शरवर्षेण प्रावृट्काल इवाम्बुदाः ॥ ४ ॥ अथवाऽहं शरैस्तीक्ष्णैर्भिन्नगात्रं महारणे । भवद्भिः श्वो निहन्तास्मि रामं लोकस्य पश्यतः ॥५॥ इत्येतद्राक्षसेन्द्रस्य वाक्यमादाय राक्षसाः । निर्ययुस्ते रथैः शीघ्रैर्नानानीकैः सुसंवृताः ॥ ६ ॥ परिघान् पट्टिशांश्चैव शरखड्गपरश्वधान् । शरीरान्तकरान् सर्वे चिक्षिपुर्वानरान् प्रति ॥ ७ ॥ वानराश्च द्रुमान् शैलान् राक्षसान् प्रति चिक्षिपुः ॥ ८ ॥ स सङ्ग्रामो महान् भीमः सूर्यस्योदयनं प्रति । रक्षसां वानराणां च तुमुलः समपद्यत ॥ ९ ॥ ते गदाभिर्विचित्राभिः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः । अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तदा वानरराक्षसाः ॥ १० ॥ एवं प्रवृत्ते सङ्ग्रामे ह्युद्धूतं सुमहद्रजः । रक्षसां वानराणां च शान्तं शोणितविस्रवैः ॥ ११ ॥

भिन्नगात्रः स्यात्, तेन तस्य वधः सुकरो मे भवेदित्यभिप्रायेणाह—अथवेति । इदानीं यूयं तं हन्तुं न शक्ताश्चेदिदानीं तीक्ष्णैः शरैर्भवद्भिर्भिन्नगात्रं श्वो निहन्तास्मि ॥ ५-८ ॥ सूर्यस्योदयनं प्रति सूर्योदयमारभ्य ॥ ९ ॥ ते गदाभिरिति । अन्योन्यं जघ्नुरित्यत्र शिलावृक्षाणामप्युपलक्षणम् । राक्षसेभ्यो ॥ १-३ ॥ एकमिति । परिक्षिप्य परितो निरुध्य ॥ ४ ॥ अथवा अद्य रामहननासम्भवपक्षे भवद्भिर्भिन्नगात्रं श्वो निहन्तास्मीति सम्बन्धः । एकं राममित्यादि श्लोकद्वयस्य वास्तवार्थस्तु—शरान् वर्षन्तो यूयं परिक्षिप्य मिलित्वा एकं मुख्यं रामं समरे हन्तुं गन्तुमर्हथेति सम्बन्धः । अथ भवद्भिर्वा शरैर्महारणे भिन्नगात्रं रामं लोकस्य पश्यतः अहं श्वो निहन्ता गन्ता गमिष्यामीत्यर्थः ॥ ५-८ ॥ स सङ्ग्राम इति । सूर्यस्योदयनं प्रति सूर्योदयमारभ्य ॥ ९ ॥ अन्योन्यं जघ्नुरित्यत्र

स०—आहवे सर्वान् हतान् श्रुत्वा अनुत्साहान् युद्धाय प्रोत्साहयितुं प्राञ्जलिर्भूत्वाऽब्रवीदित्यर्थः ॥२॥ शरवर्षाणि जलवर्षाणि बाणवर्षाणीति नीरदसेनोभयपक्षेऽपि क्रमादर्थो बोध्यः । प्रहृष्टाः शरवर्षाणीति पाठः ॥४॥

ऽपहृतानि गदाखड्गादीनि राक्षसानामिव वानराणामपि संभवन्तीति वा तथोक्तमिति ज्ञेयम् ॥ १० ॥ ११ ॥ मातङ्गेति । शरीराण्येव सङ्घाटाः प्लवाः तान् वहन्तीति शरीरसङ्घाटवहाः ॥ १२ ॥ ततस्ते वानराः सर्वे शोणितौघपरिप्लुता इत्यारभ्य-राक्षसानां बभञ्जिरे इत्यन्तं सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ १३ ॥

मातङ्गरथकूलाश्च वाजिमत्स्या ध्वजद्रुमाः । शरीरसङ्घाटवहाः प्रसस्रुः शोणितापगाः ॥ १२ ॥ ततस्ते वानराः सर्वे शोणितौघपरिप्लुताः । ध्वजवर्मरथानश्वान्नानाप्रहरणानि च । आप्लुत्याप्लुत्य समरे राक्षसानां बभञ्जिरे ॥ १३ ॥ केशान् कर्णललाटांश्च नासिकाश्च प्लवङ्गमाः । रक्षसां दशनैस्तीक्ष्णैर्नखैश्चापि न्यकर्तयन् ॥ १४ ॥ एकैकं राक्षसं सङ्ख्ये शतं वानरपुङ्गवाः । अभ्यधावन्त फलिनं वृक्षं शकुनयो यथा ॥ १५ ॥ तथा गदाभिर्गुर्वीभिः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः । निजघ्नुर्वानरान् घोरान् राक्षसाः पर्वतोपमाः ॥ १६ ॥ राक्षसैर्युद्ध्यमानानां वानराणां महाचमूः । शरण्यं शरणं याता रामं दशरथात्मजम् ॥१७॥ ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् । प्रविश्य राक्षसं सैन्यं शरवर्षं ववर्ष ह ॥१८॥ प्रविष्टं तु तदा रामं मेघाः सूर्यमिवाम्बरे । नाभिजग्मुर्महाघोरं निर्दहन्तं शराग्निना ॥१९॥ कृतान्येव सुघोराणि रामेण रजनीचराः । रणे रामस्य ददृशुः कर्माण्यसुकराणि च ॥ २० ॥ चालयन्तं महानीकं विधमन्तं महारथान् । ददृशुस्ते न वै रामं वातं वनगतं यथा ॥ २१ ॥

केशानिति । रक्षसां केशानिति क्रमेणान्वयः । न्यकर्तयन् चिच्छिदुः ॥ १४–१६ ॥ राक्षसैरिति । वानरसेनाशरणागतिरियम् । राक्षसैर्वध्यमानानामित्या किञ्चन्यानन्यगतिकत्वोक्तिः । शरण्यमिति दयाद्युक्तिः । राममिति परत्वोक्तिः । दशरथात्मजमिति सौलभ्योक्तिः ॥ १७–१९ ॥ कृतान्येवेति । कृतान्येव ददृशुः, नतु क्रियमाणानीत्यर्थः ॥२०॥ न केवलं हस्तलाघवातिशयेन कर्मणामदर्शनं रणसञ्चारलाघवातिशयेन कर्तारमपि न ददृशुरित्याह–चालयन्त

वानराणां गदाद्यायुधाभावाद्राक्षसहस्तादाच्छिद्य गृहीतैस्तैरेव राक्षसहननं भविष्यतीति वेदितव्यम् ॥ १०–१९ ॥ कृतान्येवेति । रजनीचरा रामस्य रणे असुकराणि कर्माणि रामेण कृतान्येव ददृशुः, न क्रियमाणानीत्यर्थः ॥ २० ॥ न केवलं हस्तलाघवातिशयेन तस्य कर्माणि न ददृशुः किन्तु तत्कर्तारमपि न ददृशुरित्याह–चालयन्तमिति । चालनादिकार्यलिङ्गाद्यथा वायुरनुमितो भवति तद्वद्रामोऽपि विधमनादिकार्यलिङ्गादनुमितः, न तु प्रत्यक्षेण दृष्टः ॥ २१ ॥ २२ ॥

मिति । यथा चालनविधमनादिकार्यलिङ्गात् वायुरनुमितो भवति तद्वद्रामोऽप्यनुमितः, न तु प्रत्यक्षित इत्यर्थः ॥ २१ ॥ उक्तमर्थं विशदयति— छिन्नमिति । छिन्नं खण्डितम् । भिन्नं विदारितम् । प्रभग्नं शकलीकृतम् । शस्त्रपीडितं हृदयार्पितशल्यम् ॥ २२ ॥ इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्तम् इन्द्रियार्थानुतिष्ठन्तम् अनुभवन्तम्, तेनानुभवेनानुमीयमानमपि भूतात्मानं भूतस्य पञ्चभूतात्मकशरीरस्य आत्मानं जीवात्मानं प्रजाः यथा न पश्यन्ति, तथैव

छिन्नं भिन्नं शरैर्दग्धं प्रभग्नं शस्त्रपीडितम् । बलं रामेण ददृशुर्न रामं शीघ्रकारिणम् ॥ २२ ॥
प्रहरन्तं शरीरेषु न ते पश्यन्ति राघवम् । इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्तं भूतात्मानमिव प्रजाः ॥ २३ ॥
एष हन्ति गजानीकमेष हन्ति महारथान् । एष हन्ति शरैस्तीक्ष्णैः पदातीन् वाजिभिः सह ॥ २४ ॥
इति ते राक्षसाः सर्वे रामस्य सदृशान् रणे । अन्योन्यं कुपिता जघ्नुः सादृश्याद्राघवस्य ते ॥ २५ ॥
न ते ददृशिरे रामं दहन्तमरिवाहिनीम् । मोहिताः परमास्त्रेण गान्धर्वेण महात्मना ॥ २६ ॥

शरीरेषु प्रहरन्तं तेन प्रहारेणानुमीयमानमपि राघवं पुरतश्चक्षुषा नाद्राक्षुरित्यर्थः । यद्वा इन्द्रियार्थेषु प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानेषु गन्धादिगुणेषु, निराश्रयगुणावस्थानासम्भवात् सौक्ष्म्येणानुवृत्तं भूतात्मानमिव पुष्पाद्यवयवभूतपृथिव्यादिस्वरूपमिवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ एष हन्तीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सदृशान् सादृश्येन प्रतीयमानान् । अन्योन्यं सादृश्यादेव हेतोर्जघ्नुश्चेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ राक्षसानां रामादर्शनकारणमाह--न त इति । इदमुपप्रहरन्तमिति । इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्तम् इन्द्रियविषयेषु प्रेरकत्वेन शरीरेष्ववतिष्ठन्तम् । भूतात्मानं परमात्मानम्, प्रजा इव ते शरीरेषु प्रहरन्तं वेगातिशयेन स्वस्वशरीरेषु यौगपद्येन शरैः प्रहरन्तं राघवं न पश्यन्ति नाद्राक्षुरिति सम्बन्धः । यद्वा इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्तम् इन्द्रियार्थाननुभवन्तम् । तेनानुभवेनानुमीयमानमपि भूतात्मानं जीवात्मानं प्रजा यथा न पश्यन्ति तद्वदिति । यद्वा इन्द्रियार्थेषु शब्दादिविषयेषु तिष्ठन्तं भूतात्मानं परमात्मानं प्रजा इव परमात्मनस्सर्वव्यापितया शब्दादिविषयेषु उपादानचैतन्यरूपतया सूक्ष्मरूपेण तिष्ठन्तं तेभ्योऽन्यत्वेन ते यथा नोपलभन्ते ॥ २३ ॥ एष हन्तीति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । ते राक्षसाः रामस्य सदृशान् सदृशत्वेन प्रतीयमानान् । 'एष हन्ति गजानीकम्' इति कुपितास्सर्वे ते राक्षसा रामस्य सादृश्यादेव अन्योन्यं जघ्नुरिति सम्बन्धः ॥ २४ ॥ २५ ॥ राक्षसानां राघव

स०–इति इत्याकारकज्ञानेन । ते सर्वे राक्षसाः एकसैन्यस्था रणे राघवास्त्रेण मोहिताः सन्तः रामस्य सदृशा बभूवुः । ततश्च राघवस्य सादृश्यात्कुपितास्सन्तः अन्योन्यम् अयं राम इति स राम इति परस्परं जघ्नुः ॥ २५ ॥ एतदेव विशदयति—न ते इति । सैन्यैकदेशस्थाः रामम् अरिवाहिनीं गान्धर्वास्त्रेण दहन्तं स्वस्थाने स्थितं तेनास्त्रेण महात्मना कर्त्रा मोहिताः सन्तः न ददृशिरे इति योजना ॥ २६ ॥

लक्षणम्। सादृश्यदर्शनमपि मोहनास्त्रेणेति द्रष्टव्यम्। महात्मना महास्वभावेन ॥ २६ ॥ अदर्शनवत्सहस्रदर्शनवचानेकत्वदर्शनं नास्त्रकृतम्, किंतु भीतिकृतमित्याह–ते त्विति। तुशब्दः पूर्वस्माद्विशेषपरः। मारीचेनाप्युक्तम्–"अपि रामसहस्राणि भीतः पश्यामि रावण" इति ॥२७॥ भ्रमन्तीं रामस्य मण्डलाकारगतिविशेषेष्विति केचित्। निरन्तरज्याकर्षणादिति वयम्। अलातचक्रप्रतिमां निर्ज्वालं काष्ठं निरन्तरभ्रमणेनान्तरालाग्रहणाच्चक्रत्वेन प्रतीयमानामिवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ अथ तत्र समरसमये मण्डलीकृतकार्मुकं रामं सकलरिपुनिघातिसुदर्शनत्वेन रूपयति–शरीरेत्यादिना। "ज्वालानेम्यर

ते तु रामसहस्राणि रणे पश्यन्ति राक्षसाः। पुनः पश्यन्ति काकुत्स्थमेकमेव महाहवे ॥ २७ ॥
भ्रमन्तीं काञ्चनीं कोटिं कार्मुकस्य महात्मनः। अलातचक्रप्रतिमां ददृशुस्ते न राघवम् ॥ २८ ॥
शरीरनाभि सत्त्वार्चिः शरारं नेमिकार्मुकम्। ज्याघोषतलनिर्घोषं तेजोबुद्धि गुणप्रभम् ॥ २९ ॥

नाभ्यक्षपुरुषाङ्गं सुदर्शनम्" इत्युक्तरीत्या चक्रं षडङ्गं भवति। तत्र कोदण्डचक्रमध्यस्थत्वाद्दृढत्वाच्च शरीरं नाभित्वेन दर्शयति–शरीरेति। नाभिः चक्रमध्योन्नतप्रदेशः, शरीरमेव नाभिर्यस्य तत्तथोक्तम्। सत्त्वं बलमेवार्चिः ज्वाला यस्य तत् सत्त्वार्चिः। "वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्" इत्यमरः। सत्त्वस्य परसन्तापहेतुत्वादर्चिष्ट्वेन निरूपणम्। शरा एवाराणि चक्रमध्यशलाकाः यस्य तच्छरारम्। सुदर्शनस्य सहस्रारत्वाच्छराणामरत्वरूपणेन युगपत्सहस्रशरसन्धानं व्यज्यते। नेमिः आधारश्चक्रप्रान्तः, नेमिभूतं मण्डलीकृतकार्मुकं यस्य तत्कार्मुकनेमीत्यर्थः। एतेन मण्डलीकृत

सादृश्यप्रतीतौ कारणमाह–न ते ददृशिर इत्यादिना ॥ २६ ॥ २७ ॥ भ्रमन्तीं रामस्य मण्डलाकारगतिविशेषेषु भ्रमन्तीम् अत एव अलातचक्रप्रतिमां कार्मुककोटिं ददृशुः, न राघवमिति सम्बन्धः ॥ २८ ॥ धनुश्शिक्षाकृतलाघवातिशयान्मण्डलीकृतकार्मुकत्वेन राक्षसान्निघ्नन्तं रामं चक्रत्वेन निरूपयति–शरीरेत्यादिना। शरीरनाभि शरीरमेव नाभिः मध्यप्रदेशो यस्य तत। सत्त्वार्चिः सत्त्वं बलं तदेवार्चिर्यस्य तत। शरारं शरा एव अराणि यस्य तत। अराणि नाभेः परितोवर्तिशलाका

स०–तत्रैव सैन्यान्तरे वृत्तं रामचरितमाह–त इति। ते रावणप्रेरिता राक्षसाः। रामसहस्राणि विश्वरूपत्वाद्रामस्य तद्गृहीतान्यनन्तरामरूपाणीत्यर्थः। रणे पश्यन्ति। उक्तं च भगवत्पादैः–"स एव सर्वत्र च दृश्यमानो विदिक्षु दिक्षु प्रजवान सर्वशः" इति। पुनः क्षणान्तरे एकमेव पश्यन्ति। उक्तं च संग्रहरामायणे "अपाङ्गमात्रेण जगन्नियन्ता नन्वेकरूपोऽपि रिपून्निहन्यात्। स्वैश्वर्यमेवं च निदर्शयन् हि स विश्वरूपोऽकृतविश्वरूपम् ॥" इत्याद्यारभ्य–" एकीचकाराथ स रामदेवो दीपाभिमानी हि यथाऽग्निदेवः " इत्यन्तेन। यत्तु भारते–" मायावी चासृजन्मायां रावणो राक्षसाधिपः।" " अथ भूयोऽपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः " इत्यादिना रावणमाययाऽनेकराक्षसरामलक्ष्मणरूपनिर्माणकथनं तदविरुद्धमित्यत्रापि ग्राह्यम् ॥ २७ ॥

दशायामपि नाभिभूतरामशरीरपरिवेषेण धनुषो महोन्नतत्वमुच्यते। सुदर्शनस्य ज्वालामालया निरन्तरघोषवत्त्वाज्ज्यातलघोषं तद्घोषत्वेन रूपयति ज्याघोषतलनिर्घोषमिति। तलं ज्याघातवारणम्, तेन तद्घोषो लक्ष्यते। ज्याघोषतलघोषावेव निर्घोषो यस्य तत्तथोक्तम्। तेजः पराक्रम एव बुद्धिः अक्षं यस्य तत्तेजोबुद्धि। यथा "प्लवगसैन्यमुलूकजिता जितम्" इत्यत्र उलूकशब्दो लक्षणया कौशिकशब्दं लक्षयित्वा इन्द्रजितमाह तथा बुद्धिशब्दो बुद्धिजनकाक्षलक्षणया अक्षप्रदेशमाह। गुणः शरीरकान्तिः, स एव प्रभा यस्य तत्तथोक्तम्। दिव्यास्त्राणां गुणः शक्तिः माहात्म्यं वा तदेव पर्यन्तो धारा

दिव्यास्त्रगुणपर्यन्तं निघ्नन्तं युधि राक्षसान्। ददृशू रामचक्रं तत् कालचक्रमिव प्रजाः॥ ३०॥
अनीकं दशसाहस्रं रथानां वातरंहसाम्। अष्टादश सहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम्॥ ३१॥

यस्य तद्दिव्यास्त्रगुणपर्यन्तम्। निघ्नन्तं निघ्नत्। लिङ्गव्यत्यय आर्षः। किञ्च कालचक्रं ज्योतिश्चक्रमिव स्थितम्। विष्णुपुराणे 'यत्र कालचक्रं प्रतिष्ठितम्' इति प्रयोगात्। रामचक्रम् उक्तरीत्या चक्रमिव स्थितं रामं ददृशुः। ननु यदि रामो मोहनास्त्रेण राक्षसान् संहरेत्तदेन्द्रजितोऽस्य को विशेषः? उच्यते। नात्र गान्धर्वास्त्रेण मोहनं कृतम्। अपितु गान्धर्वप्रयोगे सति वेगातिशयेनाज्ञातस्वपरविभेदतया मोहिताः परस्परं जघ्नुः। यत्र रामो दृष्टः तत्क्षणे तत्र तस्यादर्शनाद्राममुद्दिश्य क्षिप्ताः शराः स्वकीयानेव घ्नन्ति। वेगातिशयादेव नानादिक्षु चक्षुःप्रसरे नानात्वेन दर्शनम्। अत एव 'न रामं शीघ्रकारिणम्' इत्युक्तिः। कार्मुककोटेरलातचक्रप्रतिमत्वं रामस्य चक्रत्वरूपणं च प्रयोगशैघ्र्यादेव सङ्गच्छते। अत एव सुग्रीवादयो मायाबलत्वं शङ्केरन्निति परिहरिष्यति 'एतदस्त्रबल'मिति। न ते ददृशिर इत्यस्य श्लोकस्यैवं योजना—गान्धर्वास्त्रेण दहन्तं रामं मोहिताः सन्तो न ददृशिरे। मोहोऽत्र वेगादग्रहणम्। गान्धर्वास्त्रं दाहमात्रे हेतुरिति बोध्यम्॥ २९॥ ३०॥ अनीकमित्यादि। "एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका। पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या

कृत्यवयवविशेषाः। नेमिकार्मुकं नेमयः पृथिवीं भ्रमन्त्यो वलयाकारेण स्थिताः, नेमिभूतं कार्मुकं यस्य तत्। ज्याघोषतलनिर्घोषं तलं ज्याघातस्थलम्, तलशब्देन तलघोषो लक्ष्यते, ज्याघोषतलघोषौ निर्घोषो यस्य तत्। तेजोबुद्धिगुणप्रभं तेजः शरीरकान्तिः, बुद्धिः ज्ञानम्, तेजोबुद्धिगुणावेव प्रभा यस्य तत्। दिव्यास्त्रगुणपर्यन्तं दिव्यास्त्राणां गुणः माहात्म्यं शक्तिर्वा, तदेव पर्यन्तः धारा यस्य तत्तथोक्तम्। निघ्नन्तं निघ्नत्। पूर्वं रूपकेण निरूप्य पुनरुपमया निरूपयति कालचक्रमिव प्रजा इति॥ २९॥३०॥ अनीकमित्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम्। "एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका। पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैस्सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम्।

यथोत्तरम्। सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः॥" इत्युक्तरीत्या दशसङ्ख्यासङ्ख्याता पत्तिः। पत्तितस्त्रिगुणं सेनामुखम्। सेनामुखतस्त्रिगुणो गुल्मः। गुल्मतस्त्रिगुणो गणः। गणतस्त्रिगुणा वाहिनी। तत्रिगुणा पृतना। पृतनातस्त्रिगुणा चमूः। एवञ्च दशोनत्रिशताधिकसप्तसहस्रसङ्ख्यालक्षणा चमूरनीकशब्देनोच्यते। सहस्राण्येव साहस्राणि दश साहस्राण्यस्मिन्सन्तीति दशसाहस्रम्, रथानां दशसहस्राण्यनीकानीत्यर्थः। एकोनत्रिंशल्लक्षाधिकसप्तकोटिसंख्यासंख्याता रथा इत्युक्तं भवति। रथाः-७,२९००००००। अष्टादश सहस्राणीत्यनेन अनीकामित्येतद्विभक्तिविपरिणामेनानुषज्यते। अष्टादश

> चतुर्दश सहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम्। पूर्णे शतसहस्रे द्वे राक्षसानां पदातिनाम्॥ ३२॥
> दिवसस्याष्टमे भागे शरैरग्निशिखोपमैः। हतान्येकेन रामेण रक्षसां कामरूपिणाम्॥ ३३॥
> ते हताश्वा हतरथाः शान्ता विमथितध्वजाः। अभिपेतुः पुरीं लङ्कां हतशेषा निशाचराः॥ ३४॥

सहस्राण्यनीकानीत्यर्थः। विंशतिसहस्राधिकद्वादशलक्षोत्तरत्रयोदशकोटिसंख्यासंख्यातास्तरस्विनः कुञ्जरा इत्यर्थः। गजाः-१३,१२,२००००। चतुर्दशसहस्राणीत्यत्रापि अनीकामित्येतद्विपरिणाम्यानुषञ्जनीयम्। चतुर्दश सहस्राण्यनीकानीत्यर्थः। षष्टिसहस्राधिकविंशतिलक्षोत्तरदशकोटिसंख्यासंख्याताः सारोहा वाजिन इत्यर्थः। तुरगाः-१०,२०,६००००। पूर्णे शतसहस्रे द्वे अनीकानीत्यर्थः। अशीतिलक्षोत्तरपञ्चचत्वारिंशत्कोट्यधिकशतकोटिसङ्ख्यासङ्ख्याताः पदातयो राक्षसा इत्यर्थः। पदातयः-१४५,८०००००० । वातरंहसामित्यादिविशेषणमहिम्ना तद्भिन्ना रथगजतुरगपदातयोऽसङ्ख्येया इति भावः। अत एवैवमनुसन्दधते-" नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं सार्धं रथानां शतं पादातं शतकोटिकर्तनविधावेकः कबन्धो रणे। एवं कोटिकबन्धनर्तनविधौ किञ्चिद्ध्वनिः किङ्किणी यामार्धं परमात्मनो रघुपतेः कोदण्डघण्टारवः॥" इति। कामरूपिणां रक्षसां सम्बन्धीनि। रथादि

सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः। अनीकिनी दशानीकिन्योऽक्षौहिणी " इत्यमरोक्तप्रकारेण सङ्ख्याता पत्तिः, तत्रिगुणं सेनामुखम्, सेनामुखत्रिगुणो गुल्मः, गुल्मत्रिगुणो गणः, गणत्रिगुणा वाहिनी, वाहिनीत्रिगुणा पृतना, पृतनात्रिगुणा चमूः, चमूत्रिगुणा अनीकिनी, दशोनत्रिशताधिकसप्तसहस्रसङ्ख्यालक्षणा चमूः अनीकशब्देनोच्यते। सहस्राण्येव साहस्राणि। स्वार्थेऽण्। दश साहस्राण्यस्मिन् सन्तीति दशसाहस्रम्। वातरंहसां रथानां दशसहस्राण्यनीकानीत्यर्थः।(? षष्टिसहस्राधिकविंशतिलक्षोत्तरदशकोटिसङ्ख्यासङ्ख्यातास्सारोहा वाजिन इत्युक्तं भवति। पूर्णे शतसहस्रे द्वे अनीकानीत्यर्थः। अशीतिलक्षोत्तरपञ्चचत्वारिंशत्कोट्यधिकशतसंख्यासंख्याता राक्षसा इत्युक्तं भवति। कामरूपिणां रक्षसां सम्बन्धीनि रथादिचतुरङ्गबलानि एकेन रामेण दिवसस्याष्टमे भागे पादघटिकोन

चतुरङ्गबलानि एकेन रामेण दिवसस्याष्टमे भागे पादोनघटिकाचतुष्टये निहतानीत्यन्वयः ॥३१-३४॥ हतैरिति । हतगजाद्युपलक्षितं सुमहात्मनो रामस्य तद्रणाजिरं रुद्रस्य आक्रीडं क्रीडास्थानं श्मशानमिव बभूव । आर्षं नपुंसकत्वम् । " अचिरेण पुरी लङ्का श्मशानसदृशी भवेत् " इति पूर्वोक्तेः ॥३५॥ ॥ ३६ ॥ अब्रवीच्चेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । प्रत्यनन्तरं समीपस्थम् । क्षणेनानेन रक्षःप्रतिक्षेपजनितां मायावित्त्वशङ्कां वारयति-एतदस्त्रबलमिति ।

हतैर्गजपदात्यश्वैस्तद्बभूव रणाजिरम् । आक्रीडमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्य सुमहात्मनः ॥ ३५ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । साधु साध्विति रामस्य तत् कर्म समपूजयन् ॥ ३६ ॥ अब्रवीच्च तदा रामः सुग्रीवं प्रत्यनन्तरम् । विभीषणं च धर्मात्मा हनूमन्तं च वानरम् ॥३७॥ जाम्बवन्तं हरिश्रेष्ठं मैन्दं द्विविदमेव च । एतदस्त्रबलं दिव्यं मम वा त्र्यम्बकस्य वा ॥ ३८ ॥ निहत्य तां राक्षसवाहिनीं तु रामस्तदा शक्रसमो महात्मा । अस्त्रेषु शस्त्रेषु जितक्लमश्च संस्तूयते देवगणैः प्रहृष्टैः ॥३९॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे॰ श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥९४॥

तानि तानि सहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् । रथानां त्वग्निवर्णानां सध्वजानां सहस्रशः ॥ १ ॥
राक्षसानां सहस्राणि गदापरिघयोधिनाम् । काञ्चनध्वजचित्राणां शूराणां कामरूपिणाम् ॥ २ ॥
निहतानि शरैस्तीक्ष्णैस्तप्तकाञ्चनभूषणैः । रावणेन प्रयुक्तानि रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३ ॥
दृष्ट्वा श्रुत्वा च सम्भ्रान्ता हतशेषा निशाचराः । राक्षसीश्च समागम्य दीनाश्चिन्तापरिप्लुताः ॥ ४ ॥

अत्रान्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् । अस्त्रबलम् अस्त्रप्रयोगशक्तिः । न त्वस्त्रमपि, गान्धर्वेण च गान्धर्वमिति रावणादेरपि तत्संभवकथनात् । त्र्यम्बकस्य वा संहारकाले, अस्तीति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ निहत्येति । संस्तूयत इति वर्तमाननिर्देशेन स्तुतेरव्याप्यविच्छिन्नत्वमुच्यते ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

अथ राक्षसीनां प्रलापः-तानि तानीत्यादिचतुःश्लोकी । वाजिनामित्येतद्गजानामप्युपलक्षणम् । सहस्रशः सहस्राणि । राक्षसीः राक्षसस्त्रियः, समागम्य मुहूर्तद्वयेन हतानीत्यर्थः । चतुर्दश्यां मूलबलवधः ॥ ३१-३९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ॰ युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुर्नवतितमः सर्गः ॥९४॥१-३॥ दृष्ट्वेति । हतशेषाः

चिन्तापरिप्लुताः, आसन्निति शेषः ॥ १-४ ॥ विधवा इति । सङ्गम्य सङ्घीभूय, परस्परमालिङ्गिता इत्यर्थः ॥ ५ ॥ कथमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । कराला विकटा ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वेत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । प्रकामिता सा कथं कामयामास ॥ ७ ॥ ८ ॥ जनस्येत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ।

विधवा हतपुत्राश्च क्रोशन्त्यो हतबान्धवाः । राक्षस्यः सह सङ्गम्य दुःखार्ताः पर्यदेवयन् ॥ ५ ॥ कथं शूर्पणखा वृद्धा कराला निर्णतोदरी । आससाद वने रामं कन्दर्पमिव रूपिणम् । सुकुमारं महासत्त्वं सर्वभूतहिते रतम् ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वा लोकनिन्द्या सा हीनरूपा प्रकामिता ॥ ७ ॥ कथं सर्वगुणैर्हीना गुणवन्तं महौजसम् । सुमुखं दुर्मुखी रामं कामयामास राक्षसी ॥ ८ ॥ जनस्यास्याल्पभाग्यत्वाद्वलिनी श्वेतमूर्धजा । अकार्यमपहास्यं च सर्वलोकविगर्हितम् ॥ ९ ॥ राक्षसानां विनाशाय दूषणस्य खरस्य च । चकाराप्रतिरूपा सा राघवस्य प्रधर्षणम् ॥ १० ॥ तन्निमित्तमिदं वैरं रावणेन कृतं महत् । वधाय सीता साऽऽनीता दशग्रीवेण रक्षसा ॥ ११ ॥ न च सीतां दशग्रीवः प्राप्नोति जनकात्मजाम् । बद्धं बलवता वैरमक्षयं राघवेण च ॥ १२ ॥ वैदेहीं प्रार्थयानं तं विराधं प्रेक्ष्य राक्षसम् । हतमेकेन रामेण पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १३ ॥

वलयोऽस्याः सन्तीति वलिनी । पामादित्वान्नः । आर्षो ङीप् । अप्रतिरूपा अननुरूपा । तन्निमित्तं प्रधर्षणनिमित्तात् । शूर्पणखयाऽन्यथोक्तावपि तत्कामनादिकमकम्पनादिमुखात् सर्वैर्ज्ञातमिति ज्ञेयम् ॥ ९-१२ ॥ वैदेहीमिति । विराधं प्रेक्ष्य ज्ञात्वा, स्थितानामस्माकं तत् विराधहननं विरोधि

निशाचराः रणात्प्रतिनिवृत्ता लङ्कास्थाश्च दृष्ट्वा श्रुत्वा च सम्भ्रान्ताः, अभवन्निति शेषः । राक्षस्यश्च समागम्य सङ्घीभूय दीनाश्चिन्तापरिप्लुताः, अभूवन्निति शेषः। राक्षस्यश्चेति पाठः ॥ ४ ॥ ५ ॥ निर्णतोदरी करभोदरी ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वेत्यर्धमेकं वाक्यम् । प्रकामिता प्रकृष्टः कामः प्रकामः सोऽस्यास्सञ्जातः प्रकामिता ॥ ७ ॥ कामयामास छन्दयामास ॥ ८ ॥ वलिनी वलयः अस्यास्सन्तीति वलिनी, व्रीह्यादित्वादिनिः ॥ ९ ॥ अप्रतिरूपा विकृतरूपा ॥ १० ॥ तन्निमित्तं प्रधर्षणनिमित्तम् । वधाय राक्षसनाशाय ॥ ११ ॥ १२ ॥ वैदेहीं प्रार्थयानम् एकेन रामेण हतं विराधं प्रेक्ष्य स्थितानामस्माकं तत विराधहननं पर्याप्तं निदर्शनम् रामस्य

निरसनाय पर्याप्तं पूर्णं निदर्शनम् ॥ १३ ॥ चतुर्दशेति श्लोके पर्याप्तं तन्निदर्शनमित्यनुषज्यते । उत्तरश्लोकेनैकवाक्यत्वे शरपदद्वयवैयर्थ्यम् ॥ १४ ॥
॥ १५ ॥ हत इति । अथ खरवधानन्तरम् । नादं शब्दम् । नदन् कुर्वन् । सः प्रसिद्धः कबन्धः ॥ १६–२० ॥ कुम्भकर्णमित्यादि । नावबुध्यते, राम

चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् । निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥ १४ ॥ खरश्च निहतः सङ्ख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा । शरैरादित्यसङ्काशैः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १५ ॥ हतो योजनबाहुश्च कबन्धो रुधिराशनः । क्रोधान्नादं नदन् सोऽथ पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १६ ॥ जघान बलिनं रामः सहस्रनयनात्मजम् । वालिनं मेरुसङ्काशं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १७ ॥ ऋष्यमूके वसन् शैले दीनो भग्नमनोरथः । सुग्रीवः स्थापितो राज्ये पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १८ ॥ धर्मार्थसहितं वाक्यं सर्वेषां रक्षसां हितम् । युक्तं विभीषणेनोक्तं मोहात्तस्य न रोचते ॥ १९ ॥ विभीषणवचः कुर्याद्यदि स्म धनदानुजः । श्मशानभूता दुःखार्ता नेयं लङ्का पुरी भवेत् ॥ २० ॥ कुम्भकर्णं हतं श्रुत्वा राघवेण महाबलम् । अतिकायं च दुर्धर्षं लक्ष्मणेन हतं पुनः । प्रियं चेन्द्रजितं पुत्रं रावणो नावबुध्यते ॥ २१ ॥ मम पुत्रो मम भ्राता मम भर्ता रणे हतः । इत्येवं श्रूयते शब्दो राक्षसानां कुलेकुले ॥ २२ ॥ रथाश्चाश्वाश्च नागाश्च हताः शतसहस्रशः । रणे रामेण शूरेण राक्षसाश्च पदातयः ॥ २३ ॥ रुद्रो वा यदि वा विष्णुर्महेन्द्रो वा शतक्रतुः । हन्ति नो रामरूपेण यदि वा स्वयमन्तकः ॥ २४ ॥ हतप्रवीरा रामेण निराशा जीविते वयम् । अपश्यन्तो भयस्यान्तमनाथा विलपामहे ॥ २५ ॥

प्रभावमिति शेषः ॥ २१ ॥ ममेति । कुलेकुले गृहेगृहे । इदमपि राक्षसीवाक्यमेव ॥ २२–२४ ॥ हतप्रवीरा इति । वयमित्येतदपेक्षया अपश्यन्त इति

सर्वातिशायित्वपरिज्ञानाय निरपेक्षं निदर्शनमित्यर्थः ॥ १३–२० ॥ कुम्भकर्णमित्यादि सार्धम् । रावणो नावबुध्यते, रामपराक्रममिति शेषः ॥ २१ ॥ कुलेकुले गृहेगृहे ॥ २२–२४ ॥ अपश्यन्तः अपश्यन्त्यः ॥ २५ ॥ २६ ॥

पुँल्लिङ्गम् । विलपामहे इत्यात्मनेपदमार्षम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ न देवा इति । उपसृष्टम् उपद्रुतम् ॥ २७ ॥ उत्पाताश्चापीति । कथयिष्यन्ति, इतः परमपि कानिचिन्निमित्तानि प्रादुर्भूय कथयिष्यन्तीत्यर्थः । वर्तमाने तात्पर्यमित्यप्याहुः ॥ २८ ॥ रामानु०-कथयिष्यन्ति कथयन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥ पिता

रामहस्ताद्दशग्रीवः शूरो दत्तमहावरः । इदं भयं महाघोरमुत्पन्नं नावबुध्यते ॥ २६ ॥ न देवा न च गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः । उपसृष्टं परित्रातुं शक्ता रामेण संयुगे ॥ २७ ॥ उत्पाताश्चापि दृश्यन्ते रावणस्य रणे रणे । कथयिष्यन्ति रामेण रावणस्य निबर्हणम् ॥२८॥ पितामहेन प्रीतेन देवदानवराक्षसैः । रावणस्याभयं दत्तं मानुषेभ्यो न याचितम् ॥२९॥ तदिदं मानुषं मन्ये प्राप्तं निस्संशयं भयम् । जीवितान्तकरं घोरं रक्षसां रावणस्य च ॥३०॥ पीडयमानास्तु बलिना वरदानेन रक्षसा । दीप्तैस्तपोभिर्विबुधाः पितामहमपूजयन् ॥ ३१ ॥ देवतानां हितार्थाय महात्मा वै पितामहः । उवाच देवताः सर्वा इदं तुष्टो महद्वचः ॥३२॥ अद्यप्रभृति लोकांस्त्रीन् सर्वे दानवराक्षसाः । भयेन प्रावृता नित्यं विचरिष्यन्ति शाश्वतम् ॥ ३३ ॥ दैवतैस्तु समागम्य सर्वैश्चेन्द्रपुरोगमैः । वृषध्वजस्त्रिपुरहा महादेवः प्रसादितः ॥ ३४ ॥ प्रसन्नस्तु महादेवो देवानेतद्वचोऽब्रवीत् । उत्पत्स्यति हितार्थं वो नारी रक्षःक्षयावहा ॥ ३५ ॥ एषा देवैः प्रयुक्ता तु क्षुद्यथा दानवान् पुरा । भक्षयिष्यति नः सीता राक्षसघ्नी सरावणान् ॥ ३६ ॥

महेनेति । देवदानवराक्षसैः देवदानवराक्षसेभ्यः ॥ २९ ॥ मानुषं मानुषादागतम् । मन्ये मन्यामहे ॥ ३० ॥ रक्षसा रावणेन । वरदानेन करणेन ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ दानवराक्षसा इत्युक्तेर्मन्दोदरीसम्बन्धेन दानवाश्च केचिद्राक्षसैः सह तिष्ठन्तीति ज्ञेयम् ॥३३-३५॥ क्षुद्यथा दानवान् पुरेति । देवेभ्यो

उपसृष्टं हन्तुमारब्धम् ॥ २७ ॥ कथयिष्यन्ति सूचयिष्यन्ति ॥ २८ ॥ देवदानवराक्षसैः देवदानवराक्षसेभ्यः ॥ २९ ॥ ३० ॥ इदानीं ब्रह्मवाक्यादपि राक्षसानां क्षयो नियत इत्याहुः-पीडयमाना इति ॥ ३१-३४ ॥ साम्प्रतं महादेववाक्यादवस्थितसामर्थ्यादपि रक्षसां क्षयं निश्चिन्वन्ति-उत्पत्स्यतीति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

ऽमृतप्रदानानन्तरमिति बोध्यम् । अस्मच्छन्दापेक्षया सरावणानित्युक्तिः ॥ ३६ ॥ निष्ठानकः नाश इत्याहुः ॥ ३७ ॥ रामानु०-रावणस्येति । अपनीतेन अपनयेन । निष्ठानको विनाशः ॥ ३७ ॥ तमिति । पश्यामह इत्यात्मनेपदमार्षम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्राप्तकालम् उचितम् । पौलस्त्येन विभीषणेन । इतः

रावणस्यापनीतेन दुर्विनीतस्य दुर्मतेः । अयं निष्ठानको घोरः शोकेन समभिप्लुतः ॥३७॥ तं न पश्यामहे लोके यो नः शरणदो भवेत् । राघवेणोपसृष्टानां कालेनेव युगक्षये ॥३८॥ नास्ति नः शरणं कश्चिद्भये महति तिष्ठताम् । दवाग्निवेष्टितानां हि करेणूनां यथा वने ॥ ३९ ॥ प्राप्तकालं कृतं तेन पौलस्त्येन महात्मना । यत एव भयं दृष्टं तमेव शरणं गतः ॥ ४० ॥ इतीव सर्वा रजनीचरस्त्रियः परस्परं संपरिरभ्य बाहुभिः । विषेदुरार्ता भयभारपीडिता विनेदुरुच्चैश्च तदा सुदारुणम् ॥४१॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदि० श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥९५॥
आर्तानां राक्षसीनां तु लङ्कायां वै कुले कुले । रावणः करुणं शब्दं शुश्राव परिदेवितम् ॥ १ ॥ स तु दीर्घं विनिश्वस्य मुहूर्तं ध्यानमास्थितः । बभूव परमक्रुद्धो रावणो भीमदर्शनः ॥ २ ॥ सन्दश्य दशनैरोष्ठं क्रोधसंरक्तलोचनः । राक्षसैरपि दुर्दर्शः कालाग्निरिव मूर्च्छितः ॥ ३ ॥

परं तस्यैव पौलस्त्यकुलप्रतिष्ठापकत्वात्तच्छब्दप्रयोगः । अत्र पितामहादिवरप्रदानवृत्तान्तो राक्षसीभिर्मन्दोदरीसकाशाच्छ्रुत इति ज्ञेयम् । सा च ज्ञानवृद्धेति वक्ष्यते ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥
अथ रावणनिर्याणम्—आर्तानामित्यादि । परिदेवितं परिदेवितरूपं शब्दम् ॥ १ ॥ २ ॥ सन्दश्येत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । मूर्च्छितः अभिवृद्धः कालाग्नि

रावणस्येति । अपनीतेन अपनयेन । निष्ठानकः नाशः ॥ ३७–३९ ॥ प्राप्तकालम् उचितम् । पौलस्त्येन विभीषणेन कृतमिति सम्बन्धः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥ १ ॥ २ ॥ सन्दश्येति । मूर्च्छितः प्रज्वलितः ।

स०—करुणम् करुणयतीति करुणस्तम् । परिदेवितं प्रलापात्मकम् ॥ १ ॥

रिव स्थितः। भयाव्यक्तकथः भयादव्यक्तवचनः। ममाज्ञया वदतेत्युवाचेत्यन्वयः। इमौ महोदरमहापार्श्वौ सचिवौ । पूर्वहतौ तु मत्तप्रमत्तापरपर्यायौ रावणभ्रातरौ ॥ ३-८ ॥ रामानु०-भयाव्यक्तकथः स्वानिष्टभयेनास्पष्टराक्षसकथ इत्यर्थः। भयाव्यक्तकथानिति च पाठः ॥ ४ ॥ अथेति । प्रहस्येति, शत्रुषु तृणीकारात्

उवाच च समीपस्थान् राक्षसान् राक्षसेश्वरः। भयाव्यक्तकथस्तत्र निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ४ ॥ महोदरमहापार्श्वौ विरूपाक्षं च राक्षसम्। शीघ्रं वदत सैन्यानि निर्यातेति ममाज्ञया ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते भयार्दिताः । चोदयामासुरव्यग्रान् राक्षसांस्तान् नृपाज्ञया ॥ ६ ॥ ते तु सर्वे तथेत्युक्त्वा राक्षसा घोरदर्शनाः। कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे रणायाभिमुखा ययुः ॥ ७ ॥ प्रतिपूज्य यथान्यायं रावणं ते निशाचराः। तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे भर्तुर्विजयकांक्षिणः ॥ ८ ॥ अथोवाच प्रहस्यैतान् रावणः क्रोधमूर्च्छितः। महोदरमहापार्श्वौ विरूपाक्षं च राक्षसम् ॥ ९ ॥ अद्य बाणैर्धनुर्मुक्तैर्युगान्तादित्यसन्निभैः। राघवं लक्ष्मणं चैव नेष्यामि यमसादनम् ॥ १० ॥ खरस्य कुम्भकर्णस्य प्रहस्तेन्द्रजितोस्तथा। करिष्यामि प्रतीकारमद्य शत्रुवधादहम् ॥ ११ ॥ नैवान्तरिक्षं न दिशो न नद्यो नापि सागराः। प्रकाशत्वं गमिष्यन्ति मद्बाणजलदावृताः ॥ १२ ॥ अद्य वानरमुख्यानां तानि यूथानि भागशः। धनुषा शरजालेन विधमिष्यामि पत्रिणा ॥ १३ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ खरस्येत्यादिषु वधस्येति शेषः ॥ ११--१४ ॥

भयाव्यक्तकथान् स्वानिष्टकथनभयादस्पष्टवचनानित्यर्थः। भयाव्यक्तकथ इति वा पाठः ॥ ३-५ ॥ अव्यग्रान् रणोत्साहरहितान् ॥ ६-९ ॥ अद्य बाणैरिति । राघवं लक्ष्मणं यमसादनं नेष्यामि । वस्तुतस्तु-राघवं लक्ष्मणं विना अन्यानिति शेषः ॥ १० ॥ खरस्येत्यादिषु हननस्येति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ पत्रिणा

स०-भयाव्यक्तकथः भयेन रामभीत्या अव्यक्ता मन्दा कथा कथनं यस्य सः। भयाद्व्यक्तकथ इति पाठे व्यक्ता अबहिःप्रकाश्यार्थस्यापि प्रकाशिका कथा यस्य । आच्छादानाच्छादनहेतुर्भीतिरिति भावः ॥ ४ ॥ भयार्दिताः गमने रामतो भीतिः भीतिश्चागमने रावणादिति भयार्दिताः। अव्यग्रान् सहगामिमामि गोत्रन्निर्णीतमरणत्वेनाव्यक्तान् ॥ ६ ॥ सर्वे हिंसके रामे तद्विषये रणाभिमुखास्सर्वे कृतस्वस्त्ययना ययुः ॥ ७ ॥ यं रामम् असादनम् असंहार्यम् मन्यध्वे तं राघवं लक्ष्मणं च। यमसादनं यमलोकम् ॥ १० ॥

आक्रोशेति । आक्रोशपद्मवक्त्राणि ईषद्विकसितपद्मभूतवक्त्राणि । पद्मकेसरवर्चसाम्, वानराणामिति शेषः । प्रमथामि प्रमथ्नामि । श्नाभाव आर्षः ॥ १५–१८ ॥ अद्येति । गतचेतनैः गतप्राणैः । यत्नावेक्ष्यतलामिति । नैरन्ध्र्येण भूमौ वानरान् पातयिष्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ कल्प्यतामिति ।

अद्य वानरसैन्यानि रथेन पवनौजसा । धनुःसमुद्रादुद्भूतैर्मथिष्यामि शरोर्मिभिः ॥ १४ ॥ आक्रोशपद्मवक्त्राणि पद्मकेसरवर्चसाम् । अद्य यूथतटाकानि गजवत् प्रमथाम्यहम् ॥ १५ ॥ सशरैरद्य वदनैः सङ्ख्ये वानरयूथपाः । मण्डयिष्यन्ति वसुधां सनालैरिव पङ्कजैः ॥ १६ ॥ अद्य युद्धप्रचण्डानां हरीणां द्रुमयोधिनाम् । मुक्तेनैकेषुणा युद्धे भेत्स्यामि च शतं शतम् ॥ १७ ॥ हतो भर्ता हतो भ्राता यासां च तनया हताः । वधेनाद्य रिपोस्तासां करोम्यस्रप्रमार्जनम् ॥ १८ ॥ अद्य मद्बाणनिर्भिन्नैः प्रकीर्णैर्गतचेतनैः । करोमि वानरैर्युद्धे यत्नावेक्ष्यतलां महीम् ॥ १९॥ अद्य गोमायवो गृध्रा ये च मांसाशिनोऽपरे । सर्वांस्तांस्तर्पयिष्यामि शत्रुमांसैः शरार्पितैः ॥२०॥ कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं क्षिप्रमानीयतां धनुः । अनुप्रयान्तु मां सर्वे येऽवशिष्टा निशाचराः ॥ २१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा महापार्श्वोऽब्रवीद्वचः । बलाध्यक्षान् स्थितांस्तत्र बलं सन्त्वर्यतामिति ॥२२॥ बलाध्यक्षास्तु संरब्धा राक्षसांस्तान् गृहाद्गृहात् । चोदयन्तः परिययुर्लङ्कायां तु महाबलाः ॥ २३ ॥ ततो मुहूर्तान्निष्पेतू राक्षसा भीमदर्शनाः । नर्दन्तो भीमवदना नानाप्रहरणैर्भुजैः ॥ २४ ॥

कल्प्यताम् आकल्प्यताम्, अलंक्रियतामित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ बलाध्यक्षास्त्विति । संरब्धा इति । पुनः पुनराह्वानेप्यनागमनात् कुपिता इत्यर्थः । परिययुः प्रतिरथ्यं ययुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ तत इत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । हुलैः द्विफलपत्राग्रायुधविशेषैः । "हुलं द्विफलपत्राग्रम्" इति वैजयन्ती ।

शोभनपक्षवता ॥ १३ ॥ १४ ॥ पद्मकेसरवर्चसाम्, वानराणामिति शेषः । यूथतटाकानि प्रमथामीति सम्बन्धः ॥ १५–२३ ॥ ततो मुहूर्तादिति । भुजैरित्याद्युप लक्षणे तृतीया ॥ २४–२८ ॥

भुजैरित्याद्युपलक्षणे तृतीया ॥ २४--२६ ॥ अथेति । अथानयद्बलाध्यक्षः सत्वरो रावणाज्ञया । द्रुतं सूतसमायुक्तं युक्ताष्टतुरगं रथमिति पाठः ॥ २७॥ आरुरोहेत्यर्धमेकं वाक्यम् । भीमः रावणः ॥ २८ ॥ ततः प्रयात इति । सत्त्वगाम्भीर्यात् बलातिशयात् ॥ २९--३२ ॥ द्वारेणेति । उत्तरद्वारेणेत्यर्थः

असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदाभिर्मुसलैर्हलैः । शक्तिभिस्तीक्ष्णधाराभिर्महद्भिः कूटमुद्गरैः ॥ २५ ॥ यष्टिभिर्विमलै श्चक्रैर्निशितैश्च परश्वधैः । भिण्डिपालैः शतघ्नीभिरन्यैश्चापि वरायुधैः ॥ २६ ॥ अथानयद्बलाध्यक्षः सत्वरो रावणाज्ञया । द्रुतं सूतसमायुक्तं युक्ताष्टतुरगं रथम् ॥ २७ ॥ आरुरोह रथं भीमो दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ २८ ॥ ततः प्रयातः सहसा राक्षसैर्बहुभिर्वृतः । रावणः सत्त्वगाम्भीर्याद्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ २९ ॥ रावणेनाभ्यनुज्ञातौ महापार्श्वमहोदरौ । विरूपाक्षश्च दुर्धर्षो रथानारुरुहुस्तदा ॥ ३० ॥ ते तु हृष्टा विनर्दन्तो भिन्दन्त इव मेदिनीम् । नादं घोरं विमुञ्चन्तो निर्ययुर्जयकांक्षिणः ॥ ३१ ॥ ततो युद्धाय तेजस्वी रक्षोगणबलैर्वृतः । निर्ययावुद्यतधनुः कालान्तकयमोपमः ॥ ३२ ॥ ततः प्रजवनाश्वेन रथेन स महारथः । द्वारेण निर्ययौ तेन यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३३ ॥ ततो नष्टप्रभः सूर्यो दिशश्च तिमिरावृताः ॥३४॥ द्विजाश्च नेदुर्घोराश्च सञ्चचालेव मेदिनी । ववर्ष रुधिरं देवश्चस्खलुस्तुरगाः पथि ॥ ३५ ॥ ध्वजाग्रे न्यपतद्गृध्रो विनेदुश्चाशिवं शिवाः । नयनं चास्फुरद्वामं सव्यो बाहु रकम्पत ॥३६॥ विवर्णं वदनं चासीत् किंचिदभ्रश्यत स्वरः ॥३७॥ ततो निष्पततो युद्धे दशग्रीवस्य रक्षसः । रणे निधनशंसीनि रूपाण्येतानि जज्ञिरे ॥३८॥ अन्तरिक्षात् पपातोल्का निर्घातसमनिस्वना । विनेदुरशिवा गृध्रा वायसै रनुनादिताः ॥३९॥ एतानचिन्तयन् घोरानुत्पातान् समुपस्थितान् । निर्ययौ रावणो मोहाद्वधार्थी कालचोदितः ॥४०॥

॥ ३३ ॥ ततो नष्टप्रभ इत्यादिश्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् । रूपाणि दुर्निमित्तरूपाणि । ततः अनन्तरं, ततः उत्तरद्वारात् । निष्पततः निष्क्रमतः ।

ततः प्रयात इति । सत्त्वगाम्भीर्यात् बलातिशयात् ॥ २९--३७ ॥ रूपाणि दुर्निमित्तस्वरूपाणि ॥ ३८-४० ॥

सूर्यनष्टप्रभत्वादीनि रूपाणि जज्ञिर इति सम्बन्धः ॥ ३४–४१ ॥ तेषां त्विति । आह्वयानानाम् आह्वयमानानाम्, स्पधर्या आह्वयताम् । आगमशास नस्यानित्यत्वान्मुगागमाभावः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ निकृत्तशिरस इत्यादिश्लोकद्वयम् । स्पष्टम् ॥ ४४–४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण भूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

तेषां तु रथघोषेण राक्षसानां महात्मनाम् । वानराणामपि चमूर्युद्धायैवाभ्यवर्तत ॥ ४१ ॥ तेषां तु तुमुलं युद्धं बभूव कपिरक्षसाम् । अन्योन्यमाह्वयानानां क्रुद्धानां जयमिच्छताम् ॥ ४२ ॥ ततः क्रुद्धो दशग्रीवः शरैः काञ्चन भूषणैः । वानराणामनीकेषु चकार कदनं महत् ॥४३॥ निकृत्तशिरसः केचिद्रावणेन वलीमुखाः । केचिद्विच्छिन्न हृदयाः केचिच्छ्रोत्रविवर्जिताः । निरुच्छ्वासा हताः केचित् केचित् पार्श्वेषु दारिताः ॥ ४४ ॥ केचिद्विभिन्नशिरसः केचिच्चक्षुर्विवर्जिताः ॥ ४५ ॥ दशाननः क्रोधविवृत्तनेत्रो यतो यतोऽभ्येति रथेन सङ्ख्ये । ततस्ततस्तस्य शरप्रवेगं सोढुं न शेकुर्हरिपुङ्गवास्ते ॥४६॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये॰ श्रीमद्युद्धकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥९६॥

तथा तैः कृत्तगात्रैस्तु दशग्रीवेण मार्गणैः । बभूव वसुधा तत्र प्रकीर्णा हरिभिस्तदा ॥ १ ॥ रावणस्याप्रसह्यं तं शरसम्पातमेकतः । न शेकुः सहितुं दीप्तं पतङ्गा ज्वलनं यथा ॥ २॥ तेऽर्दिता निशितैर्बाणैः क्रोशन्तो विप्रदुद्रुवुः । पावकार्चिस्समाविष्टा दह्यमाना यथा गजाः ॥ ३ ॥ प्लवङ्गानामनीकानि महाभ्राणीव मारुतः । स ययौ समरे तस्मिन् विधमन् रावणः शरैः ॥ ४ ॥ कदनं तरसा कृत्वा राक्षसेन्द्रो वनौकसाम् । आससाद ततो युद्धे राघवं त्वरितस्तदा ॥५॥ सुग्रीवस्तान् कपीन् दृष्ट्वा भग्नान् विद्रवतो रणे । गुल्मे सुषेणं निक्षिप्य चक्रे युद्धेऽद्भुतं मनः ॥६॥

अथ विरूपाक्षवधः—तथा तैरित्यादि ॥ १ ॥ एकतः एकस्य अद्वितीयस्य ॥ २–५ ॥ अद्भुतमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ४१–४६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥ १ ॥ रावणस्येति । एकतः

महाद्रुमान्, उत्पाट्येति शेषः। उत्पाट्य अस्य पार्श्वतः पृष्ठतश्चानुजह्रुरिति सम्बन्धः। यथा महाराजे युद्धाय गच्छति तदायुधानि भृत्या आहरन्ति तथा वानरराजे युद्धाय निष्क्रामति तदायुधभूतान् शैलवृक्षादीन् समये दातुं वानरा आजह्रुरिति भावः॥ ८॥ ९॥ ममन्थ चेति। अगमान् वृक्षान्।

आत्मनः सदृशं वीरः स तं निक्षिप्य वानरम्। सुग्रीवोऽभिमुखः शत्रुं प्रतस्थे पादपायुधः॥ ७॥ पार्श्वतः पृष्ठतश्चास्य सर्वे यूथाधिपाः स्वयम्। अनुजह्रुर्महाशैलान् विविधांश्च महाद्रुमान्॥ ८॥ स नर्दन् युधि सुग्रीवः स्वरेण महता महान्। पातयन् विविधांश्चान्यान् जगामोत्तमराक्षसान्॥ ९॥ ममन्थ च महाकायो राक्षसान् वानरेश्वरः। युगान्तसमये वायुः प्रवृद्धानगमानिव॥ १०॥ राक्षसानामनीकेषु शैलवर्षं ववर्ष ह। अश्मवर्षं यथा मेघः पक्षिसङ्घेषु कानने॥ ११॥ कपिराजविमुक्तैस्तैः शैलवर्षैस्तु राक्षसाः। विकीर्णशिरसः पेतुर्निकृत्ता इव पर्वताः॥ १२॥ अथ संक्षीयमाणेषु राक्षसेषु समन्ततः। सुग्रीवेण प्रभग्नेषु पतत्सु निनदत्सु च॥ १३॥ विरूपाक्षः स्वकं नाम धन्वी विश्राव्य राक्षसः। रथादाप्लुत्य दुर्धर्षो गजस्कन्धमुपारुहत्॥ १४॥ स तं द्विरदमारुह्य विरूपाक्षो महारथः। विनदन् भीमनिर्ह्रादं वानरानभ्यधावत॥ १५॥ सुग्रीवे स शरान् घोरान् विससर्ज चमूमुखे। स्थापयामास चोद्विग्नान् राक्षसान् सम्प्रहर्षयन्॥ १६॥ स तु विद्धः शितैर्बाणैः कपीन्द्रस्तेन रक्षसा। चुक्रोध स महाक्रोधो वधे चास्य मनो दधे॥ १७॥ ततः पादपमुद्धृत्य शूरः सम्प्रधनो हरिः। अभिपत्य जघानास्य प्रमुखे तु महागजम्॥ १८॥ स तु प्रहाराभिहतः सुग्रीवेण महागजः। अपासर्पद्धनुर्मात्रं निषसाद ननाद च॥ १९॥

"पलाशी द्रुद्रुमागमाः" इत्यमरः॥ १०-१२॥ संक्षीयमाणेषु हिंस्यमानेषु। "क्षि हिंसायाम्" इति धातुः॥१३-१७॥ तत इति। सम्प्रधनः। बहुलग्रहणात् कर्तरि ल्युट्। प्रहर्तेत्यर्थः। प्रमुखे मुखे॥ १८॥ रामानु०-सम्प्रधने युद्धे॥ १८॥ धनुर्मात्रं धनुःप्रमाणम्। "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः"

एकस्य रावणस्य शरसम्पातमिति सम्बन्धः॥ २-९॥ ममन्थेति। अगमान् वृक्षान्॥ १०-१२॥ संक्षीयमाणेषु हिंस्यमानेषु। "क्षि हिंसायाम्" इति

इति मात्रच्प्रत्ययः॥१९॥ गजात्त्विति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । व्यवस्थितं निश्चलतया स्थितम् ॥ २०-२२ ॥ स तामिति । अपक्रम्य शिलापातपरिहारार्थमन्यतोऽपसृत्य । प्राहरत्, सुग्रीवमिति शेषः ॥ २३-२५ ॥ मुष्टिप्रहारेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । कवचमिति । अनेन सुग्रीवस्यापि कवच

गजात्तु मथितात्तूर्णमपक्रम्य स वीर्यवान् । राक्षसोऽभिमुखः शत्रुं प्रत्युद्गम्य ततः कपिम् ॥ २० ॥ आर्षभं चर्म खड्गं च प्रगृह्य लघुविक्रमः । भर्त्सयन्निव सुग्रीवमाससाद व्यवस्थितम् ॥ २१ ॥ स हि तस्याभिसंक्रुद्धः प्रगृह्य विपुलां शिलाम् । विरूपाक्षाय चिक्षेप सुग्रीवो जलदोपमाम् ॥२२॥ स तां शिलामापतन्तीं दृष्ट्वा राक्षसपुङ्गवः । अपक्रम्य सुविक्रान्तः खड्गेन प्राहरत्तदा ॥ २३ ॥ तेन खड्गप्रहारेण रक्षसा बलिना हतः । मुहूर्तमभवद्वीरो विसंज्ञ इव वानरः ॥ २४ ॥ स तदा सहसोत्पत्य राक्षसस्य महाहवे । मुष्टिं संवर्त्य वेगेन पातयामास वक्षसि ॥ २५ ॥ मुष्टिप्रहाराभिहतो विरूपाक्षो निशाचरः । तेन खड्गेन संक्रुद्धः सुग्रीवस्य चमूमुखे । कवचं पातयामास पद्भ्यामभिहतोऽपतत् ॥ २६ ॥ स समुत्थाय पतितः कपिस्तस्य व्यसर्जयत् । तलप्रहारमशनेः समानं भीमनिस्वनम् ॥ २७ ॥ तलप्रहारं तद्रक्षः सुग्रीवेण समुद्यतम् । नैपुण्यान्मोचयित्वैनं मुष्टिनोरस्यताडयत् ॥ २८ ॥ ततस्तु संक्रुद्धतरः सुग्रीवो वानरेश्वरः । मोक्षितं चात्मनो दृष्ट्वा प्रहारं तेन रक्षसा । स ददर्शान्तरं तस्य विरूपाक्षस्य वानरः ॥२९॥ ततो न्यपातयत् क्रोधाच्छङ्खदेशे महत्तलम् ॥३०॥ महेन्द्राशनिकल्पेन तलेनाभिहतः क्षितौ ॥ ३१ ॥

धारणमस्तीति गम्यते । पद्भ्यामिति । अभिहतः सन् पद्भ्यामपतदित्यन्वयः ॥२६ ॥ २७ ॥ रामानु०-तेनेति । सखड्गाभिहतोऽपतत् सखड्गश्चासावभिहतश्च सखड्गाभिहतः । विरूपाक्षप्रेरितखड्गसहितोऽपतदित्यर्थः । उत्तरत्र विरूपाक्षस्य मुष्टिनैव युद्धाभिधानात् ॥ २६ ॥ नैपुण्यात् शिक्षापाटवात् ॥ २८ ॥ ततस्त्विति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । अन्तरम् अवकाशम् ॥ २९ ॥ तत इत्यर्धम् । शङ्खदेशे ललाटास्थिप्रदेशे । "शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नि" इत्यमरः ॥३०॥ महेन्द्राशनीत्यादि

धातुः ॥ १३-२२ ॥ स तामिति । अपक्रम्य शिलाप्रहारमोघकरणार्थं पार्श्वतोऽपसृत्य सुग्रीवं प्राहरदिति भावः ॥ २३-२७ ॥ तलेति । नैपुण्यात् युद्धगतिविशेषलाघवात् मोचयित्वा मोघीकृत्य स ददर्शान्तरमिति सम्बन्धः ॥ २८ ॥ २९ ॥ शङ्खदेशे ललाटास्थिदेशे । " शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नि " इत्यमरः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । स्रोतोभ्यः नासादिनवद्वारेभ्यः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ विरूपाक्षतरं नेत्रोद्गमनेनात्यन्तविकटाक्षम् ॥३३ ॥ स्फुरन्तमूर्ध्वमुत्पतन्तम् । परिवर्तन्तं परिवर्तमानम् ॥ ३४ ॥ तथा त्विति । भिन्नवेलौ विदीर्णवेलौ ॥ ३५ ॥ विनाशितमिति । उन्मत्तगङ्गा उद्वेलगङ्गा ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

पपात रुधिरक्लिन्नः शोणितं च समुद्वमन् । स्रोतोभ्यस्तु विरूपाक्षो जलं प्रस्रवणादिव ॥३२॥ विवृत्तनयनं क्रोधात् सफेनं रुधिराप्लुतम् । ददृशुस्ते विरूपाक्षं विरूपाक्षतरं कृतम् ॥ ३३ ॥ स्फुरन्तं परिवर्तन्तं पार्श्वेन रुधिरोक्षितम् । करुणं च विनर्दन्तं ददृशुः कपयो रिपुम् ॥ ३४ ॥ तथा तु तौ संयति सम्प्रयुक्तौ तरस्विनौ वानरराक्षसानाम् । बलार्णवौ सस्वनतुः सुभीमं महार्णवौ द्वाविव भिन्नवेलौ ॥३५॥ विनाशितं प्रेक्ष्य विरूपनेत्रं महाबलं तं हरिपार्थिवेन । बलं समस्तं कपिराक्षसानामुन्मत्तगङ्गाप्रतिमं बभूव ॥३६॥ इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः ॥९७॥

हन्यमाने बले तूर्णमन्योन्यं ते महामृधे । सरसीव महाघर्मे सोपक्षीणे बभूवतुः ॥ १ ॥ स्वबलस्य विघातेन विरूपाक्षवधेन च । बभूव द्विगुणं क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ॥२॥ प्रक्षीणं तु बलं दृष्ट्वा वध्यमानं वलीमुखैः । बभूवास्य व्यथा युद्धे प्रेक्ष्य दैवविपर्ययम् । उवाच च समीपस्थं महोदरमरिन्दमम् ॥३॥ अस्मिन् काले महाबाहो जयाशा त्वयि मे स्थिता । जहि शत्रुचमूं वीर दर्शयाद्य पराक्रमम् ॥४॥ भर्तृपिण्डस्य कालोऽयं निर्देष्टुं साधु युध्यताम् ॥५॥

अथ महोदरवधः—हन्यमान इत्यादि । सरसी इवेति वक्तव्ये सरसीवेति सन्धिरार्षः ॥ १–३ ॥ अस्मिन् काल इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । भर्तृपिण्ड

स्रोतोभ्यः नासादिनवरन्ध्रेभ्यः ॥ ३२ ॥ विरूपाक्षतरम् अतिविरूपाक्षम् ॥ ३३ ॥ पार्श्वेन परिवर्तन्तं रिपुं विरूपाक्षं ददृशुरिति सम्बन्धः ॥ ३४ ॥ भिन्नवेलौ विदीर्णवेलौ ॥ ३५ ॥ उन्मत्तगङ्गाप्रतिमम् उद्वेलगङ्गासदृशम् ॥३६॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तनवतितमस्सर्गः ॥९७॥

हन्यमान इति । सरसीव सरसी इव । सन्धिरार्षः । सोपक्षीणे उपक्षीणमुपक्षयः तत्सहिते ॥१–४॥ भर्तृपिण्डस्येति । निर्देष्टुं स्वामिदत्तवेतनसममुपकर्तुमित्यर्थः ॥५–१०॥

स्येति संबन्धमात्रे षष्ठी । भर्तृपिण्डस्य निर्देष्टुं स्वामिदत्तवेतनमपाकर्तुमित्यर्थः ॥ ४--६॥ भर्तृवाक्येन चोदितः सन् स्वेन वीर्येण कदनं चक्र इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ पाणिपादोरूनिति । एकवद्भावाभाव आर्षः ॥ ९ ॥ १० ॥ अनन्तरं समीपस्थम् ॥ ११--१३ ॥ गृध्रचक्रं गृध्रसमूहः ॥ १४ ॥ १५ ॥

एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा राक्षसेन्द्रो महोदरः। प्रविवेशारिसेनां तां पतङ्ग इव पावकम् ॥ ६ ॥ ततः स कदनं चक्रे वानराणां महाबलः । भर्तृवाक्येन तेजस्वी स्वेन वीर्येण चोदितः ॥ ७ ॥ वानराश्च महासत्त्वाः प्रगृह्य विपुलाः शिलाः । प्रविश्यारिबलं भीमं जघ्नुस्ते रजनीचरान् ॥ ८ ॥ महोदरस्तु संक्रुद्धः शरैः काञ्चनभूषणैः । चिच्छेद पाणिपादोरून् वानराणां महाहवे ॥ ९ ॥ ततस्ते वानराः सर्वे राक्षसैरर्दिता भृशम् । दिशो दश द्रुताः केचित् केचित् सुग्रीवमाश्रिताः ॥१०॥ प्रभग्नां समरे दृष्ट्वा वानराणां महाचमूम्। अभिदुद्राव सुग्रीवो महोदरमनन्तरम् ॥ ११ ॥ प्रगृह्य विपुलां घोरां महीधरसमां शिलाम्। चिक्षेप च महातेजास्तद्वधाय हरीश्वरः॥ १२ ॥ तामापतन्तीं सहसा शिलां दृष्ट्वा महोदरः। असम्भ्रान्तस्ततो बाणैर्निर्बिभेद दुरासदाम् ॥ १३ ॥ रक्षसा तेन बाणौघैर्निकृत्ता सा सहस्रधा । निपपात शिला भूमौ गृध्रचक्रमिवाकुलम् ॥ १४ ॥ तां तु भिन्नां शिलां दृष्ट्वा सुग्रीवः क्रोधमूर्च्छितः । सालमुत्पाट्य चिक्षेप राक्षसे रणमूर्धनि ॥१५॥ शरैश्च विददारैनं शूरः परपुरञ्जयः ॥ १६ ॥ स ददर्श ततः क्रुद्धः परिघं पतितं भुवि ॥१७॥ आविध्य तु स तं दीप्तं परिघं तस्य दर्शयन् । परिघाग्रेण वेगेन जघानास्य हयोत्तमान् ॥ १८ ॥ तस्माद्धतहयाद्वीरः सोऽवप्लुत्य महारथात् । गदां जग्राह संक्रुद्धो राक्षसोऽथ महोदरः ॥ १९ ॥ गदापरिघहस्तौ तौ युधि वीरौ समीयतुः । नर्दन्तौ गोवृषप्रख्यौ घनाविव सविद्युतौ ॥ २० ॥

शरैरित्यर्धम् । शूरः महोदरः एनं च सालं च शरैः विददारेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ सः सुग्रीवः ॥ १७ ॥ आविध्येति, आदायेति शेषः । तस्य महोदरस्य । प्रभग्नमिति । अनन्तरं सन्निहितम् ॥ ११–२० ॥

दर्शयन्, पाणिलाघवमिति शेषः ॥ १८-२० ॥ तत इति । भास्कराभासां भास्करवद्भासमानाम् ॥ २१ ॥ गदां तामित्यादि । गदां, दृष्ट्वेति शेषः ।

ततः क्रुद्धो गदां तस्मै चिक्षेप रजनीचरः । ज्वलन्तीं भास्कराभासां सुग्रीवाय महोदरः ॥ २१ ॥ गदां तां सुमहाघोरामापतन्तीं महाबलः । सुग्रीवो रोषताम्राक्षः समुद्यम्य महाहवे । आजघान गदां तस्य परिघेण हरीश्वरः ॥ २२ ॥ पपात स गदोद्भिन्नः परिघस्तस्य भूतले ॥ २३ ॥ ततो जग्राह तेजस्वी सुग्रीवो वसुधातलात् । आयसं मुसलं घोरं सर्वतो हेमभूषितम् ॥ २४ ॥ स तमुद्यम्य चिक्षेप सोऽप्यन्यां व्याक्षिपद्गदाम् । भिन्नावन्योन्यमासाद्य पेततुर्धरणीतले ॥२५॥ ततो भग्नप्रहरणौ मुष्टिभ्यां तौ समीयतुः । तेजोबलसमाविष्टौ दीप्ताविव हुताशनौ ॥२६॥ जघ्नतुस्तौ तदाऽन्योन्यं नेदतुश्च पुनः पुनः । तलैश्चान्योन्यमाहत्य पेततुर्धरणीतले ॥ २७ ॥ उत्पेततुस्ततस्तूर्णं जघ्नतुश्च परस्परम् । भुजैश्चिक्षिपतुर्वीरावन्योन्यमपराजितौ । जग्मतुस्तौ श्रमं वीरौ बाहुयुद्धे परन्तपौ ॥ २८ ॥ आजहार ततः खड्गमदूरपरिवर्तिनम् । राक्षसश्चर्मणा सार्धं महावेगो महोदरः ॥ २९ ॥ तथैव च महाखड्गं चर्मणा पतितं सह । जग्राह वानरश्रेष्ठः सुग्रीवो वेगवत्तरः ॥ ३० ॥ तौ तु रोषपरीताङ्गौ नर्दन्तावभ्यधावताम् । उद्यतासी रणे हृष्टौ युधि शस्त्रविशारदौ ॥ ३१ ॥ दक्षिणं मण्डलं चोभौ सुतूर्णं सम्परीयतुः । अन्योन्यमभि संक्रुद्धौ जये प्रणिहितावुभौ ॥ ३२ ॥

समुद्यम्य परिघमिति सिद्धम् ॥२२॥ पपात स गदोद्भिन्न इत्यर्धम् । उभावपि परस्पराभिहतौ विशीर्णौ पेततुरिति भावः॥२३-३१॥दक्षिणं प्रदक्षिणम्,

ततः क्रुद्ध इति । भास्कराभासां भास्करवद्भासमानाम् ॥ २१ ॥ सुमहाघोरां तां गदाम्, दृष्ट्वेति शेषः । समुद्यम्य, परिघमिति शेषः । सुग्रीवः परिघेण जघानेति सम्बन्धः ॥ २२ ॥ गदा पपात स परिघश्च उद्भिन्न इत्यर्थः ॥ २३ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । स सुग्रीवः तं मुसलम् । सोऽपि महोदरोऽपि । अन्यां गदां व्याक्षिपत् चिक्षेप ॥ २४-३१ ॥ दक्षिणं प्रदक्षिणं चकारात्सव्यं च सुतूर्णं सम्परीयतुः अकुर्वाताम् ॥ ३२ ॥

चकारात् सव्यं च । सुतूर्णं सम्परीयतुः अकुर्वाताम् ॥ ३२ ॥ वीर्येण श्लाघत इति वीर्यश्लाघी ॥ ३३ ॥ लग्नं चर्मलग्नम् । उत्कर्षतः, महोदरस्येति शेषः ॥ ३४ ॥ तत् शिरः । न तिष्ठते नातिष्ठत ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विषण्णवदनाः, अभवन्निति शेषः । अतः सर्वशब्दापौनरुक्त्यम् ॥ ३७ ॥ लक्ष्म्या

स तु शूरो महावेगो वीर्यश्लाघी महोदरः । महाचर्मणि तं खड्गं पातयामास दुर्मतिः ॥ ३३ ॥ लग्नमुत्कर्षतः खड्गं खड्गेन कपिकुञ्जरः । जहार सशिरस्त्राणं कुण्डलोपहितं शिरः ॥ ३४ ॥ निकृत्तशिरसस्तस्य पतितस्य महीतले । तद्बलं राक्षसेन्द्रस्य दृष्ट्वा तत्र न तिष्ठते ॥ ३५ ॥ हत्वा तं वानरैः सार्धं ननाद मुदितो हरिः । चुक्रोध च दशग्रीवो बभौ हृष्टश्च राघवः ॥ ३६ ॥ विषण्णवदनाः सर्वे राक्षसा दीनचेतसः । विद्रवन्ति ततः सर्वे भयवित्रस्तचेतसः ॥ ३७ ॥ महोदरं तं विनिपात्य भूमौ महागिरेः कीर्णमिवैकदेशम् । सूर्यात्मजस्तत्र रराज लक्ष्म्या सूर्यः स्वतेजोभिरिवाप्रधृष्यः ॥ ३८ ॥ अथ विजयमवाप्य वानरेन्द्रः समरमुखे सुरयक्षसिद्धसङ्घैः । अवनितलगतैश्च भूतसङ्घैर्हरुषसमाकुलितैः स्तुतो महात्मा ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये॰ श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

महोदरे तु निहते महापार्श्वो महाबलः । सुग्रीवेण समीक्ष्याथ क्रोधात् संरक्तलोचनः । अङ्गदस्य चमूं भीमां क्षोभयामास सायकैः ॥ १ ॥ स वानराणां मुख्यानामुत्तमाङ्गानि सर्वशः । पातयामास कायेभ्यः फलं वृन्तादिवानिलः ॥ २ ॥ केषांचिदिषुभिर्बाहून् स्कन्धांश्चिच्छेद राक्षसः । वानराणां सुसंक्रुद्धः पार्श्वं केषां व्यदारयत् ॥ ३ ॥

जयलक्ष्म्या ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

अथ महापार्श्ववधः—महोदरे त्वित्यादि । महोदरे सुग्रीवेण निहत इत्यन्वयः ॥ १–७ ॥

वीर्येण श्लाघत इति वीर्यश्लाघी ॥ ३३–३६ ॥ विषण्णवदना इति । सर्वे दीनचेतसः, बभूवुरिति शेषः । भयवित्रस्तचेतसः भयङ्करवित्रस्तचित्ताः सर्वे विद्रवन्ति व्यद्रवन् अतः सर्वशब्दापुनरुक्तिः ॥ ३७–३९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टनवतितमस्सर्गः ॥ ९८ ॥

महोदर इति । महोदर इत्येतन्महापार्श्वविशेषणम् । महोदरस्तु इति पाठः ॥ १–७ ॥

सर्क्षराजस्त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । ऋक्षराजः जाम्बवान् तेन सहितः सर्क्षराजः गवाक्षः । 'जाम्बवन्तं गवाक्षं च' इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८-१० ॥ ऋक्षराजं जाम्बवन्तं त्रिभिर्बाणैराजघान । गवाक्षं च बहुभिः शरैर्जघानेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२॥ तस्याङ्गद इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ।

तेऽर्दिता बाणवर्षेण महापार्श्वेन वानराः । विषादविमुखाः सर्वे बभूवुर्गतचेतसः ॥ ४ ॥ निरीक्ष्य बलमुद्विग्नमङ्गदो राक्षसार्दितम् । वेगं चक्रे महाबाहुः समुद्र इव पर्वणि ॥ ५ ॥ आयसं परिघं गृह्य सूर्यरश्मिसमप्रभम् । समरे वानरश्रेष्ठो महापार्श्वे न्यपातयत् ॥६॥ स तु तेन प्रहारेण महापार्श्वो विचेतनः । ससूतः स्यन्दनात्तस्माद्विसंज्ञः प्रापतद्भुवि ॥ ७ ॥ सर्क्षराजस्तु तेजस्वी नीलाञ्जनचयोपमः । निष्पत्य सुमहावीर्यः स्वाद्व्यूहान्मेघसंनिभात् ॥ ८ ॥ प्रगृह्य गिरिशृङ्गाभां क्रुद्धः सुविपुलां शिलाम् । अश्वान् जघान तरसा स्यन्दनं च बभञ्ज तम् ॥ ९ ॥ मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तु महापार्श्वो महाबलः । अङ्गदं बहुभिर्बाणैर्भूयस्तं प्रत्यविध्यत ॥ १० ॥ जाम्बवन्तं त्रिभिर्बाणै राजघान स्तनान्तरे । ऋक्षराजं गवाक्षं च जघान बहुभिः शरैः ॥ ११ ॥ जाम्बवन्तं गवाक्षं च स दृष्ट्वा शरपीडितौ । जग्राह परिघं घोरमङ्गदः क्रोधमूर्च्छितः ॥१२॥ तस्याङ्गदः प्रकुपितो राक्षसस्य तमायसम् । दूरस्थितस्य परिघं रविरश्मिसमप्रभम् ॥१३॥ द्वाभ्यां भुजाभ्यां संगृह्य भ्रामयित्वा च वेगवान् । महापार्श्वस्य चिक्षेप वधार्थं वालिनः सुतः ॥ १४ ॥ स तु क्षिप्तो बलवता परिघस्तस्य रक्षसः । धनुश्च सशरं हस्ताच्छिरस्त्रं चाप्यपातयत् ॥ १५ ॥ तं समासाद्य वेगेन वालिपुत्रः प्रतापवान् । तलेनाभ्यहनत् क्रुद्धः कर्णमूले सकुण्डले ॥ १६ ॥ स तु क्रुद्धो महावेगो महापार्श्वो महाद्युतिः । करेणैकेन जग्राह सुमहान्तं परश्वधम् ॥ १७ ॥

दूरस्थितस्य तस्य वधार्थमित्यन्वयः ॥ १३-१७ ॥

सर्क्षराज इति । ऋक्षराजेन जाम्बवता सहितः, जाम्बवन्तं गवाक्षं चेत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८-१२ ॥ तस्याङ्गद इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । दूर

तमिति । तैलधौतं प्रतिदिनं तैलसेचनान्निष्कलमषम्, शैलसारमयं तद्वत्कठिनमित्यर्थः । दृढम् आशिथिलम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ स वीर इति । आत्मन इत्यस्य पितुस्तुल्यपराक्रम इत्यनेन संबन्धः । संवर्तयत् समवर्तयत्, भ्रामयामासेत्यर्थः ॥ २०–२३ ॥ वानराणामित्यादि । स्फोटयन् दलयन् ।

तं तैलधौतं विमलं शैलसारमयं दृढम् । राक्षसः परमक्रुद्धो वालिपुत्रे न्यपातयत् ॥ १८ ॥ तेन वामांसफलके भृशं प्रत्यवपादितम् । अङ्गदो मोक्षयामास सरोषः स परश्वधम् ॥ १९ ॥ स वीरो वज्रसङ्काशमङ्गदो मुष्टिमात्मनः । संवर्तयत् सुसंक्रुद्धः पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ २० ॥ राक्षसस्य स्तनाभ्याशे मर्मज्ञो हृदयं प्रति । इन्द्राशनिसमस्पर्शं स मुष्टिं विन्यपातयत् ॥ २१ ॥ तेन तस्य निपातेन राक्षसस्य महामृधे । पफाल हृदयं चाशु स पपात हतो भुवि ॥ २२ ॥ तस्मिन्निपतिते भूमौ तत् सैन्यं संप्रचुक्षुभे । अभवच्च महान् क्रोधः समरे रावणस्य तु ॥ २३ ॥ वानराणां च हृष्टानां सिंहनादश्च पुष्कलः । स्फोटयन्निव शब्देन लङ्कां साट्टालगोपुराम् ॥ २४ ॥ महेन्द्रेणेव देवानां नादः समभवन्महान् ॥ २५ ॥ अथेन्द्रशत्रुस्त्रिदिवालयानां वनौकसां चैव महाप्रणादम् । श्रुत्वा सरोषं युधि राक्षसेन्द्रः पुनश्च युद्धाभिमुखोऽवतस्थे ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

वानराणां च सिंहनादः समभवत्, महेन्द्रेण सह देवानां नाद इव वानराणां च देवानां च नादः समभवदित्यर्थः । एतच्चानन्तरश्लोके स्फुटी भविष्यति ॥ २४–२६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

स्थितस्य वधार्थं परिघं चिक्षेपेति सम्बन्धः ॥ १३–१९ ॥ स वीर इति । संवर्तयत् समवर्तयत् ॥ २०–२३ ॥ वानराणामित्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । इन्द्रेण सह देवानां नाद इव अङ्गदेन सहितानां वानराणां सिंहनादस्समभवत् ॥ २४–२६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकोनशततमस्सर्गः ॥ ९९ ॥

अथ रामरावणयुद्धारम्भः शततमे—महोदरेत्यादि । तस्मिन् विरूपाक्षे निहते सति पश्चान्महोदरमहापार्श्वौ हतौ दृष्ट्वा, स्थितमिति शेषः ॥ १–८ ॥
रामानु०—रामवृक्षमिति । सीतापुष्पफलप्रदं सीता पुष्पं यस्य सः सीतापुष्पः सतिपुष्पश्चासौ फलप्रदश्च तम् ॥ ४ ॥ उत्पपातेति । सहितुं सोढुम् । आर्ष इडागमः ॥ ९॥१० ॥

महोदरमहापार्श्वौ हतौ दृष्ट्वा तु राक्षसौ । तस्मिंश्च निहते वीरे विरूपाक्षे महाबले । आविवेश महान् क्रोधो रावणं तं महामृधे ॥ १ ॥ सूतं सञ्चोदयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २ ॥ निहतानाममात्यानां रुद्धस्य नगरस्य च । दुःखमेषोऽपनेष्यामि हत्वा तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३ ॥ रामवृक्षं रणे हन्मि सीतापुष्पफलप्रदम् । प्रशाखा यस्य सुग्रीवो जाम्बवान् कुमुदो नलः ॥ ४ ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चैव ह्यङ्गदो गन्धमादनः । हनूमांश्च सुषेणश्च सर्वे च हरियूथपाः ॥ ५ ॥ स दिशो दश घोषेण रथस्यातिरथो महान् । नादयन् प्रययौ तूर्णं राघवं चाभ्यवर्तत ॥ ६ ॥ पूरिता तेन शब्देन सनदीगिरिकानना । संचचाल मही सर्वा सवराहमृगद्विपा ॥७॥ तामसं स महाघोरं चकारास्त्रं सुदारुणम् । निर्ददाह कपीन् सर्वांस्ते प्रपेतुः समन्ततः ॥ ८ ॥ उत्पपात रजो घोरं तैर्भग्नैः सम्प्रधावितैः । न हि तत्सहितुं शेकुर्ब्रह्मणा निर्मितं स्वयम् ॥ ९ ॥ तान्यनीकान्यनेकानि रावणस्य शरोत्तमैः । दृष्ट्वा भग्नानि शतशो राघवः पर्यवस्थितः ॥ १० ॥ ततो राक्षसशार्दूलो विद्राव्य हरिवाहिनीम् । स ददर्श ततो रामं तिष्ठन्तमपराजितम् ॥ ११ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विष्णुना वासवं यथा । आलिखन्तमिवाकाशमवष्टभ्य महद्धनुः । पद्मपत्र विशालाक्षं दीर्घबाहुमरिन्दमम् ॥ १२ ॥

तत इत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन रामस्यापराजितत्वं निरवधिकसौन्दर्यनिधित्वेन वैरं विहाय निरन्तरानुभाव्यत्वं रावणस्य दुर्बुद्धित्वम् अमृतप्रवाहमाव

॥ १ ॥ २ ॥ निहतानामित्यादिश्लोकत्रयस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु—रामलक्ष्मणौ हत्वा गत्वा निहतानाममात्यानां दुःखमपनेष्यामि । ननु तौ गत्वा केन प्रकारेण दुःखमपनेष्यसीत्यत आह—रामवृक्षमिति । वृश्चयतीति वृक्षः तम्, शत्रुसंहारकं राममित्यर्थः । सीतापुष्पफलप्रदं सीता पुष्पं यस्य सः स चासौ फलप्रदश्चेति

तेनैव महता धनुर्वरेणावर्तितं श्रीरामदेहलावण्यामृतपूरमनवगाहमानस्य तस्य दौर्भाग्यं चोच्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥ ततो राम इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । हृष्टः चिराद्वैरी समागत इति सन्तुष्टः कार्मुकं जग्राह । विस्फारयितुमारेभ इत्यादि विलम्बोक्त्या किमिदानीमपि वा नतो भविष्यति रावण इति

ततो रामो महातेजाः सौमित्रिसहितो बली । वानरांश्च रणे भग्नानापतन्तं च रावणम् ॥ १३ ॥ समीक्ष्य राघवो हृष्टो मध्ये जग्राह कार्मुकम् ॥ १४ ॥ विस्फारयितुमारेभे ततः स धनुरुत्तमम् । महावेगं महानादं निर्भिन्दन्निव मेदिनीम् ॥ १५ ॥ रावणस्य च बाणौघै रामविस्फारितेन च । शब्देन राक्षसास्ते च पेतुश्च शतशस्तदा ॥ १६ ॥ तयोः शरपथं प्राप्तो रावणो राजपुत्रयोः । स बभौ च यथा राहुः समीपे शशिसूर्ययोः ॥ १७ ॥ तमिच्छन् प्रथमं योद्धुं लक्ष्मणो निशितैः शरैः । मुमोच धनुरायम्य शरानग्निशिखोपमान् ॥ १८ ॥ तान्मुक्तमात्रानाकाशे लक्ष्मणेन धनुष्मता । बाणान् बाणैर्महातेजा रावणः प्रत्यवारयत् ॥ १९ ॥ एकमेकेन बाणेन त्रिभिस्त्रीन् दशभिर्दश । लक्ष्मणस्य प्रचिच्छेद दर्शयन् पाणिलाघवम् ॥ २० ॥ अभ्यतिक्रम्य सौमित्रिं रावणः समितिञ्जयः । आससाद ततो रामं स्थितं शैलमिवाचलम् ॥ २१ ॥

रामस्य दयालुतोच्यते ॥ १३–१५ ॥ रावणस्येति । रावणस्य बाणौघैः रामविस्फारितेन च जातेन शब्देनेत्यर्थः ॥ १६ ॥ रामानु०–रावणस्येति । शब्देन राक्षसास्ते चेति पाठः । ते च वानराश्च ॥ १६ ॥ तयोरिति । शशिसूर्ययोरिति, अमायामिति शेषः ॥ १७–२० ॥ रामानु०–तयोः शरपथं प्राप्तो रावणो राजपुत्रयोः । स बभौ च यथा राहुः समीपे शशिसूर्ययोरिति । अतिक्रूरस्वभावस्य रावणस्य रामलक्ष्मणयोः समीपागमनममावास्यायां राहोश्चन्द्रसूर्यसमीपागमनमिवेतिकृत्वा दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरैकरूप्यम् ॥ १७ ॥ अभ्यतिक्रम्य एकस्यापि बाणस्य स्वस्मिन्नपतनादनादरेणातिक्रम्य ॥ २१–२६ ॥

सीतापुष्पफलप्रदः तम्, गत्वेत्यनुषज्यते । यस्य वृक्षस्य ये सुग्रीवादयः शाखाः तान् हन्तीति सम्बन्धः । शाखारूपसुग्रीवादीन् हत्वा दुःखमपनेष्यामीत्यर्थः ॥ ३–१५ ॥ रावणस्येति । रावणस्य बाणौघैः रामविस्फारितेन च यश्शब्दो जनितः तेन पेतुरिति सम्बन्धः ॥ १६ ॥ तयोश्शरपथमिति । सः रावणः । राजपुत्रयोस्समीपे शशिसूर्ययोस्समीपे राहुर्यथा तथा बभाविति सम्बन्धः ॥ १७–२० ॥ अभ्यतिक्रम्येति । शैलमिवाचलम् अचलं स्थितं राममाससादेति

तयोरिति । यमान्तकनिकाशयोः यमतदन्तकौ यमरुद्रौ तत्तुल्ययोः ॥ २७ ॥ गगनं सन्ततं निबिडं बभूवेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ गवाक्षितमित्यर्धम् । गवाक्षितं सञ्जातगवाक्षम् ॥ २९ ॥ महावेगैरित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । गृध्रपत्रैः हेतुभिः, सुवाजितैः सञ्जतशोभनपक्षैः, बाणैरिति शेषः ॥ ३० ॥

स सङ्ख्ये राममासाद्य क्रोधसंरक्तलोचनः । व्यसृजच्छरवर्षाणि रावणो राघवोपरि ॥ २२ ॥ शरधारास्ततो रामो रावणस्य धनुश्च्युताः । दृष्ट्वैवापततः शीघ्रं भल्लान् जग्राह सत्वरम् ॥ २३ ॥ तान् शरौघांस्ततो भल्लैस्तीक्ष्णै श्चिच्छेद राघवः । दीप्यमानान् महाघोरान् क्रुद्धानाशीविषानिव ॥ २४ ॥ राघवो रावणं तूर्णं रावणो राघवं तदा । अन्योन्यं विविधैस्तीक्ष्णैः शरैरभिववर्षतुः ॥ २५ ॥ चेरतुश्च चिरं चित्रं मण्डलं सव्यदक्षिणम् । बाणवेगान् समुत्क्षिप्तावन्योन्यमपराजितौ ॥२६॥ तयोर्भूतानि वित्रेसुर्युगपत् संप्रयुध्यतोः । रौद्रयोः सायकमुचोर्यमान्तकनिका शयोः ॥ २७॥ सन्ततं विविधैर्बाणैर्बभूव गगनं तदा । घनैरिवातपापाये विद्युन्मालासमाकुलैः ॥ २८ ॥ गवाक्षित मिवाकाशं बभूव शरवृष्टिभिः ॥ २९ ॥ महावेगैः सुतीक्ष्णाग्रैर्गृध्रपत्रैः सुवाजितैः । शरान्धकारं तौ भीमं चक्रतुः समरं तदा । गतेऽस्तं तपने चापि महामेघाविवोत्थितौ ॥ ३० ॥ बभूव तुमुलं युद्धमन्योन्यवधकाङ्क्षिणोः । अनासाद्यमचिन्त्यं च वृत्रवासवयोरिव ॥ ३१ ॥ उभौ हि परमेष्वासावुभौ शस्त्रविशारदौ । उभावस्त्रविदां मुख्या वुभौ युद्धे विचेरतुः ॥३२॥ उभौ हि येन व्रजतस्तेन तेन शरोर्मयः । ऊर्मयो वायुना विद्धा जग्मुः सागरयोरिव ॥३३॥

बभूवेति । अनासाद्यम् इतः पूर्वं केनापि दुर्लभम् । अचिन्त्यं रावणस्यैवं भविष्यतीति चिन्तानर्हम् ॥३१॥३२॥ उभाविति । येन येन मण्डलचारेण ॥३३॥

सम्बन्धः ॥ २१-२५ ॥ अन्योन्यं बाणवेगान् समुत्क्षिप्तौ समुत्क्षिप्तवन्तौ, निवारयन्ताविति यावत् । अपराजितौ अप्रतिहतौ ॥ २६ ॥ २७ ॥ सन्ततमाक्रान्तम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ गृध्रपत्रैः सुवाजितैः गृध्रपत्रैर्हेतुभिः सुवाजितैः सञ्जातशोभनपक्षैः ॥ ३०-३२ ॥ रयेण मण्डलचारेण । उभौ रयेण व्रजतः इति पाठः ॥ ३३ ॥

स०—तपने सूर्ये च अस्तं तन्नामकं पर्वतं गते सति, प्रदोषसमय इति यावत् । उत्थितौ महामेघाविव । चन्द्रादिकमाच्छाद्य सतिमिरीकरणं चमत्कार इति 'न कश्चिच्चमत्कारः' इति नागोजिभट्टोक्तिरेव निश्चमत्कारा ।—

१ सर्वास्त्रकुशलतो भिनत् – इति पा.

तत इति । संसक्तहस्तः बाणप्रयोगासक्तहस्तः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथेत्यादि । शरान् रौद्रास्त्रप्रपञ्चरूपान् बाणान् मुमोचेत्यन्वयः । मुमोच च महातेजाश्चापमायम्य वीर्यवानिति पाठः । तदनन्तरं–ते महामेघसङ्काशे इति श्लोकः । तदनन्तरं–पुनरेवेति श्लोकः । तदनन्तरं–ते भित्त्वेति श्लोकात्पूर्वं ग्रन्थ

ततः संसक्तहस्तस्तु रावणो लोकरावणः । नाराचमालां रामस्य ललाटे प्रत्यमुञ्चत ॥ ३४ ॥ रौद्रचापप्रयुक्तां तां नीलोत्पलदलप्रभाम् । शिरसा धारयन् रामो न व्यथां प्रत्यपद्यत ॥३५॥ अथ मन्त्रानभिजपन् रौद्रमस्त्रमुदीरयन् । शरान् भूयः समादाय रामः क्रोधसमन्वितः । मुमोच च महातेजाश्चापमायम्य वीर्यवान् ॥३६॥ ते महामेघसङ्काशे कवचे पतिताः शराः । अवध्ये राक्षसेन्द्रस्य न व्यथां जनयंस्तदा ॥३७॥ पुनरेवाथ तं रामो रथस्थं राक्षसाधिपम् । ललाटे परमास्त्रेण सर्वास्त्रकुशलो रणे ॥ ३८ ॥ ते भित्त्वा बाणरूपाणि पञ्चशीर्षा इवोरगाः । श्वसन्तो विविशुर्भूमिं रावणप्रतिकूलिताः ॥३९॥ निहत्य राघवस्यास्त्रं रावणः क्रोधमूर्च्छितः । आसुरं सुमहाघोरमस्त्रं प्रादुश्चकार ह ॥४०॥

पतनमस्ति, तदन्वेष्टव्यम् ॥ ३६ ॥ अवध्ये अभेद्ये । व्यथां न जनयन् नाजनयन् ॥ ३७ ॥ ललाटे विषये ललाटमुद्दिश्येत्यर्थः । यद्वा परमास्त्राणि, विव्याधेति शेषः ॥ ३८ ॥ त इति । ते अस्त्रविकृतिरूपाः शराः, बाणरूपाणि रावणास्त्राणि भित्त्वा, रावणप्रतिकूलिताः रावणेन निवारिताः सन्तः, भूमिं विविशुः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ रामानु०–अवध्ये अभेद्ये । पुनरिति । ललाटे ललाटविषये, ललाटमुद्दिश्येति यावत् । परमास्त्रेण श्रेष्ठास्त्रमन्त्रेण, योजितान् बाणान् मुमोचेत्यध्याहर्तव्यम् । समनन्तरश्लोके बाणबहुत्वाभिधानात् । ते भित्त्वेति । श्वसन्तः पञ्चशीर्षा उरगा इव स्थिताः ते बाणाः रावणप्रतिकूलिताः रावणेन प्रत्यस्त्रेण खण्डिताः, अत एव बाण संसक्तहस्तः बाणप्रयोगासक्तहस्तः ॥३४–३६॥ अवध्ये अभेद्ये वध्यतां जनयन् भेद्यत्वमजनयन् । अडभाव आर्षः । वध्यतां जनयन्निति पाठः ॥३७॥ पुनरेवेति । ललाटे ललाटमुद्दिश्येत्यर्थः । परमास्त्रेण श्रेष्ठमन्त्रेण योजितान् बाणान्, मुमोचेति शेषः ॥३८॥ बाणरूपाणि प्रशंसायां रूपप् प्रत्ययः । प्रशस्तबाणा इत्यर्थः । आर्षो लिङ्गव्यत्ययः । ते प्रशस्तबाणाः रावणप्रतिकूलिताः रावणेन निवारिता अपि रावणस्य कवचं भित्त्वा श्वसन्तः पञ्चशीर्षा उरगा इव भूमिं विविशुरिति सम्बन्धः ॥३९–४६॥

–यद्वा तपने सूर्ये सति अस्तंगत इव यथा तथा महामेघाविव चक्रतुः । चापिशब्दादित्यादिचमत्कृत्यपेक्षया चमत्कृतिरतिचमत्कृतिर्वा नवेति कृतिनो विदांकुर्वन्तु ॥ सूर्येऽस्तं गते चाप्युदिते इत्येतन्मध्येऽस्तं गत इत्यस्याधिक्येनावक्तव्यत्वाच्च ॥३०॥ ते शराः बाणरूपाणि बाणं कायं रूपयन्ति सुन्दरीकुर्वन्तीति तानि कराद्यङ्गानि भित्त्वा पञ्चशीर्षा उरगा इव श्वसन्तः रावणप्रतिकूलिताः व्यंसिताः भूमिं विविशुः ॥ ३९ ॥

रूपाणि भित्त्वा भूमिं विविशुरिति योजना ॥ ३७-४० ॥ आसुरास्त्रं प्रपञ्चयति–सिंहेत्यादिश्लोकचतुष्टयेन । लेलिहानान् सर्पान्, तदाकारानिति यावत् । श्वान शब्दोऽप्यस्ति । मकराशीविषाननानित्यत्र आशीविषशब्दः पञ्चास्यसर्पेतरसर्पपरः ॥ ४१-४४ ॥ आसुरेणेति । पावकं पावकसम्बन्धि ॥ ४५ ॥ पावकास्त्रं

सिंहव्याघ्रमुखांश्चान्यान् कङ्ककाकमुखानपि । गृध्रश्येनमुखांश्चापि शृगालवदनांस्तथा ॥ ४१ ॥ ईहामृगमुखांश्चान्यान् व्यादितास्यान् भयानकान् । पञ्चास्यान् लेलिहानांश्च ससर्ज निशितान् शरान् ॥ ४२ ॥ शरान् खरमुखांश्चान्यान् वराहमुखसंस्थितान् । श्वानकुक्कुटवक्त्रांश्च मकराशीविषाननान् ॥ ४३ ॥ एतानन्यांश्च मायावी ससर्ज निशितान् शरान् । रामं प्रति महातेजाः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥४४॥ आसुरेण समाविष्टः सोऽस्त्रेण रघुनन्दनः । ससर्जास्त्रं महोत्साहः पावकं पावकोपमः ॥४५॥ अग्निदीप्तमुखान् बाणान् तथा सूर्यमुखानपि । चन्द्रार्धचन्द्रवक्त्रांश्च धूमकेतुमुखानपि ॥४६॥ ग्रहनक्षत्रवक्त्रांश्च महोल्कामुखसंस्थितान् । विद्युज्जिह्वोपमांश्चान्यान् ससर्ज निशितान् शरान् ॥ ४७ ॥ ते रावणशरा घोरा राघवास्त्रसमाहताः ॥४८॥ विलयं जग्मुराकाशे जग्मुश्चैव सहस्रशः ॥ ४९ ॥ तदस्त्रं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा । हृष्टा नेदुस्ततः सर्वे कपयः कामरूपिणः । सुग्रीवप्रमुखा वीराः परिवार्य तु राघवम् ॥ ५० ॥ ततस्तदस्त्रं विनिहत्य राघवः प्रसह्य तद्रावणबाहुनिस्सृतम् । मुदाऽन्वितो दाशरथिर्महाहवे विनेदुरुच्चैर्मुदिताः कपीश्वराः ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

प्रपञ्चयति–अग्नीत्यादिश्लोकद्वयेन । महोल्कामुखसंस्थितान् महोल्कामुखेन वर्तमानान् । विद्युज्जिह्वोपमान् विद्युदर्चिःसदृशान् । "कणा जिह्वास्तथाऽर्चिषः" इति हलायुधः ॥४६-५०॥ तत इति । तत् प्रसिद्धम् । मुदाऽन्वितः, बभूवेति शेषः ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

विद्युजिह्वोपमान् विद्युदर्चिस्सदृशान् । "कणा जिह्वास्तथाऽर्चिषः" इति हलायुधः ॥ ४७-५१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

अथ लक्ष्मणस्य शक्त्या पतनम्—तस्मिन्नित्यादि । क्रोधाच्चास्त्रमनन्तरमित्यत्रापि चक्र इत्यनुषज्यते ॥ १ ॥ किं तदस्त्रमित्यपेक्षायामाह—मयेनेति । रौद्रं रुद्रदेवताकम् ॥ २ ॥ ततः शूलानीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । कूटपाशाः कपटपाशाः ॥ ३–७ ॥ तैरिति । चन्द्रसूर्यग्रहैरिवेति । तत्समानाकारै

तस्मिन् प्रतिहतेऽस्त्रे तु रावणो राक्षसाधिपः । क्रोधं च द्विगुणं चक्रे क्रोधाच्चास्त्रमनन्तरम् ॥ १ ॥ मयेन विहितं रौद्र मन्यदस्त्रं महाद्युतिः । उत्स्रष्टुं रावणो घोरं राघवाय प्रचक्रमे ॥ २ ॥ ततः शूलानि निश्चेरुर्गदाश्च मुसलानि च । कार्मुकाद्दीप्यमानानि वज्रसाराणि सर्वशः ॥ ३ ॥ मुद्गराः कूटपाशाश्च दीप्ताश्चाशनयस्तथा । निष्पेतुर्विविधा स्तीक्ष्णा वाता इव युगक्षये ॥ ४ ॥ तदस्त्रं राघवः श्रीमानुत्तमास्त्रविदां वरः । जघान परमास्त्रेण गान्धर्वेण महा द्युतिः ॥ ५ ॥ तस्मिन् प्रतिहतेऽस्त्रे तु राघवेण महात्मना । रावणः क्रोधताम्राक्षः सौरमस्त्रमुदैरयत् ॥ ६ ॥ तत श्चक्राणि निष्पेतुर्भास्वराणि महान्ति च । कार्मुकाद्भीमवेगस्य दशग्रीवस्य धीमतः ॥७॥ तैरासीद्गगनं दीप्तं सम्पतद्भि रितस्ततः । पतद्भिश्च दिशो दीप्ताश्चन्द्रसूर्यग्रहैरिव ॥ ८ ॥ तानि चिच्छेद बाणौघैश्चक्राणि स तु राघवः । आयु धानि च चित्राणि रावणस्य चमूमुखे ॥ ९ ॥ तदस्त्रं तु हतं दृष्ट्वा रावणो राक्षसाधिपः । विव्याध दशभिर्बाणै रामं सर्वेषु मर्मसु ॥ १० ॥ स विद्धो दशभिर्बाणैर्महाकार्मुकनिस्सृतैः । रावणेन महातेजा न प्राकम्पत राघवः ॥ ११ ॥ ततो विव्याध गात्रेषु सर्वेषु समितिञ्जयः । राघवस्तु सुसंक्रुद्धो रावणं बहुभिः शरैः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो राघवस्यानुजो बली । लक्ष्मणः सायकान् सप्त जग्राह परवीरहा ॥ १३ ॥

रित्यर्थः ॥ ८–१२ ॥ एतस्मिन्नन्तर इति । एवं रावणं प्रहृत्य क्षणं रामे विश्राम्यति सतीत्यर्थः । लक्ष्मणः पूर्वं युद्धे प्रवृत्तो मध्ये रामेण युद्धकरणा

तस्मिन्निति । क्रोधाच्चास्त्रमनन्तरमित्यत्रापि चक्र इति क्रिया सम्बध्यते ॥ १ ॥ तत्किमस्त्रमत आह—मयेनेति ॥ २–२२ ॥

द्वसरप्रतीक्ष इत्यर्थः । एवमव्याख्याने कथमन्येन युध्यमानमन्यो युध्येतेति महान् दोषः स्यात् ॥ १३ ॥ गृहीतानां सप्तबाणानां विनियोगप्रकारमाह-तैः सायकैरित्यादिश्लोकत्रयेण । तैः सायकैरिति षष्ठ्यर्थे तृतीया । तेषां सायकानां मध्ये एकेन बाणेन ध्वजम्, एकेन बाणेन सारथिशिरः, पञ्चभि

तैः सायकैर्महावेगै रावणस्य महाद्युतिः । ध्वजं मनुष्यशीर्षं तु तस्य चिच्छेद नैकधा ॥ १४ ॥ सारथेश्चापि बाणेन शिरो ज्वलितकुण्डलम् । जहार लक्ष्मणः श्रीमान् नैर्ऋतस्य महाबलः ॥ १५ ॥ तस्य बाणैश्च चिच्छेद धनुर्गजकरोपमम् । लक्ष्मणो राक्षसेन्द्रस्य पञ्चभिर्निशितैः शरैः ॥ १६ ॥ नीलमेघनिभांश्चास्य सदश्वान् पर्वतोपमान् । जघानाप्लुत्य गदया रावणस्य विभीषणः ॥ १७ ॥ हताश्वाद्वेगवान् वेगादवप्लुत्य महारथात् । क्रोधमाहारयत्तीव्रं भ्रातरं प्रति रावणः ॥१८॥ ततः शक्तिं महाशक्तिर्दीप्तां दीप्ताशनीमिव । विभीषणाय चिक्षेप राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥१९॥ अप्राप्तामेव तां बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद लक्ष्मणः । अथोदतिष्ठत् सन्नादो वानराणां तदा रणे ॥ २० ॥ सा पपात त्रिधा च्छिन्ना शक्तिः काञ्चनमालिनी । सविस्फुलिङ्गा ज्वलिता महोल्केव दिवश्च्युता ॥२१॥ ततः सम्भावितातरां कालेनापि दुरासदाम् । जग्राह विपुलां शक्तिं दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ २२ ॥ सा वेगिता बलवता रावणेन दुरासदा । जज्वाल सुमहाघोरा शक्राशनिसमप्रभा ॥ २३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणस्तं विभीषणम् । प्राणसंशयमापन्नं तूर्णमभ्यवपद्यत ॥२४॥ तं विमोक्षयितुं वीरश्चापमायम्य लक्ष्मणः । रावणं शक्तिहस्तं वै शरवर्षैरवाकिरत् ॥२५॥

र्धनुश्च चिच्छेदेत्यर्थः । निशितैः शरैरित्यत्र शरशब्दः काशदण्डविशेषमयत्वपरो बाणविशेषणम् ॥ १४-१६ ॥ एवं धनुषि छिन्ने क्षणं तूष्णीं तिष्ठति रावणे विभीषणेन किंचित्कारमाह-नीलेति ॥ १७-२१ ॥ तत इति । सम्भाविततरां चन्दनादिभिरर्चिताम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ एतस्मिन्निति । अभ्यवपद्यत तमाच्छाद्य स्वयमतिष्ठदित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

सा वेगितेति । दुरासदा दुस्सहा । वेगिता वेगं प्रापिता ॥ २३ ॥ अभ्यवपद्यत विभीषणसमीपमागत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

कीर्यमाण इति । विमुखीकृतविक्रमः विमुखीकृतविभीषणविषयपराक्रमः ॥ २६ ॥ २७ ॥ ते त्वया ॥ २८ ॥ लोहितलक्षणा रुधिरचिह्ना । अनेन पूर्वमपि बहुधा रिपवोऽनया हता इति व्यज्यते । लोहितलक्षणा सती यास्यतीति वा ॥ २९-३२ ॥ तामिति । राघवः लक्ष्मणाय स्वस्त्यस्तु त्वं हतोद्यमा नष्ट

कीर्यमाणः शरौघेण विसृष्टेन महात्मना । स प्रहर्तुं मनश्चक्रे विमुखीकृतविक्रमः ॥ २६ ॥ मोक्षितं भ्रातरं दृष्ट्वा लक्ष्मणेन स रावणः । लक्ष्मणाभिमुखस्तिष्ठन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥ मोक्षितस्ते बलश्लाघिन् यस्मादेवं विभीषणः । विमुच्य राक्षसं शक्तिस्त्वयीयं विनिपात्यते ॥ २८ ॥ एषा ते हृदयं भित्त्वा शक्तिर्लोहितलक्षणा । मद्बाहुपरिघोत्सृष्टा प्राणानादाय यास्यति ॥ २९ ॥ इत्येवमुक्त्वा तां शक्तिमष्टघण्टां महास्वनाम् । मयेन मायाविहिताममोघां शत्रुघातिनीम् ॥ ३० ॥ लक्ष्मणाय समुद्दिश्य ज्वलन्तीमिव तेजसा । रावणः परमक्रुद्धश्चिक्षेप च ननाद च ॥ ३१ ॥ सा क्षिप्ता भीमवेगेन शक्राशनिसमस्वना । शक्तिरभ्यपतद्वेगाल्लक्ष्मणं रणमूर्धनि ॥ ३२ ॥ तामनुव्याहरच्छक्तिमापतन्तीं स राघवः । स्वस्त्यस्तु लक्ष्मणायेति मोघा भव हतोद्यमा ॥ ३३ ॥ रावणेन रणे शक्तिः क्रुद्धेनाशीविषोपमा । मुक्ताऽऽशूरस्यभीतस्य लक्ष्मणस्य ममज्ज सा ॥ ३४ ॥ न्यपतत् सा महावेगा लक्ष्मणस्य महोरसि । जिह्वेवोरगराजस्य दीप्यमाना महाद्युतिः ॥ ३५ ॥ ततो रावणवेगेन सुदूरमवगाढया । शक्त्या निर्भिन्नहृदयः पपात भुवि लक्ष्मणः ॥ ३६ ॥ तदवस्थं समीपस्थो लक्ष्मणं प्रेक्ष्य राघवः । भ्रातृस्नेहान्महातेजा विषण्णहृदयोऽभवत् ॥ ३७ ॥ स मुहूर्तमनुध्याय बाष्पव्याकुललोचनः । बभूव संरब्धतरो युगान्त इव पावकः ॥ ३८ ॥

हननोद्योगा मोघा भवेति तामनुव्याहरदित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ क्षणात् भस्मीकरणक्षमा शक्तिः रामेण मोघीकृता सती केवलमपतदित्याह—रावणेनेति । मुक्तेति । आशु उरसि अभीतस्येति पदानि । लक्ष्मणस्योरसि ममज्जेति सम्बन्धः ॥ ३४-३७ ॥ स मुहूर्तमिति । अनुध्याय तत्कालकर्तव्यं

महात्मना लक्ष्मणेन विमुखीकृतविक्रमः विमुखीकृतविभीषणविषयपराक्रम इत्यर्थः ॥ २६-२८ ॥ एषेति । लोहितलक्षणा शत्रुरुधिरचिह्निता ॥ २९-३२ ॥ तामिति ।

चिन्तयित्वा ॥ ३८ ॥ न विषादस्येति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । लक्ष्मणं सन्निरीक्ष्य महता सर्वयत्नेन रावणस्य वधे धृतः अवहितः सुतुमुलं युद्धं चक्र इत्यन्वयः । न केवलं सीताहरणात् किन्तु लक्ष्मणदर्शनादपीति चशब्दार्थः ॥ ३९ ॥ कथं लक्ष्मणदर्शनं रावणवधकारणं भवतीत्यत्राह–

न विषादस्य कालोऽयमिति सञ्चिन्त्य राघवः । चक्रे सुतुमुलं युद्धं रावणस्य वधे धृतः । सर्वयत्नेन महता लक्ष्मणं सन्निरीक्ष्य च ॥ ३९ ॥ स ददर्श ततो रामः शक्त्या भिन्नं महाहवे । लक्ष्मणं रुधिरादिग्धं सपन्नगमिवाचलम् ॥४०॥ तामपि प्रहितां शक्तिं रावणेन बलीयसा । यत्नतस्ते हरिश्रेष्ठा न शेकुरवमर्दितुम् ॥४१॥ अर्दिताश्चैव बाणौघैः क्षिप्रहस्तेन रक्षसा ॥ ४२ ॥ सौमित्रिं सा विनिर्भिद्य प्रविष्टा धरणीतलम् ॥ ४३ ॥ तां कराभ्यां परामृश्य रामः शक्तिं भयावहाम् । बभञ्ज समरे क्रुद्धो बलवान् विचकर्ष च ॥ ४४ ॥ तस्य निष्कर्षतः शक्तिं रावणेन बलीयसा । शराः सर्वेषु गात्रेषु पातिता मर्मभेदिनः ॥ ४५ ॥ अचिन्तयित्वा तान् बाणान् समाश्लिष्य च लक्ष्मणम् । अब्रवीच्च हनूमन्तं सुग्रीवं चैव राघवः ॥ ४६ ॥ लक्ष्मणं परिवार्येह तिष्ठध्वं वानरोत्तमाः ॥ ४७ ॥ पराक्रमस्य कालोऽयं सम्प्राप्तो मे चिरेप्सितः । पापात्माऽयं दशग्रीवो वध्यतां पापनिश्चयः । कांक्षतः स्तोककस्येव घर्मान्ते मेघदर्शनम् ॥ ४८ ॥

स ददर्शेति । तदानीं लक्ष्मणस्य तादृशं शोच्यत्वदर्शनं रावणवधनिश्चयकारणं भवतीत्याशयः ॥ ४० ॥ तामपीति । अपिशब्दस्य यत्नतोऽपीत्युत्तरत्रान्वयः । बाणार्दितत्वेन सुतरां न शेकुरित्याह–अर्दिताश्चेति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ कारणान्तरमाह–सौमित्रिमिति ॥ ४३–४७ ॥ पराक्रमस्येत्यादि

राघवः, लक्ष्मणाय स्वस्त्यस्तु, त्वं हतोद्यमा नष्टहननोद्योगा मोघा भवेति आपतन्तीं शक्तिमनु व्याहरत शक्तिमुद्दिश्य व्याहृतवानिति योजना ॥३३–४३॥तामिति । यामवमर्दितुं वानरा न शेकुः तां कराभ्यां विचकर्ष बभञ्ज चेति सम्बन्धः ॥ ४४–४७ ॥ पराक्रमस्येत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । कांक्षतश्चातकस्य घर्मान्ते मेघदर्शनमिव चिरेप्सितः पराक्रमस्य कालः मे मया सम्प्राप्तः, अतः पापात्मा दशग्रीवो वध्यतामिति योजना। कांक्षतस्स्तोककस्य इति पाठे–स्तोककः चातकः ।

सार्धश्लोक एकान्वयः । वध्यतामिति प्राप्तकाले लोट् । स्तोककस्य चातकस्य । "स्तोककश्चातकः समाः" इत्यमरः ॥ ४८ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते तत्रापि नचिराद्द्रक्ष्यथेत्यन्वयः ॥ ४९ ॥ राज्यनाशमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । प्राप्तं पम्पोपवनादौ । क्लेशं लक्ष्मणप्रहरणजन्यम् ॥५०॥५१ ॥ यदर्थमित्यादि

अस्मिन् मुहूर्ते नचिरात् सत्यं प्रतिशृणोमि वः । अरावणमरामं वा जगद्द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ४९ ॥ राज्यनाशं वने वासं दण्डके परिधावनम् । वैदेह्याश्च परामर्शं रक्षोभिश्च समागमम् ॥ ५० ॥ प्राप्तं दुःखं महद्घोरं क्लेशं च निरयोपमम् । अद्य सर्वमहं त्यक्ष्ये निहत्वा रावणं रणे ॥ ५१ ॥ यदर्थं वानरं सैन्यं समानीतमिदं मया । सुग्रीवश्च कृतो राज्ये निहत्वा वालिनं रणे ॥५२॥ यदर्थं सागरः क्रान्तः सेतुर्बद्धश्च सागरे । सोऽयमद्य रणे पापश्चक्षुर्विषयमागतः ॥ ५३ ॥ चक्षुर्विषयमागम्य नायं जीवितुमर्हति । दृष्टिं दृष्टिविषस्येव सर्पस्य मम रावणः ॥ ५४ ॥ स्वस्थाः पश्यत दुर्धर्षा युद्धं वानरपुङ्गवाः । आसीनाः पर्वताग्रेषु ममेदं रावणस्य च ॥ ५५ ॥ अद्य रामस्य रामत्वं पश्यन्तु मम संयुगे । त्रयो लोकाः सगन्धर्वाः सदेवाः सर्षिचारणाः ॥ ५६ ॥ अद्य कर्म करिष्यामि यल्लोकाः सचराचराः । सदेवाः कथयिष्यन्ति यावद्भूमिर्धरिष्यति । समागम्य सदा लोके यथा युद्धं प्रवर्तितम् ॥ ५७ ॥ एवमुक्त्वा शितैर्बाणैस्तप्तकाञ्चनभूषणैः । आजघान दशग्रीवं रणे रामः समाहितः ॥ ५८ ॥

श्लोकत्रयमेकान्वयम् । दृष्टिं दृष्टिविषयम् । दृष्टौ विषं यस्यासौ दृष्टिविषः तस्य । केचिद्धि सर्पाः दर्शनमात्रेण मनुष्यान् मारयन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ५२–५५ ॥ अद्येति । रामत्वं जगदेकवीरत्वम् । आचार्यास्तु–रामावतारप्रयोजनमित्याहुः ॥ ५६ ॥ अद्येत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । सदेवाः

"स्तोककश्चातकस्समाः" इत्यमरः ॥ ४८ ॥ प्रतिशृणोमि प्रतिजानामि ॥४९॥ राज्यनाशमित्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । राज्यनाशं राज्यनाशजनितं दुःखम् । वने वासं वनवासजनितं दुःखम् । एवमुत्तरत्रापि दुःखविशेषणानि । क्लेशं च निरयोपममतिजुगुप्सितं लक्ष्मणप्रहारजनितमित्यर्थः ॥ ५०–५३ ॥ दृष्टिविषस्य सर्पस्य दृष्टिं दृष्टिविषयं प्राप्तो जन इव अयं जीवितुं नार्हतीति सम्बन्धः ॥५४॥५५॥ अद्येति । रामस्य रामत्वं रमयतीति राम इति व्युत्पत्त्या पराक्रमेणापि रमयितृत्वमुच्यते ॥ ५६ ॥ सदेवास्सचराचराः लोका जनास्समागम्य सम्भूय मया प्रवर्तितं युद्धं युद्धरूपं यत्कर्म यावद्युद्धभूमिर्धरिष्यति अवस्थास्यते तावन्तं कालं सदा नित्यशः

सचराचराः लोकाः जनाः, समागम्य सङ्घीभूय, यथेदानीं युद्धं प्रवर्तितं तथा यावत् भूमिर्धरिष्यति, तावत्कालं सदा नित्यशः लोके यत्कर्म कथयिष्यन्ति, तत् कर्माद्य करिष्यामीत्यन्वयः ॥५७–६३॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोत्तरशततमः सर्गः॥१०१

अथ प्रदीप्तैर्नाराचैर्मुसलैश्चापि रावणः। अभ्यवर्षत्तदा रामं धाराभिरिव तोयदः ॥५९॥ रामरावणमुक्तानामन्योन्यमभिनिघ्नताम्। शराणां च शराणां च बभूव तुमुलः स्वनः ॥ ६० ॥ ते भिन्नाश्च विकीर्णाश्च रामरावणयोः शराः। अन्तरिक्षात् प्रदीप्ताग्रा निपेतुर्धरणीतले ॥ ६१ ॥ तयोर्ज्यातलनिर्घोषो रामरावणयोर्महान् । त्रासनः सर्वभूतानां संबभूवाद्भुतोपमः ॥६२॥ स कीर्यमाणः शरजालवृष्टिभिर्महात्मना दीप्तधनुष्मताऽर्दितः। भयात् प्रदुद्राव समेत्य रावणो यथाऽनिलेनाभिहतो बलाहकः ॥ ६३ ॥ इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

शक्त्या विनिहतं दृष्ट्वा रावणेन बलीयसा। लक्ष्मणं समरे शूरं रुधिरौघपरिप्लुतम् ॥ १ ॥ स दत्त्वा तुमुलं युद्धं रावणस्य दुरात्मनः। विसृजन्नेव बाणौघान् सुषेणं वाक्यमब्रवीत् ॥ २॥ एष रावणवीर्येण लक्ष्मणः पतितः क्षितौ। सर्पवद्वेष्टते वीरो मम शोकमुदीरयन् ॥ ३ ॥ शोणितार्द्रमिमं वीरं प्राणैरिष्टतमं मम। पश्यतो मम का शक्तिर्योद्धुं पर्याकुलात्मनः ॥ ४ ॥ अयं स समरश्लाघी भ्राता मे शुभलक्षणः। यदि पञ्चत्वमापन्नः प्राणैर्मे किं सुखेन च ॥ ५ ॥ लज्जतीव हि मे वीर्यं भ्रश्यतीव कराद्धनुः। सायका व्यवसीदन्ति दृष्टिर्बाष्पवशं गता । अवसीदन्ति गात्राणि स्वप्नयाने नृणामिव ॥ ६ ॥ चिन्ता मे वर्धते तीव्रा मुमूर्षा चोपजायते ॥ ७ ॥

अथ लक्ष्मणसञ्जीवनं द्विशततमे–शक्त्या विनिहतमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । विसृजन्नेवेत्यादिवर्तमाननिर्देशेन रावणपलायनानन्तरं लक्ष्मणयोगक्षेमानुसन्धाने अविलम्बः सूचितः ॥ १ ॥ २ ॥ एष इति। उदीरयन् जनयन् ॥ ३ ॥ शोणितार्द्रमिति। प्राणैः प्राणेभ्यः ॥ ४ ॥ ५ ॥ लज्जतीवेत्यादि

यथा लोके कथयिष्यन्ति तथा तत्कर्म करिष्यामीति सम्बन्धः ॥ ५७–६३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥ १ ॥ २ ॥ एष इति। शोकमुदीरयन् जनयन् ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्राणैः प्राणेभ्यः ॥ ५ ॥ लज्जतीति परस्मैपदमार्षम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । लज्जतीव । आर्षं परस्मैपदम् । स्वप्नयाने स्वप्नगमने । स्वप्ने हि गच्छतां पुरुषाणां पादाः पश्चादाकृष्टा भवन्ति । भ्रातरं निहतं दृष्ट्वेति पूर्वशेषः ॥ ६–८॥ विनिष्टनन्तमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । विनिष्टनन्तं निश्वसन्तम् । ध्यानशोकपरायणः, अभूदिति शेषः ॥९॥ परं विषाद

भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा रावणेन दुरात्मना ॥ ८ ॥ विनिष्टनन्तं दुःखार्तं मर्मण्यभिहतं भृशम् । राघवो भ्रातरं दृष्ट्वा प्रियं प्राणं बहिश्चरम् । दुःखेन महताऽऽविष्टो ध्यानशोकपरायणः ॥९॥ परं विषादमापन्नो विललापाकुलेन्द्रियः ॥१०॥ न हि युद्धेन मे कार्यं नैव प्राणैर्न सीतया । भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं रणपांसुषु ॥११॥ किं मे राज्येन किं प्राणै युद्धे कार्यं न विद्यते । यत्रायं निहतः शेते रणमूर्धनि लक्ष्मणः ॥१२॥ देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः । तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः ॥ १३ ॥ इत्येवं विलपन्तं तं शोकविह्वलितेन्द्रियम् । विवेष्टमानं करुण मुच्छ्वसन्तं पुनः पुनः । राममाश्वासयन् वीरः सुषेणो वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥ न मृतोऽयं महाबाहो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः । न चास्य विकृतं वक्त्रं नापि श्यावं न निष्प्रभम् ॥१५॥ सुप्रभं च प्रसन्नं च मुखमस्याभिलक्ष्यते । पद्मरक्ततलौ हस्तौ सुप्रसन्ने च लोचने ॥१६॥ एवं न विद्यते रूपं गतासूनां विशांपते । दीर्घायुषस्तु ये मर्त्यास्तेषां तु मुखमीदृशम् ॥ १७ ॥ नायं प्रेतत्वमापन्नो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः । मा विषादं कृथा वीर सप्राणोऽयमरिन्दमः ॥१८॥

मित्यर्धम् । राघव इत्यनुषञ्जनीयम् ॥१०॥ न हि युद्धेनेति । दृष्ट्वा, स्थितस्येति शेषः ॥११॥ किं मे राज्येनेति । यत्र यतः ॥१२–१४॥ न मृतोऽयमिति ।

भ्रातरं निहतं दृष्ट्वेत्येतत् पूर्वशेषम् ॥ ८–११ ॥ किमिति । यत्र यतः कारणात्, तेन ॥ १२–१४ ॥ नेति । श्यावं कपिशम्, विवर्णमिति यावत् । “ श्यावः

स०–सहोदरः तत्तुल्यः । पायसस्य कौसल्याविभागादुद्धृतस्य सुमित्रायै प्रदानान्निमित्ताद्वा लक्ष्मणस्य साहोदर्यम् । सहोदरस्य मेलनं भवेत् । असहोदरस्सन्नेतादृशो भ्राता यत्र मिलेत्तं देशं न पश्यामीत्यर्थो वा । भिन्नोदरे एतादृशं सौहार्दं दुर्लभमिति भावः ॥ १३ ॥

श्यावं कापिशम्, विवर्णमिति यावत्। "श्यावः स्यात्कापिशः" इत्यमरः ॥ १५–१८ ॥ आख्यास्यत इति। मुहुर्मुहुः कम्पमानं हृदयमेनं सोच्छ्वासं सप्राणम् आख्यास्यते आचष्टे। लडर्थे लृट् ॥ १९ ॥ २० ॥ सौम्य शीघ्रमित्यादि सार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम्। ओषधिपर्वतम् ओषधिपर्वताख्यम्।

आख्यास्यते प्रसुप्तस्य स्रस्तगात्रस्य भूतले। सोच्छ्वासं हृदयं वीर कम्पमानं मुहुर्मुहुः ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा तु वाक्यज्ञः सुषेणो राघवं वचः। हनुमन्तमुवाचेदं हनुमन्तमभित्वरन् ॥ २० ॥ सौम्य शीघ्रमितो गत्वा शैलमोषधिपर्वतम्। पूर्वं ते कथितो योऽसौ वीर जाम्बवता शुभः ॥२१॥ दक्षिणे शिखरे तस्य जातामोषधिमानय। विशल्यकरणीं नाम विशल्यकरणीं शुभाम् ॥ २२ ॥ सवर्णकरणीं चापि तथा सञ्जीवनीमपि। सन्धानकरणीं चापि गत्वा शीघ्रमिहानय ॥२३॥ सञ्जीवनार्थं वीरस्य लक्ष्मणस्य महात्मनः। इत्येवमुक्तो हनुमान् गत्वा चौषधिपर्वतम्। चिन्तामभ्यगमच्छ्रीमानजानंस्तां महौषधिम् ॥ २४ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना मारुतेरमितौजसः। इदमेव गमिष्यामि गृहीत्वा शिखरं गिरेः ॥ २५ ॥ अस्मिन् हि शिखरे जातामोषधीं तां सुखावहाम्। प्रतर्केणावगच्छामि सुषेणोऽप्येवमब्रवीत् ॥ २६ ॥

द्वितीयो विशल्यकरणीशब्दो गुणवचनः। विशल्याः क्रियन्तेऽनयेति विशल्यकरणी ताम् ॥ २१–२४ ॥ तस्य बुद्धिरित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम्। प्रतर्केण अन्तःकरणप्रसादादिना लिङ्गेन। सुषेणोऽप्येवमब्रवीदिति। "दक्षिणे शिखरे तस्य जातामोषधिमानय" इति सुषेणवचनम्।

स्यात्कपिशो नीले" इति विश्वः ॥१५–१८॥ आख्यास्यत इति। मुहुर्मुहुः कम्पमानं हृदयमेनं सोच्छ्वासं सप्राणमाख्यास्यते आख्यास्यति अतो विषादं मा कृथा इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १९ ॥ एवमिति। अत्र द्वितीयो हनुमच्छब्दः प्रशस्तहनुमद्वचनः। यद्वा हनुशब्दो ज्ञानवाची। "ज्ञानवान् हनुमान् स्वतः" इति शब्दार्णवे ॥ २० ॥ शैलं समुच्छ्रितम् ॥ २१ ॥ विशल्यकरणीमिति। द्वितीयो विशल्यकरणीशब्दो गुणवचनः। विशल्यः क्रियतेऽनयेति विशल्यकरणी ताम् ॥ २२–२५ ॥ अस्मिन्निति। प्रतर्कात् अन्तःकरणप्रसादादिलिङ्गत इत्यर्थः। सुषेणो मां यथा यथावत् अब्रवीत्। अतः अस्मिन् शैलशिखरे सञ्जातामोषधि

अगृह्य यदि गच्छामि, पुनः सुषेणं प्रष्टुमिति भावः। दोषः लक्ष्मणहानिरूपः। वैक्लव्यं निष्पौरुषत्वम्। अन्ते इतिकरणेन पूर्वमन्वयः कार्यः॥२९–२७॥ इति सञ्चिन्त्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। समतोलयत् उदक्षिपत्॥२८–३०॥ रामानु०–'लक्ष्मणाय ददौ नस्यं सुषेणः परमौषधम्' इत्येतत्प्रकारेण इन्द्रजिद्युद्धे शल्यपीडितानां

अगृह्य यदि गच्छामि विशल्यकरणीमहम्। कालात्ययेन दोषः स्याद्वैक्लव्यं च महद्भवेत् ॥२७॥ इति सञ्चिन्त्य हनुमान् गत्वा क्षिप्रं महाबलः। आसाद्य पर्वतश्रेष्ठं त्रिः प्रकम्प्य गिरेः शिरः ॥२८॥ फुल्लनानातरुगणं समुत्पाट्य महाबलः। गृहीत्वा हरिशार्दूलो हस्ताभ्यां समतोलयत् ॥ २९ ॥ स नीलमिव जीमूतं तोयपूर्णं नभस्स्थलात्। आपपात गृहीत्वा तु हनुमान् शिखरं गिरेः ॥३०॥ समागम्य महावेगः संन्यस्य शिखरं गिरेः। विश्रम्य किञ्चिद्धनुमान् सुषेणमिदमब्रवीत् ॥३१॥ ओषधिं नावगच्छामि तामहं हरिपुङ्गव। तदिदं शिखरं कृत्स्नं गिरेस्तस्याहृतं मया ॥ ३२ ॥ एवं कथयमानं तं प्रशस्य पवनात्मजम्। सुषेणो वानरश्रेष्ठो जग्राहोत्पाट्य चौषधीम् ॥ ३३ ॥ विस्मितास्तु बभूवुस्ते रणे वानरराक्षसाः। दृष्ट्वा हनुमतः कर्म सुरैरपि सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥ ततः संक्षोदयित्वा तामोषधीं वानरोत्तमः। लक्ष्मणस्य ददौ नस्तः सुषेणः सुमहाद्युतेः ॥ ३५ ॥ सशल्यस्तां समाघ्राय लक्ष्मणः परवीरहा। विशल्यो विरुजः शीघ्रमुदतिष्ठन्महीतलात् ॥ ३६ ॥ तमुत्थितं ते हरयो भूतलात् प्रेक्ष्य लक्ष्मणम्। साधु साध्विति सुप्रीताः सुषेणं प्रत्यपूजयन् ॥ ३७ ॥

लक्ष्मणादीनां चिकित्सां कृतवता संगृहीतौषधेन सुषेणेन, सौम्य शीघ्रमितो गत्वा शैलमोषधिपर्वतमिति हनुमत्प्रेषणमनुपपन्नमिव प्रतीयते। अत्र लक्ष्मणविभीषणादिचिकित्सायामोषधिजातं सर्वं विनियुक्तमिति परिहारस्य वक्तुं शक्यत्वेऽपि अविस्मरणशीलस्य हनुमतः स्वेनैवाचिरस्थापितपर्वतविषयकं प्रतर्केणावगच्छामीत्यभिधानम्, त्रिः प्रकम्प्योत्पाटनं च विरुद्धमिव प्रतीयते। अत्र परिहारो विद्वद्भिश्चिन्तनीयः ॥ २८ ॥ समागम्येति। संन्यस्य सेनामध्ये निक्षिप्य ॥ ३१–३८ ॥

मवगच्छामि, मनःप्रहर्षलिङ्गेन सुषेणयथार्थवाक्येन चात्र महौषधिं जानामीत्यर्थः ॥ २६–४१ ॥

अब्रवीदित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ ३९-४१ ॥ तामिति । तां प्रतिज्ञां रावणं हत्वा विभीषणमभिषेक्ष्यामीत्येवरूपाम् ॥४२॥४३॥ नैराश्यमिति । नैराश्यं सीतायां विजये चोपेक्षाम् ॥ ४४ ॥ न जीवन्निति। यास्यते यास्यति ॥ ४५ ॥ अहं त्विति । कृतकर्मा कृतसञ्चारः ॥ ४६ ॥ यदीति । कृतां

एह्येहीत्यब्रवीद्रामो लक्ष्मणं परवीरहा । सस्वजे स्नेहगाढं च बाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ ३८ ॥ अब्रवीच्च परिष्वज्य सौमित्रिं राघवस्तदा । दिष्ट्या त्वां वीर पश्यामि मरणात् पुनरागतम् ॥ ३९ ॥ न हि मे जीवितेनार्थः सीतया चापि लक्ष्मण । को हि मे विजयेनार्थस्त्वयि पञ्चत्वमागते ॥ ४० ॥ इत्येवं वदतस्तस्य राघवस्य महात्मनः । खिन्नः शिथिलया वाचा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय पुरा सत्य पराक्रम । लघुः कश्चिदिवासत्त्वो नैवं वक्तुमिहार्हसि ॥ ४२ ॥ न हि प्रतिज्ञां कुर्वन्ति वितथां साधवोऽनघ । लक्षणं हि महत्त्वस्य प्रतिज्ञापरिपालनम् ॥४३॥ नैराश्यमुपगन्तुं ते तदलं मत्कृतेऽनघ । वधेन रावणस्याद्य प्रतिज्ञामनु पालय ॥ ४४ ॥ न जीवन् यास्यते शत्रुस्तव बाणपथं गतः । नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य सिंहस्येव महागजः ॥ ४५ ॥ अहं तु वधमिच्छामि शीघ्रमस्य दुरात्मनः । यावदस्तं न यात्येष कृतकर्मा दिवाकरः ॥४६॥ यदि वधमिच्छसि रावणस्य सङ्ख्ये यदि च कृतां त्वमिहेच्छसि प्रतिज्ञाम् । यदि तव राजवरात्मजाभिलाषः कुरु च वचो मम शीघ्रमद्य वीर ॥४७॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

निर्व्यूढाम् ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

तां प्रतिज्ञामिति । 'अहं हत्वा दशग्रीवं सप्रहस्तं सबान्धवम् । राजानं त्वां करिष्यामि लङ्काया राक्षसेश्वर " इत्येवंरूपां प्रतिज्ञाम् ॥ ४२-४७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

अथेन्द्ररथमारुह्य सङ्ग्रामस्त्रिशततमे–लक्ष्मणेनेत्यादि ॥ १–५ ॥ तत इत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् । कूबरः युगाधारदारु । "कूबरस्तु युगन्धरः" इत्यमरः । काञ्चनापीडैः काञ्चनालङ्कारैः । श्वेतप्रकीर्णकैः श्वेतचामरैः । "चामरं तु प्रकीर्णकम्" इत्यमरः । हरिभिः हरितवर्णैः । रुक्मवेणुध्वजः कनकदण्ड

लक्ष्मणेन तु तद्वाक्यमुक्तं श्रुत्वा स राघवः । सन्दधे परवीरघ्नो धनुरादाय वीर्यवान् । रावणाय शरान् घोरान् विससर्ज चमूमुखे ॥ १ ॥ अथान्यं रथमारुह्य रावणो राक्षसाधिपः । अभ्यद्रवत काकुत्स्थं स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ २ ॥ दशग्रीवो रथस्थस्तु रामं वज्रोपमैः शरैः । आजघान महाघोरैर्धाराभिरिव तोयदः ॥ ३ ॥ दीप्तपावकसङ्काशैः शरैः काञ्चनभूषणैः । निर्बिभेद रणे रामो दशग्रीवं समाहितम् ॥ ४ ॥ भूमौ स्थितस्य रामस्य रथस्थस्य च रक्षसः । न समं युद्धमित्याहुर्देवगन्धर्वदानवाः ॥५॥ ततः काञ्चनचित्राङ्गः किङ्किणीशतभूषितः । तरुणादित्यसङ्काशो वैडूर्यमयकूबरः ॥ ६ ॥ सदश्वैः काञ्चनापीडैर्युक्तः श्वेतप्रकीर्णकैः । हरिभिः सूर्यसङ्काशैर्हेमजालविभूषितैः ॥ ७ ॥ रुक्मवेणुध्वजः श्रीमान् देवराजरथो वरः । देवराजेन सन्दिष्टो रथमारुह्य मातलिः ॥८॥ अभ्यवर्तत काकुत्स्थमवतीर्य त्रिविष्टपात् ॥९॥ अब्रवीच्च तदा रामं सप्रतोदो रथे स्थितः । प्राञ्जलिर्मातलिर्वाक्यं सहस्राक्षस्य सारथिः ॥ १० ॥ सहस्राक्षेण काकुत्स्थ रथोऽयं विजयाय ते । दत्तस्तव महासत्त्व श्रीमन् शत्रुनिबर्हण ॥ ११ ॥ इदमैन्द्रं महच्चापं कवचं चाग्निसन्निभम् । शराश्चादित्यसङ्काशाः शक्तिश्च विमला शिता ॥१२॥ आरुह्येमं रथं वीर राक्षसं जहि रावणम् । मया सारथिना राजन् महेन्द्र इव दानवान् ॥ १३ ॥

ध्वजः । देवराजरथ इति । य इति शेषः । योऽस्ति तमारुह्येत्युत्तरत्रान्वयः । सन्दिष्टः चोदितः ॥६–८॥ त्रिविष्टपात् स्वर्गात् ॥९॥ अब्रवीच्चेति । प्रतोदः अश्वप्रेरणकाष्ठम् ॥ १० ॥ सहस्राक्षेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । इदमिति । अत्र चापादिषु यथायोग्यं दत्त इत्येतल्लिङ्गवचनविपरिणामेन योजनीयम् ॥ ११–१३ ॥

॥१–५॥ तत इत्यादि सार्धश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । कूबरो युगाधारदारु । "कूबरस्तु युगन्धरः" इत्यमरः ॥ ६ ॥ काञ्चनापीडैः स्वर्णालङ्कारैः । श्वेतप्रकीर्णकैः शुभ्रचामरैः । "चामरं तु प्रकीर्णकम्" इत्यमरः । हरिभिः हयैः एतैः देवराजरथो वरः, योऽस्तीति शेषः । तमारुह्येत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ७–११ ॥ इदमिति । अत्र

इत्युक्त इति । सम्परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य । लोकान् लक्ष्म्या विराजयन् चन्द्रप्रभयेव स्वकान्त्या सर्वलोकान् प्रकाशयन्नित्यर्थः ॥ १४--१८ ॥ ते दीप्तवदना इति । व्यादितास्याः व्यात्ताननाः । भयानकाः भयङ्कराः ॥१९॥ तैरिति । दीप्तभोगैः दीप्तफणैः । "भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः"

इत्युक्तः सम्परिक्रम्य रथं समभिवाद्य च । आरुरोह तदा रामो लोकान् लक्ष्म्या विराजयन् ॥ १४ ॥ तद्बभूवाद्भुतं युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् । रामस्य च महाबाहो रावणस्य च रक्षसः ॥१५॥ स गान्धर्वेण गान्धर्वं दैवं दैवेन राघवः । अस्त्रं राक्षसराजस्य जघान परमास्त्रवित् ॥ १६ ॥ अस्त्रं तु परमं घोरं राक्षसं राक्षसाधिपः । ससर्ज परमक्रुद्धः पुनरेव निशाचरः ॥ १७ ॥ ते रावणधनुर्मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः । अभ्यवर्तन्त काकुत्स्थं सर्पा भूत्वा महाविषाः ॥१८॥ ते दीप्तवदना दीप्तं वमन्तो ज्वलनं मुखैः । राममेवाभ्यवर्तन्त व्यादितास्या भयानकाः ॥ १९ ॥ तैर्वासुकिसमस्पर्शैर्दीप्तभोगैर्महाविषैः । दिशश्च सन्तताः सर्वाः प्रदिशश्च समावृताः ॥ २० ॥ तान् दृष्ट्वा पन्नगान् रामः समापतत आहवे । अस्त्रं गारुत्मतं घोरं प्रादुश्चक्रे भयावहम् ॥ २१ ॥ ते राघवशरा मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिखिप्रभाः । सुपर्णाः काञ्चना भूत्वा विचेरुः सर्पशत्रवः ॥२२ ॥ ते तान् सर्वान् शरान् जघ्नुः सर्परूपान् महाजवान् । सुपर्णरूपा रामस्य विशिखाः कामरूपिणः ॥ २३ ॥ अस्त्रे प्रतिहते क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः । अभ्यवर्षत्तदा रामं घोराभिः शरवृष्टिभिः ॥ २४ ॥ ततः शरसहस्रेण राममक्लिष्टकारिणम् । अर्दयित्वा शरौघेण मातलिं प्रत्यविध्यत ॥ २५ ॥

इत्यमरः । प्रदिशः दिक्कोणाः ॥ २० ॥ तान् दृष्ट्वेति । प्रादुश्चक्रे प्रयुयुजे ॥ २१ ॥ त इति । शिखिप्रभाः अग्निप्रभाः । सुपर्णाः गरुडाः ॥ २२--२५ ॥

पूर्वश्लोकस्थदत्तशब्दः एतच्चापादिषु यथायोग्यं लिङ्गवचनविपरिणामेन योजनीयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ सम्परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ॥ १४-१८ ॥ व्यादितास्याः व्यादितवदनाः ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रादुश्चक्रे प्रयुयुजे ॥ २१ ॥ शिखिप्रभाः अग्निप्रभाः ॥ २२-२५ ॥

चिच्छेदेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । केतुं ध्वजपटम् । उद्दिश्य लक्षीकृत्य । रथात् रथावयवदण्डात् ॥ २६-२८ ॥ रामस्य तादृशदशादर्शनेन सञ्जा तानि दिव्यानि भौमानि च वैकृतान्याह-रामचन्द्रमसमित्यादिना । प्राजापत्यं नक्षत्रं प्रजापतिदेवताकनक्षत्रभूतां रोहिणीम् । बुधे रोहिणीं प्राप्ते जग

चिच्छेद केतुमुद्दिश्य शरेणैकेन रावणः । पातयित्वा रथोपस्थे रथात् केतुं च काञ्चनम् । ऐन्द्रानपि जघानाश्वान् शर जालेन रावणः ॥ २६ ॥ तं दृष्ट्वा सुमहत्कर्म रावणस्य दुरात्मनः । विषेदुर्देवगन्धर्वा दानवाश्चारणैः सह ॥ २७ ॥ राममार्तं तदा दृष्ट्वा सिद्धाश्च परमर्षयः । व्यथिता वानरेन्द्राश्च बभूवुः सविभीषणाः ॥ २८ ॥ रामचन्द्रमसं दृष्ट्वा ग्रस्तं रावणराहुणा । प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम् ॥ २९ ॥ समाक्रम्य बुधस्तस्थौ प्रजानामशुभा वहः ॥ ३० ॥ सधूमपरिवृत्तोर्मिः प्रज्वलन्निव सागरः । उत्पपात तदा क्रुद्धः स्पृशन्निव दिवाकरम् ॥ ३१ ॥ शस्त्र वर्णः सुपरुषो मन्दरश्मिर्दिवाकरः । अदृश्यत कबन्धाङ्कः संसक्तो धूमकेतुना ॥ ३२ ॥ कोसलानां च नक्षत्रं व्यक्तमिन्द्राग्निदैवतम् । आक्रम्याङ्गारकस्तस्थौ विशाखामपि चाम्बरे ॥ ३३ ॥ दशास्यो विंशतिभुजः प्रगृहीत शरासनः । अदृश्यत दशग्रीवो मैनाक इव पर्वतः ॥३४॥ निरस्यमानो रामस्तु दशग्रीवेण रक्षसा । नाशक्नोदभि सन्धातुं सायकान् रणमूर्धनि ॥ ३५ ॥ स कृत्वा भ्रुकुटिं क्रुद्धः किंचित् संरक्तलोचनः । जगाम सुमहाक्रोधं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥३६॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे त्र्युत्तरशततमः सर्गः १०३

त्पीडा भवतीति भावः ॥ २९-३१ ॥ शस्त्रवर्ण इति । शस्त्रवर्णः असितश्यामः ॥ ३२ ॥ कोसलानामिति । कोसलानाम् इक्ष्वाकूणाम् । विशाखाया स्तन्नक्षत्रत्वमेतत्काण्डचतुर्थसर्गे दर्शितम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ निरस्यमान इति । अभिसन्धातुं धनुष्यारोपयितुम् ॥ ३५ ॥ अथैतद्दर्शनेन रामकोपं

केतुमुद्दिश्य लक्षीकृत्य, केतुं चिच्छेदेत्यर्थः । रथात् रथावयवकेतुदण्डात् केतुं पातयित्वा । यद्वा केतुरूपं दण्डं रथात् रथोपस्थे पातयित्वा ॥ २६-२८ ॥ रामस्य तादृग्दशादर्शनेन सञ्जातानि दिव्यानि भौमानि च वैकृतान्याह-रामचन्द्रमसं दृष्ट्वेत्यादिना । प्राजापत्यं च नक्षत्रं प्रजापतिदैवत्यनक्षत्रभूतां रोहिणीम् ॥२९-३१॥ शस्त्रवर्णः असितश्यामः ॥ ३२ ॥ इन्द्राग्निदैवतं विशाखानक्षत्रमिति सम्बन्धः ॥ ३३-३५ ॥ क्रुद्धः स रामः । सुमहाक्रोधं जगाम सुमहाक्रोधप्राप्तौ स्वजनार्तिर्भूत

दर्शयति-स कृत्वेति ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥
अथ रावणस्य शूलोद्धरणं चतुःशततमे-तस्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ खगाश्चेति । औत्पातिकानि उत्पातसूचकानि । नर्दन्तः गर्जन्तः ॥ ३ ॥ ४ ॥

तस्य क्रुद्धस्य वदनं दृष्ट्वा रामस्य धीमतः। सर्वभूतानि वित्रेसुः प्राकम्पत च मेदिनी ॥ १ ॥ सिंहशार्दूलवान् शैलः सञ्चचाल चलद्रुमः। बभूव चातिक्षुभितः समुद्रः सरितां पतिः ॥ २ ॥ खगाश्च खरनिर्घोषा गगने परुषा घनाः। औत्पातिकानि नर्दन्तः समन्तात् परिचक्रमुः ॥ ३ ॥ रामं दृष्ट्वा सुसंक्रुद्धमुत्पातांश्च सुदारुणान्। वित्रेसुः सर्वभूतानि रावणस्याभवद्भयम् ॥ ४ ॥ विमानस्थास्तदा देवा गन्धर्वाश्च महोरगाः। ऋषिदानवदैत्याश्च गरुत्मन्तश्च खेचराः ॥ ५ ॥ ददृशुस्ते महायुद्धं लोकसंवर्तसंस्थितम्। नानाप्रहरणैर्भीमैः शूरयोः सम्प्रयुद्ध्यतोः ॥ ६ ॥ ऊचुः सुरासुराः सर्वे तदा विग्रहमागताः। प्रेक्षमाणा महद्युद्धं वाक्यं भक्त्या प्रहृष्टवत् ॥ ७ ॥ दशग्रीवं जयेत्याहुरसुराः समवस्थिताः। देवा राममथोचुस्ते त्वं जयेति पुनः पुनः ॥ ८ ॥

विमानस्था इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। लोकसंवर्तस्य प्रलयस्येव संस्थितं संस्थानं यस्य तत्तथोक्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ विग्रहमागताः विग्रहं युद्धम् उद्दिश्य आगताः, युद्धं द्रष्टुमागता इत्यर्थः। यद्वा विग्रहमागताः रामरावणपक्षपातात् परस्परं कलहायमाना इत्यर्थः। भक्त्या प्रेक्षमाणाः सन्तः प्रहृष्टवद्वाक्यमूचुरिति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ तद्वाक्यं विविच्य दर्शयति-दशग्रीवमिति। यद्यप्यसुराणामपि रावणो बाधकः तथापि देवानामतिशयो मा

वैपरीत्यं रावणस्य पराक्रमश्च निमित्तम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व० युद्धकाण्डव्याख्यायां त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥१०३॥१॥ २ ॥ खगाश्चेति। औत्पातिकानि उत्पातसूचकानि ॥ ३ ॥ ४ ॥ विमानस्था इति सार्धमेकं वाक्यम्। लोकसंवर्तस्य संस्थितं संस्थानं यस्य तत्तथोक्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ विग्रहमागताः

स०-उत्तरग्रन्थेन सहैकः खण्डः एकोनसप्ततिश्लोकात्मा सर्ग इति केचिदाहुः। सर्गान्तिमश्लोकवृत्तादिभेदस्य प्रायिकत्वात् 'तस्य क्रुद्धस्य' इति सर्गप्रारम्भपद्यमिति केचित् ॥ १ ॥ यद्यपि पूर्वं सुरासुरा इति समीरणाद्देवा राममथोचुरिति पूर्वं देवाः पूर्वदेवास्तु तदनन्तरमुदाहर्तव्याः। तथापि तेषां बाहुल्यात्तद्वाच्छाया नैष्फल्यान्निर्देशमात्रेण माननीयताभिप्रेणनाद्वा प्रथमतो निर्देशः। तत्रापि साधवोऽसुराः रामपक्षपातिनः सन्तीति विशेषद्योतनाय व्युत्क्रमनिर्देशश्चेति वा रामपराजयरूपो व्युत्क्रमो न, अपितु निर्देशमात्र इति ज्ञापनाय वाऽयं निर्देश इति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

भूदित्यसूयया रावणं वर्धयन्तीति बोध्यम् ॥ ८ ॥ एतस्मिन्नन्तर इत्यादिश्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् । राघवस्य क्रोधात् राघवविषयक्रोधात् । प्रहरणम् आयुधम्, स्पृशन् परामृशन् । किं वेदानीं ग्रहीतुमुचितमिति क्षणं चिन्तयन्नित्यर्थः । कूटैः शिखराकारैरयःशङ्कुभिः, चितं युक्तमित्यर्थः । अतिरौद्रं

एतस्मिन्नन्तरे क्रोधाद्राघवस्य स रावणः । प्रहर्तुकामो दुष्टात्मा स्पृशन् प्रहरणं महत् ॥९॥ वज्रसारं महानादं सर्वशत्रुनिबर्हणम् । शैलशृङ्गनिभैः कूटैश्चितं दृष्टिभयावहम् ॥ १० ॥ सधूममिव तीक्ष्णाग्रं युगान्ताग्निचयोपमम् । अतिरौद्रमनासाद्यं कालेनापि दुरासदम् ॥ ११ ॥ त्रासनं सर्वभूतानां दारणं भेदनं तदा । प्रदीप्तमिव रोषेण शूलं जग्राह रावणः ॥ १२ ॥ तच्छूलं परमक्रुद्धो मध्ये जग्राह वीर्यवान् । अनेकैः समरे शूरै राक्षसैः परिवारितः ॥१३॥ समुद्यम्य महाकायो ननाद युधि भैरवम् । संरक्तनयनो रोषात् स्वसैन्यमभिहर्षयन् ॥ १४ ॥ पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिशश्च प्रदिशस्तथा । प्राकम्पयत्तदा शब्दो राक्षसेन्द्रस्य दारुणः ॥ १५ ॥ अतिनादस्य नादेन तेन तस्य दुरात्मनः । सर्वभूतानि वित्रेसुः सागरश्च प्रचुक्षुभे ॥ १६ ॥ स गृहीत्वा महावीर्यः शूलं तद्रावणो महत् । विनद्य सुमहानादं रामं परुषमब्रवीत् ॥ १७ ॥ शूलोऽयं वज्रसारस्ते राम रोषान्मयोद्यतः । तव भ्रातृसहायस्य सद्यः प्राणान् हरिष्यति ॥ १८ ॥ रक्षसामद्य शूराणां निहतानां चमूमुखे । त्वां निहत्य रणश्लाघिन् करोमि तरसा समम् । तिष्ठेदानीं निहन्मि त्वामेष शूलेन राघव ॥ १९ ॥

रौद्रं शूलमतिवर्तमानम् । अनासाद्यं शत्रुभिरप्रधृष्यम् । कालेन यमेन । दारणं क्रकचवत् कृन्तनम् । भेदनम् द्विधाकरणम् । दुष्टात्मा रावणः राघवस्य क्रोधात् प्रहर्तुकामः महत्प्रहरणं स्पृशन् सन् वज्रसारत्वादिविशिष्टं शूलं रोषेण प्रदीप्त इव स्थितो रावणो जग्राहेति सम्बन्धः ॥ ९–१६ ॥ विनद्येति । पूर्वं शूलोद्यमनजनितोत्साहकृतो नाद उक्तः । इह प्रक्षेपजनितोत्साहकृतो नाद इति विवेकः ॥ १७ ॥ १८ ॥ रक्षसामित्यादिसार्धश्लोकमेकान्वयम् ।

रामरावणपक्षपातात्सुरासुराश्च परस्परं कलहायमाना इत्यर्थः॥७–१८॥ रक्षसामिति । त्वां निहत्य निहतानां रक्षसां समं करिष्यामि, रक्षोभिस्समं करिष्यामीत्यर्थः।

त्वां विनिहत्य रक्षोभिः समं करिष्यामीत्यर्थः । "तुल्यार्थैः–" इत्यादिना षष्ठी ॥ १९ ॥ २० ॥ तदिति । विद्युज्ज्वाला विद्युत्सदृशज्वाला ॥२१–२८॥

एवमुक्त्वा स चिक्षेप तच्छूलं राक्षसाधिपः ॥ २० ॥ तद्रावणकरान्मुक्तं विद्युज्ज्वालासमाकुलम् । अष्टघण्टं महानादं वियद्गतमशोभत ॥२१॥ तच्छूलं राघवो दृष्ट्वा ज्वलन्तं घोरदर्शनम् । ससर्ज विशिखान् रामश्चापमायम्य वीर्यवान् ॥२२॥ आपतन्तं शरौघेण वारयामास राघवः । उत्पतन्तं युगान्ताग्निं जलौघैरिव वासवः ॥२३॥ निर्ददाह स तान् बाणान् रामकार्मुकनिस्सृतान् । रावणस्य महाशूलः पतङ्गानिव पावकः ॥ २४ ॥ तान् दृष्ट्वा भस्मसाद्भूतान् शूल संस्पर्शचूर्णितान् । सायकानन्तरिक्षस्थान् राघवः क्रोधमाहरत् ॥२५॥ स तां मातलिनाऽऽनीतां शक्तिं वासवनिर्मितां । जग्राह परमक्रुद्धो राघवो रघुनन्दनः ॥२६॥ सा तोलिता बलवता शक्तिर्घण्टाकृतस्वना । नभः प्रज्वालयामास युगान्तोल्केव सप्रभा ॥२७॥ सा क्षिप्ता राक्षसेन्द्रस्य तस्मिन् शूले पपात ह । भिन्नः शक्त्या महान् शूलो निपपात हतद्युतिः ॥ २८ ॥ निर्बिभेद ततो बाणैर्हयानस्य महाजवान् । रामस्तीक्ष्णैर्महावेगैर्वज्रकल्पैः शितैः शरैः ॥ २९ ॥ निर्बिभेदोरसि ततो रावणं निशितैः शरैः । राघवः परमायत्तो ललाटे पत्रिभिस्त्रिभिः ॥ ३० ॥

निर्बिभेदेति । बाणैः शब्दायमानैः । "अण बाण शब्दे" इत्यस्मात् पचाद्यच् । बाणशब्दः शरभेदसंज्ञेत्यप्याहुः ॥ २९ ॥ निर्बिभेदोरसि तत इति ।

शूलोऽयं वज्रसार इत्यादिसार्धश्लोकद्वयस्य वास्तवार्थस्तु–मया उद्यतः मे शूलः तव भ्रातृसहायस्य भ्रात्रे लक्ष्मणाय सहायस्य वानरसमूहस्येत्यर्थः । सद्यः प्राणान् हरिष्यतीति सम्बन्धः । रक्षसामित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । शूरे सत्यपि एषोऽहं त्वां न निहन्मि अतः त्वं तिष्ठ, किन्तु त्वां निहत्य आगत्येत्यर्थः । "हन हिंसागत्योः" इति धातोरयमर्थः । निहतानां शूराणां रक्षसाम् । तृतीयार्थे षष्ठी । समं करोमि, वानरानिति शेषः । निहतराक्षसप्रतीकारार्थं वानरान् हनिष्यामीति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ तदिति । विद्युज्ज्वालासमाकुलं विद्युत्सदृशज्वाला विद्युज्ज्वालाः ताभिर्व्याप्तम् ॥ २१–२८ ॥ निर्बिभेदेति । बाणैः बाणवद्भिः, शब्दायमानै रित्यर्थः ॥ २९ ॥ पत्रिभिः पत्रवद्भिः ॥ ३० ॥

स०—रामः क्षिप्तैर्महावेगैर्बाणवद्भिरजिह्मगैः । इति पाठः ।

बाणवद्भिः "वण शब्दे बाणेत्येके" इत्युक्तेः शब्दायमानैः । बाणवद्भिः केषुचित्प्रधानेषु साक्षाज्ज्याविसृष्टेष्विषुषु तेभ्योऽपि राममाहात्म्येन निस्सरन्ति बाण । इति बाणानां बाणवत्त्वं सम्भवतीति वा तथोक्तिः ॥ २९ ॥

पत्रिभिस्त्रिभिरिति प्रयोगभेदान्न पुनरुक्तिः। पत्रिभिः पत्रवद्भिरित्येके ॥३०॥ स इति । समूहस्थः युद्धस्थः ॥३१॥ स रामबाणैरिति । समाजे युद्धे ॥३२॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

स शरैर्भिन्नसर्वाङ्गो गात्रप्रस्रुतशोणितः । राक्षसेन्द्रः समूहस्थः फुल्लाशोक इवाबभौ ॥३१॥ स रामबाणैरभिविद्धगात्रो निशाचरेन्द्रः क्षतजार्द्रगात्रः । जगाम खेदं च समाजमध्ये क्रोधं च चक्रे सुभृशं तदानीम् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥
स तेन तु तथा क्रोधात् काकुत्स्थेनार्दितो रणे । रावणः समरश्लाघी महाक्रोधमुपागमत् ॥ १ ॥ स दीप्तनयनो रोषा च्चापमायम्य वीर्यवान् । अभ्यर्दयत् सुसंक्रुद्धो राघवं परमाहवे ॥ २ ॥ बाणधारासहस्रैस्तैः स तोयद इवाम्बरात् । राघवं रावणो बाणैस्तटाकमिव पूरयत् ॥ ३ ॥ पूरितः शरजालेन धनुर्मुक्तेन संयुगे । महागिरिरिवाकम्प्यः काकुत्स्थो न प्रकम्पते ॥ ४ ॥ स शरैः शरजालानि वारयन् समरे स्थितः । गभस्तीनिव सूर्यस्य प्रतिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५ ॥ ततः शरसहस्राणि क्षिप्रहस्तो निशाचरः । निजघानोरसि क्रुद्धो राघवस्य महात्मनः ॥ ६ ॥ स शोणित समादिग्धः समरे लक्ष्मणाग्रजः । दृष्टः फुल्ल इवारण्ये सुमहान् किंशुकद्रुमः ॥७॥ शराभिघातसंरब्धः सोऽपि जग्राह सायकान् । काकुत्स्थः सुमहातेजा युगान्तादित्यतेजसः ॥ ८ ॥

अथ श्रान्तस्य रावणस्य सूतेन रथापवाहनं पञ्चशततमे–स तु तेनेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ बाणधारेति । बाणधारासहस्रैः हेतुभिः, तोयद इव रावणः,

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥ १ ॥ २ ॥ बाणधारेति । अम्बरात्तोयद इव स रावणः तटाकमिव तोयैः, बाणैः बाणन्ति शब्दायन्त इति बाणाः तैः बाणधारासहस्रैः राघवं पूरयत अपूरयदिति सम्बन्धः ॥ ३–८ ॥

तैः धाराभूतैः बाणैः, तटाकमिव रामं पूरयत् अपूरयत् ॥ ३--८ ॥ तत इति । अन्योन्यं नोपालक्षयतामित्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ मम अज्ञानात् ममादर्शनात्, त्वदविवेकादिति वा । ते त्वया ॥ ११ ॥ १२ ॥ स्त्रीष्विति । कापुरुषं कापुरुषसम्बन्धि ॥ १३ ॥ १४ ॥ शूरेणेत्यादि सोपहासोक्तिः ॥ १५ ॥

ततोऽन्योन्यं सुसंरब्धावुभौ तौ रामरावणौ । शरान्धकारे समरे नोपालक्षयतां तदा ॥ ९ ॥ ततः क्रोधसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः । उवाच रावणं वीरः प्रहस्य परुषं वचः ॥ १० ॥ मम भार्या जनस्थानादज्ञानाद्राक्षसाधम । हृता ते विवशा यस्मात्तस्मात्त्वं नासि वीर्यवान् ॥ ११ ॥ मया विरहितां दीनां वर्तमानां महावने । वैदेहीं प्रसभं हृत्वा शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १२ ॥ स्त्रीषु शूर विनाथासु परदाराभिमर्शक । कृत्वा कापुरुषं कर्म शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १३ ॥ भिन्नमर्याद निर्लज्ज चारित्रेष्वनवस्थित । दर्पान्मृत्युमुपादाय शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १४ ॥ शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च । श्लाघनीयं यशस्यं च कृतं कर्म महत्त्वया ॥ १५ ॥ उत्सेकेनाभिपन्नस्य गर्हितस्याहितस्य च । कर्मणः प्राप्नुहीदानीं तस्याद्य सुमहत् फलम् ॥ १६ ॥ शूरोऽहमिति चात्मानमवगच्छसि दुर्मते । नैव लज्जाऽस्ति ते सीतां चोरवद् व्यपकर्षतः ॥ १७ ॥ यदि मत्सन्निधौ सीता धर्षिता स्यात्त्वया बलात् । भ्रातरं तु खरं पश्येस्तदा मत्सायकैर्हतः ॥ १८ ॥ दिष्ट्याऽसि मम दुष्टात्मंश्चक्षुर्विषयमागतः । अद्य त्वां सायकैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ १९ ॥ अद्य ते मच्छरैश्छिन्नं शिरो ज्वलितकुण्डलम् । क्रव्यादा व्यपकर्षन्तु विकीर्णं रणपांसुषु ॥ २० ॥

उत्सेकेन गर्वेण ॥ १६–१९ ॥ अद्य त इति । शिरो ज्वलितकुण्डलमित्यनेन तदानीमन्तकाले रावण एकशिरस्कः स्थित इति गम्यते ॥ २० ॥

तत इति । अन्योन्यं नोपालक्षयतामिति सम्बन्धः ॥ ९ ॥ १० ॥ अज्ञानात् अविवेकात् । विवशा ममादर्शनादिति भावः ॥ ११–१४ ॥ शूरेणेत्याक्षेपोक्तिः । कर्म कापुरुषसम्बन्धि । श्लाघनीयमित्यादि व्यतिरेकोक्तिः ॥ १५ ॥ अभिपन्नस्य अनुष्ठितस्य ॥ १६–२० ॥

तर्षः पिपासा । शरशल्यान्तरोत्थितं शरशल्यक्षतविवरादुत्थितमित्यर्थः ॥२१-२६॥ राघवात् राघवस्य । विभक्तिव्यत्यय आर्षः । विघूर्णहृदयः भ्रान्त हृदयः ॥ २७ ॥ यदा चेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । यदा शस्त्रं नारेभे शस्त्रं न प्रयुक्तवान् । शरासनं च न व्यकर्षत् । यदा च विक्लवेन विवशेन, अन्त

निपत्योरसि गृध्रास्ते क्षितौ क्षिप्तस्य रावण । पिबन्तु रुधिरं तर्षाच्छरशल्यान्तरोत्थितम् ॥ २१ ॥ अद्य मद्बाण भिन्नस्य गतासोः पतितस्य ते । कर्षन्त्वन्त्राणि पतगा गरुत्मन्त इवोरगान् ॥ २२ ॥ इत्येवं संवदन् वीरो रामः शत्रुनिबर्हणः ।राक्षसेन्द्रं समीपस्थं शरवर्षैरवाकिरत् ॥२३॥ बभूव द्विगुणं वीर्यं बलं हर्षश्च संयुगे । रामस्यास्त्रबलं चैव शत्रोर्निधनकांक्षिणः ॥२४॥ प्रादुर्बभूवुरस्त्राणि सर्वाणि विदितात्मनः । प्रहर्षाच्च महातेजाः शीघ्रहस्ततरोऽभवत् ॥ २५ ॥ शुभान्येतानि चिह्नानि विज्ञायात्मगतानि सः । भूय एवार्दयद्रामो रावणं राक्षसान्तकृत् ॥ २६ ॥ हरीणां चाश्मनिकरैः शरवर्षैश्च राघवात् । हन्यमानो दशग्रीवो विघूर्णहृदयोऽभवत् ॥ २७ ॥ यदा च शस्त्रं नारेभे न व्यकर्ष च्छरासनम् । नास्य प्रत्यकरोद्वीर्यं विक्लवेनान्तरात्मना ॥२८॥ क्षिप्ताश्चापि शरास्तेन शस्त्राणि विविधानि च । न रणार्थाय वर्तन्ते मृत्युकालेऽभिवर्ततः ॥२९॥ सूतस्तु रथनेताऽस्य तदवस्थं समीक्ष्य तम् । शनैर्युद्धादसम्भ्रान्तो रथं तस्यापवाहयत् ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये० श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

रात्मना मनसा हेतुना, अस्य रामस्य वीर्यं स्ववीर्यं च न प्रत्यकरोत् न प्रतिजघान । तेन रावणेन क्षिप्ताः शरा अपि विविधानि शस्त्राणि च न रणार्थाय वर्तन्ते छेदनभेदनादिरणप्रयोजनं कर्तुं यदा नाशक्नुवन् । तदा मृत्युकाले । अभिवर्ततः अभिवर्तमानस्य अस्य रावणस्य, रथनेता सूतः असम्भ्रान्तः सन् तदवस्थं पूर्वोक्तावस्थं रावणं समीक्ष्य तस्य रथं युद्धात् युद्धस्थलात्, शनैः अपवाहयत् अपावाहयत्, अन्यत्रानयदिति योजना ॥ २८-३० ॥

निपत्येति । तर्षात् पिपासया । बाणशल्यान्तरोत्थितं बाणशल्यक्षतविवरोत्थितम् ॥ २१-२३ ॥ अस्त्रबलम् अस्त्रबलविषयस्मरणं द्विगुणं बभूवेत्यर्थः ॥ २४-२६ ॥ राघवात् राघवस्य । विघूर्णहृदयो विह्वलहृदयः ॥ २७ ॥ यदा चेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । विक्लवेन विवशेन । शस्त्रं शस्त्रप्रयोगं नारेभे

स०-सूतः " सारथी रथिकं रक्षेत्सम्प्राप्ते प्राणसङ्कटे " इत्याद्युक्तिज्ञमर्यादावेदितृस्वान्तरात्मप्रेरितः । रथनेता सारथिः । " सूतः प्रसूते प्रेरितेऽपि च " इति विश्वः ॥ ३० ॥

रामानुजीयम्–यदेत्यादि । शस्त्रं न प्रायुङ्क, न रणार्थाय वर्तन्ते, छेदनभेदनादिरणप्रयोजनं कर्तुं यदा नाशक्नुवन् तदा सूतस्तस्य रथमपवाहयदिति सम्बन्धः ॥ २८–३० ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

स तु मोहात् सुसंक्रुद्धः कृतान्तबलचोदितः। क्रोधसंरक्तनयनो रावणः सूतमब्रवीत् ॥ १ ॥ हीनवीर्यमिवाशक्तं पौरुषेण विवर्जितम् । भीरुं लघुमिवासत्त्वं विहीनमिव तेजसा ॥ २ ॥ विमुक्तमिव मायाभिरस्त्रैरिव बहिष्कृतम् । मामवज्ञाय दुर्बुद्धे स्वया बुद्ध्या विचेष्टसे॥३॥किमर्थं मामवज्ञाय मच्छन्दमनवेक्ष्य च । त्वया शत्रोः समक्षं मे रथोऽयमपवाहितः ॥ ४ ॥ त्वयाऽद्य हि ममानार्य चिरकालसमार्जितम्। यशो वीर्यं च तेजश्च प्रत्ययश्च विनाशितः॥५॥ शत्रोः प्रख्यातवीर्यस्य रञ्जनीयस्य विक्रमैः । पश्यतो युद्धलुब्धोऽहं कृतः कापुरुषस्त्वया ॥ ६ ॥ यस्त्वं रथमिमं मोहात् न चोद्वहसि दुर्मते । सत्योऽयं प्रतितर्को मे परेण त्वमुपस्कृतः ॥ ७ ॥

अथ रावणरथप्रत्यानयनं षट्शततमे–स तु मोहादित्यादि । मोहात् अविवेकात् ॥ १ ॥ हीनवीर्यमिवेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । यत्र यत्र इव शब्दो नास्ति तत्र तत्रानुषञ्जनीयः । हीनवीर्यमिव हीनबलमिव । अशक्तमिव निरुत्साहमिव । असत्त्वमिव अधीरमिव । तेजसा परिभवासहनेन ॥२॥३॥ मच्छन्दं मदभिप्रायम् । "वशाभिप्राययोश्छन्दः" इत्यमरः ॥ ४ ॥ प्रत्ययः रावणस्य युधि पलायनं नास्तीति सर्वेषां विश्वासः । विनाशित इत्यस्य यशआदिषु लिङ्गविपरिणामः ॥५॥ शत्रोः पश्यतः शत्रौ पश्यति ॥६॥ यः नोद्वहसि अभिमुखं न प्रापयसि, किं त्वपवाहयसि । स त्वम् उपस्कृतः परेणोत्कोचादिना

शरासनं च न व्यकर्षत । अस्य रामस्य वीर्यं स्ववीर्यं च न प्रत्यकरोत न प्रतिजघान । तेन रामेण । रावणार्थाय रावणस्यार्थाय निवृत्तये पराजयाय क्षिप्ताः शराश्च यदा वर्तन्ते तदा मृत्युकालेऽभिवर्ततः अस्य रावणस्य सूतः रथमपवाहयदिति सम्बन्धः ॥२८–३०॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥१०५॥ स त्विति । मोहात् अविवेकात् ॥१॥ हीनवीर्यमिव हीनविक्रममिव । अशक्तमिव निरुत्साहमिव । असत्त्वमिव अल्पबलमिव । तेजसा पराभिभवसामर्थ्येन । विहीनमिवेति इवशब्दस्य सर्वत्र सम्बन्धः ॥२॥ ३ ॥ मच्छन्दं मदभिप्रायम् ॥ ४ ॥ प्रत्ययः रावणस्य युधि पलायनं नास्तीति सर्वेषां विश्वासः ॥ ५ ॥ शत्रोः पश्यतः सतः त्वया अहं कापुरुषः कुत्सितपुरुषः कृतः ॥ ६ ॥ उपस्कृतः उत्कोचादिना वशीकृतः । तर्कः ऊहः ॥ ७ ॥

वशीकृत इत्ययं प्रतितर्कः सत्यः प्रतिभाति ॥ ७ ॥ न हीति । न त्वयैतत् स्वनुष्ठितमिति । त्वयाऽनुष्ठितमेतत् न तु स्वनुष्ठितं तत् ॥ ८ ॥ अध्युषितः सहवासी, सुहृदिति यावत् । उपधयोपसर्पितो वा । गुणाः सत्काराः ॥ ९ ॥ १० ॥ रामानु०—निवर्तयेति । यदि वाऽध्युषितो वासि, चिरकालं मत्समीप इति

न हि तद्विद्यते कर्म सुहृदो हितकांक्षिणः । रिपूणां सदृशं चैतन्न त्वयैतत् स्वनुष्ठितम् ॥ ८ ॥ निवर्तय रथं शीघ्रं यावन्नोपैति मे रिपुः । यदि वाऽध्युषितो वाऽसि स्मर्यन्ते यदि वा गुणाः ॥९॥ एवं परुषमुक्तस्तु हितबुद्धिरबुद्धिना । अब्रवीद्रावणं सूतो हितं सानुनयं वचः ॥ १० ॥ न भीतोऽस्मि न मूढोऽस्मि नोपजप्तोऽस्मि शत्रुभिः । न प्रमत्तो न निस्नेहो विस्मृता न च सत्क्रिया ॥ ११ ॥ मया तु हितकामेन यशश्च परिरक्षता । स्नेहप्रस्कन्नमनसा प्रियमित्यप्रियं कृतम् ॥ १२ ॥ नास्मिन्नर्थे महाराज त्वं मां प्रियहिते रतम् । कश्चिल्लघुरिवानार्यो दोषतो गन्तुमर्हसि ॥ १३ ॥ श्रूयतां त्वभिधास्यामि यन्निमित्तं मया रथः । नदीवेग इवाभोगे संयुगे विनिवर्तितः ॥ १४ ॥ श्रमं तवावगच्छामि महता रणकर्मणा । न हि ते वीर सौमुख्यं प्रहर्षं वोपधारये ॥ १५ ॥

शेषः । स्मर्यन्ते यदि वा गुणाः, मन्निष्ठा उपकर्तृत्वादिगुणाः स्मर्यन्ते यदि ॥ ९ ॥ ॥ न भीतोऽस्मीति । नोपजप्तः उपजापं भेदं न गमितः । “ भेदोपजापौ ” इत्यमरः ॥११॥१२॥ अस्मिन्नर्थे रथापवाहनरूपेऽर्थे । कश्चित् कुत्रापि कुले जातः । लघुः अल्पबुद्धिः । अनार्यः दुष्टहृदय इव, मां दोषतः गन्तुं ज्ञातुं नार्हसि । गत्यर्था ज्ञानार्थाः ॥१३॥ यन्निमित्तं यत्कारणात् । “निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्” इति प्रथमा । नदीति । आभोगे उन्नतप्रदेशे । आभोगान्नदीवेग इव रथः संयुगाद्विनिवर्तित इत्यर्थः । आभोगे संयुग इत्यत्र विभक्तिव्यत्ययः ॥ १४ ॥ श्रममिति । सौमुख्यं सुमुखत्वम् तन्मूलं प्रहर्षम् ॥ १५ ॥

तत् हितकाङ्क्षिणः सुहृदः कर्म न, किन्तु रिपूणां सदृशं चैतत्, अतः न त्वयैतत्स्वनुष्ठितम्, त्वयाऽनुष्ठितमेतत्सुष्ठ्वनुष्ठितं न भवतीत्यर्थः ॥८॥ यदिवाऽध्युषितश्चासि चिरकालं मत्समीप इत्यर्थः । स्मर्यन्ते यदि वा गुणाः उपकर्तृत्वादिमन्निष्ठा गुणाः स्मर्यन्ते॥९॥१०॥ नोपजप्तः उपजापं भेदं न गमितः । “भेदोपजापावुपधा” इत्यमरः ॥ ११ ॥ स्नेहप्रस्कन्नमनसा स्नेहार्द्रहृदयेन ॥ १२ ॥ प्रियहिते रतं मां कश्चिदनार्य इव दोषतः गन्तुं नार्हसि, मयि दोषदृष्टिं कर्तुं नार्हसीत्यर्थः ॥ १३ ॥ यन्निमित्तं यस्मात्कारणात् नदीवेगइवाम्भोभिः चन्द्रोदयादिना प्रवृद्धसमुद्रोद्कैर्नदीवेग इव युद्धाद्रथः विनिवर्तितः प्रतिनिवर्तितः तत् श्रूयतामिति सम्बन्धः । नदीवेग इवाभोग इति पाठे—आभोगे पर्वताद्युन्नतप्रदेशे नदीवेग इवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ रणकर्मणा युद्धेन ॥ १५ ॥ १६ ॥

रथेति । अत्र आसन्निति शेषः ॥ १६ ॥ अभिपन्नेषु आविर्भूतेषु सत्सु । अप्रदक्षिणं प्रतिकूलम् ॥ १७ ॥ निमित्तानि किमर्थं त्वया विचारणीयानीत्यत आह–देशेत्यादिना । श्लोकत्रयमेकान्वयम् । लक्षणानि शुभाशुभनिमित्तानि । इङ्गितानि मुखप्रसादवैगुण्यादीनि । दैन्यम् अनुत्साहः । स्थलानि उन्नतप्रदेशाः । निम्नानि अवनतप्रदेशाः । समानि सर्वत्र समप्रदेशाः । विषमाणि निम्नोन्नतप्रदेशाः । युद्धकाल इति पूर्वोक्तानुवादः । अन्तरदर्शनं

रथोद्वहनखिन्नाश्च त इमे रथवाजिनः । दीना घर्मपरिश्रान्ता गावो वर्षहता इव ॥ १६ ॥ निमित्तानि च भूयिष्ठं यानि प्रादुर्भवन्ति नः । तेषु तेष्वभिपन्नेषु लक्षयाम्यप्रदक्षिणम् ॥ १७ ॥ देशकालौ च विज्ञेयौ लक्षणानीङ्गितानि च । दैन्यं खेदश्च हर्षश्च रथिनश्च बलाबलम् ॥ १८ ॥ स्थलनिम्नानि भूमेश्च समानि विषमाणि च । युद्धकालश्च विज्ञेयः परस्यान्तरदर्शनम् ॥ १९ ॥ उपयानापयाने च स्थानं प्रत्यपसर्पणम् । सर्वमेतद्रथस्थेन ज्ञेयं रथकुटुम्बिना ॥ २० ॥ तव विश्रमहेतोश्च तथैषां रथवाजिनाम् । रौद्रं वर्जयता खेदं क्षमं कृतमिदं मया ॥ २१ ॥ न मया स्वेच्छया वीर रथोऽयमपवाहितः ॥ २२ ॥

दृश्यत इति दर्शनं, द्रष्टव्यम् । द्रष्टव्यं रन्ध्रमित्यर्थः । अन्तरदर्शनं रन्ध्रदर्शनं कर्तव्यमित्यध्याहारो वा । उपयानं समीपगमनम् । अपयानं पार्श्वतो गमनम् । स्थानं स्थैर्येणावस्थानम् । प्रत्यपसर्पणम् अभिमुखस्थित्या पृष्ठतोऽपसरणम् । रथकुटुम्बिना सारथिना ॥ १८–२० ॥ तवेत्यादिसार्धश्लोक

प्रादुर्भवन्तीति । तेषु तेष्वभिपन्नेषु अभिभूतेषु सत्सु सः अप्रदक्षिणं प्रतिकूलं लक्षयामीति सम्बन्धः ॥ १७ ॥ न तु तावदेतानि श्रमादिनिमित्तानि, तदेतत्पूरयेत्या शङ्कायामाह–देशकालाविति । लक्षणानि अस्त्रशस्त्रप्रयोगमान्द्यादीनि । यद्वा शुभाशुभनिमित्तानि । इङ्गितानि मुखहस्तादिवैवर्ण्यादीनि लक्षणेनेङ्गितेन । दैन्यमनुत्साहः । स्थलनिम्नानि विषमाणि रथचक्रनिम्नोन्नतावस्थानहेतुभूतप्रदेशाः । अन्तरदर्शनं तीव्रप्रहाराय छिद्रदर्शनम् । उपयानापयाने च उपयानं समीपगमनम् अपयानं पश्चाद्गमनम्, स्थानं स्थैर्येणावस्थानम् । अपसर्पणम् अभिमुखस्थित्या दृष्टितोऽपसरणम् । रथकुटुम्बिना रथनिर्वाहकेन सारथिना ॥१८–२०॥ तवेत्यादिसार्धम् ।

एकान्वयः । तथा वाजिनां विश्रमहेतोश्चेत्यन्वयः । रौद्रं दुस्सहम् । वर्जयता अपनयता । हेतौ शतृप्रत्ययः । क्षमं युक्तम् । स्वेच्छया अपनयननिमित्तं विना ॥ २१ ॥ २२ ॥ भर्तृस्नेहेत्यर्धम् । मया यत्कृतं तदिदं भर्तृस्नेहपरीतेनैव कृतमित्यर्थः ॥ २३ ॥ आज्ञापयेति । यथातत्त्वं यत् कार्यस्वरूपं

भर्तृस्नेहपरीतेन मयेदं यत्कृतं विभो ॥ २३ ॥ आज्ञापय यथातत्त्वं वक्ष्यस्यरिनिषूदन । तत्करिष्याम्यहं वीर गतानृण्येन चेतसा ॥ २४ ॥ सन्तुष्टस्तेन वाक्येन रावणस्तस्य सारथेः । प्रशस्यैनं बहुविधं युद्धलुब्धोऽब्रवीदिदम् ॥ २५ ॥ रथं शीघ्रमिमं सूत राघवाभिमुखं कुरु । नाहत्वा समरे शत्रून् निवर्तिष्यति रावणः ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा ततस्तुष्टो रावणो राक्षसेश्वरः । ददौ तस्मै शुभं ह्येकं हस्ताभरणमुत्तमम् ॥ २७ ॥ श्रुत्वा रावणवाक्यं तु सारथिः संन्यवर्तत ॥ २८ ॥ ततो द्रुतं रावणवाक्यचोदितः प्रचोदयामास हयान् स सारथिः । स राक्षसेन्द्रस्य ततो महारथः क्षणेन रामस्य रणाग्रतोऽभवत् ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

वक्ष्यसि तत्तथा गतानृण्येन आनृण्यं गतेन, आनृण्यं कर्तव्यमिति कृतसङ्कल्पेन । चेतसा मनसा करिष्यामि ॥ २४ ॥ २५ ॥ रथमिति । निवर्तिष्यति निवर्तिष्यते ॥ २६–२८ ॥ तत इति । महांश्चासौ रथश्च महारथ इति विग्रहः ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

रौद्रं दुस्सहघटकम्, वर्जयता अपनयता । हेतौ शतृप्रत्ययः । क्षमं युक्तम् । स्वेच्छया निमित्तं विना रथोऽयं नापवाहितः ॥ २१ ॥ २२ ॥ भर्तृस्नेहेति । मया यत्कृतं तदिदं भर्तृस्नेहपरीतेन कृतमित्यर्थः ॥ २३ ॥ यथातत्त्वं यत्कार्यस्वरूपम् । गतानृण्येन प्रेक्षितानृण्येन चेतसा करिष्यामीत्यर्थः ॥ २४–२९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

अथादित्यहृदयोपदेशः। ततो युद्धपरिश्रान्तमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । रणं द्रष्टुं दैवतैः समागम्य आगतः दैवतैः सहागतः अगस्त्यः, युद्धपरिश्रान्तम् उपस्थितं रावणं दृष्ट्वा कथमेनं परत्वप्रकटनं विना जेष्यामीति चिन्तया स्थितं चिन्तयन्तं च रामं दृष्ट्वा उपागम्याब्रवीत् ॥ १ ॥ २ ॥ राम रामेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम्। रामस्य चिन्ताविष्टत्वात् स्वादरातिशयात्कार्यत्वरया च द्विरुक्तिः । महाबाहो इत्यनेन पूर्वकृतपराक्रमप्रकटनम् । सनातनं वेदवन्नित्यम् । गुह्यं रहस्यं शृणु ॥ ३ ॥ तदेव रहस्यमाह–आदित्यहृदयमित्यादि। आदित्यस्य हृदयम् आदित्यमनःप्रसादकमित्यर्थः। पुण्यं

॥ *आदित्यहृदयप्रारम्भः ॥

ततो युद्धपरिश्रान्तं समरे चिन्तया स्थितम् । रावणं चाग्रतो दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम् ॥१॥ दैवतैश्च समागम्य द्रष्टुमभ्यागतो रणम् । उपागम्याब्रवीद्राममगस्त्यो भगवानृषिः ॥२॥ राम राम महाबाहो शृणु गुह्यं सनातनम् । येन सर्वानरीन् वत्स समरे विजयिष्यसि ॥३॥ आदित्यहृदयं पुण्यं सर्वशत्रुविनाशनम्। जयावहं जपेन्नित्यमक्षय्यं परमं शिवम् ॥ ४ ॥ सर्वमङ्गलमङ्गल्यं सर्वपापप्रणाशनम्। चिन्ताशोकप्रशमनमायुर्वर्धनमुत्तमम् ॥ ५ ॥

पठतां पुण्यवर्धकम् । सर्वशत्रुविनाशेऽपि तुल्यायव्ययन्यायेन कस्यचिन्न जयः स्यात्, न तथा भवतीदमित्याह–जयावहमिति। अक्षय्यम् अक्षय्यफलकम् । परमं शिवम्, परमपावनम् ॥ ४ ॥ तनि०–आदित्यशब्देन तन्मण्डलमुच्यते। "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" इत्यत्रादित्यशब्दवत् । तस्य हृदयमन्तः तन्मण्डलमध्यवर्ती पुरुषः। यद्वा आदित्यः सूर्यः तस्य हृदयं हृद्गतम्। "अय पय गतौ" इति धातुः। "य आदित्ये तिष्ठन्। य आदित्यमन्तरो यमयति" इत्यादिश्रुतेः। तत्प्रतिपादकं स्तोत्रमित्यर्थः॥ ४ ॥ सर्वमङ्गलमङ्गल्यम् सर्वमङ्गलानामपि मङ्गलम्। "मङ्गलानां च मङ्गलम्" इतिवत्। स्वार्थे यत्प्रत्ययः। ततो युद्धपरिश्रान्तमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । रणं युद्धं द्रष्टुं दैवतैसह समागम्यागतोऽगस्त्यः ततस्सर्वाख्ययुद्धपरिश्रान्तस्य रावणस्य रथे सूतेन रणाद्युद्धादपनीते सति तदनन्तरं मोद्यति च भास्करे युद्धपरिश्रान्तं समरे चिन्तया स्थितं रावणवधोपायचिन्तयोपलक्षितं रामम् । अग्रतस्समनन्तरकाले युद्धाय युद्धं कर्तुं समुपस्थितं रावणं च दृष्ट्वा तदा तस्मिन् काले रावणमद्यैव जेष्यसि मा चिन्तापरो भूः किन्तु स्ववीर्योपबृंहणाय आदित्यहृदयाख्येन स्तोत्रेणैनं सूर्यमुपतिष्ठस्वेति स्तोत्रमुपदेक्ष्यन् अन्तरिक्षादवनिमुपागम्य राममब्रवीदित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ प्रथमं रुच्युत्पादनाय प्रयोजनदर्शनपूर्वकं तन्माहात्म्यं वर्णयति–राम रामेत्यादिश्लोकत्रयेण। येन स्तोत्रेण सर्वानरीन् विजयिष्यसि विजेष्यसे। गुह्यं रहस्यम् सर्वशत्रुविनाशनत्वादिविशेषणयुक्तम् आदित्यहृदयाख्यं जपं जप्यत इति

* अस्य स्तोत्रस्य अगस्त्य ऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः, आदित्यहृदयभूतो भगवान् ब्रह्मा देवता, निरस्ताशेषविघ्नतया ब्रह्मविद्यासिद्धौ सर्वत्र जयसिद्धौ च विनियोगः, अस्य षडङ्गं प्रणवेन, रश्मिमते नम इत्यनेन वा । गायत्र्या षडङ्गमित्यन्ये ॥

सर्वश्रेयस्साधनमित्यर्थः । सर्वपापप्रणाशनं सर्वपूर्वाघविनाशनम् । चिन्ताशोकप्रशमनम् आधिव्याधिनिवर्तकम् । आयुर्वर्धनम् विहितायुषोऽप्यधिकायुः प्रदम् । उत्तमं जप्येषु श्रेष्ठम् । आदित्यहृदयाख्यं स्तोत्रं जपेत्, आदित्यहृदयस्तोत्रजपे पुण्यादिवृद्धिर्भवति अतोऽवश्यं तत्कामस्तज्जपेदिति भावः ॥ ५ ॥ स्तोतव्यदेवतास्वरूपमाह—रश्मिमन्तमिति । रश्मिमन्तं स्वर्णवर्णतया प्रशस्तकिरणम् । समुद्यन्तम् अर्धोदयादिकं विना सम्यगुदयं प्राप्नुवन्तम् । इदं च ध्येयाभिप्रायेणोक्तम्, न तु तदानीं सूर्योदयकालः, अगस्त्यागमनकालस्यापराह्णत्वात् । अत एव लक्ष्मणवचनम्—" अहं तु वधमिच्छामि शीघ्र

रश्मिमन्तं समुद्यन्तं देवासुरनमस्कृतम् । पूजयस्व विवस्वन्तं भास्करं भुवनेश्वरम् ॥ ६ ॥

सर्वदेवात्मको ह्येष तेजस्वी रश्मिभावनः । एष देवासुरगणान् लोकान् पाति गभस्तिभिः ॥ ७ ॥

मस्य दुरात्मनः । यावदस्तं न यात्येष कृतकर्मा दिवाकरः ॥" इति । विवस्ते आच्छादयति तेजोन्तरमिति विवस्वान् तम्, स्वभासा सर्वतेजसामाच्छादक मित्यर्थः । भास्करम् भाः करोतीति भास्करः । " दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारा—" इत्यादिना टः सकारश्च । भुवनेश्वरं वर्षातपाभ्यां समस्तभुवन नियन्तारम् । पूजयस्व आदित्यहृदयेन तोषयस्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥ तनि०—रश्मिमन्तं रश्मिशब्दो नित्यसूरिपरः तद्वन्तं तन्मध्ये भासमानम् । " रश्मि० रश्मीनां मध्ये तपन्तम् " इति सुवर्णसूक्तोक्तेः । समुद्यन्तं नित्योदितदशावन्तम् । यद्वा " यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे " इत्याद्युक्तरीत्या नवंनवमुदितमिव स्थितम् ॥ ६ ॥ ननु सत्सु देवतान्तरेषु कथमस्यैव पूज्यत्वम् ? तत्राह—सर्वदेवात्मक इति । सर्वदेवात्मकः सर्वदेवानामात्मा । स्वार्थे कः । "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च" इति श्रुतेः ।

जपं स्तोत्रं शृण्विति सम्बन्धः । अस्य च स्तोत्रस्यादित्यहृदयसंज्ञा सूर्यमण्डलमध्यवर्तिनः परमपुरुषस्य प्रतिपादनात् । यद्वा आदित्यहृदयम् आदित्यः सूर्यः तस्य हृत अयत इति हृदयम् । " अय पय गतौ " इति धातुः । आदित्यहृद्गतोऽन्तर्याम्यादित्यहृदयशब्देनोच्यते " य आदित्ये तिष्ठन् । य आदित्यमन्तरो यमयति । अन्तरादित्ये मनसा चरन्तम् " इत्यादिश्रुतिभ्यः तत्प्रतिपादकं स्तोत्रमित्यर्थः ॥ ३–५ ॥ रश्मिमन्तमिति । रश्मिशब्दः परमान्तरङ्गभक्तवाचकः, तद्वन्तं तन्मध्ये भासमानम् । " रश्मि० रश्मीनां मध्ये तपन्तम् " इति सुवर्णघर्मानुवाकोक्तेः । समुद्यन्तं " यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे " इति श्रुत्युक्तरीत्या नवंनव मुदितमिव स्थितम् । देवासुरनमस्कृतम् " देवानां दानवानां च सामान्यमधिदैवतम् " इत्युक्तरीत्या सर्वोपास्यम् । विवस्वन्तं निरतिशयदीप्तिमन्तम् " अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते । विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु " इति श्रुतेः । भास्करं सूर्यचन्द्राग्निप्रभृतीनामपि प्रभासम्पादकम् " न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति " इति श्रुतेः । भुवनेश्वरं भुवनशब्दः सकलाण्डवाची, तेषामीश्वरम् । एतादृशं भगवन्तं पूजयस्व अनेन स्तोत्रेणोपतिष्ठस्वेत्यर्थः ॥६॥ अस्य स्तोत्रस्य कथमेतादृशमाहात्म्यमित्याशङ्क्य तत्प्रतिपाद्यस्य

रश्मिभिर्लोकाननुभावयतीति रश्मिभावनः, रश्मिभिः रक्षतीत्यर्थः। एतदेवाह–एष इति। देवासुरगणान् लोकान् देवासुरगणरूपान् जनानित्यर्थः। पाति रक्षति। "याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति" इति श्रुतेः॥७॥ तनि०–अत्र देवासुरशब्दौ तत्तत्प्रकृतिपरौ। "दैवी सम्पद्विमोक्षाय निब

एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवः स्कन्दः प्रजापतिः। महेन्द्रो धनदः कालो यमः सोमो ह्यपां पतिः॥८॥
पितरो वसवः साध्या ह्यश्विनौ मरुतो मनुः। वायुर्वह्निः प्रजाप्राण ऋतुकर्ता प्रभाकरः॥९॥

न्धायासुरी मता" इति गीतोक्तेः। गभस्तिभिः तेजोलेशैः 'तेजोंऽशसंभवम्' इत्युक्ततेजोलेशैः॥७॥ सर्वदेवात्मकत्वमाह–एष ब्रह्मेत्यादिना। अयमेव ब्रह्मादिसमस्त देवताशरीरे वर्तत इत्यर्थः। प्रजापतिरिति जात्येकवचनम्। नव प्रजापतय उच्यन्ते। कालशब्देन मृत्युरुच्यते। यमस्तु ततोऽन्यः। मरुतः आवहादि सर्वदेवतामयत्वात्सम्भवतीति तस्य सर्वदेवतामयत्वं प्रतिपादयति–सर्वदेवात्मक इत्यादिना। सर्वदेवात्मकः सर्वदेवशरीरः "यः सर्वेषु देवेषु तिष्ठन्" इत्यादि श्रुतेः। तेजस्वी पराभिभवनसामर्थ्यवान्। रश्मिभावनः रश्मीन् नित्यमुक्तान् भावयति तत्सत्तां निर्वहतीति तथोक्तः, तेषां भगवन्नित्येच्छाधीनसत्ताकत्वात् "नित्यं प्रियास्तव तु केचन ते हि नित्याः" इत्युक्तत्वात्। एष देवासुरगणान् लोकान् पाति गभस्तिभिः इति। "अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः॥" इत्याद्युक्तरीत्या वृष्ट्यन्नदानेन "देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः" इति पुरोडाशादिदानेन च सर्वान् पातीत्यर्थः। "याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति" इत्यादिश्रुत्युक्तरीत्या गभस्तिभिः पातीत्युक्तम्॥७॥ एष ब्रह्मेत्यादि। "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" इत्युक्तयोगिजनसाक्षात्कारेण एष इति पुनः पुनर्निर्देशः। ब्रह्मा चतुर्मुखशरीरः। "तवान्तरात्मा मम च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः" इति शिवं प्रति चतुर्मुखवचनात्। विष्णुः उपेन्द्रावतारः। शिवः शिवशरीरकः "स ब्रह्मा स शिवः स हरिस्सेन्द्रः" इत्युभयत्रापि श्रुतेः। स्कन्दः "स्कन्दिर् गतिशोषणयोः" इति धातोः, शत्रून् शोषयतीति स्कन्दः, षण्मुखशरीरको वा। प्रजापतिः "प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः" इत्युक्तप्रजापतिशब्दवाच्यः। महेन्द्रः स्वरूपत ऐश्वर्यतश्च निरवधिकः, "इन्द्रं निचिक्युः परमे व्योमन्। इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति श्रुतेः। धनदः "अन्नादो वसुदानः" इति श्रुतिप्रसिद्धस्सकलफलप्रदः। कालः जगत्संहारकः "कालाय महाग्रासाय वै नमः" "अत्ता चराचरग्रहणात्" इति श्रुतिसूत्राभ्याम् "अनादिर्भगवान् कालः" इति पराशरस्मरणाच्च। यमः यमयति शिक्षयतीति यमः "यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदि स्थितः" इति मनुस्मरणात्। सोमः सूतेऽमृतमिति सोमः "षु प्रसवैश्वर्ययोः" इति धातुः। "सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवः" इत्याद्युक्तसकलकारणसोमशब्दवाच्यः। अपांपतिः "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः॥" इत्युक्तेः। "अप एव ससर्जादौ" इत्युक्तेश्चाप्छब्दवाच्यानां स्वामी॥८॥ पितरः अग्निष्वात्तादयः। वसवः सदा वसन्तीति वसवः। ते चाष्टौ–"ध्रुवो धरस्तथा सोम आपो वैश्वानरोऽनिलः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः॥" यद्वा "अग्निश्च पृथिवी

वायवः। वायुर्भूर्लोकसञ्चारी। प्राणः शरीरान्तस्स्थो वायुः। ऋतुकर्तेति प्रभाकरविशेषणम्। ऋतूनां वसन्तादीनां कर्ता, एष प्रभाकरः ब्रह्मा चेत्यादिरीत्या ऽन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ तनि०—स्कन्दः संसारदुःखं स्कन्नं करोतीति स्कन्दः। महेन्द्रो वरुण इति पाठे—वरुणो वरुणपदाभिधेयः। "वरुणो वारुणो वृक्षः" इति सहस्रनामोक्तेः। मनुः सर्वज्ञः। " मनु अवबोधने " इति धातुः ॥ ८ ॥ ९ ॥ एवमादित्यस्वरूपमुपदिश्य तद्विषयमादित्यहृदयस्तोत्रमुपदिशति—आदित्यः सवितेत्यादिना

आदित्यः सविता सूर्यः खगः पूषा गभस्तिमान्। सुवर्णसदृशो भानुर्हिरण्यरेता दिवाकरः ॥ १० ॥

लोकसाक्षिण इत्यन्तेन। तत्र आदित्यादिप्रथमान्तपदेषु त्वंपदमध्याहार्यम्। अदितेरपत्यत्वेनावतीर्ण आदित्यः। "दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः" इति ण्यप्रत्ययः। अदितेः अखण्डिताया भूमेरयं पतिरित्यादित्यः। सूते जगदिति सविता। सुवति प्रेरयति जनान् कर्मणीति सूर्यः। " षू प्रेरणे "

च वायुश्चान्तरिक्षं च आदित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वै वसवः " इति श्रुतेः। साध्याः सिद्धिरेषामस्तीति साध्याः। अर्शआद्यच्। ते च द्वादश। तदुक्तं वायुपुराणे—" ब्रह्मणो वै मुखात्सृष्टा ये तु देवाः प्रजेप्सया। साध्या मन्त्रशरीरास्ते स्थिता मन्वन्तरेष्वपि। धर्मपुत्रा महाभागा विज्ञेया द्वादशामराः। मनुर्मन्त्रः प्राणदश्च चेतयानश्च वीर्यवान्। वित्तिर्जयो नयश्चैव हंसो नारायणस्तथा। प्रभवोऽथ विदुश्चैव साध्या द्वादश जज्ञिरे ॥ " इति। अश्विनौ बडवारूपिण्या आदित्यमहिष्या संज्ञया अश्वरूपयुक्तस्यादित्यस्य तस्यां जातावश्विनौ। मरुतः 'म्रियन्ते न कदाचित्' इति मरुतः। ते च वायुपुराणोक्ताः शक्रज्योतिःप्रभृतय एकोनपञ्चाशत्। मनुः मननान्मनुः " नान्योऽतोऽस्ति मन्ता " इति श्रुतेः। वाति सुरभीकरोतीति वायुः " वा गतिगन्धनयोः " इति धातुः। " सर्वकर्मा सर्वकामस्सर्वगन्धस्सर्वरसः " इति श्रुतेः। वह्निः वहति हव्यमिति वह्निः " वह प्रापणे " " इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः। तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमाः " इति श्रुतेः। प्रजाप्राणः प्रजानां प्राणनहेतुः " को ह्येवाऽन्यात्कः प्राण्यात्। यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् " इति श्रुतेः। ऋतुः अर्यत इति ऋतुः। " ऋ गतौ " " ऋतुः सुदर्शनः कालः " इति सहस्रनामपाठात्। कर्ता 'तेन विना तृणाग्रमपि न चलति' इति कृत्वा सर्वभूतान्तः प्रवेशेन सकलकर्मकर्ता। 'अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतम्'। "अथ रथान् रथयोगान् पथस्सृजते स हि कर्ता सर्वकर्मा " इत्यादिश्रुतिभ्यः। प्रभाकरः प्रभां करोति सृजतीति प्रभाकरः; प्रकृष्टज्ञानसाधनम्। " तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्। ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥" इत्यादिवचनात् ॥ ९ ॥ अधुना स्तोत्रस्वरूपं दर्शयति—आदित्यस्सवितेत्यादिना। अत्र प्रथमान्तेषु शब्देषु त्वंशब्दमध्याहृत्य त्वमादित्यस्त्वं सवितेत्येवं योजनीयम्। आदित्यः " यस्मात्सर्वमादत्ते तस्मादादित्यः " इत्याद्यौपनिषद्व्युत्पत्त्या अशेषविषयभोक्ता आदित्य इत्यर्थः। सविता सर्वस्य जगतः प्रसविता। सूते जगदिति वा सविता। सुवति प्रेरयति जगदिति वा सविता। सूर्यः सुवति प्रेरयति कर्मणीति सूर्यः। सुष्ठु ईरयति प्रेरयतीति वा सूर्यः परमात्मा। प्रेरणसौष्ठवं च निरुपाधिकत्वम्, तच्च भगवत एव "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाꣳ सर्वात्मा" "यस्सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति" इत्यादिश्रुतेः। खगः खं परमाकाशं गच्छति

इति धातोः "राजसूयसूर्य–" इति निपातनात् क्यप्प्रत्ययो रुडागमश्च । खे गच्छतीति खगः, लोकोपकारार्थमाकाशे सञ्चरन्नित्यर्थः । वर्षेण पुष्णाति जगदिति पूषा । "श्वन्नुक्षन्–" इत्यादौ निपातितः । गभस्तयः किरणाः अस्य सन्तीति गभस्तिमान् । सुवर्णसदृशः सुवर्णवर्णः । "हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः" इति श्रुतेः । भातीति भानुः । "दाभाभ्यां नुः" इति नुप्रत्ययः । हिरण्यं रेतो यस्य स हिरण्यरेताः, हिरण्मय

हरिदश्वः सहस्रार्चिः सप्तसप्तिर्मरीचिमान् । तिमिरोन्मथनः शम्भुस्त्वष्टा मार्तण्ड अंशुमान् ॥ ११ ॥

ब्रह्माण्डकर्तेत्यर्थः । अक्षराधिक्यमार्षत्वात् । दिवा करोतीति दिवाकरः, दिवा अह्नि प्राणिनः चेष्टां करोतीति वा दिवाकरः ॥ १० ॥ तनि०–सूर्यः स्थावरजङ्गमात्मकजगदन्तर्यामी सूर्यशब्दवाच्यः । "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च" इति श्रुतेः ॥ १० ॥ हरितः श्यामा अश्वा अस्य सन्तीति हरिदश्वः । सहस्रार्चिः सहस्रकिरणः । सप्तनामा सप्तिरश्वो यस्यासौ सप्तसप्तिः । "एको अश्वो वहति सप्तनामा" इति श्रुतेः । मरीचयोऽस्य सन्तीति मरीचिमान्, प्रकाशवानित्यर्थः । तिमिराण्युन्मथ्नातीति तिमिरोन्मथनः । शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भुः । डुप्रकरणे "मितद्र्वादिभ्य उपसङ्ख्यानम्" इति डुः ।

अध्यास्त इति खगः । "यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्" इति श्रुतेः । पूषा पुष्णातीति पूषा, स्थितिकर्तेत्यर्थः । "पुष पुष्टौ" इति धातुः । गभस्तिमान् गां दिशं व्याप्य भास्ति प्रकाशयतीति गभस्तिः "भास दीप्तौ" इति धातुः । पृषोदरादित्वात्साधुः । तथा च गभस्तिः सर्वव्यापिनी लक्ष्मीः तद्वान्, लक्ष्मीनित्ययुक्त इत्यर्थः । नित्ययोगे मतुप् । "भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥" इत्यनुशासनात् । लक्ष्म्याः सर्वव्यापित्वम्–"यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम" इति पराशरस्मरणात्सिद्धम् । सुपर्णः शोभनौ पर्णौ पक्षौ यस्य सः सुपर्णः परमात्मा । "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानम्" इति श्रुतेः । तपनः तपतीति तपनः "तप सन्तापे" "सुखसुप्तः परंतपः" इति स्मरणात् । सुवर्णसदृश इति पाठे–सुवर्णवर्ण इत्यर्थः । "हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः" इति श्रुतेः । भानुः भातीति भानुः । "तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्" इति श्रुतेः । हिरण्यरेताः हिरण्यं हिरण्मयं रेतः अण्डोत्पादकद्रव्यं यस्य सः । "अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपासृजत् । तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ॥" इति मनुस्मरणात् । दिवाकरः अज्ञाननिवर्तन द्वारा दिवा द्युतिं ज्ञानं करोति व्युत्पादयतीति दिवाकरः ॥ १० ॥ हरिदश्वः हराति मन इति हरित् मनोहरः अश्वो वाहनं गरुडो यस्य सः । पृषदश्व इतिवत् । सहस्रार्चिः, अर्च्यत इति अर्चिः अर्चिश्शब्देन पूज्या मङ्गलगुणा उच्यन्ते, अनन्तकल्याणगुण इत्यर्थः । सप्तसप्तिः सप्ताख्यः सप्तिः अश्वो यस्य सः । "एको अश्वो वहति सप्तनामा" इति श्रुतेः । अनेन कल्क्यवतारस्सूचितः । मरीचिमान् म्रियन्ते शत्रवोऽनेनेति मरीचिः चक्रं तद्वान् । उपलक्षणमेतदितरायुधानाम् । शङ्खचक्रगदाधर इत्यर्थः । तिमिरोन्मथनः ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदोषनिवर्तकः । "हृद्यन्तस्थो ह्यभद्राणि विधुनोति सुहृत्सताम्" इति स्मरणात् । शम्भुः शं सुखं

सर्वाणि रूपाणि त्वक्षति तनूकरोतीति त्वष्टा, सर्वसंहारक इत्यर्थः। मृतेऽण्डे जातो मार्तण्डः, सर्वसंहारे तत्सृष्ट्ये पुनः प्रादुर्भूत इत्यर्थः। अंशवोऽस्य सन्तीत्यंशुमान्, प्रकाशमान इत्यर्थः ॥ ११ ॥ हिरण्यं हिरण्मयाण्डम्। "तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्" इति स्मृतेः। तस्य गर्भो हिरण्यगर्भः। ब्रह्माण्डोदरवर्तीत्यर्थः। यद्वा हिरण्यं हितरमणीयं गर्भमन्तःकरणं यस्यासौ हिरण्यगर्भः। तापत्रयतप्तानां विश्रमस्थानत्वाच्छिशिरः। तपतीति

हिरण्यगर्भः शिशिरस्तपनो भास्करो रविः। अग्निगर्भोऽदितेःपुत्रः शङ्खः शिशिरनाशनः ॥ १२ ॥
व्योमनाथस्तमोभेदी ऋग्यजुस्सामपारगः। घनवृष्टिरपां मित्रो विन्ध्यवीथीप्लवङ्गमः ॥ १३ ॥

तपनः। भासः करोतीति भास्करः। रूयते स्तूयते सर्वैरिति रविः। "अच इः" इतीप्रत्ययः। दिवा अग्निर्गर्भे यस्यासावग्निगर्भः। "उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति" इति श्रुतेः। अदितेःपुत्रः अदितेः पुत्रत्वेनावतीर्णः। शाम्यति स्वयमेव सायंकाल इति शङ्खः। "शमेः खः"। शिशिरं हिमं नाशयतीति शिशिरनाशनः ॥ १२ ॥ व्योम्नो नाथो व्योमनाथः। तमः राहुं भेत्तुं शीलमस्यास्तीति तमोभेदी। ऋग्यजुस्साम्नां पारं गच्छतीति

भवत्यस्मादिति शम्भुः "विश्वाक्षं विश्वशंभुवम्" इति श्रुतेः। त्वष्टा त्वक्ष्णोति त्रिस्सप्तकृत्वः सक्षत्रियां भुवमिति त्वष्टा "तक्षू त्वक्षू तनूकरणे" इति धातुः। अनेन परशुरामावतार उक्तः। मार्तण्डः मृतम् अचेतनं ब्रह्माण्डं जीवयतीति मार्तण्डः "जीवाजीवमजीवयत्" इति श्रीभागवतोक्तेः। अंशुमान् अन्तर्बहिर्व्याप्तिमान् "अशू व्याप्तौ" इति धातुः। "अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" इति श्रुतेः ॥ ११ ॥ हिरण्यगर्भः हिरण्यं सकलजगदुत्पादकसमष्टिजीवजातं तत् गर्भे यस्य सः। "हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे" 'हिरण्यगर्भो भूगर्भः' इति श्रवणात्। शिशिरः तापत्रयतप्तानां विश्रमस्थानत्वात् शिशिरः। तपनः स्वाश्रितविरोधिनां तापकारीत्यर्थः। "तप सन्तापे" इति धातुः। भास्करः सर्ववस्तुसाक्षात्कारहेतुभूतः लोककर्ता। रविः रूयते स्तूयते सर्वैरिति रविः। रौत्युपदिशति वेदानिति वा रविः। "यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति श्रुतेः। अग्निगर्भः अग्निः कालाग्निरुद्रो गर्भे यस्य सः अग्निगर्भः। "नारायणाद्रुद्रोऽजायत" इति श्रुतेः। अदितेःपुत्रः अदितेः पुमपत्यं पुरन्दरं त्रायत इति अदितेःपुत्रः। शङ्खः शं सुखं खे आकाशे हृदयाकाशे यस्य सः शङ्खः निरवधिकानन्दवानित्यर्थः। शिशिरनाशनः सूर्यरूपेण शिशिरं हिमं नाशयतीति तथा ॥ १२ ॥ व्योमनाथः व्योम्नो नाथः कर्ता। तामसाहङ्काररूपेण आकाशस्रष्टेत्यर्थः। "आत्मन आकाशः सम्भूतः" इति श्रुतेः। तमोभेदी तमः भक्तानां तमोगुणं भिनत्तीति तमोभेदी। ऋग्यजुस्सामपारगः सकलवेदपर्यवसानभूमिः "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" "ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः। ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥" इत्यादिवचनात्। घनवृष्टिः घना अधिका वृष्टिः सकलकर्मफलरूपा यस्मात्सः घनवृष्टिः। "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च।" "फलमत उपपत्तेः" इत्यादिप्रमाणात्। अपां मित्रः महार्णवशायी "यमन्तस्समुद्रे

ऋग्यजुस्सामपारगः । " ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः । सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः ॥ " इति श्रुतेः । घना वृष्टिर्यस्मादसौ घनवृष्टिः । "अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ " इति स्मृतेः । अत एवापां मित्रः । पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् । दक्षिणायने विन्ध्यो वीथी सञ्चारभूमिर्यस्यासौ विन्ध्यवीथिः । प्लुवं यथा तथा गच्छतीति प्लवङ्गमः । विन्ध्यवीथीप्लवङ्गम इत्येकपदत्वेन पाठे विन्ध्यवीथी गगनमार्गः ॥१३॥ आतपोऽस्यास्तीत्यातपी । मण्डलं वृत्ताकारो बिम्बोऽस्यास्तीति मण्डली । मृत्युः विरोधि

आतपी मण्डली मृत्युः पिङ्गलः सर्वतापनः । कविर्विश्वो महातेजा रक्तः सर्वभवोद्भवः ॥ १४ ॥
नक्षत्रग्रहताराणामधिपो विश्वभावनः । तेजसामपि तेजस्वी द्वादशात्मन्नमोऽस्तु ते ॥ १५ ॥

निवर्तकः । उदयसमये पिङ्गलवर्णत्वात् पिङ्गलः । सर्वानपि मध्याह्ने तापयतीति सर्वतापनः । कविः पण्डितः, व्याकरणादिसर्वशास्त्रप्रवर्तक इत्यर्थः । विश्वः विश्वनिर्वाहकः । महान्ति तेजांसि यस्य स महातेजाः । रक्तः सर्वेष्वनुरक्तः । सर्वेषां भवः संसारः उद्भवत्यस्मादिति सर्वभवोद्भवः ॥१४॥ नक्षत्राणां ग्रहाणां ताराणां चाधिपः । विश्वं भावयति स्थापयतीति विश्वभावनः । तेजसामग्न्यादीनां तेजसामपि तेजस्वी, प्रशस्ततेजाः । द्वादश आत्मानो मूर्तयो यस्य स द्वादशात्मा । ते च दर्शिताः स्मृतौ– "इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोऽर्यमा । आर्चिर्विवस्वान् त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥ " इति।

कवयो वयन्ति " इत्यादिश्रुतेः । विन्ध्यवीथीप्लवङ्गमः विन्ध्यवदुर्गमायां वीथ्यां सुषुम्णामार्गेण प्लवं शीघ्रं गमयतीति विन्ध्यवीथीप्लवङ्गमः, मुक्तप्रापक इत्यर्थः । " स एतान् ब्रह्म गमयति । हार्दानुगृहीतश्शताधिकया " इत्यादिश्रवणात् ॥ १३ ॥ आतपी आ समन्तात्तपो जगन्निर्माणसङ्कल्पोऽस्यास्तीति आतपी " तप आलोचने " इति धातुः । " यस्य ज्ञानमयं तपः " इत्यादिश्रुतेः । मण्डली मण्डयतेऽनेनेति मण्डलं कौस्तुभादि तदस्यास्तीति मण्डली । " मडि भूषायाम् " इति धातुः । मृत्युः अत्र मृत्युशब्दः प्रकृतिवाची, मृत्युशरीरक इत्यर्थः । " यस्य मृत्युः शरीरम् " इति श्रुतेः । पिङ्गलः पिङ्गति मिलतीति पिङ्गलः । " पिङ्ग मेलने " इति धातुः । मेलनं सुशीलस्यैव सम्भवति, अतः पिङ्गलः । सौशील्यं नाम महात्मनो मूढैः सह नीरन्ध्रेण संश्लेषः । सर्वतापनः युगपत्सकलाण्डसंहारकः । कविः विदिताखिलवेद्यः " यः सर्वज्ञः सर्ववित् " इति श्रुतेः । विश्वः विश्वशरीरकः " विश्वमेवेदं पुरुषः " इति श्रुतेः । महातेजाः महत् निरवधिकं तेजः पराभिभवनसामर्थ्यं यस्य सः । रक्तः सर्वरञ्जकः । सर्वभवोद्भवः भवतीति भवः कार्यवर्गः, सर्वोत्पत्तिहेतुरित्यर्थः । यद्वा सर्वेषां भवः संसारो यस्मादुद्भवति स तथा ॥ १४ ॥ नक्षत्रग्रहताराणामधिपः नक्षत्रग्रहताराणामन्तर्यामीत्यर्थः । " यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयति " इत्यादिश्रुतेः । विश्वभावनः विश्वस्थितिहेतुः " द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रं खं दिशो भूर्महोदधिः । वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥ " इति श्रवणात् । तेजसामपि तेजस्वी प्रशस्ततेजस्क इत्यर्थः । " येन सूर्य

एवंभूतस्त्वमसि अतस्तुभ्यं नम इति योजना ॥ १५ ॥ नमः पूर्वायेत्यादिश्लोकषट्कमेकान्वयम् । पूर्वाय गिरये पूर्वभागस्थगिर्युपलक्षिताय । पश्चिमे गिरये पश्चिमभागस्थपर्वतोपलक्षिताय । जयाय उपासकानां जयकराय । जयतीति जयः जयी तस्मा इति वा । जयभद्राय जयभद्रयोः प्रदात्रे । हर्यश्वाय श्यामाश्वाय । अत्र स्तुतित्वान्न पुनरुक्तिश्चिन्त्या । आदरातिशयेन नमःशब्दस्य द्विरुक्तिः ॥ १६ ॥ १७ ॥ उग्राय अनुपासकानामुग्राय । विविध

नमः पूर्वाय गिरये पश्चिमे गिरये नमः । ज्योतिर्गणानां पतये दिनाधिपतये नमः ॥ १६ ॥
जयाय जयभद्राय हर्यश्वाय नमो नमः । नमो नमः सहस्रांशो आदित्याय नमो नमः ॥ १७ ॥
नम उग्राय वीराय सारङ्गाय नमो नमः । नमः पद्मप्रबोधाय मार्ताण्डाय नमो नमः ॥ १८ ॥
ब्रह्मेशानाच्युतेशाय सूर्यायादित्यवर्चसे । भास्वते सर्वभक्षाय रौद्राय वपुषे नमः ॥ १९ ॥

मीरयति प्रेरयति प्राणिनश्चेष्टयतीति वीरः तस्मै । सारं शीघ्रं गच्छतीति सारङ्गः तस्मै । एकेन निमिषार्धेन द्विसहस्रयोजनं गच्छतीति पुराणप्रसिद्धिः ॥ १८ ॥ ब्रह्मेशानाच्युतेशाय ब्रह्मेशानाच्युतानां सृष्टिसंहारस्थितिकर्तॄणामीशाय । परब्रह्मरूपत्वेन स्तूयते " असावादित्यो ब्रह्म " इति श्रुतिः । अथवा ब्रह्मेशानयोः ब्रह्मरुद्रयोः अच्युतेशः अच्युतनियन्ता, सर्वापत्स्वपि पालक इत्यर्थः । वेदापहारगुरुपातकदैत्यपीडाद्यापद्विमोचनमहिष्ठफलप्रदातेत्यर्थः । ब्रह्मेशायाच्युतेशायेत्यपि पाठः, तस्मै । आदित्यरूपं वर्चो दीप्तिर्यस्य तस्मै आदित्यवर्चसे । भा अस्यास्तीति भास्वान् तस्मै । सर्वभक्षाय सर्वसंहर्त्रे । अत एव तस्मिन्समये रौद्राय वपुषे ॥ १९ ॥

स्तपति तेजसेद्धः " इति श्रुतेः । " सूर्यस्यापि भवेत्सूर्यः " इत्युक्तत्वाच्च । द्वादशात्मन् द्वादशमण्डलान्तर्वर्तिन् ! ते तुभ्यं नमोऽस्तु ॥१५॥ पूर्वाय गिरये श्रीविष्णुपुराणोक्ततत्तद्गिर्यन्तर्यामिण इत्यर्थः । ज्योतिर्गणानां पतये ज्योतिर्गणानां मुक्तानां पतये स्वामिने । सूर्यपर्यायनामानि सर्वाण्यपि तदन्तर्यामिपर्यवसितानीति हृदि निधायाह दिनाधिपतय इति ॥ १६ ॥ जयाय जयतीति जयः अप्रतिहतपराक्रमः तस्मै । जयन्त्यनेन सद्भक्तास्संसारमिति वा जयः । जयभद्राय उपासकानां रोगपापादिजयं भद्रं कल्याणं च प्रयच्छतीति जयभद्रः । हर्यश्वाय हरिः हनुमान् अश्वः वाहनं यस्य सः । अनेन रामावतारस्सूचितः । आदरातिशयेन नमःपदस्य द्विरुक्तिः । सहस्रांशो सहस्राण्यंशवो जीवा यस्य सः सहस्रांशुः " ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः " इति स्मरणात् ॥ १७ ॥ उग्राय अनुपासकानामुग्ररूपाय । वीराय विविधम् ईरयति प्रेरयति प्राणिनश्चेष्टयतीति वीरः तस्मै । सारङ्गाय सारं शीघ्रं गच्छतीति सारङ्गः । यद्वा सारग्राहिणे । यद्वा हंसावताराय । यद्वा सारं प्रणवः तेन प्रतिपाद्यत इति सारङ्गः ॥ १८ ॥ ब्रह्मेशानाच्युतेशाय ब्रह्मेशानाच्युतानां सृष्टिसंहारस्थितिकर्तॄणामीशः स्वामी परब्रह्मणस्तादृशत्वात् " सृष्टि

तमः अन्धकारं हन्तीति तमोघ्नः । आश्रितशत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः । अमितः अपरिच्छिन्नः आत्मा स्वरूपं यस्यासौ अमितात्मा । कृतघ्नं हन्तीति कृतघ्नघ्नः । देवाय दीप्यमानाय॥२०॥ तप्तचामीकराभाय हिरण्यवपुषे । वह्नये अग्निरूपेण हव्यवाहनाय । विश्वं जगत् कर्म कर्तव्यं यस्य तस्मै विश्वकर्मणे । सर्वजगत्कर्त्रे इत्यर्थः । लोकसाक्षिणे लोकानां जनानाम् अन्तर्यामितया सुकृतदुष्कृतकर्मसाक्षिणे ॥ २१ ॥ एवमादित्यहृदयमुपदिश्य पुनरपि तत्प्रतिपाद्यदेवतां

तमोघ्नाय हिमघ्नाय शत्रुघ्नायामितात्मने । कृतघ्नघ्नाय देवाय ज्योतिषां पतये नमः ॥ २० ॥
तप्तचामीकराभाय वह्नये विश्वकर्मणे । नमस्तमोभिनिघ्नाय रुचये लोकसाक्षिणे ॥ २१ ॥
नाशयत्येष वै भूतं तदेव सृजति प्रभुः । पायत्येष तपत्येष वर्षत्येष गभस्तिभिः ॥ २२ ॥
एष सुप्तेषु जागर्ति भूतेषु परिनिष्ठितः । एष एवाग्निहोत्रं च फलं चैवाग्निहोत्रिणाम् ॥ २३ ॥

स्तौति–नाशयतीत्यादिना श्लोकत्रयेण । भवतीति भूतं जगत् नाशयति, महाप्रलये पुनस्तदेव सृजति । अत्ययकालनिवृत्तौ प्रभुः पालकः । पालकत्व मेव प्रपञ्चयति–पायतीति । पायति शोषयति । " पै शोषणे " इति धातुः ॥ २२ ॥ एष इति । सुप्तेषु भूतेषु प्राणिषु परिनिष्ठितः अन्तर्यामित्वेन

स्थित्यन्तकरिणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् । संज्ञां स याति भगवानेक एव जनार्दनः ॥ " इति स्मरणात् । सर्वभक्षाय सर्वयज्ञभोक्त्रे सर्वसंहर्त्रे वा । "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः " इति श्रुतेः । शत्रुसंहारार्थं रौद्राय वपुषे । अनेन नृसिंहावतारस्सूचितः ॥ १९ ॥ शत्रुघ्नाय शत्रुसंहर्त्रे, निगृहीतहृषीकायेत्यर्थः । अमितात्मने अपरिमितमहिम्ने । कृतघ्नान् हन्तीति कृतघ्नघ्नः तस्मै । देवाय स्वयंप्रकाशाय ॥ २० ॥ तप्तचामीकराभाय हिरण्मयपुरुषाय । वह्नये "वसूनां पावकः" इति स्मरणात् । हरये इति पाठे हरत्यशेषमज्ञानं तत्कार्यमिति हरिः । विश्वकर्मणे विश्वं कर्म कार्यं यस्य सः " सर्वकर्मा सर्वकामः " इति श्रुतेः । तमोभिनिघ्नाय अज्ञाननाशकाय । रुचये रोचत इति रुचिः तस्मै । घृणये लोकसाक्षिणे इति पाठे " घृ क्षरणदीप्त्योः " इति धातोः स्वयंप्रकाशैकतानत्वात् घृणिः । लोकसाक्षिणे सर्वसाक्षिणे । 'सर्वदेवात्मको ह्येषः' इत्यारभ्य घृणये लोकसाक्षिणे इत्येतदन्ता अष्टोत्तरशतसङ्ख्या आदित्यहृदयस्तोत्रनाममन्त्रा वेदितव्याः [पञ्चविंशत्युत्तरशतसंख्या भगवत्पूजारहस्यनाममन्त्रा इति कतकः] ॥ २१ ॥ पुनरपि श्लोकत्रयेण तमेव स्तौति । जगज्जन्मादिकर्तृत्वमाह–नाशयत्येष इति ॥ २२ ॥ स्वप्नद्रष्टृत्वमाह–एष सुप्तेष्विति । भूतेषु परिनिष्ठितः भूतेष्वन्तर्यामितया स्थितः । सुप्तेषु जागर्ति भूतानां सुषुप्तिदशायां स्वयंप्रकाश इत्यर्थः । इदानीं सकलयज्ञभोक्तृत्वफलप्रदत्वान्याह–एष चैवाग्निहोत्रं च फलं चैवाग्निहोत्रिणामिति ॥ २३ ॥

स्थितः जागर्ति । सकलयज्ञकर्तृत्वफलप्रदत्वान्याह–एष इति ॥ २३ ॥ वेदवेद्यत्वमाह–वेदा इति । सर्वकर्मसमाराध्यत्वमाह क्रतव इति । क्रतुफलप्रदत्व माह क्रतूनामिति । लौकिककर्मफलप्रदत्वमाह यानीति । तेषामिति शेषः । सर्वः सर्वात्मको रविरेव प्रभुः नियन्ता ॥ २४ ॥ इदानीं स्तोत्रस्य फल माह–एनमिति । कृच्छ्रेषु कष्टेषु । कान्तारेषु दुर्गममार्गेषु । भयेषु भयहेतुषु सत्सु । कश्चिदित्यधिकारिनियमाभावो दर्शितः ॥ २५–२७ ॥ एतच्छ्रुत्वे

वेदाश्च क्रतवश्चैव क्रतूनां फलमेव च । यानि कृत्यानि लोकेषु सर्व एष रविः प्रभुः ॥ २४ ॥ एनमापत्सु कृच्छ्रेषु कान्तारेषु भयेषु च । कीर्तयन् पुरुषः कश्चिन्नावसीदति राघव ॥ २५ ॥ पूजयस्वैनमेकाग्रो देवदेवं जगत्पतिम् । एतत्रिगुणितं जप्त्वा युद्धेषु विजयिष्यसि ॥ २६ ॥ अस्मिन् क्षणे महाबाहो रावणं त्वं वधिष्यसि । एवमुक्त्वा तदाऽगस्त्यो जगाम च यथागतम् ॥ २७ ॥ एतच्छ्रुत्वा महातेजा नष्टशोकोऽभवत्तदा । धारयामास सुप्रीतो राघवः प्रयतात्मवान् ॥२८॥ आदित्यं प्रेक्ष्य जप्त्वा तु परं हर्षमवाप्तवान् । त्रिराचम्य शुचिर्भूत्वा धनुरादाय वीर्यवान् ॥ २९ ॥ रावणं प्रेक्ष्य हृष्टात्मा युद्धाय समुपागमत् । सर्वयत्नेन महता वधे तस्य धृतोऽभवत् ॥ ३० ॥ अथ रविरवदन्निरीक्ष्य रामं मुदितमनाः परमं प्रहृष्यमाणः । निशिचरपतिसंक्षयं विदित्वा सुरगणमध्यगतो वच स्त्वरेति ॥३१॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

त्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । त्रिराचम्येत्यन्त्याचमनमाद्याचमनस्याप्युपलक्षणम् । धारयामास, जप्त्वेत्यत्र आदित्यहृदयमिति शेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥ रावणमिति । युद्धाय युद्धं कर्तुम् । "तुमर्थाच्च भाववचनात्" इति चतुर्थी । सर्वयत्नेन सर्वप्रकारेण यत्नेन ॥ ३० ॥ अथेति । प्रहृष्यमाणः प्रहृष्यन्, पुलकित इति यावत् । निशिचरपतिरिति । "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इति सप्तम्या अलुक् । रविः आत्मानं स्तुवन्तं रामं निरीक्ष्य मुदितमनाः स्तोत्रेण सन्तुष्टमनाः प्रहृष्यमाणस्सन् निशिचरपतेः संक्षयं विदित्वा अनुगृह्य सुरगणमध्यगतस्सन्, त्वर रावणवधं प्रति त्वरस्वेति वचोऽवदत् ।

वेदवेद्यत्वमाह–वेदा इति । कर्माराध्यत्वमाह क्रतव इति । सर्वकर्माधिष्ठातृत्वमाह यानि कृत्यानीति ॥ २४ ॥ सर्वापन्निवारकत्वमाह–एनमापत्स्विति ॥ २५ ॥ पूजयस्वेति । एनम्, आदित्यहृदयमिति शेषः ॥ २६–२९ ॥ सर्वयत्नेनेति । धृतोऽभवत्, दृढनिश्चयं कृतवान् ॥३०॥ अथ रविरिति । रामं निरीक्ष्य मुदित

अत्र सुरगणमध्यगत इत्यनेन युद्धदर्शनार्थं स्वमण्डलादवतीर्य रामसमीपे गगने स्थित्वा स्तोत्रफलमनुगृहीतवानित्युच्यते। ननूत्तरत्र ब्रह्मरुद्रादयः सर्वे एकवाक्यतया "भवान्नारायणो देवः" इत्यादिना विष्णोरेव सर्वस्मात् परत्वं महता ग्रन्थेन प्रतिपादितवन्तः, अत्र सूर्यस्यैव सर्वोत्तरत्वमुच्यते, कथमिदं सङ्गच्छते ? उच्यते—यथा मधुविद्यायामादित्यस्य परतया प्रतिपादनेऽपि तदन्तर्यामिण्येव परमात्मनि मधुविद्यायास्तात्पर्यमिति बादरायणो ब्रह्ममीमांसायामुक्तवान्, तथाऽस्य मन्त्रस्यादित्यान्तर्यामिविषयतया सर्वमिदं सङ्गच्छते। नारायणपरत्वं ह्युपक्रमप्रभृत्योपसंहारमविवादमिति पूर्वमेव बहुलं

स रथं सारथिर्हृष्टः परसैन्यप्रधर्षणम्। गन्धर्वनगराकारं समुच्छ्रितपताकिनम् ॥ १ ॥
युक्तं परमसम्पन्नैर्वाजिभिर्हेममालिभिः। युद्धोपकरणैः पूर्णं पताकाध्वजमालिनम् ॥ २ ॥

प्रतिपादितम्। ब्रह्मेशानाच्युतेशायेत्येतदपि मूर्तित्रयस्य परमात्मजन्यत्वादुपपद्यते। अयं च सर्गः केषुचित् कोशेषु न दृश्यते। उडारिणा न व्याख्यातश्च। आरम्भात्प्रभृति प्रबन्धप्रतिपादितनारायणपरत्वविरुद्धं चात्र प्रतिभाति सूर्यपरत्वम्। अस्मिंश्च काण्डे त्रिंशदुत्तरशतसर्गा उडारिणा गणिताः, एतदन्तर्भावे एकत्रिंशदुत्तरशतसर्गास्तेन गणिता भवेयुः ॥३१॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायणभू० रत्न० युद्धकाण्ड० सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥१०७॥ अथ रावणदुर्निमित्तानि—स रथमित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम्। अत्र द्वितीयसारथिशब्दः अनेकविशेषणव्यवधानात् पूर्वोक्ताविस्मरणाय। गन्धर्वनगराकारं गन्धर्वनगरसदृशम्। तल्लक्षणमुक्तं मिहिरेण—"चित्रवर्णं चित्ररूपप्राकारगृहगोपुरम्। अलंकृतमनेकाभैर्वितानध्वजतोरणैः। गन्धर्वनगरं दन्तिनृवाजिक्षययुद्धकृत्। दृश्यते चेन्महद्युद्धमन्योन्यं धरणीभुजाम् ॥" इति ॥१॥ युद्धोपकरणैः धनुःकवचादिभिः। पतकायुक्ताः ध्वजाः तैर्मालन्त इति

मनाः परमं प्रहृष्यमाणः प्रहृष्यन्, पुलकित इत्यर्थः। निशिचरपतिसंक्षयं रावणविनाशं विदित्वा निश्चित्य सुरगणमध्यगतस्सन् त्वरेति वचः अवददिति सम्बन्धः। अत्र सुरगणमध्यगत इत्यनेन युद्धदर्शनार्थं स्वमण्डलादवतीर्य रामसमीपे गगने स्थित्वा त्वरेत्यवादीदित्यवगम्यते ॥३१॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तोत्तरशततमः सर्गः॥१०७॥ स रथमित्यादि सार्धश्लोकत्रयमेकं वाक्यम्। गन्धर्वनगराकारम्, अत्याश्चर्यकरमित्यर्थः। परमसम्पन्नैः परमजवसम्पन्नैः। समुच्छ्रितपताकिनमित्यनेन पताकानामौन्नत्यं कथितम्। पताकाध्वजमालिनमित्यनेन बाहुल्यं कथितम्, अतो न पुनरुक्तिः।

स०—परमेति भावप्रधानं परमत्वेन सम्पन्नैः उत्तमैः ॥ तिल०—परमसम्पन्नैः परमैः रथवहनोचिताश्वगुणैर्जवादिभिः सम्पन्नैः ॥ २ ॥

पताकाध्वजमाली तम् । “ मल मल्ल धारणे ” इत्यस्माण्णिनिः ॥ २ ॥ ग्रसन्तमिव । स्वविस्तारेणेति भावः । प्रणाशयतीति प्रणाशम् ॥ ३ ॥
रामानु०—पताकाध्वजमालिनं पताकायुक्तश्चासौ ध्वजश्च पताकाध्वजः, पताकाध्वजश्च मालाश्च पताकाध्वजमालं तदस्यास्तीति पताकाध्वजमाली तम् । रावणस्य रथं क्षिप्रं चोदयामास सारथिः इत्यत्र द्वितीयौ रथसारथिशब्दावनेकविशेषणव्यवधानात्पूर्वोक्ताविस्मरणार्थौ ॥ २ ॥ ३ ॥ तमिति । स्वनवन्तं शब्दवन्तम् । महास्वनं प्रतिध्वनियुक्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥

ग्रसन्तमिव चाकाशं नादयन्तं वसुन्धराम् । प्रणाशं परसैन्यानां स्वसैन्यानां प्रहर्षणम् । रावणस्य रथं क्षिप्रं चोदयामास सारथिः ॥ ३ ॥ तमापतन्तं सहसा स्वनवन्तं महास्वनम् । रथं राक्षसराजस्य नरराजो ददर्श ह ॥ ४ ॥ कृष्णवाजिसमायुक्तं युक्तं रौद्रेण वर्चसा । तडित्पताकागहनं दर्शितेन्द्रायुधायुधम् ॥ ५ ॥ शरधारा विमुञ्चन्तं धारासारमिवाम्बुदम् । तं दृष्ट्वा मेघसङ्काशमापतन्तं रथं रिपोः ॥ ६ ॥ गिरेर्वज्राभिमृष्टस्य दीर्यतः सदृशस्वनम् । विस्फारयन् वै वेगेन बालचन्द्रनतं धनुः ॥ ७ ॥ उवाच मातलिं रामः सहस्राक्षस्य सारथिम् ॥ ८ ॥ मातले पश्य संरब्धमापतन्तं रथं रिपोः ॥ ९ ॥ यथाऽऽपसव्यं पतता वेगेन महता पुनः । समरे हन्तुमात्मानं तथा तेन कृता मतिः ॥ १० ॥

कृष्णवाजिसमायुक्तमित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् । रौद्रेण उग्रेण । तडित्पताकागहनं तडित्तुल्यपताकावनम् । दर्शितेन्द्रायुधायुधं दर्शितानीन्द्रायुधसदृशानि आयुधानि येन तम् । यद्वा दर्शितेन्द्रायुधानि स्वप्रभाविशेषविरचितेन्द्रचापान्यायुधानि यस्मिन् दृश्यन्ते तादृशम् । यद्वा आयुधं धनुः दर्शितेन्द्रधनुस्तुल्यधनुष्कम् ॥ ५ ॥ धारासारं धारासमूहमित्यर्थः ॥ ६ ॥ वज्राभिमृष्टस्य वज्राहतस्य । अत एव दीर्यतः भिद्यमानस्य । बालचन्द्रनतम् आरोपितमौर्वीकत्वेन बालचन्द्रवन्नतम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ मातले इत्यर्धमेकं वाक्यम् । संरब्धं वेगवन्तम् ॥ ९ ॥ यथापसव्यमिति । यथा आ अपसव्य

एतादृशं रावणस्य रथं क्षिप्रं चोदयामास सारथिरिति सम्बन्धः । द्वितीयस्सारथिशब्दः अनेकविशेषणव्यवधानात् पूर्वोक्तस्मरणार्थः ॥ १–४ ॥ कृष्णेति । तडित्पताकागहनं तडित्तुल्याभिः पताकाभिः गहनं सङ्कीर्णम् । दर्शितेन्द्रायुधायुधं दर्शितानि इन्द्रायुधानि इन्द्रायुधसदृशान्यायुधानि येन तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ वज्राभिमृष्टस्य वज्राभिहतस्य ॥ ७–९ ॥ अपसव्यं यथा तथा आपतता तेनेति सम्बन्धः ॥ १० ॥

स०—सारथिर्मातलिः यं रथं चोदयामास तं प्रति रावणस्य सारथिः रथं प्रचोदयामासेत्यन्वयेनानयो रथसारथिशब्दयोः पुनरुक्तताभीत्याऽनुवादताङ्गीकरणप्रयास उभयोरफलः ॥ ३ ॥

मिति छेदः । अपसव्यम् अप्रदक्षिणं यथा स्यात्तथा महता वेगेन पुनः आपतता आगच्छता तेन रावणेन समरे आत्मानं हन्तुं मतिः कृता । अपसव्यतया गमनं विनाशद्योतकमित्यर्थः ॥ १० ॥ तत् अपसव्यगमनस्य विनाशहेतुत्वात्, अप्रमादमातिष्ठन् सावधानतामवलम्बमानः, अपसव्यतां परिहरन्नित्यर्थः । रिपोः रथं प्रत्युद्गच्छ ॥ ११ ॥ अविक्लवम् अदीनम् । असम्भ्रान्तम् अप्रमादम् । अव्यग्रहृदयेक्षणम् अव्याकुलमनोनयनम् । रश्मिसञ्चार

तदप्रमादमातिष्ठन् प्रत्युद्गच्छ रथं रिपोः । विध्वंसयितुमिच्छामि वायुर्मेघमिवोत्थितम् ॥ ११ ॥ अविक्लवमसम्भ्रान्तमव्यग्रहृदयेक्षणम् । रश्मिसञ्चारनियतं प्रचोदय रथं द्रुतम् ॥ १२ ॥ कामं न त्वं समाधेयः पुरन्दररथोचितः । युयुत्सुरहमेकाग्रः स्मारये त्वां न शिक्षये ॥ १३ ॥ परितुष्टः स रामस्य तेन वाक्येन मातलिः । प्रचोदयामास रथं सुरसारथिसत्तमः ॥ १४ ॥ अपसव्यं ततः कुर्वन् रावणस्य महारथम् । चक्रोत्क्षिप्तेन रजसा रावणं व्यवधानयत् ॥ १५ ॥ ततः क्रुद्धो दशग्रीवस्ताम्रविस्फारितेक्षणः । रथप्रतिमुखं रामं सायकैरवधूनयत् ॥ १६ ॥ धर्षणामर्षितो रामो धैर्यं रोषेण लम्भयन् । जग्राह सुमहावेगमैन्द्रं युधि शरासनम् । शरांश्च सुमहातेजाः सूर्यरश्मिसमप्रभान् ॥ १७ ॥ तदोपोढं महद्युद्धमन्योन्यवधकांक्षिणोः । परस्पराभिमुखयोर्दृप्तयोरिव सिंहयोः ॥ १८ ॥

नियतं नियतरश्मिसञ्चारम् । एतानि क्रियाविशेषणानि ॥ १२ ॥ काममिति । न समाधेयः नोपदेष्टव्यः । अत्र हेतुः पुरन्दररथोचित इति । अभ्यस्तपुरन्दररथ इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अपसव्यमिति । रावणस्य महारथमपसव्यं कुर्वन् स्वरथस्यापसव्यतां परिहरन्नित्यर्थः । चक्रोत्क्षिप्तेन रथचक्रोत्थापितेन रजसा, रावणं व्यवधानयत् व्यवहितमकरोत् ॥ १५ ॥ रथप्रतिमुखं सर्वथाऽभिमुखम्, अवधूनयत् प्राहरत् ॥ १६ ॥ धर्षणेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । धैर्यं रोषेण लम्भयन् रोषेण निवृत्तधैर्य इत्यर्थः । ऐन्द्रं मातलिनाऽऽनीतं शरासनं शरांश्च जग्राहेति योजना ॥ १७ ॥ उपोढं प्रवृत्तम् ॥ १८ ॥

तदप्रमादमातिष्ठन् प्रत्युद्गच्छ ॥ ११ ॥ अविक्लवमिति क्रियाविशेषणम् । अविक्लवम् अकातरम् । असम्भ्रान्तम् भ्रान्तिरहितम् । अव्यग्रहृदयेक्षणम् अव्यग्रे हृदयदर्शने यथा तथा । रश्मिसञ्चारनियतं रश्मीनां सञ्चारे आकुञ्चनप्रसारे नियतं यथा तथा रथं प्रचोदयेति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ काममिति । न समाधेयः नोपदेष्टव्यः ॥ १३ ॥ १४ ॥ चक्रोत्क्षिप्तेन रथचक्रोत्थितेन । व्यवधूनयत चालयामास ॥ १५ ॥ १६ ॥ ऐन्द्रं शरासनम् " इदि परमैश्वर्ये " इति धातोरिन्द्रः परमात्मा, तदीयम् निजायुधं

द्वैरथं द्वाभ्यां रथाभ्यां प्रवर्तितं युद्धम् ॥ १९ ॥ समुत्पेतुरिति । अत्रोत्पातानां राघवजयसूचकत्वं रावणवधद्वारा ॥ २० ॥ देवः पर्जन्यः । मण्डलिनो वाताः वात्याः । अपसव्यम् अप्रदक्षिणम्, प्रचक्रमुः चेरुः ॥ २१ ॥ अस्य रावणस्य रथो येन मार्गेण याति स्म तेन मार्गेण महत् गृध्रकुलं नभःस्थले भ्रममाणं सत् प्रधावति स्म । अनेन रावणस्यासन्नमरणत्वं सूचितम् । तदुक्तं शकुनार्णवे–" आसन्नमृत्योर्निकटे चरन्ति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्ध्व

ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । समेयुर्द्वैरथं द्रष्टुं रावणक्षयकाङ्क्षिणः ॥१९॥ समुत्पेतुरथोत्पाता दारुणा रोमहर्षणाः । रावणस्य विनाशाय राघवस्य जयाय च ॥ २० ॥ ववर्ष रुधिरं देवो रावणस्य रथोपरि । वाता मण्डलिनस्तीक्ष्णा ह्यपसव्यं प्रचक्रमुः ॥ २१ ॥ महद् गृध्रकुलं चास्य भ्रममाणं नभस्स्थले । येन येन रथो याति तेन तेन प्रधावति ॥ २२ ॥ सन्ध्यया चावृता लङ्का जपापुष्पनिकाशया । दृश्यते सम्प्रदीप्तेव दिवसेऽपि वसुन्धरा ॥२३॥ सनिर्घाता महोल्काश्च सम्प्रचेरुर्महास्वनाः । विषादयंस्ते रक्षांसि रावणस्य तदाऽहिताः ॥ २४ ॥ रावणश्च यतस्तत्र सञ्चचाल वसुन्धरा । रक्षसां च प्रहरतां गृहीता इव बाहवः ॥ २५ ॥ ताम्राः पीताः सिताश्वेताः पतिताः सूर्यरश्मयः । दृश्यन्ते रावणस्याङ्गे पर्वतस्येव धातवः ॥ २६ ॥

भागे" इति ॥ २२ ॥ जपापुष्पनिकाशया सन्ध्यया लङ्का आवृता । अत एव वसुन्धरा लङ्कापर्यन्तभूमिः रात्रावग्निना संप्रदीप्तेव दिवसेऽपि सम्प्रदीप्ता दृश्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥ सनिर्घाता महोल्काः सम्प्रचेरुः । ते उल्काः । लिङ्गव्यत्ययः । रावणस्याहिताः प्रतिकूलाः सन्तः रक्षांसि विषादयन् व्यथादयन् ॥ २४ ॥ रामानु०–विषादयन् विषादयन्त्यः ॥ २४ ॥ यतः यत्र रावणो गतः तत्र वसुन्धरा सञ्चचाल, रावणसमीप एव भूकम्पो जात इत्यर्थः । गृहीता इव बाहवः, कैश्चिद्गृहीता बाहवो यथा प्रहर्तुं न क्षमन्ते तथाऽभूवन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥ ताम्रा इति । सिताः अश्वेताश्च सिताश्वेताः । पर्वतस्येवेति । जयाहेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ततो देवा इति । द्वैरथं द्वाभ्यां रथाभ्यां प्रवर्तितं युद्धं द्वैरथम् ॥ १९ ॥ २० ॥ मण्डलिनः वाताः, वात्या इत्यर्थः ॥ २१ ॥ महदिति । गृद्ध्रकुलस्य रावणरथानुगमनेन रावणस्यासन्नमरणत्वं सूचितम् । उक्तं च शकुनार्णवे–" आसन्नमृत्योर्निकटे चरन्ति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्ध्वभागे " इति ॥ २२ ॥ जपापुष्पनिकाशया सन्ध्यया, अकालिकयेति शेषः । लङ्का वृता अत एव वसुन्धरा, लङ्कापर्यन्तभूमिः । रात्रावग्निना सम्प्रदीप्तेव दिवसेऽपि संप्रदीप्ता दृश्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥ विषादयन विषादयन्त्यः ते रक्षांसि तानि रक्षांसि ॥ २४ ॥ रक्षसामित्यादि सार्धम् । प्रहरतां रक्षसां बाहव इव पर्वतस्य धातव इव च ताम्रादि

पर्वतस्याङ्के धातव इवेति योजना ॥ २६ ॥ गृध्रैरनुगताः गृध्रसहिता इत्यर्थः । शिवाः गोमायवः, मुखैर्ज्वलनं वमन्त्यः सत्यः अस्य रावणस्य मुखमीक्षन्त्यः, रावणाभिमुखा इत्यर्थः । संरब्धं कुपितम्, अशिवम् अमङ्गलं च यथा भवति तथा प्रणेदुः । गृध्राणां साहित्यमात्रम्, नतु ज्वलनवमनादिकम् ॥ २७ ॥ प्रतिकूलमिति । वायुः रणे पांसून् समाकिरन्, तेन तस्य रावणस्य दृष्टिविलोपनं दृष्टिप्रतिघातं कुर्वन्, प्रतिकूलम् अभिमुखं ववौ ॥ २८ ॥

गृध्रैरनुगताश्चास्य वमन्त्यो ज्वलनं मुखैः । प्रणेदुर्मुखमीक्षन्त्यः संरब्धमशिवं शिवाः ॥ २७ ॥ प्रतिकूलं ववौ वायू रणे पांसून् समाकिरन् । तस्य राक्षसराजस्य कुर्वन् दृष्टिविलोपनम् ॥ २८ ॥ निपेतुरिन्द्राशनयः सैन्ये चास्य समन्ततः । दुर्विषह्यस्वना घोरा विना जलधरस्वनम् ॥ २९ ॥ दिशश्च प्रदिशः सर्वा बभूवुस्तिमिरावृताः । पांसुवर्षेण महता दुर्दर्शं च नभोऽभवत् ॥ ३० ॥ कुर्वन्त्यः कलहं घोरं शारिकास्तद्रथं प्रति । निपेतुः शतशस्तत्र दारुणं दारुणारुताः ॥ ३१ ॥ जघनेभ्यः स्फुलिङ्गांश्च नेत्रेभ्योऽश्रूणि सन्ततम् । मुमुचुस्तस्य तुरगास्तुल्यमग्निं च वारि च ॥ ३२ ॥ एवंप्रकारा बहवः समुत्पाता भयावहाः । रावणस्य विनाशाय दारुणाः सम्प्रजज्ञिरे ॥ ३३ ॥ रामस्यापि निमित्तानि सौम्यानि च शुभानि च । बभूवुर्जयशंसीनि प्रादुर्भूतानि सर्वशः ॥ ३४ ॥ निमित्तानि च सौम्यानि राघवः स्वजयाय च । दृष्ट्वा परमसंहृष्टो हतं मेने च रावणम् ॥ ३५ ॥

इन्द्राशनयः उल्काशनयः । उल्काशन्योः स्वरूपमुक्तं मिहिरेण– "उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्धते च तनुपुच्छा । अशनिः स्वनेन महता नृगजाश्वतरुपशुमुखेषु । निपतति विदारयन्ती धरातलं चक्रसंस्थाना ॥" इति ॥ २९ ॥ ३० ॥ रामानु०–दुर्दर्शं च नभोऽभवदिति पाठः ॥ ३० ॥ युक्ता कुर्वन्त्य इति । तद्रथं प्रति तद्रथोपरि ॥ ३१ ॥ तुरगाः जघनेभ्यः स्फुलिङ्गान् नेत्रेभ्यः अश्रूणि च मुमुचुः । एवमग्निं च वारि च तुल्यं यथा भवति तथा मुमुचुः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ एवं रावणपराजयसूचकदुर्निमित्तान्युक्तानि, इदानीं रामजयसूचकनिमित्तान्याह–रामस्यापीति । सौम्यानि मनोज्ञानि । शुभानि शुभोदर्काणि । अत एव जयशंसीनि निमित्तानि प्रादुर्बभूवुः सत्तां लेभिरे । रामविषये किञ्चित्कारो हि सत्तालाभहेतुः ॥ ३४ ॥ जयाय निमित्तानि जयरूपाः सूर्यरश्मयः रावणस्याङ्के पतितास्सन्तो दृश्यन्त इति सम्बन्धः ॥ २५–३५ ॥

सूचकनिमित्तानीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तत इति । रणे आत्मगतानि आत्मार्थं प्रादुर्भूतानि । हर्षं पुलकं निर्वृतिं सुखं च जगाम ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

ततो निरीक्ष्यात्मगतानि राघवो रणे निमित्तानि निमित्तकोविदः । जगाम हर्षं च परां च निर्वृतिं चकार युद्धे ह्यधिकं च विक्रमम् ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥
ततः प्रवृत्तं सुक्रूरं रामरावणयोस्तदा । सुमहद्द्वैरथं युद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥ १ ॥ ततो राक्षससैन्यं च हरीणां च महद्बलम् । प्रगृहीतप्रहरणं निश्चेष्टं समतिष्ठत ॥ २ ॥ सम्प्रयुद्धौ ततो दृष्ट्वा बलवन्नरराक्षसौ । व्याक्षिप्तहृदयाः सर्वे परं विस्मयमागताः ॥ ३ ॥ नानाप्रहरणैर्व्यग्रैर्भुजैर्विस्मितबुद्धयः । सर्पन्तं प्रेक्ष्य सङ्ग्रामं नाभिजग्मुः परस्परम् ॥ ४ ॥ रक्षसां रावणं चापि वानराणां च राघवम् । पश्यतां विस्मिताक्षाणां सैन्यं चित्रमिवाबभौ ॥ ५ ॥ तौ तु तत्र निमित्तानि दृष्ट्वा रावणराघवौ । कृतबुद्धी स्थिरामर्षौ युयुधाते ह्यभीतवत् ॥ ६ ॥ जेतव्यमिति काकुत्स्थो मर्तव्यमिति रावणः । धृतौ स्ववीर्यसर्वस्वं युद्धेऽदर्शयतां तदा ॥ ७ ॥

ततः प्रवृत्तमित्यादि । द्वैरथं द्वाभ्यां रथाभ्यां प्रवृत्तं युद्धं प्रवृत्तमिति योजना ॥ १ ॥ निश्चेष्टं समतिष्ठत, युद्धाद्भुतदर्शनकुतूहलादिति भावः ॥ २ ॥ एतदेव विवृणोति द्वाभ्याम्–सम्प्रयुद्धावित्यादि । सम्प्रयुद्धौ सम्यग्योद्धुमुपक्रान्तौ । कर्मणि क्तः । बलवत् अत्यन्तम्, व्याक्षिप्तहृदयाः युद्धदर्शनसक्तचित्ताः ॥ ३ ॥ नानेति । भुजैरित्युपलक्षणे तृतीया ॥ ४ ॥ रावणं पश्यतां विस्मिताक्षाणां विकसितनेत्राणां रक्षसां सैन्यम्, राघवं पश्यतां विस्मिताक्षाणां वानराणां सैन्यं च चित्रमिवाबभौ ॥ ५ ॥ निमित्तानि दुर्निमित्तानि शुभनिमित्तानि चेत्यर्थः । कृतबुद्धी निश्चितबुद्धी ॥ ६ ॥ निश्चयमेवाह–जेतव्यमिति ।

॥ ३६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥ १ ॥ तत इति । निश्चेष्टं समतिष्ठत अत्यद्भुतयुद्धं दृष्ट्वेति भावः ॥ २ ॥ संप्रयुद्धौ सम्यग्योद्धुमुपक्रान्तौ ॥ ३ ॥ नानेति । भुजैरुपलक्षिताः सर्पन्तं समीपमागच्छन्तं प्रेक्ष्य प्रेक्ष्यापि विस्मयात्परस्परं नाभिजग्मुः, प्रहर्तुमिति शेषः ॥ ४ ॥ चित्रमिव चित्रलिखितमिव ॥ ५ ॥ कृतबुद्धी निश्चितबुद्धी । अभीतवत् अभीतार्हम् ॥ ६ ॥ निश्चयप्रकारमेवाह–जेतव्यमिति ।

जयोऽवश्यंभावीति। मर्तव्यमिति मरणमवश्यंभावीति। आवश्यकत्वार्थे तव्यः। धृतौ धैर्यवन्तौ ॥ ७ ॥ ८ ॥ रथशक्तिं रथबलम्, परामृश्य प्राप्य। रथशक्तिप्रघातेन ध्वजमनासाद्य निपेतुरित्यर्थः ॥ ९ ॥ सम्प्रचक्रमे उद्युक्तवान्, सङ्कल्पितवानित्यर्थः ॥ १० ॥ असह्यं दुर्दर्शमित्यर्थः ॥ ११ ॥ सः शरः ध्वजं छित्त्वा जगाम न तु केवलं जगाम ॥ १२ ॥ क्रोधादमर्षाच्च प्रदहन्निव प्रदहन्नग्निरिव, सम्प्रदीप्तः ज्वलितः अभवत् ॥ १३ ॥ शरवर्षं वमन्

ततः क्रोधाद्दशग्रीवः शरान् सन्धाय वीर्यवान्। मुमोच ध्वजमुद्दिश्य राघवस्य रथे स्थितम् ॥ ८ ॥ ते शरास्त मनासाद्य पुरन्दररथध्वजम्। रथशक्तिं परामृश्य निपेतुर्धरणीतले ॥ ९ ॥ ततो रामोऽभिसंक्रुद्धश्चापमायम्य वीर्यवान्। कृतप्रतिकृतं कर्तुं मनसा सम्प्रचक्रमे ॥ १० ॥ रावणध्वजमुद्दिश्य मुमोच निशितं शरम्। महासर्पमिवासह्यं ज्वलन्तं स्वेन तेजसा ॥ ११ ॥ जगाम स महीं छित्त्वा दशग्रीवध्वजं शरः। स निकृत्तोऽपतद्भूमौ रावणस्य रथध्वजः ॥१२॥ ध्वजस्योन्मथनं दृष्ट्वा रावणः सुमहाबलः। सम्प्रदीप्तोऽभवत् क्रोधादमर्षात् प्रदहन्निव ॥१३॥ स रोषवशमापन्नः शरवर्षं महद्वमन्। रामस्य तुरगान् दीप्तैः शरैर्विव्याध रावणः॥१४॥ ते विद्धा हरयस्तत्र नास्खलन्नापि बभ्रमुः। बभूवुः स्वस्थहृदयाः पद्मनालैरिवाहताः ॥१५॥ तेषामसम्भ्रमं दृष्ट्वा वाजिनां रावणस्तदा। भूय एव सुसंक्रुद्धः शरवर्षं मुमोच ह ॥ १६ ॥ गदाश्च परिघाश्चैव चक्राणि मुसलानि च। गिरिशृङ्गाणि वृक्षांश्च तथा शूलपरश्वधान् ॥ १७ ॥ मायाविहितमेतत्तु शस्त्रवर्षमपातयत्। तुमुलं त्रासजननं भीमं भीमप्रतिस्वनम् ॥ १८ ॥ तद्वर्षमभवद्युद्धे नैकशस्त्रमयं महत्। विमुच्य राघवरथं समन्ताद्वानरे बले ॥ १९ ॥

वमन्निवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ हरयः हरितवर्णाः, इन्द्राश्वत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ गदाश्चेति। मुमोचेत्यनुषज्यते ॥ १७ ॥ धनुषा कथं गदादिमोचनमित्यत्राह–मायेति। शस्त्रवर्षं गदादिवर्षम्। मायाविहितम् आश्चर्यकरशक्तिकृतम्। तुमुलं नानाविधमित्यर्थः ॥ १८ ॥ नैकशस्त्रमयम्

जयोऽवश्यम्भावीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ते शरा इति। रथशक्रं शक्ररथम्, दृढरथमिति यावत्। परामृश्य स्पृष्ट्वा। रथशक्तिमिति पाठे-दिव्यरथवैभवं रथावयवविशेषं वा ॥ ९-१२ ॥ ध्वजस्येति। अमर्षात् असहनात ॥ १३-१८ ॥ तद्वर्षमिति। राघवरथं विमुच्य क्रोधातिशयेन प्रयुक्तत्वाल्लक्ष्यभूतं रामरथमतिक्रम्य

अनेकशस्त्रप्रचुरम्, तद्वर्षं क्रोधातिशयेन प्रयुक्तैः रामशरैर्निवारणाल्लक्ष्यभूतं राघवरथं विमुच्य वानरबले अभवत्, तत्रापतदित्यर्थः ॥ १९ ॥ सायकैरित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। ततः दशग्रीवः अश्रान्तहृदयोद्यमः अविच्छिन्नोत्साहस्सन्, निस्सङ्गेन अव्यासक्तेन, अन्तरात्मना मनसा उपलक्षितः, सहस्रशो बाणान् मुमोच। सायकैरन्तरिक्षं च निरन्तरं चकार ॥ २० ॥ रामानु०—सायकैरन्तरिक्षं च चकाराशु निरन्तरम्। सहस्रशस्ततो बाणानश्रान्तहृदयो

सायकैरन्तरिक्षं च चकाराशु निरन्तरम्। सहस्रशस्ततो बाणानश्रान्तहृदयोद्यमः। मुमोच च दशग्रीवो निस्सङ्गेनाऽन्तरात्मना ॥ २० ॥ व्यायच्छमानं तं दृष्ट्वा तत्परं रावणं रणे। प्रहसन्निव काकुत्स्थः सन्दधे सायकान् शितान् ॥ २१ ॥ स मुमोच ततो बाणान् रणे शतसहस्रशः। तान् दृष्ट्वा रावणश्चक्रे स्वशरैः खं निरन्तरम् ॥ २२ ॥ ततस्ताभ्यां प्रमुक्तेन शरवर्षेण भास्वता। शरबद्धमिवाभाति द्वितीयं भास्वदम्बरम् ॥२३॥ नानिमित्तोऽभवद्बाणो नातिभेत्ता न निष्फलः ॥ २४ ॥ अन्योन्यमभिसंहत्य निपेतुर्धरणीतले। तथा विसृजतोर्बाणान् रामरावणयोर्मृधे ॥ २५ ॥ प्रायुद्ध्यतामविच्छिन्नमस्यन्तौ सव्यदक्षिणम्। चक्रतुश्च शरौघैस्तौ निरुच्छ्वासमिवाम्बरम् ॥ २६ ॥

द्यमः। मुमोच च दशग्रीवो निःसङ्गेनान्तरात्मनेति पाठक्रमः ॥ २० ॥ व्यायच्छमानं व्यायच्छन्तम्, यत्नं कुर्वन्तम्। रणे तत्परं सक्तम्। प्रहसन्निव सन्दधे अनायासेन सन्दधे ॥ २१ ॥ २२ ॥ शरवर्षेण भास्वत् अम्बरं शरबद्धं द्वितीयमम्बरमिवाभाति स्म ॥ २३ ॥ नानिमित्त इत्यर्धम्। अनिमित्तः लक्ष्यविशेषोद्देशरहितः। अतिभेत्ता अपेक्षितप्रमाणादधिकभेत्ता। निष्फलः लक्ष्ये पतितोऽपि प्रयोजनाकारी ॥ २४ ॥ अन्योन्यमिति। तथा विसृजतोः उक्तप्रकारेण विसृजतोः। अत्र बाणा इत्यध्याहार्यम् ॥ २५ ॥ अस्यन्तौ शरान् क्षिपन्तौ। इवशब्दो वाक्यालङ्कारे। निरुच्छ्वासम् उच्छ्वासावकाशरहितम् ॥२६॥

वानरे बले अभवदिति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ निस्सङ्गेन प्राणाशासङ्गरहितेन ॥ २० ॥ व्यायच्छमानं व्यायच्छन्तम्, प्रवर्तयन्तमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ शरबद्धं शररचिताम्बरम् ॥ २३ ॥ अनिमित्तः अलक्षणः। अतिभेत्ता प्रहरणादधिकं भेत्ता। न निष्फलः लक्ष्ये पतितोऽपि निष्प्रयोजनश्च नाभवदित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ निरुच्छ्वासं नीरन्ध्रम् ॥ २६–२८ ॥

रावणस्येति । अत्र जघानेति वचनविपरिणामेनानुषज्यते । तौ अन्योन्यं कृतानुकृतकारिणौ कृतप्रतिक्रियाकारिणौ सन्तौ तथा जघ्नतुः । हय इवान्यत्रापि सारथ्यादौ जघ्नतुरित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ प्रयुध्यमानाविति । यदा बभूवतुरित्युपस्कार्यम् ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

रावणस्य हयान् रामो हयान् रामस्य रावणः । जघ्नतुस्तौ तथाऽन्योन्यं कृतानुकृतकारिणौ ॥ २७ ॥ एवं तौ तु सुसंक्रुद्धौ चक्रतुर्युद्धमद्भुतम् । मुहूर्तमभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ २८ ॥ प्रयुध्यमानौ समरे महाबलौ शितैः शरै रावणलक्ष्मणाग्रजौ । ध्वजावपातेन स राक्षसाधिपो भृशं प्रचुक्रोध तदा रघूत्तमे ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

तौ तदा युद्ध्यमानौ तु समरे रामरावणौ । ददृशुः सर्वभूतानि विस्मितेनान्तरात्मना ॥ १ ॥ अर्दयन्तौ तु समरे तयोस्तौ स्यन्दनोत्तमौ । परस्परमभिक्रुद्धौ परस्परमभिद्रुतौ ॥२॥ परस्परवधे युक्तौ घोररूपौ बभूवतुः । मण्डलानि च वीथीश्च गतप्रत्यागतानि च । दर्शयन्तौ बहुविधां सूतसारथ्यजां गतिम् ॥ ३ ॥

अथ रावणशिरश्छेदः–तौ तदेत्यादि । समरे युद्धभूमौ । तदा उत्पातकाले । अन्तरात्मना अन्तःकरणेन उपलक्षितानि ॥ १ ॥ अर्दयन्तावित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अर्दयन्तौ परस्परं पीडयन्तौ । रथयोः क्रोधादिकं रथिकद्वारा । मण्डलानि मण्डलगतीः । गतप्रत्यागतानि, शत्रुरथं प्रति गमनं गतम्, पुनः स्थानं प्रत्यागमनं प्रत्यागतम् तयोरावृत्त्या बहुवचनम् । एवंप्रकारेण बहुविधां सूतसारथ्यजां सूतस्य यत् सारथ्यं सारथिकर्म तज्जाम्, गतिं प्रयुद्ध्यमानावित्यत्र यदा बभूवतुरिति शेषः । तदा ध्वजावपातेन राक्षसाधिपो भृशं चुक्रोधेति सम्बन्धः ॥ २९ ॥ (तुमुलं रोमहर्षणमित्येतदनन्तरं प्रयुध्यमानावित्येकं श्लोकं प्रक्षिप्यात्र सर्गावच्छेदं कुर्वन्ति, तदयुक्तम् । पश्चादपि तुमुलयुद्धस्यैव सत्त्वादेकप्रकरणत्वाच्च अनवच्छेदस्यैव बहुषु पुस्तकेषु दर्शनाच्चेति कतकः ॥) इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥ १ ॥ २ ॥ दर्शयन्ताविति । सूतसारथ्यजां सूतकर्मनैपुण्यरूपाम् ॥ ३ ॥

स०–यौ परस्परमभिक्रुद्धौ परस्परवधे युक्तौ समरे अर्दयन्तौ रामरावणौ तयोस्स्यन्दनोत्तमावित्यन्वयः । मञ्चाः क्रोशन्तीतिवद्गौणो वा प्रयोगः । सारथ्यं तत्कर्म । सूतं सम्यक् सम्बद्धं चिराभ्यस्तमिति यावत् ॥२॥३॥

सञ्चारं दर्शयन्तौ तयोः रथौ घोररूपौ बभूवतुः ॥ २ ॥ ३ ॥ रावणमर्दयन् रामो राघवमर्दयन् रावणश्चोभौ प्रवर्तननिवर्तने तद्रूपं गतिवेगं समापन्नौ, बभूवतुरिति शेषः ॥ ४ ॥ सासारौ सजलधारौ ॥ ५ ॥ तथा गतिं पूर्वोक्तगतिभेदम् ॥६॥ धुरं युगम् । धुरेण । अकारान्तत्वमार्षम् । स्थितयोः युद्धे गतिं

अर्दयन् रावणं रामो राघवं चापि रावणः । गतिवेगं समापन्नौ प्रवर्तननिवर्तने ॥ ४ ॥ क्षिपतोः शरजालानि तयोस्तौ स्यन्दनोत्तमौ । चेरतुः संयुगमहीं सासारौ जलदौ यथा ॥ ५ ॥ दर्शयित्वा तथा तौ तु गतिं बहुविधां रणे । परस्परस्याभिमुखौ पुनरेवावतस्थतुः ॥६॥ धुरं धुरेण रथयोर्वक्त्रं वक्त्रेण वाजिनाम् । पताकाश्च पताकाभिः समेयुः स्थितयोस्तदा ॥७॥ रावणस्य ततो रामो धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः । चतुर्भिश्चतुरो दीप्तैर्हयान् प्रत्यपसर्पयत् ॥८॥ स क्रोधवशमापन्नो हयानामपसर्पणे । मुमोच निशितान् बाणान् राघवाय निशाचरः॥९॥ सोऽतिविद्धो बलवता दशग्रीवेण राघवः । जगाम न विकारं च न चापि व्यथितोऽभवत् ॥ १० ॥ चिक्षेप च पुनर्बाणान् वज्रपातसमस्वनान् । सारथिं वज्रहस्तस्य समुद्दिश्य निशाचरः ॥ ११ ॥ मातलेस्तु महावेगाः शरीरे पतिताः शराः । न सूक्ष्ममपि संमोहं व्यथां वा प्रददुर्युधि ॥ १२ ॥ तया धर्षणया क्रुद्धो मातलेर्न तथाऽऽत्मनः । चकार शरजालेन राघवो विमुखं रिपुम् ॥१३॥ विंशतं त्रिंशतं षष्टिं शतशोऽथ सहस्रशः । मुमोच राघवो वीरः सायकान् स्यन्दने रिपोः॥१४॥

विना स्थितयोः, तयोरिति शेषः ॥ ७ ॥ प्रत्यपसर्पयत् न्यवर्तयत् ॥ ८ ॥ स इति । अपसर्पणे विषये ॥ ९ ॥ विकारं वेदनासूचकमुखविकारम् ॥ १० ॥ वज्रपातः अशनिपातः ॥ ११ ॥ सूक्ष्मम् अल्पम् ॥ १२ ॥ यथा मातलेः तया धर्षणया क्रुद्धः तथा आत्मनो धर्षणया न क्रुद्धः । एवं क्रुद्धो रिपुं विमुखं चकार ॥१३॥ विंशतमिति । इकारलोपश्छान्दसः ॥ १४ ॥ रामानु०–मुमोच राघवो वीरः सायकान् स्यन्दने रिपोरित्यनन्तरम्–रावणोऽपि । गदामुसलवर्षेण । तत्प्रवृत्तं अर्दयन् पीडयन्, बभूवेति शेषः ॥ ४ ॥ सासारौ धारासम्पात आसारस्तत्सहितौ ॥५–७॥ रावणस्येति । प्रत्यपसर्पयत् न्यवर्तयत ॥ ८–१२ ॥ (ति०–मातलेर्व्यथां न प्रददुः देवत्वेन दिव्यशक्तिमत्त्वात्, अपसर्पणकाले रावणेन प्रक्षितानामतिवेधसामर्थ्याभावाच्च ॥ १२ ॥) तया मातलेर्धर्षणया यथा तथा आत्मनो धर्षणया स०–व्यथां न प्रददुः श्रीरामसान्निध्यात् ॥ यत्तु नागोजिभट्टेन देवत्वेन दिव्यशक्तिमत्त्वादपसर्पणकाले रावणेन प्रक्षिप्तानामतिवेधासामर्थ्याच्चेति व्याख्यातं तत् यदा इन्द्रादीनां दशाननदत्ता वित्ता तदा कियानयं यन्तेति वृत्ते सति समग्ररामायणं श्रुत्वापि सीता रामस्य किम्भाविनीत्याभाणकमनुकरोति ॥ १२ ॥

महद्युद्धम् इत्यर्धत्रयं द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥ रथस्थः रथे निश्चलतया स्थित इत्यर्थः ॥१५॥ ततः प्रवृत्तमित्यर्धमेकं वाक्यम् ॥१६॥ निस्वनैः, वेगजैरिति शेषः॥१७॥ क्षुब्धानामिति। क्षुब्धेषु सागरेष्वित्यर्थः ॥ १८–२२ ॥ गन्धर्वाप्सरसामित्यर्धानन्तरं गगनं गगनाकारमिति श्लोकः । तदनन्तरम् एवं ब्रुवन्त इत्यर्धम् ।

रावणोऽपि ततः क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वरः । गदामुसलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे ॥ १५ ॥ तत्प्रवृत्तं महद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥ गदानां मुसलानां च परिघाणां च निस्वनैः । शराणां पुङ्खपातैश्च क्षुभिताः सप्त सागराः ॥ १७ ॥ क्षुब्धानां सागराणां च पातालतलवासिनः । व्यथिताः पन्नगाः सर्वे दानवाश्च सहस्रशः ॥ १८ ॥ चकम्पे मेदिनी कृत्स्ना सशैलवनकानना । भास्करो निष्प्रभश्चासीन्न ववौ चापि मारुतः ॥ १९ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । चिन्तामापेदिरे सर्वे सकिन्नरमहोरगाः ॥२०॥ स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्यस्तु लोकास्तिष्ठन्तु शाश्वताः । जयतां राघवः सङ्ख्ये रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ २१ ॥ एवं जपन्तोऽपश्यंस्ते देवाः सर्षिगणास्तदा । रामरावणयोर्युद्धं सुघोरं रोमहर्षणम् ॥ २२ ॥ गन्धर्वाप्सरसां सङ्घा दृष्ट्वा युद्धमनूपमम् ॥ २३ ॥ गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव । एवं ब्रुवन्तो ददृशुस्तद्युद्धं रामरावणम् ॥ २४ ॥

गन्धर्वाप्सरसां सङ्घाः अनूपमम् अनुपमम्, युद्धं दृष्ट्वा गगनं गगनाकारमित्येवं ब्रुवन्तस्सन्तः पुनर्ददृशुरित्यन्वयः । अनुपमत्वमेवाह–गगनमिति । यथा गगनसागरयोः सदृशवस्त्वन्तराभावः तथा रामरावणयुद्धस्य सदृशं युद्धं किंचिन्नास्तीत्यर्थः । सदृशान्तरनिवृत्तिफलकोऽनन्वयालङ्कारः । राम न क्रुद्धः अत एव रिपुं विमुखं चकारेति सम्बन्धः ॥ १३–१७ ॥ क्षुब्धानामिति । सागराणां क्षुब्धानां सतां पातालतलवासिनो व्यथिताः, जाता इति शेषः ॥ १८–२१ ॥ एवमिति । जपन्तः वदन्तः ॥ २२ ॥ रामरावणानुपमयुद्धदर्शनविस्मितदेवादिजल्पनप्रकारमाह–गन्धर्वाप्सरसामित्यादि । श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । यथा गगनसागरयोस्सदृशवस्त्वन्तराभावाद्गगनं गगनेनैवोपमीयते सागरस्सागरेणैवोपमीयते तथैव रामरावणयुद्धं रामरावणयोर्युद्धमिवाभवदित्येवं ब्रुवन्तो गन्धर्वादयः रामरावणं रामरावणयोः सम्बन्धि तद्युद्धं ददृशुरित्यन्वयः । अनन्वयश्चात्रालङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशिकायाम्–“ एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयो मतः ” इति । राहोश्शिर इतिवदभेदेऽपि भेदव्यवहारः ॥ २३ ॥ २४ ॥

रावणं रामरावणसम्बन्धि ॥ २३ ॥ २४ ॥ ततः क्रुद्ध इत्यादिसार्धश्लोकपञ्चकमेकं वाक्यम् । क्षुरं क्षुराग्रबाणम् ॥ २५ ॥ शिरः अच्छिन्दत् अच्छिनत् । एकवचनात्तदानीं रावण एकशिरा एव युद्धमकरोदिति गम्यते । अत एव वक्ष्यति– " विक्षिप्य दीर्घौ निश्चेष्टौ भुजावङ्गदभूषितौ " इत्यादिना ॥ २६ ॥ २७ ॥

ततः क्रुद्धो महाबाहू रघूणां कीर्तिवर्धनः । सन्धाय धनुषा रामः क्षुरमाशीविषोपमम् ॥ २५ ॥ रावणस्य शिरोऽच्छिन्दच्छ्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् । तच्छिरः पतितं भूमौ दृष्टं लोकैस्त्रिभिस्तदा ॥ २६ ॥ तस्यैव सदृशं चान्यद्रावणस्योत्थितं शिरः । तत् क्षिप्रं क्षिप्रहस्तेन रामेण क्षिप्रकारिणा ॥ २७ ॥ द्वितीयं रावणशिरश्छिन्नं संयति सायकैः । छिन्नमात्रं तु तच्छीर्षं पुनरन्यत् स्म दृश्यते ॥ २८ ॥ तदप्यशनिसङ्काशैश्छिन्नं रामेण सायकैः । एवमेकशतं छिन्नं शिरसां तुल्यवर्चसाम् ॥ २९ ॥ न चैव रावणस्यान्तो दृश्यते जीवितक्षये ॥ ३० ॥ ततः सर्वास्त्रविद्वीरः कौसल्यानन्दवर्धनः । मार्गणैर्बहुभिर्युक्तश्चिन्तयामास राघवः ॥ ३१ ॥

छिन्नमात्रं तु तच्छीर्षमिति । तच्छीर्षे छिन्ने तदानीमेवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ एकशतं छिन्नम् एकोत्तरशतवारं छिन्नमित्यर्थः । पुनः पुनः शिरश्छेदनं चिरतृषितशरतृष्णानिवृत्त्यर्थम् ॥ २९ ॥ न चेति । जीवितक्षये विषये । अन्तः अवधिः निश्चयो वा । न दृश्यते नादृश्यत ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तत इति । ततस्साम्यप्रत्यायकवचनश्रवणानन्तरं रावणस्य शिरः शिरांसि, जातावेकवचनम् । अछिन्दत अच्छिनत । " दशास्यो विंशतिभुजः प्रगृहीतशरासनः । अदृश्यत दशग्रीवो मैनाक इव पर्वतः ॥ " इति दशशिरस्सहितस्य योद्धृत्वाभिधानात शिर इत्यत्र शिरांसीत्युक्तम् । प्रधानशिरो वा ॥ २५–२७ ॥ छिन्नमात्र इति । छिन्नमात्रे तच्छीर्षे तदानीमेव अन्यच्छिरोऽदृश्यतेति सम्बन्धः ॥ २८ ॥ एकशतम् एकोत्तरशतम्, एकोत्तरशतवारं छिन्नमित्यर्थः ॥ २९ ॥ न चेति । रावणस्य जीवितक्षये विषये अन्तो निश्चयो नैव दृश्यते इति ॥ ३०–३२ ॥

स०–शिरः एकवचनं जातावेकवचनमत्रोत्तरत्र च " दशास्यो विंशतिभुजः प्रगृहीतशरासनः । अदृश्यत दशग्रीवो मैनाक इव पर्वतः ॥ " इतीव ' तस्योत्तमाङ्गदशकं युगपन्न्यकृन्तत् कृत्तानि तानि पुनरेव समुत्थितानि " इत्याचार्यैरप्युक्तेः । पद्मपुराणे च–" दशग्रीवस्य चिच्छेद शिरांसि रघुनन्दनः । समुत्थितानि बहुशो वरदानान्ममाम्बिके " इति ॥ २६ ॥

मारीच इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम्। क्रौञ्चावने कबन्धः, दण्डकावने विराध इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ प्रात्ययिकाः विश्वस्ताः। त इमे रावणे विषये मन्दतेजसः अल्पशक्तिकाः अभवन्। तत्कारणं किं नु, न जानामीति शेषः ॥ ३३-३५ ॥ तदिति ॥ त्रिकूटशिखरे युध्यतोस्तयोराग्रहकृतगतिवशेन

मारीचो निहतो यैस्तु खरो यैस्तु सदूषणः। क्रौञ्चावने विराधस्तु कबन्धो दण्डकावने ॥ ३२ ॥ यैः साला गिरयो भग्ना वाली च क्षुभितोऽम्बुधिः। त इमे सायकाः सर्वे युद्धे प्रात्ययिका मम। किं नु तत्कारणं येन रावणे मन्दतेजसः ॥ ३३ ॥ इति चिन्तापरश्चासीदप्रमत्तश्च संयुगे। ववर्ष शरवर्षाणि राघवो रावणोरसि ॥ ३४ ॥ रावणोऽपि ततः क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वरः। गदामुसलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे ॥ ३५ ॥ तत् प्रवृत्तं महद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम्। अन्तरिक्षे च भूमौ च पुनश्च गिरिमूर्धनि ॥ ३६ ॥ देवदानवयक्षाणां पिशाचोरगरक्षसाम्। पश्यतां तन्महद्युद्धं सर्वरात्रमवर्तत ॥३७॥ नैव रात्रं न दिवसं न मुहूर्तं न च क्षणम्। रामरावणयोर्युद्धं विराममुपगच्छति॥ ३८

अन्तरिक्षे भूमौ च पुनश्च गिरिमूर्धनि त्रिकूटशिखरे च तन्महद्युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥३६॥ देवदानवेति। "यस्य च भावेन-" इति भावलक्षणे षष्ठी। सर्वरात्रम् अहोरात्रमित्यर्थः। सप्तरात्रमित्यपपाठः। वक्ष्यमाणदिनसङ्ख्याविरोधात्। यद्वा सर्वरात्रमित्यपपाठः। सप्तरात्रमित्येव सम्यक् पाठः। फाल्गुनचतुर्दश्यां हनुमता लङ्कादाहः। पौर्णमास्यां रामस्य समुद्रतीरप्राप्तिः। प्रथमाद्वितीयातृतीयासु दर्भशयनम्। अष्टम्यां सुवेलारोहणम्। नवम्यां युद्धारम्भ इति सप्तरात्रं रामरावणयुद्धमिति। इदं च "इतस्तु नवमेऽहनि" इत्यत्र विस्तृतम् ॥ ३७ ॥ नैव रात्रमिति। "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया ॥ ३८॥ रामानु०-देवदानवयक्षाणां पिशाचोरगरक्षसाम्। पश्यतां तन्महद्युद्धं सर्वरात्रमवर्तत ॥ नैव रात्रं न दिवसं न मुहूर्तं न च क्षणम्। रामरावणयोर्युद्धं विराममुपगच्छति ॥ इति श्लोकद्वयं केषुचित्कोशेषु पतितम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

त इम इति। प्रात्ययिकाः विश्वस्ताः, अमोघा इत्यर्थः ॥ ३३-३५ ॥ त्रिकूटशिखरे युद्ध्यतोस्तयोराग्रहादन्तरिक्षे भूमौ च त्रिकूटशिखरस्याधस्तनभूमौ पुनश्च गिरिमूर्धनि त्रिकूटशिखरे च तन्महद्युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ देवादीनां पश्यतां सतां सप्तरात्रं महद्युद्धमवर्ततेति सम्बन्धः। अगस्त्यागमनात्प्रागेव सिद्धस्य

स०-यैरिति। जातौ बहुवचनम्। येन, एकेषुणेति प्रतिज्ञाकाल उक्तेः। वाली च भग्न इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

दशरथेति । निर्धारणे षष्ठी । दशरथसुतराक्षसेन्द्रयोः रामरावणयोर्मध्ये राघवस्य जयमनवेक्ष्य महान् महाबुद्धिरित्यर्थः । सुरवररथसारथिः एनं रामम् उवाच ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

दशरथसुतराक्षसेन्द्रयोर्जयमनवेक्ष्य रणे स राघवस्य । सुरवररथसारथिर्महान् रणगतमेनमुवाच वाक्यमाशु ॥ ३९ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥
अथ संस्मारयामास राघवं मातलिस्तदा । अजानन्निव किं वीर त्वमेनमनुवर्तसे ॥ १ ॥ विसृजास्मै वधाय त्वमस्त्रं पैतामहं प्रभो । विनाशकालः कथितो यः सुरैः सोऽद्य वर्तते ॥ २ ॥ ततः संस्मारितो रामस्तेन वाक्येन मातलेः । जग्राह सशरं दीप्तं निश्वसन्तमिवोरगम् ॥ ३ ॥ यमस्मै प्रथमं प्रादादगस्त्यो भगवानृषिः । ब्रह्मदत्तं महाबाणममोघं युधि वीर्यवान् ॥ ४ ॥ ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वमिन्द्रार्थममितौजसा । दत्तं सुरपतेः पूर्वं त्रिलोकजयकांक्षिणः ॥ ५ ॥ यस्य वाजेषु पवनः फले पावकभास्करौ । शरीरमाकाशमयं गौरवे मेरुमन्दरौ ॥ ६ ॥

अथ रावणवधः—अथ संस्मारयामासेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अजानन्निव ब्रह्मास्त्रमजानन्निव । एनं रावणम्, अनुवर्तसे अस्त्रस्य प्रत्यस्त्रप्रयोगमात्रं करोषि । विनाशकालः मानुषेण वधः इत्युक्तः कालः ॥ १ ॥ २ ॥ ततः संस्मारित इत्याद्येकादश श्लोका एकान्वयाः । प्रथमं पूर्वं दण्डकारण्ये ॥ ३ ॥ ४ ॥ ब्रह्मदत्तमित्येतद्विवृणोति—ब्रह्मणेत्यादिना ॥ ५ ॥ यस्य वाजेष्विति । पवनादीनामधिदेवतात्वेनावस्थानम् । फले शल्ये ॥ ६ ॥

युद्धस्यायमनुवादः । अस्मिन् पाठे सप्तरात्रकृतरामरावणयुद्धस्यास्मिन् रामायणे अश्रूयमाणत्वेन अनुपपन्नत्वाच्च सर्वरात्रमवर्ततेति पाठः समीचीनः । सर्वरात्रम् अहोरात्रमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ दशरथसुतराक्षसेन्द्रयोरित्यत्र निर्द्धारणे षष्ठी ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥ अथेत्यादि । अनुवर्तसे अनुकरोषि, उपेक्षस इति यावत् ॥ १ ॥ अस्मै एनं प्रति ॥ २–५ ॥ यस्येत्यादि ।

स०–संस्मारयामास रावणस्य ब्रह्मास्त्रवध्यतामिति शेषः । अजानन्निवेत्यनेन रामस्य सार्वज्ञं सूचयति ॥ १ ॥

तेजसा सारांशेन कृतम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ द्वाराणां रिपुगोपुराणाम् । नानारुधिरेति वध्यासुरभेदात् । मेदः मांसविशेषः ॥९॥ रामानु०–द्वाराणां पुरद्वाराणाम्, गोपुराणामिति यावत् । परिघाणामित्येतत्सर्वायुधानामप्युपलक्षणम् ॥ ९ ॥ वज्रसारं वज्रतुल्यदार्ढ्यम् । नानासमितिदारणं कपटयुद्धस्यापि निवर्तकम् । सर्ववित्रा

जाज्वल्यमानं वपुषा सुपुङ्खं हेमभूषितम् । तेजसा सर्वभूतानां कृतं भास्करवर्चसम् ॥ ७ ॥ सधूममिव कालाग्निं दीप्तमाशीविषं यथा । परनागाश्ववृन्दानां भेदनं क्षिप्रकारिणम् ॥८॥ द्वाराणां परिघाणां च गिरीणामपि भेदनम् । नानारुधिरसिक्ताङ्गं मेदोदिग्धं सुदारुणम् ॥ ९ ॥ वज्रसारं महानादं नानासमितिदारणम् । सर्ववित्रासनं भीमं श्वसन्तमिव पन्नगम् ॥ १० ॥ कङ्कगृध्रबलानां च गोमायुगणरक्षसाम् । नित्यं भक्ष्यप्रदं युद्धे यमरूपं भयावहम् ॥११॥ नन्दनं वानरेन्द्राणां रक्षसामवसादनम् । वाजितं विविधैर्वाजैश्चारुचित्रैर्गरुत्मतः ॥१२॥ तमुत्तमेषुं लोकाना मिक्ष्वाकुभयनाशनम् । द्विषतां कीर्तिहरणं प्रहर्षकरमात्मनः ॥ १३ ॥ अभिमन्त्र्य ततो रामस्तं महेषुं महाबलः । वेदप्रोक्तेन विधिना सन्दधे कार्मुके बली ॥ १४ ॥ तस्मिन् सन्धीयमाने तु राघवेण शरोत्तमे । सर्वभूतानि वित्रेसु श्चचाल च वसुन्धरा ॥१५॥ स रावणाय संक्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् । चिक्षेप परमायत्तस्तं शरं मर्मघातिनम् ॥ १६॥

सनत्वे हेतुः भीममिति । दीप्तं श्वसन्तमिति भेदादुपमानभेदः ॥ १० ॥ बलाः गृध्रविशेषाः । रक्षसां पिशाचसहचारिणाम् । यमरूपं यमतुल्यं यथा भवति तथा भयावहमिति वित्रासनात् भेदः ॥ ११ ॥ वाजितमिति । गरुत्मतः वाजैः पत्रैः वाजितं सञ्जातपत्रम्, गरुडपत्रकृतपत्रमित्यर्थः ॥ १२ ॥ लोकानां मध्ये उत्तमेषुं प्रहर्षकरमात्मन इत्यन्तस्य जग्राहेत्यनेन संबन्धः ॥ १३ ॥ ततः ग्रहणानन्तरम्, तम् इषुं सन्दधे ॥ १४ ॥ १५ ॥ स इति ।

यस्य वाजेषु पक्षेषु । यस्य वाजेषु पवनः इत्यादिषु पवनादीनामधिदेवतात्वेनावस्थानं विवक्षितम् ॥ ६ ॥ तेजसा सारांशेन कृतं निर्मितम् । द्वाराणां गोपुराणाम् ॥ ७–११ ॥ गरुत्मतः चारुचित्रैः वाजैः । यमित्याद्युक्तविशेषणविशिष्टं तमुत्तमेषुमित्येतदन्तम् अभिमन्त्र्येत्यनेन सम्बध्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥ तं महेषुमिति

रावणाय चिक्षेपेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ स वज्र इति । वज्रिबाहुविसर्जितो वज्र इवेत्यन्वयः ॥ १७-१९ ॥ स शर इति । निभृतवत् विनीतवत् ॥ २० ॥ तस्येति । प्राणैः सह जीवितात् प्राणधारणयत्नात्, भ्रश्यमानस्य तस्य हस्तात् ससायकं कार्मुकं पपात ॥ २१-२३ ॥ नर्दन्तश्चेत्यर्धमेकं वाक्यम्

स वज्र इव दुर्धर्षो वज्रिबाहुविसर्जितः । कृतान्त इव चावार्यो न्यपतद्रावणोरसि ॥ १७ ॥ स विसृष्टो महावेगः शरीरान्तकरः शरः । बिभेद हृदयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १८ ॥ रुधिराक्तः स वेगेन जीवितान्तकरः शरः । रावणस्य हरन् प्राणान् विवेश धरणीतलम् ॥ १९ ॥ स शरो रावणं हत्वा रुधिरार्द्रीकृतच्छविः । कृतकर्मा निभृतवत् स्वतूणीं पुनरागमत् ॥ २० ॥ तस्य हस्ताद्धतस्याशु कार्मुकं तत् ससायकम् । निपपात सह प्राणैर्भ्रश्यमानस्य जीवितात् ॥ २१ ॥ गतासुर्भीमवेगस्तु नैर्ऋतेन्द्रो महाद्युतिः । पपात स्यन्दनाद्भूमौ वृत्रो वज्रहतो यथा ॥ २२ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ हतशेषा निशाचराः । हतनाथा भयत्रस्ताः सर्वतः सम्प्रदुद्रुवुः ॥ २३ ॥ नर्दन्तश्चाभिपेतुस्तान् वानरा द्रुमयोधिनः ॥ २४ ॥ दशग्रीववधं दृष्ट्वा विजयं राघवस्य च । अर्दिता वानरैर्हृष्टैर्लङ्कामभ्यपतन् भयात् । गताश्रयत्वात् करुणैर्बाष्पप्रस्रवणैर्मुखैः ॥ २५ ॥ ततो विनेदुः संहृष्टा वानरा जितकाशिनः । वदन्तो राघवजयं रावणस्य च तद्वधम् ॥ २६ ॥ अथान्तरिक्षे व्यनदत् सौम्यस्त्रिदशदुन्दुभिः । दिव्यगन्धवहस्तत्र मारुतः ससुखो ववौ ॥ २७ ॥ निपपातान्तरिक्षाच्च पुष्पवृष्टिस्तदा भुवि । किरन्ती राघवरथं दुरवापा मनोरमा ॥ २८ ॥ राघव स्तवसंयुक्ता गगनेऽपि च शुश्रुवे । साधु साध्विति वागग्र्या दैवतानां महात्मनाम् ॥ २९ ॥

॥ २४ ॥ दशग्रीवेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । मुखैः उपलक्षिताः, राक्षसा इति शेषः ॥ २५ ॥ तत इति । तद्वधं तं वधम् ॥ २६-२८ ॥ राघवेति ।

सन्दध इत्यनेन सम्बन्धः ॥ १४-१९ ॥ स शर इति । निभृतवत् विनीतवत् ॥ २०-२१ ॥

राघवस्तवसंयुक्ता वागित्यन्वयः ॥ २९ ॥ चारणैः सह चारणैः सहितान् देवानित्यर्थः ॥ ३० ॥ तत इति । सुग्रीवस्य युवराजत्वेन प्रत्युपकारायाङ्गदेनापि रावणवधस्य काङ्क्षितत्वात् सकामत्वम् ॥ ३१ ॥ प्रशमं प्रसादम् । मरुद्गणाः देवगणाः । मही न चकम्पे महीकम्पाभावस्य शुभसूचकत्वात् इत्याहुः । रावणवधपर्यन्तं सकम्पा स्थिता मही तद्वधानन्तरं निष्कम्पाऽभवदिति चाहुः । ववौ, सुखमिति शेषः ॥ ३२ ॥ सुहृद्विशेषाः जाम्बवदादयः ।

आविवेश महाहर्षो देवानां चारणैः सह। रावणे निहते रौद्रे सर्वलोकभयङ्करे ॥ ३० ॥ ततः सकामं सुग्रीवमङ्गदं च महाबलम्। चकार राघवः प्रीतो हत्वा राक्षसपुङ्गवम् ॥ ३१ ॥ ततः प्रजग्मुः प्रशमं मरुद्गणा दिशः प्रसेदुर्विमलं नभोऽभवत्। मही चकम्पे न हि मारुतो ववौ स्थिरप्रभश्चाप्यभवद्दिवाकरः ॥ ३२ ॥ ततस्तु सुग्रीवविभीषणादयः सुहृद्विशेषाः सहलक्ष्मणास्तदा। समेत्य हृष्टा विजयेन राघवं रणेऽभिरामं विधिना ह्यपूजयन् ॥३३॥ स तु निहतरिपुः स्थिरप्रतिज्ञः स्वजनबलाभिवृतो रणे रराज। रघुकुलनृपनन्दनो महौजास्त्रिदशगणैरभिसंवृतो यथेन्द्रः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा शयानं रामनिर्जितम्। शोकवेगपरीतात्मा विललाप विभीषणः ॥ १ ॥
वीर विक्रान्त विख्यात विनीत नयकोविद। महार्हशयनोपेत किं शेषेऽद्य हतो भुवि ॥ २ ॥
विक्षिप्य दीर्घौ निश्चेष्टौ भुजावङ्गदभूषितौ। मुकुटेनापवृत्तेन भास्कराकारवर्चसा ॥ ३ ॥

हिशब्दः पादपूरणे। विजयेन हृष्टा इत्यन्वयः। विधिना क्रमेण ॥ ३३ ॥ फाल्गुनामावास्यायां रावणवधः। यद्वा चैत्रशुद्धप्रतिपदि शिष्टामावास्यायां प्रातःकाले रावणवधः। पूर्वं सर्वरात्रमवर्ततेत्युक्तेः ॥३४॥ इति श्रीगोवि० श्रीरामा० रत्नकिरी० युद्धकाण्डव्याख्याने एकादशोत्तरशततमः सर्गः॥१११॥

अथ भ्रातृवधदर्शनेन हठात् प्रवृत्तं प्रकृतिसंबन्धकृतं शोकं सोढुमशक्नुवन् विभीषणो विलपति–भ्रातरमित्यादि। शयानं शयानमिव स्थितम्। शोकवेगपरीतात्मा शोकवेगेन परीतमनस्कः। वेगशब्देन हठकृतः शोक इति द्योत्यते ॥ १ ॥ वीरेत्यादि। विनीत विद्यासु शिक्षित ! विक्षिप्येत्यस्य

ततः प्रजग्मुः प्रशमं प्रसादं मरुद्गणाः मही न चकम्पे मारुतो ववौ, सुखमिति शेषः। अमावास्यायां रावणवधः॥ इति० युद्ध० एकादशोत्तरशततमस्सर्गः॥१११॥१-४॥

श्लोकस्य पूर्वश्लोकेनान्वयः । भुजावित्यनेनान्त्ययुद्धे द्विभुजस्थितिर्गम्यते । मुकुटेन, उपलक्षित इति शेषः । अपवृत्तेन पतनवेगादीषच्चालितेन ॥ २॥ ३॥ तदिदमिति । मया पूर्वं समीरितं यद्वचः काममोहपरीतस्य ते न रुचितं नेष्टमासीत् । तदिदं वचः सम्प्राप्तम्, त्वयाऽनुभूतमित्यर्थः ॥ ४ ॥ यदित्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः । यत्पापकर्म प्रहस्तो दर्पात् नामन्यतेति विपरिणामेनानुषज्यते । एवं सर्वत्र योजनीयम् । अतिरथ इत्यतिकायविशेषणम् ।

तदिदं वीर सम्प्राप्तं मया पूर्वं समीरितम् । काममोहपरीतस्य यत्ते न रुचितं वचः ॥ ४ ॥ यन्न दर्पात् प्रहस्तो वा नेन्द्रजिन्नापरे जनाः । न कुम्भकर्णोऽतिरथो नातिकायो नरान्तकः । न स्वयं त्वममन्येथास्तस्योदर्कोऽयमागतः ॥ ५ ॥ गतः सेतुः सुनीतानां गतो धर्मस्य विग्रहः । गतः सत्त्वस्य संक्षेपः प्रस्तावानां गतिर्गता ॥ ६ ॥ आदित्यः पतितो भूमौ मग्नस्तमसि चन्द्रमाः ॥ ७ ॥ चित्रभानुः प्रशान्तार्चिर्व्यवसायो निरुद्यमः । अस्मिन्निपतिते भूमौ वीरे शस्त्रभृतां वरे ॥८॥ किं शेषमिव लोकस्य हतवीरस्य साम्प्रतम् । रणे राक्षसशार्दूले प्रसुप्त इव पांसुषु ॥ ९ ॥

अमन्येथाः अमन्यथाः । एत्वमार्षम् । तृणीकृतवानसीत्यर्थः । तस्य सीताहरणरूपस्य उदर्कः फलमागतम् ॥५॥ गत इति । सुनीतानां नयानां सेतुः मर्यादा । धर्मस्य विग्रहः विरोधः । यद्वा अधर्मस्येति छेदः । विग्रहः देहः । यद्वा धर्मस्य विग्रहः देहः । "एषोहिताग्निश्च महातपाश्च" इत्यादिना रावणस्य धार्मिकत्वकथनात् । सत्त्वस्य बलस्य, संक्षेपः सङ्ग्रहः । प्रस्तावानां प्रकृष्टस्तुतीनां गतिः विषयः ॥ ६ ॥ आदित्य इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । अस्मिन्निति । अस्मिन्निपतिते आदित्यः पतित इत्याद्यभेदातिशयोक्तिः । चित्रभानुः वह्निः । "सूर्यवह्नी चित्रभानू" इत्यमरः । व्यवसायो निरुद्यमः, रावणसदृशाश्रयाभावाद्व्यवसायः उत्साहशक्तिः निर्व्यापारोऽभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८॥ राक्षसशार्दूले रावणे पांसुषु प्रसुप्त इव स्थिते, मृत इति

यदित्यादि । न स्वयमिति । अमन्येथाः । एत्वमार्षम् ॥ ५ ॥ गत इति । सेतुः मर्यादा । सुनीतानां नयानां संक्षेपः संक्षिप्यत इति संक्षेपः संग्रहः । प्रस्तावानामुचितोक्तीनां स्तुतीनां वा ॥ ६ ॥ आदित्य इत्यादि । व्यवसायः उत्साहशक्तिः । रावणसदृशाश्रयणीयस्याभावाद्व्यवसायो निर्व्यापारोऽभूदित्यर्थः । अस्मिन्निपतिते भूमावित्यर्धं पूर्वशेषम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ किं शेषमिवेत्यर्धमुत्तरशेषम् । पांसुषु प्रसुप्त इव स्थिते सति साम्प्रतं हतवीरस्य लोकस्य किं शेषम्, न किञ्चिदव

यावत् । साम्प्रतं हतवीरस्य लोकस्य किमिव शेषम्, सर्वं शून्यमभूदित्यर्थः ॥ ९ ॥ धृतिरेव प्रवालो यस्य स तथा । धैर्यं हि वृक्षस्य पल्लववत् प्रथम फलम् । प्रसहत इति प्रसहः । पचाद्यच् । भावप्रधानो निर्देशः । स एव अग्र्यपुष्पं श्रेष्ठपुष्पं यस्य स तथा । प्रसहनं हि पुष्पवत्कार्यफलस्य अव्यव हितहेतुः । तप एव बलं स्थैर्यांशो यस्य स तथा । शौर्यमेव निबद्धमूलं निश्चलमूलं यस्य स तथा, शौर्यमूलत्वात् तपःप्रभृतीनां सर्वेषाम् ॥ १० ॥

धृतिप्रवालः प्रसहाग्र्यपुष्पस्तपोबलः शौर्यनिबद्धमूलः । रणे महान् राक्षसराजवृक्षः सम्मर्दितो राघवमारुतेन ॥ १० ॥ तेजोविषाणः कुलवंशवंशः कोपप्रसादापरगात्रहस्तः । इक्ष्वाकुसिंहावगृहीतदेहः सुप्तः क्षितौ रावणगन्धहस्ती ॥ ११ ॥ पराक्रमोत्साहविजृम्भितार्चिर्निश्वासधूमः स्वबलप्रतापः । प्रतापवान् संयति राक्षसाग्निर्निर्वापितो रामपयोधरेण ॥ १२ ॥

तेजः पराक्रम एव विषाणो यस्य स तथा । तेजो हि विषाणवत् परमर्मभेदि । कुलवंशवंशः कुलं पितृपितामहादयः तेषां वंशः सर्गः स एव वंशः पृष्ठा वयवविशेषो यस्य स तथा । "वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठस्यावयवेऽपि च" इत्युभयत्रापि विश्वः । कुलेन हि वंशेनेव स्वाश्रितधारणम् । कोप एवापरगात्रं शिरोव्यतिरिक्तशरीरं यस्य स तथा । प्रसाद एव हस्तो यस्य स तथा । कोपस्य बहुत्वादपरगात्रत्वेन रूपणम् । इक्ष्वाकुः रामः स एव सिंहः तेन अवगृहीत देहः रावणगन्धहस्ती रावण एव मत्तगजः क्षितौ सुप्तः, मृत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ पराक्रमोत्साहावेव विजृम्भितार्चिः विस्तृतज्वालः । निश्वास एव धूमो यस्य स तथा । स्वबलप्रतापः स्वबलोष्णः । प्रतापवान् तेजस्वी । राक्षसाग्निः रामपयोधरेण निर्वापितः ॥ १२ ॥

शिष्टमित्यर्थः ॥ ९ ॥ प्रसहाग्र्यपुष्पः प्रसहत इति प्रसहः । पचाद्यच् । भावप्रधानोऽयं निर्देशः । प्रसहः प्रसहत्वं तदेवाग्र्यपुष्पं यस्य सः । प्रसवाग्र्यपुष्पः इति पाठे प्रसवः सन्तानः ॥ १० ॥ कुलवंशवंशः कुलं पितृपितामहादयः तेषां वंशो वर्गः स एव वंशः पृष्ठावयवविशेषो यस्य सः । " वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठस्याव यवेऽपि च " इति विश्वः । कोपप्रसादापरगात्रहस्तः कोपापरगात्रः प्रसादहस्तश्चेत्यर्थः । इक्ष्वाकुः रघुनाथः ॥ ११ ॥ पराक्रमोत्साहावेव विजृम्भितार्चिः । स्वबलमेव प्रतापः । प्रतापवान् तेजस्वी ॥ १२ ॥

सिंहर्क्षाः राक्षसाः त एव लाङ्गूलककुद्विषाणानि यस्य स तथा । " सिंहर्क्षा राक्षसाः प्रोक्ता यक्षा उष्णीषिणो मताः । " इति निघण्टुः । यद्वा सिंहर्क्षं मूलानक्षत्रं तच्च राक्षसनक्षत्रम् । यथाऽऽह ज्योतिषे काश्यपः—" अग्निर्मघा विशाखा च आश्लेषा शततारका । धनिष्ठा चित्रया युक्ता ज्येष्ठा मूला च राक्षसाः ॥ " इति । तत्सम्बन्धाद्राक्षसा अपि तच्छब्देनोच्यन्ते । राक्षससमृद्धेर्गर्वहेतुत्वेन लाङ्गूलादित्वेन रूपणम् । परानभिजयतीति पराभिजित् । गन्धने परोत्सादने गन्धहस्ती मुख्यः । " गन्धनं सूचनोत्साहहिंसनेषु प्रकाशने " इति विश्वः । चापलं विषयलौल्यम्, तदेव कर्णचक्षुषी यस्य

सिंहर्क्षलाङ्गूलककुद्विषाणः पराभिजिद्गन्धनगन्धहस्ती । रक्षोवृषश्चापलकर्णचक्षुः क्षितीश्वरव्याघ्रहतोऽवसन्नः ॥१३॥ वदन्तं हेतुमद्वाक्यं परिमृष्टार्थनिश्चयम् । रामः शोकसमाविष्टमित्युवाच विभीषणम् ॥ १४ ॥ नायं विनष्टो निश्चेष्टः समरे चण्डविक्रमः । अत्युन्नतमहोत्साहः पतितोऽयमशङ्कितः ॥१५॥ नैवं विनष्टाः शोच्यन्ते क्षत्रधर्ममवस्थिताः । वृद्धिमाशंसमाना ये निपतन्ति रणाजिरे ॥ १६ ॥

स तथा । रक्षोवृषः रावणवृषभः, क्षितीश्वरव्याघ्रेण रामशार्दूलेन, हतः अवसन्नः मृतः ॥ १३ ॥ वदन्तमिति । परिमृष्टार्थनिश्चयं कृतार्थनिश्चयम् ॥१४॥ अयं निश्चेष्टः निर्विक्रमः न विनष्टः, अपि त्वयं समरे चण्डविक्रमः अत्युन्नतमहोत्साहः अशङ्कितः पतितः विनष्टः ॥ १५ ॥ यदि समरे विक्रम्य नष्टः ततः किमित्यत्राह—नैवमित्यादि । ये वृद्धिं परलोकवृद्धिम्, आशंसमानाः आकाङ्क्षमाणाः सन्तः रणाजिरे निपतन्ति । क्षत्रधर्ममवस्थिताः शूरधर्म

सिंहर्क्षलाङ्गूलककुद्विषाणः सिंहर्क्षाः राक्षसाः त एव लाङ्गूलककुद्विषाणानि यस्य सः । " सिंहर्क्षा राक्षसाः प्रोक्ता यक्षा उष्णीषिणो मताः । " इति शाश्वतः । परानभिजयतीति पराभिजित । गन्धनगन्धहस्ती गन्धने उत्सादने गन्धहस्ती मदगजतुल्यः । " गन्धनं सूचनोत्साहहिंसनेषु प्रकाशने " इति विश्वः । चापलकर्णचक्षुः चापलं धर्मस्खलनं तदेव कर्णचक्षुषी यस्य सः ॥ १३ ॥ १४ ॥ नायमिति । अयं निश्चेष्टः निर्विक्रमो न विनष्टः, अपितु समरे चण्डविक्रमः उन्नतमहोत्साहः अशङ्कितः पतितः नष्टः ॥ १५ ॥ ततः किमित्यत आह—नैवं विनष्टा इति । ये वृद्धिमाशंसमाना रणाजिरे निपतन्ति क्षत्रधर्मव्यवस्थिताः केवलं

स०—**पराभिजिद्गन्धनगन्धहस्ती** परानभिजयन्तीति पराभिजितः, तद्गन्धने हिंसायां गन्धहस्ती मतंगजतुल्यः । चापलकर्णचक्षुः चापलं चञ्चलं कर्णचक्षुः यस्य सः । कर्णयोश्चापलम् अश्राव्यशूर्पणखादिप्रलपितश्रवणेन तत्र चित्तप्रणिधानम् । चक्षुषोः अनवलोकनीयपरदारसौन्दर्यदर्शनम ॥ १३ ॥ **यमशङ्कितः** यमः शङ्कितो यस्मादिति वा ॥ १५ ॥

व्यवस्थिताः। एवं विनष्टाः ते न शोच्यन्ते ॥ १६ ॥ न केवलं समरमरणादेव नशोच्यत्वम्, किंतु यशःप्रत्यासक्त्यापीत्याह—येनेति। येन वित्रासिताः तस्मिन् रावणे कालसमायुक्ते शोचितुं न कालः नावसरः, तद्विषये शोको न युक्तः, वीरस्वर्गगमनादिति भावः ॥ १७ ॥ तथाऽपि मरणे सति कथं न शोचितव्यमित्याशङ्क्य जयवत्पराजयोऽपि न शोकस्थानमित्याह—नैकान्तेति। एकान्तविजयः न भूतपूर्वः इतः पूर्वं न भूतः। अनैकान्त्यमुपपाद

येन सेन्द्रास्त्रयो लोकास्त्रासिता युधि धीमता। तस्मिन् कालसमायुक्ते न कालः परिशोचितुम् ॥ १७ ॥ नैकान्त विजयो युद्धे भूतपूर्वः कदाचन। परैर्वा हन्यते वीरः परान् वा हन्ति संयुगे ॥ १८ ॥ इयं हि पूर्वैः सन्दिष्टा गतिः क्षत्रिय संमता। क्षत्रियो निहतः सङ्ख्ये न शोच्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥ तदेवं निश्चयं दृष्ट्वा तत्त्वमास्थाय विज्वरः। यदिहा नन्तरं कार्यं कल्प्यं तदनुचिन्तय ॥ २० ॥ तमुक्तवाक्यं विक्रान्तं राजपुत्रं विभीषणः। उवाच शोकसन्तप्तो भ्रातुर्हितमनन्तरम् ॥ २१ ॥ योऽयं विमर्देषु न भग्नपूर्वः सुरैः समेतैः सह वासवेन। भवन्तमासाद्य रणे विभग्नो वेलामिवासाद्य यथा समुद्रः ॥ २२ ॥ अनेन दत्तानि सुपूजितानि भुक्ताश्च भोगा निभृताश्च भृत्याः। धनानि मित्रेषु समर्पितानि वैराण्यमित्रेषु च यापितानि ॥ २३ ॥

यति परैर्वेति ॥ १८ ॥ क्षत्रधर्मपर्यालोचनेनापि न शोच्य इत्याह—इयं हीति। क्षत्रियः शूरः ॥ १९ ॥ तदेवमिति। दृष्ट्वा ज्ञात्वा। तत्त्वमास्थाय परमार्थ बुद्धिमवलम्ब्य, जनिमतामवश्यं मृत्युं ज्ञात्वेत्यर्थः। विज्वरः निःशोकः। यत् कार्यं कर्म। कल्प्यम् अनुष्ठेयम्। तदनुचिन्तय। कल्यमिति पाठे यत् कार्यं कल्यम्, योग्यमित्यर्थः। "कल्यो योग्यश्च ते समाः" इति निघण्टुः ॥ २० ॥ २१ ॥ योऽयमिति। विमर्देषु समरेषु। अनेन महावीरतया सम्यक् संस्कार मर्हतीत्युक्तम् ॥ २२ ॥ धर्मशीलत्वाच्च तदर्हतीत्याह—अनेनेति। दत्तानि दानानि कृतानि। सुपूजितानि, गुरुदैवतानीति शेषः। निभृताः नितरां भृताः।

विनष्टास्ते न शोच्यन्ते ॥ १६ ॥ न केवलं समरमरणादेवाशोच्यत्वम्, किन्तु यशःप्रतापसम्पत्त्याऽपीत्याह—येन सेन्द्रा इति ॥ १७ ॥ तथापि मरणे सति न शोचितव्यम् ? इत्याशङ्क्य जयवत्पराजयोऽपि न शोकस्थानमित्याह—नैकान्तविजय इति ॥ १८ ॥ क्षत्रधर्मपर्यालोचनयाऽपि न शोच्य इत्याह—इयं हीति ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा ज्ञात्वा। तत्त्वमास्थाय निश्चिततत्वमवलम्ब्य। कल्प्यम् अनुष्ठेयम् ॥ २०–२२ ॥ अनेन दत्तानि दानानि कृतानि। सुपूजितानि स्वनुष्ठितानि। निभृताः नितरां

यापितानि सफलीकृतानीत्यर्थः ॥२३॥ आहिताग्न्यादित्वाच्च तदर्हतीत्याह—एषोहिताग्निरिति। हिताग्निः आहिताग्निः। सान्धिरार्षः। वेदान्तं गच्छति जानातीति वेदान्तगः। कर्मसु चाग्र्यवीर्यः कर्मशूर इत्यर्थः। प्रेतगतस्य प्रेतत्वं गतस्य। इच्छामि, पुत्राणां विनष्टत्वेन भ्रातुरेवाधिकारित्वादिति भावः ॥२४॥ स तस्येति। करुणैरित्यनेन दुःखातिशयादिदानीमेवमुक्तमिति द्योत्यते। वक्ष्यति हि नाहमस्य संस्कारं करिष्यामीति। स्वर्गीयं स्वर्गाय हितम्।

एषोहिताग्निश्च महातपाश्च वेदान्तगः कर्मसु चाग्र्यवीर्यः। एतस्य यत् प्रेतगतस्य कृत्यं तत् कर्तुमिच्छामि तव प्रसादात् ॥ २४ ॥ स तस्य वाक्यैः करुणैर्महात्मा सम्बोधितः साधु विभीषणेन। आज्ञापयामास नरेन्द्रसूनुः स्वर्गीयमाधानमदीनसत्त्वः ॥ २५ ॥ मरणान्तानि वैराणि निर्वृत्तं नः प्रयोजनम्। क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदि० श्रीमद्युद्धकाण्डे द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

आधानम् अन्त्येष्टिसंज्ञिकं कर्म ॥ २५ ॥ वैरातिरेकात् संस्कारे मम द्वेष इति न शङ्कनीयमित्याह—मरणेति। मरणानन्तरमपि वैरकरणं निष्प्रयोजनमित्याह—निर्वृत्तमिति। प्रयोजनं सीतालाभरूपम्। अस्य संस्कारः यायजूकोचितसंस्कारः, क्रियताम्। ममाप्येष यथा तव। तव यथा भ्राता तथा ममापि भ्राता, मद्भ्रातृभूतस्य तव भ्रातृत्वात्। त्वमस्य दोषं दृष्ट्वा न करोषि चेदहमेव करिष्यामि, भ्रातृषु येन केनापि कर्तव्यमिति भावः। अत्र श्लोके न इति गायत्र्यक्षरम्। अत्राचार्या व्याचख्युः—मरणान्तानि वैराणि, ऋषिजनस्थानभ्रंशमैथिलीहरणमत्प्राणभूतजटायुविध्वंसनप्रभृतिमद्द्वेषाचरणमितः परं कर्तुं न शक्नोति हीति भावः। निर्वृत्तं नः प्रयोजनम् 'यदि वा रावणः स्वयम्' इति वदता मयाऽस्य विषये किञ्चिच्छुभं कर्तव्यमिति मनसि कृतम्। तदनेन ' द्विधा भज्येयमप्येवं न नमेयं तु कस्यचित्' इति वदता प्रतिहतम्। तत्करणस्येदानीमवसरः सञ्जात इति भावः। क्रियतामस्य संस्कारः, मत्कृतहितप्रतिषेधानर्हावस्था इदानीमस्य सञ्जाता, अतोऽयं न त्याज्यः। अतः परं यत्कर्तव्यं तत्कार्यमेव। ममाप्येष यथा तव, अयं मच्चित्तानुकूलो जातः, अतो मन्मित्रभूतो भवानपि तमनुवर्तितुमर्हति। अथवा एषः तव यथा तथा ममापि, अस्य संस्कारस्तव यथा प्राप्तः तथा ममापीत्यर्थः।

पोषिताः ॥ २३ ॥ एष इति। आहिताग्निः कर्मसु अग्र्यः शूरः कर्मठः। प्रेतगतस्य प्रेतत्वं गतस्य ॥२४॥ संबोधितः आज्ञप्तः। स्वर्गीयं स्वर्गाय हितम्। आधानं संस्कारम् ॥ २५ ॥ गायत्र्याः विंशतितमाक्षरं "मरणान्तानि वैराणि" इत्यस्य श्लोकस्य द्वादशाक्षरेण न इत्यनेन संगृह्णाति—मरणान्तानीति। एष रावणः तव

भवानस्य संस्कारं न करोति चेदहमेव करोमि। बन्धुषु येन केनापि कर्तव्यं खल्विदम्, तद्दूरे तिष्ठ अहमेव करिष्यामीत्यर्थ इति ॥२६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

रावणं निहतं श्रुत्वा राघवेण महात्मना। अन्तःपुराद्विनिष्पेतू राक्षस्यः शोककर्शिताः ॥१॥ वार्यमाणाः सुबहुशो वेष्टन्त्यः क्षितिपांसुषु। विमुक्तकेश्यो दुःखार्ता गावो वत्सहता इव ॥ २ ॥ उत्तरेण विनिष्क्रम्य द्वारेण सह राक्षसैः। प्रविश्यायोधनं घोरं विचिन्वन्त्यो हतं पतिम् ॥ ३ ॥ राजपुत्रेतिवादिन्यो हा नाथेति च सर्वशः। परिपेतुः कबन्धाङ्कां महीं शोणितकर्दमाम् ॥ ४ ॥ ता बाष्पपरिपूर्णाक्ष्यो भर्तृशोकपराजिताः। करेण्व इव नर्दन्त्यो विनेदुर्हतयूथपाः ॥५॥ ददृशुस्तं महावीर्यं महाकायं महाद्युतिम्। रावणं निहतं भूमौ नीलाञ्जनचयोपमम् ॥६॥ ताः पतिं सहसा दृष्ट्वा शयानं रणपांसुषु। निपेतुस्तस्य गात्रेषु च्छिन्ना वनलता इव ॥ ७ ॥ बहुमानात् परिष्वज्य काचिदेनं रुरोद ह। चरणौ काचिदालिङ्ग्य काचित् कण्ठेऽवलम्ब्य च ॥८॥ उद्धृत्य च भुजौ काचिद्भूमौ स्म परिवर्तते। हतस्य वदनं दृष्ट्वा काचिन्मोहमुपागमत् ॥ ९ ॥ काचिदङ्के शिरः कृत्वा रुरोद मुखमीक्षती। स्नापयन्ती मुखं बाष्पैस्तुषारैरिव पङ्कजम् ॥ १० ॥ एवमार्ताः पतिं दृष्ट्वा रावणं निहतं भुवि। चुक्रुशुर्बहुधा शोकाद्भूयस्ताः पर्यदेवयन् ॥ ११॥ येन वित्रासितः शक्रो येन वित्रासितो यमः। येन वैश्रवणो राजा पुष्पकेण वियोजितः ॥ १२ ॥

अथ रावणान्तःपुरस्त्रीविलापः–रावणमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। वत्सहताः हतवत्साः ॥ १ ॥ २ ॥ उत्तरेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। शोणितैः कर्दमो यस्यास्तां शोणितकर्दमाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ता इति। हतयूथपा इति करेणुविशेषणम्। अत एव नर्दन्त्यः करेण्व इव विनेदुरित्यन्वयः ॥५–७॥ बहुमानादित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम्। परिवर्तते वेष्टते। ईक्षती ईक्षमाणा ॥ ८–१० ॥ एवमिति। चुक्रुशुरिति। क्रोशः निरक्षरध्वनिः। परिदेवनं

यथा ममापि तथा, ममापि स्नेहविषय इत्यर्थः। अतः संस्क्रियतां शङ्कां मा कुर्विति भावः ॥२६॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२॥ रावणमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। वार्यमाणा इति। वत्सहताः हतवत्साः ॥ १–१५ ॥

साक्षरशब्दः ॥ ११-१३ ॥ असुरेभ्य इति । मानुषाद्भयम्, जातमिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ य इति । कश्चिदिव यः कश्चित् पुरुष इव । लम्भितः प्रापितः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अशृण्वतेति । सुहृदां सुहृद्भ्यः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । वचनमिति वा शेषः । अशृण्वता त्वया ॥ १८ ॥ एताः वयं ते राक्षसाः आत्मा च समं युगपत् इदानीं पातिताः, मारिता इत्यर्थः । ब्रुवाण इति । इष्टः प्रीतिमान् ॥ १९ ॥ यदीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । ते त्वया ।

गन्धर्वाणामृषीणां च सुराणां च महात्मनाम् । भयं येन महद्दत्तं सोऽयं शेते रणे हतः ॥१३॥ असुरेभ्यः सुरेभ्यो वा पन्नगेभ्योऽपि वा तथा । न भयं यो विजानाति तस्येदं मानुषाद्भयम् ॥१४॥ अवध्यो देवतानां यस्तथा दानव रक्षसाम् । हतः सोऽयं रणे शेते मानुषेण पदातिना ॥ १५॥ यो न शक्यः सुरैर्हन्तुं न यक्षैर्नासुरैस्तथा । सोऽयं कश्चि दिवासत्त्वो मृत्युं मर्त्येन लम्भितः ॥ १६ ॥ एवं वदन्त्यो बहुधा रुरुदुस्तस्य ताः स्त्रियः । भूय एव च दुःखार्ता विलेपुश्च पुनःपुनः ॥ १७ ॥ अशृण्वता च सुहृदां सततं हितवादिनाम् । मरणायाहृता सीता घातिताश्च निशा चराः ॥ १८ ॥ एताः सममिदानीं ते वयमात्मा च पातिताः । ब्रुवाणोऽपि हितं वाक्यमिष्टो भ्राता विभीषणः । धृष्टं परुषितो मोहात्त्वयाऽऽत्मवधकांक्षिणा ॥१९॥ यदि निर्यातिता ते स्यात् सीता रामाय मैथिली । न नः स्याद् व्यसनं घोरमिदं मूलहरं महत् ॥२०॥ वृत्तकामो भवेद्भ्राता रामो मित्रकुलं भवेत् ।वयं चाविधवाः सर्वाः सकामा न च शत्रवः ॥२१॥ त्वया पुनर्नृशंसेन सीतां संरुन्धता बलात् । राक्षसा वयमात्मा च त्रयं तुल्यं निपातितम् ॥२२॥

निर्यातिता प्रत्यर्पिता । मूलहरं मूलभूतत्वत्पर्यन्तहरम् । वृत्तेति । यदि सीता निर्यातिता स्यात्तदा भ्राता विभीषणो वृत्तकामः निष्पन्नमनोरथः भवेत्, स्ववाक्यकरणादिति भावः । तथा रामः मित्रकुलं कुलमित्रम् । शत्रवः देवादयः ॥ २० ॥ २१ ॥ त्वयेति । तुल्यमिति । युगप

य इति । लम्भितः प्रापितः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अशृण्वतेति । सुहृदां, वाक्यमिति शेषः ॥ १८ ॥ एताः वयं ते राक्षसाः आत्मा त्वं च सममेककालमेव पातिताः धृष्टं प्रत्यक्षम् ॥ १९ ॥ यदीत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । ते त्वया निर्यातिता प्रत्यर्पिता चेत् ॥ २० ॥ वृत्तकामः निष्पन्नमनोरथः । स्ववाक्य

स०-असत्त्वः अल्पबल इत्यर्थः, अनुदरा कन्येत्यत्रेव । **मर्त्येन** स्वकर्तृकमरणयोग्येन रामेण । **लम्भितः** प्रापितः मृत्युं यमं प्रतीति वा ॥ १६ ॥

दित्यर्थः ॥ २२ ॥ एवं रावणस्वेच्छाचरणस्य राक्षसनाशहेतुतामभिधाय सम्प्रति तन्निरासपूर्वकं दैवकारितत्वं दर्शयति–न कामकार इति । कामकारः स्वच्छन्दकरणम्, कामं प्रकामं नास्ति । कुतः ? दैवं चेष्टयते सर्वं, हतं दैवेन हन्यते । दैवेन हतमन्येन हन्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥ नैवेति । उद्यता कार्योन्मुखी दैवगतिः अर्थादिना न निवर्तयितुं शक्या । कामेन स्वेच्छया ॥ २५ ॥ विलेपुरिति । कुररः क्रौञ्चयः ॥२६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

न कामकारः कामं वा तव राक्षसपुङ्गव । दैवं चेष्टयते सर्वं हतं दैवेन हन्यते ॥ २३ ॥ वानराणां विनाशोऽयं रक्षसां च महाहवे । तव चैव महाबाहो दैवयोगादुपागतः ॥ २४ ॥ नैवार्थेन न कामेन विक्रमेण न चाज्ञया । शक्या दैव गतिर्लोके निवर्तयितुमुद्यता ॥ २५ ॥ विलेपुरेवं दीनास्ता राक्षसाधिपयोषितः । कुरर्य इव दुःखार्ता बाष्पपर्याकुलेक्षणाः ॥२६॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः॥ ११३॥

तासां विलपमानानां तथा राक्षसयोषिताम् । ज्येष्ठा पत्नी प्रिया दीना भर्तारं समुदैक्षत ॥ १ ॥
दशग्रीवं हतं दृष्ट्वा रामेणाचिन्त्यकर्मणा । पतिं मण्डोदरी तत्र कृपणा पर्यदेवयत् ॥ २ ॥

अथ मण्डोदरीप्रलापादि–तासामित्यादि । विलपमानानां विलपन्तीनाम् । तथा विलपमानानामित्यन्वयः । दीना सती समुदैक्षत ॥ १ ॥ दशग्रीवमिति । मण्डोदरी मण्डनभूतोदरी, कृशोदरीति यावत् । "मडि भूषायाम्" इति धातोर्भावे कप् प्रत्ययः । मण्डं सारं सुन्दरमिति यावत् । तादृशोदरीत्येके ।

करणादिति भावः । मित्रकुलं मित्रपक्षः ॥ २१ ॥ २२ ॥ एवं रावणस्य स्वेच्छाचरणस्य राक्षसनाशहेतुतामभिधायेदानीं तन्निरासपूर्वकं दैवस्य तत्कारणत्वं दर्शयति–न कामकार इति । तव कामकारः स्वेच्छाचरणं कामं वा नास्ति, तव स्वेच्छाधीनव्यवहारो नास्तीत्यर्थः । कुतः ? दैवं चेष्टयते सर्वं हतं दैवेन हन्यते दैवेन हतमन्येन हन्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥ उद्यता सर्वयत्नेनापि ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥ १ ॥ दशग्रीवमिति । मण्डोदरी मण्डनभूतोदरी । कृशोदरीति यावत् । "मडि भूषायाम्" इति धातुः ॥ २–५ ॥

स०–दैवम् अदृष्टप्रेरको हरिरेव । सर्वं चराचरं चेष्टयते चेष्टयति । अतोऽन्येषां तत्स्वातन्त्र्यभ्रम इत्यर्थः । दैवेन हतमेव केनचिन्निमित्तेन हन्यते न त्वन्यथा ॥ २३ ॥

मण्डा पृथुपिपीलिका तस्या इव उदरं यस्याः सा मण्डोदरीत्यप्याहुः ॥ २ ॥ यद्यपि समरमरणं शूराणां श्लाघ्यमिति न वीरपत्नी तच्छोचितुमर्हा, तथाप्यसमानान्मानुषात् प्राप्तमिदं लज्जावहमिति शोचति–ननु नाम तवेत्यादिना सार्धश्लोकेन। नाम प्रसिद्धौ। महीदेवाः ब्राह्मणाश्च, त्रस्यन्तीत्यनुषङ्गः। स कथं मानुषेण जित इति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ननु नामेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। चारणाश्च आकाशचारिणश्च। न व्यपत्रपसे, मानुषविजयेनेति

ननु नाम महाभाग तव वैश्रवणानुज। क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं त्रस्यत्यपि पुरन्दरः ॥ ३ ॥ ऋषयश्च महीदेवा गन्धर्वाश्च यशस्विनः ॥४॥ ननु नाम तवोद्वेगाच्चारणाश्च दिशो गताः। स त्वं मानुषमात्रेण रामेण युधि निर्जितः। न व्यपत्रपसे राजन् किमिदं राक्षसर्षभ ॥ ५ ॥ कथं त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रिया वीर्येण चान्वितम्। अविषह्यं जघान त्वां मानुषो वनगोचरः ॥ ६ ॥ मानुषाणामविषये चरतः कामरूपिणः। विनाशस्तव रामेण संयुगे नोपपद्यते ॥ ७ ॥ न चैतत् कर्म रामस्य श्रद्दधामि चमूमुखे। सर्वतः समुपेतस्य तव तेनाभिमर्शनम् ॥ ८ ॥

शेषः। किमिदं किमेवमवस्थानकारणमित्यर्थः ॥ ५ ॥ कथमिति। वीर्येण त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रियाऽन्वितं त्वां मानुषस्तत्रापि वनगोचरः कथं जघान, अद्भुतमित्यर्थः ॥ ६ ॥ तदेवासम्भावितत्वं निरूपयति–मानुषाणामिति। अविषये अगम्यदेशे ॥ ७ ॥ न चैतदिति। सर्वतः समुपेतस्य सर्वयुद्धोपकरणैः पूर्णस्य तव, तेन रामेण अभिमर्शनम् आक्रमणमिति यत्, एतद्रामस्य न श्रद्दधामि रामसम्बन्धिकर्मेति न श्रद्दधामि ॥८॥ रामानु०–नचैतत्कर्मेत्येतच्छ्लोकानन्तरं, यदैव च जनस्थाने राक्षसैर्बहुभिर्वृतः। खरस्तव हतो भ्राता तदेवासौ न मानुषः॥ यदैव नगरीं लङ्कां दुष्प्रवेशां सुरैरपि। प्रविष्टो हनुमान् वीर्यात् तदैव व्यथिता वयम् ॥ यदैव वानरैर्घोरैर्बद्धः सेतुर्महार्णवे। तदैव हृदयेनाहं शङ्के राममानुषम् ॥ अथवा रामरूपेण कृतान्तः स्वयमागतः। मायां तव विनाशाय विधायाप्रतितर्किताम् ॥ अथवा वासवेन त्वं धर्षितोऽसि महाबल। वासवस्य कुतः शक्तिस्त्वां द्रष्टुमपि संयुगे ॥ इति पाठक्रमः। अन्यथापाठस्तु लेखकप्रमादकृतः। रामस्य सामान्यतो मानुषत्वप्रतिपादनानन्तरमुत्तरोत्तरोत्कृष्टयमेन्द्रादिदेवताविशेषत्वप्रतिपादनौचित्यात्। यदैवेति। न मानुषः, निश्चित इति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥

कथमिति। वीर्येण त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रियाऽन्वितं त्वामिति सम्बन्धः॥६॥ मानुषाणामविषये अप्राप्यदेशे॥७॥ सर्वतस्समुपेतस्य सर्वैस्साधनैस्समुपेतस्य तव तेन रामेण

रावणवधस्य मानुषेणाकृतत्वे केन कृतः स्यादित्याशङ्क्य पक्षान्तरमुपक्षिपति–यदैवेत्यादिना ॥ ९–११ ॥ एवं सामान्यतो रामस्यामानुषत्वं प्रतिपाद्य उत्तरोत्तरोत्कृष्टयमेन्द्रादिदेवताविशेषत्वं प्रतिपादयति–अथवेत्यादिना । मायां सीतारूपाम् । अप्रतितर्किताम् अपरिमेयरूपलावण्याम् ॥ १२ ॥१३॥ यदैवेत्यादिना सामान्यत उपन्यस्तममानुषत्वमेकत्र व्यवस्थापयितुमाह–व्यक्तमित्यादिना । महायोगित्वादिगुणविशिष्टो यो विष्णुः स एवैष राम इति

यदैव च जनस्थाने राक्षसैर्बहुभिर्वृतः । खरस्तव हतो भ्राता तदैवासौ न मानुषः ॥९॥ यदैव नगरीं लङ्कां दुष्प्रवेशां सुरैरपि । प्रविष्टो हनुमान् वीर्यात्तदैव व्यथिता वयम् ॥ १० ॥ यदैव वानरैर्घोरैर्बद्धः सेतुर्महार्णवे । तदैव हृदयेनाहं शङ्के राममहमानुषम् ॥११॥ अथवा रामरूपेण कृतान्तः स्वयमागतः । मायां तव विनाशाय विधायाप्रतितर्किताम् ॥ १२ ॥ अथवा वासवेन त्वं धर्षितोऽसि महाबल । वासवस्य कुतः शक्तिस्त्वां द्रष्टुमपि संयुगे ॥ १३ ॥ व्यक्तमेष महायोगी परमात्मा सनातनः । अनादिमध्यनिधनो महतः परमो महान् ॥ १४ ॥

स्त्रीवचनमुखेनैव विष्णोः सर्वदेवतापारम्यं भगवान् वाल्मीकिर्व्यवस्थापयति । महान् योगः लोकरक्षणोपायचिन्ता सोऽस्यास्तीति महायोगी । परमश्चासावात्मा च परमात्मा, सर्वजीवात्मभ्य उत्कृष्ट इत्यर्थः । परमत्वमस्य कथमित्याशङ्क्य षड्भावविकाररहितत्वादित्याह सनातन इति । सदाऽस्तित्वयुक्त इत्यर्थः । अनादिमध्यानिधनः जन्मवृद्धिविनाशशून्यः । शाश्वतः अपक्षयरहितः । ध्रुवः परिणामरहितः । एतैर्विशेषणैर्जीवगतषड्भावविकारशून्यत्वमुक्तम् । तथोक्तं श्रीविष्णुपुराणे–"अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामर्द्धिजन्मभिः । वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदाऽस्तीति केवलम् ॥" इति । परमात्मशब्दार्थं विवृणोति महतः परमो महानिति । महान् इन्द्रादिः, तस्मान्महान् ब्रह्मादिः, तस्मादपि महानित्यर्थः ॥ १४ ॥ तनि०– व्यक्तमेषः परिशेषतः प्रमाणेन निश्चितो

अभिमर्शनम् आक्रमणं यत् एतत् रामस्य न श्रद्दधामि रामसम्बन्धीति न श्रद्दधामीत्यर्थः ॥ ८ ॥ तस्मिन्नमानुषत्वे लिङ्गान्याह–यदैव च जनस्थान इत्यादित्रिभिः । व्यथिताः रामस्यामानुषत्वादिनिश्चयेनेति भावः ॥ ९–११ ॥ तर्हि केन वधः कृत इत्यत्राह–अथवेति । रामरूपेण मानुषरूपेण मायाम् अपेक्षितशरीरग्रहणहेतुभूतां काञ्चिच्छक्तिं विधाय । इदानीं पक्षान्तरमवलम्बते–अथवेति । अथवा अन्यः पक्षोऽस्तीत्यर्थः । पूर्वस्मिन् पक्षे को दोष इत्याशङ्क्याह–वासवस्येति । वासवेन धर्षितोऽसीति यत् तन्नैवोपपद्यते । वासवस्य त्वां द्रष्टुमपि शक्तिः कुतः ? नास्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥१३ ॥ पक्षान्तरं विशिनष्टि–व्यक्तमेष इत्यादिद्वाभ्याम् । महायोगी

दशग्रीवहन्ता रामः । महायोगी महासन्नहनः आश्रितत्राणसन्नाहवान् । महायोगी विविधविचित्रजगन्निर्माणोपायचतुरः । महायोगी "बहु स्यां प्रजायेयेति" इत्याद्युक्त बहुभवनसङ्कल्पवान् । "सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः" इति मनुस्मरणात् । महायोगी जगन्निर्माणोपयुक्तप्रकृतिपुरुषकारकर्मसंसर्गवान् । महायोगी शरणागतरक्षणादिष्वसच्चाल्ययुक्तिमान् । "योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु" इत्यमरः । परमात्मा चेतनाचेतनशरीरः । सकलशरीरत्वप्रसक्तदोषासंस्पर्शमाह सनातन इति । अनादिमध्यनिधनः आदिमध्यान्तशून्यः । महतः परमो महान् । "अणोरणीयान् महतो महीयान्" इत्याद्युक्तपरममहत्त्ववान् ॥ १४ ॥ स्थानविशेषेणापि परमत्वमाह–तमस इति । तमसः प्राकृतमण्डलस्य, परमः परस्तादप्राकृते वैकुण्ठे विद्यमानः । "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" "आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे" इति श्रुतेः । सर्वत्र व्याप्तस्य कथं तत्रावस्थानमित्याशङ्क्य विग्रहद्वारेत्याह शङ्खेत्यादिना । सदा शङ्खचक्रधारणप्रयोजनमाह

तमसः परमो धाता शङ्खचक्रगदाधरः । श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजय्यः शाश्वतो ध्रुवः ॥ १५ ॥

धातेति । धाता पोषकः । "डुधाञ् धारणपोषणयोः" इत्यस्मात्तृच् । सर्वदा रक्षणार्थमायुधधारणमित्यर्थः । तथोक्तमभियुक्तैः–"पातु प्रणतरक्षायां विलम्बमसहन्निव । सदा पञ्चायुधीं बिभ्रत्स नः श्रीरङ्गनायकः ॥" इति । तस्य सर्वेश्वरत्वद्योतकं लक्षणमाह श्रीवत्सवक्षा इति । श्रीकरो वत्सः श्रीवत्सः, स च रक्तवर्णो मत्स्यविशेषः, सः वक्षसि दक्षिणे यस्य स श्रीवत्सवक्षाः । जगद्रक्षणोपयोगिपुरुषकारसंबन्धमाह नित्यश्रीरिति । नित्या अनपायिनी श्रीर्यस्यासौ नित्यश्रीः । "विष्णोः श्रीरनपायिनी" इत्यन्यत्रोक्तेः । अत एव अजय्यः जेतुमशक्यः । "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" इति निपातनात् । एष रामः एवंभूतः परमात्मा, व्यक्तं निश्चितमिति संबन्धः ॥ १५ ॥ तनि०–तमसः परमः "अक्षरात्परतः परः" "यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः" इति श्रुतिस्मृतिभ्यां तमसः परमः । "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" इत्युक्तपरमपदवासी । धाता भूतभविष्यद्वर्तमानकालावच्छिन्नसकलजगन्निर्माता । "सूर्याचन्द्रमसौ धाता स्वाभाविकज्ञानशक्तियुक्तः । "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इति श्रुतेः । परमात्मा आत्मनामात्मा, सर्वान्तर्यामीति यावत् । "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति" इति श्रुतेः । सनातनः सदाऽस्तित्वयुक्तः । अनादिमध्यनिधनः जन्मवृद्धिनाशशून्यः । शाश्वतः अपक्षयरहितः । ध्रुवः परिणामशून्यः । एतेन षड्भावविकारशून्यत्वमुक्तम् । तथा च श्रीविष्णुपुराणे–"अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामर्द्धिजन्मभिः । वर्जितः शक्यते वक्तुं यस्सदाऽस्तीति केवलम् ॥" इति । महतः परमः महतोऽपि महीयान् । तमसः परमः । धाता स्रष्टा । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति श्रुतेः । प्रथमं स्वरूपमुक्त्वा इदानीं विग्रहगुणानाह–शङ्खचक्रगदाधर इत्यादिना । नित्यश्रीः नित्यानपायिश्रीः । अजय्यः जेतु

यथापूर्वमकल्पयत् " इति श्रुतेः। धाता स्थितिकर्ता। सा च स्थितिरनेकरूपा जगद्विविधकरणेन। " डुधाञ् धारणपोषणयोः " इति धातोः धारणं प्रशासनाधीनलोकत्वम्। " एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने " इत्यादिश्रुतेः। एवं कारणस्वरूपमुपास्यं तदुपयुक्ता गुणाश्चोक्ताः। अथ दिव्यमङ्गलविग्रहयोगमाह—शङ्खचक्रगदाधर इति। अनेन उपास्यत्वानुगुणशरणागतविरोधिनिरसनजागरूकत्वमुक्तम्। श्रीवत्सवक्षाः श्रीवत्सकौस्तुभादीनां नित्यत्वाद्रुद्रादिवैलक्षण्यमुक्तम्। नित्यश्रीरिति। नित्या अनपायिनी श्रीर्यस्य सः। अत्र विग्रहनित्यत्वमेवोक्तम्, स्वरूपनित्यत्वस्य साधारणप्राप्तत्वात्। नित्यैवैषा जगन्मातेति यावत्। श्रीसंबन्धादुत्तेजितपराभिभवनसामर्थ्यमाह--अजय्य इति। "अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा" इति ह्युक्तम्। अजय्यः उपासकव्यतिरिक्तैर्जेतुमशक्यः। अजय्यः " अप्रधृष्यश्च सङ्ग्रामे सेन्द्रैरपि सुरासुरैः " इत्याद्युक्तरीत्या

मानुषं वपुरास्थाय विष्णुः सत्यपराक्रमः। सर्वैः परिवृतो देवैर्वानरत्वमुपागतैः ॥ १६ ॥
सर्वलोकेश्वरः साक्षाल्लोकानां हितकाम्यया। सराक्षसपरीवारं हतवांस्त्वां महाद्युतिः ॥ १७ ॥
इन्द्रियाणि पुरा जित्वा जितं त्रिभुवनं त्वया। स्मरद्भिरिव तद्वैरमिन्द्रियैरेव निर्जितः ॥ १८ ॥
क्रियतामविरोधश्च राघवेणेति यन्मया। उच्यमानो न गृह्णासि तस्येयं व्युष्टिरागता ॥ १९ ॥

जेतुमशक्यः। शाश्वतः त्रिविधपरिच्छेदरहितः विकारशून्यश्च। ध्रुवः अप्रकम्प्यः। अत्र धातेति रूढ्या विशेषणनिर्देशः। "अनादिनिधनो धाता" इति सहस्रनामपाठात्। नित्यश्रीरिति च ॥ १५ ॥ एवंभूतस्य परमात्मनः किमर्थमेवं व्यापार इत्यत्राह द्वाभ्याम्—मानुषमित्यादि । सर्वलोकेश्वरः सर्वलोकानां नियन्ता अनिष्टनिवृत्तीष्टप्रापणयोः कर्ता। विष्णुः विष्णुसकाशादविनाशित्ववरं परिहर्तुं मानुषं वपुः आस्थाय परिगृह्य, साक्षात् अव्यवधानेन, लोकानां हितकाम्यया लोकहितेच्छया सर्वलोकविरोधिनं त्वां हतवान्। व्यक्तमित्यत्रानुषज्यते ॥ १६ ॥ १७ ॥ त्वद्दोषकृत एवायं वध इत्याह—इन्द्रियाणीति ॥ १८ ॥ एवं सर्वज्ञा त्वं पूर्वं किमिति नोक्तवतीत्यत्राह—क्रियतामिति। न गृह्णासि नागृह्णाः। व्युष्टिः फलम्। " व्युष्टिः फले समृद्धौ च " इत्यमरः ॥ १९ ॥

मशक्यः। महायोगित्वादिविशेषणविशिष्टो यो विष्णुस्स एव रघुनाथ इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तस्य सर्वेश्वरस्य कथं मानुषतया प्रतिभानम्, कथं च वानरैस्सह संवासः, अवाप्तसमस्तकामस्य रावणहनने वा किं प्रयोजनम्? इत्याशङ्क्य क्रमेणोत्तराण्याह—मानुषं वपुरास्थायेत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ १६ ॥ १७ ॥ लोकान्तर्भूतस्य रावणस्य हनने सर्वलोकेश्वरस्य रामस्य वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामित्याशङ्कायां स्वकृतकर्मवशादेव स्वस्य नाशाद्रामस्य वैषम्यनैर्घृण्ये न स्त इत्याशयेनाह—इन्द्रियाणीति ॥ १८ ॥ क्रियतामिति। व्युष्टिः समृद्धिः " व्युष्टिः फले समृद्धौ च " इत्यमरः ॥ १९ ॥

अकस्मान्निर्हेतुकं सीतामुद्दिश्य अभिकामोऽसि अभिलाष्यासि, तां प्रति त्वदभिलाषः अयुक्त इत्यर्थः ॥ २० ॥ अयुक्ततामेवाह—अरुन्धत्या इति । विशिष्टाम् उत्कृष्टाम् । मान्यामित्यनेन न केवलमरुन्धत्यादिवत् पातिव्रत्यमात्रम्, किंतु मातृत्वं चेत्युच्यते । असदृशम् अनुचितम् ॥ २१ ॥ सा पतिव्रता चेत्, किमर्थं न दग्धवतीत्यत्राह—वसुधाया इत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन । वसुधायाश्च वसुधाम् अत्यन्तक्षमावतीमित्यर्थः । श्रीमित्यत्र

अकस्माच्चाभिकामोऽसि सीतां राक्षसपुङ्गव । ऐश्वर्यस्य विनाशाय देहस्य स्वजनस्य च ॥ २० ॥ अरुन्धत्या विशिष्टां तां रोहिण्याश्चापि दुर्मते । सीतां धर्षयता मान्यां त्वया ह्यसदृशं कृतम् ॥ २१ ॥ वसुधायाश्च वसुधां श्रियः श्रीं भर्तृवत्सलाम् । सीतां सर्वानवद्याङ्गीमरण्ये विजने शुभाम् ॥ २२ ॥ आनयित्वा तु तां दीनां छद्मना ऽऽत्मस्वदूषण । अप्राप्य चैव तं कामं मैथिलीसङ्गमे कृतम् । पतिव्रतायास्तपसा नूनं दग्धोऽसि मे प्रभो ॥ २३ ॥ तदैव यन्न दग्धस्त्वं धर्षयंस्तनुमध्यमाम् । देवा बिभ्यति ते सर्वे सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ २४ ॥

इयङभाव आर्षः । सर्वसम्पदधिष्ठात्रीमित्यर्थः । भर्तृवत्सलां पतिव्रताम् । सर्वानवद्याङ्गीम् अनवद्यसर्वाङ्गीम् । अरण्ये विजने, स्थितामिति शेषः । दीनां त्वदनभिलाषिणीमित्यर्थः । छद्मना मारीचमुखेन आनयित्वा । तं पूर्वमुक्तम् । पतिव्रतायास्तस्यास्तपसा दग्धोऽसि । मे प्रभो इत्यनेन अस्य सर्वस्य मद्दौर्भाग्यमेव निमित्तमिति द्योत्यते । आत्मस्वदूषणेत्यनेन निजस्वभूताया मम त्यागे त्वद्दूषणमेव हेतुः, न त्वस्मत्सौन्दर्यहानिरित्युच्यते ॥ २२ ॥ २३ ॥ रामानु०—अरण्ये विजने शुभामित्यस्यानन्तरम्, आनयित्वा तु तां दीनां छद्मनाऽऽत्मस्वदूषण । अप्राप्य चैव तं कामं मैथिलीसङ्गमे कृतम् । पतिव्रतायाः सहसा नूनं दग्धोऽसि मे प्रभो ॥ इत्येवं पाठक्रमः । अन्यथापाठस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥ २२॥२३॥ तदैवेति । तनुमध्यमां धर्षयन् सन् त्वं तदैव न दग्ध इति यत् तेन माहात्म्येन

अकस्मादिति । अभिकामः अभिलषितवान् ॥ २० ॥ २१ ॥ वसुधाया अपि वसुधां क्षमावतां निदर्शनभूतायाः भूमेरपि दृष्टान्तभूमिमित्यर्थः । श्रियः श्रीं सर्वसौभाग्ययुक्तानां दृष्टान्तभूतायाः श्रियोऽपि दृष्टान्तभूमिमित्यर्थः ॥ २२ ॥ आत्मस्वदूषण आत्मीयदूषण ! ॥ २३ ॥ तनुमध्यमां धर्षयन् तदैव धर्षणसमये न दग्ध इति यत् तेन माहात्म्येन देवा अपि बिभ्यतीति सम्बन्धः ॥ २४ ॥

त्वत्तो देवा बिभ्यतीति संबन्धः। भीता देवाः कथं ते धर्षणफलं दाहं दद्युरिति भावः ॥ २४ ॥ अवश्यमिति। कर्ता घोरं पापस्य फलं काले पर्यागते प्राप्ते अवश्यं लभते, नात्र संशयः ॥ २५ ॥ पापं दुःखम् ॥ २६ ॥ तुभ्यं तव। ततः तस्याः सीतायाः। न बुध्यसे, अभ्यधिकत्वमिति शेषः ॥ २७ ॥ मैथिली मया कुलेन तुल्या अधिका वा न इत्येवं योज्यम्। दाक्षिण्येन विद्यासामर्थ्येन ॥ २८ ॥ अलक्षणः निर्निमित्तः। मैथिल्याः

अवश्यमेव लभते फलं पापस्य कर्मणः। घोरं पर्यागते काले कर्ता नास्त्यत्र संशयः ॥२५॥ शुभकृच्छुभमाप्नोति पापकृत् पापमश्नुते। विभीषणः सुखं प्राप्तस्त्वं प्राप्तः पापमीदृशम् ॥ २६ ॥ सन्त्यन्याः प्रमदास्तुभ्यं रूपेणाभ्यधिकास्ततः। अनङ्गवशमापन्नस्त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ २७ ॥ न कुलेन न रूपेण न दाक्षिण्येन मैथिली। मयाऽधिका वा तुल्या वा त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ २८ ॥ सर्वथा सर्वभूतानां नास्ति मृत्युरलक्षणः। तव तावदयं मृत्युर्मैथिलीकृतलक्षणः ॥ २९ ॥ सीतानिमित्तजो मृत्युस्त्वया दूरादुपाहृतः ॥ ३० ॥ मैथिली सह रामेण विशोका विहरिष्यति। अल्पपुण्या त्वहं घोरे पतिता शोकसागरे ॥ ३१ ॥ कैलासे मन्दरे मेरौ तथा चैत्ररथे वने। देवोद्यानेषु सर्वेषु विहृत्य सहिता त्वया ॥ ३२ ॥ विमानेनानुरूपेण या याम्यतुलया श्रिया। पश्यन्ती विविधान् देशांस्तांस्तांश्चित्रस्रगम्बरा। भ्रंशिता कामभोगेभ्यः साऽस्मि वीर वधात्तव ॥३३॥ सैवान्येवास्मि संवृत्ता धिग् राज्ञां चञ्चलाः श्रियः ॥३४॥ हा राजन् सुकुमारं ते सुभ्रु सुत्वक् समुन्नसम्। कान्तिश्रीद्युतिभिस्तुल्यमिन्दुपद्मदिवाकरैः ॥ ३५ ॥ किरीटकूटोज्ज्वलितं ताम्रास्यं दीप्तकुण्डलम्। मदव्याकुललोलाक्षं भूत्वा यत् पानभूमिषु ॥ ३६ ॥

कृतं मैथिलीकृतम्, मैथिल्यानयनमित्यर्थः। तदेव लक्षणं निमित्तं यस्य स तथा ॥ २९-३१ ॥ कैलास इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम्। याऽहं कैलासादिषु विहृत्य विमानेन विविधान् देशान् पश्यन्ती यामि अथ सा भ्रंशिताऽस्मीत्येवं सम्बन्धः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सैवेत्यर्धम्। सैव एवंभुक्तभोगैव। अन्येव अस्पृष्टभोगेव ॥ ३४ ॥ एवं रावणस्य मतिं राज्यश्रियं च निन्दित्वा भर्तृसौन्दर्यवैपरीत्यं शोचति—हा राजन्नित्यादि श्लोकचतुष्टयमेका

अवश्यमेवेति। काले परिपाकसमये पर्यागते सति ॥ २५ ॥ शुभं सुखम्। पापं दुःखम् ॥ २६ ॥ तुभ्यं तव। ततः सीताया अपि ॥ २७ ॥ २८ ॥ सर्वभूताना मलक्षणः अहेतुको मृत्युः नास्ति, अत एव तवापि मैथिलीकृतलक्षणः मैथिल्या कृतचिह्नः, मैथिलीहेतुक इत्यर्थः ॥ २९-३४ ॥ हा राजन्नित्यादि सार्धश्लोकद्वयमेकं

न्वयम् । सुत्वक् स्निग्धत्वक् । समुन्नसं समुन्नतनासिकम् । कान्तिः प्रभा । श्रीः सौन्दर्यम् । द्युतिः तेजः । किरीटकूटोज्ज्वलितं शिखरतुल्यकिरीटविराजितम् । ताम्रास्यं रक्ताधरमित्यर्थः । चारु सुन्दरं तव यद्वक्त्रं मदव्याकुललोलाक्षं भूत्वा अभ्राजत, तदेवेदं वक्त्रमद्य न भ्राजते ॥ ३५–३७ ॥ अप्रकाश

विविधस्रग्धरं चारु वल्गुस्मितकथं शुभम् । तदेवाद्य तवेदं हि वक्त्रं न भ्राजते प्रभो ॥ ३७ ॥ रामसायकनिर्भिन्नं सिक्तं रुधिरविस्रवैः । विशीर्णमेदोमस्तिष्कं रूक्षं स्यन्दनरेणुभिः ॥ ३८ ॥ हा पश्चिमा मे सम्प्राप्ता दशा वैधव्यकारिणी । या मयाऽऽसीन्न सम्बुद्धा कदाचिदपि मन्दया ॥३९॥ पिता दानवराजो मे भर्ता मे राक्षसेश्वरः । पुत्रो मे शक्रनिर्जेता इत्येवं गर्विता भृशम् ॥ ४० ॥ दृप्तारिमर्दनाः शूराः प्रख्यातबलपौरुषाः । अकुतश्चिद्भया नाथा ममेत्यासीन्मतिर्दृढा ॥४१॥ तेषामेवंप्रभावानां युष्माकं राक्षसर्षभ । कथं भयमसम्बुद्धं मानुषादिदमागतम् ॥४२॥

निमित्तमाह–रामेति । विस्रवैः प्रवाहैः । मेदः वसा । मस्तिष्कं मांसविशेषः ॥ ३८ ॥ हेति । मे वैधव्यकारिणी ते पश्चिमावस्था मृतिः सम्प्राप्ता ॥३९॥ अस्थिरस्य देहस्य विनाशः कुतो न सम्बुद्ध इत्यत्राह–पितेति । दानवराजः मयः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तेषामिति । तेषु युष्मास्वेवम्प्रभावेष्वित्यर्थः । मयस्य

वाक्यम् । समुन्नसम् उन्नतनासम् । कीर्तिश्रीद्युतिभिस्तुल्यं कीर्त्या प्रसादेन । "प्रसादयशसोः कीर्तिः" इति विश्वः । श्रिया शोभया, द्युत्या दीप्त्या च क्रमेणेन्दुपद्मदिवाकरैस्तुल्यम् । किरीटकूटोज्ज्वलितं किरीटकूटः किरीटाग्रं तेन उज्ज्वलितम् । ताम्रास्यं ताम्रोष्ठं ते यद्वक्त्रं पानभूमिषु मदव्याकुललोलाक्षं भूत्वा अभ्राजत तदेवाद्य वक्त्रं रामसायकनिर्भिन्नम् अत एव विकीर्णमेदोमस्तिष्कं मेदो वसा, मस्तिष्कं शिरः, मेदोयुक्तशिरः इत्यर्थः । एतादृशं सत् न भ्राजत इति सम्बन्धः ॥ ३५–३८ ॥ हेति । न संबुद्धा न विचारिता । मन्दया मन्दभाग्यया ॥ ३९–४१ ॥ तेषामिति । असम्बुद्धम् असम्भावितम् ॥ ४२–४४ ॥

स० –ननु श्रीमन्महाभारते वनपर्वणि " शरीरधातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च । नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धं न च भस्माप्यदृश्यत ॥" इति रावणशरीरभस्मनोऽप्यदर्शनोक्तेः कथमेवं तच्छिरोवर्णनमिति चेन्न; ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धं मांसं रुधिरं चेत्येते अस्य शरीरधातवो नेशुः अदर्शनं गताः । ब्रह्मास्त्रदाहे देहस्य भस्म दृश्येत कथं शरीरस्य दर्शनमित्यत आह न चेति । भस्मापि भस्म तु न दृश्यते विचित्रोऽयं दाह इति भारतस्यैतदर्थकताङ्गीकारेणाविरोधोपपत्तेः । तथा चोक्तमाचार्यैः– "बाणेन वज्रसदृशेन स भिन्नहृत्को रक्तं वमन् न्यपतदाशु महाविमानात्" इति । तथैव च पाद्मोत्तरखण्डे–"स गतासुर्महादैत्यः पपात च ममार च" इत्यादि॥ ३८॥

मरणाभावेऽपि इदानीमकार्यकरत्वादेवमुक्तम् । असम्बुद्धं पूर्वमचिन्तितम् ॥ ४२ ॥ स्निग्धेत्यादि सार्धश्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् । प्रांशुशैलः उन्नतशैलः। अङ्गदवैडूर्यं वैडूर्यमयाङ्गदमिति केयूराङ्गदभेदः। यच्छरीरं भाति आलिङ्गनयोग्यमभूत् । तदेव शरीरं दुर्लभसंस्पर्शं सत् पुनः परिष्वक्तुं न शक्यते॥४३-४५॥

स्निग्धेन्द्रनीलनीलं तु प्रांशुशैलोपमं महत् । केयूराङ्गदवैडूर्यमुक्तादामस्रगुज्ज्वलम् ॥ ४३ ॥ कान्तं विहारेष्वधिकं दीप्तं सङ्ग्रामभूमिषु । भात्याभरणभाभिर्यद्विद्युद्भिरिव तोयदः ॥ ४४ ॥ तदेवाद्य शरीरं ते तीक्ष्णैर्नैकैः शरैश्चितम् । पुनर्दुर्लभसंस्पर्शं परिष्वक्तुं न शक्यते ॥ ४५ ॥ श्वाविधः शललैर्यद्वद्बाणैर्लग्नैर्निरन्तरम् । स्वर्पितैर्मर्मसु भृशं सञ्छिन्नस्नायुबन्धनम् । क्षितौ निपतितं राजन् श्यावं रुधिरसच्छवि ॥४६॥ वज्रप्रहाराभिहतो विकीर्ण इव पर्वतः ॥ ४७ ॥ हा स्वप्नः सत्यमेवेदं त्वं रामेण कथं हतः । त्वं मृत्योरपि मृत्युः स्याः कथं मृत्युवशं गतः ॥ ४८ ॥

दुर्लभसंस्पर्शत्वमुपपादयति—श्वाविध इत्यादिना । श्वाविधः शल्यमृगस्य, शललैः तल्लोमभिः, यद्वत् यथा । कण्टकाकारश्वाविल्लोमतुल्यैरिति शर विशेषणम् । मर्मसु स्वर्पितैः क्षिप्तैः । तत्रैव मर्मसु निरन्तरं लग्नैरिति योजना । श्यावं कपिशवर्णम् । "श्वावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम् ।" "श्यावः स्यात्कपिशः" इत्युभयत्राप्यमरः। स्नायवः धमन्यः । रुधिरसच्छवि रुधिरतुल्यकान्ति । स्वकान्तिं विहाय रुधिरकृतकान्त्यन्तरमित्यर्थः॥४६॥ वज्रेत्यर्धम् । असीति शेषः ॥४७॥ हेति । इदं ते मरणं स्वप्नः स्वप्नानुभवविषयः सत्यमेव, नात्र संशयः । तत्र हेतुमाह त्वमिति । तत्रापि हेतुमाह त्वं मृत्यो

तदेवेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । बाणैर्लग्नैः निरन्तरमित्युत्तरशेषः । तदेव पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टम् । श्वाविधः शल्यकस्य शललैः रोमभिरिव नैकैः शरैश्चितं व्याप्तं ते शरीरं परिष्वक्तुं न शक्यते इति सम्बन्धः। "श्वावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम्" इत्युभयत्राप्यमरः । बाणैर्लग्नैरित्यादि । मर्मसु सर्वतो लग्नैर्बाणैर्निरन्तरं नीरन्ध्रम्, संछिन्नस्नायुबन्धनं स्नायवः अस्थिबन्धका धमनीविशेषाः, रुधिरसच्छवि रक्तकान्ति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वज्रप्रहाराभिहतः विकीर्णः पर्वत इव क्षितौ निपतितं ते शरीरमित्यनुकर्षः । पश्यामीति शेषः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

स०-मुक्ताहारस्रगुज्ज्वलं मुक्तानां हाराः, स्रजः इतरा मणिमय्यः ताभिरुज्ज्वलम् । यद्वा मुक्तानां हारः परस्परं सङ्घर्षजं युद्धमिव स यासां ताः स्रजो मुक्तामालाः तदुज्ज्वलम् "हारो मुक्तावलौ युद्धे" इति विश्वः ॥ ४३ ॥

रिति ॥ ४८ ॥ त्रैलोक्येत्यादि हतप्रियेत्यन्तं श्लोकाष्टकमेकं वाक्यम् । एवंभूतं भर्तारं दृष्ट्वा या इमं देहं धारयामि साऽहं स्थिराऽस्मि वज्रसारमय्यस्मि कथमन्यथा न शीर्येदिति भावः । महदिति त्रैलोक्यवसुविशेषणम् । यद्वा त्रैलोक्योद्वेगदं महद्वसु महत् यथा भवति तथा त्रैलोक्योद्वेगदमिति वा । उद्वेगो भयसम्भ्रमः । शङ्करस्य क्षेप्तारं कैलासचलनद्वारा ॥ ४९ ॥ ५० ॥ स्वयूथाः स्वबन्धवः निवातकवचा नाम केचनासुराः । तेषां संग्रहीतारं तैः

त्रैलोक्यवसुभोक्तारं त्रैलोक्योद्वेगदं महत् । जेतारं लोकपालानां क्षेप्तारं शङ्करस्य च ॥ ४९ ॥ दृप्तानां निग्रहीतारमाविष्कृतपराक्रमम् । लोकक्षोभयितारं च नादैर्भूतविराविणम् ॥ ५० ॥ ओजसा दृप्तवाक्यानां वक्तारं रिपुसन्निधौ । स्वयूथभृत्यवर्गाणां गोप्तारं भीमकर्मणाम् ॥ ५१ ॥ हन्तारं दानवेन्द्राणां यक्षाणां च सहस्रशः । निवातकवचानां च सङ्ग्रहीतारमीश्वरम् ॥ ५२ ॥ नैकयज्ञविलोप्तारं त्रातारं स्वजनस्य च । धर्मव्यवस्थाभेत्तारं मायास्रष्टारमाहवे ॥५३॥ देवासुरनृकन्यानामाहर्तारं ततस्ततः । शत्रुस्त्रीशोकदातारं नेतारं स्वजनस्य च ॥ ५४ ॥ लङ्काद्वीपस्य गोप्तारं कर्तारं भीमकर्मणाम् । अस्माकं कामभोगानां दातारं रथिनां वरम् ॥५५॥ एवंप्रभावं भर्तारं दृष्ट्वा रामेण पातितम् । स्थिराऽस्मि या देहमिमं धारयामि हतप्रिया ॥ ५६ ॥ शयनेषु महार्हेषु शयित्वा राक्षसेश्वर । इह कस्मात् प्रसुप्तोऽसि धरण्यां रेणुपाटलः ॥ ५७ ॥

सख्यकृतमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ स्वजनस्य स्वाश्रितजनस्य । धर्मव्यवस्था आचारव्यवस्था । यज्ञकर्मभेत्तृत्वकथनेनातीव स्वतन्त्रत्वमुक्तम् ॥५३॥ कन्यानामिति स्त्रीमात्रमुच्यते । स्वजनस्य नेतारमिति । पूर्वत्रानिष्टनिवर्तकत्वमुक्तम्, अत्रेष्टप्रापकत्वम् ॥ ५४ ॥ भीमकर्मणां स्वशिरोहवनादी

वसूनि रत्नानि " रत्ने धने वसु " इत्यमरः । महत् अत्यर्थम् । ओजसा दर्पेण । भीमकर्मणां नृशंसानाम् ॥ ४९-५५ ॥ एवंप्रभावं त्वां दृष्ट्वा हतप्रिया इमं देहं धारयामि अतः स्थिरा कठिनहृदयाऽस्मीति सम्बन्धः ॥ ५६-६३ ॥

नाम् ॥५५-५७॥ यदेति । शस्तः हतः । तदा अभिहता प्रहृता । अद्य अस्मिन् त्वद्धनने सति तीव्रं निपातिता, मारितेत्यर्थः ॥५८॥ बन्धुजनैः हीनाऽहं न शोचिष्ये, यदि त्वं स्थितः स्याः । किंतु त्वया हीना अत एव कामभोगैर्विहीना शोचिष्य इति योजना ॥ ५९ ॥ दीर्घमध्वानं वीरस्वर्गम् ॥ ६० ॥

यदा मे तनयः शस्तो लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्युधि । तदाऽस्म्यभिहता तीव्रमद्य त्वस्मिन्निपातिता ॥ ५८॥ नाहं बन्धुजनैर्हीना हीना नाथेन तु त्वया । विहीना कामभोगैश्च शोचिष्ये शाश्वतीः समाः ॥ ५९ ॥ प्रपन्नो दीर्घमध्वानं राजन्नद्यासि दुर्गमम् । नय मामपि दुःखार्तां न जीविष्ये त्वया विना ॥ ६०॥ कस्मात् त्वं मां विहायेह कृपणां गन्तुमिच्छसि । दीनां विलपितैर्मन्दां किंवा मां नाभिभाषसे ॥ ६१ ॥ दृष्ट्वा न खल्वसि क्रुद्धो मामिहानवकुण्ठिताम् । निर्गतां नगरद्वारात् पद्भ्यामेवागतां प्रभो ॥ ६२॥ पश्येष्टदार दारांस्ते भ्रष्टलज्जावकुण्ठितान् । बहिर्निष्पतितान् सर्वान् कथं दृष्ट्वा न कुप्यसि ॥ ६३ ॥ अयं क्रीडासहायस्ते नाथ लालप्यते जनः । न चैनमाश्वासयसे किंवा न बहुमन्यसे ॥ ६४ ॥ यास्त्वया विधवा राजन् कृता नैकाः कुलस्त्रियः । पतिव्रता धर्मपरा गुरुशुश्रूषणे रताः । ताभिः शोकाभितप्ताभिः शप्तः परवशं गतः ॥ ६५ ॥ त्वया विप्रकृताभिर्यत्तदा शप्तं तदागतम् ॥ ६६ ॥

विलपितैः प्रलापैः दीनां मन्दाम् अभाग्याम् ॥ ६१ ॥ अनवकुण्ठिताम् अनावरणाम् इहागतामित्यन्वयः ॥ ६२ ॥ पश्येति । इष्टदारेति संबुद्धिः । भ्रष्टलज्जावकुण्ठितान् हीनलज्जावकुण्ठितान् ॥६३॥ अयमिति । क्रीडासहायस्तेनाथो लालप्यत इति पाठे–अनाथ इति छेदः ॥६४॥ यास्त्वयेत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः । परवशं परवशत्वम्, शत्रुवशत्वमिति यावत् ॥६५॥ त्वयेत्यर्धम् । त्वया विप्रकृताभिः परिभूताभिः । तदा भर्तृवधकाले, यच्छप्तं

अयमिति । तेनाथ इत्यत्र अनाथ इति पदच्छेदः ॥ ६४ ॥ परवशं शत्रुवशम् । ताभिः तप्ताभिः तदा यच्छप्तं तत्फलमागतमित्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

स०–शस्तः विशस्तः । अभिहता अभिघातमात्रं प्राप्ता । अद्य तु निपतिताऽस्मि । सति त्वयि मयि जायेत तनय इत्याशासम्भवादभिहतमात्रता मारणे इन्द्रजितः । इदानीं तव नाशान्नाऽऽशावकाशमासादयतीति निपातितेति सम्भवतीति भावः ॥ ५८ ॥ शाश्वतीः समाः यावदायुः ॥ ५९ ॥ नयमां न विद्यते यमो यस्यास्सा तामपि मां नय, त्वया सहेति शेषः । इति तान्त्रिकोऽर्थः ॥ ६० ॥

तत् आगतम्, फलदमासीदित्यर्थः ॥ ६६ ॥ प्रवाद इति । पतिव्रतानामश्रूणि अकस्मान्निर्हेतुकतया भूतले न पतन्ति । पतन्ति चेत् किंचित् कुर्वन्त्येव । इत्येवं प्रायशः प्रवादः जनवार्ता त्वां प्रत्येव सत्यः यथार्थो जातः । पतिव्रतानामास्रपातकरणमनर्थावहमित्येवं जनवादः तथा कुर्वति त्वयि दृष्टफल आसीदित्यर्थः ॥ ६७ ॥ शौण्डीर्यमानिना शूरमानिना ॥ ६८ ॥ त्वया कर्त्रा, मृगच्छद्मना मृगरूपकपटोपायेन । कातर्यलक्षणं कातर्यसूचनम् ॥ ६९ ॥

प्रवादः सत्य एवायं त्वां प्रति प्रायशो नृप । पतिव्रतानां नाकस्मात् पतन्त्यश्रूणि भूतले ॥ ६७ ॥ कथं च नाम ते राजन् लोकानाक्रम्य तेजसा । नारीचौर्यमिदं क्षुद्रं कृतं शौण्डीर्यमानिना ॥ ६८ ॥ अपनीयाश्रमाद्रामं यन्मृगच्छद्मना त्वया । आनीता रामपत्नी सा तत्ते कातर्यलक्षणम् ॥ ६९ ॥ कातर्यं च न ते युद्धे कदाचित् संस्मराम्यहम् । तत्तु भाग्यविपर्यासान्नूनं ते पक्कलक्षणम् ॥ ७० ॥ अतीतानागतार्थज्ञो वर्तमानविचक्षणः । मैथिलीमाहृतां दृष्ट्वा ध्यात्वा निश्वस्य चायतम् ॥ ७१ ॥ सत्यवाक् स महाभागो देवरो मे यदब्रवीत् । सोऽयं राक्षसमुख्यानां विनाशः पर्युपस्थितः । कामक्रोधसमुत्थेन व्यसनेन प्रसङ्गिना ॥ ७२ ॥ निर्वृत्तस्त्वत्कृतेऽनर्थः सोऽयं मूलहरो महान् । त्वया कृतमिदं सर्वमनाथं रक्षसां कुलम् ॥ ७३ ॥ न हि त्वं शोचितव्यो मे प्रख्यातबलपौरुषः । स्त्रीस्वभावात्तु मे बुद्धिः कारुण्ये परिवर्तते ॥ ७४ ॥ सुकृतं दुष्कृतं च त्वं गृहीत्वा स्वां गतिं गतः । आत्मानमनुशोचामि त्वद्वियोगेन दुःखिता ॥ ७५ ॥

ते युद्धे कातर्यं कदाचिदपि न स्मरामि, न जानामीत्यर्थः । एवमकातरप्रकृतेस्तव भाग्यविपर्यासात् यत्कातर्यं चौर्यरूपमस्ति तत् पक्कलक्षणं पक्कत्वलक्षणम्, विनाशज्ञापकमिति यावत् । महतो हीनकृत्यं हानिकरमिति लोकप्रवादादिति भावः ॥ ७० ॥ अतीतेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । देवरो यदब्रवीत् अयं तद्वाक्यार्थभूतो विनाशः प्रसङ्गिना प्रसक्तेन व्यसनेन हेतुना पर्युपस्थितः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ निर्वृत्त इति । त्वत्कृते त्वन्निमित्तम् । निर्वृत्तः प्रवृत्तः ॥ ७३ ॥ कारुण्ये दैन्ये ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

प्रवाद इति । पतिव्रतानामश्रूणि प्रायशो भूतले अकस्मान्न पतन्तीत्ययं प्रवादस्त्वां प्रति सत्य एव जात इति सम्बन्धः ॥ ६७-६९ ॥ ते त्वया यत्कृतं तत् पक्कलक्षणं पक्कः विपाको विनाश इति यावत्, तस्य लक्षणं ज्ञापकम् ॥ ७० ॥ अतीतेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । मे देवरः यत् विनाशप्रतिपादकं

सुहृदामिति । कात्स्न्यैनोक्तं हितं त्वया न श्रुतमित्यनुषज्यते ॥ ७६ ॥ हेत्वर्थयुक्तं युक्तिप्रयोजनाभ्यां युक्तम् । विधिवत् शास्त्रोक्तप्रकारवत् । श्रेयस्करं हितभूतम् । अदारुणं सान्त्वपूर्वकम् । विभीषणेनाभिहितं वचनं त्वया हेतुमद्युक्तिमद्यथा भवति तथा न गृहीतम् । ज्ञातिरेन मद्व्यसनं काङ्क्षसे इत्या दिना हेतूपपादनपूर्वकं न गृहीतमित्यर्थः ॥ ७७ ॥ मारीचकुम्भकर्णाभ्यां सह मम पितुर्मयस्य वाक्यं न श्रुतम् । तस्य अश्रवणस्य ईदृशं फलम्,

सुहृदां हितकामानां न श्रुतं वचनं त्वया । भ्रातृणां चापि कात्स्न्र्येन हितमुक्तं त्वयाऽनघ ॥ ७६ ॥ हेत्वर्थयुक्तं विधिवत् श्रेयस्करमदारुणम् । विभीषणेनाभिहितं न कृतं हेतुमत्त्वया ॥ ७७ ॥ मारीचकुम्भकर्णाभ्यां वाक्यं मम पितुस्तदा । न श्रुतं वीर्यमत्तेन तस्येदं फलमीदृशम् ॥ ७८ ॥ नीलजीमूतसङ्काश पीताम्बर शुभाङ्गद ॥ ७९ ॥ स्व गात्राणि विनिक्षिप्य किं शेषे रुधिराप्लुतः । प्रसुप्त इव शोकार्तां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ८० ॥ महावीर्यस्य दक्षस्य संयुगेष्वपलायिनः । यातुधानस्य दौहित्र किं च मां नाभ्युदीक्षसे ॥ ८१ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे प्राप्ते परिभवे नवे । अद्य वै निर्भया लङ्कां प्रविष्टाः सूर्यरश्मयः ॥ ८२ ॥ येन सूदयसे शत्रून् समरे सूर्यवर्चसा । वज्रो वज्रधरस्येव सोऽयं ते सततार्चितः ॥ ८३ ॥ रणे शत्रुप्रहरणो हेमजालपरिष्कृतः । परिघो व्यवकीर्णस्ते बाणैश्छिन्नः सहस्रधा ॥ ८४ ॥

आगतमिति शेषः । अत्रानुवादान्मयोप्यस्तीत्यवगन्तव्यम् ॥ ७८ ॥ नीलेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । विनिक्षिप्य भूमौ प्रसार्य प्रसुप्त इव शेषे, शोकार्तां मां च किमिति न प्रतिभाषस इत्यन्वयः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ यातुधानस्य माल्यवतः । सुमालिनो वा । तत्संबन्धकीर्तनमप्रतिहतकुलप्रभावप्रक टनार्थम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ येनेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । ते त्वया सततार्चितः, बाणैः रामबाणैश्छिन्नः वज्रधरस्य वज्र इव स्थितः ते परिघः अद्य

वाक्यमब्रवीत् सोऽयं विनाशः पर्युपस्थित इति सम्बन्धः ॥ ७१–७६ ॥ हेत्वर्थयुक्तं हेतुप्रयोजनाभ्यां सहितं हेतुमत् न कृतं फलवत्रानुष्ठितमित्यर्थः ॥ ७७ ॥ मारीच कुम्भकर्णाभ्याम्, उक्तमिति शेषः । मम पितुः माल्यवतः ॥ ७८–८२ ॥ येनेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । सूर्यवर्चसा येन परिघेण शत्रून् सूदयन् एतेन सूदनेन हेतुना वज्रधरस्य वज्र इव अर्चितो बहुमतः म्रियतेऽनेनेति प्रहरणः परिघः बाणैस्सहस्रधा छिन्नो व्यवकीर्ण इति सम्बन्धः ॥ ८३–८५ ॥

विशीर्णः ॥ ८३–८५ ॥ धिगिति । यस्या मम हृदयं न फलते न स्फुटति तादृशीं मां धिगित्यन्वयः ॥८६॥ अवस्कन्नहृदया विलीनहृदया ॥८७॥ कश्मलेन अभिहता मूर्च्छिता । सन्ना कृशा ॥८८॥८९॥ नेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । दशाविभागपर्याये दशानां बाल्यकौमारयौवनवार्धकाद्यवस्थानां

प्रियामिवोपगुह्य त्वं शेषे समरमेदिनीम् । अप्रियामिव कस्माच्च मां नेच्छस्यभिभाषितुम् ॥ ८५ ॥ धिगस्तु हृदयं यस्या ममेदं न सहस्रधा । त्वयि पञ्चत्वमापन्ने फलते शोकपीडितम् ॥ ८६ ॥ इत्येवं विलपन्त्येव बाष्पव्याकुललोचना । स्नेहावस्कन्नहृदया देवी मोहमुपागमत् ॥ ८७ ॥ कश्मलाभिहता सन्ना बभौ सा रावणोरसि । सन्ध्याऽनुरक्ते जलदे दीप्ता विद्युदिवासिते ॥ ८८ ॥ तथागतां समुत्पत्य सपत्न्यस्तां भृशातुराः । पर्यवस्थापयामासू रुदन्त्यो रुदतीं भृशम् ॥ ८९ ॥ न ते सुविदिता देवि लोकानां स्थितिरध्रुवा । दशाविभागपर्याये राज्ञां चञ्चलया श्रिया ॥ ९० ॥ इत्येवमुच्यमाना सा सशब्दं प्ररुरोद ह । स्नापयन्ती त्वभिमुखौ स्तनावस्राम्बुविस्रवैः ॥ ९१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे रामो विभीषणमुवाच ह । संस्कारः क्रियतां भ्रातुः स्त्रियश्चैता निवर्तय ॥ ९२ ॥ तं प्रश्रितस्ततो रामं श्रुतवाक्यो विभीषणः । विमृश्य बुद्ध्या धर्मज्ञो धर्मार्थसहितं वचः । रामस्यैवानुवृत्त्यर्थमुत्तरं प्रत्यभाषत ॥९३॥

विभागस्य भेदस्य पर्याये प्राप्तौ विषये, लोकानामध्रुवा स्थितिः राज्ञां चञ्चलया श्रिया सह ते त्वया सुविदिता नेति काकुः, सुविदितैवेत्यर्थः । लोकानां स्थितिरध्रुवेति राज्ञां श्रीश्चञ्चलेति च त्वया सुविदितैवेत्यर्थः । उच्यमाना, बन्धुवृद्धादिभिरिति शेषः । अभिमुखौ उन्नतौ ॥ ९०–९२ ॥ तामित्यादि । प्रश्रितः विनयान्वितः । विमृश्य "एतस्य यत् प्रेतगतस्य कृत्यं तत्कर्तुमिच्छामि तव प्रसादात्" इत्युक्तमङ्गीकृतं विचिन्त्येत्यर्थः । रामस्यैवानुवृत्त्यर्थं

यस्या मम हृदयं शोकपीडितं सत न फलते न स्फुटति तां मां धिगित्यर्थः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ कश्मलं मूर्च्छा ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ नेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । श्रियेति सहार्थे तृतीया । दशाविभागपर्याये दशानामवस्थानां विभागो भेदः तस्य पर्याये प्राप्तौ सति लोकानां स्थितिः राज्ञां चञ्चलया श्रिया सह अध्रुवेति त्वया न सुविदिता किम् ? विदितैव । राजश्रीः लोकस्थितिश्च अस्थिरेति जानास्येवेत्यर्थः ॥ ९० ॥ इत्येवमिति । अभिमुखौ उन्नतौ ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ तं श्रुतवाक्यम् ।

रामेणानुज्ञातोऽस्मि चेत्तदा करिष्यामि नान्यथेत्येवमनुवृत्त्यर्थम् ॥ ९३ ॥ त्यक्तेति । त्यक्तो धर्मो व्रतं च येन तम् । अनृतम् अनृतवादिनम् ॥९४॥ गुरुगौरवात् गुरुरिति गौरवात्, पूज्योऽपि उक्तदोषान्मत्तः पूजां नार्हति ॥९५॥ भ्रातुः संस्काराकरणे त्वां नृशंसं लोका वक्ष्यन्तीत्याशङ्क्य वदन्तु नाम त एव पुनस्तद्गुणं विचारयन्तो मां युक्तकारिणं वक्ष्यन्तीत्याह—नृशंस इति । संस्काराकरणे नृशंस इति मां कामं मनुष्या वक्ष्यन्ति । तस्य रावणस्य ।

त्यक्तधर्मव्रतं क्रूरं नृशंसमनृतं तथा । नाहमर्होऽस्मि संस्कर्तुं परदाराभिमर्शिनम् ॥९४॥ भ्रातृरूपो हि मे शत्रुरेष सर्वाहिते रतः । रावणो नार्हते पूजां पूज्योऽपि गुरुगौरवात् ॥९५॥ नृशंस इति मां कामं वक्ष्यन्ति मनुजा भुवि । श्रुत्वा तस्यागुणान् सर्वे वक्ष्यन्ति सुकृतं पुनः ॥९६॥ तच्छ्रुत्वा परमप्रीतो रामो धर्मभृतां वरः । विभीषणमुवाचेदं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ ९७ ॥ तवापि मे प्रियं कार्यं त्वत्प्रभावाच्च मे जितम् । अवश्यं तु क्षमं वाच्यो मया त्वं राक्षसेश्वर ॥ ९८ ॥ अधर्मानृतसंयुक्तः कामं त्वेष निशाचरः । तेजस्वी बलवान् शूरो संयुगेषु च नित्यशः ॥९९॥

अगुणान् दोषान् श्रुत्वा असंस्कुर्वता विभीषणेन सुकृतं शोभनं कृतमिति वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ९६ ॥ तच्छ्रुत्वेति । परमप्रीतः सत्यवचनकथनादिति भावः । अप्रीत इति वा छेदः ॥ ९७ ॥ दोषसद्भावेऽपि गुणबाहुल्यादयं संस्कारयोग्य इत्याह—तवापीत्यादिना । तव त्वया, मे प्रियमपि प्रियमेव कार्यम् । चो हेतौ । यस्मात्कारणात्, त्वत्प्रभावात् मे मया जितं तस्मान्मया त्वं क्षमं हितमेव वाच्यः । मत्प्रियत्वात् त्वद्धितत्वाच्च रावणसंस्कारः क्रियता मित्यर्थः । यद्वा तवापि मे प्रियं कार्यं मद्वैरिणो रावणस्यासंस्करणं नाम मम प्रियं तवापि कर्तव्यमेव । त्वत्प्रभावाच्च मे जितं पूर्वं च तस्य जयसाहाय्यरूपं प्रियं त्वया कृतम् । तथाप्यवश्यं तु क्षमं वाच्यः यदहं तत्र नियोजनीयोऽसीत्यर्थः ॥ ९८ ॥ दोषिणः कथमर्हत्वमित्याशङ्क्य गुणाधिक्यादित्याह—

श्रुतरामवाक्यो विभीषणः रावणस्य संस्कारः क्रियतामित्युक्तकरणं रामानुवृत्तिरिति बुद्ध्या विमृश्य रामानुवृत्त्यर्थमेव विमृष्टरूपं वचः प्रश्रितं यथा तथा प्रत्यभाषत प्रत्यपद्यतेत्यर्थः ॥९३-९५॥ भ्रातुः संस्काराकरणे लोकापवादो भवेदित्याशङ्कायामाह—नृशंस इति । भ्रातुः संस्काराकरणेन ये मनुजा मां प्रथमं नृशंस इति यथेच्छं वक्ष्यन्ति ते सर्वे मनुजाः पश्चात्तस्य रावणस्य अगुणान् क्रौर्यादीन् श्रुत्वा मां सुकृतं साधुकारिणमेव वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ तव त्वया मे प्रियमपि कार्यं मया त्वं तु क्षममर्हमेव वाच्यः । कुतः ? त्वत्प्रभावाच्च मे जितमिति । अयमर्थः—त्वयाऽपि मत्प्रियमेव कर्तव्यम्, मयाऽपि त्वद्धितमेवोपदेष्टव्यम्, अतो मम प्रियः तव हितश्च रावणसंस्कार उपदिश्यत इति ॥ ९८ ॥ यद्यपि दोषवान्, तथापि गुणबाहुल्यात्संस्कार्य एवेत्यभिप्रायेणाह—अधर्मानृतेत्यादि

अधर्मेत्यादिना ॥ ९९ ॥ संयुगेष्वपराजितत्वमुदाहरति–शतक्रत्विति ॥ १०० ॥ गुणबाहुल्येऽपि त्वद्वैरी कथं संस्कार्य इत्यत्राह–मरणेति। यथाऽयं तव बन्धुस्तथा ममापि त्वद्वत् बन्धुरेवायमित्यर्थः ॥ १०१ ॥ यशोभागिति । पापकारिणमपि संस्कृतवानिति यशस्तव भविष्यतीत्यर्थः ॥ १०२ ॥ राघवस्येति । अनुरूपेण यायजूकानुगुणेन । अत्र संस्कारारम्भात् स्त्रीनिवर्तनमर्थसिद्धम् ॥ १०३ ॥ चितामिति । चन्दनकाष्ठानां सम्बन्धिनीम् । पद्मक

शतक्रतुमुखैर्देवैः श्रूयते न पराजितः । महात्मा बलसम्पन्नो रावणो लोकरावणः ॥ १०० ॥ मरणान्तानि वैराणि निर्वृत्तं नः प्रयोजनम् । क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ १०१ ॥ त्वत्सकाशाद्दशग्रीवः संस्कारं विधिपूर्वकम् । प्राप्तुमर्हति धर्मज्ञ त्वं यशोभाग् भविष्यसि ॥ १०२ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणो विभीषणः । संस्कारेणानुरूपेण योजयामास रावणम् ॥ १०३ ॥ चितां चन्दनकाष्ठानां पद्मकोशीरसंवृताम् । ब्राह्म्या संवेशयाञ्चक्रू राङ्कवास्तरणावृताम् ॥ १०४॥ वर्तते वेदविहितो राज्ञो वै पश्चिमः क्रतुः। प्रचक्रू राक्षसेन्द्रस्य पितृमेधमनुक्रमम् ॥ १०५ ॥ वेदिं च दक्षिणप्राच्यां यथास्थानं च पावकम् । पृषदाज्येन सम्पूर्णं स्रुवं सर्वे प्रचिक्षिपुः ॥ १०६ ॥

सुशीरं च गन्धद्रव्यं प्रसिद्धम् । ब्राह्म्या वेदोक्तप्रक्रियया । रङ्कुः मृगविशेषः तत्सम्बन्धि चर्म राङ्कवं तदेवास्तरणं तेनावृतां चितां संवेशयाञ्चक्रुः योजयाञ्चक्रुः । रावणम्, ऋत्विज इति च शेषः ॥ १०४ ॥ पश्चिमः क्रतुः अन्त्येष्टिः । वर्तते अवर्तत चितानिर्माणानन्तरमान्तिमोष्टिं चक्रुरित्यर्थः । राक्षसेन्द्रस्य पितृमेधं पितृमेधसंस्कारं च, अनुक्रमं यथाक्रमं प्रचक्रुः ॥ १०५ ॥ सङ्ग्रहेणोक्तं संस्कारं प्रपञ्चयति–वेदिमित्यादिना । दक्षिणप्राच्यां चिताया आग्नेयभागे, वेदिं तत्र यथास्थानं पावकं च त्रेताग्निं च प्रचक्रुरित्यनुषज्यते । वेद्यां पश्चिमे गार्हपत्यं प्राच्यामाहवनीयं दक्षिणतो दक्षिणाग्निं च स्थापयामासुरित्यर्थः । पृषदाज्येन दधिमिश्रघृतेन । "पृषदाज्यं सदध्याज्यम्" इत्यमरः । संपूर्णं स्रुवं होमपात्रं प्रचिक्षिपुः प्रतिपत्त्यर्थं चितायामिति

श्लोकद्वयेन ॥ ९९ ॥ १०० ॥ तथापि तव वैरित्वादसंस्कार्य इत्यत्राह–मरणान्तानीति । एष रावणः तव यथा तथा ममापि प्रीतिविषय इत्यर्थः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ अनुरूपेण संस्कारेण राज्ञां यज्वनां महर्षीणाम् ॥ १०३ ॥ पद्मकं सुगन्धद्रव्यविशेषः । ब्राह्म्या वेदोक्तक्रियया । संवेशयाञ्चक्रुः, रावणमिति ऋत्विज इति च शेषः । अत्र ऋत्विजः कर्तारः । राङ्कवास्तरणावृतां रङ्कुर्मृगविशेषः । तत्सम्बन्धिचर्म राङ्कवम् ॥ १०४ ॥ पश्चिमः क्रतुः अन्त्येष्टिः ॥ १०५ ॥ दक्षिणप्राच्यां चितायाः

शेषः ॥ १०६ ॥ यज्ञपात्रान्तराणामपि प्रतिपत्तिं दर्शयति—पादयोरित्यादिना श्लोकत्रयेण । शकटं सोमराजानयनशकटम् । उलूखलं यज्ञीयव्रीह्यवहनन साधनम् । अन्यत् स्थाल्यादिकं दारुपात्रादिकं यथास्थानं दत्त्वा, शास्त्रदृष्टेन वेदविहितेन, महर्षिविहितेन स्मृत्युक्तेन विधिना क्रमेण तत्र चितासमीपे मेध्यं पवित्रं पशुं छागं हत्वा, हननं होमपर्यन्तस्याप्युपलक्षणम् । परिस्तरणिकां परिस्तरणानि । जात्येकवचनम् । समवेशयन् चिक्षिपुरित्यर्थः ॥१०७-१०९॥

पादयोः शकटं प्रादुरन्तरूर्वोरुलूखलम् । दारुपात्राणि सर्वाणि अरणिं चोत्तरारणिम् । दत्त्वा तु मुसलं चान्यद्यथा स्थानं विचक्षणाः ॥ १०७ ॥ शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च । तत्र मेध्यं पशुं हत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः ॥१०८॥ परिस्तरणिकां राज्ञो घृताक्तां समवेशयन् ॥१०९॥ गन्धैर्माल्यैरलंकृत्य रावणं दीनमानसाः । विभीषण सहायास्ते वस्त्रैश्च विविधैरपि ॥११०॥ लाजैश्चावकिरन्ति स्म बाष्पपूर्णमुखास्तदा ॥ १११ ॥ ददौ च पावकं तस्य विधियुक्तं विभीषणः ॥११२॥ स्नात्वा चैवार्द्रवस्त्रेण तिलान् दूर्वाभिमिश्रितान् । उदकेन च संमिश्रान् प्रदाय विधि पूर्वकम् ॥११३॥ प्रदाय चोदकं तस्मै मूर्ध्ना चैनं नमस्य च । ताः स्त्रियोऽनुनयामास सान्त्वमुक्त्वा पुनः पुनः ॥११४॥

अथ शवालङ्कारमाह—गन्धैरित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । अवकिरन्ति, चितामिति शेषः ॥ ११० ॥ १११ ॥ अथ संस्कारमाह—ददाविति । तस्य तस्मै रावणाय । विधियुक्तं मन्त्रयुक्तम् ॥ ११२ ॥ स्नात्वेत्यादि गम्यतामितीतिपर्यन्तं किञ्चिदधिकं श्लोकद्वयमेकान्वयम् । दूर्वोदकमिश्रितान् तिलान् प्रेतावाहनार्थं भूमौ प्रदाय तत्र तस्मै रावणाय उदकं दत्त्वा ताः स्त्रियः गम्यतामिति पुनः पुनः सान्त्वमुक्त्वा, अनुनयामास पुरीं प्रापया

आग्नेयभागे वेदिं यथास्थानं पावकं च चक्रुरित्यनुषज्यते । पृषदाज्येन दधिसहितघृतेन । “ पृषदाज्यं सदध्याज्यम् ” इत्यमरः । पृषदाज्यपूर्णां स्रुवं प्रचिक्षिपुः, अग्नाविति शेषः ॥ १०६ ॥ पादयोः शकटमित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । अरणिं मथनारणिम् । शास्त्रदृष्टेन वेदविहितेन । महर्षिविहितेन स्मृत्युक्तेन यथास्थानं सर्वं दत्त्वा अनुस्तरणिकां घृताक्तां समवेशयन् अनुस्तरणिकां राजगवीम्, राजगवीमालभ्य तच्चर्मणा यजमानमास्तृतवन्त इत्यर्थः । “ यथा मृतायानुस्तरणीं घ्नन्ति ” इति श्रुतेः ॥ १०७–११२ ॥ स्नात्वेत्यादि । प्रदाय विधिपूर्वकं, स्थित इति शेषः ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

मास ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ताः सर्वा इत्युत्तरवाक्यादि । रामपार्श्वमुपागम्येति । रणशिरसि हतत्वेन रावणस्याशौचाभावादागतः, अत एवोत्तरदिने राज्याभिषेकोऽयोध्यागमनं चानुष्ठितम् । प्रथमायां रावणसंस्कारः ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

गम्यतामिति ताः सर्वा विविशुर्नगरं तदा । प्रविष्टासु च सर्वासु राक्षसीषु विभीषणः । रामपार्श्वमुपागम्य तदाऽतिष्ठद्विनीतवत् ॥ ११५ ॥ रामोऽपि सह सैन्येन ससुग्रीवः सलक्ष्मणः । हर्षं लेभे रिपुं हत्वा यथा वृत्रं शतक्रतुः ॥ ११६ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

ते रावणवधं दृष्ट्वा देवगन्धर्वदानवाः । जग्मुः स्वैस्वैर्विमानैस्ते कथयन्तः शुभाः कथाः ॥ १ ॥ रावणस्य वधं घोरं राघवस्य पराक्रमम् । सुयुद्धं वानराणां च सुग्रीवस्य च मन्त्रितम् ॥ २ ॥ अनुरागं च वीर्यं च सौमित्रेर्लक्ष्मणस्य च । [पतिव्रतात्वं सीताया हनूमति पराक्रमम् ।] कथयन्तो महाभागा जग्मुर्हृष्टा यथागतम् ॥३॥ राघवस्तु रथं दिव्यमिन्द्रदत्तं शिखिप्रभम् । अनुज्ञाय महाभागो मातलिं प्रत्यपूजयत् ॥ ४ ॥

अथ विभीषणाभिषेकः–ते रावणवधमित्यादि । अत्र क्रियाभेदात्तच्छन्दद्वयम् ॥ १ ॥ शुभाः कथाः कथयन्त इत्यस्यैव विवरणम्–रावणस्य वधमित्यादि । मन्त्रितं मन्त्रम् । सौमित्रेरिति तन्मातुः श्लाघनव्यञ्जनाय, अस्य जननी हि भाग्यवतीति ॥ २ ॥ ३॥ इन्द्रदत्तम् इन्द्रप्रेरितम् । शिखिप्रभम्

गम्यतामिति । उक्ता इति शेषः ॥११५॥११६॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥
त इति । स्वैः स्वकीयैः ॥ १ ॥ कथाप्रकारमेवाह–रावणस्येत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ २ ॥ ३ ॥ अनुज्ञाय रथं, नयेति शेषः ॥ ४–६ ॥

स०–शिखिप्रभम् अग्नितेजसम् । ननु वनपर्वणि " दृष्ट्वा रामं तु जानक्या सङ्गतं शक्रसारथिः । उवाच परमप्रीतः सुहृन्मध्य इदं वचः ॥ देवगन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् । अपनीतं त्वया दुःखमिदं सत्यपराक्रम ॥ सदेवासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ इत्येवमुक्त्वाऽनुज्ञाप्य रामं शस्त्रभृतां वरम् । संपूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्यवर्चसा ॥" इति सीतासङ्गमनानन्तरं रथस्य समातलेः प्रेषणोक्तेरत्र पूर्वमेव तदुक्तेर्विरोध इति चेत् ? सत्यम्; भारतस्योत्तरत्वात्तदनुसारेण कथोद्वाप उत्तरत्रात्र कार्यः । मातलिना दृष्टसीतारामसङ्गमेन गमने सर्ववार्ताया इन्द्रं प्रति प्रतिवक्तुं सुशकत्वगुणलाभाच्च । अथवा सङ्कोचेन कथां कथयितुर्बादरायणस्य न निर्भरः पौर्वापर्यविषय इत्येवमुक्तिः । रावणहननानन्तरं सीतासङ्गत्यन्तरायस्यान्तराऽभावान्मातलिना स्वनाथं प्रति प्रतिबोधयितुं शक्यत्वाच्चेति वा समाधिरवधेयः ॥४॥

अग्निप्रभम् । प्रत्यपूजयत् उपचचार ॥ ४-६ ॥ परिष्वज्येति । प्रचोदितः विज्ञप्तः । बलालयं शिबिरम् ॥७॥ सत्यसम्पन्नत्वादिविशेषणं यथोक्तकारित्व द्योतनाय ॥ ८ ॥ विभीषणमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । लङ्कायामभिषेचय लङ्कायां गत्वाऽभिषेचय । समुद्रतीर एव लङ्काराज्याभिषेके कृतेऽपि पुन

राघवेणाभ्यनुज्ञातो मातलिः शक्रसारथिः । दिव्यं तं रथमास्थाय दिवमेवारुरोह सः ॥ ५ ॥ तस्मिंस्तु दिवमारूढे सुरसारथिसत्तमे । राघवः परमप्रीतः सुग्रीवं परिषस्वजे ॥ ६ ॥ परिष्वज्य च सुग्रीवं लक्ष्मणेन प्रचोदितः । पूज्यमानो हरिश्रेष्ठैराजगाम बलालयम् ॥ ७ ॥ अब्रवीच्च तदा रामः समीपपरिवर्तिनम् । सौमित्रिं सत्यसम्पन्नं लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ ८ ॥ विभीषणमिमं सौम्य लङ्कायामभिषेचय । अनुरक्तं च भक्तं च मम चैवोपकारिणम् ॥ ९ ॥ एष मे परमः कामो यदीमं रावणानुजम् । लङ्कायां सौम्य पश्येयमभिषिक्तं विभीषणम् ॥ १० ॥ एव मुक्तस्तु सौमित्री राघवेण महात्मना । तथेत्युक्त्वा तु संहृष्टः सौवर्णं घटमाददे ॥ ११ ॥ तं घटं वानरेन्द्राणां हस्ते दत्त्वा मनोजवान् । आदिदेश महासत्त्वान् समुद्रसलिलानये ॥ १२ ॥ इति शीघ्रं ततो गत्वा वानरास्ते महाबलाः । आगतास्तज्जलं गृह्य समुद्राद्वानरोत्तमाः ॥ १३ ॥ ततस्त्वेकं घटं गृह्य संस्थाप्य परमासने । घटेन तेन सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ॥ १४ ॥

र्विधानं रावणसिंहासनेऽभिषेकार्थम् । अनुरक्तमित्यनेन मित्रकृत्यमुक्तम् । भक्तमित्यनेन दास्यकृत्यम् । उपकारिणमित्यनेनानुरागभक्त्योः कार्यपर्यवसान मुक्तम् । परमः काम इत्यनेन शरणागतविभीषणाभिमतपरिपूरणमेव विजयस्य प्रधानप्रयोजनमित्यवगम्यते ॥ ९ ॥ १० ॥ एवमिति । घटमिति जात्येक वचनम् ॥११॥ तमिति । आनये आनयने । हस्त इत्यत्रापि जात्येकवचनम्, वानरेन्द्राणामिति बहुवचनप्रयोगात् ॥१२॥ इतीति । आदेशाद्धेतोरित्यर्थः । "इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु" इत्यमरः । वानरा वानरोत्तमा इति वचनं वानरोत्तमत्वेऽपि मानुषत्वव्यावर्तनाय । समुद्रात् समुद्रेभ्यः ॥ १३॥१४ ॥

बलालयं शिबिरमाजगाम । चैत्रशुक्लप्रतिपदि रावणसंस्कारबलालयप्रवेशौ ॥ ७-११ ॥ घटं हस्त इति जातावेकवचनम् ॥ १२-१४ ॥

लङ्कायामित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। अनेन रामनिदेशानन्तरमेव लक्ष्मणो विभीषणादिभिः सह लङ्कां प्रविष्टवानित्यवगम्यते । मन्त्रदृष्टेन मन्त्रेषु वेदेषु दृष्टेन स्पष्टमवगम्यमानेन, विधिना प्रकारेण। शुद्धात्मानमित्यनेन रामाज्ञया अभिषेकमङ्गीकृतवान्। परमार्थस्तु रामकैङ्कर्य एवासक्तोऽभूदित्यव

लङ्कायां रक्षसां मध्ये राजानं रामशासनात्। विधिना मन्त्रदृष्टेन सुहृद्गणसमावृतम् । अभ्यषिञ्चत् स धर्मात्मा शुद्धात्मानं विभीषणम् ॥ १५ ॥ तस्यामात्या जहृषिरे भक्ता ये चास्य राक्षसाः। दृष्ट्वाऽभिषिक्तं लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ॥ १६ ॥ स तद्राज्यं महत् प्राप्य रामदत्तं विभीषणः। प्रकृतीः सान्त्वयित्वा च ततो राममुपागमत् । ॥ १७ ॥ अक्षतान् मोदकान् लाजान् दिव्याः सुमनसस्तदा। आजह्रुरथ संहृष्टाः पौरास्तस्मै निशाचराः ॥ १८ ॥ स तान् गृहीत्वा दुर्धर्षो राघवाय न्यवेदयत्। मङ्गल्यं मङ्गलं सर्वं लक्ष्मणाय च वीर्यवान् ॥ १९ ॥ कृतकार्यं समृद्धार्थं दृष्ट्वा रामो विभीषणम्। प्रतिजग्राह तत् सर्वं तस्यैव प्रियकाम्यया ॥ २० ॥ ततः शैलोपमं वीरं प्राञ्जलिं पार्श्वतः स्थितम्। अब्रवीद्राघवो वाक्यं हनुमन्तं प्लवङ्गमम् ॥ २१ ॥ अनुमान्य महाराजमिमं सौम्य विभीषणम् ॥ २२ ॥ गच्छ सौम्य पुरीं लङ्कामनुज्ञाप्य यथाविधि। प्रविश्य रावणगृहं विजयेनाभिनन्द्य च ॥ २३ ॥ वैदेह्यै मां कुशलिनं ससुग्रीवं सलक्ष्मणम्। आचक्ष्व जयतां श्रेष्ठ रावणं च मया हतम् ॥ २४ ॥

गम्यते। आज्ञाकैङ्कर्यं हि कर्तव्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ स इति। प्रकृतीः अमात्यप्रभृतीन्, सान्त्वयित्वा पुत्रमित्रादिविनाशजशोकापनोदनं कृत्वा। राममुपागमत्, लक्ष्मणेन सहेति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ स तानिति। मङ्गलमर्हतीति मङ्गल्यम्, मङ्गलप्रयोजनमित्यर्थः । मङ्गलं हरिद्रादिमङ्गलद्रव्यम्। सर्वम् उक्ताक्षतादिभिन्नम्। रामाय लक्ष्मणाय च न्यवेदयत् ॥ १९ ॥ कृतकार्यमिति। तस्यैव प्रियकाम्यया न तु स्वभोगेच्छया ॥ २० ॥ २१ ॥ अनुमान्येत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम्। विभीषणमनुमान्य लङ्कां गच्छ, विभीषणमनुज्ञाप्य रावणगृहं प्रविश्य विजयेन विजयकथनेन, अभिनन्द्य

स तानिति। मङ्गल्यं मङ्गलप्रयोजनम्। मङ्गलं मङ्गलवस्तुजातम् ॥ १९-२२ ॥ विजयेनाभिनन्द्य जयकथनेन नन्दयित्वा ॥ २३ ॥ २४ ॥

सीतां तोषयित्वा, वैदेह्यै मां कुशलिनमाचक्ष्वेति संबन्धः। सन्देशं सीतावाचिकम् ॥ २२–२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

प्रियमेतदुदाहृत्य मैथिल्यास्त्वं हरीश्वर। प्रतिगृह्य च सन्देशमुपावर्तितुमर्हसि ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

इति प्रतिसमादिष्टो हनुमान् मारुतात्मजः। प्रविवेश पुरीं लङ्कां पूज्यमानो निशाचरैः ॥ १ ॥ प्रविश्य च महातेजा रावणस्य निवेशनम्। ददर्श मृजया हीनां सातङ्कामिव रोहिणीम्। वृक्षमूले निरानन्दां राक्षसीभिः समावृताम् ॥ २ ॥ निभृतः प्रणतः प्रह्वः सोऽभिगम्याभिवाद्य च ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा तमागतं देवी हनुमन्तं महाबलम्। तूष्णीमास्त तदा दृष्ट्वा स्मृत्वा प्रमुदिताऽभवत् ॥ ४ ॥

अथ हनुमत्सीतासंवादः—इति प्रतिसमादिष्ट इत्यादि। मारुतात्मज इत्यनेन वेगातिशय उच्यते। पूज्यमान इति। मार्गप्रदर्शनादिभिः पूज्यमानत्वम् ॥ १ ॥ प्रविश्येत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। मृजया शरीरसंस्कारेण। सातङ्कां सग्रहपीडाम् ॥ २ ॥ निभृत इत्यर्धम्। अभिगम्य समीपं प्राप्य। अभिवाद्य स्वनाम सङ्कीर्त्य। प्रणतः कृतप्रणामः सन्। निभृतः निश्चलः। प्रह्वः प्रकर्षेण सङ्कुचितगात्रः, स्थित इति शेषः। आचार्यास्तु—करणत्रयेणापि निश्चलो बभूवेत्यर्थ इति प्राहुः ॥ ३ ॥ तं दृष्ट्वा विस्मृत्य प्रथमं तूष्णीमास्त। पुनर्दृष्ट्वा स्मृत्वा प्रमुदिताऽभवत्। यद्वा सामान्यतो दृष्ट्वा तूष्णीमास्त। ततो विशेषतो दृष्ट्वा स्मृत्वा हनुमानिति ज्ञात्वा प्रमुदिताऽभवत्। अथवा तं दृष्ट्वा स्मृत्वा प्रत्यभिज्ञाय प्रमुदिताऽभवत्। प्रमोदातिरेकेण

॥ २५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥११५॥१ ॥ प्रविश्येति। मृजया शरीरसंस्कारेण ॥ २ ॥ निभृतः निश्चलः। प्रह्वः नम्रः, स्थित इति शेषः ॥ ३ ॥ दृष्ट्वेति। सामान्यतो दृष्ट्वा तूष्णीमास्त, ततो दृष्ट्वा स्मृत्वा हनुमानिति ज्ञात्वा ॥४–८॥

स०—दृष्ट्वा रामविजयादिकं दृष्ट्वैव समागतं न तु श्रुत्वा एतादृशं हनुमन्तं दृष्ट्वा तदा तूष्णीमास्त किं वदिष्यति वेति। स्मृत्वा रामानयनादिकं यथाप्रतिज्ञं तेन कृतं स्मृत्वा हृष्टा चाभवत्। एवमर्थाङ्गीकारादेव दृष्ट्वेत्यनेन—

स्तब्धा सती तूष्णीमास्तेत्यर्थः ॥ ४ ॥ सौम्यं निजदर्शनेन विकसितम् ॥ ५-९ ॥ रामसन्देशवाक्यमाह-प्रियमाख्यामीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
हे देवि ! ते प्रियमाख्यामि । त्वां तु भूयः भूयिष्ठम्, सभाजये प्रीणये । धर्मज्ञे पातिव्रत्यधर्मज्ञे ! त्वं दिष्ट्या जीवसि । अन्यथा मम जयो व्यर्थ एव स्यादिति भावः । मम जयेन मत्पराक्रमेण, नः संयुगे जयो लब्धः । गतव्यथा सती स्वस्था भवेति योजना ॥ १० ॥ ११ ॥ हे सीते ! तव निर्जये

सौम्यं दृष्ट्वा मुखं तस्या हनुमान् प्लवगोत्तमः । रामस्य वचनं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५ ॥ वैदेहि कुशली रामः सहसुग्रीवलक्ष्मणः । विभीषणसहायश्च हरीणां सहितो बलैः ॥६॥ कुशलं चाह सिद्धार्थो हतशत्रुररिन्दमः ॥ ७ ॥ विभीषणसहायेन रामेण हरिभिः सह । निहतो रावणो देवि लक्ष्मणस्य नयेन च ॥ ८ ॥ पृष्ट्वा तु कुशलं रामो वीरस्त्वां रघुनन्दनः । अब्रवीत् परमप्रीतः कृतार्थेनान्तरात्मना ॥९॥ प्रियमाख्यामि ते देवि त्वां तु भूयः सभाजये । दिष्ट्या जीवसि धर्मज्ञे जयेन मम संयुगे ॥ १० ॥ [तव प्रभावाद्धर्मज्ञे महान् रामेण संयुगे ।] लब्धो नो विजयः सीते स्वस्था भव गतव्यथा । रावणश्च हतः शत्रुर्लङ्का चेयं वशे स्थिता ॥ ११ ॥ मया ह्यलब्धनिद्रेण दृढेन तव निर्जये । प्रतिज्ञैषा विनिस्तीर्णा बद्ध्वा सेतुं महोदधौ ॥ १२ ॥

शत्रुहस्तात्तव विमोचने । दृढेन एकाग्रचित्तेन । अत एव अलब्धनिद्रेण मया महोदधौ सेतुं बद्ध्वा, एषा प्रतिज्ञा रावणं हनिष्यामीति प्रतिज्ञा, विनि

कुशलं पृष्ट्वा रामस्त्वामब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ ९ ॥ वचनप्रकारमेवाह-प्रियमाख्यामीत्यादि । प्रियमाख्यामीत्यारभ्य-अयं चाभ्येति संहृष्टस्त्वद्दर्शनसमुत्सुकः इत्ये तदन्तं रामसन्देशवाक्यम् । देवि ! ते प्रियमाख्यामि । त्वां तु भूयः भूयिष्ठम् । सभाजये प्रीणयामि । मम जयेन हेतुना मम जयं निश्चित्यैव जीवसीत्यर्थः । अत एव नः अस्माभिः संयुगे विजयो लब्धः स्वस्था भवेति योजना । यद्वा मम जयेन मत्पराक्रमेण जयो लब्धः, स्वस्था भवेति सम्बन्धः ॥१०॥११॥ तव निर्जये शत्रुहस्तात्त व विमोचने दृढेन एकाग्रचित्तेन अत एवालब्धनिद्रेण मया महोदधौ सेतुं बद्ध्वा एषा प्रतिज्ञा रावणं हनिष्यामीत्येवंरूपा विनिस्तीर्णेति सम्बन्धः ॥ १२ ॥

—न पौनरुक्त्यम् ॥४॥ [तव प्रभावात त्वत्पातिव्रत्यमाहात्म्यात् । तत्स्तुतिकालत्वादेवमुक्तिः । तव त्वत्संबन्धिना रामेण । प्रभावात् स्वसामर्थ्यात् ।] अयं विजयो लब्ध इति वा । लब्धोऽयं विजय इति पाठः ॥ ११

स्तीर्णा प्रतिशालितेत्यर्थः ॥ १२ ॥ सम्भ्रमः व्यग्रता । वर्तन्त्या वर्तमानया ॥ १३ ॥ यस्मात् स्वगृहे परिवर्तसे तस्माद्विश्वस्ता सती आश्वसिहि विश्रान्ता भव, निवृत्तखेदा भवेत्यर्थः । अयं विभीषणः ॥ १४ ॥ समुत्पत्य हर्षेण समुत्थाय । अवरुद्धा अवरुद्धव्यापारा ॥ १५-१७ ॥ क्षणान्तरं

सम्भ्रमश्च न गन्तव्यो वर्तन्त्या रावणालये । विभीषणविधेयं हि लङ्कैश्वर्यमिदं कृतम् ॥ १३ ॥ तदाश्वसिहि विश्वस्ता स्वगृहे परिवर्तसे । अयं चाभ्येति संहृष्टस्त्वद्दर्शनसमुत्सुकः ॥ १४ ॥ एवमुक्ता समुत्पत्य सीता शशिनिभानना । प्रहर्षेणावरुद्धा सा व्याजहार न किंचन ॥ १५ ॥ अब्रवीच्च हरिश्रेष्ठः सीतामप्रतिजल्पतीम् । किं नु चिन्तयसे देवि किं नु मां नाभिभाषसे ॥ १६ ॥ एवमुक्ता हनुमता सीता धर्मे व्यवस्थिता । अब्रवीत् परमप्रीता हर्षगद्गदया गिरा ॥ १७ ॥ प्रियमेतदुपश्रुत्य भर्तुर्विजयसंश्रितम् । प्रहर्षवशमापन्ना निर्वाक्याऽस्मि क्षणान्तरम् ॥ १८ ॥ न हि पश्यामि सदृशं चिन्तयन्ती प्लवङ्गम । मत्प्रियाख्यानकस्येह तव प्रत्यभिनन्दनम् ॥ १९ ॥ न हि पश्यामि तत् सौम्य पृथिव्यामपि वानर । सदृशं मत्प्रियाख्याने तव दातुं भवेत् समम् ॥ २० ॥ हिरण्यं वा सुवर्णं वा रत्नानि विविधानि च । राज्यं वा त्रिषु लोकेषु नैतदर्हति भाषितुम् ॥ २१ ॥

क्षणमात्रं निर्वाक्याऽस्मि, हर्षावरुद्धव्यापारत्वादिति भावः ॥ १८ ॥ निर्वाक्याऽस्मीत्यत्र हेत्वन्तरमाह-न हीत्यादि । सदृशं प्रत्यभिनन्दनं प्रतिप्रियवचनम् ॥ १९ ॥ सदृशं प्रदेयवस्त्वपि न पश्यामीत्याह-न हीत्यादिना । अत्र अपिशब्देन अन्तरिक्षस्वर्गौ समुच्चीयेते । त्रिष्वपि लोकेषु न पश्यामि । यत् मत्प्रियाख्याने विषये तव दातुं समम् अत्यन्तसदृशं भवेत् ॥२०॥ उक्तं विवृणोति-हिरण्यमिति । हिरण्यं रजतम् । "रजतश्चहिरण्यम्"

सम्भ्रमः भयम् ॥ १३ ॥ अयं विभीषणः त्वद्दर्शनसमुत्सुकस्सन्नभ्येतीति सम्बन्धः ॥ १४-१७ ॥ क्षणान्तरं क्षणमात्रम् ॥ १८ ॥ न केवलं हर्षवशादेव निर्वाक्याऽस्मि किन्तु प्रियाख्यातुस्तव तत्सदृशप्रियवचनस्याभावादपीत्याह-नहीति । मत्प्रियाख्यानकस्य मत्प्रियाख्यातुस्तव प्रत्यभिनन्दनं प्रतिप्रियवाक्यं न पश्यामीति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ सदृशं प्रियवचनं न पश्यामीत्युक्त्वा सदृशं प्रदेयं वस्त्वपि नास्तीत्याह-नहि पश्यामीत्यादिश्लोकद्वयेन । दातुं सदृशं यदस्ति तत्पृथिव्यामपि न पश्यामि, पातालस्वर्गयोरपीत्यपिशब्दार्थः ॥ २० ॥ हिरण्यं रजतम् । हिरण्यादि तत्सर्वमपि प्रियाख्यानसमत्वेन भाषितुं नार्हतीति सम्बन्धः ॥२१॥२२॥

ति०-वर्तन्त्या वर्तमानया ॥ १३ ॥ स०-अत्रेदानीमभावेपि कालान्तरे देशान्तरे दीयतामित्यत आह-न हीति । पृथिव्यां नास्तीत्यनेन मम मातुर्गृहेऽभावेऽपि भर्तुर्गृहे सहभोगरूपमस्तीति सूचयति ॥२०॥

इति श्रुतेः । त्रिषु लोकेषु राज्यं त्रिलोकविषयराजत्वम् । नैतदर्हति भाषितुम् । हिरण्याद्येतत्सर्वमपि प्रियाख्यानसमत्वेन भाषितुं नार्हतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ प्रमुखे अग्रे ॥ २२ ॥ प्रतिप्रियवचनं न पश्यामीत्यस्योत्तरमाह–भर्तुरिति । एवंविधं स्निग्धं वाक्यं भाषितुं त्वमेवार्हसि नान्या । अनेन सर्वोत्तरं प्रीतिप्रियवचनं मह्यं दत्तमित्युक्तं भवति ॥२३॥ प्रियाख्यानसदृशं प्रदेयं वस्तु नास्तीत्यस्योत्तरमाह–तवेति । एतत् प्रत्यभिनन्दनं न पश्यामीत्येतत् । सारवत् प्रत्यभिनन्दनवचनराहित्यकथनेन मद्वचनस्य निरवधिकप्रीतिजनकत्वकथनान्महातात्पर्यवत् । स्निग्धं मयि प्रीतिपुरस्सरम् ।

एवमुक्तस्तु वैदेह्या प्रत्युवाच प्लवङ्गमः । गृहीतप्राञ्जलिर्वाक्यं सीतायाः प्रमुखे स्थितः ॥ २२ ॥ भर्तुः प्रियहिते युक्ते भर्तुर्विजयकांक्षिणि । स्निग्धमेवंविधं वाक्यं त्वमेवार्हसि भाषितुम् ॥२३॥ तवैतद्वचनं सौम्ये सारवत् स्निग्धमेव च । रत्नौघाद्विविधाच्चापि देवराज्याद्विशिष्यते ॥ २४ ॥ अर्थतश्च मया प्राप्ता देवराज्यादयो गुणाः । हतशत्रुं विजयिनं रामं पश्यामि सुस्थितम् ॥२५॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली जनकात्मजा । ततः शुभतरं वाक्यमुवाच पवनात्मजम् ॥ २६ ॥ अतिलक्षणसम्पन्नं माधुर्यगुणभूषितम् । बुद्ध्या ह्यष्टाङ्गया युक्तं त्वमेवार्हसि भाषितुम् ॥ २७॥

एतद्वचनश्रवणेनैव मया सर्वोत्तरं वस्तु समुपलब्धमिति भावः ॥२४॥ पूर्वमेव लब्धदेवराज्यादिकस्य तत्प्रदानं निरर्थकमित्याशयेनाह–अर्थत इति । रामं विजयिनं पश्यामीति यत् अस्मात् अर्थतः प्रयोजनात् देवराज्यादयो गुणाः उत्कर्षाः प्राप्ताः । रामविजयदर्शनमेव राज्यादिकमित्यर्थः ॥२५॥२६॥ नानृग्वेदेत्यादिना राम इव स्वयमपि तद्वाक्यसौष्ठवं प्रशंसति–अतीति । अतिलक्षणसम्पन्नम् आकांक्षायोग्यतासन्निधिमत्पदवत्त्वरूपवाक्यलक्षणसम्पन्नम् । "बहुव्याहरताऽनेन न किंचिदपशब्दितम्" इत्युक्तशब्दसाधुत्वसम्पन्नम् । माधुर्यगुणभूषितम् "संश्रवे मधुरं वाक्यम्" इत्युक्तरीत्या श्रवणमात्रेण

स्निग्धं स्नेहोपेतम्, अशक्यप्रतिपादनमित्येवंरूपं त्वमेव भाषितुमर्हसि नान्या, अतस्त्वया सर्वोत्तरं यदिदं वचनमुक्तं तदेव परमं प्रत्यभिनन्दनमिति शेषः ॥२३॥ प्रियाख्यानसदृशं प्रदेयं नास्तीत्यस्योत्तरमाह–तवेति । एतद्वचनं निस्समाधिकम् एतद्वचनश्रवणेनैव मया सर्वोत्तरं वस्तु लब्धमिति भावः ॥ २४ ॥ विजयिनं रामं पश्यामीति यत अनेनैवार्थतः परमार्थतो देवराज्यादयो गुणाः श्रेयांसि प्राप्ता एवेत्यर्थः ॥२५॥२६॥ अतिलक्षणसम्पन्नम् आकांक्षायोग्यतासन्निधिमत्पदवत्त्वरूपवाक्यलक्षणसम्पन्नम्, माधुर्यगुणभूषितं श्रवणमात्रेणानन्दजनकत्वं माधुर्यम् । अष्टाङ्गया "ग्रहणं धारणं चैव स्मरणं प्रतिपादनम् । ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥"

आनन्दजनकत्वरूपमाधुर्यगुणभूषितम्। अष्टाङ्गया "ग्रहणं धारणं चैव स्मरणं प्रतिपादनम्। ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः॥" इत्युक्ताष्टाङ्गयुक्तया बुद्धया युक्तम्, तादृशबुद्धिपूर्वकमित्यर्थः ॥२७॥ न केवलं वाक्यतः, गुणतोऽपि श्लाघ्योऽसीत्याह–श्लाघनीय इत्यादिना श्लोकद्वयेन। अनिलस्य श्लाघनीयः पुत्रः, अनिलादपि सञ्जीवनकर इत्यर्थः। सञ्जीवनं चानृशंस्यधर्मादित्याह परमधार्मिक इति। बलं प्रयाससहिष्णुत्वम्। शौर्यं युद्धोत्साहः।

श्लाघनीयोऽनिलस्य त्वं पुत्रः परमधार्मिकः। बलं शौर्यं श्रुतं सत्त्वं विक्रमो दाक्ष्यमुत्तमम् ॥ २८ ॥ तेजः क्षमा धृतिर्धैर्यं विनीतत्वं न संशयः। एते चान्ये च बहवो गुणास्त्वय्येव शोभनाः॥२९॥अथोवाच पुनः सीतामसम्भ्रान्तो विनीतवत्। प्रगृहीताञ्जलिर्हर्षात् सीतायाः प्रमुखे स्थितः ॥ ३० ॥ इमास्तु खलु राक्षस्यो यदि त्वमनुमन्यसे। हन्तुमिच्छाम्यहं सर्वा याभिस्त्वं तर्जिता पुरा ॥ ३१ ॥ क्लिश्यन्तीं पतिदेवां त्वामशोकवनिकां गताम् ॥ ३२ ॥ घोररूपसमाचाराः क्रूराः क्रूरतरेक्षणाः। राक्षस्यो दारुणकथा वरमेतत् प्रयच्छ मे ॥ ३३ ॥ मुष्टिभिः पाणिभिः सर्वाश्चरणैश्चैव शोभने। इच्छामि विविधैर्घातैर्हन्तुमेताः सुदारुणाः ॥ ३४ ॥

श्रुतं शास्त्रज्ञानम्। "श्रुतं शास्त्रावधृतयोः" इत्यमरः। सत्त्वं शारीरः सारः। विक्रमः पराक्रमः। दाक्ष्यं सामर्थ्यम्। उत्तममिति सर्वविशेषणम्। तेजः पराभिभवनसामर्थ्यम्। क्षमा अपराधसहिष्णुत्वम्। धृतिः प्रभावः। धैर्यं क्षोभके सत्यक्षोभ्यत्वम्। विनीतत्वं विनयवत्त्वम् विशिष्टनीतिमत्त्वं वा। एते चान्ये च दयादयो बहवो गुणाः, त्वय्येव शोभनाः त्वामाश्रयमधिगम्य शोभमाना भवन्ति। न संशयः नाहमसतो गुणानारोप्य स्तौमीत्यर्थः॥२८--३०॥ इदं तु मे प्रियाख्यानपारितोषिकत्वेन देयमित्यर्थयते–इमा इत्यादिना। सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम्। क्लिश्यन्तीं पतिदेवतां त्वां प्रति या राक्षस्यो दारुणकथा अब्रुवन्। पुरा याभिस्त्वं तर्जिता इमा राक्षस्यः राक्षसीः, यद्यनुमन्यसे हन्तुमिच्छामि। एतद्वरं मे प्रयच्छेति सम्बन्धः॥३१--३३॥ हननप्रकारं स्वक्रोधात्

इत्युक्ताष्टाङ्गयुक्तया बुद्धया युक्तम् ॥ २७ ॥ श्लाघनीय इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। बलम् आयाससहिष्णुत्वम्। शौर्यं युद्धोत्साहः। सत्त्वं शारीरस्सारः। तेजः पराभिभवनसामर्थ्यम्। विनीतत्वं चेत्येवमादयो बहवो गुणाः त्वय्येव सन्ति अत्र न संशय इत्यन्वयः॥ २८ ॥२९॥ असम्भ्रान्तः स्तुत्या अविकृतचित्तः। विनीतवत विनीतार्हम् ॥ ३० ॥ राक्षस्यः राक्षसीः ॥ ३१ ॥ क्लिश्यन्तीमित्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ ३२–३५ ॥

रूपं दर्शयति--मुष्टिभिरित्यादिना। श्लोकत्रयमेकान्वयम् । घातैः प्रहारैः । भक्षणैः खादनैः। लुञ्चनैः उन्मूलनैः । शुष्कमुखीभिः नखैः। दारणैः पीडनैः कपोलताडनैर्वा । लङ्घनैः उत्प्लुत्योपरिपातनैः। हतैः हस्तैस्ताडनैः । निपात्य भूमौ पातयित्वा मुष्ट्यादिभिर्हन्तुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ ३४-३६ ॥ उक्तमर्थमावश्यकत्वज्ञापनाय पुनरपि सङ्ग्रहेण याचते-एवमिति ॥ ३७ ॥ एवमुक्तेति । धर्मसहितमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ३८ ॥ राजेति । राजसंश्रयवश्यानां राजसेवापरवशानाम् । अत एव पराज्ञया कुर्वन्तीनां राजचोदितकार्यं कुर्वन्तीनाम्, विधेयानां चोदिताकरणे दण्डार्हाणाम्, रावणस्य

घातैर्जानुप्रहारैश्च दशनानां च पातनैः । भक्षणैः कर्णनासानां केशानां लुञ्चनैस्तथा ॥३५॥ नखैः शुष्कमुखीभिश्च दारणैर्लङ्घनैर्हतैः । निपात्य हन्तुमिच्छामि तव विप्रियकारिणीः ॥ ३६ ॥ एवंप्रकारैर्बहुभिर्विप्रकारैर्यशस्विनि । हन्तुमिच्छाम्यहं देवि तवेमाः कृतकिल्बिषाः ॥ ३७ ॥ एवमुक्ता हनुमता वैदेही जनकात्मजा । उवाच धर्मसहितं हनुमन्तं यशस्विनी ॥३८॥ राजसंश्रयवश्यानां कुर्वन्तीनां पराज्ञया । विधेयानां च दासीनां कः कुप्येद्वानरोत्तम ॥ ३९ ॥ भाग्यवैषम्ययोगेन पुरादुश्चरितेन च । मयैतत् प्राप्यते सर्वं स्वकृतं ह्युपभुज्यते ॥ ४० ॥ प्राप्तव्यं तु दशायोगान्मयैतदिति निश्चितम् । दासीनां रावणस्याहं मर्षयामीह दुर्बला ॥ ४१ ॥

दासीनां दासीभ्यः, कः कुप्येत् ॥ ३९ ॥ भाग्यवैषम्ययोगेन भाग्यविपर्यययोगेन, भाग्यस्यापरिपक्वतयेत्यर्थः । पुरादुश्चरितेन च पूर्वकृतदुष्कृतेन च, एतत्तर्जनभर्त्सनादिकं प्राप्यते । तत्र हेतुमाह स्वकृतमिति । हि यस्मात् । स्वकृतमुपभुज्यते स्वकृतकर्मफलं प्राप्यते लोकैः । अतो मयाऽपि भुज्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ रावणस्य दासीनाम् एतत्तर्जनादिकं दशायोगात् अवस्थायोगात्, अनुभवयोग्यकालसम्बन्धादिति यावत् । प्राप्तव्यमिति मया निश्चितम् । दुर्बला पूर्वमेतादृशापन्निवारककर्मकरणाशक्ता । अतोऽहमिह राक्षसीविषये मर्षयामीति सम्बन्धः । दुर्बला कृपापरवशा वा । हते रावणे

शुष्कमुखीभिः नखैः । लङ्घनैः उत्प्लुत्यापतनैः ॥ ३६ ॥ एवमिति श्लोको भिन्नं वाक्यम् । राजसंश्रयवश्यानां राजसंश्रयात्परवशानाम् राजसंश्रयो राजसेवा, राजसेवापराणामित्यर्थः ॥ ३७-४० ॥ प्राप्तव्यमिति । दशायोगं, नपुंसकत्वमार्षम् । अयं दशायोगः एतादृशदुरवस्थाविशेषः मया प्राप्तव्य इति निश्चितः निश्चयः कृतः । कुतः ? दुर्बला पूर्वमेतादृशानां निराकरणकर्मकरणाशक्ता अतः रावणस्य राक्षसीनामेतत्तर्जनादिकं मर्षयामि, असहमित्यर्थः । दशायोगादिति पाठे

दौर्बल्यान्तराभावात्, परदुःखसहिष्णुत्वमेव हि तदानीं दौर्बल्यम् ॥ ४१ ॥ राक्षसीनामपराधस्य राजाज्ञामूलकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति–आज्ञप्ता इति ॥ ४२ ॥ अथासां स्वातन्त्र्येणापकारकरणमभ्युपेत्य तथापि क्षन्तव्यमित्यत्र इतिहासं दर्शयति–अयमिति । पुरा किल कश्चिद्व्याधो व्याघ्रेणानुसृतो वृक्षमारूढः, वृक्षमूलगतो व्याघ्रो वृक्षोपरि स्थितमृक्षं 'वन्यमृगाणामस्माकं जात्या शत्रुरेषः, तस्मादेनं वृक्षात् पातय' इत्यब्रवीत् ।

आज्ञप्ता रावणेनैता राक्षस्यो मामतर्जयन् । हते तस्मिन्न कुर्युर्हि तर्जनं वानरोत्तम ॥ ४२ ॥
अयं व्याघ्रसमीपे तु पुराणो धर्मसंस्थितः । ऋक्षेण गीतः श्लोको मे तन्निबोध प्लवङ्गम ॥ ४३ ॥
न परः पापमादत्ते परेषां पापकर्मणाम् । समयो रक्षितव्यस्तु सन्तश्चारित्रभूषणाः ॥ ४४ ॥

एवमुक्तो भल्लूकः स्ववासस्थानगतमेनं न पातयिष्यामि, तथात्वे धर्महानिः स्यादित्युक्त्वा सुष्वाप । तदनन्तरं 'त्वां रक्षिष्यामि, सुप्तमृक्षं पातय' इति व्याघ्रेण चोदितः सन् व्याधस्तमृक्षमपातयत् । स त्वभ्यासवशेन शाखान्तरमवलम्ब्य नापतत् । तदनु कृतापराधमेनं पातयेति पुनः पुनर्व्याघ्रेणोच्यमानोऽपि भल्लूको बहुशः कृतापराधमप्येनं तुभ्यं न दास्यामीत्यभिधाय ररक्षेति पौराणिकी गाथा ॥ ४३ ॥ तत्रत्यं श्लोकं पठति–न पर इति । सुग्रीवं प्रति रामः कपोतोपाख्यानमिव हनुमन्तमुद्दिश्य देव्यपि स्वाभिप्रेतेऽर्थे ऋक्षगीतं प्रमाणयति स्म । परेषां पापकर्मणां परानुद्दिश्य पापं कुर्वताम् । परः प्राज्ञः पुरुषः । पापं प्रत्यपकाररूपम् । नादत्ते नाङ्गीकरोति, न करोतीत्यर्थः । समयः आचारः अपकर्तृष्वपि प्रत्यपकार

रावणस्य दासीनामेतत्तर्जनादिकं दशायोगादवस्थायोगादनुभवयोग्यकालसम्भवादिति यावत् । प्राप्तव्यमिति मया निश्चितम् । कुतः ? दुर्बला, अत एतत् मर्षयामि, असहमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ राक्षसीनामपकारस्य राज्ञो मूलत्वम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति–आज्ञप्ता इति ॥४२॥ अयमिति । कस्मिंश्चिदरण्ये व्याघ्रानुद्रुतः कश्चिद् व्याधो वृक्षमारूढः। वृक्षमूलं गतो व्याघ्रो वृक्षाग्रे स्थितमृक्षं मृगाणामस्माकमयं व्याधः जात्या शत्रुः वृक्षादेनं पातयेत्युवाच । भल्लूकः स्वस्थानगतमेनं न पातयिष्यामि, तथात्वे धर्महानिः स्यादित्युक्त्वा सुष्वाप । त्वां रक्षिष्यामि सुप्तमृक्षं पातयेति व्याघ्रेण चोदितस्सन् व्याधस्तम् ऋक्षमपातयत् । स त्वभ्यासवशेन शाखान्तरमवलम्ब्य नापतत । तदनन्तरं कृतापराधमेनं पातयेति पुनः पुनर्व्याघ्रेणोच्यमानोऽपि भल्लूको बहुशः कृतापराधमप्येनं तुभ्यं न दास्यामीत्यभिधाय ररक्षेति पौराणिकी कथा ॥ ४३ ॥ तत्रत्योऽयं न पर इति श्लोकः । परेषां पापकर्मणां परानुद्दिश्य पापं कुर्वताम् । परः प्राज्ञः पुरुषः पापं प्रत्यपकाररूपं नादत्ते नाङ्गी करोति, न करोतीत्यर्थः । समयः आचारः, अपकर्तृष्वपि प्रत्यपकारवर्जनरूपः रक्षितव्यस्तु रक्षितव्य एव, तथाहि सन्तः चारित्रभूषणाः । चारित्रभूषणैरिति

वर्जनरूपः, रक्षितव्यस्तु रक्षितव्य एव। तथा हि, सन्तश्चारित्रभूषणाः । सद्भिश्चारित्रभूषणैरिति वा पाठः ॥ ४४ ॥ अथ देव्या अभयप्रदानश्लोकः— पापानामिति। पापानां वा शुभानां वा त्वदभिप्रायेण पापानां वा अस्मदभिप्रायेण शुभानां वा। तदेव ममोद्देश्यं 'दोषो यद्यपि तस्य स्यात्' इतिवत्। मलिनस्य हि स्नानमपेक्षितम्। तासां पापत्वादेवास्मदपेक्षा। किं शुभानामस्माभिः? तत्पुण्यानामेव तद्रक्षकत्वात्। तस्मात्तत्पापमेवास्माकमुद्दे

पापानां वा शुभानां वा वधार्हाणां प्लवङ्गम। कार्यं करुणमार्येण न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ४५ ॥
लोकहिंसाविहाराणां रक्षसां कामरूपिणाम्। कुर्वतामपि पापानि नैव कार्यमशोभनम् ॥ ४६ ॥
एवमुक्तस्तु हनुमान् सीतया वाक्यकोविदः। प्रत्युवाच ततः सीतां रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ४७ ॥
युक्ता रामस्य भवती धर्मपत्नी यशस्विनी। प्रतिसन्दिश मां देवि गमिष्ये यत्र राघवः ॥ ४८ ॥

श्यम्। ननु तर्हि 'दण्ड्या दण्डनीयाः नादण्ड्याः' इति धर्मशास्त्रं भवतीमासाद्य भज्येतेत्याशङ्क्य दुष्टोऽपि शरणागतो रक्षणीय इति विशेषशास्त्रं भवन्त मासाद्य किं भञ्जनीयमित्याह—वधार्हाणामिति। वधार्हाणामपीत्यर्थः। सप्तम्यर्थे षष्ठी। प्लवङ्गम अनभिलषितमेवाभिलषितवान् खलु भवान्। तेषु। आर्येण महता पुरुषेण। करुणं दया कार्यम्। तिष्ठतु पुण्यं पापं च इदानीमेतद्दयनीयदशां पश्य। यद्वा शुभानामिति दृष्टान्तार्थम्। शुभेषु वधार्हेषु यथा करुणं कार्यं तथा पापेषु वधार्हेष्वपि कार्यमित्यर्थः। सापराधादण्डनेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्याशङ्क्याह न कश्चिन्नापराध्यतीति। सर्वोऽप्यपराध्यती त्यर्थः ॥ ४५ ॥ रक्षसां स्वजातिप्रयुक्तहिंसादेरदोषावहत्वाच्छास्त्रोक्तदण्डविषयत्वं नास्तीत्याह—लोकेति। अशोभनं दण्डनम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ रामस्य युक्ता, 'किं पुनर्मद्विधो जनः' इति स्वस्योत्तमशरणत्वं प्रतिपादितवतो रामस्य शरण्यत्वादिगुणवत्तया सदृशीत्यर्थः। अनेन सर्गेण सीताया दयालुत्वम्

पाठे—सद्भिस्समयो रक्षितव्य इति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥ पापानामिति। पापानां वधार्हाणां वा पापजनेषु वधार्हेषु शुभजनेषु वधार्हेषु सत्स्वपि तेषु आर्येण सज्जनेन करुणं कारुण्यं कार्यम्, कर्तव्यमित्यर्थः। ननु सापराधिषु यथापराधं दण्डः कर्तव्य इत्याशङ्क्यातिप्रसङ्गेन परिहरति—नेति। न कश्चिदपि नापराध्यति सर्वोऽप्य पराध्यत्येव, अतः सर्वस्यापि वध्यत्वाद्दयाशालिनस्तूष्णींकरणमेव वरमिति भावः ॥ ४५ ॥ रक्षसां परहिंसनं स्वाभाविको धर्मः, अतोऽपि न वध्या इत्याह—

अपराधसहिष्णुत्वं घटकत्वं चोक्तमिति ध्येयम् ॥ ४८ ॥ एवमिति । इच्छामीत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ४९–५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

एवमुक्ता हनुमता वैदेही जनकात्मजा । अब्रवीद्द्रष्टुमिच्छामि भर्तारं वानरोत्तम ॥ ४९ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान् मारुतात्मजः । हर्षयन् मैथिलीं वाक्यमुवाचेदं महाद्युतिः ॥५०॥ पूर्णचन्द्राननं रामं द्रक्ष्यस्यार्ये सलक्ष्मणम् । स्थिरमित्रं हतामित्रं शचीव त्रिदशेश्वरम् ॥५१॥ तामेवमुक्त्वा राजन्तीं सीतां साक्षादिव श्रियम् । आजगाम महावेगो हनुमान् यत्र राघवः ॥५२॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे॰ श्रीमद्युद्धकाण्डे षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥११६॥

स उवाच महाप्राज्ञमभिगम्य प्लवङ्गमः । रामं वचनमर्थज्ञो वरं सर्वधनुष्मताम् ॥ १ ॥ यन्निमित्तोऽयमारम्भः कर्मणां च फलोदयः । तां देवीं शोकसन्तप्तां मैथिलीं द्रष्टुमर्हसि ॥ २ ॥ सा हि शोकसमाविष्टा बाष्पपर्याकुलेक्षणा । मैथिली विजयं श्रुत्वा तव हर्षमुपागमत् ॥३॥ पूर्वकात् प्रत्ययाच्चाहमुक्तो विश्वस्तया तया । भर्तारं द्रष्टुमिच्छामि कृतार्थं सहलक्ष्मणम् ॥ ४॥ एवमुक्तो हनुमता रामो धर्मभृतां वरः । अगच्छत् सहसा ध्यानमीषद्बाष्पपरिप्लुतः ॥ ५ ॥ दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य मेदिनीमवलोकयन् । उवाच मेघसङ्काशं विभीषणमुपस्थितम् ॥ ६ ॥

अथ सीतानयनम्–स उवाचेत्यादि ॥ १ ॥ यन्निमित्त इति । आरम्भः उद्योगः, कर्मणां सेतुबन्धादिव्यापाराणाम्, फलोदयः रावणविजयश्च यन्निमित्तः यस्याः सीताया लाभार्थः, तां द्रष्टुमर्हसि ॥ २॥३॥ पूर्वकात्पूर्वोत्पन्नात् । प्रत्ययाद्विश्वासात् ॥ ४ ॥ रामः ईषद्बाष्पपरिप्लुतः सन् सहसा ध्यानमगच्छत् । रावणभवनोषितसीतापरिग्रहे महान् लोकापवादो भवेत्, निर्दोषायास्तस्याः परित्यागे महान् दोषः स्यादित्येवं कार्यदौस्थ्यात् किं कर्तव्यमिति चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ ५ ॥ निश्वासदैर्घ्येण चिन्तादैर्घ्यं गृह्यते । औष्ण्येन कथं क्लिष्टां तां पुनः क्लेशयिष्यामीत्यन्तस्तापो व्यज्यते । भूमिं समवलोकयन् इति लोकहिंसेति ॥ ४६–५२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥
॥ १ ॥ यन्निमित्त इति । आरम्भः उद्योगः । कर्मणां सेतुबन्धनादिव्यापाराणां फलोदयः रावणजयश्च यन्निमित्तः यस्यास्सीतायाः लाभार्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ पूर्वकात प्रत्ययात सन्देशकारणात प्रत्ययात, अतीव विश्वासादित्यर्थः ॥ ४ ॥ रामः ईषद्बाष्पपरिप्लुतस्सन् सहसा ध्यानमगच्छत, रावणभवनोषितसीतापरिग्रहे महान्

चिन्तापारवश्याभिनयः। मेघसङ्काशमित्यनेन सीतानयने कृतत्वरत्वमुच्यते ॥६॥ दिव्याङ्गरागामिति। अलंकृत्यानयनादेशः उत्तरकालिकपरुषभाषणार्हताप्रतिपादनाय। नहि तादृशदशापन्नां दीनां परुषं भाषितुं युज्यते। तच्च तस्या न परित्यागार्थम्, किंतु चतुर्मुखादिदेवतामुखेन तस्याः पातिव्रत्यं ख्यापयितुम्। मा चिरम्, विलम्बो न कार्य इत्यर्थः॥ ७ ॥ एवमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। स्वाभिः स्त्रीभिरचोदयत् निजस्त्रीमुखेनाचोदयत्॥८-१०॥

दिव्याङ्गरागां वैदेहीं दिव्याभरणभूषिताम्। इह सीतां शिरस्स्नातामुपस्थापय मा चिरम् ॥ ७ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण त्वरमाणो विभीषणः। प्रविश्यान्तःपुरं सीतां स्वाभिः स्त्रीभिरचोदयत् ॥ ८ ॥
दिव्याङ्गरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता। यानमारोह भद्रं ते भर्ता त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ ९ ॥
एवमुक्ता तु वैदेही प्रत्युवाच विभीषणम्। अस्नाता द्रष्टुमिच्छामि भर्तारं राक्षसाधिप ॥ १० ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच विभीषणः। यदाह राजा भर्ता ते तत्तथा कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥

रामानु०—एवमुक्तस्तु रामेण त्वरमाणो विभीषणः। प्रविश्यान्तःपुरं सीतां स्वाभिः स्त्रीभिरचोदयत्॥ दिव्याङ्गरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता। यानमारोह भद्रं ते भर्ता त्वां द्रष्टुमिच्छति॥ एवमुक्ता तु वैदेही प्रत्युवाच विभीषणम्॥ इति पाठक्रमः। भर्ता त्वां द्रष्टुमिच्छतीति स्वाभिः स्त्रीभिरचोदयदिति सम्बन्धः॥८-१०॥ तस्या इति। प्रत्युवाच, स्त्रीमुखेनेति शेषः। यथा

लोकापवादो भवेत्। निर्दोषायास्तस्याः परित्यागे महान् दोषः स्यादित्येवं कार्यदौस्थ्यात् किं कर्तव्यमिति चिन्तयामासेत्यर्थः॥५॥६॥ दिव्याङ्गरागां शिरस्स्नातां सीतामुपस्थापयेत्यस्यायमाशयः—यदि सीतामविशोध्यैव ग्रहीष्यामि तदा जना एतादृशदिव्यसुन्दरीं दृष्ट्वा रावणः कथं तूष्णीं तिष्ठेदिति बहुविधापवादपङ्ककलङ्काङ्कितचित्तास्सन्तो निष्कलङ्कायां जगज्जनन्यामपि देव्यां किमप्याशङ्केयुरिति मन्वानो जगन्मर्यादास्थापनायावतीर्णः श्रीरामः "यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः" इति न्यायमनुसृत्य निष्कल्मषां देवीं स्वयं जानन्नपि लोकापवादनिवृत्तये तस्यां रुषित इव परुषोक्तिं वदन् तामग्निं प्रवेश्य पद्मभवनभवेन्द्रमुखामरगणैस्संस्तुतः प्रार्थितो नित्यशुद्धां देवीमङ्गीकरवाणीति॥७॥८॥ दिव्याङ्गरागेति। भर्ता त्वां द्रष्टुमिच्छतीति स्वाभिः स्त्रीभिरचोदयदिति पूर्वेण

स०—स्वाभिः स्त्रीभिरवादयत् इति पाठः। स्वाभिः स्त्रीभिः सरमात्रिजटादिभिः। सीतामवादयत्, राजस्त्रीत्वात्साक्षादसम्भाषणमिति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

नियोगं कर्तव्यत्वे हेतुद्वयम् राजा भर्तेति ॥ ११ ॥ अङ्गीकारे हेतुद्वयं भर्तृदेवता भर्तृभक्तिव्रतेति ॥ १२-१४ ॥ ज्ञात्वाऽपि विभीषणागमनं विदित्वाऽपि । अनेन चिन्तानुवृत्तिरुक्ता ॥ १५ ॥ रावणवधपूर्वकसीतागमेन हर्षः, रावणभवनोषितत्वेन दैन्यं रोषश्च । अत्र रोषो भाविशपथोपयोगित्वादारोपित इति द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥ सविमर्शं विचारयन् सवितर्कं चिन्तयन् । अहृष्टमिति क्रियाविशेषणं विभीषणविशेषणं वा ॥ १७ ॥ १८ ॥ उत्सारणे जन

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली भर्तृदेवता । भर्तृभक्तिव्रता साध्वी तथेति प्रत्यभाषत ॥ १२ ॥ ततः सीतां शिरस्स्नातां युवतीभिरलंकृताम् । महार्हाभरणोपेतां महार्हाम्बरधारिणीम् ॥ १३ ॥ आरोप्य शिबिकां दीप्तां परार्ध्याम्बरसंवृताम् । रक्षोभिर्बहुभिर्गुप्तामाजहार विभीषणः ॥ १४ ॥ सोऽभिगम्य महात्मानं ज्ञात्वाऽपि ध्यानमास्थितम् । प्रणतश्च प्रहृष्टश्च प्राप्तां सीतां न्यवेदयत् ॥ १५ ॥ तामागतामुपश्रुत्य रक्षोगृहचिरोषिताम् । हर्षो दैन्यं च रोषश्च त्रयं राघवमाविशत् ॥ १६ ॥ ततः पार्श्वगतं दृष्ट्वा सविमर्शं विचारयन् । विभीषणमिदं वाक्यमहृष्टं राघवोऽब्रवीत् ॥१७॥ राक्षसाधिपते सौम्य नित्यं मद्विजये रत । वैदेही सन्निकर्षं मे शीघ्रं समुपगच्छतु ॥ १८ ॥ स तद्वचनमाज्ञाय राघवस्य विभीषणः । तूर्णमुत्सारणे यत्नं कारयामास सर्वतः ॥ १९ ॥

सम्बन्धः ॥ ९-१४ ॥ ज्ञात्वाऽपि विभीषणानुगमनं ज्ञात्वाऽपि ॥१५॥ तामिति । हर्षः रावणवधपूर्वकसीतासमागमेन हर्षः, रावणभवनोषितत्वमेव दैन्यरोषयोर्हेतुः । तत्र रोषश्च भाविशपथोपयुक्तत्वादारोपित इति द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥ सविमर्शं सवितर्कं विचारयन्निति सम्बन्धः ॥ १७-२० ॥

स०-ननु महाभारते-"तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककर्शिताम् । मलोपचितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥" इत्युक्तेः कथमत्रैवं कथनमिति चेत्, उच्यते-स्वच्छन्देनाङ्गशोधनाद्यभावेन भारते मलोपचितेत्याद्युक्तिः । अत्र तु रामाज्ञया तस्य जातत्वेन प्रतिकर्मणा संयुक्तामित्याद्युक्तिः । अथवा भारतवचनोत्तरार्धे हनुमद्वचनेन मलोपचितसर्वाङ्गीं संस्मरतो रामस्य तथैव दर्शनमिति पूर्वमेतादृशीमिति वाऽर्थाङ्गीकारेण वाऽविरोधोपपत्तेः ॥ १३ ॥ आरोप्य शिबिकां सीतां राक्षसैर्वहनोचितैः इति पाठः ।. वहनोचितैः राजावरोधयानवहनोचितैः । राक्षसैः वृद्धैरविन्ध्यादिभिः । उक्तं च भारते-"ततस्सीतां पुरस्कृत्य" इत्यारभ्य "अविन्ध्यो नाम सुप्राज्ञो वृद्धामात्यो विनिर्ययौ" इति ॥ १४ ॥

निवारणे ॥ १९ ॥ कञ्चुकं वारबाणम् । उष्णीषं शिरोवेष्टनम् । वेत्रेण जर्जराः सदाऽवलम्बनजनितपारुष्याः पाणयो येषां ते ॥ २० ॥ उत्ससृजुः अप चक्रमुः ॥ २१ ॥ उद्वर्तमानस्य उज्जृम्भमाणस्य ॥ २२ ॥ दाक्षिण्यात् वानरेषु दाक्षिण्यात् । अमर्षात् उत्सारणासहनात् ॥ २३ ॥ चक्षुषा प्रदहन्निवेति

कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र वेत्रजर्जरपाणयः । उत्सारयन्तः पुरुषाः समन्तात् परिचक्रमुः ॥ २० ॥ ऋक्षाणां वानराणां च राक्षसानां च सर्वशः । वृन्दान्युत्सार्यमाणानि दूरमुत्ससृजुस्तदा ॥ २१ ॥ तेषामुत्सार्यमाणानां सर्वेषां ध्वनिरुत्थितः । वायुनोद्वर्तमानस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ २२ ॥ उत्सार्यमाणांस्तान् दृष्ट्वा समन्ताज्जातसम्भ्रमान् । दाक्षिण्यात्तदमर्षाच्च वारयामास राघवः ॥ २३ ॥ संरब्धश्चाब्रवीद्रामश्चक्षुषा प्रदहन्निव । विभीषणं महाप्राज्ञं सोपालम्भमिदं वचः ॥ २४ ॥ किमर्थं मामनादृत्य क्लिश्यतेऽयं त्वया जनः । निवर्तयैनमुद्योगं जनोऽयं स्वजनो मम ॥ २५ ॥ न गृहाणि न वस्त्राणि न प्राकारास्तिरस्क्रियाः । नेदृशा राजसत्कारा वृत्तमावरणं स्त्रियाः ॥ २६ ॥ व्यसनेषु न कृच्छ्रेषु न युद्धेषु स्वयंवरे । न क्रतौ न विवाहे च दर्शनं दुष्यति स्त्रियाः ॥२७॥ सैषा युद्धगता चैव कृच्छ्रे च महति स्थिता । दर्शनेऽस्या न दोषः स्यान्मत्समीपे विशेषतः ॥ २८ ॥ [विसृज्य शिबिकां तस्मात् पद्भ्यामेवोपसर्पतु । समीपे मम वैदेहीं पश्यन्त्वेते वनौकसः ॥] तदानय समीपं मे शीघ्रमेनां विभीषण । सीता पश्यतु मामेषा सुहृद्गणवृतं स्थितम् ॥ २९ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण सविमर्शो विभीषणः । रामस्योपानयत् सीतां सन्निकर्षं विनीतवत् ॥ ३० ॥

लोचनाभ्यां पिबन्निवेत्युक्तादरपात्रभूतस्य विभीषणस्यैवंविधदर्शनविषयताकरणं स्वजननिग्रहासहिष्णुत्वात् । सीताविषयसमारोपितरोषविशेषाद्वा ॥ २४ ॥ २५ ॥ तिरस्क्रियाः तिरस्करिण्यः । राजसत्काराः उत्सारणादिकम् । वृत्तम् आचारः ॥ २६ ॥ व्यसनेषु इष्टजनवियोगेषु । कृच्छ्रेषु राज्यक्षोभादिषु । युद्धे युद्धभूमौ ॥ २७ ॥ सैषेति । कृच्छ्रे वक्ष्यमाणाग्निप्रवेशे ॥ २८ ॥ २९ ॥ सविमर्शः कृच्छ्रशब्दप्रयोगात्साशङ्कः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

ऋक्षाणामिति । उत्ससृजुः अपचक्रमुः ॥२१॥ वायुना हेतुना उद्वर्त्तमानस्य उज्जृम्भमाणस्य ॥२२॥ दाक्षिण्यात्, वानरेष्विति शेषः । तदमर्षात् तद्धर्षणासहनात्॥२३॥ ॥ २४ ॥ स्वजनो बन्धुजनः ॥ २५ ॥ तिरस्क्रियाः तिरस्करिण्यः ॥२६॥ व्यसनेष्विति । इष्टजनमरणजनितदुःखं व्यसनम् । कृच्छ्रेषु आपत्सु ॥२७–२९॥ सविमर्शः

व्यथायां हेतुमाह-कलत्रेति ॥ ३२ ॥ अवलीयन्ती सङ्कुचन्ती ॥३३॥३४॥ विस्मयात् अघटितरामपुनर्दर्शनाद्विस्मयः । प्रियस्य दर्शनेन प्रहर्षः । स्नेहः स्वाभाविकः । उदीक्षणकालिकमुखप्रसादमाह सौम्येति ॥ ३५ ॥ अथेति । उदितपूर्णचन्द्रेत्यनेन कोपरक्तत्वमुक्तम् । विमलशशाङ्केत्यनेन उत्तरकालिक क्षयः सूच्यते ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

ततो लक्ष्मणसुग्रीवौ हनुमांश्च प्लवङ्गमः । निशम्य वाक्यं रामस्य बभूवुर्व्यथिता भृशम् ॥ ३१ ॥ कलत्रनिरपेक्षैश्च इङ्गितैरस्य दारुणैः । अप्रीतमिव सीतायां तर्कयन्ति स्म राघवम् ॥३२॥ लज्जया त्ववलीयन्ती स्वेषु गात्रेषु मैथिली । विभीषणेनानुगता भर्तारं साऽभ्यवर्तत ॥ ३३ ॥ सा वस्त्रसंरुद्धमुखी लज्जया जनसंसदि । रुरोदासाद्य भर्तारमार्यपुत्रेति भाषिणी ॥३४॥ विस्मयाच्च प्रहर्षाच्च स्नेहाच्च पतिदेवता । उदैक्षत मुखं भर्तुः सौम्यं सौम्यतरानना ॥ ३५ ॥ अथ समपनुदन्मनःक्लमं सा सुचिरमदृष्टमुदीक्ष्य वै प्रियस्य । वदनमुदितपूर्णचन्द्रकान्तं विमलशशाङ्कनिभानना तदानीम् ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

तां तु पार्श्वस्थितां प्रह्वां रामः सम्प्रेक्ष्य मैथिलीम् । हृदयान्तर्गतक्रोधो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥
एषाऽसि निर्जिता भद्रे शत्रुं जित्वा मया रणे । पौरुषाद्यदनुष्ठेयं तदेतदुपपादितम् ॥ २ ॥
गतोऽस्म्यन्तममर्षस्य धर्षणा सम्प्रमार्जिता । अवमानश्च शत्रुश्च मया युगपदुद्धृतौ ॥ ३ ॥

अथ रामपरुषोक्तिः-तां तु पार्श्वस्थितामित्यादि । प्रह्वां लज्जया नम्राम् ॥ १ ॥ एषेति प्रत्यक्षेण दर्शयति । भद्रे इत्यसम्बन्धनिवेदकसम्बोधनम् । पौरुषाद्यदनुष्ठेयं तदेव कृतम्, नतु त्वल्लाभाय यत्नः कृत इति भावः ॥ २ ॥ अन्तं फलम् । उद्धृतौ निर्मूलितौ ॥ ३ ॥

सीताविषये स्वामिनश्चित्तं कीदृशमितिविचारः ॥ ३०-३४ ॥ विस्मयादिति । असम्भावितदर्शनं जातमिति विस्मयः । प्रियस्य दर्शनेन प्रहर्षः ॥ ३५ ॥ अथेति । समपनुदत समपानुदत ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व० युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥ १ ॥ २ ॥ अन्तं फलम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

अद्येति । आत्मनः प्रभवामि स्वतन्त्रो भवामि ॥ ४ ॥ मया विरहिता या त्वं चलचित्तेन रक्षसा नीता । तया त्वया हेतुभूतया दैवसंपादितः दोषः अवमानः मानुषेण प्रमार्जितः, दैवकृतं पुरुषयत्नेन निवारितमिति भावः ॥ ५ ॥ धर्षणाया अमार्जने दोषमाह—सम्प्राप्तमिति । प्रमार्जति प्रमार्ष्टि ॥ ६ ॥ इदानीं हनुमदादिपौरुषस्यापि धर्षणावमार्जनहेतुत्वमाह—लङ्घनं चेत्यादिना । समुद्रस्य लङ्घनं लङ्कायाः अवमर्दनम् इत्येवंरूपं हनुमतः श्लाघ्यं

अद्य मे पौरुषं दृष्टमद्य मे सफलः श्रमः । अद्य तीर्णप्रतिज्ञत्वात् प्रभवामीह चात्मनः ॥४॥ या त्वं विरहिता नीता चलचित्तेन रक्षसा । दैवसम्पादितो दोषो मानुषेण मया जितः ॥ ५ ॥ सम्प्राप्तमवमानं यस्तेजसा न प्रमार्जति । कस्तस्य पुरुषार्थोऽस्ति पुरुषस्याल्पतेजसः ॥ ६ ॥ लङ्घनं च समुद्रस्य लङ्कायाश्चावमर्दनम् । सफलं तस्य तच्छ्लाघ्यं महत् कर्म हनूमतः ॥७॥ युद्धे विक्रमतश्चैव हितं मन्त्रयतश्च मे । सुग्रीवस्य ससैन्यस्य सफलोऽद्य परिश्रमः ॥ ८ ॥ निर्गुणं भ्रातरं त्यक्त्वा यो मां स्वयमुपस्थितः । विभीषणस्य भक्तस्य सफलोऽद्य परिश्रमः ॥ ९ ॥ इत्येवं ब्रुवतस्तस्य सीता रामस्य तद्वचः । मृगीवोत्फुल्लनयना बभूवाश्रुपरिप्लुता ॥ १० ॥ पश्यतस्तां तु रामस्य भूयः क्रोधो व्यवर्धत । प्रभूताज्यावसिक्तस्य पावकस्येव दीप्यतः ॥ ११ ॥ स बद्ध्वा भ्रुकुटीं वक्त्रे तिर्यक्प्रेक्षितलोचनः । अब्रवीत् परुषं सीतां मध्ये वानररक्षसाम् ॥ १२ ॥

कर्म चाद्य सफलम् । धर्षणापरिमार्जनेन सफलमित्यर्थः ॥ ७ ॥ मन्त्रयतः चिन्तयतः ॥ ८ ॥ निर्गुणमिति । तस्येत्यध्याहार्यम् ॥ ९ ॥ तद्वचः नैराश्येनोक्तं वचः । तस्य ब्रुवतः तस्मिन् ब्रुवति सति ॥ १० ॥ पावकस्येति । पावकस्य क्रोधोऽतीव ज्वलनम् ॥ ११ ॥ तिर्यक्प्रेक्षितलोचनः तिर्यक्

मया विरहिता या त्वं चलचित्तेन रक्षसा नीता त्वया हेतुभूतया दैवसम्पादितो दोषो मानुषेण मया जितः । मानुषेण पौरुषेणेति वा जितः प्रमृष्टः, दैवकृतं पुरुषयत्नेन निराकृतमिति भावः ॥ ५–९ ॥ इत्येवमिति । तद्वचः नैराश्यद्योतकं वचः, निशम्येति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ तिर्यक्प्रेक्षितलोचनः तिर्यग्भूतं प्रेक्षितं

स०—पश्यतस्तां त्वित्यादिश्लोकद्वयस्य स्थाने—पश्यतस्तां तु रामस्य समीपे हृदयप्रियाम् । जनवादभयाद्राज्ञो बभूव हृदयं द्विधा ॥ ११ ॥ सीतामुत्पलपत्राक्षीं नीलकुञ्चितमूर्धजाम् । अवदद्वै वरारोहां मध्ये वानररक्षसाम् ॥ १२ ॥ इति श्लोकद्वयं पाठान्तरत्वेन दृश्यते ॥ **हृदयप्रियां** मनोहराम् । श्रीवत्साश्रितरमारूपत्वाद्वा । एतादृशदैन्यदर्शनं स्वीकारहेतुः । **जनवादः** जनापवादः । **द्विधा** ग्राह्या वा त्याज्या वेति ॥ ११ ॥

प्रेक्षणं पुरतः सीतादर्शनासहिष्णुत्वकृतम् ॥ १२ ॥ यत्कर्तव्यमित्यादित्रिपादश्लोक एकान्वयः । हे सीते ! धर्षणां परिमार्जता । “ मृजेरजादौ विभाषा वृद्धिः ” इति वृद्धिः । मनुष्येण यत्कर्तव्यं तत् सकलं कृतम् । शत्रुहस्तादमर्षणादित्युत्तरशेषः ॥ १३ ॥ भावितात्मना ध्यातात्मस्वरूपेण, अगस्त्येन । इल्वलाक्रान्तत्वाज्जीवलोकस्य दुराधर्षा दुःसञ्चारा, दक्षिणा दिगिव अमर्षणात् अमर्षाद्धेतोः, शत्रुहस्तान्मया त्वं निर्जितेति संबन्धः ॥ १४ ॥

यत् कर्तव्यं मनुष्येण धर्षणां परिमार्जता । तत् कृतं सकलं सीते शत्रुहस्तादमर्षणात् ॥ १३ ॥ निर्जिता जीवलोकस्य तपसा भावितात्मना । अगस्त्येन दुराधर्षा मुनिना दक्षिणेव दिक् ॥ १४ ॥ विदितश्चास्तु ते भद्रे योऽयं रणपरिश्रमः । स तीर्णः सुहृदां वीर्यान्न त्वदर्थं मया कृतः ॥ १५ ॥ रक्षता तु मया वृत्तमपवादं च सर्वशः । प्रख्यातस्यात्मवंशस्य न्यङ्गं च परिरक्षता ॥ १६ ॥ प्राप्तचारित्रसन्देहा मम प्रतिमुखे स्थिता । दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलाऽसि मे दृढम् ॥ १७ ॥ तद्गच्छ ह्यभ्यनुज्ञाता यथेष्टं जनकात्मजे । एता दश दिशो भद्रे कार्यमस्ति न मे त्वया ॥ १८ ॥ कः पुमान् हि कुले जातः स्त्रियं परगृहोषिताम् । तेजस्वी पुनरादद्यात् सुहृल्लेख्येन चेतसा ॥ १९ ॥

योऽयं रणपरिश्रमः सुहृदां वीर्यात्तीर्णः निर्व्यूढः, सः त्वदर्थं मया न कृत इति विदितोऽस्तु ॥१५॥ तर्हि किमर्थमेष परिश्रम इत्यत आह–रक्षतेति । अत्र मया रणपरिश्रमः कृत इत्यनुषज्यते । वृत्तं रक्षता, अपवादं न्यङ्गम् अयशस्यं च परिरक्षता परिहरता निवारयता मया रणपरिश्रमः कृतः ॥१६॥ प्राप्तेति । परगृहवासेन प्राप्तचारित्रसंदेहा त्वं नेत्रातुरस्य दीप इव प्रतिकूलाऽसि । अनेनोपमानेन वस्तुतः सीताया दोषो नास्ति । स्वसन्देहेनाहं प्रतिकूलीकरोमीति व्यज्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ कः पुमानिति । सुहृल्लेख्येन सुहृल्लेखा रणरणकम्, सुहृल्लेखामर्हतीति सुहृल्लेख्यं तेन रणरणकातिशययुक्तेनेत्यर्थः ॥ १९ ॥

प्रेक्षणं ययोस्तादृशे लोचने यस्य स तथोक्तः ॥ १२ ॥ शत्रुहस्तादमर्षणादित्युत्तरशेषः । सीते ! धर्षणां परिमार्जता मनुष्येण यत्कर्तव्यं तत्कृतमिति सम्बन्धः ॥१३॥ शत्रुहस्तादिति । जीवलोकस्येति निर्धारणे षष्ठी । प्राणिजातस्य मध्ये तपसा भावितात्मना तपसा शुद्धचित्तेन अगस्त्येन दुराधर्षा दक्षिणा दिगिव अमर्षणात् क्रोधाद्धेतोः शत्रुहस्तान्मया त्वं निर्जितेति सम्बन्धः ॥ १४ ॥ सुहृदां वीर्यात्तीर्णो योऽयं रणपरिश्रमः स त्वदर्थं मया न कृत इति विदितश्चास्त्वित्यन्वयः ॥ १५ ॥ तर्हि किमर्थं कृत इत्यत्राह–रक्षतेति । अत्र मया रणपरिश्रमः कृत इत्यनुषज्यते । वृत्तं चारित्रम् । रक्षता पालयता । अपवादम् अयशस्यम्, न्यङ्गं न्यूनतां च परिरक्षता अपनयता च ॥ १६–१८ ॥ क इति । सुहृल्लेख्येन शोभना हृल्लेखा रणरणिका यस्य तत् सुहृल्लेख्यं तेन, रणरणिकायुक्तेनेत्यर्थः ॥ १९ ॥

व्यपदिशन् कीर्तयन् ॥ २० ॥ तदर्थमिति । तदर्थं कुलार्थम्, अभिष्वङ्गः आसक्तिः, अनुरागो वा ॥ २१ ॥ इति प्रव्याहृतमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अत्र लक्ष्मणादौ मनःकरणं नाम अनाथाया रक्षकत्वेन तत्तद्गृहे वर्तनम् । भर्त्रा परित्यक्तायाः स्त्रियो बन्धुगृहे वासविधानात् । "न स्त्री

रावणाङ्कपरिभ्रष्टां दृष्टां दुष्टेन चक्षुषा । कथं त्वां पुनरादद्यां कुलं व्यपदिशन् महत् ॥ २० ॥ तदर्थं निर्जिता मे त्वं यशः प्रत्याहृतं मया । नास्ति मे त्वय्यभिष्वङ्गो यथेष्टं गम्यतामितः ॥ २१ ॥ इति प्रव्याहृतं भद्रे मयैतत् कृतबुद्धिना । लक्ष्मणे भरते वा त्वं कुरु बुद्धिं यथासुखम् ॥ २२ ॥ सुग्रीवे वानरेन्द्रे वा राक्षसेन्द्रे विभीषणे । निवेशय मनः सीते यथा वा सुखमात्मनः ॥ २३ ॥ न हि त्वां रावणो दृष्ट्वा दिव्यरूपां मनोरमाम् । मर्षयेत चिरं सीते स्वगृहे परिवर्तिनीम् ॥२४॥ ततः प्रियार्हश्रवणा तदप्रियं प्रियादुपश्रुत्य चिरस्य मैथिली । मुमोच बाष्पं सुभृशं प्रवेपिता गजेन्द्रहस्ताभिहतेव सल्लकी ॥२५॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥११८॥
एवमुक्ता तु वैदेही परुषं रोमहर्षणम् । राघवेण सरोषेण भृशं प्रव्यथिताऽभवत् ॥१॥ सा तदश्रुतपूर्वं हि जने महति मैथिली । श्रुत्वा भर्तृवचो रूक्षं लज्जया व्रीडिताऽभवत् ॥२॥ प्रविशन्तीव गात्राणि स्वान्येव जनकात्मजा । वाक्छल्यैस्तैः सशल्येव भृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ ३ ॥

स्वातन्त्र्यमर्हति" इति स्मृतेः । न त्वत्रान्यथाग्रहीतुं युक्तम् । महापुरुषेण तादृशोक्त्ययोगात् ॥ २२–२४ ॥ सल्लकी गजभक्ष्यलताविशेषः ॥ २५ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥
अथ सीताग्निप्रवेशः–एवमुक्ता त्विति । स्पष्टम् ॥ १ ॥ जने महति महाजनमध्ये लज्जया व्रीडिता, अतिनम्रमुखी बभूवेत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रविशन्तीवेति ।

व्यपदिशन् प्रख्यापयन् ॥ २० ॥ तदर्थं शत्रुहस्तगता सीता प्रत्याहृतेति यशस्सम्पादनार्थम् । अभिष्वङ्गः आसक्तिः ॥ २१ ॥ लक्ष्मण इति । पुत्रसदृशेषु लक्ष्मणादिषु मध्ये यत्र कुत्रापि मनो निवेशय, आत्मभरणार्थमिति शेषः ॥ २२–२४ ॥ प्रियार्हश्रवणा प्रियश्रवणार्हा । गजेन्द्रहस्ताभिहता सल्लकी लता यथा क्षीरं मुञ्चति तथा बाष्पं मुमोचेत्यर्थः ॥२५॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः॥११८॥
॥ १ ॥ सेति । महति जने लज्जया व्रीडिताऽभवत्, लज्जयाऽतिनम्रमुखी बभूवेत्यर्थः ॥ २–४ ॥

गात्राणि प्रविशन्ती सङ्कुचन्तीत्यर्थः ॥३॥४॥ किमिति । असदृशं त्वया वक्तुं मया श्रोतुं चायोग्यम् । रूक्षं परुषम् अत एव श्रोत्रदारुणं श्रवणकटु ॥५॥ न तथेति । चारित्रेण, ममेति शेषः । ते तुभ्यम् । "श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्–" इति संप्रदानत्वम् । सुकृतेन शपमाना त्वां शापं ज्ञापयामीत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्त्रीमात्रसाधारण्येन नाहं द्रष्टव्येत्याह–पृथक्स्त्रीणामिति । पृथक्स्त्रीणां प्राकृतस्त्रीणाम् । प्रचारेण आचारेण हेतुना । सर्वामपि स्त्रीजातिं तथात्वेन

ततो बाष्पपरिक्लिष्टं प्रमार्जन्ती स्वमाननम् । शनैर्गद्गदया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ किं मामसदृशं वाक्य मीदृशं श्रोत्रदारुणम् । रूक्षं श्रावयसे वीर प्राकृतः प्राकृतामिव ॥५॥ न तथाऽस्मि महाबाहो यथा त्वमवगच्छसि । प्रत्ययं गच्छ मे येन चारित्रेणैव ते शपे ॥६॥ पृथक्स्त्रीणां प्रचारेण जातिं तां परिशङ्कसे । परित्यजेमां शङ्कां तु यदि तेऽहं परीक्षिता ॥७॥ यद्यहं गात्रसंस्पर्शं गताऽस्मि विवशा प्रभो । कामकारो न मे तत्र दैवं तत्रापराध्यति ॥ ८ ॥ मदधीनं तु यत्तन्मे हृदयं त्वयि वर्तते । पराधीनेषु गात्रेषु किं करिष्याम्यनीश्वरा ॥ ९ ॥

शङ्कसे । अहं ते त्वया यदि परीक्षिता ज्ञातस्वभावा, तर्हीमां शङ्कां त्यज ॥ ७ ॥ त्वयि ज्ञातस्वभावायामपि रावणाङ्कस्पर्शलक्षणो दोषस्त्यागहेतु रित्याशङ्क्याह–यद्यहमित्यादि । यद्यपि अहं विवशा सती गात्रसंस्पर्शं गताऽस्मि, तथापि तत्र मे कामकारः स्वेच्छाचरणं नास्ति । तर्हि कस्यात्राप राध इत्यत्राह–दैवं तत्रेति ॥८॥ मदधीनं परैर्ग्रहीतुमशक्यम्, यद्धृदयं तत्तु तस्मिन्काले त्वयि वर्तते अवर्तत । पराधीनेषु परैर्ग्रहीतुं शक्येषु गात्रेषु विषये

किमिति । असदृशं त्वया वक्तुं मया श्रोतुं चायोग्यम्, रूक्षं परुषं च अत एव श्रोत्रदारुणं श्रोत्रकटु ॥ ५ ॥ यथा त्वमवगच्छसि दुष्टेयमिति तथा नास्मि । स्वेन चारित्रेण पातिव्रत्यलक्षणेन ते शपे शपथेन तव प्रत्ययं सम्पादयिष्ये, ततो मे प्रत्ययं गच्छ ॥ ६ ॥ स्त्रीमात्रसाधारण्येन नाहं द्रष्टव्येत्याह–पृथगिति । पृथक्स्त्रीणां दुष्टस्त्रीणां प्रचारेण व्यापारेण हेतुना सर्वामपि जातिं तां स्त्रीजातिं तथैवेति परिशङ्कसे, अहं ते त्वया यदि परीक्षिता तदा इमां स्त्रीजातिस्वभावशङ्कां परित्यज, तज्जातिस्वभावशङ्का मयि न कार्येत्यर्थः ॥७॥ सत्स्वभावत्वात्त्वयि शङ्काभावेऽपि ग्रहणसमये रावणाङ्कस्पर्शलक्षणो दोषस्त्यागहेतुरित्याशङ्क्याह–यद्यहमित्यादिश्लोक त्रयेण । विवशा सत्यहं गात्रसंस्पर्शं गताऽस्मि यद्यपि तथापि तत्र मे कामकारः स्वेच्छाग्रहणं नास्ति, ग्रहणेऽहमनुकूला नास्मीति यावत् । कुतः ? दैवमिति ॥ ८ ॥ मदधीनं परैर्ग्रहीतुमशक्यम् पराधीनेषु परैर्ग्रहीतुं शक्येषु ॥ ९ ॥

स०–पृथक्स्त्रीणां मूर्खस्त्रीणाम् । पृथग्जनशब्दस्य मूर्खे प्रयोगवदयं प्रयोगः । यद्वा स्त्रीणां पृथक्त्वं नाम पतिबुद्धिविरुद्धबुद्धिमत्त्वम् । विभिन्नयोरपि मत्यैक्येनैक्यव्यवहारदर्शनात् । तथा च स्वैरिणीनामिति फलितो ऽर्थः । प्रचारेण आचारेण । जातिं सर्वस्त्रीसमूहम् । यदि ते त्वयाऽहं परीक्षिता स्यां तदेमां शङ्काम् एकस्या यत्र क्वापि दुष्टत्वे सर्वा अपि तादृश्य इति विपरीतसम्भावनां त्यज त्यक्ष्यसि ॥ ७ ॥

अनीश्वरा अस्वतन्त्रा अहं किं करिष्यामि किं कुर्याम् ॥ ९ ॥ स्वभावपरिज्ञानहेतुभूतसहसंवर्धनसंसर्गावपि प्रत्ययं यदि नोत्पादयतः तर्हि न किमपि ते प्रत्ययमुत्पादयितुं शक्नुयादित्याशयेनाह–सहसंवृद्धेति । सहसंवृद्धभावात् स्वभावपरिज्ञानहेतुना सहसंवर्धनेन संसर्गेण संश्लेषेण च यद्यहं ते न विज्ञाता । ततः मत्स्वभावाज्ञानेन शाश्वतम् अत्यर्थम्, हताऽस्मि ॥१०॥ प्रेषित इति । अवलोककः अवलोकितुम्, अन्वेष्टुमिति यावत् । "तुमुन्ण्वुलौ

सहसंवृद्धभावाच्च संसर्गेण च मानद । यद्यहं ते न विज्ञाता हता तेनास्मि शाश्वतम् ॥ १० ॥ प्रेषितस्ते यदा वीरो हनुमानवलोककः । लङ्कास्थाऽहं त्वया वीर किं तदा न विसर्जिता ॥ ११ ॥ प्रत्यक्षं वानरेन्द्रस्य तद्वाक्यसमनन्तरम् । त्वया सन्त्यक्तया वीर त्यक्तं स्याज्जीवितं मया ॥ १२ ॥ न वृथा ते श्रमोऽयं स्यात् संशये न्यस्य जीवितम् । सुहृज्जन परिक्लेशो न चायं निष्फलस्तव ॥ १३ ॥ त्वया तु नरशार्दूल क्रोधमेवानुवर्तता । लघुनेव मनुष्येण स्त्रीत्वमेव पुरस्कृतम् ॥ १४ ॥ अपदेशेन जनकान्नोत्पत्तिर्वसुधातलात् । मम वृत्तं च वृत्तज्ञ बहु ते न पुरस्कृतम् ॥ १५ ॥ न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये बालेन पीडितः । मम भक्तिश्च शीलं च सर्वं ते पृष्ठतः कृतम् ॥ १६ ॥ एवं ब्रुवाणा रुदती बाष्पगद्गदभाषिणी । अब्रवील्लक्ष्मणं सीता दीनं ध्यानपरं स्थितम् ॥ १७ ॥

क्रियायां क्रियार्थायाम्" इति ण्वुल्प्रत्ययः ॥ ११ ॥ तदात्वे को विशेष इत्यत आह–प्रत्यक्षमिति ॥ १२ ॥ एवं कृते न केवलं ममैव व्यथाभावः तव त्वत्सुहृदां च जयार्थप्रयासोऽपि न स्यादित्याह–न वृथेति । जीवितं संशये न्यस्य कृतोऽयं श्रम इत्यर्थः ॥१३॥१४॥ अपदेशेन जनकात् जनकमपदिश्ये

सहसंवृद्धभावात स्वभावपरिज्ञानहेतुभूतात्सहसंवृद्धत्वात संसर्गेण संश्लेषेण च ते त्वया अहं सम्यङ्न ज्ञातेति यत तेन मत्स्वभावापरिज्ञानेन । शाश्वतमित्युत्तर शेषः । हताऽस्मीति सम्बन्धः ॥ १० ॥ अवलोककः अवलोकितुम, अन्वेष्टुमिति यावत ॥ ११ ॥ तदात्वे को विशेष इत्यत आह–प्रत्यक्षमिति । तदैव जीवितत्यागे सति एतावन्तं कालं महती त्वद्वियोगव्यथा न स्यादिति भावः ॥ १२ ॥ एवं कृते न केवलं ममैव व्यथाभावः, किन्तु तव त्वत्सुहृदां सुग्रीवादीनां च प्राणसन्देह करः इयान प्रयासश्च न स्यादित्याह–न वृथेति । जीवितं संशये न्यस्य कृतोऽयं वृथापरिश्रमस्ते न स्यात, निष्फलोऽयं त्वत्सुहृज्जनपरिक्लेशश्च न स्यादित्यन्वयः ॥ १३ ॥ त्वया स्त्रीत्वमेव पुरस्कृतं दृष्टम, न तु मम शीलमिति भावः ॥ १४ ॥ ममोत्पत्तिस्थानसच्चारित्रयोरपि विचार्यमाणयोरियं शङ्का न सम्भाव्यत इत्याह–अपदेशेनेति । जनकादपदेशेन वसुधातलादुत्पत्तिः जनकव्याजेन वसुधातलादुत्पत्तिः ते त्वया न पुरस्कृता न विचारिता । वृत्तं बाल्यात्प्रभृत्यनुवृत्तं सुचरित्रं च

त्यर्थः॥१९-१७॥मिथ्योपघातः मिथ्यापवादः॥१८॥ अप्रीतस्येति । गुणैरप्रीतस्य विद्यमानैः पातिव्रत्यादिगुणैरपि अप्रीतस्य भर्तुः त्यक्ताया मे या गन्तुं क्षमा गतिः प्रत्ययजननार्थं या योग्या गतिः तं हव्यवाहनं प्रवेक्ष्य इति योजना॥१९॥ अमर्षवशं दैन्यवशम्॥२०॥ आकारः भ्रूसंज्ञादिः । मते सिद्धान्ते,

चितां मे कुरु सौमित्रे व्यसनस्यास्य भेषजम् । मिथ्योपघातोपहता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥१८॥ अप्रीतस्य गुणै र्भर्तुस्त्यक्ताया जनसंसदि । या क्षमा मे गतिर्गन्तुं प्रवेक्ष्ये हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु वैदेह्या लक्ष्मणः परवीरहा । अमर्षवशमापन्नो राघवाननमैक्षत ॥ २० ॥ स विज्ञाय ततश्छन्दं रामस्याकारसूचितम् । चितां चकार सौमित्रिर्मते रामस्य वीर्यवान् ॥२१॥ अधोमुखं तदा रामं शनैः कृत्वा प्रदक्षिणम् । उपासर्पत वैदेही दीप्यमानं हुताशनम् ॥२२॥ प्रणम्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली । बद्धाञ्जलिपुटा चेदमुवाचाग्निसमीपतः ॥२३॥ यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात् । तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥ २४ ॥ यथा मां शुद्धचारित्रां दुष्टां जानाति राघवः । तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥ २५ ॥ कर्मणा मनसा वाचा यथा नातिचराम्यहम् । राघवं सर्वधर्मज्ञं तथा मां पातु पावकः ॥ २६ ॥ आदित्यो भगवान् वायुर्दिशश्चन्द्रस्तथैव च । अहश्चापि तथा सन्ध्ये रात्रिश्च पृथिवी तथा । यथान्येऽपि विजानन्ति तथा चारित्रसंयुताम् ॥ २७ ॥

स्थित इति शेषः॥२१॥ अधोमुखमिति । पतिव्रतायाः कथं निर्व्याजं प्रत्ययं पश्यामीति लज्जया मुखदर्शने दाक्षिण्यं भविष्यतीति बुद्ध्या चावनतमुखम् । शनैः रामानुभवेन मन्दं यथा तथा ॥२२-२४॥ यथा मामिति । यथा शुद्धचारित्रामेव मामन्यायेन दुष्टां जानाति, तथा चेत् अदुष्टां दुष्टेति जानाति चेत् पावकः पातु, रामस्य मयि दोषज्ञानं यथार्थं चेत्पात्वित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ आदित्य इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । आदित्यादयोऽन्ये च यथा मां

न पुरस्कृतमित्यर्थः । अपरित्यागहेतुत्वेन सर्वलोकसम्मतं पाणिग्रहणमपि पृष्ठतः कृतं न प्रमाणीकृतमित्यर्थः ॥ १५-१७॥ चितामिति । मिथ्योपघातः मिथ्याभियोगः ॥ १८ ॥ अप्रीतस्य भर्तुः भर्त्रा त्यक्ताया मे गन्तुं क्षमा गतिः प्रत्ययजननार्थं योग्यस्थानमित्यर्थः । ततो हव्यवाहनं प्रवेक्ष्य इति योजना ॥ १९ ॥ २० ॥ स इति । आकारसूचितं भ्रूभङ्गादिना सूचितम् ॥ २१-२४ ॥ दुष्टां दुष्टत्वेन शङ्किताम्, मां शुद्धचारित्रां जानाति मां सर्वतः पातु । यद्वा राघवः यथा शुद्ध

चारित्रसंयुतां विजानन्ति, तथा मां पातु पावक इति संबन्धः ॥ २७ ॥ रामानु०—आदित्य इत्यादि । एते यथा मां चारित्रसंयुतां विजानन्ति, तथा मां पातु पावक इत्यनुषक्तेन संबन्धः ॥ २७ ॥ परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य । निस्सङ्गेन शरीरे निरभिलाषेण, अन्तरात्मना मनसा । उपलक्षणे तृतीया ॥ २८-३० ॥ ददृशु रिति । आज्याहुतीमिवेत्यादिदृष्टान्तेन देव्याः परमपावनत्वं द्योत्यते ॥ ३१ ॥ वसोर्धारां सन्ततां घृतधाराम् । अनेनाग्न्युज्जृम्भणं गम्यते ॥ ३२ ॥

एवमुक्त्वा तु वैदेही परिक्रम्य हुताशनम् । विवेश ज्वलनं दीप्तं निस्सङ्गेनान्तरात्मना ॥२८॥ जनः स सुमहांस्त्रस्तो बालवृद्धसमाकुलः । ददर्श मैथिलीं तत्र प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥२९॥ सा तप्तनवहेमाभा तप्तकाञ्चनभूषणा । पपात ज्वलनं दीप्तं सर्वलोकस्य सन्निधौ ॥ ३० ॥ ददृशुस्तां महाभागां प्रविशन्तीं हुताशनम् । सीतां कृत्स्नास्त्रयो लोकाः पुण्यामाज्याहुतीमिव ॥ ३१ ॥ प्रचुक्रुशुः स्त्रियः सर्वास्तां दृष्ट्वा हव्यवाहने । पतन्तीं संस्कृतां मन्त्रैर्वसोर्धारामिवा ध्वरे ॥ ३२ ॥ ददृशुस्तां त्रयो लोका देवगन्धर्वदानवाः । शप्तां पतन्तीं निरये त्रिदिवाद्देवतामिव ॥ ३३ ॥ तस्या मग्निं विशन्त्यां तु हाहेति विपुलस्वनः । रक्षसां वानराणां च सम्बभूवाद्भुतोपमः ॥३४॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

देवाः स्वर्गवासिनः । गन्धर्वा भूलोकवासिनः । दानवाः पातालवासिनः । सकलभोगार्हरूपवत्याः सीतायाः अनलप्रवेशस्यानर्हत्वान्निरयपतनानर्ह स्वर्गीयदेवतादृष्टान्तः ॥३३॥ तस्यामिति । अद्भुतोपमः अद्भुततुल्यः । रावणागमनमारभ्य एतावत्पर्यन्तं सीतायाः परमभागवतभूतलक्ष्मणापचारफल मुपपादितम् । वस्तुतः सीताया रावणागमनकाले अग्नौ प्रविष्टत्वात्तस्याः पुनरुद्गमनार्थं मायासीताया रावणगृहीताया अग्नौ प्रवेश इत्यप्याहुः ॥३४॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

चारित्रमेव मामन्यायेन दुष्टां जानाति । तथा चेत् पावको मां सर्वतः पातु, केशाम्बरादीन्यपि मा धाक्षीदित्यर्थः ॥२५-३१॥ प्रचुक्रुशुरिति । वसोर्धारां सन्ततां घृतधारामिव ॥३२॥ निरये दुःखभूयिष्ठे स्थाने ॥३३॥३४॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायण० युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकोनविंशत्युत्तरशततमस्सर्गः ॥ ११९ ॥

अथ रामस्तवः—ततो हीत्यादि । दुर्मनाः दुःखितमनाः । दध्यौ मनसा ध्यानं कृतवान् ॥ १ ॥ तत इत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् ॥ २–४ ॥ तत इति । प्रगृह्य उद्धृत्य ॥ ५ ॥ कर्तेत्यादि । पूर्वं ब्रह्मणः अद्वारकं कर्तृत्वम्, अत्र सद्वारकं कर्तृत्वमिति न विरोधः । सर्वज्ञस्त्वं कथमज्ञ इवोपेक्षस इति भावः ।

ततो हि दुर्मना रामः श्रुत्वैवं वदतां गिरः । दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः ॥१॥ ततो वैश्रवणो राजा यमश्चामित्रकर्शनः । सहस्राक्षो महेन्द्रश्च वरुणश्च परन्तपः ॥ २ ॥ षडर्धनयनः श्रीमान् महादेवो वृषध्वजः । कर्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ ३ ॥ एते सर्वे समागम्य विमानैः सूर्यसन्निभैः । आगम्य नगरीं लङ्कामभिजग्मुश्च राघवम् ॥ ४ ॥ ततः सहस्ताभरणान् प्रगृह्य विपुलान् भुजान् । अब्रुवंस्त्रिदशश्रेष्ठाः प्राञ्जलिं राघवं स्थितम् ॥ ५ ॥ कर्ता सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठो ज्ञानवतां वरः । उपेक्षसे कथं सीतां पतन्तीं हव्यवाहने ॥६॥ कथं देवगणश्रेष्ठमात्मानं नावबुध्यसे ॥ ७ ॥ ऋतधामा वसुः पूर्वं वसूनां त्वं प्रजापतिः । त्रयाणां त्वं हि लोकाना मादिकर्ता स्वयम्प्रभुः । रुद्राणामष्टमो रुद्रः साध्यानामासि पञ्चमः ॥ ८ ॥

देवगणश्रेष्ठं ब्रह्मादिदेवगणश्रेष्ठम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ आत्मस्वरूपमेवाह—ऋतधामेत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । ऋतधामाख्यो वसुरित्यर्थः । प्रजापतिः प्रजा

तत इति । दध्यौ दारुणं कर्म कारितमिति चिन्तापरोऽभूदित्यर्थः ॥ १–४ ॥ प्रगृह्य उद्धृत्य ॥ ५–७ ॥ पूर्वं पूर्वस्मिन् कल्पे स्रष्टेः पूर्वं वा । वसूनां मध्ये ऋत धामा नाम वसुः । त्रयाणाम् आदिकर्ता अण्डाधिपतिपर्यन्ताद्वारकसृष्टिकर्तेत्यर्थः । स्वयंप्रभुः स्वयं प्रभवतीति व्युत्पत्त्या अनियामकत्वमुच्यते । रुद्राणामष्टमो रुद्रः रुद्राणामष्टमूर्तीनां मध्येऽष्टमो रुद्रः महादेवः । तदुक्तम्—“ भवः शर्वस्तथेशानो रुद्रः पशुपतिस्तथा । उग्रो भीमो महादेव इत्यष्टौ मूर्तयः स्मृताः ॥ ” इति । साध्यानां पञ्चमः वीर्यवान्नाम । तदुक्तं वायुपुराणे–“ मनोऽनुमन्ता प्राणश्च श्वेतयानश्च वीर्यवान् । चित्तिर्जयो नयश्चैव हंसो नारायणस्तथा । प्रभवोऽथ

स०—मूलरूपावताररूपेषु भेदस्य “ एकमेव नेह नानास्ति किञ्चन । पूर्णमदः ” इत्यादिश्रुतिनिषिद्धत्वेन सर्वथा निर्विशेषत्वमेव मन्तव्यमित्याह—कर्तेति । अन्यथा दाशरथौ “ कर्ता सर्वस्य लोकस्य ” इत्याद्युक्तं स्यात् ॥ ६ ॥ इदानीं रामस्य विभूतिरूपाणि वक्तुं तद्विभूतीनां “ नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ” इत्याद्युक्तरीत्याऽनन्तत्वेन सामस्त्येन वक्तुमशक्यत्वात्प्राधान्येनाह—ऋतधामेति । वसूनां मध्ये पूर्वं त्वम् ऋतधामा नाम वसुः । विभूतिरूपेण तत्र सन्निहित इत्यर्थः । एवमुत्तरत्र प्रजापतीनां मध्य इति पूरणीयम् । अष्टमः महादेवाख्यः कैलासवासी शङ्करोऽत्र विवक्षितः । पञ्चमो वीर्यवान्नाम ॥ ८ ॥

स्वामीति वसुविशेषणम् । आदिकर्ता अण्डाधिपतिपर्यन्ताद्वारकसृष्टिकर्तेत्यर्थः । स्वयं प्रभवतीति स्वयम्प्रभुः, अनियाम्य इत्यर्थः । रुद्राणां मध्ये अष्टमो रुद्रः, तथा साध्यानामित्यत्रापि । अन्ते चेति । अन्ते प्रलये, आदौ सृष्टेः प्राक् च दृश्यसे । अनेनोत्पत्तिविनाशराहित्यमुक्तम् । एवं सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वेश्वरोऽपि सन् अज्ञ इव विदेहकुले प्रादुर्भूतां सीतां किमर्थमुपेक्षस इत्यर्थः ॥ ८–१० ॥ इत्युक्त इति । लोकपालैः लोकरक्षकैः ॥११॥ ब्रह्मादिभिः सामान्यतः स्तूयमानोऽपि सर्वदेवपूजनीयाच्चतुर्मुखात् स्वप्रभावं लोके प्रख्यापयितुं स्वसौशील्यं दर्शयति–आत्मानमिति । आत्मानं मानुषं

अश्विनौ चापि ते कर्णौ चन्द्रसूर्यौ च चक्षुषी । अन्ते चादौ च लोकानां दृश्यसे त्वं परन्तप ॥ ९ ॥ उपेक्षसे च वैदेहीं मानुषः प्राकृतो यथा ॥ १० ॥ इत्युक्तो लोकपालैस्तैः स्वामी लोकस्य राघवः । अब्रवीत्त्रिदशश्रेष्ठान् रामो धर्मभृतां वरः ॥ ११ ॥ आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् । योऽहं यस्य यतश्चाहं भगवांस्तद् ब्रवीतु मे ॥१२॥ इति ब्रुवन्तं काकुत्स्थं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । अब्रवीच्छृणु मे राम सत्यं सत्यपराक्रम ॥ १३ ॥

मन्ये परत्वापेक्षया मानुषत्वाभिनय एव ममाभिमत इत्यर्थः । अत्रापि विशेषमाह राममिति । रामं रामनामकम् । ततोऽप्यतिशयमाह दशरथात्मजमिति । अवतारापेक्षया चक्रवर्तिपुत्रत्वमेव प्रियतममिति भावः । स्वस्य विष्ण्ववतारत्वं सुग्रीवादिभिरनवगतमिति तत्प्रतिपत्त्यर्थं स्वस्वरूपं पृच्छति योऽहमिति । योऽहमिति स्वरूपप्रश्नः । यस्येति सम्बन्धिप्रश्नः। यत इति प्रयोजनप्रश्नः । भगवान् तद्ब्रवीत्विति । चक्रवर्तिपुत्रत्वमेव ममात्यन्तप्रियतमम्, स्वयं सर्वज्ञतया ममानभिमतमपि परत्वं प्रकटयत्वित्यर्थः । आकारगोपनविवरणस्यानभिमतत्वेऽपि स्वयमनुमतिदानं रावणनिरसनेन निष्पन्नकार्यतया ॥ १२ ॥१३॥ तनि०–अत्र सम्प्रदायोदाहरणम्–'शङ्खचक्रगदापाणे' इत्युक्त्या परत्वव्यञ्जकतया तत्रानादरेणाधःकृतमुखत्वम्, 'द्वारकानिलय' इत्यवतारोल्लेखनेन किञ्चिदुत्तानमुखत्वम्, ' गोविन्द पुण्डरीकाक्ष ' इति गोपालपुत्रत्वश्रवणेन परत्वापेक्षया वसुदेवपुत्रत्वमेवाभिमतमिति विकसिताक्षत्वं च व्यज्यत

विधिश्चैव साध्या द्वादश जज्ञिरे ॥ " इति ॥ ८ ॥ विराड्रूपत्वं वर्णयति–अश्विनौ चेत्यादिना ॥ ९ ॥ १० ॥ लोकपालैः इन्द्रादिब्रह्मान्तैः पूर्वोक्तैः लोकस्य भूलोकस्येदानीं साक्षात्स्वामी राघवः रघुकुलजः ॥ ११ ॥ दिक्पालैः स्तूयमानोऽपि तैः पूजनीयात चतुर्मुखादात्मस्वरूपगुणविभूतिं स्वजनेषु प्रख्यापयितुं

इति ॥ १२ ॥ स्वरूपप्रश्नोत्तरमाह–भवान्नारायण इति । नाराः अयनं यस्यासौ नारायणः । "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः॥" इति मनुस्मरणात् । तेन जगत्कारणत्वमुक्तम् । "एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नेमे द्यावापृथिवी" इति श्रुतेः । अवाप्तसमस्तकामस्य जगद्व्यापारानुपपत्तिं परिहरति देव इति । दीव्यतीति देवः क्रीडाप्रवृत्तः । लीलायाः प्रयोजनत्वात् । परिपूर्णस्यापि व्यापारः सम्भवतीति भावः । एवं परत्वासाधारणं नामधेयमुक्त्वा पत्नीवैशिष्ट्यमाह श्रीमानिति । नित्यं श्रीरस्यास्तीति श्रीमान् । नित्ययोगे मतुप् । असाधारणमायुधमाह चक्रायुध इति । स्वरूपवैलक्षण्यमाह विभुरिति । व्यापक इत्यर्थः । फलितं रक्षकत्वमाह एकशृङ्गो वराह इति । प्रलयोदधिसम्प्लुवे वराहरूपं कृत्वा भूमेरुद्धारक इत्यर्थः । "उद्धृताऽसि वराहेण" इति श्रुतेः । अनिष्टनिवर्तकत्वमाह भूतभव्यसपत्नजिदिति । भूताः सपत्नाः मधुकैटभादयः, भव्याः सपत्नाः शिशुपालादयः तान् जयतीति तथोक्तः ॥ १४ ॥ तनि०–श्रीमानिति नित्ययोगे मतुप् । भवान् श्रीमानिति "सीता लक्ष्मीर्भवान् विष्णुः" इत्युक्तश्रियःपतित्वं नित्यानपायित्वं च दर्शितम् । एकशृङ्गो वराहः "स वराहो रूपं कृत्वा" इति श्रुत्युक्तो वराहस्त्वम् ॥ १४ ॥ अथ सर्वविद्योपसंहारार्थमाह–अक्षरमित्यादि । न क्षरतीत्यक्षरम्, अश्नोति व्याप्नोतीति वा अक्षरम् । "एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति" इति श्रुतेः । भवानित्यनुषज्यते । अक्षरं भवान् । एवमुत्तरत्राप्यनुषञ्जनीयम् । बृहति बृंहयतीति च ब्रह्म । "बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म" इति श्रुतिनिर्वचनात् । सत्यम् अविपर्यस्तम्, षड्भावविकारशून्यमित्यर्थः । अस्ति जायते परिणमते विवर्धते अपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावविकाराः । मध्ये

> भवान्नारायणो देवः श्रीमांश्चक्रायुधो विभुः । एकशृङ्गो वराहस्त्वं भूतभव्यसपत्नजित् ॥ १४ ॥
> अक्षरं ब्रह्म सत्यं च मध्ये चान्ते च राघव । लोकानां त्वं परो धर्मो विष्वक्सेनश्चतुर्भुजः ॥ १५ ॥

सौशील्यं वर्णयति–आत्मानं मानुषमिति । योऽहं यत्स्वरूपः, यस्य यदीयः, यतः प्रयोजनाद्धेतोः उत्पन्नः ॥१२॥१३॥ स्वरूपप्रश्नस्योत्तरमाह–भवान्नारायण इति । नारायणः नराणां समूहो नारं तस्यायनं प्राप्यभूतः, देवः स्वयंप्रकाश इत्यर्थः । एकशृङ्गो वराहः आदिवराहः । तस्यैकशृङ्गता स्कान्दे दर्शिता–"दंष्ट्रया पर्वतेन्द्राणां चालनं कृतवान्महत् । ततस्तं तुष्टुवुर्देवा एकशृङ्गत्वसिद्धये । एकशृङ्गो वराहोऽभूत्तदाप्रभृति माधवः ॥" इति । भूतभव्यः भूतभव्यकालात्मकः । भूतभव्यः सपत्नजिदिति पाठः ॥१४॥ अक्षरं परं ब्रह्म "तदक्षरं यस्य योनिं परिपश्यन्ति धीराः" इति श्रुतेः । सत्यं तत्त्वभूतम् । लोकानां मध्ये अन्ते चकारादादावपि परो धर्मः

चान्ते चेति। चकारादादौ चेत्यर्थः। वर्तमानमिति शेषः। नित्यत्वमुक्तमनेन। लोकानां परो धर्मः सिद्धरूपो धर्मः, सर्वलोकश्रेयस्साधनीभूत इत्यर्थः। विष्वद्रीची सर्वगता सेना यस्य सः विष्वक्सेनः। सर्वस्वामीत्यर्थः। चतुर्भुजः युगपच्चतुर्विधपुरुषार्थप्रद इत्यर्थः॥ १५॥ शार्ङ्गधन्वेति। शृङ्गविकारः शार्ङ्गं धनुर्यस्य स शार्ङ्गधन्वा। "धनुषश्च" इत्यनङादेशः। अनेन रक्षणोपकरणवत्त्वमुक्तम्। हृषीकाणाम् इन्द्रियाणाम् ईशः नियन्ता, सर्वेन्द्रियाकर्षकादिव्यविग्रह इत्यर्थः। पुरु सनोतीति पुरुषः। "षणु दाने" इत्यस्माद्धातोर्डप्रत्ययः। बहुप्रदः इत्यर्थः। यद्वा पुरि हृदयगुहायां शेत इति

शार्ङ्गधन्वा हृषीकेशः पुरुषः पुरुषोत्तमः। अजितः खड्गधृद्विष्णुः कृष्णश्चैव बृहद्बलः॥ १६॥
सेनानीर्ग्रामणीश्च त्वं बुद्धिः सत्त्वं क्षमा दमः। प्रभवश्चाप्ययश्च त्वमुपेन्द्रो मधुसूदनः॥ १७॥

पुरुषः। "पुरि शयं पुरुषमीक्षते इति" निर्वचनश्रुतेः। यद्वा येन जगत्पूर्णं स पुरुषः। "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्" इति श्रुतेः। यद्वा पुरातनत्वात् पुरुषः। "पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्" इति श्रुतेः। पुरुषेभ्यः क्षराक्षरेभ्यः उत्तमः पुरुषोत्तमः। "यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः॥" इति हि गीयते। यद्वा पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः। "सप्तमी" इति योगविभागान्नागोत्तमादिवत् समासः। कैश्चिदपि न जित इत्यजितः, आश्रितसंरक्षणे कदाचिदपि भङ्गं न प्राप्नोतीत्यर्थः। खड्गं नन्दकाख्यं धरतीति खड्गधृत्। विष्णुः व्यापनशीलः। यो (यदाऽऽपदं) दयापदं प्राप्नोति तं तदा तत्रैव स्थितो रक्षतीत्यर्थः। कृष्णः भूनिर्वृतिहेतुः। "कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः" इति निर्वचनात्। बृहत् बलं धारणसामर्थ्यं यस्य सः बृहद्बलः॥१६॥ सेनानीरिति। सेनां नयतीति सेनानीः, देवसेनानिर्वाहक इत्यर्थः। ग्रामं नयतीति

शमदमादिः शमदमादिप्राप्यत्वात्तथोच्यते। विष्वक्सेनः विष्वद्रीची सर्वगता सेना यस्य सः। चतुर्भुजः शत्रुनिरसनदक्षाश्चत्वारो भुजा यस्य सः॥ १५॥ शार्ङ्गधन्वा कालरूपं शार्ङ्गं धनुर्यस्य सः। हृषीकेशः हृषीकाणां विषयेन्द्रियाणाम् ईशः। पुरुषः पुरूणि फलानि सनोति ददातीति तथा "षणु दाने"। यद्वा पुरि हृदयपुण्डरीके शेत इति वा पुरुषः। पूर्णत्वाद्वा पुरुषः। "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्" इति श्रुतेः। पुरुषोत्तमः पुरुषशब्दवाच्यक्षराक्षराद्यपेक्षया उत्तम इत्यर्थः। "यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः॥" इति स्मृतेः। अजितः गुणैरैश्वर्येण च केनाप्यजितः। खड्गधृत् विद्यामयं नन्दकाख्यं खड्गं धारयतीति खड्गधृत्। विष्णुः व्यापकः। कृष्णः "कृषिर्भूवाचकश्शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः। तथा च तत्परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते॥" इति वचनात्। बृहद्बलः बृहन्ति वानरबलानि यस्येति तथा॥ १६॥ सेनानीः महतीं वानरसेनां नयतीति सेनानीः योध इत्यर्थः। ग्रामणीः ग्रामः प्राणिवर्गः तं नयति

ग्रामणीः, दिव्यजनपदादिपालक इत्यर्थः । बुद्धिः सत्त्वं क्षमा दम इति बुद्ध्यादिप्रवर्तक इत्यर्थः । " न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम् ॥ " इति वचनात् । " महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः " इति श्रुतेश्च । प्रभवत्यस्माज्जगदिति प्रभवः उत्पत्तिस्थानम्, सर्वोपादानमित्यर्थः । अप्ययः सर्वजगल्लयस्थानम् । "कृष्ण एव हि भूतानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः " इति श्रुतेः । उपेन्द्रः इन्द्रानुजत्वेन प्रथममवतीर्णः । मधुसूदनः वेदापहारकदैत्यसंहारी ॥ १७ ॥ तनि०–क्षमा क्षमानिर्वाहकः । " कीर्त्याः कीर्तिः क्षमाक्षमा " इत्युक्तत्वात् । दमः इन्द्रियजेता । प्रभवः उत्पत्तिमत्कार्यवर्गशरीरकः स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य कार्यत्वात् । "बहु स्याम्" इत्यादिश्रुतेः ॥ १७ ॥ इन्द्रकर्मेति । इन्द्रस्य कर्मेव कर्म यस्य सः

इन्द्रकर्मा महेन्द्रस्त्वं पद्मनाभो रणान्तकृत् । शरण्यं शरणं च त्वामाहुर्दिव्या महर्षयः ॥ १८ ॥
सहस्रशृङ्गो वेदात्मा शतजिह्वो महर्षभः ॥ १९ ॥

इन्द्रकर्मा । "तं विष्णुरन्वतिष्ठत" इति श्रुतेः । महेन्द्रः निरतिशयैश्वर्यसम्पन्नः । पद्मं नाभौ यस्य स पद्मनाभः, ममापि जनक इत्यर्थः । वक्ष्यति हि–" पद्मे दिव्येऽर्कसङ्काशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि । प्राजापत्यं त्वया कर्म सर्वं मयि निवेशितम् ॥" इति । रणे अन्तं शत्रुनाशं करोतीति रणान्तकृत् । शरण्यं शरणार्हम्, तदुचितज्ञानशक्तिदयादिसंपन्नमित्यर्थः । शरणं रक्षणोपायम् । " उपाये गृहरक्षित्रोः शब्दः शरणमित्ययम् " इति वचनात् । "सर्वस्य शरणं सुहृत्" इति श्रुतेः । महर्षयः अलौकिकतत्त्वसाक्षात्कारसमर्थाः । दिव्या महर्षयः सनकादयः । "यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः" इत्युक्ता नित्यसूरयो वा । नित्यनिर्दोषा वेदा वा ॥ १८ ॥ तनि०–इन्द्रस्येव कर्म यस्य स इन्द्रकर्मा । वृत्रादिवधस्येन्द्रान्तर्यामिकर्तृकत्वात् । महर्षयः अलौकिकतत्त्वसाक्षात्कारसमर्थाः । तत्रापि दिव्या अवताररहस्यादिविशेषज्ञानवन्तो वाल्मीकिप्रभृतयः । यद्वा नित्यसूरयः । " तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः" इति श्रुतेः ॥ १८॥ सहस्रशृङ्ग इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । सहस्रशृङ्गः सहस्रशाखारूपकशृङ्गः । शतजिह्वः अनेकविधचोदनारूपजिह्वः । ऋषभः कर्मणामालोचयिता । स्वकर्मफलं प्रापयतीति तथा । बुद्धिः अध्यवसायात्मिका । क्षमा आश्रितानामपराधसहिष्णुत्वम् । दमः इन्द्रियनिग्रहः । एतद्धर्मकत्वात्तदात्मना व्यपदेशः । प्रभवत्यस्माज्जगदिति प्रभवः । अप्येति लीयते जगदस्मिन्नित्यप्ययः । उपेन्द्रः वासवानुजः । मधुनामानमसुरं सूदयतीति मधुसूदनः ॥ १७ ॥ इन्द्रकर्मा इन्द्रस्य ईश्वरस्य कर्म ऐश्वर्यम्, तद्वानित्यर्थः । महेन्द्रः महतामीश्वराणामिन्द्रः । ईशिता सकलजगत्कारणमित्यर्थः । पद्मं नाभौ यस्य सः पद्मनाभः । रणान्तकृत् रणे शत्रूणां नाशकृत् । शरण्यमाश्रयणीयम् । शरणम् उपायभूतम् ॥ १८ ॥ सहस्रशृङ्गो वेदात्मा सहस्रशाखसामवेदस्वरूपः । " सहस्रं सामवर्त्म " इति प्रसिद्धेः । " वेदानां

"ऋष आलोचने" इति धातुः। महांश्चासावृषभश्च महर्षभः। एवंभूतो वेदात्मा त्वमित्यर्थः। आदिकर्ता समष्टिकर्ता। अनेन व्यष्टिकर्तुः स्वस्य व्यावृत्तिः। स्वयंप्रभुः अनन्यप्रेर्यः। 'न तस्येशे कश्चन' इति श्रुतेः। सिद्धानां मुक्तानां साध्यानाम् "यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः" इत्युक्तानां नित्यानामाश्रयः साम्य भोगप्रदः। पूर्वजः आश्रितापेक्षायाः पूर्वं तद्रक्षणाय जनितः॥ १९ ॥ २० ॥ तनि०—वेदात्मा वेदपुरुषान्तर्यामी। पूर्वजः "पूर्वमेवाहमिहासम्" इति श्रुतेः। हिर्हेतौ। आदिकर्तृत्वे पूर्वजत्वं हेतुरित्यर्थः। सिद्धाद्याश्रयत्वे चायमेव हेतुः ॥१९॥२०॥ सर्वकर्मसमाराध्यत्वमाह—त्वं यज्ञ इति। त्वं यज्ञः "यज्ञो वै विष्णुः"

त्वं त्रयाणां हि लोकानामादिकर्ता स्वयम्प्रभुः। सिद्धानामपि साध्यानामाश्रयश्चासि पूर्वजः ॥ २० ॥
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारः परन्तपः। प्रभवं निधनं वा ते न विदुः को भवानिति ॥ २१ ॥
दृश्यसे सर्वभूतेषु ब्राह्मणेषु च गोषु च। दिक्षु सर्वासु गगने पर्वतेषु वनेषु च ॥ २२ ॥

इति श्रुतेः। यज्ञनिर्वाहकपशुहविराज्यस्रुक्स्रुवादिशरीरको यज्ञाराध्येन्द्रादिशरीरकश्चेत्यर्थः। "ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्" इति हि गीयते। वषट्कार इत्युपलक्षणम् "आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरम्" इत्युक्तानां सप्त दशाक्षराणाम्। तैराराध्य इत्यर्थः। तथोक्तम्—"चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च। हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स नो विष्णुः प्रसीदतु ॥" इति। ओङ्कारः प्रणववाच्यः। "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म" इति श्रुतेः। परन्तपः उत्कृष्टतप इत्यर्थः, उत्कृष्टतपस्समाराध्य इति यावत्। ते प्रभवं निधनं वा न विदुः, वेदा वैदिकाश्च को भवानिति च न विदुः। अपरिच्छिन्नमहिमत्वात्। "क इत्था वेद यत्र सः" इति श्रुतेः॥ २१ ॥ सर्वान्तर्यामित्वमाह—दृश्यस इति। योगिभिरिति शेषः। अनेन सम्बन्धप्रश्नस्योत्तरमुक्तम् ॥ २२ ॥ तनि०—सर्वान्तर्यामित्वमाह—दृश्यस इति। पण्डितैरिति शेषः। "भूतानि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च। नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वं यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य ॥" इति हि स्मर्यते ॥ २२ ॥

सामवेदोऽस्मि" इति स्मृतेश्च। शतजिह्वः नित्यनैमित्तिककाम्यरूपसामान्यविशेषचोदनारूपशतजिह्वः। शतशीर्ष इति वा पाठः। महर्षभः श्रेष्ठतमः ॥१९॥ आदि कर्ता ब्रह्मादीनामपि कर्ता। स्वयंप्रभुः अनन्यप्रेर्यः। साध्यन्ते आराध्यन्ते इति साध्याः तेषां सिद्धानां मुक्तानामप्याश्रयः प्राप्यः। पूर्वजः सृष्टेः पूर्वमपि स्थितः ॥२०॥ त्वं यज्ञ इत्यादि। न विदुः को भवानिति इदन्तया न विदुरित्यर्थः ॥ २१ ॥ सर्वात्मतया स्तौति—दृश्यस इति। सर्वभूतेषु ब्राह्मणेषु गोषु च अन्तर्यामितया दृश्यसे, गोब्राह्मणयोर्विश्वान्तर्वर्तित्वेऽपि पृथगभिधानं विशिष्टाविर्भावस्थानतया। एवं सर्वजङ्गमान्तर्यामितामभिधाय स्थावरान्तर्यामितामाह दिक्ष्विति ॥ २२ ॥

पुरुषसूक्तार्थमाह—सहस्रेति । अत्र शतशब्दः सहस्रवाचकः । " सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् " इति श्रुतेः । श्रीमानिति भूपतित्वस्याप्युप लक्षणम् । " ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ " इत्युत्तरनारायणोक्तेः । अथ सर्वाधारत्वमाह—त्वमिति । भूतानीति भूव्यतिरिक्तमहाभूतपरम् । अनेनाधाराधेयभावसम्बन्धः उक्तः ॥ २३ ॥ दैनन्दिनप्रलयवृत्तान्तमाह—अन्त इति । पृथिव्या अन्ते विनाशे । महानुरगः शेषो यस्य सः शेषशायी सन् धारयन् कुक्षौ धारयन् दृश्यसे, मार्कण्डेयादिभिरिति शेषः ॥ २४ ॥ अथ " अङ्गान्यन्या देवताः " इत्युक्तसर्वदेवाद्यात्मकत्वं

सहस्रचरणः श्रीमान् शतशीर्षः सहस्रदृक् । त्वं धारयसि भूतानि वसुधां च सपर्वताम् ॥ २३ ॥
अन्ते पृथिव्याः सलिले दृश्यसे त्वं महोरगः । त्रील्ँलोकान् धारयन् राम देवगन्धर्वदानवान् ॥ २४ ॥
अहं ते हृदयं राम जिह्वा देवी सरस्वती । देवा गात्रेषु रोमाणि निर्मिता ब्रह्मणः प्रभो ॥ २५ ॥
निमेषस्ते भवेद्रात्रिरुन्मेषस्ते भवेद्दिवा । संस्कारास्तेऽभवन् वेदा न तदस्ति त्वया विना ॥ २६ ॥
जगत् सर्वं शरीरं ते स्थैर्यं ते वसुधातलम् । अग्निः कोपः प्रसादस्ते सोमः श्रीवत्सलक्षणः ॥ २७ ॥

दर्शयति—अहं त इत्यादिना । हृदयं वक्षः । ब्रह्मणः परब्रह्मणः । ते देवा गात्रेषु स्थिताः रोमाणीव स्थिताः तद्वदविनाभूताः ॥ २५ ॥ निमेष इति । दिवा अहः । वेदाः संस्काराः निश्वसितभूता इत्यर्थः । " तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदः " इत्यादिश्रुतेः । किं बहुना सङ्ग्रहेणोच्यत इत्याह—न तदस्ति विना त्वयेति । यत्त्वया विनाभूतं त्वदनन्तर्यामिकम्, तन्नास्तीत्यर्थः ॥२६॥ एवं निषेधश्रुत्यर्थमुक्त्वा "सर्वं खल्विदं ब्रह्म । तत्त्वमसि" इत्यादिसामानाधिकरण्यश्रुत्यर्थमाह—जगदिति । सर्वं जगत् ते शरीरं तव नियमेन आधेयं विधेयं शेषभूतं चेत्यर्थः । इदमेव हि शरीरलक्षणम् । एवं जगतस्त्वच्छरीरत्वाच्छरीरगतविशेषणानि त्वद्विशेषणानीत्याह—स्थैर्यमिति । वसुधातलं वसुधातलस्थैर्यम् । "काठिन्यवान् यो बिभर्ति तस्मै भूम्या

पुरुषसूक्तादयोऽपि त्वामेव प्रतिपादयन्तीत्याह—सहस्रचरण इत्यादिना । सम्प्रत्यादिकूर्मात्मना स्तौति—त्वं धारयसीति ॥२३॥ इदानीं सङ्कर्षणात्मना स्तौति—अन्त इति । महोरगः सङ्कर्षण इत्यर्थः । अथ विराड्रूपतामाह—त्रील्ँलोकानित्यादिसार्धश्लोकद्वयेन । संस्कारास्तेऽभवन्वेदाः संस्क्रियन्ते बोध्यन्ते एभिर्लोका इति संस्काराः बोधकाः, प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवस्थापका इति यावत् । न तदस्ति त्वया विना, किं बहुना ? सर्वं चिदचिद्वस्तुजातं त्वदात्मकमेवेत्यर्थः ॥ २४–२६ ॥ तदेवाह—जगत्सर्वं

त्मने नमः'' इति श्रीविष्णुपुराणोक्तेः। अग्निः आग्नितापः, ते कोपः। सोमः सोमगतप्रसादः, ते प्रसादः त्वत्प्रसाद इत्यर्थः ॥२७॥ त्वयेति। त्वया त्रिविक्रमेण। पुराणे पूर्वकाले। लोकाक्रमणफलमाह—महेन्द्र इति। राजा कृतः, त्रैलोक्यस्येति शेषः ॥ २८ ॥ तनि०—त्वया लोकास्त्रयः क्रान्ता इति। बलेः प्रतिग्रहीतेत्यर्थः। एतेन वामनावतारो व्यञ्जितः। विक्रमैः पादविन्यासैस्त्रिभिः क्रान्ता इति त्रिविक्रमावतारः कथितः। "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्'' इति श्रुतेः। पुराणे पूर्वकाले। महेन्द्रो राजा कृतः बलिना पदान्निर्यापित इन्द्रः पुनस्त्वया राजा कृत इत्यर्थः ॥२८॥ प्रयोजनप्रश्नस्योत्तरमाह—वधार्थमिति ॥ २९-३१ ॥

त्वया लोकास्त्रयः क्रान्ताः पुराणे विक्रमैस्त्रिभिः। महेन्द्रश्च कृतो राजा बलिं बद्ध्वा महासुरम् ॥२८॥ सीता लक्ष्मीर्भवान् विष्णुर्देवः कृष्णः प्रजापतिः। वधार्थं रावणस्येह प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥२९॥ तदिदं नः कृतं कार्यं त्वया धर्मभृतां वर। निहतो रावणो राम प्रहृष्टो दिवमाक्रम ॥ ३० ॥ अमोघं बलवीर्यं ते अमोघस्ते पराक्रमः। अमोघं दर्शनं राम न च मोघः स्तवस्तव ॥ ३१ ॥ अमोघास्ते भविष्यन्ति भक्तिमन्तश्च ये नराः ॥ ३२ ॥ ये त्वां देवं ध्रुवं भक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम्। प्राप्नुवन्ति सदा कामानिह लोके परत्र च ॥ ३३ ॥

तनि०—भगवदवतारेषु लक्ष्म्या अनुवृत्तिमाह—सीतेति। कृष्णः भविष्यत्कृष्णावतारश्च त्वमेवेत्यर्थः। प्रजापतिः प्रजापतिशब्दवाच्यस्त्वमेव। अवतारप्रयोजनमाह—वधार्थमिति। मानुषीं मनुष्यसंस्थानरूपाम्, तनुमप्राकृतशरीरम् ॥ २९ ॥ रामानु०—अमोघमिति। न च मोघः स्तवस्तवेति पाठः ॥ ३१ ॥ अमोघा इत्यर्धम्। अमोघाः अप्रतिबद्धफलाः ये त्वयि भक्तिमन्तः ते अविलम्बेन फलमभिमतं लभन्त इति इदं चावतारस्यैकं प्रयोजनम् ॥ ३२ ॥ इदमेव विवृणोति—य इति। त्वाम्, उद्दिश्येति शेषः। अनेन सर्वस्मादपि तपःप्रभृतेः रामभक्तिरेव परो धर्म इत्युक्तम्। काम्यन्त इति कामाः भोगोपकरणानि, इह लोके परत्र च प्राप्नुवन्ति। सदेत्यनेन यावच्छरीरपातमत्र भोगान् भुक्त्वा शरीरावसाने परलोके सर्वान् कामान् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

शरीरमिति ॥ २७ ॥ पुराणे पूर्वस्मिन् काले त्वया वामनात्मनाऽवतीर्णेन त्रिभिर्विक्रमैः त्रयो लोकाः भूर्भुवस्स्वस्स्वरूपाः क्रान्ताः ॥ २८ ॥ लक्ष्मीस्सीतारूपेणावतीर्णेत्याह—सीता लक्ष्मीरिति। संप्रत्यवतारफलमाह भवान् विष्णुरित्यादिना ॥ २९ ॥ तच्च परमार्थमित्याह—तदिदं नः इति ॥ ३०-३३ ॥

ये रामभक्तिं कर्तुमदक्षास्तेषामिदं स्तोत्रमेव तादृशफलप्रदमित्याह–इदमिति । ऋषिः वेदः तत्संबन्ध्यार्षम् । अत एव पुरातनम् । पराभवः पुनरावृत्तिः ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

इममार्षं स्तवं नित्यमितिहासं पुरातनम् । ये नराः कीर्तयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं पितामहसमीरितम् । अङ्केनादाय वैदेहीमुत्पपात विभावसुः ॥ १ ॥ स विधूय चितां तां तु वैदेहीं हव्यवाहनः । उत्तस्थौ मूर्तिमानाशु गृहीत्वा जनकात्मजाम् ॥ २ ॥ तरुणादित्यसङ्काशां तप्तकाञ्चनभूषणाम् । रक्ताम्बरधरां बालां नीलकुञ्चितमूर्धजाम् ॥३॥ अक्लिष्टमाल्याभरणां तथारूपां मनस्विनीम् । ददौ रामाय वैदेहीमङ्के कृत्वा विभावसुः ॥ ४ ॥ अब्रवीच्च तदा रामं साक्षी लोकस्य पावकः ॥ ५ ॥ एषा ते राम वैदेही पापमस्यां न विद्यते ॥ ६ ॥

एतच्छ्रुत्वेत्यादि । विभावसुः अग्निः ॥ १ ॥ विधूय चितां शिथिलीकृत्य । मूर्तिमान् मनुष्यविग्रहवान् ॥ २ ॥ तरुणादित्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । तथारूपां प्रवेशकालिकरूपवतीम् । मनस्विनीं प्रसन्नमनस्कामित्यर्थः । अङ्के कृत्वा अङ्केनादायेत्यर्थः ॥ ३--५ ॥ एषेति । एषा या पूर्वं मयि प्रविष्टा

स्तोत्रपाठस्य फलमाह–इममिति । आर्षं वेदसिद्धम्॥३४॥ इति श्रीमहेश्वर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२०॥ ॥ १ ॥ २ ॥ तरुणेति । तथारूपाम् अग्निप्रवेशकाले यादृशवस्त्राङ्गरागस्रक्शोभायुक्ता तादृशसौभाग्ययुक्तामित्यर्थः ॥ ३–८ ॥

स०–ऋषिः वेदद्रष्टा, तदृष्टत्वादार्षो वेदः । तत्तुल्यं स्तवं स्तोत्रम् । इतिहासम् अनादिसिद्धकथाविषयत्वात् । पराभवः बाह्याभ्यन्तरशत्रुतिरस्करणं नास्ति ॥ ३४ ॥

स०–शुभं स्वामिलषितसीतारघुवरसंयोगसाधनत्वात् । अङ्केन आरोपितकलङ्केन पतितां सीताम् आदाय स्वयं स्वीकृत्य । अङ्केन स्वदक्षिणोत्सङ्गेनादाय, तस्य पुत्रीभागत्वात् । यथोक्तम्–"भागो हि दक्षो दुहितुः स्नुषायाः" इति । अग्निपातानन्तरं जीवनेऽग्निजातत्वप्राप्त्या तत्पुत्रीत्वस्योचितत्वात् । अन्यथा अङ्केनेति व्यर्थम् । विभावसुः अग्निः ॥ १ ॥ मूर्तिमान् "चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादाः" इत्याद्युक्तलक्षणशरीरवान् ॥ २ ॥ रक्ताम्बरधरां पूर्वं विद्यमानपीतवस्त्रं परित्यज्य विभीषणेन दत्तरक्तवस्त्रधराम् ॥ ३ ॥ हे राम ! या पूर्वं रावणहरणकाले मयि प्रविश्य कैलासं गता सैषा ते त्वदीया निजपत्नी । अस्यां पापं त्वच्छङ्कितं न विद्यते । अत्र यद्वक्तव्यं तत्सर्वमारण्यकाण्डव्याख्यायां कूर्मपुराणाद्युदाहरणेनोक्तं पुरस्तात् ॥ ६ ॥

सैषेत्यर्थः । एतेन मायासीताऽग्निं प्रविष्टा साक्षात्सीताऽग्निना दत्तेति प्रत्युक्तम् । ते त्वदीयेत्यर्थः । एनां परिगृह्णाणेति शेषः ॥ ६ ॥ पापाभावमेवोपपाद यति--नैवेत्यादिना । अनुध्यानात्सङ्कल्पात् । अत्यन्ताभिमतां देवीं निर्दोषां जानन्नपि स्ववृत्तावद्यत्वपरिहारार्थं वह्निं प्रावेशयदिति सन्तोषातिशयाद्वृत्त शौण्डीरेति संबोधनम् ॥ ७ ॥ एतत्संमतिं विना कथं रावणः समानीतवानित्यत्राह--रावणेनेत्यादि ॥ ८ ॥ विवशा नीतेत्यत्र लिङ्गं दर्शयति --रुद्धेति ।

नैव वाचा न मनसा नानुध्यानान्न चक्षुषा । सुवृत्ता वृत्तशौण्डीर न त्वामतिचचार ह ॥ ७ ॥ रावणेनापनीतैषा वीर्योत्सिक्तेन रक्षसा । त्वया विरहिता दीना विवशा निर्जनाद्वनात् ॥ ८ ॥ रुद्धा चान्तःपुरे गुप्ता त्वच्चित्ता त्वत्परा यणा । रक्षिता राक्षसीसङ्घैर्विकृतैर्घोरदर्शनैः ॥ ९ ॥ प्रलोभ्यमाना विविधं भर्त्स्यमाना च मैथिली । नाचिन्तयत तद्रक्षस्त्वद्गतेनान्तरात्मना ॥ १० ॥ विशुद्धभावां निष्पापां प्रतिगृह्णीष्व राघव । न किंचिदभिधातव्यमहमाज्ञा पयामि ते ॥ ११ ॥ ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वैतद्वदतां वरः । दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः ॥ १२ ॥ एवमुक्तो महातेजा द्युतिमान् दृढविक्रमः । अब्रवीत् त्रिदशश्रेष्ठं रामो धर्मभृतां वरः ॥ १३ ॥ अवश्यं त्रिषु लोकेषु न सीता पापमर्हति । दीर्घकालोषिता ह्रीयं रावणान्तःपुरे शुभा ॥ १४ ॥

त्वयि चित्तं यस्याः सा त्वच्चित्ता । त्वमेव परायणमुत्तमगतिर्यस्याः सा त्वत्परायणा ॥ ९ ॥ १० ॥ विशुद्धभावामिति । विशुद्धभावां विशुद्धहृदयाम् । अभिधातव्यम्, मद्वचनस्योत्तरमिति शेषः ॥ ११ ॥ तत इति । दध्यौ न वृथैव सीता त्यक्तेत्यचिन्तयत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ वस्तुतो निर्दोषत्वेऽपि

रुद्धा निरुद्धस्वच्छन्दगमनादिव्यवहारा । गुप्ता परिहृतस्वजनदर्शना । त्वयि चित्तं यस्यास्सा अत एव त्वत्परायणा त्वद्गतिः ॥९॥ तद्रक्षो नाचिन्तयत नागणयत् । तत्र हेतुरन्तरात्मनस्त्वद्गतत्वम् । एवञ्च यत्प्रतिबिम्बस्याप्येवं व्यवस्था तद्बिम्बस्य शुद्धत्वं किं वक्तव्यमिति भावः ॥१०॥ न किञ्चिदिति । मन्नियोगानन्तरं प्रतिग्राह्या न वेति सन्देहो न गृह्णामीति निषेधश्च न कर्तव्य इत्यर्थः । कुत एवम्? तत्राह आज्ञापयामि त इति । एवमुक्तिस्तु रामेण स्वस्वरूपाज्ञाननटनात्तदनुसारेण रुद्रमूर्तेर्भगवतोऽग्नेरपीति मन्तव्यम् ॥ ११-१३ ॥ अवश्यमिति । रावणान्तःपुरे दीर्घकालोषिता सीता त्रिषु लोकेषु विषये पापं शोधनं नार्हतीति योजना । यद्वा अवश्य

अपवादोऽस्तीत्याह–अवश्यमिति ॥ १४ ॥ अपवादपरिहारार्थमयं मम प्रयत्न इत्याह-बालिश इति । अविशोध्येति । परिग्रह इति शेषः ॥ १५ ॥ अनन्येति । अनन्यहृदयां मय्येव सक्तहृदयाम् । मच्चित्तपरिवर्तिनीम् मच्चित्तानुवर्तिनीम्, त्यक्तस्वव्यापारामित्यर्थः । जनकात्मजामिति हेतुगर्भ विशेषणम् । जनकपुत्र्याः किमाचारसंपत्तिर्वक्तव्येति भावः ॥ १६ ॥ तर्हि किमर्थमुपेक्षितवानसीत्यत्राह–प्रत्ययार्थमिति । प्रत्ययार्थं विश्वासजननार्थ

बालिशः खलु कामात्मा रामो दशरथात्मजः । इति वक्ष्यन्ति मां सन्तो जानकीमविशोध्य हि ॥ १५ ॥ अनन्यहृदयां भक्तां मच्चित्तपरिवर्तिनीम् । अहमप्यवगच्छामि मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ १६ ॥ प्रत्ययार्थं तु लोकानां त्रयाणां सत्यसंश्रयः । उपेक्षे चापि वैदेहीं प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ १७ ॥ इमामपि विशालाक्षीं रक्षितां स्वेन तेजसा । रावणो नातिवर्तेत वेलामिव महोदधिः ॥ १८ ॥ न हि शक्तः स दुष्टात्मा मनसाऽपि हि मैथिलीम् । प्रधर्षयितुमप्राप्तां दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १९ ॥ नेयमर्हति चैश्वर्यं रावणान्तःपुरे शुभा । अनन्या हि मया सीता भास्करेण प्रभा यथा ॥ २० ॥ विशुद्धा त्रिषु लोकेषु मैथिली जनकात्मजा । न हि हातुमियं शक्या कीर्तिरात्मवता यथा ॥ २१ ॥ अवश्यं तु मया कार्यं सर्वेषां वो वचः शुभम् । स्निग्धानां लोकमान्यानामेवं च ब्रुवतां हितम् ॥ २२ ॥ इतीदमुक्त्वा विदितं महाबलैः प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणा। समेत्य रामः प्रियया महाबलः सुखं सुखार्होऽनुबभूव राघवः ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये० श्रीमद्युद्धकाण्डे एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

मित्यर्थः । सत्यसंश्रयः सत्यैकाश्रयः, यथावद्वृत्तप्रवर्तनाकाङ्क्षीत्यर्थः ॥ १७ ॥ एतादृशसुन्दरीं रावणः कथं नैक्षतेत्यत्राह-इमामपीति ॥ १८ ॥ दृष्टान्तान्तरमाह–न हीति । अप्राप्तां प्रधर्षणानर्हाम् ॥ १९ ॥ तथाप्येषा तादृशमैश्वर्यं कथं जह्यात्तत्राह–नेयमिति । रावणैश्वर्यं नेयमर्हति किंतु ममैश्वर्यमर्हतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह अनन्येति । मया अनन्या अभिन्ना, अविनाभूतेति यावत् ॥ २० ॥ अहमपि तया अनन्य इत्याह–विशुद्धेति ॥२१॥ सीतापरिग्रहे भवद्वचनं तु प्रधानहेतुरित्याह–अवश्यमिति । वचनकरणे स्नेहः सर्वपूज्यत्वं हितोपदेष्टृत्वं च हेतुरित्यर्थः ॥ २२ ॥ इतीति । विदितं स्वेनमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । रावणान्तःपुरे दीर्घकालोषिताऽपि परिशुद्धा इयं सीता पापं नार्हतीति यद्यपि तथापि रामस्तां जानकीमविशोध्य स्वीकृतवान् ततो

विदितम्, इदम् उक्तं वचनम् उक्त्वा स्वकृतेन कर्मणा करणेन महाबलैः कर्तृभिः प्रशस्यमानः प्रियया समेत्य सीतां स्वसमीपमानीयेत्यर्थः ॥ २३ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं राघवेण सुभाषितम् । इदं शुभतरं वाक्यं व्याजहार महेश्वरः ॥ १ ॥ पुष्कराक्ष महाबाहो महावक्षः परन्तप । दिष्ट्या कृतमिदं कर्म त्वया शस्त्रभृतां वर ॥ २ ॥ दिष्ट्या सर्वस्य लोकस्य प्रवृद्धं दारुणं तमः । अपावृत्तं त्वया सङ्ख्ये राम रावणजं भयम् ॥ ३ ॥ आश्वास्य भरतं दीनं कौसल्यां च यशस्विनीम् । कैकेयीं च सुमित्रां च दृष्ट्वा लक्ष्मणमातरम् ॥ ४ ॥ प्राप्य राज्यमयोध्यायां नन्दयित्वा सुहृज्जनम् । इक्ष्वाकूणां कुले वंशं स्थापयित्वा महाबल ॥५॥ इष्ट्वा तुरगमेधेन प्राप्य चानुत्तमं यशः । ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा त्रिदिवं गन्तुमर्हसि ॥६॥

देवकार्यस्य कृतत्वात्त्रिदिवमाक्रमेति ब्रह्मणोक्तत्वाल्लोके धर्मसंस्थापनपरं रामहृदयं जानन् रुद्रस्तदनुमन्यते—एतच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥ पुष्कराक्ष पुण्डरीकाक्ष ! अनेन "तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी" "पुरुषः पुण्डरीकाक्षः" इति श्रुतिस्मृतिभ्यामुदीरितस्य परब्रह्मासाधारणचिह्नस्य रामे रुद्रेण प्रतिपादनाद्रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेव वेदान्तवेद्यं परब्रह्मेत्युक्तम् । श्रीनिवासत्वेन महावक्षस्त्वम् । दिष्ट्या भाग्येन, अस्माकमिति शेषः ॥ २ ॥ उक्तमेव विवृणोति—दिष्ट्येति । सर्वस्य लोकस्य रावणजं भयमेव प्रवृद्धं तमः अपावृत्तं निरस्तम् ॥ ३ ॥ आश्वास्येत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् ।

रामो बालिशः कामात्मेति च त्रिषु लोकेषु सन्तो मां वक्ष्यन्तीति सम्बन्धः ॥१४–२३॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२१॥१॥२॥ दिष्ट्येति । सर्वस्य लोकस्य दिष्ट्या सर्वलोकभाग्येन रावणजं भयमपावृत्तमिति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥ "दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । वत्स्यामि मानुषे लोके" इत्यवतारात्पूर्वं तत्कृतां प्रतिज्ञामनुसृत्याह-प्राप्य राज्यमित्यादिश्लोकद्वयेन । कुले वंशं सन्तानं

स०–राघवेणानुभाषितम् । ततः शुभतरम् इति पाठः। **अनुभाषितं** स्ववचनमनुसृत्य भाषितम् । **ततः** तदनन्तरम्, शुभतरं रामवाक्यस्य शुभत्वोक्तेः तद्रुच्युत्पादकवाक्येन प्रकृतोपयोगिनाऽतिशुभेन भवितव्यमिति शुभतरमित्युक्तमिति भावः ॥ १ ॥ **दीनं** पितृनाशेन त्वददर्शनेन च। कैकेयीं चाश्वास्य अनेन रामप्रावण्यस्येव तदमात्सर्यस्य च निस्सीमतया स्वानुभूतत्वेनैतदाश्वासनाशंसनं न मुधा माधवस्तनुयादिति द्योतयति ॥४॥ **तुरगमेधेन** अश्वमेधेन इष्ट्वा सम्पूज्य, स्वात्मानमिति शेषः । **अनुत्तमं** महत् **यशः** कीर्तिविशेषम् "दिक्षु यानाद्यशः प्रोक्तम्" इति छान्दोग्यभाष्योक्तेः । प्राप्य **त्रिदिवं** श्वेतद्वीपानन्तासनवैकुण्ठाख्यप्रकाशमान लोकत्रयम् अनुत्तमं यशः तन्नामकं प्रजापतिं स्वमेवेष्ट्वा । हे प्राप्य सर्वैः सर्वकर्मभिः प्राप्य राम ! शिष्टमविशिष्टम् "तस्य नाम महद्यशः" "प्रजापतिं वा एष ईप्सति । योऽश्वमेधेन यजते" इति श्रुतिभ्याम् ॥ ६ ॥

यशस्विनीमिति कैकेयीविशेषणम् । तन्मूलत्वाद्रावणवधस्य तस्या यशस्वित्वम् । लक्ष्मणमातरमित्यनेन सा लक्ष्मणस्नेहाद्विशेषतो वन्द्येत्युक्तम् । अयोध्यायां सुहृज्जनं नन्दयित्वेत्यन्वयः । वंशं पुत्रपौत्रादिपरम्पराम् । इक्ष्वाकूणां कुले इक्ष्वाकुकुलनिमित्तम्, स्थापयित्वा । प्राप्य चानुत्तमं यश इति तुरगमेधफलोक्तिः । आश्वास्येत्यादिना "दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । वत्स्यामि मानुषे लोके" इत्यवतारात्पूर्वं तत्कृतां प्रतिज्ञामनुसृत्य रुद्रेणोक्तम्

एष राजा विमानस्थः पिता दशरथस्तव । काकुत्स्थ मानुषे लोके गुरुस्तव महायशाः ॥ ७ ॥ इन्द्रलोकं गतः श्रीमांस्त्वया पुत्रेण तारितः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा त्वमेनमभिवादय ॥ ८ ॥ महादेववचः श्रुत्वा काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः । विमानशिखरस्थस्य प्रणाममकरोत् पितुः ॥ ९ ॥ दीप्यमानं स्वया लक्ष्म्या विरजोम्बरधारिणम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा ददर्श पितरं विभुः ॥ १० ॥ हर्षेण महताऽऽविष्टो विमानस्थो महीपतिः । प्राणैः प्रियतरं दृष्ट्वा पुत्रं दशरथस्तदा ॥ ११ ॥ आरोप्याङ्कं महाबाहुर्वरासनगतः प्रभुः । बाहुभ्यां सम्परिष्वज्य ततो वाक्यं समाददे ॥ १२ ॥ न मे स्वर्गो बहुमतः संमानश्च सुरर्षिभिः । त्वया राम विहीनस्य सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ १३ ॥ अद्य त्वां निहतामित्रं दृष्ट्वा सम्पूर्णमानसम् । निस्तीर्णवनवासं च प्रीतिरासीत् परा मम ॥ १४ ॥

॥ ४–६ ॥ एष इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । देवदेहपरिग्रहेणापरिज्ञायमानत्वात् पुरःस्थितोऽप्येष इत्यङ्गुल्या निर्दिश्यते । मानुषे लोके गुरुरित्यनेन "पिता पुत्रेण पितृमान् योनियोनौ" इति श्रुतिरुपबृंहिता ॥ ७–१० ॥ हर्षेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । पुत्रं रामम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ न मे स्वर्ग इति ।

स्थापयित्वा ॥ ५ ॥ ६ ॥ एष इति । देवदेहपरिग्रहं कृत्वा विमाने पुरःस्थितत्वादेष इत्यङ्गुल्या निर्देशः ॥ ७–१६ ॥

स०–मानुषे लोके लीलागृहीतमानुषदेहविषये तव पिता, मानुषे लोके मनुष्यलोक इति वा । किञ्चिद्व्यत्यस्ताकारतया एष इत्यङ्गुल्या निर्देश इति ज्ञेयम् । गुरुस्तवेति रामसम्बोधनम् । **गुरुस्तव** ब्रह्मादिमहाजनस्तुत्य ! एतेन न गुर्विति तवेति चाधिकमिति मन्तव्यम् । गुरुस्तवमहायशा इति दशरथविशेषणं वा । गुरुस्तवेषु बहुभिः स्तुतेषु महायशाः तदपेक्षयाऽतियशस्वीति वा । "जनिता चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः ॥" इति गुरुत्वस्य पितृपदार्थतानतिरेकात् ॥ ७ ॥

सुरर्षिभिः संमानः देवर्षिभिः संमानोऽपि ॥ १३ ॥ १४ ॥ हृदये स्थितानि न विस्मरामीत्यर्थः । तेन दुःखितोऽभूवमिति सूचितम् ॥ १५ ॥ सलक्ष्मण मित्यनेन द्वितीयपरिष्वङ्गे लक्ष्मणोऽपि विषयीकृत इत्युच्यते ॥ १६ ॥ तारितोऽहं त्विति । कहोलो नाम ऋषिरष्टावक्रेण तारित इतीयं कथा भारतोक्ता ॥ १७ ॥ रावणस्य वधार्थं सुरेश्वरैरिदमभिषेकविघ्नादिकं कर्म यथा विहितं तथा इदानीमेव जानामि । पुरुषोत्तमेत्यनेन भवान् विष्णुरेव रावणवधार्थं

कैकेय्या यानि चोक्तानि वाक्यानि वदतां वर । तव प्रव्राजनार्थानि स्थितानि हृदये मम ॥१५॥ त्वां तु दृष्ट्वा कुशलिनं परिष्वज्य सलक्ष्मणम् । अद्य दुःखाद्विमुक्तोऽस्मि नीहारादिव भास्करः ॥१६॥ तारितोऽहं त्वया पुत्र सुपुत्रेण महात्मना । अष्टावक्रेण धर्मात्मा तारितो ब्राह्मणो यथा ॥१७॥ इदानीं तु विजानामि यथा सौम्य सुरेश्वरैः । वधार्थं रावणस्येदं विहितं पुरुषोत्तम ॥ १८ ॥ सिद्धार्था खलु कौसल्या या त्वां राम गृहं गतम् । वनान्निवृत्तं संहृष्टा द्रक्ष्यत्यरिनिषूदन ॥ १९ ॥ सिद्धार्थाः खलु ते राम नरा ये त्वां पुरीं गतम् । जलार्द्रमभिषिक्तं च द्रक्ष्यन्ति वसुधाधिपम् ॥२० ॥ अनुरक्तेन बलिना शुचिना धर्मचारिणा । इच्छामि त्वामहं द्रष्टुं भरतेन समागतम् ॥ २१ ॥ चतुर्दश समाः सौम्य वने निर्यापितास्त्वया । वसता सीतया सार्धं लक्ष्मणेन च धीमता ॥२२॥ निवृत्तवनवासोऽसि प्रतिज्ञा सफला कृता । रावणं च रणे हत्वा देवास्ते परितोषिताः ॥ २३ ॥

मनुष्यत्वं गत इत्युच्यते ॥ १८ ॥ सिद्धार्था कृतार्था । मम स्वर्गसुखादपि तस्याः सुखमधिकमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ अनुरक्तेनेति । अवश्यं तारितोऽहमिति । कहोलो नाम ऋषिः अष्टावक्रेण तारित इति या भारतकथा प्रसिद्धा साऽत्रानुसन्धेया ॥ १७ ॥ रावणस्य वधार्थं सुरेश्वरैरिदमभिषेकरूपं कर्म विहितमिति इदानीं विजानामीति सम्बन्धः ॥ १८–२२ ॥ निवृत्तेति । ते त्वया ॥ २३–२५ ॥

स०–अष्टावक्रेण तन्नामकपुत्रेण । जनकसभायां स्वपितृपराजयकारिणं बन्दिनं जित्वा कहोलो ब्राह्मणः तन्नामकोऽष्टावक्रपिता यथा तारितस्तथा । तदुक्तं भारते वनपर्वणि–"कहोल उवाच । इत्यर्थमिच्छन्ति सुताञ्जना जनक कर्मणा । यदहं नाऽशकं कर्तुं तत् पुत्रः कृतवान्मम ॥ " इति ॥ १७ ॥

राम! भरतं प्राप्नुहीति भावः ॥ २१-२४ ॥ कैकेय्या भरतस्य च कैकेय्यां भरते चेत्यर्थः। संबन्धसामान्ये षष्ठी। यस्मादुक्ता तस्मात् प्रसादं कुर्विति संबन्धः ॥ २५ ॥ स शाप इत्यर्धमेकं वाक्यम्। शापः संबन्धविच्छेदरूपः ॥ २६ ॥ २७ ॥ सीतया सह रामं शुश्रूषतेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ स्वर्गं सुखम्।

कृतं कर्म यशः श्लाघ्यं प्राप्तं ते शत्रुसूदन। भ्रातृभिः सह राज्यस्थो दीर्घमायुरवाप्नुहि। इति ब्रुवाणं राजानं रामः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥२४॥ कुरु प्रसादं धर्मज्ञ कैकेय्या भरतस्य च। सपुत्रां त्वां त्यजामीति यदुक्ता कैकयी त्वया ॥ २५ ॥ स शापः केकयीं घोरः सपुत्रां न स्पृशेत् प्रभो ॥ २६ ॥ स तथेति महाराजो राममुक्त्वा कृताञ्जलिम्। लक्ष्मणं च परिष्वज्य पुनर्वाक्यमुवाच ह ॥२७॥ रामं शुश्रूषता भक्त्या वैदेह्या सह सीतया। कृता मम महाप्रीतिः प्राप्तं धर्मफलं च ते ॥ २८ ॥ धर्मं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ यशश्च विपुलं भुवि। रामे प्रसन्ने स्वर्गं च महिमानं तथैव च ॥ २९ ॥ रामं शुश्रूष भद्रं ते सुमित्रानन्दवर्धन। रामः सर्वस्य लोकस्य शुभेष्वभिरतः सदा ॥ ३० ॥ एते सेन्द्रास्त्रयो लोकाः सिद्धाश्च परमर्षयः। अभिगम्य महात्मानमर्चन्ति पुरुषोत्तमम् ॥३१॥ एतत्तदुक्तमव्यक्तमक्षरं ब्रह्म निर्मितम्। देवानां हृदयं सौम्य गुह्यं रामः परन्तपः ॥ ३२ ॥ अवाप्तं धर्मचरणं यशश्च विपुलं त्वया। रामं शुश्रूषता भक्त्या वैदेह्या सह सीतया ॥ ३३ ॥

लक्ष्मणस्यापि विष्णववतारत्वं न जानाति दशरथः। महिमानं महत्त्वम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ रामस्य सर्वोत्तमत्वं शिष्टाचारेण दर्शयति--एत इति। अर्चन्तीति णिजभाव आर्षः। एत इति हस्तनिर्देशेन रुद्रोऽप्यन्तर्गतः ॥ ३१ ॥ देवानां हृदयं सर्वदेवान्तर्यामी। वेदानामिति पाठे--वेदतात्पर्यभूतम् उभयथाऽप्यग्नीन्द्रादिरूपेण सर्वकर्मसमाराध्यमित्यर्थः। गुह्यं साक्षादुपनिषद्वेद्यम्। अव्यक्तं भक्तिशून्यैर्दुर्ज्ञेयम्। अक्षरं षड्भावविकाररहितम्। तदेतत् ब्रह्म रामः

स इति। शापः सन्ततिच्छेदरूपः ॥ २६-३१ ॥ एतदिति। ब्रह्मनिर्मितं वेदप्रतिपादितम्। वेदानां हृदयं वेदतात्पर्यविषयभूतम्। गुह्यं रहस्यम् उक्तं, ब्रह्मादिभि

स०-रामे प्रसन्ने "किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने" इत्यादेः ॥ २९ ॥

रामरूपेण निर्मितं रामरूपेणावतीर्णमिति उक्तम्, ब्रह्मादिभिरिति शेषः ॥ ३२–३५ ॥ न त्वमिति । न समाधेया नोपदेष्टव्या ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

स तथोक्त्वा महाबाहुर्लक्ष्मणं प्राञ्जलिं स्थितम् । उवाच राजा धर्मात्मा वैदेहीं वचनं शुभम् ॥ ३४ ॥ कर्तव्यो न तु वैदेहि मन्युस्त्यागमिमं प्रति । रामेण त्वद्विशुद्ध्यर्थं कृतमेतद्धितैषिणा ॥ ३५ ॥ न त्वं सुभ्रु समाधेया पतिशुश्रूषणं प्रति । अवश्यं तु मया वाच्यमेष ते दैवतं परम् ॥३६॥ इति प्रतिसमादिश्य पुत्रौ सीतां तथा स्नुषाम् । इन्द्रलोकं विमानेन ययौ दशरथो ज्वलन् ॥३७॥ इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२२॥

प्रतिप्रयाते काकुत्स्थे महेन्द्रः पाकशासनः । अब्रवीत् परमप्रीतो राघवं प्राञ्जलिं स्थितम् ॥ १ ॥
अमोघं दर्शनं राम तवास्माकं परन्तप । प्रीतियुक्ताः स्म तेन त्वं ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ॥ २ ॥

अथेन्द्रानुशासनम्—प्रतिप्रयात इत्यादि । काकुत्स्थे दशरथे । महेन्द्रः लब्धमहेन्द्रभावः ॥ १ ॥ अमोघमिति । तवास्माकं दर्शनम् अस्मत्कर्तृकं दर्शनं

रिति शेषः ॥ ३२–३४ ॥ कर्तव्य इति । इमं त्यागं प्रति "नास्ति मे त्वय्यभिष्वङ्गो यथेष्टं गम्यताम्" इत्युक्तम् एतत्त्यागरूपकार्यं प्रति ॥ ३५ ॥ यद्यपि भर्तृशुश्रूषां प्रति त्वं न समाधेया प्रार्थनापूर्वं न नियोज्या । तत्र ते स्वतः प्रवृत्तिसत्त्वात् । अथापि मया गुरुत्वादवश्यं वाच्यम्, तदेवाह–ते दैवतं परमिति ॥ ३६ ॥ ॥३७॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२२॥ महेन्द्रः तत्सहितो ब्रह्मेत्यर्थः ।

स०–महेन्द्रः पाकशासन इत्यत्र महेन्द्रशब्देन सर्वस्वामित्वेन ब्रह्मा ग्राह्यः । अत्रोत्तरश्लोकेषु च विद्यमानाः पाकशासनादयः शब्दाः अर्शआद्यजन्ताः । तथा च पाकशासनसहितो ब्रह्मोवाचेति लभ्यते । अतो न भारतादिविसंवादः । यथोक्तं भारते–" तमुवाच ततो ब्रह्मा देवैः शक्रपुरोगमैः । कौसल्यामातरिष्टांस्ते वरानद्य ददामि कान् ॥ वव्रे रामः स्थितिं धर्मे शत्रुभिश्चापराजयम् । राक्षसैर्निहतानां च वानराणां समुत्थितिम् ॥ ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेति वचने तदा । समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ॥ " इति । पाद्मे च–" पितामहवरात्तूर्णं जीवयामास तान्नृप " इति । ननु भ्रूविभ्रममात्रेण चराचरजगत्सृष्ट्यादिकर्तू रामस्य कथं ब्रह्मवराद्वानरोज्जीवनादिकमिति चेत् ? उच्यते–प्रादुर्भावेषु ब्रह्ममाननार्थं ब्रह्मणे दत्तस्य वरस्य रक्षणार्थं च तथा नटनस्यावश्यकत्वान्नेदमनुपपन्नम् । यथोक्तं शान्तौ मोक्षधर्मेषु–" मया सृष्टः पुरा ब्रह्मा " इत्यारभ्य " अनुशास्यस्त्वया ब्रह्मन्नियोज्यश्च सुतो यथा । एतांश्चान्यांश्च रुचिरान् ब्रह्मणेऽमिततेजसे । अहं दत्त्वा वरान् प्रीतो निवृत्तिपरमोऽभवम् ॥ " इति भगवद्वचनम् । एतेन ' प्राञ्जलिं स्थितम् ' इत्यादि समाहितम् ॥ १ ॥

दशरथपुत्रकामेष्टिकालिकम्, अमोघं रावणवधपर्यन्तं जातमित्यर्थः । तेन प्रीतियुक्तत्वेन, यत् प्रत्युपकाररूपं कार्यमिच्छसि तद् ब्रूहि । केचित्तु त्वत्कर्तृकमस्मद्विषयं दर्शनमित्याहुः ॥ २-५ ॥ मत्कृत इत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । मत्प्रियेषु अभियुक्ताः निरताः । समेयुरित्यत्र पुत्रैर्दारैश्चेत्या

एवमुक्तस्तु काकुत्स्थः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ॥३॥ यदि प्रीतिः समुत्पन्ना मयि सर्वसुरेश्वर । वक्ष्यामि कुरु ते सत्यं वचनं वदतां वर ॥ ४ ॥ मम हेतोः पराक्रान्ता ये गता यमसादनम् । ते सर्वे जीवितं प्राप्य समुत्तिष्ठन्तु वानराः ॥ ५ ॥ मत्कृते विप्रयुक्ता ये पुत्रैर्दारैश्च वानराः । मत्प्रियेष्वभियुक्ताश्च न मृत्युं गणयन्ति च ॥ ६ ॥ त्वत्प्रसादात् समेयुस्ते वरमेतदहं वृणे ॥७॥ नीरुजो निर्व्रणांश्चैव सम्पन्नबलपौरुषान् । गोलाङ्गूलांस्तथैवर्क्षान् द्रष्टुमिच्छामि मानद ॥ ८ ॥ अकाले चापि मुख्यानि मूलानि च फलानि च । नद्यश्च विमलास्तत्र तिष्ठेयुर्यत्र वानराः ॥ ९ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य राघवस्य महात्मनः । महेन्द्रः प्रत्युवाचेदं वचनं प्रीतिलक्षणम् ॥१०॥ महानयं वरस्तात त्वयोक्तो रघुनन्दन । द्विर्मया नोक्तपूर्वं हि तस्मादेतद्भविष्यति ॥ ११ ॥ समुत्थास्यन्ति हरयो ये हता युधि राक्षसैः । ऋक्षाश्च सहगोपुच्छा निकृत्ताननबाहवः । नीरुजो निर्व्रणाश्चैव सम्पन्नबलपौरुषाः ॥१२॥ समुत्थास्यन्ति हरयः सुप्ता निद्राक्षये यथा । सुहृद्भिर्बान्धवैश्चैव ज्ञातिभिः स्वजनैरपि । सर्व एव समेष्यन्ति संयुक्ताः परया मुदा ॥ १३ ॥

वर्तनीयम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ नीरुजः निष्पीडान् ॥ ८ ॥ विमलाः विमलोदकाः ॥ ९ ॥ प्रीतिर्लक्ष्यतेऽनेनेति प्रीतिलक्षणं प्रीतिव्यञ्जकम् ॥ १० ॥ महानयं वर इति । वरस्य महत्त्वम् इतस्ततो विप्रकीर्णकरचरणपुच्छादिस्वस्वसंस्थानसन्धानलोकान्तरगतानयनादिरूपाघटितार्थघटितत्वम् । द्विर्मया

सत्यसङ्कल्पत्वस्य तस्मिन्नेव प्रसिद्धेः, वानराणां सङ्कल्पमात्रेणोत्थानस्य वक्ष्यमाणत्वात् । भारतेऽपि "ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेति वचने तदा । समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ॥" इत्युक्तम् ॥ १-५ ॥ मत्कृत इति । समेयुः पुत्रैर्दारैरिति सम्बन्धः ॥ ६-१० ॥ महानयं वर इति । इतस्ततो विप्रकीर्णकरचरणपुच्छादि

नोक्तपूर्वमिति । उक्तवचनस्य विपरीतं वचनान्तरं नोक्तपूर्वमित्यर्थः ॥ ११–१३ ॥ अकाल इति । पुष्पशबलाः पुष्पैर्नानावर्णाः । सलिलायुताः सलिलै र्व्याप्ताः ॥ १४ ॥ ये निहताः सव्रणास्तेषां निर्व्रणत्वमनुगृह्णाति–सव्रणैरिति । प्रथमं वरदानात्पूर्वं सव्रणैः, अथ निर्व्रणैः संवृत्तैः निर्व्रणीभूतैः गात्रैरुप

अकाले पुष्पशबलाः फलवन्तश्च पादपाः । भविष्यन्ति महेष्वास नद्यश्च सलिलायुताः ॥ १४ ॥ सव्रणैः प्रथमं गात्रैः संवृत्तैर्निर्व्रणैः पुनः ॥ १५ ॥ ततः समुत्थिताः सर्वे सुप्त्वेव हरिपुङ्गवाः । बभूवुर्वानराः सर्वे किमेतदिति विस्मिताः ॥ १६ ॥ ते सर्वे वानरास्तस्मै राघवायाभ्यवादयन् ॥१७॥ काकुत्स्थं परिपूर्णार्थं दृष्ट्वा सर्वे सुरोत्तमाः । ऊचुस्ते प्रथमं स्तुत्वा स्तवार्हं सहलक्ष्मणम् ॥१८॥ गच्छायोध्यामितो वीर विसर्जय च वानरान् ॥१९॥ मैथिलीं सान्त्वयस्वैनामनुरक्तां तपस्विनीम् । शत्रुघ्नं च महात्मानं मातॄः सर्वाः परन्तप ॥२०॥ भ्रातरं पश्य भरतं त्वच्छोकाद्व्रतधारिणम् । अभिषेचय चात्मानं पौरान् गत्वा प्रहर्षय ॥२१॥ एवमुक्त्वा तमामन्त्र्य रामं सौमित्रिणा सह । विमानैः सूर्यसङ्काशैर्हृष्टा जग्मुः सुरा दिवम् ॥२२॥ अभिवाद्य च काकुत्स्थः सर्वांस्तांस्त्रिदशोत्तमान् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वासमाज्ञापयत्तदा ॥२३॥ ततस्तु सा लक्ष्मणरामपालिता महाचमूर्हृष्टजना यशस्विनी । श्रिया ज्वलन्ती विरराज सर्वतो निशा प्रणीतेव हि शीतरश्मिना ॥२४॥ इत्यार्षे० श्रीमद्युद्ध० त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः॥१२३॥

लक्षिताः, वानरा भविष्यन्तीत्यनुकृष्य योजना ॥ १५ ॥ तत इति । अत्र क्रियाभेदात्सर्वशब्दद्वयम् । किमेतदिति । युद्धे मृतस्य कथमेवं जीवन मित्यर्थः ॥ १६--१८ ॥ रामानु०–त इति । राघवायाभ्यवादयन् राघवमभ्यवादयन्नित्यर्थः । व्यत्ययेन द्वितीयार्थे चतुर्थी । द्वितीयायां विभीषणाभिषेकसीताप्राप्तिदेवता प्रस्थापनानि ॥ १७ ॥ गच्छायोध्यामित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । त्वच्छोकात् त्वद्वियोगशोकात् ॥ १९--२२ ॥ अभिवाद्येति । वासमाज्ञापयत्, वानराणामिति शेषः ॥ २३ ॥ ततस्त्विति । प्रणीता प्रकाशिता ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२३ ॥

स्वस्थानसन्धानलोकान्तरगतानयनरूपाघटितार्थघटकत्वाद्वरस्य महत्त्वम् । द्वितीयायां विभीषणाभिषेकः, तृतीयायां सीताप्राप्तिः देवताप्रस्थापनं च ॥११–२४॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२३ ॥

अथ रामस्य विभीषणसत्कारः–तां रात्रिमित्यादि । तां रात्रिम्, यस्मिन् दिने ब्रह्मादयो निर्जग्मुः तां रात्रिमित्यर्थः ॥ १ ॥ स्नानानीत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । स्नानानि स्नानीयजलानि । अत्र सर्वत्रेमानीत्यनुषज्यते । अङ्गरागाणि कुङ्कुमादीनि । माल्यानि स्रजः । विधिवत् सोपचारमित्यर्थः ॥ २–४ ॥ हरीनिति । सुग्रीवमुख्यान् सुग्रीवप्रमुखानेव हरीन्, स्नानेन, स्नानेन हेतुना अभिनिमन्त्रय ॥ ५ ॥ त्वां विना तेषामामन्त्रणे किं कारण

तां रात्रिमुषितं रामं सुखोत्थितमरिन्दमम् । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं जयं पृष्ट्वा विभीषणः ॥ १ ॥ स्नानानि चाङ्गरागाणि वस्त्राण्याभरणानि च । चन्दनानि च दिव्यानि माल्यानि विविधानि च ॥ २ ॥ अलङ्कारविदश्चेमा नार्यः पद्मनिभेक्षणाः । उपस्थितास्त्वां विधिवत् स्नापयिष्यन्ति राघव । प्रतिगृह्णीष्व तत् सर्वं मदनुग्रहकाम्यया ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्तु काकुत्स्थः प्रत्युवाच विभीषणम् ॥ ४ ॥ हरीन् सुग्रीवमुख्यांस्त्वं स्नानेनाभिनिमन्त्रय ॥ ५ ॥ स तु ताम्यति धर्मात्मा मम हेतोः सुखोचितः । सुकुमारो महाबाहुः कुमारः सत्यसंश्रवः ॥ ६ ॥ तं विना केकयीपुत्रं भरतं धर्मचारिणम् । न मे स्नानं बहुमतं वस्त्राण्याभरणानि च ॥ ७ ॥ इत एव पथा क्षिप्रं प्रतिगच्छामि तां पुरीम् । अयोध्यामागतो ह्येष पन्थाः परमदुर्गमः ॥ ८ ॥

मित्यत आह–स त्विति । सः सर्वदा मनसि परिवर्तमानः धर्मात्मा ताम्यति । धर्माचरणेनैव ताम्यतीति भावः । मम हेतोः मल्लाभार्थमित्यर्थः । सत्यसंश्रवः "चतुर्दशे हि संपूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम । न द्रक्ष्यामि यदि त्वां हि प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥" इति कृतप्रतिज्ञः ॥ ६ ॥ तं विनेति । तं विना स्नानोपकरणं विना, स्नानं कथं कार्यम् । केकयीपुत्रं मध्यमाम्बा तस्मिन् यद्दुःखमकरोत् तत्किं मयाऽपि कर्तव्यम् ? भरतं राज्ञा मया च विरहितं राज्यं सम्यक् कृतवन्तम् । धर्मचारिणं मद्वियोगेन बहुव्रतपरे तस्मिन् कथं मया व्रतत्यागः कर्तुं युक्त इति भावः । न मे स्नानं बहुमतम् प्रथमं मे स्नानमेव नेष्टम् कथं तदनन्तरभावीनि वस्त्रादीनि ॥ ७ ॥ इत एवेति । अनेन पथा येनाहमागतस्तेनेत्यर्थः । एष इति हस्तनिर्देशपूर्वकमुच्यते ।

तामिति । यस्मिन् दिने ब्रह्मादयो जग्मुः तत्सम्बन्धिन्यां रात्र्यामित्यर्थः । सुखोत्थितं सुखप्रबुद्धम् । जयं पृष्ट्वा जयशब्दं प्रयुज्य ॥ १ ॥ स्नानानि स्नानोपकर

अयोध्याम् आगतः प्राप्तः अयमयोध्यामार्गः, तेन क्षिप्रं तां प्रतिगच्छामीत्यर्थः । परमदुर्गमः अतिदूरत्वादिति भावः ॥ ८ ॥ मार्गस्य परमदुर्गमत्व मात्रं परिहर्तुमाह–एवमुक्तस्त्विति ॥ ९ ॥ अह्ना त्वामित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् । किं रावणेन चौर्येणापहृतमित्यत्राह–आहृतं निर्जित्येति ॥१०॥ ॥ ११ ॥ तर्हि कुबेराय समागताय तत्किमर्थं न दत्तमित्यत्राह त्वदर्थ इति । त्वदर्थे त्वद्गमनार्थे । पालितमिति । न दत्तमित्यर्थः । यद्वा त्वदर्थे त्वत्पूजार्थ

एवमुक्तस्तु काकुत्स्थं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ९ ॥ अह्ना त्वां प्रापयिष्यामि तां पुरीं पार्थिवात्मज । पुष्पकं नाम भद्रं ते विमानं सूर्यसन्निभम् ॥ १० ॥ मम भ्रातुः कुबेरस्य रावणेनाहृतं बलात् । हृतं निर्जित्य सङ्ग्रामे कामगं दिव्यमुत्तमम् ॥ ११ ॥ त्वदर्थे पालितं चैतत्तिष्ठत्यतुलविक्रम । तदिदं मेघसङ्काशं विमानमिह तिष्ठति ॥१२॥ तेन यास्यसि यानेन त्वमयोध्यां गतज्वरः ॥ १३ ॥ अहं ते यद्यनुग्राह्यो यदि स्मरसि मे गुणान् ॥१४॥ वस तावदिह प्राज्ञ यद्यस्ति मयि सौहृदम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ॥१५॥ अर्चितः सर्वकामैस्त्वं ततो राम गमिष्यसि । प्रीतियुक्तस्य मे राम ससैन्यः ससुहृद्गणः ॥ १६ ॥ सत्क्रियां विहितां तावद्गृहाण त्वं मयोद्यताम् । प्रणयाद्बहुमानाच्च सौहृदेन च राघव । प्रसादयामि प्रेष्योऽहं न खल्वाज्ञापयामि ते ॥ १७ ॥

मेव । मेघसङ्काशमिति वेगे दृष्टान्तः ॥१२॥१३॥ स्नानाकरणे द्वित्रदिनमात्रस्थितिं याचते–अहं त इत्यादिना । चतुःश्लोक्येकान्वया । गुणान् भक्त्यादि गुणान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ सर्वकामैः भूषणादिभिः । विहितां मया कृताम् । उद्यताम्, इतः परं नोद्योगः कार्यः, येन विलम्बः स्यात्, किं तु पूर्वमेव समुद्युक्तामित्यर्थः । निर्बन्धदोषं परिहरति प्रणयादिति । प्रणयात् मद्वाक्यमवश्यं श्रोष्यतीति विस्रम्भात् । बहुमानात् त्वत्कृतलालनात् । सौहृदेन

णानि ॥ २–११ ॥ तदिदमिति । लङ्कायां वर्तमानस्यापि पुष्पकस्यात्युन्नतत्वेन बहिःस्थितैरपि दृश्यमानत्वादिदमिति प्रत्यक्षनिर्देशः ॥ १२–१६ ॥ विहितां शास्त्र

स०–प्रीतियुक्तस्य विहितो ससैन्यः ससुहृद्गणः । सत्क्रियां राम मे तावत् । इति पाठः । हे राम ! प्रीतियुक्तस्य पुरुषस्य शास्त्रविहितां मया उद्यतां कार्यतया उद्युक्तां सत्क्रियाम् । मे अव्ययम् । मत्तः गृहाण । मे ममेति वा । न च रामेत्यस्यामन्त्रितत्वेनाविद्यमानवद्भावेनापदत्वेन पदात्परत्वाभावात्कथं म इत्यादेश इति वाच्यम्, सत्क्रियामितिपदात्परत्वेनादेशसम्भवात् ॥ १६ ॥ १७ ॥

भक्त्या । प्रसादयामि प्रार्थयामि ॥ १६ ॥ १७ ॥ उपशृण्वताम् उपशृण्वत्सु । भावलक्षणे षष्ठी ॥ १८ ॥ साचिव्येन साहाय्येन । चेष्टाभिः पौरुषैः । सर्वात्मना पूजित इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ न खल्वेतदित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । विभीषणवचनाकरणे हेतुमाह—तं त्विति । त्वरायां हेतुमाह—शिरसेति ॥२०॥२१॥ कौसल्यामिति । अत्रापि द्रष्टुं त्वरते मे मन इति संबध्यते । पौरांश्च तनयैः सहेत्यत्र पौरैरेव तनयशब्दोऽन्वेति॥२२॥उपस्थापयेति । द्वित्रदिना

एवमुक्तस्ततो रामः प्रत्युवाच विभीषणम् । रक्षसां वानराणां च सर्वेषां चोपशृण्वताम् ॥ १८ ॥ पूजितोऽहं त्वया सौम्य साचिव्येन परन्तप । सर्वात्मना च चेष्टाभिः सौहृदेनोत्तमेन च ॥ १९ ॥ न खल्वेतन्न कुर्यां ते वचनं राक्षसेश्वर । तं तु मे भ्रातरं द्रष्टुं भरतं त्वरते मनः । मां निवर्तयितुं योऽसौ चित्रकूटमुपागतः ॥ २० ॥ शिरसा याचतो यस्य वचनं न कृतं मया ॥ २१ ॥ कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम् । गुरूंश्च सुहृदश्चैव पौरांश्च तनयैः सह ॥ २२ ॥ उपस्थापय मे क्षिप्रं विमानं राक्षसेश्वर । कृतकार्यस्य मे वासः कथं स्विदिह सम्मतः॥२३॥ अनुजानीहि मां सौम्य पूजितोऽस्मि विभीषण । मन्युर्न खलु कर्तव्यस्त्वरितं त्वाऽनुमानये ॥२४॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो विभीषणः । तं विमानं समादाय तूर्णं प्रतिनिवर्तत ॥ २५ ॥ ततः काञ्चनचित्राङ्गं वैडूर्यमयवेदिकम् । कूटागारैः परिक्षिप्तं सर्वतो रजतप्रभम् ॥ २६ ॥

न्यत्र स्थातव्यमित्यस्योत्तरमाह—कृतेति । निर्वर्तितचतुर्दशवर्षप्रव्राजनस्य कृतकार्यस्य मे इह लङ्कायां वासः सम्मतः कथं स्वित् ? न सम्मत इत्यर्थः । अन्यथा भरतस्याग्निप्रवेशादिति भावः ॥२३॥ अनुजानीहीति । पूजितोऽस्मि, विमानप्रदानेनेति शेषः । प्रदत्तत्वेन स्वत्वादुत्तरत्र कुबेराय प्रेषयिष्यति । मन्युः दैन्यम्, कोपो वा । "मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि" इत्यमरः । त्वरितम् उक्तप्रकारेण त्वरावन्तं मामिति सम्बन्धः । यद्वा त्वरितं यथा भवति तथा अनुमानये अनुमतिं कारये ॥ २४ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वेत्यादिश्लोकचतुष्टयमेकं वाक्यम् । प्रतिनिवर्तत प्रतिन्यवर्तत । काञ्चनचित्राङ्गम् काञ्चनमय

विधिना विहिताम् । उद्यताम् उद्धृतां सत्क्रियां मे मम सकाशात् गृहाणेति सम्बन्धः ॥ १७-२१ ॥ कौसल्यां चेति । अत्रापि द्रष्टुं त्वरते मन इत्यनुषज्यते ॥ २२-२६ ॥

चित्रावयवम् । कूटागारैः मण्डपैः, परिक्षिप्तं व्याप्तम् । रजतप्रभम्, रजतशब्देन अत्र विशदत्वमुच्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥ पताकाभिः केवलध्वजैः । ध्वजैः सचिह्नैः । हर्म्यैः अवान्तरराजगृहैः । हेमपद्मानि लम्बमानानि तैर्विभूषितम् । प्रकीर्णं व्याप्तम् । मुक्तामणिगवाक्षितं मुक्तामणिनिर्मितगवाक्षयुक्तम् । घण्टाजालैः परिक्षिप्तं चतुर्षु पार्श्वेषु किङ्किणीजालयुक्तम्, कोणेषु घण्टाजालयुक्तम्, अत एव मधुरस्वनम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ यन्मेर्वित्यादिश्लोकत्रयमेका

पाण्डुराभिः पताकाभिर्ध्वजैश्च समलंकृतम् । शोभितं काञ्चनैर्हर्म्यैर्हेमपद्मविभूषितम् ॥ २७ ॥ प्रकीर्णं किङ्किणीजालैर्मुक्तामणिगवाक्षितम् । घण्टाजालैः परिक्षिप्तं सर्वतो मधुरस्वनम् ॥ २८ ॥ यन्मेरुशिखराकारं निर्मितं विश्वकर्मणा । बहुभिर्भूषितं हर्म्यैर्मुक्तारजतसंनिभैः ॥ २९ ॥ तलैः स्फाटिकचित्राङ्गैर्वैडूर्यैश्च वरासनैः । महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥३०॥ उपस्थितमनाधृष्यं तद्विमानं मनोजवम् । निवेदयित्वा रामाय तस्थौ तत्र विभीषणः ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥

उपस्थितं तु तं दृष्ट्वा पुष्पकं पुष्पभूषितम् । अविदूरस्थितो रामं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ १ ॥ स तु बद्धाञ्जलिः प्रह्वो विनीतो राक्षसेश्वरः । अब्रवीत्त्वरयोपेतः किं करोमीति राघवम् ॥ २ ॥ तमब्रवीन्महातेजा लक्ष्मणस्योपशृण्वतः । विमृश्य राघवो वाक्यमिदं स्नेहपुरस्कृतम् ॥ ३ ॥

न्वयम् । मुक्तारजतसन्निभैः तद्वन्निर्मलैरित्यर्थः । स्फाटिकचित्राङ्गैः स्फटिकमयचित्रावयवैः । महाधनैः महामूल्यैः ॥ २९-३१ ॥ रामानु०-यन्मेरुशिखराकारमिति पाठः ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥

अथ वानरसेनासम्माननम्-उपस्थितमित्यादि । तं दृष्ट्वा दर्शयित्वा । तत्कृत्वेति वा पाठः । प्रत्युवाच, विमानमागतमितीति शेषः । स त्विति द्वितीयश्लोकसङ्ग्रहो वाऽयं श्लोकः ॥ १ ॥ त्वरयोपेतः आदरोपेत इत्यर्थः । किं करोमीति । इतः परं किं करवाणीत्यर्थः ॥ २ ॥ लक्ष्मणस्योपशृण्वतः ॥ २७-३१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥ उपस्थितमिति । तं दृष्ट्वा तद्दर्शयित्वा । तत्कृत्वेति वा पाठः । अविदूरस्थितत्वादिविशेषणो विभीषणः पुष्पकमुपस्थितमासन्नं कृत्वा राममित्युवाच ॥ १ ॥ कथमुवाचेत्यत आह-

लक्ष्मणसंमतिपूर्वकमित्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रयत्नकर्म प्रयत्नसाध्यं कर्मेत्यर्थः । अर्थैः प्रयोजनैः, वस्त्रादिभिरित्यर्थः ॥ ४ ॥ अजिता पूर्वं सुरादिभिरप्यजिता । तव लङ्काराज्यप्राप्तिरेव तदधीनेत्यर्थः । हृष्टैः मयि प्रीतिमद्भिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ त इम इत्यर्थोक्तं भङ्ग्यन्तरेणाह-धनरत्नेति ॥ ७ ॥ निर्वृताः सुखिताः । निर्वृत्ता इति पाठे-निष्पन्नाः, परिपूर्णा इति यावत् ॥ ८ ॥ अर्थव्ययेन खेदो मा भूदित्याह-त्यागिनमिति । संग्रहीतारं धनप्रदानेन मित्र

कृतप्रयत्नकर्माणो विभीषण वनौकसः । रत्नैरर्थैश्च विविधैर्भूषणैश्चापि पूजय ॥ ४ ॥ सहैभिरजिता लङ्का निर्जिता राक्षसेश्वर । हृष्टैः प्राणभयं त्यक्त्वा सङ्ग्रामेष्वनिवर्तिभिः ॥ ५ ॥ त इमे कृतकर्माणः पूज्यन्तां सर्ववानराः ॥ ६ ॥ धनरत्नप्रदानेन कर्मैषां सफलं कुरु ॥ ७ ॥ एवं संमानिताश्चैते मानार्हा मानद त्वया । भविष्यन्ति कृतज्ञेन निर्वृता हरियूथपाः ॥ ८ ॥ त्यागिनं सङ्ग्रहीतारं सानुक्रोशं यशस्विनम् । सर्वे त्वामवगच्छन्ति ततः सम्बोधयाम्यहम् ॥ ९ ॥ हीनं रतिगुणैः सर्वैरभिहन्तारमाहवे । त्यजन्ति नृपतिं सैन्याः संविग्नास्तं नरेश्वरम् ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु रामेण वानरांस्तान् विभीषणः । रत्नार्थैः संविभागेन सर्वानेवाभ्यपूजयत् ॥ ११ ॥

संग्रहकारिणमित्यर्थः । संग्रहार्थं त्यागित्वमुक्त्वा दयया त्यागित्वमाह-सानुक्रोशमिति । यशस्विनं त्यागकृतयशोवन्तम् । संबोधयामि न तु चोदयामीत्यर्थः ॥ ९ ॥ सैनिकसम्मानाकरणे दोषमाह-हीनमिति । नृपतिं स्वामिनमपि । रतिगुणैः प्रीतिकरैरौदार्यादिगुणैः, हीनम् । अभिहन्तारं हिंसनशीलम्, प्रसादं विना क्रोधैकनिरतमिति यावत् । तं नरेश्वरं सैन्याः संविग्नाः आहवे त्यजन्तीति योजना ॥ १० ॥ संविभागेन यथार्हमंशकल्पनया ।

स तु बद्धाञ्जलिरिति ॥ २ ॥ ३ ॥ कृतं प्रयत्नेन कर्म युद्धकर्म यैस्ते । अर्थैः विचित्रान्नपानवस्त्रादिभिः ॥ ४ ॥ एभिस्सह लङ्का निर्जितेत्यनेन तव लङ्काराज्यप्राप्तिरपि वानरपराक्रमादेवेत्युक्तं भवति ॥ ५-८ ॥ त्वां तत्सत्कारसमर्थं तेषां च सत्कारप्रियत्वं ज्ञात्वैव त्वां तत्सत्कारे नियोजयामीत्याह-त्यागिनमिति । उचितविषये इति शेषः । संग्रहीतारं, यथान्यायं रत्नादेरिति शेषः ॥ ९ ॥ नृपतिं स्वामिनम् । सर्वैरपि गुणैः औदार्यादिगुणैर्हीनम्, अभिहन्तारं हिंसनशीलम्, प्रसादं विना क्रोधैकनिरतमिति यावत् । तं नरेश्वरं सैन्यास्संविग्नाः आहवे त्यजन्तीति योजना ॥ १० ॥ एवमिति । रत्नार्थैः रत्नैरर्थैश्च । संविभागेन यथार्ह

समतया प्रदाने अधिकानां कोपप्रसङ्गादिति भावः ॥११॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । ततः पूजानन्तरम् । ततः पूजादर्शनादेव हेतोरिति ततः शब्दद्वययोजना । लज्जमानां सदस्यङ्कारोहणाय लज्जन्तीम् । रामेणाङ्कारोपणं च स्त्रीसहायरहितत्वात् । धनुष्मता रामधनुर्धारिणा ॥ १२–१४ ॥

ततस्तान् पूजितान् दृष्ट्वा रत्नैरर्थैश्च यूथपान् । आरुरोह ततो रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ॥ १२ ॥ अङ्केनादाय वैदेहीं लज्जमानां यशस्विनीम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विक्रान्तेन धनुष्मता ॥ १३ ॥ अब्रवीच्च विमानस्थः पूजयन् सर्व वानरान् । सुग्रीवं च महावीर्यं काकुत्स्थः सविभीषणम् ॥१४॥ मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्भिर्वानरोत्तमाः । अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं प्रतिगच्छत ॥१५॥ यत्तु कार्यं वयस्येन सुहृदा वा परन्तप । कृतं सुग्रीव तत् सर्वं भवताऽधर्म भीरुणा ॥१६॥ किष्किन्धां प्रतियाह्याशु स्वसैन्येनाभिसंवृतः ॥१७॥ स्वराज्ये वस लङ्कायां मया दत्ते विभीषण । न त्वां धर्षयितुं शक्ताः सेन्द्रा अपि दिवौकसः ॥१८॥ अयोध्यां प्रतियास्यामि राजधानीं पितुर्मम । अभ्यनुज्ञातु मिच्छामि सर्वांश्चामन्त्रयामि वः ॥१९॥ एवमुक्तास्तु रामेण वानरास्ते महाबलाः । ऊचुः प्राञ्जलयो रामं राक्षसश्च विभीषणः ॥ २० ॥ अयोध्यां गन्तुमिच्छामः सर्वान्नयतु नो भवान् । उद्युक्ता विचरिष्यामो वनानि नगराणि च ॥ २१ ॥ दृष्ट्वा त्वामभिषेकार्द्रं कौसल्यामभिवाद्य च । अचिरेणागमिष्यामः स्वान् गृहान् नृपतेः सुत ॥ २२ ॥

अब्रवीच्चेत्यत्र संग्रहेणोक्तं विवृणोति–मित्रेत्यादिना । वानरान् प्रत्याह–मित्रेति ॥ १५ ॥ सुग्रीवं प्रत्याह–यत्त्वित्यादिना । सुहृदा शोभनहृदयेन । वाशब्द एवकारार्थः । अधर्मभीरुणेति च्छेदः ॥ १६ ॥ १७ ॥ विभीषणं प्रत्याह–स्वेति । स्वराज्ये वस । न तु परकीयं रावणवदाक्रमितव्यम् । अतो जनस्थानरक्षिणः समानेतव्या इति भावः ॥ १८–२० ॥ अयोध्यामिति । उद्युक्ताः सावधानाः, जनपदपीडामकुर्वन्त इत्यर्थः ॥ २१–२३ ॥

मंशं परिकल्प्येत्यर्थः ॥ ११–१५ ॥ यत्तु कार्यमिति । अधर्मभीरुणेति छेदः ॥ १६॥१७ ॥ न त्वां धर्षयितुं शक्ताः, त्वयि मत्प्रसादादिति भावः ॥ १८ ॥ अभ्यनु ज्ञातुमिच्छामि, भवद्भिरिति शेषः ॥ १९–२१ ॥ अभिषेकार्द्रं त्वां दृष्ट्वा तवेव सर्वेषामस्माकं मातरं कौसल्यामभिवाद्य च ॥ २२ ॥ २३ ॥

प्रियात्प्रियतरमिति । सीतालाभः प्रियम्, भरतदर्शनं प्रियात्प्रियम्, भवद्भिः सह पुरप्रवेशः प्रियात्प्रियतरमित्यर्थः॥२४॥२५॥ तत इति । शीघ्रं शीघ्रगमिति विमानविशेषणम् । त्वरन्निति सुग्रीवविशेषणात्॥२६॥आसनं वाहनम्॥२७॥ ययाविति । हंसयुक्तेन प्रतिमारूपहंसयुक्तेन । प्रतीतः श्लाघितः॥२८॥

एवमुक्तस्तु धर्मात्मा वानरैः सविभीषणैः । अब्रवीद्राघवः श्रीमान् ससुग्रीवविभीषणान् ॥ २३ ॥ प्रियात् प्रियतरं लब्धं यदहं ससुहृज्जनः । सर्वैर्भवद्भिः सहितः प्रीतिं लप्स्ये पुरीं गतः ॥ २४ ॥ क्षिप्रमारोह सुग्रीव विमानं वानरैः सह । त्वमप्यारोह सामात्यो राक्षसेन्द्र विभीषण ॥ २५ ॥ ततस्तत् पुष्पकं दिव्यं सुग्रीवः सह सेनया । अध्यारोहत्त्वरन् शीघ्रं सामात्यश्च विभीषणः ॥ २६ ॥ तेष्वारूढेषु सर्वेषु कौबेरं परमासनम् । राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपात विहायसम् ॥ २७ ॥ ययौ तेन विमानेन हंसयुक्तेन भास्वता । प्रहृष्टश्च प्रतीतश्च बभौ रामः कुबेरवत् ॥ २८ ॥ ते सर्वे वानरा हृष्टा राक्षसाश्च महाबलाः । यथासुखमसम्बाधं दिव्ये तस्मिन्नुपाविशन् ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥

ते सर्व इति । यथासुखमसम्बाधमिति पदद्वयेन दिव्यस्य पुष्पकस्य अपेक्षितावकाशप्रदत्वं गम्यते॥२९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥

प्रियादिति । प्रियात्प्रियतरं कृतकृत्यस्य ममायोध्याप्रवेशः प्रियम्, तत्र स्वजनैः भरतादिभिः सहितो भवद्भिस्सह अभिषेकप्रीतिमनुभविष्यामीत्येतत्ततोऽपि प्रियतरमित्यर्थः ॥ २४–२७ ॥ हंसयुक्तेन अत्र हंसशब्देन हंसवद्ब्रह्मवाहकत्वाकारेण निर्मिता हंसा उच्यन्ते । प्रहृष्टः हृष्टरोमा । प्रतीतः प्रहृष्टचेताः ॥ २८ ॥ असंबाधमित्यनेन विमानस्य वैपुल्यमुक्तम् ॥२९॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व० युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५॥

स०–खगतेन विमानेन इति पाठः । खगतेन आकाशगतेन । हंसयुक्तेन वाहकत्वेन निर्मितहंसप्रतिमायुक्तेन । सुन्दरकाण्डे राक्षसपिशाचादीनां तद्वाहकोक्तिस्तु लीलया रावणनियुक्तराक्षसादीनपेक्ष्य । वस्तुतस्तु तद्विमानदेवस्यैव तादृशशक्तिमत्त्वेन स्वेच्छयैवान्यनिरपेक्षेण गतिरिति ज्ञेयम् । प्रतीतः प्रसिद्धः ॥ २८ ॥

अथ विलासेन सीतायै तत्तद्देशप्रदर्शनम्—अनुज्ञातं त्वित्यादि ॥ १॥ पातयित्वेति । मैथिलीं, राजपुत्रीत्वेन लालनीयत्वोक्तिः ॥ २ ॥ ३ ॥ एतदिति । आयोधनं युद्धभूमिम् । विशस्यन्तेऽस्मिन्निति विशसनम् । अधिकरणे ल्युट् ॥ ४ ॥ अत्रेति । दत्तवरः ब्रह्मणा दत्तवरः । प्रमाथी हिंसकः । शेते भस्मस्वरूपेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥ रामानु०—अत्र दत्तवरः शेते इति पाठः । शेते अशयिष्ट ॥ ५ ॥ कुम्भकर्ण इति । प्रहस्तश्चेत्यत्र नीलेनेत्यध्याहार्यम् ॥ ६ ॥ विद्युन्मालीति ।

अनुज्ञातं तु रामेण तद्विमानमनुत्तमम् । उत्पपात महामेघः श्वसनेनोद्धतो यथा ॥ १॥ पातयित्वा ततश्चक्षुः सर्वतो रघुनन्दनः । अब्रवीन्मैथिलीं सीतां रामः शशिनिभाननाम् ॥ २ ॥ कैलासशिखराकारे त्रिकूटशिखरे स्थिताम् । लङ्कामीक्षस्व वैदेहि निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ ३ ॥ एतदायोधनं पश्य मांसशोणितकर्दमम् । हरीणां राक्षसानां च सीते विशसनं महत् ॥ ४ ॥ अत्र दत्तवरः शेते प्रमाथी राक्षसेश्वरः । तव हेतोर्विशालाक्षि रावणो निहतो मया ॥ ५ ॥ कुम्भकर्णोऽत्र निहतः प्रहस्तश्च निशाचरः । धूम्राक्षश्चात्र निहतो वानरेण हनूमता ॥ ६ ॥ विद्युन्माली हतश्चात्र सुषेणेन महात्मना ॥ ७ ॥ लक्ष्मणेनेन्द्रजिच्चात्र रावणिर्निहतो रणे । अङ्गदेनात्र निहतो विकटो नाम राक्षसः ॥ ८ ॥ विरूपाक्षश्च दुर्धर्षो महापार्श्वमहोदरौ । अकम्पनश्च निहतो बलिनोऽन्ये च राक्षसाः ॥ ९ ॥ अत्र मण्डोदरी नाम भार्या तं पर्यदेवयत् । सपत्नीनां सहस्रेण सास्रेण परिवारिता ॥ १० ॥ एतत्तु दृश्यते तीर्थं समुद्रस्य वरानने । यत्र सागरमुत्तीर्य तां रात्रिमुषिता वयम् ॥ ११ ॥

पूर्वमनुक्तमपि अत्रानुवादात् ग्राह्यम् । एवं विकट इत्यत्रापि ॥ ७–१० ॥ रामानु०—अङ्गदेनात्र निहतो विकटो नाम राक्षसः इत्यनुक्तस्य विकटस्यात्र निहतत्वानुवादादन्येऽप्येतादृशा बहवो निहता इत्यवगम्यते ॥ ८ ॥ एतत्त्विति । तीर्थम् उत्तरणस्थानम् । यत्र तीर्थे । तां रात्रिं सागरतरणरात्रिम् ॥ ११ ॥

॥ १ ॥ पातयित्वा सञ्चार्य ॥ २ ॥ ३ ॥ आयोधनं युद्धस्थानम् । विशसनं विशसनवत् ॥ ४ ॥ दत्तवरः प्राप्तवरः रावणो मया निहतः शेते भस्मास्थिरूपेण वर्तते ॥ ५–७ ॥ अङ्गदेन विकटो हत इत्यनुवादात्तदपि जातमिति बोध्यम् ॥ ८–१० ॥ एतत्त्विति । यत्र तीर्थप्रदेशे तां रात्रिं यस्यामुत्तीर्णः सागरः तत्सम्बन्धिनीं

एष इति । सागरे सगरखानिते । सलिलेति क्षीरोदादिव्यावृत्तिः । एष सेतुः नलसेतुः नलबद्धः । "षिञ् बन्धने" इति धातुः । एतेन नलसेतुः सेतुरित्युक्त्या पूर्वकल्पकृतसेत्वन्तरं व्यावर्त्यते इति प्रत्युक्तम् । पूर्वमेव सेतुसत्त्वे पुनः सेतुकरणवैयर्थ्यात् ॥ १२ ॥ पश्येति । अपारं मध्ये द्वीपभूतपाररहितम् ॥ १३ ॥
रामानु०--शङ्खशुक्तिनिषेवितमित्यतः परं हिरण्यनाभमिति श्लोकः । अतः परम् एतत्कुक्षाविति श्लोकः । अतः परं सेतुबन्ध इति श्लोकः । अतः परम् अत्र पूर्वं महादेवः प्रसादमकरोद्विभुः

एष सेतुर्मया बद्धः सागरे सलिलार्णवे । तव हेतोर्विशालाक्षि नलसेतुः सुदुष्करः ॥ १२ ॥ पश्य सागरमक्षोभ्यं वैदेहि वरुणालयम् । अपारमभिगर्जन्तं शङ्खशुक्तिनिषेवितम् ॥ १३ ॥ हिरण्यनाभं शैलेन्द्रं काञ्चनं पश्य मैथिलि । विश्रमार्थं हनुमतो भित्त्वा सागरमुत्थितम् ॥ १४ ॥ एतत् कुक्षौ समुद्रस्य स्कन्धावारनिवेशनम् ॥ १५ ॥ एतत्तु दृश्यते तीर्थं सागरस्य महात्मनः । सेतुबन्ध इति ख्यातं त्रैलोक्येनाभिपूजितम् । एतत् पवित्रं परमं महापातकनाशनम् ॥ १६ ॥ अत्र पूर्वं महादेवः प्रसादमकरोत् प्रभुः ॥ १७ ॥

इत्येवं पाठक्रमः ॥ १३ ॥ हिरण्येति । हिरण्यनाभं मैनाकम् ॥ १४ ॥ एतदित्यर्धम् । कुक्षौ मध्ये । सेतूपरीति शेषः । स्कन्धावारनिवेशनं स्कन्धावारनिवेशनरूपस्थानम् । स्कन्धावारः शिबिरम् ॥ १५ ॥ एतत्त्वित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । पूजितं पूजितुमर्हम् । पूर्वं सेतोर्दक्षिणकोटिरुक्ता, अत्रोत्तरकोटिरिति ज्ञेयम् । अनुगृह्णाति–एतदिति । पवित्रं पावनम्, महापातकनाशनं च, भविष्यतीति शेषः ॥ १६ ॥ एवं लङ्कामारभ्य सेतुबन्धपर्यन्तमुक्त्वा ततः उत्तरे दर्भशयनस्थानं निर्दिशति–अत्र पूर्वमिति । महादेव इति समुद्रराज उच्यते, औचित्यात् । प्रभुः समुद्रजलाधिष्ठाता । प्रसाद
रात्रिम् ॥ ११ ॥ एषः नलसेतुः सेतुनिर्माणे नलः कारणमिति कथनार्थं नलसेतुरित्युक्तम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ हिरण्यनाभं हिरण्यनाभनामानं मैनाकम् ॥ १४ ॥ कुक्षौ मध्यप्रदेशे । स्कन्धावारनिवेशनं सेनानिवासस्थानम् ॥ १५ ॥ एतदिति । तीर्थं पुण्यक्षेत्रम् । सेतुबन्ध इति ख्यातं सेतुनिर्माणमूलप्रदेशत्वात्सेतुबन्ध इति प्रसिद्धम् ॥ १६ ॥ अत्र पूर्वमिति । महादेवः महदिति जलं तद्रूपो देवः महादेवः समुद्रः । तथा च वैजयन्ती–" स्नेहं स्निग्धं महच्छुद्धं वारुणं सर्वतोमुखम् " इति । यद्वा

स०–अत्र तीरे । पूर्वं सेतुबन्धप्रारम्भसमये महादेवः पूजितस्सन् प्रसादं निर्विघ्नं सेतुसमाप्तिशत्रुवधाद्युपयोग्यनुग्रहम् अकरोत् । तत्स्थलं सीतायै प्रदर्श्य विमानादवतीर्य तत्र लिङ्गस्थापनं रामश्चकार । क्षेत्रस्य त्रैनेत्रत्वात्प्राक्तत्प्रार्थना युक्ता । अतः पूर्वमित्युक्तिरनुग्रहमात्रविषयिणी । नतु प्रतिष्ठापनपरेति मन्तव्यम् । यथोक्तमाग्नेयपुराणे एकोत्तराशीत्यध्याये–" धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि पूज्योऽस्मि पुरुषोत्तम । यद्द्राक्षं सुदुर्दर्शं त्वद्रूपं योगिपुङ्गवैः ॥ त्वदाज्ञया मया पूर्वं त्वद्भक्तिविमुखं हरे । शैवं पाशुपतं लैङ्गमसच्छास्त्रं प्रवर्तितम् ॥ तदिदानीं महापापं दिव्यरूपस्य दर्शनात् । सर्वं विनष्टमेवेश तव राम प्रसादतः ॥ तरेयमेव

मकरोत् ' सागरं शोषयिष्यामि ' इति कुपितस्य मे प्रसादं प्रसन्नत्वम् अकरोत् । " प्रसादस्तु प्रसन्नता " इत्यमरः । न त्वत्र रुद्रो महादेवः । तेन पूर्वं प्रसादकरणानुक्तेः । पूर्वोक्तानामेव ह्यत्रानुवादः कृतः । न चाङ्गदेन विकटनिरसनस्य पूर्वमनुक्तत्वेऽपि यथाऽनुवादात्तत्सिद्धिः तथाऽत्रापि भविष्यतीति वाच्यम्, तद्वदत्राविरोधाभावात् । उपलभ्यते हि विरोधः । तथाहि—तत्र प्रसादः किं सेतुनिर्माणकाले वा, पुनरागमनकाले वा ? नाद्यः—प्रसादकरणहेतुरावणवधादेरभावात्, पूर्वसिद्धसमुद्रप्रसादेनैवोपपत्तेश्च, महादेवसमाख्यायाः समुद्रप्रसादश्रुत्या बाधितुं युक्तत्वाच्च । न द्वितीयः पूर्वशब्दविरोधात् । न च पूर्वमित्यस्य पूर्वकल्प इत्यर्थ इति वाच्यम्, " आत्मानं मानुषं मन्ये " इति वदता सुग्रीवादिसन्निधौ स्वस्य विष्ण्ववतारत्व द्योतकपूर्ववृत्तोद्घाटनानौचित्यात् । पूर्वकल्पकृतसेतुसद्भावे पुनस्तन्निर्माणवैयर्थ्यात् । किं च अत्रेतिपदस्य पूर्वश्लोकोक्तनलकारितसेतुपरामर्शित्वमेवो चितम्, न तु पूर्वकल्पकृतसेतुपरामर्शित्वम् । तस्य सद्भावेऽप्यन्तारितत्वसम्भवात् । ननु पुराणान्तरानुसारात्तदर्थपरत्वं युक्तम् । तथा हि कूर्मपुराणे— " सेतुमध्ये महादेवमीशानं कृत्तिवाससम् । स्थापयामास वै लिङ्गं पूजयामास राघवः ॥ तस्य देवो महादेवः पार्वत्या सह शङ्करः । प्रत्यक्षमेव भगवान् दत्तवान् वरमुत्तमम् ॥ ये त्वया स्थापितं लिङ्गं द्रक्ष्यन्तीह द्विजातयः । महापातकसंयुक्तास्तेषां पापं विनश्यति ॥ अन्यानि चैव पापानि तीरे तत्र

महादेवाष्टमूर्तिष्वन्यतमत्वान्महादेवशब्देन समुद्र एवोच्यते । पूर्व सेतुबन्धात्पूर्वम् । प्रसादमकरोत जलोपरि सेतुधारणरूपं प्रसादमकरोत । यद्वा प्रसादं सन्निधान रूपम् । " दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितां पतिः " इत्युक्तत्वान्महादेवः समुद्र एव । अपारमभिगर्जन्तं शङ्खशुक्तिनिषेवितम् इत्यतः परं हिरण्यनाभमिति

रत्न्मायां त्वन्नामस्मरणादहम् । तथा अनुगृहाण त्वं यथा स्यात्सन्ततं स्मृतिः॥ रामः—रावणोऽयं महापापी गोब्राह्मणवधे रतः । नित्यं वै परदारार्थी वैदिकाचारदूषकः ॥ एतद्ग्रामात्सकृत्पार्श्वे यदघं प्रतिपद्यते । तदघं सर्वतीर्थेषु स्नानेनापि न नश्यति ॥ अब्रह्मण्यस्य लुब्धस्य मूर्खस्याशास्त्रवेदिनः । भूमिराक्रम्यते येन सोऽपि स्यात्तादृशः क्षणात् ॥ त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां गृहमेव च । द्वापरे कुलमेकं तु कर्तारं तु कलौ युगे ॥ एत द्देशविशुद्ध्यर्थमत्र सन्निहितस्सदा । मयाऽत्र स्थापिते लिङ्गे भुक्तिमुक्तिप्रदो भव ॥ श्रीकृष्णः—इति रामस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा तत्त्वार्थसंयुतम् । कृताञ्जलिर्दाशरथिं प्रहसन्परमेश्वरः ॥ श्रीमहादेवः—सर्वभृत्सर्वभूतस्थः सर्वात्मा सर्ववत्सलः । त्वमेव राम विश्वात्मन् विडम्बयसि लीलया ॥ त्वद्वाक्यमेव धार्यं मे तथाप्यार्य महाविभो । यदुक्तं तत्तथैवास्तु त्वन्नाम्ना स्थापयेह माम् ॥ इत्युक्त्वा तं परिक्रम्य प्रणम्याथ ययौ हरः । सखे पश्यन्ति ये लिङ्गं रामनाथ इति श्रुतम् । ततः संसारिणो न स्युः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ सेतुबन्धस्थितं लिङ्गं ये सेवन्ते सकृत्कलौ । महापातकलक्षाद्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥ कुरुक्षेत्रे यजेद्यज्ञानश्वमेधादिकाञ्छतम् । यत्फलं लभते सद्यः सेतुलिङ्गस्य दर्शनात् ॥ अभक्ष्याश्यसमिद्वर्णी योऽनग्निरमखो गृही । यो वनी च रिरंसुः स्याद्यतिर्योऽभैक्षभुग्भवेत् ॥ एते सर्वे च पापिष्ठा दम्भात्स्वाश्रमदूषकाः । दृष्ट्वा रामेश्वरं लिङ्गं सद्यः पूता भवन्ति हि ॥ कावेर्यां तु तुलास्नानं यः कुर्याद्रङ्गसन्निधौ । भवेत्तस्य कृतार्थस्य रामेश्वरनिरीक्षणम् ॥ " इत्यादि । कूर्मपुराणे चैकोनविंशेऽध्याये—" सेतुमध्ये महादेवमीशानं कृत्तिवाससम् । स्थापयामास लिङ्गस्थं पूजयामास राघवः ॥ तस्य देवो महादेवः पार्वत्या सह शङ्करः । प्रत्यक्षमेव भगवान् दत्तवान् वरमुत्तमम् ॥ ये त्वया स्थापितं लिङ्गं द्रक्ष्यन्तीह द्विजातयः । महापातकसंयुक्तास्तेषां पापं विनश्यतु ॥ अन्यानि चैव पापानि स्नातस्यात्र महोदधौ ॥ दर्शनादेव लिङ्गस्य नाशं यान्ति न संशयः । यावत्स्थास्यन्ति गिरयो यावदेव च मेदिनी । यावत्सेतुश्च तावच्च स्थास्याम्यप्यतिरोहितः ॥ स्नानं दानं तपः श्राद्धं भविष्यत्यक्षयं महत् ।

महोदधेः । दर्शनादेव लिङ्गस्य नाशं यान्ति न संशयः ॥ यावत्स्थास्यन्ति तरवो यावदेव च मेदिनी । यावत्सेतुश्च तावच्च स्थास्याम्यत्र तिरोहितः ॥ स्नानं दानं जपः श्राद्धं भविष्यत्यक्षयं ततः । स्मरणादेव लिङ्गस्य दिनपापं प्रणश्यति ॥ इत्युक्त्वा भगवान् वाचं परिष्वज्य च राघवम् । सनन्दी सगणो रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥" इति। पाद्मे पुराणेऽपि रामः पुष्पकादवरुह्य महादेवं प्रतिष्ठापितवान्, सोऽस्मै प्रसन्नोऽभूदित्युच्यते । एतादृशपुराणवचनानुसारे णायं श्लोको लिङ्गप्रतिष्ठां बोधयतीति । मैवम्–उक्तदोषविस्तारात्, इतिहासो हि परिग्रहातिशयात्, ग्रन्थसौष्ठवाच्च "इतिहासपुराणं पञ्चमम्" इत्यादौ

श्लोकः । अतः परम् एतत्कुक्षौ इति श्लोकः । अतः परम् सेतुबन्ध इति श्लोकः । अतः परम् अत्र पूर्वं महादेवः इति श्लोकः । एवं पाठक्रमः ॥ १७ ॥ १८ ॥

स्मरणादेव लिङ्गस्य दिनपापं प्रणश्यति ॥ इत्युक्त्वा भगवान् साक्षात्परिष्वज्य च राघवम् । सनन्दी सगणो रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ " इति । स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये त्रिचत्वारिंशेऽध्याये–"रावणस्य सदा विप्रा यत्पापं मयि विद्यते । तस्य मे निष्कृतिं ब्रूत रावणस्य वधस्य च । यत्कृत्वा तेन पापेन मुच्येयं मुनिपुङ्गवाः ॥ मुनय ऊचुः–सत्यव्रत जगन्नाथ जगद्रक्षाधुरन्धर । सर्वलोकोपकारार्थं कुरु राम शिवार्चनम् ॥ गन्धमादन शृङ्गेऽस्मिन्महापुण्ये विमुक्तिदे । शिवलिङ्गं प्रतिष्ठाप्य लोकसंग्रहकाम्यया । कुरु राम दशग्रीववधदोषापनुत्तये ॥ लिङ्गस्थापनजं पुण्यं चतुर्वक्त्रोऽपि भाषितुम् । न शक्नोति स तैर्वक्तुं किंपुनर्मनुजेश्वराः ॥" इत्यारभ्य मध्ये हनुमत्प्रेषणादिप्रकारमुक्त्वा सुमुहूर्ते किञ्चिदवकाशमासादयति हनूमति चिरायति च " राम राम महाबाहो कालो याति हि साम्प्रतम् । जानक्या यत्कृतं लिङ्गं सैकतं लीलया विभो । तल्लिङ्गं स्थापयस्वाद्य महालिङ्गमनुत्तमम् ॥ इत्येवं सहितो रामः सीतया सह सत्वरम् । मुनिभिः सहितः प्रीत्या कृतकौतुकमङ्गलः ॥ ज्येष्ठमासे सिते पक्षे सतम्यां बुधहस्तयोः । होरान्ते च व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥ दशयोगे महापुण्ये गन्धमादनपर्वते । सेतुमध्ये महादेवं लिङ्गरूपधरं हरम् ॥ ईशानं कृत्तिवसनं गङ्गाचन्द्रकलाधरम् । रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तमम् ॥ लिङ्गस्थं पूजयामास राघवस्तं स ईश्वरम् । लिङ्गस्थः स महादेवः पार्वत्या सह शंकरः । प्रत्यक्षमेव भगवान् दत्तवान् वरमुत्तमम् ॥ सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने । त्वयाऽत्र स्थापितं लिङ्गं ये पश्यन्ति रघूद्वह ॥ महापातकयुक्ताश्च तेषां पापं प्रणश्यति । सर्वाण्यपि हि पापानि धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ दर्शनाद्रामलिङ्गस्य पातकानि महान्त्यपि । विलयं यान्ति राजेन्द्र रामचन्द्र न संशयः । प्रादादेवं हि रामाय वरं पूर्णाय शङ्करः ॥ " इत्यादि । **नागोजिभट्टस्तु**-पूर्वमागमनसमय एवाह भूतपतिप्रतिष्ठापनम् । 'अत्र सेतुमूले पूर्वं सेतुबन्धात्पूर्वं विभुर्महादेवः मम रामस्य प्रसादमकरोत् मत्स्थापितत्वेनात्र स्थितोऽभूत् । सेतोर्निर्विघ्नतासिद्ध्यै समुद्रप्रसादानन्तरं शिवस्थापनं रामेण कृतमिति गम्यते । अत्र स्थले महात्मनः सागरस्य तीर्थं सेतुनिर्माणमूलप्रदेशत्वात्सेतुबन्ध इति ख्यातं भविष्यतीति शेषः । ' इति । इदं तु पुराणानवलोकनमूलमित्युपेक्ष्यम् । **तीर्थस्तु**–' महदिति जलम्, तद्रूपी देवो महादेवः समुद्रः । तदाह वैजयन्ती–" गम्भीरं गहनं रत्नं गह्वरं शरणं वपुः । स्नेहः स्निह्यं महच्छुद्धं वारुणं सर्वतोमुखम् । पातालं स्वादु दिव्यं च तानि पञ्चदशाप्सु च । " इति । यद्वा महादेवमूर्तिष्वन्यतमत्वात्समुद्रस्य महादेवशब्देनात्र समुद्र एवोच्यते । पूर्वं सेतुबन्धात्पूर्वम् । प्रसादमकरोत् जलोपरि सेतुधारणरूपमकरोत् । यद्वा प्रसादं स्वसन्निधानरूपम् " दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितां पतिः" इत्युक्तत्वात् महादेवः समुद्र एव' इति व्याचख्यौ । सोऽपि तद्वन्माननीयः । केचित्तु–अत्रपूरु अत्रपु त्रपुभिन्नं त्रपुसदृक् सुवर्णं तद्वर्णौ ऊरू यस्याः सा तथा तत्सम्बुद्धिः, हे सीते ! अम्महादेवो वरुण इति व्याचक्षाणा नोदाहृतवैजयन्त्यवलोकाइवाम्महादेव इत्येकपदोपरि परिदर्शितसाहसा उदाहृतबहुपुराणश्रवणविकला दुराग्रहग्रहगृहीतास्ततोऽप्यवमवरुणकरुणपात्रतां सोढ्वापि रामस्य सदाशिवप्रसादं स्वरसतः पद्यपद्यायातमवधूय विधुशेखरमवमन्यन्त इत्युपेक्ष्याः । " यच्छौचनिस्सृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिधृतेन शिवः शिवोऽभूत् । सेशं पुनाज्जगदिदं यदर्हणाम्भः सद्यः पुनाति सहचन्द्रललामलोकान् ॥ " इत्यादिभागवतादुदाहृतपुराणेषु च " लोकसंग्रहकाम्यया " इत्याद्युक्तेश्च लीलेयं राघवस्येति सर्वं चतुरश्रम् ॥ १७ ॥

अधिकाक्षरत्वेऽपि पूर्वप्रयोगेणाभ्यर्हितत्वाच्च पुराणेभ्यो गरीयानिति "वेदः प्राचेतसादासीत्" इति वेदमयत्वोक्त्या चतुर्मुखवरप्रदानमूलतया च प्रबलतरः। तद्विरोधे तामसपुराणवचनानि न प्रमाणानि। किंच पुराणं सर्गप्रतिसर्गादिष्वन्यपरमिति नेतिहासवत् पुरावृत्तकथने तात्पर्यवत्। अथवा अस्मिन् सर्गे श्लोकाः प्रायशो व्यत्यस्ता दृश्यन्ते इत्युडारिप्रभृतिभिरुक्तम्। तथा चेदमर्धम् "अत्र मण्डोदरी" इति श्लोकानन्तरं पठितव्यम्। तत्र च महादेवप्रसादः

अत्र राक्षसराजोऽयमाजगाम विभीषणः ॥ १८ ॥ एषा सा दृश्यते सीते किष्किन्धा चित्रकानना। सुग्रीवस्य पुरी रम्या यत्र वाली मया हतः ॥ १९ ॥ अथ दृष्ट्वा पुरीं सीता किष्किन्धां वालिपालिताम्। अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं रामं प्रणयसाध्वसा ॥२०॥ सुग्रीवप्रियभार्याभिस्ताराप्रमुखतो नृप। अन्येषां वानरेन्द्राणां स्त्रीभिः परिवृता ह्यहम्। गन्तुमिच्छे सहायोध्यां राजधानीं त्वयाऽनघ ॥ २१ ॥ एवमुक्तोऽथ वैदेह्या राघवः प्रत्युवाच ताम्। एवमस्त्विति किष्किन्धां प्राप्य संस्थाप्य राघवः। विमानं प्रेक्ष्य सुग्रीवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २२ ॥ ब्रूहि वानर शार्दूल सर्वान् वानरपुङ्गवान्। स्वदारसहिताः सर्वे ह्ययोध्यां यान्तु सीतया ॥ २३ ॥

स्वपितृदर्शनमेव। अत एव भरतं प्रति हनुमत्प्रेषणावसरे वक्ष्यति—"महादेवप्रसादाच्च पित्रा मम समागमम्" इति। पुराणान्तरं तु माहात्म्य प्रतिपादनपरं बोध्यमिति संक्षेपः ॥ १७॥ अत्र राक्षसराज इति। अत्र समुद्रराजप्रसादप्रदेशादुत्तरतः ॥ १८॥ एषेति। पम्पावनमधुवनाद्यपेक्षया चित्रकाननेत्युक्तिः ॥ १९ ॥ अथेति। प्रणयसाध्वसा प्रणययुक्तसाध्वसवती। प्रणतसाध्वसेति पाठे—उपनतसाध्वसा। सुग्रीवादिसन्निधानात् प्रणयसाध्व सेति प्रथमभाषणरूपत्वाद्वा ॥ २० ॥ सुग्रीवेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। अहं ताराप्रमुखतः ताराप्रमुखाभिः सुग्रीवप्रियभार्याभिः सह अन्येषां वान रेन्द्राणां स्त्रीभिश्च परिवृता सती त्वया सह अयोध्यां गन्तुम् इच्छे इच्छामीति संबन्धः। आत्मनेपदमार्षम् ॥ २१ ॥ एवमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। एवमस्त्विति सीतां प्रत्युवाच। अथ किष्किन्धां प्राप्य विमानं संस्थाप्य सुग्रीवं प्रेक्ष्योवाचेति संबन्धः ॥२२॥ ब्रूहीति। यान्त्वित्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम्।

चित्रकानना मधुवनादिदिव्यकाननोपेता ॥१९॥ प्रणयसाध्वसा प्रणययुक्तसाध्वसा। प्रणतसाध्वसा इति पाठे—प्रणेतुमुपनेतुं प्राप्तं साध्वसं यया सा ॥ २० ॥ सुग्रीवेत्यादि। ताराप्रमुखतः ताराप्रमुखीभिः सुग्रीवप्रियभार्याभिस्सह अन्येषां वानरेन्द्राणां स्त्रीभिः परिवृता परिवारिता त्वया सह अयोध्यां गन्तुमिच्छामीति सम्बन्धः ॥ २१ ॥ २२ ॥ ब्रूहीत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। यान्त्वित्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम्। सर्वे सीतया हेतुभूतया सीताप्रियार्थमित्यर्थः। स्वदारसहितास्सन्तः ॥ २३–२६ ॥

सीतया निमित्तभूतया, सीताप्रियार्थमित्यर्थः ॥२३॥ तथा त्वमपीति । अत्र याहीति विपरिणामेन संबन्धः । अभित्वरस्व । किष्किन्धायां विलम्बो न कार्य इत्यर्थः ॥२४॥ एवमुक्त इति । सर्वैः समावृतो वानराधिपतिरुक्तः इत्यन्वयः ॥ २५ ॥ प्रविश्येति । अर्धमेकं वाक्यम् । प्रवेशः सुग्रीवस्यैव, न तु वानराणाम् । भाषत अभाषत ॥२६॥ नारीभिः स्त्रीभिः सह अनुज्ञाता, अयोध्यागमनं प्रतीति शेषः । त्वं च वानरस्त्रियश्चानुज्ञाता इत्यर्थः । नारीणामिति

तथा त्वमपि सर्वाभिः स्त्रीभिः सह महाबल । अभित्वरस्व सुग्रीव गच्छामः प्लवगेश्वर ॥ २४ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणामिततेजसा । वानराधिपतिः श्रीमांस्तैश्च सर्वैः समावृतः ॥२५॥ प्रविश्यान्तःपुरं शीघ्रं तारामुद्वीक्ष्य भाषत ॥ २६ ॥ प्रिये त्वं सह नारीभिर्वानराणां महात्मनाम् । राघवेणाभ्यनुज्ञाता मैथिलीप्रियकाम्यया ॥ २७ ॥ त्वर त्वमभिगच्छामो गृह्य वानरयोषितः । अयोध्यां दर्शयिष्यामः सर्वा दशरथस्त्रियः ॥२८॥ सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा तारा सर्वाङ्गशोभना । आहूय चाब्रवीत् सर्वा वानराणां तु योषितः ॥ २९ ॥ सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता गन्तुं सर्वैश्च वानरैः । मम चापि प्रियं कार्यमयोध्यादर्शनेन च ॥ ३० ॥ प्रवेशं चापि रामस्य पौरजानपदैः सह । विभूतिं चैव सर्वासां स्त्रीणां दशरथस्य च ॥ ३१ ॥

पाठे तृतीयार्थे षष्ठी ॥२७॥ गृह्य गृहीत्वा, आनीयेति यावत् । दर्शयिष्यामः द्रक्ष्यामः । दशरथस्त्रियः दशरथस्त्रियश्च ॥ २८ ॥ सुग्रीवस्येति । सर्वाङ्गशोभनेत्यनेन पूर्वं स्वयमलंकृतवतीति गम्यते॥२९॥सुग्रीवेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सुग्रीवेण सर्वैर्वानरैः स्वस्वभर्तृभिर्वानरैः सह, अयोध्यां गन्तुमभ्यनुज्ञाताः, यूयमिति शेषः । न केवलं सुग्रीवानुज्ञामात्रं मत्प्रियार्थं च भवतीभिरागन्तव्यमित्याह–मम चापीति । अयोध्यादर्शनेन मम यत्प्रियं तद्भवतीभिः सहागत्य कार्यमित्यर्थः । रामस्य प्रवेशं च दशरथस्य स्त्रीणां विभूतिम् ऐश्वर्यं च, द्रक्ष्याम इति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ रामानु०–सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाताः, प्रिये इत्यादि । वानराणां नारीभिस्सह त्वम् अभ्यनुज्ञाता अतः वानरयोषितः गृह्य गच्छामः अयोध्यां दशरथस्त्रियश्च दर्शयिष्यामः द्रक्ष्यामः, त्वमभि

वयमिति शेषः । वानरैश्चाभ्यनुज्ञाताः, यूयमिति शेषः । मम चापि प्रियं कार्यमयोध्यादर्शनेन चेत्यत्र भवतीभिरिति शेषः ॥ ३० ॥ तारयेत्याद्यर्धत्रयमेकान्वयम् । नेपथ्यम् अलङ्कारम् । विधिपूर्वेण मङ्गलालम्भनादिविधिपूर्वकमित्यर्थः । अत्रालङ्करणाह्वानादिना दिनमेकं गतमित्याहुः । प्रदक्षिणं कृत्वा, विमानस्येति शेषः । प्रादक्षिण्येन गमनमात्रमत्र विवक्षितम् । अतिविपुलस्य तस्य सद्यः प्रदक्षिणासम्भवात् ॥ ३२ ॥ ताभिरिति । उत्थितमित्यनेन तारागमनपर्यन्तं भूमौ

तारया चाभ्यनुज्ञाताः सर्वा वानरयोषितः । नेपथ्यं विधिपूर्वेण कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । अध्यारोहन् विमानं तत् सीतादर्शनकांक्षया ॥ ३२ ॥ ताभिः सहोत्थितं शीघ्रं विमानं प्रेक्ष्य राघवः । ऋश्यमूकसमीपे तु वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥ ३३ ॥ दृश्यतेऽसौ महान् सीते सविद्युदिव तोयदः । ऋश्यमूको गिरिश्रेष्ठः काञ्चनैर्धातुभिर्वृतः ॥३४॥ अत्राहं वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण समागतः । समयश्च कृतः सीते वधार्थं वालिनो मया ॥३५॥ एषा सा दृश्यते पम्पा नलिनी चित्रकानना । त्वया विहीनो यत्राहं विललाप सुदुःखितः । अस्यास्तीरे मया दृष्टा शबरी धर्मचारिणी ॥ ३६ ॥ अत्र योजनबाहुश्च कबन्धो निहतो मया ॥ ३७ ॥ दृश्यते च जनस्थाने सीते श्रीमान् वनस्पतिः । यत्र युद्धं महद्वृत्तं तव हेतोर्विलासिनि । रावणस्य नृशंसस्य जटायोश्च महात्मनः ॥ ३८ ॥

विमानं स्थितमिति ज्ञायते ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ समयः सङ्केतः ॥ ३५ ॥ विललाप । लिङ्व्युत्तमैकवचनम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ दृश्यते चेत्यादिसार्धश्लोक

त्वरेति सम्बन्धः ॥ २७–३२ ॥ ताभिरिति । ताभिस्सहोत्थितमित्यनेन चतुर्थ्यां किष्किन्धायामुषित्वा पञ्चम्यां ततः प्रस्थानमित्यवगम्यते । उपरि पञ्चम्यां भरद्वाजाश्रमप्रवेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३३–३५ ॥ एषेति । नलिनी पद्मिनी । विललाप व्यलपम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ वनस्पतिः जटायुनिवासभूतो न्यग्रोधः ।

स०–अध्यारोहन् । ननु पूर्वं रामस्य नागपाशबन्धनसमये रामदर्शनार्थं विमानेनानीतां सीतां प्रति तत्र पतिश्चेन्न जीवति तर्हि नेदं विमानं त्वां वहेदिति सरमावाक्येन पुष्पकस्याविधवावाहकत्वनियमोक्त्या कथमत्र ताराया विमानारोहणमिति चेत् ? उच्यते–सरमावाक्यं न सीताया विधवात्वपुरस्कारेण विपक्षे यानारोहनिषेधपरम्, किन्तु दृश्यमानरामस्य मरणे तवाशुचित्वेन नेदं त्वामावहेदित्येवंपरम् । यद्वा उक्तनियमाङ्गीकारेऽपि न क्षतिः । ताराया रामवाक्यात्सुग्रीवपतिकत्वेन वा विमानारोहसम्भवात् । " पुत्रिण्यविधवा " इति स्मृतेः पुत्रेण वा तस्याः अविधवात्वं बोध्यम् ॥ ३२ ॥

मेकं वाक्यम् । श्रीमान् वनस्पतिः जटायुनिवासभूतो वटः । तस्य श्रीमत्त्वं महात्मना जटायुषाऽधिष्ठितत्वात् ॥ ३८ ॥ खरश्चेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । तत् पञ्चवटीति प्रसिद्धम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ एषा गोदावरीति । अयमेव पाठः सम्यक् । एषा मन्दाकिनीति पाठे-अगस्त्याश्रमसमीपे मन्दाकिनीतिं काचिन्नद्यस्तीति ज्ञेयम् । एतच्छ्लोकात्पूर्वं पर्णशालेति श्लोकः पठनीयः ॥ ४१ ॥ रामानु०-एषा गोदावरी रम्येति पाठः सम्यक् । एषा मन्दाकिनीति पाठे अग

खरश्च निहतो यत्र दूषणश्च निपातितः। त्रिशिराश्च महावीर्यो मया बाणैरजिह्मगैः । एतत्तदाश्रमपदमस्माकं वरवर्णिनि ॥ ३९ ॥ पर्णशाला तथा चित्रा दृश्यते शुभदर्शना। यत्र त्वं राक्षसेन्द्रेण रावणेन हृता बलात् ॥ ४० ॥ एषा गोदावरी रम्या प्रसन्नसलिला शिवा । अगस्त्यस्याश्रमो ह्येष दृश्यते पश्य मैथिलि ॥ ४१ ॥ दीप्तश्चैवाश्रमो ह्येष सुतीक्ष्णस्य महात्मनः ॥ ४२ ॥ वैदेहि दृश्यते चात्र शरभङ्गाश्रमो महान् ।उपयातः सहस्राक्षो यत्र शक्रः पुरन्दरः ॥ ४३ ॥ अस्मिन् देशे महाकायो विराधो निहतो मया ॥ ४४ ॥ एते हि तापसावासा दृश्यन्ते तनुमध्यमे। अत्रिः कुलपतिर्यत्र सूर्यवैश्वानरप्रभः । अत्र सीते त्वया दृष्टा तापसी धर्मचारिणी ॥ ४५ ॥ असौ सुतनु शैलेन्द्रश्चित्रकूटः प्रकाशते । यत्र मां केकयीपुत्रः प्रसादयितुमागतः ॥ ४६ ॥ एषा सा यमुना दूराद्दृश्यते चित्रकानना ॥ ४७ ॥ भरद्वाजाश्रमो यत्र श्रीमानेष प्रकाशते ॥ ४८ ॥ एषा त्रिपथगा गङ्गा दृश्यते वरवर्णिनि । नानाद्विजगणाकीर्णा सम्प्रपुष्पितकानना ॥ ४९ ॥ शृङ्गिवेरपुरं चैतद् गुहो यत्र समागतः ॥ ५० ॥

स्त्याश्रमसमीपे मन्दाकिनीसंज्ञा काचिन्नद्यस्तीत्यवगन्तव्यम् ॥ ४१ ॥ दीप्तश्चेत्यर्धम् ॥ ४२ ॥ वैदेहीति । पुराणि शत्रुशरीराणि शत्रुपुराणि वा दारयतीति पुरन्दरः ॥ ४३ ॥ अस्मिन्देश इत्यर्धम् ॥ ४४ ॥ एते हीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । तापसावासाः, अस्माभिर्दश वर्षाणि यत्रोषितमिति भावः । तापसी अनसूया ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ एषा सेत्यर्धम्॥ ४७ ॥ भरद्वाजेत्यर्धम् । यत्र भरद्वाजाश्रमः, पूर्वं दृष्ट इति शेषः । श्रीमान् एष प्रदेशः प्रकाशते । अदूरवर्तितया सम्यक् दृश्यते ॥ ४८ ॥ एषा त्रिपथगेति । वरवर्णिनीति सीतासम्बोधनम् ॥ ४९ ॥ शृङ्गिवेरपुरमित्यर्धम् । यत्र गुहः समागतः तच्छृङ्गिवेर

यत्र वनस्पतिसमीपे ॥३८-४१॥ दीप्तश्चेति । वैदेहि दृश्यते इत्युत्तरेण सम्बन्धः । पुरन्दरः पुराणि शत्रुशरीराणि शत्रुपुराणि वा दारयतीति तथा ॥४२-४४॥ तापसी

पुरम् एतदित्यन्वयः ॥ ९० ॥ एषा सेति । यूपमालिनी इक्ष्वाकुभिस्तीरे यागानन्तरं कीर्त्यर्थं शिलाभिः कृतयूपवतीत्यर्थः ॥ ९१ ॥ एषा सेति । अयोध्यामिति, उद्दिश्येति शेषः । विमानस्याकाशगतत्वेन दूरस्था अपि गङ्गाशृङ्गिबेरपुरसरय्वयोध्या दृष्टा इति बोध्यम् । भरद्वाजाश्रमे हि तदा

एषा सा दृश्यते सीते सरयूर्यूपमालिनी । नानातरुशताकीर्णा सम्प्रपुष्पितकानना ॥ ९१ ॥ एषा सा दृश्यते ऽयोध्या राजधानी पितुर्मम । अयोध्यां कुरु वैदेहि प्रणामं पुनरागता ॥ ९२ ॥ ततस्ते वानराः सर्वे राक्षसश्च विभीषणः । उत्पत्योत्पत्य ददृशुस्तां पुरीं शुभदर्शनाम् ॥ ९३ ॥ ततस्तु तां पाण्डुरहर्म्यमालिनीं विशालकक्ष्यां गजवाजिसङ्कुलाम् । पुरीमयोध्यां ददृशुः प्लवङ्गमाः पुरीं महेन्द्रस्य यथाऽमरावतीम् ॥ ९४ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥

पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्ष्मणाग्रजः । भरद्वाजाश्रमं प्राप्य ववन्दे नियतो मुनिम् ॥ १ ॥

स्थितिः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ततस्त्विति । पाण्डुरेत्यादिस्वभावोक्तिः ॥ ९४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥ अथ भरद्वाजाश्रमवासः—पूर्ण इति । पूर्णे, चैत्रशुद्धपञ्चम्यामयोध्यातो निर्गमनम् । तदारभ्य चतुर्दशवर्षे पूर्णे सति पञ्चम्यां चैत्रशुद्धपञ्चम्याम् । तथा हि—चैत्रशुद्धपञ्चम्यां निर्गमः । तद्रात्र्यां तमसातीरे निवासः । षष्ठ्यां शृङ्गिबेरपुरे । सप्तम्यां वनस्पतिमूले । अष्टम्यां भरद्वाजाश्रमे । नवम्यां यमुनातीरे । दशम्यां रामश्चित्रकूटं गमिष्यतीति गुहचारमुखेन विदितवृत्तान्तस्य सुमन्त्रस्य सायाह्ने अयोध्या

अनसूया ॥ ४५–५१ ॥ एषेति । प्रणामम्, अयोध्यां प्रतीति शेषः ॥ ५२–५४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥ " पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्ष्मणाग्रजः । भरद्वाजाश्रमं प्राप्य " इत्यनेनेदं प्रतिपाद्यते—फाल्गुनपूर्णिमायां सुवेलारोहणम् । अत्र प्रमाणम् " ततोऽस्तमगमत्सूर्यस्सन्ध्यया प्रतिरञ्जितः । पूर्णचन्द्रप्रदीपा च क्षपा समभिवर्तत " इति वचनम् । ततोऽपरेद्युः कृष्णपक्षप्रथमायां युद्धस्य प्रारम्भः, तस्यामेव रात्रौ नागपाशबन्धमोक्षौ । द्वितीयायां धूम्राक्षवधः । तृतीयायां वज्रदंष्ट्रस्य वधः । चतुर्थ्यां मकराक्षस्य वधः । वस्तुतस्तु दशम्यामेव

प्रवेशः। तद्रात्रावेव दशरथस्य निर्याणम्। एकादश्यां राज्ञस्तैलद्रोण्यां निक्षेपः। द्वादश्यां भरतं प्रति दूतप्रेषणम्। ते च दूता मार्गे त्रयोदशीं चतुर्दशीं चापनीय पौर्णमास्यां रात्रौ केकयनगरं प्रविविशुः। प्रतिपदि भरतस्यायोध्यां प्रत्यागमनम्। तत्र च मार्गे सप्त रात्रीरुषित्वा अष्टमे दिने त्वरातिशयेनाहोरात्रमागत्य नवम्यां सूर्योदये भरतस्यायोध्याप्रवेशः। तस्यामेव दशरथसंस्कारः। तदहरारभ्य त्रयोदशादिने वैशाखशुद्धपञ्चम्यां तत्पूर्वदिने च भरतेन राज्ञः श्राद्धकर्मकरणम्। षष्ठ्यां तद्देशीयाचारसिद्धं दहनदेशशोधनम्। सप्तम्यां मार्गशोधनाय कर्मान्तिकप्रेषणम्। कर्मान्तिकैश्च दशमीपर्यन्तं चतुर्दिनं मार्गशोधनम्। एकादश्यां भरतस्य रामसकाशं प्रति गमनम्। तद्रात्रौ गङ्गातीरे निवासः। द्वादश्यां भरद्वाजाश्रमे। त्रयोदश्यां रामसमागमः। चतुर्दशीपौर्णमासीप्रतिपत्सु चित्रकूटे भरतस्य निवासः। वैशाखबहुलद्वितीयायां भरतस्यायोध्यां प्रति प्रयाणम्। चतुर्थ्यामयोध्याप्रवेशः। इत्येवं सार्धमासे गते वैशाखबहुलपञ्चम्यां रामस्य चित्रकूटान्निर्गमः अत्र्याश्रमप्रवेशश्च। एवमाश्रममण्डलवासेन सह सार्धमासेषु दशसंवत्सरेषु गतेषु अवशिष्टकाले पञ्चवटीवासे तत्र त्रयोदशवर्षेषु गतेषु ततश्चतुर्दशे वर्षे चैत्रमासे सीताहरणम्। वैशाखे सुग्रीवदर्शनम्। आषाढे वालिवधः। आश्वयुजे सैन्योद्योगः। फाल्गुने प्रायोपवेशः। फाल्गुनशुद्धचतुर्दश्यां लङ्कादाहः। फाल्गुनामावास्यायां रावणवधः। चैत्रशुद्धप्रतिपदि रावणसंस्कारादि। द्वितीयायां विभीषणाभिषेकः, सीताप्राप्तिर्दैवताप्रस्थानानि च। तृतीयायां लङ्कातो निर्गमः। चतुर्थ्यां किष्किन्धायां वासः। पञ्चम्यां भरद्वाजाश्रमे वासः। अत्र वक्तव्योपपत्तयस्तत्र तत्र प्रदर्शिताः। अस्मिन् प्रकारे हनुमत्सन्निधाने, 'द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे' इति रावणवचनं सीतासान्त्वनपरम्। 'मासादूर्ध्वं न जीविष्ये' इति सीतावचनं तु सम्यक् संगच्छते। मासशब्दस्य वर्तमानमासपरत्वं चासकृदुक्तम्। रावणेन 'दश मासा गताः अवशिष्टौ द्वौ मासौ' इत्युक्तिर्मधुपानमत्ततया अविवेककृता। सीतायाः 'मासादूर्ध्वम्' इति वचनं तु वर्तमानमासपरमिति विवेकः। भरद्वाजाश्रमं प्राप्येत्यनेन महतां स्थानमपि प्राप्यमित्युक्तम्। नियतः

कुम्भनिकुम्भमकराक्षाणां वधः। एकादशीमारभ्य पुनरिन्द्रजितस्त्रिरात्रं युद्धम्, लक्ष्मणेन त्रयोदश्यामिन्द्रजिद्वधः। अत्र च प्रमाणम्–"अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरः कथञ्चिद्विनिपातितः" इत्येतद्वचनम्। चैत्रशुक्लप्रथमायां रावणस्य संस्कारः। द्वितीयायां विभीषणस्याभिषेकः। तृतीयायां देवीसमागमः। "तां रात्रिमुषितं रामम्" इत्युक्तत्वात् चतुर्थ्यां प्रतिप्रयाणं किष्किन्धाप्राप्तिश्च। पञ्चम्यां भरद्वाजाश्रमप्राप्तिरिति। अस्यां पञ्चम्यां चतुर्दशवर्षस्संपूर्णः। "चतुर्दशे हि सम्पूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम। न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम्। तथेति च प्रतिज्ञाय संपरिष्वज्य सादरम्" इत्येतदत्र प्रमाणम्। षष्ठ्यां नन्दिग्रामं प्राप्य जटाविशोधनं कृत्वा अयोध्याप्राप्तिः। सप्तम्यां पुष्यनक्षत्रे श्रीरामचन्द्रपट्टाभिषेक इत्येवं क्रमो वेदितव्यः॥ १॥

नियतकरणत्रयः ॥१॥ स इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। सुभिक्षानामयम्, भिक्ष्यन्त इति भिक्षाः अन्नानि, भिक्षाणां समृद्धिः सुभिक्षम्। समृद्धावव्ययीभावः। आमयस्याभावोऽनामयम्। प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समासस्येष्टत्वात्साधुः। सुभिक्षं चानामयं चेति विग्रहः। अनामयम् आरोग्यम्। "अनामयं स्यादारोग्यम्" इत्यमरः। युक्तः प्रजापालने समाहितः ॥ २ ॥ प्रहृष्टवत् प्रहृष्टम्। क्रियाविशेषणम्। स्मितपूर्वम्, सर्वज्ञोऽप्यजानान इव पृच्छतीति

सोऽपृच्छदभिवाद्यैनं भरद्वाजं तपोधनम्। शृणोषि कच्चिद्भगवन् सुभिक्षानामयं पुरे। कच्चिच्च युक्तो भरतो जीवन्त्यपि च मातरः ॥ २ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण भरद्वाजो महामुनिः। प्रत्युवाच रघुश्रेष्ठं स्मितपूर्वं प्रहृष्टवत् ॥ ३ ॥ पङ्कदिग्धस्तु भरतो जटिलस्त्वां प्रतीक्षते। पादुके ते पुरस्कृत्य सर्वं च कुशलं गृहे ॥ ४ ॥ त्वां पुराचीरवसनं प्रविशन्तं महावनम्। स्त्रीतृतीयं च्युतं राज्याद्धर्मकामं च केवलम्। पदातिं त्यक्तसर्वस्वं पितुर्वचनकारिणम् ॥ ५ ॥ सर्वभोगैः परित्यक्तं स्वर्गच्युतमिवामरम्। दृष्ट्वा तु करुणा पूर्वं ममासीत् समितिञ्जय ॥ ६ ॥

स्मितम्। यद्वा किं भरतः प्रजापालनसन्तुष्टो वर्तत इति प्रश्नसारं मत्वा परतन्त्रे तस्मिन् कथमित्थं संभवतीति स्मितकरणम् ॥ ३ ॥ अत एव तदनुरूपमुत्तरयति–पङ्केति। स्नानाभावात्पङ्कदिग्धत्वम्। स्नानाभावेऽपि नित्यानुष्ठानं दीक्षितवत् गौणस्नानेन। स्नानाभावे निमित्तमाह–जटिल इति। जटिलः जटावान्। पिच्छादित्वादिलच्। जटिलानां वारुणस्नानं निषिद्धमिति भावः। "कथं न्वपररात्रेषु सरयूमवगाहते" इत्याद्युक्तिस्तु कादाचित्कस्नानपरत्वेऽप्युपपद्यते। यद्वा सदा अनास्तृतभूमिशयनादिना वा तादृशत्वम्। एवं व्रतनिष्ठो भरतस्ते पादुके राज्याय पुरस्कृत्य त्वां प्रतीक्षते, त्वदागमनाकाङ्क्षया वर्तत इत्यर्थः। कच्चिच्च युक्तो भरत इत्यस्योत्तरमुक्त्वा, जीवन्त्यपि च मातर इत्यस्योत्तरमाह–सर्वं चेति। तव गृहे यद्यदस्ति तत्सर्वम्, कुशलं क्षेमयुक्तम्। जीवन्त्यपि चेति समुच्चाय्य पृष्टाः सर्वे मातृपरिचारकादयो जीवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ त्वां पुरेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम्। पुराचीर

स इत्यादि। सुभिक्षानामयं सुभिक्षम् अन्नानां समृद्धिः। समृद्धावव्ययीभावः। सुभिक्षं चानामयं चेति विग्रहः। युक्तः समाहितः। प्रजापालन इत्यर्थः ॥ २ ॥ एवमिति। स्मितपूर्वं प्रत्युवाच सर्वज्ञोऽपि भगवान् अजानन्निव मां पृच्छतीति स्मितकारणम्। प्रहृष्टवत् प्रहृष्टवान् ॥ ३–७ ॥

वसनं पुरातनचीरवसनम् । अतो न पूर्वपदेन पौनरुक्त्यम् । करुणा दुःखम् । परदुःखदुःखित्वं हि करुणा ॥ ५-७ ॥ साम्प्रतमिति । साम्प्रतम् इदानींतु त्वां समीक्ष्य, स्थितस्येति शेषः । प्रीतिः, जातेति शेषः । अनुत्तमेत्यनेन देवकार्यकरणहेतुत्वात् पूर्वमपि काचित् प्रीतिरासीदिति द्योत्यते ॥ ८ ॥ सर्वमित्यर्धम् । सुखं पञ्चवटीवासादिकृतम् । दुःखं सीताहरणजम् ॥ ९ ॥ यत्त्वयेत्यादिसार्धश्लोकषट्कमेकान्वयम् । ब्राह्मणार्थे ऋषिजनरक्षणार्थे,

कैकेयीवचने युक्तं वन्यमूलफलाशिनम् ॥ ७ ॥ साम्प्रतं सुसमृद्धार्थं समित्रगणबान्धवम् । समीक्ष्य विजितारिं त्वां मम प्रीतिरनुत्तमा ॥ ८ ॥ सर्वं च सुखदुःखं ते विदितं मम राघव ॥ ९ ॥ यत्त्वया विपुलं प्राप्तं जनस्थानवधादिकम् । ब्राह्मणार्थे नियुक्तस्य रक्षितुः सर्वतापसान् ॥ १० ॥ रावणेन हृता भार्या बभूवेयमनिन्दिता । मारीचदर्शनं चैव सीतोन्मथनमेव च ॥ ११ ॥ कबन्धदर्शनं चैव पम्पाभिगमनं तथा । सुग्रीवेण च ते सख्यं यच्च वाली हतस्त्वया ॥ १२ ॥ मार्गणं चैव वैदेह्याः कर्म वातात्मजस्य च । विदितायां च वैदेह्यां नलसेतुर्यथा कृतः ॥ १३ ॥ यथा वा दीपिता लङ्का प्रहृष्टैर्हरियूथपैः । सपुत्रबान्धवामात्यः सबलः सहवाहनः ॥ १४ ॥ यथा विनिहतः सङ्ख्ये रावणो देवकण्टकः । समागमश्च त्रिदशैर्यथा दत्तश्च ते वरः । सर्वं ममैतद्विदितं तपसा धर्मवत्सल ॥ १५ ॥ अहमप्यत्र ते दद्मि वरं शस्त्रभृतां वर । अर्घ्यमद्य गृहाणेदमयोध्यां श्वो गमिष्यसि ॥ १६ ॥

नियुक्तस्य तैर्याचितस्य । अत एव रक्षितुः खरादिवधमुखेन पालयितुः, तव भार्या हृता बभूवेति यत् तच्चेति योजना । हृता हर्तुमीप्सिता । आशंसायां क्तः । अतो न सीतोन्मथनमित्यनेन पौनरुक्त्यम् । वरः मृतवानरजीवनादिः ॥ १०--१५ ॥ रामानु०-यथा च निहतः सङ्ख्ये रावणो देवकण्टकः इत्यतः परम्, समागमश्च त्रिदशैरिति श्लोको द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥ अहमिति । वरं दद्मि ददामि । अत्र आश्रमे अद्य अर्घ्यं पूजां गृहाणेति संबन्धः ॥ १६ ॥

साम्प्रतमिति । मम प्रीतिः, जातेति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ सर्वं ते सुखं दुःखं च विदितमित्येतत्प्रकाशयति-यत्त्वयेति । जनस्थानवासिना त्वया यद्विपुलं खरवधादिना दुःखं प्राप्तं तन्मया विदितम् ॥ १० ॥ मारीचदर्शनं, रावणस्य सीतापहारार्थमिति शेषः । सीतोन्मथनं सीताया राक्षसीभिर्लङ्कायां क्लेशनम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ वातात्मजस्य कर्म समुद्रलङ्घनलङ्कादाहनादि ॥ १३ ॥ प्रहृष्टैर्हरियूथपैर्लङ्का दीपितेति यत् इन्द्रजिद्वधानन्तरं कृतं तच्च विदितम् ॥ १४-२० ॥

तस्येत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । बाढमिति प्रतिगृह्य, तस्मिन् दिने तत्र पूजामङ्गीकृत्येत्यर्थः । धीमान् अद्यात्र स्थित्वा भरतं प्रति दूतप्रेषणमुचित मिति ज्ञानवानित्यर्थः । मधूनि स्रवन्तीति मधुस्रवाः । गच्छतः, ममेति शेषः । मयि गच्छति सतीत्यर्थः । भवन्तु, अत्रेतिकरणं बोध्यम् । इति वरमया चतेति सम्बन्धः॥१७॥१८॥ तथेति चेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । योजना योजनानि । "सुपां सुलुक्-" इत्यादिना पूर्वसवर्णादेशः । अत्यन्तसंयोगे

तस्य तच्छिरसा वाक्यं प्रतिगृह्य नृपात्मजः । बाढमित्येव संहृष्टो धीमान् वरमयाचत । अकाले फलिनो वृक्षाः सर्वे चापि मधुस्रवाः॥ १७॥ फलान्यमृतकल्पानि बहूनि विविधानि च । भवन्तु मार्गे भगवन्नयोध्यां प्रति गच्छतः॥ १८॥ तथेति च प्रतिज्ञाते वचनात् समनन्तरम् । अभवन् पादपास्तत्र स्वर्गपादपसन्निभाः ॥१९॥ निष्फलाः फलिनश्चा सन् विपुष्पाः पुष्पशालिनः । शुष्काः समग्रपत्रास्ते नगाश्चैव मधुस्रवाः ॥ २० ॥ सर्वतो योजना त्रीणि गच्छता मभवंस्तदा ॥ २१ ॥ ततः प्रहृष्टाः प्लवगर्षभास्ते बहूनि दिव्यानि फलानि चैव । कामादुपाश्नन्ति सहस्रशस्ते मुदाऽन्विताः स्वर्गजितो यथैव ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तविंश त्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

द्वितीया । गच्छतां वानराणां फलिनश्चासन्निति क्रमेणान्वयः।इदं चोत्तरदिनकार्यं सौकर्याय ऋषिणा दर्शितम् ॥ १९-२१ ॥ तत इति । ते प्रस्थिताः । स्वर्गजितो यथा स्वर्गिण इव ॥ २२ ॥ रामानु०-ते प्रसिद्धाः, स्वर्गजित इव प्रहृष्टास्ते प्लवगर्षभा इति तच्छब्दयोः संबन्धः॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

योजना त्रीणि " सुपां सुलुक्- " इत्यादिना पूर्वसवर्णादेशः ॥ २१ ॥ तत इति । ते उपाश्नन्तीति, ते स्वर्गजितो यथा ते स्वर्गजित इव प्रहृष्टाः प्लवगर्षभाः इति तच्छब्दद्वयस्य निर्वाहः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२७॥

अथ भरतं प्रति हनुमत्प्रेषणमष्टाविंशत्युत्तरशततमे–अयोध्यां त्विति । अर्धमेकं वाक्यम् । समालोक्य समालोच्येत्यर्थः । आश्रमस्थस्य तदवलोकना सम्भवात् । चिन्तयामास, कर्तव्यमिति शेषः ॥ १ ॥ जानीहीत्यर्धम् । नृपतिमन्दिरे जनः मात्रादिः ॥ २ ॥ गहनगोचरं वनचारिणम् ॥ ३ ॥ गुहाय निवेदनस्य प्रयोजनमाह–श्रुत्वा त्विति । विगतज्वरं मद्विश्लेषचिन्ताज्वररहितं यथा तथा भविष्यतीति क्रियाविशेषणम् । आत्मसमः हीनजातिमन

अयोध्यां तु समालोक्य चिन्तयामास राघवः । चिन्तयित्वा हनूमन्तमुवाच प्लवगोत्तमम् ॥१॥ जानीहि कच्चित् कुशली जनो नृपतिमन्दिरे ॥ २ ॥ शृङ्गिबेरपुरं प्राप्य गुहं गहनगोचरम् । निषादाधिपतिं ब्रूहि कुशलं वचनान्मम ॥३॥ श्रुत्वा तु मां कुशलिनमरोगं विगतज्वरम् । भविष्यति गुहः प्रीतः स ममात्मसमः सखा ॥४॥ अयोध्यायाश्च ते मार्गं प्रवृत्तिं भरतस्य च । निवेदयिष्यति प्रीतो निषादाधिपतिर्गुहः ॥ ५ ॥ भरतस्तु त्वया वाच्यः कुशलं वचनान्मम । सिद्धार्थं शंस मां तस्मै सभार्यं सहलक्ष्मणम् ॥ ६ ॥ हरणं चापि वैदेह्या रावणेन बलीयसा ॥ ७ ॥ सुग्रीवेण च संसर्गं वालिनश्च वधं रणे । मैथिल्यन्वेषणं चैव यथा चाधिगता त्वया ॥ ८ ॥ लङ्घयित्वा महातोयमापगापतिमव्ययम् । उपयानं समुद्रस्य सागरस्य च दर्शनम् ॥ ९ ॥ यथा च कारितः सेतू रावणश्च यथा हतः । वरदानं महेन्द्रेण ब्रह्मणा वरुणेन च ॥ १० ॥

वेक्ष्य प्रेमातिशयेन गुहमिक्ष्वाकुकुलीनममन्यत ॥ ४ ॥ अयोध्यायाश्चेति । प्रवृत्तिं वृत्तान्तम् ॥५॥ भरतस्त्विति । सिद्धार्थं निर्व्यूढपितृवचनपरिपालन रूपप्रयोजनम् ॥ ६ ॥ हरणमित्यादिश्लोकपञ्चकमेकान्वयम् । रणे सुग्रीववालिनोर्युद्धे । वालिनो वधः इत्यर्थः । यथा चेति । महातोयम् अव्ययम्

अयोध्यां त्विति । समालोक्य भरद्वाजाश्रमे विमानादवतरणसमय इति भावः । सुग्रीवादीनां सम्यक् शिष्टाचारप्रदर्शनाय सुहृद्रूपतदाकारज्ञानाय च पूर्वं हनुमत्प्रेषणम् । अत एव पाद्मे पञ्चम्यामेव विसृष्टहनुमत्प्रवेशसमये भरतवर्णनमेवं कृतम्–'अग्निप्रवेशस्योद्योगकाले भ्रातुरनागमात् । न्यवेदयत्तदा तस्मै श्रीरामागमनोत्सवम् ॥" इति ॥१॥२॥ गहनगोचरं वनगोचरम् । कुशलं मदीयं मम वचनाद्ब्रूहीति सम्बन्धः ॥ ३–५ ॥ सिद्धार्थं निर्व्यूढपितृवचनपरिपालनरूपप्रयोजनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ यथा चाधिगता अस्खलितव्रता यथा दृष्टेत्यर्थः ॥ ८ ॥ उपयानं वानरसेनया समागमनम्, सागरस्य दिव्यरूपधारिणो दर्शनम् ॥९॥ वरदानमिति ।

आपगापतिं लङ्घयित्वा त्वया सीता यथा अधिगता तथा शंसेत्यन्वयः। समुद्रस्योपयानं समुद्रं प्रति गमनमित्यर्थः। सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। समीप यानं वा। सागरस्य समुद्रराजस्य। ब्रह्मणा वरुणेन चेति सहार्थे तृतीया। अनेन महेन्द्रेण वानरसमुत्थापनरूपवरप्रदाने ब्रह्माद्यनुमतिरस्तीति द्योतितम्। पित्रा मम समागममित्येतदन्तस्य शंसेति पूर्वेण संबन्धः। उपयातमिति। अन्यथा चतुर्थ्यामेव चतुर्दशवर्षातिक्रमात् सोऽग्निं प्रविशेदिति भावः।

महादेवप्रसादाच्च पित्रा मम समागमम्। उपयातं च मां सौम्य भरतस्य निवेदय ॥ ११ ॥ सह राक्षसराजेन हरीणां प्रवरेण च ॥ १२ ॥ एतच्छ्रुत्वा यमाकारं भजते भरतस्तदा। स च ते वेदितव्यः स्यात् सर्वं यच्चापि मां प्रति ॥ १३ ॥ जित्वा शत्रुगणान् रामः प्राप्य चानुत्तमं यशः। उपयाति समृद्धार्थः सह मित्रैर्महाबलैः ॥ १४ ॥ ज्ञेयाश्च सर्वे वृत्तान्ता भरतस्येङ्गितानि च। तत्त्वेन मुखवर्णेन दृष्ट्या व्याभाषणेन च ॥ १५ ॥ सर्वकामसमृद्धं हि हस्त्यश्वरथसङ्कुलम्। पितृपैतामहं राज्यं कस्य नावर्तयेन्मनः ॥ १६ ॥

सौम्येत्यनेन मन्दं मन्दं कथय। अन्यथा हठान्मदागमनश्रवणे हर्षोऽस्य उन्मस्तको भवेदिति भावः ॥ ७–१२ ॥ त्वमेव राज्यं पालयेति मयोक्ते भरत स्तदङ्गीकरोति न वेति तदाकारस्त्वया ज्ञातव्य इत्याह--एतच्छ्रुत्वेति। एतत् उपयानम्। आकारं मुखप्रसादादिकम्। मां प्रति यत् इङ्गितचेष्टादि कम् ॥ १३ ॥ जित्वा शत्रुगणानित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। एतच्छ्लोकान्ते इत्युक्त्वेत्यध्याहर्तव्यम्। ज्ञेया इति श्लोकेन पूर्वोक्तमेव विशेष्यते। तत्त्वेनेत्यस्य ज्ञेया इत्यनेन सम्बन्धः। अत्रापि पूर्ववद्राज्यं पालयेति मदुक्तिं भरतः किमङ्गीकरोतीति परीक्षस्वेति भावः। अन्यथा भरतप्रकृतेः राम प्रकृतेश्च विरुद्धं स्यात्। यावेवमूचतुः "न सर्वे भ्रातरस्तात भवन्ति भरतोपमाः" इति, "यावन्न चरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ। शिरसा धारयि ष्यामि न मे शान्तिर्भविष्यति॥" इति च ॥ १४॥१५ ॥ ननु किं परीक्षणीयं सर्वस्यापि राज्याधिपत्यकाङ्क्षित्वादित्याशङ्क्याह–सर्वेति। पितृपितामह

ब्रह्मणा वरुणेन चेति सहार्थे तृतीया। वरः वानरसमुत्थानरूपः। अतः ब्रह्मवरुणयोरपि वरदानकर्तृत्वाभिधानात् वरदानकाले ब्रह्माद्यनुमत्या महेन्द्रो वरं प्रादादित्यवगम्यते ॥ १०–१२ ॥ एतादिति। यम् आकारं खेदानन्दसूचकम्। ते त्वया ॥१३॥१४॥ ज्ञेया इति। तत्त्वेन याथातथ्येन वृत्तान्ता ज्ञेया इति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ त्वयि तादृशसौहृदवतो भरतस्य भावपरीक्षणं न कर्तव्यमित्याशङ्क्य तादृशानामपि हृदयस्य प्रायशो राज्यश्रिया आकर्षणं सम्भाव्यत इत्याह–सर्व

शब्दौ कुलपरम्परोपलक्षकौ । पितृपितामहेभ्य आगतम् । उत्तरपदवृद्धिरार्षी । नावर्तयेत् नाकर्षेत् । कस्य भरतादन्यस्यैवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ एवं भरते ङ्गिते ज्ञाते तव किं कर्तव्यमित्यत्राह–सङ्गत्येति । सङ्गत्या अस्मत्सङ्गत्या । यद्यपि पूर्वं सर्वात्मना न राज्यपालनमङ्गीकरोमीत्युक्तम् । तथापि चतुर्दशवर्षपर्यन्तं मद्विरहातुरतया मद्दर्शनजहर्षप्रकर्षातिरेकेण त्वमभिषिक्तो भवेति मदुक्तिमङ्गीकरिष्यति किमिति भावः । भरतः मत्प्रीत्यर्थं पूर्वं राज्यभारमङ्गीकृतवान् खलु । स्वयं श्रीमान् स्वाभाविकपारतन्त्र्यश्रीमान् । भवेदित्याशंसायां लिङ् । प्रशास्तु वसुधां कृत्स्नाम्, तातो मदभिषेकसंभ्रमं

सङ्गत्या भरतः श्रीमान् राज्यार्थी चेत् स्वयं भवेत् । प्रशास्तु वसुधां कृत्स्नामखिलां रघुनन्दनः ॥ १७ ॥
तस्य बुद्धिं च विज्ञाय व्यवसायं च वानर । यावन्न दूरं याताः स्म क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ॥ १८ ॥
इति प्रतिसमादिष्टो हनुमान् मारुतात्मजः । मानुषं धारयन् रूपमयोध्यां त्वरितो ययौ ॥ १९ ॥

न लब्धवान् । अहं तु भरताभिषेकमहोत्सवमनुभवेयम् । अत एव ह्ययोध्याकाण्डेऽपि 'शनैर्जगाम सापेक्षः' इत्युक्तम् । भरताभिषेकदर्शनसापेक्ष इत्यर्थः । अखिलाम् खिलरहिताम्, समृद्धजनामित्यर्थः । कथमसौ भरणक्षम इत्यत्राह–रघुनन्दन इति । त्रैलोक्यभरणक्षमकुलोद्भूत इत्यर्थः ॥१७॥ रामानु०–सङ्गत्या आनत्या ॥ १७ ॥ तस्येति । बुद्धिं मत्सन्निधाने कथंचिद्राज्यमङ्गीकरिष्यतीति बुद्धिम्, व्यवसायं सर्वात्मना नाङ्गीकरिष्यतीति व्यवसायं च, ज्ञात्वा अङ्गीकरिष्यति चेदस्माद्देशाद्यावद्दूरं न याताः स्म तावदागन्तुमर्हसि । अन्यथा नागच्छेति भावः । अत एव हनुमानपि तस्य व्यवसायं ज्ञात्वा नागतवानिति ज्ञेयम् । केचित्तु भरतभावज्ञोऽपि रामः सर्वात्मना सुरक्तोऽपि राज्ञा परीक्षणीय इति लोके राजनीतिप्रवर्तनायैवमतिशङ्कावचनमुक्तवान् । वस्तुतः स्वस्य झटिति गमने भरतस्य हर्ष उन्मस्तको भवेदिति । तस्मात्सत्त्वाय हनुमन्तं प्रेषितवान् । तदाशयज्ञो हनुमानपि रामागमनमुक्त्वा भरतेन सहैवागतवानित्याहुः ॥ १८ ॥ इतीति । प्रतिसमादिष्टः प्रतिकूलं समादिष्टः । अहृदयं समादिष्ट इत्यर्थः । ययौ यातुमुद्युक्तः ॥ १९ ॥

कामेति । पितृपैतामहं पितृपितामहेभ्य आगतम् । नावर्तयेत नाकर्षेत ॥ १६ ॥ तस्य राज्याकांक्षा चेत किं करिष्यसीत्याशङ्क्य तमेव स्थापयामीत्याह–सङ्गत्येति । सङ्गत्या चिरकालपरिचयेन राज्येनार्थी भवेत्तर्हि वसुधां प्रशास्त्विति सम्बन्धः ॥ १७–२० ॥

स०–सङ्गत्या चिरकालपरिचयेन कैकेयीसङ्गत्या वा । यदि कैकेयीवत्स्वयमपि राज्येनार्थी भवेत्तर्हि स एव वसुधां शास्तु, वयं यत्र क्वापि तपसा कालं नेष्याम इति शेषः ॥ १७ ॥

अथेति । अथ उद्योगानन्तरम् । वेगेन जिघृक्षन् इवेत्यन्वयः ॥ २० ॥ लङ्घयित्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । पितृपथं स्वपितृपथम्, वायुमार्गमित्यर्थः । भुजगेन्द्रालयमिति गङ्गायमुनासङ्गमविशेषणम् ॥ २१–२३ ॥ पञ्चमीं पञ्चमीसम्बन्धिनीम्, अद्य रजनीम् एतां रजनीम् उषित्वा । निर्गतमिति शेषः ।

अथोत्पपात वेगेन हनुमान् मारुतात्मजः । गरुत्मानिव वेगेन जिघृक्षन् भुजगोत्तमम् ॥ २० ॥ लङ्घयित्वा पितृपथं भुजगेन्द्रालयं शुभम् । गङ्गायमुनयोर्मध्यं सन्निपातमतीत्य च । शृङ्गिबेरपुरं प्राप्य गुहमासाद्य वीर्यवान् ॥ २१ ॥ स वाचा शुभया हृष्टो हनुमानिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ सखा तु तव काकुत्स्थो रामः सत्यपराक्रमः । सहसीतः ससौमित्रिः स त्वां कुशलमब्रवीत् ॥ २३ ॥ पञ्चमीमद्य रजनीमुषित्वा वचनान्मुनेः । भरद्वाजाभ्यनुज्ञातं द्रक्ष्यस्यद्यैव राघवम् ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः सम्प्रहृष्टतनूरुहः । उत्पपात महावेगो वेगवानविचारयन् ॥ २५ ॥ सोऽपश्य द्रामतीर्थं च नदीं वालुकिनीं तथा । गोमतीं तां च सोऽपश्यद्भीमं सालवनं तथा । प्रजाश्च बहुसाहस्राः स्फीतान् जन पदानपि ॥ २६ ॥ स गत्वा दूरमध्वानं त्वरितः कपिकुञ्जरः । आससाद द्रुमान् फुल्लान् नन्दिग्रामसमीपगान् ॥ २७ ॥ स्त्रीभिः सपुत्रैर्वृद्धैश्च रममाणैरलंकृतान् । सुराधिपस्योपवने यथा चैत्ररथे द्रुमान् ॥ २८ ॥

भरद्वाजाभ्यनुज्ञातम् । प्रातरिति शेषः । अद्यैव अचिरेणैव ॥ २४ ॥ सम्प्रहृष्टतनूरुहः । सकललोकानन्दकारिरामप्रत्यागमनं मया श्रावयितव्यं लब्धमित्य स्माद्धेतोरितिभावः । महावेगः महावेगस्वभावः । वेगवान् तादात्विकवेगवान् । अविचारयन् मार्गस्थवनगिरिनदीसौन्दर्यादिकमगणयन्निति भावः ॥ २५ ॥ सोऽपश्यदित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । रामतीर्थं परशुरामतीर्थम् । तां प्रसिद्धाम् । प्रजाः कोसलजनपदस्थाः ॥ २६ ॥ स गत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ।

लङ्घयित्वेत्यादि । पितृपथं वायुपथम् । विहगेन्द्रालयं पक्षीन्द्राणां सञ्चारस्थानम् । विहगेन्द्रालयं शुभम् इति पाठः । मध्यं मार्गमध्यस्थितम्, गङ्गायमुनयोस्सन्नि पातं प्रयागम् ॥ २१–२३ ॥ पञ्चमीमिति । पञ्चमीं पञ्चमीसम्बन्धिनीम् । अद्यरजनीम् एतां रजनीम् उषित्वा प्रातः भरद्वाजाभ्यनुज्ञातं समायान्तं रामम् अद्यैव अचिरेणैव द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ २४ ॥ संप्रहृष्टतनूरुहः सकलजगदानन्दकारिरघुनाथप्रत्यागमनं मया श्रावयितव्यमित्यस्माद्धेतोरिति भावः । अविचारयन्, अध्व श्रममिति शेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ स गत्वेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । सुराधिपस्योपवने नन्दनवने । चैत्ररथे कुबेरोद्याने ॥ २७–३३ ॥

फुल्लान् फुल्लपुष्पान्। स्त्रीभिः सपुत्रैर्वृद्धैश्च, स्त्रीबालवृद्धाविशेषेण सर्वेषामानन्दकरत्वादिति भावः। सुराधिपस्य उपवने नन्दनवने, चैत्ररथे च स्थितान् द्रुमान् यथा तत्सदृशानित्यर्थः ॥२७॥२८॥ क्रोशमात्रे त्वित्यादिश्लोकपञ्चकमेकान्वयम् । क्रोशमात्रे घटिकाद्वयमात्रे, घटिकाद्वयगन्तव्यभूमौ । क्रोश लक्षणमुक्तं ज्यौतिषदर्पणे-"यवोदरैरङ्गुलमष्टसङ्ख्यैर्हस्तोऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः। हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ॥" इति। दीनं

क्रोशमात्रे त्वयोध्यायाश्चीरकृष्णाजिनाम्बरम्। ददर्श भरतं दीनं कृशमाश्रमवासिनम् ॥२९॥ जटिलं मलदिग्धाङ्गं भ्रातृव्यसनकर्शितम्। फलमूलाशिनं दान्तं तापसं धर्मचारिणम् ॥ ३० ॥ समुन्नतजटाभारं वल्कलाजिनवाससम्। नियतं भावितात्मानं ब्रह्मर्षिसमतेजसम् ॥३१॥ पादुके ते पुरस्कृत्य शासन्तं वै वसुन्धराम्। चातुर्वर्ण्यस्य लोकस्य त्रातारं सर्वतो भयात् ॥ ३२ ॥ उपस्थितममात्यैश्च शुचिभिश्च पुरोहितैः। बलमुख्यैश्च युक्तैश्च काषायाम्बरधारिभिः ॥३३॥ न हि ते राजपुत्रं तं चीरकृष्णाजिनाम्बरम्। परि भोक्तुं व्यवस्यन्ति पौरा वै धर्मवत्सलम् ॥३४॥

रामादर्शनेन। दान्तं बहिरिन्द्रियनिग्रहशालिनम् ॥२९॥३०॥ समुन्नतजटाभारमिति । पूर्वं जटावत्त्वोक्तिः, अत्र तद्भारस्य समुन्नतत्वोक्तिरिति वैषम्यम् । वल्कलाजिनवाससमित्युत्तरीयोक्तिः। अतश्चीरकृष्णाजिनाम्बरमित्यनेन न पुनरुक्तिः। नियतं नियतवाचम् । भावितात्मानं ध्यातात्मानमिति मनो नियमोक्तिः ॥ ३१ ॥ ते पूर्वं रामेण दत्ते। चातुर्वर्ण्यस्य चतुर्वर्णरूपस्य । स्वार्थे ष्यञ्। लोकस्य जनस्य। युक्तैः सन्नद्धैः। "योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु" इत्यमरः ॥ ३२ ॥ बलमुख्यैः बलाध्यक्षैः। काषायाम्बरधारिभिः "यथा राजा तथा प्रजाः" इति न्यायादिति भावः ॥ ३३ ॥ भ्रातृवियोगाद्भरतस्य वल्कलादिधारणमस्तु, अमात्यादीनां तत् किन्निमित्तमित्याशङ्क्य तत्र कारणमाह-न हीति । राजपुत्रं भरतं परि वर्जयित्वा भोक्तुं समीचीनवस्त्राभरणादीन्यनुभवितुम्, न व्यवस्यन्ति व्यवसायं न कुर्वन्ति । "अपपरी वर्जने" इति परेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। आचार्याः प्राहुः-परि परितो वर्तमाना अपि पौराः भरतं भोक्तुम् अनुभवितुम्, द्रष्टुमिति यावत्। न व्यवस्यन्ति व्यवसायं न कुर्वन्ति । तद्दर्शने निराशा भवन्तीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह राजपुत्रमिति। रामविरहानन्तरक्षणे मृतस्य पुत्रः खल्वयम् । अद्य रामानागमने किमयमस्माभिर्लभ्यत इति भावः । भ्रातृवियोगाद्भरतस्य वल्कलादिधारणमस्तु, अमात्यादीनां तु किंनिमित्तमित्याशङ्क्य तत्र कारणमाह-नहीति । अमात्यादयः धर्मवत्सलाः पौराः, तेन राजपुत्रं

हेत्वन्तरमाह धर्मवत्सलम्, धर्मार्थतया स्वात्मत्यागे पितृसदृशमित्यर्थः । चतुर्दशे वर्षे पूर्णेऽपि रामागमनादर्शनात् प्राणत्यागे व्यवसितं भरतमालोकयतां पौराणां खेदातिशयोऽनेन श्लोकेन सूच्यते ॥३४॥ तमिति । देहवन्तमपरं धर्ममिव स्थितम् । द्वितीय इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥३५ ॥ ३६॥ प्रियमिति । सङ्गतः, भविष्यसीति शेषः । अत्रापरिचितत्वात् भरतं हनुमान् नावन्दत । यद्वा प्राञ्जलिरिति पदं वन्दनपूर्वकाञ्जलिपरम् । अथवा भरतदशादर्शनेन

तं धर्ममिव धर्मज्ञं देहवन्तमिवापरम् । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं हनुमान् मरुतात्मजः ॥ ३५ ॥ वसन्तं दण्डकारण्ये यं त्वं चीरजटाधरम् । अनुशोचसि काकुत्स्थं स त्वां कुशलमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ प्रियमाख्यामि ते देव शोकं त्यज सुदारुणम् । अस्मिन् मुहूर्ते भ्रात्रा त्वं रामेण सह सङ्गतः ॥ ३७ ॥ निहत्य रावणं रामः प्रतिलभ्य च मैथिलीम् । उपयाति समृद्धार्थः सह मित्रैर्महाबलैः ॥ ३८ ॥ लक्ष्मणश्च महातेजा वैदेही च यशस्विनी । सीता समग्रा रामेण महेन्द्रेण यथा शची ॥३९॥ एवमुक्तो हनुमता भरतो भ्रातृवत्सलः । पपात सहसा हृष्टो हर्षान्मोहं जगाम ह ॥ ४० ॥ ततो मुहूर्तादुत्थाय प्रत्याश्वस्य च राघवः । हनुमन्तमुवाचेदं भरतः प्रियवादिनम् ॥ ४१ ॥ अशोकजैः प्रीतिमयैः कपिमालिङ्ग्य सम्भ्रमात् । सिषेच भरतः श्रीमान् विपुलैरास्रबिन्दुभिः ॥ ४२ ॥ देवो वा मानुषो वा त्वमनुक्रोशादिहागतः । प्रियाख्यानस्य ते सौम्य ददामि ब्रुवतः प्रियम् ॥ ४३ ॥

प्रियाख्याने क्षणविलम्बेऽपि प्राणहानिशङ्कया 'सति कुड्ये' इति न्यायेन वन्दनोद्देश्यवस्तुनि शीर्यमाणे किं वन्दनेनेति तदुज्जीवकं प्रियाख्यानमेवाकरोत् । यद्वा तद्दशादर्शनेन स्वरूपं विसस्मार ॥३७॥ निहत्येति । समृद्धार्थः संपूर्णमनोरथः ॥३८॥ लक्ष्मणश्चेति । समग्रा संपूर्णमनोरथा, उपयात इति शेषः॥३९॥ एवमिति । हृष्टः पपात हर्षान्मोहं जगाम । हेत्यनेन वार्ताश्रवणमात्रेणैतादृशावस्थे भरते झटिति रामागमने काऽवस्था भवेदिति ऋषिर्विस्मयते ॥४०॥ ॥ ४१ ॥ अशोकजैरिति । भरतः कपिमालिङ्ग्य । अशोकजैः शोकजभिन्नैः । प्रीतिमयैः आनन्दजैरित्यर्थः । विपुलैः गुरुभिः ॥ ४२ ॥ देवो वेत्यादि

भरतं परि भोक्तुं परिवर्जनार्थे । भरतं वर्जयित्वा भोक्तुं न व्यवस्यन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तमिति । द्वितीय इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ रामेण सह सङ्गतः सङ्गतप्रायः ॥ ३७-४२ ॥ देव इत्यादि । प्रियं ब्रुवतः ते त्वत्सम्बन्धिनः । प्रियारुयानस्य प्रियकथनस्य शतसहस्रसङ्ख्यादि गवादिकं ददामीति सम्बन्धः ॥४३॥

श्लोकत्रयमेकान्वयम् । परिगृहीतमनुष्यदेहेऽपि हनुमति तेजोविशेषात् संशयः । अनुक्रोशात् दयया, प्रियं ब्रुवतस्ते, प्रियाख्यानस्य प्रियवचनस्य, पारितोषिकत्वेन गवादिकं ददामि । भार्याः भरणार्हाः । कन्याः अनूढाः स्त्रियः ॥ ४३-४५ ॥ निशम्येति । रामदिदृक्षया उपलक्षितो भरतः । अद्भुता उपमा यस्य तत् अद्भुतोपमम्, निरुपममित्यर्थः । तद्रामागमनम्, कपिप्रवीरस्य कपिप्रवरात्, निशम्य । नटस्य शृणोतीतिवत्षष्ठी ।

गवां शतसहस्रं च ग्रामाणां च शतं परम् । सुकुण्डलाः शुभाचारा भार्याः कन्याश्च षोडश ॥ ४४ ॥ हेमवर्णाः सुनासोरूः शशिसौम्याननाः स्त्रियः । सर्वाभरणसम्पन्नाः सम्पन्नाः कुलजातिभिः ॥ ४५ ॥ निशम्य रामागमनं नृपात्मजः कपिप्रवीरस्य तदद्भुतोपमम् । प्रहर्षितो रामदिदृक्षयाऽभवत् पुनश्च हर्षादिदमब्रवीद्वचः ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥

बहूनि नाम वर्षाणि गतस्य सुमहद्वनम् । शृणोम्यहं प्रीतिकरं मम नाथस्य कीर्तनम् ॥ १ ॥
कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे । एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ २ ॥
राघवस्य हरीणां च कथमासीत् समागमः । कस्मिन् देशे किमाश्रित्य तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ ३ ॥

प्रहर्षितोऽभवत् ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२८॥
बहूनीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । बहूनि वर्षाणि वनं गतस्येति संबन्धः । वर्षशतादपीत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । वर्षशतात्परमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ राघवस्येति । अत्र वानरसमागमप्रश्नेन पूर्वं भरतः सामान्यतो वानरसेनासन्नाहं श्रुतवानिति गम्यते । किमाश्रित्य किं प्रयोजनमवलम्ब्य ॥ ३ ॥

॥ ४४-४६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥
बहूनीत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । बहूनि वर्षाणि वनं गतस्य मम नाथस्य प्रीतिकरं कीर्तनं यतः शृणोमि अतः जीवन्तं नरं वर्षशतादपि आनन्दः एतीत्येवं रूपा लौकिकी गाथा जनवार्ता मे मम कल्याणी सत्यार्था प्रतिभातीति सम्बन्धः ॥ १॥२ ॥ राघवस्य हरीणां च कथमासीत्समागम इत्यनेन देवो वा मानुषो वेति

स इति। बृस्यां तपस्विसमुचितासने। "व्रतिनामासनं बृसी" इत्यमरः॥४॥ वक्ष्यमाणवृत्तान्ते प्रामाण्यसिद्धये तत्पूर्ववृत्तं सङ्ग्रहेणानुवदति-यथेत्यादिना। अत्र यथेत्यस्य येन प्रकारेणेत्यर्थः। मातुः मात्रे। राज्येन निमन्त्रितः इत्यन्वयः। अमित्रकर्शनेत्यनेन राज्यकरणसामर्थ्ये स्वस्य सत्यपि ज्येष्ठानुवृत्त्यर्थं निमन्त्रित इति गम्यते॥५-९॥ अपयात इति। समुद्भ्रान्तेति। अपूर्वपुरुषदर्शनेनेति भावः। परिद्यूनं परितप्तम्॥१०॥ तदिति। तत् प्रसिद्धम्। हस्तिभिः

स पृष्टो राजपुत्रेण बृस्यां समुपवेशितः। आचचक्षे ततः सर्वं रामस्य चरितं वने॥४॥ यथा प्रव्राजितो रामो मातुर्दत्तो वरस्तव। यथा च पुत्रशोकेन राजा दशरथो मृतः॥५॥ यथा दूतैस्त्वमानीतस्तूर्णं राजगृहात् प्रभो। त्वयाऽयोध्यां प्रविष्टेन यथा राज्यं न चेप्सितम्॥६॥ चित्रकूटं गिरिं गत्वा राज्येनामित्रकर्शन। निमन्त्रितस्त्वया भ्राता धर्ममाचरता सताम्॥७॥ स्थितेन राज्ञो वचने यथा राज्यं विसर्जितम्। आर्यस्य पादुके गृह्य यथाऽसि पुनरागतः॥८॥ सर्वमेतन्महाबाहो यथावद्विदितं तव। त्वयि प्रतिप्रयाते तु यद्वृत्तं तन्निबोध मे॥९॥ अपयाते त्वयि तदा समुद्भ्रान्तमृगद्विजम्। परिद्यूनमिवात्यर्थं तद्वनं समपद्यत॥१०॥ तद्धस्तिमृदितं घोरं सिंहव्याघ्रमृगायुतम्। प्रविवेशाथ विजनं सुमहद्दण्डकावनम्॥११॥ तेषां पुरस्ताद्बलवान् गच्छतां गहने वने। निनदन् सुमहानादं विराधः प्रत्यदृश्यत॥१२॥ तमुत्क्षिप्य महानादमूर्ध्वबाहुमधोमुखम्। निखाते प्रक्षिपन्ति स्म नदन्तमिव कुञ्जरम्॥१३॥ तत् कृत्वा दुष्करं कर्म भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। सायाह्ने शरभङ्गस्य रम्यमाश्रममीयतुः॥१४॥ शरभङ्गे दिवं प्राप्ते रामः सत्यपराक्रमः। अभिवाद्य मुनीन् सर्वान् जनस्थानमुपागमत्॥१५॥

वनगजैःमृदितम्॥११॥१२॥ तमिति। निखाते अवटे। प्रक्षिपन्ति स्मेति बहुवचनेन सीतयाऽपि तत्र किंचित्साहाय्यं कृतमिति गम्यते॥१३-१५॥

प्रश्नस्यानन्तरं वानरेन्द्रस्य सुग्रीवस्य सचिवोऽहमिति प्रतिवचनं हनुमता दत्तमित्यवगन्तव्यम्॥३॥ बृस्यां तपस्युचितासने॥४-९॥ अपयाते त्वयीति। परिद्यूनं परितप्तमिव॥१०-१२॥ निखाते गर्ते॥१३-१८॥

ततः पश्चादित्यर्धम् ॥ १६ ॥ तत इति । कर्णनासमित्यत्र प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ १७ ॥ रामानु०-अभिवाद्य मुनीन् सर्वान् अनस्थानमुपागमदित्यनन्तरम्, ततः पश्चाच्छूर्पणखा रामपार्श्वमुपागता । ततो रामेण संदिष्टो लक्ष्मणः सहसोत्थितः । प्रगृह्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासं महाबलः ॥ इत्यनन्तरम्, चतुर्दश सहस्राणीत्येवं पाठक्रमोऽवगन्तव्यः । अन्यथा पाठे तु अविवक्षितः क्रम इति द्रष्टव्यः ॥ १९-१८ ॥ चतुर्दशेति । स्पष्टम् ॥ १८ ॥ एकेनेति । सङ्गताः पार्थक्येन विना सर्वे राक्षसाः परस्परं मिलिताः सन्तः

ततः पश्चाच्छूर्पणखा रामपार्श्वमुपागता ॥ १६ ॥ ततो रामेण सन्दिष्टो लक्ष्मणः सहसोत्थितः । प्रगृह्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासं महाबलः ॥ १७ ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् । हतानि वसता तत्र राघवेण महात्मना ॥ १८ ॥ एकेन सह सङ्गम्य रणे रामेण सङ्गताः । अह्नश्चतुर्थभागेन निश्शेषा राक्षसाः कृताः ॥ १९ ॥ महाबला महावीर्यास्तपसो विघ्नकारिणः । निहता राघवेणाजौ दण्डकारण्यवासिनः ॥२०॥ राक्षसाश्च विनिष्पिष्टाः खरश्च निहतो रणे ॥ २१ ॥ ततस्तेनार्दिता बाला रावणं समुपागता ॥ २२ ॥ रावणानुचरो घोरो मारीचो नाम राक्षसः । लोभयामास वैदेहीं भूत्वा रत्नमयो मृगः ॥ २३ ॥ अथैनमब्रवीद्रामं वैदेही गृह्यतामिति । अहो मनोहरः कान्त आश्रमो नो भविष्यति ॥ २४ ॥ ततो रामो धनुष्पाणिर्धावन्तमनुधावति । स तं जघान धावन्तं शरेणानतपर्वणा ॥ २५ ॥ अथ सौम्य दशग्रीवो मृगं याते तु राघवे । लक्ष्मणे चापि निष्क्रान्ते प्रविवेशाश्रमं तदा ॥ २६ ॥

एकेन रामेण सह सङ्गम्य निःशेषाः कृता इत्यन्वयः । अह्नश्चतुर्थभागेनेत्यत्र अह्नश्चतुर्थो यामः । तस्य भागः त्रिपादघटिकान्यूनार्धांशः तेन । अन्यथा अर्धाधिकमुहूर्तेनेति पूर्वोक्तविरोधः प्रसज्येत ॥ १९ ॥ महाबला इति श्लोके तपसो विघ्नकारिण इत्युक्त्या राक्षसहननं तपोविघ्नशान्त्यर्थमिति दर्शितम् ॥ २० ॥ राक्षसा इत्यर्धम् ॥२१॥ तत इत्यर्धम् । बाला मूर्खा । "मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यात्" इत्यमरः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अथैनमिति । एनं रामम् । गृह्यतां, मृग इति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ अथेति । निष्क्रान्त इति । क्रूरत्वान्निष्क्रान्तिकारणानुक्तिः । अत एवाह कामन्दकः-" प्रियं पथ्यं च तथ्यं

एकेनेति । अह्नश्चतुर्थभागेन, इदञ्च युद्धसन्नाहादिव्यापारापेक्षयेति ज्ञेयम् । "अर्धाधिकमुहूर्तेन" इत्यारण्यकाण्डेऽभिहितत्वात् ॥ १९-२१ ॥ बाला मूर्खा ॥२२॥२३॥ अथैनमिति । राममब्रवीत, मृगं दृष्ट्वेति शेषः । तदेवाह-कान्तः अयं मृगो गृह्यताम्, ग्रहणेन आश्रमो मनोहरो भविष्यतीति सम्बन्धः ॥ २४-२७ ॥

च वदेद्धर्मार्थमेव च । अश्राव्यमयशस्यं च परोक्षे कटु चोत्सृजेत् ॥ " इति ॥ २६ ॥ जग्राहेति । तरसा बलात्कारेण । ग्रहः अङ्गारक इति यावत् ॥ २७ ॥ २८ ॥ ततस्त्वित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । अद्भुतसङ्काशाः अद्भुताकाराः ॥ २९ ॥ ३० ॥ तामिति । सुवर्णपरिक्रान्ते सुवर्णानुलिप्ते ॥ ३१ ॥

जग्राह तरसा सीतां ग्रहः खे रोहिणीमिव । त्रातुकामं ततो युद्धे हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥२७॥ प्रगृह्य सीतां सहसा जगामाशु स रावणः ॥ २८ ॥ ततस्त्वद्भुतसङ्काशाः स्थिताः पर्वतमूर्धनि । सीतां गृहीत्वा गच्छन्तं वानराः पर्वतोपमाः । ददृशुर्विस्मितास्तत्र रावणं राक्षसाधिपम् ॥२९॥ प्रविवेश ततो लङ्कां रावणो लोकरावणः ॥ ३० ॥ तां सुवर्णपरिक्रान्ते शुभे महति वेश्मनि । प्रवेश्य मैथिलीं वाक्यैः सान्त्वयामास रावणः ॥ ३१ ॥ तृणवद्भाषितं तस्य तं च नैर्ऋतपुङ्गवम् । अचिन्तयन्ती वैदेही अशोकवनिकां गता ॥ ३२ ॥ न्यवर्तत ततो रामो मृगं हत्वा महावने ॥ ३३ ॥ निवर्तमानः काकुत्स्थोऽदृष्ट्वा गृध्रं प्रविव्यथे ॥३४॥ गृध्रं हतं ततो दग्ध्वा रामः प्रियसखं पितुः । मार्गमाणस्तु वैदेहीं राघवः सहलक्ष्मणः । गोदावरीमन्वचरद्वनोद्देशांश्च पुष्पितान् ॥३५॥ आसेदतुर्महारण्ये कबन्धं नाम राक्षसम् ॥३६॥ ततः कबन्धवचनाद्रामः सत्यपराक्रमः । ऋश्यमूकं गिरिं गत्वा सुग्रीवेण समागतः ॥ ३७ ॥ तयोः समागमः पूर्वं प्रीत्या हार्दो व्यजायत ॥ ३८ ॥

तृणवदिति । तस्य रावणस्य भाषितं तृणवत्, मत्वेति शेषः । तं च नैर्ऋतपुङ्गवम् अचिन्तयन्ती वैदेही अशोकवनिकां गता । तत्रैव स्थितेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ निवर्तमान इति । अदृष्ट्वेति च्छेदः । सीतामिति शेषः । सीतां गृध्रं चादृष्ट्वा प्रविव्यथ इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ रामानु०—निवर्तमानः काकुत्स्थोऽदृष्ट्वा गृध्रं प्रविव्यथे । गृध्रं हतं ततो दग्ध्वा रामः प्रियसखं पितुरिति पाठः ॥ ३४ ॥ गृध्रमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । ततो वैदेहीं मार्गमाणो राघवः पितुः प्रियसखं हतं गृध्रं दग्ध्वा गोदावरीं तद्वनोद्देशांश्चान्वचरत् । पुष्पितानित्यनेन पुष्पलोभेन किं सीताऽत्र गतेति मतिर्व्यज्यते ॥ ३५ ॥ आसेदतुरित्यर्धमेकं वाक्यम् । राघवाविति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तयोरिति । तयोः रामसुग्रीवयोः, पूर्वं दर्शनात् प्रागेव, हार्दः समागमः मानसः संबन्धः व्यजायत,

प्रगृह्येति । सहसा बलात्कारेण ॥ २८–३१ ॥ अचिन्तयन्ती अगणयन्ती ॥ ३२–३७ ॥ तयोरित्यर्धम् । तयोः रामसुग्रीवयोः । समागमात्पूर्वं दर्शनात्प्रागेव । हार्दः

मनसा परस्परं सख्यमाचकाङ्क्षाते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ सुग्रीवस्य कुतः सख्यापेक्षेत्यत्राह–भ्रात्रेति ॥ ३९ ॥ इतरेतरेति । इतरेतरसंवादात् अन्योन्य प्रयोजनकथनात् । प्रणयः प्रगाढः अतिशयितः अभूत् ॥ ४० ॥ रामस्येति । अत्र सुग्रीव इति शेषः । सुग्रीवः रामस्य बाहुवीर्येण वालिनं हत्वा स्वराज्यं प्रत्यपादयत् समपादयदिति सम्बन्धः ॥ ४१ ॥ सुग्रीव इति । राज्ये स्थापितः सुग्रीवः सर्ववानरैः सहितोऽभूत् ॥ ४२ ॥ रामायेति ।

भ्रात्रा निरस्तः क्रुद्धेन सुग्रीवो वालिना पुरा ॥ ३९ ॥ इतरेतरसंवादात् प्रगाढः प्रणयस्तयोः ॥ ४० ॥ रामस्य बाहुवीर्येण स्वराज्यं प्रत्यपादयत् । वालिनं समरे हत्वा महाकायं महाबलम् ॥ ४१ ॥ सुग्रीवः स्थापितो राज्ये सहितः सर्ववानरैः ॥ ४२ ॥ रामाय प्रतिजानीते राजपुत्र्याश्च मार्गणम् ॥ ४३ ॥ आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महात्मना । दश कोटचः प्लवङ्गानां सर्वाः प्रस्थापिता दिशः ॥ ४४ ॥ तेषां नो विप्रकृष्टानां विन्ध्ये पर्वतसत्तमे । भृशं शोकाभितप्तानां महान् कालोऽत्यवर्तत ॥ ४५ ॥ भ्राता तु गृध्रराजस्य सम्पातिर्नाम वीर्यवान् । समाख्याति स्म वसतिं सीताया रावणालये ॥ ४६ ॥ सोऽहं शोकपरीतानां दुःखं तज्ज्ञातिनां नुदन् । आत्मवीर्यं समास्थाय योजनानां शतं प्लुतः ॥४७॥ तत्राहमेकामद्राक्षमशोकवनिकां गताम् । कौशेयवस्त्रां मलिनां निरानन्दां दृढव्रताम् ॥ ४८ ॥ तया समेत्य विधिवत् पृष्ट्वा सर्वमनिन्दिताम् । अभिज्ञानं च मे दत्तमर्चिष्मान् स महामणिः ॥ ४९ ॥

सुग्रीव इति शेषः । प्रतिजानीते प्रतिज्ञातवान् ॥ ४३ ॥ आदिष्टाः मार्गणायादिष्टाः, दिशः प्रस्थापिताश्च ॥ ४४ ॥ तेषां प्रस्थापितानाम्, विप्रकृष्टानां बहुकालविलम्बितानाम् । यद्वा स्वयंप्रभाबिले प्रविष्टतया दूरं गतानाम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सोऽहमिति । ज्ञातिनामिति नकारान्तत्वमार्षम् । प्लुतः, समुद्रे इति शेषः ॥ ४७ ॥ तत्र रावणालये ॥ ४८ ॥ तयेति । अनिन्दितां सीतां सर्वं वृत्तान्तं पृष्ट्वा । प्रच्छिर्द्विकर्मकः । पृष्ट्वा स्थिताय मे मह्यम्,

मानससम्बन्धो व्यजायत मनसा परस्परं सख्यमाचकाङ्क्षाते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ सुग्रीवस्य रामसख्यापेक्षणे कारणमाह–भ्रात्रेति । यतो वालिना निरस्तः अतस्तयोः प्रणयः, आसीदिति शेषः ॥ ३९–४२ ॥ रामायेति । अत्र क्रमो न विवक्षितः, पूर्वमेव प्रतिज्ञातत्वात ॥ ४३ ॥ आदिष्टाः नियुक्ताः, प्रस्थापिता इति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥ विप्रकृष्टानां बिलप्रवेशानन्तरं निर्गममार्गमजानतामित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सोऽहमिति । ज्ञातिनामित्यत्र दीर्घाभाव आर्षः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ विधिवत्

स०–रामः स्वबाहुवीर्येण इति पाठः । रामः स्वराज्यं स्वेन द्रव्येण सहितं च तद्राज्यं चेति तत् । राज्ञि मृते समरे स्वस्वामिकमिति स्वराज्यं वा । प्रत्यपादयत् दत्तवान् ॥ ४१ ॥

स प्रसिद्धः महामणिः अभिज्ञानं दत्तम् ॥ ४९ ॥ रामानु०—तयेति। मे मया। स महामणिः। रामदत्ताभिज्ञानस्याङ्गुलीयकरूपत्वेऽपि तद्युक्तमणिप्राधान्यान्मणिशब्दप्रयोगः ॥४९॥ अभिज्ञानमित्यर्धम् ॥ ५० ॥ मया चेति । क्रियाभेदान्मयाशब्दद्वयं प्रयुक्तम् ॥ ५१ ॥ श्रुत्वेति । जीवितमाशशंसे ततः पूर्वं जीविते निराशः स्थित इति व्यक्तम् । जीवितान्तं प्राप्तः, आतुरः अमृतं पीत्वा यथा जीवितमाशास्ते तथेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ उद्योजयिष्यन्निति । उद्योगमुद्योजयिष्यन् उद्योगं

अभिज्ञानं मणिं लब्ध्वा चरितार्थोऽहमागतः ॥ ५० ॥ मया च पुनरागम्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । अभिज्ञानं मया दत्तमर्चिष्मान् स महामणिः ॥ ५१ ॥ श्रुत्वा तु मैथिलीं हृष्टस्त्वाशशंसे च जीवितम् । जीवितान्तमनुप्राप्तः पीत्वाऽमृतमिवातुरः ॥ ५२ ॥ उद्योजयिष्यन्नुद्योगं दध्रे कामं वधे मनः । जिघांसुरिव लोकान्ते सर्वाँल्लोकान् विभावसुः ॥ ५३ ॥ ततः समुद्रमासाद्य नलं सेतुमकारयत् । अतरत् कपिवीराणां वाहिनी तेन सेतुना ॥ ५४ ॥ प्रहस्तमवधीन्नीलः कुम्भकर्णं तु राघवः । लक्ष्मणो रावणसुतं स्वयं रामस्तु रावणम् ॥५५॥ स शक्रेण समागम्य यमेन वरुणेन च । महेश्वरस्वयम्भूभ्यां तथा दशरथेन च ॥५६॥ तैश्च दत्तवरः श्रीमानृषिभिश्च समागतः । सुरर्षिभिश्च काकुत्स्थो वराँल्लेभे परन्तपः ॥ ५७ ॥ स तु दत्तवरः प्रीत्या वानरैश्च समागतः । पुष्पकेण विमानेन किष्किन्धामभ्युपागमत् ॥ ५८ ॥ तं गङ्गां पुनरासाद्य वसन्तं मुनिसन्निधौ । अविघ्नं पुष्ययोगेन श्वो रामं द्रष्टुमर्हसि ॥ ५९ ॥

कुर्वन् । ओदनपाकं पचतीतिवत् । विभावसुः अग्निः ॥ ५३ ॥ तत इति । नलं सेतुमकारयत् नलेन सेतुमकारयत् ॥ ५४–५८ ॥ तमिति । पुनर्गङ्गामासाद्य मुनिसन्निधौ भरद्वाजसमीपे, अद्य वसन्तं तम् अविघ्नं यथा भवति तथा श्वः पुष्ययोगेन द्रष्टुमर्हसि, पुष्ययोगलाभार्थम् नीतिशास्त्रोक्तमार्गेण । महामणिः, रामदत्ताभिज्ञानस्याङ्गुलीयकत्वेऽपि तत्र खचितमणिप्राधान्यान्मणिशब्दप्रयोगः ॥ ४९–५२॥ उद्योजयिष्यन्निति । उद्युज्यते जयोऽनेनेत्युद्योगो बलं तदुद्योजयिष्यन् प्रोत्साहयिष्यन् ॥ ५३–५९ ॥

अद्य गङ्गातीरे रामः स्थित इति भावः ॥ ५९ ॥ तत इति । सत्यम् अविरुद्धभङ्ग्या सत्यत्वेन ज्ञातम् । मनोरथ इत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥६०॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १२९ ॥
श्रुत्वेत्यादि । परमानन्दं परमानन्दकरम्, वच इति शेषः ॥ १ ॥ दैवतानीति । चैत्यानि चतुष्पथमण्डपान् । अर्चन्तु अर्चयन्तु ॥ २ ॥ सूता इत्यादि

ततस्तु सत्यं हनुमद्वचो महन्निशम्य हृष्टो भरतः कृताञ्जलिः । उवाच वाणीं मनसः प्रहर्षिणीं चिरस्य पूर्णः खलु मे मनोरथः॥६०॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये० श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १२९ ॥
श्रुत्वा तु परमानन्दं भरतः सत्यविक्रमः । हृष्टमाज्ञापयामास शत्रुघ्नं परवीरहा ॥१॥ दैवतानि च सर्वाणि चैत्यानि नगरस्य च । सुगन्धमाल्यैर्वादित्रैरर्चन्तु शुचयो नराः ॥ २ ॥ सूताः स्तुतिपुराणज्ञाः सर्वे वैतालिकास्तथा । सर्वे वादित्रकुशला गणिकाश्चापि सङ्घशः । अभिनिर्यान्तु रामस्य द्रष्टुं शशिनिभं मुखम् ॥ ३ ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नः परवीरहा । विष्टीरनेकसाहस्राश्चोदयामास वीर्यवान् ॥ ४ ॥ समीकुरुत निम्नानि विषमाणि समानि च । स्थलानि च निरस्यन्तां नन्दिग्रामादितः परम् ॥ ५ ॥ सिञ्चन्तु पृथिवीं कृत्स्नां हिमशीतेन वारिणा । ततोऽभ्यव किरन्त्वन्ये लाजैः पुष्पैश्च सर्वशः ॥ ६ ॥

सार्धश्लोक एकान्वयः । सूताः स्तुतिशीलाः । वैतालिकाः वन्दिनः ॥ ३ ॥ रामानु०–गणिकाश्चापि सङ्घश इत्यतः परम्-राजदारास्तथाऽमात्याः सैन्याः सेनागणाङ्गनाः । ब्राह्मणाश्च सराजन्याः श्रेणीमुख्यास्तथा गणाः । अभिनिर्यान्तु रामस्य द्रष्टुं शशिनिभं मुखम् ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नः परवीरहा । विष्टीरनेकसाहस्राश्चोदयामास वीर्यवान् ॥ इति पाठक्रमः । व्यत्ययस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥ ३ ॥ भरतस्येत्यादिश्लोकपञ्चकमेकान्वयम् । विष्टीः भृतिं विना कर्मकरान् । नन्दिग्रामादितः परम्, अयोध्यापर्यन्तमित्यर्थः ।

तत इति । मे मनोरथः पूर्ण इत्युवाचेति सम्बन्धः ॥ ६० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व० युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकोनत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥१२९॥
श्रुत्वेति । परमानन्दं परमानन्दकरम्, वचनमिति शेषः ॥ १ ॥ दैवतानि कुलदैवतानि । नगरस्य चैत्यानि साधारणदेवतायतनानि ॥ २ ॥ स्तुतिपुराणज्ञाः इति सूतलक्षणरूपं सूतविशेषणम् । वैतालिकाः वंशावलीकीर्तकाः ॥ ३ ॥ विष्टीः भृतिकरान् ॥ ४ ॥ स्थूलानि इति पाठे–अत्युन्नतप्रदेशान् ॥ ५-८ ॥

अन्ये पुरुषाः हिमवच्छीतेन वारिणा सिञ्चन्तु । ततः सेचनानन्तरम्, लाजादिभिः किरन्तु । रथ्याः समुच्छ्रितपताकाः, कुर्वन्त्विति शेषः । सूर्यस्योदयनं प्रति सूर्यस्योदयमारभ्य । यावत्सूर्योदयमिति वा । स्रजः मालिकाः तासां दामभिः पङ्क्तिभिः, मुक्तपुष्पैः असूत्रबद्धपद्मकुवलयादिभिश्च वेश्मानि शोभयन्तु । सुगन्धैः पञ्चवर्णकैः पञ्चविधवर्णद्रव्यचूर्णैः, राजमार्गं किरन्तु राजमार्गे वर्णद्रव्यचूर्णैः नानाविधलतापद्मादिचित्ररेखाः कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ४–८ ॥

समुच्छ्रितपताकास्तु रथ्याः पुरवरोत्तमे । शोभयन्तु च वेश्मानि सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ ७ ॥ स्रग्दामभिर्मुक्तपुष्पैः सुगन्धैः पञ्चवर्णकैः । राजमार्गमसम्बाधं किरन्तु शतशो नराः ॥८॥ राजदारास्तथाऽमात्याः सैन्याः सेनागणाङ्गनाः । ब्राह्मणाश्च सराजन्याः श्रेणीमुख्यास्तथा गणाः ॥ ९ ॥ धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो ह्यर्थसाधकः । अशोको मन्त्रपालश्च सुमन्त्रश्चापि निर्ययुः ॥ १० ॥ मत्तैर्नागसहस्रैश्च शातकुम्भविभूषितैः ॥ ११ ॥ अपरे हेमकक्ष्याभिः सगजाभिः करेणुभिः । निर्ययुस्तुरगाक्रान्तै रथैश्च सुमहारथाः ॥ १२ ॥ शक्त्यृष्टिप्रासहस्तानां सध्वजानां पताकिनाम् । तुरगाणां सहस्रैश्च मुख्यैर्मुख्यनरान्वितैः । पदातीनां सहस्रैश्च वीराः परिवृता ययुः ॥ १३ ॥

रामानु०–विष्टीः भृतिं विना कर्मकरान् । स्रग्दामभिः पुष्पमालापङ्क्तिभिः, वेश्मानि शोभयन्तु । सुगन्धैः पञ्चवर्णकैः मुक्तैः पुष्पैश्च राजमार्गं किरन्त्विति संबन्धः ॥ ४–८ ॥

अथ परेद्युः प्रातः रामभक्त्यतिशयेन सर्वेषां निर्गमनं दर्शयति–राजदारा इत्यादिना । श्रेणीमुख्याः श्रेणीमुखाः । तथा गणाः, श्रेणी श्रेणय इति यावत् । अत्र श्लोके निर्ययुरिति वक्ष्यमाणमनुषज्यते ॥ ९ ॥ अमात्यान्विशिष्य दर्शयति–धृष्टिरित्यादिना । सार्धश्लोकः एकान्वयः । अत्र धृष्ट्यादयो गजारूढा ययुरित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ अपर इति । अपरे राजान्तरङ्गाः पुरुषाः करेणुभिर्निर्ययुः ॥ १२ ॥ शक्तीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । उक्तविशेषणानां तुरगाणां सहस्रैः पदातीनां सहस्रैश्च परिवृता वीरा ययुः ॥ १३ ॥ रामानु०–निर्ययुस्तुरगाक्रान्तै रथैश्च सुमहारथाः । इत्यस्यानन्तरम्–शक्त्यृष्टिप्रासहस्तानां सध्वजानां पताकिनाम् । तुरगाणां सहस्रैश्च मुख्यैर्मुख्यनरान्वितैः । पदातीनां सहस्रैश्च वीराः परिवृता ययुः । ततो यानान्युपारूढाः सर्वा दशरथस्त्रियः । कौसल्यां प्रमुखे कृत्वा सुमित्रां चापि निर्ययुः । कैकेय्या सहिताः सर्वा नन्दिग्राममुपागमन् । कृत्स्नं तु नगरं तत्तु नन्दिग्राममुपागमत् ॥ इति पाठक्रमः । व्यत्ययस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥ १३ ॥

राजदाराः मातरः । सैन्याः राजभवनाद्भृतिमन्तोऽभ्यन्तराः । सेनागणा आटविकान्तसेनाभेदास्तथाऽङ्गनागणाः । श्रेणी नानाजातीयसङ्घः ॥ ९–१७ ॥

तत इति । प्रमुखे अग्रे ॥ १४ ॥ कैकेय्येति । अत्र भरतेनोपेक्षयाऽनाहूतत्वात् पश्चान्निर्गत्य कैकेय्या नन्दिग्रामप्राप्तिकाले साहित्यमुच्यते ॥ १५ ॥ कृत्स्नमित्यर्धम् । अत्र नगरशब्देन तत्रत्यजना लक्ष्यन्ते ॥ १६ ॥ सञ्चचाल कम्पितेव ॥ १७ ॥ अथोक्तपरिवारैः सह भरतस्य नन्दिग्रामान्निर्गमं दर्शयति-द्विजातिमुख्यैरित्यादिभिः सार्धैश्चतुर्भिः श्लोकैः । ततो महात्मा भरतः सर्वैर्वृतः प्रत्युद्ययाविति वाक्यार्थः । सनैगमैः सवणिग्भिः ।

ततो यानान्युपारूढाः सर्वा दशरथस्त्रियः । कौसल्यां प्रमुखे कृत्वा सुमित्रां चापि निर्ययुः ॥ १४ ॥ कैकेय्या सहिताः सर्वा नन्दिग्राममुपागमन् ॥१५॥ कृत्स्नं च नगरं तत्तु नन्दिग्राममुपागमत् ॥१६॥ अश्वानां खुरशब्देन रथनेमिस्वनेन च । शङ्खदुन्दुभिनादेन सञ्चचालेव मेदिनी ॥ १७ ॥ द्विजातिमुख्यैर्धर्मात्मा श्रेणीमुख्यैः सनैगमैः । माल्यमोदकहस्तैश्च मन्त्रिभिर्भरतो वृतः ॥१८॥ शङ्खभेरीनिनादैश्च वन्दिभिश्चाभिवन्दितः । आर्यपादौ गृहीत्वा तु शिरसा धर्मकोविदः ॥ १९ ॥ पाण्डुरं छत्रमादाय शुक्लमाल्योपशोभितम् । शुक्ले च वालव्यजने राजार्हे हेमभूषिते ॥२०॥ उपवासकृशो दीनश्चीरकृष्णाजिनाम्बरः । भ्रातुरागमनं श्रुत्वा तत्पूर्वं हर्षमागतः । प्रत्युद्ययौ ततो रामं महात्मा सचिवैः सह ॥२१॥ समीक्ष्य भरतो वाक्यमुवाच पवनात्मजम् ॥२२॥ कच्चिन्न खलु कापेयी सेव्यते चलचित्तता । नहि पश्यामि काकुत्स्थं राममार्यं परन्तपम् । कच्चिन्न खलु दृश्यन्ते वानराः कामरूपिणः ॥ २३ ॥

" वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् " इत्यमरः । मन्त्रिभिः वसिष्ठादिभिः । सचिवैः सुमन्त्रादिभिः । आर्यपादौ रामपादुके हेमभूषिते हेमदण्डभूषिते । तत्पूर्वं श्रवणादि हर्षमागतः, श्रवणात्पूर्वं तु नास्य हर्षोऽभूदित्यर्थः ॥ १८–२१ ॥ समीक्ष्येत्यर्धम् । समीक्ष्य समन्ताद्रामागमनं निरीक्ष्य ॥ २२ ॥ कच्चिदित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । कच्चिदिति प्रश्ने । सेव्यते, त्वयेति शेषः । तत्र हेतुमाह-न हीति । रामस्य दूरागमनेऽपि नासीरचारिणः

द्विजातिमुख्यैरिति । सनैगमैः सवणिग्भिः । " वैदेहकस्सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् " इत्यमरः ॥ १८ ॥ आर्यपादौ श्रीरामस्य पादुके ॥१९॥२०॥ भ्रातुरिति । तत्पूर्वं हर्षमागतः इत्यनेन श्रीरामागमनश्रवणात्पूर्वं हर्षो नास्तीत्यवगम्यते ॥ २१–२२ ॥ कापेयी कपिसम्बन्धिनी चलचित्तता न सेव्यते कच्चित् नाप्यते कच्चित्,

कपयो दृश्येरन्, तेषां कामरूपित्वेन स्वरूपेणादर्शनेऽपि रूपान्तरेण वा दृश्येरन्, तदपि नास्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ अथेति। अर्थं विलम्बहेतुम्। "अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने। व्यवहारे धने शास्त्रे वस्तुहेतुनिवृत्तिषु" इति वैजयन्ती ॥ २४ ॥ सदेति। भरद्वाजप्रसादेन सदाफलानिति संबन्धः। प्राप्य, वानराः हृष्यन्तीति च शेषः ॥ २५ ॥ तस्य चेति। ससैन्यस्य रामस्य वासवेन एष वरो दत्तः अकालफलित्ववरो दत्तः, तथा सर्वगुणान्वितम्

अथैवमुक्ते वचने हनुमानिदमब्रवीत्। अर्थं विज्ञापयन्नेव भरतं सत्यविक्रमम् ॥ २४ ॥ सदाफलान् कुसुमितान् वृक्षान् प्राप्य मधुस्रवान्। भरद्वाजप्रसादेन मत्तभ्रमरनादितान् ॥२५॥ तस्य चैष वरो दत्तो वासवेन परन्तप। ससैन्यस्य तथाऽऽतिथ्यं कृतं सर्वगुणान्वितम् ॥२६॥ निस्वनः श्रूयते भीमः प्रहृष्टानां वनौकसाम्। मन्ये वानरसेना सा नदीं तरति गोमतीम् ॥ २७ ॥ रजोवर्षं समुद्भूतं पश्य वालुकिनीं प्रति ॥२८॥ मन्ये सालवनं रम्यं लोलयन्ति प्लवङ्गमाः ॥ २९ ॥ तदेतद्दृश्यते दूराद्विमलं चन्द्रसन्निभम्। विमानं पुष्पकं दिव्यं मनसा ब्रह्मनिर्मितम् ॥ ३० ॥ रावणं बान्धवैः सार्धं हत्वा लब्धं महात्मना ॥ ३१ ॥ तरुणादित्यसङ्काशं विमानं रामवाहनम्। धनदस्य प्रसादेन दिव्यमेतन्मनोजवम् ॥ ३२ ॥

आतिथ्यं मधुस्रवत्वरूपं भरद्वाजेन कृतम्, अतोऽकालफलित्वं मधुस्रवत्वं च वनस्य युक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥ एवं विलम्बहेतुमुक्त्वा समीपागमनचिह्नं दर्शयति—निस्वन इति। इदानीं वानरसेना गोमतीं नदीं तरतीति मन्ये, यस्मात् भीमो निस्वन इति भावः ॥ २७ ॥ ततोऽपि सन्निकर्षमाह—रज इति। समुद्भूतं रजोवर्षं पश्य। तस्माद्वालुकिनीं नदीं प्रति यातीति मन्ये ॥ २८ ॥ क्षिप्रं वानरसेनाया अनागमने हेतुमाह—मन्य इति। तस्मात्तस्याः विलम्बः ॥२९॥ विमानं तु दृश्यत इत्याह—तदेतादिति। पुष्पकं विमानं पुष्पकाख्यं विमानम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तरुणेति। दिव्यं मनोजवं तरुणादित्यसङ्काशं राम

त्वयेति शेषः ॥ २३ ॥ अर्थं विलम्बहेतुं विज्ञापयन्। " अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने। व्यवहारे धने शास्त्रे वस्तुहेतुनिवृत्तिषु ॥ " इति वैजयन्ती ॥ २४ ॥ हेतुमेवाह—सदाफलानित्यादि ॥ २५–२७ ॥ रज इति। वालुकिनीं नदीम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ तदेतादिति। मनसा ब्रह्मनिर्मितं विश्वकर्मणा मनसा ब्रह्मार्थं निर्मितम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तरुणेति। एतद्धनदस्य प्रसादेन ब्रह्मवरप्रसादेन, धनदस्य धनदसम्बन्धीत्यर्थः। " परेण तपसा लेभे यत्कुबेरः पितामहात् " इति

वाहनमेतद्विमानम्, प्रसादेन धनदस्य ब्रह्मप्रसादेन धनदस्य लब्धमित्यर्थः। "परेण तपसा लेभे यत्कुबेरः पितामहात्" इति सुन्दरकाण्डोक्तेः ॥ ३२ ॥ एतस्मिन्निति। आसत इति शेषः ॥ ३३-३५ ॥ प्राञ्जलिरिति। यथार्थेन स्वागतेन, चतुर्दशे वर्षे पूर्णे अवश्यमागमिष्यामीति प्रतिज्ञानुसारिणा स्वागमनेनेत्यर्थः। अपूजयत् अश्लाघयत् ॥ ३६-३९ ॥ रामानु०-मेरुस्थमिव भास्करमित्यस्यानन्तरं, ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम्। हंसयुक्तं महावेगं निष्पपात

एतस्मिन् भ्रातरौ वीरौ वैदेह्या सह राघवौ। सुग्रीवश्च महातेजा राक्षसश्च विभीषणः ॥ ३३ ॥ ततो हर्षसमुद्भूतो निस्वनो दिवमस्पृशत्। स्त्रीबालयुववृद्धानां रामोऽयमिति कीर्तिते ॥ ३४ ॥ रथकुञ्जरवाजिभ्यस्तेऽवतीर्य महीं गताः। ददृशुस्तं विमानस्थं नराः सोममिवाम्बरे ॥ ३५ ॥ प्राञ्जलिर्भरतो भूत्वा प्रहृष्टो राघवोन्मुखः। स्वागतेन यथार्थेन ततो राममपूजयत् ॥३६॥ मनसा ब्रह्मणा सृष्टे विमाने भरताग्रजः। रराज पृथुदीर्घाक्षो वज्रपाणिरिवापरः ॥ ३७ ॥ ततो विमानाग्रगतं भरतो भ्रातरं तदा। ववन्दे प्रयतो रामं मेरुस्थमिव भास्करम् ॥ ३८ ॥ ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम्। हंसयुक्तं महावेगं निष्पपात महीतले ॥ ३९ ॥ आरोपितो विमानं तद्भरतः सत्यविक्रमः। राममासाद्य मुदितः पुनरेवाभ्यवादयत् ॥ ४० ॥ तं समुत्थाप्य काकुत्स्थश्चिरस्याक्षिपथं गतम्। अङ्के भरतमारोप्य मुदितः परिषस्वजे ॥ ४१ ॥ ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं चाभ्यवादयत्। अभिवाद्य ततः प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत् ॥४२॥ सुग्रीवं कैकयीपुत्रो जाम्बवन्तं तथाऽङ्गदम्। मैन्दं च द्विविदं नीलमृषभं परिषस्वजे ॥४३॥ सुषेणं च नलं चैव गवाक्षं गन्धमादनम्। शरभं पनसं चैव भरतः परिषस्वजे ॥ ४४ ॥

महीतले ॥ इति पाठः। अयं श्लोकः केषुचित्कोशेषु लेखकप्रमादात्पतितः ॥ ३९ ॥ आरोपित इति। अत्र भरतस्य विमानारोपणं सर्वेषां प्रदर्शनार्थमिति बोध्यम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तत इति। लक्ष्मणमासाद्य कृतनमस्कारं लक्ष्मणमालिङ्गनेन सम्भाव्य। इदं च लक्ष्मणस्य कनिष्ठत्वात्। लक्ष्मणेन चिकीर्षितो सुन्दरकाण्डेऽभिहितत्वात् ॥ ३२ ॥ राक्षसश्च विभीषणः इत्यनन्तरम् आसत इति शेषः ॥ ३३-४१ ॥ ततो लक्ष्मणमिति। लक्ष्मणमासाद्य कृतनमस्कारं लक्ष्मण

नमस्कारो रामसन्निधौ भरतेन प्रतिषेधित इति चाहुः। वैदेहीं चाभ्यवादयत्। चकारो रामनमस्कारं समुच्चिनोति। 'न सङ्कचे भरतानुजः' इत्युक्तेः। " सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरताग्रज " इत्यत्र बहुव्रीहिरित्युक्तम्। न च वैपरीत्यं शङ्क्यम् । पुष्ये जातस्तु भरतः, सार्पे जातौ तु सौमित्री इति जन्मक्रमोक्तेः। पायसप्रदाने विवाहे च प्राथम्यं तत्र परिहृतम्। लक्ष्मणासादनानन्तरं सीतानमस्काराभिधानात् सीता तारादिभिः सह रामसमीप

ते कृत्वा मानुषं रूपं वानराः कामरूपिणः। कुशलं पर्यपृच्छंस्ते प्रहृष्टा भरतं तदा ॥ ४५ ॥ अथाब्रवीद्राजपुत्रः सुग्रीवं वानरर्षभम्। परिष्वज्य महातेजा भरतो धर्मिणां वरः॥ ४६॥ त्वमस्माकं चतुर्णां तु भ्राता सुग्रीव पञ्चमः। सौहृदाज्जायते मित्रमपकारोऽरिलक्षणम् ॥ ४७ ॥ विभीषणं च भरतः सान्त्ववाक्यमथाब्रवीत्। दिष्ट्या त्वया सहायेन कृतं कर्म सुदुष्करम् ॥४८॥ शत्रुघ्नश्च तदा राममभिवाद्य सलक्ष्मणम्। सीतायाश्चरणौ पश्चाद्विनयादभ्यवादयत् ॥ ४९ ॥ रामो मातरमासाद्य विषण्णां शोककर्शिताम्। जग्राह प्रणतः पादौ मनो मातुः प्रसादयन् ॥५०॥

एव किञ्चिदन्यत्र स्थितेत्यवगम्यते ॥ ४२–४४ ॥ रामानु०–लक्ष्मणासादनानन्तरं देवीनमस्काराभिधानात्, "अन्येषां वानरेन्द्राणां स्त्रीभिः परिवृता ह्यहम्। गन्तुमिच्छे सहायोध्यां राजधानीं त्वया सह ॥ " इति प्रार्थितप्रकारेण तारादिभिः परिवृता सती रामसमीप एव किञ्चिदन्यत्र स्थितेत्यवगम्यते ॥ ४२ ॥ त इति। मानुषं रूपं कृत्वा, स्थिता इति शेषः ॥ ४५–४९ ॥ राम इति। मनो मातुः प्रसादयन्निति पूर्वं त्वद्वाक्यं नाश्रौषमिति त्वया मनस्तापो न कार्य इत्येवं प्रसन्नामकरोदित्यर्थः॥५०॥

मालिङ्गनेन सम्भाव्य वैदेहीं चाभ्यवादयत्, " अन्येद्युः पाञ्चजन्यात्मा कैकेय्यां भरतोऽभवत्। तदन्येद्युस्सुमित्रायामनन्तात्मा च लक्ष्मणः। सुदर्शनात्मा शत्रुघ्नो द्वौ जातौ युगपत् प्रिये॥ " इति पार्वतीं प्रति शिवेनोक्तपाद्मपुराणवचनप्रकारेण रामायणोक्तप्रकारेण च भरतस्य ज्येष्ठत्वादेवं व्याख्यानं कृतम्। वैदेहीं चेति चकारेण रामनमस्कारं समवधत्तेति। परे तु यद्यपि लक्ष्मणो भरतात्कनिष्ठो वयसा, स्पष्टं चेदं जन्मप्रकरणे । तथापि ज्येष्ठानुवर्तनेन स्वापेक्षयाऽधिकगुणत्वेन स्वव्यवहारेण ज्येष्ठानुवृत्तिरेवं कर्तव्येति भरतं प्रत्युपदेशदानेन च गुरुत्वबुद्ध्या तस्य नतिरुचितैव । किञ्च कौसल्यायै प्रथमं दत्तपायसांशजत्वाल्लक्ष्मणस्य ज्येष्ठत्वम्। ततो हि कैकेय्यै पायसार्धदानम्। तदंशजश्च शत्रुघ्न इति स एव भरतात्कनिष्ठः, अत एव वैदेहीं चेति चकारस्स्वरसतस्सङ्गच्छते, अत एव च शत्रुघ्नकृतो लक्ष्मणनमस्कार उपपद्यते। तयोर्युगपदुत्पन्नत्वादित्याहुः ॥ ४२–५० ॥

अभिवाद्येति । यशस्विनीं, रावणजयस्य तन्मूलत्वात् सर्वैः प्रशस्यमानामित्यर्थः । पुरोहितं वसिष्ठम्, अभिवाद्येत्यनुषज्यते । अभिवाद्योपागमदित्यन्वयः ॥५१-५४॥ रामानु०-कैकेय्याः यशस्विनीमिति विशेषणं देवकार्यहेतुभूतत्वादृषिः प्रायुङ्क्त ॥५१॥ एतत्त इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । हे राजन् ! मया

अभिवाद्य सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम् । स मातृश्च ततः सर्वाः पुरोहितमुपागतम् ॥ ५१ ॥ स्वागतं ते महाबाहो कौसल्यानन्दवर्धन । इति प्राञ्जलयः सर्वे नागरा राममब्रुवन् ॥ ५२ ॥ तान्यञ्जलिसहस्राणि प्रगृहीतानि नागरैः । व्याकोशानीव पद्मानि ददर्श भरताग्रजः ॥ ५३ ॥ पादुके ते तु रामस्य गृहीत्वा भरतः स्वयम् । चरणाभ्यां नरेन्द्रस्य योजयामास धर्मवित् । अब्रवीच्च तदा रामं भरतः स कृताञ्जलिः ॥ ५४ ॥ एतत्ते रक्षितं राजन् राज्यं निर्यातितं मया । अद्य जन्म कृतार्थं मे संवृत्तश्च मनोरथः ॥ ५५ ॥ यस्त्वां पश्यामि राजानमयोध्यां पुनरागतम् । अवेक्षतां भवान् कोशं कोष्ठागारं पुरं बलम् । भवतस्तेजसा सर्वं कृतं दशगुणं मया ॥ ५६ ॥ तथा ब्रुवाणं भरतं दृष्ट्वा तं भ्रातृवत्सलम् । मुमुचुर्वानरा बाष्पं राक्षसश्च विभीषणः ॥ ५७ ॥ ततः प्रहर्षाद्भरतमङ्कमारोप्य राघवः । ययौ तेन विमानेनससैन्यो भरताश्रमम् ॥ ५८ ॥ भरताश्रममासाद्य ससैन्यो राघवस्तदा । अवतीर्य विमानाग्रादवतस्थे महीतले ॥ ५९ ॥ अब्रवीच्च तदा रामस्तद्विमानमनुत्तमम् । वह वैश्रवणं देवमनुजानामि गम्यताम् ॥ ६० ॥

रक्षितं न्यासत्वेन पालितम् एतद्राज्यं ते निर्यातितं तुभ्यं निवेदितम् । कोष्ठागारं धान्यशालाम् । दशगुणत्वं रामनिर्गमनकालिककोशापेक्षया ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ तथेति । मुमुचुरिति । स्वकुलीनेष्वेतादृशभ्रातृवृत्त्यदर्शनादिति भावः ॥ ५७ ॥ तत इति भरताश्रमं नन्दिग्रामम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अब्रवीच्चेति । गम्यतामित्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् ॥ ६० ॥

कैकेयीं च यशस्विनीम्, अस्या मनोदाढर्येन राजा नरकात्तारितः, देवा ब्रह्मर्षयश्च परमं सुखं प्राप्ताः, रामस्य च यशोऽजायत, अतः एषा यशस्विन्येव॥५१॥५२॥ व्याकोशानि विकसितानि ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ते निर्यातितं तुभ्यं निवेदितम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ विभीषणश्च बाष्पं मुमोच ईदृशा अपि भ्रातरस्सन्तीत्यानन्देन स्वस्य

तत इति । दिशमागम्य दिशमुद्दिश्य ॥ ६१ ॥ पुरोहितस्येति । आत्मसमस्य स्वानुरूपस्य, पृथगासने तेन सहैवोपविवेश, पृथगासने युगपदेवोप विविशतुरित्यर्थः ॥ ६२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३० ॥

ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् । उत्तरां दिशमागम्य जगाम धनदालयम् ॥ ६१ ॥ पुरोहितस्यात्मसमस्य राघवो बृहस्पतेः शक्र इवामराधिपः । निपीड्य पादौ पृथगासने शुभे सहैव तेनोपविवेश राघवः ॥ ६२ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३० ॥

शिरस्यञ्जलिमाधाय कैकेय्यानन्दवर्धनः । बभाषे भरतो ज्येष्ठं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १ ॥
पूजिता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम । तद्ददामि पुनस्तुभ्यं यथा त्वमददा मम ॥ २ ॥

एवं पुष्पकं धनदाय प्रेषयित्वा वसिष्ठेन च समागम्य भरतानुज्ञां विना नायोध्या प्रवेष्टव्येति तात्पर्येण नन्दिग्राम एवासनोपविष्टे रामे निविष्टेषु च पौर वर्गेषु सन्निहितासु च मातृषु तादात्विकसूक्ष्मेङ्गितदर्शननिपुणो भरतः स्वहृदयमग्रजाय निवेदयति—शिरस्यञ्जलिमित्यादिना । शिरस्यञ्जलिमाधाये त्यनेन पूर्वकृता प्रपत्तिः स्मार्यते । अनन्यगतिकत्वसूचिका मुद्रा ह्यञ्जलिः । कैकेय्यानन्दवर्धन इत्यनेन भरतवचने कैकेयीसन्तोषो मुखप्रसादादिनाऽव गम्यत इति द्योत्यते ॥ १ ॥ रामानु०—पूर्वसर्गे 'कुशलं पर्यपृच्छंस्ते प्रहृष्टा भरतं तदा' इत्यस्यानन्तरवर्ति 'अथाब्रवीत्त्वमस्माकम्' इति च श्लोकद्वयमत्र सर्गादौ केषुचित्कोशेषु प्रमादा ल्लिखितम् । सर्गादिस्तु शिरस्यञ्जलिमाधायेति ॥ १ ॥ रामस्य राज्यपरिग्रहे अपरिहार्यं हेतुं दर्शयति—पूजितेति । मामिका मत्संबन्धिनी माता पूजिता, राज्यपरि त्यागपूर्वकवनवासाङ्गीकारेण त्वया तोषिता । अनन्तरमिदं राज्यम्, मम मयि, चित्रकूटे दत्तम् । तद्राज्यं त्वं यथा येन प्रकारेण ममाददाः तेन

तद्वैपरीत्यजशोकेन च ॥ ५७-६१ ॥ पुरोहितस्येति । आत्मसमस्य स्वानुरूपस्य पृथगासने तेन वसिष्ठेन सहैवोपविवेश, पृथगासने युगपदेवोपविविशतु रित्यर्थः ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३० ॥

॥ १ ॥ पूजिता मामिका माता पूजिता राज्यपरित्यागपूर्वकवनवासाङ्गीकारेण त्वया तोषिता । अनन्तरं मम इदं राज्यं चित्रकूटे दत्तम्, तद्राज्यं त्वं यथा येन

प्रकारेण तुभ्यं ददामि । न्यासरूपेण मयि स्थापितं राज्यं न्यासरूपत्वाप्रहाणेनैव पुनर्ददामीत्यर्थः ॥ २ ॥ अयोध्यायां राज्यभोगान् यथाकामं भोक्ष्ये राज्यं त्वमेव परिपालयेत्याकाङ्क्षायामाह–धुरमिति । यद्वा पुनरर्थनपर्यन्तं न्यासधारणे न दोष इत्याशङ्क्याह–धुरमिति । एकाकिना असहायेन, बलीयसा ऋषभेण न्यस्तां धुरं किशोरवत् बालवत्स इव गुरुं भारं वोढुं नोत्सहे ॥ ३ ॥ तर्हि कथमेतावत्पर्यन्तं सोढमित्यत आह–वारीति ।

धुरमेकाकिना न्यस्तामृषभेण बलीयसा । किशोरवद् गुरुं भारं न वोढुमहमुत्सहे ॥ ३ ॥ वारिवेगेन महता भिन्नः सेतुरिव क्षरन् । दुर्बन्धनमिदं मन्ये राज्यच्छिद्रमसंवृतम् ॥ ४ ॥ गतिं खर इवाश्वस्य हंसस्येव च वायसः । नान्वेतुमुत्सहे राम तव मार्गमरिन्दम ॥ ५ ॥ यथा चारोपितो वृक्षो जातश्चान्तर्निवेशने । महांश्च सुदुरारोहो महास्कन्धप्रशाखवान् ॥ ६ ॥ शीर्येत पुष्पितो भूत्वा न फलानि प्रदर्शयन् । तस्य नानुभवेदर्थं यस्य हेतोः स रोप्यते ॥ ७॥ एषोपमा महाबाहो त्वदर्थं वेत्तुमर्हसि । यद्यस्मान् मनुजेन्द्र त्वं भक्तान् भृत्यान्न शाधि हि ॥ ८ ॥

महता वारिवेगेन भिन्नः अत एव क्षरन् बहिर्निस्सरन् जलसेतुरिव इदं राज्यच्छिद्रं छिद्रवद्राज्यम्, असंवृतं संवरणरहितं सत् दुर्बन्धनं मन्ये, यथा महता वारिवेगेन भिन्नः क्षरन् सेतुर्वारिवेगाहतिनिरोधकतृणपूलशाखापुञ्जादिसंवरणं विना न बद्धुं शक्यते एवं बहुविधच्छिद्रं राज्यमपि मन्त्र गोपनादिराजगुणावरणं विना पालितुं न शक्यमिति भावः ॥ ४ ॥ अहमिव भवानपि लोकान् गुणैर्वशीकरोत्वित्यत्राह–गतिमिति ॥ ५ ॥ तर्हि ममैवोपो द्बलेन भवानेव राज्यं परिपालयत्वित्याशङ्क्य तर्हि तातेन भवत्पोषणं विफलं स्यादित्याह–यथा चेत्यादिश्लोकत्रयेण । अन्तर्निवेशने आरोपितः उप्तः,

प्रकारेण मम अददाः तेन प्रकारेण पुनस्तुभ्यं ददामि न्यासरूपेण मयि स्थापितं राज्यं पुनर्ददामीत्यर्थः ॥ २ ॥ त्वमेव राज्यं परिपालयेत्याशङ्क्याह–धुरमिति । एकाकिना असहायेन बलीयसा ऋषभेण न्यस्तां धुरं किशोरीव वत्सतरीव गुरुं भारं वोढुम् अहं नोत्सह इति योजना ॥३–५॥ वंशपरम्पराप्राप्तराज्यपरिपालनार्थं दशरथेनोत्पाद्य संवर्धितस्य रामस्य सकलगुणसम्पन्नस्याप्यभिषेकपूर्वकप्रजापरिपालनरूपफलाप्रदर्शनात् फलाप्रदर्शकवृक्षौपम्यमाह–यथा चेत्यादिश्लोकत्रयेण ।

स०–यथा चारोपितः बीजावापादिद्वारा । अन्तर्निवेशने मूलस्य भूम्यन्तर्निवेशने जाते मूलप्रवेशने जाते वृक्षो महान् जातः, भाविसंज्ञां गृहीत्वेयमुक्तिः । महास्कन्धः प्रशाखवान् । “ शाखा वेदविभागे च पादपाङ्गेऽन्तिकेऽपि च ” इति विश्वात्प्रशाखावानिति यद्यपि वक्तव्यं तथापि ‘ अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं न कारयेत् ’ इत्युक्तेर्ह्रस्वः । यद्वा महास्कन्धः प्रकृष्टाः शाखा यस्य स प्रशाखः । महास्कन्धः तद्वान् जातः । पुष्पितः, तारकादिरयम् । यस्य हेतोः येन कारणेन आरोपितः ॥ ६ ॥

वृक्षः महान् जातः, सुदुरारोहो महास्कन्धप्रशाखवान् पुष्पितोऽपि भूत्वा फलानि न प्रदर्शयन् यथा शीर्यंत अफलो भवति । यथा च यस्य फलस्य हेतोर्येन रोप्यते सः रोपयिता तस्य वृक्षस्य अर्थं तत्फलं नानुभवेत् । मनुजेन्द्र ! भक्तान् भृत्यान् अस्मान्न शाधि यदि महाबाहो ! एषोपमा त्वदर्थं मुक्तेति वेत्तुमर्हसीति योजना । अत्र वृक्षरामयोरारोपयितृदशरथयोश्च उपमानोपमेयभावः । बीजावापस्य पुत्रेष्ट्यादेश्च महास्कन्धस्य सभ्रातृकत्वस्य च

जगदद्याभिषिक्तं त्वामनुपश्यतु सर्वतः । प्रतपन्तमिवादित्यं मध्याह्ने दीप्ततेजसम् ॥ ९ ॥
तूर्यसङ्घातनिर्घोषैः काञ्चीनूपुरनिस्वनैः । मधुरैर्गीतशब्दैश्च प्रतिबुध्यस्व राघव ॥ १० ॥
यावदावर्तते चक्रं यावती च वसुन्धरा । तावत्त्वमिह सर्वस्य स्वामित्वमनुवर्तय ॥ ११ ॥
भरतस्य वचः श्रुत्वा रामः परपुरञ्जयः । तथेति प्रतिजग्राह निषसादासने शुभे ॥ १२ ॥

प्रशाखवत्त्वस्य सुग्रीवादिमित्रगणस्य च पुष्पाणां कल्याणगुणानां च राज्याकरणस्य फलाभावस्य च साम्यं द्योत्यते ॥ ६-८ ॥ भवतस्तु राज्यपरिपालने महती शक्तिरित्याह—जगदिति ॥ ९ ॥ सर्वभोगार्हस्त्वमेव भोगान् भुङ्क्ष्वेत्याह—तूर्येति । काञ्चीनूपुरनिस्वनैरित्यनेन प्रबोधकल्लित नृत्यं गम्यते ॥ १० ॥ मध्ये स्वस्य राज्याशानुद्गमं द्योतयन्नाह—यावदिति । चक्रं ज्योतिश्चक्रमिति यावत् । यावती यावत्कालस्थितिः, तावत् तावत्कालम्, सर्वस्य राज्यस्य स्वामित्वमनुवर्तय । स्वामित्वानुवर्तनं हि पालनमेव ॥ ११ ॥ भरतस्येति । निषसादेति, भरत इति शेषः ॥ १२ ॥

अन्तर्निवेशने आरोपितः उप्तः वृक्षो महास्कन्धप्रवालवान् सुदुरारोहो जातः सन् पुष्पितो भूत्वा फलानि न प्रदर्शयन् शीर्येत शीर्येच्चेत् यस्य हेतोः यस्य फलस्य हेतोः येन रोप्यते स रोपयिता तस्य वृक्षस्यार्थं फलं यथा यथावन्नानुभवेत् एवं हि यस्मात्कारणात् हे मनुजेन्द्र ! भक्तान् भृत्यान् अस्मान्न शाधि यदि तदा दशरथो वृक्षारोपकतुल्यः, दशरथस्य प्रजापरिपालनरूपफलाप्रदर्शनादफलवृक्षतुल्यस्त्वमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—केनचित्कुटुम्बिना कुटुम्बार्थं समारोपितो वृक्षः पुष्पितो भूत्वा यदि न फलेत् तदा तस्य कुटुम्बस्य तद्वृक्षान्न प्रयोजनं भवेत् । एवं पित्रा जनितस्सर्वगुणसम्पन्नो यदि त्वं लोकं न रक्षेः तदा लोकस्य त्वया न प्रयोजनमिति ॥ ६-८ ॥ यदेवमत आह—जगदद्येत्यादि ॥ ९ ॥ १० ॥ यावदिति । चक्रं ज्योतिश्चक्रं यावदावर्तते परिभ्रमति । अनेन कालावधिरुच्यते । यावती यावत्कालस्थितिः, यावत्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ११-१५ ॥

तत इति । श्मश्रुवर्धकाः श्मश्रुकर्तकाः । "वर्धनं छेदनेऽथ द्वे आनन्दनसभाजने" इत्यमरः । सुशीघ्राः अभिषेकमुहूर्तातिलङ्घनं विना शीघ्रं कर्तुं समर्थाः । उपासत श्मश्रूण्यवर्धन्त । भरतलक्ष्मणापेक्षया श्मश्रुवर्धकानां बहुवचनम् । राघवमिति भरतलक्ष्मणयोः प्रदर्शनार्थम् ॥ १३ ॥ पूर्वमित्यादिश्लोकद्वय मेकान्वयम् । 'न मे स्नानं बहुमतं तं विना केकयीसुतम्' इत्युक्त्या प्रथमं स्नानं भरतस्य, सुग्रीवस्यापि किष्किन्धानिर्गमनप्रभृति स्नानाभावादद्य स्नानम् ।

ततः शत्रुघ्नवचनान्निपुणाः श्मश्रुवर्धकाः । सुखहस्ताः सुशीघ्राश्च राघवं पर्युपासत ॥ १३ ॥ पूर्वं तु भरते स्नाते लक्ष्मणे च महाबले । सुग्रीवे वानरेन्द्रे च राक्षसेन्द्रे विभीषणे ॥१४॥ विशोधितजटः स्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः । महार्हवसनो रामस्तस्थौ तत्र श्रिया ज्वलन् ॥ १५ ॥ प्रतिकर्म च रामस्य कारयामास वीर्यवान् । लक्ष्मणस्य च लक्ष्मीवानिक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ १६ ॥ प्रतिकर्म च सीतायाः सर्वा दशरथस्त्रियः । आत्मनैव तदा चक्रुर्मनस्विन्यो मनोहरम् ॥१७॥ ततो वानरपत्नीनां सर्वासामेव शोभनम् । चकार यत्नात् कौसल्या प्रहृष्टा पुत्रलालसा ॥१८॥ ततः शत्रुघ्नवचनात् सुमन्त्रो नाम सारथिः । योजयित्वाऽभिचक्राम रथं सर्वाङ्गशोभनम् ॥ १९ ॥ अर्कमण्डल सङ्काशं दिव्यं दृष्ट्वा रथोत्तमम् । आरुरोह महाबाहू रामः सत्यपराक्रमः ॥ २० ॥

तथा विभीषणस्यापि लङ्कानिर्गमनप्रभृति स्नानाभावात् । शत्रुघ्नस्य स्नानाश्रवणमधिकर्तृत्वेन तदानीमवसराभावात् । पूर्वं व्रतग्रहणानुक्तेश्च । "नन्दि ग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः" इति संक्षेपोक्तेरत्रापि शत्रुघ्नस्नानमर्थसिद्धमित्याहुः । जटाशोधनं शुद्धकेशीकरणम् । स्नात इति कर्तरि क्तः । नानावर्णपुष्पयुक्तत्वेन चित्रमाल्यत्वम् । कुङ्कुमकर्पूरकस्तूर्यादिवस्तुभेदेन चित्रानुलेपनत्वम् । महार्हवसनं पीताम्बरम् । श्रिया अलङ्कारश्रिया । तत्र सिंहासने, ज्वलन् प्रकाशमानः तस्थौ ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रतिकर्मेति । प्रतिकर्म हाराद्यलङ्करणम् । इक्ष्वाकुकुलवर्धनः शत्रुघ्नः ॥ १६ ॥ प्रतिकर्मेति । आत्मनैव स्वयमेव ॥ १७ ॥ तत इति । शोभनं प्रतिकर्मेत्यर्थः ॥ १८–२० ॥

प्रतिकर्म अलङ्करणम् । इक्ष्वाकुकुलवर्धनः शत्रुघ्नः ॥ १६ ॥ आत्मनैव न सैरन्ध्रीहस्तेनेत्यर्थः ॥ १७ ॥ शोभनम् अलङ्करणम् ॥ १८ ॥ अभिचक्राम समीपमाज

सुग्रीव इति । दिव्यनिभैः दिव्यवस्त्रसदृशैः वस्त्रैः, उपलक्षिताविति शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ अयोध्यायामिति । गत्वेति शेषः । मन्त्रयामासुः अभिषेकोपयोगिमङ्गलद्रव्यसंपादनार्थम् एवं कर्तव्यमिति मन्त्रयामासुः ॥ २३ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति–अशोक इति । मन्त्रयन् अमन्त्रयन् ॥ २४ ॥ सर्वमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अर्हथेति पूजायां बहुवचनम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ हरीति । हरियुक्तं हरितवर्णयुक्ताश्वयुक्तम् ॥ २७ ॥ जग्राहेत्यादिश्लोकद्वय

सुग्रीवो हनुमांश्चैव महेन्द्रसदृशद्युती । स्नातौ दिव्यनिभैर्वस्त्रैर्जग्मतुः शुभकुण्डलौ ॥ २१ ॥ वराभरणसम्पन्ना ययुस्ताः शुभकुण्डलाः । सुग्रीवपत्न्यः सीता च द्रष्टुं नगरमुत्सुकाः॥२२॥ अयोध्यायां तु सचिवा राज्ञो दशरथस्य ये । पुरोहितं पुरस्कृत्य मन्त्रयामासुरर्थवत्॥२३॥ अशोको विजयश्चैव सुमन्त्रश्चैव सङ्गताः । मन्त्रयन् रामवृद्ध्यर्थं मृद्ध्यर्थं नगरस्य च ॥ २४ ॥ सर्वमेवाभिषेकार्थं जयार्हस्य महात्मनः । कर्तुमर्हथ रामस्य यद्यन्मङ्गलपूर्वकम् ॥ २५ ॥ इति ते मन्त्रिणः सर्वे सन्दिश्य तु पुरोहितम् । नगरान्निर्ययुस्तूर्णं रामदर्शनबुद्धयः ॥ २६ ॥ हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र इवानघः । प्रययौ रथमास्थाय रामो नगरमुत्तमम् ॥२७॥ जग्राह भरतो रश्मीन् शत्रुघ्नश्छत्रमाददे । लक्ष्मणो व्यजनं तस्य मूर्ध्नि सम्पर्यवीजयत् ॥ २८ ॥ श्वेतं च वालव्यजनं जग्राह पुरतः स्थितः । अपरं चन्द्रसङ्काशं राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ २९ ॥

मेकान्वयम् । रश्मीन् जग्राह सारथ्यमकरोत् । लक्ष्मण इति । पुरतः स्थितो लक्ष्मणः व्यजनं तालवृन्तकं मूर्ध्नि सम्पर्यवीजयत् ॥२८॥ श्वेतं वालव्यजनं च जग्राह । "अहं सर्वं करिष्यामि" इति त्वरया उभयग्रहणम् । अपरं चन्द्रसङ्काशमित्यत्र जग्राहेत्यनुषज्यते ॥ २९ ॥

गाम ॥ १९ ॥ २० ॥ दिव्यनिभैः दिव्यकान्तिभिः वस्त्रैः युक्तौ जग्मतुः रथस्थं राममनुजग्मतुरित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ मन्त्रयामासुः अभिषेकोपयोगिमङ्गलद्रव्यसंपादनार्थमेव मन्त्रयामासुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ अशोक इत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । अशोकादयो रामवृद्ध्यर्थं सङ्गताः मन्त्रयन् मन्त्रयन्तः । महात्मनो रामस्याभिषेकार्थं यद्यत् तत्सर्वं मङ्गलपूर्वकं कर्तुमर्हथ । पूजायां बहुवचनम् । इति ते सर्वे मन्त्रिणः पुरोहितं सन्दिश्य रामदर्शनबुद्धयस्सन्तो नगरान्निर्ययुरिति सम्बन्धः ॥२४–२७॥ जग्राहेति । पुरतः स्थितो लक्ष्मणः व्यजनं तालवृन्तं तस्य मूर्ध्नि सम्पर्यवीजयत । श्वेतं वालव्यजनं च जग्राहेति सम्बन्धः ॥ २८ ॥ २९ ॥

ऋषीति । समरुद्गणैः सवायुगणैः । रामस्य मधुरध्वनिः रावणनिरसनाद्यपदानकथनध्वनिः ॥ ३०-३२ ॥ शङ्खेति । शङ्खशब्दप्रणादैः शङ्खशब्दैः जनहर्षप्रणादैश्चेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ददृशुरिति । ये नगरं प्रविश्य वसिष्ठं पुरस्कृत्य रामाभिषेकममन्त्रयन् ते सुमन्त्रादयः ॥ ३४-३५ ॥

ऋषिसङ्घैस्तदाऽऽकाशे देवैश्च समरुद्गणैः । स्तूयमानस्य रामस्य शुश्रुवे मधुरध्वनिः ॥ ३० ॥ ततः शत्रुञ्जयं नाम कुञ्जरं पर्वतोपमम् । आरुरोह महातेजाः सुग्रीवः प्लवगर्षभः ॥ ३१ ॥ नवनागसहस्राणि ययुरास्थाय वानराः । मानुषं विग्रहं कृत्वा सर्वाभरणभूषिताः ॥ ३२ ॥ शङ्खशब्दप्रणादैश्च दुन्दुभीनां च निस्वनैः । प्रययौ पुरुषव्याघ्रस्तां पुरीं हर्म्यमालिनीम् ॥ ३३ ॥ ददृशुस्ते समायान्तं राघवं सपुरस्सरम् । विराजमानं वपुषा रथेनातिरथं तदा ॥ ३४ ॥ ते वर्धयित्वा काकुत्स्थं रामेण प्रतिनन्दिताः । अनुजग्मुर्महात्मानं भ्रातृभिः परिवारितम् ॥ ३५ ॥ अमात्यैर्ब्राह्मणैश्चैव तथा प्रकृतिभिर्वृतः । श्रिया विरुरुचे रामो नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ३६ ॥ स पुरोगामिभिस्तूर्यैस्तालस्वस्तिकपाणिभिः । प्रव्याहरद्भिर्मुदितैर्मङ्गलानि ययौ वृतः ॥ ३७ ॥ अक्षतं जातरूपं च गावः कन्यास्तथा द्विजाः । नरा मोदकहस्ताश्च रामस्य पुरतो ययुः ॥ ३८ ॥ सख्यं च रामः सुग्रीवे प्रभावं चानिलात्मजे । वानराणां च तत् कर्म राक्षसानां च तद्बलम् । विभीषणस्य संयोगमाचचक्षे च मन्त्रिणाम् ॥ ३९ ॥

अमात्यैरिति । प्रकृतिभिः पौरजनैः ॥ ३६ ॥ सेति । तूर्यैः तूर्यवादकैः । स्वस्तिको वाद्यविशेषः । मङ्गलानि प्रव्याहरद्भिः मङ्गलपाठकैः ॥ ३७ ॥ अक्षतमिति । हरिद्रया जातरूपमक्षतम्, वहद्भिरिति शेषः ॥ ३८ ॥ सख्यं चेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । सख्यं, जातमिति शेषः । मन्त्रिणां मन्त्रिभ्यः ॥ ३९ ॥

स्तूयमानस्य रामस्य मधुरध्वनिः रावणनिरसनादिरामापदानरूपध्वनिरित्यर्थः ॥ ३०-३४ ॥ ते नागराः । वर्धयित्वा, आशीर्भिरिति शेषः ॥ ३५-४३ ॥

तिलकम्–शङ्खशब्देति । शङ्खशब्दप्रणादैः शङ्खशब्दैर्जनानां हर्षप्रणादैश्चेत्यर्थः । तदुक्तं पाद्मे–" आगतो रावणद्वेषी कुम्भकर्णखरान्तकः । अतिकायेन्द्रजिच्छेत्ता महर्षिजनरक्षकः ॥ समाप्तदेवताकार्यस्सीतेशो लक्ष्मणानुजः । सत्यैकनिरतश्शास्तापरदारसहोदरः ॥ सुग्रीवराज्यदो धन्वी रावणानुजराज्यदः । शरणागतसन्त्राता धर्मस्थापनतत्परः ॥ रामो दाशरथिः श्रीमान् भगवान् भरताग्रजः । शरण्यो राम इत्येवं शुश्रुवे काहलध्वनिः ॥ " इति ॥ ३३ ॥

श्रुत्वेत्यर्धम् । श्रुत्वा, सुग्रीवसख्यादिकमिति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तत इति । अभ्युच्छ्रयन् अभ्युदश्राययन्, उन्नम्य स्थापितवन्तः ॥ ४२ ॥ ऐक्ष्वाकेत्यर्धम् । राम इति शेषः ॥ ४३ ॥ अथाब्रवीदित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अथ रघुनन्दनः महात्मनः पितुर्भवनमासाद्य प्रविश्य च कौसल्या

श्रुत्वा तु विस्मयं जग्मुरयोध्यापुरवासिनः ॥ ४० ॥ द्युतिमानेतदाख्याय रामो वानरसंवृतः । हृष्टपुष्टजनाकीर्णा मयोध्यां प्रविवेश ह ॥ ४१ ॥ ततो ह्यभ्युच्छ्रयन् पौराः पताकास्ते गृहे गृहे ॥४२॥ ऐक्ष्वाकाध्युषितं रम्यमाससाद पितुर्गृहम् ॥ ४३ ॥ अथाब्रवीद्राजसुतो भरतं धर्मिणां वरम् । अर्थोपहितया वाचा मधुरं रघुनन्दनः ॥ ४४ ॥ पितुर्भवनमासाद्य प्रविश्य च महात्मनः । कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीमभिवाद्य च ॥ ४५ ॥ यच्च मद्भवनं श्रेष्ठं साशोकवनिकं महत् । मुक्तावैडूर्यसङ्कीर्णं सुग्रीवाय निवेदय ॥ ४६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भरतः सत्यविक्रमः । पाणौ गृहीत्वा सुग्रीवं प्रविवेश तमालयम् ॥ ४७ ॥ ततस्तैलप्रदीपांश्च पर्यङ्कास्तरणानि च । गृहीत्वा विविशुः क्षिप्रं शत्रुघ्नेन प्रचोदिताः ॥ ४८ ॥ उवाच च महातेजाः सुग्रीवं राघवानुजः । अभिषेकाय रामस्य दूतानाज्ञापय प्रभो ॥ ४९ ॥ सौवर्णान् वानरेन्द्राणां चतुर्णां चतुरो घटान् । ददौ क्षिप्रं स सुग्रीवः सर्वरत्नविभूषितान् ॥ ५० ॥ यथा प्रत्यूषसमये चतुर्णां सागराम्भसाम् । पूर्णैर्घटैः प्रतीक्षध्वं तथा कुरुत वानराः ॥ ५१ ॥ एवमुक्ता महात्मानो वानरा वारणोपमाः । उत्पेतुर्गगनं शीघ्रं गरुडा इव शीघ्रगाः ॥ ५२ ॥ जाम्बवांश्च हनूमांश्च वेगदर्शी च वानराः । ऋषभश्चैव कलशान् जलपूर्णानथानयन् ॥ ५३ ॥

प्रभृतीरभिवाद्य च भरतमब्रवीदिति योजना ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ यच्चेति । साशोकवनिकम् अन्तःपुरोद्यानसहितम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ तत इति । विविशुः, परिचारिका इति शेषः ॥ ४८–५० ॥ रामानु०–उवाचेति । दूतानाज्ञापय प्रभो इति पाठः ॥ ४९ ॥ यथेति । हे वानराः! चतुर्णां सागराम्भसां चतुर्भिः अथाब्रवीदित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । पितुर्भवनमासाद्य कौसल्याद्या अभिवाद्य च भरतमब्रवीदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ४४–५० ॥ यथेति । हे वानराः! चतुर्णां

सागराम्भोभिः पूर्णैर्घटैः उपलक्षिताः प्रत्यूषसमये यथा प्रतीक्षध्वं यथा अस्मान् प्रतीक्षिष्यध्वे तथा कुरुतेति योजना । सागरजलानयननियोगो नदीजलानयननियोगस्याप्युपलक्षकः ॥५१-५३॥ जलपूर्णानथानयन्नित्युक्तमेवार्थं विवृणोति-नदीशतानामिति ॥५४॥ एवं जाम्बवद्धनुमद्वेगदर्श्यृषभैर्नदीजला

नदीशतानां पञ्चानां जलं कुम्भेषु चाहरन् ॥ ५४ ॥ पूर्वात् समुद्रात् कलशं जलपूर्णमथानयत् । सुषेणः सत्त्वसम्पन्नः सर्वरत्नविभूषितम् ॥५५॥ ऋषभो दक्षिणात्तूर्णं समुद्राज्जलमाहरत् । रक्तचन्दनशाखाभिः संवृतं काञ्चनं

॥ श्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे नमः ॥

श्रीरामस्य पट्टाभिषेकघट्टः ॥

घटम् ॥५६॥ गवयः पश्चिमात्तोयमाजहार महार्णवात् । रत्नकुम्भेन महता शीतं मारुतविक्रमः ॥ ५७ ॥ उत्तराच्च जलं शीघ्रं गरुडानिलविक्रमः । आजहार स धर्मात्मा नलः सर्वगुणान्वितः ॥ ५८ ॥ ततस्तैर्वानरश्रेष्ठैरानीतं प्रेक्ष्य तज्जलम् । अभिषेकाय रामस्य शत्रुघ्नः सचिवैः सह । पुरोहिताय श्रेष्ठाय सुहृद्भ्यश्च न्यवेदयत् ॥ ५९ ॥

ततः स प्रयतो वृद्धो वसिष्ठो ब्राह्मणैः सह । रामं रत्नमये पीठे सहसीतं न्यवेशयत् ॥ ६० ॥

वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः । कात्यायनः सुयज्ञश्च गौतमो विजयस्तथा ॥६१॥

अभ्यषिञ्चन् नरव्याघ्रं प्रसन्नेन सुगन्धिना । सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥ ६२ ॥

नयनमुक्त्वा सुषेणर्षभगवयनलैः सागरजलानयनं दर्शयति-पूर्वादिति ॥५५॥ ऋषभो दक्षिणादिति । अयं चर्षभः पूर्वस्मादन्यः॥५६-५८॥ तत इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । तत् प्रसिद्धम् । तज्जलं तेषां नदीसागराणां जलम्॥५९-६२॥

सागराम्भसां चतुर्भिस्सागराम्भोभिः पूर्णैर्घटैरुपलक्षिताः, प्रत्यूषसमये यथा प्रतीक्षिष्यध्वे तथा कुरुतेति योजना ॥ ५१-५८ ॥ तत इति । तत प्रसिद्धम् वानरश्रेष्ठैरानीतं तज्जलं नदीसागराणां जलम् । श्रेष्ठाय पुरोहिताय वसिष्ठाय ॥ ५९ ॥ तत इति । प्रयतः यत्नवान् । रत्नमये पीठे रत्नसिंहासने सहसीतं रामं न्यवेशयत ॥ ६० ॥ वसिष्ठ इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । वसिष्ठादयः प्रसन्नेन निर्मलेन सकलवेदोक्तमन्त्राभिमन्त्रणादतिपवित्रेण सुगन्धिना सलिलेन नरव्याघ्रं श्रीराममभ्यषिञ्चन्निति सम्बन्धः ॥ ६१-६९ ॥

ऋत्विग्भिरिति । ते वसिष्ठादयः ऋत्विगादिभिः सहाभ्यषिञ्चन्निति योजना ॥ ६३ ॥ सर्वौषधिरसैरित्यत्रापि अभ्यषिञ्चंस्ते इत्यनुषज्यते ॥ ६४॥ ६५॥ मालामिति । शतपुष्करां शतपद्माम् ॥ ६६ ॥ सर्वेति । सर्वरत्नैः नवरत्नैः समायुक्तम् , मणिरत्नेन मणिश्रेष्ठेन नायकेन मध्ये विराजन्तम् मुक्ताहारं मुक्ताप्रचुरहारं ददौ । वायुरित्यनुषज्यते ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ पूर्वं रामविश्लेषे " अपि वृक्षाः परिम्लानाः" इत्युक्तावस्थं वस्तुजातं रामसंश्लेषे तादृगवस्थां

ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः पूर्वं कन्याभिर्मन्त्रिभिस्तथा । योधैश्चैवाभ्यषिञ्चंस्ते सम्प्रहृष्टाः सनैगमैः ॥ ६३ ॥ सर्वौषधिरसै दिव्यैर्दैवतैर्नभसि स्थितैः । चतुर्भिर्लोकपालैश्च सर्वैर्देवैश्च सङ्गतैः॥६४॥[ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं किरीटं रत्नशोभितम् । अभिषिक्तः पुरा येन मनुस्तं दीप्ततेजसम् ॥ तस्यान्ववाये राजानः क्रमाद्येनाभिषेचिताः । सभायां हेमक्लृप्तायां शोभितायां महाजनैः ॥ रत्नैर्नानाविधैश्चैव चित्रितायां सुशोभनैः । नानारत्नमये पीठे कल्पयित्वा यथाविधि ॥ किरीटेन ततः पश्चाद्वसिष्ठेन महात्मना । ऋत्विग्भिर्भूषणैश्चैव समयोक्ष्यत राघवः ॥] छत्रं तु तस्य जग्राह शत्रुघ्नः पाण्डुरं शुभम् । श्वेतं च वालव्यजनं सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥* अपरं चन्द्रसङ्काशं राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ ६५ ॥ मालां ज्वलन्तीं वपुषा काञ्चनीं शतपुष्कराम् । राघवाय ददौ वायुर्वासवेन प्रचोदितः ॥ ६६ ॥ सर्वरत्नसमायुक्तं मणिरत्नविभूषितम् । मुक्ताहारं नरेन्द्राय ददौ शक्रप्रचोदितः ॥ ६७ ॥ प्रजगुर्देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः । अभिषेके तदर्हस्य तदा रामस्य धीमतः ॥ ६८ ॥ भूमिः सस्यवती चैव फलवन्तश्च पादपाः । गन्धवन्ति च पुष्पाणि बभूवू राघवोत्सवे ॥ ६९ ॥

विहाय प्रहृष्टतममभूदित्याह–भूमिरिति ॥ ६९ ॥ रामानु०–पूर्वं रामविश्लेषे " विषये ते महाराज रामव्यसनकर्शिताः । अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पांकुरकोरकाः । जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानि च ॥ " इत्युक्तावस्थापन्नं वस्तुजातं रामसंश्लेषे तादृशीमवस्थां विहाय प्रहृष्टतममभूदितीममर्थं दर्शयति–भूमिः सस्यवतीति ॥ ६९ ॥

---

* अपरं चन्द्रसङ्काशं वालव्यजनमुत्तमम् । हृष्टो रामस्य जग्राह राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ इति पाठान्तरम् ।

सहस्रशतमिति । धेनूनां नवप्रसूतिकानाम् । "धेनुः स्यान्नवसूतिका" इत्यमरः । पूर्वं हिरण्यदानादेः पूर्वम् । सुग्रीवादिभ्यः पूर्वं वा ॥ ७०॥७१ ॥ अर्करश्मीति । मणिविग्रहां मणिप्रचुराम् ॥७२॥ वैडूर्येति । धृतिमान् प्रीतिमान् ॥७३॥ मणिप्रवरेति । सीतायै प्रददौ हनुमते दातव्यमित्याशयेन ददौ ॥७४॥

सहस्रशतमश्वानां धेनूनां च गवां तथा । ददौ शतं वृषान् पूर्वं द्विजेभ्यो मनुजर्षभः ॥७०॥ त्रिंशत्कोटीर्हिरण्यस्य ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुनः । नानाभरणवस्त्राणि महार्हाणि च राघवः ॥७१॥ अर्करश्मिप्रतीकाशां काञ्चनीं मणिविग्रहाम् । सुग्रीवाय स्रजं दिव्यां प्रायच्छन्मनुजर्षभः ॥७२॥ वैडूर्यमणिचित्रे च वज्ररत्नविभूषिते । वालिपुत्राय धृतिमानङ्गदायाङ्गदे ददौ ॥७३॥ मणिप्रवरजुष्टं च मुक्ताहारमनुत्तमम् । सीतायै प्रददौ रामश्चन्द्ररश्मिसमप्रभम् ॥७४॥ अरजे वाससी दिव्ये शुभान्याभरणानि च । अवेक्षमाणा वैदेही प्रददौ वायुसूनवे ॥ ७५ ॥ अवमुच्यात्मनः कण्ठाद्धारं जनकनन्दिनी । अवैक्षत हरीन् सर्वान् भर्तारं च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥ तामिङ्गितज्ञः सम्प्रेक्ष्य बभाषे जनकात्मजाम् । प्रदेहि सुभगे हारं यस्य तुष्टाऽसि भामिनि । पौरुषं विक्रमो बुद्धिर्यस्मिन्नेतानि सर्वशः ॥ ७७ ॥ ददौ सा वायुपुत्राय तं हारमसितेक्षणा । हनुमांस्तेन हारेण शुशुभे वानरर्षभः । चन्द्रांशुचयगौरेण श्वेताभ्रेण यथाऽचलः ॥ ७८ ॥ ततो द्विविदमैन्दाभ्यां नीलाय च परन्तपः । सर्वान् कामगुणान् वीक्ष्य प्रददौ वसुधाधिपः ॥ ७९ ॥

अरजे इति । अरजे निर्मले । अकारान्तत्वमार्षम् । अवेक्षमाणा, भर्तारमिति शेषः । स्त्रियाः स्वातन्त्र्याभावात् भर्त्रनुज्ञां काङ्क्षितवतीति भावः ॥ ७५ ॥ रामानु०—अरजे इति । अवेक्षमाणो वैदेहीं प्रददौ वायुसूनवे इति पाठः ॥ ७५ ॥ अवमुच्येति । हारं रामदत्तम् । सदसि मह्यं हारप्रदानं कस्मैचित् पारितोषिकतया दापयितुमिति निश्चित्य अयं हारः एषु कस्मै देय इत्याशयेनावैक्षतेत्यर्थः ॥ ७६ ॥ तामिङ्गितज्ञ इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । प्रदेहीति । यस्य यस्मिन् । पौरुषं बलं समुद्रलङ्घनेन । विक्रमो लङ्कादहनेन । बुद्धिः अशोकवनिकाप्रवेशेन । सर्वशः सर्वाणि, यस्मिन् सन्तीति यस्य सन्तुष्टाऽसि तस्मै देहीति योजना । अन्यथा अन्येषां निन्दोक्तिरेव स्यात् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ तत इति । कामगुणान् काम्यन्त इति कामाः प्रार्थनीयाः गुणाः येषां ते तान् सहस्रशतमिति । धेनूनां नवप्रसूतानाम् " धेनुस्स्यान्नवसूतिका " इत्यमरः ॥ ७०-७८ ॥ ततो द्विविदेति । कामगुणाः काम्यन्त इति कामाः, गुणा अर्थनीयाः

आभरणादिवस्तुविशेषान् ॥ ७९ ॥ ८० ॥ विभीषणोऽथेति । अत्र सम्भावितपरिगणने प्रथमं कीर्तनाल्लब्ध्वा कुलधनमित्यनुवादाच्च आदावेव विभीषणः सम्भावित इति बोध्यम् ॥ ८१–८३ ॥ रामानु०–विभीषणोऽथ सुग्रीव इति । संभावितानुवादसमये विभीषणस्य प्रथमोपादानात् सुग्रीवात्पूर्वमेव विभीषणः संभावित इत्यव

सर्ववानरवृद्धाश्च ये चान्ये वानरेश्वराः । वासोभिर्भूषणैश्चैव यथार्हं प्रतिपूजिताः ॥ ८० ॥ विभीषणोऽथ सुग्रीवो हनुमान् जाम्बवांस्तथा । सर्ववानरमुख्याश्च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८१ ॥ यथार्हं पूजिताः सर्वैः कामै रत्नैश्च पुष्कलैः । प्रहृष्टमनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥ ८२ ॥ नत्वा सर्वे महात्मानं ततस्ते प्लवगर्षभाः । विसृष्टाः पार्थिवेन्द्रेण किष्किन्धामभ्युपागमन् ॥ ८३ ॥ सुग्रीवो वानरश्रेष्ठो दृष्ट्वा रामाभिषेचनम्* ॥ ८४ ॥ लब्ध्वा कुलधनं राजा लङ्कां प्रायाद्विभीषणः ॥ ८५ ॥ स राज्यमखिलं शासन्निहतारिर्महायशाः । राघवः परमोदारः शशास परया मुदा ॥ ८६ ॥ उवाच लक्ष्मणं रामो धर्मज्ञं धर्मवत्सलः ॥ ८७ ॥

गम्यते ॥ ८१ ॥ सुग्रीव इत्यर्धम् । अत्रापि वचनव्यत्ययेन किष्किन्धामभ्युपागमादित्यनुषज्यते ॥८४॥ लब्ध्वेत्यर्धम् । कुलधनम् इक्ष्वाकुकुलधनम्, श्रीरङ्ग विमानमिति सम्प्रदायः ॥८५॥ रामानु०–कुलधनम् इक्ष्वाकुकुलधनम्, श्रीरङ्गसंज्ञकं विमानमिति सन्तो वदन्ति । विभीषणकुलक्रमागतं लङ्काराज्यमिति केचित् ॥ ८९ ॥ स इति । गुणाः एतान् ॥ ७९–८४ ॥ लब्ध्वा कुलधनं राजा लङ्कां प्रायाद्विभीषणः इत्यत्र कुलधनशब्देन पूर्वमेव रामाभ्यनुज्ञातं राक्षसकुलधनं लङ्काराज्यं लब्ध्वेति ऋषिणाऽनुवादः क्रियते । केचित्तु–लब्ध्वा कुलधनमित्यत्र कुलधनशब्दस्यार्थम् इक्ष्वाकुकुलदैवतं श्रीरङ्गविमानमिति वर्णयन्ति । तन्नोपपद्यते । कुतः ? कुलधनमित्यत्र इक्ष्वाकुकुलधनस्याश्रूयमाणत्वात् । अवतारसमाप्तिसमये विभीषणाय इक्ष्वाकुकुलदैवतरङ्गविमानस्योत्तरश्रीरामायणे वक्ष्यमाणत्वाच्च । तथाहि विभीषणं प्रति श्रीरामवचनम् " किञ्चान्यद्वक्तुमिच्छामि राक्षसेन्द्र महाबल । आराधय जगन्नाथमिक्ष्वाकुकुलदैवतम् ॥ " इति । पाद्मपुराणे चावतारसमाप्तिसमये समागतं विभीषणं प्रति श्रीरामवचनम्–" यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी । तावद्रामस्य राज्यस्थः काले मम पदं व्रज ॥ इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै स्वविश्लेषासहिष्णवे । श्रीरङ्गशायिनं स्वार्च्यमिक्ष्वाकुकुलदैवतम् । रङ्गं विमानमादाय लङ्कां प्रायाद्विभीषणः ॥" इत्यवतारसमाप्तिकाले श्रीरङ्गविमानदानश्रवणात् । कुलधनशब्देन राक्षसकुलधनं लङ्काराज्यमेवोक्तमिति वेदितव्यमिति ॥ ८५ ॥ स इति । शासन् दुष्टनिग्रहं कुर्वन् शशास पालयामास, धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

* इतः परम्–पूजितश्चैव रामेण किष्किन्धां प्राविशत्पुरीम् । रामेण सर्वकामैश्च यथार्हं प्रतिपूजितः ॥ इति पाठभेदः केषुचित् पुस्तकेषु दृश्यते ।

शासन् दुष्टनिग्रहं कुर्वन् । शशास बुभुज इत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ "लक्ष्मणेमां मया सार्धं प्रशाधि त्वं वसुन्धराम्" इति पूर्वाभिषेकारम्भे भरतासन्निधाने प्रतिज्ञानात् 'रामो द्विर्नाभिभाषते' इति नियमाल्लक्ष्मणमेव यौवराज्ये नियुङ्क्ते–आतिष्ठेति । पूर्वराजैः मन्वादिभिः अध्युषिताम् आतिष्ठ पालय । पितृभिः पितृपितामहप्रपितामहैः, या धृता तां धुरं मया तुल्यं यथा भवति तथा यौवराज्ये स्थित्वा उद्वहस्व ॥ ८८ ॥ सर्वेति ।

आतिष्ठ धर्मज्ञ मया सहेमां गां पूर्वराजाध्युषितां बलेन । तुल्यं मया त्वं पितृभिर्धृता या तां यौवराज्ये धुरमुद्वहस्व ॥८८॥ सर्वात्मना पर्यनुनीयमानो यदा न सौमित्रिरुपैति योगम् । नियुज्यमानोऽपि च यौवराज्ये ततोऽभ्यषिञ्चद्भरतं महात्मा ॥ ८९ ॥ पौण्डरीकाश्वमेधाभ्यां वाजपेयेन चासकृत् । अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैरयजत् पार्थिवर्षभः ॥९०॥ राज्यं दश सहस्राणि प्राप्य वर्षाणि राघवः । शताश्वमेधानाजह्रे सदश्वान् भूरिदक्षिणान् ॥९१॥ आजानुलम्बबाहुः स महास्कन्धः प्रतापवान् । लक्ष्मणानुचरो रामः पृथिवीमन्वपालयत् ॥ ९२ ॥ राघवश्चापि धर्मात्मा प्राप्य राज्यमनुत्तमम् । ईजे बहुविधैर्यज्ञैः ससुहृज्ज्ञातिबान्धवः ॥९३॥ न पर्यदेवन् विधवा न च व्यालकृतं भयम् । न व्याधिजं भयं वापि रामे राज्यं प्रशासति ॥ ९४ ॥ निर्दस्युरभवल्लोको नानर्थः कश्चिदस्पृशत् । न च स्म वृद्धा बालानां प्रेतकार्याणि कुर्वते ॥९५॥ सर्वं मुदितमेवासीत् सर्वो धर्मपरोऽभवत् । राममेवानुपश्यन्तो नाभ्यहिंसन् परस्परम् ॥ ९६ ॥

यौवराज्ये नियुज्यमानः यौवराज्यमङ्गीकुरुष्वेति नियम्यमानः । पर्यनुनीयमानः पुनः पुनरनुनयेन पृच्छ्यमानः सन्नपि च । सर्वात्मना सर्वप्रकारेणापि । यदा योगं सम्मतिम् नोपैति, स्वशेषत्वविरुद्धत्वज्ञानाज्ज्येष्ठे भरते विद्यमाने स्वस्य तदनुचितत्वज्ञानाच्चेति भावः । तदा भरतम् अत्यन्तपरतन्त्रम्, यौवराज्ये अभ्यषिञ्चत् ॥ ८९ ॥ पौण्डरीकेति । अत्रोत्तरक्रत्वारम्भोक्तिर्वनवासात्परमङ्ग्याधानपूर्वकं पूर्वक्रतवोऽपि रामेण कृता इत्यस्योपलक्षणम् ॥ ९०–९२ ॥ राघव इति । चापीति निपातसमुदायोऽवधारणार्थोऽभिन्नक्रमः । ससुहृज्ज्ञातिबान्धव एवेत्यर्थः ॥ ९३ ॥ न पर्यदेवन्निति । न पर्यदेवयन्नित्यर्थः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ सर्वमिति । राममेवेति । अन्योन्यनिर्मूलनवैरे सत्यपि राममुखं म्लानं भविष्यतीति मत्वा परस्परं नाभ्यहिंसन् । परमधार्मिकं राम

बलेन पूर्वराजाध्युषितां पूर्वे राजानो मन्वादयः तैरध्युषिता इमाम् गां पृथिवीं पितृभिः पितृपितामहप्रपितामहैः । धृता या मया सह तुल्यं यथा भवति तथा यौवराज्ये धुरमुद्वहस्वेति सम्बन्धः । आत्मना सह वनवासदुःखानुभवात् राज्ये सह सुखानुभवार्थं लक्ष्मणं प्रति यौवराज्यप्रार्थनेति भावः ॥ ८८ ॥ सर्वात्मना पर्यनुनीयमानः

मेवानुचिन्तयन्तोऽन्योन्यवैरं प्रजहुरित्यर्थः ॥ ९६–१०२ ॥ अथ रामायणपठने फलं दर्शयति–धन्यमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । आर्षम् ऋषिः वेदः तत्संबन्धि, वेदोपबृंहणमिति यावत् । पुरा अवतारात्पूर्वम् । रामोत्तरतापनीयमूलत्वेन पुरातनमिति वाऽर्थः । यद्वा पुरा सर्वकविभ्यः पूर्वम्, न त्ववतारात् पूर्वमित्यर्थः । "प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः । चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमात्मवान् ॥ " इति रामे प्राप्तराज्ये सति चकारेत्युपक्रमात्,

आसन् वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः । निरामया विशोकाश्च रामे राज्यं प्रशासति ॥ ९७ ॥ रामो रामो राम इति प्रजानामभवन् कथाः । रामभूतं जगदभूद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ९८ ॥ नित्यपुष्पा नित्यफलास्तरवः स्कन्धविस्तृताः । काले वर्षी च पर्जन्यः सुखस्पर्शश्च मारुतः ॥९९॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा लोभविवर्जिताः । स्वकर्मसु प्रवर्तन्ते तुष्टाः स्वैरेव कर्मभिः ॥ १०० ॥ आसन् प्रजा धर्मरता रामे शासति नानृताः । सर्वे लक्षणसम्पन्नाः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ १०१ ॥ दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च । भ्रातृभिः सहितः श्रीमान् रामो राज्यमकारयत् ॥१०२॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं राज्ञां च विजयावहम् । आदिकाव्यमिदं त्वार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम् । यः पठेच्छृणुयाल्लोके नरः पापाद्विमुच्यते ॥ १०३ ॥ पुत्रकामस्तु पुत्रान् वै धनकामो धनानि च । लभते मनुजो लोके श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥ १०४ ॥ महीं विजयते राजा रिपूंश्चाप्यधितिष्ठति । राघवेण यथा माता सुमित्रा लक्ष्मणेन च ॥ १०५ ॥

'रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान्' इति राज्यप्राप्तिपर्यन्तं भूततया निर्दिश्य ततः परं 'ब्रह्मलोकं प्रयास्यति' इत्येतदन्तं भविष्यत्तया निर्देशात्, 'कोन्वस्मिन् साम्प्रतं लोके' इत्यादौ साम्प्रतशब्दप्रयोगात्, 'रामभूतं जगदभूद्रामे राज्यं प्रशासति' इति सकललोकविदितरामविषयप्रश्नानुपपत्तेः सर्वथा परिहृतत्वात् । इतिहासं पुरातनमित्यस्य आदिकाव्यत्वात्सङ्गतेरन्येषामपि विरोधाभासानां सुपरिहार्यत्वाच्चायमेवार्थः ॥१०३॥ पुत्रकामास्त्वित्यादिसार्ध

इत्यनेन ज्येष्ठे भरते वर्तमाने अहं यौवराज्यानर्ह इति लक्ष्मणेन निषेधे कृते रामेण पुनःपुनरनुनयनं कृतमित्यवगम्यते ॥ ८९–१०२ ॥ धन्यमिति । आर्षम् ऋषिर्वेदः तत्सम्बन्धि, वेदोपबृंहितमिति यावत् ॥ १०३ ॥ पुत्रकाम इति । रामाभिषेचनं रामाभिषेकावधिकमित्यर्थः ॥ १०४–१०९ ॥

श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । रामाभिषेचनं रामाभिषेकावधिकम् । अधितिष्ठति आक्रम्य तिष्ठतीत्यर्थः । माता कौसल्या । जीवपुत्राः, भवन्तीति शेषः ॥ १०४-१०७ ॥ शृणोति य इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । दुर्गाणि दारिद्र्यादीनि ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ श्रवणेनेति । विनायकाः विघ्नकराः ग्रहाः

भरतेनेव कैकेयी जीवपुत्रास्तथा स्त्रियः । [भविष्यन्ति सदानन्दाः पुत्रपौत्रसमन्विताः] ॥१०६॥ श्रुत्वा रामायणमिदं दीर्घमायुश्च विन्दति । रामस्य विजयं चैव सर्वमक्लिष्टकर्मणः ॥१०७॥ शृणोति य इदं काव्यमार्षं वाल्मीकिना कृतम् । श्रद्दधानो जितक्रोधो दुर्गाण्यतितरत्यसौ ॥१०८॥ समागमं प्रवासान्ते लभते चापि बान्धवैः । प्रार्थितांश्च वरान् सर्वान् प्राप्नुयादिह राघवात् ॥ १०९ ॥ श्रवणेन सुराः सर्वे प्रीयन्ते सम्प्रशृण्वताम् । विनायकाश्च शाम्यन्ति गृहे तिष्ठन्ति यस्य वै ॥ ११० ॥ विजयेत महीं राजा प्रवासी स्वस्तिमान् व्रजेत् । स्त्रियो रजस्वलाः श्रुत्वा पुत्रान् सूयुरनुत्तमान् ॥ १११ ॥ पूजयंश्च पठंश्चेममितिहासं पुरातनम् । सर्वपापात् प्रमुच्येत दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥११२॥ प्रणम्य शिरसा नित्यं श्रोतव्यं क्षत्रियैर्द्विजात् । ऐश्वर्यं पुत्रलाभश्च भविष्यति न संशयः ॥ ११३ ॥ रामायणमिदं कृत्स्नं शृण्वतः पठतः सदा । प्रीयते सततं रामः स हि विष्णुः सनातनः ॥११४॥ आदिदेवो महाबाहुर्हरिर्नारायणः प्रभुः । [साक्षाद्रामो रघुश्रेष्ठः शेषो लक्ष्मण उच्यते] ॥ ११५ ॥ कुटुम्बवृद्धिं धनधान्यवृद्धिं स्त्रियश्च मुख्याः सुखमुत्तमं च । श्रुत्वा शुभं काव्यमिदं महार्थं प्राप्नोति सर्वां भुवि चार्थसिद्धिम् ॥ ११६ ॥ आयुष्यमारोग्यकरं यशस्यं सौभ्रातृकं बुद्धिकरं सुखं च । श्रोतव्यमेतन्नियमेन सद्भिराख्यानमोजस्करमृद्धिकामैः ॥ ११७ ॥

॥ ११०-११२ ॥ रामानु०-श्रवणेनेति । संप्रशृण्वतामिति पाठः । विनायकाः विघ्नकारिणो भूतविशेषाः ॥ ११० ॥ ब्राह्मणवत् क्षत्रियस्यापि पाठप्राप्तौ नियममाह-प्रणम्येति । वैश्यादीनां कैमुतिकसिद्धं ब्राह्मणात् प्रणमनपूर्वकं श्रवणम् ॥ ११३-११६ ॥ आयुष्यमिति । सौभ्रातृकं सौभ्रातृकरम् । सुखं श्रवणेनेति । संप्रशृण्वतां संक्षिप्य शृण्वताम् । विनायकाः विघ्नकारिणो भूतविशेषाः ॥ ११०-११९ ॥

सुखकरम् ॥ ११७-११९ ॥ भक्त्येति । संहितातुल्यत्वात् संहितेति व्यपदेशः ॥ १२० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

एवमेतत् पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः । प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥ ११८ ॥
देवाश्च सर्वे तुष्यन्ति ग्रहणाच्छ्रवणात्तथा । रामायणस्य श्रवणात्तुष्यन्ति पितरस्तथा ॥ ११९ ॥
भक्त्या रामस्य ये चेमां संहितामृषिणा कृताम् । लेखयन्तीह च नरास्तेषां वासस्त्रिविष्टपे ॥ १२० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां
श्रीमद्युद्धकाण्डे श्रीरामपट्टाभिषेको नाम एकत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३१ ॥

(यदक्षरपदभ्रष्टं मात्राहीनं च यद्भवेत् । तत् सर्वं क्षम्यतां देव नारायण नमोऽस्तु ते ॥)

इत्थं श्रीमच्छठारेश्चरणसरसिजद्वन्द्वसेवातिरेकादुद्भूतोद्दामबोधः कुशिकसुतकुलाम्पतेरोषधीशः ।
श्रीमान् गोविन्दराजो वरदगुरुसुतो भावनाचार्यवर्यप्रेम्णैव प्रेर्यमाणो व्यतनुत विपुलां युद्धकाण्डस्य टीकाम् ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

भक्त्येति । ये ऋषिणा मुनिना कृतां रामस्य संहितां रामायणमित्यर्थः । संहितालक्षणसप्तकाण्डवत्सादृश्यादस्य संहितेति व्यपदेशः । लेखयन्ति, अन्यैरिति शेषः । चकाराल्लिखितं च ! ते महात्मानः इह लोके परमैश्वर्यसम्पन्नाः दीर्घायुषस्सर्वैः पूजिता महात्मानो भवन्तीत्यर्थः ॥ १२० ॥ (अत्र फलश्रुतिश्लोकाः कतकव्याख्याने नोपलभ्यन्ते ।।) इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमन्नारायणतीर्थशिष्यश्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकत्रिंशदुत्तरशततमस्सर्गः ॥ १३१ ॥ महेशतीर्थरचिता रामपादसमर्पिता । युद्धकाण्डस्य टीकेयं समाप्ता तत्त्वदीपिका ॥

युद्धकाण्डं समाप्तम् ।

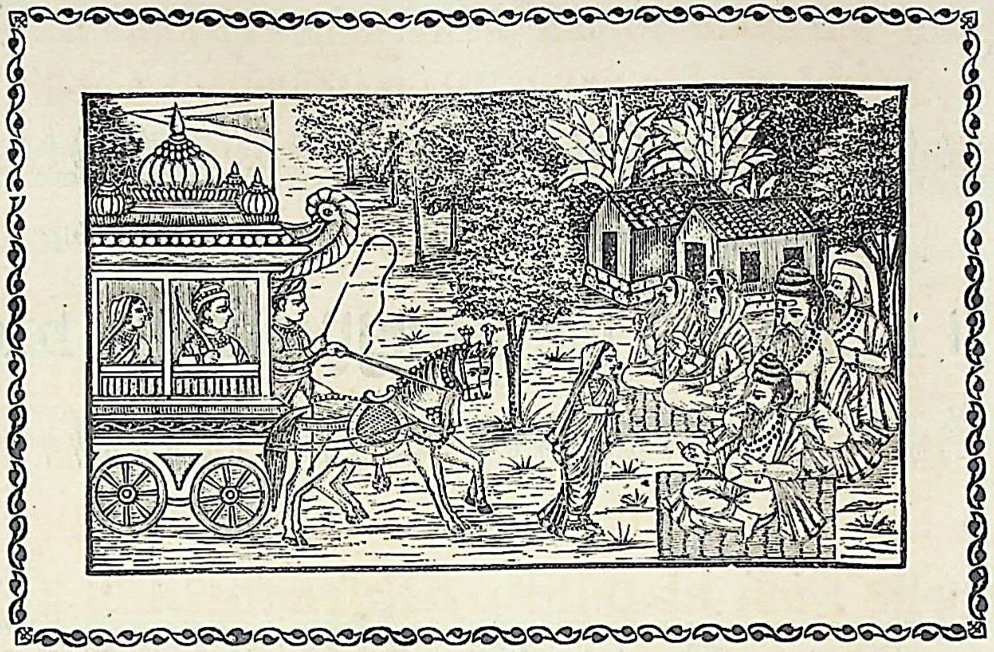
॥ इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे युद्धकाण्डम् ॥

श्रीभूषणादिव्याख्या चतुष्टयालंकृतं मुनिभावप्रकाशिका——सत्यतीर्थीयादिव्याख्योद्धृतटिप्पणीसंवलितं च ।

अथ श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे उत्तरकाण्डम् ॥

श्रीभूषणादिव्याख्याचतुष्टयालंकृतं तिलक-सत्यतीर्थीयादिव्याख्योद्धृतटिप्पणीसंवलितं च ॥

उत्तरकाण्डम् ॥ ७ ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ श्रीमद्वत्सकुलप्रदीपशठजित्पादारविन्दद्वयीसेवालब्धसमस्तशास्त्रविततिर्गोविन्दराजाह्वयः । श्रीरामायणभूषणेऽत्र मुकुटीभूतां परामुत्तरे ग्रन्थे व्याकृतिमातनोति विदुषां प्रीतिः पुनर्वर्धताम् ॥ प्राप्तेत्यादि । राक्षसानां वधे कृते सति प्राप्तराज्यस्य रामस्य । अनादरे षष्ठी । प्राप्तराज्यं राममनादृत्य राघवं लक्ष्मणं प्रतिनन्दितुं सर्वे ऋषय आजग्मुः । प्राधान्येनेन्द्रजिद्वधं प्रशंसिष्यन्ति रामस्य समीप इति शेष

श्रीमद्रामचन्द्रपरब्रह्मणे नमः ॥ प्राप्तराज्यस्य रामस्य राक्षसानां वधे कृते । आजग्मुर्ऋषयः सर्वे राघवं प्रतिनन्दितुम् ॥ १ ॥ कौशिकोऽथ यवक्रीतो गार्ग्यो गालव एव च । कण्वो मेधातिथेः पुत्रः पूर्वस्यां दिशि ये श्रिताः ॥२॥ स्वस्त्यात्रेयोऽथ भगवान्नमुचिः प्रमुचिस्तथा । [अगस्त्योऽत्रिश्च भगवान् सुमुखो विमुखस्तथा ॥] आजग्मुस्ते सहागस्त्या ये स्थिता दक्षिणां दिशम् ॥३॥ नृषद्गुः कवषो धौम्यो रौद्रेयश्च महानृषिः । तेऽप्याजग्मुः सशिष्या वै ये श्रिताः पश्चिमां दिशम् ॥४॥ वसिष्ठः कश्यपोऽथात्रिर्विश्वामित्रः सगौतमः । जमदग्निर्भरद्वाजस्तेऽपि सप्तर्षय स्तथा ॥ ५ ॥ उदीच्यां दिशि सप्तैते नित्यमेव निवासिनः ॥ ६ ॥

इत्येके । अत्र प्रेति गायत्र्या एकविंशाक्षरम् ॥ १॥ २ ॥ स्वस्तीति । स्वस्तिकरः आत्रेयः ॥ ३ ॥४॥ वसिष्ठ इति । उक्ता वसिष्ठादयः सप्तेत्यर्थः । ननु वसिष्ठः अयोध्यायां पुरोहिततया नित्यं वर्तमानः कथमिदानीमुदीच्या दिशः समागत इत्युच्यते ? सत्यम् । यथाऽगस्त्यो ज्योतिर्मण्डलस्थोऽपि भुवि तपःसमार्जनाय शरीरान्तरे स्थित आगतस्तथा वसिष्ठोऽपि ज्योतिर्मण्डलस्थः सप्तर्षिभिः समागत इति बोध्यम् । तदागमनदशायां नगरस्थो वसिष्ठो

महेश्वरतीर्थकृततत्त्वदीपिका ।

अथ रावणस्य ब्रह्मानुग्रहजबलवैभवप्रतिपादनद्वारा तज्जेतृत्वेन भगवति पराक्रमातिशयं प्रतिपादयितुं त्वद्दत्तवैभवं त्वय्यैवोपसंहृतमिति भगवन्महिमानं च स्तोतु मृषय आगता इत्याह—प्राप्तेति । राक्षसानां वधे कृते अनन्तरं प्राप्तराज्यस्य प्राप्तराज्याभिषेकस्य रामस्य समीपं मुनय आजग्मुः । किमर्थम् ? राघवं प्रतिनन्दितुं तद्वैभवमभिष्टोतुमित्यर्थः ॥ १ ॥ (इतः परं सम्पूर्णव्याख्या नोपलभ्यते ॥)

नायातः अत एव न परिगणितः । कौशिकः कुशिकवंश्यो विश्वामित्रादन्यः ॥ ५ ॥ ६ ॥ संप्राप्येति । प्रतिहारो द्वाःस्थः । "द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः" इत्यमरः ॥७–१२॥ तानिति । अभिवाद्येति । समुदायं प्रतीति शेषः ॥१३–१६॥ कुशलमिति । सर्वत्र पुरकोशादिषु । दिष्ट्या दैवात् । हतशात्रवं

सम्प्राप्य ते महात्मानो राघवस्य निवेशनम् । विष्ठिताः प्रतिहारार्थं हुताशनसमप्रभाः । वेदवेदाङ्गविदुषो नाना शास्त्रविशारदाः ॥७॥ द्वास्स्थं प्रोवाच धर्मात्मा ह्यगस्त्यो मुनिसत्तमः । निवेद्यतां दाशरथेर्ऋषीनस्मान् समागतान् ॥ ८ ॥ प्रतीहारस्ततस्तूर्णमगस्त्यवचनाद्द्रुतम् । समीपं राघवस्याशु प्रविवेश महात्मनः ॥ ९ ॥ नयेङ्गितज्ञः सद्वृत्तो दक्षो धैर्यसमन्वितः । स रामं दृश्य सहसा पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ॥ १० ॥ अगस्त्यं कथयामास सम्प्राप्त मृषिभिः सह ॥११॥ श्रुत्वा प्राप्तान् मुनींस्तांस्तु बालसूर्यसमप्रभान् । प्रत्युवाच ततो द्वास्स्थं प्रवेशय यथासुखम् ॥१२॥ तान् सम्प्राप्तान् मुनीन् दृष्ट्वा प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः । पाद्यार्घ्यादिभिरानर्च्य गां निवेद्य च सादरम् । रामोऽभिवाद्य प्रयत आसनान्यादिदेश ह ॥ १३ ॥ तेषु काञ्चनचित्रेषु महत्सु च वरेषु च ॥ १४ ॥ कुशान्तर्धान दत्तेषु मृगचर्मयुतेषु च । यथार्हमुपविष्टास्ते आसनेष्वृषिपुङ्गवाः ॥ १५ ॥ रामेण कुशलं पृष्टाः सशिष्याः सपुरो गमाः । महर्षयो वेदविदो रामं वचनमब्रुवन् ॥१६॥ कुशलं नो महाबाहो सर्वत्र रघुनन्दन । त्वां तु दिष्ट्या कुश लिनं पश्यामो हतशात्रवम् ॥१७॥ दिष्ट्या त्वया हतो राजन् रावणो लोकरावणः । न हि भारः स ते राम रावणः पुत्रपौत्रवान् ॥१८॥ सधनुस्त्वं हि लोकांस्त्रीन् विजयेथा न संशयः । दिष्ट्या त्वया हतो राम रावणो राक्षसेश्वरः ॥ १९ ॥ दिष्ट्या विजयिनं त्वाऽद्य पश्यामः सह सीतया । लक्ष्मणेन च धर्मात्मन् भ्रात्रा त्वद्धितकारिणा ॥२०॥

हतशत्रुम् ॥१७॥ दिष्ट्येति । रावणस्ते न हि भारः तद्वधस्ते ईषत्कर्मेत्यर्थः ॥१८॥ तदेव दर्शयति–सधनुरित्यादि । विजयेथा इति "विपराभ्यां जेः"

इत्यात्मनेपदम् ॥ १९-२१ ॥ यस्येति । प्रमाणात् शरीरपरिमाणात् ॥ २२-२६ ॥ दिष्ट्या त्वमिति । द्वन्द्वयुद्धमुपागतः सन् विजयं प्राप्तवा

मातृभिर्भ्रातृसहितं पश्यामोऽद्य वयं नृप। दिष्ट्या प्रहस्तो विकटो विरूपाक्षो महोदरः । अकम्पनश्च दुर्धर्षो निहतास्ते निशाचराः ॥ २१ ॥ यस्य प्रमाणाद्विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते । दिष्ट्या ते समरे राम कुम्भकर्णो निपातितः ॥२२॥ त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ। दिष्ट्या ते निहता राम महावीर्या निशाचराः॥२३॥ कुम्भश्चैव निकुम्भश्च राक्षसौ भीमदर्शनौ। दिष्ट्या तौ निहतौ राम कुम्भकर्णसुतौ मृधे ॥ २४ ॥ युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च कालान्तकयमोपमौ। यज्ञकोपश्च बलवान् धूम्राक्षो नाम राक्षसः ॥ २५ ॥ कुर्वन्तः कदनं घोरमेते शस्त्रास्त्र पारगाः। अन्तकप्रतिमैर्बाणैर्दिष्ट्या विनिहतास्त्वया ॥ २६ ॥ दिष्ट्या त्वं राक्षसेन्द्रेण द्वन्द्वयुद्धमुपागतः। देवतानामवध्येन विजयं प्राप्तवानसि ॥ २७ ॥ सङ्ख्ये तस्य न किंचित्तु रावणस्य पराभवः। द्वन्द्वयुद्धमनुप्राप्तो दिष्ट्या ते रावणिर्हतः ॥ २८ ॥ दिष्ट्या तस्य महाबाहो कालस्येवाभिधावतः। मुक्तः सुररिपोर्वीर प्राप्तश्च विजयस्त्वया ॥ २९ ॥ अभिनन्दाम ते सर्वे संश्रुत्येन्द्रजितो वधम्। सोऽवध्यः सर्वभूतानां महामायाधरो युधि ॥ ३० ॥

नसीत्यन्वयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ दिष्ट्या तस्येति। मुक्तः, तस्य रावणेः, शरबन्धादिति शेषः ॥२९-३२ ॥

स०-सङ्ख्ये युद्धे। तस्य रावणस्य। पराभवः परमत्यन्तम् अभवः असत्ता, मरणमिति यावत्। तत् तन्मारणम्। तव न किञ्चित् महत्त्वसम्पादकम्। महीयसस्तव पुरतः कियानयं यातुधान इति न चित्रमिति भावः। तर्हि किं चित्रमित्यतस्तदुक्तीकुर्वन्ति—द्वन्द्वयुद्धमिति। ते दिष्ट्या आदिष्ट्या आज्ञया द्वन्द्वयुद्धमनुप्राप्तः रावणिः इन्द्रजित्। हतः, लक्ष्मणेनेति शेषः। ते त्वया हतः घातित इति वा ॥ २८ ॥ अभिधावतः कालस्य मृत्योरिव तस्य सुररिपोः सामान्यतः सुमानसद्विषो रावणेः। असाधारणन्यायेन सुरः इन्द्रः तद्रिपोः इन्द्रजितस्सकाशान्मुक्तः लक्ष्मण इति त्वया विजयः प्राप्त इति दिष्ट्या मङ्गलमित्यर्थः। अभिधावतः कालस्य मृत्योरिव तस्य लक्ष्मणस्य सकाशात् सुररिपोः मुक्तः त्याजितः, प्राण इति शेषः। इति त्वया विजयः प्राप्त इति वा। सुररिपोः रावणस्य प्राप्तः अत्यन्ताप्तः इन्द्रजिन्मुक्तः, प्राणैरिति शेषः। मुक्तः सर्वैरप्यसुसाधवध इति त्यक्तः। वीरप्राप्तः विगत ईरः प्राणो येभ्यस्ते वीराः निष्प्राणाः तान् प्राप्तः। मृतस्वजनसङ्घनिविष्ट इति त्वया विजयः, अस्मदादीनामिति शेष इति वा। त्वन्मुखेन परपरिभावनेन न एवायं विजय इति भावः। इदं पद्यपद्यामभिपद्यायपद्यस्थराघवमित्येतल्लक्ष्मणमित्यपि विचक्षणाः केचिद्व्याचक्षते ॥ २९ ॥

दत्त्वेति। अभयदक्षिणाम् अभयदानम्। देवर्षिभ्य इत्यर्थः। वर्धसि वर्धसे ॥ ३३ ॥ श्रुत्वेति। विस्मयं गत्वा, रावणिवधविषयवाक्येनेति शेषः ॥ ३४-३८ ॥ शक्यमित्यादि। यदि गुह्यं न भवति। यदि युष्माभिः वक्तुं शक्यम्। यदि मया च श्रोतुम्। तदा कथ्यताम्। अहं तु श्रोतुमिच्छामि

विस्मयस्त्वेष चास्माकं तच्छ्रुत्वेन्द्रजितं हतम् ॥ ३१ ॥ एते चान्ये च बहवो राक्षसाः कामरूपिणः। दिष्ट्या त्वया हता वीरा रघूणां कुलवर्धन ॥ ३२ ॥ दत्त्वा पुण्यामिमां वीर सौम्यामभयदक्षिणाम्। दिष्ट्या वर्धसि काकुत्स्थ जयेनामित्रकर्शन ॥ ३३ ॥ श्रुत्वा तु तेषां वचनमृषीणां भावितात्मनाम्। विस्मयं परमं गत्वा रामः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ३४ ॥ भगवन्तः कुम्भकर्णं रावणं च निशाचरम्। अतिक्रम्य महावीर्यौ किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३५ ॥ महोदरं प्रहस्तं च विरूपाक्षं च राक्षसम्। मत्तोन्मत्तौ च दुर्धर्षौ देवान्तकनरान्तकौ। अतिक्रम्य महावीर्यान् किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३६ ॥ अतिकायं त्रिशिरसं धूम्राक्षं च निशाचरम्। अतिक्रम्य महावीर्यान् किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३७ ॥ कीदृशो वै प्रभावोऽस्य किं बलं कः पराक्रमः। केन वा कारणेनैष रावणादतिरिच्यते ॥ ३८ ॥ शक्यं यदि मया श्रोतुं न खल्वाज्ञापयामि वः। यदि गुह्यं न चेद्वक्तुं श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ ३९ ॥ शक्रोऽपि विजितस्तेन कथं लब्धवरश्च सः। कथं च बलवान् पुत्रो न पिता तस्य रावणः ॥ ४० ॥ कथं पितुश्चाभ्यधिको महाहवे शक्रस्य जेता हि कथं स राक्षसः। वराश्च लब्धाः कथयस्व मेऽद्य तत् पृच्छतश्चास्य मुनीन्द्र सर्वम् ॥ ४१ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

केवलम्, न तु वक्तव्यमित्याज्ञापयामि ॥३९॥ शक्र इति। पिता रावणो न बलवान् पुत्रापेक्षयेति कथम्? ॥ ४० ॥४१॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

॥ १ ॥ शृण्विति । असौ रावणिः न च शत्रुभिर्वध्यः । तत्कारणं शृण्विति संबन्धः ॥ २ ॥ तावदिति । तावत् प्रथमम् । रावणस्यैव कुलादिकं यमहं ते ब्रवीमि । पश्चाद्रावणेश्चेति शेषः ॥ ३ ॥ तत्र प्रथमं कुलमाह—पुरेत्यादि । पुलस्त्यः दशप्रजापतिष्वेकः । पितामह इव पितृतुल्य इत्यर्थः ॥४॥ तदेवाह—

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः । कुम्भयोनिर्महातेजा राममेतदुवाच ह ॥ १ ॥ शृणु राम कथावृत्तं तस्य तेजोबलं महत् । जघान शत्रून् येनासौ न च वध्यः स शत्रुभिः ॥ २ ॥ तावत्ते रावणस्येदं कुलं जन्म च राघव । वरप्रदानं च तथा तस्मै दत्तं ब्रवीमि ते ॥३॥ पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिसुतः प्रभुः । पुलस्त्यो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षादिव पितामहः ॥ ४ ॥ नानुकीर्त्या गुणास्तस्य धर्मतः शीलतस्तथा । प्रजापतेः पुत्र इति वक्तुं शक्यं हि नामतः ॥ ५ ॥ प्रजापतिसुतत्वेन देवानां वल्लभो हि सः । इष्टः सर्वस्य लोकस्य गुणैः शुभ्रैर्महामतिः ॥ ६ ॥ स तु धर्मप्रसङ्गेन मेरोः पार्श्वे महागिरेः । तृणबिन्द्वाश्रमं गत्वा न्यवसन्मुनिपुङ्गवः ॥ ७ ॥ तपस्तेपे स धर्मात्मा स्वाध्यायनियतेन्द्रियः । गत्वाऽऽश्रमपदं तस्य विघ्नं कुर्वन्ति कन्यकाः ॥ ८ ॥ देवपन्नगकन्याश्च राजर्षितनयाश्च याः । क्रीडन्त्योऽप्सरसश्चैव तं देशमुपपेदिरे ॥ ९ ॥ सर्वर्तुषूपभोग्यत्वाद्रम्यत्वात् काननस्य च । नित्यशस्तास्तु तं देशं गत्वा क्रीडन्ति कन्यकाः ॥ १० ॥

नानुकीर्त्या इति । धर्मतः शीलतश्च, उत्पन्न इति शेषः । ते गुणा नानुकीर्त्याः विविच्याशक्यवर्णनाः । किन्तु प्रजापतिपुत्रनामत एव तत्सङ्कीर्तनमात्रं तत एतस्यैव वैभवं वक्तुं शक्यम् । प्रजापतिपुत्रत्वोक्त्यैव तस्य वैभवं वर्णितं भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ स त्वित्यादि । धर्मप्रसङ्गेन तपःसम्पादनेच्छये त्यर्थः । तृणबिन्दुर्नाम ऋषिः ॥ ७-९ ॥ सर्वर्त्विति । तं देशमाश्रमपदम् ॥ १० ॥

स०—येनासौ शत्रून् जवाल स स्वयं शत्रुभिर्न वध्यः तत्तेजो बलं तेजसा अवष्टम्भशक्त्या सहितं बलं शारीरमत्वादिसम्भूतं च । यथा वृत्तं तदीयं कर्म तथा वक्ष्यामीति शेषः । श्रृणु । "कर्मणि वृत्तम" इति विश्वः ॥ २ ॥ वरप्रदानम् प्रदीयत इति प्रदानं, वररूपं यद्देयं यथा तस्मै दत्तं तथा ते ब्रवीमि ॥ ३ ॥

देशस्येति । लासयन्त्यः नृत्यन्त्यः ॥ ११-१५ ॥ तस्मिन्निति । स्वाध्यायमकरोत् वेदमपठदित्यर्थः ॥ १६ ॥ सा त्विति । वेदश्रुतिं वेदध्वनिं श्रुत्वा

देशस्य रमणीयत्वात् पुलस्त्यो यत्र स द्विजः। गायन्त्यो वादयन्त्यश्च लासयन्त्यस्तथैव च । मुनेस्तपस्विनस्तस्य विघ्नं चक्रुरनिन्दिताः ॥ ११ ॥ अथ क्रुद्धो महातेजा व्याजहार महामुनिः । या मे दर्शनमागच्छेत् सा गर्भं धारयिष्यति ॥ १२ ॥ तास्तु सर्वाः प्रतिश्रुत्य तस्य वाक्यं महात्मनः । ब्रह्मशापभयाद्भीतास्तं देशं नोपचक्रमुः ॥ १३ ॥ तृणबिन्दोस्तु राजर्षेस्तनया न शृणोति तत् ॥ १४ ॥ गत्वाऽऽश्रमपदं तत्र विचचार सुनिर्भया । न साऽपश्यत् स्थिता तत्र काश्चिदभ्यागतां सखीम् ॥ १५॥ तस्मिन् काले महातेजाः प्राजापत्यो महानृषिः । स्वाध्यायमकरोत्तत्र तपसा भावितः स्वयम् ॥ १६ ॥ सा तु वेदश्रुतिं श्रुत्वा दृष्ट्वा वै तपसो निधिम् । अभवत् पाण्डुदेहा सा सुव्यञ्जितशरीरजा ॥ १७ ॥ बभूव च समुद्विग्ना दृष्ट्वा तद्दोषमात्मनः । इदं मे किन्त्विति ज्ञात्वा पितुर्गत्वाऽऽश्रमे स्थिता ॥ १८ ॥ तां तु दृष्ट्वा तथाभूतां तृणबिन्दुरथाब्रवीत् । किं त्वमेतत्त्वसदृशं धारयस्यात्मनो वपुः ॥ १९ ॥ सा तु कृत्वाऽञ्जलिं दीना कन्योवाच तपोधनम् । न जाने कारणं तात येन मे रूपमीदृशम् ॥ २० ॥ किंतु पूर्वं गताऽस्म्येका महर्षेर्भावितात्मनः । पुलस्त्यस्याश्रमं दिव्यमन्वेष्टुं स्वसखीजनम् ॥ २१ ॥ नच पश्याम्यहं तत्र काश्चिदभ्यागतां सखीम् । रूपस्य तु विपर्यासं दृष्ट्वा त्रासादिहागता ॥ २२ ॥ तृणबिन्दुस्तु राजर्षिस्तपसा द्योतितप्रभः । ध्यानं विवेश तच्चापि ह्यपश्यदृषिकर्मजम् ॥ २३ ॥

कोऽधीत इति गत्वा दृष्ट्वा चेत्यर्थः । पाण्डुदेहा गर्भिणीत्वात् । सुव्यञ्जितः शरीरजो यस्याः सा तथा ॥ १७ ॥ बभूवेति । इदं मे किम् एतत्किमिति ज्ञात्वा गर्भकारणमिदं किन्त्विति ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ १८-२३ ॥

स त्विति । तनयां गृहीत्वा पुलस्त्यं गत्वेत्यन्वयः ॥२४॥ भगवन्निति । इमां भिक्षां गृहाणेति भिक्षात्वेन स्वीकुरुष्वेति अब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः । ननु ऊर्ध्वरेतसा मया कथं ग्राह्या, किं वा मेऽनया प्रयोजनमित्यत्राह—उद्यतामिति । "उद्यतामाहृतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम् । भोज्यां मेने प्रजानाथो ह्यपि दुष्कृतकर्मणः ॥" इत्युक्तेः स्वयमुद्यतेयं ग्राह्यैवेत्यर्थः ॥ २५–२७ ॥ दत्त्वेति । यथान्यायं पाणिग्रहणपूर्वकमित्यर्थः ॥ २८–३० ॥ उभयोरिति ।

स तु विज्ञाय तं शापं महर्षेर्भावितात्मनः । गृहीत्वा तनयां गत्वा पुलस्त्यमिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ भगवंस्तनयां मे त्वं गुणैः स्वैरेव भूषिताम् । भिक्षां प्रतिगृहाणेमां महर्षे स्वयमुद्यताम् ॥२५॥ तपश्चरणयुक्तस्य श्रम्यमाणेन्द्रियस्य ते । शुश्रूषणपरा नित्यं भविष्यति न संशयः ॥२६॥ तं ब्रुवाणं तु तद्वाक्यं राजर्षिं धार्मिकं तदा । जिघृक्षुरब्रवीत् कन्यां बाढमित्येव स द्विजः॥२७॥ दत्त्वा स तु यथान्यायं स्वमाश्रमपदं गतः। साऽपि तत्रावसत् कन्या तोषयन्ती पतिं गुणैः ॥ २८ ॥ तस्यास्तु शीलवृत्ताभ्यां तुतोष मुनिपुङ्गवः। प्रीतः स तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥२९॥ परितुष्टोऽस्मि सुश्रोणि गुणानां सम्पदा भृशम् । तस्माद्देवि ददाम्यद्य पुत्रमात्मसमं तव ॥३०॥ उभयोर्वंशकर्तारं पौलस्त्य इति विश्रुतम् । यस्मात्तु विश्रुतो वेदस्त्वयैषोऽध्ययतो मम ॥ ३१ ॥ तस्मात् स विश्रवा नाम भविष्यति न संशयः। एवमुक्ता तु सा देवी प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥३२॥ अचिरेणैव कालेनासूत विश्रवसं सुतम् । त्रिषु लोकेषु विख्यातं यशोधर्मसमन्वितम् ॥३३॥ श्रुतिमान् समदर्शी च व्रताचाररतस्तथा । पितेव तपसा युक्तो ह्यभवद्विश्रवा मुनिः ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

उभयोरपि मातुः पितुश्चेत्यर्थः । अध्ययतः अधीयानस्येत्यर्थः । वेदो विश्रुतः, गर्भहेतुरिति शेषः ॥ ३१–३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ज्ञात्वेति । तस्य तद्वृत्तं विश्रवसस्तादृशं चरितमित्यर्थः । देववर्णिनीं देवसमानरूपाम् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्येत्यादिश्लोकपञ्चकमेकं वाक्यम् । सर्वैर्ब्रह्मगुणैः, शमदमादिभिरित्यर्थः । पितामहः वैश्रवणपितामहः पुलस्त्यः इत्यर्थः । प्रजामन्विच्छतीति प्रजान्वेषिका "प्रत्ययस्थात्–" इतीत्त्वम् ।

अथ पुत्रः पुलस्त्यस्य विश्रवा मुनिपुङ्गवः । अचिरेणैव कालेन पितेव तपसि स्थितः ॥ १ ॥ सत्यवाञ्छीलवाञ्छान्तः स्वाध्यायनिरतः शुचिः । सर्वभोगेष्वसंसक्तो नित्यं धर्मपरायणः ॥ २ ॥ ज्ञात्वा तस्य तु तद्वृत्तं भरद्वाजो महामुनिः । ददौ विश्रवसे भार्यां स्वसुतां देववर्णिनीम् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्य तु धर्मेण भरद्वाजसुतां तदा । प्रजान्वेषिकया बुद्ध्या श्रेयो ह्यस्य विचिन्तयन् ॥ ४ ॥ मुदा परमया युक्तो विश्रवा मुनिपुङ्गवः । स तस्यां वीर्यसम्पन्नमपत्यं परमाद्भुतम् ॥ ५ ॥ जनयामास धर्मज्ञः सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्युतम् । तस्मिन् जाते तु संहृष्टः सम्बभूव पितामहः ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा श्रेयस्करीं बुद्धिं धनाध्यक्षो भविष्यति । नाम तस्याकरोत् प्रीतः सार्धं देवर्षिभिस्तदा ॥ ७ ॥ यस्माद्विश्रवसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव । तस्माद्वैश्रवणो नाम भविष्यत्येष विश्रुतः ॥ ८ ॥ स तु वैश्रवणस्तत्र तपोवनगतस्तदा । अवर्धताहुतिहुतो महातेजा यथाऽनलः ॥ ९ ॥ तस्याश्रमपदस्थस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः । चरिष्ये परमं धर्मं धर्मो हि परमा गतिः ॥१०॥ स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने । यन्त्रितो नियमैरुग्रैश्चकार सुमहत्तपः॥ ११

अस्य विश्रवसस्तस्मिन्पुत्रे जाते तुष्टो बभूव । श्रेयस्करीं धनेशत्वरूपश्रेयःप्राप्तिहेतुभूतां जन्मलग्नपर्यालोचनया कालान्तरे धनाध्यक्षनामको भविष्यतीति निश्चित्य तत्काले विश्रवसोऽपत्यत्वाद्वैश्रवण इति विश्रुतो भविष्यतीति नाम च चकार । "विश्रवसो विश्रवणं वा" इति विश्रवणादेशः ॥४–१०॥ स त्विति । नियमैः यन्त्रितः सञ्जातबन्धनः ॥ ११ ॥

स०–सर्वभोगेषु सत्स्वपि असंसक्तः निस्स्पृहः । अनेन भाववैराग्यं सूच्यते । सर्वभोगेष्वसंसक्त इत्येकं वा पदम् । सर्वभोगेषु तत्साधनेषु, एः मन्मथस्य इषवो बाणास्तैरसंसक्तः असम्बद्ध इति वा । अस्यापत्यम् इः । भगवत्पुत्रत्वेन इः कामः । इयत्यां सत्यां सम्पदि अकृतविवाहो महामुनिरिति भावः ॥ २ ॥

पूर्ण इति । तं तं विधिम् । विधिमेवाह—जलाशीत्यादि ॥ १२–१४ ॥ अथेति । वित्तरक्षणम् अशेषनिधिपतित्वम् ॥ १५–१७ ॥ यमेति । यदीप्सितं

पूर्णे वर्षसहस्रान्ते तं तं विधिमकल्पयत् । जलाशी मारुताहारो निराहारस्तथैव च ॥ १२ ॥ एवं वर्ष सहस्राणि जग्मुस्तान्येकवर्षवत् । अथ प्रीतो महातेजाः सेन्द्रैः सुरगणैः सह ॥ १३ ॥ गत्वा तस्याश्रमपदं ब्रह्मेदं वाक्यमब्रवीत् । परितुष्टोऽस्मि ते वत्स कर्मणाऽनेन सुव्रत । वरं वृणीष्व भद्रं ते वरार्हस्त्वं महामते ॥ १४ ॥ अथाब्रवीद्वैश्रवणः पितामहमुपस्थितम् । भगवन् लोकपालत्वमिच्छेयं वित्तरक्षणम् ॥ १५ ॥ अथाब्रवीद्वैश्रवणं परितुष्टेन चेतसा । ब्रह्मा सुरगणैः सार्धं बाढमित्येव हृष्टवत् ॥ १६ ॥ अहं वै लोकपालानां चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः ॥ १७ ॥ यमेन्द्रवरुणानां च पदं यत्तव चेप्सितम् । तद्गच्छ त्वं हि धर्मज्ञ निधीशत्वमवाप्नुहि । शक्राम्बुपयमानां च चतुर्थस्त्वं भविष्यसि ॥ १८ ॥ एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसन्निभम् । प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां व्रज ॥ १९ ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्व एव यथागतम् । कृतकृत्या वयं तात दत्त्वा तव वरद्वयम् ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं त्रिदशैः सह ॥ २१ ॥ गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभस्स्थलम् । धने स पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रयतात्मवान् । निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः ॥ २२ ॥ भगवन् लब्धवानस्मि वरमिष्टं पितामहात् । तं पश्य भगवन् कञ्चिन्निवासं साधु मे प्रभो ॥ २३ ॥ न च पीडा भवेद्यत्र प्राणिनो यस्य कस्यचित् । एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्रवा मुनिपुङ्गवः ॥ २४ ॥ वचनं प्राह धर्मज्ञः श्रूयतामिति सत्तमः । दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ॥२५॥ तस्याग्रे तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा । लङ्का नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ॥२६॥

तद्गच्छ निधीशत्वमवाप्नुहि ॥ १८ ॥ एतच्चेति । त्रिदशैः समतामिति । न तु ऋषिपुत्रवद्वर्तस्वेत्यर्थः ॥ १९–२७ ॥

हेमेति । यन्त्ररूपैः शस्त्रैः समावृता ॥ २८-३१ ॥ एतदिति । प्रमुदितैः सह निवासयामासेति योजना ॥ ३२ ॥ अचिरेणेति । सम्पूर्णा धनधान्यादि सर्वैश्वर्यपूर्णेत्यर्थः ॥ ३३-३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

राक्षसानां निवासार्थं यथेन्द्रस्यामरावती। तत्र त्वं वस भद्रं ते लङ्कायां नात्र संशयः ॥२७॥ हेमप्राकारपरिघा यन्त्रशस्त्रसमावृता। रमणीया पुरी सा हि रुक्मवैडूर्यतोरणा ॥२८॥ राक्षसैः सा परित्यक्ता पुरा विष्णुभयार्दितैः। शून्या रक्षोगणैः सर्वै रसातलतलं गतैः ॥ २९ ॥ शून्या सम्प्रति लङ्का सा प्रभुस्तस्या न विद्यते। स त्वं तत्र निवासाय गच्छ पुत्र यथासुखम् ॥ ३० ॥ निर्दोषस्तत्र ते वासो न बाधा तत्र कस्यचित् ॥ ३१ ॥ एतच्छ्रुत्वा स धर्मात्मा धर्मिष्ठं वचनं पितुः। निवासयामास तदा लङ्कां पर्वतमूर्धनि। नैर्ऋतानां सहस्रैस्तु हृष्टैः प्रमुदितैः सह ॥ ३२ ॥ अचिरेणैव कालेन सम्पूर्णा तस्य शासनात् ॥ ३३ ॥ स तु तत्रावसत् प्रीतो धर्मात्मा नैर्ऋतर्षभः। समुद्रपरिघायां तु लङ्कायां विश्रवात्मजः ॥३४॥ काले काले तु धर्मात्मा पुष्पकेण धनेश्वरः। अभ्यागच्छद्विनीतात्मा पितरं मातरं च हि ॥३५॥ स देवगन्धर्वगणैरभिष्टुतस्तथाऽप्सरोनृत्यविभूषितालयः। गभस्तिभिः सूर्य इवावभासयन् पितुः समीपं प्रययौ स वित्तपः ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० उत्तरश्रीरामायणे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

श्रुत्वाऽगस्त्येरितं वाक्यं रामो विस्मयमागतः। कथमासीत्तु लङ्कायां सम्भवो रक्षसां पुरा ॥ १ ॥
ततः शिरः कम्पयित्वा त्रेताग्निसमविग्रहम्। तमगस्त्यं मुहुर्दृष्ट्वा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ २ ॥
भगवन् पूर्वमप्येषा लङ्काऽऽसीत् पिशिताशिनाम्। श्रुत्वेदं भगवद्वाक्यं जातो मे विस्मयः परः ॥ ३ ॥

श्रुत्वेत्यादि। लङ्कायां धनदाधिष्ठानात् पूर्वमपि रक्षसां सम्भवः अपःस्थानादिसम्भवः इति यदुक्तं तत् श्रुत्वा विस्मयमागत इत्यन्वयः ॥ १ ॥ तत इत्यादि। ततो मुहुः शिरः कम्पयित्वा विस्मयमागतः सन् अगस्त्यं दृष्ट्वाऽभ्यभाषत ॥२॥ भगवन्निति। पूर्व रावणकुबेरयोः पूर्वमपि लङ्का पिशिताशिना

मासीदावास आसीदितीदानीमुक्तं श्रुत्वा मम विस्मयो जनितः ॥ ३ ॥ कुतो विस्मय इत्याशङ्क्य विरुद्धश्रवणादित्याह–पुलस्त्येति । नः अस्माभिः । पूजायां बहुवचनम् । श्रुतम्, कर्णाकर्णिकयेति शेषः ॥ ४–७ ॥ राघवस्येति । संस्कारेति पदवाक्यार्थजसंस्कारेति यावत् । ईषद्विस्मयमान इति ।

पुलस्त्यवंशादुद्भूता राक्षसा इति नः श्रुतम् । इदानीमन्यतश्चापि सम्भवः कीर्तितस्त्वया ॥ ४ ॥ रावणात् कुम्भकर्णाच्च प्रहस्ताद्विकटादपि । रावणस्य च पुत्रेभ्यः किन्नु ते बलवत्तराः ॥ ५ ॥ क एषां पूर्वको ब्रह्मन् किन्नामा च बलोत्कटः । अपराधं च कं प्राप्य विष्णुना द्राविताः कथम् ॥ ६ ॥ एतद्विस्तरतः सर्वं कथयस्व ममानघ । कौतूहलमिदं मह्यं नुद भानुर्यथा तमः ॥७॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा संस्कारालंकृतं शुभम् । ईषद्विस्मयमानस्तमगस्त्यः प्राह राघवम् ॥८॥ प्रजापतिः पुरा सृष्ट्वा ह्यपः सलिलसम्भवः । तासां गोपायने सत्त्वानसृजत् पद्मसम्भवः ॥ ९ ॥ ते सत्त्वाः सत्त्वकर्तारं विनीतवदुपस्थिताः । किं कुर्म इति भाषन्तः क्षुत्पिपासाभयार्दिताः ॥ १० ॥ प्रजापतिस्तु तान्याह सत्त्वानि प्रहसन्निव । आभाष्य वाचा यत्नेन रक्षध्वमिति मानदः ॥ ११ ॥ रक्षामेति च तत्रान्ये जक्षाम इति चापरे ॥ भुक्षिताभुक्षितैरुक्तस्ततस्तानाह भूतकृत् ॥ १२ ॥

सर्वज्ञोऽप्यजानन्निव पृच्छतीति विस्मितम् ॥ ८ ॥ प्रजापतिरिति । सलिलसम्भवः पद्मसम्भवः, सलिले पद्मसम्भव इत्यर्थः । प्रजापतिः ब्रह्मा । अहरन्ते अपः सृष्ट्वा भूमेरधः स्थिताः समुद्ररूपिणीः सृष्ट्वा रात्र्यवसाने तत्रैव सलिले विष्णुनाभिकमले वर्तमानः प्रजापतिः तासामपां गोपायने रक्षणनिमित्तम् । सत्त्वान् जन्तूनसृजत् । पुंल्लिङ्गत्वमार्षम् ॥९॥ त इति । तानि सत्त्वानि किं कुर्मः किं करवामेति भाषन्तः क्षुत्पिपासाभयार्दिताः सन्तः सत्त्वकर्तारं स्वस्रष्टारं विनीतवदुपस्थिताः ॥१०॥ प्रजापतिस्त्विति । प्रहसन्निव भयार्दितस्वप्रजाविषयदयावशात् प्रहसन्नित्यर्थः । मानदः बहुमानदः । भयनिवृत्तिमनुगृह्णन्नित्यर्थः । हे सत्त्वानीति वाचा आभाष्य संबोध्य । रक्षध्वं यत्नेन रक्षध्वमिमा अप इति ॥ ११ ॥ तानि सत्त्वान्याह–रक्षामेति । तत्र तेषु सत्त्वेषु मध्ये । अन्यैः कैश्चित्सत्त्वैः । रक्षामेत्युक्तः । तथाऽपरैर्जक्षामेत्युक्तः प्रजापतिः । उभयमपि लोडुत्तमबहुवचनम् । "जक्ष भक्ष हसनयोः" । कैश्चिन्न

वयं रक्षाम किन्तु जक्षामेत्युक्तः । कैः रक्षामेत्युक्तं कैर्वा जक्षामेत्युक्तं तत्राह–भुक्षिताभुक्षितैरिति । अभ्यासलोपश्छान्दसः । अबुभुक्षितैः रक्षामेत्युक्तम्, बुभुक्षितैस्तु जक्षामेत्युक्तमिति क्रमः ॥१२॥ रक्षामेति । वः युष्माकं मध्ये । यैः रक्षामेत्युक्तं ते राक्षसा भवन्तु । यैर्जक्षाम इत्युक्तं ते यक्षा भवन्तु । वर्णव्यत्यय आर्षः ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रहेतिरिति । तत्र राक्षसेषु । तपोवनगत इति । विरक्तो भूत्वेति शेषः ॥ १५ ॥ स इति । कालो यमः । स्वयमेवेति ।

रक्षामेति च यैरुक्तं राक्षसास्ते भवन्तु वः । जक्षाम इति यैरुक्तं यक्षा एव भवन्तु वः ॥ १३ ॥ तत्र हेतिः प्रहेतिश्च भ्रातरौ राक्षसाधिपौ । मधुकैटभसङ्काशौ बभूवतुररिन्दमौ ॥ १४ ॥ प्रहेतिर्धार्मिकस्तत्र तपोवनगतस्तदा । हेतिर्दारक्रियार्थे तु परं यत्नमथाकरोत् ॥१५॥ स कालभगिनीं कन्यां भयां नाम भयावहाम् । उदावहदमेयात्मा स्वयमेव महामतिः ॥१६॥ स तस्यां जनयामास हेती राक्षसपुङ्गवः । पुत्रं पुत्रवतां श्रेष्ठो विद्युत्केश इति श्रुतम् ॥ १७ ॥ विद्युत्केशो हेतिपुत्रः स दीप्तार्कसमप्रभः । व्यवर्धत महातेजास्तोयमध्य इवाम्बुदः ॥ १८ ॥ स यदा यौवनं भद्रमनुप्राप्तो निशाचरः । ततो दारक्रियां तस्य कर्तुं व्यवसितः पिता ॥१९॥ सन्ध्यायास्तनयां सोऽथ सन्ध्यातुल्यां प्रभावतः । वरयामास पुत्रार्थं हेती राक्षसपुङ्गवः ॥२०॥ अवश्यमेव दातव्या परस्मै सेति सन्ध्यया । चिन्तयित्वा सुता दत्ता विद्युत्केशाय राघव ॥ २१ ॥ सन्ध्यायास्तनयां लब्ध्वा विद्युत्केशो निशाचरः । रमते स्म तया सार्धं पौलोम्या मघवानिव ॥ २२ ॥ केनचित्त्वथ कालेन राम सालकटङ्कटा । विद्युत्केशाद्गर्भमाप घनराजिरिवार्णवात् ॥ २३ ॥ ततः सा राक्षसी गर्भं घनगर्भसमप्रभम् । प्रसूता मन्दरं गत्वा गङ्गा गर्भमिवाग्निजम् ॥ २४ ॥ तमुत्सृज्य तु सा गर्भं विद्युत्केशरतार्थिनी । रेमे तु सार्धं पतिना विस्मृत्य सुतमात्मजम् ॥ २५ ॥

प्रार्थनां गत्वेत्यर्थः । अस्यैव विवरणं दारक्रियार्थ इत्यादि ॥ १६ ॥ १७ ॥ विद्युत्केश इति । तोयं मध्ये यस्य स तोयमध्यः ॥ १८ ॥ स इति । पिता हेतिः ॥ १९-२३ ॥ तत इति । प्रसूता प्रसूतवती । अग्निजं गर्भमिति । अग्निना विसृष्टं माहेश्वरं गर्भमित्यर्थः । घनगर्भोऽशनिः ॥ २४-२७ ॥

अपश्यदिति । कारुण्येन सहितः भावश्चित्तं कारुण्यभावः तस्मात् ॥२८॥ तमिति । अक्षरोऽव्यय इति षड्भावराहित्योपलक्षणम् । पार्वत्या, प्रेरित इति शेषः । इदमेव दर्शयति—वक्ष्यमाणप्रियकाम्ययेति ॥ २९ ॥ ३० ॥ सद्योपलब्धिरित्यार्षः संधिः । मातुरेव वयःसमं वयःप्राप्तिरिति योजना

उत्सृष्टस्तु तदा गर्भो घनशब्दसमस्वनः । तयोत्सृष्टः स तु शिशुः शरदर्कसमद्युतिः । निधायास्ये स्वयं मुष्टिं रुरोद शनकैस्तदा ॥२६॥ ततो वृषभमास्थाय पार्वत्या सहितः शिवः । वायुमार्गेण गच्छन् वै शुश्राव रुदितस्वनम् ॥२७॥ अपश्यदुमया सार्धं रुदन्तं राक्षसात्मजम् । कारुण्यभावात् पार्वत्या भवस्त्रिपुरसूदनः ॥२८॥ तं राक्षसात्मजं चक्रे मातुरेव वयःसमम् । अमरं चैव तं कृत्वा महादेवोऽक्षरोऽव्ययः ॥२९॥ पुरमाकाशगं प्रादात् पार्वत्याः प्रियकाम्यया । उमयाऽपि वरो दत्तो राक्षसानां नृपात्मज ॥३०॥ सद्योपलब्धिर्गर्भस्य प्रसूतिः सद्य एव च । सद्य एव वयःप्राप्तिर्मातुरेव वयस्समम् ॥ ३१ ॥ ततः सुकेशो वरदानगर्वितः श्रियं प्रभोः प्राप्य हरस्य पार्श्वतः । चचार सर्वत्र महान् महामतिः खगं पुरं प्राप्य पुरन्दरो यथा ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुर्थः सर्गः ॥४॥

सुकेशं धार्मिकं दृष्ट्वा वरलब्धं च राक्षसम् । ग्रामणीर्नाम गन्धर्वो विश्वावसुसमप्रभः ॥ १ ॥ तस्य देववती नाम द्वितीया श्रीरिवात्मजा । त्रिषु लोकेषु विख्याता रूपयौवनशालिनी । तां सुकेशाय धर्मेण ददौ रक्षःश्रियं यथा ॥ २ ॥ वरदानकृतैश्वर्यं सा तं प्राप्य पतिं प्रियम् । आसीद्देववती तुष्टा धनं प्राप्येव निर्धनः ॥ ३ ॥

॥ ३१ ॥ तत इति । सुकेश इत्यनुवादादेव तन्नामकरणं सिद्धम् । खगम् आकाशगम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ सुकेशमित्यादि सार्धद्वयम् । वरलब्धं लब्धवरम् । गन्धर्व आसीत् स तं सुकेशं दृष्ट्वा तस्मै सुकेशाय ददा

स०—सद्योपलब्धिरिति । अत्र आर्षस्सन्धिः । अथवा ' एधोदकमुपस्कुरुते ' इत्यत्र एधश्शब्दसमानार्थकः एधशब्दोऽप्यस्तीति समाधिवदत्रापि सद्यश्शब्दसमानार्थकः सद्यशब्दोऽप्यस्ति । तेन सन्ध्युपपत्तिः । अनेन रत्यर्थं राक्षसीभिर्गर्भस्त्यज्यते । तस्य च न पोषणमित्येतज्ज्ञात्वा तासां सद्य एव गर्भप्राप्तिः प्रसवश्च सद्य एव तस्य च विशिष्टयौवनमित्येवं दयया देव्या वरा दत्ता इत्युक्तं भवति । मातुर्वयस्समं यद्वयः तत्प्राप्तितत्तुल्यरूपप्राप्तिं प्रति वरो दत्त इत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ वरदानकृतैश्वर्यं वरदानरूपं कृतं कर्म । तेनैश्वर्यं यस्य स तथा तम् ॥ ३ ॥

वित्यन्वयः । रक्षःश्रियं राक्षसश्रियम् ॥ १-३ ॥ स इति । अञ्जनादञ्जनाख्यगजात् अभिनिष्क्रान्त उत्पन्नः महागजः करेण्वेव रराज ॥ ४-६ ॥ त्रयो लोका इत्यादि श्लोकद्वयम् । त्रयो मन्त्राः उत्साहप्रभुमन्त्रशक्तयः । त्रयो वेदा वा । त्रय आमयाः वातपित्तश्लेष्मरूपाः । त्रेताग्निसमवर्चस इति तेजोति

स तया सह संयुक्तो रराज रजनीचरः । अञ्जनादभिनिष्क्रान्तः करेण्वेव महागजः ॥ ४ ॥ देववत्यां सुकेशस्तु जनयामास राघव ॥ ५॥ त्रीन् पुत्रान् जनयामास त्रेताग्निसमविग्रहान् । माल्यवन्तं सुमालिं च मालिं च बलिनां वरम् । त्रींस्त्रिनेत्रसमान् पुत्रान् राक्षसान् राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ त्रयो लोका इवाव्यग्राः स्थितास्त्रय इवाग्नयः । त्रयो मन्त्रा इवात्युग्रास्त्रयो घोरा इवामयाः ॥ ७ ॥ त्रयः सुकेशस्य सुतास्त्रेताग्निसमतेजसः । विवृद्धिमगमंस्तत्र व्याधयोपेक्षिता इव ॥ ८ ॥ वरप्राप्तिं पितुस्ते तु ज्ञात्वेश्वरतपोबलात् । तपस्तप्तुं गता मेरुं भ्रातरः कृतनिश्चयाः ॥ ९ ॥ प्रगृह्य नियमान् घोरान् राक्षसा नृपसत्तम । विचेरुस्ते तपो घोरं सर्वभूतभयावहम् ॥ १० ॥ सत्यार्जवशमोपेतैस्तपोभिरतिदुष्करैः । सन्तापयन्तस्त्रीन् लोकान् सदेवासुरमानुषान् ॥ ११ ॥ ततो विभुश्चतुर्वक्त्रो विमानवरमास्थितः । सुकेशपुत्रानामन्त्र्य वरदोऽस्मीत्यभाषत ॥ १२ ॥ ब्रह्माणं वरदं ज्ञात्वा सेन्द्रैर्देवगणैर्वृतम् । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वेपमाना इव द्रुमाः ॥ १३ ॥ तपसाऽऽराधितो देव यदि नो दिशसे वरम् । अजेयाः शत्रुहन्तारस्तथैव चिरजीविनः ॥ १४ ॥ प्रभविष्णवो भवामेति परस्परमनुव्रताः ॥ १५ ॥ एवं भविष्यतीत्युक्त्वा सुकेशतनयान् विभुः । स ययौ ब्रह्मलोकाय ब्रह्मा ब्राह्मणवत्सलः ॥ १६ ॥

शय उक्तः । पूर्वसाहित्यप्रधानात् । व्याधयोपेक्षिता इति सन्धिरार्षः ॥ ७-१३ ॥ तपसेति । प्रभविष्णवः, यणार्षः । अनुव्रताः अनुरक्ताश्च भवामेत्यनुकर्षः ॥ १४ ॥ १५ ॥ एवमिति । ब्रह्मलोकाय ब्रह्मलोकं गन्तुम् । "तुमर्थ-" इत्यादिना चतुर्थी ॥ १६-२२ ॥

स०-व्याधयोपेक्षिता इत्यत्र गुण आर्षः । व्याधयः अपेक्षिता इति वा छेदः । तत्रेक्षितमिति भावे क्तः । अपगतमीक्षितमीक्षणम्, तत्परिहारप्रयत्न इति यावत् । येभ्यस्तेऽपेक्षिताः । उपेक्षिता इति तात्पर्यम् ॥ ८ ॥

दक्षिणस्येत्यादि सार्धत्रयम् । अम्बुदसन्निभे मेघसमानरूपे मध्यमे शिखरे । शकुनैरपि दुष्प्राप इत्यत्र हेतुः टङ्कच्छिन्नचतुर्दशीति ॥ २३-२६ ॥

वरं लब्ध्वा तु ते सर्वे राम रात्रिञ्चरास्तदा । सुरासुरान् प्रबाधन्ते वरदानसुनिर्भयाः ॥१७॥ तैर्वध्यमानास्त्रिदशाः सर्षिसङ्घाः सचारणाः । त्रातारं नाधिगच्छन्ति निरयस्था यथा नराः ॥ १८ ॥ अथ ते विश्वकर्माणं शिल्पिनां वरमव्ययम् । ऊचुः समेत्य संहृष्टा राक्षसा रघुसत्तम ॥ १९ ॥ ओजस्तेजोबलवतां महतामात्मतेजसा । गृहकर्ता भवानेव देवानां हृदयेप्सितम् ॥२०॥ अस्माकमपि तावत्त्वं गृहं कुरु महामते । हिमवन्तमपाश्रित्य मेरुं मन्दरमेव वा । महेश्वरगृहप्रख्यं गृहं नः क्रियतां महत् ॥ २१ ॥ विश्वकर्मा ततस्तेषां राक्षसानां महाभुजः । निवासं कथयामास शक्रस्येवामरावतीम् ॥ २२ ॥ दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः । सुवेल इति चाप्यन्यो द्वितीयस्तत्र सत्तमाः ॥२३॥ शिखरे तस्य शैलस्य मध्यमेऽम्बुदसन्निभे । शकुनैरपि दुष्प्रापे टङ्कच्छिन्नचतुर्दिशि ॥ २४ ॥ त्रिंशद्योजनविस्तीर्णा शतयोजनमायता । स्वर्णप्राकारसंवीता हेमतोरणसंवृता ॥ २५ ॥ मया लङ्केति नगरी शक्राज्ञतेन निर्मिता । तस्यां वसत दुर्धर्षा यूयं राक्षसपुङ्गवाः ॥ २६ ॥ अमरावतीं समासाद्य सेन्द्रा इव दिवौकसः । लङ्कादुर्गं समासाद्य राक्षसैर्बहुभिर्वृताः ॥२७॥ भविष्यथ दुराधर्षाः शत्रूणां शत्रुसूदनाः ॥ २८ ॥ विश्वकर्मवचः श्रुत्वा ततस्ते राक्षसोत्तमाः । सहस्रानुचरा भूत्वा गत्वा तामवसन् पुरीम् ॥ २९ ॥ दृढप्राकारपरिखां हैमैर्गृहशतैर्वृताम् । लङ्कामवाप्य ते हृष्टा न्यवसन् रजनीचराः ॥३०॥ एतस्मिन्नेव काले तु यथाकामं च राघव । नर्मदा नाम गन्धर्वी बभूव रघुनन्दन ॥ ३१ ॥

अमरावतीमिति । अमरावतीं समासाद्येति पदवशादक्षराधिक्यम् ॥२७॥२८॥ विश्वकर्मेति । सहस्रमनेके अनुचरा येषां ते सहस्रानुचराः ॥२९-३१॥

तस्या इति । अराक्षसी राक्षसजातिव्यतिरिक्ता ॥ ३२ ॥ कन्या इति । भगदैवतनक्षत्रमुत्तरफल्गुनी ॥ ३३–४३ ॥ अनिल इति । मालेया इति

तस्याः कन्यात्रयं ह्यासीत् धीश्रीकीर्तिसमद्युति । ज्येष्ठक्रमेण सा तेषां राक्षसानामराक्षसी॥३२॥ कन्यास्ताः प्रददौ हृष्टा पूर्णचन्द्रनिभाननाः । त्रयाणां राक्षसेन्द्राणां तिस्रो गन्धर्वकन्यकाः ॥३३॥ दत्ता मात्रा महाभागा नक्षत्रे भग दैवते । कृतदारास्तु ते राम सुकेशतनयास्तदा ॥३४॥ चिक्रीडुः सह भार्याभिरप्सरोभिरिवामराः । ततो माल्यवतो भार्या सुन्दरी नाम सुन्दरी ॥ ३५ ॥ स तस्यां जनयामास यदपत्यं निबोध तत् । वज्रमुष्टिर्विरूपाक्षो दुर्मुखश्चैव राक्षसः ॥३६॥ सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च मत्तोन्मत्तौ तथैव च । अनला चाभवत् कन्या सुन्दर्यां राम सुन्दरी ॥ ३७ ॥ सुमालिनोऽपि भार्याऽऽसीत् पूर्णचन्द्रनिभानना । नाम्ना केतुमती नाम प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥३८॥ सुमाली जनयामास यदपत्यं निशाचरः । केतुमत्यां महाराज तन्निबोधानुपूर्वशः ॥ ३९ ॥ प्रहस्तोऽकम्पनश्चैव विकटः कालकार्मुकः । धूम्राक्षश्चैव दण्डश्च सुपार्श्वश्च महाबलः ॥ ४० ॥ संह्रादिः प्रघसश्चैव भासकर्णश्च राक्षसः । राका पुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचिस्मिता । कुम्भीनसी च इत्येते सुमालेः प्रसवाः स्मृताः ॥ ४१ ॥ मालेस्तु वसुधा नाम गन्धर्वी रूपशालिनी । भार्याऽऽसीत् पद्मपत्राक्षी स्वक्षी यक्षीवरोपमा ॥ ४२ ॥ सुमालेरनुजस्तस्यां जनयामास यत् प्रभो । अपत्यं कथ्यमानं तु मया त्वं शृणु राघव ॥ ४३ ॥ अनिलश्चानलश्चैव हरः सम्पातिरेव च । एते विभीषणामात्या मालेयास्तु निशाचराः ॥ ४४ ॥ ततस्तु ते राक्षसपुङ्गवास्त्रयो निशाचरैः पुत्रशतैश्च संवृताः । सुरान् सहेन्द्रानृषिनागयक्षान् बबाधिरे तान् बहुवीर्यदर्पिताः ॥४५॥ जगद्भ्रमन्तोऽनिलवद्दुरासदा रणेषु मृत्युप्रतिमानतेजसः । वरप्रदानादतिगर्विता भृशं क्रतुक्रियाणां प्रशमङ्कराः सदा ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

"इतश्च" इति ढक् ॥४४॥४५॥ जगदिति । प्रशमङ्करा इत्यार्षः खच् ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्द० उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

तैरित्यादि । शरण्यानि शरणार्हाणि देवपित्रतिथिपशुपक्ष्यादिरक्षणार्हाणि ॥ १-६ ॥ इतीति । समरे उद्धर्षों येषां ते समरोद्धर्षाः ॥ ७ ॥ अशिवमिति ।

तैर्वध्यमाना देवाश्च ऋषयश्च तपोधनाः । भयार्ताः शरणं जग्मुर्देवदेवं महेश्वरम् ॥ १ ॥ जगत्सृष्ट्यन्तकर्तारमज मव्यक्तरूपिणम् । आधारं सर्वलोकानामाराध्यं परमं गुरुम् ॥ २ ॥ ते समेत्य तु कामारिं त्रिपुरारिं त्रिलोचनम् । ऊचुः प्राञ्जलयो देवा भयगद्गदभाषिणः ॥ ३ ॥ सुकेशपुत्रैर्भगवन् पितामहवरोद्धतैः । प्रजाध्यक्ष प्रजाः सर्वा बाध्यन्ते रिपुबाधनैः ॥ ४ ॥ शरण्यान्यशरण्यानि ह्याश्रमाणि कृतानि नः । स्वर्गाच्च देवान् प्रच्याव्य स्वर्गे क्रीडन्ति देववत् ॥ ५ ॥ अहं विष्णुरहं रुद्रो ब्रह्माऽहं देवराडहम् । अहं यमश्च वरुणश्चन्द्रोऽहं रविरप्यहम् ॥ ६ ॥ इति माली सुमाली च माल्यवांश्चैव राक्षसाः । बाधन्ते समरोद्धर्षा ये च तेषां पुरस्सराः । तन्नो देव भयार्तानामभयं दातुमर्हसि ॥ ७ ॥ अशिवं वपुरास्थाय जहि वै देवकण्टकान् ॥ ८ ॥ इत्युक्तस्तु सुरैः सर्वैः कपर्दी नीललोहितः । सुकेशं प्रति सापेक्षः प्राह देवगणान् प्रभुः ॥ ९ ॥ अहं तान्न हनिष्यामि मयाऽवध्या हि तेऽसुराः । किंतु मन्त्रं प्रदास्यामि यो वै तान्निहनिष्यति ॥ १० ॥ एतमेव समुद्योगं पुरस्कृत्य महर्षयः । गच्छध्वं शरणं विष्णुं हनिष्यति स तान् प्रभुः ॥ ११ ॥ ततस्तु जयशब्देन प्रतिनन्द्य महेश्वरम् । विष्णोः समीपमाजग्मुर्निशाचरभयार्दिताः ॥ १२ ॥

अशिवमसौम्यम्, क्रूरमित्यर्थः ॥ ८ ॥ इत्युक्त इति । सुकेशं प्रति सापेक्ष इति । सुकेशस्य स्वाश्रितत्वात्तत्पुत्रवधानौचित्यमित्याशङ्क्येत्यर्थः ॥ ९ ॥ प्रथमं रुद्रसमीपगमनम् । मया कृतोऽयमनर्थ इति द्योतयितुमाह–अहमिति । मन्त्रमुपायम् ॥ १० ॥ एतमिति । एतमेव समुद्योगमिति, नतु कालान्तरीय

स०–तस्यापि प्रजापतित्वात्सृष्टिकर्तृत्वम् । कालाग्निरुद्रतया संहारकर्तृत्वं च । अजः आत् भगवतः जायत इति “ यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसम्भवः । ” इत्यादेः । अव्यक्तरूपिणं स्वानुग्रहमन्तरेण कस्याप्यप्रत्यक्षम् । सर्वलोकानाम् इन्द्रादीनाम् आधारम् । आराध्यं पूज्यम् । परमं गुरुं च हितोपदेष्टारं च ॥ २ ॥

मित्यर्थः । प्रभुर्ममापि प्रभुः ॥ ११॥१२ ॥ शङ्खेति । सम्भ्रान्तवत् सम्भ्रान्ताः सन्तः ॥१३–१७॥ राक्षसानामिति । सानुबन्धाः सानुचराः ॥१८–२४॥

शङ्खचक्रधरं देवं प्रणम्य बहुमान्य च । ऊचुः सम्भ्रान्तवद्वाक्यं सुकेशतनयान् प्रति ॥ १३॥ सुकेशतनयैर्देव त्रिभि
स्त्रेताग्निसन्निभैः । आक्रम्य वरदानेन स्थानान्यपहृतानि नः ॥ १४॥ लङ्का नाम पुरी दुर्गा त्रिकूटशिखरे स्थिता । तत्र
स्थिताः प्रबाधन्ते सर्वान्नः क्षणदाचराः ॥ १५॥ स त्वमस्मद्धितार्थाय जहि तान् मधुसूदन । शरणं त्वां वयं प्राप्ता
गतिर्भव सुरेश्वर ॥ १६॥ चक्रकृत्तास्यकमलान् निवेदय यमाय वै । भयेष्वभयदोऽस्माकं नान्योऽस्ति भवता विना
॥ १७॥ राक्षसान् समरे दुष्टान् सानुबन्धान् मदोद्धतान् । नुद त्वं नो भयं देव नीहारमिव भास्करः ॥ १८ ॥ इत्येवं
दैवतैरुक्तो देवदेवो जनार्दनः । अभयं भयदोऽरीणां दत्त्वा देवानुवाच ह ॥ १९॥ सुकेशं राक्षसं जाने ईशानवरदर्पितम् ।
तांश्चास्य तनयान् जाने येषां ज्येष्ठः स माल्यवान् ॥ २० ॥ तानहं समतिक्रान्तमर्यादान् राक्षसाधमान् । निहनि
ष्यामि संक्रुद्धः सुरा भवत विज्वराः ॥ २१ ॥ इत्युक्तास्ते सुराः सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना । यथावासं ययुर्हृष्टाः
प्रशंसन्तो जनार्दनम् ॥ २२ ॥ विबुधानां समुद्योगं माल्यवांस्तु निशाचरः । श्रुत्वा तौ भ्रातरौ वीराविदं वचन
मब्रवीत् ॥ २३ ॥ अमरा ऋषयश्चैव सङ्गम्य किल शङ्करम् । अस्मद्वधं परीप्सन्त इदं वचनमब्रुवन् ॥२४॥ सुकेश
तनया देव वरदानबलोद्धताः । बाधन्तेऽस्मान् समुद्दृप्ता घोररूपाः पदे पदे ॥ २५ ॥ राक्षसैरभिभूताः स्म न शक्ताः
स्म प्रजापते । स्वेषु सद्मसु संस्थातुं भयात्तेषां दुरात्मनाम् ॥ २६ ॥ तदस्माकं हितार्थाय जहि तांश्च त्रिलोचन ।
राक्षसान् हुंकृतेनैव दह प्रदहतां वर ॥ २७ ॥ इत्येवं त्रिदशैरुक्तो निशम्यान्धकसूदनः । शिरः करं च धुन्वान इदं
वचनमब्रवीत् ॥२८॥ अवध्या मम ते देवाः सुकेशतनया रणे । मन्त्रं तु वः प्रदास्यामि यस्तान् वै निहनिष्यति ॥२९॥

सुकेशेति । पदे पदे प्रतिक्षणमित्यर्थः ॥ २५–२७ ॥ इतीति । शिरः करं च धुन्वान इति सुरोक्तस्यासह्यताद्योतनम् ॥२८॥ अवध्या इति । अवध्यत्वे

हेतुः सुकेशतनया इति ॥ २९-३८ ॥ तत इति । भगांशाविव । भगः पूर्वफल्गुनीनक्षत्रदेवता । तदंशः अर्यमा उत्तरफल्गुनीनक्षत्रदेवता ॥३९-४२॥

योऽसौ चक्रगदापाणिः पीतवासा जनार्दनः । हरिर्नारायणः श्रीमान् शरणं तं प्रपद्यथ ॥ ३० ॥ हरादवाप्य ते मन्त्रं कामारिमभिवाद्य च। नारायणालयं प्राप्य तस्मै सर्वं न्यवेदयन् ॥ ३१ ॥ ततो नारायणेनोक्ता देवा इन्द्र पुरोगमाः । सुरारींस्तान् हनिष्यामि सुरा भवत विज्वराः ॥ ३२ ॥ देवानां भयभीतानां हरिणा राक्षसर्षभौ। प्रति ज्ञातो वधोऽस्माकं चिन्त्यतां यदिह क्षमम् ॥ ३३ ॥ हिरण्यकशिपोर्मृत्युरन्येषां च सुरद्विषाम् । नमुचिः काल नेमिश्च संह्रादो वीरसत्तमः ॥ ३४ ॥ राधेयो बहुमायी च लोकपालोऽथ धार्मिकः । यमलार्जुनौ च हार्दिक्यः शुम्भ श्चैव निशुम्भकः ॥ ३५ ॥ असुरा दानवाश्चैव सत्त्ववन्तो महाबलाः । सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्तेऽपराजिताः ॥ ३६ ॥ सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं सर्वे मायाविदस्तथा । सर्वे सर्वास्त्रकुशलाः सर्वे शत्रुभयङ्कराः ॥ ३७ ॥ नारायणेन निहताः शतशोऽथ सहस्रशः । एतज्ज्ञात्वा तु सर्वेषां क्षमं कर्तुमिहार्हथ ॥ ३८ ॥ ततः सुमाली माली च श्रुत्वा माल्यवतो वचः । ऊचतुर्भ्रातरं ज्येष्ठं भगांशाविव वासवम् ॥ ३९ ॥ स्वधीतं दत्तमिष्टं चाप्यैश्वर्यं परिपालितम् । आयुर्निरामयं प्राप्तं सुधर्मः प्रापितः पथि ॥४०॥ देवसागरमक्षोभ्यं शस्त्रैः समवगाह्य च। जिता द्विषो ह्यप्रतिमास्तन्नो मृत्युकृतं भयम् ॥ ४१ ॥ नारायणश्च रुद्रश्च शक्रश्चापि यमस्तथा। अस्माकं प्रमुखे स्थातुं सर्वे बिभ्यति सर्वदा ॥ ४२ ॥ विष्णोर्द्वेषस्य नास्त्येव कारणं राक्षसेश्वर । देवानामेव दोषेण विष्णोः प्रचलितं मनः ॥ ४३ ॥ तस्मादद्य समुद्युक्ताः सर्वसैन्यसमावृताः । देवानेव जिघांसाम एभ्यो दोषः समुत्थितः ॥ ४४ ॥

विष्णोरिति । विष्णोर्द्वेषस्य कारणं नास्तीति । अस्माभिस्तदपकाराकरणादिति भावः ॥ ४३ ॥ तस्मादिति । जिघांसाम इति स्वार्थे सन्नार्षः ॥४४-४६॥

वाहनान्याह—स्यन्दनैरित्यादिना । सृमरैः गवयैः ॥ ४७–४९ ॥ लङ्केति । लङ्काविपर्ययं लङ्काविनाशं दृष्ट्वा यानि लङ्कानिलयानि भूतानि तत्रत्यानि

एवं संमन्त्र्य बलिनः सर्वे सैन्यसमावृताः । उद्योगं घोषयित्वा तु सर्वे नैर्ऋतपुङ्गवाः । युद्धाय निर्ययुः क्रुद्धा जम्भवृत्रबला इव ॥ ४५ ॥ इति ते राम संमन्त्र्य सर्वोद्योगेन राक्षसाः । युद्धाय निर्ययुः सर्वे महाकाया महाबलाः ॥ ४६ ॥ स्यन्दनैर्वारणैश्चैव हयैश्च गिरिसन्निभैः । खरैर्गोभी रथोष्ट्रैश्च शिंशुमारैर्भुजङ्गमैः ॥ ४७ ॥ मकरैः कच्छपै मीनैर्विहङ्गैर्गरुडोपमैः । सिंहैर्व्याघ्रैर्वराहैश्च सृमरैश्चमरैरपि ॥ ४८ ॥ त्यक्त्वा लङ्कां गताः सर्वे राक्षसा बलगर्विताः । प्रयाता देवलोकाय योद्धुं दैवतशत्रवः ॥ ४९ ॥ लङ्काविपर्ययं दृष्ट्वा यानि लङ्कालयान्यथ । भूतानि भयदर्शीनि विमनस्कानि सर्वशः ॥ ५० ॥ रथोत्तमैरुह्यमानाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५१ ॥ प्रयाता राक्षसास्तूर्णं देवलोकं प्रयत्नतः । रक्षसामेव मार्गेण दैवतान्यपचक्रमुः ॥ ५२ ॥ [भूतानि भयदर्शीनि विषमस्थानि सर्वशः ।] भौमा श्चैवान्तरिक्षाश्च कालाज्ञप्ता भयावहाः । उत्पाता राक्षसेन्द्राणामभावाय समुत्थिताः ॥ ५३ ॥ अस्थीनि मेघा ववृषुरुष्णं शोणितमेव च । वेलां समुद्राश्चोत्क्रान्ताश्चेलुश्चाप्यथ भूधराः ॥ ५४ ॥ अट्टहासान् विमुञ्चन्तो घननाद समस्वनाः । वाश्यन्त्यश्च शिवास्तत्र दारुणं घोरदर्शनाः ॥ ५५ ॥ सम्पतन्त्यथ भूतानि दृश्यन्ते च यथाक्रमम् । [भूम्यां परिपतन्ति स्म नृत्यमानाः सहस्रशः ।] गृध्रचक्रं महच्चात्र ज्वलनोद्गारिभिर्मुखैः ॥५६॥ राक्षसानामुपरि खे भ्रमतेऽलातचक्रवत् । कपोता रक्तपादाश्च शारिका विद्रुता ययुः । काका वाश्यन्ति तत्रैव बिडाला वै द्विपा दयः ॥ ५७ ॥ उत्पातांस्ताननादृत्य राक्षसा बलगर्विताः । यान्त्येव न निवर्त्तन्ते मृत्युपाशावपाशिताः ॥ ५८ ॥

देवतानि विमनस्कानि, आसन्निति शेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ प्रयाता इति । रक्षसां मार्गेण तद्यात्रया सहैवापचक्रमुः ॥ ५२ ॥ भौमाश्चेति । कालाज्ञप्ताः कालप्रेरिताः ॥ ५३–५७ ॥ उत्पातानिति । मृत्युपाशावपाशिताः सञ्जातबन्धनाः ॥ ५८ ॥

माल्यवानिति । माल्यवन्तं पर्वतम् ॥ ५९-६७ ॥ सुपर्णेति । नुन्नपक्षं क्षोभितबलम् । चलोपलमिति बहुव्रीहिः ॥ ६८ ॥ तत इति । विग्रहः

माल्यवांश्च सुमाली च माली च सुमहाबलाः । आसन् पुरस्सरास्तेषां क्रतूनामिव पावकाः ॥५९॥ माल्यवन्तं च ते सर्वे माल्यवन्तमिवाचलम् । निशाचरा ह्याश्रयन्ति धातारमिव देवताः ॥ ६० ॥ तद्बलं राक्षसेन्द्राणां महाभ्रघन नादितम् । जयेप्सया देवलोकं ययौ मालिवशे स्थितम् ॥ ६१ ॥ राक्षसानां समुद्योगं तं तु नारायणः प्रभुः । देव दूतादुपश्रुत्य चक्रे युद्धे तदा मनः ॥ ६२ ॥ स सज्जायुधतूणीरो वैनतेयोपरि स्थितः । आसज्य कवचं दिव्यं सह स्रार्कसमद्युति ॥ ६३ ॥ आबध्य शरसम्पूर्णे इषुधी विमले तदा । श्रोणिसूत्रं च खड्गं च विमलं कमलेक्षणः । शङ्ख चक्रगदाशार्ङ्गखड्गाख्यप्रवरायुधान् ॥ ६४ ॥ सुपर्णं गिरिसङ्काशं वैनतेयमथास्थितः । राक्षसानामभावाय ययौ तूर्णतरं प्रभुः ॥ ६५ ॥ सुपर्णपृष्ठे स बभौ श्यामः पीताम्बरो हरिः । काञ्चनस्य गिरेः शृङ्गे सतडित्तोयदो यथा ॥ ६६ ॥ स सिद्धदेवर्षिमहोरगैश्च गन्धर्वयक्षैरुपगीयमानः । समाससादासुरसैन्यशत्रूंश्चक्रासिशार्ङ्गायुधशङ्खपाणिः ॥६७॥ सुपर्णपक्षानिलनुन्नपक्षं भ्रमत्पताकं प्रविकीर्णशस्त्रम् । चचाल तद्राक्षसराजसैन्यं चलोपलं नील इवाचलेन्द्रः ॥ ६८ ॥ ततः शरैः शोणितमांसरूषितैर्युगान्तवैश्वानरतुल्यविग्रहैः । निशाचराः सम्परिवार्य माधवं वरायुधैर्निर्बि भिदुः सहस्रशः ॥ ६९ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

नारायणगिरिं ते तु गर्जन्तो राक्षसाम्बुदाः । ववर्षुः शरवर्षेण वर्षेणेवाद्रिमम्बुदाः ॥ १ ॥
श्यामावदातस्तैर्विष्णुर्नीलैर्नक्तञ्चरोत्तमैः । वृतोऽञ्जनगिरीवासीद्वर्षमाणैः पयोधरैः ॥ २ ॥

आकारः ॥ ६९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥६॥ १ ॥ श्यामेति । श्यामः सन्नवदातः

शुभ्रः श्यामावदातः, निर्मल इत्यर्थः । अञ्जनगिरीवेतिं विभक्तिलोपः छान्दसः ॥२॥ शलभा इति । अमृतघटं मधुघटम् । दंशाः वनमक्षिकाः ॥३॥ तथेति । वज्राः वज्रधारा इव स्थिताः अनिलमनोजवाश्च । विपर्यये संहारकाले हरिं लोकाः प्रजा इव ॥ ३ ॥ ४ ॥ स्यन्दनैरिति स्पष्टम् ॥ ५ ॥ राक्षसेन्द्रा इति ।

शलभा इव केदारं मशका इव पर्वतम् । यथाऽमृतघटं दंशा मकरा इव चार्णवम् ॥ ३ ॥ तथा रक्षोधनुर्मुक्ता वज्रानिलमनोजवाः । हरिं विशन्ति स्म शरा लोका इव विपर्यये ॥ ४ ॥ स्यन्दनैः स्यन्दनगता गजैश्च गजपृष्ठगाः । अश्वारोहास्तथाऽश्वैश्च पादाताश्चाम्बरे स्थिताः ॥ ५ ॥ राक्षसेन्द्रा गिरिनिभाः शरैः शक्त्यृष्टितोमरैः । निरुच्छ्वासं हरिं चक्रुः प्राणायामा इव द्विजम् ॥ ६ ॥ निशाचरैस्ताड्यमाने मीनैरिव महोदधिः । शार्ङ्गमायम्य दुर्धर्षो राक्षसेभ्योऽसृजच्छरान् ॥ ७ ॥ शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैर्वज्रवक्त्रैर्मनोजवैः । चिच्छेद विष्णुर्निशितैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८ ॥ विद्राव्य शरवर्षेण वर्षवायुरिवोत्थितम् । पाञ्चजन्यं महाशङ्खं प्रदध्मौ पुरुषोत्तमः ॥ ९ ॥ सोऽम्बुजो हरिणा ध्मातः सर्वप्राणेन शङ्खराट् । ररास भीमनिर्ह्रादस्त्रैलोक्यं व्यथयन्निव ॥१०॥ शङ्खराजरवः सोऽथ त्रासयामास राक्षसान् । मृगराज इवारण्ये समदानिव कुञ्जरान् ॥ ११ ॥ न शेकुरश्वाः संस्थातुं विमदाः कुञ्जरा भवन् । स्यन्दनेभ्यश्च्युता वीराः शङ्खरावितदुर्बलाः ॥ १२ ॥ शार्ङ्गचापविनिर्मुक्ता वज्रतुल्याननाः शराः । विदार्य तानि रक्षांसि सुपुङ्खा विविशुः क्षितिम् ॥ १३ ॥ भिद्यमानाः शरैः सङ्ख्ये नारायणकरच्युतैः । निपेतू राक्षसा भूमौ शैला वज्रहता इव ॥ १४ ॥ व्रणानि परगात्रेभ्यो विष्णुचक्रकृतानि वै । असृक् क्षरन्ति धाराभिः स्वर्णधारा इवाचलाः ॥ १५ ॥ शङ्खराजरवश्चापि शार्ङ्गचापरवस्तथा । राक्षसानां रवांश्चापि ग्रसते वैष्णवो रवः ॥ १६ ॥

हरिं निरुच्छ्वासं चक्रुः उच्छ्वासानवसरवन्तं कृतवन्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ शरैरिति । पूर्णायततया उत्सृष्टैः वज्रवक्त्रैः वज्रमिवाकुण्ठं वक्त्रं येषां तैः ॥८॥९॥ स इति । अम्बुजः शङ्खः । सर्वप्राणेन सर्वबलेन । ध्मातः आध्मानितः ॥१०॥ ११ ॥ न शेकुरिति । कुञ्जराभवन्नित्यार्षः सन्धिः । भवन्निति वा च्छेदः ।

शङ्खरावितेन शङ्खध्वनिना। स्वार्थे णिः॥ १२-१८॥ तथेति। शार्ङ्गविनिर्मुक्ताः इत्येतद्विवृणोति—निर्धावन्तीति। द्वीपिनः क्षुद्रव्याघ्राः॥ १९॥ २०॥ द्वीपिनेति।

तेषां शिरोधरान् धूताञ्छरध्वजधनूंषि च। रथान् पताकास्तूणीरान् चिच्छेद स हरिः शरैः ॥ १७॥ सूर्यादिव करा घोरा ऊर्मयः सागरादिव। पर्वतादिव नागेन्द्रा धारौघा इव चाम्बुदात् ॥ १८ ॥ तथा शार्ङ्गविनिर्मुक्ताः शरा नारायणेरिताः। निर्धावन्तीषवस्तूर्णं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १९ ॥ शरभेण यथा सिंहाः सिंहेन द्विरदा यथा। द्विरदेन यथा व्याघ्रा व्याघ्रेण द्वीपिनो यथा ॥ २० ॥ द्वीपिनेव यथा श्वानः शुना मार्जारका यथा। मार्जारेण यथा सर्पाः सर्पेण च यथाऽऽखवः ॥ २१ ॥ तथा ते राक्षसाः सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना। द्रवन्ति द्राविताश्चान्ये शायिताश्च महीतले ॥ २२ ॥ राक्षसानां सहस्राणि निहत्य मधुसूदनः। वारिजं पूरयामास तोयदं सुरराडिव ॥ २३ ॥ नारायणशरत्रस्तं शङ्खनादसुविह्वलम्। ययौ लङ्कामभिमुखं प्रभग्नं राक्षसं बलम् ॥ २४॥ प्रभग्ने राक्षसबले नारायणशराहते। सुमाली शरवर्षेण निववार रणे हरिम् ॥ २५ ॥ स तु तं छादयामास नीहार इव भास्करम्। राक्षसाः सत्त्वसम्पन्नाः पुनर्धैर्यं समादधुः ॥ २६ ॥ अथ सोऽभ्यपतद्रोषाद्राक्षसो बलदर्पितः। महानादं प्रकुर्वाणो राक्षसान् जीवयन्निव ॥ २७॥ उत्क्षिप्य लम्बाभरणं धुन्वन् करमिव द्विपः। ररास राक्षसो हर्षात् सतडित्तोयदो यथा ॥ २८॥ सुमालेर्नर्दतस्तस्य शिरो ज्वलितकुण्डलम्। चिच्छेद यन्तुरश्वाश्च भ्रान्तास्तस्य तु रक्षसः ॥ २९ ॥ तैरश्वैर्भ्राम्यते भ्रान्तैः सुमाली राक्षसेश्वरः। इन्द्रियाश्वैः परिभ्रान्तैर्धृतिहीनो यथा नरः ॥ ३० ॥ ततो विष्णुं महाबाहुं प्रापतन्तं रणाजिरे। हते सुमालेरश्वैश्च रथे विष्णुरथं प्रति ॥ ३१ ॥

आखवो मूषिकाः ॥ २१-२२॥ सुरराडिवेति इन्द्रस्य मेघनियन्तृत्वात्तथोक्तम् ॥ २३॥ नारायणेति। राक्षसं रक्षःसंबन्धि ॥ २४-२८॥ सुमालेरिति। यन्तुः सारथेः। भ्रान्ताः नष्टसारथिकत्वादनवस्थितगतिका इत्यर्थः ॥ २९॥ तैरिति। इन्द्रियार्थैरश्वैः धृतिहीनो नरः यथा तथा सुमाली बभ्रामेत्यर्थः॥ ३०-३२

अथेति । मौर्वीस्वनं श्रुत्वेत्यनेन मालिशिरस्याच्छिन्नगतिर्गम्यते ॥ ३४ ॥ त इति । नागाः सर्पाः । सुधारसम् अमृतम् गरुडानीतम् ॥ ३५ ॥

माली चाभ्यद्रवद्युक्तः प्रगृह्य सशरं धनुः । मालेर्धनुश्च्युता बाणाः कार्तस्वरविभूषिताः । विविशुर्हरिमासाद्य क्रौञ्चं पत्त्ररथा इव ॥ ३२ ॥ अर्द्यमानः शरैः सोऽथ मालिमुक्तैः सहस्रशः । चुक्षुभे न रणे विष्णुर्जितेन्द्रिय इवाधिभिः ॥ ३३ ॥ अथ मौर्वीस्वनं श्रुत्वा भगवान् भूतभावनः । मालिनं प्रति बाणौघान् ससर्जारिनिषूदनः ॥ ३४ ॥ ते मालिदेहमासाद्य वज्रविद्युत्प्रभाः शराः । पिबन्ति रुधिरं तस्य नागा इव सुधारसम् ॥ ३५ ॥ मालिनं विमुखं कृत्वा शङ्खचक्रगदाधरः । मालिमौलिं ध्वजं चापं वाजिनश्चाप्यपातयत् ॥ ३६ ॥ विरथस्तु गदां गृह्य माली नक्तञ्चरोत्तमः । आपुप्लुवे गदापाणिर्गिर्यग्रादिव केसरी ॥ ३७ ॥ गदया गरुडेशानमीशानमिव चान्तकः । ललाटदेशेऽभ्यहनद्वज्रेणेन्द्रो यथाऽचलम् ॥ ३८ ॥ गदयाऽभिहतस्तेन मालिना गरुडो भृशम् । रणात् पराङ्मुखं देवं कृतवान् वेदनातुरः ॥ ३९ ॥ पराङ्मुखे कृते देवे मालिना गरुडेन वै । उदतिष्ठन्महाञ्छब्दो रक्षसामभिनर्दताम् ॥ ४० ॥ रक्षसां रवतां रावं श्रुत्वा हरिहयानुजः ॥ ४१ ॥ तिर्यगास्थाय संक्रुद्धः पक्षीशे भगवान् हरिः । पराङ्मुखोऽप्युत्ससर्ज मालेश्चक्रं जिघांसया ॥ ४२ ॥ तत् सूर्यमण्डलाभासं स्वभासा भासयन्नभः । कालचक्रनिभं चक्रं मालेः शीर्षमपातयत् ॥ ४३ ॥

मालिनमिति । मालिमौलिं मालिमुकुटम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ गदयेति । गरुडाः पक्षिणः । तदीशानं वैनतेयम् ॥ ३८–४० ॥ रक्षसामिति । हरिहयानुजः

स०–ईशानं रुद्रमिव । श्वेतारण्ये मार्कण्डेयमुनेः कस्यचिद्राज्ञश्चावनार्थमीशानस्यान्तकस्य चान्योन्यं समभवत्समरः । तदाऽन्तकः शिवशिरसि प्रहृतवान् तथेति कथा पौराणिक्यनुसन्धेया । तात्कालिकपरावृत्त्यनुकूलम् 'वज्रेणेन्द्रो यथाऽचलम्' इति निदर्शनम् । प्राचीनन्त्वन्ततोगत्वा गरुडानुरूपमिति मन्तव्यम् । प्राचीनमन्वयंनिदर्शनं द्वितीयं व्यतिरेकनिदर्शनमिति वा विवेकः ॥ ३८ ॥ सूर्यमण्डलाभासं सूर्यमण्डलवदाभासत इति तत्तथा । यद्वा सूर्यमण्डलस्याभासा यस्य तत् । हलन्तत्वाट्टाप् । ततो बहुव्रीहिः । अथवा सूर्यमण्डलाभासंस्वभासा इत्येकं पदम् । सूर्यमण्डलस्याभा प्रकाशः, ततोऽपि सम् समीचीना या स्वभाः तया नभो भासयदिति ॥ ४३ ॥

इन्द्रानुजः ॥ ४१-४४ ॥ तत इति । सर्वप्राणसमीरितः सर्वबलेन प्रवर्तितः ॥ ४५-४९ ॥ नारायण इति । अशनीभिरित्यार्षो दीर्घः ॥ ५० ॥

तच्छिरो राक्षसेन्द्रस्य चक्रकृत्तं विभीषणम् । पपात रुधिरोद्गारि पुरा राहुशिरो यथा ॥ ४४ ॥ ततः सुरैः सुसंहृष्टैः सर्वप्राणसमीरितः । सिंहनादरवोन्मुक्तः साधु देवेति वादिभिः ॥४५॥ मालिनं निहतं दृष्ट्वा सुमाली माल्यवानपि । सबलौ शोकसन्तप्तौ लङ्कामेव प्रधावितौ ॥ ४६ ॥ गरुडस्तु समाश्वस्तः सन्निवृत्य यथा पुरा । राक्षसान् द्रावयामास पक्षवातेन कोपितः ॥ ४७ ॥ चक्रकृत्तास्यकमला गदासञ्चूर्णितोरसः । लाङ्गललग्नपितग्रीवा मुसलैर्भिन्नमस्तकाः ॥ ४८ ॥ केचिच्चैवासिना च्छिन्नास्तथाऽन्ये शरपीडिताः । निपेतुरम्बरात्तूर्णं राक्षसाः सागराम्भसि ॥४९॥ नारायणो बाणवराशनीभिर्विदारयामास धनुर्विमुक्तैः । नक्तञ्चरान् मुक्तविधूतकेशान् यथाऽशनीभिः सतडिन्महाभ्रः ॥५०॥ भिन्नातपत्रं पतमानमस्त्रं शरैरपध्वस्तविनीतवेषम् । विनिसृतान्त्रं भयलोलनेत्रं बलं तदुन्मत्ततरं बभूव ॥५१॥ सिंहार्दितानामिव कुञ्जराणां निशाचराणां सहकुञ्जराणाम् । रवाश्च वेगाश्च समं बभूवुः पुराणसिंहेन विमर्दितानाम् ॥ ५२ ॥ ते वार्यमाणा हरिबाणजालैः स्वबाणजालानि समुत्सृजन्तः । धावन्ति नक्तञ्चरकालमेघा वायुप्रभिन्ना इव कालमेघाः ॥५३॥ चक्रप्रहारैर्विनिकृत्तशीर्षाः सञ्चूर्णिताङ्गाश्च गदाप्रहारैः । असिप्रहारैर्द्विविधा विभिन्नाः पतन्ति शैला इव राक्षसेन्द्राः ॥ ५४ ॥ विलम्बमानैर्मणिहारकुण्डलैर्निशाचरैर्नीलबलाहकोपमैः । निपात्यमानैर्ददृशे निरन्तरं निपात्यमानैरिव नीलपर्वतैः ॥५५॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे सप्तमः सर्गः ॥७॥

भिन्नातपत्रमिति । उन्मत्ततरम् अतिशयेन विस्मृतस्वपरविवेकम् ॥५१॥ सिंहार्दितानामिति । पुराणसिंहेन नरसिंहेन ॥ ५२ ॥ त इति । समुत्सृजन्तः त्यक्तवन्तः ॥५३॥ चक्रप्रहारैरिति । द्विविधा द्विप्रकारेण विभिन्नाः, खण्डिता इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

हन्यमान इत्यादि । पृष्ठतः, अनुद्रुत्येति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ नारायणेति । यथेतरः क्षुद्रजन इव ॥३–५॥ पराङ्मुखवधोक्तदोषः स्वप्रतिज्ञापालनपरस्य

हन्यमाने बले तस्मिन् पद्मनाभेन पृष्ठतः । माल्यवान् सन्निवृत्तोऽथ वेलामेत्य इवार्णवः ॥ १ ॥ संरक्तनयनः कोपा च्चलन्मौलिर्निशाचरः । पद्मनाभमिदं प्राह वचनं पुरुषोत्तमम् ॥ २ ॥ नारायण न जानीषे क्षात्रधर्मं पुरातनम् । अयुद्धमनसो भीतानस्मान् हंसि यथेतरः ॥ ३ ॥ पराङ्मुखवधं पापं यः करोत्यसुरेतरः । स हन्ता न गतः स्वर्गं लभते पुण्यकर्मणाम् ॥ ४ ॥ युद्धश्रद्धाऽथवा तेऽस्ति शङ्खचक्रगदाधर । अहं स्थितोऽस्मि पश्यामि बलं दर्शय यत्तव ॥ ५ ॥ माल्यवन्तं स्थितं दृष्ट्वा माल्यवन्तमिवाचलम् । उवाच राक्षसेन्द्रं तं देवराजानुजो बली ॥ ६ ॥ युष्मत्तो भयभीतानां देवानां वै मयाऽभयम् । राक्षसोत्सादनं दत्तं तदेतदनुपाल्यते ॥ ७ ॥ प्राणैरपि प्रियं कार्यं देवानां हि सदा मया । सोऽहं वो निहनिष्यामि रसातलगतानपि ॥ ८ ॥ देवदेवं ब्रुवाणं तं रक्ताम्बुरुहलोचनम् । शक्त्या बिभेद संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रो भुजान्तरे ॥ ९ ॥ माल्यवद्भुजनिर्मुक्ता शक्तिर्घण्टाकृतस्वना । हरेरुरसि बभ्राज मेघस्थेव शतह्रदा ॥ १० ॥ ततस्तामेव चोत्कृष्य शक्तिं शक्तिधरप्रियः । माल्यवन्तं समुद्दिश्य चिक्षेपाम्बुरुहेक्षणः ॥ ११ ॥ स्कन्दोत्सृष्टेव सा शक्तिर्गोविन्दकरनिस्सृता । कांक्षन्ती राक्षसं प्रायान्माहेन्द्रीवाञ्जनाचलम् ॥ १२ ॥ सा तस्योरसि विस्तीर्णे हारभासाऽवभासिते । अपतद्राक्षसेन्द्रस्य गिरिकूट इवाशनिः ॥ १३ ॥ तया भिन्नतनुत्राणः प्राविशद्विपुलं तमः । माल्यवान् पुनराश्वस्तस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १४ ॥ ततः कार्ष्णायसं शूलं कण्टकैर्बहुभिर्वृतम् । प्रगृह्याभ्यहनद्देवं स्तनयोरन्तरे दृढम् ॥ १५ ॥

नास्तीत्याह--माल्यवन्तमिति ॥६--१० ॥ तत इति । तामेव स्ववक्षोलग्नामेव । शक्तिधरप्रियः सुब्रह्मण्यप्रियः । माहेश्वरार्चनं चिन्त्यम् ॥ ११ ॥ १२॥ सेति । हारभासा मुक्ताहारकान्त्या । कूटं शृङ्गम् ॥ १३ ॥ तयेति । तमः मोहः ॥ १४ ॥ १५ ॥

तथेति। रणे रक्तः रणप्रियः। मुष्टिना च ताडयित्वा अपक्रान्तः, पृष्ठत इति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ वैनतेय इति। वायुः शुष्कपर्णं यथा व्यपोहति तथा

तथैव रणरक्तस्तु मुष्टिना वासवानुजम्। ताडयित्वा धनुर्मात्रमपक्रान्तो निशाचरः ॥ १६ ॥ ततोऽम्बरे महाञ्छब्दः साधु साध्विति चोदितः। आहत्य राक्षसो विष्णुं गरुडं चाप्यताडयत् ॥ १७ ॥ वैनतेयस्ततः क्रुद्धः पक्षवातेन राक्षसम्। व्यपोहद्बलवान् वायुः शुष्कपर्णचयं यथा ॥ १८ ॥ द्विजेन्द्रपक्षवातेन द्रावितं दृश्य पूर्वजम्। सुमाली स्वबलैः सार्धं लङ्कामभिमुखो ययौ ॥ १९ ॥ पक्षवातबलोद्धूतो माल्यवानपि राक्षसः। स्वबलेन समागम्य ययौ लङ्कां ह्रिया वृतः ॥ २० ॥ एवं ते राक्षसास्तेन हरिणा कमलेक्षण। बहुशः संयुगे भग्ना हतप्रवरनायकाः ॥ २१ ॥ अशक्नुवन्तस्ते विष्णुं प्रतियोद्धुं भयार्दिताः। त्यक्त्वा लङ्कां गता वस्तुं पातालं सहपत्नयः ॥ २२ ॥ सुमालिनं समासाद्य राक्षसं रघुसत्तम। स्थिताः प्रख्यातवीर्यास्ते वंशे सालकटङ्कटे ॥२३॥ ये त्वया निहतास्ते तु पौलस्त्या नाम राक्षसाः। सुमाली माल्यवान् माली ये च तेषां पुरस्सराः। सर्वे तेभ्यो महाभाग रावणाद्बलवत्तराः ॥ २४ ॥ न चान्यो राक्षसान् हन्ता सुरारीन् देवकण्टकान्। ऋते नारायणं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥२५॥ भवान्नारायणो देवश्चतुर्बाहुः सनातनः। राक्षसान् हन्तुमुत्पन्नो ह्यजेयः प्रभुरव्ययः ॥ २६ ॥ नष्टधर्मव्यवस्थाता काले काले प्रजाकरः। उत्पद्यते दस्युवधे शरणागतवत्सलः ॥ २७ ॥ एषा मया तव नराधिप राक्षसानामुत्पत्तिरद्य कथिता सकला यथावत्। भूयो निबोध रघुसत्तम रावणस्य जन्मप्रभावमतुलं ससुतस्य सर्वम् ॥ २८ ॥

पक्षवातेन राक्षसं व्यपोहत् ॥ १८ ॥ द्विजेन्द्रेति। दृश्य दृष्ट्वा ॥ १९--२१ ॥ अशक्नुवन्त इति। सहपत्नयः सस्त्रीका इत्यर्थः ॥ २२ ॥ सुमालिनमिति। सालकटङ्कटे सालकटङ्कटा माल्यवदादीनां पितामही विद्युत्केशपत्नी तस्याः सम्बन्धी सालकटङ्कटः तस्मिन्वंशे प्रख्यातवीर्याः। वृद्धाच्छाभाव आर्षः ॥ २३ ॥ य इति। ये पौलस्त्या रावणादयो निहतास्तेभ्यः रावणाच्च माल्यवदादयो बलवत्तराः ॥२४॥ तर्हि किं मे प्राशस्त्यं भवद्भिरुच्यत इति शङ्कायां

१ सर्वे एते महाभाग- इति पा.।

तत्राशस्त्यमपि तवैवेत्याह--न चान्य इति। राक्षसान्हन्तेति। स त्वम् ॥२६--२९॥ इति श्रीगोविन्दराज० उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥८॥ कस्यचिदिति। विना पद्मं पद्मं त्यक्त्वा स्थिताम् ॥ १--६ ॥ किंकृतमिति। राक्षसानां श्रेयः किंकृतं स्यात् केनोपायेन कृतं स्यात, कथं वयं वर्धेमही

चिरात् सुमाली व्यचरद्रसातलं सराक्षसो विष्णुभयार्दितस्तदा। पुत्रैश्च पौत्रैश्च समन्वितो बली ततस्तु लङ्कामवस द्धनेश्वरः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य सुमाली नाम राक्षसः। रसातलान्मर्त्यलोकं सर्वं वै विचचार ह ॥१॥ नीलजीमूतसङ्काश स्तप्तकाञ्चनकुण्डलः। कन्यां दुहितरं गृह्य विना पद्मामिव श्रियम् ॥ २ ॥ राक्षसेन्द्रः स तु तदा विचरन् वै मही तलम्। तदाऽपश्यत् स गच्छन्तं पुष्पकेण धनेश्वरम् ॥३॥ गच्छन्तं पितरं द्रष्टुं पुलस्त्यतनयं विभुम्। तं दृष्ट्वाऽमर सङ्काशं स्वच्छन्दं तपनोपमम् ॥ ४ ॥ रसातलं प्रविष्टः सन् मर्त्यलोकात् सविस्मयः। इत्येवं चिन्तयामास राक्ष सानां महामतिः ॥ ५ ॥ किंकृतं श्रेय इत्येवं वर्धेमहि कथं वयम्। अथाब्रवीत् सुतां रक्षः कैकसीं नाम नामतः ॥ ६ ॥ पुत्रि प्रदानकालोऽयं यौवनं तेऽतिवर्तते। प्रत्याख्यानाच्च भीतैस्त्वं न वरैः प्रतिगृह्यसे ॥७॥ त्वत्कृते च वयं सर्वे यन्त्रिता धर्मबुद्धयः। त्वं हि सर्वगुणोपेता श्रीः साक्षादिव पुत्रिके। कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकांक्षि णाम् ॥ ८ ॥ न ज्ञायते च कः कन्यां वरयेदिति कन्यके ॥ ९ ॥ मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते। कुल त्रयं सदा कन्या संशये स्थाप्य तिष्ठति ॥ १० ॥

त्येवं चिन्तयामासेति योजना ॥ ६ ॥ पुत्रीति। प्रत्याख्यानात् भीतैरस्माभिस्त्वं वरैर्न प्रतिगृह्यसे, प्रतिग्रहं न प्राप्नोषीत्यर्थः ॥ ७ ॥ त्वत्कृत इति। यन्त्रिताः कृतप्रयासाः। धर्मबुद्धयः विवाहधर्मनिमित्तचिन्तावन्तः ॥ ८ ॥ कन्यापितृत्वस्य दुःखत्वमेव प्रदर्शयति--न ज्ञायत इति ॥ ९ ॥ अथ वरणा नन्तरमपि विशिष्य दुःखहेतुत्वं कन्याया इत्याह--मातुरिति। संशये स्थाप्य तिष्ठतीति। कथमस्याश्चारित्रभ्रंशो न भविष्यतीति कुलत्रयं चिन्ताकुल

मेव सदा भवतीत्यर्थः ॥ १०–१३ ॥ एतस्मिन्निति । उपातिष्ठत् प्रदोषे अग्निहोत्रं कृतवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ अविचिन्त्येति । पितृगौरवात् पितारि बहुमानात् । चरणाधोमुखी चरणसमीपाधोमुखी । विलिखन्तीति चिन्तानुभावः ॥ १५ ॥ स त्विति । कुतः कस्माद्देशात् । किं कार्यं मया कर्तव्यम् । कस्य

सा त्वं मुनिवरं श्रेष्ठं प्रजापतिकुलोद्भवम् । भज विश्रवसं पुत्रि पौलस्त्यं वरय स्वयम् ॥ ११ ॥ ईदृशास्ते भविष्यन्ति पुत्राः पुत्रि न संशयः । तेजसा भास्करसमो यादृशोऽयं धनेश्वरः ॥ १२ ॥ सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कन्यका पितृगौरवात् । तत्रोपागम्य सा तस्थौ विश्रवा यत्र तप्यते ॥ १३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे राम पुलस्त्यतनयो द्विजः । अग्निहोत्रमुपातिष्ठच्चतुर्थ इव पावकः ॥ १४ ॥ अविचिन्त्य तु तां वेलां दारुणां पितृगौरवात् । उपसृत्याग्रतस्तस्य चरणाधोमुखी स्थिता । विलिखन्ती मुहुर्भूमिमङ्गुष्ठाग्रेण भामिनी ॥ १५॥ स तु तां प्रेक्ष्य सुश्रोणीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । अब्रवीत् परमोदारो दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ १६ ॥ भद्रे कस्यासि दुहिता कुतो वा त्वमिहागता । किं कार्यं कस्य वा हेतोस्तत्त्वतो ब्रूहि शोभने ॥ १७ ॥ एवमुक्ता तु सा कन्या कृताञ्जलिरथाब्रवीत् । आत्मप्रभावेन मुने ज्ञातुमर्हसि मे मतम् ॥ १८ ॥ किन्तु मां विद्धि ब्रह्मर्षे शासनात् पितुरागताम् । कैकसी नाम नाम्नाऽहं शेषं त्वं ज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥ स तु गत्वा मुनिर्ध्यानं वाक्यमेतदुवाच ह । विज्ञातं ते मया भद्रे कारणं यन्मनोगतम् ॥ २० ॥ सुताभिलाषो मत्तस्ते मत्तमातङ्गगामिनि । दारुणायां तु वेलायां यस्मात्त्वं मामुपस्थिता ॥ २१ ॥ शृणु तस्मात् सुतान् भद्रे यादृशान् जनयिष्यसि । दारुणान् दारुणाकारान् दारुणाभिजनप्रियान् ॥२२ ॥

हेतोः कस्मै प्रयोजनाय ॥ १६ ॥ १७ ॥ एवमिति । मे मतं त्वद्भर्तृकत्वाभिलाषित्वम् ॥ १८ ॥ तच्च वक्तुं लज्जावशादनुचितमिति सूचयित्वा वक्तुमुचितमाह–किन्त्विति ॥ १९ ॥ स त्विति । कारणमागमनकारणम् ॥ २० ॥ तदेवाह–सुतेति ॥ २१ ॥ शृण्विति । दारुणान् क्रूरस्वभावान् । दारुण।

कारान् क्रूरवेषान् दारुणाभिजनप्रियान् दारुणाभिजने क्रूरबन्धौ राक्षसरूपे प्रियं येषां तान् ॥२२--२८॥ तस्मिन्निति । सज्वालकवलाः ज्वालारूपास्यान्त

प्रसविष्यसि सुश्रोणि राक्षसान् क्रूरकर्मणः । सा तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वचः ॥ २३ ॥ भगवन्नीदृशान् पुत्रांस्त्वत्तोऽहं ब्रह्मवादिनः । नेच्छामि सुदुराचारान् प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥२४॥ कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्रवा मुनि पुङ्गवः । उवाच कैकसीं भूयः पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम् ॥ २५ ॥ पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने । मम वंशानुरूपः स धर्मात्मा च भविष्यति ॥ २६ ॥ एवमुक्ता तु सा कन्या राम कालेन केनचित् । जनयामास बीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम् ॥ २७ ॥ दशग्रीवं महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपमम् । ताम्रोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्त मूर्धजम् ॥ २८ ॥ तस्मिञ्जाते तु तत्काले सज्वालकवलाः शिवाः । क्रव्यादाश्चापसव्यानि मण्डलानि प्रचक्रमुः ॥ २९ ॥ ववर्ष रुधिरं देवो मेघाश्च खरनिस्वनाः । प्रबभौ न च सूर्यो वै महोल्काश्चापतन् भुवि ॥ ३० ॥ चकम्पे जगती चैव ववुर्वाताः सुदारुणाः । अक्षोभ्यः क्षुभितश्चैव समुद्रः सरितां पतिः ॥ ३१ ॥ अथ नामाकरोत्तस्य पितामहसमः पिता । दशग्रीवः प्रसूतोऽयं दशग्रीवो भविष्यति ॥३२॥ तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महाबलः । प्रमाणाद्यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते ॥ ३३ ॥ ततः शूर्पणखा नाम सञ्जज्ञे विकृतानना । विभीषणश्च धर्मात्मा कैकस्याः पश्चिमः सुतः ॥ ३४ ॥ तस्मिञ्जाते महासत्त्वे पुष्पवर्षं पपात ह ॥ ३५ ॥ नभस्स्थाने दुन्दुभयो देवानां प्राणदंस्तदा । वाक्यं चैवान्तरिक्षे च साधु साध्विति तत्तथा ॥ ३६ ॥ तौ तु तत्र महारण्ये ववृधाते महौजसौ । कुम्भकर्णदशग्रीवौ लोकोद्वेगकरौ तदा ॥ ३७ ॥

र्गतकवलाः । शिवाः वृद्धजम्बुकाः ॥ २९ ॥ ववर्षेति । देवः पर्जन्यदेवः ॥ ३०--३२ ॥ तस्य त्विति । यस्य प्रमाणाद्विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते नैवास्ति, प्रमाणभूतेष्विति शेषः ॥ ३३-३६ ॥ ताविति । तत्र महारण्ये पितुराश्रमारण्ये ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

विभीषण इति । स्वाध्यायं नियतम् आहारः अहरहरिति स्वाध्यायनियताहारः ॥ ३९-४१ ॥ पुत्रेति । आत्मानमीदृशं कुबेरवद्दिव्यवैभवरहितम् ।

कुम्भकर्णः प्रमत्तस्तु महर्षीन् धर्मवत्सलान् । त्रैलोक्यं भक्षयन्नित्यासन्तुष्टो विचचार ह ॥ ३८ ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मे व्यवस्थितः । स्वाध्यायनियताहार उवास विजितेन्द्रियः ॥ ३९ ॥ अथ वैश्रवणो देवस्तत्र कालेन केनचित् । आगतः पितरं द्रष्टुं पुष्पकेण धनेश्वरः ॥ ४० ॥ तं दृष्ट्वा कैकसी तत्र ज्वलन्तमिव तेजसा । आगम्य राक्षसी तत्र दशग्रीवमुवाच ह ॥ ४१ ॥ पुत्र वैश्रवणं पश्य भ्रातरं तेजसा वृतम् । भ्रातृभावे समे चापि पश्यात्मानं त्वमीदृशम् ॥४२॥ दशग्रीव तथा यत्नं कुरुष्वामितविक्रम । यथा त्वमसि मे पुत्र भव वैश्रवणोपमः ॥ ४३ ॥ मातुस्तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् । अमर्षमतुलं लेभे प्रतिज्ञां चाकरोत्तदा ॥ ४४ ॥ सत्यं ते प्रतिजानामि भ्रातृतुल्योऽधिकोऽपि वा । भविष्याम्योजसा चैव सन्तापं त्यज हृद्गतम् ॥ ४५ ॥ ततस्तेनैव कोपेन दशग्रीवः सहानुजः । चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म तपसे धृतमानसः ॥ ४६ ॥ प्राप्स्यामि तपसा काममिति कृत्वाऽध्यवस्य च । आगच्छदात्मसिद्ध्यर्थं गोकर्णस्याश्रमं शुभम् ॥ ४७ ॥ स राक्षसस्तत्र सहानुजस्तदा तपश्चकारातुलमुग्रविक्रमः । अतोषयच्चापि पितामहं विभुं ददौ स तुष्टश्च वराञ्जयावहान् ॥ ४८ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

अथाब्रवीन्मुनिं रामः कथं ते भ्रातरो वने । कीदृशं तु तदा ब्रह्मंस्तपस्तेपुर्महाबलाः ॥ १ ॥
अगस्त्यस्त्वब्रवीत्तत्र रामं सुप्रीतमानसम् । तांस्तान् धर्मविधींस्तत्र भ्रातरस्ते समाविशन् ॥ २ ॥

दरिद्रमित्यर्थः ॥ ४२-४८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ १-२ ॥

मेघेति । वीरासनं नाम वामोरूपरि दक्षिणजङ्घां प्रतिष्ठाप्य स्थितिः॥४–७॥ पञ्चेति । सूर्यं चैवेति चकारेण पूर्ववदेकपादस्थितिः समुच्चीयते॥८॥ एवमिति ।

कुम्भकर्णस्ततो यत्तो नित्यं धर्मपथे स्थितः । ततापं ग्रीष्मकाले तु पञ्चाग्नीन् परितः स्थितः ॥ ३ ॥ मेघाम्बुसिक्तो वर्षासु वीरासनमसेवत । नित्यं च शिशिरे काले जलमध्यप्रतिश्रयः ॥ ४ ॥ एवं वर्षसहस्राणि दश तस्यातिचक्रमुः । धर्मे प्रयतमानस्य सत्पथे निष्ठितस्य च ॥ ५ ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मपरः शुचिः । पञ्च वर्षसहस्राणि पादेनैकेन तस्थिवान् ॥६॥ समाप्ते नियमे तस्य ननृतुश्चाप्सरोगणाः । पपात पुष्पवर्षं च क्षुभिताश्चापि देवताः ॥ ७ ॥ पञ्च वर्षसहस्राणि सूर्यं चैवान्ववर्तत । तस्थौ चोर्ध्वशिरोबाहुः स्वाध्यायधृतमानसः ॥ ८ ॥ एवं विभीषणस्यापि स्वर्गस्थस्येव नन्दने । दशवर्षसहस्राणि गतानि नियतात्मनः ॥ ९ ॥ दश वर्षसहस्राणि निराहारो दशाननः । पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्चाग्नौ जुहाव सः ॥ १० ॥ एवं वर्षसहस्राणि नव तस्यातिचक्रमुः । शिरांसि नव चाप्यस्य प्रविष्टानि हुताशनम् ॥११॥ अथ वर्षसहस्रे तु दशमे दशमं शिरः । छेत्तुकामे दशग्रीवे प्राप्तस्तत्र पितामहः ॥ १२ ॥ पितामहस्तु सुप्रीतः सार्धं देवैरुपस्थितः । तव तावद्दशग्रीव प्रीतोऽस्मीत्यभ्यभाषत ॥ १३ ॥ शीघ्रं वरय धर्मज्ञ वरो यस्तेऽभिकांक्षितः । तं ते कामं करोम्यद्य न वृथा ते परिश्रमः ॥ १४ ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवः प्रहृष्टेनान्तरात्मना । प्रणम्य शिरसा देवं हर्षगद्गदया गिरा ॥ १५ ॥ भगवन् प्राणिनां नित्यं नान्यत्र मरणाद्भयम् । नास्ति मृत्युसमः शत्रुरमरत्वमहं वृणे ॥१६॥ एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दशग्रीवमुवाच ह । नास्ति सर्वामरत्वं ते वरमन्यं वृणीष्व मे ॥१७॥ एवमुक्ते तदा राम ब्रह्मणा लोककर्तृणा । दशग्रीव उवाचेदं कृताञ्जलिरथाग्रतः ॥ १८ ॥

स०–ब्रह्मणा नपुंसकलिङ्गोऽयं ब्रह्मशब्दश्चतुर्मुखवाची । "ब्रह्मणि जीवास्सर्वेऽपि" इत्युक्तेः । "ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म" इति मनोरमापद्यव्याख्यात्रा कार्यब्रह्म व्यावर्तयितुं परमित्युक्तमिति परपदकृत्यकथनाच्च "तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपं च जायते" इत्याथर्वणभाष्ये एतद्ब्रह्म चतुर्मुख इति व्याख्यानाच्च । "इकोऽचि विभक्तौ" इति नुमि लोककर्तृणेत्युपपन्नम् ॥ १८ ॥

स्वर्गस्थस्य देवस्य नन्दन इवेत्यनेन तपःप्रवृत्तिसंतोष उक्तः ।९-३०। परमेति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । ब्रह्मास्त्रं ब्रह्मास्त्रमन्त्रम् । पालये पालयेयम् ।३१-३८।

सुपर्णनागयक्षाणां दैत्यदानवरक्षसाम् । अवध्योऽहं प्रजाध्यक्ष देवतानां च शाश्वत ॥१९॥ नहि चिन्ता ममान्येषु प्राणिष्वमरपूजित । तृणभूता हि ते मन्ये प्राणिनो मानुषादयः ॥ २० ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दशग्रीवेण रक्षसा । उवाच वचनं देवः सह दैवैः पितामहः ॥ २१ ॥ भविष्यत्येवमेतत्ते वचो राक्षसपुङ्गव । एवमुक्त्वा तु तं राम दशग्रीवं पितामहः ॥ २२॥ शृणु चापि वरो भूयः प्रीतस्येह शुभो मम । हुतानि यानि शीर्षाणि पूर्वमग्नौ त्वयाऽनघ ॥ २३ ॥ पुनस्तानि भविष्यन्ति तथैव तव राक्षस । वितरामीह ते सौम्य वरं चान्यं दुरासदम् ॥ २४ ॥ छन्दतस्तव रूपं च मनसा यद्यथेप्सितम् । भविष्यति न सन्देहो मद्वरात्तव राक्षस ॥ २५ ॥ एवं पितामहोक्तस्य दशग्रीवस्य रक्षसः । अग्नौ हुतानि शीर्षाणि पुनस्तान्युदितानि वै ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा तु तं राम दशग्रीवं पितामहः । विभीषणमथोवाच वाक्यं लोकपितामहः ॥ २७ ॥ विभीषण त्वया वत्स धर्मसंहितबुद्धिना । परितुष्टोऽस्मि धर्मात्मन् वरं वरय सुव्रत ॥२८॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा वचनं प्राह साञ्जलिः । वृतः सर्वगुणैर्नित्यं चन्द्रमा रश्मिभिर्यथा ॥२९॥ भगवन् कृतकृत्योऽहं यन्मे लोकगुरुः स्वयम् । प्रीतेन यदि दातव्यो वरो मे शृणु सुव्रत ॥३०॥ परमापद्गतस्यापि धर्मे मम मतिर्भवेत् । अशिक्षितं च ब्रह्मास्त्रं भगवन् प्रतिभातु मे ॥३१॥ या या मे जायते बुद्धिर्येषु येष्वाश्रमेषु च । सा सा भवतु धर्मिष्ठा तं तु धर्मं च पालये ॥३२॥ एष मे परमोदार वरः परमको मतः । न हि धर्माभिरक्तानां लोके किंचन दुर्लभम् ॥३३॥ पुनः प्रजापतिः प्रीतो विभीषणमुवाच ह । धर्मिष्ठस्त्वं यथा वत्स तथा चैतद्भविष्यति ॥ ३४ ॥ यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रनाशन । नाधर्मे जायते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ॥ ३५ ॥

स०–सापवादो वरो देय इति चतुराननभावं विदित्वा तथैव कैश्चिदवध्यत्वं याचते–सुपर्णेति ॥ १९ ॥

अलब्धवरपूर्वेण पूर्वमलब्धवरेण कुम्भकर्णेन यत् भक्षणात्मकं कर्म कृतं तत् तस्मात् कारणात् वरलब्धः लब्धवरः स्यात् स्याद्यदि भुवनत्रयमपि

इत्युक्त्वा कुम्भकर्णाय वरं दातुमुपस्थितम् । प्रजापतिं सुराः सर्वे वाक्यं प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ॥ ३६ ॥ न तावत् कुम्भकर्णाय प्रदातव्यो वरस्त्वया । जानीषे हि यथा लोकांस्त्रासयत्येष दुर्मतिः ॥ ३७ ॥ नन्दनेऽप्सरसः सप्त महेन्द्रानुचरा दश । अनेन भक्षिता ब्रह्मन् ऋषयो मानुषास्तथा ॥ ३८ ॥ अलब्धवरपूर्वेण यत् कृतं राक्षसेन तु । तदेष वरलब्धः स्याद्भक्षयेद्भुवनत्रयम् ॥ ३९ ॥ वरव्याजेन मोहोऽस्मै दीयताममितप्रभ । लोकानां स्वस्ति चैवं स्याद्भवेदस्य च सन्नतिः[1] ॥ ४० ॥ एवमुक्तः सुरैर्ब्रह्माऽचिन्तयत् पद्मसम्भवः । चिन्तिता चोपतस्थेऽस्य पार्श्वं देवी सरस्वती ॥ ४१ ॥ प्राञ्जलिः सा तु पार्श्वस्था प्राह वाक्यं सरस्वती । इयमस्म्यागता देव किं कार्यं करवाण्यहम् ॥ ४२ ॥ प्रजापतिस्तु तां प्राप्तां प्राह वाक्यं सरस्वतीम् । वाणि त्वं राक्षसेन्द्रास्ये भव या देवतेप्सिता ॥ ४३ ॥ तथेत्युक्त्वा प्रविष्टा सा प्रजापतिरथाब्रवीत् । कुम्भकर्ण महाबाहो वरं वरय यो मतः ॥ ४४ ॥ कुम्भकर्णस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् । स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ममेप्सितम् ॥ ४५ ॥ एवमस्त्विति तं चोक्त्वा प्रायाद्ब्रह्मा सुरैः समम् । देवी सरस्वती चैव राक्षसं तं जहौ पुनः ॥ ४६ ॥ ब्रह्मणा सह देवेषु गतेषु च नभस्स्थलम् । विमुक्तोऽसौ सरस्वत्या स्वां संज्ञां च ततो गतः ॥ ४७ ॥ कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा चिन्तयामास दुःखितः । ईदृशं किमिदं वाक्यं ममाद्य वदनाच्च्युतम् ॥४८॥ अहं व्यामोहितो देवैरिति मन्ये तदाऽऽगतैः । एवं लब्धवराः सर्वे भ्रातरो दीप्ततेजसः । श्लेष्मातकवनं गत्वा तत्र ते न्यवसन् सुखम् ॥४९॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

भक्षयेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ वरव्याजेनेति । मोहः अज्ञानम् । एवं मोहस्यैव प्रदाने अस्य च सन्नतिः शिक्षा भवेत् ॥ ४० ॥ एवमिति । अचिन्तयत्, देवीमिति शेषः ॥४१॥४२॥ प्रजापतिरिति । भव या देवतेप्सिता यादृग्रूपा देवैः कांक्षिता तादृशी भवेत्यर्थः ॥४३॥ तथेति । प्रविष्टा सा देवतोक्तरूपा प्रविष्टेत्यर्थः ॥४४-४८॥ अहमिति । श्लेष्मातकवनं तत्प्रचुरं पितुस्तपोवनमित्यर्थः ॥४९॥ इति श्रीगोविन्दराज० उत्तरश्रीरामायण० दशमः सर्गः ॥ १० ॥

[1] सन्मतिः -इति पाठः ।

॥ १-४ ॥ यत्कृत इति । महद्विष्णुकृतं यद्भयं तन्निरस्तमित्यर्थः ॥ ५-७ ॥ यदीत्यादि । सामादिना लङ्का प्रचालयितुं यदि नाम शक्यं स्यात्तदा नः

सुमाली वरलब्धांस्तु ज्ञात्वा चैतान्निशाचरान् । उदतिष्ठद्भयं त्यक्त्वा सानुगः स रसातलात् ॥१॥ मारीचश्च प्रहस्तश्च विरूपाक्षो महोदरः । उदतिष्ठन् सुसंरब्धाः सचिवास्तस्य रक्षसः ॥ २ ॥ सुमाली सचिवैः सार्धं वृतो राक्षसपुङ्गवैः । अभिगम्य दशग्रीवं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ दिष्ट्या ते वत्स सम्प्राप्तश्चिन्तितोऽयं मनोरथः । यस्त्वं त्रिभुवनश्रेष्ठाल्लब्धवान् वरमुत्तमम् ॥ ४ ॥ यत्कृते च वयं लङ्कां त्यक्त्वा याता रसातलम् । तद्गतं नो महाबाहो महद्विष्णुकृतं भयम् ॥ ५ ॥ असकृत्तद्भयाद्भीताः परित्यज्य स्वमालयम् । विद्रुताः सहिताः सर्वे प्रविष्टाः स्म रसातलम् ॥ ६ ॥ अस्मदीया च लङ्केयं नगरी राक्षसोचिता । निवेशिता तव भ्रात्रा धनाध्यक्षेण धीमता ॥ ७ ॥ यदि नामात्र शक्यं स्यात् साम्ना दानेन वाऽनघ । तरसा वा महाबाहो प्रत्यानेतुं कृतं भवेत् ॥८॥ त्वं तु लङ्केश्वरस्तात भविष्यसि न संशयः । त्वया राक्षसवंशोऽयं निमग्नोऽपि समुद्धृतः । सर्वेषां नः प्रभुश्चैव भविष्यसि महाबल ॥ ९ ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवो मातामहमुपस्थितम् । वित्तेशो गुरुरस्माकं नार्हसे वक्तुमीदृशम् ॥ १० ॥ साम्नाऽपि राक्षसेन्द्रेण प्रत्याख्यातो गरीयसा । किंचिन्नाह तदा रक्षो ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षितम् ॥ ११ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य वसन्तं रावणं ततः । उक्तवन्तं तथा वाक्यं दशग्रीवं निशाचरः ॥ १२ ॥ प्रहस्तः प्रश्रितं वाक्यमिदमाह सकारणम् ॥ १३ ॥ दशग्रीव महाबाहो नार्हस्त्वं वक्तुमीदृशम् । सौभ्रात्रं नास्ति शूराणां शृणु चेदं वचो मम ॥ १४ ॥ अदितिश्च दितिश्चैव भगिन्यौ सहिते हिते । भार्ये परमरूपिण्यौ कश्यपस्य प्रजापतेः ॥ १५ ॥

कार्यं भवेदित्यर्थः ॥ ८-१४ ॥ अदितिश्चेति । सहिते हिते अन्योन्यानुरक्ते ॥ १५-१८ ॥

नैतदिति। विपर्ययं भ्रातृद्रोहरूपम्, सुरासुरैराचरितं मार्गम् ॥ १९ ॥ २० ॥ स त्विति। तस्मिन्नहनि। प्रहस्तोपदेशाहनि वनं श्लेष्मातकवनम् ॥२१॥

अदितिर्जनयामास देवांस्त्रिभुवनेश्वरान्। दितिस्त्वजनयत् पुत्रान् कश्यपस्यात्मसम्भवान् ॥ १६ ॥ दैत्यानां किल धर्मज्ञ पुरीयं सवनार्णवा। सपर्वता मही वीर तेऽभवन् प्रभविष्णवः ॥ १७ ॥ निहत्य तांस्तु समरे विष्णुना प्रभविष्णुना। देवानां वशमानीतं त्रैलोक्यमिदमव्ययम् ॥ १८ ॥ नैतदेको भवानेव करिष्यति विपर्ययम्। सुरासुरैराचरितं तत्कुरुष्व वचो मम ॥ १९ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रहृष्टेनान्तरात्मना। चिन्तयित्वा मुहूर्तं वै बाढमित्येव सोऽब्रवीत् ॥ २० ॥ स तु तेनैव हर्षेण तस्मिन्नहनि वीर्यवान्। वनं गतो दशग्रीवः सह तैः क्षणदाचरैः ॥ २१ ॥ त्रिकूटस्थः स तु तदा दशग्रीवो निशाचरः। प्रेषयामास दूत्येन प्रहस्तं वाक्यकोविदम् ॥ २२ ॥ प्रहस्त शीघ्रं गच्छ त्वं ब्रूहि नैर्ऋतपुङ्गवम्। वचसा मम वित्तेशं सामपूर्वमिदं वचः ॥ २३ ॥ इयं लङ्कापुरी राजन् राक्षसानां महात्मनाम्। त्वया निवेशिता सौम्य नैतद्युक्तं तवानघ ॥ २४ ॥ तद्भवान् यदि नो ह्यद्य दद्यादतुलविक्रम। कृता भवेन्मम प्रीतिर्धर्मश्चैवानुपालितः ॥ २५ ॥ स तु गत्वा पुरीं लङ्कां धनदेन सुरक्षिताम्। अब्रवीत् परमोदारं वित्तपालमिदं वचः ॥२६॥ प्रेषितोऽहं तव भ्रात्रा दशग्रीवेण सुव्रत। त्वत्समीपं महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वर ॥२७॥ तच्छ्रूयतां महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद। वचनं मम वित्तेश यद्ब्रवीति दशाननः ॥२८॥ इयं किल पुरी रम्या सुमालिप्रमुखैः पुरा। भुक्तपूर्वा विशालाक्ष राक्षसैर्भीमविक्रमैः ॥२९॥ तेन विज्ञाप्यते सोऽयं साम्प्रतं विश्रवात्मज। तदेषा दीयतां तात याचतस्तस्य सामतः ॥३०॥ प्रहस्तादभिसंश्रुत्य देवो वैश्रवणो वचः। प्रत्युवाच प्रहस्तं तं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥३१॥ दत्ता ममेयं पित्रा तु लङ्का शून्या निशाचरैः। निवासिते च मे यक्षैर्दानमानादिभिर्गुणैः ॥३२॥

त्रिकूटस्थ इति। त्रिकूटस्थो भूत्वा प्रहस्तं दूत्येन प्रेषयामास ॥२२॥ प्रहस्तेति। नैर्ऋतपुङ्गवं कुबेरम्। लङ्कायां पूर्वस्थितनैर्ऋताधिपत्यात् ॥२३-३७॥

दशग्रीव इति । बहुशोक्त इति सन्धिः छान्दसः ॥ ३८ ॥ स इति । ध्वंसते ध्वस्तधर्मन्यायमर्यादो जायते ॥ ३९ ॥ वरप्रदानादिति । मम शापात्,

ब्रूहि गच्छ दशग्रीवं पुरं राज्यं च यन्मम । तवाप्येतन्महाबाहो भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् । [अविभक्तं त्वया सार्धं राज्यं यच्चापि मे वसु] ॥ ३३ ॥ एवमुक्त्वा धनाध्यक्षो जगाम पितुरन्तिकम् ॥ ३४ ॥ अभिवाद्य गुरुं प्राह रावणस्य यदीप्सितम् । एष तात दशग्रीवो दूतं प्रेषितवान् मम ॥३५॥ दीयतां नगरी लङ्का पूर्वं रक्षोगणोषिता । मयाऽत्र यदनुष्ठेयं तन्ममाचक्ष्व सुव्रत ॥३६॥ ब्रह्मर्षिस्त्वेवमुक्तोऽसौ विश्रवा मुनिपुङ्गवः । प्राञ्जलिं धनदं प्राह शृणु पुत्र वचो मम ॥ ३७ ॥ दशग्रीवो महाबाहुरुक्तवान् मम सन्निधौ । मया निर्भर्त्सितश्चासीद्बहुशोक्तः सुदुर्मतिः ॥३८॥ स क्रोधेन मया चोक्तो ध्वंसते च पुनः पुनः । श्रेयोभियुक्तं धर्म्यं च शृणु पुत्र वचो मम ॥३९॥ वरप्रदानात् संमूढो मान्यामान्यान् स दुर्मतिः । न वेत्ति मम शापाच्च प्रकृतिं दारुणां गतः ॥ ४० ॥ तस्माद्गच्छ महाबाहो कैलासं धरणीधरम् । निवेशय निवासार्थं त्यक्त्वा लङ्कां सहानुगः ॥४१॥ तत्र मन्दाकिनी रम्या नदीनामुत्तमा नदी । काञ्चनैः सूर्यसङ्काशैः पङ्कजैः संवृतोदका ॥ ४२ ॥ कुमुदैरुत्पलैश्चैव तथाऽन्यैश्च सुगन्धिभिः ॥ ४३ ॥ तत्र देवाः सगन्धर्वाः साप्सरोरगकिन्नराः । विहारशीलाः सततं रमन्ते सर्वदाऽऽश्रिताः ॥४४॥ न हि क्षमं तवानेन वैरं धनद रक्षसा । जानीषे हि यथाऽनेन लब्धः परमको वरः ॥ ४५ ॥ एवमुक्तो गृहीत्वाऽऽशु तद्वचः पितृगौरवात् । सदारपुत्रः सामात्यः सवाहनधनो गतः ॥ ४६ ॥ प्रहस्तोऽथ दशग्रीवं गत्वा वचनमब्रवीत् । प्रहृष्टात्मा महात्मानं सहामात्यं सहानुजम् ॥४७॥ शून्या सा नगरी लङ्का त्यक्त्वैनां धनदो गतः । प्रविश्य तां सहास्माभिः स्वधर्मं प्रतिपालय ॥४८॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रहस्तेन महाबलः । विवेश नगरीं लङ्कां भ्रातृभिः सबलानुगैः॥४९॥

तन्मातृदर्शनकालकृतादिति शेषः ॥ ४० ॥ तस्मादिति । निवासार्थं निवेशय निवेशनं पुरं कुरु ॥ ४१–५१ ॥

धनेश्वर इति । शशिविमले गिरौ कैलासे । पुरीमलकाम् । अत्र छन्दोभङ्ग आर्षो ज्ञेयः ॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

धनदेन परित्यक्तां सुविभक्तमहापथाम् । आरुरोह स देवारिः स्वर्गं देवाधिपो यथा ॥ ५० ॥ स चाभिषिक्तः क्षणदाचरैस्तदा निवेशयामास पुरीं दशाननः । निकामपूर्णा च बभूव सा पुरी निशाचरैर्नीलबलाहकोपमैः ॥ ५१ ॥ धनेश्वरस्त्वथ पितृवाक्यगौरवान्न्यवेशयच्छशिविमले गिरौ पुरीम् । स्वलंकृतैर्भवनवरैर्विभूषितां पुरन्दरस्येव तदाऽमरावतीम् ॥ ५२ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

राक्षसेन्द्रोऽभिषिक्तस्तु भ्रातृभ्यां सहितस्तदा । ततः प्रदानं राक्षस्या भगिन्याः समचिन्तयत् ॥ १ ॥ स्वसारं कालकेयाय दानवेन्द्राय राक्षसीम् । ददौ शूर्पणखां नाम विद्युज्जिह्वाय नामतः ॥ २ ॥ अथ दत्त्वा स्वयं रक्षो मृगयामटते स्म तत् । तत्रापश्यत्ततो राम मयं नाम दितेः सुतम् ॥ ३ ॥ कन्यासहायं तं दृष्ट्वा दशग्रीवो निशाचरः । अपृच्छत् को भवानेको निर्मानुष्यमृगे वने । अनया मृगशावाक्ष्या किमर्थं सह तिष्ठसि ॥ ४ ॥ मयस्त्वथाब्रवीद्राम पृच्छन्तं तं निशाचरम् । श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये यथावृत्तमिदं मम ॥ ५ ॥ हेमा नामाप्सरा तात श्रुतपूर्वा यदि त्वया । दैवतैर्मम सा दत्ता पौलोमीव शतक्रतोः ॥ ६ ॥ तस्यां सक्तमनास्तात पञ्च वर्षशतान्यहम् । सा च दैवतकार्येण त्रयोदश समा गताः ॥ ७ ॥ वर्षं चतुर्दशं चैव ततो हेममयं पुरम् । वज्रवैडूर्यचित्रं च मायया निर्मितं मया ॥ ८ ॥ तत्राहमवसं दीनस्तया हीनः सुदुःखितः ॥ ९ ॥

॥ १ ॥ स्वसारमिति । कालकेयाय कालकपुत्राय ॥ २-७ ॥ वर्षं चतुर्दशमिति । चतुर्दशसङ्ख्याविशिष्टं वर्षं च गतमित्यर्थः । हेममयं

पुरं हेमपुरम् । मायया विचित्रनिर्माणशक्त्या ॥ ८ ॥ ९ ॥ तस्मादिति । तस्याः कुक्षौ हेमाया गर्भ इत्यर्थः ॥ १० ॥ भर्तारमिति । अस्या भर्त्तारं

तस्मात् पुराद्दुहितरं गृहीत्वा वनमागतः । इयं ममात्मजा राजंस्तस्याः कुक्षौ विवर्धिता ॥ १० ॥ भर्त्तारमनया सार्धमस्याः प्राप्तोऽस्मि मार्गितुम् । कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकांक्षिणाम् ॥ ११ ॥ कन्या हि द्वे कुले नित्यं संशये स्थाप्य तिष्ठति । पुत्रद्वयं ममाप्यस्यां भार्यायां सम्बभूव ह ॥ १२ ॥ मायावी प्रथमस्तात दुन्दुभिस्तदनन्तरः । एवं ते सर्वमाख्यातं यथातत्त्वेन पृच्छतः ॥ १३ ॥ त्वामिदानीं कथं तात जानीयां को भवानिति । एवमुक्तस्तु तद्रक्षो विनीतमिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ अहं पौलस्त्यतनयो दशग्रीवश्च नामतः । मुनेर्विश्रवसो यस्तु तृतीयो ब्रह्मणोऽभवत् ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तदा राम राक्षसेन्द्रेण दानवः । महर्षेस्तनयं ज्ञात्वा मयो हर्षमुपागतः । दातुं दुहितरं तस्मै रोचयामास यत्र वै ॥ १६ ॥ करेण तु करं तस्या ग्राहयित्वा मयस्तदा । प्रहसन् प्राह दैत्येन्द्रो राक्षसेन्द्रमिदं वचः ॥ १७ ॥ इयं ममात्मजा राजन् हेमयाऽप्सरसा धृता । कन्या मन्दोदरी नाम पत्न्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ १८ ॥ बाढमित्येव तं राम दशग्रीवोऽभ्यभाषत । प्रज्वाल्य तत्र चैवाग्निमकरोत् पाणिसङ्ग्रहम् ॥ १९ ॥ स हि तस्य मयो राम शापाभिज्ञस्तपोधनात् । विदित्वा तेन सा दत्ता तस्य पैतामहं कुलम् ॥ २० ॥

मार्गितुम् अनया प्राप्तोऽस्मि ॥ ११ ॥ १२ ॥ मायावीति । मायावी च वालिना पलायितोऽत्रैव प्रविष्टो नाशित इति ज्ञेयम् ॥ १३–१७ ॥ इयमिति । धृता गर्भप्रसूतेत्यर्थः ॥ १८–१९ ॥ स इति । शापाभिज्ञ इति । दारुणप्रकृतिर्भविष्यतीति श्रुतशापवृत्तान्त इति भावः । पुलस्त्यशापश्चेत्केवलं

स०–ननु मन्दोदरी महापतिव्रतेति तत्र श्रूयते, तादृशीं कन्यामयोग्याय रावणाय मयः कथं दत्तवानित्यतो वक्ति–**स हीति** । सः मयः । तस्य रावणस्य तं प्रति तपोधनात् विश्रवसः । दारुणप्रकृतिर्भविष्यतीति यः शापः तदभिज्ञस्सन् तस्य पैतामहं कुलं पुलस्त्यवंशं विदित्वा सा दत्ता । अयं भावः–विजने रावणं पश्यन्मयः अयं पित्रा दत्तशापः क्रूरप्रकृतिरिमां परमसुन्दरीं कन्यामेकान्ते दृष्टवान् न परित्यजति । बलादपहरत्येव । बलवांश्चासौ पुलस्त्यगोत्रोत्पन्नश्च, देया च कन्येति सर्वमालोच्य तां ददाविति ॥ २० ॥

कुलमेव बह्वमन्यतेत्यर्थः ॥ २०-२४ ॥ सरमाशब्दं निर्वक्ति--तीरे इत्यादि । सरो मा वर्धयस्वेत्युक्त्या सरमेति नामासीत् । पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ २५--३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

अमोघां तस्य शक्तिं च प्रददौ परमाद्भुताम् । परेण तपसा लब्धां जघ्निवान् लक्ष्मणं यया ॥२१॥ एवं स्वीकृतदारो वै लङ्काया ईश्वरः प्रभुः । गत्वा तु नगरीं भार्ये भ्रातृभ्यां समुपाहरत् ॥ २२ ॥ वैरोचनस्य दौहित्रीं वज्रज्वालेति नामतः । तां भार्यां कुम्भकर्णस्य रावणः समकल्पयत् ॥२३॥ गन्धर्वराजस्य सुतां शैलूषस्य महात्मनः । सरमां नाम धर्मज्ञां लेभे भार्यां विभीषणः ॥ २४ ॥ तीरे तु सरसो वै तु सञ्जज्ञे मानसस्य हि । सरस्तदा मानसं तु ववृधे जलदागमे ॥ २५ ॥ मात्रा तु तस्याः कन्यायाः स्नेहेनाक्रन्दितं वचः । सरो मा वर्धयस्वेति ततः सा सरमाऽभवत् ॥ २६ ॥ एवं ते कृतदारा वै रेमिरे तत्र राक्षसाः । स्वां स्वां भार्यामुपागम्य गन्धर्वा इव नन्दने ॥ २७ ॥ ततो मन्दोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् । स एष इन्द्रजिन्नाम युष्माभिरभिधीयते ॥२८॥ जातमात्रेण हि पुरा तेन रावण सूनुना । रुदता सुमहान् मुक्तो नादो जलधरोपमः ॥२९॥ जडीकृता च सा लङ्का तस्य नादेन राघव । पिता तस्याकरोन्नाम मेघनाद इति स्वयम् ॥३०॥ सोऽवर्धत तदा राम रावणान्तःपुरे शुभे । रक्ष्यमाणो वरस्त्रीभिश्छन्नः काष्ठैरिवानलः ॥३१॥ मातापित्रोर्महाहर्षं जनयन् रावणात्मजः॥३२॥इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामा० द्वादशः सर्गः॥१२॥

अथ लोकेश्वरोत्सृष्टा तत्र कालेन केनचित् । निद्रा समभवत्तीव्रा कुम्भकर्णस्य रूपिणी ॥ १ ॥ ततो भ्रातरमासीनं कुम्भकर्णोऽब्रवीद्वचः । निद्रा मां बाधते राजन् कारयस्व ममालयम् ॥ २ ॥ विनियुक्तास्ततो राज्ञा शिल्पिनो विश्वकर्मवत् । विस्तीर्णं योजनं शुभ्रं ततो द्विगुणमायतम् ॥ ३ ॥

अथेत्यादि । लोकेश्वरेण ब्रह्मणोत्सृष्टा प्रेषिता । रूपिणी मूर्ता ॥ १ ॥ २ ॥ विनियुक्ता इति । विस्तीर्णं योजनमिति, तिर्यङ्मानेनेति शेषः । ततो द्विगुण

मायतम् युद्धकाण्डे योजनायतमित्युक्तं द्विगुणयोजनायतपरम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ वैडूर्येति । किङ्किणीजालकं प्रान्तेषु किङ्किणीजालयुक्तम् । दान्तो दन्तविकारः ॥ ५-१० ॥ तथेति । कुलानुरूपं वृत्तमिति, असक्तमिति शेषः ॥ ११ ॥ सौभ्रात्रेति । हितं हितपरम् ॥ १२ ॥ स इति । आगमनं प्रतीति,

दर्शनीयं निराबाधं कुम्भकर्णस्य चक्रिरे । स्फाटिकैः काञ्चनैश्चित्रैः स्तम्भैः सर्वत्र शोभितम् ॥४॥ वैडूर्यकृतसोपानं किङ्किणीजालकं तथा । दान्ततोरणविन्यस्तं वज्रस्फटिकवेदिकम् ॥ ५ ॥ मनोहरं सर्वसुखं कारयामास राक्षसः । सर्वत्र सुखदं नित्यं मेरोः पुण्यां गुहामिव ॥ ६ ॥ तत्र निद्रासमाविष्टः कुम्भकर्णो महाबलः । बहून्यब्दसहस्राणि शयानो न प्रबुध्यते ॥ ७ ॥ निद्राभिभूते तु तदा कुम्भकर्णे दशाननः । देवर्षियक्षगन्धर्वान् सञ्जघ्ने हि निरङ्कुशः ॥ ८ ॥ उद्यानानि च चित्राणि नन्दनादीनि यानि च । तानि गत्वा सुसंक्रुद्धो भिनत्ति स्म दशाननः ॥ ९ ॥ नदीं गज इव क्रीडन् वृक्षान् वायुरिव क्षिपन् । नगान् वज्र इवोत्सृष्टो विध्वंसयति राक्षसः ॥ १० ॥ तथावृत्तं तु विज्ञाय दशग्रीवं धनेश्वरः । कुलानुरूपं धर्मज्ञो वृत्तं संस्मृत्य चात्मनः ॥ ११ ॥ सौभ्रात्रदर्शनार्थं तु दूतं वैश्रवणस्तदा । लङ्कां सम्प्रेषयामास दशग्रीवस्य वै हितम् ॥ १२ ॥ स गत्वा नगरीं लङ्कामाससाद विभीषणम् । मानितस्तेन धर्मेण पृष्टश्चागमनं प्रति ॥ १३ ॥ पृष्ट्वा च कुशलं राज्ञो ज्ञातीनां च विभीषणः । सभायां दर्शयामास तमासीनं दशाननम् ॥ १४ ॥ स दृष्ट्वा तत्र राजानं दीप्यमानं स्वतेजसा । जयेति वाचा सम्पूज्य तूष्णीं समभिवर्तत ॥ १५ ॥ तं तत्रोत्तमपर्यङ्के वरास्तरणशोभिते । उपविष्टं दशग्रीवं दूतो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १६ ॥ राजन् वदामि ते सर्वं भ्राता तव यदब्रवीत् । उभयोः सदृशं वीर वृत्तस्य च कुलस्य च ॥ १७ ॥

कार्यमिति शेषः ॥ १३ ॥ पृष्ट्वेति । राज्ञः कुबेरस्य । तं दूतम् ॥ १४-१६ ॥ राजन्निति । उभयोरिति । उभयोर्मातापित्रोः । कुलस्याभिजनस्य तयो

वृत्तस्य च सदृशं यथा तथा ॥१७॥ साध्विति । साधु सम्यक् । चारित्रसंग्रहः कृतश्चेदेतावदेव पर्याप्तम् । उक्तमर्थं विवृणोति–साध्वित्यादि । व्यवस्थानं व्यवस्थितिः । यदि शक्यत इत्युक्त्या ज्येष्ठतया नियोगबुद्धिर्व्यावर्तते, तस्य क्रूरत्वात् ॥ १८ ॥ मया चारित्रव्यवस्थानेन विना किं कृतमित्यत्राह–दृष्ट

साधु पर्याप्तमेतावत् कृतश्चारित्रसङ्ग्रहः । साधुधर्मे व्यवस्थानं क्रियतां यदि शक्यते ॥ १८ ॥ दृष्टं मे नन्दनं भग्नमृषयो निहताः श्रुताः । देवतानां समुद्योगस्त्वत्तो राजन् मम श्रुतः ॥ १९ ॥ निराकृतश्च बहुशस्त्वयाऽहं राक्षसाधिप । अपराद्धा हि बाल्याच्च रमणीयाः स्वबान्धवाः ॥ २० ॥ अहं तु हिमवत्पृष्ठं गतो धर्ममुपासितुम् । रौद्रं व्रतं समास्थाय नियतो नियतेन्द्रियः ॥ २१ ॥ तत्र देवो मया दृष्टः सह देव्या मया प्रभुः । सव्यं चक्षुर्मया दैवात्तत्र देव्यां निपातितम् ॥ २२ ॥ का न्वियं स्यादिति शुभा न खल्वन्येन हेतुना । रूपं ह्यनुपमं कृत्वा रुद्राणी तत्र तिष्ठति ॥२३॥ देव्या दिव्यप्रभावेन दग्धं सव्यं ममेक्षणम् । रेणुध्वस्तमिव ज्योतिः पिङ्गलत्वमुपागतम् ॥२४॥ ततोऽहमन्यद्विस्तीर्णं गत्वा तस्य गिरेस्तटम् । तूष्णीं वर्षशतान्यष्टौ समाधारं महाव्रतम् ॥ २५ ॥ समाप्ते नियमे तस्मिंस्तत्र देवो महेश्वरः । प्रीतः प्रीतेन मनसा प्राह वाक्यमिदं प्रभुः ॥ २६ ॥ पैङ्गल्यं यदवाप्तं हि देव्या रूपनिरीक्षणात् । प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ तपसा तेन सुव्रत ॥२७॥ मया चैतद्व्रतं चीर्णं त्वया चैव धनाधिप । तृतीयः पुरुषो नास्ति यश्चरेद्व्रतमीदृशम् ॥ २८ ॥ व्रतं सुनिश्चयं ह्येतन्मया ह्युत्पादितं पुरा । तत् सखित्वं मया सौम्य रोचयस्व धनेश्वर ॥२९॥ तपसा निर्जितश्चैव सखा मम भवानघ । देव्या दग्धं प्रभावेन यच्च सव्यं तवेक्षणम् ॥ ३० ॥

मित्यादिना । त्वत्तः त्वया । मम मया । समुद्योग इति । प्रतिक्रियाकरणायेति शेषः ॥१९॥ निराकृत इति । रमणीयाः तोषणीयाः स्वबान्धवाः बाल्यादज्ञानादपराद्धाः त्वया कृतापराधा आसन्नित्यर्थः ॥ २० ॥ अहमिति । रौद्रं रुद्रप्रसादकं व्रतम् । इदन्तु केदारव्रतमित्याहुः ॥२१–२८॥ व्रतमिति ।

रोचयस्व स्वरुचितं कुरु ॥ २९-३१ ॥ आगत्येति । आगत्य स्वगृहमागत्य । मे स्थितेन मया । अधर्मः तव पापविनिश्चयः श्रुतः ॥ ३२ ॥ तदिति । तदधर्मत्वाद्धेतोः । कुलदूषणादधर्मिष्ठसंसर्गान्निवर्त निवर्तस्व ॥ ३३ ॥३४॥ विज्ञातमिति । वाक्यं विज्ञातमिति वाक्यतात्पर्यार्थौ विज्ञात इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ हितमिति । धनरक्षको मे हितमिति ब्रवीति । एतद्धि मे न हितं न सममनुचितं चेत्यर्थः । हे मूढ ! महेश्वरसखित्वं तद्रूपबलसंपत्तिं श्रावयसे

एकाक्षिपिङ्गलेत्येवं नाम स्थास्यति शाश्वतम् । एवं तेन सखित्वं च प्राप्यानुज्ञां च शङ्करात् ॥ ३१॥ आगत्य च श्रुतोऽयं मे तव पापविनिश्चयः ॥ ३२ ॥ तदधर्मिष्ठसंयोगान्निवर्त कुलदूषणात् । चिन्त्यते हि वधोपायः सर्षिसङ्घैः सुरैस्तव ॥ ३३ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः । हस्तौ दन्तांश्च सम्पीड्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३४ ॥ विज्ञातं ते मया दूत वाक्यं यस्य प्रभाषसे । नैतत्त्वमसि नैवासौ भ्रात्रा येनासि चोदितः ॥ ३५ ॥ हितं नैष ममै तद्धि ब्रवीति धनरक्षकः । महेश्वरसखित्वं तु मूढ श्रावयसे किल ॥ ३६ ॥ नचेदं क्षमणीयं मे यदेतद्भाषितं त्वया । यदेतावन्मया कालं दूत तस्य तु मर्षितम् ॥ ३७ ॥ न हन्तव्यो गुरुर्ज्येष्ठो मयाऽयमिति मन्यते । तस्य त्विदानीं श्रुत्वा मे वाक्यमेषा कृता मतिः ॥ ३८ ॥ त्रीँल्लोकानपि जेष्यामि बाहुवीर्यमुपाश्रितः ॥ ३९ ॥ एतन्मुहूर्त मेवाहं तस्यैकस्य तु वै कृते । चतुरो लोकपालांस्तान् नयिष्यामि यमक्षयम् ॥ ४० ॥ एवमुक्त्वा तु लङ्केशो दूतं खड्गेन जघ्निवान् । ददौ भक्षयितुं ह्येनं राक्षसानां दुरात्मनाम् ॥ ४१ ॥ एवं कृतस्वस्त्ययनो रथमारुह्य रावणः । त्रैलोक्यविजयाकांक्षी ययौ यत्र धनेश्वरः॥४२॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३॥

किल ॥ ३६ ॥ न चेदमिति । इदं न मर्षणीयं यत्त्वयाऽभिहितं भाषितं तदपि न मर्षणीयमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ न हन्तव्य इति । मम हृदयं गुरुः न हन्तव्य इति पूर्वमेव मन्यते स्म । तथापि एषा मतिर्जायते । कृतशब्दार्थमाह-त्रीनिति ॥ ३८॥३९ ॥ एतदिति । तस्यैकस्य कृते, वधप्रसङ्ग इति शेषः ॥४०॥ एवमिति । एनं खड्गच्छिन्नमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति श्रीगोविन्द० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

॥ १-४ ॥ यक्षा इति । न शेकुरित्यत्र हेतुमाह—राज्ञो भ्रातेति ॥ ५-८ ॥ स दृष्ट्वेति । हर्षनादं सिंहनादम् ॥ ९ ॥ ये त्विति । सहस्राणां यक्षाणामेकैकं

ततस्तु सचिवैः सार्धं षड्भिर्नित्यं बलोद्धतैः । महोदरप्रहस्ताभ्यां मारीचशुकसारणैः ॥ १ ॥ धूम्राक्षेण च वीरेण नित्यं समरगृध्नुना । संवृतः प्रययौ श्रीमान् क्रोधाल्लोकान् दहन्निव ॥ २ ॥ पुराणि स नदीः शैलान् वनान्युपवनानि च । अतिक्रम्य मुहूर्तेन कैलासं गिरिमागमत् ॥ ३ ॥ सन्निविष्टं गिरौ तस्मिन् राक्षसेन्द्रं निशम्य तु । युद्धेऽत्यर्थकृतोत्साहं दुरात्मानं समन्त्रिणम् ॥ ४ ॥ यक्षा न शेकुः संस्थातुं प्रमुखे तस्य रक्षसः । राज्ञो भ्रातेति विज्ञाय गता यत्र धनेश्वरः ॥ ५ ॥ ते गत्वा सर्वमाचख्युर्भ्रातुस्तस्य चिकीर्षितम् । अनुज्ञाता ययुर्हृष्टा युद्धाय धनदेन ते ॥ ६ ॥ ततो बलानां संक्षोभो व्यवर्धत महोदधेः । तस्य नैर्ऋतराजस्य शैलं सञ्चालयन्निव ॥ ७ ॥ ततो युद्धं समभवद्यक्षराक्षससङ्कुलम् । व्यथिताश्चाभवंस्तत्र सचिवा राक्षसस्य ते ॥८॥ स दृष्ट्वा तादृशं सैन्यं दशग्रीवो निशाचरः । हर्षनादान् बहून् कृत्वा स क्रोधादभ्यधावत ॥ ९ ॥ ये तु ते राक्षसेन्द्रस्य सचिवा घोरविक्रमाः । तेषां सहस्रमेकैकं यक्षाणां समयोधयन् ॥ १० ॥ ततो गदाभिर्मुसलैरसिभिः शक्तितोमरैः । हन्यमानो दशग्रीवस्तत् सैन्यं समगाहत ॥ ११ ॥ स निरुच्छ्वासवत्तत्र वध्यमानो दशाननः । वर्षद्भिरिव जीमूतैर्धाराभिरवरुध्यत ॥ १२ ॥ न चकार व्यथां चैव यक्षशस्त्रैः समाहतः । महीधर इवाम्भोदैर्धाराशतसमुक्षितः ॥ १३ ॥ स दुरात्मा समुद्यम्य कालदण्डोपमां गदाम् । प्रविवेश ततः सैन्यं नयन् यक्षान् यमक्षयम् ॥ १४ ॥ स कक्षमिव विस्तीर्णं शुष्केन्धनमिवाकुलम् । वातेनाग्निरिवायत्तो यक्षसैन्यं ददाह तत् ॥ १५ ॥ तैस्तु तत्र महामात्यैर्महोदरशुकादिभिः । अल्पावशेषास्ते यक्षाः कृता वातैरिवाम्बुदाः ॥१६॥ केचित् समाहता भग्नाः पतिताः समरक्षितौ । ओष्ठांश्च दशनैस्तीक्ष्णैरदशन् कुपिता रणे ॥ १७ ॥ श्रान्ताश्चान्योन्यमालिङ्ग्य भ्रष्टशस्त्रा रणाजिरे । सीदन्ति च तदा यक्षाः कूला इव जलेन ह ॥ १८ ॥

सहस्रं प्रत्येकमयोधयन् ॥ १०–१८ ॥ हतानामिति । पृथिवीतले युध्यतां हतानामत एव स्वर्गस्थानां तथा व्योम्नि स्थित्वा युद्धं प्रेक्षतां प्रेक्षमाणाना

हतानां गच्छतां स्वर्गं युद्ध्यतां पृथिवीतले । प्रेक्षतामृषिसङ्घानां न बभूवान्तरं दिवि ॥ १९ ॥ भग्नांस्तु तान् समालक्ष्य यक्षेन्द्रांस्तु महाबलान् । धनाध्यक्षो महाबाहुः प्रेषयामास यक्षकान् । ॥ २० ॥ एतस्मिन्नन्तरे राम विस्तीर्णबलवाहनः । प्रेषितो न्यपतद्यक्षो नाम्ना संयोधकण्टकः ॥ २१ ॥ तेन चक्रेण मारीचो विष्णुनेव रणे हतः । पतितो भूतले शैलात् क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २२ ॥ ससंज्ञस्तु मुहूर्तेन स विश्रम्य निशाचरः । तं यक्षं योधयामास स च भग्नः प्रदुद्रुवे ॥ २३ ॥ ततः काञ्चनचित्राङ्गं वैडूर्यरजसोक्षितम् । मर्यादां प्रतिहाराणां तोरणान्तरमाविशत् ॥ २४ ॥ तं तु राजन् दशग्रीवं प्रविशन्तं निशाचरम् । सूर्यभानुरिति ख्यातो द्वारपालो न्यवारयत् ॥ २५ ॥ स वार्यमाणो यक्षेण प्रविवेश निशाचरः । यदा तु वारितो राम न व्यतिष्ठत् स राक्षसः ॥ २६ ॥ ततस्तोरणमुत्पाट्य तेन यक्षेण ताडितः । रुधिरं प्रस्रवन् भाति शैलो धातुस्रवैरिव ॥ २७ ॥ स शैलशिखराभेण तोरणेन समाहतः । जगाम न क्षतिं वीरो वरदानात् स्वयम्भुवः ॥ २८ ॥ तेनैव तोरणेनाथ यक्षस्तेनाभिताडितः । नादृश्यत तदा यक्षो भस्मीकृततनुस्तदा ॥ २९ ॥ ततः प्रदुद्रुवुः सर्वे दृष्ट्वा रक्षःपराक्रमम् । ततो नदीर्गुहाश्चैव विविशुर्भयपीडिताः । त्यक्तप्रहरणाः शान्ता विवर्णवदनास्तदा ॥ ३० ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

मृषिसङ्घानां च । दिवि आकाशे । अन्तरमवस्थातुमवकाशः न बभूव, व्योम्नि निबिडमभूदित्यर्थः ॥ १९–२८ ॥ तेनैवेति । भस्मीकृततनुरिति । रावणकृततोरणदण्डसमाहननेन चूर्णित इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

१ तेन यक्षेण मारीचो विष्णुनेव समाहतः । पातितः पृथिवीं भेजे क्षीणपुण्य इवाम्बरात् ॥ इति पाठान्तरम् ।

ततस्तान् लक्ष्य वित्रस्तान् यक्षेन्द्रांश्च सहस्रशः । धनाध्यक्षो महायक्षं माणिचारमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ रावणं जहि यक्षेन्द्र दुर्वृत्तं पापचेतसम् । शरणं भव वीराणां यक्षाणां युद्धशालिनाम् ॥ २ ॥ एवमुक्तो महाबाहुर्माणिभद्रः सुदुर्जयः । वृतो यक्षसहस्रैस्तु चतुर्भिः समयोधयत् ॥ ३ ॥ ते गदामुसलप्रासैः शक्तितोमरमुद्गरैः । अभिघ्नन्तस्तदा यक्षा राक्षसान् समुपाद्रवन् ॥ ४ ॥ कुर्वन्तस्तुमुलं युद्धं चरन्तः श्येनवल्लघु । बाढं प्रयच्छ नेच्छामि दीयतामिति भाषिणः ॥ ५ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयो ब्रह्मवादिनः । दृष्ट्वा तत्तुमुलं युद्धं परं विस्मयमागमन् ॥६॥ यक्षाणां तु प्रहस्तेन सहस्रं निहतं रणे । महोदरेण चानिन्द्यं सहस्रमपरं हतम् ॥ ७ ॥ क्रुद्धेन च तदा राजन् मारीचेन युयुत्सुना । निमेषान्तरमात्रेण द्वे सहस्रे निपातिते ॥ ८ ॥ क्व च यक्षार्जवं युद्धं क्व च मायाबलाश्रयम् । रक्षसां पुरुषव्याघ्र तेन तेऽभ्यधिका युधि ॥ ९ ॥ धूम्राक्षेण समागम्य माणिभद्रो महारणे । मुसलेनोरसि क्रोधात्ताडितो न च कम्पितः ॥ १० ॥ ततो गदां समाविध्य माणिभद्रेण राक्षसः । धूम्राक्षस्ताडितो मूर्ध्नि विह्वलः स पपात ह ॥ ११ ॥ धूम्राक्षं ताडितं दृष्ट्वा पतितं शोणितोक्षितम् । अभ्यधावत सङ्ग्रामे माणिभद्रं दशाननः ॥१२॥ तं क्रुद्धमभिधावन्तं माणिभद्रो दशाननम् । शक्तिभिस्ताडयामास तिसृभिर्यक्षपुङ्गवः ॥१३॥ ताडितो माणिभद्रस्य मुकुटे प्राहरद्रणे । तस्य तेन प्रहारेण मुकुटं पार्श्वमागतम् ॥१४॥ ततः संयुध्यमानेन विष्टब्धो न व्यकम्पत । तदाप्रभृति यक्षोऽसौ पार्श्वमौलिरिति स्मृतः । [तस्मिंस्तु विमुखे यक्षे माणिभद्रे महात्मनि ।] सन्नादः सुमहान् राजंस्तस्मिन् शैलेऽभ्यवर्तत ॥ १५ ॥ ततो दूरात् प्रददृशे धनाध्यक्षो गदाधरः । शुक्रप्रोष्ठपदाभ्यां च पद्मशङ्खसमावृतः ॥ १६ ॥

प्रहारात्पार्श्वमागतम् ॥ १४ ॥ तत इति । संयुध्यमानेन माणिभद्रेण विष्टब्धो निरुद्धः न व्यकम्पत ॥ १५ ॥ शङ्खपद्मसमावृतः शङ्खपद्मनिध्यभिमानि

देवैः संवृतः । शुक्रप्रोष्ठपदाभ्यां च सह प्रददृशे । शुक्रप्रोष्ठपदौ मन्त्रिणौ ॥ १६ ॥ स इति । शापात् पितृकृतदारुणत्वशापात् । विभ्रष्टगौरवः वन्दनादि प्रयोजकज्येष्ठगौरवरहितः । युक्तमिति । पैतामहे कुले, उत्पत्तेरिति शेषः ॥ १७ ॥ यदिति । अस्य फलं कुलाचारस्य फलं परिपाकं प्राप्य ॥१८॥१९॥

स दृष्ट्वा भ्रातरं सङ्ख्ये शापाद्विभ्रष्टगौरवम् । उवाच वचनं धीमान् युक्तं पैतामहे कुले ॥१७॥ यन्मया वार्यमाणस्त्वं नावगच्छसि दुर्मते । पश्चादस्य फलं प्राप्य ज्ञास्यसे निरयं गतः ॥१८॥ यो हि मोहाद्विषं पीत्वा नावगच्छति दुर्मतिः। स तस्य परिणामान्ते जानीते कर्मणः फलम् ॥१९॥ देवता नाभिनन्दन्ति धर्मयुक्तेन केनचित् । येन त्वमीदृशं भावं नीतः सन्नावबुध्यसे ॥२०॥ मातरं पितरं यो हि आचार्यं चावमन्यते[1] । स पश्यति फलं तस्य प्रेतराजवशं गतः॥२१॥ अध्रुवे हि शरीरे यो न करोति तपोर्जनम् । स पश्चात्तप्यते मूढो मृतो दृष्ट्वाऽऽत्मनो गतिम् ॥ २२ ॥ धर्माद्राज्यं धनं सौख्यमधर्माद्दुःखमेव च । तस्माद्धर्मं सुखार्थाय कुर्यात् पापं विसर्जयेत् ॥ २३॥ पापस्य हि फलं दुःखं तद्भोक्तव्य मिहात्मना । तस्मादात्मापघातार्थं मूढः पापं करिष्यति ॥ २४ ॥ कस्यचिन्न हि दुर्बुद्धेश्छन्दतो जायते मतिः ।* यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमश्नुते ॥ २५ ॥ बुद्धिरूपं[2] फलं पुत्राञ्छौर्यं धीरत्वमेव च । प्राप्नुवन्ति नरा लोके निर्जितं पुण्यकर्मभिः ॥ २६ ॥ एवं निरयगामी त्वं यस्य ते मतिरीदृशी । न त्वां समभिभाषिष्ये सद्वृत्तेष्वेष निर्णयः ॥ २७ ॥ एवमुक्तास्ततस्तेन तस्यामात्याः समाहताः[3] । मारीचप्रमुखाः सर्वे विमुखा विप्रदुद्रुवुः ॥ २८ ॥

देवता इति । धर्मयुक्तेन तव केनचिद्व्यापारेण त्वामिदानीं नाभिनन्दन्ति, धर्माभावात्त्वयि विमुखा भवन्तीत्यर्थः । येन देवतावैमुख्येन । त्वमीदृशं क्रूरं भावं नीतस्सन्नावबुध्यसे ॥ २० ॥ २१ ॥ अध्रुव इति । तपसः अर्जनं संपादनम् ॥ २२-२४ ॥ कस्यचिदिति । दुर्बुद्धेर्बुद्धिरहितस्य कस्यापि पुरुषस्य । छन्दतः पितृमात्रादिसेवां विना स्वेच्छामात्रेण धीर्मतिः शुभमतिर्न हि जायते ॥२५॥२६॥ एवमिति । एवं क्रूरकर्मा त्वं निरयगामी भविष्यसि । यस्य ते ईदृशी मतिः तादृशं त्वां न समभिभाषिष्ये दुर्वृत्तस्य विषये एष एव हि निर्णय इत्यर्थः ॥ २७ ॥ एवमुक्ता इति । रावणवत् यूयमप्यसंभाष्याः

१ यो हि मातृपितृभ्रातॄनाचार्यांनवमन्यते । इति पाठः । * दैवं चेष्टयते सर्वं हतो दैवेन हन्यते । इत्यधिकं कुत्राचित् । २ बुद्धिं रूपं बलं वित्तं पुत्रान्माहात्म्यमेव च । प्राप्नुवन्ति नराः सर्वं स्वकृतैः पूर्वकर्मभिः ॥ इति पाठः । ३ समाहिताः । संक्रुद्धा राक्षसान् घोरान्निजघ्नुः संयुगे तदा ॥ इति पाठः ।

इत्युक्ता इत्यर्थः । समाहताः धनदेन ताडिताः ॥ २८–३१ ॥ तत इति । मायां प्रविष्टः अदृश्यत्वं प्राप्त इत्यर्थः । निधिभिर्देवताभिः । धनदोच्छ्वासित

ततस्तेन दशग्रीवो यक्षेन्द्रेण महात्मना । गदयाऽभिहतो मूर्ध्नि न च स्थानात् प्रकम्पितः ॥ २९ ॥ ततस्तौ राम निघ्नन्तौ तदाऽन्योन्यं महामृधे । न विह्वलौ न च श्रान्तौ बभूवतुरमर्षणौ ॥ ३० ॥ आग्नेयमस्त्रं तस्मै स मुमोच धनद स्तदा । राक्षसेन्द्रो वारुणेन तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ३१ ॥ ततो मायां प्रविष्टोऽसौ राक्षसीं राक्षसेश्वरः । रूपाणां शत साहस्रं विनाशाय चकार च ॥ ३२ ॥ व्याघ्रो वराहो जीमूतः पर्वतः सागरो द्रुमः । यक्षो दैत्यस्वरूपी च सो ऽदृश्यत दशाननः ॥ ३३ ॥ बहूनि च करोति स्म दृश्यन्ते न त्वसौ ततः । प्रतिगृह्य ततो राम महदस्त्रं दशाननः ॥ ३४ ॥ जघान मूर्ध्नि धनदं व्याविध्य महतीं गदाम् । एवं स तेनाभिहतो विह्वलः शोणितोक्षितः ॥ ३५ ॥ कृत्त मूल इवाशोको निपपात धनाधिपः ॥ ३६ ॥ ततः पद्मादिभिस्तत्र निधिभिः स तदा वृतः । धनदोच्छ्वासितस्तैस्तु वनमानीय नन्दनम् ॥ ३७ ॥ निर्जित्य राक्षसेन्द्रस्तं धनदं हृष्टमानसः । पुष्पकं तस्य जग्राह विमानं जयलक्ष णम् ॥ ३८ ॥ काञ्चनस्तम्भसंवीतं वैदूर्यमणितोरणम् । मुक्ताजालप्रतिच्छन्नं सर्वकामफलप्रदम् ॥ ३९ ॥ मनोजवं कामगमं कामरूपं विहङ्गमम् । मणिकाञ्चनसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम् ॥ ४० ॥ देवोपवाह्यमक्षय्यं सदा दृष्टि मनस्सुखम् । बह्वाश्चर्यं भक्तिचित्रं ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ॥ ४१ ॥ निर्मितं सर्वकामैस्तु मनोहरमनुत्तमम् । न तु शीतं न चोष्णं च सर्वर्तुसुखदं शुभम् ॥ ४२ ॥

इति सन्धिरार्षः ॥ ३२–३७ ॥ निर्जित्येति । जयलक्षणं जयचिह्नम्, ख्यापयन्तीति शेषः ॥ ३८–४२ ॥

तिल०–बहूनि शस्त्रवर्षाणि करोति स्म । तान्येव दृश्यन्ते न त्वसौ । तथा मायाप्रयुक्तव्याघ्रादय एव दृश्यन्ते न त्वसौ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ **स०–कामगमं** स्वामीच्छानुसारेण गतिमत् । विहङ्गमम् आकाश गतिमत् । विहायसो विहादेशः । गमश्चेति खजन्तः ॥ ४० ॥ **भक्तिचित्रं** भक्तिर्मार्गः तामिश्चित्रम् । ब्रह्मणा प्रयोजककर्त्रा विश्वकर्मणा निर्मितम् ॥ ४१ ॥

॥ ४३-४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

स तं राजा समारुह्य कामगं वीर्यनिर्जितम् । जितं त्रिभुवनं मेने दर्पोत्सेकात् सुदुर्मतिः ॥ ४३ ॥ जित्वा वैश्रवणं देवं कैलासात् समवातरत् ॥ ४४ ॥ स्वतेजसा विपुलमवाप्य तं जयं प्रतापवान् विमलकिरीटहारवान् । रराज वै परमविमानमास्थितो निशाचरः सदसि गतो यथाऽनलः॥४५॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामा० पञ्चदशः सर्गः॥ १५॥

स जित्वा धनदं राम भ्रातरं राक्षसाधिपः । महासेनप्रसूतिं तद्ययौ शरवणं महत् ॥ १ ॥ अथापश्यद्दशग्रीवो रौक्मं शरवणं महत् । गभस्तिजालसंवीतं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ २ ॥ स पर्वतं समारुह्य कंचिद्रम्यवनान्तरम् । अपश्यत् पुष्पकं तत्र राम विष्टम्भितं तदा ॥ ३ ॥ विष्टब्धं पुष्पकं दृष्ट्वा ह्यगमं कामगं कृतम् । अचिन्तयद्राक्षसेन्द्रः सचिवैस्तैः समावृतः ॥ ४ ॥ किन्निमित्तं चेच्छया मे नेदं गच्छति पुष्पकम् । पर्वतस्योपरिष्ठस्य कर्मेदं कस्यचिद्भवेत् ॥ ५ ॥ ततोऽब्रवीत्तदा राम मारीचो बुद्धिकोविदः । नेदं निष्कारणं राजन् पुष्पकं यन्न गच्छति ॥ ६ ॥ अथवा पुष्पकमिदं धनदान्नान्यवाहनम् । अतो निष्पन्दमभवद्धनाध्यक्षविनाकृतम् ॥ ७ ॥ इति वाक्यान्तरे तस्य करालः कृष्णपिङ्गलः । वामनो विकटो मुण्डी नन्दी ह्रस्वभुजो बली ॥ ८ ॥ ततः पार्श्वमुपागम्य भवस्यानुचरोऽब्रवीत् । नन्दीश्वरो वचश्चेदं राक्षसेन्द्रमशङ्कितः ॥ ९ ॥

स जित्वेत्यादि । महासेनप्रसूतिं स्कन्दप्रसूतिस्थानम् । अपश्यदित्यादि पूर्वसर्गान्तोक्तसंक्षेपप्रपञ्चनम्॥ १ ॥ २ ॥ स इति । विष्टम्भितं रुद्राज्ञया रुद्धसञ्चारम् । कामगं पुष्पकम् अगममिति राक्षसश्चिन्तयामासेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ किन्निमित्तमिति । कस्य कस्य पुरुषस्य इदं कर्म भवेत् ॥ ५-२२ ॥

स०-धनदान्नान्यवाहनम् इत्यत्र सामर्थ्याद्धनदादन्यो यस्तद्वाहनं न भवतीति लभ्यते । अथवा अन्यवाहनं न भवतीति नान्यवाहनम् । धनदेनातति गच्छतीति धनदात् । धनदाच्च तन्नान्यवाहनं चेति । धनदेनेत्यस्याकर्तृकरणत्वेऽपि बाहुलकादततेः क्विप् । यद्वा धनदमातयतीत्यन्तर्णीतण्यर्थादततेर्धनदपदेन गम्यादिसमासः ॥ ७ ॥ नन्द आनन्दोऽस्यास्तीति नन्दी, स ईश्वरो यस्येति । तेन नन्दीति नाधिकम् ॥९॥

पुष्पकस्येति । गोपते हे वृषभपते रुद्र ! ॥ २३–२७ ॥

निवर्तस्व दशग्रीव शैले क्रीडति शङ्करः । सुपर्णनागयक्षाणां देवगन्धर्वरक्षसाम् ॥ १० ॥ सर्वेषामेव भूतानामगम्यः पर्वतः कृतः । [तन्निवर्तस्व दुर्बुद्धे मा विनाशमवाप्स्यसि ।] इति नन्दिवचः श्रुत्वा क्रोधात् कम्पितकुण्डलः ॥ ११ ॥ रोषात्तु ताम्रनयनः पुष्पकादवरुह्य सः । कोऽयं शङ्कर इत्युक्त्वा शैलमूलमुपागतः ॥ १२ ॥ सोऽपश्यन्नन्दिनं तत्र देवस्यादूरतः स्थितम् । दीप्तं शूलमवष्टभ्य द्वितीयमिव शङ्करम् ॥ १३ ॥ तं दृष्ट्वा वानरमुखमवज्ञाय स राक्षसः । प्रहासं मुमुचे तत्र सतोय इव तोयदः ॥ १४ ॥ तं क्रुद्धो भगवान्नन्दी शङ्करस्यापरा तनुः । अब्रवीत्तत्र तद्रक्षो दशाननमुपस्थितम् ॥ १५ ॥ यस्माद्वानररूपं मामवज्ञाय दशानन । अशनीपातसङ्काशमुपहासं प्रमुक्तवान् ॥ १६ ॥ तस्मान्मद्रूपसम्पन्ना मद्वीर्यसमतेजसः । उत्पत्स्यन्ति वधार्थं हि कुलस्य तव वानराः ॥ १७ ॥ नखदंष्ट्रायुधाः क्रूरा मनस्सम्पातरंहसः । युद्धोन्मत्ता बलोद्रिक्ताः शैला इव विसर्पिणः ॥ १८ ॥ ते तव प्रबलं दर्पमुत्सेधं च पृथग्विधम् । व्यपनेष्यन्ति सम्भूय सहामात्यसुतस्य च ॥ १९ ॥ किन्त्विदानीं मया शक्यं हन्तुं त्वां हे निशाचर । न हन्तव्यो हतस्त्वं हि पूर्वमेव स्वकर्मभिः ॥ २० ॥ इत्युदीरितवाक्ये तु देवे तस्मिन् महात्मनि । देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ २१ ॥ अचिन्तयित्वा स तदा नन्दिवाक्यं महाबलः । पर्वतं तु समासाद्य वाक्यमाह दशाननः ॥ २२ ॥ पुष्पकस्य गतिश्छिन्ना यत्कृते मम गच्छतः । तमिमं शैलमुन्मूलं करोमि तव गोपते ॥ २३ ॥ केन प्रभावेन भवो नित्यं क्रीडति राजवत् । विज्ञातव्यं न जानीते भयस्थानमुपस्थितम् ॥ २४ ॥

स०–शङ्करस्यापरा तनुः तद्वद्विद्यमानः । उपस्थितं दशाननं तद्रक्षः पुष्पकादवरुह्यागतम् । तं चोरसदृशं रावणं प्रत्यब्रवीत् । "तकारः कीर्तितश्चोरे" इति विश्वः ॥ १९ ॥ तव न सामर्थ्यं किल, व्यर्थं किं कत्थस इत्यतः कथयति–किन्त्विति । किञ्च यद्यपि मया न हन्तव्यः । सत्यसङ्कल्पभगवत्सङ्कल्पात् " मयैव वध्यौ भवतं त्रिजन्मसु " इत्येवंरूपात् हतः तत्प्रायः ॥ २० ॥

पीडिता इति । अधोगताः पर्वतस्याधोभागगताः भुजाः पीडिता आसन् ॥२८-३९॥ मया त्वमभ्यनुज्ञातः, पुष्पकेण गमनायेति शेषः ॥४०-४२॥

एवमुक्त्वा ततो राम भुजान् विक्षिप्य पर्वते । तोलयामास तं शैलं स शैलः समकम्पत ॥ २५ ॥ चालनात् पर्वतस्यैव गणा देवस्य कम्पिताः । चचाल पार्वती चापि तदाऽऽश्लिष्टा महेश्वरम् ॥ २६ ॥ ततो राम महादेवो देवानां प्रवरो हरः । पादाङ्गुष्ठेन तं शैलं पीडयामास लीलया ॥ २७ ॥ पीडितास्तु ततस्तस्य शैलस्याधोगता भुजाः । विस्मिता श्चाभवंस्तत्र सचिवास्तस्य रक्षसः ॥ २८ ॥ रक्षसा तेन रोषाच्च भुजानां पीडनात्तदा । मुक्तो विरावः सहसा त्रैलोक्यं येन कम्पितम् ॥ २९ ॥ मेनिरे वज्रनिष्पेषं तस्यामात्या युगक्षये । तदा वर्त्मस्थचलिता देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ ३० ॥ समुद्राश्चापि संक्षुब्धाश्चलिताश्चापि पर्वताः । यक्षा विद्याधराः सिद्धाः किमेतदिति चाब्रुवन् ॥३१॥ अथ ते मन्त्रिणस्तस्य विक्रोशन्तमथाब्रुवन् । तोषयस्व महादेवं नीलकण्ठमुमापतिम् ॥ ३२ ॥ तमृते शरणं नान्यं पश्यामो ऽत्र दशानन । स्तुतिभिः प्रणतो भूत्वा तमेव शरणं व्रज ॥३३॥ कृपालुः शङ्करस्तुष्टः प्रसादं ते विधास्यति । एवमुक्त स्तदाऽऽमात्यैस्तुष्टाव वृषभध्वजम् ॥ ३४ ॥ सामभिर्विविधैः स्तोत्रैः प्रणम्य स दशाननः । संवत्सरसहस्रं तु रुदतो रक्षसो गतम् ॥३५॥ ततः प्रीतो महादेवः शैलाग्रे विष्ठितः प्रभुः । मुक्त्वा चास्य भुजान् राम प्राह वाक्यं दशाननम् ॥ ३६ ॥ प्रीतोऽस्मि तव वीर्यस्य शौण्डीर्याच्च दशानन । शैलाक्रान्तेन यो मुक्तस्त्वया रावः सुदारुणः ॥ ३७ ॥ यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् । तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना राजन् भविष्यसि ॥ ३८ ॥ देवता मानुषा यक्षा ये चान्ये जगतीतले । एवं त्वामभिधास्यन्ति रावणं लोकरावणम् ॥३९॥ गच्छ पौलस्त्य विस्रब्धं पथा येन त्वमिच्छसि । मया चैवाभ्यनुज्ञातो राक्षसाधिप गम्यताम् ॥ ४० ॥ एवमुक्तस्तु लङ्केशः शम्भुना स्वयमब्रवीत् । प्रीतो यदि महादेव वरं मे देहि याचतः ॥ ४१ ॥

मानुषानिति । न गणे न गणयामि ॥ ४३ ॥ वाञ्छितमिति । ब्रह्मदत्तदीर्घायुष्याद्यो भागो गतः ततस्तस्माच्छेषमवशिष्टं वाञ्छितामिदानीमेव दुष्कर्मणा केनाप्यविनष्टं संप्रयच्छ ॥ ४४ ॥ ददाविति । आयुषश्चेति । ब्रह्मा दीर्घायुष्यं तावद्दत्तावाँस्तत्रास्यापमृत्यवो देवतादिभ्यः प्राप्ताः परिहृता भवन्तु, रामेण

अवध्यत्वं मया प्राप्तं देवगन्धर्वदानवैः । राक्षसैर्गुह्यकैर्नागैर्ये चान्ये बलवत्तराः ॥ ४२ ॥ मानुषान्न गणे देव स्वल्पास्ते मम संमताः । दीर्घमायुश्च मे प्राप्तं ब्रह्मणस्त्रिपुरान्तक ॥ ४३ ॥ वाञ्छितं चायुषः शेषं शस्त्रं त्वं च प्रयच्छ मे । एवमुक्तस्ततस्तेन रावणेन स शङ्करः ॥ ४४ ॥ ददौ खड्गं महादीप्तं चन्द्रहासमिति श्रुतम् । आयुषश्चावशेषं च स्थित्वा भूतपतिस्तदा ॥ ४५ ॥ दत्त्वोवाच ततः शम्भुर्नावज्ञेयमिदं त्वया । अवज्ञातं यदि हि ते मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ४६ ॥ एवं महेश्वरेणैव कृतनामा स रावणः । अभिवाद्य महादेवमारुरोहाथ पुष्पकम् ॥ ४७ ॥ ततो महीतले राम परिचक्राम रावणः । क्षत्रियान् सुमहावीर्यान् बाधमान इतस्ततः ॥ ४८ ॥ केचित्तेजस्विनः शूराः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः । तच्छासनमकुर्वन्तो विनेशुः सपरिच्छदाः ॥ ४९ ॥ अपरे दुर्जयं रक्षो जानन्तः प्राज्ञसंमताः । जिताः स्म इत्यभाषन्त राक्षसं बलदर्पितम् ॥ ५० ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

अथ राजन् महाबाहुर्विचरन् स महीतले । हिमवत्सानुमासाद्य परिचक्राम रावणः ॥ १ ॥
तत्रापश्यत स वै कन्यां कृष्णाजिनजटाधराम् । आर्षेण विधिना चैनां दीप्यन्तीं देवतामिव ॥ २ ॥
स दृष्ट्वा रूपसम्पन्नां कन्यां तां सुमहाव्रताम् । काममोहपरीतात्मा पप्रच्छ प्रहसन्निव ॥ ३ ॥

वध इति स्थित्वा मत्वेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ दत्त्वेति । इदं खड्गरूपास्त्रं नावज्ञेयम्, एकस्मिन्नपि दिने पूजौदासीन्यं न कर्तव्यमित्यर्थः । अवज्ञातं यदि ॥ ४६–५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥
अथ राजन्नित्यादि । आर्षेण विधिना तपोनुष्ठानेन ॥ १ ॥ २ ॥ स इति । प्रहसन्निति दुर्लभकन्यालाभात्प्रहासः ॥ ३ ॥

किमति । इदं प्रति क्रिया इदं यौवनप्रतिकूलक्रिया । रूपस्य तपसः क्रिया इति पाठः ॥ ४–२० ॥

किमिदं वर्तसे भद्रे विरुद्धं यौवनस्य ते । न हि युक्ता तवैतस्य रूपस्यैव प्रति क्रिया ॥ ४ ॥ रूपं तेऽनुपमं भीरु कामोन्मादकरं नृणाम् । न युक्तं तपसि स्थातुं निर्गतो ह्येष निर्णयः ॥ ५ ॥ कस्यासि किमिदं भद्रे कश्च भर्ता वरानने । येन सम्भुज्यसे भीरु स नरः पुण्यभाग्भुवि ॥ ६ ॥ पृच्छतः शंस मे सर्वं कस्य हेतोः परिश्रमः । एवमुक्ता तु सा कन्या रावणेन यशस्विनी ॥ ७ ॥ अब्रवीद्विधिवत् कृत्वा तस्यातिथ्यं तपोधना । कुशध्वजो मम पिता ब्रह्मर्षिरमितप्रभः । बृहस्पतिसुतः श्रीमान् बुद्ध्या तुल्यो बृहस्पतेः ॥ ८ ॥ तस्याहं कुर्वतो नित्यं वेदाभ्यासं महात्मनः । संभूय वाङ्मयी कन्या नाम्ना वेदवती स्मृता ॥ ९ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । तेऽपि गत्वा हि पितरं वरणं रोचयन्ति मे ॥ १० ॥ न च मां स पिता तेभ्यो दत्तवान् राक्षसर्षभ । कारणं तद्वदिष्यामि निशाचर निशामय ॥ ११ ॥ पितुस्तु मम जामाता विष्णुः किल सुरेश्वरः । अभिप्रेतस्त्रिलोकेशस्तस्मान्नान्यस्य मे पिता ॥ १२ ॥ दातुमिच्छति तस्मै तु तच्छ्रुत्वा बलदर्पितः । दम्भुर्नाम ततो राजा दैत्यानां कुपितोऽभवत् ॥ १३ ॥ तेन रात्रौ शयानो मे पिता पापेन हिंसितः ॥ १४ ॥ ततो मे जननी दीना तच्छरीरं पितुर्मम । परिष्वज्य महाभागा प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ १५ ॥ ततो मनोरथं सत्यं पितुर्नारायणं प्रति । करोमीति तमेवाहं हृदयेन समुद्वहे ॥ १६ ॥ इति प्रतिज्ञामारुह्य चरामि विपुलं तपः । एतत्ते सर्वमाख्यातं मया राक्षसपुङ्गव ॥ १७ ॥ नारायणो मम पतिर्न त्वन्यः पुरुषोत्तमात् । आश्रये नियमं घोरं नारायणपरीप्सया । विज्ञातस्त्वं हि मे राजन् गच्छ पौलस्त्यनन्दन ॥ १८ ॥ जानामि तपसा सर्वं त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते ॥ १९ ॥

 अवलिप्तेति । वृद्धानामिति । पुण्यसञ्चयः पुण्यसङ्ग्रहणं वृद्धानामेव भ्राजते नतु बालयूनोः ॥ २१-२६ ॥

सोऽब्रवीद्रावणो भूयस्तां कन्यां सुमहाव्रताम् । अवरुह्य विमानाग्रात् कन्दर्पशरपीडितः ॥ २० ॥ अवलिप्ताऽसि सुश्रोणि यस्यास्ते मतिरीदृशी । वृद्धानां मृगशावाक्षि भ्राजते पुण्यसञ्चयः ॥ २१ ॥ त्वं सर्वगुणसम्पन्ना नार्हसे वक्तुमीदृशम् । त्रैलोक्यसुन्दरी भीरु यौवनं ते निवर्तते ॥ २२ ॥ अहं लङ्कापतिर्भद्रे दशग्रीव इति श्रुतः । तस्य मे भव भार्या त्वं भुङ्क्ष्व भोगान् यथासुखम् ॥ २३ ॥ कश्च तावदसौ यं त्वं विष्णुरित्यभिभाषसे । वीर्येण तपसा चैव भोगेन च बलेन च । न मया स समो भद्रे यं त्वं कामयसेऽङ्गने ॥ २४ ॥ इत्युक्तवति तस्मिंस्तु वेदवत्यथ साऽब्रवीत् ॥ २५ ॥ मा मैवमिति सा कन्या तमुवाच निशाचरम् । त्रैलोक्याधिपतिं विष्णुं सर्वलोकनमस्कृतम् । त्वदृते राक्षसेन्द्रान्यः कोऽवमन्येत बुद्धिमान् ॥ २६ ॥ एवमुक्तस्तया तत्र वेदवत्या निशाचरः । मूर्धजेषु तदा कन्यां कराग्रेण परामृशत् ॥ २७ ॥ ततो वेदवती क्रुद्धा केशान् हस्तेन साऽच्छिनत् । असिर्भूत्वा करस्तस्याः केशांश्छिन्नांस्तदाऽकरोत् ॥ २८ ॥ सा ज्वलन्तीव रोषेण दहन्तीव निशाचरम् । उवाचाग्निं समाधाय मरणाय कृतत्वरा ॥ २९ ॥ धर्षितायास्त्वयाऽनार्य न मे जीवितमिष्यते । रक्षस्तस्मात् प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते हुताशनम् ॥ ३० ॥ यस्मात्तु धर्षिता चाहं त्वया पापात्मना वने । तस्मात्तव वधार्थं हि समुत्पत्स्ये ह्यहं पुनः ॥ ३१ ॥ न हि शक्यं स्त्रिया हन्तुं पुरुषः पापनिश्चयः । शापे त्वयि मयोत्सृष्टे तपसश्च व्ययो भवेत् ॥ ३२ ॥ यदि त्वस्ति मया किंचित्कृतं दत्तं हुतं तथा । तस्मात्त्वयोनिजा साध्वी भवेयं धर्मिणः सुता ॥ ३३ ॥ एवमुक्त्वा प्रविष्टा सा ज्वलितं जातवेदसम् । पपात च दिवो दिव्या पुष्पवृष्टिः समन्ततः ॥ ३४ ॥

॥३६–३९॥ पूर्वमित्यादि । वेदवत्या यः शत्रुः क्रोधाहितः सोऽसौ शैलाभः शत्रू रावणः पुनस्तथैव यथाप्रतिज्ञं पतिं च प्राप्तया पतिभूतस्य तव मानुषं वीर्यमुपाश्रयित्वा अद्य निहतः ॥४०॥ एवमित्यादि । उत्पन्नेयम् । व्यत्यय आर्षः॥४१–४३॥ इति श्रीगोविन्द० उत्तरश्रीरामायण० सप्तदशः सर्गः ॥१७॥

पुनरेव समुद्भूता पद्मे पद्मसमप्रभा । तस्मादपि पुनः प्राप्ता पूर्ववत्तेन रक्षसा ॥ ३५ ॥ कन्यां कमलगर्भाभां प्रगृह्य स्वगृहं ययौ । प्रगृह्य रावणस्त्वेतां दर्शयामास मन्त्रिणे ॥ ३६ ॥ लक्षणज्ञो निरीक्ष्यैव रावणं चैव मब्रवीत् । गृहस्थैषा हि सुश्रोणी त्वद्वधायैव दृश्यते ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वाऽर्णवे राम तां प्रचिक्षेप रावणः । सा चैव क्षितिमासाद्य यज्ञायतनमध्यगा ॥ ३८ ॥ राज्ञो हलमुखोत्कृष्टा पुनरप्युत्थिता सती । सैषा जनकराजस्य प्रसूता तनया प्रभो । तव भार्या महाबाहो विष्णुस्त्वं हि सनातनः ॥ ३९ ॥ पूर्वं क्रोधाहितः शत्रुर्यथाऽसौ निहतस्तथा । उपाश्रयित्वा शैलाभस्तव वीर्यममानुषम् ॥ ४० ॥ एवमेषा महाभागा मर्त्येषूत्पत्स्यते पुनः । क्षेत्रे हलमुखोत्कृष्टे वेद्यामग्निशिखोपमा ॥४१॥ एषा वेदवती नाम पूर्वमासीत् कृते युगे । त्रेतायुगमनुप्राप्य वधार्थं तस्य रक्षसः ॥ ४२ ॥ उत्पन्ना मैथिलकुले जनकस्य महात्मनः । सीतोत्पन्ना तु सीतेति मानुषैः पुनरुच्यते ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

प्रविष्टायां हुताशं तु वेदवत्यां स रावणः । पुष्पकं तु समारुह्य परिचक्राम मेदिनीम् ॥ १ ॥
ततो मरुत्तं नृपतिं यजन्तं सह दवतैः । उशीरबीजमासाद्य ददर्श स तु रावणः ॥ २ ॥
संवर्तो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षाद्भ्राता बृहस्पतेः । याजयामास धर्मज्ञः सर्वैर्देवगणैर्वृतः ॥ ३ ॥
दृष्ट्वा देवास्तु तद्रक्षो वरदानेन दुर्जयम् । तिर्यग्योनिं समाविष्टास्तस्य दर्शनभीरवः ॥ ४ ॥

प्रविष्टायामित्यादि । उशीरबीजमिति देशनाम ॥ १–८ ॥

अकुतूहलेति । अकुतूहलभावेन मां दृष्ट्वाऽप्यविस्मयनिर्भयानादरभावेनेत्यर्थः । यो नावगच्छासि तस्य तवेत्यन्वयः ॥ ९-१२ ॥ कं त्वमिति । प्राक्

इन्द्रो मयूरः संवृत्तो धर्मराजस्तु वायसः । कृकलासो धनाध्यक्षो हंसश्च वरुणोऽभवत् ॥ ५ ॥ अन्येष्वपि गतेष्वेवं देवेष्वरिनिषूदन । रावणः प्राविशद्यज्ञं सारमेय इवाशुचिः ॥ ६ ॥ तं च राजानमासाद्य रावणो राक्षसाधिपः । प्राह युद्धं प्रयच्छेति निर्जितोऽस्मीति वा वद ॥ ७ ॥ ततो मरुत्तो नृपतिः को भवानित्युवाच तम् । अपहासं ततो मुक्का रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥ अकुतूहलभावेन प्रीतोऽस्मि तव पार्थिव । धनदस्यानुजं यो मां नावगच्छसि रावणम् ॥ ९ ॥ त्रिषु लोकेषु कोऽन्योऽस्ति यो न जानाति मे बलम् । भ्रातरं येन निर्जित्य विमानमिदमाहृतम् । ततो मरुत्तः स नृपस्तं रावणमथाब्रवीत् ॥ १० ॥ धन्यः खलु भवान् येन ज्येष्ठो भ्राता रणे जितः । न त्वया सदृशः श्लाघ्यस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ११ ॥ नाधर्मसहितं श्लाघ्यं तल्लोकं प्रतिसंहितम् । कर्म दौरात्म्यकं कृत्वा श्लाघ्यसे भ्रातृनिर्जयात् ॥ १२ ॥ कं त्वं प्राक्केवलं धर्मं चरित्वा लब्धवान् वरम् । श्रुतपूर्वं हि न मया भाषसे यादृशं स्वयम् ॥ १३ ॥ तिष्ठेदानीं न मे जीवन् प्रतियास्यसि दुर्मते । अद्य त्वां निशितैर्बाणैः प्रेषयामि यमक्षयम् ॥ १४ ॥ ततः शरासनं गृह्य सायकांश्च नराधिपः । रणाय निर्ययौ क्रुद्धः संवर्तो मार्गमावृणोत् ॥ १५ ॥ सोऽब्रवीत् स्नेहसंयुक्तं मरुत्तं तं महानृषिः । श्रोतव्यं यदि मद्वाक्यं सम्प्रहारो न ते क्षमः ॥ १६ ॥ माहेश्वरमिदं सत्रमसमाप्तं कुलं दहेत् ॥ १७ ॥ दीक्षितस्य कुतो युद्धं क्रोधित्वं दीक्षिते कुतः । संशयश्च जये नित्यं राक्षसश्च सुदुर्जयः ॥ १८ ॥ स निवृत्तो गुरोर्वाक्यान्मरुत्तः पृथिवीपतिः । विसृज्य सशरं चापं स्वस्थो मखमुखोऽभवत् ॥ १९ ॥

पूर्वम् । त्वं केवलं धर्मं दोषहीनं धर्मं चरित्वा किमपि वरं लब्धवानिति श्रुतपूर्वम्, इदानीं यादृशं भ्रातृविजयरूपमधर्मं भाषसे तन्न श्रुतपूर्वमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत इति । मार्गमावृणोत्, निर्यातस्येति शेषः ॥ १५ ॥ स इति । महानृषिः तत्पुरोहित इत्यर्थः ॥ १६-२१ ॥

रावण इति । स्वां योनिं स्वस्वप्रकृतिमासाद्य । तानि सत्त्वानि, प्राक्कार्यवशगृहीतमूर्तिसजातीयप्राणिन इत्यर्थः ॥ २२॥२३ ॥ इदमिति । प्रीतिलक्षणां

ततस्तं निर्जितं मत्वा घोषयामास वै शुकः । रावणो जयतीत्युच्चैर्हर्षान्नादं विमुक्तवान् ॥ २० ॥ तान् भक्षयित्वा तत्रस्थान् महर्षीन् यज्ञमागतान् । वितृप्तो रुधिरैस्तेषां पुनः सम्प्रययौ महीम् ॥२१॥ रावणे तु गते देवाः सेन्द्राश्चैव दिवौकसः । ततः स्वां योनिमासाद्य तानि सत्त्वानि चाब्रुवन् ॥ २२ ॥ हर्षात्तदाऽब्रवीदिन्द्रो मयूरं नीलबर्हिणम् । प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ भुजङ्गाद्धि न ते भयम् ॥ २३ ॥ इदं नेत्रसहस्रं तु यत्त्वद्बर्हे भविष्यति । वर्षमाणे मयि मुदं प्राप्स्यसे प्रीतिलक्षणाम् । एवमिन्द्रो वरं प्रादान्मयूरस्य सुरेश्वरः ॥२४॥ नीलाः किल पुरा बर्हा मयूराणां नराधिप । सुराधिपाद्वरं प्राप्य गताः सर्वेऽपि बर्हिणः ॥ २५ ॥ धर्मराजोऽब्रवीद्राम प्राग्वंशे वायसं स्थितम् । पक्षिंस्तवास्मि सुप्रीतः प्रीतस्य वचनं शृणु ॥ २६ ॥ यथाऽन्यैर्विविधै रोगैः पीड्यन्ते प्राणिनो मया । ते न ते प्रभविष्यन्ति मयि प्रीते न संशयः ॥ २७ ॥ मृत्युतस्ते भयं नास्ति वरान्मम विहङ्गम । यावत्त्वां न वधिष्यन्ति नरास्तावद्भविष्यसि ॥२८॥ एते मद्विषयस्था वै मानवाः क्षुद्भयार्दिताः । त्वयि भुक्ते तु तृप्तास्ते भविष्यन्ति सबान्धवाः ॥ २९ ॥ वरुणस्त्वब्रवीद्धंसं गङ्गातोयविहारिणम् । श्रूयतां प्रीतिसंयुक्तं वचः पत्ररथेश्वर ॥ ३० ॥ वर्णो मनोहरः सौम्य चन्द्रमण्डलसन्निभः । भविष्यति तवोदग्रः शुद्धफेनसमप्रभः ॥ ३१ ॥

मत्प्रीतिचिह्नभूताम् ॥ २४ ॥ नीला इति । नीलाः किलेति । नेत्ररहिता इत्यर्थः ॥ २५ ॥ धर्मराज इति । प्राग्वंशे यज्ञशालादारुणि ॥ २६ ॥ यथेति । ते तव । ते रोगाः । न प्रभविष्यन्ति । प्रीते इति च्छेदः ॥ २७ ॥ मृत्युत इति । "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः" इत्यशक्यपरिहारत्वादाह–यावत्त्वामित्यादि ॥ २८ ॥ एत इति । मद्विषयस्थाः यमलोकस्थाः ॥ २९–३१ ॥

मच्छरीरमिति । मच्छरीरं जलमूर्तिम् ॥ ३२ ॥ हंसानामिति । क्रोडः भुजान्तरम् । शष्पाग्रनिर्मलाः बालतृणाग्रवन्निर्मलाः, कोमलश्यामवर्णा इत्यर्थः

मच्छरीरं समासाद्य कान्तो नित्यं भविष्यसि। प्राप्स्यसे चातुलां प्रीतिमेतन्मे प्रीतिलक्षणम् ॥ ३२ ॥ हंसानां हि पुरा राम नीलवर्णः सपाण्डुरः । पक्षा नीलाग्रसंवीताः क्रोडाः शष्पाग्रनिर्मलाः ॥ ३३ ॥ अथाब्रवीद्वैश्रवणः कृकलासं गिरौ स्थितम् । हैरण्यं सम्प्रयच्छामि वर्णं प्रीतस्तवाप्यहम् ॥ ३४ ॥ सद्रव्यं च शिरो नित्यं भविष्यति तवाक्षयम् । एष काञ्चनको वर्णो मत्प्रीत्या ते भविष्यति ॥ ३५ ॥ एवं दत्त्वा वरांस्तेभ्यस्तस्मिन् यज्ञोत्सवे सुराः । निवृत्ताः सह राज्ञा ते पुनः स्वभवनं गताः ॥३६॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टादशः सर्गः ॥१८॥ अथ जित्वा मरुत्तं स प्रययौ राक्षसाधिपः । नगराणि नरेन्द्राणां युद्धकांक्षी दशाननः ॥ १ ॥ समासाद्य तु राजेन्द्रान् महेन्द्रवरुणोपमान् । अब्रवीद्राक्षसेन्द्रस्तु युद्धं मे दीयतामिति ॥ २ ॥ निर्जिताः स्मेति वा ब्रूत एष मे हि सुनिश्चयः । अन्यथा कुर्वतामेवं मोक्षो नैवोपपद्यते ॥ ३ ॥ ततस्त्वभीरवः प्राज्ञाः पार्थिवा धर्मनिश्चयाः । मन्त्रयित्वा ततोऽन्योन्यं राजानः सुमहाबलाः । निर्जिताः स्मेत्यभाषन्त ज्ञात्वा वरबलं रिपोः ॥ ४ ॥ दुष्यन्तः सुरथो गाधिर्गयो राजा पुरूरवाः । एते सर्वेऽब्रुवंस्तात निर्जिताः स्मेति पार्थिवाः ॥ ५ ॥ अथायोध्यां समासाद्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ सुगुप्तामनरण्येन शक्रेणेवामरावतीम् । स तं पुरुषशार्दूलं पुरन्दरसमं बले ॥ ७ ॥ प्राह राजानमासाद्य युद्धं देहीति रावणः । निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि त्वमेवं मम शासनम् ॥ ८ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सद्रव्यमिति । एतदेवाह—एष काञ्चनक इति ॥ ३५ ॥ स्वभवनमिति । मरुत्तेन सह स्वर्गमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ १-९ ॥

दीयत इति । संतिष्ठ एवमहं भवामीति आयत्तो भवामीत्यर्थः ॥ १० ॥ अथेति । पूर्वं रावणगमनात्पूर्वम् । श्रुतार्थेन श्रुतरावणवृत्तान्तेन । तन्नरेन्द्रस्य

अयोध्याधिपतिस्तस्य श्रुत्वा पापात्मनो वचः । अनरण्यस्तु संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥ दीयते द्वन्द्वयुद्धं ते राक्षसाधिपते मया । सन्तिष्ठ क्षिप्रमायत्तो भव चैवं भवाम्यहम् ॥ १० ॥ अथ पूर्वं श्रुतार्थेन निर्जितं सुमहद्बलम् । निष्क्रामत्तन्नरेन्द्रस्य बलं रक्षोवधोद्यतम् ॥ ११ ॥ नागानां दशसाहस्रं वाजिनां नियुतं तथा । रथानां बहुसाहस्रं पत्तीनां च नरोत्तम ॥ १२ ॥ महीं सञ्छाद्य निष्क्रान्तं सपदातिरथं रणे । ततः प्रवृत्तं सुमहद्युद्धं युद्धविशारद ॥ १३ ॥ अनरण्यस्य नृपते राक्षसेन्द्रस्य चाद्भुतम् । तद्रावणबलं प्राप्य बलं तस्य महीपतेः ॥ १४ ॥ प्राणश्यत तदा सर्वं हव्यं हुतमिवानले । युद्ध्वा च सुचिरं कालं कृत्वा विक्रममुत्तमम् ॥ १५ ॥ प्रज्वलन्तं समासाद्य क्षिप्रमेवावशेषितम् । प्राविशत् सङ्कुलं तत्र शलभा इव पावकम् । नश्यति स्म बलं तत्र हव्यं हुतमिवानले ॥ १६ ॥ सोऽपश्यत्तन्नरेन्द्रस्तु नश्यमानं महाबलम् । महार्णवं समासाद्य वनापगशतं यथा ॥ १७ ॥ ततः शक्रधनुःप्रख्यं धनुर्विस्फारयन् स्वयम् । आससाद नरेन्द्रस्तं रावणं क्रोधमूर्च्छितः ॥ १८ ॥ अनरण्येन तेऽमात्या मारीचशुकसारणाः । प्रहस्तसहिता भग्ना व्यद्रवन्त मृगा इव ॥ १९ ॥ ततो बाणशतान्यष्टौ पातयामास मूर्धनि । तस्य राक्षसराजस्य इक्ष्वाकुकुलनन्दनः ॥ २० ॥ तस्य बाणाः पतन्तस्ते चक्रिरे न क्षतिं क्वचित् । वारिधारा इवाभ्रेभ्यः पतन्त्यो गिरिमूर्धनि ॥ २१ ॥ ततो राक्षसराजेन क्रुद्धेन नृपतिस्तदा । तलेनाभिहतो मूर्ध्नि स रथान्निपपात ह ॥ २२ ॥ स राजा पतितो भूमौ विह्वलाङ्गः प्रवेपितः । वज्रदग्ध इवारण्ये सालो निपतितो यथा ॥ २३ ॥

बलम् । निष्क्रामत् निरक्रामत् ॥ ११–१५ ॥ प्रज्वलन्तमिति । समासाद्येति । तं रावणमासाद्य क्षिप्रमेवावशेषितम् अल्पावशिष्टमभवदित्यर्थः । तत्र रणे शलभाः पावकमिव संकुलं समूहनाशनम्, प्राविशत् प्रापत् ॥ १६–२३ ॥

तमिति । इक्ष्वाकुमिक्ष्वाकुवंश्यम् । किं फलं प्राप्तम्, निर्जितोऽस्मीति वचनमनुक्त्वेति शेषः ॥ २४–२६ ॥ न ह्यहमिति । त्वया न निर्जित इति । अपि तु प्राप्तेनैव कालेन विपन्न इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकुपरिभावित्वात् तत्कुलपरिभावित्वादित्यर्थः ॥ २९–३१ ॥ तत इति ।

तं प्रहस्याब्रवीद्रक्ष इक्ष्वाकुं पृथिवीपतिम् । किमिदानीं फलं प्राप्तं त्वया मां प्रतियुद्ध्यता ॥२४॥ त्रैलोक्ये नास्ति यो द्वन्द्वं मम दद्यान्नराधिप । शङ्के प्रसक्तो भोगेषु न शृणोषि बलं मम ॥ २५ ॥ तस्यैवं ब्रुवतो राजा मन्दासु वाक्यमब्रवीत् । किं शक्यमिह कर्तुं वै कालो हि दुरतिक्रमः ॥२६॥ न ह्यहं निर्जितो रक्षस्त्वया चात्मप्रशंसिना । कालेनैव विपन्नोऽहं हेतुभूतस्तु मे भवान् ॥ २७ ॥ किं त्विदानीं मया शक्यं कर्तुं प्राणपरिक्षये । न ह्यहं विमुखो रक्षो युध्यमानस्त्वया हतः ॥ २८ ॥ इक्ष्वाकुपरिभावित्वाद्वचो वक्ष्यामि राक्षस । यदि दत्तं यदि हुतं यदि मे सुकृतं तपः । यदि गुप्ताः प्रजाः सम्यक् तदा सत्यं वचोऽस्तु मे ॥ २९ ॥ उत्पत्स्यते कुले ह्यस्मिन्निक्ष्वाकूणां महात्मनाम् । रामो दाशरथिर्नाम यस्ते प्राणान् हरिष्यति ॥ ३० ॥ ततो जलधरोदग्रस्ताडितो देवदुन्दुभिः । तस्मिन्नुदाहृते शापे पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ ३१ ॥ ततः स राजा राजेन्द्र गतः स्थानं त्रिविष्टपम् । स्वर्गते च नृपे तस्मिन् राक्षसः सोऽपसर्पत ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

ततो वित्रासयन् मर्त्यान् पृथिव्यां राक्षसाधिपः । आससाद घने तस्मिन्नारदं मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥
तस्याभिवादनं कृत्वा दशग्रीवो निशाचरः । अब्रवीत् कुशलं पृष्ट्वा हेतुमागमनस्य च ॥ २ ॥
नारदस्तु महातेजा देवर्षिरमितप्रभः । अब्रवीन्मेघपृष्ठस्थो रावणं पुष्पके स्थितम् ॥ ३ ॥

अपसर्पत अपासर्पत, अपगतवानित्यर्थः ॥३२॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥१९॥ ततो वित्रासयन्नित्यादि । आससाद घने तस्मिन्निति । तस्मिन्काले घने घनपृष्ठे स्थितं नारदमित्यर्थः ॥ १ ॥ तस्येति । हेतुमागमनस्य चेत्यत्रापि

पृष्ठेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ राक्षसाधिपत इति। तिष्ठेति, मद्वचनं श्रोतुमिति शेषः । विष्णुदैत्यघातादिदृष्टान्तार्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ किंचिदिति । समाधिमैकाग्र्यम् ॥ ६ ॥ अयं लोकः । त्वया अवध्येनेति च्छेदः ॥ ७-९ ॥ तैस्तैरिति । युद्धेनेति । मतिमान् कदा तस्मिन्मर्त्यलोके युद्धेन वधप्रणयी भवेत्

राक्षसाधिपते सौम्य तिष्ठ विश्रवसः सुत । प्रीतोऽस्म्यभिजनोपेतविक्रमैरूर्जितैस्तव ॥ ४ ॥ विष्णुना दैत्यघातैश्च गन्धर्वोरगधर्षणैः । त्वया समं विमर्दैश्च भृशं हि परितोषितः ॥५॥ किंचिद्वक्ष्यामि तावत्ते श्रोतव्यं श्रोष्यसे यदि । श्रुत्वा चानन्तरं कार्यं त्वया राक्षससत्तम । तन्मे निगदतस्तात समाधिं श्रवणे कुरु ॥ ६ ॥ किमयं वध्यते तात त्वयाऽवध्येन दैवतैः । हत एव ह्ययं लोको यदा मृत्युवशं गतः ॥ ७ ॥ देवदानवदैत्यानां यक्षगन्धर्वरक्षसाम् । अवध्येन त्वया लोकः क्लेष्टुं युक्तो न मानुषः ॥ ८ ॥ नित्यं श्रेयसि संमूढं महद्भिर्व्यसनैर्वृतम् । हन्यात् कस्तादृशं लोकं जराव्याधिशतैर्युतम् ॥ ९ ॥ तैस्तैरनिष्टोपगमैरजस्रं यत्र कुत्र कः । मतिमान् मानुषे लोके युद्धेन प्रणयी भवेत् ॥ १० ॥ क्षीयमाणं दैवहतं क्षुत्पिपासाजरादिभिः । विषादशोकसंमूढं लोकं त्वं क्षपयस्व मा ॥ ११ ॥ पश्य तावन्महाबाहो राक्षसेश्वर मानुषम् । मूढमेवं विचित्रार्थं यस्य न ज्ञायते गतिः ॥१२॥ क्वचिद्वादित्रनृत्यादि सेव्यते मुदितैर्जनैः । रुद्यते चापरैरार्तैर्धाराश्रुनयनाननैः ॥१३॥ मातापितृसुतस्नेहैर्भार्याबन्धुमनोरमैः । मोहितोऽयं जनो ध्वस्तः क्लेशं स्वं नावबुध्यते ॥ १४ ॥ अलमेनं परिक्लिश्य लोकं मोहनिराकृतम् । जित एव त्वया सौम्य मर्त्यलोको न संशयः ॥१५॥ अवश्यमेभिः सर्वैश्च गन्तव्यं यमसादनम् । तन्निगृह्णीष्व पौलस्त्य यमं परपुरंजय ॥१६

न कोऽपीत्यर्थः ॥१०॥ किंच मृतमारणवद्युद्धेन तेषां वधो व्यर्थ इत्याह-क्षीयमाणमिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ क्वचिदिति । धाराश्रुनयनाननैः धाराभूताश्रुनयनयुक्तमुखैः ॥ १३ ॥ मातेति । भार्याबन्धुमनोरमैः भार्याबन्धुषु मनोरमो मनोरमणं प्रीतिर्येषां तैः । क्लेशं पारलौकिकदुःखम् ॥ १४ ॥ अलमेनं

परिक्लिश्येति । मोहनिराकृतः अज्ञानेन प्रच्यावितार्थः ॥ १५-१७ ॥ महर्ष इति । देवगन्धर्वविहार देवगन्धर्वैर्गानपरैर्विहारपर ! समरप्रिय समरदर्शनप्रिय ! ॥ १८ ॥ तत इति । रसालयम् अमृतरसालयम् ॥ १९ ॥ अथेति । क खल्विति इदानीं रसातलजिगमिषुणा त्वया अन्येन मार्गेण रसातलमार्ग

तस्मिन् जिते जितं सर्वं भवत्येव न संशयः । एवमुक्तस्तु लङ्केशो दीप्यमानं स्वतेजसा । अब्रवीन्नारदं तत्र सम्प्रहस्याभिवाद्य च ॥ १७ ॥ महर्षे देवगन्धर्वविहार समरप्रिय । अहं समुद्यतो गन्तुं विजयार्थं रसातलम् ॥ १८ ॥ ततो लोकत्रयं जित्वा स्थाप्य नागान् सुरान् वशे । समुद्रममृतार्थं च मथिष्यामि रसालयम् ॥१९॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवं नारदो भगवानृषिः । क खल्विदानीं मार्गेण त्वया ह्यन्येन गम्यते ॥ २० ॥ अयं खलु सुदुर्गम्यः प्रेतराजपुरं प्रति । मार्गो गच्छति दुर्धर्षो यमस्यामित्रकर्शन ॥ २१ ॥ स तु शारदमेघाभं हासं मुक्त्वा दशाननः । उवाच कृतमित्येव वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ तस्मादेवमहं ब्रह्मन् वैवस्वतवधोद्यतः । गच्छामि दक्षिणामाशां यत्र सूर्यात्मजो नृपः ॥ २३ ॥ मया हि भगवन् क्रोधात् प्रतिज्ञातं रणार्थिना । अवजेष्यामि चतुरो लोकपालानिति प्रभो ॥ २४ ॥ तदिह प्रस्थितोऽहं वै प्रेतराजपुरं प्रति । प्राणिसंक्लेशकर्तारं योजयिष्यामि मृत्युना ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा दशग्रीवो मुनिं तमभिवाद्य च । प्रययौ दक्षिणामाशां प्रहृष्टः सह मन्त्रिभिः ॥ २६ ॥ नारदस्तु महातेजा मुहूर्तं ध्यानमास्थितः । चिन्तयामास विप्रेन्द्रो विधूम इव पावकः ॥२७॥ येन लोकास्त्रयः सेन्द्राः क्लिश्यन्ते सचराचराः । क्षीणे चायुषि धर्मेण स कालो जेष्यते कथम् ॥ २८ ॥

व्यतिरिक्तमार्गेण क गम्यते ॥ २० ॥ कस्य तर्ह्ययं मार्ग इत्यपेक्षायामाह—अयं खल्वित्यादि । सुदुर्गम्यः सुदुर्गमः । यदार्षः ॥ २१ ॥ स त्विति । हासं मुक्त्वेति । कृत्वेति यावत् । शारदमेघाभं नारदं प्रति कृतमित्येवावोचत्, तन्मार्गेणैव गमनं तज्जयश्च मम सिद्ध एवेत्युवाचेत्यर्थः ॥२२॥ तस्मादिति ।

यस्मान्मार्ग उपदिष्टः यतश्च मया चतुर्दिक्पालजयः प्रतिज्ञातस्तस्मादित्यर्थः ॥ २३-२८ ॥ स्वदत्तं स्वकृतं च । स्वदत्तस्वकृतशब्देन कायक्लेशरूपं तपः । महात्मनः, अनुग्रहादिति शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥ धाता विधाता सामान्यतो विशेषतश्च कर्ता ॥ ३१ ॥ अपरमिति । काल एव सर्वसाधनम् । अयं

स्वदत्तकृतसाक्षी यो द्वितीय इव पावकः । लब्धसंज्ञा विजेष्यन्ते लोका यस्य महात्मनः ॥ २९ ॥ यस्य नित्यं त्रयो लोका विद्रवन्ति भयार्दिताः । तं कथं राक्षसेन्द्रोऽसौ स्वयमेव गमिष्यति ॥३०॥ यो विधाता च धाता च सुकृतं दुष्कृतं तथा । त्रैलोक्यं विजितं येन तं कथं विजयिष्यते ॥ ३१ ॥ अपरं किन्तु कृत्वाऽयं विधानं संविधास्यति। कौतूहलसमुत्पन्नो यास्यामि यमसादनम् ॥ ३२ ॥ विमर्दं द्रष्टुमनयोर्यमराक्षसयोः स्वयम् ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एवं सञ्चिन्त्य विप्रेन्द्रो जगाम लघुविक्रमः । आख्यातुं तद्यथावृत्तं यमस्य सदनं प्रति ॥ १ ॥ अपश्यत् स यमं तत्र देवमग्निपुरस्कृतम् । विधानमुपतिष्ठन्तं प्राणिनो यस्य यादृशम् ॥ २ ॥ स तु दृष्ट्वा यमः प्राप्तं महर्षिं तत्र नारदम् । अब्रवीत् सुखमासीनमर्घ्यमावेद्य धर्मतः ॥३॥ कच्चित् क्षेमं तु देवर्षे कच्चिद् धर्मो न नश्यति । किमागमनकृत्यं ते देवगन्धर्वसेवित ॥४॥ अब्रवीत्तु तदा वाक्यं नारदो भगवानृषिः । श्रूयतामभिधास्यामि विधानं च विधीयताम् ॥ ५ ॥ एष नाम्ना दशग्रीवः पितृराज निशाचरः । उपयाति वशं नेतुं विक्रमैस्त्वां सुदुर्जयम् ॥ ६ ॥

तु कालातिरिक्तमपरं किं विधानं साधनसंपादनं कृत्वा कालजयं संविधास्यतीत्येवं कौतूहलसमुत्पन्नोऽहं यमस्य सदनं द्रष्टुं यास्यामि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥ १ ॥ अपश्यदिति । अग्निः पुरस्कृतः साक्षितया येनासौ अग्निपुरस्कृतः तम् । प्राणिनो विधानं निग्रहानुग्रहकृत्यमुपतिष्ठन्तमनुतिष्ठन्तम् ॥ २-४ ॥ अब्रवीदिति । विधानं मत्तः श्रुतापदः प्रतिक्रिये

त्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ एतेनेति । दण्डः कालदण्डः प्रहरणमायुधं यस्य तस्य तव किन्नु भविष्यतीति, जयोऽपजयो वेत्यर्थः ॥ ७–११ ॥ ददर्शेति ।

एतेन कारणेनाहं त्वरितो ह्यागतः प्रभो । दण्डप्रहरणस्याद्य तव किन्नु भविष्यति ॥७॥ एतस्मिन्नन्तरे दूरादंशुमन्त मिवोदितम् । ददर्श दीप्तमायान्तं विमानं तस्य रक्षसः ॥ ८ ॥ तं देशं प्रभया तस्य पुष्पकस्य महाबलः । कृत्वा वितिमिरं सर्वं समीपं सोऽभ्यवर्तत ॥९॥ सोऽपश्यत् सुमहाबाहुर्दशग्रीवस्ततस्ततः । प्राणिनः सुकृतं कर्म भुञ्जानां श्चैव दुष्कृतम् ॥ १० ॥ अपश्यत् सैनिकांश्चास्य यमस्यानुचरैः सह । यमस्य पुरुषैरुग्रैर्घोररूपैर्भयानकैः ॥११॥ ददर्श वध्यमानांश्च क्लिश्यमानांश्च देहिनः । क्रोशतश्च महानादं तीव्रनिष्टनतत्परान् ॥१२॥ कृमिभिर्भक्ष्यमाणांश्च सारमेयैश्च दारुणैः ॥१३॥ श्रोत्रायासकरा वाचो वदतश्च भयावहाः । सन्तार्यमाणान् वैतरणीं बहुशः शोणितोदकाम् ॥१४॥ वालुकासु च तप्तासु तप्यमानान् मुहुर्मुहुः । असिपत्रवने चैव भिद्यमानानधार्मिकान् ॥१५॥ रौरवे क्षारनद्यां च क्षुरधारासु चैव हि । पानीयं याचमानांश्च तृषितान् क्षुधितानपि ॥ १६ ॥ शवभूतान् कृशान् दीनान् विवर्णान् मुक्तमूर्धजान् । मलपङ्कधरान् दीनान् रूक्षांश्च परिधावतः ॥ १७ ॥ ददर्श रावणो मार्गे शतशोऽथ सहस्रशः । कांश्चिच्च गृहमुख्येषु गीतवादित्रनिस्वनैः । प्रमोदमानानद्राक्षीद्रावणः सुकृतैः स्वकैः ॥ १८ ॥ गोरसं गोप्रदातारो ह्यन्नं चैवान्नदायिनः । गृहांश्च गृहदातारः स्वकर्मफलमश्नतः ॥ १९ ॥ सुवर्णमणिमुक्ताभिः प्रमदाभिरलंकृतान् ॥२०॥ धार्मिकानपरांस्तत्र दीप्यमानान् स्वतेजसा । ददर्श सुमहाबाहू रावणो राक्षसाधिपः ॥२१॥ ततस्तान् भिद्यमानांश्च कर्मभिर्दुष्कृतैः स्वकैः । रावणो मोचयामास विक्रमेण बलाद्बली ॥ २२ ॥

तीव्रो निष्टनः क्रूरशब्दः ॥ १२॥१३॥ श्रोत्रेति । संतार्यमाणान् वैतरणीमिति संज्ञापदवशात् पादाक्षराधिक्यम् ॥ १४–३६ ॥

तानिति । तदस्त्रं रावणप्रयुक्तं प्रागुक्तशस्त्रवर्षसाधकमपहृत्य निरस्य ॥ ३७-४३ ॥

प्राणिनो मोचितास्तेन दशग्रीवेण रक्षसा । सुखमापुर्मुहूर्तं ते ह्यतर्कितमचिन्तितम् ॥ २३ ॥ प्रेतेषु मुच्यमानेषु राक्षसेन महीयसा । प्रेतगोपाः सुसंक्रुद्धा राक्षसेन्द्रमभिद्रवन् ॥२४॥ ततो हलहलाशब्दः सर्वदिग्भ्यः समुत्थितः । धर्मराजस्य योधानां शूराणां सम्प्रधावताम् ॥ २५ ॥ ते प्रासैः परिघैः शूलैर्मुसलैः शक्तितोमरैः । पुष्पकं समवर्षन्त शूराः शतसहस्रशः ॥ २६ ॥ तस्यासनानि प्रासादान् वेदिकास्तोरणानि च । पुष्पकस्य बभञ्जुस्ते शीघ्रं मधुकरा इव ॥ २७ ॥ देवनिष्ठानभूतं तद्विमानं पुष्पकं मृधे । भज्यमानं तथैवासीदक्षयं ब्रह्मतेजसा ॥ २८ ॥ असङ्ख्या सुमहत्यासीत्तस्य सेना महात्मनः । शूराणामुग्रयातॄणां सहस्राणि शतानि च ॥२९॥ ततो वृक्षैश्च शैलैश्च प्रासादानां शतैस्तथा । ततस्ते सचिवास्तस्य यथाकामं यथाबलम् । अयुद्ध्यन्त महावीराः स च राजा दशाननः ॥ ३० ॥ ते तु शोणितदिग्धाङ्गाः सर्वशस्त्रसमाहताः । अमात्या राक्षसेन्द्रस्य चक्रुरायोधनं महत् ॥ ३१ ॥ अन्योन्यं ते महाभागा जघ्नुः प्रहरणैर्भृशम् । यमस्य च महाबाहो रावणस्य च मन्त्रिणः ॥ ३२ ॥ अमात्यांस्तांस्तु सन्त्यज्य यमयोधा महाबलाः । तमेव चाभ्यधावन्त शूलवर्षैर्दशाननम् ॥ ३३ ॥ ततः शोणितदिग्धाङ्गः प्रहारैर्जर्जरीकृतः । फुल्लाशोक इवाभाति पुष्पके राक्षसाधिपः ॥ ३४ ॥ स तु शूलगदाप्रासाञ्छक्तितोमरसायकान् । मुसलानि शिला वृक्षान् मुमोचास्त्रबलाद्बली ॥ ३५ ॥ तरूणां च शिलानां च शस्त्राणां चातिदारुणम् । यमसैन्येषु तद्वर्षं पपात धरणीतले ॥ ३६ ॥ तांस्तु सर्वान् विनिर्भिद्य तदस्त्रमपहत्य च । जघ्नुस्ते राक्षसं घोरमेकं शतसहस्रशः ॥ ३७ ॥ परिवार्य च तं सर्वे शैलं मेघोत्करा इव । भिन्दिपालैश्च शूलैश्च निरुच्छ्वासमपोथयन् ॥ ३८ ॥

ज्वालामालीति । क्रव्यादैः स्वसृष्टैरनुगतस्तथा ॥४४-४६॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकविंशः सर्गः॥२१॥

विमुक्तकवचः क्रुद्धः सिक्तः शोणितविस्रवैः । ततः स पुष्पकं त्यक्त्वा पृथिव्यामवतिष्ठत ॥ ३९ ॥ ततः स कार्मुकी बाणी समरे चाभिवर्तत । लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन क्रुद्धस्तस्थौ यथाऽन्तकः ॥ ४० ॥ ततः पाशुपतं दिव्यमस्त्रं सन्धाय कार्मुके । तिष्ठ तिष्ठेति तानुक्त्वा तच्चापं विचकर्ष सः ॥४१॥ आकर्णात् स विकृष्याथ चापमिन्द्रारिराहवे । मुमोच तं शरं क्रुद्धस्त्रिपुरे शङ्करो यथा ॥४२॥ तस्य रूपं शरस्यासीद्विधूमज्वालमण्डलम् । वनं दहिष्यतो घर्मे दावाग्नेरिव मूर्च्छतः ॥ ४३ ॥ ज्वालामाली स तु शरः क्रव्यादानुगतो रणे । मुक्तो गुल्मान् द्रुमांश्चापि भस्म कृत्वा प्रधावति ॥४४॥ ते तस्य तेजसा दग्धाः सैन्या वैवस्वतस्य तु । रणे तस्मिन्निपतिता दावदग्धा नगा इव ॥४५॥ ततस्तु सचिवैः सार्धं राक्षसो भीमविक्रमः । ननाद सुमहानादं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥४६॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

स तस्य तु महानादं श्रुत्वा वैवस्वतः प्रभुः । शत्रुं विजयिनं मेने स्वबलस्य च संक्षयम् ॥ १ ॥ स हि योधान् हतान् मत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः । अब्रवीत्त्वरितं सूतं रथोऽयमुपनीयताम् ॥ २ ॥ तस्य सूतस्तदा दिव्यमुपस्थाप्य महारथम् । स्थितः स च महातेजा ह्यध्यारोहत तं रथम् । पाशमुद्गरहस्तश्च मृत्युस्तस्याग्रतः स्थितः ॥ ३ ॥ येन संक्षिप्यते सर्वं त्रैलोक्यमिदमव्ययम् । कालदण्डस्तु पार्श्वस्थो मूर्तिमानस्य चाभवत् । यमप्रहरणं दिव्यं तेजसा ज्वलदग्निमत् ॥ ४ ॥ तस्य पार्श्वेषु निश्छिद्राः कालपाशाः प्रतिष्ठिताः ॥ ५ ॥

स तस्य त्वित्यादि ॥ १ ॥ स हीति । उपनीयतामित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ येनेति । येन मृत्युना । युगान्ते सर्वं सकृदेव संह्रियत इत्यर्थः । अव्ययं प्रवाहनित्यम् ॥ ४ ॥ तस्येति । निश्छिद्राः निरन्तराः ॥ ५-७ ॥

तत इति । ततः प्रचोदयन् सूतस्तान् हयान् रुधिरप्रभानित्यत्र चो इति गायत्र्याः द्वाविंशाक्षरम् ॥ ८॥ मुहूर्तेनेति । मनसस्तुलयाः मनस्तुल्यवेगा

पावकस्पर्शसङ्काशः स्थितो मूर्तश्च मुद्गरः ॥ ६ ॥ ततो लोकत्रयं क्षुब्धमकम्पन्त दिवौकसः । कालं दृष्ट्वा तथा क्रुद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥७॥ ततः प्रचोदयन् सूतस्तानश्वान् रुधिरप्रभान् । प्रययौ भीमसन्नादो यत्र रक्षःपतिः स्थितः ॥ ८ ॥ मुहूर्तेन यमं ते तु हया हरिहयोपमाः । प्रापयन् मनसस्तुल्या यत्र तत् प्रस्तुतं रणम् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा तथैव विकृतं रथं मृत्युसमन्वितम् । सचिवा राक्षसेन्द्रस्य सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ १० ॥ लघुसत्त्वतया ते हि नष्टसंज्ञा भयार्दिताः । नेह योद्धुं समर्थाः स्म इत्युक्त्वा प्रययुर्दिशः ॥ ११ ॥ स तु तं तादृशं दृष्ट्वा रथं लोकभयावहम् । नाक्षुभ्यत दशग्रीवो न चापि भयमाविशत् ॥ १२ ॥ स तु रावणमासाद्य व्यसृजच्छक्तितोमरान् । यमो मर्माणि संक्रुद्धो रावणस्योपकृन्तत ॥ १३ ॥ रावणस्तु ततः स्वस्थः शरवर्षं मुमोच ह । तस्मिन् वैवस्वतरथे तोयवर्षमिवाम्बुदः ॥ १४ ॥ ततो महाशक्तिशरैः पात्यमानो महोरसि । नाशक्नोत् प्रतिकर्तुं स राक्षसः शल्यपीडितः ॥ १५ ॥ एवं नानाप्रहरणैर्यमेनामित्रकर्शिना । सप्तरात्रं कृतः सङ्ख्ये विसंज्ञो विमुखो रिपुः ॥ १६ ॥ तदासीत्तुमुलं युद्धं यमराक्षसयोर्द्वयोः । जयमाकांक्षतोर्वीर समरेष्वनिवर्तिनोः ॥ १७ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । प्रजापतिं पुरस्कृत्य समेतास्तद्रणाजिरम् ॥ १८ ॥ संवर्त इव लोकानां क्रुद्धयतोरभवत्तदा । राक्षसानां च मुख्यस्य प्रेतानामीश्वरस्य च ॥ १९ ॥ राक्षसेन्द्रोऽपि विस्फार्य चापमिन्द्राशनिप्रभम् । निरन्तरमिवाकाशं कुर्वन् बाणांस्ततोऽसृजत् ॥२०॥ मृत्युं चतुर्भिर्विशिखैः सूतं सप्तभिरर्दयत् । यमं शतसहस्रेण शीघ्रं मर्मस्वताडयत् ॥ २१ ॥

इत्यर्थः ॥ ९ ॥ दृष्ट्वेति । विकृतं घोरसन्नाहरूपविकारवन्तम् ॥१०॥ लघ्विति । लघुसत्त्वतया अल्पवीर्यतया ॥ ११–२४ ॥

हिरण्यकशिपुरित्यादि । दम्भुर्नाम कश्चिदसुरः । विनिपन्नाः विनाशं प्राप्ताः । दृष्टाः दृष्टमात्राः ॥ २५–२९ ॥ मुञ्चेति । यावन्निहन्मि निहनिष्यामीत्यर्थः । यावद्योगे भविष्यदर्थे लट् ॥ ३० ॥ बलमिति । मया दृष्टो मुहूर्तमपि न जीवतीत्येतत् मद्वचनं बलं न खलु बलप्रकाशनं न भवति । किन्तु निसर्गतः

ततः क्रुद्धस्य वदनाद्यमस्य समजायत । ज्वालामाली सनिश्वासः सधूमः कोपपावकः ॥ २२ ॥ तदाश्चर्यमथो दृष्ट्वा देवदानवसन्निधौ । प्रहर्षितौ सुसंरब्धौ मृत्युकालौ बभूवतुः ॥२३॥ ततो मृत्युः क्रुद्धतरो वैवस्वतमभाषत । मुञ्च मां समरे यावद्धन्मीमं पापराक्षसम् । नैषा रक्षो भवेदद्य मर्यादा हि निसर्गतः ॥२४॥ हिरण्यकशिपुः श्रीमान् नमुचिः शम्बरस्तथा । विसन्धिर्धूमकेतुश्च बलिर्वैरोचनोऽपि च ॥२५ ॥ दम्भुर्दैत्यमहाराजो वृत्रो बाणस्तथैव च । राजर्षयः शास्त्रविदो गन्धर्वाः समहोरगाः ॥ २६ ॥ ऋषयः पन्नगा दैत्या यक्षाश्चाप्यप्सरोगणाः । युगान्तपरिवर्ते च पृथिवी समहार्णवा ॥ २७ ॥ क्षयं नीता महाराज सपर्वतसरिद्द्रुमा । एते चान्ये च बहवो बलवन्तो दुरासदाः ॥२८॥ विनिपन्ना मया दृष्टाः किमुतायं निशाचरः ॥ २९॥ मुञ्च मां साधु धर्मज्ञ यावदेनं निहन्म्यहम् । न हि कश्चि न्मया दृष्टो बलवानपि जीवति ॥ ३०॥ बलं मम न खल्वेतन्मर्यादैषा निसर्गतः । स दृष्टो न मया कालं मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३१ ॥ तस्यैवं वचनं श्रुत्वा धर्मराजः प्रतापवान् । अब्रवीत्तत्र तं मृत्युं त्वं तिष्ठैनं निहन्म्यहम् ॥ ३२ ॥ ततः संरक्तनयनः क्रुद्धो वैवस्वतः प्रभुः । कालदण्डममोघं तु तोलयामास पाणिना ॥३३॥ यस्य पार्श्वेषु निखिलाः कालपाशाः प्रतिष्ठिताः । पावकाशनिसङ्काशो मुद्गरो मूर्तिमान् स्थितः ॥ ३४ ॥ दर्शनादेव यः प्राणान् प्राणिना मपकर्षति । किं पुनः स्पृश्यमानस्य पात्यमानस्य वा पुनः ॥ ३५ ॥

॥ ३४ ॥

स्वभावतः सिद्धा मर्यादा एषा, अनादिसृष्टिरेवंविधेत्यर्थः । उक्तमर्थमुपसंहरति स दृष्ट इति ॥ ३१ ॥ तस्येति । अयमेनं निहन्म्यहम् अहमेनमयं

निहन्मि, अविलम्बेन हन्मीत्यर्थः ॥ ३२–४० ॥ यो हीति । अनृतमसत्यवादिनं कुर्यात् । मृत्युपुरस्कृतः मृत्युना पुरस्कृतः । बहुव्रीहिश्च ॥ ४१–४४ ॥ यदीति । उभयतोऽनृतं मया कालदण्डस्य मोघत्वसंपादने दण्डस्यानृतत्वम्, रक्षोमरणोपेक्षणे वरवचनस्यानृतत्वमिति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

स ज्वालापरिवारस्तु निर्दहन्निव राक्षसम् । तेन स्पृष्टो बलवता महाप्रहरणोऽस्फुरत् ॥ ३६ ॥ ततो विदुद्रुवुः सर्वे तस्मात् त्रस्ता रणाजिरे । सुराश्च क्षुभिताः सर्वे दृष्ट्वा दण्डोद्यतं यमम् ॥ ३७॥ तस्मिन् प्रहर्तुकामे तु यमे दण्डेन रावणम् । यमं पितामहः साक्षाद्दर्शयित्वेदमब्रवीत् ॥ ३८ ॥ वैवस्वत महाबाहो न खल्वमितविक्रम । न हन्तव्य स्त्वया तेन दण्डेनैव निशाचरः ॥ ३९ ॥ वरः खलु मयैतस्मै दत्तस्त्रिदशपुङ्गव । स त्वया नानृतः कार्यो यन्मया व्याहृतं वचः ॥ ४० ॥ यो हि मामनृतं कुर्यात् देवो वा मानुषोऽपि वा । त्रैलोक्यमनृतं तेन कृतं स्यान्नात्र संशयः ॥ ४१ ॥ क्रुद्धेन विप्रमुक्तोऽयं निर्विशेषं प्रियाप्रिये । प्रजाः संहरते रौद्रो लोकत्रयभयावहः ॥ ४२ ॥ अमोघो ह्येष सर्वेषां प्राणिनाममितप्रभः । कालदण्डो मया सृष्टः पूर्वं मृत्युपुरस्कृतः ॥ ४३ ॥ तन्न खल्वेष ते सौम्य पात्यो रावणमूर्धनि । न ह्यस्मिन् पतिते कश्चिन्मुहूर्तमपि जीवति ॥४४॥ यदि ह्यस्मिन्निपतिते न म्रियेतैष राक्षसः । म्रियते वा दशग्रीवस्तदा ह्युभयतोऽनृतम् ॥४५॥ तन्निवर्तय लङ्केशं दण्डमेतं समुद्यतम् । सत्यं च मां कुरुष्वाद्य लोकांस्त्वं यद्यवेक्षसे ॥४६॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा प्रत्युवाच यमस्तदा । एष व्यावर्तितो दण्डः प्रभविष्णुर्हि नो भवान् ॥४७॥ किं न्विदानीं मया शक्यं कर्तुं रणगतेन हि । न मया यद्ययं शक्यो हन्तुं वरपुरस्कृतः ॥ ४८ ॥ एष तस्मात् प्रण श्यामि दर्शनादस्य रक्षसः । इत्युक्त्वा सरथः साश्वस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४९ ॥

एवमिति । प्रभविष्णुः स्वामी ॥४७॥ किंन्विति । यद्यस्मान्मया न हन्तव्यस्तस्मादिदानीं मया किन्नु शक्यं कर्तुमिति, सञ्चिन्त्येति शेषः॥४८॥एष इति, अस्य रक्षसो दर्शनादर्शनपथात् । प्रणश्यामि "णश अदर्शने" अन्तर्हितो भविष्यामीत्यर्थः । इत्युक्त्वेति । ब्रह्माणमिति शेषः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

स त्विति । वैवस्वतः ब्रह्मपुरोगमैर्देवैः हृष्टः, अभूदिति शेषः ॥५१॥ इति श्रीगोविन्द० मणिमुकुटा० उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥२२॥ ॥ १ ॥ तत इति । हृष्टवत् यमादपि कथंचिन्मुक्ता इति हृष्टास्सन्तः ॥ २ ॥ ३ ॥ तत इति । रसातलं गच्छन् पयसां निधिं प्रविष्टः, मार्गवशादिति

दशग्रीवस्तु तं जित्वा नाम विश्राव्य चात्मनः । आरुह्य पुष्पकं भूयो निष्क्रान्तो यमसादनात् ॥ ५० ॥ स तु वैवस्वतो देवैः सह ब्रह्मपुरोगमैः । जगाम त्रिदिवं हृष्टो नारदश्च महामुनिः ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

ततो जित्वा दशग्रीवो यमं त्रिदशपुङ्गवम् । रावणस्तु रणश्लाघी स्वसहायान् ददर्श ह ॥ १ ॥ ततो रुधिरसिक्ताङ्गं प्रहारैर्जर्जरीकृतम् । रावणं राक्षसा दृष्ट्वा हृष्टवत् समुपागमन् ॥ २ ॥ जयेन वर्धयित्वा च मारीचप्रमुखास्ततः । पुष्पकं भेजिरे सर्वे सान्त्विता रावणेन तु ॥ ३ ॥ ततो रसातलं गच्छन् प्रविष्टः पयसां निधिम् । दैत्योरगगणाध्युष्टं वरुणेन सुरक्षितम् ॥ ४ ॥ स तु भोगवतीं गत्वा पुरीं वासुकिपालिताम् । कृत्वा नागान् वशे हृष्टो ययौ मणिमयीं पुरीम् ॥ ५ ॥ निवातकवचास्तत्र दैत्या लब्धवरा वसन् । राक्षसांस्तान् समागम्य युद्धाय समुपाह्वयत् ॥ ६ ॥ ते तु सर्वे सुविक्रान्ता दैतेया बलशालिनः । नानाप्रहरणास्तत्र प्रहृष्टा युद्धदुर्मदाः ॥ ७ ॥ शूलैस्त्रिशूलैः कुलिशैः पट्टिशासिपरश्वधैः । अन्योन्यं बिभिदुः क्रुद्धा राक्षसा दानवास्तथा ॥ ८ ॥ तेषां तु युद्ध्यमानानां साग्रः संवत्सरो गतः । न चान्यतरयोस्तत्र विजयो वा क्षयोऽपि वा ॥ ९ ॥ ततः पितामहस्तत्र त्रैलोक्यगतिरव्ययः । आजगाम द्रुतं देवो विमानवरमास्थितः ॥ १० ॥

शेषः ॥ ४ ॥ स त्विति । भोगवती नाम समुद्राधः पाताललोकवर्तिनी नागपुरी । तत्र नागान् स्ववशे कृत्वा स्वीयत्वेन स्थापयित्वा ॥५॥ निवातेति ।

वसन् अवसन् । लब्धवराः, ब्रह्मण इति शेषः ॥ ६–१० ॥ निवातेति । वृद्धः सर्वदेवासुरकूटस्थः । विदितार्थवत् वाक्यमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ राक्षसस्येति । रोचते, कर्त्तव्यत्वेन ममेति शेषः । सख्यप्रयोजनं दर्शयति अविभक्ता इति ॥ १३–१५ ॥ तत इति । उपधार्य अनुसृत्य मायानामसुर

निवातकवचानां तु निवार्य रणकर्म तत् । वृद्धः पितामहो वाक्यमुवाच विदितार्थवत् ॥ ११ ॥ न ह्ययं रावणो युद्धे शक्यो जेतुं सुरासुरैः । न भवन्तः क्षयं नेतुमपि सामरदानवैः ॥ १२ ॥ राक्षसस्य सखित्वं च भवद्भिः सह रोचते । अविभक्ताश्च सर्वार्थाः सुहृदां नात्र संशयः ॥ १३ ॥ ततोऽग्निसाक्षिकं सख्यं कृतवांस्तत्र रावणः । निवातकवचैः सार्धं प्रीतिमानभवत्तदा ॥ १४ ॥ अर्थतस्तैर्यथान्याय्यं संवत्सरमथोषितः । स्वपुरान्निर्विशेषं च प्रियं प्राप्तो दशाननः ॥ १५ ॥ तत्रोपधार्य मायानां शतमेकं समाप्तवान् । सलिलेन्द्रपुरान्वेषी भ्रमति स्म रसातलम् ॥१६॥ ततोऽश्मनगरं नाम कालकेयैरधिष्ठितम् । गत्वा तु कालकेयांश्च हत्वा तत्र बलोत्कटान् ॥ १७॥ शूर्पणख्याश्च भर्तारमसिना प्राच्छिनत्तदा । श्यालं च बलवन्तं च विद्युज्जिह्वं बलोत्कटम् । जिह्वया संलिहन्तं च राक्षसं समरे तथा ॥ १८ ॥ तं विजित्य मुहूर्तेन जघ्ने दैत्यांश्चतुश्शतम् ॥ १९ ॥ ततः पाण्डुरमेघाभं कैलासमिव भास्वरम् । वरुणस्यालयं दिव्यमपश्यद्राक्षसाधिपः ॥ २० ॥ क्षरन्तीं च पयस्तत्र सुरभिं गामवस्थिताम् । यस्याः पयोभिनिष्यन्दात् क्षीरोदो नाम सागरः ॥२१॥ ददर्श रावणस्तत्र गोवृषेन्द्रवरारणिम् । यस्माच्चन्द्रः प्रभवति शीतरश्मिर्निशाकरः ॥२२॥ यं समाश्रित्य जीवन्ति फेनपाः परमर्षयः । अमृतं यत्र चोत्पन्नं स्वधा च स्वधभोजिनाम् ॥२३॥

मायायोगविद्यानाम् ॥१६॥ तत इत्यादि श्लोकचतुष्कमेकं वाक्यम् । श्यालस्य च्छेदे निमित्तमाह, राक्षसान् स्वकीयान् जिह्वया संलिहन्तमास्वादयन्तम्, भक्षयन्तमिति यावत् ॥१७–२०॥ क्षरन्तीमिति । सुरभिमित्यत्रापि अपश्यदित्यनुकर्षः । सागर इति, समभवदिति शेषः ॥२१॥ ददर्शेति । गोवृषेन्द्रस्य रुद्रवृषभस्य वरारणिं साक्षान्मातरम् । यस्माच्चन्द्र इति । इन्दूत्पादकः क्षीरसमुद्र इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि यच्छब्दा व्याख्येयाः ॥ २२ ॥ यमित्यादि ।

स्वधभोजिनामिति ह्रस्व आर्षः । स्वधाभोजिनां पितॄणाम् । स्वधा पितृभक्षं कव्यम् । धाराशताकीर्णं जलधाराशतैराकीर्णम् । निर्जितोऽस्मीति वद । एवं चेत्ते भयं नास्तीत्यब्रवीदिति निवेद्यतामित्यन्वयः ॥ २३–२७ ॥ एतस्मिन्निति । गौश्च पुष्करश्चेति पुत्राणां पौत्राणां च बलाध्यक्षौ ॥ २८–३३ ॥

यां ब्रुवन्ति नरा लोके सुरभिं नाम नामतः। प्रदक्षिणं तु तां कृत्वा रावणः परमाद्भुताम् ॥२४॥ प्रविवेश महाघोरं गुप्तं बहुविधैर्बलैः । ततो धाराशताकीर्णं शारदाभ्रनिभं तदा । नित्यप्रहृष्टं ददृशे वरुणस्य गृहोत्तमम् ॥२५॥ ततो हत्वा बलाध्यक्षान् समरे तैश्च ताडितः । अब्रवीच्च ततो योधान् राजा शीघ्रं निवेद्यताम् ॥ २६ ॥ युद्धार्थी रावणः प्राप्त स्तस्य युद्धं प्रदीयताम् । वद वा न भयं तेऽस्ति निर्जितोऽस्मीति साञ्जलिः ॥ २७॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धा वरुणस्य महात्मनः। पुत्राः पौत्राश्च निष्क्रामन् गौश्च पुष्कर एव च ॥ २८ ॥ ते तु वीर्यगुणोपेता बलैः परिवृताः स्वकैः । युक्त्वा रथान् कामगमानुद्यद्भास्वरवर्चसः ॥ २९ ॥ ततो युद्धं समभवद्दारुणं रोमहर्षणम् । सलिलेन्द्रस्य पुत्राणां रावणस्य च धीमतः ॥३०॥ अमात्यैश्च महावीर्यैर्दशग्रीवस्य रक्षसः । वारुणं तद्बलं कृत्स्नं क्षणेन विनिपातितम् ॥३१॥ समीक्ष्य स्वबलं सङ्ख्ये वरुणस्य सुतास्तदा । अर्दिताः शरजालेन निवृत्ता रणकर्मणः ॥३२॥ महीतलगतास्ते तु रावणं दृश्य पुष्पके । आकाशमाशु विविशुः स्यन्दनैः शीघ्रगामिभिः ॥३३॥ महदासीत्ततस्तेषां तुल्यस्थानमवाप्य तत् । आकाशयुद्धं तुमुलं देवदानवयोरिव ॥ ३४ ॥ ततस्ते रावणं युद्धे शरैः पावकसन्निभैः । विमुखीकृत्य सन्तुष्टा विनेदुर्विविधान् रवान् ॥ ३५ ॥ ततो महोदरः क्रुद्धो राजानं दृश्य धर्षितम् । त्यक्त्वा मृत्युभयं वीरो युद्धकांक्षी व्यलोकयत् ॥ ३६ ॥ तेन ते वारुणा युद्धे कामगाः पवनोपमाः । महोदरेण गदया हता वै प्रययुः क्षितिम् ॥ ३७ ॥ तेषां वरुणपुत्राणां हत्वा योधान् हयाञ्छतान् । मुमोचाशु महानादं विरथान् प्रेक्ष्य तान् स्थितान् ॥ ३८ ॥

महदिति । स्थानमाकाशरूपम् । आकाशे युद्धम् आकाशयुद्धम् ॥ ३४–३९ ॥

ते त्विति । स्वप्रभावात् देवतात्वप्रभावात् ॥ ४०–४५ ॥ अपविद्धा इति । षष्टिहायनं परिमाणं येषां ते षष्टिहायनाः ॥४६–४९॥ तानित्यर्द्धम् ॥५०॥

ते तु तेषां रथाः साश्वाः सह सारथिभिर्हतैः । महोदरेण निहताः पतिताः पृथिवीतले ॥ ३९ ॥ ते तु त्यक्त्वा रथान् पुत्रा वरुणस्य महात्मनः । आकाशे विष्ठिताः शूराः स्वप्रभावान्न विव्यथुः ॥ ४० ॥ धनूंषि कृत्वा सज्जानि विनिर्भिद्य महोदरम् । रावणं समरे क्रुद्धाः सहिताः समभिद्रवन् ॥ ४१ ॥ सायकैश्चापविभ्रष्टैर्वज्रकल्पैः सुदारुणैः । दारयन्ति स्म संक्रुद्धा मेघा इव महागिरिम् ॥ ४२ ॥ ततः क्रुद्धो दशग्रीवः कालाग्निरिव निर्गतः । शरवर्षैर्महाघोरैस्तेषां मर्मस्वताडयत् ॥ ४३ ॥ ततस्तेनैव सहसा सीदन्ति स्म पदातयः । मुसलानि विचित्राणि ततो भल्लशतानि च ॥ ४४ ॥ पट्टिशांश्चैव शक्तीश्च शतघ्नीस्तोमरांस्तथा । पातयामास दुर्धर्षस्तेषामुपरि विष्ठितः ॥ ४५ ॥ अपविद्धास्तु ते वीरा विनिष्पेतुः पदातयः । महापङ्कमिवासाद्य कुञ्जराः षष्टिहायनाः ॥ ४६ ॥ सीदमानान् सुतान् दृष्ट्वा विह्वलान् सुमहौजसः । ननाद रावणो हर्षान्महानम्बुधरो यथा ॥ ४७ ॥ ततो रक्षो महानादान् मुक्त्वा हन्ति स्म वारुणान् । नानाप्रहरणोपेतैर्धारापातैरिवाम्बुदः ॥४८॥ ततस्ते विमुखाः सर्वे पतिता धरणीतले । रणात् स्वपुरुषैः शीघ्रं गृहाण्येव प्रवेशिताः ॥ ४९ ॥ तानब्रवीत्ततो रक्षो वरुणाय निवेद्यताम् ॥ ५० ॥ रावणं त्वब्रवीन्मन्त्री प्रहसो नाम वारुणः । गतः खलु महाराजो ब्रह्मलोकं जलेश्वरः ॥ ५१ ॥ गान्धर्वं वरुणः श्रोतुं यं त्वमाह्वयसे युधि । तत् किं तव वृथा वीर परिश्रम्य गते नृपे । ये तु सन्निहिता वीराः कुमारास्ते पराजिताः ॥ ५२ ॥ राक्षसेन्द्रस्तु तच्छ्रुत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः । हर्षान्नादं विमुञ्चन् वै निष्क्रान्तो वरुणालयात् ॥ ५३ ॥ आगतस्तु पथा येन तेनैव विनिवृत्य सः । लङ्कामभिमुखो रक्षो नभस्स्थलगतो ययौ ॥५४॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्रयोविंशः सर्गः ॥२३॥

वरुणस्यायं वारुणः ॥ ५१–५४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

॥ अथात्राधिकपाठश्लोकप्रारम्भः ॥

हर्षान्नादांस्तु विसृजन् निष्क्रान्तो वरुणालयात् । महोदरेण संयुक्तो हर्षगद्गदभाषिणा । ततोऽश्मनगरं भूयो विचेरु र्युद्धदुर्मदाः ॥ १ ॥ यत्रापश्यद्दशग्रीवो गृहं परमभास्वरम् । वैडूर्यतोरणाकीर्णं मुक्ताजालविभूषितम् ॥ २ ॥ सुवर्णस्तम्भगहनं वेदिकाभिः समन्ततः । वज्रस्फटिकसोपानं किङ्किणीजालसंयुतम् ॥ ३ ॥ बह्वासनयुतं रम्यं महेन्द्र भवनोपमम् । दृष्ट्वा गृहवरं रम्यं दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ ४ ॥ कस्येदं भवनं सौम्यं मेरुमन्दरसन्निभम् । गच्छ प्रहस्त शीघ्रं त्वं जानीष्व भवनोत्तमम् ॥ ५ ॥ एवमुक्तः प्रहस्तस्तु प्रविवेश गृहोत्तमम् । स शून्यं प्रेक्ष्य तद्द्वारं पुनः कक्ष्या न्तरं ययौ ॥ ६ ॥ सप्तकक्ष्यान्तरं गत्वा ततो ज्वालामपश्यत । ततो दृष्टः पुमांस्तत्र हृष्टो हासं मुमोच सः ॥ ७ ॥ स तु श्रुत्वा महाहासमूर्ध्वरोमाऽभवत्तदा ॥ ८ ॥ ज्वालामध्ये स्थितस्तत्र हेममाली विमोहितः । आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः साक्षाद्यम इव स्थितः ॥ ९ ॥ तथा दृष्ट्वा तु वृत्तान्तं त्वरमाणो विनिर्गतः । विनिर्गम्याब्रवीत् सर्वं रावणाय निशाचरः ॥१०॥ अथ राम दशग्रीवः पुष्पकादवरुह्य सः । प्रवेष्टुमिच्छन् वेश्माथ भिन्नाञ्जनचयोपमः ॥ ११ ॥ चन्द्रमौलिर्वपुष्मांश्च पुरुषोऽस्याग्रतः स्थितः । द्वारमावृत्य सहसा ज्वालासक्तो भयानकः ॥ १२ ॥ रक्ताक्षः श्वेत वदनो बिम्बोष्ठश्चोर्ध्वरोमवान् । महाभीषणनासश्च कम्बुग्रीवो महाहनुः ॥ १३ ॥ गूढश्मश्रुर्निगूढास्थिर्दंष्ट्राभा रोमहर्षणः । एतादृशं वै पुरुषं ददर्श स तु रावणः । गृहीत्वा लोहमुसलं द्वारं विष्टभ्य सुस्थितम् ॥ १४ ॥ अथ सन्दर्शनात्तस्य ऊर्ध्वरोमा बभूव सः ॥ १५ ॥ अस्पन्दतास्य हृदयं वेपथुश्चाप्यजायत । निमित्तान्यमनोज्ञानि दृष्ट्वा राम व्यचिन्तयत् ॥ १६ ॥ अथ चिन्तयतस्तस्य स एव पुरुषोऽब्रवीत् । किं त्वं चिन्तयसे रक्षो ब्रूहि विस्रब्ध मानसः ॥१७॥ युद्धातिथ्यमहं वीर करिष्ये रजनीचर । एवमुक्त्वा स तद्रक्षः पुनर्वचनमब्रवीत् । योत्स्यसे बलिना

सार्धं मया वा तद्विधीयताम् ॥ १८ ॥ रावणोऽभिहितो भूय ऊर्ध्वरोमा व्यजायत । अथ धैर्यं समालम्ब्य रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ गृहेऽत्र तिष्ठते को वा तं ब्रूहि वदतां वर । तेनैव सार्धं योत्स्यामि यथा वा मन्यते भवान् ॥ २० ॥ स एनं पुनरप्याह दानवेन्द्रोऽत्र तिष्ठति ॥ २१ ॥ एष वै परमोदारः शूरः सत्यपराक्रमः । वीरो बहुगुणोपेतः पाशहस्त इवान्तकः ॥ २२॥ बालार्क इव तेजस्वी समरेष्वनिवर्तकः । अमर्षी दुर्जयो जेता बलिर्हि गुणसागरः ॥ २३ ॥ प्रियंवदः संविभागी गुरुविप्रप्रियः सदा । कालकांक्षी महासत्त्वः सत्यवाक् सौम्यदर्शनः ॥ २४ ॥ स च सर्वगुणोपेतः शूरः स्वाध्यायतत्परः । एष गर्जति वात्येष ज्वलते तपते सदा ॥ २५ ॥ देवैश्च भूतसङ्घैश्च पन्नगैश्च महर्षिभिः । भयं यो नाभिजानाति तेन किं योद्धुमिच्छसि ॥ २६ ॥ बलिना यदि ते योद्धुं रोचते राक्षसेश्वर । प्रविश त्वं महासत्त्वं सङ्ग्रामं कुरु मा चिरम् ॥ २७ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रविवेश यतो बलिः । स विलोक्याथ लङ्केशमट्टहासं जहास च ॥ २८ ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः स्थितो दानवसत्तमः । अथ सन्दर्शनादेव बलिर्वै विश्वरूपवान् ॥ २९ ॥ स गृहीत्वा च तद्रक्षो ह्युत्सङ्गे स्थाप्य चाब्रवीत् । दशग्रीव महाबाहो कं ते कामं करोम्यहम् ॥ ३० ॥ किमागमनकृत्यं ते ब्रूहि त्वं राक्षसेश्वर । एवमुक्तस्तु बलिना रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ श्रुतं मया महाभाग बद्धस्त्वं विष्णुना पुरा । सोऽहं मोचयितुं शक्तो बन्धनात्त्वां न संशयः ॥ ३२ ॥ एवमुक्ते ततो हासं बलिः कृत्वेदमब्रवीत् । श्रूयतामभिधास्यामि यं त्वं पृच्छसि रावण ॥ ३३ ॥ य एष पुरुषः श्यामो द्वारि तिष्ठति नित्यदा । एतेन दानवेन्द्राश्च तथाऽन्ये बलवत्तराः ॥ ३४ ॥ वशं नीता बलवता पूर्वे पूर्वतराश्च ये । बद्धश्चाहमनेनैवं कृतान्तो दुरतिक्रमः ॥ ३५ ॥ क एनं पुरुषो लोके वञ्चयिष्यति रावण । सर्वभूतापहर्ता वै

य एष द्वारि तिष्ठति । कर्ता कारयिता चैव धाता च भुवनेश्वरः ॥ ३६ ॥ न त्वं वेद न चाहं वै भूतभव्यभव त्प्रभुम् । कलिश्चैव हि कालश्च सर्वभूतापहारकः ॥ ३७ ॥ लोकत्रयस्य सर्वस्य हर्ता स्रष्टा तथैव च । संहरत्येष भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ३८ ॥ पुनश्च सृजते सर्वमनाद्यन्तो महेश्वरः । करणं कारणं कर्ता सोऽयं पुरुष सत्तमः ॥ ३९ ॥ इष्टं चैव हि दत्तं च हुतं चैव निशाचर । सर्वमेव हि लोकेशो धाता गोप्ता न संशयः ॥ ४० ॥ नैवं विधं महद्भूतं विद्यते भुवनत्रये ॥ ४१ ॥ अहं त्वं चैव पौलस्त्य ये चान्ये पूर्ववत्तराः । नेता तेषां महात्मैष पशुं रशनया यथा ॥ ४२ ॥ वृत्रो दनुः शुकः शुम्भो निशुम्भो दम्भुरेव च । कालनेमिश्च प्रह्लादस्तथा वैरोचनो बलिः ॥ ४३ ॥ कालकेयास्तारकाख्यो मुचुकुन्दो विवर्धनः । हिरण्याक्षो मधुश्चैव कैटभो धूमशम्बरौ ॥ ४४ ॥ यमलार्जुनौ च कंसश्च कैटभो मधुना सह । एते तपन्ति द्योतन्ति वान्ति वर्षन्ति चैव हि ॥ ४५ ॥ सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं सर्वैस्तप्तं महत्तपः । सर्वे ते सुमहात्मानः सर्वे वै योगधर्मिणः ॥ ४६ ॥ सर्वैरैश्वर्यमासाद्य भुक्तभोगैर्महत्तरैः । दत्तमिष्टमधीतं च प्रजाश्च परिपालिताः ॥ ४७ ॥ स्वपक्षेष्वनुगोप्तारः प्रहर्तारः परेष्वपि । समरेष्वपि लोकेषु नैतेषां विद्यते समः ॥ ४८ ॥ शूरास्त्वभिजनोपेताः सर्वशस्त्रास्त्रपारगाः । सर्वविद्याप्रवेत्तारः सङ्ग्रामेष्वनिवर्तकाः ॥ ४९ ॥ सर्वैस्त्रिदशराज्यानि कांक्षितानि महात्मभिः । युद्धे सुरगणाः सर्वे निर्जिताश्च सहस्रशः ॥ ५० ॥ देवानामपि ये शक्ताः स्वपक्षपरिपालकाः । प्रमत्ता भोगरक्ताश्च बालार्कसमतेजसः ॥ ५१ ॥ यत् स देवान् प्रधर्षेत तदैषो विष्णुरीश्वरः । उपायपूर्वकं नाशं संवेत्ता भगवान् हरिः ॥ ५२ ॥ प्रादुर्भावं विकुरुते येनैतन्निधनं नयेत् । पुनरेवात्मनाऽऽत्मानमधिष्ठाय स तिष्ठति ॥ ५३ ॥ एवमेतेन देवेन दानवेन्द्रा महात्मना । ते हि सर्वे क्षयं नीता बलिना कामरूपिणा ॥ ५४ ॥ समरे च दुराधर्षा नृपास्ते च पराजिताः । तेन नीताः क्षयं सर्वे कृतान्तबलचोदिताः ॥ ५५ ॥

एवमुक्त्वाऽथ प्रोवाच राक्षसं दानवेश्वरः। यदेतद्दृश्यते वीर चक्रं दीप्तानलोपमम् ॥५६॥ एतद्गृहीत्वाऽऽगच्छ त्वं मम पार्श्वं महाबल। ततोऽहं तव चाख्यास्ये मुक्तिकारणमव्ययम् ॥५७॥ तत् कुरुष्व महाबाहो मा विलम्बस्व रावण। एतच्छ्रुत्वा गतो रक्षः प्रहसंश्च महाबलः ॥ ५८ ॥ यत्र स्थितं महद्दिव्यं कुण्डलं रघुनन्दन। लीलयोत्पाटनं चक्रे रावणो बलदर्पितः ॥ ५९ ॥ न च चालयितुं शक्तो रावणोऽभूत् कथंचन। लज्जया स पुनर्भूयो यत्नं चक्रे महाबलः ॥ ६० ॥ उत्क्षिप्तमात्रे दिव्ये च पपात भुवि राक्षसः। छिन्नमूलो यथा शाखी रुधिरौघपरिप्लुतः ॥ ६१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे जज्ञे शब्दः पुष्करसम्भवः। राक्षसेन्द्रस्य सचिवैर्मुक्तो हाहाकृतो महान् ॥ ६२ ॥ ततो रक्षो मुहूर्तेन चेतनां लभ्य चोत्थितम्। लज्जयाऽवनतीभूतं बलिर्वाक्यमुवाच ह ॥ ६३ ॥ आगच्छ राक्षसश्रेष्ठ वाक्यं शृणु मयोदितम्। यत्त्वया चोद्धृतं वीर कुण्डलं मणिभूषितम् ॥ ६४ ॥ एतद्धि पूर्वजस्यासीत् कर्णाभरणमीक्ष्यताम्। एतत् पतितमत्रैवमन्यद्भूयो महाबल ॥६५॥ अन्यत् पर्वतसानौ हि पतितं कुण्डलादनु। मुकुटं वेदिसामीप्ये पतितं युध्यतो भुवि ॥ ६६ ॥ हिरण्यकशिपोः पूर्वं मम पूर्वपितामहात्। न तस्य कालो मृत्युर्वा न व्याधिर्न विहिंसकाः ॥६७॥ न दिवा मरणं तस्य न रात्रौ सन्ध्ययोरपि। न शुष्केण न चार्द्रेण न च शस्त्रेण केनचित् ॥ ६८ ॥ विद्यते राक्षसश्रेष्ठ तस्य नास्त्रेण केनचित्। प्रह्लादेन समं चक्रे वादं परमदारुणम् ॥ ६९ ॥ तस्य वादे समुत्पन्ने धीरो लोकभयङ्करः। सर्वदृश्यस्य वीरस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ ७० ॥ उत्पन्नो राक्षसश्रेष्ठ नृसिंहाकृतिरूपधृत्। दृष्टं च तेन रौद्रेण क्षुब्धं सर्वमशेषतः ॥७१॥ तत उद्धृत्य बाहुभ्यां नखैर्निन्ये यमक्षयम्। एष तिष्ठति द्वास्स्थो वै वासुदेवो निरञ्जनः ॥७२॥ तस्य देवादिदेवस्य तत्त्वतो मे शृणुष्व ह। वाक्यं परमभावेन यदि ते वर्तते हृदि ॥ ७३ ॥

इन्द्राणां च सहस्राणि सुराणामयुतानि च । ऋषीणां सप्तसङ्ख्यानां शतान्यब्दसहस्रशः ॥ ७४ ॥ वशं नीतानि सर्वाणि य एष द्वारि तिष्ठति । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७५ ॥ मया प्रेतेश्वरो दृष्टः कृतान्तः सह मृत्युना । पाशहस्तो महाज्वाल ऊर्ध्वरोमा भयानकः । विद्युज्जिह्वश्च दंष्ट्रालः सर्पवृश्चिकरोमवान् ॥ ७६ ॥ रक्ताक्षो भीमवेगश्च सर्वसत्त्वभयङ्करः । आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरेष्वनिवर्तकः ॥ ७७ ॥ पापानां शमिता चैव स मया युधि निर्जितः । न च मे तत्र भीः काचिद्व्यथा वा दानवेश्वर ॥ ७८ ॥ एनं तु नाभिजानामि तद्भवान् वक्तुमर्हति । रावणस्य वचः श्रुत्वा बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत् ॥ ७९ ॥ एष त्रैलोक्यधाता च हरिर्नारायणः प्रभुः । अनन्तः कपिलो विष्णुर्नारसिंहो महाद्युतिः ॥ ८० ॥ ऋतधामा सुधामा च पाशहस्तो भयानकः । द्वादशादित्य सदृशः पुराणपुरुषोत्तमः ॥ ८१ ॥ नीलजीमूतसङ्काशः सुरनाथः सुरोत्तमः । ज्वालामाली महाबाहुर्योगी भक्तजन प्रियः ॥ ८२ ॥ एष धारयते लोकानेष वै सृजते प्रभुः । एष संहरते चैव कालो भूत्वा महाबलः ॥ ८३ ॥ एष यज्ञश्च याज्यश्च चक्रायुधधरो हरिः । सर्वदेवमयश्चैव सर्वभूतमयस्तथा ॥ ८४ ॥ सर्वलोकमयश्चैव सर्वज्ञानमय स्तथा । सर्वरूपी महारूपी बलदेवो महाभुजः ॥ ८५ ॥ वीरहा वीरचक्षुष्मांस्त्रैलोक्यगुरुरव्ययः । एवं मुनिगणाः सर्वे कथयन्तीह मोक्षिणः ॥ ८६ ॥ य एनं वेत्ति पुरुषं न च पापैर्विलिप्यते । स्मृत्वा स्तुत्वा तथेष्ट्वा च सर्व मस्मादवाप्यते ॥८७॥ एतच्छ्रुत्वा च वचनं रावणो निर्ययौ तदा । क्रोधसंरक्तनयन उद्यतास्त्रो महाबलः ॥ ८८ ॥ तथाभूतं च तं दृष्ट्वा हरिर्मुसलधृत् प्रभुः । नैनं हन्म्यधुना पापं चिन्तयित्वेति विश्वधृत् ॥८९॥ अन्तर्धानं गतो राम ब्रह्मणः प्रियकाम्यया । न च तं पुरुषं तत्र ददर्श रजनीचरः॥९०॥ हर्षान्नादं विमुञ्चन् वै निष्क्रामत् वरुणालयात् । येनैव सम्प्रविष्टः स पथा तेनैव निर्ययौ ॥ ९१ ॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे प्रक्षिप्तः प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

अथ सञ्चिन्त्य पौलस्त्यः सूर्यलोकं जगाम ह । मेरुशृङ्गे वरे रम्ये उषित्वा तत्र शर्वरीम् ॥ १ ॥ पुष्पकं तत् समारुह्य रवेस्तुरगसन्निभम् । मनोवातगतिं दिव्यं विहारावियति स्थितम् ॥ २ ॥ तत्रापश्यद्रविं देवं सर्वतेजोमयं शुभम् । वरकाञ्चनकेयूररक्ताम्बरविभूषितम् ॥ ३ ॥ कुण्डलाभ्यां शुभाभ्यां तु भ्राजन्मुखविकासितम् । केयूरनिष्काभरणं रक्तमालावलम्बिनम् ॥ ४ ॥ रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं सहस्रकिरणोज्ज्वलम् । तमादिदेवमादित्यं विभुं सप्ताश्ववाहनम् ॥ ५ ॥ अनाद्यन्तममध्यं च लोकसाक्षिणमीश्वरम् । तं दृष्ट्वा प्रवरं देवं रावणो राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ स प्रहस्तमुवाचाथ रवितेजोबलार्दितम् । गच्छामात्य वद ह्येनं सन्देशान्मम शासनम् ॥ ७ ॥ मार्तण्डं भास्करं श्रेष्ठं तत्त्वतो ब्रूहि मा चिरम् । युद्धार्थी रावणः प्राप्तो युद्धं तस्य प्रदीयताम् ॥ ८ ॥ निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि पक्षमेकतरं कुरु । तस्य तद्वचनाद्रक्षः सूर्यस्यान्तिकमागमत् ॥९॥ पिङ्गलं दण्डिनं चैव सोऽपश्यद्द्वारपालकौ । आभ्यामाख्याय तत् सर्वं रावणस्य विनिश्चयम् । तूष्णीमास्ते प्रहस्तः स सूर्यतेजःप्रतापितः ॥१०॥ दण्डी गत्वा रवेः पार्श्वं प्रणम्याख्यातवान् विभुम् ॥ ११ ॥ श्रुत्वा तु सूर्यस्तद्वृत्तं दण्डिनो रावणस्य ह । उवाच वचनं श्रीमान् बुद्धिपूर्वं दिवाकरः ॥ १२ ॥ गच्छ दण्डिन् जयस्वैनं निर्जितोऽस्मीति वा वद । कुरु यत्ते कांक्षितं तन्नाहं कालक्षिपां सहे ॥ १३ ॥ स गत्वा वचनात्तस्य राक्षसाय महात्मनः । कथयामास तत् सर्वं सूर्योक्तं वचनं यथा ॥१४॥ स श्रुत्वा वचन तस्य दण्डिनो वै महात्मनः । घोषयित्वा जगामाथ विजयं राक्षसेश्वरः॥१५॥ इत्यार्षे॰ श्रीमदुत्तर॰ प्रक्षिप्तो द्वितीयः सर्गः ॥२॥ अथ सञ्चिन्त्य पौलस्त्यः सोमलोकं जगाम ह । मेरुशृङ्गे वरे रम्ये रजनीमुष्य वीर्यवान् ॥१॥ तदा कश्चिद्रथारूढो दिव्यस्रगनुलेपनः । अप्सरोगणमुख्येन सेव्यमानस्तु गच्छति ॥२॥ रतिश्रान्तोऽप्सरोङ्गेषु चुम्बितः सन् विबुध्यते । रावणस्त्वथ तं दृष्ट्वा कौतूहलसमन्वितः ॥ ३ ॥ अथापश्यदृषिं तत्र पर्वतं मुनिसत्तमम् । दशग्रीवो महात्मानं दृष्ट्वा

चेदमुवाच ह ॥ ४ ॥ स्वागतं तव देवर्षे दिष्ट्या चैवागतो ह्यसि । कोऽयं स्यन्दनमारूढो ह्यप्सरोगणसेवितः ॥ ५ ॥ निर्लज्ज इव संयाति भयस्थानं न विन्दति । रावणेनैवमुक्तस्तु पर्वतो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ शृणु वत्स यथातत्त्वं वक्ष्ये तव महामते । एतेन निर्जिता लोका ब्रह्मा चैवाभितोषितः ॥ ७ ॥ एष गच्छति मोक्षाय सुसुखं स्थानमुत्तमम् । तपसा निर्जिता लोका विक्रमेण यथा त्वया ॥ ८ ॥ प्रयाति पुण्यवान् वत्स सोमं पीत्वा न संशयः । त्वं च राक्षसशार्दूल शूरः सत्यव्रतस्तथा ॥ ९ ॥ नेदृशेषु च क्रुध्यन्ति बलिनो ब्रह्मचारिषु । अथापश्यद्रथवरं महाकायं महौजसम् ॥ १० ॥ जाज्वल्यमानं वपुषा गीतवादित्रसङ्कुलम् । क्वैष गच्छति देवर्षे शोभमानो महाद्युतिः ॥ ११ ॥ किन्नरैश्च प्रगायद्भिर्नृत्यद्भिश्च मनोहरम् । श्रुत्वा चैनमुवाचाथ पर्वतो मुनिसत्तमः ॥ १२ ॥ एष शूरो रणे योद्धा सङ्ग्रामेष्वनिवर्तकः । युद्ध्यमानस्तथैवैष प्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥ १३ ॥ कृती शूरो रणे जेता स्वाम्यर्थे त्यक्तजीवितः । सङ्ग्रामे निहतो वीरान् हत्वा च सबलान् बहून् ॥ १४ ॥ इन्द्रस्यातिथिरेवैष ह्यथवा यत्र चेच्छति । नृत्तगीतविलासैस्तु सेव्यते नरसत्तमः ॥ १५ ॥ पप्रच्छ रावणो भूयः कोऽयं यात्यर्कसन्निभः । रावणस्य वचः श्रुत्वा पर्वतो वाक्यमब्रवीत् ॥ १६ ॥ य एष दृश्यते राजन् विमाने सर्वकाञ्चने । अप्सरोगणसंयुक्ते पूर्णेन्दुसदृशाननः ॥ १७ ॥ सुवर्णदो महाराज विचित्राभरणाम्बरः । एष गच्छति शीघ्रेण यानेन सुमहाद्युतिः ॥ १८ ॥ पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् । य एते यान्ति राजानो ब्रूहि तानृषिसत्तम ॥ १९ ॥ कोऽत्र मे याचतो दद्याद्युद्धातिथ्यं महाद्युतिः । क्षिप्रमाख्याहि धर्मज्ञ पिता मे त्वं हि पर्वत ॥ २० ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच रावणं पर्वतस्तदा । स्वर्गार्थिनो महाराज नैते युद्धार्थिनो नृपाः ॥ २१ ॥ वक्ष्यामि च महाराज विचित्राभरणाम्बरः । यस्तु राजा महातेजाः सप्तद्वीपेश्वरो महान् ॥ २२ ॥ मान्धातेत्यभिविख्यातः स ते युद्धं प्रदास्यति । पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ कुत्रासौ

वर्तते राजा तं ममाचक्ष्व तत्त्वतः । अहं यास्यामि तत्राद्य यत्रासौ नरपुङ्गवः ॥ २४ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा मुनिर्वचनमब्रवीत् । युवनाश्वसुतो ह्येष मान्धाता राजसत्तमः ॥२५ ॥ सप्तद्वीपान् ससमुद्रान्तान् जित्वाऽद्य स्वर्गमेष्यति। अथापश्यन्महाबाहुर्विरिञ्चिवरदर्पितः ॥ २६ ॥ अयोध्याधिपतिं वीरं मान्धातारं नृपोत्तमम् । सप्तद्वीपाधिपं यान्तं स्यन्दनेन विराजितम् ॥२७॥ काञ्चनेन विचित्रेण महाहारेण भास्वता । जाज्वल्यमानं रूपेण दिव्यस्रगनुलेपनम् ॥ २८ ॥ तमुवाच दशग्रीवो युद्धं मे दीयतामिति । एवमुक्तो दशग्रीवं प्रहस्येदमुवाच ह ॥ २९ ॥ यदि ते जीवितं नेष्टं ततो युध्यस्व मामिति । मान्धातुर्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३० ॥ वरुणस्य कुबेरस्य यमस्यापि न विव्यथे । किमरे मानुषात्त्वत्तो रावणो भयमाविशेत् ॥ ३१ ॥ एवमुक्त्वा दशग्रीवः क्रोधात्तं प्रदहन्निव । आज्ञापयामास तदा राक्षसान् युद्धदुर्मदान् ॥ ३२ ॥ अथ क्रुद्धास्तु सचिवा रावणस्य दुरात्मनः । ववृषुः शरवर्षाणि शूरा युद्धविशारदाः ॥ ३३ ॥ अथ राज्ञा बलवता कङ्कपत्रैरजिह्मगैः । इषुभिस्ताडिताः सर्वे प्रहस्तशुकसारणाः ॥ ३४ ॥ महोदरविरूपाक्षमारीचाकम्पनादयः । अथ प्रहस्तो नृपतिं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३५ ॥ अप्राप्तानेव तान् सर्वान् प्रचिच्छेद नृपोत्तमः । भुशुण्डीभिश्च भल्लैश्च भिण्डिपालैश्च तोमरैः ॥ ३६ ॥ नरराजेन दह्यन्ते शलभा इव तेऽग्निना पुनर्नृपवरः क्रुद्धः पञ्चभिः प्रबिभेद तम् ॥ ३७ ॥ तोमरैः स महाघोरैः पुरा क्रौञ्चमिवाग्निजः । ततो मुहुर्भ्रामयित्वा मुद्गरं वज्रसन्निभम् ॥ ३८ ॥ मुमोच सोऽतिवेगेन राक्षसस्य रथं प्रति । स पपात महावेगो मुद्गरो वज्रसन्निभः ॥ ३९ ॥ घूर्णितो रावणस्तेन पतितः शक्रकेतुवत् । तदा स नृपतिः प्रीतो हर्षोद्भूतबलो बभौ ॥ ४० ॥ सकलेन्दुकरैः स्पृष्टं यथाऽम्बु लवणाम्भसः । ततो रक्षोबलं सर्वं महाभूतमचेतनम् ॥ ४१ ॥ परिवार्याथ तं तस्थौ राक्षसेन्द्रं समन्ततः । ततश्चिरात् समाश्वस्तो रावणो लोकरावणः ॥ ४२ ॥ मान्धातुः पीडयामास देहं लङ्केश्वरो

भृशम् । रथं चाश्वयुजं क्षिप्रं बभञ्ज च महाबलः ॥ ४३ ॥ विरथः स रथं प्राप्य शक्तिं घण्टाट्टहासिनीम् । मान्धाता विप्रचिक्षेप तां बलाद्रावणं प्रति ॥ ४४ ॥ मरीचिमिव चार्कस्य चित्रभानोः शिखामिव । दीप्यन्तीं रुचिराभासं मान्धातृकरनिस्सृताम् ॥ ४५ ॥ तामापतन्तीं शूलेन पौलस्त्यो रजनीचरः । ददाह शक्तिं लङ्केशः पतङ्गमिव पावकः ॥ ४६ ॥ यमदत्तं तु नाराचं निकृष्याथ दशाननः । पातयामास वेगेन स तेनाभिहतो भृशम् ॥ ४७ ॥ मूर्च्छितं नृपतिं दृष्ट्वा प्रहृष्टास्ते निशाचराः । चुक्रुशुः सिंहनादांश्च क्ष्वेलन्तश्च निशाचराः ॥ ४८ ॥ लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन ह्ययोध्याधिपतिस्तदा । तं दृष्ट्वा शत्रुभिः शत्रुं पूज्यमानं मुदाऽन्वितैः ॥ ४९॥ जातकोपो दुराधर्षश्चन्द्रार्कसदृशद्युतिः । महता शरवर्षेण पीडयन् राक्षसं बलम् ॥ ५० ॥ चापस्य च निनादेन तस्य बाणरवेण च । सञ्चचाल ततः सैन्यमुद्धूत इव सागरः ॥ ५१ ॥ तद्युद्धमभवद्घोरं नरराक्षससङ्कुलम् । क्रुधाविष्टौ महात्मानौ नरराक्षससत्तमौ ॥५२॥ कार्मुकासिधरौ वीरौ शरासनगतौ तथा । मान्धाता रावणं चैव राक्षसश्चैव तं नृपम् ॥ ५३ ॥ क्रोधेन महताऽऽविष्टौ शरवर्षं ववर्षतुः । तौ परस्परसंक्षोभात् प्रहारैर्जर्जरीकृतौ ॥ ५४ ॥ रावणो रौद्रमस्त्रं तु प्रायुङ्क्त स महाबलः । आग्नेयेन स मान्धाता तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ५५ ॥ गान्धर्वेण दशग्रीवो वारुणेन स राजराट् । गृहीत्वा स तु ब्रह्मास्त्रं सर्वभूतभयावहम् ॥५६॥ तोलयामास मान्धाता दिव्यं पाशुपतं महत् । तदस्त्रं घोररूपं तु त्रैलोक्यभयवर्धनम् ॥५७॥ दृष्ट्वा त्रस्तानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । वरदानात्तु रुद्रस्य तपसाऽधिगतं महत् ॥५८॥ ततः प्रकम्पितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् । देवाः प्रकम्पिताः सर्वे लयं नागाश्च मेनिरे ॥५९॥ अथ तौ मुनिशार्दूलौ ध्यानयोगादपश्यताम् । पुलस्त्यो गालवश्चैव वारयामासतुर्नृपम् ॥६०॥ उपलब्धैश्च विविधैर्वाक्यै राक्षससत्तमम् । तौ तु कृत्वा परां प्रीतिं नरराक्षसयोस्तदा । सम्प्रस्थितौ तु तौ हृष्टौ पथा येनैव चागतौ ॥ ६१ ॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तर० प्रक्षिप्तस्तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

गताभ्यामथ विप्राभ्यां रावणो राक्षसाधिपः । दशयोजनसाहस्रं प्रथमं स मरुत्पथम् ॥१॥ अत्यक्रामन्महातेजाः पुष्पकेण महाबलः । यत्र तिष्ठन्ति सन्न्यस्ता हंसाः सर्वगुणान्विताः ॥ २ ॥ अत ऊर्ध्वं द्वितीयं तु गत्वा चैष मरुत्पथम् । दशयोजनसाहस्रं तद्धि वै परिगण्यते ॥३॥ तत्र मेघाः स्थिताः सर्वे त्रिविधा नित्यसंश्रिताः । आग्नेयाः पक्षजा ब्राह्मास्त्रिविधा इति संस्थिताः ॥ ४ ॥ अथ गत्वा तृतीयं तु वायोः पन्थानमुत्तमम् । नित्यं यत्र स्थिताः सिद्धाश्चारणाश्च मनस्विनः ॥ ५ ॥ दशैव तु सहस्राणि योजनानां तथैव च । चतुर्थं वायुमार्गं तु गतवान् रावण स्तथा ॥ ६ ॥ वसन्ति यत्र नित्यं वै भूताश्च सविनायकाः । अथ गत्वा तु वै शीघ्रं पञ्चमं वायुगोचरम् ॥ ७ ॥ दशैव तु सहस्राणि योजनानां तथैव च । गङ्गा यत्र सरिच्छ्रेष्ठा नागाश्च कुमुदादयः ॥ ८ ॥ कुञ्जरा यत्र तिष्ठन्ति ये च मुञ्चन्ति शीकरान् । गङ्गातोयेषु तिष्ठन्तः पुण्यं कुर्वन्ति सर्वशः ॥ ९ ॥ ततः करिकराद्भ्रष्टं वायुना लोलितं भृशम् । जलं कुञ्जेषु पतितं हिमं भवति राघव ॥ १० ॥ ततो जगाम षष्ठं स वायुमार्गं महाद्युते । योजनानां सह स्राणि तथैव तु स राक्षसः ॥११॥ यत्रास्ते गरुडो नित्यं ज्ञातिबान्धवसत्कृतः । तथैव तु सहस्राणि योजनानां तथो परि ॥१२॥ सप्तमं वायुमार्गं तु यत्र व ऋषयः स्थिताः । अत ऊर्ध्वं स गत्वाऽथ सहस्राणि दशैव तु ॥१३॥ अष्टमं वायुमार्गं तु यत्र गङ्गा प्रतिष्ठिता । आकाशगङ्गा विख्याता ह्यादित्यपथमास्थिता ॥ १४ ॥ वायुना धार्यमाणा सा महावेगा महास्वना । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि चन्द्रमा यत्र तिष्ठति ॥ १५ ॥ अशीतिस्तु सहस्राणि योजनानां तथोपरि । चन्द्रमास्तिष्ठते यत्र ग्रहनक्षत्रसंयुतः ॥ १६ ॥ शतं शतसहस्राणि रश्मयश्चन्द्रमण्डलात् । प्रकाश यन्ति लोकांस्तु सर्वसत्त्वसुखावहाः ॥ १७ ॥

ततो दृष्ट्वा दशग्रीवं चन्द्रमा निर्दहन्निव । स तु शीताग्निना शीघ्रं प्रादहद्रावणं तदा ॥ १८ ॥ नासहंस्तस्य सचिवाः शीताग्निं भयपीडिताः । रावणं जयशब्देन प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ राजन् शीतेन बाध्यामो निवर्ताम इतो वयम् । चन्द्ररश्मिप्रतापेन रक्षसां भयमाविशत् ॥ २० ॥ स्वभासा ह्येष राजेन्द्र शीतांशुर्दहनात्मकः । एतच्छ्रुत्वा प्रहस्तस्य रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ २१ ॥ विस्फार्य धनुरुद्यम्य नाराचैस्तं ह्यपीडयत् । अथ ब्रह्मा समागम्य चन्द्रलोकं त्वरान्वितः ॥ २२ ॥ दशग्रीव महाबाहो साक्षाद्विश्रवसः सुत । गच्छ शीघ्रमितः सौम्य मा चन्द्रं पीडयाशुगैः ॥ २३ ॥ लोकस्य हितकामोऽयं द्विजराजो महाद्युतिः । मन्त्रं च ते प्रदास्यामि प्राणात्ययभयेऽभयम् ॥ २४ ॥ यस्त्विमं संस्मरेन्मन्त्रं न स मृत्युमवाप्नुयात् । एवमुक्तो दशग्रीवः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ २५ ॥ यदि तुष्टोऽसि मे देव अनुग्राह्यो यदि ह्यहम् । यदि मन्त्रेश्वरो देयो दीयतां मम धार्मिक ॥ २६ ॥ यं जप्त्वाऽहं महाभाग सर्वदेवेषु निर्भयः । अमरेषु च सर्वेषु दानवेषु पतत्रिषु ॥ २७ ॥ त्वत्प्रसादात्तु देवेश न भयं विद्यते मम । एवमुक्तो दशग्रीवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥ प्राणात्यये तु वै दद्मि न नित्यं राक्षसाधिप । अक्षसूत्रं गृहीत्वा तु जपेन्मन्त्रमिमं शुभम् ॥ २९ ॥ अजप्त्वा राक्षसश्रेष्ठ न ते सिद्धिर्भविष्यति । शृणु मन्त्रं प्रवक्ष्यामि येन राक्षसपुङ्गव ॥ ३० ॥ मन्त्रस्य कीर्तनादेव प्राप्स्यसे समरे जयम् । नमस्ते देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ॥ ३१ ॥ भूतभव्यमहादेव हर पिङ्गललोचन । बालस्त्वं वृद्धरूपी च वैयाघ्रवसनच्छद ॥ ३२ ॥ आरुणेयोऽसि देव त्वं त्रैलोक्यप्रभुरीश्वरः । हरो हरितनेमिस्त्वं युगान्तदहनोऽनलः ॥ ३३ ॥ गणेशो लोकशम्भुश्च लोकपालो महाभुजः । महादेवो महाशूली महादंष्ट्रो महाभुजः ॥ ३४ ॥ कालश्च कालरूपी च नीलग्रीवो महोदरः । वेदान्तगो वेदमयः पशूनां पतिरव्ययः ॥ ३५ ॥ शूलधृच्छूलकेतुश्च नेता गोप्ता हरिः शिवः । जटी मुण्डी शिखण्डी च लगुडी च

महायशाः ॥ ३६ ॥ भूतेश्वरो गणाध्यक्षः सर्वात्मा सर्वभावनः । सर्वदः सर्वहारी च स्रष्टा च गुरुरव्ययः ॥ ३७ ॥ कमण्डलुधरो देवः पिनाकी धूर्जटिस्तथा । माननीयोऽर्हणीयश्च ओङ्कारः सामवेदगः ॥ ३८ ॥ मृत्युश्च मृत्युदूतश्च पारियात्रश्च सुव्रतः । ब्रह्मचारी गृही योगी वीणापणवतूणवान् ॥ ३९ ॥ अमरो दर्शनीयश्च बालसूर्यनिभस्तथा । श्मशानचारी भगवानुमापतिररिन्दमः ॥ ४० ॥ भगनेत्रप्रहर्ता च पूषदन्तनिपातनः । ज्वरहर्ता पाशहस्तः प्रलयः काल एव च ॥ ४१ ॥ उल्कामुखोऽग्निकेतुश्च मुनिर्दीप्तो विशांपतिः । उन्मादमोहनकरः समर्थस्त्रिदशोत्तमः ॥ ४२ ॥ वामनो वामदेवश्च प्राग्दक्षिण्यश्च नामतः । भिक्षुश्च भिक्षुरूपी च त्रिजटी जटिलः स्वयम् ॥ ४३ ॥ चक्रहस्तः प्रतिष्टम्भी चमूनां स्तम्भनस्तथा । ऋतुर्ऋतुकरः कालो मधुर्मधुरलोचनः ॥ ४४ ॥ वानस्पत्यः शीकरश्च नित्यमाश्रितपूजितः । जगद्धाता च कर्ता च पुरुषः शाश्वतो ह्यजः ॥ ४५ ॥ धर्माध्यक्षो विरूपाक्षस्त्रिवर्त्मा भूतभावनः । त्रिनेत्रो बहुनेत्रश्च सूर्यायुतसमप्रभः ॥ ४६ ॥ देवदेवोऽभिदेवश्च चन्द्राङ्कितजटस्तथा । नर्तको लासकश्चैव पूर्णेन्दुसदृशाननः ॥ ४७ ॥ सुब्रह्मण्यः शरण्यश्च सर्वदेवमयस्तथा । सर्वभूतनिवासश्च सर्वबन्धविमोचकः ॥ ४८ ॥ मोहनो वञ्चकश्चैव सर्पधारी वरोत्तमः । पुष्पदन्तो विभागश्च मुख्यः सर्वहरस्तथा ॥ ४९ ॥ हरिश्मश्रुर्धनुर्धारी भीमो भीमपराक्रमः । भक्ताभीष्टप्रदः स्थाणुः परमात्मा सनातनः ॥ ५० ॥ मया प्रोक्तमिदं पुण्यं नाम्नामष्टोत्तरं शतम् । सर्वपापहरं पुण्यं शरण्यं शरणार्थिनाम् । जप्यमेतद्दशग्रीव कुर्याच्छत्रुविनाशनम् ॥ ५१ ॥ दत्त्वा तु रावणस्येदं वरं स कमलोद्भवः । पुनरेव जगामाशु ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ५२ ॥ रावणोऽपि वरं लब्ध्वा पुनरेवागमत्तदा । निवर्तमानः संहृष्टो रावणः स दुरात्मवान् ॥ ५३ ॥ जह्रे पथि नरेन्द्रर्षिदेवगन्धर्वकन्यकाः ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे प्रक्षिप्तश्चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

केनचित्त्वथ कालेन रावणः प्रययौ गृहात् । पश्चिमार्णवमागच्छत् सचिवैः सह राक्षसैः ॥ १ ॥ द्वीपस्थो ददृशे तेन पुरुषः पावकप्रभः । महाजाम्बूनदप्रख्य एक एव व्यवस्थितः ॥ २ ॥ यथा दृश्येत भयदो युगान्तानल उत्थितः । देवानामिव देवेशो ग्रहाणामिव भास्करः ॥ ३ ॥ शरभाणां यथा सिंहो हस्तिष्वैरावतो यथा । पर्वतानां यथा मेरुः पारिजातश्च शाखिनाम् ॥ ४ ॥ तथा तं पुरुषं दृष्ट्वा कुण्डमध्येऽनलं तथा । गर्जन्तं विविधैर्नादैर्लम्बहस्तं भयानकम् ॥ ५ ॥ दंष्ट्रालं विकटं चैव कम्बुग्रीवं महौजसम् । मण्डूककुक्षिं पिङ्गाक्षं कैलासशिखरोपमम् ॥ ६ ॥ पद्मपादतलं भीमं रक्ताम्बुजनिभाननम् । महाकायं महानादं मनोनिलसमं जवे ॥ ७ ॥ भीममाबद्धतूणीरं सङ्घट्टं बद्धचामरम् । ज्वालामालापरिक्षिप्तं किङ्किणीकृतनिस्वनम् ॥ ८ ॥ मालया स्वर्णपद्मानां वक्षोदेशविलम्बया । ऋग्वेदमिव शोभन्तं पद्ममालाविभूषितम् ॥ ९ ॥ सोऽञ्जनाचलसङ्काशः काञ्चनाचलसन्निभम् । अब्रवीत्तं दशग्रीवो युद्धं मे दीयतामिति ॥ १० ॥ जगर्ज चोच्चैर्बलवान् सहामात्यो दशाननः । धृत्वा स राक्षसपतिः शूलशक्त्यृष्टिपट्टिशान् ॥ ११ ॥ स द्वीपिना सिंह इव ऋषभेणेव कुञ्जरः । सुमेरुरिव छागेन नदीवेगैरिवार्णवः ॥ १२ ॥ अकम्प्यमानः पुरुषो रावणं वाक्यमब्रवीत् । युद्धश्रद्धां हि ते रक्षो नाशयिष्यामि दुर्मते ॥ १३ ॥ रावणस्य च यो वेगः सर्वलोकभयावहः । तथा वेगसहस्राणि संश्रितानि तमेव हि ॥ १४ ॥ अभवत्तस्य सा दृष्टिर्ग्रहमालेव चाद्भुता । दन्तानां दशतः शब्दो यन्त्रस्येवातिभीकरः ॥ १५ ॥ धर्मस्तस्य तपश्चैव जगतः सिद्धिहेतुके । ऊरू संश्रित्य तस्थाते मन्मथः शिश्नमास्थितः ॥ १६ ॥ विश्वेदेवाः कटीभागे मरुतो यस्य शीर्षगाः । मध्येऽष्टौ वसवस्तस्य समुद्राः कुक्षिसंस्थिताः ॥ १७ ॥ पार्श्वस्थाश्च दिशः सर्वाः सर्वसन्धिषु मारुताः । पितरश्चाश्रिताः पृष्ठं हृदयं च पितामहः ॥ १८ ॥ गोदानानि पवित्राणि भूमिदानानि यानि च । सुवर्णस्य च दानानि शश्वल्लोमाश्रितानि वै ॥ १९ ॥ हिमवान् हेमकूटश्च

मन्दरो मेरुरेव च । नरं तु तं समाश्रित्य ह्यस्थिभूता व्यवस्थिताः ॥२०॥ मही वक्षोऽभवत्तस्य शरीरे द्यौरवस्थिता । उभे सन्ध्ये कायसन्धौ जलवाहाश्च मेहने ॥ २१ ॥ बाहू धाता विधाता च भगः पूषा उभौ करौ । ऐरावतो विशालाक्षः शेषो वासुकिरेव च ॥ २२ ॥ कम्बलाश्वतरौ नागौ कर्कोटकधनञ्जयौ । स च घोरविषो नागस्तक्षकश्चोपतक्षकः ॥२३॥ करजानाश्रितास्तस्य विषवीर्यं मुमुक्षवः । अग्निरास्यमभूत्तस्य स्कन्धौ रुद्रैरधिष्ठितौ ॥ २४ ॥ दन्तान् मासा दंष्ट्रयोश्च उभयोर्ऋतवः स्थिताः । नासे कुहूरमावास्या तच्छिद्रेषु च वायवः ॥ २५ ॥ ग्रीवा तस्याभवद्देवी वाणी चापि सरस्वती । नासत्यौ श्रवणे चोभौ नेत्रे च शशिभास्करौ ॥ २६ ॥ वेदाङ्गानि च यज्ञाश्च नानारूपाणि यानि च । सुवृत्तानि च वाक्यानि तेजस्सिद्धिस्तपांसि च ॥ २७ ॥ एतानि नररूपस्य तस्य देहं श्रितानि वै । तेन मुष्टिप्रहारेण स्वल्पमात्रेण लीलया ॥ २८ ॥ पाणिना ताडितं रक्षो निपपात महीतले । पतितं राक्षसं ज्ञात्वा विद्राव्य च निशाचरान् ॥ २९ ॥ ऋग्वेदप्रतिमः सोऽथ पद्ममालाविभूषितः । प्रविवेश च पातालं गच्छत्पर्वतसन्निभः ॥३०॥ उत्थाय च दशग्रीव आहूय सचिवान् स्वयम् । क्व गतः सहसा ब्रूत प्रहस्तशुकसारणाः ॥ ३१ ॥ एवमुक्ता रावणेन राक्षसास्तमथाब्रुवन् । प्रविष्टः स नरोऽत्रैव देवदानवदर्पहा ॥ ३२ ॥ अथासिं गृह्य वेगेन गरुत्मानिव पन्नगम् । शीघ्रं स तु बिलद्वारं प्रविवेश च दुर्मतिः ॥३३॥ प्रविश्य च स तद्द्वारं रावणो वरनिर्भयः । अपश्यच्च नरांस्तत्र नीलाञ्जनचयोपमान् ॥ ३४ ॥ केयूरधारिणः शूरान् रक्तमाल्यानुलेपनान् । अङ्गुलीयकहाराद्यैर्भूषणैश्च विभूषितान्॥ ३५ ॥ दृश्यन्ते तत्र नृत्यन्त्यस्तिस्रः कोट्यो महात्मनाम् । नित्योत्सवाः शान्तभया विमलाः पावकप्रभाः ॥ ३६ ॥ क्रीडतः प्रेक्षते तान् वै राक्षसो भीमविक्रमः । द्वारस्थो रावणस्तेषां तासु कोटीषु निर्भयः ॥ ३७ ॥ यथा दृष्टः स तु नरस्तुल्यांस्तांस्तस्य सर्वशः । एकवर्णांस्त्वेकबलानेकरूपान् महौजसः ॥ ३८ ॥

चतुर्भुजान् महोत्साहाँस्तत्रापश्यत् स रावणः । तान् दृष्ट्वाऽथ दशग्रीव ऊर्ध्वरोमा बभूव ह ॥ ३९ ॥ स्वयम्भुवा दत्तवरस्ततः शीघ्रं विनिर्ययौ । अथापश्यत् परं तत्र भुजङ्गशयने स्थितम् ॥ ४० ॥ पाण्डरेण महार्हेण कौस्तुभेन विराजितम् । शेते स पुरुषस्तत्र पावकेनावकुण्ठितः ॥ ४१ ॥ दिव्यस्रगनुलेपी च दिव्याभरणभूषितः । दिव्याम्बरधरा साध्वी त्रैलोक्यस्य विभूषणम् ॥ ४२ ॥ वालव्यजनहस्ता च देवी तत्र व्यवस्थिता । लक्ष्मीर्बहिः सपद्मा वै भ्राजन्ती लोकसुन्दरी ॥ ४३ ॥ प्रहृष्टः स तु लङ्केशो दृष्ट्वा तां चारुहासिनीम् । जिघृक्षुः स तदा साध्वीं सिंहासनमुपाश्रिताम् ॥ ४४ ॥ विना तु सचिवैस्तत्र रावणो दुर्मतिस्तदा । हस्तैर्ग्रहीतुं तामैच्छन्मन्मथेन वशीकृतः ॥ ४५ ॥ सुप्तमाशीविषं यद्वद्रावणः कालचोदितः । अथ सुप्तो महाबाहुः पावकेनावकुण्ठितः ॥ ४६ ॥ ग्रहीतुकामं तं ज्ञात्वा व्यपविध्य पटं तदा । जहासोच्चैर्भृशं देवस्तं दृष्ट्वा राक्षसाधिपम् ॥ ४७ ॥ तेजसा तस्य सन्दीप्तो रावणो लोकरावणः । घ्राणवातेन दीर्घेण तस्मिन् राम रसातले ॥ ४८॥ कृत्तमूलो यथा शाखी निपपात महीतले । पतितं राक्षसं ज्ञात्वा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ४९ ॥ उत्तिष्ठ राक्षसश्रेष्ठ मृत्युस्ते नाद्य विद्यते । प्रजापतिवरो रक्ष्यो येन जीवसि रावण ॥ ५० ॥ गच्छ रावण विस्रब्धं नात्र वै मरणं तव । लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन राक्षसो भीमविक्रमः ॥५१॥ तं तु दृष्ट्वा महात्मानं रावणो भयमाप सः । एवमुक्तस्तदोत्थाय रावणो देवकण्टकः ॥ ५२ ॥ रोमहर्षणमापन्नो ह्यब्रवीत्तं महामुनिम् । को भवाञ्छौर्यसम्पन्नो युगान्तानलसन्निभः ॥५३॥ ब्रूहि त्वं देवदेवो वा सर्वदेवेषु सुस्थितः । एवमुक्तः स तेनाथ रावणेन दुरात्मना ॥ ५४ ॥ प्रत्युवाच हसन् देवो मेघगम्भीरया गिरा । किं त्वं मया दश ग्रीव वध्योऽसि नचिरादिह ॥ ५५॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् । प्रजापतेस्तु वचनान्नाहं मृत्युवशं गतः ॥ ५६ ॥ स न जातो जनिष्यो वा मत्तुल्यो वा सुरेष्वपि । प्रजापतिवरं यो हि लङ्घयेद्वीर्यमाश्रितः ॥ ५७ ॥ न तत्र परिहारोऽस्ति प्रयत्नश्चापि दुर्लभः । त्रैलोक्ये तं न पश्यामि यस्तत् कुर्याद्वरं वृथा ॥५८॥ अमरो वा सुरश्रेष्ठ

तेन मां नाविशद्भयम् । अथापि च भवेन्मृत्युस्त्वत्तो मे नान्यतः प्रभो ॥ ५९ ॥ यशस्यं श्लाघनीयं च त्वत्तो मे मरणं त्विदम् । अथापश्यत्तस्य गात्रे रावणो भीमविक्रमः ॥ ६० ॥ देवदेवस्य सकलं त्रैलोक्यं सचराचरम् । आदित्या वसवो रुद्रा मरुतोऽथाश्विनावपि ॥ ६१ ॥ सिद्धाश्च पितरश्चैव यमो वैश्रवणस्तथा। समुद्रा गिरयो नद्यो विद्या वेदास्त्रयोऽग्नयः ॥ ६२ ॥ ग्रहास्तारागणा व्योम साध्या गन्धर्वचारणाः । महर्षयो वेदविदो गरुडोऽथ भुजङ्गमाः ॥ ६३ ॥ ये चान्ये संस्थिता देवा दैत्यदानवराक्षसाः । गात्रेषु शयनस्थस्य दृश्यन्ते सूक्ष्ममूर्तयः ॥ ६४ ॥ आह रामोऽथ धर्मात्मा ह्यगस्त्यं मुनिसत्तमम् । द्वीपस्थः पुरुषः कोऽसौ तिस्रः कोटयश्च ताश्च काः ॥६५॥ शयानः पुरुषः कश्चिद्दैत्यदानवदर्पहा । रामस्य वचनं श्रुत्वा ह्यगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६६ ॥ श्रूयतामभिधास्यामि देवदेवः सनातनः । भगवान् कपिलो राम द्वीपस्थो नर उच्यते ॥ ६७ ॥ स वै नारायणो देवः शङ्खचक्रगदाधरः । विधाता चैव भूतानां संहर्ता च तथैव च ॥ ६८ ॥ अनादिरच्युतो विष्णुः प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः । ये तु नृत्यन्ति वै तत्र सुरास्ते तस्य धीमतः ॥ ६९ ॥ तुल्यतेजःप्रतापास्ते कपिलस्य नरस्य वै । नातिक्रुद्धेन दृष्टस्तु राक्षसः पापनिश्चयः ॥ ७० ॥ न बभूव ततो राम भस्मसाद्रावणः प्रभो । भिन्नगात्रो नगप्रख्यो रावणः पतितो भुवि ॥ ७१ ॥ वाक्छरैस्तं बिभेदाशु रहस्यपिशुनो यथा । अथ दीर्घेण कालेन लब्धसंज्ञः स राक्षसः ॥ ७२ ॥ आजगाम हतौजास्तु यत्र ते सचिवाः स्थिताः । तैरेव सहितो लङ्कां जगामाशु दशाननः ॥ ७३ ॥ श्रुत्वैतद्वचनं सर्वमाश्चर्यमिति राघवः । पूज्यमानाः स्थितास्तत्र ये रामस्य समीपतः ॥७४॥ आश्चर्यमिति तत् प्राहुर्वानरा राक्षसैः सह । विभीषणस्तु रामस्य पार्श्वस्थो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७५ ॥ आश्चर्यं स्मारितोऽस्म्यद्य यत्तद्वृत्तं पुरातनम् । अथागस्त्योऽब्रवीत् सर्वमेतद्राम श्रुतं त्वया ॥ ७६ ॥ दृष्टाः सभाजिताश्चापि राम यास्यामहे वयम् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो रमयतां वरः ॥ ७७ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे प्रक्षिप्तः पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

॥ १ ॥ दर्शनीयामिति । रक्षः स इति संबन्धः । कन्या अनूढा । स्त्री सभर्तृका ॥ २–४ ॥ ताभिरिति । भयशोकाभ्याम् अशिवमश्रु यासां ताभिः॥५–९॥

निवर्तमानः संहृष्टो रावणः सुदुरात्मवान् । जह्रे पथि नरेन्द्रर्षिदेवगन्धर्वकन्यकाः ॥ १ ॥ दर्शनीयां हि रक्षः स कन्यां स्त्रीं वाऽथ पश्यति । हत्वा बन्धुजनं तस्या विमाने तां रुरोध ह ॥२॥ एवं पन्नगकन्याश्च राक्षसासुरमानुषीः । यक्षदानवकन्याश्च विमाने सोऽध्यरोपयत् ॥ ३ ॥ ताश्च सर्वाः समं दुःखान्मुमुचुर्बाष्पजं जलम् । तुल्यमग्न्यर्चिषां तत्र शोकाग्निभयसम्भवम् ॥ ४ ॥ ताभिः सर्वानवद्याभिर्नदीभिरिव सागरः । आपूरितं विमानं तद्भयशोकाशिवाश्रुभिः ॥ ५ ॥ नागगन्धर्वकन्याश्च महर्षितनयाश्च याः । दैत्यदानवकन्याश्च विमाने शतशोऽरुदन् ॥ ६ ॥ दीर्घकेश्यः सुचार्वङ्ग्यः पूर्णचन्द्रनिभाननाः । पीनस्तन्यस्तथा वज्रवेदिमध्यसमप्रभाः ॥ ७ ॥ रथकूबरसङ्काशैः श्रोणिदेशैर्मनोहराः । स्त्रियः सुराङ्गनाप्रख्या निष्टप्तकनकप्रभाः ॥ ८ ॥ शोकदुःखभयत्रस्ता विह्वलाश्च सुमध्यमाः । तासां निश्वासवातेन सर्वतः सम्प्रदीपितम् ॥ ९ ॥ अग्निहोत्रमिवाभाति सन्निरुद्धाग्नि पुष्पकम् । दशग्रीववशं प्राप्तास्तास्तु शोकाकुलाः स्त्रियः ॥ १० ॥ दीनवक्त्रेक्षणाः श्यामा मृग्यः सिंहवशा इव । काचिच्चिन्तयती तत्र किं नु मां भक्षयिष्यति ॥ ११ ॥ काचिद्दध्यौ सुदुःखार्ता अपि मां मारयेदयम् । इति मातृपितॄन् स्मृत्वा भर्तॄन् भ्रातॄंस्तथैव च । दुःखशोकसमाविष्टा विलेपुः सहिताः स्त्रियः ॥ १२ ॥

अग्निहोत्रमिति । सन्निरुद्धा अग्नयो यस्मिंस्तादृशम् अग्निहोत्रमाग्निकुण्डमिव पुष्पकं भाति ॥ १०–१९ ॥

स०–सम मिलिताः शोकाग्निभयसम्भवं काकनयननयेनाग्निपदमुभयान्वयि । शोकाग्निः स्वजनहननप्रयुक्तशोकवह्निः । भयाग्निः कदा किं करिष्यति दुरात्मेति भयाग्निश्च । तत्सम्भवं समानाधिकरणं वाष्पजं जलम् । अग्न्यर्चिषाम् अग्न्यर्चिर्भिः ॥ ४ ॥ वज्रवेदिः वज्रयुता वेदिः अग्निवेदिका तत्समप्रभाः । वज्रात्मिका वेदिरङ्गुलिमुद्रा, मध्ये तत्समप्रभाः, अतिसूक्ष्मकटितटयः । " वेदिरङ्गुलिमुद्रायाम् " इति विश्वः ॥ ७ ॥

इदमिति । परक्यासु परकीयासु ॥ २०-२८॥ सोऽपीति । यतो मे भर्ता हतः अत एव साऽहं स्वयं स्वबन्धुनैव त्वया निहताऽस्मि ॥ २९॥

कथं नु खलु मे पुत्रो भविष्यति मया विना । कथं माता कथं भ्राता निमग्नाः शोकसागरे ॥ १३ ॥ हा कथं नु करिष्यामि भर्तुस्तस्मादहं विना । मृत्यो प्रसादयामि त्वां नय मां दुःखभागिनीम् ॥ १४ ॥ किन्नु तद्दुष्कृतं कर्म पुरा देहान्तरे कृतम् ॥१५॥ एवं स्म दुःखिताः सर्वाः पतिताः शोकसागरे । न खल्विदानीं पश्यामो दुःखस्यास्यान्त मात्मनः ॥ १६ ॥ अहो धिङ् मानुषं लोकं नास्ति खल्वधमः परः । यद्दुर्बला बलवता भर्तारो रावणेन नः ॥१७॥ सूर्येणोदयता काले नक्षत्राणीव नाशिताः । अहो सुबलवद्रक्षो वधोपायेषु युज्यते ॥ १८ ॥ अहो दुर्वृत्तमास्थाय नात्मानं वै जुगुप्सते । सर्वथा सदृशस्तावद्विक्रमोऽस्य दुरात्मनः ॥ १९ ॥ इदं त्वसदृशं कर्म परदाराभिमर्शनम् । यस्मादेष परक्यासु रमते राक्षसाधमः ॥ २० ॥ तस्माद्वै स्त्रीकृतेनैव प्राप्स्यते दुर्मतिर्वधम् । सतीभिर्वरनारीभिरेवं वाक्येऽभ्युदीरिते ॥२१॥ नेदुर्दुन्दुभयः खस्थाः पुष्पवृष्टिः पपात च । शप्तः स्त्रीभिः स तु समं हतौजा इव निष्प्रभः ॥ २२ ॥ पतिव्रताभिः साध्वीभिर्बभूव विमना इव । एवं विलपितं तासां शृण्वन् राक्षसपुङ्गवः । प्रविवेश पुरीं लङ्कां पूज्यमानो निशाचरैः ॥ २३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे घोरा राक्षसी कामरूपिणी । सहसा पतिता भूमौ भगिनी रावणस्वसा ॥ २४ ॥ तां स्वसारं समुत्थाप्य रावणः परिसान्त्वयन् । अब्रवीत् किमिदं भद्रे वक्तुकामाऽसि मे द्रुतम् ॥ २५ ॥ सा बाष्पपरिरुद्धाक्षी रक्ताक्षी वाक्यमब्रवीत् । कृताऽस्मि विधवा राजंस्त्वया बलवता बलात् ॥ २६ ॥ एते राजंस्त्वया वीरा दैत्या विनिहता रणे । कालकेया इति ख्याताः सहस्राणि चतुर्दश ॥ २७ ॥ प्राणेभ्योऽपि गरीयान् मे तत्र भर्ता महाबलः ॥ २८ ॥ सोऽपि त्वया हतस्तात रिपुणा भ्रातृगृध्नुना । त्वयाऽस्मि निहता राजन् स्वयमेव हि बन्धुना ॥ २९ ॥

राजन्नित्यादि सार्धम् । नन्विति पृथक् पदम् । जामाता नाम समरेष्वपि रक्ष्यो ननु नेति काकुः । रक्ष्य एव किलेत्यर्थः ॥ ३०–३४ ॥ अस्मिन्निति । अस्मिन् काले तु यत्प्राप्तम्, मत्कर्तव्यत्वेनेति शेषः । मातृष्वसेयस्य खरस्य भ्रातृत्वात् भ्रातुरित्युच्यते । पार्श्वतो वनसमीपे वसेत्यर्थः । मम तु राज्य

राजन् वैधव्यशब्दं च भोक्ष्यामि त्वत्कृते ह्यहम् । ननु नाम त्वया रक्ष्यो जामाता समरेष्वपि । स त्वया निहतो युद्धे स्वयमेव न लज्जसे ॥३०॥ एवमुक्तो दशग्रीवो भगिन्या क्रोशमानया । अब्रवीत् सान्त्वयित्वा तां सामपूर्वमिदं वचः ॥३१॥ अलं वत्से रुदित्वा ते न भेतव्यं च सर्वशः । दानमानप्रसादैस्त्वां तोषयिष्यामि यत्नतः ॥३२॥ युद्धप्रमत्तो व्याक्षिप्तो जयकांक्षी क्षिपञ्छरान् । नावगच्छामि युद्धेषु स्वान् परान् वाप्यहं शुभे ॥ ३३ ॥ जामातरं न जाने स्म प्रहरन् युद्धदुर्मदः । तेनासौ निहतः सङ्ख्ये मया भर्ता तव स्वसः ॥ ३४ ॥ अस्मिन् काले तु यत् प्राप्तं तत् करिष्यामि ते हितम् । भ्रातुरैश्वर्ययुक्तस्य खरस्य वस पार्श्वतः ॥ ३५ ॥ चतुर्दशानां भ्राता ते सहस्राणां भविष्यति । प्रभुः प्रयाणे दाने च राक्षसानां महाबलः ॥३६॥ तत्र मातृष्वसेयस्ते भ्राताऽयं वै खरः प्रभुः । भविष्यति तवादेशं सदा कुर्वन्निशाचरः ॥ ३७ ॥ शीघ्रं गच्छत्वयं वीरो दण्डकान् परिरक्षितुम् । दूषणोऽस्य बलाध्यक्षो भविष्यति महाबलः ॥ ३८ ॥ तत्र ते वचनं शूरः करिष्यति सदा खरः । रक्षसां कामरूपाणां प्रभुरेष भविष्यति ॥ ३९ ॥ एवमुक्त्वा दशग्रीवः सैन्यमस्यादिदेश ह । चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां वीर्यशालिनाम् ॥ ४० ॥ स तैः परिवृतः सर्वै राक्षसैर्घोरदर्शनैः । अगच्छत खरः शीघ्रं दण्डकानकुतोभयः ॥४१॥ स तत्र कारयामास राज्यं निहतकण्टकम् । सा च शूर्पणखा तत्र न्यवसद्दण्डकावने ॥४२॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुर्विंशः सर्गः ॥२४॥

परवशस्य न त्वत्संमानने अवकाश इति भावः ॥३५॥ चतुर्दशानामिति । चतुर्दशानां सहस्राणां प्रयाणे प्रेषणे दाने अन्नपानवस्त्रादिदाने प्रभुस्ते भ्राते त्यन्वयः । भविष्यतीति । तवादेशं त्वद्वचः सदा कुर्वन्भविष्यति ॥३६–४२॥ इति श्रीगोविन्द० उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

स तु दत्त्वेत्यादि । स्पष्टम् ॥१॥ तत इति । निकुम्भिला नाम लङ्कायाः पश्चिमद्वारवर्ति काननम् ॥२॥ तत इति । चैत्यं देवायतनम् । विष्ठितं प्रवृत्तम् । कमण्डलुः शिखा दण्डो ध्वजश्च यस्य स तथा । अनेन ब्रह्मचर्यं सूचितम् । न तु ब्रह्मचर्याश्रमः । अग्निष्टोमादियाजित्वं ध्यात्वोपदेशात् ॥ ३–५ ॥

स तु दत्त्वा दशग्रीवो वनं घोरं खरस्य तत् । भगिनीं च समाश्वास्य हृष्टः स्वस्थतरोऽभवत् ॥ १ ॥ ततो निकुम्भिला नाम लङ्कोपवनमुत्तमम् । तद्राक्षसेन्द्रो बलवान् प्रविवेश सहानुगः ॥ २ ॥ ततो यूपशताकीर्णं सौम्यचैत्योपशोभितम् । ददर्श विष्ठितं यज्ञं श्रिया सम्प्रज्वलन्निव ॥ ३ ॥ ततः कृष्णाजिनधरं कमण्डलुशिखाध्वजम् । ददर्श स्वसुतं तत्र मेघनादं भयावहम् ॥ ४ ॥ तं समासाद्य लङ्केशः परिष्वज्याथ बाहुभिः । अब्रवीत् किमिदं वत्स वर्तसे ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ५ ॥ उशना त्वब्रवीत्तत्र यज्ञसम्पत्समृद्धये । रावणं राक्षसश्रेष्ठं द्विजश्रेष्ठो महातपाः ॥ ६ ॥ अहमाख्यामि ते राजञ्छ्रूयतां सर्वमेव तत् । यज्ञास्ते सप्त पुत्रेण प्राप्ताः सुबहुविस्तराः ॥ ७ ॥ अग्निष्टोमोऽश्वमेधश्च यज्ञो बहुसुवर्णकः । राजसूयस्तथा यज्ञो गोमेधो वैष्णवस्तथा ॥ ८ ॥ माहेश्वरे प्रवृत्ते तु यज्ञे पुम्भिः सुदुर्लभे । वरांस्ते लब्धवान् पुत्रः साक्षात् पशुपतेरिह ॥ ९ ॥ कामगं स्यन्दनं दिव्यमन्तरिक्षचरं ध्रुवम् । मायां च तामसीं नाम यया सम्पद्यते तमः ॥ १० ॥ एतया किल सङ्ग्रामे मायया राक्षसेश्वर । प्रयुक्तया गतिः शक्या नहि ज्ञातुं सुरासुरैः ॥ ११ ॥ अक्षयाविषुधी बाणैश्चापं चापि सुदुर्जयम् । अस्त्रं च बलवद्राजन् शत्रुविध्वंसनं रणे ॥ १२ ॥ एतान् सर्वान् वरान् लब्ध्वा पुत्रस्तेऽयं दशानन। अद्य यज्ञसमाप्तौ च त्वां दिदृक्षुः स्थितो ह्यहम् ॥१३॥ ततोऽब्रवीद्दशग्रीवो न शोभनमिदं कृतम् । पूजिताः शत्रवो यस्माद्द्रव्यैरिन्द्रपुरोगमाः ॥ १४ ॥

उशनेति । उशना गुरुः शुक्राचार्यः । प्रवर्तकत्वात् स्वयमब्रवीदिति भावः ॥ ६ ॥ अहमिति । यज्ञाः प्रसिद्धाः ॥ ७–१७ ॥

ईदृशैरिति। स्वमतेन स्वेच्छया। उल्लङ्घितशास्त्रमर्यादयेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ज्ञातीनिति। ज्ञातीन् आनीतस्त्रीबन्धून् । अस्य कर्मणः परदारापहरणरूप पापस्य फलमागतं स्वीयस्वसुर्बलान्मधुना हरणम् ॥ १९-२२ ॥ पितेति। अस्माकं जनन्याः सुमालिसुतायाः कैकस्याः ज्येष्ठा भगिनी काचिदस्ति।

एहीदानीं कृतं विद्धि सुकृतं तन्न संशयः । आगच्छ सौम्य गच्छाम स्वमेव भवनं प्रति ॥ १५ ॥ ततो गत्वा दशग्रीवः सपुत्रः सविभीषणः । स्त्रियोऽवतारयामास सर्वास्ता बाष्पगद्गदाः ॥ १६ ॥ लक्षिण्यो रत्नभूताश्च देव दानवरक्षसाम् । तस्य तासु मतिं ज्ञात्वा धर्मात्मा वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ ईदृशैस्त्वं समाचारैर्यशोर्थकुलनाशनैः । धर्षणं ज्ञातिनां ज्ञात्वा स्वमतेन विचेष्टसे ॥ १८ ॥ ज्ञातींस्तान् धर्षयित्वेमास्त्वया नीता वराङ्गनाः । त्वामतिक्रम्य मधुना राजन् कुम्भीनसी हृता ॥ १९ ॥ रावणस्त्वब्रवीद्वाक्यं नावगच्छामि किन्न्विदम् । कोऽयं यस्तु त्वया ऽऽख्यातो मधुरित्येव नामतः ॥ २० ॥ विभीषणस्तु संक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् । श्रूयतामस्य पापस्य कर्मणः फलमागतम् ॥ २१ ॥ मातामहस्य योऽभ्राता ज्येष्ठो भ्राता सुमालिनः । माल्यवानिति विख्यातो वृद्धः प्राज्ञो निशाचरः ॥ २२ ॥ पिता ज्येष्ठो जनन्या नो ह्यस्माकं चार्यकोऽभवत् । तस्य कुम्भीनसी नाम दुहितुर्दुहिता ऽभवत् ॥ २३ ॥ मातृष्वसुरथास्माकं सा च कन्याऽनलोद्भवा । भवत्यस्माकमेवैषा भ्रातॄणां धर्मतः स्वसा ॥ २४ ॥

सा तु नाम्ना पुष्पोत्कचा। अपरा कुम्भीनसीति पूर्वमुक्ता। अस्माकं त्वार्यको माल्यवान् अस्माकं ज्येष्ठमातामहः। अस्माकं जनन्याश्च ज्येष्ठः पिता। तस्य माल्यवतः कुम्भीनसी नाम दुहिताऽस्ति। अनलोद्भवा अनला माल्यवतः सुता तस्याः कन्या कुम्भीनसीत्यर्थः। अस्मन्मातामहस्य सुमालिनः द्वे पुत्र्यौ प्रसिद्धे। पुष्पोत्कचा कैकसी चेति। तयोर्ज्येष्ठः पिता माल्यवान्। तस्य पुत्री अनला। तस्याः कन्या कुम्भीनसी। सा अस्माकं स्वसा।

स०-यत्कृतं तद्धि सुकृतम्। अतीतकार्ये नेति वक्तुमशक्यत्वात्। निकुम्भिलावस्थानासंमतिः सुसम्मतिश्च भवनगमने इति चोभयत्र दार्ढ्यसूचनार्थम् एह्यागच्छेत्युक्तिः। हे इन्द्र ! एहीत्यादिकं यत्कृतं तत्सुकृत मिति वा ! आ इहि त्यज। "वी गतिप्रजन०" इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य ईधातोरसनमर्थो निरसनं च त्याग इति वा ॥ १९ ॥

ज्येष्ठमातामहपुत्र्याः पुत्रीत्वादत एव धर्मतः स्वसेत्युक्ता ॥ २३ ॥ २४ ॥ सेति । यज्ञप्रमत्तः यज्ञेन प्रमत्तः । विस्मृतस्वगृहकृत्य इत्यर्थः । अन्तर्जलोषित इति, तपोर्थमिति शेषः ॥ २५ ॥ कुम्भकर्ण इति । इह गृहे, वर्तमानानिति शेषः । सम्मतान् सिद्धान् ॥२६॥ धर्षयित्वेति । श्रुत्वा चैवं मधुना

सा हता मधुना राजन् राक्षसेन बलीयसा । यज्ञप्रवृत्ते पुत्रे तु मयि चान्तर्जलोषिते ॥ २५ ॥ कुम्भकर्णे महाराज निद्रामनुभवत्यथ । निहत्य राक्षसश्रेष्ठानमात्यानिह संमतान् ॥ २६ ॥ धर्षयित्वा हता सा तु गुप्ताऽप्यन्तःपुरे तव । श्रुत्वाऽपि तन्महाराज क्षान्तमेव हतो न सः ॥ २७ ॥ यस्मादवश्यं दातव्या कन्या भर्त्रे हि भ्रातृभिः । तदेतत् कर्मणो ह्यस्य फलं पापस्य दुर्मते ॥२८॥ अस्मिन्नेवाभिसम्प्राप्तं लोके विदितमस्तु ते । विभीषणवचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रः स रावणः । दौरात्म्येनात्मनोद्धूतस्तप्ताम्भ इव सागरः ॥२९॥ ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः। कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं शूराः सज्जीभवन्तु नः ॥३०॥ भ्राता मे कुम्भकर्णश्च ये च मुख्या निशाचराः। वाहनान्यधिरोहन्तु नानाप्रहरणायुधाः ॥ ३१ ॥ अद्य तं समरे हत्वा मधुं रावणनिर्भयम् । सुरलोकं गमिष्यामि युद्धाकांक्षी सुहृद्वृतः ॥ ३२ ॥ * अक्षौहिणीसहस्राणि चत्वार्यग्र्याणि रक्षसाम् । नानाप्रहरणान्याशु निर्ययुर्युद्धकांक्षिणाम् ॥ ३३ ॥ इन्द्रजित्त्वग्रतः सैन्यात् सैनिकान् परिगृह्य च । जगाम रावणो मध्ये कुम्भकर्णश्च पृष्ठतः ॥ ३४ ॥

स्वसृहरणं मत्वा अस्माकं क्षान्तमेव न तु मधुर्हतः ॥ २७ ॥ यस्मादिति । भ्रातृभिरस्माभिरित्यर्थः । तदिति । आहूय कल्याणपूर्वकं कन्यादानं विना बलात् कन्याग्रहणम् अस्य पापस्य कर्मणः फलम् ॥ २८ ॥ अस्मिन्निति । अस्मिन्नेव दृष्टान्ते अभिसंप्राप्तम् अतः परमन्यत्रापि लोके विदितमस्तु ॥ २९-३१ ॥ अद्येति । रावणान्निर्भयो रावणनिर्भयः तम् ॥ ३२-४० ॥

स०-कन्या स्वकुलप्रसूता । भर्त्रे मनसा भर्तृत्वेन सम्मताय । यद्यपि देया कन्येति । तथापि बलादबलाहरणं तु, दुर्मते ज्येष्ठभ्रातः! अस्य त्वदनुष्ठितस्य परतरुणीपरिकरहरणादिरूपस्य पापस्य फलम् । नोचेचेतसाऽपि स्मर्तुमशक्यप्राकारादिप्रकारलङ्कान्तर्गुप्तकन्यानयनमनयेन कथं स्यादिति भावः॥२८॥ * ततो विजित्य त्रिदिवं वशे स्थाप्य पुरन्दरम् । निर्भयो विचरिष्यामि त्रैलोक्यैश्वर्यशोभितः ॥ इत्यधिकः पाठः ।

रावण इति । अन्यदपि तव प्रियमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ न हीति । ईदृशं भयं भर्तृवधसंभवं भयमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ सत्यवाग् भवेति । न भेतव्यमिति वचनं

विभीषणश्च धर्मात्मा लङ्कायां धर्ममाचरत् । शेषाः सर्वे महाभागा ययुर्मधुपुरं प्रति ॥ ३५ ॥ खरैरुष्ट्रैर्हयैर्दीप्तैः शिंशुमारैर्महोरगैः । राक्षसाः प्रययुः सर्वे कृत्वाऽऽकाशं निरन्तरम् ॥३६॥ दैत्याश्च शतशस्तत्र कृतवैराश्च दैवतैः । रावणं प्रेक्ष्य गच्छन्तमन्वगच्छन् हि पृष्ठतः ॥ ३७ ॥ स तु गत्वा मधुपुरं प्रविश्य च दशाननः । न ददर्श मधुं तत्र भगिनीं तत्र दृष्टवान् ॥ ३८ ॥ सा च प्रह्वाञ्जलिर्भूत्वा शिरसा चरणौ गता ॥ ३९ ॥ तस्य राक्षसराजस्य त्रस्ता कुम्भीनसी तदा । तां समुत्थापयामास न भेतव्यमिति ब्रुवन् ॥ ४० ॥ रावणो राक्षसश्रेष्ठः किं चापि करवाणि ते । साऽब्रवीद्यदि मे राजन् प्रसन्नस्त्वं महाभुज । भर्तारं न ममेहाद्य हन्तुमर्हसि मानद ॥ ४१ ॥ न हीदृशं भयं किंचित् कुलस्त्रीणामिहोच्यते । भयानामपि सर्वेषां वैधव्यं व्यसनं महत् ॥४२॥ सत्यवाग्भव राजेन्द्र मामवेक्षस्व याचतीम् । त्वयाऽप्युक्तं महाराज न भेतव्यमिति स्वयम् ॥ ४३ ॥ रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टः स्वसारं तत्र संस्थिताम् । क्व चासौ तव भर्ता वै मम शीघ्रं निवेद्यताम् ॥ ४४ ॥ सह तेन गमिष्यामि सुरलोकं जयावहे । तव कारुण्य सौहार्दान्निवृत्तोऽस्मि मधोर्वधात् ॥ ४५ ॥ इत्युक्ता सा समुत्थाप्य प्रसुप्तं तं निशाचरम् । अब्रवीत् सम्प्रहृष्टेव राक्षसी सा पतिं वचः ॥४६॥ एष प्राप्तो दशग्रीवो मम भ्राता महाबलः । सुरलोकजयाकाङ्क्षी साहाय्ये त्वां वृणोति च ॥ ४७ ॥ तदस्य त्वं सहायार्थं सबन्धुर्गच्छ राक्षस । स्निग्धस्य भजमानस्य युक्तमर्थाय कल्पितुम् ॥ ४८ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा तथेत्याह मधुर्वचः ॥४९॥ ददर्श राक्षसश्रेष्ठं यथान्याय्यमुपेत्य सः । पूजयामास धर्मेण रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ५० ॥ प्राप्य पूजां दशग्रीवो मधुवेश्मनि वीर्यवान् । तत्र चैकां निशामुष्य गमनायोपचक्रमे ॥५१॥

सत्यं कुर्वित्यर्थः ॥ ४३–४९ ॥ ददर्शेति । यथान्याय्यम् अर्घ्याद्युपचारमित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

॥१॥ उदित इति । तुल्यपर्वतवर्चसि स्वनिविष्टकैलासवत्तुल्याभे ॥२॥ रावण इति । गुणान् भोगार्हधर्मान् ॥३॥ कर्णिकारेति । कदम्बगहनैः कदम्बवनैः

ततः कैलासमासाद्य शैलं वैश्रवणालयम् । राक्षसेन्द्रो महेन्द्राभः सेनामुपनिवेशयत् ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

स तु तत्र दशग्रीवः सह सैन्येन वीर्यवान् । अस्तं प्राप्ते दिनकरे निवासं समरोचयत् ॥ १ ॥ उदिते विमले चन्द्रे तुल्यपर्वतवर्चसि । प्रसुप्तं सुमहत् सैन्यं नानाप्रहरणायुधम् ॥ २ ॥ रावणस्तु महावीर्यो निषण्णः शैलमूर्धनि । स ददर्श गुणांस्तत्र चन्द्रपादसुशोभितान् ॥ ३ ॥ कर्णिकारवनैर्दीप्तैः कदम्बगहनैस्तथा । पद्मिनीभिश्च फुल्लाभि र्मन्दाकिन्या जलैरपि ॥४॥ चम्पकाशोकपुन्नागमन्दारतरुभिस्तथा । चूतपाटललोध्रैश्च प्रियङ्ग्वर्जुनकेतकैः । तगरै र्नारिकेलैश्च प्रियालपनसैस्तथा ॥ ५ ॥ आरग्वधैस्तमालैश्च प्रियालवकुलैरपि । एतैरन्यैश्च तरुभिरुद्भासितवना न्तरे । किन्नरा मदनेनार्ता रक्ता मधुरकण्ठिनः ॥ ६ ॥ समं सम्प्रजगुर्यत्र मनस्तुष्टिविवर्धनम् ॥ ७ ॥ विद्याधरा मद क्षीबा मदरक्तान्तलोचनाः । योषिद्भिः सह संक्रान्ताश्चिक्रीडुर्जहृषुश्च वै ॥ ८ ॥ घण्टानामिव सन्नादः शुश्रुवे मधुर स्वरः । अप्सरोगणसङ्घानां गायतां धनदालये ॥९॥ पुष्पवर्षाणि मुञ्चन्तो नगाः पवनताडिताः । शैलं तं वासयन्तीव मधुमाधवगन्धिनः ॥ १० ॥ मधुपुष्परजःपृक्तं गन्धमादाय पुष्कलम् । प्रववौ वर्धयन् कामं रावणस्य सुखोऽनिलः ॥ ११ ॥

॥४॥५॥ एतैरिति । रक्ताः रागयुक्ताः । मधुरकण्ठिनः मधुरकण्ठध्वनयः । समम्, स्वस्त्रीभिरिति शेषः ॥ ६–९ ॥ पुष्पवर्षाणीति । वासयन्ति अधिवासयुक्तं कुर्वन्ति । मधुमाधवगन्धिनः नित्यमेव मधुमाधवाभ्यां चैत्रवैशाखाभ्यां वसन्तमासाभ्यां गन्धिनः तत्कृतपुष्पगन्धा इत्यर्थः ॥ १० ॥ मध्विति । मधुपुष्परजः

स०–चन्द्रपादपशोभितानिति पाठे–चन्द्रश्च पादपाश्च तैः । कर्पूरपादपैः कदलीविशेषैः । चन्द्रैरुदकैः पादपैश्चेति वा, तैरुपशोभितान् । “ चन्द्रः सुधांशुकर्पूरकम्पिल्लस्वर्णवारिषु ” इति विश्वः ॥ ३ ॥

पृक्तं मधुना मकरन्देन पुष्परजसा च संपृक्तम् ॥११–१४॥ दिव्येति । मन्दारकृतमूर्धजा मन्दारपुष्पकृतालङ्कारकेशीत्यर्थः । रतिप्राभृतं रत्युपदाभूतम्, रतिवर्धकमित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ कृतैरिति । षडर्तुकुसुमोद्भवैः षडृतुकुसुमोद्भवैरित्यर्थः । ऋकारस्य गुणश्छान्दसः । विशेषकैरलङ्कारैरित्यर्थः ॥ १७ ॥

गेयात् पुष्पसमृद्ध्या च शैत्याद्वायोर्गिरेर्गुणात् । प्रवृत्तायां रजन्यां च चन्द्रस्योदयनेन च ॥ १२ ॥ रावणः सुमहावीर्यः कामस्य वशमागतः । विनिश्वस्य विनिश्वस्य शशिनं समवैक्षत ॥ १३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे तत्र दिव्याभरणभूषिता । सर्वाप्सरोवरा रम्भा दिव्यपुष्पविभूषिता ॥ १४ ॥ दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गी मन्दारकृतमूर्धजा । दिव्योत्सवकृतारम्भा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ १५ ॥ चक्षुर्मनोहरं पीनं मेखलादामभूषितम् । समुद्वहन्ती जघनं रतिप्राभृतमुत्तमम् ॥१६॥ कृतैर्विशेषकैरार्द्रैः षडर्तुकुसुमोद्भवैः ॥ १७ ॥ बभावन्यतमेव श्रीकान्तिद्युतिमतिह्रियाम् । नीलं सतोयमेघाभं वस्त्रं समवकुण्ठिता ॥ १८ ॥ यस्या वक्त्रं शशिनिभं भ्रुवौ चापनिभे शुभे । ऊरू करिकराकारौ करौ पल्लवकोमलौ । सैन्यमध्येन गच्छन्ती रावणेनोपवीक्षिता ॥ १९ ॥ तां समुत्थाय गच्छन्तीं कामबाणवशं गतः । करे गृहीत्वा लज्जन्तीं स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ २० ॥ क्व गच्छसि वरारोहे कां सिद्धिं भजसे स्वयम् । कस्याभ्युदयकालोऽयं यस्त्वां समुपभोक्ष्यते ॥ २१ ॥ त्वदाननरसस्याद्य पद्मोत्पलसुगन्धिनः । सुधामृतरसस्येव कोऽद्य तृप्तिं गमिष्यति ॥ २२ ॥ स्वर्णकुम्भनिभौ पीनौ शुभौ भीरु निरन्तरौ । कस्योरस्स्थलसंस्पर्शं दास्यतस्ते कुचाविमौ ॥ २३ ॥ सुवर्णचक्रप्रतिमं स्वर्णदामचितं पृथु । अध्यारोहति कस्तेऽद्य जघनं स्वर्गरूपिणम् ॥ २४ ॥

बभाविति । श्रीकान्तिद्युतिमतिह्रियां देवस्त्रीविशेषाणामन्यतमेव स्थिता । अभिसारिकात्वेन नीलवस्त्रमादाय समवकुण्ठिता प्रावृतवती ॥ १८–२० ॥ क्वेति । कां सिद्धिं कस्य भोगसिद्धिमित्यर्थः । सुधामृतरसस्येव अमृतादमृतरसस्येवेत्यर्थः । तृप्तियोगे षष्ठी ॥ २१–२३ ॥

स०–गेयात् गानात् । चन्द्रस्योदयनं प्रति इति पाठः । चन्द्रस्योदयनं प्रति तत्कालगेयात् गिरेर्गुणादिति वा । गातुं योग्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥ "यन्न दुःखेन सम्बद्धं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥" इत्युक्तेर्निरतिशयसुखं स्वर्गः । तस्य रूपमस्यास्तीति स्वर्गरूपी, तम् । पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् । स्वर्गरूपिणीमिति पाठे–द्वितीया षष्ठ्यर्थे ॥ २४ ॥

धर्मत इति। धर्मतः धर्मानुष्ठानविषये ॥ ३४ ॥ तस्येति। कृतसङ्केता कृतरतिसङ्केता, यथा तस्य भावो मां प्रति नान्यस्य तथा ममापि भावस्तं प्रति

मद्विशिष्टः पुमान् कोऽद्य शक्रो विष्णुरथाश्विनौ। मामतीत्य हि यं च त्वं यासि भीरु न शोभनम् ॥२५॥ विश्रम त्वं पृथुश्रोणि शिलातलमिदं शुभम् ॥ २६ ॥ त्रैलोक्ये यः प्रभुश्चैव मदन्यो नैव विद्यते ॥ २७ ॥ तदेवं प्राञ्जलिः प्रह्वो याचते त्वां दशाननः। भर्तुर्भर्ता विधाता च त्रैलोक्यस्य भजस्व माम् ॥२८॥ एवमुक्ताऽब्रवीद्रम्भा वेपमाना कृताञ्जलिः। प्रसीद नार्हसे वक्तुमीदृशं त्वं हि मे गुरुः ॥ २९ ॥ अन्येभ्यो हि त्वया रक्ष्या प्राप्नुयां धर्षणं यदि । तद्धर्मतः स्नुषा तेऽहं तत्त्वमेव ब्रवीमि ते ॥ ३० ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवश्चरणाधोमुखीं स्थिताम्। रोमहर्षमनुप्राप्तां दृष्टमात्रेण तां तदा ॥३१॥ सुतस्य यदि मे भार्या ततस्त्वं हि स्नुषा भवेः। बाढमित्येव सा रम्भा प्राह रावण मुत्तरम् ॥ ३२ ॥ धर्मतस्ते सुतस्याहं भार्या राक्षसपुङ्गव । पुत्रः प्रियतरः प्राणैर्भ्रातुर्वैश्रवणस्य ते। विख्यातस्त्रिषु लोकेषु नलकूबर इत्ययम् ॥३३॥ धर्मतो यो भवेद्विप्रः क्षत्रियो वीर्यतो भवेत् । क्रोधाद्यश्च भवेदग्निः क्षान्त्या च वसुधासमः ॥३४॥ तस्यास्मि कृतसङ्केता लोकपालसुतस्य वै। तमुद्दिश्य तु मे सर्वं विभूषणमिदं कृतम् ॥३५॥ तथा तस्य हि नान्यस्य भावो मां प्रति तिष्ठति ॥ ३६ ॥ तेन सत्येन मां राजन् मोक्तुमर्हस्यरिन्दम ॥३७॥ स हि तिष्ठति धर्मात्मा मां प्रतीक्षन् समुत्सुकः। तत्र विघ्नं सुतस्येह कर्तुं नार्हसि मुञ्च माम् ॥३८॥ सद्भिराचरितं मार्गं गच्छ राक्षसपुङ्गव। माननीयो मम त्वं हि पालनीया तथाऽस्मि ते ॥ ३९ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रत्युवाच विनीतवत्। स्नुषाऽस्मि यदवोचस्त्वमेकपत्नीष्वयं क्रमः। देवलोकस्थितिरियं सुराणां शाश्वती मता ॥ ४० ॥

तिष्ठतीत्यर्थः। स्नुषाऽस्मि यदवोचः स्नुषाऽस्मीति यदवोच इत्यर्थः ॥ ३५-४२ ॥

सा विमुक्तेति । सम्भोगानन्तरमिति शेषः । गजेन्द्राक्रीडमथिता गजेन्द्राक्रीडेन मथिता । करवेपितपल्लवा वेपितकरपल्लवा ॥ ४३-४७ ॥ एष इति ।

पतिरप्सरसां नास्ति न चैकस्त्रीपरिग्रहः ॥ ४१ ॥ एवमुक्त्वा स तां रक्षो निवेश्य च शिलातले । कामभोगाभिसंसक्तो मैथुनायोपचक्रमे ॥४२॥ सा विमुक्ता ततो रम्भा भ्रष्टमाल्यविभूषणा । गजेन्द्राक्रीडमथिता नदीवाकुलतां गता ॥४३॥ लुलिताकुलकेशान्ता करवेपितपल्लवा । पवनेनावधूतेव लता कुसुमशालिनी ॥ ४४ ॥ सा वेपमाना लज्जन्ती भीता करकृताञ्जलिः । नलकूबरमासाद्य पादयोर्निपपात ह ॥ ४५ ॥ तदवस्थां च तां दृष्ट्वा महात्मा नलकूबरः । अब्रवीत् किमिदं भद्रे पादयोः पतिताऽसि मे ॥ ४६ ॥ सा वै निश्वसमाना तु वेपमाना कृताञ्जलिः । तस्मै सर्वं यथा तत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४७ ॥ एष देव दशग्रीवः प्राप्तो गन्तुं त्रिविष्टपम् । तेन सैन्यसहायेन निशेयं परिणामिता ॥ ४८ ॥ आयान्ती तेन दृष्टाऽस्मि त्वत्सकाशमरिन्दम । गृहीता तेन पृष्टाऽस्मि कस्य त्वमिति रक्षसा ॥४९॥ मया तु सर्वं यत् सत्यं तस्मै सर्वं निवेदितम् । काममोहाभिभूतात्मा नाश्रौषीत्तद्वचो मम ॥ ५० ॥ याच्यमानो मया देव स्नुषा तेऽहमिति प्रभो । तत् सर्वं पृष्ठतः कृत्वा बलात्तेनास्मि धर्षिता ॥ ५१ ॥ एवं त्वमपराधं मे क्षन्तुमर्हसि सुव्रत । न हि तुल्यबलं सौम्य स्त्रियाश्च पुरुषस्य च ॥ ५२ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु संक्रुद्धस्तदा वैश्रवणात्मजः । धर्षणां तां परां श्रुत्वा ध्यानं सम्प्रविवेश ह ॥ ५३ ॥

परिणामिता यापितेत्यर्थः, इहेति शेषः ॥४८-५२॥ एतदिति । ध्यानं संप्रविवेशेति । एतदुक्तः सत्यो वा असत्यो वेति ज्ञातुमिति शेषः ॥ ५३ ॥ ५४॥

स०-पतिरप्सरसां नास्ति पाणिग्रहणपूर्वकं पतिर्नास्ति । ममास्तु तथा, तव तु मन्दोदर्युपर्येव वर्तनरूपो धर्मोऽस्ति । तं मा गमयेत्यत आह—नचेति । अहमेकस्त्रीपरिग्रहो नच, कामुकोऽहं कामिनी कुलटा त्वम्, अतो निर्निबन्धो युक्तोऽयं निर्बन्ध इति भावः । "अप्सरसां नियतपतिर्नास्ति । सुराणामप्येकाप्सरःपरिग्रहो भार्यात्वेन नास्तीत्यर्थः" इति तीर्थो नागोजिभट्टश्च प्रकृतानुपयुक्तान्वयवादिनौ । न चैकस्त्रीपरिग्रह इत्येतदर्थस्य पतिरित्यादिनैव लब्धेराधिक्यमपि न निभालयामासतुरिति ज्ञेयम्॥ ४१ ॥कामविजये पुंस्त्वं नास्तीति रक्ष इत्युक्तिः । इदं पुंस्त्वं शापौपयिकतया पापहेतुरिति विद्यमानमप्यविद्यमानप्रायमित्यभिप्रायेणैवमुक्तिरिति वा॥ ४२॥

गृहीत्वेति । उपस्पृश्य, चक्षुरादीन्द्रियमिति शेषः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ यदेति । सप्तधा सप्तप्रकारेण शकलीभविता ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ज्ञात्वेति । लोकगतिं

तस्य तत् कर्म विज्ञाय तदा वैश्रवणात्मजः । मुहूर्तात् क्रोधताम्राक्षस्तोयं जग्राह पाणिना ॥५४॥ गृहीत्वा सलिलं सर्वमुपस्पृश्य यथाविधि । उत्ससर्ज यथा शापं राक्षसेन्द्राय दारुणम् ॥ ५५ ॥ अकामा तेन यस्मात्त्वं बलाद्भद्रे प्रधर्षिता । तस्मात् स युवतीमन्यां नाकामामुपयास्यति ॥ ५६ ॥ यदा ह्यकामां कामार्तो धर्षयिष्यति योषितम् । मूर्द्धा तु सप्तधा तस्य शकलीभविता तदा ॥ ५७ ॥ तस्मिन्नुदाहृते शापे ज्वलिताग्निसमप्रभे । देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता । पितामहमुखाश्चैव सर्वे देवाः प्रहर्षिताः ॥ ५८ ॥ ज्ञात्वा लोकगतिं सर्वां तस्य मृत्युं च रक्षसः । ऋषयः पितरश्चैव प्रीतिमापुरनुत्तमाम् ॥५९॥ श्रुत्वा तु स दशग्रीवस्तं शापं रोमहर्षणम् । नारीषु मैथुने भावं नाकामास्वभ्यरोचयत् ॥६०॥ तेन नीताः स्त्रियः प्रीतिमापुः सर्वाः पतिव्रताः । नलकूबरनिर्मुक्तं शापं श्रुत्वा मनःप्रियम् ॥ ६१ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

कैलासं लङ्घयित्वाऽथ दशग्रीवः स रावणः । आससाद महातेजा इन्द्रलोकं निशाचरः ॥ १ ॥ तस्य राक्षससैन्यस्य समन्तादुपयास्यतः । देवलोकं ययौ शब्दो मथ्यमानार्णवोपमः ॥ २ ॥ श्रुत्वा तु रावणं प्राप्तमिन्द्रश्चलित आसनात् । अब्रवीत्तत्र तान् देवान् सर्वानेव समागतान् ॥३॥ आदित्यान् वसून् रुद्रान् विश्वान् साध्यान् मरुद्गणान् । सज्जीभवत युद्धार्थं रावणस्य दुरात्मनः ॥ ४ ॥ एवमुक्तास्तु शक्रेण देवाः शक्रसमा युधि । सन्नह्य सुमहासत्त्वा युद्धश्रद्धासमन्विताः ॥५॥ स तु दीनः परित्रस्तो महेन्द्रो रावणं प्रति । विष्णोः समीपमागम्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥६॥

लोकस्य तत्पीडामूलदुर्दशाम् । इदं च वचनं सीतादेव्या अक्षतत्वस्य सम्यग्रामबोधनार्थम् ॥ ५९-६१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ कैलासमित्यादि ॥ १-८ ॥

तद्यथेति । त्वद्बलमाहृत्य यथा नमुच्यादयो हतास्तथा अस्यापि हननोपायं कुर्वित्यर्थः ॥ ९ ॥ नेति । देवेति संबुद्धिः ॥ १०-१२ ॥ तदिति । तत्तस्मात्कारणात् । यथा मे जयः स्यात् तथा तत्त्वमुपायतत्त्वम् आचक्ष्व । स्वयमेव युद्धयस्वेति वा ब्रूहीति शेषः ॥ १३-१५ ॥ सर्वथेति ।

विष्णो कथं करिष्यामि महावीर्यपराक्रमः । असौ हि बलवान् रक्षो युद्धार्थमभिवर्तते ॥ ७ ॥ वरप्रदानाद्बलवान्न खल्वन्येन हेतुना । तत्तु सत्यं वचः कार्यं यदुक्तं पद्मयोनिना ॥ ८ ॥ तद्यथा नमुचिर्वृत्रो बलिर्नरकशम्बरौ । त्वद्बलं समवष्टभ्य मया दग्धास्तथा कुरु॥९॥न ह्यन्यो देव देवेश त्वामृते मधुसूदन। गतिः परायणं चास्ति त्रैलोक्ये सचराचरे ॥१०॥ त्वं हि नारायणः श्रीमान् पद्मनाभः सनातनः । त्वयेमे स्थापिता लोकाः शक्रश्चाहं सुरेश्वरः ॥ ११ ॥ त्वया सृष्टमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् । त्वामेव भगवन् सर्वे प्रविशन्ति युगक्षये ॥१२॥ तदाचक्ष्व यथा तत्त्वं देवदेव मम स्वयम् । अपि चक्रसहायस्त्वं योत्स्यसे रावणं प्रभो ॥ १३ ॥ एवमुक्तः स शक्रेण देवो नारायणः प्रभुः । अब्रवीन्न परित्रासः कार्यस्ते श्रूयतां च मे ॥१४॥ न तावदेष दुष्टात्मा शक्यो जेतुं सुरासुरैः । हन्तुं चापि समासाद्य वरदानेन दुर्जयः ॥१५॥ सर्वथा तु महत् कर्म करिष्यति बलोत्कटः । राक्षसः पुत्रसहितो दृष्टमेतन्निसर्गतः ॥१६॥ यत्तु मां त्वमभाषिष्ठ युद्धयस्वेति सुरेश्वर । नाहं तं प्रतियोत्स्यामि रावणं राक्षसं युधि ॥ १७ ॥ नाहत्वा समरे शत्रुं विष्णुः प्रतिनिवर्तते । दुर्लभश्चैव कामोऽद्य वरगुप्ताद्धि रावणात् ॥ १८ ॥ प्रतिजाने च देवेन्द्र त्वत्समीपे शतक्रतो । भविताऽस्मि यथाऽस्याहं रक्षसो मृत्युकारणम् ॥ १९ ॥ अहमेव निहन्ताऽस्मि रावणं सपुरस्सरम् । देवता नन्दयिष्यामि ज्ञात्वा कालमुपागतम् । एतत्ते कथितं तत्त्वं देवराज शचीपते ॥ २० ॥

मे महत्कर्म युद्धकर्म करिष्यन्तीत्येतत्सहजज्ञानशक्त्या दृष्टमवगतम् ॥ १६ ॥ यत्त्विति । नाहं प्रतियोत्स्यामि, इदानीमिति शेषः ॥ १७-२२ ॥

एतस्मिन्निति । प्रकृष्टं युद्धं यस्य तत् प्रयुद्धम् तस्य ॥ २३ ॥ त इति । हृष्टवत् हृष्टाः सन्तः ॥२४-२९॥ सुप्तघ्न इति । करवीरपुष्पवत् अक्षिणी यस्य

युद्ध्यस्व विगतत्रासः सर्वैः सार्धं महाबल ॥२१॥ ततो रुद्राः सहादित्या वसवो मरुतोऽश्विनौ । सन्नद्धा निर्ययुस्तूर्णं राक्षसानभितः पुरात् ॥ २२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे नादः शुश्रुवे रजनीक्षये । तस्य रावणसैन्यस्य प्रयुद्धस्य समन्ततः ॥२३॥ ते प्रयुद्धा महावीर्या ह्यन्योन्यमभिवीक्ष्य वै । सङ्ग्राममेवाभिमुखा ह्यभ्यवर्तन्त हृष्टवत् ॥२४॥ ततो दैवत सैन्यानां संक्षोभः समजायत । तदक्षयं महासैन्यं दृष्ट्वा समरमूर्धनि ॥ २५ ॥ ततो युद्धं समभवद्देवदानवरक्षसाम् । घोरं तुमुलनिर्ह्लादं नानाप्रहरणोद्यतम् ॥२६॥ एतस्मिन्नन्तरे शूरा राक्षसा घोरदर्शनाः । युद्धार्थं समवर्तन्त सचिवा रावणस्य ते ॥ २७ ॥ मारीचश्च प्रहस्तश्च महापार्श्वमहोदरौ । अकम्पनो निकुम्भश्च शुकः सारण एव च ॥ २८ ॥ संह्लादो धूमकेतुश्च महादंष्ट्रो घटोदरः । जम्बुमाली महाह्लादो विरूपाक्षश्च राक्षसः ॥२९॥ सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च दुर्मुखो दूषणः खरः । त्रिशिराः करवीराक्षः सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥ ३० ॥ महाकायोऽतिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ । एतैः सर्वैः परिवृतो महावीर्यो महाबलः ॥ ३१ ॥ रावणस्यार्यकः सैन्यं सुमाली प्रविवेश ह । स दैवतगणान् सर्वान्नाना प्रहरणैः शितैः । व्यध्वंसयत् सुसंक्रुद्धो वायुर्जलचरानिव ॥ ३२ ॥ तद्दैवतबलं राम हन्यमानं निशाचरैः । प्रणुन्नं सर्वतो दिग्भ्यः सिंहनुन्ना मृगा इव ॥ ३३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे शूरो वसूनामष्टमो वसुः । सावित्र इति विख्यातः प्रविवेश रणाजिरम् ॥ ३४ ॥ [सैन्यैः परिवृतो हृष्टो नानाप्रहरणोद्यतैः । त्रासयन् शत्रुसैन्यानि सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥] तथाऽऽदित्यौ महावीर्यौ त्वष्टा पूषा च दंशितौ । निर्भयौ सह सैन्येन तदा प्राविशतां रणे ॥३५॥ ततो युद्धं समभवत् सुराणां सह राक्षसैः । क्रुद्धानां रक्षसां कीर्तिं समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ३६ ॥

सः करवीराक्षः ॥ ३०-३५ ॥ तत इति । समरेष्वनिवर्तिनां रक्षसां कीर्तिं क्रुद्धानां सुराणां राक्षसैः सह युद्धमभवदिति योजना ॥ ३६-४४ ॥

सुमालिन इति । तस्य सुमालिनः ॥ ४६-५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

ततस्ते राक्षसाः सर्वे विबुधान् समरे स्थितान् । नानाप्रहरणैर्घोरैर्जघ्नुः शतसहस्रशः ॥ ३७ ॥ देवाश्च राक्षसान् घोरान् महाबलपराक्रमान् । समरे विमलैः शस्त्रैरुपनिन्युर्यमक्षयम् ॥३८॥ एतस्मिन्नन्तरे राम सुमाली नाम राक्षसः । नानाप्रहरणैः क्रुद्धस्तत् सैन्यं सोऽभ्यवर्तत ॥ ३९ ॥ स दैवतबलं सर्वं नानाप्रहरणैः शितैः । व्यध्वंसयत संक्रुद्धो वायुर्जलधरं यथा ॥ ४० ॥ ते महाबाणवर्षैश्च शूलप्रासैः सुदारुणैः । हन्यमानाः सुराः सर्वे न व्यतिष्ठन्त संहताः ॥ ४१ ॥ ततो विद्राव्यमाणेषु दैवतेषु सुमालिना । वसूनामष्टमः क्रुद्धः सावित्रो वै व्यवस्थितः ॥ ४२ ॥ संवृतः स्वैरथानीकैः प्रहरन्तं निशाचरम् । विक्रमेण महातेजा वारयामास संयुगे ॥४३॥ ततस्तयोर्महायुद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥४४॥ सुमालिनो वसोश्चैव समरेष्वनिवर्तिनोः । ततस्तस्य महाबाणैर्वसुना सुमहात्मना । निहतः पन्नगरथः क्षणेन विनिपातितः ॥४५॥ हत्वा तु संयुगे तस्य रथं बाणशतैश्चितम् । गदां तस्य वधार्थाय वसुर्जग्राह पाणिना ॥४६॥ ततः प्रगृह्य दीप्ताग्रां कालदण्डोपमां गदाम् । तां मूर्ध्नि पातयामास सावित्रो वै सुमालिनः ॥ ४७ ॥ सा तस्योपरि चोल्काभा पतन्तीव बभौ गदा । इन्द्रप्रमुक्ता गर्जन्ती गिराविव महाशनिः ॥ ४८ ॥ तस्य नैवास्थि न शिरो न मांसं ददृशे तदा । गदया भस्मतां नीतं निहतस्य रणाजिरे ॥ ४९ ॥ तं दृष्ट्वा निहतं सङ्ख्ये राक्षसास्ते समन्ततः । व्यद्रवन् सहिताः सर्वे क्रोशमानाः परस्परम् । विद्राव्यमाणा वसुना राक्षसा नावतस्थिरे ॥ ५० ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

सुमालिनमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ सुरथनेति । तां सेनां देवसेनाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ न बभूवेति । आविध्य आवेधं प्राप्य वित्रस्तान् ॥ ५-८ ॥ तेषामिति ।

सुमालिनं हतं दृष्ट्वा वसुना भस्मसात् कृतम् । स्वसैन्यं विद्रुतं चापि लक्षयित्वाऽर्दितं सुरैः ॥ १ ॥ ततः स बलवान् क्रुद्धो रावणस्य सुतस्तदा । निवर्त्य राक्षसान् सर्वान् मेघनादो व्यवस्थितः ॥ २ ॥ सुरथेनाग्निवर्णेन कामगेन महारथः । अभिदुद्राव सेनां तां वनान्यग्निरिव ज्वलन् ॥ ३ ॥ ततः प्रविशतस्तस्य विविधायुधधारिणः । विदुद्रुवुर्दिशः सर्वा दर्शनादेव देवताः ॥ ४ ॥ न बभूव तदा कश्चिद्युयुत्सोरस्य संमुखे । सर्वानाविध्य वित्रस्तांस्ततः शक्रोऽब्रवीत् सुरान् ॥ ५ ॥ न भेतव्यं न गन्तव्यं निवर्तध्वं रणे सुराः । एष गच्छति पुत्रो मे युद्धार्थमपराजितः ॥ ६ ॥ ततः शक्रसुतो देवो जयन्त इति विश्रुतः । रथेनाद्भुतकल्पेन सङ्ग्रामे सोऽभ्यवर्तत ॥ ७ ॥ ततस्ते त्रिदशाः सर्वे परिवार्य शचीसुतम् । रावणस्य सुतं युद्धे समासाद्य प्रजघ्निरे ॥ ८ ॥ तेषां युद्धं समभवत् सदृशं देवरक्षसाम् । महेन्द्रस्य च पुत्रस्य राक्षसेन्द्रसुतस्य च ॥ ९ ॥ ततो मातलिपुत्रे तु गोमुखे राक्षसात्मजः । सारथौ पातयामास शरान् कनकभूषणान् ॥ १० ॥ शचीसुतश्चापि तथा जयन्तस्तस्य सारथिम् । तं चापि रावणिः क्रुद्धः समन्तात् प्रत्यविध्यत ॥ ११ ॥ स हि क्रोधसमाविष्टो बली विस्फारितेक्षणः । रावणिः शक्रतनयं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १२ ॥ ततो नानाप्रहरणाञ्छितधारान् सहस्रशः । पातयामास संक्रुद्धः सुरसैन्येषु रावणिः ॥ १३ ॥ शतघ्नीमुसलप्रासगदाखड्गपरश्वधान् । महान्ति गिरिशृङ्गाणि पातयामास रावणिः ॥ १४ ॥ ततः प्रव्यथिता लोकाः सञ्जज्ञे च तमोऽभवत् । तस्य रावणपुत्रस्य शत्रुसैन्यानि निघ्नतः ॥ १५ ॥ ततस्तद्दैवतबलं समन्तात्तं शचीसुतम् । बहुप्रकारमस्वस्थमभवच्छरपीडितम् ॥ १६ ॥ नाभ्यजानन्त चान्योन्यं रक्षो वा देवताऽथवा । तत्र तत्र विपर्यस्तं समन्तात् परिधावति ॥ १७ ॥

तेषां सदृशम् बलवीर्यानुरूपमित्यर्थः ॥ ९ ॥ तत इति । गोमुख इति मातलिसुतनाम ॥ १०-१४ ॥ तत इति । तमः सञ्जज्ञे, रावणपुत्रस्य माययेति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ नाभ्यजानन्तेति । विपर्यस्तं विशीर्णम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

१ तमस्ततः इति पा० ।

एतस्मिन्निति। पुलोमा नाम, अस्तीति शेषः। तेन पुलोम्ना। येन सा शची, उत्पादितेति शेषः। तस्मात् शची पौलोमीति नामवती जातेत्यर्थः ॥१९॥२०॥

देवा देवान्निजघ्नुस्ते राक्षसा राक्षसांस्तथा। संमूढास्तमसाच्छन्ना व्यद्रवन्नपरे तदा ॥ १८॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरः पुलोमा नाम वीर्यवान्। दैत्येन्द्रस्तेन संगृह्य शचीपुत्रोऽपवाहितः ॥ १९ ॥ संगृह्य तं तु दौहित्रं प्रविष्टः सागरं तदा। आर्यकः स हि तस्यासीत् पुलोमा येन सा शची ॥ २० ॥ ज्ञात्वा प्रणाशं तु तदा जयन्तस्याथ देवताः। अप्रहृष्टास्ततः सर्वा व्यथिताः सम्प्रदुद्रुवुः ॥ २१ ॥ रावणिस्त्वथ संक्रुद्धो बलैः परिवृतः स्वकैः। अभ्यधावत देवांस्तान् मुमोच च महास्वनम् ॥२२॥ दृष्ट्वा प्रणाशं पुत्रस्य दैवतेषु च विद्रुतम्। मातलिं चाह देवेशो रथः समुपनीयताम् ॥ २३ ॥ स तु दिव्यो महाभीमः सज्ज एव महारथः। उपस्थितो मातलिना वाह्यमानो महाजवः ॥ २४ ॥ ततो मेघा रथे तस्मिंस्तडित्वन्तो महाबलाः। अग्रतो वायुचपला नेदुः परमनिस्वनाः ॥ २५ ॥ नानावाद्यानि वाद्यन्त गन्धर्वाश्च समाहिताः। ननृतुश्चाप्सरस्सङ्घा निर्याते त्रिदशेश्वरे ॥ २६ ॥ रुद्रैर्वसुभिरादित्यैः साध्यैश्च समरुद्गणैः। वृतो नानाप्रहरणैर्निर्ययौ त्रिदशाधिपः ॥ २७ ॥ निर्गच्छतस्तु शक्रस्य परुषं पवनो ववौ। भास्करो निष्प्रभश्चासीन्महोल्काश्च प्रपेदिरे ॥ २८ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरो दशग्रीवः प्रतापवान्। आरुरोह रथं दिव्यं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २९ ॥ पन्नगैस्तु महाभोगैर्वेष्टितं रोमहर्षणैः। तेषां निश्वासवातेन प्रदीप्तमिव संयुगे ॥ ३० ॥ दैत्यैर्निशाचरैश्चैव सरथः परिवारितः। समराभिमुखो दैत्यो महेन्द्रं सोऽभ्यवर्तत ॥ ३१ ॥ पुत्रं तं वारयित्वा तु स्वयमेव व्यवस्थितः। सोऽपि युद्धाद्विनिष्क्रम्य रावणिः समुपाविशत् ॥ ३२ ॥

ज्ञात्वेति। प्रणाशमदर्शनम्। व्यथिताः अत एवाप्रहृष्टाः ॥ २१-२४ ॥ तत इति। वायुचपलाः वायुचलिताः ॥ २५--३२ ॥

१ दिव्यो - इति पा.

कुम्भकर्णस्त्विति। नानाप्रहरणोद्यतः उद्यतनानाप्रहरणः। नाज्ञायत अयं मया योद्धव्य इत्येको लक्ष्यत्वेन न ज्ञायते। अपि तु केनापि अयुध्यत, येन केनापि प्राप्तेन सर्वेणाप्ययुद्ध्यतेत्यर्थः ॥ ३४॥३५ ॥ तत इति। प्रयुद्धः प्रकृष्टयुद्धः॥ ३६--३९ ॥ रथानित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम्।

ततो युद्धं प्रवृत्तं तु सुराणां राक्षसैः सह। शस्त्राणि वर्षतां घोरं मेघानामिव संयुगे ॥ ३३ ॥ कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा नानाप्रहरणोद्यतः। नाज्ञायत तदा युद्धे सह केनाप्ययुध्यत ॥३४॥ दन्तैर्भुजाभ्यां पद्भ्यां च शक्तितोमरसायकैः। येन केनैव संरब्धस्ताडयामास वै सुरान् ॥ ३५ ॥ ततो रुद्रैर्महाघोरैः सङ्गम्याथ निशाचरः। प्रयुद्धस्तैश्च सङ्ग्रामे क्षतः शस्त्रैर्निरन्तरम् ॥३६॥ बभौ शस्त्राचिततनुः कुम्भकर्णः क्षरन्नसृक्। विद्युत्स्तनितनिर्घोषो धारावानिव तोयदः ॥ ३७ ॥ ततस्तद्राक्षसं सैन्यं प्रयुद्धं समरुद्गणैः। रणे विद्रावितं सर्वं नानाप्रहरणैः शितैः ॥ ३८ ॥ केचिद्विनिहताः कृत्ताश्चेष्टन्ति स्म महीतले। वाहनेष्ववसक्ताश्च स्थिता एवापरे रणे ॥३९॥ रथान्नागान् खरानुष्ट्रान् पन्नगांस्तुरगान् रणे। शिंशुमारान् वराहांश्च पिशाचवदनांस्तथा ॥४०॥ तान् समालिङ्ग्य बाहुभ्यां विष्टब्धाः केचिदुच्छ्रिताः। देवैस्तु शस्त्रसंभिन्ना मम्रिरे च निशाचराः ॥ ४१ ॥ चित्रकर्म इवाभाति स तेषां रणसम्प्लवः। निहतानां प्रमत्तानां राक्षसानां महीतले ॥ ४२ ॥ शोणितोदकनिष्पन्दकङ्कगृध्रसमाकुला। प्रवृत्ता संयुगमुखे शस्त्रग्राहवती नदी ॥ ४३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो दशग्रीवः प्रतापवान्। निरीक्ष्य तद्बलं कृत्स्नं दैवतैर्विनिपातितम् ॥ ४४ ॥ स तं प्रति विगाह्याशु प्रवृद्धं सैन्यसागरम्। त्रिदशान् समरे निघ्नन् शक्रमेवाभ्यवर्तत ॥ ४५ ॥ आगाच्छक्रो महच्चापं विस्फार्य सुमहास्वनम्। यस्य विस्फारघोषेण स्वनन्ति स्म दिशो दश ॥ ४६ ॥

विष्टब्धाः अवलम्ब्य स्थिताः। केचिदुच्छ्रिताश्च केवलं स्थिताश्च ॥ ४० ॥ ४१ ॥ चित्रेति। चित्रकर्म इवेति वाक्ये सन्धिरनित्यः। रणसंप्लवः

रणसङ्घर्षः। चित्रकर्मेवाश्चर्यकर आभातीत्यर्थः ॥ ४२–४८ ॥ प्रयुध्यतोरिति । तमसा वृतम्, उभयशरवर्षसर्वदिक्छादनकृतेनेति शेषः ॥ ४९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

तद्विकृष्य महच्चापमिन्द्रो रावणमूर्धनि । निपातयामास शरान् पावकादित्यवर्चसः ॥ ४७ ॥ तथैव च महाबाहु दशग्रीवो व्यवस्थितः। शक्रं कार्मुकविभ्रष्टैः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४८ ॥ प्रयुध्यतोरथ तयोर्बाणवर्षैः समन्ततः । न ज्ञायते तदा किञ्चित् सर्वं हि तमसा वृतम् ॥४९॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ ततस्तमसि सञ्जाते सर्वे ते देवराक्षसाः । अयुध्यन्त बलोन्मत्ताः सूदयन्तः परस्परम् ॥ १ ॥ ततस्तु देवसैन्येन राक्षसानां बृहद्बलम् । दशांशं स्थापितं युद्धे शेषं नीतं यमक्षयम् ॥ २ ॥ तस्मिंस्तु तामसे युद्धे सर्वे ते देवराक्षसाः। अन्योन्यं नाभ्यजानन्त युध्यमानाः परस्परम् ॥ ३ ॥ इन्द्रश्च रावणश्चैव रावणिश्च महाबलः । तस्मिंस्तमोजाल वृते मोहमीयुर्न ते त्रयः ॥ ४ ॥ स तु दृष्ट्वा बलं सर्वं निहतं रावणः क्षणात् । क्रोधमभ्यागमत्तीव्रं महानादं च मुक्त वान् ॥५॥ क्रोधात् सूतं च दुर्धर्षः स्यन्दनस्थमुवाच ह । परसैन्यस्य मध्येन यावदन्तो नयस्व माम् ॥६॥ अद्यैतां स्त्रिदशान् सर्वान् विक्रमैः समरे स्वयम् । नानाशस्त्रैर्महाघोरैर्नयामि यमसादनम् ॥ ७ ॥ अहमिन्द्रं वधिष्यामि धनदं वरुणं यमम् । त्रिदशान् विनिहत्याथ स्वयं स्थास्याम्यथोपरि । विषादो न च कर्तव्यः शीघ्रं वाहय मे रथम् ॥ ८ ॥ द्विः खलु त्वां ब्रवीम्यद्य यावदन्तो नयस्व माम् ॥ ९ ॥

॥ १–५ ॥ क्रोधादिति । यावदन्त इति । परसैन्यस्यान्तो यावत् तावन्मध्येन मां नयस्व ॥ ६ ॥ ७ ॥ अहमिति । अथोपरि सर्वेषामुपरिष्टादित्यर्थः ॥८॥ देवसेनामध्ये प्रवेशे किं भविष्यतीति विषण्णं सारथिं पुनश्चाह–द्विः खल्वित्यादि । यावदन्तो नयस्व मामिति द्विः द्विवारं त्वां ब्रवीमि खलु । तत्कथं न

नयसीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अपरिमितदेवसेनायाः क आदिः कोऽन्त इत्यत्राह–अयमिति । वयं यत्र वर्तामहे स नन्दनोद्देशः । एष आदिः । एनमारभ्य उदय पर्वतो यत्र तत्र मामद्य नय । सोऽन्तो देवसेनायाः ॥१०–१५॥ यथेति । बलौ महाबलौ । निरुद्धे अहत्वैव कृतनिरोधे सति । एवमेतस्य निरोधोऽपीत्य

अयं स नन्दनोद्देशो यत्र वर्तामहे वयम् । नय मामद्य तत्र त्वमुदयो यत्र पर्वतः ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तुरङ्गान् स मनोजवान् । आदिदेशाथ शत्रूणां मध्येनैव च सारथिः ॥ ११ ॥ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा शक्रो देवेश्वर स्तदा । रथस्थः समरस्थांस्तान् देवान् वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥ सुराः शृणुत मद्वाक्यं यत्तावन्मम रोचते । जीवन्नेव दशग्रीवः साधु रक्षो निगृह्यताम् ॥ १३ ॥ एष ह्यतिबलः सैन्ये रथेन पवनौजसा । गमिष्यति प्रवृद्धोर्मिः समुद्र इव पर्वणि ॥ १४ ॥ न ह्येष हन्तुं शक्योऽद्य वरदानात् सुनिर्भयः । तद्ग्रहीष्यामहे रक्षो यत्ता भवत संयुगे ॥ १५ ॥ यथा बलौ निरुद्धे च त्रैलोक्यं भुज्यते मया । एवमेतस्य पापस्य निरोधो मम रोचते ॥ १६ ॥ ततोऽन्यं देशमास्थाय शक्रः सन्त्यज्य रावणम् । अयुध्यत महाराज राक्षसांस्त्रासयन् रणे ॥ १७ ॥ उत्तरेण दशग्रीवः प्रवि वेशानिवर्तकः । दक्षिणेन तु पार्श्वेन प्रविवेश शतक्रतुः ॥ १८ ॥ ततः स योजनशतं प्रविष्टो राक्षसाधिपः । देवतानां बलं सर्वं शरवर्षैरवाकिरत् ॥१९॥ ततः शक्रो निरीक्ष्याथ प्रनष्टं तु स्वकं बलम् । न्यवर्तयदसम्भ्रान्तः समावृत्य दशाननम् ॥ २० ॥ एतस्मिन्नन्तरे नादो मुक्तो दानवराक्षसैः । हा हताः स्म इति ग्रस्तं दृष्ट्वा शक्रेण रावणम् ॥ २१ ॥ ततो रथं समास्थाय रावणिः क्रोधमूर्च्छितः । तत्सैन्यमतिसंक्रुद्धः प्रविवेश सुदारुणम् ॥२२॥

ब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः ॥१६॥ ततोऽन्यमिति । रावणावस्थितदेशादित्यर्थः । रावणं संत्यज्येति, वज्रादिना प्रहर्तुमशक्यत्वात् पुरःस्थितिर्निष्प्रयोजनेति मत्वेति शेषः ॥ १७ ॥ उत्तरेणेति । देवसेनामिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तत इति । न्यवर्तयत् स्वसेनया दशाननं समावृत्य न्यवर्तयत् ॥ २० ॥ २१ ॥ तत इति । तत्सैन्यं देवसैन्यम् ॥ २२ ॥

तामिति । गोपतिना रुद्रेण ॥ २३-२८ ॥ स इति । स्वसैन्यमभितः स्वसेनायाः पार्श्वम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ दृश्यत इति । विद्यावानपि असुरमाया संहार्यपि येनानेन रावणिना मायया नीयते । एतत्किञ्चिदिति चुक्रुशुः ॥ ३१-३३ ॥ स तमिति । युद्धे अदर्शनस्थोऽब्रवीदिति । सति दर्शने महेन्द्र

तां प्रविश्य महामायां प्राप्तां गोपतिना पुरा । प्रविवेश सुसंरब्धस्तत् सैन्यं समभिद्रवत् ॥ २३ ॥ स सर्वा देवतास्त्यक्त्वा शक्रमेवाभ्यधावत । महेन्द्रश्च महातेजा नापश्यच्च सुतं रिपोः ॥ २४ ॥ विमुक्तकवचस्तत्र वध्यमानोऽपि रावणिः । त्रिदशैः सुमहावीर्यैर्न चकार च किञ्चन ॥२५॥ स मातलिं समायान्तं ताडयित्वा शरोत्तमैः । महेन्द्रं बाणवर्षेण भूय एवाभ्यवाकिरत् ॥ २६ ॥ ततस्त्यक्त्वा रथं शक्रो विससर्ज च सारथिम् । ऐरावतं समारुह्य मृगयामास रावणिम् ॥ २७॥ स तत्र मायाबलवानदृश्योऽथान्तरिक्षगः । इन्द्रं मायापरिक्षिप्तं कृत्वा स प्राद्रवच्छरैः ॥२८॥स तं यदा परिश्रान्तमिन्द्रं जज्ञेऽथ रावणिः । तदैनं मायया बद्ध्वा स्वसैन्यमभितोऽनयत् ॥२९॥ तं तु दृष्ट्वा बलात्तेन नीयमानं महारणात् । महेन्द्रममराः सर्वे किन्नु स्यादित्यचिन्तयन् ॥ ३० ॥ दृश्यते न स मायावी शक्रजित् समितिञ्जयः । विद्यावानपि येनेन्द्रो मायया नीयते बलात् ॥३१॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धाः सर्वे सुरगणास्तदा । रावणं विमुखीकृत्य शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ३२ ॥ रावणस्तु समासाद्य आदित्यांश्च वसूंस्तथा । न शशाक स सङ्ग्रामे योद्धुं शत्रुभिरर्दितः ॥ ३३ ॥ स तं दृष्ट्वा परिम्लानं प्रहारैर्जर्जरीकृतम् । रावणिः पितरं युद्धेऽदर्शनस्थोऽब्रवीदिदम् ॥ ३४ ॥ आगच्छ तात गच्छामो रणकर्म निवर्तताम् । जितं नो विदितं तेऽस्तु स्वस्थो भव गतज्वरः ॥३५॥ अयं हि सुरसैन्यस्य त्रैलोक्यस्य च यः प्रभुः । स गृहीतो देवबलाद्भग्नदर्पाः सुराः कृताः ॥ ३६ ॥

एव नाशयेदिति भावः ॥ ३४ ॥ आगच्छेति । निवर्ततां निवृत्तमस्तु समाप्तमस्तु । कथं निवृत्तिरित्यत्राह-जितमिति । भावे निष्ठा ॥३५॥ अयं हीति ।

देवबलात् देवसेनायाः ॥ ३६-३८ ॥ अथेति । रणविगतज्वरः विगतरणज्वर इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ नयेति । त्वरितमुपनयस्वेति पाठे निर्जिता इति पूर्वेणान्वयः ॥४१॥ अथेति । राक्षसान्विससर्जेति, स्वं स्वं निवेशं प्रतीति शेषः ॥४२॥ इति श्रीगोविन्द० उत्तरश्रीरामा० एकोनत्रिंशः सर्गः॥२९॥

यथेष्टं भुङ्क्ष्व लोकांस्त्रीन्निगृह्यारातिमोजसा । वृथा किं ते श्रमेणेह युद्धमद्य तु निष्फलम् ॥ ३७ ॥ ततस्ते दैवतगणा निवृत्ता रणकर्मणः । तच्छ्रुत्वा रावणेर्वाक्यं स्वस्थचेता बभूव ह ॥३८॥ अथ रणविगतज्वरः प्रभुर्विजयमवाप्य निशाचराधिपः । स्वभवनमभितो जगाम हृष्टः स्वसुतमवाप्य च वाक्यमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ अतिबलसदृशैः पराक्रमैस्तैर्मम कुलमानविवर्धनं कृतम् । यदयमतुल्यबलस्त्वयाद्य वै त्रिदशपतिस्त्रिदशाश्च निर्जिताः ॥ ४० ॥ नय रथमधिरोप्य वासवं नगरमितो व्रज सेनया वृतस्त्वम् । अहमपि तव गच्छतो द्रुतं सह सचिवैरनुयामि पृष्ठतः ॥४१॥ अथ स बलवृतः सवाहनस्त्रिदशपतिं परिगृह्य रावणिः । स्वभवनमभिगम्य वीर्यवान् कृतसमरान्विससर्ज राक्षसान् ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

जिते महेन्द्रेऽतिबले रावणस्य सुतेन वै । प्रजापतिं पुरस्कृत्य ययुर्लङ्कां सुरास्तदा ॥ १ ॥ तत्र रावणमासाद्य पुत्रभ्रातृभिरावृतम् । अब्रवीद्गगने तिष्ठन् सामपूर्वं प्रजापतिः ॥ २ ॥ वत्स रावण तुष्टोऽस्मि पुत्रस्य तव संयुगे । अहोऽस्य विक्रमौदार्यं तव तुल्योऽधिकोऽपि वा ॥ ३ ॥ जितं हि भवता सर्वं त्रैलोक्यं स्वेन तेजसा । कृता प्रतिज्ञा सफला प्रीतोऽस्मि स्वसुतेन वै ॥ ४ ॥ अयं च पुत्रोऽतिबलस्तव रावण वीर्यवान् । जगतीन्द्रजिदित्येव परिख्यातो भविष्यति ॥ ५ ॥ बलवान् दुर्जयश्चैव भविष्यत्येव राक्षसः । यं समाश्रित्य ते राजन् स्थापितास्त्रिदशा वशे ॥ ६ ॥

जित इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ वत्सेति । अहोऽस्येति सन्धिरार्षः ॥ ३ ॥ जितमिति । स्वसुतेन स्वसुतबलेन । त्वया कृता प्रतिज्ञा चतुरो दिक्पालान् जेष्यामीति कृता प्रतिज्ञा ॥ ४-१० ॥

तत इत्यादिसार्धमेकं वाक्यम् । सर्वामरत्वं सर्वस्मादपि निमित्तात्सर्वस्मिन्नपि काले मरणराहित्यं भुवि मत्सृष्टप्राणिनां नास्ति पक्ष्यादिभ्यो यन्मरणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ अथेति । पूर्वोक्तविवरणमेतत्, श्रूयतामिति । वा अथवेत्यर्थः । सर्वामरत्वाभावेऽपि शतक्रतुविमोक्षणे तन्निमित्तं मया सिद्धिः काङ्क्षिता सा श्रूयताम् ॥ १३ ॥ ममेति । नित्यशो नियमेन । हव्यैः पावकं संपूज्य शत्रुनिर्जयकाङ्क्षिणः सङ्ग्राममवतर्तुं प्रवेष्टुं वाञ्छतो ममाश्वयुक्तो रथो विभावसो

तन्मुच्यतां महाबाहो महेन्द्रः पाकशासनः । किं चास्य मोक्षणार्थाय प्रयच्छन्तु दिवौकसः ॥ ७ ॥ अथाब्रवीन्महातेजा इन्द्रजित् समितिञ्जयः । अमरत्वमहं देव वृणे यद्येष मुच्यते ॥ ८ ॥ चतुष्पदां खेचराणामन्येषां च महौजसाम् । वृक्षगुल्मक्षुपलतातृणोपलमहीभृताम् ॥ ९ ॥ सर्वेऽपि जन्तवोऽन्योन्यं भेतव्ये सति बिभ्यति । अतोऽत्र लोके सर्वेषां सर्वस्माच्च भवेद्भयम् ॥१०॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा मेघनादं प्रजापतिः । नास्ति सर्वामरत्वं हि कस्यचित् प्राणिनो भुवि । चतुष्पदः पक्षिणश्च भूतानां वा महौजसाम् ॥ ११ ॥ श्रुत्वा पितामहेनोक्तमिन्द्राजित् प्रभुणाऽव्ययम् ॥१२॥ अथाब्रवीत् स तत्रस्थं मेघनादो महाबलः । श्रूयतां वा भवेत् सिद्धिः शतक्रतुविमोक्षणे ॥१३॥ ममेष्टं नित्यशो हव्यैर्मन्त्रैः सम्पूज्य पावकम् । सङ्ग्राममवतर्तुं च शत्रुनिर्जयकांक्षिणः ॥ १४ ॥ अश्वयुक्तो रथो मह्यमुत्तिष्ठेत्तु विभावसोः । तत्स्थस्यामरता स्यान्मे एष मे निश्चयो वरः ॥१५॥ तस्मिन् यद्यसमाप्ते च जप्यहोमे विभावसौ । युध्येयं देव संग्रामे तदा मे स्याद्विनाशनम् ॥१६॥ सर्वो हि तपसा देव वृणोत्यमरतां पुमान् । विक्रमेण मया त्वेतदमरत्वं प्रवर्तितम् ॥ १७॥ एवमस्त्विति तं चाह वाक्यं देवः पितामहः । मुक्तश्चेन्द्रजिता शक्रो गताश्च त्रिदिवं सुराः ॥१८॥

रग्नेः तत्कालमुत्तिष्ठेत तत्स्थस्य मे संग्रामे अमरता स्यादेव एष मे निश्चयो वरः ॥१४॥१५॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् साङ्ग्रामिकयागे अपेक्षिते विभावसौ जप्यहोमे चासमाप्ते तु विघ्नवशादसमाप्ते तु यदि युध्येयं तदैव सङ्ग्राम एव विनाशनं भवत्विति ममेष्टमिति संबन्धः । प्रकारान्तरेण विनाशो मा भूदित्यर्थः ॥ १६ ॥ मयाऽत्रैतद्वरं लोकविलक्षणं प्राप्यत इति विस्मयते—सर्व इत्यादि । प्रवर्तितं प्रकीर्तितम्, दातव्यत्वेनेति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

एतस्मिन्निति । भ्रष्टाम्बरद्युतिः भ्रष्टाम्बराणां देवानां द्युतिर्यस्य स तथा ॥१९॥ तमिति । हे शतक्रतो ! एवमिदानीं शोचन् भवान् पुरा सुदुष्करं किमु करोति स्म, कस्मात्कृतवानसीत्यर्थः ॥ २० ॥ एतादृशदुःखबीजं मया कृतमित्यत्राह—अमरेन्द्रेत्यादि । एकवर्णाः समाभाषाः एकरूपकान्तिस्वराः । एकरूपाः समानवयोवस्थाकालाः ॥२१॥ तासामिति । दर्शने सौन्दर्ये लक्षणे नयनाद्यवयवसौष्ठवे च तासां विशेषो नासीत् । ततोऽहमिति । एकाग्रमनाः

एतस्मिन्नन्तरे राम दीनो भ्रष्टाम्बरद्युतिः । इन्द्रश्चिन्तापरीतात्मा ध्यानतत्परतां गतः ॥१९॥ तं तु दृष्ट्वा तथाभूतं प्राह देवः प्रजापतिः । शतक्रतो किमु पुरा करोति स्म सुदुष्करम् ॥ २० ॥ अमरेन्द्र मया बह्वयः प्रजाः सृष्टास्तदा प्रभो । एकवर्णाः समाभाषा एकरूपाश्च सर्वशः ॥ २१ ॥ तासां नास्ति विशेषो हि दर्शने लक्षणेऽपि वा । ततो ऽहमेकाग्रमनास्ताः प्रजाः पर्यचिन्तयम् ॥ २२ ॥ सोऽहं तासां विशेषार्थं स्त्रियमेकां विनिर्ममे । यद्यत् प्रजानां प्रत्यङ्गं विशिष्टं तत्तदुद्धृतम् ॥२३॥ ततो मया रूपगुणैरहल्या स्त्री विनिर्मिता । हलं नामेह वैरूप्यं हल्यं तत्प्रभवं भवेत् ॥ २४ ॥ यस्मान्न विद्यते हल्यं तेनाहल्येति विश्रुता । अहल्येति मया शक्र तस्या नाम प्रवर्तितम् ॥२५॥ निर्मितायां च देवेन्द्र तस्यां नार्यां सुरर्षभ । भविष्यतीति कस्यैषा मम चिन्ता ततोऽभवत् ॥ २६ ॥ त्वं तु शक्र तदा नारीं जानीषे मनसा प्रभो । स्थानाधिकतया पत्नी ममैषेति पुरन्दर ॥ २७ ॥

सावधानस्सन् ताः प्रजा उद्दिश्य पर्यचिन्तयम्, तासां विशेषकरणप्रकारमचिन्तयं वा ॥ २२ ॥ सोऽहमिति । तासां विशेषार्थं किंचित्किंचिदङ्गवैकल्यप्रयुक्तपरस्परवैलक्षण्यसिद्ध्यर्थमेकां स्त्रियं विनिर्ममे निर्मितवानस्मि । यद्यदिति । प्रत्यङ्गम् अङ्गमङ्गम् यद्यद्विशिष्टं सारभूतं सौन्दर्यं तत्तदुद्धृतम् ॥२३॥ तत इति । रूपगुणैः प्रत्यङ्गमुद्धृतैः सौन्दर्यगुणैः । अहल्या नामाङ्गना काचिद्विनिर्मिता ॥ २४ ॥ २५ ॥ निर्मितायामिति । भविष्यतीति । कस्यैषा पत्नी भविष्यतीति चिन्ताऽभवत् । तत्तुल्यवराभावादिति भावः ॥ २६ ॥ त्वमिति । स्थानाधिकतया त्रैलोक्याधिपतित्वेन हेतुनेत्यर्थः । ममैषा पत्नीति

मनसा जानीषे । अस्मदनुमतिं विना तां प्रार्थितवानसीत्यर्थः ॥ २७ ॥ सेति । निर्यातिता पुनः प्रत्यर्पिता ॥ २८ ॥ तत इति । स्थैर्यं जितेन्द्रियत्वम् । तपसि तपोविषये । स्पर्शिता दत्ता ॥ २९-३१ ॥ तत इति । दशाभागविपर्ययं दशाभागोऽवस्थाविशेषः तस्य, विपर्ययं सहजसात्त्विकावस्थाविपर्यय मित्यर्थः ॥३२॥३३॥ अयं त्विति । अयं भावः मानुषेष्वपि शास्त्राधिकारिष्वपि भविष्यति । राज्ञस्तव दोषादिति भावः ॥३४॥ तत्रेति । तत्र जारभावे

सा मया न्यासभूता तु गौतमस्य महात्मनः । न्यस्ता बहूनि वर्षाणि तेन निर्यातिता च ह ॥ २८ ॥ ततस्तस्य परिज्ञाय मया स्थैर्यं महामुनेः । ज्ञात्वा तपसि सिद्धिं च पत्न्यर्थं स्पर्शिता तदा ॥ २९ ॥ [स तया सह धर्मात्मा रमते स्म महामुनिः । आसन्निराशा देवास्तु गौतमे दत्तया तया ॥] संक्रुद्धस्त्वं हि धर्मात्मन् गत्वा तस्याश्रमं मुनेः । दृष्टवांश्च तदा तां स्त्रीं दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ३० ॥ सा त्वया धर्षिता शक्र कामार्तेन समन्युना । दृष्टस्त्वं च तदा तेन ह्याश्रमे परमर्षिणा ॥ ३१ ॥ ततः क्रुद्धेन तेनासि शप्तः परमतेजसा । गतोऽसि येन देवेन्द्र दशाभागविपर्ययम् ॥ ३२ ॥ यस्मान्मे धर्षिता पत्नी त्वया वासव निर्भयम् । तस्मात्त्वं समरे राजञ्छत्रुहस्तं गमिष्यसि ॥ ३३ ॥ अयं तु भावो दुर्बुद्धे यस्त्वयेह प्रवर्तितः । मानुषेष्वपि लोकेषु भविष्यति न संशयः ॥ ३४ ॥ तत्रार्धं तस्य यः कर्ता त्वय्यर्धं निपतिष्यति । न च ते स्थावरं स्थानं भविष्यति न संशयः ॥ ३५ ॥ यश्च यश्च सुरेन्द्रः स्याद्ध्रुवः स न भविष्यति । एष शापो मया मुक्त इत्यसौ त्वां तदाऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥ तां तु भार्यां स निर्भर्त्स्य सोऽब्रवीत् सुमहातपाः । दुर्विनीते विनिध्वंस ममाश्रमसमीपतः ॥ ३७ ॥

योऽधर्मः समुत्थास्यति तस्य यः कर्ता तत्र पुरुषे तस्याधर्मस्यार्धं निपतिष्यति त्वय्यर्धं निपतिष्यतीत्यर्थः । "राजा राष्ट्रकृतं पापम्" इति न्यायात् । स्थावरम् स्थिरम् । स्थानं पदम् ॥३५॥ न केवलं तवैवास्थिरत्वम्, अपि तु अन्यस्यापि जारस्येत्याह–यश्चेति । हे सुरेन्द्र ! य एवं जारः स्यात्सोऽपि ध्रुवो

स०–अस्मान् विहायेयं वनिता मुनये दत्तेति मन्युसहितेन । समन्युनाऽपि शतवारविरचितयज्ञेनापि । धर्षिता, अनेन सत्कर्मकरणमपीश्वरकरुणां विना न कुशलोपलम्भकमिति सूचितं भवति ॥ ३१ ॥

मा भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ रूपेति । ममाश्रमसमीपतो यस्मात्त्वमनवस्थिता तस्माद्दैवैतत्पर्यन्तं त्वमेकैव रूपवतीति यत् स्थितं तन्न

रूपयौवनसम्पन्ना यस्मात्त्वमनवस्थिता । तस्माद्रूपवती लोके न त्वमेका भविष्यति ॥ ३८ ॥ रूपं च ते प्रजाः सर्वा गमिष्यन्ति न संशयः । यत्तदेकं समाश्रित्य विभ्रमोऽयमुपस्थितः ॥ ३९ ॥ तदाप्रभृति भूयिष्ठं प्रजा रूपसमन्विताः । सा तं प्रसादयामास महर्षिं गौतमं तदा ॥४०॥ अज्ञानाद्धर्षिता नाथ त्वद्रूपेण दिवौकसा । न कामकाराद्विप्रर्षे प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ४१ ॥ अहल्यया त्वेवमुक्तः प्रत्युवाच स गौतमः । उत्पत्स्यति महातेजा इक्ष्वाकूणां महारथः ॥४२॥ रामो नाम श्रुतो लोके वनं चाप्युपयास्यति । ब्राह्मणार्थे महाबाहुर्विष्णुर्मानुषविग्रहः । तं द्रक्ष्यसि यदा भद्रे ततः पूता भविष्यसि ॥ ४३ ॥ स हि पावयितुं शक्तस्त्वया यद्दुष्कृतं कृतम् । तस्यातिथ्यं च कृत्वा वै मत्समीपं गमिष्यसि ॥ ४४ ॥ वत्स्यसि त्वं मया सार्धं तदा हि वरवर्णिनि । एवमुक्त्वा स विप्रर्षिराजगाम स्वमाश्रमम् ॥ ४५ ॥ तपश्चचार सुमहत् सा पत्नी ब्रह्मवादिनः । शापोत्सर्गाद्धि तस्येदं मुनेः सर्वमुपस्थितम् ॥ ४६ ॥ तत् स्मर त्वं महाबाहो दुष्कृतं यत्त्वया कृतम् । तेन त्वं ग्रहणं शत्रोर्यातो नान्येन वासव ॥ ४७ ॥

भविष्यति ॥ ३८ ॥ रूपं चेति । तद्रूपं प्रसिद्धं तव सौन्दर्यं सर्वाः प्रजाः स्त्रियः गमिष्यन्तीति । विभ्रमः काममोहः ॥ ३९–४६ ॥ तदिति । नान्येनेति । ननु

स०–त्वमेका रूपवती न भविष्यसि । बह्वयो रूपवत्यो भवन्ति भामिन्य इति भावः ॥ ३८ ॥ एकं लोकविलक्षणं रूपं समाश्रित्य विभ्रमः परसङ्गप्रापको मोहः उपस्थितः । 'विभ्रमः कामविकारः । उपस्थितः प्रवृत्तः, इन्द्रस्येति शेषः' इति नागोजिभट्टः । पत्नीशापप्रसक्तिसमयोयमिति परम्परोपयोगो न साक्षादिति किञ्चिदस्वारस्यं तत्र बोध्यम् ॥ ३९ ॥ त्वद्रूपेण 'मुनिवेषं समास्थाय' इति प्रागुदीरणात् । न कामकारात् तद्रमणेच्छायाः । यद्यपि 'देवराजकुतूहलात् । प्रहृष्टेनान्तरात्मना' इति वचनान्मनसानुमेने कामिनी महेन्द्रसङ्गमिति ज्ञायते, तथापि बहिस्तथाऽप्रदर्शनान्न कामकारादित्युक्तिरिति वा कदापि प्रमदा न भवेत्येतादृशशापोपयोगिकामकाराभावान्न कामकारादित्युक्तिरिति वेति ज्ञेयोऽविरोधः । ननु "अहल्याजारत्वाद्यपि दोषकृतोपि तेन बहुतरो लोप आसीदित्युत्कर्षमेव वक्ति-" बहुनरकफलो ह्यसौ तस्य न लोम च क्षीयते " इति श्रुत्यन्तराच्च " इति गीताभाष्योक्तेः कथं विधिनेन्द्रस्य पदभ्रंश इवारिकरपरिग्रहादिर्गौतमशापनिमित्त इति कथितमिति चेन्न । पारत्रिकानन्दह्रासादिर्यथा सोदरदारपरिग्रहे सुग्रीवादेः तथा नास्ति भाव्यानन्दह्रासादिरिति बहुनरकफलो ह्यसाविति वदतो भाष्यकृतोऽनुमत ऐहिकोऽनर्थ इत्यविरोध इति कात्र कथन्ता ॥ ४१ ॥

हेत्वन्तरेणेत्यर्थः॥४७॥४८॥पुत्रश्चेति। नीत इति। आर्यकेण मातामहेन। नीतः महोदधौ सन्निहितः सम्यङ् निहितः निक्षिप्तः॥४९-५१ ॥ आश्चर्यमिति। रामः अगस्त्यवचः श्रुत्वा आश्चर्यमित्यब्रवीत्। तथा लक्ष्मणः तथा वानरा राक्षसाश्चाब्रुवन्नित्यनुषङ्गः ॥ ५२ ॥ विभीषणस्त्वित्यादि। हे राम! अगस्त्यस्तु

शीघ्रं वै यज यज्ञं त्वं वैष्णवं सुसमाहितः। पावितस्तेन यज्ञेन यास्यसे त्रिदिवं ततः ॥ ४८ ॥ पुत्रश्च तव देवेन्द्र न विनष्टो महारणे। नीतः सन्निहितश्चैव आर्यकेण महोदधौ ॥ ४९ ॥ एतच्छ्रुत्वा महेन्द्रस्तु यज्ञमिष्ट्वा च वैष्णवम्। पुनस्त्रिदिवमाक्रामदन्वशासच्च देवराट् ॥ ५० ॥ एतदिन्द्रजितो नाम बलं यत्कीर्तितं मया। निर्जितस्तेन देवेन्द्रः प्राणिनोऽन्ये तु किं पुनः ॥ ५१ ॥ आश्चर्यमिति रामश्च लक्ष्मणश्चाब्रवीत्तदा। अगस्त्यवचनं श्रुत्वा वानरा राक्षसास्तदा ॥ ५२ ॥ विभीषणस्तु रामस्य पार्श्वस्थो वाक्यमब्रवीत्। आश्चर्यं स्मारितोऽस्म्यद्य यत्तद्दृष्टं पुरातनम् ॥५३॥ अगस्त्यं त्वब्रवीद्रामः सत्यमेतच्छ्रुतं च मे ॥५४॥ एवं राम समुद्भूतो रावणो लोककण्टकः। सपुत्रो येन संग्रामे जितः शक्रः सुरेश्वरः ॥५५॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

ततो रामो महातेजा विस्मयात् पुनरेव हि। उवाच प्रणतो वाक्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १ ॥ भगवन् राक्षसः क्रूरो यदाप्रभृति मेदिनीम्। पर्यटत् किं तदा लोकाः शून्या आसन् द्विजोत्तम ॥ २ ॥ राजा वा राजमात्रो वा किं तदा नात्र कश्चन। धर्षणं येन न प्राप्तो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥ उताहो हतवीर्यास्ते बभूवुः पृथिवीक्षितः। बहिष्कृता वरास्त्रैश्च बहवो निर्जिता नृपाः ॥ ४ ॥

आश्चर्यं यद्दृष्टं पुरातनमब्रवीत्तत्सर्वं मया दृष्टम्, इदानीम् अहं स्मारितोऽस्मि। विभीषणसंवादेन सर्वस्यागस्त्योक्तस्य सत्यत्वं दर्शितम् ॥ ५३-५५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

ततो राम इत्यादि॥१॥२॥राजेति। येन कारणेन रावणो धर्षणं न प्राप्तः। तस्मात्तदा तत्काले राजा क्षत्रियो वा राजमात्रो वा अक्षत्रियोऽपि प्रभुर्वा कश्चन नासीत् ॥ ३ ॥ उताहो इति। पक्षान्तरे वर्तते। अथवा विद्यमाना एव पृथिवीक्षितः हतवीर्याः वीर्यरहिता आसन्। अथवा वीर्यवत्त्वेऽपि वरास्त्रैर्दिव्यास्त्रैः

बहिष्कृतास्सन्तः निर्जिता इत्युवाचेति पूर्वेणान्वयः ॥ ४ ॥ रावणापजयस्मरणप्रीत्या प्रहसन्नित्युक्तम् । रामस्यामर्षो वर्तत इति मुनेर्मन्दहासो वा । ईश्वरम् अग्निप्रधानशौर्यादिक्षत्रगुणं रुद्रम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत इति । वसुरेतसः अग्नेः सान्निध्यं प्राकाररूपेण नित्यसान्निध्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तुल्य

राघवस्य वचः श्रुत्वा ह्यगस्त्यो भगवानृषिः । उवाच रामं प्रहसन् पितामह इवेश्वरम् ॥ ५ ॥ इत्येवं बाधमानस्तु पार्थिवान् पार्थिवर्षभ । चचार रावणो राम पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ६ ॥ ततो माहिष्मतीं नाम पुरीं स्वर्गपुरीप्रभाम् । सम्प्राप्तो यत्र सान्निध्यं सदासीद्वसुरेतसः ॥ ७ ॥ तुल्य आसीन्नृपस्तस्य प्रभावाद्वसुरेतसः । अर्जुनो नाम यत्राग्निः शरकुण्डेशयः सदा ॥ ८ ॥ तमेव दिवसं सोऽथ हैहयाधिपतिर्बली । अर्जुनो नर्मदां रन्तुं गतः स्त्रीभिः सहेश्वरः ॥ ९ ॥ तमेव दिवसं सोऽथ रावणस्तत्र आगतः । रावणो राक्षसेन्द्रस्तु तस्यामात्यानपृच्छत ॥ १० ॥ क्वार्जुनो नृपतिः शीघ्रं सम्यगाख्यातुमर्हथ । रावणोऽहमनुप्राप्तो युद्धेप्सुर्नृवरेण ह । ममागमनमप्यग्रे युष्माभिः सन्निवेद्यताम् ॥ ११ ॥ इत्येवं रावणोक्तास्ते अमात्याः सुविपश्चितः । अब्रुवन् राक्षसपतिमसान्निध्यं महीपतेः ॥ १२ ॥ श्रुत्वा विश्रवसः पुत्रः पौराणामर्जुनं गतम् । अपसृत्यागतो विन्ध्यं हिमवत्सन्निभं गिरिम् ॥ १३ ॥ स तमभ्रमिवाविष्टमुद्भ्रान्तमिव मेदिनीम् । अपश्यद्रावणो विन्ध्यमालिखन्तमिवाम्बरम् ॥ १४ ॥ सहस्रशिखरोपेतं सिंहाध्युषितकन्दरम् । प्रपातपतितैस्तोयैः साट्टहासमिवाम्बुधिम् ॥ १५ ॥ देवदानवगन्धर्वैः साप्सरोगणकिन्नरैः । स्वस्त्रीभिः क्रीडमानैश्च स्वर्गभूतमहोच्छ्रयम् ॥ १६ ॥ नदीभिः स्यन्दमानाभिः स्फाटिकप्रतिमं जलम् । फणाभिश्चलजिह्वाभिरनन्तमिव विष्ठितम् ॥ १७ ॥

इति । शरकुण्डेशयः शरास्तरणवत् कुण्डमग्निकुण्डं तत्र शेत इति तथा । पचाद्यच् । "शयवासवासिषु–" इत्यलुक् ॥ ८ ॥ तमेव दिवसमिति । यस्मिन्दिवसे रावणो गतस्तस्मिन्नेव दिवस इत्यर्थः । स्त्रीभी रन्तुं नर्मदां गत इत्यन्वयः । ईश्वरः राजा ॥ ९–११ ॥ इतीति । अब्रुवन् ब्रुवते स्म ॥ १२ ॥ श्रुत्वेति । विश्रवसः पुत्रो रावणः पौराणां, मुखादिति शेषः । अपसृत्य पुरान्निवृत्त्य ॥ १३ ॥ स इत्यादिसार्धपञ्चकम् । अभ्रमिव महामेघ

मिवाविष्टम् । मेदिनीमुत्क्रान्तमिव उद्भिद्योद्गतमिव । सहस्रशिखरोपेतम् । प्रपातपतितैः तटात्पतितैः । "प्रपातस्तु तटः" इत्यमरः । स्फटिकप्रतिमं जलं स्यन्दमानाभिर्नदीभिर्हेतुभिर्जिह्वाभिरुपलक्षितमनन्तमिव विष्ठितम् । उत्क्रामन्तम् ऊर्ध्वं व्याप्नुवानम् । उत्कावन्तमिति पाठान्तरम् । चलोपलजलाम्

उत्क्रामन्तं दरीवन्तं हिमवत्सन्निभं गिरिम् । पश्यमानस्ततो विन्ध्यं रावणो नर्मदां ययौ ॥ १८ ॥ चलोपलजलां पुण्यां पश्चिमोदधिगामिनीम् ॥ १९ ॥ महिषैः सृमरैः सिंहैः शार्दूलर्क्षगजोत्तमैः । उष्णाभितप्तैस्तृषितैः संक्षोभित जलाशयाम् ॥२०॥ चक्रवाकैः सकारण्डैः सहंसजलकुक्कुटैः । सारसैश्च सदा मत्तैः सुकूजद्भिः समावृताम् ॥ २१ ॥ फुल्लद्रुमकृतोत्तंसां चक्रवाकयुगस्तनीम् । विस्तीर्णपुलिनश्रोणीं हंसावलिसुमेखलाम् ॥ २२ ॥ पुष्परेण्वनुलिप्ताङ्गीं जलफेनामलांशुकाम् । जलावगाहसंस्पर्शां फुल्लोत्पलशुभेक्षणाम् । पुष्पकादवरुह्याशु नर्मदां सरितां वराम् ॥ २३ ॥ इष्टामिव वरां नारीमवगाह्य दशाननः । स तस्याः पुलिने रम्ये नानामुनिनिषेविते ॥२४॥ उपोपविष्टैः सचिवैः सार्धं राक्षसपुङ्गवः । प्रख्याय नर्मदां चाथ गङ्गेयमिति रावणः ॥ २५ ॥ नर्मदादर्शजं हर्षमाप्तवान् राक्षसाधिपः । उवाच सचिवांस्तत्र सलीलं शुकसारणौ ॥२६॥ एष रश्मिसहस्रेण जगत् कृत्वैव काञ्चनम् । तीक्ष्णतापकरः सूर्यो नभसोऽर्धं समाश्रितः ॥ २७ ॥ मामासीनं विदित्वेह चन्द्रायति दिवाकरः ॥ २८ ॥ नर्मदाजलशीतश्च सुगन्धिः श्रमनाशनः । मद्भयादनिलोऽप्यत्र वात्येष सुसमाहितः ॥ २९ ॥ इयं चापि सरिच्छ्रेष्ठा नर्मदा नर्मवर्धिनी । नक्रमीनविहङ्गोर्मिः सभयेवाङ्गना स्थिता ॥३०॥ तद्भवन्तः क्षताः शस्त्रैर्नृपैरिन्द्रसमैर्युधि । चन्दनस्य रसेनेव रुधिरेण समुक्षिताः ॥३१॥

उपलेषु चलानि जलानि यस्यास्ताम् । चलोपलामलामिति पाठे-जलवेगेन चलोपलतया निर्मलाम् ॥१४-२१॥ अथ नर्मदायाः स्त्रीसाम्यमाह-फुल्लद्रुमेत्यादिना । नर्मदां गङ्गेयमिति प्रख्याय प्रशस्य । सलीलं सविलासम् ॥२२-२६॥ एष इत्यादिसार्धम् । काञ्चनं कृत्वा सुवर्णं कृत्वेत्यर्थः । चन्द्रायति चन्द्रव

दाचरति । नर्मवर्धिनी प्रीतिवर्धिनीत्यर्थः ॥ २७-३१ ॥ त इति । अवगाहध्वं स्नानं कुरुत । शर्मदाम् सुखदाम् । महापद्मः पुण्डरीकाख्यः दिग्गज स्तन्मुखाः महागजाः इव ॥ ३२ ॥ अहमिति । पुष्पोपहारं पुष्पबलिम् ॥३३-३९॥ तत्रेति । तत्र नर्मदापुलिने । प्राञ्जलिं रुद्रं प्रति कृताञ्जलिम् ॥४०॥ तदिति सार्धम् । तद्व्रतीवशमिति च्छान्दसो दीर्घः । मूर्तिमन्तः प्राण्याकाराः अचला इव स्थिताः राक्षसाः । तत्र तत्र नीयत इति प्रतिदिवसं देवपूजार्थं तैः

ते यूयमवगाहध्वं नर्मदां शर्मदां शुभाम् । महापद्ममुखा मत्ता गङ्गामिव महागजाः । अस्यां स्नात्वा महानद्यां पाप्मानं विप्रमोक्ष्यथ ॥ ३२ ॥ अहमप्यद्य पुलिने शरदिन्दुसमप्रभे । पुष्पोपहारं शनकैः करिष्यामि कपर्दिनः ॥३३॥ रावणेनैवमुक्तास्तु प्रहस्तशुकसारणाः । समहोदरधूम्राक्षा नर्मदां विजगाहिरे ॥ ३४ ॥ राक्षसेन्द्र गजैस्तैस्तु क्षोभिता नर्मदा नदी । वामनाञ्जनपद्माद्यैर्गङ्गा इव महागजैः ॥ ३५ ॥ ततस्ते राक्षसाः स्नात्वा नर्मदायां महाबलाः । उत्तीर्य पुष्पाण्याजह्रुर्बल्यर्थं रावणस्य तु ॥३६॥ नर्मदापुलिने हृद्ये शुभ्राभ्रसदृशप्रभे । राक्षसैस्तु मुहूर्तेन कृतः पुष्पमयो गिरिः ॥ ३७ ॥ पुष्पेषूपहृतेष्वेवं रावणो राक्षसेश्वरः । अवतीर्णो नदीं स्नातुं गङ्गामिव महागजः ॥ ३८ ॥ तत्र स्नात्वा च विधिवज्जप्त्वा जप्यमनुत्तमम् । नर्मदासलिलात्तस्मादुत्ततार स रावणः ॥ ३९ ॥ तत्र क्लिन्नाम्बरं त्यक्त्वा शुक्लवस्त्रसमावृतम् । रावणं प्राञ्जलिं यान्तमन्वयुः सर्वराक्षसाः ॥ ४० ॥ तद्व्रतीवशमापन्ना मूर्तिमन्त इवाचलाः । यत्र यत्र च याति स्म रावणो राक्षसेश्वरः । जाम्बूनदमयं लिङ्गं तत्र तत्र स्म नीयते ॥ ४१ ॥ वालुकावेदिमध्ये तु तल्लिङ्गं स्थाप्य रावणः । अर्चयामास गन्धैश्च पुष्पैश्चामृतगन्धिभिः ॥ ४२ ॥ ततः सतामार्तिहरं परं वरं वरप्रदं चन्द्रमयूखभूषणम् । समर्चयित्वा स निशाचरो जगौ प्रसार्य हस्तान् प्रणनर्त चाग्रतः ॥ ४३ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

राक्षसैरिति शेषः । यदा कैलासे रावणः पीडितो विमुक्तः तदाप्रभृति तत्प्रीत्यर्थं रावणो लिङ्गपूजां करोति स्मेति ज्ञेयम् ॥४१ ॥ ४२॥ तत इति । जगाविति सामगानं कृतवानित्यर्थः । साम्नां सहस्रशाखापारगो रावण इति प्रसिद्धिः ॥ ४३ ॥ इति श्रीगोविन्द० उत्तरश्रीरामा० एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

॥ १–४ ॥ कार्तवीर्येति । प्रतिस्रोतः प्रतिप्रवाहम् ॥ ५ ॥ समीनेति । कुशसंस्तरः कुशास्तरणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ रावण इत्यादिश्लोकद्वयम् । सागरोद्गार सन्निभं समुद्रपरीवाहसन्निभम् । पूर्वामाशां प्रविश्य त्विति । पूर्वामाशां प्रविश्य पश्यत इत्यन्वयः । रावण इति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत इति । स्वभा

नर्मदापुलिने यत्र राक्षसेन्द्रः सुदारुणः । पुष्पोपहारं कुरुते तस्माद्देशाददूरतः ॥ १ ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो माहिष्मत्याः पतिः प्रभुः । क्रीडते सह नारीभिर्नर्मदातोयमाश्रितः ॥ २ ॥ तासां मध्यगतो राजा रराज च तदाऽर्जुनः । करेणूनां सहस्रस्य मध्यस्थ इव कुञ्जरः ॥ ३ ॥ जिज्ञासुः स तु बाहूनां सहस्रस्योत्तमं बलम् । रुरोध नर्मदावेगं बाहुभिर्बहुभिर्वृतः ॥ ४ ॥ कार्तवीर्यभुजासक्तं तज्जलं प्राप्य निर्मलम् । कूलोपहारं कुर्वाणं प्रतिस्रोतः प्रधावति ॥५॥ समीननक्रमकरः सपुष्पकुशसंस्तरः । स नर्मदाम्भसो वेगः प्रावृट्काल इवाबभौ ॥ ६ ॥ स वेगः कार्तवीर्येण सम्प्रेषित इवाम्भसः । पुष्पोपहारं सकलं रावणस्य जहार ह ॥ ७ ॥ रावणोऽर्धसमाप्तं तमुत्सृज्य नियमं तदा । नर्मदां पश्यते कान्तां प्रतिकूलां यथा प्रियाम् ॥ ८ ॥ पश्चिमेन तु तं दृष्ट्वा सागरोद्गारसन्निभम् । वर्धन्तमम्भसो वेगं पूर्वामाशां प्रविश्य तु ॥ ९ ॥ ततोऽनुभ्रान्तशकुनां स्वभावोपरमे स्थिताम् । निर्विकाराङ्गनाभासामपश्यद्रावणो नदीम् ॥ १० ॥ सव्येतरकराङ्गुल्या सशब्दं च दशाननः । वेगप्रभवमन्वेष्टुं सोऽदिशच्छुकसारणौ ॥ ११ ॥ तौ तु रावण सन्दिष्टौ भ्रातरौ शुकसारणौ । व्योमान्तरगतौ वीरौ प्रस्थितौ पश्चिमामुखौ ॥ १२ ॥ अर्धयोजनमात्रं तु गत्वा तौ रजनीचरौ । पश्येतां पुरुषं तोये क्रीडन्तं सहयोषितम् ॥ १३ ॥ बृहत्सालप्रतीकाशं तोयव्याकुलमूर्धजम् । मदरक्तान्तनयनं मदव्याकुलतेजसम् ॥ १४ ॥

वस्य नदीस्वभावस्योपरमे अलंभावे स्थितां नदीमपश्यत्, नद्या एव स्वभावो निमित्तान्तरेण वेति जिज्ञासयेति शेषः ॥ १० ॥ सव्येतरेति । सव्येतर कराङ्गुल्या सशब्दं शीघ्रान्वेषणद्योतिहुंकारसहितं यथा तथा ॥ ११ ॥ १२ ॥ अर्धयोजनेति । पश्येताम् अपश्यतामित्यर्थः ॥ १३–१७ ॥

स०—सव्येतरकराङ्गुल्या ह्यशब्दास्यो दशाननः इति पाठे—सव्येतरकरांगुल्या वामदक्षिणहस्तांगुलिभिः । अशब्दास्यः निश्शब्दमुखः । नियमस्थत्वात् ॥११॥ ति०—व्योमान्तरगतौ आकाशमार्गगौ ॥१२॥

बृहत्सालेति । रोधवत्तटवत् । अकारान्तत्वमार्षम् । क्रीडापयतीति पुगार्षः । क्रीडयतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ इत्येवमिति । निशाम्य दृष्ट्वा । अर्जुन इत्युक्त्वेति । अन्यस्यैवं सामर्थ्यं न संभवतीति युक्त्येति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ रावणस्योत्पातमाह—सकृदिति । सरक्तः रक्तवर्षसहितः । रावः शब्दः । सकृदेकवारमेव ।

नदीं बाहुसहस्रेण रुन्धन्तमरिमर्दनम् । गिरिं पादसहस्रेण रुन्धन्तमिव मेदिनीम् ॥ १५ ॥ बालानां वरनारीणां सहस्रेण समावृतम् । समदानां करेणूनां सहस्रेणेव कुञ्जरम् ॥ १६ ॥ तमद्भुततमं दृष्ट्वा राक्षसौ शुकसारणौ । सन्निवृत्तावुपागम्य रावणं तमथोचतुः ॥ १७ ॥ बृहत्सालप्रतीकाशः कोऽप्यसौ राक्षसेश्वर । नर्मदां रोधवद्रुद्ध्वा क्रीडापयति योषितः ॥ १८ ॥ तेन बाहुसहस्रेण सन्निरुद्धजला नदी । सागरोद्गारसङ्काशानुद्गारान्सृजते मुहुः ॥ १९ ॥ इत्येवं भाषमाणौ तौ निशाम्य शुकसारणौ । रावणोऽर्जुन इत्युक्त्वा प्रययौ युद्धलालसः ॥ २० ॥ अर्जुनाभिमुखे तस्मिन् रावणे राक्षसाधिपे । चण्डः प्रवाति पवनः सनादः सरजास्तदा ॥ २१ ॥ सकृदेव कृतो रावः सरक्तः प्रेषितो घनैः । महोदरमहापार्श्वधूम्राक्षशुकसारणैः ॥ २२ ॥ संवृतो राक्षसेन्द्रस्तु तत्रागाद्यत्र चार्जुनः । अदीर्घेणैव कालेन स तदा राक्षसो बली । तं नर्मदाह्रदं भीममाजगामाञ्जनप्रभः ॥ २३ ॥ स तत्र स्त्रीपरिवृतं वाशिताभिरिव द्विपम् । नरेन्द्रं पश्यते राजा राक्षसानां तदाऽर्जुनम् ॥ २४ ॥ स रोषाद्रक्तनयनो राक्षसेन्द्रो बलोद्धतः ॥ २५ ॥ इत्येवमर्जुनामात्यानाह गम्भीरया गिरा । अमात्याः क्षिप्रमाख्यात हैहयस्य नृपस्य वै ॥ २६ ॥ युद्धार्थी समनुप्राप्तो रावणो नाम राक्षसः । रावणस्य वचः श्रुत्वा मन्त्रिणोऽथार्जुनस्य ते । उत्तस्थुः सायुधास्ताश्च रावणं वाक्यमब्रुवन् ॥ २७ ॥ युद्धस्य कालो विज्ञेयः साधु भोः साधु रावण ॥ २८ ॥ यः क्षीबं स्त्रीवृतं चैव योद्धुमुत्सहसे नृपम् । स्त्रीसमक्षं कथं यत्तद्योद्धुमुत्सहसेऽर्जुनम् । वाशितामध्यगं मत्तं शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ २९ ॥

घनैः प्रेषितः कृतः । वर्षुकमेघानां सकृद्राव उत्पात इति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ स तत्रेति । वाशिताभिः करेणुभिः । "वाशिता स्त्रीकरेण्वोश्च" इत्यमरः । पश्यते पश्यति ॥ २४ ॥ २५ ॥ इतीति । इत्येवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ २६ ॥ २७ ॥ युद्धस्येत्यादि व्यङ्ग्योक्तिः ॥ २८ ॥ य इत्यादिसार्धद्वयम् ।

क्षीवं मत्तम् । उच्यताम्, इहेति शेषः ॥ २९-३२ ॥ इषुभिरिति । कर्षणमायुधविशेषः ॥ ३४ ॥ हैहयेति । वेगो युद्धवेगः ॥ ३५-३८ ॥ क्रोधेति । युगान्ते युगान्तकाले उत्थितो घोरः पावक इव ॥ ३९ ॥ ४० ॥ बाहुभिर्विक्षेपकरणं भ्रमणं यस्यास्ताम् । वेगः शैघ्र्यम् । आपपातैव न तु विलम्बित

क्षमस्वाद्य दशग्रीव चोष्यतां शर्वरी त्वया। युद्धे श्रद्धा च यद्यस्ति श्वस्तात समरेऽर्जुनम् ॥ ३० ॥ यद्यद्यास्ति मति र्योद्धुं युद्धतृष्णासमावृता । निहत्यास्मांस्ततो युद्धमर्जुनेनोपयास्यसि ॥ ३१ ॥ ततस्ते रावणामात्यैरमात्याः पार्थिवस्य तु । सूदिताश्चापि ते युद्धे भक्षिताश्च बुभुक्षितैः ॥३२॥ ततो हलहलाशब्दो नर्मदातीर आबभौ । अर्जुनस्यानुयातॄणां रावणस्य च मन्त्रिणाम् ॥३३॥ इषुभिस्तोमरैः शूलैस्त्रिशूलैर्वज्रकर्षणैः । सरावणानर्दयन्तः समन्तात् समभिद्रुताः ॥ ३४ ॥ हैहयाधिपयोधानां वेग आसीत् सुदारुणः । सनक्रमीनमकरसमुद्रस्येव निस्वनः ॥ ३५ ॥ रावणस्य तु तेऽमात्याः प्रहस्तशुकसारणाः । कार्तवीर्यबलं क्रुद्धा निर्दहन्ति स्म तेजसा ॥३६॥ अर्जुनाय तु तत् कर्म रावणस्य समन्त्रिणः । क्रीडमानाय कथितं पुरुषैर्द्वाररक्षिभिः ॥ ३७ ॥ श्रुत्वा न भेतव्यमिति स्त्रीजनं तं ततोऽर्जुनः । उत्ततार जलात्तस्माद्गङ्गातोयादिवाञ्जनः ॥ ३८ ॥ क्रोधदूषितनेत्रस्तु स ततोऽर्जुनपावकः । प्रजज्वाल महाघोरो युगान्त इव पावकः ॥ ३९ ॥ स तूर्णतरमादाय वरहेमाङ्गदो गदाम् । अभिदुद्राव रक्षांसि तमांसीव दिवाकरः ॥ ४० ॥ बाहुविक्षेपकरणां समुद्यम्य महागदाम् । गारुडं वेगमास्थाय चापपातैव सोऽर्जुनः ॥ ४१ ॥ तस्य मार्गं समारुध्य विन्ध्योऽर्कस्येव पर्वतः । स्थितो विन्ध्य इवाकम्प्यः प्रहस्तो मुसलायुधः ॥४२॥ ततोऽस्य मुसलं घोरं लोहबद्धं महोद्धतः । प्रहस्तः प्रेषयन् क्रुद्धो ररास च यथाऽम्बुदः ॥ ४३ ॥ तस्याग्रे मुसलस्याग्निरशोकापीडसन्निभः । प्रहस्तकरमुक्तस्य बभूव प्रदहन्निव ॥ ४४ ॥

वान् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तत इति । अस्य प्रेषयन् अर्जुनस्य संहारार्थं क्षिपन् ॥ ४३ ॥ तस्येति । अशोकपुष्पकृतः आपीडः अशोकापीडः ॥ ४४ ॥

अथेति । वञ्चयामास प्रतिहतवानित्यर्थः । सगदः गदासहितः । अगदः अरोगः अप्रतिबन्ध इति यावत्, विक्रमो यस्येति विग्रहः ॥ ४५ ॥ तत इति । पञ्चबाहुशतैः उच्छ्रय उत्क्षेपो यस्याः सा ॥ ४६ ॥ यथेति । तथा शैल इव स्थितः निपपात ॥ ४७-५० ॥ सागरावित्यादिश्लोकत्रयम् । वाशितार्थे करे

अथायान्तं तु मुसलं कार्तवीर्यस्तदाऽर्जुनः । निपुणं वञ्चयामास सगदोऽगदविक्रमः ॥ ४५ ॥ ततस्तमभिदुद्राव प्रहस्तं हैहयाधिपः । भ्रामयानो गदां गुर्वीं पञ्चबाहुशतोच्छ्रयाम् ॥ ४६ ॥ तथाहतोऽतिवेगेन प्रहस्तो गदया तदा । निपपात हतः शैलो वज्रिवज्रहतो यथा ॥४७॥ प्रहस्तं पतितं दृष्ट्वा मारीचशुकसारणाः । समहोदरधूम्राक्षा ह्यपसृष्टा रणाजिरात् ॥ ४८ ॥ अपक्रान्तेष्वमात्येषु प्रहस्ते विनिपातिते । रावणोऽभ्यद्रवत्तूर्णमर्जुनं नृपसत्तमम् ॥ ४९ ॥ सहस्रबाहोस्तद्युद्धं विंशद्बाहोश्च दारुणम् । नृपराक्षसयोस्तत्र चारब्धं रोमहर्षणम् ॥ ५० ॥ सागराविव संरब्धौ चलन्मूलाविवाचलौ । तेजोयुक्ताविवादित्यौ प्रदहन्ताविवानलौ ॥ ५१ ॥ बलोद्धतौ यथा नागौ वाशितार्थे यथा वृषौ । मेघाविव विनर्दन्तौ सिंहाविव बलोत्कटौ ॥ ५२ ॥ रुद्रकालाविव क्रुद्धौ तदा तौ राक्षसार्जुनौ । परस्परं गदाभ्यां तौ ताडयामासतुर्भृशम् ॥ ५३ ॥ वज्रप्रहारानचला यथा घोरान् विषेहिरे । गदाप्रहारांस्तौ तत्र सेहाते नरराक्षसौ ॥ ५४ ॥ यथाऽशनिरवेभ्यस्तु जायतेऽथ प्रतिश्रुतिः । तथा तयोर्गदापोथैर्दिशः सर्वाः प्रतिश्रुताः ॥ ५५ ॥ अर्जुनस्य गदा सा तु पात्यमानाऽहितोरसि । काञ्चनाभं नभश्चक्रे विद्युत्सौदामिनी यथा ॥५६॥ तथैव रावणेनापि पात्यमाना मुहुर्मुहुः । अर्जुनोरसि निर्भाति गदोल्केव महागिरौ ॥५७॥ नार्जुनः खेदमायाति न राक्षसगणेश्वरः । इदमासीत्तयोर्युद्धं यथा पूर्वं बलीन्द्रयोः ॥ ५८ ॥

ण्वर्थे, युध्यन्ताविति शेषः ॥ ५१-५४ ॥ तथेति । प्रतिश्रुताः प्रतिश्रुतवन्त इत्यर्थः । मत्वर्थीयाजन्तः । गदापोथैः गदापातैः ॥ ५५ ॥ अर्जुनस्येति ।

विद्युद्विशेषेण द्योतमाना सौदामिनी नभ इव राक्षसोरः काश्चनाभं स्वर्णवर्णं चकार ॥ ५६–६० ॥ वरदानेति । दुर्बलेव बलरहितेव । यथावेगं स्ववेगोचितम् । प्रहर्तुं स्वयं द्विधा भूत्वा क्षितावपतत् । तत्र हेतुः वरदानकृतत्राण इति ॥ ६१ ॥ स त्विति । निष्टनन् रटन् ॥ ६२–६४ ॥ बध्यमान

शृङ्गैरिव वृषा युध्यन्‍ दन्ताग्रैरिव कुञ्जरौ । परस्परं तौ निघ्नन्तौ नरराक्षससत्तमौ ॥ ५९ ॥ ततोऽर्जुनेन क्रुद्धेन सर्वप्राणेन सा गदा । स्तनयोरन्तरे मुक्ता रावणस्य महोरसि ॥ ६० ॥ वरदानकृतत्राणे सा गदा रावणोरसि । दुर्बलेव यथावेगं द्विधा भूत्वाऽपतत् क्षितौ ॥६१॥ स त्वर्जुनप्रमुक्तेन गदापातेन रावणः । अपासर्पद्धनुर्मात्रं निषसाद च निष्टनन् ॥ ६२ ॥ स विह्वलं तदाऽऽलक्ष्य दशग्रीवं ततोऽर्जुनः । सहसोत्पत्य जग्राह गरुत्मानिव पन्नगम् ॥६३॥ स तं बाहुसहस्रेण बलाद्गृह्य दशाननम् । बबन्ध बलवान् राजा बलिं नारायणो यथा ॥६४॥ बध्यमाने दशग्रीवे सिद्धचारणदेवताः । साध्वीति वादिनः पुष्पैः किरन्त्यर्जुनमूर्धनि ॥ ६५ ॥ व्याघ्रो मृगमिवादाय मृगराडिव दन्तिनम् । ननाद हैहयो राजा हर्षादम्बुदवन्मुहुः ॥६६॥ प्रहस्तस्तु समाश्वस्तो दृष्ट्वा बद्धं दशाननम् । सह तै राक्षसैः क्रुद्धश्चाभिदुद्राव पार्थिवम् ॥ ६७ ॥ नक्तञ्चराणां वेगस्तु तेषामापततां बभौ । उद्धृत आतपापाये पयोदानामिवाम्बुधौ ॥ ६८ ॥ मुञ्च मुञ्चेति भाषन्तस्तिष्ठ तिष्ठेति चासकृत् । मुसलानि सशूलानि सोत्ससर्ज तदाऽर्जुने ॥६९॥ अप्राप्तान्येव तान्याशु असम्भ्रान्तस्तदाऽर्जुनः । आयुधान्यमरारीणां जग्राहारिनिषूदनः ॥७०॥ ततस्तैरेव रक्षांसि दुर्धरैः प्रवरायुधैः । भित्त्वा विद्रावयामास वायुरम्बुधरानिव ॥ ७१ ॥ राक्षसांस्त्रासयित्वा तु कार्तवीर्योऽर्जुनस्तदा । रावणं गृह्य नगरं प्रविवेश सुहृद्वृतः ॥ ७२ ॥ स कीर्यमाणः कुसुमाक्षतोत्करैर्द्विजैः सपौरैः पुरुहूतसन्निभः । तदाऽर्जुनः सम्प्रविवेश तां पुरीं बलिं निगृह्येव सहस्रलोचनः ॥ ७३ ॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तर० द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

इति । साध्वीति वादिनः इयं क्रिया साध्वीति वदन्तः ॥६५–७३॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥३२॥

॥ १ ॥ तत इति । कम्प्यमानः अनुकम्पायुक्ततया संपद्यमानः । यद्वा पौत्रस्नेहात्कम्पित इत्यर्थः । अथवा महाधृतेरपि कम्पितं हृदयमित्यर्थः ॥ २ ॥ स इति । मनःसंपातविक्रमः मनोगतिः । वायुतुल्यगतिः वायुसमानवेगः ॥ ३ ॥ स इति । अमरावतिसङ्काशामित्यत्र " ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् "

रावणग्रहणं तत्तु वायुग्रहणसन्निभम् । ततः पुलस्त्यः शुश्राव कथितं दिवि दैवतैः ॥१॥ ततः पुत्रकृतस्नेहात् कम्प्यमानो महाधृतिः । माहिष्मतीपतिं द्रष्टुमाजगाम महामुनिः ॥ २ ॥ स वायुमार्गमास्थाय वायुतुल्यगतिर्द्विजः । पुरीं माहिष्मतीं प्राप्तो मनस्सम्पातविक्रमः ॥३॥ सोऽमरावतिसङ्काशां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् । प्रविवेश पुरीं ब्रह्मा इन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ ४ ॥ पादचारमिवादित्यं निष्पतन्तं सुदुर्दशम् । ततस्ते प्रत्यभिज्ञाय चार्जुनाय निवेदयन् ॥ ५ ॥ पुलस्त्य इति विज्ञाय वचनाद्धैहयाधिपः । शिरस्यञ्जलिमाधाय प्रत्युद्गच्छत्तपस्विनम् ॥ ६ ॥ पुरोहितोऽस्य गृह्यार्घ्यं मधुपर्कं तथैव च । पुरस्तात् प्रययौ राज्ञः शक्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ७ ॥ ततस्तमृषिमायान्तमुद्यन्तमिव भास्करम् । अर्जुनो दृश्य सम्भ्रान्तो ववन्देन्द्र इवेश्वरम् ॥ ८ ॥ स तस्य मधुपर्कं गां पाद्यमर्घ्यं निवेद्य च । पुलस्त्यमाह राजेन्द्रो हर्षगद्गदया गिरा ॥ ९ ॥ अद्यैवममरावत्या तुल्या माहिष्मती कृता । अद्याहं तु द्विजेन्द्र त्वां यस्मात् पश्यामि दुर्दशम् ॥ १० ॥ अद्य मे कुशलं देव अद्य मे कुशलं व्रतम् । अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः । यस्माद्देवगणैर्वन्द्यौ वन्देऽहं चरणौ तव ॥ ११ ॥ इदं राज्यमिमे पुत्रा इमे दारा इमे वयम् । ब्रह्मन् किं कुर्मि किं कार्यमाज्ञापयतु नो भवान् ॥ १२ ॥

इति ह्रस्वः ॥ ४ ॥ पादचारमिति । सुदुर्दशम्, दुर्दर्शमिति यावत् । प्रत्युद्गच्छत् प्रत्युदगच्छत । ईश्वरं ब्रह्माणम् ॥ ५–११ ॥ इदमिति । किं कुर्मि किं

करवाणि किं वा कार्यं मया ॥ १२ ॥ तमिति । शिवं कुशलम् । पुलस्त्योवाचेति सन्धिरार्षः ॥ १३–१५ ॥ पुत्रकस्येति । पुत्रकस्य मदीयबालकस्य । नाम विश्रावितं रावणजिदिति नाम त्वया त्रैलोक्ये विश्रावितम् । वत्सं बालम् ॥ १६ ॥ पुलस्त्येति । किंचिद्वचोपि नोवाच किंचन अविद्यमानं किंचिद्वचनं न किंचिदप्यवददित्यर्थः, अपि तु क्रियाकेवलमुत्तरमिति मुमोचेत्यर्थः । प्रहृष्टवत् ब्रह्मणा प्रार्थनीयोऽस्मीति सन्तोषयुक्तः सन् ॥ १७ ॥ स इति ।

तं धर्मेऽग्निषु पुत्रेषु शिवं पृष्ट्वा च पार्थिवम् । पुलस्त्योवाच राजानं हैहयानां तथाऽर्जुनम् ॥१३॥ नरेन्द्राम्बुजपत्राक्ष पूर्णचन्द्रनिभानन । अतुलं ते बलं येन दशग्रीवस्त्वया जितः ॥१४॥ भयाद्यस्योपतिष्ठेतां निष्पन्दौ सागरानिलौ । सोऽयं मृधे त्वया बद्धः पौत्रो मे रणदुर्जयः ॥ १५ ॥ पुत्रकस्य यशः पीतं नाम विश्रावितं त्वया । मद्वाक्याद्याच्यमानोऽद्य मुञ्च वत्सं दशाननम् ॥ १६ ॥ पुलस्त्याज्ञां प्रगृह्योचे न किंचन वचोऽर्जुनः । मुमोच वै पार्थिवेन्द्रो राक्षसेन्द्रं प्रहृष्टवत् ॥१७॥ स तं प्रमुच्य त्रिदशारिमर्जुनः प्रपूज्य दिव्याभरणस्रगम्बरैः । अहिंसकं सख्यमुपेत्य साग्निकं प्रणम्य तं ब्रह्मसुतं गृहं ययौ ॥ १८ ॥ पुलस्त्येनापि सन्त्यक्तो राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । परिष्वक्तः कृतातिथ्यो लज्जमानो विनिर्जितः ॥ १९ ॥ पितामहसुतश्चापि पुलस्त्यो मुनिपुङ्गवः । मोचयित्वा दशग्रीवं ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ २० ॥ एवं स रावणः प्राप्तः कार्तवीर्यात् प्रधर्षणम् । पुलस्त्यवचनाच्चापि पुनर्मुक्तो महाबलः ॥ २१ ॥ एवं बलिभ्यो बलिनः सन्ति राघवनन्दन । नावज्ञा हि परे कार्या य इच्छेत् प्रियमात्मनः ॥ २२ ॥ ततः स राजा पिशिताशनानां सहस्रबाहोरुपलभ्य मैत्रीम् । पुनर्नृपाणां कदनं चकार चचार सर्वां पृथिवीं च दर्पात् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

परस्परहिंसाप्रवृत्तिनिवारणसाधनभूतं साग्निकमग्निसाक्षिपूर्वकम् ॥ १८ ॥ पुलस्त्येनेति । अपिना अर्जुनेनापीति समुच्चीयते । कृतातिथ्य इति ।

स०–पुलस्त्योवाच सन्धिरार्षः । पुलस्त्योऽस्या अस्तीति पुलस्त्या जिह्वा । " मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयं वदति " " जिह्विकतोऽच्युत विकर्षति " इत्यादिवत्करणे कर्तृत्वोपचारः ॥ १३ ॥ रावणदिग्विजयकाले जगच्छून्यं किमित्यस्योत्तरमाह–एवमिति ॥ तिल०–बलिभ्योऽपि बलिनः सन्ति । ईश्वरसृष्टेर्विचित्रत्वादित्याशयः । यः श्रेय इच्छेत्तेन परे परस्मिन् अवज्ञा न कार्या ॥ २२ ॥

अर्जुनेनेति शेषः ॥ १९-२३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

॥ १ ॥ राक्षसमिति । युद्धे युद्धनिमित्तम् । ह्वयति आह्वयति स्म ॥ २ ॥ ३ ॥ तत इति । वानरामात्यः वालिनोऽमात्यः मन्त्री तार उवाच । तथा

अर्जुनेन विमुक्तस्तु रावणो राक्षसाधिपः । चचार पृथिवीं सर्वामनिर्विण्णस्तथा कृतः ॥ १ ॥ राक्षसं वा मनुष्यं वा शृणुते यं बलाधिकम् । रावणस्तं समासाद्य युद्धे ह्वयति दर्पितः ॥ २ ॥ ततः कदाचित् किष्किन्धां नगरीं वालिपालिताम् । गत्वा ह्वयति युद्धाय वालिनं हेममालिनम् ॥ ३ ॥ ततस्तु वानरामात्यस्तारस्तारापिता प्रभुः । उवाच वानरो वाक्यं युद्धप्रेप्सुमुपागतम् ॥ ४ ॥ राक्षसेन्द्र गतो वाली यस्ते प्रतिबलो भवेत् । कोऽन्यः प्रमुखतः स्थातुं तव शक्तः प्लवङ्गमः ॥ ५ ॥ चतुर्भ्योऽपि समुद्रेभ्यः सन्ध्यामन्वास्य रावण । इमं मुहूर्तमायाति वाली तिष्ठ मुहूर्तकम् ॥ ६ ॥ एतानस्थिचयान् पश्य य एते शङ्खपाण्डुराः । युद्धार्थिनामिमे राजन् वानराधिपतेजसा ॥ ७ ॥ यद्वाऽमृतरसः पीतस्त्वया रावण राक्षस । तदा वालिनमासाद्य तदन्तं तव जीवितम् ॥ ८ ॥ पश्येदानीं जगच्चित्रमिमं विश्रवसः सुत । इदं मुहूर्तं तिष्ठस्व दुर्लभं ते भविष्यति ॥ ९ ॥ अथवा त्वरसे मर्तुं गच्छ दक्षिणसागरम् । वालिनं द्रक्ष्यसे तत्र भूमिस्थमिव पावकम् ॥ १० ॥ स तु तारं विनिर्भर्त्स्य रावणो लोकरावणः । पुष्पकं तत् समारुह्य प्रययौ दक्षिणार्णवम् ॥ ११ ॥ तत्र हेमगिरिप्रख्यं तरुणार्कनिभाननम् । रावणो वालिनं दृष्ट्वा सन्ध्योपासनतत्परम् ॥ १२ ॥ पुष्पकादवरुह्याथ रावणोऽञ्जनसन्निभः । ग्रहीतुं वालिनं तूर्णं निश्शब्दपदमाव्रजत् ॥ १३ ॥

तारापिता सुषेणश्चोवाच । प्रभुः युवराजः सुग्रीवश्चोवाच ॥ ४ ॥ राक्षसेन्द्रेति । ते तुभ्यम् । प्रतिबल इति, युद्धं दातुमिति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ एतानिति । युद्धार्थिनामिति । वानराधिपतेजसा मृतानां युद्धार्थिनामिमे । एवं त्वमपि भविष्यसीति भावः ॥ ७ ॥ यद्वेति । तदा तथापि वालिनमासाद्य तव जीवितं तदन्तं तत्समीपप्राप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥ पश्येति । जगच्चित्रं जगतः सर्वस्याप्याश्चर्यभूतं व्यापारमिदानीं पश्य । दुर्लभं, जीवितमिति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ स त्विति । तारं तारादीन् । यद्वा पूर्वं तार एवोक्तवान् तस्य तारापितृत्वं सम्बन्धविशेषात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ पुष्पकादिति । निःशब्दपदं निःशब्दचरण

विन्यासम् ॥ १३ ॥ यदृच्छयेति । पापाभिप्रायवान् बन्धनाभिप्रायवान् ॥ १४ ॥ शशमिति । सिंहो वा सिंह इव ॥ १५ ॥ जिघृक्षमाणमित्यारभ्य इत्येवमित्यन्तं वालिविचारः ॥ १६ ॥ द्रक्ष्यन्तीति । द्रक्ष्यन्ति, देवादय इति शेषः । ममाङ्कस्थं कक्षस्थमिति यावत् । गरुडस्येवेति । अङ्कस्थमित्यनु

यदृच्छया तदा दृष्टो वालिनापि स रावणः । पापाभिप्रायवान् दृष्ट्वा चकार न तु सम्भ्रमम् ॥ १४ ॥ शशमालक्ष्य सिंहो वा पन्नगं गरुडो यथा । न चिन्तयति तं वाली रावणं पापनिश्चयम् ॥ १५ ॥ जिघृक्षमाणमायान्तं रावणं पापचेतसम् । कक्षावलम्बिनं कृत्वा गमिष्ये त्रीन् महार्णवान् ॥ १६ ॥ द्रक्ष्यन्त्यरिं ममाङ्कस्थं स्रंसदूरुकराम्बरम् । लम्बमानं दशग्रीवं गरुडस्येव पन्नगम् ॥ १७ ॥ इत्येवं मतिमास्थाय वाली कर्णमुपाश्रितः । जपन् वै नैगमान् मन्त्रांस्तस्थौ पर्वतराडिव ॥ १८ ॥ तावन्योन्यं जिघृक्षन्तौ हरिराक्षसपार्थिवौ । प्रयत्नवन्तौ तत् कर्म ईहतुर्बलदर्पितौ ॥ १९ ॥ हस्तग्राहं तु तं मत्वा पादशब्देन रावणम् । पराङ्मुखोऽपि जग्राह वाली सर्पमिवाण्डजः ॥ २० ॥ ग्रहीतुकामं तं गृह्य रक्षसामीश्वरं हरिः । खमुत्पपात वेगेन कृत्वा कक्षावलम्बिनम् ॥ २१ ॥ तं चापीडयमानं तु वितुदन्तं नखैर्मुहुः । जहार रावणं वाली पवनस्तोयदं यथा ॥ २२ ॥ अथ ते राक्षसामात्या ह्रियमाणं दशाननम् । मुमोक्षयिषवो वालिं रवमाणा अभिद्रुताः ॥ २३ ॥ अन्वीयमानस्तैर्वाली भ्राजतेऽम्बरमध्यगः । अन्वीयमानो मेघौघैरम्बरस्थ इवांशुमान् ॥ २४ ॥ तेऽशक्नुवन्तः सम्प्राप्तुं वालिनं राक्षसोत्तमाः । तस्य बाहूरुवेगेन परिश्रान्ता व्यवस्थिताः ॥ २५ ॥ वालिमार्गादपाक्रामन् पर्वतेन्द्रा हि गच्छतः । किं पुनर्जीवितप्रेप्सुर्बिभ्रद्वै मांसशोणितम् ॥ २६ ॥

कर्षः ॥ १७ ॥ इतीति । कर्णमुपाश्रितः पादशब्दश्रवणार्थं कर्णमुपाश्रितमनाः । नैगमान् वैदिकान् । देवकुमारत्वान्मन्त्रवत्त्वम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ हस्तेति । हस्तग्राहं हस्तैर्ग्रहणाभिप्रायवन्तम् । पादशब्देन सूक्ष्मपादशब्देन ॥ २० ॥ २१ ॥ तं चेति । आपीडयमानम् "णिचश्च" इत्यात्मनेपदम् ॥ २२–२४ ॥ तेऽशक्नुवन्त इति । अशक्नुवन्त इति पदम् ॥ २५ ॥ वालीति । हि यस्मात्पर्वतेन्द्रा अपि वालिमार्गादपाक्रामन् । मांसादिमान् जीवितप्रेप्सुः प्राणी

गच्छतस्तस्य मार्गादपाक्रामतीति किं पुनः। पर्वतेन्द्रा हीति च पाठः॥ २६ ॥ अपक्षिगणेति। अपक्षिगणसंपातान् पक्षिगणैरप्यशक्यसंपातान् सागरान् क्रमशः, गच्छन्निति शेषः। संध्याकालं प्रातस्सन्ध्याकालदेवतारूपमवन्दत ॥२७॥ सभाज्यमान इति। सभाज्यमानः पूज्यमानः। पश्चिममित्यादि। दक्षिणे सन्ध्याङ्गशौचम्। पश्चिमे मन्त्रपूर्वकसंध्याङ्गस्नानम्। उत्तरे प्रोक्षणादिकम्। पूर्वेऽर्घ्यप्रदानादिकमिति। अन्यथा संध्याचतुष्टयाभावात् तदङ्ग

अपक्षिगणसम्पातान् वानरेन्द्रो महाजवः। क्रमशः सागरान् सर्वान् सन्ध्याकालमवन्दत ॥ २७॥ सभाज्यमानो भूतैस्तु खेचरैः खेचरोत्तमः। पश्चिमं सागरं वाली ह्याजगाम सरावणः ॥ २८ ॥ तस्मिन् सन्ध्यामुपासित्वा स्नात्वा जप्त्वा च वानरः। उत्तरं सागरं प्रायाद्वहमानो दशाननम् ॥ २९ ॥ बहुयोजनसाहस्रं वहमानो महाहरिः। वायुवच्च मनोवच्च जगाम सह शत्रुणा ॥ ३० ॥ उत्तरे सागरे सन्ध्यामुपासित्वा दशाननम्। वहमानोऽगमद्वाली पूर्वं वै स महोदधिम् ॥ ३१ ॥ तत्रापि सन्ध्यामन्वास्य वासविः स हरीश्वरः। किष्किन्धामभितो गृह्य रावणं पुनरागमत् ॥३२॥ चतुर्ष्वपि समुद्रेषु सन्ध्यामन्वास्य वानरः। रावणोद्वहनश्रान्तः किष्किन्धोपवनेऽपतत् ॥३३॥ रावणं तु मुमोचाथ स्वकक्षात् कपिसत्तमः। कुतस्त्वमिति चोवाच प्रहसन् रावणं मुहुः ॥३४॥ विस्मयं तु महद्गत्वा श्रमलोलनिरीक्षणः। राक्षसेन्द्रो हरीन्द्रं तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ वानरेन्द्र महेन्द्राभ राक्षसेन्द्रोऽस्मि रावणः। युद्धेप्सुरिह सम्प्राप्तः स चाद्यासादितस्त्वया ॥ ३६ ॥ अहो बलमहो वीर्यमहो गाम्भीर्यमेव च। येनाहं पशुवद् गृह्य भ्रामितश्चतुरोऽर्णवान् ॥ ३७ ॥ एवमश्रान्तवद्वीर शीघ्रमेव महार्णवान्। मां चैवोद्वहमानस्तु कोऽन्यो वीरः क्रमिष्यति ॥ ३८ ॥ त्रयाणामेव भूतानां गतिरेषा प्लवङ्गम। मनोनिलसुपर्णानां तव चात्र न संशयः ॥ ३९ ॥

स्यापि तत्त्वेन व्यपदेशात् ॥ २८-३१ ॥ तत्रेति। वासवस्यापत्यं वासविः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ रावणमिति। प्रहसन्निति। मां जिघृक्षुः स्वयमेव दुरात्मा निगृहीत इति प्रहसन् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वानरेन्द्रेति। त्वयाऽऽसादित इति। कक्षनिक्षेपं प्रापित इत्यर्थः ॥३६॥३७॥ एवमिति। अश्रान्तवत् अश्रान्तः

सन् । मां चैव महाद्रिसमानभारामित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सोऽहमिति । तुभ्यं तवेत्यर्थः ॥४०–४३॥ स इति । सुग्रीव इवेति । भ्रातृभावेनेत्यर्थः । आगतैरिति । सहेति शेषः ॥४४॥ एवमिति । भ्राता कृतः सोदरभावतया स्नेहीकृतः ॥४५॥४६॥ इति श्रीगोविन्द० उत्तरश्रीरामा० चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥३४॥

सोऽहं दृष्टबलस्तुभ्यमिच्छामि हरिपुङ्गव । त्वया सह चिरं सख्यं सुस्निग्धं पावकाग्रतः ॥ ४० ॥ दाराः पुत्राः पुरं राष्ट्रं भोगाच्छादनभोजनम् । सर्वमेवाविभक्तं नौ भविष्यति हरीश्वर ॥ ४१ ॥ ततः प्रज्वालयित्वाऽग्निं तावुभौ हरिराक्षसौ । भ्रातृत्वमुपसम्पन्नौ परिष्वज्य परस्परम् ॥ ४२ ॥ अन्योन्यं लम्बितकरौ ततस्तौ हरिराक्षसौ । किष्किन्धां विशतुर्हृष्टौ सिंहौ गिरिगुहामिव ॥ ४३ ॥ स तत्र मासमुषितः सुग्रीव इव रावणः । अमात्यैरागतैर्नीत त्रैलोक्योत्सादनार्थिभिः ॥४४॥ एवमेतत् पुरावृत्तं वालिना रावणः प्रभो । धर्षितश्च कृतश्चापि भ्राता पावकसन्निधौ ॥ ४५ ॥ बलमप्रतिमं राम वालिनोऽभवदुत्तमम् । सोऽपि त्वया विनिर्दग्धः शलभो वह्निना यथा ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

अपृच्छत तदा रामो दक्षिणाशाश्रयं मुनिम् । प्राञ्जलिर्विनयोपेत इदमाह वचोऽर्थवत् ॥ १ ॥
अतुलं बलमेतद्वै वालिनो रावणस्य च । न त्वेताभ्यां हनुमता समं त्विति मतिर्मम ॥ २ ॥
शौर्यं दाक्ष्यं बलं धैर्यं प्राज्ञता नयसाधनम् । विक्रमश्च प्रभावश्च हनूमति कृतालयाः ॥ ३ ॥

अपृच्छतेत्यादि । अपृच्छतेत्यस्य विवरणम् इदं वचनमिति ॥ १ ॥ अतुलमिति । एताभ्यामिति । एतयोरित्यर्थः । "षष्ठ्यर्थे बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्" इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ २ ॥ शौर्यमिति । नयसाधनं नीतिकृत्यसंपादनम् ॥ ३–७ ॥

स०–दक्षिणाशाश्रयं विन्ध्यमुलङ्घ्य दक्षिणदिगाश्रयं मुनिमगस्त्यम् इदं वक्ष्यमाणम् अपृच्छत अपृच्छत् । आहवे चाय्यते पूज्यत इति अहवचो रामः । आहवशब्दोपपदात्पूजार्थाचायतेः "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इति कर्मणि डप्रत्यये रूपम् । हे इदम अस्यापत्यमिः कामः । दमयतीति दमः, एः दमः इदमः तस्य सम्बुद्धिः । अर्थवदिति क्रियाविशेषणम् ॥ १ ॥

नेति । कालस्य यमस्य ॥ ८ ॥ एतस्येति । लङ्का प्राप्ता विभीषणाय देयत्वेन प्राप्तेत्यर्थः । लक्ष्मणः प्राप्त इति, ओषध्यानयनेनेति शेषः ॥ ९ ॥ हनूमानिति । हनूमान् यदि नो न स्यात्, सहायत्वेनेति शेषः ॥ १० ॥ किमर्थमिति । वीरुध इत्यकारान्तो वृक्षवाची ॥११॥ वाल्यवधहेतुं स्वयं रामः

दृष्टैव सागरं वीक्ष्य सीदन्तीं कपिवाहिनीम् । समाश्वास्य महाबाहुर्योजनानां शतं प्लुतः ॥ ४ ॥ धर्षयित्वा पुरीं लङ्कां रावणान्तःपुरं तदा । दृष्टा सम्भाषिता चापि सीता ह्याश्वासिता तथा ॥ ५ ॥ सेनाग्रगा मन्त्रिसुताः किङ्करा रावणात्मजः । एते हनुमता तत्र ह्येकेन विनिपातिताः ॥ ६ ॥ भूयो बन्धाद्विमुक्तेन भाषयित्वा दशाननम् । लङ्का भस्मीकृता येन पावकेनेव मेदिनी ॥ ७ ॥ न कालस्य न शक्रस्य न विष्णोर्वित्तपस्य च । कर्माणि तानि श्रूयन्ते यानि युद्धे हनूमतः ॥ ८ ॥ एतस्य बाहुवीर्येण लङ्का सीता च लक्ष्मणः । प्राप्ता मया जयश्चैव राज्यं मित्राणि बान्धवाः ॥९॥ हनूमान् यदि नो न स्याद्वानराधिपतेः सखा । प्रवृत्तिमपि को वेत्तुं जानक्याः शक्तिमान् भवेत् ॥१०॥ किमर्थं वाल्यनेनैव सुग्रीवप्रियकाम्यया । तदा वैरे समुत्पन्ने न दग्धो वीरुधो यथा ॥११॥ न हि वेदितवान् मन्ये हनूमानात्मनो बलम् । यद् दृष्टवान् जीवितेष्टं क्लिश्यन्तं वानराधिपम् ॥ १२ ॥ एतन्मे भगवन् सर्वं हनूमति महामतौ । विस्तरेण यथातत्त्वं कथयामरपूजित ॥१३॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा हेतुयुक्तमृषिस्तदा । हनूमतः समक्षं तमिदं वचनमब्रवीत् ॥१४॥ सत्यमेतद्रघुश्रेष्ठ यद् ब्रवीषि हनूमतः । न बले विद्यते तुल्यो न गतौ न मतौ परः॥१५॥

ऊहति—न हीत्यादि ॥ १२ ॥ एतदिति । हनूमत्येतदिति हनूमद्विषये पृष्टमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ सत्यमिति । यद्ब्रवीषि हे रघुश्रेष्ठ ! तदेतत् सत्यम् । स आत्मनो बलं न हि वेदेत्यर्थः ॥ १५ ॥

स०—पावकेन सङ्कर्षणमुखोद्भूतेन ॥ ७ ॥ हनूमतो यानि कर्माणि श्रूयन्ते तानि न कालस्य न शक्रस्य न वित्तपस्यापि श्रूयन्ते । कथम् ? विष्णोः, अनुग्रहादिति शेषः । नञो यथाश्रुतविष्णुपदेनैवान्वये वित्तपस्येत्यत्र नञोऽनुवृत्तिप्रसङ्गः । तदङ्गीकारे चैकेनैव चारितार्थ्यान्नञ्द्वयस्याधिक्यं स्यात् । " न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप " इत्यादिप्रमाणबाधश्च ॥ ८ ॥

तदेव दर्शयति—अमोघेत्यादि ॥ १६ ॥ बाल्य इति । बालतया आस्यत इति । बालतया बालभावेन, अजानतैवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ यदीति । निशामय शृणु ॥ १८ ॥ सूर्येति । सूर्यदत्तवरस्वर्णः सूर्यदत्तवरेण स्वर्णरूपः । सुमेरुः सुवर्णमेरुः ॥ १९ ॥ तस्येति । परिश्रुता प्रसिद्धा ॥ २० ॥

अमोघशापैः शप्तस्तु दत्तोऽस्य ऋषिभिः पुरा । न वेत्ता हि बलं येन बली सन्नरिमर्दनः ॥ १६ ॥ बाल्येऽप्येतेन यत् कर्म कृतं राम महाबल । तन्न वर्णयितुं शक्यमिति बालतयाऽऽस्यते ॥ १७ ॥ यदि वाऽस्ति त्वभिप्रायस्तच्छ्रोतुं तव राघव । समाधाय मतिं राम निशामय वदाम्यहम् ॥ १८ ॥ सूर्यदत्तवरस्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्वतः । यत्र राज्यं प्रशास्त्यस्य केसरी नाम वै पिता ॥ १९ ॥ तस्य भार्या बभूवैषा ह्यञ्जनेति परिश्रुता । जनयामास तस्यां वै वायुरात्मजमुत्तमम् ॥ २० ॥ शालिशूकनिभाभासं प्रासूतास्मुं तदाऽञ्जना । फलान्याहर्तुकामा वै निष्क्रान्ता गहनेचरा ॥ २१ ॥ एष मातुर्वियोगाच्च क्षुधया च भृशार्दितः । रुरोद शिशुरत्यर्थं शिशुः शरवणे यथा ॥ २२ ॥ तदोद्यन्तं विवस्वन्तं जपापुष्पोत्करोपमम् । ददर्श फललोभाच्च ह्युत्पपात रविं प्रति ॥ २३ ॥ बालार्काभिमुखो बालो बालार्क इव मूर्तिमान् । ग्रहीतुकामो बालार्कं प्लवतेऽम्बरमध्यगः ॥ २४ ॥ एतस्मिन् प्लवमाने तु शिशुभावे हनूमति । देवदानवयक्षाणां विस्मयः सुमहानभूत् ॥ २५ ॥ नाप्येवं वेगवान् वायुर्गरुडो वा मनस्तथा । यथाऽयं वायुपुत्रस्तु क्रमतेऽम्बरमुत्तमम् ॥ २६ ॥ यदि तावच्छिशोरस्य त्वीदृशो गतिविक्रमः । यौवनं बलमासाद्य कथं वेगो भविष्यति ॥ २७ ॥ तमनुप्लवते वायुः प्लवन्तं पुत्रमात्मनः । सूर्यदाहभयाद्रक्षंस्तुषारचयशीतलः ॥ २८ ॥ बहुयोजनसाहस्रं क्रमत्येष गतोऽम्बरम् । पितुर्बलाच्च बाल्याच्च भास्कराभ्याशमागतः ॥ २९ ॥

शालिशूकेति । शालिशूकनिभाभासं शाल्यग्रवत्पिङ्गलाभासम् । "काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम्" इत्युक्तेः । प्रासूत प्रसूतवती ॥ २१ ॥ एष इति । शरवणे

शिशुः स्कन्दः ॥२२–२९॥ शिशुरिति । दोषज्ञः विद्वान् स न भवतीत्यदोषज्ञः । "दोषज्ञौ वैद्यविद्वांसौ" इत्यमरः ॥ ३०॥३१ ॥ अनेनेति । स राहुः

शिशुरेष त्वदोषज्ञ इति मत्वा दिनेश्वरः । कार्यं चात्र समायत्तमित्येवं न ददाह सः ॥ ३० ॥ यमेव दिवसं ह्येष ग्रहीतुं भास्करं प्लुतः । तमेव दिवसं राहुर्जिघृक्षति दिवाकरम् ॥ ३१ ॥ अनेन स परामृष्टो राम सूर्यरथोपरि । अपक्रान्तस्ततस्त्रस्तो राहुश्चन्द्रार्कमर्दनः ॥३२॥ स इन्द्रभवनं गत्वा सरोषः सिंहिकासुतः । अब्रवीद्भ्रुकुटिं कृत्वा देवं देवगणैर्वृतम् ॥ ३३ ॥ बुभुक्षापनयं दत्त्वा चन्द्रार्कौ मम वासव । किमिदं तत्त्वया दत्तमन्यस्य बलवृत्रहन् ॥ ३४ ॥ अद्याहं पर्वकाले तु जिघृक्षुः सूर्यमागतः । अथान्यो राहुरासाद्य जग्राह सहसा रविम् ॥ ३५ ॥ स राहो र्वचनं श्रुत्वा वासवः सम्भ्रमान्वितः । उत्पपातासनं हित्वा चोद्वहन् काञ्चनीं स्रजम् ॥ ३६ ॥ ततः कैलासकूटाभं चतुर्दन्तं मदस्रवम् । शृङ्गारधारिणं प्रांशुं स्वर्णघण्टाट्टहासिनम् ॥ ३७॥ इन्द्रः करीन्द्रमारुह्य राहुं कृत्वा पुरस्सरम् । प्रायाद्यत्राभवत् सूर्यः सहानेन हनूमता ॥ ३८ ॥ अथातिरभसेनागाद्राहुरुत्सृज्य वासवम् । अनेन च स वै दृष्टः प्रधावन् शैलकूटवत् ॥ ३९ ॥ ततः सूर्यं समुत्सृज्य राहुं फलमवेक्ष्य च । उत्पपात पुनर्व्योम ग्रहीतुं सिंहिकासुतम् ॥ ४० ॥ उत्सृज्यार्कमिमं राम प्रधावन्तं प्लवङ्गमम् । अवेक्ष्यैवं परावृत्य मुखशेषः पराङ्मुखः ॥ ४१ ॥ इन्द्र माशंसमानस्तु त्रातारं सिंहिकासुतः । इन्द्र इन्द्रेति सन्त्रासान्मुहुर्मुहुरभाषत ॥ ४२ ॥ राहोर्विक्रोशमानस्य प्रागेवा लक्षितं स्वरम् । श्रुत्वेन्द्रोवाच मा भैषीरहमेनं निषूदये ॥ ४३ ॥

परामृष्टः स्पृष्टः ॥३२–३९॥ तत इति । महाशैलकूटवत् बृहत्तरफलमवेक्ष्येत्यर्थः ॥४०॥ उत्सृज्येति । मुखशेष इति राहुस्वरूपकथनम् ॥ ४१–४६ ॥

स०–अदोषज्ञः सूर्यसमीपगमने मां दहेदिति दोषानभिज्ञः ॥ ३० ॥ अनेन हनुमता । पुरा सूर्यदर्शनात्पूर्वमेव । दृष्टोऽभूत्, पुनश्च राहुः त्रस्तस्सन् अपक्रान्तोऽभूत् ॥ ३२ ॥ तिल०–हे वासव ! चन्द्रार्कौ मम यथाकालं बुभुक्षापनयं बुभुक्षा अपनीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या अन्नं दत्त्वा तदन्नम् ॥ ३४ ॥

एवमिति । हस्तान्तात् हस्ताग्रात् । हस्तान्त इति समीप इत्यर्थः ॥४६–४८॥ प्रचारमिति । प्रचारं स्वीयं देहियात्राहेतुभूतम् । गृह्य संक्षिप्य । अन्तर्गतः सर्वदेहान्तर्गतः ॥ ४९ ॥ विण्मूत्रेति । रुरोधेति । निरुद्धस्वगतिप्रचारमकरोत् । एवंविधार्थस्य देवानां शक्यत्वे दृष्टान्तः यथा वर्षाणीति ॥५०–६३॥

ऐरावतं ततो दृष्ट्वा महत्तदिदमित्यपि । फलं मत्वा हस्तिराजमभिदुद्राव मारुतिः ॥ ४४ ॥ तथाऽस्य धावतो रूपमैरावतजिघृक्षया । मुहूर्तमभवद्घोरमिन्द्राग्न्योरिव भास्वरम् ॥ ४५ ॥ एवमाधावमानं तु नातिक्रुद्धः शचीपतिः । हस्तान्तादतिमुक्तेन कुलिशेनाभ्यताडयत् ॥ ४६ ॥ ततो गिरौ पपातैष इन्द्रवज्राभिताडितः । पतमानस्य चैतस्य वामो हनुरभज्यत ॥ ४७ ॥ तस्मिंस्तु पतिते बाले वज्रताडनविह्वले । चुक्रोधेन्द्राय पवनः प्रजानामहिताय सः ॥ ४८ ॥ प्रचारं स तु संगृह्य प्रजास्वन्तर्गतः प्रभुः । गुहां प्रविष्टः स्वसुतं शिशुमादाय मारुतः ॥ ४९ ॥ विण्मूत्राशयमावृत्य प्रजानां परमार्तिकृत् । रुरोध सर्वभूतानि यथा वर्षाणि वासवः ॥ ५० ॥ वायुप्रकोपाद्भूतानि निरुच्छ्वासानि सर्वतः । सन्धिभिर्भिद्यमानैश्च काष्ठभूतानि जज्ञिरे ॥ ५१ ॥ निःस्वाध्यायवषट्कारं निष्क्रियं धर्मवर्जितम् । वायुप्रकोपात् त्रैलोक्यं निरयस्थमिवाभवत् ॥ ५२ ॥ ततः प्रजाः सगन्धर्वाः सदेवासुरमानुषाः । प्रजापतिं समाधावन् दुःखिताश्च सुखेच्छया ॥ ५३ ॥ ऊचुः प्राञ्जलयो देवा महोदरनिभोदराः । त्वया नु भगवन् सृष्टाः प्रजानाथ चतुर्विधाः ॥५४॥ त्वया दत्तोऽयमस्माकमायुषः पवनः पतिः। सोऽस्मान् प्राणेश्वरो भूत्वा कस्मादेषोऽद्य सत्तम ॥ ५५ ॥ रुरोध दुःखं जनयन्नन्तःपुर इव स्त्रियः । तस्मात्त्वां शरणं प्राप्ता वायुनोपहता वयम् ॥ ५६ ॥ एतत् प्रजानां श्रुत्वा तु प्रजानाथः प्रजापतिः। कारणादिति चोक्त्वाऽसौ प्रजाः पुनरभाषत ॥ ५७ ॥

ऊचुरिति । महोदरनिभोदराः वायु स्तम्भान्महोदरव्याधिग्रस्तोदरवदुदरं येषां ते तथा ॥ ५४–५६ ॥ एतदिति । कारणादिति चोक्त्वा किंचित्कारण

मत्रास्तीत्युक्त्वा ॥ ५७-६२ ॥ तदिति । रुक्प्रदः शूलरोगप्रदः । गमिष्याम अप्रसाद्येति सन्धिरार्षः ॥ ६३ ॥ तत इति । तत्रास्यतीति । यत्र अस्यति तिष्ठतीति यावत् ॥६४॥ तत इति । सदागतेर्वायोः । गन्धर्वर्षियक्षेति गुरुलघुभेद आर्षः॥६५॥ इति श्रीगोविन्द० उत्तरश्रीरामा० पञ्चत्रिंशः सर्गः॥३५॥

यस्मिंश्च कारणे वायुश्चुक्रोध च रुरोध च । प्रजाः शृणुध्वं तत् सर्वं श्रोतव्यं चात्मनः क्षमम् ॥५८॥ पुत्रस्तस्यामरेशेन इन्द्रेणाद्य निपातितः । राहोर्वचनमास्थाय ततः स कुपितोऽनिलः ॥ ५९ ॥ अशरीरः शरीरेषु वायुश्चरति पालयन् । शरीरं हि विना वायुं समतां याति दारुभिः ॥६०॥ वायुः प्राणः सुखं वायुर्वायुः सर्वमिदं जगत् । वायुना संपरित्यक्तं न सुखं विन्दते जगत् ॥६१॥ अद्यैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा । अद्यैव ते निरुच्छ्वासाः काष्ठकुड्योपमाः स्थिताः ॥ ६२॥ तद्यामस्तत्र यत्रास्ते मारुतो रुक्प्रदो हि नः । मा विनाशं गमिष्याम अप्रसाद्यादितेः सुताः॥६३॥ ततः प्रजाभिः सहितः प्रजापतिः सदेवगन्धर्वभुजङ्गगुह्यकैः । जगाम तत्रास्यति यत्र मारुतः सुतं सुरेन्द्राभिहतं प्रगृह्य सः ॥ ६४ ॥ ततोऽर्कवैश्वानरकाञ्चनप्रभं सुतं तदोत्सङ्गगतं सदागतेः । चतुर्मुखो वीक्ष्य कृपामथाकरोत् सदेवगन्धर्वर्षियक्षराक्षसैः ॥ ६५ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

ततः पितामहं दृष्ट्वा वायुः पुत्रवधार्दितः । शिशुकं तं समादाय उत्तस्थौ धातुरग्रतः ॥ १ ॥ चलत्कुण्डलमौलिस्रक् तपनीयविभूषणः । पादयोर्न्यपतद्वायुस्तिस्रोपस्थाय वेधसे ॥ २ ॥ तं तु वेदविदा तेन लम्बाभरणशोभिना । वायुमुत्थाप्य हस्तेन शिशुं तं परिमृष्टवान् ॥ ३ ॥

ततः पितामहमित्यादि ॥ १ ॥ चलदित्यादि । तिस्रोपस्थाय त्रिरुपस्थाय । अलुगप्यार्षः । त्रिरुपस्थाय चेति पाठः । न्यपतदिति । उपस्थानपूर्वकं त्रिः साष्टाङ्गमनमदित्यर्थः ॥ २ ॥ तमिति । हनुमज्जीवनार्थम् अङ्गुल्यग्रविन्यस्तवेदपदेन वेदविदा विदितनिखिलवेदवेदान्तेन ब्रह्मणा लम्बाभरणशोभिना

स०-वधार्दितः ताडनार्दितः । शिशुकं शिशुप्रतिमासदृशम् । वस्तुतस्तु न शिशुः । तया लोकानां प्रदर्शयितारम् ॥ १ ॥

हस्तेन तं शिशुं च परिमृष्टवान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्राणवन्तमिति । सर्वभूतेषु सन्निरुद्धम् अन्तःप्रतिष्ठितं यथा भवति तथा प्राणः प्राणभृतश्चचार ॥ ५ ॥ मरुदिति । शीतदाहो हिमेन दाहः । शीतवातविनिर्मुक्ता इति च पाठः ॥ ६ ॥ तत इति । त्रीणि युग्मानि यस्यासौ त्रियुग्मः । तानि तु ऐश्वर्यं वीर्यं

स्पृष्टमात्रस्ततः सोऽथ सलीलं पद्मयोनिना । जलसिक्तं यथा सस्यं पुनर्जीवितमाप्तवान् ॥ ४ ॥ प्राणवन्तमिमं दृष्ट्वा प्राणो गन्धवहो मुदा । चचार सर्वभूतेषु सन्निरुद्धं यथा पुरा ॥ ५ ॥ मरुद्रोधाद्विनिर्मुक्तास्ताः प्रजा मुदिता भवन् । शीतदाहविनिर्मुक्ताः पद्मिन्य इव साम्बुजाः ॥ ६ ॥ ततस्त्रियुग्मस्त्रिककुत् त्रिधामा त्रिदशार्चितः । उवाच देवता ब्रह्मा मारुतप्रियकाम्यया ॥ ७ ॥ भो महेन्द्रेशवरुणप्रजेश्वरधनेश्वराः । जानतामपि वः सर्वं वक्ष्यामि श्रूयतां हितम् ॥ ८ ॥ अनेन शिशुना कार्यं कर्तव्यं वो भविष्यति । तद्ददध्वं वरान् सर्वे मारुतस्यास्य तुष्टये ॥ ९ ॥ ततः सहस्रनयनः प्रीतियुक्तः शुभाननः । कुशेशयमयीं मालामुत्क्षिप्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ मत्करोत्सृष्टवज्रेण हनुरस्य यथा हतः । नाम्ना वै कपिशार्दूलो भविता हनुमानिति ॥ ११ ॥ अहमस्य प्रदास्यामि परमं वरमद्भुतम् । इतः प्रभृति वज्रस्य ममावध्यो भविष्यति ॥ १२ ॥ मार्तण्डस्त्वब्रवीत्तत्र भगवांस्तिमिरापहः । तेजसोऽस्य मदीयस्य ददामि शतिकां कलाम् ॥ १३ ॥ यदा तु शास्त्राण्यध्येतुं शक्तिरस्य भविष्यति । तदाऽस्य शास्त्रं दास्यामि येन वाग्मी भविष्यति ॥ १४ ॥ न चास्य भविता कश्चित् सदृशः शास्त्रदर्शने । वरुणश्च वरं प्रादान्नास्य मृत्युर्भविष्यति । वर्षायुतशतेनापि मत्पाशादुदकादपि ॥ १५ ॥

यशः श्रीः ज्ञानं वैराग्यम् । त्रिककुत् त्रिमूर्तिप्रधानः । त्रिधामा त्रिलोकगृहः । त्रिदशार्चितः देवार्चितः ॥ ७ ॥ भो इति । ईश इत्यनेन रुद्रः इत्युच्यते । प्रजेश्वरः यमः । वक्ष्यामि श्रूयतामिति । गुरुवैषम्यमार्षम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत इति । कुशेशयमयीं काञ्चनपद्ममयीमित्यर्थः ॥ १०–१२ ॥ मार्तण्ड इति । शतिकां शतैकांशभूताम् ॥ १३ ॥ यदा त्विति । शास्त्रं शास्त्रार्थज्ञानम् । ऐन्द्रव्याकरणमित्यर्थः ॥ १४ ॥ न चेति । शास्त्रदर्शने शास्त्रज्ञाने । वरुणोक्त

वरस्तु स्वयुद्धनिमित्तमरणाभावमात्रम् ॥ १५–१७ ॥ मत्त इति । परमो वरः शूलपाशुपतास्त्राद्यवध्यत्वमित्यर्थः ॥ १८ ॥ सर्वेषामिति । सर्वेषां ब्रह्मास्त्रान्तानामित्यर्थः । ब्रह्मदण्डानां ब्रह्मशापानां ब्रह्मायुधानां वा । दीर्घायुश्चेति ॥ १९ ॥ विश्वकर्मेति । यज्ञाद्यायुधानामपि विश्वकर्मनिर्मितत्वेऽपि तदाति

यमो दण्डादवध्यत्वमरोगित्वं च नित्यशः । वरं ददामि सन्तुष्ट अविषादं च संयुगे ॥ १६ ॥ गदेयं मामिका चैनं संयुगे न वधिष्यति । इत्येवं वरदः प्राह तदा ह्येकाक्षिपिङ्गलः ॥ १७ ॥ मत्तो मदायुधानां च न वध्योऽयं भविष्यति । इत्येवं शङ्करेणापि दत्तोऽस्य परमो वरः ॥ १८ ॥ सर्वेषां ब्रह्मदण्डानामवध्योऽयं भविष्यति । दीर्घायुश्च महात्मा च इति ब्रह्माब्रवीद्वचः ॥ १९ ॥ विश्वकर्मा च दृष्ट्वैनं बालसूर्योपमं शिशुम् । शिल्पिनां प्रवरः प्रादाद्वरमस्य महामतिः ॥ २० ॥ मत्कृतानि च शस्त्राणि यानि दिव्यानि संयुगे । तैरवध्यत्वमापन्नश्चिरजीवी भविष्यति ॥२१॥ ततः सुराणां तु वरैर्दृष्ट्वा ह्येनमलंकृतम् । चतुर्मुखस्तुष्टमना वायुमाह जगद्गुरुः ॥२२॥ अमित्राणां भयकरो मित्राणामभयङ्करः। अजेयो भविता पुत्रस्तव मारुत मारुतिः ॥२३॥ कामरूपः कामचारी कामगः प्लवतां वरः। भवत्यव्याहतगतिः कीर्तिमांश्च भविष्यति ॥ २४ ॥ रावणोत्सादनार्थानि रामप्रियकराणि च। रोमहर्षकराण्येष कर्ता कर्माणि संयुगे ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा तमामन्त्र्य मारुतं त्वमरैः सह। यथागतं ययुः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ २६ ॥ सोऽपि गन्धवहः पुत्रं प्रगृह्य गृहमानयत् । अञ्जनायास्तमाचख्यौ वरदत्तं विनिर्गतः ॥ २७ ॥ प्राप्य राम वरानेष वरदानसमन्वितः । बलेनात्मनि संस्थेन सोऽपूर्यत यथाऽर्णवः ॥ २८ ॥

रिक्तायुधपरमिदम् ॥ २०–२६ ॥ स इति । वरदत्तं दत्तवरम् ॥ २७–२९ ॥

स०–यानि दिव्यानि तानि तैः इति पाठः । दिव्यानि दिवि भवानि । तानि प्रसिद्धानि । तैः अस्त्रैः । इति वरं ददावित्यर्थः । दिव्यानितानीति पदमेकं वा । इतानि हनुमन्तं प्राप्तानि तानि न भवन्तीत्यनितानि । दिव्यानि च तान्यनितानि च दिव्यानितानि यानि तैः । प्रतिघातमनितानीति वा । नातोपि तानि तैरित्यनन्वयशङ्केति मन्तव्यम् । मत्कृतानि यानि तानि दिव्यानि तैरिति वा । तच्छब्देन दिव्यत्वविशिष्टशस्त्राणां परामर्शो ज्ञेयः ॥ २१ ॥

स्रुग्भाण्डानीति । स्रुग्भाण्डानि यज्ञोपकरणानि । संशान्तानां शान्तिप्रधानानाम् ॥ ३० ॥ एवमिति । शम्भुना ब्रह्मणा । “ शम्भू ब्रह्मत्रिलोचनौ ” इत्यमरः ॥ ३१ ॥ जानन्त इति । तस्य शक्तितः ब्रह्मणो वरशक्तितः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तत इति । नातिक्रुद्धातिमन्यवः क्रोधो जिघांसा मन्युरमर्षः ।

तरसा पूर्यमाणोऽपि तदा वानरपुङ्गवः । आश्रमेषु महर्षीणामपराध्यति निर्भयः ॥ २९ ॥ स्रुग्भाण्डान्यग्निहोत्रं च वल्कलाजिनसञ्चयान् । भग्नविच्छिन्नविध्वस्तान् संशान्तानां करोत्ययम् ॥ ३० ॥ एवंविधानि कर्माणि प्रावर्तत महाबलः । सर्वेषां ब्रह्मदण्डानामवध्यः शम्भुना कृतः ॥ ३१ ॥ जानन्त ऋषयस्तं वै क्षमन्ते तस्य शक्तितः ॥३२॥ यथा केसरिणा त्वेष वायुना सोऽञ्जनासुतः । प्रतिषिद्धोऽपि मर्यादां लङ्घयत्येव वानरः ॥३३॥ ततो महर्षयः क्रुद्धा भृग्वङ्गिरसवंशजाः । शेपुरेनं रघुश्रेष्ठ नातिक्रुद्धातिमन्यवः ॥ ३४ ॥ बाधसे यत् समाश्रित्य बलमस्मान् प्लवङ्गम । तद्दीर्घकालं वेत्तासि नास्माकं शापमोहितः । यदा ते स्मार्यते कीर्तिस्तदा ते वर्धते बलम् ॥३५॥ ततः स हततेजोजा महर्षिवचनौजसा । एषोश्रमाणि तान्येव मृदुभावं गतोऽचरत् ॥ ३६ ॥ अथर्क्षरजसो नाम वालि सुग्रीवयोः पिता । सर्ववानरराजाऽऽसीत्तेजसा भास्करप्रभः ॥३७॥ स च राज्यं चिरं कृत्वा वानराणां हरीश्वरः । स च ऋक्षरजा नाम कालधर्मेण सङ्गतः ॥ ३८ ॥ तस्मिन्नस्तमिते चाथ मन्त्रिभिर्मन्त्रकोविदैः । पित्र्ये पदे कृतो वाली सुग्रीवो वालिनः पदे ॥३९॥ सुग्रीवेण समं त्वस्य अद्वैधं छिद्रवर्जितम् । आबाल्यं सख्यमभवदनिलस्याग्निना यथा ॥ ४० ॥ एष शापवशादेव न वेद बलमात्मनः । वालिसुग्रीवयोर्वैरं यदा राम समुत्थितम् ॥ ४१ ॥

अतिक्रुद्धा अतिमन्यवश्च न भवन्तीति तथा ॥३४॥ बाधस इति । तद्दीर्घेति । तद्बलम् ॥३५॥ तत इति । हततेजोजाः अपहृतस्ववीर्यबलज्ञान इत्यर्थः । एषोश्रमाणीति आर्षः संधिः ॥३६॥ अथेति । ऋक्षरजस इत्यकारान्तोऽप्यस्ति ॥३७॥३८॥ तस्मिन्निति । वालिनः पदे यौवराज्ये ॥३९॥ सुग्रीवेणेति ।

स०–महर्षिवचनौजसा वचनसामर्थ्येन । हततेजौजाः तेजश्शब्दपर्यायोऽयं तेजशब्दः । एधोदकमित्यादिवत् । ओजः अवष्टम्भशक्तिः तेजः पराक्रमः । “ओजोऽवष्टम्भप्रकाशयोः । तेजो धाम्नि पराक्रमे” इति च विश्वः । तानि सत्त्वानि, अश्रमाणि स्वप्रयुक्तश्रमरहितानि यथा भवेयुस्तथा मृदुभावं मार्दवं गतः । अचरत् सञ्चचार । एष तानाश्रमानेवेति कांसुचित्पुस्तकसंपुटीषु पाठोऽस्ति । तत्र तु नायासः ॥ ३६ ॥

अस्य हनूमतः सुग्रीवेण सह आबाल्यं बाल्यमारभ्य ॥ ४०–४३ ॥ सिंह इति । रणे युद्धादौ स्वबलमास्थितोऽभूत् ॥ ४४ ॥ पराक्रमेति । सौशील्यं सुस्वभावत्वम् । माधुर्यं वाचः । नयानयौ प्रवृत्तिनिवृत्ती । गाम्भीर्यं चित्तस्य । धैर्यम् आपद्यक्षोभः ॥४५॥ असाविति । उद्यद्गिरेः उदयगिरेरित्यर्थः ।

न ह्येष राम सुग्रीवो भ्राम्यमाणोऽपि वालिना ॥ ४२ ॥ देव जानाति न ह्येष बलमात्मनि मारुतिः । ऋषिशापाहृत बलस्तदैष कपिसत्तमः ॥४३॥ सिंहः कुञ्जररुद्धो वा आस्थितः सहितो रणे ॥४४॥ पराक्रमोत्साहमतिप्रतापसौशील्य माधुर्यनयानयैश्च । गाम्भीर्यचातुर्यसुवीर्यधैर्यैर्हनूमतः कोऽभ्यधिकोऽस्ति लोके ॥४५॥ असौ पुनर्व्याकरणं ग्रहीष्यन् सूर्योन्मुखः प्रष्टुमनाः कपीन्द्रः । उद्यद्गिरेरस्तगिरिं जगाम ग्रन्थं महद्धारयनप्रमेयः ॥४६॥ ससूत्रवृत्त्यर्थपदं महार्थं ससङ्ग्रहं साध्यति वै कपीन्द्रः । न ह्यस्य कश्चित् सदृशोऽस्ति शास्त्रे वैशारदे च्छन्दगतौ तथैव ॥ ४७ ॥ सर्वासु विद्यासु तपोविधाने प्रस्पर्धते यो हि गुरुं सुराणाम् । सोऽयं नवव्याकरणार्थवेत्ता ब्रह्मा भविष्यत्यपि ते प्रसादात् ॥४८

महद्ग्रन्थं व्याकरणग्रन्थम् । धारयन् अर्थतः पाठतश्च गृह्णन्नित्यर्थः । धारयदिति पाठे नुडभाव आर्षः । धारयते इति पाठान्तरम् ॥ ४६ ॥ ससूत्रेति । सूत्रमष्टाध्यायी । लक्षणम् वृत्तिः सूत्रार्थमात्रप्रतिपादकग्रन्थः । अर्थपदं वार्तिकम् उक्तानुक्तदुरुक्तिचिन्तानुरूपम् । महार्थं भाष्यं विस्तरविवरणरूपम् ।

स०–ननु हनुमतो ज्ञानाभावे स्वप्रयोजनार्थं स्मार्यते वर्द्धत इति प्रागुक्तेः स्मारयितव्यो मारयितव्ये वालिनि सुग्रीवेणेत्यत आह–नहीति । वालिना भ्राम्यमाण एष सुग्रीवः एष मारुतिरात्मबलं न जानातीति न वेद, अतो न बोधयामासेति भावः ॥४२॥४३॥ प्रष्टुमनाः सूर्यं प्रति महद्व्याकरणं ग्रहीष्यन् ग्रन्थं धारयेति सम्पादयेति, तेनोक्त इति शेषः । तर्हि सूर्यापेक्षया विज्ञत्वमायातमस्येत्यत आह–**नप्रमेय** इति । नसमासः, अप्रमेय इत्यर्थः । तत्राध्ययनं तु तदन्तर्गतनारायणविवक्षयेति बोध्यम् । सूर्यो हनुमतोऽपि ज्ञानाधिकः किमित्यतो नेत्याह–नप्रमेय इति । अपदार्थस्सूर्य इति यावत् । एतेनापि नटनं स्फुटीकृतं वेदितव्यम् ॥४६॥ कोऽसौ ग्रन्थस्तत्राह–ससूत्रेति । ससूत्रवृत्त्यर्थपदं सूत्रं शिवडमरुनिस्सृतं चतुर्दशलक्षणम् । वृत्तिः सूत्रवृत्तिः । अर्थपदं तदर्थबोधकं तत्कालवर्त्तिपदम् । महार्थं बह्वर्थोपेतम् । ससङ्ग्रहं सङ्ग्रहाख्यग्रन्थसहितम् । प्रति कपीन्द्रः सिध्यति । “सूत्रमष्टाध्यायीलक्षणम् । वृत्तिस्तात्कालिकसूत्रवृत्तिः । अर्थबोधकपदवद्वार्तिकम् । महार्थं महाभाष्यं पतञ्जलिकृतम् । ससङ्ग्रहं व्याडिकृतसङ्ग्रहाख्यग्रन्थसहितम् । सिध्यति सिद्धो भवति ” इति व्याकुर्वन्नागोजिभट्टः हनुमतः पाणिनिपतञ्जल्यादीनां प्राचीनतां स्वप्राचीनाचीर्णकर्मवशाज्जानातीति न वयमधुनातनतनुतनवो व्याकर्तुं प्रभवामः । नवमव्याकरणकरणसमर्थस्यैतदनुसरणस्यायुक्तत्वाच्च । अइउणादीनां सूत्राणां नित्यत्वाद्भूमौ प्रवर्तयितुं पाणिनिस्तपः कृत्वा लब्धवांस्तानीत्युपपत्तेः । वैशारदे विशारदत्वे । छन्दगतौ छन्दोज्ञाने । छन्दश्शब्दपर्यायोऽयं छन्दशब्दः ॥ ४७ ॥

सङ्ग्रहं प्रकरणादि । साध्यति साधयति, धारयतीत्यर्थः । शास्त्रान्तरेष्वपि वैशारदे वैदुष्ये । छन्दगतौ छन्दःशास्त्रे ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ प्रेति । प्रवीविवक्षोः युगान्ते भूमिमाप्लावयितुं प्रकर्षेण विशेषेण वेगमिच्छोः । युगक्षये काले युगान्तकाल इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ एषेवेति । सन्धिरार्षः । तारेयोऽङ्गदः

प्रवीविवक्षोरिव सागरस्य लोकान् दिधक्षोरिव पावकस्य । युगक्षये ह्येव यथाऽन्तकस्य हनूमतः स्थास्यति कः पुरस्तात् ॥४९॥ एषेव चान्ये च महाकपीन्द्राः सुग्रीवमैन्दद्विविदाः सनीलाः । सतारतारेयनलाः सरम्भास्त्वत्कारणाद्राम सुरैर्हि सृष्टाः ॥ ५० ॥ तदेतत् कथितं सर्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि । हनूमतो बालभावे कर्मैतत् कथितं मया ॥ ५१ ॥ श्रुत्वाऽगस्त्यस्य कथितं रामः सौमित्रिरेव च । विस्मयं परमं जग्मुर्वानरा राक्षसैः सह ॥ ५२ ॥ अगस्त्यस्त्वब्रवीद्रामं सर्वमेतच्छ्रुतं त्वया । दृष्टः सम्भाषितश्चासि राम गच्छामहे वयम् ॥ ५३ ॥ श्रुत्वैतद्राघवो वाक्यमगस्त्यस्योग्रतेजसः । प्राञ्जलिः प्रणतश्चापि महर्षिमिदमब्रवीत् ॥५४॥ अद्य मे देवता हृष्टाः पितरः प्रपितामहाः । युष्माकं दर्शनादेव नित्यं तुष्टाः सबान्धवाः ॥५५॥ विज्ञाप्यं तु ममैतद्धि तद्वदाम्यागतस्पृहः । तद्भवद्भिर्मम कृते कर्तव्यमनुकम्पया ॥५६॥ पौरजानपदान् स्थाप्य स्वकार्येष्वहमागतः । क्रतूनेव करिष्यामि प्रभावाद्भवतां सताम् ॥५७॥ सदस्या मम यज्ञेषु भवन्तो नित्यमेव तत् । भविष्यथ महावीर्या ममानुग्रहकांक्षिणः ॥५८॥ अहं युष्मान् समाश्रित्य तपोनिर्धूतकल्मषान् । अनुग्रहीतः पितृभिर्भविष्यामि सुनिर्वृतः ॥५९॥ तदागन्तव्यमनिशं भवद्भिरिह सङ्गतैः । अगस्त्याद्यास्तु तच्छ्रुत्वा ऋषयः संशितव्रताः ॥६०॥ एवमस्त्विति तं चोक्त्वा प्रयातुमुपचक्रमुः ॥६१॥

॥ ५०–५५ ॥ विज्ञाप्यमिति । मम एतद्वक्ष्यमाणं विज्ञाप्यमस्ति । आगतस्पृहोऽहं यद्वदामि तद्भवद्भिः मत्कृते मन्निमित्तम् अनुकम्पया कर्तव्यम् ॥ ५६ ॥ पौरेति । आगतः वनादागतः अहम् ॥ ५७ ॥ सदस्याः विधिदर्शिनः । महावीर्याः महातपोवीर्याः ॥ ५८ ॥ अहमिति । अनुग्रहीत इति

अनुगृहीत इत्यर्थः । अनिशं सुनिर्वृत इत्यन्वयः ॥ ५९–६१ ॥ एवमिति । तमेवार्थं यागरूपप्रयोजनम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

एवमुक्त्वा गताः सर्वे ऋषयस्ते यथागतम् । [अभिवाद्य महात्मानो राघवेण विसर्जिताः ।] राघवश्च तमेवार्थं चिन्तयामास विस्मितः ॥६२॥ ततोऽस्तं भास्करे याते विसृज्य नृपवानरान् । सन्ध्यामुपास्य विधिवत्तदा नरवरोत्तमः । प्रवृत्तायां रजन्यां तु सोऽन्तःपुरचरोऽभवत् ॥६३॥ इत्यार्षे° श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षट्त्रिंशः सर्गः ॥३६॥

अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे धर्मेण विदितात्मनि । व्यतीता या निशा पूर्वा पौराणां हर्षवर्धिनी ॥ १ ॥ तस्यां रजन्यां व्युष्टायां प्रातर्नृपतिबोधकाः । वन्दिनः समुपातिष्ठन् सौम्या नृपतिवेश्मनि ॥ २ ॥ ते रक्तकण्ठिनः सर्वे किन्नरा इव शिक्षिताः । तुष्टुवुर्नृपतिं वीरं यथावत् सम्प्रहर्षिणः ॥ ३ ॥ वीर सौम्य प्रबुध्यस्व कौसल्याप्रीतिवर्धन । जगद्धि सर्वं स्वपिति त्वयि सुप्ते नराधिप ॥ ४ ॥ विक्रमस्ते यथा विष्णो रूपं चैवाश्विनोरिव । बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यः प्रजापतिसमो ह्यसि ॥ ५ ॥ क्षमा ते पृथिवीतुल्या तेजसा भास्करोपमः । वेगस्ते वायुना तुल्यो गाम्भीर्यमुदधेरिव ॥ ६ ॥ अप्रकम्प्यो यथा स्थाणुश्चन्द्रे सौम्यत्वमीदृशम् । नेदृशाः पार्थिवाः पूर्वं भवितारो नराधिप ॥ ७ ॥ यथा त्वमतिदुर्द्धर्षो धर्मनित्यः प्रजाहितः । न त्वां जहाति कीर्तिश्च लक्ष्मीश्च पुरुषर्षभ ॥ ८ ॥

अभिषिक्त इत्यादि । ऋषिगणास्त्वभिषेककाले संप्राप्ताः कथितकथाः विसृष्टाश्च । अभिषेकादिनस्य या निशा पौराणां हर्षवर्धिनी पूर्वा प्रथमा निशा आसीत् सा च व्यतीता ॥ १–३ ॥ वीरेति । त्वयि सुप्ते सर्वं स्वपितीति त्वयि ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय धर्मानुष्ठानरहिते सति सर्वं जगत्सुप्तधर्मकं भवति । "यथा राजा तथा प्रजाः" इति न्यायादिति भावः ॥४॥ विक्रम इति । बृहस्पतेस्तुल्यो बुद्ध्येति । प्रजापतिसमोऽसि, प्रजापरिपालन इति शेषः ॥५॥६॥ अप्रकम्प्य इति । ईदृशाः पार्थिवाः पूर्वं न, अभूवन्निति शेषः । न भवितार इति, अग्र इति शेषः ॥ ७ ॥ यथेति । न जहाति न त्यजति ॥ ८–११ ॥

समुत्थितमिति । सलिलम्, गृहीत्वेति शेषः ॥ १२ ॥ कृतोदकेति । कृतोदकशुचिः उदकेन कृतशौच इत्यर्थः । देवागारं देवपूजागृहम् ॥ १३-२४ ॥

श्रीश्च धर्मश्च काकुत्स्थ त्वयि नित्यं प्रतिष्ठितौ । एताश्चान्याश्च मधुरा बन्दिभिः परिकीर्तिताः ॥९॥ सूताश्च संस्तवै र्दिव्यैर्बोधयन्ति स्म राघवम् । स्तुतिभिः स्तूयमानाभिः प्रत्यबुध्यत राघवः ॥१०॥ स तद्विहाय शयनं पाण्डराच्छादनास्तृतम् । उत्तस्थौ नागशयनाद्धरिर्नारायणो यथा ॥११॥ समुत्थितं महात्मानं प्रह्वाः प्राञ्जलयो नराः । सलिलं भाजनैः शुभ्रैरुपतस्थुः सहस्रशः ॥१२॥ कृतोदकशुचिर्भूत्वा काले हुतहुताशनः । देवागारं जगामाशु पुण्यमिक्ष्वाकुसेवितम् ॥१३॥ तत्र देवान् पितॄन् विप्रानर्चयित्वा यथाविधि । बाह्यकक्ष्यान्तरं रामो निर्जगाम जनैर्वृतः ॥ १४ ॥ उपतस्थुर्महात्मानो मन्त्रिणः सपुरोहिताः । वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे दीप्यमाना इवाग्नयः ॥१५॥ क्षत्रियाश्च महात्मानो नानाजनपदेश्वराः । रामस्योपाविशन् पार्श्वे शक्रस्येव यथाऽमराः ॥१६॥ भरतो लक्ष्मणश्चात्र शत्रुघ्नश्च महायशाः । उपासाञ्चक्रिरे हृष्टा वेदास्त्रय इवाध्वरम् ॥१७॥ याताः प्राञ्जलयो भूत्वा किङ्करा मुदिताननाः । मुदिता नाम पार्श्वस्था बहवः समुपाविशन् ॥ १८ ॥ वानराश्च महावीर्या विंशतिः कामरूपिणः । सुग्रीवप्रमुखा राममुपासन्ते महौजसः ॥ १९ ॥ विभीषणश्च रक्षोभिश्चतुर्भिः परिवारितः । उपासते महात्मानं धनेशमिव गुह्यकाः ॥ २० ॥ तथा निगमवृद्धाश्च कुलीना ये च मानवाः । शिरसाऽऽवन्द्य राजानमुपासन्ते विचक्षणाः ॥२१॥ तथा परिवृतो राजा श्रीमद्भिर्ऋषिभिर्वृतः । राजभिश्च महावीर्यैर्वानरैश्च सराक्षसैः ॥ २२ ॥ यथा देवेश्वरो नित्यमृषिभिः समुपास्यते । अधिकस्तेन रूपेण सहस्राक्षाद्विरोचते ॥ २३ ॥ तेषां समुपविष्टानां तास्ताः सुमधुराः कथाः । कथ्यन्ते धर्मसंयुक्ताः पुराणज्ञैर्महात्मभिः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

॥ अथाधिकपाठश्लोकप्रारम्भः ॥

एतच्छ्रुत्वा तु निखिलं राघवोऽगस्त्यमब्रवीत् । य एषर्क्षरजा नाम वालिसुग्रीवयोः पिता ॥ १॥ जननी का च भगवन् न त्वया परिकीर्तिता । वालिसुग्रीवयोर्ब्रह्मन् माता मे नामतः कुतः । एतद्ब्रह्मन् समाचक्ष्व कौतूहलमिदं हि नः ॥२॥ स प्रोक्तो राघवेणैवमगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३ ॥ शृणु राम कथामेतां यथापूर्वं समासतः । नारदः कथयामास ममाश्रममुपागतः ॥ ४ ॥ कदाचिदटमानोऽसावतिथित्वमुपागतः । अर्चितस्तु यथान्यायं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥५॥ सुखासीनः कथां त्वेनां मया पृष्टः स कौतुकात् । कथयामास धर्मात्मा महर्षे श्रूयतामिति ॥ ६ ॥ मेरुर्नगवरः श्रीमान् जाम्बूनदमयः शुभः । तस्य यन्मध्यमं शृङ्गं सर्वदैवतपूजितम् ॥ ७ ॥ तस्मिन् दिव्या सभा रम्या ब्राह्मी या शतयोजना । तस्यामास्ते सदा देवः पद्मयोनिश्चतुर्मुखः ॥ ८ ॥ योगमभ्यसतस्तस्य नेत्राभ्यां यद्रसोऽस्रवत् । तद्गृहीतं भगवता पाणिना चार्चितं तु तत् ॥ ९ ॥ निक्षिप्तमात्रं तद्भूमौ ब्रह्मणा लोककर्तृणा । तस्मिन्नश्रुकणे राम वानरः सम्बभूव ह ॥ १० ॥ उत्पन्नमात्रस्तु तदा वानरश्च नरोत्तम । समाश्वास्य प्रियैर्वाक्यैरुक्तः किल महात्मना ॥ ११ ॥ पश्य शैलं सुविस्तीर्णं सुरैरध्युषितं तदा । तस्मिन् रम्ये गिरिवरे बहुमूलफलाशनः ॥ १२ ॥ ममान्तिकचरो नित्यं भव वानरपुङ्गव । कञ्चित् कालमिहास्स्व त्वं तव श्रेयो भविष्यति ॥ १३ ॥ एवमुक्तः स चैतेन ब्रह्मणा वानरोत्तमः । प्रणम्य शिरसा पादौ देवदेवस्य राघव ॥ १४ ॥ उक्तवाँल्लोककर्तारमादिदेवं जगद्गुरुम् । यथाऽऽज्ञापयसे देव स्थितोऽहं तव शासने ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा हरिर्देवं ययौ हृष्टमनास्तदा । स तदा द्रुमषण्डेषु फलपुष्पघनेषु च ॥ १६ ॥ ब्रह्मप्रतिबलः शैघ्र्ये वने फलकृताशनः । क्वचिन्मधूनि मुख्यानि चिन्वन् पुष्पाण्यनेकशः ॥१७॥ दिने दिने च सायाह्ने ब्रह्मणोऽन्तिकमागमत् । गृहीत्वा राम मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च ॥१८॥ ब्रह्मणो देवदेवस्य

पादमूले न्यवेदयत्। एवं तस्य गतः कालो बहुः पर्यटतो गिरिम् ॥ १९॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य समतीतस्य राघव। ऋक्षराड्वानरश्रेष्ठस्तृष्णया परिपीडितः ॥२०॥ उत्तरं मेरुशिखरं गतस्तत्र च दृष्टवान्। नानाविहङ्गसंघुष्टं प्रसन्न सलिलं सरः। चलत्केसरमात्मानं कृत्वा तस्य तटे स्थितः ॥२१॥ ददर्श तस्मिन् सरसि वक्रच्छायामथात्मनः। कोऽयमस्मिन् मम रिपुर्वसत्यन्तर्जले महान् ॥ २२ ॥ रूपं चान्तर्गतं तत्र वीक्ष्य तत्पाथसो हरिः। क्रोधाविष्टमना ह्येष नियतं माऽवमन्यते ॥२३॥ तदस्य दुष्टभावस्य कर्तव्यो निग्रहो मया। एवं सञ्चिन्त्य मनसा स वै वानर चापलात् ॥२४॥ आप्लुत्य चापतत्तस्मिन् ह्रदे वानरसत्तमः। उत्प्लुत्य तस्मात् सरस उत्थितः प्लवगः पुनः ॥२५॥ तस्मिन्नेव क्षणे राम स्त्रीत्वं प्राप स वानरः। मनोज्ञरूपा सा नारी लावण्यललिता शुभा ॥ २६ ॥ विस्तीर्णजघना सुभ्रूर्नीलकुञ्चितमूर्धजा। मुग्धा सस्मितवक्त्रा च पीनस्तनतटा शुभा ॥ २७ ॥ ह्रदतीरस्थिता भाति ऋज्वयष्टिर्लता तथा। त्रैलोक्यसुन्दरी कान्ता सर्वचित्तप्रमाथिनी ॥ २८ ॥ लक्ष्मीव पद्मरहिता चन्द्रज्योत्स्नेव निर्मला। रूपेणा प्यभवत् सा तु श्रीगौर्देवी उमा यथा ॥२९॥ द्योतयन्ती दिशः सर्वास्तत्राभूत् सा वराङ्गना। एतस्मिन्नन्तरे देवो निवृत्तः सुरनायकः ॥ ३० ॥ पादावुपास्य देवस्य ब्रह्मणस्तेन वै पथा। तस्यामेव च वेलायामादित्योऽपि परि भ्रमन् ॥३१॥ तस्मिन्नेव वने सोऽभूद्यस्मिन् सा तनुमध्यमा। युगपत् सा तदा दृष्टा देवाभ्यां सुरसुन्दरी ॥३२॥ कन्दर्पवशगौ तौ तु दृष्ट्वा तां संबभूवतुः। ततः क्षुभितसर्वाङ्गौ सुरेन्द्रतपनावुभौ ॥ ३३ ॥ तद्रूपमद्भुतं दृष्ट्वा त्याजितौ धैर्यमात्मनः। ततस्तस्यां सुरेन्द्रेण स्कन्नं शिरसि पातितम् ॥ ३४ ॥ अनासाद्यैव तां नारीं सन्निवृत्त मथोऽभवत्। ततः सा वानरपतिं प्रासूत बलशालिनम् ॥३५॥ अमोघरेतस्त्वात्तस्य वासवस्य महात्मनः। वालेषु पतितं बीजं वाली नाम बभूव ह ॥ ३६ ॥ भास्करेणापि तस्यां वै कन्दर्पवशवर्तिना। बीजं तु सिक्तं ग्रीवायां

विधानमनुवर्तिना ॥३७॥ तेनापि सा वरतनुर्नोक्ता किंचिद्वचः शुभम्। निवृत्तमदनश्चाथ सूर्योऽपि समपद्यत ॥३८॥ ग्रीवायां पतिते बीजे सुग्रीवः समजायत । एवमुत्पादितौ वीरौ वानरेन्द्रौ महाबलौ ॥ ३९ ॥ दत्त्वा तु काञ्चनीं मालां वानरेन्द्रस्य वालिनः। अक्षय्यां गुणसम्पूर्णां शक्रस्तु त्रिदिवं ययौ ॥ ४० ॥ सूर्योऽपि स्वसुतस्यैनं निरूप्य पवनात्मजम्। कृत्येषु व्यवसायेषु जगाम सविताऽम्बरम् ॥४१॥ तस्यां निशायां व्युष्टायामुदिते च दिवाकरे। स तु वानररूपं तु प्रतिपेदे पुनर्नृप ॥४२॥ स एव वानरो भूत्वा पुत्रौ स्वस्य प्लवङ्गमौ । पिङ्गेक्षणौ हरिवरावपश्यत् कामरूपिणौ ॥ ४३ ॥ मधून्यमृतकल्पानि पायितौ तेन तौ तदा। गृह्य ऋक्षरजास्तौ तु ब्रह्मणोऽन्तिकमागतः ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वर्क्षरजसं पुत्रं ब्रह्मा लोकपितामहः। बहुशः सान्त्वयामास पुत्राभ्यां सहितं हरिम् ॥ ४५ ॥ सान्त्वयित्वा ततः पश्चाद्देवदूतमथादिशत्। गच्छ मद्वचनाद्दूत किष्किन्धां नाम वै शुभाम् ॥ ४६॥ सा ह्यस्य गुणसम्पन्ना महती च पुरी शुभा। तत्र वानरयूथानि बहूनि निवसन्ति च ॥ ४७ ॥ बहुरत्नसमाकीर्णा वानरैः कामरूपिभिः। पण्यापणवती दुर्गा चातुर्वर्ण्ययुता सदा ॥४८॥ विश्वकर्मकृता दिव्या मन्नियोगाच्च शोभना । तत्रर्क्षरजसं पुत्रं सपुत्रं वानरर्षभम् ॥ ४९ ॥ यूथपालान् समाहूय यांश्चान्यान् प्राकृतान् हरीन्। तेषां संभाव्य सर्वेषां मदीयं जनसंसदि ॥५० ॥ अभिषेचय राजानमारोप्य महदासने । दृष्टमात्राश्च ते सर्वे वानरेण च धीमता ॥ ५१ ॥ अस्यर्क्षरजसो नित्यं भविष्यन्ति वशानुगाः। इत्येवमुक्ते वचने ब्रह्मणा तु हरीश्वरम् ॥५२॥ पुरतःकृत्य दूतोऽसौ प्रययौ तां पुरीं शुभाम्। स प्रविश्यानिलगतिस्तां गुहां वानरोत्तमम् ॥ ५३ ॥ स्थापयामास राजानं पितामहनियोगतः । राज्याभिषेकविधिना स्नातोऽथाभ्यर्चितस्तदा ॥५४॥ स बद्धमुकुटः श्रीमानभिषिक्तः स्वलंकृतः। आज्ञापयामास हरीन् सर्वान् मुदितमानसः ॥५५॥ सप्तद्वीपसमुद्रायां पृथिव्यां ये प्लवङ्गमाः। वालिसुग्रीवयोरेव ह्येष त्वृक्षरजाः पिता ॥५६॥

जननी चैव तु हरिरित्येतद्भद्रमस्तु ते । यश्चैतच्छ्रावयेद्विद्वान् यश्चैतच्छृणुयान्नरः ॥ ५७ ॥ सिद्ध्यन्ति तस्य कार्यार्था मनसो हर्षवर्धनाः ॥५८॥ एतच्च सर्वं कथितं मया विभो प्रविस्तरेणेह यथार्थतस्तव । उत्पत्तिरेषा रजनीचराणामुक्ता तथैवेह हरीश्वराणाम् ॥५९॥ इत्यार्षे वाल्मी० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे प्रथमः सर्गः ॥१॥
एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां पौराणीं राघवस्ततः । भ्रातृभिः सहितो वीरो विस्मयं परमं ययौ ॥ १ ॥ राघवोऽथ ऋषेर्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् । कथेयं महती पुण्या त्वत्प्रसादाच्छ्रुता मया ॥ २ ॥ बृहत्कौतूहलेनास्मि संवृतो मुनिपुङ्गव । उत्पत्तिर्यादृशी दिव्या वालिसुग्रीवयोर्द्विज ॥ ३ ॥ ब्रह्मर्षे मम किं चित्रं सुरेन्द्रतपनावुभौ । जातौ वानरशार्दूलौ बलेन बलिनां वरौ ॥४॥ एवमुक्ते तु रामेण कुम्भयोनिरभाषत । एवमेतन्महाबाहो वृत्तमासीत् पुरा किल । ॥ ५ ॥ अथापरां कथां दिव्यां शृणु राजन् सनातनीम् । यदर्थं राम वैदेही रावणेन पुरा हृता ॥६॥ तत्तेऽहं कीर्तयिष्यामि समाधिं श्रवणे कुरु। पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिसुतं प्रभुम् ॥७॥ सनत्कुमारमासीनं रावणो राक्षसाधिपः। ददर्श सूर्यसङ्काशं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥८ ॥ विनयावनतो भूत्वा ह्यभिवाद्य कृताञ्जलिः । उक्तवान् रावणो राम तमृषिं सत्यवादिनम् ॥९॥ को ह्यस्मिन् प्रवरो लोके देवानां बलवत्तरः। यं समाश्रित्य विबुधा जयन्ति समरे रिपून् ॥ १० ॥ कं यजन्ति जना नित्यं कं ध्यायन्ति च योगिनः। एतन्मे शंस भगवन् विस्तरेण तपोधन ॥ ११॥ विदित्वा हृद्गतं तस्य ध्यानदृष्टिर्महायशाः । उवाच रावणं प्रेम्णा श्रूयतामिति पुत्रक ॥१२॥ यो बिभर्ति जगत् कृत्स्नं यस्योत्पत्तिं न विद्महे । सुरासुरैर्नतो नित्यं हरिर्नारायणः प्रभुः ॥१३॥ यस्य नाभ्युद्भवो ब्रह्मा विश्वस्य जगतः पतिः । येन सर्वमिदं सृष्टं विश्वं स्थावरजङ्गमम् ॥१४॥ तं समाश्रित्य विबुधा विधिना हरिमध्वरे । पिबन्ति ह्यमृतं चैव मानवाश्च यजन्ति तम् ॥ १५ ॥ पुराणैश्चैव वेदैश्च पाञ्चरात्रैस्तथैव च । ध्यायन्ति योगिनो नित्यं क्रतुभिश्च यजन्ति

तम् ॥ १६ ॥ दैत्यदानवरक्षांसि ये चान्ये चामरद्विषः । सर्वान् जयति सङ्ग्रामे सदा सर्वैः स पूज्यते ॥ १७ ॥ श्रुत्वा महर्षेस्तद्वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः । उवाच प्रणतो भूत्वा पुनरेव महामुनिम् ॥ १८ ॥ दैत्यदानवरक्षांसि ये हताः समरेऽरयः । कां गतिं प्रतिपद्यन्ते के च ते हरिणा हताः ॥ १९ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच महा मुनिः । दैवतैर्निहता नित्यं प्राप्नुवन्ति दिवः स्थलम् ॥२०॥ पुनस्तस्मात् परिभ्रष्टा जायन्ते वसुधातले । पूर्वार्जितैः सुखैर्दुःखैर्जायन्ते च म्रियन्ति च ॥२१॥ ये ये हताश्चक्रधरेण राजन् त्रिलोकनाथेन जनार्दनेन । ते ते गतास्तत्र लयं नरेन्द्राः क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः ॥२२॥ श्रुत्वा ततस्तद्वचनं निशाचरः सनत्कुमारस्य मुखाद्विनिर्गतम् । तथा प्रहृष्टः स बभूव विस्मितः कथन्नु यास्यामि हरिं महाहवे ॥२३॥ इत्यार्षे० अधिकपाठे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ एवं चिन्तयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः । पुनरेवापरं वाक्यं व्याजहार महामुनिः ॥१॥ मनसश्चेप्सितं यत्ते भवि ष्यति महाहवे । सुखी भव महाबाहो कञ्चित्कालमुदीक्षय ॥ २ ॥ एवं श्रुत्वा महाबाहुस्तमृषिं प्रत्युवाच सः । कीदृशं लक्षणं तस्य ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥३॥ राक्षसस्य वचः श्रुत्वा स मुनिः प्रत्यभाषत । श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये तव राक्षसपुङ्गव ॥ ४ ॥ स हि सर्वगतो देवः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः । तेन सर्वमिदं प्रोतं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ५ ॥ स भूमौ दिवि पाताले पर्वतेषु वनेषु च । स्थावरेषु च सर्वेषु वनेषु नगरीषु च ॥ ६ ॥ ओङ्कारश्चैव सत्यं च सावित्री पृथिवी च सः । धराधरधरो देवो ह्यनन्त इति विश्रुतः ॥७॥ अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये दिवाकरश्चैव यमश्च सोमः । स एव कालो ह्यनलश्च वायुः स ब्रह्मरुद्रौ च स एव बालः ॥८॥ विद्योतति ज्वलति भाति च पाति लोकान् सृजत्ययं संहरति प्रशास्ति । क्रीडां करोत्यव्ययलोकनाथो विष्णुः पुराणो भवनाशहेतुः ॥९॥ अथवा बहुना

तेन किमुक्तेन दशानन। तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १० ॥ नीलोत्पलदलश्यामः किञ्जल्कारुण वस्त्रकः। प्रावृट्काले यथा व्योम्नि सतडित्तोयदस्तथा ॥ ११ ॥ श्रीमान् मेघवपुःश्यामः पङ्कजारुणलोचनः। श्रीव त्सेनोरसा युक्तः शशाङ्ककृतलक्षणः ॥ १२ ॥ तस्य नित्यं शरीरस्था मेघस्येव शतह्रदा। सङ्ग्रामरूपिणी लक्ष्मी र्देहमावृत्य तिष्ठति ॥१३॥ न स शक्यः सुरैर्द्रष्टुं नासुरैर्न च पन्नगैः। यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥१४॥ न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिस्तु सञ्चितैः। शक्यते भगवान् द्रष्टुं न दानेन न चेज्यया ॥१५॥ तद्भक्तैस्तद्गतप्राणै स्तच्चित्तैस्तत्परायणैः। शक्यते भगवान् द्रष्टुं ज्ञाननिर्दग्धकिल्बिषैः ॥१६॥ अथवा राक्षसेन्द्र त्वं यदि तं द्रष्टुमिच्छसि कथयिष्यामि ते सर्वं श्रूयतां यदि रोचते ॥ १७ ॥ कृते युगे व्यतीते वै मुखे त्रेतायुगस्य तु। हितार्थं देवमर्त्यानां भविता नृपविग्रहः ॥१८॥ इक्ष्वाकूणां च यो राजा भाव्यो दशरथो भुवि। तस्य सूनुर्महातेजा रामो नाम भविष्यति ॥ १९ ॥ महातेजा महाबुद्धिर्महाबलपराक्रमः। महाबाहुर्महासत्त्वः क्षमया पृथिवीसमः ॥ २० ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरे शत्रुभिः सदा। भविता हि तदा रामो नरो नारायणः प्रभुः ॥२१॥ पितुर्नियोगात् स विभुर्दण्डके विविधे वने। विचरिष्यति धर्मात्मा सह भ्रात्रा महात्मना ॥ २२ ॥ तस्य पत्नी महाभागा लक्ष्मीः सीतेति विश्रुता। दुहिता जनकस्यैषा उत्थिता वसुधातलात् ॥ २३ ॥ रूपेणाप्रतिमा लोके सर्वलक्षणलक्षिता। छायेवानुगता रामं निशाकरमिव प्रभा ॥ २४ ॥ शीलाचारगुणोपेता साध्वी धैर्यसमन्विता। सहस्रांशो रश्मिरिव ह्येकमूर्तिरिव स्थिता ॥२५॥ एवं ते सर्वमाख्यातं मया रावण विस्तरात्। महतो देवदेवस्य शाश्वतस्याव्ययस्य च ॥ २६ ॥ एवं श्रुत्वा महाबाहू राक्षसेन्द्रः प्रतापवान्। त्वया सह विरोधेच्छुश्चिन्तयामास राघव ॥ २७ ॥ वाक्यं सनत्कुमारस्य चिन्त यानो मुहुर्मुहुः। रावणो मुमुदे श्रीमान् युद्धार्थी विचचार ह ॥२८॥ श्रुत्वा च तां कथां रामो विस्मयोत्फुल्ललोचनः।

शिरसश्चालनं कृत्वा तमर्थं परिचिन्तयन् ॥२९॥ श्रुत्वा तु वाक्यं च नरेश्वरस्तदा मुदा युतो विस्मयमानचक्षुः। पुनश्च तं ज्ञानवतां प्रधानमुवाच वाक्यं वद मे पुरातनम् ॥ ३० ॥ इत्यार्षे० अधिकपाठे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

ततः पुनर्महातेजाः कुम्भयोनिर्महायशाः। उवाच रामं प्रणतं पितामह इवेश्वरम् ॥ १ ॥ श्रूयतामिति चामन्त्र्य रामं सत्यपराक्रमम्। कथाशेषं महातेजाः कथयामास स प्रभुः ॥२ ॥ यथाख्यानं श्रुतं चैव यथावृत्तं च तत्तथा। प्रीतात्मा कथयामास राघवाय महामतिः ॥ ३ ॥ एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना। सुता जनकराजस्य हृता राम महामते ॥ ४ ॥ एतां कथां महाबाहो नारदः सुमहायशाः। कथयामास मह्यं वै मेरौ गिरिवरोत्तमे ॥ ५ ॥ देवगन्धर्वसिद्धानामृषीणां च महात्मनाम्। कथाशेषं पुनः सोऽथ कथयामास राघव ॥ ६ ॥ नारदः सुमहातेजाः प्रहसन्निव मानद। तां कथां शृणु राजेन्द्र महापापप्रणाशिनीम् ॥ ७ ॥ यां तु श्रुत्वा महाबाहो ऋषयो दैवतैः सह। ऊचुस्तं नारदं सर्वे हर्षपर्याकुलेक्षणाः ॥ ८ ॥ यश्चेमां श्रावयेन्नित्यं शृणुयाद्वापि भक्तितः। स पुत्रपौत्रवान् राम स्वर्गलोके महीयते ॥ ९ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

ततः स रावणो राम पर्यटन् पृथिवीतलम्। विजयार्थी महाशूरै राक्षसैः परिवारितः ॥१॥ दैत्यदानवरक्षस्सु यं शृणोति बलाधिकम्। तमाह्वयति युद्धार्थी रावणो बलदर्पितः ॥ २ ॥ एवं स पर्यटन् सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते। ब्रह्मलोकान्निवृत्तं तमाससादाथ नारदम् ॥३॥ व्रजन्तं मेघपृष्ठस्थमंशुमन्तमिवापरम्। तं चाभिसृत्य प्रीतात्मा ह्यभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ४ ॥ उवाच हृष्टमनसा रावणो नारदं तथा। आब्रह्मभवनाल्लोकास्त्वया दृष्टा ह्यनेकशः ॥ ५ ॥ कस्मिन् लोके महाभाग मानवा बलवत्तराः। योद्धुमिच्छामि तैः सार्धं यथाकामं यथासुखम् ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा नारदो वाक्यं रावणस्य दुरात्मनः। चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु महात्मा प्रत्युवाच तम् ॥ ७ ॥ अस्ति राजन् महाद्वीपः क्षीरोदस्य

समीपतः । यत्र ते चन्द्रसङ्काशा मानवाः सुमहाबलाः ॥८॥ महाकाया महावीर्या मेघस्तनितनिस्वनाः । महामात्रा धैर्यवन्तो महापरिघबाहवः ॥ ९ ॥ श्वेतद्वीपे मया दृष्टा मानवा राक्षसाधिप । बलवीर्यसमायुक्तान् यादृशांस्त्वमिहेच्छसि ॥ १० ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा रावणः प्रत्युवाच ह । कथं नारद जायन्ते तस्मिन् द्वीपे महाबलाः ॥ ११ ॥ श्वेतद्वीपे कथं वासः प्राप्तस्तैः सुमहात्मभिः । एतन्मे सर्वमाख्याहि प्रभो नारद तत्त्वतः ॥ १२ ॥ त्वया दृष्टं जगत् सर्वं हस्तामलकवत् सदा। रावणस्य वचः श्रुत्वा नारदः प्रत्युवाच तम् ॥१३॥ अनन्यमानसा नित्यं नारायणपरायणाः । तदाराधनसक्ताश्च तच्चित्तास्तत्परायणाः ॥१४॥ एकान्तभावानुगतास्ते नरा राक्षसाधिप । तच्चित्तास्तद्गतप्राणा नरा नारायणं श्रिताः ॥ १५ ॥ श्वेतद्वीपे तु तैर्वास आर्जितः पुण्यकर्तृभिः । ये हता लोकनाथेन शार्ङ्गमानम्य संयुगे ॥ १६ ॥ चक्रायुधेन देवेन तेषां वासस्त्रिविष्टपे । न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिर्न संयमैः ॥१७॥ न च दानफलैर्मुख्यैः स लोकः प्राप्यते सुखम् । नारदस्य वचः श्रुत्वा दशग्रीवः सुविस्मितः ॥ १८ ॥ ध्यात्वा तु सुचिरं कालं तेन योत्स्यामि संयुगे । आपृच्छ्य नारदं प्रायाच्छ्वेतद्वीपाय रावणः ॥ १९ ॥ नारदोऽपि चिरं ध्यात्वा कौतूहलसमन्वितः। दिदृक्षुः परमाश्चर्यं तत्रैव त्वरितं ययौ ॥२०॥ स हि केलिकरो विप्रो नित्यं च समरप्रियः। रावणोऽपि ययौ तत्र राक्षसैः सह राघव ॥२१॥ महता सिंहनादेन नादयन् स दिशो दश । गते तु नारदे तत्र रावणोऽपि महायशाः ॥ २२ ॥ प्राप श्वेतं महाद्वीपं दुर्लभं यत् सुरैरपि । तेजसा तस्य द्वीपस्य रावणस्य बलीयसः ॥ २३ ॥ तत्तस्य पुष्पकं यानं वातवेगसमाहतम् । अवस्थातुं न शक्नोति वाताहत इवाम्बुदः ॥ २४ ॥ सचिवा राक्षसेन्द्रस्य द्वीपमासाद्य दुर्दशम् । अब्रुवन् रावणं भीता राक्षसा जातसाध्वसाः ॥ २५ ॥ राक्षसेन्द्र वयं मूढा भ्रष्टसंज्ञा विचेतसः । अवस्थातुं न शक्ष्यामो युद्धं कर्तुं कथञ्चन ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा दुद्रुवुस्ते सर्व एव निशाचराः । रावणोऽपि

हि तद्यानं पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ २७ ॥ विसर्जयामास तदा सह तैः क्षणदाचरैः । गते तु पुष्पके राम रावणो राक्षसाधिपः ॥ २८ ॥ कृत्वा रूपं महाभीमं सर्वराक्षसवर्जितः । प्रविवेश तदा तस्मिञ्छ्वेतद्वीपे स रावणः ॥ २९ ॥ प्रविशन्नेव तत्राशु नारीभिरुपलक्षितः । एकया सुस्मितं कृत्वा हस्ते गृह्य स रावणः ॥ ३० ॥ पृष्टश्चागमनं ब्रूहि किमर्थमिह चागतः । को हि त्वं कस्य वा पुत्रः केन वा प्रहितो वद ॥ ३१ ॥ इत्युक्तो रावणो राजन् क्रुद्धो वचन मब्रवीत् । अहं विश्रवसः पुत्रो रावणो नाम राक्षसः ॥ ३२ ॥ युद्धार्थमिह संप्राप्तो न च पश्यामि कंचन । एवं कथ यतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ ३३ ॥ प्राहसंस्ते ततः सर्वे सस्वनं युवतीजनाः । एकया क्रुद्धया तासां बालवद्गृह्य लीलया ॥ ३४ ॥ भ्रामितस्तु सखीमध्ये विक्षिप्तः स दशाननः । सखीमन्यां समाहूय पश्य त्वं कीटकं धृतम् ॥ ३५ ॥ दशास्यं विंशतिभुजं कृष्णाञ्जनसमप्रभम् । हस्ताद्धस्तं स च क्षिप्तो भ्राम्यते भ्रमलालसः ॥ ३६ ॥ भ्राम्यमाणेन बलिना राक्षसेन विपश्चिता । पाणावेकाऽथ सन्दष्टा रोषेण वनिता शुभा ॥ ३७ ॥ मुक्तस्तया शुभः कीटो धुन्वन्त्या हस्तवेदनात् । गृहीत्वाऽन्या राक्षसेन्द्रमुत्पपात विहायसा ॥ ३८ ॥ ततस्तामपि संक्रुद्धो विददार नखैर्भृशम् । तया स हि विनिर्धूतः सहसैव निशाचरः ॥ ३९ ॥ पपात चाम्भसो मध्ये सागरस्य भयातुरः । पर्वतस्येव शिखरं यथा वज्रविदारितम् ॥ ४० ॥ प्रापतत् सागरस्यैव जले तस्थौ निपातितः । एवं स रावणो राम श्वेतद्वीपनिवासिभिः ॥ ४१ ॥ स्त्रीजनैर्विनिगृह्याशु भ्रामितश्च ततस्ततः । नारदोऽपि महातेजा रावणं वीक्ष्य धर्षितम् ॥ ४२ ॥ विस्मयं सुचिरं गत्वा प्रजहास ननर्त च । ततः स सागरजलाज्जलक्लिन्नशिरोरुहः ॥ ४३ ॥ दक्षिणं तीरमासाद्य चिन्तयामास विस्मितः । ये मया निर्जिता लोका न तेषु भयमीदृशम् ॥ ४४ ॥ स्वभावतोऽल्पवीर्याणां विरुद्धं योषितामिदम् । नूनमेतस्य लोकस्य मानवाः प्रभविष्णवः ॥ ४५ ॥ स्त्रीरूपविग्रहधरा यान्ममाचष्ट नारदः । बलवद्भिस्तु सन्धेयमिति

संचिन्त्य निश्चितम् ॥ ४६ ॥ भूयस्तासां प्रवृत्त्यर्थं तद्वनं समलोडयत् । अथापश्यन्महात्मानं पितामहसुतं प्रभुम् ॥ ४७ ॥ सनत्कुमारमासीनं सर्वयोगभृतां वरम् । जाज्वल्यमानं तपसा समिद्भिरिव पावकम् ॥ ४८ ॥ अपश्य द्दक्षिणे पार्श्वे विचरन्तं गुहाश्रयम् । स तं दृष्ट्वा तपोवृद्धमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ४९ ॥ व्रीडितः परिपप्रच्छ ब्रह्मर्षिं सत्यवादिनम् । भगवन् केन लोकोऽयं कल्पितः सुमहात्मना ॥५०॥ के वा लोके वसन्त्यस्मिन् सर्वज्ञानवतां वर । किं च त्वं ध्यायसे ब्रह्मन् शंस मे सुसमाधिना ॥ ५१ ॥ एतन्मे ब्रूहि तत्सर्वं सर्वज्ञो ह्यसि विश्रुतः । एवमुक्तो महातेजा विदित्वा तस्य हृद्गतम् ॥ ५२ ॥ उवाच वाक्यं प्रहसन् श्रूयतामिति पुत्रक । यो हि वै सर्वमेवेदं बिभर्ति सचराचरम् ॥ ५३ ॥ त्रैलोक्यं सर्वभूतात्मा यस्योत्पत्तिं न विद्महे । यमाहुर्वेदविदुषः पुरुषं तमसः परम् ॥ ५४ ॥ आदित्यरूपमजरं परमात्मानमीश्वरम् । यस्य नाभिभवो ब्रह्मा पिता मम पितामहः ॥ ५५ ॥ कैलासनिलयः श्रीमान् भवश्च क्रोधसम्भवः । यं समाश्रित्य विबुधा विधिना हरिमध्वरे ॥ ५६ ॥ पिबन्ति चामृतं हृष्टाः परिभूय दितेः सुतान् । यस्य श्वासानिलोद्भूताः स्त्रियस्त्वामपराजितम् ॥ ५७ ॥ गृहीत्वा सुमहावेगाश्चिक्षिपुः सागराम्भसि । येन दैत्या महावीर्या दानवाश्च सनैर्ऋताः ॥ ५८ ॥ निहता बहुरूपेण बहवो बाहुशालिना । तेनायं लोकनाथेन कल्पितः सुमहात्मना । गोविन्देन निवासार्थं लोको वै सुमहात्मना ॥ ५९ ॥ अर्चयन्ति जगन्नाथं नारायणपरायणाः ॥ ६० ॥ अद्वेषाः सर्वभूतेषु महायोगबलाश्रयाः । यजन्ति पञ्चभिर्यज्ञैः सततं मधुसूदनम् ॥ ६१ ॥ एकान्तिनो महासत्त्वा वसन्ति सुसमाहिताः । यः पुराणे च वेदे च पाञ्चरात्रे च पठ्यते ॥ ६२ ॥ साङ्ख्ययोगे च मुनिभि र्ध्यायते चेज्यते च यः । मुनिभिर्देवसङ्घैश्च स्थाप्यते भगवान् हरिः ॥ ६३ ॥ मधुकैटभयोर्हन्ता यस्तमन्वेष्टुमर्हति । पितामहोऽपि तं देवं न च जानाति रावण ॥६४॥ यस्तु नित्यं विजानाति हरिं नारायणं विभुम् । जगदाभरणं पुण्यं

तस्य मोक्षो न संशयः ॥ ६५ ॥ एतच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्यं प्रसन्नेनान्तरात्मना । पुनरेव ततो रक्षः पप्रच्छ मुनि पुङ्गवम् ॥ ६६ ॥ कथं च दृश्यते देव कथं च श्रूयते भुवि । कथं च क्रीडते लोके द्रष्टुं वा शक्यते कथम् ॥ ६७ ॥ कियत्कालेन वा ब्रह्मँल्लोकोऽयं तपसा मया । शक्यः प्रवेष्टुं तद्ब्रूहि सर्वं हि विदितं तव ॥ ६८ ॥ आकर्ण्य सस्पृहं तस्य वाक्यं वाक्यविशारदः । प्रत्युवाच मुनिर्धीमान् तत्सर्वमनुपूर्वशः ॥ ६९ ॥ स हि सर्वगतो देवः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः । येन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ७० ॥ स भूमौ दिवि पाताले पर्वतेषु वनेषु च । सागरेषु च सर्वेषु वसतीह सरित्सु च ॥ ७१ ॥ अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये दिवाकरश्चैव यमश्च सोमः । स एव कालो वरुणः स एव स ब्रह्मरुद्रेन्द्रमुखः स चाग्निः ॥ ७२ ॥ ओङ्कारो भूर्भुवः स्वश्च गायत्री सन्ध्य एव च । धराधर धरो देवः सोऽनन्त इति विश्रुतः ॥ ७३ ॥ विद्योतति ज्वलति वर्षति वाति पाति गर्जत्युपैति तपते दहते स चैव । लोकान् सृजत्यवति संहरते सदैव दैत्यान् स एव दहते जगति प्रसह्य ॥ ७४ ॥ स न शक्यः सुरैर्द्रष्टुं नासुरैर्न च पन्नगैः । प्रसादं कुरुते यस्य स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥ ७५ ॥ तद्गतैस्तद्गतप्राणैः शुचिभिस्तत्परायणैः । शक्यः प्रवेष्टुं लोकोऽयं ज्ञाननिर्धूतकिल्बिषैः ॥ ७६ ॥ एवंविधैरयं लोकः प्राप्यते पुरुषोत्तमैः । अकामकारिभिर्देवैरक्रोधैर्दग्ध तामसैः ॥ ७७ ॥ यश्चैव सुमहाकायः प्रविष्टो लोकमव्ययम् । आस्ते तथैव हरिणा कृता तेन महापुरी ॥ ७८ ॥ अष्टाविंशे युगे प्राप्ते मनोरस्य विवस्वतः । वैष्णवीं मूर्तिमाविश्य लोकमेनं प्रवेक्ष्यसि ॥ ७९ ॥ नातः परतरं श्रोतुं मत्तो वै राक्षसेश्वर । उत्तिष्ठ गच्छ भद्रं ते प्राप्स्यसे गतिमीप्सिताम् ॥ ८० ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा तं प्रणम्याभि पूज्य च । समासाद्य महत् सैन्यं ययौ लङ्कामशङ्कितः ॥ ८१ ॥ नारदोऽपि प्रहृष्टात्मा दृष्ट्वा सर्वमशेषतः । द्रुतं मेरुमुपागम्य विशते तां शुभां सभाम् ॥ ८२ ॥ तस्यां ब्रह्माणमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः । देवान् संश्रावयामास

समीपे पद्मजन्मनः ॥ ८३ ॥ निशम्य सुमहत् पुण्यमाख्यानं पद्मसंभवः । नारदं सम्परिष्वज्य प्राह भूतभविष्य वित् ॥ ८४ ॥ हिरण्यकशिपुः पूर्वं बभूवैष निशाचरः । अवध्यो बहुभिर्योगैर्वरदानान्महाबलः ॥ ८५ ॥ स कदाचि न्महात्मानं पद्मनाभमधोक्षजम् । सभायां गर्हयन् दर्पान्नृसिंहवपुषं हरिम् ॥८६॥ समुद्गृह्य नखैस्तेन दीर्यमाणस्य संयुगे । रक्तसंस्पर्शजं दिव्यं चक्षुर्दैत्यपतेरभूत् ॥ ८७ ॥ स तु तद्राक्षसं जन्म तस्मान्मानुषजन्मनः । भाविनीं निधनप्राप्तिं पश्यन् दिव्येन चक्षुषा ॥ ८८ ॥ श्रीवत्साङ्कं तदङ्कस्थः प्राह दैत्यः शनैरिदम् । नखैर्विभिन्नहृदयः क्षणं दीनः कृताञ्जलिः ॥८९ ॥ तप्तहाटककेशान्त ज्वलत्पावकलोचन । वज्रायुधनखस्पर्श दिव्यसिंह नमोऽस्तु ते ॥९०॥ कैटभारे हरे देव विष्णो विपुलविक्रम । त्राहि मां भूतभव्येश शरणागतवत्सल ॥ ९१ ॥ त्वद्धते राक्षसे भावे मानुषे च पदे विभो । प्राप्नुयां त्वन्मयो लोकं लोकनाथ प्रसीद मे ॥ ९२ ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा ययौ दैत्यपतिं हरिः । हंसयुक्तविमानेन किङ्किणीजालमालिना ॥९३॥ स एव च पुनस्तत्र राक्षसोऽभून्महासुरः । राक्षसेन विधानेन सदा तद्भावभावितः ॥ ९४ ॥ मानुषत्वमुपागम्य लोकान् हन्तुं कृतोद्यमम् । तृतीयं च हतं तेन श्वेतद्वीपं प्रवेक्ष्यति ॥ ९५ ॥ वैष्णवं तेज आविश्य यथोक्तं ब्रह्मवादिना । मयाऽपि चेहसंस्थेन दृष्टमेवाक्षदर्शनात् ॥ ९६ ॥ मयाऽव लम्बितं सर्वं देवस्य परमात्मनः । यस्त्विदं पठते नित्यं पुण्यमाख्यानमादितः ॥ ९७ ॥ नारदोक्तं मनुष्यो वै स याति परमां गतिम् । वैष्णवं परमाख्यानं सर्वपापप्रणाशनम् ॥९८॥ नित्यं च शृणुयाद्यश्च सोऽपि पापात् प्रमुच्यते । जातिस्मरत्वं विप्रत्वं कुले महति संभवम् ॥ ९९ ॥ सर्वज्ञतां च लभते नात्र कार्या विचारणा । स च संस्तूय च हरिं प्रविष्टः कमलोद्भवः ॥ १०० ॥ अनुभाव्य सुरान् सर्वान् ययौ स्वं लोकमीश्वरः । नारदस्तु ततस्तस्मा न्मेरुपृष्ठं परिभ्रमन् ॥ १०१ ॥ स तु मामाजगामाशु दिदृक्षुर्द्वादशात्मकम् । स मया शाश्वतः सम्यगभिवाद्याभि

पूजितः ॥ १०२ ॥ आख्यानमिदमाचष्ट ममानुग्रहकाम्यया । मयाप्येतत्सदस्येत्य पावनार्थं मनोहरम् ॥ १०३ ॥ भक्त्या तव महाबाहो कथामृतमुदाहृतम् । एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना ॥ १०४ ॥ विज्ञाय च हृता सीता त्वत्तो मरणकांक्षया । भवान्नारायणो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १०५ ॥ शार्ङ्गपद्मायुधधरः सर्वदेवनमस्कृतः । श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदेवाभिपूजितः ॥ १०६ ॥ पद्मनाभो महायोगी भक्तानामभयप्रदः । वधार्थं रावणस्य त्वं प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥ १०७ ॥ किन्न वेत्सि त्वमात्मानं राम नारायणो ह्यहम् । मा मुह्यस्व महाभाग स्मर चात्मानमात्मना ॥ १०८ ॥ गुह्याद्गुह्यतरस्त्वं हि एवमाह पितामहः । त्रिगुणश्च त्रिवेदी च त्रिधामा त्रिपदात्मकः ॥ १०९ ॥ त्रिकालकर्मा त्रैविद्यस्त्रिदशारिप्रमर्दनः । त्वया क्रान्तास्त्रयो लोकाः पुराणैर्विक्रमैस्त्रिभिः ॥ ११० ॥ त्वं महेन्द्रानुजः श्रीमान् बलिबन्धनकारणात् । अदित्या गर्भसम्भूतो विष्णुस्त्वं हि सनातनः ॥ १११ ॥ लोकाननुग्रहीतुं वै प्रविष्टो मानुषीं तनुम् । तदिदं साधितं कार्यं सुराणां सुरसत्तम ॥ ११२ ॥ निहतो रावणः पापः सपुत्रगणबान्धवः । प्रहृष्टाश्च सुराः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ११३ ॥ प्रशान्तं च जगत् सर्वं त्वत्प्रसादात् सुरेश्वर । सीता लक्ष्मीर्महाभागा सम्भूता वसुधातले ॥ ११४ ॥ त्वदर्थमियमुत्पन्ना जनकस्य गृहे शुभा । लङ्कामानीय यत्नेन मातेव परिरक्षिता ॥ ११५ ॥ एवमेतत् समाख्यातं तव राम महायशः । ममापि नारदेनोक्तमृषिणा दीर्घजीविना ॥ ११६ ॥ यथा सनत्कुमारेण व्याख्यातं तस्य रक्षसः । तेनापि च तदेवाशु कृतं सर्वमशेषतः ॥ ११७ ॥ यश्चैतच्छ्रावयेच्छ्राद्धे विद्वान् ब्राह्मणसन्निधौ । अनन्तमक्षयं दत्तं पितॄणामुपतिष्ठति ॥ ११८ ॥ एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां रामो राजीवलोचनः । परं विस्मयमापन्नो भ्रातृभिः सह राघवः ॥ ११९ ॥ वानराः सह सुग्रीवा राक्षसाः सविभीषणाः । राजानश्च महामात्या ये चान्येऽपि समागताः ॥१२०॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः

अथ सामन्तराजविसर्जनम्-एवमित्यादि। एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वोपास्यमान इत्यर्थः। प्रशासदिति शत्रन्तं पदम् ॥ १ ॥ २ ॥ भवानिति। भवान् हि गतिः। अव्यग्रेति अचला प्रतिष्ठेत्यर्थः। भवता पालिता इति। कन्याप्रदानादिना परिपालितवंशा इत्यर्थः। तेजसा तपोवीर्येण। पाविता इति च

शूद्रा धर्मसमन्विताः। सर्वे चोत्फुल्लनयनाः सर्वे हर्षसमन्विताः ॥ १२१ ॥ राममेवानुपश्यन्ति भृशमत्यन्तहर्षिताः। अगस्त्यस्त्वब्रवीद्रामं सर्वमेतच्छ्रुतं त्वया ॥१२२॥ दृष्टः सम्भाषितश्चापि राम गच्छामहे वयम् [एवमुक्त्वा गताः सर्वे पूजितास्ते यथागतम् ।] ॥१२३॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे पञ्चमः सर्गः॥५॥

एवमास्ते महाबाहुरहन्यहनि राघवः। प्रशासत् सर्वकार्याणि पौरजानपदेषु च ॥ १॥ ततः कतिपयाहस्सु वैदेहं मिथिलाधिपम्। राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥२॥ भवान् हि गतिरव्यग्रा भवता पालिता वयम् ॥ भवतस्तेजसोग्रेण रावणो निहतो मया ॥३॥ इक्ष्वाकूणां च सर्वेषां मैथिलानां च सर्वशः। अतुलाः प्रीतयो राजन् सम्बन्धकपुरोगमाः ॥ ४॥ तद्भवान् स्वपुरीं यातु रत्नान्यादाय पार्थिव। भरतश्च सहायार्थं पृष्ठतस्तेऽनुयास्यति। ॥ ५ ॥ स तथेति नृपः कृत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत्। प्रीतोऽस्मि भवतो राजन् दर्शनेन नयेन च ॥६॥ यान्येतानि तु रत्नानि मदर्थं सञ्चितानि वै। दुहित्रे तानि वै राजन् सर्वाण्येव ददामि च ॥ ७॥ एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं जनको हृष्टमानसः। प्रययौ मिथिलां श्रीमांस्तमनुज्ञाय राघवम् ॥ ८॥ ततः प्रयाते जनके केकयं मातुलं प्रभुः। राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९ ॥ इदं राज्यमहं चैव भरतश्च सलक्ष्मणः। आयत्तास्त्वं हि नो राजन् गतिश्च पुरुषर्षभ ॥ १० ॥

पाठः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तदिति। रत्नानि अस्माभिर्दीयमानानि उत्तमवस्तूनि ॥५॥ स इति। तथेति कृत्वा तथाऽस्त्वित्यङ्गीकृत्येत्यर्थः ॥ ६ ॥ यानीति। मदर्थं मत्प्रीतिदानार्थम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत इति। केकयं मातुलमिति, युधाजितमित्यर्थः ॥ ९ ॥ इदमिति। आयत्ताः, त्वयीति शेषः। गतिः आप

द्वन्धुरित्यर्थः ॥ १० ॥ राजेति । राजा केकयः ॥ ११ ॥ लक्ष्मणेनेति । अनुयात्रेण अनुयात्रोपचाररूपेण अनुयात्रानुरूपोपचारार्थम् अनुगमिष्यते, भवानिति शेषः । लक्ष्मणस्त्वनुयात्रार्थं पृष्ठतोऽनुगमिष्यतीति च पाठः ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रदक्षिणमिति । रामेण पूर्वमभिवाद्य प्रदक्षिणं कृतः केकयवर्धनः राजानं रामं प्रदक्षिणीकृत्य प्रयातः । रामस्य मूर्धाभिषिक्तत्वाज्ज्येष्ठेन मातुलेनापि रामं प्रति प्रदक्षिणादिकरणम् ॥ १४ ॥ लक्ष्मणेनेति । वृत्रे हते

राजाऽपि वृद्धः सन्तापं त्वदर्थमुपयास्यति । तस्माद्गमनमद्यैव रोचते तव पार्थिव ॥ ११ ॥ लक्ष्मणेनानुयात्रेण पृष्ठतोऽनुगमिष्यते । धनमादाय विपुलं रत्नानि विविधानि च ॥१२॥ युधाजित्तु तथेत्याह गमनं प्रति राघवम् । रत्नानि च धनं चैव त्वय्येवाक्षय्यमस्त्विति ॥ १३ ॥ प्रदक्षिणं स राजानं कृत्वा केकयवर्धनः । रामेण हि कृतः पूर्वमभिवाद्य प्रदक्षिणम् ॥ १४ ॥ लक्ष्मणेन सहायेन प्रयातः केकयेश्वरः । हतेऽसुरे यथा वृत्रे विष्णुना सह वासवः ॥ १५ ॥ तं विसृज्य ततो रामो वयस्यमकुतोभयम् । प्रतर्दनं काशिपतिं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १६ ॥ दर्शिता भवता प्रीतिर्दर्शितं सौहृदं परम् । उद्योगश्च कृतो राजन् भरतेन त्वया सह ॥ १७ ॥ तद्भवानद्य काशेय पुरीं वाराणसीं व्रज । रमणीयां त्वया गुप्तां सुप्रकाशां सुतोरणाम् ॥१८॥ एतावदुक्त्वा चोत्थाय काकुत्स्थः परमासनात् । पर्यष्वजत धर्मात्मा निरन्तरमुरोगतम् ॥१९॥ विसर्जयामास तदा कौसल्यानन्दवर्धनः । राघवेणाभ्यनुज्ञातः काशीशोऽप्यकुतोभयः । वाराणसीं ययौ तूर्णं राघवेण विसर्जितः ॥ २० ॥ विसृज्य तं काशिपतिं त्रिशतं पृथिवीपतीन् । प्रहसन् राघवो वाक्यमुवाच मधुराक्षरम् ॥ २१ ॥

सति विष्णुना उपेन्द्रेण सह स्थितो वासवः यथा विसृजति तथा लक्ष्मणमनुयात्रार्थं विसृज्येत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ दर्शितेति । यस्मात्त्वया भरतेन सह मम रणसहायार्थमुद्योगः कृतः । यस्माद्भवता परमा प्रीतिर्दर्शिता परं सौहार्दं च दर्शितम् । अनेनानुवादेन रावणसंहारार्थं काशीराजेन सङ्गतमिति सिद्धम् ॥ १७ ॥ तदिति । काशेय काशीदेशे भव । ढग्भाव आर्षः ॥ १८ ॥ एतावदिति । उरोगतं यथा भवति तथा निरन्तरं गाढं पर्यष्वजत ॥१९॥ ॥ २० ॥ विसृज्येति । प्रहसन्निति । त्रिशतसङ्ख्याकपृथिवीपतिदर्शनजसन्तोषात्प्रहासः ॥ २१ ॥

भवतामिति । भवतां तेजसा अव्यग्रा प्रतिष्ठिता प्रीतिः वनाय निर्गतस्य मे पुनश्चागत्यानुभवयोग्यतया परिरक्षिता । भवतां तेजसा धर्मश्च नियतः । सत्यं च नियतम् ॥ २२-२४ ॥ भवन्त इति । भवन्तश्च समानीताः संमिलिताः ॥ २५-२७ ॥ दिष्ट्येति । हतशात्रवं हतशत्रुम् ॥ २८-३१ ॥ बाढ

भवतां प्रीतिरव्यग्रा तेजसा परिरक्षिता। धर्मश्च नियतो नित्यं सत्यं च भवतां सदा॥२२॥ युष्माकं चानुभावेन तेजसा च महात्मनाम् । हतो दुरात्मा दुर्बुद्धी रावणो राक्षसाधमः ॥ २३ ॥ हेतुमात्रमहं तत्र भवतां तेजसा हतः । रावणः सगणो युद्धे सपुत्रामात्यबान्धवः ॥ २४ ॥ भवन्तश्च समानीता भरतेन महात्मना । श्रुत्वा जनकराजस्य कानना त्तनयां हृताम् ॥ २५ ॥ उद्युक्तानां च सर्वेषां पार्थिवानां महात्मनाम् । कालो व्यतीतः सुमहान् गमनं रोचया म्यतः ॥२६॥ प्रत्यूचुस्तं च राजानो हर्षेण महता वृताः । दिष्ट्या त्वं विजयी राम स्वराज्येऽपि प्रतिष्ठितः ॥२७॥ दिष्ट्या प्रत्याहृता सीता दिष्ट्या शत्रुः पराजितः । एष नः परमः काम एषा नः प्रीतिरुत्तमा ॥२८॥ यत्त्वां विज यिनं राम पश्यामो हतशात्रवम् ॥२९॥ एतत्त्वय्युपपन्नं च यदस्मांस्त्वं प्रशंससे। प्रशंसार्ह न जानीमः प्रशंसां वक्तु मीदृशीम् ॥३०॥ आपृच्छामो गमिष्यामो हृदिस्थो नः सदा भवान् । वर्तामहे महाबाहो प्रीत्याऽत्र महता वृताः । भवेच्च ते महाराज प्रीतिरस्मासु नित्यदा ॥ ३१ ॥ बाढमित्येव राजानो हर्षेण परमन्विताः । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे राघवं गमनोत्सुकाः ॥ ३२ ॥ पूजिताश्चैव रामेण जग्मुर्देशान् स्वकान् स्वकान् ॥३३॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

मित्येवेति । रामेणोक्ता इति शेषः । गमिष्याम इत्यूचुरिति पूर्वेणान्वयः ॥३२॥३३॥ इति श्रीगोविन्द० उत्तरश्रीरामायण० अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

तिल०-प्रशंसार्ह सकललोकप्रशंसार्हस्वभावयुक्त ! ईदृशीं भवदुक्तप्रशंसाजातीयां प्रशंसां वक्तुं न जानीमः । अतस्तामकृत्वैव यथा सदा भवान्नो हृदिस्थः । एवं वयमपि त्वद्विषयया महत्या प्रीत्या वृतास्तव हृदि यथा वर्तामहे तथा अस्मासु ते प्रीतिश्च भवेत् भूयात् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

त इत्यादि । प्रहृष्टवत् प्रहृष्टाः सन्तः ॥ १ ॥ अक्षौहिण्य इति । राघवार्थ इति । रामसहायार्थमित्यर्थः ॥ २ ॥ ऊचुरिति । रामरावणं रामस्य रावणम् । वध्यघातुकसंबन्धः षष्ठ्यर्थः । रामं रावणमिति पाठे—युद्धे रामं रावणं च युद्धयमानौ रामरावणावित्यर्थः ॥ ३ ॥ भरतेनेति । पश्चाद्रावणवधानन्तरम्

ते प्रयाता महात्मानः पार्थिवास्ते प्रहृष्टवत् । गजवाजिसहस्रौघैः कम्पयन्तो वसुन्धराम् ॥ १ ॥ अक्षौहिण्यो हि तत्रासन् राघवार्थे समुद्यताः । भरतस्याज्ञयाऽनेकाः प्रहृष्टा बलवाहनाः ॥ २ ॥ ऊचुस्ते च महीपाला बलदर्पसमन्विताः । न रामरावणं युद्धे पश्यामः पुरतः स्थितम् ॥ ३ ॥ भरतेन वयं पश्चात् समानीता निरर्थकम् । हता हि राक्षसाः क्षिप्रं पार्थिवैः स्युर्न संशयः ॥ ४ ॥ रामस्य बाहुवीर्येण रक्षिता लक्ष्मणस्य च । सुखं पारेसमुद्रस्य युद्धयेम विगतज्वराः ॥ ५ ॥ एताश्चान्याश्च राजानः कथास्तत्र सहस्रशः । कथयन्तः स्वराज्यानि जग्मुर्हर्षसमन्विताः ॥ ६ ॥ स्वानि राज्यानि मुख्यानि ऋद्धानि मुदितानि च । समृद्धधनधान्यानि पूर्णानि वसुमन्ति च ॥ ७ ॥ यथापुराणि ते गत्वा रत्नानि विविधान्यथ । रामस्य प्रियकामार्थमुपहारान्नृपा ददुः ॥ ८ ॥ अश्वान् यानानि रत्नानि हस्तिनश्च मदोत्कटान् । चन्दनानि च मुख्यानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ९ ॥ मणिमुक्ताप्रवालांस्तु दास्यो रूपसमन्विताः । अजाविकांश्च विविधान् रथांस्तु विविधान् ददुः ॥ १० ॥ भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महाबलाः । आदाय तानि रत्नानि स्वां पुरीं पुनरागताः ॥ ११ ॥

॥ ४–६ ॥ स्वानीति । मुख्यानीति, प्रसिद्धानीत्यर्थः । धनं जीविकाजीवरूपम् । वसुमन्ति महानिधिमन्ति ॥ ७ ॥ यथेति । यथापुराणि यथाप्राप्तस्वस्वपुराणि । उपहारान् प्रत्युपहारान् ॥ ८ ॥ ९ ॥ मणीति । अजाविकान् चर्ममयान् तल्पविशेषानित्यर्थः । अजाविकं च विविधमिति वा

स०–रामरावणं राममपि किञ्चित्कालं लोकदृष्ट्या रावयतीति भो सीते क्वासीति तथा तम् । न पश्यामः । पुरतः रामपुरतः स्थितम् । नालोकितवन्तः समरदर्शनदैवहीना इति भावः ॥ ३ ॥ भरतेनेति । तदैव दैववशाद्गमने रामरावणसम्मर्ददर्शनमिव राक्षससंक्षयः सुघटः कर्तुमस्माभिरिति वदन्तः । हता इति । यदि पूर्वं समानीता वयं तर्हि पार्थिवैरस्माभिरेव राक्षसा निहताः स्युरित्यन्वयः ॥ ४ ॥ उक्तानि स्वराज्यान्यनूद्य विशिनष्टि—स्वानीत्यादि । मुदितानि जनद्वारा । धनं स्वर्णादिधातुः । वसु रत्नादि । " वसु रत्ने स्मृतम् " इति विश्वः ॥ ७ ॥

पाठः ॥१०-१४॥ त इति । शिरोभिरिति । मुकुटकुण्डलादीनीति भावः । बाहुभिरिति । अङ्गदादीनीत्यर्थः । भुजेषु चेति पाठः ॥१५-२६॥ एवं तेषां

आगम्य च पुरीं रम्यामयोध्यां पुरुषर्षभाः । तानि रत्नानि चित्राणि रामाय समुपाहरन् ॥१२॥ प्रतिगृह्य च तत् सर्वं रामः प्रीतिसमन्वितः । सुग्रीवाय ददौ राज्ञे महात्मा कृतकर्मणे ॥१३॥ विभीषणाय च ददौ तथाऽन्येभ्योऽपि राघवः । राक्षसेभ्यः कपिभ्यश्च यैर्वृतो जयमाप्तवान् ॥ १४ ॥ ते सर्वे रामदत्तानि रत्नानि कपिराक्षसाः । शिरोभिर्धारयामासु बाहुभिश्च महाबलाः ॥ १५ ॥ हनूमन्तं च नृपतिरिक्ष्वाकूणां महारथः । अङ्गदं च महाबाहुमङ्कमारोप्य वीर्यवान् । रामः कमलपत्राक्षः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥ अङ्गदस्ते सुपुत्रोऽयं मन्त्री चाप्यनिलात्मजः ॥ १७ ॥ सुग्रीव मन्त्रिते युक्तौ ममापि च हिते रतौ । अर्हतो विविधां पूजां त्वत्कृते वै हरीश्वर ॥१८॥ इत्युक्त्वा व्यवमुच्याङ्गाद्भूषणानि महायशाः । स बबन्ध महार्हाणि तदाऽङ्गदहनूमतोः ॥१९॥ आभाष्य च महावीर्यान् राघवो यूथपर्षभान् । नीलं नलं केसरिणं कुमुदं गन्धमादनम् ॥२०॥ सुषेणं पनसं वीरं मैन्दं द्विविदमेव च । जाम्बवन्तं गवाक्षं च विनतं धूम्रमेव च ॥ २१ ॥ वलीमुखं प्रजङ्घं च सन्नादं च महाबलम् । दरीमुखं दधिमुखमिन्द्रजानुं च यूथपम् ॥ २२ ॥ मधुरं श्लक्ष्णया वाचा नेत्राभ्यामापिबन्निव । सुहृदो मे भवन्तश्च शरीरं भ्रातरस्तथा ॥ २३ ॥ युष्माभिरुद्धृतश्चाहं व्यसनात् काननौकसः । धन्यो राजा च सुग्रीवो भवद्भिः सुहृदां वरैः ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा ददौ तेभ्यो भूषणानि यथार्हतः । वज्राणि च महार्हाणि सस्वजे च नरर्षभः ॥ २५ ॥ ते पिबन्तः सुगन्धीनि मधूनि मधुपिङ्गलाः । मांसानि च सुमृष्टानि मूलानि च फलानि च ॥२६॥ एवं तेषां निवसतां मासः साग्रो ययौ तदा । मुहूर्तमिव ते सर्वे राजभक्त्या च मेनिरे ॥२७॥ रामोऽपि रेमे तैः सार्धं वानरैः कामरूपिभिः । राक्षसैश्च महावीर्यैर्ऋक्षैश्चैव महाबलैः ॥२८॥

निवसतामिति । आभरणादिभिः सत्कृतानां निवसतां तेषां साग्रः पञ्चषड्दिनाधिकः मासो गतः ॥ २७ ॥ २८ ॥

एवं तेषामिति । वसन्तेऽभिषिक्तेन रामेण मासानन्तरमपि अविशेषसत्कारं प्राप्तानां तेषां द्वितीयः शैशिरो मासः फाल्गुनमासः सुखं गतः । अभिषेकानन्तरं संवत्सरं सुखमुषितास्त इत्यर्थः ॥ २९ ॥ इक्ष्वाकुनगर इति । प्रीतिकरणैः संमानैः ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

एवं तेषां ययौ मासो द्वितीयः शैशिरः सुखम् । वानराणां प्रहृष्टानां राक्षसानां च सर्वशः ॥ २९ ॥
इक्ष्वाकुनगरे रम्ये परां प्रीतिमुपासताम् । रामस्य प्रीतिकरणैः कालस्तेषां सुखं ययौ ॥ ३० ॥
इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

तथा स्म तेषां वसतामृक्षवानररक्षसाम् । राघवस्तु महातेजाः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गम्यतां सौम्य किष्किन्धां दुराधर्षां सुरासुरैः । पालयस्व सहामात्यो राज्यं निहतकण्टकम् ॥ २ ॥ अङ्गदं च महाबाहो प्रीत्या परमया युतः । पश्य त्वं हनुमन्तं च नलं च सुमहाबलम् ॥ ३ ॥ सुषेणं श्वशुरं वीरं तारं च बलिनां वरम् । कुमुदं चैव दुर्धर्षं नीलं चैव महाबलम् ॥ ४ ॥ वीरं शतवलिं चैव मैन्दं द्विविदमेव च । गजं गवाक्षं गवयं शरभं च महाबलम् । पश्य प्रीतिसमायुक्तो गन्धमादनमेव च ॥ ५ ॥ ऋषभं च सुविक्रान्तं जाम्बवन्तं महाबलम् । [केशरिं शरभं शुम्भं शङ्खचूडं महाबलम् ।] ये चेमे सुमहात्मानो मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥ ६ ॥ पश्य त्वं प्रीतिसंयुक्तो मा चैषां विप्रियं कृथाः ॥ ७ ॥

तथा स्मेत्यादि । तेषामिति भावलक्षणे षष्ठी । तेषु वसत्स्विति यावत् ॥ १ ॥ गम्यतामिति । किष्किन्धां, प्रतीति शेषः ॥ २–८ ॥

ति०—वसन्तेऽभिषिक्तेन रामेण मासानन्तरं विशेषसत्कारप्राप्तौ शैशिरः शिशिरर्तुसम्बन्धी द्वितीयो मासः । सुखं गत इत्युक्त्या संवत्सरपर्यन्तं तेषां रामसमीपे वास उक्त इति तीर्थादयः । वस्तुतोऽधिकमासगणनयाऽमान्तमानेनाश्विनकृष्णपक्षे अयोध्याप्रवेशेन तत्रैव तदुत्तरशुक्लपक्षे वाऽभिषेकः । साग्रो मास इत्यनेन कार्त्तिकान्ता स्थितिरुक्ता । ततः शैशिरो द्वितीयो मासः फाल्गुनो गत इति हेमन्तशिशिरावर्धशरच्च तत्र वास इति पञ्चमासपर्यन्तं तत्र वास इति लभ्यते । पूर्वकाण्डान्तसंक्षेपेणोक्तस्यैवार्थस्यात्र काण्डे विस्तरेणोक्तिरिति बोध्यम् । एवं तेषामिति भरताद्यानीतरत्नविशेषैर्विशेषसत्कारप्राप्तिपर्यन्तं निवसतां तेषां साग्राः पञ्चषड्दिनाधिका मासा गताः ॥ स०—मासश्चात्र नाभिषेकमारभ्य, किन्तु सर्वराजनिर्गमनानन्तरमिति ध्येयम् । स्कान्दे रामोपाख्याने रामाभिषेकानन्तरं संवत्सरपर्यन्तं वासस्योक्तत्वात् । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं पुरस्तात् ॥ २९ ॥

लङ्कामिति । पुरस्य पुरवर्तिप्राणिनां राक्षसादीनाम्, स्वभ्रातुर्वैश्रवणस्य च संमतो ह्यसि परमाप्तोऽसि । भ्रातुर्वैश्रवणस्य चेति पाठे–संमतोऽसीति शेषः ॥ ९ ॥ मा चेति । ध्रुवं शाश्वतम् ॥ १०–१२ ॥ तवेति । अद्भुतं वीर्यं जगदद्भुतकरं शौर्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ स्नेह इति । स्नेहः सुहृदि प्रीतिः ।

एवमुक्त्वा तु सुग्रीवमाश्लिष्य च पुनः पुनः । विभीषणमुवाचाथ रामो मधुरया गिरा ॥ ८ ॥ लङ्कां प्रशाधि धर्मेण धर्मज्ञस्त्वं मतो मम । पुरस्य राक्षसानां च स्वभ्रातुः संमतो ह्यसि ॥ ९ ॥ मा च बुद्धिमधर्मे त्वं कुर्या राजन् कथञ्चन । बुद्धिमन्तो हि राजानो ध्रुवमश्नन्ति मेदिनीम् ॥ १० ॥ अहं च नित्यशो राजन् सुग्रीवसहितस्त्वया । स्मर्तव्यः परया प्रीत्या गच्छ त्वं विगतज्वरः ॥११॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा ऋक्षवानरराक्षसाः । साधु साध्विति काकुत्स्थं प्रशशंसुः पुनः पुनः ॥ १२ ॥ तव बुद्धिर्महाबाहो वीर्यमद्भुतमेव च । माधुर्यं परमं राम स्वयम्भोरिव नित्यदा ॥१३॥ तेषामेवं ब्रुवाणानां वानराणां च रक्षसाम् । हनूमान् प्रवणो भूत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥१४॥ स्नेहो मे परमो राजंस्त्वयि तिष्ठतु नित्यदा । भक्तिश्च नियता वीर भावो नान्यत्र गच्छतु ॥ १५ ॥ यावद्रामकथा वीर चरिष्यति महीतले । तावच्छरीरे वत्स्यन्ति प्राणा मम न संशयः ॥ १६ ॥ यच्चैतच्चरितं दिव्यं कथां ते रघुनन्दन । तन्ममाप्सरसो नाम श्रावयेयुर्नरर्षभ ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वाऽहं ततो वीर तव चर्यामृतं प्रभो । उत्कण्ठां तां हरिष्यामि मेघलेखामिवानिलः ॥ १८ ॥ एवं ब्रुवाणं रामस्तु हनूमन्तं वरासनात् । उत्थाय सस्वजे स्नेहाद्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १९॥ एवमेतत् कपिश्रेष्ठ भविता नात्र संशयः । चरिष्यति कथा यावदेषा लोके च मामिका । तावत्ते भविता कीर्तिः शरीरेऽप्यसवस्तथा ॥ २० ॥

भक्तिः उत्कृष्टे प्रीतिः ॥ १५ ॥ यावदिति । तावच्छरीरे वत्स्यन्ति त्वत्कथामृतरसास्वादबलादिति भावः ॥ १६–२० ॥

एवंशब्दार्थं विवृणोति-लोका हीति ॥ २१ ॥ २२ ॥ तत इति । तरलो हारमध्यगो मणिः ॥२३॥ तेनेति । हेमशैलेन्द्रः मेरुः । चन्द्रेण चन्द्रकिरणैः । आक्रान्तमस्तकः आक्रान्तकर्णप्रदेश इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ सुग्रीव इति । निरन्तरम् उरोगत इति, गाढपरिष्वक्त इत्यर्थः ॥ २६ ॥ सर्व इति ।

लोका हि यावत् स्थास्यन्ति तावत् स्थास्यति मे कथा ॥ २१ ॥ एकैकस्योपकारस्य प्राणान् दास्यामि ते कपे । [शेषस्येहोपकाराणां भवाम ऋणिनो वयम् । मदङ्गे जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृतं कपे ॥] नरः प्रत्युपकाराणामापत्स्वायाति पात्रताम् ॥ २२ ॥ ततोऽस्य हारं चन्द्राभं मुच्य कण्ठात् स राघवः । वैडूर्यतरलं कण्ठे बबन्ध च हनूमतः ॥ २३ ॥ तेनोरसि निबद्धेन हारेण महता कपिः । रराज हेमशैलेन्द्रश्चन्द्रेणाक्रान्तमस्तकः ॥ २४ ॥ श्रुत्वा तु राघवस्यैतदुत्थायोत्थाय वानराः । प्रणम्य शिरसा पादौ निर्जग्मुस्ते महाबलाः ॥ २५ ॥ सुग्रीवः स च रामेण निरन्तरमुरोगतः । विभीषणश्च धर्मात्मा सर्वे ते बाष्पविक्लवाः ॥ २६ ॥ सर्वे च ते बाष्पकलाः साश्रुनेत्रा विचेतसः । संमूढा इव दुःखेन त्यजन्तो राघवं तदा ॥ २७ ॥ कृतप्रसादास्तेनैवं राघवेण महात्मना । जग्मुः स्वं स्वं गृहं सर्वे देही देहमिव त्यजन् ॥ २८ ॥ ततस्तु ते राक्षसऋक्षवानराः प्रणम्य रामं रघुवंशवर्धनम् । वियोगजाश्रुप्रतिपूर्णलोचनाः प्रतिप्रयातास्तु यथा निवासिनः ॥ २९॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

विचेतसः वियोगखिन्नचेतसः ॥ २७ ॥ कृतेति । देहं त्यजन् देहीव रामवियोगखिन्ना इत्यर्थः । युद्धकाण्डान्ते वानरादीनां विसर्जनोक्तिः काण्डसमापनाय अत्रैव विसर्जनं तत्रोक्तमिति मन्तव्यम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्या० चत्वारिंशः सर्गः ॥४० ॥

स०-कुतस्तथा प्रार्थनमित्यत आह-नर इति । नरः उपकारी । आपत्सु आपत्काल एव पात्रताम् आयाति प्राप्नोति यतोऽत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

विसृज्येत्यादि । प्रमुमोद सुखं सुखी, स्वतः सुखी रामः आश्रितदुःखनिवृत्त्या सुखं प्रमुमोद, अविच्छिन्नप्रमोदमगमदित्यर्थः । अत्र प्रमुमोदेति दकारो गायत्र्याः त्रयोविंशमक्षरम् । द्वाविंशतिसहस्रश्लोका गताः ॥ १ ॥ अथेति । अन्तरिक्षात्प्रभाषिताम् अन्तरिक्षगतेनोक्ताम्, पुष्पकाभिमानिदेवतयोक्ता

विसृज्य च महाबाहुर्ऋक्षवानरराक्षसान् । भ्रातृभिः सहितो रामः प्रमुमोद सुखं सुखी ॥ १ ॥ अथापराह्णसमये भ्रातृभिः सह राघवः । शुश्राव मधुरां वाणीमन्तरिक्षात् प्रभाषिताम् ॥२॥ सौम्य राम निरीक्षस्व सौम्येन वदनेन माम् । कुबेरभवनात् प्राप्तं विद्धि मां पुष्पकं प्रभो ॥३॥ तव शासनमाज्ञाय गतोऽस्मि भवनं प्रति । उपस्थातुं नर श्रेष्ठ स च मां प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ निर्जितस्त्वं नरेन्द्रेण राघवेण महात्मना । निहत्य युधि दुर्धर्षं रावणं राक्षसे श्वरम् ॥ ५ ॥ ममापि परमा प्रीतिर्हते तस्मिन् दुरात्मनि । रावणे सगणे चैव सपुत्रे सहबान्धवे ॥६॥ स त्वं रामेण लङ्कायां निर्जितः परमात्मना । वह सौम्य तमेव त्वमहमाज्ञापयामि ते ॥७॥ परमो ह्येष मे कामो यत्त्वं राघव नन्दनम् । वहेर्लोकस्य संयानं गच्छस्व विगतज्वरः ॥ ८ ॥ सोऽहं शासनमाज्ञाय धनदस्य महात्मनः । त्वत्सकाश मनुप्राप्तो निर्विशङ्कः प्रतीक्ष माम् ॥ ९ ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां सर्वेषां धनदाज्ञया । चराम्यहं प्रभावेण तवाज्ञां परिपालयन् ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तदा रामः पुष्पकेण महाबलः । उवाच पुष्पकं दृष्ट्वा विमानं पुनरागतम् ॥११॥ यद्येवं स्वागतं तेऽस्तु विमानवर पुष्पक । आनुकूल्याद्धनेशस्य वृत्तदोषो न नो भवेत् ॥१२॥ लाजैश्चैव तथा पुष्पै र्धूपैश्चैव सुगन्धिभिः । पूजयित्वा महाबाहू राघवः पुष्पकं तदा ॥ १३ ॥

मित्यर्थः । अन्तरिक्षाद्विनिस्सृतामिति च पाठः ॥ २–७ ॥ परम इति । लोकस्य संयानमिति लोकसञ्चरणमित्यर्थः ॥ ८–१३ ॥

स०–सौम्येन वदनेन उपलक्षितस्त्वं मां निरीक्षस्व ॥ ३ ॥ निर्जितः रावणं हत्वा स्ववशीकृतः ॥ ५ ॥ सहबान्धवे भ्रात्रादिबान्धवसहिते । सगणे सभृत्यादौ ॥ ६ ॥ मम वहनादपि परमात्मवहनात्परमा प्रीति र्ममेत्याह–परम इति । लोकस्य संयानम् अश्रमेण नानास्थानगमनसाधनं त्वं राघवनन्दनं वहेरिति यदेष मे परमो महान् कामः । विगतज्वरः मन्मनोवैपरीत्यशङ्कारहितस्सन् गच्छस्व गच्छ । हे स्व भृत्य ! गच्छेति वा ॥८॥ वृत्तदोषः सदाचारभङ्गरूपः ॥ १२ ॥

गम्यतामिति । स्मरे स्मरामि । सिद्धानां च गतौ आकाशमार्गे । आत्मानं विषादेन अस्मद्वियोगदुःखेन मा योजय । विमुक्तगत्या गतदुःखः सुप्रतिष्ठितः सुखमास्स्वेत्यर्थः । सिद्धानां गतौ मा माम् अविषादेन अश्रमेण योजय प्रापयेति वाऽर्थः ॥ १४-१६ ॥ विविधेति । विविधात्मनि

गम्यतामिति चोवाच आगच्छ त्वं स्मरे यदा। सिद्धानां च गतौ सौम्य मा विषादेन योजय। प्रतिघातश्च ते मा भूद्यथेष्टं गच्छतो दिशः ॥१४॥ एवमस्त्विति रामेण पूजयित्वा विसर्जितम्। अभिप्रेतां दिशं तस्मात् प्रायात्तत् पुष्पकं तदा ॥१५॥ एवमन्तर्हिते तस्मिन् पुष्पके सुकृतात्मनि। भरतः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच रघुनन्दनम् ॥१६॥ विविधात्मनि दृश्यन्ते त्वयि वीर प्रशासति। अमानुषाणां सत्त्वानां व्याहृतानि मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥ अनामयश्च सत्त्वानां साग्रो मासो गतो ह्ययम्। जीर्णानामपि सत्त्वानां मृत्युर्नायाति राघव ॥ १८ ॥ अरोगप्रसवा नार्यो वपुष्मन्तो हि मानवाः। हर्षश्चाभ्यधिको राजन् जनस्य पुरवासिनः ॥ १९ ॥ काले वर्षति पर्जन्यः पातयन्नमृतं पयः। वाताश्चापि प्रवान्त्येते स्पर्शयुक्ताः सुखाः शिवाः ॥२०॥ ईदृशोऽनश्वरो राजा भवेदिति नरेश्वरः। कथयन्ति पुरे राजन् पौरजानपदास्तथा ॥ २१ ॥ एता वाचः सुमधुरा भरतेन समीरिताः। श्रुत्वा रामो मुदा युक्तो बभूव नृपसत्तमः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

नानारूपे, चित्र इत्यर्थः, अमानुषाणां सत्त्वानां पुष्पकादीनामित्यर्थः ॥ १७ ॥ अनामय इति । साग्रो मासो गत इति । अभिषेकानन्तरं साग्रो मासो गतः । तावन्मात्रेणानामयादिगुणप्रादुर्भाव इत्याश्चर्यमित्यर्थः । अनेन पुष्पकागमनं मासाभ्यन्तर एव तत्कालवृत्तान्तः भरतेन निर्दिशित इत्यवगम्यते । पुनः फाल्गुनमासप्राप्तेः पूर्वमुक्तत्वात् ॥१८॥ अरोगेति । वपुष्मन्तः हृष्टपुष्टवपुर्युक्ताः । सुखी सुखमिति वक्ष्यमाणसर्गकथानुवादसङ्ग्रहः ॥ १९-२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

स०—विसर्जितं आज्ञप्तम् । तत्पुष्पकं पुष्पमिव लघु । संज्ञायां कन् ॥ १५ ॥ विबुधात्मनि दृश्यन्ते । अमानुषाणि सत्त्वानि इति च पाठः । विबुधात्मनि देवस्वरूपे । अमानुषाणि सत्त्वानि पुष्पकाद्यभिमानिदेवाः । अमानुषाणि व्याहृतानि अशरीरगिरः दृश्यन्ते श्रूयन्ते च ॥ १७ ॥

स विसृज्येति । अशोकवनिकामन्तःपुरगतं लीलोद्यानम् ॥ १ ॥ चन्दनेति । तुङ्गः पुन्नागविशेषः । कालेयो रक्तचन्दनवृक्षः ॥२–६॥ तथैवेति । दिव्यैः

स विसृज्य ततो रामः पुष्पकं हेमभूषितम् । प्रविवेश महाबाहुरशोकवनिकां तदा ॥ १ ॥ चन्दनागरुचूतैश्च तुङ्ग कालेयकैरपि । देवदारुवनैश्चापि समन्तादुपशोभिताम् ॥ २ ॥ चम्पकाशोकपुन्नागमधूकपनसासनैः । शोभितां पारिजातैश्च विधूमज्वलनप्रभैः ॥ ३ ॥ लोध्रनीपार्जुनैर्नागैः सप्तपर्णातिमुक्तकैः । मन्दारकदलीगुल्मलताजालसमावृताम् ॥ ४ ॥ प्रियङ्गुभिः कदम्बैश्च तथा च वकुलैरपि । जम्बूभिर्दाडिमैश्चैव कोविदारैश्च शोभिताम् ॥ ५ ॥ सर्वदाकुसुमै रम्यैः फलवद्भिर्मनोरमैः । दिव्यगन्धरसोपेतैस्तरुणाङ्कुरपल्लवैः ॥ ६ ॥ तथैव तरुभिर्दिव्यैः शिल्पिभिः परिकल्पितैः । चारुपल्लवपुष्पाढ्यैर्मत्तभ्रमरसङ्कुलैः ॥ ७ ॥ कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च नानावर्णैश्च पक्षिभिः । शोभितां शतशश्चित्रां चूतवृक्षावतंसकैः ॥ ८ ॥ शातकुम्भनिभाः केचित् केचिदग्निशिखोपमाः । नीलाञ्जननिभाश्चान्ये भान्ति तत्रत्यपादपाः ॥ ९ ॥ सुरभीणि च पुष्पाणि माल्यानि विविधानि च । दीर्घिका विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणा ॥ १० ॥ माणिक्यकृतसोपानाः स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः । फुल्लपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ११ ॥ दात्यूहशुकसंघुष्टा हंससारसनादिताः । तरुभिः पुष्पवद्भिश्च तीरजैरुपशोभिताः ॥ १२ ॥ प्राकारैर्विविधाकारैः शोभिताश्च शिलातलैः । तत्रैव च वनोद्देशे वैडूर्यमणिसन्निभैः ॥ १३ ॥ शाद्वलैः परमोपेतां पुष्पितद्रुमकाननाम् । तत्र सङ्घर्षजातानां वृक्षाणां पुष्पशालिनाम् ॥ १४ ॥

शिल्पिभिरिति । ऋतुभिरित्यर्थः । दोहलकादिभिर्वा ॥ ७ ॥ कोकिलैरिति । चूतवृक्षावतंसकैः चूतवृक्षाग्रस्थैरित्यर्थः ॥ ८–१० ॥ माणिक्येति । स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः स्फटिकमयसोपानप्रान्तस्नानार्हाः निबद्धभूमयः । अन्यथा सर्वत्रान्तरे स्फटिककुट्टिमत्वे पद्माद्युत्पत्तिविरोधात् ॥ ११–१३ ॥ शाद्वलै

रिति । परमोपेताम् अत्यन्तसंयुक्ताम् । सङ्घर्षजातानां स्पर्धयैव जातानाम्, जातपुष्पाणामित्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रस्तरा इति । प्रस्तराः वृक्षमूलेषु शयनार्थं स्थापिताः श्लक्ष्णशिलाः । ब्राह्मं ब्रह्मनिर्मितम् । सन्निवेशनं समीचीनसंस्थानोपेतम् ॥ १५ ॥ बह्विति । बह्वासनगृहोपेताम् अनेकावस्थानयोग्यगृहो

प्रस्तराः पुष्पशबला नभस्तारागणैरिव । नन्दनं हि यथेन्द्रस्य ब्राह्मं चैत्ररथं यथा । तथाभूतं हि रामस्य काननं सन्निवेशनम् ॥ १५ ॥ बह्वासनगृहोपेतां लतागृहसमावृताम् । अशोकवनिकां स्फीतां प्रविश्य रघुनन्दनः ॥ १६ ॥ आसने च शुभाकारे पुष्पप्रकरभूषिते । कुथास्तरणसंवीते रामः सन्निषसाद ह ॥ १७ ॥ सीतामादाय हस्तेन मधु मैरेयकं शुचि । पाययामास काकुत्स्थः शचीमिव पुरन्दरः ॥ १८ ॥ मांसानि च समृष्टानि फलानि विविधानि च । रामस्याभ्यवहारार्थं किङ्करास्तूर्णमाहरन् ॥ १९ ॥ उपानृत्यंश्च राजानं नृत्तगीतविशारदाः । बालाश्च रूपवत्यश्च स्त्रियः पानवशानुगाः ॥ २० ॥ मनोभिरामा रामास्ता रामो रमयतां वरः । रमयामास धर्मात्मा नित्यं परम भूषितः ॥ २१ ॥ स तया सीतया सार्धमासीनो विरराज ह । अरुन्धत्या सहासीनो वसिष्ठ इव तेजसा ॥ २२ ॥ एवं रामो मुदा युक्तः सीतां सुरसुतोपमाम् । रमयामास वैदेहीमहन्यहनि देववत् ॥ २३ ॥ तथा तयोर्विहरतोः सीताराघवयोश्चिरम् । अत्यक्रामच्छुभः कालः शिशिरो भोगदः सदा ॥ २४ ॥ दश वर्षसहस्राणि गतानि सुमहात्मनोः । प्राप्तयोर्विविधान् भोगानतीतः शिशिरागमः ॥ २५ ॥

पेतामित्यर्थः । लतागृहसमावृतां लतामयगृहसमावृताम् ॥ १६ ॥ आसन इति । कुथास्तरणसंवीते उपर्यास्तरणावृते ॥ १७ ॥ सीतामिति । मैरेयकं धातकीगुडमिश्रवारिभिः कृतं मद्यम् । "मैरेयमासवे धात्रीधातकीगुडवारिभिः" इति वैजयन्ती ॥१८॥१९॥ उपानृत्यन्निति । उपनृत्यन्तीति वा पाठः । राजानमिति । राजानमुप राज्ञः समीपे । पानवशं पानजमदवशम् ॥२०-२३॥ तथेति । शिशिरः शुभोऽत्यक्रामदिति । पुनश्च संवत्सरोऽतीत इत्यर्थः । वानरादिसुहृत्सँल्लापादिना क्रीडावसराभावात्तैः सह एकसंवत्सरो गतः । तद्विसर्जनानन्तरं क्रीडया पुनरेकः संवत्सरो गतः । तथा चाभिषेकानन्तरं वर्ष

द्वयं जातम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ पूर्वाह्ण इति । शेषं दिवसभागार्धम्, अपराह्ण इत्यर्थः ॥ २६-२९ ॥ अब्रवीदिति । अपत्येति । ममायमपत्यलाभस्त्वयि समुपस्थितः, तव गर्भलक्षणं दृश्यत इत्यर्थः ॥ ३०-३४ ॥ तथेति । विस्रब्धा भव, महाराजो महिषीं मां कथमाश्रमं प्रति नेष्यतीति शङ्कां मा

पूर्वाह्णे धर्मकार्याणि कृत्वा धर्मेण धर्मवित् । शेषं दिवसभागार्धमन्तःपुरगतोऽभवत् ॥२६॥ सीताऽपि देवकार्याणि कृत्वा पौर्वाह्णिकानि वै । श्वश्रूणामकरोत् पूजां सर्वासामविशेषतः ॥ २७ ॥ अभ्यगच्छत्ततो रामं विचित्राभरणाम्बरा । त्रिविष्टपे सहस्राक्षमुपविष्टं यथा शची ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा तु राघवः पत्नीं कल्याणेन समन्विताम् । प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ २९ ॥ अब्रवीच्च वरारोहां सीतां सुरसुतोपमाम् । अपत्यलाभो वैदेहि त्वयि मे समुपस्थितः ॥ ३० ॥ किमिच्छसि वरारोहे कामः किं क्रियतां तव ॥ ३१ ॥ स्मितं कृत्वा तु वैदेही रामं वाक्यमथाब्रवीत् । तपोवनानि पुण्यानि द्रष्टुमिच्छामि राघव ॥ ३२ ॥ गङ्गातीरोपविष्टानामृषीणामुग्रतेजसाम् । फलमूलाशिनां देव पादमूलेषु वर्तितुम् ॥ ३३ ॥ एष मे परमः कामो यन्मूलफलभोजिनाम् । अप्येकरात्रं काकुत्स्थ निवसेयं तपोवने ॥ ३४ ॥ तथेति च प्रतिज्ञातं रामेणाक्लिष्टकर्मणा । विस्रब्धा भव वैदेहि श्वो गमिष्यस्यसंशयम् ॥ ३५ ॥ एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थो मैथिलीं जनकात्मजाम् । मध्यकक्ष्यान्तरं रामो निर्जगाम सुहृद्वृतः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

तत्रोपविष्टं राजानमुपासन्ते विचक्षणाः । कथानां बहुरूपाणां हास्यकाराः समन्ततः ॥ १ ॥
विजयो मधुमत्तश्च काश्यपः पिङ्गलः कुटः । सुराजः कालियो भद्रो दन्तवक्त्रः सुमागधः ॥ २ ॥

कुर्वित्यर्थः ॥३५॥३६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ तत्रेत्यादि । (उपासन्ते

उपासते । धात्वन्तरस्येदं रूपं वा ॥ १ ॥ २ ॥ कथाः अतीतवार्ताः ॥ ३ ॥) तत इति । विषयेषु देशेषु ॥ ४ ॥ ५ ॥ किं न्विति । वक्तव्यतां च राजानो

एते कथा बहुविधाः परिहाससमन्विताः । कथयन्ति स्म संहृष्टा राघवस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ ततः कथायां कस्यांचिद्राघवः समभाषत । काः कथा नगरे भद्र वर्तन्ते विषयेषु च ॥ ४ ॥ मामाश्रितानि कान्याहुः पौरजानपदा जनाः । किंच सीतां समाश्रित्य भरतं किंच लक्ष्मणम् ॥ ५ ॥ किन्नु शत्रुघ्नमुद्दिश्य कैकयीं किन्नु मातरम् । वक्तव्यतां च राजानो वने राज्ये व्रजन्ति च ॥ ६ ॥ एवमुक्ते तु रामेण भद्रः प्राञ्जलिरब्रवीत् । स्थिताः कथाः शुभा राजन् वर्तन्ते पुरवासिनाम् ॥ ७ ॥ अमुं तु विजयं सौम्य दशग्रीववधार्जितम् । भूयिष्ठं स्वपुरे पौरैः कथ्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तु भद्रेण राघवो वाक्यमब्रवीत् । कथयस्व यथातत्त्वं सर्वं निरवशेषतः ॥ ९ ॥ शुभाशुभानि वाक्यानि यान्याहुः पुरवासिनः । श्रुत्वेदानीं शुभं कुर्यां न कुर्यामशुभानि च ॥ १० ॥ कथयस्व च विस्रब्धो निर्भयं विगतज्वरः । कथयन्ति यथा पौराः पापा जनपदेषु च ॥ ११ ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु भद्रः सुरुचिरं वचः । प्रत्युवाच महाबाहुं प्राञ्जलिः सुसमाहितः ॥ १२ ॥ शृणु राजन् यथा पौराः कथयन्ति शुभाशुभम् । चत्वरापणरथ्यासु वनेषूपवनेषु च ॥ १३ ॥ दुष्करं कृतवान् रामः समुद्रे सेतुबन्धनम् । अश्रुतं पूर्वकैः कैश्चिद्देवैरपि सदानवैः ॥ १४ ॥ रावणश्च दुराधर्षो हतः सबलवाहनः । वानराश्च वशं नीता ऋक्षाश्च सह राक्षसैः ॥ १५ ॥ हत्वा च रावणं सङ्ख्ये सीतामाहृत्य राघवः । अमर्षं पृष्ठतः कृत्वा स्ववेश्म पुनरानयत् ॥ १६ ॥ कीदृशं हृदयं तस्य सीतासम्भोगजं सुखम् । अङ्कमारोप्य तु पुरा रावणेन बलाद्धृताम् ॥ १७ ॥

नवे राज्ये व्रजन्ति हीति च पाठः । नवे राज्ये सति राजानो वक्तव्यतां सम्यगसम्यग्वा कीर्तनीयतां व्रजन्ति हि ॥ ६–१५ ॥ हत्वेत्यादि । सीतामाहृत्य तदनन्तरजातममर्षं रावणस्पर्शजं पृष्ठतः कृत्वा विसृज्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ कीदृशमिति । कीदृशम् कुत्सितमेवेत्यर्थः । तत्र हेतुः अङ्कमित्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥

अस्माकमिति । सहनीयमिति । एवं कश्मलमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ तस्येति । परमार्तवत् परमदुःखी भूत्वा । सर्वान् सुहृद इति भद्रव्यतिरिक्ता नित्यर्थः । कथमेतदिति । भद्रोक्तमेतत् अपयशोवचनं कथं तत्त्वमतत्त्वं वेति भवद्भिश्च निवेद्यतामित्यर्थः ॥ २१ ॥ सर्व इति । एवमेतत् यथा

लङ्कामपि पुरा नीतामशोकवनिकां गताम् । रक्षसां वशमापन्नां कथं रामो न कुत्सते ॥ १८ ॥ अस्माकमपि दारेषु सहनीयं भविष्यति । यथा हि कुरुते राजा प्रजा तमनुवर्तते ॥ १९ ॥ एवं बहुविधा वाचो वदन्ति पुरवासिनः । नगरेषु च सर्वेषु राजन् जनपदेषु च ॥ २० ॥ तस्यैवं भाषितं श्रुत्वा राघवः परमार्तवत् । उवाच सुहृदः सर्वान् कथमेतद्ब्रवीथ माम् ॥ २१ ॥ सर्वे तु शिरसा भूमावभिवाद्य प्रणम्य च । प्रत्यूचू राघवं दीनमेवमेतन्न संशयः ॥ २२ ॥ श्रुत्वा तु वाक्यं काकुत्स्थः सर्वेषां समुदीरितम् । विसर्जयामास तदा वयस्याञ्छत्रुसूदनः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

विसृज्य तु सुहृद्वर्गं बुद्ध्या निश्चित्य राघवः । समीपे द्वास्स्थमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ शीघ्रमानय सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । भरतं च महाभागं शत्रुघ्नमपराजितम् ॥ २ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा द्वास्थो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः । लक्ष्मणस्य गृहं गत्वा प्रविवेशानिवारितः ॥ ३ ॥ उवाच सुमहात्मानं वर्धयित्वा कृताञ्जलिः । द्रष्टुमिच्छति राजा त्वां गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ ४ ॥ बाढमित्येव सौमित्रिः श्रुत्वा राघवशासनम् । प्राद्रवद्रथमारुह्य राघवस्य निवेशनम् ॥ ५ ॥ प्रयान्तं लक्ष्मणं दृष्ट्वा द्वास्थो भरतमन्तिकात् । उवाच भरतं तत्र वर्धयित्वा कृताञ्जलिः ॥ ६ ॥ विनयावनतो भूत्वा राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति । भरतस्तु वचः श्रुत्वा द्वास्थाद्रामसमीरितम् ॥ ७ ॥

भद्रेणोक्तम् एतत्तत्त्वमेव ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ विसृज्येत्यादि । निश्चित्येति, कर्तव्यमिति शेषः ॥ १-३ ॥ उवाचेति । वर्धयित्वेति, जयाशिषेति शेषः । मा चिरं विलम्बो मा भूत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रयान्तमिति ।

भरतमन्तिकात् भरतस्यान्तिकमित्यर्थः। गत्वेति शेषः। कृताञ्जलिः, भरतायेति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ उत्पपातेति । उत्पपात उत्थाय जगाम ॥ ८-१० ॥ शिरसेति। शिरसा धरणीं प्राप्य रामाय वन्दित्वेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रवेशयेति। मह्यं ममेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ ते त्विति । सग्रहं

उत्पपातासनात्तूर्णं पद्भ्यामेव ययौ बली। दृष्ट्वा प्रयान्तं भरतं त्वरमाणः कृताञ्जलिः ॥८॥ शत्रुघ्नभवनं गत्वा ततो वाक्यमुवाच ह। एह्यागच्छ रघुश्रेष्ठ राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ ९ ॥ गतो हि लक्ष्मणः पूर्वं भरतश्च महायशाः। श्रुत्वा तु वचनं तस्य शत्रुघ्नः परमासनात् ॥ १० ॥ शिरसा धरणीं प्राप्य प्रययौ यत्र राघवः। द्वास्थस्त्वागम्य रामाय सर्वानेव कृताञ्जलिः। निवेदयामास तदा भ्रातॄन् स्वान् समुपस्थितान् ॥ ११ ॥ कुमारानागतान् श्रुत्वा चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियः। अवाङ्मुखो दीनमना द्वास्थं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ प्रवेशय कुमारांस्त्वं मत्समीपं त्वरान्वितः। एतेषु जीवितं मह्यमेते प्राणाः प्रिया मम ॥ १३ ॥ आज्ञप्तास्तु नरेन्द्रेण कुमाराः शक्रतेजसः। प्रह्वाः प्राञ्जलयो भूत्वा विविशुस्ते समाहिताः ॥ १४ ॥ ते तु दृष्ट्वा मुखं तस्य सग्रहं शशिनं यथा। सन्ध्यागतमिवादित्यं प्रभया परिवर्जितम् ॥ १५ ॥ बाष्पपूर्णे च नयने दृष्ट्वा रामस्य धीमतः। हतशोभं यथा पद्मं मुखं वीक्ष्य च तस्य ते ॥ १६ ॥ ततोऽभिवाद्य त्वरिताः पादौ रामस्य मूर्धभिः। तस्थुः समाहिताः सर्वे रामस्त्वश्रूण्यवर्तयत् ॥ १७ ॥ तान् परिष्वज्य बाहुभ्यामुत्थाप्य च महाबलः। आसनेष्वासतेत्युक्त्वा ततो वाक्यं जगाद ह ॥ १८ ॥ भवन्तो मम सर्वस्वं भवन्तो जीवितं मम। भवद्भिश्च कृतं राज्यं पालयामि नरेश्वराः ॥ १९ ॥ भवन्तः कृतशास्त्रार्था बुद्ध्या च परिनिष्ठिताः। सम्भूय च मदर्थोऽयमन्वेष्टव्यो नरेश्वराः ॥ २० ॥ तथा वदति काकुत्स्थे ह्यवधानपरायणाः। उद्विग्नमनसः सर्वे किन्नु राजाऽभिधास्यति ॥ २१ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

सोपरागम् ॥१५-१९॥ भवन्त इति। कृतशास्त्रार्थाः अनुष्ठितशास्त्रार्थाः॥२०॥२१॥ इति श्रीगोविन्दराज० उत्तरश्रीरामा० चतुश्चत्वारिंशः सर्गः॥४४॥

तेषामित्यादि ॥ १ ॥ सर्व इति । मा कुरुध्वं मनोऽन्यथा, मदभिप्रायानुकूलं मा कुरुध्वमित्यर्थः । तमेवाभिप्रायमाविष्करोति–पौराणामित्यादि । सीतायां विषये यादृशी कथा वर्तते तां कथां मत्सकाशात् शृणुतेत्यन्वयः ॥ २ ॥ का कथा वर्तत इत्यत्राह–पौरापवाद इत्यादि । मयि मद्विषये

तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां दीनचेतसाम् । उवाच वाक्यं काकुत्स्थो मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥ सर्वे शृणुत भद्रं वो मा कुरुध्वं मनोऽन्यथा । पौराणां मम सीतायां यादृशी वर्तते कथा ॥ २ ॥ पौरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च । वर्तते मयि बीभत्सा सा मे मर्माणि कृन्तति ॥ ३ ॥ अहं किल कुले जात इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् । सीताऽपि सत्कुले जाता जनकानां महात्मनाम् ॥ ४ ॥ जानासि त्वं यथा सौम्य दण्डके विजने वने । रावणेन हृता सीता स च विध्वंसितो मया ॥ ५ ॥ तत्र मे बुद्धिरुत्पन्ना जनकस्य सुतां प्रति । अत्रोषितामिमां सीतामानयेयं कथं पुरीम् ॥ ६ ॥ प्रत्ययार्थं ततः सीता विवेश ज्वलनं तदा । प्रत्यक्षं तव सौमित्रे देवानां हव्यवाहनः । अपापां मैथिलीमाह वायुश्चाकाशगोचरः ॥ ७ ॥ चन्द्रादित्यौ च शंसेते सुराणां सन्निधौ पुरा । ऋषीणां चैव सर्वेषामपापां जनकात्मजाम् ॥ ८ ॥ एवं शुद्धसमाचारा देवगन्धर्वसन्निधौ । लङ्काद्वीपे महेन्द्रेण मम हस्ते निवेशिता ॥ ९ ॥ अन्तरात्मा च मे वेत्ति सीतां शुद्धां यशस्विनीम् । ततो गृहीत्वा वैदेहीमयोध्यामहमागतः ॥ १० ॥ अयं तु मे महान् वादः शोकश्च हृदि वर्तते । पौरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च ॥ ११ ॥ अकीर्तिर्यस्य गीयेत लोके भूतस्य कस्यचित् । पतत्येवाधमाँल्लोकान् यावच्छब्दः प्रकीर्त्यते ॥ १२ ॥

बीभत्सा कुत्सा वर्तते सा मम सर्वमर्माणि कृन्तति ॥ ३–१० ॥ अयन्त्विति । महान्वाद इति, वर्तत इति शेषः । शोकश्चेति, तच्छ्रवणादिति शेषः । कोऽयं वाद इत्यत्राह–पौरेत्यादि ॥ ११ ॥ अकीर्तिरिति । भूतस्य प्राणिनः । शब्दः अकीर्तिबोधकः ॥ १२–१४ ॥

स०–त्रयाणामप्येकान्ते सत्त्वेऽपि प्रात्यक्षिकानुभवो लक्ष्मणस्यैवेति तमेव लक्षीकृत्याहेत्याह–जानासीति ॥५॥ प्रत्ययार्थम् आत्मशुद्धौ विश्वासार्थं देवानां तव च प्रत्यक्षम् अपापां परपुरुषसंसर्गपापशून्याम् ॥७॥

तस्मादिति । भूतमुत्पन्नम् ॥ १५ ॥ श्व इति । विषयान्ते स्वदेशाद्बहिः ॥ १६ ॥ तं विशेषयति—गङ्गाया इत्यादि ॥ १७–१९ ॥ अप्रीतिरिति । मह्यं मम । भुजाभ्यामिति वीरवचनम् ॥ २० ॥ य इति । वाक्यान्तरे अस्मद्वाक्यमध्ये । अनुनेतुं ये ब्रूयुस्ते शापिता इति पूर्वेणान्वयः ॥२१॥ फलितमाह—

अकीर्तिर्निन्द्यते देवैः कीर्तिर्लोकेषु पूज्यते । कीर्त्यर्थं तु समारम्भः सर्वेषां सुमहात्मनाम् ॥१३॥ अप्यहं जीवितं जह्यां युष्मान् वा पुरुषर्षभाः । अपवादभयाद्भीतः किं पुनर्जनकात्मजाम् ॥ १४ ॥ तस्माद्भवन्तः पश्यन्तु पतितं शोकसागरे । न हि पश्याम्यहं भूतं किंचिद्दुःखमतोऽधिकम् ॥ १५ ॥ श्वस्त्वं प्रभाते सौमित्रे सुमन्त्राधिष्ठितं रथम् । आरुह्य सीतामारोप्य विषयान्ते समुत्सृज ॥ १६ ॥ गङ्गायास्तु परे पारे वाल्मीकेस्तु महात्मनः । आश्रमो दिव्यसङ्काशस्तमसातीरमाश्रितः ॥१७॥ तत्रैनां विजने देशे विसृज्य रघुनन्दन । शीघ्रमागच्छ भद्रं ते कुरुष्व वचनं मम ॥१८॥ न चास्मिन् प्रतिवक्तव्यः सीतां प्रति कथञ्चन । तस्मात्त्वं गच्छ सौमित्रे नात्र कार्या विचारणा ॥१९॥ अप्रीतिर्हि परा मह्यं त्वय्येतत्प्रतिवारिते । शापिता हि मया यूयं भुजाभ्यां जीवितेन च ॥२०॥ ये मां वाक्यान्तरे ब्रूयुरनुनेतुं कथञ्चन । अहिता नाम ते नित्यं मदभीष्टविघातनात् ॥ २१ ॥ मानयन्तु भवन्तो मां यदि मच्छासने स्थिताः । इतोऽद्य नीयतां सीता कुरुष्व वचनं मम ॥ २२ ॥ पूर्वमुक्तोऽहमनया गङ्गातीरेऽहमाश्रमान् । पश्येयमिति तस्याश्च कामः संवर्त्यतामयम् ॥ २३ ॥

मानयन्त्विति ॥ २२ ॥ कथमिदं नृशंसत्वं सोढुं शक्यमित्यत्राह—पूर्वमित्यादि । संवर्त्यताम् अनुष्ठीयताम् ॥ २३ ॥

स०—पुरुषर्षभाः ! अनेन कियदिदमायताक्ष्याः कुलान्तरप्रभवाया हानमिति सूचयति । अपवादभयाद्भीत इति पदमेकम् । अपवादभयमातयन्ति ते अपवादभयातः, तेभ्यो भीतः । बहुलग्रहणात् क्विप् । आतयन्ती त्यातः । अपवादभयस्यात इति वा ॥ १४ ॥ यूयं मया पादाभ्यां जीवितेन च शापिताः पादौ साक्षिणौ प्राणाः साक्षिणः इति स्थापितशपथाः । भुजाभ्यामिति च पाठः । तत्र क्षत्रियाणां शपथविषये आयुधोपालम्भनादेर्विधानाद्रामस्य धनुर्बाणप्रेमोपेतत्वात्तद्धारणस्य शयद्वयसाध्यत्वाद्भुजाभ्यामित्युक्तिर्युक्तेति मन्तव्यम् । " भुजः पाणौ च बाहौ च " इति विश्वः ॥ २० ॥

एवमिति । भ्रातृभिः परिवारितः प्रविवेशेति । भ्रातॄन् विसृज्य स्ववेश्म प्रविवेशेत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थो बाष्पेण पिहिताननः । प्रविवेश स धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ॥ २४ ॥ शोकसंलग्नहृदयो निशश्वास यथा द्विपः ॥ २५ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥४५॥
ततो रजन्यां व्युष्टायां लक्ष्मणो दीनचेतनः । सुमन्त्रमब्रवीद्वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥ सारथे तुरगान् शीघ्रं योजयस्व रथोत्तमे । स्वास्तीर्णं राजभवनात् सीतायाश्चासनं कुरु ॥ २ ॥ सीता हि राजवचनादाश्रमं पुण्यकर्मणाम् । मया नेया महर्षीणां शीघ्रमानीयतां रथः ॥ ३ ॥ सुमन्त्रस्तु तथेत्युक्त्वा युक्तं परमवाजिभिः । रथं सुरुचिरप्रख्यं स्वास्तीर्णं सुखशय्यया ॥ ४ ॥ आनीयोवाच सौमित्रिं मित्राणां मानवर्धनम् । रथोऽयं समनुप्राप्तो यत् कार्यं क्रियतां प्रभो ॥ ५ ॥ एवमुक्तः सुमन्त्रेण राजवेश्मनि लक्ष्मणः । प्रविश्य सीतामासाद्य व्याजहार नरर्षभः ॥ ६ ॥ त्वया किलैष नृपतिर्वरं वै याचितः प्रभुः । नृपेण च प्रतिज्ञातमाज्ञप्तश्चाश्रमं प्रति ॥७॥ गङ्गातीरे मया देवि ऋषीणामाश्रमान् शुभान् । शीघ्रं गत्वा तु वैदेहि शासनात् पार्थिवस्य नः । अरण्ये मुनिभिर्जुष्टे अपनेया भविष्यसि ॥ ८ ॥ एवमुक्ता तु वैदेही लक्ष्मणेन महात्मना । प्रहर्षमतुलं लेभे गमनं चाप्यरोचयत् ॥९॥ वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च । गृहीत्वा तानि वैदेही गमनायोपचक्रमे ॥ १० ॥ इमानि मुनिपत्नीनां दास्याम्याभरणान्यहम् । वस्त्राणि च महार्हाणि धनानि विविधानि च ॥ ११ ॥

तत इत्यादि ॥ १ ॥ सारथ इति । स्वास्तीर्णमिति । सीतायाश्च शुभमासनं राजभवनादानीय स्वास्तीर्णं रथं कुरु ॥२॥ कुत इत्यत्राह—सीता हीत्यादि ॥ ३ ॥ सुमन्त्र इति । सुरुचिरप्रख्यं सुन्दरशोभम् ॥ ४–१२ ॥

नयनमिति । हृदयं मनः ॥ १४ ॥ औत्सुक्यमिति । औत्सुक्यं पुण्याश्रमदर्शनविषयजम् । शून्यां सुखशून्याम् ॥१५॥१६॥ पुर इति । अञ्जलिकृता कृताञ्जलिः ॥ १७ ॥ लक्ष्मण इति । तमर्थमिति । दुर्निमित्तरूपं वस्त्वित्यर्थः । हृष्टः हृष्ट इव ॥ १८ ॥ १९ ॥ योजयस्वेति । शिरसा धारयिष्यामि

सौमित्रिस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारोप्य मैथिलीम् । प्रययौ शीघ्रतुरगै रामस्याज्ञामनुस्मरन् ॥ १२ ॥ अब्रवीच्च तदा सीता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् । अशुभानि बहून्येव पश्यामि रघुनन्दन ॥ १३ ॥ नयनं मे स्फुरत्यद्य गात्रोत्कम्पश्च जायते । हृदयं चैव सौमित्रे अस्वस्थमिव लक्षये ॥ १४ ॥ औत्सुक्यं परमं चापि अधृतिश्च परा मम । शून्यामेव च पश्यामि पृथिवीं पृथुलोचन ॥ १५ ॥ अपि स्वस्ति भवेत्तस्य भ्रातुस्ते भ्रातृवत्सल । श्वश्रूणां चैव मे वीर सर्वासा मविशेषतः ॥ १६ ॥ पुरे जनपदे चैव कुशलं प्राणिनामपि । इत्यञ्जलिकृता सीता देवता अभ्ययाचत ॥ १७ ॥ लक्ष्मणोऽर्थं तु तं श्रुत्वा शिरसाऽऽवन्द्य मैथिलीम् । शिवमित्यब्रवीद्धृष्टो हृदयेन विशुष्यता ॥ १८ ॥ ततो वासमुपा गम्य गोमतीतीर आश्रमे । प्रभाते पुनरुत्थाय सौमित्रिः सूतमब्रवीत् ॥ १९ ॥ योजयस्व रथं शीघ्रमद्य भागिरथी जलम् । शिरसा धारयिष्यामि त्र्यम्बकः पर्वते यथा ॥२०॥ सोऽश्वान् रज्ज्वाऽथ चतुरो रथे युक्त्वा मनोजवान् । आरोहस्वेति वैदेहीं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ २१ ॥ सा तु सूतस्य वचनादारुरोह रथोत्तमम् । सीता सौमित्रिणा सार्धं सुमन्त्रेण च धीमता ॥ २२ ॥ आससाद विशालाक्षी गङ्गां पापविनाशिनीम् । अथार्धदिवसं गत्वा भागिरथ्या जलाशयम् ॥ २३ ॥ निरीक्ष्य लक्ष्मणो दीनः प्ररुरोद महास्वनः ॥ २४ ॥ सीता तु परमायत्ता दृष्ट्वा लक्ष्मण मातुरम् । उवाच वाक्यं धर्मज्ञा किमिदं रुद्यते त्वया ॥ २५ ॥ जाह्नवीतीरमासाद्य चिराभिलषितं मम । हर्षकाले किमर्थं मां विषादयसि लक्ष्मण ॥ २६ ॥

त्र्यम्बकः पर्वते यथेति दृष्टान्ते रुद्रोऽपि स्नानार्थमेव गङ्गां दधारेति गम्यते ॥ २०-२२ ॥ आससादेति । जलाशयं जलप्रवाहम् ॥ २३-२६ ॥

नित्यमिति । पार्श्वेष्विति पूजायां बहुवचनम् । शोकमागतः कच्चिदित्यन्वयः ॥ २७-३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

नित्यं त्वं रामपार्श्वेषु वर्तसे पुरुषर्षभ । कच्चिद्विनाकृतस्तेन द्विरात्रं शोकमागतः ॥ २७ ॥ ममापि दयितो रामो जीवितादपि लक्ष्मण । न चाहमेवं शोचामि मैवं त्वं बालिशो भव ॥ २८ ॥ तारयस्व च मां गङ्गां दर्शयस्व च तापसान् । ततो मुनिभ्यो दास्यामि वासांस्याभरणानि च ॥ २९ ॥ ततः कृत्वा महर्षीणां यथावदभिवादनम् । तत्र चैकां निशामुष्य यास्यामस्तां पुरीं पुनः ॥३०॥ ममापि पद्मपत्राक्षं सिंहोरस्कं कृशोदरम् । त्वरते हि मनो द्रष्टुं रामं रमयतां वरम् ॥ ३१ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रमृज्य नयने शुभे । नाविकानाह्वयामास लक्ष्मणः पर वीरहा ॥३२॥ इयं च सज्जा नौश्चेति दाशाः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ॥३३॥ तितीर्षुर्लक्ष्मणो गङ्गां शुभां नावमुपारुहत् । गङ्गां सन्तारयामास लक्ष्मणस्तां समाहितः॥ ३४ ॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥४६॥

अथ नावं सुविस्तीर्णां नैषादीं राघवानुजः । आरुरोह समायुक्तां पूर्वमारोप्य मैथिलीम् ॥ १ ॥ सुमन्त्रं चैव सरथं स्थीयतामिति लक्ष्मणः । उवाच शोकसन्तप्तः प्रयाहीति च नाविकम् ॥ २ ॥ ततस्तीरमुपागम्य भागीरथ्याः स लक्ष्मणः । उवाच मैथिलीं वाक्यं प्राञ्जलिर्बाष्पसम्प्लुतः ॥ ३ ॥ हृद्गतं मे महच्छल्यं यस्मादार्येण धीमता । अस्मिन्निमित्ते वैदेहि लोकस्य वचनीकृतः ॥ ४ ॥

अथेत्यादि । निषादस्य गुहस्येयं नैषादी ताम् । समायुक्तां सज्जीकृताम् ॥ १ ॥ सुमन्त्रमिति । स्थीयतामिति, गङ्गातीर एवेति शेषः ॥ २ ॥ तत इति । तीरं दक्षिणतीरमित्यर्थः ॥ ३ ॥ हृद्गतमित्यादि । हे वैदेहि ! यस्मिन्निमित्ते यत्कृत्यानुष्ठानतः । अहं लोकस्य वचनीकृतः वचनीयः कृतः । यलोप आर्षः । निन्द्यः संपादितो भवेयम् । अस्मिन्निमित्ते धीमता सर्वज्ञेन आर्येण यद्यस्मादहं नियुक्तः तेन हेतुना मे महच्छल्यं हृद्गतम् ॥ ४ ॥

श्रेय इति । एवं हृच्छल्यं प्राप्तवतो मे मृत्युः मरणं हि वा यत् यदि स्यात्, अद्य तदेव मे परं श्रेयो भवेत् । न चेत्यादि । ईदृशे लक्ष्मणो निर्घृण इति लोकनिन्द्ये अस्मिन् वक्ष्यमाणरूपे कार्ये न चाहं नियोज्योऽस्मि नियोक्तुमर्होऽस्मि, तथा विनियुक्तस्य कार्यस्य सर्वथैव कर्तव्यत्वादिति शेषः । अतः प्रसीदेत्यादि योज्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ रुदन्तमिति । मृत्युं काङ्क्षन्तम्, परमहृच्छल्यवशादिति शेषः ॥७॥ किमिदमिति । नावगच्छामि,

श्रेयो हि मरणं मेऽद्य मृत्युर्वा यत्परं भवेत् । न चास्मिन्नीदृशे कार्ये नियोज्यो लोकनिन्दिते ॥ ५ ॥ प्रसीद च न मे पापं कर्तुमर्हसि शोभने । इत्यञ्जलिकृतो भूमौ निपपात स लक्ष्मणः ॥ ६ ॥ रुदन्तं प्राञ्जलिं दृष्ट्वा कांक्षन्तं मृत्युमात्मनः । मैथिली भृशसंविग्ना लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ किमिदं नावगच्छामि ब्रूहि तत्त्वेन लक्ष्मण । पश्यामि त्वां न च स्वस्थमपि क्षेमं महीपतेः ॥८॥ शापितोऽसि नरेन्द्रेण यत्त्वं सन्तापमागतः । तद्ब्रूयाः सन्निधौ मह्यमहमाज्ञापयामि ते ॥ ९ ॥ वैदेह्या चोद्यमानस्तु लक्ष्मणो दीनचेतनः । अवाङ्मुखो बाष्पकलं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १० ॥ श्रुत्वा परिषदो मध्ये ह्यपवादं सुदारुणम् । पुरे जनपदे चैव त्वत्कृते जनकात्मजे । रामः सन्तप्तहृदयो मां निवेद्य गृहं गतः ॥११॥ न तानि वचनीयानि मया देवि तवाग्रतः । यानि राज्ञा हृदि न्यस्तान्यमर्षात् पृष्ठतः कृतः ॥ १२ ॥ सा त्वं त्यक्ता नृपतिना निर्दोषा मम सन्निधौ । पौरापवादभीतेन ग्राह्यं देवि न तेऽन्यथा ॥ १३ ॥

एवं रोदनादेर्हेतुमिति शेषः । महीपतेः रामस्य क्षेममपि सुखमपि न पश्यामि ॥ ८ ॥ शापित इति । यस्मात्त्वमेवं सन्तापमागतः तस्मात्त्वं नरेन्द्रेणैव शापितोऽसि । मह्यं मम । आज्ञापयामि त इति त्वामित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ श्रुत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । त्वत्कृते अपवादं श्रुत्वा सा त्वं त्यक्तेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ कोऽयमपवाद इत्यत्राह—न तानीति । यानि वचनानि राज्ञा अमर्षात् हृदि न्यस्तानि तानि तवाग्रतो मया न वचनीयानि वक्तुमशक्यानि । अत एवामर्षः मया पृष्ठतः कृतः, नोपन्यस्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥ सा त्वमिति । तथापि ते तव विषये । पौरापवादभीतेन राज्ञा यदादिष्टं तन्मया च ग्राह्यम् । नान्यथा, न तु त्वयि दोषबुद्ध्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

ततः किमित्यत्राह—आश्रमान्तेष्विति। तवेदं किल दौर्हृदं गर्भः। गार्भिण्या अभिलषितमवश्यं कार्यम्। तस्मादप्याश्रमान्तेषु त्यक्तव्येत्यर्थः ॥१४।१५॥ राज्ञ इति। परमकः परमानुकम्पावान् ॥१६–१८॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥४७॥

आश्रमान्तेषु च मया त्यक्तव्या त्वं भविष्यसि । राज्ञः शासनमाज्ञाय तवेदं किल दौर्हृदम् ॥ १४ ॥ तदेत ज्जाह्नवीतीरे ब्रह्मर्षीणां तपोवनम्। पुण्यं च रमणीयं च मा विषादं कृथाः शुभे ॥१५॥ राज्ञो दशरथस्येष्टः पितुर्मे मुनिपुङ्गवः। सखा परमको विप्रो वाल्मीकिः सुमहायशाः ॥ १६ ॥ पादच्छायामुपागम्य सुखमस्य महात्मनः। उपवासपरैकाग्रा वस त्वं जनकात्मजे ॥ १७ ॥ पतिव्रतात्वमास्थाय रामं कृत्वा सदा हृदि। श्रेयस्ते परमं देवि तथा कृत्वा भविष्यति ॥१८॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे सप्तचत्वारिंशः सर्गः॥४७॥

लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दारुणं जनकात्मजा। परं विषादमागम्य वैदेही निपपात ह ॥ १ ॥ सा मुहूर्तमिवासंज्ञा बाष्पपर्याकुलेक्षणा। लक्ष्मणं दीनया वाचा उवाच जनकात्मजा ॥ २ ॥ मामिकेयं तनुर्नूनं सृष्टा दुःखाय लक्ष्मण। धात्रा यस्यास्तथा मेऽद्य दुःखमूर्तिः प्रदृश्यते ॥३॥ किन्नु पापं कृतं पूर्वं को वा दारैर्वियोजितः। याऽहं शुद्धसमाचारा त्यक्ता नृपतिना सती ॥ ४ ॥ पुराऽहमाश्रमे वासं रामपादानुवर्तिनी। अनुरुध्यापि सौमित्रे दुःखे च परिवर्तिनी ॥ ५ ॥ सा कथं ह्याश्रमे सौम्य वत्स्यामि विजनीकृता। आख्यास्यामि च कस्याहं दुःखं दुःखपरायणा ॥ ६ ॥

लक्ष्मणस्येति ॥ १ ॥ सेति। बाष्पव्याकुलितेक्षणेत्यनेन पुनः संज्ञाप्राप्तिः सूचिता ॥२॥ मामिकेति। मामिकेयं तनुः धात्रा दुःखायैव सृष्टा। यस्मात् कारणात् यस्या मे दुःखमूर्तिः प्रदृश्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥ पुरेति। अनुरुध्यापि सोढ्वापि ॥ ५ ॥ सेति। विजनीकृता इष्टजनविरहिता कृता ॥ ६ ॥ ७ ॥

स०—आश्रमान्तेषु अनेन तत्रापि नैकपोषकता तस्य सम्मतेति ध्वनयति। दौर्हृदं गर्भलक्षणम् ॥ १४ ॥ परमकः दशरथानुकम्पापात्रम्। कन्नयमनुकम्पायाम्। दशरथस्य राजत्वादुपपन्नमिदं मन्तव्यम्॥११॥ विजनीकृता त्रायकनायकादिहीना कृता ॥ ६ ॥

न खल्विति । त्यजेयं राजवंशस्तु भर्तुर्मे परिहास्यते इत्युत्तरार्धपाठः । अत्यागकारणमुच्यते । राजवंशः राजसन्तानः । परिहास्यते विच्छिद्यते, मयि गर्भस्य विद्यमानत्वादिति शेषः । मया देहो धर्तव्य इति भावः । यद्वा त्यजेयं राघवं वंशे भर्तुर्मा परिहास्यतीति पाठः । रामकृतक्रौर्याद्द्यैव जाह्नवीजले जीवस्त्यक्तव्यः, तथापि तं न त्यजेयम् । कुतो भर्तुर्वंशे निष्कलङ्के राघवमेकं मा परिहास्याति मा परिहसतु । व्यत्ययस्त्वार्षः । जीवित

किन्नु वक्ष्यामि मुनिषु कर्म वा सत्कृतं च किम् । कस्मिंश्चित् कारणे त्यक्ता राघवेण महात्मना ॥ ७ ॥ न खल्व द्यैव सौमित्रे जीवितं जाह्नवीजले । त्यजेयं राजवंशस्तु भर्तुर्मे परिहास्यते ॥ ८ ॥ यथाज्ञं कुरु सौमित्रे त्यज मां दुःख भागिनीम् । निदेशे स्थीयतां राज्ञः शृणु चेदं वचो मम ॥ ९ ॥ श्वश्रूणामविशेषेण प्राञ्जलिप्रग्रहेण च । शिरसावन्द्य चरणौ कुशलं ब्रूहि पार्थिवम् ॥ १० ॥ शिरसाऽभिनतो ब्रूयाः सर्वासामेव लक्ष्मण । वक्तव्यश्चापि नृपतिर्धर्मेषु सुस माहितः ॥ ११ ॥ जानासि च यथा शुद्धा सीता तत्त्वेन राघव । भक्त्या च परया युक्ता हिता च तव नित्यशः ॥ १२ ॥ अहं त्यक्ता त्वया वीर अयशोभीरुणा जने । यच्च ते वचनीयं स्यादपवादसमुत्थितम् । मया हि परि हर्तव्यं त्वं हि मे परमा गतिः ॥ १३ ॥ वक्तव्यश्चेति नृपतिर्धर्मेण सुसमाहितः । यथा भ्रातृषु वर्तेथास्तथा पौरेषु नित्यदा ॥ १४ ॥ परमो ह्येष धर्मस्ते तस्मात् कीर्तिरनुत्तमा ॥ १५ ॥ यत्तु पौरजनो राजन् धर्मेण समवाप्नुयात् । अहं तु नानुशोचामि स्वशरीरं नरर्षभ ॥ १६ ॥

त्यागे स्त्रीहत्यामूलोऽपवादः रामस्य स्यादिति भावः । अद्यैवेत्यनेन प्रसवानन्तरं तु त्याज्यमेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ त्वं तु राजशासनं कुर्वित्याह—यथाज्ञमिति ॥ ९ ॥ श्वश्रूणामिति । चरणौ आवन्द्येति, मदर्थमिति शेषः ॥ १०–१२ ॥ अहमिति । अयशोभीरुणैव त्वया त्यक्ता, अनाथेवेत्यर्थः । वचनीयं

स०—कस्मिन् कारणे त्यागहेतौ सति राघवेण त्यक्तेति मुनिभिः पृष्टा तेषु कृतम् अनुष्ठितम् असत् पापकर्म किं नु वक्ष्यामि । अकरणस्य साक्षिसिद्धत्वादिति भावः । अविज्ञत्वात्स्वत्यागः किम् ? नेत्याह—**महात्मने**ति । प्रभो इति खेदेन लक्ष्मणस्य वा । स्वामिन् राम सुज्ञशिरोमणे प्रभो इति रामस्य वा संबोधनम् । कर्म वासत्कृतं प्रभो इति पाठः ॥ ७ ॥

जुगुप्सनम् । तन्मया परिहर्तव्यम्, त्वदाज्ञया वनस्थल इति शेषः ॥ १३-१७ ॥ प्राणैरिति । ऋतुकालातिवर्तिनीं गर्भलक्षणवतीम् ॥ १८-२६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ सीतां त्वित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

यथाऽपवादं पौराणां तथैव रघुनन्दन । पतिर्हि देवता नार्याः पतिर्बन्धुः पतिर्गुरुः ॥ १७ ॥ प्राणैरपि प्रियं तस्माद्भर्तुः कार्यं विशेषतः । इति मद्वचनाद्रामो वक्तव्यो मम सङ्ग्रहः । निरीक्ष्य माऽद्य गच्छ त्वमृतुकालातिवर्तिनीम् ॥ १८ ॥ एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां लक्ष्मणो दीनचेतनः । शिरसाऽऽवन्द्य धरणीं व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ १९ ॥ प्रदक्षिणं च तां कृत्वा रुदन्नेव महास्वनः । ध्यात्वा मुहूर्तं तामाह किं मां वक्ष्यसि शोभने ॥ २० ॥ दृष्टपूर्वं न ते रूपं पादौ दृष्टौ तवानघे । कथमत्र हि पश्यामि रामेण रहितां वने ॥ २१ ॥ इत्युक्त्वा तां नमस्कृत्य पुनर्नावमुपारुहत् । आरुह्य च पुनर्नावं नाविकं चाभ्यचोदयत् ॥ २२ ॥ स गत्वा चोत्तरं तीरं शोकभारसमन्वितः । सम्मूढ इव दुःखेन रथमध्यारुहद्द्रुतम् ॥ २३ ॥ मुहुर्मुहुः परावृत्य दृष्ट्वा सीतामनाथवत् । चेष्टन्तीं परतीरस्थां लक्ष्मणः प्रययावथ ॥ २४ ॥ दूरस्थं रथमालोक्य लक्ष्मणं च मुहुर्मुहुः । निरीक्षमाणां तूद्विग्नां सीतां शोकः समाविशत् ॥ २५ ॥ सा दुःखभारावनता यशस्विनी यशोधना नाथमपश्यती सती । रुरोद सा बर्हिणनादिते वने महास्वनं दुःखपरायणा सती ॥ २६ ॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

सीतां रुदन्तीं दृष्ट्वा तां तत्र वै मुनिदारकाः । प्राद्रवन् यत्र भगवानास्ते वाल्मीकिरुग्रधीः ॥ १ ॥
अभिवाद्य मुनेः पादौ मुनिपुत्रा महर्षये । सर्वं निवेदयामासुस्तस्यास्तु रुदितस्वनम् ॥ २ ॥

स०-मुनिदारकाः मुनिपुत्राः । उग्रधीः उग्रतपोविषयबुद्धिः ॥ १ ॥ सर्वे निवेदयामासुरिति पाठः । सर्वे अनृतत्वभ्रमभ्रंशार्थम् ॥ २ ॥

सर्वं निवेदयामासुरित्येतद्विवृणोति—अदृष्टेत्यादि ॥ ३ ॥ ४ ॥ दृष्टेति । अनर्हेति, दुःखस्येति शेषः ॥ ५–११ ॥ आयान्तीति । कारणमिति । आगमनकारणमित्यर्थः ॥ १२ ॥ तव चैवेति । शुद्धभावत्वमिति शेषः । मम मया । मह्यं मम ॥ १३ ॥ अपापामिति । मयि वर्तस इति, मत्समीपे

अदृष्टपूर्वा भगवन् कस्याप्येषा महात्मनः । पत्नी श्रीरिव संमोहाद्विरौति विकृतानना ॥ ३ ॥ भगवन् साधु पश्य त्वं देवतामिव खाच्च्युताम् । नद्यास्तु तीरे भगवन् वरस्त्री काऽपि दुःखिता ॥ ४ ॥ दृष्टाऽस्माभिः प्ररुदिता दृढं शोकपरायणा । अनर्हा दुःखशोकाभ्यामेका दीना ह्यनाथवत् ॥५॥ न ह्येनां मानुषीं विद्मः सत्क्रियाऽस्याः प्रयुज्यताम् । आश्रमस्याविदूरे च त्वामियं शरणं गता । त्रातारमिच्छते साध्वी भगवंस्त्रातुमर्हसि ॥ ६ ॥ तेषां तु वचनं श्रुत्वा बुद्ध्या निश्चित्य धर्मवित् । तपसा लब्धचक्षुष्मान् प्राद्रवद्यत्र मैथिली ॥७॥ तं प्रयान्तमभिप्रेत्य शिष्या ह्येनं महामतिम् । तं तु देशमभिप्रेत्य किञ्चित् पद्भ्यां महामतिः ॥ ८ ॥ अर्घ्यमादाय रुचिरं जाह्नवीतीरमागमत् । ददर्श राघवस्येष्टां सीतां पत्नीमनाथवत् ॥ ९ ॥ तां सीतां शोकभारार्त्तां वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः । उवाच मधुरां वाणीं ह्लादयन्निव तेजसा ॥ १० ॥ स्नुषा दशरथस्य त्वं रामस्य महिषी प्रिया । जनकस्य सुता राज्ञः स्वागतं ते पतिव्रते ॥११॥ आयान्ती चासि विज्ञाता मया धर्मसमाधिना । कारणं चैव सर्वं मे हृदयेनोपलक्षितम् ॥ १२ ॥ तव चैव महाभागे विदितं मम तत्त्वतः । सर्वं च विदितं मह्यं त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते ॥१३॥ अपापां वेद्मि सीते त्वां तपोलब्धेन चक्षुषा । विस्रब्धा भव वैदेहि साम्प्रतं मयि वर्तसे ॥१४॥ आश्रमस्याविदूरे मे तापस्यस्तपसि स्थिताः । तास्त्वां वत्से यथा वत्सं पालयिष्यन्ति नित्यशः ॥ १५ ॥

स०—तापस्यः तपसि स्थिता योषितः । अनेन पुरुषस्य तव समीपोपगतेः पुनरपि पूर्ववत एव श्रान्तायाः का गतिरिति शङ्का निराकृता ॥ १५ ॥

निवसिष्यसीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ इदमिति । यथा स्वगृहमभ्येत्येति तथैवावतिष्ठस्वेति शेषः ॥ १६--१८ ॥ तमिति । मुदा युक्ता इति मुनिपत्नयः तापस्यः । अब्रुवन्निति । वाल्मीकिमिति शेषः ॥ १९ ॥ स्वागतमिति । चिरस्यागमनमिति । प्रतीक्ष्य स्थिता वयम् अभिवादयामहे

इदमर्घ्यं प्रतीच्छ त्वं विस्रब्धा विगतज्वरा । यथा स्वगृहमभ्येत्य विषादं चैव मा कृथाः ॥ १६ ॥ श्रुत्वा तु भाषितं सीता मुनेः परममद्भुतम् । शिरसाऽऽवन्द्य चरणौ तथेत्याह कृताञ्जलिः ॥ १७ ॥ तं प्रयान्तं मुनिं सीता प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ॥१८॥ तं दृष्ट्वा मुनिमायान्तं वैदेह्या मुनिपत्नयः । उपाजग्मुर्मुदा युक्ता वचनं चेदमब्रुवन् ॥ १९ ॥ स्वागतं ते मुनिश्रेष्ठ चिरस्यागमनं च ते । अभिवादयामस्त्वां सर्वा उच्यतां किं च कुर्महे ॥ २० ॥ तासां तद्वचनं श्रुत्वा वाल्मीकिरिदमब्रवीत् । सीतेयं समनुप्राप्ता पत्नी रामस्य धीमतः ॥२१॥ स्नुषा दशरथस्यैषा जनकस्य सुता सती । अपापा पतिना त्यक्ता परिपाल्या मया सदा ॥२२॥ इमां भवन्त्यः पश्यन्तु स्नेहेन परमेण हि । गौरवान्मम वाक्याच्च पूज्या वोऽस्तु विशेषतः ॥ २३ ॥ मुहुर्मुहुश्च वैदेहीं प्रणिधाय महायशाः । स्वमाश्रमं शिष्यवृतः पुनरायान्महातपाः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥४९॥

दृष्ट्वा तु मैथिलीं सीतामाश्रमे सम्प्रवेशिताम् । सन्तापमगमद्घोरं लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ १ ॥ अब्रवीच्च महातेजाः सुमन्त्रं मन्त्रसारथिम् । सीतासन्तापजं दुःखं पश्य रामस्य सारथे ॥२॥ ततो दुःखतरं किन्नु राघवस्य भविष्यति । पत्नीं शुद्धसमाचारां विसृज्य जनकात्मजाम् ॥ ३ ॥ व्यक्तं दैवादहं मन्ये राघवस्य विनाभवम् । वैदेह्या सारथे नित्यं दैवं हि दुरतिक्रमम् ॥४॥ यो हि देवान् सगन्धर्वानसुरान् सह राक्षसैः । निहन्याद्राघवः क्रुद्धः स दैवमनुवर्तते॥५॥

एतेन सीतायाः समाश्वासादिना विलम्बो जात इत्यवगम्यते ॥ २०--२३ ॥ मुहुरिति । प्रणिधाय तापसीनां हस्ते दत्त्वा ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

दृष्ट्वा त्वित्यादि ॥ १ ॥ अब्रवीदिति । मन्त्रसहायभूतः सारथिर्मन्त्रसारथिः । सीतासन्तापजं सीताविरहसन्तापजमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ व्यक्तमिति । विनाभवं सीतावियोगेनावस्थानम्, वैदेह्या सार्धं विनाभवमित्यर्थः । दैवात्प्राग्भवाददृष्टादित्यर्थः ॥ ४ ॥ य इति । दैवमनुवर्तते न तु तन्निरसितुं शक्नोती

त्यर्थः ॥५॥६॥ तत इति । ततः सीतायाः विप्रवासनं नृशंसं क्रूरकृत्यमिति प्रतिभाति ॥ ७॥ को न्विति । हीनार्थवादिभिः पौरैर्हेतुभिः । मैथिलीं प्रति यशोहरे साध्वीं वने विसृष्टवानिति अपयशस्करे अस्मिन् कर्मणि सीतापरित्यागरूपकर्मण्यनुष्ठिते सति कोनु धर्माश्रयः धर्मपरिग्रहः रामेण संप्राप्तः ।

पुरा रामः पितुर्वाक्याद्दण्डके विजने वने। उषित्वा नव वर्षाणि पञ्च चैव महावने ॥ ६ ॥ ततो दुःखतरं भूयः सीताया विप्रवासनम्। पौराणां वचनं श्रुत्वा नृशंसं प्रतिभाति मे ॥७॥ को नु धर्माश्रयः सूत कर्मण्यस्मिन् यशोहरे । मैथिलीं प्रति सम्प्राप्तः पौरैर्हीनार्थवादिभिः॥८॥ एता वाचो बहुविधाः श्रुत्वा लक्ष्मणभाषिताः । सुमन्त्रः श्रद्धया प्राज्ञो वाक्य मेतदुवाच ह ॥९॥ न सन्तापस्त्वया कार्यः सौमित्रे मैथिलीं प्रति । दृष्टमेतत् पुरा विप्रैः पितुस्ते लक्ष्मणाग्रतः ॥१०॥ भविष्यति दृढं रामो दुःखप्रायोऽपि सौख्यभाक् । प्राप्स्यते च महाबाहुर्विप्रयोगं प्रियैर्ध्रुवम् ॥११॥ त्वां चैव मैथिलीं चैव शत्रुघ्नभरतावुभौ । संत्यजिष्यति धर्मात्मा कालेन महता महान् ॥१२॥ इदं त्वयि न वक्तव्यं सौमित्रे भरतेऽपि वा । राज्ञा वो व्याहृतं वाक्यं दुर्वासा यदुवाच ह ॥१३॥ महाजनसमीपे च मम चैव नरर्षभ। ऋषिणा व्याहृतं वाक्यं वसिष्ठस्य च सन्निधौ ॥१४॥ ऋषेस्तु वचनं श्रुत्वा मामाह पुरुषर्षभः । सूत न क्वचिदेवं ते वक्तव्यं जनसन्निधौ ॥१५॥

प्रत्युत साध्वीत्यागादधर्म एव स्यादिति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ नेति । दृष्टमिति । हे लक्ष्मण ! पुरा तव पितुरग्रतः अल्पभाग्यवान् रामः दुःखप्रायो भविष्यतीत्येतद्दृष्टं दृष्ट्वा मह्यमुक्तमित्यर्थः । फलितमाह–प्राप्स्यत इति ॥१०–१२॥ इदमिति । इदं रहस्यं त्वयि भरते वा न वक्तव्यम् । इदंशब्दार्थमाह–राज्ञेति । राज्ञा दशरथेन । वः तदिदं त्वयि भरतेऽपि न वक्तव्यमित्यर्थः ॥१३॥ दुर्वाससो वचनं कथं त्वयाऽवगतमित्यत्राह–महाजनेति । महाजनसमीपे दशरथसमीप इत्यर्थः । मम वसिष्ठस्य च सन्निधौ । ऋषिणा दुर्वाससा वाक्यं व्याहृतम् । त्रिभिरेवेदं वृत्तं ज्ञातमिति भावः ॥ १४ ॥ ऋषेरिति । एवं ते

स०–महता कालेन निर्याणसङ्केतसमयेन । महानित्यनेन कालसम्बन्धि महत्त्वं रामायत्तमिति सूचयति ! भरतशत्रुघ्नयोस्त्यागो वनवाससमये । त्वां मैथिलीं च मैथिल्याः प्रस्तुतस्त्यागः । लक्ष्मणस्य स्वस्मात्पूर्व दुर्वाससोऽन्तस्त्यागात्त्यागः । यत्तु नागोजिभट्टेन ' शत्रुघ्नभरतयोस्तु मथुराराज्यगान्धर्वराज्ययोः करणाय प्रतिष्ठापनं त्यागः' इत्युक्तम्, परन्तु तद्दुरुक्तम्, दुःखकरत्यागप्रस्तावाननुगुणत्वात् ॥ १२ ॥

१ दुःखप्रायोऽल्पभाग्यवान्– इति भूषणानुसारी पाठः ।

त्वया श्रुतं रहस्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ तस्येति । समाहितं सम्यग्गुतम्, तस्य वाक्यं मया जातु अनृतं न कार्यमिति मम दर्शनं मतम् । तस्मात् त्वयि भरते च न वक्तव्यमिति भावः ॥ १६ ॥ सर्वथैवेति । न वक्तव्यमिति, राजरहस्यमिति शेषः । तवातिश्रद्धारहितस्य ॥१७॥ यद्यपीति । तथाप्यप्रकाश्यस्यापि प्रकाशने हेतुमाह—दैवं हि दुरतिक्रमामिति । हि यस्माद्दैवं प्राचीनं कर्म दुरतिक्रमं तस्मादित्यर्थः ॥ १८ ॥ दुरतिक्रमे हेतुः—येनेदमिति । एवं

तस्याहं लोकपालस्य वाक्यं तत् सुसमाहितः । नैव जात्वनृतं कार्यमिति मे सौम्य दर्शनम् ॥ १६ ॥ सर्वथैव न वक्तव्यं मया सौम्य तवाग्रतः । यदि ते श्रवणे श्रद्धा श्रूयतां रघुनन्दन ॥१७॥ यद्यप्यहं नरेन्द्रेण रहस्यं श्रावितः पुरा । तथाप्युदाहरिष्यामि दैवं हि दुरतिक्रमम् ॥ १८ ॥ येनेदमीदृशं प्राप्तं दुःखं शोकसमन्वितम् । न त्वया भरते वाच्यं शत्रुघ्नस्यापि सन्निधौ ॥ १९ ॥ तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य गम्भीरार्थपदं महत् । तथ्यं ब्रूहीति सौमित्रिः सूतं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २० ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

तथा संचोदितः सूतो लक्ष्मणेन महात्मना । तद्वाक्यमृषिणा प्रोक्तं व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ पुरा नाम्ना हि दुर्वासा अत्रेः पुत्रो महामुनिः । वसिष्ठस्याश्रमे पुण्ये वार्षिक्यं समुवास ह ॥ २ ॥ तमाश्रमं महातेजाः पिता ते सुमहायशाः । पुरोहितं महात्मानं दिदृक्षुरगमत् स्वयम् ॥ ३ ॥ स दृष्ट्वा सूर्यसङ्काशं ज्वलन्तमिव तेजसा । उपविष्टं वसिष्ठस्य सव्यपार्श्वे महामुनिम् ॥ ४ ॥ तौ मुनी तापसश्रेष्ठौ विनीतो ह्यभिवादयत् । स ताभ्यां पूजितो राजा स्वागतेनासनेन च । पाद्येन फलमूलैश्च उवास मुनिभिः सह ॥ ५ ॥ तेषां तत्रोपविष्टानां तास्ताः सुमधुराः कथाः । बभूवुः परमर्षीणां मध्यादित्यगतेऽहनि ॥ ६ ॥

भवद्दुःखातिशयदर्शनात् श्रद्धालवे तुभ्यं मया वक्तव्यमिति भावः ॥ १९ ॥ तदिति । गम्भीरार्थपदमिति । पूर्वोक्तं भाषितम् ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

तथेत्यादि ॥ १ ॥ पुरेति । पुरा वार्षिक्यं वर्षासु भवं चातुर्मास्यनियममुद्दिश्योवास दुर्वासा हीति नाम्ना ॥ २–५ ॥ तेषामिति । मध्यादित्यगते

मध्यगतादित्ययुक्त इत्यर्थः । मध्याह्न इति फलितार्थः ॥ ६ ॥ तत इति । प्रग्रहः सविनय इत्यर्थः ॥ ७ ॥ भगवन्निति । किं प्रमाणेन उत ततोऽप्यधिक प्रमाणेनेत्यर्थः । किमायुश्च मे राम इति ॥ ८-१० ॥ एवं पृष्टश्चिरायुष्ट्वं दुःखोपेतं शापवशादिति वक्तुं पीठिकामाह-शृणु राजन्नित्यादि ॥ ११-१४ ॥

ततः कथायां कस्यांचित् प्राञ्जलिः प्रग्रहो नृपः । उवाच तं महात्मानमत्रेः पुत्रं तपोधनम् ॥ ७ ॥ भगवन् किं प्रमाणेन मम वंशो भविष्यति । किमायुश्च हि मे रामः पुत्राश्चान्ये किमायुषः ॥८॥ रामस्य च सुता ये स्युस्तेषा मायुः कियद्भवेत् । काम्यया भगवन् ब्रूहि वंशस्यास्य गतिं मम ॥९॥ तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं राज्ञो दशरथस्य च । दुर्वासाः सुमहातेजा व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥१०॥ शृणु राजन् पुरावृत्तं तदा देवासुरे युधि । दैत्याः सुरैर्भर्त्स्यमाना भृगुपत्नीं समाश्रिताः ॥११॥ तया दत्ताभयास्तत्र न्यवसन्नभयास्तदा ॥ १२ ॥ तया परिगृहीतांस्तान् दृष्ट्वा क्रुद्धः सुरेश्वरः । चक्रेण शितधारेण भृगुपत्न्याः शिरोऽहरत् ॥१३॥ ततस्तां निहतां दृष्ट्वा पत्नीं भृगुकुलोद्वहः । शशाप सहसा क्रुद्धो विष्णुं रिपुकुलार्दनम् ॥ १४ ॥ यस्मादवध्यां मे पत्नीमवधीः क्रोधमूर्च्छितः । तस्मात्त्वं मानुषे लोके जनिष्यसि जनार्दन ॥ १५ ॥ तत्र पत्नीवियोगं त्वं प्राप्स्यसे बहुवार्षिकम् ॥ १६ ॥ [एवं शापं भृगुर्दत्त्वा विष्णोः स्मृत्वा च वैभवम् ।] शापाभिहतचेताः स स्वात्मना भावितोऽभवत् ॥ १७ ॥ अर्चयामास तं देवं भृगुः शापेन पीडितः ॥ १८ ॥ तपसाऽऽराधितो देवो ह्यब्रवीद्भक्तवत्सलः । लोकानां संहितार्थं तु तं शापं ग्राह्यमुक्तवान् ॥ १९ ॥

यस्मादिति । अवध्यां स्त्रीत्वादपिपत्नीत्वाच्चेति भावः ॥ १५ ॥ तत्रेति । बहुवार्षिकं कालमित्यर्थः ॥ १६ ॥ शापेति । शापाभिहतचेताः पश्चात्तापपरीतचित्त इत्यर्थः । स्वात्मना भावितो भगवच्छापनिवृत्त्यर्थं स्वस्वरूपमचिन्तयादित्यर्थः । पुनः शापेन शापमोघभयेन पीडितः सन् भृगुस्तं देवमर्चयामास ॥१७॥१८॥ तपसेति । तं शापं मनुष्यजन्मादिप्रापकं लोकानां संहितार्थं सम्यग्रावणवधरूपहितसंपादनार्थम् । ग्राह्यं परिग्राह्यमेवेत्युक्तवान् ॥१९॥

इतीति । पूर्वजन्मनि काश्यपात् विष्णुसंज्ञकोपेन्द्रावतारे ॥ २० ॥ राम इति । तत्फलं पत्नीवियोगेन चिरकालवासरूपम् ॥२१-२५॥ सीताया इति ।

इति शप्तो महातेजा भृगुणा पूर्वजन्मनि । इहागतो हि पुत्रत्वं तव पार्थिवसत्तम ॥ २० ॥ राम इत्यभिविख्यातस्त्रिषु लोकेषु मानद । तत्फलं प्राप्स्यते चापि भृगुशापकृतं महत् ॥ २१ ॥ अयोध्यायाः पती रामो दीर्घकालं भविष्यति । [तत्र पत्नीवियोगं च दीर्घकालं गमिष्यति ।] सुखिनश्च समृद्धाश्च भविष्यन्त्यस्य येऽनुगाः ॥ २२ ॥ दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च । रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥ २३ ॥ समृद्धैश्चाश्वमेधैश्च इष्ट्वा परमदुर्जयः । राजवंशांश्च बहुशो बहून् संस्थापयिष्यति ॥ २४ ॥ द्वौ पुत्रौ तु भविष्येते सीतायां राघवस्य तु । अन्यत्र न त्वयोध्यायां सत्यमेतन्न संशयः ॥२५॥ सीतायाश्च ततः पुत्रावभिषेक्ष्यति राघवः ॥२६॥ स सर्वमखिलं राज्ञो वंशस्याह गतागतम् । आख्याय सुमहातेजास्तूष्णीमासीन्महामुनिः ॥२७॥ तूष्णींभूते तदा तस्मिन् राजा दशरथो मुनौ । अभिवाद्य महात्मानौ पुनरायात् पुरोत्तमम् ॥ २८ ॥ एतद्वचो मया तत्र मुनिना व्याहृतं पुरा । श्रुतं हृदि च निक्षिप्तं नान्यथा तद्भविष्यति ॥ २९ ॥ एवंगते न सन्तापं कर्तुमर्हसि राघव । सीतार्थे राघवार्थे वा दृढो भव नरोत्तम ॥ ३० ॥ श्रुत्वा तु व्याहृतं वाक्यं सूतस्य परमाद्भुतम् । प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ३१ ॥ ततः संवदतोरेवं सूतलक्ष्मणयोः पथि । अस्तमर्के गते वासं केशिन्यां तावथोषतुः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

स सर्वमिति । स दुर्वासा इत्यर्थः ॥ २६-३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

स०-ब्रह्म लोकमिति पदद्वयम् । ब्रह्म तदभिन्नो रामः । लोकं स्वलोकं वैकुण्ठम् । ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य लोकमिति वा । " द्वितीयया ब्रह्मसदस्यधीश्वरस्तेनार्चितः " इत्याचार्योक्तेः । ब्रह्मणः स्वस्य लोकमिति वा " अथापरया निजालये । तृतीयरूपेण निजं पदं प्रभुं व्रजन्तम् " इत्यादितदुत्तरतदुक्तेः ॥ २३ ॥

तत्रेत्यादि । तत्र पथीत्यर्थः ॥ १-५ ॥ स इति । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामुपलक्षितमग्रजम् ॥ ६-८ ॥ तत्रेति । पादमूलम्, तवेति शेषः ॥ ९-११ ॥ तस्मादिति । अतिप्रसङ्गः अत्यासक्तिः ॥ १२ ॥ शक्तस्त्वमात्मनाऽऽत्मानं विनेतुं मनसैव हीति । आत्मना स्वयमेव मनसैव करणेनात्मानं स्वात्मानं लोकांश्च

तत्र तां रजनीमुष्य केशिन्यां रघुनन्दनः । प्रभाते पुनरुत्थाय लक्ष्मणः प्रययौ तदा ॥ १ ॥ ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते प्रविवेश महारथः । अयोध्यां रत्नसम्पूर्णां हृष्टपुष्टजनावृताम् ॥ २ ॥ सौमित्रिस्तु परं दैन्यं जगाम सुमहामतिः । रामपादौ समासाद्य वक्ष्यामि किमहं गतः ॥ ३ ॥ तस्यैवं चिन्तयानस्य भवनं शशिसन्निभम् । रामस्य परमोदारं पुरस्तात् समदृश्यत ॥ ४ ॥ राज्ञस्तु भवनद्वारि सोऽवतीर्य रथोत्तमात् । अवाङ्मुखो दीनमनाः प्रविवेशानिवारितः ॥ ५ ॥ स दृष्ट्वा राघवं दीनमासीनं परमासने । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां ददर्शाग्रजमग्रतः ॥ ६ ॥ जग्राह चरणौ तस्य लक्ष्मणो दीनचेतनः । उवाच दीनया वाचा प्राञ्जलिः सुसमाहितः ॥ ७ ॥ आर्यस्याज्ञां पुरस्कृत्य विसृज्य जनकात्मजाम् । गङ्गातीरे यथोद्दिष्टे वाल्मीकेराश्रमे शुचौ ॥ ८ ॥ तत्र तां च शुभाचारामाश्रमान्ते यशस्विनीम् । पुनरप्यागतो वीर पादमूलमुपासितुम् ॥ ९ ॥ मा शुचः पुरुषव्याघ्र कालस्य गतिरीदृशी । त्वद्विधा नहि शोचन्ति बुद्धिमन्तो मनस्विनः ॥ १० ॥ सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ॥ ११ ॥ तस्मात् पुत्रेषु दारेषु मित्रेषु च धनेषु च । नातिप्रसङ्गः कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवम् ॥ १२ ॥ शक्तस्त्वमात्मनाऽऽत्मानं विनेतुं मनसैव हि । लोकान् सर्वांश्च काकुत्स्थ किं पुनः शोकमात्मनः ॥ १३ ॥ नेदृशेषु विमुह्यन्ति त्वद्विधाः पुरुषर्षभाः । अपवादः स किल ते पुनरेष्यति राघव ॥ १४ ॥ यदर्थं मैथिली त्यक्ता अपवादभयान्नृप । सोऽपवादः पुरे राजन् भविष्यति न संशयः ॥ १५ ॥

विनेतुं शिक्षितुं शक्तः । सांसारिकदुःखाद्वारयितुमित्यर्थः ॥ १३ ॥ नेदृशेष्विति । अपवादः पुनरेष्यति, प्रकारान्तरेणेति शेषः ॥ १४ ॥ तदेवोपपादयति–

यदर्थमिति । हे नृप ! परीवादभयाद्भीतेन त्वया यदर्थं यदपवादपरिहारार्थं मैथिली त्यक्ता सोऽपवादः पुनः प्रकारान्तरेण भविष्यति । सीतामपवादात्त्यक्त्वा पुनः शोचति । तस्मात्तस्यामतिमात्रोऽयं कामुकस्य रामस्यानुराग इति पुनरप्यपवादो भविष्यतीत्यर्थः ॥१५-१७॥ एवमिति । कार्या

स त्वं पुरुषशार्दूल धैर्येण सुसमाहितः । त्यजैनां दुर्बलां बुद्धिं सन्तापं मा कुरुष्व ह ॥ १६ ॥ एवमुक्तः स काकुत्स्थो लक्ष्मणेन महात्मना । उवाच परया प्रीत्या सौमित्रिं मित्रवत्सलः ॥ १७ ॥ एवमेतन्नरश्रेष्ठ यथा वदसि लक्ष्मण । परितोषश्च मे वीर मम कार्यानुशासने ॥१८॥ निर्वृतिश्चागता सौम्य सन्तापश्च निराकृतः । भवद्वाक्यैः सुरुचिरैरनुनीतोऽस्मि लक्ष्मण ॥ १९ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं निशम्य परमाद्भुतम् । सुप्रीतश्चाभवद्रामो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥ दुर्लभस्त्वीदृशो बन्धुरस्मिन् काले विशेषतः । यादृशस्त्वं महाबुद्धे मम सौम्य मनोनुगः ॥ २ ॥ यच्च मे हृदयं किंचिद्वर्तते शुभलक्षण । तन्निशामय च श्रुत्वा कुरुष्व वचनं मम ॥ ३ ॥ चत्वारो दिवसाः सौम्य कार्यं पौरजनस्य वै । अकुर्वाणस्य सौमित्रे तन्मे मर्माणि कृन्तति ॥ ४ ॥ आहूयन्तां प्रकृतयः पुरोधा मन्त्रिणस्तथा । कार्यार्थिनश्च पुरुषाः स्त्रियश्च पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ पौरकार्याणि यो राजा न करोति दिने दिने । संवृते नरके घोरे पतितो नात्र संशयः ॥ ६ ॥ श्रूयते हि पुरा राजा नृगो नाम महायशाः । बभूव पृथिवीपालो ब्रह्मण्यः सत्यवाक् शुचिः ॥ ७ ॥ स कदाचिद्गवां कोटीः सवत्साः स्वर्णभूषिताः । नृदेवो भूमिदेवेभ्यः पुष्करेषु ददौ नृपः ॥ ८ ॥

नुशासने गङ्गातीरत्यागरूपे त्वत्कृते ॥१८॥ निर्वृतिरिति । निर्वृतिः सुखम् ॥१९॥ इति श्रीगोविन्द० मणि० उत्तरश्रीरामा० द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥
लक्ष्मणस्येत्यादि ॥ १-४ ॥ आहूयन्तामिति । स्त्रियश्चेति । कार्यार्थिन्य इत्यनुषज्यते ॥ ५ ॥ पौरेति । पतितः, स्वकर्मणेति शेषः । स मृतो नरके

घोरे पात्यते नात्र संशयः इति च पाठः॥६–८॥तत इति । सङ्गात् राज्ञा दत्तबहुगोसङ्गात्॥९॥१०॥तत इति । कनखलं कनखलाख्यग्रामम्॥११–१४॥

ततः सङ्गाद्गता धेनुः सवत्सा स्पर्शिताऽनघ । ब्राह्मणस्याहिताग्नेश्च दरिद्रस्योञ्छवर्तिनः ॥९॥ स नष्टां गां क्षुधार्तो वै अन्विष्यंस्तत्र तत्र च । नापश्यत् सर्वराज्येषु संवत्सरगणान् बहून् ॥ १० ॥ ततः कनखलं गत्वा जीर्णवत्सां निरामयाम् । ददर्श गां स्वकां धेनुं ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ ११ ॥ अथ तां नामधेयेन स्वकेनोवाच स द्विजः । आगच्छ शबलेत्येवं सा तु शुश्राव गौः स्वरम् ॥ १२ ॥ तस्य तु स्वरमाज्ञाय क्षुधार्तस्य द्विजस्य वै । अन्वगात् पृष्ठतः सा गौर्गच्छन्तं पावकोपमम् ॥१३॥ योऽपि पालयते विप्रः सोऽपि गामन्वगादद्रुतम् । गत्वा तमृषिमाचष्ट मम गौरिति सत्वरम् ॥ १४ ॥ स्पर्शिता राजसिंहेन मम दत्ता नृगेण ह । तयोर्ब्राह्मणयोर्वादो महानासीद्द्विपश्चितोः ॥ १५ ॥ विवदन्तौ ततोऽन्योन्यं दातारमभिजग्मतुः । तौ राजभवनद्वारि न प्राप्तौ नृगशासनम् ॥ १६ ॥ अहो रात्राण्यनेकानि वसन्तौ क्रोधमीयतुः । ऊचतुश्च महात्मानौ तावुभौ द्विजसत्तमौ । क्रुद्धौ परमसन्तप्तौ वाक्यं घोराभिसंहितम् ॥ १७ ॥ अर्थिनां कार्यसिद्ध्यर्थं यस्मात्त्वं नैषि दर्शनम् । अदृश्यः सर्वभूतानां कृकलासो भविष्यसि ॥ १८ ॥ बहुवर्षसहस्राणि बहुवर्षशतानि च । श्वभ्रेऽस्मिन् कृकलासो वै दीर्घकालं वसिष्यसि ॥ १९ ॥ उत्पत्स्यते हि लोकेऽस्मिन् यदूनां कीर्तिवर्धनः । वासुदेव इति ख्यातो लोके पुरुषविग्रहः ॥२०॥ स ते मोक्षयिता राजंस्तस्माच्छापाद्भविष्यति । कृता च तेन कालेन निष्कृतिस्ते भविष्यति ॥ २१ ॥ भारावतरणार्थं हि नरनारायणावुभौ । उत्पत्स्येते महावीर्यौ कलौ युग उपस्थिते ॥ २२ ॥

स्पर्शितेति । स्पर्शिता दत्ता ॥ १५–१७ ॥ अर्थिनामिति । कृकलासः सरटः ॥ १८–२० ॥ स इति । निष्कृतिः शापमोक्षः ॥ २१ ॥ २२ ॥

एवमिति । ब्राह्मणाय कस्मैचित् अन्यस्मा इत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ कार्यार्थिनामिति । विमर्दः कलहः । अभिवर्तन्तु आगच्छन्तु । कार्यिणः कार्यार्थिनः । अभिवर्तन्तु काङ्क्षिण इति च पाठः ॥२५॥२६॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

एवं तौ शापमुत्सृज्य ब्राह्मणौ विगतज्वरौ । तां गां हि दुर्बलां वृद्धां ददतुर्ब्राह्मणाय वै ॥ २३ ॥ एवं स राजा तं शापमुपभुङ्क्ते सुदारुणम् ॥ २४ ॥ कार्यार्थिनां विमर्दो हि राज्ञां दोषाय कल्पते । तच्छीघ्रं दर्शनं मह्यमभिवर्तन्तु कार्यिणः ॥ २५ ॥ सुकृतस्य हि कार्यस्य फलं नाप्नोति पार्थिवः । तस्माद्गच्छ प्रतीक्षस्व सौमित्रे कार्यवान् जनः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

वै

रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परमार्थवित् । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ अल्पापराधे काकुत्स्थ द्विजाभ्यां शाप ईदृशः । महान्नृगस्य राजर्षेर्यमदण्ड इवापरः ॥२॥ श्रुत्वा तु पापसंयुक्तमात्मानं पुरुषर्षभ । किमुवाच नृगो राजा द्विजौ क्रोधसमन्वितौ ॥ ३ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राघवः पुनरब्रवीत् । शृणु सौम्य यथा पूर्वं स राजा शापविक्षतः ॥ ४ ॥ अथाध्वनि गतौ विप्रौ विज्ञाय स नृगस्तदा । आहूय मन्त्रिणः सर्वान्नैगमान् सपुरोधसः ॥५॥ तानुवाच नृगो राजा सर्वाश्च प्रकृतीस्तथा । दुःखेन सुसमाविष्टः श्रूयतां मे समाहितैः ॥६॥ नारदः पर्वतश्चैव मम दत्त्वा महद्भयम् । गतौ त्रिभुवनं भद्रौ वायुभूतावनिन्दितौ ॥७॥ कुमारोऽयं वसुर्नाम स देवोऽद्याभिषिच्यताम् । श्वभ्रं च यत् सुखस्पर्शं क्रियतां शिल्पिभिर्मम । यत्राहं संक्षयिष्यामि शापं ब्राह्मणनिस्सृतम् ॥ ८ ॥

रामस्येत्यादि ॥ १ ॥ अल्पेति । अल्पेऽप्यपराधे परीक्षार्थमागतत्वात् गोदानद्वारा द्विजाभ्यां नारदपर्वताभ्यां यमदण्ड इव महान् शापो दत्तः ॥ २॥३॥ लक्ष्मणेनेति । हे सौम्य ! शापविक्षतः सन् स राजा यथा पूर्वमुवाच तच्छृण्विति योजना ॥ ४ ॥ अथेति । अध्वनि व्योमाध्वनि गतौ ध्यानेन अमुकाविति विज्ञायेत्यर्थः । नैगमान् पौरान् ॥ ५ ॥ तानिति । श्रूयतामिति, वचनमिति शेषः ॥ ६ ॥ नारद इति । त्रिभुवनं ब्रह्मलोकमित्यर्थः ॥ ७ ॥ कुमार इति ।

श्वभ्रं गर्तः ॥ ८ ॥ ९ ॥ फलवन्त इति । गुल्मिनः कक्षवृक्षाः ॥ १० ॥ ११ ॥ पुष्पाणीति । पुष्पाणि यथा अध्यर्धं योजनं परिवार्य स्युः तथा क्रियन्तामित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षमिति । तादृशे अल्पेऽपीत्यर्थः ॥ १४ ॥ मा कृथा इति । कृतान्तः ईश्वरः ॥ १५ ॥ प्राप्तव्यानीति । पूर्वे जात्यन्तरे ।

वर्षघ्नमेकं श्वभ्रं तु हिमघ्नमपरं तथा । ग्रीष्मघ्नं तु सुखस्पर्शमेकं कुर्वन्तु शिल्पिनः ॥ ९ ॥ फलवन्तश्च ये वृक्षाः पुष्पवत्यश्च या लताः । विरोप्यन्तां बहुविधाश्छायावन्तश्च गुल्मिनः ॥ १० ॥ क्रियतां रमणीयं च श्वभ्राणां सर्वतोदिशम् । सुखमत्र वसिष्यामि यावत् कालस्य पर्ययः ॥ ११ ॥ पुष्पाणि च सुगन्धीनि क्रियन्तां तेषु नित्यशः । परिवार्य यथा मे स्युरध्यर्धं योजनं तथा ॥ १२ ॥ एवं कृत्वा विधानं स सन्दिदेश वसुं तदा । धर्मनित्यः प्रजाः पुत्र क्षत्रधर्मेण पालय ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षं ते यथा शापो द्विजाभ्यां मयि पातितः । नरश्रेष्ठ सरोषाभ्यामपराधेऽपि तादृशे ॥ १४ ॥ मा कृथास्तनुसन्तापं मत्कृतेऽपि नरर्षभ । कृतान्तः कुशलः पुत्र येनास्मि व्यसनीकृतः ॥ १५ ॥ प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति गन्तव्यान्येव गच्छति । लब्धव्यान्येव लभते दुःखानि च सुखानि च ॥ १६ ॥ पूर्वे जात्यन्तरे वत्स मा विषादं कुरुष्व ह ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा नृगस्तत्र सुतं राजा महायशाः । श्वभ्रं जगाम सुकृतं वासाय पुरुषर्षभ ॥ १८ ॥ एवं प्रविश्यैव नृपस्तदानीं श्वभ्रं महारत्नविभूषितं तत् । सम्पादयामास तदा महात्मा शापं द्विजाभ्यां हि रुषा विमुक्तम् ॥ १९ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

एष ते नृगशापस्य विस्तरोऽभिहितो मया । यद्यस्ति श्रवणे श्रद्धा शृणुष्वेहापरां कथाम् ॥ १ ॥

प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति । गन्तव्यान्येव गच्छति । लब्धव्यान्येव लभते दुःखानि च सुखानि च ॥ १६-१९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ एष त इत्यादि । इह राजापराधविषये ॥ १ ॥

एवमिति । तृप्तिः कथानां संबन्धिनीत्यर्थः ॥ २–४ ॥ स इति । गौतमस्येति । गौतमाश्रमस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ पुरस्येति । वैजयन्तमिन्द्रप्रासादम् । सादृश्यात्तद्व्यपदेशः ॥ ६–९ ॥ तमिति । प्रतिपालय प्रतीक्षस्व । प्रतीक्ष त्वं तदन्तरमिति च पाठः । तदनन्तरं त्वां याजयिष्य इति शेषः ॥ १० ॥

एवमुक्तस्तु रामेण सौमित्रिः पुनरब्रवीत् । तृप्तिराश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे नृप ॥ २ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राम इक्ष्वाकुनन्दनः । कथां परमधर्मिष्ठां व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥ आसीद्राजा निमिर्नाम इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् । पुत्रो द्वादशमो वीर्ये धर्मे च परिनिष्ठितः ॥ ४ ॥ स राजा वीर्यसम्पन्नः पुरं देवपुरोपमम् । निवेशयामास तदा अभ्याशे गौतमस्य तु ॥ ५ ॥ पुरस्य सुकृतं नाम वैजयन्तमिति श्रुतम् । निवेशं यत्र राजर्षिर्निमिश्चक्रे महायशाः ॥ ६ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य सुमहापुरम् । यजेयं दीर्घसत्रेण पितुः प्रह्लादयन् मनः ॥ ७ ॥ ततः पितरमामन्त्र्य इक्ष्वाकुं हि मनोः सुतम् । वसिष्ठं वरयामास पूर्वं ब्रह्मर्षिसत्तमम् ॥ ८ ॥ अनन्तरं स राजर्षिर्निमिरिक्ष्वाकुनन्दनः । अत्रिमङ्गिरसं चैव भृगुं चैव तपोधनम् ॥ ९ ॥ तमुवाच वसिष्ठस्तु निमिं राजर्षिसत्तमम् । वृतोऽहं पूर्वमिन्द्रेण अन्तरं प्रतिपालय ॥ १० ॥ अनन्तरं महाविप्रो गौतमः प्रत्यपूरयत् । वसिष्ठोऽपि महातेजा इन्द्रयज्ञमथाकरोत् ॥ ११ ॥ निमिस्तु राजा विप्रांस्तान् समानीय नराधिपः । अयजद्धिमवत्पार्श्वे स्वपुरस्य समीपतः । पञ्च वर्षसहस्राणि राजा दीक्षामुपागमत् ॥ १२ ॥ इन्द्रयज्ञावसाने तु वसिष्ठो भगवानृषिः । सकाशमागतो राज्ञो हौत्रं कर्तुमनिन्दितः ॥ १३ ॥ तदन्तरमथापश्यद्गौतमेनाभिपूरितम् । कोपेन महताऽऽविष्टो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ १४ ॥ स राज्ञो दर्शनाकांक्षी मुहूर्तं समुपाविशत् । तस्मिन्नहनि राजर्षिर्निद्रयाऽपहृतो भृशम् ॥ १५ ॥

अनन्तरमिति । गौतमः प्रत्यपूरयत्, वसिष्ठकर्तव्यं हौत्रमिति शेषः ॥ ११ ॥ निमिरिति । तान् अत्र्यादीन् ॥ १२–१४ ॥ राजर्षिरिति । असमाप्तसत्र इति

शेषः ॥ १५-१९ ॥ तस्मादिति । चेतनेन विना कृत इति । मृत इत्यर्थः । सुरुचिरप्रख्यः सुरुचिरकान्तिः ॥ २० ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

ततो मन्युर्वसिष्ठस्य प्रादुरासीन्महात्मनः । अदर्शनेन राजर्षेर्व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥ यस्मात्त्वमन्यं वृतवान् मामवज्ञाय पार्थिव । चेतनेन विना भूतो देहस्तव भविष्यति ॥१७॥ ततः प्रबुद्धो राजर्षिः श्रुत्वा शापमुदाहृतम् । ब्रह्मयोनिमथोवाच संरम्भात् क्रोधमूर्च्छितः ॥ १८ ॥ अजानतः शयानस्य क्रोधेन कलुषीकृतः । मुक्तवान् मयि शापाग्निं यमदण्डमिवापरम् ॥ १९ ॥ तस्मात्तवापि ब्रह्मर्षे चेतनेन विना कृतः । देहः सुरुचिरप्रख्यो भविष्यति न संशयः ॥ २० ॥ इति रोषवशादुभौ तदानीमन्योन्यं शपितौ नृपद्विजेन्द्रौ । सहसैव बभूवतुर्विदेहौ तत्तुल्याधिगतप्रभाववन्तौ ॥ २१ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ निक्षिप्तदेहौ काकुत्स्थ कथं तौ द्विजपार्थिवौ । पुनर्देहेन संयोगं जग्मतुर्देवसम्मतौ ॥ २ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु रामश्चेक्ष्वाकुनन्दनः । प्रत्युवाच महातेजा लक्ष्मणं पुरुषर्षभः ॥ ३ ॥ तौ परस्परशापेन देहावुत्सृज्य धार्मिकौ । अभूतां नृपविप्रर्षी वायुभूतौ तपोधनौ ॥ ४ ॥ अशरीरः शरीरस्य कृतेऽन्यस्य महामुनिः । वसिष्ठः सुमहातेजा जगाम पितुरन्तिकम् ॥ ५ ॥ सोऽभिवाद्य ततः पादौ देवदेवस्य धर्मवित् । पितामहमथोवाच वायुभूत इदं वचः ॥ ६ ॥ भगवन्निमिशापेन विदेहत्वमुपागमम् । लोकनाथ महादेव अण्डजोऽपि त्वमब्जजः ॥ ७ ॥

रामस्येत्यादि ॥ १ ॥ निक्षिप्तेति । देवसम्मतौ देवतुल्यौ ॥ २-४ ॥ अशरीर इति । अन्यस्य शरीरस्य कृते अन्यशरीरप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ५-७ ॥

सर्वेषामिति । सर्वकार्याणि ऐहिकामुष्मिकसकलप्रयोजनानि ॥ ८ ॥ तमिति । तेजो रेतः ॥ ९ ॥ अयोनिज इति । तत्रापि मित्रावरुणतेजःप्रवेशेऽपि अयोनिजत्वं रेतोजन्यत्वेऽपि योनावप्रवेशादिति भावः । मे वशं मदधीनताम् ॥ १० ॥ ११ ॥ तमेवेति । तमेव कालं तस्मिन्नेव काले । मित्रः सूर्यमूर्ति

सर्वेषां देहहीनानां महद्दुःखं भविष्यति । लुप्यन्ते सर्वकार्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो । देहस्यान्यस्य सद्भावे प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ८ ॥ तमुवाच ततो ब्रह्मा स्वयम्भूरमितप्रभः । मित्रावरुणजं तेजः प्रविश त्वं महायशः ॥ ९ ॥ अयोनिजस्त्वं भविता तत्रापि द्विजसत्तम । धर्मेण महता युक्तः पुनरेष्यसि मे वशम् ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु देवेन चाभिवाद्य प्रदक्षिणम् । कृत्वा पितामहं तूर्णं प्रययौ वरुणालयम् ॥ ११ ॥ तमेव कालं मित्रोऽपि वरुणत्वमकारयत् । क्षीरोदेन सहोपेतः पूज्यमानः सुरोत्तमैः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु उर्वशी परमाप्सराः । यदृच्छया समुद्देशमाययौ सखिभिर्वृता ॥ १३ ॥ तां दृष्ट्वा रूपसम्पन्नां क्रीडन्तीं वरुणालये । आविशत् परमो हर्षो वरुणं चोर्वशीकृते ॥ १४ ॥ स तां पद्मपलाशाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । वरुणो वरयामास मैथुनायाप्सरोवराम् ॥ १५ ॥ प्रत्युवाच ततः सा तु वरुणं प्राञ्जलिः स्थिता । मित्रेणाहं वृता साक्षात् पूर्वमेव सुरेश्वर ॥ १६ ॥ वरुणस्त्वब्रवीद्वाक्यं कन्दर्पशरपीडितः । इदं तेजः समुत्स्रक्ष्ये कुम्भेऽस्मिन् देवनिर्मिते ॥ १७ ॥

भेदः वरुणत्वमकारयत्, मित्रत्वात्पूर्वस्थितवरुणाविरोधेन राज्यमकरोत् । केनापि हेतुना उभावपि युगपद्वरुणराज्यमकुर्वतामित्यर्थः । तथैवोत्तरत्र

स०–मम हीनदेहस्य हीनो गतो देहो यस्येति, हीनो देहेनेति वा स तस्य ॥८॥ अयोनिजः अः नारायणः योनिः कारणं यस्य सोऽयोनिः, तस्मान्मज्जायत इति स तथा । त्वत्पुत्रत्वं गतमिति चिन्ता न कार्येति सूच्यतेऽनेन । मे वशं मदधीनं प्राजापत्यमप्येष्यसि ॥ १० ॥ वरुणत्वं तेन सहैकस्थानस्थितत्वम् अकारयत् । तत्स्थलमाह–क्षीरोदेनेति । सहोपेतः युक्तः । तत्तादात्म्यमित्यादि नागोजिभट्टादिव्याख्यानं द्वन्द्वसमासप्रयुक्तानङ्द्विवचनाद्यनुपपत्तेरनुपपन्नम् ॥ १२ ॥ अप्सरेति पाठे आकारान्तोऽयं शब्दः । अप्सरा इति पाठे तु महाभाष्ये एकवचनान्तप्रयोगादमरस्य "स्त्रियां बहुष्वप्सरसः" इत्यस्यापभ्रंशता सूचितेति साधुरप्सरा इति मन्तव्यम् । तमुद्देशं वसिष्ठविशिष्टं देशम् । यदृच्छया तमुद्देशमाययौ इति पाठः ॥ १३ ॥

वक्ष्यति-मित्रः वरुणत्वं प्रापेति ॥ १२-१९ ॥ काममिति । एतदेव मे भवतु । मे हृदयं चित्तं त्वयि स्थितमेव भवतु । अभ्यधिको भावश्च तुभ्यं तव च, मयीति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ उर्वशी त्विति । सुसंक्रम्य सम्यक् परिष्वज्य । तस्याः स्वस्मिन्ननुरागाभावमालोक्येत्यर्थः । तां तु मित्रः सुसंक्रुध्येति

एवमुत्सृज्य सुश्रोणि त्वय्यहं वरवर्णिनि । कृतकामो भविष्यामि यदि नेच्छसि सङ्गमम् ॥ १८ ॥ तस्य तल्लोकपालस्य वरुणस्य सुभाषितम् । उर्वशी परमप्रीता श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह ॥ १९ ॥ काममेतद्भवत्वेवं हृदयं मे त्वयि स्थितम् । भावश्चाभ्यधिकस्तुभ्यं देहो मित्रस्य तु प्रभो ॥ २० ॥ उर्वश्या एवमुक्तस्तु रेतस्तन्महदद्भुतम् । ज्वलदग्निशिखाप्रख्यं तस्मिन् कुम्भे ह्यपासृजत् ॥ २१ ॥ उर्वशी त्वगमत्तत्र मित्रो वै यत्र देवता । तां तु मित्रः सुसंक्रम्य उर्वशीमिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ मया निमन्त्रिता पूर्वं कस्मात्त्वमवसर्जिता । पतिमन्यं वृतवती तस्मात्त्वं दुष्टचारिणी ॥ २३ ॥ अनेन दुष्कृतेन त्वं मत्क्रोधकलुषीकृता । मनुष्यलोकमास्थाय कंचित्कालं निवत्स्यसि ॥ २४ ॥ बुधस्य पुत्रो राजर्षिः काशीराजः पुरूरवाः । तमद्य गच्छ दुर्बुद्धे स ते भर्ता भविष्यति ॥ २५ ॥ ततः सा शापदोषेण पुरूरवसमभ्यगात् । प्रतियाता पुरूरवं बुधस्यात्मजमौरसम् ॥ २६ ॥ तस्य जज्ञे ततः श्रीमानायुः पुत्रो महाबलः । नहुषो यस्य पुत्रस्तु बभूवेन्द्रसमद्युतिः ॥ २७ ॥ वज्रमुत्सृज्य वृत्राय श्रान्तेऽथ त्रिदशेश्वरे । शतं वर्षसहस्राणि येनेन्द्रत्वं प्रशासितम् ॥ २८ ॥ सा तेन शापेन जगाम भूमिं तदोर्वशी चारुदती सुनेत्रा । बहूनि वर्षाण्यवसच्च सुभ्रूः शापक्षयादिन्द्रसदो ययौ च ॥ २९ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

च पाठः ॥ २२ ॥ कस्मात्त्वमवसर्जिता विसृष्टवती, मामिति शेषः । कस्मात्त्वमसि वर्जितेति च पाठः ॥ २३ ॥ अनेनेति । मानुषं लोकमास्थायेत्यनेन देवरूपेणैवेति शेषः ॥ २४-२९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

तामित्यादि । दिव्यसङ्काशां दिव्यरूपाम् ॥ १ ॥ निक्षिप्तेति । निक्षिप्तदेहौ । पुनर्देहेनेति । कुम्भे वरुणतेजोविसर्जनमुक्तं तावता प्रकृष्टदेहसिद्धिप्रश्नो न दत्तोत्तर इति पुनः प्रश्नः कृत इति मन्तव्यम् ॥ २ ॥ तस्येति । तां कथां वसिष्ठस्य देहोत्पत्तिविषयिणीं कथाम् ॥ ३ ॥ यस्त्विति । तेजोमयौ निरवधिकतेजस्कौ ॥४॥ पूर्वमिति । तत्र कुम्भे । पूर्वं वरुणतेजोनिधानात्पूर्वम् । मित्रं प्रति नाहं तव सुत इत्युक्त्वा तस्मात्कुम्भादपाक्रमत् उदतिष्ठत

तां श्रुत्वा दिव्यसङ्काशां कथामद्भुतदर्शनाम् । लक्ष्मणः परमप्रीतो राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥१॥ निक्षिप्तदेहौ काकुत्स्थ कथं तौ द्विजपार्थिवौ । पुनर्देहेन संयोगं जग्मतुर्देवसम्मतौ ॥ २ ॥ तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रमः । तां कथां कथयामास वसिष्ठस्य महात्मनः ॥३॥ यस्तु कुम्भो रघुश्रेष्ठ तेजःपूर्णो महात्मनोः । तस्मिंस्तेजोमयौ विप्रौ संभूतावृषिसत्तमौ ॥ ४ ॥ पूर्वं समभवत्तत्र ह्यगस्त्यो भगवानृषिः । नाहं सुतस्तवेत्युक्त्वा मित्रं तस्मादपाक्रमत् ॥ ५ ॥ तद्धि तेजस्तु मित्रस्य उर्वश्याः पूर्वमाहितम् । तस्मिन् समभवत् कुम्भे तत्तेजो यत्र वारुणम् ॥ ६ ॥

॥ ५ ॥ निषेधस्य का वा प्रसक्तिरित्यत्राह—तद्धि तेज इति । उर्वश्याः निमित्तभूतायाः । मित्रतेजस्तस्मिन् कुम्भे पूर्वम् उपरि आहितम् अर्पितम्, तस्मात्प्रतिषेधः कृत इति भावः । यद्वा पूर्ववरणकाले उर्वश्या आहितं तेजः सखीसन्निधानात् असंभोगात्कुम्भे तत्र निक्षिप्तमिति भावः । अस्मिंस्तु पक्षे मित्रपदं मित्रावरुणपरम् । सर्वथा न मित्रावरुणतेजोजोऽगस्त्यः, किन्तु कुम्भमात्रसंभवः । अत एव कुम्भसंभवः कलशीभव इत्यादिव्यवहारः । अयोनिजश्चायम्, कुम्भस्य मैत्रावरुणत्वात् मैत्रावरुणिरित्यपि व्यवहारः । क्वचित् वसिष्ठस्तु मैत्रावरुणतेजोज एवेत्याह—यस्मात्तेजस्तु मित्रस्योर्वश्यां पूर्वमाहितम् तत्तेजो यत्र वारुणमिति । अन्ये त्वाहुः । नाहं सुतस्तवेत्यादि । पुत्रो न भवामीत्यर्थः । उत्तरस्य प्रसक्तिं दर्शयति—तद्धीति । अगस्त्यस्य उत्पत्तिबीजभूतं मित्रस्य तत्तेजः उर्वश्याः पूर्वमुर्वश्या निमित्ततः मित्रेण तस्मिन् कुम्भे वरुणवीर्यविसर्जनात्पूर्वमेवाहितम् । तस्मिन्नेव कुम्भे वारुणमपि तेज उर्वशीनिमित्तकं समभवत् । तस्मान्नैकस्य तव सुत इत्युक्तम् अगस्त्येन । अत एव मैत्रावरुणिरित्यगस्त्यनाम, कुम्भाज्जन्यत्वात्कुम्भसंभव इत्याहुः ॥६॥

कस्यचिदिति । अगस्त्योत्पत्तेः बहुकालानन्तरमित्यर्थः । मित्रावरुणयोस्तेज आविशेति पूर्वं ब्रह्मनियोगः ॥ ७ ॥ ८ ॥ एवमिति । अपूर्वदेहस्य नूतनदेहस्य । निर्गमः उत्पत्तिः ॥ ९ ॥ १० ॥ तमिति । रक्षन्ति स्मेति, तैलकटाहादाविति शेषः ॥ ११ ॥ तत इति । भृगुः तत्र तस्मिन् । यज्ञसमाप्तिकाल इत्यर्थः । इदं वक्ष्यमाणम् । हे पार्थिव देहाभिमानिप्रत्यगात्मन् ! तव तुष्टोऽस्मि अतस्ते चेतः जीवमानयिष्यामि देह इत्यब्रवीत् ॥१२॥ सुप्रीता इति ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य मित्रावरुणसंभवः । वसिष्ठस्तेजसा युक्तो जज्ञे चेक्ष्वाकुदैवतम् ॥७॥ तमिक्ष्वाकुर्महातेजा जातमात्रमनिन्दितम् । वव्रे पुरोहितं सौम्य वंशस्यास्य भवाय नः ॥८॥ एवं त्वपूर्वदेहस्य वसिष्ठस्य महात्मनः । कथितो निर्गमः सौम्य निमेः शृणु यथाऽभवत् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा विदेहं राजानमृषयः सर्व एव ते । तं ततो योजयामासुर्यागदीक्षां मनीषिणः ॥ १० ॥ तं च देहं नरेन्द्रस्य रक्षन्ति स्म द्विजोत्तमाः । गन्धैर्माल्यैश्च वस्त्रैश्च पौरभृत्यसमन्विताः॥११॥ ततो यज्ञे समाप्ते तु भृगुस्तत्रेदमब्रवीत् । आनयिष्यामि ते चेतस्तुष्टोऽस्मि तव पार्थिव ॥१२॥ सुप्रीताश्च सुराः सर्वे निमेश्चेतस्तथाऽब्रुवन् । वरं वरय राजर्षे क्व ते चेतो निरूप्यताम् ॥ १३ ॥ एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्निमेश्चेतस्तदाऽब्रवीत् नेत्रेषु सर्वभूतानां वसेयं सुरसत्तमाः ॥ १४ ॥ बाढमित्येव विबुधा निमेश्चेतस्तदाऽब्रुवन् । नेत्रेषु सर्वभूतानां वायुभूतश्चरिष्यसि ॥ १५ ॥ त्वत्कृते च निमिष्यन्ति चक्षूंषि पृथिवीपते । वायुभूतेन चरता विश्रमार्थं मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा तु विबुधाः सर्वे जग्मुर्यथागतम् । ऋषयोऽपि महात्मानो निमेर्देहं समाहरन् ॥ १७ ॥

तदा सुप्रीताः सर्वे सुराश्च निमेश्चेत आनयिष्याम इत्यब्रुवन् । अथ हे राजर्षे ! वरं वरय ते चेतस्त्वाकृष्टा क्व निरूप्यतां क्व स्थाप्यतामिति चाब्रुवन्निति संबन्धः । क्व ते चेतो निरूप्यतामिति च पाठः ॥ १३ ॥ एवमिति । निमेश्चेतः चेतोभिमानी प्रत्यगात्मा तदाऽब्रवीत् । किमिति ? सर्वभूतानां नेत्रेषु सर्वभूतवर्तिनेत्रेषु वैभवात् वसेयं न त्वेकस्मिन्नित्यर्थः ॥१४॥ बाढमिति । वायुभूतः नागाद्युपवायुभूत इत्यर्थः ॥१५॥ त्वत्कृत इति । त्वत्कृते त्वद्वस्थाननिमित्तं निमिष्यन्ति निमेषधर्मं प्राप्स्यन्ति । विश्रमार्थमिति । उन्मीलनखेदापनोदनार्थमित्यर्थः ॥१६॥ एवमिति । देहं केवलमित्यर्थः ॥१७॥

अरणिमिति । मन्त्रहोमैः पुत्रीयमन्त्रहोमैः, तादृशमन्त्रपूर्वकहोमैरित्यर्थः ॥ १८ ॥ अरण्यामिति । विदेहाद्विगतो देहो विदेहः तस्मात्संभूतो वैदेहः जनकः ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अरणिं तत्र निक्षिप्य मथनं चक्रुरोजसा । मन्त्रहोमैर्महात्मानः पुत्रहेतोर्निमेस्तदा ॥ १८ ॥ अरण्यां मथ्यमानायां प्रादुर्भूतो महातपाः । मथनान्मिथिरित्याहुर्जननाज्जनकोऽभवत् । यस्माद्विदेहात् सम्भूतो वैदेहस्तु ततः स्मृतः ॥ १९ ॥ एवं विदेहराजश्च जनकः पूर्वकोऽभवत् । मिथिर्नाम महातेजास्तेनायं मैथिलोऽभवत् ॥ [इति सर्वमशेषतो मया कथितं सम्भवकारणं तु सौम्य । नृपपुङ्गवशापजं द्विजस्य द्विजशापाच्च यदद्भुतं नृपस्य ॥] ॥ २० ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

एवं ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणः परवीरहा । प्रत्युवाच महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ १ ॥ महदद्भुतमाश्चर्यं विदेहस्य पुरातनम् । निर्वृत्तं राजशार्दूल वसिष्ठस्य निमेः सह ॥ २ ॥ निमिस्तु क्षत्रियः शूरो विशेषेण च दीक्षितः । न क्षमां कृतवान् राजा वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्तु तेनायं श्रीमान् क्षत्रियपुङ्गवः । उवाच लक्ष्मणं वाक्यं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ ४ ॥ रामो रमयतां श्रेष्ठो भ्रातरं दीप्ततेजसम् । न सर्वत्र क्षमा वीर पुरुषेषु प्रदृश्यते ॥ ५ ॥ सौमित्रे दुस्सहो रोषो यथा क्षान्तो ययातिना । सत्त्वानुगं पुरस्कृत्य तं निबोध समाहितः ॥ ६ ॥ नहुषस्य सुतो राजा ययातिः पौरवर्धनः । तस्य भार्याद्वयं सौम्य रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ ७ ॥

॥ १ ॥ महदिति । पुण्यश्रवणत्वेन महदद्भुतम् । आश्चर्यादप्याश्चर्यमित्यर्थः । निमेः सहेति, प्रसङ्ग इति शेषः ॥ २ ॥ निमिरिति । महात्मनि वसिष्ठे विषये कथं धार्मिकः निमिः अमर्षं चकारेति पृष्टवन्तं लक्ष्मणं प्रति ययातिक्षमाकथनम् "आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे" इति न्यायं कथं नानुसरेत् ? मैवम् । महान् दोषः, चिन्तायाः अकर्तव्याभिप्रायात् गुणवतो गुणकीर्तनस्य ॥ ३–५ ॥ सौमित्र इति । यथा येन प्रकारेण । सत्त्वानुगं सत्त्वगुणानुमतम्,

मार्गमिति शेषः । तं प्रकारं निबोध ॥ ६ ॥ ७ ॥ एकेति । पुरस्कृता पूजिता । दैतेयी दितेः पौत्री ॥ ८ ॥ अन्येति । उशनसः शुक्रस्य ॥ ९–१५ ॥ इङ्गितमिति । इङ्गितं सखेदरोषभावम् ॥१६॥ दृष्ट्वेति । अप्रकृतिस्थामस्वस्थाम् । अप्रहृष्टां हर्षरहिताम् ।अचेतनां क्षुभितचित्ताम् ॥ १७॥१८॥ अह

एका तु तस्य राजर्षेर्नाहुषस्य पुरस्कृता । शर्मिष्ठा नाम दैतेयी दुहिता वृषपर्वणः ॥ ८ ॥ अन्या तूशनसः पत्नी ययातेः पुरुषर्षभ । न तु सा दयिता राज्ञो देवयानी सुमध्यमा ॥ ९॥ तयोः पुत्रौ तु सम्भूतौ रूपवन्तौ समाहितौ । शर्मिष्ठाऽजनयत् पूरुं देवयानी यदुं तदा ॥ १० ॥ पूरुस्तु दयितो राज्ञो गुणैर्मातृकृतेन च । ततो दुःखसमाविष्टो यदुर्मातरमब्रवीत् ॥ ११ ॥ भार्गवस्य कुले जाता देवस्याक्लिष्टकर्मणः । सहसे हृद्गतं दुःखमवमानं च दुस्सहम् ॥ १२ ॥ आवां च सहितौ देवि प्रविशाव हुताशनम् । राजा तु रमतां सार्धं दैत्यपुत्र्या बहुक्षपाः ॥ १३ ॥ यदि वा सहनीयं ते मामनुज्ञातुमर्हसि । क्षम त्वं न क्षमिष्येऽहं मरिष्यामि न संशयः ॥ १४ ॥ पुत्रस्य भाषितं श्रुत्वा परमार्तस्य रोदतः । देवयानी तु संक्रुद्धा सस्मार पितरं तदा ॥ १५ ॥ इङ्गितं तदभिज्ञाय दुहितुर्भार्गवस्तदा । आगतस्त्वरितं तत्र देवयानी तु यत्र सा ॥ १६ ॥ दृष्ट्वा चाप्रकृतिस्थां तामप्रहृष्टामचेतनाम् । पिता दुहितरं वाक्यं किमेतदिति चाब्रवीत् ॥ १७ ॥ पृच्छन्तमसकृत्तं वै भार्गवं दीप्ततेजसम् । देवयानी तु संक्रुद्धा पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ अहमग्निं विषं तीक्ष्णमपो वा मुनिसत्तम । भक्षयिष्ये प्रवेक्ष्यामि नतु शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ १९ ॥ न मां त्वमवजानीषे दुःखितामवमानिताम् । वृक्षस्यावज्ञया ब्रह्मन् छिद्यन्ते वृक्षजीविनः ॥ २० ॥

मिति । अग्निं प्रवेक्ष्यामि विषं भक्षयिष्य इति संबन्धः ॥ १९ ॥ नेति । दुःखितामवमानितां नावजानीषे न जानीषे न जानासि । अवोपसर्गौ धात्वर्थमात्रे

स०—तयोः शर्मिष्ठादेवयान्योः । पुत्रौ पूरुयदुाख्यौ । तुर्वस्वादीनां त्रयाणां मुख्यवंशकर्तृत्वाभावादनुक्तिः ॥ १० ॥ ततः राज्ञः पूरौ प्रीत्यतिशयदर्शनानन्तरम् । मातरं देवयानीम् ॥ ११ ॥ देवस्य द्योतनादि गुणस्य सहसे, किमर्थमिति शेषः ॥ १२ ॥

वर्तते । अन्यापदेशेनाह-वृक्षस्येति । वृक्षस्यावज्ञया छेदनादिना वृक्षजीविनः पत्रपुष्पादयश्छिद्यन्ते ॥ २० ॥ तदेवोपपादयति-अवज्ञयेत्यादि । हे भार्गव ! राजर्षिस्त्वय्यवज्ञया हेतुभूतया मां परिभूय मय्यवज्ञां प्रयुङ्क्ते । अवज्ञाय स राजर्षिः परिभूय च भार्गवमिति पाठे-भार्गवविषयावमानबहु

अवज्ञया च राजर्षिः परिभूय च भार्गव । मय्यवज्ञां प्रयुङ्क्ते हि न च मां बहुमन्यते ॥२१॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कोपेनाभिपरिप्लुतः । व्याहर्तुमुपचक्राम भार्गवो नहुषात्मजम् ॥२२॥ यस्मान्मामवजानीषे नाहुष त्वं दुरात्मवान् । जरया परया जीर्णः शैथिल्यमुपयास्यसि ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वा दुहितरं समाश्वास्य च भार्गवः । पुनर्जगाम ब्रह्मर्षि र्भवनं स्वं महायशाः ॥२४॥ स एवमुक्त्वा द्विजपुङ्गवाग्र्यः सुतां समाश्वास्य च देवयानीम् । पुनर्ययौ सूर्यसमान तेजा दत्त्वा च शापं नहुषात्मजाय ॥२५॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥५८॥ श्रुत्वा तूशनसं क्रुद्धं तदाऽऽर्तो नहुषात्मजः । जरां परमिकां प्राप्य यदुं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ यदो त्वमसि धर्मज्ञो मदर्थं प्रतिगृह्यताम् । जरां परमिकां पुत्र भोगै रंस्ये महायशः ॥ २ ॥ न तावत् कृतकृत्योऽस्मि विषयेषु नरर्षभ । अनुभूय तथा कामं ततः प्राप्स्याम्यहं जराम् ॥ ३ ॥ यदुस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच नरर्षभम् । पुत्रस्ते दयितः पूरुः प्रतिगृह्णातु वै जराम् ॥ ४ ॥ बहिष्कृतोऽहमर्थेषु सन्निकर्षाच्च पार्थिव । प्रतिगृह्णातु वै राजन् कः सहाश्नाति भोजनम् ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा पूरुमथाब्रवीत् । इयं जरा महाबाहो मदर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ ६ ॥

मानाभ्यां मय्यवज्ञानबहुमानभावं करोतीत्यर्थः॥२१-२५॥ इति श्रीगोविन्द० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥५८॥ श्रुत्वेत्यादि ॥ १-४ ॥ बहिष्कृत इति । सन्निकर्षात् समीपावस्थापनादिकृत्याच्च बहिष्कृतः ॥ ५-७ ॥

स०-महतीं सहसैवोत्पन्नत्वान्महत्त्वं जरायाः । जरां तु महतीं प्राप्य इति पाठः ॥ १ ॥ धर्मज्ञः पित्राज्ञापरिपालनरूपधर्मज्ञः ॥ २ ॥ अर्थेषु तद्विषये बहिष्कृतः सन्निकर्षाल्लालनादेर्बहिष्कृतः । यैः पूर्वादिभिस्सह भोजनम्, तदन्नादि अश्नासि । पूरुमात्रं लक्षीकृत्य गृह्णात्विति वदता यैरित्युक्तिस्तल्लालनप्रकारबाहुविध्यादिति मन्तव्यम् । तदादिकक्ष्यीकारे गृह्णन्त्विति पाठो वा ॥ ९ ॥

पूरोरिति । जरां संक्रामयर्दिति, योगबलादिति शेषः ॥ ८-१०॥ न्यासभूतेति । हे पुत्र ! त्वयि मया संक्रामिता जरा, तस्मान्मया जातः ॥११-१३॥

नाहुषेणैवमुक्तस्तु पूरुः प्राञ्जलिरब्रवीत् । धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि शासनेऽस्मि तव स्थितः ॥७॥ पूरोर्वचनमाज्ञाय नाहुषः परया मुदा । प्रहर्षमतुलं लेभे जरां संक्रामयच्च ताम् ॥८॥ ततः स राजा तरुणः प्राप्य यज्ञान् सहस्रशः । बहु वर्षसहस्राणि पालयामास मेदिनीम् ॥ ९ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य राजा पूरुमथाब्रवीत् । आनयस्व जरां पुत्र न्यासं निर्यातयस्व मे ॥ १० ॥ न्यासभूता मया पुत्र त्वयि सङ्क्रामिता जरा । तस्मात् प्रतिग्रहीष्यामि तां जरां मा व्यथां कृथाः ॥११॥ प्रीतश्चास्मि महाबाहो शासनस्य प्रतिग्रहात् । त्वां चाहमभिषेक्ष्यामि प्रीतियुक्तो नराधिपम् ॥१२॥ एवमुक्त्वा सुतं पूरुं ययातिर्नहुषात्मजः । देवयानीसुतं क्रुद्धो राजा वाक्यमुवाच ह ॥१३॥ राक्षसस्त्वं मया जातः पुत्ररूपो दुरासदः । प्रतिहंसि ममाज्ञां यत् प्रजार्थे विफलो भव ॥ १४ ॥ पितरं गुरुभूतं मां यस्मात्त्वमवमन्यसे । राक्षसान् यातुधानांस्त्वं जनयिष्यसि दारुणान् ॥ १५ ॥ न तु सोमकुलोत्पन्ने वंशे स्थास्यति दुर्मतेः । वंशोऽपि भवतस्तुल्यो दुर्विनीतो भविष्यति ॥ १६ ॥

राक्षस इति । प्रजार्थे विफलो भवेति । प्रजया पुत्रेण पितुः सकाशात्प्राप्यार्थः राज्यादिलक्षणरूपः तस्मिन्विफलः उक्तप्रयोजनरहित इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ न त्विति । त्वयेति शेषः ॥ १६-२० ॥

स०-सोमकुलोत्पन्ने वंशे तत्परम्परायां तव दुर्मतेर्वंशो न स्थास्यति, सूर्यवंशं प्रविशति । न सूर्यवंशप्रवेशनमेवानिष्टमित्यत आह-**दुर्विनीत** इति । यथोक्तं हरिवंशे-" यायातमपि वंशस्ते समेष्यति च यादवम् । अत्र वंशोऽनुवंशस्ते सोमस्य भविता किल । एवमिक्ष्वाकुवंशाद्धि यदुवंशो विनिस्सृतः । चतुर्धा यदुपुत्रैश्च चतुर्भिर्भिद्यते पुनः । स यदुर्माधवे राज्यं विसृज्य यदुपुङ्गवे । त्रिविष्टपं गतो राजा देहं त्यक्त्वा महीतले । बभूव माधवसुतः सत्वतो नाम वीर्यवान् ॥ " इत्यादिविकद्रुकसंवादे । दुर्मतेस्तु, सन्तान इति शेषः । योऽप्यराक्षसस्तव सन्तानः सोऽपि क्षत्रियमात्रमेव, नतु सोमवंशराजपदाभिषिक्तः । भवत्तुल्यदुर्विनीतत्वादिति भाव इति नागोजिभट्टो नेदमवलोकत इत्युपेक्षणीयवागित्यवगन्तव्यम् ॥ १६ ॥

---

१ तस्मात्पूरो मया जातः प्रतिदेहि जरां मम । इति पाठः टीकाकृत्संमतः ।

ययातिवृत्तान्तप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगमाह–एष तूशनसेति। यमृषिशापं निमिर्न चक्षमे तादृशः शापो ययातिना धारित इत्यर्थः ॥ २१ ॥ एतदिति। कारः कृत्यमेषामस्तीति कारिणः, कार्यापेक्षिण इत्यर्थः ॥२२॥ इति श्रीगोविन्द० मणिमुकु० उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः॥५९॥

तमेवमुक्त्वा राजर्षिः पूरुं राज्यविवर्धनम् । अभिषेकेण सम्पूज्य आश्रमं प्रविवेश ह ॥ १७ ॥ ततः कालेन महता दिष्टान्तमुपजग्मिवान् । त्रिदिवं सङ्गतो राजा ययातिर्नहुषात्मजः ॥ १८ ॥ पूरुश्चकार तद्राज्यं धर्मेण महता वृतः । प्रतिष्ठाने पुरवरे काशिराज्ये महायशाः ॥ १९ ॥ यदुस्तु जनयामास यातुधानान् सहस्रशः । पुरे क्रौञ्चवने दुर्गे राजवंशबहिष्कृतः ॥२०॥ एष तूशनसा मुक्तः शापोत्सर्गो ययातिना। धारितः क्षत्रधर्मेण यन्निमिश्च न चक्षमे ॥ २१ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं दर्शनं सर्वकारिणाम् । अनुवर्तामहे सौम्य दोषो न स्याद्यथा नृगे ॥ २२ ॥ इति कथयति रामे चन्द्रतुल्यानने च प्रविरलतरतारं व्योम जज्ञे तदानीम् । अरुणकिरणरक्ता दिग्बभौ चैव पूर्वा कुसुमरसविमुक्तं वस्त्रमाकुण्ठितेव ॥२३॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्रीरामा० एकोनषष्टितमः सर्गः ॥५९॥

॥ अथाधिकपाठश्लोकप्रारम्भः ॥

ततः प्रभाते विमले कृत्वा पौर्वाह्निकीं क्रियाम् । धर्मासनगतो राजा रामो राजीवलोचनः ॥ १ ॥ राजधर्मानवेक्षन् वै ब्राह्मणैर्नैगमैः सह । पुरोधसा वसिष्ठेन ऋषिणा कश्यपेन च ॥२॥ मन्त्रिभिर्व्यवहारज्ञैस्तथाऽन्यैर्धर्मपारगैः। नीतिज्ञैरथ सभ्यैश्च राजभिः सा समावृता ॥३॥ सभा यथा महेन्द्रस्य यमस्य वरुणस्य च। शुशुभे राजसिंहस्य रामस्याऽक्लिष्टकर्मणः ॥ ४ ॥ अथ रामोऽब्रवीत्तत्र लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । निर्गच्छ त्वं महाबाहो सुमित्रानन्दवर्धन। कार्यार्थिनश्च सौमित्रे व्याहर्तुं त्वमुपक्रम ॥ ५ ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः। द्वारदेशमुपागम्य

कार्यिणश्चाह्वयत् स्वयम् ॥ ६ ॥ न कश्चिदब्रवीत्तत्र मम कार्यमिहाद्य वै । नाधयो व्याधयश्चैव रामे राज्यं प्रशासति ॥ ७ ॥ पक्वसस्या वसुमती सर्वौषधिसमन्विता । न बालो म्रियते तत्र न युवा न च मध्यमः ॥ ८ ॥ धर्मेण शासितं सर्वं न च बाधा विधीयते । दृश्यते न च कार्यार्थी रामे राज्यं प्रशासति ॥ ९ ॥ लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा रामायैवं न्यवेदयत् ॥ १० ॥ अथ रामः प्रसन्नात्मा सौमित्रिमिदमब्रवीत् । भूय एव तु गच्छ त्वं कारिणः प्रविचारय ॥११॥ सम्यक् प्रणीतया नीत्या नाधर्मो विद्यते क्वचित् । तस्माद्राजभयात् सर्वे रक्षन्तीव परस्परम् ॥ १२॥ बाणा इव मया मुक्ता इह रक्षन्ति मे प्रजाः । तथापि त्वं महाबाहो प्रजा रक्षस्व तत्परः ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रिर्निर्जगाम नृपालयात् । अपश्यद्द्वारदेशे वै श्वानं तावदवस्थितम् ॥ १४ ॥ तमेव वीक्षमाणं वै विक्रोशन्तं मुहुर्मुहुः । दृष्ट्वाऽथ लक्ष्मणस्तं वै पप्रच्छाथ स वीर्यवान् ॥ १५ ॥ किं ते कार्यं महाभाग ब्रूहि विस्रब्धमानसः । लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा सारमेयोऽभ्यभाषत ॥ १६ ॥ सर्वभूतशरण्याय रामायाक्लिष्टकर्मणे । भयेष्वभयदात्रे च तस्मै वक्तुं समुत्सहे ॥ १७ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं सारमेयस्य लक्ष्मणः । राघवाय तदाख्यातुं प्रविवेशालयं शुभम् ॥ १८ ॥ निवेद्य रामस्य पुनर्निर्जगाम नृपालयात् । वक्तव्यं यदि ते किंचित् तत्त्वं ब्रूहि नृपाय वै । लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा सारमेयोऽभ्यभाषत ॥ १९ ॥ देवागारे नृपागारे द्विजवेश्मसु वै तथा । वह्निः शतक्रतुश्चैव सूर्यो वायुश्च तिष्ठति ॥ २० ॥ नात्र योग्यास्तु सौमित्रे योनीनामधमा वयम् । प्रवेष्टुं नात्र शक्ष्यामो धर्मो विग्रहवान्नृपः ॥ २१ ॥ सत्यवादी रणपटुः सर्वभूतहिते रतः । षाड्गुण्यस्य पदं वेत्ति नीतिकर्ता स राघवः ॥२२॥ सर्वज्ञः सर्वदर्शी च रामो रमयतां वरः ॥२३॥ स सोमः स च मृत्युश्च स यमो धनदस्तथा । वह्निः शतक्रतुश्चैव सूर्यो वै वरुणस्तथा ॥ २४ ॥ तस्य त्वं ब्रूहि सौमित्रे प्रजापालः स राघवः । अनाज्ञतस्तु सौमित्रे प्रवेष्टुं नेच्छयाम्यहम् ॥२५॥

आनृशंस्यान्महाभागः प्रविवेश महाद्युतिः। नृपालयं प्रविश्याथ लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २६ ॥ श्रूयतां मम विज्ञाप्यं कौसल्यानन्दवर्धन। यन्मयोक्तं महाबाहो तव शासनजं विभो। श्वा वै ते तिष्ठते द्वारि कार्यार्थी समुपागतः ॥ २७ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत्। सम्प्रवेशय वै क्षिप्रं कार्यार्थी योऽत्र तिष्ठति ॥ २८ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे प्रथमः सर्गः॥ १ ॥

श्रुत्वा रामस्य वचनं लक्ष्मणस्त्वरितस्तदा। श्वानमाहूय मतिमान् राघवाय न्यवेदयत् ॥ १ ॥ दृष्ट्वा समागतं श्वानं रामो वचनमब्रवीत्। विवक्षितार्थं मे ब्रूहि सारमेय न ते भयम् ॥ २ ॥ अथापश्यत तत्रस्थं रामं श्वा भिन्नमस्तकः। राजा सुप्तेषु जागर्ति राजा पालयति प्रजाः॥ ३ ॥ राजा कर्ता च गोप्ता च सर्वस्य जगतः पिता। राजा कालो युगं चैव राजा सर्वमिदं जगत् ॥४॥ नीत्या सुनीतया राजा धर्मं रक्षति रक्षिता। यदा न पालयेद्राजा क्षिप्रं नश्यन्ति वै प्रजाः॥५॥ धारणाद्धर्म इत्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः। यस्माद्धारयते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥६॥ धारणाद्वि द्विषां चैव धर्मेणारञ्जयन् प्रजाः। तस्माद्धारणमित्युक्तं स धर्म इति निश्चयः॥७॥ एष राजन् परो धर्मः फलवान् प्रेत्य राघव। नहि धर्माद्भवेत् किञ्चिद्दुष्प्रापमिति मे मतिः॥८॥ दानं दया सतां पूजा व्यवहारेषु चार्जवम्। एष राम परो धर्मो रक्षणात् प्रेत्य चेह च ॥९॥ त्वं प्रमाणं प्रमाणानामसि राघव सुव्रत। विदितश्चैव ते धर्मः सद्भिराचरितस्तु वै ॥ १० ॥ धर्माणां त्वं परं धाम गुणानां सागरोपमः। अज्ञानाच्च मया राजन्नुक्तस्त्वं राजसत्तम ॥ ११ ॥ प्रसादयामि शिरसा न त्वं क्रोद्धुमिहार्हसि। शुनकस्य वचः श्रुत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ किं ते कार्यं करोम्यद्य ब्रूहि विस्रब्ध मा चिरम्। रामस्य वचनं श्रुत्वा सारमेयोऽब्रवीदिदम् ॥ १३ ॥ धर्मेण राष्ट्रं विन्देत धर्मेणैवानुपालयेत्। धर्माच्छरण्यतां याति राजा सर्वभयापहः॥ १४ ॥ इदं विज्ञाय यत् कृत्यं श्रूयतां मम राघव।

भिक्षुः सर्वार्थसिद्धश्च ब्राह्मणावसथे वसन् ॥ १५ ॥ तेन दत्तः प्रहारो मे निष्कारणमनागसः । एतच्छ्रुत्वा तु रामेण द्वास्स्थः सम्प्रेषितस्तदा ॥ १६ ॥ आनीतश्च द्विजस्तेन सर्वसिद्धार्थकोविदः । अथ द्विजवरस्तत्र रामं दृष्ट्वा महा द्युतिः ॥ १७ ॥ किं ते कार्यं मया राम तद् ब्रूहि त्वं ममानघ । एवमुक्तस्तु विप्रेण रामो वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥ त्वया दत्तः प्रहारोऽयं सारमेयस्य वै द्विज । किं तवापकृतं विप्र दण्डेनाभिहतो यतः ॥ १९ ॥ क्रोधः प्राणहरः शत्रुः क्रोधो मित्रमुखो रिपुः । क्रोधो ह्यसिर्महातीक्ष्णः सर्वं क्रोधोऽपकर्षति ॥ २० ॥ तपते यजते चैव यच्च दानं प्रयच्छति । क्रोधेन वै संहरति तस्मात् क्रोधं विसर्जयेत् ॥ २१ ॥ इन्द्रियाणां प्रदुष्टानां हयानामिव धावताम् । कुर्वीत धृत्या सारथ्यं संहृत्येन्द्रियगोचरम् ॥ २२ ॥ मनसा कर्मणा वाचा चक्षुषा च समाचरेत् । श्रेयो लोकस्य चरतो न द्वेष्टि न च लिप्यते ॥ २३ ॥ न तत् कुर्यादसिस्तीक्ष्णः सर्पो वा व्याहतस्तथा । अरिर्वा नित्यसंक्रुद्धो यथाऽऽत्मा दुरनुष्ठितः ॥ २४ ॥ विनीतविनयस्यापि प्रकृतिर्न विधीयते । प्रकृतिं गूहमानस्य निश्चये प्रकृतिर्ध्रुवम् ॥ २५ ॥ एवमुक्तः स विप्रो वै रामेणाक्लिष्टकर्मणा । द्विजः सर्वार्थसिद्धस्तु अब्रवीद्रामसन्निधौ ॥ २६ ॥ मया दत्तः प्रहारोऽयं क्रोधेनाविष्टचेतसा । भिक्षार्थमटमानेन काले विगतभैक्षके ॥ २७ ॥ रथ्यास्थितः स्वयं श्वा वै गच्छ गच्छेति भाषितः । अथ स्वैरेण गच्छंस्तु रथ्यान्ते विषमं स्थितः ॥ २८ ॥ क्रोधेन क्षुधयाऽऽविष्टस्तदा दत्तोऽस्य राघव । प्रहारो राजराजेन्द्र शाधि मामपराधिनम् । त्वया शस्तस्य राजेन्द्र नास्ति मे नरकाद्भयम् ॥ २९ ॥ अथ रामेण सम्पृष्टाः सर्व एव सभासदः । किं कार्यमस्य वै ब्रूत दण्डो वै को नु पात्यताम् ॥ ३० ॥ सम्यक् प्रणिहिते दण्डे प्रजा भवति रक्षिता । भृग्वङ्गिरसकुत्साद्या वसिष्ठश्च सकाश्यपः ॥ ३१ ॥ धर्मपालकमुख्याश्च सचिवा नैगमास्तथा । एते चान्ये च बहवः पण्डितास्तत्र सङ्गताः ॥ ३२ ॥ अवध्यो ब्राह्मणो दण्डैरिति शास्त्रविदो विदुः । ब्रुवते राघवं सर्वे

राजधर्मेषु निष्ठिताः ॥३३॥ अथ ते मुनयः सर्वे राममेवाब्रुवंस्तदा । राजा शास्ता हि सर्वस्य त्वं विशेषेण राघव ॥३४॥ त्रैलोक्यस्य भवाञ्छास्ता देवो विष्णुः सनातनः । एवमुक्ते तु तैः सर्वैः श्वा वै वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ यदि तुष्टोऽसि मे राम यदि देयो वरो मम । प्रतिज्ञातं त्वया वीर किं करोमीति विश्रुतम् ॥ ३६ ॥ प्रयच्छ ब्राह्मणस्यास्य कौलपत्यं धराधर । कौलञ्जरे महाराज कौलपत्यं प्रदीयताम् ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु रामेण कौलपत्येऽभिषेचितः । प्रययौ ब्राह्मणो हृष्टो गजस्कन्धेन सोऽर्चितः ॥ ३८ ॥ अथ ते रामसचिवाः स्मयमाना वचोऽब्रुवन् । वरोऽयं दत्त एतस्य नायं शापो महाद्युते ॥ ३९ ॥ एवमुक्तस्तु सचिवै रामो वचनमब्रवीत् । न यूयं नीतितत्त्वज्ञाः श्वा वै जानाति कारणम् ॥ ४० ॥ अथ पृष्टस्तु रामेण सारमेयोऽब्रवीदिदम् । अहं कुलपतिस्तत्र आसं शिष्टान्नभोजनः ॥ ४१ ॥ देवद्विजातिपूजायां दासीदासेषु राघव । संविभागी शुभरतिर्देवद्रव्यस्य रक्षिता ॥ ४२ ॥ विनीतः शीलसम्पन्नः सर्वसत्त्वहिते रतः । सोऽहं प्राप्त इमां घोरामवस्थामधमां गतिम् ॥ ४३ ॥ एवं क्रोधान्वितो विप्रस्त्यक्तधर्माऽहिते रतः । क्रुद्धो नृशंसः परुष अविद्वांश्चाप्यधार्मिकः ॥ ४४ ॥ कुलानि पातयत्येव सप्त सप्त च राघव । तस्मात् सर्वास्ववस्थासु कौलपत्यं न कारयेत् ॥ ४५ ॥ यमिच्छेन्नरकं नेतुं सपुत्रपशुबान्धवम् । देवेष्वधिष्ठितं कुर्याद्गोषु च ब्राह्मणेषु च ॥ ४६ ॥ ब्रह्मस्वं देवताद्रव्यं स्त्रीणां बालधनं च यत् । दत्तं हरति यो भूय इष्टैः सह विनश्यति ॥४७॥ ब्राह्मणद्रव्यमादत्ते देवानां चैव राघव । सद्यः पतति घोरे वै नरके वीचिसंज्ञिते ॥४८॥ मनसाऽपि हि देवस्वं ब्रह्मस्वं च हरेत्तु यः । निरयान्निरयं चैव पतत्येव नराधमः ॥४९॥ तच्छ्रुत्वा वचनं रामो विस्मयोत्फुल्ललोचनः । श्वाप्यगच्छन्महातेजा यत एवागतस्ततः ॥ ५० ॥ मनस्वी पूर्वजात्या स जातिमात्रोपदूषितः । वाराणस्यां महाभागः प्रायं चोपविवेश ह ॥५१ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

अथ तस्मिन् वनोद्देशे रम्ये पादपशोभिते। नदीकीर्णे गिरिवरे कोकिलानेककूजिते ॥ १ ॥ सिंहव्याघ्रसमाकीर्णे नानाद्विजगणावृते। गृध्रोलूकौ प्रवसतो बहुवर्षगणानपि ॥ २ ॥ अथोलूकस्य भवनं गृध्रः पापविनिश्चयः। ममेद मिति कृत्वाऽसौ कलहं तेन चाकरोत् ॥३॥ राजा सर्वस्य लोकस्य रामो राजीवलोचनः। तं प्रपद्यावहे शीघ्रं यस्यैत द्भवनं भवेत् ॥ ४ ॥ इति कृत्वा मतिं तौ तु निश्चयार्थं सुनिश्चिताम् । गृध्रोलूकौ प्रपद्येतां कोपाविष्टौ ह्यमर्षितौ ॥ ५ ॥ रामं प्रपद्य तौ शीघ्रं कलिव्याकुलचेतसौ। तौ परस्परविद्वेषात् स्पृशतश्चरणौ तदा ॥६॥ अथ दृष्ट्वा नरेन्द्रं तं गृध्रो वचनमब्रवीत्। सुराणामसुराणां च प्रधानस्त्वं मतो मम ॥ ७ ॥ बृहस्पतेश्च शुक्राच्च विशिष्टोऽसि महाद्युते परावरज्ञो भूतानां कान्त्या चन्द्र इवापरः ॥८॥ दुर्निरीक्ष्यो यथा सूर्यो हिमवांश्चैव गौरवे। सागरश्चासि गाम्भीर्ये लोकपालो यमो ह्यसि ॥९॥ क्षान्त्या धरण्या तुल्योऽसि शीघ्रत्वे ह्यनिलोपमः। गुरुस्त्वं सर्वसम्पन्नः कीर्तियुक्तश्च राघव ॥ १० ॥ अमर्षी दुर्जयो जेता सर्वास्त्रविधिपारगः। शृणुष्व मम वै राम विज्ञाप्यं नरपुङ्गव ॥ ११ ॥ ममा लयं पूर्वकृतं बाहुवीर्येण राघव। उलूको हरते राजंस्तत्र त्वं त्रातुमर्हसि ॥ १२ ॥ एवमुक्ते तु गृध्रेण उलूको वाक्य मब्रवीत्। सोमाच्छतक्रतोः सूर्याद्धनदाद्वा यमात्तथा ॥ १३ ॥ जायते वै नृपो राम किंचिद्भवति मानुषः। त्वं तु सर्वमयो देवो नारायण इवापरः ॥ १४ ॥ या च ते सौम्यता राजन् सम्यक् प्रणिहिता विभो। समं चरसि चान्विष्य तेन सोमांशको भवान् ॥ १५ ॥ क्रोधे दण्डे प्रजानाथ दाने पापभयापहः। दाता हर्ताऽसि गोप्ताऽसि तेनेन्द्र इव नो भवान् ॥ १६ ॥ अधृष्यः सर्वभूतेषु तेजसा चानलोपमः। अभीक्ष्णं तपसे लोकांस्तेन भास्करसन्निभः ॥ १७ ॥ साक्षाद्वित्तेशतुल्योऽसि अथवा धनदाधिकः। वित्तेशस्यैव पद्मा श्रीर्नित्यं ते राजसत्तम ॥ १८ ॥ धनदस्य तु कोपेन धनदस्तेन नो भवान्। समः सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ १९ ॥ शत्रौ मित्रे च ते दृष्टिः

समतां याति राघव। धर्मेण शासनं नित्यं व्यवहारे विधिक्रमात् ॥ २० ॥ यस्य रुष्यसि वै राम तस्य मृत्युर्विधावति। गीयसे तेन वै राम यम इत्यतिविक्रमः ॥ २१ ॥ यश्चैष मानुषो भावो भवतो नृपसत्तम। आनृशंस्यपरो राम जातिषु क्षमयाऽन्वितः ॥ २२ ॥ दुर्बलस्य त्वनाथस्य राजा भवति वै बलम्। अचक्षुषोत्तमं चक्षुरगतेः स गतिर्भवान् ॥ २३ ॥ अस्माकमपि नाथस्त्वं श्रूयतां मम धार्मिक। ममालयप्रविष्टस्तु गृध्रो मां बाधते नृप ॥ २४ ॥ त्वं हि देव मनुष्येषु शास्ता वै नरपुङ्गवः। एतच्छ्रुत्वा तु वै रामः सचिवानाह्वयत् स्वयम् ॥२५॥ धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो राष्ट्रवर्धनः। अशोको धर्मपालश्च सचिवः सुमहाबलः ॥ २६ ॥ एते रामस्य सचिवा राज्ञो दशरथस्य च। नीतियुक्ता महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ॥ २७ ॥ प्रीतिमन्तः कुलीनाश्च नये मन्त्रे च कोविदाः। तानाहूय स धर्मात्मा पुष्पकादवतीर्य च ॥ २८ ॥ गृध्रोलूकविवादं तं पृच्छति स्म रघूत्तमः। कति वर्षाणि वै गृध्र तवेदं निलयं कृतम् ॥ २९ ॥ एतन्मे कारणं ब्रूहि यदि जानासि तत्त्वतः। एतच्छ्रुत्वा तु वै गृध्रो भाषते राघवं स तम् ॥ ३० ॥ इयं वसुमती राम मनुष्यैः परितो यदा। उत्थितैरावृता सर्वा तदाप्रभृति मे गृहम् ॥ ३१ ॥ उलूकश्चाब्रवीद्रामं पादपैरुपशोभिता। यदेयं पृथिवी राजंस्तदाप्रभृति मे गृहम् ॥ ३२ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु रामो वै सभासद उवाच ह ॥ ३३ ॥ न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम्। नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ३४ ॥ ये तु सभ्याः सदा ज्ञात्वा तूष्णीं ध्यायन्त आसते। यथाप्राप्तं न ब्रुवते ते सर्वेऽनृतवादिनः ॥ ३५ ॥ जानन्न वाऽब्रवीत् प्रश्नान् कामात् क्रोधाद्भयात्तथा। सहस्रं वारुणान् पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति। तेषां संवत्सरे पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ॥ ३६ ॥ तस्मात् सत्येन वक्तव्यं जानता सत्यमञ्जसा। एतच्छ्रुत्वा तु सचिवा राममेवाब्रुवंस्तदा ॥३७॥ उलूकः शोभते राजन् न तु गृध्रो महामते। त्वं प्रमाणं महाराज

राजा हि परमा गतिः ॥३८॥ राजमूलाः प्रजाः सर्वा राजा धर्मः सनातनः। शास्ता नृणां नृपो येषां ते न गच्छन्ति दुर्गतिम् ॥ ३९ ॥ वैवस्वतेन मुक्तास्तु भवन्ति पुरुषोत्तमाः। सचिवानां वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ ४० ॥ श्रूयतामभिधास्यामि पुराणे यदुदाहृतम्। द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा सपर्वतमहावना ॥४१॥ सलिलार्णवसम्पूर्णं त्रैलोक्यं सचराचरम्। एक एव तदा ह्यासीद्युक्तो मेरुरिवापरः ॥ ४२ ॥ पुरा भूः सह लक्ष्म्या च विष्णोर्जठरमाविशत् । तां निगृह्य महातेजाः प्रविश्य सलिलार्णवम् ॥४३॥ सुष्वाप देवो भूतात्मा बहून् वर्षगणानपि। विष्णौ सुप्ते तदा ब्रह्मा विवेश जठरं ततः ॥ ४४ ॥ रुद्धस्रोतं तु तं ज्ञात्वा महायोगी समाविशत्। नाभ्यां विष्णोः समुत्पन्ने पद्मे हेमविभूषिते ॥ ४५ ॥ स तु निर्गम्य वै ब्रह्मा योगी भूत्वा महाप्रभुः। सिसृक्षुः पृथिवीं वायुं पर्वतान् समहीरुहान् ॥ ४६ ॥ तदन्तरे प्रजाः सर्वाः समनुष्यसरीसृपाः। जरायुजोऽण्डजाः सर्वाः ससर्ज स महातपाः ॥४७॥ ततः श्रोत्रमलोत्पन्नः कैटभो मधुना सह। दानवौ तौ महावीर्यौ घोररूपौ दुरासदौ ॥ ४८ ॥ दृष्ट्वा प्रजापतिं तत्र क्रोधाविष्टौ बभूवतुः। वेगेन महता तत्र स्वयम्भुवमधावताम् ॥ ४९ ॥ दृष्ट्वा स्वयम्भुवा मुक्तो रावो वै विकृतस्तदा। तेन शब्देन सम्प्राप्तौ दानवौ हरिणा सह ॥ ५० ॥ अथ चक्रप्रहारेण सूदितौ मधुकैटभौ। मेदसा प्लाविता सर्वा पृथिवी च समन्ततः ॥ ५१ ॥ भूयो विशोधिता तेन हरिणा लोकधारिणा। शुद्धां वै मेदिनीं तां तु वृक्षैः सर्वामपूरयत् ॥५२॥ ओषध्यः सर्वसस्यानि निष्पद्यन्त पृथग्विधाः। मेदोगन्धा तु धरणी मेदिनीत्यभिसंज्ञिता ॥५३॥ तस्मान्न गृध्रस्य गृहमुलूकस्येति मे मतिः। तस्मादगृध्रस्तु दण्ड्यो वै पापो हर्ता परालयम् ॥ ५४ ॥ पीडां करोति पापात्मा दुर्विनीतो महानयम्। अथाशरीरिणी वाणी अन्तरिक्षात् प्रबोधिनी ॥५५॥ मा वधी राम गृध्रं तं पूर्वदग्धं तपोबलात्। काले गौतमदग्धोऽयं प्रजानाथो धनेश्वरः ॥५६॥ ब्रह्मदत्तस्तु नाम्नैष शूरः सत्यव्रतः शुचिः। गृहमस्यागतो विप्रो भोजनं

तयोरित्यादि । वासन्तिकी वसन्ते भवा । एवं प्रतिदिवसं संवदतोर्धर्मसंवादं कुर्वतोः । तत्पूर्वं प्रजारक्षणं कुर्वतोरिति शेषः । वासन्तिकी निशा प्राप्तेति । कालान्तर इति शेषः । एतेन वसन्ते समानीता देवी पुनर्वसन्ते त्यक्तेति सूचयति । इदं च कालवचनम् ऋषिकार्योचितत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ १ ॥ २ ॥

प्रति गौतमः ॥ ५७ ॥ साग्रं वर्षशतं चैव भोक्तव्यं नृपसत्तम । ब्रह्मदत्तः स वै तस्य पाद्यमर्घ्यं स्वयं नृपः ॥५८॥ हार्दं चैवाकरोत्तस्य भोजनार्थं महाद्युतेः । मांसमस्याभवत्तत्र आहारे तु महात्मनः । अथ क्रुद्धेन मुनिना शापो दत्तोऽस्य दारुणः ॥५९॥ गृध्रस्त्वं भव वै राजन्निति शप्त्वाऽथ सोऽब्रवीत् ॥६०॥ उत्पत्स्यति कुले राज्ञां रामो नाम महायशाः । इक्ष्वाकूणां महाभागो राजा राजीवलोचनः ॥ ६१ ॥ तेन स्पृष्टो विपापस्त्वं भविता नरपुङ्गवः । स्पृष्टो रामेण तच्छ्रुत्वा नरेन्द्रः पृथिवीपतिः ॥ ६२ ॥ गृध्रत्वं त्यक्तवान् राजा दिव्यगन्धानुलेपनः । पुरुषो दिव्यरूपोऽभूदुवाचेदं च राघवम् ॥ ६३ ॥ साधु राघव धर्मज्ञ त्वत्प्रसादादहं विभो । विमुक्तो नरकाद् घोराच्छापस्यान्तः कृतस्त्वया ॥ ६४ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे तृतीयः सर्गः * ॥ ३ ॥

तयोः संवदतोरेवं रामलक्ष्मणयोस्तदा । वासन्तिकी निशा प्राप्ता न शीता न च घर्मदा ॥ १ ॥ ततः प्रभाते विमले कृतपौर्वाह्णिकक्रियः । अभिचक्राम काकुत्स्थो दर्शनं पौरकार्यवित् ॥ २ ॥ ततः सुमन्त्रस्त्वागम्य राघवं वाक्यमब्रवीत् । एते प्रतिहता राजन् द्वारि तिष्ठन्ति तापसाः ॥३॥ भार्गवच्यवनं चैव पुरस्कृत्य महर्षयः । दर्शनं ते महाराज्ञश्चोदयन्ति कृतत्वराः । प्रीयमाणा नरव्याघ्र यमुनातीरवासिनः ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामः प्रोवाच धर्मवित् । प्रवेश्यन्तां महाभागा भार्गवप्रमुखा द्विजाः ॥ ५ ॥

तत इति । द्वारि प्रतिहताः निरुद्धा इत्यर्थः ॥ ३ ॥ भार्गवेति । भृगोर्गोत्रापत्यं भार्गवः, स चासौ च्यवनश्च तम् । महाराज्ञः महाराजस्य । दर्शनं प्रति अस्मदादीन् चोदयन्ति प्रेरयन्ति । महाराज्ञश्चोदयन्तीति च पाठः ॥ ४ ॥ तस्येति । भार्गवप्रमुखाः च्यवनप्रमुखाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

* एवमाहत्यास्मिन् काण्डे त्रयोदश सर्गाः प्रक्षिप्ताः वेदितव्याः ।

शतमिति । समधिकम् अधिकसहितम् ॥ ७-१२ ॥ किमिति । किं करोमि किं कुर्याम् । सर्वकामकरः सर्वाभीष्टसाधकः ॥ १३ ॥१४॥ तस्येति । साधुकारः साधु साध्विति संभाषणम् ॥१५॥ ऊचुरिति । नान्यतः नान्यस्य ॥ १६॥ बहव इति । कार्यस्य गौरवं मत्वा ततः पूर्वं करिष्यामीति प्रतिज्ञां

राज्ञस्त्वाज्ञां पुरस्कृत्य द्वास्स्थो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः । प्रवेशयामास तदा तापसान् सुदुरासदान् ॥६॥ शतं समधिकं तत्र दीप्यमानं स्वतेजसा । प्रविष्टं राजभवनं तापसानां महात्मनाम् ॥ ७ ॥ ते द्विजाः पूर्णकलशैः सर्वतीर्थाम्बुसत्कृतैः । गृहीत्वा फलमूलं च रामस्याभ्याहरन् बहु ॥ ८ ॥ प्रतिगृह्य तु तत् सर्वं रामः प्रीतिपुरस्कृतः । तीर्थोदकानि सर्वाणि फलानि विविधानि च ॥ ९ ॥ उवाच च महाबाहुः सर्वानेव महामुनीन् । इमान्यासनमुख्यानि यथार्हमुपविश्यताम् ॥ १० ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः । बृसीषु रुचिराख्यासु निषेदुः काञ्चनीषु ते ॥११॥ उपविष्टानृषींस्तत्र दृष्ट्वा परपुरञ्जयः । प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ किमागमनकार्यं वः किं करोमि समाहितः । आज्ञाप्योऽहं महर्षीणां सर्वकामकरः सुखम् ॥१३॥ इदं राज्यं च सकलं जीवितं च हृदि स्थितम् । सर्वमेतद्द्विजार्थं मे सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ १४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा साधुकारो महानभूत् । ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ॥ १५ ॥ ऊचुश्च ते महात्मानो हर्षेण महता वृताः । उपपन्नं नरश्रेष्ठ तवैव भुवि नान्यतः ॥ १६ ॥ बहवः पार्थिवा राजन्नतिक्रान्ता महाबलाः । कार्यस्य गौरवं मत्वा प्रतिज्ञां नाभ्यरोचयन् ॥१७॥ त्वया पुनर्ब्राह्मणगौरवादियं कृता प्रतिज्ञा ह्यनवेक्ष्य कारणम् । ततश्च कर्ता ह्यसि नात्र संशयो महाभयात् त्रातुमृषींस्त्वमर्हसि ॥ १८ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

नाभ्यरोचयन् न कुर्वन्ति, अशक्यनियोगापत्तिभयादिति शेषः ॥१७॥१८॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणि॰ उत्तरश्रीरामा॰ षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एवमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ पूर्वमिति । लोलायाः पुत्रो लोलपुत्रः ॥ ३–६ ॥ शूलमिति । शूलाच्छूलं विनिष्कृष्येति । स्वशूलाच्छक्तिमाकृष्य सृष्ट्वे

एवं ब्रुवद्भिर्ऋषिभिः काकुत्स्थो वाक्यमब्रवीत् । किं कार्यं ब्रूत मुनयो भयं तावदपैतु वः ॥ १ ॥ तथा ब्रुवति काकुत्स्थे भार्गवो वाक्यमब्रवीत् । भयानां शृणु यन्मूलं देशस्य च नरेश्वर ॥२॥ पूर्वं कृतयुगे राजन् दैतेयः सुमहाबलः । लोलापुत्रोऽभवज्ज्येष्ठो मधुर्नाम महासुरः ॥ ३ ॥ ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः । सुरैश्च परमोदारैः प्रीतिस्तस्यातुलाऽभवत् ॥४॥ स मधुर्वीर्यसम्पन्नो धर्मे च सुसमाहितः । बहुवर्षसहस्राणि रुद्रप्रीत्याऽकरोत्तपः ॥ ५ ॥ रुद्रः प्रीतोऽभवत्तस्मै वरं दातुं ययौ च सः । बहुमानाच्च रुद्रेण दत्तस्तस्याद्भुतो वरः ॥ ६ ॥ शूलं शूलाद्विनिष्कृष्य महावीर्यं महाप्रभम् । ददौ महात्मा सुप्रीतो वाक्यं चैतदुवाच ह ॥७॥ त्वयाऽयमतुलो धर्मो मत्प्रसादकरः कृतः । प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यायुधमुत्तमम् ॥ ८ ॥ यावत् सुरैश्च विप्रैश्च न विरुध्येर्महासुर । तावच्छूलं तवेदं स्यादन्यथा नाशमेष्यति ॥ ९ ॥ यश्च त्वामभियुञ्जीत युद्धाय विगतज्वरः । तं शूलो भस्मसात् कृत्वा पुनरेष्यति ते करम् ॥१०॥ एवं रुद्राद्वरं लब्ध्वा भूय एव महासुरः । प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११ ॥ भगवन् मम वंशस्य शूलमेतदनुत्तमम् । भवेत्तु सततं देव सुराणामीश्वरो ह्यसि ॥ १२ ॥ तं ब्रुवाणं मधुं देवः सर्वभूतपतिः शिवः । प्रत्युवाच महातेजा नैतदेवं भविष्यति ॥ १३ ॥ मा भूत्ते विफला वाणी मत्प्रसादकृता शुभा । भवतः पुत्रमेकं तु शूलमेतद्गमिष्यते ॥१४॥ यावत् करस्थः शूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते । अवध्यः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति ॥१५॥ एवं मधुर्वरं लब्ध्वा देवात् सुमहदद्भुतम् । भवनं सोऽसुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम् ॥ १६ ॥ तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनसीति या । विश्वावसोरपत्यं सा ह्यनलायां महाप्रभा ॥ १७ ॥

त्यर्थः ॥ ७॥८॥ यावदिति । नाशम् अदर्शनम् ॥ ९–१३ ॥ मेति । मत्प्रसादकृता मत्प्रसादजसन्तोषजनितेत्यर्थः ॥१४–१६॥ तस्येति । कुम्भीनसी

माल्यवत्पुत्र्याः अनलायाः सुता रावणस्वसा पूर्वं मधुना हृतेति विभीषणेन रावणं प्रत्युक्ता। हिः प्रसिद्धौ ॥ १७-१९ ॥ स इति । वरं न्यवेदयत् यावच्छूलं तव हस्ते तावदवध्यत्वं तवेत्येवंरूपं वरवृत्तान्तम् ॥२०-२५॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटा० उत्तरश्रीरामा० एकषष्टितमः सर्गः ॥६१॥

तस्याः पुत्रो महावीर्यो लवणो नाम दारुणः। बाल्यात् प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत् ॥ १८ ॥ तं पुत्रं दुर्विनीतं तु दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः। मधुः स शोकमापेदे न चैनं किञ्चिदब्रवीत् ॥ १९ ॥ स विहाय त्विमं लोकं प्रविष्टो वरुणालयम्। शूलं निवेश्य लवणे वरं तस्मै न्यवेदयत् ॥२०॥ स प्रभावेन शूलस्य दौरात्म्येनात्मनस्तथा। सन्तापयति लोकांस्त्रीन् विशेषेण च तापसान् ॥२१॥ एवंप्रभावो लवणः शूलं चैव तथाविधम्। श्रुत्वा प्रमाणं काकुत्स्थ त्वं हि नः परमा गतिः ॥ २२ ॥ बहवः पार्थिवा राम भयार्तैर्ऋषिभिः पुरा। अभयं याचिता वीर त्रातारं न च विद्महे ॥ २३ ॥ ते वयं रावणं श्रुत्वा हतं सबलवाहनम्। त्रातारं विद्महे तात नान्यं भुवि नराधिपम्। तत् परित्रातुमिच्छामो लवणाद्भयपीडितान् ॥२४॥ इति राम निवेदितं तु ते भयजं कारणमुत्थितं च यत्। विनिवारयितुं भवान् क्षमः कुरु तं काममहीनविक्रम ॥२५॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तर० एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

तथोक्ते तानृषीन् रामः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः। किमाहारः किमाचारो लवणः क्व च वर्तते ॥१॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा ऋषयः सर्व एव ते। ततो निवेदयामासुर्लवणो ववृधे यथा ॥ २ ॥ आहारः सर्वसत्त्वानि विशेषेण च तापसाः। आचारो रौद्रता नित्यं वासो मधुवने तथा ॥३॥ हत्वा बहुसहस्राणि सिंहव्याघ्रमृगद्विपान्। मानुषांश्चैव कुरुते नित्यमाहारमाह्निकम् ॥४॥ ततोऽन्तराणि सत्त्वानि खादते स महाबलः। संहारे समनुप्राप्ते व्यादितास्य इवान्तकः ॥५॥

अथ शत्रुघ्नस्य लवणासुरवधार्थं प्रेषणम्—तथेत्यादि ॥ १ ॥ राघवस्येति। यथा ववृधे यादृगाहारादिना वर्धते स्म तथा निवेदयामासुः ॥ २-७ ॥

क इति । कस्यांश इति पृष्ट्वा स्वयमेव निश्चिनोति–भरतस्येति ॥ ८ ॥ ९ ॥ भरतस्येति । आसनं हित्वा आसनादुत्थायेत्यर्थः ॥ १०–१५ ॥

तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यमुवाच स महामुनीन् । घातयिष्यामि तद्रक्षो ह्यपगच्छतु वो भयम् ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञाय तथा तेषां मुनीनामुग्रतेजसाम् । स भ्रातॄन् सहितान् सर्वानुवाच रघुनन्दनः ॥ ७ ॥ को हन्ता लवणं वीरः कस्यांशः स विधीयताम् । भरतस्य महाबाहोः शत्रुघ्नस्य च धीमतः ॥ ८ ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु भरतो वाक्यमब्रवीत् । अहमेनं वधिष्यामि ममांशः स विधीयताम् ॥ ९ ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा धैर्यशौर्यसमन्वितम् । लक्ष्मणावरजस्तस्थौ हित्वा सौवर्णमासनम् ॥ १० ॥ शत्रुघ्नस्त्वब्रवीद्वाक्यं प्रणिपत्य नराधिपम् । कृतकर्मा महाबाहुर्मध्यमो रघुनन्दनः ॥ ११ ॥ आर्येण हि पुरा शून्या त्वयोध्या परिपालिता । सन्तापं हृदये कृत्वा आर्यस्यागमनं प्रति ॥१२॥ दुःखानि च बहूनीह ह्यनुभूतानि पार्थिव । शयानो दुःखशय्यासु नन्दिग्रामेऽवसत् पुरा ॥ १३ ॥ फलमूलाशनो भूत्वा जटी चीरधरस्तथा । अनुभूयेदृशं दुःखमेष राघवनन्दनः । प्रेष्ये मयि स्थिते राजन् न भूयः क्लेशमाप्नुयात् ॥ १४ ॥ तथा ब्रुवति शत्रुघ्ने राघवः पुनरब्रवीत् । एवं भवतु काकुत्स्थ क्रियतां मम शासनम् ॥ १५ ॥ राज्ये त्वामभिषेक्ष्यामि मधोस्तु नगरे शुभे । निवेशय महाबाहो भरतं यद्यवेक्षसे ॥ १६ ॥ शूरस्त्वं कृतविद्यश्च समर्थश्च निवेशने ॥ १७ ॥ यो हि शत्रुं समुत्पाट्य पार्थिवस्य पुनः क्षये । न विधत्ते नृपं तत्र नरकं स हि गच्छति ॥ १८ ॥ स त्वं हत्वा मधुसुतं लवणं पापनिश्चयम् । राज्यं प्रशाधि धर्मेण वाक्यं मे यद्यवेक्षसे ॥ १९ ॥

राज्य इति । निवेशय, अत्रैव नगर इति शेषः । अथवा तत्रैव तिष्ठेति भावः । अवेक्षसे, अक्लेशनीयत्वेनेति शेषः ॥ १६ ॥ शूर इति । निवेशने नूतनगृहनिर्माण इत्यर्थः ॥ १७ ॥ मधोस्तु नगरे त्वामभिषेक्ष्यामीत्यत्र हेतुमाह–यो हीति । नृपं तत्रेति । उत्पाटितवंशनृपराज्य इत्यर्थः ॥१८॥१९॥

उत्तरं च न वक्तव्यमिति। त्वत्समीप एव मया वस्तव्यमित्यादिकमित्यर्थः ॥ २० ॥ अभिषेकमिति । विधिना मन्त्रेण च पुरस्कृतम् ॥ २१ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

उत्तरं च न वक्तव्यं शूर वाक्यान्तरे मम। बालेन पूर्वजस्याज्ञा कर्तव्या नात्र संशयः ॥ २० ॥
अभिषेकं च काकुत्स्थ प्रतीच्छस्व मयोद्यतम्। वसिष्ठप्रमुखैर्विप्रैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ २१ ॥
इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण परां व्रीडामुपागमत्। शत्रुघ्नो वीर्यसम्पन्नो मन्दं मन्दमुवाच ह ॥ १ ॥ अधर्मं विद्म काकुत्स्थ ह्यस्मिन्नर्थे नरेश्वर। कथं तिष्ठत्सु ज्येष्ठेषु कनीयानभिषिच्यते ॥ २ ॥ अवश्यं करणीयं च शासनं पुरुषर्षभ। तव चैव महाभाग शासनं दुरतिक्रमम् ॥ ३ ॥ त्वत्तो मया श्रुतं वीर श्रुतिभ्यश्च मया श्रुतम्। नोत्तरं हि मया वाच्यं मध्यमे प्रतिजानति ॥४॥ व्याहृतं दुर्वचो घोरं हन्तास्मि लवणं मृधे। तस्येयं मे दुरुक्तस्य दुर्गतिः पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥

अथ रामेण स्वसन्निधावेव मधुराज्ये शत्रुघ्नमभिषिच्य लवणवधोपायोपदेशपूर्वकं तद्वधार्थं दिव्यास्त्रप्रदानम्—एवमित्यादि ॥ १ ॥ अधर्ममिति। विद्म वेद्मीत्यर्थः। अस्मिन्नित्युक्तं विवृणोति—कथमित्यादि। तिष्ठत्सु ज्येष्ठेष्विति गुरुवैषम्यमार्षम्। कथमभिषिच्यते न कथमपि, अधर्म एवेत्यर्थः ॥ २ ॥ अवश्यमिति। तव शासनं चावश्यं करणीयमित्यर्थः ॥ ३ ॥ त्वत्त इति। मध्यमे भ्रातरि भरत इत्यर्थः। घोरं लवणं हन्तास्मीति प्रतिजानति सति। हि यस्मात्। मया उत्तरं ज्येष्ठवच उल्लङ्घ्य न वाच्यं वक्तुं न योग्यम् ॥ ४ ॥ व्याहृतमिति । तथाप्यहं मृधे युद्धे लवणं हन्तास्मीति दुर्वचो

स०—अखण्डभूमण्डलाधिपतिपुरतस्त्वां विना ज्येष्ठयोस्सतोश्च पुरान्तरेऽभिषेचनं मम कथमिति व्रीडामुपागमत्। अत एव रामं संलप्य बहुवचनप्रयोगः ॥१ ॥ शासनं श्रुतिकृतं ज्येष्ठेषु सत्सु कनीयसां नाभिषेको विवेकिभिः कार्य इतिलक्षणम्। अवश्यं करणीयम्, तव च शासनं राज्याभिषेकसम्पादनरूपं दुरतिक्रमम्, ज्येष्ठाज्ञावज्ञानस्यानौचित्यादित्युभयतः स्पाशा रज्जुर्जातेति भावः। एवमर्थ एव चशब्दस्समुच्चेयान्तरसमुच्चायक इति ज्ञेयम्। उत्तरश्लोकश्चानुकूलितो भवति ॥ ३ ॥ इदं कथमवगतं भवतेत्यत आह—त्वत्त इति। त्वत्तः वक्तुः। श्रुतिभिः करणैः मया श्रुतम्। मध्यमे भरते प्रतिजानति हन्ताहं लवणमिति प्रतिज्ञां कुर्वति सति मध्ये उत्तरं मया न वाच्यम्। अमया अज्ञानेन दुर्वचो व्याहृतमित्युत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥

व्याहृतं तस्यास्य मे दुरुक्तस्येयं दुर्गतिः दुष्टकार्यस्य प्राप्तिः। तच्च ज्येष्ठातिक्रमेण आत्माभिषेचनम् ॥ ५ ॥ उक्तमर्थं व्यावर्तयति-उत्तरं हीत्यादि। ज्येष्ठेन भरतेनाभिहिते सति ततः परमुत्तरं न वक्तुमुचितमेव। किंचाधर्मसहितमपि। अत एव परलोकविवर्जितमपि। तव शासनं च दुरतिक्रममिति शेषः ॥ ६ ॥ फलितमाह-सोऽहमित्यादि। भरतोक्तेः प्रथमं कृतोत्तरवचनः सोऽहं हे काकुत्स्थ! तव ज्येष्ठस्योत्तरं द्वितीयं न वक्ष्यामि। तत्र हेतुमाह-

उत्तरं हि न वक्तव्यं ज्येष्ठेनाभिहिते पुनः। अधर्मसहितं चैव परलोकविवर्जितम् ॥ ६ ॥ सोऽहं द्वितीयं काकुत्स्थ न वक्ष्यामि तवोत्तरम्। मा द्वितीयेन दण्डो वै निपतेन्मयि मानद ॥ ७ ॥ कामकारो ह्यहं राजंस्तवास्मि पुरुषर्षभ। अधर्मं जहि काकुत्स्थ मत्कृते रघुनन्दन ॥ ८ ॥ एवमुक्ते तु शूरेण शत्रुघ्नेन महात्मना। उवाच रामः संहृष्टो भरतं लक्ष्मणं तथा ॥ ९ ॥ सम्भारानभिषेकस्य आनयध्वं समाहिताः। अद्यैव पुरुषव्याघ्रमभिषेक्ष्यामि राघवम् ॥१०॥ पुरोहितं च काकुत्स्थं नैगमानृत्विजस्तथा। मन्त्रिणश्चैव तान् सर्वानानयध्वं ममाज्ञया ॥११॥ राज्ञः शासनमाज्ञाय तथाऽकुर्वन् महारथाः। अभिषेकसमारम्भं पुरस्कृत्य पुरोधसम्। प्रविष्टा राजभवनं राजानो ब्राह्मणा स्तथा ॥ १२ ॥ तथाऽभिषेको ववृधे शत्रुघ्नस्य महात्मनः। सम्प्रहर्षकरः श्रीमान् राघवस्य पुरस्य च ॥ १३ ॥ अभिषिक्तस्तु शत्रुघ्नो बभौ चादित्यसंनिभः। अभिषिक्तः पुरा स्कन्दः सेन्द्रैरिव मरुद्गणैः ॥ १४ ॥

मेति। द्वितीयेन ज्येष्ठप्रत्युत्तरेण दण्डो मयि मा निपतेत्। भरते जिगमिषत्यहं गमिष्यामीत्युत्तरेण प्रथमेन राज्याभिषेकापत्तिरूपो दण्डः पतितः। त्वया अभिषेकं प्रतीच्छेत्युक्ते तदनङ्गीकारोत्तरेण द्वितीयेन मयि दण्डो मा निपतेदिति भावः ॥ ७ ॥ फलितमाह-कामकार इति। अहं तव कामकारोऽस्मि अभीष्टनियोगकर्ताऽस्मि। मत्कृते मदनुष्ठितराज्याभिषेकस्वीकारे। अधर्मं ज्येष्ठातिक्रमेण राज्यप्राप्तिनिमित्तम्। काकुत्स्थेत्यत्रापि प्राधान्याल्लोकस्य अधर्मम् अधर्मबुद्धिं जहि परिहर ॥ ८ ॥ एवमिति। संहृष्ट इति। कृताभिषेकनियोगत्वादिति भावः। अभिषेकस्य संभारान् अभिषेकोपकरणानि। लक्ष्मणं भरतं तथेति। प्राधान्यात् सुमन्त्रादीनपीत्यर्थः। अन्यथाऽऽनयध्वमिति बहुवचनं विरुध्येत ॥ ९-१७ ॥

तत इति । तेजः शत्रुसंहारोचितबलवीर्यम् ॥ १८ ॥ अयमिति । अयं मया दीयमानः ॥ १९ ॥ अमोघत्वे हेतुमाह-सृष्ट इत्यादि ॥ २० ॥ २१ ॥ सृष्ट इति । विघाते सृष्टिविघ्ने वर्तमानयोः, तत्परयोरित्यर्थः । सृष्टः क्रोधाभिभूतेन विनाशे सर्वरक्षसाम् । मधुकैटभयोर्वीर विघाते सर्वरक्षसामिति च पाठः ।

अभिषिक्ते तु शत्रुघ्ने रामेणाक्लिष्टकर्मणा । पौराः प्रमुदिताश्चासन् ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ॥ १५ ॥ कौसल्या च सुमित्रा च मङ्गलं केकयी तथा । चक्रुस्ता राजभवने याश्चान्या राजयोषितः ॥ १६ ॥ ऋषयश्च महात्मानो यमुनातीरवासिनः । हतं लवणमाशंसुः शत्रुघ्नस्याभिषेचनात् ॥ १७ ॥ ततोऽभिषिक्तं शत्रुघ्नमङ्कमारोप्य राघवः । उवाच मधुरां वाणीं तेजस्तस्याभिपूरयन् ॥१८॥ अयं शरस्त्वमोघस्ते दिव्यः परपुरञ्जयः । अनेन लवणं सौम्य हन्तासि रघुनन्दन ॥१९॥ सृष्टः शरोऽयं काकुत्स्थ यदा शेते महार्णवे ॥२०॥ स्वयम्भूरजितो देवो यन्नापश्यन् सुरासुराः । अदृश्यः सर्वभूतानां तेनायं तु शरोत्तमः ॥२१॥ सृष्टः क्रोधाभिभूतेन विनाशार्थं दुरात्मनोः । मधुकैटभयोर्वीर विघाते वर्तमानयोः । स्रष्टुकामेन लोकांस्त्रीन् तौ चानेन हतौ युधि ॥ २२ ॥ तौ हत्वा जनभोगार्थं कैटभं तु मधुं तथा । अनेन शरमुख्येन ततो लोकांश्चकार सः ॥ २३ ॥ नायं मया शरः पूर्वं रावणस्य वधार्थिना । मुक्तः शत्रुघ्न भूतानां महांस्त्रासो भवेदिति ॥२४॥ यच्च तस्य महच्छूलं त्र्यम्बकेण महात्मना । दत्तं शत्रुविनाशाय मधोरायुधमुत्तमम् ॥२५॥ स तं निक्षिप्य भवने पूज्यमानं पुनः पुनः । दिशः सर्वाः समासाद्य प्राप्नोत्याहारमुत्तमम् ॥२६॥ यदा तु युद्धमाकांक्षन् कश्चिदेनं समाह्वयेत् । तदा शूलं गृहीत्वा तं भस्म रक्षः करोति हि ॥ २७॥ स त्वं पुरुषशार्दूल तमायुधविनाकृतम् । अप्रविष्टं पुरं पूर्वं द्वारि तिष्ठ धृतायुधः ॥ २८ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ नायमिति । अनेन शरेण महान् त्रासो भवेदित्यलक्ष्यविषये महास्त्रप्रयोगे तदीयांश्च सर्वान् लक्षीकृत्य नाशयेदिति भावः । अनेन रावणादपि बलीयान् लवण इति सूचितम् । महान् ह्रासो भवेदिति च पाठः ॥ २४ ॥ गृहीतशूलस्य तस्य दुर्जयत्वात्तदग्रहणाय पुरप्रवेशनिरोधमुपदिशति-यच्च तस्येत्यादि । मधोर्दत्तमित्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ यदेति । युद्धमाकाङ्क्षन्निति, अनेन सहेति शेषः ॥२७॥ स इति । तमायुधविनाकृतम्

आयुधविवर्जितम्, उपलक्ष्येति शेषः ॥ २८ ॥२९॥ अन्यथेति । यदि त्वेवं कृत इति। यदा त्वेवमुक्तरीत्या कृतमनुष्ठितं भवति तदा त्वेवं कृते सति सः अवश्यं विनाशमुपयास्यति ॥ ३० ॥ एतदिति । विपर्ययः परिहार इत्यर्थः । श्रीमत इति । कृत्यमाज्ञापनम् । अत्र कश्चिज्जल्पति-अत्र रामेण दुरतिक्रमत्वं शूलिन उक्तमिति विष्णोरप्यधिको रुद्र इति । तन्न, अवतारमर्यादया तादृशोक्तिसंभवाद्यथा ब्रह्मास्त्रबन्धने दुरतिक्रमो ब्रह्मणो महिमेत्यादि। यद्वा दुरतिक्रमं कृत्यं भगवतैव तस्य बहुमन्तव्यत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणि० उत्तरश्रीरामायण० त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

अप्रविष्टं च भवनं युद्धाय पुरुषर्षभ । आह्वयेथा महाबाहो ततो हन्तासि राक्षसम् ॥ २९ ॥ अन्यथा क्रियमाणे तु अवध्यः स भविष्यति । यदि त्वेवं कृते वीर विनाशमुपयास्यति ॥३०॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं शूलस्य च विपर्ययः। श्रीमतः शितिकण्ठस्य कृत्यं हि दुरतिक्रमम् ॥३१॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तर० त्रिषष्टितमः सर्गः ॥६३॥

एवमुक्त्वा च काकुत्स्थं प्रशस्य च पुनः पुनः । पुनरेवापरं वाक्यमुवाच रघुनन्दनः ॥ १ ॥ इमान्यश्वसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभ। रथानां द्वे सहस्रे च गजानां शतमुत्तमम् ॥ २ ॥ अन्तरा पण्यवीथ्यश्च नानापण्योपशोभिताः। अनुगच्छन्तु काकुत्स्थं तथैव नटनर्तकाः ॥ ३ ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य नियुतं पुरुषर्षभ । आदाय गच्छ शत्रुघ्न पर्याप्तधनवाहनः ॥ ४ ॥ बलं च सुभृतं वीर हृष्टपुष्टमनुद्धतम्। सम्भाषासम्प्रदानेन रञ्जयस्व नरोत्तम ॥ ५ ॥ न ह्यर्थास्तत्र तिष्ठन्ति न दारा न च बान्धवाः। सुप्रीतो भृत्यवर्गश्च यत्र तिष्ठसि राघव ॥ ६ ॥

अथ शत्रुघ्नप्रस्थापनम्-एवमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ अन्तरेति । अन्तरा मध्ये निवासस्थले नानापण्यैरुपशोभिताः। नानावर्णोपशोभिता इति पाठे वर्णाः ब्राह्मणादयः । आपणवीथ्यस्तत्प्रवर्तकाः ॥ ३ ॥ हिरण्यस्येति । पर्याप्तधनवाहन इत्यत्र धनं पश्वादयः ॥ ४ ॥ बलं चेति । सुभृतं सुसंपूर्णम्। संभाषायाः सम्यग्वचनस्य संप्रदानेन उक्त्या ॥ ५ ॥ न हीति । यत्र प्रदेशे तिष्ठसि स्थास्यसि तत्र वनप्रदेशे अर्था न सन्ति अतः सर्वं गृहीत्वा गन्तव्य

मित्यर्थः ॥ ६ ॥ तत इति । प्रस्थाप्य संस्थाप्य । मासमात्रोषितः अयोध्यायां पथि एक एव गच्छ ॥ ७ ॥ यथेति । एवं हि पूर्वजेन संमन्त्रितो लवण वधार्थं सेनया सह शत्रुघ्नो यातीति वार्तापरिहारार्थं केवलं बलमेवाग्रे मुनिभिः सह गच्छतु । तच्च ग्रीष्मावशेषेण शनैः शनैर्गङ्गायाः परतीरे विशतु । ब्राह्मणैः समुद्योजितं बलं श्रुत्वा स विश्वस्य वर्तते । तत्रान्तरे त्वमस्मान्नगरात् केवलं ब्राह्मणान् गृहीत्वा अज्ञातं गत्वा तं जहीति । अशङ्कितं त्वदागति

ततो हृष्टजनाकीर्णां प्रस्थाप्य महतीं चमूम् । एक एव धनुष्पाणिर्गच्छ त्वं मधुनो वनम् ॥७॥ यथा त्वां न प्रजानाति गच्छन्तं युद्धकांक्षिणम् । लवणस्तु मधोः पुत्रस्तथा गच्छेरशङ्कितम् ॥८॥ न तस्य मृत्युरन्योऽस्ति कश्चिद्धि पुरुषर्षभ । दर्शनं योऽभिगच्छेत स वध्यो लवणेन हि ॥९॥ स हि ग्रीष्मेऽपयाते तु वर्षारात्र उपागते । हन्यास्त्वं लवणं सौम्य स हि कालोऽस्य दुर्मतेः ॥ १० ॥ महर्षींस्तु पुरस्कृत्य प्रयान्तु तव सैनिकाः । यथा ग्रीष्मावशेषेण तरेयुर्जाह्नवीजलम् ॥११॥ तत्र स्थाप्य बलं सर्वं नदीतीरे समाहितः । अग्रतो धनुषा सार्धं गच्छ त्वं लघुविक्रमः ॥ १२ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण शत्रुघ्नस्तान् महाबलान् । सेनामुख्यान् समानीय ततो वाक्यमुवाच ह ॥ १३ ॥ एते वो गणिता वासा यत्र तत्र निवत्स्यथ । स्थातव्यं चाविरोधेन यथा बाधा न कस्यचित् ॥ १४ ॥ तथा तांस्तु समाज्ञाप्य प्रस्थाप्य च महद्बलम् । कौसल्यां च सुमित्रां च कैकयीं चाभ्यवादयत् ॥ १५ ॥ रामं प्रदक्षिणीकृत्य शिरसाऽभिप्रणम्य च । रामेण चाभ्यनुज्ञातः शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ॥ १६ ॥

शङ्कारहितं यथा भवति तथा ॥ ८ ॥ नेति । मृत्युर्मारकः । अन्यः अशङ्किततया तदुपरोधकव्यतिरिक्तः नास्ति । एतदेवोपपादयति–दर्शनमित्यादि ॥ ९ ॥ वसन्ते प्रस्थितस्यापि न स युद्धकाल इत्याह–स हीत्यादि । वर्षारात्रे वर्षाकाले । समासान्त आर्षः । स हि काल इति । वर्षासु राजानः केऽपि युद्धाय न निर्गच्छन्तीति निर्भयो निःशूल एव चरति, अतः स एवास्य वधावसर इति भावः ॥ १० ॥ तर्हीदानीं निर्गमने किं प्रयोजनमित्यत्राह–महर्षीनिति ॥ ११ ॥ तत्रेति । तत्र जाह्नवीपरतीरे । अग्रतः परमार्ग इत्यर्थः । धनुषा सार्धं नान्येन बलेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ एत इति । एते

प्रसिद्धा इत्यर्थः । वः युष्माकम् । वासा गणिताः । यत्र यत्र गणिते वासे निवत्स्यथ तत्र तत्राविरोधेनैव स्थातव्यम् ॥ १४-१८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

लक्ष्मणं भरतं चैव प्रणिपत्य कृताञ्जलिः । पुरोहितं वसिष्ठं च शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् । प्रदक्षिणमथो कृत्वा निर्जगाम महाबलः ॥१७॥ प्रस्थाप्य सेनामथ सोऽग्रतस्तदा गजेन्द्रवाजिप्रवरौघसङ्कुलाम् । उवास मासं तु नरेन्द्रपार्श्वतस्त्वथ प्रयातो रघुवंशवर्धनः ॥१८॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥६४॥

प्रस्थाप्य तु बलं सर्वं मासमात्रोषितः पथि । एक एवाशु शत्रुघ्नो जगाम त्वरितं तदा ॥ १ ॥ द्विरात्रमन्तरे शूर उष्य राघवनन्दनः । वाल्मीकेराश्रमं पुण्यमगच्छद्वासमुत्तमम् ॥ २ ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं वाल्मीकिं मुनिसत्तमम् । कृताञ्जलिरथो भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥३॥ भगवन् वस्तुमिच्छामि गुरोः कृत्यादिहागतः । श्वः प्रभाते गमिष्यामि प्रतीचीं वारुणीं दिशम् ॥४॥ शत्रुघ्नस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः । प्रत्युवाच महात्मानं स्वागतं ते महायशः ॥ ५ ॥ स्वमाश्रममिदं सौम्य राघवाणां कुलस्य हि। आसनं पाद्यमर्घ्यं च निर्विशङ्कः प्रतीच्छ मे ॥ ६ ॥ प्रतिगृह्य तदा पूजां फलमूलं च भोजनम् । भक्षयामास काकुत्स्थस्तृप्तिं च परमां गतः ॥ ७ ॥ स भुक्त्वा फलमूलं च महर्षिं तमुवाच ह । इयं यज्ञविभूतिस्ते कस्याश्रमसमीपतः ॥ ८ ॥

प्रस्थाप्येत्यादि स्पष्टम् ॥ १-३ ॥ रामेण यथाज्ञप्तगमनं संग्रहेणोक्त्वा अयोध्यातो द्विरात्रगमनानन्तरवृत्तमाह-भगवन्निति । वारुणीं वरुणपालिताम् । दारुणां दिशमिति पाठे-दारुणां लवणाधिष्ठितत्वादिति भावः ॥ ४ ॥ शत्रुघ्नस्येति । प्रहस्येति । अनिवेदितमपि शत्रुघ्नागमननिमित्तं ज्ञातव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥ स्वमिति । राघवाणां कुलस्य स्वं स्वभूतम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ स इति । इयं यज्ञविभूतिस्ते कस्याश्रमसमीपत इति । तवाश्रमसमीपतः इयं

स०-मासमात्रोषितः, अयोध्यायामिति शेषः ॥ १ ॥ अन्तरे अयोध्यावाल्मीक्याश्रमयोर्मध्ये । द्विरात्रमुष्य वासं सायंकाले निवासयोग्यम् ॥ २ ॥

वर्तमाना यज्ञविभूतिः यज्ञस्य समृद्धिः कस्य यजमानस्य ? ॥८॥ तदिति । आयतनं यज्ञायतनम् ॥९॥१०॥ स इति । चङ्क्रूर्यमाणं मुहुर्मुहुः चरन्तम् । चरतेर्यङन्ताच्छानच् । "उत्परस्यातः" इत्युत्त्वम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ स इति । निर्मृगं कृतं वनं च दृष्ट्वेत्यनुकर्षः ॥१३॥१४॥ निरीक्षमाणमिति । निरीक्ष

तत्तस्य भाषितं श्रुत्वा वाल्मीकिर्वाक्यमब्रवीत् । शत्रुघ्न शृणु यस्येदं बभूवायतनं पुरा ॥ ९ ॥ युष्माकं पूर्वको राजा सुदासस्तस्य भूपतेः । पुत्रो वीरसहो नाम वीर्यवानतिधार्मिकः ॥ १० ॥ स बाल एव सौदासो मृगयामुप चक्रमे । चङ्क्रूर्यमाणं ददृशे स शूरो राक्षसद्वयम् ॥ ११ ॥ शार्दूलरूपिणौ घोरौ मृगान् बहुसहस्रशः । भक्षमाणा वसन्तुष्टौ पर्याप्तिं नैव जग्मतुः ॥ १२ ॥ स तु तौ राक्षसौ दृष्ट्वा निर्मृगं च वनं कृतम् । क्रोधेन महताऽऽविष्टो जघा नैकं महेषुणा ॥ १३ ॥ विनिपात्य तमेकं तु सौदासः पुरुषर्षभः । विज्वरो विगतामर्षो हतं रक्षो ह्युदैक्षत ॥ १४ ॥ निरीक्षमाणं तं दृष्ट्वा सहायं तस्य रक्षसः । सन्तापमकरोद्घोरं सौदासं चेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ यस्मादनपराधं त्वं सहायं मम जघ्निवान् । तस्मात्तवापि पापिष्ठ प्रदास्यामि प्रतिक्रियाम् ॥१६॥ एवमुक्त्वा तु तद्रक्षस्तत्रैवान्तरधीयत । कालपर्याययोगेन राजा मित्रसहोऽभवत् ॥ १७ ॥ राजा तु यजते यज्ञमस्याश्रमसमीपतः । अश्वमेधं महायज्ञं तं वसिष्ठोऽभ्यपालयत् ॥ १८ ॥ तत्र यज्ञो महानासीत् बहुवर्षगणायुतः । समृद्धः परया लक्ष्म्या देवयज्ञसमोऽभवत् ॥ १९ ॥ अथावसाने यज्ञस्य पूर्ववैरमनुस्मरन् । वसिष्ठरूपी राजानमिति होवाच राक्षसः ॥ २० ॥ अस्य यज्ञस्य जातोऽन्तः सामिषं भोजनं मम । दीयतामिह शीघ्रं वै नात्र कार्या विचारणा ॥ २१ ॥

माणं स्वसहायभूतं द्वितीयरक्षो निरीक्षमाणं प्रथमरक्षो दृष्ट्वा ॥ १५ ॥ १६ ॥ एवमिति । कालपर्याययोगेन बहुकालातिवाहजकर्मयोगेन युक्तोऽभवत् ॥ १७ ॥ राजेति । अस्याश्रमसमीपत इति । अस्याश्रमस्येत्यविभक्तिकनिर्देशः ॥ १८–२१ ॥

स०–पूर्ववैरं द्वयोर्द्वीपिनोरेकमारणजम् । वसिष्ठरूपी तदाकारः ॥ २० ॥ अद्य यज्ञावसानान्ते इति पाठे–हे यज्ञावसान यज्ञस्य अवसानं यस्य येन वा तत्सम्बुद्धिः, समापितसवन राजन् ! अन्ते तव समीप एव, न तु परोक्ष्येण । " अन्तः प्रान्तेऽन्तिके " इति विश्वः । सामिषं भोजनं शुद्धमांससहितम् ॥ २१ ॥

तदिति। भक्ष्यसंस्कारकुशलमुवाचेति, भोजनार्थमिति शेषः ॥ २२-२५ ॥ स इति । मदयन्त्या राजपत्न्या ॥ २६-३२ ॥ स इति । ब्रह्मरूपिणा

तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं रक्षसा ब्रह्मरूपिणा । भक्ष्यसंस्कारकुशलमुवाच पृथिवीपतिः ॥ २२ ॥ हविष्यं सामिषं स्वादु यथा भवति भोजनम्। तथा कुरुष्व शीघ्रं वै परितुष्येद्यथा गुरुः ॥ २३ ॥ शासनात् पार्थिवेन्द्रस्य सूदः सम्भ्रान्तमानसः । स राक्षसः पुनस्तत्र सूदवेषमथाकरोत् ॥ २४ ॥ स मानुषमथो मांसं पार्थिवाय न्यवेदयत् । इदं स्वादु हविष्यं च सामिषं चान्नमाहृतम् ॥२५॥ स भोजनं वसिष्ठाय पत्न्या सार्धमुपाहरत् । मदयन्त्या नरव्याघ्र सामिषं रक्षसाहृतम् ॥ २६ ॥ ज्ञात्वा तदामिषं विप्रो मानुषं भाजनं गतम्। क्रोधेन महताऽऽविष्टो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ २७ ॥ यस्मात्त्वं भोजनं राजन् ममैतद्दातुमिच्छसि । तस्माद्भोजनमेतत्ते भविष्यति न संशयः ॥ २८ ॥ ततः क्रुद्धस्तु सौदासस्तोयं जग्राह पाणिना । वसिष्ठं शप्तुमारेभे भार्या चैनमवारयत् ॥ २९ ॥ राजन् प्रभुर्यतोऽस्माकं वसिष्ठो भगवानृषिः । प्रतिशप्तुं न शक्तस्त्वं देवतुल्यं पुरोधसम् ॥३०॥ ततः क्रोधमयं तोयं तेजोबलसमन्वितम् । व्यसर्जयत धर्मात्मा ततः पादौ सिषेच च ॥ ३१ ॥ तेनास्य राज्ञस्तौ पादौ तदा कल्माषतां गतौ । तदाप्रभृति राजाऽसौ सौदासः सुमहायशाः । कल्माषपादः संवृत्तः ख्यातश्चैव तथा नृपः ॥ ३२ ॥ स राजा सह पत्न्या वै प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः। पुनर्वसिष्ठं प्रोवाच यदुक्तं ब्रह्मरूपिणा ॥ ३३ ॥ तच्छ्रुत्वा पार्थिवेन्द्रस्य रक्षसा विकृतं च तत् । पुनः प्रोवाच राजानं वसिष्ठः पुरुषर्षभम् ॥ ३४ ॥ मया रोषपरीतेन यदिदं व्याहृतं वचः । नैतच्छक्यं वृथा कर्तुं प्रदास्यामि च ते वरम् ॥ ३५ ॥

वसिष्ठरूपधरेण यदुक्तं तद्वचो वसिष्ठं प्रति प्रोवाच ॥ ३३ ॥ तदिति । तत्पार्थिवेन्द्रस्य प्रणिपातवाक्यं रक्षोविकृतं च श्रुत्वा । रक्षसाधिकृतमिति पाठे

स०—ब्रह्मरूपिणा ब्राह्मणवेषवता । संस्कारकुशलान् सूदान् सूपकारिणः । सूदान् संस्कारकुशलानुवाच इति पाठः ॥ २२ ॥

अधिकृतं राजद्वेषमाश्रित्य कृतम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ काल इति । व्यतीतं न स्मरिष्यसि मया हठाच्छप्तं न मनसि कुर्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तस्येति । कल्माषपाद इति तस्य नामान्तरम् । शापानन्तरं मित्रसहः कुपितः सन् वसिष्ठं शप्तुं जलमाददे । स्वयमेव मां नियुज्य कथं पुनः स्वयमेव कुप्यतीति । तदा तद्भार्या समागत्य सर्वथा गुरुर्न प्रतिशापार्ह इति प्रतिषिद्धवती । ततो राजा तद्वचः साध्विति मत्वा शापाय गृहीतं जलं स्वपादे

कालो द्वादशवर्षाणि शापस्यान्तो भविष्यति । मत्प्रसादाच्च राजेन्द्र व्यतीतं न स्मरिष्यसि ॥ ३६ ॥ एवं स राजा तं शापमुपभुज्यारिसूदनः । प्रतिलेभे पुना राज्यं प्रजाश्चैवान्वपालयत् ॥ ३७ ॥ तस्य कल्माषपादस्य यज्ञस्यायतनं शुभम् । आश्रमस्य समीपेऽस्य यन्मां पृच्छसि राघव ॥ ३८ ॥ तस्य तां पार्थिवेन्द्रस्य कथां श्रुत्वा सुदारुणाम् । विवेश पर्णशालायां महर्षिमभिवाद्य च ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्री० पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालामुपाविशत् । तामेव रात्रिं सीतापि प्रसूता दारकद्वयम् ॥ १ ॥
ततोऽर्धरात्रसमये बालका मुनिदारकाः । वाल्मीकेः प्रियमाचख्युः सीतायाः प्रसवं शुभम् ॥ २ ॥
भगवन् रामपत्नी सा प्रसूता दारकद्वयम् । ततो रक्षां महातेजः कुरु भूतविनाशिनीम् ॥ ३ ॥

प्रक्षिप्तवान् । तदाप्रभृति कल्माषपादनामाऽभवत् । कल्माषं कोपगृहीतशापजलकृतनीलरूपता ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ यामेवेत्यादि । यस्यां रात्र्यामित्यर्थः । दारकद्वयं पुत्रद्वयम् । प्रसूता प्रसूतवती ॥ १ ॥ २ ॥ भगवन्निति । भूतविनाशिनीं बालग्रहविनाशिनीम् ॥ ३-५ ॥

स०—द्वादशवर्षाणि कालः तदात्मा गतश्चेच्छापस्यान्तः पूर्ववदवस्थान भविष्यति । अतीतं न स्मरिष्यसि राक्षसत्वावस्थायामतीतं राजत्वं पुना राजत्वप्राप्त्यनन्तरं रक्षस्त्वं च न स्मरिष्यसि । अत्रैवादिपर्वोक्ता शक्तिशापब्राह्मणशापादिकथानुसन्धेया । अत्र राजाज्ञां विना सूदरूपिणा रक्षसा मानुषामिषं वसिष्ठाय दत्तमिति । भारते तु—तस्थौ च द्विजसत्तम इति । स द्विजो ब्रह्मजान्यः । तथैव "ततोऽर्धरात्र उत्थाय सूदमानाय्य सत्वरम् । उवाच राजा संस्मृत्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् । गच्छायुष्मन्वनोद्देशे ब्राह्मणो मां प्रतीक्षते । अन्नार्थी त्वं तमन्नेन समांसेनोपपादय । एवमुक्तस्ततस्सूदस्सोनासाद्यामिषं क्वचित् । निवेदयामास तदा नेति तस्मै व्यथान्वितः । राजा तु रक्षसाविष्टस्सूदमाह गतव्यथः । अप्येनं नरमांसेन भोजयेति पुनः पुनः ॥ " इति राज्ञ आज्ञयैव मानुषमांसदानोक्तेरतद्वान एतादृशशापदानानौचित्याच्च कल्पभेदेनार्थव्यवस्था कल्पनीया । एकरक्षस्त्वविषय एव बहुशापः ॥ ३६ ॥

कुशमुष्टिमिति । लवं चैवेति । अधःप्रदेशलूनकुशमुष्टयेकदेशमित्यर्थः । कुशमुष्टयग्राधोभागाभ्यां क्रमाज्ज्येष्ठकनिष्ठयोः प्रमार्जनमिति द्रष्टव्यम् ॥६॥ य इति । निर्मार्जनीयः निर्मार्जनार्हो यतो जातः ततः कुश इति नाम, अकरोदिति शेषः ॥ ७ ॥ यश्चावर इति । ताभ्यां तयोः कुमारयोर्मध्य इत्यर्थः । लवेन लूनकुशमुष्टयधोभागेन । वृद्धाभिर्मार्जनीय इति । सूतिकागृहमध्ये ऋषिप्रवेशाभावात् ॥ ८ ॥ एवमिति । ख्यातियुक्तौ भविष्यत इति । यम

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा महर्षिः समुपागमत् । बालचन्द्रप्रतीकाशौ देवपुत्रौ महौजसौ ॥ ४ ॥ जगाम तत्र हृष्टात्मा ददर्श च कुमारकौ । भूतघ्नीं चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षोविनाशिनीम् ॥ ५ ॥ कुशमुष्टिमुपादाय लवं चैव तु स द्विजः । वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् ॥६॥ यस्तयोः पूर्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः । निर्मार्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत् ॥ ७ ॥ यश्चावरो भवेत्ताभ्यां लवेन स समाहितः । निर्मार्जनीयो वृद्धाभिर्लव इत्येव नामतः ॥ ८ ॥ एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ । मत्कृताभ्यां च नामभ्यां ख्यातियुक्तौ भविष्यतः ॥ ९ ॥ तां रक्षां जगृहुस्ताश्च मुनिहस्तात् समाहिताः । अकुर्वंश्च ततो रक्षां तयोर्विगतकल्मषाः ॥ १० ॥ तथा तां क्रियमाणां च वृद्धाभिर्जन्म नाम च । सङ्कीर्तनं च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ ॥ ११ ॥ अर्धरात्रे तु शत्रुघ्नः शुश्राव सुमहत् प्रियम् । पर्णशालां ततो गत्वा मातर्दिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ १२ ॥

जातकौ यमलौ ॥ ९ ॥ तामिति । ततः अनन्तरम् । समाहितास्ता वृद्धाः मुनिहस्तात्तां मुनिना दीयमानां रक्षां च जगृहुः, पुत्रयोः प्रदानार्थमिति शेषः । रक्षामकुर्वन्निति, वृद्धा इति शेषः ॥ १० ॥ तथेति । जन्म च नाम चेति । यद्यपि जातकर्म पुत्रजन्मदिवसे कर्तव्यं न तु नामकरणम्, तथाप्येवं नामकौ भविष्यत इति ऋषिवचनात्तच्छ्रवणमात्रमिति मन्तव्यम् । सङ्कीर्तनं च रामस्येति । रामपत्नी प्रसूतेति मुनिदारकवचःश्रवणात् । वाल्मीकेः पर्णशालां गत्वा सामान्यतो दिष्ट्या दृष्टेति सूचयन् मुनिं प्रति हर्षेणाह—अर्धरात्र इत्यादिना । अनेन सीता विसृष्टेति रामादित्रयव्यतिरिक्तैर्न ज्ञातमिति

सूचितम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ तथेति । वर्षासु भवा वार्षिकी, तत्रापि श्रावणी श्रावणमासवर्तिनी काचिद्रात्रिरिति । लघुविक्रम इत्यग्रेण संबन्धः । लघुविक्रमेति पाठे–शीघ्रगमनेति रात्रिविशेषणम् ॥ १३ ॥ प्रभात इति । मुनिं वाल्मीकिम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ स इति । मुनिभिः सार्धमित्यनेन सेना गङ्गातीर एव स्थापितेति सूचितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

तथा तस्य प्रहृष्टस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः । व्यतीता वार्षिकी रात्रिः श्रावणी लघुविक्रमः ॥ १३ ॥ प्रभाते सुमहावीर्यः कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रियाम् । मुनिं प्राञ्जलिरामन्त्र्य ययौ पश्चान्मुखः पुनः ॥ १४ ॥ स गत्वा यमुनातीरं सप्तरात्रोषितः पथि । ऋषीणां पुण्यकीर्तीनामाश्रमे वासमभ्ययात् ॥ १५ ॥ स तत्र मुनिभिः सार्धं भार्गवप्रमुखैर्नृपः । कथाभिरभिरूपाभिर्वासं चक्रे महायशाः ॥ १६ ॥ स काञ्चनाद्यैर्मुनिभिः समेतो रघुप्रवीरो रजनीं तदानीम् । कथाप्रकारैर्बहुभिर्महात्मा विरामयामास नरेन्द्रसूनुः ॥ १७ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्री० षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

अथ रात्र्यां प्रवृत्तायां शत्रुघ्नो भृगुनन्दनम् । पप्रच्छ च्यवनं विप्रं लवणस्य यथा बलम् ॥ १ ॥ शूलस्य च बलं ब्रह्मन् के च पूर्वं विनाशिताः । अनेन शूलमुख्येन द्वन्द्वयुद्धमुपागताः ॥ २ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शत्रुघ्नस्य महात्मनः । प्रत्युवाच महातेजाश्च्यवनो रघुनन्दनम् ॥ ३ ॥ असङ्ख्येयानि कर्माणि यान्यस्य रघुनन्दन । इक्ष्वाकुवंशप्रभवे यद्वृत्तं तच्छृणुष्व मे ॥ ४ ॥ अयोध्यायां पुरा राजा युवनाश्वसुतो बली । मान्धातेति स विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ५ ॥ स कृत्वा पृथिवीं कृत्स्नां शासने पृथिवीपतिः । सुरलोकमितो जेतुमुद्योगमकरोन्नृपः ॥ ६ ॥

अथेत्यादि । प्रवृत्तायामागतायामित्यर्थः । पप्रच्छ, शूलवृत्तान्तमिति शेषः ॥ १ ॥ शूलस्येति । अनेन द्वन्द्वयुद्धमुपागताः के पूर्वं शूलेन निपातिता इति पप्रच्छेति योजना । ब्रह्मन्नित्यारभ्य प्रश्नवचनम् । अनेनेति लवणः परामृश्यते । अनेन लवणबलं शूलबलं च पृष्टं भवति ॥ २ ॥ ३ ॥ असङ्ख्येयानीति । अस्य शूलस्य यानि शत्रुसंहारकर्माणि तान्यसङ्ख्येयानि । तत्र प्रसिद्धमेकं दर्शयति–इक्ष्वाकुवंशप्रभव इति । यद्वृत्तं यद्व्यापारम् तच्छृणुष्व ॥ ४–७ ॥

अर्धेति । शक्रस्यार्धासनेन अर्धराज्येन च युक्तः पार्थिवो राजा भूत्वा सुरगणैर्वन्द्यमानः स्थास्य इति प्रतिज्ञां कृत्वा दिवमध्यारोहत ॥ ८ ॥ ९ ॥ राजा

इन्द्रस्य च भयं तीव्रं सुराणां च महात्मनाम् । मान्धातरि कृतोद्योगे देवलोकजिगीषया ॥ ७ ॥ अर्धासनेन शक्रस्य राज्यार्धेन च पार्थिवः । वन्द्यमानः सुरगणैः प्रतिज्ञामध्यरोहत ॥ ८ ॥ तस्य पापमभिप्रायं विदित्वा पाकशासनः । सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच युवनाश्वजम् ॥ ९ ॥ राजा त्वं मानुषे लोके न तावत् पुरुषर्षभ । अकृत्वा पृथिवीं वश्यां देवराज्यमिहेच्छसि ॥ १० ॥ यदि वीर समग्रा ते मेदिनी निखिला वशे । देवराज्यं कुरुष्वेह सभृत्यबलवाहनः ॥ ११ ॥ इन्द्रमेवं ब्रुवाणं तं मान्धाता वाक्यमब्रवीत् । क्व मे शक्र प्रतिहतं शासनं पृथिवीतले ॥ १२ ॥ तमुवाच सहस्राक्षो लवणो नाम राक्षसः । मधुपुत्रो मधुवने न तेऽज्ञां कुरुतेऽनघ ॥ १३॥ तच्छ्रुत्वा विप्रियं घोरं सहस्राक्षेण भाषितम् । व्रीडितोऽवाङ्मुखो राजा व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ १४॥ आमन्त्र्य तु सहस्राक्षं ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः । पुनरेवागमच्छ्रीमानिमं लोकं नरेश्वरः ॥ १५ ॥ स कृत्वा हृदयेऽमर्षं सभृत्यबलवाहनः । आजगाम मधोः पुत्रं वशे कर्तुमरिन्दमः ॥ १६ ॥ स काङ्क्षमाणो लवणं युद्धाय पुरुषर्षभः । दूतं संप्रेषयामास सकाशं लवणस्य हि ॥ १७ ॥ स गत्वा विप्रियाण्याह बहूनि मधुनः सुतम् । वदन्तमेवं तं दूतं भक्षयामास राक्षसः ॥ १८ ॥ चिरायमाणे दूते तु राजा क्रोधसमन्वितः । अर्दयामास तद्रक्षः शरवृष्ट्या समन्ततः ॥१९॥ ततः प्रहस्य तद्रक्षः शूलं जग्राह पाणिना । वधाय सानुबन्धस्य मुमोचायुधमुत्तमम् ॥२०॥ तच्छूलं दीप्यमानं तु सभृत्यबलवाहनम् । भस्मीकृत्वा नृपं भूयो लवणस्यागमत् करम् ॥२१॥ एवं स राजा सुमहान् हतः सबलवाहनः । शूलस्य तु बलं सौम्य अप्रमेयमनुत्तमम् ॥२२

त्वमिति । तावत् प्रथमतः मानुष एव लोके सर्वात्मना न राजाऽसि स त्वं पृथिवीमेव वश्यामकृत्वा कथमिह देवराज्यमिच्छसि ॥ १०–१२ ॥ तमिति । तेऽज्ञामिति सन्धिरार्षः । ते आज्ञाम् ॥ १३–१८ ॥ चिरायमाण इति । चिरायमाणे विलम्बं कुर्वाणे ॥ १९–२२ ॥

अथ श्रुतशूलबलं प्रति स्वविजयसन्देहनिवृत्तय आह—श्वः प्रभात इत्यादि ॥ २३-२६ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० उत्तरश्री० सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

श्वः प्रभाते तु लवणं वधिष्यसि न संशयः । अगृहीतायुधं क्षिप्रं ध्रुवो हि विजयस्तव ॥ २३ ॥ लोकानां स्वस्ति चैव स्यात् कृते कर्मणि च त्वया ॥ २४ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं लवणस्य दुरात्मनः । शूलस्य च बलं घोरमप्रमेयं नरर्षभ । विनाशश्चैव मान्धातुर्यत्तेनाभूच्च पार्थिव ॥२५॥ त्वं श्वः प्रभाते लवणं महात्मन् वधिष्यसे नात्र तु संशयो मे । शूलं विना निर्गतमामिषार्थे ध्रुवो जयस्ते भविता नरेन्द्र ॥२६॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्री० सप्तषष्टितमः सर्गः ॥६७॥

कथां कथयतां तेषां जयं चाकांक्षतां शुभम् । व्यतीता रजनी शीघ्रं शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ १ ॥ ततः प्रभाते विमले तस्मिन् काले स राक्षसः । निर्गतस्तु पुराद्वीरो भक्ष्याहारप्रचोदितः ॥२॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरः शत्रुघ्नो यमुनां नदीम् । तीर्त्वा मधुपुरद्वारि धनुष्पाणिरतिष्ठत ॥ ३ ॥ ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते क्रूरकर्मा स राक्षसः । आगच्छद्बहुसाहस्रं प्राणिनां भारमुद्वहन् ॥ ४ ॥ ततो ददर्श शत्रुघ्नं स्थितं द्वारि धृतायुधम् । तमुवाच ततो रक्षः किमनेन करिष्यसि ॥ ५ ॥ ईदृशानां सहस्राणि सायुधानां नराधम । भक्षितानि मया रोषात् कालमाकांक्षसे नु किम् ॥६॥ आहारश्चास्य सम्पूर्णो ममायं पुरुषाधम । स्वयं प्रविष्टोऽद्य मुखं कथमासाद्य दुर्मते ॥ ७ ॥ तस्यैवं भाषमाणस्य हसतश्च मुहुर्मुहुः । शत्रुघ्नो वीर्यसम्पन्नो रोषादश्रूण्यवासृजत् ॥ ८ ॥ तस्य रोषाभिभूतस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः । तेजोमया मरीच्यस्तु सर्वगात्रैर्विनिष्पतन् ॥ ९ ॥ उवाच च सुसंक्रुद्धः शत्रुघ्नस्तं निशाचरम् । योद्धुमिच्छामि दुर्बुद्धे द्वन्द्वयुद्धं त्वया सह॥१०॥

कथामित्यादि ॥ १ ॥ तत इति । भक्ष्याहारप्रचोदितः भक्ष्यस्याहारः आहरणं तेन प्रचोदितः ॥ २ ॥ (अतिष्ठत अतिष्ठत्) ॥ ३ ॥ ४ ॥ तत इति । अनेन आयुधेन ॥ ५-७ ॥ तस्येति । रोषादिति । दुःखानन्दाभ्यामिव रोषादप्यश्रु जायते ॥८॥ तस्येति । गात्रैः विनिष्पतन्निति । गात्रेभ्यो विनिष्पत

स०—तेजोमयाः तेजोमय्यः । मरीच्यो मरीचयः कराः "भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोः" इत्यमरः । स्त्रीपुंसाधिकारे "त्रुटिमसिमरीचयः" इति लिङ्गानुशासनम् । सर्वगात्रैः सर्वाङ्गैः । विनिष्पतन् विन्यपतन् ॥ ९ ॥ द्वन्द्वयुद्धं योद्धुंकर्तुम् । अद्वन्द्वयुद्धं निशाचरमित्यन्वयः । त्वया सह योद्धुमिच्छामीत्युवाच ॥ १० ॥

न्नित्यर्थः ॥ ९-११ ॥ तस्येति । मे मत्तो जीवन्न गमिष्यसि ॥ १२ ॥ १३ ॥ मम मातृष्वसुरिति । अयमर्थः पूर्वमुक्तः ॥ १४ ॥ तच्चेति । मया अवज्ञां पुरतः कृत्वा यूयं विशेषतः क्षान्ता इति संबन्धः । मया पूर्वं विशेषत इति पाठान्तरम् ॥ १५ ॥ निहताश्चेति । भूताश्च भविष्याश्च वर्तमानाश्च पुरुषाः

पुत्रो दशरथस्याहं भ्राता रामस्य धीमतः । शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो वधाकांक्षी तवागतः ॥११॥ तस्य मे युद्धकामस्य द्वन्द्वयुद्धं प्रदीयताम् । शत्रुस्त्वं सर्वजीवानां न मे जीवन् गमिष्यसि ॥ १२ ॥ तस्मिंस्तथा ब्रुवाणे तु राक्षसः प्रहसन्निव । प्रत्युवाच नरश्रेष्ठं दिष्ट्या प्राप्तोऽसि दुर्मते॥१३॥ मम मातृष्वसुर्भ्राता रावणो राक्षसाधिपः । हतो रामेण दुर्बुद्धे स्त्रीहेतोः पुरुषाधम ॥ १४॥ तच्च सर्वं मया क्षान्तं रावणस्य कुलक्षयम् । अवज्ञां पुरतः कृत्वा मया यूयं विशेषतः ॥ १५ ॥ निहताश्च हि मे सर्वे परिभूतास्तृणं यथा । भूताश्चैव भविष्याश्च यूयं च पुरुषाधमाः ॥१६ ॥ तस्य ते युद्धकामस्य युद्धं दास्यामि दुर्मते । तिष्ठ त्वं च मुहूर्तं तु यावदायुधमानये । ईप्सितं यादृशं तुभ्यं सज्जये यावदायुधम् ॥१७॥ तमुवाचाथ शत्रुघ्नः क्व मे जीवन् गमिष्यसि । शत्रुर्यदृच्छया दृष्टो न मोक्तव्यः कृतात्मना ॥१८॥ यो हि विक्लवया बुद्ध्या प्रसरं शत्रवे ददौ । स हतो मन्दबुद्धित्वाद्यथा कापुरुषस्तथा ॥१९॥ तस्मात् सुदृष्टं कुरु जीवलोकं शरैः शितैस्त्वां विविधैर्नयामि । यमस्य गेहाभिमुखं हि पापं रिपुं त्रिलोकस्य च राघवस्य ॥ २० ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

सर्वेऽपि मे मया निहताः । केचित्परे तृणं यथा भवति तथा परिभूताश्च अलक्षीकृताश्च ॥ १६ ॥ तस्येति । यादृशं तुभ्यमीप्सितं तादृशं युद्धं दास्यामि । सज्जये यावदायुधमिति । आयुधं गृहीत्वा सज्जयिष्ये तावत्तिष्ठेत्यर्थः ॥१७॥ तमिति । तम् आयुधं जिघृक्षुमित्यर्थः ॥१८॥ यो हीति । प्रसरम् अवकाशम्, शूलग्रहणार्थमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

स०-कुलक्षयम् कुलस्य क्षयो येन तत् । सर्वं कर्म क्षान्तम् । साऽपि क्षमा नाक्षमत्वेनेत्याह अवज्ञां पुरत इति । कियानयं राम इति पुरतोऽवज्ञां कृत्वा अलक्षीकृत्य । विशेषत इत्यनेन युष्मन्मूलपुरुषमान्धातृघातकस्य युष्मद्वधस्सुकर एव । ततोऽलक्षीकरणीयमिति सूचयति । क्षान्ता इत्यनुकर्षः ॥ १६ ॥ आनये आनयिष्यामि ॥ १७ ॥

अथ लवणवधः–तच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ १–९ ॥ शत्रुघ्नश्चेति । एकैकमिति, वृक्षमिति शेषः ॥ १०–१३ ॥ तमिति । लब्धान्तरमपि शूलग्रहणं प्रति

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः । क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥ पाणौ पाणिं विनिष्पिष्य दन्तान् कटकटाप्य च । लवणो रघुशार्दूलमाह्वयामास चासकृत् ॥ २ ॥ तमाह्वयन्तं सौमित्रिर्लवणं घोरदर्शनम् । शत्रुघ्नो देवशत्रुघ्न इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ न शत्रुघ्नस्तथा जातो यथाऽन्ये निर्जितास्त्वया । तदद्य बाणाभिहतो व्रज त्वं यमसादनम् ॥ ४ ॥ ऋषयोऽप्यद्य पापात्मन् मया त्वां निहतं रणे । पश्यन्तु विप्रा विद्वांसस्त्रिदशा इव रावणम् ॥ ५ ॥ त्वयि मद्बाणनिर्दग्धे पतितेऽद्य निशाचर । पुरे जनपदे चापि क्षेममेव भविष्यति ॥ ६ ॥ अद्य मद्बाहुनिष्क्रान्तः शरो वज्रनिभाननः । प्रवेक्ष्यते ते हृदयं पद्ममंशुरिवार्कजः ॥ ७ ॥ एवमुक्तो महावृक्षं लवणः क्रोधमूर्च्छितः । शत्रुघ्नोरसि चिक्षेप स च तं शतधाऽच्छिनत् ॥ ८ ॥ तद्दृष्ट्वा विफलं कर्म राक्षसः पुनरेव तु । पादपान् सुबहून् गृह्य शत्रुघ्नायासृजद्बली ॥ ९ ॥ शत्रुघ्नश्चापि तेजस्वी वृक्षानापततो बहून् । त्रिभिश्चतुर्भिरेकैकं चिच्छेद नतपर्वभिः ॥ १० ॥ ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजद्राक्षसोरसि । शत्रुघ्नो वीर्यसम्पन्नो विव्यथे न स राक्षसः ॥ ११ ॥ ततः प्रहस्य लवणो वृक्षमुद्यम्य वीर्यवान् । शिरस्यभ्यहनच्छूरं स्रस्ताङ्गः स मुमोह वै ॥ १२ ॥ तस्मिन्निपतिते वीरे हाहाकारो महानभूत् । ऋषीणां देवसङ्घानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ १३ ॥ तमवज्ञाय तु हतं शत्रुघ्नं भुवि पातितम् । रक्षो लब्धान्तरमपि न विवेश स्वमालयम् ॥ १४ ॥ नापि शूलं प्रजग्राह तं दृष्ट्वा भुवि पातितम् । ततो हत इति ज्ञात्वा तान् भक्षान् समुदावहत् ॥ १५ ॥

स०–भूता भविष्याश्च मया निहता इति तेनोक्तस्योत्तरं वक्ति–न शत्रुघ्न इति । यदा त्वया ते निहताः तदा न जातः शत्रुघ्नः । अनेन तद्विलक्षणलक्षणवत्तां स्वस्य सूचयति ॥ ४ ॥ तिल०–वज्रनिभाननः वज्रायुधसमाग्रभागः । अंशुः किरणः ॥ ७ ॥

लब्धावकाशमपीत्यर्थः ॥ १४-१८ ॥ असृगिति । असृक्चन्दनदिग्धाङ्गम् असृग्रूपैश्चन्दनैः लिप्तदेहम् । पतत्रिणं बाणम् । दानवेन्द्ररूपाः अचलेन्द्राः

मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तु पुनस्तस्थौ धृतायुधः । शत्रुघ्नो वै पुरद्वारि ऋषिभिः सम्प्रपूजितः ॥ १६ ॥ ततो दिव्यममोघं तं जग्राह शरमुत्तमम् । ज्वलन्तं तेजसा घोरं पूरयन्तं दिशो दश ॥ १७ ॥ वज्राननं वज्रवेगं मेरुमन्दरसन्निभम् । नतं पर्वसु सर्वेषु संयुगेष्वपराजितम् ॥ १८ ॥ असृक्चन्दनदिग्धाङ्गं चारुपत्रं पतत्रिणम् । दानवेन्द्राचलेन्द्राणामसुराणां च दारणम् ॥१९॥ तं दीप्तमिव कालाग्निं युगान्ते समुपस्थिते । दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि परित्रासमुपागमन् ॥२०॥ सदेवासुरगन्धर्वं मुनिभिः साप्सरोगणम् । जगद्धि सर्वमस्वस्थं पितामहमुपस्थितम् ॥२१॥ उवाच देवदेवेशं वरदं प्रपितामहम् । कच्चिल्लोकक्षयो देव सम्प्राप्तो वा युगक्षयः ॥२२॥ नेदृशं दृष्टपूर्वं च न श्रुतं प्रपितामह । देवानां भयसम्मोहो लोकानां संक्षयं प्रति ॥ २३ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा लोकपितामहः । भयकारणमाचष्ट लोकानामभयङ्करः । उवाच मधुरां वाणीं शृणुध्वं सर्वदेवताः ॥२४॥ वधाय लवणस्याजौ शरः शत्रुघ्नधारितः । तेजसा तस्य संमूढाः सर्वे स्म सुरसत्तमाः ॥ २५ ॥ एष पूर्वस्य देवस्य लोककर्तुः सनातनः । शरस्तेजोमयो वत्सा येन वै भयमागतम् ॥ २६ ॥ एष वै कैटभस्यार्थे मधुनश्च महाशरः । सृष्टो महात्मना तेन वधार्थे दैत्ययोस्तयोः ॥ २७ ॥

तेषां दारणम् ॥ १९-२६ ॥ एष इति । तेन भगवतेत्यर्थः ॥ २७ ॥

स०-तस्य शरस्य तेजसा सर्वे सुरसत्तमा मूढाः ॥२५॥ इयन्महत्त्वं त्वं वद कुतः शरस्येत्यत आह-एष इति । अपूर्वस्य न विद्यते पूर्वो यस्य सोऽपूर्वः । एषोऽपूर्वस्य इति पाठः । अनादिः । तस्य देवस्य पूर्वस्येति यावत् । सनातनः । एषोऽपूर्वस्येति पूर्वस्य लोककर्तुः देवस्य एष शरः । आर्षस्सन्धिरिति नागोजिभट्टव्याख्यानन्त्वास्माकीनगमनिकायामनिर्वाहाश्रयणीयार्षत्वं विना क्लिष्टायां सम्भवन्त्यामुपेक्षणीयम् ॥ २६ ॥

एक एवेति । महात्मनस्तस्य विष्णोरेषा शरमयी तनुरेव पूर्वा प्राचीनमूर्तिः । एषा एवेत्यसन्धिरार्षः ॥ २८ ॥ इत इति । वध्यमानं लवणमिति संबन्धः

एक एव प्रजानाति विष्णुस्तेजोमयं शरम् । एषा एव तनुः पूर्वा विष्णोस्तस्य महात्मनः ॥२८॥ इतो गच्छत पश्यध्वं वध्यमानं महात्मना । रामानुजेन वीरेण लवणं राक्षसोत्तमम् ॥ २९ ॥ तस्य ते देवदेवस्य निशम्य वचनं सुराः । आजग्मुर्यत्र युध्येते शत्रुघ्नलवणावुभौ ॥ ३० ॥ तं शरं दिव्यसङ्काशं शत्रुघ्नकरधारितम् । ददृशुः सर्वभूतानि युगान्ताग्निमिवोत्थितम् ॥३१॥ आकाशमावृतं दृष्ट्वा देवैर्हि रघुनन्दनः । सिंहनादं भृशं कृत्वा ददर्श लवणं पुनः॥३२॥ आहूतश्च पुनस्तेन शत्रुघ्नेन महात्मना । लवणः क्रोधसंयुक्तो युद्धाय समुपस्थितः ॥३३॥ आकर्णात् स विकृष्याथ तद्धनुर्धन्विनां वरः । तं मुमोच महाबाणं लवणस्य महोरसि ॥ ३४ ॥ उरस्तस्य विदार्याशु प्रविवेश रसातलम् ॥ ३५ ॥ गत्वा रसातलं दिव्यः शरो विबुधपूजितः । पुनरेवागमत्तूर्णमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥ ३६ ॥ शत्रुघ्नशरनिर्भिन्नो लवणः स निशाचरः । पपात सहसा भूमौ वज्राहत इवाचलः ॥ ३७ ॥ तच्च शूलं महत्तेन हते लवणराक्षसे । पश्यतां सर्वदेवानां रुद्रस्य वशमन्वगात् ॥ ३८ ॥ एकेषुपातेन भृशं निपात्य लोकत्रयस्यापि रघुप्रवीरः । विनिर्बभावुत्तमचापबाणस्तमः प्रणुद्येव सहस्ररश्मिः॥३९॥ ततो हि देवा ऋषिपन्नगाश्च प्रपूजिरे ह्यप्सरसश्च सर्वाः । दिष्ट्या जयो दाशरथेरवाप्तस्त्यक्त्वा भयं सर्प इव प्रशान्तः ॥४०॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तर० एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥६९

॥ २९-४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

स०-यदि रामोऽजानानस्तर्हि अहितं शत्रुहत्यै शत्रुघ्नायेतरासुसाधारणं बाणं कथं दत्तवानित्यत आह-**एषा एवेति** । असन्धिरार्षः । तस्य महात्मनो विष्णोः पूर्वा या तनुः सैषा रामतनुः, अतो ज्ञानं दानं रामीयं सम्भवतीति भावः । एतादृशासदृशशरधारणसामर्थ्यं दुर्बलस्य शत्रुघ्नस्य कथमायातमित्यतो वाऽऽह-**एषेति** । पूर्वा विष्णोस्तनुरेषा एतच्छत्रुघ्नान्तर्गता । आज्ञया तदावेशेन चैतद्धारणमिति मन्तव्यम् । “ सङ्कर्षणाद्यैस्त्रिभिरेव रूपैराविष्ट आसीत्त्रिषु तेषु विष्णुः ” इत्याचार्योक्तिः । पूर्वा तनुर्यथा तथा एषा बाणमयी तनुः तत्सन्निधानात्तनुत्ववचनमिति वा ॥ २८ ॥

हते त्वित्यादि ॥ १-४ ॥ इयमिति । मधुरा मनोहरा । निवेशं राजधानीत्वम् ॥ ५ ॥ तमिति । शूरा सेना यस्यां सा शूरसेना ॥ ६ ॥ ७ ॥ सेति । श्रावणेन श्रावणमासालम्बनेन । निवेशनं स्थापनम् । समारभत् समारभते स्म ॥ ८ ॥ सेति । द्वादशमे द्वादश इत्यर्थः । पुरा पूर्वम् । प्रथमे द्वादशे

हते तु लवणे देवाः सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः । ऊचुः सुमधुरां वाणीं शत्रुघ्नं शत्रुतापनम् ॥ १ ॥ दिष्ट्या ते विजयो वत्स दिष्ट्या लवणराक्षसः । हतः पुरुषशार्दूल वरं वरय सुव्रत ॥ २ ॥ वरदास्तु महाबाहो सर्व एव समागताः । विजयाकांक्षिणस्तुभ्यममोघं दर्शनं हि नः ॥ ३ ॥ देवानां भाषितं श्रुत्वा शूरो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः । प्रत्युवाच महाबाहुः शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् ॥ ४ ॥ इयं मधुपुरी रम्या मधुरा देवनिर्मिता । निवेशं प्राप्नुयाच्छीघ्रमेष मेऽस्तु वरः परः ॥ ५ ॥ तं देवाः प्रीतमनसो बाढमित्येव राघवम् । भविष्यति पुरी रम्या शूरसेना न संशयः ॥ ६ ॥ ते तथोक्त्वा महात्मानो दिवमारुरुहुस्तदा । शत्रुघ्नोऽपि महातेजास्तां सेनां समुपानयत् ॥ ७ ॥ सा सेना शीघ्रमागच्छच्छ्रुत्वा शत्रुघ्नशासनम् । निवेशनं च शत्रुघ्नः श्रावणेन समारभत् ॥ ८ ॥ सा पुरा दिव्यसङ्काशा वर्षे द्वादशमे शुभे । निविष्टा शूरसेनानां विषयश्चाकुतोभयः ॥ ९ ॥ क्षेत्राणि सस्ययुक्तानि काले वर्षति वासवः । अरोगवीरपुरुषा शत्रुघ्नभुजपालिता ॥ १० ॥ अर्धचन्द्रप्रतीकाशा यमुनातीरशोभिता । शोभिता गृहमुख्यैश्च चत्वरापणवीथिकैः । चातुर्वर्ण्यसमायुक्ता नानावाणिज्यशोभिता ॥ ११ ॥ यच्च तेन पुरा शुभ्रं लवणेन कृतं महत् । तच्छोभयति शत्रुघ्नो नानावर्णोपशोभितम् ॥ १२ ॥ आरामैश्च विहारैश्च शोभमानां समन्ततः । शोभितां शोभनीयैश्च तथाऽन्यैर्देवमानुषैः ॥ १३ ॥

वर्षे सा पुरी निविष्टा । शूरसेनानां राज्ञां विषयो देशश्चाकुतोभयो जातः ॥ ९ ॥ १० ॥ अर्धचन्द्रेति । अर्धचन्द्रप्रतीकाशा अर्धचन्द्राकारसंस्थाना ॥ ११ ॥ यच्च तेनेति । यत्पुरा तेन लवणेन कृतं तदेव शुभ्रं सुधाधवलं कृत्वा शोभयति स्म ॥ १२-१५ ॥

स०-सेन्द्राः इन्द्रसहिताः । साग्निपुरोगमाः अग्निश्चासौ पुरोगमश्च तेन सहिताः । पुनरग्निपुरस्करणं बाणस्य लवणमारकस्य तेजोमयत्वाद्युक्तमिति मन्तव्यम् । तेजोमयं शरमिति पूर्वमुक्तेः ॥ १ ॥

तस्येति । रामपादाविति । द्वादशवर्षातिक्रमे भ्रातृदर्शनस्य दुष्टत्वादिति भावः ॥१६॥१७॥ इति श्रीगोविन्द० उत्तरश्रीरामा० सप्ततितमः सर्गः ॥७०॥

तां पुरीं दिव्यसङ्काशां नानापण्योपशोभिताम् । नानादेशागतैश्चापि वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥१४॥ तां समृद्धां समृद्धार्थः शत्रुघ्नो भरतानुजः । निरीक्ष्य परमप्रीतः परं हर्षमुपागमत् ॥१५॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य मधुरां पुरीम् । रामपादौ निरीक्षेऽहं वर्षे द्वादश आगते ॥ १६ ॥ ततः सताममरपुरोपमां पुरीं निवेश्य वै विविधजनाभिसंवृताम् । नराधिपो रघुपतिपाददर्शने दधे मतिं रघुकुलवंशवर्धनः ॥१७॥ इति उत्तरश्री० सप्ततितमः सर्गः ॥७०॥

ततो द्वादशमे वर्षे शत्रुघ्नो रामपालिताम् । अयोध्यां चकमे गन्तुमल्पभृत्यबलानुगः ॥ १ ॥ ततो मन्त्रिपुरोगांश्च बलमुख्यान्निवर्त्य च । जगाम हयमुख्यैश्च रथानां च शतेन सः ॥ २ ॥ स गत्वा गणितान् वासान् सप्ताष्टौ रघुनन्दनः । वाल्मीक्याश्रममागत्य वासं चक्रे महायशाः ॥ ३॥ सोऽभिवाद्य ततः पादौ वाल्मीकेः पुरुषर्षभः । पाद्यमर्घ्यं तथाऽऽतिथ्यं जग्राह मुनिहस्ततः ॥४॥ बहुरूपाः सुमधुराः कथास्तत्र सहस्रशः । कथयामास स मुनिः शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ ५ ॥ उवाच च मुनिर्वाक्यं लवणस्य वधाश्रितम् । सुदुष्करं कृतं कर्म लवणं निघ्नता त्वया ॥ ६ ॥ बहवः पार्थिवाः सौम्य हताः सबलवाहनाः । लवणेन महाबाहो युध्यमाना महाबलाः ॥७॥ स त्वया निहतः पापो लीलया पुरुषर्षभ । जगतश्च भयं तत्र प्रशान्तं तव तेजसा ॥ ८ ॥ रावणस्य वधो घोरो यत्नेन महता कृतः । इदं तु सुमहत् कर्म त्वया कृतमयत्नतः ॥९ ॥ प्रीतिश्चास्मिन् परा जाता देवानां लवणे हते । भूतानां चैव सर्वेषां जगतश्च प्रियं कृतम् ॥ १० ॥ तच्च युद्धं मया दृष्टं यथावत् पुरुषर्षभ । सभायां वासवस्याथ उपविष्टेन राघव ॥ ११ ॥

तत इत्यादि ॥१-५॥ उवाचेति । लवणस्य वधाश्रितम्, वृत्तान्तमिति शेषः ॥६-१०॥ तच्चेति । सभायामिति, युद्धं द्रष्टुमागतायामिति शेषः ॥ ११ ॥

ममेति । परा गतिः परमप्रयोजनम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ स इति । गीतमाधुर्यमिति । आश्रमान्तरे गायतोः कुशलवयोरिति शेषः ॥ १४ ॥ तन्त्रीति । तन्त्रीलयसमायुक्तं तन्त्री वीणा, लयस्तालमानम् । त्रिस्थानकरणान्वितं हृदयकण्ठमुखलक्षणवर्णोत्पत्तिस्थानेन करणेन अन्वितं संयुक्तम् । संस्कृतं

ममापि परमा प्रीतिर्हृदि शत्रुघ्न वर्तते । उपाघ्रास्यामि ते मूर्ध्नि स्नेहस्यैषा परा गतिः ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वा मूर्ध्नि शत्रुघ्न मुपाघ्राय महामुनिः । आतिथ्यमकरोत्तस्य ये च तस्य पदानुगाः ॥ १३ ॥ स भुक्तवान्नरश्रेष्ठो गीतमाधुर्यमुत्त मम् । शुश्राव रामचरितं तस्मिन् काले यथाक्रमम् ॥१४॥ तन्त्रीलयसमायुक्तं त्रिस्थानकरणान्वितम् । संस्कृतं लक्ष णोपेतं समतालसमन्वितम् । शुश्राव रामचरितं तस्मिन् काले पुरा कृतम् ॥ १५ ॥ तान्यक्षराणि सत्यानि यथावृत्तानि पूर्वशः । श्रुत्वा पुरुषशार्दूलो विसंज्ञो बाष्पलोचनः ॥ १६ ॥ स मुहूर्तमिवासंज्ञो विनिश्वस्य मुहुर्मुहुः । तस्मिन् गीते यथावृत्तं वर्तमानमिवाशृणोत् ॥ १७ ॥ पदानुगाश्च ये राज्ञस्तां श्रुत्वा गीतिसम्पदम् । अवाङ्मुखाश्च दीनाश्च आश्चर्यमिति चाब्रुवन् ॥ १८ ॥ परस्परं च ये तत्र सैनिकाः सम्बभाषिरे । किमिदं क्व च वर्तामः किमेतत् स्वप्नदर्श नम् ॥ १९ ॥ अर्थो यो नः पुरा दृष्टस्तमाश्रमपदे पुनः । शृणुमः किमिदं स्वप्नो गीतबन्धं श्रितो भवेत् ॥ २० ॥ विस्मयं ते परं गत्वा शत्रुघ्नमिदमब्रुवन् । साधु पृच्छ नरश्रेष्ठ वाल्मीकिं मुनिपुङ्गवम् ॥ २१ ॥ शत्रुघ्नस्त्वब्रवीत् सर्वान् कौतूहलसमन्वितान् । सैनिका न क्षमोऽस्माकं परिप्रष्टुमिहेदृशः ॥ २२ ॥

संस्कृतशब्दरूपम् । लक्षणं व्याकरणलक्षणम् । समतालेन गानोचिततालशब्देन च समन्वितम् रामचरितं रामचरितविषयम् ॥ १५ ॥ तानीति । पूर्वशः पूर्वस्मिन् काले । यथावृत्तानि यथाप्रवृत्तान्यनुभवसिद्धानि । अक्षराणि गीताक्षराणि ॥१६॥ स इति । तस्मिन् गीते वर्तमानमिव स्थितम् ॥१७॥ पदानुगाश्चेति । अवाङ्मुखाश्च दीनाश्चेति । एवं रामचरित्रगायकोऽस्माभिर्न दृष्ट इत्यवाङ्मुखत्वादि ॥१८॥१९॥ अर्थ इति । पुरा दृष्टः अपरोक्षदृष्टः ।

तमर्थमाश्रमपदे आश्रमस्थाने शृणुमः । किंचिदमाश्रमासंभावितमित्यर्थः ॥ २०-२२ ॥ आश्चर्याणीति । अन्वेष्टुमवगन्तुं प्रष्टुं चेत्यर्थः ॥२३॥२४ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

आश्चर्याणि बहूनीह भवन्त्यस्याश्रमे मुनेः । न तु कौतूहलाद्युक्तमन्वेष्टुं तं महामुनिम् ॥ २३ ॥ एवं तद्वाक्यमुक्त्वा च सैनिकान् रघुनन्दनः । अभिवाद्य महर्षिं तं स्वं निवेशं ययौ तदा ॥ २४ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

तं शयानं नरव्याघ्रं निद्रा नाभ्यागमत्तदा । चिन्तयन्तमनेकार्थं रामगीतमनुत्तमम् ॥ १ ॥ तस्य शब्दं सुमधुरं तन्त्रीलयसमन्वितम् । श्रुत्वा रात्रिर्जगामाशु शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ २ ॥ तस्यां निशायां व्युष्टायां कृत्वा पौर्वाह्णिकं क्रमम् । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं शत्रुघ्नो मुनिपुङ्गवम् ॥ ३ ॥ भगवन् द्रष्टुमिच्छामि राघवं रघुनन्दनम् । त्वयाऽनुज्ञातुमिच्छामि सहैभिः संशितव्रतैः ॥ ४ ॥ इत्येवंवादिनं तं तु शत्रुघ्नं शत्रुतापनम् । वाल्मीकिः सम्परिष्वज्य विससर्ज च राघवम् ॥ ५ ॥ सोऽभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं रथमारुह्य सुप्रभम् । अयोध्यामगमत्तूर्णं राघवोत्सुकदर्शनः ॥६॥ स प्रविष्टः पुरीं रम्यां श्रीमानिक्ष्वाकुनन्दनः । प्रविवेश महाबाहुर्यत्र रामो महाद्युतिः ॥ ७ ॥ स रामं मन्त्रिमध्यस्थं पूर्णचन्द्रनिभाननम् । पश्यन्नमरमध्यस्थं सहस्रनयनं यथा ॥ ८ ॥ अभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ९ ॥ यथाज्ञप्तं महाराज सर्वं तत् कृतवानहम् । हतः स लवणः पापः पुरी चास्य निवेशिता ॥ १० ॥ द्वादशैते गता वर्षास्त्वां विना रघुनन्दन । नोत्सहेयमहं वस्तुं त्वया विरहितो नृप ॥ ११ ॥

तं शयानमित्यादि ॥ १-३ ॥ भगवन्निति । राघवं रघुगोत्रापत्यम् । रघुनन्दनं रघुकुलनन्दनम् । त्वयाऽनुज्ञातुमिति तवानुज्ञामित्यर्थः । एभिरिति

मुनिभिरिति शेषः ॥४-१२॥ एवमिति । क्षत्रियचेष्टितं क्षत्रियविचारः ॥१३-२१॥ इति श्रीगोविन्दराज० उत्तरश्रीरामा० द्विसप्ततितमः सर्गः ॥७२॥

स मे प्रसादं काकुत्स्थ कुरुष्वामितविक्रम । मातृहीनो यथा वत्सो न चिरं प्रवसाम्यहम् ॥१२॥ एवं ब्रुवाणं शत्रुघ्नं परिष्वज्येदमब्रवीत् । मा विषादं कृथाः शूर नैतत् क्षत्रियचेष्टितम् ॥१३॥ नावसीदन्ति राजानो विप्रवासेषु राघव । प्रजा नः परिपाल्या हि क्षत्रधर्मेण राघव ॥ १४ ॥ काले काले च मां वीर ह्ययोध्यामवलोकितुम् । आगच्छ त्वं नरश्रेष्ठ गन्तासि च पुरं तव ॥ १५ ॥ ममापि त्वं सुदयितः प्राणैरपि न संशयः । अवश्यं करणीयं च राज्यस्य परिपालनम् ॥१६॥ तस्मात्त्वं वत्स काकुत्स्थ सप्तरात्रमिहावस । ऊर्ध्वं गन्तासि मधुरां सभृत्यबलवाहनः ॥१७॥ रामस्यैतद्वचः श्रुत्वा धर्मयुक्तं मनोगतम् । शत्रुघ्नो दीनया वाचा बाढमित्येव चाब्रवीत् ॥ १८ ॥ सप्तरात्रं च काकुत्स्थो राघवस्य यथाज्ञया । उष्य तत्र महेष्वासो गमनायोपचक्रमे ॥ १९ ॥ आमन्त्र्य तु महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् । भरतं लक्ष्मणं चैव महारथमुपारुहत् ॥ २० ॥ दूरमाभ्यामनुगतो लक्ष्मणेन महात्मना । भरतेन च शत्रुघ्नो जगामाशु पुरं ततः ॥ २१ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥७२॥

प्रस्थाप्य तु स शत्रुघ्नं भ्रातृभ्यां सह राघवः । प्रमुमोद सुखी राज्यं धर्मेण परिपालयन् ॥ १ ॥ ततः कतिपयाहस्सु वृद्धो जानपदो द्विजः । मृतं बालमुपादाय राजद्वारमुपागमत् ॥ २ ॥ रुदन् बहुविधा वाचः स्नेहदुःखसमन्विताः । असकृत् पुत्र पुत्रेति वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३ ॥

अथ मृतबालकब्राह्मणस्य राजद्वारि विलापः—प्रस्थाप्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ रुदन्निति । असकृत् पुत्र पुत्रेति स्नेहसमन्विता बहुविधा वाचः रुदन् विलपन् ।

स०-विप्रवासेषु बहुतिथप्रवासेषु। हि यतः प्रजाः परिपाल्या इति हि प्रसिद्धिः ततो न क्षत्रिया अवसीदन्ति । राघव नावसीदन्ति राघव प्रजाः परिपाल्या इत्यनुशास्यव्यापारद्वयानुरूप्येण राघवेति द्विरभिधानम् ॥ १४ ॥ वृश्चिकभयात्पलायमानस्याशीविषमुखे निपातनीत्या द्वादशसंवत्सरीविरहं सोढुमनीशानस्य पुनः प्रवासं कुरु, कुरु प्रजारक्षणमित्युपदेशो न शोभत इत्यतस्तं स्वामिमततदभिमताम्रुच्छित्त्या समाधत्ते काले काले त्विति । तव पुरं मधुराम् ॥ १५ ॥

रुदन् बहुविधं विप्र इति च पाठः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अप्राप्तेति । कालमापन्नं कालवशं गतम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ नेति । न स्मरामि अकृतत्वादेवेति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ नेति । विषये देशे । यथा सर्वानुभवादितः पूर्वं नेदृशं दृष्टपूर्वम् ॥ ९ ॥ अद्य तु—रामस्य दुष्कृतमित्यादि ॥ १० ॥ न हीति । त्वं राज

किन्नु मे दुष्कृतं कर्म पुरा देहान्तरे कृतम्। यदहं पुत्रमेकं त्वां पश्यामि निधनं गतम् ॥ ४ ॥ अप्राप्तयौवनं बालं पञ्चवर्षसहस्रकम्। अकाले कालमापन्नं मम दुःखाय पुत्रक ॥ ५ ॥ अल्पैरहोभिर्निधनं गमिष्यामि न संशयः। अहं च जननी चैव तव शोकेन पुत्रक ॥ ६ ॥ न स्मराम्यनृतं ह्युक्तं न च हिंसां स्मराम्यहम्। सर्वेषां प्राणिनां पापं कृतं नैव स्मराम्यहम् ॥ ७ ॥ केनाद्य दुष्कृतेनायं बाल एव ममात्मजः। अकृत्वा पितृकार्याणि गतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ८ ॥ नेदृशं दृष्टपूर्वं मे श्रुतं वा घोरदर्शनम्। मृत्युरप्राप्तकालानां रामस्य विषये यथा ॥ ९ ॥ रामस्य दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः। यथा हि विषयस्थानां बालानां मृत्युरागतः ॥ १० ॥ न ह्यन्यविषयस्थानां बालानां मृत्युतो भयम्। त्वं राजन् जीवयस्वैनं बालं मृत्युवशं गतम् ॥ ११ ॥ राजद्वारि मरिष्यामि पत्न्या सार्धमनाथवत्। ब्रह्महत्यां ततो राम समुपेत्य सुखी भव ॥ १२ ॥ भ्रातृभिः सहितो राजन् दीर्घमायुरवाप्स्यसि। उषिताः स्म सुखं राज्ये तवास्मिन् सुमहाबल ॥ १३ ॥

न्नित्यादिना आभिमुख्येन वादः ॥ ११ ॥ राजद्वारीति । सुखी भवेत्यादि व्यङ्ग्योक्तिः ॥ १२ ॥ भ्रातृभिरिति । उषिताः स्म, एतावत्कालमिति शेषः ॥ १३ ॥

स०—अहं गमिष्यामि । जननी माता गमिष्यति । गमिष्यामीति दुःखसमयत्वात्पुत्रव्यत्यासात्पुरुषव्यत्यासो वा ॥ ६ ॥ तव पातकित्वात्पोतघातो जात इत्यत आह—**नेति** । सर्वेषां प्राणिनां विषये अनृतं हिंसां च पापम् एतदितरजन्मान्तरे पापमुपार्जितवतामेतर्हि गर्हितकृतौ संस्कारवशान्मतिरुदेयादेव नोदिता । अतो देहान्तरेऽपि नाचटिष्ट दुरिष्टमिति ज्ञायते । अत इदमनुचितमिति भावः ॥ ७ ॥ रामस्य बहुज्ञस्य कथं दुष्कृतमित्यत आह—चित् किमिति । चित् ज्ञानम्, किं किंफला । सत्यप्यप्रयोजिकेति भावः । दशानामपत्यानां स्थाने स्थित एको मृत इति दुःखं विपुलमिति द्योतयितुं बालानामिति बहुवचनम् ॥ १० ॥

इदमिति । तव वशे राज्ये नोऽस्माकं स्वल्पमपि सुखं न ॥१४॥ संप्रतीति । अन्तं करोतीत्यन्तकरणम् । कर्तरि ल्युट् । बालान्तकरणं राममासाद्य महात्मनामिक्ष्वाकूणां विषयः संप्रत्यनाथो जातः, रक्षकसुराजरहितो जात इत्यर्थः ॥ १५ ॥ कथमित्थं कथ्यत इत्यत्राह–राजदोषैरित्यादि ॥१६॥

इदं तु पतितं ह्यस्मात्तव राम वशे स्थिताः । कालस्य वशमापन्नाः स्वल्पं हि न हि नः सुखम् ॥१४॥ सम्प्रत्यनाथो विषय इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् । रामं नाथमिहासाद्य बालान्तकरणं ध्रुवम् ॥ १५ ॥ राजदोषैर्विपद्यन्ते प्रजा ह्यविधिपालिताः । असद्वृत्ते तु नृपतावकाले म्रियते जनः ॥ १६ ॥ यद्वा पुरेष्वयुक्तानि जना जनपदेषु च । कुर्वते न च रक्षाऽस्ति तदा कालकृतं भयम् ॥ १७ ॥ सुव्यक्तं राजदोषो हि भविष्यति न संशयः । पुरे जनपदे चापि ततो बालवधो ह्ययम् ॥ १८ ॥ एवं बहुविधैर्वाक्यैरुपरुध्य मुहुर्मुहुः । राजानं दुःखसन्तप्तः सुतं तमुपगूहते ॥ १९ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

तथा तु करुणं तस्य द्विजस्य परिदेवनम् । शुश्राव राघवः सर्वं दुःखशोकसमन्वितम् ॥१॥ स दुःखेन च सन्तप्तो मन्त्रिणस्तानुपाह्वयत् । वसिष्ठं वामदेवं च भ्रातॄन् सहनैगमान् ॥ २ ॥ ततो द्विजा वसिष्ठेन सार्धमष्टौ प्रवेशिताः । राजानं देवसङ्काशं वर्धस्वेति ततोऽब्रुवन् ॥३॥ मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः । कात्यायनोऽथ जाबालि गौतमो नारदस्तथा । एते द्विजर्षभाः सर्वे आसनेषूपवेशिताः ॥ ४ ॥ महर्षीन् समनुप्राप्तानभिवाद्य कृताञ्जलिः । मन्त्रिणो नैगमांश्चैव यथार्हमनुकूलतः ॥ ५ ॥

यद्वेति । अयुक्तानि अनुचितकृत्यानि । न च रक्षाऽस्ति अनुचितकृत्यनिवारणं यदा नास्ति तदैव कालकृतं भयम्, नान्यथेत्यर्थः ॥ १७ ॥ सुव्यक्तमिति । तस्मादेव ह्ययमकालवधः ॥ १८ ॥ एवमिति । राजानमुपरुध्य ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ तथा त्वित्यादि ॥ १–५ ॥

स०–करुणं करुणयतीति तथा । दुःखशोकसमन्वितं श्रोतुर्वक्तुश्चेत्युभयविवक्षया दुःखशोकेत्युक्तिः । 'स दुःखेन च सन्तप्तः' इत्यनुवादस्वारस्यात् ॥ १ ॥

१ पुस्तकान्तरे- पूर्वेरा- इति पाठः।

तेषामिति। राघवः द्विजोऽयम् उपरोधत इति सर्वमाचष्टे ॥ ६ ॥ ७ ॥ शृण्विति। हे राजन्! अकाले अयं बालस्य सङ्क्षयः यथा येन प्रकारेण प्राप्तः तच्छृणु। ततस्तस्य प्रतिक्रियायाः कर्तव्यतां श्रुत्वा तत्कुरुष्व ॥ ८ ॥ प्रतिज्ञातमर्थमुपपादयितुं पीठिकामाह-पुरेत्यादि। त्रेतायुगे अनर्हस्य शूद्रस्य तपश्चरणमधर्मः। तेनायं बालवध इति वक्तुं चतुर्युगधर्माः क्रमेण चोच्यन्ते। कृतयुगे ब्राह्मणा एव तपस्विनो भवन्ति अनशनप्रभृतिकाय

तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां दीप्ततेजसाम्। राघवः सर्वमाचष्टे द्विजोऽयमुपरोधते ॥ ६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञो दीनस्य नारदः। प्रत्युवाच शुभं वाक्यमृषीणां सन्निधौ नृपम् ॥७॥ शृणु राजन् यथाऽकाले प्राप्तो बालस्य संक्षयः। श्रुत्वा कर्तव्यतां राजन् कुरुष्व रघुनन्दन ॥ ८ ॥ पुरा कृतयुगे राजन् ब्राह्मणा वै तपस्विनः। अब्राह्मणस्तदा राजन्न तपस्वी कथंचन ॥ ९ ॥ तस्मिन् युगे प्रज्वलिते ब्रह्मभूते त्वनावृते। अमृत्यवस्तदा सर्वे जज्ञिरे दीर्घदर्शिनः ॥ १० ॥ ततस्त्रेतायुगं नाम मानवानां वपुष्मताम्। क्षत्रियास्तत्र जायन्ते पूर्वेन तपसाऽन्विताः ॥ ११ ॥ वीर्येण तपसा चैव तेऽधिकाः पूर्वजन्मनि। मानवा ये महात्मानस्तत्र त्रेतायुगे युगे ॥ १२ ॥ ब्रह्मक्षत्रं च तत् सर्वं यत् पूर्वमपरं च यत्। युगयोरुभयोरासीत् समवीर्यसमन्वितम् ॥ १३ ॥

क्लेशकारिणो भवन्ति। ततस्तस्मादब्राह्मणः ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णः कथंचन तपस्वी न भवति। नित्यनैमित्तिककर्ममात्रपर एव भवति ॥ ९ ॥ तस्मिन्निति। प्रज्वलिते तपसा दीप्ते। ब्रह्मभूते ब्राह्मणवर्णप्रधाने। अनावृते अज्ञानावरणरहिते। तस्मिन् युगे कृतयुगे। सर्व एव तदा अमृत्यवः मरणहेत्व धर्मलेशस्याप्यभावात् मरणरहिताः। अज्ञानानावृतत्वाद्दीर्घदर्शिनः अतीतानागतज्ञाश्च भवन्ति ॥ १० ॥ तत इति। ततः कृतयुगावसाने। वपुष्मतां दृढशरीराणाम्। मानवानां मनुवंशक्षत्रियाणां संबन्धि त्रेतायुगं नाम भवति। तत्प्रधानत्वात्तत्संबन्धित्वम्। तत्र त्रेतायाम्। क्षत्रियाः पूर्वेन तपसा अन्विता जायन्ते ॥ ११ ॥ त्रेतायुगे तपस्विनो जाताः क्षत्रियाः कृतयुगे तपस्विभिर्ब्राह्मणैः किं तुल्याः? नेत्याह-वीर्येणेति। अत्र त्रेतायुगे। युगे त्रेतायुगाख्ये युगे महात्मानो ये मानवाः सन्ति तदपेक्षया पूर्वजन्मनि पूर्वस्मिन् कृतयुगे ये मानवास्ते तपसा वीर्येण चाधिकाः ॥ १२ ॥ त्रेतायुगब्राह्मणास्तुल्या एवेत्याह-ब्रह्मेति। उभयोर्युगयोः कृतत्रेतयोः कृते यद्ब्रह्म पूर्वमुत्कृष्टम्, यच्च त्रेतायामपकृष्टं क्षत्रम् तदुभयं त्रेतायां समप्रधानमासीत ॥ १३ ॥

एतदेवाह—अपश्यन्निति । सर्वे जनाः । ततः क्षत्रियात् । ब्राह्मणस्याधिकं विशेषं तु नापश्यन् । अपश्यन्तस्तु ते सर्वे इति च पाठः । तत्स्थापनमाचारभेदं वेदोदितं चक्रिरे । चातुर्वर्ण्यस्येत्यत्र स्वार्थे ष्यञ् । कृतयुगे तपस्तदभावाभ्यामुभयोर्वैलक्षण्यं स्पष्टम् । त्रेतायुगे उभयोरपि तपस्साम्यात् वैलक्षण्यकरमाचारभेदमकल्पयन्नित्यर्थः । एवं वैश्यशूद्रयोरपि वेदपुराणोक्ताचारव्यवस्थां महान्तोऽकल्पयन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥ तस्मिन्निति । धर्मभूते यज्ञादिधर्मप्रधाने । अनावृते अधर्मावरणरहिते । तस्मिन् त्रेतायुगे प्रवृत्ते अधर्मः पादं चतुर्थांशं पातयदपातयत् वर्तयामास । त्रेतायुगपुरुषाः कृतयुगपुरुषवद्विमल

अपश्यंस्तु न ते सर्वे विशेषमधिकं ततः । स्थापनं चक्रिरे तत्र चातुर्वर्ण्यस्य सम्मतम् ॥ १४ ॥ तस्मिन् युगे प्रज्वलिते धर्मभूते ह्यनावृते । अधर्मः पादमेकं तु पातयत् पृथिवीतले ॥ १५ ॥ अधर्मेण हि संयुक्तस्तेजो मन्दं भविष्यति ॥ १६ ॥ आमिषं यच्च पूर्वेषां राजसं च मलं भृशम् । अनृतं नाम तद्भूतं पादेन पृथिवीतले ॥ १७ ॥ अनृतं पातयित्वा तु पादमेकमधर्मतः । ततः प्रादुष्कृतं पूर्वमायुषः परिनिष्ठितम् ॥१८॥ पतिते त्वनृते तस्मिन्नधर्मे च महीतले । शुभान्येवाचरल्लोकः सत्यधर्मपरायणः ॥ १९ ॥

ज्ञानरहिततया ब्रह्मज्ञानाधिकारशून्याः वर्णाश्रमधर्मानेवाचरन्, अतो विमलज्ञानाभावादधर्मः पादमवतीर्ण इत्यर्थः ॥ १५ ॥ एवमीषत्पापसंबन्धात्तदातनानां जनानां प्रभावः पूर्वयुगपुरुषेभ्यः क्षीणोऽभूदित्याह—अधर्मेण हीति । भविष्यतीति भूते लट् । एवं त्रेतायुगजनानां प्रभावस्याल्पत्वेन सत्यसङ्कल्पत्वाकृष्टपच्यत्वादिसिद्ध्यभावात् कृष्यादिकमेव जीवनोपायोऽभूदित्याह—आमिषमिति । सर्वेषां कृतयुगब्राह्मणानां राज्ञां च भृशं मलं मलवन्निन्द्यमानमामिषं जीवनोपायः अनृतं कृषिर्नाम प्रसिद्धं यदस्ति तत्पृथिवीतले पादेन भूतं स्थितम् । कृतयुगपुरुषतुल्यवैभवाभावेनाकृष्टपच्यत्वाद्यभावात् त्रेतायुगपुरुषाणाम् अनृतमेव जीवनोपायोऽभूदित्यर्थः । "सेवा श्ववृत्तिरनृतं कृषिरुञ्छशिलं त्वृतम्" इत्यमरः ॥ १६ ॥ १७ ॥ एवमायुषः क्षयोऽप्यभूदित्याह—अनृतमिति । अधर्मतः अधर्मस्तदेकं पादमनृतलक्षणं जीवनोपायं पातयित्वा निक्षिप्य । ततस्तेनैव पातेन पूर्वं प्रथममायुषः परिनिष्ठितं विनाशः प्रादुष्कृतं प्रादुर्भूतम् । कृतयुगपुरुषापेक्षया त्रेतायुगपुरुषा न्यूनायुषोऽभवन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥ एवमनुभावस्यायुषः क्षये प्रवृत्ते सति भीताः सन्तः त्रेतायुग

पुरुषाः शुभाचरणे निरता आसन्नित्याह–पतिते त्विति । अधर्मे अधर्मजायुःक्षये । पातिते त्वनृते तस्मिन्नधर्मेणेति च पाठः ॥ १९ ॥ शुभाचारे भेद मेव दर्शयति–त्रेतेति । शुश्रूषां पूर्ववर्णपरिचर्याम् । अपरे वैश्यशूद्राः, अकुर्वन्निति शेषः ॥ २० ॥ शुश्रूषावत् पूर्वोक्तकृष्यादिकमपि वैश्यशूद्रयोः

त्रेतायुगे च वर्तन्ते ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्च ये । तपोऽतप्यन्त ते सर्वे शुश्रूषामपरे जनाः ॥ २० ॥ स धर्मः परमस्तेषां वैश्यशूद्रं समागमत् । पूजां च सर्ववर्णानां शूद्राश्चक्रुर्विशेषतः ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे तेषामधर्मे चानृते च ह । ततः पूर्वे भृशं ह्रासमगमन्नृपसत्तम ॥२२॥ ततः पादमधर्मः स द्वितीयमवतारयत् । ततो द्वापरसंज्ञाऽस्य युगस्य समजायत ॥ २३ ॥ तस्मिन् द्वापरसंज्ञे तु वर्तमाने युगक्षये । अधर्मश्चानृतं चैव ववृधे पुरुषर्षभ ॥ २४ ॥ तस्मिन् द्वापरसङ्ख्याते तपो वैश्यान् समाविशत् । त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन् वर्णान् क्रमाद्वै तप आविशत् ॥ २५ ॥ त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन् वर्णान् धर्मश्च परिनिष्ठितः । न शूद्रो लभते धर्मं युगतस्तु नरर्षभ । हीनवर्णो नृपश्रेष्ठ तप्यते सुमहत्तपः ॥ २६ ॥ भविष्यच्छूद्रयोन्यां वै तपश्चर्या कलौ युगे । अधर्मः परमो राजन् द्वापरे शूद्रजन्मनः ॥ २७ ॥

परमधर्मोऽभूदित्याह–स धर्म इति । स्वधर्मः परम इति च पाठः । पूजां चेति । वैश्यानां हि शुश्रूषा । अतोऽपि कृष्यादिकमेव परमो धर्मोऽभूत् । शूद्राणां कृष्यादिभ्योऽपि शुश्रूषैव विशिष्टो धर्मोऽभूदित्यर्थः ॥२१॥ एवं त्रेतायुगे लोकस्थितिमुक्त्वा तदवस्थानकालस्थितिमाह–एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नन्तरे त्रेतायुगावसानकाले । अधर्मे अधर्मकार्ये आयुषः क्षये । अनृते कृष्याद्युपाये च प्रवृत्ते सति क्षीणायुषो वृत्तिकर्शिताश्च । पूर्वे त्रेतायुगस्थाः । ह्रासं विनाशमगमन् ॥ २२ ॥ तत इति । अधर्मः सः त्रेतायुगप्रसारितैकपादः ॥ २३ ॥ तस्मिन्निति । अधर्मस्याभिवृद्धिर्नाम त्रेतायुगपुरुषेभ्योऽल्पायुष्यम् । अनृतस्याभिवृद्धिस्तु प्रयासबाहुल्येन कृषेः सफलत्वम् ॥ २४ ॥ तस्मिन्निति । तपः वैश्यान् समाविशत्, वैश्यास्तपोधिकारिणोऽभवन्नित्यर्थः । एवं युगत्रयधर्मानभिधाय प्रकृतं वक्तुं तत्रोपयुक्तमर्थं संक्षिप्याह–त्रिभ्य इति । हेतौ पञ्चमी ॥ २५ ॥ त्रिभ्य इति । प्रकृतं बालवधहेतुमाह–हीनेति ॥ २६ ॥ भविष्यदिति । इकारलोपश्छान्दसः । तपश्चर्या तपश्चरणाधिकारः । शूद्राणां तपश्चर्या कलियुग एव धर्मो भविष्यति । अस्मिन् युगे त्वधर्म इत्याह–अधर्म

इति । रामराज्यस्य त्रेतायुगत्वेऽपि 'अधर्मः परमो राजन् द्वापरे शूद्रजन्मनः' इत्युक्तेः, किमुत त्रेतायामित्यर्थः ॥२७-३०॥ कथमन्येषु पापं कुर्वाणेषु राज्ञो नरकप्राप्तिस्तत्राह-षड्भागस्येति ॥ ३१ ॥ स इति । तत्र यत्नं निराकरणयत्नम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

स वै विषयपर्यन्ते तव राजन् महातपाः । अद्य तप्यति दुर्बुद्धिस्तेन बालवधो ह्ययम् ॥ २८ ॥ यो ह्यधर्ममकार्यं वा विषये पार्थिवस्य तु । करोति चाश्रीमूलं तत्पुरे वा दुर्मतिर्नरः । क्षिप्रं च नरकं याति स च राजा न संशयः ॥ २९ ॥ अधीतस्य च तप्तस्य कर्मणः सुकृतस्य च । षष्ठं भजति भागं तु प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ३० ॥ षड्भागस्य च भोक्ताऽसौ रक्षते न प्रजाः कथम् ॥ ३१ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल मार्गस्व विषयं स्वकम् । दुष्कृतं यत्र पश्येथास्तत्र यत्नं समाचर ॥ ३२ ॥ एवं चेद्धर्मवृद्धिश्च नृणां चायुर्विवर्धनम् । भविष्यति नरश्रेष्ठ बालस्यास्य च जीवितम् ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वाऽमृतमयं तदा । प्रहर्षमतुलं लेभे लक्ष्मणं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
गच्छ सौम्य द्विजश्रेष्ठं समाश्वासय सुव्रतम् । बालस्य तु शरीरं तत्तैलद्रोण्यां निधापय ॥ २ ॥
गन्धैश्च परमोदारैस्तैलैश्चापि सुगन्धिभिः । यथा न क्षीयते बालस्तथा सौम्य विधीयताम् ॥ ३ ॥
यथा शरीरो बालस्य गुप्तः सन् शिष्टकर्मणः । विपत्तिः परिभेदो वा न भवेच्च तथा कुरु ॥ ४ ॥
एवमादिश्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । मनसा पुष्पकं दध्यावागच्छेति महायशाः ॥ ५ ॥

नारदस्येत्यादि ॥ १-३ ॥ उक्तार्थस्य विवरणम्-यथेत्यादि । बालस्य शरीर इति लिङ्गव्यत्ययः । विपत्तिः स्वरूपनाशः । भेदः सन्धिबन्धादिविनि

र्मुक्तिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ इङ्गितमिति । स त्विति । पुष्पकाधिष्ठातृचेतन इत्यर्थः ॥ ६–९ ॥ प्रायादिति । हरितं दिशम् । विचिन्वन्निति, शूद्रतपस्विनमिति शेषः ॥ १० ॥ अपश्यमान इति । अपश्यमानः अपश्यन् ॥ ११ ॥ १२ ॥ दक्षिणामिति । शैवलाख्यस्य विन्ध्यसमीपवर्तिगिरेः ॥ १३–१६ ॥

इङ्गितं स तु विज्ञाय पुष्पको हेमभूषितः । आजगाम मुहूर्तेन समीपं राघवस्य वै ॥६॥ सोऽब्रवीत् प्रणतो भूत्वा अयमस्मि नराधिप । वश्यस्तव महाबाहो किङ्करः समुपस्थितः ॥ ७ ॥ भाषितं रुचिरं श्रुत्वा पुष्पकस्य नराधिपः । अभिवाद्य महर्षींस्तान् विमानं सोऽध्यरोहत ॥ ८ ॥ धनुर्गृहीत्वा तूणी च खड्गं च रुचिरप्रभम् । निक्षिप्य नगरे वीरौ सौमित्रिभरतावुभौ ॥ ९ ॥ प्रायात् प्रतीचीं हरितं विचिन्वंश्च ततस्ततः । उत्तरामगमच्छ्रीमान् दिशं हिमवता वृताम् ॥ १० ॥ अपश्यमानस्तत्रापि स्वल्पमप्यथ दुष्कृतम् । पूर्वामपि दिशं सर्वामथापश्यन्नराधिपः ॥ ११ ॥ प्रविशुद्धसमाचारामादर्शतलनिर्मलाम् । पुष्पकस्थो महाबाहुस्तदा पश्यन्नराधिपः ॥ १२ ॥ दक्षिणां दिशमाक्रामत्ततो राजर्षिनन्दनः । शैवलस्योत्तरे पार्श्वे ददर्श सुमहत् सरः ॥१३॥ तस्मिन् सरसि तप्यन्तं तापसं सुमहत्तपः । ददर्श राघवः श्रीमान् लम्बमानमधोमुखम् ॥ १४ ॥ राघवस्तमुपागम्य तप्यन्तं तप उत्तमम् । उवाच स तदा वाक्यं धन्यस्त्वमसि सुव्रत ॥ १५ ॥ कस्यां योन्यां तपोवृद्ध वर्तसे दृढविक्रम । कौतूहलात्त्वां पृच्छामि रामो दाशरथिर्ह्यहम् ॥१६॥ कोऽर्थो मनीषितस्तुभ्यं स्वर्गलाभः परोऽथवा । वराश्रयो यदर्थं त्वं तपस्यसि सुदुष्करम् । यमाश्रित्य तपस्तप्तं श्रोतुमिच्छामि तापस ॥१७॥ ब्राह्मणो वाऽसि भद्रं ते क्षत्रियो वाऽसि दुर्जयः । वैश्यस्तृतीयवर्णो वा शूद्रो वा सत्यवाग्भव ॥ १८ ॥ इत्येवमुक्तः स नराधिपेन ह्यवाक्छिरा दाशरथाय तस्मै । उवाच जातिं नृपपुङ्गवाय यत्कारणं चैव तपःप्रयत्नः ॥१९॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

कोऽर्थ इत्यादि । तुभ्यं तव वराश्रयः तपःप्रीतदेवतावरलभ्यो मनीषितोऽभीष्टोऽर्थः स्वर्भोगो वा अन्यो वा । यमाश्रित्य ॥१७॥ ब्राह्मण इति । सत्यवाग्भव

सत्यं कथयेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥
तस्येत्यादि ॥ १–३॥ भाषत इति । तस्य शिर इत्यन्वयः ॥ ४–५ ॥ पुष्पवृष्टिरिति । पुष्पवृष्टिः, पपातेति शेषः । पुष्पवृष्टिश्च महतीति पाठे–तस्यैव

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः । अवाक्छिरास्तथा भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥ शूद्रयोन्यां प्रसूतोऽस्मि शम्बुको नाम नामतः । देवत्वं प्रार्थये राम सशरीरो महायशः ॥२॥ न मिथ्याऽहं वदे राम देवलोकजिगीषया । शूद्रं मां विद्धि काकुत्स्थ तप उग्रं समास्थितम् ॥ ३ ॥ भाषतस्तस्य शूद्रस्य खड्गं सुरुचिरप्रभम् । निष्कृष्य कोशाद्विमलं शिरश्चिच्छेद राघवः ॥४॥ तस्मिन् शूद्रे हते देवाः सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः । साधु साध्विति काकुत्स्थं प्रशशंसुर्मुहुर्मुहुः ॥ ५ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्दिव्यानां सुसुगन्धिनाम् । पुष्पाणां वायुमुक्तानां सर्वतः प्रपपात ह ॥ ६ ॥ सुप्रीताश्चाब्रुवन् रामं देवाः सत्यपराक्रमम् । सुरकार्यमिदं सौम्य सुकृतं ते महामते ॥ ७ ॥ गृहाण च वरं सौम्य यत्त्वमिच्छस्यरिन्दम । स्वर्गभाङ्न हि शूद्रोऽयं त्वत्कृते रघुनन्दन ॥ ८ ॥ देवानां भाषितं श्रुत्वा राघवः सुसमाहितः । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं सहस्राक्षं पुरन्दरम् ॥ ९ ॥ यदि देवाः प्रसन्ना मे द्विजपुत्रः स जीवतु । दिशन्तु वरमेतं मे ईप्सितं परमं मम ॥१०॥ ममापचाराद्यातोऽसौ ब्राह्मणस्यैकपुत्रकः । अप्राप्तकालः कालेन नीतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ११ ॥ तं जीवयत भद्रं वो नानृतं कर्तुमर्हथ । द्विजस्य संश्रुतोऽर्थो मे जीवयिष्यामि ते सुतम् ॥ १२ ॥ राघवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा विबुधसत्तमाः । प्रत्यूचू राघवं प्रीता देवाः प्रीतिसमन्वितम् ॥ १३ ॥

प्रपञ्चनं दिव्यानामित्यादि । प्रपपातेति, वृष्टिरिति शेषः ॥६॥ ७॥ गृहाणेति । सुरकार्यमेवाह–स्वर्गभागिति । हि यस्माच्छूद्रः तपसा स्वर्गं नार्हः सोऽसौ त्वत्कृततपोनिवर्तनेन स्वर्गभाक् न कृतः, तस्मादेव देवकार्यं कृतमित्यर्थः ॥ ८–१० ॥ ममेति । वैवस्वतक्षयं यमगृहम् ॥ ११ ॥ तमिति । द्विजस्येति ।

ते तव सुतं जीवयिष्यामीत्ययमर्थो मे मया द्विजस्य संश्रुतः प्रतिज्ञातः ॥१२॥१३॥ निर्वृत इति। अस्मिन्नहनि त्वया शूद्रशिरश्छेददिवसे। वरं विनापि स्वयमेव जीवितं प्राप्तवानित्यर्थः ॥१४॥१५॥ स्वस्तीति। यामेति लोडुत्तमबहुवचनम् ॥१६-२०॥ दृष्ट्वेति। अविशेषतः अपक्षपातत इत्यर्थः॥२१-२५॥

निर्वृतो भव काकुत्स्थ सोऽस्मिन्नहनि बालकः। जीवितं प्राप्तवान् भूयः समेतश्चापि बन्धुभिः ॥ १४ ॥ यस्मिन् मुहूर्ते काकुत्स्थ शूद्रोऽयं विनिपातितः। तस्मिन् मुहूर्ते बालोऽसौ जीवेन समयुज्यत ॥१५॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते साधु याम नरर्षभ। अगस्त्यस्याश्रमपदं द्रष्टुमिच्छाम राघव ॥१६॥ तस्य दीक्षा समाप्ता हि ब्रह्मर्षेः सुमहाद्युतेः। द्वादशं हि गतं वर्षं जलशय्यां समासतः ॥ १७ ॥ काकुत्स्थ तद्गमिष्यामो मुनिं समभिनन्दितुम्। त्वं चाप्यागच्छ भद्रं ते द्रष्टुं तमृषिसत्तमम् ॥ १८ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय देवानां रघुनन्दनः। आरुरोह विमानं तं पुष्पकं हेमभूषितम् ॥१९॥ ततो देवाः प्रयातास्ते विमानैर्बहुविस्तरैः। रामोऽप्यनुजगामाशु कुम्भयोनेस्तपोवनम् ॥२०॥ दृष्ट्वा तु देवान् संप्राप्तानगस्त्यस्तपसां निधिः। अर्चयामास धर्मात्मा सर्वांस्तानविशेषतः ॥ २१ ॥ प्रतिगृह्य ततः पूजां सम्पूज्य च महामुनिम्। जग्मुस्ते त्रिदशा हृष्टा नाकपृष्ठं सहानुगैः ॥२२॥ गतेषु तेषु काकुत्स्थः पुष्पकादवरुह्य च। ततोऽभिवादयामास ह्यगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ २३ ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा। आतिथ्यं परमं प्राप्य निषसाद नराधिपः ॥ २४ ॥ तमुवाच महातेजाः कुम्भयोनिर्महातपाः। स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ॥ २५ ॥ त्वं मे बहुमतो राम गुणैर्बहुभिरुत्तमैः। अतिथिः पूजनीयश्च मम नित्यं हृदि स्थितः ॥ २६ ॥ सुरा हि कथयन्ति त्वामागतं शूद्रघातिनम्। ब्राह्मणस्य तु धर्मेण त्वया जीवापितः सुतः ॥ २७ ॥

त्वमिति। हृदि स्थित इति। परब्रह्मभूतत्वान्मम हृदये सदा स्थित इत्यर्थः ॥ २६ ॥ सुरा हीति। जीवापितः जीवनं प्रापितः। पुगार्षः। अत्र त्वये

 त्यत्र येति गायत्र्यक्षरं चतुर्विंशमित्याहुः ॥ २७-३० ॥ दत्तस्येति । पारितोषिकतया येन केनापि दत्तस्योत्तमवस्तुनः स्वयमनुपभुज्यान्यस्मै दानं

उष्यतां चेह रजनी सकाशे मम राघव । प्रभाते पुष्पकेण त्वं गन्तासि पुरमेव हि ॥ २८ ॥ त्वं हि नारायणः श्रीमांस्त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । त्वं प्रभुः सर्वभूतानां पुरुषस्त्वं सनातनः ॥ २९ ॥ इदं चाभरणं सौम्य निर्मितं विश्वकर्मणा । दिव्यं दिव्येन वपुषा दीप्यमानं स्वतेजसा । प्रतिगृह्णीष्व काकुत्स्थ मत्प्रियं कुरु राघव ॥ ३० ॥ दत्तस्य हि पुनर्दाने सुमहत् फलमुच्यते । भरणे हि भवान् शक्तः सेन्द्राणां मरुतामपि ॥ ३१ ॥ त्वं हि शक्तस्तारयितुं सेन्द्रानपि दिवौकसः । तस्मात् प्रदास्ये विधिवत्तत् प्रतीच्छ नराधिप ॥ ३२ ॥ दिव्यमाभरणं चित्रं प्रदीप्तमिव भास्करम् ॥ ३३ ॥ अथोवाच महात्मानमिक्ष्वाकूणां महारथः । रामो मतिमतां श्रेष्ठः क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ ३४ ॥ प्रतिग्रहोऽयं भगवन् ब्राह्मणस्याविगर्हितः । गृह्णीयां क्षत्रियोऽहं वै कथं ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणेन विशेषेण दत्तं तद्वक्तुमर्हसि । एवमुक्तस्तु रामेण प्रत्युवाच महानृषिः ॥ ३६ ॥ आसन् कृतयुगे राम ब्रह्मभूते पुरायुगे । अपार्थिवाः प्रजाः सर्वाः सुराणां तु शतक्रतुः ॥ ३७ ॥ ताः प्रजा देवदेवेशं राजार्थं समुपाद्रवन् । सुराणां स्थापितो राजा त्वया देव शतक्रतुः ॥ ३८ ॥ प्रयच्छ नो हि लोकेश पार्थिवं नरपुङ्गवम् । तस्मै पूजां प्रयुञ्जाना धूतपापाश्चरेमहि । न वसामो विना राज्ञा एष नो निश्चयः परः ॥ ३९ ॥ प्रजानां वचनं श्रुत्वा निश्चयित्वाऽर्थमुत्तमम् ॥ ४० ॥ ततो ब्रह्मा सुरश्रेष्ठो लोकपालान् सवासवान् । समाहूयाऽब्रवीत् सर्वांस्तेजोभागान् प्रयच्छत ॥ ४१ ॥ ततो ददुर्लोकपालाः सर्वे भागान् स्वतेजसः । अक्षुपश्च ततो ब्रह्मा यतो जातः क्षुपो नृपः ॥ ४२ ॥

सुमहाफलमुच्यते । भरण इति । मरुतां देवानामपि भरणे रक्षणे । अपिशब्दात् किमुतैतद्भरण इत्यर्थः । भरणेऽपि भवान् शक्तः फलानां महतामपीति च

पाठः ॥ ३१-४७ ॥ प्रतिगृह्येति । आगमं प्राप्तिमार्गम् ॥ ४८ ॥ अत्यद्भुतमिति । कुतो वा केन वा निमित्तेन केन पुरुषेण वा हृतमुपहृतम्, दत्त
मिति यावत् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ एवमिति । त्रेतायुगे त्रेतायुगाख्ये ॥५१॥५२॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटाख्याने उत्तर० षट्सप्ततितमः सर्गः ॥७६॥

तं ब्रह्मा लोकपालानां सहांशैः समयोजयत् । ततो ददौ नृपं तासां प्रजानामीश्वरं क्षुपम् ॥ ४३ ॥ तत्रैन्द्रेण च भागेन महीमाज्ञापयन्नृपः । वारुणेन तु भागेन वपुः पुष्यति राघव ॥ ४४ ॥ कौबेरेण तु भागेन वित्तमासां ददौ तदा । यस्तु याम्योऽभवद्भागस्तेन शास्ति स्म स प्रजाः ॥४५॥ तत्रैन्द्रेण नरश्रेष्ठ भागेन रघुनन्दन । प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते तारणार्थं मम प्रभो ॥४६॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषेः परमधार्मिकम् । तद्रामः प्रतिजग्राह मुनेराभरणं वरम् ॥ ४७ ॥ प्रतिगृह्य ततो रामस्तदाभरणमुत्तमम् । आगमं तस्य दीप्तस्य प्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥४८॥ अत्यद्भुतमिदं दिव्यं वपुषा युक्तमुत्तमम् । कथं भगवता प्राप्तं कुतो वा केन वा हृतम् ॥४९॥ कुतूहलितया ब्रह्मन् पृच्छामि त्वां महायशः । आश्चर्याणां बहूनां हि निधिः परमको भवान् ॥ ५० ॥ एवं ब्रुवति काकुत्स्थे मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् । शृणु राम यथा वृत्तं पुरा त्रेतायुगे युगे ॥ ५१ ॥ रमणीयप्रदेशेऽस्मिन् वने यद् दृष्टवानहम् । आश्चर्यं मे महाबाहो दानमाश्रित्य केवलम् ॥५२॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥७६॥

पुरा त्रेतायुगे राम ह्यरण्यं बहुविस्तरम् । समन्ताद्योजनशतं निर्मृगं पक्षिवर्जितम् ॥ १॥ तस्मिन्निर्मानुषेऽरण्ये कुर्वाणस्तप उत्तमम् । अहमाक्रमितुं सौम्य तदरण्यमुपागमम् ॥ २ ॥ तस्य रूपमरण्यस्य निर्देष्टुं न शशाक ह । फलमूलैः सुखास्वादैर्बहुरूपैश्च पादपैः ॥ ३ ॥

पुरेत्यादि । पुरा त्रेतायुगे पूर्वचतुर्युगवर्तित्रेतायुगे । बहुविस्तरं बहुविस्तारम् । पक्षिवर्जितमिति । अरण्यम्, अभूदिति शेषः ॥१॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् अरण्ये तदेकदेशे । तपः कुर्वाणोऽहं तदरण्यमाक्रमितुम् आ समन्तात्पर्यटनं कृत्वा कार्त्स्न्येनावगन्तुमुपागमम् उपगतवान् ॥ २॥ तस्येति । निर्देष्टुं परि

स०–बहुरूपैश्च काननैः इति पाठः । बहुरूपैः अनेकाकारैः सुवर्णमयैर्वा । "बहुरूपं च पुरटम्" इति काठकभाष्याभिहिताभिधानात् । काननैः अवान्तरैः ॥ ३ ॥

ज्ञातुम्। न शशाक नाशक्नुवम्। तस्य रूपमिति। सुखावहं रूपमित्यर्थः॥ ३॥ ४॥ पद्मोति। सुखास्वादम्, सुखावहप्राशनपानीयवदित्यर्थः॥ ५॥ अरजस्कमिति। अरजस्कं निर्मलम्॥ ६॥ पुराणमिति। नैदाघीं निदाघसंबन्धिनीम्॥ ७॥ प्रभात इति। काले साधु काल्यम्, प्रातःकालकर्तव्यं

तस्यारण्यस्य मध्ये तु सरो योजनमायतम्। हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम्॥ ४॥ पद्मोत्पलसमाकीर्णं समतिक्रान्तशैवलम्। तदाश्चर्यमिवात्यर्थं सुखास्वादमनुत्तमम्॥५॥ अरजस्कं तथाऽक्षोभ्यं श्रीमत् पक्षिगणायुतम्। समीपे तस्य सरसो महदद्भुतमाश्रमम्॥६॥ पुराणं पुण्यमत्यर्थं तपस्विजनवर्जितम्। तत्राहमवसं रात्रिं नैदाघीं पुरुषर्षभ॥७॥ प्रभाते काल्यमुत्थाय सरस्तदुपचक्रमे। अथापश्यं शवं तत्र सुपुष्टमजरं क्वचित्॥८॥ पङ्क्तिभेदेन पुष्टाङ्गं समाश्रितसरोवरम्। तिष्ठन्तं परया लक्ष्म्या तस्मिंस्तोयाशये नृप॥ ९॥ तमर्थं चिन्तयानोऽहं मुहूर्तं तत्र राघव। उषितोऽस्मि सरस्तीरे किं न्विदं स्यादिति प्रभो॥ १०॥ अथापश्यं मुहूर्तेन दिव्यमद्भुतदर्शनम्। विमानं परमोदारं हंसयुक्तं मनोजवम्॥ ११॥ अत्यर्थं स्वर्गिणं तत्र विमाने रघुनन्दन। उपास्तेऽप्सरसां वीर सहस्रं दिव्यभूषणम्॥ १२॥ गायन्ति दिव्यगेयानि वादयन्ति तथाऽपराः। क्ष्वेलयन्ति तथा चान्या नृत्यन्ति च तथाऽपराः॥ १३॥ अपराश्चन्द्ररश्म्याभैर्हेमदण्डैश्च चामरैः। दोधूयुर्वदनं तस्य पुण्डरीकनिभेक्षणम्॥ १४॥ ततः सिंहासनं त्यक्त्वा मेरुकूटमिवांशुमान्। पश्यतो मे तदा राम विमानादवरुह्य च। तं शवं भक्षयामास स स्वर्गी रघुनन्दन॥ १५॥ तथा भुक्त्वा यथाकामं मांसं बहुसुपीवरम्। अवतीर्य सरः स्वर्गी संस्प्रष्टुमुपचक्रमे॥ १६॥

स्नानकर्म उद्दिश्य उत्थाय उपचक्रमे। अपरोक्षेऽपि लिडार्षः॥ ८॥ पङ्क्तिभेदेनेति। लक्ष्म्या, उपेतमिति शेषः॥ ९-१६॥ तथेति। संस्प्रष्टुं शुद्धाचमनं

स०-चन्द्ररश्म्याभैः तदाभकेशयुतैः। दोधूयुः, वल्गन्तोऽयम्॥ १४॥ तं मया दृष्टम्॥ १६॥

कर्तुमित्यर्थः ॥ १६॥१७॥ अहमित्यस्य क्रियाभेदाद्भेदः ॥ १८ ॥ १९ ॥ कस्येति । आहारः ईदृशो भावश्च देवसंमतः । अतः आश्चर्यमेव वर्तते । अतस्तत्सर्वं तत्त्वतः श्रोतुमिच्छामि ॥ २०-२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७॥

उपस्पृश्य यथान्यायं स स्वर्गी रघुपुङ्गव । आरोढुमुपचक्राम विमानवरमुत्तमम् ॥ १७ ॥ तमहं देवसङ्काशमारोहन्तमुदीक्ष्य वै । अथाहमब्रवं वाक्यं स्वर्गिणं पुरुषर्षभ ॥ १८ ॥ को भवान् देवसङ्काश आहारश्च विगर्हितः । त्वयेदं भुज्यते सौम्य किमर्थं वक्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ कस्य स्यादीदृशो भाव आहारो देवसम्मतः । आश्चर्यं वर्तते सौम्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २० ॥ नाहमौपयिकं मन्ये तव भक्ष्यमिदं शवम् ॥ २१ ॥ इत्येवमुक्तः स नरेन्द्र नाकी कौतूहलात् सूनृतया गिरा च । श्रुत्वा च वाक्यं मम सर्वमेतत् सर्वं तथा चाकथयन्ममेति ॥ २२ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

श्रुत्वा तु भाषितं वाक्यं मम राम शुभाक्षरम् । प्राञ्जलिः प्रत्युवाचेदं स स्वर्गी रघुनन्दन ॥ १ ॥
शृणु ब्रह्मन् पुरा वृत्तं ममैतत् सुखदुःखयोः । अनतिक्रमणीयं हि यथा पृच्छसि मां द्विज ॥ २ ॥
पुरा वैदर्भको राजा पिता मम महायशाः । सुदेव इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ३ ॥
तस्य पुत्रद्वयं ब्रह्मन् द्वाभ्यां स्त्रीभ्यामजायत । अहं श्वेत इति ख्यातो यवीयान् सुरथोऽभवत् ॥ ४ ॥

॥ १ ॥ शृण्विति । सुखदुःखयोरिति । देवत्वशवभुक्त्वरूपयोः, कारणमिति शेषः ॥ २-४ ॥

स०-अर्हदेवसङ्काशमिति पदमेकम् । अर्हदेवो रुद्रः, तत्सङ्काशम्, तेन नाहमिति पुनरुक्तम् । तमारोहन्तमुदीक्ष्य तमेवाहमब्रवमित्यन्वयः । अतस्तमिति च नाधिकम् । तमेव पुरुषर्षभ इति पाठः ॥ १८ ॥ आहारः शवरूपः । इदं शवकले वरम् ॥ १९ ॥ सुखदुःखयोः दिव्यदेहशवाशननिमित्तकयोः, कारणमिति शेषः । अनतिक्रमणीयं अत्येतुमशक्यम् एतत्कारणं यथा पृच्छसि तथा आनुपूर्व्येण । पुरावृत्तं वक्ष्यामि शृण्वित्यन्वयः ॥ २ ॥ द्वाभ्यां स्त्रीभ्याम् एकस्यामेक एकस्यामेक इति पुत्रद्वयमजायत । तन्नामनी आह-अहमिति । अहं ज्येष्ठः । सुरथ इत्यपरः यवीयान् ॥ ४ ॥

तत इति। धर्म्यं धर्मादनपेतं यथा भवति तथा ॥ ५ ॥ ६ ॥ सोऽहमिति । निमित्ते कस्मिंश्चिदिति । केनचिन्निमित्तेन लक्षणेन सामुद्रिकादिना । विज्ञातायुः निश्चितायुरवधिः। कालधर्मं हृदि न्यस्य। स्वस्य मरणकालं ज्ञात्वेत्यर्थः ॥७-१०॥ तस्येति। स्वर्गभूतस्य स्वर्गं प्राप्तस्य । स्वर्गोऽत्र

ततः पितरि स्वर्याते पौरा मामभ्यषेचयन्। तत्राहं कृतवान् राज्यं धर्म्यं च सुसमाहितः ॥ ५ ॥ एवं वर्षसहस्राणि ममातीतानि सुव्रत । राज्यं कारयतो ब्रह्मन् प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ ६ ॥ सोऽहं निमित्ते कस्मिंश्चिद्विज्ञातायुर्द्विजोत्तम । कालधर्मं हृदि न्यस्य ततो वनमुपागमम् ॥७॥ सोऽहं वनमिदं दुर्गं मृगपक्षिविवर्जितम्। तपश्चर्तुं प्रविष्टोऽस्मि समीपे सरसः शुभे ॥ ८ ॥ भ्रातरं सुरथं राज्ये ह्यभिषिच्य महीपतिम्। इदं सरः समासाद्य तपस्ततं मया चिरम् ॥ ९ ॥ सोऽहं वर्षसहस्राणि तपस्त्रीणि महावने। तप्त्वा सुदुष्करं प्राप्तो ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ॥ १० ॥ तस्य मे स्वर्गभूतस्य क्षुत्पिपासे द्विजोत्तम। बाधेते परमोदार ततोऽहं व्यथितेन्द्रियः । गत्वा त्रिभुवनश्रेष्ठं पितामहमुवाच ह ॥११॥ भगवन् ब्रह्मलोकोऽयं क्षुत्पिपासाविवर्जितः। कस्यायं कर्मणः पाकः क्षुत्पिपासानुगो ह्यहम् ॥१२॥ आहारः कश्च मे देव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १३ ॥ पितामहस्तु मामाह तवाहारः सुदेवज । स्वादूनि स्वानि मांसानि तानि भक्षय नित्यशः ॥१४॥ स्वशरीरं त्वया पुष्टं कुर्वता तप उत्तमम्। अनुप्तं रोहते श्वेत न कदाचिन्महामते ॥ १५ ॥ तृप्तिर्न तेऽस्ति सूक्ष्माऽपि वने सत्त्वनिषेविते। पुरा तु भिक्षमाणाय भिक्षा वै यतये नृप । न हि दत्ता त्वयेन्द्राभ यस्मादतिथयेऽपि वै॥१६॥ दत्तं न तेऽस्ति सूक्ष्मोऽपि तप एव निषेवसे। तेन स्वर्गगतो वत्स बाध्यसे क्षुत्पिपासया ॥१७॥ स त्वं सुपुष्टमाहारैः स्वशरीरमनुत्तमम्। भक्षयित्वाऽमृतरसं तेन तृप्तिर्भविष्यति ॥ १८ ॥

ब्रह्मलोकः ॥ ११-१४ ॥ स्वशरीरं त्वया पुष्टमिति । मुख्यं तपो न कृतम्, स्वशरीरमेव केवलं त्वया पुष्टम् । अनुप्तमकृतावापं बीजं न रोहते हि ॥ १५ ॥ १६ ॥ दत्तमिति। सूक्ष्मोऽपि। लिङ्गव्यत्यय आर्षः। सूक्ष्ममपि अत्यल्पमपि। ते दत्तं दानं नास्ति देवपित्रतिथिषु । किन्तु तप एव केवलं

निषेवसे निषेवितवानित्यर्थः । "मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्येकाग्र्यं परमं तपः" इत्युक्तं दृढसमाधिरूपं तप एव कृतमित्यर्थः ॥ १७-२० ॥ सोऽहमिति । कुर्मि करोमि ॥ २१ ॥ २२ ॥ तस्येति । कृच्छ्रभूतस्य कृच्छ्रं प्राप्तस्य । विमोचय, मामिति शेषः ॥ २३-२७ ॥ मयेति । तस्मिन्

यदा तु तद्वनं श्वेत अगस्त्यः सुमहानृषिः । आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा कृच्छ्राद्विमोक्ष्यसे ॥ १९ ॥ स हि तारयितुं सौम्य शक्तः सुरगणानपि । किं पुनस्त्वां महाबाहो क्षुत्पिपासावशं गतम् ॥२०॥ सोऽहं भगवतः श्रुत्वा देवदेवस्य निश्चयम् । आहारं गर्हितं कुर्मि स्वशरीरं द्विजोत्तम ॥ २१ ॥ बहून् वर्षगणान् ब्रह्मन् भुज्यमानमिदं मया । क्षयं नाभ्येति ब्रह्मर्षे तृप्तिश्चापि ममोत्तमा ॥ २२ ॥ तस्य मे कृच्छ्रभूतस्य कृच्छ्रादस्माद्विमोचय । अन्येषां न गतिर्ह्यत्र कुम्भयोनिमृते द्विजम् ॥ २३ ॥ इदमाभरणं सौम्य तारणार्थं द्विजोत्तम । प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥ इदं तावत् सुवर्णं च धनं वस्त्राणि च द्विज । भक्ष्यं भोज्यं च ब्रह्मर्षे ददात्याभरणानि च ॥ २५ ॥ सर्वान् कामान् प्रयच्छामि भोगांश्च मुनिपुङ्गव । तारणे भगवन् मह्यं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २६ ॥ तस्याहं स्वर्गिणो वाक्यं श्रुत्वा दुःखसमन्वितम् । तारणायोपजग्राह तदाभरणमुत्तमम् ॥ २७ ॥ मया प्रतिगृहीते तु तस्मिन्नाभरणे शुभे । मानुषः पूर्वको देहो राजर्षेर्विननाश ह ॥ २८ ॥ प्रनष्टे तु शरीरेऽसौ राजर्षिः परया मुदा । तृप्तः प्रमुदितो राजा जगाम त्रिदिवं सुखम् ॥ २९ ॥ तेनेदं शक्रतुल्येन दिव्यमाभरणं मम । तस्मिन्निमित्ते काकुत्स्थ दत्तमद्भुतदर्शनम् ॥ ३० ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

तारणनिमित्ते । विननाश ह पुनर्भक्षणाय नोपस्थितमित्यर्थः ॥ २८-३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

तदित्यादि । गौरवात् सर्वज्ञः सर्ववक्तेति संभावनया ॥ १ ॥ भगवन्निति । स यत्र तप्यति तद्वनं कथममृगद्विजम् ? ॥ २ ॥ तदिति । कथं तादृशं तद्वनं तपश्चर्तुं चरितुं प्रविष्टः ॥ ३ ॥ ४ ॥ पुरेति । दण्डधरो राजा प्रभुः वर्णाश्रमविभागतद्धर्मप्रवर्तनाधिकृतः ॥५–७॥ प्रीत इति । दण्डेन चेति । क्षत्रिय

तदद्भुततमं वाक्यं श्रुत्वाऽगस्त्यस्य राघवः । गौरवाद्विस्मयाच्चैव पुनः प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १ ॥ भगवंस्तद्वनं घोरं तपस्तप्यति यत्र सः । श्वेतो वैदर्भको राजा कथं स्यादमृगद्विजम् ॥ २ ॥ तद्वनं स कथं राजा शून्यं मनुजवर्जितम् । तपश्चर्तुं प्रविष्टः स श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥३॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् । वाक्यं परमतेजस्वी वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ ४ ॥ पुरा कृतयुगे राम मनुर्दण्डधरः प्रभुः । तस्य पुत्रो महानासीदिक्ष्वाकुः कुलनन्दनः ॥५॥ तं पुत्रं पूर्वकं राज्ये निक्षिप्य भुवि दुर्जयम् । पृथिव्यां राजवंशानां भव कर्तेत्युवाच ह ॥ ६ ॥ तथेति च प्रतिज्ञातं पितुः पुत्रेण राघव । ततः परमसन्तुष्टो मनुः पुत्रमुवाच ह ॥ ७ ॥ प्रीतोऽस्मि परमोदार त्वं कर्तासि न संशयः । दण्डेन च प्रजा रक्ष मा च दण्डमकारणे ॥ ८ ॥ अपराधिषु यो दण्डः पात्यते मानवेषु वै । स दण्डो विधिवन्मुक्तः स्वर्गं नयति पार्थिवम् ॥९॥ तस्माद्दण्डे महाबाहो यत्नवान् भव पुत्रक । धर्मो हि परमो लोके कुर्वतस्ते भविष्यति ॥ १० ॥ इति तं बहु सन्दिश्य मनुः पुत्रं समाधिना । जगाम त्रिदिवं हृष्टो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ११ ॥ प्रयाते त्रिदिवं तस्मिन्निक्ष्वाकुरमितप्रभः । जनयिष्ये कथं पुत्रानिति चिन्तापरोऽभवत् ॥ १२ ॥ कर्मभिर्बहुरूपैश्च तैस्तैर्मनुसुतः सुतान् । जनयामास धर्मात्मा शतं देवसुतोपमान् ॥ १३ ॥

सहजधर्मभूतेन । अकारणे दण्डं मा, पातयेति शेषः ॥ ८ ॥ ननु कथं परपीडावहो दण्डो युक्तः कर्तुमिति तत्राह–अपराधिष्वित्यादि । विधिवत् यथाशास्त्रम् यथापराधम् । मुक्तः प्रवर्तित इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ इतीति । समाधिना योगेन ॥११॥१२॥ कर्मभिरिति । बहुरूपैरिति । यज्ञदानतपो

लक्षणैरित्यर्थः ॥ १३ ॥ तेषामिति । पूर्वजाः ज्येष्ठाः ॥ १४ ॥ नामेति । दण्ड इत्याख्याकरणं पितुः सर्वज्ञत्वात् अन्वर्थतावसायपूर्वकमित्याह–अवश्यमित्यादि ॥१५॥१६॥ स इति । पर्वतरोधसि पर्वततटप्रान्ते ॥१७–२०॥ इति श्रीगोविन्दराज० उत्तरश्रीरामा० एकोनाशीतितमः सर्गः ॥७९॥

तेषामवरजस्तात सर्वेषां रघुनन्दन । मूढश्चाकृतविद्यश्च न शुश्रूषति पूर्वजान् ॥१४॥ नाम तस्य च दण्डेति पिता चक्रेऽल्पमेधसः । अवश्यं दण्डपतनं शरीरेऽस्य भविष्यति ॥१५॥ अपश्यमानस्तं देशं घोरं पुत्रस्य राघव । विन्ध्यशैवलयोर्मध्ये राज्यं प्रादादरिन्दम ॥ १६ ॥ स दण्डस्तत्र राजाऽभूद्रम्ये पर्वतरोधसि । पुरं चाप्रतिमं राम न्यवेशयदनुत्तमम् ॥ १७ ॥ पुरस्य चाकरोन्नाम मधुमन्तमिति प्रभो । पुरोहितं तूशनसं वरयामास सुव्रतम् ॥ १८ ॥ एवं स राजा तद्राज्यमकरोत् सपुरोहितः । प्रहृष्टमनुजाकीर्णं देवराज्यं यथा वृषा ॥ १९ ॥ ततः स राजा मनुजेन्द्रपुत्रः सार्धं च तेनोशनसा तदानीम् । चकार राज्यं सुमहन्महात्मा शक्रो दिवीवोशनसा समेतः ॥ २० ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

एतदाख्याय रामाय महर्षिः कुम्भसम्भवः । अस्यामेवापरं वाक्यं कथायामुपचक्रमे ॥ १ ॥
ततः स दण्डः काकुत्स्थ बहुवर्षगणायुतम् । अकरोत्तत्र दान्तात्मा राज्यं निहतकण्टकम् ॥ २ ॥
अथ काले तु कस्मिंश्चिद्राजा भार्गवमाश्रमम् । रमणीयमुपाक्रामच्चैत्रे मासि मनोहरे ॥ ३ ॥
तत्र भार्गवकन्यां स रूपेणाप्रतिमां भुवि । विचरन्तीं वनोद्देशे दण्डोऽपश्यदनुत्तमाम् ॥ ४ ॥
स दृष्ट्वा तां सुदुर्मेधा अनङ्गशरपीडितः । अभिगम्य सुसंविग्नां कन्यां वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥

एतदित्यादि । अस्यामेवापरं वाक्यमिति । प्रोक्तदानकथायामेव संबद्धम् अपरं तत्पृष्टोत्तरभूतं कथान्तरमित्यर्थः ॥ १ ॥२॥ अथेति । भार्गवः शुक्रः

तस्यायमपि भार्गवः तम् ॥ ३–६ ॥ तस्येति । मोहेन काममोहेन उन्मत्तः उचितानुचितवचनकर्मविवेकरहितः ॥७–९॥ यदि वाऽन्यदित्यादि । यदि वाऽन्यत्कामभोगानुकूलम् ॥ १० ॥ अन्यथेति । घोराभिसंहितं महानर्थसंबद्धम् ॥ ११–१३ ॥ प्रसादमिति । कालं क्षेप्तुं विलम्बं कर्तुमित्यर्थः ॥१४॥

कुतस्त्वमसि सुश्रोणि कस्य वाऽसि सुता शुभे । पीडितोऽहमनङ्गेन गच्छामि त्वां शुभानने ॥ ६ ॥ तस्य चैवं ब्रुवाणस्य मोहोन्मत्तस्य कामिनः । भार्गवी प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं नृपम् ॥७॥ भार्गवस्य सुतां विद्धि देवस्याक्लिष्टकर्मणः । अरजां नाम राजेन्द्र ज्येष्ठामाश्रमवासिनीम् ॥ ८ ॥ मा मां स्पृश बलाद्राजन् कन्या पितृवशा ह्यहम् । गुरुः पिता मे राजेन्द्र त्वं च शिष्यो महात्मनः । व्यसनं सुमहत् क्रुद्धः स ते दद्यान्महातपाः ॥ ९ ॥ यदि वाऽन्यन्मया कार्यं धर्मदृष्टेन सत्पथा । वरयस्व नृपश्रेष्ठ पितरं मे महाद्युतिम् ॥१०॥ अन्यथा तु फलं तुभ्यं भवेद्घोराभिसंहितम् । क्रोधेन हि पिता मेऽसौ त्रैलोक्यमपि निर्दहेत् ॥ ११ ॥ दास्यते चानवद्याङ्ग तव मां याचितः पिता ॥ १२ ॥ एवं ब्रुवाणामरजां दण्डः कामवशं गतः । प्रत्युवाच मदोन्मत्तः शिरस्याधाय चाञ्जलिम् ॥१३॥ प्रसादं कुरु सुश्रोणि न कालं क्षेप्तुमर्हसि । त्वत्कृते हि मम प्राणा विदीर्यन्ते वरानने ॥१४॥ त्वां प्राप्य मे वधो वा स्याच्छापो वा यदि दारुणः । भक्तं भजस्व मां भीरु भजमानं सुविह्वलम् ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा तु तां कन्यां दोर्भ्यां गृह्य बलाद्बली । विस्फुरन्तीं यथाकामं मैथुनायोपचक्रमे ॥१६॥ एतमर्थं महाघोरं दण्डः कृत्वा सुदारुणम् । नगरं प्रययावाशु मधुमन्तमनुत्तमम् ॥ १७ ॥ अरजाऽपि रुदन्ती सा आश्रमस्याविदूरतः । प्रतीक्षन्ती सुसन्त्रस्ता पितरं देवसन्निभम् ॥ १८ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

त्वामिति । त्वां प्राप्य मे यदि वधादिर्भवेत्, भवतु नामेति शेषः ॥ १५ ॥ एवमिति । विस्फुरन्तीं विलुठन्तीम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ अरजाऽपीति । प्रतीक्षन्ती पितरम्, आस्त इति शेषः । प्रतीक्षते स्म संत्रस्तेति च पाठः ॥१८॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकु० उत्तरश्री० अशीतितमः सर्गः ॥८०॥

स मुहूर्तादित्यादि । उपश्रुत्येति, शिष्यमुखात् वृत्तान्तमिति शेषः ॥ १ ॥ स इति । प्रत्यूषे प्रातःकाले ॥ २ ॥३॥ पश्यध्वमिति । विपरीतस्य विपरीतानुष्ठानस्य । विपत्तिं विनाशम्, मत्क्रोधतो जायमानामिति शेषः । अग्निशिखामिव स्थितां कुद्धामरजाम् । कुद्धादग्निशिखामिवेति पाठे कुद्धान्मत्तो जायमानामग्निशिखासदृशीं विपत्तिं विनाशं पश्यध्वम् ॥ ४ ॥ क्षय इति । अस्य प्रातः क्षय इति योजना ॥ ५ ॥ शिखां वै स्प्रष्टुमिच्छतीत्युक्ता

स मुहूर्तादुपश्रुत्य देवर्षिरमितप्रभः । स्वमाश्रमं शिष्यवृतः क्षुधार्तः सन्न्यवर्तत ॥ १ ॥ सोऽपश्यदरजां दीनां रजसा समभिप्लुताम् । ज्योत्स्नामिवारुणग्रस्तां प्रत्यूषे न विराजतीम् ॥ २ ॥ तस्य रोषः समभवत् क्षुधार्तस्य विशेषतः । निर्दहन्निव लोकांस्त्रीन् शिष्यांश्चैतदुवाच ह ॥ ३ ॥ पश्यध्वं विपरीतस्य दण्डस्याविजितात्मनः । विपत्तिं घोर सङ्काशां कुद्धामग्निशिखामिव ॥ ४ ॥ क्षयोऽस्य दुर्मतेः प्राप्तः सानुगस्य दुरात्मनः । यः प्रदीप्तां हुताशस्य शिखां वै स्प्रष्टुमिच्छति ॥ ५ ॥ यस्मात् स कृतवान् पापमीदृशं घोरसंहितम् । तस्मात् प्राप्स्यति दुर्मेधाः फलं पापस्य कर्मणः ॥ ६ ॥ सप्तरात्रेण राजाऽसौ सभृत्यबलवाहनः । पापकर्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्मतिः ॥ ७ ॥ समन्ताद्योजन शतं विषयं चास्य दुर्मतेः । धक्ष्यते पांसुवर्षेण महता पाकशासनः ॥ ८ ॥ सर्वसत्त्वानि यानीह स्थावराणि चराणि च । महता पांसुवर्षेण विलयं सर्वतोऽगमन् ॥ ९ ॥ दण्डस्य विषयो यावत्तावत् सर्वसमुच्छ्रयम् । पांसुवर्षमिवालक्ष्यं सप्तरात्रं भविष्यति ॥ १० ॥ इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षस्तदाश्रमनिवासिनम् । जनं जनपदान्तेषु स्थीयतामिति चाब्रवीत् ॥ ११ ॥ श्रुत्वा तूशनसो वाक्यं सोश्रमावसथो जनः । निष्क्रान्तो विषयात्तस्मात् स्थानं चक्रेऽथ बाह्यतः ॥ १२ ॥

न्यापदेशार्थं विशदयति–यस्मादित्यादि । ईदृशमिति मत्पुत्रीधर्षणरूपमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ समन्तादिति । धक्ष्यत इति, नाशयिष्यतीत्यर्थः ॥८॥ सर्वेति । विलयमगमन् गमिष्यन्तीति यावत् ॥९ ॥ दण्डस्येति । सर्वसमुच्छ्रयं चराचरप्राणिमात्रमित्यर्थः । उच्छ्रयत्यस्मादित्युच्छ्रयम् । पांसुवर्षमिवालक्ष्यमिति । पांसुवर्षं प्रसिद्धप्रलयपांसुमहावर्षमिव प्राप्य सप्तरात्रं सप्तरात्रपर्यन्तम् अलक्ष्यं भविष्यतीति । विनष्टपुरपौरजानपदकं भविष्यतीत्यर्थः॥ १०॥ इतीति । तदाश्रमवासिनमिति । स्वाश्रमनिवासिनमित्यर्थः । जनपदान्तेषु दण्डजनपदसीमान्तदेशेष्वित्यर्थः ॥ ११ ॥ श्रुत्वेति । सोश्रमावसथ इति

छान्दसः सन्धिः । एतावता कथं तदमृगद्विजमित्यस्योत्तरं निवृत्तम् ॥ १२ ॥ निर्जनं वनं कथं तपसे प्रविष्ट इत्यस्योत्तरमाह–स तथेत्यादि । तव समलत्वात् इहैव वसेति । वासप्रयोजनमाह–सुसमाहितेति । शोभनसमाधिमतीत्यर्थः । समाध्यनुष्ठानस्यापि निमित्तमाह–दुर्मेध इति । यस्माद्धर्षण सहिष्णुर्दुर्बुद्धिरसि, ततः तादृशमलमोचनार्थं समाधिमती सती वसेत्यर्थः ॥ १३ ॥ कथं वस्तुं शक्यं पांसुवर्ष इत्यत्राह–इदं योजनपर्यन्तमित्यादि॥१४॥

स तथोक्ता मुनिजनमरजामिदमब्रवीत् । इहैव वस दुर्मेधे आश्रमे सुसमाहिता ॥ १३ ॥ इदं योजनपर्यन्तं सरः सुरुचिरप्रभम् । अरजे विज्वरा भुङ्क्ष्व कालश्चात्र प्रतीक्ष्यताम् ॥ १४ ॥ त्वत्समीपे च ये सत्त्वा वासमेष्यन्ति तां निशाम् । अवध्याः पांसुवर्षेण ते भविष्यन्ति नित्यदा ॥ १५ ॥ श्रुत्वा नियोगं ब्रह्मर्षेः साऽरजा भार्गवी तदा । तथेति पितरं प्राह भार्गवं भृशदुःखिता । इत्युक्त्वा भार्गवो वासमन्यत्र समकारयत् ॥ १६ ॥ तच्च राज्यं नरेन्द्रस्य सभृत्यबलवाहनम् । सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतं यथोक्तं ब्रह्मवादिना ॥ १७ ॥ तस्यासौ दण्डविषयो विन्ध्यशैवलयोर्नृप । शप्तो ब्रह्मर्षिणा तेन वैधर्म्ये सहिते कृते ॥ १८ ॥ ततः प्रभृति काकुत्स्थ दण्डकारण्यमुच्यते । तपस्विनः स्थिता ह्यत्र जनस्थानमतोऽभवत् ॥ १९ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि राघव । सन्ध्यामुपासितुं वीर समयो ह्यतिवर्तते ॥ २० ॥ एते महर्षयः सर्वे पूर्णकुम्भाः समन्ततः । कृतोदका नरव्याघ्र आदित्यं पर्युपासते ॥ २१ ॥

त्वत्समीप इति । सत्त्वाः पक्ष्यादयः । एवं चोशनसोऽनुग्रहेण सरःप्रदेशस्य सुखावहत्वात्सुखवासत्वाच्चात्र तपसे प्रविष्ट इति भावः ॥१५–१७॥ तस्येति । तस्यासौ । व्यत्ययात् षष्ठी । सोऽसावित्यर्थः । सहिते पूर्णधर्मपूर्णसौख्यसहित इत्यर्थः । कृते कृतयुगे ॥१८–२०॥ एत इति । कृतोदकाः कृतस्नानादि

स०–हे दुर्मेधे दुर्मेधः ! दुर्मेधे नि (दु) र्यज्ञादिमत्याश्रमे इति वा । असिच् बुद्धिपर्यायमेधाशब्दस्येति ज्ञायते । स्त्रीलिङ्गप्रजाशब्दसाहचर्यात् । यज्ञवाच्ययं पुंलिङ्गः । " मेधः क्रतौ स्त्रियां मेधा मतौ " इति विश्वः । एतत्पापपरिहारार्थं सुसमाहिता इहाश्रमे वस ॥ १३ ॥

कर्माणि इत्यर्थः ॥ २१ ॥ स तैरिति । स रविः ब्रह्मवित्तमैः तीर्थसमीपे सहितैः संगतैस्तैर्ऋषिभिरभ्यस्तं ब्राह्मणं ब्रह्ममन्त्रतन्त्रयोगाभ्यासलक्षणपूजाम्, प्राप्येति शेषः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

स तैर्ब्राह्मणमभ्यस्तं सहितैर्ब्रह्मवित्तमैः । रविरस्तं गतो राम गच्छोदकमुपस्पृश ॥ २२ ॥
इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

ऋषेर्वचनमाज्ञाय रामः सन्ध्यामुपासितुम् । उपाक्रमत् सरः पुण्यमप्सरोगणसेवितम् ॥ १ ॥ तत्रोदकमुपस्पृश्य सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम् । आश्रमं प्राविशद्रामः कुम्भयोनेर्महात्मनः ॥ २ ॥ तस्यागस्त्यो बहुगुणं कन्दमूलं तथौषधिम् । शाल्यादीनि पवित्राणि भोजनार्थमकल्पयत् ॥ ३ ॥ स भुक्तवान्नरश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् । प्रीतश्च परितुष्टश्च तां रात्रिं समुपाविशत् ॥४॥ प्रभाते काल्यमुत्थाय कृत्वाऽह्निकमरिन्दमः । ऋषिं समुपचक्राम गमनाय रघूत्तमः ॥ ५ ॥ अभिवाद्याब्रवीद्रामो महर्षिं कुम्भसम्भवम् । आपृच्छे स्वां पुरीं गन्तुं मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ६ ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि दर्शनेन महात्मनः । द्रष्टुं चैवागमिष्यामि पावनार्थमिहात्मनः ॥ ७ ॥

ऋषेरित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ तस्येति । कन्दमूलं कन्दरूपं मूलं कन्दमूलम् । तथा ओषधिं दिव्यौषधिरूपम्, जरापलितघ्नमित्यर्थः । एवं बहुगुणप्रयोजनार्थं ददौ । भोजनार्थं तु शालिपवित्राणि पवित्रशाल्यन्नानीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रभात इति । काल्यं प्रातःकालिकमाह्निकं कृत्वा । गमनायेति । गमनानुज्ञार्थमित्यर्थः ॥५॥६॥ धन्य इति । आगमिष्यामीति । अतः परमपि यदाऽऽकाङ्क्षा तदा आत्मनः पावनार्थमागमिष्यामीत्युक्तवानित्यर्थः ॥७॥

स०-कन्दमूलं कन्दरूपं मूलमिति नागोजिभट्टः । कन्दः सूरणादिः । "कन्दस्तु सूरणे सस्यमूले जलधरेऽपि च" इति विश्वः । मूलं शिफा "मूलमाद्ये शिफायां च" इति च विश्वः । औषधम् आरोग्यदममृतवल्ल्यादि । शाल्यादीनि दिव्यतण्डुलादीनि ॥ ३ ॥ आपृच्छे "आङि नुप्रच्छयोः" इत्यात्मनेपदता । स्वाश्रमं स्वनगरीम् । सीतां लोकरीत्या त्यक्तवतो रामस्य विरक्तिवशात्स्वाश्रममित्युक्तिरिति मन्तव्यम् । आपृच्छे स्वाश्रमं गन्तुम् इति पाठः ॥ ६ ॥ पावनार्थं लोकदृष्ट्या मम, आन्तरङ्गिकतया तव पावनार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तथेति । परमप्रीत इति, एवं विनयवचनादिति शेषः । धर्मनेत्र इति । धर्मो नेत्रं ज्ञानसाधनं यस्य स तथा ॥ ८ ॥ ९ ॥ मुहूर्तमिति । स्वर्गभूताः स्वर्गं प्राप्ताः ॥ १० ॥ ११ ॥ ईदृश इति । सिद्धिं परमं तत्त्वं ब्रह्मभावम् ॥ १२ ॥ गच्छेति । अरिष्टं सुखम् ॥ १३ ॥ एवमिति । प्रग्रहः उद्यतबाहुः॥१४–१७॥

तथा वदति काकुत्स्थे वक्ष्यमद्भुतदर्शनम् । उवाच परमप्रीतो धर्मनेत्रस्तपोधनः ॥ ८ ॥ अत्यद्भुतमिदं वाक्यं तव राम शुभाक्षरम् । पावनः सर्वभूतानां त्वमेव रघुनन्दन ॥ ९ ॥ मुहूर्तमपि राम त्वां ये च पश्यन्ति केचन । पाविताः स्वर्गभूताश्च पूज्यास्ते सर्वदैवतैः ॥१०॥ ये च त्वां घोरचक्षुर्भिः पश्यन्ति प्राणिनो भुवि । हतास्ते यम दण्डेन सद्यो निरयगामिनः ॥११॥ ईदृशस्त्वं रघुश्रेष्ठ पावनः सर्वदेहिनाम् । भुवि त्वां कथयन्तोऽपि सिद्धिमेष्यन्ति राघव ॥ १२ ॥ गच्छ चारिष्टमव्यग्रः पन्थानमकुतोभयम् । प्रशाधि राज्यं धर्मेण गतिर्हि जगतो भवान् ॥१३॥ एवमुक्तस्तु मुनिना प्राञ्जलिः प्रग्रहो नृपः । अभ्यवादयत प्राज्ञस्तमृषिं पुण्यशालिनम् ॥ १४ ॥ अभिवाद्य मुनि श्रेष्ठं तांश्च सर्वांस्तपोधनान् । अध्यारोहत्तदव्यग्रः पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ १५ ॥ तं प्रयान्तं मुनिगणा ह्याशीर्वादैः समन्ततः । अपूजयन् महेन्द्राभं सहस्राक्षमिवामराः ॥१६॥ खस्थः स ददृशे रामः पुष्पके हेमभूषिते । शशी मेघ समीपस्थो यथा जलधरागमे ॥ १७ ॥ ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते पूज्यमानस्ततस्ततः । अयोध्यां प्राप्य काकुत्स्थो मध्य कक्ष्यामवारुहत् ॥१८॥ ततो विसृज्य रुचिरं पुष्पकं कामगामि तत् । विसर्जयित्वा गच्छेति स्वस्ति तेऽस्त्विति च प्रभुः ॥ १९ ॥ कक्ष्यान्तरविनिक्षिप्तं द्वास्स्थं रामोऽब्रवीद्वचः । लक्ष्मणं भरतं चैव गत्वा तौ लघुविक्रमौ । ममागमन माख्याय शब्दापयत मा चिरम्॥२०॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे द्व्यशीतितमः सर्गः॥८२॥

तत इति । मध्यकक्ष्याम्, प्राप्येति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ कक्ष्यान्तरेति । विनिक्षिप्तं योजितमिति यावत् । शब्दापयतेति पुगार्थः । आत्मानं शब्दवन्तं कुर्वित्यर्थः । बहुवचनमार्षम् ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

तच्छ्रुत्वेत्यादि ॥१॥२॥ कृतमिति । द्विजकार्यं यथा प्रतिज्ञातं तत्तथा तथ्यं कृतम्, बालो जीवित इत्यर्थः । धर्मसेतुं राजधर्ममर्यादाभूतं राजसूयमित्यर्थः ॥ ३ ॥ अक्षय्य इति । धर्मप्रसाधकं धर्मवर्धकमित्यर्थः । धर्मप्रवचनमिति च पाठः ॥ ४ ॥ युवाभ्यामिति । तत्र धर्मो हि शाश्वत इति । तत्र राजसूये । क्षत्रियस्यासाधारणः अक्षयकीर्तिहेतुर्धर्म इत्यर्थः ॥ ५-७ ॥ अस्मिन्निति । हितम् इह लोके सुखम् । आयतियुक्तम्, उत्तरः काल आयतिः, उत्तरकाले

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । द्वास्स्थः कुमारावाहूय राघवाय न्यवेदयत् ॥ १ ॥ दृष्ट्वा तु राघवः प्राप्तौ प्रियौ भरतलक्ष्मणौ । परिष्वज्य तदा रामो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥ कृतं मया यथा तथ्यं द्विजकार्यमनुत्तमम् । धर्मसेतुमतो भूयः कर्तुमिच्छामि राघवौ ॥ ३ ॥ अक्षय्यश्चाव्ययश्चैव धर्मसेतुर्मतो मम । धर्मप्रसाधकं ह्येतत् सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ४ ॥ युवाभ्यामात्मभूताभ्यां राजसूयमनुत्तमम् । सहितो यष्टुमिच्छामि तत्र धर्मो हि शाश्वतः ॥ ५ ॥ इष्ट्वा तु राजसूयेन मित्रः शत्रुनिबर्हणः । सुहुतेन सुयज्ञेन वरुणत्वमुपागमत् ॥ ६ ॥ सोमश्च राजसूयेन इष्ट्वा धर्मेण धर्मवित् । प्राप्तश्च सर्वलोकेषु कीर्तिस्थानं च शाश्वतम् ॥ ७ ॥ अस्मिन्नहनि यच्छ्रेयश्चिन्त्यतां तन्मया सह । हितं चायतियुक्तं च प्रयतौ कर्तुमर्हथः ॥ ८ ॥ श्रुत्वा तु राघवस्यैतद्वाक्यं वाक्यविशारदः । भरतः प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९ ॥ त्वयि धर्मः परः साधो त्वयि सर्वा वसुन्धरा । प्रतिष्ठिता महाबाहो यशश्चामितविक्रम ॥ १० ॥ महीपालाश्च सर्वे त्वां प्रजापतिमिवामराः । निरीक्षन्ते महात्मानं लोकनाथं यथा वयम् ॥ ११ ॥ प्रजाश्च पितृवद्राजन् पश्यन्ति त्वां महाबल । पृथिव्या गतिभूतोऽसि प्राणिनामपि राघव ॥ १२ ॥

च हितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ त्वयीति । सर्वा वसुंधरा प्रतिष्ठितेति । सार्वभौमत्वादिति भावः ॥१०॥११॥ प्रजा इति । पितृवत् पितरमिव ॥१२-१४॥

स०—कुमारौ लक्ष्मणभरतौ । द्वास्स्थः । तन्मध्ये मुख्य इत्येकवचनमिति वाऽवसेयम् ॥ १ ॥ धर्मसेतुं 'राजा राजसूयेन यजेत' इत्यादिबोधितराजमर्यादारूपं कर्म । "यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः । मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥" इत्युक्तेरीश्वरस्यापीतरप्रवृत्तये कर्मानुष्ठानं विहितमिति कर्तुमिच्छामीत्युक्तिः । नत्वप्राप्तफललाभार्थमिति भावः । हे राघवौ ! ॥ ३ ॥

स त्वमिति। तव वशे वर्तते तव स्वाधीने वर्तत इत्यर्थः ॥ १५-१८ ॥ एष्यदिति। एष्यदस्मदभिप्रायात् अस्मदभिप्रायमेष्यतः मामकचिकीर्षामागमिष्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

स त्वमेवंविधं यज्ञमाहर्तासि कथं नृप। पृथिव्यां राजवंशानां विनाशो यत्र दृश्यते ॥ १३ ॥ पृथिव्यां ये च पुरुषा राजन् पौरुषमागताः। सर्वेषां भविता तत्र संक्षयः सर्वकोपजः ॥ १४ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल गुणैरतुलविक्रम। पृथिवीं नार्हसे हन्तुं वशे हि तव वर्तते ॥ १५ ॥ भरतस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वाऽमृतमयं तदा। प्रहर्षमतुलं लेभे रामः सत्यपराक्रमः ॥ १६ ॥ उवाच च शुभं वाक्यं कैकेय्यानन्दवर्धनम्। प्रीतोऽस्मि परितुष्टोऽस्मि तवाद्य वचनेऽनघ ॥१७॥ इदं वचनमक्लीबं त्वया धर्मसमाहितम्। व्याहृतं पुरुषव्याघ्र पृथिव्याः परिपालनम् ॥१८॥ एष्यदस्मदभिप्रायाद्राजसूयात् क्रतूत्तमात्। निवर्तयामि धर्मज्ञ तव सुव्याहृतेन च ॥ १९ ॥ लोकपीडाकरं कर्म न कर्तव्यं विचक्षणैः। बालानां तु शुभं वाक्यं ग्राह्यं लक्ष्मणपूर्वज। तस्माच्छृणोमि ते वाक्यं साधुयुक्तं महामते ॥ २० ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

तथोक्तवति रामे तु भरते च महात्मनि। लक्ष्मणोऽथ शुभं वाक्यमुवाच रघुनन्दनम् ॥१॥ अश्वमेधो महायज्ञः पावनः सर्वपाप्मनाम्। पावनस्तव दुर्धर्षो रोचतां रघुनन्दन ॥ २ ॥ श्रूयते हि पुरावृत्तं वासवे सुमहात्मनि। ब्रह्महत्यावृतः शक्रो हयमेधेन पावितः ॥ ३ ॥ पुरा किल महाबाहो देवासुरसमागमे। वृत्रो नाम महानासीद्दैतेयो लोकसंमतः ॥ ४ ॥ विस्तीर्णो योजनशतमुच्छ्रितस्त्रिगुणं ततः। अनुरागेण लोकांस्त्रीन् स्नेहात् पश्यति सर्वतः ॥ ५ ॥

तथोक्तवतीत्यादि ॥ १ ॥ अश्वमेध इति। रोचतामित्यादि, अनुष्ठातुमिति शेषः। "सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" इति श्रुतेः ॥ २ ॥ एवमश्वमेधस्य ब्रह्महत्यान्तसर्वपापशोधकत्वे पुरावृत्तकथनम्-श्रूयते हीत्यादि ॥ ३ ॥ ४ ॥ विस्तीर्ण इति। ततस्त्रिगुणमिति। योजन

शतत्रयमित्यर्थः। अनुरागेण स्वीयत्वाभिमानेन हेतुना, स्नेहात् ॥५-८॥ तस्येति। इतरत्सुखमिति। वैषयिकसुखमित्यर्थः ॥ ९ ॥ स इति। मधुरः सौम्यश्चासावीश्वरश्च मधुरेश्वरः तम्। मधुराया नगर्या ईश्वरं वा ॥ १० ॥ तप इति। परमार्तवत् परमार्तः सन् ॥ ११ ॥ १२ ॥ यदीति। भूय एव

धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः। शशास पृथिवीं स्फीतां धर्मेण सुसमाहितः ॥ ६ ॥ तस्मिन् प्रशासति तदा सर्वकामदुघा मही। रसवन्ति प्रसूनानि मूलानि च फलानि च ॥७॥ अकृष्टपच्या पृथिवी सुसम्पन्ना महात्मनः। स राज्यं तादृशं भुङ्क्ते स्फीतमद्भुतदर्शनम् ॥८॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना तपः कुर्यामनुत्तमम्। तपो हि परमं श्रेयः संमोहमितरत् सुखम् ॥९॥ स निक्षिप्य सुतं ज्येष्ठं पौरेषु मधुरेश्वरम्। तप उग्रं समातिष्ठत्तापयन् सर्वदेवताः॥१०॥ तपस्तप्यति वृत्रे तु वासवः परमार्तवत्। विष्णुं समुपसंक्रम्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥११॥ तपस्यता महाबाहो लोका वृत्रेण निर्जिताः। बलवान् स हि धर्मात्मा नैनं शक्ष्यामि शासितुम् ॥१२॥ यद्यसौ तप आतिष्ठेद्भूय एवासुरेश्वरः। यावल्लोका धरिष्यन्ति तावदस्य वशानुगाः ॥१३॥ तं चैनं परमोदारमुपेक्षसि महाबलम्। क्षणं हि न भवेद् वृत्रः क्रुद्धे त्वयि सुरेश्वर ॥ १४ ॥ यदा हि प्रीतिसंयोगं त्वया विष्णो समागतः। तदाप्रभृति लोकानां नाथत्वमुपलब्धवान् ॥ १५ ॥ स त्वं प्रसादं देवानां कुरुष्व सुसमाहितः। त्वत्कृतेन हि सर्वं स्यात् प्रशान्तमरुजं जगत् ॥१६॥ इमे हि सर्वे विष्णो त्वां निरीक्षन्ते दिवौकसः। वृत्रघातेन महता त्वेषां साह्यं कुरुष्व ह ॥ १७ ॥ त्वया हि नित्यशः साह्यं कृतमेषां महात्मनाम्। असह्यमिदमन्येषामगतीनां गतिर्भवान् ॥ १८ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

अतः परमपीत्यर्थः। भूतजातमपीति शेषः ॥ १३ ॥ तं चेति। क्षणमपि न भवेत् न जीवेदित्यर्थः ॥१४॥ यदा हीति। उपलब्धवान्, वृत्र इति शेषः ॥ १५ ॥ स त्वमिति। रक्षणेनेति शेषः ॥ १६ ॥ इमे हीति। वृत्रघातेन हेतुना साह्यम् उपकारं कुरु। हशब्दः पादपूरकः ॥ १७ ॥ त्वया हीति।

अन्येषामिदमसह्यम् । अन्येषामसुराणां यद्यपि त्वत्साह्यमसह्यमथापि तत्कुरु । हि यस्माद्भवानेवागतीनां गतिः, तस्मात् ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा शत्रुनिबर्हणः । वृत्रघातमशेषेण कथयेत्याह सुव्रत ॥ १ ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु सुमित्रानन्दवर्धनः । भूय एव कथां दिव्यां कथयामास सुव्रतः ॥ २ ॥ सहस्राक्षवचः श्रुत्वा सर्वेषां च दिवौकसाम् । विष्णुर्देवानुवाचेदं सर्वानिन्द्रपुरोगमान् ॥ ३ ॥ पूर्वं सौहृदबद्धोऽस्मि वृत्रस्य तु महात्मनः । तेन युष्मत्प्रियार्थं हि नाहं हन्मि महासुरम् ॥ ४ ॥ अवश्यं करणीयं च भवतां सुखमुत्तमम् । तस्मादुपायमाख्यास्ये येन वृत्रो निहन्यते ॥ ५ ॥ त्रिधाभूतं करिष्यामि ह्यात्मानं सुरसत्तमाः । तेन वृत्रं सहस्राक्षो वधिष्यति न संशयः ॥ ६ ॥ एकांशो वासवं यातु द्वितीयो वज्रमेव तु । तृतीयो भूतलं शक्रस्तदा वृत्रं वधिष्यति ॥ ७ ॥ तथा ब्रुवति देवेशे देवा वाक्यमथाब्रुवन् । एवमेतन्न सन्देहो यथा वदसि दैत्यहन् ॥ ८ ॥ भद्रं तेऽस्तु गमिष्यामो वृत्रासुरवधैषिणः । भजस्व परमोदार वासवं स्वेन तेजसा ॥ ९ ॥ ततः सर्वे महात्मानः सहस्राक्षपुरोगमाः । तदरण्यमुपाक्रामन् यत्र वृत्रो महासुरः ॥ १० ॥ तेऽपश्यंस्तेजसा भूतं तप्यन्तमसुरोत्तमम् । पिबन्तमिव लोकांस्त्रीन्निर्दहन्तमिवाम्बरम् ॥ ११ ॥

लक्ष्मणस्येत्यादि ॥ १–३ ॥ पूर्वमिति । सौहृदबद्धः भक्तिबद्धः । पूर्वमिति । युष्माभिस्तद्वधप्रार्थनात्पूर्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ त्रिधेति । त्रिधाभूतं त्रेधा विभक्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥ एकांश इति । तृतीयो भूतलं यात्विति । वृत्रदेहधारणशक्तिसिद्ध्यर्थम् इन्द्रस्य वृत्रहननजब्रह्महत्याबाधानिवृत्तिर्यावद्धरारक्षणार्थं चेत्यर्थः ॥ ७–१० ॥ त इति । भूतं व्याप्तम् । पिबन्तमित्यादिकं तेजोदुर्धर्षत्वपरम् ॥ ११–१२ ॥

स०–सर्वज्ञाय मया शैशवेन किञ्चिदुदञ्चितं नोदञ्चनीयमिति लज्जयोपरतं लक्ष्मणं विदितवेद्योऽपि प्रेमविशेषेण श्रोतुकामो राम आह–वृत्रघातमिति ॥ १ ॥ प्रकृतोपयोगितया दिव्याम् ॥ २ ॥ सुहृदां भावः सौहार्दम् । "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च" इत्युभयपदवृद्धिः । क्वचित्सौहृदबद्ध इति दृश्यते । तत्राप्यच्छन्दःपीडाया एवमेव सुपठम् ॥ ४ ॥

कालाग्निनेति । तप्तेन दीप्यमानेन । "तप सन्तापदीप्त्योः" इति धातुः । दीप्तेनेति च पाठः । वज्रेण छेदनहेतुना पतता वृत्रशिरसा जगत्त्रासमुपागमत् ॥ १४ ॥ असंभाव्यमिति । असंभाव्यमनपराधिनस्तपस्यतो वृत्रस्य वधमसंभाव्यमनुचितं कृतमिति चिन्तयानो विबुधाधिपः लोकस्यान्तमन्त

दृष्ट्वैव चासुरश्रेष्ठं देवास्त्रासमुपागमन् । कथमेनं वधिष्यामः कथं न स्यात् पराजयः ॥१२॥ तेषां चिन्तयतां तत्र सहस्राक्षः पुरन्दरः । वज्रं प्रगृह्य पाणिभ्यां प्राहिणोद्वृत्रमूर्धनि ॥ १३ ॥ कालाग्निनेव घोरेण तप्तेनैव महार्चिषा । पतता वृत्रशिरसा जगत् त्रासमुपागमत् ॥१४॥ असम्भाव्यं वधं तस्य वृत्रस्य विबुधाधिपः । चिन्तयानो जगामाशु लोकस्यान्तं महायशाः ॥ १५ ॥ तमिन्द्रं ब्रह्महत्याऽऽशु गच्छन्तमनुगच्छति । अपतच्चास्य गात्रेषु तमिन्द्रं दुःखमाविशत् ॥१६॥ हतारयः प्रनष्टेन्द्रा देवाः साग्निपुरोगमाः । विष्णुं त्रिभुवनेशानं मुहुर्मुहुरपूजयन् ॥ १७॥ त्वं गतिः परमेशान पूर्वजो जगतः पिता । रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ १८ ॥ हतश्चायं त्वया वृत्रो ब्रह्महत्या च वासवम् । बाधते सुरशार्दूल मोक्षं तस्या विनिर्दिश ॥ १९ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् । मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम् ॥ २०॥ पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः । पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयम् ॥२१॥ एवं संदिश्य तां वाणीं देवानाममृतोपमाम् । जगाम विष्णुर्देवेशः स्तूयमानस्त्रिविष्टपम् ॥२२॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

प्रदेशं लोकालोकात्परं तमःप्रदेशं जगाम । ब्रह्महत्याभिया पलायितोऽभूत् ॥ १५ ॥ तमिति । तं पलायमानमिन्द्रम् । ब्रह्महत्या, त्वष्ट्रा मुनिना वृत्रस्योत्पादितत्वात् । अस्य गात्रेष्वपतच्च, ब्रह्महत्येति शेषः । तमिन्द्रं ब्रह्महत्याग्रस्तमिन्द्रमित्यर्थः ॥ १६–२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

स०—पराजयः पराभवः कथं न स्यात्, एनं कथं वधिष्याम इति चिन्तयतामित्युत्तरेणान्वयः । पाणिभ्याम् अन्तर्निविष्टविष्ण्वंशपाणिरेकः एकः स्वपाणिरिति दक्षिणाभ्यां पाणिभ्यामित्यर्थः । महतो वज्रस्य समगवदंशस्य वामास्पृश्यत्वात् । भवेद्भगवदंशा नावे वाहुर्वेहुरप्यकिञ्चित्करः । तदनुग्रहे चैक एवालमिति व्याख्यानमिदं समञ्जसमिति भावः । "अयं मे हस्तो भगवान्" इति श्रुतेः ॥ १२ ॥ १३ ॥

तदा वृत्रेत्यादि । कथाशेषम्, वक्तुमिति शेषः ॥ १ ॥ तत इति । न संज्ञां लेभ इति । ग्रहग्रस्तवदप्रकाशोऽभूदित्यर्थः ॥२॥ स इति । कंचित्कालमित्यन्वयः ॥ ३ ॥ अथेति । नष्टे अदृष्टे । उद्विग्नमिति, अराजकत्वादिति शेषः । निस्स्नेहा अनार्द्रा ॥ ४ ॥ निस्स्रोतस इति । अनावृष्टिकृत इति । इन्द्रा

तदा वृत्रवधं सर्वमखिलेन स लक्ष्मणः । कथयित्वा नरश्रेष्ठः कथाशेषं प्रचक्रमे ॥ १ ॥ ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयङ्करे । ब्रह्महत्यावृतः शक्रः संज्ञां लेभे न वृत्रहा ॥ २ ॥ सोऽन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः । कालं तत्रावसत् कञ्चिद्वेष्टमान इवोरगः ॥३॥ अथ नष्टे सहस्राक्षे उद्विग्नमभवज्जगत् । भूमिश्च ध्वस्तसङ्काशा निस्स्नेहा शुष्ककानना ॥ ४ ॥ निस्स्रोतसश्च ते सर्वे ह्रदाश्च सरितस्तथा । संक्षोभश्चैव सत्त्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत् ॥ ५ ॥ क्षीयमाणे तु लोकेऽस्मिन् सम्भ्रान्तमनसः सुराः । यदुक्तं विष्णुना पूर्वं तं यज्ञं समुपानयन् ॥ ६ ॥ ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः । तं देशं समुपाजग्मुर्यत्रेन्द्रो भयमोहितः ॥ ७ ॥ ते तु दृष्ट्वा सहस्राक्षमावृतं ब्रह्महत्यया । तं पुरस्कृत्य देवेशमश्वमेधमुपाक्रमन् ॥८॥ ततोऽश्वमेधः सुमहान् महेन्द्रस्य महात्मनः । ववृधे ब्रह्महत्यायाः पावनार्थं नरेश्वर ॥ ९ ॥ ततो यज्ञे समाप्ते तु ब्रह्महत्या महात्मनः । अभिगम्याब्रवीद्वाक्यं क्व मे स्थानं विधास्यथ ॥ १० ॥ ते तामूचुस्तदा देवास्तुष्टाः प्रीतिसमन्विताः । चतुर्धा विभजात्मानमात्मनैव दुरासदे ॥११॥ देवानां भाषितं श्रुत्वा ब्रह्महत्या महात्मनाम् । सन्निधौ स्थानमन्यत्र वरयामास दुर्वसा ॥१२॥ एकेनांशेन वत्स्यामि पूर्णोदासु नदीषु वै । चतुरो वार्षिकान् मासान् दर्पघ्नी कामचारिणी ॥ १३ ॥

भावमूलानावृष्टिकृत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ क्षीयमाण इति । समुपानयन् संपादयन्ति स्म ॥ ६ ॥ ७ ॥ त इति । तं देवेशमिति, विष्णुमित्यर्थः ॥८-१०॥ त इति । हे दुरासदे, ब्रह्महत्ये ! इति शेषः ॥११॥ देवानामिति । सन्निधौ देवानां सन्निधौ । सन्दधाविति पाठे चतुर्धा विभागं संपादितवतीत्यर्थः । अन्यत्र महेन्द्रादन्यत्र । दुर्वसा महेन्द्रे दुर्वसा ॥ १२ ॥ एकेनेति । चतुर इति । "सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः" इति स्मरणात् । "पक्षा वै मासाः"

इति पक्षानुसारेण चतुर्ष्वात् । दर्पघ्नी, अपुण्यकृतामिति शेषः । कामचारिणी, स्नातुमिच्छतामिति शेषः । कामचारिणीति च पाठः ॥ १३ ॥ १४ ॥ योग्यमिति । दर्पघातिनी पुरुषसंभोगसुखहारिणीति भावः ॥ १५-२१ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटा० उत्तरश्री० षडशीतितमः सर्गः ॥८६॥

भूम्यामहं सर्वकालमेकेनांशेन दुर्वसा । वसिष्यामि न सन्देहः सत्येनैतद्ब्रवीमि वः ॥१४॥ योऽयमंशस्तृतीयो मे स्त्रीषु यौवनशालिषु । त्रिरात्रं दर्पपूर्णासु वसिष्ये दर्पघातिनी ॥ १५ ॥ हन्तारो ब्राह्मणान् ये तु मृषापूर्वमदूषकान् । तांश्चतुर्थेन भागेन संश्रयिष्ये सुरर्षभाः ॥१६॥ प्रत्यूचुस्तां ततो देवा यथा वदसि दुर्वसे । तथा भवतु तत्सर्वं साधयस्व यदीप्सितम् ॥ १७ ॥ ततः प्रीत्याऽन्विता देवाः सहस्राक्षं ववन्दिरे । विज्वरः स च पूतात्मा वासवः समपद्यत ॥१८॥ प्रशान्तं च जगत् सर्वं सहस्राक्षे प्रतिष्ठिते । यज्ञं चाद्भुतसङ्काशं तदा शक्रोऽभ्यपूजयत् ॥ १९ ॥ ईदृशो ह्यश्वमेधस्य प्रभावो रघुनन्दन । यजस्व सुमहाभाग हयमेधेन पार्थिव ॥ २० ॥ इति लक्ष्मणवाक्यमुत्तमं नृपतिरतीव मनोहरं महात्मा । परितोषमवाप हृष्टचेता निशमय्येन्द्रसमानविक्रमौजाः ॥२१॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणेनोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः । प्रत्युवाच महातेजाः प्रहसन् राघवो वचः ॥ १ ॥ एवमेव नरश्रेष्ठ यथा वदसि लक्ष्मण । वृत्रघातमशेषेण वाजिमेधफलं च यत् ॥ २ ॥ श्रूयते हि पुरा सौम्य कर्दमस्य प्रजापतेः । पुत्रो बाह्लीश्वरः श्रीमानिलो नाम महायशाः ॥३ ॥ स राजा पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा सुधार्मिकः । राज्यं चैव नरव्याघ्र पुत्रवत् पर्यपालयत् ॥४॥ सुरैश्च परमोदारैर्दैतेयैश्च महाधनैः । नागराक्षसगन्धर्वैर्यक्षैश्च सुमहात्मभिः ॥ ५ ॥

तच्छ्रुत्वेत्यादि । अश्वमेधवैभवं स्वयमपि जानामीति प्रहासः ॥ १ ॥ २ ॥ अथ वृषध्वजप्रियं विष्णवाराधनरूपं हयमेधं श्रावयितुं राम उपक्रमते—श्रूयत

इत्यादि । बाह्लिर्देशविशेषः ॥ ३-५ ॥ पूज्यत इति । भयातैँरिति विशेषणं दैतेयादीनाम् । भयहेतुश्च तद्रोष इत्याह-अबिभ्यन्निति । बिभियु रित्यर्थः ॥ ६-९॥ नानेति । अयुतम् अयुतसङ्ख्याकम् । वध्यमानम्, अभूदिति शेषः । यत्र जात इत्यादि । महासेनः स्कन्दः ॥१०-१२॥ ये त्विति ।

पूज्यते नित्यशः सौम्य भयार्तै रघुनन्दन । अबिभ्यंश्च त्रयो लोकाः सरोषस्य महात्मनः ॥६॥ स राजा तादृशो ह्यासीद्धर्मे वीर्ये च निष्ठितः । बुद्ध्या च परमोदारो बाह्लिकेशो महायशाः ॥७॥ स प्रचक्रे महाबाहुर्मृगयां रुचिरे वने । चैत्रे मनोरमे मासि सभृत्यबलवाहनः ॥ ८ ॥ प्रजघ्ने च नृपोऽरण्ये मृगान् शतसहस्रशः । हत्वैव तृप्तिर्नाभूच्च राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ ९ ॥ नानामृगाणामयुतं वध्यमानं महात्मना । यत्र जातो महासेनस्तं देशमुपचक्रमे ॥१०॥ तस्मिन् प्रदेशे देवेशः शैलराजसुतां हरः । रमयामास दुर्धर्षः सर्वैरनुचरैः सह ॥११॥ कृत्वा स्त्रीरूपमात्मान मुमेशो गोपतिध्वजः । देव्याः प्रियचिकीर्षुः सन् तस्मिन् पर्वतनिर्झरे ॥ १२ ॥ ये तु तत्र वनोद्देशे सत्त्वाः पुरुषवादिनः । वृक्षाः पुरुषनामानस्तेऽभवन् स्त्रीजनास्तदा ॥ १३ ॥ यच्च किञ्चन तत् सर्वं नारीसंज्ञं बभूव ह । एतस्मिन्नन्तरे राजा स इलः कर्दमात्मजः । निघ्नन् मृगसहस्राणि तं देशमुपचक्रमे ॥१४॥ स दृष्ट्वा स्त्रीकृतं सर्वं सव्यालमृगपक्षिकम् । आत्मानं स्त्रीकृतं चैव सानुगं रघुनन्दन ॥१५॥ तस्य दुःखं महच्चासीद्दृष्ट्वाऽऽत्मानं तथागतम् । उमापतेश्च तत् कर्म ज्ञात्वा त्रासमुपागमत् ॥ १६॥ ततो देवं महात्मानं शितिकण्ठं कपर्दिनम् । जगाम शरणं राजा सभृत्यबलवाहनः ॥ १७ ॥ ततः प्रहस्य वरदः सह देव्या महेश्वरः । प्रजापतिसुतं वाक्यमुवाच वरदः स्वयम् ॥ १८ ॥

पुरुष इति वादो व्यपदेशो येषामिति पुरुषवादिनः । पुंल्लिङ्गशब्दवाच्या ये पदार्थाः सन्ति ॥ १३ ॥ यच्चेति । अन्यच्च यच्च किञ्चन नपुंसकलिङ्गवाच्यमस्ति तत्सर्वं नारीसंज्ञं स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यतार्हं स्त्रीवेषं बभूव ॥ १४ ॥ स दृष्ट्वेत्यादि । अथात्मानं स्त्रीकृतम् ॥ १५ ॥ तस्येति । तथागतं तथावस्थां

प्राप्तमात्मानं दृष्ट्वा तच्चात्मनस्तथाप्राप्तिरूपं कर्म तदिच्छावशात्प्राप्तं ज्ञात्वा त्रासमुपागमत् ॥ १६-१८ ॥ उत्तिष्ठेति । कार्दमेयेति शुभ्रादित्वाड्ढक् । पुरुषत्वमृते पुरुषत्वं विना ॥ १९ ॥ तत इति । न च जग्राह स्त्रीभूत इति । गुरुवैषम्यमार्षम् । अन्यद्वरं पुंस्त्ववरणव्यातिरिक्तं वरं न जग्राह ॥ २० ॥ २१ ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजर्षे कार्दमेय महाबल । पुरुषत्वमृते सौम्य वरं वरय सुव्रत ॥ १९ ॥ ततः स राजा दुःखार्तः प्रत्याख्यातो महात्मना । न च जग्राह स्त्रीभूतो वरमन्यं सुरोत्तमात् ॥ २० ॥ ततः शोकेन महता शैलराजसुतां नृपः । प्रणिपत्य ह्युमां देवीं सर्वेणैवान्तरात्मना ॥ २१ ॥ ईशे वराणां वरदे लोकानामसि भामिनी । अमोघदर्शने देवि भज सौम्येन चक्षुषा ॥२२॥ हृद्गतं तस्य राजर्षेर्विज्ञाय हरसन्निधौ । प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवी रुद्रस्य सम्मता ॥ २३॥ अर्धस्य देवो वरदो वरार्धस्य तव ह्यहम् । तस्मादर्धं गृहाण त्वं स्त्रीपुंसोर्यावदिच्छसि ॥ २४ ॥ तदद्भुततरं श्रुत्वा देव्या वरमनुत्तमम् । सम्प्रहृष्टमना भूत्वा राजा वाक्यमथाब्रवीत् ॥२५॥ यदि देवि प्रसन्ना मे रूपेणाप्रतिमा भुवि । मासं स्त्रीत्वमुपासित्वा मासं स्यां पुरुषः पुनः ॥ २६ ॥ ईप्सितं तस्य विज्ञाय देवी सुरुचिरानना । प्रत्युवाच शुभं वाक्यमेवमेव भविष्यति ॥ २७ ॥ राजन् पुरुषभूतस्त्वं स्त्रीभावं न स्मरिष्यसि । स्त्रीभूतश्च परं मासं न स्मरिष्यसि पौरुषम् ॥ २८ ॥

ईश इति । सौम्येन चक्षुषा अनुग्रहचक्षुषा मां भज अनुगृहाण ॥ २२ ॥ २३ ॥ अर्धस्येत्यादि । स्त्रीपुंसोरर्धस्य । समासाजन्तनिपाताभाव आर्षः । पुरुषत्वप्राप्तिरूपे वरे अर्धस्य देवो वरदो दाता । अर्धस्यैवाहं दात्री । अस्मात्त्वं मत्तोऽर्धं गृहाण । यावदिच्छसि यदिच्छसि ॥ २४ ॥ २५ ॥ यदीति । उपासित्वा प्राप्य ॥ २६ ॥ २७ ॥ अनुग्रहान्तरमाह-राजन्नित्यादि ॥ २८ ॥

स०-प्रसन्ना सन्नतायाधिकमपि किञ्चित्प्रयच्छति देवीति वदति-स्त्रीभावमित्यादिना ॥ २८ ॥

एवमिति । कार्दमिः । “ अत इञ् ” ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्ताशीतितमः सर्गः ॥८७॥ तां कथामित्यादि ॥ १ ॥ ताविति । प्राञ्जली इति द्विवचनम् । तस्य भावस्येति । स्त्रीपुंसभावस्येत्यर्थः ॥ २ ॥ कथमिति । स्त्रीभूतः अत एव दुर्गतिः

एवं स राजा पुरुषो मासं भूत्वाऽथ कार्दमिः । त्रैलोक्यसुन्दरी नारी मासमेकमिलाऽभवत् ॥ २९ ॥
इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

तां कथामिलसम्बन्धां रामेण समुदीरिताम् । लक्ष्मणो भरतश्चैव श्रुत्वा परमविस्मितौ ॥ १ ॥ तौ रामं प्राञ्जली भूत्वा तस्य राज्ञो महात्मनः । विस्तरं तस्य भावस्य तदा पप्रच्छतुः पुनः ॥२॥ कथं स राजा स्त्रीभूतो वर्तयामास दुर्गतिः । पुरुषः स यदा भूतः कां वृत्तिं वर्तयत्यसौ ॥३॥ तयोस्तद्भाषितं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् । कथयामास काकुत्स्थस्तस्य राज्ञो यथागतम् ॥ ४ ॥ तमेव प्रथमं मासं स्त्रीभूता लोकसुन्दरी । ताभिः परिवृता स्त्रीभिर्ये च पूर्वं पदानुगाः ॥ ५ ॥ तत् काननं विगाह्याशु विजह्रे लोकसुन्दरी । द्रुमगुल्मलताकीर्णं पद्भ्यां पद्मदलेक्षणा ॥ ६ ॥ वाहनानि च सर्वाणि सा त्यक्त्वा वै समन्ततः । पर्वताभोगविवरे तस्मिन् रेमे इला तदा ॥७॥ अथ तस्मिन् वनोद्देशे पर्वतस्याविदूरतः । सरः सुरुचिरप्रख्यं नानापक्षिगणैर्युतम् ॥ ८ ॥

कथं वर्तयामास, तत्कालमिति शेषः ॥ ३-६ ॥ वाहनानीति । पर्वतानाम् आभोगो विस्तारः ॥ ७ ॥ अथेति । अविदूरतः यत्र स्त्रीत्वप्राप्तिस्तस्या

स०—अत्र पितुः कर्दमेत्युक्तिः स्वयं हरस्येच्छया भामिनीभावोक्तिरिलस्य प्रयत्नेनैव पार्वत्या वरोक्तिर्व्यवस्थयेत्येवमाद्युक्तिश्च “ ततो मनुः श्राद्धदेवः ” इत्यारभ्य नवमे भागवते मातृबोधितहोतृव्यतिक्रमेण स्त्रिया जननम् । अनन्तरं वसिष्ठतपस्सन्तुष्टविष्णुप्रसादतो योषितः पुरुषत्वप्राप्तिः । तदनन्तरं सतीसहितस्य हरस्य समीपमुपयातवतां मुनीनां प्रेषणानन्तरमुमासन्तुष्ट्यै वनं प्रविष्टपुम्मात्रस्य स्त्रीत्वप्राप्तिशापः । तदुपरि सुद्युम्नगमनं स्त्रीत्वाप्तिः । पुनर्गुरुतपसा हरेणैव व्यवस्थया पुंस्त्वावाप्तिश्चेत्याद्युक्तिर्भारते हरिवंशे “ मनोर्वैवस्वतस्यासन् ” इत्यारभ्य मित्रावरुणांशेन स्त्र्यपत्योत्पत्तिः पुनर्मित्रावरुणसन्निधिगमनं तत्प्रेषिताया इलायाः पुनर्वैवस्वतं प्रत्यागमनं मित्रावरुणयोः “ आवयोस्त्वं महाभागे ख्यातिं कन्येति यास्यसि । मनोर्वंशकरः पुत्रस्त्वमेव च भविष्यसि । सुद्युम्न इति विख्यातः ” इत्यादिवाक्यादेव पुंस्त्वावाप्त्युक्तिः अन्यत्रागस्त्यकृतबाल भारते “ बुधस्ततोऽभूत्वसु ग्रहेषु रत्नेषु मुक्ताफलवन्मनोज्ञः । यः कर्दमापत्यमिलाभिधानं पर्यग्रहीत्पञ्चशरायुधार्तः ॥ ” इत्यत्रोक्तिश्च कल्पभेदेनेत्यल्पमतिभिरभिधातुं योग्यं नापरथा गतिरिति सन्तोष्टव्यम् ॥ २९ ॥

विदूरत इत्यर्थः। अन्यदेशत्वात् बुधस्य स्त्रीत्वाप्राप्तिरिति भावः॥ ८-१० ॥सेति। क्षोभयामासेति, क्रीडयेति शेषः ॥ ११ ॥ बुधस्त्विति। आत्मानं नोपलेभे, आत्मध्यानं न प्राप्तवानित्यर्थः। कामपरवशचित्तोऽभूदिति भावः ॥ १२ ॥ इलामिति। चिन्तां समभ्यतिक्रामत्, इलायामिति शेषः। इला

ददर्श सा त्विला तस्मिन् बुधं सोमसुतं ततः। ज्वलन्तं स्वेन वपुषा पूर्णसोममिवोदितम् ॥९॥ तपन्तं च तपस्तीव्र मम्भोमध्ये दुरासदम्। यशस्करं कामकरं तारुण्ये पर्यवस्थितम् ॥ १० ॥ सा तं जलाशयं सर्वं क्षोभयामास विस्मिता। सहगैः पूर्वपुरुषैः स्त्रीभूतै रघुनन्दन ॥ ११ ॥ बुधस्तु तां समीक्ष्यैव कामबाणवशं गतः। नोपलेभे तदाऽऽत्मानं सञ्चचाल तदाऽम्भसि ॥१२॥ इलां निरीक्षमाणस्तु त्रैलोक्याभ्यधिकां शुभाम्। चिन्तां समभ्यतिक्रामत् का न्वियं देवताधिका ॥ १३ ॥ न देवीषु न नागीषु नासुरीष्वप्सरस्सु च। दृष्टपूर्वा मया काचिद्रूपेणानेन शोभिता ॥ १४ ॥ सदृशीयं मम भवेद्यदि नान्यपरिग्रहः। इति बुद्धिं समास्थाय जलात् कूलमुपागमत् ॥ १५ ॥ आश्रमं समुपागम्य ततस्ताः प्रमदोत्तमाः। शब्दापयत धर्मात्मा ताश्चैनं च ववन्दिरे ॥ १६ ॥ स ताः पप्रच्छ धर्मात्मा कस्यैषा लोकसुन्दरी। किमर्थमागता चैव सर्वमाख्यात मा चिरम् ॥ १७ ॥ शुभं तु तस्य तद्वाक्यं मधुरं मधुराक्षरम्। श्रुत्वा स्त्रियश्च ताः सर्वा ऊचुर्मधुरया गिरा ॥ १८ ॥ अस्माकमेषा सुश्रोणी प्रभुत्वे वर्तते सदा। अपतिः काननान्तेषु सहास्माभिश्चरत्यसौ ॥१९॥ तद्वाक्यमव्यक्तपदं तासां स्त्रीणां निशम्य च। विद्यामावर्तिनीं पुण्यामावर्तयत स द्विजः ॥२०॥ सोऽर्थं विदित्वा सकलं तस्य राज्ञो यथागतम्। सर्वा एव स्त्रियस्ताश्च बभाषे मुनिपुङ्गवः ॥ २१ ॥

विषयकचिन्तां प्राप्त इत्यर्थः। तदेवाह का न्वित्यादि ॥ १३ ॥ १४ ॥ सदृशीति। नान्यपरिग्रहः अन्यपरिग्रहत्वरहिता ॥ १५ ॥ आश्रममिति। शब्दापयत। पुगार्पः ॥ १६-१८ ॥ अस्माकमिति। अपतिः पतिरहिता ॥ १९ ॥ तद्वाक्यमिति। अव्यक्तपदम् अस्पष्टाक्षरमित्यर्थः। आवर्तिनीम् आवर्तिन्याख्यां विद्यामावर्तयत आवर्तयति स्म। प्रकृतप्रयोजनार्थम्। द्विजः क्षत्रियो बुधः ॥ २० ॥ स इति। स बुधः तस्य राज्ञः कार्दमेः सकलमर्थं वृत्तान्तं

विदित्वा, योगमाहात्म्यादिति शेषः। ताः स्त्रियः इलासहचरीः ॥ २१ ॥ अत्रेति। यूयं सर्वाः किंपुरुषीभूत्वा किंपुरुषाख्यदेवयोनिस्त्रियो भूत्वा अत्रास्मिन् शैलस्य रोधसि वत्स्यथ। अतोऽस्मिन् गिरौ शीघ्रमेव आवासः उटजादिः विधीयताम् ॥ २२ ॥ मूलपत्रफलैरिति। स्त्रियः किंपुरुषस्त्रियो यूयं किंपुरुषान्नाम प्रसिद्धान् भर्तॄन् समुपलप्स्यथ, अन्विष्य प्राप्स्यथेत्यर्थः ॥ २३ ॥ तामिति। किंपुरुषीकृताः बुधस्य योगबलात्किंपुरुषस्त्रीकृताः

अत्र किंपुरुषीभूत्वा शैलरोधसि वत्स्यथ। आवासस्तु गिरावस्मिन् शीघ्रमेव विधीयताम् ॥२२॥ मूलपत्रफलैः सर्वा वर्तयिष्यथ नित्यदा। स्त्रियः किंपुरुषान्नाम भर्तॄन् समुपलप्स्यथ ॥२३॥ तां श्रुत्वा सोमपुत्रस्य वाचं किंपुरुषीकृताः। उपासाञ्चक्रिरे शैलं वध्वस्ता बहुलास्तदा ॥ २४ ॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

श्रुत्वा किंपुरुषोत्पत्तिं लक्ष्मणो भरतस्तदा। आश्चर्यमिति चाब्रूतामुभौ रामं जनेश्वरम् ॥ १ ॥ अथ रामः कथा मेतां भूय एव महायशाः। कथयामास धर्मात्मा प्रजापतिसुतस्य वै ॥ २ ॥ सर्वास्ता विद्रुता दृष्ट्वा किन्नरीर्ऋषि सत्तमः। उवाच रूपसम्पन्नां तां स्त्रियं प्रहसन्निव ॥ ३ ॥ सोमस्याहं सुदयितः सुतः सुरुचिरानने। भजस्व मां वरारोहे भक्त्या स्निग्धेन चक्षुषा ॥४॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शून्ये स्वजनवर्जिता। इला सुरुचिरप्रख्यं प्रत्युवाच महाग्रहम् ॥ ५ ॥ अहं कामचरी सौम्य तवास्मि वशवर्तिनी। प्रशाधि मां सोमसुत यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६ ॥

इत्यर्थः। शैलमुप शैलस्य समीप इत्यर्थः ॥२४॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टाशीतितमः सर्गः ॥८८॥ श्रुत्वेत्यादि। किंपुरुषोत्पत्तिं किंपुरुषत्वेन तासां स्त्रीणामुत्पत्तिमित्यर्थः। अब्रूताम् ॥ १ ॥ २ ॥ सर्वा इति। सर्वासाम् इलाव्यतिरिक्तानां विद्रुतत्वात् हासः कामविकारमूल एव ॥ ३ ॥ सोमस्येति। भक्त्या अनुरागेण। स्निग्धं स्नेहयुक्तम् ॥ ४ ॥ तस्येति। महाग्रहो ग्रहदेवः ॥ ५ ॥ अहमिति। कामचरी

स्वतन्त्रा ॥ ६ ॥ ७ ॥ बुधस्येति । मासो गत इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ अथेति । प्रजापतिसुतः इलः ॥ ९ ॥ १० ॥ इलो विस्मृतस्वस्त्रीत्वादिवृत्तान्तः पृच्छति-भगवन्नित्यादि ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वेति । नष्टसंज्ञस्येति, गौरीशापवशादिति शेषः ॥ १२ ॥ अश्मवर्षेणेति । अश्मवर्षेणेत्यादि छद्मवचनं गिरीशशापानु

तस्यास्तदद्भुतप्रख्यं श्रुत्वा हर्षमुपागतः । स वै कामी सह तया रेमे चन्द्रमसः सुतः ॥७॥ बुधस्य माधवो मासस्तामिलां रुचिराननाम् । गतो रमयतोऽत्यर्थं क्षणवत्तस्य कामिनः ॥ ८ ॥ अथ मासे तु सम्पूर्णे पूर्णेन्दुसदृशाननः । प्रजापतिसुतः श्रीमान् शयने प्रत्यबुध्यत ॥ ९ ॥ सोऽपश्यत् सोमजं तत्र तपन्तं सलिलाशये । ऊर्ध्वबाहुं निरालम्बं तं राजा प्रत्यभाषत ॥ १० ॥ भगवन् पर्वतं दुर्गं प्रविष्टोऽस्मि सहानुगः । न तु पश्यामि तत् सैन्यं क्व नु ते मामका गताः ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य राजर्षेर्नष्टसंज्ञस्य भाषितम् । प्रत्युवाच शुभं वाक्यं सान्त्वयन् परया गिरा ॥१२॥ अश्मवर्षेण महता भृत्यास्ते विनिपातिताः । त्वं चाश्रमपदे सुप्तो वातवर्षभयार्दितः ॥ १३ ॥ समाश्वसिहि भद्रं ते निर्भयो विगतज्वरः । फलमूलाशनो वीर निवसेह यथासुखम् ॥१४॥ स राजा तेन वाक्येन प्रत्याश्वस्तो महामतिः । प्रत्युवाच ततो वाक्यं दीनो भृत्यक्षयाद् भृशम् ॥ १५॥ त्यक्ष्याम्यहं स्वकं राज्यं नाहं भृत्यैर्विनाकृतः । वर्तयेयं क्षणं ब्रह्मन् समनुज्ञातुमर्हसि ॥ १६ ॥ सुतो धर्मपरो ब्रह्मन् ज्येष्ठो मम महायशाः । शशबिन्दुरिति ख्यातः स मे राज्यं प्रपत्स्यते ॥१७॥ न हि शक्ष्याम्यहं हित्वा भृत्यदारान् सुखान्वितान् । प्रतिवक्तुं महातेजः किञ्चिदप्यशुभं वचः ॥१८॥

रोधार्थम् ॥ १३॥ १४ ॥ स इति । तेन वाक्येनेति । इह यथासुखं निवसेति वाक्येनेत्यर्थः ॥ १५ ॥ त्यक्ष्यामीति । भृत्यैर्विनाकृतोऽप्यहं स्वकं राज्यं न त्यक्ष्यामि त्यक्तुं न शक्नोमि, इह वसान इति शेषः । एतदेवाह-हे ब्रह्मन् ! क्षणमपि न वर्तयेयम् । नभ इहानुकर्षः । तस्मान्मां गमनाय समनुज्ञातुमर्हसि ॥१६॥ उक्तवृत्तान्तमेव पुनरौत्कण्ठ्यप्रदर्शनायाह-सुत इति । प्रपत्स्यत इति । मया गत्वा कृतादभिषेकादिति भावः ॥ १७॥ न हीति । सुखान्वितानिति,

देशस्थानिति शेषः। हित्वा न शक्ष्यामीति, इह स्थातुमिति शेषः। अशुभं वचः इह निवासलक्षणानिष्टवचनं वक्तुम्, नार्हसीति शेषः ॥ १८-२२ ॥ तत इति। इला सोमसुतात्सुतं जनयामासेति। योजनगन्ध्यादिः पराशराद्व्यासादिमिव निषेकानन्तरमेवेति ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ जातमात्रमिति। जातमात्रं तत्क्षण एव। पितृसमाकारं पितृहस्ते उपनयनादिकृत्यार्थं न्यवेशयत् ॥२४॥२५॥ इति श्रीगोविन्दराज० उत्तरश्रीरामा० एकोननवतितमः सर्गः ॥८९॥

तथा ब्रुवति राजेन्द्रे बुधः परममद्भुतम्। सान्त्वपूर्वमथोवाच वासस्त इह रोचताम् ॥ १९ ॥ न सन्तापस्त्वया कार्यः कार्दमेय महाबल। संवत्सरोषितस्येह कारयिष्यामि ते हितम् ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बुधस्याक्लिष्ट कर्मणः। वासाय विदधे बुद्धिं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ २१ ॥ मासं स स्त्री तथा भूत्वा रमयत्यनिशं शुभा। मासं पुरुषभावेन धर्मबुद्धिं चकार सः ॥ २२॥ ततः सा नवमे मासि इला सोमसुतात् सुतम्। जनयामास सुश्रोणी पुरूरवसमूर्जितम् ॥ २३ ॥ जातमात्रं तु सुश्रोणी पितृहस्ते न्यवेशयत्। बुधस्य समवर्णाभमिला पुत्रं महाबलम् ॥२४॥ बुधस्तु पुरुषीभूतं स वै संवत्सरान्तरम्। कथाभी रमयामास धर्मयुक्ताभिरात्मवान् ॥ २५ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

तथोक्तवति रामे तु तस्य जन्म तदद्भुतम्। उवाच लक्ष्मणो भूयो भरतश्च महायशाः ॥ १ ॥ इला सा सोमपुत्रस्य संवत्सरमथोषिता। अकरोत् किं नरश्रेष्ठ तत्त्वं शंसितुमर्हसि ॥२॥ तयोस्तद्वाक्यमाधुर्यं निशम्य परिपृच्छतोः। रामः पुनरुवाचेमां प्रजापतिसुते कथाम् ॥ ३ ॥ पुरुषत्वं गते शूरे बुधः परमबुद्धिमान्। संवर्तं परमोदारमाजुहाव महायशाः ॥ ४ ॥ च्यवनं भृगुपुत्रं च मुनिं चारिष्टनेमिनम्। प्रमोदनं मोदकरं तथा दुर्वाससं मुनिम् ॥ ५ ॥

तथेत्यादि। तस्येति। पुरूरवस इत्यर्थः ॥ १ ॥ इलेति। किमिति। संवत्सरात्परमिति शेषः। इलस्य पुरूरवसोऽपि पुत्रस्य सत्त्वाच्छशबिन्दोः

पूर्वपुत्रस्य च सत्त्वात्पुरूरवसो राज्यप्राप्तिरभून्न वेति प्रश्नाशयः ॥ २–५ ॥ एतानिति । सुहृदः स्वसखीभूतान् ॥ ६ ॥ अयमिति । यथाभूतमिलस्य वृत्तान्तम् ॥ ७–११ ॥ नान्यमिति । वृषध्वज एव स्वकृतशापनिवर्तकः । तत्प्रीतिश्चाश्वमेधेन सर्वदेवताप्रीतिकरेणैवेति भावः । नाश्वमेधात्पर इति, राज्ञां ब्रह्महत्यान्तसर्वपापनिवारक इति शेषः । प्रियश्चैव महात्मन इति । यद्यपि प्रजापतिदेवताकः प्रजापतिप्रीतिकरोऽश्वमेधः तथापि सर्वदेवताप्रीतिकरत्वात् अस्य रुद्रप्रीतिकरत्वमपि सिद्धम् । वस्तुतस्तु "यज्ञो वै विष्णुः" इति श्रुतिवचनाद्यज्ञपुरुषाराधनमश्वमेधः । विष्णवाराधनमित्युपक्रमे

एतान् सर्वान् समानीय वाक्यज्ञस्तत्त्वदर्शिनः । उवाच सर्वान् सुहृदो धैर्येण सुसमाहितान् ॥ ६ ॥ अयं राजा महाबाहुः कर्दमस्य इलः सुतः । जानीतैनं यथाभूतं श्रेयो ह्यस्य विधीयताम् ॥७॥ तेषां संवदतामेव तमाश्रममुपागमत् । कर्दमस्तु महातेजा द्विजैः सह महात्मभिः ॥ ८ ॥ पुलस्त्यश्च क्रतुश्चैव वषट्कारस्तथैव च । ओङ्कारश्च महातेजास्तमाश्रममुपागमत् ॥९॥ ते सर्वे हृष्टमनसः परस्परसमागमे । हितैषिणो बाह्लिपतेः पृथग्वाक्यान्यथाब्रुवन् ॥१०॥ कर्दमस्त्वब्रवीद्वाक्यं सुतार्थं परमं हितम् । द्विजाः शृणुत मद्वाक्यं यच्छ्रेयः पार्थिवस्य हि ॥ ११ ॥ नान्यं पश्यामि भैषज्यमन्तरा वृषभध्वजम् । नाश्वमेधात् परो यज्ञः प्रियश्चैव महात्मनः । तस्माद्यजामहे सर्वे पार्थिवार्थे दुरासदम् ॥ १२ ॥ कर्दमेनैवमुक्तास्तु सर्व एव द्विजर्षभाः । रोचयन्ति स्म तं यज्ञं रुद्रस्याराधनं प्रति ॥ १३ ॥ संवर्तस्य तु राजर्षेः शिष्यः परपुरञ्जयः । मरुत्त इति विख्यातस्तं यज्ञं समुपाहरत् ॥ १४ ॥

लक्ष्मणोक्त्या विष्णवाराधनमेवाश्वमेधः । तदाराधनत्वेनैव हरस्यापि प्रियत्वम् । प्रकृतब्रह्महत्यावारकत्वेन तस्य प्रशंसार्थं पुनरपि रामेण तद्विषयार्थवाद उक्तः । एतेन यत् केनचिदुक्तं लक्ष्मणेन विष्णवाराधनयज्ञे प्रस्तुते पुनः रामेण रुद्राराधनत्वप्रदर्शनं विष्णवपेक्षया रुद्राधिक्यस्य प्रतिपादनार्थमिति, तद्दूरोत्सारितम् । ब्रह्महत्यावारकप्रदर्शनार्थत्वाद्रामोक्तस्य ॥ १२ ॥ १३ ॥ संवर्तस्येति । समुपाहरत् सम्भारजातमुपहृतवान् ॥ १४–२० ॥

राजेति । बाह्लिमुत्सृज्येति, ज्येष्ठपुत्रशशबिन्द्वधिष्ठितमिति शेषः ॥ २१ ॥ शशबिन्दुस्त्विति । बाह्लिमिति, अध्युवासेति शेषः ॥ २२ ॥ स इति ।

ततो यज्ञो महानासीद्बुधाश्रमसमीपतः । रुद्रश्च परमं तोषं जगाम सुमहायशाः ॥ १५ ॥ अथ यज्ञे समाप्ते तु प्रीतः परमया मुदा । उमापतिर्द्विजान् सर्वानुवाच इलसन्निधौ ॥ १६ ॥ प्रीतोऽस्मि हयमेधेन भक्त्या च द्विजसत्तमाः । अस्य बाह्लिपतेश्चैव किं करोमि प्रियं शुभम् ॥ १७ ॥ तथा वदति देवेशे द्विजास्ते सुसमाहिताः । प्रसादयन्ति देवेशं यथा स्यात् पुरुषस्त्विला ॥ १८ ॥ ततः प्रीतो महादेवः पुरुषत्वं ददौ पुनः । इलायै स महातेजा दत्त्वा चान्तरधीयत ॥ १९ ॥ निवृत्ते हयमेधे तु गतश्चादर्शनं हरः । यथागतं द्विजाः सर्वे ह्यगच्छन् दीर्घदर्शिनः ॥२०॥ राजा तु बाह्लिमुत्सृज्य मध्यदेशे ह्यनुत्तमम् । निवेशयामास पुरं प्रतिष्ठानं यशस्करम् ॥ २१ ॥ शशबिन्दुस्तु राजर्षिर्बाह्लिं परपुरञ्जयः । प्रतिष्ठाने इलो राजा प्रजापतिसुतो बली ॥ २२ ॥ स काले प्राप्तवान् लोकमिलो ब्राह्म मनुत्तमम् । ऐलः पुरूरवा राजा प्रतिष्ठानमवाप्तवान् ॥ २३ ॥ ईदृशो ह्यश्वमेधस्य प्रभावः पुरुषर्षभौ । स्त्रीभूतः पौरुषं लेभे यच्चान्यदपि दुर्लभम् ॥ २४ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

काले शरीरावसानकाले । ब्राह्मं ब्रह्मसम्बन्धिनम् ॥ २३ ॥ ईदृश इति । यच्चान्यदिति । उक्तब्रह्मलोकादित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

स०-रुद्रश्चेति शब्दात्परममुख्यमुख्ये शब्दवाच्यहरिहिरण्यगर्भहराणां प्रीतिं तरतमतोऽभिप्रैति ॥ १९ ॥ ति०-देवेशं प्रसादयन्ति स्म । पुरुषत्वं विनाऽन्यं वरं वृणीष्वेति पूर्ववद्यथा न वदेत्तथा विशिष्य प्रसन्नमकुर्वन्नित्यर्थः । तदेवोक्तम्-यथा स्यादिति ॥ १८ ॥

एतदाख्यायेत्यादि । भ्रातृभ्यामिति चतुर्थी ॥ १ ॥ वसिष्ठमिति । द्विजांश्च सर्वप्रवरानिति गुरुवैषम्यमार्षम् । अश्वमेधपुरस्कृतानिति । अश्वमेधप्रयोगकुशलानित्यर्थः ॥ २ ॥ एतानिति । मन्त्रयित्वा विचार्य ॥ ३-५ ॥ प्राञ्जलिरिति । अश्वमेधस्येति । अनुष्ठानविषयकमिति शेषः । उवाच धर्मसंयुक्तमश्वमेधाश्रितं वच इति च पाठः ॥ ६ ॥ ते त्विति । वृषध्वजं नमस्कृत्वेति । सोल्लुण्ठनं वचः । इलवद्रुद्राराधनं विहायेत्यर्थः । कर्दमकृतयागस्येवास्य

एतदाख्याय काकुत्स्थो भ्रातृभ्याममितप्रभः । लक्ष्मणं पुनरेवाह धर्मयुक्तमिदं वचः ॥ १ ॥ वसिष्ठं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम् । द्विजांश्च सर्वप्रवरानश्वमेधपुरस्कृतान् ॥२॥ एतान् सर्वान् समानीय मन्त्रयित्वा च लक्ष्मण । हयं लक्षणसम्पन्नं विमोक्ष्यामि समाधिना ॥ ३ ॥ तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वा त्वरितविक्रमः । द्विजान् सर्वान् समाहूय दर्शयामास राघवम् ॥ ४ ॥ ते दृष्ट्वा देवसङ्काशं कृतपादाभिवन्दनम् । राघवं सुदुराधर्षमाशीर्भिः समपूजयन् ॥ ५ ॥ प्राञ्जलिः स तदा भूत्वा राघवो द्विजसत्तमान् । आचचक्षेऽश्वमेधस्य ह्यभिप्रायं महायशाः ॥ ६ ॥ ते तु रामस्य तच्छ्रुत्वा नमस्कृत्वा वृषध्वजम् । अश्वमेधं द्विजाः सर्वे पूजयन्ति स्म सर्वशः ॥ ७ ॥ स तेषां द्विजमुख्यानां वाक्यमद्भुतदर्शनम् । अश्वमेधाश्रितं श्रुत्वा भृशं प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ८॥ विज्ञाय कर्म तत्तेषां रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । प्रेषयस्व द्रुतं दूतान् सुग्रीवाय महात्मने ॥ ९ ॥ यथा महद्भिर्हरिभिर्बहुभिश्च वनौकसाम् । सार्धमागच्छ भद्रं ते ह्यनुभोक्तुं महोत्सवम् ॥ १० ॥ विभीषणश्च रक्षोभिः कामगैर्बहुभिर्वृतः । अश्वमेधं महायज्ञमायात्वतुलविक्रमः ॥ ११ ॥

रुद्रात्प्रयोजनगन्धाभावात् परदेवतामुद्दिश्याश्वमेधं कर्तुमुद्युक्ता इति भावः । रुद्रस्तु सर्वयज्ञानर्हः शूद्राराध्यः । यज्ञमध्ये च तत्प्रसङ्गे अप उपस्पर्शनादिप्रायश्चित्तस्य प्रसिद्धत्वात् । "इमं पशुं पशुपते ते अद्य बध्नाम्यग्ने" इत्यादिश्रुतिस्तु अग्नेरेव यज्ञान्वयप्रतिपादिका । कर्दमकृतयज्ञस्य नाराध्यो रुद्रः । किन्तु स्वाभिमतदेवतारूपविष्ण्वाराधनत्वेन प्रीतो रुद्र इत्युच्यते । उपक्रमे तत्पूर्वसर्गेषु "यज्ञो वै विष्णुः" इत्युक्तरीत्या विष्णोराराध्यत्वसमर्थनात् । यद्वा विष्णुदत्तवरत्वाद्रुद्रस्य । विष्णुमपूजयन् । रामस्त्वश्वमेधं यथापूर्वमकरोत् ॥७-९॥ यथेति । महद्भिर्हरिभिः हनुमदङ्गदादिभिः । बहुभिश्चेति ।

भ्रात्रभिप्रायेण । अनुभोक्तुं द्रष्टुमित्यर्थः ॥१०–१३॥ तथैवेति । तालं गृहीत्वाऽवचरन्तीति तालावचराः सूत्रधाराः ॥१४॥ यज्ञवाटश्चेति । गोमत्या नद्याः, तीर इति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ शतश इति । धर्मज्ञाः शतशः अनेके नैमिशे महायज्ञमश्वमेधमनुभूयानुष्ठाय, कृतार्था इति शेषः । यद्वा धर्मज्ञ इति पाठे अनुभूय दृष्ट्वा, प्रीतिं यास्यतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥ तुष्ट इति । प्रतियास्यतीति च पाठः ॥ १८॥ शतमिति । वपुष्मतामिति । अखण्डानामित्यर्थः ।

राजानश्च महाभागा ये मे प्रियचिकीर्षवः । सानुगाः क्षिप्रमायान्तु यज्ञं द्रष्टमनुत्तमम् ॥ १२ ॥ देशान्तरगता ये च द्विजा धर्मसमाहिताः । आमन्त्रयस्व तान् सर्वानश्वमेधाय लक्ष्मण ॥ १३ ॥ ऋषयश्च महाबाहो आहूयन्तां तपोधनाः । देशान्तरगताः सर्वे सदाराश्च द्विजातयः । तथैव तालावचरास्तथैव नटनर्तकाः ॥ १४ ॥ यज्ञवाटश्च सुमहान् गोमत्या नैमिशे वने । आज्ञाप्यतां महाबाहो तद्धि पुण्यमनुत्तमम् ॥ १५ ॥ शान्तयश्च महाबाहो प्रवर्त्यन्तां समन्ततः ॥ १६ ॥ शतशश्चापि धर्मज्ञाः क्रतुमुख्यमनुत्तमम् । अनुभूय महायज्ञं नैमिशे रघुनन्दन ॥ १७ ॥ तुष्टः पुष्टश्च सर्वोऽसौ मानितश्च यथाविधि । प्रीतिं यास्यति धर्मज्ञ शीघ्रमामन्त्र्यतां जनः ॥१८॥ शतं वाहसहस्राणां तण्डुलानां वपुष्मताम् । अयुतं तिलमुद्गानां प्रयात्वग्रे महाबल॥१९॥ चणकानां कुलत्थानां माषाणां लवणस्य च । अतोऽनुरूपं स्नेहं च गन्धं संक्षिप्तमेव च ॥ २० ॥ सुवर्णकोट्यो बहुला हिरण्यस्य शतोत्तराः । अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे समाधिना ॥२१॥ अन्तरा पण्यवीथ्यश्च सर्वे च नटनर्तकाः । सूदा नार्यश्च बहवो नित्यं यौवनशालिनः ॥ २२ ॥ भरतेन तु सार्धं ते यान्तु सैन्यानि चाग्रतः । नैगमा बलवृद्धाश्च द्विजाश्च सुसमाहिताः ॥२३॥

शतं वाहसहस्राणीति । लक्षं बलीवर्दाः इत्यर्थः ॥ १९ ॥ चणकानामिति । अतोऽनुरूपम् उक्तब्राह्मणभोजनसंविधानानुरूपम् । स्नेहं घृततैलपयोदध्यादिकमित्यर्थः । संक्षिप्तमेव गन्धमिति । अघृष्टमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ सुवर्णकोट्य इति । हिरण्यस्य रजतस्येत्यर्थः । शतोत्तरा इति । कोट्य इत्यर्थः । समाधिना सावधानतया ॥ २१ ॥ अन्तरेति । अन्तरा मार्गमध्ये । तत्र चापेक्षिताः आपणवीथ्यः । तत्प्रवर्तका वणिजश्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

कर्मान्तिकानिति । कर्मान्तिकाः किङ्कराः । कुमारान्तःपुराणीति । भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नपत्न्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥ काञ्चनीं मम पत्नीमिति । स्वर्णमयीं सीताप्रतिमामित्यर्थः । पत्न्याश्च प्रतिनिधिसद्भावादिकं सर्वं युद्धकाण्डे सप्रकारं निरूपितम्, तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥२५॥२६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

कर्मान्तिकान् वर्धकिनः कोशाध्यक्षांश्च नैगमान् । मम मातृस्तथा सर्वाः कुमारान्तःपुराणि च ॥ २४ ॥ काञ्चनीं मम पत्नीं च दीक्षायां ज्ञांश्च कर्मणि । अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे महायशाः ॥ २५ ॥ उपकार्या महार्हांश्च पार्थिवानां महौजसाम् । सानुगानां नरश्रेष्ठो व्यादिदेश महाबलः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

तत सर्वमखिलेनाशु संस्थाप्य भरताग्रजः । हयं लक्षणसम्पन्नं कृष्णसारं मुमोच ह ॥१॥ ऋत्विग्भिर्लक्ष्मणं सार्धमश्वतन्त्रे नियोज्य च । ततोऽभ्यगच्छत् काकुत्स्थः सह सैन्येन नैमिशम् ॥२॥ यज्ञवाटं महाबाहुर्दृष्ट्वा परममद्भुतम् । प्रहर्षमतुलं लेभे श्रीमानिति वचोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥ नैमिशे वसतस्तस्य सर्व एव नराधिपाः । आनिन्युरुपहारांश्च तान् रामः प्रत्यपूजयत् ॥ ४ ॥ उपकार्या महार्हांश्च पार्थिवानां महात्मनाम् । सानुगानां नरश्रेष्ठो व्यादिदेश महामतिः ॥ ५ ॥ अन्नपानानि वस्त्राणि सानुगानां महात्मनाम् । भरतः सन्ददावाशु शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ ६ ॥

तत्सर्वमित्यादि । कृष्णसारं कृष्णप्रधानम्, प्रायशः कृष्णवर्णमित्यर्थः । कृष्णशारमिति च पाठः ॥ १ ॥ ऋत्विग्भिरिति । अश्वतन्त्र इति । " चतुश्शता रक्षन्ति यज्ञस्याघाताय तथा शतेन राजपुत्रैः सहाध्वर्युः पुरस्तात्प्रत्यङ् तिष्ठन् प्रोक्षति " इति श्रुतेः । अश्वरक्षादिसम्बन्धयज्ञप्रयोगनिर्वर्तनार्थमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ नैमिश इति । उपहाराः उपदाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ राजपूजामाह—अन्नेत्यादि । राजसत्कारे भरतशत्रुघ्ननियोगः,

स०—काञ्चनीमिति । सीता तु ' रामस्य दृश्या सर्वेषामदृश्या जनकात्मजा ' इत्युक्तेः अमरविवक्षया रामेण सा सन्निकृष्यते । पामरविवक्षया विप्रकृष्यत इति तद्विवक्षया समीपे प्रतिनिधिविनिधापनमिति मन्तव्यम् ॥२५॥ अखिलेन खिलभिन्नेन दृढेन वाहनादिना । कृष्णसारं तथा तीव्रव्रजनेन तत्त्वोक्तिर्वा । कृष्णवर्णवन्तं सारं श्रेष्ठं वा । कृष्णं वर्णं सरति गच्छति कर्णे एकस्मिन्निति स तथा वा ॥ १ ॥

सुग्रीवादीनां विप्रपरिवेषणे, विभीषणस्य ब्रह्मर्षिसत्कारे नियोग इत्याह–भरत इत्यादि ॥ ६–८ ॥ एवमिति । हयचर्या अश्वमेधयागानुष्ठानम् ॥ ९ ॥ नेति । याचकाः यावत्तुष्यन्ति तावद्देहि देहीति शब्दादन्यः शब्दो नाभवत् ॥ १० ॥ तावदिति । सर्वाणि दत्तानीत्यस्यैव प्रपञ्चनम्–विविधानीत्यादि ।

वानराश्च महात्मानः सुग्रीवसहितास्तदा । विप्राणां प्रणताः सर्वे चक्रिरे परिवेषणम् ॥७॥ विभीषणश्च रक्षोभिर्बहुभिः स्रग्विभिर्वृतः । ऋषीणामुग्रतपसां पूजां चक्रे महात्मनाम् ॥८॥ एवं सुविहितो यज्ञो हयमेधोऽभ्यवर्तत । लक्ष्मणेनाभिगुप्ता च हयचर्या प्रवर्तत । ईदृशं राजसिंहस्य यज्ञप्रवरमुत्तमम् ॥ ९ ॥ नान्यः शब्दोऽभवत्तत्र हयमेधे महात्मनः । छन्दतो देहि देहीति यावत्तुष्यन्ति याचकाः ॥ १० ॥ तावत् सर्वाणि दत्तानि क्रतुमध्ये महात्मनः । विविधानि च गौडानि खाण्डवानि तथैव च ॥ ११ ॥ न निस्सृतं भवत्योष्ठाद्वचनं यावदर्थिनाम् । तावद्वानररक्षोभिर्दत्तमेवाभ्यदृश्यत ॥ १२ ॥ न कश्चिन्मलिनस्तत्र दीनो वाऽप्यथ कर्शितः । तस्मिन् यज्ञवरे राज्ञो हृष्टपुष्टजनावृते ॥ १३ ॥ ये च तत्र महात्मानो मुनयश्चिरजीविनः । नास्मरंस्तादृशं यज्ञं नाप्यासीत् स कदाचन ॥ १४ ॥ यः कृत्यवान् सुवर्णेन सुवर्णं लभते स्म सः । वित्तार्थी लभते वित्तं रत्नार्थी रत्नमेव च ॥ १५ ॥ रजतानां सुवर्णानामश्मनामथ वाससाम् । अनिशं दीयमानानां राशिः समुपदृश्यते ॥ १६ ॥

गौडानि गुडविकाररूपाणि ॥ ११ ॥ नेति । आर्थिनां मुखाद्देहीति वचनं यावन्न निस्सृतम्, तावद्दत्तमेवाभ्यदृश्यत ॥१२॥१३॥ ये चेति । चिरजीविनो

स०–राजसिंहस्य राजश्रेष्ठस्य ईदृशम् उत्तमं यज्ञप्रवरमुद्दिश्यैव शब्दः महानयं यज्ञ इति स्तुतिरूपोऽभवत् । हयमेधे प्रवृत्ते सति अन्यः तदस्तुतिरूपः न नाभवत् । यज्ञप्रवरमुत्तममभवदिति व्याख्यान्नागोजिभट्टः किमभिप्रायेणैवमूचिवानिति विभावनीयम् ॥ यावत् यावता याचकास्तुष्यन्ति तावद्द्रव्यं विस्रब्धः अतिदाने स्वामी रामः कुत एवं त्वयाऽकारीति भर्त्सयेदिति शङ्काविकलः । छन्दतो देहि विस्रब्धः इति पाठः । देहीति बोधितेन तावत् तावन्ति सर्वाणि दत्तानि ॥ ९–११ ॥ नास्मरंस्तादृशं यज्ञं दानौघसमलङ्कृतम् । इति पाठः ॥ दानौघसमलङ्कृतं तादृशं यज्ञं नास्मरन् एतत्समसवनानुभवाभावादेव स्मरणाभाव इति भावः ॥ प्राकृतम् अन्यानुष्ठितं सवनं दानौघसमलं दानानामोघेन सङ्घेन समलं सदोषम् । अपात्रेभ्यो वाऽसमये वा अदेयदित्सा वेति सामल्यं दानेष्विति मन्तव्यम् । अस्मरन् तथाऽनुभवादिति भावः ॥ १४ ॥ सुवर्णानां शोभनवर्णोपेतानाम् । हिरण्यानां रजतानाम् । हिरण्यानां सुवर्णानाम् इति पाठः ॥ १६ ॥

मुनयः तादृशं यज्ञम् इतः पूर्वं तादृशो नासीत्, इत्याहुरिति शेषः ॥ १४-१६ ॥ उक्त एवार्थ आदरादभ्यस्यते-न शक्रस्येत्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥ ईदृश इति । संवत्सरं वर्तते न च हीयते, संवत्सरात्परमपीति शेषः । पुनः पुनरश्वमेधः प्रावर्ततेत्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

न शक्रस्य धनेशस्य यमस्य वरुणस्य वा । ईदृशो दृष्टपूर्वो न एवमूचुस्तपोधनाः ॥ १७ ॥ सर्वत्र वानरास्तस्थुः सर्वत्रैव च राक्षसाः । वासोधनान्नमर्थिभ्यः पूर्णहस्ता ददुर्भृशम् ॥१८॥ ईदृशो राजसिंहस्य यज्ञः सर्वगुणान्वितः । संवत्सरमथो साग्रं वर्तते न च हीयते ॥ १९ ॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥ वर्तमाने तथाभूते यज्ञे च परमाद्भुते । सशिष्य आजगामाशु वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः ॥ १ ॥ स दृष्ट्वा दिव्यसङ्काशं यज्ञ मद्भुतदर्शनम् । एकान्ते ऋषिवाटानां चकार उटजाञ्छुभान् ॥ २ ॥ शकटांश्च बहून् पूर्णान् फलमूलैश्च शोभनान् । वाल्मीकिवाटे रुचिरे स्थापयन्नविदूरतः ॥ ३ ॥ आसीत् सुपूजितो राज्ञा मुनिभिश्च महात्मभिः । वाल्मीकिः सुमहा तेजा न्यवसत् परमात्मवान् ॥ ४ ॥ स शिष्यावब्रवीद्धृष्टौ युवां गत्वा समाहितौ । कृत्स्नं रामायणं काव्यं गायेथां परया मुदा ॥५॥ ऋषिवाटेषु पुण्येषु ब्राह्मणावसथेषु च । रथ्यासु राजमार्गेषु पार्थिवानां गृहेषु च ॥६॥ रामस्य भवन द्वारि यत्र कर्म प्रवर्तते । ऋत्विजामग्रतश्चैव तत्र गेयं विशेषतः ॥ ७ ॥ इमानि च फलान्यत्र स्वादूनि विविधानि च । जातानि पर्वताग्रेषु चास्वाद्यास्वाद्य गायताम् ॥ ८ ॥

वर्तमान इत्यादि । तथाभूते प्रागुक्तप्रकारं प्रवृत्ते ॥ १ ॥ स इति । ऋषिवाटानामिति, समीप इति शेषः । उटजानिति बहुवचनं बहुशिष्यत्वात् ॥ २ ॥ शकटानिति । रुचिरे इति, अभूदिति शेषः ॥ ३-६ ॥ रामस्येति । यत्र कर्म चेति । अश्वमेधयाग इत्यर्थः ॥ ७ ॥ इमानीति । अत्रास्माकं वाटे ।

विद्यमानान्यास्वाद्य । गायतामिति लोट्प्रथमपुरुषद्विवचनम् । यदा यदा श्रमः तदा तदैवं कुरुतम्, भवन्ताविति शेषः ॥ ८ ॥ नेति । नगराद्बहि रास्यथः, क्षत्रियकुलेष्विति शेषः । नगराद्बहिः उटज इत्यर्थः । आस्यथः अधितिष्ठतमिति यावत् । आसेश्छान्दसः श्यन् परस्मैपदं च ॥९॥ यदीति । शब्दापयेत् आह्वयेत् ॥ १० ॥ दिवस इति । तत्र रामायणे बहुभिः सर्गप्रमाणैर्यथा मया पुरा सर्गा उद्दिष्टाः तेषु सर्गेषु दिवसे दिवसे विंशतिसर्गाः

न यास्यथः श्रमं वत्सौ भक्षयित्वा फलानि वै । मूलानि च सुमृष्टानि नगराद्बहिरास्यथः ॥९॥ यदि शब्दापयेद्रामः श्रवणाय महीपतिः । ऋषीणामुपविष्टानां ततो गेयं प्रवर्तताम् ॥१०॥ दिवसे विंशतिः सर्गा गेया मधुरया गिरा । प्रमाणैर्बहुभिस्तत्र यथोद्दिष्टा मया पुरा ॥ ११ ॥ लोभश्चापि न कर्तव्यः स्वल्पोऽपि धनकांक्षया । किं धनेनाश्रम स्थानां फलमूलोपजीविनाम् ॥ १२ ॥ यदि पृच्छेत् स काकुत्स्थो युवां कस्येति दारकौ । आवां वाल्मीकिशिष्यौ स्वो ब्रूतमेवं नराधिपम् ॥ १३ ॥ इमास्तन्त्रीः सुमधुराः स्थानं वाऽपूर्वदर्शनम् । मूर्च्छयित्वा सुमधुरं गायेथां विगत ज्वरौ ॥ १४ ॥ आदिप्रभृति गेयं स्यान्न चावज्ञाय पार्थिवम् । पिता हि सर्वभूतानां राजा भवति धर्मतः ॥ १५ ॥ तद्युवां हृष्टमनसौ श्वः प्रभाते समास्थितौ । गायेथां मधुरं गेयं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥१६॥ इति सन्दिश्य बहुशो मुनिः प्राचेतसस्तदा । वाल्मीकिः परमोदारस्तूष्णीमासीन्महायशाः ॥१७॥ सन्दिष्टौ मुनिना तेन तावुभौ मैथिली सुतौ । तथैव करवावेति निर्जग्मतुररिन्दमौ ॥ १८ ॥

गेयाः ॥ ११ ॥ १२ ॥ यदीति । आवां वाल्मीकिशिष्यौ स्व इत्येवं ब्रूतम्, नामुकदारकाविति ॥ १३ ॥ इमा इति । इमास्तन्त्रीरिति । वीणाशिरा इत्यर्थः । अपूर्वदर्शनम् अपूर्वस्वराणां दर्शनं यत्र तत्तथा तादृशं स्थानम्, षड्जादिस्वरभेदसिद्धये वीणादण्डोपरि कल्पितं शिराणां स्पर्शविशेषसिद्धि प्रयोजनस्थानपङ्क्तिः स्थानमित्युच्यते । तद्वा मूर्च्छयित्वा तत्र वा नादव्याप्तिं कृत्वा ॥ १४ ॥ आदीति । आदिप्रभृतीति, संक्षेपमारभ्येत्यर्थः । पार्थिवं न चावज्ञायेति । तत्समीपे स्थलान्तर इव लीलापरिहासादिकं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः–पिता हि सर्वभूतानामिति ॥ १५–१८ ॥

॥१४०॥

तामिति । भार्गवनीतिसंहिताम् अश्विनाविव तौ तां वाणीं हृदये निवेश्य । श्वो गातव्यां स्मृत्वेत्यर्थः । निशां निशायाम् । सममिति । ऋषिभि रित्यर्थः । सम मूषतुरिति च पाठः । भार्गवनीतिसंस्कृतौ इति पाठान्तरे तु वाल्मीकिशिक्षिताविन्त्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

तामद्भुतां तौ हृदये कुमारौ निवेश्य वाणीमृषिभाषितां तदा । समुत्सुकौ तौ सममूषतुर्निशां यथाऽश्विनौ भार्गव नीतिसंहिताम् ॥ १९ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

तौ रजन्यां प्रभातायां स्नातौ हुतहुताशनौ । यथोक्तमृषिणा पूर्वं सर्वं तत्रोपगायताम् ॥ १ ॥ तां स शुश्राव काकुत्स्थः पूर्वाचार्यविनिर्मिताम् । अपूर्वां पाठ्यजातिं च गेयेन समलंकृताम् ॥ २ ॥ प्रमाणैर्बहुभिर्युक्तां तन्त्रीलयसम न्विताम् । बालाभ्यां राघवः श्रुत्वा कौतूहलपरोऽभवत् ॥ ३ ॥ अथ कर्मान्तरे राजा समाहूय महामुनीन् । पार्थिवां श्च नरव्याघ्रः पण्डितान्नैगमांस्तथा ॥ ४ ॥ पौराणिकान् शब्दविदो ये च वृद्धा द्विजातयः । स्वराणां लक्षणज्ञांश्च उत्सुकान् द्विजसत्तमान् ॥ ५ ॥ लक्षणज्ञांश्च गान्धर्वान्नैगमांश्च विशेषतः । पादाक्षरसमासज्ञांश्छन्दस्सु परिनिष्ठि तान् ॥ ६ ॥ कलामात्रविभागज्ञान् ज्योतिषे च परं गतान् । क्रियाकल्पविदश्चैव तथा काव्यविदो जनान् ॥ ७ ॥

तौ रजन्यामित्यादि । हुतहुताशनौ कृतसमिदाधानौ ॥ १ ॥ तामिति । पूर्वेति । गायकाभ्यां पूर्वमाचार्येण निर्मिताम् अपूर्वां प्रागश्रुताम् । पाठ्यस्य गेयस्य जातिः षड्जादिः गेयेन गानधर्मेण ॥ २ ॥ प्रमाणैरिति । प्रमाणैः ध्वनिपरिच्छेदसाधनैः । कौतूहलपरः विस्मयवान् ॥ ३ ॥ अथेति । कर्मान्तरे अश्वमेधस्य प्रयोगावसाने ॥ ४ ॥ पौराणिकानिति । स्वराणां षड्जादिस्वराणाम् । उत्सुकान् रामायणश्रवणोत्सुकानित्यर्थः ॥ ५ ॥ लक्षणज्ञानिति । गान्धर्वान् गान्धर्व शास्त्रज्ञान् । पादाक्षरसमासज्ञान् पादाक्षराणां गुरुलघुसामान्यज्ञान् । छन्दस्सु वेदेषु ॥ ६ ॥ कलामात्रेति । कलामात्रविभागज्ञान् कलाः स्वराः तेषां मात्रा एकद्वित्रिलक्षणाः तेषां विभागज्ञान् । परं पारंगतान् । क्रियाकल्पविदः क्रियाकल्पः क्रियाप्रयोगप्रतिपादकं कल्पसूत्रम्, तद्विदस्तज्ज्ञान् । काव्यविदः

काव्यलक्षणलक्ष्यविद इत्यर्थः । काव्यविदो जनानिति च पाठः ॥ ७ ॥ भाषाज्ञानिति । भाषाज्ञान् अष्टादशभाषास्वरूपज्ञान् । इङ्गितज्ञान् अभिप्राय विदः । नैगमान् वणिजः । पूर्वत्र पौरानित्यर्थः । वचने चापि केवलव्यवहारेऽपि, हेतूपचारकुशलान् युक्तिप्रयोगसमर्थान् । हैतुकान् तार्किकान् ॥८॥ छन्द

भाषाज्ञानिङ्गितज्ञांश्च नैगमांश्चाप्यशेषतः । हेतूपचारकुशलान् वचने चापि हैतुकान् ॥ ८ ॥ छन्दोविदः पुराणज्ञान् वैदिकान् द्विजसत्तमान् । चित्रज्ञान् वृत्तसूत्रज्ञान् गीतनृत्यविशारदान् ॥९॥ शास्त्रज्ञान्नीतिनिपुणान् वेदान्तार्थप्रबोधकान् । एतान् सर्वान् समानीय गातारौ समवेशयत् ॥१०॥ दृष्ट्वा मुनिगणाः सर्वे पार्थिवाश्च महौजसः । पिबन्त इव चक्षुर्भ्यां राजानं गायकौ च तौ ॥ ११ ॥ ऊचुः परस्परं चेदं सर्व एव समन्ततः । उभौ रामस्य सदृशौ बिम्बाद्बिम्बमिवोत्थितौ ॥ १२ ॥ जटिलौ यदि न स्यातां न वल्कलधरौ यदि । विशेषं नाधिगच्छामो गायतो राघवस्य च ॥ १३ ॥ तेषां संवदतामेवं श्रोतॄणां हर्षवर्धनम् । गेयं प्रचक्रतुस्तत्र तावुभौ मुनिदारकौ ॥ १४ ॥ ततः प्रवृत्तं मधुरं गान्धर्वमतिमानुषम् । न च तृप्तिं ययुः सर्वे श्रोतारो गानसम्पदा ॥१५॥ प्रवृत्तमादितः पूर्वसर्गं नारददर्शितम् । ततः प्रभृति सर्गांश्च यावद्विंशत्यगायताम् ॥ १६ ॥ ततोऽपराह्णसमये राघवः समभाषत । श्रुत्वा विंशतिसर्गांस्तान् भ्रातरं भ्रातृवत्सलः ॥ १७ ॥ अष्टादशसहस्राणि सुवर्णस्य महात्मनोः । प्रयच्छ शीघ्रं काकुत्स्थ यदन्यदभिकाङ्क्षितम् । ददौ शीघ्रं स काकुत्स्थो बालयोर्वै पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥ दीयमानं सुवर्णं तु नागृह्णीतां कुशीलवौ । ऊचतुश्च महात्मानौ किमनेनेति विस्मितौ ॥ १९ ॥

इति । वृत्तज्ञान् वृत्तशास्त्रज्ञान् । चित्रज्ञान् चक्रबन्धादिसहितचित्रकाव्यरचनानिपुणान् ॥९॥ शास्त्रेति । शास्त्रज्ञान् व्याकरणादिशास्त्रज्ञान् । समवेशयत्, सभामध्ये इति शेषः ॥ १०-१५ ॥ प्रवृत्तमिति । यत्र गेयेन नारददर्शितं पूर्वसर्गमादितः प्रवृत्तम् ॥ १६-१८ ॥ दीयमानमिति । कुशीलवौ,

विस्मितौ सकृदेव बहुप्रदानतः विस्मयवन्तौ, किमनेनेत्येवोचतुश्च ॥ १९ ॥ तदेव स्पष्टीकरोति—वन्येनेत्यादि । निरतौ निरताहारौ ॥ २० ॥ २१ ॥ तस्येति । आगमं प्राप्तिम् ॥ २२ ॥ किंप्रमाणमिदमित्यादि । का प्रतिष्ठा कियत्पर्यन्तमित्याशयः । काव्यस्य कः कर्तेत्यनुकर्षः । मुनिपुङ्गव इति, आस्त इति शेषः ॥ २३ ॥२४॥ वाल्मीकिरित्यादि । येन कृतमिदमशेषं चरितं काव्यं तुभ्यं सम्प्रदर्शितं सोऽस्य काव्यस्य कर्ता भगवान् वाल्मीकिः ।

वन्येन फलमूलेन निरतौ वनवासिनौ । सुवर्णेन हिरण्येन किं करिष्यावहे वने ॥ २० ॥ तथा तयोः प्रब्रुवतोः कुतूहलसमन्विताः । श्रोतारश्चैव रामश्च सर्व एव सुविस्मिताः ॥ २१ ॥ तस्य चैवागमं रामः काव्यस्य श्रोतुमुत्सुकः । पप्रच्छ तौ महातेजास्तावुभौ मुनिदारकौ ॥ २२ ॥ किंप्रमाणमिदं काव्यं का प्रतिष्ठा महात्मनः । कर्ता काव्यस्य महतः क्व चासौ मुनिपुङ्गवः ॥२३॥ पृच्छन्तं राघवं वाक्यमूचतुर्मुनिदारकौ ॥२४॥ वाल्मीकिर्भगवान् कर्ता संप्राप्तो यज्ञसंविधम् । येनेदं चरितं तुभ्यमशेषं संप्रदर्शितम् ॥ २५ ॥ सन्निबद्धं हि श्लोकानां चतुर्विंशत्सहस्रकम् । उपाख्यान शतं चैव भार्गवेण तपस्विना ॥ २६ ॥ आदिप्रभृति वै राजन् पञ्च सर्गशतानि च । काण्डानि षट् कृतानीह सोत्तराणि महात्मना । कृतानि गुरुणाऽस्माकमृषिणा चरितं तव ॥ २७ ॥ प्रतिष्ठाऽऽजीवितं यावत् तावत् सर्वस्य वर्तते ॥२८॥ यदि बुद्धिः कृता राजन् श्रवणाय महारथ । कर्मान्तरे क्षणीभूतस्तच्छृणुष्व सहानुजः ॥२९॥ बाढ मित्यब्रवीद्रामस्तौ चानुज्ञाप्य राघवम् । प्रहृष्टौ जग्मतुः स्थानं यत्रास्ते मुनिपुङ्गवः ॥ ३० ॥

यज्ञसंविधम् । बिन्दुश्छान्दसः । यज्ञवाटसविधदेशं प्राप्तः ॥ २५ ॥ सन्निबद्धमिति । चतुर्विंशतिसाहस्रमित्यादिकमग्रे स्पष्टीकरिष्यामः । चतुर्विंशति साहस्रं श्लोकानां सन्निबन्धनमिति च पाठः । उपाख्यानशतम् इलोपाख्यानान्तम् । भार्गवेण भृगुवंश्येन । वाल्मीकेरेव भार्गवत्वं प्राचेतसत्वं चाविरुद्ध मिति दर्शितम् "तपस्स्वाध्यायनिरतम्" इति श्लोकव्याख्याने ॥ २६ ॥ आदिप्रभृतीति । पञ्च सर्गशतानीति षट्काण्डाभिप्रायेण । चकारादुत्तर काण्डसर्गसङ्ख्यासमुच्चयः ॥ २७ ॥ प्रतिष्ठेत्यादि । आजीवितमिति पदम् । यावत् काव्यनायकस्य जीवितं तावत्तस्य यत् शुभाशुभं तस्य सर्वस्यात्र प्रतिष्ठा निबन्धनमस्ति ॥ २८ ॥ यदीति । हे राजन्! यदि तस्य सर्वस्य श्रवणाय बुद्धिः कृता, तदा कर्मान्तरे क्षणीभूतः सुखीभूतः शृणु ॥२९॥३०॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥
राम इत्यादि ॥ १ ॥ तस्मिन्निति । गीते तु गीत एव । नतु ततः पूर्वं कस्यचिन्मुखादित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ यदीति । महामुनिमनुमान्य महामुनेरनु

रामोऽपि मुनिभिः सार्धं पार्थिवैश्च महात्मभिः । श्रुत्वा तद्गीतिमाधुर्यं कर्मशालामुपागमत् ॥ ३१ ॥ शुश्राव तत्तालयोपपन्नं सर्गान्वितं स स्वरशब्दयुक्तम् । तन्त्रीलयव्यञ्जनयोगयुक्तं कुशीलवाभ्यां परिगीयमानम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

रामो बहून्यहान्येवं तद्गीतं परमं शुभम् । शुश्राव मुनिभिः सार्धं पार्थिवैः सह वानरैः ॥ १ ॥ तस्मिन् गीते तु विज्ञाय सीतापुत्रौ कुशीलवौ । तस्याः परिषदो मध्ये रामो वचनमब्रवीत् । दूतान् शुद्धसमाचारानाहूयात्ममनीषया ॥२॥ मद्वचो ब्रूत गच्छध्वमितो भगवतोऽन्तिकम् ॥ ३ ॥ यदि शुद्धसमाचारा यदि वा वीतकल्मषा । करोत्विहात्मनः शुद्धिमनुमान्य महामुनिम् ॥ ४ ॥ छन्दं मुनेश्च विज्ञाय सीतायाश्च मनोगतम् । प्रत्ययं दातुकामायास्ततः शंसत मे लघु ॥ ५ ॥ श्वः प्रभाते तु शपथं मैथिली जनकात्मजा । करोतु परिषन्मध्ये शोधनार्थं ममैव च ॥ ६ ॥

मतिं कृत्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥ छन्दमिति । छन्दम् अभिप्रायम् ॥ ९-१० ॥

स०-तद्गीतं समस्तं व्यस्तं च ॥ १ ॥ तस्मिन् गीते तन्मुखगीते रामायणरूपे । सीताऽसूतैतौ सुताविति विज्ञाय लोकलोचनमपेक्ष्य ज्ञात्वा । इयमेवोपज्ञा रामस्येति भावः । शुद्धसमाचारान् दूतान् । एतेन महातपस्विसमीपसमा पतनयोग्यतां सूचयति । आत्ममनीषया स्वधिया । अपरप्रेरणयेति भावः । भगवतो वाल्मीकेः । अन्तिकं गत्वा मद्वचो ब्रूत । अन्तिक इति पाठे-गच्छध्व भगवतोऽन्तिके मद्वचो ब्रूतेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ यदि शुद्धसमाचारा सीता प्रागेव । अथवा वीतकल्मषा तपसा । परसदननिवासागतगतपातका वा । महामुनिं वाल्मीकिम् । अनुमान्य सम्मतं कृत्वा । आत्मनः शुद्धिं निष्कल्मषत्वप्रथां करोतु । आत्मनो मम मनसः शुद्धिम् अडोलायमानतां करोत्विति वा ॥ ४ ॥ यद्यप्यवद्यगन्धविधुरेति चतुराननादिपुरतोऽशरीरगिरोदीरितत्वान्न संशयः, तथाप्यन्यथाकथकदुर्जनाननबन्धार्थं स्वस्य तत्सौन्दर्य लुब्धताकलङ्कापकर्षणार्थं च पुनः शपथः कर्तव्य इत्याह-श्वः प्रभात इति । मम मनःशोधनार्थं परिषन्मध्ये शपथं करोतु ॥ ६ ॥

तथोक्ता इति। सीता तथैव करिष्यतीत्युक्ता इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ भगवन्त इति। यश्चैवान्योऽपीति। यश्च पापी पापजल्पः प्राकृतः सोऽपीत्यर्थः

श्रुत्वा तु राघवस्यैतद्वचः परममद्भुतम्। दूताः संप्रययुर्वाटं यत्रास्ते मुनिपुङ्गवः॥७॥ ते प्रणम्य महात्मानं ज्वलन्तममितप्रभम्। ऊचुस्ते रामवाक्यानि मृदूनि मधुराणि च ॥ ८ ॥ तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा रामस्य च मनोगतम्। विज्ञाय सुमहातेजा मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥ एवं भवतु भद्रं वो यथा वदति राघवः। तथा करिष्यते सीता दैवतं हि पतिः स्त्रियाः ॥ १० ॥ तथोक्ता मुनिना सर्वे रामदूता महौजसम्। प्रत्येत्य राघवं क्षिप्रं मुनिवाक्यं बभाषिरे॥ ११॥ ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थः श्रुत्वा वाक्यं महात्मनः। ऋषींस्तत्र समेतांश्च राज्ञश्चैवाभ्यभाषत ॥ १२ ॥ भगवन्तः सशिष्या वै सानुगाश्च नराधिपाः। पश्यन्तु सीताशपथं यश्चैवान्योऽपि कांक्षते ॥ १३ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः। सर्वेषामृषिमुख्यानां साधुवादो महानभूत् ॥ १४ ॥ राजानश्च महात्मानं प्रशंसन्ति स्म राघवम्। उपपन्नं नरश्रेष्ठ त्वय्येव भुवि नान्यतः ॥ १५ ॥ एवं विनिश्चयं कृत्वा श्वोभूत इति राघवः। विसर्जयामास तदा सर्वांस्तान् शत्रुसूदनः ॥ १६ ॥ इति सम्प्रविचार्य राजसिंहः श्वोभूते शपथस्य निश्चयं वै। विससर्ज मुनीन्नृपांश्च सर्वान् स महात्मा महतो महानुभावः ॥१७॥ इत्यार्षे वाल्मी० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥९५॥

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां यज्ञवाटगतो नृपः। ऋषीन् सर्वान् महातेजाः शब्दापयति राघवः ॥ १ ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः। विश्वामित्रो दीर्घतपा दुर्वासाश्च महातपाः ॥२॥ पुलस्त्योऽपि तथा शक्तिर्भार्गवश्चैव वामनः। मार्कण्डेयश्च दीर्घायुर्मौद्गल्यश्च महायशाः ॥ ३ ॥ गर्गश्च च्यवनश्चैव शतानन्दश्च धर्मवित्। भरद्वाजश्च तेजस्वी ह्यग्निपुत्रश्च सुप्रभः ॥ ४ ॥ नारदः पर्वतश्चैव गौतमश्च महायशाः। कात्यायनः सुयज्ञश्च ह्यगस्त्यस्तपसां निधिः ॥५॥

॥ १३–१७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥ तस्यामित्यादि। शब्दापयति

आह्वयति स्म । यङभाव आर्षः ॥ १-१२ ॥ तत इति । दुःखजन्मविशालेन दुःखोत्पत्त्या विस्तीर्णेन ॥ १३-१७ ॥ इमौ त्विति । यमजातकौ

एते चान्ये च बहवो मुनयः संशितव्रताः । कौतूहलसमाविष्टाः सर्व एव समागताः ॥ ६ ॥ राक्षसाश्च महावीर्या वानराश्च महाबलाः । सर्व एव समाजग्मुर्महात्मानः कुतूहलात् ॥ ७ ॥ क्षत्रिया ये च शूद्राश्च वैश्याश्चैव सहस्रशः । नानादेशगताश्चैव ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ ८ ॥ ज्ञाननिष्ठाः कर्मनिष्ठा योगनिष्ठास्तथा परे । सीताशपथवीक्षार्थं सर्व एव समागताः ॥ ९ ॥ तदा समागतं सर्वमश्मभूतमिवाचलम् । श्रुत्वा मुनिवरस्तूर्णं ससीतः समुपागमत् ॥ १० ॥ तमृषिं पृष्ठतः सीता त्वन्वगच्छदवाङ्मुखी । कृताञ्जलिर्बाष्पगला कृत्वा रामं मनोगतम् ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा श्रुतिमिवायान्तीं ब्रह्माणमनुगामिनीम् । वाल्मीकेः पृष्ठतः सीतां साधुवादो महानभूत् ॥ १२ ॥ ततो हलहलाशब्दः सर्वेषामेव माबभौ । दुःखजन्मविशालेन शोकेनाकुलितात्मनाम् ॥ १३ ॥ साधु रामेति केचित्तु साधु सीतेति चापरे । उभावेव च तत्रान्ये प्रेक्षकाः संप्रचुक्रुशुः ॥ १४ ॥ ततो मध्ये जनौघस्य प्रविश्य मुनिपुङ्गवः । सीतासहायो वाल्मीकिरिति होवाच राघवम् ॥ १५ ॥ इयं दाशरथे सीता सुव्रता धर्मचारिणी । अपवादैः परित्यक्ता ममाश्रमसमीपतः ॥ १६ ॥ लोकापवादभीतस्य तव राम महाव्रत । प्रत्ययं दास्यते सीता तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १७ ॥ इमौ तु जानकीपुत्रावुभौ च यमजातकौ । सुतौ तवैव दुर्धर्षौ सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥ प्रचेतसोऽहं दशमः पुत्रो राघवनन्दन । न स्मराम्यनृतं वाक्यमिमौ तु तव पुत्रकौ ॥ १९ ॥

यमलतयोत्पन्नौ ॥ १८ ॥ प्रचेतस इति । यथाऽहं प्रचेतसो दशमः औरसः पुत्रः तथैव तवेमौ पुत्रौ । अनृतं वाक्यम् अहं मनसा न स्मरामि । कथनं

स०—आकुलितात्मनां चलचित्तानाम् । आकुलात्मनां क्षुब्धचित्तानामिति नागोजिभट्टः । तन्न, मन्थनदण्ड एव वाच्ये इडभावोऽन्यत्र क्षुभित इत्युक्तेः । न च क्षुब्धो राजेत्यादिवदिदम् आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाद्वा क्षुब्ध इव क्षुब्धः पत्नीव पत्नी वृषलस्येत्यादिवदुपचारादुपपद्यत इति वाच्यम् । ते च प्राञ्चो माननीया इति तेषामस्य च महान् व्यत्यास इति नैवं प्रयोज्यम् ॥ १३ ॥

तु दूरत एवेति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ तस्याः फलमिति । यथेयमपापा एवं तपश्चर्यायाः फलम् उपाश्नीयाम् । यथा तपसः फलभोगः निश्चित स्तथेयमपापेत्यर्थः । तस्याहं फलमश्नामि अपापा मैथिली यदि । इति च पाठः । तस्य किल्बिषानाचरणस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ अहमिति । पञ्चसु

बहुवर्षसहस्राणि तपश्चर्या मया कृता । नोपाश्नीयां फलं तस्या दुष्टेयं यदि मैथिली ॥ २० ॥ मनसा कर्मणा वाचा भूतपूर्वं न किल्बिषम् । तस्याः फलमुपाश्नीयामपापा यदि मैथिली ॥ २१ ॥ अहं पञ्चसु भूतेषु मनःषष्ठेषु राघव । विचिन्त्य सीतां शुद्धेति जग्राह वननिर्झरे ॥ २२ ॥ इयं शुद्धसमाचारा अपापा पतिदेवता । लोकापवादभीतस्य प्रत्ययं तव दास्यति ॥ २३ ॥ तस्मादियं नरवरात्मज शुद्धभावा दिव्येन दृष्टिविषयेण तदा प्रविष्टा । लोकापवाद कलुषीकृतचेतसा या त्यक्ता त्वया प्रियतमा विदिताऽपि शुद्धा ॥ २४ ॥ इत्यार्षे० षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥ वाल्मीकिनैवमुक्तस्तु राघवः प्रत्यभाषत । प्राञ्जलिर्जगतो मध्ये दृष्ट्वा तां वरवर्णिनीम् ॥ १ ॥ एवमेतन्महाभाग यथा वदसि धर्मवित् । प्रत्ययस्तु मम ब्रह्मंस्तव वाक्यैरकल्मषैः ॥ २ ॥ प्रत्ययस्तु पुरा वृत्तो वैदेह्याः सुरसन्निधौ । शपथस्तु कृतस्तत्र तेन वेश्म प्रवेशिता । लोकापवादो बलवान् येन त्यक्ता हि मैथिली ॥ ३ ॥ सेयं लोकभयाद्ब्रह्म न्नपापेत्यभिजानता । परित्यक्ता मया सीता तद्भवान् क्षन्तुमर्हति ॥ ४ ॥ जानामि चेमौ पुत्रौ मे यमजातौ कुशी लवौ । शुद्धायां जगतो मध्ये मैथिल्यां प्रीतिरस्तु मे ॥ ५ ॥ अभिप्रायं तु विज्ञाय रामस्य सुरसत्तमाः । सीतायाः शपथे तस्मिन् महेन्द्राद्या महौजसः ॥ ६ ॥ पितामहं पुरस्कृत्य सर्व एव समागताः ॥ ७ ॥

भूतेष्विति । श्रोत्रादिपञ्चेन्द्रियेष्वित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटा० उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥ वाल्मीकिनेत्यादि ॥ १ ॥ एवमिति । यथा वदसीति । प्रत्ययं दास्यतीत्येवमात्मनेत्यर्थः । एतदेवमेव कर्तव्यमित्यर्थः । एवंकरणं च न मम विश्वासार्थ मित्याह प्रत्ययो हीति । जात एवेति शेषः । तव वाक्यैरिति । बहुवर्षेत्यादिना प्रागुक्तशपथवाक्यैरित्यर्थः ॥ २-६ ॥ अभिप्रायमिति । सीतायाः शपथ

इति । शपथप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ६–१२ ॥ तदिति । अचिन्त्यमचिन्त्यहेतुकं वायुस्वरूपम्, यथा पूर्वं कृतयुगे पश्यन्ति स्म तथा तदानीं सर्वे मानवाः निरीक्षन्ते स्म ॥१३–१६॥ यथेति । रामात्परमन्यं पुरुषं न वेद्मीति यथोक्तमेतत्सत्यं चेत् । माधवी माधवपत्नी भूमिः ॥१७॥ तथेति । तथा शपन्त्यां

आदित्या वसवो रुद्रा ह्यश्विनौ समरुद्गणाः । गन्धर्वाप्सरसश्चैव सर्व एव समागताः ॥ ८ ॥ साध्याश्च विश्वेदेवाश्च सर्वे च परमर्षयः । नागाः सुपर्णाः सिद्धाश्च ते सर्वे हृष्टमानसाः । सीताशपथसम्भ्रान्ताः सर्व एव समागताः ॥९॥ दृष्ट्वा देवानृषींश्चैव राघवः पुनरब्रवीत् । प्रत्ययो मे सुरश्रेष्ठा ऋषिवाक्यैरकल्मषैः ॥१०॥ शुद्धायां जगतो मध्ये वैदेह्यां प्रीतिरस्तु मे ॥११॥ ततो वायुः शुभः पुण्यो दिव्यगन्धो मनोरमः । तज्जनौघं सुरश्रेष्ठो ह्लादयामास सर्वतः ॥१२॥ तदद्भुतमिवाचिन्त्यं निरैक्षन्त समागताः । मानवाः सर्वराष्ट्रेभ्यः पूर्वं कृतयुगे यथा ॥ १३ ॥ सर्वान् समागतान् दृष्ट्वा सीता काषायवासिनी । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यमधोदृष्टिरवाङ्मुखी ॥ १४॥ यथाऽहं राघवादन्यं मनसाऽपि न चिन्तये । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १५ ॥ मनसा कर्मणा वाचा यथा रामं समर्चये । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १६ ॥ यथैतत् सत्यमुक्तं मे वेद्मि रामात् परं न च । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति॥ १७॥ तथा शपन्त्यां वैदेह्यां प्रादुरासीत्तदद्भुतम् । भूतलादुत्थितं दिव्यं सिंहासनमनुत्तमम् ॥ १८ ॥ ध्रियमाणं शिरोभिस्तु नागैरमितविक्रमैः । दिव्यं दिव्येन वपुषा दिव्यरत्नविभूषितैः ॥ १९ ॥ तस्मिंस्तु धरणी देवी बाहुभ्यां गृह्य मैथिलीम् । स्वागतेनाभिनन्द्यैनामासने चोपवेशयत् ॥ २० ॥ तामासनगतां दृष्ट्वा प्रविशन्तीं रसातलम् । पुष्पवृष्टिरविच्छिन्ना दिव्या सीतामवाकिरत् ॥ २१ ॥ साधुकारश्च सुमहान् देवानां सहसोत्थितः । साधु साध्विति वै सीते यस्यास्ते शीलमीदृशम् ॥ २२ ॥ एवं बहुविधा वाचो ह्यन्तरिक्षगताः सुराः । व्याजहुर्हृष्टमनसो दृष्ट्वा सीताप्रवेशनम् ॥ २३ ॥ यज्ञवाटगताश्चापि मुनयः सर्व एव ते । राजानश्च नरव्याघ्रा विस्मयान्नोपरेमिरे ॥ २४ ॥

त्रिः शपन्त्याम् । तत् सिंहासनम् ॥ १८ ॥ ध्रियमाणमिति । नागैः शिरोभिः ध्रियमाणम्, अदृश्यतेति शेषः ॥ १९–२३ ॥ यज्ञवाटेति । विस्मयात्

आश्चर्याभिज्ञावेदनव्यवहारान्नोपरेमिरे नोपरता बभूवुः ॥ २४ ॥ अन्तरिक्ष इति । संहृष्टा इति । सीतायाः अयशो गतमिति संहृष्टाः । अचेतनाः विसंज्ञाः ॥ २५ ॥ २६ ॥ सीताप्रवेशनमिति । तेषां मुन्यादीनाम् । समागमः हर्षसंबन्धः । यदेवमतः संमोहितमिव संमोहितमेवाभूत् ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

अन्तरिक्षे च भूमौ च सर्वे स्थावरजङ्गमाः । दानवाश्च महाकायाः पाताले पन्नगाधिपाः ॥ २५ ॥ केचिद्विनेदुः संहृष्टाः केचिद्ध्यानपरायणाः । केचिद्रामं निरीक्षन्ते केचित् सीतामचेतनाः ॥ २६ ॥ सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा तेषामासीत् समागमः । तन्मुहूर्तमिवात्यर्थं समं संमोहितं जगत् ॥२७॥ इत्यार्षे उत्तरश्री० सप्तनवतितमः सर्गः ॥९७॥ रसातलं प्रविष्टायां वैदेह्यां सर्ववानराः । चुक्रुशुः साधु साध्वीति मुनयो रामसन्निधौ ॥ १ ॥ दण्डकाष्ठमवष्टभ्य बाष्पव्याकुलितेक्षणः । अवाक्छिरा दीनमना रामो ह्यासीत् सुदुःखितः ॥२॥ स रुदित्वा चिरं कालं बहुशो बाष्पमुत्सृजन् । क्रोधशोकसमाविष्टो रामो वचनमब्रवीत् ॥३॥ अभूतपूर्वं शोकं मे मनः स्प्रष्टुमिवेच्छति । पश्यतो मे यथा नष्टा सीता श्रीरिव रूपिणी ॥४॥ साऽदर्शनं पुरा सीता लङ्कापारे महोदधेः । ततश्चापि मयाऽऽनीता किं पुनर्वसुधातलात् ॥५॥ वसुधे देवि भवति सीता निर्यात्यतां मम । दर्शयिष्यामि वा रोषं यथा मामवगच्छसि ॥ ६ ॥

रसातलमित्यादि ॥ १ ॥ दण्डकाष्ठमिति । दण्डरूपं काष्ठं दण्डकाष्ठम् ॥ २ ॥ ३ ॥ अभूतपूर्वमिति । मनः शोकमिव, मनः शोकमेव स्प्रष्टुमिति । पश्यतो मेऽद्य सा नष्टेति । मामप्यनादृत्य ॥ ४ ॥ सेति । आनीता प्रापितवतीत्यर्थः । सा अदर्शनमिति पदच्छेदः ॥ ५-८ ॥

स०-सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा स्थितानां तेषां मुनिप्रमुखानां समागमः, हर्षादेरिति शेषः । आसीत् । यस्मिन्मुहूर्ते तं प्राप्य समं जगत्सर्वं विश्वं सम्मोहितमत्यर्थमभवत् । मैथिलीमेलनाभावे पुनरयानायासः कुतस्सम्पादनीयोऽयोध्याध्यक्षेणेति चेन्न; जानकीविषयजनापवादापनुत्त्यै इत्यवेहि । पुनरेव हि च पूर्वं स्वतोऽपि लोकगमनं कामिन्या विहितमिति तां प्राक्प्रेषयितुमियं लीलेति ॥ २७ ॥ यथा मामवगच्छसि मद्बलं वराहावतारादौ त्वमेव जानासीत्यर्थः ॥ ६ ॥

आनयेति । मत्तः प्राप्तमोह इत्यर्थः । महीतल इति, प्रविष्टामिति शेषः ॥ ९-११ ॥ राम रामेति । स्मर त्वं पूर्वकं भावम्, पूर्वकं स्वभावं विष्णुत्व मित्यर्थः । मन्त्रं देवैः सहावताराय कृतं विचारम् ॥ १२ ॥ न खल्विति । त्वामहं न स्मारयेयम्, सर्वज्ञत्वादिति भावः । पूर्वकं भावमित्युक्तं

कामं श्वश्रूर्ममैव त्वं त्वत्सकाशाद्धि मैथिली । कर्षता हलहस्तेन जनकेनोद्धृता पुरा ॥ ७ ॥ तस्मान्निर्यात्यतां सीता विवरं वा प्रयच्छ मे । पाताले नाकपृष्ठे वा वसेयं सहितस्तया ॥ ८ ॥ आनय त्वं हि तां सीतां मत्तोऽहं मैथिलीकृते । न मे दास्यसि चेत् सीतां यथारूपां महीतले ॥ ९ ॥ सपर्वतवनां कृत्स्नां विधमिष्यामि ते स्थितिम् । नाशयिष्याम्यहं भूमिं सर्वमापो भवन्त्विह ॥ १० ॥ एवं ब्रुवाणे काकुत्स्थे क्रोधशोकसमन्विते । ब्रह्मा सुरगणैः सार्धमुवाच रघुनन्दनम् ॥ ११ ॥ राम राम न सन्तापं कर्तुमर्हसि सुव्रत । स्मर त्वं पूर्वकं भावं मन्त्रं चामित्रकर्शन ॥ १२ ॥ न खलु त्वां महाबाहो स्मारयेयमनुत्तमम् । इमं मुहूर्तं दुर्धर्ष स्मर त्वं जन्म वैष्णवम् ॥ १३ ॥ सीता हि विमला साध्वी तव पूर्वपरायणा । नागलोकं सुखं प्रायात्त्वदाश्रयतपोबलात् ॥ १४ ॥ स्वर्गे ते सङ्गमो भूयो भविष्यति न संशयः । अस्यास्तु परिषन्मध्ये यद्ब्रवीमि निबोध तत् ॥ १५ ॥ एतदेव हि काव्यं ते काव्यानामुत्तमं श्रुतम् । सर्वं विस्तरतो राम व्याख्यास्यति न संशयः ॥ १६ ॥

विशिनष्टि-इममिति ॥ १३ ॥ सीतेति । तव पूर्वपरायणा तव पूर्वभावप्रवणा । तव प्रकृतिप्राप्तिसमुत्सुकेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ एतदित्यादि । एतत्काव्यमेवोत्तमं श्रुतं तत्सर्वं ज्ञापनीयम्, विस्तरतो व्याख्यास्यति ज्ञापयिष्यति ॥ १६ ॥

स०-प्राक् लोकप्रवादः मम पत्नीमाता त्वमिति । स इदानीं दानाज्जानक्या मम साक्षिगोचरश्चरितव्य इत्याह-काममिति । फालहस्तेन भूशोधकफालहस्तेन ॥ ७ ॥ यन्निमित्तमहं मत्तो विभ्रान्तस्तां सीता मानय । महीतले प्रविष्टां यथारूपां मे मह्यं न दास्यसि चेत् मद्दासी नासीत्यावृत्त्याऽन्वयः ॥९॥ तव दासी न चेत् किं करोषीति तत्राह-सपर्वतवनामिति । आपो भवन्तु जललीनां करिष्यामीति भावः ॥ १० ॥ अस्याः सीतायाः स्वर्गे नित्यसुखरूपे वैकुण्ठे सङ्गमो भविष्यति । परिषन्मध्ये सदोमध्ये । अनेन नैकदेशान्वयभयतो लुप्तषष्ठ्यन्ततोररीकारकारणक आयासो नागोजिभट्टपक्ष इवेति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

तथेति । प्रतिपदमिति । प्रत्येकं कुशलं पृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ६–९ ॥ अयमिति । सिन्धोः सिन्धुनद्याः । अयं देशः अस्मद्देशसमीप इत्यर्थः ॥ १० ॥ तं चेति । शैलूषः गन्धर्वराजः ॥ ११ ॥ तानिति । स्वपुरे चेति । तद्देश इति शेषः ॥ १२ ॥ अन्यस्येति । अन्यस्य त्वद्व्यतिरिक्तस्य तत्र देशे गतिः प्राप्ति

प्रत्युद्गम्य च काकुत्स्थः क्रोशमात्रं सहानुजः । गार्ग्यं संपूजयामास यथा शक्रो बृहस्पतिम् ॥ ५ ॥ तथा संपूज्य तमृषिं तद्धनं प्रतिगृह्य च । पृष्ट्वा प्रतिपदं सर्वं कुशलं मातुलस्य च । उपविष्टं महाभागं रामः प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥६॥ किमाह मातुलो वाक्यं यदर्थं भगवन्निह । प्राप्तो वाक्यविदां श्रेष्ठः साक्षादिव बृहस्पतिः ॥ ७ ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा महर्षिः कार्यविस्तरम् । वक्तुमद्भुतसङ्काशं राघवायोपचक्रमे ॥ ८ ॥ मातुलस्ते महाबाहो वाक्यमाह नरर्षभ । युधाजित् प्रीतिसंयुक्तं श्रूयतां यदि रोचते ॥९॥ अयं गन्धर्वविषयः फलमूलोपशोभितः । सिन्धोरुभयतः पार्श्वे देशः परमशोभनः ॥ १० ॥ तं च रक्षन्ति गन्धर्वाः सायुधा युद्धकोविदाः । शैलूषस्य सुता वीर त्रिकोट्यो वै महाबलाः ॥११॥ तान् विनिर्जित्य काकुत्स्थ गन्धर्वनगरं शुभम् । निवेशय महाबाहो स्वपुरे सुसमाहिते ॥१२॥ अन्यस्य न गतिस्तत्र देशः परमशोभनः । रोचतां ते महाबाहो नाहं त्वामहितं वदे ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवः प्रीतो महर्षेर्मातुलस्य च । उवाच बाढमित्येव भरतं चान्ववैक्षत ॥ १४ ॥ सोऽब्रवीद्राघवः प्रीतः साञ्जलिप्रग्रहो द्विजम् । इमौ कुमारौ तं देशं ब्रह्मर्षे विचरिष्यतः ॥ १५ ॥ भरतस्यात्मजौ वीरौ तक्षः पुष्कल एव च । मातुलेन सुगुप्तौ तु धर्मेण सुसमाहितौ ॥ १६ ॥ भरतं चाग्रतः कृत्वा कुमारौ सबलानुगौ । निहत्य गन्धर्वसुतान् द्वे पुरे विभजिष्यतः ॥ १७॥ निवेश्य ते पुरवरे आत्मजौ सन्निवेश्य च । आगमिष्यति मे भूयः सकाशमतिधार्मिकः ॥१८॥

प्रसङ्ग एव नास्तीत्यर्थः । तत्साधने फलमुक्तम्–देशः परमशोभन इति ॥१३॥ तच्छ्रुत्वेति । भरतं चान्ववैक्षतेति । पर्यालोचनार्थमित्यर्थः ॥ १४–२० ॥

–रिति चेत् मुख्या सङ्ख्या दश पर्यन्तमिति तथोक्तिः । मानान्तरोक्तसङ्ख्याग्रहेणाविरोधोपपत्तेः । अत्ययाद्वर्षसाहस्रमिति पाठं धृत्वा सहस्राणां समूह इत्यर्थकतया दशसहस्रेत्यर्थकमेवेति नागोजिभट्टः । तत्र अचित्तेत्यत्र सूत्रे अचित्तः स इति तद्वित्तैर्मन्तव्यम् ॥ २० ॥

आनयेति । मत्तः प्राप्तमोह इत्यर्थः । महीतल इति, प्रविशामिति शेषः ॥ ९-११ ॥ राम रामेति । स्मर त्वं पूर्वकं भावम्, पूर्वकं स्वभावं विष्णुत्वमित्यर्थः । मन्त्रं देवैः सहावताराय कृतं विचारम् ॥ १२ ॥ न खल्विति । त्वामहं न स्मारयेयम्, सर्वज्ञत्वादिति भावः । पूर्वकं भावमित्युक्तं

कामं श्वश्रूर्ममैव त्वं त्वत्सकाशाद्धि मैथिली । कर्षता हलहस्तेन जनकेनोद्धृता पुरा ॥ ७ ॥ तस्मान्निर्यात्यतां सीता विवरं वा प्रयच्छ मे । पाताले नाकपृष्ठे वा वसेयं सहितस्तया ॥ ८ ॥ आनय त्वं हि तां सीतां मत्तोऽहं मैथिलीकृते । न मे दास्यसि चेत् सीतां यथारूपां महीतले ॥ ९ ॥ सपर्वतवनां कृत्स्नां विधमिष्यामि ते स्थितिम् । नाशयिष्याम्यहं भूमिं सर्वमापो भवन्त्विह ॥ १० ॥ एवं ब्रुवाणे काकुत्स्थे क्रोधशोकसमन्विते । ब्रह्मा सुरगणैः सार्धमुवाच रघुनन्दनम् ॥ ११ ॥ राम राम न सन्तापं कर्तुमर्हसि सुव्रत । स्मर त्वं पूर्वकं भावं मन्त्रं चामित्रकर्शन ॥ १२ ॥ न खलु त्वां महाबाहो स्मारयेयमनुत्तमम् । इमं मुहूर्तं दुर्धर्ष स्मर त्वं जन्म वैष्णवम् ॥ १३ ॥ सीता हि विमला साध्वी तव पूर्वपरायणा । नागलोकं सुखं प्रायात्त्वदाश्रयतपोबलात् ॥ १४ ॥ स्वर्गे ते सङ्गमो भूयो भविष्यति न संशयः । अस्यास्तु परिषन्मध्ये यद्ब्रवीमि निबोध तत् ॥ १५ ॥ एतदेव हि काव्यं ते काव्यानामुत्तमं श्रुतम् । सर्वं विस्तरतो राम व्याख्यास्यति न संशयः ॥ १६ ॥

विशिनष्टि-इममिति ॥ १३ ॥ सीतेति । तव पूर्वपरायणा तव पूर्वभावप्रवणा । तव प्रकृतिप्राप्तिसमुत्सुकेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ एतदित्यादि । एतत्काव्यमेवोत्तमं श्रुतं तत्सर्वं ज्ञापनीयम्, विस्तरतो व्याख्यास्यति ज्ञापयिष्यति ॥ १६ ॥

स०-प्राक् लोकप्रवादः मम पत्नीमाता त्वमिति । स इदानीं दानाज्ञानक्या मम साक्षिगोचरश्चरितव्य इत्याह-काममिति । फालहस्तेन भूशोधकफालहस्तेन ॥ ७ ॥ यन्निमित्तमहं मत्तो विभ्रान्तस्तां सीतामानय । महीतले प्रविष्टां यथारूपां मे मह्यं न दास्यसि चेत् मद्दासी नासीत्यावृत्त्याऽन्वयः ॥९॥ तव दासी न चेत् किं करोषीति तत्राह-सपर्वतवनामिति । आपो भवन्तु जललीनां करिष्यामीति भावः ॥ १० ॥ अस्याः सीतायाः स्वर्गे नित्यसुखरूपे वैकुण्ठे सङ्गमो भविष्यति । परिषन्मध्ये सदोमध्ये । अनेन नैकदेशान्वयभयतो लुप्तषष्ठ्यन्ततोररीकारकारणक आयासो नागोजिभट्टपक्ष इत्येति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

तदेवाह–जन्मप्रभृतीत्यादि । भविष्यत्युत्तरं चेति । सीतोपसंहारादुत्तरं च यत्ते चरितं भविष्यति, तत्सर्वमपि मदनुग्रहात् त्रिकालज्ञेन वाल्मीकिना कृतं कृतनिबन्धनम् । इह काव्ये । भविष्यत्युत्तरं चेति च पाठः ॥ १७ ॥ आदिकाव्यमिति । त्वयि त्वच्चरितविषये । राघवादृतेऽन्यः काव्यप्रकाशितयशोभाक् कश्चिदपि काव्यनायकतां नार्हति । अत एवाद्यापि सर्वे कवयो रामचरितमेव प्रायेणाश्रयन्ते ॥ १८ ॥ श्रुतमिति । अनावृतम् अज्ञाना

जन्मप्रभृति ते वीर सुखदुःखोपसेवनम् । भविष्यत्युत्तरं चेह सर्वं वाल्मीकिना कृतम् ॥ १७ ॥ आदिकाव्यमिदं राम त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । न ह्यन्योऽर्हति काव्यानां यशोभाग्राघवादृते ॥ १८ ॥ श्रुतं ते पूर्वमेतद्धि मया सर्वं सुरैः सह । दिव्यमद्भुतरूपं च सत्यवाक्यमनावृतम् ॥१९॥ स त्वं पुरुषशार्दूल धर्मेण सुसमाहितः । शेषं भविष्यं काकुत्स्थ काव्यं रामायणं शृणु ॥२०॥ उत्तरं नाम काव्यस्य शेषमत्र महायशः । तच्छृणुष्व महातेज ऋषिभिः सार्धमुत्तमम् ॥२१॥ न खल्वन्येन काकुत्स्थ श्रोतव्यमिदमुत्तमम् । परमं ऋषिणा वीर त्वयैव रघुनन्दन ॥२२॥ एतावदुक्त्वा वचनं ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः । जगाम त्रिदिवं देवो देवैः सह सबान्धवैः ॥ २३ ॥ ये च तत्र महात्मान ऋषयो ब्राह्मलौकिकाः । ब्रह्मणा समनुज्ञाता न्यवर्तन्त महौजसः । उत्तरं श्रोतुमनसो भविष्यं यच्च राघवे ॥ २४ ॥ ततो रामः शुभां वाणीं देवदेवेन भाषिताम् । श्रुत्वा परमतेजस्वी वाल्मीकिमिदमब्रवीत् ॥२५॥ भगवन् श्रोतुमनस ऋषयो ब्राह्मलौकिकाः । भविष्यदुत्तरं यन्मे श्वोभूते सम्प्रवर्तताम् ॥२६॥ एवं विनिश्चयं कृत्वा संप्रगृह्य कुशीलवौ । तं जनौघं विसृज्याथ पर्णशालामुपागमत् । तामेव शोचतः सीतां सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ २७ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

वरणरहितम् ॥ १९ ॥ स त्वमिति । भविष्यं भविष्यद्विषयम् ॥ २० ॥ उत्तरं नामेति । उत्तरकाण्डाख्यकाव्यं शेषभूतम् ॥ २१ ॥ नेति । परमर्षिणा परमराजर्षिणा ॥ २२ ॥ २३ ॥ ये चेति । ये च तत्रेति । यज्ञसदसीत्यर्थः । ब्राह्मलौकिकाः ब्रह्मलोकार्हाः ॥ २४–२६ ॥ एवमिति । पर्णशालामुपागम

दिति । यज्ञावसान एव सीतान्तर्धानात्, ततः परं दीक्षाराहित्येन स्थलान्तरस्य सुगमत्वात्, पुत्राभ्यां सह वाल्मीकिपर्णशालामेव रामः प्राप्तवा
नित्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥
रजन्यां त्वित्यादि । गीयतामित्युवाच । अविशङ्काभ्यां मत्पुत्रत्वविषयशङ्कारहिताभ्याम् । मातृवियोगदुःखरहिताभ्यां वा ॥ १ ॥ २ ॥ प्रविष्टाया

रजन्यां तु प्रभातायां समानीय महामुनीन् । गीयतामविशङ्काभ्यां रामः पुत्रावुवाच ह ॥ १ ॥ ततः समुपविष्टेषु
ब्रह्मर्षिषु महात्मसु । भविष्यदुत्तरं काव्यं जगतुस्तौ कुशीलवौ ॥ २ ॥ प्रविष्टायां तु सीतायां भूतलं सत्यसम्पदा ।
तस्यावसाने यज्ञस्य रामः परमदुर्मनाः ॥ ३ ॥ अपश्यमानो वैदेहीं मेने शून्यमिदं जगत् । शोकेन परमायस्तो
न शान्तिं मनसाऽगमत् ॥ ४ ॥ विसृज्य पार्थिवान् सर्वानृक्षवानरराक्षसान् । जनौघं विप्रमुख्यानां वित्तपूर्वं विसृज्य
च ॥५॥ एवं समाप्य यज्ञं तु विधिवत् स तु राघवः । ततो विसृज्य तान् सर्वान् रामो राजीवलोचनः ॥६ ॥ हृदि
कृत्वा तदा सीतामयोध्यां प्रविवेश ह । इष्टयज्ञो नरपतिः पुत्रद्वयसमन्वितः ॥ ७ ॥ न सीतायाः परां भार्यां वव्रे
स रघुनन्दनः । यज्ञे यज्ञे च पत्न्यर्थं जानकी काञ्चनी भवत् ॥ ८ ॥ दश वर्षसहस्राणि वाजिमेधानथाकरोत् ।
वाजपेयान् दशगुणांस्तथा बहुसुवर्णकान् ॥ ९ ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां गोसवैश्च महाधनैः । ईजे क्रतुभिरन्यैश्च
स श्रीमानाप्तदक्षिणैः ॥ १० ॥ एवं स कालः सुमहान् राज्यस्थस्य महात्मनः । धर्मे प्रयतमानस्य व्यतीयाद्राघ
वस्य तु ॥ ११ ॥ अनुरञ्जन्ति राजानमहन्यहनि राघवम् । ऋक्षवानररक्षांसि स्थिता रामस्य शासने ॥ १२ ॥

मिति । सत्यसम्पदा सत्यवैभवेन । तस्यावसाने यज्ञस्येति । सीतानिर्याणासन्नपूर्वकाल इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ विसृज्येति । वित्तपूर्वं वित्तदानपूर्व
मित्यर्थः ॥ ५-७ ॥ नेति । न सीताया इत्यनेन रामस्य एकदारव्रतं सीताप्रतिनिधिनैव यज्ञनिर्वर्तनं च दर्शितम् ॥ ८ ॥ दश वर्षेति । दश वर्षसहस्राणी
त्यनेन प्रथमयज्ञ एव सीताया भूप्रवेश इत्युक्तम् । बहुसुवर्णकान् बहुसुवर्णकयागान् ॥ ९ ॥ अग्निष्टोमेति । गोसवैः गोसवाख्ययागैः । अश्वमेधसंक्षेपै

रिति संक्षेपवचनमेतत्परं वेदितव्यम् (?)। शतशब्दस्य बहुसङ्ख्यावचनत्वात्। गोशतैश्चेति पाठः ॥ १०-१२ ॥ काल इति। सुभिक्षमिति, अभव दिति शेषः ॥ १३-१६ ॥ सर्वा इति। सर्वधर्मं चेति। सर्वधर्मसाध्यभोगमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ पित्र्याणीति। पित्र्याणि पितृकर्मापेक्षितानि। ब्रह्म

काले वर्षति पर्जन्यः सुभिक्षं विमला दिशः। हृष्टपुष्टजनाकीर्णं पुरं जनपदास्तथा ॥ १३ ॥ नाकाले म्रियते कश्चिन्न व्याधिः प्राणिनां तथा। नानर्थो विद्यते कश्चित् रामे राज्यं प्रशासति ॥ १४ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य राममाता यश स्विनी। पुत्रपौत्रैः परिवृता कालधर्ममुपागमत् ॥ १५ ॥ अन्वियाय सुमित्रा च कैकेयी च यशस्विनी। धर्मं कृत्वा बहुविधं त्रिदिवे पर्यवस्थिता ॥ १६ ॥ सर्वाः प्रमुदिताः स्वर्गे राज्ञा दशरथेन च। समागता महाभागाः सर्वधर्मं च लेभिरे ॥ १७ ॥ तासां रामो महादानं काले काले प्रयच्छति। मातॄणामविशेषेण ब्राह्मणेषु तपस्विषु ॥ १८ ॥ पित्र्याणि ब्रह्मरत्नानि यज्ञान् परमदुस्तरान्। चकार रामो धर्मात्मा पितॄन् देवान् विवर्धयन् ॥ १९ ॥ एवं वर्षसह स्राणि बहून्यथ ययुः सुखम्। यज्ञे बहुविधं धर्मं वर्धयानस्य सर्वदा ॥ २० ॥ इत्यार्षे० एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

कस्याचित्त्वथ कालस्य युधाजित् केकयो नृपः। स्वगुरुं प्रेषयामास राघवाय महात्मने। गार्ग्यमङ्गिरसः पुत्रं ब्रह्मर्षि ममितप्रभम् ॥ १ ॥ दश चाश्वसहस्राणि प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २ ॥ कम्बलानि च रत्नानि चित्रवस्त्रमथोत्तमम्। रामाय प्रददौ राजा शुभान्याभरणानि च ॥ ३ ॥ श्रुत्वा तु राघवो धीमान् ब्रह्मर्षिं गार्ग्यमागतम्। मातुलस्याश्व पतिनः प्रहितं तन्महद्धनम् ॥ ४ ॥

रत्नानि ब्राह्मणदेयवस्तूनि। प्रयच्छति स्मेत्यनुकर्षः। पितॄन् देवान् विवर्धयन् यज्ञांश्चकारेति। पिण्डपितृयज्ञानित्यर्थः ॥ १९ ॥ एवमिति। वर्धया नस्य वर्धमानस्येत्यर्थः ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

कस्यचित्त्वित्यादि ॥ १-३ ॥ श्रुत्वेति। अश्वपतिनः अश्वपतेः ॥ ४ ॥ ५ ॥

स०-वर्षसहस्राणि "एवं त्रयोदशसहस्रसमाः" इत्याद्युक्तप्रकारेण ज्ञेयानि। ननु पाद्मे-"एवं प्रशासतस्तस्य राघवस्य महेश्वरि। अत्ययाद्दशसाहस्रं रममाणस्य सीतया ॥" इत्युक्तेः कथं त्रयोदशेत्युक्ति-

तथेति । प्रतिपदमिति । प्रत्येकं कुशलं पृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ६-९ ॥ अयमिति । सिन्धोः सिन्धुनद्याः । अयं देशः अस्मद्देशसमीप इत्यर्थः ॥ १० ॥ तं चेति । शैलूषः गन्धर्वराजः ॥ ११ ॥ तानिति । स्वपुरे चेति । तद्देश इति शेषः ॥ १२ ॥ अन्यस्येति । अन्यस्य त्वद्व्यतिरिक्तस्य तत्र देशे गतिः प्राप्ति

प्रत्युद्गम्य च काकुत्स्थः क्रोशमात्रं सहानुजः । गार्ग्यं संपूजयामास यथा शक्रो बृहस्पतिम् ॥ ५ ॥ तथा संपूज्य तमृषिं तद्धनं प्रतिगृह्य च । पृष्ट्वा प्रतिपदं सर्वं कुशलं मातुलस्य च । उपविष्टं महाभागं रामः प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥६॥ किमाह मातुलो वाक्यं यदर्थं भगवन्निह । प्राप्तो वाक्यविदां श्रेष्ठः साक्षादिव बृहस्पतिः ॥ ७ ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा महर्षिः कार्यविस्तरम् । वक्तुमद्भुतसङ्काशं राघवायोपचक्रमे ॥ ८ ॥ मातुलस्ते महाबाहो वाक्यमाह नरर्षभ । युधाजित् प्रीतिसंयुक्तं श्रूयतां यदि रोचते ॥९॥ अयं गन्धर्वविषयः फलमूलोपशोभितः । सिन्धोरुभयतः पार्श्वे देशः परमशोभनः ॥ १० ॥ तं च रक्षन्ति गन्धर्वाः सायुधा युद्धकोविदाः । शैलूषस्य सुता वीर त्रिकोट्यो वै महाबलाः ॥११॥ तान् विनिर्जित्य काकुत्स्थ गन्धर्वनगरं शुभम् । निवेशय महाबाहो स्वपुरे सुसमाहिते ॥१२॥ अन्यस्य न गतिस्तत्र देशः परमशोभनः । रोचतां ते महाबाहो नाहं त्वामहितं वदे ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवः प्रीतो महर्षेर्मातुलस्य च । उवाच बाढमित्येव भरतं चान्ववैक्षत ॥ १४ ॥ सोऽब्रवीद्राघवः प्रीतः साञ्जलिप्रग्रहो द्विजम् । इमौ कुमारौ तं देशं ब्रह्मर्षे विचरिष्यतः ॥ १५ ॥ भरतस्यात्मजौ वीरौ तक्षः पुष्कल एव च । मातुलेन सुगुप्तौ तु धर्मेण सुसमाहितौ ॥ १६ ॥ भरतं चाग्रतः कृत्वा कुमारौ सबलानुगौ । निहत्य गन्धर्वसुतान् द्वे पुरे विभजिष्यतः ॥ १७ ॥ निवेश्य ते पुरवरे आत्मजौ सन्निवेश्य च । आगमिष्यति मे भूयः सकाशमतिधार्मिकः ॥१८॥

प्रसङ्ग एव नास्तीत्यर्थः । तत्साधने फलमुक्तम्-देशः परमशोभन इति ॥१३॥ तच्छ्रुत्वेति । भरतं चान्ववैक्षतेति । पर्यालोचनार्थमित्यर्थः ॥ १४-२० ॥

-रिति चेत् मुख्या सङ्ख्या दश पर्यन्तमिति तथोक्तिः । मानान्तरोक्तसंङ्ख्याग्रहेणाविरोधोपपत्तेः । अत्ययाद्वर्षसाहस्रमिति पाठं धृत्वा सहस्राणां समूह इत्यर्थकतया दशसहस्रेत्यर्थकमेवेति नागोजिभट्टः । तत्र अचित्तेत्यत्र सूत्रे अचित्तः स इति तच्चित्तैर्मन्तव्यम् ॥ २० ॥

सेति। शक्रयुक्तेव इन्द्रयुक्ता देवसेनेव नगरान्निर्ययौ । दूरमिति । एकाद्विवासरपर्यन्तमित्यर्थः ॥ २१-२३ ॥ सिंहेति। सेनाया अग्रतो ययुरिति। पिशिताशनादीनामग्रतो यानं सुशकुनम् ।अभिमुखतः आगमनमेवापशकुनम् ॥ २४ ॥ अध्यर्धमासमिति । केकयं युधाजितमित्यर्थः ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

ब्रह्मर्षिमेवमुक्त्वा तु भरतं सबलानुगम्। आज्ञापयामास तदा कुमारौ चाभ्यषेचयत् ॥ १९ ॥ नक्षत्रेण च सौम्येन पुरस्कृत्याङ्गिरस्सुतम्। भरतः सह सैन्येन कुमाराभ्यां विनिर्ययौ ॥२०॥ सा सेना शक्रयुक्तेव नरगान्निर्ययावथ। राघवानुगता दूरं दुराधर्षा सुरैरपि॥ २१ ॥ मांसादानि च सत्त्वानि रक्षांसि सुमहान्ति च । अनुजग्मुर्हि भरतं रुधिरस्य पिपासया ॥२२॥ भूतग्रामाश्च बहवो मांसभक्षाः सुदारुणाः। गन्धर्वपुत्रमांसानि भोक्तुकामाः सहस्रशः ॥ २३ ॥ सिंहव्याघ्रवराहाणां खेचराणां च पक्षिणाम् । बहूनि वै सहस्राणि सेनाया ययुरग्रतः ॥ २४ ॥ अध्यर्धमासमुषिता पथि सेना निरामया । हृष्टपुष्टजनाकीर्णा केकयं समुपागमत् ॥ २९ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

श्रुत्वा सेनापतिं प्राप्तं भरतं केकयाधिपः। युधाजिद्गार्ग्यसहितं परां प्रीतिमुपागमत् ॥ १ ॥ स निर्ययौ जनौघेन महता केकयाधिपः। त्वरमाणोऽभिचक्राम गन्धर्वान् कामरूपिणः ॥२॥ भरतश्च युधाजिच्च समेतौ लघुविक्रमैः। गन्धर्वनगरं प्राप्तौ सबलौ सपदानुगौ ॥ ३ ॥ श्रुत्वा तु भरतं प्राप्तं गन्धर्वास्ते समागताः। योद्धुकामा महावीर्या व्यनदन् वै समन्ततः ॥४॥ ततः समभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम्। सप्तरात्रं महाभीमं न चान्यतरयोर्जयः ॥ ५ ॥

श्रुत्वेत्यादि। सेनापतिं प्राप्तं युद्धसन्नाहं श्रुत्वा ॥१॥२॥ भरतश्चेति। सबलौ चतुरङ्गबलसहितौ। सपदानुगौ शूद्रवैश्याद्यनुचरसहितौ ॥३॥ श्रुत्वेति।

व्यनदन् गर्जन्ति स्म ॥ ४ ॥ ५ ॥ खङ्गेति । खङ्गादिरूपा ग्राहा यासु ताः । संस्रवः प्रवाहः । नृकलेवराणि नद्याः काष्ठानि वहन्तीति तथा ॥ ६ ॥ तत इति । संवर्तं नामेति । प्रलयकालाग्न्याख्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तमिति । तं घातं दिवौकसः न स्मरन्तीति । त्रिकोटिगन्धर्वघातोऽसम्भाव्य

खड्गशक्तिधनुर्ग्राहा नद्यः शोणितसंस्रवाः । नृकलेवरवाहिन्यः प्रवृत्ताः सर्वतोदिशम् ॥ ६ ॥ ततो रामानुजः क्रुद्धः कालस्यास्त्रं सुदारुणम् । संवर्तं नाम भरतो गन्धर्वेष्वभ्यचोदयत् ॥ ७ ॥ ते बद्धाः कालपाशेन संवर्तेन विदारिताः । क्षणेनाभिहतास्तेन तिस्रः कोटयो महात्मनाम् ॥ ८ ॥ तं घातं घोरसङ्काशं न स्मरन्ति दिवौकसः । निमेषान्तरमात्रेण तादृशानां महात्मनाम् ॥ ९ ॥ हतेषु तेषु सर्वेषु भरतः केकयीसुतः । निवेशयामास तदा समृद्धे द्वे पुरोत्तमे ॥ १० ॥ तक्षं तक्षशिलायां तु पुष्कलं पुष्कलावते । गन्धर्वदेशे रुचिरे गान्धारविषये च सः ॥ ११ ॥ धनरत्नौघसम्पूर्णे काननैरुपशोभिते । अन्योन्यसङ्घर्षकृते स्पर्धया गुणविस्तरैः ॥ १२ ॥ उभे सुरुचिरप्रख्ये व्यवहारैरकिल्बिषैः । उद्यानयानसम्पूर्णे सुविभक्तान्तरापणे ॥ १३ ॥ उभे पुरवरे रम्ये विस्तरैरुपशोभिते । गृहमुख्यैः सुरुचिरैर्विमानसमवर्णिभिः ॥ १४ ॥ शोभिते शोभनीयैश्च देवायतनविस्तरैः । तालैस्तमालैस्तिलकैर्बकुलैरुपशोभिते ॥ १५ ॥ निवेश्य पञ्चभिर्वर्षैर्भरतो राघवानुजः । पुनरायान्महाबाहुरयोध्यां केकयीसुतः ॥ १६ ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं साक्षाद्धर्ममिवापरम् । राघवं भरतः श्रीमान् ब्रह्माणमिव वासवः ॥ १७ ॥ शशंस च यथावृत्तं गन्धर्ववधमुत्तमम् । निवेशनं च देशस्य श्रुत्वा प्रीतोऽस्य राघवः ॥ १८ ॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामा० एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

इत्येव स्मृत्वा स्थितवन्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥ हतेष्विति । द्वे पुरेति । तक्षशिलापुष्कलावताख्ये ॥ १०-१२ ॥ उभे इति । अकिल्बिषैः धर्मन्यायोपेतै र्व्यवहारैः क्रयविक्रयादिव्यापारैः ॥ १३ ॥ उभे इति । विमानसमवर्णिभिः देवायतनवद्विस्तारैः । गृहमुख्यैरभित उपशोभिते । विमानैर्बहुभिर्वृते इति च पाठः ॥ १४-१८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

तच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥ इमाविति । राज्यार्थे राज्यरक्षाविषये ॥ २ ॥ ३ ॥ नेति । नापराध्यामहे, कस्यापि भूतस्येति शेषः ॥ ४ ॥ तथेति । कारुपथः कारुपथाख्यः पाश्चात्त्यदेशविशेषः ॥ ५ ॥ निवेश्यतामिति । तत्र देशे अङ्गदस्य पुरम् अङ्गदीयाख्यम् निवेश्यताम् । चन्द्रकेतोः चन्द्रकान्ताख्यम्

तच्छ्रुत्वा हर्षमापेदे राघवो भ्रातृभिः सह । वाक्यं चाद्भुतसङ्काशं तदा प्रोवाच लक्ष्मणम् ॥ १ ॥ इमौ कुमारौ सौमित्रे तव धर्मविशारदौ । अङ्गदश्चन्द्रकेतुश्च राज्यार्थे दृढविक्रमौ ॥ २ ॥ इमौ राज्येऽभिषेक्ष्यामि देशः साधु विधीयताम् । रमणीयो ह्यसम्बाधो रमेतां यत्र धन्विनौ ॥ ३ ॥ न राज्ञो यत्र पीडा स्यान्नाश्रमाणां विनाशनम् । स देशो दृश्यतां सौम्य नापराध्यामहे यथा ॥ ४ ॥ तथोक्तवति रामे तु भरतः प्रत्युवाच ह । अयं कारुपथो देशो रमणीयो निरामयः ॥ ५ ॥ निवेश्यतां तत्र पुरमङ्गदस्य महात्मनः । चन्द्रकेतोः सुरुचिरं चन्द्रकान्तं निरामयम् ॥ ६ ॥ तद्वाक्यं भरतेनोक्तं प्रतिजग्राह राघवः । तं च कृत्वा वशे देशमङ्गदस्य न्यवेशयत् ॥ ७ ॥ अङ्गदीया पुरी रम्या ह्यङ्गदस्य निवेशिता । रमणीया सुगुप्ता च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८ ॥ चन्द्रकेतोस्तु मल्लस्य मल्लभूम्यां निवेशिता । चन्द्रकान्तेति विख्याता दिव्या स्वर्गपुरी यथा ॥ ९ ॥ ततो रामः परां प्रीतिं लक्ष्मणो भरतस्तथा । ययुर्युद्धे दुराधर्षा अभिषेकं च चक्रिरे ॥ १० ॥ अभिषिच्य कुमारौ स प्रस्थापयति राघवः । अङ्गदं पश्चिमां भूमिं चन्द्रकेतुमुदङ्मुखम् ॥ ११ ॥ अङ्गदं चापि सौमित्रिर्लक्ष्मणोऽनुजगाम ह । चन्द्रकेतोस्तु भरतः पार्ष्णिग्राहो बभूव ह ॥ १२ ॥ लक्ष्मणस्त्वङ्गदीयायां संवत्सरमथोषितः । पुत्रे स्थिते दुराधर्षे ह्ययोध्यां पुनरागमत् ॥ १३ ॥ भरतोऽपि तथैवोष्य संवत्सरमतोऽधिकम् । अयोध्यां पुनरागम्य रामपादावुपास्त सः ॥ १४ ॥

॥ ६–८ ॥ चन्द्रकेतोस्त्विति । मल्लस्य श्रेष्ठस्य । मल्लभूम्यां मल्लदेशे उत्तरे ॥ ९–१३ ॥ भरत इति । भरतोऽपि तथैवोष्येति, चन्द्रकेतुसमीप इति

शेषः ॥ १४ ॥ उभाविति । न जज्ञाते जानातेर्लिट्द्विवचनम् । नावगतवन्तौ । सन्धिः छान्दसः ॥ १५ ॥ १६ ॥ विहृत्येति । धर्मसाधनं पुरं धर्मपुरं तस्मिन् ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

उभौ सौमित्रिभरतौ रामपादावनुव्रतौ । कालं गतमपि स्नेहान्न जज्ञातेऽतिधार्मिकौ ॥१५॥ एवं वर्षसहस्राणि दश तेषां ययुस्तदा । धर्मे प्रयतमानानां पौरकार्येषु नित्यदा ॥ १६ ॥ विहृत्य कालं परिपूर्णमानसाः श्रिया वृता धर्मपुरे सुसंस्थिताः । त्रयः समिद्धा इव दीप्ततेजसो महाध्वरे साधु हुतास्त्रयोऽग्नयः ॥ १७ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य रामे धर्मपथे स्थिते । कालस्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत् ॥ १ ॥ सोऽब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं धृतिमन्तं यशस्विनम् । मां निवेदय रामाय सम्प्राप्तं कार्यगौरवात् ॥ २ ॥ दूतोऽस्म्यतिबलस्याहं महर्षेरमितौजसः । रामं दिदृक्षुरायातः कार्येण हि महाबल ॥ ३ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिस्त्वरयाऽन्वितः । न्यवेदयत रामाय तापसं तं समागतम् ॥ ४ ॥ जयस्व राम धर्मेण उभौ लोकौ महाद्युते । दूतस्त्वां द्रष्टुमायातस्तपसा भास्करप्रभः ॥ ५ ॥ तद्वाक्यं लक्ष्मणेनोक्तं श्रुत्वा राम उवाच ह । प्रवेश्यतां मुनिस्तात महौजास्तस्य वाक्यधृत् ॥ ६ ॥ सौमित्रिस्तु तथेत्युक्त्वा प्रावेशयत तं मुनिम् । ज्वलन्तमिव तेजोभिः प्रदहन्तमिवांशुभिः ॥ ७ ॥ सोऽभिगम्य रघुश्रेष्ठं दीप्यमानं स्वतेजसा । ऋषिर्मधुरया वाचा वर्धस्वेत्याह राघवम् ॥ ८ ॥ तस्मै रामो महातेजाः पूजामर्घ्यपुरोगमाम् । ददौ कुशलमव्यग्रं प्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥ ९ ॥

कस्यचित्त्वित्यादि । कालस्य कस्यचित्, गमनानन्तरमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ दूत इति । महर्षेरिति । ब्रह्मण इत्यर्थः ॥ ३-५ ॥ तदिति । तस्य

वाक्यधृदिति, रामवाक्यधारीति सौमित्रिविशेषणम् ॥ ६-१० ॥ तमिति । वाक्यानि सन्देशवाक्यानि, प्रापयस्व निवेदय । तत्र हेतुः यतो दूत इत्यादि ॥ ११ ॥ चोदित इति । मुनिवाक्यं प्रागुक्तमहर्षिसंदिष्टवाक्यम् । द्वन्द्वमेतदिति । "द्वन्द्वं रहस्यमर्यादा-" इत्यादिना द्वन्द्वशब्दस्य रहस्यार्थे द्विवचननिपातः । रहस्यमेतत्प्रवक्तव्यमित्यर्थः । द्वन्द्वे हि तत्प्रवक्तव्यमिति च पाठः । (तदेव विशिनष्टि-न चैषामित्यादि ❀। एषां त्वत्समीप वर्तिलोकानामित्यर्थः) ॥ १२ ॥ य इति । अस्मद्वचनं शृणुयात् । निरीक्षेत् मन्त्रयितारौ स तव वध्यः । कथमेवमतिक्रूरसङ्केत इत्यत्राह-भवेदिति ।

पृष्टश्च कुशलं तेन रामेण वदतां वरः । आसने काञ्चने दिव्ये निषसाद महायशाः ॥ १० ॥ तमुवाच ततो रामः स्वागतं ते महामुने । प्रापयस्व च वाक्यानि यतो दूतस्त्वमागतः ॥ ११ ॥ चोदितो राजसिंहेन मुनिर्वाक्यमभाषत । द्वन्द्वमेतत् प्रवक्तव्यं हितं वै यद्यपेक्षसे ॥ १२ ॥ यः शृणोति निरीक्षेद्वा स वध्यो भविता तव । भवेद्वै मुनिमुख्यस्य वचनं यद्यपेक्षसे ॥ १३ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । द्वारि तिष्ठ महाबाहो प्रतिहारं विसर्जय ॥ १४ ॥ स मे वध्यः खलु भवेत् कथाद्वन्द्वं समीरितम् । ऋषेर्मम च सौमित्रे पश्येद्वा शृणुयाच्च यः ॥ १५ ॥ ततो निक्षिप्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं द्वारि सङ्ग्रहम् । तमुवाच मुने वाक्यं कथयस्वेति राघवः ॥ १६ ॥ यत्ते मनीषितं वाक्यं येन वाऽसि समाहितः । कथयस्वाविशङ्कस्त्वं ममापि हृदि वर्तते ॥ १७ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

तस्य मुनिमुख्यस्य वचनमित्थं सङ्केतपूर्वकं वदेति चोदितवानित्यर्थः । यद्यपेक्षस इति, तथा सङ्केतपरिपालनमिति शेषः ॥ १३ ॥ स इति । प्रतिहारं विसर्जय अन्यतोऽपसारय ॥ १४ ॥ किमर्थमित्यत आह-स म इत्यादि । हे सौमित्रे ! ऋषेर्मम च कथाद्वन्द्वं कथारहस्यम् । वाचं द्वन्द्वमिति च पाठः । यः शृणुयात् ॥ १५ ॥ तत इति । संग्रहं रक्षितारम् ॥ १६ ॥ यदिति । समाहितः । ममापि हृदि वर्तत इति । एवंविधं रहस्यं तन्मयाऽपि श्रोतव्यमित्यर्थः । अहमपि जानामीत्यर्थः ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायण० त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

❀ न चैषामित्यादिप्रतीकस्य मूलपाठो न लभ्यते ।

श्रृणु राजन्नित्यादि । येन सन्देशः कृतः स पितामह एवेत्याह—पितामहेनेति ॥ १ ॥ अहं च न तापसः, किन्तु काल इत्याह—तवाहमित्यादि । पूर्वसद्भावे पूर्वजन्मनि, अहं तव पुत्रः । सर्वसमाहरः कालरुद्र इति यावत् । परपुरंजयः त्रिपुरसंहारकः । तवाहं पूर्वके भावे पुत्रः परपुरंजय ! इति च पाठः । केवलं यमस्य पूर्वभावादुत्थितत्वाभावात्, मायासंभावितः मायया उत्पादितः (?) ॥ २ ॥ पितामहवाक्यमाह—पितामहश्चेत्यादि । स्वान् ब्रह्मलोका

श्रृणु राजन् महासत्त्व यदर्थमहमागतः । पितामहेन देवेन प्रेषितोऽस्मि महाबल ॥ १ ॥ तवाहं पूर्वसद्भावे पुत्रः परपुरञ्जयः । मायासंभावितो वीर कालः सर्वसमाहरः ॥ २ ॥ पितामहश्च भगवानाह लोकपतिः प्रभुः । समयस्ते कृतः सौम्य स्वान् लोकान् परिरक्षितुम् ॥ ३ ॥ संक्षिप्य हि पुरा लोकान् मायया स्वयमेव हि । महार्णवे शयानोऽप्सु मां त्वं पूर्वमजीजनः ॥ ४ ॥ भोगवन्तं ततो नागमनन्तमुदकेशयम् । मायया जनयित्वा त्वं द्वौ च सत्त्वौ महाबलौ ॥ ५ ॥ मधुं च कैटभं चैव ययोरस्थिचयैर्वृता । इयं पर्वतसम्बाधा मेदिनी चाभवन्मही ॥ ६ ॥

दीन् परिरक्षितुं ते समयः स्वलोकं प्राप्तुं समय इत्यर्थः । लोकान् संपरिरक्षितुमिति च पाठः ॥ ३ ॥ न केवलं त्वं रक्षकः, किन्तु संहर्ता स्रष्टा चेत्याह—संक्षिप्येत्यादि । लोकान् चराचरात्मकाः प्रजाः । मायया विचित्रशक्त्या जनयित्वा । त्वं महाकालाग्निरूपः । सत्त्वौ प्राणिनौ । अजीजन इत्यनुषङ्गः ॥ ४ ॥ ५ ॥ कौ तावित्यत आह—मधुं च कैटभं चैवेति । तत्र मधुः जलोत्पन्नमकरादिवत् मेदःप्रधानः । कैटभस्तु कमठशुक्त्यादिवत्

स०—महासत्त्व बहुलबल ! ॥ १ ॥ दूत इत्येव न, किन्तु त्वत्पुत्रः सः, अहं तु पौत्र इत्याह—**तवेति** । पूर्वके भावे अतीतजातौ । मायासम्भावितः रमायामुत्पादितो विरञ्चिपदवाच्यस्तव पुत्रः । परपुरं तदपरो देहोऽहं तत्पुत्रोऽहम्, अतः पौत्रस्तवेति भावः । स्वव्यापारमप्यावेदयति—**सर्वसमाहरः** सर्वसंहर्ता । नामाह **काल** इति । तव मायासम्भावितः इच्छया पद्मोत्पन्नो यस्तस्याहंपूर्वके भावे अहङ्कारतत्त्वे कार्योन्मुखे पुत्रो जातोऽहं पूर्ववदुर्वरितम् । "महत्तत्त्वादहङ्कारं ससर्ज शिवविग्रहम्" इत्यादेः । "पुत्रस्तवेश कमलप्रभवस्तथाऽहं पौत्रस्तु पौत्रकवचो यदपि ह्ययोग्यम् । सम्भावयन्ति गुणिनः" इत्याद्युक्तेश्च । "मां त्वं पूर्वमजीजनः" इत्युक्तिस्वारस्यादर्थविशेषलाभेन किञ्चिच्छेषादिकं सोढव्यम् ॥ २ ॥ **पुरा** सृष्टिकालात्पूर्वम् मायया स्वसामर्थ्येन लोकान् स्वयमेव संक्षिप्य संहृत्य । स्वयमेवेत्यनेन स्वाभाविकत्वं शक्तेर्योतयति । महार्णवे जलमये । जाते तत्राप्सु उदके शयानः । पूर्वं प्रथमतः । माम् अजीजनः । अर्णवे शयान इति वचनादेवोदकशायित्वे सिद्धे पुनरप्स्विति वचनं वटे गाव इतिवत्सामीपिकाधिकरणसप्तमीभ्रमभ्रंशार्थम् । महार्णव इति चेतरनीरत्वसन्देहनिर्वहणार्थमिति च मन्तव्यम् । "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्" इत्यादिश्रुतेः । अनेन "अन्तस्समुद्रे मनसा चरन्तं ब्रह्मान्वविन्दद्दशहोतारमर्णे" इति श्रुत्यनुक्तता ज्ञेयैतस्य ॥ ४ ॥ उक्तं सामान्यतो विशेषतो भाषते—**भोगवन्त**मिति । मतुबर्थो महत्त्वम् । महादेहम् । अनन्तं नामतः । नागं जातितः । मायया इच्छया सत्त्वौ गतम् । सः त्वौ अन्यौ । असुरावित्यर्थः इति वा । "ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः" इत्यादिश्रुतेः । 'त्वत्त्वावन्यपर्यायौ' इति कौमुद्याः । जनयित्वा । कौ ताविति तत्राह **मधु**मिति । हत्वा तयोरिति शेषः । अस्थ्नां पर्वतसङ्काशत्वेन तदाख्यपर्वतसङ्घसहिता ॥५॥६॥

अस्थिप्रधानः। तत्सृष्टिप्रयोजनमाह–ययोरित्यादि । ययोरस्थिचयैर्वृता इयं मही पर्वतसंबाधा सती मेदिनी तन्मेदोयुक्ता । पृषोदरादित्वात्सकार लोपः। अस्थिचयैः शिलापर्वतस्थितिहेतुभूता मेदोमयत्वाद्वृक्षलताद्युत्पत्तिहेतुर्मृदुप्रदेशाञ्चाभूदित्यर्थः ॥ ६ ॥ मां त्वं पूर्वमजीजन इत्येतद्विवृणोति–पद्म इत्यादि। नाभ्यां वर्तमाने पद्मे नाभिकमले मामुत्पाद्य, मयि प्राजापत्यं प्रजापतित्वं निवेशितम्, मम प्रजापतित्वं दत्तवानसीत्यर्थः ॥ ७ ॥ सोऽहमिति। त्वयि संन्यस्तभारः अहं त्वामुपासे निरन्तरं चिन्तयामि, भूतेषु मत्सृष्टेषु रक्षां विधत्स्व ॥ ८ ॥ तत इति। ततः मत्कृतभारसमर्पणेन

पद्मे दिव्येऽर्कसङ्काशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि। प्राजापत्यं त्वया कर्म मयि सर्वं निवेशितम् ॥ ७ ॥ सोऽहं सन्न्यस्त भारो हि त्वामुपासे जगत्पतिम्। रक्षां विधत्स्व भूतेषु मम तेजस्करो भवान् ॥ ८ ॥ ततस्त्वमपि दुर्धर्षात्तस्माद् भावात् सनातनात्। रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ ९ ॥ अदित्यां वीर्यवान् पुत्रो भ्रातॄणां वीर्यवर्धनः। समुत्पन्नेषु कृत्येषु तेषां साह्याय कल्पसे ॥ १० ॥ स त्वं वित्रास्यमानासु प्रजासु जगतां वर। रावणस्य वधाकांक्षी मानुषेषु मनोऽदधाः ॥ ११ ॥ दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च। कृत्वा वासस्य नियतिं स्वयमेवात्मना पुरा ॥ १२ ॥

दुर्धर्षात् दुर्ज्ञेयात्, सनातनान्नित्यात्, भावात् परवासुदेवस्वभावात्सर्वभूतानां रक्षार्थं विष्णुत्वमुपजग्मिवान् प्राप्तवान्। रक्षां विधास्यन् भूतानामिति च पाठः। यद्वा सनातनात्तस्मात् वासुदेवविग्रहात्, अदित्यां विष्णुत्वमुपजग्मिवानित्यर्थः। परवासुदेवस्त्वं प्रथमं ब्रह्मरुद्रमध्ये आदिविष्णुतयाऽवतीर्णोसीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अथ तस्मादुपेन्द्रावतारमाह–अदित्यामिति । भ्रातॄणामिन्द्रादीनां वीर्यवर्धनः सन् लोकस्य कृत्येषु रक्षणकार्येषूत्पन्नेषु साह्याय तत्संपादनयोग्यत्वाय कल्पसे। ततो लोकसंरक्षणार्थमुपेन्द्रोऽभूरित्यर्थः ॥ १० ॥ एवं महाविष्णुरूपादुपेन्द्रावतारमुक्त्वा पुरस्ताद्रामावतारमाह–स त्वमिति। हे जगतां वर! प्रजासु वित्रास्यमानासु सतीषु रावणस्य वधाकाङ्क्षी सन्। स त्वमुज्जास्यमानासु प्रजासु जगतो वरेति च पाठः। आत्मना

स०–**नाभ्यां** नाभिप्रदेशे। अर्कसङ्काशे सवितृसमे। पद्मे कमले "अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्थुः" "अजस्य नाभाविति यस्य नाभेरभूच्छुतेः पुष्करं लोकसारम्। तस्मै नमो व्यस्तसमस्तविश्वविभूतये विष्णवे लोककर्त्रे। यन्नाभिपद्मादहमाविरासम्" इत्यादिश्रुतिस्मृतयोऽत्र भवन्ति। स्वोत्पादिते साक्षाल्लक्ष्मीरूपे मामप्युत्पाद्य प्राजापत्यं प्रजापतिविहितं सृष्ट्यादिरूपं कर्म सर्वमेतदादिकम् मयि निवेशितम्। त्वमिमां धुरमुद्वहेति स्थापितम्। प्रजापतिना स्वेनैव कर्तव्यं कर्म प्राजापत्यं कर्म ज्येष्ठतनुत्वान्मयि निवेशितमिति वा। "प्रजानां पालनाद्विष्णुः प्रजापतिरितीरितः" इत्यादेः ॥ ७ ॥

स्वातन्त्र्येण स्वयमेव पुरा दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च, वासस्य नियतिं वासस्य नियमं कृत्वा । वासस्य नियममिति च पाठः । मानुषेषु मनोऽदधा इति श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ स त्वमिति । स त्वमुपेन्द्रो भूत्वा यतमानस्त्वम्, मनोमयः पुत्रः इच्छाकृतदशरथपुत्रभावः । स त्वं पूर्णायुरसि, सङ्कल्पितकालस्य निवृत्तत्वादिति भावः । अतो मत्समीपमुपवर्तितुं प्राप्तुमयं कालः समयः ॥ १३ ॥ यदीति । उपासितुं रक्षितुम् । तव

स त्वं मनोमयः पुत्रः पूर्णायुर्मानुषेष्विह । कालोऽयं ते नरश्रेष्ठ समीपमुपवर्तितुम् ॥ १३ ॥ यदि भूयो महाराज प्रजा इच्छस्युपासितुम् । वस वा वीर भद्रं त एवमाह पितामहः ॥ १४ ॥ अथवा विजिगीषा ते सुरलोकाय राघव । सनाथा विष्णुना देवा भवन्तु विगतज्वराः ॥१५॥ श्रुत्वा पितामहेनोक्तं वाक्यं कालसमीरितम् । राघवः प्रहसन् वाक्यं सर्वसंहारमब्रवीत् ॥ १६ ॥ श्रुत्वा मे देवदेवस्य वाक्यं परममद्भुतम् । प्रीतिर्हि महती जाता तवागमनसंभवा ॥ १७ ॥ त्रयाणामपि लोकानां कार्यार्थं मम संभवः । भद्रं तेऽस्तु गमिष्यामि यत एवाहमागतः ॥ १८ ॥ हृद्गतो ह्यसि संप्राप्तो न मे तत्र विचारणा । मया हि सर्वकृत्येषु देवानां वशवर्तिना । स्थातव्यं सर्व संहार यथा ह्याह पितामहः ॥ १९ ॥ इत्यार्षे वाल्मी० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

स्वतन्त्रत्वादिति भावः ॥ १४ ॥ अथवेति । भूलोकं विहाय स्वर्गलोकाय विजिगीषा चेत्तदा विष्णुना पुनर्विष्णुत्वं प्राप्तेन त्वया देवाः सनाथाः सन्तो विगतज्वराः भवन्तु । भवदागमनमेव समस्तदेवसुखकरं स्यादिति भावः ॥ १५ ॥ श्रुत्वेति । प्रहसन्निति । स्वयमेवोद्युक्तस्य पितामहोक्त्या प्रहासः । सर्वसंहारं रुद्रम् ॥ १६ ॥ श्रुत्वेति । तवागमनसंभवा प्रीतिर्महती जायत इति योज्यम् ॥ १७ ॥ एवं पितामहसन्देशं श्रुत्वा प्रतिसन्देशमाह—त्रयाणामित्यादि । यत एवाहमागतः तदेव स्थानं गमिष्यामि ॥ १८ ॥ हृदिति । हृद्गतो मम संप्राप्तः । मम हृदि यद्वर्तते तदेव पितामहेन प्रेषितमित्यर्थः । अत्र गमने विषये मे विचारणा नास्ति । ब्रह्मयाच्ञयैव ममात्रावतरणमित्याह—मया हीति । देवानां वशवर्तिना भक्तपरतन्त्रेण मया, पितामहो देवेष्वन्यतमः यथाऽऽह, तथा मया सर्वकृत्येषु स्थितिगमनादिषु स्थातव्यम्, तन्नातिक्रमणीयमित्यर्थः । अनेन ब्रह्मणः सृज्यत्वकथनात्परतत्त्वशङ्का निवृत्ता ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

तथेत्यादि (संवदतोः हरिहरयोः)॥ १ ॥ स इति । पुरा मेऽर्थोऽतिवर्तत इति । यावन्मे प्रयोजनमतिक्रामति ततः पूर्वमेव रामं शीघ्रं दर्शयेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ किं कार्यमिति । किं कार्यं किं कर्तव्यम् ? को वाऽर्थः किं प्रयोजनम् ? अहमस्मिन् काले किं करोमि ? वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् ।

तथा तयोः संवदतोर्दुर्वासा भगवानृषिः । रामस्य दर्शनाकांक्षी राजद्वारमुपागमत् ॥१॥ सोऽभिगम्य तु सौमित्रिमुवाच ऋषिसत्तमः । रामं दर्शय मे शीघ्रं पुरा मेऽर्थोऽतिवर्तते ॥ २ ॥ मुनेस्तु भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा । अभिवाद्य महात्मानं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३ ॥ किं कार्यं ब्रूहि भगवन् को वाऽर्थः किं करोम्यहम् । व्यग्रो हि राघवो ब्रह्मन् मुहूर्तं प्रतिपाल्यताम् ॥ ४ ॥ तच्छ्रुत्वा ऋषिशार्दूलः क्रोधेन कलुषीकृतः । उवाच लक्ष्मणं वाक्यं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ५ ॥ अस्मिन् क्षणे मां सौमित्रे रामाय प्रतिवेदय । अस्मिन् क्षणे मां सौमित्रे न निवेदयसे यदि ॥ ६ ॥ विषयं त्वां पुरं चैव शपिष्ये राघवं तथा । भरतं चैव सौमित्रे युष्माकं या च सन्ततिः ॥ ७ ॥ न हि शक्ष्याम्यहं भूयो मन्युं धारयितुं हृदि । तच्छ्रुत्वा घोरसङ्काशं वाक्यं तस्य महात्मनः । चिन्तयामास मनसा तस्य वाक्यस्य निश्चयम् ॥८॥ एकस्य मरणं मेऽस्तु मा भूत् सर्वविनाशनम् । इति बुद्ध्या विनिश्चित्य राघवाय न्यवेदयत् ९

किं करिष्ये ॥ ४ ॥ ५ ॥ अस्मिन्निति । मां राघवाय निवेदयेति न निवेदयसि यदि तर्हि शपिष्य इति ॥ ६-१२ ॥

स०—स्वभावकोपनस्य पुरत एतच्चातुरी नाभूत्फलपर्यवसायिनीत्याह—तदिति ॥ ९ ॥ राघवं प्रतिवेदय बुद्ध्यर्थकत्वाद्विकर्मकता । ज्ञापय कीदृशं माम् आदौ विषयं देशं प्राप्तम् । अनन्तरं पुरम् तदनन्तरं त्वां प्राप्तम् । अत्यावश्यककार्याभावे इयानायासः कुतो भवेत् । मया नादर्शि दाशरथिश्चेन्मनोरथस्तव क इत्यतो वक्ति **रामाये**ति । रामाय शपिष्ये । नञा निर्दिष्टमनित्यमिति लिपुलुपूर्वप्शब्रित्यनिङ्कस्यापि शपेरिट् । "श्लाघह्नुङ्—" इत्यादिना चतुर्थी । रामाय प्रतिवेदय । यदि न प्रतिवेदयेस्तर्हि विषयादिकं शप इत्यर्थ इति यथाक्रमं व्याकुर्वन्नागोजिभट्टस्त्यक्ततत्संसार इति पाणिनीयप्रवीणैर्बहुमाननीयः ॥६॥७॥ **सर्वविनाशनं** रामनाश एव सर्वनाश इति भावः । विनिश्चित्य निर्धार्य । अत्र लक्ष्मणस्य सन्निधिगमनं रामस्य तापसागतिविज्ञापनम् पाद्मे च "तस्य शापभयाद्विप्रं राघवाय न्यवेदयत् । तत्रैवान्तर्दधे कालो राघवोऽपि विनिर्गतः ॥" इति श्रूयते । श्रीमदाचार्यैस्तु "इति मत्वा ददौ मार्गं स तु दुर्वाससे तदा" इति प्रोक्तम् । तत्कथमिति चेत् ? रामायणपाद्मवचसामसांवलित्येन "यद्यत्र प्रविशेत्कश्चिद्धन्मि त्वाम्" इत्यादिवादानुकूल्याच्च मार्गं ददावित्यस्य रामदर्शनोपायं ददावित्यर्थोपपत्तेः । अन्यथा "यद्यत्र प्रविशेत्कश्चित्स मे वध्यो भविष्यति" इति स्फुटमुक्तेर्दुर्वाससोऽपि परासूकरणप्रसङ्गात् । कल्पभेदेन लक्ष्मणगमनपरमितरद्वाक्यं वाक्यं चाचार्याणां कल्पान्तरविवक्षयेति महामार्गेणाविरोधोपपत्तिर्वाऽनुसन्धेया ॥ ९ ॥

अथेत्यादि । वर्षसहस्रस्येति । अनशननियमोपगृहीतवर्षसहस्रस्येत्यर्थः । यथासिद्धं यथोपपन्नम् ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वेति । राघवः प्रीतमानस इति । मुनिकोपः परिहृत इति प्रातसन्तोष इत्यर्थः ॥ १४–१७ ॥ तत इति । ततोऽनन्तरम्, कालवाक्यानि बुद्ध्या विनिश्चित्य सभ्रातृपुत्रभृत्यवर्गस्य मम

लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा रामः कालं विसृज्य च । निस्सृत्य त्वरितं राजा अत्रेः पुत्रं ददर्श ह ॥ १० ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा । किं कार्यमिति काकुत्स्थः कृताञ्जलिरभाषत ॥ ११ ॥ तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वा मुनिवरः प्रभुम् । प्रत्याह रामं दुर्वासाः श्रूयतां धर्मवत्सल ॥ १२ ॥ अद्य वर्षसहस्रस्य समाप्तिस्तपसो मम । सोऽहं भोजनमिच्छामि यथासिद्धं तवानघ ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राजा राघवः प्रीतमानसः । भोजनं मुनिमुख्याय यथासिद्धमुपाहरत् ॥ १४ ॥ स तु भुक्त्वा मुनिश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् । साधु रामेति संभाष्य स्वमाश्रममुपागमत् ॥ १५ ॥ तस्मिन् गते मुनिवरे स्वाश्रमं लक्ष्मणाग्रजः । संस्मृत्य कालवाक्यानि ततो दुःखमुपागमत् ॥ १६ ॥ दुःखेन च सुसन्तप्तः स्मृत्वा तद् घोरदर्शनम् । अवाङ्मुखो दीनमना व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ १७ ॥ ततो बुद्ध्या विनिश्चित्य कालवाक्यानि राघवः । नैतदस्तीति निश्चित्य तूष्णीमासीन्महायशाः ॥ १८ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

सर्वोपसंहारकालः प्राप्तः उचित एवेति निश्चित्य, सामान्यतो नैतदस्तीति, एतन्मम भ्रातृभृत्यादिपरिकरजातं सर्वमपि नास्तीति चोक्त्वा तूष्णीमासीत् । लक्ष्मणस्यापराधं नोद्भावितवानित्यर्थः ॥१८॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटा० उत्तरश्रीरामा० पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥१०५॥

स०–कालवाक्यानि द्वन्द्वे कश्चिदविपश्चिदायातश्चेत्पश्चिमां दशां यापनीय इत्यादीनि । अत्यन्तबन्धुनोत्कटसंकटनिविष्टेनान्तः प्रविष्टं विना मारणं न स्थेयं नच मारणं विहितमिति दुःखमुपागमत् । यः कश्चिद्यथा घोरदर्शनं किञ्चित्प्राच्युदञ्चितं विचिन्त्य यथा दुःखेन सन्तप्तो भवति तथा कालवाक्यानि स्वलोकगमनविषयाणि संस्मृत्य । ततस्तदनन्तरम् । अदुःखं सुखम् उपागमत् तद्घोरदर्शनं भ्रातृमारणरूपं स्मृत्वा दुःखेन च सन्तप्तोऽभूदिति वाऽर्थः ॥ १६ ॥

अवाङ्मुखमित्यादि। आप्लुतं राहुग्रस्तम्। हृष्ट इति। सुमन्त्रवाक्यतः पूर्वमेव रामेण स्वपरित्यागस्यावगतत्वादविषाद इत्यर्थः ॥ १ ॥ नेति। तदेव दर्शयति पूर्वेत्यादि। पूर्वनिर्माणेन प्राग्भावीयकर्मणा बद्धा कल्पिता प्रथा। ईदृशीति। " संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् " इत्यु

अवाङ्मुखमथो दीनं दृष्ट्वा सोममिवाप्लुतम्। राघवं लक्ष्मणो वाक्यं हृष्टो मधुरमब्रवीत् ॥ १ ॥ न सन्तापं महाबाहो मदर्थं कर्तुमर्हसि। पूर्वनिर्माणबद्धा हि कालस्य गतिरीदृशी ॥ २ ॥ जहि मां सौम्य विस्रब्धं प्रतिज्ञां परिपालय। हीनप्रतिज्ञाः काकुत्स्थ प्रयान्ति नरकं नराः ॥३॥ यदि प्रीतिर्महाराज यद्यनुग्राह्यता मयि। जहि मां निर्विशङ्कस्त्वं धर्मं वर्धय राघव ॥ ४ ॥ लक्ष्मणेन तथोक्तस्तु रामः प्रचलितेन्द्रियः। मन्त्रिणः समुपानीय तथैव च पुरोधसम् ॥ ५ ॥ अब्रवीच्च तदा वृत्तं तेषां मध्ये स राघवः। दुर्वासोभिगमं चैव प्रतिज्ञां तापसस्य च ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणः सर्वे सोपाध्यायाः समासत। वसिष्ठस्तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥७॥ दृष्टमेतन्महाबाहो क्षयं ते रोमहर्षणम्। लक्ष्मणेन वियोगश्च तव राम महायशः ॥८॥ त्यजैनं बलवान् कालो मा प्रतिज्ञां वृथा कृथाः। विनष्टायां प्रतिज्ञायां धर्मोऽपि च लयं व्रजेत् ॥ ९ ॥ ततो धर्मे विनष्टे तु त्रैलोक्यं सचराचरम्। सदेवर्षिगणं सर्वं विनश्येत्तु न संशयः ॥ १० ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल त्रैलोक्यस्याभिपालनात्। लक्ष्मणेन विना चाद्य जगत् स्वस्थं कुरुष्व ह ॥ ११ ॥ तेषां तत्समवेतानां वाक्यं धर्मार्थसंहितम्। श्रुत्वा परिषदो मध्ये रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥१२॥ विसर्जये त्वां सौमित्रे मा भूद्धर्मविपर्ययः। त्यागो वधो वा विहितः साधूनां तूभयं समम् ॥ १३ ॥

पदिष्टन्यायवतीत्यर्थः ॥ २-४ ॥ लक्ष्मणेनेति। प्रचलितेन्द्रियः त्यक्तावाङ्मुखमौनतया प्रवृत्तवागादीन्द्रियः ॥ ५-१० ॥ स त्वमिति। अभिपालनात्

स०—तवातिप्रेमधामत्वान्मोघा भवतु प्रतिज्ञेत्यतो विज्ञापयति—**हीनप्रतिज्ञा** इति ॥ ३ ॥ यदि महाराज तव प्रीतिर्मयि यदि चानुग्राह्यता तर्हि निर्विशङ्कं मां जहि। धर्मं प्रतिज्ञापरिपालनायातं वर्धय। लोके स्वानुजमपि कृतप्रतिज्ञापरिपालनकृतेऽवधीद्राम इति कीर्तिमुपार्जयेति भावः ॥ ४ ॥

हेतौ पञ्चमी। अभिपालनार्थमित्यर्थः ॥ ११-१३ ॥ रामेणेति। रामेण भाषितः, इत्युक्तरीत्येति शेषः ॥ १४ ॥ स इति। सर्वस्रोतांसि सर्वेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥ अनिश्वसन्तमिति। युक्तं योगयुक्तम्, अभ्यकिरन् ॥ १६ ॥ अदृश्यमिति। अदृश्यं यथा तथा ॥ १७ ॥ तत इति। चतुर्थो भागश्चतुर्भागः। शेषसुपर्णविष्वक्सेनविष्णुरूपेण चतुर्विभागो विष्णुस्तत्र शेषरूपश्चतुर्थांशो लक्ष्मणः। सुपर्णभूतो भरतः। विष्वक्सेनरूपः शत्रुघ्न इति रह

रामेण भाषिते वाक्ये बाष्पव्याकुलितेन्द्रियः। लक्ष्मणस्त्वरितं प्रायात् स्वगृहं न विवेश ह ॥१४॥ स गत्वा सरयूतीरमुपस्पृश्य कृताञ्जलिः। निगृह्य सर्वस्रोतांसि निश्वासं न मुमोच ह ॥ १५ ॥ अनिश्वसन्तं युक्तं तं सशक्राः साप्सरोगणाः। देवाः सर्षिगणाः सर्वे पुष्पैरभ्यकिरंस्तदा ॥ १६ ॥ अदृश्यं सर्वमनुजैः सशरीरं महाबलम्। प्रगृह्य लक्ष्मणं शक्रस्त्रिदिवं संविवेश ह ॥ १७ ॥ ततो विष्णोश्चतुर्भागमागतं सुरसत्तमाः। दृष्ट्वा प्रमुदिताः सर्वेऽपूजयन् समहर्षयः ॥ १८ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

विसृज्य लक्ष्मणं रामो दुःखशोकसमन्वितः। पुरोधसं मन्त्रिणश्च नैगमांश्चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अद्य राज्येऽभिषेक्ष्यामि भरतं धर्मवत्सलम्। अयोध्यायाः पतिं वीरं ततो यास्याम्यहं वनम् ॥ २ ॥ प्रवेशयत संभारान् मा भूत् कालस्य पर्ययः। अद्यैवाहं गमिष्यामि लक्ष्मणेन गतां गतिम् ॥ ३ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं सर्वाः प्रकृतयो भृशम्। मूर्धभिः प्रणता भूमौ गतसत्त्वा इवाभवन् ॥ ४ ॥ भरतश्च विसंज्ञोऽभूच्छ्रुत्वा रामस्य भाषितम्। राज्यं विगर्हयामास राघवं चेदमब्रवीत् ॥५॥ सत्येनाहं शपे राजन् स्वर्गलोके न चैव हि। न कामये यथा राज्यं त्वां विना रघुनन्दन॥६॥

स्यार्थः। अत एव पुराणान्तरेषु शेषावतारो लक्ष्मण इति प्रसिद्धिः। अनन्तगरुडविष्वक्सेनविष्णुरूपेणात्मानं चतुर्धा व्यूह्य वर्तते सर्वेश्वर इति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

विसृज्येत्यादि ॥ १ ॥ अद्येति। भरतमयोध्याधिपतिमभिषेक्ष्यामीति मनोरथं करोमि। ततो वनं यास्यामि, महाप्रस्थानविधिनेति शेषः ॥ २ ॥ प्रवेशयतेति। सम्भारानिति। भरताभिषेकार्थानित्यर्थः ॥ ३ ॥ तदिति। सर्वाः प्रकृतयः सुमन्त्रादयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ सत्येनेति। स्वर्गलोके न चेत्यादि।

हे रघुनन्दन ! त्वां विना प्राप्ये स्वर्गलोके न च कामये, सुखभोगमिति शेषः । तथा त्वां विना यथा राज्यं त्वदाज्ञया यथानुक्रमप्राप्तमयोध्याराज्यं न च कामये । हे राजन् ! इममर्थं सत्येन शपे ॥६॥ एवं भरत उक्त्वाऽनन्तरं कुशलवावभिषिञ्चेत्याह–इमौ कुशलवावित्यादि । उत्तरेष्विति । उत्तरकोसलेष्वि

इमौ कुशलवौ राजन्नभिषिञ्च नराधिप । कोसलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम् ॥ ७ ॥ शत्रुघ्नस्य तु गच्छन्तु दूतास्त्वरितविक्रमाः । इदं गमनमस्माकं स्वर्गायाख्यान्तु मा चिरम् ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वा भरतेनोक्तं दृष्ट्वा चापि ह्यधोमुखान् । पौरान् दुःखेन सन्तप्तान् वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ वत्स राम इमाः पश्य धरणीं प्रकृतीर्गताः । ज्ञात्वैषामीप्सितं कार्यं मा चैषां विप्रियं कृथाः ॥ १० ॥ वसिष्ठस्य तु वाक्येन उत्थाप्य प्रकृतीजनम् । किं करोमीति काकुत्स्थः सर्वा वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ ततः सर्वाः प्रकृतयो रामं वचनमब्रुवन् । गच्छन्तमनुगच्छामो यत्र राम गमिष्यसि ॥१२॥ पौरेषु यदि ते प्रीतिर्यदि स्नेहो ह्यनुत्तमः । सपुत्रदाराः काकुत्स्थ समागच्छाम सत्पथम् ॥१३॥ तपोवनं वा दुर्गं वा नदीमम्भोनिधिं तथा। वयं ते यदि न त्याज्याः सर्वान् नो नय ईश्वर ॥ १४ ॥ एषा नः परमा प्रीतिरेष नः परमो वरः । हृद्गता नः सदा प्रीतिस्तवानुगमने नृप ॥१५॥ पौराणां दृढभक्तिं च बाढमित्येव सोऽब्रवीत् । स्वकृतान्तं चान्ववेक्ष्य तस्मिन्नहनि राघवः [सुतौ प्रस्थापयामास धर्मिष्ठौ धर्मवत्सलौ] ॥ १६ ॥

त्यर्थः ॥ ७ ॥ शत्रुघ्नस्येति । इदम् अस्माकं प्रवर्तमानं स्वर्गाय गमनवृत्तान्तं शत्रुघ्नस्याख्यातुं दूता गच्छन्तु, गत्वा चाख्यान्तु । मा चिरं विलम्बो मा भूत् । इदं गमनमस्माकं शीघ्रमाख्यान्तु मा चिरमिति च पाठः ॥ ८–१० ॥ वसिष्ठस्येति । प्रकृतीजनम् । छान्दसो दीर्घः ॥ ११॥१२ ॥ पौरेष्विति । सत्पथं ब्रह्मलोकमार्गम्, त्वया गम्यमानमिति शेषः ॥१३॥ तपोवनमिति । वयमिति । न त्याज्याः अतः सर्वान्नय । तत्र हेतुः ईश्वरेति ॥१४॥१५॥ पौराणा

स०–हे वत्स राम ! धरणीं गताः दण्डवत्पतिताः । प्रकृतीरिमाः इमान् पौरान् पश्य । एषाम् इमाश्च इमे च इमे तेषाम् " पुमान् स्त्रिया " इत्येकशेषः । एवमुत्तरत्रापि । अनेन प्रकृतीरिति प्रकृतत्वादासामिति वक्तव्यमिति सन्देहोऽवस्कन्द्यते ॥ १० ॥

मिति । कृतान्तं च कर्तव्यतासिद्धान्तं च ॥ १६ ॥ कोसलेष्विति । सुतावभिषिच्य प्रस्थापयामास ॥ १७ ॥ अभिषिक्तौ सुताविति । पुरे अयोध्यायाम्, स्वसमीपे कोसलद्वयराज्यार्थमभिषिक्तौ अङ्के प्रतिष्ठाप्य मूर्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्य रथादिकं ददौ॥१८॥रथानां त्वित्यादि।पुनर्दीयमानं राजौपवाह्यदिव्यरथादि विषयम् ॥ १९॥२०॥ अभिषिच्येत्युक्तार्थम् ॥२१॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायण० सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥१०७॥

कोसलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम्। अभिषिच्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवौ ॥ १७ ॥ अभिषिक्तौ सुतावङ्के प्रतिष्ठाप्य पुरे ततः। परिष्वज्य महाबाहुर्मूर्ध्न्युपाघ्राय चासकृत् ॥ १८ ॥ रथानां तु सहस्राणि नागानामयुतानि च। दशायुतानि चाश्वानामेकैकस्य धनं ददौ ॥ १९ ॥ बहुरत्नौ बहुधनौ हृष्टपुष्टजनावृतौ । स्वे पुरे प्रेषयामास भ्रातरौ तु कुशीलवौ ॥ २० ॥ अभिषिच्य सुतौ वीरौ प्रतिष्ठाप्य पुरे तदा। दूतान् सम्प्रेषयामास शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ २१ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

ते दूता रामवाक्येन चोदिता लघुविक्रमाः। प्रजग्मुर्मधुरां शीघ्रं चक्रुर्वासं च नाध्वनि ॥ १ ॥ ते तु त्रिभिरहोरात्रैः सम्प्राप्य मधुरामथ। शत्रुघ्नाय यथातत्त्वमाचख्युः सर्वमेव तत् ॥ २ ॥ लक्ष्मणस्य परित्यागं प्रतिज्ञां राघवस्य च। पुत्रयोरभिषेकं च पौरानुगमनं तथा ॥ ३ ॥ कुशस्य नगरी रम्या विन्ध्यपर्वतरोधसि। कुशावतीति नाम्ना सा कृता रामेण धीमता। श्रावस्तीति पुरी रम्या श्राविता च लवस्य च ॥ ४ ॥ अयोध्यां विजनां कृत्वा राघवो भरतस्तथा। स्वर्गस्य गमनोद्योगं कृतवन्तौ महारथौ ॥ ५ ॥ एवं सर्वं निवेद्याशु शत्रुघ्नाय महात्मने। विरेमुस्ते ततो दूता त्वर राजेति चाब्रुवन् ॥ ६ ॥

ते दूता इत्यादि ॥ १॥२॥ लक्ष्मणस्येति। राघवस्य प्रतिज्ञामिति । कालपुरुषं प्रति ब्रह्मलोकागमनप्रतिज्ञामित्यर्थः। पौरानुगमनं पौरानुगमनानुमतिम् ॥ ३ ॥ कुशस्येति। कुशस्य कुशावती पुरी, लवस्य श्रावस्तीति श्रावितेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ एवमिति। त्वर गमनाय त्वरितो भव। राजेति। राज

न्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वेति । काञ्चन काञ्चनाख्यम् । विपर्यासं देहवियोगम् ॥ ७-९ ॥ द्विधेति । धनं युक्तं च कृत्वेति । यथोचितं यथाशास्त्रं विभागं कृत्वेत्यर्थः ॥ १०-१४ ॥ न चेति । अन्यन्न वक्तव्यमिति माऽस्त्विति न वक्तव्यमित्यर्थः । विलोक्यमानमित्यादि । त्वद्विधेन परमानुग्रहसमर्थेन

तच्छ्रुत्वा घोरसङ्काशं कुलक्षयमुपस्थितम् । प्रकृतीस्तु समानीय काञ्चनं च पुरोधसम् ॥ ७ ॥ तेषां सर्वं यथावृत्त मब्रवीद्रघुनन्दनः । आत्मनश्च विपर्यासं भविष्यं भ्रातृभिः सह ॥८॥ ततः पुत्रद्वयं वीरः सोऽभ्यषिञ्चन्नराधिपः । सुबाहुर्मधुरां लेभे शत्रुघाती च वैदिशम् ॥ ९ ॥ द्विधा कृत्वा तु तां सेनां माधुरीं पुत्रयोर्द्वयोः । धनं च युक्तं कृत्वा वै स्थापयामास पार्थिवः ॥ १० ॥ सुबाहुं मधुरायां च वैदिशे शत्रुघातिनम् । ययौ स्थाप्य तदाऽयोध्यां रथेनैकेन राघवः ॥ ११ ॥ स ददर्श महात्मानं ज्वलन्तमिव पावकम् । सूक्ष्मक्षौमाम्बरधरं मुनिभिः सार्धमक्षयैः ॥ १२ ॥ सोऽभिवाद्य ततो रामं प्राञ्जलिः प्रयतेन्द्रियः । उवाच वाक्यं धर्मज्ञं धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ १३ ॥ कृत्वाऽभिषेकं सुतयोर्युक्तं राघवनन्दन । तवानुगमने राजन् विद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥ १४ ॥ न चान्यदपि वक्तव्यमतो वीर न शासनम् । विलोक्यमानमिच्छामि त्वद्विधेन विशेषतः ॥ १५ ॥ तस्य तां बुद्धिमक्लीबां विज्ञाय रघुनन्दनः । बाढमित्येव शत्रुघ्नं रामो वाक्यमुवाच ह ॥ १६ ॥ तस्य वाक्यस्य वाक्यान्ते वानराः कामरूपिणः । ऋक्षराक्षससङ्घाश्च समापेतुरनेकशः ॥ १७ ॥ सुग्रीवं ते पुरस्कृत्य सर्व एव समागताः । ते रामं द्रष्टुमनसः स्वर्गायाभिमुखं स्थितम् ॥ १८ ॥ देवपुत्रा ऋषिसुता गन्धर्वाणां सुतास्तथा । रामक्षयं विदित्वा ते सर्व एव समागताः ॥ १९ ॥ ते राममभिवाद्योचुः सर्वे वानरराक्षसाः । तवानुगमने राजन् सम्प्राप्ताः कृतनिश्चयाः ॥ २० ॥

विलोक्यमानमनुगृह्यमाणमेव सम्पादयितुमात्मानमिच्छामि ॥ १५-२० ॥

यदीति । यमदण्डमुद्यम्येव त्वया विनिपातिताः स्म, हताः स्मेत्यर्थः ॥ २१-२६ ॥ एवं तेषामनुगमनार्थवचनं श्रुत्वा व्यवस्थामाह-विभीषण मित्यादि । विभीषणस्य ब्रह्मणा अमरत्वप्रदानप्रदर्शनात् स्नेहेनैवावस्थानं शास्ति-यावत्प्रजा इति । धरिष्यसीति, देहमिति शेषः ॥ २७-३२ ॥

यदि राम विनाऽस्माभिर्गच्छेस्त्वं पुरुषोत्तम । यमदण्डमिवोद्यम्य त्वया स्म विनिपातिताः ॥ २१ ॥ तैरेव मुक्तः काकुत्स्थो बाढमित्यब्रवीत् स्मयन् ॥ २२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे रामं सुग्रीवोऽपि महाबलः । प्रणम्य विधिवद्वीरं विज्ञापयितुमुद्यतः ॥ २३ ॥ अभिषिच्याङ्गदं वीरमागतोऽस्मि नरेश्वर । तवानुगमने राजन् विद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥ २४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो रमयतां वरः । वानरेन्द्रमथोवाच मैत्रं तस्यानुचिन्तयन् ॥ २५ ॥ सखे शृणुष्व सुग्रीव न त्वयाऽहं विनाकृतः । गच्छेयं देवलोकं वा परमं वा पदं महत् ॥ २६ ॥ विभीषणमथोवाच राक्षसेन्द्रं महा यशाः । यावत् प्रजा धरिष्यन्ति तावत्त्वं वै विभीषण । राक्षसेन्द्र महावीर्य लङ्कास्थस्त्वं धरिष्यसि ॥ २७ ॥ याव च्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी । यावच्च मत्कथा लोके तावद्राज्यं तवास्त्विह ॥ २८ ॥ शासितस्त्वं सखि त्वेन कार्यं ते मम शासनम् । प्रजाः संरक्ष धर्मेण नोत्तरं वक्तुमर्हसि ॥ २९ ॥ किंचान्यद्वक्तुमिच्छामि राक्षसेन्द्र महामते ॥ ३० ॥ आराधय जगन्नाथमिक्ष्वाकुकुलदैवतम् । आराधनीयमनिशं सर्वैर्देवैः सवासवैः ॥ ३१ ॥ तथेति प्रतिजग्राह रामवाक्यं विभीषणः । राजा राक्षसमुख्यानां राघवाज्ञामनुस्मरन् ॥ ३२ ॥ तमेवमुक्त्वा काकुत्स्थो हनूमन्तमथाब्रवीत् । जीविते कृतबुद्धिस्त्वं मा प्रतिज्ञां विलोपय ॥ ३३ ॥

तमिति । अथ हनुमतोऽपि अमरत्वं प्रति ब्रह्मदत्तवरत्वात् यावद्रामकथाप्रचारः भूलोके तावत् तच्छ्रवणस्य प्रार्थितत्वात् तथा रामेणानुज्ञातत्वाच्च तस्य च स्थापनम् । जीवित इत्यादि । जीविते जीवितावस्थाने, कृतबुद्धिः कृतनिश्चयः सन्, प्रतिज्ञां त्वत्कृतां मा विलोपय । मा प्रतिज्ञां वृथा

कृथाः। इति च पाठः॥ ३३ ॥ उक्त एवार्थः स्पष्टीक्रियते—मत्कथा इति ॥ ३४-३६ ॥ जाम्बवन्तमिति । जाम्बवतोऽपि ब्रह्मपुत्रत्वात् ब्रह्मणैव दत्त वरत्वाच्च स्थापनम् । मैन्दद्विविदयोरपि पित्रोरश्विनोरनुग्रहादमृतप्राशित्वाच्च स्थापनम् । विभीषणादयोऽमराः पञ्च, ते यूयं यावत्कलिः यावत्प्रलयः

मत्कथाः प्रचरिष्यन्ति यावल्लोके हरीश्वर । तावद्रमस्व सुप्रीतो मद्वाक्यमनुपालयन् ॥३४॥ एवमुक्तस्तु हनुमान् राघवेण महात्मना । वाक्यं विज्ञापयामास परं हर्षमवाप्य च ॥ ३५ ॥ यावत्तव कथा लोके विचरिष्यति पावनी । तावत् स्थास्यामि मेदिन्यां तवाज्ञामनुपालयन् ॥ ३६ ॥ जाम्बवन्तं तथोक्त्वा तु वृद्धं ब्रह्मसुतं तथा । मैन्दं च द्विविदं चैव पञ्च जाम्बवता सह । यावत् कलिश्च सम्प्राप्तस्तावज्जीवत सर्वदा ॥३७॥ तानेवमुक्त्वा काकुत्स्थः सर्वांस्तानृक्षवानरान् । उवाच बाढं गच्छध्वं मया सार्धं यथेप्सितम् ॥३८॥ इत्यार्षे० अष्टोत्तरशततमः सर्गः॥ १०८॥

प्रभातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा महायशाः । रामः कमलपत्राक्षः पुरोधसमथाब्रवीत् ॥ १॥ अग्निहोत्रं व्रजत्वग्रे दीप्यमानं सह द्विजैः । वाजपेयातपत्रं च शोभमानं महापथे ॥२॥ ततो वसिष्ठस्तेजस्वी सर्वं निरवशेषतः । चकार विधिवद्धर्मं महाप्रास्थानिकं विधिम् ॥ ३ ॥ ततः सूक्ष्माम्बरधरो ब्रह्ममावर्तयन् परम् । कुशान् गृहीत्वा पाणिभ्यां प्रसज्य प्रययावथ ॥४॥ अव्याहरन् क्वचित् किंचिन्निश्चेष्टो निस्सुखः पथि । निर्जगाम गृहात्तस्माद्दीप्यमान इवांशुमान् ॥५॥

तावज्जीवत, कलौ प्रलये सम्प्राप्ते सति देहं त्यजतेति शेषः॥ ३७ ॥ तानिति । सर्वांस्तानिति । पञ्चामरव्यतिरिक्तानित्यर्थः ॥ ३८॥ इति श्रीगोविन्द राजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

प्रभातायामित्यादि ॥१॥ अग्निहोत्रमिति । वाजपेयातपत्रं चेति । तस्य धर्मानुष्ठानबलप्राप्तत्वाद्राजचिह्नस्य सन्न्यस्तत्वाच्च सीतायाः पत्न्याः स्थितत्वा दग्नेरपि स्थितिरिति पूर्वमेवोक्तम् ॥ २ ॥ तत इति । महाप्रस्थानमर्हतीति महाप्रास्थानिकम् ॥ ३ ॥ तत इति । परं ब्रह्ममावर्तयन्निति । अकारा न्तत्वमार्षम् । देवमन्त्रमित्यर्थः । प्रसज्य गृहीत्वेति । अङ्गुलीविवरप्रसक्तं कृत्वेत्यर्थः ॥४॥ अव्याहरन्निति । निश्चेष्टः किंचित्पदार्थदर्शनश्रवणस्पर्शनादि

विषयकेन्द्रियचेष्टारहित इत्यर्थः । निस्सुखः पथि, पादुकादिसुखमुपेक्ष्य शर्कराकण्टकबाधां सोढुमुद्युक्तः निर्जगामेत्यर्थः ॥ ५ ॥ रामस्येति । सपद्मा पद्महस्ता ॥ ६-९ ॥ तमिति । नपुंसका वर्षवराः ॥ १०-१२ ॥ मन्त्रिण इति । प्रहृष्टवत्, देहविसर्जनसमये समीपावस्थानजः प्रहर्षः

रामस्य दक्षिणे पार्श्वे सपद्मा श्रीरुपाश्रिता । सव्ये तु ह्रीर्महादेवी व्यवसायस्तथाऽग्रतः ॥ ६ ॥ शरा नाना विधाश्चापि धनुरायतमुत्तमम् । तथाऽऽयुधानि ते सर्वे ययुः पुरुषविग्रहाः ॥ ७ ॥ वेदा ब्राह्मणरूपेण गायत्री सर्वरक्षिणी । ओङ्कारोऽथ वषट्कारः सर्वे राममनुव्रताः ॥ ८ ॥ ऋषयश्च महात्मानः सर्व एव महीसुराः । अन्वगच्छन् महात्मानं स्वर्गद्वारमपावृतम् ॥९॥ तं यान्तमनुगच्छन्ति ह्यन्तःपुरचराः स्त्रियः । सवृद्धबालदासीकाः सवर्षवरकिङ्कराः ॥ १० ॥ सान्तःपुरश्च भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ । रामं गतिमुपागम्य साग्निहोत्रमनुव्रतः ॥ ११ ॥ ते च सर्वे महात्मानः साग्निहोत्राः समागताः । सपुत्रदाराः काकुत्स्थमनुजग्मुर्महामतिम् ॥१२॥ मन्त्रिणो भृत्यवर्गाश्च सपुत्रपशुबान्धवाः । सर्वे सहानुगा राममन्वगच्छन् प्रहृष्टवत् ॥ १३ ॥ ततः सर्वाः प्रकृतयो हृष्टपुष्टजनावृताः । गच्छन्तमन्वगच्छंस्तं राघवं गुणरञ्जिताः ॥ १४ ॥ ततः सस्त्रीपुमांसस्ते सपक्षिपशुवाहनाः । राघवस्यानुगाः सर्वे हृष्टा विगतकल्मषाः ॥ १५ ॥ स्नाताः प्रमुदिताः सर्वे हृष्टाः पुष्टाश्च वानराः । दृढं किलकिलाशब्दैः सर्वं राममनुव्रतम् ॥ १६ ॥

॥ १३-१५ ॥ स्नाता इति । किलकिलाशब्दैरिति, उपलक्षितमिति शेषः । सर्वमिति, वानरबलमिति शेषः ॥ १६ ॥

स०—तथा संहारशक्तिसहकारिणामपि मूर्ततयोपासकत्वमाह—**शरा** इति । एवं रौद्रशक्तिसेवा दर्शिता । आयुधाः उक्तेभ्योऽन्ये । पुरुषविग्रहाः । इयमुग्रशक्तिः । यद्यपि 'आयुधं तु प्रहरणम्' इति निबबन्धामरो नपुंसकमायुधशब्दं तथापि पुंनपुंसकाधिकारे लिङ्गानुशासने आयुधशब्दस्य "औषधायुध—" इत्यादिग्रहणात्पुँल्लिङ्गताप्यवगन्तव्या । तथाऽऽयुधाश्च ते सर्वे इति पाठः ॥ ७ ॥ वषट्कारः सोऽपि कर्मयोगः । इत्येते सर्वे अनुव्रताः । "वर्णात्कारः" इति यद्यप्यस्ति श्रौत्योक्त्यातन्त्रमेकवचनमिति वा छान्दसत्वेन वा युज्यते ॥ ८ ॥ स्वर्गद्वारं सान्तानिकादिवैकुण्ठपर्यन्तम् । तत्तद्योग्यतामनुसृत्य गतिः । अत एवमुक्तिः ॥ ९ ॥ अन्तःपुरचराः अन्तःपुरचर्यः । पचादिरयम् । तेनाकारान्तता । अन्तःपुरचराः पुरुषाः विश्वस्ता वृद्धा वा ॥ १० ॥

नेति । व्रीडित इति, भगवदपराधादिना पूर्वकृतेनेति शेषः ॥ १७-१९ ॥ यानीति । स्वर्गाय ब्रह्मलोकगमनाय ॥ २० ॥ २१ ॥ नेति । उच्छ्वसत् सप्राणमित्यर्थः । सुसूक्ष्ममपि न दृश्यते, अननुयातमिति शेषः॥२२॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटा०उत्तरश्रीरामा० नवोत्तरशततमः सर्गः॥१०९॥

न तत्र कश्चिद्दीनो वा व्रीडितो वाऽपि दुःखितः । हृष्टं प्रमुदितं सर्वं बभूव परमाद्भुतम् ॥१७॥ द्रष्टुकामोऽथ निर्यान्तं रामं जानपदो जनः । यः प्राप्तः सोऽपि दृष्ट्वैव स्वर्गायानुगतो मुदा ॥१८॥ ऋक्षवानररक्षांसि जनाश्च पुरवासिनः । आगच्छन् परया भक्त्या पृष्ठतः सुसमाहिताः ॥१९॥ यानि भूतानि नगरेऽप्यन्तर्धानगतानि च । राघवं तान्यनुययुः स्वर्गाय समुपस्थितम् ॥ २० ॥ यानि पश्यन्ति काकुत्स्थं स्थावराणि चराणि च । सर्वाणि रामगमने ह्यनुजग्मुर्हि तान्यपि ॥ २१ ॥ नोच्छ्वसत्तदयोध्यायां सुसूक्ष्ममपि दृश्यते । तिर्यग्योनिगताश्चापि सर्वे राममनुव्रताः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

अध्यर्धयोजनं गत्वा नदीं पश्चान्मुखाश्रिताम् । सरयूं पुण्यसलिलां ददर्श रघुनन्दनः ॥ १ ॥ तां नदीमाकुलावर्तां सर्वत्रानुसरन्नृपः । आगतः सप्रजो रामस्तं देशं रघुनन्दनः ॥ २ ॥ अथ तस्मिन्मुहूर्ते तु ब्रह्मा लोकपितामहः । सर्वैः परिवृतो देवैरृषिभिश्च महात्मभिः ॥ ३ ॥ आययौ यत्र काकुत्स्थः स्वर्गाय समुपस्थितः । विमानशतकोटीभिर्दिव्याभिरभिसंवृतः ॥ ४ ॥ दिव्यतेजोवृतं व्योम ज्योतिर्भूतमनुत्तमम् । स्वयम्प्रभैः स्वतेजोभिः स्वर्गिभिः पुण्यकर्मभिः ॥ ५ ॥ पुण्या वाता ववुश्चैव गन्धवन्तः सुखप्रदाः । पपात पुष्पवृष्टिश्च देवैर्मुक्ता महौघवत् ॥ ६ ॥ तस्मिंस्तूर्यशतैः कीर्णे गन्धर्वाप्सरसङ्कुले । सरयूसलिलं रामः पद्भ्यां समुपचक्रमे ॥ ७ ॥

अध्यर्धेत्यादि । अर्धाधिकं योजनमध्यर्धयोजनम् । पश्चान्मुखाश्रितां पश्चान्मुखेन स्वेनाश्रिताम् ॥ १-४ ॥ दिव्येति । स्वयम्प्रभैः स्नेहं विना स्वयमेव प्रकाशमानैः ॥ ५ ॥ पुण्या इति । महौघवत् महासमृद्धार्था ॥ ६ ॥ तस्मिन्निति । गन्धर्वाप्सरसङ्कुले गन्धर्वाप्सरस्सङ्कुले । पद्भ्यां समुपचक्रमे, गन्तु

मिति शेषः ॥७॥ तत इति । अन्तरिक्षादभ्याशमागत्याभाषतेत्यर्थः ॥ ८ ॥ भ्रातृभिरिति । स्विकां तनुमिति । त्वं विष्णुतनुं लक्ष्मणः शेषतनुं भरतो
गरुडतनुं शत्रुघ्नो विष्वक्सेनतनुमित्यर्थः । तद्वाकाशं सनातनम् । "ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्" इति श्रुत्युक्तपरमाकाशं विष्णववतारकुलस्थानं वैकुण्ठं

ततः पितामहो वाणीमन्तरिक्षादभाषत । आगच्छ विष्णो भद्रं ते दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ॥ ८ ॥ भ्रातृभिः सह
देवाभैः प्रविशस्व स्विकां तनुम् । यामिच्छसि महाबाहो तां तनुं प्रविश स्विकाम् । वैष्णवीं तां महातेजस्तद्वाकाशं
सनातनम् ॥ ९ ॥ त्वं हि लोकगतिर्देव न त्वां केचित् प्रजानते । ऋते मायां विशालाक्षीं तव पूर्वपरिग्रहाम् । त्वाम
चिन्त्यं महद्भूतमक्षयं सर्वसङ्ग्रहम् ॥ १० ॥ यामिच्छसि महातेजस्तां तनुं प्रविश स्वयम् ॥ ११ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा
विनिश्चित्य महामतिः । विवेश वैष्णवं तेजः सशरीरः सहानुजः ॥ १२ ॥ ततो विष्णुमयं देवं पूजयन्ति स्म देवताः ।
साध्या मरुद्गणाश्चैव सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ १३ ॥ ये च दिव्या ऋषिगणा गन्धर्वाप्सरसश्च याः । सुपर्णनागयक्षाश्च
दैत्यदानवराक्षसाः ॥ १४ ॥ सर्वं पुष्टं प्रमुदितं सुसम्पूर्णमनोरथम् । साधु साध्विति तैर्देवैस्त्रिदिवं गतकल्मषम् ॥ १५ ॥
अथ विष्णुर्महातेजाः पितामहमुवाच ह । एषां लोकं जनौघानां दातुमर्हसि सुव्रत ॥ १६ ॥ इमे हि सर्वे स्नेहान्मामनु
याता मनस्विनः । भक्ता हि भजितव्याश्च त्यक्तात्मानश्च मत्कृते ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वा विष्णुवचनं ब्रह्मा लोकगुरुः
प्रभुः । लोकान् सान्तानिकान्नाम यास्यन्तीमे समागताः ॥ १८ ॥ यच्च तिर्यग्गतं किंचित्त्वामेवमनुचिन्तयत् ।
प्राणांस्त्यक्ष्यति भक्त्या वै तत् सन्ताने निवत्स्यति ॥ १९ ॥ सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्युक्ते ब्रह्मलोकादनन्तरे ॥ २० ॥

पूर्वपरिग्रहाम् अनादितया परिगृह्यमाणाम्, नित्यानपायिनी
वा प्रविशेत्यर्थः ॥ ९ ॥ अनन्तरोक्तपक्षं विवृणोति–त्वं हीत्यादिना । मायां लक्ष्मीम् । पूर्वपरिग्रहाम् अनादितया परिगृह्यमाणाम्, नित्यानपायिनी
मित्यर्थः । त्वामिति । सर्वसंग्रहं सर्वानुग्राहकम् । अक्षयं चाजरं तथेति च पाठः ॥१०–१५॥ अथेत्यादि । विष्णुः विष्णुत्वं प्राप्तः रामः । लोकं दातुमर्हसि ।
आतिवाहिकतया दातुमर्हसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ कथं ब्रह्मविद्यारहितानामेषां ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्यत्राह–इमे हीति । भक्ताः भक्तिमन्तः, मत्कृते त्यक्तात्मानश्च
॥ १७ ॥ तदिति । सान्तानिकान् सान्तानिकाख्यान् लोकान् सम्प्राप्ताः सन्तः यास्यन्ति, त्वल्लोकमिति शेषः ॥१८॥ न केवलमेत एव, इतः परमपि ये

रामभक्तास्तेऽपि विष्णुलोकं प्राप्नुवन्तीत्याह-यच्चेति। ब्रह्मलोकादनन्तरे अव्यवहितोपरिदेशस्थे सर्वैर्गुणैर्युक्ते। ...
इति श्रुतेः। सर्वगुणैर्नित्ययुक्ते सान्तानिके निवत्स्यतीत्यनुकर्षः ॥१९॥२०॥ वानराणां तु आधिकारिकदेवांशत्वात्तत्तद्देवशरीरप्रवे... ...

वानराश्च स्विकां योनिमृक्षाश्चैव तथा ययुः। येभ्यो विनिस्सृताः सर्वे सुरेभ्यः सुरसम्भवाः ॥२१॥ तेषु प्रविविशे चैव सुग्रीवः सूर्यमण्डलम्। पश्यतां सर्वदेवानां स्वान् पितॄन् प्रतिपेदिरे ॥ २२ ॥ तथोक्तवति देवेशे गोप्रतारमुपागताः। भेजिरे सरयूं सर्वे हर्षपूर्णाश्रुविक्लवाः ॥ २३ ॥ अवगाह्य जलं यो यः प्राणी ह्यासीत् प्रहृष्टवत्। मानुषं देहमुत्सृज्य विमानं सोऽध्यरोहत ॥ २४ ॥ तिर्यग्योनिगतानां च शतानि सरयूजलम्। सम्प्राप्य त्रिदिवं जग्मुः प्रभासुरवपूंषि च। दिव्या दिव्येन वपुषा देवा दीप्ता इवाभवन् ॥ २५ ॥ गत्वा तु सरयूतोयं स्थावराणि चराणि च। प्राप्य तत्तोयविक्लेदं देवलोकमुपागमन् ॥ २६ ॥ तस्मिन्नपि समापन्ना ऋक्षवानरराक्षसाः। तेऽपि स्वर्गं प्रविविशुर्देहान्निक्षिप्य चाम्भसि ॥ २७ ॥ ततः समागतान् सर्वान् स्थाप्य लोकगुरुर्दिवि । जगाम त्रिदशैः सार्धं सदा हृष्टैर्दिवं महत् ॥२८॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥११०॥

त्यादिना ॥ २१ ॥ २२ ॥ तथेति। गोप्रतारं गोप्रताराख्यं तीर्थम्। हर्षपूर्णाश्रुविक्लवाः आनन्दाश्रुपूर्णतया विक्लवदृष्टयः ॥ २३-२५ ॥ गत्वेति। तत्तोयविक्लेदं तत्तोयसेचनम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ तत इति। दिवं परमाकाशं वैकुण्ठम्। त्रिदशैर्नित्यसूरिभिः, सदा हृष्टैरिति विशेषणात्। हृष्टैः प्रमुदितो

स०-दिवि स्थाप्य प्रस्थाप्य। यथामर्यादं त्रिदिवं स्वलोकम् "अथ रामस्तु तच्छ्रुत्वा शङ्खचक्रगदाधरः। दधानोऽभयमुद्रां च दक्षिणेन करेण सः। पीताम्बरधरः स्रग्वी आरूढविनतासुतः। नागराजधृतच्छत्रः कन्यकाधृतचामरः। शृण्वानो लोकशब्दं तु विष्वक्सेनस्य वेत्रिणः। अन्तरिक्षस्थितः श्रीमान् श्रिया भूम्या समाश्रितः। अनुगानानयामास सर्वान्निरवशेषतः। उवाह तार्क्ष्यस्तान् सर्वान् विग्रहान्तरमास्थितः ॥" इति पाद्मोक्ताऽपि कथा उक्तरीत्याऽविरोधेनानुसन्धेया ॥ २८ ॥

देवैर्जगाम त्रिदिवं महदिति च पाठः॥ २८॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने दशोत्तरशततमः सर्गः ॥११०॥ अस्य काव्यस्य अपवर्गान्तसाधकतया कथाशेषानुवादपूर्वकं पठनश्रवणादिषु फलमुपदिश्यते-एतावदित्यादि। सोत्तरमुत्तरकाण्डसहितम्। मुख्यं सर्वाख्यानेभ्यः प्रशस्तमेतदाख्यानम्। एतावदेव समर्यादम् एतावच्छ्लोकसर्गकाण्डसंख्याकमेव। न न्यूनं नाधिकम् ॥ १ ॥ तत इति। ततः स्वभक्त

एतावदेतदाख्यानं सोत्तरं ब्रह्मपूजितम्। रामायणमिति ख्यातं मुख्यं वाल्मीकिना कृतम् ॥ १ ॥ ततः प्रतिष्ठितो विष्णुः स्वर्गलोके यथापुरम्। येन व्याप्तमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः। नित्यं शृण्वन्ति सन्तुष्टा दिव्यं रामायणं दिवि ॥ ३ ॥ इदमाख्यानमायुष्यं सौभाग्यं पापनाशनम्। रामायणं वेदसमं श्राद्धेषु श्रावयेद्बुधः ॥४॥ अपुत्रो लभते पुत्रमधनो लभते धनम्। सर्वपापैः प्रमुच्येत पदमप्यस्य यः पठेत् ॥ ५ ॥ पापान्यपि च यः कुर्यादहन्यहनि मानवः। पठत्येकमपि श्लोकं पापात् स परिमुच्यते ॥ ६ ॥ वाचकाय च दातव्यं वस्त्रं धेनुं हिरण्यकम्। वाचके परितुष्टे तु तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ ७ ॥ एतदाख्यानमायुष्यं पठन् रामायणं नरः। सपुत्रपौत्रो लोकेऽस्मिन् प्रेत्य चेह महीयते ॥ ८ ॥

जनस्य स्वर्लोकप्रापणानन्तरम्, विष्णुः स्वर्गलोके परमस्वर्गे वैकुण्ठे, यथापुरं यथापूर्वम्, प्रतिष्ठितः। स्वर्गशब्दस्य लोकपरत्वभ्रमव्यावृत्त्यर्थं विष्णुं विशिनष्टि येनेति ॥ २ ॥ इदं च रामायणं न केवलं मनुष्याणां भोग्यं; किन्तु देवतानामपि भोग्यमेवेत्याह-तत इति। ततः ब्रह्मस्थानपूजितत्वादेः ॥३॥ इदमिति। इदमाख्यानं रामायणरूपम्, आयुष्यम् आयुर्वर्धनम्, सौभाग्यं सौभाग्यवर्धनम्, श्राद्धे च श्रावयेत्, अक्षय्यपितृतृप्त्यर्थमिति [illegible] त्यक्तात्मानश्च एतदिति। लोकेऽस्मिन्, महीयत इत्यनुकर्षः ॥ ८ ॥

[illegible] ॥१५६॥ [illegible] ॥ न केवलमेत एव, इतः परमपि

अयोध्येति । निवासं सुजनाश्रयत्वम् ॥ ९ ॥ एतदाख्यानमिति । सहोत्तरमिति । अभिषेकानन्तरवृत्तान्तः । ...

अयोध्याऽपि पुरी रम्या शून्या वर्षगणान् बहून् । ऋषभं प्राप्य राजानं निवासमुपयास्यति ॥ ९ ॥ एतदाख्यान मायुष्यं सभविष्यं सहोत्तरम् । कृतवान् प्रचेतसः पुत्रस्तद्ब्रह्माप्यन्वमन्यत ॥ १० ॥ अश्वमेधसहस्रस्य वाज पेयायुतस्य च । लभते श्रवणादेव सर्गस्यैकस्य मानवः ॥ ११ ॥ प्रयागादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा । नैमिशादीन्यरण्यानि कुरुक्षेत्रादिकान्यपि । गतानि तेन लोकेऽस्मिन् येन रामायणं श्रुतम् ॥ १२ ॥ हेमभारं कुरुक्षेत्रे ग्रस्ते भानौ प्रयच्छति । यश्च रामायणं लोके शृणोति सदृशावुभौ ॥ १३ ॥ सम्यक्छ्रद्धासमायुक्तः शृणुते राघवीं कथाम् । सर्वपापात् प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति ॥ १४ ॥ आदिकाव्यमिदं त्वार्षं पुरा वाल्मी किना कृतम् । यः शृणोति सदा भक्त्या स गच्छेद्वैष्णवीं तनुम् ॥ १५ ॥ पुत्रदाराश्च वर्धन्ते सम्पदः सन्ततिस्तथा । सत्यमेतद्विदित्वा तु श्रोतव्यं नियतात्मभिः ॥ १६ ॥ गायत्र्याश्च स्वरूपं तद्रामायणमनुत्तमम् ॥ १७ ॥ अपुत्रो लभते पुत्रमधनो लभते धनम् । सर्वपापैः प्रमुच्येत पदमप्यस्य यः पठेत् ॥ १८ ॥ यः पठेच्छृणुयान्नित्यं चरितं राघवस्य ह । भक्त्या निष्कल्मषो भूत्वा दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ १९ ॥ चिन्तयेद्राघवं नित्यं श्रेयः प्राप्तुं य इच्छति । श्रावयेदिदमाख्यानं ब्राह्मणेभ्यो दिने दिने ॥ २० ॥ यस्त्विदं रघुनाथस्य चरितं सकलं पठेत् । सोऽसुक्षये विष्णुलोकं गच्छत्येव न संशयः ॥ २१ ॥ पिता पितामहस्तस्य तथैव प्रपितामहः । तत्पिता तत्पिता चैव विष्णुं यान्ति न संशयः ॥ २२ ॥

सभविष्यमित्युच्यते । कृतवान् प्रचेतस इति । तद्रामायणं ब्रह्माप्यन्वमन्यत । अपि प्राधान्ये । अन्वमन्यत अङ्गीकृतवान् । सदा पठति स्मेत्यर्थः ।

अत्र यकारो गायत्र्यक्षरम् । तेन गायत्रीविवरणं रामायणमिति सूचितम् ॥ १०-२९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥ श्रीरस्तु । शुभमस्तु । श्रीहयग्रीवाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ श्रीवरवरमुनये नमः ॥

चतुर्वर्गप्रदं नित्यं चरितं राघवस्य तु । तस्माद्यत्नवता नित्यं श्रोतव्यं परमं सदा ॥ २३ ॥

शृण्वन् रामायणं भक्त्या यः पादं पदमेव वा । स याति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा पूज्यते सदा ॥ २४ ॥

एवमेतत् पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः । प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायामुत्तरश्रीरामायणे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥ उत्तरकाण्डं समाप्तम् ॥

इत्थं श्रीमच्छठारेश्चरणसरसिजद्वन्द्वसेवातिरेकादु[illegible]दामबोधः कुशिकसुतकुलापाम्पतेरोषधीशः ।
श्रीमान् गोविन्दराजो वरदगुरुसुतो भावनाचार्यवर्यप्रेम्णैव प्रेर्यमाणो व्यतनुत विपुलामन्त्यकाण्डस्य टीकाम् ॥

इति श्रीगोविन्दराजीयभूषण-रामानुजीय-तनिश्लोकी-तीर्थीयेति व्याख्याचतुष्टयोपेतं श्रीवाल्मीकिरामायणं समाप्तम् ।

इदं श्रीमद्वाल्मीकिरामायणं कल्याणनगर्यां श्रीकृष्णदासात्मज गङ्गाविष्णुश्रेष्ठिना स्वकीये "लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ॥ संवत् १९९२, शके १८५७.

पुस्तक मिलनेका ठिकाना-

गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास,
"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्-प्रेस,
कल्याण-बम्बई.

खेमराज श्रीकृष्णदास,
"श्रीवेंकटेश्वर" स्टीम्-प्रेस,
[illegible]

...केवलमेत एव, इतः परमपि...

॥ इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे उत्तरकाण्डम् ॥

श्री-गोविन्दराजीय-रामानुजीय-तनिश्लोकी-महेश्वरतीर्थीयाख्यव्याख्याचतुष्टयालंकृतं

मुनिभावप्रकाशिका-सत्यतीर्थीयादिव्याख्योद्धृतटिप्पणीसंवलितं च ॥

॥ इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ॥

श्रीमद्गोविन्दराजीय-रामानुजीय-तनिश्लोकी-महेश्वरतीर्थीयाख्यव्याख्याचतुष्टयसहितम्,

मुनिभावप्रकाशिकादिव्याख्योद्धृतटिप्पणीसमलङ्कृतं च समाप्तम् ।